

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

TURKISH STUDIES

International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic

TARİH HISTORY

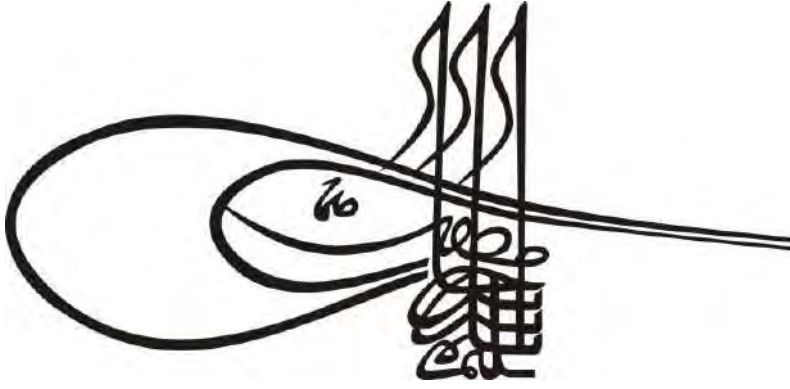
TURKISH STUDIES

Turkish Studies

International Periodical For The Languages, Literature and History of
Turkish or Turkic

ACADEMIC JOURNAL

TARİH SAYISI

Turkish Studies Dergisi, üç ayda bir yayınlanan uluslararası hakemli bir dergidir. *Turkish Studies Dergisi*'nde yayınlanan tüm yazıların, dil, bilim ve hukukî açıdan bütün sorumluluğu yazarlarına, yayın hakları www.turkishstudies.net'e aittir. Yayıncının yazılı izni olmaksızın kısmen veya tamamen herhangi bir şekilde basılamaz, çoğaltılamaz. Yayın Kurulu dergiye gönderilen yazıları yayınlayıp yayınlamamakta serbesttir. Dergiye gönderilen yazılar iade edilmez. Dergide yer alan yazıların dijital baskı, grafik tasarım, DOI numaralarının alınması ve uluslararası indekslere tanıtılması gibi işlemler Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketi tarafından ücret karşılığında yapılmaktadır. Dergide basım kararı alınan yazıların sahipleri yazılarının tasarım, yayın ve indeks masraflarını Alko Dijital Baskı ve Grafik Tasarım şirketine öderler.

Turkish Studies; EBSCO, DOAJ, ICAAP, Scientific Commons, MLA, ASOS, AMIR (Access to Mideast and Islamic Resources), Journal Directory, DJS (Dayang Journal System), ULAKBİM indeksleri tarafından taranmaktadır.

ISSN: 1308-2140

Volume 10/1 Winter 2015

Yayınevi / Publishing House

ALKO DİJİTAL BASKI MERKEZİ – GRAFİK TASARIM

Editor

Sibel ÜST

Editor Yardımcıları/Assistant Editors

Özgür AY-Ramazan BÖLÜK
Ceren KAYASELÇUK-Canan OLPAK KOÇ
Hanife ALKAN-Mehmet Burak ÇAKIN

Yayın Kurulu/Editorial Board

Fatma S. KUTLAR OĞUZ - Orhan K. TAVUKÇU
Ali AKAR-Dursun Ali TÖKEL
M. Vefâ NALBANT-Caner KERİMOĞLU
Ülkü ELİUZ-Mitat DURMUŞ
Yavuz ÜNAL-İsrafil BABACAN
Mehmet Dursun ERDEM – Tuncay BÜLBÜL
Cemalettin KÖMÜRCÜ

Danışma Kurulu/Board of Advisory

Ahmet BURAN- Gürer GÜLSEVİN
Turgut KARABEY-Mehmet AYDIN-Ramazan KORKMAZ

Genel Koordinatör/General Coordinator

Yavuz ÜNAL

Kaynakça Sorumluları/Persons for Bibliography Process

Süleyman Kaan YALÇIN
Murat ŞENGÜL - Veysel İbrahim KARACA

Yabancı Dil Uzmanları

Yusuf AYDIN

Baskı Sorumluları/Persons for Print Process

Özgür AY - Önder SEZER

Dış Temsilciler/Representative of Foreign Country

USA	Robert DANKOFF
Germany	Marcel ERDAL-Zeki KARAKAYA
Greece	Fatih KEMİK
Japan	Yuu KURIBAYASHI
Norway-Swedish	Bernt BRENDEMÖEN
England	Fikret TURAN
Albania	Xhemile ABDÛ
Central Asia	Seadet SHİKHİYEVA
Kazakhstan	Gülnar KOKUBASOVA
Kyrgyzstan	Ulanbek ALİMOV
Azerbaijan	Vusale MUSALİ
Uzbekistan	Cabbar İŞANKUL
Halab-Aleppo (Syria)	Ahmet DEMİRTAŞ
Poland	Öztürk EMİROĞLU

Hakemler/Referees

Prof. Dr. Marcel ERDAL	Frankfurt University
Prof. Dr. Han-woo CHOİ	Eurasia University
Prof. Dr. Bernt BRENDEMÖEN	Oslo University
Prof. Dr. Robert DANKOFF	Univcity Of Chicago
Prof. Dr. Walter ANDREVS	Washington University
Prof. Dr. Ahat ÜSTÜNER	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet AKÇATAŞ	Uşak Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet BURAN	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet GÜNŞEN	Trakya Üniversitesi
Prof. Dr. Ahmet TAŞGIN	Konya Üniversitesi
Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Ali AKAR	Muğla Üniversitesi
Prof. Dr. Ali Sinan BİLGİLİ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Ali YILDIRIM	Fırat Üniversitesi
Prof. Dr. Alimcan İNAYET	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Asiye Mevhibe COŞAR	Karadeniz Teknik Ü.
Prof. Dr. Atabey KILIÇ	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan BOZ	Eskişehir Osmangazi Ü.
Prof. Dr. Fazıl GÖKÇEK	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. Fikret TURAN	Manchester University
Prof. Dr. Filiz KILIÇ	Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Prof. Dr. Funda TOPRAK	Yıldırım Beyazıt Ü.
Prof. Dr. Gürer GÜLSEVİN	Ege Üniversitesi
Prof. Dr. H. Dilek BATİSLAM	Çukurova Üniversitesi
Prof. Dr. H. İbrahim DELİCE	Cumhuriyet Üniversitesi
Prof. Dr. Halûk Harun DUMAN	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Hasan AKAY	Sakarya Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice AYNUR	Yıldız Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Hatice ŞAHİN	Uludağ Üniversitesi

Turkish Studies

Prof. Dr. İ. Hakkı AKSOYAK
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. İlhan GENÇ
Prof. Dr. Kerime ÜSTÜNOVA
Prof. Dr. Mahmut KAPLAN
Prof. Dr. Mehmet AYDIN
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
Prof. Dr. Mehmet İNBAŞI
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM
Prof. Dr. Mehmet Mehdi ERGÜZEL
Prof. Dr. Mehmet Nuri GÖMLEKSİZ
Prof. Dr. Menderes COŞKUN
Prof. Dr. Metin AKKUŞ
Prof. Dr. M. Muhsin KALKIŞIM
Prof. Dr. Muhittin ELİAÇIK
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ
Prof. Dr. Mukim SAĞIR
Prof. Dr. Mustafa UĞURLU
Prof. Dr. Nebi ÖZDEMİR
Prof. Dr. Nurettin DEMİR
Prof. Dr. Nurettin ÖZTÜRK
Prof. Dr. Nurullah ÇETİN
Prof. Dr. O. Kemal TAVUKÇU
Prof. Dr. Osman YILDIZ
Prof. Dr. Öcal OĞUZ
Prof. Dr. Pervin ÇAPAN
Prof. Dr. Ramazan GÜLENDAM
Prof. Dr. Saadettin GÖMEÇ
Prof. Dr. Songül TAŞ
Prof. Dr. Şener DEMİREL
Prof. Dr. Yakup ÇELİK
Prof. Dr. Yaşar AYDEMİR
Prof. Dr. Zeki KARAKAYA
Prof. Dr. Zeki KAYMAZ
Ass. Prof. Yuu KURIBAYASHI

Doç. Dr. Abdullah İLGAZİ
Doç. Dr. Abdülhalim AYDIN
Doç. Dr. Adem BAŞIBÜYÜK
Doç. Dr. Adem ÖGER
Doç. Dr. Ahmet ŞİMŞEK
Doç. Dr. Ahmet YİĞİT
Doç. Dr. Alaattin KARACA
Doç. Dr. Alparslan CEYLAN
Doç. Dr. Bahir SELÇUK
Doç. Dr. Bayram Ali KAYA
Doç. Dr. Bekir ÇINAR
Doç. Dr. Bülent BAYRAM
Doç. Dr. Cafer ÇİFTÇİ
Doç. Dr. Caner KERİMOĞLU
Doç. Dr. Celal DEMİR
Doç. Dr. Ercan ALKAYA
Doç. Dr. Erdal ŞAHİN
Doç. Dr. Erdoğan ERBAY
Doç. Dr. Erhan AYDIN
Doç. Dr. Fatma AÇIK

Gazi Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Dokuz Eylül Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
Atatürk Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Sakarya Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Atatürk Üniversitesi
Karadeniz Teknik Ü.
Kırıkkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Girne Amerikan Ü.
Hacettepe Üniversitesi
Hacettepe Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Gazi Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Ankara Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Goethe University
Ege Üniversitesi
Okayama University

Dumlupınar Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Sakarya Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Adıyaman Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Marmara Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Doç. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR
Doç. Dr. Galip GÜNER
Doç. Dr. Gül TUNÇEL
Doç. Dr. Güray KIRPIK
Doç. Dr. Hatice ŞİRİN USER
Doç. Dr. Hikmet KORAS
Doç. Dr. Hüseyin GÜFTA
Doç. Dr. İbrahim Halil TUĞLUK
Doç. Dr. İsmail TAŞ
Doç. Dr. Mehmet BEŞİRLİ
Doç. Dr. Mehmet ÇOG
Doç. Dr. Mehmet GÜMÜŞKILIÇ
Doç. Dr. Mehmet KIRBIYIK
Doç. Dr. Mehmet Naci ÖNAL
Doç. Dr. Mehmet TEMİZKAN
Doç. Dr. Mehmet Vefa NALBANT
Doç. Dr. Mehmet ZAMAN
Doç. Dr. Metin ARIKAN
Doç. Dr. Mevlüt GÜLTEKİN
Doç. Dr. Muammer Mete TAŞLIOVA
Doç. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Doç. Dr. Muharrem DAYANÇ
Doç. Dr. Musa ÇİFÇİ
Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Doç. Dr. Mustafa ÖZSARI
Doç. Dr. Mümtaz SARIÇİÇEK
Doç. Dr. Nergis BİRAY
Doç. Dr. Nesrin T. KARACA
Doç. Dr. Osman GÜNDÜZ
Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU
Doç. Dr. Sami KILIÇ
Doç. Dr. Şaban DOĞAN
Doç. Dr. Şahin KÖKTÜRK
Doç. Dr. Tarık ÖZCAN
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL
Doç. Dr. Turgut TOK
Doç. Dr. Turhan ÇETİN
Doç. Dr. Ülkü ELİUZ
Doç. Dr. Ülkü GÜRSOY
Doç. Dr. Yaşar ŞENLER
Doç. Dr. Yunus BALCI
Doç. Dr. Yusuf ÇETİNDAG
Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Doç. Dr. Mustafa GENCER
Doç. Dr. Nadir İLHAN
Doç. Dr. Serkan ŞEN

Yrd. Doç. Dr. Abdullah KÖK
Yrd. Doç. Dr. Abdullah ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Adem İŞCAN
Yrd. Doç. Dr. Ahmet DEMİRTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet GÜNDÜZ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet Turan SİNAN
Yrd. Doç. Dr. Ali Emre ÖZYILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Ali YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Alpaslan OKUR

Hacette Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Mustafa Kemal Üniversitesi
Adıyaman Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Çankırı Karatekin Ü.
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Hitit Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Ü.
Uşak Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Başkent Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.
Fırat Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Pamukkale Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Karadeniz Teknik Ü.
Gazi Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Fırat Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.

Niğde Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Ü.
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi
İstanbul Arel Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Yrd. Doç. Dr. Alpay Doğan YILDIZ
Yrd. Doç. Dr. Alptekin YAVAŞ
Yrd. Doç. Dr. Aydın KIRMAN
Yrd. Doç. Dr. Ayfer YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Bayram ÇETİNKAYA
Yrd. Doç. Dr. Cafer GARİPER
Yrd. Doç. Dr. Cahit BAŞDAŞ
Yrd. Doç. Dr. Cüneyt AKIN
Yrd. Doç. Dr. Dursun Ali TÖKEL
Yrd. Doç. Dr. Ebru Burcu YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Ekrem AYAN
Yrd. Doç. Dr. Ertuğrul AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Esen DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Fatih AYDIN
Yrd. Doç. Dr. Fatih USLUER
Yrd. Doç. Dr. Faysal Okan ATASOY
Yrd. Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Yrd. Doç. Dr. Funda KARA
Yrd. Doç. Dr. Gökhan ARI
Yrd. Doç. Dr. Halil ERDEMİR
Yrd. Doç. Dr. Halit KARATAY
Yrd. Doç. Dr. Hasan BAKTIR
Yrd. Doç. Dr. Hilmi DEMİRKAYA
Yrd. Doç. Dr. Huriye ALTUNER
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin DOĞRAMACIOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin Kahraman MUTLU
Yrd. Doç. Dr. İbrahim KOPAR
Yrd. Doç. Dr. İlyas YAZAR
Yrd. Doç. Dr. İsmet ŞANLI
Yrd. Doç. Dr. Kadir GÜLER
Yrd. Doç. Dr. Kürşat ÖNCÜL
Yrd. Doç. Dr. M. Fatih KANTER
Yrd. Doç. Dr. Mehmet EKİZ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet SOĞUKÖMEROĞULLARI
Yrd. Doç. Dr. Mesut GÜN
Yrd. Doç. Dr. Mesut TEKŞAN
Yrd. Doç. Dr. Mitat DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Murat KACIROĞLU
Yrd. Doç. Dr. Murat ÖZŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENGÜL
Yrd. Doç. Dr. Musa Şamil YÜKSEL
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ARSLAN
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ERTÜRK
Yrd. Doç. Dr. Mustafa ÜSTÜNOVA
Yrd. Doç. Dr. Mutlu DEVECİ
Yrd. Doç. Dr. Muvaffak DURANLI
Yrd. Doç. Dr. Mücahit COŞKUN
Yrd. Doç. Dr. Nafi YALÇIN
Yrd. Doç. Dr. Nedim BAKIRCI
Yrd. Doç. Dr. Nesime CEYHAN
Yrd. Doç. Dr. Nurullah ULUTAŞ
Yrd. Doç. Dr. Oğuzhan DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Ömer Faruk SÖNMEZ
Yrd. Doç. Dr. Önder SEZER
Yrd. Doç. Dr. Özgür AY
Yrd. Doç. Dr. Özlem NEMUTLU

Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Ü.
Ordu Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Süleyman Demirel Ü.
Muğla Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Ü.
İnönü Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Doğu Akdeniz Ü.
Fırat Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
TOBB Üniversitesi
Erzincan Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Ü.
Erciyes Üniversitesi
Mehmet Akif Ersoy Ü.
Niğde Üniversitesi
Kilis 7 Aralık Üniversitesi
Afyon Kocatepe Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Eskişehir Osmangazi Ü.
Dumlupınar Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Ardahan Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Gaziantep Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Ç. Onsekiz Mart Ü.
Kafkas Üniversitesi
Bozok Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Ege Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Muğla Üniversitesi
Uludağ Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Ege Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Melikşah Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Muş Alparslan Üniversitesi
Trakya Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Yrd. Doç. Dr. Refika ALTIKULAÇ DEMİRDAĞ
Yrd. Doç. Dr. Rıdvan CANIM
Yrd. Doç. Dr. Salim ÇONOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Sedat MADEN
Yrd. Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Yrd. Doç. Dr. Selma BAŞ
Yrd. Doç. Dr. Sema ÇETİN BAYCANLAR
Yrd. Doç. Dr. Sema ÖZHER KOÇ
Yrd. Doç. Dr. Serdar UĞURLU
Yrd. Doç. Dr. Seval ŞAHİN GÜMÜŞ
Yrd. Doç. Dr. Seyit Battal UĞURLU
Yrd. Doç. Dr. Sezai COŞKUN
Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST
Yrd. Doç. Dr. Soner AKPINAR
Yrd. Doç. Dr. Songül ASLAN KARAKUL
Yrd. Doç. Dr. Süleyman Kaan YALÇIN
Yrd. Doç. Dr. Süleyman SOLMAZ
Yrd. Doç. Dr. Şevkiye KAZAN
Yrd. Doç. Dr. Şeyma BÜYÜKKAVAS KURAN
Yrd. Doç. Dr. Tacettin ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Tuba Işınsu İSEN-DURMUŞ
Yrd. Doç. Dr. Tuğça Poyraz TACOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Türkan GÖZÜTOK
Yrd. Doç. Dr. Yasemin MUMCU AY
Yrd. Doç. Dr. Yunus AYATA
Yrd. Doç. Dr. Zehra GÖRE
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK

Dr. İlyas KARABIYIK
Dr. Nezir TEMUR

Aksaray Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Giresun Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Çukurova Üniversitesi
Osmaniye Üniversitesi
Sakarya Üniversitesi
Mimar Sinan -GS Ü.
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Fatih Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Ü.
Eskişehir Osmangazi Ü.
Adnan Menderes Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Mehmet Akif Ersoy Ü.
Ondokuz Mayıs Ü.
Atatürk Üniversitesi
TOBB Ekonomi ve Tek. Ü.
Hacettepe Üniversitesi
Karabük Üniversitesi
Adnan Menderes Ü.
Cumhuriyet Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi

Erzincan Üniversitesi
Gazi Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

BU SAYININ HAKEMLERİ

Prof. Dr. Ali Osman UYSAL
Prof. Dr. Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
Prof. Dr. Gül TUNÇEL
Prof. Dr. İbrahim TELLİOĞLU
Prof. Dr. Kasım İNCE
Prof. Dr. Mehmet Dursun ERDEM

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi

Doç. Dr. Ali MEYDAN
Doç. Dr. Ali Murat AKTEMUR
Doç. Dr. Davut KILIÇ
Doç. Dr. Erdal ESER
Doç. Dr. Fatma BÜYÜKKARCI YILMAZ
Doç. Dr. H. Ahmet ARSLANTÜRK
Doç. Dr. H. Sibel ÜNALAN
Doç. Dr. Güray KIRPIK
Doç. Dr. Hüseyin MUSMAL
Doç. Dr. İlhan EKİNCİ
Doç. Dr. İlyas GÖKHAN
Doç. Dr. İsmail ARSLAN
Doç. Dr. Kasım KARAMAN
Doç. Dr. Kenan HAS
Doç. Dr. Mehmet KÖÇER
Doç. Dr. Mehmet ÇOG
Doç. Dr. Muammer Mete TAŞLIOVA
Doç. Dr. Murat ÇERKEZ
Doç. Dr. Mustafa ALKAN
Doç. Dr. Mustafa ÖZER
Doç. Dr. Nurşen ÖZKUL FINDIK
Doç. Dr. Recep DÜNDAR
Doç. Dr. Selim Hilmi ÖZKAN
Doç. Dr. Serdar YAVUZ
Doç. Dr. Süleyman ÖZBEK
Doç. Dr. Tuncay BÜLBÜL
Doç. Dr. Veli ÜNSAL
Doç. Dr. Yusuf KILIÇ
Doç. Dr. Yaşar ÖZÜÇETİN

Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Cumhuriyet Üniversitesi
Boğaziçi Üniversitesi
İstanbul Medeniyet Üniversitesi
Adnan Menderes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Selçuk Üniversitesi
Ordu Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Ondokuz Mayıs Üniversitesi
Karadeniz Teknik Üniversitesi
Hitit Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Bahçeşehir Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Yıldız Teknik Üniversitesi
Adıyaman Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Ü.
Ahi Evran Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Ahi Evran Üniversitesi

Yrd. Doç. Dr. Ahmet Serdar AYTAÇ
Yrd. Doç. Dr. Ahmet YURTSEVEN
Yrd. Doç. Dr. Aydın BEDEN
Yrd. Doç. Dr. Ayşegül KOYUNCU OKCA
Yrd. Doç. Dr. Barış ÇİFTÇİ
Yrd. Doç. Dr. Ceren ÜNAL
Yrd. Doç. Dr. Derya YILMAZ
Yrd. Doç. Dr. Ebru GÜHER
Yrd. Doç. Dr. Emre ÖZŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Ercan ÇAĞLAYAN
Yrd. Doç. Dr. Erinc Erdal YILDIRIM
Yrd. Doç. Dr. Esmâ ÖZ
Yrd. Doç. Dr. Esra SAĞLIK
Yrd. Doç. Dr. Eyup ŞİMŞEK
Yrd. Doç. Dr. Faruk DOĞAN

Harran Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Akdeniz Üniversitesi
Pamukkale Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Osmaniye Korkut Ata Üniversitesi
Namık Kemal Üniversitesi
Muş Alparslan Üniversitesi
Bülent Ecevit Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Yrd. Doç. Dr. Fatih MÜDERRİSOĞLU
Yrd. Doç. Dr. Fevzi RENÇBER
Yrd. Doç. Dr. Filiz ÇOLAK
Yrd. Doç. Dr. Funda DEMİRTAŞ
Yrd. Doç. Dr. H. Kamil BİÇİCİ
Yrd. Doç. Dr. Halide ASLAN
Yrd. Doç. Dr. Halil ÇETİN
Yrd. Doç. Dr. Hasan Hüseyin KILINÇ
Yrd. Doç. Dr. Hicran Hanım HALAÇ
Yrd. Doç. Dr. Huriye ALTUNER
Yrd. Doç. Dr. Hüseyin KAYHAN
Yrd. Doç. Dr. Mehmet EKİZ
Yrd. Doç. Dr. Mehmet GÜRLEK
Yrd. Doç. Dr. Mehmet Sait DİLEK
Yrd. Doç. Dr. Muhammet GÖRÜR
Yrd. Doç. Dr. Muhammet Ali KÖROĞLU
Yrd. Doç. Dr. Muharrem ÖZTEL
Yrd. Doç. Dr. Murat ŞENGÜL
Yrd. Doç. Dr. Nevzat TOPAL
Yrd. Doç. Dr. Nurullah KARTA
Yrd. Doç. Dr. Osman MUTLUEL
Yrd. Doç. Dr. Osman Zahid ÇİFÇİ
Yrd. Doç. Dr. Oktay KIZILKAYA
Yrd. Doç. Dr. Ökkeş Hakan ÇETİN
Yrd. Doç. Dr. Özlem BAŞARIR
Yrd. Doç. Dr. Ramazan UYKUR
Yrd. Doç. Dr. Samettin BAŞOL
Yrd. Doç. Dr. Serdar GENÇ
Yrd. Doç. Dr. Savaş SERTEL
Yrd. Doç. Dr. Seyhun ŞAHİN
Yrd. Doç. Dr. Sibel ÜST
Yrd. Doç. Dr. Sultan Murat TOPÇU
Yrd. Doç. Dr. Süleyman TURAN
Yrd. Doç. Dr. Yavuz HAYKIR
Yrd. Doç. Dr. Zeki ÇEVİK

Dr. Bülent İŞLER
Dr. Bülent DURGUN
Dr. Hakan ÖZTÜRK
Dr. Yeşim DEMİR

Hacettepe Üniversitesi
Şırnak Üniversitesi
Uşak Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Ankara Üniversitesi
Çankırı Karatekin Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
İstanbul Üniversitesi
Atatürk Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
Gümüşhane Üniversitesi
Kırklareli Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Niğde Üniversitesi
Yüzüncü Yıl Üniversitesi
Abant İzzet Baysal Üniversitesi
Aksaray Üniversitesi
Kafkas Üniversitesi
Gazi Üniversitesi
İnönü Üniversitesi
Celal Bayar Üniversitesi
Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi
Tunceli Üniversitesi
Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi
Erciyes Üniversitesi
Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Fırat Üniversitesi
Balıkesir Üniversitesi

Gazi Üniversitesi
Ulş. Okl. K.lığı
Fırat Üniversitesi
KİK

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Editörden...

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

İÇİNDEKİLER/CONTENTS

“MEDİNE-İ AMASYA SÂKİNLERİNDEN KAPIKULU SİPAHİLERİ”: 17. YÜZYILIN İLK YARISINDA AMASYA’DA SOSYO-POLİTİK HAYATA BİR BAKIŞ

“THE SULTAN’S HOUSEHOLD CAVALRY FROM MEDİNE-İ AMASYA”: AN OVERVIEW OF SOCIO-POLITICAL LIFE IN AMASYA IN THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY

Turan AÇIK

1-46

ZION MULE CORPS IN THE GALLIPOLI WAR
ÇANAKKALE SAVAŞI’NDA YAHUDİ KATIR BİRLİĞİ

A.Murat AĞDEMİR

47-58

HİTİT METİNLERİNDE GEÇEN HURRİ TANRI ÇİFTLERİ: “NABARBI-ŞUĞALA” “URŞUI-İŞKALLI”

HURRIAN GOD PAIRS MENTIONED IN HITTITE TEXTS: “NABARBI-ŞUĞALA” “URŞUI-İŞKALLI”

Nursel ASLANTÜRK

59-82

ORTAKÖY-KURUÇEŞME ARASINDAKİ SAHİLSARAYLAR; 19 YÜZYIL
IN 19TH CENTURY; COASTAL RESIDENCE OF BETWEEN ORTAKÖY-

KURUÇEŞME

Özlem ATALAN

83-120

SAADİA GAON'UN HAYATI VE ARAPÇA TEVRAT TERCÜMESİ
SAADIA GAON'S LIFE AND HIS ARABIC TRANSLATION OF TORAH

Muhammed Ali BAĞIR

121-148

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

H.1261/M.1845 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE TİRE'YE
GELEN MÜSLİM VE GAYRİMÜSLİMLERİN NİTELİK VE NİCELİKLERİ
*FEATURES AND PROPORTIONS OF MUSLIMS AND NON-MUSLIMS WHO
ARRIVED AT TIRE ACCORDING TO CENSUS REGISTERS DATED TO
H.1261/A.D.1845*

Mehmet BAŞARAN
Aysun SARİBEY HAYKIRAN
149-174

RUSYA'NIN PAVLOVSK SARAYI MÜZESİ'NDE BULUNAN VARNA
KALESİ KİTABELERİ
VARNA CASTLE INSCRIPTIONS IN RUSSIA PAVLOVSK PALACE MUSEUM
Samettin BAŞOL
Kemal İBRAHİMZADE
175-194

18. YÜZYIL İSTANBUL AHKÂM DEFTERLERİNE GÖRE İSTANBUL
TARIM SİSTEMİNİN TASNİFİ (1743 - 1750)
*ACCORDING TO THE 18TH CENTURY ISTANBUL AHKÂM REGISTERS
THE CLASSIFICATION OF THE AGRICULTURAL SYSTEM OF ISTANBUL
(1743 - 1750)*
Mehmet Burak BULUTTEKİN
195-228

THE BYZANTINE CASTLE ON GRANICUS VALLEY: SAPAN HISAR
GRANİKOS VADİSİNDE BİR BİZANS KALESİ: SAPAN HİSAR
Ayşe ÇAYLAK TÜRKER
229-250

TÜRKİYE'DE DEMOKRASİNİN SANCILI DOĞUMU: 1946 SEÇİMLERİ
PAINFUL BIRTH OF DEMOCRACY IN TURKEY: THE 1946 ELECTIONS
Onur ÇELEBİ
251-272

OSHKOSH KENTİNİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ (1853-1900)
ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE OSHKOSH CITY (1853-1900)

Ayşe DEĞERLİ
273-296

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ŞARK
HUDUDUNDAKİ KALELERE GÖNDERDİĞİ DOĞAL VE KİMYASAL
İLAÇLAR
*NATURAL AND CHEMICAL DRUGS SENT BY THE OTTOMAN EMPIRE TO
CASTLES IN EASTERN BORDER IN THE FIRST HALF OF THE 18TH
CENTURY*

Uğur DEMLİKOĞLU
297-310

HOMO SOVIETICUS: SSCB'DE SOVYET HALKI İNŞASI ÇABALARI
*HOMO SOVIETICUS: CONSTRUCTION EFFORTS OF SOVIET NATION IN
USSR*

İbrahim HASANOĞLU
311-340

ASKERİ VE SİYASİ TARİH ARAŞTIRMALARI İÇİN ÖNEMLİ BİR BELGE
MERKEZİ: ATASE ARŞİVİ KURULUŞU, YAYINLARI VE BELGE
KOLEKSİYONLARI

*AN IMPORTANT DOCUMENT CENTER FOR MILITARY AND POLITICAL
HISTORY RESEARCHES: ATASE ARCHIVE FOUNDATION,
PUBLICATIONS AND DOCUMENT COLLECTIONS*

Hasan KENDİRCİ
İbrahim Halil AYTAZ
341-350

TÜRKİYE'DE YEREL YÖNETİM BAKANLIĞI DENEYİMİ VE
GÜNÜMÜZDEKİ GEREKLİLİĞİNİN SORGULANMASI
*THE EXPERIENCE OF MINISTRY OF LOCAL GOVERNMENT IN TURKEY
AND QUESTIONING OF THE NECESSITY AT THE PRESENT TIME*

Rüveyda KIZILBOĞA ÖZASLAN
Orhan Veli ALICI
351-366

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

ERMENİ TARİH KAYNAKLARINDA TÜRKLER
TURKEY'S ARMENIAN HISTORY RESOURCES

Telli KORKMAZ

367-382

OSMANLI İDARESİNDE BİR BALKAN ŞEHİRİ:
VARNA (1774- 1878)

A BALKAN CITY UNDER THE OTTOMAN RULE:
VARNA (1774-1878)

Miyase KOYUNCU KAYA

383-418

ADNAN MENDERES'İN AFGANİSTAN ZİYARETİ VE BU ZİYARETİN
TÜRK BASININDA YANSIMALARI

THE AFGHANİSTAN VISIT OF ADNAN MENDERES AND THE
REFLECTIONS OF THIS VISIT IN THE TURKISH PRESS

Mehmet KÖÇER

419-436

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE YAŞANAN RUM GÖÇÜ VE
KADÜK BİR MÜBADELE GİRİŞİMİ
THE GREEK MIGRATION DURING THE FIRST WORLD WAR PERIOD AND
A NULL AND VOID AGREEMENT INITIATIVE

Yüksel KÜÇÜKER

437-454

SOSYAL HİZMETLER BAĞLAMINDA MEKKE'DE OSMANLI İZLERİ
TRACES OF THE OTTOMAN EMPIRE IN MECCA IN THE CONTEXT OF
SOCIAL SERVICES

İsmail METİN

455-476

1844 TARİHLİ NÜFUS SAYIMINA GÖRE BEYŞEHİR KAZASI
BEYŞEHİR DISTRICT ACCORDING TO THE CENSUS IN 1844

Hüseyin MUŞMAL
Müjgan ŞAHİNKAYA

477-510

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

ASKERİ VESAYET SİSTEMİNİN İLK HALKASI: 27 MAYIS SÜRECİ VE
SONRASI
*THE FIRST STAGE OF MILITARY TUTELAGE SYSTEM: THE PERIOD OF
MAY 27TH AND THERE AFTER*

Tekin ÖNAL

511-534

KURAN-I KERİM'DE KOZMİK TARİH VE BİYOLOJİK GELİŞİM
*COSMIC HISTORY AND BIOLOGICAL DEVELOPMENT IN THE HOLY
QURAN*

Hasan ÖZALP

535-552

ÇANAKKALE CEPHESİNDE MUSTAFA KEMAL
MUSTAFA KEMAL IN GALLIPOLI FRONT

İlbeyi ÖZER

553-578

TEKİRDAĞ'DA KENTSEL GELİŞİM VE JEOMORFOLOJİK BİRİMLER
ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ZAMANSAL DEĞİŞİMİ
*THE TEMPORAL CHANGE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN URBAN
DEVELOPMENT AND GEOMORPHOLOGICAL UNITS TEKİRDAĞ*

Emre ÖZŞAHİN

579-602

KUMKAPI AYA KİRYAKİ (HAGIA KYRIAKE) KİLİSESİ VAKFINA AİT
YAPININ TARİHSEL GEÇMİŞİNİN AYDINLATILMASI
*ENLIGHTENING THE HISTORICAL PAST OF THE STRUCTURE
BELONGING TO KUMKAPI HAGIA KYRIAKE CHURCH FOUNDATION*

Sevgi PARLAK

603-634

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE EĞLENCE HAYATI
NIGHTLIFE DURING THE PERIOD OF PROPHET MUHAMMAD (PBUH)

İsmail PIRLANTA

635-658

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE KAYSERİ (1940-1950)
*THE PERIOD OF 1940-1950 IN KAYSERİ ACCORDING TO ARCHIVE
DOCUMENTS*
Serdar SAKİN
659-682

OSMANLI DEVLETİ'NDE GIYÂBÎ YARGILAMA VE DAVALIYA YEMİN
TEKLİFİ
*DEFAULTING TRIAL AND PROMISSORY OATH TENDER TO THE
DEFENDANT IN OTTOMAN EMPIRE*
Mehmet Esat SARICAOĞLU
683-692

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE-BELÇİKA İLİŞKİLERİ
DEMOCRAT PARTY DURING TURKEY-BELGIUM RELATIONS
Savaş SERTEL
693-714

BM GENEL SEKRETERİ'NİN KIBRIS'A YÖNELİK İYİ NİYET MİSYONU
VE BUNUNLA İLGİLİ BAZI KARARLARIN DEĞERLENDİRMESİ (1954-
1992)
*THE UN SECRETARY-GENERAL'S GOODWILL MISSION TOWARDS
CYPRUS AND AN ASSESSMENT OF SOME OF THE RESOLUTIONS
CONCERNING THIS (1954-1992)*
Soyalp TAMÇELİK
715-752

TÜRKİYE'NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI VE GÜRCİSTAN
TURKEY'S SOUTH CAUCASUS POLICY AND GEORGIA
Coşkun TOPAL
753-770

TARİHİN SON DRETNÖTÜ: YAVUZ (GOEBEN)
THE LAST DREADNOUGHT IN HISTORY: YAVUZ (GOEBEN)
İskender TUNABOYLU
771-802

HERAT MESELESİ VE İRAN-İNGİLİZ SAVAŞININ (1856-1857) OSMANLI
DEVLETİ'NE ETKİLERİ

*THE HERAT ISSUE AND THE IMPACTS OF IRAN-ENGLISH WAR (1856-
1857) ON OTTOMAN EMPIRE*

Sıtkı ULUERLER

803-824

II. BALKAN SAVAŞI'NA YENİ YAKLAŞIMLAR: TEŞKİLAT-I MAHSUSA'NIN
KÖKENLERİ

*NEW APPROACHES TO THE SECOND BALKAN WAR: THE ORIGINS OF
THE TEŞKİLATI MAHSUSA (THE SPECIAL ORGANIZATION)*

Yücel YİĞİT

825-837

**“MEDİNE-İ AMASYA SÂKİNLERİNDEN KAPIKULU
SİPAHİLERİ”:17. YÜZYILIN İLK YARISINDA
AMASYA’DASOSYO-POLİTİK HAYATA BİR BAKIŞ***

*Turan AÇIK***

ÖZET

“Soylu şahsı, temsil ettiği, burjuvayı ise ürettiği belirler”

Goethe

“Klasik” ya da geleneksel dönemi itibariyle Osmanlı İmparatorluğu’nda şehir ve hükümdar arasında en azından zihinlerde oldukça sıkı bir ilişki vardır. Bu durum şer’iye sicillerinde Amasya’nın “mahrûse” kavramı ile tavsif edilmesinde de kendisini belli etmektedir. Hükümdarın ilâhî kaynaklı iktidarının görünür olduğu yer anlamına gelen “mahrûse”de ise bilhassa 17. yüzyılda yaşanan değişimler ile hükümdar ve şehir arasındaki ilişki değişmeye başlar. Şehirlerde bir takım yerel iktidar odakları ortaya çıkar ve bu odaklar, iltizam sistemi ve para ekonomisinin yaygınlaşması ile kendisine sosyo-ekonomik bir temel de edinir. İşte iltizam “sektör”ünü Amasya’da hemen hemen tekellerine almış olan kapıkulu sipahileri, sosyo-politik ayrıcalıkları üzerinden söz konusu sosyo-ekonomik dinamiklere basarak sosyo-politik anlamda daha bir güç elde etmeye başlamışlardır. Hükümdar kapısından taşraya doğru yayılan sipahiler, mütesellimlik ve bilhassa vakıf mütevelliliği gibi vazifeler üzerinden muharip bir zümre olmanın ötesinde bürokratik bir sınıfa dönüşmüşlerdir. Şehirde birçok mülk edindikleri de görülen kapıkulu sipahileri, timâr elde etmişler, bunun yanında çiftliklerinde ticarî tarım da yapmaya başlamışlardır. Bu faaliyetlerini ise gayr-ı hukukî bazı tasarruflarla şehrin tamamına yaymaya çalıştıkları görülen sipahiler, mahrûsede, ayrı bir iktidar odağı haline gelerek şehir ve hükümdar arasındaki bağlantı da gedikler açılmasına sebep olmuşlardır. Elbette homojen bir zümre olmanın ötesinde bireysel ya da hizipsel çıkarları üzerinden hareket eden sipahiler, yerelleşmenin getirdiği saiklerle muhtemelen Amasya’yı sahiplenmişlerdir. İşte 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Amasya, artık “mahrûse” kavramından ziyade “medine” kavramı ile tavsif edilmeye başlanmış ve “ayânlar çağı” olan 18. yüzyılda ise artık “mahrûse” kavramı unutulmuş ve Amasya sadece “medine” kavramı ile anılır olmuştur. Kavramsal anlamda yaşanan bu değişim ise zihinlerde ve pratikte nasıl bir karşılığa sahiptir? Makalede kısmen cevaplanmaya

* Bu makale, Amasya Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar Proje Birimi tarafından desteklenmiştir.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Amasya Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El.-mek: turanacik@gmail.com

çalışılan bu sorunun cevabını tam verebilmek için daha çok araştırmaya ihtiyaç vardır.

Anahtar Kelimeler: Amasya, medine, kapıkulu sipahileri, mahrûse, hükümdar

“THE SULTAN’S HOUSEHOLD CAVALRY FROM MEDİNE-İ AMASYA”: AN OVERVIEW OF SOCIO-POLITICAL LIFE IN AMASYA IN THE FIRST HALF OF THE 17th CENTURY

STRUCTURED ABSTRACT

There is a quite tight relationship between the city and the sultan, at least in the minds, in the “Classic” or the traditional period of the Ottoman Empire. This relationship is evidenced within the court records, which are defined as the concept of “mahrûse” of Amasya during that period. The relationship between the sultan and the city has begun to change along with the changes in the “mahrûse”, which refers to the place where the divine origin power of sultan is visible, especially in the 17th Century. Some small groups of come to power in the cities and they acquire a socio-economic basis with tenure system and the expansion of the money economy. In Amasya, household cavalry have the control of this tenure system; thus, they start to gain socio-economic power by using these socio-economic dynamics over their socio-political privileges. The household cavalry that spread across the provinces from Sultan’s house have turned into a bureaucratic class from a group that has responsibilities such as being deputies or administrators of the foundations. They have acquired many properties and become mesne lords in the city, and also they have begun to make commercial agriculture in their farms. These troops have tried to spread their activities to the entire city by some non-judicial transactions, and they are responsible for the gaps occurred in the connection between the Sultan and city by becoming a new power in “mahrûse”. The household cavalry have probably appropriated Amasya due to the motives resulted by being settled, and acted by considering their individual or factional interests rather than being a homogeneous group for sure. Therefore, after the second half of 17th Century, Amasya has been defined with the concept of “medine” rather than with the concept of “mahrûse”. In the 18th Century which is the century of landed proprietors in Ottoman Empire, the concept of “mahrûse” has been forgotten and Amasya has been referred to the concept of “medine” only. What is the response of this change, experienced in the concepts, in the minds and practice?

Trabzon was started to be described with the concept of “mahruse” rather than “medine” just around the same dates. It is necessary to understand this conceptual changes taking place in court records regarding Trabzon and Amasya. It is also possible to relate these changes with individual disposal of clerks. However, since concepts of “mahrûse” and “mahmiye” were completely disappeared from documents produced in cities, we may be faced with a more sophisticated manner. In fact, the concepts of “mahrûse” and

“mahmiye”, which constitute the conceptual dimension of ruler and ruling power over cities, lost power in favor of “medine” in the second half of the 17th century in Amasya in addition to Trabzon and they almost didn’t show up at the end of 17th century and in the 18th century; therefore, it is possible to point out that the perception of power and may be the ruling power itself have been changed.

As a matter of fact, the city of Amasya in the second half of 17th century and in the 18th century should be analysed from the concept of historical perspective in order to discuss this issue in a more clear and concrete way. In addition, the possible connections that can be established between other cities in the Ottoman geography are quite important in terms of understanding the “victory” of “medine”, which is considered as a city in these days, in the 18th century. It would be also quite useful to understand the relationship between “medine” and notables in Ottoman Empire, who played important roles in the administration of cities, increased their influence and wealth by being civil servants until the 18th century. Because it is logical to think that positions and titles gained by notables had a contribution to the transformation of “mahrûse” into “medine”. It can lead us to important conclusions to follow whether their public institutions are established even with some differences in cities, where landed proprietors, who established their own publicities, say that Hamerbas’s bourgeois public institutions are substituted.

Before 1730, “bölükbaşı” household cavalry, the people titled “beşe” and “çavuş” were involved in the city administration and collection of taxes in general in Trabzon; however, after 1730s, the people titled “zâde” were involved more in these duties. These families had voice in the administration of the city, and their testimony or opinions were taken in almost every case in the courts. In addition, these families obtained the best farmland and countryside fields in the city. In the 17th century, the situation was not that much different for Amasya. The activities of landed proprietor families in Amasya in the 18th century should be investigated within the scope of changes experienced from “mahruse” into “medine”. In fact, a member of an important landed proprietor family Canikli Hacı Ali has taken Amasya under his responsibility as a mansion in 1772.

In addition, one of the important similarities with “era of notables” was dating substitution of bourgeois publicity in the 18th century by Habermas. Kemal Karpat considers notables of the 18th century as an aspect of modernization. According to him, the welfare of notables appears to be related to “land ownership, buying and selling of agricultural products and tax collection concession goes hand in hand with land ownership”. In this regard, “the main factors behind the rise of this group are Europe’s growing demand for agricultural products, relatively free trade and government policy that allows accumulation of agricultural capital”. This period should be considered as “rich people” rather than people taking up positions as part of determination of notables. After all, notables of the 18th century were not only government officials, but also individuals gained their social positions by financial achievements. According to Karen Barkey, “notables gave modernity to their regions by improving the relationship between the private sector and different ethnicities in addition to investing in their

Turkish Studies

communities, labor force and low-income families depending on them.” As indicated by Karpat, the powerful position of notables in community caused them to be considered as authority-defying “rebels” against central government. In the period of Abdulhamid I, the authority of central government was within the borders of a few cities. The main issue was not disobedience to the central government, but acceptance of a new social order in which notables representing the upper classes. We think that it is possible to establish a connection between this new social order and “medine”.

Thus, since the concept of “medine” comes to the forefront among other concepts like “mahmiye”, “mahrûse” representing the authority of Sultan’s power, it is possible to claim that there is another space of publicity other than the publicity of Sultan. Even power approaches occurring in “medine” may result in corporation of state perception. Thus, the concept of “medine” can be considered as a modern or perhaps modernizer concept compared to its counterparts, which are derivatives of the concepts of “mahmiye” and “mahrûse” used in the 16th and 17th centuries. At this point, even it may be quite speculative; we do have a question in mind: Is there any connection between the new meaning of “medine” and other concepts of derivatives of “medeniyet”, which is an Arabic word and used instead of another word “temeddun” takes place in the Ottoman literature that fully correspond to the concept of “civilization” in the 19th century?

According to Tuncer Baykara, the concept of “medeniyet”, which was used by Sadık Rıfat Paşa for the first time in 1838, became popular suddenly due to its relation with the city. It reminds the relationship between civilization and being urbanized. At this point, we just want to remind you that: “Temeddun” is also a concept refers to city. In addition, the emphasis on process in the word of civilization is addressed better by “temeddun” compared to “medeniyet”. Then, why “temeddun” was not preferred? Because, the Sultan’s power is very apparent and legitimate in the city addressed by the word; “temeddun”. Thus, if the city is considered only based on being urbanized, then “temeddün” has the capacity of addressing the required meaning. However, the cities addressed by “medeniyet” and “temeddün” are quite different from each other and the concept of “medeniyet” is probably related to “medine”, which has gained a new meaning. In this new meaning, Sultan’s power seems to be quite small. In addition, we don’t really know if the opposition between secular nature of civilization and divine aspect of Sultan’s power has any effect on popularization of the concept of “medeniyet”; however, it is clear that more researches needed to give the answers of these questions. Therefore, researchers studying the concept of “medeniyet”, which has a great importance, should consider cities and their histories within the scope of being urbanized.

Key Words: Amasya, medine, household cavalry, mahrûse, sultan

Giriş

Annales ekolünün etkisiyle Osmanlı tarihçiliği nispeten uzun zamandır şehirlerin sosyo-ekonomik tarihlerine yoğunlaşmıştır. Şehirleri tanımakta oldukça işlevsel olan bu perspektif, Osmanlı belgelerinin önüne açmış olduğu fırsattan da istifade ederek Osmanlı şehirleri hakkında

önemli bir birikim hâsıl etmiştir. Bununla birlikte sosyo-ekonomik perspektifin “altyapı” vurgusu, şehir ve hükümdar arasındaki bağlantıları kimi zaman gözden kaçırabilmektedir. Bu ise hükümdarın görünür olmadığı bir Osmanlı şehir tarihi yazımı ile neticelenebilmektedir. Hâlbuki geleneksel bir imparatorlukta asıl devlet sahibi (“sâhib-i devlet”) olan hükümdarın meşruiyeti ve bu meşruiyet üzerinden şehirle kurulan bağlantı politik gündemi belirlemekte¹ ve bu istikamette şehirde muhafaza edilmeye çalışılan düzen/adalet imparatorluğun aslı uğraşısı olmaktadır.² Zira adalet vurgusunun sürekli görünür olduğu Osmanlı belgeleri bunu göstermektedir. Bu nedenle sosyo-ekonomik bir perspektifin yanında bakışımızı biraz da şehirdeki politik meselelere yöneltip sosyo-politik bir perspektif de kullanarak şehir ve hükümdar arasındaki ilişki biçimini ve 17. yüzyıl dâhilinde şehirde meydana gelen değişimleri tahlil edebilmek olanaklı hale gelebilir.

Bu istikamette hassa ordusunun önemli bir bölümünü teşkil eden kapıkulu sipahilerinin Amasya’daki faaliyetlerini incelemek faydalı olabilir. Doğrudan hükümdara bağlı bir birlik olarak teşkil edilen Kapıkulu sipahilerinin daha önce yapılan bir çalışmada beylerbeyilerin iktidarının arttığı bir dönemde, bir eyalet merkezi olan Trabzon’daki faaliyetleri incelenmişti. (Açık, 2012, s. 273-292). Beylerbeyilerin artan iktidarı münasebetiyle onlarla da ilişki kurmuş olan Trabzonlu sipahiler, şehirde ciddi oranda varlık göstermekteydiler. Bu sefer de bir sancak merkezi olan ve 17. yüzyıl itibarıyla de Celali isyanlarından büyük ölçüde etkilenen bir şehir olan Amasya’daki kapıkulu sipahilerinin konumları irdelenerek aradaki benzerlikler ve farklılıklar tespit edilebilir ve bu arada da şehirde edinmiş oldukları konum bakımından hükümdarın iktidarına göre bir takım kıyaslamalar yapılabilir. Dolayısıyla belirli bir grubun toplum içindeki yeri, işlevi, önemi, etkisi, siyasal ya da maddi gücü, toplumsal ve siyasal değişimdeki rolü ve katkısı gibi çeşitli konularda kullanılan prosopografya (grup biyografisi)³ yöntemi ile kapıkulu sipahileri ekseninde, şehrin sosyo-politik hayatına dair bazı tespitler yapmak mümkün olabilir.

İşte bu makalede kapıkulu sipahileri eksen alınarak Osmanlı İmparatorluğu’nda 17. yüzyılda meydana gelen değişimler içerisinde⁴ Amasya’nın sosyo-politik hayatının belli yönleri açıklığa kavuşturulmaya çalışılacaktır. Bunun için önce şehir ve hükümdar arasındaki ilişki tespit

¹ Zira bir şehrin en önemli belge külliyesi olan şer’iye sicillerinin sicill-i mahfûz defterli bölümünde hükümdarın iktidarının temsili olan birçok berat ve hüküm yer almaktadır.

² Burada adalet ve itidal kavramları arasındaki akrabalık, şehirdeki adaletin tesisinin bir diğer yönünün de erkân-ı erbaa arasındaki ölçünün muhafaza edilmesi olduğunu göstermektedir (Erkân-ı Erbaa hakkında bkz. Mehmet Öz, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 2005, s. 188-190). Ehl-i seyf, ehl-i ilm, tüccar ve çiftçi arasındaki dengenin mümkün olduğu kadar muhafazası hükümdarın ve sistemin meşruiyetinin ve iktidarın da önemli ayaklarından birini teşkil etmektedir. Bedri Gencer’in ifadeleri ile “Padişah bunlar arasında, kökü İbn Sînâ’ya giden bir kavramla ‘nefs-i nâtuka’ (sarkaç veya kış, İngiliz monarşisinde olduğu gibi The Crown-Taç) rolü oynayarak, dengeyi veya bir anlamda ‘elit dolaşımının’(circulation of elites) sağlıklı bir şekilde akışını, ‘siyasi meşruiyeti’ sağlıyordu.” (Bedri Gencer, “Osmanlı Siyasî Felsefe ve Rejimi: Kuruluşun 700. Yıldönümü Münasebetiyle Bir İcmal”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, (2000), s. 114.) Bu sistemin dayandığı temel ise geleneksel toprak mülkiyetinde kendini belli etmektedir. (Kemal Karpat, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, (ed. William R. Polk-Richard L. Chambers), İstanbul: İnsan Yayınları, 1995, s. 107; Şerif Mardin, “Türk Siyasasını Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, (der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 43.) Özel mülkiyetin sınırlandırıldığı ve mirî toprakların reaya tarafından ekilip-biçilmesi ve vergi verilmesi üzerine oturan bu mekanizmada, imparatorluk aslında büyük oranda tarım toplumunu idare etmek üzere teşkilatlanmıştır. Şehirlerin ve şehirlielerin sayısının artması ise teşkilat yapısını evrilmeye zorlamaktadır. Nitekim bu çalışmada, muharip zümre iken şehirlileşen kapıkulu sipahilerinin, sisteme başkalaşarak yeni giren bir grup olarak değişimin aktörlerinin oldukları gösterilmeye çalışılacaktır.

³ Hem bürokratik geleneğin anlaşılmasında hem de söz konusu bürokratların ait oldukları tarihsel dönemin genel eğilimini ortaya koymakta önemli faydalar sağlayan bu yöntemin kullanıldığı oldukça önemli bir çalışma için bkz. İ. Metin Kunt, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.

⁴ Bu değişimleri -tartışmalı olduklarını hatırlatma birlikte- tabii sınırlara ulaşılması, transit ticaret imkânlarının kaybedilişi, Amerikan gümüşü ve enflasyon, ateşli silahların üstünlük kazanması, nüfus artışı ve işsizlik şeklinde sıralayabiliriz. Bkz. Öz, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, s. 38-54.

Turkish Studies

edilecek, daha sonra ise kapıkullarının hükümdarın kapısından ayrılmaları ile başlayan süreçte yoğun bir şekilde taşraya yayılmaları ile şehir ve hükümdar arasındaki ilişkinin nasıl bir seyir takip ettiği irdelenmeye çalışılacaktır. Son olarak bu sürecin kavramsal anlamdaki görünümü ele alınarak medine ve medeniyet kavramları arasındaki bağlantı bir de şehir tarihi perspektifinden anlamlandırılmaya gayret edilecektir.

Şehir ve Hükümdar İlişkisi: “Mahrûse-i Amasya”

Osmanlı şehrini vasıflandırmak için Osmanlıların kendileri tarafından kullanılan kavramlar “mahrûse”, “mahmiyye” ve “medine”dir. 17. yüzyıl itibariyle birbirlerinin türevleri şeklinde kullanılan bu kavramlar, aslında, hükümdarın iktidarına gönderme yapmaktadırlar.⁵ Leslie Pierce’a göre, “...hanedanın *memalik-i mahruse* deyiimi ile akla getirmeyi amaçladığı memleketlerin koruyucusu rolü, oralara bağımsızca sahip olma hakkının temel gerekçelerinden biriydi.” Bununla birlikte “iyi korunmuş” deyiimi aynı zamanda şehirlere de izafe edilen bir nitelikti. Örneğin 1541 tarihinde Ayntab şer’iye sicillerinde “kadılık makamının” yeri olarak “*Ayntab el-mahruse*” yazısı yer alıyordu. Ona göre bu kavram tek bir yöreye uygulandığında, “hisarla çevrili, asker konuşlandırılmış” bir yer anlamına geliyordu ve fethettiği kaleler için hanedan koruyuculuk sorumluluğunu üzerine alıyordu. (Pierce, 2003, s. 53-54).

Amasya için de 17. yüzyılın ilk yarısı itibariyle çok az olmakla birlikte kimi zaman “medine”, kimi zaman da –medine’den biraz daha sıkça– “mahmiye” kavramları kullanılsa da genel itibariyle “mahrûse” kavramının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlı topraklarına katılan (1398) ve 16. yüzyılın sonlarına kadar⁶ da “Osmanlıların doğu sınırlarında stratejik bir yer hüviyeti kazanan”⁷(Şahin, Emecen, 1991, s.1). Amasya, kalesi olan ve asker konuşlandırılmış bir yerdi. Fakat 17. yüzyıla gelindiğinde şehrin hisarla çevrili olmaktan ziyade, hisar içinde ve daha çok dışında olmak üzere yaklaşık 52 mahalle (Kavaklı, 2011, s. 68) ile Yeşilirmak boyunca uzanan daha geniş bir şehir haline geldiği görülmekteydi. Dolayısıyla sıfat olarak kullanılan “el-mahrûse” kelimesinden ziyade “Mahrûse-i Amasya” şeklinde şer’iye sicillerindeki her kaydın başında isim olarak kullanılan “mahrûse”nin bilhassa hükümdarın meşruiyeti noktasında daha büyük çağrışımları olan, daha gelişmiş bir kavram olması gerekmektedir. Yani şehrin korunmuşluğu salt kale ile dolayısıyla somut bir yapı ile ilgili olmaktan öte, zihinlerdeki bir takım meşruiyet düzenekleri söz konusu idi. Bu meşruiyetin kaynağı ise Bedri Gencer’in “memâlik-i mahrûse” kavramına dair söylediklerinde belli olmaktadır:

Antropolojik açıdan kutsallık, esas itibariyle yer ile ilgili, topografik bir kavramdır. Din/Medine arasındaki etimolojik ilişki muvacehesinde belli şehirler, belli dinlerin karargâhı olarak zamanla mukaddes bir konuma yükselmiştir. Roma da imparatorluğun gelişimiyle “ilâhî gözetime mazhar, mukaddes ve ebedî şehir” imajı kazanmış, İmparatorluk da şehirden mukaddeslik ve ebediyetini almıştır (urbs et orbis idem). Bu kült, Konstantin ile Roma’dan İstanbul’a, Bizans’a geçmiştir. Osmanlı dilindeki (el-medinetü’l-Kostantiniye) al-mahrûse Bizanslılar tarafından kullanılan Yunanca “ilâhî gözetime mazhar” anlamındaki deyiimin karşılığıdır. Osmanlılar bunu yaygın olarak memâlik-i mahrûsa-i şâhâne (emperyal ilâhî gözetime mazhar ülke) olarak kullanmıştır. İslâmî üstünlük inancıyla pekişen Roma emperyal geleneğine özgü bu mukaddeslik ve ebediyet inancı, Osmanlı aydınlarına tam bir özgüven

⁵ Konunun tafsilatı için bkz. Açıık, 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset, s. 58-74.

⁶ 16. yüzyıl Amasyası için bkz. Ahmet Şimşirgil, “XVI. Yüzyılda Amasya Şehri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 11, (1996), s. 77-109.

⁷ Hüseyin Hüsameddin, Amasya’nın Osmanlılar tarafından ele geçirilmesinin I. Murad zamanında olduğunu, OsmancıklıSeydi Muradile el-Hâcc Sancar (Sencer)’ın 9 Şaban 789 (25 Ağustos 1387) tarihli vakfiyelerinin I. Murad’ın izniyle tescil edilmesini delil göstererek iddia etmektedir. Abdizâde Hüseyin Hüsâmeddin Yasar, *Amasya Tarihi*, C. III, (yay. haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2007, s. 85-88.

vermiş, özelde İstanbul, genelde Osmanlı ülkesi, aydınlar tarafından “tüm insanlığın sığınağı mukaddes bir belde...” olarak görülmüştür.⁸(Gencer, 2008, s.46)

Dolayısıyla bu ilahi gözetime mazhar yerde Allah’ın iktidarını temsil eden hükümdarın şehirle olan bağlantısı “mahrûse” şeklinde bir kavramsallaştırmada kendini belli ediyordu.⁹ Öyle ki Tursun Bey, hükümdarın gerekliliğini açıkladığı satırlarda “Ve bu nev’-i şerîf, bunca kemâlât ile, Fa’îl-i muhtâr ihtiyârıyla müdenî bi’t-tâb vâkı’ olmuştur; ya’ni emr-i inti’âşında ve ahkâm-ı ma’âşında ictimâ’î –ki ana temeddün dirler ki, örfümüzce ana şehir ve köy ve oba dinilir-.”(Tulum, 1977, s.12) demektedir ve insan kelimesinin kökünün “üns”den geldiğini de söyleyerek insanın yardımlaşmaya; dolayısıyla *temeddüne* olan ihtiyacını belirtmektedir. Bu ihtiyacın nihâi safhası olarak da hükümdarın gerekliliğine işaret etmektedir. Kabaca şehir dizmek anlamına gelen temeddünün mantıkî sonucu hükümdarın gerekliliğidir. Dolayısıyla şehir hükümdarın iktidarını yansıttığı ölçüde meşru bir zemine oturmaktadır.¹⁰ Bu meşruiyetin ise bir takım somut görünüşleri bulunmaktadır. Bunu Aşıkpaşazâde’nin Karacahisar’ın fethedilmesi akabinde bir Osmanlı şehri hüviyeti kazanmasını, “*Kadı konıldı. Ve sü başı konıldı. Ve bazar dürdü. Ve hutbe okundu. Ve kanun ister oldılar*” (Atsız, 1949, s.104) şeklindeki cümlesinden çıkarmak mümkündür. Hükümdarın iktidarının şehirdeki görünür hallerini temsil eden hükümdarın atadığı kadılar ve beylerbeyi, sancakbeyi, subaşılar; “sûk-ı sultânî” şeklinde hükümdara izafetle anılan çarşılar; hükümdarın isminin zikredildiği hutbe ve hükümdarın iktidarının en muşahhas görünümü olan kanun, bir Osmanlı şehrinin en önemli bileşenlerini teşkil etmekteydiler. Bu bileşenlerin muhafazası ise ordu ile mümkün olmaktaydı. Yaşar Yücel, I. Murad devrinde, Çandarlı’nın aldığı tedbirlerle, Osmanlı hükümdarının merkezî kuvvetinin artırılması için fethedilen yerlerin yeni sancaklar halinde Osmanlı hükümdarının şahsına bağlanması gayreti içine girildiğini ifade etmektedir. Bunun için de doğrudan doğruya hükümdarın emrine bağlı ve daima harekete hazır bir yeniçeri ordusunun kurulduğunu, devlet hizmetlerinin padişahın kullarına verildiğini ve kadıların merkezde kazaskere tâbi kılındığını belirtmektedir (Yücel, 1974, s.658-659). Bu şekilde teşkilatlanan Osmanlı İmparatorluğu’nda padişah ve meşruiyeti sistemin en önemli sacayağını teşkil etmekteydi. Bunun muhafazası ise doğrudan kendisine bağlı bir ordu ile mümkündü.¹¹ Nitekim geleneksel siyaset düşüncesinin hülasası olarak addedilebilecek olan adalet dairesindeki “... mülk zabt eylemez illâ leşker...” (Koç, 2007, s.539) ifadesi de bunu göstermektedir.

Hükümdar Kapısından Taşraya

Koçi Bey, III. Murad zamanındaki kapıkullarının miktarlarını verdiği satırlarda, “ideal düzeni”/“kanûn-ı kadîmî”, “Ve’l-hâsıl kapukulu kapuda ve erbâb-ı timâr timârlarında sâkin olup gayri yerlerde olmak kânûn değil idi.” (Kurt, 1994, s.32) şeklinde ifade etmektedir. Bu nedenle 17. yüzyıla gelindiğinde, kapıkullarının taşraya yayılmış olmalarının Osmanlı dönemi tarihçiliğini ve

⁸ Geleneksel insanın mekan ve kutsallığı hakkındaki bakış açısı için ayrıca bkz. Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara 1991, s. 1-47.

⁹ Nitekim Weberyen anlamda geleneksel ve karizmatik otoritelerin bir bileşiminden oluşan siyasal düzeni ile Osmanlılar’da sistemin ana eksenini, hükümdar teşkil etmekteydi ve anlam çerçevesi “nefs-i nâtika” olarak sultanın kişiliğinde kendini buluyordu. Tafsilat için bkz. Gencer, “Osmanlı Siyasî Felsefe ve Rejimi”, s. 115-119.

¹⁰ Elbette hükümdarın meşruiyetinin devamı da şehre yansımaktadır.

¹¹ Bununla birlikte pratikte bu durumun her zaman için tam karşılığının olmadığı da bilinmektedir. Cemal Kafadar, II. Mehmed’in ilk tahta çıktığı dönemde, Çandarlı’nın tekrar II. Murad’ı tahta çıkarmak için yeniçerileri nasıl organize edip Buçuktepe vakası ile bu işi başardığını örnek göstererek yeniçerilerin her zaman sultanın mutlak iktidarının birer aracı olmadıklarını ifade etmektedir. (Cemal Kafadar, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, McGill University, Basılmamış Master Tezi, Montreal 1981, s. 68.) Yine de kapıkulunun sultanların şahsî iktidarlarını arttırmakta önemli bir fonksiyon üstlendikleri aşîkârdır. Bilhassa şahsî devlet algısının en tepe noktasını temsil eden Fatih dönemi ile birlikte Çandarlı gibi alternatif aileler yok edilerek Fatih’in şahsında anlam kazanan bir devlet mekanizması ortaya çıkmıştı. Nitekim Kafadar da “sosyal tabanı olmayan” bu zümrenin genel itibarıyla merkezî yapıyı güçlendirmekteki etkisini zikretmektedir. Cemal Kafadar, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?*, (haz. Mustafa Armağan), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 114.

modern tarihçiliğimizi en çok etkileyen kişilerden biri olan Koçi Bey'in zihninde bir soruna karşılık geldiği bellidir.¹² Bu sorunun tarihçiliğimizdeki yansıması ise "gerileme" kavramsallaştırmasına neden olmuş ve uzun zaman 17. yüzyıl bu kavramsallaştırma ekseninde anlamlandırılmaya çalışılmıştır.¹³ Bu bağlamda bilhassa yeniçerilerin durumu modern tarihçilerin de sıklıkla dikkatini çekmiş ve onların ticaret ve üretim faaliyetlerine girmeleri üzerinde nispeten çokça durulmuştur.¹⁴

Mustafa Akdağ, Kanuni döneminde meydana gelen Bayezid hadisesinin (1558) devlet üzerinde önemli değişikliklere sebep olduğunu yazmakta idi. Buna göre, birkaç şehzadenin birden Anadolu'da valilik etmeleri geleneğine son verilmişti. Bununla timâr erbâbının isyana fırsat bulmaları önlenmek istenmişti. Bunun yanında ve daha mühim olarak Anadolu'nun her tarafına yasakçı ve korucu adlarıyla yeniçeriler yerleştirilmişti. Bu doğrultuda hem timâr erbâbının isyanlarının uzaması hem de III. Murad devrinde İran seferlerine başlanması (1578) yeniçerilerin Anadolu'da yerleşip kalmalarına neden olmuştu. Dolayısıyla artık "vilâyetlerde emniyet timârlılardan alınıp ocaklılara teslim edilmiş" olmaktadır (Akdağ, 1947, s.295). Bu nedenle daha 16. yüzyılın ortalarında, önce birkaç önemli şehre sonra da hemen bütün taşraya yayıldıklarını gördüğümüz yeniçeriler, (İnalcık, 1980, s.290) "kapu"nun taşradaki iktidarını muhafaza etmek için "kapu"dan ayrılmışlar idi. 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın başlarında ise bilhassa Celali ayaklanmaları münasebetiyle taşradaki kapıkulu sayısı artmıştı (Bilgin, Ekin, 2007, s.219).

17. yüzyıla gelindiğinde şehirlerin hemen her yerinde sıklıkla karşılaşılan kapıkullarından altı bölük halkının ise yeniçerilerden de önce taşraya yayıldıkları görülmekteydi. Nitekim "daha 1552'de Kayseri mahkemesine, subaşı Hasan adındaki zaim şikâyetinde bulunarak, birkaç kişiyi gecenin yarısında yakalayıp getirmek istediğinde, kaçıp sipahilerin odalarına sığındıklarını ve onların da bunları vermeyerek subaşının adamlarını yaraladıklarını şikâyet etmişti." (Akdağ, 1947, s.300). Dolayısıyla nispeten erken zamanlarda süvariler de taşraya yayılmışlardı. Akdağ, onların neden bu tarihlerde taşraya gönderilmiş olduklarına dair bir şey söylememektedir. Elimizde herhangi bir vesika olmamasına rağmen kapıkulu sipahilerinin erken tarihlerde taşraya gönderilmelerine dair yine "mahrûse" kavramı ekseninde bir neden ortaya atılabilir.¹⁵ Buna göre yukarıda Pierce'ın da ifade ettiği gibi surlarla çevrili ve asker konuşlandırılmış yer anlamındaki mahrûse kavramı, 16. yüzyıla gelindiğinde bir ortaçağ kale-kenti görünümünden uzaklaşan Osmanlı kentlerine hâlâ izafe edilmekteydi. Nitekim surların dışına taşan, dolayısıyla şehrin güvenliğini sağlamada kale erlerinden ziyade askerî güce ihtiyaç hisseden Osmanlılar, erken tarihlerde sipahileri taşraya konuşlandırmış olabilirlerdi.¹⁶ Bu şekilde hükümdar ve şehir arasındaki

¹² Kafadar 16. yüzyılın sonlarından itibaren kaynaklarda görülmeye başlanan "bozulma" ile ilgili algılamaları, Osmanlı toplumunun "erken modern dönem Avrupalı çağdaşları ile paylaştıkları aynı psikolojik durumun parçası" olarak görmektedir. Nitekim eşzamanlı olarak Avrupa'da da bir "kriz" yaşanmaktadır. Bu psikolojik durumu ise "kaygı" kavramı ile ifade etmektedir. Kafadar, "Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi", s. 152.

¹³ 17. yüzyılın nasıl bir kavramsallaştırma ekseninde değerlendirilebileceğine dair son zamanlarda yapılan bir çalıştay hakkında tanıtıcı bir yazı için bkz. Kahraman Şakul, "Bir Çalıştayın Ardından-17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu: Kriz ve Dönüşüm (İstanbul, 31 Mayıs-2 Haziran 2012)", *Toplumsal Tarih*, S. 223, (2012), s. 22-37. "Gerileme literatürü"nü değerlendiren yeni bir yazı için bkz. Dana Sajdi, "Gerileme, Hoşnutsuzlukları ve Osmanlı Kültürel Tarihi", *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, (der. Dana Sajdi/çev. Aylin Onacak), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 13-59.

¹⁴ Bu konuda yazılan en son çalışmalardan biri için bkz. Nalan Turna, "Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (der. Fatmagül Demirel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 21-42.

¹⁵ Uzunçarşılı, bunların Anadolu ve Rumeli'de dağınık halde bulunmalarının sebebini hayvanları sebebiyle mera ve yiyecek ihtiyacına bağlamaktadır. 16. yüzyıl sonlarında adedi, maiyetleri ile beraber 20.000'i geçen bu sınıflar hayvanları ile birlikte İstanbul'da bulunmaları mümkün olmadığından 17. yüzyıla gelindiğinde Mora, Belgrad, Bosna, Selanik, Halep, Şam, Ankara, Amasya, Kemah, Adana, Aksaray, Konya, Sivas ve sair yerlere yayılmışlardı. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C. II, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988, s. 156.

¹⁶ Andre Raymond, Araplar ile meskûn bölgelerin 1516'dan 1574'e kadar fethedilmesi sürecinde fethin hemen ertesinde buralara daha çok yeniçeriler olmak üzere birçok asker konuşlandırıldığını ifade etmektedir. Bu şekilde bölgenin ve

ilişkinin devamı sağlanmaya çalışılmış olabilir. Zira en azından teoride hükümdarın doğrudan iktidarını temsil eden sipahiler, bu iş için oldukça uygun birliklerdi.

1527’de 5.088 olan kapıkulu süvarisi sayısı 1574’de 5.957, 1597’de 17.000, 1609’da da 20.869’a yükselmışti (Murphey, 2007, s.68). Bununla birlikte bu rakam Koçi Bey’in ifade ettiği gibi büyük ihtimalle “ulufeye mutasarrıf” olanlardı. Bunların yanında “kul değil iken kul nâmına” olan kişilere de tesadüf edilmekteydi (Kurt, 1994, s.52). Bunlar da şehirlerde askerî taifesinden geçinerek bir takım avantajlarından faydalanmaktaydılar. Koçi Bey, bölük halkında cari olan kanunun İstanbul, Edirne ve Bursa arasında olan köylerde ve kasabalarda sâkin olmak olduğunu; fakat kendi zamanında artık Budin ve Bosna serhaddinde, ayrıca Mora, Gürcistan ve Acem serhadlerine varıncaya kadar süvarilerin “perâkende olup etrâf ü eknâfa müstevlî” olduklarını ifade etmekteydi (Kurt, 1994, s.53)

Koçi Bey’in içerisinde bulunduğu karmaşık bürokratik örgütlenme, onun yazdıklarının saf bir tarihi hakikat olmadığı yönünde ciddi şüpheler uyandırmıştır.¹⁷ Onun yazdıklarında muhakkak bazı kırılmalar, hizipsel bir takım kurgular, hemen hepsinin “müstevlî” olduğuna dair görüşünde olduğu gibi bazı genellemeler olabilir. Nitekim 17. yüzyıldan önce, daha 1552’lerde Kayseri’de varlıklarını bildiğimiz ve subaşına karşı suçluları koruyarak ve onun adamlarını yaralayarak “müstevlî” olduklarını gördüğümüz Kapıkulu sipahilerinin taşraya yayılmaları yeni bir olgu değildi. Fakat 17. yüzyıla doğru giderken sipahilerin sayısında yaşanan artış bir nitelik dönüşümüne de işaret etmiş olabilir.¹⁸ Özgür Kolçak’ın ifade ettiği üzere, 1570-1620 arasında gerçekleşen hızlı asker sayısı artışının alışıldık seyrin üzerinde bir büyümeye işaret ettiği de gözlerden uzak tutulmamalıdır. Bu istikamette “biriken derece farklılıklarının nihayet bir nitelik farklılığına tekâmül etmiş olabileceği kabul edilebilir.” (Kolçak, 2012, s.79). Böylece Koçi Bey zamanında sayısı hayli artmış ve taşraya yayılmış olan sipahilerin nitelik itibarıyla bazı değişiklikler geçirdiği ifade edilebilir. Bu değişikliğin Koçi Bey’in nezdindeki anlamı ise âlemin intizamının bozulması ve “hidemât-ı pâdişâhî”nin zora düşmesidir (Kurt, 1994, s.32). Dolayısıyla Koçi Bey’in bu değişikliği anlamlandırdığı eksen, yazdıklarından, *hükümdarın iktidarı* gibi görünmektedir. Bu ise büyük ihtimalle onun içerisinde bulunduğu iktidar ilişkileri ile bağlantılıdır. Hâlbuki yine Kolçak’ın tespit ettiği üzere,

Osmanlı düşünürleri, ne kadar “ecnebi”lerin Osmanlı askerî yapısına sızmalarını statü ve imtiyazlarına yönelik bir saldırı olarak algılasalar da, 17. yüzyıl boyunca değişen şartlara kendilerini uyarlamayı bildiler. Bu, değişim çizgisinin iki uç örneği alınarak şöyle tarif edilebilir: Lütü Paşa, büyük ihtimalle devlet hazinesinin menfaatlerini de gözetenek Osmanlı ordusunun “az ve öz” askerden, yani sayıları az olmasına karşın iyi eğitilmiş, saltanat davasına gönülden bağlı profesyonel askerlerden oluşması gerektiğini yazmıştı. Belki de, Lütü Paşa, bir Osmanlı ordusu değil; hanedanın çıkarlarını korumaya yönelik hünkâr kulları olarak Osmanlı ordusu’nun ordusunu tarif ediyordu. Hâlbuki bu ordu, Kâtip Çelebi’nin yaşadığı çağda, kalabalık mevcudu ve imparatorluğun her köşesine yayılmış neferleriyle bir devlet ordusuydu. Kâtip Çelebi’ye göre, bu denli fazla sayıda asker beslemenin Osmanlı maliyesini zorladığı doğrudur; fakat devletin bekası için bu durumu görmezden gelmek daha isabetli olacaktır. Bundan da ötesi, Hezârfen Hüseyin Efendi, en geç 1675 itibarıyla – elbette fiiliyatta çok daha erken tarihlerden beri – maaşlarını nakit ödemeler yoluyla alan taifenin sayısını düşürmenin

buradaki Osmanlı iktidarının güvenliği tesis edilecekti. Andre Raymond, “Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 1 (1991), s. 16.

¹⁷ Koçi Bey ve eseri hakkındaki bu şüpheleri dile getiren bir çalışma için bkz. Erol Özvar, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Divan*, S. 7, (1999), s. 135-151.

¹⁸ Fatma Müge Göçek, 17. ve 18. yüzyıldaki kapıkulu mevcudunun artışını, hükümdarın saraydaki “yakın kapı halkı” ile “eyalet ve sancaklardaki kapı halkı” olmak üzere iki ayrı yapılanmanın ortaya çıkması olarak değerlendirmektedir. Ona göre kapı halkı hem sultanın şahsî iktidarını arttırmış ve imparatorluğun genişlemesini temin etmiş hem de imparatorluğun çöküşünü de hazırlamıştır. Fatma Müge Göçek, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, (çev. İbrahim Yıldız), Ayraç Yayınevi, Ankara 1999, s. 65, 69.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

imkânsız olduğunu itiraf ediyordu. Kâtip Çelebi'yi iktibas eden Hüseyin Efendi'ye bakılırsa, nefer fazlalığı o denli korkulacak bir şey de değildi; hatta bazı bakımlardan faydalı olduğu bile söylenebilirdi. Mühim olan, sabit maaş alan kadroların mevacip miktarlarını düşürerek ödemelerden kısmayı becerebilmektir (Kolçak, 2012, s.77-78).

Böylece Kâtip Çelebi ve Hezârfen Hüseyin Efendi'nin eksenini ise tüzel kişiliği haiz bir devlet iktidarı gibi görmektedir. Onların kaleminde, sayısı artan kapıkulları gayr-ı şahsî ya da gayr-ı şahsîleşmeye başlayan bir devletin neferleriydi. Dolayısıyla bu noktada bir tür niteliksel değişimin yaşandığı muhakkaktı.

Bu değişimin modern tarihçiliğimizdeki değerlendirilme biçimleri ise bakış açısına göre farklı görünüm almaktadır. Koçi Bey ve dönemin ıslahat yazarlarını temel alan modern tarihçiliğimiz, ilk başlarda, bu değişimi “gerileme” olarak değerlendirmiştir. Bununla birlikte son zamanlarda “revizyonist” bir bakışla söz konusu değişim erken modern dönemin büyüme döngüsüne devletin ayak uydurmasının bir sonucu olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Her iki bakış açısı da genelde İstanbul mahreçli ve askerî tarih eksenli bir zaviyeden hareket etmektedir. Kapıkullarının sayısının artışının Avusturya savaşları (1593-1606) ve buna bağlı olarak ateşli silahlara olan gereksinim üzerinden irdelendiği bu açıklama biçimine¹⁹ katkı yapabilmek için şehirlerde (somut bir mekânda) askerlerin nasıl bir hayat sürdükleri üzerinde de durmak gerekmektedir.

Muharebe noktasından hareket eden tarihçiliğimiz, kapıkullarını salt muharip bir zümre olarak addetmekte ve esnaflaşmış olsalar dahi ölçü yine militarist bir veçheden hareket etmektedir.²⁰ Esnaflaşmış ya da şehirli olmuş olan kapıkullarının değerlendirildiği ana eksen ise yine muharebe olarak görünmektedir. Bu durum ise muharip karakteri kalmayan bir askerin gerilemenin baş aktörü olduğuna dair yorumlanmıştır. Ya da asker sayısındaki artış, revizyonist bir perspektiften yine onları tamamıyla muharip bir zümre olarak addederek şahsî bir devlet algısının yerini alan tüzel kişiliği haiz devletin erken modern dönemdeki büyüme döngüsüne uyumu şeklinde değerlendirilmiştir. Bu sürecin ayrıntıları henüz tam anlamıyla ortaya konulabilmiş değildir. Hâlbuki şehirle kurmuş oldukları ilişki bağlamında, onların muharip olmaktan öte başka bir düzleme evrildikleri gözden kaçabilmektedir. Amasya'daki Kapıkulu sipahilerine baktığımızda onların hemen hiç bir muharip özelliğinin kalmadığı ve dinamik bir şehirli *sınıf* haline geldikleri müşahade edilmektedir.²¹ Dolayısıyla bu dinamik şehirli sınıfın taşradaki hayatının tafsilatı ortaya konulabilirse “gerileme” ya da “erken modern devletin büyüme döngüsü” gibi kavramsallaştırmaların daha sağlam temellerde ele alınması mümkün olabilir. Zira 17. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla hükümdarın ya da erken modern devletin kontrolünün sınırlarını zorlamaya çalışan bu yeni sınıf, yerli bir asabiye geliştirerek şehirlerde kendi iktidar düzeneklerini tesis etmeye çalışıyorlardı. Nitekim hükümdar ya da “erken modern devlet” kendisine bağlı bir ordu tesis etmeye çalışıyor olsa da *şehirli kapıkulları* sefere gitmemek için ellerinden geleni yapıyorlardı.

¹⁹ Kolçak, asker sayısının artışını 1571 İnebahtı hezimetini ile başlatılabilecek olan “sürekli savaş haline” bağlamaktadır. 16. yüzyılın son çeyreğinde geleneksel mevsimlik seferlerin yerini uzun süreli cephe savaşları almıştır. Yine nispeten sabit hale gelmiş olan sınır hatlarında çatışmaların kesintisiz hale gelmesi ile Osmanlı ordusu kalabalıklaşmaya başlamıştır. Bu kalabalıklaşma olgusunda 1578-90 Osmanlı-Safevi harplerinin etkisi de göz ardı edilmemelidir. Kolçak, “XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar”, s. 86.

²⁰ Hatta “Osmanlı Devleti'nin doğuda ve batıda yaptığı seferlerde ordunun seferlere nasıl hazırlandığını ve sefer esnasındaki organizasyon ve lojistik faaliyetlerini bir bütün halinde incelemeye” alan bir makalede kapıkullarının “devlet merkezindeki karargâhlarında bulundukları için savaş durumunda herhangi bir zorlukla karşılaşmadan sefer düzenine” girebildikleri ifade edilebilmektedir. Uğur Kurtaran (2012), “Osman Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik/The Organization and Logistics of the Ottoman Flights”, TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 7/4, Fall 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4019 , p. 2280.

²¹ Kahire'deki kapıkulları hakkında Raymond da onların “sivil” karakterlerine vurgu yapmaktadır: “Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo”, s. 22.

Savaş Çağında “Barış” Çağının “Asker”leri: Amasyalı Kapıkulu Sipahileri

Bilhassa 16. yüzyılın ikinci yarısı ve 17. yüzyılın ilk yarısı Osmanlı İmparatorluğu için uzun savaşların çağı oldu. 1578-1590 İran harpleri, 1593-1606 Avusturya savaşları, 1603-1612 ve 1615-1618 İran savaşları, 1621 Hotin seferi, Bağdat’ı geri almak için yapılan fakat başarısız olan 1625 ve 1629-30 seferleri, 1635’de Revan’ın alınması, 1638’de Bağdat’ın fethi Osmanlıların bu dönemi uzun süreli savaşlarla geçirmesine neden oldu. Ayrıca 16. yüzyılın son çeyreğinde geleneksel mevsimlik seferlerin yerini uzun süreli cephe savaşları aldı ve aynı tarihlerde nispeten sabit hale gelen sınır hatlarında askeri çatışmalar kesintisiz bir hal aldı. Dolayısıyla kapıkulu mevcudunun artışı noktasında “askeri hareketliliğin sürekli hale gelmesi” önemli bir faktördü (Kolçak, 2012, s.86). Fakat bu büyüme tamamıyla “merkezî” devletin kontrolünde mi yaşanmaktaydı? Aslında taşralı/taşrada bazı kişiler geliştirdikleri bir takım iktidar ilişkileri neticesinde merkezden kısmen bağımsız bir şekilde askerleşmekte ya da daha doğru bir ifade ile “kapı”dan uzakta kapıkulu olmaktaydılar. Trabzon Kalesi muhafazasına memur olan Deveci Ali Ağa tarafından Veli Beşe, Kalanima adlı köy sâkinlerinden “tahminen” 50 yaşındaki Musa b. Şahsuvar’ı meclis-i şer’ e ihzâr etmiş ve “bi’l-muvâcehe suâl” olunmuştu. Musa cevabında, “ben mukaddemâ cebeci idim hâlâ İslâmbol’da sâkin olan oğlum elli dokuzuncunun odabaşısından bana mektûb gönderüb seni yeniçeri iyledim didi hâlâ yeniçeriyim” demişti.²² Görülebileceği üzere, berat yerine “mektup” ile ayrıca odabaşı ve yeniçeri olan oğlun “iylemesiyle” kişiler yeniçeri olabilmekteydiler. Yine evâil-i Receb 1062 (8-17 Haziran 1652) tarihli bir kayda göre, Hatuniyye Vakfı’ndan Samaruksa Köyü câbisi Mehmed, köy sâkinlerinden Ahmed b. Mahmud’u dava etmişti. Ahmed, köy reâyâsındandı ve vakfa ait vergiyi vermesi gerektiğinde buna yanaşmamıştı. Sorgulanan Ahmed, “aslında raiyyet oğlu idim lakin akrabamızdan Kapıcı Mehmed İstanbul’dan seni yeniçeri iyledim diye babam Mahmud’a hitaben mektub gönderip babam dahi İstanbul’a giderken fevt oldu” şeklinde ifade vermişti. Yine bir diğer örnekte, Murad b. Mustafa, Mehmed Beşe’nin yoldaşı olmuş ve onunla İstanbul’a gidip 60 kuruşa yeniçeri olmuştu (İnan, 2004, s.52-53). Dolayısıyla kapıkulu sayısının artması süreci tamamen merkezî gücün kontrolünde gerçekleşen bir olgu değildi. Önceleri belki merkezi irade bu sınıfın belli bir oranda artması için bazı tedbirler almış ve bir takım esnemelere müsaade etmişti; fakat daha sonra kendi kontrolünden çıkan bir süreç ile de karşı karşıya kalmıştı.

Koçi Bey, altıbölük halkının mevcudunun artması hususunu H. 992/M. 1584-85 tarihinde Özdemiroğlu Osman Paşa ile başlatmakta ve daha sonra bu sürecin nasıl kontrolden çıktığını canlı bir dille aktarmaktadır.²³ Öyle ki sipahilerin birçoğu büyük ihtimalle hiç İstanbul’u görmemiş yerli kişilerdi. Trabzonlu yerli bir zimmî ailesinden gelen İbrahim Bey’in böyle bir Kapıkulu sipâhisi olduğu düşünülebilir. Dergâh-ı âlî sipâhilerinden İbrahim Bey bin Mustafa, Trabzon sâkinlerinden müteferrika Mehmed Ağa’dan davacı olmuştu. Vefat eden Ayşe Hatun bint-i Abdullah’ın veraseti İbrahim Bey’e aitti, fakat Mehmed Ağa mülk menzilin ve muhalledâfâtını elinde tutmaktaydı. Bu nedenle bunları talep etmektedir. Bunun üzerine sorgulanan Mehmed Ağa, durumu inkâr etmişti; böylece İbrahim Bey’den delil talep edilmiş o da udûl-i ricâlden Hızır Çavuş ve Murad bin Aslan’ı şahit olarak göstermişti. Onların şahitliklerine göre, İbrahim Bey’in babası Mustafa ve Mustafa’nın

²²Trabzon Şer’iye Sicilleri, no: 1826, 24/7.

²³“Ve bölük halkı 992 tarihine gelince pâk ve mazbût, mûtî’ ve münkâd ve az ve öz bir tâ’ife idi. Târih-i mezbûrda Özdemiroğlu Osman Paşa yararlıgı zâhir olan ba’zı kimesnelere ibtidâdan dokuz akçe ile bölük verüb bu tarîk ile ecnebi duhûlüne sebep olub andan sonra gelenler eyü, kem demeyüb idhâl eder oldular. Ve 1003 tarihinde Koca Sinân Paşa kul oğlu nâmıyla ba’zı kimesneleri Yanık Kal’ası muhâfazasında alıkoyub üç yıldan sonra bölük şartın edüb anlar dahi bu tarîk ile tâ’ife-i mezbûreye mulhak olub bu yüzden dahi bir bâb feth olundu. Ol târihlerden berü her kim murâd edinse bu tarikle duhûl eder oldular. Nizâm ü intizâm kalkdı. Mürde yerine dahi ediyorlar. Veledeş dahi ediyorlar. Güne güne bid’atler peydâ olub âlemi bu tâ’ife ile doldurdular. İçlerinde ağır ulufeli nice kimesneler ulûfesinin dokuz akçesini iki üç yüz guraşa bir ecnebiye satub veledimdir deyü getirüb tâ’ife-i mezbûreye ilhâk eder. Veledeş dedikleri bid’at bu yüzden olanlardır. (...) Beş altı bin âdem vardır ki el esâmisi ile ulûfe alurlar. Sorar, izler yok. Sen nesin, nereden geldin? der yok...” Koçi Bey, s. 53.

babası da İbrahim'di; Ayşe Hatun'un babası Yani ve Yani'nin babası Konstantin'di. Büyük baba İbrahim ile Yani, anne-baba bir kardeşlerdi ve babaları da Konstantin'di. Bu nedenle miras İbrahim Bey'in hakkı idi ve kadı da bu doğrultuda karar vermişti.²⁴ Dolayısıyla Trabzonlu Konstantin'in torunu İbrahim Bey, Trabzon'da Kapıkulu sipahisi olmuştu. Ebnâ-i sipâhiyândan Şatırzâde Hasan Bey bin Ali örneğinde de görüldüğü gibi,²⁵ bir kısım aile adları ile anılan Kapıkulu sipâhileri de, İstanbul'u görmeyen hassa ordusundan kişiler olarak değerlendirilebilir. Yine Kuzgun Mehmed Bey adındaki Kapıkulu sipahisinin oğlu Kuzgunzâde Mustafa Çelebi de nasıl elde ettiği bilinmemekle beraber, yerli bir kapıkulu sipahisinin oğlu yerli bir kapıkulu sipahisi olarak karşımıza çıkmaktaydı.²⁶ Yine Abaza Mehmed Paşa'nın isyanı neticesinde onun kapısından birçok kişiye kapıkulu sipahiliği verilerek desteğinin azaltılmasına çalışılmıştı.²⁷ Abaza'ya Amasya'dan da birçok kişinin iltihak ettiği görülmektedir. Bunlar içerisinde kapıkulu sipahisi olarak anılanlar da vardı (Hüsameddin, 2007, s.19). Dolayısıyla asker sayısının artması her zaman muharebe koşulları içerisinde olmuyordu. Kimi zaman yerli bir dinamik kendi iktidar düzeneklerini işletiyor, kimi zamanda asi bir paşanın gücünü azaltabilmek ya da onunla pazarlık yapmak için birileri tabir yerinde ise tepeden kapıkulu sipahisi oluyordular.

Tepeden inen bu sipahilerin şehirle olan bağları ise onları muharip bir zümre olmaktan öte bir yola sevk etmekteydi. Dolayısıyla bu yerelleşme/şehirleşme ya da yerli bir kişi iken kapıdan uzak bir kapıkulu olma durumu, sipahilerin niteliklerinde önemli bir değişime işaret etmekteydi. Artık savaşan ve hükümdarın iktidarını temsil eden bir zümre olmaktan ziyade, şehirle oldukça önemli bağlar tesis etmiş dinamik bir şehirli *sınıf* haline gelmişlerdi.

IV. Murad bunun farkındaydı. Zira eyalet sipahileri bir “darbe” girişiminde bulunmuş ve Sadrazam Hafız Ahmed Paşa'yı katletmişlerdi. 1631-32 yılında saray içerisindeki iktidar mücadelelerinden galip çıkan sultan, (Pierce, 2002, s.326-327) daha önce 1612 anlaşması ile İran'a bırakılan Revan'ı geri almak için harekete geçti. 21 Şubat 1635'de Sultan Murad'ın otağı Üsküdar'da kuruldu ve 7 Mart'ta otağa çıktı. IV. Murad bu sefere bizzat kendisi komuta edecekti. Kanuni'den sonra, yeniçerilerin zorlamaları ile bir kez III. Mehmed 1596'da Haçova'ya gitmişti, bir kez de II. Osman Lehistan'a karşı ordunun başında sefere çıkmıştı. Dolayısıyla “klasik” dönemdeki mutlak hükümdar tipinin tekrar canlandırılmaya çalışıldığı bu sefer oldukça mühimdi. 1629'da ölen Şah Abbas'ın yerine torunu Şah Safi geçmiş ve İstanbul ile Anadolu'daki ayaklanmaların sebep olduğu kargaşadan yararlanarak Gürcü prenslerini kışkırtmış ve Van kalesini kuşatmak üzere birlik göndermişti. İlk başlarda IV. Murad, Şah Safi'nin üstüne gidememişti. Gecikme kısmen Sultan Murad'ın 1634 yazında ordunun başında Lehistan üzerine sefere çıkma niyetinden, kısmen de askerlerinin savaşa gitmek hususundaki isteksizliğinden kaynaklanıyordu. Askerlere doğuya gitmeden önce bir dinlenme süresi tanıyan IV. Murad, Lehistan ile barış yapılması üzerine Safevilere direnen Anadolu birliklerini desteklemek üzere, kendisi onlara katılincaya kadar komutanlığını Sadrazam Tabanıyassa Mehmed Paşa'nın yapacağı büyük bir ordu gönderdi. Daha sonra Sultan Murad da Anadolu'yu bir baştan bir başa geçip Erzurum ve Kars

²⁴T.Ş.S., 1827, 54/3.

²⁵T.Ş.S., 1821-4, 19/2.

²⁶ Kuzgunzâde Mustafa Çelebi/Beşe/Bey/Ağa hakkında bkz. Turan Açı, “‘Bey’likten ‘Ağa’lığa: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon'da Unvan Enflasyonu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 16, (2014), s. 9-38.

²⁷ 1628'de Sadrazam Hüsrev Paşa, Abaza'nın üzerine gönderildiğinde taraftarlarından bir kısmı durumu beğenmeyerek saf değiştirmişlerdi. Erzincan ve Bayburt beyleri maiyetiyle Tokat'a gelen bu kişilere bölük verilmişti, yani kapıkulu sipahilerine dâhil edilmişlerdi. Bunu duyanlar fırsat buldukça Abaza'nın yanından kaçmaya başlamışlardı. Yine 15 Eylül 1628'de Hüsrev Paşa Erzurum kalesini toplarla dövmeye başladığında “muharebeden el çekerek kendi yanına gelenlere bölük vereceğini” ilan etmişti. Dolayısıyla Abaza'nın yanından ayrılanların sayısı iyice artmıştı. Son olarak Abaza Mehmed Paşa teslim olduğunda kendisine samur kürk ve ağalarına hilatlar giydirilmiş ve maiyetindekilere de bölük ve cebecilik verilmişti. İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C.III/I, TTK Yayınları, Ankara 1988, s. 166-168

üzerinden Revan kalesine yürüdü (Finkel, 2007, s.195). Yol boyunca ise saltanatının ilk yıllarında kendisine sorun çıkartan asileri ve eşkıyaları yargıladı ve birçoğunu idam ettirdi.²⁸

Bununla birlikte IV. Murad, sıklıkla bu sefere kendisinin de ordunun başında katıldığını söylese de asker ordu-yı hümayûna katılmakta güçlük çıkarıyordu. 22 Zilkade 1044 (9 Mayıs 1635) tarihinde Diyarbakır’dan Anadolu’nun orta kolunda olan kadılara ve altı bölük halkı üzerlerine zâbit olan kethüdâyerilerine hitaben IV. Murad’ın bir fermanı Amasya kadısının eline ulaşmıştı. Buna göre zikredilen yerlerdeki altı bölük halkı bundan önce “mükerrer evâmîr-i şerîf”²⁹ gönderildiği hâlde Revan seferine gelmemişlerdi.³⁰ Nitekim 16 Zilhicce 1044 (2 Haziran 1635) tarihinde Amasya kadısının eline ulaşan bir hükümden anlaşıldığı kadarıyla, IV. Murad’ın “bi’z-zât cenâb-ı celâlet-me’abrı” ordu ile beraber 6 Zilhicce 1044 (23 Mayıs 1635) tarihinde Sivas sahrasına vardıklarında askerin çoğunluğu gelip ordu-yı hümayûna dâhil olmamışlardı.³¹

Modern tarihçiliğimiz açısından İmparatorluğun kısmî bir toparlanma yaşadığının düşünüldüğü IV. Murad döneminde, askerin ve bu makale kapsamında bilhassa kapıkulu sipahilerinin sefere gitmemek hususundaki bu ısrarlarını nasıl açıklamak gerekmektedir? Hatta IV. Murad, saray içerisindeki iktidar çekişmelerini bertaraf ettikten sonra sekiz seneden beri birçok defa “edepsizliklerini” gördüğü yeniçerileri ve sipahileri tedip etmek bağlamında bazı faaliyetlerde bulunmuştu. Sipahilerle birlik olarak kendisini tehdit eden Sadrazam Recep Paşa’yı huzurunda öldürtmüştü. Recep Paşa’nın yerine veziriâzamlığa gelen Tabanıyassı Mehmed Paşa’ya da emir vererek bundan sonra sipahilere Kanuni zamanındaki mülâzimet hizmetlerinden başkasının verilmesini men etmişti. Buna razı olmayan sipahiler ise ayaklanmışlar ve Sultan Ahmed meydanında toplanmışlardı. Sultan ise deniz kenarında Sinan Paşa köşkünde bir ayak divanı toplamış ve yeniçeriler ile sipahi ağaları itaatlerini bildirmişlerdi. Nitekim bundan sonra sipahilere Kanuni zamanında verilen hizmetlerden başkasının verilmeyeceğine dair bir hüküm yazıldı, fakat hüküm kâğıt üzerinde kaldı; zira sipahiler ayak diyorlardı. Neticede IV. Murad, bunların ileri gelenlerini tutturup boğdurdu; İstanbul’da ve taşrada kaçanlar da yakalandıkları zaman cezalandırıldılar. Saka Mehmed, Cin Ali, Cadı Osman, Deli İlâhi gibi “sipahi zorbaları” ortadan kaldırıldı (Uzunçarşılı, 1988, s.204). Dolayısıyla böyle bir sipahi tenkili vuku bulduğu hâlde kapıkulu sipahilerinin sefere gelmemekte ısrarcı olmalarının gerçekten önemli bir sebebi ya da sebepleri olmalı idi.

Rhoads Murphey, bu konuda “müslümanlara karşı savaşılması hususunda, Müslüman kamuoyundaki cesaret kırıcı olumsuz etkinin dikkate alınması” gerektiğini söylemektedir. Bir takım anlaşmazlıkları çözmek ya da daha önceden yapılan anlaşmaların hükümlerinin uygulanmasını sağlamak için dindaşlara karşı askeri güç kullanılması meşru addedilebilirdi; fakat fetih savaşı yapmak başka bir mesele idi (Murphey, 2007, s. 28). Murphey’in de belirttiği gibi Revan seferine katılan Kâtip Çelebi, IV. Murad’ın Temmuz ayında Ilıca’da (Erzurum’un 15 km. batısında) etkileyici bir teftiş töreni yaptığını, bir ay sonra Revan kuşatılınca, bu kuvvetlerin çok ufak bir kısmının Sultan’ın yanında kaldığını belirtmektedir. Katip Çelebi’ye göre bunda Sultan’ın “hasisliği” etkili olmuştur. O, IV. Murad’ı, Kapıkulu askerlerine adam başına 1000 akçe düşen

²⁸ Uzunçarşılı, Revan ve Bağdat seferlerinin Anadolu’daki “sipah zorbaları” ve “mütegallibe” denilen zümrenin temizlenmesi için önemli olduklarını yazmaktadır. Tafsilat için bkz. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I, T.T.K Yayınları, Ankara 1988, s. 194-206

²⁹ Bu emirler için bkz. *A.Ş.S.*, 2, 118/1. Evâil-i Zilkade 1043. (30 Nisan-9 Mayıs 1634); *A.Ş.S.*, 2, 132/1. Evâil-i Rebiülevvel 1043 (6-15 Eylül 1633); *A.Ş.S.*, 3, 20/1. Evâsıt-ı Zilhicce 1043 (8-17 Haziran 1634); *A.Ş.S.*, 3, 8/2. Evâil-i Safer 1044. (28 Temmuz-6 Ağustos 1634). Benzer içerikli daha sonraki bir hüküm için bkz. *A.Ş.S.*, 3, 101/3. Evâil-i Zilhicce 1044. (19-28 Mayıs 1635). Bu arada 28 Şubat 1635 tarihinde sipâh çavuşlarından Ömer Çavuş ve silahdârlar çavuşlarından Ahmed Çavuş Amasya’ya “emr-i şerîf” ile gelip sefer-i hümayûn için “tenbih ve tekid” olunmuştu. *A.Ş.S.*, 3, 125/2.

³⁰ *A.Ş.S.*, 3, 107/2. Evâhîr-i Şevvâl 1044. (9-17 Nisan 1635).

³¹ *A.Ş.S.*, 3, 103/2. Evâsıt-ı Zilhicce 1044. (28 Mayıs 1635).

sefer bahşışı için değeri düşürülmüş para kullanma kararı nedeniyle hatalı bulmaktadır.³² Dindaşlara karşı savaşın zihinlerdeki olumsuz imajı ve askerın sefer motivasyonu bağlamındaki bazı hatalı kararların muhakkak etkisi olmuştı, fakat belki de bunlardan daha önemli olan asıl cevabı, bizzat hükümdarın fermanının kendisinde bulmak mümkündür. Evâhir-i Şevvâl 1044 (9-17 Nisan 1635) tarihli hükümde, Diyarbakır'dan Anadolu'nun orta kolunda olan kadıliklarda “*sâkin ve mütemekkin* olan altı bölük halkını, nevrûz-ı firûzdan mukaddem *kaldırub*” sefere gönderilmeleri istenmektedir.³³ Fakat “sancaklarda ve kasabât ve kurâlarda *sâkin*”³⁴ olan altı bölük halkı yerlerinden kıpırdamaya pek niyetli görünmemektedirler. Nitekim merkezden gelen hükümlerde kapıkulu sipahilerinin şehrin sâkinlerinden addedildikleri bu durumun³⁵ kadının elinden çıkan belgelerde de aynıyla tekrarlandığı görülmektedir. “*Zümre-i sipâhiyândan*” olup bölük subaşı olan Hasan Bey tarafından vekili “*ebnâ-i sipâhiyândan*” Mustafa Bey; Kara Mehmed Ağa'nın yetimlerinin vasisi olan Ali Bey, kethüdayeri olan Rıdvan Ağa ve Amasya kazasında “*sâkin ve mütemekkin*” olan sipâh taifesinden davacı olmuşlardı. Söz konusu kişiler “ittifaken” Hasan Bey mirî hizmetine gittiğinde evindeki mallarını yağma etmişlerdi.³⁶ Yine kethüdayerinin dahi artık mahalle halkından olduğu bir sosyo-politik zemin vardı. “Amasya'da altı bölük halkına kethüdayeri olan” Mehmed Ağa ibn-i Ali “*Hatuniye Mahallesinde sâkin*” idi.³⁷ Dolayısıyla geleneksel mahalle düzeni içerisindeki bütün yükümlülükler onu da bağlıyordu.³⁸ Aşağıda daha derinlemesine malumat verilecek bu konuda şimdiden söylenmesi gereken husus; artık kapıkulu sipahilerinin Amasya'da bir mahalle sâkini olarak her türlü sosyo-ekonomik ilişki içerisinde girdikleri ve bu minvalde savaş çağının askerleri olmaktan ziyade “barış” çağının dinamik bir şehirli sınıfı oldukları doğrudur.³⁹

Aslında Kapıkulu sipahilerinin yeniçerilerden farklı olarak hizada ve seferde olmak üzere iki tür yaşam biçimleri bulunmaktaydı. Süvarilerin sefer zamanındaki en önemli vazifeleri olan hükümdarın çadırını ve hazineyi korumanın yanında; bilhassa hazar zamanında, 16. yüzyılda; maliye kâtipliği, divan kâtipliği, ihtisap kâtipliği, ırgad kâtipliği, beytûlmâl-ı âmme ve hâssa emin ve kâtipliği, avârız, nüzul, bağ resmi, âdet-i ağnam, resm-i ağıl vb. toplanması, cizye tahsili, koyun emniyeti ve yeniçerilerin astar, gömlek ve sarıklık bezlerinin temini gibi vazifeleri vardı. Bunun yanında Kanuni Sultan Süleyman, sefere gittiği zamanlarda kapıkulu sipahisinin eskilerinden mülâzım ismiyle 300 kişiyi ayırmakta ve bunları emirberlikte ve dairesi muhafızlığında istihdam etmekteydi. Seferden dönüşlerinde hizmetlerine mükâfat olarak bunlara padişah vakıflarından bazılarının mütevelliliği, bazı büyük mukataaların bir senelik idaresi, cizye tahsili ve mültezimlik gibi vazifeler verilmekteydi. Uzunçarşılı, ıslahat yazarları gibi Hicri 1000 (M. 1591) yılını milat kabul ederek “İşte bu tarz sonradan kanun hükmünü almış ve ilk zamanlarda yalnız muharebe

³² “Ol cem’iyyetden sonra ‘asker dağılmış ve pâdişâh hazretlerinin huşûnet ve ‘adem-i iltifâtından ürküp kimi gitmiş ve kalan dahi alaya gelmez olmuş idi. (...) On sekizinci günü in’âm çıkup kanûn nefer başına biner akça iken kesik pâre virildi.” Kâtip Çelebi, *Fezleke, (Tahlil ve Metin)*, C. I-II, (haz. Zeynep Aycibin), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2007, s. 856.

³³ A.Ş.S., 3, 107/2. Evâhir-i Şevvâl 1044. (9-17 Nisan 1635). Benzer bir kayıt için bkz. A.Ş.S., 3, 20/1. Evâsıt-ı Zilhicce 1043 (8-17 Haziran 1634).

³⁴ A.Ş.S., 3, 8/2. Evâil-i Safer 1044. (28 Temmuz-6 Ağustos 1634).

³⁵ Öyleki kapıkulu süvarilerinin mevâcibleri “sergili” ve “taşralı” olmak üzere iki çeşitti. Sergili olanlar İstanbul’da bulunarak maaşlarını alırlardı. Taşralılar ise bizzat İstanbul’da bulunmayıp zabıtları vasıtasıyla ulufelerini almaktaydılar. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C.II, s. 187.

³⁶ A.Ş.S., 3, 14/1. Evâil-i Zilkade 1042 (10-19 Mayıs 1633).

³⁷ A.Ş.S., 4, 36/3. 20 Muharrem 1052 (20 Nisan 1642). Yeniçeri serdarı Mehmed Beşe de Bayezid Paşa mahallesinde oturmaktadır. A.Ş.S., 4, 40/2. 12 Zilkade 1052 (1 Şubat 1643).

³⁸ Mahalle hakkında bkz. Özer Ergenç, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. IV, (1984), s. 69-78.

³⁹ Sipahiler, padişahla sefere giderlerken her birine ismiyle 5.000 akçe silah akçesi verildi. Dolayısıyla şehirle kurmuş oldukları sosyo-ekonomik bağ, muhtemelen bu 5.000 akçeden daha kârlıydı. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C.II, s. 181.

zamanlarına inhisar eden bu hizmetlerin tevcihi 1000 H. 1591 M. tarihinden sonra seferden gayrı zamanlara da şâmil bir şekil almıştı” (Uzunçarşılı, 1988, s.156-157) demektedir. Hicri 1000. yılın neden milat kabul edildiği⁴⁰ başka bir tartışma konusu olmakla birlikte 17. yüzyıla gelindiğinde kapıkulu sipahilerinin vazifelerinin ağırlıklı yönünün gerçekten de seferden gayrı zamanlardaki, yukarıda zikredilen vazifelerden müteşekkil olduğu; hatta kapıkullarının artık bu vazifelerin temini için mücadele eder oldukları görülmektedir.⁴¹

Beyler ve Ağalar: Kapıkulu Sipahileri ve Kullandıkları Unvanların Gösterdiği İktidar İlişkileri

Şer‘iye sicillerinde yer alan belgeler içerisinde, merkezden gönderilen atama beratlarında kişilerin kapıkulu sipahisi olduklarına dair tanımlayıcı ifadeler yer almaktadır.⁴² Bunun haricinde yerelde cereyan eden olayların kayıtlarının tutulduğu sicill-i mahfûz bölümündeki belgelerde ise kişiler çoğunlukla mahalle adı, isimleri, baba adları ve unvanları yazılarak tavsif edilmektedirler. Kapıkulu sipahilerinin de çoğu zaman bu şekilde şehir sâkini olarak yazıldıkları ve sipahilerden olduklarının belirtilmediği görülmektedir. Kapıkulu sipahisi olanların genel itibariyle bu şekilde mahalle sâkini olarak yazılmaları onların yerelde asker olmaktan öte şehir yerleşiklerinden olduklarına dair de yorumlanabilir. Fakat bu çalışma kapsamında zikredilen meseleden dolayı kapıkulu sipahilerini doğrudan tanıyabilmek noktasında belgelerimiz eksenli bir takım sınırlar bulunmaktadır. Örneğin İçeri Şehir’de Karatay Mahallesi sâkinlerinden olup vefat eden Kara Mehmed Ağa’nın⁴³ sipahiyândan olduğunu şans eseri bir başka kayıttan öğreniyoruz.⁴⁴ Bu nedenle süvarilerin kullandıkları unvanlara bakarak sicill-i mahfûz bölümündeki belgelerde geçen ve kendileri için doğrudan “ebnâ-i sipâhiyândan” ya da “silahdârândan” olarak bahsedilmeyen birçok kişiyi de kesinliği olmamakla beraber bu zümre içerisine dâhil etmek mümkün olabilir. Zira her zaman yukarıda Kara Mehmed Ağa’nın örneğindeki gibi şanslı olmak mümkün değildir. Nitekim incelenen sicillerde kişiler, genellikle sadece bir kere kayıtlarda görünmektedir.

Kapıkulu sipahilerinin çoğunlukla “bey” unvanı kullandıkları görülmektedir. “Ebnâ-i sipâhiyândan” Mustafa’nın unvanı “bey”dir.⁴⁵ Karakaya mukataasının 1036 (1626/27) yılı mahsulünü iltizâm üzere alan “ebnâ-i sipâhiyândan” İbrahim’in de unvanı “bey”dir.⁴⁶ Yakub Paşa vakfının mütevellisi “ebnâ-i sipâhiyâdan” Süleyman Bey’dir.⁴⁷ Hızır Paşa ve Bayezid Paşa vakıflarının mütevellisi ise Silahdâr Kurd Hüseyin Bey’dir.⁴⁸ “Silahdârândan” Süleyman’ın da unvanı “bey”dir.⁴⁹ Evâil-i Safer 1054 (9-18 Nisan 1644) tarihinde kethüdayeri olan Mehmed’in unvanı tahmin edileceği üzere “bey”dir.⁵⁰ Yine Üsküdar’dan İlyas, Hasan ve İbrahim’in de

⁴⁰ Gelibolulu Mustafa Âli’nin içerisinde bulunduğu bürokratik mekanizma ekseninde Hicri 1000. yıldaki kıyamet beklentileri hakkında faydalı bir yazı için bkz. Cornel H. Fleischer, *Tarihçi Mustafa Âli: Bir Osmanlı Aydın ve Bürokrati*, (çev. Ayla Ortaç), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2008, s. 113-147.

⁴¹ Trabzon’da Kuzgunzâde Mustafa Bey adlı kapıkulu süvarisinin Trabzon iskelesi gümrük mukataasını iltizam etmek için girdiği mücadeleler için bkz. Açık, “‘Bey’likten ‘Ağa’lığa”, s. 32-35.

⁴² “Ebnâ-i sipâhiyândan yüz on üçüncü bölükde yevmî on üç akçe ulûfeye mutasarrıf olan işbu dârende-i fermân-ı vâcibü’l-iz‘ân kıdvettü’l-emâsil ve’l-akrân Ali” Sultan Bayezid Camii ve imâretine mütevellî tayin edilmişti. *A.Ş.S.*, 1, 134/2. 25 Receb 1035 (22 Nisan 1626).

⁴³ *A.Ş.S.*, 2, 9/4. Evâhir-i Zilkade 1042 (30 Mayıs-8 Haziran 1633).

⁴⁴ *A.Ş.S.*, 2, 54/1. Evâil-i Receb 1043 (1-10 Ocak 1634).

⁴⁵ *A.Ş.S.*, 1, 86/2.

⁴⁶ *A.Ş.S.*, 1, 106/2.

⁴⁷ *A.Ş.S.*, 1, 110/2. Bey unvanlı diğer “ebnâ-i sipâhiyân” a örnek olması açısından bkz. *A.Ş.S.*, 1, 146/2; *A.Ş.S.*, 2, 14/1, 56/1; *A.Ş.S.*, 4, 111/3.

⁴⁸ *A.Ş.S.*, 1, 102/1.

⁴⁹ *A.Ş.S.*, 2, 9/4. Ayrıca bkz. *A.Ş.S.*, 4, 111/3.

⁵⁰ *A.Ş.S.*, 4, 111/3.

unvanları “bey”dir.⁵¹ Fener kazâsında sâkin olan zimmîlerin 983 senesinde vâcib olan cizyelerini toplamaya tayin olan “Atebe-i aliyye”den ulûfeciyan tâifesinin dokuzuncu bölüğünden Şakir Bey bin Haydar”ın unvanı görüldüğü üzere “bey”dir.⁵² Bunun yanında evâsıt-ı Zilkade 1044 (28 Nisan-7 Mayıs 1635) tarihinde kethüdayeri olan Helvacı Mehmed Ağa, sipâhiyân zümresine çavuş olan Mehmed Bey’i, “kıdvetü’l-akrân” Ahmed Bey’i mahkemeye getirmekle görevlendirmiştir.⁵³ Dolayısıyla her ne kadar kendisinin sipâhiyândan olduğu ifade edilmese de, kethüdayerinin onu mahkemeye getirtmesi ve “bey” unvanı, Ahmed Bey’in sipâhiyândan olduğunu göstermektedir. Buradan anlaşılabileceği üzere hemen her zaman kapıkulu sipâhileri “ebnâ-i sipâhiyândan” vb. tanıttıcı bir kelime grubu ile anılmamaktadırlar, fakat onların genelde kullanmış oldukları bey unvanı üzerinden birçok bey unvanlı kişinin kapıkulu süvarilerinden olduğuna hükmedilebilir. Dolayısıyla Kapıkulu süvarileri genellikle bey unvanını kullanmaktadırlar. Nitekim Trabzon’da da bunların çoğunlukla “bey” unvanı kullandıkları görülmektedir. Bunun yanında erbâb-ı timâr, dergâh-ı âli kapucuları, dersaadet müteferrikaları da bey unvanı ile karşımıza çıkabilmektedirler (Açık, 2012, s.264-273). Fakat bunların, bu dönemde bir kişinin birden çok unvanı ve vazifeyi alabildiği düşünülürse yine vazifelerinden birinin de Kapıkulu sipahiliği olması muhtemeldir.

Altı bölük halkının ayrıca “ağa” unvanı kullandıkları da anlaşılmaktadır. Örneğin “ebnâ-i sipâhiyândan” Ali’nin unvanı “ağa”dır.⁵⁴ Bunun yanında Amasya Sancakbeyi Hüseyin, “akraba”sından “dergâh-ı muallâ sipâhilerinden” Mehmed Ağa’yı 5 Şaban 1043 (4 Şubat 1634)’de mütesellim tayin etmiştir.⁵⁵ Amasya Sancakbeyi Üveys tarafından kadiya yazılan buyrulduda da, 1045 senesi avarızını toplamaya “zümre-i sipâhiyândan” Ali Ağa’nın vekil tayin edildiği görülmektedir.⁵⁶ Fakat kapıkulu süvarilerinin aslî unvanlarının bey olduğu ve genelde ağa unvanının bir takım iktidar ilişkileri neticesinde sonradan edinilen birer unvan oldukları görülmektedir. Zira 17. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu’nda bir “unvan enflasyonu”⁵⁷ yaşandığı ve bu enflasyon uyarınca bir kişinin birden çok unvanı da taşıyabildiği görülmektedir. Nitekim kapıkulu süvarileri de beylerbeyi ağalarına dâhil olmaları, timâr erbâbının arasına girmeleri⁵⁸ gibi sebeplerden ötürü aynı zamanda ağa unvanını elde etmişler ve bey unvanının yanında bir de ağa unvanı kullanmaya başlamışlardı. Bunun yanında Trabzon’da gümrük mukataasını iltizâm eden Kugunzâde Mustafa Bey adındaki kapıkulu sipahisi, bu gümrüğü iltizâm edenler aynı zamanda

⁵¹ *İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000/M. 1590-1591)*, C. 10, (haz. Rifat Günelan, Arapça metin: Mehmet Akman-Mehmet Canatar, kontrol eden: Mehmet Canatar, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz), İSAM Yayınları, İstanbul 2010, kayıt: 262 [25b-5], s. 204.

⁵² *İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 983-984/M. 1575-1576)*, C. 32, (haz. Mehmet Akman-kontrol eden: M. Akif Aydın, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2011, kayıt: 158 [106-1], s. 117.

⁵³ *A.Ş.S.*, 3, 57/4.

⁵⁴ *A.Ş.S.*, 2, 62/3.

⁵⁵ *A.Ş.S.*, 3, 11/2.

⁵⁶ *A.Ş.S.*, 3, 31/1. 12 Şaban 1044 (31 Ocak 1635).

⁵⁷ Hülya Canbakkal’ın Lawrence Stone’dan aktardığı “unvan enflasyonu” özellikle İngiltere’de 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyıl başındaki durumu nitelemek için Stone tarafından kullanılan bir kavramdır. Canbakkal’ın aktardığına göre, “unvan enflasyonu” hem erken modern dönemin uzun vadeli büyüme döngüsüne, hem de devletin büyümesine ve güçlenmesine ilişkin genel bir eğilim sonucu ortaya çıkmış, zanaatkarlar ve hatta mahkûmlar gibi ‘layık olmayan’ kimseler de dâhil olmak üzere muhtelif geçmişlerden gelen insanlara soyluluk verilmesine neden olmuştu. Vergilerin yükselmesi vergi imtiyazı taleplerini, statü tayininin merkezileşmesinin yanı sıra toplumsal hareketlilik de unvan taleplerini doğurmuştu. Soyluluk unvanı hem vergi muafiyetini hem de devlet nezdinde tanınmış bir statünün itibarını getiriyordu beraberinde.” Lawrence Stone, *The Crisis of the Aristocracy*, Oxford: Oxford University Press, 1965, s. 71-95’den aktaran Hülya Canbakkal, *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (çev. Zeynep Yelçe), İletişim Yayınları, İstanbul 2009, s. 83.

⁵⁸ “Kıdvetü’l-akrân Ali Bey nâm cündî”, Yenice adlı köy timârına mutasarrıftır. *A.Ş.S.*, 2, 60/3. Evâsıt-ı Ramazân 1043.

beşlü ağası olduğu için bir de ağa unvanı elde etmişti.⁵⁹ Nitekim evâsıt-ı Muharrem 1045 (27 Haziran-6 Temmuz 1635) tarihinde Amasya’da mütesellim olarak görünen Yusuf Ağa’dan⁶⁰ bir başka kayıta “Yusuf Bey” şeklinde bahsedilmektedir.⁶¹ Ayrıca, 5 Safer 1053 (25 Nisan 1643) tarihinde Amasya sancağına “ber-vech-i arpalık mutasarrıf” olan Ahmed Paşa, hizmet için Tokat tarafına gitmesi hasebiyle mütesellim olarak “ağalarından” Mahmud Ağa’yı tayin etmişti.⁶² Dolayısıyla bu dönemde beylerbeyi kapılarına dâhil olduklarını bildiğimiz sipahilerin kullandıkları ağa unvanının bir diğer nedeni de beylerbeyi ağalarından olmaları idi.

Nitekim belgelerde dikkati çeken bir husus da birçok bey unvanlı kişinin beylerbeyi, sancakbeyi, mütesellim ve ağa unvanlı kişiler ile ilişki tesis etmiş olduklarıdır. Örneğin 2 Cemâziyelahir 1032 (3 Nisan 1623) tarihinde Amasya mütesellimi Çerkes Mustafa Bey’dir.⁶³ Yine Gürcü Ali Beyzâde “kıdvetü’l-akrân” Mustafa Bey, Mirliva tarafından Ezine nahiyesi subaşıdır.⁶⁴ Amasya sâkinlerinden “kıdvetü’l-akrân” Sarı Mehmed Bey, Siyagoş Bey bin Abdullah’ın “ağası” Kara Mehmed Ağa’ya “hâl-i hayâtında bana bir harâc hizmeti alıvır diyü bir cevherdâz tüfenk” vermiştir; fakat Kara Mehmed Ağa, hizmeti almadan önce ölmüştür.⁶⁵ Müteveffa Mehmed Ağa bin Abdülmennân’ın muhallefâtını mirîye olan borcu için “tahsîl ve kabza” memur olan Dilaver Paşa, bu işi yapmaları için Mustafa ve Şeyh Mehmed Bey’i görevlendirmiştir.⁶⁶ Kethüdayeri Rıdvan Ağa’ya Diyarbakır’da iken Feridun Efendi bir takım mallar emanet etmiş, fakat ölünce bunlar Rıdvan Ağa’da kalmıştır. Bunun alınması için Rum defterdarı Ebubekir Efendi, Tokat sükkânından “istihdâm kullarından” Musli Bey’i vazifelerlendirmiştir.⁶⁷ Mütesellim Mehmed Ağa tarafından “meb’ûs” olan Solak Bey, bir “fî’l-i şenî” davasını soruşturmaktadır.⁶⁸ Beytü’l-mâl emini Mustafa Ağa bin Hacı Murad’ın beytü’l-mâl ile ilgili bir davadaki vekili Ebubekir Bey ibn-i Mehmed Çelebi’dir.⁶⁹ Evâhir-i Cemâziyelahir 1043 (23-31 Aralık 1633) tarihinde Amasya mirlivası Hüseyin Bey’dir ve kethüdası da “kıdvetü’l-akrân” Mustafa Bey’dir.⁷⁰ Amasya mukataası emini evâil-i Zilhicce 1043 (29 Mayıs-7 Haziran 1634) tarihinde Ahmed Ağa ve Ali Bey’dir.⁷¹ Perakende Zile voyvodası kaimmakamı Zülfikar Ağa, perakende tahsiline Mehmed Bey’i vekil etmiştir.⁷² Amasya Sancakbeyi Üveys tarafından kadıya yazılan buyrulududa, 1045 senesi avarızını toplamaya “zümre-i sipâhiyândan” Ali Ağa’nın vekil olduğu görülmektedir.⁷³ Mütesellim Şatır Ali Ağa, bir katl davası hakkında Mehmed Bey’i,⁷⁴ bir diğer katl davası için de Abdi Bey’i görevlendirmiştir.⁷⁵ Sivas’da kışlası ferman olunan mirî develerin “rahtları mühimmatına” mübaşir tayin olunan Mustafa Ağa da bu iş için Ali Bey’i görevlendirmiştir.⁷⁶ Rum Beylerbeyi tarafından Mahmud Bey “kulları”, bir

⁵⁹ “Bey”likten “ağa”lığa doğru yaşanan bu yükseliş trendi ve “unvan enflasyonu” hakkında bkz. Açık, “‘Bey’likten ‘Ağa’lığa”, s. 9-38.

⁶⁰ A.Ş.S., 3, 75/2.

⁶¹ A.Ş.S., 3, 78/2.

⁶² A.Ş.S., 3, 124/1.

⁶³ A.Ş.S., 1, 60/3.

⁶⁴ A.Ş.S., 2, 8/3. Evâsıt-ı Zilkade 1042 (20-29 Mayıs 1633).

⁶⁵ A.Ş.S., 2, 9/4. Evâsıt-ı Zilkade 1042 (20-29 Mayıs 1633).

⁶⁶ A.Ş.S., 2, 10/1. Evâhir-i Zilkade 1042 (30 Mayıs-8 Haziran 1633).

⁶⁷ A.Ş.S., 2, 18/2. Evâil-i Muharrem 1043 (8-17 Temmuz 1633).

⁶⁸ A.Ş.S., 2, 16/4. Evâsıt-ı Zilhicce 1042 (19-28 Haziran 1633). Mehmed Ağa’nın bey unvanlı diğer “adamları” için bkz. A.Ş.S., 2, 23/2, 24/1. Mütesellim Mehmed Ağa’nın bir diğer adamı da Ahmed Bey adını taşımaktadır. A.Ş.S., 2, 32/3. Evâsıt-ı Rebiülâhir 1043 (15-24 Ekim 1633).

⁶⁹ A.Ş.S., 2, 39/1. Evâil-i Cemâziyelevvel 1043 (3-12 Kasım 1633).

⁷⁰ A.Ş.S., 2, 49/4.

⁷¹ A.Ş.S., 2, 114/4.

⁷² A.Ş.S., 3, 3/3. 22 Receb 1044 (11 Ocak 1635).

⁷³ A.Ş.S., 3, 31/1. 12 Şaban 1044 (31 Ocak 1635).

⁷⁴ A.Ş.S., 3, 35/1. Kaydın tarihi yok. Kendisinden önceki kaydın tarihi 2 Ramazan 1044 (19 Şubat 1634)’tür. Ali Ağa’nın yine Mehmed Bey’i görevlendirdiği bir başka kayıt için bkz. A.Ş.S., 3, 38/2. Evâil-i Ramazân 1044 (18-27 Şubat 1635).

⁷⁵ A.Ş.S., 3, 42/3. Evâhir-i Ramazân 1044 (10-19 Mart 1635).

⁷⁶ A.Ş.S., 3, 51/2. Selh-i Şevvâl 1044 (17 Nisan 1635).

ölüm davası için görevlendirilmiştir.⁷⁷ 1044 senesinde vaki İran seferi mühimmatı için “top camuslarına” lazım olan serahurları ve camızları Erzurum’a yollamak için Rum Beylerbeyi tarafından Ebubekir Bey tayin edilmiştir.⁷⁸ Murtaza Paşa Amasya’ya “ber-vech-i arpalık” mutasarrıftır ve bir katl davası için Musa Bey ibn-i Ali’yi görevlendirmiştir.⁷⁹ Murtaza Paşa bir hırsızlık davası için de Musa Bey ibn-i Ali’yi mübaşir tayin etmiştir.⁸⁰ 14 Muharrem 1053 (4 Nisan 1643) tarihinde ise Amasya sancağına Ahmed Paşa mutasarrıftır. Bir ölüm davası için Ali Bey bin Mehmed’i görevlendirmiştir.⁸¹ 22 Muharrem 1053 (12 Nisan 1643) tarihinde havass-ı hümayun emini Mehmed Ağa’dır; vekili ve havass-ı hümayun zâbiti de Ali Bey’dir.⁸² Ezine Pazarı nahiyesi subaşı Zulfikar Ağa’nın bir “fi’l-i şenî” davası hakkında vekili Hamza Bey ibn-i Mehmed’dir.⁸³ Evâil-i Rebiülevvel 1054 (8-17 Mayıs 1644) tarihinde Amasya sancağına Ahmed Paşa mutasarrıftır ve hazine-darı da Ali Bey bin Abdullah’dır.⁸⁴ Evâil-i Ramazan 1053 (13-22 Kasım 1643) tarihinde Mirliva-i Tokat tarafından Hasan Bey “beytü’l-mâl-ı hassa ve ‘âmme” mallarını Rum hazinesine irsâl için mübaşir olarak tayin edilmiştir.⁸⁵

Paşalar, ağalar ve beyler arasındaki bu ilişki biçimleri yerelde bir takım iktidar düzeneklerine işaret etmektedir. Nitekim *Kitâb-i Müstetâb* yazarı, altı bölük halkı da dâhil olmak üzere kapıkullarının “vüzerânın bid’at olan deferlûsü” olarak onların hizmetlerinde olduklarını söylemektedir (Yücel, 1998, s.15). Özer Ergenç de bu süreci teyid etmekte, mütesellimlerin kapıkulu ocaklarına mensup, bey ve paşaların kapılarına intisap etmiş kişilerden tayin edildiğini ifade etmektedir (Ergenç, 2013, s.397).

“Mahrûse-i Amasya”dan Kapıkulu “Kamusallığına” Amasya’da Sosyo-Politik Hayatın Dönüşümü

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, ilk baskısı 1944 tarihinde yapılan kitabında, aslında, kapıkulu sipâhilerinin şehirleri ele geçirdiklerini, onların asker olmaktan öte farklı bir sınıfa evrildiklerini ifade etmekteydi. Bu ise onun için gerilemenin/bozulmanın en mühim unsurlarındandı:

Kapıkulu süvarisinin payitahtta bulunan cüz’i bir kısmından maadasının İstanbul ile Edirne, Bursa ve Kütahya aralarındaki yerlerde oturmaları lazımdı. Hâlbuki sonraları yâni on altınca asır sonlarından itibaren *kanuna riayet olunmayarak* bunlar Anadolu ve Rumelinin en uzak yerlerine kadar dağılmışlar ve bulundukları mahallerde *yerleşerek* yalnız bilvasıta aldıkları ulûfeleriyle asker olduklarını göstermişlerdi. *Bunlar bulundukları mahallerde hükümet işlerine müdahale ederlerdi...*⁸⁶ (Uzunçarşılı, 1988, s.185-186).

Uzunçarşılı, meseleyi ifade etmekle beraber bu yerleşikliğin ve hükümete müdahalenin ayrıntılarını vermemektedir. Kullandığı kaynaklar ve bakış açısı da İmparatorluğun merkezini eksen almaktadır. Dolayısıyla kendimize Amasya’yı “alan” olarak belirleyip somut bir mekânda bu yerleşikliğin mahiyeti üzerinde örnekler yardımıyla düşünürsek, Uzunçarşılı’nın eserini yazdığı dönem itibarıyla sadece gerileme olarak görülen bu mevzuda, mukayeseli bir perspektiften ve taşra eksenli yeniden bir değerlendirme ile Uzunçarşılı’ya bir takım katkılar yapmak mümkün olabilir.

⁷⁷A.Ş.S., 3, 56/3. 15 Zilkade 1044 (2 Mayıs 1635).

⁷⁸A.Ş.S., 3, 67/1. Selh-i (?) Zilhicce 1044 (16 (?) Haziran 1635).

⁷⁹A.Ş.S., 4, 7/3. 2 Rebiülevvel 1052 (31 Mayıs 1642).

⁸⁰A.Ş.S., 4, 39/1. 4 Zilkade 1052 (24 Ocak 1643).

⁸¹A.Ş.S., 4, 54/3.

⁸²A.Ş.S., 4, 56/4.

⁸³A.Ş.S., 4, 105/1. Evâsıt-ı Rebiülahir 1054 (18-27 Mayıs 1645).

⁸⁴A.Ş.S., 4, 108/1.

⁸⁵A.Ş.S., 4, 117/3.

⁸⁶(vurgu bize ait). İnalçık da bu hususa dikkat çekmekte ve “16. yüzyılın ikinci yarısından sonra kapıkulu subaylarının soylarından gelen aileler, iltizam denetimini ele geçirerek hem toplumsal hem de politik bakımdan kentlerde egemen duruma geldiler.” demektedir. Halil İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004, s. 168.

Bunun için öncelikli olarak aynı dönemde Avrupa’da meydana gelen olayları kuramsal açıdan ele alan yetkin bir kalemin sunacağı perspektifin işe yarayacağı düşünülmektedir. Habermas’ın meşhur eseri *Kamusalın Yapısal Dönüşümü* (Habermas, 2010) bu iş için elverişli bir bakış açısı sunmaktadır. Habermas,

“toprak’ın esas olduğu bir zeminde, çoğunlukla hükümdarın kendi malı olan şehirler, feodalizmin ayrılmaz unsurları olarak karşımıza çıkarlar. İlk dönem kapitalizmde ise özgür şehirler, burjuva kamusunun gelişmesinde belirleyici rol oynarlar.” (Habermas, 2010, s.64)

demektedir. Mahruse-i Amasya kavramı ekseninde yukarıda izah edilmeye çalışılan durum ile kısmî paralellliği olan bu husus, geleneksel olarak iktidarın ve toprak üzerindeki mülkiyetin hükümdarla olan ilişkisine işaret etmektedir. Mülk ve melik kavramları arasındaki anlam ortaklığı da bunun göstergesidir.

Habermas, devamlı, geç ortaçağın feodal toplumu açısından kurumsal ölçütlere dayanarak, özel alandan ayrılmış, kendi başına bir alan olarak kamudan söz edilemeyeceğini ifade etmektedir. Bununla beraber egemenliğin vasıfları kamusal olarak tanımlanır. İngiliz kralının “publicness”e sahip olması bir tesadüf değildir; çünkü egemenlik kamusal bir nitelikte temsil edilir (Habermas, 2010, s.64). Osmanlı hükümdarları açısından bu kamusal nitelik taşıyan iktidarın göstergesini “devlet” kavramında bulmak mümkündür. Geleneksel anlamı itibarıyla “saltanat” ve “baht” kavramları ile karşılanabilecek olan “devlet”⁸⁷ kavramının hükümdarın iktidarına gönderme yapan semantiğinin⁸⁸ kamusal görünümünü ise en iyi, yapılan atamalarda hükümdarın “devâm-ı devleti” için dua edilmesi hususu göstermektedir. Örneğin nefis-i Amasya’da bulunan “Temaşâ (?) çeşmesi” demekle bilinen çeşmenin vakfı olan Kürtler adlı köyün tevliyeti mahallesi ahâlisine “meşrûta” olup mahalle ahâlisinden Mahmud, vakıf şartları gereği “edâ-i hizmet” ederken İsmail adlı biri tevliyeti zorla ele geçirmiştir. Bunun üzerine Mahmud tekrar mütevellî tayin edilmiştir. Vazifesi ise tevliyetin gerekliliklerini yerine getirmek ve –padişahın ağzından- “devâm-ı ömr ü devletim için duâya müdâvemet göstere”dir.⁸⁹ Bunun yanında şehirlerde, vazifesi sadece hükümdarın devâm-ı devleti için dua etmek olan birçok duâguyânın bulunduğu⁹⁰ da bilinmektedir. Bu iktidar biçimine Habermas “temsîlî kamu” demektedir. Bu temsîlî kamu ise kendisini toplumsal bir alan, bir kamu alanı olarak ortaya koymaz; “daha çok deyim yerindeyse, bir statü belirtisidir. Hangi derecede

⁸⁷ Muhibbî’nin meşhur, “Halk içinde mu’teber bir nesne yok devlet gibi/Olmaya devlet cihânda bir nefes sıhhat gibi/Saltanat didükleri ancak cihân gavgasıdır/Olmaya baht u sa’âdet dünyada vahdet gibi” (*Muhibbi Divanı*, C. 2, (haz. Coşkun Ak), Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2006, s. 763. (Vurgular bize ait))beyitlerindeki tevriyenin de işaret ettiği üzere devlet kelimeleri “saltanat” ve “baht u sa’âdet”e tekabül etmektedir. Baki Tezcan, devletin bu anlamları arasındaki yakın ilişkinin yönetim aygıtını çok kişisel hale getirdiğini ifade etmektedir. Kanunî’nin şahsî devleti yani bahtı, ona devleti yani tahta geçme sırasını bahşetmiştir. Bu mevkii ise Allah’tan başka kimseye borçlu değildir. Dolayısıyla yönetim aygıtının kendisine ait olduğunu iddia etmeye hakkı vardır. Baki Tezcan, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı”, *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, (ed. Virginia H. Aksan-Daniel Goffman), İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 250.

⁸⁸Bu konuda ayrıca bkz. Christoph K. Neumann, “Devletin Adı Yok-Bir Amblemin Okunması”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, (1999), s. 269-280; Gencer, “Osmanlı Siyasî Felsefe ve Rejimi” s. 109-112. R. Abou-El-Haj da bu konuda şunları söylemektedir: “Modern tarihçiler Osmanlıların kullandığı devlet terimini neredeyse istisnasız yanlış anlamışlar ve ona günümüzün ulus-devlet anlamı ve çağrışımlarını yüklemişlerdir. Bu yanlış anlama çoğunlukla otomatik bir şekilde ortaya çıkmaktadır, zira ikincil literatürde devlet terimiyle anlatılan tarihsel olgudaki somut değişmelerin kapsamlı bir tartışmasını bulmak güçtür. Devlet kavramının 17. yüzyılda ne anlama geldiği konusunda en tatminkâr tanımları Andreas Tietze getirmiştir. Konuyla ilgili ilk tartışmaların birinde devlet kavramını şu şekilde tanımlamıştır: ‘devletin meşru başkanının ya da onu temsil edenlerin karar alma yetkisi, gücü.’” Rifaat Ali Abou-El-Haj, *Modern Devletin Doğuşu: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000, s. 49.

⁸⁹A.Ş.S., 2, 115/1. Evâil-i Zilkade 1043 (29 Nisan-8 Mayıs 1634).

⁹⁰ 25 Muharrem 1045 (11 Temmuz 1635) tarihli bir kayıttan, Trabzon İskelesi mukataasının senesinin 5 yük 30.000 akçe olduğu ve 74.000 akçesinin beşlü neferatının mevâciblerine, 84.000 akçesinin fitil ve kurşun bahalarına ve üç yük akçesinin de duâguyân mevâciblerine tayin olduğu ifade edilmektedir. T.Ş.S., 1828, 157/7.

olursa olsun, toprak beyinin statüsü kendi başına, ‘kamusal’ ve ‘özel’ ölçütleri karşısında tarafsızdır; ancak sahibi, bu statüsünü kamusal olarak sunar: kendisini hep ‘daha yüksek’ bir erkin cisimleşmesi olarak gösterir, sergiler.” (Habermas, 2010, s.64-65). Habermas, Gadamer’in “temsiliyet” kavramının tarihi hakkındaki açıklamalarını kendisine referans alarak meseleyi daha da açık bir şekilde ifade eder. Gadamer:

Romalılara aşına olan bu sözcük, Allahın insan şeklinde görünmesi ve *corpus mysticum* [batinî yasası] yolundaki Hristiyan düşüncesi ışığında bütünüyle yeni bir anlam dönüşümüne uğrar. Temsiliyet artık resmedilme ve resimle tasvir demek değildir (...) yerini tutmak, yerine geçmek, vekalet etmek demektir (...) *Repraesentare* [temsil ediş], şimdi ve burada var etmek demektir (...) Hukuksal (kutsal haklar anlayışına dayalı) temsiliyet kavramında önemli nokta, persona repraesentate [temsil edilen şahıs] bir yandan takdim edilen, arz edilen iken, diğer yandan, onun haklarını kullanan ‘temsil eden’in, temsil ettiği şahsa *bağımlı* oluşudur.

demektedir. Yani bu terimle 17. yüzyıla dek “tanrısallığın temsili mevcudiyeti” kastedilmiştir⁹¹(Habermas, 2010, s.65). Bu noktadaki ciddi bir benzerliği Osmanlı siyaset düşüncesinde bulmak mümkündür. Temsiliyetin Allah’a vekâlet etmek demek olduğunun en iyi göstergesi İslâm dünyasındaki halife unvanı ve bilhassa Osmanlıların Kınalızâde Ali Çelebi ile bunu formüleştirdiği biçiminde görülmektedir:

Ammâ hâkim-i mani’ dediğimiz ol kimesnedir ki *te’yid-i ilâhî ile mümtâz ve teyfik-i namütenâhî ser-efrâz ola* ki hem tanzîm-i mesâlih-i bilâd ve hem tekmi’-i nüfûs-ı ibâd itmeğe kâdir ola. Ve bu şahsa hükemâ ‘hâkim ale’l-ittlâk’ ve ahkâmına ‘sınâ’at-ı mülk’ derler. Ve müte’ahhirûn ana ‘halife’ ve fî’line ‘hilâfet’ ve tâyife-i Şi’a ana ‘imâm’ ve fî’line ‘imâmet’ derler. Ve Eflâtûn ana ‘müdebbir-i âlem’ ve Aristatalis ‘insan-ı medenî’ der, ya’ni ol insân ki vech-i lâyıq üzere *hıfz-ı medîne* eyler. Çün zimâm-i nizâm-ı âlem ve salâh-ı kâr-hâne-i benî adem bunun gibi *sâhib-i devletin keff-i kifâyetine mevkûl* ve tedbîr ü siyâsetine müfevvez ola, meyâmin ü berekât-ı ahvâl berâyâ vü re’âyâyâ şâmil ve nüfûs-ı nâkîsa hazîz-i noksân ve hâviye-i hevândan zirve-i kemâl ve izzet-i kurb-i Melik-i Müte’âle vâsıl olur. (...) Pes her asrda vâz’-ı şer’iat olmak lâzım değil, amma hâkim ki şer’atı *i’âl u icrâve mevâdd-ı cüz’iyyedenass-ı şari’ yok ise kavaid-i külliyesinden istihrac u izhar u ibdâ eyleye lâzımdır*. Ve bu kudrete ulemâ-yı müte’ahhirîn *ictihâd* derler ki halife-i ber-hakk olan kimesnede *şarttır*⁹² ve Cenâb-ı risâlet penâhî ‘Ulemâ u ümmetü ke-enbiyâ’i benî isra’île’,⁹³ ‘el-Ulemâ’u veresetu’l-enbiyâ’i’⁹⁴ buyurduğu budur. Ve *zıllullâh* ve *halifetullâh* dedikleri bu *sâhib-i devlettir*, zîrâ *zıll, sâhib-i zille mutâbık* ve cemî’-i hey’ât ü mekâdîrde ana muvâfıkdır (Koç, 2007, s.414-415)

“Tanrısallığın temsili mevcudiyeti” Osmanlılarda da “sahib-i devlet”in Allah’ın yeryüzündeki gölgesi (Zıllullâh) ve vekili (halife) unvanlarında kendini belli etmektedir. Nitekim bu unvanlara sahip olan hükümdarın somut düzlemde iktidarının görülürlüğüne ise “kanûn” temin etmektedir. Aşıkpaşazâde’nin Karacahisar’ın fethedilmesi akabinde bir Osmanlı şehri hüviyeti kazanmasını, “Kadı konıldı. Ve sü başı konıldı. Ve bazar dürdü. Ve hutbe okundu. Ve *kanun ister oldılar*”(Koç, 2007, s.104) şeklinde ifade etmesinden de açıkça anlaşılacağı üzere şehir ve hükümdar arasındaki en önemli bağlardan biri “kanûn” idi.⁹⁵ Kanûna muhalif herhangi bir

⁹¹ Gadamer’in kitabının Türkçe tercümesinde meselenin anlatılışı için bkz. Hans-George Gadamer, *Hakikat ve Yöntem*, C. I, (çev. Hüsamettin Arslan-İsmail Yavuzcan), Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 197-198.

⁹² Mevlânâ İshâ, Cami’ü’l-Meknûnât isimli eserinde Kanuni Sultan Süleyman’ı sahib-kıran ve müceddid olarak anmaktaydı. Yine şehnameci Ârif için de Sultan Süleyman müceddiddi. Fatma Sinem Eryılmaz, “Âdem’den Süleyman’a”, *Osmanlı Sarayında Tarih Yazımı*, (ed. H. Erdem Çıpa-Emine Fetvacı/çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 150, 154.

⁹³ “Ümmetimin âlimleri, İsrailoğullarının peygamberleri gibidir.”

⁹⁴ “Âlimler, peygamberlerin varisleridir.”

⁹⁵ Elbette bu “kanun” hükümdarın kontrolünde olan, dilerse Fatih Sultan Mehmed gibi değiştirebileceği bir kanundu: “Ve cenâb-ı şerîfîm ile kimesne ta’am yemek kanunum değildir. Meğerki ehl-i iyâlden ola. *Ecdâd-ı izâmum* vüzerâsiyla yerler imiş. *Ben ref’ etmişümdür*”. Ahmed Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahilleri: 1. Kitap Osmanlı*

hareket ise ıslahat yazarlarının sıklıkla zikrettikleri bir kavram olan “bid‘at”a (Öz, 2005, s.115) tekabül etmekteydi; yani yeni idi. Bunun yanında hükümdar ve kanûn arasındaki ilişki nedeniyle her yeni uygulama aslında hükümdarın şahsî iktidarında açılan bir geğige neden oluyordu.

Bu yeni durumun en bariz görüldüğü yerlerden biri ise şehirlerdi. Zira şehirlerdeki kapıkulları artık muharip bir zümre olmanın ötesinde gücünü bilhassa sosyo-ekonomik dinamiklerden alan sosyo-politik bir sınıf haline gelmeye başlamışlardı. Zira barış zamanındaki vazifeleri onlara bu potansiyeli temin etmekteydi. 17. yüzyıla gelindiğinde ise artık tamamıyla bu potansiyeli işlemek bağlamında hareket edeceklerdi.

Habermas da, burjuvanın kendi kamusallığını tesis ettiğı şehirlerin bu önemine işaret etmektedir. Nitekim temsili kamusu ile kraldan ayrı bir kamusalılık vücuda getiren burjuva, saraya karşı şehirleri kendi kamusalılıklarının mekânı haline getirerek, ayrı bir iktidar odağı haline gelmişlerdi. Bu kamusalılığın inşasında ise kahvehaneler ve salonlar oldukça önemli roller oynamışlardı. Kahvehanelerdeki ve salonlardaki başlangıçta edebî bir görünüm arzeden kamusal topluluk, bu edebî temel üzerinden siyasal bir mecraya, dolayısıyla hükümdarın iktidarından ayrı bir iktidar odağına dönüşmeye başlamıştı.⁹⁶

Osmanlı’da kahvehanelerin fonksiyonları henüz tam olarak ortaya konulabilmiş değildir.⁹⁷ Bunun yanında IV. Murad’ın kahvehanelere karşı takındığı olumsuz tavırda, kendi “temsili kamusu”na karşı kahvehanelerdeki topluluğun bir “kamusalılığa” dönüştüğünü fark etmesi muhtemelen etkili olmuştu. Burjuvanın siyasal bilinç edindiğı yerlerden biri olan kahvehaneler, önemli mekânlar olarak Osmanlı tarihçiliğinde de bazı araştırmacıların dikkatini çekmiş ve kamusal alan bağlamında değerlendirilmeye çalışılmıştır (Kafadar, 2006, s.65-86; Ünüvar, 1998-1999, s.205-217). Fakat kahvehanelerin, Avrupa’daki gibi, fonksiyonel anlamda Osmanlı’da nasıl bir rollerinin olduğuna dair elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Örneğin evâsıt-ı Safer 1043 (17-26 Ağustos 1633) tarihinde, Amasya beytûl-l-mâl emini olarak gördüğümüz “kıdvetü’l-akrân” Sarı Mehmed Bey’in⁹⁸ Yukarı Pazar’da bulunan kahvehanesinde⁹⁹ nasıl bir muhteva olduğunu kestiremesek de, büyük ihtimalle kapıkulu sipahisi olan bu Bey’in kahvehanesi, pazar yerinde olması hasebiyle de işlek bir mekândı ve muhakkak şehre dair bir takım sohbetlerin yapıldığı bir yerdi. Kahvehanenin Avrupa’daki gibi önce bir edebî muhit,¹⁰⁰ akabinde de bu edebîlikten neşet

Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 327. (Vurgu bize ait). Yoksa 17. yüzyıla gelindiğinde artık hükümdarın şahsından kısmen ayrılmış ve Baki Tezcan’ın” anayasacılar” dediğı grubun, saltanat otoritesini sınırlandırmak için “kanun” kavramını, “anayasa ve kamu hukuku alanında bağlayıcı bir yasa” haline getirmeye çalıştıkları “kanun”dan bahsedilmemektedir. Tezcan, “Tarih Üzerinden Siyaset”, s. 230.

⁹⁶ “Şehir’in ağırlığı, bütün farklılıklarına rağmen İngiltere’de de Fransa’da da aynı toplumsal işlevleri üstlenen yeni kurumlarla pekişir; bunlar [İngiltere’de] 1680 ile 1730 arasında, serpilen kahvehaneler, [Fransa’da] Devrime kadar Naiplik döneminde ortaya çıkan salonlardır. Bunlar hem İngiltere hem de Fransa’da, aristokratik toplulukla, burjuva entelektüelleri arasında okumuşluk temelinde eşdeğerliğin de olduğu yerler; önce edebî olarak başlayıp sonra siyasal nitelik kazanan eleştirinin merkezleridir.” Habermas, *Kamusalılığın Yapısal Dönüşümü*, s. 100. Hobsbawm da 19. yüzyıla gelindiğinde yerel siyaset düzeyinde burjuvanın hâkim olduğunu söylemektedir. İktidarın üst basamakları oraya yerleşmiş eski gruplar tarafından işgal edilmişse, burjuvazi, belediye başkanlığı, belediye meclisleri, mahalle meclisleri gibi “siyasal iktidarın alt düzeylerine saldırarak buraları fethetmiş”ti. 1830’dan sonra Lille önde gelen işadamları olan valilerce yönetilmişti. İngiltere’de ise büyük kentler yerel işadamları “oligarşisinin” elinde idi. Eric Hobsbawm, *Sermaye Çağı 1848-1875*, (çev. Mustafa Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2012, s. 264-265.

⁹⁷ Ahmed Yaşar’ın editörlüğünde çıkan *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010, künyeli çalışmanın içerisinde kahvehaneler ve kamusalılık bağlamında önemli makaleler bulunmaktadır.

⁹⁸ A.Ş.S., 2, 23/1.

⁹⁹ A.Ş.S., 3, 58/1. Evâhir-i Zilkade 1044 (8-17 Mayıs 1635).

¹⁰⁰ 19. Yüzyılda Osmanlı’da ve 20. yüzyılın ilk yarısında Türkiye Cumhuriyeti’nde kahvehane ve edebiyat arasındaki ilişki için bkz. Jale Özata Dirlikyapan, “İstanbul’da Edebiyatçıların Mekânları/Literatî’s Places in Istanbul”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 5/3, Summer 2010, www.turkishstudies.net, Doi Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1138 , pp. 1093-1101.

eden bir siyasal eleştirisi merkezi olup olmadığını tam bilmiyoruz,¹⁰¹ fakat ilerde görüleceği üzere şehrin hemen her yerine yayıldığını gördüğümüz kapıkulu sipahilerinden bir kişinin ve “ittifak” ettiği muhtemel arkadaşlarının kendi kamusalılıklarını bu gibi bir muhitte tesis etmeye çalışmış olmaları da hiç gözetimeyecek bir ihtimal değildir. Geleneksel toplanma yerlerinden¹⁰² farklı bir mekânın Osmanlı coğrafyasındaki insanların yaşam biçimlerinde ve zihinlerinde bir kısım değişikliklere sebep olmuş olması gerekmektedir. Kahvehaneler ve fonksiyonları hakkında yeterince bilgi edinemesek de, şimdilik, en azından 17. yüzyılda Amasya’da, bilhassa kapıkulu sipahilerinin faaliyetleri üzerinden bazı gözlemlerde bulunmak, şehirde yaşanan değişimlere dair bir takım fikirler verebilir.

Amasya, incelediğimiz dönemde Rum Eyaleti’ne bağlı bir sancak idi. 1642 tarihi itibariyle; Amasya, Bazı Geldiklan, Gelkiras, Zünnunâbad, Gümüş, Lâdik, Havza, Merzifon, Merzifonâbad, Gedegra ve Zeytun olmak üzere 11 adet kazası bulunmaktaydı. Aynı tarihteki nüfusu da 8.000-10.000 arasında tahmin edilmektedir (Öz, 2007, s.68). Bu dönemde sancakbeylerinin görevli oldukları sancaklara bizzat gelmeyip bir mütesellim eliyle sancağı idare ettikleri bilinmektedir. Nitekim Amasya’da da 1034 (1624/25)-1052 (1642-43) yılları arasında idareci olan yirmi kişiden¹⁰³ on sekizi mütesellim atamıştı. Orhan Kılıç, Amasya’nın bu dönemini “mütesellimlerin idaresi” olarak isimlendirmektedir. Amasya sancağı 1568-1636 yılları arasında çoğunlukla sancakbeyleri (9 paşa, 23 sancakbeyi) uhdesinde kalmış fakat bunlar tarafından atanan mütesellimler eliyle yönetilmişti. Bunun yanında sancağın tasarruf biçiminde 1610 yılından itibaren arpalık usulü de görülmeye başlanmıştı. 1636 tarihi itibariyle ise Kılıç’ın isimlendirmesi ile “Mutasarrıf paşalar dönemi” başlamıştı. 1636-1772 yılları arasını kapsayan bu dönemde Amasya 129 kez paşaların 20 kere de sancakbeylerinin uhdesinde olmuştu ve bunlar da sancağı mütesellimler vasıtasıyla idare etmişlerdi. 13 Haziran 1772 tarihinde de Amasya sancağı, önemli bir ayân ailesinin üyesi olan Canikli Hacı Ali Bey tarafından malikâne suretiyle uhdesine alınmıştı.¹⁰⁴

Bilindiği üzere Osmanlılar 16. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın ortalarına doğru “askerî harcamalardaki artışlar, üretim yetersizliği, vergi gelirlerinde azalma” gibi bir takım sorunlarla uğraşmaktaydılar. Bu sorunların üstesinden gelmek ve merkezî bütçedeki açıkları kapatmak için ise mukataa sistemi önemli bir reçete olarak görülmüştü ve 17. yüzyılın ilk yarısı itibariyle oldukça yaygın bir hâl almıştı. Öyle ki bu dönemde iltizâm sisteminin genişlemesinin bir uzantısı olarak Anadolu’daki bazı eyaletlerin hazine defterdarlıkları kaldırılarak buradaki hazineler bir bütün olarak “ber-vech-i voyvodalık” veya “ber-vech-i muhassıllık” iltizâma verilmişti (Özvar, 2005, s.102). Rum eyaleti hazinesi de 1659 yılına gelindiğinde Tokat voyvodalığı olarak teşkil edilmiştir(Özvar, 2002, s.1605-1634). Bu uygulama, 17. yüzyılın sonunda uygulamaya konulacak

¹⁰¹ 18. yüzyılda yeniçeri kahvehanelerinde “devlet sohbeti” yapılmaktaydı, dolayısıyla siyasallaşmış mekânlardı. Elbette devlet bu “sohbeti” hoş karşılamamakta ve “devlet sohbeti” yapanlar sürgüne gönderilmekteydi. Yeniçeri kahvehaneleri hakkında bkz. Ali Çaksu, “On Sekizinci Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri”, *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, (der. Dana Sajdi/çev. Aylin Onacak), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 151-173.

¹⁰² İlk akla gelenler cami, pazaryeri ve kadı mahkemesidir. Bunun yanında kimi zaman “hamr sohbeti” yapılan bir takım toplanma/eğlence yerleri de vardı. Bunlar meyhaneler, bozahaneler, çok sık olmamakla beraber bağ ve bahçeler, değirmenler, bazen dükkânlar, sıklıkla da odalardı. Tafsilat için bkz. Fikret Yılmaz, “Boş Vaktiniz Var mı? Veya 16. Yüzyılda Anadolu’da Şarap, Eğlence ve Suç”, *Tarih ve Toplum*, S. 1, (2005), s. 11-49. Kahve ve kahvehaneler bilindiği üzere 1555 dolaylarında Osmanlı’ya girmiştir. Ralph S. Hattox, *Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu’daki Kökenleri*, (Çev. Nureddin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 67.

¹⁰³ Bunlar için bkz. Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. IV, (haz. Mesut Aydın, Güler Aydın), Amasya: Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, s. 24-44.

¹⁰⁴ Tafsilat için bkz. Orhan Kılıç, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzadelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya’nın Yönetimi”, *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, I. Kitap, (ed. Yavuz Bayram), Amasya Valiliği, Amasya 13-15 Haziran 2007, s. 41-64.

olan malikâne sistemine giden süreçte, bilhassa gittikçe artan asker mevcudunun zorlaması nedeniyle önem kazanan bir tür iç borçlanma olan peşin uygulamasının önemli bir halkasını teşkil etmekteydi.¹⁰⁵

Bu istikamette Amasya'nın da söz konusu sürece dâhil olduğu ve iltizâm sisteminin yaygınlaşması ile birlikte hatta sancağın hasları için “Amasya mukâta’ası” tabirinin kullanıldığı görülmekteydi.¹⁰⁶ Evâil-i Zilhicce 1043 (29 Mayıs-7 Haziran 1634) tarihinde “Amasya mukâta’ası emini” Ahmed Ağa ve Ali Bey idi.¹⁰⁷ Kılıç, 18. yüzyılın başlarında eyalet ve sancakların ya mirî mukataa hâline getirilerek iltizâm usulüyle ya da arpalık ve malikâne suretiyle tevcih edilmeye başlandığını ifade etmektedir. Bu durum yani has siteminin tedricen kaldırılmasını ise devlet nezdinde buraların askerî yönünün azaldığının ve daha çok iktisadî açıdan değerlendirildiğinin bir göstergesi addetmektedir (Kılıç, 2007, s.55). Erol Özvar da eyalet hazinelerinin voyvodalık olarak teşkili ile aynı sürece tekabül eden bu hususta, mukataa haline dönüştürülen haslarla zamanla havass-ı hümayûna aktarılan sancak haslarının mirlivalara iltizam usulü çerçevesinde tevcih edilmesinin önemi üzerinde durmaktadır. Bu şekilde örneğin bir sancakbeyi söz konusu sancağı idare etmenin yanında havass-ı hümayuna ait emvali de iltizam üzere yüklenmiş olmaktadır. Beylerbeyiler de eyaletlerin hazineleri dâhilindeki mirîye ait hasları bir bütün olarak iltizâma yaklaşan usullerde uhdelere almaktaydılar. Sancakbeylerine ve beylerbeyilerine sancak ve eyaletlerin bu şekilde tevcih edilme biçimleri, bir tür “alt mültezim” olarak mütesellimlik müessesesinin mali ve idari sistem içerisindeki önemini arttırmıştı.¹⁰⁸ Böylece şehirlerin idaresine klasik dönemdeki sancakbeylerinin yerine mütesellimler geçmiş¹⁰⁹ ve bu durum iltizamın ve para ekonomisinin yaygınlaşması ile birlikte şehirlerde farklı bir sosyo-politik zeminin oluşumuna neden olmuştu. Zira “saltanat berâtı” ile toplumun askerî ve reaya olarak ayrıldığı bir sistemde, (İnalçık, 1990, s.31) hükümdarın berâtı ile sancakbeyi olan kişilerin kendi tasarrufları üzerinden tekrar birer mültezim-idareci atamaları, hükümdarın sistem içerisindeki denge vazifesinde bir gedik anlamına geliyordu. Bu gedikten faydalanan mültezim/mütesellimler ise şehirlerde ve köylerde birçok gayr-ı hukukî icraatlar ile peşin verdikleri parayı ve fazlasını elde etmek için uğraşıyorlardı.

Yeni oluşmaya başlayan bu sosyo-politik zeminde ise iltizam sektörünü en iyi kullanan grup olan kapıkulu sipahileri dikkati çekmekte ve geleneksel düzenden farklı bir bireysel alan teşekkül etmekteydi. Osmanlı bireyi, muhakkak belli toplumsallaşmalar içerisinde anlam kazanmaktaydı ve medinenin/mahrûsenin/mahmiyenin bir ferdi olarak oradaki düzenden sorumluydu; fakat bilhassa 17. yüzyılda iltizamın oldukça yaygın bir hal alması ve para ekonomisinin¹¹⁰ imparatorlukta gelişmeye başlaması¹¹¹ ile bireyin “kendini var edebildiği” bir başka alan daha ortaya çıkmaya

¹⁰⁵ Özvar, “Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”, s. 106.

¹⁰⁶ Harput Sancağı’nın gelirleri de 17. yüzyılın üçüncü çeyreğinde bir bütün olarak mirî mukataaya dönüştürülmüş ve “Harput Mukâta’ası” olarak tek bir isim altında birleştirilmiştir. İbrahim Erdoğan, “Sancaktan Mukâta’aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, *OTAM*, S. 20, (2009), s. 123.

¹⁰⁷ *A.Ş.S.*, 2, 114/3.

¹⁰⁸ Özvar, “Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”, s. 97-98.

¹⁰⁹ Mütesellimlerin Harput’taki idarî vazifeleri için bkz. Erdoğan, “Sancaktan Mukâta’aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, s. 133-137.

¹¹⁰ Avrupa’da burjuvanın ortaya çıkışında para ekonomisi önemli bir faktördü. Norbert Elias, *Uygurlik Süreci*, C. II, (çev. Ender Ateşman), İletişim Yayınları, İstanbul 2007, s. 19.

¹¹¹ 15. yüzyılın sonuna gelindiğinde, kentli nüfus ve taşra da parasal ekonominin bir parçası haline gelmeye başlamıştır. Yine 16. yüzyılda sikkelerin erişilebilirliğinin ve kırsal ekonomide ticarileşmenin artmasıyla birlikte, paranın kullanımında önemli bir artış yaşanmıştır. Hatta bu durum “paranın tedavül hızı”nın artmasını da beraberinde getirmiştir. Nitekim Şevket Pamuk, bu artışı, 16. yüzyılın sonunda yaşanan fiyat devrimini açıklamak için kullanmıştır. Tafsilat için bkz. Şevket Pamuk, “Fiyat Devriminin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yansımalarına Yeniden Bakış”, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 77-101.

başlıyordu.¹¹² İltizam üzerinden belli oranda bir sermaye edinen bireyler, şehirlerin idaresinde söz sahibi olmak bağlamında gerek hukukî gerekse gayr-ı hukukî yollardan bir takım faaliyetlerde bulunuyorlardı.¹¹³

Örneğin “Mahrûse-i Amasya sükkânından olub dergâh-ı âli sipâhilerinden” Mehmed Ağa, Çorum mukataası emini Kenan Bey’in mukataadaki bir senede dört bâd-ı hevâ ve çift hakkını kendi malından Rum defterdarı Osman Paşa’ya 206 esedî kuruş vererek iltizam etmiş ve reayadan tahsil etmesi için adam göndermişti.¹¹⁴ Amasya hasları daha önce Taşan dağı hariç senesi 123.333 akçeye “fûrûht” olunurken Taşan dağının dâhil edilmesi ile birlikte mukataaya, senesi 150.000 akçeye 1034 yılı Muharremi başından (14 Ekim 1624), “der-i devlet kullarından” ve sâbikan Birecik voyvodası olan Mehmed Ağa “ber-vech-i kefâlet” kâbız-ı mâl ve adamı Ali, günlük 10 akçe ile emin tayin edilmişti. Bunun yanında Mehmed Ağa dilediği kimseyi günlük 5 akçe ile kâtip tayin edebilecekti.¹¹⁵ Amasya sâkinlerinden “der-i devlet kullarından Osman Ağa”, Kedeğra Kasabası sâkinlerinden Osman Bey, Amasya sancağında bulunan “bedel-i güherçile mukâta’ası”nı senesi otuzar bin akçeye olmak üzere 1035 Muharremi’nin guresinden (3 Ekim 1625) 1040 (1630-31) tarihine kadar altı senesi 180.000 akçeye iltizâm etmişti.¹¹⁶ 1039 (1629-30) senesi hasılatı ise Mehmed Bey’e verilmişti.¹¹⁷ Ayrıca eski Sivas Beylerbeyi olup “ber-vech-i arpalık” Amasya Sancağı’na mutasarrıf olan ve Rum eyaletinde “muhasıl-ı emvâl” Osman Paşa ile Amasya ve Çorum sancaklarındaki kadırlara gönderilen hükümde, zikredilen sancaklardaki güherçile, beytül-mâl mukataaları ve Lâdik Çayırı haslarını üç seneden beri bazı bölük halkının aldığı ve hazine-i âmireye “bir akçe teslimâtı” olmadığı bildirilmişti. Nitekim söz konusu mukataaları kimin “ekl ve bel” ettiği bulunması için yine “ebnâ-i sipâhiyândan olub Amasya sâkinlerinden” Mehmed görevlendirilmişti.¹¹⁸ Amasya sâkinlerinden olup sipâhiyândan Kara Mehmed Ağa da, bundan önce deruhde ettiği mukâtaât ve nüzûl ve sürsat akçelerinden mirîye hiçbir bedel göndermemişti.¹¹⁹ Seyyid Han Bey ise Kastamonu’da bulunan “piyâde avârızı mukâta’asını” 1040 (1630-31) senesine mahsûb olmak üzere iltizam etmişti.¹²⁰ Yine Amasya sâkinlerinden Mirza Bey, 1000¹²¹ senesinde Tokat aklâmına bağlı İskilip mukataasına mutasarrıftır ve 10 nefer sipahi, mukataa malından kendilerine ulûfe salyâne ettirmişlerdir.¹²² Silahdârlar zümresinden 63. bölükte, günlük 35 akçe ulufeye mutasarrıf olan Hasan Çerkes ve sipâhiyândan 171. bölükte, günlük 21 akçe ulufeye mutasarrıf olan Hüseyin [bin] Hızır, Tokad’a tâbi Karayaka ve ekrâd-ı Çorum mukataasının 1043 (1633-34) senesinin malını toplamak ve tahsil etmek için tayin edilmişlerdi.¹²³ Amasya sâkinlerinden Kâhîzâde olarak bilinen sipâhiyândan Mustafa, İnallu ve Ballu mukataasının 1040 (1630-31) senesini “mülâzimetten berât-ı hümâyûn ile alub zabt” etmişti.¹²⁴ Bunun yanında Rum Eyâleti’nde Karayaka hasları mukâtaasının 1036 (1626-27) senesi “ebnâ-i sipâhiyândan” Mustafa Bey’e mülâzimetten verilmiş; fakat Mustafa Bey kendi isteğiyle feragat etmiş ve onun yerine yine “ebnâ-i sipâhiyândan” İbrahim Bey deruhde etmişti.¹²⁵ Yine Taşabâd sâkinlerinden ve

¹¹² Yücel, mültezimlerin “tam bir müteşebbis” gibi hareket ettiklerini ifade etmektedir. Yücel, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler”, s. 680.

¹¹³ Trabzon’da Kuzgunzâde Mustafa’nın gümrük mukataasını iltizâm etmesi ile birlikte şehrin yönetiminde söz sahibi olmaya başlaması bu husus için iyi bir örnek teşkil etmektedir. Açık, “Bey’likten ‘Ağa’lığa”, s. 30.

¹¹⁴ A.Ş.S., 1, 22/3. 9 Şaban 1034 (17 Mayıs 1625).

¹¹⁵ A.Ş.S., 1, 181/2. Evâhir-i Muharrem 1034 (3-12 Kasım 1624).

¹¹⁶ A.Ş.S., 1, 38/4. Evâhir-i Zilhicce 1034 (22 Eylül-2 Ekim 1625).

¹¹⁷ A.Ş.S., 1, 95/4. Evâil-i Rebiülahir 1036 (20-29 Aralık 1626).

¹¹⁸ A.Ş.S., 1, 145/2. 1 Rebiülahir 1034 (11 Ocak 1625).

¹¹⁹ A.Ş.S., 2, 154/2. Ramazân 1043 (Mart 1634).

¹²⁰ A.Ş.S., 2, 18/4. Evâil-i Muharrem 1043 (8-17 Temmuz 1633).

¹²¹ Belgede “1000” senesi yazılı olmakla birlikte bunun belgenin tarihi olan 1043 olması muhtemeldir.

¹²² A.Ş.S., 2, 56/1. Evâsıt-ı Receb 1043 (11-20 Ocak 1634).

¹²³ A.Ş.S., 2, 131/1. 19 Muharrem 1043 (26 Temmuz 1633).

¹²⁴ A.Ş.S., 2, 13/3. Evâsıt-ı Ramazân 1043.

¹²⁵ A.Ş.S., 1, 106/2. Evâil-i Cemâziyelevvel 1036.

sipâhiyândan Behram’ın zimmetinde, Sonisa, Karayaka ve Taşâbad’da “havâss-ı hümâyûn mahsulünden” 3 yük akçe bulunmaktaydı. Bunun tahsil edilmesi ve hazineye gönderilmesi emredilmektedir.¹²⁶

Beytû’l-mâl-ı hâssa ve âmme eminliğini de kapıkulu sipahileri yürütmektedirler. “Ebnâ-i sipâhiyândan” olup Rum hazinesinde “istihdâm olan” 94. bölükte, günlük 49 akçe ulufeli Mustafa, beytû’l-mâl-ı hâssa ve âmme eminliğinin, 1034 Zilhiccesi’nin guresinden (4 Eylül 1625) itibaren kendisine verilmesini rica etmişti. Bunun üzerine, eminliğin, eğer iltizâma dâhil değil ise Mustafa’ya verilmesi emredilmişti.¹²⁷ Yine “ebnâ-i sipâhiyândan” 2. bölükteki Mehmed [bin] Abdurrahman’a Amasya sancağında bulunan beytû’l-mâl-ı hâssa emâneti tevcih edilmiş ve 1034 senesi guresinden (Ekim/Kasım 1624) itibaren berat verilmişti.¹²⁸ Evâsıt-ı Safer 1043 (17-26 Ağustos 1633) tarihinde ise beytû’l-mâl emini Saru Mehmed Bey’dir¹²⁹ ve beytû’l-mâl adına bir kadının evine zorla el koymaya çalışmaktadır.¹³⁰ Evâsıt-ı Receb 1043 (11-20 Ocak 1634) tarihinde beytû’l-mâl emini “kıdvetü’l-akrân Ali Bey ibn-i Ahmed el-cündî”dir.¹³¹ Ebnâ-i sipâhiyândan 42. bölükte günlük 17 akçe ulufeye mutasarrıf olan Ali [bin] Ahmed ve silahdârlardan 41. bölükte günlük 8 akçe ulufesi olan Mustafa [bin] Hüseyin, senesi 24.000 akçe üzere iltizamda olan Rum aklâmından beytû’l-mâl-ı hâssa mukataasını, 15.000 akçe peşin vermek üzere, 26 Rebiülevvel 1043 (30 Eylül 1633) tarihinde iltizam etmişlerdi.¹³² Yine “Amasya sâkinlerinden olub” sipâhiyândan 4. bölükte günlük 40 akçe ulufesi olan Çerkes Mustafa’nın, Amasya sancağında bulunan beytû’l-mâl-ı âmme ve hâssa mukataasını 1044 (1634/1635) senesi için “Tokad hazinesinde iltizâmı her nicede ise” o usûlde deruhde etmesi emredilmişti.¹³³ Akvıran köyü sâkinlerinden Veli Bey ibn-i Abdullah, Hatuniye mahallesinde sâkin olup Amasya’da altı bölük halkına kethüdayeri olan Mehmed Ağa ibn-i Ali’den davacı olmuştu. On ay önce Rus asıllı bir kölesi kaçmış ve köleyi Ömer bin Mustafa yakalamıştı. Mehmed Ağa, aynı zamanda Amasya’da beytû’l-mâl emini olduğu için de köleyi ona teslim etmişti. Veli Bey, kölesini Mehmed Ağa’nın Zünnunâbad kazasında bulunan Fegânî (?) adlı çiftliğinde bulmuştu; fakat şahidi olmadığı için şahit bulmak amacıyla oradan ayrıldığında Mehmed Ağa köleyi satmıştı. Kölenin gerçekten çiftliğinde olduğunu, fakat köleyi satmadığını; onun firar ettiğini ifade eden Mehmed Ağa, Veli Bey’in delil gösterememesi üzerine yemin etmesi ile birlikte davayı kazanmıştı.¹³⁴

Ayrıca Amasyalı kapıkulu sipahilerinin Amasya dışında da beytû’l-mâl-ı âmme ve hâssa mukataasını iltizâm ettikleri görülmektedir. Amasya sâkinlerinden olup sipâhiyândan Mehmed, Bolu sancağında bulunan “ifrâz-ı cedîd ve mevkûfât ve beytû’l-mâl-ı âmme ve hâssa” mukataalarını 1042 Muharremi guresinden (19 Temmuz 1632) itibaren 232.000 akçeye ve “sene-i mezbûrede katlonunan suhte eşkiyâlarının beytû’l-mâllarını” 1000 kuruşa iltizâm etmişti.¹³⁵

Kapıkulu sipâhileri için gelir getiren bir diğer kalem de vergi tahsilâtı idi. Öyle ki hemen bütün vergilerin onlar tarafından toplandığı söylenirse abartılmış olmaz. Kapıkulu sipâhilerinden mülâzım olarak ayrılanlar bir sene müddetle Divan-ı Hümâyûn’a devam edip hizmet etmektediler. Vezirlerin dairelerinde hizmet veren bu sipahiler, sene sonunda biri emin diğeri kâtip olarak her iki nefere bir cizye defteri ve hizmet ettikleri vezirlerin aidatlarını tahsil defterleri verilerek tahsilât için gönderilirlerdi. Bunlar cizye başına “gulâmîye” adında onar akçe ücret alırlardı. Kanuni

¹²⁶A.Ş.S., 1, 146/2. 16 Ramazan 1034 (22 Haziran 1625).

¹²⁷A.Ş.S., 1, 133/1. 13 Zilkade 1034 (17 Ağustos 1625).

¹²⁸A.Ş.S., 1, 170/3. 5 Rebiülahir 1034 (15 Ocak 1625).

¹²⁹A.Ş.S., 2, 23/1.

¹³⁰A.Ş.S., 2, 23/4.

¹³¹A.Ş.S., 2, 55/4.

¹³²A.Ş.S., 2, 127/1.

¹³³A.Ş.S., 3, 7/1. 25 Safer 1044 (20 Ağustos 1634).

¹³⁴A.Ş.S., 4, 36/3. 20 Muharrem 1053 (10 Nisan 1643).

¹³⁵A.Ş.S., 2, 140/1. 13 Muharrem 1043 (20 Temmuz 1633).

zamanında mülâzım olarak ayrılanların sayısı üç yüz kişi iken daha sonra bu sayı yedi yüz hatta sekiz yüze kadar çıkmıştı. Mülâzimet, sonraları suiistimal edilmiş ve cizye kâğıtları iltizam yoluyla sipahilere verilmeye başlanmıştı. Onlar da bunu peşin para ile satıp hazineye ait parayı teslim ettikten sonra gulâmîyelerini almaktaydılar; dolayısıyla hiçbir iş yapmadan kâr elde etmeye başlamışlardı.¹³⁶ Bu gibi nedenlerle terkedilmiş olan sipahilerin harac tahsili, II. Osman'ın katlinden sonra tekrar ihdas edilmişti.¹³⁷(Uzunçarşılı, 1998, s.203).

Bu istikamette Amasya'da, 1034 (1624/25) senesi nüzul ve kışlak akçesini Amasya sâkinlerinden ve “ebnâ-i sipâhiyândan” Eğerci oğlu Ahmed toplamıştı.¹³⁸ Amasya, Zeytun ve “tevâbi‘i” perâkende Ermeni taifesinin 1034 (1624-25) senesi için ödemeleri gereken cizyelerini toplamaya “ebnâ-i sipâhiyândan” 200. bölükte, günlük 26 akçeye mutasarrıf olan Mustafa, emin ve 109. bölükte günlük 15 akçe yevmiyesi olan Ebubekir de kâtip tayin edilmişti.¹³⁹ Sultan Bayezid vakfı keferesinin 1035 (1625-26) senesi için üzerlerine edası lazım gelen cizyelerini toplamaya “ebnâ-i sipâhiyândan” 113. bölükte günlük 30 akçe ulufeye sahip olan Ali, emin ve 27. bölükten günlük 57 akçe ulufesi olan Hüseyin kâtip tayin edilmişti.¹⁴⁰ Yine Sultan Bayezid evkâfının bazı köylerindeki zimmîlerin 1036 (1626-27) Ramazanı'nın başından 1037 (1627-28) Şabanı'nın sonuna kadar olan cizyelerini toplamaya “ebnâ-i sipâhiyândan” 41. bölükte, günlük 3 akçe ulufesi olan Mehmed Bosna (?), emin ve yine aynı bölükten günlük 7 akçesi olan Mustafa [bin] Mehmed Bosna (?) da kâtip tayin edilmişti.¹⁴¹ Amasya'nın 1034 (1624-25) senesi ispençelerini toplamaya da “der-i devlet kullarından” Hüseyin Bey tayin edilmişti.¹⁴²

Söz konusu vergi tahsili işinin elde edilmesinde ise kimi zaman, bir takım kişilerin merkezde edinmiş oldukları, ayrıntılarına vakıf olmadığımız bazı ilişkilerinin önemli olduğu görülmektedir. Nitekim Amasya sâkinlerinden Sarı Mehmed Bey, Siyagoş Bey bin Abdullah'dan davacı olmuştu. Zira Siyagoş Bey'in ağası sipâhiyândan Kara Mehmed Ağa'ya “hâl-i hayatında bana bir harâc hidmeti alıvir diyü” bir cevherdâz tüfek vermişti. Fakat Kara Mehmed Ağa hizmeti alamadan ölmüştü ve tüfek de Siyagoş Bey de kalmıştı; dolayısıyla tüfeği talep etmekteydi. Bunun üzerine sorgulanan Siyagoş, “mezbûr Sarı Mehmed Bey zikrolunan tüfengi Amasya keferesi cizyesinden olan vazifesini câmi‘-i cizye olanlardan alıvirilmek üzere emr-i şerîf ihrâcî için” verdiğini ve ağası Kara Mehmed Ağa'nın da zikrolunan “emr-i şerîf”i ihrâc ettirdiğini, emrin Sarı Mehmed Bey'in elinde olduğunu söylemişti. Sarı Mehmed Bey ise bu durumu inkâr etmişti. Delil getiremeyen Siyagoş'un bu “acziyeti”ne binaen Sarı Mehmed Bey'e yemin teklif edilmiş o da “zikrolunan

¹³⁶ Tafsilat için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C. II, s. 155-161.

¹³⁷ Yine IV. Murad'ın tahsilât defterlerini kendisinin kontrol etmek istemesi de bunalıma neden olmuştu. Dolayısıyla sipahilerin vergi tahsilâtındaki tekelleri önemli bir mücadele alanı idi. Halil İnalcık, *Devlet-i ‘Alîyye*, C.II, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014, s. 151. Baki Tezcan, 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılın ilk yarısı itibarıyla birçok defa isyan eden sipahilerin baskın bir politik figür haline geldikçe ekonomik aktivitelerinin de sürekli arttığını söylemektedir. Baki Tezcan, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010, s. 175. Kapıkulu sipahileri o kadar çok isyan etmişlerdir ki (sadece 1589 ile 1603 arasında 6 kere), bu dönemde, Afyoncu'nun ifadesi ile “savaşlardaki başarılarından ziyade İstanbul'da çıkardıkları ya da katıldıkları isyanlarla adlarından söz ettirmeye başladılar.” Erhan Afyoncu, “Sipahi”, *D.İ.İ., C. 37*, İstanbul 2009, s. 257.

¹³⁸ A.Ş.S., 1, 111/1.

¹³⁹ A.Ş.S., 1, 142/2. 29 Ramazân 1034 (5 Temmuz 1625).

¹⁴⁰ A.Ş.S., 1, 126/1. 9 Şaban 1035 (6 Mayıs 1626).

¹⁴¹ A.Ş.S., 1, 142/1. 29 Ramazân 1034 (5 Temmuz 1625). Büyük ihtimal baba ve oğul olan Mehmed ve Mustafa vergi toplama işini beraber yürüteceklerdi. Norman Itzkowitz, İmparatorluktaki kariyer çizgilerinin ve imkânlarının incelenmesi neticesinde, oğulların babalarının izinden gittiklerinin anlaşıldığını belirtmektedir. Yeniçeri çocuklarının yeniçeri, ulema çocuklarının ulema, kâtip çocuklarının kâtip olması yönündeki bu eğilim 17. yüzyıl başlarında artık yerleşmiştir. Bu durum 18. yüzyılda da devam etmiştir. (Norman Itzkowitz, “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, (der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir/Çev. Zeynep N. Yelçe), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. xliv.

¹⁴² A.Ş.S., 1, 159/1.

tüfengi merkûm Mehmed Ağa’ya harac hizmeti alıvirmek için virüb vazife için ihrâc olunan emr-i şerif için virmedüm deyü” yemin etmiş ve davayı kazanmıştı.¹⁴³ Görülebileceği üzere kişiler aracı kullanarak vazife temin edebilmekte ve bunun karşılığında da aracıya belli bir ücret ödemekteydiler. Kapıkulu sipahisi olan Kara Mehmed Ağa ise tabir yerinde ise bu işin simsarlığını yapmaktaydı.¹⁴⁴

Vergi tahsilâtı yapan kapıkulu sipahilerine tekrar dönülecek olursa, Amasya sâkinlerinden ve sipâhiyândan, 2 Cemâziyelahir 1032 (3 Nisan 1623) tarihinde Amasya mütesellimi olan¹⁴⁵ Çerkes Mustafa Bey, Rum eyaletinin 1043 (1633-34) senesi avârızhâne akçesini toplamaya memurdu.¹⁴⁶ Bunun yanında sipâhiyândan 4. bölükte, günlük 40 akçe ulufeye mutasarrıf olduğunu gördüğümüz Çerkes Mustafa Bey, Amasya sancağının beytü’l-mâl-ı âmme ve hâssa emânetini de 1044 (1634-35) senesi için iltizâm etmişti.¹⁴⁷ Ayrıca kendisine bağlı bir kapı halkı olan Çerkes Mustafa Bey,¹⁴⁸ söz konusu işlerinde muhtemelen bu kapı halkı ile hareket etmekteydi.

Amasya, Merzifon ve Lâdik kazalarında bulunan perakende Ermeni taifesinin 1045 (1635/36) senesine mahsub olmak üzere cizyelerini toplamaya “ebnâ-i sipâhiyândan” Mehmed görevlidir.¹⁴⁹ Bağdad seferi mühimmatı için Sivas eyaletindeki kadılıklarda bulunan 500 nefer lağımcıların her bir neferi için 3.000’er akçe bedellerini toplamaya “ebnâ-i sipâhiyândan” Ahmed gönderilmişti.¹⁵⁰ Şark seferi için gerekli olan sürsatı toplamak için de silâhdârlardan 2. bölükte, günlük 14 akçe ulufesi olan Mehmed mübaşir tayin edilmişti.¹⁵¹ 1044 (1634-35) senesinde vaki 1045 (1635-36) senesine mahsub olmak üzere Şark seferi için gerekli nüzul zahiresini toplamaya ve ordu-yı hümayûn hazinesine teslim etmeye sipâhiyândan Mehmed ve sipahiyândan Ali tayin edilmişti.¹⁵²

Amasya’da bulunan perakende keferenin 1044 (1634-35)’de vaki 1046 (1636-37) senesine mahsub olmak üzere üzerlerine edası lazım gelen 200 hane cizyeleri ve Sultan Bayezid evkafı keferesinin 1044 (1634-35)’de vaki 1047 (1637-38) senesine mahsub olmak üzere üzerlerine edası lazım gelen 500 cizyehânelerinin toplanmasına sipâhiyândan Ahmed [bin] Hasan, emin ve sipâhiyândan Mahmud [bin] Abdullah, kâtip tayin edilmişti.¹⁵³ Amasya sancağında bulunan 569 avârızhânenin 1044 (1634-35) senesine mahsub olmak üzere her bir hanelerinden bedel-i avârız 300 akçeyi toplamaya, sipâhiyândan 78. bölükte, günlük 18 akçesi olan Mahmud [bin] Şaban tayin edilmişti.¹⁵⁴ Tokat sâkinlerinden Ahmed Bey, Amasya’da bulunan perakende zimmînin 1044 (1634-35) senesinde vaki 1047 (1637-38) senesine mahsub olmak üzere, uhdelere edası lazım

¹⁴³A.Ş.S., 2, 9/4. Evâhir-i Zilkade 1042 (30 Mayıs-8 Haziran 1633). Sarı Mehmed Bey, daha sonra karşımıza beytü’l-mâl emini “kıdvetü’l-akrân” Sarı Mehmed Bey olarak çıkmaktadır. A.Ş.S., 2, 23/1. Evâsıt-ı Safer 1043 (17-26 Ağustos 1633).
¹⁴⁴Hatta cizye hususunda bazı usulsüz tasarrufları da bulunan Kara Mehmed Ağa, belki de bu işi tekeline almıştı. Örneğin, Amasya, Merzifon ve Kedeğra’da bulunan perakende zimmî reyanın 1042 senesine mahsûb cizyelerinin toplanması “kıbel-i sultândan” Tokat sâkinlerinden Mustafa Ağa bin el-hâcc Murad’a tayin ve sipariş olunup eline “berât-ı şerîf ve tuğralı defter” verilmişken cizyeyi Kara Mehmed Ağa, “bilâ temessük kuvvet-i bazı” ile zimmî reâyâdan toplamıştı. A.Ş.S., 2, 4/1. Evâhir-i Şevvâl 1042. Kara Mehmed Ağa’nın ilişki ağlarını, elde ettiği iltizâmaları ve sahip olduğu mülkleri konu edinen bir makaleyi hemen hemen bitirmiş bulunuyoruz.

¹⁴⁵A.Ş.S., 1, 60/3.

¹⁴⁶A.Ş.S., 2, 41/1. Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1043 (13-22 Kasım 1633).

¹⁴⁷A.Ş.S., 3, 7/1. 25 Safer 1044 (20 Ağustos 1634).

¹⁴⁸A.Ş.S., 3, 128/1. Evâhir-i Receb 1044 (10-19 Ocak 1635).

¹⁴⁹A.Ş.S., 2, 127/3. 9 Şevvâl 1042 (19 Nisan 1633).

¹⁵⁰A.Ş.S., 1, 137/1. 15 Şevvâl 1034 (21 Temmuz 1625).

¹⁵¹A.Ş.S., 2, 128/1. 16 Rebiülahir 1043 (20 ekim 1633).

¹⁵²A.Ş.S., 3, 21/1. 1 Muharrem 1044 (27 Haziran 1634).

¹⁵³A.Ş.S., 3, 6/1. 9 Safer 1044 (4 Ağustos 1634).

¹⁵⁴A.Ş.S., 3, 14/2. 29 Zilhicce 1042 (7 Temmuz 1633).

gelen cizyelerini toplamaya memurdur. O da Amasya sâkinlerinden el-hâcc Mehmed Bey'e cizye toplama işini 590 esedî kuruşa satmıştır.¹⁵⁵

Sultan Bayezid evkâfı zimmîlerinin 1047 Ramazanı'nın guresinden (17 Ocak 1638) 1048 Şaban'ı sonuna (5 Ocak 1639) gelinceye değin cizyelerini toplamak için sipâhiyândan 297. bölükte, günlük 9 akçeye mutasarrıf olan Mehmed [bin] Abdullah, emin ve ulufeciyân-ı yesârdan 97. bölükte günlük on akçe ulufesi olan Ahmed, kâtip tayin olmuştur.¹⁵⁶ Sultan Bayezid evkâfının Amasya dışındaki zimmî reayasının 1047 Ramazanı'nın guresinden (17 Ocak 1638) 1048 Şaban'ı sonuna (5 Ocak 1639) kadar olan cizyelerini toplamaya ise silahdârlardan 245. bölükte, günlük 14 akçesi olan Ali, emin ve kâtip olarak tayin edilmiştir.¹⁵⁷ Amasya, Merzifon ve Kürtler perakende keferesinin 1051 (1641-42) senesinde üzerlerine edası lazım gelen cizyelerini toplamaya silahdârlardan 3. bölükte günlük 23 akçesi olan Mehmed tayin edilmişti.¹⁵⁸ Bunun yanında Tokat ispençesini toplamaya memur olan Hacızâde adlı sipâhi, Amasya yahudilerini de tokat ispençesine dâhil etmeye çalışarak kendilerinden tekrar ispençe talep etmişti.¹⁵⁹ Böylece gelirini daha da arttırmayı planlıyordu.

İncelediğimiz dönem itibariyle ve belgelerimize yansıdığı kadarıyla, vergi tahsilâtı işinin yanında hemen birçok vakfın tevliyeti de kapıkulu sipahileri üzerindedir. Tek bir vakıfla yetinmeyen kapıkulları her fırsatta "südde-i saadete" arz-ı hâl sunup birkaç tane vakfın birden tevliyetini uhdelerine almayı da başarmışlardır. Bu şekilde gelirlerini artırma imkânı bulmuşlardı. Hoca Sultan tekke ve zaviyesinin tevliyet ve meşihatı gurre-i Şevvâl 1036 (15 Haziran 1627) tarihinde "ebnâ-i sipâhiyândan" Mustafa Bey'e verilmişti.¹⁶⁰ Bayezid Paşa vakfının mütevellisi silahdârlar zümresinden Piyale [bin] Abdullah'dı. Piyale, 20 Receb 1035 (17 Nisan 1626) tarihinde "hamse mahsûl" ile mütevellî tayin edilmişti.¹⁶¹ Piyale Abdullah, ayrıca, aynı usûlde ve mahsûl ile Mehmed Paşa vakfının tevliyetini de almıştı.¹⁶² "Ebnâ-i sipâhiyândan" 13. bölükte, günlük 13 akçe ulufesi olan Ali, Sultan Bayezid Camii'nin imaret-i âmiresi evkâfına 18 Receb 1035 (15 Nisan 1626) tarihinde mütevellî tayin edilmişti.¹⁶³ Silahdâr zümresinden 89. bölükteki Kurd Hüseyin, 1036 Muharremi guresinden (22 Eylül 1626) itibaren Seyyid Yahya vakfına mütevellî tayin edilmişti.¹⁶⁴ Yine Hızır Paşa ve Bayezid Paşa vakıflarına da günlük 24 akçe ulufesi olduğunu öğrendiğimiz Silahdâr Kurd Hüseyin Bey mütevellî tayin edilmişti. Kendisinden önce mütevellî tayin edilen silahdârlardan 166. bölükten Mahmud [bin] Hüseyin, kendi isteğiyle feragat edince 1 Muharrem 1036 (22 Eylül 1626) tarihinden itibaren geçerli olmak üzere berat almıştı.¹⁶⁵ Yakub Paşa vakfının tevliyeti sipâhiyândan Süleyman Bey'e verilmişti.¹⁶⁶ Hızır Paşa ve Mehmed Paşa vakıflarına ulufeciyândan Mehmed mütevellî tayin edilmişti.¹⁶⁷

Sipâhilerin kanunî yollardan edindikleri tevliyetlerin kendilerine yetmediği ve başka vakıfların tevliyetlerine müdahale ederek ele geçirmeye çalıştıkları da vaki idi. Amasya kazasında bulunan Hafsa Hatun vakfının tevliyeti, Amasya'da kadı olanlara meşrûta iken ve 60 seneden mütecaviz kadı olanlar zapt ederken, sipâhiyândan Şahin [bin] Ahmed, vakıf şartına muhalif zapt

¹⁵⁵ A.Ş.S., 3, 44/3. Evâil-i Şevvâl 1044 (20-29 Mart 1635).

¹⁵⁶ A.Ş.S., 3, 95/2. Evâil-i Zilhicce 1044 (18-27 Mayıs 1635).

¹⁵⁷ A.Ş.S., 3, 96/2. 10 Rebiülevvel 1044 (3 Eylül 1634).

¹⁵⁸ A.Ş.S., 4, 130/2. 12 Şevvâl 1051 (14 Ocak 1642).

¹⁵⁹ A.Ş.S., 3, 12/1. 29 Zilkade 1042 (7 Haziran 1633).

¹⁶⁰ A.Ş.S., 1, 86/2.

¹⁶¹ A.Ş.S., 1, 132/1.

¹⁶² A.Ş.S., 1, 132/2.

¹⁶³ A.Ş.S., 1, 134/2.

¹⁶⁴ A.Ş.S., 1, 98/3.

¹⁶⁵ A.Ş.S., 1, 102/1.

¹⁶⁶ A.Ş.S., 1, 110/2.

¹⁶⁷ A.Ş.S., 1, 131/4.

etmişti.¹⁶⁸ Yine Atabey ve Ezine Camii vakıflarına da 150 seneden beri Amasya kadıları tevliyet ederlerken buraya da sipahiler musallat olmuşlar ve tevliyeti kadıların elinden almışlardı.¹⁶⁹ Maraş Kadısı Mevlânâ Seyyid Mehmed de merkeze başvurarak Hakala’daki Seyyid Yahya vakfının tevliyeti ve meşihati “evlâddan” olması hasebiyle kendisine “meşrûta” iken sipâhdan Külhânî Mustafa, “birkaç seneden berü Seyyid Yahya tevliyet ve meşihatini aldım” diyerek müdahale etmişti. Bunun üzerine merkezden, “sipâh zümresinden tevliyet min külli’l-vücûh ref’ olunmuşken” Mustafa’ya kesinlikle müdahale ettirilmemesi emredilmişti.¹⁷⁰

Haksız bir şekilde vakıf tevliyetlilerine el koyan kimi sipahilerin ellerinde temessük olduğu da görülmekteydi. Sultan Bayezid evkâfi mütevellisi Yusuf, südde-i saadete adam gönderip şikâyetle bulunmuştu. Buna göre; vakıf, tasarrufunda iken “aherden ba’zı kimesneler” tevliyetin kendilerine verildiğini ifade ederek bu doğrultuda “temessükât” ibrâz etmişler ve tevliyete müdahale etmişlerdi.¹⁷¹ Dolayısıyla sahih olup olmadığını ve nereden aldıklarını bilmediğimiz temessükler ile bazı şahıslar vakıfların tevliyetlerine el koyabilmekteydiler. Trabzon’da da benzer durumlara rastlanmakta ve orada temessüklerin yerel bir iktidar ağı vasıtasıyla elde edildiği anlaşılmaktaydı. Örneğin Hatuniye Vakfı mütevellisi Mehmed, ordu-yı hümayûna arz gönderip, günlük 13 akçe vazife ile vakıf nâzırı Sadi, gereken hizmeti yapıp herhangi bir kusuru yok iken yine salih, dindar ve ehl-i vezâyif kendisinden razı iken, Abdurrahman adlı kişi ismi okunamayan bir yerin kadısının arzı üzerine nezâreti alıp berât ettirmişti. Yine Trabzon İskelesi Emni Mehmed’in arzı üzerine, Sultan Mehmed Han Camii’nde hâfız-ı kütüb iken “kendi hevâ ve hevesinde” olduğu için ref’ olunan Ali yerine, 11 Rebiülevvel 1060 (14 Mart 1650) tarihinde Mevlana Hasan, günlük 3 akçe vazifesini İskele mahsulünden almak üzere hâfız-ı kütüb tayin edilmişti. Bununla birlikte Mevlana Hasan’ın bu görevi elde etmesinde bir yanlış bilgilendirme sürecinin olduğu anlaşılmaktaydı. Hasan, vazife Mevlana İbrahim’in iken Ali’nin olduğunu söylemiş ve Ali de “kendi heva ve hevesinde” olduğu için ve “celâ-yı vatan” ettiği için aslında vazifeli olmadığı bir görevden alınmıştı. Hasan, bir oldubitti ile berat temin ederek bu vazifeyi ele geçirmişti (Açık, 2012, s.231-232). Bu gibi yerelde kurulan bir takım ilişkiler ile merkezin manipüle edilmesi bu dönemde oldukça sık rastlanılan bir durumdu. Ayrıca yapılan atamalara “aherden” müdahale edilmemesi hemen bütün beratlarla zikredilen bir husustu. Dolayısıyla bu dönem Amasya’ında kapıkulu sipahilerinin de kadılar veya bilmediğimiz başka kişiler ile bir takım ittifaklar tesis ederek merkezi manipüle edip şehirdeki bazı bürokratik görevleri tekellerine almaya çalışmış olmaları oldukça yüksek bir ihtimaldir. Çünkü vakıf mütevelliliği bu dönemde önemli bir gelir kapısı durumdaydı, dolayısıyla bir tür mücadele alanı olmak için yeterli tabanı temin etmekteydi. Nitekim Yusuf’un yukarıdaki şikâyetinden sonra, vakfın tevliyeti için daha önceki müteveli ile tevliyeti ele geçirmek için bir mücadeleye girmişlerdi. Buna göre; Sultan Bayezid Camii ve İmareti evkâfi tevliyeti bundan önce “ebnâ-i sipâhiyândan” 113. bölümde, günlük 13 akçe ulufeye sahip olan Ali’ye “tevcih olunub berât ihrâc idildikten sonra” silâhdârlardan Hacı Yusuf Tuğcu, “yirmi bin akçe gulâmîye virmekle ana mukarrer kılınub hâlâ mezbûr Ali Divân-ı Hümâyûn’a gelüb izhâr-ı tazallüm iyleyüb ve yirmi bin akçe gulâmîye virmeğe müteahhid olmağın” azledilen Yusuf yerine Ali, 1 Ramazan 1035 (27 Mayıs 1626) tarihi itibarıyla müteveli tayin edilmişti. Böylece günlük 40 akçe vazifesini de vakıf mahsulünden her ay alacaktı.¹⁷²

¹⁶⁸A.Ş.S., 1, 128/1. Evâsıt-ı Şaban 1035 (8-17 Mayıs 1626).

¹⁶⁹A.Ş.S., 1, 128/2. Evâsıt-ı Şaban 1035 (8-17 Mayıs 1626). Hakala’da Küçük Ağa medresesi ve Darüşşifa vakıflarının da durumu aynıdır. A.Ş.S., 1, 128/3. Yine Hakala’da Seyyid Yahya vakfının tevliyetine yapılan müdahaleler için bkz. A.Ş.S., 1, 140/1, 147/2; A.Ş.S., 3, 97/1. Merzifon’daki Devlet Hatun imareti tevliyeti de benzer bir soruna maruz kalmıştır. A.Ş.S., 1, 153/1, 153/2. Mustafa Bey, Pervane Bey ve Kameriye vakıfları hakkında da bkz. A.Ş.S., 1, 149/1, 149/2, 150/2.

¹⁷⁰A.Ş.S., 148/2. Evâhir-i Şevvâl 1042 (1-9 Mayıs 1633).

¹⁷¹A.Ş.S., 1, 129/2. 12 Receb 1035 (9 Nisan 1626).

¹⁷²A.Ş.S., 1, 130/1. 2 Ramazân 1035 (28 Mayıs 1626).

Elbette bütün mütevelliler aldıkları bu vazife ile yetinmiyorlardı. Aynı Ali olup olmadığını bilemediğimiz Hızır Paşa ve Mehmed Paşa vakıflarının mütevellisi Ali, iki senedir vakıfların tevliyetini elinde bulundurmakta idi; fakat bu zaman zarfında vakıf malını “ekl ve bel” ettiği ortaya çıkmıştı. Nitekim yapılan teftişte zimmetinde 103.000 akçe bulunmuştu.¹⁷³ Bunun yanında Ali ve Yusuf arasındaki tevliyet mücadelesi sonlanmamış ve Yusuf, tekrar elde ettiği vakfı “ekl ve bel” etmişti. Bu sefer Ali, doğrudan Dersaadet’e gidip şikâyetle bulunmuştu. Sultan Bayezid Camii ve İmareti evkâfının tevliyeti 1035 Ramazânı’nın guresinde (27 Mayıs 1626) tekrar kendisine “ibkâ ve mukarrer” kılınmış ve berat da verilmişken daha önce müteveli olan Hacı Yusuf Tuğcu, 1035 Şabanı’nın 28. gününden (25 Mayıs 1626) tibaren geçerli olmak üzere tevliyeti “bir tarîk ile berât” ettirmişti ve vakıf malını da “kabz ve ekl ve bel” etmişti.¹⁷⁴ Dolayısıyla iyi bir kâr getiren mütevelliliği, kapıkulu sipâhilerinin her zaman uhdelere almaya çalıştıkları anlaşılmaktaydı.¹⁷⁵

Mütevelliliği bu şekilde hukukî ve gayr-ı hukukî yollardan elde eden sipahiler, ayrıca şehirdeki bir takım müfettişlik vazifelerini de üzerlerine alabilmekteydiler. Rum eyaletinde bulunan kadılara gönderilen hükümde, ebnâ-i sipâhiyândan 200. bölükte, günlük 18 akçe ulufesi olan Ali [bin] Hasan, ordu-yı hümayuna gelip, Rum eyaletindeki duhan hizmetinin kendisine verilmesi ricasında bulunmuştu. Neticede duhan hizmeti kendisine verilmiş ve tütün eken ve biçen olursa bunu men etmekle vazifelendirilmişti.¹⁷⁶ Yine Rum eyaletindeki tamgâ-yı kuyumcu ile dirhem ve endâze-i çukacılar ve bazarcılar ve dakîk kilesinin ayarı hizmeti “ebnâ-i sipâhiyândan” 37. bölükte, günlük 28 akçe ulufesi olan Bekir’e verilmişti.¹⁷⁷ Ayrıca câbi olabildikleri de görülmekteydi. İstanbul’da Ali Paşa-yı atîk evkâfının Amasya’da olan vakfına “ebnâ-i sipâhiyândan” Ali Bosna (?) câbi tayin edilmişti.¹⁷⁸

Bu vazifelerine ek olarak kale dizdarı da olabilmekteydiler. “Ebnâ-i sipâhiyândan” 31. bölükte, günlük 25 akçe ulufeye mutasarrıf olan Hüseyin, ordu-yı hümayuna gelip arz-ı hâl etmiş ve 9.200 akçe tımar ile Amasya’nın Aşağı kalesinin dizdarı olan Memi öldüğü için dizdarlığın “mahlûl” kaldığını belirtmiş ve bu vazifeyi kendisi için rica etmişti. Bunun üzerine 12 Rebiülevvel 1044 (5 Eylül 1634) tarihinde Aşağı kaleye dizdar tayin edilmişti.¹⁷⁹

Tımar tasarruf ettikleri de belgelere yansımaktaydı. Bu dönem için tımarları bir tür “yatırım aracı” olarak düşünmek mümkündür. Amasya’da da bu dönemde “erbâb-ı timâr” sefere gitmemektedir.¹⁸⁰ Tımarlılar genelde vergilerini toplayıp sefer zamanı da bedel vermektedirler. Hatta çoğu zaman bedel veremeyeceklerine dair merkeze arzda bulunmaktaydılar. Tımar erbâbının bu dönemde, para vakıflarından borç alan, ticaret yapan, tımarlarını diledikleri gibi “tefviz” eden ve en mühimi cebelüsü olmayıp sefere gitmeyen bir zümre haline geldiği görülmekteydi. Bu münasebetle sadece bir tür vergi mültezimine dönüşmüşlerdi.¹⁸¹ Bu şekilde, bir tür gelir kapısı

¹⁷³ A.Ş.S., 1, 135/3. Evâsıt-ı Rebiülahir 1035 (10-19 Ocak 1626).

¹⁷⁴ A.Ş.S., 1, 130/2. 2 Ramazan 1035 (28 Mayıs 1626). “Sipâhidan Pir Mehmed nâm şakî” Hoca Sultan zaviyesinin şeyh ve mütevelliliğini Mevlâna Şeyh Mehmed’in elinden almıştı. A.Ş.S., 2, 76/1. Yine Pir Mehmed Bey, Atabey medresesine (?) mutasarrıf olan Mevlâna Hasan’ı zorla yerinden edip kendisi tasarruf etmeye başlamıştı. A.Ş.S., 3, 5/3.

¹⁷⁵ Müteveli sipahilere örnek olması açısından bkz. A.Ş.S., 1, 153/3, 164/1, 164/2, 167/1, 169/1, 172/2, 172/3, 174/2. Hatta sadece tevliyetlere değil, zaviyelere de müdahale etmişlerdir. Hoca Sultan zaviyesinde 12 seneden beri Şeyh olan Mevlânâ Şeyh Mehmed, hizmetinde kusuru yok iken “zaleme tâifesinden” Mehmed nâm sipâhi (yine Pir Mehmed olması kuvvetle muhtemeldir) ve avanesi “berât-ı hümayûna” muhâlif zaviyeyi zapt etmişlerdi. A.Ş.S., 2, 143/2.

¹⁷⁶ A.Ş.S., 1, 112/3.

¹⁷⁷ A.Ş.S., 1, 113/2.

¹⁷⁸ Babüssaade ağası İsmail Ağa’nın arzına göre daha önce bu vakfın da malları “ekl ve bel” edilmişti. A.Ş.S., 1, 146/3. 21 Cemâziyelevvel 1034 (1 Mart 1625).

¹⁷⁹ A.Ş.S., 3, 5/1.

¹⁸⁰ A.Ş.S., 1, 151/1, 151/3, 155/2, 156/1, 156/2. Hatta Ali adlı tımarlı sipahi “derişlik tarîkine sülûk” etmiş timârı da mahlûl kalmış idi. A.Ş.S., 1, 94/3. 8 Zilhicce 1035 (31 Ağustos 1626).

¹⁸¹ Tafsilat için bkz. Açıık, 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset, s. 294-302.

anlamına gelen ve kapıkulu sipahilerinin elinde olan timarlardan biri, Ortaköy ve gayride, bundan önce Kara Davud Paşa'nın kapu ağası müteferrika Mustafa Ağa'nın olan 64.000 akçelik zeâmet ile Kastamonu ve Çorum sancaklarında bulunan zeâmetlerdi. Söz konusu zeâmetler “dergâh-ı âli sipâhilerinden” Zal Çavuş'a verilmişti.¹⁸² Yenice adlı köy timârına da Ali Bey mutasarrıftı.¹⁸³ Bunun yanında haksız yere bazı timarlara el koymaya çalışmakta idiler. Nitekim Himmet adlı kişi merkeze başvurup Geldiklan'da 3.000 akçelik timarı olduğunu, fakat sipâhiyândan Ali'nin “ademim Mehmed'e *alıvırdım*” diyerek timara el koyduğunu belirtmiştir. Bunun üzerine “bölük sipâhileri timâra müdahale itmek câiz” olmadığı halde Ali'nin bu müdahalesi haksız bulunmuş ve timar tekrar Himmet'e tevcih edilmişti.¹⁸⁴

Bu şekilde bir takım yollardan gelir elde eden sipahilerin şehirde birçok mülkün de sahibi oldukları görülmektedir. Amasya sâkinlerinden “der-i devlet kullarından” Sarı Ali Bey, Geldiklan'dan Mahmud Bey kızı Ayşe Hatun'un babasından kendisine kalan mülk karyelerini satın almıştı.¹⁸⁵ Amasya sâkinlerinden ve “der-i devlet kullarından” Ahmed Bey bin Hasan, Ermeğanı yakınında bulunan mülk bağını, meyveli-meyvesiz ağaçları ve içerisinde bulunan fevkânî ve tahtânî evleri ve köşkleri ile kızı Fatma'ya hibe etmişti.¹⁸⁶ Bunların yanında bey unvanlı kişilerin çoğunun kapıkulu sipahisi olduğu farz edilirse onların Amasya'da edinmiş oldukları mülklerin oldukça çok olduğu hükmüne varılabilir. Babası da kapıkulu sipahisi olan Mehmed Bey¹⁸⁷ ibn-i Sarı Ali Bey'in Günceğiz mahallesinde kızkardeşleri ile ortak olduğu bir harabe menzil arsası vardı.¹⁸⁸ Ahmed Bey ibn-i Yunus'un Harmanaltı ve Göynük tarlası olarak bilinen ve babasından kendisine kalan bir tarlası bulunmaktaydı.¹⁸⁹ Mecidözü kazasına bağlı Beyan adlı köyden İlyas Bey ibn-i Receb, kardeşi Hızır ile bağ yüzünden anlaşmazlığa düşmüşlerdi.¹⁹⁰ Yine Amasya kazasına bağlı Uluy (?) adlı köyden Yunus Bey “nâm cündî”, Seyyid Han Bey öldükten sonra erkek çocuğu bulunmaması nedeniyle onun Kolay köyündeki üç çiftliğinin yarsını köy mütevellisinden tapu ile almıştı.¹⁹¹ Kadı Süleyman Efendi ve kardeşi Ali Bey, Tahta köprü yakınındaki bahçelerini 30 esedî kuruşa satmışlardı.¹⁹² Meydan-ı süflî mahallesi sâkinlerinden Musli Bey adlı “cündî”nin Dere adlı köyde mülk menzili, bir çatma beyti, ahır ve bağı vardı. 80 esedî kuruşa Seyyid Ahmed Efendi'ye satmıştı.¹⁹³ Pir Mehmed Bey bin Hacı Mehmed Efendi, Eski Kethüda mahallesi mescidine ait bir menzili satın almıştı.¹⁹⁴ Yine Pir Mehmed Bey, Bozacı mahallesinden Balak veled-i Vasil adlı zimmiden menzilini, menzile bitişik olan ekmekçi dükkânını, berber dükkânını ve bir başka dükkânı 150 esedî kuruşa,¹⁹⁵ ayrıca, Mustafa Çelebi ibn-i Gürcü Ali Bey'in Ara adlı köyde bulunan bahçe yerini 4 esedî kuruşa satın almıştı.¹⁹⁶ “Ebnâ-i sipâhiyândan” Ali Ağa, Eski kethüda mahallesinden bir mülk menzili 600 esedî kuruşa almıştı.¹⁹⁷ Mustafa Bey, Bayezid Paşa mahallesinden bir mülk menzili 247 “kâmil” kuruşa satın almıştı.¹⁹⁸ Bu gibi mülk alım ve

¹⁸² A.Ş.S., 1, 10/3. 1036.

¹⁸³ A.Ş.S., 1, 69/3. Evâsıt-ı Ramazan 1043 (11-20 Mart 1634).

¹⁸⁴ A.Ş.S., 1, 158/1. Evâil-i Cemâziyelevvel 1034 (9-18 Şubat 1625).

¹⁸⁵ A.Ş.S., 1, 15/4. Evâhir-i Cemâziyelaahir 1034 (31 Mart-8 Nisan 1625).

¹⁸⁶ A.Ş.S., 1, 160/3. Evâsıt-ı Rebiülevvel 1034 (22-31 Aralık 1624).

¹⁸⁷ Muhtemelen yukarıda kahvehanesi olduğunu söylediğimiz Sarı Mehmed Bey'dir. Babası Sarı Ali Bey de Geldiklan'dan mülk karye satın almıştı.

¹⁸⁸ A.Ş.S., 2, 8/5. Evâsıt-ı Zilkade 1043 (9-18 Mayıs 1634).

¹⁸⁹ A.Ş.S., 2, 13/1. Evâil-i Zilhicce 1042 (9-18 Haziran 1633).

¹⁹⁰ A.Ş.S., 2, 13/2. Evâil-i Zilhicce 1042 (9-18 Haziran 1633).

¹⁹¹ A.Ş.S., 2, 14/2. Evâil-i Zilhicce 1042 (9-18 Haziran 1633).

¹⁹² A.Ş.S., 2, 15/4. Evâsıt-ı Zilhicce 1042 (19-28 Haziran 1633).

¹⁹³ A.Ş.S., 2, 39/4. Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1043 (13-22 Kasım 1633).

¹⁹⁴ A.Ş.S., 3, 54/2. Evâil-i Zilkade 1044 (18-27 Nisan 1635).

¹⁹⁵ A.Ş.S., 3, 55/1. Evâil-i Zilkade 1044 (18-27 Nisan 1635).

¹⁹⁶ A.Ş.S., 3, 50/2. Evâil-i Zilkade 1044 (18-27 Nisan 1635).

¹⁹⁷ A.Ş.S., 3, 62/3. Evâil-i Şaban 1043 (31 Ocak-9 Şubat 1634).

¹⁹⁸ A.Ş.S., 3, 52/1. Evâil-i Zilkade 1044 (18-27 Nisan 1635).

satımlarına dair örnekleri çoğaltmak mümkündür. Dolayısıyla kapıkulu sipahileri şehirde ve köylerde, kendilerini söz konusu mekânlar ile sosyo-ekonomik anlamda bağlayacak birçok mülk edinmişlerdi.

Bilhassa çiftlik satın alan bey unvanlı kişilerin bu çiftliklerde artık Avrupa’da ve Amerika’da yapılanlar ölçüsünde olmasa da¹⁹⁹ belli oranda ticarî tarım ile uğraştıkları da söylenebilir.²⁰⁰ Bazı Geldiklan kazasına bağlı Karacaşehir köyünden “kıdvatü’l-akrân” el-hacc Mehmed Bey, Ali bin Musli’nin adı geçen köydeki çiftliğini, avlusu, odası, ahır ve bütün müstemilatı ile birlikte 50 kuruşa satın almıştı.²⁰¹ Hacı Mehmed Bey’in bu çiftliği aldıktan sonra Karacaşehir köyünde kendi değirmeni yakınında 60 kuruşa bir değirmen daha satın aldığı görülmekteydi.²⁰² Dolayısıyla çiftlik ve değirmenlerle ayrıntılarına vakıf olmadığımız bir yatırım yapıyor olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim bey unvanlı bir kişinin arpa ve buğday ziraatı ile uğraşması bu düşüncenin doğru olabileceğine işaret etmektedir. Soma adlı köyden Ahmed Bey, Yakub bin Mustafa ve Bünyad ile ortak iş yapmış ve Yakub ve Bünyad bir müddet ziraat ettikten sonra hâsıl olan mahsulü ambara koymuşlardı. Fakat Ahmed Bey’in hakkını vermeden yanlarındaki yeniçeri Şaban ve Mehmed ile ambarı açıp mahsulü çalmışlardı. Bunun yanında kaçarken Ahmed Bey’in bir kır atını ve kardeşi Halil’i de vurmuşlardı.²⁰³ Yine, Devehane Mahallesi sâkinlerinden Veli Bey ibn-i Abdullah, nefsi Geldiklan’da bulunan bir bâb odayı, fevkânî çardağı, ahır ve samanlığı müstemil mülk çiftliğini, içerisindeki 20 kile buğday, 60 kile arpa, 9 kile yulaf, 8 kile burçak, 2 kile bakla (?), 4 batman yağ, iki saban, bir sap urgan, iki batman kendir, 18 çift hamak (?), semer, dokuz baş kara sığır, iki baş kara sığır öküzü, beş baş kara sığır düğesi, iki baş camus öküzü, iki baş camus düğesi, ziraat aletleri vs. ile nefsi Geldiklan’dan İbrahim Bey ibn-i Abdullah adlı “cündî”ye 295 esedî kuruşa satmıştı.²⁰⁴ Daha önceki kethüdayerilerden olan Helvacı Mehmed Ağa’nın²⁰⁵ da Salurca adlı köyde çiftliği, değirmeni, kısrakları, karasığır öküzleri, inekleri ve tarlaları bulunmaktaydı.²⁰⁶ Sipahiyândan Kara Mhmed Ağa’nın da 16 ambar dolusu hububatı vardı ve öldükten sonra bu hububattan 6080 kile buğday ve darı mîrî için satılmıştı.²⁰⁷ Sıklıkla şikâyet konusu olan reayadan bazılarının mevcut yerlerini terk edip askerî çiftliklerine “tahassun” etmeleri ve tekrar geri dönmeleri temin edilmeye çalışıldığında “yeniçeri ve sipâh ve sâir askerî taifesinin” engel olmaları ise²⁰⁸ kapıkulu sipahilerinin bu gibi çiftliklerde büyük ihtimalle timar, zeamet ve vüzera hasırlarının reayasını çalıştırdıklarını göstermektedir.²⁰⁹ Bunun yanında Özer Ergenç’in

¹⁹⁹ Bu konu hakkında bir değerlendirme yazısı için bkz. Çağlar Keyder, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak/çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1-14.

²⁰⁰ Barkan, “zirai yatırım” adı altında “çiftlik bina ve araçları, türlü tahıl çeşitlerine ait stoklar, sığır, koyun ve at cinsinden hayvanlar ile bağ, bahçe ve değirmenler”i saymaktadır. Ö. Lütfi Barkan, “Edirne Askerî Kassamına Ait Terke Defterleri, 1545-1659”, *Belgeler*, C. III, S. 5-6, (1966), s. 458.

²⁰¹ A.Ş.S., 3, 52/3. Evâil-i Zilkade 1044 (18-27 Nisan 1635).

²⁰² A.Ş.S., 3, 61/1. Evâhîr-i Zilkade 1044 (8-17 Mayıs 1635).

²⁰³ A.Ş.S., 1, 163/1, 163/2. 28 Rebiülahir 1034 (7 Şubat 1625).

²⁰⁴ A.Ş.S., 4, 64/3. 12 Muharrem 1053 (2 Nisan 1643).

²⁰⁵ A.Ş.S., 3, 57/4. Evâsıt-ı Zilkade 1044 (28 Nisan-7 Mayıs 1635).

²⁰⁶ A.Ş.S., 4, 27/2. 10 Receb 1053 (24 Eylül 1643). 19. yüzyılda bu çiftliklerin nasıl büyüdüğüne ve sayılarının arttığına dair güzel bir örnek için bkz. Hamiyet Sezer, “Tepedelenli Ali Paşa’nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma”, *Belleten*, C. LXII, S. 233, (Nisan 1998), Ankara 1998, s. 75-105.

²⁰⁷ A.Ş.S., 2, 120/1. Evâsıt-ı Rebiülevvel 1043.

²⁰⁸ Örneğin vezir Murtaza Paşa’nın Amasya’da bulunan hasırları reayasını askerî çiftliklerine “tahassun” etmişler ve hasırların voyvodası bunları geri getirmek istediğinde sipâh ve yeniçeri taifesinden çiftlik sahipleri buna mani olmuşlardı. A.Ş.S., 3, 89/1. Evâil-i Şaban 1044 (20-29 Ocak 1635).

²⁰⁹ Züemâdan ve erbâb-ı timârdan Şaban, oğlu Mehmed ve Osman’ın bu konudaki arz-ı hâlleri ve padişahın buna mukabil hükmü için bkz. A.Ş.S., 3, 119/2. Evâil-i Şevvâl 1044 (20-29 Mart 1635). Halil İnalçık, “özel çiftliklerin” mîrî topraklar haricindeki yerlerde kurulduğunu ve genellikle reaya yerine “esir işçiliğine” dayandığını söylemektedir. Ayrıca bu gibi çiftliklerde “ırgad” adı altında ücretle ya da yarıcılıkla çalışan reaya da “defter harici kalmış” ya da “toprağını bırakıp kaçmış” reayadır. 17. yüzyıla birlikte bu tip reaya artmıştır. Yine bu dönemde defter kayıtları karmakarışık hâle

bulduğu örnekler şehirli ve kasabalı olan birçok kişinin (ilmiye mensubu ve örfiye mensupları) köylerden tarla satın aldığını göstermektedir.²¹⁰ Tarım üreticisi olmayan bu kişiler, satın aldıkları tarlaları bulundukları yerin köylüleri ile “tarım ortaklıkları” kurarak değerlendirmişlerdi.²¹¹ Bu husus daha çok 17. ve 18. yüzyıllarda ortaya çıkmıştı. Ergenç’e göre bu durum toprak mülkiyetinin yaygınlığı açısından da önemli bir kanıttı. “Zira bu dönemde tarımın ticarileşme eğilimleri göstermesi, toprak üretiminin sadece köylüye has bir olgu olmaktan çıkmasına ve bir yatırım metnına dönüşmesine sebep olmuştur.”²¹² (Ergenç, 2013, s.241)

Bu faaliyetleri ile bağlantılı olarak düşünülebilecek bir diğer mevzu da kapıkullarının bazı borç-alacak ilişkileri içerisine girmeleri idi. Sistematiik bir şekilde tefecilik yapıp yapmadıkları anlaşılamasa da borç-alıp verdiklerini gördüğümüz bu kişiler, bilhassa borç alarak nakit ihtiyaçlarını karşılıyorlar belki de yapacakları yatırımlarda tabir yerinde ise “kredi” temin etmiş oluyorlardı.²¹³ Nitekim 16 ambar dolusu hububatı olan Kara Mehmed Ağa, Yahudi bankerlerden borç alarak²¹⁴ muhtemelen yatırımının hacmini arttırmaya çalışıyordu.

Yukarıdan beri sıralanan örnekler göstermektedir ki kapıkulu sipahileri artık muharip bir zümre olmanın ötesinde, sosyo-ekonomik dinamikler üzerinden yerleşmeye, ayrıca bu sosyo-ekonomik dinamiklerle ilişkili olarak sosyo-politik anlamda da bürokratikleşmeye başlayan bir sınıf haline gelmeye başlamışlardı. Zira iltizam ettikleri yerlerin aynı zamanda idarecisi hüviyetini kazanmışlardı. Mutesellim olan kapıkulu sipahileri ise bu durumun en bariz örneği idi. Habermas da, modern devletle birlikte yeni bir “burjuva”nın oluştuğunu ve Avrupa’da bu tabakanın çekirdeğini “hükümdarlık idaresinin memurları”nın ve Kıta Avrupası’nda da hukukçuların teşkil ettiğini söylemektedir (Habermas, 2010, s.86).

geldiği için aslı mirî olan topraklar da özel çiftliklere katılmaya başlamışlardır. Halil İnalıcık, *Devlet-i ‘Aliyye*, C. I, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009, s. 330. Celali isyanları nedeniyle köylüler topraklarını terk ederek şehirlere kaçtıklarında askerî sınıftan birçok kişi boş buldukları toprakları çiftlikler haline sokmuşlardı. Bilhassa büyük şehirlerin etrafında pazar için örgütlenmiş çiftlikler ve mandıralar “hatırı sayılır sermayelerin oluşmasını” sağlamıştı. İnalıcık, bu gibi sermayelerin sonradan “bölgelerarası ticaret veya fâiz işlerine” yatırılarak daha büyük girişimlerin “anaparası” haline geldiklerine dair örneklerin çok olduğunu belirtmektedir. (s. 292). Feridun Emecen de, çiftliklerin doğuşu hususunda dikkatlerden kaçan bir hususa temas etmektedir. Hassaten Batı Anadolu bölgesinde ve diğer bazı yerlerde görülen ve reaya çiftliklerinden daha büyük olan piyade ve müsellemler çiftliklerinin 16. yüzyıl sonlarında timar toprağına dönüştürülmesi ile birlikte buralarının zengin kişilere verilmesi hususunun altını çizmektedir. Bu arada Karaosmanoğullarının köyü de bir piyade-müsellemler köyüdür. Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz’de Âyanlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa”, *Belleten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001, s. 195.

²¹⁰ İncelediğimiz dönemde Amasya’da tarlası olan kapıkulu sipahilerine dair bazı örnekler için bkz. *A.Ş.S.*, 2, 3/4, 13/1, 59/2, 69/2, 77/1; *A.Ş.S.*, 3, 57/4, *A.Ş.S.*, 4, 91/2, 106/2, 114/1. İnalıcık, büyük tarımsal işletmelerin daha çok çiftthane sisteminin dışında kalan mevât arazide ortaya çıktığını söylemektedir. Burada gerekli emek daha çok köleler ve ortakçılar tarafından sağlanmaktaydı. Yine özellikle Celali isyanları sırasında, mirî arazinin büyük çiftliklere dönüşmesinin yolunu açan bir süreç başlamıştı. 1609 tarihli bir adaletnâmeğe göre aralarında kapıkullarının oldukça yoğun olduğu ehl-i seyf, köylülerin terk ettikleri toprakları sahiplenmeye başlamışlardı. Halil İnalıcık, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak/çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 20-22.

²¹¹ Karşılık ya da birlikte ziraat yapmak anlamına gelen “muzâra’a” usulünün tafsilatı için bkz. Özer Ergenç, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra’a ve Murrâba’a Sözleşmeleri”, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 246-256.

²¹² Marksist bir perspektiften 18. yüzyılda Vidin’deki çiftlikleri inceleyen Gandev, çiftliklerin ortaya çıkışını “feodalizmden kapitalizme geçiş” olarak yorumlamıştır. Bu noktada bilhassa vurguladığı husus, tarımda toprak sahibi “senyörlerin” yerini şehirli “kapitalistlerin” alması ve reayanın artık kira ödemekle yükümlü “özgür toprak işleyicisinden”, “proleterleşmiş ücretli işçiye” dönüştüğüdür. Christo Gandev, “L’apparition des rapports capitalistes dans l’économie rurale de la Bulgarie du nord-ouest au cours du XVIIIesiècle, *Etudes historiques*, I, s. 207-220’den aktaran Gilles Veinstein, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak/çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 37.

²¹³ Birkaç örnek için bkz. *A.Ş.S.*, 2, 7/2, 33/4; *A.Ş.S.*, 3, 23/1, 24/1, 62/1; *A.Ş.S.*, 3, 108/1.

²¹⁴ *A.Ş.S.*, 3, 60/1. Evâhir-i Zilkade 1044 (8-17 Mayıs 1635).

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Elbette kapıkulu sipahilerinin Avrupa'dakine benzer bir burjuva oldukları iddia edilmemektedir. Fakat bir takım benzerliklerin olduğu da gözden kaçmamalıdır. Osmanlı bağlamında şehirde meydana gelen yerleşme, hükümdar ve şehir üzerindeki iktidarı arasında başka bir iktidar odağına işaret etmekteydi. Yerleşmenin en önemli taraflarından biri ise şehirde bir takım ittifak odaklarının vücuda getirilmesi ve bu ittifaka dayanarak bazı usulsüz tasarrufların ortaya çıkması idi. Örneğin sipâhiyândan olup hâlâ bölük mübaşiri olan Hasan, Maliye tarafından emr-i şerif ile memur olduğu mirî mal hizmetine giderken Amasya ve Merzifon sâkinlerinden sipâhiyândan bazı kişiler "ittifâk" ile varıp evini basmışlar ve atlarını, katırlarını, develerini, kılıçlarını, parasını ve daha birçok eşyasını "yağma ve talan" etmişlerdi.²¹⁵ Hasan, bu işi -birçok mukataayı iltizam ettiğini gördüğümüz ve eski kethüdayeri, belgenin tarihi itibarıyla ölü olan- Kara Mehmed Ağa, şimdiki kethüdayeri Rıdvan Ağa ve "Amasya kazâsında sâkin ve mütemekkin olan sipâh tâifesinin" yaptığını belirtmişti. Onlar ise "bundan akdem Merzifon nâm kasabada sipâhiyândan Ali Bey nâm yoldaşı bi-gayr-ı hakk katl iyledüğünde beytû'l-mâl emini talebiyle üzerine varılub kasaba-i mezbûre kadısı Mevlâna Abdülkerim Efendi huzûrunda sâbit ve zâhir olub hüccet-i şer'îye virilmiş idi lâkin mezbûrun zikrolunan emvâl ve erzâkını bilmeziz" diyerek inkâr etmişlerdi. Bunun üzerine aralarında çekişme hâsıl olmuştu. Fakat şimdi muslihûnun araya girmesi ile birlikte 1700 esedî kuruşa sulh olmuşlardı.²¹⁶

Rifaat Abou-al-haj, 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde askerî sınıf mensuplarının artık yekpare bir birim ve bir sınıf olarak değil, daha çok içinde farklı menfaatlerin temsil edildiği toplumun diğer herhangi bir "sektörü" gibi davrandıklarını belirtmektedir. Dolayısıyla askerler, "mensubu oldukları daha geniş sınıf birimi içinde, kendi bireysel ya da hizipsel çıkarları doğrultusunda tepkilerini ortaya koymuşlardır" (Abou-el-haj, 2000, s.91). Amasyalı ve Merzifonlu sipâhların da bölük mübaşirine karşı böyle bir tavır sergilemelerini, belli oranda, Abou-al-haj'ın ifade ettiği hususla benzeştirebiliriz. Kesin olmamakla beraber Hasan'ın Maliye tarafından mirî mal hizmetine gitmesi ile sipâhilerin operasyonu arasında bir bağlantı olduğu düşünülebilir. Belki de Hasan tarafından öldürülen Ali'nin ölüm nedeni tam da bu hizipsel çekişmedir. Hasan'ın üzerine gönderilen Ali, bunu hayatı ile ödemiş olabilir. Yani mirî mal hizmetini Hasan'ın alması Amasyalı ve Merzifonlu sipâhiler ile onun arasında bazı hizipsel çıkar çatışmalarına sebep olmuş olabilir. Nitekim ev basan hizbin içerisinde biri eski kethüdayeri olup mirî mâl hizmeti hususunda "simsarlık" yapan ve birçok iltizâm edinmiş Kara Mehmed Ağa ve yeni kethüdayeri Rıdvan Ağa bulunmaktaydı. Dolayısıyla hem adamlarının ölmesi hem de mirî mal hizmetini ellerinden kaçırmalarına misilleme olarak sipahiler, Hasan'ın evini basıp mallarını gasp etmiş olabilirler.²¹⁷ Böyle olmasa dahi, bölük mübaşirine karşı biri eski ve biri yeni olmak üzere iki kethüdâyerinin ve onların emrinde olduğu anlaşılan diğer sipahilerin "ittifâk" yaparak Hasan'ın evini basmaları, yerleşmenin getirdiği bir takım bireysel veya hizipsel çıkarlara işaret etmektedir.²¹⁸

Netice itibarıyla geleneksel olarak hükümdara bağlı bir askerî sınıf iken aşırı yerleşmenin getirdiği adem-i merkezileşme, sipâhilerin hükümdardan ve geleneksel otoriteden ayrı bir kısım asabiyeler meydana getirmeye başladıklarını göstermektedir. Nitekim İstanbul'daki sipâhilerin taşradakiler tarafından ne kadar takip edildiklerini ya da rol-model olduklarını bilemesek de ilk

²¹⁵ A.Ş.S., 2, 148/1. Evâil-i Zilkade 1042 (10-19 Mayıs 1633).

²¹⁶ A.Ş.S., 2, 14/1. Evâhir-i Zilkade 1042 (30 Mayıs-8 Haziran 1633).

²¹⁷ Zira Kara Mehmed Ağa'nın üzerinde birçok mirî mal hizmeti bulunması da bu istikamette düşünmeye sevk etmektedir.

²¹⁸ Bunun yanında Hasan ve sipahiler arasında bir takım ticari ilişkiler de söz konusu idi. Bölük subaşı olan Hasan Bey tarafından vekil olan ve vekilliğinin şahâdetini tamamıyla "bey" unvanlı kişilerin yaptığı yine sipâhiyândan Mustafa Bey, sipâhiyândan Mehmed Bey bin Abdullah mahzarında ikrar etmişti: Bundan önce Hasan Bey'in Lâdik kasabasında yüz batman penbesi (pamuk) olup her batmanını 2 kuruşa olmak üzere Mehmed Bey'e satmıştı. Mehmed Bey'in zimmetinde kalan bu borca karşılık şimdi ondan bir doru at almıştı. A.Ş.S., 2, 17/1. Evâhir-i Zilhicce 1042 (29 Haziran-7 Temmuz 1633).

defa bir Osmanlı hükümdarının (II. Osman) onlar tarafından katledilmiş olması (1622),²¹⁹ hükümdarın şahsî iktidarında açılan önemli bir gedikti. Zira kapıkulları, artık, kendilerini hükümdarın devletinden ziyade kendilerinin de şekillenmesinde/kurulmasında rolleri olduğu tüzel kişiliği haiz bir devlet mekanizması ile daha özdeş görmeye başlamışlardı. Abou-al-Haj’ın ifade ettiği gibi 16. yüzyılın sonu ve 17. yüzyılda yönetici sınıfın, devleti, sosyo-ekonomik çıkarlarının bir uzantısı addetmeye başlaması ile artı-ürüne el konulmasının kendi hak ve yetkileri dâhilinde olduğu düşüncesi, 16. yüzyılın mutabakatını sona erdirmekte ve yeni bir mutabakat tesis edilerek kamu işleri, yönetici ve ailesinin şahsî işlerinden ayrılmaya başlamakta idi. Özellikle mirî toprakların hızlı bir şekilde yarı özel mülkiyete dönüşmesiyle devlet, erken bir modern görünüm almaya başlamıştı. 18. yüzyılla birlikte bu durum iyice belirgin bir hâl almıştı²²⁰(Abou-el-haj, 2000, s.95-96).

İşte bu süreçte şehirler de, hükümdarların şahsî iktidarlardan (mahrûse) ayrı, ayrıntılarına henüz tam vakıf olmadığımız yeni bir devlet algısı içerisinde, kökenini bilhassa kapıkulu sipahilerinin teşkil ettiği ayân (İnalcık, 1994, s.7) denilen ve 16. yüzyıldaki öncüllerinden farklı yeni bir sınıfın hâkimiyetine girmeye başlıyordu.²²¹

Nitekim bu yerleşmenin en iyi örneklerinden biri de Amasya Sancağı’nın Hristiyan Gürcü beyi, “Kârtıl” hâkimi, hâlâ Hristiyan olan “Mavrav hân”²²²ın oğluna (daha sonra Hüftâdî Ahmed Bey) verilmesi münasebetiyle yaşanmıştı. Buna göre Safevîlere karşı “mükemmel kapu”su ile karşı koyan Mavrav Hân’ın oğluna, Amasya sancağı “tevcih ve inâyet” olunmuş; fakat “yerlü ba’zı kimesneler müdahale idüb” sancağın mahsulünü kendisine toplatmamışlardı. Bunun üzerine sancağın tekrar kendisine ibkâ edildiğine dair hüküm gönderilmişti.²²³ Arkasından Amasya sancağındaki kadırlara gönderilen hükümde de “selef olan ümerâ” ne vechle zabt itmişler ise” Mavrav Hân’ın oğlunun da o şekilde tasarruf etmesi emredilmişti.²²⁴ Böylece hükümdarın beratına

²¹⁹ Bu olayın anlatıldığı Tügi Solak Hüseyin Çelebi’nin eseri için bkz. Hasan Yaşaroğlu (2013), “Osmanlı’da Bir Darbe ve Tahlihi: Genç Osman Örneği/A Coup in Ottoman Empire and its Analysis: Genç Osman Example”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, Summer 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5369, pp. 705-732.

²²⁰K. Karpat, “klasik” toplumsal düzenin dönüşümünün, devletin toprak bütünlüğüne doğrudan, açık bir tehdit yokken meydana geldiğini ifade etmektedir. Bilhassa 17. yüzyılda merkezî otoritenin zayıfladığını ve fiili yerel özerkliğin arttığını söylemektedir. Bu da muhtelif yerel eğilimlerin kuvvet kazanmasına ve grupların çıkarlarının açıkça ifadesine yol açmıştır. Ona göre, yine de bu değişim topluluğu merkeze daha da bağımlı hale getirdi; çükü merkez meşruiyet sağlayabilecek, yaptırımlar uygulayabilecek ve yerel otonomiye olduğu kadar, benzeri topluluklarla kaynaşmayı da düzenleyebilecek tek otoriteydi. Aslında bu değişim, merkezî iktidar ile onun arkasındaki toplumsal temellerin yeni siyasal ilişkiler oluşturması için bir çağrıydı. Karpat’a göre ulus oluşumunun başlangıcı (dinî cemaatten siyasî topluluğa geçiş aracılığıyla) ve ortaçağın toplumsal tabakalarının sosyal sınıflara dönüşümünün öncülü 17. yüzyılda idi. Dolayısıyla “modernizasyonun” başlangıcı bir 17. yüzyıl olgusuydu. Kemal Karpat, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, (çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi, Ankara 2002, s. 18-19.

²²¹ “Klasik” dönemdeki ayan hakkında bkz. Özer Ergenç, “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘Eşraf ve Ayan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 383-395. Ergenç, 17. yüzyıla gelindiğinde kapıkullarının ayan arasına dâhil olmaya başladıklarını söylemektedir. (s. 385). Ayanlığın ortaya çıkışı hakkında faydalı bir tartışma için bkz. Feridun Emecen, “Doğu Karadeniz’de Âyanlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa”, s. 193-196.

²²² Diyarbakır beylerbeyisi Hafız Ahmed Paşa vezir-i azam olup 1625 yılında ikinci defa Bağdat seferine memur edilmişti. Bu esnada Şah Abbas kendisine muhalefet eden bazı Gürcü beylerini tedip etmek için Karçıkan Han’ı Gürcistan tarafına göndermişti. Kartıl prensi Magrav Han, görünüşte Şah Abbas’a sadık kalarak Karçıkan Han’ı mağlup edip öldürmüştü. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, 1. Kısım, T. T. K. Yayınları, 2011, s. 161. Magrav Han, daha sonra Osmanlılara iltica etmişti. Hüsrev Paşa sadaretinde Erzurum’da orduya, oradan da İstanbul’a gelmiş ve ihtida ederek Müslüman olmuştu. Mehmed adını alan Magrav Han, Karaman Beylerbeyiliğine tayin edilmiş; fakat oraya gönderdiği mütesellimin halka yaptığı zulüm bir ayaklanmaya neden olmuş ve Magrav Han ile oğlu, Hüsrev Paşa’nın emriyle Halep’te idam edilmişlerdi. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, C. III, 2. Kısım, s. 109.

²²³A.Ş.S., 1, 109/1. Evâsıt-ı Cemâziyelevvel 1036 (28 Ocak-6 Şubat 1627).

²²⁴A.Ş.S., 1, 109/2. Evâhir-i Cemâziyelevvel 1036 (7-16 Şubat 1627).

muhalif “yerlü” bir tepki, şehrin hükümdardan başka “sahipleri”nin olduğu sosyo-politik bir zeminin yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığını gösteriyordu. Nitekim bu yerli tepkinin sonraki milliyetçi bir görünümünü yine bir Amasyalıdan okumak mümkündür. Amasya Tarihi müverrihi Hüseyin Hüsameddin iki sene sonraki bir tarihi²²⁵ vererek Mavrav Han’ın oğlunun Amasya beyi olmasını değerlendirdiği satırlarda, 17. yüzyılda gösterilen tepkiyi yazmakta, anlaşıldığı kadarıyla kendi dönemindeki milliyetçi perspektif üzerinden de şehrin ayânını haklı bulmaktaydı:

Hüftâdî Ahmed Bey, “Osmanlı Türk devletine” büyük hizmetleri olan Basra’da Kârtıl hâkimi Yuset Hanoğlu Mâğra ve Mehmed Paşa’nın oğludur. Babası ile beraber İslâm’ı kabul etmişti. 1038 senesi Rebiülâhiri’nde (Kasım-Aralık 1628) Amasya beyi olmuştu. Hüftâdî Ahmed Bey, Amasya’da “Yüzoğlu” demekle meşhurdur. Yüzoğlu, galiba Gürcüler arasında “Yusedoğlu” denilen künyeden kinâye idi. Hüseyin Hüsameddin’e göre manalı bir künye idi (“Çünkü, yüz, koz vezninde Türk dilinde ormanda büyümüş, vahşî, yabânî, cür’etkâr, herkese saldırır, herkesden kaçır mahlûka dinir.”). Zamanın şairlerinden Amasyalı meşhur Mustafa Türâbî Efendi, Hüftâdî Bey’i tarif etmişti. Tezkire-i Abdi Efendi’de görülen beyitler şu şekilde idi: *Sanma boş mîr-livâ Hüftâdî/Maşrık ve mağribe yetmiş adı/Ânâ yüz oğlu diyüb geçme sâkın/İşret ü şehvete virmiş dâdı/Öyle bir deyü mâvend ki ol/Bir sinekten koparır feryâdı.*

Hüftâdî Bey’in Amasya’ya geldiği sırada nakîbüleşrâf kaimmakamies-seyyid eş-şeyh Ahmed Efendi, alaybeyi Doğan Bey, kethüdayeri Kuloğlu Mehmed Ağa, yeniçeri serdarı Hüseyin Ağa, muhassıl-ı emvâl Bâkî Paşazâde Müteferrika Rıdvan Bey, şehir kethüdası da Ali Bâlî Çelebi idi. “Hüftâdî Beg, akrabâsından Hüsrev Beg’le beraber yeni müslüman olmuş, dinden ve dilden anlamaz, şarab ve şehvetden başka bir nesne bilmezdi. Pederi gibi div kıyafet, pehlivân-sîret bir adamdı. Hüsrev Beg’e Keyhüsrev dinir, bu şekl ü sîretde idi. Başında Gürcü haşarâtı çokdu.” Kethüdayeri Kuloğlu Mehmed Ağa, Hüftâdî Bey dil bilmediği için “a’yânın müdâhalesiyle mütesellim olub Hüftâdî Bey’e idâre-i livâ husûsâtında vekâlet idiyor, uygunsuzluğa meydan vermemeğe çalışıyordu.” Bundan önce Hâce Ahmed Paşa’nın Amasya’ya getirip kapısında “terbiye itdiği” Gürcü Ali Bey, Türkçe ve Gürcü dilini iyi bildiği için Hüftâdî Bey’in ve maiyetindeki Gürcülerin tercümanı ve muallimi olmuş ve hükümet ve halk işlerinde bunlara yardım etmişti. Fakat muhassıl Rıdvan Bey’in maiyetine verilen Gürcüler, “pek densiz ve zâlim adamlardı.” Tahsil edilen verginin bir mislini de “tayıârât ve Hüftâdî hediyesi nâmiyla” zorla alıyorlar, “tahsilât bahânesiyle girdikleri hânelerde fırsat buldukca her fenâlığı yapıyorlardı.” Halkın feryâdını dinleyen mütesellim ve muhassıl bu “fenâlığın” önüne geçememişlerdi. Bu esnâda Sivas beylerbeyisi Halil Paşa Diyarbakir’a “tahvîl-i me’ûriyet itdiğinden” sadrazamın hemşehrilerinden Bosnalı Ali Paşa Sivas vâlisi olmuştu. Şaban ayı başında kethüdayeri ve mütesellim olan Kuloğlu Mehmed Ağa, Irak’a memur olduğundan Zülfikâr Paşazâde Şaban Ağa kethüdayeri ve mütesellim vekili oldu. *Amasyalı* olan Şaban Ağa, “Gürcüler”i ulu orta hareketlerinden men’ ve terbiye itmeğe kalkıştı. Fakat mîrlivâ Hüftâdî Beg’in hamiyet-i câhiliyyesine karşı sabr ve sükûta mecbûr oldu.” Ramazan’ın başında Anadolu sadaretinden mazul olan *Amasyalı* Hasan Efendi Rumeli kazaskeri olmuştu. “Gürcülerin harekâtından bî-zâr olan halkın şikâyetlerine vâli Ali Paşa aldırış itmediğinden Gürcüler işi azıtmışlar, sokaklarda yalnız buldukları gençleri kapub Hüftâdî Beg’e takdîm itmeğe başlamışlardı.” Hüftâdî Bey ayânın “*hayır-hâhâne*” ihtarlarını dinlemiyordu. “Gürcüler’e çok yüz viriyordu”. Bu yüzden halk ve bilhassa yeniçeriler “için için kayınıyordu”. Ramazân’ın on üçüncü günü Gürcüler’in yine bir genci “kapması” yüzünden halk “ateş gibi birden parlayub kanlı bir ‘arbede çıkdı”. Mehmed Paşa İmâreti’nin arkasında bulunan Hüftâdî Bey’in konağını saran halk ile Gürcüler arasında “korkunç bir muhârebe” başlamıştı. “Kapılan” genç

²²⁵ Şu anda elimizde bulunan Amasya şer’iye sicillerinde kronolojik boşluklar vardır. 1 nolu şer’iye sicili H. 1036 senesi itibarıyla son bulmaktayken 2 nolu sicil H. 1042 tarihi ile başlamaktadır. Dolayısıyla bu aradaki tarihleri siciller üzerinden takip etmek mümkün olamamıştır.

kurtarılmıştı. Fakat Hüftâdî ve amcası Keyhüsrev beylerle birçok Gürcü “kılıçdan geçirildi”.²²⁶ Mîrlivâ konağı yağma edilmişti. Halktan da beş on kimse can vermişti. Fakat halk da “işî azıtmış” Hüftâdî Bey’e laf anlatamayan ve aradıkları zaman bulunamayan *ayânın* konaklarına saldırmışlardı. Bu esnâda eşkiyâ takibinde olan alaybeyi Doğan Bey vakadan haberdâr olup yetişmişti. Evkâf-ı sultânîye mütevellîsi Hasan Bey ile birleşip halkı teskin ederek ayânı büyük bir felaketten kurtarmıştı. Mutesellim vekili Şaban Ağa ve muhassıl Rıdvan Bey ve sair zevat saklandıkları yerlerden meydana çıkıp vakayı etraflıca vali Ali Paşa’ya arz etmişlerdi. Ali Paşa Ramazan’ın on sekizinde Amasya’ya gelip tahkîkâta başladı. Birçok kişiyi hapsedmiş ve Bâb-ı âlîye de vakayı yazmıştı. Şevval başında gelen hükümle Amasya sancağı, Canik sancakbeyi ve muhassılı Hasan Bey’e ve Canik sancağı da Amasya alaybeyi Doğan Bey’e tevcih edildi ve Divan-ı Hümâyû’nda “muhâkemeleri icrâ idilmek üzere” Amasya ayânının İstanbul’a gönderilmesi emredilmişti (Yasar, 2007, s.28-30). Görülebileceği üzere ayân bu dönemde, hükümdar tarafından atanan Mavrav Han’ın oğluna karşı bir iktidar geliştirmişti ve neticede halkın da dâhil olması ile Hüftâdî ortadan kaldırılmıştı. Amasya’daki bu yerli tepki hükümdar ve şehirdeki iktidarı (mahrûse) hakkında bazı sorunlara işaret ediyordu. Bu sorunun kavramsal boyutu ise bizce, “mahrûse” kavramından “medine” kavramına doğru yaşanan değişimde kendini belli ediyordu.

Sonuç Yerine: Mahrûsedan Medineye

Daha önce Trabzon’a dair yapılan çalışmada 17. yüzyılın ilk yarısı itibariyle birbirlerinin türevleri olarak kullanılan mahrûse, mahmiye ve medine kavramlarının şer’îye sicillerinde geçme sıklıkları üzerinden şu sonuca varılmıştı: 17. yüzyılın ilk yarısı itibariyle hemen hemen üç kavram da (sıklık sırasıyla Mahruse-i Trabzon, Mahmiye-i Trabzon ve Medine-i Trabzon şeklinde) çokça kullanılmaktaydı; fakat 17. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde mahrûse kavramı yavaş yavaş gözden kayboluyordu. İlk kaydı gurre-i Rebiülevvel 1080 (30 Temmuz 1669) tarihli olan 1846 nolu Trabzon şer’îye sicilinde kayıtların yarısından fazlası mahmiye ve mahrûse kelimeleri ile başlamakta diğer kayıtlar ise medine ile başlamaktaydı. İlk kaydı evâhir-i Şaban 1083 (12-20 Aralık 1672) tarihi ile başlayan 1847 nolu sicilde ise birkaç kere görünen mahrûse (örneğin bkz.T.Ş.S., 1847 47/1) kelimesinden ziyade mahmiye ve medine kelimesi tabir yerinde ise çekişmeye girişmiş ve gurre-i Safer 1086 (27 Nisan 1675) tarihiyle başlayan 1848 nolu sicilde ise kayıtların yarısından fazlası medine kelimesi ile kalan kısmı mahmiye ile başlamıştı. 1849 nolu sicilde, 10/5 (21 Zilkade 1087/25 Ocak 1677), 19/4 (26 Muharrem 1088/31 Mart 1677) nolu kayıtlarda sadece birkaç kere olmak üzere mahmiye kullanılmıştı. 1850 nolu sicilde 15/2 (6 Zilhicce 1088/30 Ocak 1678) nolu kayıтта mahmiye geçmekte, 1851, 6/2 (evâil-i Rebiülahir 1089/23 Mayıs 1678) de mahmiye geçmekte, 1852, 8/3 (25 Rebiülevvel 1091/25 Nisan 1680) de geçmekte, 1853, 26/2 (7 Zilkade 1094/28 Ekim 1683) de mahmiye geçmekte, 1096 (1684-85) tarihli kayıtları içeren 1854 nolu sicilde ise görülebildiği kadarıyla hep medine kelimesi kullanılmaktaydı. 18. yüzyıla ait sicillerde ise tamamen medine kelimesi kullanılmakta ve mahmiye ve mahrûse kelimelerine hiç rastlanmamaktaydı (Açık, 2012, s.65).

Amasya’da da 14 Şaban 1034 (22 Mayıs 1625) tarihi ile başlayan 1 numaralı sicilde kayıtlar genellikle mahrûse kelimesi ile başlamaktaydı. “Mahrûse-i Amasya” kavramsallaştırması

²²⁶ Yukarıda İsmail Hakkı Uzunçarşılı’dan alıntıladığımız bölümde görülebileceği üzere, Hüftâdî Bey’in babası Mavrav Han’ın Konya’ya atadığı mütesellimin zulmü nedeniyle bir ayaklanma çıkmıştı ve bundan dolayı Mehmed Paşa ve oğlu idam edilmişti. Hüseyin Hüsameddin’in anlatımında ise oğul Hüftâdî’nin Amasyalı tarafından katledildiği yazılı. Kaynak göstermeyen her iki tarihçiden hangisinin anlatımının doğru olduğunu kestirmek güç; bunun yanında Konya’da ve Amasya’da çıkan ayaklanmaların birbirine karıştırılmış olması da muhtemeldir. Ya da baba-oğulun ikisinin birden bulundukları yerlerde sorun çıkarmış olmaları da ihtimal dâhilindedir. Bunun yanında babasının müteselliminin zulmü nedeniyle neden oğlunun da idam edildiği Uzunçarşılı anlatımından anlaşılamamaktadır. Dolayısıyla Hüftâdî’nin de Amasya’da sorun yaşamış ya da sorun çıkarmış olması daha muhtemel görünüyor. Nitekim şer’îye sicilindeki belge de onun “yerli” kişiler ile sorun yaşadığını göstermektedir.

bu dönem için çok sık kullanıyordu. 9 Zilkade 1042 (18 Mayıs 1633) tarihi ile başlayan 2 nolu ve evâsıt-ı Receb 1044 (31 Aralık-9 Ocak 1635) tarihli kayıt ile başlayan 3 nolu Amasya şer'îye sicillerinde de Amasya için mahrûse kavramı kullanılmaktaydı. 15 Cemâziyelevvel 1052 (11 Ağustos 1642) tarihi ile başlayan 4 nolu sicilde ise kayıtlar genellikle "Mahmiye-i Amasya" şeklinde başlamaktaydı; fakat 74. sayfadan sonraki kayıtlar genellikle "Mahrûse-i Amasya" şeklinde devam ediyordu. Bununla birlikte yine zaman zaman Mahmiye-i Amasya şeklindeki yazım usulü de görünmekteydi. Bunun yanında görebildiğimiz kadarıyla 106. sayfanın ikinci kaydı "Medine-i Amasya mahallâtından Bayezid Paşa Mahallesi" şeklinde başlamıştı. 11 Ramazan 1053 (23 Kasım 1643) tarihli kayıt ile başlayan 5 nolu sicilin baş tarafında kimi zaman mahrûse, kimi zaman da mahmiye kelimeleri kullanılsa da bilhassa 30. sayfadan sonra genellikle mahmiye kelimesi kullanılmıştı. Bununla birlikte 39/1'e kayıtlı belge ve 40/1, 41/1'e kayıtlı belgelerde kimi zaman Medine-i Amasya şeklinde bir kullanım görülmekte; bundan sonra yine bir müddet mahrûse kelimesi kullanılmış olsa da, kayıtların geneli mahmiye kelimesi ile başlamaya devam etmekteydi. Evâhir-i Zilhicce 1056 (28 Ocak-5 Şubat 1647) tarihi ile başlayan 6 nolu sicilde ise 43/2'de kayıtlı belge gibi kimi zaman medine kelimesi kullanılarak Amasya tavsif ediliyorsa da ağırlıklı olarak mahrûse ve onun arkasından da mahmiye kavramları kullanılmıştı. Evâhir-i Muharrem 1058 (16-25 Şubat 1648) tarihi ile başlayan 7 nolu sicilin 22/2, 23/1, 24/1, 24/3, 25/1, 25/2, 26/1, 26/3'de kayıtlı belgeleri medine ile başlamakta diğer belgeler daha çok mahrûse ve kimi zaman da mahmiye ile başlamaktaydı. Evâsıt-ı Receb 1059 (21-30 Temmuz 1649) tarihi ile başlayan 8 nolu sicilde ise başlangıçta medine kelimesi kullanılırken ve 37. sayfadan sicil-i mahfûz bölümünün son sayfası olan 47. sayfaya kadar genellikle mahrûse kullanılmıştı. 3 Şaban 1062 (10 Temmuz 1652) tarihi ile başlayan 9 nolu sicilde Medine-i Amasya şeklinde başlayan belgelere daha sık rastlanmakla beraber yine çoğunlukla mahmiye ve onun akabinde de mahrûse kelimeleri kullanılmıştı. 10 Zilkade 1062 (13 Ekim 1652) tarihi ile başlayan 10 nolu sicilde ise 37. sayfaya kadar birkaç kere medine ve geri kalan kısmında mahmiye kelimeleri kullanılmış, 37. sayfadan sonra ise çoğunlukla mahrûse kelimesi kullanılmıştı. 61. sayfadan sonra ise tekrar mahmiye kelimesi sıkça kullanılmaya başlamıştı. 83. sayfadan (83/3. Evâil-i Muharrem 1064/22 Kasım-1 Aralık 1653) merkezden gelen belgelerin kaydedildiği 125. sayfaya kadar da birkaç adet mahmiye ve mahrûse kelimesi hariç tutulursa hemen hemen tamamıyla medine kelimesi kullanılmıştı. 20 Şevvâl 1065 (23 Ağustos 1655) tarihi ile başlayan 11 no'lu sicil ile 1 Receb 1068 (4 Nisan 1658) tarihi ile başlayan 12 nolu sicilde ise çok sık olmamakla birlikte medine kelimesi kullanılırken daha çok mahmiye ve ondan sonra da mahrûse kelimeleri kullanılmıştı. Evâil-i Safer 1072 (26 Eylül-5 Ekim 1661) tarihi ile başlayan 13 nolu sicilde birkaç adet medine ve mahrûse kelimeleri kullanılmakta geriye kalan belgelerin tamamı mahmiye ile başlamakta idi. 5 Ramazân 1073 (13 Nisan 1663) tarihi ile başlayan 14 nolu sicilde ise birkaç adet medine kelimesi kullanılmışken geriye kalan belgelerin tamamı mahmiye ile başlamakta, bu sicilde mahrûse kavramına hiç rastlanmamaktaydı. 1 Şevvâl 1075 (17 Nisan 1665) tarihi ile başlayan 15 nolu sicilde sayfa 30'a kadar tamamıyla mahmiye kullanılmış, bundan sonra ise sırasıyla daha çok mahrûse, ondan biraz daha az olmak üzere medine ve en az da mahmiye kelimeleri kullanılmıştı. 11 Cemâziyelevvel 1076 (19 Kasım 1665) tarihli 16 nolu sicilde, 45. sayfaya kadar çokluk sırasıyla mahrûse, medine ve mahmiye kelimelerine rastlanırken bu sayfadan sonra (Evâil-i Zilhicce 1077/25 Mayıs-3 Haziran 1667) başlangıçta mahrûseye birkaç kere rastlanırken bir müddet sonra kayıtların merkezden gelen belgelerin kaydedildiği 116. sayfaya kadar (son kaydın tarihi evâhir-i Zilhicce 1078/2-10 Haziran 1668) tamamı medine ile başlıyordu. Sanki mahrûse ve mahmiye kavramları unutulmuştu. 6 Safer 1084 (23 Mayıs 1673) tarihli 17 nolu sicilde ise tamamıyla medine kelimesi kullanılmaktaydı. Nitekim bundan sonraki sicillerde artık medine tek başına Amasya'yı tavsif eden kavram olarak karşımıza çıkmaktaydı. 18. yüzyılda da bekleneceği üzere medine kelimesi tabir yerinde ise zaferini ilân etmişti.

Hemen hemen aynı tarihlerde Trabzon ve Amasya şer'îye sicillerindeki bu kavramsal değişimi anlamlandırmak gerekmektedir. Bu durumu kâtiplerin bireysel tasarruflarına bağlamak da

mümkün olabilir. Fakat mahrûse ve mahmiye kavramlarının taşrada üretilen belgelerde tamamıyla ortadan kaybolmuş olması, bizi, daha sofistike bir tavırla karşı karşıya olduğumuz yönünde düşündürmektedir. Nitekim hükümdarın iktidarının şehirler üzerindeki kavramsal boyutunu teşkil ettiğini düşündüğümüz “mahrûse” ve “mahmiye” kavramlarının Trabzon’daki gibi 17. yüzyılın ikinci yarısına doğru “medine” lehine tabir yerinde ise güç kaybetmeye başlamaları ve 17. yüzyılın sonlarında ve 18. yüzyılda hemen hiç görünmemeleri iktidar algısındaki ve belki de iktidarın kendisindeki bir değişime işaret ediyordu.

Elbette bu hususun daha açık ve somut bir şekilde ortaya konulabilmesi için kavram tarihi perspektifinden 17. yüzyılın ikinci yarısındaki ve 18. yüzyıldaki Amasya’nın da incelenmesi gerekmektedir. Ayrıca Osmanlı coğrafyasındaki diğer şehirler ile bu bağlamda kurulabilecek bağlantılar, bugün için sadece şehir olarak anladığımız “medine”nin, bilhassa 18. yüzyıldaki “zafer”ini anlamlandırmakta oldukça önemli olabilir. Yücel Özkaya’nın 18. yüzyıla kadar bilhassa devlet hizmetinde bulunmaktan nüfuz ve servetlerini arttırdığını ve şehirlerin idaresinde önemli rol oynamaya başladığını söylediği ayânı (Özkaya, 1994, s.8) ile Bruce McGowan’ın “Âyanlar Çağı” olarak nitelendirdiği 18. yüzyılın (McGowan, 2004, s.761-884) ayânı ve “medine” arasındaki ilişkiyi bu bakış açısından okumak da meseleyi anlamlandırmakta faydalı olabilir. Nitekim ayânların şehirlerde edinmiş oldukları konumun “mahrûse”nin “medine”ye dönüşümünde bir katkısı olduğunu düşünmek oldukça mantıklıdır. Kendi kamusalılıklarını kuran ayânların, Habermas’ın burjuva kamusalılığının kurumlarını ikame ettiğini söylediği şehirlerde (Habermas, 2010, s.103), bir kısım farklılıklar ile de olsa kendi kamusalılıklarının kurumlarını kurup kurmadıklarını takip etmek önemli sonuçlara götürebilir. Yine Medine-i Amasya’dan olan Hüseyin Hüsameddin’in çok bariz bir şekilde ayân eksenli anlatımını da bu şekilde daha iyi anlamlandırmak imkânı elde edilebilir.

Trabzon’da 1730’dan önce şehir idaresi ve vergilerin toplanmasında görev alanlar genelde bölükbaşı, sipahi, beşe ve çavuş gibi unvanlara sahip kimseler iken 1730’lardan sonra bu görevlerde zâde unvanlı şahısların yoğunluğu söz konusu idi. Bu aileler şehrin idaresinde söz sahibi olup, Trabzon mahkemesinde görülen her işte bunların şahitliklerine veya görüşlerine başvurulur hâle gelmişti. Yine bu aileler şehirdeki en iyi tarım alanlarını ve sayfiye yerlerini de elde etmişlerdi (Aygün, 2009, s.43). 17. yüzyıl Amasya’sı için de durum bundan pek farklı değildi. 18. yüzyıla gelindiğinde ayân ailelerinin Amasya’daki faaliyetlerini de mahrûseden medineye doğru yaşanan bu değişim bağlamında incelemek gerekmektedir. Nitekim 1772 tarihinde Amasya sancağını, önemli bir ayân ailesinin üyesi olan Canikli Hacı Ali Bey, malikâne suretiyle uhdesine almıştı.

Ayrıca Habermas’ın burjuva kamusalılığının ikame ediliş tarihini bilhassa 18. yüzyıla tarihlemesi de “ayânlar çağı” ile aradaki önemli benzerliklerden biridir. Karpas, 18. yüzyıl ayânını izah ederken onları modernleşmeye giden sürecin bir yönü olarak ele almaktadır. Ona göre, ayânların refahları, “toprak mülkiyeti, tarımsal ürünlerin alınıp satılması, bunların yanında toprak sahipliği ile el ele giden vergi toplama imtiyazı üzerine kurulmuş görünür.” Bu istikamette “tarım ürünleri için Avrupa’nın artan talebi, görece serbest ticaret ve tarımsal sermayenin birikimine imkân veren hükümet politikası, bu grubun yükselişinin arkasındaki ana etken gibidir.” Bu dönem ayânı tayinle belli bir göreve gelen kişilerden daha çok “zengin insanlar” olarak değerlendirilmelidir. Sonuçta, “18. yüzyılın ayânları yalnızca devlet görevlileri değildir, aynı zamanda toplumsal konumlarını ekonomik başarılarına borçlu bireylerdir.” (Karpas, 2002, s.7). Karen Barkey için de ayânlar, “özel teşebbüslerin ve etniseteler arası ilişkilerin geliştirilmesi; ayrıca cemaatlerine, işgücüne, onlara bağlı daha alt seviyedeki eşraf ailelerine yatırım yapılması yoluyla bölgelerine organik ve o topraklarda yetişmiş bir modernlik kazandırmışlardı.” (Barkey, 2011, s.341). Ayânların toplumsal konumları ise Karpas’ın belirttiği gibi merkezin, onları, otoritesine meydan okuyan “asiler” olarak değerlendirmesine neden olmuştu. I. Abdülhamid

devrinde merkezin otoritesi birkaç şehir ve onların etrafındaki bölgelere indirgenmişti. “Ana sorun merkeze itaatsizlik değil, ancak yönetimin ayânların taşra üst sınıflarını temsil ettiği bir yeni toplumsal düzeni kabul edip etmemesidir.” (Karpat, 2002, s.74). Bizce bu yeni toplumsal düzen ve “medine” arasında bir bağ kurmak da mümkündür.

Yani geleneksel olarak hükümdarın iktidarını temsil eden “mahmiye”, “mahrûse” ve “medine” kavramlarından “medine”nin öne çıkması, hükümdarın kamusalılığından başka bir kamusalığın mekânına işaret ediyor olabilir. Hatta medinede meydana gelen iktidar düzenekleri, devlet algısının tüzelleşmesine neden olmuş olabilir. Böylece “medine” kavramı, 16. ve 17. yüzyılda mahrûse ve mahmiye kavramlarının türevi şeklinde kullanılan benzerine göre modernleşen ve belki de modernleştiren bir kavramdır. Bu noktada oldukça spekülâtif olsa da ifade etmek gerektiğini düşündüğümüz bir husus, 19. yüzyılda, “civilisation” kavramının Arapçadaki ve Osmanlıca literatürdeki tam karşılığı olan “temeddün” yerine, Arapça’da herhangi bir karşılığı olmayan “medeniyet” kelimesinin türetilmiş ve türetilen diğer kavramların yerine onun tutunmuş olmasının, “medine”nin bu yeni anlamıyla bir ilgisi var mıdır acaba?

İlk defa Sadık Rıfat Paşa tarafından 1838’lerde kullanıldığını bildiğimiz medeniyet kavramı (usûl-i me’nûsiyet ve medeniyet) hakkında Tuncer Baykara şunları yazmaktadır:

Medeniyet kelimesi(ni) daha kesin şekilde Bianchi’nin Fransızca-Türkçe sözlüğünün 1843 baskısında görüyoruz. O, Arapça harfleriyle ‘medeniyet’ diye yazdığı bu kelimeyi Latin harfleriyle **modoniët** biçiminde belirlemiştir. *Latince ‘civitas’ yani ‘şehre ait’ gibi, şehir manasındaki ‘medeni’yi hatırlattığından bu kelime çabuk tutunarak 1845’lerden sonra yaygınlaşmıştır.* 1850’lerden sonra sözlüklere de girmiş ve bilhassa 1860’lardan sonra ‘sivilizasyon’ kelimesinin de yerini almıştır. Bu devirdeki Türkçe sözlüklerindeki mânâsı da dikkate değer olup, Münte’hâbat-ı Lugat-i Osmaniye’ye göre ‘şehrîlik, şehrî olmak’ mânâsındadır. (Baykara, 1999, s.31)

Bu noktada sadece şunu hatırlatmak istiyoruz: Temeddün de aslında doğrudan şehre gönderme yapan bir kavramdır. Bunun yanında sivilizasyon kelimesindeki süreç vurgusunu aslında medeniyet kelimesi değil de temeddün kelimesi daha iyi karşılamaktadır. Pekiye neden temeddün tercih edilmemiştir? Çünkü, onun gönderme yaptığı şehir, hükümdarın iktidarının oldukça meşru/şer’î ve her yönü ile görünür olduğu bir şehirdir. Dolayısıyla salt “şehrîlik” üzerinden düşünülecekse temeddün de bunu karşılama kapasitesine sahiptir. Fakat medeniyetin kastettiği şehir ile temeddünün ifade ettiği şehir, bizce oldukça farklıdır ve üretilerek tercih edilen medeniyet kavramı, büyük ihtimalle yeni bir anlam kazanmış olan “medine” ile ilişkilidir. Bu yeni anlamın içerisinde ise hükümdarın iktidarının payı oldukça az görünmektedir. Ayrıca sivilizasyonun seküler mahiyeti ile hükümdarın iktidarının ilahî yönü arasındaki tezatın bu yeni medine kavramından üretilen medeniyet kavramının tutunmasında/tutulmasında herhangi bir etkisi var mıdır bilemiyoruz; fakat sorulan bu soruların cevabını vermek için daha çok araştırmaya ihtiyaç olduğu kesindir. Kilit önemi haiz medeniyet kavramının anlaşılmasında yapılacak araştırmaların ise “şehrîlik” bağlamında yönünü biraz da şehirlere ve tarihlerine dönmesi gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Amasya Şer‘iye Sicilleri, no: 1, 2, 3, 4.

Trabzon Şer‘iye Sicilleri, no: 1821-4, 1826, 1827.

İstanbul Kadı Sicilleri Galata Mahkemesi 5 Numaralı Sicil (H. 983-984/M. 1575-1576), C. 32, (haz. Mehmet Akman- kontrol eden: M. Akif Aydın, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz, İSAM Yayınları, İstanbul 2011.

İstanbul Kadı Sicilleri Üsküdar Mahkemesi 84 Numaralı Sicil (H. 999-1000/M. 1590-1591), C. 10, (haz. Rıfat Günelan, Arapça metin: Mehmet Akman-Mehmet Canatar, kontrol eden: Mehmet Canatar, proje yön. M. Âkif Aydın, ed. Coşkun Yılmaz), İSAM Yayınları, İstanbul 2010.

Telif Eserler

ABOU-EL-HAJ, Rifaat Ali, *Modern Devletin Doğası: 16. Yüzyıldan 18. Yüzyıla Osmanlı İmparatorluğu*, (çev. Oktay Özel-Canay Şahin), Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2000.

AÇIK, Turan, *Gelenek ve Modernlik Arasında Bir Osmanlı Şehri: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Siyaset*, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Trabzon 2012.

AÇIK, Turan, “‘Bey’likten ‘Ağa’lığa: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon’da Unvan Enflasyonu”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 16, (2014), s. 9-38.

AFYONCU, Erhan, “Sipahi”, *D.İ.A.*, C. 37, İstanbul 2009, s. 256-258.

AKDAĞ, Mustafa, “Yeniçeri Ocak Nizamının Bozuluşu”, *AÜ DTCF Dergisi*, C. V/3, (1947), s. 291-313.

AKGÜNDÜZ, Ahmed, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahilleri: 1. Kitap Osmanlı Hukukuna Giriş ve Fatih Devri Kanunnâmeleri*, Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, s. 327

Aşıkpaşazâde, *Tevârih-i Âl-i Osman*, (Osmanlı Tarihleri I’iniçinde), (haz. Nihal Atsız), Türkiye Yayınevi, İstanbul 1949.

AYGÜN, Necmettin, “XVIII. Yüzyılda Bir Osmanlı Valisi: Üçüncüoğlu Ömer Paşa ve Muhallefatı”, *Uluslararası Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 7, (2009), s. 39-77.

BARKEY, Karen, *Farklılıklar İmparatorluğu: Karşılaştırmalı Tarih Perspektifinden Osmanlılar*, (çev. Ebru Kılıç), Versus Kitap, İstanbul 2011.

BAYKARA, Tuncer, *Osmanlılar’da Medeniyet Kavramı ve Ondokuzuncu Yüzyıla Dair Araştırmalar*, Akademi Kitabevi, İzmir 1999.

BİLGİN, Arif-Ümit Ekin, “Bir Kimliğin Dönüşümü: ‘Asker’likten ‘Asker-Esnaf’lığa”, *Akademik İncelemeler*, C. 2, S. 1, (2007), s. 215-229.

CANBAKAL, Hülya, *17. Yüzyılda Ayntâb: Osmanlı Kentinde Toplum ve Siyaset*, (çev. Zeynep Yelçe), İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

- ÇAKSU, Ali, “On Sekizinci Yüzyıl Sonu İstanbul Yeniçeri Kahvehaneleri”, *Osmanlı Laleleri, Osmanlı Kahvehaneleri: On Sekizinci Yüzyılda Hayat Tarzı ve Boş Vakit Eğlenceleri*, (der. Dana Sajdi/çev. Aylin Onacak), Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2014, s. 151-173.
- ELIADE, Mircea, *Kutsal ve Dındışı*, (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Gece Yayınları, Ankara 1991.
- ELIAS, Norbert, *Uygurlık Süreci*, C. II, (çev. Ender Ateşman), İletişim Yayınları, İstanbul 2007.
- EMECEN, Feridun, “Doğu Karadeniz’de Âyânlık: Tirebolulu Kethüdazâde Mehmed Emin Ağa”, *Belleten*, C. LXV, S. 242, Ankara 2001.
- ERDOĞDU, İbrahim, “Sancaktan Mukâta’aya Geçiş Sürecinde Harput Sancağında Ehl-i Örf Taifesi”, *OTAM*, S. 20, (2009), s. 117-147.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Klasik Dönemindeki ‘Eşraf ve Ayan’ Üzerine Bazı Bilgiler”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. III, (1982), s. 105-118.
- ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrindeki Mahallenin İşlev ve Nitelikleri Üzerine”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. IV, (1984), s. 69-78.
- ERGENÇ, Özer, “XVII. ve XVIII. Yüzyıl Anadolu’sunda Toprak Tasarrufu ve Mülkiyeti Üzerine Değerlendirmeler”, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 215-245.
- ERGENÇ, Özer, “XVIII. Yüzyıl Osmanlı Anadolu’sunda Tarım Üretiminde Yeni Boyutlar: Muzâra’a ve Murrâba’a Sözleşmeleri”, *Osmanlı Tarihi Yazıları: Şehir, Toplum, Devlet*, (haz. Derya Önder), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2013, s. 246-256.
- ERYILMAZ, Fatma Sinem, “Âdem’den Süleyman’a”, *Osmanlı Sarayında Tarih Yazımı*, (ed. H. Erdem Çıpa-Emine Fetvacı/çev. Mete Tunçay), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014, s. 120-154.
- FINKEL, Caroline, *Rüyadan İmparatorluğa: Osmanlı İmparatorluğu’nun Öyküsü, 1300-1923*, Timaş Yayınları, İstanbul 2007.
- GADAMER, Hans-George, *Hakikat ve Yöntem*, C. I, (çev. Hüsamettin Arslan-İsmail Yavuzcan), Paradigma Yayıncılık, İstanbul 2008.
- GENCER, Bedri, “Osmanlı Siyasî Felsefe ve Rejimi: Kuruluşun 700. Yıldönümü Münasebetiyle Bir İcmal”, *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 4-5, (2000), s. 103-151.
- GENCER, Bedri, *İslam’da Modernleşme 1839-1939*, Lotus Yayınları, Ankara 2008.
- GÖÇEK, Fatma Müge, *Burjuvazinin Yükselişi İmparatorluğun Çöküşü: Osmanlı Batılılaşması ve Toplumsal Değişme*, (çev. İbrahim Yıldız), Ayraç Yayınevi, Ankara 1999.
- Göriceli Koçi Bey, *Koçi Bey Risalesi*, (haz. Yılmaz Kurt), Ecdad Yayınları, Ankara 1994.
- HABERMAS, Jürgen, *Kamusallığın Yapısal Dönüşümü*, (çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar), İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- HATTOX, Ralph S., *Kahve ve Kahvehaneler: Bir Toplumsal İçeceğin Yakındoğu’daki Kökenleri*, (çev. Nureddin Elhüseyni), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998.
- HOBSBAWM, Eric, *Sermaye Çağı 1848-1875*, (çev. Mustafa Sina Şener), Dost Kitabevi Yayınları, Ankara 2012.

- ITZKOWITZ, Norman, “18. Yüzyıl Osmanlı Gerçekleri”, *Osmanlı Dünyasında Kimlik ve Kimlik Oluşumu: Norman Itzkowitz Armağanı*, (der. Baki Tezcan-Karl K. Barbir/Çev. Zeynep N. Yelçe), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2012, s. xxxix-xivi.
- İNALCIK, Halil, “Military and Fiscal Transformation”, *Archivum Ottomanicum*, VI., (1980), s. 283-337.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı Toplum Yapısının Evrimi” (çev. Mehmet Özden-Fahri Unan), *Türkiye Günlüğü*, S. 11, Yaz 1990, s. 30-41.
- İNALCIK, Halil, “Çiftliklerin Doğuşu: Devlet, Toprak Sahipleri ve Kiracılar”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak/çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 17-35.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu Klâsik Çağ (1300-1600)*, (çev. Ruşen Sezer), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2004.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye*, C. I, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2009.
- İNALCIK, Halil, *Devlet-i ‘Aliyye*, C.II, Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, İstanbul 2014.
- İNAN, Kenan, “Trabzon’da Yönetici Yönetilen İlişkileri (1643-1656)”, *Osmanlı Araştırmaları – The Journal Of Ottoman Studies*, XXIII, Prof. Dr. Nejat GÖYÜNÇ’e Armağan-2, (2004), s. 23-60.
- KAFADAR, Cemal, *Yeniçeri-Esnaf Relations: Solidarity and Conflict*, McGill University, Basılmamış Master Tezi, Montreal 1981.
- KAFADAR, Cemal, “Tarih Yazıcılığında Kamu Alanı Kavramı Tartışmaları ve Osmanlı Tarihi Örneği”, *Osmanlı Medeniyeti: Siyaset-İktisat-Sanat*, (haz. Çoşkun Çakır), İstanbul: Klasik Yayınları, 2006, s. 65-86.
- KAFADAR, Cemal, “Osmanlı Tarihinde Gerileme Meselesi”, *Osmanlı Geriledi mi?*, (haz. Mustafa Armağan), Etkileşim Yayınları, İstanbul 2006, s. 101-164.
- KARPAT, Kemal, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Toprak Rejimi, Sosyal Yapı ve Çağdaşlaşma”, *Ortadoğu’da Modernleşme*, (ed. William R. Polk-Richard L. Chambers), İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s. 101-130.
- KARPAT, Kemal, *Osmanlı Modernleşmesi: Toplum, Kuramsal Değişim ve Nüfus*, (çev. Akile Zorlu Durukan-Kaan Durukan), İmge Kitabevi, Ankara 2002.
- Kâtip Çelebi, *Fezleke*, (Tahlil ve Metin), C. I-II, (haz. Zeynep Aycibin), Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2007.
- KAVAKLI, Sibel, *XVII. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya*, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2011.
- KEYDER, Çağlar, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Büyük Ölçekli Ticari Tarım Var mıydı?”, *Osmanlı’da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak/çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 1-14.
- KILIÇ, Orhan, “Osmanlı Dönemi İdarî Uygulamalar Bağlamında Şehzadelerden Mutasarrıf Paşalara Amasya’nın Yönetimi”, *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, I. Kitap, (ed. Yavuz Bayram), Amasya Valiliği, Amasya 13-15 Haziran 2007, s. 41-64.
- Kınalızâde Ali Çelebi, *Ahlâk-ı Alâî*, (haz. Mustafa Koç), Klasik Yayınları, İstanbul 2007.

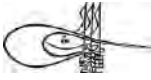
- KOLÇAK, Özgür, *XVII. Yüzyıl Askerî Gelişimi ve Osmanlılar: 1660-64 Osmanlı Avusturya Savaşları*, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 2012.
- KUNT, İ. Metin, *Sancaktan Eyalete: 1550-1650 Arasında Osmanlı Ümerası ve İl İdaresi*, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1978.
- KURTARAN, Uğur, “Osman Seferlerinde Organizasyon ve Lojistik/The Organization and Logistics of the Ottoman Flights”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 7/4, Fall 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4019> , pp. 2269-2286.
- MARDİN, Şerif, “Türk Siyasetini Açıklayabilecek Bir Anahtar: Merkez-Çevre İlişkileri”, *Türkiye’de Toplum ve Siyaset*, (der. Mümtaz’er Türköne-Tuncay Önder), İletişim Yayınları, İstanbul 2008, s. 34-77.
- McGOWAN, Bruce, “Âyanlar Çağı”, *Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, C. 2, (ed. Halil İnalcık-Donald Quataert), Eren Yayınları, İstanbul 2004, s. 761-884.
- Muhibbi Divanı*, C. 2, (haz. Coşkun Ak), Trabzon Valiliği Yayınları, Trabzon 2006.
- MURPHEY, Rhoads, *Osmanlı’da Ordu ve Savaş 1500-1700*, (çev. M. Tanju Akad), Homer Kitabevi, İstanbul 2007.
- NEUMANN, Christoph K., “Devletin Adı Yok-Bir Ambblemin Okunması”, *Cogito Osmanlılar Özel Sayısı*, S. 19, (1999), s. 269-280.
- ÖZ, Mehmet, *Osmanlı’da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2005.
- ÖZ, Mehmet, “Amasya’nın Bir Kültürel-Siyasî Merkez Olarak Çevresiyle İlişkisi: Canik (Samsun) Örneği”, *I. Amasya Araştırmaları Sempozyumu Bildirileri*, I. Kitap, (Ed. Yavuz Bayram), Amasya Valiliği Yayınları, Amasya 2007, s. 65-76.
- ÖZATA DİRLİKYAPAN, Jale, “İstanbul’da Edebiyatçıların Mekânları/Literati’s Places in Istanbul”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 5/3, Summer 2010, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1138> , pp. 1092-1112.
- ÖZKAYA, Yücel, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Âyânlık*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994.
- ÖZVAR, Erol, “Osmanlı Tarihini Dönemlendirme Meselesi ve Osmanlı Nasihat Literatürü”, *Divan*, S. 7, (1999), s. 135-151.
- ÖZVAR, Erol, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Rum Eyaletinde Hazine Defterdarlığından Tokat Voyvodalığına Geçiş”, *XIII. Türk Tarih Kongresi, 4-8 Ekim 1999 Kongreye Sunulan Bildiriler*, C. III, III. Kısım, Ankara, 2002, s. 1605-1634.
- ÖZVAR, Erol, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Taşra Maliyesinde Değişim: Diyarbakır’da Hazine Defterdarlığından Voyvodalığa Geçiş”, *IX. International Congress Of Economic And Social History Of Turkey (Dubrovnik, 20-23 August 2002)*, Ankara 2005, s. 93-115.
- PAMUK, Şevket, “Fiyat Devriminin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Yansımalarına Yeniden Bakış”, *Osmanlı Ekonomisi ve Kurumları*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2007, s. 77-101.

- PIERCE, Leslie P., *Harem-i Hümayun: Osmanlı İmparatorluğu'nda Hükümlerlik ve Kadınlar*, (çev. Ayşe Berktaş), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2002.
- PIERCE, Leslie, *Ahlak Oyunları: 1540-1541 Osmanlı'da Ayntab Mahkemesi ve Toplumsal Cinsiyet*, (çev. Ülkün Tansel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.
- RAYMOND, Andre, “Soldiers in Trade: The Case of Ottoman Cairo”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 18, No. 1 (1991), s. 16-37.
- ŞAHİN, İlhan -Feridun Emecen, “Amasya”, *D.İ.A.*, C. 3, İstanbul, 1991, s. 1-4.
- ŞAKUL, Kahraman, “Bir Çalıştayın Ardından-17. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu: Kriz ve Dönüşüm (İstanbul, 31 Mayıs-2 Haziran 2012)”, *Toplumsal Tarih*, S. 223, (2012), s. 22-37
- ŞİMŞİRGİL, Ahmet, “XVI. Yüzyılda Amasya Şehri”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, S. 11, (1996), s. 77-109.
- TEZCAN, Baki, *The Second Ottoman Empire: Political and Social Transformation in the Early Modern World*, Cambridge University Press, New York 2010.
- TEZCAN, Baki, “Tarih Üzerinden Siyaset: Erken Modern Osmanlı Tarih Yazımı”, *Erken Modern Osmanlılar: İmparatorluğun Yeniden Yazımı*, (ed. Virginia H. Aksan-Daniel Goffman), İstanbul: Timaş Yayınları, 2011, s. 223-266.
- TURNA, Nalan, “Yeniçeri-Esnaf İlişkisi: Bir Analiz”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Esnaf ve Ticaret*, (der. Fatmagül Demirel), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2012, s. 21-42.
- SEZER, Hamiyet, “Tepedelenli Ali Paşa'nın Çiftlikleri Üzerine Bir Araştırma”, *Belleten*, C. LXII, S. 233, (Nisan 1998), Ankara 1998, s. 75-105
- Tursun Bey, *Târîh-i Ebü'l-Feth*, (Haz. Mertol Tulum), İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtından Kapukulu Ocakları*, C. II, TTK Yayınları, Ankara 1988.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Tarihi*, C. III/I, T.T.K. Yayınları, Ankara 1988.
- ÜNÜVAR, Kerem, “Osmanlı'da Bir Kamusal Mekân: Kahvehaneler,” *Doğu-Batı*, S. 5, (1998-1999), s. 205-217.
- VEINSTEIN, Gilles, “Çiftlik Tartışması Üzerine”, *Osmanlı'da Toprak Mülkiyeti ve Ticari Tarım*, (ed. Çağlar Keyder-Faruk Tabak/çev. Zeynep Altok), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1998, s. 36-56.
- YASAR, Hüseyin Hüsameddin, *Amasya Tarihi*, C. III-IV, (yay. haz. Mesut Aydın-Güler Aydın), Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Amasya 2007.
- YAŞAR, Ahmed (ed.), *Osmanlı Kahvehaneleri: Mekân, Sosyalleşme, İktidar*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2010.
- YAŞAROĞLU, Hasan, “Osmanlı'da Bir Darbe ve Tahlili: Genç Osman Örneği/A Coup in Ottoman Empire and its Analysis: Genç Osman Example”, *TURKISH STUDIES - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, Summer 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5369>, p. 705-732.
- YILMAZ, Fikret, “Boş Vaktiniz Var mı? Veya 16. Yüzyılda Anadolu'da Şarap, Eğlence ve Suç”, *Tarih ve Toplum*, S. 1, (2005), s. 11-49.

- YÜCEL, Yaşar, “Osmanlı İmparatorluğunda Desantralizasyona Dair Genel Gözlemler”, *Belleken*, C. XXXVIII, S. 42, (1974), s. 658-659.
- YÜCEL, Yaşar, *Osmanlı Devlet Teşkilâtına Dair Kaynaklar, Kitâb-i Müstetâb, Kitabu Mesâlihi'l Müslimîn ve Menâfi 'i'l Mü'minîn, Hırzû'l-Mülûk*, T.T.K. Yayınları, Ankara 1998

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- AÇIK, T., “Medine-i Amasya Sâkinlerinden Kapıkulu Sipahileri”: 17. Yüzyılın İlk Yarısında Amasya’da Sosyo-Politik Hayata Bir Bakış, ***Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*** Volume 10/3 Winter 2015, p. 1-46, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7763>, ANKARA-TURKEY

ZION MULE CORPS IN THE GALLIPOLI WAR*

*A.Murat AĞDEMİR***

STRUCTURED ABSTRACT

The Zion Mule Corps(ZMC) was a unit of Jewish mule-drivers who acted as ammunition carriers in the Gallipoli War. The ZMC was formed in 1915 as the Zionists around the world saw the World War I as an opportunity to promote the idea of a Jewish homeland. The service of the ZMC, and especially the Jewish Legion which was formed after the ZMC was disbanded, established a precedent that Jews could fight to achieve the aims of Zionism. It showed that the Jews should not wait for Palestine to be offered by other nations; and showed that they would take their future in their own hands.

The ZMC in the British Army in the Gallipoli War was initiated by Zionist activists Vladimir Jabotinsky and Joseph Trumpeldor. Jabotinsky's influence on Israel's history and politics is substantial as indicated by his role as the ideological forebear of the Herut and Likud political parties. His ideas have been especially influential on the thinking and policies of the future prime ministers of Israel, Menachem Begin, Yitzhak Shamir, and Benjamin Netanyahu. Trumpeldor was a Zionist pioneer born in Russia, and then settled in Palestine in 1912. He was a volunteer for the Russian army, and became the first ever Jewish officer in the Russian army. Jabotinsky, together with Trumpeldor conceived the idea of raising a Jewish military unit to join the Allies in the liberation of Palestine. The ZMC was mainly made up of these Jews exiled by the Ottomans to Alexandria after the start of the war. When the Allies agreed to attack Gallipoli, the British determined that the ZMC should serve on that front. After training and encouragement from the local Jewish community the ZMC left on ships bound for Gallipoli in April 1915. After serving in the British supply units, the ZMC received orders to disband and evacuate in December 1915, and then it left Gallipoli together with the British evacuation in January 1916. Probably the ZMC was the first purely Jewish fighting unit that went into action since Jerusalem fell to the Roman armies in 70 AD.

Even though they did not participate in active fighting, the service of this unit was remarkable and significant on some levels. An important and practical result of the establishment of the ZMC was that members of it gained valuable organizational and military experience. The ZMC was an important step to the creation of organized, trained,

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

**Dr., Uluslararası Güvenlik ve Terörizm, Millî Savunma Bakanlığı, El-mek: amagdemi@mynet.com

Jewish defense units. After the evacuation from Gallipoli and the dispersal of the ZMC in 1916, Jabotinsky made renewed efforts and worked hard in London to establish a fullyfledged Jewish legion to fight with the British army. The service of the ZMC in the Gallipoli campaign benefited Jabotinsky's subsequent efforts to establish the Jewish Legion of the World War I.

The Jewish Legion was the name of the battalions of Jewish volunteers which fought in British Army in Palestine. Composed of Jews from many countries, later Israeli statesmen such as David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi enlisted in, as did Jabotinsky and Trumpeldor. The 38th Battalion was recruited in England mainly from Russian immigrants, and was sent to Egypt and then Palestine in February 1918. The 39th Battalion enlisted some 2,000 men in the United States under the leadership of David Ben-Gurion and Yizhak Ben-Zvi. It arrived in Egypt in August 1918 and was sent to Palestine. Though both of them had opposed to the formation of the ZMC, after hearing of the success of the ZMC, they supported the formation of the Jewish Legion for the Palestine Campaign. They were not allied with Jabotinsky politically; however, they believed that fighting in Palestine as part of the Jewish Legion was important. They began to think that the Jewish Legion was one of the most important factors in the realization of the aims of political zionism. The 40th Battalion was recruited from Palestinian Jews in British-controlled southern Palestine in July 1918. All these units participated in Edmund Allenby's campaigns in Palestine and Syria in 1918. At the end of the war, the 38th and 39th Battalions were disbanded, and the 40th Battalion remained in active service as part of the British forces in Palestine until after the riots of May 1921. Jabotinsky was enlisted in the 38th Battallion as a private, then was later promoted to lieutenant and distinguished himself in battle as commander of the first company to cross the Jordan in pursuit of the Ottoman Army.

In fact, the ZMC, and especially the Jewish Legion indeed became identified with Jabotinsky. It made him famous, led to his first exile from Palestine and, was one of the factors that set him and his followers apart from the rest of the zionist movement. As an historic force, Jabotinsky is considered to be the founding father of the Zionist Right (Herut and Likud line in Israeli politics). Jabotinsky announced his opposition to the 1922 Churchill White Paper which limited the establishment of the Jewish settlement to the territory west of the Jordan River and excluded east of the river. His position on this issue led him to resign from the WZO after Ben-Gurion and other leaders accepted the British position. Jabotinsky later established an alternative zionist organization, which is to be called revisionists. Revisionist Zionism was born as a reaction to mainstream zionism of Ben-Gurion and Chaim Weizmann especially during mandate era. Since the establishment of Revisionist Union in April 1925 by Jabotinsky, revisionists were in critique of inactivity and incompetence of official zionist leadership. The revisionist movement triggered the activist nature of Jewish people which had been forgotten for centuries. Indeed, they were the man of deed which believed the salvation by revolt and uprising. The revisionist movement transformed the idea of diplomatic, passive Jews into the fighting family. It was a historic action for them.

They aimed to form a Jewish identity which would react to practical necessities of nation. The activist, disciplined and believer nature of revisionist fighters appeared to stand behind the Jewish masses.

Most probably, without the creation of the ZMC, the Jewish Legion and the Jewish Brigade of World War II, from which so many of Israel's trained military leadership emerged to lead battles in the Arab-Israeli War in 1948, might never have been formed. At the same time, the vision of Jabotinsky and Trumpeldor has been directly responsible for the creation of the Israel Defense Forces. Despite the fact that the number of recruits did not establish a massive Jewish force, and despite the limited role of both the ZMC and the Legion in the battles of the World War I, they may be commemorated as being the foundation of Jewish national aspirations. In Israel, both were the basis of the pre-state defence force Haganah, and the Israel Defence Forces. They were the first Jewish military formation in the modern era, and thus the cornerstone for the birth and the history of Israel.

Key Words: Israel, Mule Corps, the Gallipoli, Jabotinsky, Trumpeldor.

ÇANAKKALE SAVAŞI'NDA YAHUDİ KATIR BİRLİĞİ

ÖZET

2015 yılı, 1'inci Dünya Savaşı'nın önemli cephelerinden biri olan Çanakkale Savaşı'nın 100'üncü yıldönümüdür. 1'inci Dünya Savaşı diğer toplumlar gibi Yahudi toplumunu da etkilemiştir. Savaş esnasında, Yahudiler, bulundukları ülkelerin ordularında hizmet etmenin yanı sıra, özellikle siyonist çevreler Filistin'i bir Yahudi vatani durumuna getirmek için önemli bir çaba içinde olmuşlardır. Filistin'e göç faaliyeti ve yeni yerleşimlerin kurulması faaliyetlerine ilave olarak, söz konusu hedefe ulaşabilmek için Yahudilerin asker olarak kullanılması da gündeme gelmiştir. Bu kapsamda, ünlü siyonistler, Vladimir Jabotinsky ve Joseph Trumpeldor'un çabalarıyla Çanakkale Savaşı'nda İngiliz birlikleri içinde görev yapan Yahudi Katır Birliği kurulmuştur. Bu birlik Osmanlı İmparatorluğu tarafından Filistin'den sınır dışı edilen Yahudilerden kurulmuş, komutanlığını İngiliz Albay John Henry Patterson, yardımcılığını Trumpeldor yapmıştır. Böyle bir Yahudi askerî birliğinin kurulması Yahudilik tarihinde daha önce rastlanmamış bir olay olmuş; Yahudiler, tarihte ilk defa siyonist amaçlarını gerçekleştirmek maksadıyla eylemlerini pratiğe dökmüşlerdir. Yahudilerin İngiliz Ordusu içerisinde olarak yalnızca İngiliz çıkarları için değil, Yahudileri "Vaadedilmiş Topraklara" geri getirmek için de savaşıyor olmaları Yahudilerin tarihinde bir ilkin yaşanmasına yol açmıştır. Bu durum, Yahudilerin siyonizmin gerçekleştirilmesi için savaşabileceklerini; dolayısıyla, Filistin'in başka devletler tarafından kendilerine verilmesini beklemek yerine, geleceklerini kendi elleriyle inşa edebileceklerini göstermiştir. Bu çerçevede, bu çalışma, Çanakkale Savaşı'na katılan ve (Romalıları başkaldıran devrimci Yahudi lider Bar Kochba'dan 2000 yıl sonra)

kurulan ilk düzenli Yahudi askerî birliği olan Yahudi Katır Birliğini ve faaliyetlerini açıklama amacı gütmektedir.

Anahtar Kelimeler: İsrail, Katır Birliği, Çanakkale, Jabotinsky, Trumpeldor.

Introduction

The World War I had a profound effect on humanity which still resounds in the current state system and the structure of International Organisations. 2015 marks the centenary of the outbreak of the Gallipoli War as one of the fronts of the World War I. During the war, the Allies faced numerous problems on the Western Front and began to look for alternative military strategies to win. A campaign in Gallipoli seemed like a viable option, and a discussion of action in the Dardanelles began in the fall of 1914. The Allies believed that attacking İstanbul would throw Ottoman Empire out of the war, thwart Germany's intentions for the Middle East, and provide new ports for Allied shipping (Hickey, 1995, p.40).

As for other peoples, the World War I had a profound impact on world Jewry. This was due to the existence of a large concentration of Jews within one of the principal arenas of the war, on the eastern front. The war between Russia and the Central Powers was fought on territories that were home to many of the world Jewry. Many of these Jewish communities, especially on the eastern front, were displaced. Moreover, the enlistment of Jews to the armies of the belligerent nations, and the success of Jewish leaders in influencing the political policies of the major powers were the main areas which affected the lives of Jews during the war. Jew fought against Jew across the different fighting fronts, and the Balfour Declaration of 1917 (L. Rubinstein, Sherbok, Edelheit, D. Rubinstein, 2002, pp.317-320) which declared the British support for a Jewish homeland in Palestine, emerged in the midst of this great conflict.

Besides many Jews serving in their country of birth during the war, the Zionists tried to save Palestine as a national home for the Jews. In addition to immigration and settlement activities, a unified Jewish military group committed to championing Zionist goals grew out of the chaos of the World War I. With the choice of the Ottoman Empire to join the Central Powers, it appeared to the young Zionist Vladimir Jabotinsky that after two thousand years, the time had come for the Jews to fight again (King, 2014). Jabotinsky was the prominent figure and he first conceived the idea of the Jewish Legion,¹ as the nucleus of a Jewish army. The World War I created the perfect setting for his idea to come to fruition. The world was at war and each country needed more manpower to overcome the enemy. At the beginning of the war, the British government opposed the participation of such a group of Jewish force in the campaigns in Palestine. Despite this opposition, in 1917, after the efforts of Jabotinsky and one other famous Zionist, Joseph Trumpeldor, and with the support of prominent Zionist figures in England, the formation of the Jewish Legion was officially announced. However, it was initially formed as the Zion Mule Corps (ZMC). The ZMC participated in the Gallipoli campaign of the Allies and was disbanded in 1916.

Members of the Zionist movement around the world saw the formation of Jewish military units as an opportunity to promote the idea of a Jewish national homeland in Palestine. The significance of the ZMC lies not only in its service, but also in its formation. It was the first time in history when Jews collaborated in a practical way that served the aims of Zionism. The notion that

¹ The Jewish Legion was the name of the five battalions of Jewish volunteers. These were the British Army's 38th through 42nd Battalions of the Royal Fusiliers which were created in 1917. Composed of Jews from many countries, later Israeli statesmen such as David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi enlisted in, as did Jabotinsky and Trumpeldor. See Rubinstein et al., *The Jews in the Modern World: A History Since 1750*, p.318.

formerly displaced Jews were fighting with a unique identity as Jewish soldiers was important. The formation of a unit of Jews for service in the British Army was an event without precedent in history, owing to the fact that it fought for the restoration of the Jewish people to the “Promised Land.” In this context, while 2015 marks the centenary of the Gallipoli War, the Jewish efforts and contribution in this war marks an important milestone in Jewish history. Bearing this fact in mind, this paper takes a close look at the first Jewish-identified military formation since the days of Bar Kochba² (revolutionary leader of the revolt against Hadrian) almost 2000 years ago.

The Zion Mule Corps

The ZMC in the British Army in the Gallipoli War was initiated by Zionist activists Vladimir Jabotinsky and Joseph Trumpeldor. They realized that active Jewish support of the Allies during the World War I was important to gain national standing when the war ended (Keren, Keren, 2007, p.70). Jabotinsky was born in Odessa, Russia, and he was the founder of the World Union of Zionist Revisionists in 1925, which later branched off into the New Zionist Organization. His influence on Israel’s history and politics is substantial as indicated by his role as the ideological forebear of the Herut and Likud political parties. His ideas have been especially influential on the thinking and policies of the future prime ministers of Israel, Menachem Begin, Yitzhak Shamir, and Benjamin Netanyahu (Peleg, 2005, pp.127-129). He had been interested in the Zionist cause with the growth of pogroms in Russia. During the World War I, he promoted the idea of a Jewish Legion as a component of the British army that would liberate Palestine from the Ottoman Empire. Odessa was then was rife with violent antisemitic activities. He began to consider to what extent the Zionist movement could provide a long term answer to the Jewish Question and pointed the need to encourage Jews to take up attitudes of self defense in answer to attacks. He helped to initiate a Jewish self-defense group in Odessa of a type that soon spread throughout Russia, particularly in the wake of the Kishinev pogrom later in 1903 (Simon, 2009, p.24). When he witnessed the shattering aftermath of the Kishinev pogrom, he realized that a Jew would never be more than a despised stepson in Russia:

“When rumors reached him of impending excesses in Dubossary, a small town near Odessa, he helped to organize one of the first Jewish self-defense groups Russia. The dreaded massacre did not take place, but Jabotinsky had taken his first step as an active participant in Jewish life. It was then that he first began to frequent the Besyeda Club. Zionism was beginning to claim his serious interest; and the Jewish people and its heritage became his main concern.” (Gilner, 199, p.16)

At the beginning of the World War I, there were conflicting views in the Jewish world, and particularly the Zionist movement, as to how Jews could and should be involved in the war. Majority of the world Jewry were either pro-German or were socialists. They opposed to both the Allies and the Central Powers. In Britain and France, the native Jews identified themselves with their country of birth. Moreover, at that time, the mortal enemy of the Jews was Russia and most of the Jews were reluctant to fight. In fact, when the Germans defeated Russia at Tannenberg, “the Jews hailed them as their saviors.” (Johnson, 1988, p.423). Thus, the immigrant group from Russia saw Britain and France strictly as the Tsar’s allies, and opposed the war from its onset (Brenner, 1984, p.34). In short, the World War I was a dilemma for the Jews:

“Palestine was then ruled by the Ottoman Turks, who supported Germany. Should zionists then make common cause with them in the hope that they would be sympathetic towards zionist aspirations in

² The Romans conquered Jerusalem 70 AD. The Jews revolted against Romans under the leadership of Simon Bar Kochba in 132, and this revolt lasted for 3 years. During the revolt, Jerusalem was destroyed and large numbers of Jews were killed or enslaved. Jewish sovereignty over the area was terminated, and many Jews were dispersed throughout the world. Bar Kochba is credited with organizing a nearly total popular revolt against the Romans. See Bernard Reich and David H. Goldberg, *Historical Dictionary of Israel* (Lanham, 2008), p.64.

Palestine, or should they rather throw their weight behind the Allies in the hope of a favorable outcome that would end Ottoman rule in Palestine? A further factor was that there were many Jews fighting in the German and Austrian armies, and the prospect of Jew fighting Jew was distasteful to many.” (Simon, 2009, p.24)

The World Zionist Organization (WZO) was officially neutral;³ however, of the central figures, Weizmann and Nahum Sokolow were pro-Allies (Brenner, 1984, p.34). Initially Jabotinsky did not favor either side, and he left Russia as a journalist to represent the Moscow daily *Russkiya Vedomosti* in Western Europe (Simon, 2009, p.24) and from there he travelled to Middle East (Johnson, 1988, p.433). His views changed when Ottoman Empire allied with Germany. He believed that the dismemberment of the Ottoman Empire was imminent and that the Zionist movement should abandon its neutral stand between the warring nations in order to achieve its aims in Palestine at the end of the war (Mehlman, 2010, p.6). With the collapse of the Ottoman Empire, many states would be established (Demir, 2011, p.692) and Jabotinsky outlined the reasons why each country had to seek the destruction and partitioning of the Ottoman Empire. He stated in his book, “Turkey and the War” that “the claimants on Turkey’s future spoils are England, France, Russia, Germany, Italy, perhaps Austria, then also Greece and Bulgaria.” (Jabotinsky, 1917, p.66). This partitioning would provide an unparalleled opportunity for Jews, and Jabotinsky believed that Jews should take an active role in the military destruction of the Ottoman Empire. According to him, as in the case of these other nations, in order to further their own purposes, Jews should take the initiative to fight for Palestine. As he wrote in his book, “The Story of the Jewish Legion:”

“My barrack-room neighbors had gone on parade, but I stayed behind, as my leave was still on, to admire and fondle no less a treasure than the advance copy of my own book, *Turkey and the War*, just then delivered by the mail-corporal. That was the book where I proved to the hilt that Turkey must be divided, and why, and who should get each part of the spoils.” (Jabotinsky, 1945, p.85)

Jabotinsky was a firm believer in the value of military force, and tried to lead a campaign for the creation of a Jewish Legion to fight alongside with British troops to liberate Palestine (Endelmann, 2002, p.191). He tried to convince the WZO to back the idea; however, the results were exactly the opposite of what he had hoped. WZO officials feared that the Ottomans would retaliate on the Zionist community in Palestine (Brenner, 1984, p.34). Jabotinsky found another committed Zionist, a Russian Jew, Joseph Trumpeldor as his companion in his efforts. Trumpeldor was a Zionist pioneer born in Russia, and then settled in Palestine in 1912. (Reich, Goldberg, 2008, p.500). He was a volunteer for the Russian army, and during the Russo-Japanese War, he lost his left arm. He was awarded the St George Order, the highest Russian military award for bravery, and became the first ever Jewish officer in the Russian army (Sugarman, 2014). Jabotinsky had heard of Trumpeldor’s military successes, and together with Trumpeldor, he conceived the idea of raising a Jewish legion to join the Allies in the liberation of Palestine (Simon, 2009, p.24).

In Alexandria, Egypt, the British had established two Jewish refugee camps that housed around 1,200 Jews (Gilner, 1969, p.35), and the ZMC was mainly made up of these Jews exiled by the Ottomans to Alexandria after the start of the war (Keren, Keren, 2007, p.70). Jabotinsky met

³ The position of the Zionist movement before and at the beginning of the World War I was one of neutrality. Many of the Zionists thought that if they had been on the side of Allies, the Jews in Palestine would have been in a potentially dangerous situation. However, when the war prolonged, they realized that Jews are in a position to be courted by both the Allies and the Entente. They even expected some kind of declaration of support from Germany. This country was seen by the Zionist movement as its potential supporter, and Jews saw this country as the liberators of the Jews, especially after Germany defeated Russia. This situation changed when Germany failed to declare its official support, and Britain issued the Balfour Declaration. From then on, the Zionists tried to secure the British support for their cause and worked hard for Palestine to stay under British control. See Rubinstein et al., *The Jews in the Modern World: A History Since 1750*, p.317.

with Trumpeldor in Alexandria, and they together raised the idea of the formation of a Jewish unit that would participate in the British military effort to conquer Palestine from the Ottoman Empire. They approached the Jewish committee overseeing the refugees, and received their support on 3 March 1915 (Katz, 1996, p.157). Next, both men prepared a resolution which stated, "to form a Jewish legion and to propose to England to make use of it in Palestine." (Jabotinsky, 1945, p.40). A refugee reported that "as soon as Jabotinsky arrived, everything changed as if by magic, and the variegated community became a unified entity." (Katz, 1996, p.151). The legion's main aim would be to serve in British forces to liberate the "land of Israel" as stated in the oath of the Jewish Legion:

"I volunteer to serve with the national Jewish Legion, fighting alongside British forces to liberate our land, the land of Israel, swearing this blood oath to work truthfully and faithfully in the Jewish Legion to defend with honesty and integrity the honor of the land, the honor of The Legion and the honor of Britain." (Hauser, 1997, p.54)

Though the resolution had many supporters, some Jews opposed the efforts to form a Jewish fighting unit. For example, David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi opposed because they believed that the Ottomans would take revenge on the Jews remaining in Palestine (Katz, 1996, p.162). In spite of this, a delegation traveled to Cairo to meet with the Adviser to the Egyptian Ministry of the Interior, Ronald Graham. He supported their idea to form a Jewish military unit; however, did not have the authority to make such a decision. On 22 March 1915, Jabotinsky and Trumpeldor submitted the resolution to the commander of British forces in Egypt, General Maxwell, and asked him "to form a Jewish Legion and propose to England its utilisation in Palestine." The commander told his visitors that

"I have heard nothing of an offensive in Palestine, and I doubt whether such an offensive will be launched at all. I am prohibited by regulations from admitting foreign soldiers in the British Army. I can make only one suggestion-that your young men form themselves into a detachment for mule transport, to be made use of on some other sector of the Turkish front. I cannot do more than that." (Jabotinsky, 1945, p.41).

Jabotinsky felt that this was an insult to the Jews and refused the offer. This response deeply disappointed him, because he hoped for a true Jewish fighting unit. However, Trumpeldor believed that a mule transport detachment would be an important first step for achieving greater goals. He saw little difference between trenches and transport, and agreed to the offer. Jabotinsky lacked a military background and did not understand strategy as well as Trumpeldor. Trumpeldor stated that "to get the Turk out of Palestine we've got to smash the Turk. Which side you begin the smashing, north or south, is just technique. Any front leads to Zion." (Ibid, p.42). However, Jabotinsky was dismayed that their efforts resulted in a mere transport unit and it would serve on the Gallipoli front far from Palestine. And as a result, he did not join the unit. Soon enough, he realized that he had made a mistake over the issue of the ZMC. He accepted that the ZMC opened the doors of important government offices for him and eased the connections he wanted to make:

"It was that donkey battalion from Alexandria, ridiculed by all wits in Israel, which opened before me the doors of the government offices in Whitehall. The Minister of Foreign Affairs in St Petersburg wrote about it to Count Benkendorf, the Russian Ambassador in London; the Russian Embassy forwarded reports on it to the British Foreign Office; the chief Counsellor of the Embassy, the late Constantine Nabokov who afterward succeeded the Ambassador, arranged for my meetings with British Ministers." (Ibid, p.74).

The ZMC was commanded by Lieutenant Colonel John Henry Patterson, with Trumpeldor his deputy (Schechtman, 2007, p.303). Both Patterson and Trumpeldor knew that they were part of a momentous event. For Patterson, the ZMC was imbued with Biblical and prophetic overtones, whereas for Trumpeldor, the ZMC was a historic opportunity of Jewish endeavor:

Turkish Studies

“In a solemn ceremony on April 1, 1915, 500 volunteers were sworn in by the Grand Rabbi of Alexandria, Raphael Della Pergola, in the presence of many dignitaries and a mighty crowd which did not hide its enthusiasm. Lt. Col. Patterson assumed command; Joseph Trumpeldor, Captain became second in command...The commands were given in Hebrew as well as in English. The uniform was British, but the badge was the Star of David.” (Gilner, 1969, p.41),

Of his appointment as the commander of the ZMC, Patterson wrote, “It certainly was curious that the General’s choice should have fallen upon me, for, of course, he knew nothing of my knowledge of Jewish history or of my sympathy for the Jewish race.” (Patterson, 1916, p.33). His account of the ZMC is full of with Biblical citations, therefore it might be assumed that his Christianity played a role in his great interest in the Jewish history and the Jews. However, he also references the Bar Kochba, so his knowledge extended beyond the Bible. He wrote, “I am not an alien in sympathy and admiration for the people who have given the world some of its greatest men, not to mention The Man who has so profoundly changed the world’s outlook.” (Ibid, p.vi). Patterson, years later, reflected on his being chosen to command the ZMC:

“It was strange, therefore that I, so imbued with the Jewish traditions should have arrived in Egypt at the psychological moment when General Sir John Maxwell, the C-in-C in Egypt, was looking for a suitable officer to recruit a Jewish unit. A Jewish unit had been unknown for 2,000 years, since the day of the Maccabees, those heroic sons of Israel who fought so valiantly, and for a time so successfully, to wrest Jerusalem from the Roman Legions...It is curious that General Maxwell should have chosen me (to command a Jewish unit), because he knew nothing of my knowledge of Jewish history and my sympathy for the Jewish race. When as a boy I eagerly devoured the records of the glorious deeds of the Jewish military captains, such as Joshua, Joab, Gideon, Judas Maccabee, I never dreamed that I in a small way would become a captain of a host of the Children of Israel.” (Brian, 2008, pp.86-87).

When the Allies agreed to attack Gallipoli, the British determined that the ZMC should serve on that front. After three weeks of training and encouragement from the local Jewish community the ZMC left on ships bound for Gallipoli in April 1915. After serving in the British supply units, the ZMC received orders to disband and evacuate in December 1915, and then it left Gallipoli together with the British evacuation in January 1916.⁴ Probably the ZMC was the first purely Jewish fighting unit that went into action since Jerusalem fell to the Roman armies in 70 AD. Its services were highly appreciated by General Ian Hamilton, commander of the Gallipoli Expeditionary Force. He wrote to Jabotinsky about them, and pointed the usefulness of the unit: “the men have done extremely well, working their mules calmly under heavy shell and rifle fire, and thus showing a more difficult type of bravery than the men in the front line who had the excitement of combat to keep them going.” (Schechtman, 2007, p.303). After the Gallipoli campaign ended, the ZMC returned to Alexandria and was demobilized, but 120 reenlisted in late 1916 and were brought to Britain, where they were assigned to another British military unit (Brenner, 1984, p.36). Overall, of the 650 men who enlisted, 562 were sent to Gallipoli. Of that number, 15 were killed, over 60 were wounded (including Trumpeldor), and three were awarded the Distinguished Conduct Medal.⁵ Though the campaign was not successful, many soldiers and units served with distinction, including the ZMC. Patterson wrote:

“Wherever they went it was gratifying to know that they performed their duties satisfactorily...they would invariably bring back a letter from the Transport Officer to say how well the men had worked, and how well they had behaved when under fire. I have dozens of such letters, which testify to their good work and how well they got on with their British comrades.” (Patterson, 1916, p.203).

⁴ Sugarman, “Modern Jewish History: The Zion Muleteers of Gallipoli (March 1915-May 1916),”

⁵ Sugarman, “Modern Jewish History: The Zion Muleteers of Gallipoli (March 1915-May 1916),”

Conclusions

The ZMC was a unit of Jewish mule-drivers who acted as ammunition carriers in the Gallipoli War. Even though they did not participate in active fighting, the service of this unit was remarkable and significant on some levels. The ZMC was formed in 1915 as the Zionists around the world saw the World War I as an opportunity to promote the idea of a Jewish homeland. The service of the ZMC, and especially the Jewish Legion which was formed after the ZMC was disbanded, established a precedent that Jews could fight to achieve the aims of Zionism. It showed that the Jews should not wait for Palestine to be offered by other nations; and showed that they would take their future in their own hands.

An important and practical result of the establishment of the ZMC was that members of it gained valuable organizational and military experience. The ZMC was an important step to the creation of organized, trained, Jewish defense units. After the evacuation from Gallipoli and the dispersal of the ZMC in 1916, Jabotinsky made renewed efforts and worked hard in London to establish a fullyfledged Jewish legion to fight with the British army. The service of the ZMC in the Gallipoli campaign benefited Jabotinsky's subsequent efforts to establish the Jewish Legion.

Proponents of Zionism believed that if their volunteers supported Britain in World War I, it would reflect favorably on their aspirations for a national home in Palestine. Jabotinsky's belief in the Zionist cause, and his conviction that the Jewish Legion would play an important role in the attainment of Zionist goals, fueled his persistence. He spent several years pushing his idea in spite of repeated rejection, and his efforts eventually paid off. Even though Jabotinsky's idea initially faced opposition from different quarters including Britain, after much efforts, and after the dissolution of the ZMC, the Jewish Legion was eventually established. The Jewish Legion was the name of the battalions of Jewish volunteers which fought in British Army in Palestine. Composed of Jews from many countries, later Israeli statesmen such as David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi enlisted in, as did Jabotinsky and Trumpeldor. The 38th Battalion was recruited in England mainly from Russian immigrants, and was sent to Egypt and then Palestine in February 1918. The 39th Battalion enlisted some 2,000 men in the United States under the leadership of David Ben-Gurion and Yitzhak Ben-Zvi. It arrived in Egypt in August 1918 and was sent to Palestine.⁶ At that time, both of them were in the United States, and they joined in the recruitment efforts for the Jewish Legion. In March 1918, Ben-Zvi mentioned to a friend about the recruitment that "we published an advertisement over the signatures of all the members of The Legion Committee, calling on our youth to join the Jewish Battalion." (Ben-Zvi, 1969, p.53). Though both of them had opposed to the formation of the ZMC, after hearing of the success of the Corps, they supported the formation of the Jewish Legion for the Palestine Campaign. They were not allied with Jabotinsky politically; however, they believed that fighting in Palestine as part of the Jewish Legion was important. They began to think that the Jewish Legion was one of the most important factors in the realization of the aims of political zionism (Schechtman, 2007, p.305). Both of them volunteered for service, and Ben-Zvi wrote of the Jewish Legion as "the most important matter affecting Zionism at this moment." (Ben-Zvi, 1969, p.56). The 40th Battalion was recruited from Palestinian Jews in British-controlled southern Palestine in July 1918. All these units participated in Edmund Allenby's campaigns in Palestine and Syria in 1918. At the end of the war, the 38th and 39th Battalions were disbanded, and the 40th Battalion remained in active service as part of the British forces in Palestine until after the riots of May 1921 (Horvitz, 1987, pp.21-23). Of the recruits, Jabotinsky wrote, "in our battalions we had both volunteers and conscripts. Even in England several hundred signed on before they were called." (Jabotinsky, 1945, p.144). Jabotinsky was enlisted in the 38th Battallion as a private, then was later promoted to lieutenant and distinguished

⁶ Sugarman, "Modern Jewish History: The Zion Muleteers of Gallipoli (March 1915-May 1916),"

himself in battle as commander of the first company to cross the Jordan in pursuit of the Ottoman Army (Mehlman, 2010, p.10). As the creator of the first organized Jewish fighting force in nearly 2000 years, Jabotinsky pointed this legion's main purpose:

“The main purpose of the creation of the Legion was not so much its participation in the war, though we naturally desired this, as its remaining as the garrison of Palestine after the war... We undoubtedly attached great value to the Jews themselves playing a part in the conquest of their homeland.” (Jabotinsky, 1945, p.144).

In fact, the ZMC, and especially the Jewish Legion indeed became identified with Jabotinsky. It made him famous, led to his first exile from Palestine and, was one of the factors that set him and his followers apart from the rest of the Zionist movement (Mehlman, 2010, p.10). As an historic force, Jabotinsky is considered to be the founding father of the Zionist Right (Herut and Likud line in Israeli politics). Jabotinsky announced his opposition to the 1922 Churchill White Paper which limited the establishment of the Jewish settlement to the territory west of the Jordan River and excluded east of the river. His position on this issue led him to resign from the WZO after Ben-Gurion and other leaders accepted the British position. Jabotinsky later established an alternative Zionist organization (Peleg, 2005, p.127), which is to be called revisionists. Revisionist Zionism was born as a reaction to mainstream Zionism of Ben-Gurion and Chaim Weizmann especially during mandate era. “Revisionism was at first a simple programme of action rejecting the policies of the contemporary Zionist leadership, which was dominated in the 1920s by the towering figure of Chaim Weizmann.” (Zouplina, 2008, p.125). Since the establishment of Revisionist Union in April 1925 by Jabotinsky, revisionists were in critique of inactivity and incompetence of official Zionist leadership.

The history of this movement was a heroic, determined and long victory march impelled by great ideas. The revisionist movement triggered the activist nature of Jewish people which had been forgotten for centuries. Indeed, they were the man of deed which believed the salvation by revolt and uprising. The revisionist movement transformed the idea of diplomatic, passive Jews into the fighting family. It was a historic action for them. They aimed to form a Jewish identity which would react to practical necessities of nation. The activist, disciplined and believer nature of revisionist fighters appeared to stand behind the Jewish masses. Revisionist movement represented the idea of greatness and heroism of Jews in world history. As Menachem Begin stated that “it was the will of historical hero or nation which turned the wheel of history.” (Sofer, 1998, p.244). Surely, the legacy of Jabotinsky remained a perennial stream in Israel's history and main source of Israeli right:

“Amidst such events, most figures of the distant Jewish past would rate at best as sentimental footnote. Jabotinsky is an exception. Like Theodor Herzl before him, he was a man not merely of his own time but for all time. He defined Jewish statehood at a period when the very term ‘Jewish State’ was considered a provocation. He established a doctrine of Jewish self-defense when the idea of a Jew defending himself was still regarded as ludicrous or dangerous. He was the ‘old’ Jew—a throwback to the Maccabees and Bar Kochba—who heralded the coming of the ‘new’ Jew, fiercely proud of his ancient culture, free of the dark fears and inferiorities of the ghetto, fully capable of meeting the non-Jew on equal terms.”⁷

Most probably, without the creation of the ZMC, the Jewish Legion and the Jewish Brigade⁸ of World War II, from which so many of Israel's trained military leadership emerged to

⁷ Mehlman, *Jabotinsky... The Man and the Vision*, p.i.

⁸ This unit was established formally by a decision of the British government in September 1944 to join in the Allied fight against the Axis in World War II. Its origins go back to 1939, when some Palestinian Jews registered as volunteers for military service against the Axis. During the war, the members of the unit served in various capacities in the fight against

lead battles in the Arab-Israeli War in 1948, might never have been formed. At the same time, the vision of Jabotinsky and Trumpeldor has been directly responsible for the creation of the Israel Defense Forces: "The experience of the Jewish Muleteers in Gallipoli was the stormy epilogue of an era of vacillation, timidity and fear, and the prelude to a new age of action, of which the Jewish Legion was only the beginning."⁹

Despite the fact that the number of recruits did not establish a massive Jewish force, and despite the limited role of both the ZMC and the Legion in the battles of the World War I, they may be commemorated as being the foundation of Jewish national aspirations. In Israel, both were the basis of the pre-state defence force Haganah, and the Israel Defence Forces, whereas in the United States, it was a foundation for Jewish national pride within a non-Jewish state: "American Jews received a glorious sense of their own power and of their participation in the renaissance of Jewish power in the land of their ancestors."¹⁰ They were the first Jewish military formation in the modern era, and thus the cornerstone for the birth and the history of Israel. As one of the recruits of the Jewish Legion stated:

"The Jewish Legion was a living symbol of the will and fervent aspiration of the Jewsto national revival. The very idea of establishment of a Jewish Legion to redeemPalestine was in the nature of a revolution in the life of the Jewish people dispersedas it was among the nations of the world, a nation not yet recognized by the world as such, a nation many of whose sons refused to consider it a nation. The recruitmentand actual existence of such a Jewish Legion was decisive proof of the existence of a Jewish People, since it entailed, in a measure, the normalization of the people."¹¹

REFERENCES

- BEN-ZVI, Yitzhak (1969). *The Hebrew Battalions*, Jerusalem, Yad Izhak Ben-Zvi.
- BRENNER, Lenni (1984). *The Iron Wall Zionist Revisionism from Jabotinsky to Shamir*, London, AAARGH Publisher.
- BRIAN, Denis (2008). *The Seven Lives of Colonel Patterson*, New York, Syracuse University Press.
- DEMIR, Serif (2011). "Dünden Bugüne Türkiye'nin Suriye ve Ortadoğu Politikası," *TURKISH STUDIES-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, 6(3) (Summer 2011), www.turkishstudies.net, Doi Number: 10.7827/TurkishStudies.2275, p.691-713.
- ENDELMAN, Todd M. (2002). *The Jews of Britain 1656 to 2000*, Berkeley, University of California Press.
- GILNER, Elias (1969). *War and Hope A History of the Jewish Legion*, New York, Herzl Press.
- HAUSER, Tzvi (1997). "The Spirit of the IDF," *Azure*, (Spring 1997), p.47-72.
- HERTZBERG, Arthur (1989). *The Jews in America*, New York, Simon and Schuster.
- HICKEY, Michael (1995). *Gallipoli*, London, John Murray.
- HORVITZ, Eleanor F. (1987). "Philip Paige and the Jewish Legion," *Rhode Island Jewish Historical Notes*, 10(1) (November 1987), p.17-25.

the Axis, primarily in operations in the Middle East. See Reich and Goldberg, *Historical Dictionary of Israel*, pp.259-260.

⁹ Gilner, *War and Hope A History of the Jewish Legion*, p.75.

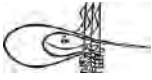
¹⁰ Arthur Hertzberg, *The Jews in America* (New York, 1989), p.232.

¹¹ Keren and Keren, "The Jewish Legions in the First World War As A Locus of Identity Formation," pp.81-82.

- JABOTINSKY, Vladimir (1917). *Turkey and the War*, London, T.F. Unwin, Ltd.
- JABOTINSKY, Vladimir (1945). *The Story of the Jewish Legion*, New York, Bernard Ackerman.
- JOHNSON, Paul (1988). *A History of the Jews*, New York, HarperPerennial.
- KATZ, Shmuel (1996). *Lone Wolf A Biography of Vladimir (Ze'ev) Jabotinsky*, New York, Barricade Books.
- KEREN, Shlomit and Michael Keren (2007). "The Jewish Legions in the First World War As A Locus of Identity Formation," *Journal of Modern Jewish Studies*, 6(1) (March 2007), p.69-83.
- KING, Ruth (2014). "The Formation of the Jewish Legion and Its Unforeseen Consequences: Yale Kramer, M.D. and Rita Kramer," *Mideast Outpost*, <http://www.mideastoutpost.com/archives/the-formation-of-the-jewish-legion-and-its-unforeseen-consequences-yale-kramer-m-d-and-rita-kramer.html>.
- MEHLMAN, William (2010). *Jabotinsky... The Man and the Vision*, Jerusalem, A Publication of Americans For A Safe Israel.
- PATTERSON, John H. (1916). *With the Zionists in Gallipoli*, London, Hutchinson.
- PELEG, Ilan (2005). "The Zionist Right and Constructivist Realism Ideological Persistence and Tactical Readjustment," *Israel Studies*, 10(3) (Fall 2005), p.127-153.
- REICH, Bernard and David H. GOLDBERG (2008). *Historical Dictionary of Israel*, Lanham, Scarecrow Press.
- RUBINSTEIN, Hilary L., Dan COHN-SHERBOK, Abraham J. EDELHEIT and William D. RUBINSTEIN (2002). *The Jews in the Modern World: A History Since 1750*, London, Arnold Publication.
- SCHECHTMAN, Joseph B. (2007). "Jewish Legion," in Michael Berenbaum and Fred Skolnik (eds), *Encyclopaedia Judaica* (Jerusalem, 2007), p.303-306.
- SIMON, John (2009). "Vladimir Ze'ev Jabotinsky-Fighter, Visionary, Zionist," *Jewish Affairs*, (Chanukah 2009), p.23-28.
- SOFER, Sasson (1998). *Zionism and the Foundations of Israeli Diplomacy*, Cambridge, Cambridge University Press.
- SUGARMAN, Martin (2014). "Modern Jewish History: The Zion Muleteers of Gallipoli (March 1915-May 1916)," *Jewish Virtual Library*, <http://www.jewishvirtuallibrary.org/jsource/History/gallipoli.html>.
- ZOUPUNA, Jan (2008). "Revisionist Zionism: Image, Reality and the Quest for Historical Narrative," *Middle Eastern Studies*, 44(1) (2008), p.3-27.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

AĞDEMİR, T., Zion Mule Corps In The Gallipoli War, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 47-58, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7791>, ANKARA-TURKEY

HİTİT METİNLERİNDE GEÇEN HURRİ TANRI ÇİFTLERİ: “NABARBI-ŞUĞALA” “URŞUI-İŞKALLI”*

*Nursel ASLANTÜRK***

ÖZET

MÖ. II. bin yıllarında Anadolu’da büyük bir uygarlık kurmuş olan Hititler Politeist (çok tanrılı) bir inanç sistemine sahiptiler. Hitit resmi dini ve pantheonunda kendilerine özgü Hint-Avrupalı tanrılar; Hatti kökenli tanrılar, Luvi ve Pala tanrıları, Hurri tanrıları, Hurriler aracılığıyla Mezopotamya’dan Sumer ve Babil tanrıları ve de Hurriler’le birlikte bulunan Indo-Ari kökenli etnik zümrenin tanrıları yer almaktadır. Hitit çivi yazılı metinlerden Hurri tanrılarının Hitit resmi pantheonunda çok önemli bir yere sahip oldukları ve buna göre kutsandıkları öğrenilmektedir. Hitit resmi pantheonunda Hurri tanrı çiftlerinin sayısı oldukça fazladır. Tanrı NIN.URTA’nın zevcesi olan Tanrıça Nabarbi’nin adı ilk kez Orta Hitit dönemine tarihlendirilen Hitit çivi yazılı metinlerde geçmektedir. Tanrıça Nabarbi Yazılıkaya Açık hava Tapınağı’nda 51 numaralı kabartmada tasvir edilmiştir ve Şattiya Antlaşması’nda antlaşmaya tanıklık eden tanrılar listelerinde hem Hitit tanrıları hem de Hurri tanrıları arasında yer almıştır. Tanrıça Nabarbi ile bağlantılı olarak çok sık geçen Şuğala ise Hurri kökenlidir. Metinlerin çoğunda Şuğala ve Tanrıça Nabarbi birlikte kutsanılmıştır. Ancak birkaç metinde ise bu tanrı çiftinin ayrı ayrı kutsanıldığı da görülmektedir. Hurri kökenli olan Urşui ve İşkali tanrı çifti Hitit kült metinlerinde bazen tanrı determinatifi olmadan geçmektedir. Tanrı çiftinin adı Tanrıça Hepat’ın kaluti-listelerinde çok sık geçmektedir. Bu metinlerde adları Nabarbi ve Şuğala’dan sonra; Şalaş ve Bitinhi’den ise önce geçmektedir. Aleppo’nun Teşup ve Hepat’ının Kültü listesinde ise bu tanrı grubunun adları Bentikalli’den önce; Haşuntarhi’den sonra geçmektedir. KUB 45.48 (Bo 2951)+ KUB 45.71 (Bo 3882)’de ise adları Adamma ve Kubaba’dan sonra geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Çivi yazılı Tabletler, Hititler, Hurriler, Pantheon, Nabarbi (Nabarbi), Şuğala (Suwala/Suvala), Urşui (Ursui), İşkali (Iskali)

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Dr. 100.Yıl Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, El-mek: n.aslanturk3@gmail.com; Bu makalenin verileri doktora tezinden üretilmiştir.

HURRIAN GOD PAIRS MENTIONED IN HITTITE TEXTS: “NABARBI- ŠUḪALA” “URŠUI-IŠKALLI”

STRUCTURED ABSTRACT

Hittites, who established a great civilization in Anatolia around 2000 BC, had a polytheistic belief system. Unique Indo- European gods within Hittite religion and pantheon; gods of Hattian, Luwian and Palaian gods, Hurrian gods, Sumerian and Babylonian gods from Mesopotamia through Hurrians and gods of the ethnic clan of Indo-Aryan origin who were found with Hurrians appear among those. It is learnt from Hittite cuneiform texts that Hurrian gods had an important position among pantheon of gods and were sanctified accordingly. There are a large number of Hurrian God-pairs in the Hittite pantheon. Goddess Nabarbi, God Ninurta's wife, is first mentioned in the Hittite cuneiform texts dated in the Middle Hittite period. KBo 40.123(1577/c)+KBo 23.6(706/b)+KUB 32.33 (719/b)+KBo 20.129 (728/b+786/b+788/b+816/b+826/b+1704/c+1723/c+1725/c)+KBo 27.100 (759/b+1799/c)+KUB 32.29(818/b)+ KBo 33.47(1439/c)+ABoT 1.39(AnAr 9160)+FHG 20(MAH 16882)+FHG 23(MAH 16885) (CTH 777) (Middle Hittite) obv.I 1-2 plays an important role in itkalzi ritual. In addition to this, it is learnt from the text in question that the water of Goddess Ishtar and Goddess Nabarbi is also very important. Goddess Nabarbi, who has been mentioned KBo 5.2 (Bo 2005) (CTH 471) (Middle Hittite) rev.III 13-16 IŠTAR, Gulšaš ve MAḪ in the Ammiḫatna ritual performed to cure bodily diseases, is followed by Šuḫala, Ea, Ekaldū and Šalaš Bitenḫi, respectively. In the cult lists of Tešup and Ḫepat KUB 27.13 (Bo 459) (CTH 698) (New Hittite), Goddess Nabarbi, who has been sanctified by a slight slice of bread, is followed by Šuḫala. Its name is frequently mentioned in kaluti-lists of Ḫepat. In these texts, its name is usually put before God Šuḫala and after Goddess Kulitta. Goddess Nabarbi has been depicted in the relief No. 51 and has appeared among both Hittite and Hurrian Gods in the lists of Gods who witnessed the agreement of Šattiya. Hurrian Goddess Šuḫala is frequently mentioned in connection to Goddess Nabarbi in Hittite cuneiform texts KBo 40.91 (1555 / c) + KBo 34.16 (507/b) + KBo 15.40 (489/c) + KBo 33.207 (1274/c) + KBo 35.136 (1512/c) + KBo 38.265 (1658/c) + KBo 39.163 (2489/c) (Middle Hittite) obv.I of 12'; KUB 32.91 (312/b + 331/b + 331/ + 368/b) + KBo 27.116 (628/b) + KBo 33.84 (375/c) (Middle Hittite) rev².lk.kol. 8'; KUB 45.74 (Boca 4893) (New Hittite) 14'; KUB 32.93 (397/b) (+) KBo 81.56 (129/m) (New Hittite) obv. 5'; 23:16 KBo (2384/c) (New Hittite) 13'. Šuḫala and Goddess Nabarbi have been sanctified together in most Hittite cuneiform texts. That Šuḫala and Goddess Nabarbi, have been sanctified together suggests that Nabarbi-Šuḫala are two different names of one single God; however, that they have been sanctified separately in cult lists of Aleppo's Tešup and Ḫepat and in Šamuḫa's Ištara Festival; and that Šuḫala has been sanctified separately in (h)išuḫa Feast suggest that Nabarbi and Šuḫala do not correspond to one single God and demonstrate that Nabarbi and Šuḫala are God-pairs. Uršui and Iškalli God-pairs of Hurrian origin are

sometimes mentioned without the god determinative. Uršui's name has been analyzed as “happen, occur” and šui- “entire”, and his wife and epithet have been thought to be Iškalli; however, that God Uršui's name is not commonly used is a sign that the God name Iškalli is Uršui's epithet. Uršui and Iškalli are mentioned before Nabarbi and Šuḫala and after Šalaš and Bitinḫi in kaluti-lists of Goddess Hepat KBo 23.16 (2384/c) (New Hittite) r.kol. 13'-15'; KUB 27.8 (Bo 2760) (New Hittite) obv.? 11'-13'; KUB 20.93 (Bo 1300)+KUB 54.77 (Bo 1711)+KUB 27.4 (Bo 7004)(+?)KUB 54.80 (Bo 1705)(+?)KUB 32.66 (45/b) (New Hittite) ay.VI 2-7; KUB 32.91 (312/b+331/b+331/b+368/b)+KBo 27.116 (628/b)+KBo 33.84 (375/c) (Middle Hittite) ay?.lk.kol. 8'-10'; KBo 14.140 (198/q) (Middle Hittite) obv?.II 4'-8'; KBo 14.141(227/q)+KBo 48.59 (231/q) (New Hittite) obv.II x+1-3'; KUB 45.74 (Bo 4893) (New Hittite) 14'-15"; KUB 32.93 (397/b)(+)+KBo 8.156 (129/m) (New Hittite) obv.I? 5'-6'; KBo 40.91(1555/c)+KBo 34.16 (507/b)+ KBo 15.40 (489/c)+KBo 33.207 (1274/c)+ KBo 35.136 (1512/c)+ KBo 38.265 (1658/c)+KBo 39.163 (2489/c) (Middle Hittite) obv.II (KBo 34.16+KBo 33.207+KBo 35.136+KBo 15.40) 12'-14'. The names of these God-pairs have been mentioned before Bentikalli and after Hašuntarḫi in Aleppo's cult lists of Tešup and Hepat KUB 27.13 (Bo 459) (CTH 698) (New Hittite) obv.I 19-20. In KUB 45.48 (Bo 2951)+ KUB 45.71 (Bo 3882) (Middle Hittite?)III 3'-6, their names have been mentioned after Adamma and Kubaba. When all of these texts examined in detail, it is concluded that Hittite Šuḫaliḫatti is derived from Šuḫala; Uršui and Iškalli are of Hittite origin in Hittite cult texts; God name Iškalli is epithet of Uršui; Goddess Hepat is the name of Uršui and Iškalli in Goddess Hepat's kaluti-lists and has been mentioned before Nabarbi and Šuḫala and after Šalaš and Bitinḫi; these God-pairs are mentioned before Bentikalli and after Hašuntarḫi in Aleppo's cult lists of Tešup and Hepat; Uršui and Iškalli are mentioned after Adamma and Kubaba in KUB 45.48 (Bo 2951)+ KUB 45.71 (Bo 3882) (Middle Hittite); Gods which we have come across as pairs are presented as one single God in the cults and Nabarbi and Šuḫala are not the names of one single God because Nabarbi and Šuḫala are sanctified separately in Aleppo's Cult lists of Tešup (and) and in Šamuḫa's Ištar's Festival; and even though Šuḫala is the abbreviation for Šuḫaliḫatti, Hittite Šuḫaliḫatti has been derived from Šuḫala of Hurrian origin.

Key Words: Cuneiform Texts, Hittites, Hurrians, Pantheon, Nabarbi (Nabarbi), Šuḫala (Suwala/Suvala), Uršui (Ursui), Iškalli (Iskalli)

Giriş:

MÖ. II.bin yılında Anadolu'da büyük bir uygarlık kurmuş olan ve Hint-Avrupa soyundan gelen Hititler politeist (çok tanrılı) bir inanç sistemine sahiptiler. Hitit resmi dini ve pantheonu içinde kendilerine özgü Hint-Avrupalı tanrılar; Hatti kökenli tanrılar, Hint-Avrupalı dile sahip Luvi ve Pala tanrıları yer almaktadır. Bunun yanı sıra Hititleri dini yönden en çok etkisi altına alan Hurri tanrıları, Hurriiler aracılığıyla Mezopotamya'dan Sumer ve Babil tanrıları ve de Hurriiler'le birlikte bulunan Indo-Ari kökenli etnik zümrenin tanrıları yine Hitit resmi dini ve pantheonu içine sokulmuştur. Hitit çiviyazılı metinlerden Hurri tanrılarının Hitit resmi pantheonunda çok önemli bir yere sahip oldukları ve buna göre kutsandıkları öğrenilmektedir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Bu çalışmam Hitit dini metinlerinde sıkça karşılaştığımız Hurri tanrı çiftlerinden “Nabarbi-Šuḫala” ile “Uršui-Iškalli” üzerine olacaktır:

1. Nabarbi-Šuḫala:

a. Nabarbi:

Adının Geçtiği Hitit Çiviyazılı Metinler¹:

Abs.	^D Na-a-bar-bi	KBo 20.113 I 20; KUB 20.93 I 11.
	^D Na-a-bar-ḫi	KBo 5.2 III 13 (ANA); 14.140 II 4 (JNa-); 23.16 r.kol. 13; 33.207 II 8[; KUB 27.8 öy. 11; 32.91 ay. 8 (-ḫ[i]) , 93 5.
	^D Na-bar-bi	KBo 1.3 ay. 25; 11.6 ay. 8; 14.142 I 29 (ANA); 20.129 I 9 (ANA), 26 (ANA); 33.113 III 1 (-ja); 35.161 2 (-b[i]) (ANA); KUB 25.50 II 20[; 27.13 I 18; 29.8 I 16 (ANA), III 45; 47.101 IV 12; 60.51 1(-b[i]); HT 54.4; IBoT 2.26 ay. 10.
Gen.	^D Na-bar-bi-ja-aš	KBo 20.129 I 1 (-ša); KUB 29.8 II 33 (-ša); ABoT 39 IV 9[(-ša).
	^D Na-bar-ḫi-ja-aš	KUB 32.51 I 8+KBo 27.92 I 50 (-ša).
Hurr.		
Sg.		
Abs.	Na-bar-bi	KUB 27.1 II 51.
	^D Na-ḫa-ar-ḫe	KBo 20.29 ay. 4+35.246 ay. 16 (ANA).
	JNa-bar-bi-in	KBo 27.100 III 54.
	^D Na-bar-bi-ni-e	KBo 20.129 II 7.
Erg.	^D Na-bar-bi-iš	KUB 29.8 III 33, 41, 49.
Gen.	Na-bar-bé-e-ni-bi	KBo 33.105 2.
	^D Na-bar-bi-ni-bi	KBo 33.113 III 2.
Dir.	^D Na-bar-bi-ni-e-ta	ABoT 39 III 5.
Erg.	^D Na-bar-bi-na-šu-uš	KUB 29.8 II 34.
	^D Na-bar-ḫi-na-a-šu-uš	KUB 32.51 I 11+KBo 27.92 I 53.
[-	^D Na-bar-b[i-	KBo 20.129 II 1; ABoT 39 III 10.
—		
[(-)	^D Na-bar-b[i(-)	KBo 27.167 14.
Fr.	^D N[a-	KUB 55.55 III 16.
	[^D Nabarbi]	KUB 45.41 II 9; KBo 46.102 l.kol. 27.
	ŠA ^D IŠTAR ^D Nabarbijašš=a itkalziijaš uidār	KBo 20.129 I 1-2.
	ŠA ^D IŠTAR=ma ^D Nabarbijašš=a uetenaš	KUB 29.8 II 33.
	ŠA ^D IŠTAR=ma ^D Nabarbijašš=a uitenaš	KUB 32.51 I 8+KBo 27.92 I 50.
	[^D Ša(ḫ)uš]gaš=ma ^D Nabarbijašš=a [uidar]	KBo 23.6 ay. 4+ABoT 39 IV 9.
Hurr.		
	^D IŠTAR-ga-bi ^D Na-bar-bi-ni-bi i[t-	KBo 33.113 III 2.
	^D IŠTAR-ga-bi-na-šu-uš ^D Na-bar-bi-na-šu-uš... ši-i-e-na-šu-uš	KUB 29.8 II 34-35.
	^D IŠTAR-ga<-bi>-na-a-šu-uš	KUB 32.51 I 11-12+KBo 27.92 I 53-54.

¹ Laroche 1946-1947: 55; GLH: 174-175; Haas 1998-2001: 1; van Gessel 1998: 326-328.

	^D Na-bar-ūi-na-a-šu-uš...ši-i-e-na-a-šu-[u]š	

Tanrı NIN.URTA'nın zevcesi² olan Tanrıça Nabarbi, önemli Hurri tanrıçalarından birisidir. Tanrıça'nın adının analizi için iki farklı görüş vardır. Birinci görüş Hurrice naḫ-“otlatmak” fiil köküne³ -ar- ve Genetiv eki -ue- getirilerek naḫarue “otlatma” kelimesi türetilmiştir. Bu bağlamda Tanrıça'nın adı “Otlak Tanrıçası” olabilir⁴. İkinci görüş ise Tanrı Kumarbi'nin adı gibi, Nabarbi de bugün Habur bölgesinde bulunan Naḫar Şehri'nin adından türemiş olmasıdır⁵.

Tanrıça Nabarbi'nin adı; Tākultu ritüelinde Tanrı Kumarbi ve Tanrıça Šamanuḫa ile birlikte; bugünkü Tell Hamidi ya da yakınında bir yerde bulunan Tedi(=Taidi,) pantheonunda geçmektedir⁶. Adı geçen Tanrıça, muhtemelen Emar'da da karşımıza çıkmaktadır⁷.

Bu Tanrıça'nın adı ilk kez Orta Hitit dönemine tarihlendirilen Hitit çiviyazılı metinlerde geçmektedir. Hurri'ler'e ait olan, “Ağzın temizlenmesi” bir başka deyişle ruhun her türlü günahattan arındırılması yani tövbe edildiği ve “AZU (kahin, bakıcı, sihirbaz) tarafından gerçekleştirilen; Orta Hitit Dönemi'ne tarihlendirilen *itkalzi* ritüelinde (CTH 777) adı geçen tanrıça önemli bir rol oynamaktadır. Ayrıca Tanrıça *IŠTAR* ve de Tanrıça Nabarbi'nin sularının oldukça önemli olduğu bu ritüelde Tanrıça'nın adıyla sıkça karşılaşılmaktadır. Bu durum Orta Hitit döneminden itibaren adı geçen Tanrıça'nın Hitit çiviyazılı metinlerde geçtiğini de kanıtlamaktadır:

KBo 40.123(1577/c)+KBo 23.6(706/b)+KUB 32.33 (719/b)+ KBo 20.129 (728/b+786/b+788/b+816/b+826/b+1704/c+1723/c+1725/c)+KBo 27.100 (759/b+1799/c)KUB 32.29(818/b)+ KBo 33.47(1439/c)+ABOT 1.39(AnAr 9160)+FHG 20(MAH 16882)+FHG 23(MAH 16885) (CTH 777) (Orta Hitit)⁸:

öy.I

1 na-at ma-a-an ŠA ^DIŠTAR ^DNa-bar-bi-ia-aš-ša it-kal-zi-ia-aš

2 ú-i-da-a-ar...

Tercüme:

1 Ve o, Tanrıça *IŠTAR* ve de Tanrıça Nabarbi'nin itkalzi-(ritüelinin)

16 suları (olduğundan)...

Ruhsal ve bedensel hastalıkları iyileştirmek amacıyla yapılan ritüellerden biri olan Ammiḫatna ritüelinde sırasıyla *IŠTAR*, *Gulšaš* ve MAḪ'tan sonra adı geçmekte olan Tanrıça Nabarbi'yi; sırasıyla Šuḫala, Ea, Ekaldı ve Šalaš Bitenḫi izlemektedir⁹. Metnin ilgili kısmından; adı geçen Tanrılara kurban maddesi olarak genellikle *aḫrušḫi* ile birlikte geçen *hubrušḫi*-kabının sunulduğu da öğrenilmektedir:

² Laroche 1946-1947: 55; Güterbock 1961: 15; Gurney 1977: 18; GLH: 174; Haas 1994: 332; Haas 1998-2001: 1.

³ Haas 1994: 309, 332.

⁴ Haas 1994: 332.

⁵ Haas 1994: 332 dn.148; Haas 1998-2001:1.

⁶ Haas 1998-2001: 1; Haas 1994: 332, 543; Taracha 2009: 121.

⁷ Haas 1998-2001: 1; Haas 1994: 332, 543.

⁸ Haas 1984: 54.

⁹ Laroche 1948: 123; Goetze 1957: 133; Haas 1998-2001: 2; Strauß 2006: 227, 240.

KBo 5.2 (Bo 2005) (CTH 471) (Orta Hitit)¹⁰**ay.III**

13 14-*ma* *hu-ub-ru-uš-ḫi-in* A-NA ^D*Na-a-pár-ūi* ^D*Šu-u-ua-u-la*

14 ^D*A-i-ú-un* E-kal-du ^D*Ša-a-lu-uš* *Pí-te-in-ḫi*

15 ^D*A-dam-ma* ^D*Ku-pa-ua* ^D*Ha-šu-un-tar-ḫi* DINGIR^{MEŠ}-na

16 *hé-e-ja-ru-un-na* *aš-tu-uḫ-ḫi-na* *ši-pa-an-ti*

Tercüme:

13 Ondördüncü hubruḫi'yi ise Nabarbi'ye, Şuḫala'ya

14 Aiu(n)-Ekaldı'ya, Şaluş-Pitenḫi'ye

15 Adamma-Kupapa'ya, Haşuntarḫi'ye ve tüm

16 tanrıçalara kurban sunar.

Aleppo'nun Teşup ve Hepat'ının Kültü listesinde ise Tanrıça'nın bu kez, bir ince ekmekle kutsanıldığı öğrenilmektedir:

KUB 27.13 (Bo 459) (CTH 698) (Yeni Hitit)¹¹

öy.I

18 ... 1 NINDA.SIG ^D*Na-bar-bi* 1 NINDA.SIG ^D*Šu-ua-la*

Tercüme:

18 ... Bir ince ekmek Nabarbi, bir ince ekmek Şuḫala

Hitit kült metinlerinde ise genellikle “Tanrıça Hepat'ın *kaluti*-listeleri”nde adı çok sık geçmektedir. Bu metinlerde Tanrıça'nın adı genellikle Tanrı Şuḫala'dan önce; Tanrıça Kulitta'dan ise sonra geçmektedir¹². Bu da Tanrıça'nın, Şuḫala'dan önce Kulitta'dan ise sonra kutsandığını göstermektedir. Ayrıca metinlerin ilgili kısımlarından adı geçen tanrılar için içildiği ve bir ince ekmeğin parçalanıldığı da öğrenilmektedir:

a.KBo 58.212 (138/w)(+)KUB 55.55 (Bo 1992) (CTH 704) (Yeni Hitit)¹³

ay.III

14' ... [(^D*Ku-li-it-ta*)]

15' *TUŠ-aš e-ku-zi* 1 NINDA.S[(*IG pár-ši-ja* KI.MIN)]

¹⁰ Transkr. ve terc. için bkz. Wegner 2002: 297-298; Strauß 2006: 227, 240; ead. (ed.), hethiter.net/: CTH 471 (2008sq.); ayrıca bkz. Salvini-Wegner, 1986: 475; Haas 1998: 77-79.

¹¹ Transkr. için bkz. Wegner 2002: 278; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

¹² Haas 1994: 389.

¹³ Transkr. için krş. Wegner, 2002: 110-111; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

16' EGIR-*an-da-ma* ^DNa-b[(ar-bi ^DŠu-u-ḫa-la)]

17' [TUŠ-*aš e-ku-zi* 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* KI.MIN]

Tercüme:

14' ... [(Kulitta)] (için)

15' oturur (vaziyette) içer. Bir ince ek[(meği parçalar. Aynı şekilde.)]

16' Sonradan ise Nab[(arbi, Šuḫala)] (için)

17' [oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde.]

b.KUB 27.8 (Bo 2760) (CTH 704) (Yeni Hitit)¹⁴

öy.[?]

10' ... ^DKu-li-it-ta TUŠ-*aš e-ku-zi* 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* [KI.MIN]

11' EGIR-ŠU-*ma* ^DNa-a-bar-ḫi ^DŠu-u-ḫa-la TUŠ-*aš e-ku-zi* 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia*
[KI.MIN]

Tercüme:

10' ... Kulitta (için) oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçalar. [Aynı şekilde.]

11' Sonradan ise Nabarbi-Šuḫala (için) oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçalar.
[Aynı şekilde.]

c.KUB 20.93 (Bo 1300)+KUB 54.77 (Bo 1711)+KUB 27.4 (Bo 7004)(+?)KUB 54.80 (Bo 1705)(+?)KUB 32.66 (45/b) (CTH 704) (Yeni Hitit)¹⁵

öy.I

9' ... ^DKu-li-it-[ta]

10' [(TUŠ-*aš e-ku-z*)]i 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* KI.MIN

11' [(EGIR-*an-da-m*)]a ^DNa-a-bar-bi ^DŠu-u-ḫa-[la] TUŠ-*aš e-ku-zi*

12' [(1 NINDA.SIG)] *pár-ši-ia* [KI.MIN]

¹⁴ Wegner, 2002: 134-136; Koşak, hethiter.net/hetkonk (v.1.82) “CTH 704.2.A” olarak vermektedir.

¹⁵ Wegner, 2002: 140-141; terc. tarafımdan çalışılmıştır; ayrıca Hoffner, Cataloge of Hittite Texts'e göre CTH 704.4'tür. Koşak, hethiter.net/hetkonk (v.1.82) ise KUB 54.80(Bo 1705)'e KUB 27.30 (Bo 5520) joindir.

Tercüme:

9' ... Kulit[ta] (için)

10' [(oturur (vaziyette) içe)]r. Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde.

11' [(Sonradan i)]se Nabarbi-Šuqa^{1a} (için) oturur (vaziyette) içer.

12' [(Bir ince ekmeği)] parçalar. [Aynı şekilde.]

ay.VI

1 ...^D[(Ku-li-it-ta TUŠ-aš e-ku-zi)]

2 [(1 NINDA.SIG *pár-ši-ja*)] KI.MIN EGIR-*an-da-ma* ^DNa-a-bar-bi ^DŠu-u-qa-la)]

3 [(TUŠ-aš e-ku-zi)] 1 NINDA.SIG *pár-ši-ja* [KI.MIN]

Tercüme:

1 ...[(Kulitta (için) oturur (vaziyette) içer.)]

2 [(Bir ince ekmeği parçalar.)] Aynı şekilde. Sonradan ise [(Nabarbi-Šuqala)] (için)

3 [(oturur (vaziyette) içer.)] Bir ince ekmeği parçalar. [Aynı şekilde.]

d.KBo 14.140 (198/q) (CTH 705) (Orta Hitit)¹⁶**öy².II**

4' [(EGIR)-*an-da-ma* (^D)]Na-a-bar-qi^D[(Šu-u-qa-la)]

5' [(TUŠ-aš e-ku-zi 1)]NINDA.SIG *pár-ši-ja* [(KI.MIN)]

Tercüme:

4' [(Sonra)dan ise] Nabarbi-[(Šuqala)] (için)

5' [(oturur (vaziyette) içer. Bir)] ince ekmeği [(aynı şekilde)] parçalar.

e.KUB 25.50 (Bo 5594) (CTH 705) (Yeni Hitit)¹⁷**öy.II**

19' ¹NINDA.SIG ^DUTU ^DNi-i[k-kal

20' [1 NINDA.S]IG ^DNa-bar-b[i

¹⁶ Wegner, 2002: 148; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

¹⁷ Wegner, 2002: 176-177.

Tercüme:

19' Bir ince ekmek, Güneş Tanrısı (ve) Nikkal (için)

20' [Bir ince ekme]k Nabarb[i (için)]

f.KBo 27.167 (265/q)+KBo 27.200 (168/c) (CTH 705) (Orta Hitit)¹⁸

13' []x KI.MIN 1 NINDA.SIG ^DIš-ḫa-r[a KI.MIN

14' []K]I.MIN 1 NINDA.SIG ^DNa-bar-b[i KI.MIN

Tercüme:

13' []x aynı şekilde. Bir ince ekmek Išḫar[a (için) aynı şekilde.

14' []ayn]ı şekilde. Bir ince ekmek Nabarb[i (için) aynı şekilde.

IBoT 2.26 (Bo 470) (Yeni Hitit)¹⁹’da kralın, Tanrıça Nabarbi ve Šuḫala için içtiği, arkasından ise Hurrili şarkıcının şarkı söylediği ve bir kalın ekmeğin parçalandığı anlatılmaktadır²⁰:

ay.

10' LUGAL-*u*š TUŠ-*a*š ^DNa-bar-bi [^DŠu]-*u*[a-a-la]

11' 1-ŠU *e-ku-zi* ^{LÚ}NAR ^{URU}H[ur-ri SİR^{RU}]

12' 1 NINDA.GUR₄.RA *pár-ši-ja* []

Tercüme:

10' Kral oturur (vaziyette) Nabarbi, Šuḫala (için)

11' bir kez içer H[urrili] şarkıcı [şarkı söyler].

12' Bir kalın ekmeği parçalar. []

KBo 11.6 (264/p) (CTH 705) (Yeni Hitit)²¹’dan ise adı geçen Tanrıça’ya bir kuşun “ambašši”; bir koyunun ise “keldi”²² kurbanı olarak sunulduğu öğrenilmektedir:

ay.

¹⁸ Wegner, 2002: 203-204; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır. Bu metin Hoffner, Catalogue of Hittite Texts’e göre 704.7’de gösterilmiştir.

¹⁹ Imparati, 1979: 308 dn.66; Badali, 1991: 192; Wegner, 2002: 339-340; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

²⁰ Bu metin ayrıca ^D... *eku-/aku-*: ^D... *eku-/aku-* “Tanrıya, Tanrı için içmek” yani tanrıyı onore etmek için içmek eyleminin kral tarafından gerçekleştirildiğini kanıtlamaktadır.

²¹ Wegner, 2002: 317-318; terc. tarafımdan yapılmıştır.

²² **keldi**: Tanrıdan istenilenler karşılandığında tanrıya “keldi” kurbanı sunulmaktadır. kelti-(n.): Hurrice. “eksiksiz, sağlık, iyi, esenlik, sıhhat”. bkz. HW: 322; HW 3. Erg: 48; GLH: 141; Trémouille, 2000: 168; CHD(§): 206-207; HED(k): 142-143; MH: 335. keldija: Sg.D.-L. (Hurrice Essiv -a). Akadçası “ŠULMANU”dur. Bunun için de bkz. GLH: 141; HED(k): 142-143.

8' [1 MUŠEN 1 am:ši 1 UDU] ke:ja ^DNa-bar-bi

Tercüme:

8' [Bir kuş *ambašši*, bir koyun] *keldi*, Nabarbi (için).

itkalzi ritüeline ait bir başka metinde ise ilgi çekici olan nokta Tanrıça Nabarbi'nin adı Şuqaliği'den sonra geçmektedir:

KBo 33.43 (1167/c+1588/c)+KUB 29.8 (1198/c)+KBo 33.113 (1950/c) (CTH 777) (Orta Hitit)²³:

öy.I

15 1 *ku-up-ti-in-ma A-NA* ^D*Šu-ua-li-ia-ti ua-al-ḫa-an-zi*

16 *me-na-aḫ-ḫa-an-da-ma-kán A-NA* ^D*Na-bar-bi ua-al-ḫa-an-zi*

Tercüme:

15 Bir *kupti*-‘yi ise Tanrı Şuqaliği için vururlar.

16 Karşısında ise Nabarbi için vururlar.

Metnin **str.15kupti-**: Hititçe. “belli olmayan bir nesne”²⁴

kuptin: Sg.Akk.comm.

Ayrıca Hitit devlet antlaşmalarının tanık listelerinde antlaşmaya tanıklık eden tanrılar/tanrıçalar arasında nadiren de olsa bu Tanrıça'nın adıyla karşılaşmaktayız. Hitit İmparatorluk dönemi krallarından I.Šuppiluliuma ile Mitanni Kralı Šattiqaza arasında yapılan Šattiqaza Antlaşması'nda antlaşmaya tanıklık eden tanrılar listelerinde hem Hitit tanrıları hem de Hurri tanrıları arasında yer almaktadır²⁵. Adı geçen antlaşma metninde (KBo 1.1 ay. 57) Tanrıça; Šuta Kenti Tanrısı Partaḫi'den sonra; Tanrı Šuruḫi'den ise önce geçmektedir.

Yazılıkaya Açık hava Tapınağı'nda 51 numaralı kabartma²⁶ bu tanrıçaya aittir²⁷. Alışılmış betimleme tarzında kadın figürüdür. Figürün baş kısmının üzerinde niş vardır. Baş ve vücut profilden işlenmiştir. Tanrıçanın saçları uzun ve örgülü olup omuzlarından aşağıya inmektedir. Uzun, pileli ve kemerli etek; üstüne ise bluz ve pelerin giymiştir. Önü açık pelerinin bir kenarı sağ kolundan ayak ucuna kadar uzanır. Sağ elini yumruk şeklinde öne uzatmış; sol eli ise açık ve çene hizasına kaldırmıştır. Ayağında ise ucu yukarı kıvrık ayakkabı vardır.

²³ Haas 1984: 86-87.

²⁴ Haas 1984: 459;

²⁵ Weidner 1923: 32, 33; 54, 55; Beckman 1996: 43, 49; Wilhelm hethiter.net/: CTH 51.I (2006sgg.), bkz. Monte-Tischler 1978: 163-164; Starke 1990: 449; Freu 1992: 58; Haas 1994: 43, 338 dn.193; 385 dn.42; Trémouille 1997: 27 dn.74; Klengel 1999: 129, 138; Cohen 2001: 77 ve dn.22; Klinger 2001: 288-289 dn.43, 45; Martino-Imparati 2001: 349; Schwemer 2001: 406-407, 446 dn.3709, 461 dn.3804, 3806, 462 dn.3808, 3811, 3812, 3813; 480 dn.3926, 495 dn.4059; Freu 2004: 100-101; Altman 2004: 185-188, 264-296; Torri 2005: 397; Haas 2006: 230-231.

²⁶ Bkz. Levha 1 ve 2'ye.

²⁷ Bittel ve diğerleri 1975: 141; Masson 1981: 38; Darga 1992: 163; Haas 1994: 639; Popko 1995: 115; Ünal 2003: 88; Taracha 2009: 95; Seeher 2011: 75.

b. Šuḫala:Adının Geçtiği Hitit Çiviyazılı Metinler²⁸:

Abs.	^D Šu-u-ḫa-a-la	KBo 15.37 II 34; 20.29 ay. 5+35.246 ay. 17 (ANA); KUB 44.11 ay. 5.
	Š]u-u-ḫa-a-la	KUB 33.31 17.
	Šu-u-ḫa-a-la	KUB 45.5 III 13, 15.2; 47.101 IV 12.
	^D Šu-u-ḫa-a-la	KUB 47.101 IV 13.
	^D Šu-ḫa-a-la	KBo 17.98 V 7 (ANA); 33.181 öy. 16; KUB 20.74 I 11]; 27.8 öy. 11; 54.77 öy. 8.
	Šu-u-ḫa-la	KBo 19.136 I 4; KUB 27.1 II 51; 47.45 III 15.
	^D Šu-u-ḫa-u-la	KBo 5.2 III 13.
	^D Šu-ḫa-a-l[a]	KBo 33.127 öy. 3.
	^D Šu-ḫa-a-la	KBo 24.47 III 13 (ANA); KUB 45.58 IV 16; IBoT 2.56 9.
	]Šu-ḫa-la	KUB 45.42 l.kol. 14.
Nom.	^D Šu-ḫa-a-la-aš	KUB 38.22 ay. 1.
Hurr.		
	Šu-u-ḫa-la-aš	KBo 33.34 I 19.
—		KBo 21.87 III 9.
[(-)	^D Šu-u-ḫa-a-la[(-)	KBo 25.190 ay. 24.
	^D Šu-u-ḫa-la[(-)	KBo 33.121 4.
	Šu-u-ḫa-l[a(-)	KBo 27.152 r.kol. 15.
	^D Šu-ḫa-la[(-)	KBo 14.142 I 29; KUB 27.13 I 18.
Fr.	] -la	KBo 20.113 I 21.
	-u]a-la	KBo 35.157 II 17.
	] -ḫa-a-la	KBo 23.12 ay. 6.
	-u]a-a-la-aš	KBo 35.157 III 4.
	^D Šu-u-ḫa[-	KBo 39.31 ay. 5; FHG 15.8; IBoT 2.81 10(ANA).
	^D Šu-ḫa-a[-	KBo 11.22 III 1.
	^D Šu-ḫa[-	KBo 13.165 II 13; 26.100 IV 15]; KUB 41.48 IV 12 (ANA).
	^D Šu-u[-	IBoT 2.26 ay. 10.
	Š[u-	KBo 33.211 III 2.
	^D [	KBo 14.140 II 4; 23.16 r.kol. 13; KUB 32.93 5.
	[^D Šuḫala]	KUB 32.91 ay. 8; 45.41 II 9; 55.55 III 16; KBo 46.102 l.kol. 27.
	^D Šuḫala URU ^U Martaman ḫi	KBo 20.29 ay. 5+35.246 ay.17+21.87 III 7.

Hurri tanrıçası olan Šuḫala, Hitit çiviyazılı metinlerde Tanrı Šuḫaliḫatti'nin zevcesi olan Nabarbi ile bağlantılı olarak çok sık geçmektedir:

²⁸ Laroche 1946-1947: 60, 174; GLH: 245; van Gessel 1998: 417-419.

KBo 40.91 (1555/c)+KBo 34.16 (507/b)+ KBo 15.40 (489/c)+KBo 33.207 (1274/c)+
KBo 35.136 (1512/c)+ KBo 38.265 (1658/c)+KBo 39.163 (2489/c)²⁹ (CTH 704) (Orta Hitit)³⁰

öy.II (KBo 34.16+KBo 33.207+KBo 35.136+KBo 15.40)

12' EGIR-*an-da-ma* ^DNa-a-bar-ıı [(^DŠu-ıa-a-la KI.MIN)]

Tercüme:

12' Sonradan ise Nabarbi-[(Šuıala (için) aynı şekilde.)]

KUB 32.91 (312/b+331/b+331/b+368/b)+KBo 27.116 (628/b)+KBo 33.84 (375/c)
(CTH 705) (Orta Hitit)³¹

ay[?].lk.kol.

8' [(EGIR-*an-d*)]*a-ma* ^DNa-a-bar-b[(i ^DŠu-ıa-a-la KI.MIN)]

Tercüme:

8' [(Sonrada)]n ise Nabarb[(i-Šuıala (için) aynı şekilde.)]

KUB 45.74 (Bo 4893) (CTH 705) (Yeni Hitit)³²

14' [EGIR-*an-da-ma* ^DNa-a-bar-bi ^DŠu-ıa-a-la] KI.MIN

Tercüme:

14' [Sonradan ise Nabarbi Šuıala] (için) aynı şekilde.

KUB 32.93 (397/b)(+)KBo8.156 (129/m) (CTH 704) (Yeni Hitit)³³

öy.I[?]

5' [(EGI)]R-*an-da-ma* ^DNa-a-bar-ıı^D[(Šu-u-ıa-a-la KI.MIN)]

Tercüme:

5' [(Son)]radan ise Nabarbi-[(Šuıala aynı şekilde.)]

KBo 23.16 (2384/c) (CTH 704) (Yeni Hitit)³⁴

13' [EGI]R-*an-da-ma* ^DNa-a-bar-ıı^D[Šu-u-ıa-a-la]

²⁹ Wegner, 2002: 116; Groddek-Kloekhorst, 2006: 158; Koşak, 1999: 24 ve dn.1.

³⁰ Transkr. için öy.II x+1-31: Wegner, 2002: 118; 26'-31': Groddek-Kloekhorst, 2006: 158; ayrıca bu metin Hoffner CTH'ye göre 705 altında gösterilmektedir.

³¹ Transkr. için krş. Wegner, 2002: 143-145; terc. ise tarafımdan yapılmıştır.

³² Wegner, 2002: 136-137; terc. ise tarafımdan yapılmıştır.

³³ Wegner, 2002: 141-143 (Nr. 48); bkz. Haas, 1994, 406 dn.228; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

³⁴ Wegner, 2002: 320; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

Tercüme:

13' [Son]radan ise Nabarbi-[Šuḫala] (için)

Yukarıda incelenilen Hitit çivi yazılı metinlerde Šuḫala'nın Tanrıça Nabarbi ile birlikte kutsanması Nabarbi-Šuḫala'nın tek bir tanrının iki adı olduğunu düşündürmektedir³⁵. Ancak, Aleppo'nun Tešup (ve) Hapat'ının Kültü Listesi'nde (CTH 698) ve Šamuḫa'nın Ištar'ının Festivali'nde (CTH 712) bir ince ekmek Nabarbi'ye ayrı, Šuḫala'ya da ayrı sunulmaktadır:

KUB 27.13 (Bo 459) (CTH 698) (Yeni Hitit)³⁶**öy.I**

18 ... 1 NINDA.SIG ^DNa-bar-bi 1 NINDA.SIG ^DŠu-ḫa-la

Tercüme:

18 ... Bir ince ekmek Nabarbi, bir ince ekmek Šuḫala

KUB 27.1 (Bo 2033) (CTH 712) (Yeni Hitit)³⁷**öy.II**

51 1 NINDA.SIG Na-bar-bi KI.MIN 1 NINDA.SIG ^DŠu-u-ḫa-la KI.MIN...

Tercüme:

51 ... Bir ince ekmek Nabarbi (için) aynı şekilde, bir ince ekmek Šuḫala (için) aynı şekilde...

Ayrıca (*h*)i^šuḫa bayramına ait IBoT 2.56 (Bo 1855) (CTH 628) (Yeni Hitit)'da Šuḫala yalnız başına geçmektedir³⁸:

9' [(EGIR-ŠU-ma ^D)]Šu-ḫa-a-la TUŠ-aše-ku-[(zi)]

10' [(^LÚNAR SÌ)]R^{RU} NINDA.GUR₄.RA NU.[(GÁL)]

Tercüme:

9' [(Arkasından ise)] Šuḫala (için) oturur (vaziyette) içe[(r.)]

10' [(Şarkıcı şarkı sö)]yler. Kalın ekmek yok(tur).

³⁵ Otten 1959: 37; Güterbock 1961: 15.

³⁶ Transkr. için bkz. Wegner 2002: 278; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

³⁷ Wegner, 1995: 41, 44.

³⁸ Güterbock 1961: 15; Wegner 2002: 263.

Yine *(h)işuqa* bayramına ait olan KUB 20.74 (Bo 1487) (CTH 628) (Yeni Hitit) I 11. satırında ise ^DŠu-u-qa-la şeklinde geçmektedir.

Tüm bu veriler yani Aleppo'nun Teşup (ve) Hepat'ının Kültü Listesi'nde ve Šamuha'nın Istar'ının Festivali'nde Nabarbi ile Šuqala'nın ayrı ayrı kutsanması, *(h)işuqa* bayramında ise Šuqala'nın yalnız başına kutsanması Nabarbi ve Šuqala'nın tek bir tanrının iki adı olmadığını kanıtlamaktadır. Nabarbi ve Šuqala'nın bir tanrı çifti olduğunu kanıtlamaktadır.

Tüm bu şartlar altında Šuqala'nın gerçekten Nabarbi'nin epiteti olup olmadığı ya da bu adla Šuqaliğatti adı arasında herhangi bir kelime oyunu olup olmadığı tam olarak bilinmemektedir. Fakat kesin olarak bildiğimiz Šuqala'nın Hurri kökenli olmasıdır. Bu durumda Hititçe olan Šuqaliğatti'nin Hurrice Šuqala'dan türemiş olduğunu düşünebiliriz³⁹. Buna karşın Šuqala'nın; Šuqaliğatti'nin kısaltılmış hali olduğu da ileri sürülmektedir⁴⁰.

2.Uršui-Iškalli

a.Uršui:

Adının Geçtiği Hitit Çiviyazılı Metinler⁴¹:

Hurr.		
Abs.	^D U-ur-šu-u-e	KBo 39.167 7(ANA).
	^D U-ur-šu-u-i	KUB 40.51 5.
	U-ur-šu-ú-i	KUB 47.101 IV 13.
	^D Ur-šu-i	KBo 17.98 V 15; HT 92.5.
	^D Ur-šu-i	KUB 20.93 VI 4.
	^D Ur-šu-u-e	KUB 45.37 III 9, 71.5 (ANA).
	^D Ur-šu-u-i	KBo 20.113 I 21; 23.16 r.kol. 14; 24.106 18; KUB 10.27 III 13; 27.1 II 54, 8 öy. 12, 13 I 19; 40.103 I 1].
	Ur-šu-u-i	KBo 35.157 III 3.
	Ur-šu-ú-i	KUB 45.41 II 12.
	^D Ur-šu-u-i	KBo 33.207 II 9; KUB 32.93 6.
Fr.	-e	KUB 45.38 9.
	-i	KBo 35.161 5.
	(-u)r-šu-u-e	KBo 21.87 III 9.
	(-u)r'-šu-u-i	KBo 14.140 II 6.
	^D Ur-šu[-	KUB 32.91 ay. 9.
	Ur[-	KBo 14.141 II 1.
	[^D Uršui]	KUB 47.64 III 3.

³⁹ Ayrıca bkz. Güterbock 1961: 15.

⁴⁰ Laroche 1946-1947: 60; Fleming 1992: 139 dn.222.

⁴¹ Laroche 1946-1947: 63;GLH: 286; van Gessel 1998: 541-542.

b.İškalli:**Adının Geçtiği Hitit Çiviyazılı Metinler⁴²:**

Abs.	Iš-kal-li	KUB 17.20 II 14, III 10.
Hurr.		
Abs.	^D Iš-kal-li	KBo 17.98 V 15, 16; 33.127 öy. 4; 35.161 5; 39.167 7 (-l[i]); KUB 27.8 öy. 12; 32.93 6; 40.103 I 1; 45.37 II 9(-l[i]), 38.9; HT 54.6 [, 92.5.
	Iš-kal-li	KBo 21.87 III 9; KUB 27.13 I 19; 40.103 I 2.
	Iš-kal-li	KUB 45.41 II 12.
Fr.	^D Iš-kal[-	HT 92.6.
	Iš-kal[-	KBo 14.140 II 6; KUB 20.93 VI 4; 27.1 II 54.
	^D I[š-	KBo 35.157 III 3.
	[^D Iškalli]	KBo 14.141 II 1; 20.113 I 22; 23.16 r.kol. 14; 34.106 19; 33.207 II 9; 35.157 III 3; KUB 10.27 III 13; 32.91 ay. 9; 47.64 III 3,101 IV 13; 60.51 5.
	Iškalli kutruaš	KUB 17.20 III 10-11.
	Iškalli <i>ŠIBU</i> DINGIR ^{MES} MUNUS ^{MES}	KUB 17.20 II 14.
Hurr.		
	a-am-ma-na ^D Iškalli	KBo 17.98 V 16; HT 92.6.
	-a]m-ma-na Iškalli	KUB 40.103 I 2.

Hitit kült metinlerinde bazen tanrı determinatifi olmadan geçen bu tanrı çifti Hurri kökenlidir. Uršui’nin adı, *ur-* “olmak, vuku bulmak”⁴³ ve *šui-*“bütün”⁴⁴ şeklinde analiz edilmektedir⁴⁵. Eşinin veya epitetinin ise Iškalli olduğu düşünülmektedir⁴⁶. Ancak Hitit çiviyazılı metinlerde genellikle Tanrı Uršui’nin adının geçmemesi; Iškalli tanrı adının, Uršui’nin epiteti olduğunun kanıtıdır⁴⁷.

Tanrıça Hepat’ın *kaluti*-listelerinde çok sık geçen Uršui ve Iškalli’nin adı; Nabarbi ve Šuḫala’dan önce; Šalaš ve Bitinhi’den ise sonra geçmektedir. Bu metinlerden; adı geçen tanrılar için içildiği ve bir ince ekmeğin parçalanıldığı öğrenilmektedir⁴⁸:

a.KBo 23.16 (2384/c) (CTH 704) (Yeni Hitit)⁴⁹**r.kol.**

13' [EGI]R-an-da-ma ^DNa-a-bar-ūi ^D[Šu-u-ḫa-la]

⁴² Laroche 1946-1947: 52; GLH: 286; van Gessel 1998: 203-204.

⁴³ Speiser 1939: 301, 324; Laroche 1948: 129; GLH: 284.

⁴⁴ Laroche 1948: 129; GLH: 240.

⁴⁵ Laroche 1948: 129.

⁴⁶ Laroche 1946-1947: 52; GLH: 286; Haas 1994: 407.

⁴⁷ Laroche 1948: 129; GLH: 286; Haas 1994: 407; KUB 17.20 öy.II 14; ay.III 10.

⁴⁸ Bunun için bkz. Nabarbi’ye.

⁴⁹ Wegner, 2002: 320; terc. tarafımdan çalışılmıştır.

14' [EGIR-*an-d*]a-ma ^DUr-šu-u-i [^DIš-kal-li ^DŠa-a-la-as]

15' [^DBi-ti-in-ḫ]i TUŠ-aš e-[ku-zi 1 NINDA.SIG KI.MIN]

Tercüme:

13' [Son]radan ise Nabarbi-[Šuḫala] (için)

14' [Sonrada]n iseUrşui-[Iškalli, Šalaš-]

15' [Bitinḫ]i (için) oturur (vaziyette)i[çer. Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde.]

b. KUB 27.8 (Bo 2760) (CTH 704) (Yeni Hitit)⁵⁰

öy.?

11' EGIR-ŠU-ma^DNa-a-bar-ḫi^DŠu-u-ḫa-la TUŠ-aš e-ku-zi 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* [⌈]KI.MIN[⌋]

12' EGIR-ŠU-ma ^DUr-šu-u-i ^DIš-kal-li ^DŠa[⌈]-a-la-aš

13' ^DBi-te-in-ḫi TUŠ-aš e-ku-zi 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* KI.MIN

Tercüme:

11' Sonradan ise Nabarbi-Šuḫala (için) oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçalar.
⌈Aynı şekilde.⌋

12' Sonradan ise Urşui-Iškalli, Šalaš-

13' Bitinḫi (için) oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçalar. Aynı şekilde.

c. KUB 20.93 (Bo 1300)+KUB 54.77 (Bo 1711)+KUB 27.4 (Bo 7004)(+?)KUB 54.80 (Bo 1705)(+?)KUB 32.66 (45/b) (CTH 704) (Yeni Hitit)⁵¹

ay.VI

⁵⁰ Wegner, 2002: 134-136; Koşak, hethiter.net/hetkonk (v.1.82) "CTH 704.2.A" olarak vermektedir.

⁵¹ Wegner, 2002: 140-141; terc. tarafımdan çalışılmıştır; ayrıca Hoffner, Cataloge of Hittite Texts'e göre CTH 704.4'tür. Koşak, hethiter.net/hetkonk (v.1.82) ise KUB 54.80(Bo 1705)'e KUB 27.30 (Bo 5520) joindir.

- 2 [(1 NINDA.SIG *pár-ši-ia*)] KI.MIN EGIR-*an-da-ma* ^DNa-a-bar-bi ^DŠu-u-ḫa-la)]
 3 [(TUŠ-*aš e-ku-zi*)] 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* [KI.MIN]
 4 [(EGIR-*an-d*)]*a-ma* ^DÚr-šu-i iš-kal-[(li ^DŠa-la-aš bi-ti-in-ḫi)]
 5 [(TUŠ-*aš e-ku-*)]*zi* 1 NINDA.SIG *pár-ši-ia* [KI.MIN]

Tercüme:

- 4 [(Sonrada)]n ise Uršui-Iškall[(li, Šalaš-Bitinḫi)] (için)
 5 [(oturur (vaziyette) içe)]r. Bir ince ekmeği parçalar. [Aynı şekilde.]

- 6 Sonradan ise Adamma-Kuba[(ba, Ḫašundarḫi)] (için)
 7 oturur (vaziyette) içer. Bir ince ekmeği parçala[(r. Aynı şekilde.)]

d. KUB 32.91 (312/b+331/b+331/b+368/b)+KBo 27.116 (628/b)+KBo 33.84 (375/c)
(CTH 705) (Orta Hitit)⁵²

ay².lk.kol.

- 8' [(EGIR-*an-d*)]*a-ma* ^DNa-a-bar-b[(i ^DŠu-ḫa-a-la KI.MIN)]
 9' [(EGIR-*an-d*)]*a-ma* ^DÚr-šu-[(u-i ^DIš-kal-li)]
 10' [(^DŠa-a-la)]-aš ^DBi-te-in-ḫi [KI.MIN]

Tercüme:

- 8' [(Sonrada)]n ise Nabarb[(i-Šuḫala (için) aynı şekilde.)]
 9' [(Sonrada)]n ise Uršu[(i-Iškalli)] (için)
 10' [(Šala)]š-Bitinḫi (için) [aynı şekilde.]

e. KBo 14.140 (198/q) (CTH 705) (Orta Hitit)⁵³

öy².II

- 4' [(EGIR)-*an-da-ma* ^(D)]Na-a-bar-ḫi^P[(Šu-u-ḫa-la)]
 5' [(TUŠ-*aš e-ku-zi* 1)] NINDA.SIG *pár-ši-ia* [(KI.MIN)]

⁵² Transkr. için krş. Wegner, 2002: 143-145; terc. ise tarafımdan yapılmıştır.

⁵³ Wegner, 2002: 148; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

6' [(EGIR)-*an-da-ma* (^DÚ)]r-šu-u-i iš-k[(al-li)]
 7' [(^DŠa-a-la-aš bi-t)]e-in-ḫi TUŠ-aš [(e-ku-zi)]
 8' [(1 NINDA.SIG *pár-ši-ia*)] K[I.MIN]

Tercüme:

4' [(Sonra)dan ise] Nabarbi-[(Şuḫala)] (için)
 5' [(oturur (vaziyette) içer. Bir)] ince ekmeği [(aynı şekilde)] parçalar.

6' [(Sonra)dan ise (U)]rşui-Išk[(alli,)]
 7' [(Şalaş-Bit)]inḫi (için) oturur (vaziyette) [(içer.)]
 8' [(Bir ince ekmeği)] a[(ynı şekilde)] [(parçalar.)]

f. KBo 14.141(227/q)+KBo 48.59 (231/q) (CTH 705) (Yeni Hitit)⁵⁴

öy.II

x+1 [(EGI)]R-*an-da-ma* ur-[(šu-u-i iš-kal-li)]
 2' [^DŠ]a-a-la-aš bi-t[(e-in-ḫi TUŠ-aš e-ku-zi)]
 3' [(1)] NINDA.SIG *pár-ši-ia*

Tercüme:

x+1 [(Sonr)]adan ise Ur[(şui-Iškalli)]
 2' [Š]alaş-Bit[(inḫi (için) oturur (vaziyette) içer.)]
 3' [(Bir)] ince ekmeği [(parçalar.)]

g.KUB 45.74 (Bo 4893) (CTH 705) (Yeni Hitit)⁵⁵

14' [EGIR-*an-da-ma* ^DNa-a-bar-bi ^DŠu-ḫa-a-la] KI.MIN
 15'' [EGIR-*an-da-ma* ^DÚr-šu-i ^DIš-kal-li] KI.MIN]

Tercüme:

⁵⁴ Wegner, 2002: 112; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

⁵⁵ Wegner, 2002: 136-137; terc. ise tarafımdan yapılmıştır.

14' [Sonradan ise Nabarbi Šuḫala] (için) aynı şekilde.

15'' [Sonradan ise Uršui Iškalli (için) aynı şekilde.]

h.KUB 32.93 (397/b)(+)KBo 8.156 (129/m) (CTH 704) (Yeni Hitit)⁵⁶

öy.I[?]

5' [(EGI)]R-an-da-ma ^DNa-a-bar-ḫi ^D[(Šu-u-ḫa-la KI.MIN)]

6' [(EGI)]R-an-da-ma ^DUr-šu-u-i ^DIš-kal-l[(i ^DŠa-a-la-aš bi-ti-in-ḫi KI.MIN)]

Tercüme:

5' [(Son)]radan ise Nabarbi-[(Šuḫala aynı şekilde.)]

6' [(Sonra)]dan ise Uršui-Iškall[(i Šalaš-Bitinḫi aynı şekilde.)]

i.KBo 40.91 (1555/c)+KBo 34.16 (507/b)+ KBo 15.40 (489/c)+KBo 33.207 (1274/c)+ KBo 35.136 (1512/c)+ KBo 38.265 (1658/c)+KBo 39.163 (2489/c)⁵⁷ (CTH 704) (Orta Hitit)⁵⁸

öy.II (KBo 34.16+KBo 33.207+KBo 35.136+KBo 15.40)

12' EGIR-an-da-ma ^DNa-a-bar-ḫi ^D[(^DŠu-ḫa-a-la KI.MIN)]

13' EGIR-an-da-ma ^DUr-šu-u-i ^D[(^DIš-kal-li)]

14' ša-a-la-aš bi-te-in-ḫi KI.MIN [(EGIR-an-da-ma)]

Tercüme:

12' Sonradan ise Nabarbi-[(Šuḫala (için) aynı şekilde.)]

13' Sonradan ise Uršui-[(Iškalli)] (için)

14' Šalaš-Bitinḫi (için) aynı şekilde. [(Sonradan ise)]

Aleppo'nun Tešup ve Hepat'mın Kültü listesinde yine bir ince ekmekle kutsanılan bu tanrı grubunun adları Bentikalli'den önce; Hašuntarḫi'den ise sonra geçmektedir:

KUB 27.13 (Bo 459) (CTH 698) (Yeni Hitit)⁵⁹

öy.I

⁵⁶ Wegner, 2002: 141-143 (Nr. 48); bkz. Haas, 1994, 406 dn.228; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

⁵⁷ Wegner, 2002: 116; Groddek-Kloekhorst, 2006: 158; Koşak, 1999: 24 ve dn.1.

⁵⁸ Transkr. için öy.II x+1-31: Wegner, 2002: 118; 26'-31': Groddek-Kloekhorst, 2006: 158; ayrıca bu metin Hoffner CTH 'ye göre 705 altında gösterilmektedir.

⁵⁹ Transkr. için bkz. Wegner 2002: 278; terc. tarafımdan yapılmıştır.

19 ... 1 NINDA.SIG ^DHa-šu-un-tar-ḫi 1 NINDA.SIG ^DUr-šu-u-i ^DIš-kal-li

20 1 NINDA.SIG ^DBi-en-ti-kal-li...

Tercüme:

19 ...Bir ince ekmek Hašuntarḫi, bir ince ekmek Uršui Iškalli,

20 bir ince ekmek Bentikalli...

Bir ince ekmeğin parçalanılıp üzerine kaburganın konularak tanrılarının kutsanıldığıının anlatıldığı KUB 45.48 (Bo 2951)+ KUB 45.71 (Bo 3882) (Orta Hitit?)’de ise adları Adamma ve Kubaba’dan sonra geçmektedir⁶⁰:

ay.III

3' [EGIR-*pa-ma* 1 NINDA.SIG A]-NA ^DA-dam-ma ^DKu-pa-[pa (x)]

4' [*pár-ši-i*]a *še-ra-aš-ša-an* ^{UZU}T[I *da-a-i* KI.MIN]

5' EGIR-*pa-ma* 1 NINDA.SIG A-NA ^DUr-šu-u-e i[š-kal-li]

6' *pár-ši-i-ja* *še-ra-aš-ša-an* ^{UZU}TI *da-a-i* K[I.MIN]

Tercüme:

3' [Sonra ise bir ince ekmeği] Adamma-Kupa[pa için (x)]

4' [parça]lar. Üzerine kab[urgayı koyar. Aynı şekilde.]

5' Sonra ise bir ince ekmeğiUršui I[škalli için]

6' parçalar. Onun üzerine kaburgayı koyar. Ay[nı şekilde.]

Genel Değerlendirme:

Bu çalışmamla Hitit pantheonunda Hurri Tanrı çiftleri Nabarbi-Šuḫala ile Uršui-Iškalli tanrı çiftleri tarafımdan Hitit çiviyazılı metinlerin tümünün bir araya getirilip tüm yönleriyle incelenmesi sonucunda:

●Nabarbi’nin adının geçtiği Hitit çiviyazılı metinlerinden birkaçının Orta Hitit dönemine tarihlendirilmesi Tanrıça’nın adıyla ilk kez Orta Hitit döneminde karşılaşıldığı

●Tanrıça Nabarbi’nin, Tanrıça Hepat’ın *kaluti*-listeleri”nde adı genellikle Tanrı Šuḫala’dan önce; Tanrıça Kulitta’dan ise sonra geçmesi Tanrıça’nın, Šuḫala’dan önce Kulitta’dan ise sonra kutsandığı,

●Tanrıça Nabarbi’nin, Šattiḫaza Antlaşması’nda antlaşmaya tanıklık eden tanrılar listelerinde hem Hitit tanrıları hem de Hurri tanrıları arasında yer aldığı

●Hurri tanrıçası olan Šuḫala’nın, Hitit çiviyazılı metinlerde Tanrıça Nabarbi ile bağlantılı olarak çok sık geçtiği: KBo 40.91(1555/c)+KBo 34.16 (507/b)+ KBo 15.40 (489/c)+KBo 33.207 (1274/c)+ KBo 35.136 (1512/c)+ KBo 38.265 (1658/c)+KBo 39.163

⁶⁰ Wegner, 2002: 169-170; terc. ise tarafımdan çalışılmıştır.

(2489/c); KUB 32.91 (312/b+331/b+331/b+368/b)+KBo 27.116 (628/b)+KBo 33.84 (375/c); KUB 45.74 (Bo 4893); KUB 32.93 (397/b)(+)KBo 8.156 (129/m); KBo 23.16 (2384/c)

●Metinlerde çift olarak karşılaştığımız tanrıların kültte tek bir tanrıymış gibi sunularda bulunulduğu,

●Aleppo’nun Tešup (ve) Hepat’ının Kültü Listesi’nde ve Šamuḫa’nın Ištar’ının Festivali’nde Nabarbi ve Šuḫala’nın ayrı ayrı kutsanılması Nabarbi ve Šuḫala’nın tek bir tanrının iki adı olmadığı,

●Hititçe olan Šuḫaliḫatti’nin Hurrice Šuḫala’dan türemiş olduğu,

●Hitit kült metinlerinde Uršui ve Iškalli’nin Hurri kökenli olduğu,

●Iškalli tanrı adının, Uršui’nin epiteti olduğu,

●Tanrıça Hepat’ın *kaluti*-listelerinde Uršui ve Iškalli’nin adı; Nabarbi ve Šuḫala’dan önce; Šalaš ve Bitinḫi’den ise sonra geçtiği KBo 23.16 (2384/c) r.kol.; KUB 27.8 (Bo 2760) öy.[?]; KUB 20.93 (Bo 1300)+KUB 54.77 (Bo 1711)+KUB 27.4 (Bo 7004)(+?)KUB 54.80 (Bo 1705)(+?)KUB 32.66 (45/b) ay.VI; KUB 32.91 (312/b+331/b+331/b+368/b)+KBo 27.116 (628/b)+KBo 33.84 (375/c) ay.[?] lk.kol.; KBo 14.140 (198/q) öy.[?].II; KBo 14.141(227/q)+KBo 48.59 (231/q) öy.II; KUB 45.74 (Bo 4893); KUB 32.93 (397/b)(+)KBo 8.156 (129/m); KBo 40.91(1555/c)+KBo 34.16 (507/b)+ KBo 15.40 (489/c)+KBo 33.207 (1274/c)+ KBo 35.136 (1512/c)+ KBo 38.265 (1658/c)+KBo 39.163 (2489/c),

●Aleppo’nun Tešup ve Hepat’ının Kültü KUB 27.13 (Bo 459) (CTH 698) (Yeni Hitit) listesinde bu tanrı grubunun adlarının Bentikalli’den önce; Hašuntarḫi’den ise sonra geçtiği,

●KUB 45.48 (Bo 2951)+ KUB 45.71 (Bo 3882) (Orta Hitit?)’de Uršui ve Iškalli’nin Adamma ve Kubaba’dan sonra geçtiği, sonuçlarına varılmaktadır.

KAYNAKÇA

- CHD: The Hittite Dictionary of the Oriental Institute of the University of the Chicago, Chicago 1980vd.
- ChS: Corpus der hurritischen Sprachdenkmäler, Rome.
- CTH: Laroche, E., Catalogue des textes hittites, Paris 1971 ve ekleri.
- CTH: Hoffner, H.A., Catalog of Hittites Texts, 1988.
- DBH: Dresdner Beiträge zur Hethitologie.
- GLH: Laroche, E., Glossaire de la Langue Hourrite, Paris (RHA XXXIV-XXXV) – Paris 1976-1977, pub.1978-1979.
- HbOr: Handbuch der Orieantalistic Handbook of Orieantal Studies, Köln, 1999.
- HED: Puhvel J., Hittite Etymological Dictionary, Berlin, 1984vd.
- HW: Friedrich, J., Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter, Heidelberg 1952.
- HW 1., 2., 3. , Erg.: Friedrich, J., Hethitisches Wörterbuch, Kurzgefasste Kritische Sammlung der Deutungen Hethitischer Wörter, I. Ergänzungsheft, Heidelberg 1957, 1961, 1966.
- MHH: Ünal, A., Hititçe Çok Dilli El Sözlüğü , Vol.I (A-M); Vol.II (N-Z) Hamburg 2007.
- ALTMAN, A., (2004),The Historical Prologue of the Hittite Vassals Treaties. An Inquiry into the Concepts of Hittite Interstate Law, Ramat-Gan 2004.

- BADALÌ, E., (1991), Strumenti musicali, musici e musica nella celebrazione delle feste ittite, THeth 14/1.
- BECKMAN, G., (1996), Hittite Diplomatic Texts, Atlanta- Giorgia.
- BİTTEL, K., ve diğer., (1975), Bittel, K.,-Boessneck, J.,-Damm, B.,-Güterbock, H.G.,-Hauptmann, H.,- Naumann, R.,- Schirmer, W., Das Hethitische Felsheiligtum Yazılıkaya, Mann Verlag Berlin.
- COHEN, Y., (2001), "The "Unwritten Laws" of the Hittites: the case of natta āra Expression", Akten des 4.Internationalen Kongresses für Hethitologie, StBot 45, s.73-82.
- DARGA, M., (1992), Hitit Sanatı, İstanbul.
- FLEMING, D. E., (1992), The Installation of Baal's High Priestess at Emar, A Window on Ancient Syrian Religion, Atlanta, Georgia.
- FREU, J., (1992), "Les guerres syriennes de Suppiluliuma et la fin de l'ère amarnienne", Hethitica 11, s.39-101.
- FREU, J., (2004), Šuppiluliuma et la veuve du Pharaon. Histoire d'un mariage manqué. Essai sur les relations égypto-hittites, Collection Kubaba-Série Antiquité 5, Paris.
- GOETZE, A., (1957), Kleinasien, München.
- GRODDEK, D.-KLOEKHORST, A., (2006), Hethitische Texte in Transkription KBo 35, DBH 19, Wiesbaden.
- GURNEY, O.R., (1977), Some Aspects of Hittite Religion, London.
- GÜTERBOCK, H.G., (1961), "The God Šuwaliyat reconsidered", RHA 68, s.1-18.
- HAAS, V., (1984), Die Serien itkaḫi und itkalzi des AZU-Priesters, Rituale für Tašmišarri und Tatuḫepa sowie weitere Texte mit Bezug auf Tašmišarri, ChS I/1.
- HAAS, V., (1994), Geschichte der Hethitischen Religion, HbOr I/15.
- HAAS, V., (1998-2001), "Nabarbi", RIA 9, s.1-2.
- HAAS, V., (2006), Die Hethitische Literatur, texte, Stilistik, Movie, Wakter de Gruyter, Berlin, Newyork.
- IMPARATÌ, F., (1979), "Il Culto della dea NIN.GAL Presso Gli Itti", Fs Meriggi, s.293-324.
- KLENGEL, H., (1999), Geschichte des Hethitischen Reiches, HbOr I/34.
- KLINGER, J., (2001), "Historiographie als Paradigma. Die Quellen zur hethitischen Geschichte und ihre Deutung", Akten des IV.Internationalen Kongresses für Hethitologie, StBoT 45, s.272-291.
- KOŠAK, S., (1999), Konkordanz der Keilschrifttafeln III/2, Die Texte der Grabung 1933: 1301/c-2809/c, StBoT 43.
- LAROCHE, E., (1946-1947), Recherches sur les noms des dieux hittites, (RHA VII/46) Paris.
- LAROCHE, E., (1948), "Teššub, Hepat et leur cour", JCS 2, s.113-136.
- LEBRUN, R., (1976), Samuha Foyer Religieux de L'Empire Hittite, Louvain-La-Neuve.
- MARTINO, S. de-IMPARATÌ F., (2001), "Observations on Hittite International Treaties", Akten des IV.Internationalen Kongresses für Hethitologie, StBoT 45, s.347-363.
- MASSON, E., (1981), Le panthéon de Yazılıkaya, Paris.
- MONTE, G.F. DEL-TİSCHLER, J., (1978), Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte, (RGTC 6).

- POPKO, M., (1995), *Religions of Asia Minor*, Warsaw.
- ROST, J.L., (1963b), “Zu den hethitischen Bildbeschreibungen”, 2. Teil, MIO 9, s.175-239.
- SCHWEMER, D., (2001), *Die Wettergottgestalten Mesopotamiens und Nordsyriens im Zeitalter der Keilschriftkulturen*, Wiesbaden.
- SEEHER, J., (2006), *Hattuša Rehberi. Hitit Başkentinde Bir Gün*. İstanbul.
- SEEHER, J., (2011), *Taşa Yontulu Tanrılar, Hitit Kaya Tapınağı Yazılıkaya*, İstanbul.
- SPEISER, E., (1939), “Studies in Hurrian Grammar”, JAOS 59, s.290-324.
- STARKE, F., (1990), *Untersuchung zur Stammbuilding des keilschrift-luwischen Nomens*, StBoT 31.
- STRAUB, R., (2006), *Reinigungsrituale aus Kizzuwatna Ein Beitrag zur Erforschung hethitischer Ritualtradition und Kulturgeschichte*, New York.
- TARACHA, P., (2009), *Religions of Second Millenium Anatolia*, DBH 27.
- TORRÌ, G., (2005), “Militärische Feldzüge nach Ostanatolien in der mittelhethitischen Zeit”, AoF 32, s.386-400.
- TRÉMOUILLE, M.C., (1997), *dHebat, une Divinité syro-Anatolienne*, Eothen 7.
- TRÉMOUILLE M.-C., (2000), “La religione dei Hurriti, La civiltà dei Hurriti”, PdP 55, s.114-170.
- TRÉMOUILLE, M.C., (2005), *Texte verschiedenen Inhalts*, ChS I/8.
- ÜNAL, A., (2003), *Hititler Devrinde Anadolu II*, İstanbul.
- VAN GESSEL, B.H.L., (1998), *Onomasticon of the Hittite Pantheon, Part I*, Leiden-Newyork-Köln.
- WEGNER, I., (1995), *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil I: Texte für IŠTAR-ŠA(W)UŠKA, Hebat und Weitere Gottheiten*, ChS I/3-1.
- WEGNER, I., (2002), *Hurritische Opferlisten aus hethitischen Festbeschreibungen, Teil II: Texte für Teššub, Hebat und Weitere Gottheiten*, ChS I/3-2.
- WEIDNER, E., (1923), *Politische Dokumente aus Kleinasien*, (BoSt 8-9), (1968) Leipzig.
- WILHELM, G. Wilhelm, *hethiter.net/*: CTH 51.I (2006sq.).

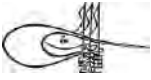
LEVHA 1: Seeher, 2006: 150

LEVHA 2: Seeher, 2011: 76.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ASLANTÜRK, N., Hitit Metinlerinde Geçen Hurri Tanrı Çiftleri: “Nabarbi-Šuḫala” “Uršui-Iškalli”, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 59-82, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7725>, ANKARA-TURKEY

ORTAKÖY-KURUÇEŞME ARASINDAKİ SAHİLSARAYLAR; 19 YÜZYIL*

Özlem ATALAN**

ÖZET

Boğaziçi'nde, 17 yüzyıldan itibaren sahil şeridinde yer alan kıyı yapılarıyla ve köy içi yerleşimleriyle kendine özgü bir yaşam kültürü kurulmuştur. Bu kapsamda, Ortaköy ve Arnavutköy arasındaki Boğaziçi dilimine, 17. yüzyıldan itibaren pek çok sahilсарay ve sahilhane inşa edilmiştir. Özellikle bu sahil, 18. yüzyıldan itibaren hanedan ailesinin ve üst düzey ailelerin sahilсарay ve sahilhanelerine ev sahipliği yapmıştır.

Ortaköy ile Kuruçeşme kıyı şeridinde yer alan yalılar, özellikle 19 yüzyıl başından, 20 yüzyıl başına kadar farklı dönemler içinde yıkılmış, yanmış, el değiştirmiştir. Kuruçeşme koyundaki silüet değişimi, 19. yüzyıldan itibaren haritalarda, gravürlerde, fotoğraflarda net olarak görülmektedir. 19. yüzyıl başında Fauvel'in ve Melling'in resmettiği, 19. yüzyıl ortalarında Kargopoulo'nun, Abdullah Freres'in, Sebah&Joallier'in ve 20. yüzyıl başlarında Miralay Ali Sami'nin fotoğraflarındaki bu yapılardan günümüze, birkaç yalı kalmıştır.

Boğaziçi mimari kültürünün yeterince anlaşılabilmesi ve geçirdiği evrimlerin değerlendirilebilmesi gerekmektedir. Boğaziçi mimarisinin tarihsel süreç içinde edindiği kamusal imgesi ve kimliğinin sanat, kültür ve mimari ile yenilenmesi ve desteklenmesi önemlidir. Boğaziçi yalıları, koruları, köşkleri ve kültürü ile pek çok sembolik değerleri üzerinde taşımaktadır. Bu sebeple, Boğaziçi kültürel ve doğal peyzajının korunması ve sürdürülmesi desteklenmektedir. Boğaziçi'nin özgün dokusunu bozmadan yapılaşmak, tarihsel yapılaşmayı korumak ve güzelleştirmek ülkemizin geleceği için önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Boğaziçi, Yalı, Sahilсарay

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. İzmir Üniversitesi İç Mimarlık Ve Çevre Tasarımı Bölümü, El-mek: oatalan@hotmail.com

IN 19TH CENTURY; COASTAL RESIDENCE OF BETWEEN ORTAKÖY-KURUÇEŞME

STRUCTURED ABSTRACT

On the Bosphorus shores beginning from the 17th century, an original kind of living was formed with its palace, yalı (seaside house), grove, recreation site, fountain and mosque building. This shore had especially been a host for the palaces of the dynasty family from the 18th century on. Many seaside house was built by some famous architect. For example Nazime Sultan Yalı's (seaside house) was built by famous Italian architect D'Aranco and Hatice Sultan Yalı's was built by Melling.

Even if all of the yalis on Bosphorus coast share similarities with each other by their general characteristics, every one of them have been a specific. Nonetheless, the size and particularities of the yalis have been planned so to reflect their proprietors social and economic status. The segregation of harem and selamlık [portion of the house reserved for men and women] has been observed in big yalis on Bosphorus strip at the end of the 18th century. These yalis included two separate independent yet connected parts as harem and selamlık.

Many of the yalis, built with timber, according to Melling drawings are wooden structures, belonging to the court family, statesmen and may be considered as early examples of Bosphorus palaces. That the palaces and yalis have been are built few and far between on the coast during this period is documented by the map, realized by Kauffer between 1776 and 1786. It is being observed that the construction at Bosphorus surged, beginning from the onset of the 19th century. The names of yalı owners, recorded on Bostancıbaşı's (Chief Gardener) pertaining to 1790 and the years of 1814–1815 have been a considerable resource regarding these periods.

The Bosphorus became an extension of the city in the 19th century. The Bosphorus villages have lost their quality of summer resort and become suburbs. Having said that, the smoothing of transport circumstances and the fact that Şirket-i Hayriye [the maritime transport company of Istanbul during late Ottoman era] started regular services as from the year 1852, rendered the Bosphorus settlements, areas inhabited throughout the year. Bartlett's gravures of the year 1840 demonstrate the intense wooden structuring in the zone. And photograph came into the life of the Ottoman, as of the middle of the 19th century.

The harem and selamlık sections in the yalı, situated on Bosphorus coast have begun to get gradually combined as of mid- 19th century. Harem and selamlık side by side, by vertical or horizontal segregation ensued. Besides that, the construction at the shape of rectangular masses; stretching up to a hundred meters in parallel to the sea are observed in many yalis in this century. While part of the Bosphorus yalis, figuring on BostancıBaşı's (Chief Gardener) Ledger, pertaining to the 19th century, survived the end of 19th century, some others have been destroyed or consumed in fires.

Turkish Studies

The coastal palaces, built on the Bosphorus coastal strip at the end of the 19th century have usually composed of two floors and a penthouse made of wood upon masonry first floor. These coastal palaces became distant from the traditional in their plan and facades, and built in a symmetrical systematized scheme that was commonly used in Istanbul at the end of the 19th century. Nonetheless, it is being observed that the dimensions of the yalis(seaside houses), built on the shoreline at the Bosphorus at the end of the 19th century started to diminish.

Yalis (seaside houses) located on the Bosphorus, especially from the beginning of the 19th century to the start of the 20th century, in various periods had been demolished, burned or had changed hands. The change of silhouette is seen clearly at the gravures, maps and photographs. From the gravures drawn by Fauvel and Melling at the beginning of the 19th century, from the photographs of Kargopoulo, Abdullah Freres, Sebah&Joaillier in mid 19th century and Miralay Ali Sami at the beginning of the 20th century, of these buildings only a few yalis are left to our day. With coastal road construction, fires of various periods, destructions, wrong uses and poor restorations, even the authenticity of the remaining was harmed.

The use and development of the Bosphorus, by protecting and beautifying the historical build surrounding is essential for our country and for world heritages. It is important that the public image and identity of Bosphorous architecture, which was formed throughout the historical procedure, be backed and renovated by art, culture and architecture. The Bosphorus with its yalis, palaces, coastal residences, groves, kiosks and mansions, contains very important symbolic values. Therefore, the protection and continuity of Bosphorus' cultural and natural peysage must be supported. Structuring without spoiling the authentic structuring of Bosphorus, protecting the historical texture and making them even more beautiful bears great importance for the future of our country

Key Words: Ortaköy, Kuruçeşme, Arnavutköy, Bosphorus, Yali, waterside residence.

Ortaköy-Kuruçeşme Arasındaki Sahilsaraylar; 19 Yüzyıl

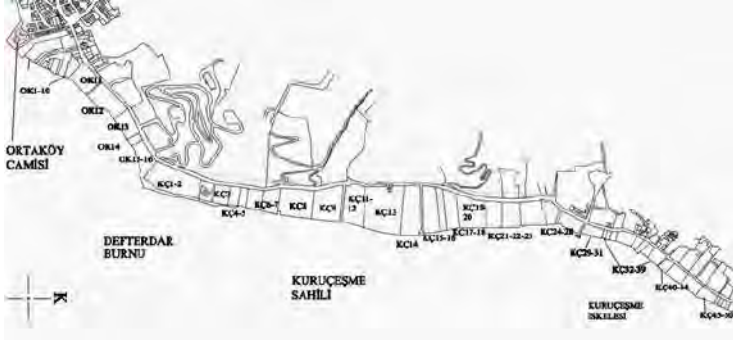
1. Giriş

18. yüzyıl öncesinde Ortaköy ile Arnavutköy arasında kıyı yapılaşmasının olduğu, bu yüzyıllara ait haritalardan ve seyyahların yazılarından anlaşılmaktadır. Boğaziçi'nde özellikle Ortaköy-Kuruçeşme sahilinde, 18. yüzyıldan itibaren sultan kızları evlendikleri zaman, kendilerine ayrılan veya bizzat inşa ettirdikleri saraylarında oturmuşlardır. Bu saraylar, bu hanım sultanların isimleri ile anılmıştır. 18. yüzyıl sonlarında, Ortaköy-Kuruçeşme sahilinde sultanların, saray mensuplarının ve üst kesimin yalılarının dizildiği, Arnavutköy'de ise gayrimüslimlerin oturduğu görülmektedir. Boğaziçi, 19. yüzyılda kentin uzantısı haline gelmiştir. Boğaziçi köyleri sayfiye niteliğini kaybederek banliyöleşmiştir. Bununla birlikte, 1852 yılından itibaren Şirket-i Hayriye deniz ulaşımının sürekli seferlere başlaması, Ortaköy-Kuruçeşme yerleşimlerinde yaşamı kolaylaştırmıştır. 19. yüzyıl başından itibaren, Ortaköy-Kuruçeşme sahilinde yapılaşmanın arttığını

görülmektedir. 1790 ile 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı defterlerinde yazılı olan yalı sahiplerinin isimleri, bu dönemlere ait önemli birer kaynak olmuştur.

2. 19. Yüzyılda Ortaköy-Kuruçeşme’de Yeralan Sahilsaraylar

19. yüzyıla ait bilgileri, haritalar ve yazılı kaynaklar belirlemiştir. Ortaköy’de Ortaköy Camisi ile Arnavutköy’de Sarraf Burnu arasında yer alan parseller, O.K.1 (Ortaköy 1) parselden O.K.16 parsel (Ortaköy 16) kadar ve K.Ç.1 parselden (Kuruçeşme 1) K.Ç.50 (Kuruçeşme 50) parsel kadar numaralandırılmıştır. Numaralandırma sisteminde, Sedat Hakkı Eldem’in “Boğaziçi Yalıları” kitabındaki sistem, (bu yayınlarında takip edilebilmesi amacıyla) kullanılmıştır (Eldem, 1993). Bu kapsamda, 19. yüzyıldan bu yana ulaşılabilen tüm görsel ve yazılı kaynakların, Ortaköy-Kuruçeşme kıyı yerleşimi, taranmış ve değerlendirilmiştir. Varlığı belgelerle belirlenen yapılar, numaralandırılmış bu parsellerde gösterilecektir.

Harita 1. Ortaköy Kuruçeşme kıyı yerleşmesinde numaralandırma

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ne göre Ortaköy İskelesi’nden itibaren O.K.1 parsel kadar olan yapılar, “Gencalizade Ahmed ağanın kahvesi, Cabii vakıf Ahmed Efendi’nin kahvesi, Halil Efendi halilesinin hanesi, Halil Efendi halilesinin kahve dükkânı, Mehmed kethüda mai leziz çeşmesi, Ortaköy imamı Hasan Efendi’nin hanesi ve kahvesi, Ortaköy ustası Hüseyin’in Hanesi, Mehmedkethüda Camii şerifi ve mektebi latifi, Camii şerif tahtında üç bab dükkân, Ocakimamzadenin hanesi ve üç göz kayıkhane” olarak sıralanabilir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 93–156).

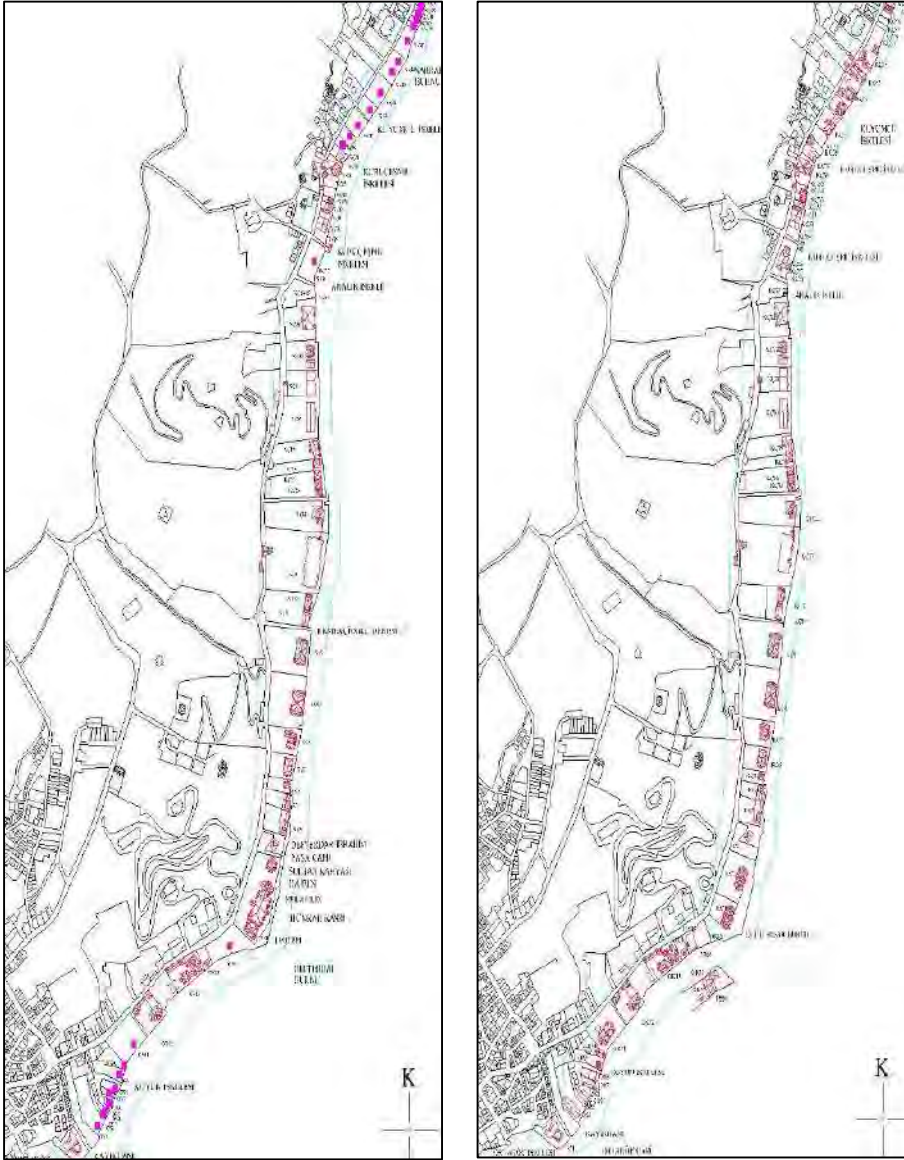
1814–1815 yıllarında bu parsellerde yer alan yapılar, 19. yüzyıl ortaları ile 20. yüzyılbaşı arasındaki dönemde, bu parsellerde yer alan yapılar (O.K.1 parselden K.Ç.50 parsel kadar) aşağıda belirtilmiştir.

O.K.1-O.K.8

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ne göre O.K.1 ile O.K.8 parselleri arasında, “Sarraf Artin zimminin hanesi, Sarraf Agyazar zimminin arsası, Sarraf Arsuan zimminin arsası, Hintir sarrafın hanesi, Sarraf Agop zimminin hanesi, Sarraf Ohanes zimminin hanesi, Sarrafoğlu zimminin hanesi, Sarraf Dakes oğlu zimminin hanesi, Sarraf Papasoğlu Canık zimminin hanesi” yer almaktadır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 93–156). O.K.1 ile O.K.8 parselleri arasında yer alan yalılar hakkında, 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’nden edinilen bilgiler haricinde, görsel ve yazılı kaynaklarda ayrıntılı bilgilere ulaşılamamıştır. Bu yalılardan sonra “Koyun İskelesi” gelmektedir.

Eldem’in çizdiği haritada O.K.2, O.K.3, O.K.4 ve O.K.5 parselde bitişik nizamda yalılar bulunmaktadır (Eldem, 1993, 46–47). Sebah&Joailier’in fotoğrafında yer alan yalılar ahşap, üç katlı, çok pencereli ve çıkmalı yapılardır. Bu yerleşim şekli, Arnavutköy kıyı yerleşiminde yer alan, bitişik nizamda inşa edilmiş üç veya dört katlı yalılar ile benzeşmektedir. Yapıların mimari

özellikleri, uzaktan fotoğraflandığı için tanımlanamamaktadır. Burada yer alan yalıların yapım yılı ve bu dönemdeki sahibi hakkında bilgiye ulaşılammıştır.

Harita 2. Harita 3. 19. Yüzyıl Ortalarında ve 1880-1900 Yıllarında Kuruçeşme Kıyı Yerleşimi

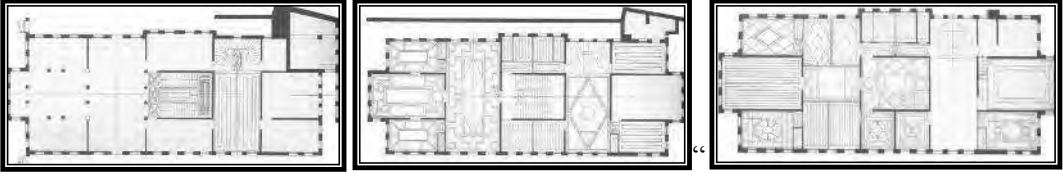
O.K.1-Esma Sultan Yalısı

Esma Sultan Yalısı, O.K.1 parselde Ortaköy Camisi'nin yanında yer almaktadır. Yalının Sarkis Balyan tarafından inşa edildiği belirtilmektedir. 1873–1875 yılları arasında, 2. Abdülhamit Esma Sultan için inşa ettirdiği yalısı, Esma Sultan'ın ölümünden sonra kız kardeşi Cemile Sultan'a armağan etmiştir. Eldem'in kitabında bu yalının ismi, "Cemile Sultan Yalısı" olarak geçmektedir (Eldem, 1993, s. 50–51). Cemile Sultan'ın ölümünden sonra, Fatma Sultan, 2. Abdülhamit'e rica ederek sahilhaneyi satın almıştır. Cumhuriyet'in ilanı üzerine, hanedan yurt dışına çıkarılınca, yalı satılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.219).

Esma Sultan Yalısı, Cumhuriyet döneminde tütün deposu, daha sonra depo ve marangoz atölyesi olarak kullanılmıştır. Saffet Baştımara tarafından 1952’de satın alınmıştır. 1 Mart 1975 yılında sahipleri tarafından satılığa çıkarılırken yanmıştır (Erdenen, 1994, s.823–824). Esma Sultan Yalısı 10 yıl önce yapılan restorasyondan sonra, turizm amaçlı kullanılmaktadır.

Esma Sultan Yalısı’nın, iki kat ve çatı katı ile oluşmuş, hacimli bir kitlesi vardır. Binanın yüzölçümü 884 m², bahçesi 4030 m²’dir. Yalı boyutlarıyla, malzemesiyle ve denize kılıçlamasına yönelmesiyle, geleneksel yalı mimarisinden farklı tarzda inşa edilmiştir. Yapının dışı kargir, içi bağdadi ahşaptır. Esma Sultan Yalısı’nda salon ve iki oda, yalının deniz cephesinde yer alır ve merkeze sofa ile bağlanır. Salon diğer odalardan farklı genişliğiyle, cephenin ortasında çıkma yapmaktadır. Yapının merkezinde ise büyük bir merdiven görülmektedir.

Boğaziçi’ndeki sultan saraylarının genelinde olduğu gibi Esma Sultan Yalısı’nda da, çıkmalar üç pencerelidir ve üzerinde üçgen alınlık vardır. Yalının ön ve yan cephede olan pencerelerinin dikdörtgen çerçeveli olduğu görülmektedir. Yapının yan cephesi, ön cephe gibi simetrik olarak planlanmıştır. Yan cephenin orta aksında, dört pencereli üzerinde üçgen alınlık olan çıkma bulunmaktadır. Esma Sultan Yalısı kolaylıkla okunan plan şeması, öğelerin yalın biçimleri ve bir araya gelişleri, üçgen alınlığı ve çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişleri ile Neoklasik bir üslupta inşa edilmiştir.

Resim 1. OK.1’de yer alan Esma Sultan Yalısı röleve planları (Eldem, 1993)

Resim 2. Yangından önce Esma Sultan Sahilsarayı (Eldem, 1993)

O.K.6-Dr. Rakım İbrahim Onart Yalısı

O.K.6 parselde yer alan ve “Dr. Rakım İbrahim Onart Yalısı” olarak isimlendirilen yalı, 1866 yılında inşa edilmiştir. Bu yalı, günümüzde varlığını sürdürmektedir. 1905 yılında “Dr.İbrahim Rakım” yalıyı satın almış, cihannüma, cumba ve balkonlar ilave etmiştir. Yapının kurnalı hamamı içeri alınmıştır. Yalıya, bu süreçte iki defa gemi çarpmıştır. 1960 yılındaki çarpmada balkonda olan hasar, tamir ve boya ile giderilmiştir. 1980 yılında Yunan “Erviyani” gemisinin çarpmasıyla, duvar ve ikinci kat balkonu kırılmıştır. Yalının kargir duvarlı, dar giriş koridorunun solunda, hamam, mutfak ve sarnıç yer almaktadır (Erdenen, 1994, s. 819). 1880 yılı Sebah&Joailier’in fotoğrafında O.K.6 parselde görülen, üç katlı ahşap yapı, “Dr. Rakım İbrahim Onart Yalısı”dır. 1900’lü yıllara ait fotoğrafta yalının her iki yanında yer alan yalıların yıkıldığı görülmektedir. 1918 tarihli Necip Bey Haritası’na göre, O.K.6 parselde “Hürriyet Bahçesi” yer almaktadır. Bu haritada Dr. Rakım İbrahim Onart Yalısı gösterilmemiştir.

Resim 3. Ortaköy-Defterdar Burnu, Sebah&Joaillier fotoğrafı, 1880 civarı (Eldem,1993)

Cumbalı olarak inşa edilen, yalının kargir zemin kat üzerinde ahşap üç kat ve çatı katı ile oluşmuş bir kitlesi vardır. Zemin katta deniz üzerinde balkon, üst katta cumba, ikinci katta balkon ve onun üzerinde cumba bulunmaktadır. Dördüncü katta ise, yapının cihannümalî geniş balkonu yer almaktadır. Giriş katının yarısı, taş kayıkhaneye ayrılmıştır. İkinci katta sofa, dört oda ve tuvalet, çatı katında, önde ve arkada olmak üzere iki oda, mutfak, deniz yönünde dikmeli cihannüma tarzı geniş balkon yer almaktadır. Yalı süslemeleriyle, Art Nouveau özellikler göstermektedir (Erdenen, 1994, s. 819).

Resim 4. OK.6'da yer alan yalı, 1981 (Erdenen, 1994)

O.K.7 ve O.K.8

O.K.7 parselde yer alan yalının yapım yılı ve bu dönemdeki sahibi hakkında, belge ve bilgiye ulaşılamamıştır. 1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında görülen O.K.7 parselde yer alan yapı, O.K.6 parseldeki yapıya bitişik nizamda inşa edilmiştir. Sebah&Joailier'in fotoğrafında, yalı üç katlı, ahşap bir yapı olarak görülmektedir. Yapı çok uzaktan fotoğraflandığı için mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. O.K.7 parselde yer alan yapının, 1900'li yıllara ait fotoğrafta yıkıldığı görülmektedir. 1970'li yıllarda O.K.7 parselde betonarme, üç katlı bir yapı inşa edilmiştir.

O.K.8 parselde yer alan yalının yapım yılı ve bu dönemdeki sahibi hakkında, belge ve bilgiye ulaşılamamıştır. 1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında görülen yapı, O.K.7 parselde yer alan yapıya bitişik inşa edilmiştir. Sebah&Joailier'in fotoğrafında, yalı üç katlı, ahşap bir yapı olarak görülmektedir. Yapı çok uzaktan fotoğraflandığı için mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. 1900'li yıllara ait fotoğrafta, O.K.8 parseldeki yapının yıkıldığı ve yerine başka bir yapının inşa edildiği görülmektedir. O.K.8 parselde inşa edilen yeni yapı, kırma çatılı, depo görünümlü, yüksek bir yapıdır. 1970'li yıllara kadar yapının cephe düzeni korunmuş, bu yıllardan sonra değişiklikler göstermiştir.

O.K.9-O.K.14

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre O.K.9 ile O.K.14 parselleri arasında sırasıyla, “Sarraf Şamanto yahudinin hanesi, Sarraf Kamanti yahudinin hanesi, Darbhaneci Yorgaki zimminin hanesi, Sarraf Agopcan zimminin hanesi ve kayıkhanesi, Zimmi mesrufun diğer hanesi, Sarraf Uzun Yako yahudinin hanesi, Dülbentçi Karabet vereselerinin hanesi, Morevi Ahmed Paşa halilesinin Yalısı” bulunmaktadır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002).

O.K.9 ile O.K.14 parselleri arasında yer alan yalılar hakkında, 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'nden edinilen bilgiler haricinde, görsel ve yazılı kaynaklarda ayrıntılı bilgilere

ulaşılamamıştır. 1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında, O.K.9 parselde üç katlı ahşap, bir yalı yer almaktadır. Uzaktan fotoğraflandığı için, yapının mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. 20. yüzyıl başındaki fotoğrafta bu yapının yıkıldığı görülmektedir. O.K.9 parselde, 1970'lerden sonra yeni bir yapı inşa edilmiştir.

1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında O.K.10 parselde yapı görülmemektedir. O.K.10 parselde, Eldem'in (1993) haritasında ve 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başına ait Miralay Ali Sami'nin fotoğrafında "Karakol" olarak adlandırılan yapı yer almaktadır. Ortaköy-Kuruçeşme sahil şeridinin 1900'lü yıllara ait fotoğrafında görülen yapının, 19. yüzyıl sonunda inşa edilmiş olması mümkündür. Yapı 1950'li yıllara kadar ayakta kalmıştır.

Karakol yapısı kargir, iki katlı ve Neoklasik üslupta inşa edilmiştir. Balkonunun üzerinde üçgen alınlık görülmektedir. Alınlığın üstünde akroterler, alınlığın içinde ise süslemeler yer almaktadır. Balkon ve üçgen alınlığı taşıyan sütunları, iyonik düzendedir. Yapının deniz cephesinde balkon altında, kayıkhanesi girişi ve giriş kapısı bulunmaktadır.

Resim 5. Karakol ve Fehime Sultan Yalısı, Miralay Ali Sami (İ.Ü. Nadir Ereserler Arşivi)

O.K.11-Fehime Sultan Yalısı

2. Abdülhamit tarafından yaptırılan O.K.11 parselde yer alan Fehime Sultan Yalısı'nın yapım tarihi, 1883–1901 yılı arasındadır. Yapının mimari bilinmemektedir. Şehsuvaroğlu (1986) bu yalının yerinde daha önce "deniz hamamları" olduğu belirtmiştir. Yalının yol üzerindeki köşkü yıktırılmıştır. Yalı 2. Abdülhamit tarafından, 1883 yılında mabeyin müşiri olarak atandığında Gazi Osman Paşa'ya hediye edilmiştir. Bu sebeple, Fehime Sultan Yalısı, "Gazi Osman Paşa Yalısı" olarak da anılmaktadır. Yalı daha sonra, Sultan Murat'ın (1840–1904) kızlarından Fehime Sultan'a düğün hediyesi olarak verilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.219). Yalının yapım tarihi 1899 (1317) yılı olarak belirtilmektedir (Batur, 1994, s.30). Yapı daha sonraları "Gaziosman Paşa Ortaokulu" olarak kullanılmış, 13.08.2002 tarihinde kısmen yanmıştır.

Yalı mimari özellikleri ve boyutları ile Zekiye Sultan Yalıları'na benzemektedir. Fehime Sultan Yalısı, Zekiye Sultan Yalıları'ndan daha sonra yapılmıştır. Fehime Sultan Yalısı, 1880 tarihli Sebah&Joailier resimlerinde yer almaz iken Zekiye Sultan Yalıları bu resimde yer almaktadır. Fehime Sultan Yalısı'nın kargir zemin kat üzerinde, ahşap iki kat ve çatı katı ile oluşmuş hacimli bir kitlesi vardır. Yapının planı, 19 yüzyıl sonundaki yalılarda yaygın olarak kullanılan simetrik kurgulu bir şemadan oluşmakta, birbirinin eşi, harem ve selamlık bölümleri, çift koridorlu bir sistem içinde bütünleşmektedir. Yapı, 19 yüzyılın ortalarında görülen, merkezi sofalı şemalardan farklı bir modeldir. Merkezde yer alan sofanın yerinde, holler ve ona açılan merdivenler görülür. Salon ve odalar yapının cephesinde yer alır, merkezi sofa yerine bir koridora bağlanırlar. Oda ve salonlar, farklı büyüklükleriyle cephede çıkma, veranda ve balkon oluştururlar. Bu özellikler, yalının kitlesine ölçülü bir hareket kazandırıp, planın simetrik kurgusunu ortaya koymaktadır (Batur, 1994, c.2, s. 30).

Fehime Sultan Yalısı'nın pencereleri, düzenli üçerli akslarla cephelerde yer almaktadır. Zemin katta basık kemerli olan pencerelerin, üst katlarda dikdörtgen olduğu görülmektedir.

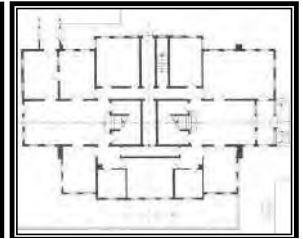
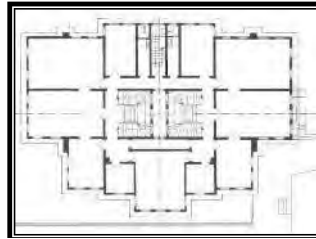
Pencere altları Fransız penceresi biçiminde düzenlenmiştir. Simetri ekseninde yer alan çıkmanın pencereleri, büyük dikdörtgen çerçeveler içinde yarım daire kemerlidir. Bu kemerlerin üst kısmı ile alt kesimleri, ahşap oyma ile bezenmiştir. Yan cephedeki pencerelerin dikdörtgen çerçeveli olduğu görülmektedir. Pencerelerin üstlerinde, ahşaptan oymalı tepelikler yer almaktadır. Balkonlarda iyonik başlıklı, ince ikişer kolon vardır. Aynı katta çıkmaların köşesini tutan pilastrlar, iyonik düzende planlanmıştır. Üst katın pilastrlarının ise, kompozit başlıklı olduğu görülmektedir (Batur, 1994, c.2, s. 30).

Yalı planının kitleye yansımaları, öğelerin sade biçimleri ve bir araya gelişleri; çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi ile Neoklasik bir tasarımın ürünüdür. Bununla birlikte, yapının yüksekliği, ahşap oyma ve bezemesi, yapıyı Neoklasik tasarımdan uzaklaştırmaktadır. Boğaziçi'nde, 1850 yıllarından itibaren, Neoklasismin son bulmasını beklemeden Eklektik mimari başlamıştır. Batur'un belirttiği gibi, Fehime Sultan Yalısı'nda Eklektik üslubun etkileri de görülmektedir. Bu yalıda üçgen alınlıklar, pilastrlar, profilli silmeler görülmektedir. Batı öğeleriyle birlikte, perdeyi andıran hareketli pencere ya da balkon saçakları kemerler gibi Doğu'nun öğeleri, üst kat pencerelerinde görülmektedir. Ayrıca yalı cephe özellikleri, ahşap kaplaması ve bezemesi ile Yıldız Sarayı Şale Köşkü'nün tasarımına yakın durmaktadır (Batur, 1994, c.2, s. 30).

O.K.12-Hatice Sultan Yalısı

O.K.12 parselde yer alan Hatice Sultan Yalısı, 19. yüzyıl ortalarında inşa edilmiştir. Yalı bu dönemde arkasındaki köşk ile birlikte, Ali Saip Paşa'ya aittir. Ali Saip Paşa'nın vefatından sonra, 2. Abdülhamit bu yapıları biraderzadesine tahsis etmiştir. 5. Murat'ın büyük kızı Hatice Sultan'ın düğünü bu yalıda yapılmıştır. Yalı ve yalının dağ kısmında bulunan Fıstıklı Köşk, Hatice Sultan tarafından kullanılmıştır. Hanedanın yurt dışına çıkarılmasından bir süre önce yalı ve köşk satılmıştır. Hatice Sultan aldığı parayla Göztepe'de köşk satın almıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.219).

Hatice Sultan Yalısı, hanedanın yurt dışına çıkarılmasından sonra, bir süre "Darüleytam" (yetimler yuvası) daha sonra "Ortaköy İlkokulu" olarak kullanılmıştır. Ancak Hatice Sultan Yalısı, 1950'li yıllardan itibaren büyük değişikliklere ve kayıplara uğramıştır. 1958 yılında Kuruçeşme Caddesi (Muallim Naci Caddesi) genişletilirken, ön kısmı ile koridoru yıktırılmıştır. Yalının arka yamaç üzerindeki köşkü yıkılmış, sadece altı adet fıstık çamı ile bahçe set duvarları kalmıştır. Yalının sadece sahilhane bölümü, günümüze ulaşabilmiştir (Erdenen, 1994, s.808). Yalı 1972 yılından itibaren, Yüzme İhtisas Kulübü tarafından kullanılmaya başlamıştır. Yalının cadde tarafına bir havuz ilave edilmiştir. 1976 yılında Boğaz Köprüsü'nün Ortaköy ayağı sondajı ve temeli sebebiyle, denize doğru kaymaya başladığı ve yapının ikiye ayrılacağı görülmüştür. Yalının, dört köşesine beton dayanaklar dökülerek, binanın eğriligi düzeltilmiştir. Yalının kuzey bölümünün çekme durumuna girmesi sebebiyle, 1983-1984 yıllarında tüm bina yeniden onarılmıştır (Erdenen, 1994, s.809).

Resim. 6. Hatice Sultan Yalısı 20. yüzyılbaşı ve rölöve planları (Eldem, 1993)

Hatice Sultan Yalısı, iki kat ve çatı katından oluşmuş ahşap bir yapıdır. Yapının planı, 19.yüzyıl sonunda, İstanbul'da yaygın olarak kullanılan simetrik kurgulu bir şemadadır. Birbirinin

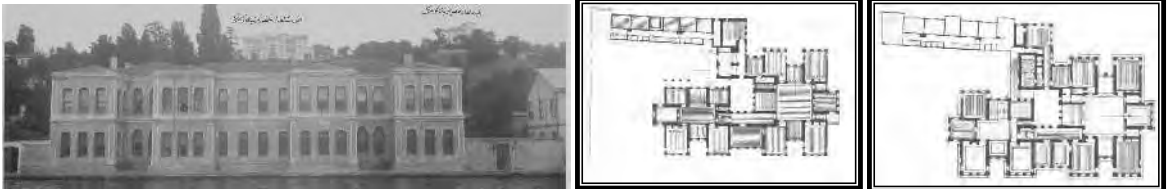
eşi harem ve selamlık bölümleri, çift koridorlu bir sistem içinde bütünleşmiştir. Bu yapı Fehime Sultan Yalısı gibi, 19. yüzyılın ortalarında görülen, merkezi sofalı şemalardan farklı bir model olarak görülmektedir. Merkezde yer alan sofanın yerinde simetri ekseninde yer alan holler ve ona açılan merdivenler görülür. Salon ve odalar yapının cephesinde yer alır ama merkezi sofa yerine bir koridora bağlanırlar. Oda ve salonlar farklı büyüklükleriyle cephede çıkma ve veranda oluşturmuş, yalının kitlesine ölçülü bir hareket kazandırıp, planın simetrik vurgusunu ortaya çıkarmışlardır. 19.yüzyıl son çeyreğinde Türk evi plan şemasında görülen, koridor, geçit, ışıklık gibi mimari elemanlar Hatice Sultan Yalısı'nda görülmektedir. Bu mekanlar planın orta yerinden simetrik bir aks çizerek, yalıyı harem ve selamlık dairelerine ayırmaktadır (Batur, 1994, c.2, s. 31). Hatice Sultan Yalısı'nın pencereleri, düzenli üçerli aks sisteminde sıralanmıştır. Simetri ekseninde yer alan çıkmanın pencereleri, büyük dikdörtgen çerçeveler içinde yarım daire kemerli olarak görülmektedir. Bu kemerlerin üst ve alt kesimleri, ahşap oyma ile bezenmiştir. Yan cephede, pencerelerin dikdörtgen çerçeveli olduğu görülmektedir. Pencerelerin üstlerinde ahşaptan oymalı tepelikler vardır. Alt katta, çıkmayı taşıyan iyonik düzende sütunlar yer almaktadır. Yapının eski resimlerine bakıldığında, çeşitli dönemlerde gerçekleştirilen onarımlar ile yapının pek çok özelliğinin kaybolduğu görülmektedir (Batur, 1994, c.2, s. 31).

Hatice Sultan Yalısı, cephelerinde ve dekorasyonunda batılı etkiler taşımakla beraber, plan düzeninde geleneksel ve karma stilde inşa edilmiştir. Cam cepheleri, deniz kenarında yalısı, cadde üstü müstemilat binaları ve yol arkasından sırtlara kadar yükselen bahçesiyle, Boğaziçi yalılarının genel özelliklerini taşımaktadır. Batılılaşma döneminin etkisiyle taş mimari biçimlerin kullanıldığı görülmektedir. Yapıda kitleye yansıyan plan şeması, öğelerin sade biçimleri ve bir araya gelişleri; çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi, Neoklasik bir tasarımı tanımlamaktadır. Ancak yapının yüksekliği ve kolonların narinliği, ahşap oyma, bezeme Neoklasizm çizgisini farklılaştırmaktadır. Bu yalıda, yivli sütunlar, üçgen alınlıklar, istiridye kabuğu biçiminde motifler, kartuş, rozet, pilastr, profilli silme detayları görülmektedir. Batı öğeleriyle birlikte, perdeyi andıran hareketli pencere detayları göze çarpmaktadır (Batur, 1994, c.2, s. 31).

O.K.13-Fatma Sultan Yalısı

Fatma Sultan Yalısı, 1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında yer almaktadır. Fatma Sultan Yalısı, Miralay Ali Sami'nin fotoğraflarında "Alaettin Efendi Yalısı" ismiyle belirtilmiştir. Eldem, Fatma Sultan Yalısı'nı "19. yüzyıl başı yapısı" olarak nitelendirmiştir (Eldem, 1993, s. 56–57). Ancak bu yalının ismi 1814–1815 tarihli Bostancıbaşı Defteri kayıtlarında görülmemektedir. Yalının yapım tarihi büyük olasılıkla, 19. yüzyıl ortalarına yakın bir dönemdir. Sultan Abdülmecit'in kızlarından Naile ve Behice Sultan, Fatma Sultan Yalısı'nda (yada diğer ismiyle Alaettin Efendi Yalısı) evlendirilmişlerdir. Münire Sultan'da, Fındıklı'daki Yalısı'ndan bu yalıya taşınmış ve bu yalıda yaşamıştır. Yalı daha sonra, sultanın oğlu Alaettin Bey'e verilmiştir. Yalının son sahibi Fatma Sultan olarak bilinmektedir. Refik Bey'in eşi olan Fatma Sultan, hanedan ailesinin yurtdışına çıkarılmasından sonra bu yalıyı satmıştır. Yapı son zamanlarına kadar bütün deposu olarak kullanılmış, 1960 yıllarında yıkılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.220).

Fatma Sultan Yalısı'nda harem ve selamlık, ayrı ayrı planlanmasına rağmen arada koridor ve odalarla birleştirilmiştir. Harem ve selamlığın ayrı sofaları ve merdivenleri vardır. Fatma Sultan Yalısı'nda görülen sofalı plan şeması, ilerleyen yıllarda yerini koridorlu plan şemasına bırakmıştır. Yapı deniz cephesinde tek bir yapı gibi algılanmakla birlikte, arkasına doğru uzayan koridoru ve bu koridoru yanına sıralanmış odalardan oluşan hizmet birimleri ile büyük bir yapıdan oluşmaktadır. Yapının ortasında ışıklık yer almaktadır.

Resim 7. Fatma Sultan Yalısı, Miralay Ali Sami (İ. Ü. Nadir Eserler Arşivi) plan restitüsyonu (Eldem, 1993)

Yalıda dört adet çıkma, iki kat boyunca kendini göstermektedir. Fatma Sultan Yalısı'nın çıkma pencereleri, düzenli üçerli aks sisteminde sıralanmıştır. Yapıda söveli, basık kemerli yüksek pencereler görülmektedir. Ayrıca yapının cephelerinde pilastr ve profilli silmeler yer almaktadır. Çıkma ve pilastr sütunlar dikeyliği vurgularken, kat kornişleri ve yapının uzun cephesi yataylığı belirtmektedir. Plastr sütunlar dorik özelliktedir. Bununla birlikte, yapının plan şemasının kitleye yansımaları, öğelerin yalın biçimleri ve bir araya gelişleri, çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi ve yayvan kemerli pencereleri, Neoklasik üslup etkilerini göstermektedir.

O.K.14

O.K.14 parselde yer alan yalının yapım yılı ve bu dönemdeki sahibi hakkında belge ve bilgilere ulaşılamamıştır. Ancak yapının inşaa tarihinin 1880 yılı öncesi olması mümkündür. 1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında O.K.14 parselde bu yapı görülmektedir. Bu yapı Miralay Ali Sami'nin 1900'lü yıllara ait resminde, Fatma Sultan Yalısı'nın yanında yer almaktadır. 1918 tarihli Necip Bey Haritası'na göre, O.K.14 parselde "Naime Sultan Sahilsarayı" yer almaktadır. Ancak Naime Sultan Sahilsarayı'nın Sebah&Joailier'in ve Miralay Ali Sami'nin fotoğrafında yer alan ve K.Ç.1-K.Ç.2 parselde yer alan yalı olması mümkün olabilir.

Resim 8. OK14'te yer alan yalı, Sebah Joailier Fotoğrafı, 1880 (Eldem, 1993)

1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında O.K.14 parselde yer alan yapı, Boğaziçi'nin geleneksel mimari öğelerini taşımamaktadır. Fotoğraflardan anlaşıldığı üzere, yüksek kırma çatılı, az pencereli, iki katlı ve ahşap bir yapıdır. 1970 yıllarında O.K.14 parselde daha önceki yapıya benzer, yeni bir yapı inşa edilmiştir.

O.K.15, O.K.16

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre O.K.15 parsellerle çıkışan parselde, "Bostancıyan Ocağı"nın bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s.93–156). 1880 yılı Sebah&Joailier'in fotoğrafında, O.K.15 parselde iki adet tek katlı kırma çatılı ve arkalarında iki adet üç katlı oturtma çatılı yapıların yer aldığı görülmektedir. Bu yapılar 1814–1815 yılı Bostancıbaşı Defterleri'nde yazıldığı üzere, "Ortaköy Bostancıyan Ocağı" olmalıdır. Bu yapıların ön cephesinde, birer kayıkhanesi girişi yer almaktadır. Kayıkhanesi girişinin her iki yanında birer dikdörtgen pencere görülmektedir.

Miralay Ali Sami'nin 1900'lü yıllara ait resminde bu yapılar, Zekiye Sultan Yalısı'nın yanında yer almaktadır. Yapıların inşaa tarihi 1880 yılı sonrası olmalıdır. 1918 tarihli Necip Bey

Haritası'nda, O.K.15 parselde yer alan yapının ismi “Karatodori” olarak belirtilmiştir. 1970 yıllarındaki bir fotoğrafta da, bu yapı O.K.15 parselde görülmektedir. O.K.15 parselde yer alan bu yapı, günümüzde “Ada 39/2 Parsel 1” de yer almaktadır. O.K.15 parselde yer alan bu yapı 1900’lü yıllarda, dört katlı, kargir olarak inşa edilmiştir. Simetrik, dikdörtgen bir plan şemasındadır. 1968 yılına kadar tütün deposu daha sonra “Özel Turizm ve Otelcilik Okulu” olarak kullanılmıştır. Yapı 1980 yılında “Sungurlar Kazan Sanayi Şirketi” tarafından alındıktan sonra restore edilmiştir. “BTK A.Ş.” nin mülkiyetine geçtikten sonra onarımı yenilenmiştir. Ortaköy-Kuruçeşme sahil şeridinde ait elde edilen fotoğraflara göre, O.K.16 parselde yapı tespit edilememiştir. Ancak Eldem’in haritasında, bu parselde kare planlı bir yapı yer almaktadır. Yapının hangi tarihte burada olduğuna dair, bir bilgi verilmemiştir (Eldem, 1993, s. 46–47).

K.Ç.1, K.Ç.2-İsmetlü Hatice Sultan Hazretlerinin Neşedabad Sarayı Alileri (Hatice Sultan Yalısı) ile Naime Sultan Yalısı ve Zekiye Sultan Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’nde K.Ç.1 ile K.Ç.2 parsellerle çakışan parselde “İsmetlü Hatice Sultan Hazretlerinin Neşedabad Sarayı alileri” nin bulunduğu yazılmıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 93–156) Bu parsellere 19 yüzyıl sonunda Naime Sultan Yalısı ve Zekiye Sultan Yalısı inşa edilmiştir.

K.Ç.1, K.Ç.2-Neşedabad Sarayı (Hatice Sultan Sarayı)

18.yüzyıl ortasına ait haritada K.Ç.1 ve K.Ç.2’de Dimitrie Cantemir’in sarayı çizilmiştir. K.Ç.1 ve K.Ç.2 parsele Neşedabad Sarayı 1725–1727 tarihlerinde, 3. Ahmet tarafından inşa ettirilmiştir 3. Ahmet’in baş kadını Emetullah Kadın’dan 1704’te doğan kızı Fatma Sultan, önce Şehit Ali Paşa, daha sonra Sadrazam İbrahim Paşa ile evlenmiştir. İbrahim Paşa, Patrona Halil İsyanı’nda öldürüldükten üç sene sonra Fatma Sultan’da ölmüştür (Şehsuvaroğlu, 1986, s.120). Fatma Sultan’ın yaşadığı bu saray, Eldem’in de belirttiği Lale Devri’nin Neşatabad Sarayı’dır (Eldem, 1993, s.76–77–80–81).

3. Selim Neşedabad Sarayı’nı, kız kardeşi Hatice Sultan’a armağan etmiştir. Bu dönemde İbrahim Paşa’nın yaptırmış olduğu caminin evkafına ait bazı binalarda satın alınarak, sarayın arsasına katılmıştır. Sarayın yeri, dağdan yer alınarak genişletilmiştir. Melling, Hatice Sultan Sarayı’nda 1791 yılından itibaren, bir sene süresince mimar, ressam, dekoratör ve peyzaj mimarı olarak çalışmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). Defterdar Burnu’nun kuzeyinde eski Neşatabad Sarayı’nın yerine yapılan bu büyük saray, 1809 yılından sonra yapılmıştır (Kuban, 2001, s.84).

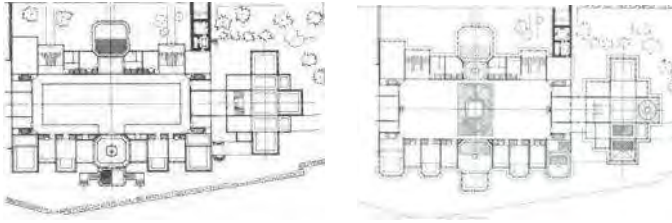
Hatice Sultan, 18.yüzyıl sonunda hanedan kadınları içinde büyük ölçüde özgürlüğe sahip olan bir hanım sultandır. Hatice Sultan’a saraydan tek başına çıkma ve dolaşma hakkı verilmiştir. Hatice Sultan, bu gezilerin birinde Baron De Hübsch’ün Büyükdere’deki malikanesine gitmiş, binayı ve bahçelerini çok beğenmiştir. Melling albümünde açıklamalar yapan Boppe’e göre (1819), Hatice Sultan Baron’a “böylesine güzel teras ve bahçe düzenlemeleri yapabilecek yetenekte bir sanatçı tanıyıp tanımadığını” sorduğunda, Melling’in adı verilmiştir. Melling prensesin isteklerini yerine getirmek amacıyla, sarayın hemen yanına Kuruçeşme’ye taşınmıştır. Melling, Neşedabad Sarayı’nın iç bezemesini yapmıştır. Bunun üç boyutlu bir bezeme olduğu söylenebilir. Çünkü Melling, Hatice Sultan’a balmumundan bir model hazırlamıştır. Yapı, Melling’in çalışmalarıyla bir saray haline çevrilmiştir. Sarayın Kırkor Amira Balyan tarafından yapıldığı düşünülmektedir. Bu dönemde saraya küçük tapınakçıklar, zafer takları ve labirentler inşa edilmiştir (Arslan, 1992, s.139–140).

Hatice Sultan’ın ölümünden sonra, Neşatabad Sarayı kız kardeşi Beyhan Sultan’a kalmıştır. Çırağan’da, Bebek’te ve Eyüp’te birer sarayı bulunan Beyhan Sultan’ın sarayı kullanıp kullanmadığına dair bir bilgi yoktur. Hatice Sultan Sarayı’na daha sonra, 2.Mahmut’un 1845’te Tophane Müşiri Mehmet Ali Paşa ile evlenen kızı Adile Sultan taşınmıştır. Saray, bir süre

Baltalimanı'ndaki sarayı yapılan Fatma Sultan ve Salıpazarı'ndaki sarayı inşa edilen Münire Sultan tarafından kullanılmıştır. Bu sarayda düğünler, resmi kabuller yapılmış, harap bir hale geldiği düşünüldüğünde yıkılmıştır. Kargopoulo'nun fotoğrafında Neşedabad Sarayı'nın bir kısmı görülmektedir. 19. yüzyıl sonunda Neşedabad Sarayı'nın yerine, 2. Abdülhamit'in kızlarından Zekiye ve Naime Sultan'a ikiz sahil saray inşa ettirilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). Melling tarafından yapılan gravürlerden ve albümde yer alan açıklamalardan, yapı hakkında bilgiler alınabilmektedir. Melling'in anlatımlarına göre, sultan sarayının çevre duvarı dışında kafessiz pencerelere sahip başağının veya sultanın karaağasının dairesi, duvarın arkasından itibaren Hatice Sultan'ın oturduğu ve harem bölümünü kaplayan büyük saray binası, iki bahçe duvarı ortasında Hatice Sultan'ın eşinin yalısı, iki yüksek duvar arasında sultanın kahyasının binası yapının bölümlerini oluşturmaktadır (Artan, 1994, s.19–20).

Resim 9. Neşedabad Sarayı ve Harem Bölümü (Melling, 1819)

Resim 10. Neşedabad Sarayı Restitüyon planı, Eldem, 1993)

Hatice Sultan Sarayı'nın ilk yapısı Melling albümündeki açıklamaya göre, Hatice Sultan'ın başağının veya karaağının dairesidir. Araştırmacılar tarafından zaman zaman Melling'in kendi yalısı olarak da değerlendirilen bu yapının projesi, Melling tarafından yapılmıştır. Melling'in gravürlerine bakılarak değerlendirilen başağının veya karaağının binası, geleneksel Osmanlı mimarisinde yapılmıştır. Yüzey süsleme ve ayrıntılarında ise, Avrupa etkileri görülmektedir (Arel, 1975 s. 93–94). Saraya bitişik olan kargir yapı, üçgen alınlıklı klasik cephesiyle sarayın mimarisinden farklıdır. Artan'da kargir köşkü, zemin katında dorik sütunları, birinci katında iyon başlıklı yivli yarım sütunları, üçgen alınlığı, çelenkli draperli cephesiyle İstanbul'un ilk Neoklasik yapısı olarak belirtmiştir. Sahilsaray, rıhtıma oturmaktadır. Sarayın taş ve mermer malzemeyle inşa edilen tek binası olan bu yapı, iki katlı olarak planlanmıştır (Artan, 1994, s.19–20).

Başğa dairesinden sonra gelen yüksek bahçe duvarlarıyla çevrili olan bina, Hatice Sultan'a ait olan yapıdır. Soldaki bahçe duvarının ucunda, köşede bulunan küçük köşk, iki ahşap direklerle denizin üzerinde yer almaktadır. Bu yapının dört cephesi, kafesli duvarlarla çevrilmiştir. Köşk, bir galeriyle sarayın harem dairesine bağlanmaktadır. Hatice Sultan Sarayı'nın asıl binası olan yapı, merkezden rıhtıma taşan orta bölüm ve iki yan kanattan oluşmaktadır. Yapının ortadaki bölümü, yalnızca Hatice Sultan'ı ziyarete geldiği zaman padişah tarafından kullanılmaktadır. Sarayın sağ ve sol kanatları, alt galeri, asma kat ve üst kat olmak üzere, üç kattan oluşmaktadır. Her kanatta, üst katlarda konsollarla taşınan üç çıkma yer almaktadır. Asma kat ve üst kat pencereleri iki sıra halinde görülmektedir. Pencerelerin altında çiçek motifli panolar bulunmaktadır. Sarayın

deniz tarafındaki giriş kapısı ve asma kat altında yer alan galerinin dış duvarı, çiçekli vazo kabartmalarıyla bezelidir ve kapının üzerinde S ve C'lerden oluşan bir kapı alınlığı vardır. Sol taraftaki bahçe duvarının üstünde Barok-Rokoko profilli, kafesli bir duvar görülmektedir (Arslan, 1992, s. 139–140).

Saray kompleksinin üçüncü binası Eldem'in(1993),eski Neşedabad Sarayı'ndan kalmış olduğunu söylediği Selamlık Köşkü'dür. Köşk, Melling albümünün resimle ilgili açıklamasında Hatice Sultan'ın eşi olan Hotin Muhafızı Esseyid Ahmed Paşa'ya ait bina olarak tanımlanmıştır. Yapı Beşiktaş Sarayı'ndaki deniz köşklerine benzemektedir. Tek katlı olan bina çıkmalı olarak planlanmış, tek sıra dikdörtgen pencerelerle aydınlanmaktadır. Binanın her iki yanında rıhtıma paralel kafesli bir bahçe duvarı görülmektedir (Arslan, 1992, s.139–140).

Melling (1819) albümündeki açıklamada, Selamlık Köşkü'nden sonra gelen yüksek duvarlar arasındaki yapının, Hatice Sultan'ın kahyasına ait olduğunu yazmıştır. Hatice Sultan Sarayı'nın arkasında, Melling tarafından yapılmış Avrupa tarzında düzenlemeye sahip bir bahçe bulunuyordu. Yıkılmadan önce sarayı ve bahçesini gören Leyla Saz (2000), kitabında bahçenin son durumuyla ilgili bilgi vermiştir. Bu yazıda bahçenin, arazinin eğimi nedeniyle yüksekçe bir setin üstünde bulunduğu, içinde çeşmeler, havuzlar, kameriyeler, küçük demir köprüler yer aldığı yazılmıştır. Yapının, Kuban (2001) tarafından ön cephe restitüsyonu çizilmiştir.

K.Ç.1, K.Ç.2-Naime Sultan Yalısı ve Zekiye Sultan Yalısı

2. Abdülhamit kızlarından Zekiye ve Naime Sultan için, eş iki sahilсарay inşa edilmiştir. Naime Sultan Sahilsarayı ve Zekiye Sultan Sahilsarayı, K.Ç.1- K.Ç.2 parsellerde, Defterdar Burnu'nda Neşedabad Sarayı'nın yerinde yer almıştır. Yalılar, Fehime Sultan Yalısı'na benzerlikleriyle dikkat çekmektedirler. Bu döneme ait fotoğraflarda ve kartpostallarda yer alırlar. Şehsuvaroğlu tarafından, 1892 tarihinde inşa edildiği yazılmışsa da, yapılar 1880 yılına ait Sebah&Joaiilier resminde görülmektedir. Bu yalıların 1880 yılına yakın bir tarihte inşa edilmiş olması mümkündür. Bu çifte saraydan biri yanmış, diğeri 1924 yılından sonra yıkılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

Zekiye Sultan Yalıları'nın kargir zemin kat üzerinde ahşap, iki kat ve çatı katı ile oluşmuş hacimli bir kitlesi vardır. Yapının planı, simetrik kurgulu bir şemadır. Birbirinin eşi harem ve selamlık bölümleri çift koridorlu bir sistem içinde bütünleşmektedir. 19 yüzyıl ortalarında görülen, merkezi sofalı şemalardan farklı bir modeldir. Merkezde yer alan sofanın yerinde, simetri ekseninde yer alan holler ve ona açılan merdivenler görülür. Salon ve odalar yapının cephesinde yer alır, merkezi sofa yerine bir koridora bağlanırlar. Oda ve salonlar farklı büyüklükleriyle cephede çıkma, veranda ve balkonlar oluşturur. Bu çıkmalar, yalının kitlesine ölçülü bir hareket kazandırmakta ve planın simetrik kurgusunu dışa vurmaktadır.

Zekiye Sultan Yalıları'nın cephelerinde, 19. yüzyıl Fransız mimarisinin özellikleri görülmektedir. Zekiye Sultan Yalıları'nın pencereleri düzenli, üçerli aks sisteminde sıralanmıştır. Zemin katta basık kemerli olan pencereler, üst katlarda dikdörtgen pencereler şeklinde düzenlenmiştir. Pencere altları, Fransız penceresi biçiminde düzenlenmiş, döşeme yüzeyine yaklaştırılmıştır. Simetri ekseninde yer alan çıkma pencerelerinin büyük dikdörtgen çerçeveler içinde ve yarım daire kemerli olduğu görülmektedir. Bu kemerlerin üst ve alt kesimleri ahşap oyma ile bezenmiştir. Yan cephede pencereler dikdörtgen çerçevelidir. Pencerelerin üstlerinde ahşaptan oymalı tepelikler vardır. Balkonlarda iyonik başlıklı, ince uzun ikişer sütun vardır. Aynı katta çıkmaların köşesini tutan pilastrlar, iyonik düzende planlanmıştır. Üst katın pilastrları kompozit başlıklıdır.

Resim 11. Naime Zekiye Sultan Yalı, Miralay Ali Sami (İ.Ü. Nadir Eserler Arşivi) 1900’lü yıllar

Zekiye Sultan Yalıları’nda Eklektik üslubun etkileri görülmektedir. Kitleye yansıyan plan şeması, öğelerin sade biçimleri ve bir araya gelişleri, çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin balkon ve veranda korkuluklarıyla bütünleşen yatay çizgisi, Neoklasik bir tasarım tanımlamaktadır. Bununla birlikte yapının yüksekliği ve kolonların narinliği, ahşap oyma ve bezeme Neoklasik tasarımı akademik çizgiden uzaklaştırmaktadır. Bu yalıda, yivli sütunlar, üçgen alınlıklar, istiridye kabuğu biçiminde motifler, kartuşlar, rozetler, pilastrlar ve profilli silmeler görülmektedir. Batı öğeleriyle birlikte, perdeyi andıran hareketli pencere yada balkon saçakları, kemerler gibi doğunun öğeleri üst kat pencerelerinde göze çarpmaktadır.

K.Ç.3, K.Ç.4-Sabık Silahdarı Şehriyari Emin Ağa’nın Yalı, Kaptan-ı Derya Hasan Paşa, Naile Sultan Yalı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamada, K.Ç.3 ile K.Ç.4 parsellerle çakışan parselde, “Sabık Silahdarı Şehriyari Emin Ağa’nın Yalı”nın olduğu görülmektedir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 93–156). Emin Ağa’nın Yalı’nın eski sahibinin, Koca Yusuf Paşa’nın biraderi Süleyman Bey olduğu belirtilmiştir. Hatice Sultan yazları Boğaziçi’ne taşınınca, bu yalıyı maiyet halkı için kira ile tutmuştur. Süleyman Bey’in Yalı Emin Ağa’dan, ünlü hattat Mustafa Rakım Efendi’ye geçmiştir. Yalının son sahibi, Bahriye Nazırı Bozcaadalı Hasan Paşa olmuştur (Şehsuvaroğlu, 1986, s.69).

1850 yıllarına ait Kargopoulo fotoğrafında K.Ç.3’te üç katlı, ahşap bir yalı görülmektedir. Yapı uzaktan fotoğraflandığı için mimari özellikleri net olarak tanımlanamamaktadır. K.Ç.3 parselde yer alan yapının, Emin Ağa’nın Yalı’nın olması mümkündür. 1860 yılına ait Abdullah Freres fotoğrafında, K.Ç.3-K.Ç.4 parselde Hasan Paşa Yalı görülmektedir.

Hasan Paşa Yalı, 1850 ile 1860 yılları arasında yapılmıştır. Yalı daha sonra Hasan Paşa tarafından yenilenmiş, bahçesi tekrar düzenlenmiştir. Boğaziçi’ndeki ilk kalorifer tesisatı bu yalıya yapılmıştır. 20. yüzyıl başında Hasan Paşa Yalı, Naile Sultan’a geçmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.214). Hasan Paşa Yalıları 1850 yılına ait Kargopoulo fotoğrafında yer almaz iken 1860 yılına ait Abdullah Freres fotoğrafında K.Ç.3 ve K.Ç.4 parselde yer almaktadır. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasına tarihlenen Miralay Ali Sami’nin fotoğrafında, K.Ç.3 ve K.Ç.4 parselde “Hasan Paşa ve mirasçılara ait yalılar”ın olduğu yazılmıştır. Eldem’in haritasında, K.Ç.3 ve K.Ç.4 parselde “Kaptan-ı Derya Hasan Paşa, Naile Sultan, Hatice Sultan Yalıları”nın bulunduğu belirtilmiştir. Ancak yalıların bulunduğu tarihler hakkında bilgi verilmemiştir (Eldem, 1993, 70–71). 1918 tarihli Necip Bey Haritası’nda, burada Naile Sultan’ın ismi geçmektedir.

Hasan Paşa Yalı’nın, kargir zemin kat üzerinde, ahşap iki kat ve çatı katı ile oluşmuş hacimli bir kitlesi vardır. Yalı, cam cepheleri ve deniz kenarında yalı, cadde üstü müstemilat binaları ve yol arkasından sırtlara kadar yükselen bahçesiyle Boğaziçi yalılarının genel özelliklerini taşımaktadır. Yapının planlarına ulaşılacakla beraber, plan şemasında birbirinin eşi harem ve selamlık bölümlerinin koridorlu bir sistem içinde bağlandığı söylenebilir. Yapının kayıkhanesi, kuzey yönündeki bölümün altında yer almaktadır.

Resim 12. K.Ç.3-K.Ç.4 Kaptan-ı Derya Hasan Paşa, K.Ç.5- K.Ç.6 Fazıl Efendi Yalısı, Vasıf Efendi Yalısı, Miralay Ali Sami Fotoğrafı, 1900’lü yıllar (İ.Ü. Nadir Eserler Arşivi)

Hasan Paşa Yalısı’nın pencereleri düzenli ikişerli ve üçerli aks sisteminde sıralanmıştır. Ön cephede dikdörtgen pencereler ve yarım daire kemer çerçevesidir. Pencere altları, Fransız penceresi biçiminde düzenlenerek, döşeme düzeyine yaklaştırılmıştır. Pencerelerin üstlerinde ahşaptan oymalı tepelikler vardır. Ayrıca yapının cephelerinde pilastrlar, profilli silmeler görülmektedir. Yapının kitleye yansıyan plan şeması, öğelerin sade biçimleri ve bir araya gelişleri, çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi ve yayvan kemerli pencereler ile Neoklasik bir tasarım görülmektedir.

K.Ç.5-Çavuşlaremini Tahsin Efendi’nin Yalısı , Vasıf Efendi Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamada K.Ç.5 parselde çıkan parselde, “Çavuşlaremini Tahsin Efendi’nin Yalısı”nın ismi yazılmıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 93–156). 19. yüzyıl ortalarında K.Ç.5 parselde yer alan yalının ismi “Çavuşlar Katibi Tahir Efendi’nin Yalısı” olarak belirtilmiştir. Bu yalı K.Ç.3 ile K.Ç.4 parselde, yer alan Silahtar Emin Ağa Yalısı’nın yanında yer almaktadır. Çavuşlar Katibi Tahir Efendi Yalısı, harem ve selamlıkla beraber 25 oda ve hamamdan oluşmaktadır. Ahşap ve büyük bir yapı olan yalının, her iki bölümünde geniş avlular yer almaktadır. Yalının bir kısmının Mısır Fevkaalede Komiseri Rauf Paşa’ya, diğer kısmının da Vasil Efendi’ye geçtiği belirtilmiştir. Binaların her ikisinin de, 2. Abdülhamit tarafından satın alınarak yıktırıldığı, arsasının Bozcaadalı Yalısı’na doğru genişletilecek iken, Meşrutiyetin İlanı ile bunun gerçekleşemediğini belirtmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.69).

1850 yıllarına ait Kargopoulo fotoğrafında, K.Ç.4 ile K.Ç.5 parselde bir yapı görülmektedir. Bu yapı “Çavuşlar Katibi Tahir Efendi Yalısı” olmalıdır. Çavuşlar Katibi Tahir Efendi Yalısı geniş cepheli, cumbalı, ahşap, iki katlı bir yalıdır. Yapı uzaktan fotoğraflandığı için mimari özellikleri algıanamamaktadır. 1860’lı yıllarda bu yalının yıkıldığı görülmektedir. Bu yıllara ait Abdullah Freres fotoğrafında K.Ç.5 parselde başka bir yapı görülmektedir. .Bu yapı, 19. yüzyıl sonu ile 20.yüzyıl başı arasına ait, Miralay Ali Sami’nin resimlerinde görülen Vasıf Efendi Yalısı’dır.

Resim 13. 1920 Defterdar Burnu Mescidi, Kaptan-ı Derya Hasan Paşa (Genim, 2006) ve

1850’li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında K.Ç.5 parselde yer alan “Çavuşlaremini Tahsin Efendi’nin Yalısı” yıkılmıştır. 1860’lı yıllara ait Abdullah Freres fotoğrafında K.Ç.5 parselde başka bir yapı görülmektedir. Bu yapı, 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı Miralay Ali Sami’nin resimlerinde görülen “Vasıf Efendi Yalısı”dır. Vasıf Efendi Yalısı, 1850 ile 1860 yılları arasında yapılmıştır.

Eldem'in haritasında, K.Ç.5 parselde "Fazıl Efendi Yalısı" yer almaktadır. Ancak bu yalının hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi yazılmamıştır (Eldem, 1993, 70–71). K.Ç.5 parselle çakışan parselde, 19.yüzyıl sonunda "Askeri Temyiz Reisi Fazıl Efendinin Yalısı"nın yer aldığı görülmektedir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.214). Fotoğrafçı Miralay Ali Sami'nin 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başına ait fotoğrafında, bu yalı "Vasıf Efendi Yalısı" olarak yazılmıştır.

Yalı taş kayıkhaneye üzerinde ahşap, cumbalı iki katlı bir yapıdır. Yapının planlarına ulaşılammıştır. Ancak yalının simetrik kurgulu ve orta sofalı plan şemasına sahip olduğu söylenebilir. Yalının üçerli akstan oluşan pencere düzeni vardır. Orta aksın, geride kalan bölümünde yarım daire kemerli pencereler, öne çıkan yan bölümlerde ise büyük dikdörtgen pencereler görülmektedir. Yapıdan yükselen bacalar, yapının yaz kış kullanıldığına işaret etmektedir. Yapıya giriş, yandan bahçeden yapılmaktadır. Yapının kitleye yansıyan plan şeması, öğelerin sade biçimleri ve bir araya gelişleri, çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi, yayvan kemerli pencereler Neoklasik bir tasarımı tanımlamaktadır. 19. yüzyıl sonunda Miralay Ali Sami'nin resimlerinde görülen Vasıf Efendi Yalısı, 20 yüzyıl başında yıkılmıştır.

K.Ç.6-Müderresinden Yenişehirli Mustafa Paşazade Şefik Bey'in Yalısı, Rauf Paşa Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ndeki sıralamada K.Ç.6 parselle çakışan parselde, "Müderresinden Yenişehirli Mustafa Paşazade Şefik Bey" in yalısı yer almaktadır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 93–156). Eldem haritasında, K.Ç.6 parselde Mustafa Paşazade Yalısı'nın olduğunu belirtmiş, ancak bu yalıların hangi tarihte burada olduğuna dair bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 66–67). 19. yüzyıl ortalarında bu parselde Fazıl Efendi'nin Yalısı (Rauf Paşa Yalısı) görülmektedir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.69).

Fazıl Efendi'nin Yalısı (Rauf Paşa Yalısı) 1850 yıllarına ait Kargopoulo fotoğrafında görülmektedir. Bu yalının yapım tarihi hakkında belge ve bilgilere ulaşılammıştır. Yalı taş kayıkhaneye üstünde, ahşap, iki katlı, geniş cepheli bir yapıdır. Üç cumbasında yer alan pencerelerle denize açılmaktadır. Üçerli aks düzeniyle, basık kemerli, dikdörtgen pencerelere sahiptir. Yalının, ön cephesinde saçaklı, üstü kemerli iki giriş bulunmaktadır. Yayvan kemerli pencereleri, az çıkmalı ve gölgesiz kat ve saçak silmeleri ile yapıda Neoklasizm üslup etkisi görülmektedir. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasında K.Ç.6 parselde Rauf Paşa Yalısı yer almaya devam etmektedir.

K.Ç.7-Abdurrahman Paşa Yalısı (Sadık Bey Yalısı, Tahsin Efendi Yalısı)

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'nde K.Ç.7 parselle çakışan parselde, herhangi bir yapı belirtilmemiştir. Eldem haritasında, K.Ç.7 parselde "Tahsin Efendi Yalısı" olduğunu belirtmektedir (Eldem, 1993, s. 66–67). Şehsuvaroğlu (1986) ise bu yalıdan Sadık Bey Yalısı olarak bahsetmektedir. Sadık Ağa'nın Yalısı daha önceleri Mehdi Efendizade'ye aittir. Boğaz'ın en eski binalarından biri olan bu yalı, Sadık Paşa'dan sonra birçok kişiye geçmiştir. Son sahibi Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa, yalıyı 1894'te tamir ettirmiştir. Bu bina, 26 Aralık 1920 gecesi yanmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.69, 214).

1850 yıllarına ait Kargopoulo fotoğrafında K.Ç.7 parselde yer alan yapı, daha sonraki yıllarda Sebah&Joailier ve Miralay Ali Sami'nin fotoğraflarında yer alır. Fotoğrafçı Miralay Ali Sami'nin resiminde bu yalı, Abdurrahman Paşa Yalısı olarak belirtilmiştir. Abdurrahman Paşa Yalısı (Sadık Bey Yalısı, Tahsin Efendi Yalısı) taş bodrum üstüne, iki katlı ahşap bir yapı olarak inşa edilmiştir. Yapı iki kat yüksekliğinde cumbası ile denize doğru çıkma yapmakta ve orta aksı vurgulamaktadır. Yalının planlarına ulaşılammıştır. Yalının yanında saçaklı girişi bulunmaktadır. Üçerli aks düzeniyle Fransız pencerelere sahip olan yalının, pencerelerinin üstlerinde ahşap saçak ve kepenkler yer almaktadır. Kitlenin kolaylıkla okunan plan şeması, öğelerin yalın biçimleri ve bir

araya gelişleri, çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi, Neoklasik bir tasarım tanımlamaktadır. Ancak yapının yüksekliği ve ahşap oymalı Fransız pencereleri, kısmen Neoklasik tasarımı akademik çizgiden uzaklaştırmaktadır. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başlarında K.Ç.7 parselde Abdurrahman Paşa Yalısı yer almaya devam etmektedir .

Resim 14. K.Ç.6-7 Rauf Paşa ve Abdurrahman Paşa Yalısı (İ.Ü.Nadir Eserler Arşivi)

K.Ç.8, K.Ç.9- Hibetullah Sarayı (Şah Sultan Sarayı)

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamada K.Ç.8 ile K.Ç.9 parsellerle çakışan parselde, “İsmetli Hibetullah Sultan Hazretlerinin Sarayı Alileri” nin olduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Beyhan Sultan yada Hibetullah Sultan Sarayı, İstanbul’daki saraylar içinde hakkında bilgi bulunamayan yapılardan biridir. Hangi tarihte inşa edildiği bilinmeyen sarayın ismi, ilk defa 19. yüzyıl başında hazırlanmış Bostancıbaşı Defteri’nde görülmektedir. Bu isimde Eyüp’te başka bir yalı daha vardır. Mihrişah Valide Sultan İmaretî’nin yanında bulunan bu saray, 1802 tarihli defterde “yanında İsmetlü Hibetullah Sultan Hazretlerinin Sarayı” olarak geçmektedir. Bu defterlerde, bu yapıdan sonra Hatice Sultan Sarayı’nın olduğu yazılmıştır (Arslan, 1992, s.140).

Eldem’in “Heybetullah Sultan Sarayı” olarak bahsettiği yapı, önceleri 3.Mustafa’nın Adilşah Kadın’dan doğan kızı Beyhan Sultan’a aittir (Eldem, 1993, s. 66–67). Daha sonra, 1802–1814 yılları arasındaki bir tarihte 1.Abdülhamit’in 6.kadın efendisi Şebinsafa’dan 1788’de doğan kızı Heybetullah Sultan’a geçmiştir. 19 yüzyılın başında Heybetullah (yada Hibetullah) Sultan’ın oturduğu yalı, “Şah Sultan Yalıları” olarak anılmaktaydı. Burada bir adet büyük, bir adet küçük yalı yer almaktaydı. Bu yalılar 1802 yılında 250 kese akçe karşılığında Sarraf Musa’ya satılmıştır. Yalılar daha sonra Hazine-i Hassa tarafından alınmıştır. Bu yapılarda sultanların oturmaları sağlanmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

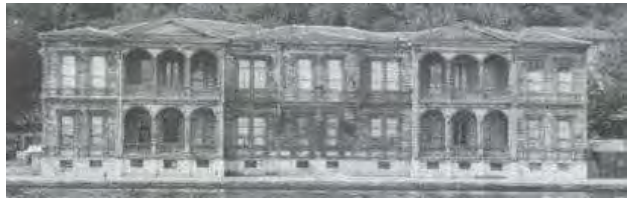
Şah Sultan Yalıları’ndan Kuruçeşme yönündeki yalı, 2. Abdülhamit tarafından 1870 yıllarında Sadrazam Ethem Paşa’ya verilmiştir. Yalı 2. Abdülhamit döneminde yenilenerek Mediha Sultan Yalısı olmuştur. Şah Sultan Yalıları’ndan Arnavutköy tarafında olanı, Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa’nın tasarrufuna geçmiştir. Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa’nın ölümünden sonra bu yalı da yıktırılarak, yerine 1897 yılında Abdülaziz’in kızlarından Nazime Sultan için bir yalı inşa ettirilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). 1850 yıllarına ait Kargopoulo fotoğrafında bu yapılar yer almaktadır.

K.Ç.8 Ethem Paşa Yalısı, Mediha Sultan Yalısı.

“Ethem Paşa Yalısı ” olarak bilinen Şah Sultan Yalıları’ndan Kuruçeşme yönünde olan büyük yalı, bir süre Hamdi Paşa’nın tasarrufunda kalmış, Paşa’nın ölümünde sonra Sadrazam Ethem Paşa’ya tahsis edilmiştir. Ethem Paşa, 2. Abdülhamit döneminde 1877–1878 yılları arasında yaptığı sadrazamlık sırasında, bu yalıyı kullanmıştır. Yalıyı, Ethem Paşa’dan sonra Şerif Paşa satın almış ve tamir ettirmiştir. Bu tamirler sırasında, Boğaziçi cephesine balkonlar ilave edilmiştir. Yalı, Şerif Paşa yerleşmeden, 2. Abdülhamit’in kararı ile padişahın hemşirelerinden Mediha Sultan’a verilmiştir. Meşrutiyetin İlanı’ndan sonra yalı bir süre boş kalmıştır. Daha sonra yalıda, bir süre eski Meclisi Mebusan Başkanı Ahmed Rıza Bey kiracı olarak oturmuştur. Yalı bu sırada, Enver

Paşa ile evlenmesi sebebiyle Naciye Sultan'a verilmiştir. Enver Paşa binanın arkasına bazı yeni daireler yapmış, yalının dağ kısmının bahçesini, korularını tanzim ettirmiş, tepeye bir köşk inşa ettirmiştir. Enver Paşa, yalının üst katında İstanbul tarafındaki büyük salonu kütüphane olarak kullanmıştır. Burada misafirlerini kabul etmiştir. 1.Dünya Savaşı'nda, bu kütüphaneye kabul edilen en önemli isim "Mustafa Kemal Paşa" olmuştur. Mütarekenin imzalanmasından sonra, Enver Paşa ve İttihat ve Terakki ileri gelenleri bu yalının rıhtımından kendilerini yurtdışına kaçırarak gemiye binmiştir. Yalı, Kuruçeşme'de büyük kömür depolarının yapılması sırasında yıktırılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

Eldem'in haritasında, K.Ç.8 parselde "Ethem Paşa Yalısı, Şah Sultan Yalıları, Şerif Paşa, Naciye Sultan Yalısı, Enver Paşa Yalısı"nın isimleri yer almaktadır (Eldem, 1993, 70-71). 1850 tarihli Kargopoulo fotoğrafında K.Ç.8 parselde "Şah Sultan Yalıları" yer almaktadır. 20. yüzyıl başında Ethem Paşa Yalısı, "Mediha Sultan Yalısı" olarak yenilenmiştir. Miralay Ali Sami'nin fotoğrafında ise, K.Ç.8 parselde "Mediha Sultan Yalısı"nın ismi yazılmıştır. 1918 tarihli Necip Bey Haritası'nda bu yapı "Enver Paşa Hazretleri Sahilsarayı" olarak belirtilmiştir. Eldem, K.Ç.8 parselde "Ethem Paşa Yalısı" olduğunu belirtirken, aynı parselde Miralay Ali Sami fotoğraflarında "Mediha Sultan Yalısı" olduğu belirtilmiştir. Her iki yalısında fotoğrafları mevcuttur. Eldem, kitabında Ethem Paşa Yalısı'nın restitüyon planlarını da yayınlamıştır (Eldem, 1993, 70-71). Yenileme sırasında yapıya eklenen balkonlar, Mediha Sultan Yalısı'nın fotoğraflarında görülmektedir. Miralay Ali Sami'nin fotoğraflarındaki Mediha Sultan Yalısı, Ethem Paşa Yalısı'yla, aynı cephe oranlarını taşımaktadır.

Resim 15. KÇ.8'de yer alan Ethem Paşa Yalısı, 19. yüzyıl sonu (Eldem,1993)

Ethem Paşa Yalısı, iki katlı ahşap bir yapıdır. Yapının iki orta sofadan oluşan plan şeması vardır. Sofaların eyvanları, Boğaz ve bahçe yönüne bakmaktadır. Büyük merdivenlerin bulunduğu sofa, ovale yakın planlıdır. Sofalar birbirlerine koridor ve geçitle bağlanmaktadır. İki sofanın arasındaki kalan kapalı mekan, servis hizmeti için ayrılmıştır. Bu hizmet odasının bir benzeri, Kanlıca'daki Saffet Paşa Yalısı'nda bulunmaktadır. Her sofanın çevresinde farklı boyutlarda odalar ve merdiven yer almaktadır. Süslemesiz bir cepheye sahip olan yalıda; sade, dikdörtgen pencereler kullanılmıştır. Merdivenlerin biri büyük dairesel planlı, diğeri daha küçük kare planlıdır. Bu özellik, harem ve selamlığı birbirinden ayırmaktadır. Ethem Paşa Yalısı'nın pencereleri ikişer, balkonlarındaki kemerleri üçerli aks sisteminde sıralanmıştır. Plan şemasını dışa vuran kitlesi ve çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi ile yapı Neoklasik özellikler taşımaktadır. Yapıda yer alan balkon saçaklarının kemerleri gibi detaylar yapıyı Eklektik üsluba yaklaştırmaktadır.

Resim 16. KÇ.8 Mediha Sultan Yalısı, Miralay Ali Sami (İ.Ü.Nadir Eserler Arşivi)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Mediha Sultan Yalısı, yapı boyutları ve cephe düzeniyle Tırnakçı Yalısı'na benzer özellikler taşımaktadır. Yapının kargir zemin kat üzerinde ahşap iki kat ve çatı katı ile oluşmuş, bir kitlesi vardır. Simetrik kurgulu bir plan şemasının görüldüğü Ethem Paşa Yalısı'nın iki orta sofası vardır. Mediha Sultan Yalısı'nın orta aksındaki cumbası üzerinde, yapının imparatorluğa ait olduğunu vurgulayan kitabesi yer almaktadır. Yalının pencereleri düzenli üçer ve ikişer aks sisteminde sıralanmıştır. Pencerelerinin üstünde profiller vardır. Ethem Paşa Yalısı'na benzer süsleme ve detayları ile Neoklasik üsluba yakın tarzda inşa edilmiştir.

K.Ç.9-Nazime Sultan Yalısı

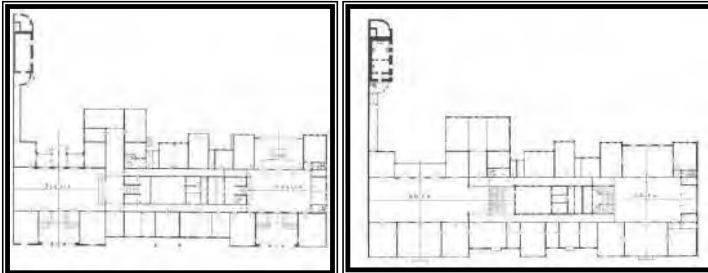
1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'nde K.Ç.9 parselle çıkışan parselde, “İsmetli Hibetullah Sultan Hazretlerinin Sarayı Alileri” nin bulunduğu görülmektedir. Eldem'in haritasında, K.Ç.9 parselde “Nazime Sultan ve Arnuvo Duranko Yalısı” olduğu belirtilmiştir (Eldem, 1993, 70–71).

Nazime Sultan Yalısı, 19. yüzyıl ortalarına ait Kargopoulo'nun resimlerinde görülmemektedir. Bu fotoğrafta K.Ç.9 parselde görülen yapı, Heybetullah Sultan Sarayı'nın (Şah Sultan Yalıları) Arnavutköy yönünde olanıdır. Bu yalı, Sadrazam Tunuslu Hayreddin Paşa'nın tasarrufuna geçmiş, Paşa'nın ölümünden sonra yıktırılmıştır. Bu yapının yerine 1897 yılında Abdülaziz'in kızlarından Nazime Sultan için bir yalı inşa ettirilmiştir. Abdülaziz'in (1861–1876) ve ikinci kadını Hayrandil Kadın Efendi'nin kızı olan Nazime Sultan, 26 Şubat 1866'da doğmuş, 1889'da Ali Halid Paşa'yla evlenmiştir. Nazime Sultan, Cünye/Beyrut'ta 1947 yılında ölmüştür. Şam'daki Sultan Selim Camisi naziresinde gömülmüştür (Batur, 1994, s.56–57). Barillari ve Godoli'ye göre, bu yalı 1901–1902 yıllarında inşa edilmiştir (Barillari ve Godoli, 1997, s.88). Nazime Sultan Yalısı'nın 1902–1910 yılları arasına ait fotoğrafları mevcuttur.

Resim 17. Nazime Sultan Yalısı, 1910 (Genim, 2006)

Boğaziçi yalılarının karakterine uyum gösteren aynı zamanda değişik bir çizgi sunan Nazime Sultan Yalısı, Çırağan Sarayı'nın yanmasından sonra bir süre Meclis-i Mebusan binası olarak hizmet vermiştir. Cumhuriyet'in İlanı'ndan sonra hanedanın yurtdışına çıkarılması sonucu satılmıştır. Son zamanlara kadar tütün deposu olarak kullanılan yalı, 1923 yılında yıkılmıştır. Yalının arsası daha sonra kömür deposu olarak kullanılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

Resim 18. Nazime Sultan Yalısı zemin ve üst kat plan restitüsyonu (Eldem, 1993)

Turkish Studies

Eldem, yapının D'Aronco tarafından tasarladığına işaret etmektedir (Eldem, 1993, 70–71). Dük De Braban, İstanbul'a gelişinde Boğaz'da İtalyan etkisinin yoğunluğuna işaret etmektedir (Acer, Z., 2014) Barillari ve Godoli de, Nazime Sultan Yalısı'nın Raimondo D'Aronco tarafından tasarlanıp inşa edildiğini belirtmektedir. Nazime Sultan ile Halid Paşa ailesinin üyeleri, yapının bir İtalyan mimar tarafından yapıldığını ama ismini bilmediklerini belirtmişlerdir. D'Aronco, yalının bazı motiflerini daha iyi göstermek amacıyla, Torino Sergisi yönetim pavyonunda kullanılmak üzere İtalya'da bulunan Mühendis Enrico Bonelli'ye mektup yollamıştır. D'Aronco, mühendis Bonelli'ye gönderdiği 17 Şubat 1902 tarihli mektupta, yalıdan çektiği “berbat fotoğrafları” gönderdiğini yazmaktadır. Bu ifade, mimarın yalı ile olan ilişkisini belirtiyor olmalıdır (Barillari ve Godoli, 1997, s.88).

Nazime Sultan Yalısı, ahşap strüktürlü, kargir dolgu duvar üstüne sıvalı inşa edilmiş bir yapıdır. İki katlı bir yapının, denize yönelmiş uzun, çok pencereli cephesi ve dar bir rıhtımı vardır. 19. yüzyılın sonlarında genellikle sultan sarayları için geliştirilmiş görünen bir şemada inşa edilmiştir. Yalının eşit büyüklükte, harem ve selamlık bölümleri vardır. Bu bölümler simetrik bir şema içinde birleştirilmiştir. D'Aronco, genellikle orta akstaki bölümün vurgulandığı Neoklasik yalılarından farklı olarak, bu yalıda merkez bölümünü değil uçları, hareme ve selamlığa ait giriş bölümlerini vurgulamıştır. Bu iki bölümün denkliliği, harem ve selamlığın eşit ağırlıkta olduğunu ortaya koymaktadır. Yalıda üst kata geniş merdivenlerle ulaşılmaktadır (Batur, 1994, s.56–57).

Nazime Sultan Yalısı'nın deniz cephesinde, yükseltilmiş ve basık kemerle bağlanmış birer pilon (kapı kulesi) çiftinin çerçevelediği girişleri bulunmaktadır. Zemin katları, denizden gelişe açık bırakılmış, bir portik (revak) olarak düzenlenmiştir. Deniz cephesinde revak kısmından birkaç çift basamakla ulaşılan kapının konumu, denizi ulaşım aracı olarak tanımlamaktadır. Batur (1994), Nazime Sultan Yalısı'nı bu özelliğiyle Venedik Sarayları'na benzetmekte, aynı zamanda yalıda portikin üst katında yer alan at nalı kemeri biçimindeki dekoratif düzenlemesiyle Viyana Secession'u ile bağlantılı bir anlayışın eseri olabileceğini belirtmektedir. At nalı kemerin çerçevelediği denize doğru çıkmış pencere dizisinin gerisinde bulunan salonlar “siyah ve beyaz” salonlar olarak adlandırılmıştır. Nazime Sultan Yalısı, Art Nouveau üslubundadır. Yapı 1900'lü yıllara göre ancak D'Aronco'nun tasarlayabileceği düzeyde Avant-garde bir tarzıdır. Giriş bölümü üzerindeki ahşap dikmelerin Baroka yönelik detayla eliptik dilimlerle öne doğru çıkarılması, giriş pilonlarıyla birlikte yapının düz ve yatay dikdörtgen kitlesine plastik bir görünüm vermektedir. Girişlerdeki pilonlardan ortaya doğru, hafif bir alçalmayla küçülen dikmeler, cepheye derinlik katmaktadır (Batur, 1994, s.56–57).

Nazime Sultan Yalısı'nın cephesindeki pencerelerin özel biçimlendirilmiş çerçeveleri, giriş bölümlerinin floral bezemeli at nalı kemerleri, eğik oklar, pilonlardaki diskler, çelenkler, düşey şeritler, korkuluklardaki stilize bezemeler, yapının dekorativizmini oluşturmaktadır. Yapının fotoğraflarından anlaşılmasa da, dekoratif öğelerinin renkli olma ihtimali vardır. Nazime Sultan Yalısı'nda çerçeve ve taçlandırmaların bükülgen ve düşey şerit biçimindeki hareketlerinde ve özellikle görünüşün ortasında yer alan yuvarlatılmış, profilli ahşap paravanalarla çevrilmiş verandasında Modernist ayrıntılar görülmektedir (Batur, 1994, s.56–57).

K.Ç.10, K.Ç.11, K.Ç.12-Esma Sultan Halil Paşa, Damat Mahmut Paşa, Abdülhamit, Semiha Sultan, Prens Sabahattin Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ndeki sıralamada K.Ç.10-K.Ç.11-K.Ç.12 parsellerle çakışan parselde, yapı bulunmamaktadır. Eldem haritasında K.Ç.10-K.Ç.11-K.Ç.12'de “Esma Sultan Halil Paşa, Damat Mahmut Paşa, Abdülhamit, Semiha Sultan, Prens Sabahattin (1877–1948)” yalılarının yer aldığı belirtilmiştir (Eldem, 1993, s.66–67).

1850 yıllarına ait Kargopoulo fotoğrafında bu parsellerde iki katlı ahşap yalılar görülmektedir. Ancak K.Ç.10–K.Ç.11–K.Ç.12’de yer alan yalıların mimari özellikleri fotoğraflardan tanımlanamamaktadır. Sebah& Joaillier’in 1880 yıllarına ait fotoğrafında, bu parsellerde iki katlı, ahşap yalılar görülmektedir. Ancak uzaktan fotoğraflandığı için, yapıların mimari özellikleri tanımlanamamaktadır.

K.Ç.13-Esma Sultan Hazretlerinin Tırnakçı Yalısı, Seniha Sultan Yalısı

F.R. Kauffer tarafından 1776 yılında çizilen haritada, K.Ç.13 parselde çakışan parselde, saray yapısı çizilmiştir. 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamaya göre de , K.Ç.13 parselde çakışan parselde, “İsmetli Esma Sultan Hazretlerinin Tırnakçı Yalısı” bulunmaktadır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem kitabında Tırnakçı Yalısı’nın burada olduğuna işaret etmiş, ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair bilgi vermemiştir. Ayrıca Tırnakçı Yalısı’nın plan restitüsyonlarını yayınlamıştır (Eldem, 1993, s.90). 1840 yılı W.H. Bartlett’e ait gravürde, yalı arkadan resmedilmiştir. Yalı, Kargopoulo’nun 1850 yıllarına ait fotoğrafında uzaktan görülmektedir. Tırnakçı Yalısı’na ait yakından çekilmiş resim bulunamamıştır.

17.yüzyıldan itibaren bu parselde yer aldığı düşünülen Tırnakçı Yalısı, Tırnakçı Hasan Paşa tarafından yaptırılmış, 2. Meşrutiyet’in başlarına kadar çeşitli değişikliklere uğrayarak korunmuştur. 1. Abdülhamit’in kızlarından Esma Sultan’la evlenen Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa da, Tırnakçı Yalısı’nda oturmuştur (Şehsuvaroğlu, 1986, s.198). Tırnakçı Yalısı’nı gezmiş olan Miss Pardoe (1938), yapıdaki ağalar ve kalfalar dairelerinin büyüklüğünü anlatmıştır. Aynı zamanda sarayı gören bir Osmanlı kadını, sonraları sadrazam Kıbrıslı Mehmed Paşa ile evlenecek olan Melek Hanım da, otobiyografisinde Esma Sultan’ın bu sahilsarayını anlatmıştır. Bu tarif Miss Pardoe’nun tarifleri ile uyum göstermektedir (Artan, 1992, s.112–113).

Tırnakçı Yalısı yedi çıkmalı, tasarımıyla Boğaziçi ile uyumlu yapılarından biri olmuştur. Cephenin tek düzelikliğini bozan ikinci kattaki 7 adet çıkmanın 3 tanesini taşıyan sütunlar ile ikisinin üzerindeki üçgen alınlıklar, bazı odaların özel statüsünü sembolik olarak dışa vurmak için kullanılmıştır. Yalıyla ilgili fotoğraf, gravür gibi görsel malzemeler değerlendirilince, iç mekan organizasyonu anlaşılmaktadır. Sarayın bir ucunda denize karşı iç sofalı bir kasır bulunduğu görülmektedir. Bu kasrın simetriğinde, dağ yönünde bir ikinci kasır yer almakta, bu blok damatların selamlıklarını oluşturmaktadır. Sistemdeki hiyerarşiye göre, hanedana geniş bir yer ayrılırken, damat köşede selamlıkta yer almaktadır. Bu düzenin, hanedan sahilhanelerinde uygulandığı görülmektedir. Esma Sultan’ın eşi Kaptan-ı Derya Hüseyin Paşa’nın gösterişsiz dairesi, ne kadar yüksek görevde olursa olsun hanedanın hükümranlılığı altında olduğunu simgelemiştir (Artan, 1992, s.112–113).

Yapının parçalarını mabeyn ya da hünkar sofrası, selamlık, oval sofa ve harem kompleksi oluşturmakta, saray hamamına bitişik olan haremden, mabeyin olarak kabul edilen odalar dizisine geçilmektedir. Harem bölümünde, mermer sütunlar üzerinde taşınan bir dizi çıkmalı odalar, sofalar ve divanhaneler bulunmaktadır. İmparatorluğun görkeminin görülebileceği yerde inşa edilen bu saray için padişahın ziyareti, saray protokolünün bir parçası olmuştur. Hünkara ayrılan daire, mimari bir dille halka bildirilmiştir. Bu dairede yer alan Batı’dan ithal edilen üçgen alınlıklar, kralliyetin sembolü olmuş, hünkar dairesi ile sultan efendinin özel dairesinin cephelerini süslemiştir. Yapı, sütunları ve üçgen alınlıkları ile Neoklasik üslup etkileri taşımaktadır (Artan, 1992, s.112–113).

K.Ç.13-Seniha Sultan Yalısı

Tırnakçı Hasan Paşa tarafından yaptırılan Tırnakçı Yalısı, 2. Meşrutiyet’in başlarına kadar çeşitli değişikliklere uğrayarak korunmuş, daha sonraları yerine “Seniha Sultan Yalısı” yapılmıştır.

Yalının son sahibi Abdülmecit kızlarından Seniha Sultan'dır. Seniha Sultan Yalısı, 1880'li yıllara ait Sebah&Joillier fotoğrafında ve 19. yüzyıl sonu ile 20 yüzyıl başı arasına ait, Miralay Ali Sami fotoğrafında görülmektedir. Yalı 1909 yılında, yanında çıkan bir yangın sebebiyle yok olmuştur (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

Seniha Sultan Yalısı'nın Tırnakçı Yalısı'nın temelleri üzerine inşa edilmiş olması mümkündür. Yapı boyutları, cephe düzeni ve dikmeler üzerinde olan çıkmalarıyla Tırnakçı Yalısı'na benzer özellikler taşımaktadır. Yedi çıkmalı olan Tırnakçı Yalısı'ndan farklı olarak, bu yalı üç çıkmalıdır. Tırnakçı Yalısı'nın sağ ucundaki dairesel planlı yapının, Seniha Sultan Yalısı döneminde de korunduğu görülmektedir .

Resim 19. Seniha Sultan Yalısı, 1900'lü yıllar (İ.Ü. Nadir Eserler Arşivi)

Seniha Sultan Yalısı'nın kargir zemin kat üzerinde ahşap iki kat ve çatı katı ile oluşmuş hacimli bir kitlesi vardır. Yapının planlarına ulaşamamıştır. Seniha Sultan Yalısı'nın giriş kapısının, iki yanında yer alan cumbalar, yapının orta aksını kaydırmıştır. Bu çıkmalardan Kuruçeşme yönünde olanı üzerinde, üçgen alınlık ve imparatorluğa ait olduğunu vurgulayan bir kitabe yer almaktadır.

Seniha Sultan Yalısı'nın pencereleri düzenli dörderli ve altışarlı aks sisteminde sıralanmıştır. Dikdörtgen pencerelerinin üstünde profiller vardır. Girişin üstündeki pencereler basık kemerlidir. Pencerelerinde kepenkler yer almaktadır. Kepenkleri alt ve üst katta farklılık göstermektedir. Bu farklılık üst katta oturulduğunu, alt katlarda ise servis mekanlarının olduğunu ifade etmektedir. Pencerelerin yanlarında ise ince sütun görünümünde, profiller yer almaktadır. Çıkmaları taşıyan dörderli sütunlar ile girişin iki yanında yer alan sütunlar ionik düzendedir. Plan şemasının dışı vuran kitlesi, çıkmaların düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi, sütunları, süslemeleri ve üçgen alınlığı ile yapı Neoklasik özellikler taşımaktadır

K.Ç.14-Kethüda Emin Efendi'nin Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'nde K.Ç.14 parselle çakışan parselde, “Kaptanpaşa Divan Efendisi Emin Efendinin Arsası”nın bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Bu parselde “Kethüda Emin Efendi'nin Yalısı”nın var olduğu bilinmektedir. Kethüda Emin Efendi'nin Yalısı” Abdülmecit tarafından hemşiresi Adile Sultan'a yaptırılmış ve inşaatı 1856'da bitmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

1850'li yıllara ait Kargopoulo ve 19. yüzyıl sonunda Miralay Ali Sami'nin fotoğraflarında görülen K.Ç. 14 parselde yer alan açık renkli yalı “Kethüda Emin Efendi'nin Yalısı” olmalıdır. Eldem'in haritasında K.Ç.14 parselde “Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Korusu”nun olduğu yazılmıştır. Ancak korunun hangi tarihte burada olduğuna dair, tarih verilmemiştir (Eldem, 1993, s.66–67). Bununla birlikte 1918 tarihli Necip Haritası'nda bu parseller yeşil alan olarak görülmektedir. K.Ç. 14 parselde yer alan yapının, 1850'li yıllardan 20. yüzyıl başına kadar var olduğu fotoğraflardan tespit edilmiştir Bu yapı, taş bodrum kat üzerinde, ahşap iki kat olarak inşa edilmiştir. Yapının arkasında orta çıkma aksında, tepe aydınlatmasının olduğu görülmektedir. Muhtemelen bu aydınlatması, orta sofanın aydınlatılması için yapılmıştır.

Yapının plan şemasının, orta sofa etrafında odalar şeklinde olduğu anlaşılmaktadır. Yapıda üçerli pencere düzeni hakimdir. Yapının ön cephesindeki orta aksta, geniş bir çıkmasının olduğu görülmektedir. Dokuz adet dikdörtgen penceresi olan bu çıkma, zemin kat ve üst katta devam etmektedir. Bu çıkmanın iki tarafında, üçer pencereli birer aks yer almaktadır. Yapının girişi bu geniş çıkmada görülmektedir. Yalıya deniz yönünden bakıldığında, düzenli ve eşit dikdörtgen pencere sıraları dikkat çekmektedir. Zemit kat pencereleri kafeslidir. Yalının bodrum katını havalandıran küçük dikdörtgen pencereler mevcuttur. Kitlenin kolaylıkla okunan plan şeması, öğelerin yalın biçimleri ve bir araya gelişleri; pencerelerin düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi, neoklasik bir tasarım tanımlamaktadır.

Yalının 20. yüzyıl başında da var olduğu görülmektedir. Yalının yıkım tarihi ise bilinmemektedir. Eldem'in haritasında, K.Ç.14 parselde "Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Korusu"nun olduğu belirtilmiştir. Ancak korunun hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi verilmemiştir (Eldem, 1993, 70–71). Bununla birlikte 1918 tarihli Necip Haritası'nda bu parseller, yeşil alan olarak görülmektedir.

Resim 20. Necip Bey Haritası, 1918 (Atatürk Kitaplığı Arşivi, Birleştiren Özlem Atalan).

K.Ç.15, K.Ç.16-Enderun-u Hümayun Pazarbaşısı Mustafa Efendi'nin Arsası, Hayrullah Efendizade Ali Bey Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.15 ile K.Ç.16 parselde çıkan parselde, "Enderun-u Hümayun Pazarbaşısı Mustafa Efendi'nin Arsası"nın bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem, K.Ç.14–K.Ç.15–K.Ç.16–K.Ç.17 parsellerde "Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Korusu"nın bulunduğunu belirtmiş, ancak bu korunun hangi tarihte bu parselde yer aldığına dair bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 70–71). Enderun-u Hümayun Pazarbaşısı Mustafa Efendi'nin arsasına, daha sonra "Hayrullah Efendizade Ali Bey'in Yalısı" inşa edilmiştir. 19. yüzyıl ortalarına ait Kargopoulo 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başları arasına ait Miralay Ali Sami fotoğrafında bu yalı görülmektedir.

Resim 21. KÇ.15- KÇ.16-KÇ.17-KÇ.18-KÇ.19'de yer alan yalılar (İ.Ü. Nadir Eserler Arşivi)

Hayrullah Efendizade Ali Bey'in Yalısı, 19. yüzyıl ortalarından 20.yüzyıl başına kadar K.Ç.15-K.Ç.16 parselde yer almıştır. Bu yalı taş bodrum üzerine, ahşap iki ve üç katlı cumbalı olarak inşa edilmiştir. Yapının planlarına ulaşamamıştır. Yalı üçerli aks düzeninden oluşan, üst kat ve cumbalarda basık kemerli, alt katta dikdörtgen pencerelere sahiptir. Alt kattaki pencereler kafeslidir. Hayrullah Efendizade Ali Bey Yalısı'nın üç katlı olan bölümünün, Hayrettin Paşazade Tahir Bey Yalısı'nın cephesiyle benzeştiği görülür. Yalının kayıkhanesi mevcuttur. Yayvan kemerli pencereleri, az çıkmalı ve gölgesiz kat ve saçak silmeleri ile yalıda, Neoklasizm üslup

etkisi görülmektedir. Yalının pencerelerinden çıkan soba bacalarının olması, bu yalının yaz kış kullanıldığını belgelemektedir. Bununla birlikte 1918 tarihli Necip Haritası'nda bu parseller, yeşil alan olarak görülmektedir.

K.Ç.17-Yahya Paşazade Ali Bey'in Yalısı , Hayrettin Paşazade Tahir Bey Yalısı

1791 yılı Bostancıbaşı Defteri'nde K.Ç.17 parselle çakışan parselde, “Yümnü Paşazade Ali Bey Yalısı” yer almaktadır. 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'nde bu parselde, “Yahya Paşazade Ali Bey Yalısı” bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Pazarıcı, 2002, s.119–121). Yahya Paşazade Ali Bey Yalısı'nın, Yümnü Paşazade Ali Bey Yalısı ile aynı yalı olması mümkündür. Yümnü Paşazade Ali Bey Yalısı daha öncelerde, Ahmet Han'ın kızı 1778 yılında vefat eden Saliha Sultan'ın yalısıydı (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

1814–1815 yılında K.Ç.17'de yer alan Yahya Paşazade Ali Bey Yalısı'nın, 19. yüzyıl ortasına ait Kargopoulo fotoğrafındaki yapı ile aynı yapı olması mümkündür. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı arasında Miralay Ali Sami fotoğrafında, bu parselde yer alan yapı “Hayrettin Paşazade Tahir Bey Yalısı” olarak isimlendirilmektedir. Eldem haritasında, bu parselde “Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Korusu” nun var olduğunu yazmış, ancak bu korunun hangi tarihte burada yer aldığını belirtmemiştir (Eldem, 1993, s. 70–71). 1850 yıllarına ait Kargopoulo fotoğrafında bu parselde yer alan yapının “Yahya Paşazade Ali Bey Yalısı” olması mümkün olabilir. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasında tarihlenen Miralay Ali Sami fotoğrafında aynı yapı (Kargopoulo fotoğrafındaki yapı) “Hayrettin Paşazade Tahir Bey Yalısı” olarak isimlendirilmiştir.

K.Ç.17 parselde yer alan “Hayrettin Paşazade Tahir Bey Yalısı”, K.Ç.18 parselde yer alan “Beylikçi Muavinlerinden Rıza Bey Yalısı” ile ikiz olarak inşa edilmiştir. Bu yapılar, 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başına kadar bölgeye ait fotoğraflarda görülmektedir. Aralarındaki iki katlı yapıda yalıların girişleri mevcuttur. Ayrıca yapılar yangın duvarı ile birbirlerinden ayrılmaktadır. Taş bodrum kat üzerine ahşap, üç katlı, cumbalı olarak inşa edilmişlerdir. Ancak yalıların planlarına ulaşamamıştır. Her iki yalı, üçerli aks düzeninde, üst katta orta aksta kemerli pencerelere, cumbalarda dikdörtgen pencerelere, alt katta dikdörtgen pencerelere sahiptir. Yalının zemin katında, dikdörtgen ve kare, çift sıra kafesli pencereler yer almaktadır. Yayvan kemerli pencereleri, az çıkmalı ve gölgesiz kat ve saçak silmeleri ile yalıda, Neoklasizm üslup etkisi görülmektedir.

Eldem'in haritasında, K.Ç.17 parselde “Şeyhülislam Cemaleddin Efendi” korusunun olduğu belirtilmiştir. Ancak korunun hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi verilmemiştir (Eldem, 1993, 70–71). Bununla birlikte, 1918 tarihli Necip Haritası'nda bu parseller, yeşil alan olarak görülmektedir.

K.Ç.18-Hekimbaşı Arif Efendi Kerimesinin Arsası, İsazade Rıza Efendi'nin Yalısı (Beylikçi Muavinlerinden Rıza Bey Yalısı)

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ndeki sıralamaya göre K.Ç.18 parselle çakışan parselde, “Hekimbaşı Arif Efendi Kerimesinin Arsası”nın bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarıcı, 2002, s. 119–121). 19. yüzyıl ortalarında ise, bu parselde “İsazade Rıza Efendi Yalısı”nın olduğu belirtilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s. 68). 1850 yıllarında Kargopoulo fotoğrafında görülen yalının, “İsazade Rıza Efendi Yalısı” olması mümkündür. 19. yüzyıl sonu 20. yüzyıl başı arasında Miralay Ali Sami fotoğrafında görülen yalı ile Kargopoulo fotoğrafındaki yapı, aynı yalıdır. Miralay Ali Sami'nin fotoğrafında K.Ç.18 parselde yer alan bu yalının ismi, “Beylikçi Muavinlerinden Rıza Bey Yalısı” olarak belirtilmiştir. Yalının el değiştirdiği görülmektedir.

K.Ç.18 parselde yer alan “Beylikçi Muavinlerinden Rıza Bey Yalısı”, K.Ç.17 parselde yer alan “Hayrettin Paşazade Tahir Bey Yalısı” ile ikiz olarak yapılmıştır. 1850'li yıllardan 20. yüzyıl

başına kadar fotoğraflarda görülmektedir. Mimari özellikleri K.Ç.17 parselde yer alan “Hayrettin Paşazade Tahir Bey Yalısı” ile aynıdır. Yayvan kemerli pencereleri, az çıkmalı ve gölgesiz kat ve saçak silmeleri ile yalıda, Neoklasizm üslup etkisi görülmektedir.

K.Ç.19-Kadiasker Müteveffa Ata Efendizade Molla Efendi Arsası, Murad Mollazade Arif Molla Efendi’nin Yalısı (Tahir Beyin Vereseşi Emine Hanım’ın Yalısı, Mazlum Paşa)

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamaya göre K.Ç.19 parselle çıkan parselde, “Kadiasker Müteveffa Ata Efendizade Molla Efendi Arsası”nın bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). 19. yüzyıl ortalarında K.Ç.19 parselle çıkan parselde, “Murad Mollazade Arif Molla Efendinin Yalısı”nın yer aldığı belirtilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). 19. yüzyıl ortasında Kargopoulo fotoğrafında yer alan bu yapı, 19. yüzyıl sonu 20 yüzyıl başı arasına ait Miralay Ali Sami fotoğrafında da yer almaktadır. Ancak yalının ismi “Tahir Beyin Vereseşi Emine Hanım’ın Yalısı” olarak belirtilmiştir. Eldem haritasında, K.Ç.19 parselde Mazlum Paşa Yalısı’nın var olduğunu belirtmiş, ancak yalının hangi tarihte bu parselde yer aldığını belirtmemiştir (Eldem, 1993, s. 70–71). Murad Mollazade Arif Molla Efendi Yalısı ile Mazlum Paşa Yalısı’nın aynı yapı olması mümkündür.

Mazlum Paşa’nın (Mısır Kapı Kethüdası, sonra Deavi Nazırı olmuştur) vefatından sonra yalı, oğulları Tevkii-i Divan-ı Hümayun’dan Tevfik Bey’le, Dahiliye Nazırı Memduh Paşa’ya geçmiştir. Ayrıca yapı ve arkasındaki yaklaşık 80 dönümlük koru mirasçılarından, Sultan Hamit isteğiyle satın alınmıştır. Yapı Şeyhülislam tarafından yeniden inşa edilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68).

K.Ç.19’te yer alan yapı, 19. yüzyıl ortalarından 20. yüzyıl başına kadar fotoğraflarda görülmektedir. Bu yalı üç cumbalı, ahşap, iki katlı bir yapıdır. Yalının orta akstaki cumbasının üstünde, bu odayı vurgulayan üçgen alınlık yer almaktadır. Üçerli aks düzeniyle, üst ve alt katta dikdörtgen pencerelere sahiptir. Yalının planlarına ulaşamamıştır. Üçgen alınlığı ile yalıda Neoklasizm üslup etkisi görülmektedir. Yapıda iki giriş ve taş bir kayıkhaneye yer almaktadır.

K.Ç.20-İsmetlü Beyhan Sultan Hazretlerine İntikal Eden Yalı Arsası, Valide Kethüdası Biraderi Ömer Ağazade Şefik Bey’in Yalısı, Sabık Şeyhülislam Cemaleddin Efendi Yalısı

1785 yılında K.Ç.20 parselle çıkan parselde, Eski Şeyhülislamlardan İvaz Paşazade Molla Bey’in Yalısı’nın olduğu, daha sonra Sürre Emine Salih Bey’e geçtiği belirtilmektedir. 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamaya göre K.Ç.20 parselle çıkan parselde, İsmetlü Beyhan Sultan Hazretlerine intikal eden yalının arsası bulunmaktadır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 41). 19. yüzyıl ortalarında, bu parselde Valide Kethüdası biraderi Ömer Ağazade Şefik Bey’in Yalısı’nın olduğu belirtilmiştir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). Eldem haritasında, K.Ç.20 parseli 1791–1812–1814 yıllarında “Beyhan Sultan’a ait arsa ve Ayvaz Paşa Şeyhülislam Efendi’nin Yalısı” olarak belirtmiştir (Eldem, 1993, s. 70–71).

Resim 22. K.Ç.20.- K.Ç.21-K.Ç.22’de yer alan yalılar (İ.Ü. Nadir Eserler Arşivi)

19. yüzyıl ortalarında uzaktan çekilmiş Kargopoulo’nun resminde görülen “Valide Kethüdası biraderi Ömer Ağazade Şefik Bey’in yalısı” taş bodrum üzerine ahşap, iki katlı, dört

cumbalı bir yapı olarak inşa edilmiştir. Geleneksel yalı mimarisine yakın özellikteki geniş cephesiyle, Tırnakçı Yalısı'na benzeyen yalının, planlarına ulaşılammıştır. Yalıda Tırnakçı Yalısı gibi dikmelerinin yer almadığı görülmektedir. Yapının uzaktan fotoğraflanması sebebiyle, mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. "Valide Kethüdası biraderi Ömer Ağazade Şefik Bey'in yalısı" daha sonra yıkılmıştır. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasına tarihlenen Miralay Ali Sami fotoğrafında K.Ç.20'de "Şeyhulislam Dai (Duacı) Cemalettin Efendinin Yalısı" görülmektedir. Necip Bey Haritası'nın bu parselinde "Sabık Şeyhulislam Cemaleddin Efendi Yalısı"nın olduğu belirtilmiştir.

Miralay Ali Sami fotoğrafında görülen Cemaleddin Efendi Yalısı, Boğaziçi geleneksel yalı mimarisinden farklı bir çizgidedir. Yapının planlarına ulaşılammıştır. Yapı ahşap karkas, iki ve üç katlı olarak inşa edilmiştir. Yapı cephelerinde, ahşap konstrüksiyon ön plana çıkacak şekilde inşa edilmiştir. Dik çatıları ve çatı arasında yer alan odalarıyla, simetrik bir yapıdır. Yapının girişi, büyük bir olasılıkla yalının yanında yer almaktadır.

K.Ç.21-Haraccıbaşı Çavuşzade Emin Efendi ve Mahdumu Vehbi Bey'in Yalısı (Müzeyi Hümayunları Müdürü Yalısı)

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ndeki sıralamaya göre K.Ç.21 parselle çakışan parselde, "Haraccıbaşı Çavuşzade Emin Efendi ve Mahdumu Vehbi Bey'in Yalısı"nın bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). 19. yüzyıl ortalarında bu parselde, "Çavuşzade Efendi'nin mahdumu Vehbi Bey'in Yalısı" olduğu belirtilmektedir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). Eldem haritasında, K.Ç.21 parselde "Çavuşzade Emin Efendi Yalısı'nın" bulunduğunu belirtmiş ve planlarında burada yer alan iki adet yapı çizmiştir. Ancak bu yapıların hangi tarihte burada oldukları belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s.70–71). Bu yapılar, 1918 tarihli Necip Bey Haritası'nda da görülmektedir.

Çavuşzade Efendi'nin mahdumu Vehbi Bey'in yalısı, 19. yüzyıl ortasında Kargopoulo fotoğrafında ve 19. yüzyıl sonu ile 20 yüzyıl başı arasına tarihlenen Miralay Ali Sami fotoğrafında yer almaktadır. Miralay Ali Sami fotoğrafında yalının ismi "Müzeyi Hümayunları Müdürü Yalısı" olarak belirtilmiştir. Yalı bu dönemde Müze Müdürü Hamdi Bey'e aittir. Müzeyi Hümayunları Müdürü Yalısı ve yanındaki yalı, yenilenerek, 1850'li yıllardan 20. yüzyıl başına kadar fotoğraflarda belgelenmektedir. Yapılar daha sonra yıkılmıştır.

Müzeyi Hümayunları Müdürü Yalısı (K.Ç.21 parselde Kuruçeşme yönünde yer alan yalı), taş bodrum kat üzerinde, iki katlı ahşap bir yapı olarak inşa edilmiştir. Yapıya ait fotoğraflardan, kenarlarında odaların yer aldığı, orta sofalı plan şemasında olduğu görülmektedir. Yapıda üçerli pencere düzeni hâkimdir. Simetrik olarak üç dikdörtgen penceresi, iki kat boyunca cumba düzeninde öne çıkmıştır. Yapının bahçe girişinin deniz cephesinden olduğu, bu cephesinde düzenli dikdörtgen pencere sıraları yer aldığı görülmektedir. Yapının deniz cephesinde orta aksta (cumba aksında), kayıkhanesi girişi görülmektedir. Kitlenin kolaylıkla okunan plan şeması, öğelerin yalın biçimleri ve bir araya gelişleri, pencerelerin düşey vurgusunu dengeleyen kat kornişlerinin yatay çizgisi, yapıda Neoklasik üslup etkisini göstermektedir.

Müzeyi Hümayunları Müdürü Yalısı'nın yanında yer alan yalı (K.Ç.21 parselde Arnavutköy yönünde yer alan yalı), taş bodrum kat üzerine, ahşap iki katlı bir yapı olarak inşa edilmiştir. Yapının girişinin deniz cephesinde bahçe yönünde olduğu ve bu cephede dikdörtgen, basık kemerli pencere dizilerinin yer aldığı görülmektedir. Bu cephesinde alt ve üst katta dokuz adet pencere bulunmaktadır. Yapının kayıkhanesi yoktur. Yayvan kemerli pencereleri ile Neoklasik üslup etkilerini taşımaktadır. K.Ç.21'de Arnavutköy yönünde yer alan yalı, 1850'li yıllarda Kargopoulo fotoğrafında cumbasız bir yapıdır. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasına ait

Miralay Ali Sami fotoğrafında, yapının orta aksına üç pencereli bir cumbanın eklendiği ve yapının yenilendiği görülmektedir.

Resim 23. KÇ. 21- KÇ22’de yer alan yalılar, 1915-1920 (Genim, 2006)

K.Ç.21 parselde Arnavutköy yönünde “Müzeyi Hümayunları Müdürü Yalısı”nın yanında yer alan yalının sahibi, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasına ait Miralay Ali Sami’nin fotoğrafında belirtilmemiştir. Bu yalının orta aksına, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasında bir cumba eklenmiş ve yapı yenilenmiştir. 1915–1920 yıllarında bu yapının yıkıldığı görülmektedir.

K.Ç.22-Tırnakçızade İbrahim Paşazade Mehmed Bey’in Yalısı, Kurneda Arif Bey Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamaya göre K.Ç.22 parselle çıkan parselde, “Tırnakçızade İbrahim Paşazade Mehmed Bey’in Yalısı”nın bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). 19. yüzyıl ortalarında bu parselde, “Tırnakçızade İbrahim Beyoğlu Mehmed Bey Yalısı”nın yer aldığı belirtilmektedir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). Eldem haritasında, K.Ç.22 parselde Mabeynci Arif Bey Yalısı’nın bulunduğunu belirtmiş ve planlarında bu parselde iki adet yapı çizmiştir. Ancak bu yapıların hangi tarihte bu parselde yer aldığı belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s.72–73).

1850’li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında K.Ç.22 parselde üç adet yapı bulunmaktadır. Uzaktan fotoğraflanmaları sebebiyle net olarak görülemeyen bu yalıların, ahşap, cumbalı, iki katlı oldukları, pencerelerinin bu dönemin yalıları gibi üçer akslı ve dikdörtgen oldukları görülmektedir.

Resim 24. Seniha Sultan Yalısı, 1900’lü yıllar (İ.Ü. Nadir Eserler Arşivi)

1850 yıllarda Kargopoulo’nun fotoğraflarında görülen bu yalılar, yüzyıl sonunda yıkılmış ve yerine “Kurneda Arif Bey Yalısı” yapılmıştır. Kurneda Arif Bey Yalısı, 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başı arasına ait Miralay Ali Sami’nin fotoğrafında ve 1918 tarihli Necip Bey Haritası’nda görülmektedir. Genim’e göre (2006), Kurneda Arif Bey Yalısı 1915–1920 yıllarında Ulviye Sultan’a aittir. Yalının yıkım tarihi ise bilinmemektedir. Ancak Ortaköy Kuruçeşme kıyı şeridinde ait fotoğraflardan, yalının yıkım tarihinin 1920 yılı sonrası olduğu söylenebilmektedir.

K.Ç.23-Dergahıali Kapucubaşlarından Abdullah Paşazade Mehmet Bey’in Yalısı, Silahtar Ağası Said Beyzade Mehmet Bey’in Yalısı, Muhsinzade Yalısı

1776 tarihli Kauffer Haritası’nda, KÇ.23 parselde “Murad Molla Köşkü” olarak belirtilen yapı çizilmiştir. Bu yapıyla ilgili gravüre ulaşılamamıştır. 1791 tarihli deftere göre KÇ.23 parselle çıkan parselde, “Muhsinzade Mehmet Bey’in Yalısı” vardır. Muhsinzade Mehmet Bey, Abdülhamit’in sadrazamlarındandır. 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’nde K.Ç.23

parselle çıkan parselde, “Dergahıal Kapucubaşlarından Abdullah Paşazade Mehmet Bey’in Yalısı”nın var olduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). 19. yüzyıl ortalarında bu parselde, “Silahtar Ağası Said Beyzade Mehmet Bey’in Yalısı” yer almaktadır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). Eldem haritasında, K.Ç.23’te “Muhsinzade Sait Yalısı”, “Muhsinzade Abdullah” ve “Sultan Yalısı” olduğunu belirtmiştir. “Muhsinzade Yalısı” olarak bilinen ve K.Ç.23’te yer alan yapı, 1850’li yıllardan itibaren Kargopoulo ve Sebah&Joallier’in fotoğraflarında görülmektedir. 1814–1815 tarihli Bostancıbaşı Defteri’nde belirtilen “Dergahıal Kapucubaşlarından Abdullah Paşazade Mehmet Bey’in Yalısı”nın bu fotoğrafta görülen “Muhsinzade Yalısı” olması mümkündür.

Resim 25. Muhsinzade Yalısı Sebah&Joallier fotoğrafı (Eldem, 1979)

K.Ç.23 parselde yer alan “Muhsinzade Yalısı” olarak bilinen yalıda, Muhsinzade Mehmet Paşa’nın çocukları, torunları ve ailesi oturmuştur. Ailenin atası olan Halepli tüccar Muhsin Çelebi (1610–1671) daha sonra İstanbul’a yerleşmiştir. Oğlu Muhsinzade Abdullah Paşa, sadrazamlık yapmış, Bosna Valiliği, Rumeli Beylerbeyliği gibi görevlerde yer almıştır. Onun oğlu Muhsinzade Mehmet Paşa’da sadrazam olmuştur. Muhsinzade Mehmet Paşa, ikinci evliliğini 3.Mustafa ve 1.Abdülhamit’in kız kardeşi Esmâ Sultan’la yapmıştır. 1766’da tek kızı Rukiye Hanım’ı eski sadrazamlardan Boynueğri Esseyid Abdullah Paşa’nın oğlu Sait Bey ile evlendirmiştir. Ailenin diğer önemli ferdi ise, Mehmet Paşa’nın torununun oğlu Muhsinzade Abdullah Bey, 1826–1898 arasında yaşamış bir hattattır. Bu aile, 1900’lere kadar Muhsinzade Yalısı’nda yaşamıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68–69).

K.Ç.23 parselde yer alan Muhsinzade Yalısı, 1850’li yıllardan 20. yüzyıl başına kadar ayakta kalmıştır. Yalı, Kuruçeşme’deki vükela yalılarının sonuncusudur. İki farklı katlı, fakat tek çatıdan oluşmaktadır. Aralarında yüksek pencereli merdiven sofası bulunmaktadır. Yalı taş bodrum kat üzerine, ahşap, iki katlı, cumbalı olarak inşa edilmiştir. Dönderli ve ikişerli aks düzeniyle, üst katta dikdörtgen, alt katta kare ve dikdörtgen pencerelere sahiptir. Yalı, klasik dönem geleneksel yalı mimarisine yakın özellikte yapılmıştır. Yapının deniz cephesinde, girişi görülmektedir. Yalının arkasında 3.Ahmet dönemine ait hamam, bahçesinde mermer sofalar, havuzlar, fıskiye ve selsebil setler bulunuyor iken, zaman içinde bahçe ilavelerle büyütülmüş, kameriyeler ilave edilmiştir. Yalı, müştemilatlarını, selsebilini ve fıskiyeli bahçe setlerini yol yapımı nedeniyle kaybetmiş, daha sonra kömür deposu olarak kullanılmıştır. 1929 yılında yangın geçiren yapı, 1935 yılında yıkılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s. 68). K.Ç.23 parselde yer alan Muhsinzade Yalısı, 1850’li yıllardan itibaren Kargopoulo ve Sebah&Joallier fotoğraflarında yer almaktadır. 1918 tarihli Necip Bey Haritası’nda K.Ç.23 parselde, Muhsinzade Yalısı’nın plan şemasıyla uyumlu bir yapıya yer verilmiş, ancak yapının ismi belirtilmemiştir.

K.Ç.24 Boyar Anaştas Zimminin Hanesi, Firari Buğdan Kapı Kethüdasının Yalısı, Remzi Paşa Vakfı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ndeki sıralamaya göre K.Ç.24 parselde çıkan parselde, “Boyar Anaştas zimminin hanesi” bulunduğu belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121).Eldem haritasında, K.Ç.24 “Remzi Paşa Vakfı ve kayıkhane” bulunduğunu belirtmiştir. Ancak bu yapıların hangi tarihte burada olduğuna dair, tarih vermemiştir (Eldem, 1993, s.72–73). 19. yüzyıl ortalarında bu parselde “Firari Buğdan Kapı Kethüdasının Yalısı”nın olduğunu

yazılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, s. 68). Boyar Anaştaş zimminin hanesi ile Firari Buğdan Kapı Kethüdasının Yalısı'nın aynı yapı olma ihtimali vardır. Ancak bu döneme ait Kargopoulo fotoğrafında yapı net olarak tanımlanamamaktadır. Necip Bey Haritası'nda bu parselde "Rusümat Kulübesi" (vergi dairesi) olduğu belirtilmiştir.

K.Ç.25-Karaca Boyar Zimminin Hanesi, Eskine Zimminin Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.25 parselle çakışan parselde, "Karaca Boyar zimminin hanesi"nin bulunduğu belirtilmiştir. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili, ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Pazarcı, 2002, s.119–121). 19. yüzyıl ortalarında bu parselde "Eskine Zimmi'nin hanesi" nin olduğu belirtilmektedir (Şehsuvaroğlu, 1986, s.68). Belirtilen "Karaca Boyar zimminin hanesi" ile "Eskine zimminin hanesi"nin aynı yapı olması mümkündür. Bu döneme ait Kargopoulo fotoğrafında yapı net olarak tanımlanamamaktadır. Bu yapıdan sonra "Aralık İskele" bulunmaktadır.

K.Ç.26, K.Ç.27, K.Ç.28

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.26-K.Ç.27-K.Ç.28 parsellerle çakışan parsellerde sırasıyla, "Karaca Boyarın iki çeşim kayıkhanesi, "Dülbendci esnafından Serkis zimminin hanesi", "Şabcı Andriyas zimminin hanesi", "Avram Yahudinin hanesi ve tahtında kahvesi" nin bulunduğu belirtilmiştir. Ancak bu dönemde, bu parsellerde yer alan yapılar ile ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Bu yapılardan sonra "Kuruçeşme İskeleyi" yer almaktadır. K.Ç.26–K.Ç.27–K.Ç.28 parsellerde yer alan yapıların mimari özellikleri tanımlanamamaktadır.

Eldem'in haritasında K.Ç.26 parselde yapı belirtilmemiştir. K.Ç.27–K.Ç.28 parsellerde ise yapıların yer aldığı görülmektedir. Ancak bu yapıların ne zaman inşa edildiği ve kime ait olduğu belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73).1850'li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında K.Ç.26–K.Ç.27–K.Ç.28 parselde görülen yapıların 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier fotoğrafında da yer almakta olduğu görülmektedir. Ancak bu yapılarla ilgili detaylı bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. 1915 ile 1920 arasında ait fotoğrafta ise bu parsellerde yer alan ahşap, üç katlı yapıların oldukça bozulmuş durumda oldukları görülmektedir. Yapıların yıkım tarihi bilinmemektedir. Ancak kıyı şeridine ait fotoğraflardan, 1920 yılı sonrası olduğu söylenebilmektedir.

K.Ç.29-İngiliz Bezirganı İsak Yahudinin Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.29 parselle çakışan parselde, "İngiliz Bezirganı İsak Yahudinin hanesi ve bahçesi"nin bulunduğu belirtilmiştir. Ayrıca onu takip eden sırada "Avramaço Yahudinin kayıkhanesi" bulunmaktaydı. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem'in haritasında, K.Ç.29 parselde yapı yer almamaktadır (Eldem, 1993, s. 72–73). 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier fotoğrafında K.Ç.29 parselde yer alan yapının mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. Yapıyla ilgili detaylı bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. Bu yapıdan sonra "Aralık İskele" yer almaktadır.

K.Ç.30, K.Ç.31-Cevahirci Avram Yahudinin Müsteciri Bohor Yahudi Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.30 parselle çakışan parselde, "Cevahirci Avram Yahudinin hanesi Müsteciri Bohor Yahudi"nin bulunduğu belirtilmiştir. 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.31 parselle çakışan parselde "Sarraf Artin karısının hanesi"nin olduğu yazılmıştır. Ayrıca onu izleyen sırada "Yahudilerin irad kayıkhanesi" yer almaktadır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem haritasında, K.Ç.30 ve K.Ç.31 parselde yer alan yapıları bitişik nizam yalılar olarak çizmiş, ancak bu yapıların hangi tarihte bu parselde yer aldığına ve kime ait olduğuna dair bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). Yapılar

hem Kargopoulo'nun) hem de, Sebah&Joailier'in fotoğraflarında görülmektedir. Ancak K.Ç.30 ve K.Ç.31'de yer alan yapıların mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. 1850'li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında K.Ç.30 ve K.Ç.31 parselde görülen yapıların 1880'li yıllara ait Sebah&Joailier fotoğrafında da yer aldığı görülmektedir. Yapının fotoğraflarından mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. Yapılarla ilgili detaylı bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.

K.Ç.32-Sarraff Uzun Artinoğlunun Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'nde K.Ç.32 parselde çıkan parselde, “Sarraff Uzun Artinoğlunun Hanesi”nin bulunduğu belirtilmiştir. Ancak bu dönemde, bu parsellerde yer alan yapı ile ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem haritasında K.Ç.32 parselde bir yapı çizmiş, ancak bu yapıların hangi tarihte burada olduğuna ve kime ait olduğuna dair bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). Kargopoulo'nun ve Sebah&Joailier'in fotoğraflarında yapı görülmemektedir.

Resim 26. K.Ç.20-K.Ç.49 Sebah&Joailier fotoğrafı, 1880 civarı (Eldem, 1979)

K.Ç.33-Hançerli Beyin Hanesi, Müsteciri Şabacı Bohoraki Sarraff

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.33 parselde “Hançerli Beyin hanesi, müsteciri Şabacı Bohoraki sarraff” yer almaktadır. Ancak bu dönemde, bu parsellerde yer alan yapı ile ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). K.Ç.33 parselde yer alan yapı, Kargopoulo'nun 1850'li yıllara ait fotoğrafında yer almaktadır. Aynı yapı 1880'li yıllara ait Sebah&Joailier'in resimlerinde de görülmektedir. Kargopoulo fotoğrafında, üç katlı cumbalı, ahşap bir yapı olarak görülmektedir. Eldem'in haritasında K.Ç.33 parselde, bir yapı çizilmiştir. Ancak yapının ne zaman inşa edildiği ve kime ait olduğu belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). 1850'li yıllara ait Kargopoulo ve 1880'li yıllara ait Sebah&Joailier fotoğrafında görülen bu yapının, mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. Yapıyla ilgili detaylı bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.

Resim 27. K.Ç.37-K.Ç.41'de yer alan Kargopoulo fotoğrafı, 1860 yılı civarı (İrcica Arşivi)

K.Ç.34-Kasbar Zimminin Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.33 parselde çıkan parselde, “Kasbar zimminin hanesi” yer almaktadır. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). K.Ç.34 parselde yer alan yapı, iki katlı, ahşap bir yapı olarak inşa edilmiştir. 1850'li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında yapının mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. Aynı yapı 1880'li yıllara ait Sebah&Joailier'in fotoğrafında görülmektedir. Sebah&Joailier'in fotoğrafında görülen yapı ile Eldem'in haritasında çizdiği bu yapı, çatı planlarıyla birbiriyle uyum göstermektedir. Ancak Eldem'in haritasında yapıların hangi tarihte burada olduğuna ve kime ait olduğuna dair, bilgi

verilmemiştir. Eldem'in haritasında K.Ç.34 parselde bir yapı çizilmiştir. Ancak yapının ne zaman inşa edildiği ve kime ait olduğu belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). 1850'li yıllara ait Kargopoulo ve 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier fotoğrafında bu yapının, mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. Yapıyla ilgili detaylı bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.

K.Ç.35-Sarrafa Agop Karısının Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.35 parselde çakışan parselde, "Sarrafa Agop karısının hanesi" yer almaktadır. Ancak bu dönemde, K.Ç.35 parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s.119–121). Eldem haritasında, K.Ç.35 parseli boş parsel olarak çizmiş, bu arsanın kime ait olduğunu belirtmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). 1850'li yıllara ait Kargopoulo'nun resminde, K.Ç.35 parselde yıkılmış bir yapı kalıntısı yer almaktadır. 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier'in resminde ise, K.Ç.35 parselde yapı yer almadığı görülmektedir. Eldem'in haritasında K.Ç.35 parselde yapı yer almamaktadır. 1850'li yıllara ait Kargopoulo ve 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier fotoğrafında bu parselde yapı yer almadığı görülmektedir.

K.Ç.36-Sarrafa Avanes Karısının Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.36 parselde çakışan parselde, Sarrafa Avanes karısının hanesi" yer almaktadır. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s.119–121). 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında, K.Ç.36 parselde yer alan yalının kime ait olduğu hakkında herhangi bir bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. Bu yalı 1850'li yıllara ait Kargopoulo'nun ve 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier'in fotoğraflarında görülmektedir. Eldem'in haritasında K.Ç.36 parselde bir yapı bulunduğu görülmektedir. Ancak yapının ne zaman inşa edildiği ve kime ait olduğu belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). 1850'li yıllara ait fotoğrafta K.Ç.36 parselde yer alan yapı, 1860'lı yıllara ait fotoğrafta da görülmektedir. Yapıyla ilgili detaylı bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır. Yapının fotoğraflarından mimari özellikleri tanımlanamamaktadır.

K.Ç.37-Bostaniyan Ocağı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.37 parselde çakışan parselde, "Kuruçeşme Bostaniyan Ocağı"nın yer aldığı belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem haritasında, K.Ç. 37 parselde "Bostancı Ocağı"nın yer aldığını belirtmektedir (Eldem, 1993, s. 72–73). Bu yapıyı takip eden sırada, 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre "Ocağı mezburun tahtında bir bab kahve ve kayıkhanesi" vardır. Bu yapıları "Aralık İskele" izlemektedir. Bu iskelenin diğer adı "Bostancı İskelesi" dir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem'in haritasında K.Ç.37 parselde bir yapı çizilmiştir. Ancak yapının ne zaman inşa edildiği ve kime ait olduğu belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). 1850'li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında ve 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier fotoğrafında yapının mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. Yapıyla ilgili detaylı bilgi ve belgeye ulaşılamamıştır.

K.Ç.38-Ahmed Haseki Halilesinin Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.38 parselde çakışan parselde, "Ahmed Haseki halilesinin yalısı"nın yer aldığı belirtilmiştir. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121).

Eldem haritasında K.Ç. 38 parselde, "Ahmed Haseki Yalısı"nın olduğunu belirtmiş, ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). 1850'li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında ve 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier fotoğrafında, K.Ç.38 parselde bir yalı görülmektedir. Yalının uzaktan fotoğraflanması sebebiyle, mimari özellikleri

tanımlanamamaktadır. Eldem'in çizdiği çatı planıyla, fotoğrafta görülen yapı uyum göstermektedir. Dikdörtgen planı olan ahşap yapının, ön cephesinde cumba yer almaktadır. Yapı denizden geri çekilmiştir ve önünde bahçesi vardır.

K.Ç.39-Bostancı Tahirin Vereseleri Hanesi, Müsteciri Dellal David Yahudi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.39 parselle çakışan parselde, “Bostancı Tahirin vereseleri hanesi, müsteciri dellal David Yahudi” yer aldığı belirtilmiştir (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Fauvel'un gravüründe, “Kuruçeşme'de Bostancıbaşı Köşkü” olarak adlandırılan yapının, 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre, K.Ç.39 parselde yer alan yapı olması mümkündür. Eldem haritasında K.Ç. 39 parselde “Bostancı Tahir'in Yalısı” olduğunu belirtmiş, ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). Eldem'in haritasında, K.Ç. 39 parselde “Bostancı Tahir'in Yalısı”nın bulunduğu belirtilmiştir. Ancak Eldem yalının hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi vermemiştir. Eldem'in çizimlerinde ise bu parsel boş görülmektedir (Eldem, 1993, s. 72–73). 1850'li yıllara ait Kargopoulo ve 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier fotoğrafında da bu parselde yapı yer almamaktadır.

K.Ç.40-Dülbendci Esnafından Kiyork Zimminin Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.40 parselle çakışan parselde, “Dülbendci esnafından Kiyork zimminin hanesi” yer almaktadır. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem haritasında K.Ç. 40 parselde “Hekim Kopuz'un Yalısı”nın olduğunu belirtmiş, ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). Bu yapıyı “Kuyumcubaşı İskeleyi” izlemektedir. Eldem'in haritasında, K.Ç. 40 parselde “Hekim Kopuz'un Yalısı”nın bulunduğu görülmektedir. Ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi verilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). K.Ç.40 parselde yer alan yalı, 1850'li yıllara ait Kargopoulo 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier'in fotoğrafında görülmektedir.

Yalı, uzun cephesi, dört adet cumbasıyla, ahşap, iki katlı bir yapı olarak inşa edilmiştir. Sol köşesinde hem sola, hem de yana doğru çıkma yapmaktadır. Bu çıkma ve büyük dikdörtgen pencereleri ile deniz yapı içine alınmak istenmiştir. Yalı, klasik dönem geleneksel yalı mimarisine yakın özellikte yapılmıştır. Eldem'in çizdiği haritada KÇ.40 parselde yer alan yapının çatı planlarıyla, fotoğrafta görülen yalı uyum göstermektedir (Eldem, 1993, s. 72–73).

K.Ç.41-Sarı Kalimaki Beyin Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre K.Ç.41 parselle çakışan parselde, “Sarı Kalimaki Beyin hanesi” yer almaktadır. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s.119–121). Eldem haritasında, K.Ç. 41 parselde “Sarı Kalimaki'nin Yalısı”nın olduğunu belirtmiş, ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi vermemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). K.Ç.41 parselde yer alan yalı, 1850'li yıllara ait Kargopoulo 1880'li yıllara ait Sebah&Joallier'in fotoğrafında görülmektedir. Tek cumbası olan ahşap iki katlı yapının, plan şeması karedir. Zemin katında ve üst katında kemerli büyük pencereleri yer almaktadır. Yalı, klasik dönem geleneksel yalı mimarisine yakın özellikte inşa edilmiştir. Yalının planlarına ulaşılamamıştır.

K.Ç.42-Kalcıbaşı Düzoğlu Yalısı

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri'ne göre, K.Ç.42 parselle çakışan parselde “Düzoğulları'nın hanesi” yer almaktadır. Bu yapı “Kalcıbaşı Düzoğlu Yalısı” olarak da anılmaktadır. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılamamıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem haritasında, K.Ç. 42 parselde

“Düzoğlu Yalısı”nın bulunduğunu belirtmiş, ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair bilgi vermemiştir. Eldem’in haritasında, K.Ç.42 parselde “Düzoğlu Yalısı”nın bulunduğu belirtilmiştir. Ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi verilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73).

K.Ç.42 parselde yer alan yalı, 1850’li yıllara ait Kargopoulo fotoğrafında 1880’li yıllara ait Sebah&Joallier’in fotoğrafında görülmektedir. Yalı üç katlı, ahşap bir yapıdır. Yapı zemin katından üst katlara doğru denize doğru çıkma yaparak genişlemektedir. Yalının planlarına ulaşılammıştır. Yalının uzaktan fotoğraflanması sebebiyle, mimari özellikleri tanımlanamamaktadır. Eldem’in çizdiği K.Ç.42 parselde yer alan yapının çatı planlarıyla, fotoğrafta görülen yalı uyum göstermektedir.

K.Ç.43-Hekim Dilayti Zimminin Hanesi

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ne göre K.Ç.43 parselde çakışan parselde, “Hekim Dilayti zimminin hanesi” yer almaktadır. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılammıştır. Bu yalidan sonra “Düzoğullarının arsası ve ondan sonra sarraf Migirdiç zimminin arsası” yer almaktadır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121).

Eldem’in haritasında K.Ç. 43 parselde bir yapı çizilmiştir. Ancak yapının ne zaman inşa edildiği ve kime ait olduğu belirtilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). K.Ç.43 parselde yer alan yalı, 1880’li yıllara ait Sebah&Joallier’in fotoğrafında görülmektedir. Üç katlı, ahşap yapı, zemin katından ve üst katlara doğru, denize doğru çıkma yaparak genişlemektedir. Yalının uzaktan fotoğraflanması sebebiyle, mimari özellikleri tanımlanamamaktadır.

K.Ç.44-Muroz Beyin Hanesi

Eski defterlerde bu yalı “Sabık Eflak Voyvodası Aleko (Alexandre) Bey’in Yalısı” olarak geçmektedir. 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ne göre K.Ç.44 parselde çakışan parselde, “Muroz Beyin Hanesi” yer almaktadır (Kayra ve Pazarcı, 1992, s.41). Şehsuvaroğlu (1986, s.68), bu parselde Moroz Bey’in Yalısı’nın bulunduğunu belirtmiştir. Bu dönemde, bu parselde yer alan yapıyla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılammıştır. Eldem’in haritasında K.Ç. 44 parselde “Alex Karatodori Yalısı”nın bulunduğu belirtilmiştir. Ancak yalının hangi tarihte burada olduğuna dair, bilgi verilmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). Yalı, 1880 yılına ait Sebah&Joallier fotoğrafında görülmemektedir.

K.Ç.45-K.Ç.50

1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı Defteri’ne göre K.Ç.45-K.Ç.50 arasındaki parsellerde sırasıyla, “Cerrah Anton karısının hanesi, Şalcı Kapril zimminin hanesi, müsteciri Petraki zimmi haneleri” yer almaktadır. Ancak bu dönemde, bu parselde yer alan yapılarla ilgili ayrıntılı belge ve bilgilere ulaşılammıştır (Kayra ve Üyepazarcı, 2002, s. 119–121). Eldem’in haritasında K.Ç. 45 parselde “Vegleri Yalısı, Hazne, Memduh Paşa, Mazlum Paşa Yalıları” bulunmaktadır. Ancak bu yapıların hangi tarihte burada olduklarına dair, bilgi verilmemiştir. K.Ç. 47-K.Ç.48 parselde ise, “Amber” yapısı bulunduğu belirtilmiştir.

Bu yapılardan sonra “Sarraf Burnu” olarak isimlendirilen Arnavutköy Burnu’na ulaşılmaktadır (Eldem, 1993, s. 72–73). Eldem’in haritasında, K.Ç. 45 parselde “Vegleri Yalısı, Hazne, Memduh Paşa, Mazlum Paşa Yalıları”nın bulunduğu belirtilmiştir. K.Ç.47 ile K.Ç.48 parsellerde ise “Amber” bulunduğu yazılmıştır. Eldem haritasında K.Ç.49 parselde bir yalı çizmiş, ancak bu yalının ismini belirtmemiştir (Eldem, 1993, s. 72–73). K.Ç.45 ile K.Ç. 50 parsel arasındaki yalılar, bu döneme ait Sebah& Joallier’in resimlerinde görülmemektedir. Şehsuvaroğlu (1986), 19. yüzyıl sonunda K.Ç. 45 parselde çakışan parselde “Dahiliye Nazırı Memduh Paşa Yalısı”ndan söz etmektedir. Bu yalının deniz üstünde değil, yoldan sonraki set üstünde yer aldığı belirtilmiştir. Yalı, Alex Karatodori Paşa’nın Yalısı’nın yanındaki arsanın sahipleri olan Ermeni

ailesinden satın alınarak, Memduh Paşa tarafından yaptırılmıştır. Bu yalının altında, Bizans dönemine ait sarnıçlar ve mahsenlerin varlığı rivayet edilmektedir. Yalı daha sonra, Giritli Tüccar Vafi Efendi'ye satılmıştır (Şehsuvaroğlu, 1986, 215).

SONUÇ

1790 ile 1814–1815 yıllarına ait Bostancıbaşı defterlerinde yazılı olan yalı sahiplerinin isimleri, bu dönemlere ait önemli birer kaynak olmuştur. Bu defterlere göre 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başında, Ortaköy-Kuruçeşme kıyı şeridinde, Türkler, Yahudiler, Rum, Ermeni ve diğer gayrimüslimler, mülk sahibi ve komşuydular. Bunlar arasında, hanedan ve saray mensupları, devlet ve din adamları olduğu gibi çeşitli meslek gruplarından insanlar bulunmaktaydı. 18 yüzyılın sonlarında, Boğaziçi gayrimüslimlerin yoğun olarak geldiği eğlence mekanı haline dönüşmüştür (Köse, 2007). Bununla birlikte; 1836 yılında Bebek'te açılan gayrimüslim okuluyla, bölgede yaşayan gayrimüslim halkın yoğunluğu etkilenmiştir (Birsell, 2014). 19. yüzyıl ortalarından itibaren ulaşım şartlarının kolaylaşması ve 1852 yılından itibaren Şirket-i Hayriye'nin sürekli seferlere başlaması, Ortaköy-Kuruçeşme yerleşimlerini yaz ve kış oturulan bölgeler haline getirmiştir.

19. yüzyıl başında Ortaköy-Kuruçeşme sahilinde var olan Hatice Sultan Sahilsarayı gibi büyük yapılarda harem ve selamlık bölümleri ayrı olarak yer almaktayken, yüzyıl ortalarından itibaren yavaş yavaş birleşmeye başlamıştır. Yan yana yada düşey veya yatay ayrımlı, harem ve selamlık yapısı oluşmuştur. Ayrıca bu yüzyılda, denize paralel, yüz metre uzunluğuna varan dikdörtgen kitleler halinde yapılaşma; Ortaköy'de Fatma Sultan Yalısı gibi pek çok yalıda görülmektedir. Bununla birlikte, 19.yüzyılın ikinci yarısından itibaren Anadolu ve Rumeli'den gelen yerli üretim ahşabın yanı sıra, ucuz ithal edilen ahşapta kaynaklarda yer almaktadır. Bu dönemde ahşap malzemesi bollaşmış, ahşabın hem strüktürel hem de kaplama tahtası olarak kullanımı çoğalmıştır. Yalıların zemin katlarının servis bölümlerine hizmet etmesi, sokağa ve denize dönük bir yaşamının olması, mutfaklarının bahçede olması, evlerin üst katlarının zemin kat üzerinden dışarı doğru uzanması, pencere düzenleri, oda düzenleri, az katlılık, yatay gelişme gibi vurgular, Ortaköy-Kuruçeşme sahil şeridinde yer alan yalıların temel yaklaşımı olmuştur.

19 yüzyıl ortalarından itibaren Ortaköy-Kuruçeşme kıyı şeridinde inşa edilen sahilisaraylar, genellikle kargir zemin kat üzerinde ahşap, iki kat ile çatı katından oluşmuştur. Bu sahilisaraylardan, K.Ç.1-K.Ç.2 parsellerde Zekiye Sultan Sahilsarayları, O.K.11 parselde Fehime Sultan Sahilsarayı, O.K.12 parselde Hatice Sultan Sahilsarayı, K.Ç.9 parselde Nazime Sultan Sahilsarayı, K.Ç.13 parselde Mediha Sultan Sahilsarayı ve K.Ç.8 parselde Seniha Sultan Sahilsarayı, plan ve cephelerinde gelenekselden uzaklaşmış, 19 yüzyıl sonunda İstanbul'da yaygın olarak kullanılan simetrik kurgulu bir şemada inşa edilmişlerdir. Birbirinin eşi harem ve selamlık bölümleri çift koridorlu bir sistem içinde bütünleşmiştir. Bununla birlikte 19 yüzyıl sonlarında, Ortaköy-Kuruçeşme kıyı şeridinde inşa edilen yalıların boyutlarının küçülmeye başladığı görülmektedir. Kargopoulo'nun, Abdullah Freres'in, Sebah&Joallier'in ve Miralay Ali Sami'nin fotoğraflarında görülen Neşedabad Sarayı, Tırnakçı Yalısı ve Hibetullah Sarayı gibi çok büyük yalılar yıkılarak yada parçalanarak daha küçük sahilhaneler haline gelmişlerdir.

19. yüzyıl ortalarından itibaren hızlı nüfus artışı ve onunla ilişkili yoğun yapılaşma, Boğaziçi'nde önceki yüzyıllardan daha fazla, büyük yangınların çıkmasına sebep olmuştur. Bu yüzyıldan itibaren, büyük yangınlar sebebiyle, yönetim yapılaşmayı kargir inşaata çevirmek istemiştir. Saraylar, karakollar ve kışlalar bu teknikte yapılmıştır. Boğaziçi'nde ve Ortaköy-Kuruçeşme kıyı şeridinde ahşap yalılar yapılmaya devam etmiştir. 19. yüzyıl ortalarında çalışma alanında yer alan yapıların hemen hemen hepsi (camiler dışında) ahşaptır. 19. yüzyıl sonuna doğru Sebah&Joallier ve Miralay Ali Sami fotoğraflarına göre, kargir yapılaşmanın arttığı görülmektedir. 19. yüzyıl sonunda, çalışma alanında tespit edilebilen yapılar içinde O.K.1 parselde yer alan Ema

Sultan Sahilsarayı, O.K.8 parselde yer alan yalı, O.K.10 parselde yer alan karakol yapısı, O.K.15 parselde yer alan yapı kargir olarak inşa edilmiştir.

Yapılan araştırma, Ortaköy-Kuruçeşme kıyı şeridinin 19. Yüzyıl döneminin mümkün olduğunca açıklığa kavuşturmak hedefini içermiştir. Bu çalışmaların net sonuçları ise, elde edilen verilerin yardımıyla yeniden oluşturulan, haritalarla ortaya konmuştur. 19. yüzyıldan itibaren kıyı şeridinde yer alan yapıların, parselleri ve tarihsel bilgileri mümkün olduğunca açıklanmıştır. Ayrıca makale kapsamında literatürlerde yer alan farklı bilgilerin düzeltilme olanağı bulunmuştur.

KAYNAKÇA

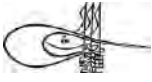
- ACER, Z. (2014) “*Dük De Braban’ın İstanbul Yolculuğu (1860)*”, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 9/7 Summer 2014, P. 83-116, Ankara.
- AKIN, N., (1998), *19. Yüzyılın İkinci Yarisında Galata ve Pera*, Literatür Yayıncılık, İstanbul.
- AMİCİS, E., (1993), *İstanbul 1874*, Çev., B. Akyavaş, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- ARSLAN, N., (1994), ‘Sahilsaraylar’, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 6:410
- ARSLAN, N., (1992), *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul, (18.Yüzyıl Sonu ve 19. Yüzyıl)*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- ARTAN, T., (1994), “Tarihte Boğaziçi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2:281-286.
- ARTAN, T., (1992), *Boğaziçi’nin Çehresini Değiştiren Soylu Kadınlar ve Sultan Efendi Sarayları*, 106-118, İstanbul.
- BALCI, P., (1980), *Eski İstanbul Evleri ve Boğaziçi Yahıları*, Apa Ofset Yayınevi, İstanbul.
- BARİLLARİ, D. ve Godolli, E., (1997), *İstanbul 1900 Art Nouveau Mimarisi ve İç Mekanları*, Yem Yayın, İstanbul.
- BATUR, A., (1994), “Naime Sultan Yalısı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, İstanbul.
- BELGE, M., (1997), *Boğaziçi’nde Yahılar ve İnsanlar*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- BİRSEL, H., (2014), *Fransız Misyonerler Tarafından İstanbul ve Levant Misyonunun Oluşturulması*, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/4 Spring 2014, p. 207-223, Ankara.
- BOPPE, A., (1989), *18. yüzyıl ressamaları*, Çev., N.Yücel Celbiş, Pera Turizm ve Ticaret AŞ. Alaattin Eser Kitaplığı, Yayın no.13, İstanbul.
- BOSCHMA, C ve Perot, J.,(1991), *Antoine İgnoce Melling(1763-1831) ArtisteVoyageur*, Edditions Paris Musees, Paris.
- CARBOGNANO, C.C., (1993), *18.Yüzyıl Sonunda İstanbul*, Çev., E. Özbayoğlu, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- CEYLAN, M.(1992), Aslan, N., (1992), *Gravür ve Seyahatnamelerde İstanbul*, İBB Kültür İşleri Daire Başkanlığı, no:9, İstanbul.
- ÇELİK, Z., (1996), *19. Yüzyılda Osmanlı Başkenti Değişen İstanbul*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.

- ÇÖL, N., (2009), *16.yüzyıla kadar Galata'da kentsel dokuyu etkileyen faktörler*, Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring 2009, Ankara.
- ÇUBUK, M., (1994), “Boğaziçi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2:266-281.
- DEMİRCANLI, Y.Y., (1989), *İstanbul Mimarisini İçin Kaynak Olarak Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul.
- DENEL, S., (1982), *Batılılaşma Sürecinde Tasarım ve Dış Mekanlarda Değişim ve Nedenleri*, ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları, Ankara.
- DETHIER, P. A., (1993), *19. Yüzyıl Sonunda Boğaziçi ve İstanbul*, Çev., Ü.Öztürk, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- ELDEM, S.H., (1979), *Boğaziçi Anıları*, Aletaş Alarko Eğitim Tesisleri AŞ, İstanbul.
- ELDEM, S.H., (1993), *Boğaziçi Yalıları*, Koç Vakfı, İstanbul.
- ERDENEN, O., (1994), *Boğaziçi Sahilhaneleri*, cilt.4, Yeniköy-Ortaköy, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, İstanbul.
- ERSEVİM, İ., (1959), “Arnavudköyü”, *İstanbul Ansiklopedisi*, Neşriyat Kollektif, 2:1038-1042.
- GÖKBİLGİN, M.T., “Boğaziçi”, *İslam Ansiklopedisi*, 2:672.
- İNCİCYAN, G. V., (2000), *Boğaziçi Sayfıyeleri*, Çev., O. Duru, Eren Yayıncılık, İstanbul.
- KAYRA, C., (1990), *İstanbul Haritaları*, Ortaçağdan Günümüze, Türkiye Sınai Kalkınma Bankası, İstanbul.
- KAYRA VE ÜYEPAZARCI, (2002), *İkinci Mahmut'un İstanbul'u Bostancıbaşı Sicilleri*, İBB Yayınları, İstanbul.
- KUBAN, D., (2000), *İstanbul Bir Kent Tarihi Bizantion, Konstantinopolis*, İstanbul, Türk Tarih Vakfı, İstanbul.
- KUBAN, D., (2001), *Kaybolan Kent Hayalleri Ahşap Saraylar*, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- KUBAN, D., (1994), “Yalılar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7:417-422.
- KÖSE, O., (2007), *18. Yüzyıl sonları Rus ve Avusturya Savaşları Esnasında Osmanlı Devletinde Bir Uygulama; İstanbul'da İçki ve Fuhuş Yaşamı*, Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 2/1 Winter 2007, P. 104-123, Ankara.
- MELLİNG, A. I., (1819), *Voyage Pittoresque Du Constantinople Et De Rives Du Bosphore*, haz. MM. Treuttel ve Würtz, Paris.
- MOLTKE, H., (1969), *Türkiye Mektupları*, Çev., H. Örs, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- MONTAGU, M.W., (1988), “Embassy to Constantinople”, *The Travels of Lady Mary Wortley Montagu*, Haz., C. Pick, Londra.
- NEAVE, L. D., (1978), *Eski İstanbul'da Hayat*, Çev., O. Öndeş, Tercüman 1001 Temel Eser, no: 128, Kervan Kitapçılık, İstanbul.
- OKÇUOĞLU, T., (1994), “İbrahim Paşa Mescidi”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 3:128.

- ÖZENDES, E., (1998), *Abdullah Freres, Osmanlı Sarayı'nın Fotoğrafçıları*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- SAKAOĞLU, N. (1994), "Bostancıbaşı Defterleri", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 2:308.
- SAKAOĞLU, N. (1994), "Osmanlı Dönemi Yangınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, 7:417-422.
- SANDALCI, M., (2000), *Max Fruchtermann Kartpostalları*, 3 cilt, Koçbank,
- ŞEHİSUVAROĞLU, H.Y.,(1986), *Boğaziçi'ne Dair*, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Şişli Meydanı 364, İstanbul.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

SOYADI, A., Ortaköy-Kuruçeşme Arasındaki Sahilsaraylar; 19 Yüzyıl, ***Turkish Studies*** - *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 83-120, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7521>, ANKARA-TURKEY

SAADİA GAON'UN HAYATI VE ARAPÇA TEVRAT TERCÜMESİ*

*Muhammed Ali BAĞIR***

ÖZET

Monoteist inanca sahip bir toplum olarak Yahudiler asırlar boyunca İslâmiyet'in hâkim olduğu topraklarda huzur ve barış içerisinde yaşamışlar ve kendilerine sağlanan müsamaha ile İslâm devletlerinin bireyleri olarak her türlü alanda faaliyet göstermişlerdir.

X. yüzyıl İslâm toplumunda yaşamış olan Saadia Gaon, Ortaçağ Yahudi düşünce dünyasının ileri gelen en önemli âlimlerindendir. O, hem dinî hem de edebî ilimler sahasında yazmış olduğu onlarca eseri ile yetkinliğini göstermiş bir otoritedir. Bu yetkinliğini Talmud akademisi başkanlığıyla taçlandırmış, hem kendi döneminde insanlara yol göstermiş hem de yazdığı eserlerle sonraki dönemlere ışık tutmuştur. Başyapıtı *Kitâbu'l Emânât ve'l 'İtikâdât* ile Yahudi imanına esas olan hususların rasyonel ayaklarını belirlemeye çalışmış, vahiy ile aklın uyumu üzerinde durmuştur. Yahudiliğin yazılı ve sözlü kaynaklarının aklı temellerini oluşturmaya çalışmıştır. İnananların kalplerindeki şüpheleri dağıtmak ve karşıt görüşleri çürütmek için zorunlu gördüğü bu çalışmayı dinî bir vecibe olarak algılamıştır. Yahudi düşünce dünyasında ilk defa görülen bu çaba ona *Ortaçağ Yahudi Felsefesinin Babası* ünvanını getirmiştir. Ayrıca, Rabbânî Yahudiliğin savunucusu olarak, Tanah ve Talmud'un güvenilir kaynaklar olarak kabul edilmesinin gerekliliği üzerinde durmuş ve farklı dinlerdeki karşıt görüşlerle ve Karaîm mezhebiyle mücadele etmiştir.

Araştırmamızın ana eksenini, gerçekleştirdiği tüm faaliyetlerle Rabbânî Yahudilik anlayışında önemli bir noktada duran Saadia Gaon ve onun Arapça Tevrat tercüme ve tefsiridir. Çalışmada ilk olarak Saadia Gaon'un hayatı incelenmiştir. Ardından eserleri hakkında kısaca bilgi verilmiş, Arapça Tevrat tercüme ve tefsirinin özellikleri üzerinde durulmuştur. Sonuç bölümünde ise genel bir değerlendirme yapılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Yahudilik, Saadia Gaon, Tanah, Tevrat, Arapça Tercüme.

* Bu makale, yazarın “*Dinler Tarihi Açısından Saadia Gaon'un Hayatı, Eserleri ve Yahudi İnanç Tarihine Etkisi*” adlı doktora çalışmasından uyarlanmıştır.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Milli Eğitim Bakanlığı, El-mek: malibagir@hotmail.com

SAADIA GAON'S LIFE AND HIS ARABIC TRANSLATION OF TORAH

STRUCTURED ABSTRACT

When a different religious tradition is get to examine, it is really very important to explore the big persons that is sanctified by the believers and their impacts on the tradition and religion as addressing the sources of the religion. In this way, you can get the opportunity to see the religion phenomenon from another perspective. Furthermore, individual contributions, comments or constructive critical approaches of effective, phenomenal and important religious figures to the culture will become supporting elements to understand the fundamental issues of the religion.

The Jews, as a monotheistic society, had lived in peace and security in the Muslim territory for centuries. Within the tolerant atmosphere they were active in any area as members of Islamic states. Within this context, the main axis of our research is one of the most important scholars of Jewish thought at the Middle Ages Sa'īd bin Yūsuf al-Fayyūmī (mainly known as Saadia Gaon), who lived in the Islamic society in the 10th century.

At the first part of our research, Saadia Gaon's life is evaluated. He was a renowned scholar / author of Medieval Babylonian Judaism and the first Arabic translator and interpreter of Tanakh. He was born in Fayyūm (upper Egypt) in 882 and died in Baghdad in 942. We have not enough knowledge about early life of Saadia. He left his home to study Tanakh with the scholars of Tiberias in Palestine at a young age and lived for sometime in Palestine territory. In 921 a controversy arose concerning the Hebrew calendar between the Talmudic academies in Babylonia and Palestine. Rabbi Aaron ben Meir, the Gaon (head) of the leading Talmudic academy in Palestine claimed that the Babylonian Gaonim made an error in calculation of the feast days. According to him the first day of Passover would be on a Sunday, while according to the Talmudic academies in Babylonia it would be on Tuesday. In this disputation Saadia supported the Babylonian Gaonim. He was in Aleppo, on his way from the East to Baghdad, when he learned of Ben Meir's claim of the Jewish calendar. Saadia addressed a warning to him and settled in Baghdad. He was knowledgeable about on astronomy and pointed to the mistakes made by Rabbi Aaron. In Baghdad, he wrote his "Sefer ha-Mo'adim" (Book of Festivals) and "Sefer ha Zikkarōn" (A Record Book) in which he refuted the claims of Ben Meir regarding the calendar. Finally the dispute was resolved and letters sent to all the Diaspora, and Babylonian Gaonim was restored the default with the great support given by Saadia. After this victory against Ben Meir, Saadia was acknowledged as a great scholar who has knowledge on religious matters and defender of Rabbinic Judaism. He received the honour of Alluf (a title given to the scholars of the Babylonian Talmud academies who had the privilege of sitting in the first row) at the Pumbeditha Talmud Academy in Baghdad. Soon after, he became the gaon of the Sura Talmud

Academy in Baghdad in 928. After accepting the role, he was known as Saadia Gaon.

After two years, Saadia Gaon and the exilarch (Hebrew Rosh Galut, refers to the leaders of the Diaspora Jewish community in Babylonia) David ben Zakkai were of different opinions in an inheritance case. Saadia Gaon refused to sign the exilarch's verdict which was about that inheritance case because he thought it was unjust to sign it. After all was said and done he was dismissed from the presidency of academy by the exilarch. After seven years they were reconciled. Saadia Gaon retrieved his position; but he held it for only five more years. Finally Saadia Gaon died in Baghdad in 942 at the age of sixty.

As a theologian, philosopher, rabbi, translator, interpreter and halachist he was an authority in both discipline of religion and literature by showing his competency through dozens of works on different areas such as Hebrew language, translation/commentary, philosophy, halacha, liturgy and polemic. He guided the people in his time and also enlightened the next generations with his works. He struggled with opposite views in different religions and Karaims. He tried to identify the rational basis of the essentials of the Jewish faith in his masterpiece *Kitâbu'l Emânât ve'l 'İtikâdât (The Book of Beliefs and Opinions)* and explored the consistency between the revelation and the reason. He also tried to create the rational basis for the written and oral resources of Judaism. He perceived this essential endeavor as a religious duty in order to remove the doubts in the hearts of the believers and to refute the opposite views. This enthusiasm, which was seen for the first time in the world of Jewish thought, has brought him the title father of the Medieval Jewish Philosophy.

At the second part of our research, his Arabic translation of Torah is analyzed. As a defender of Rabbinic Judaism, he emphasized that Tanakh and Talmud should be considered as reliable resources and understood clearly. Correspondingly Saadia Gaon thought it was necessary to understand entire Tanakh better for the people of his time. For the Jews living in Islamic states and speaking and knowing Arabic very well and the Muslims whom Saadia Gaon tried to introduce the Hebrew Bible truly, he translated all parts of the Tanakh into Arabic language. However, in studies done so far, only the entire Torah and all or some parts of the book of Isaiah, Jeremiah, Psalms, Proverbs, Job, Song of Solomon, Ruth, Lamentations, Ecclesiastes, Esther, Daniel, Ezra, Chronicles and Nehemiah could be brought to light up to the present. He also wrote commentaries for some of them. His commentaries contain his own introduction to Torah. They are not only exact interpretations of the text, but also refutations of the cavils which the heretics raised against it. In our research, we explained some features of the translation of Torah such as avoidance of antropomorphism, verbal translation and repetition. We also emphasised that he translated mostly in a free style, changed some statements or non-use and made some contractions. We gave some examples of these features. Furthermore, we provided some information about its transmission process and publishing story up to day.

In the conclusion, an overall assessment is made regarding the impact of Saadia Gaon as a scholar and his Arabic translation of Torah. His Arabic translation and commentary of Torah gained prevalence among Jews living in the Islamic world, has earned a respected place among Rabbanim. After his era, many Jewish scholars have used this work in various ways especially Yemenite Jews called it Keter Torah (Taj), published it along with the masoratic Hebrew and Aramaic Targum texts and read it as the standard Arabic translation for centuries.

When it comes to Saadia Gaon's life, works, -in particular his Arabic translation and commentary of Torah, philosophical and theological views entirely, it will reveal that he is one of the most important figures in the Jewish history and a Rabbi who deserves a marvelous remembrance as much as the worth he cared about the Jewish oral and written scriptures.

Key Words: Judaism, Saadia Gaon, Tanakh, Torah, Arabic Translation.

1. Giriş

Etnik kökenleri Hz. İbrahim, Hz. İshak ve Hz. Yakup'a dayandırılan, Sâmi geleneğe bağlı monoteist din ailesinin en eski halkasını teşkil eden Yahudilik, inanç sistemi anlamında bir din olmanın ötesinde bir hayat tarzını ve dîni-etnik kimliği ifade etmektedir. Aynı geleneğe mensubiyetleri sebebiyle Hristiyanlık ve İslâmiyet ile ortak kutsal coğrafyaya ve karşılıklı etkileşimlerin görüldüğü ortak tarihî geçmişe sahip Yahudiliğin diğer dinlerle olan ilişkisine nazaran İslâmiyet ile olan ilişkisinin nisbeten benzerlikler ve çok boyutluluk içerdiği görülmüştür. Bu ilişkinin bir yansıması olarak Yahudiler, asırlar boyunca İslâmiyet'in yaşandığı topraklarda, özellikle de İspanya'da huzur ve barış içerisinde yaşamlarını sürdürmüşler, kendilerine sağlanan müsamaha ile İslâm devletlerinin bireyleri olarak başta dîni ve ilmî faaliyetler olmak üzere hemen hemen tüm alanlarda kendilerini göstermişlerdir.

X. yüzyıl İslâm toplumunda yaşamış olan Sa'id bin Yusuf el-Feyyûmî (daha bilinen ismiyle Saadia Gaon), hem Arapça hem de İbranice'yi günlük hayatında ve ilmî çalışmalarında anadili olarak kullanan Ortaçağ İslâm dünyasında yaşamış en önemli Yahudi âlimlerden biridir. Çok farklı alanlarda (dilbilimi, tercüme-tefsir, liturji, Yahudi hukuku, responsa, takvim, tarih, reddiye ve felsefe) kaleme aldığı onlarca eseriyle kendi döneminde dîni ve edebî ilimlerde otorite, Yahudi fıkhiyla ilgili hususlarda fetvasına başvurulana mercî ve kendisinden sonrakilere yol gösteren bir âlimdir.

Dîni ve edebî ilimler sahasındaki bu yetkinliğini Talmud akademisi başkanlığıyla taçlandırmıştır. Başyapıtı *Kitâbu'l Emânât ve'l İtikâdât* ile Yahudi imanına esas olan hususların rasyonel ayaklarını belirlemeye çalışmış, vahiy ile aklın uyumu üzerinde durmuştur. Yahudiliğin yazılı ve sözlü kaynaklarının aklı temellerini oluşturmaya çalışmış, inananların kalplerindeki şüpheleri dağıtmak ve karşıt görüşleri çürütmek için zorunlu gördüğü bu çalışmayı dîni bir vecîbe olarak algılamıştır. Yahudi düşünce dünyasında ilk defa görülen bu çaba ona Ortaçağ Yahudi Felsefesinin Babası ünvanını getirmiştir. Ayrıca, Rabbânî Yahudiliğin savunucusu olarak, Tanah ve Talmud'un güvenilir kaynaklar olarak kabul edilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu bağlamda, Tanah'ın tamamını Arapça'ya tercüme etmiş, başta Tevrat olmak üzere birçok bölümünün de tefsirini yazmıştır. Ayrıca, farklı dinlerdeki karşıt görüşlerle ve Karaîm mezhebiyle mücadele etmiş, Rabbânî Yahudiliğin anlaşılmasına çaba göstermiştir.

2. Saadia Gaon'un Hayatı

Saadia Gaon 882 yılında, Mısır'ın Feyyûm şehrinin Dilâz köyünde doğar (Malter, 1921, s.26). 16 Mayıs 942'de de Bağdat'ta hayatını kaybeder (Marx, 1947, s.7). Babası Yusuf, ticaretle hayatını kazanmaya çalışan dindar ve eğitilmiş bir Yahudidir.

Saadia'nın ders aldığı hocalarının kimler olduğu hakkında fazla bilgi mevcut değildir. Müslüman Arap tarihçi Mes'ûdî'nin (ö. 956) verdiği bilgi elimizdeki neredeyse tek referanstır. Mes'ûdî, Saadia'nın Taberiyeli (Tiberias) yazıcı (sofer) Ebu Kesir Yahya bin Zekerîya'dan¹ (ö. H. 320; M. 932) ders aldığını nakletmektedir². Ancak, Filistin topraklarında yer alan Taberiye'ye gidip Ebu Kesir'in öğrencisi olmadan önce³, henüz Mısır'da iken Yeni Platoncu Rabbî İshak bin Süleyman el-İsrâîlî (855-955)⁴ ile mektuplaştığı ve onun görüşlerinden faydalandığı bilinmektedir⁵. Saadia'nın el-İsrâîlî ile olan münasebeti son derece önemlidir. Çünkü Saadia'nın ilerleyen yıllardaki, dini hükümlerin akliyyât (akla dayalı) ve sem'îyyât (vahye dayalı) olarak ikili tasnif suretiyle açıklaması ve akıl-vahiy ilişkisi konularındaki görüşlerini kısmen Rabbi İshak'tan etkilenecek şekilde oluşturduğu tahmin edilmektedir⁶ (Altmann, Stern, 2009, s.217).

Saadia'nın Mısır'dan ayrılmasından sonra Doğu topraklarında iken görüşüp fikirlerinden yararlandığı bir diğer önemli kişilik de Davud ibn Mervan el-Mukammis (ö.937)'tir⁷ (Husik, 1916,

¹ Ebu Kesir Yahya bin Zekerîya'nın kim olduğu konusunda belirsizlik vardır. Bir kısım araştırmacıya göre, birçok alanda eser sahibi olan Karaîm mezhebine müntesip Judah ben 'Alân'dır. Diğerlerine göre ise, bu imkânsızdır. Çünkü Saadia'nın karşıtları genelde Karaîm mezhebine bağlıdır ve çağdaştır. Dolayısıyla, şayet Saadia'nın hocası bir Karaîm bilgini olsaydı bunu bilirlerdi ve polemiklerinde de kullanırlardı (Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 33-36). Ayrıca, İbn Hazm (ö. 1064), Ebu Kesir'i Saadia ile beraber Yahudilerin mütekellimîn âlimleri (yani Rabbânîler) arasında saymaktadır (İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *El Fasî fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Tahkik Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Ümeyre, Cilt III, Dârü'l-Cil, Beyrut t.y, s. 207). Mes'ûdî, Ebu Kesir'le bazı dini meseleler hakkında görüş alışverişinde bulunmuş, bu arada onun yanında bulunan Saadia ile de tanışmıştır. Saadia'nın Tanah'ın Arapça tercümesini de orada görmüştür (Saadiyah ben Joseph al-Fayyûmî, *The Book of Theodicy Translation and Commentary on the Book of Job by Saadiyah ben Joseph al-Fayyumi*, Düzenleyen ve İngilizceye tercüme eden Lenn Evan Goodman, Yale University Press, Michigan 1988, s. 7; Camilla Adang, "Abû'l-Kathîr Yahyâ ibn Zakariyyâ", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Executive Editor: Norman A. Stillman, Leiden: Brill, 2010, Vol. I, s. 34-35). Kanaatimizce Ebu Kesir Yahya bin Zekerîya, Taberiye kentindeki yazıcılardan, Rabbânî Yahudilik düşüncesini benimsemiş Yahudi âlimlerden biridir. Konuyla ilgili olarak bkz. Israel Friedlander, "Jewish-Arabic Studies", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 1, No. 2, Oct. 1910, s. 180.

² el-Mes'ûdî, Ebû'l-Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali, *Kitab 'ut-Tenbih ve'l-İşrâf*, Brill Matbaası, Leiden 1893, s. 113.

³ Taberiye'de tam olarak ne zaman bulunduğu bilinmemesine rağmen, Saadia'nın 915-921 yılları arasında Suriye, Bâbilonya ve Filistin topraklarında yolculuk yaptığı bilinmektedir.

⁴ Rabbî İshak bin Süleyman el-İsrâîlî aslen Mısırlı bir Yahudidir. Özellikle felsefe, mantık ve tıp alanlarında yetkin biri olan el-İsrâîlî, Yeni Platonculuğun öncüsü sayılmaktadır ve kendisinden sonra gelen birçok Yahudi filozofu etkilemiştir (Hasan Şahin-Ahmet Kâmil Cihan, "İshak b. Süleyman el-İsrâîlî", *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Diyanet Yay., 1988-2013, Cilt 22, s. 544).

⁵ Saadia'nın Bağdat'a gitmeden önce Feyyûm'da iken Kayrahan'daki Rabbî İshak bin Süleyman'a cevaplandırması için felsefe ve bilim konularını içeren birçok mektup gönderdiği, R. İshak'ın da bunları cevaplandığı bilinmektedir. (Alexander Altmann ve Samuel Miklos Stern, *Isaac Israeli A Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century*, University of Chicago Press, Chicago 2009, s. xxix). (Eser, el-İsrâîlî'nin felsefeyle ilgili başlıca dört eserinin İngilizce tercümesidir.)

⁶ R. İshak ile Saadia'nın yüzyüze görüşüp görüşmediği açık değildir, ancak onların oldukça aktif bir şekilde çeşitli konular hakkında mektuplaştıkları kaynaklarda geçmektedir. R. İshak'ın öğrencisi olan Dûnaş İbn Tamim, hocasına ait *Sefer Yezirah* kitabına kendi yazdığı tefsirinde bunları zikretmektedir. Hocasının kendisine Saadia'nın mektuplarını gösterdiğini ve henüz yirmi yaşında bir genç olmasına rağmen, bilgisini ölçmek için mektupların içerikleri hakkında kendisine sorular sorduğunu haber verir (Altmann ve Stern, s.xxviii-xxix; Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 48; Saadiyah ben Joseph al-Fayyûmî, *The Book of Theodicy*, s. 9).

⁷ Davud ibn-i Mervan, aslen Yahudi iken Hristiyanlığa geçmiş, hayatının sonlarına doğru tekrar Yahudiliğe dönmüştür. Din değiştirmesinden dolayı Arapça "oradan oraya zıplayan" anlamına gelen *Mukammis* veya Aramice "çekirge" anlamına gelen *Kamtsa* ismi verilmiştir (Nuh Arslantaş, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlimi Hayatta Yahudiler Abbâsî ve Fâtımîler Dönemi*, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul 2009, s. 444).

s.17). Bâbilonya topraklarında yaşamış olan el-Mukammis, Saadia ile görüşüp ve onu birçok yönden etkiler⁸. Rasyonalist fikirlere sahip olan el-Mukammis, özellikle Tanrı'nın varlığı, birliği ve sıfatları konusundaki görüşleriyle Saadia üzerinde etkili olur⁹. (Pines, 2007, s.607-608; Guttman, 1964, s.84-85).

2.1. Doğu Seyahati ve Bağdat'a Yerleşmesi

Saadia, 915'te 33 yaşındayken Mısır'dan, bir daha dönmek üzere, Doğu topraklarına (Filistin, Bağdat ve Halep) olan yolculuğuna başlar (Marx, 1947, s.8-11). 915-921 arasında neler yaptığını ve nerelerde bulunduğunu tam olarak bilemiyoruz. Ancak 921- 922 yıllarında Bağdat'tan öğrencilerine yazdığı mektupta, altı buçuk yıldır ailesinden ve Mısır'daki öğrencilerinden haber alamadığından bahsetmektedir. Buna göre Saadia 915 yılında bir daha dönmek üzere Doğu'ya olan yolculuğuna başlamış olmalıdır. Saadia'nın bu mektubu daha yakından incelenecek olursa, Haziran veya Temmuz 915 tarihinde Mısır'dan ayrıldığı, Filistin topraklarında bir müddet bulunduktan sonra Bağdat'a geldiği, buradan da Halep'e geçtiği ve 921 yılı Eylül ayında kutlanacak Yahudi yeni yılına, Roş Aşana, giriş etkinliklerine katılmak için aynı yılın yaz aylarında Halep'ten Bağdat'a doğru yola çıktığı anlaşılmaktadır¹⁰. (Kobler, 1952, s.79-81).

Saadia'nın doğup büyüdüğü topraklardan ayrılp özellikle Filistin, Bâbilonya ve Suriye topraklarında yıllarca dolaşmasının sebeplerini tam olarak bilemiyoruz. Ancak, onun ilme olan düşkünlüğü ve öğrenme azmi bu yolculuğun en önemli sâiki olmalıdır. Dindarlığının getirmiş olduğu heyecanla kutsal toprakların (Filistin)¹¹ havasını teneffüs etme isteği, Yahudi dünyasının o

⁸ Yahuda ben Barzillai (ö. 1135), *Sefer Yetsira* isimli esere yazdığı meşhur tefsirinde el-Mukammis'ten bahseder ve Saadia'nın el-Mukammis'le görüştüğü ve ona talebelik yaptığını belirtir (Husik, s. 17; Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 67).

⁹ el-Mukammis'in görüşleri ve yazdığı "*İşrun Makâlât- Yirmi Bölüm*" adlı eseri hakkında daha geniş bilgi için bkz. Sarah Stroumsa, *Dawud ibn Marwan al-Muqammis's Twenty Chapters (İshrun Maqala)*, Brill Academic Publication, Leiden 1989, 320 sayfa. Eserde, el-Mukammis'in hayatı, eserleri, *İşrun Makâlât*'ın Judeo-Arabic metni ve İngilizce tercümesi yer almaktadır.

¹⁰ Saadia, 920-921 yılı kış aylarında doğudan Halep şehrine gitmek ister. Yazmış olduğu günlüğün elde kalan parçalarına göre, 920 yılı kış aylarında Bâbilonya topraklarından yola çıkan Saadia, Bağdat, Erbil ve Musul güzergâhını kullanarak Halep'e gidecektir. Musul'a ulaştığında, Halep'ten gelen bir kervan, yolun ağır kış şartlarıyla dolu olduğu, birçok kişinin soğuk yüzünden öldüğü bilgisini aktarır. Bunun üzerine 920-921 kış mevsimini Musul'da geçiren Saadia, ancak 921 bahar aylarında Halep'e ulaşabilir (Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 60).

¹¹ II. Mabel M.S. 70 yılında Romalı komutan Titus tarafından yıkılmıştır (Mehmet Özmenli, "Tapınak-Medeniyet İlişkisi / Temple-Civilization Relationship", *TURKISH STUDIES -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/10 Fall 2014, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7474, s. 1288). Bu tarihten itibaren Yahudiler bölge dışına çıkarılmışlar ve sürgüne gönderilmişlerdir. Kudüs'e girmeleri yasaklanmış ve eğitim kurumları kapatılmıştır. Romanın Hristiyanlaşmasının ardından Kudüs'ün önemi artmış ve burada kiliseler inşa edilmiştir. Ancak, Yahudilerin, yılda bir kez hariç, Kudüs'e girmelerine yönelik yasak devam ettirilmiştir. Kudüs'ün 638 yılında Hz. Ömer döneminde İslam topraklarına katılmasıyla Yahudilere yönelik Kudüs'e giriş yasağı kaldırılmıştır (Muammer Gül, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harra Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Urfâ 2001, s. 51-53; Muhammed Güngör, *Süleyman Mabeli*, Ankara Üni. S.B.E., Ankara 2005 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 85-86). Romalılar döneminde Kudüs'ten sürülmeleri ve oraya girmelerinin yasaklanmasından dolayı, birçok Yahudi âlimi ve din adamının göç etmesi sonucu Taberiye kenti bir ilim merkezi haline gelmiştir. Filistin'in kuzeydoğusunda Taberiye gölünün batı kıyısında bulunan ve Kudüs'e 161 km. uzaklıktaki bu şehirde bir akademi kurmuşlar, bu akademi, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru Kudüs'e taşınana kadar Yahudilerin Filistin bölgesindeki en önemli ilim merkezi olma özelliğini korumuştur. Örneğin, *Sanhedrin* ismi verilen Yahudi dîni mahkeme meclisi buraya taşınmış ve Kudüs (Filistin) Talmud'u burada meskûn din adamları tarafından oluşturulmuştur. Ayrıca Taberiye, *Masoretler* olarak adlandırılan ve geleneksel harekesiz metni, hareke eklemek ve sayfa kenarlarına çeşitli notlar ilave etmek suretiyle değiştiren yazıcıların merkezi olarak tanınmıştır (Michael Avi-Yonah, "Tiberias", *EJ*, Vol. XIX, s. 715; Philip W. Comfort, *Essential Guide to Bible Versions*, Tyndale House Publishers, Eylül 2000, s. 14; Cengiz Tomar, "Taberiye", *DİA*, Cilt 39, s. 323). Saadia'nın yaşadığı dönemde, her ne kadar Kudüs'e gitmesi ve yerleşmesi hususunda sıkıntı olmasa da Taberiye'deki Talmud akademisinin Kudüs'e nakledilmediği, X. yüzyılın ikinci yarısına doğru bir tarihte nakledilmiştir. Bunun en önemli delillerinden biri, Yahudi takvimi konusunda çeşitli iddialarla ortaya çıkan Filistin Talmud akademisinin başkanı Aaron ben Meir'in, kaynaklardan

dönemdeki en önemli ilim merkezleri olan Bağdat'taki Bâbil Talmud Akademileri'nin (Sura ve Pumbedita) onu cezbetmesi Saadia'nın Mısır'dan Doğu topraklarına yaptığı yolculuğun sebepleri arasında gösterilebilir. Bu sebeplere bir de Mısır topraklarındaki siyasal karışıklığı da ekleyebiliriz¹².

2.2. Saadia'nın Aaron Ben Meir'in Yahudi Takvimi Hakkındaki İddialarına Muhalefeti ve Kendini Tanıtması

921 yılında, 921 ve 922 yıllarına ait dini günlerin düzenlenmesi ile ilgili olarak Filistin Talmud akademisinin başkanı Aaron ben Meir'in¹³ sıradışı bazı iddiaları oldu. Ben Meir, 921 yılı (921 Kasım ve Aralık aylarına denk gelen), İbrani takvimine göre 4682 yılının Heşvan ve Kislev aylarının 30'ar gün değil 29'ar gün süreceğini (Poznanski, 1897, s.152; Zeitlin, 1943, s.367), dolayısı ile 4682 yılı (922 Mart-Nisan aylarına denk gelen) Fısıh Bayramı'nın¹⁴ Salı günü değil Pazar günü kutlanması gerektiğini ilan etti. Tabii bu durum, sonraki yılların başta Roş Aşana olmak üzere diğer dini günlerin, Bâbil otoritelerince belirlenen vaktinin de değişmesi anlamına geliyordu¹⁵. Yahudilikte kutlanan dini günler, Yahudi takvimine göre yapılan hesaplamalar

anlaşıldığına göre Taberiye'de yaşamasıdır (Nuh Arslantaş, *Abbasiler Ve Fatımiler Döneminde Yahudiler* (132-656/750-1258), Marmara Üni. S.B.E., İstanbul 2007 (Doktora Tezi), s. 100-101; konuyla ilgili olarak ayrıca bkn. Moshe Gil, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge University Press, Cambridge 1997, s. 495-500); Saadia'nın diğer eserlerinden elde edilen bilgilerden, Taberiye'de bulunan akademinin Kudüs'e naklinin zamanı ile ilgili son dönemlerde yazılmış bir değerlendirme için bkn. Michael G. Wechsler, "New Data From Saadia Bearing On The Relocation of The Palestinian Yeshiva to Jerusalem", *Jewish Studies Internet Journal*, Vol. 12, 2013, s. 1-9.

¹² Söz konusu dönemde Abbasi yönetimi altında bulunan yukarı Mısır bölgesi, 909'da Kayravan şehrine çadırlarını kuran Fatımiler tehlikesiyle karşı karşıya kaldı. 914'de Fatımi halifesi Ubeydullah el-Mehdi, oğlu Ebu'l Kasım yönetiminde başta İskenderiye olmak üzere birçok yukarı Mısır şehrini ele geçirdi. Ancak Fatımilere karşı bölge halkı direndi ve Fatimileri bölgeden uzaklaştırdı. Yapılan savaşlarda binlerce kişinin ölmesi sonucu salgın hastalıklar ortaya çıktı. Birkaç yıl sonra halife olan Ebu'l Kasım Mısır'a tekrar saldırdı ve Feyyûm şehrinin de içinde bulunduğu birçok şehri ele geçirdi (Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 57-58). Saadia, siyasal anlamda oldukça karışık bir dönemden geçen Mısır'ı, huzur bulmak için terk ederek Filistin topraklarına gitmiş olabilir.

¹³ Aaron ben Meir (M.S. X. yüzyıl) Filistin akademisinin başkanlığını yaptı. 920 yılında Bağdat'a giderek Karaîm mezhebi ile ilgili şikayetlerini halifeye sundu. Ardından da Bâbilonya'daki akademilerin üstünlüğünü kırmak ve Filistin akademisini önplana çıkarmak için girişimlerde bulundu. Bunun için de ilk adımı takvim ve dini günlerin tespiti konusunda attı. Dini günlerin tesbiti konusundaki tek yetkili kurum olan Bâbil akademilerin, bu üstünlüğünü kırmak için birtakım iddialarda bulundu. Ancak, sonunda bir güç mücadelesine dönüşen bu savaşı kaybetti (Encyclopaedia Hebraica, "Ben Meir, Aaron", *EJ*, Vol. III, s. 366).

¹⁴ İbrani takvimine göre Nisan ayının 15. günü kutlanmaya başlanan ve sekiz gün süren Fısıh, İsrailoğullarının Mısır köleliğinden Tanrısal irade gereği kurtulmalarının yıldönümü olarak kutlanan ve Musevi inanç sistemiyle toplumsal yapılanmasının eksenini niteliğini taşıyan bir bayramdır. Mısır'dan acil çıkış nedeniyle halkın hamurlarını mayalayamadan fırınlamak zorunda kalmış olmaları anısına Fısıh bayramı süresince sekiz gün boyunca mayalı hamur ürünleri yenmediği gibi bu tür gıda malzemelerinin ev ve çalışılan yerlerde bulundurulması dinî kurallar gereğince men edilmiş bulunmaktadır.

¹⁵ Çok eski zamanlardan beri Yahudi bayramlarının yılın hangi gününde kutlanacağına hem Ay'ın hem de Güneş'in gözlenmesi neticesinde karar verilirdi. M.S. IV. yüzyılın başına kadar, yeni Ay'ı gözleme ve Yahudi toplumuna kutlama vakitlerini buna göre düzenleyerek haber verme hakkı, Filistinli dini otoritelerdeydi. Bâbillilerin bu ayrıcalığı elde etmek için yaptıkları her türlü girişim, Filistinliler tarafından engelleniyordu. Ancak, Roma'nın Filistin bölgesine yaptığı baskı arttı ve bu durum Filistin'in Yahudiler için manevi bir merkez olma özelliğine sekte vurdu. Bâbilonya bölgesi ise, Pers ve ardından da İslam hakimiyetinde nisbeten daha rahat bir ortamdaydı. Takvim düzenleme konusundaki ayrıcalık, yavaş yavaş Bâbilonya'ya (M.S. VI.-VII. asırlarda) geçmeye başladı. Özellikle, Sura ve Pumbedita akademilerinin önplana çıkmalarıyla bu ayrıcalık iyiden iyiye Bâbilonya otoritelerinin eline geçti. Ancak, X. asırda şartlar tekrar değişmeye başladı. Sura ve Pumbedita'nın gerilediği bu dönemde, güçlü ve etkili liderlerin ortaya çıkmaması ve mevcut otoriteler arasında ve yönetimin kendi aralarında yaşadıkları ihtilaflar, Bâbilonyanın gücünü zayıflattı. İşte tam da böyle bir ortamda Filistin, eskiden kendisine ait olan bu hakkı geri alabileceğini düşünmeye başladı. Filistin Talmud akademisinin önde gelen otoritesi ve başkanı Aaron ben Meir, takvim düzenlemesi ile ilgili fikirlerini öne sürerek bunu gösterdi (Poznanski, *Ben Meir and the Origin of the Jewish Calendar*, s. 157-158; Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 69-73).

sonucunda belirlenirdi. Bu hesaplamaların nasıl olacağı¹⁶ ise çok eski zamanlarda karara bağlanmıştı. Ben Meir'in bu çıkışı, Bâbil Yahudileri arasında hemen yankı buldu ve orada bulunan akademilerin ileri gelenleri Ben Meir'e, Heşvan ve Kislev aylarının 30 gün süreceğini, Fısıh bayramının Salı günü kutlanması gerektiğini ve bu iddiasından vazgeçmesini salık veren bir mektup yazdılar. Bunun üzerine Aaron ben Meir, iddiasından kesinlikle vazgeçmediğini farklı birçok Yahudi cemaatlerine iddiasını anlatan mektuplar göndererek gösterdi. Bunun sonucunda da 922 Mart-Nisan (4682-Nisan)'da kutlanan Fısıh Bayramını, birçok Yahudi Pazar günü kutlarken, diğer bir kısmı Salı günü kutladı (Zeitlin, 1943, s.367).

Saadia, 921 yılının yaz aylarında Halep'ten Bağdat'a doğru gidiyordu (Malter, 1921, s.56). Halep'te iken Aaron ben Meir'in bu iddialarını duyunca, onun yanlış bir yol izlediğini ve bu yoldan dönmesi gerektiğini izah eden bir mektup yazdı. Bağdat'a ulaştığında Ben Meir'in, tavsiyelerini dinlemediğini öğrendi (Poznanski, 1896, s.37).

Neticede Ben Meir, ileri sürdüğü görüşlerini, her ne kadar bazı noktalarıyla haklı da olsa, tam olarak kabul ettiremedi ve başarısız oldu. Başarısızlığının en büyük nedeni de hiç kuşku yok ki Saadia'nın yaptığı amansız muhalefet idi. Mücadelenin en yoğun olduğu 922 yaz aylarında, Saadia, Sefer ha Zikkarôn (Kayıt Kitabı)'u yazdı. Bu eserinde, Saadia Gaon Ben Meir'in hataları, takvim hesaplama konusundaki yetersizliği ve yanlışlıkları, Bâbilli otoritelerin onu uyarmaları ve mevcut takvim sisteminin devam ettirilmesinin gerekliliği konularını detaylı bir şekilde kaleme aldı. Bu eser, diaspora Yahudileri arasında 922 Eylül-Ekim (4683-Tişri) aylarında halkın huzurunda yüksek sesle okundu. Eserin etkisi o kadar fazla oldu ki halk Ben Meir'in görüşlerinin yanlış, mevcut sistemin tamamen doğru ve ilâhi olduğuna iyice kanaat getirdi. Bu hamle, Ben Meir'i iyice güçten düşürdü. Her ne kadar sonraki yıllara ait kendi hesaplamalarını ilan etse de hiç kimse ona itibar etmedi ve mesele de böylelikle kapanmış oldu (Malter, 1921, s.85-87).

Saadia bu süreçte Mısır Yahudilerinin Bâbil'i desteklemesini de sağlamıştır. Bağdat'tan yazdığı mektuplarında, Ben Meir'in takvim hakkındaki görüşlerinin desteklenmemesini, onları sert bir dille uyararak yazmıştır (Marx, 1947, s.12-13; Schechter, 1903, s.24-28; Kobler, 1952, s.81). Bağdat'tan 921 yılı sonlarında Mısır'daki öğrencilerine yazdığı mektubun sonunda, "Sa'id bin Yusuf, Raş Kalla (רַשׁ כָּלָא)" imzasının bulunduğu görülmüştür. Aynı şekilde 922 yaz aylarında yazdığı ikinci mektubunda da "Raş Kalla, Alluf (רַשׁ כָּלָא)" ünvanlarını kullanmıştır (Schechter, 1903, s.15; Baron, 1943, s.48). Adı geçen bu ünvanlar, Bâbil akademilerinde Gaon (Başkan)'dan sonra gelen ilk yedi üyeye verilen ünvanıdır (Marx, 1947, s.13; David, s.227). Öyle görünüyor ki Saadia,

¹⁶ Yahudi takviminde, dini günlerin hangi güne denk gelerek kutlanacağına, özellikle iki husus göz önünde bulundurularak karar verilir. Bunların ilki, yeni ay'ın hangi günde görüldüğü ile ilgili kuraldır. Buna göre; yılın ilk ayı olan Tişri'nin ilk günü Roş Aşana (Yılbaşı) bayramı olarak kutlanırdı ve bu ilk gün kesinlikle Pazar, Çarşamba veya Cuma günü kutlanamazdı. Diğer dört günden birine denk gelmesi zorunluydu. Buna "Dört Kural" denir. Bunun en önemli sebebi, yıl içinde kutlanacak diğer dini gün ve bayramların Şabat'a denk gelip gelmemesi hususuydu. Örneğin, Roş Aşana'nın Pazar günü kutlanması durumunda, Sukot (Çardak) bayramının 7. günü (Tişri 21. gün) Şabat'a denk gelir ve dolayısı ile bu gün yapılması gereken Hoşana Rabba etkinlikleri Şabat'tan dolayı yapılamazdı. Bunun önüne geçmek için Roş Aşana, Pazar gününe denk gelmemelidir (Zeitlin, s. 381-382). İkinci husus ise, Roş Aşana olarak ilan edilecek günde, gün ortasına kadar yeni ay'ın görülmesi zorunluluğudur. Şayet yeni ay, öğle vaktine kadar görülmez veya öğleden sonra görülürse, o zaman yeni yılın ilk günü sonraki güne ertelenirdi. Erteleme, Pazar, Çarşamba veya Cuma gününe denk gelmişse iki gün erteleme yapılırdı. Bu tür ertelemelerin yaşandığı yıl, "eksik yıl" olarak kabul edilir ve normalde 355 olan gün sayısı 353'e indirilirdi. Tişri ayından sonraki Heşvan ve Kislev ayları, normalde 30 gün çekerken, eksik yıllarda 29 güne indirilirdi. Ayrıca şu hususu da aydınlatmak gerekir ki, hesaplamalar sadece ay esas alınarak yapılmazdı. Güneş hesabı da takvim sisteminde önemli olduğu için bu iki takvim hesaplama sisteminin aralarının uyumlu hale getirilmesi gerekirdi. Bunun için her 19 yılda belli aralıklarla (3, 6, 8, 11, 14, 17 ve 19), bir ay (30 gün) o yılın ay takvimine ilave edilir ve o yıl 383, 384 veya 385 gün sürerdi (Mustafa Ünal, *Dinlerde Kutsal Zamanlar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 120-121; Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 74-77). Bunun en önemli sebebi, Tevrat'ta bildirilen kutlanması gerekli günlerin, ay takviminin sabit olmaması nedeniyle, Tevrat'ta bildirildiği zamanda kutlanamama tehlikesini bertaraf etmektir.

Bağdat'a vardikten hemen sonra Bağdat Pumbedita Akademisine (Yeşiva¹⁷) görevli olarak atanmıştır (Halkin, s.607). Burada eğitim vermeye başlamış, ayrıca 922-923 yıllarında, Ben Meir'le yaşanan sıkıntıyı anlatan Sefer ha Zikkarôn (Kayıt Kitabı) ve hemen ardından da Sefer ha Moadîm (Festivaller Kitabı) adlı eserlerini kaleme almıştır. 928 yılına kadar sürdürdüğü bu görevinde, bir yandan ders verirken diğer yandan birçok eser yazmıştır. Özellikle Karaîm mezhebine karşı yazdığı eserler bu dönemin ürünüdür¹⁸

2.3. Gaon Olması, David Ben Zekkai İle Kavgası ve Ölümü

Bâbilonya bölgesinde yaşayan Yahudilerin, dînî eğitim için kurdukları yeşivalardan iki tanesi ön plana çıkmıştı: Sura ve Pumbedita. Sura akademisi, M.S. III. yüzyılda Rav Abba Arika¹⁹ tarafından, Bağdat yakınlarındaki Sura semtinde kuruldu. Rakip akademi, Pumbedita'ya asırlar boyunca üstünlük kuran bu okul, Saadia'nın yaşadığı dönemde eski haşmetli yapısından uzak bir görüntü içerisindeydi. Hemen hemen Sura ile aynı dönemlerde kurulan Pumbedita akademisi ise özellikle halifenin yaşadığı başkent Bağdat'a taşınmasının ardından ön plana çıktı. Bu durum, Pumbedita'ya hem prestij hem de yeni öğretmen ve öğrenci kazandırdı. Her iki okulun başkanları, re'sû'l-câlut tarafından seçiliyordu (Marx, 1947, s.14).

Saadia, Bağdat'a 921 yılı yaz aylarında yerleştikten sonra, Aaron ben Meir'le girdiği polemikten büyük bir zaferle ayrıldı. Bu zafer ona ilk etapta Pumbedita akademisinde alluf mevkisini kazandırdı. 928 yılına kadar, Pumbedita akademisinde dersler verdi, kitaplar yazdı ve yüksek mevkiden birçok kişiyle yakın dostluklar kurdu. İleri gelen devlet adamlarının kendi menfaatleri gereği saygı duydukları, Sahl bin Netira gibi Yahudi tüccarlar, Saadia'ya karşı büyük bir hayranlık beslemeye başladılar. Tam da böyle ortamda, Sura akademisine dört yıldır başkanlık yapan Rabbi Yom Tov Kahana 928'de hayatını kaybetti²⁰ (Gaon, 1988, s.149). Son dönemlerdeki etkisiz kalışı da göz önünde bulundurularak Sura akademisinin kapatılması ve öğrencilerinin Pumbedita'ya nakli gündeme geldi (Gaon, 1988, s.150). David ben Zekkâi, Pumbedita gaonu Kohen Tisadek'in bu önerisini kabul etti. Pumbedita'da alluf olan Rabbî Nathan ben Yahudai'yi Sura'ya îtibarî gaon olarak atadı, ancak Nathan göreve başlayamadan öldü. Bunun üzerine, Sura akademisinin kapatılması, öğrenci ve öğretmenlerinin Pumbedita'ya naklini savunanlardan olan Ben Zekkâi, bu fikrinden vazgeçti. Ben Zekkâi'nin görüşünü değiştirmesine Nathan'ın âni ölümü sebep oldu. Çünkü, bu olayı Sura'yı kapatmaya ilişkin çabalarının Allah tarafından bir

¹⁷ Yeşiva tabiri, içinde Talmud eğitimi yapılan üç farklı kurum için kullanılmıştır: 1) Filistin ve Bâbilonya topraklarında Amoraîm tarafından içinde Mişna çalışması yapılan ve sonunda da Kudüs ve Bâbil Talmud'unun ortaya çıkmasına vesile olan eğitim kurumları. 2) Geonim zamanında Bâbilonya'da (Sura ve Pumbedita) tüm Yahudi dünyasının otorite olarak kabul ettiği dini eğitim okulları. 3) Geonim dönemi sonrasında Talmud eğitiminin ağırlıklı olarak verildiği dini eğitim kurumları (Simha Assaf, "Yeshivot", *EJ*, Vol. XXI, s. 315).

¹⁸ Bu ihtilafla ilgili olarak ayrıca bkz. Moshe Gil, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, Brill Publications, Leiden 2004, s. 218-224; Baron, s. 36-40; Hayyim Yahiel Bornstein, *מהלוקת רס"ג וכן מאיר (Mahloket Rav Saadia Gaon u'ven Meir - Rav Saadia Gaon ve ben Meir Arasındaki İhtilaf)*, Varşova, 1904, 180 sayfa (İbranice olarak yazılan bu eserde, Saadia'nın ben Meir'le olan takvim hakkındaki münakaşası ayrıntılı olarak anlatılmaktadır).

¹⁹ Uzun boylu Rav. Asıl ismi Abba b. Aivu'dur, ancak genellikle herkes tarafından tüm diaspora Yahudilerinin öğretmeni kabul edildiği için kısaca Rav olarak bilinir. Filistin topraklarında halaha üzerine eğitim aldıktan sonra Yahuda ha-Nasi'den icazet alarak Bâbilonya topraklarına gelmiş, Sura ve civarında yaşayan Yahudilere dînî liderlik yapmıştır (Moshe Beer, "Rav", *EJ*, Vol. XVII, s. 117).

²⁰ Rav Şerira ben Hanina Gaon (906-1006), 968-1006 yılları arasında Pumbedita gaonluğunu yapmış, soylu bir aileye mensup meşhur bir din adamıdır. 987 yılında yazdığı *İggeret Rav Sherira Ga'on (Rabbi Şerira Gaon'un Mektupları)* adlı eseri Yahudi tarihçiliğinin klasiklerinden sayılmaktadır (Meir Havazelet, "Sherira Ben Hanina Gaon", *EJ*, Vol. XVIII, s. 463). İbranice yazılan bu eseri, 1988 yılında Rabbi Nosson Dovid Rabinowich İbranice bölümünü İngilizce tercümesiyle yayımlamıştır. Eserin giriş bölümünde, Şerira Gaon'un hayatı, eserleri ve neşredilen bu eseri hakkında aydınlatıcı bilgiler eklenmiştir. Eser hakkında ayrıca bkz. Robert Brody, *The Geonim of Babylonia and The Shaping of Medieval Jewish Culture*, Yale University Press, New Haven 1998, s. 20-25.

cezalandırması olarak algıladı. Bu gelişmeler üzerine David ben Zekkâi Sura'yı desteklemeye karar verdiğini açıkladı (Graetz, 1956, s.192).

David ben Zekkâi, Saadia'nın Sura akademisini eski parlak günlerine döndürebilecek cesaret ve enerjiye sahip olduğunu söyleyerek onu Sura'nın başına en yüksek dereceli din bilgini (Gaon) olarak 928 yılı baharında atadı (Gaon, 1988, s.150).

928 yılından itibaren gaon olarak görev yapan Saadia, 930'a kadar karşılaştığı bir takım sıkıntılarda David ben Zekkâi ile ters düşmemek için sesini çıkarmadı. Çünkü bu göreve atandığından beri muarızlarının çoğaldığını ve onların kendisini gaonluktan uzaklaştırmak için çabaladıklarını fark etti. Ayrıca Ben Zekkâi'nin çok da masum olmadığını şahit olduğu birkaç olayla öğrenmiş oldu. Bir defasında Ben Zekkâi farklı bölgelerde yaşayan Yahudilerden bağış adı altında bazı yardımlar alıyordu. Ancak Pers bölgesindeki Hamedan Yahudileri bağış yapmayı reddedince onları herem²¹ cezasına çarptırdı ve vezire şikayet etti. Vezir de bu bölgedeki Yahudilere ödemeleri için yüklü miktarda bir ceza kesip Ben Zekkâi'ye destek verdi. Tüm bu olan bitene her iki akademinin başkanları ve üyeleri sessiz kaldı. Aslında Saadia pek de sessiz kalacak yapıda biri değildi ancak görevine daha yeni başladığı ve sistemi yeni yeni tanıdığı için sessiz kalmak zorunda kaldı. Fakat bu durumdan içten içe oldukça rahatsız oldu (Graetz, 1956, s.194). Zaten onun bu rahatsızlığı bir sonraki olayda David ben Zekkâi'yle aralarının açılmasına neden oldu.

Halkın karşılaştığı bir takım fikhî problemlerde karar verici mercî olan David ben Zekkâi, verdiği kararlarda her iki akademinin de onayını almak zorundadır (Baron, 1943, s.63). Ben Zekkâi, 930 yılında, yaklaşık olarak 7000 dinar tutarındaki bir miras davasına bakar²². Davanın sonucunda, miktarın yüzde onu Re'sû'l-câlutluk makamına kalacaktır²³ ve bu yüzden oldukça önemli bir davadır. Kararını veren Ben Zekkâi, taraflara bu kararı onaylatmalarını ister. Saadia, önüne gelen karar metnini okuduktan sonra, bazı noktalarına karşı çıkar ancak herhangi bir sorun çıkarmamak için, taraflara metni Pumbedita gaonu Rabbî Kohen Tisadek'e onaylatmalarını ister. Rabbî Tisadek tereddütsüz onayladıktan sonra tekrar Saadia'nın karşısına gelen dava sahipleri,

²¹ *Herem*, eski devirlerde ağır suç işleyen bir Yahudi'ye toplum dışı etme ve içinde yaşadığı cemaatten kovulma şeklinde uygulanan bir cezalandırma şeklidir. Talmud, herem cezasının verilebilmesi için 24 suç saptar. Bunların arasında bilge bir kişiye hakaret etmek, Allah'ın adını küçültecek davranışlarda bulunmak, bir başkasını günaha sevk etmek gibi eylemler yer alır. *Herem*, bir gün sürebildiği gibi, yıllar da alabilir ve söz konusu kişinin Yahudi toplumu ile tüm sosyal ve ticari ilişkilerinin kesilmesini hatta Tevrat okumaya davet edilmesinin men edilmesini içerebilirdi. Örneğin, Abbasî ve Fatimî dönemlerinde herem cezasına çarptırılanlarla alışveriş yapılmaz, ticaret yapmalarına izin verilmez, cezalı kimse dinî ve sosyal cemiyetlere de asla kabul edilmezdi (Yusuf Besalel, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt I, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 206-207; Arslantaş, *Abbasiler Ve Fatımiler Döneminde Yahudiler*, s. 221-222).

²² Moshe Gil'e göre bu miktar, günümüzde yaklaşık olarak 5 milyon dolara tekabül etmektedir (Gil, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, s. 227).

²³ Nathan ha-Bavli, "סדר עולם זוט" (Seder 'Olam Zuta- Dünyanın Kısa Tarihi), *Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes*, Edited from printed books and manuscripts by Adolf Neubauer, Vol. II, Clarendon Press, Oxford 1895, s. 80 (Bu çalışmanın son zamanlarda yapılmış Türkçe çevirisi için bkn. Nathan ha-Bavli, *Seder 'Olam Zuta- Dünyanın Kısa Tarihi, İslamî Dönemde Kaleme Alınan İlk İbranice Kronik*, Derleme-Tercüme Nuh Arslantaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, 145 sayfa); Nathan ha-Bavli, Saadia Gaon'un çağdaşıdır. Aslen Kayravanlı olup uzun süre Bağdat'ta eğitim gördükten ve eğitimi tamamladıktan sonra Kayravan'a döner ve orada ders verir. Eserindeki bazı ifadelerinden onun Sura Yeşivası'nda eğitim gördüğü anlaşılmaktadır. Bu eserini 960 yıllarında kaleme alır. Eser, *Re'sû'l-câlut* ile gaonlar arasında yaşanan olayların şahidi olması, dönemin dinî, siyasi ve kültürel hayatı hakkında bilgiler vermesi dolayısıyla çok önemlidir. ha-Bavli, *Re'sû'l-câlutluk* ve yeşivalar hakkında verdiği bilgilerle Irak Yahudilerinin en önemli tarih kaynağıdır. ha-Bavli, kendi döneminde şahit olduğu bazı cemaat içi çekişmelere yer veren ilk kaynak olarak kabul edilmektedir. *Re'sû'l-câlut* Ukba ile Kohen Tisadek arasında yaşanan nüfuz mücadelesi ile *Re'sû'l-câlut* David ben Zekkâi ve Saadia kavgasının detaylarını da anlatmıştır (Arslantaş, *Abbasiler Ve Fatımiler Döneminde Yahudiler*, s.169-175). Neubauer, eserin İbranice metnini, Israel Friedlander ise eserin bir kısmının Judeo-Arabî metnini ve İngilizce tercümesini yayımlamıştır (Israel Friedlander, "The Arabic Original of the Report of R. Nathan Hababli", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 17, No. 4, Jul. 1905, s. 747-761).

ondan da onaylamasını isterler. Ancak o, tek bir onayın yeterli olduğunu söylemesine rağmen, davacılar bir açıklama talep ederler. Saadia da onaylamamasının sebeplerini delilleriyle açıklar²⁴. Durumdan haberdar olan David ben Zekkâi çok sinirlenir ve “*git ve ona (Saadia) şu metni bir an önce imzalaması gerektiğini söyle*” diyerek oğlu Yahuda’yı²⁵ Saadia’ya gönderir. Yahuda, kibar bir şekilde Saadia’ya babasının mesajını iletir, ondan kararı imzalamasını ve problem çıkarmamasını ister. Ancak Saadia kesinlikle onaylamayacağını ve hukuki konularda hiç kimseye toleranslı davranmayacağını Tesniye 1/17’den örnek vererek bildirir: “*Babana söyle, yargılarken kimseyi kayırmayın*”. Oldukça sinirlenen Yahuda, tüm etik kuralları hiçe sayarak Saadia’ya “*aptal olma da şu metni imzala*” diyerek hakaret etmeye başlar²⁶. Ancak Saadia tüm bunlara karşın yine de metni kesinlikle imzalamayacağını söyler. Saadia’nın bu tutumu karşısında çılgına dönen Ben Zekkâi, oğlunu defalarca Saadia’ya göndererek onu tehdit etmesine ve imzalamazsa görevden alacağını bildirmesine rağmen Saadia kararından dönmez. Yahuda, Saadia’nın yanına son defa gittiğinde onu tehdit ederek eğer hemen imzalamazsa ona vuracağını söyler ve elini havaya kaldırır. Tam bu esnada odaya giren akademi görevlileri Yahuda’yı tutarlar ve onu yaka paça akademiden atarlar²⁷. Oğlunun bu şekilde aşağılanarak akademiden kovulmasına ve Saadia’nın inatçı tutumuna öfkelenen Ben Zekkâi, Saadia Gaon’u görevden aldığını ve yerine Yusuf bin Yakup ibn Satia’yı atadığını ilan eder. Saadia Gaon, Zekkâi’nin bu hamlesine, onu görevden aldığını ve yerine kardeşi Josiah (Hasan)’ı atadığını ilan ederek karşılık verir. İkili arasındaki mücadele birkaç yıl devam eder²⁸.

Saadia Gaon ile Re’sü’l-câlut David ben Zekkâi arasındaki mücadelenin seyrine ve sonucuna dönmeden önce bu mücadeleyi doğrudan etkileyen üçüncü bir kuvvetten bahsedilmesi konunun daha iyi anlaşılmasını sağlayacaktır: Saray bankerleri. 912/13 yıllarında, Halife Muktedir’in sarayına resmi saray bankerleri olarak atanan aslen İran’ın Ahvaz eyaletinden gelme Yusuf bin Finhas ve Harun bin İmran, ticaret yapan iki zengin Yahudi tüccardır²⁹. Bu iki Yahudi bankerin devlete gerektiği zaman yüksek meblağlarda borç vererek devlet adamlarını rahatlatmaları, onların sarayda etkili ve güçlü bir pozisyona ulaşmalarını sağlar. Özellikle yüksek

²⁴ ha-Bavlî, s. 81; Graetz, s. 195; Saadia’nın daha önceden “*Kitâb’ul Mevâris*” (*Sefer Yerusôt- Miraslar Kitabı*) başlıklı, miras hukuku alanında bir eser yazmış olduğu bilinmektedir. Buna göre, Saadia’nın daha bilgili ve konuya hakim olduğu miras hukukuyla ilgili bu davada, gördüğü bir yanlışlık nedeniyle imzalamadığı düşünülebilir. Çünkü, diğer gaon ya da Re’sü’l-câlut’un bu konudaki hakimiyetlerinin Saadia’dan daha fazla olduğu pek de muhtemel görünmemektedir (Baron, s. 65).

²⁵ O dönemde yaşananlar hakkında bilgi veren Abraham İbn Daud, bu ismin Yahuda değil diğer oğlu Zekkâi olduğunu haber verir (Abraham Ibn Daud, *The Book of Tradition (Sefer ha-Kabbalah)*, Edited by Gerson D. Cohen, A critical edition with translation and notes, (Judaica Texts and Translations, First Series, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, Pennsylvania 1967, s. 55).

²⁶ Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 110.

²⁷ ha-Bavlî, s. 81; Ibn Daud, s. 55.

²⁸ ha-Bavlî, s. 81; Rav Sherira Gaon, s. 150-151; Graetz, s. 195; Ibn Daud, s. 55.

²⁹ Bunlar için, para uzmanı, banker, hazine sahibi veya paralı kimse anlamında “*cehbez*” (جہبذ) adı kullanılmıştır. Bu iki tacir için kaynaklarda الجہبذان اليهوديان (iki Yahudi banker, tüccar) kelimeleri kullanılmış ve saray bankerleri olarak onurlandırılmışlardır (Walter Fischel, “The Origin of Banking in Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of the Jews of Baghdad in the Tenth Century”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (New Series)*, Vol. 65, No. 2, April 1933, s. 339-352; Walter Fischel, “The Origin of Banking in Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of the Jews of Baghdad in the Tenth Century (Concluded from p. 352)”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (New Series)*, Vol. 65, No. 3, Jul. 1933, s. 569-603; Fischel, daha sonra bu iki makaleyi 1937 yılında yazdığı meşhur eserinin, Walter J. Fischel, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, The Royal Asiatic Society, London 1937, s. 1-44 arasındaki I. bölümünde de kullanmıştır). Devletin malî krizde olduğu dönemlerde vezirler gösterdikleri bir takım rehin ve garantilerle Yahudi cehbezlerin malî imkânlarına müracaat etmeye başlamışlardı. 913 yılında vezir İbnü’l-Furât, Yahudi cehbezler Yusuf b. Finhas ve Harun b. İmran’la bir anlaşma yapmıştı. Anlaşmaya göre bunlar her ayın ilk gününde maaşların ödenmesi için devlete 150.000 dirhem borç verecekler, buna karşılık Ahvaz’ın gelirleri de onlara teminat olacaktı. Devlet borçlanırken her ikisine de borçlanırdı. Yusuf b. Finhas başlangıçta Bağdat’ın önde gelen tüccarlarından biriydi. 877 yılından itibaren Harun b. İmran’la beraber şehirlerarası ticarete atılmışlardı (Arslantaş, *Abbasiler Ve Fatımiler Döneminde Yahudiler*, s.169-175).

dereceli bürokratlara ve vezirlere para akışı sağlarlar, bunun karşılığında da Yahudileri ilgilendiren birçok meselede söz sahibi olmayı başarırlar. Ayrıca kurdukları sistemle uzak bölgelerden Bâbilonya Yahudilerine yapılan aynî ve nakdî yardımların zamanında ve tam olarak ulaştırılmasına ve başka bölgelerdeki din adamlarıyla Bâbilonya din adamları arasındaki iletişimin sağlıklı bir şekilde kurulmasına yardım ederler. Bu sayede de Yahudiler arasında saygın bir konuma ulaşmışlar. İşte bu sebeplerden dolayı, karar verici konumundaki Abbasi devletinin başkenti Bağdat nezdinde, bu bankerlerin görüşleri, gaonların, Re'sû'l-câlut'un veya diğer önemli Yahudilerin görüşlerinden daha önemli ve saygındır (Marx, 1947, s.18-19).

Saadia'nın Sura akademisinin başkanı olarak atandığı dönemde, bu bankerler hayatta değillerdi, ancak ölümlerinden kısa bir süre önce Yusuf bin Finhas adına damadı Natira ve Harun bin İmran adına da oğulları bu görevi devraldılar. Natira'nın erkenden ölümüyle, bu görev oğullarına kaldı. Saadia ile Ben Zekkâi arasındaki sorun ortaya çıktığında, Natira'nın oğullarıyla Harun'un oğulları arasında kimin destekleneceği hususunda bölünme yaşandı. Natira'nın oğulları Saadia'ı destekliyorlardı; çünkü onlardan biri, Sehl b. Natira, Saadia'nın öğrencisiydi ve eserlerinin kopyasına sahip olmakla gurur duyacak kadar Saadia hayranıydı³⁰ (Marx, 1947, s.20; Fischel, 1933, s.40). Harun bin İmran'ın oğulları ise Ben Zekkâi taraftarıydı. Harun'un torunlarından biri, büyük bir Yahudi din âlimi Halaf İbn Sarcado³¹ (Harun bin Yusuf ha-Kohen) ile evlendi, Pumbedita akademisinin bir dönemler (917-926) gaonluğunu yapmış olan Gaon Mevaser, onu Pumbedita akademisine David ben Zekkâi ile olan mücadelesine, banker Harun bin İmran'ın damadı olmasından dolayı katkıda bulunması için seçti. Ancak işler Gaon Mevaser'in düşündüğü gibi gitmedi ve İbn Sarcado, David ben Zekkâi tarafını seçti. Bir müddet sonra Ben Zekkâi ile Saadia arasındaki mücadelede de Ben Zekkâi'nin tarafını seçip tam bir Saadia düşmanı kesildi. İbn Sarcado'nun Saadia'ya karşıtlığının sebebi tam olarak bilinemesi de onun da tıpkı Saadia gibi hırslı ve ateşli bir yapısının olmasından dolayı, Sura akademisine gaon olmayı hedeflediği ve bundan dolayı da Saadia'yı ortadan kaldırmayı amaçladığı düşünülmektedir (Malter, 1921, s.113-114). Halife nezdinde itibarlı olan bu iki aile, ihtilafa düştükleri bu konuda güçlerini kullanmaktan kaçınmayı tercih ettiler. Abbasi devleti de bu konuyu Yahudilerin kendi içindeki bir mesele olarak gördüğü için karışmamaktan yanaydı. Hem Saadia hem de Ben Zekkâi, politik ve ekonomik güçlerini kullanmadan mücadeleye devam etmek zorundaydılar (Marx, 1947, s.20).

İşte böyle bir ortamda başlayan Sura akademisi başkanı Saadia Gaon ile Bâbilonya Yahudi toplumunun başkanı Re'sû'l-câlut David ben Zekkâi arasındaki mücadele, başlangıçta sanki Saadia Gaon'un üstünlüğü ile sonuçlanacakmış gibi görünüyordu. Çünkü, Sura Akademisi'nin üyeleri, Bağdat'ın önde gelen ve saray nezdinde etkili olan Yahudi zengin tüccarları, toplumun tanınmış ileri gelen kimseleri, Natira oğulları ve Pumbedita Akademisinden bazı üyeler onu destekliyorlardı. Ben Zekkâi tarafında ise başta İbn Sarcado olmak üzere diğer saray bankeri Harun oğulları, Pumbedita'nın gaonu Kohen Tisadek³² ve bu akademide görev yapan diğer üyeler vardı (Graetz, 1956, s.195). Ancak ilerleyen zamanlarda özellikle saray bankerlerinin farklı tarafları desteklemelerinden dolayı nüfuzlarını kullanmada çekimser davranmaları ve İbn Sarcado'nun etkili muhalefeti bir tarafın diğerine üstünlük kurmasını engelledi. Saadia Gaon, bu süreçte David ben

³⁰ Oldukça dindar biri olduğu bilinen Sehl, Tanah ve Talmud'a vakıftı ve dinî konularda bilgili sayılırdı. Saadia Gaon'un yazdığı kitapları kütüphanesi için istinsah ettirmişti (Arslantaş, *Abbasiler Ve Fatimiler Döneminde Yahudiler*, s. 239).

³¹ Halaf İbn Sarcado 942-960 yılları arasında Pumbedita'nın gaonluğunu yapmıştır. Saadia, asıl adı Harun bin Yusuf ha-Kohen el-Sarcado'nun Arapça ilk ismi Halaf'ı (כלה, כלה) (kelev-köpek) olarak bir harf oyunuyla değiştirerek diline dolamıştır (Jacob Mann, "Aaron Ben Joseph Ha-Kohen Sargado", *EJ*, Vol. I, s. 214; ha-Bavlî, s. 82).

³² Kohen Tisadek zaten rakip akademinin başkanı olarak en başından beri Sura'nın kapatılmasını, burada görev yapanların da Pumbedita'ya nakledilmesini ve böylece tek akademi olarak ön plana çıkıp nüfuzunu artırmayı savunuyordu. Böyle bir ortam, Saadia'yı ve Sura'yı ortadan kaldırmak için çok iyi bir fırsattı. O da zaten bu fırsatı kaçırmadı, David ben Zekkâi'nin yanında oldu ve hatta onun Saadia'yı görevden aldığı metni hazırlamasına yardım etti (Arslantaş, *Abbasiler Ve Fatimiler Döneminde Yahudiler*, s. 95-96).

Zekkâi ve İbn Sarcado'ya karşı çok sert ifadeler içeren tam bir polemik eser, Sefer ha-Galui (Açık Kitap), kaleme aldı. İbn Sarcado da boş durmadı, Saadia Gaon'a edebî olarak pek de hoş olmayan bir biçimde cevap vererek tartışmayı devam ettirdi³³ (Marx, 1947, s.21-22).

930-933 yılları arasında Bâbilonya Yahudileri ikiye ayrıldı, iki Re'sü'l-câlut ve iki Sura Akademisi gaonu işbaşı yaptı. İki taraf da kendilerinin haklı olduklarını iddia etmelerinden dolayı görevlerinden ayrılmamışlardı. Dolayısıyla da her iki tarafın taraftarları, kendi problemlerini çözmek için hangisini destekliyorsa ona başvurdular. Hiç kimse bu durumun daha ne kadar devam edeceğini tahmin bile edemiyordu. Hatta bu durum, her iki gruba ait taraftarların yaptıkları gösteriler, sokak kavgaları ve karşı tarafı şikayet edip hapse attırma olaylarının artması nedeniyle iyice tahammül edilemez bir noktaya ulaştı (Baron, 1943, s.67; Malter, 1921, s.113-114). Halife Muktedir olaylara fazla karışmamaya özen gösteriyordu, ancak İbn Sarcado Halife Muktedir'e David ben Zekkâi'yi desteklemesi karşılığında on bin duka altın teklif etti. Halife her iki tarafı da dinleyebileceği bir oturumun yapılmasını, kararını da bu oturum sonrasında vereceğini bildirdi. Ancak baş vezir Ali b. İsa başkanlığında yapılması istenen bu oturum hiçbir zaman gerçekleşmedi. Bunun en büyük sebebi Halife Muktedir'in saltanatının son iki yılında (930-932) devamlı vezir değiştirmesidir³⁴ (Graetz, 1956, s.196). Tam da bu arada Abbâsî halifeliğinde hareketli günler yaşanıyordu. Ekim 932'de Halife Muktedir, suikast sonucu öldürüldü ve yerine kardeşi Kâhir geçti. Ancak ordu 934 yılında Kâhir'i devirerek daha önceki halife Muktedir'in oğlu Râzi'yi halifelik makamına getirdi (İbn Kesir, 1995, s.299,311).

Yönetimdeki meydana gelen bu değişimler Saadia Gaon'un pozisyonuna olumsuz olarak yansdı. 932'de tahta geçen Kahir, halifelik kıyafetlerini giyebilmek için yüklü miktarda paraya ihtiyaç duydu³⁵. Bu durumu fırsat bilen David ben Zekkâi ve İbn Sarcado, Kahir'e bu seremoni için gereken miktarı ödediler. Bunun karşılığında da 933 yılı başından itibaren Saadia Gaon'un görevden azledilmesini ve David ben Zekkâi'nin yerine atadığı Hasan'ın Horasan'a sürgün edilmesini sağladılar (Graetz, 1956, s.196). Halifeliğin kararıyla Saadia 933 yılında mecburen görevinden ayrıldı ancak Bağdat'ta yaşamaya devam etti. Ben Zekkâi ve taraftarlarının yoğun baskısına rağmen çevresinde bulunan etkili ve zengin taraftarları sayesinde en azından Bağdat'ta bağımsız bir ilim adamı sıfatıyla yaşamaya devam etti (Malter, 1921, s.118). Bu dönemde (933-937) en önemli eseri olan *Kitâbu'l Emânât ve'l-İtikâdât* (Öğretiler ve İnançlar Kitabı)'nı yazdı. Zamanını araştırma, yazma ve eğitim faaliyetleriyle geçirdi (Graetz, 1956, s.197). Belki de Saadia Gaon'un hayatındaki en verimli dönem, Bağdat'ta herhangi bir dini veya idari görevinin olmadığı, sadece eser yazmak, araştırmalarına devam etmek ve eğitim faaliyetleriyle meşgul olmakla geçirdiği 933-937 yılları arasıydı.

937 yılında yaşanan bir olay Saadia'nın ne kadar etkili ve halk tarafından hâlâ saygı gören bir âlim olduğunu ortaya koydu. İki Yahudi, anlaşmazlığa düştükleri konuyu mahkemeye taşımak

³³Saadia, *Sefer ha-Galui* adlı eserinin girişinde David ben Zekkâi ve İbn Sarcado hakkında bilgi verirken oldukça sert ve alaycı bir üslup kullanmıştır. Bunların örnekleri ve değerlendirmesi için bkz. Henry Malter, "Saadia Studies", *The Jewish Quarterly Review*, New Series, Vol. 3, No. 4, Apr., 1913, s. 487-509.

³⁴el-Mes'ûdî ise Halife Muktedir döneminde vezirlik yapan Ali b. İsa başkanlığında toplanan bir meclisin, ikisi arasında geçen münakaşayı hükme bağlamak amacıyla diğer vezirler, âlimler ve hâkimler huzurunda böyle bir oturum yapıldığını haber verir, ancak sonrası hakkında bilgi vermez (el-Mes'ûdî, s. 113).

³⁵Abbâsilerde *resmü'l-bey'a*, *hakku'l-bey'a*, *sılatü'l-bey'a* veya *câizetü'l-bey'a* da denilen ve halife tarafından askerler, devlet erkânı ve ilmiye sınıfına biatları esnasında *cülûs bahşişi* adıyla para verilirdi. Bu bahşiş, bazen devlet hazinesini sarsacak derecede ağır bir masraf çıkartırdı. Sonraki dönem İslâm devletlerinde cülûs bahşişi adıyla devamı gelen bu uygulamanın sistemli hale gelmesi ve düzenli biçimde uygulanmaya başlaması Abbâsiler zamanında gerçekleşti. Bu uygulamanın en önemli örneklerinden biri Hârûn Reşid'in iktidara geldiği zaman önemli bir meblağı bahşiş olarak dağıtması ve oğlu Emîn için biat alırken çeşitli hediyelerle birlikte bir yıllık maaşların peşin olarak ödenmesidir. Ayrıca, Kâhir'in yerine halife olan Râzi'nin, hapsedtiği Kâhir'den cülûs bahşişi ödeyebilmek için borç istediği bilinmektedir (Mustafa Sabri Küçükkaşı "Mâlûlbey'a", *DİA*, Cilt 27, s. 547; Abdülkadir Özcan, "Cülûs", *DİA*, Cilt 8, s. 112).

istediler. Tarafların biri David ben Zekkâi'nin karar vermesini isterken diğeri Saadia'yı tercih etti. Buna çok öfkelenen Ben Zekkâi, "daha önceden görevden azledilmiş bir gaona davanın görülmesi için başvuran kimse hakkında adli tahkikat yapılacağını" ilan etti. Kendisine baskı yapıldığını düşünen davalı böyle bir isteği kesin bir şekilde reddetti. Bunun üzerine tutuklandı ve şiddetli bir şekilde darp edildi. Yaralanmış ve elbisesi yırtılmış bir şekilde Re'sü'l-câlut David ben Zekkâi'nin makamından çıktıktan sonra önüne gelen herkese başına gelenleri yüksek sesle anlattı³⁶. Bu olay halk arasında Re'sü'l-câlut'a karşı büyük bir öfkenin doğmasına neden oldu. Darp edilen Yahudi bir yabancı olduğu için davasını incelemesi için kimi isterse seçme hakkına sahipti ve bu kuralı herkes biliyordu. Ancak Ben Zekkâi, Saadia'ya olan husumetinden dolayı böyle bir karar çıkarmış ve buna uymayan Yahudi'yi de darp ettirmişti (Malter, 1921, s.121). Olayların bu şekildeki gidişatından dolayı Bağdat'ta genel bir hoşnutsuzluk ve gerginlik ortamı ortaya çıktı. Bu durumdan ve özellikle de Ben Zekkâi'nin hasmane davranışlarından rahatsızlık duyan önde gelen birçok Yahudi, Harun bin Amram'ın oğlu ve İbn Sarcado'nun kayınpederi Bişr bin Harun'a bu husumetin artık bitirilmesi için başvurdu³⁷. Durumu değerlendiren Bişr, her iki taraf arasında mutlaka bir barışın sağlanması gerektiğine karar verdi ve Abbasi sarayındaki etkinliğini de kullanarak sorunu çözmeye girişti. Yahudilerin ileri gelenlerini ve David ben Zekkâi'yi evine davet etti. David ben Zekkâi'ye Yahudilerin artık bu gereksiz ve uzun süren husumetten zarar görmeye başladıklarını ve Saadia ile mutlak bir barış yapmasının vaktinin geldiğini bildirdi. Herkesin içinde yapılan bu ihtarı dikkate alan Ben Zekkâi barışmak için hazır olduğunu ilan etti³⁸. David ben Zekkâi'den olumlu yanıtı alan Bişr, hemen o gece hiç vakit kaybetmeden durumu Saadia'ya da ilettiler. Aslında her iki taraf için de barışmak en akılcı yoldu. Aralarında çıkan bir ihtilaf, gereksiz yere çok uzatılmış ve neredeyse kişisel bir kavga haline dönüşmüştü. Bu işi daha fazla uzatmanın kimseye bir yararı yoktu. Sonunda iki taraf da barışmayı kabul etti. Bişr bin Harun'un evinde toplandılar ve barıştıklarını ilan ettiler. Purim bayramından hemen önce (27 Şubat 936) gerçekleşen bu olay ile yıllardır süren kavga sona erdi. Sonraki üç gün boyunca birbirlerinin evlerinde misafir oldular ve geçmişte yaşadıklarını konuşarak halletmeye çalıştılar³⁹ (Marx, 1947, s.25; Malter, 1921, s.124).

Barış gerçekleştiği için Re'sü'l-câlut David ben Zekkâi, Saadia'yı tekrar Sura Akademisi'nin gaonu olarak atadı. Daha önce Saadia'nın yerine atanan Yusuf bin Yakup, gaon olmasından dolayı aldığı maaşı almaya devam etti ve emekliye ayrıldı⁴⁰. David ben Zekkâi'nin yanında yer alıp Saadia'ya karşı en büyük düşmanlığı yapan İbn Sarcado ise kayınpederinin düzenlediği bu barışma toplantısına katılmadı, Saadia ile barışmadı ve Bağdat'tan ayrılıp bir zamanlar kendisine yer bulduğu Pumbedita Akademisi'ne geri döndü. Zaten Pumbedita Akademisi de Saadia'nın geri dönüşüne sıcak bakmamıştı. Saadia karşıtlarından Pumbedita gaonu Kohen Tisadek, 936'da öldü ve yerine Tisameh b. Kafnay (936-938) geçti. 938 yılında ise yine bir Saadia karşıtı olan Haninay ben Yahuda (938-943) gaon oldu. Haninay döneminde Pumbedita'da bulunan İbn Sarcado tüm enerjisini ve imkanlarını Pumbedita'nın gelişmesi için harcadı. 943 yılında ölen Haninay ben Yahuda'dan sonra Pumbedita Akademisi'nin gaonu olan İbn Sarcado, 960'daki ölümüne kadar bu görevini devam ettirdi (Malter, 1921, s.125-126; Arslantaş, 2007, s.91).

937-942 yılları arasında beş sene daha Sura'da gaonluk yapan Saadia, bu süreçte de boş durmadı. Aynı heyecan ve enerjiyle akademiye geliştirdi, araştırma ve eğitim faaliyetlerine devam etti, yeni eserler kaleme aldı. Uzlaşıdan kısa bir süre sonra, 940'da David ben Zekkâi öldü. Saadia

³⁶ ha-Bavli, s. 81.

³⁷ ha-Bavli, s. 82; Graetz, s. 200.

³⁸ ha-Bavli, s. 82.

³⁹Bu ihtilafa ilgili olarak ayrıca bkz. Saadia ben Joseph al-Fayyûmî, *The Book of Theodicy*, s. 20-25; Ellis Rivkin, "The Saadia-David ben Zakkai Controversy: A Structural Analysis", *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*, Edi. by Meir Ben-Horin, Bernard D. Weinryb and Solomon Zeitlin, E.J. Brill for the Dropsie College, Philadelphia 1962, s. 388-423.

⁴⁰ Rav Sherira Gaon, s. 151.

Gaon'a yaklaşık olarak on yıl önce baskı yapmaya çalışan oğlu Yahuda babasının yerine geçti, ancak o da babasından yedi ay sonra öldü. Saadia Gaon, Yahuda'nın geride bıraktığı on iki yaşındaki oğlunu aldı ve yetişmesi için ona ölene kadar destek verdi⁴¹. Saadia Gaon, 16 Mayıs 942 tarihinde Pazar'ı Pazartesi'ye bağlayan gece, 60. yaş gününe kırk gün kala Bağdat'ta öldü⁴².

Ölümünden sonra Sura Akademisi'nin başına, oğulları henüz yeterli olmadıkları için geçemediler, bundan dolayı daha önceden emekliliğe ayrılmış olan Yusuf ben Yakup tekrar görevlendirildi. Ancak, Sura'yı destekleyecek David ben Zekkâi gibi bir Re'sû'l-câlut'un olmaması, Yusuf ben Yakup'un yetersizliği ve Pumbedita'nın başına İbn Sarcado gibi etkili bir kişinin geçmesi gibi nedenlerle Sura Akademisi her geçen gün kan kaybetti ve sonunda Yusuf ben Yakup bu görevi 948'de bırakarak Basra'ya yerleşmişti⁴³. Bu dönemde Sura yarım asır kadar bir süre kapalı kaldı (Graetz, 1956, s.202; Malter, 1921, s.128-130; Ibn Daud, 1967, s.57).

3. Saadia Gaon'un Eserleri

Rabbî Saadia Gaon birbirinden farklı birçok alanda oldukça fazla sayıda eser yazmıştır. Eserlerinin bir kısmı tam metin olarak, bir kısmı sadece çeşitli bölümlerine ait parçalar olarak, kalan diğer kısmı da çağdaş veya sonraki dönemlerde yaşamış yazarların Saadia'nın eserlerinin bazı yerlerini alıntılarla yoluyla günümüze kadar ulaşmıştır. Yazdığı eserler, İbranice dilbilimi, Tanah tercümeleri ve tefsirleri, liturji, Yahudi hukuku (Halaha), responsalar, takvim, tarih, reddiye ve felsefe olmak üzere dokuz ana başlık altında incelenebilir (Poznanski, 1923, s.374-375; Cohen, 1944, s.185-191). Biz, araştırmamızın bu kısmında Tanah tercümeleri ve tefsirleri içinde yer alan Tevrat'ın Arapça tercüme ve tefsiri üzerinde duracağız.

3.1. Tanah Tercümeleri Ve Tefsirleri

Genel olarak Saadia Gaon'un Tanah'ın tamamını Arapça'ya tercüme ettiği kabul edilmektedir. Ancak, günümüze kadar yapılan araştırmalarda sadece Tevrat'ın tamamı, İşaya, Yeremya, Mezmurlar, Süleyman'ın Özdeyişleri, Eyüp, Ezgiler Ezgisi, Rut, Yeremya'nın Mersiyeleri, Vaiz, Ester, Daniel, Ezra, Tarihler ve Nehemya kitaplarının tamamı ya da bir bölümü gün yüzüne çıkarılabilmektedir (Sasson, s.603; Brody, 1998, s.301). Saadia'nın Arapça Tanah tercüme ve tefsirlerini, Arapça ya da İbranice karakterler kullanarak yazması konusu, uzun süredir tartışılan bir husustur (Steiner, 2010, s.95; Kearney, 2010-2011, s.66). Arapça karakterler kullanılarak yazıldığı görüşünü savunanların en önemli delili İbn Ezra'nın ifadeleridir⁴⁴ (İbn Ezra, 1988, s.56). İbn Ezra'ya dayanan birçok araştırmacı Saadia'nın Arapça karakter kullanarak Arapça tercüme

⁴¹ David ben Zekkâi'nin ölümünde sonra başa geçen oğlu Yahuda yedi ay sonra ölür. Bunun üzerine kaynaklarda adı tam olarak zikredilmeyen ve David ben Zekkâi'nin uzak akrabalarından Nusaybinli Heymanoğullarından bir kişi *Re'sû'l-câlut* olur. Ancak kısa bir süre sonra Hz. Muhammed'e küfrettiğinin şahitlerle ispatlanmasından dolayı idam edilir. 941-945 yılları arasında boş kalan bu makam Şlomo ben Yoşiyahu (945-955) tarafından doldurulur (Graetz, s. 201; Arslantaş, *Abbâsîler Ve Fatîmîler Döneminde Yahudiler*, s. 82).

⁴² Saadia Gaon'un iki oğlu, Şe'erit ve Dosa tarafından, babalarının ölümünün on birinci yılında istek üzerine hayatı ve eserleri hakkında bir eser kaleme almışlardır. İbn Daud'un haber verdiği (İbn Daud, s. 56) bu bilgi, Geniza belgeleriyle ispatlanmıştır. Bu esere ait Geniza'da bulunan elyazmasına göre, Saadia Gaon altmışıncı yaş gününe kırk gün kala ve gece saat ikide ölmüştür (Jacob Mann, "A Fihrist of Sa'adya's Works", *The Jewish Quarterly Review New Series*, Vol. 11, No. 4, Apr., 1921, s. 423); İbn Daud, Saadia Gaon'un melankoli hastalığından öldüğünü özellikle belirtir (İbn Daud, s. 57); 1165-1173 yılları arasında İslam dünyasını gezen Tudelalı Benjamin, Yahudi mezarlıkları hakkında bilgi verirken Saadia Gaon'un mezarının Bağdat yakınındaki Sura'da bulunduğunu söyler (Tudelalı Benjamin ve Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ'da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, Kaknüs Yay., İstanbul 2001, s. 70).

⁴³ Rav Sherira Gaon, s. 151.

⁴⁴ İbn Ezra, Saadia'nın Tevrat'ı İsmaililerin (Araplar) diline, onların alfabesini (yazı karakteri) kullanarak tercüme ettiğini söyler: "Saadia Tevrat'ı, İsmaililerin (Müslümanların) dilinde ve onların yazı karakterinde çevirmiştir."

yaptığını savunur⁴⁵ (Vollandt, 2007, s.42). Aslında İbranice harfler kullanarak Arapça yazmak daha yaygın iken Saadia'nın Tanah'ı kendi döneminde yaşayan herkese tanıtmak ve herkesin onu anlamasını sağlamak için Arapça karakterler kullanarak yazmış olması beklense de (Marx, 1947, s.29) son dönemlerde yapılan araştırmalar Saadia'nın İbranice karakterler kullanarak Arapça tercüme/tefsir yaptığı yönündedir (Vollandt, 2007, s.65-68; Brody, 1998, s.301).

Önceliği Tanah'ın anlaşılmasına vermek suretiyle literal tercüme yapmaktan ziyade metne serbest anlam vermeyi tercih etmiş ve bazı kelimeler ilâve edip çıkarmaktan kaçınmamıştır (Steiner, 1996, s.3,10; Blau, 1998, s.394; Kolatch, 2006, s.292-293; Blau, 2002, s.98). Bu özelliğinden dolayı da özellikle İslâm idaresi altında yaşamış Bâbilonya ve Yemen Yahudileri arasında Saadia'nın Tevrat tercümesi yaygınlık kazanmıştır. XX. asra kadar özellikle Yemen Yahudileri'nin standart Tevrat metni olarak asırlarca kullanılagelmiştir⁴⁶ (Sasson, s.604; Blau, 1998, s.98).

Saadia'nın Tanah tefsirlerinde öne çıkan bir diğer özellik de her bir eserin başında monografik giriş bölümlerinin bulunmasıdır. Tefsiri yapılan kitaptan çıkarılması gereken dersler, temel ilkeler, eserin yapısı ve Saadia'nın bu bölümün tefsiriyle ulaşmak istediği temel hedefler hakkında bilgilerin yer aldığı, nisbeten uzun sayılabilecek giriş bölümleri, Tanah metninin tefsiri kısmından önce yer alır⁴⁷ (Rosenthal, 1942, s.170).

3.1.1. Tevrat'ın Arapça Tercümesi Ve Tefsiri (Tefsîru't-Tevriye Bi'l-Arabiyye)

Saadia Gaon Tevrat'ın tamamını Arapça'ya tercüme etmiş ve kısmî olarak da tefsirini yazmıştır (Blau, 1998, s.393, Mann, s.426). Eseri yazmaya başladığı ve bitirdiği tarihler konusunda tam bir ittifak yoktur⁴⁸. Ancak son zamanlarda Mısır'dan ayrıldıktan sonra Filistin'deki Taberiye'ye gittiğinde başladığı çalışmaları esnasında Tevrat'ın Arapça tercümesine duyulan ihtiyacı gördüğü ve ilk çalışmalarına orada başladığı görüşü ön plana çıkmıştır (Steiner, 2010, s.77). Buna göre Saadia, Tevrat tercümesinin ilk şeklini Filistin'de hazırlamış ve bitirmiş, ancak daha sonra Bağdat'a gittiğinde yeniden gözden geçirerek geniş bir tercüme-tefsir şeklinde basımını gerçekleştirmiştir (Steiner, 2010, s.82). Ortada Saadia'nın Tevrat'ın tamamını Arapça'ya sadece çevirdiği tefsirsiz bir tercümesi (müstakil tercüme) ve tercümenin yanında tefsirini de eklediği ikinci bir eser olan tefsiri vardır. Bu noktada, elimizdeki kaynaklara göre Saadia'nın Tevrat'ın tamamını sadece tercüme ettiği müstakil tercümenin tamamına ve tefsirinden de ancak Tekvin'in ilk 27 bölümü, Çıkış ve Levililer'in tamamı ve Tesniye 32. perege ulaşılabilmiştir⁴⁹ (Haggai, 2003,

⁴⁵Vollandt, eserinde geniza belgelerinde yer alan Arapça harflerle yazılmış Saadia'ya ait Tanah tercümelerinin örneklerini vermekte ve bunları değerlendirmektedir (s. 43-65).

⁴⁶Saadia'nın Tevrat tercümesi, özellikle Yemen Yahudileri'nin kullandığı ve "Tâc" adı verilen eser sayesinde asırlar boyunca muhafaza edilebilmiştir.

⁴⁷ Saadia'nın Tanah'ı oluşturan kitaplara yazdığı tefsirlerin giriş bölümleri hakkında ayrıca bkn. Sarah Stroumsa, "Prolegomena As Historical Evidence: On Saadia's Introductions To His Commentaries On The Bible", *Vehicles of Transmission, Translation and Transformation in Medieval Textual Culture*, Edited by Carlos Fraenkel, Jamie Fumo, Faith Wallis and Robert Wisnovsky, Brepols Publishers, Turnhout 2011, s. 129-142.

⁴⁸ Örnek olarak, Malter Saadia'nın Mısır'dayken başladığını ve sonradan tamamladığını (Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 141), Polliack Taberiye'de iken başladığını ancak Bağdat'a gittikten sonra bitirdiğini (Meira Polliack, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation: A Linguistic and Exegetical Study of Karaite Translations of the Pentateuch from the Tenth and Eleventh Centuries*, E.J. Brill, Leiden 1997, s. 77), Robertson ise gaon olduktan sonra başlayıp bitirdiğini (Edward Robertson, "The Relationship of the Arabic Translation of the Samaritan Pentateuch to That of Saadya", *Saadya Studies: In Commemoration of the One Thousandth Anniversary of the Death of R. Saadya Gaon*, Edi. Erwin Isak Jacop Rosenthal, Manchester University Press, Manchester 1943, s. 167) iddia eder.

⁴⁹ayrıca bkz. Polliack, s. 79; David Herzog, Saadia'nın kesinlikle Tevrat'ın tamamının hem tercümesini hem de tefsirini yaptığını onun Sidur'unda geçen ifadelerle dayanarak iddia eder (David Herzog, "The Polemic Treatise Against Saadya, Ascribed to Dunash Ben Labrat", *Saadya Studies*, s. 27). Malter ise Saadia'nın Tevrat'ın tamamının tefsirini yazmadığını, sadece Tekvin 28/10'a kadar olan kısım ve Çıkış ve Levililer'in tamamının tefsirini yazdığını söyler. Samuel b. Hofni'nin Saadia'nın bu tefsir çalışmasını devam ettirerek, Tekvin'in kalan kısmını, Sayılar'ın tamamı ve Tesniye 16/18'e kadar

s.53-54). Burada tam olarak açıklığa kavuşturulamayan nokta, Saadia'nın tercüme ve tefsirinde aynı tercümeyle kullanıp kullanmadığıdır⁵⁰.

Her ne kadar bu tercümeden önce Tevrat'ın Arapça'ya tercüme yapılmış ise de (Blau, 1998, s.393-394) genel kabul gören ve yaygın olarak kullanılan Saadia'nın yaptığı tercüme olmuştur (Freidenreich, 2003, s.355). Saadia'dan önce Huneyn b. İshak⁵¹ (809-873)'in Tevrat'ı Arapça'ya çevirdiği bilinmektedir. Ancak bu tercüme Yunanca ve Süryanice tercümelere yapılmıştır⁵². Dolayısıyla Saadia'nın tercümesi, masoratik İbranice metinden Arapça'ya yapılan ve genel kabul gören ilk tercümedir (Malter, 1947, s.142; Adam, s.42; Arslantaş, 2009, s.361).

3.1.1.1. Eserin Özellikleri

Eserin en önemli özelliklerinden biri, Saadia'nın Tevrat'ı kelime kelime (literal-harfî) tercüme yapmaktan kaçınması ve metni nisbeten daha serbest bir şekilde Arapça'ya tercüme etmesidir (Steiner, 2010, s.10-12). Bu bağlamda Saadia, masoratik metinde bulunan antropomorfik ifadeleri olduğu gibi tercüme etmekten kaçınır, Tanah'da bulunan ve Allah'ın mücessemliğini îmâ eden ifadeleri değiştirerek tercüme eder (Steiner, 2010, s.72-73; Polliack, 1997, s.88-89). Saadia'ya göre bu antropomorfik ifadeler sembolik bir anlatıma sahiptir. Dolayısıyla bu ifadeler kelime anlamıyla değil, kastedilen anlamıyla (mecazî anlamıyla) anlaşılmalıdır. Örneğin, Tekvin 1/3, 1/6 ve 1/8'de geçen “וַיֹּאמֶר אֱלֹהִים” (ve-Yomer Elohim)- ve Tanrı dedi” ifadesindeki “demek” fiilini “شاء الله -ve Allah buyurdu/istedi/takdir etti”; Tekvin 1/4'de geçen “וַיֵּרָא אֱלֹהִים” (ve Yar'e Elohim)- ve Tanrı gördü” ifadesindeki “gördü” fiilini “علم الله -ve Allah bildi/O'na malum oldu”; Çıkış 19/21'de geçen “פֶּן-יִהְיֶה לְךָ אֵל-יְהוָה לְאֹת” (pen-yehersu el-Yehova lir'ot)- Sakın beni (Tanrı'yı) görmek için sınırı geçmesinler” ifadesindeki “beni (Tanrı'yı)” ifadesini “الى نور الله - Allah'ın nurunu görmek için”; Çıkış 9/3'de geçen “יָד-יְהוָה” (yad Yehova)- Tanrı'nın eli” ifadesini “آفة الله - Allah'ın musibeti/belası” ve yine Çıkış 15/3'de geçen “יְהוָה אֵישׁ מִלְחָמָה” (Yehova iş melhama)- Tanrı, savaş adamıdır” ifadesini “الله ذو الملاحم - Allah, savaşları kontrolü altında tutandır” olarak çevirir⁵³. Tekvin 6/2'de geçen “וַיִּבְרָא אֱלֹהִים אֶת-בְּנוֹת הָאָדָם” (Vayîr'u bney ha-Elohim et-benôt ha adam)- Tanrı'nın oğulları adamın

olan kısmının tefsirini yazdığını ve son olarak da Saadia'nın en büyük muarızlarından olan İbn Sarcado'nun Tesniye'nin kalan kısmının tefsirini yazmak suretiyle bu çalışmayı tamamladığını iddia eder (Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 426).

⁵⁰ Araştırmacıların çoğuna (Malter, *Saadia Gaon, His Life and Works*, s. 145; Ben-Shammai, s. 54 ve Polliack, s. 82) göre Saadia, tercüme ve tefsiri için ayrı ayrı tercüme hazırlamış ve kullanmıştır. Ancak, Shunary (Polliack, s. 79'dan naklen, Jonathan Shunary, *ha-'Ekrnot ha-parshaniyim shel Rav Se'adyah Ga'on 'al pi targumo ha-'Arvi le-sefer Tehilim (Saadia Gaon'un Mezmurlar'ın Arapça Tercümesinde İzlediği Tefsir Metodu)* (İbranice), İbrani Üni., Kudüs 1970, (Doktora Tezi), s. 3-5), Saadia'nın tek tercüme metin hazırladığını, hem kısa olan tercümede hem de uzun olan tefsir kitabında bu tercümeyle, bazı küçük değişikliklerle, kullandığını ileri sürmüştür.

⁵¹ Huneyn b. İshak (ö. 873), Özellikle eski Yunan tıp ve felsefesiyle ilgili eserleri, Yunanca ve Süryaniceden Arapça'ya tercüme ederek bu eserlerin İslâm dünyasına intikalinde çok önemli bir rol oynayan Hristiyan mütercim ve hekimdir. Tercümelerinde öne çıkan en önemli hususlardan biri cümlelerin sadece çevirilerini yapmaktan daha ziyade anlam odaklı bir tercüme yaklaşımını benimsemesidir (Cemal Demircioğlu, "El-Cahız'dan Manastır'ı Mehmet Rıfat'a: Arap Çeviri Kuramcıları İle Osmanlı Mütercimleri Arasındaki Bağlantılar / From El-Cahız To Mehmet Rıfat Of Manastır: Interconnections Between Arabic Theorists Of Translation And Ottoman Translators", *TURKISH STUDIES - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/13 Fall 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5675, s. 748-749).

⁵² Huneyn b. İshak ve Saadia'nın hocası Taberiyeli Ebu Kesir Yahya b. Zekeriya'nın Yunanca tercümeden yararlanarak Tanah'ı oluşturan eserlerin bir kısmını Arapça'ya tercüme ettiklerini Mes'ûdî haber vermektedir (el-Mes'ûdî, s. 112-113). Konula ilgili olarak ayrıca bkz., M. Steinschneider, "An Introduction to the Arabic Literature of the Jews II", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 12, No. 3, Apr., 1900, s. 498.

⁵³ *Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Hazırlayanlar Brian Walton, Thomas Roycroft, Wenceslaus Hollar, Pierre Lombart, Londini 1657, Tekvin 1/3, 1/4, 1/6 ve 1/8, s. 3; Çıkış 19/21, s. 311; Çıkış 9/3, s. 261; Çıkış 15/3, s. 291 (Arapça Tercümesi). *Çok Dilli Kutsal Kitap (Polyglot Bible)*, aynı metnin farklı birçok dilde yanyana tercümelerinin verildiği Kitab-ı Mukaddes tercümelerine verilen isimdir. Tercümesini verdiğimiz metin, Saadia'nın Arapça tercümesinin de bulunduğu Londra Polyglot Kitab-ı Mukaddesi'nde bulunmaktadır ve eser 1657 yılında Brian Walton başkanlığında neşredilmiştir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

kızlarını gördüler” ifadesindeki “בְּנֵי-אֱלֹהִים (bney-Elohim)- Tanrı’nın oğulları” kısmını “بنو الأشراف - Soyluların oğulları” olarak çevirir⁵⁴. Çarpıcı bir diğer örnek de Tekvin 32/30’da geçen “... Allah’ı yüz yüze gördüm, ve canım sağ kaldı, dedi.” ifadesinde bulunur. Saadia, bu pasuğu “إني رأيت ملاك الله - Allah’ın meleğini yüz yüze gördüm ve canım sağ kaldı” olarak çevirerek antropomorfik ifadelere olan hassasiyetini gösterir⁵⁵. Çıkış 3/6’da geçen “... ve Musa yüzünü örttü; çünkü Allah’a bakmaya korkuyordu” ifadesini de aynı kaygıdan dolayı “فستر موسى وجهه إذ خاف أن - ve Musa yüzünü örttü; çünkü Allah’ın meleğine bakmaya korkuyordu” şeklinde tercüme eder⁵⁶.

Saadia’nın Tevrat tercümesi ve tefsirinde izlediği bir diğer metot sistematik bir şekilde bazı cümleleri kısaltarak tercüme etmesidir⁵⁷. Özellikle gramerde yer alan bazı kaideleri ve kelimeleri gereksiz görerek kısaltmalarda bulunur. Bunun en açık örneği Tekvin 1/1’de görülür: “בְּרֵאשִׁית בָּרָא אֱלֹהִים אֶת הַשָּׁמַיִם וְאֶת הָאָרֶץ (Bereşit bara Elohim et ha şamayim ve’et ha aretz)- Başlangıçta Tanrı göğü ve yeri yarattı” pasuğunu Saadia “أول ما خلق الله السماء والأرض - Allah’ın yarattığı ilk şey gök ve yerd⁵⁸” şeklinde tercüme eder⁵⁹. Yine, Çıkış 20/4’de geçen “kendin için put yapmayacaksın” pasuğunu “put yapmayacaksın”; Tekvin 2/3’de geçen “ve Tanrı yedinci günü mübarek kıldı” pasuğunu “O (Tanrı), onu (yedinci günü) mübarek kıldı” şeklinde ifade eder (Steiner, 1921, s.16-20).

Bir başka özelliği de Tevrat’ta tekrar olarak geçen bazı kelimeleri veya cümleleri tercümesine almamış olmasıdır. Bunların yerine çoğunlukla zamir kullanır, bazen de gereksiz olarak değerlendirdiği için herhangi bir ifade kullanmaz. Örneğin, Levililer 16/11 pasuğunda (“ve Harun kendisi için olan suç takdimesi boğasını arzedecek, ve kendisi için ve evi için kefarete edecek, ve kendisi için olan suç takdimesi boğasını boğazlayacak”) iki defa geçen “suç takdimesi boğasını” ifadesini ikinci defa kullanmaz, sadece zamir kullanmakla (يُنْبِجُه - Onu kesecek) yetinir. Yine, Sayılar 8/19 pasuğunda (“Ve İsrailoğulları makdise yaklaştıkları zaman İsrailoğulları arasında belâ olmasın diye toplanma çadırında İsrailoğullarının hizmetini yapmak, ve İsrailoğulları için kefarete etmek üzere, İsrailoğulları arasından Levilileri Haruna ve oğullarına hediye olarak verdim”) beş defa geçen “İsrailoğulları” ifadesini sadece bir defa kullanıp diğerlerini zamir olarak gösterir; Levililer 13/53’de geçen “hastalık/belâ” kelimesi, 54. pasukta bir defa 55. pasukta ise üç defa tekrar edilmesine rağmen Saadia 54. ve 55. pasuklarda tekrardan kaçınarak sadece zamir kullanır⁶⁰.

Saadia’nın Tevrat tefsirinde izlediği metotlardan biri de metinde geçen herhangi bir kelimenin anlamını, o kelimenin birçok anlamının bulunduğunu kabul ederek en uygun olanıyla açıklamaktır. Saadia, her şeyden önce bir kelimenin birçok anlamının bulunduğuna inanır. Bu metot sayesinde, bir Tevrat pasuğunun başka bir pasukla, akılla veya gelenekle çelişir görünmesinin önüne geçmeye, bunların arasında tenakuz bulunamayacağını ortaya koymaya çalışır (Steiner, 1998, s.215-217; Cohen, s.80). Bu metot, metnin daha iyi anlaşılmasında oldukça etkili sonuçlar verir. Örneğin, Tekvin 6/6 pasuğundaki “וַיְבָרֶךְ אֱלֹהִים אֶת-הָאָדָם בְּיֶזְעָה, וְהָיָה, כִּי-עָשָׂה אֶת-הָאָדָם בָּרָא” (vayyinahem Yehova ki asah et-ha’adam ba’aretz)- ve Rab yeryüzünde adamı yaptığına nadim oldu” ifadesinde geçen “וַיְבָרֶךְ” (vayyinahem) fiilinin altı farklı anlamının olduğunu, yine Tanah metninde bulunan

⁵⁴ *Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Tekvin 6/2, s. 23 (Arapça Tercümesi).

⁵⁵ *Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Tekvin 32/30, s. 145 (Arapça Tercümesi).

⁵⁶ *Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Çıkış 3/6, s. 235 (Arapça Tercümesi).

⁵⁷ Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, s. 14; Blau, *Saadya Gaon's Pentateuch Translation*, s. 395.

⁵⁸ *Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Tekvin 1/1, s. 3 (Arapça Tercümesi).

⁵⁹ Saadia’nın Tekvin 1/1’i tercümesi ve yorumlaması hakkında detaylı bilgi için bkz. Richard Steiner, “Philology as the Handmaiden of Philosophy in R. Saadia Gaon’s Interpretation of Genesis 1/1”, *Israel Oriental Studies*, 19, Edi. Shlomo Isra’el, Tel Aviv Üni. Yay., USA 1999, s. 379-389.

⁶⁰ *Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Levililer 16/11, s. 477; Sayılar 8/19, s. 577; Levililer 13/55, s. 461 (Arapça Tercümesi); diğer örnekler için bkz. Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, s. 26-31 ve Blau, *Saadya Gaon's Pentateuch Translation*, s. 395.

kullanımlarını örnek göstererek bildirir: Pişman olmak, tehdit etmek (korkutmak), teselli bulmak, affetmek (vazgeçmek), kızışmak ve bakmak (itibar etmek). Bu fiillerden yaygın kullanımda olan “Pişman olmak” anlamını, sözkonusu metinde Allah geçtiği ve Allah hakkında antropomorfik ifadelerin düşünülmemeyeceği için kabul etmez ve bunun yerine “tehdit etmek (korkutmak)” anlamının tercih edilmesi gerektiğini savunur. Buna göre pasuk şöyle çevrilmelidir: “*توعدهم الله بما صنعهم في الأرض و اوصل المشقة الى قلوبهم* - Allah yeryüzünde yarattığı şeylerle onları (insanları) korkuttu ve onların kalplerine sıkıntı ve zorluk verdi” (Linetzky, 2002, s.203-208; Steiner, 1921, s.217-218). Bir başka örnek de Tekvin 2/9’da bulunmaktadır. Bu pasukta “Tanrı’nın bahçede iyi meyve veren güzel ağaç yetiştirdiği ve bahçenin ortasında yaşam/hayat ağacı olduğu” anlatılmaktadır. Müstakil çevirisinde Saadia “hayat ağacı” ibaresini “*شجرة الحياة*, hayat ağacı) olarak tanımlarken, tefsirinde oldukça çarpıcı bir değişiklik bu ifadeyi “*شجرة العافية*, sağlık/sıhhat/şifa ağacı” olarak çevirir. Saadia, tefsirinde yaptığı bu çevirinin doğruluğunu Tanah’ın diğer bölümlerinden (II. Krallar 8/8-9 ve İşaya 38/21) çıkardığı deliller yardımıyla destekler. Aynı hikayenin devamında, Tekvin 3/22’de de (Sonra, Tanrı “Adem iyiyle kötüyü bilmekle bizlerden biri gibi oldu” dedi, “Artık yaşam ağacına uzanıp meyve almasına, yiyip ölümsüz olmasına izin verilmemeli”) geçen hayat ağacı ifadesini “*شجرة العافية*, sağlık/sıhhat/şifa ağacı” olarak çeviren Saadia, “*חיי*” (hayyim)- yaşam/hayat” kelimesinin sekiz anlamı üzerinde durur: Bu dünya hayatı, yaşayan insanlar, varlıklı insanlar, sağlık ve şifa verici şey, gelecek dünyadaki mükafat, ilim, dilek ve bereket. Saadia, bu farklı anlamlar arasından insanların metni daha iyi anlayabilmeleri için bu anlamı seçtiğini belirtir ve metni bu şekilde yorumlar⁶¹ (Linetzky, 2002, s.203-208; Ben-Shammai, 2003, s.56).

Ayrıca, Tevrat’ta geçen çeşitli insan, hayvan, şehir, mekân veya eşya isimlerini Arapça’ya tercüme ederek yazar. Bu bağlamda, Saadia’nın tercüme ve tefsirinde, İslâmi terminolojide yer alan bazı ifadeleri rahatlıkla kullandığı göze çarpar. Örneğin Tekvin 2/11’de nehir ismi olarak geçen “Pişon”u “Nil”; Tekvin 8/4’de geçen “*הַר הָאֲרָרָט*” (Harey Ararat)- Ararat Dağları’nı “*جبال قردا* - Cudi Dağları”; Levililer 14/1, 2 ve diğer yerlerde geçen “*כֹּהֵן*” kelimesini “imam”; Hz. Yusuf’un kıssasının anlatıldığı Tekvin 39/12,13 ve 15’de geçen “*בֶּגֶד*” (beged)- elbise/giysi/esvap” kelimesini “*قميص* - gömlek” ve Tesniye 33/1’de geçen “*מֹשֶׁה אִישׁ הָאֱלֹהִים*” (Moşe iş ha-Elohim)- Tanrı adamı Musa” ifadesini “*موسى رسول الله* - Allah’ın Resulü Musa” olarak tercüme eder. Yine Tekvin 10/30’da geçen “*וַיְהִי מִן־שָׁבָת, מִמֶּשָׁה, בְּאַכָּה סְפָרָה, הָר הַקָּדֵם*” (Vayehi moşavam miMeşa boakhah Sfarah har hakedem)- Ve bunların oturdukları yer, Meşa’dan Sefar’a giderken, şark dağıdır.” pasuğunda geçen Meşa ve Sefar şehir isimlerini Mekke ve Medine (وكان مسكنهم من مكة إلى ان تحيء المدينة إلى الجبل الشرقي) olarak çevirir⁶². Bu durumu özellikle Abraham İbn Ezra sert bir şekilde eleştirir⁶³.

İbn Ezra’nın ifadeleri esas alınacak olursa Saadia’nın Tevrat’ın tercümesini ve tefsirini Arapça olarak ve Arap harfleriyle yazdığı sonucuna ulaşılır. Bu bilgi, onun sadece Yahudiler için değil Müslümanlar için de yazdığı neticesini verir. Saadia, hem Yahudilerin hem de Müslümanların rahatlıkla anlayabilmeleri için literal olmayan, serbest biçimli, bazı ekleme ve çıkarmaların

⁶¹ Ben-Shammai, makalesinde Saadia’nın Tevrat metninde yaptığı farklı tercihlerin doğrudan Saadia’nın kendisinden kaynaklandığını ve onun bu işlemi özel bir takım sebepler ve amaçlar için bilinçli olarak tasarladığını iddia eder. Ben-Shammai’ye göre Saadia’nın tefsirinde bulunan bazı inhiraların (farklı bir şekilde açıklama yolunu tercih etmesi) temel sebebi onun kadim geleneği ve toplumun manevi saadeti, metnin bilimsel veya filolojik doğruluğundan daha fazla önemsemesidir. Saadia’nın yaptığı iki çalışmanın (tercüme ve tefsir) farklı okuyucu kitlelerine hitap ettiğini savunmaktadır (Ben-Shammai, s. 57-58).

⁶² *Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Tekvin 2/11, s. 9; Tekvin 8/4, s. 31; Levililer 14/1, s. 461; Tekvin 39/12, s. 173; Tesniye 33/1, s. 859 ve Tekvin 10/30, s. 41 (Arapça Tercümesi); Saadia’nın İslâmi terminolojiyi kullanması hakkında bkn. Freidenreich, s. 361-395.

⁶³ “Saadia, ailelerin, şehirlerin, hayvanların, kuşların ve kayaların (dağların) isimlerini çevirdi. Belki de bunların (tercümelerin) adlarını rüyasında görmüştür. Bazı durumlarda o kesinlikle yanlış çevirmiştir, ancak ben ileride doğru olan şekillerini açıklayacağım. Biz, Saadia’nın rüyalarına güvenemeyiz. Muhtemelen bunu o Allah’a olan saygısından dolayı yapmıştır. Çünkü Saadia Tevrat’ı, İsmaililerin (Müslümanların) dilinde ve onların yazı karakterinde çevirmiştir” (İbn Ezra, s. 56; Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, s. 95).

yapıldığı, tam bir tercümeden ziyade anlaşılmasına önem verilen, Arapça ve Arap harfleriyle yazılan bir tercüme yazar. Müslümanları da hedef grubun içerisine almasının en önemli sebeplerinden biri Müslüman âlimlerin Tevrat'ın İbranicesini bilmedikleri için onun hakkında bilgi sahibi olmalarını sağlamak ve bu sayede Tevrat'ı kötülemelerini engellemek olmalıdır (Steiner, 2010, s.150; Malter, 1921, s.143, Marx, 1947, s.29). Ancak Moshe Zucker gibi bazı araştırmacılar, her ne kadar İbn Ezra'nın böyle bir açıklaması olsa da günümüze kadar bulunan elyazmalarında veya genizada tespit edilen elyazmalarında Arap harfleriyle yazılmış Saadia'ya ait Tevrat tercümesi bulunamamasını delil göstererek buna itiraz ederler⁶⁴.

Saadia Gaon, Tevrat tercümesi ve tefsirinin ilk baskısında, sadece kısa açıklayıcı notlar ekleyerek tercüme yapar. Daha sonraki yıllarda bu tercümeyi yeniden ele alarak geniş bir tefsir ekler ve yeni baskısını yapar (Steiner, 2010, s.3; Polliack, 1997, s.78-80). Saadia'nın kısa ve sadece tercümenin bulunduğu metni halka yönelik; kapsamlı ve geniş izahatların bulunduğu metni ise din adamlarına yönelik olarak hazırladığı düşünülmektedir (Arslantaş, 2009, s.364).

Eserin özellikleri arasında son olarak, tefsir yaparken her kitabın başına monografik bir giriş eklediğini belirtmek gerekecektir. Bu girişlerde Saadia, kitabın içeriği, nasıl mütalaa edilmesi gerektiği, kitaplar arasındaki ilişkiler ve akılla çalışmemeleleri hususları üzerinde durur (Arslantaş, 2009, s.364). Örneğin, Tevrat'a giriş metninde Tevrat'ın düzeni, bilgi kaynakları, şifahi geleneğe olan ihtiyaç, şifahi geleneğin aktarılma süreci ve Tevrat'ı yorumlarken gözetilmesi gereken kurallar gibi bazı konulara değinir⁶⁵.

3.1.1.2. Eserin Baskıları

Saadia'nın Tevrat tercümesi ilk olarak, elyazmalarından yararlanılarak 1546 yılında İstanbul baskısı olarak çok dilli (Polyglot) bir Tevrat tercümesinde basılmıştır. Eliezer Soncino tarafından neşri gerçekleştirilen bu eserde, İbranice metin, Targum Onkelos (Ârâmice), Yakup b. Yusuf Tavûs'a ait İbrani harfleriyle yazılmış Farsça (Judeo-Farsî), Saadia'nın İbrani harfleriyle yazılmış Arapça (Judeo-Arabic) tercümeler ve Rashi (1040-1105)⁶⁶'nin tefsiri birlikte yer almıştır (Vollandt, 2007, s.30; Vollandt, 2008, s.19).

Daha sonra 1629-1645 yılları arasında, Paris'te on cilt olarak basımı yapılan Paris Çok Dilli Kutsal Kitap'ta (Paris Polyglot Bible) Saadia'nın Arapça tercümesi Arap harfleriyle neşredilmiştir. Bu neşirde, İbranice metin ve Latince, Grekçe, Ârâmice, Arapça, Samirice ve Süryanice dillerindeki tercümeler yer almıştır. Fransız bir avukat, Guy Michel Le Jay tarafından

⁶⁴ Freidenreich, s. 358; Zucker'in bu iddialarına karşın Vollandt, geniza belgelerinde yer alan Arapça harflerle yazılmış Saadia'ya ait Tanah tercümelerinin örneklerini vermekte ve bunları değerlendirmektedir (Vollandt, *The Transmission of the Judaeo-Arabic Pentateuch Translation*, s. 43-65). Ancak neticede bu belgelerin Karaîm mezhebine mensup yazıcılar tarafından istinsah edilmiş belgeler olması gerektiğini, Saadia'nın İbranice harfleri kullanarak yazdığını belirtir (Vollandt, *The Transmission of the Judaeo-Arabic Pentateuch Translation*, s. 66-68). Steiner ise Saadia'nın Arapça ya da İbranice harflerle yazması konusunda yeni bir öneri getirir. Saadia'nın, başlangıçta Arap harfleriyle yazmamış olsa bile Müslüman âlimlerin bu eserden haberdar olacaklarını tahmin ettiğini, bu sebeple eserin te'lifinden çok kısa bir süre sonra her iki dili de çok iyi bilen bir müstensih, bu eseri Arap harfleriyle yazdırmış olmasının pek muhtemel olduğunu savunur (Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, s. 3). İddiasının delili olarak da İbn Hazm'ın, *El Fasl*'ında yer alan bazı Tevrat pasuklarının Arapça tercümelerinin, Saadia'nın tercümesiyle olan benzerliklerini gösterir. Steiner'a göre, İbn Hazm'ın Tevrat'a eleştiri yazmaya başladığında asıl planı, Saadia'nın tercümesini kullanmak idi, ancak tercümenin ilk kısımlarını okuduğunda Tevrat'ta zafiyet bulma hususunda zorluk yaşadı, bundan dolayı da Saadia'nın tercümesini bırakıp başka tercümelere yöneldi (Steiner, *A Biblical Translation in the Making*, s. 132-134).

⁶⁵ Oldukça uzun olan bu giriş için bkn. Linetsky, s. 1-44.

⁶⁶ Fransa'da 1040-1105 yılları arasında yaşamış olan, adı Rabbî Shlomo Yitzchaki'nin ilk hecelerinin biraraya gelmesiyle oluşan Rashi, Talmud ve Tanah üzerine yazdığı ve etkisi günümüze kadar süren tefsirlerin yazarıdır. En önemli özelliklerinden biri bir metnin anlamını olabildiğince açık ve özlü bir şekilde ifade etmek üzerine dayalıdır. Açık olmadığını düşündüğü herhangi bir sözcüğü basit kelimelerle ve gündelik hayattan aldığı örneklerle açıklamaya çalışır.

mâli destek sağlanarak oluşturulan bu eserin, Arapça Tevrat tercümesi bölümünde, Saadia'nın tercümesi Arap harfleriyle neşredilmiştir⁶⁷ (Schenker, 2008, s.779; Vollandt, s.31-33).

1652-1657 yılları arasında, Londra'da, Londra Çok Dilli Kutsal Kitap (London Polyglot Bible) çalışması yapılmıştır. Günümüze kadar en fazla kullanılan, en fazla dil barındıran ve en geniş kapsamlı çok dilli Kutsal Kitap neşri olan bu eser (Schenker, 2008, s.781), aynı sayfada tüm tercüme edilen dilleri göstermesi bakımından da takdire şayandır (Miller, 2001, s.467). Brian Walton (1600-1661) başkanlığında hazırlanan bu eser, Paris neşrine ek olarak Tevrat ve İncil'lerin Farsça, Mezmurlar ve Yeni Ahit'in ise Etiyopyaca tercümeleri de eklenmek suretiyle toplamda dokuz dilli bir çalışmaya dönüşmüştür. Saadia'ya ait olan Arapça Tevrat tercümesi, Paris basımı esas alınarak bu çalışmada da aynen neşredilmiştir (Vollandt, 2007, s.34).

1893 yılında, Saadia Gaon'un eserlerinin tercüme edilmesi projesine girişen Joseph Derenbourg (1811-1895), Saadia'nın Tanah tercümesini "Œuvres Complètes de R. Saadia ben Joseph al-Fayyôûmi" (R. Saadia b. Yusuf el-Feyyumi'nin Tüm Eserleri) üst başlığını kullanarak Fransızcaya tercüme etmiştir. Saadia'nın Arapça Tevrat tercümesini, çeşitli elyazması kaynaklara⁶⁸ dayanarak, Version Arabe du Pentateuque (Tefsîrû't-Tevriye Bi'l-Arabiyye - Tevrat'ın Arapça Tercümesi) adıyla neşretmiştir⁶⁹. İbranice harflerle Arapça (Judeo-Arabic) Tevrat metni ve Fransızca tercümesinin (tamamı değil) basılı olduğu bu eserde ayrıca Saadia'nın Tevrat tercümesine yazdığı Arapça giriş bölümü de yer almıştır. Ancak, Derenbourg'un yaptığı bu neşir ve tercümede birçok hatanın olduğu görülmüştür. Bu hatalar birçok araştırmacı tarafından eleştirilmiştir. Bunlar arasında özellikle Joseph Mieses'in eleştirisi çok önemlidir. Mieses, İstanbul ve Londra çok dilli Tevrat baskılarını dikkatli bir şekilde inceleyerek Derenbourg'un baskısıyla karşılaştırma yapmış ve Derenbourg'un yanlışlarını ortaya koymuştur⁷⁰.

Saadia'nın Tevrat tercümesi yazılışından kısa bir süre sonra neredeyse tüm İslâm coğrafyasında yaşayan Yahudiler tarafından standart Arapça tercüme olarak kullanılmaya başlanmış, özellikle Yemen'de günümüze kadar kullanılmıştır. Saadia'ya ait Tevrat tercümesinin elyazmaları Yemen'de özenle korunmuş ve Taj (İbranice Keter Tora) ismiyle bilinen ve Yemen'de 1894-1901 yılları arasında neşredilen Tevrat nüshasında İbranice masoratik ve Ârâmice Targum metniyle birlikte basılmıştır (Steiner, 1998, s.2; Blau, 2002, s.98; Cohen, 1944, s.185; Marx, 1947, s.28-29).

Son olarak da günümüzde Saadia'nın Tevrat tercümesi ve tefsiriyle Joseph Blau, Moshe Zucker, Yahuda Ratzaby, Yosef Kafih ve Michael Linetsky ilgilenmişlerdir. Blau, elyazmalarına ve genizada bulunan parçalara dayalı olarak Tekvin bölümünün kısa bir bölümünü, Cambridge ve

⁶⁷ Daha detaylı bir anlatım için bkz. Vollandt, *The Arabic Pentateuch of the Paris Polyglot*, s. 31-34.

⁶⁸ Derenbourg, 1546 İstanbul, 1657 Londra ve Kudüs'ten Nissim Behar ismindeki bir dostunun kendisine gönderdiği bir Yemen elyazmasına dayanarak eserini oluşturmuştur (Yitzhak Avishur, "Some New Sources for the Study of the Text and Language of Saadya's Translation of the Pentateuch into Judaeo-Arabic", *Genizah Research After Ninety Years The Case of Judaeo-Arabic*, Edi. Joshua Blau ve Stefan C. Reif, Cambridge University Press, Cambridge 1992, s. 5; Vollandt, *The Arabic Pentateuch of the Paris Polyglot*, s. 21; Vollandt, *The Transmission of the Judaeo-Arabic Pentateuch Translation*, s. 35; Polliack, s. 78).

⁶⁹ Joseph Derenbourg, *Œuvres Complètes de R. Saadia ben Joseph al-Fayyôûmi*, *Version Arabe du Pentateuque*, Volume I, Librairie de la Societe Asiatique, Paris 1893.

⁷⁰ Polliack, s. 78; Vollandt, *The Transmission of the Judaeo-Arabic Pentateuch Translation*, s. 35; Avishur, *Some New Sources for the Study of the Text and Language of Saadya's Translation*, s. 5; Mieses'in eleştirileri için bkz. Josef Mieses, "Textkritische Bemerkungen zu R. Saadja Gaons arabischer Pentateuchübersetzung" (R. Saadia Gaon'un Arapça Tevrat'ının Metin Kritiğiyle İlgili Değerlendirmeler), *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (Aylık Yahudi Tarihi ve Çalışmaları Dergisi)*, Heft 3, Braslau 1919, s. 269-290; Başka bir eleştiri için de bkz. Moses Gaster, "Notices of Books: Œuvres complètes de R. Saadia Ben Josef Al-Fayyôûmî publiées sous la direction de J. Derenbourg. Vol. I. Version Arabe du Pentateuque Paris, 1893", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume 26, Issue 02, April 1894, s. 404-405.

St. Petersburg’da bulunan farklı okumaları da içeren elyazmalarını inceleyerek neşretmiştir (Blau, 2002, s.100-106). Zucker, ilk olarak Tevrat tercümesini İbranice olarak neşretmiş⁷¹, ardından da genizada bulunan elyazmalarından yola çıkarak Tekvin kitabının tefsirini oluşturmuştur⁷². Ratzaby, Çıkış kitabının tefsirini yazmıştır⁷³. Kafih Tevrat’ın tefsirini Arapça (Judeo-Arabic) ve İbranice karşılaştırmalı ve açıklayıcı notlarla neşretmiştir⁷⁴. Michael Linetsky ise, Zucker’ın 1984 yılında neşrettiği eserden yararlanmak ve zaman zaman Kafih ve Derenbourg’un çalışmalarına da atıflarda bulunmak suretiyle Tekvin kitabının tefsirini İngilizce olarak yayımlamıştır⁷⁵.

4. Sonuç

Tanah ve Talmud’ta verilen bilgilerin ilâhî, otantik, ebedî ve üstün oluşunu hayatı boyunca savunan, bu anlayışa karşı çıkan her türlü muarızaya karşı en acımasız üslubuyla mücadele eden, bir yandan da ilâhî hükümleri rasyonelize etmeye çalışarak onları anlamaya ve içselleştirmeye çalışan ve bu sayede tüm şüphelerden kurtulup kat’i bir imana erişmeyi hedefleyen Saadia Gaon’un bu faaliyetleri ona akıl ile imanı, felsefe ile Tanah’ı (vahyi) uzlaştırmaya çalışan ve bunu sistematik bir şekilde uygulayan ilk Yahudi filozofu ve Ortaçağ Yahudi felsefesinin kurucusu ünvanlarını haklı olarak kazandırmıştır.

Eserlerinde, özellikle Tevrat’ın Arapça tercüme ve tefsirinde *Kur’an* (Tevrat yerine), *Kible*, *Beyt-i Makdis*, *La ilahe illallah*, *İmam* (Kohen kelimesi yerine), *Mekke* (Meşa kelimesi yerine), *Medine* (Sefar kelimesi yerine) ve Hz. Musa için de *Resulullah* kelimelerini kullanır. Saadia Gaon’un böyle davranmasının en önemli sebebinin yaşadığı dönem ve coğrafyada hâkim dilin Arapça olması ve Yahudilerin de Arapça’yı anadilleri gibi bilmeleri sebebiyle, herkes tarafından bilinen bu terimlerin İslâmî kültürden bilinçli olarak ödünç alma olarak da değerlendirmek mümkündür⁷⁶.

Saadia Gaon, Mutezile paralelinde düşünen bir Yahudi kelâm âlimi olmakla birlikte İbrani dili, Yahudi kutsal kitapları, hukuku ve edebiyatı gibi farklı alanlarda, bütünlük içinde ve sistematik olarak yazmış olduğu onlarca eserle Yahudi düşünce hayatında çok özel bir yer edinmiştir. Yazmış olduğu eserlerle kendisinden sonraki nesillerin zihinlerinde yeni bakış açılarının oluşmasına ve böylelikle daha derinlemesine araştırmaların yapılmasına öncülük etmiştir.

Ortaçağ’ın en seçkin Yahudi müfessir, mütercim, şair, düşünür, filozof, astrolog ve dilbilimcilerinden biri olan Abraham ben Meir İbn Ezra (1089-1164)⁷⁷, yazdığı eserlerde bazen Saadia’ya atıflarda bulunur ve onu “*Tevrat’ın direği/sütunu*” ve “*her sahada en ileri otorite*” olarak

⁷¹ Saadia Gaon, *Al-Targum R. Saadia Gaon La-Tora* (R. Saadia Gaon’un Tevrat Tercümesi), Hazırlayan Moşe Zucker, İbranice, Michael Higger Memorial Publications, New York 1959, s. 537 sayfa. Eserde İngilizce özet ve İbranice metin yer alır.

⁷² Saadia Gaon, *Perushei Rav Sa’adiah Ga’on li-Breshit* (Rav Saadia Gaon’un Tekvin Kitabının Tefsiri), Hazırlayan Moşe Zucker, İbranice, The Jewish Theological Seminary of America, New York 1984, 487 sayfa. Eserde, Judeo-Arabic metin ve İbranice tercümesi yer alır. Yazar, kısa bir İngilizce özet de eklemiştir.

⁷³ Sa’id b. Yusuf el-Feyyûmî, *Peruşey Rav Sa’adiah Ga’on li-Sefer Şemot* (Rav Saadia Gaon’un Çıkış Kitabının Tefsiri), Hazırlayan Yahuda Ratzaby, İbranice, Mosad Harav Kook, Jerusalem 1998, 454 sayfa.

⁷⁴ Sa’id b. Yusuf el-Feyyûmî, *Peruşey Rabbeni Saadya Gaon al Ha-Tora* (R. Saadia Gaon’un Tevrat Tefsiri), Düzenleyen ve İbranice’ye tercüme eden Yosef Kafih, Judeo-Arabic ve İbranice, Mosad Rav Kook, Yeruslayim 1963, 199 sayfa.

⁷⁵ Michael Linetsky, *Rabbi Saadia Gaon’s Commentary on the Book of Creation*, Jason Aronson Inc, USA 2002, 374 sayfa. Eserde, Tevrat’a giriş, Tekvin kitabına giriş, Tevrat’ın tefsirine giriş, Tevrat’ın tercümesine giriş ve Tekvin kitabının yirmi yedi bölümünün tercümesi ve tefsiri vardır. Özellikle bazı pasukların tefsirleri, elyazması metinlerin okunamaması, okunamayacak kadar tahrif olması ya da anlaşılabilmesi gibi nedenlerle parçalar halinde.

⁷⁶ Konuyla ilgili olarak bkn. Freidenreich, s. 353-395; Yasin Meral, *İbn Meymun’un Eserlerinde İslâm ve Müslümanlar*, Ankara Üni. S.B.E., Ankara 2012 (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 29-33.

⁷⁷ İbn Ezra’nın görüşleri hakkında bkn. Michael Friedlander, *Essays on the Writings of Abraham Ibn Ezra*, The Society of Hebrew Literature, London 1877, 252 sayfa.

gösterir⁷⁸ (Malter, 1921, s.278). Zaman zaman onun görüşlerini eleştirse de Tevrat tefsirinde sık sık Saadia'nın yorumlarına atıflar yapar. Örneğin, İbn Ezra, Tekvin 1/3'ü yorumlarken Saadia'nın "ve Tanrı dedi" pasuğunu "ve Tanrı buyurdu/istedi/takdir etti" anlamında anladığını zikreder. Yine, Tekvin 1/26 (Tanrı, "Kendi suretimizde, kendimize benzer insan yaratalım" dedi) pasuğunu Saadia'nın Tanrı'nın insana hikmet ve bilgelik vermesi ve bu sayede insanoğlunun tüm dünyaya egemen olması anlamında yorumladığını özellikle belirtir (İbn Ezra, 1988, s.32,44).

Maimonides ya da daha bilinen ismiyle Musa bin Meymun (1135-1204)⁷⁹, meşhur eseri *Delâletü'l-Hairin* (Akıllı Karışıklara Kılavuz) adlı eserinde, Saadia'nın da birçok konuda takip ettiği Mutezile'nin metodunu eleştirir (Maimonides, 1904, s.153-154). Saadia'nın Mutezile metodunu benimsemesinden dolayı ona çoğu zaman muhalif olan Maimonides, Yemen Yahudilerine gönderdiği *er-Risâletü'l-Yemeniyye* (İggeret Teyman-Yemen Mektubu)⁸⁰ adlı eserinde ise "biz Rabbi Saadia'ya müspet bir şekilde değerlendirmekteyiz. Çünkü onun döneminde doğru yoldan sapmış birçok bozuk fikir vardı ve şayet Saadia olmasaydı Kutsal Tevrat az kalsın yok olacaktı. O, Tevrat'ın gizli kalmış birçok yönünü ortaya çıkardı ve bu sayede zayıflamış taraflarını güçlendirdi. O, tüm faaliyetlerini sırf Tanrı'nın rızasını kazanmak için yaptı" ifadesiyle ona olan saygısını belirtir (Jospe, 2009, s.54; Morais, 1935, s.353).

Saadia Gaon'un Arapça Tevrat tercüme ve tefsiri, özellikle İslam dünyasında yaşayan Yahudiler arasında yaygınlık kazanmış, Rabbânîler arasında saygın bir yer edinmiştir. Kendisinden sonraki bir çok Yahudi âlim, onun bu eserini çeşitli şekillerde kullanmış, özellikle Yemen Yahudileri tarafından Keter Tota adı verilen eserde İbranice masoratik ve Ârâmice Targum metniyle birlikte basılmış ve asırlar boyunca standart Arapça tercüme olarak okunmuştur.

Saadia Gaon'un Tevrat'ın Arapça tercüme ve tefsiri, onun hayatı, yazdığı diğer eserler ve savunduğu felsefi ve teolojik görüşler bir bütün olarak değerlendirildiğinde onun Yahudi tarihindeki en önemli simalardan biri ve Yahudilerin yazılı ve sözlü kutsal kitaplarına verdiği önemle hatırlanmayı hak eden bir Rabbî olduğu görülecektir.

KAYNAKÇA

ADAM, Baki, "Tevrat", *DİA*, Cilt 41, s. 42.

ADANG, Camilla, "Abû'l-Kathîr Yahyâ ibn Zakariyyâ", *Encyclopedia of Jews in the Islamic World*, Executive Editor: Norman A. Stillman, Leiden: Brill, 2010, Vol. I.

ALTMANN, Alexander ve Stern, Samuel Miklos, *Isaac Israeli A Neoplatonic Philosopher of the Early Tenth Century*, University of Chicago Press, Chicago 2009.

ARSLANTAŞ, Nuh, *Abbasîler Ve Fatımîler Döneminde Yahudiler (132-656/750-1258)*, Marmara Üni. S.B.E., İstanbul 2007 (Doktora Tezi).

ARSLANTAŞ, Nuh, *İslâm Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler Abbasî ve Fâtımîler Dönemi*, M.Ü.İ.F.V. Yay., İstanbul 2009.

ASSAF, Simha, "Yeshivot", *EJ*, Vol. XXI, s. 315.

AVISHUR, Yitzhak, "Some New Sources for the Study of the Text and Language of Saadya's Translation of the Pentateuch into Judaeo-Arabic", *Genizah Research After Ninety Years*

⁷⁸ Araştırmacıların birçoğu İbn Ezra'nın kendi yazdığı tefsirinin aslında orijinal olmadığını, onun İspanyol dilbilimcilerin ve müfessirlerin eserlerinden ve özellikle de Saadia'nın tercüme ve tefsirinden yararlanarak eserini oluşturduğunu iddia eder (İbn Ezra, s. XIV).

⁷⁹ Musa bin Meymun'un hayatı, eserleri ve *Delâletü'l-Hairin* için bkn. Hatice Doğan, *Musa bin Meymun Rambam - Maimonides'in Hayatı ve Eserleri (Delaletü'l - Hairin - More Nevuhim)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2010, 200 sayfa.

⁸⁰ *İggeret Teyman* hakkında bkn. Meral, s. 61-63.

- The Case of Judaeo-Arabic*, Edi. Joshua Blau ve Stefan C. Reif, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- BARON, Salo W., "Saadia's Communal Activities", *Saadia Anniversary Volume Text And Studies Vol. II*, American Academy For Jewish Research, New York 1943.
- BEER, Moshe, "Rav", *EJ*, Vol. XVII, s. 117.
- BEN-SHAMMAI, Haggai, "Extra-Textual Considerations In Medieval Judaeo-Arabic Bible Translations: The Case Of Saadya Gaon", *Materia Giudaica*, VIII/1, 2003, s. 53-54
- BESALEL, Yusuf, *Yahudilik Ansiklopedisi*, Cilt I, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2001, s. 206-207.
- Bibliorum Sacrorum Tomus Primus Sive Pentateuchus Moysis*, Hazırlayanlar Brian Walton, Thomas Roycroft, Wenceslaus Hollar, Pierre Lombart, Londini 1657.
- BLAU, Joshua, "Saadya Gaon's Pentateuch Translation and the Stabilization of Mediaeval Judaeo-Arabic Culture", *The Interpretation of the Bible The International Symposium in Slovenia*, Editör Jože Krašovec, Sheffield Academic Press, Sheffield, England 1998.
- BLAU, Joshua, *A Handbook of Early Middle Arabic*, Max Schloessinger Memorial Foundation, Jerusalem 2002.
- BORNSTEIN, Hayyim Yahiel, *מחלוקת רס"ג וכן מאיר (Mahloket Rav Saadia Gaon u'ven Meir - Rav Saadia Gaon ve ben Meir Arasındaki İhtilaf)*, Varşova, 1904.
- BRODY, Robert, *The Geonim of Babylonia and The Shaping of Medieval Jewish Culture*, Yale University Press, New Haven 1998.
- COHEN, Boaz, "Quotations From Saadia's Arabic Commentary on the Bible From Two Manuscripts of Abraham ben Solomon", *Saadia Anniversary Volume*.
- COHEN, Boaz, "Selected Bibliography of R. Saadia Gaon", *Rab Saadia Gaon: Studies in His Honor*, Edi. Louis Finkelstein, Jewish Theological Seminary of America, New York 1944.
- COMFORT, Philip W., *Essential Guide to Bible Versions*, Tyndale House Publishers, Eylül 2000.
- DAVID, Abraham, "Resh Kalla", *EJ*, Vol. XVII, s. 227.
- DERENBOURG, Joseph, *Œuvres Complètes de R. Saadia ben Joseph al-Fayyôûmi, Version Arabe du Pentateuque*, Volume I, Libraire de la Societe Asiatique, Paris 1893.
- DEMİRCİOĞLU, Cemal (2013). "El-Cahız'dan Manastırlı Mehmet Rıfat'a: Arap Çeviri Kuramcıları İle Osmanlı Mütercimleri Arasındaki Bağlantılar / From El-Cahız To Mehmet Rıfat Of Manastır: Interconnections Between Arabic Theorists Of Translation And Ottoman Translators", *TURKISH STUDIES -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/13 Fall 2013, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5675>, s. 748-749.
- DOĞAN, Hatice, *Musa bin Meymun Rambam - Maymonides'in Hayatı ve Eserleri (Delaletü'l - Hairin - More Nevuhim)*, Gözlem Gazetecilik Basın ve Yayın A.Ş., İstanbul 2010.
- EL-MES'ÛDÎ, Ebü'l Hasen Ali b. el-Hüseyin b. Ali, *Kitab'ut-Tenbih ve'l İşrâf*, Brill Matbaası, Leiden 1893.
- Encyclopaedia Hebraica,"Ben Meir, Aaron", *EJ*, Vol. III, s. 366.
- FISCHEL, Walter, "The Origin of Banking in Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of the Jews of Baghdad in the Tenth Century", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (New Series)*, Vol. 65, No. 2, April 1933, s. 339-352.

- FISCHEL, Walter, "The Origin of Banking in Mediaeval Islam: A Contribution to the Economic History of the Jews of Baghdad in the Tenth Century (Concluded from p. 352)", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland (New Series)*, Vol. 65, No. 3, Jul. 1933, s. 569-603.
- FISCHEL, Walter, *Jews in the Economic and Political Life of Mediaeval Islam*, The Royal Asiatic Society, London 1937.
- FREIDENREICH, David M., "The Use of Islamic Sources in Saadiah Gaon's "Tafsîr" of the Torah", *The Jewish Quarterly Review New Series*, Vol. 93, No. 3/4, Jan. - Apr. 2003, s. 355.
- FRIEDLANDER, Israel, "Jewish-Arabic Studies", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 1, No. 2, Oct. 1910.
- FRIEDLANDER, Israel, "The Arabic Original of the Report of R. Nathan Hababli", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 17, No. 4, Jul. 1905, s. 747-761).
- FRIEDLANDER, Michael, *Essays on the Writings of Abraham Ibn Ezra*, The Society of Hebrew Literature, London 1877.
- GAster, Moses, " Notices of Books: Œuvres complètes de R. Saadia Ben Josef Al-Fayyôûmî publiées sous la direction de J. Derenbourg. Vol. I. Version Arabe du Pentateuque Paris, 1893", *Journal of the Royal Asiatic Society*, Volume 26, Issue 02, April 1894, s. 404-405.
- GIL, Moshe, *A History of Palestine, 634-1099*, Cambridge University Press, Cambridge 1997.
- GIL, Moshe, *Jews in Islamic Countries in the Middle Ages*, Brill Publications, Leiden 2004.
- GRAETZ, Heinrich, *History of the Jews*, Vol. III, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1956.
- GUTTMANN, Julius, *Philosophies of Judaism: The History of Jewish Philosophy from Biblical Times to Franz Rosenzweig*, Translated by David W. Silverman, Anchor Books, New York 1964.
- GÜL, Muammer, "Müslümanların Kudüs'ü Fethi", *Harran Üni. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı 2, Urfa 2001, s. 51-53.
- GÜNGÖR, Muhammed, *Süleyman Mabedi*, Ankara Üni. S.B.E., Ankara 2005 (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), s. 85-86.
- HALKIN, Abraham Solomon, "Saadiah (ben Joseph) Gaon", *EJ*, Vol. XVII, s. 607.
- HAVAZELET, Meir, "Sherira Ben Hanina Gaon", *EJ*, Vol. XVIII, s. 463.
- HERZOG, David, "The Polemic Treatise Against Saadya, Ascribed to Dunash Ben Labrat", *Saadya Studies*.
- HUSIK, Isaac, *A History of Mediaeval Jewish Philosophy*, The Macmillan Company, New York 1916.
- IBN DAUD, Abraham, *The Book of Tradition (Sefer ha-Kabbalah)*, Edited by Gerson D. Cohen, A critical edition with translation and notes, (Judaica Texts and Translations, First Series, Jewish Publication Society of America, Philadelphia, Pennsylvania 1967.
- IBN EZRA, Abraham ben Meir, *Ibn Ezra's Commentary on the Pentateuch: Genesis*, Hazırlayanlar H. Norman Strickman ve Arthur M. Silver, Menorah Publishing Company, New York 1988.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *El Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâi ve'n-Nihal*, Tahkik Muhammed İbrahim Nasr-Abdurrahman Ümeyre, Cilt III, Dârü'l-Cîl, Beyrut t.y.
- İBN KESİR, Ebu'l-Fida İsmail İmadu'd-Din İbn Ömer, *Büyük İslâm Tarihi*, Cilt III, Çev. Mehmet Keskin, Çağrı Yay., İstanbul 1995.

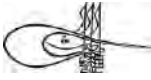
- JOSPE, Raphael, *Jewish Philosophy in the Middle Ages*, Academic Studies Press, Boston 2009.
- KEARNEY, Jonathan, "The Torah of Israel in the Tongue of Ishmael: Saadia Gaon's Tafsîr", *Proceedings of the Irish Biblical Association*, Vol. 33-34 (2010–2011), s. 66.
- KOBLER, Franz, *Letters Of Jews Through The Ages : From Biblical Times To The Middle Of The Eighteenth Century*, Aparat Publishing Society, London 1952.
- KOLATCH, Yonatan, *Masters of the Word: Traditional Jewish Bible Commentary from the First Through Tenth Centuries*, KTAV Publishing, New Jersey 2006.
- KÜÇÜKAŞCI, Mustafa Sabri, "Mâlûlbey'a", *DİA*, Cilt 27, s. 547.
- LINETSKY, Michael, *Rabbi Saadia Gaon's Commentary on the Book of Creation*, Jason Aronson Inc, USA 2002.
- MALTER, Henry, "Saadia Studies", *The Jewish Quarterly Review, New Series*, Vol. 3, No. 4, Apr., 1913, s. 487-509.
- MALTER, Henry, *Saadia Gaon, His Life and Works*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1921.
- MANN, Jacob, "A Fihrist of Sa'adya's Works", *The Jewish Quarterly Review New Series*, Vol. 11, No. 4, Apr., 1921, s. 423.
- MANN, Jacob, "Aaron Ben Joseph Ha-Kohen Sargado", *EJ*, Vol. I, s. 214.
- MARX, Alexander, *Essays in Jewish Biography*, The Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1947.
- MERAL, Yasin, *İbn Meymun'un Eserlerinde İslâm ve Müslümanlar*, Ankara Üni. S.B.E., Ankara 2012 (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- MICHAEL AVI-Yonah, "Tiberias", *EJ*, Vol. XIX, s. 715.
- MIESES, Josef, "Textkritische Bemerkungen zu R. Saadja Gaons arabischer Pentateuchübersetzung" (R. Saadia Gaon'un Arapça Tevrat'ının Metin Kritiğiyle İlgili Değerlendirmeler), *Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums (Aylık Yahudi Tarihi ve Çalışmaları Dergisi)*, Heft 3, Braslau 1919, s. 269-290.
- MILLER, Peter N., "The "Antiquarianization" of Biblical Scholarship and the London Polyglot Bible (1653-57)", *Journal of the History of Ideas*, Vol. 62, No. 3, Jul. 2001, s. 467.
- MORAIS, Sabato, "A Letter by Maimonides to the Jews of South Arabia Entitled "The Inspired Hope", *The Jewish Quarterly Review, New Series*, Vol. 25, No. 4, In Commemoration of the Eight Hundredth Anniversary of the Birth of Maimonides, Apr., 1935, s. 353.
- MOSES MAIMONIDES, *The Guide for the Perplexed*, Translated From The Original Arabic Text By M. Friedlander, Publisher Grand Rapids, Second Edition, 1904.
- NATHAN HA-BAVLÎ, *Seder 'Olam Zuta-Dünyanın Kısa Tarihi, İslamî Dönemde Kaleme Alınan İlk İbranice Kronik*, Derleme-Tercüme Nuh Arslantaş, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014
- NATHAN HA-BAVLÎ, "סדר עולם זוט" (Seder 'Olam Zuta- Dünyanın Kısa Tarihi), *Mediaeval Jewish Chronicles and Chronological Notes*, Edited from printed books and manuscripts by Adolf Neubauer, Vol. II, Clarendon Press, Oxford 1895.
- NEUBAUER, Adolf, "Egyptian Fragments II", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 9, No. 1, Oct. 1896.
- ÖZCAN, Abdülkadir, "Cülûs", *DİA*, Cilt 8, s. 112.
- ÖZMENLİ, Mehmet (2014). "Tapınak-Medeniyet İlişkisi / Temple-Civilization Relationship", *TURKISH STUDIES -International Periodical For The Languages, Literature and History*

- of Turkish or Turkic, ISSN: 1308-2140, Volume 9/10 Fall 2014, www.turkishstudies.net,
Doi Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7474>, s. 1288.
- PINES, Shlomo, "Mukammis", *Encyclopaedia Judaica (EJ)*, Second Edition, Edi. in Chief Fred Skolnik, Executive Edi. Michael Berenbaum, Detroit USA: Macmillan Reference, 2007, Vol. XIV, s. 607-608.
- POLLIACK, Meira, *The Karaite Tradition of Arabic Bible Translation: A Linguistic and Exegetical Study of Karaite Translations of the Pentateuch from the Tenth and Eleventh Centuries*, E.J. Brill, Leiden 1997.
- POZNAŃSKI, Samuel, "A Fihrist of Saadya's Works", *The Jewish Quarterly Review New Series*, Vol. 13, No. 4, Apr., 1923, s. 374-375.
- POZNAŃSKI, Samuel, "Ben Meir and the Origin of the Jewish Calendar", *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 10, No. 1, Oct., 1897.
- RAV SHERIRA GAON, *The Iggeres of Rav Sherira Gaon*, Translated and Annotated by Rabbi Nosson Dovid Rabinowich, Rabbi Jacob Joseph School Press, Jerusalem 1988.
- RIVKIN, Ellis, "The Saadia-David ben Zakkai Controversy: A Structural Analysis", *Studies and Essays in Honor of Abraham A. Neuman*, Edi. by Meir Ben-Horin, Bernard D. Weinryb and Solomon Zeitlin, E.J. Brill for the Dropsie College, Philadelphia 1962.
- ROBERTSON, Edward, "The Relationship of the Arabic Translation of the Samaritan Pentateuch to That of Saadya", *Saadya Studies: In Commemoration of the One Thousandth Anniversary of the Death of R. Saadya Gaon*, Edi. Erwin Isak Jacop Rosenthal, Manchester University Press, Manchester 1943.
- ROSENTHAL, Erwin I. J., "Saadya Gaon: An Appreciation of His Biblical Exegesis", *Bulletin of the John Rylands Library*, Vol. 27 (1), Manchester Dec. 1942.
- SA'ID B. YUSUF EL-FEYYÛMÎ, *Peruşey Rabbenu Saadya Gaon al Ha-Tora (R. Saadia Gaon'un Tevrat Tefsiri)*, Düzenleyen ve İbranice'ye tercüme eden Yosef Kafih, Judeo-Arabic ve İbranice, Mosad Rav Kook, Yeruşalayim 1963.
- SA'ID B. YUSUF EL-FEYYÛMÎ, *Peruşey Rav Sa'adiyah Ga'on li-Sefer Şemot (Rav Saadia Gaon'un Çıkış Kitabının Tefsiri)*, Hazırlayan Yahuda Ratzaby, İbranice, Mosad Harav Kook, Jerusalem 1998.
- SAADIA GAON, *Al-Targum R. Saadia Gaon La-Tora (R. Saadia Gaon'un Tevrat Tercümesi)*, Hazırlayan Moşe Zucker, İbranice, Michael Higgen Memorial Publications, New York 1959.
- SAADIA GAON, *Perushei Rav Sa'adiyah Ga'on li-Breshit (Rav Saadia Gaon'un Tekvin Kitabının Tefsiri)*, Hazırlayan Moşe Zucker, İbranice, The Jewish Theological Seminary of America, New York 1984.
- SAADIAH BEN JOSEPH AL-FAYYÛMÎ, *The Book of Theodicy Translation and Commentary on the Book of Job by Saadiyah ben Joseph al-Fayyumi*, Düzenleyen ve İngilizceye tercüme eden Lenn Evan Goodman, Yale University Press, Michigan 1988.
- SASSON, Ilana, "Bible", *EJ*, Vol. III, s. 603.
- SCHECHTER, Solomon, *Saadyana Geniza Fragments of Writings of R. Saadya Gaon And Others*, Deighton and Bell, Cambridge 1903.
- SCHENKER, Adrian, "The Polyglot Bibles of Antwerp, Paris and London: 1568-1658", *Hebrew Bible, Old Testament: From the Renaissance to the Enlightenment*, Vol. II: From the Renaissance to the Enlightenment, Edi. Magne Saebø, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2008.

- SHUNARY, Jonathan, *ha-‘Eḳronot ha-parshaniyim shel Rav Se‘adyah Ga’on ‘al pi targumo ha-‘Arvi le-sefer Tehilim (Saadia Gaon’un Mezmurlar’ın Arapça Tercümesinde İzlediği Tefsir Metodu)* (İbranice), İbrani Üni., Kudüs 1970, (Doktora Tezi),
- STEINER, Richard, *A Biblical Translation in the Making The Evolution and Impact of Saadia Gaon’s Tafsir*, Harvard University Center for Jewish Studies, USA 2010.
- STEINER, Richard, “Philology as the Handmaiden of Philosophy in R. Saadia Gaon's Interpretation of Genesis 1/1”, *Israel Oriental Studies*, 19, Edi. Shlomo Isra’el, Tel Aviv Üni. Yay., USA 1999, s. 379-389.
- STEINER, Richard, “Saadia vs. Rashi: On the Shift from Meaning-Maximalism to Meaning-Minimalism in Medieval Biblical Lexicology”, *The Jewish Quarterly Review, New Series*, Vol. 88, No. 3/4, Jan-Apr., 1998, s. 215-217.
- STEINSCHNEIDER, M., “An Introduction to the Arabic Literature of the Jews II”, *The Jewish Quarterly Review*, Vol. 12, No. 3, Apr., 1900, s. 498.
- STROUMSA, Sarah, “Prolegomena As Historical Evidence: On Saadia’s Introductions To His Commentaries On The Bible”, *Vehicles of Transmission, Translation and Transformation in Medieval Textual Culture*, Edited by Carlos Fraenkel, Jamie Fumo, Faith Wallis and Robert Wisnovsky, Brepols Publishers, Turnhout 2011.
- STROUMSA, Sarah, *Dawud ibn Marwan al-Muqammis's Twenty Chapters ('Ishrun Maqala)*, Brill Academic Publication, Leiden 1989.
- ŞAHİN, Hasan - Cihan, Ahmet Kâmil, “İshak b. Süleyman el-İsrâîlî”, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, Ankara: Diyanet Yay., 1988-2013, Cilt 22, s. 544.
- TOMAR, Cengiz, “Taberiye”, *DİA*, Cilt 39, s. 323.
- TUDELALI BENJAMIN ve Ratisbonlu Petachia, *Ortaçağ’da İki Yahudi Seyyahın Avrupa, Asya ve Afrika Gözlemleri*, Çev. Nuh Arslantaş, Kaknüs Yay., İstanbul 2001.
- UĞUR, Hakan, *Kur’an’ın Tasdik ettiği Tevrat’taki Konular*, Selçuk Üni. S.B.E., Konya 2008 (Doktora Tezi).
- ÜNAL, Mustafa, *Dinlerde Kutsal Zamanlar*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2008.
- VOLLANDT, Ronny, “The Arabic Pentateuch of the Paris Polyglot: Saadiah Gaon’s Advent to the Republic of Letters”, *Linguistic and Cultural Aspects of Arabic Bible Translations*, Edi. S. Binay and St. Lederer, Beirut Texts and Studies No. 131, Beirut Orient Institut, Beirut 2008.
- VOLLANDT, Ronny, *The Transmission of the Judaeo-Arabic Pentateuch Translation of Rav Saadiah Gaon in Arabic Letters: A Case of Textual Diffusion, Thesis of Master of Arts*, The Hebrew University of Jerusalem, Rothberg International School, Jerusalem 2007.
- WECHSLER, Michael G., “New Data From Saadia Bearing On The Relocation of The Palestinian Yeshiva to Jerusalem”, *Jewish Studies Internet Journal*, Vol. 12, 2013, s. 1-9.
- ZEITLIN, Solomon, “Saadia Gaon: Champion for Jewish Unity under Religious Leadership”, *The Jewish Quarterly Review New Series*, Vol. 33, No. 3, Jan., 1943.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- BAĞIR, M. A., Saadia Gaon'un Hayatı ve Arapça Tevrat Tercümesi, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 121-148, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7854>, ANKARA-TURKEY

H.1261/M.1845 TARİHLİ NÜFUS DEFTERLERİNE GÖRE TİRE'YE GELEN MÜSLİM VE GAYRİMÜSLİMLERİN NİTELİK VE NİCELİKLERİ*

*Mehmet BAŞARAN***

*Aysun SARIBEY HAYKIRAN****

ÖZET

Sosyo- ekonomik açıdan toplumların kalkınmasında önemli rolü olan nüfusun sayımı 19. yüzyıl başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılma ve çöküş döneminde devleti kurtarma çabalarının bir sonucu olarak arazi ve mal mülk sayımı ile birlikte önem kazanmıştır. II. Mahmud döneminde yapılan yeni düzenlemelerle, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra yerine kurulan yeni ordunun asker ihtiyacını karşılamak amacıyla ülke genelinde genel bir nüfus sayımı yapılması kararlaştırılmıştır. 1831 yılında yapılan ilk nüfus sayımından sonra belli aralıklarla daha da sistematikleşerek devam eden bu nüfus sayımlarından 1844 tarihli olanın amacı 1834-35 yıllarında "Redif Asâkir-i Mansûre" adıyla Yeniçeri Ordusu'nun yerine kurulan yeni orduya alınabilecek asker potansiyelini tespit etmektir. Bu sayımlarda bir takım aksaklıklar yaşanmasına rağmen ilgili yerleşim birimlerinde bulunan halkın tespitinin yanısıra dışarıdan gelen nüfusun da sayımı gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada Batı Anadolu'nun önde gelen yerleşim birimlerinden biri olan Aydın Sancağı Tire Kazası'nda H. 1261/M. 1845 tarihinde yapılan nüfus sayımlarını içeren ve Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde nüfus defterleri serisi içinde 3060 ve 3077 numara ile kayıtlı nüfus defterlerindeki veriler değerlendirilecektir. H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin 3060 numaralı Nüfus Defteri Tire'ye gelip, çeşitli medreselerde, mahallelerde, hanlarda, köy ve çiftliklerde yerleşen Müslüman nüfus hakkında bilgi verirken, 3077 sayılı Nüfus Defteri ise Gayr-i Müslim nüfusa Rum ve Ermeni özelinde bilgiler vermektedir.

Anahtar Kelimeler: 1845 Nüfus Sayımı, Nüfus Defteri, Aydın Sancağı, Tire Kazası

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: mbasaran61@gmail.com

*** Yrd. Doç. Dr. Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: aysunsaribey@gmail.com

FEATURES AND PROPORTIONS OF MUSLIMS AND NON-MUSLIMS WHO ARRIVED AT TIRE ACCORDING TO CENSUS REGISTERS DATED TO H.1261/A.D.1845

STRUCTURED ABSTRACT

Basis and Object of the Study

Census, which means counting of the population of an area in a certain period of time is an important source of data for determining population potential of a state. Creating an effective administrative mechanism through a better acquaintance of the administered population can only be achieved thanks to censuses. As in every state in Ottoman Empire too, censuses which has a considerable role in the process of development of a society in socio-economical aspects, had gained importance by the beginning of the 19th century, as a result of the efforts to saving the state during the periods of disintegration and collapse of the Empire along with the land and property registering. The first modern census in which only male citizens were registered for military and taxation purposes had been conducted during the reign of Mahmud II in 1831 and subsequent censuses continued to be done in certain periods until the collapse of the Empire. Object of this study is to determine features and proportion of the Muslim and Non-Muslim populations in rural areas by grounding on census registers which are among the 19th century Ottoman archive sources and evaluating the results of the 1845 census in District of Tire, a part of Sanjak of Aydın and one of the important commercial centers of western Anatolia.

Cognitive and Theoretical Frame of the Study

Demography studies in Ottoman historiography, which began with Enver Ziya Karal's "The First Census in Ottoman Empire 1831" and Kemal Karpat's "Ottoman Population 1830-1914" studies, tend to increase because of the opening of census registers in Prime Ministry Ottoman Archives to researchers. Studies conducted by Sezgin Demircioğlu on Of, Sabri Bacacı-İrfan Dağdelen-Osman Doğan on Ünye, Fevzi Gür-Salih Kahriman on Amasya, Ahmet Ergün-Mehmet Akif Terzi on Payas, Zübeyde Güneş Yağcı-Serdar Genç on Balıkesir, Mustafa Keskin on Düzce, Süleyman Demirci-Kazım Kartal on Maçka and Mucize Ünlü-Pelin İskender Kılıç on County of Ayandon census registers can be considered as examples of this kind. These studies, generally on local scales, in the form of transcription and evaluation of census registers in *liva* or *kaza* centers. For researchers, census registers provide detailed information about the population of cities, towns, counties and villages of 19th century. These records contain specific information about administrative status, settlements, family nick-names, professions and names of *imams*, *mukhtars* and educated persons as well as names of fathers, sons, if there was step-sons, disabilities, departing from or settling to a certain settlement in relation to purposes of education and military service. Besides it is also possible to have information from registers about the physical properties of persons like their heights, beards and moustaches as well as various

disability adjectives like lame, blind, handicapped and one-eyed. Conducted studies, by evaluating the outcomes of modern censuses, can form a base for subsequent general studies which will cover the population profile of whole Ottoman geography. 1845 dated Tire census register, which is the subject of present study, is a distinct sample because it registers Muslim and Non-Muslim emigrants who came to Tire from various places, instead of determining the population in the District of Tire. This is the distinctive aspect of this register.

Method

In this study two census registers from Prime Ministry Ottoman Archives have been transcribed and secondary sources which are also about the concerned region are also consulted. By this way an evaluation about the populations of cities in western Anatolia in the 19th century was reached through a local sample. This study will provide a base for more comprehensive subsequent studies that will be conducted in future.

Findings and Discussion

1845 Census is immensely important because it illustrates that immigrants had a prominent role in the population potential of Tire, one of the important settlements of Kaystros basin, Cradle of Civilizations. This census, being a good indicator for internal migration movements, shows that both Muslim and Non-Muslim elements preferred Tire, a crossroad of commercial routes, for settling and contributed the economy of Tire by performing their various professions. Data concerning to Non-Muslim populations points out that generally Greeks more than Armenians preferred Tire for settling. Although reasons for this phenomenon are not sufficiently explained in this study, subsequent studies will explain reasons of this difference.

Conclusion and Suggestions

In this study, data that are provided from 3060 and 3077 numbered census registers of Prime Ministry Ottoman Archives and contain census of H. 1261 in Tire district of Aydın Sanjak which was considered among the prominent settlements of Western Anatolia, will be evaluated. While 3060 numbered Census register of H. 1261 / A.D. 1845 year providing information about the population that had arrived in Tire and settled in various madrasas, districts, inns, villages and farms, 3077 numbered Census register provides information about non-muslim population, especially about Rums and Armenians.

It can be understood from the registers that newcomers from various places were temporarily housed in Dar'ül-Kurra, Cami-i Kebir, Kazırzade, Yayla Fakihler, Hacı Mehmed Ali Ağa, Alay Bey, İsmail Efendi, İbn-i Melek, Kara Hasan, Hacı Müderris, Odun Pazarı, Solak Ağa, Molla Muslihiddin, Derviş Kadı, Cedid ve Sarıca Yusuf Madrasahs. The register that include 1845 census contains information of immigrants who settled to Ahi İmam, Sofuköy, Sinne, Abdülvahab, Alaca Mescid maa-Darphane, İbn-i Hatip, İbn-i Kayyum, Cami-i Kebir maa-Çanakçızade districts. Professions of some of the settlers were also registered as 1 linen draper, 2 drivers, 6 coffee-shop keepers, 7 *sekbans*, 10 laborers and 1 coffee grinder.

Turkish Studies

The register also contains informations of who arrived at Bakır, Acem, Dellaloğlu, İki Kapulu, Kireç, Cedid, Ahmed Ağa, Keserci, Şerif Efendi, Karapınar and Çömlekçi inns. It is also pointed out that no one was residing in Hacı İbrahim Ağa inn at that period. The most populous group of immigrants were from Isparta and they were mainly occupied with the boot making. It can be understood that immigrants also settled to various villages and farms of Tire and worked as laborer. Physical properties of immigrants were remarked as generally rough descriptions like medium-height, black bearded and appeared moustached.

According to census register the most common name were Mehmed and Mustafa while the nickname of Seyyid was wide. It is unlikely that so many people can descent from the lineage of Prophet. Instead Seyyid was used in a meaning that refers to *efendi*, a relatively common title for men. Besides it can be understood that Greek and Armenian populations were also in considerable proportions and provided emplotment. Greeks who came from Yanya, Rhodes and Mytilene worked as shepherd, patissier, gardener, baker while Armenians were minority.

Results of this study and transcription of other census registers of Tire will provide a complete picture of the population potential of Tire in 19th century.

Key Words: 1845 Census, Census Register, Sanjak of Aydın, District of Tire

Giriş

Uygurluklar vadisi Küçük Menderes Havzasının önemli yerleşim birimlerinin başında gelen ve Anadolu içlerine kadar uzanan yolların kilit noktasında bulunan Tire, Küçük Menderes Nehrinin 6 km. güneyinde Aydın sıradağlarına ait Güme Dağının kuzey eteklerinde eğimli bir yüzeyde kurulmuştur (Mete, 2012, s. 195). Tire'nin kuzeyinde Bayındır ve Ödemiş, doğusunda Ödemiş, güneyinde Aydın Dağları ve Aydın İli ile batısında Selçuk ve Torbalı yer almaktadır. Tarihi geçmiş çok eskilere dayanan ve birçok medeniyete ev sahipliği yapan Tire, Hititler Lidyalılar, Kimmerler tarafından ele geçirildikten sonra Büyük İskender'in, Bergama Krallığının, Romalıların ve Bizans'ın egemenliğinde kalmıştır. 1243 Moğol istilasından sonra Batı Anadolu'da kurulan Aydınoğulları Beyliğinin önemli kültür merkezlerinden biri haline gelen Tire, 1390 tarihinde Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Ancak Timur'un Anadolu'yu ele geçirmesi ile birlikte bir el değiştirme sürecinin yaşandığı Tire'de bu dönemde halkın büyük bölümü İzmir'e kaçmıştır. Timur ve fetret dönemleri sonrasında Tire'nin yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçişi 1423 yılında II. Murat döneminde gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı Aydın Sancağı'nın merkezi olan Tire (Başaran, 2000, s. 29-30), Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde seçkin kazalar arasına girmiş ve bu konumunu her dönemde devam ettirmiştir.

Mısır Valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın isyanı sırasında (1831-1840) Tire adının Mısır seraskerliğince Kütahya'dan Tire'ye gönderilen buyrultular ile öne çıktığı görülmektedir. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa Anadolu'ya geçerek Anadolu Eyaletinin merkezi Kütahya'da üç aydan fazla kalmış ve eyalete bağlı sancaklardaki Osmanlı mütesellimlerini kovarak kendi mütesellimlerini tayin etmiştir. Bu dönemde Saruhan (Manisa), Güzelhisar (Aydın) ve İzmir'e de birer mütesellim göndermiştir. Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın oğlu İbrahim Paşa'nın Anadolu'yu bu şekilde işgali sırasında ordusunun giderleri ve yiyecek gereksinimi Tire'den karşılanma yoluna gidilmiştir (Uzunçarşılı, 1983, s. 3-8).

Turkish Studies

Tire, 19. yüzyılda aynı zamanda siyasal suçluların sürgün yeri olarak da kullanılmıştır. Anadolu Kadiaskeri Tahir Efendi ve Şanizade Mehmet Atullah Efendi gibi önemli devlet ve bilim insanlarının sürgün yeri olarak bilinen Tire (Başaran, 2000, s. 31) 19. yüzyılın ortalarında, Aydın Vilayeti'nin merkezi konumundaki Aydın Sancağı'na bağlı bir kazadır. 1850'lerde Aydın Vilayeti sınırları içinde yapılan yeni bir düzenleme ile İzmir Sancağına bağlanmıştır. Günümüzde de İzmir ilinin büyük ilçelerinden biridir (Ed. Sürgevil, Yapucu, Özgün, 2010, s. 174).

Tarih boyunca bulunduğu konumunun da etkisiyle ününe layık bir gelişme gösteren Tire, her dönemde önemli bir nüfus potansiyeline sahip olmuştur. 1475/1476 tahririnde sancak beyi hassı olarak görülen Tire'de, 26 mahallede 989 hane ile yaklaşık olarak 5100 kişilik bir nüfusa sahip olduğu tespit edilmiştir. 16. yüzyılın başına kadar hem fiziksel hem de demografik açıdan gelişen Tire, Yavuz Sultan Selim döneminde yapılan 1512 tarihli tahrir sayımında, mahalle sayısı 36'ya, toplam nüfusu da yaklaşık olarak 8500'e ulaşmıştır. 17. yüzyılın ikinci yarısında, Evliya Çelebi'nin kenti ziyaret ettiği dönemde, mahalle sayısı 68'e yükselen Tire'de, 18. yüzyılın başlarından itibaren 1710'larda Batı Anadolu'yu etkisi altına alan veba salgınından zarar görmesine rağmen nüfusu yaklaşık olarak 8000 kişi olarak tespit edilmiş ve mahalle sayısı ise 61'e yükselmiştir (Mete, 2012, s. 195-196). 1831 tarihli ilk Osmanlı nüfus sayımına göre ise Tire'de İslâm, Rum, Ermeni ve Yahudi olmak üzere toplamda 12142 kişinin yaşadığı tespit edilmiştir (Karal, 1997, s. 128) 19. yüzyılın ortalarına ait Tire temettuat defterlerine göre Tire'de 40 mahallede 11776 hanede yaklaşık olarak 59100 kişilik bir nüfusu barındırdığı tahmin edilmektedir. Türk, Rum, Ermeni ve Yahudilerden oluşan Tire nüfusunda, defterlerde İslâm olarak belirtilen Müslüman halk, nüfusun önemli çoğunluğunu oluşturmaktadır. Ayrıca bu dönemde Tire, çoğunluğunu Nazilli, Ödemiş, Balyambolu (Beydağ) ve Bayındır gibi yakın yerleşim yerlerinden gelen insanların oluşturduğu göçleri de almaktadır (Başaran, 2000, s. 79; Ed. Sürgevil vd., 2010, s. 174).

3060 ve 3077 Numaralı Tire Nüfus Defterlerinin Genel Özellikleri

Osmanlı İmparatorluğu'nda kuruluş ve gelişme dönemlerinden itibaren nüfusun sayımına büyük önem verilmiş, İmparatorluğa katılmış her toprak parçasında ilk yapılan işlemler arasında toprak yazımı ile nüfus sayımı başta gelmiştir (Karal, 1983, s. 155). Osmanlılar, çok geniş bölgelere yayılmış imparatorluklarını sıkı bir merkezi idare ve kontrol altında tutmak amacıyla birtakım yeni ve özgün sayım ve yazım yöntemlerini geliştirmişlerdir. Özellikle 15 ve 16. yüzyıllarda Osmanlı yönetiminin, fethedilen topraklarda dönem dönem yaptırdığı tahrir adı verilen bu sayım ve yazım işlemlerinin temelinde vergilendirme yatmaktadır. Bu sayımların diğer gerekçeleri arasında ise ele geçirilen toprakların ekonomik potansiyelini ve vergi matrahını ölçmek, tımarların dağıtımını gerçekleştirip gelirlerini kayda geçirmek ve vakıfların gelir kaynaklarını sıralayıp kaydetmek ve denetlemekte yer almaktadır (Behar, 2000, s. 63). Hane temelli bu sayımlar belli aralıklar ile 17. yüzyılda devam etmiş olsa da Osmanlı'da hanelerin yerine bireylerin sayıldığı modern anlamda ilk nüfus sayımı II. Mahmud döneminde yapılmıştır. II. Mahmud dönemi ıslahatların bir parçası olarak ele alınabilecek 1831 tarihli nüfus sayımı, Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasının hemen sonra oluşturulan yeni ordunun giderlerinin karşılanması ve askerlik çağındaki nüfusun tespitinin sağlanması amacıyla yapılmıştır. Osmanlı Rus Savaşı'nın hemen akabinde 1830 tarihinde oluşturulan özel bir mecliste ülke genelinde bir sayımın yapılması kararlaştırılmış, sayımın öncelikli olarak nerelerde kimler tarafından ve nasıl yapılacağı belirlenmiştir (Çadırcı, 1997, s. 45). Sadece erkek nüfusun sayıldığı 1831 nüfus sayımının beklenen sonuçları vermemesi sonucunda ilk nüfus sayımından on üç yıl sonra 1844 yılında bir askeri yetkilinin idaresinde özellikle ordunun ihtiyaçlarını gözeten yeni bir sayım daha gerçekleştirilmiştir. 1844 tarihli sayımının temel amacı her ne kadar yeni ordunun ihtiyaç duyduğu gerekli insan kaynağının karşılanması olsa da yöneticilerin ülke yönetiminde daha etkin rol oynamaları ve halkın idaresinde aksaklıkların yaşanmaması adına mevcut nüfus hakkında bilgi edinmek istemeleri de yatmaktadır (Çimen, 2012, s. 196). Bu sayımın bir takım eksik yönleri

bulunmaktadır. Adı geçen sayımda Müslümanlar, sayımın asıl gayesinin asker potansiyelini tespit etmek olduğunu bildiğinden askere gitmemek adına yanlış bilgi verdiği gibi, Gayri Müslim din adamları da kendi cemaatleri için benzer yolları izleyerek doğru bilgi vermekten kaçınmışlardır (Osmanlı İdaresinde Kıbrıs, 2000, s. 96).

1844 tarihli nüfus sayımından sonra İmparatorluk coğrafyasında 1852, 1856, 1866, 1881/82 ve 1905 gibi değişik tarihlerde bölgesel veya genel nüfus sayımları yapılarak, kayıtların güncel tutulmasına çalışılmıştır (Çimen, 2012, s. 183-216). Nüfusun kayıt altına alma girişimi Cumhuriyet döneminde daha da sistematikleşmiştir (Çakmak, 2014, p. 1015-1034; Sertel, 2014, p. 1015-1034).

Osmanlı demografi çalışmaları son dönemde Başbakanlık Osmanlı Arşivinde nüfus defterlerinin açılmasıyla yerel bazda da olsa artarak devam etmektedir. Bu çalışmalara, Of (Demircioğlu, Bilgin, 2011), Ünye (Bacacı, Dağdelen, Doğan, 2011), Amasya (Gür, Kahrman, 2012), Payas (Ergün, Terzi, 2012), Balıkesir (Güneş Yağcı, Genç, 2013), Düzce (Keskin, 2014), Maçka (Demirci, Kartal, 2014, p.119-145) ve Ayandon Kazası (Ünlü, Kılıç, 2014, p. 597-617) nüfus defterlerini örnek gösterebiliriz. Yapılan bu çalışmalar, modern nüfus sayımlarının sonuçlarını değerlendirilerek Osmanlı coğrafyasının geneli için daha sonra yapılacak ve ortaya konulacak nüfus profilinin ortaya çıkartılmasının temelini oluşturmaktadır.

Çalışmanın ana kaynağını oluşturan Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde NFS.d. koduyla kayıtlı 3060 ve 3077 numaralı Tire nüfus defterlerinin ortak özelliği her iki defterin H. 1261 sayımının sonuçlarını içermesi ve Tire'ye farklı bölgelerden gelen Müslim ve Gayrimüslimlere ilişkin kayıtlardan oluşmasıdır. İki defterden ilki olan 3060 numaralı Tire nüfus defteri (20.5 X 55) ebatında, 32 sayfadan oluşmakta ve Tire'ye gelip, çeşitli medreselerde, mahallelerde, hanlarda, köy ve çiftliklerde yerleşen Müslüman nüfus hakkında bilgi vermektedir. 3077 numaralı defter ise (20X56) ebatında 20 sayfa olup, Tire'ye gelen Gayr-i Müslim nüfus özellikle de Rum ve Ermenilerin sayı ve niceliklerine ilişkindir.

Eski dönemlerden itibaren önemli bir pazara da sahip olan Tire'nin ticari kapasitesinin yüksekliği burada nüfusun artmasında ve kazanın çevre yerleşimler için çok önemli bir durak ve çekim alanı haline gelmesinde etkili olmuştur (Yapucu, 2007, s. 49). Çalışmamızın ana kaynağını oluşturan nüfus defterlerinden de açıkça görüleceği üzere Tire'ye gerek eğitim gerekse iş bulma kaygısıyla gelenler kazanın hem nüfus hem de ekonomik açıdan gelişimine katkı sağlamışlardır.

Tire'de Medreseler ve H. 1261 / M. 1845 yılı Nüfus Defteri'ne Göre Medreselere Yerleşenler:

14. yüzyılın tamamıyla 15. yüzyılın ilk yarısında Anadolu şehirleri kültürel alanda gelişmişlik göstermiştir. Tire, Konya, Kayseri, Niğde, Sivas, Kastamonu, Ankara, Sinop, Kütahya, Birgi, Peçin (Milas kazasında), Ayasluğ, Bursa, İznik, Ladik (Denizli), Gülşehir (Arapsun), Kırşehir ve Amasya gibi şehirler bilim merkezi durumundaydılar (Uzunçarşılı, 1937, s. 79). Medrese eğitimi alanında Tire önemli bir yer tutmaktadır. Evliya Çelebi, Seyahatnamesi'nde burada otuz medresenin varlığına dikkat çekmekte ve bunlardan en ünlüsünün Hacı Mir Medresesi olduğunu belirtmektedir. Bir başka önemli medrese ise İbn-i Melek (Ferişte oğlu) Medresesi'dir. İbn-i Melek, Aydınoğlu Mehmed Bey'in Tire'de yaptırdığı medresede uzun yıllar hocalık yapmıştır. Bu nedenle bu medrese onun adıyla anılmaktadır (Baktır, 1994, s. 34). Evliya Çelebi, medreseleri şu şekilde sıralamaktadır; Ali Han¹, Derviş Çelebi, Ferište oğlu yani İbn-i Melek, Hacı

¹ Ali Han'ın, 1914 yılındaki büyük yangında yandığı bilinmektedir.

Efendi, Kânzar, Karakadı, Mehmed Ağa, Molla Arap, Muslihiddin Efendi ve Şeyh Halil'dir (Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Sade. Temelkuran, Aktaş, Çevik, 1982, s. 9-73; Yelken, 1941, s. 4). 1900'lü yılların başında seksen mescit, otuz üç minareleriyle birlikte kırk dolayında medrese ve imaretin bulunduğunu belirtilmektedir.

"...Medreselerde okuyanlar, askerlikleri geldiğinde bir çeşit sınava girerler, başarılı olanların askerlikleri ertelenirdi. Bu yüzden Tire'de... binlerce medrese öğrencisi vardı... askerlik süresi olan altı yılı geçirir, sonra yerlerine döner, evlenir işlerini güçlerini sürdürürlermiş..." (Ertur, 1994, s. 2).

İnceleme olanağı bulduğumuz defterimizde çeşitli yerleşim birimlerinden gelenlerin Dar'ü'l-Kurra, Cami-i Kebir, Kazırzade, Yayla Fakihler, Hacı Mehmed Ali Ağa, Alay Bey, İsmail Efendi, İbn-i Melek, Kara Hasan, Hacı Müderris, Odun Pazarı, Solak Ağa, Molla Muslihiddin, Derviş Kadı, Cedid ve Sarıca Yusuf medreselerinde yerleştikleri anlaşılmaktadır.

Tire medreselerine gelenlerin geldikleri yerlere bakacak olursak;

Geldikleri Yerleşim Yeri	Gelenlerin Sayısı
Alaiye (Alanya)	7
Manisa ²	6
Tavas	4
Bozdoğan	3
Güzelhisar-ı Aydın	3
Yenişehir	3
Antalya	2
Elmalı	2
Erzincan	2
İzmir	2
Seydişehir	2
Ayasuluğ (Selçuk)	1
Bozkır Kazası	1
Buldan Kazası	1
Çal Kazası	1
Denizli	1
Edremit	1
Eğri Kavak	1
Isparta	1
İç il (İçel)	1
Karahisar	1
Kastamonu	1
Kaş	1
Konya	1
Kuşadası	1
Kütahya	1
Torbalı	1
Uşak	1
Ünye	1
Zile	1

Gelenlerin, genel olarak H. 1240 / M. 1824-25 ve H. 1261 / M. 1845 yılları arasında geldiği belirtilmiştir. 1843 ve 1844 yılları ise en yoğun dönem olmuştur.

² Sarılar Aşiretinden.

Gelip yerleşenlerin yaşları ve yaş aralıkları 6 ve 60 yaş arasında belirlenmektedir. Ortalama olarak 27 yaşa sahip olan medreselere yerleşenlerin, 6 yaş pozisyonunda olanları kardeş konumunda olup, tamamında 59 Tuvana (genç), 2 Sabi (çocuk) ve 2 Musin (yaşlı) olarak deftere kaydedilmiştir.

Tire’de Mahalleler ve H. 1261 / M. 1845 Yılı Nüfus Defteri’ne Göre Mahallelere Yerleşenler:

Osmanlı şehrinde temel yerleşme birimi, genellikle bir dinsel yapının ya da bir pazarın etrafında gelişmiş olan mahalledir. Sosyal ve fizikî bir birim olan mahalle, birbirini tanıyan ve sosyal dayanışma içinde oluşan kişilerin yaşadığı yer olarak dikkat çekmektedir (Ergenç, 1980, s. 103-105). Tire’de de dinsel kurumların etrafında sosyal ve kültürel kurumlarda yer alarak mahalle temelini oluşturduğunu görmekteyiz. Her mahallenin camii, zaviyesi, medresesi, hamamı, çeşmesi ve mezarlığı bulunmaktadır (Armağan, 1983, s. 41). Yine Osmanlı kentinde mahalle değiştirmek, bir diğer kente göçmek, Osmanlı toplumunda açık bir uygulamadır. Bu yüzden şehirde kiracılara, bir başka yerden gelmiş olanlara ilişkin kayıtlara sık sık rastlanmaktadır (Ergenç, 1980, s. 103-105).

Tire merkez yapısının oluşumuna bakacak olursak, Aydınoğulları döneminde, bugün Değirmendere, Ekinhisarı, Kavakdibi, Eski Mezarlık (Merkez Ortaokulu), Kara Gazi (=Karakadı) ve Bahçe Kahve semtlerinin dışında yerleşim yoktur. Toptepe altı (Kurt Mahallesi), Buğdaydede, Kalamos tepeleriyle, Ulucami ve üst kısımları yerleşime açıktır. Tire çarşısında bulunan bedesten dışında Türk yerleşimi yoktur. Merkez yerleşimi ve batıya kayma Osmanlı döneminde gerçekleşmiştir (Armağan, 1990, s. 21-23). Beylikler döneminde 15 mahalle söz konusu iken, Osmanlılar döneminde de bu mahallelerin bölünmesi ile birlikte yeni mahalleler ortaya çıkmıştır.

Beylikler Döneminde: Hisariçi, Çanakçı, Paşa, Yaveliler (=Sır Hatunlar), Yeniceköy(=Makabir), Mısırlı, Küçük Hafız, Veledi Kadı, Turunç, Ali Han (=Alayhan), Yayla Fakihler, Murtaza, Doğancıyan, Cami-i Kebir, Karahasan.

Osmanlı Döneminde: Küp, Şeyh Işıklı, Hacı Fakihler, Bademiye, Ekinhisarı, Takkacızade, Tarakçızade, Hasan Çelebi, Şehirdere, Derviş Gazi, Suratlı, Hoca Behşayış, Debbağ Sinan, Şeyhler, Gölü, Ketenni, Abdülvehab, Turan, Ertuğrul, Mart Ağa, Ketenci, Yalınayak, Bahariye, İbn-i Kadı (=Gazi), Hekim Çelebi, İbn-i Kayyum, Yenicami, Darbhane, Ertuğrul, Bahçekahve, Mir Ali, Doğancıyan, Kadı Molla Çelebi (=Ağacıyan), Hekim Çelebi, Debbağlı, Hacı Müderris, Tahtakale, İbn-i Sekere (=Miskince), Sinne, Site, Yahşi Bey, Musevi ve Rum.

Bu mahallelerin oluşumunda merkeze yerleşen İbn-i Hatip, Kalamos, Işıklar, Turunç ve İpekçizade gibi aşiretler de rol oynamışlardır (Armağan, 1983, s. 5-44; Armağan, 1990, s. 28).

1845 yılını içeren nüfus defterinde Ahi İmam, Sofuköy, Sinne, Abdülvehab, Alaca Mescid maa-Darphane, İbn-i Hatip, İbn-i Kayyum, Cami-i Kebir maa-Çanakçızade mahallelerine gelip yerleşenlerin bilgileri bulunmaktadır.

Tire’nin değişik mahallelerine gelenlerin geldikleri yerler,

Geldikleri Yerleşim Yeri	Gelenlerin Sayısı
Asitane / Der-aliyye	2
Aydın	2
Akşehir	1
Bafra	1
Birgi	1
Kırkağaç	1

Konya	1
Kütahya	1
Muğla	1
Sobice	1
Teke	1
Tirebolu	1
Tosya	1
Ünye	1

Gelenlerin, genel olarak H. 1233 / M. 1817-25 ve H. 1260 / M. 1844 yılları arasında geldiği belirtilmiştir. 1843 ve 1844 yılları ise en yoğun dönem olmuştur.

Gelip yerleşenlerin yaşları ve yaş aralıkları 20 ve 70 yaş arasında belirlenmektedir. Ortalama olarak 36 yaşa sahip olan mahallelere yerleşenlerin, tamamında 17 Tuvana (genç) ve 9 Musin (yaşlı) olarak belirtilmiştir.

Defterde, 1 bezzaz³, 2 sürücü, 6 kahveci, 7 sekban, 10 rençber ve 1 kişinin de kahve döğücü olarak meslekleriyle geldiği kaydedilmiştir.

Tire'de Hanlar ve H. 1261 / M. 1845 yılı Nüfus Defteri'ne Göre Hanlara Yerleşenler:

Beylikler Devrinden itibaren başlayan ekonomik büyümenin, 15. ve 16. yüzyıllarda da gelişme göstermesi ticari yapılanmayı zorunlu kılmıştır. Kervansaraylar ve hanlar gereksinimlerin karşılanmasında birinci dereceden pazar tesisleri olarak dikkati çekmeye başlamıştır. Hanların adlarından işlevlerini de anlamak güç değildir. Örneğin, Lala Sinan Paşa'nın Pirinç Hanı, Bozahane Hanı, Lütfi Paşanın Pamuk Hanı, Esir Hanı, Bakır Hanı, Halil Yahşi Bey'in Un Kapanı'ndaki Kapan Kervansarayı ve Sadrazam Rum Mehmet Paşa'nın Destimal Hanı gibi.

1845 yılını içeren nüfus defterinde Bakır, Acem, Dellaloğlu, İki Kapulu, Kireç, Cedid, Ahmed Ağa, Keserci, Şerif Efendi, Karapınar ve Çömlekçi Hanı'na gelenlerin bilgileri bulunmakta, Hacı İbrahim Ağa hanında ise o dönem kimsenin kalmadığı belirtilmektedir.

Tire'nin değişik hanlarına gelenlerin geldikleri yerler;

Geldikleri Yerleşim Yeri	Gelenlerin Sayısı
Isparta	38
Tavas	7
İzmir	6
Denizli	3
Akçahisar	3
Midilli	2
Kırkağaç	2
Bolu	2
Atça	2
Akşehir	2
Safranbolu	1
Nazilli	1
Mısır	1
Kütahya	1
Kemah	1
Kelas	1
Kastamonu	1

³ Bezzaz: Bez, kumaş satan, manifaturacı.

Karaağaç	1
İsaklı	1
İhsaniye	1
İçil (İçel)	1
Edirne	1
Çardak	1
Çal	1
Beyşehir	1
Aydın	1
Akhisar	1
Afyonkarahisar	1

Gelenlerin, genel olarak H. 1253 / M. 1837 - 38 ve H. 1260 / M. 1844 yılları arasında geldiği belirtilmiştir. 1843 ve 1844 yılları arası ise en yoğun dönem olmuştur. 9 kişiye ise “Reft-i vilayet”⁴ notu düşülmüştür. Bunların geldikten bir süre sonra Tire’yi terk ettikleri anlaşılmaktadır.

Gelip yerleşenlerin yaşları ve yaş aralıkları 10 ve 80 yaş arasında belirlenmektedir. Ortalama olarak 33,5 yaşa sahip olan hanlara yerleşenlerin, tamamında 64 Tuvana (genç), 4 Sabi (çocuk) ve 28 Musin (yaşlı) olarak belirtilmiştir.

Defterde hana gelenlerin meslekleri de kaydedilmiştir.

Meslekler	Meslek Sahibi Sayısı
Çizmeci	15
Rençber	10
Oduncu	8
Tüfenkçi	4
Hancı	4
Hamal	4
Dikici	4
Çerçi ⁵	4
Pirinççi	3
Çömlekçi	3
Çizmeci Çırağı	3
Eskici	2
Debbağ ⁶	2
Balıkçı	2
Terzi	1
Pabuşçu	1
Manav	1
Kundakçı	1
Kazzaz ⁷	1
Katırcı	1
Kalaycı	1

⁴ Reft-i Vilayet: Vilayetten gitmiş, ayrılmış.

⁵ Çerçi: Gezin satıcı.

⁶ Debbağ: Derici, deri işleriyle uğraşan kişilere verilen isim.

⁷ Kazzaz: İpekçi, ipek işleyen, ipek satan.

Hancı Odabaşısı	1
Gümrükçü	1
Et(k)mekçi	1
Duvarcı	1
Dikici Çırağı	1
Berber	1
Attar ⁸	1
Aşçı	1

Tire'de Köyler ve H. 1261 / M. 1845 yılı Nüfus Defteri'ne Göre Köylere Yerleşenler

Tire köyleri Küçük Menderes ovasını oluşturan Küçük Menderes nehrinin kıvrımlarında oluşmaktadır. Küçük Menderes Alandı yaylasının batı eteklerinden çıkarak, Kuşadası limanının kuzeyinde denize dökülür. Bozdağ ile Güme Dağı arasında açılmış bulunan geniş bir ova içinde önce doğu-batı-güneybatı yönünde yol alır. Tire'nin bu bereketli ırmağı 126 km. uzunluğundadır. Sularını toplayıp taradığı yerlerin genişliği 3000 km.yi bulmaktadır.

Şeriyte Sicillerinde Tire'de 1833 yılına ilişkin 59 köy tespit edilmektedir. 1844/1845 yılı temettuat defterleri üzerine yapılan çalışmada 52 köy tespit edilmiştir. Bu veriler zaman içinde değişikliğe uğrayarak 1930'da 42, 1938'de 71, 1960'da 60, 1998'de de 65 köye ulaşmıştır.

Köy isimlerinin kökenin nereye dayandığına baktığımızda Işıklar köyünün adının Şeyh Işıklı'dan geldiğini, Akkoyunlu, Kara Teke, Göllüce, Büyükkale, Kurşak, Fota (Gökçen), Kara Evhad (Kahrat), Peşrevli, Yeğenli, Boynuyoğun, Saruhanlı, Karayunuslu, Kırtepe ve Burgaz köyleri gibi köy adlarının beylikler döneminin etkisi ile oluştuğunu Gazi Umur Bey döneminde önemli konuma sahip olan Ahad Subaşı, Dünder bey ve Peşrevoğlu Yusuf adlarından da Subaşı, Dünderli ve Peşrevli köylerinin kaynaklandığı görülmektedir. Bunların yanında kilise adı altında toplanan köylerin bulunması da önemlidir. Zeamet Kilise (Akyurt), Tekfurlu (Kara Kilise/Akmescit) ve Kiliseli (Osmancık) gibi (Armağan, 1983, s. 5-44).

19. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Tire'nin de içinde bulunduğu Küçük Menderes Havzasında ekonomik değişimlerin yaşandığı bir süreç başlamıştır. 1838 tarihinde İngiltere ile imzalanan Balta limanı Ticaret Antlaşmasıyla Batı ile yapılan ticari antlaşmalar çerçevesinde Avrupa devletlerin ticari ayrıcalıklar elde etmesi, Osmanlı Devleti'nin ekonomik yaşamını etkilediği gibi bu antlaşmalara paralel olarak İngiliz, Alman, Amerikan, Ermeni tüccarların tarımsal havzalara girmeleri, fermanlı ve imtiyazlı işletmeler elde etmeleri, bunların ardından endüstriyel tesisler ortaya koymaları, Küçük Menderes Havzası tarihinde önemli bir dönüm noktası oluşturur (Armağan, 2003, s.156). Bu dönemde Tire Kazası'nda köy olarak yer alan bazı yerleşim birimleri yapılan temettuat sayımlarında çiftlik olarak anılmakta ve vergi kayıtlarına da bu şekilde yansması sonucu, köylerin bazılarının çiftlik adıyla da anıldığı bilinmektedir.⁹

⁸ Aktar: Güzel kokular, iğne iplik vesaire satan.

⁹ "Tire ve çevresinde XIX. yüzyılın ikinci yarısında demiryollarının yapımı kent ve çevresinde yer alan tarımsal alanların önem kazanmasını sağladı. Çiftlik sahibi olma ve ekonominin yeni olanaklarından yararlanmak isteyen üst düzey yöneticiler kent coğrafyasına girmişlerdir. Bu adlardan en önemlileri Fransız şairi ve devlet adamı La Martine ile Sultan II. Abdülhamit'dir", A. Munis Armağan, **Tire Ekonomi Tarihi**, Tire Ticaret Odası Yayınları, İzmir 2010, s. 144. Tire ve çevresindeki çiftliklerin 19. yüzyılın ikinci yarısındaki durumu hakkında bkz. Aysun Sarıbey Haykiran, **Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler (1839-1918)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yakınçağ Bilim Dalı) Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.

1845 yılını içeren nüfus defterinde Çiftlik Tepe Karyesi, Karayunuslu Çiftliği Karyesi, Gümüşlü Çiftliği Karyesi, Urfalı oğlu Çiftliği, Güllüce Karyesi, Cedit Çiftliği Karyesi, Akçameşhed Çiftliği Karyesi, Darmara Çiftliği Karyesi, Karaevhad Karyesi, Çoban Karyesi, Fota Karyesi, Arpaderesi Karyesi, Kızılca Gedik Karyesi, Karaağaç Karyesi, Karyesi, Tulum Karyesi, Atburgaz Karyesi, Çıplak Karyesi, Alaflı Karyesi ve Mahmutlar Karyesi'ne gelenlerin bilgileri bulunmaktadır.

Gelenlerin çoğunluğunun çiftliklere iskânı adı geçen çiftliklerde iş gücü açığının giderilmesinden kaynaklandığı ifade edilebilir. Toprağın bol emeğin kıt olduğu bu dönemde tarımsal üretimin yoğun olarak yapıldığı bu çiftliklere gelenler önemli ölçüde işgücü açığını gidermektedir.

Tire'nin değişik köylerine ve çiftliklerine gelenlerin geldikleri yerler;

Geldikleri Yerleşim Yeri	Gelenlerin Sayısı
Isparta	6
Alaplı	3
Konya	3
Alaiye (Alanya)	2
Aydos	2
Kırkağaç	2
Nazilli	2
Alaşehir	1
Asakir-i Nizamiye-yi Şahanneden Mahrec ¹⁰	1
Asitane (İstanbul)	1
Aydın	1
Burdur	1
Denizli	1
Erzincan	1
İlgın	1
Karaağaç	1
Karabağ Aşiretinden	1
Kelas	1
Kütahya	1
Ödemiş	1
Rodos	1
Taşköprü	1
Uşak	1
Yenişehir	1

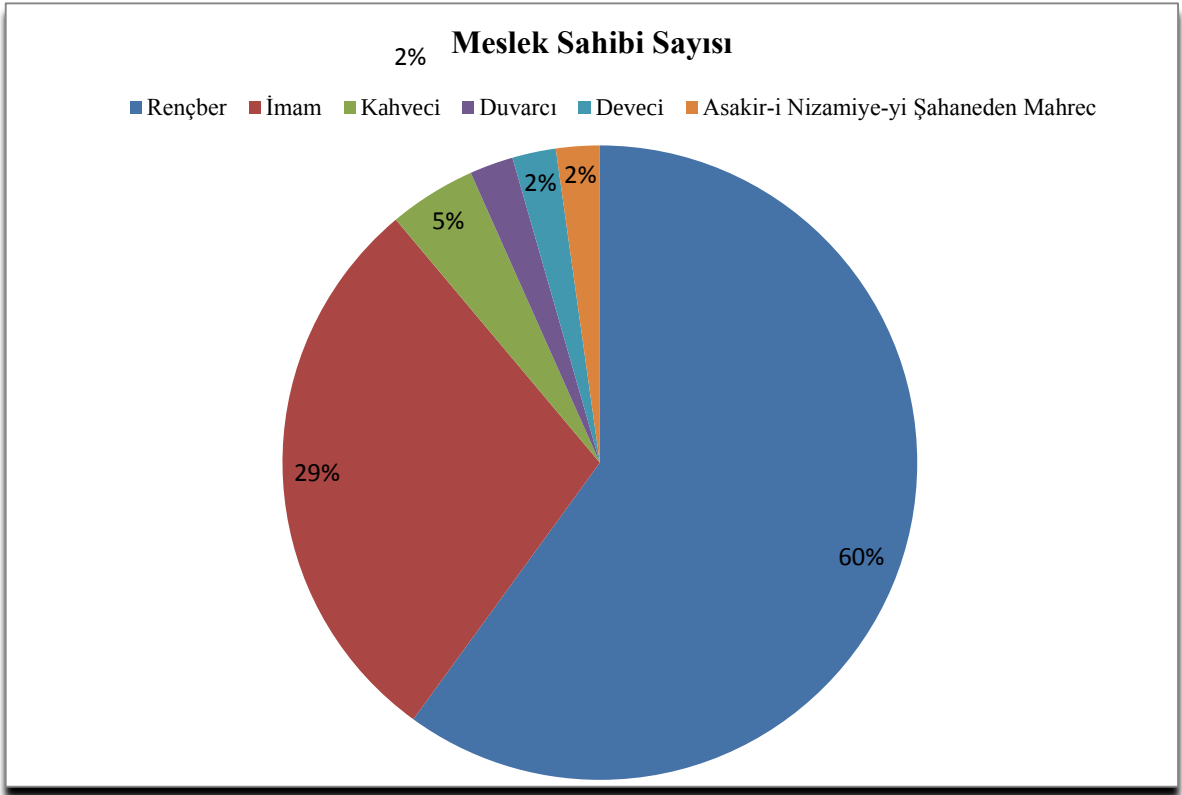
Gelenlerin, genel olarak H. 1250 / M. 1834 - 35 ve H. 1260 / M. 1844 yılları arasında geldiği belirtilmiştir. 1843 ve 1844 yıllar arası ise en yoğun dönem olmuştur.

Gelip yerleşenlerin yaşları ve yaş aralıkları 12 ve 70 yaş arasında belirlenmektedir. Ortalama olarak 29 yaşa sahip olan köy ve çiftliklere yerleşenlerin, tamamında 43 Tuvana (genç) ve 4 Musin (yaşlı) olarak belirtilmiştir.

¹⁰ Dışarı çıkacak.

Defterde köy ve çiftliklere gelenlerin meslekleri de kaydedilmiştir.

Meslekler	Meslek Sahibi Sayısı
Rençber	27
İmam	13
Kahveci	2
Duvarcı	1
Deveci	1
Asakir-i Nizamiye-yi Şahaneden Mahrec	1

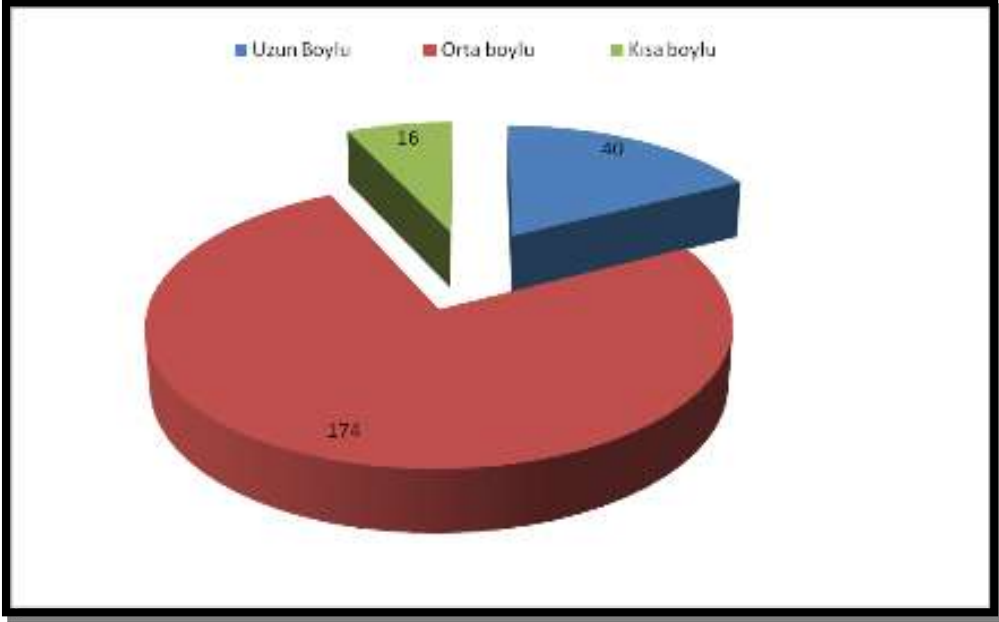

H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri'ne göre gelenlerin fiziksel özellikleri;

Bütün bu bilgiler yanında H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri Tire'ye gelip medreselere, mahallelere, hanlara ve köylere yerleşenlerin fiziksel özellikleri hakkında bilgi de vermektedir.

Örneğin Boy olarak özelliklerine bakacak olursak;

Uzun ya da Uzunca Boylu	40 kişi
Orta Boylu	174 kişi
Kısa Boylu	16 kişi

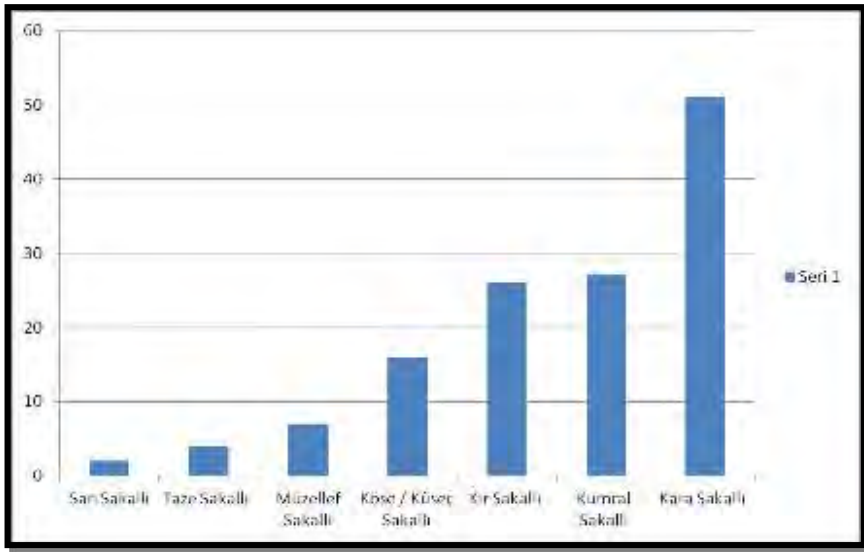

Sakallı ya da bıyıklı olup olmadıklarını ve bunların niteliklerini de tespit etme olanağına sahip olmaktayız.

131 kişi sakallı olup, 75 kişinin de bıyıklı olduğu görülmektedir.

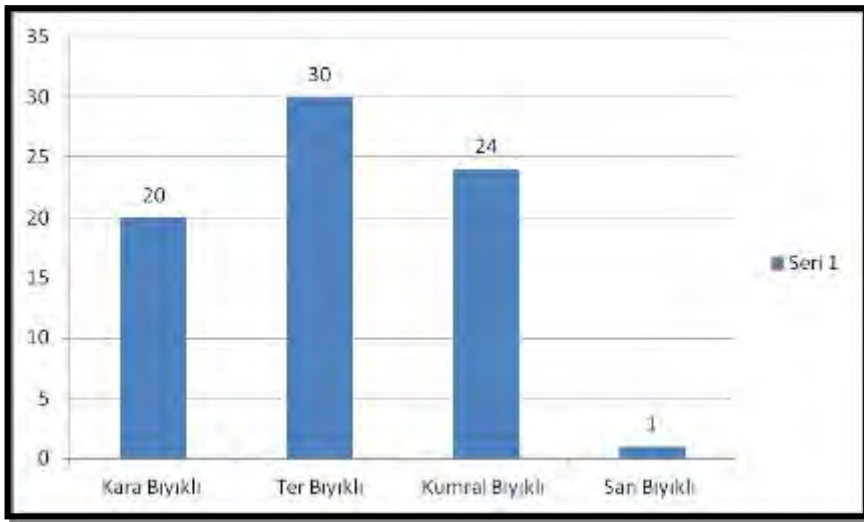
Sakal yapısı olarak;

Sakal Niteliği	Sakallı Sayısı
Kara Sakallı	51
Kumral Sakallı	27
Kır Sakallı	26
Köse / Kûseç Sakallı	16
Müzellef Sakallı	7
Taze Sakallı	4
Sarı Sakallı	2

Bıyık Yapısı olarak;

Bıyık Niteliği	Bıyıklı Sayısı
Kara Bıyıklı	20
Ter Bıyıklı	30
Kumral Bıyıklı	24
Sarı Bıyıklı	1

Bu fiziksel özellikler yanında 20 kişinin şabb-ı emred¹¹, 3 kişinin yek-çeşm¹², 1 kişinin çolak, 1 kişinin alil¹³ ve 1 kişinin de total olduğu belirtilmiştir.

¹¹ Şabb-ı Emred: Henüz sakalı, bıyığı çıkmamış genç.

¹² Yek-Çeşm: Tek gözlü.

¹³ Alil: Kör, sakat, hasta.

Ayrıca, Çiftlik Karyesi'nde 30 yaşında Ahmed bin Abdullah, Akçameşhed Çiftliği'nde de 25 yaşında Arif Paşa gulamı orta boylu şâbb Ahmet bin Abdullah, 25 yaşında orta boylu şâbb Abdullah bin Abdullah ve 25 yaşında orta boylu şâbb Saver ibn-i Abdullah, Çıplak Karyesi'nde 30 yaşında uzun boylu kara sakallı Hacı Ali bin Abdullah ve 30 yaşında orta boylu kara bıyıklı Ali bin Abdullah adlı 6 zencinin bulunduğu ve rençberlik mesleğiyle uğraştığı kayıt edilmiştir.

H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri'ne göre isimler ve lakaplar;

İsimler	Sayısı
Mehmed	83
Mustafa	56
Ali	38
Hasan	36
İbrahim	35
Abdullah	30
Ahmet	27
Hüseyin	26
Süleyman	19
Halil	14
Osman	13
Ömer	12
Salih	10
Yusuf	7
Musa	3
Veli	3

Bu defterden de anlaşılacağı üzere en çok kullanılan iki isim Mehmed ve Mustafa olmaktadır. Bunların yanında Ali, Hasan ve Hüseyin adının da aynı yoğunlukta kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu dönem isimlerin yanında bazı lakapların da kullanıldığını bilmekteyiz. Bu defterden de Tire'ye gelenlerin isimlerinin yanında toplumsal tanınma biçimi olan lakaplara bakacak olursak aşağıda vereceğimiz verilere rastlanmaktadır.

Lakap	Lakabı kullananların Sayısı
Seyyid	76
Molla	28
Efendi	29
Şerif	22

Bu lakaplar içinde dikkatimizi çeken Seyyid olmaktadır. Bu kadar kişinin Peygamber soyundan gelen kişi olacağı olası gözükmemektedir. Burada Seyyid sıfatının efendi anlamında kullanılmış olacağı kanısındayız.

H. 1261 / M. 1845 Tarihli Nüfus Defterinde Gayr-i Müslimler

İslami hukuk çerçevesinde;

Zımmi, İslam Devleti tebasından olan ve haraç veren Hristiyanlar ve Yahudiler,

Zimmet, sahip çıkma, koruma zorunda kalma,

Ehl-i zimmet, Bir İslam Devleti'nin himaye ve uyruğunda olan kimseler olarak açıklanırken, Reaya da bir hükümdar idaresinde bulunan ve vergi veren halk, Hristiyan tebaa, anlamlarına gelmektedir.

Osmanlı zımmileri bir yandan ferdi olarak fıkıhdaki zimmet hükümlerine tabii tutulurken, bir yandan da mensup oldukları din ve mezheplere göre 'millet' adı verilen farklı gruplarda toplanmaktaydılar. Buradaki millet kavramı, aynı dine (veya mezhebe) inanan insan topluluklarını ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı Devleti, Müslümanların tek millet, Gayrimüslimleri de inandıkları din ve mezhebe göre ayrı ayrı milletler olarak tanımlamış, buna bağlı olarak da siyasi, idari ve sosyal organizasyonlarını bu ayırım temelinde geliştirmiştir (Eyyupoğlu, 1999, s. 247).

Tire'de özellikle Yahudi ve Rum nüfusun önemli yer tuttuğu ve mahalleler olduğu bilinmektedir.

Rum Nüfus:

Tire'nin en güçlü toplumsal yapısı oluşturan Rumlar, kentin doğu kesiminde yer almaktadır. Rum Mahallesi olarak adlandırılan bu kesim, bugün kuzeyde Kız Meslek Lisesi ile güneyde Sağlık Meslek Lisesi alanını içermektedir. Gebran, Küffaran ya da Rumiyan Mahallesi olarak anılmaktadır.

H. 1261 / M. 1845 tarihli Nüfus Defterinde 250 kayıt bulunmaktadır. Ayrıca defterden verilen cizyenin niteliğini de tespit etmek mümkündür. Adı geçen kayıtlardan 145 kişinin Evsat, 46 kişinin Edna ve 4 kişinin de A'la sınıfında cizye vergisi ödediğini, 2 kişinin Sabi, 6 kişinin Amel-mânde, 1 kişinin beratlı, 3 kişinin pasaportlu (İngiliz), 13 kişinin de geldikleri yerde cizyesinin kesildiği anlaşılmaktadır.

Bu defterde yer alan kişilerin geldikleri yerler;

Geldikleri Yerleşim Yeri	Gelenlerin Sayısı
Yanya	55
Rodos	21
Midilli	16
Mora	10
Bayındır	9
Yenişehir	6
Selanik	5
İzmir	4
Manisa	4
Akşehir	4
Girid	3
Aydın	3
Kıbrıs	3
Pazarcık	3
Çirkince	3
Teke	3
Manisa	2
Paroz (Yaroz) Adası	2
Enez	2
Andre Ceziresi	2
Bergama	2
Manastır	2
Taşra	1
Tokat	1
Edirne	1
Kuşadası	1
Trabzon	1
Sığla	1

Gelibolu	1
Siroz	1
Kayseri	1
Keşan	1
Foça	1
Muğla	1
Alaşehir	1
Sivas	1
Sakız	1
Söke	1
Tatarpazarcık	1
Kavala	1
Filiba	1
Lapseki	1
Ödemiş	1
Kasaba	1
Adana	1

Gelenlerin, genel olarak H. 1230 / M. 1814 - 15 ve H. 1262 / M. 1845 yılları arasında geldiği belirtilmiştir. 1843 ve 1844 yıllar arası ise en yoğun dönem olmuştur.

Gelip yerleşenlerin yaşları ve yaş aralıkları 5 ve 87 yaş arasında belirlenmektedir. Ortalama olarak 31 yaşa sahip olduklarını belirtebiliriz.

Defterde Rum Nüfusun meslekleri de kaydedilmiştir. Buna göre, meslekler ve sayıları;

Meslekler	Meslek Sahibi Sayısı
Çoban	42
Börekçi	28
Duvarcı	24
Bahçıvan	17
Terzi	15
Et(k)mekçi	12
Rençber	6
Dellak	5
Duhancı (Tütüncü)	4
Değirmenci	4
Börekçi Çırağı	4
Abacı ¹⁴	4
Sâil ¹⁵	4
Pabuşçu	3
Keşiş	3
Çorabçı	3
Yağcı	2
Terzi Çırağı	2
Şerbetçi	2
Kunduracı	2
Kalaycı	2
Hizmetkâr	2
Enfiyeci ¹⁶	2

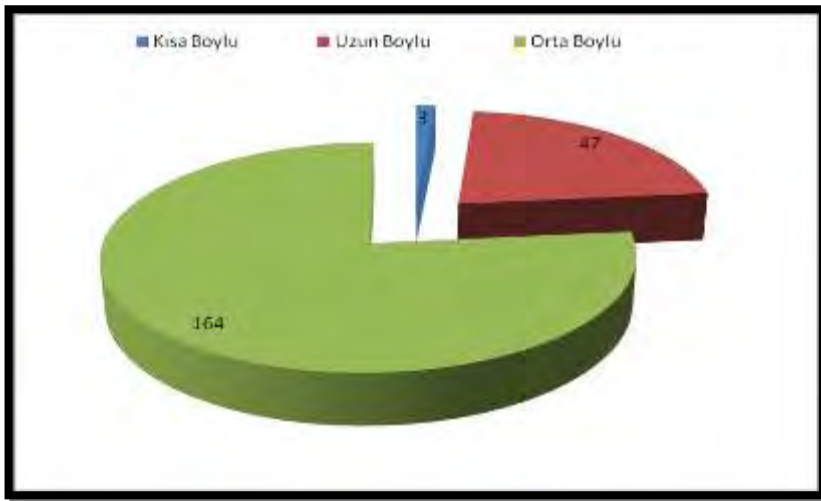
¹⁴ Abacı: Abadan, giyecek şeyler yapan ya da satan kimse.

¹⁵Sail: Dilenci.

Dülger	2
Yemişçi	1
Sazende	1
Sabuncu	1
Muallim-i Sıbyan	1
Kıyıcı	1
Hallaç ¹⁷	1
Duvarcı Çırağı	1
Çerçi	1
Bilâ-Sanat (Sanatsız)	1
Bezzaz ¹⁸	1
Bakkal Kalfası	1
Bakkal Çırağı	1
Ayvaz ¹⁹	1
Aşçı	1

H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri'ne göre Rumların fiziksel özellikleri;
Örneğin Boy olarak özelliklerine bakacak olursak;

Uzun ya da Uzunca Boylu 47 kişi
Orta Boylu 164 kişi
Kısa Boylu 3 kişi

¹⁶ Enfiyecî: Enfiye, toz haline getirilmiş tütünün burun deliklerine çekilerek tüketicide nefes yoluyla fizyolojik etki yapan bir tütün mamulünü satan.

¹⁷ Hallaç: Pamuk, yatak, yorgan atan kimse.

¹⁸ Bezzaz: Bezci, kumaş satan, manifaturacı.

¹⁹ Ayvaz: Büyük konaklarda mutfak ve yemek hizmetlerinde çalıştırılan uşak.

Sakallı ya da bıyıklı olup olmadıklarını ve bunların niteliklerini de tespit etme olanağına sahip olmaktayız.

3 kişi sakallı olup, 186 kişinin de bıyıklı olduğu görülmektedir.

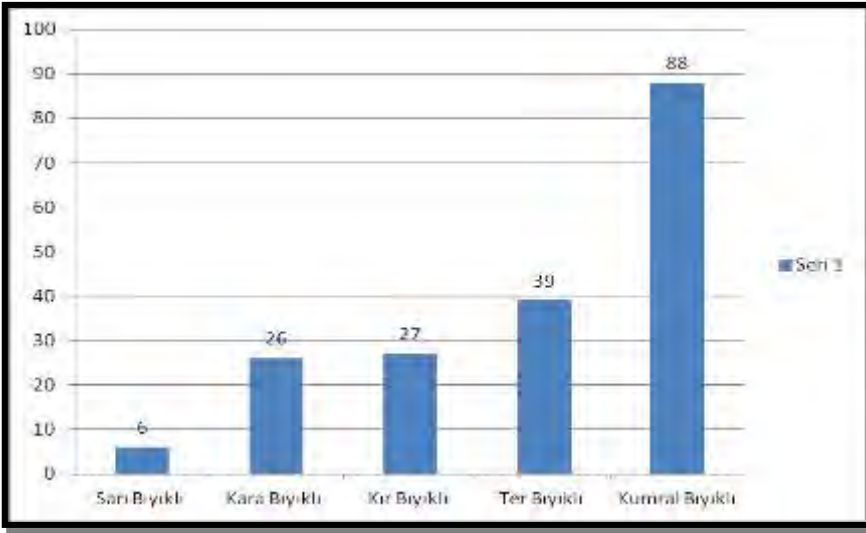
Sakal yapısı olarak;

1 Kır Sakallı

2 Kara Sakallı olmasına karşın ki, bu bağlamda gayr-i Müslimlerin sakal yerine bıyığı tercih ettiklerini söyleyebiliriz.

Bıyık Yapısı olarak;

Bıyık Niteliği	Bıyıklı Sayısı
Sarı Bıyıklı	6
Kara Bıyıklı	26
Kır Bıyıklı	27
Ter Bıyıklı	39
Kumral Bıyıklı	88

Bu fiziksel özellikler yanında 18 kişinin şâbb-ı emred, 3 kişinin amel-mânde, 1 kişinin topal olduğu belirtilmiştir.

H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri'ne göre Rum isimleri;

Rumların Kullandığı İsimler	Sayısı
Yorgi	24
Yani	21
Dimitri	18
Nikola	15
Hristo	12
Kostanti	12

Panayot	9
Atnaş	7
Manol	7
Todori	7
Anastaş	5
Andon	5
Kosta	5
Foti	3
Andrea	2
Anekli	2
Apostol	2
Abram	1

Ermeni Nüfus:

Tire'de Ermeni nüfusun, Rum ve Yahudi nüfusa göre oldukça az olduğu sayımlar kapsamında gözlenmektedir.

1831 nüfus sayımı (Karal, 1997, s. 128; Karpaz, 2010, s. 233), 15 Ermeni nüfustan söz ederken, 1891 sayımı (Turque, 1919, s. 14-15) bu sayıyı 12 olarak gösterirken, 1914 yılını kapsayan sayımda da Ermeni nüfus 24 kişiden oluşmaktadır (Karpaz, 2010, s. 364).

H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri'nde 6 kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlardan cizyenin niteliğine baktığımızda 4 kişinin Edna, 1 kişinin Evsat ve 1 kişinin de A'la sınıfında cizye vergisi ödediği anlaşılmaktadır.

Bu defterde yer alan kişilerin geldikleri yerler;

Geldikleri Yerleşim Yeri	Gelenlerin Sayısı
Ankara	2
İzmir	2
Aydın	1
Kayseri	1

Gelenlerin, genel olarak H. 1257 / M. 1841 ve H. 1261 / M. 1845 yılları arasında geldiği belirtilmiştir. Gelip yerleşenlerin yaşları ve yaş aralıkları 23 ve 50 yaş arasında belirlenmektedir. Ortalama olarak 39 yaşa sahip olduklarını belirtebiliriz.

Defterde Ermeni Nüfusun meslekleri de kaydedilmiştir.

Meslekler	Meslek Sahibi Sayısı
Terzi	1
Şerbetçi	1
İhtisab Çırağı	1
İhtisab Hademesi	1

H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri'ne göre Ermenilerin fiziksel özellikleri;

Örneğin Boy olarak özelliklerine bakacak olursak;

Uzun boylu 3 kişi

Orta Boylu 3 kişi

Bıyık Yapısı olarak;

Bıyık Niteliği	Bıyıklı Sayısı
Sarı Bıyıklı	1
Kara Bıyıklı	1
Kır Bıyıklı	2
Kumral Bıyıklı	2

H. 1261 / M. 1845 yılına ilişkin Nüfus Defteri'ne göre Ermeni isimleri, Kirkor, Sarkis, Komid, Karabet, Matos ve Karabet.

Sonuç

1243 Moğol istilasından sonra Batı Anadolu'da kurulan Aydınogulları Beyliğinin önemli kültür merkezlerinden biri olan Tire, 1390 tarihinde Osmanlı egemenliğine geçmiştir. Timur ve fetret dönemleri sonrasında Tire'nin yeniden Osmanlı hâkimiyetine geçişi 1423 yılında II. Murat döneminde gerçekleşmiştir. Bu tarihten sonra Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı Aydın Sancağı'nın merkezi olan Tire (Başaran, 2000, s. 29-30), Fatih Sultan Mehmet ve Kanuni Sultan Süleyman dönemlerinde seçkin kazalar arasına girmiştir.

Toplumların kalkınmasında önemli rolü olan nüfusun sayımı devleti kurtarma çabalarının bir sonucu olarak arazi ve mal mülk sayımı ile birlikte önem kazanmıştır. Başbakanlık Osmanlı Arşivinde 3060 ve 3077 numaralı nüfus defterlerindeki veriler uygarlıklar vadisi Küçük Menderes Havzasının önemli yerleşim birimlerinin başında gelen ve Anadolu içlerine kadar uzanan yolların kilit noktasında bulunan Tire'nin önemli bir yerleşim yeri olduğunu gösterdiği gibi, dışarıdan da gelenler için önemli bir cazibe merkezi olduğunu kanıtlar.

Evliya Çelebi'nin de belirttiği gibi *otuza yakın medresesi ve binlerce medrese öğrencisi ile Tire, bir kültür merkezi* konumundadır. Alanya, Manisa ve Tavas gibi yerleşim yerlerinden gelenler medreselere yerleşip, eğitim almışlardır.

Aynı zamanda Tire'nin mahallelerine İstanbul, Aydın, Konya ve Muğla gibi yerleşim yerlerinden iş amacıyla rençber, kahveci ve bezzaz gibi meslek sahipleri gelmişler ve bu gelenler için de Tire geçim kaynağı alanı olmuştur.

Nüfus defterinde başta Isparta olmak üzere, birçok yerleşim yerlerinden gelenler başta çizmecilik olmak üzere rençber ve oduncu olarak meslekleri yapmak üzere hanlara veya çiftliklere yerleşmişlerdir. Toprağın bol, emeğin kıt olduğu bu dönemde tarımsal üretimin yoğun olarak yapıldığı bu çiftliklere gelenler önemli ölçüde işgücü açığını gidermektedir.

Ayrıca, Tire'de özellikle Rum nüfus ve Ermeni nüfusun da önemli olduğunu ve istihdam olanağı sağladığı anlaşılmaktadır. Yanya, Rodos ve Midilli gibi yerlerden gelen Rumlar, çobanlık, börekçilik, bahçıvanlık ve ekmekçilik gibi meslekleri yaparken, Ermeni nüfus azınlıkta yer tutmaktadır.

KAYNAKÇA**Arşiv Kaynakları**

Başbakanlık Osmanlı Arşivi NFS.d. 3060, 3077.

Araştırma Eserleri

ARMAĞAN, A. Munis, **Belgelerle Beylikler Devrinde Tire**, İzmir 1983.

ARMAĞAN, A. Munis, **Devlet Arşivlerinde Tire**, Bilkar Bilge Karınca Matbaacılık, İzmir 2003.

ARMAĞAN, A. Munis, **Tire Ekonomi Tarihi**, Tire Ticaret Odası Yayınları, İzmir 2010.

ARMAĞAN, A. Munis, **Tüm Yönleriyle Tire II**, Tire 1990.

BACACI, Sabri – DAĞDELEN, İrfan - DOĞAN, Osman, **Ünye Nüfus Defteri (1834)**, İstanbul 2011.

BAKTIR, Mustafa, “Tireli İbn-i Melek ve İlmî Muhiti Hakkında Bazı Tespitler”, **Türk Kültüründe Tire**, Ankara 1994.

BAŞARAN, Mehmet, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Tire**, Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, İzmir 2000.

BEHAR, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, **Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik**, Der. Halil İncelik, Halil İncelik, Şevket Pamuk, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, ss.63-72.

ÇADIRCI, Musa, **Tanzimat Döneminde Anadolu Kentleri’nin Sosyal ve Ekonomik Yapısı**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

ÇAKMAK, Fevzi, “Cumhuriyet İdaresi’nin Nüfusu Kayıt Altına Alma Girişimlerine Bir Örnek: 1934 Yılı Nüfus Taraması”, **International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 8/7 Summer 2013, p.33-48, Ankara – Turkey.

ÇİMEN, Adnan, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlı Nüfus Hizmetleri”, **Gazi Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, 14/ 3 (2012) , ss.183.216.

Değişim Sürecinde Aydın, Ed. Sabri Sürgevil, Olcay P. Yapucu, Cihan Özgün, Aydın Ticaret Odası Kültür Yayınları, Aydın 2010.

DEMİRCİ, Süleyman - KARTAL, Kazım, “Osmanlı Nüfus Defterlerinin Tarih Yazımındaki Yeri: 1835 Tarihli Trabzon Vilayeti Maçuka/Maçka Kazâsı Müslim Defteri”, **History Studies: International Journal of History, A Tribute to Prof. Dr. Şerafettin Turan**, Volume 6 Issue 3, p. 119-145, April 2014.

DEMİRCİOĞLU, Sezgin – BİLGİN, Süleyman, **Of Nüfus Defteri (1834)**, İstanbul 2011.

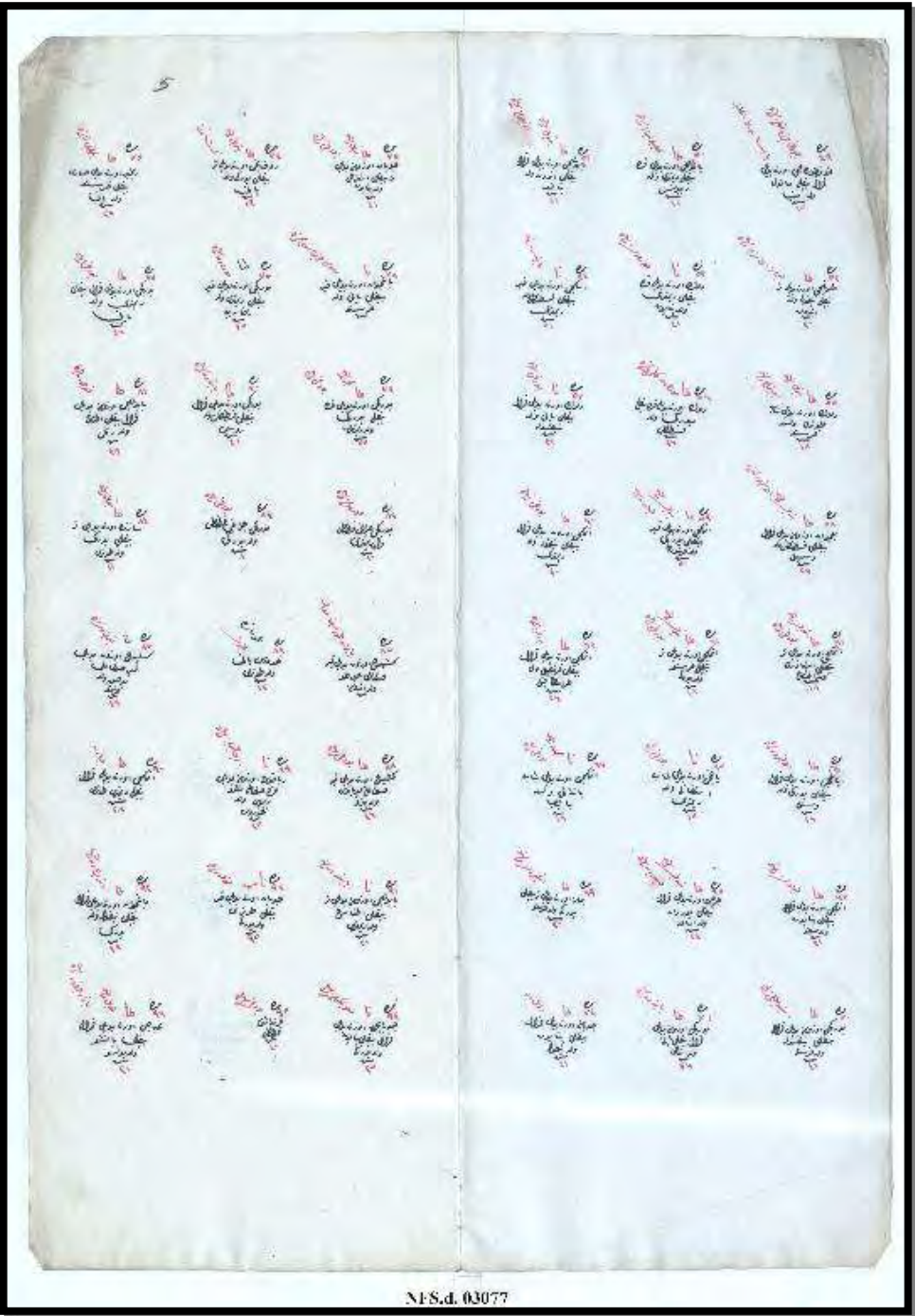
ERGENÇ, Özer, “Osmanlı Şehrinde Esnaf Örgütlerinin Fizik Yapıya Etkileri”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920)**, (Ed. O. Okyar-H. İncelik), Ankara 1980.

ERGÜN, Ahmet - TERZİ, Mehmet Akif, **Payas Sancağı Nüfus Defteri 1831 ve 1867**, Payas Belediyesi Kültür Yayınları, Payas 2012.

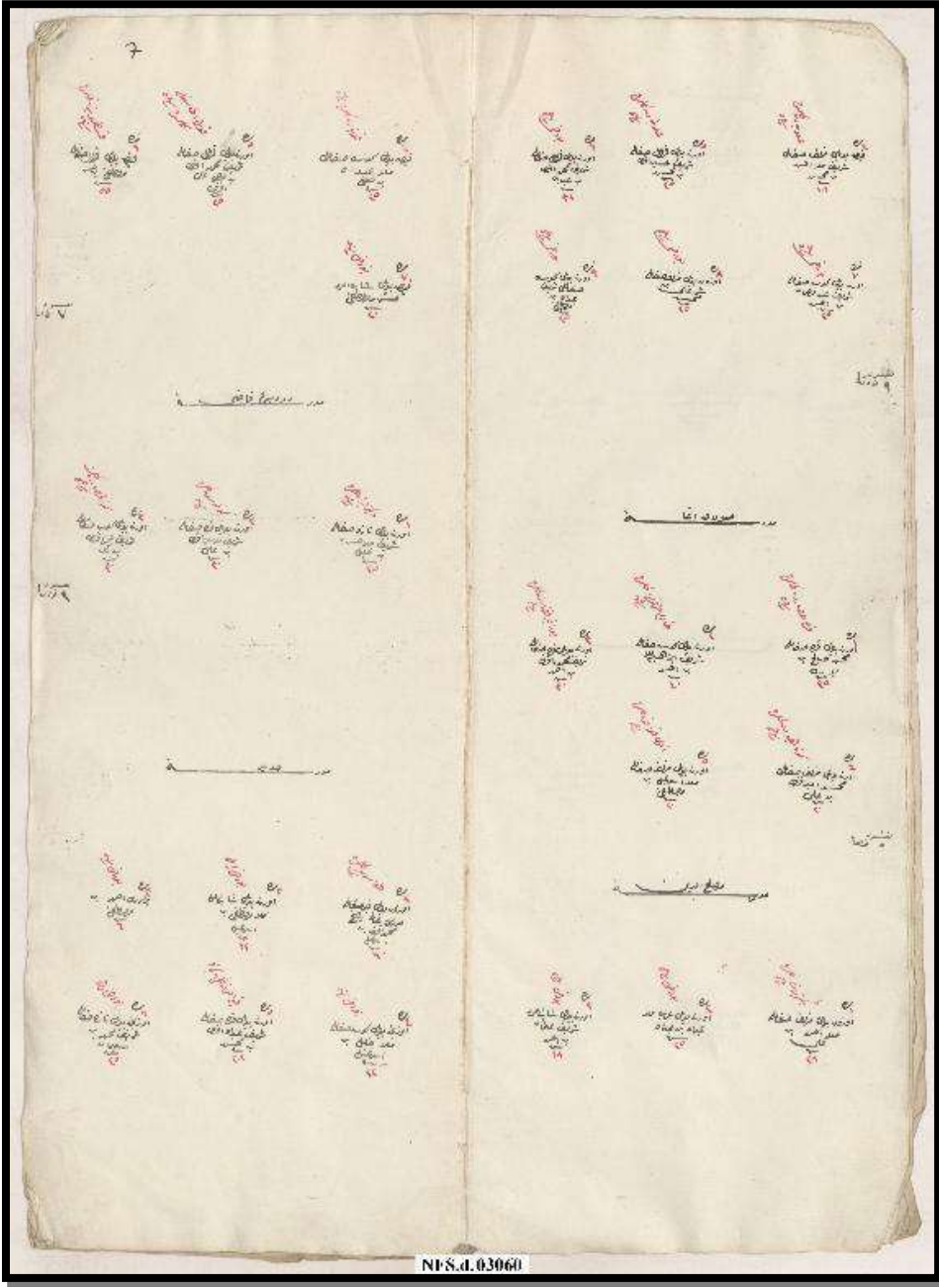
ERTUR, Esat K., **Tamu Yelleri (Emekli Yargıç Hüseyin Kamil Ertur’un Anıları)**, Ankara 1994.

Evliya Çelebi Seyahatnamesi, Cilt 9-10, (Sade. Tevfik Temelkuran, Necati Aktaş, Mümin Çevik), Üçdal Neşriyat, İstanbul 1982.

- EYYÜPOĞLU, İsmail, “Tanzimat’tan Birinci Dünya Savaşına Kadar Osmanlı Devleti’nde Azınlık Problemi”, **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı 11, Erzurum 1999, s. 247
- GÜR, Fevzi – KAHRİMAN, Salih, **Amasya Nüfus Defterleri, 1840**, Amasya 2012.
- HAYKIRAN SARIBEY, Aysun, **Aydın Vilayeti’nde Çiftlikler (1839-1918)**, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı (Yakınçağ Bilim Dalı) Basılmamış Doktora Tezi, İzmir 2013.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı İmparatorluğunda İlk Nüfus Sayımı 1831**, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, 2. baskı, Ankara 1997.
- KARAL, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi, (Nizam-ı Cedid ve Tanzimat Devirleri 1789-1856)**, c.V, Türk Tarih Kurumu Basım Evi, Ankara 1983.
- KARPAT, Kemal H., **Osmanlı Nüfusu 1830-1914**, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- KESKİN, Mustafa, **1831 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Düzce**, Düzce Belediyesi Kültür Yayınları, Kasım 2014.
- METE, Zekâi “Tire md.”, **DVİ**, c. 41, ss.195-197.
- Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu- Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, Ankara 2000.
- SERTEL, Savaş, “1927 Genel Nüfus Sayımı Sonuçlarına Göre Bitlis’in Nüfus Fonksiyonları”, **International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 9/4 Spring 2014, p.1015-1034, Ankara – Turkey.
- Smyrna Turque**, 1919.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, “Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa Kuvvetleri Tarafından Saruhan, Aydın ve İzmir’in İşgaline Dair Vesikalar”, **Belleten** s. 185 (Ocak 1983), ss.1-29.
- UZUNÇARŞILI, İ. Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1937
- ÜNLÜ, Mucize- KILIÇ Pelin İskender, “Ayandon Kazasının 1841 Yılı Nüfus Yapısı”, **International Periodical for the Languages Literature and History of Turkish or Turkic**, Volume 9/4 Spring 2014, p.597-617, Ankara – Turkey.
- YAĞCI, Zübeyde Güneş - GENÇ, Serdar, **H. 1256/ M. 1840-1841 Tarihli Balıkesir Nüfus Defteri (Değerlendirme ve Transkripsiyon)**, Balıkesir Belediyesi Kent Arşivi Yayınları, No: 9, Balıkesir 2013.
- YAPUCU, PULLUKÇUOĞLU Olcay, **Modernleşme Sürecinde Bir Sancak Aydın**, Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- YELKEN, Ulvi, “Tire Hakkında Muhtelif Eserlerde Görülen Yazılar”, **Küçük Menderes Tire Halkevi Dergisi**, (Yıl 2, Sayı 8, Ağustos 1941)

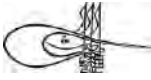
Belge 1: NFS.d. 3077 Rum Nüfusu

Belge 2: NFS.d. 3060 Tire'ye Gelenleri Gösterir Nüfus Defteri (Medrese Sayfası)

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

BAŞARAN M., SARIBEY HAYKIRAN A., H.1261/M.1845 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Tire'ye Gelen Müslim Ve Gayrimüslimlerin Nitelik Ve Nicelikleri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 149-174, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7604>, ANKARA-TURKEY

RUSYA’NIN PAVLOVSK SARAYI MÜZESİ’NDE BULUNAN VARNA KALESİ KİTABELERİ*

*Samettin BAŞOL***

*Kemal İBRAHİMZADE****

ÖZET

Günümüzde dünyanın çeşitli müzelerinde Osmanlı mirasına ait pek çok tarihî eser bulunmaktadır. Rusya’daki müzeler Osmanlı eserleri açısından oldukça zengin bir koleksiyona sahiptir. Bu ülkede Osmanlılara ait önemli eserlerin sergilendiği müzelerden biri de Pavlovsk Sarayı Müzesi’dir.

Pavlovsk Sarayı, 18. yüzyılda Rus Çarı I. Pavel tarafından Saint Petersburg yakınlarındaki Pavlovsk ilçesinde inşa edilen bir Rus İmparatorluk saray kompleksidir. Günümüzde bu yapı, Rusya’nın önde gelen saray müzelerinden biri olarak faaliyet göstermektedir.

1829 yılında Varna’dan Rusya’nın “Pavlosk Sarayı”na getirtilen 12 adet kale kitabesi, daha sonra 1872 yılında “Büyük Saray”ın içinde küçük çaplı bir “Eski Eserler Müzesi” kurulduğu sırada “Ön Oda” ya da “Türk Odası” olarak adlandırılan bölümün duvarına yerleştirilmiştir.

İkinci Dünya Savaşı sırasında Ocak-Şubat 1944’te müze, büyük bir yangın geçirmiş ve kitabeler kısmen zarar görmüştür. Uzun bir süre sonra 1987 yılında adı geçen eserler restore edilerek yeniden sergilenmeye başlanmıştır.

Söz konusu eserler hakkında, 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyılın ilk yarısına ait Rus kaynakları bazı bilgiler vermektedir. Fakat bu bilgiler kitabelerin içeriklerinden çok bunların müzeye nereden ve nasıl getirildikleri ile ilgilidir.

Günümüzde Osmanlı Devleti’nin miras bıraktığı vakıf eserler ile askerî yapılar hakkında bilimsel çalışmalar sürmekte ve bu doğrultuda yeni bilgiler, bulgular ortaya çıkmaktadır. Bu çalışmanın amacı da yukarıda söz edilen kitabeleri tanıtmak, çözümlemek ve bu sayede Türk kalesi olarak bilinen Varna Kalesi ile ilgili yeni bilgilere ulaşmaktır.

* Bu çalışma, 30 Eylül-04 Ekim 2013 tarihleri arasında İstanbul’da düzenlenen VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi’nde sadece sözlü bildiri olarak sunulmuş, daha sonra üzerinde çalışılarak genişletilmiştir.

Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: sametbasol@gmail.com

*** Yrd. Doç. Dr. Gaziosmanpaşa Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, El-mek: kemal.ibrahimzade@gop.edu.tr

Sanatsal özelliklerinin yanı sıra tarih açısından da çok değerli birer belge niteliği taşıyan bu kitabelerin alanla ilgili araştırmalara katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı-Rus Savaşı, Varna, Osmanlı Kalesi, Pavlovsk Sarayı Müzesi, Kitabeler

VARNA CASTLE INSCRIPTIONS IN RUSSIA PAVLOVSK PALACE MUSEUM

STRUCTURED ABSTRACT

Today, there are many historical artefacts of Ottoman legacy in various museums around the world. The museums in Russia possess quite a rich collection in terms of Ottoman artefacts. One of the museums in this country exhibiting important Ottoman artefacts is Pavlovsk Palace Museum.

Pavlovsk Palace is a Russian Empire palace complex built in Pavlovsk province near Saint Petersburg by Russian Czar Pavel I in the 18th century. Today, this structure serves as one of the prominent palace museums of Russia.

12 castle inscriptions brought to Russia “Pavlovsk Palace” from Varna in 1829 was then placed on the wall of the section named “Front Room” or “Turkish Room” when a small-scale “Antiquities Museum” was set up in the “Grand Palace” in 1872.

During the Second World War, in January-February 1944, the museum went through a major fire and the inscriptions were partially damaged. After a long time, in 1987, the artefacts in question were restored and began to be exhibited again.

Russian sources belonging to the end of the 19th century and the first half of the 20th century give important information on the artefacts in question. However, this information is more about whence and how these were taken to the museum than the content of the inscriptions.

Today, the scientific studies on foundation works and military structures legated by Ottoman State are still underway and new information and findings continue to come to light in this sense. First of all, the inscriptions of the Varna Castle are introduced in this study, which touch directly upon the repairs, reinforcements and regulations performed in the city castle during 1818-1820 - the main topic of the article - and are not so well-known. The aim of this study is to introduce and analyse the abovementioned inscriptions and obtain new information on Varna Castle, known as Turkish castle. It is considered that these inscriptions constituting a very valuable document for history alongside with their artistic features will contribute to field-related researches.

The Russians occupied the regions until Edirne including the Varna city in 1828-1829 Ottoman-Russian Battles. Plundering and mandatory migrations were observed in the cities, towns and villages seized by the Russians and similar social and economic difficulties were

experienced. Similar incidences occurred also in Varna during the occupation years of the Russians. The Russian soldiers plundered the city and the castle and sent a part of the population to Russia. And a great part of the Turkish population fled to Istanbul.

The major destruction of the Varna Castle in battle years were also accompanied by the plundering of the Russian soldiers. Possibly, all the precious stuff was plundered in the castle. During the plundering period, some inscriptions of the castle were removed for some reason. These inscriptions were made on behalf of Sultan Mahmud II. and documented the repairment and reinforcement of different parts of the castle.

When Varna was again left to the Ottoman sovereignty with the Treaty of Edirne (September 1829) that was concluded with the Russians, the Russians sent 12 inscriptions (and possibly the other stuff they plundered), which were known to belong to the castle, to Saint Petersburg in Russia before leaving the city. The inscriptions were exhibited in a park inside the site of Pavlovsk connected to Petersburg. In 1872, they were moved to the Pavlovsk Palace. Then, they were exhibited here in a section called the Turkish Room. The inscriptions are still exhibited in the Turkish Room of the Pavlovsk Palace today.

The historical artifacts exhibited in the Turkish Room consist of inscriptions, six of which have tughras and the other six are written. The tughras in the inscriptions belong to Sultan Mahmud II (1785-1839). The Sultan's "legal" pseudonym is written on their sides. Below some tughras, the name of the master who made/wrote the tughra is written. The tughra frames are adorned with herbal motives. Frame and edge adornments are different from each other although not so much. However, the adornments and motives considerably resemble the general character of the period and the other tughra forms and adornments in other artifacts of Sultan Mahmud II. Each of these aforementioned tughras must be located in their actual places as in the Ottoman tradition; that is, on the walls of the Varna Castle, on top of each of the other six written inscriptions.

The elaborated and poetic inscriptions were rectangular-shaped and had herbal motives around. Their literary style was Talik. The scripts on the inscription were written in two columns and consisted of different number of couplets. For instance, the inscriptions numbered 152 and 153 were comprised of six verses for each, inscriptions numbered 154 and 156 of ten verses for each and the inscriptions numbered 155 and 157 of twelve verses for each. Moreover, both the date was written through the Abjad Calculation, and the building or repairment date of the digit-related structure was placed in the last couplet of the inscriptions. These dates point at the Hijri years 1233, 1234 and 1235.

The texts in the inscriptions give indicative information about the general and physical status, architectural structure of the Varna Castle and the sections which were built or repaired with the Sultan's instruction. It is realized from the inscription dates that the Varna Castle went through a profound repairment and fortification period between 1818-1829 and various additions were made. It is explained in those poems that different sections and ammunition store of the castle

Turkish Studies

were repaired, its walls were fortified, a new storeroom was built in the castle and the ammunition was completed together with the resolution of other deficiencies and difficulties.

The elements that belong to the Ottoman heritage were either split into pieces, or displaced after being captured for their values or destroyed. In addition to the written information, researchers, scientists and those concerned sometimes cannot access the heritage that belong to the military and cultural elements of the Ottoman Empire especially outside Turkey for similar and other reasons. The inscriptions introduced in this study constitute evidence and documentation for the Turkish-Ottoman Period like the documents in archives. Besides, these inscriptions are the concrete pieces of the military, literary and cultural Ottoman heritage. The importance of this concrete heritage related to the castle increases when the nonexistence of the Varna Castle is considered today. Therefore, the inscriptions must be researched by the researchers in a detailed way for these and similar reasons.

Key Words: Ottoman-Russian War, Varna, Ottoman Castle, Pavlovsk Palace Museum, Inscriptions

Giriş

Varna Şehri ve Kalesi Hakkında

Bulgaristan'ın sınırları içinde yer alan Varna, Karadeniz kıyısındaki başlıca liman ve ticaret şehirlerinden biridir. Şehir, Djevna (Devna) ırmağının denize döküldüğü yerde kurulmuş olup adını da bu nehrin eski adı olan Varna'dan almıştır (Gökbilgin, 1986, s.210).

Varna şehri, civarındaki bölge ve kalelerle birlikte Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı egemenliğine girdi. Öncesinde, Sultan I. Murad'ın Bulgaristan'daki askeri harekatı sürerken, Çandarlızade Ali Paşa, kuvvetleriyle Varna'yı da içine alan bölgede akınlarda ve fetihlerde bulundu. Ancak Varna, I. Bayezid devrinde bölgedeki Vidin, Niğbolu ve Silistre kalelerinin zaptından ve Bulgaristan'ın ilhakından sonra 1393 yılında, bir Türk kalesi ve şehri haline geldi (Gökbilgin, 1986, s.210).

Osmanlı ilerlemesini durdurmak ve onları Balkanlardan atmak için Macarlar öncülüğünde toplanan Haçlı kuvvetleri ile Osmanlılar arasında Varna önlerinde vuku bulan savaş (Varna Savaşı-1444)¹, 15. yüzyılın ilk yarısında şehri öne çıkaran ve önemini artıran mühim hadiselerden biri oldu. 1444'teki savaştan sonra Varna ve civarındaki yerleşimlere yörük nüfus iskan edildi (Kiel, 2012, s.525)

¹ Varna Savaşı hakkında Osmanlı vakayinameleri ile Avrupa kroniklerine dayalı özgün bir araştırma ve yayın için bkz. Colin Imber, **Varna Savaşı**, (çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007. Ayrıca bkz. Halil İnalcık, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 52, vd; Feridun Emecen, "Varna Muharebesi", **DİA**, c. 42, İstanbul 2012, s. 527-530. Varna Savaşı hakkında yazılmış gazavâtnâmeler ve bunların değerlendirilmesi hakkında bkz. Halil İnalcık, Mevlüt Oğuz, **Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehmed Han: İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtnâme**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989; Gürol Pehlivan, "Varna Savaşı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Gazavâtnâmeler (Varna Savaşı ile İlgili Yeni Bir Yayın Münasebetiyle)", **Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**- ISSN: 1308-2140, Volume 3/4, Summer 2008, [www.turkishstudies.net](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.382), DOI Number, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.382>, s. 598-617; "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri, Sultan II. Murat", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (24), Ocak 1999, s. 48-56; "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri: Sultan II. Murat, (II)" **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, (25), Şubat 1999, s. 57-68; Şevket Rado, "Varna Meydan Muharebesi", **Resimli Tarih Mecmuası**, (4), Nisan 1950, s. 121-123.

17. yüzyılın başlarından itibaren, yoğun olarak da asrın ortalarında Varna ve çevresi, Kazak saldırılarına uğradı ve şehir tahrip edilip yağmalandı². Sonrasında civardaki kalelerle birlikte Varna Kalesi de tamir edilip güçlendirildi³.

18. yüzyılın ikinci yarısında şehri etkileyen diğer bir askeri-siyasi olay da 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'ydı. Savaşın sonra şehrin nüfusu hızlı bir artış gösterdi (Kiel, 2012, s.525). Bu savaş sonunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'nın en önemli maddelerinde biri "Rusya'nın ilk defa Osmanlı Devleti sınırları içinde konsolosluk hakkını elde etmesiydi (Köse, 2006, s.155). Rusya, Küçük Kaynarca Antlaşması'nın imzalanmasından kısa zaman sonra Osmanlı Devleti'nin başta Balkanlar bölgesi olmak üzere hemen her tarafında konsolosluklar açtı. Açılan konsoloslukların önemli bir bölümü, Rus tüccarlarının ticaret işlerini düzenlemenin yanında halkı Osmanlı yönetimine kışkırtmak gibi görev dışı faaliyetler yürüttü (Köse, 2006, s.166).

Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki sorunlu meselelere bir de Varna'da konsolosluk açma isteği eklendi. Rusya, yaptığı müracaatla Varna'da konsolosluk açmak istedi. Varna, Karadeniz kıyısında stratejik önemi olan bir liman kentiydi. Buraya yerleşecek olan konsolos, Balkanların tamamında kısa zamanda reayayı isyana teşvik edebilirdi. Osmanlı Devleti'ne göre Varna ve etrafı Hristiyan reaya ile meskûn olup Balkanların önemli bir yeriydi. Rusya ile savaş ihtimalinin olduğu bu sıralarda sefere çıkacak Osmanlı ordusunun askerî sevkıyat yapacağı iki önemli güzergâhtan biriydi. Rusya Varna'ya konsolosluk açmakla şu amaçları güdüyordu (Köse, 2006, s.167).

1 – Reayanın askeri gücünden yararlanmak.

2 – Bölgeden Rusya'ya göçe tabi tutacağı reayanın iş gücünden istifade etmek. Böylece boş alanların dışarıdan gelecek yeni iş gücüyle işlenmesiyle Rus ekonomisine katkıda bulunmak ve Osmanlı Devleti'ne iktisaden darbe vurmak.

3 – Savaş durumunda isyana teşvik edeceği reaya ile Osmanlı ordusuna engeller çıkartmak. İsyan edecek reayanın yardımıyla boğaza kadar olan Osmanlı topraklarını ele geçirmek.

Osmanlı Devleti Rusya'nın Varna'da konsolosluk açma teklifini kabul etmedi ve diğer sorunlarla birlikte bu mesele, Osmanlı Devleti'ni Rusya ile yeni bir savaşa sürükledi. Osmanlılar 1787 yılında Rusya'ya savaş ilan etti (Köse, 2006, s.167-168).

19. yüzyılın ilk çeyreğinde, 1806-1812 Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Varna, Rusların saldırısına uğradı. Ancak Varna'daki Rus birlikleri, Osmanlı deniz kuvvetlerinin sıkıştırmaları ve Şumnu'da şiddetli bir savunma ile karşılaşmaları yüzünden geri çekilmek zorunda kalmıştı (Efe, 2006, s.147).

Varna, 1828-1829 yıllarında yeniden Osmanlı-Rus Savaşları'nın⁴ yaşandığı bir mahal oldu. Tuna nehrini geçip güneye ilerleyen Rus ordusu, şehri muhasara etti. Varna Muhafızı Serezli Yusuf

² Evliya Çelebi, Varna ve civarına yapılan Kazak saldırılarını Seyahatname'de uzun ve detaylı bir biçimde anlatır. Bölgenin Kazak saldırılarından arındırılmasını Melek Ahmed Paşa [ö. 1662]'ya bağlar. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi V. Kitap**, (Hzl. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001, s. 48-49. Fikret Sarıcaoğlu, Melek Ahmed Paşanın 1656 yılı Temmuz'unda Niğbolu Livası'yla birlikte Özi Eyaleti'ne tayin edildiğini, 1657 yılı Mayıs ayında da Leh Seferi için Silistre'den hareket ettiğini bildirir. Kendisi, Kırım Hanı'yla birlikte çarpışmalara katıldığı sırada Kethüdası Yusuf Ağa'nın Özi Kalesi'ni Kazaklardan kurtardığını belirtir. Ancak Melek Ahmed Paşanın doğrudan Varna ve bölgesini Kazaklara karşı savunduğundan söz etmez. Adı geçen müellif, "Melek Ahmed Paşa", **DİA**, c. 29, İstanbul, 2004, s. 43.

³ Evliya Çelebi'ye göre Padişah, Varna ve bölgesindeki Kazak saldırılarını püskürten ve 36 parça şaykayı da ele geçiren Melek Ahmed Paşaya bir Hatt-ı Hümayun göndermiş, bu emirnamesinde Varna, Karahırman, Tolca, Akkırman, Kili, Özü, Hasan Paşa ve Kılburun kalelerini tamir ettirmesini emreylemişti. Padişahın bu fermanı üzerine Paşa da ilk önce Varna Kalesi'nin tamir ve termiminden işe başlamış, evvela kale çevresine hendek kazdırıp hendeğin içi suyla doldurulmuştu. Bundan sonra kaleye köprüyle geçilir olmuştu. Sonra da kalenin diğer bölümlerinin tamiri gerçekleştirildiği gibi cephanesinin eksikleri de tamamlanmıştı. **Evliya Çelebi Seyahatnamesi, V. Kitap**, s. 49.

Paşa, elindeki halk ve askerlerle kalenin savunulamayacağını düşünerek 5000 kişilik bir yardım kuvveti istedi. Bu arada dönemin sadrazamı Selim Mehmed Paşaya, Varna'nın denizden ve karadan kuşatıldığı, kalenin tehlikede ve halkın sıkıntıda olduğu haberleri ulaştı. Osmanlı yönetimi, şehre yeni askerî birlikler sevk etti, ancak Ruslar bu kuvvetleri yolda karşıladı ve hücum etti. Şehre yeterli askerî yardımın ulaştırılamaması, kadın ve çocukların kurtarılabilmesi gibi gerekçelerle şehir, vire ile Ruslara verildi (13 Ekim 1828). Ancak yaklaşık bir yıl sonra Ruslarla yapılan Edirne Antlaşması ile Varna, tekrar Osmanlı Devleti'ne bırakıldı (14 Eylül 1829)⁵. İşte Ruslar, Varna'yı ellerinde tuttukları bu kısa süre zarfında şehri ve kaleyi yağmalamışlar⁶, bu yazının devamında açıklandığı üzere içlerinde Varna Kalesi kitabeleri de olan ganimetlerin bir bölümünü Petersburg'a götürmüşlerdi.

Evliya Çelebi, 17. yüzyılın ortalarında Varna'yı ziyaret etmiş, seyahatnamesinde şehir ve kale hakkında detaylı bilgiler vermiştir. Seyahatname'ye göre kale hakkındaki bilgiler şöyledir: Kale, Karadeniz kenarında dört köşe şeklinde bir binadır. Çevresi 3000 adımdır. Bir tarafı kara ile diğer üç tarafı içi su dolu hendeklerle çevrilidir. Kalenin batı tarafında şehre açılan demir kapısı bulunur. Şehre ulaşım ve geçiş için bu kapı önünde bir köprü yer alır. Dört köşesinde sağlam kuleleri, kale duvarlarında ve tüm burçlarda mazgal delikleri mevcuttur. Kaleye, limana nâzır dövücü toplar yerleştirilmiştir. Kale içinde muhtafız evleri, zahire ambarları ve bir cami vardır. Ayrıca kalenin cephanesi ve topları da çoktur⁷.

Evliya Çelebi, şehrin belli başlı vazifelilerini de zikrederek bunlar arasında kadı, gümrük emini, kale dizdarı, yeniçeri serdarı, sipah kethüdayeri, cebeci odabaşısı, muhtesip ağası ve şehir subaşısını sayar⁸.

1786'da Fransız mühendisi Brognard, Varna Kalesi'nin istihkamlarıyla ilgili ayrıntılı bir plan çizmiştir. Onun verdiği bilgilere göre on üç kulesi bulunan Bizans kalesi hala ayakta idi ve hizmet vermekteydi. Bununla birlikte kalenin deniz tarafı, Provadya nehri üzerindeki köprüyü koruyan bölümü, tahkim edilmiş üç tabya ve on iki topa sahip bir mevzi ile güçlendirilmişti (Kiel, 2012, s.525).

Maximillian Thielen, 1828 yılında Varna'yı Silistre Sancağı'na bağlı, Karadeniz kıyısında bir şehir diye tasvir etmiş ve sağlam duvarlarla çevrili, büyük kuleleri olan eski bir kalesi bulunduğunu belirtmiştir (Kiel, 2012, s.526).

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, 1830-1834 yılları arasında, Varna'da yıkılan askerî istihkamlar ve surlar Sultan II. Mahmud'un emriyle tekrar yapıldı. Yeni surlar modern biçimde ve Batı yapım tekniğine göre inşa edildi. Bu surlara üç sağlam kule eklendi. Kalenin içerisine büyük barakalar ve dükkanlar inşa edildi. İhtiyaç durumunda askerleri barındırmak için geniş bir alan bırakıldı. Varna'nın merkezî meydanında Sultan II. Mahmud büyük bir çeşme

⁴ 1828-1829 tarihli Osmanlı-Rus Savaşlarına dair bir dizi çalışma yayımlanmıştır. Savaşın Osmanlı Devleti üzerindeki askerî, sosyal ve ekonomik etkilerini inceleyen detaylı bir araştırma için bkz. Tuğrul Özcan, **Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı**, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2014.

⁵ M. Tayyib Gökbilgin, a.g. md. s. 213. Savaş sonunda imzalanan Edirne Antlaşması hakkında detaylı bilgi için bkz. Şerafettin Turan, "1829 Edirne Antlaşması", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Dergisi**, cilt IX, Sayı 1-2, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1951, s. 111-151; Ahmet Akmaz, **Osmanlı-Rus İlişkileri İçinde 1829 Edirne Antlaşması**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri, 2000; Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", **Türkler**, cilt XII, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 703-721.

⁶ Ufuk Gülsoy, Varna Kalesi'nin teslim olmasından sonra kaleye giren Rus kuvvetlerinin içeride bulunan Kapudan Paşa ve mahiyeti ile birlikte mühimmat ve diğer malzemeleri de ele geçirdiğini, hatta muhasara öncesi kaleye sığınmış olan Müslüman ahalinin de Rusların eline esir düştüğünü bildirmiştir. "1828 Yılında İstanbul'a Getirilen Varna'lı Muhacirler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: VII, İzmir, 1992, s. 249.

⁷ **Evliya Çelebi Seyahatnamesi**, V. Kitap, s. 49.

⁸ **A.g.e.**, s. 50.

yaptırdı. Bu çeşmenin kırk altı mısıralık kitabesi metninde II. Mahmud'un şehirdeki inşa faaliyetleri de anlatılır. Kitabeye göre şehirde kapılar, hendek, tabya, altı ambar ve iki depo, bir cami ile bir çeşme yapıldığı belirtilir. Ana kapıda ve yeni binalarda yer alan kitabelerde mimarî/askerî yapıların tamamlanma tarihi H.1250 (M.1834) olarak kayıtlıdır (Kiel, 2012).

Sultan II. Mahmud, 1837 yılında Varna, Şumnu, Silistre, Rusçuk, Tırnova, Kızanlık ve Zağra-i Atık merkezlerini kapsayacak otuz dokuz günlük bir Rumeli Gezisi'ne çıkmıştır. Bu seyahatin ilk durağı Varna olmuş ve burada üç gün kalmıştır. Maiyetiyle birlikte şehre geldiği gün biraz dinlendikten sonra Varna bina emininin inşa ettirdiği kışla, hastahane ve demirhaneye giderek incelemelerde bulunmuş, özellikle kalenin ihtiyaçlarıyla ilgilenmiştir. Ertesi günü Teşrifîyye adıyla tesis ettirdiği mabede giderek namaz kılmış, ardından yeni inşa edilen ve 200.000 İstanbul keyli hububatı alabilecek büyüklükteki ambarı, sahilde yapılan yeni kaleyi, tabyayı, hendeği ve palankaları dolaşmış, yeni yapılacak istihkamlara dair emirler vermiş, tahsisatlar ayırmıştır. Mevcut barut mahzenlerinin bulundukları yer rutubetli olduğundan daha münasip yere başka baruthaneler yapılmasını emretmiştir⁹. Kale ile şehirde padişahın gezip gördüğü yeni veya yenilenen bölümler ve birimler, yukarıdaki paragrafta zikredilen ve 1828-29 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası padişahın emriyle yaptırılan bölümler olmalıdır.

Kiel'in verdiği bilgilere göre 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası şehir, önce Rusların, Ayestefanos Antlaşması ile de Bulgar Devleti'nin elinde kaldı. Ortaya çıkan yeni durum üzerine Müslümanların büyük çoğunluğu şehri terk etti. Varna, fakir Bulgar göçmenlerle doldu. Sözü geçen hadiseden sonra Varna'nın güçlü istihkamları, arkasında hiç bir iz bırakılmadan yerle bir edildi. 1834 yılından kalma Osmanlı kitabelerinin pek çoğu Varna Tarih Müzesi'ne konuldu¹⁰.

Bu çalışmada, yukarıda bahsi geçen kitabeler dışında, makalenin ana konusunu teşkil eden 1818-1820 yıllarında doğrudan şehir kalesinde yapılan onarım, ikmal ve düzenlemeleri içeren ve pek bilinmeyen Varna Kalesi kitabeleri tanıtılmaktadır.

1-Varna Kalesi Kitabeleri Hakkında

1.1-Kitabelerin Rusya'daki Pavlovsk Sarayı Müzesi'ne Getirilişi

Rusya'nın Sankt Petersburg şehrinde Türkiye-Rusya ilişkileri kapsamında arşiv, müze ve kütüphanelerde çeşitli incelemelerde bulunulmuştur. Çalışma sırasında bazı kaynaklarda, Osmanlı Kalesi olan Varna Kalesi kitabelerinin Türk-Rus Savaşı (1827-1828/1829)¹¹ sırasında Ruslar tarafından ganimet olarak kaleden sökülüp Sankt Petersburg'a getirildiği bilgisine ulaşılmıştır. Daha sonra söz konusu kitabelerin Rusya'nın Sankt Petersburg şehrinin Pavlovsk ilçesindeki Pavlovsk Sarayı Müzesi'nde bulunduğu tespit edilmiştir. 2006 yılında müzeyle başlatılan resmi

⁹ Abdülkadir Özcan, "II. Mahmud'un Memleket Gezileri", **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan**, (içinde), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1991, s. 370-372. II. Mahmud'un bu gezileri hem halkla buluşma, hem de askerî teftiş niteliği taşıyordu. Sultan, yapmış olduğu memleket gezilerinde gittiği yerin cami, tekke gibi kutsal yerleri başta olmak üzere kışla, palanka, tabya, tophane, baruthane, mühimmat ambarı gibi askerî mahallerini ziyaret etmiş; ayrıca tersanelerde, tersane depolarında, gemilerde incelemelerde bulunmuş; halkın ihtiyaçları için de hastahane, hamam, köprü, mektep ve zahire ambarlarıyla ilgilenmiştir. Aynı yazar, **a.g.m.**, s. -370, 378. Sultan II. Mahmud'un Varna Şehrini ziyareti hakkında detaylı ve geniş bilgi için bkz. Helmuth Von Moltke, **Moltke'nin Türkiye Mektupları**, (Çev: Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

¹⁰ Michael Kiel, aynı yer. Hüseyin Memişoğlu, Vidin, Niğbolu, Varna, Şumnu ve diğer Bulgaristan şehirlerindeki kalelerin duvarlarında kitabeler bulunduğunu, bu kitabelerin birçoğunun Sultan II. Mahmud, Sultan Abdülmecid ve Sultan Abdülaziz zamanından kaldığını belirtir. Padişah III. Ahmed ve Sultan II. Mahmud dönemine ait olan kitabelerin bir bölümünün Vidin ve Niğbolu kalelerinde saklandığını zikreder. Ayrıca Niğbolu Kalesi'ne ait kitabelerden bir kısmının da Bulgaristan'daki çeşitli müzelerde olduğuna işaret eder. "Bulgaristan'da Türk Kültür ve Sanat Eserleri", **Vakıflar Dergisi**, Sayı. 23, Ankara, 1994, s. 314

¹¹ Sözü geçen savaş, 1828-1829 yıllarındaki Osmanlı-Rus Savaşı'dır.

yazışmalar sonucunda ilgili müze görevlilerinden Varna Kalesi kitabeleri hakkında yazılı ve görsel bilgiler alınmıştır¹². Aynı zamanda müzede de kitabelerle ilgili incelemeler yapılmıştır.

Edinilen bilgilere göre 1829 yılında, Pavlovsk'a getirilmiş 12 adet kale kitabesi, günümüzde Büyük Saray'ın Perednaya (Ön Oda) ya da Türk Odası'nın duvarında sergilenmektedir. Bu kitabeler Büyük Saray'daki bugünkü yerini almadan önce, bazı tarihi süreçlerden geçmiştir. Örneğin L. Sefani'nin, 1872 tarihinde Sankt Petersburg'da yayımlanan, "*Pavlovsk'daki Eski Sanat Eserleri Koleksiyonu*" adlı eserine göre, Varna Kalesi'nden getirilen kitabeler önce 1872'de Pavlovsk Sarayı'nın bir bölümünde kurulan küçük çaplı bir "Eski Eserler Müzesi" nin oda duvarlarına monte edilmiştir¹³.

Söz konusu kitabelerle ilgili bilgiler M. İ. Semevskiy'nin, "*Pavlovsk 1777-1877 Tarihi Derleme ve Tanım*" adlı eserinde de yer almıştır¹⁴. Kitapta bir kitabe metninin Rusçaya tercüme edildiği belirtilmiştir. Rus tarihçi bu bilgiyi, Mirza Kazım Bey'in *İmparatorluk Bilimler Akademisi Bilimsel Raporları/Notları* adlı kitaptaki bir makalesinden¹⁵ almıştır.

Ayrıca kitabelerin Pavlovsk'da bulunduğu sırada, N.İ. Gromova, bu eserlerin tarihi sürecini "*1947 Yılına Ait Türk Odası Restorasyonu Hakkında Bilimsel Açıklama*" adlı çalışmasında¹⁶ anlatmıştır. Bahsi geçen yazar, birkaç arşiv belgesi metnine dayanarak, kitabelerin Pavlovsk'a 1829 yılı Eylül ayında getirildiğini¹⁷, ilk başta Pavlovsk Parkı'nın "Volter" Pavilyonu'nda (odasında) sergilendiğini, daha sonra ise Ekim 1872'de Saraya taşınarak "Ön Oda" veya "Türk Odası" duvarlarına yerleştirildiğini bildirmiştir¹⁸.

İkinci Dünya Savaşı sırasında 1944 yılında kitabelerin de içinde yer aldığı Saray-Müze büyük bir yangın geçirmiş ve eserler kısmen tahrip olmuştur¹⁹. Zarar gören Varna Kalesi kitabeleri,

¹² İlgili müze yetkilileri, tarafımıza 21.03.2006 tarih ve 160 sayılı resmî bir yazıyla müzelerinde bulunan Türk kitabeleri hakkında yazılı bilgi ile beraber beş adet görsel malzeme göndermişlerdir.

¹³ Л. Стефани, «Собрание древних памятников искусство в Павловске» Санкт-Петербург, 1878 г. [L. Sefani, *Pavlovsk'daki Eski Sanat Eserleri Koleksiyonu*, Sankt Petersburg, 1872.]

¹⁴ М. И. Семевский Павловск, «Очерк истории и описание 1777-1877» Санкт-Петербург, 1997, стр 383-384. [M.İ. Semevskiy, *Pavlovsk 1777-1877 Tarihi Derleme ve Tanım*, Sankt Petersburg, 1997, s. 383-384. (1877 yılında yayımlanan kitabın yeni baskısı)]

¹⁵ Мирза Казымбек, «Ученные Записки Императорской Академии наук» Санкт-Петербург, 1855, том 3. Вып. 5, стр. 617-635. [Mirza Kazım Bey, *İmparatorluk Bilimler Akademisi Bilimsel Raporları/Notları*, Sankt Petersburg, 1855, cilt III, S. 5, s. 617-635.]

¹⁶ Н. И. Громова «Научное описание к реставрации турецкой комнаты 1947 г.(рукопись) научный архив» ГМЗ Павловск. Инв. No: 1910. [N.İ. Gromova, *1947 Yılına Ait Türk Odası Restorasyonu Hakkında Bilimsel Açıklama*, GMZ Pavlovsk, Envanter No: 1910.]

¹⁷ Eserlerin Pavlovsk'a getiriliş tarihi Eylül 1829 olarak gösterilmiştir. Bu tarih, 1827-1828 Osmanlı-Rus Savaşı'nı sona erdiren Edirne Antlaşması (14 Eylül 1829) tarihi ile de uygun düşmektedir. Zira Ruslar, Varna şehrini Edirne Antlaşması'na kadar ellerinde tutmuşlar, bu tarihten sonra antlaşma koşulları gereğince kenti tekrar Osmanlılara geri vermişlerdir. Anlaşılan odur ki Rus ordusu komutanları, antlaşmanın hemen öncesinde veya akabinde, şehirden, kaleden ve bölgeden yağmaladıkları birçok ganimeti, Rusya'ya göndermişlerdir. Kitabelerin Pavlovsk'ta Eylül 1829 tarihinde görüldüğüne bakılırsa buraya gelişle ilgili iki ihtimal ortaya çıkmaktadır. Birincisi, söz konusu kitabeler, henüz Edirne Antlaşması imzalanmadan Rusya'ya doğru yola çıkarılmış ve Eylül 1829'da Pavlovsk'a ulaşmış olmalıdır. İkinci görüşe göre Ruslar, Edirne Antlaşması imzalanır imzalanmaz, ellerindeki ganimetleri ve bu arada da Varna Kalesi kitabeleri'ni gemiyle Rusya'ya göndermiş olabilirler. Zira gemiyle kısa süren bir yolculuktan sonra ganimet ve kitabelerin Eylül ayı sona ermeden Rusya'ya ulaşmış olduğu düşünülebilir.

¹⁸ N.İ. Gromova, a.g.e.

¹⁹ İkinci Dünya Savaşı sırasında Sankt Petersburg ve civarı hava bombardımanına tutulmuş, bu bombardıman sırasında Petersburg ve Pavlovsk'ta hemen bütün yapı ve müzeler zarar görmüştür. Kitabelerin yer aldığı Pavlovsk'daki Saray-Müze'ye de bir bomba isabet etmesi sonucu müzede yangın çıkmıştır. Bu yangında, müze duvarlarında yapışık olarak sergilenen Varna Kalesi kitabeleri de büyük zarar görmüştür. Esasen bazı kitabelerin bozulmasının ve bir kısım bölümlerinin okunamamasının temel sebebi bu bombalama ve yangın olmuştur. Kaynak için bkz. yukarıda 24 numaralı dipnot. Yazışma yürüttüğümüz Pavlovsk Müzesi yetkilileri, arşivlerinden, 1944'teki bombalama ve yangın sonrasında

müzenin restorasyon uzmanları tarafından ancak 1987 yılında onarılmıştır. Kitabeler, halen Pavlovsk Müzesi Kataloğu Envanterinde, numara P-146 ile P-157 arasında kayıtlı bulunmaktadır. Günümüzde kitabeler, yukarıda bahsi geçen Pavlovsk Müzesi Türk Odası'nın duvarlarında sergilenmektedir ve müze ziyaretçilerine açıktır²⁰.

1.2-Kitabelerin Tanıtımı ve Sanatsal Özellikleri

Türk Odası'nda sergilenen eserler, altısı tuğralı ve altısı da yazılı kitabeden oluşmaktadır. Kitabelerdeki tuğralar, Sultan II. Mahmud (1785-1839)'a aittir. Kenarlarında Sultanın “*adli*” mahlası yazılıdır. Bazı tuğraların altında tuğrayı yapan/yazan ustanın adı yazılıdır. Tuğra çerçeveleri, bitkisel motiflerle süslüdür. Çerçeve ve kenar süslemeleri az da olsa birbirinden farklıdır. Ancak çerçevelerdeki süs ve motifler, dönemin genel karakterine ve Sultan II. Mahmud'un başka eserlerinde yer almış diğer tuğra biçim ve süslemelerine oldukça benzerlik göstermektedir²¹. Burada sözü geçen tuğralardan her biri, Osmanlı geleneğinde olduğu gibi asıl yerinde yani Varna Kalesi duvarlarında, diğer altı adet yazılı kitabenin her birinin üst tarafında yerleşik konumda olmalıdır.

Menkuş ve manzum kitabelere gelince, bunlar dikdörtgen biçiminde olup etrafı bitkisel motiflerle süslüdür. Yazısı Talik türündedir. Kitabe üzerindeki yazılar çift sütun halinde yazılmış, değişik sayıda beyitlerden oluşmuştur. Örneğin 152 ve 153 numaralı kitabeler altışar dizeden, 154 ve 156 numaralı kitabeler onar dizeden, 155 ve 157 numaralı kitabeler on ikişer dizeden oluşmaktadır. Ayrıca kitabelerin son beytinde hem ebced hesabıyla tarih düşülmüş²², hem de rakamla ilgili yapının inşa veya onarım tarihi yazılmıştır. Bu tarihler, hicrî 1233²³, 1234²⁴ ve 1235²⁵ yıllarını göstermektedir.

1.3-Varna Kalesi Hakkında Kitabelerden Elde Edilebilecek Tarihî Bilgiler

Kitabelerdeki metinler, Varna Kalesi'nin genel ve fizikî durumu, mimarî yapısı, Sultan tarafından inşası veya onarımı yaptırılan bölümleri hakkında ipucu niteliğinde bilgiler vermektedir. Kitabe tarihlerinden, Varna Kalesi'nin 1818-1820 yılları arasında esaslı bir onarım ve tahkimat geçirdiği, buraya çeşitli eklemeler yapıldığı anlaşılmaktadır.

Örnek vermek gerekirse aşağıda verilen 152 numaralı kitabenin beyitlerinde, kale surlarının güçlendirildiği, askerî mühimmatının tamamlandığı belirtilir, ayrıca kaledeki cephanelikten söz edilir. Zikredilen bu kitabe de kalenin cephane bölümünün kitabesi olmalıdır. Ancak cephaneliğin yeni mi inşa ettirildiği yoksa var olan binasının onarım mı geçirdiği kitabede çok açık değildir.

müze duvarında zarar görmüş Varna Kalesi kitabeleri fotoğraflarının fotokopisini göndermişlerdir. Bu görsellerden biri **Ek 13'**te verilmiştir.

²⁰ Bu çalışmanın oluşmasında, yazılı ve görsel kaynakların temininde ve gereken izinlerin verilmesinde emeği geçen ve yardımlarını esirgemeyen Pavlovsk Sarayı Müzesi görevlilerinden Aleksey Nikolayevič Guzanov, Korolev Evgeniy Vladimirovič ve Lidiya Solovyeva'ya minnettarız.

²¹ Sultan II. Mahmud'a ait örnek tuğra ve kitabeler için bkz. **Osmanlı Kitabeleri Projesi**, (Ed: Hatice Aynur, Kayoko Hayashi, Hakan Karateke), <http://www.ottomaninscriptions.com>, Doğrudan bir örnek için bkz: II.Mahmud'un Nişantaşı üzerindeki tuğrası. <http://www.ottomaninscriptions.com/verse.aspx?ref=list&bid=3079&hid=5241>, (erişim tarihi: 15.10.2014).

²² Ebced hesabı ile tarih düşürme hakkında geniş bilgi için bkz. İsmail Yakıt, **Türk-İslâm Kültüründe Ebced Hesabı ve Tarih Düşürme**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

²³ Hicrî 1233 tarihi, Miladî 11 Kasım 1817-30 Ekim 1818 tarihleri arasını kapsamaktadır. Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu, <http://www.ttk.gov.tr/>, (erişim tarihi: 15.10.2014).

²⁴ Hicrî 1234 tarihi, Miladî 31 Ekim 1818-19 Ekim 1819 tarihleri arasını kapsamaktadır. Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu, <http://www.ttk.gov.tr/>, (erişim tarihi: 15.10.2014).

²⁵ Hicrî 1235 tarihi, Miladî 20 Ekim 1819-07 Ekim 1820 tarihleri arasını kapsamaktadır. Tarih Kurumu Tarih Çevirme Kılavuzu, <http://www.ttk.gov.tr/>, (erişim tarihi: 15.10.2014).

“Varna’nın kıldı *mühimmatı* şimdi tekmi̇l

Eyleyub takviyyet *surına* ol himmet

Sayile dâne-i bârutla izzet-i tarih

Varna’ya oldu cebbehâne bu kenz-i nusret”²⁶

Bir başka kitabenin “*Yerinde hayr idüp yapırdı nev anbâr ‘âlemsûd*” ve “*Mücedded Varna’ya anbâr inşa kıldı Hân-ı Mahmûd*” beyitlerinde Varna Kalesi’ne yeni bir ambar inşa ettirildiği bilgisi açıkça yer alır²⁷. Bahsi geçen ambar, herhalde kale görevlileri için yaptırılan erzak/zahire ambarı olmalıdır. Aslında Evliya Çelebi de 17. yüzyıl ortalarında kaleyi ziyaretinde, burada bir zarihe ambarının varlığından söz eder²⁸. Kalede yeni bir ambar inşası, ya eski ambarın harap olup iş görmediğini, ya da kaledeki asker sayısı arttığından ihtiyaca binaen yapıldığını akla getirmektedir. 155 numaralı kitabedeki ifadeler, tam okunamamakla birlikte surların sağlamlaştırıldığını, güçlendirildiğini anlatır²⁹. 156 numaralı kitabede ise Varna Kalesi’nin yeni yapılan ya da tamir ettirilen, kuvvetlendirilen kale burçlarına işaret edilir³⁰. Ayrıca kitabelerdeki değişik beyitlerde Varna Kalesi’nin mühimmatının tamamlandığını, eksikliklerinin giderildiğini anlatan kayıtlar mevcuttur³¹. Eldeki kitabelere genel ve bir bütün olarak bakıldığında, kalenin mühimmat ve diğer eksikliklerinin tamamlandığı, surlarının ve burçlarının onarılarak güçlendirildiği, cephane bölümünün elden geçirildiği, ayrıca kaleye yeni bir ambar inşa edildiği anlaşılmaktadır.

Sonuç

1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşlarında Ruslar, Varna şehri de dahil olmak üzere Edirne’ye kadar olan bölgeleri ele geçirmişlerdi. Rusların eline geçen şehir, kasaba ve köylerde yağma ve zorunlu göçler görülmüş, benzer sosyal ve iktisadi olumsuzluklar yaşanmıştı. Rusların işgal yıllarında Varna’da da benzer hadiseler vukua gelmişti. Rus askerleri şehri ve kaleyi yağmalamışlar, nüfusun bir bölümünü Rusya’ya göndermişlerdi. Türk nüfusun bir bölümü de İstanbul’a kaçmıştı.

Savaş yıllarında Varna Kalesi büyük bir yıkım geçirdiği gibi bu tahribata Rus askerlerinin yağması da eşlik etmişti. Muhtemelen kaledeki bütün değerli eşyalar yağmalandı. Bu yağma sürecinde gerekçesi pek bilinmemekle birlikte kalenin çeşitli kitabeleri de sökülmüştü. Bu kitabeler, Sultan II. Mahmud adına yaptırılmıştı ve kalenin değişik bölümlerinin onarımını ve ikmalini belgeliyordu.

Ruslarla imzalanan Edirne Antlaşması (Eylül 1829) gereğince Varna’nın tekrar Osmanlı egemenliğine bırakılması söz konusu olunca Ruslar, şehirden ayrılmadan kaleye ait bilinen 12 kitabeyi (ve muhtemelen yağmaladıkları diğer eşyaları), Rusya’ya Sankt Petesburg şehrine gönderdi. Kitabeler, önce Petersburg’a bağlı Pavlovsk yerleşkesinde, bir parkın içindeki yapıda sergilendi. 1872 yılında ise Pavlovsk Sarayı’na taşındı. Buradaki Türk Odası adlı bölümde sergilenmeye başlandı. Kitabeler, günümüzde de Pavlovsk Sarayı Müzesi Türk Odası bölümünde sergilenmeye devam etmektedir.

²⁶ Bkz. 152 nolu kitabe.

²⁷ Bkz. 153 nolu kitabe.

²⁸ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, V. Kitap, s. 49.

²⁹ Bkz. 155 nolu kitabe: “*Ahalinin kal’asına bu sûri eyledi ma’mûr*”

³⁰ Bkz. 156 nolu kitabe: “*Burc-ı Varna Burc-ı Varna oldu felek düşmana*”, ayrıca “*Âsumân turdukca tursun ol meh burc-ı hem*” beyitleri.

³¹ Bkz. 152 nolu kitabe: “*Varna’nın kıldı mühimmatı şimdi tekmi̇l*”. Başka bir anlatım için bkz. 153 nolu kitabe:

“*Mükemmel kıldı esbâb-ı cihâdî ol şeye gâzî*

Bu nev hisn-ı metine her ne lâzımsa idüb mevcûd”.

Kitabelerden altısı, II. Mahmud'un tuğrasını taşımakta, altısı da padişahın kalede yaptırdığı onarım faaliyetlerini anlatan manzum bölümleri içermektedir. Bu manzumelerde, kalenin çeşitli bölümlerinin, surlarının, cephaneliğinin onarıldığı, yeni bir ambar inşa edildiği, diğer eksik ve gedikleri ile mühimmatının tamamlandığı açıklanmaktadır.

Osmanlı mirasına ait bazı öğeler ya parçalanmış, ya taşıdığı değer için ganimet olarak alınıp yer değiştirmiş, ya da yok edilmiştir. Bu yazıda tanıtılmaya çalışılan kitabeler, arşivlerdeki belgeler gibi Türk-Osmanlı dönemine ait kanıt ve belge niteliği taşımaktadırlar. Ayrıca söz konusu kitabeler, Osmanlı'nın askerî, edebî ve kültürel mirasının somut parçalarıdır. Varna Kalesi'nin günümüzde ayakta olmadığı düşünüldüğünde kaleye ait bu somut mirasın önemi bir kat daha artmaktadır. İşte bu ve benzeri sebeplerle kitabelerin araştırmacılar tarafından her veçhesiyle incelenmesi gerekmektedir.

Varna Kalesi kitabeleri, Osmanlı dönemi şehir ve kale araştırmalarında, yurt dışındaki arşiv ve müzelerin önemine bir kez daha işaret etmektedir. Zira günümüzde Osmanlı mirası olan pek çok eser, çeşitli ülkelerdeki müzelerin depolarında saklanmakta veya sergi salonlarında sergilenmektedir. Bu eserlerin tespit edilip Osmanlı araştırmalarına kazandırılması önemli bir husustur. Son söz olarak, Varna Kalesi kitabeleri örneğinde görüldüğü gibi Rusların bir dönem işgal ettiği, ele geçirdiği Osmanlı kale, şehir ve bölgelerinden daha birçok eseri kendi ülkelerine götürmüş ve bunların bir bölümünü muhafaza etmiş olabilecekleri konusuna dikkat çekmek gerekir.

KAYNAKÇA

- AKMAZ, Ahmet, **Osmanlı-Rus İlişkileri İçinde 1829 Edirne Antlaşması**, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Kayseri, 2000.
- BITIS, Alexander, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması". **Türkler**, cilt XII. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 703-721.
- EFE, Ayla, "Silistre Eyaletinde Osmanlı Rus Savaşları Küçük Kaynarca'dan Berlin'e", **OTAM**, Sayı 19, Ankara, 2006, s. 139-175.
- EMECEN, Feridun, "Varna Muharebesi", **DİA**, Cilt 42, İstanbul 2012, s. 527-530.
- Evliya Çelebi Seyahatnamesi V. Kitap**, (Hzl. Yücel Dağlı, Seyit Ali Kahraman, İbrahim Sezgin), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2001.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyib, "Varna", **İA.**, cilt 13, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1986.
- GROMOVA, N.İ., **1947 Yılına Ait Türk Odası Restorasyonu Hakkında Bilimsel Açıklama**, GMZ Pavlovsk, Envanter No:1910. [Н. И. Громова «Научное описание к реставрации турецкой комнаты 1947 г.(рукопись) научный архив» ГМЗ Павловск. Инв. No: 1910.]
- GÜLSOY, Ufuk, "1828 Yılında İstanbul'a Getirilen Varna'lı Muhacirler", **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Sayı: VII, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 1992, s. 243-270.
- IMBER, Colin, **Varna Savaşı**, (çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007.
- İNALCIK, Halil, **Fatih Devri Üzerine Tetkikler ve Vesikalar, I**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.
- İNALCIK, Halil, Mevlüt Oğuz, **Gazavât-ı Sultan Murâd b. Mehmed Han: İzladı ve Varna Savaşları (1443-1444) Üzerinde Anonim Gazavâtname**, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1989.

KIEL, Michael, Varna, **DİA**, c. 42, İstanbul 2012.

KÖSE, Osman, “Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri”, **Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**- ISSN: 1308-2140, Volume 1/2, Fall 2006, www.turkishstudies.net, DOI Number, <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.20>, s. 153-171.

MEMİŞOĞLU, Hüseyin, “Bulgaristan’da Türk Kültür ve Sanat Eserleri”, **Vakıflar Dergisi**, Sayı 23, Ankara, 1994, s. 311-319.

MİRZA Kazım Bey, **İmparatorluk Bilimler Akademisi Bilimsel Raporları/Notları**, Cilt III, Sayı 5, Sankt Petersburg, 1855, s. 617-635. [Мирза Казымбек, «Ученные Записки Императорской Академии наук» Санкт-Петербург, 1855, том 3. Вып. 5, стр. 617-635.]

MOLTKE, Helmuth Von, **Moltke’nin Türkiye Mektupları**, (Çev: Hayrullah Örs), Remzi Kitabevi, İstanbul, 1999.

Osmanlı Kitabeleri Projesi, (Ed: Hatice Aynur, Kayoko Hayashi, Hakan Karateke), <http://www.ottomaninscriptions.com>

ÖZCAN, Abdülkadir, “II. Mahmud’un Memleket Gezileri”, **Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan**, (içinde), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul, 1991, s. 361-379.

ÖZCAN, Tuğrul, **Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı**, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2014.

PEHLİVAN, Gürol, “Varna Savaşı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Gazavât-nâmeler (Varna Savaşı ile İlgili Yeni Bir Yayın Münasebetiyle)”, **Turkish Studies-International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic**- ISSN: 1308-2140, Volume 3/4, Summer 2008, www.turkishstudies.net, DOI nr. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.382>, s. 598-617.

RADO, Şevket, “Varna Meydan Muharebesi”, **Resimli Tarih Mecmuası**, (4), Nisan 1950, s. 121-123.

SARICAOĞLU, Fikret, “Melek Ahmed Paşa”, **DİA**, c. 29, 2004, s. 42-44.

SEFANİ, L., **Pavlovsk’daki Eski Sanat Eserleri Koleksiyonu**, Sankt Petersburg, 1872. [Л. Стефани, «Собрание древних памятников искусство в Павловске» Санкт-Петербург, 1878 г.]

SEMEVSKİY, M.İ., **Pavlovsk 1777-1877 Tarihi Derleme ve Tanım**, Sankt Petersburg, 1997. (İlk defa 1877 yılında yayınlanmıştır.), [М. И. Семевский Павловск, «Очерк истории и описание 1777-1877» Санкт-Петербург, 1997, стр 383-384.]

TURAN, Şerafettin, “1829 Edirne Antlaşması”, **Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Dergisi**, cilt IX, Sayı 1-2, Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, 1951, s. 111-151.

TÜRK TARİH KURUMU, Tarih Çevirme Kılavuzu, <http://www.ttk.gov.tr/>,

Varna (1444), İkinci Kosova (1448) Meydan Muharebeleri ve II. Murat, (Haz. Genelkurmay Askeri Stratejik Etüd Başkanlığı), Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul, 1987.

“Varna-Kosova Meydan Muharebeleri ve Sultan II. Murad”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın**, Sayı: 24, Ocak 1999, s. 48-56.

“Varna-Kosova Meydan Muharebeleri ve Sultan II. Murad, (II)”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi, Dün/Bugün/Yarın**, Sayı: 25, Şubat 1999, s. 57-68.

YAKIT, İsmail, **Türk-İslâm Kültüründe Ebcad Hesabı ve Tarih Düşürme**, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2010.

Ekler: Varna Kalesi Kitabeleri ve Çeviri Yazımları

Ek 1: 146 Numaralı Kitabe

Açıklama: Sultan II. Mahmud'un Tuğrası ve Yanında Adlî Mahlası

Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Dâima - ‘Adlî

Ek 2: 147 Numaralı Kitabe

Açıklama: Sultan II. Mahmud'un Tuğrası ve Yanında ‘Adlî Mahlası

Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Dâima -‘Adlî
Ketebehû Râkım [1]234

Ek 3: 148 Numaralı Kitabe

Açıklama: Sultan II. Mahmud’un Tuğrası ve Yanında ‘Adlî Mahlası

Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Dâima -‘Adlî

Ek 4: 149 Numaralı Kitabe

Açıklama: Sultan II. Mahmud’un Tuğrası ve Yanında ‘Adlî Mahlası

Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Dâima - 'Adlî
Ketebehû Râkım [1]234

Ek 5: 150 Numaralı Kitabe

Açıklama: Sultan II. Mahmud'un Tuğrası ve Yanında 'Adlî Mahlası

Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Dâima - 'Adlî
Ketebehû Râkım

Ek 6: 151 Numaralı Kitabe

Açıklama: Sultan II. Mahmud'un Tuğrası ve Yanında 'Adlî Mahlası

Mahmud Han bin Abdülhamid el-Muzaffer Dâima -‘Adlî
Ketebehû Râkım

Ek 7: 152 Numaralı Kitabe ve Çeviri Yazımı

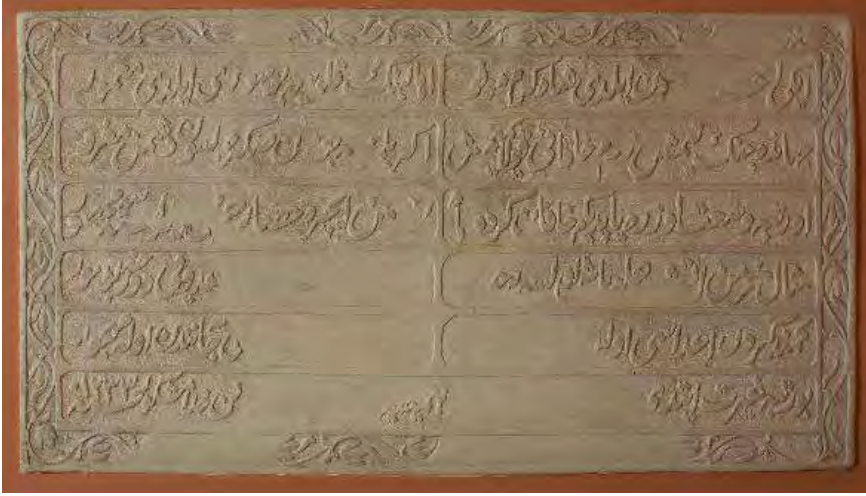
Hasr ve devr u zamân-ı Hazret-i Sultân Mahmûd
Pâdişâh ‘azamet gösteru dârâ şevket
Varna’nın kıldı mühimmâtı şimdi tekmîl
Eyleyub takviyyet surına ol himmet
Sâyile dâne-i bârutla ‘izzet-i târîh
Varna’ya oldu cebbehâne bu kenz-i nusret
Sene 1234

Ek 8: 153 Numaralı Kitabe ve Çeviri Yazımı

Yerinde hayr idüb yapırdı nev an bâr 'âlemsûd
 Veliyyü'n-ni'met-i Dünya Hüdâvend-kerem-i fermûd
 Mükemmel kıldı esbâb-ı cihâd ol şeye gâzî
 Bu nev hısn-ı metine her ne lâzımsa idüb mevcûd
 Hurûf-ı dâne dârından hesâb itdim bu târihî
 Mücedded Varna'ya an bâr inşa kıldı Hân-ı Mahmûd
 Sene 1235

Ek 9: 154 Numaralı Kitabe

Not: Kitabenin yazıları son derece silik durumda olduğu için, metin anlamlı bir bütün oluşturacak şekilde okunamamıştır. Ancak, kitabenin altında "Sene 1232" tarihi okunabilmiştir

Ek 10: 155 Numaralı Kitabe ve Çeviri Yazımı

İki [ihsândan?] eyledi şâh-kerem-i mevfûr
 Ahâlinin kal'asına bu sûrî eyledi ma'mûr
 Cihanda cenkitmiş zerm hâkânı kollayamamış
 Eger bilmezse bundan sonra bilsün düşman-ı magrûr
 O rütbe-i vüs'at üzere yaptığım/yapdı kim hâkân-ı gerde-şâh
 Düşen içre hisâr----- mahsûr
 Şâl-ı nermin ateş[-i] 'ilm[e] bâş olsa -----
 ----- bu sûr
 Kemend-i gerden a'dâsı ols[un] -----
 ----- cânından ola mehcûr
 Bu rutbe gayret itdi -----
 Hemîşe ----- Hudâ meşkûr
 Sene 1233

Ek 11: 156 Numaralı Kitabe ve Çeviri Yazımı

Hazret-i Mahmûd Hân mülkünün i'cârıdır
 Cümle dârât-ı hilâfetden mukaddem mültezem
 Kal'a yapdı her taraftan çekdi sedd a'dâsına
 Sebkidüb İskenderi ol hasr u dârâ hem
 Burc-ı Varna Burc-ı Varna oldu felek düşmana
 Dâne-i top tûfenginden gelince coşayım
 Üstüvâr olsun hisâr-ı devlet-i eflâkla
 Âsumân turdukca tursun ol meh burc-ı hem
 'İzzet-i ol hısn-ı [tenin/kanın?] söyledim târihini
 Yaptı Varna kal'asın Sultân Mahmûd-ı essîm

Sene 1233

Ek 12: 157 Numaralı Kitabe ve Çeviri Yazımı

Şehinşâh-ı megâzi-pîşe Hân-ı Mahmûd Gâzînin
 Hemân endîşesi hıfz-ı sugûrunı ve devletdir
 Kudûmünden şeref-yâb olalı evreng-i 'Osmânî
 Ne yapırsa kerametdir ne ettiyse isâbetdir
 Burûc çarha döndi mülkünün etrâfı kal'ayla
 Vücûdî âsumân-ı devletine mühr-i şevketdir
 Ne Varna âsumâna Varna surı -----
 Felek yanında ânın bir iki -----
 ----- himmet
 Anınçün 'ahdini denk eylemek ----- [va'â]dindir
 Gayret -----
 ----- [ol/evvel?] ----- 1233

Ek 13: Müze Yetkililerince Gönderilen Fotoğraf

Açıklama: Pavlovsk Sarayı Müzesi'nde Sergilenen ve Bombardımda (1944) Zarar Gören Varna Kalesi Kitabeleri'nden Birkaçı

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

BAŞOL S., İBRAHİMZADE K., Rusya'nın Pavlovsk Sarayı Müzesi'nde Bulunan Varna Kalesi Kitabeleri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 175-194, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7719>, ANKARA-TURKEY

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

18. YÜZYIL İSTANBUL AHKÂM DEFTERLERİNE GÖRE İSTANBUL TARIM SİSTEMİNİN TASNİFİ (1743 - 1750)*

*Mehmet Burak BULUTTEKİN***

ÖZET

1743-1750 yılları arasında İstanbul tarım sisteminde yaşanan hukuki ve ekonomik sorunları değerlendirme amacındaki bu çalışma, dönemin İstanbul Ahkâm Defterleri'nin tasnifine yöneliktir.

Ahkâm defterlerinde yer alan kayıtlardaki hükümleri tasnif edebilmek için; (a) defter numaraları, (b) başvuru yerleri, (c) ihtilaf konuları, (d) ihtilafın taraflarının sosyal konumları, (e) ihtilafın taraflarının dinleri ve (f) başvuru yılları, temel analiz değişkenleri olarak seçildi. Her bir hüküm, bu sistematığe göre -öncelikle kendi içlerinde ve daha sonra da genel analize tabi tutularak- incelendi.

İstanbul Ahkâm Defterleri Kayıtları'nda, Ocak 1743-Kasım 1750 yılları arasındaki dönemde, tarımsal sistemle ilgili olarak 284 tane hüküm tespit edildi. Bu hükümlerin analizi sonucunda, en fazla kararın, 2 numaralı defterde (%57,4) alındığı görüldü.

İstanbul tarımsal sisteminde yaşanan sorunların, yoğunluklu olarak "miri, tımar ve mülk toprak ihtilafları" (%45,4) ve "vergiler" (%34,2) konularıyla ilgili oldukları belirlenmiştir. Bununla birlikte en fazla tarımsal sorun, Üsküdar (%52,3) bölgesinde yaşanmıştır. Yine, Suriçi kazasında sıklıkla "reayanın başka şehir, köy vb. yerlere göçü" (%84,2), Galata ile Üsküdar kazalarında "tımar, mülk, çiftlik, tarla ve arazilere müdahale" (sırasıyla %40,9 ve %22,1) ve Haslar kazasında yoğunlukla "mera, yaylak, kışlak, otlak vb. yerlere müdahale" (%23,6) konularına ilişkin sorunların yaşandığı belirlenmiştir.

Defter hükümlerinin, İstanbul bölgelerine ait nahiyelere göre yapılan tasnifinde, görüldü ki, Galata bölgesi sınırlarına giren hükümler, ağırlıklı olarak Marmara (%50) ve Kapıdağ (%40,9) nahiyelerinden, Üsküdar bölgesi sınırlarında yoğunlukla Gekbuze (%24) ve Yoros (%12,3) nahiyelerinden ve Haslar bölgesi sınırlarında ağırlıklı olarak Silivri (%29,2) ve Terkos (%15,7) nahiyelerinden verilmiştir.

18.yüzyılda İstanbul'daki tarımsal sorunlar, çoğunlukla yönetilenler (reaya) arasında yaşanmıştır. İstanbul'da yaşadığı sorunların çözümü için, merkezi idareye müracaat edenlerin, %87,7 gibi oldukça yüksek bir kısmı, yönetilen(ve bunun %86,3'ü köyde yerleşik)

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Mali Hukuk Anabilim Dalı, El-mek: buluttekinn@gmail.com

zümreden oluşmaktadır. Benzer şekilde, hükmün diğer tarafı olan şikâyet edilenlerin de %86'sı yönetilen(ve yine bunun %86,9'u köyde yerleşik) zümreden müteşekkildir. Yine, verilen hükümlerin, %75,7'sinde her iki taraf da yönetilen zümreden oluşurken, %12'si yönetilen ile yöneten arasında, %10,6'sı yöneten ile yönetilen arasında ve sadece %1,8'i iki yöneten arasında yaşanmıştır.

Dönemin İstanbul Ahkâm Defteri Kayıtları'ndan, aralarında toplumsal ihtilaf yaşayan tarafların dini özelliklerine ait verilere de ulaşıldı. Bu amaçla, defterlerdeki hükümler, Müslüman ve Gayrimüslim olarak tasniflenerek değerlendirildi. Görüldü ki, hem müracaat eden ve hem de şikâyet edilen taraflar, çoğunlukla köyde yaşayan Müslüman yönetilen reayadan oluşmaktadır. İlgili Ahkâm kayıtlarına göre, toplumsal ihtilaflara ilişkin olarak verilen hükümlerin, %80,3'ü Müslüman tebaaya yöneliktir. Şöyle ki, müracaat edenlerin %87,7'si ve şikâyet edilenlerin %84,2'si Müslüman iken; müracaat edenlerin sadece %11,3'ü ve şikâyet edilenlerin %9,2'si Gayrimüslim (ve ağırlıklı olarak Zimmi)'dir. Bu durum, 18.yüzyılda İstanbul'da Müslüman nüfusunun daha yoğun olduğu savını destekler niteliktedir.

İstanbul Ahkâm Defterleri'nde sosyal hayatla ilgili olarak verilen hükümler son olarak, zaman açısından değerlendirildi. Bu amaçla, 18.yüzyılın ilk yarısına(1743-1750) ait defter kayıtları, hükümlerde belirtilen yıllara göre sınıflandırıldı. Yapılan tasnif sonucunda, İstanbul'da yaşanan tarımsal sorunların; 1743-1746 yılları arasında nispeten yüksek olduğu ve 1750 yılına doğru giderek azaldığı belirlendi. Nitekim yaşanan sorunların; %66,9'u 1743-1746 yılları arasındaki dönemde yaşanırken, %33,1'i 1747-1750 yılları arasındaki dönemde oluşmuştur. İstanbul'daki tarımsal sorunlarla ilgili şikâyetler özellikle 1743 ve 1746 yıllarında yoğunlaşmıştır.

Anahtar Kelimeler: 18.yüzyıl, İstanbul'daki tarımsal sorunlar, İstanbul Ahkâm Defterleri

ACCORDING TO THE 18TH CENTURY ISTANBUL AHKÂM REGISTERS THE CLASSIFICATION OF THE AGRICULTURAL SYSTEM OF ISTANBUL (1743 - 1750)

STRUCTURED ABSTRACT

This study, which identified with the legal and economic problems of the agricultural system of Istanbul in the 18th century, intended to classify Istanbul Ahkâm Registers in the period of 1743-1750.

In order to classify the provisions of Ahkâm Registers; (a) registry numbers, (b) application areas, (c) conflict issues, (d) the social position of the litigants, (e) the religion of the litigants, and (f) application years were chosen as the basic analysis variables. Each provisions which based on this systematic were examined in themselves.

284 agricultural provisions were determined in Istanbul Ahkâm Registers in the period of January 1743-November 1750. The analysis of

these registers, the maximum provisions were found with 2nd part (57.4%) of them.

The most problems of the agricultural system of Istanbul were “demesne (miri), timar, and property disputes” (45.4%) and “taxes” (34.2%). Moreover, the most agricultural problems occurred in Uskudar (52.3%) region. Also, the most agricultural problem in Surici was “migration of raya to another places” (84.2%), in Galata and Uskudar was “intervention of timar, property, farms, and agricultural lands” (respectively 40.9% and 22,1%), and in Haslar was “intervention of pastures, rangelands, and fields” (23.6%).

In the classification of book judgements made by the township, it is seen that the judgements entering the Galata district boundaries are mainly related to Marmara (50%) and Kapudagi (40.9%) townships, the Üsküdar district boundaries are mainly related to Gekbuze (24%) and Yoros (12.3%) townships and the Haslar district boundaries are mainly related to Silivri (29.2%) and Terkos (15.7%) townships.

Agricultural problems of Istanbul in the 18th century was mostly occurred between the reaya. A very high percentage of applicants as 87.7% applying to the central administration for the solution of the problems consists of reaya (86.3% of dwelling in village). Accordingly, 86% of the complainees forming the other party of the judgement composes of reaya (also 86.9% of dwelling in village). It was clear that 75.7% of these provisions were related to the reaya, 12% of these were occurred between the reaya and the administrators, 10.6% of these were occurred between the administrators and the reaya, and only 1.8% of these were related to the administrators.

Also, the data about the religious characteristics of parties experiencing agricultural disputes between them are obtained from the records of Istanbul Ahkâm Registers. For this reason, judgements in the registers are evaluated by classifying as Muslim and Non-Muslim. Both the applicants and the complainants were intensity composed by the Muslims raya which were dwelling in township. According to the related Ahkâm Registers, 80.3% of judgements given related to the agricultural disputes are for the Muslim subjects. In that, while 87.7% of the applicants and 84.2% of the complainees are Muslims, only 11.3% of the applicants and 9.2% of the complainees are Non-Muslims (and mainly Dhimmis). This situation supports the claim of the population of Muslims in Istanbul in the eighteenth-century is more intensive than others.

In conclusion, judgements given in Istanbul Ahkâm Registers related to the commerce are evaluated in terms of time. For this reason, the registers belonging to the eighteenth-century (1743-1750) are classified in accordance with the years indicated in the judgements. In conclusion of the classification, it is detected that agricultural problems experienced in between 1743-1747 years is relatively high and they have gradually decreased towards 1750. Thus, while 66.9% of the problems is experienced in between 1743-1746 years, 33.1% of it is experienced in between 1747-1750 years. Complaints related to the agricultural problems in Istanbul intensified in respectively 1743 and 1746 years.

Key Words: 18th century, The agricultural problems of İstanbul, İstanbul Ahkâm Registers

I. GİRİŞ

18. yüzyıl İstanbul'unun tarımsal sisteminin hukuki ve ekonomik tasnifini yapmayı hedeflediğimiz bu çalışmada, temel araştırma sahamız, *İstanbul Ahkâm Defterleri* Kayıtları'dır.

Osmanlı tarım (toprak) sistemi, tımar rejimine dayanırdı. Tımar geniş anlamıyla “geçimlerini ve hizmetlerine ait masrafları karşılamak üzere bir kısım asker ve memurlara, muayyen bölgelerden kendi nam ve hesaplarına tahsil yetkisi ile birlikte tahsis edilmiş olan vergi kaynaklarına” verilmiş isimdi. Tımar sisteminin esası, devlet mülkiyeti (rakabe) altındaki toprakların, yine birer devlet memuru olan sipahilerin gözetiminde, kullanım (intifa) hakkına sahip köylüler tarafından işletilmesi idi. Her köylü ailesinin işlettiği toprak parçası, “bir veya yarım çiftlik”ti. Çiftliğin alanı, verimine göre 70-150 dönüm arasında değişiyordu.

Klasik tımar sistemi içerisinde Osmanlı toprakları ülke ihtiyacını karşılayacak bir tarım kapasitesine sahipti. Tımar sisteminin denetlenmesi görevi, kadınlara aitti. Genellikle hububat üretiminin yapıldığı tımar topraklarında, ziraî ürün arzını yüksek tutmak için, devlet bazen ihraç yasakları ve stok politikası uygulardı. Bununla birlikte pamuk, pirinç, kenevir, susam, zeytin ve yağ bitkilerinin üretimleri de vergi indirimleriyle teşvik edilirdi.

Osmanlı ekonomik sisteminde, karşılaşılan anlaşmazlıkların çözüm yeri, merkezi idaredir. Şikâyet sahibinin başvurusu üzerine, Divan-ı Hümayun adı verilen merkezi karar organı, sorunu incelerdi. Padişah ya da kurulan meclis ile karara bağlanan ihtilaflar, ilgili kaza birimine, “padişah buyruğu” hükmünde, yazılı olarak bildirilirdi. Verilen hükümler, bağlayıcıydı. Bununla birlikte alınan her bir karar -şehirlere göre sistematik olarak- derlenir ve “Ahkâm Defterleri” adı verilen defterlere kaydedilerek arşivlenirdi. Bu yönleriyle Ahkâm Defterleri, ilgili oldukları dönemin genel sosyo-ekonomik özelliklerini gösteren temel argümanlar olarak kabul edilebilir.

18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'da yaşanan tarımsal sorunları tanımlayabileceği düşüncesinden hareketle bu çalışmada, dönemin *İstanbul Ahkâm Defterleri* kayıtları tasnif edilmiştir.¹

1743-1750 yılları arasındaki dönemde İstanbul'da yaşanan tarımsal problemleri analiz edebilmek için, KAL'A editörlüğünde oluşturulan ekip tarafından² transkribe edilmiş İstanbul Ahkâm Defteri hükümleri araştırıldı ve tarımsal sistemle ilgili olarak 284 tane karar tespit edildi. Defter kayıtlarındaki bu hükümleri tasnif edebilmek için, (a) defter numaraları, (b) başvuru yerleri, (c) ihtilaf konuları, (d) ihtilafın taraflarının sosyal konumları, (e) ihtilafın taraflarının dinleri ve (f) başvuru yılları, temel analiz değişkenleri olarak seçildi. Her bir hüküm bu sistematığa göre -öncelikle kendi içlerinde ve daha sonra da genel analize tabi tutularak- incelendi. Tasnifler Excel'e kaydedildi ve ulaşılan tüm veriler tablolastırılarak değerlendirmelere uygun hale getirildi.

İstanbul Ahkâm Defterleri Kayıtları tutulurken, defterlere numaraları verilirdi. Bu numaralandırma, hükümlerin arşiv kayıtları için sistematik oluştururdu. Bu çerçevede, ilk tasnif

¹ İstanbul Ahkâm Defterleri, 1742-1910 (C. 1155 - R. 1328) tarihleri arasında tutulmuş, 26 defterden oluşmaktadır.

² Ahmet TABAKOĞLU, Ahmet KAL'A, Salih AYNURAL, İsmail KARA ve Eyüp Sabri KAL'A, *İstanbul Ahkâm Defterleri İstanbul Tarım Tarihi 1 (1743-1757)*, İstanbul Külliyyatı IV, İstanbul Araştırmaları Merkezi, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayınları, İstanbul, 1997.

değişkenimiz defter numaraları oldu. Tasnif kapsamındaki İstanbul tarımsal sistemine ilişkin sorunların, 1-3 numaraları arasındaki defterlerde yer aldıkları görüldü.

Osmanlı Devleti'nde dini, idari, siyasi ve ekonomik sistemin merkezi İstanbul'dur. 19. yüzyılın sonuna kadar İstanbul (Dersaadet) şehri, idari ve yargısal yapı bakımından, (a) Suriçi (İstanbul kent merkezi) ve (b) Bilad-ı Selase (Üç Belde: Galata, Üsküdar ve Haslar) bölgeleri olarak bölünlenir. Ahkâm defteri kayıtlarında, verilen hükmün geçtiği yerler (diğer bir ifadeyle başvuru yerleri), nahiyeler şeklinde açıklanmaktadır. Bu noktadan hareketle, öncelikle dönemin İstanbul'unu oluşturan bu dört kazanın hinterlandına giren, nahiyeler belirlendi. Defter hükümleri, bu değerlendirmeye uygun olarak; İstanbul (Suriçi), Galata (Beyoğlu), Üsküdar ve Haslar (Eyüp, Surdışı) bölgeleri ve bunların nahiyeleri şeklinde, yer tasnifine tabi tutuldu.

Ahkâm Defterleri'nde tutulan kayıtlarda, verilen hükümle ilgili açıklamalara da yer verilmişti. Bu verilerden, sorunun, hangi nedenlerden kaynaklandığı incelenebilir. Çalışmanın kapsamında, öncelikle, tarımsal sisteme ilişkin sorunlara neden oluşturan hukuki konuların neler olabileceği belirlenmeye çalışıldı. Dönemin sosyo-ekonomik yapısı göz önüne alınarak, İstanbul tarımsal sisteminde yaşanabilecek ihtilaf konuları; (a) miri, tımar ve mülk toprağının tasarrufu, mirasen intikali, tevfi, satışı ve rehni, (b) miri, tımar ve mülk toprak ihtilafları, (c) vergiler, (d) tımarlı sipahi ile mültezim arasındaki vergi ve iltizamla ilgili ihtilaflar, (e) tımarlı sipahi ile reaya arasındaki ihtilaflar ve (f) diğer konular olarak belirlendi. Bu kapsamda, İstanbul'da yaşanan tarımsal sorunları belirleyebilmek için, her bir hüküm, oluşturduğumuz bu ihtilaf konuları ayırımına göre şekillendirildi.

İstanbul kazalarındaki ekonomik sorunların çözümü için verilen hükümler, iki taraf arasındaki sorunların çözümü amacını taşımaktaydı. Çalışma dahilinde, bu iki taraf, sosyal konumlarına göre, (1) başvuruyu/şikâyeti yapan (diğer bir ifadeyle, verilen hükümde sorun yaşadığı belirtilen) taraf, "müracaat eden" ve (2) başvuruya neden olan (diğer bir ifadeyle, verilen hükümde soruna neden olduğu belirtilen) taraf, "şikâyet edilen" olarak adlandırıldı ve bu ayırma göre hükümlerin taraflar bazındaki tasnifleri yapıldı.

Bilindiği üzere, Klasik Osmanlı idari sınıflandırmasında, sosyal konumlanma, genel çerçevede, (a) "yöneten" (devlet yönetiminde söz sahibi olan zümre, askeriler) ve (b) "yönetilen" (devlet sınırları içinde yerleşik olarak yaşayan halk, reaya) ayrımı şeklindeydi. Bununla birlikte, bu yöneten ve yönetilen kesimleri de, bir alt gruplandırma yapılarak -kendi içlerinde- yerleşim yerlerine göre (i) "şehirli" (şehirde yaşayan) veya (ii) "köylü" (köyde yaşayan) olarak ayrılırdı. Bu düşünceden hareketle, incelenen defter hükümlerinde verilen genel bilgilerden, tarafların sosyal konumları, (i) "yöneten" ve "yönetilen" genel sınırlandırması ve (ii) bunların yerleşim yerleri olan "şehirli" ve "köylü" olarak belirlendi.

Ahkâm kayıtlarında, ihtilafın taraflarıyla ilgili, dini bilgilere de yer verilir. Defterlerdeki bu dağılımdan yola çıkarak bu çalışmada da, dini ayrımlara göre bir tasnifin yapılmasının gerektiği düşünüldü. İhtilafın taraflarının dinlerine göre genel ayrımı, (a) "Müslüman" ve (b) "Gayrimüslim" şeklinde yapıldı. Bununla birlikte Gayrimüslimler kendi aralarında -Ahkâm kayıtlarında belirttikleri gibi (i) "Zimmi", (ii) "Yahudi" ve (iii) "Nasrani" olarak alt kategorilere ayrıldı.

İstanbul'da yaşanan sorunlarla ilgili olarak merkezi idare tarafından verilen kararlar, hükümlerin duyurulma tarihlerine göre Ahkâm Defterleri'ne kaydedilirdi. Bu çalışmada, Ocak 1743-Kasım 1749 tarihleri arasındaki tarımsal sorunlara ilişkin olarak verilen kararlar tasnif edildi.

Toparlayacak olursak, bu çalışmanın; bağlayıcı süreci 18. yüzyılın ilk yarısı (1743-1750), merkezi İstanbul, temel hareket alanı tarımsal sorunlar ve odak noktası *İstanbul Ahkâm Defterleri* Kayıtları olarak belirlenmiştir.

II. 18. Yüzyıl İstanbul Ahkâm Defterleri'ne Göre İstanbul'daki Tarım Sisteminin Tasnifi (1743-1750)

18. yüzyılda İstanbul'daki tarım sistemindeki sorunların belirlenebilmesi için dönemin *İstanbul Ahkâm Defterleri* analiz edildi. 1743-1750 yılları arasındaki bu kayıtlardan elde edilen bulgulara göre, İstanbul tarım sistemi; (a) Ahkâm arşiv kayıtlarındaki defter numaraları, (b) İstanbul kazaları ile nahiyelerine göre dağılımı, (c) hükme konu olan sorunlar, (d) hükümlerin verildiği tarafların sosyal konumları ile dinleri ve (e) sorunların yaşandığı yıllar itibarıyla tasnif edildi.³

A. İstanbul'daki Tarım Sisteminin, 18. Yüzyıla Ait İstanbul Ahkâm Defterleri'ndeki Numaralarına Göre Tasnifi

1743-1750 yılları arasındaki dönemde İstanbul tarımıyla ilgili olarak verilen kararlar, İstanbul Ahkâm Defterleri'nin 1-3 numaralı defterleri arasında yer almaktadır.

Tablo 1. İstanbul Tarım Sisteminde Yaşanan Sorunların, İstanbul Ahkâm Defterleri Kayıtlarındaki Dağılımları

	DEFTER NUMARASI			TOPLAM
	1	2	3	
HÜKÜM SAYISI	107	163	14	284
ORANSAL DAĞILIM	%37,7	%57,4	%4,9	%100

Tablo 1 ile gösterildiği gibi, dönemin İstanbul tarım sistemine ilişkin olarak verilen kararların defterlerdeki dağılımları incelendiğinde, en fazla kararın 2 numaralı defterde⁴ yer aldığı

³ Her bir Ahkâm Defteri kaydına yönelik olarak yapılan tasnif, şu şekilde örneklendirilebilir:

“Edirne mollasına hüküm ki: Hacı Velî zîde kadruhû Südde-i sa’âdetüme arz-ı hâl idüp İstanbul’da Aksarây kurbında vâkı’ müteveffâ Gurebâ Hüseyin Ağa nâm sâhibü’l-hayrun binâ eyledüğü câmi’i vakfı karyelerinden Edime kazâsına tâbi’ Oğul Paşa ve tevabii karyeleri zâbiti bin yüz altmış senesinde vakf-ı mezbûrun kâimmakâm-ı mütevellisi olan (boş) nâm kimesneden bâ temessük buna der’uhde ve ijjâm ve bu dahi iltizâm idüp âhardan bir veçhile dahi olunmak icâb itmez iken Edirne sâkinlerinden Cânbaz Mehmed nâm kimesne üç seneden berü kurâ-i mezbûreyi taraf-ı vakfdan ikişer yüz yetmişer guraşa iltizâm itmefc- mücerred altmış senesi dahi bana ilzâm olunmadı diyü garaz- tezvirâta tesaddî ve hilâf-ı vâkı’ zarar iddi’â ve kı - merkûmeyi zabt etmek sevdâsında olduğım...” [Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafi Divan-ı Hümayun Sicilleri İstanbul Ahkâm Defteri (A. DVNS. AHK. İS. d.) 2, s. 195, h. 670, Nisan 1747] hükmünün tasnifi şöyle yapılmıştır:

İstanbul Ahkâm Defteri			İhtilafın Konusu	Yer	Tarafların Sosyal Konumları		Tarafların Dinleri		Yıl
Defter No	Sayfa No	Hüküm No			Müracaat Eden	Şikâyet Edilen	Müracaat Eden	Şikâyet Edilen	
2	195	670	Sipahinin mütezimin vergi toplamasına müdahalesi	HASLAR Edime	Yönetilen (Köylü)	Yönetilen (Köylü)	Müşkuman	Müşkuman	1747 (Nisan)

⁴ 2 numaralı deftere ait kayıtlar şunlardır: BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 1, h. 3, Mayıs 1745 (Hükümlerin dipnotlardaki künye gösterimi -yer durumu göz önüne alınarak- “BOA defter numarası / hüküm numarası” şeklinde yapılmıştır. İlgili kayıtların genel künyeleri, kaynakçada yer almaktadır), BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/164, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/174, BOA 2/178, BOA 2/184, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/268, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372,

görülmüştür. Çalışmamız kapsamındaki kararlar ilk iki defterde⁵ yoğunlaşmış ve 3 numaralı defterde sadece 14 karara⁶ rastlanmıştır.

İstanbul tarımıyla ilgili olan 284 defter kaydı, inceleme dönemimiz olan 1743-1750 yılları arasındaki periyoda göre de değerlendirildi.

Tablo 2. 18. Yüzyıl İstanbul Tarımıyla İlgili Olan İstanbul Ahkâm Defterleri Kayıtlarının, Yıllara Göre Dağılımları (1743-1750)

YIL	DEFTER NUMARASI			TOPLAM
	1	2	3	
1743	52	-	-	52
1744	36	-	-	36
1745	19	28	-	47
1746	-	55	-	55
1747	-	41	-	41
1748	-	29	-	29
1749	-	10	14	24
TOPLAM	107	163	14	284

Tablo 2’de görüldüğü gibi, dönemin İstanbul tarımına ait şikâyetler, yoğunlukla 1743 ile 1746 yıllarında yaşanmıştır. Yüzyılın ortalarına doğru, kararlardaki azalma dikkati çekmiştir. Nitekim verilen toplam kararların, yalnızca %18,7’si, 1748 ve 1749 yıllarını kapsadığı görülür.

BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/581, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/678, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159 ve BOA 2/1162.

⁵ 1 numaralı defterdeki kayıtlar şöyledir: BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/474, BOA 1/475, BOA 1/478, BOA 1/487, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/522, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/607, BOA 1/608, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/874, BOA 1/888, BOA 1/910, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/970, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1068, BOA 1/1070, BOA 1/1088, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1142, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1198, BOA 1/1207, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1238, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1284, BOA 1/1285 ve BOA 1/1295.

⁶ 3 numaralı defterdeki bu 14 karar: BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68’dir.

B. 1743-1750 Yılları Arasındaki Dönemde İstanbul Tarım Sisteminde Yaşanan Sorunların, Konularına Göre Tasnifi

1743-1750 yılları arasındaki dönemde, İstanbul tarımında yaşanan sorunların neler olduğunu öğrenebilmek için her bir Ahkâm Defteri kaydı, tarımsal sorun olarak düşünülen 5 ana konuya göre tasnif edildi.

Tablo 3. İstanbul'daki Tarımsal Sistemde Yaşanan Sorunlar

İHTİLAFIN KONUSU	HÜKÜM SAYISI	ORANSAL DAĞILIM
A. MİRİ, TİMAR VE MÜLK TOPRAĞININ TASARRUFU, MİRASEN İNTİKALİ, TEVFİZİ, SATIŞI VE REHNİ	43	%15,1
B. MİRİ, TİMAR VE MÜLK TOPRAK İHTİLAFLARI	129	%45,4
C. VERGİLER	97	%34,2
D. TİMARLI SİPAHİ İLE MÜLTEZİM ARASINDAKİ VERGİ VE İLTİZAMLA İLGİLİ İHTİLAFLAR	7	%2,5
E. TİMARLI SİPAHİ İLE REAYA ARASINDAKİ İHTİLAFLAR	31	%10,9
F. DİĞER KONULAR	10	%3,5

Defterlerin ihtilaf konularına göre yapılan ve tablo 3 ile de detaylandırılan bu tasnif sonucunda; dönemin İstanbul tarımında yaşanan sorunların yoğunlukla; “miri, tımar ve mülk toprak ihtilafları”⁷ ve “vergiler”⁸ konusunda olduğu belirlendi. Bu sorunları sırasıyla “miri, tımar ve mülk

⁷ BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/342, BOA 1/372, BOA 1/405, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/522, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/617, BOA 1/688, BOA 1/755, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1014, BOA 1/1039, BOA 1/1067, BOA 1/1070, BOA 1/1129, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1198, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1284, BOA 1/1285, BOA 2/7, BOA 2/17, BOA 2/28, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/90, BOA 2/174, BOA 2/184, BOA 2/227, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/312, BOA 2/332, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/376, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/426, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/578, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/673, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/702, BOA 2/709, BOA 2/713, BOA 2/842, BOA 2/848, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1061, BOA 2/1076, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68.

⁸ BOA 1/293, BOA 1/338, BOA 1/409, BOA 1/446, BOA 1/474, BOA 1/478, BOA 1/498, BOA 1/526, BOA 1/607, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/857, BOA 1/888, BOA 1/951, BOA 1/1001, BOA 1/1065, BOA 1/1088, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1207, BOA 1/1238, BOA 1/1249, BOA 2/18, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/131, BOA 2/164, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/178, BOA 2/190, BOA 2/262, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/335, BOA 2/348, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/386, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/432, BOA 2/459, BOA 2/472, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/521, BOA 2/606, BOA 2/644, BOA 2/672, BOA 2/678, BOA 2/701, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/847, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/981, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1013, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1100, BOA 2/1100, BOA 2/1105, BOA 2/1158, BOA 3/20, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/42, BOA 3/46 ve BOA 3/52.

toprağının tasarrufu, mirasen intikali, tevfi, satışı ve rehn⁹ ve “tumarlı sipahi ile reaya arasındaki ihtilaflar”¹⁰ izlemektedir.¹¹

İstanbul tarımsal sisteminde yaşanan bu sorunlar, tablo 4’te belirtildiği gibi, İstanbul’unun dört temel kazası olan Suriçi, Galata, Üsküdar ve Haslar’a göre de analiz edilebilir.

Tablo 4. İstanbul’daki Tarımsal Sistemde Yaşanan Sorunların, İstanbul Kazalarına Göre Dağılımları

YER	İHTİLAFIN KONUSU																
	Miri toprağın, sazlık ve kamışın mirasen intikali	Mülk bağ, bahçe ve tarlanın mirasen intikali	Timar toprağının ferağ ve tefvizi	Mülk çiftlik, tarla, bağ ve bahçe satışı	Timar, mülk çiftlik, tarla ve arazilere müdahale	Mera, yaylak, kırsak, otlak, yayır, oman, koru, sazlık ve kamışa müdahale	Bağ, bahçe ve bostana müdahale	Çoban ve hayvan sürülerinin tarım yapılan araziye müdahalesi	Vergi ödemeyenlerden ve eksik ödeyenlerden verginin tahsili	Fazla vergi talebi ve tahsili	Vergiye tabi olmayanlardan vergi tahsili	Sipahini tumana, mahsulüne ve vergisine başka bir sipahinin vb'nin müdahalesi	Mültezimin topladığı vergiyi sipahiye vermemesi	Reayanın başka şehir, köy vb. yerlere göçü	Aynen alınan vergi mahsulünün yakın pazara taşınması ihtilafı	Timar yerlerinin sınırlarının belirlenmesi	Miri koyun sürüsü ağıllarına müdahale
SURİÇİ	-	-	-	1	-	1	-	-	-	-	1	-	-	16	-	-	-
GALATA	6	1	-	-	9	3	1	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-
ÜSKÜDAR	14	4	-	4	34	16	8	7	23	18	8	4	3	1	2	3	3
HASLAR	8	1	3	1	8	21	1	4	14	-	1	2	-	4	-	-	-
Toplam	28	6	3	6	51	41	10	11	37	18	10	6	3	22	2	3	3

18. yüzyılda İstanbul’daki tarımsal sistemde yaşanan sorunların, İstanbul kazalarına göre yapılan tablo 4’teki bu dağılımları incelendiğinde, görüldü ki; Suriçi kazasında sıklıkla “reayanın başka şehir, köy vb. yerlere göçü”¹², Galata ile Üsküdar kazalarında “tumar, mülk, çiftlik, tarla ve

⁹ BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/613, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/874, BOA 1/970, BOA 1/984, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1172, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 2/70, BOA 2/184, BOA 2/212, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/349, BOA 2/394, BOA 2/455, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/485, BOA 2/499, BOA 2/660, BOA 2/667, BOA 2/695, BOA 2/701, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/1061, BOA 2/1103, BOA 3/59 ve BOA 3/68.

¹⁰ BOA 1/190, BOA 1/314, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/376, BOA 1/475, BOA 1/487, BOA 1/524, BOA 1/557, BOA 1/608, BOA 1/661, BOA 1/661, BOA 1/910, BOA 1/1142, BOA 1/1275, BOA 1/1295, BOA 2/119, BOA 2/268, BOA 2/344, BOA 2/419, BOA 2/470, BOA 2/473, BOA 2/581, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/792, BOA 2/977, BOA 2/1012, BOA 2/1065 ve BOA 2/1159.

¹¹ Bununla birlikte “tumarlı sipahi ile mültezim arasındaki vergi ve iltizamla ilgili ihtilaflar” ile ilgili hükümler, BOA 1/843, BOA 1/1068, BOA 2/8, BOA 2/383, BOA 2/434, BOA 2/670 ve BOA 2/697 kayıtlarında yer alırken; “diğer konular”, BOA 1/1167, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/57, BOA 2/122, BOA 2/527, BOA 2/1023, BOA 2/1054, BOA 2/1058 ve BOA 2/1154 hükümlerinde yer almaktadır.

¹² BOA 1/290, BOA 1/314, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/475, BOA 1/487, BOA 1/557, BOA 1/608, BOA 1/910, BOA 1/1142, BOA 1/1295, BOA 2/268, BOA 2/344, BOA 2/419, BOA 2/470 ve BOA 2/581.

arazilere müdahale”¹³ ve Haslar kazasında yoğunlukla “mera, yaylak, kışlak, otlak vb. yerlere müdahale”¹⁴ konularına ilişkin sorunlar yaşanmıştır.

C. 18. Yüzyılda İstanbul Tarım Sisteminde Yaşanan Sorunların; Bölgeler ve Nahiyelerine Göre Tasnifi

Divan-ı Hümayun tarafından verilen kararlar, Ahkâm Defterlerine kaydedilirken, hükümlerin hangi yere ilişkin olduğu nahiyelere göre açıklanır. Çalışma kapsamında hükümlerin başvurunun yapıldığı yere göre incelenmesi amacıyla; hükümlerde belirtilen nahiyeler, dönemin Suriçi ve Bilad-ı Selase (Galata, Üsküdar ve Haslar) bölgelerine göre tasnif edildi. Bu çerçevede, her bir defter kaydında açıklanan nahiyenin; Suriçi ve Bilad-ı Selase bölgelerinden hangisinin hinterlandına girdiği tespit edildi ve bu yolla hükümlerin verildiği yerlere ilişkin veriler derlendi.

Tablo 5. İstanbul Tarım Sistemindeki Sorunların Yaşandığı Yerler

	HÜKÜMLERİN VERİLDİĞİ YER				TOPLAM
	SURİÇİ	GALATA	ÜSKÜDAR	HASLAR (EYÜP)	
Hüküm Sayısı	19	22	154	89	284
Oransal Dağılım	%6,7	%7,7	%52,3	%31,3	%100

Tablo 5’te tasnif edildiği üzere, defter kayıtlarında, Suriçi kazasıyla ilgili olarak 19 tane¹⁵, Galata kazasına ait 22 tane¹⁶, Üsküdar kazasına yönelik olarak 154 tane¹⁷ ve en geniş sınırlara sahip

¹³ “Tımar, mülk, çiftlik, tarla ve arazilere müdahale” konusuyla ilgili olarak verilen kararların; Galata bölgesinde, BOA 1/279, BOA 1/1039, BOA 1/1230, BOA 2/184, BOA 2/227, BOA 2/332, BOA 2/349, BOA 2/702 ve BOA 3/39 kayıtlarında olduğu belirlenirken, Üsküdar bölgesinde, BOA 1/372, BOA 1/459, BOA 1/494, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/1172, BOA 1/1177, BOA 1/1198, BOA 1/1220, BOA 1/1229, BOA 2/17, BOA 2/174, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/312, BOA 2/394, BOA 2/485, BOA 2/578, BOA 2/611, BOA 2/643, BOA 2/665, BOA 2/673, BOA 2/709, BOA 2/713, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/1037, BOA 2/1050, BOA 2/1076, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 3/37, BOA 3/58 ve BOA 3/68 kayıtlarında bulundukları tespit edildi.

¹⁴ BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/522, BOA 1/688, BOA 1/760, BOA 1/780, BOA 1/1284, BOA 2/290, BOA 2/357, BOA 2/399, BOA 2/464, BOA 2/482, BOA 2/666, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/994, BOA 2/1042 ve BOA 2/1162.

¹⁵ BOA 1/290, BOA 1/314, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/475, BOA 1/487, BOA 1/557, BOA 1/608, BOA 1/859, BOA 1/910, BOA 1/1142, BOA 1/1295, BOA 2/268, BOA 2/344, BOA 2/419, BOA 2/455, BOA 2/470, BOA 2/581 ve BOA 2/1105.

¹⁶ BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/607, BOA 1/888, BOA 1/972, BOA 1/1039, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 1/1230, BOA 2/184, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/332, BOA 2/349, BOA 2/702, BOA 2/740, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/1047 ve BOA 3/39.

¹⁷ BOA 1/293, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/342, BOA 1/372, BOA 1/409, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/459, BOA 1/478, BOA 1/494, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/526, BOA 1/605, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/778, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/984, BOA 1/1014, BOA 1/1065, BOA 1/1068, BOA 1/1129, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1198, BOA 1/1207, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1244, BOA 1/1285, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/174, BOA 2/190, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/287, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/348, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/383, BOA 2/394, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/667, BOA 2/673, BOA 2/678, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA

Haslar kazasıyla ilgili olarak 89 tane¹⁸ tarımsal hüküm tespit edildi. Bu noktada İstanbul'daki tarımsal sorunların, yoğunlukla Üsküdar yöresinde yaşandığı belirlenmiştir.

Hükümlerin yer bazında değerlendirilmesinde, Bilad-Selase hinterlandına giren nahiyelerin, Galata, Üsküdar ve Haslar (Eyüp) bölgelerine göre ayrımı da yapıldı.

Tablo 6. Galata Bölgesi İçin Verilen Tarımsal Hükümlerin, Nahiyelelere Göre Dağılımları

GALATA					
NAHİYE	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım	NAHİYE	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım
BANDIRMA	-	-	MARMARA	11	%50,0
KAPUDAĞI	9	%40,9	MUDANYA	1	%4,5
BELİRTİLMEMİŞ	1	%4,5	TOPLAM	22	%100

Tablo 6'da Galata bölgesi sınırlarına giren hükümlerin, nahiyelelerine göre yoğunlaşması belirtiliyor. 18. yüzyıl İstanbul'unda Galata bölgesi; Kapudağı, Marmara, Bandırma, Çorlu, Mahmutpaşa, Kasımpaşa, Mudanya, Pınarhisar, Beyoğlu, Erdek, Gemlik ve Yeniköy olmak üzere 12 alt nahiyele ayrıyor. Defter hükümlerinin bu ayrıma göre yapılan tasnifinde, görüldü ki, Galata sınırlarına giren tarımsal hükümler, ağırlıklı olarak Marmara (%50)¹⁹ ve Kapudağı (%40,9)²⁰ nahiyeleleriyle ilgilidir.²¹

Bir diğer Bilad-ı Selase bölgesi olan Üsküdar, 18. yüzyılda; Ağaçlı, Adalar, Beğkoz, Darıca, Gekbuze, Genceli, Geyve, Kadıköy, Kandırı, Karamürsel, Kartal, Kaymas, Kocaili, Samandıra, Sarıçayır, Şeyhler, Şile, Taşköprü, Tuzla, Viros, Yalakabad ve Yoros nahiyelelerini içine alan yerden müteşekkildir.

2/806, BOA 2/816, BOA 2/824, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/977, BOA 2/1009, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 3/19, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58 ve BOA 3/68.

¹⁸ BOA 1/274, BOA 1/338, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/474, BOA 1/495, BOA 1/522, BOA 1/524, BOA 1/603, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/760, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/857, BOA 1/874, BOA 1/951, BOA 1/970, BOA 1/1001, BOA 1/1022, BOA 1/1067, BOA 1/1070, BOA 1/1088, BOA 1/1174, BOA 1/1195, BOA 1/1238, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1284, BOA 2/28, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/164, BOA 2/172, BOA 2/178, BOA 2/212, BOA 2/276, BOA 2/290, BOA 2/302, BOA 2/335, BOA 2/357, BOA 2/376, BOA 2/386, BOA 2/399, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/464, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/482, BOA 2/499, BOA 2/666, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/701, BOA 2/737, BOA 2/786, BOA 2/817, BOA 2/832, BOA 2/842, BOA 2/877, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1042, BOA 2/1061, BOA 2/1103, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/20, BOA 3/21, BOA 3/38, BOA 3/42 ve BOA 3/59.

¹⁹ BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/972, BOA 1/1039, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 2/184, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/349 ve BOA 2/848.

²⁰ BOA 1/405, BOA 1/607, BOA 1/888, BOA 1/1230, BOA 2/332, BOA 2/702, BOA 2/740, BOA 2/847 ve BOA 3/39.

²¹ Bununla birlikte yine Galata bölgesine dahil Mudanya nahiyesiyle ilgili tek hüküm, BOA 2/1047'dir.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Tablo 7. Üsküdar Bölgesi İçin Verilen Tarımsal Hükümlerin, Nahiyelelere Göre Dağılımları

ÜSKÜDAR					
NAHİYE	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım	NAHİYE	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım
AĞAÇLI	2	%1,3	KAYMAS	10	%6,5
ADALAR	7	%4,5	SAMANDIRA	1	%0,6
BEĞKOZ	1	%0,6	ŞEYHLER	4	%2,6
GEKBUZE	37	%24,0	ŞİLE	14	%9,1
GEYVE	1	%0,6	TAŞKÖPRİ	13	%8,4
KANDIRI	15	%9,7	VİROS	-	-
KARAMÜRSEL	11	%7,1	YALAKABAD	1	%0,6
KARTAL	6	%3,9	YOROS	19	%12,3
BELİRTİLMEMİŞ	24	%15,6	TOPLAM	154	%100

Tablo 7’de görüleceği gibi, Üsküdar bölgesinde tarımsal sorun yaşayan kişiler –ağırlıklı olarak- Gekbuze (%24)²² ve Yoros (%12,3)²³ nahiyelelerinde ikamet etmektedirler.²⁴

18. yüzyıl İstanbul’unda Haslar bölgesinin hinterlandı ise; Bigados, Burgos, Çatalca, Çekmece-i Kebir, Çekmece-i Sağır, Eceabad, Edirne, Ereğli, Geliboli, Hasköy, İstiranca, İnöz, Kalfaköyü, Keşan, Kırklareli, Malkara, Midye, Paşalimanı, Silivri, Şarköy, Tekirdağ, Terkos, Tiranca, Vize ve Yapağca nahiyelelerinden oluşur.

Tablo 8. Haslar Bölgesi İçin Verilen Tarımsal Hükümlerin Nahiyelelere Göre Dağılımları

HASLAR (EYÜP)					
NAHİYE	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım	NAHİYE	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım
BURGOS	2	%2,2	EREĞLİ	3	%3,3
ÇATALCA	11	%12,4	HASKÖY	-	-
ÇEKMECE-İ KEBİR	10	%11,2	MİDYE	9	%10,1
ÇEKMECE-İ SAĞIR	1	%1,1	SİLİVRİ	26	%29,2
ECEABAD	1	%1,1	TERKOS	14	%15,7
EDİRNE	1	%1,1	VİZE	2	%2,2
BELİRTİLMEMİŞ	9	%10,1	TOPLAM	89	%100

²² BOA 1/331, BOA 1/433, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/526, BOA 1/792, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/1177, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/33, BOA 2/167, BOA 2/190, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/414, BOA 2/527, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/824, BOA 2/855, BOA 2/873, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/1009, BOA 2/1013, BOA 2/1054, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1119, BOA 2/1158, BOA 2/1159 ve BOA 3/23.

²³ BOA 1/459, BOA 1/478, BOA 1/643, BOA 1/778, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/1172, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1285, BOA 2/38, BOA 2/475, BOA 2/644, BOA 2/665, BOA 2/673, BOA 2/692, BOA 2/709, BOA 2/792 ve BOA 2/1037.

²⁴ Yine Üsküdar hinterlandına giren diğer nahiyelelerden; Ağacli BOA 1/336 ve BOA 2/312; Adalar BOA 1/494, BOA 1/755, BOA 2/611, BOA 2/678, BOA 2/697, BOA 2/977 ve BOA 3/19; Beğkoz BOA 1/1244; Geyve BOA 2/1154; Kandırı BOA 1/409, BOA 1/440, BOA 1/605, BOA 1/1065, BOA 1/1068, BOA 1/1220, BOA 2/35, BOA 2/57, BOA 2/119, BOA 2/245, BOA 2/358, BOA 2/383, BOA 2/713, BOA 3/37 ve BOA 3/58; Karamürsel BOA 1/342, BOA 1/984, BOA 1/1014, BOA 2/318, BOA 2/372, BOA 2/404, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/477, BOA 2/485 ve BOA 2/1100; Kartal BOA 1/697, BOA 2/474, BOA 2/606, BOA 2/796, BOA 2/857 ve BOA 3/46; Kaymas BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/90, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/262, BOA 2/331, BOA 2/348, BOA 2/521 ve BOA 2/1150; Samandra BOA 2/394; Şeyhler BOA 2/97, BOA 2/174, BOA 2/292 ve BOA 2/667; Şile BOA 2/18, BOA 2/103, BOA 2/287, BOA 2/299, BOA 2/695, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/816, BOA 2/929, BOA 2/1023, BOA 2/1058 ve BOA 3/52; Taşköprü BOA 1/293, BOA 1/372, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/1198, BOA 1/1215, BOA 2/578, BOA 2/872, BOA 2/876, BOA 2/1050 ve BOA 2/1134 ve Yalakabad BOA 2/492 kayıtlarında bulunmaktadır.

Tablo 8 ile tasnif edildiği üzere, İstanbul'un kazaları içerisinde en geniş sınırlara sahip yer olan Haslar bölgesindeki tarımsal sorunlar, yoğunluklu olarak Silivri (%29,2)²⁵ ve Terkos (%15,7)²⁶ nahiyelerinde yaşanmıştır.²⁷

18. yüzyılda İstanbul'un bu dört temel bölgesinde yaşanan tarımsal sorunlar, sıklıkla hangi zamanlarda görülmektedir. Bu düşünce sisteminden hareketle; Suriçi, Galata, Üsküdar ve Haslar bölgelerindeki tarımsal sorunlar, çalışmanın inceleme dönemi olan 1743-1750 yıllarına göre tasniflendi.

Tablo 9. İstanbul Tarım Sistemindeki Sorunların Yaşandığı Yerlerin, Yıllara Göre Dağılımı

HÜKÜM YILI	HÜKÜMLERİN VERİLDİĞİ YER			
	SURİÇİ	GALATA	ÜSKÜDAR	HASLAR
1743	8	5	21	18
1744	3	5	17	11
1745	1	3	29	14
1746	6	3	30	16
1747	-	4	26	11
1748	-	1	17	11
1749	1	1	14	8
TOPLAM	19	22	154	89

Tablo 9'da gösterildiği üzere, 18. yüzyılda İstanbul tarım sistemindeki sorunların yaşandığı yerlerin, yıllara göre dağılımı incelendiğinde, tarımsal sorunların; Suriçi bölgesinde sıklıkla 1743 yılında,²⁸ Galata bölgesinde yoğunlukla 1743-1744 döneminde,²⁹ Üsküdar bölgesinde sıklıkla 1745-1747 döneminde³⁰ ve Haslar bölgesinde yoğunlukla 1743 yılında³¹ yaşandığı tespit edilmiştir.

²⁵ BOA 1/274, BOA 1/412, BOA 1/613, BOA 1/780, BOA 1/857, BOA 1/1067, BOA 1/1174, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1284, BOA 2/178, BOA 2/212, BOA 2/426, BOA 2/701, BOA 2/737, BOA 2/817, BOA 2/832, BOA 2/939, BOA 2/964, BOA 2/992, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1042, BOA 3/10 ve BOA 3/20.

²⁶ BOA 1/638, BOA 1/760, BOA 1/951, BOA 1/1088, BOA 2/164, BOA 2/276, BOA 2/290, BOA 2/302, BOA 2/335, BOA 2/376, BOA 2/464, BOA 2/482, BOA 2/994 ve BOA 3/42.

²⁷ Yine Haslar hinterlandına giren diğer nahiyelerden; Burgos BOA 2/786 ve BOA 2/1061; Çatalca BOA 1/495, BOA 1/970, BOA 1/1001, BOA 2/357, BOA 2/399, BOA 2/432, BOA 2/672, BOA 2/681, BOA 3/21, BOA 3/38 ve BOA 3/59; Çekmece-i Kebir BOA 1/338, BOA 1/474, BOA 1/522, BOA 1/603, BOA 1/783, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/666, BOA 2/684 ve BOA 2/981; Çekmece-i Şağır BOA 1/1070; Eceabad BOA 1/1022; Edirne BOA 2/670; Ereğli BOA 2/842, BOA 2/958 ve BOA 2/1103; Midye BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/617, BOA 1/1195, BOA 2/28, BOA 2/172, BOA 2/434 ve BOA 2/1162 ve Vize BOA 1/661 ve BOA 2/386 kayıtlarında yer almaktadır.

²⁸ Suriçi bölgesinde, yoğun olarak 1743 yılında yaşanan bu tarımsal sorunlar; BOA 1/290, BOA 1/314, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/475, BOA 1/487, BOA 1/557 ve BOA 1/608 kayıtlarında yer alır.

²⁹ Galata bölgesinde, 1743 yılında yaşanan tarımsal sorunlar, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/376, BOA 1/405 ve BOA 1/607 kayıtlarında bulunurken, 1744 yılında BOA 1/888, BOA 1/972, BOA 1/1039, BOA 1/1114 ve BOA 1/1116 kayıtlarında görülmektedir.

³⁰ Üsküdar bölgesinde yaşanan tarımsal sorunlar; 1745 yılında kayıtlarında BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1198, BOA 1/1207, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1244, BOA 1/1285, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/174 ve BOA 2/190; 1746 yılında BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/287, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/348, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/383, BOA 2/394, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606 ve BOA 2/611 ve 1747 yılında BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/667, BOA 2/673, BOA 2/678, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA

D. 18. Yüzyılda İstanbul Tarım Sisteminde Yaşanan Sorunların, İhtilafın Taraflarının Sosyal Konumlarına Göre Tasnifi

İstanbul Ahkâm Defteri Kayıtları'ndan, 18. yüzyıl İstanbul tarımında sorun yaşayan tarafların, sosyal konumlarına ait veriler de elde edilebilir. Bu amaçla öncelikli olarak verilen hüküm taraflarını belirlemek gerekir. Hüküm kayıtlarında, kadiya başvuru yapan taraf “müracaat eden”, kendisi hakkında hüküm verilen diğer taraf ise “şikâyet edilen” olarak adlandırıldı. Bu iki taraf, dönemin sosyal konumlanması göz önüne alınarak “yöneten” ve “yönetilen” (ve “şehirli” veya “köylü”) ayırımına tabi tutuldu.

Tablo 10. İstanbul Tarım Sisteminde Sorun Yaşayan Tarafların, Sosyal Konumlarına Göre Hüküm Sayıları: Yöneten ile Yönetilen Dağılımları

SOSYAL KONUM	MÜRACAAT EDENİN SOSYAL KONUMU		ŞİKÂYET EDİLENİN SOSYAL KONUMU	
	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım
I. YÖNETEN	35	%12,3	40	%14,0
A. Şehirli	23	%65,7	25	%62,5
B. Köylü	12	%34,3	15	%37,5
II. YÖNETİLEN	249	%87,7	244	%86,0
A. Şehirli	34	%13,7	32	%13,1
B. Köylü	215	%86,3	212	%86,9
TOPLAM	284	%100	284	%100

Tablo 10 incelendiğinde; Ahkâm Defterleri Kayıtları'na göre, 18. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'daki tarım sisteminde sorun yaşayan iki taraftan; hem müracaat eden³² ve hem de şikâyet

2/715, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/824, BOA 2/855 ve BOA 2/857 kayıtlarında bulunmaktadır.

³¹ Haslar bölgesinde, yoğun olarak 1743 yılında yaşanan bu tarımsal sorunlar; BOA 1/274, BOA 1/338, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/474, BOA 1/495, BOA 1/522, BOA 1/524, BOA 1/603, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/661, BOA 1/688 ve BOA 1/760 hükümlerinde lafz edilir.

³² Müracaatta bulunan taraftan; yöneten zümre BOA 1/478, BOA 1/792, BOA 1/863, BOA 1/1142, BOA 1/1195, BOA 1/1215, BOA 1/1244, BOA 1/1284, BOA 2/70, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/164, BOA 2/178, BOA 2/262, BOA 2/318, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/404, BOA 2/459, BOA 2/492, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/992, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1063, BOA 2/1100, BOA 2/1105 ve BOA 3/20 kayıtlarında yer alırken, yönetilen zümre BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/474, BOA 1/475, BOA 1/487, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/522, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/607, BOA 1/608, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/874, BOA 1/888, BOA 1/910, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/970, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1068, BOA 1/1070, BOA 1/1088, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1198, BOA 1/1207, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1238, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1285, BOA 1/1295, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/90, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/174, BOA 2/184, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/268, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/399, BOA 2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521,

edilen³³ tarafın, çoğunlukla, köyde ikamet eden yönetilen zümreden oluştuğu tespit edilecektir. İstanbul tarımında yaşadığı sorunların çözümü için, merkezi idareye müracaat edenlerin, %87,7 gibi oldukça yüksek bir kısmı, köyde yerleşik yönetilen zümreden³⁴ oluşmaktadır. Benzer şekilde,

BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/581, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/678, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/994, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1103, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68 hükümlerinde kaydedilmiştir.

³³ Şikayet edilen taraftan; yöneten zümre **BOA 1/617, BOA 1/657, BOA 1/888, BOA 1/1068, BOA 1/1088, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1207, BOA 1/1284, BOA 2/119, BOA 2/172, BOA 2/302, BOA 2/414, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/678, BOA 2/692, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/1159, BOA 3/21 ve BOA 3/46** kayıtlarında bulunurken, yönetilen zümre **BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/474, BOA 1/475, BOA 1/478, BOA 1/487, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/522, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/607, BOA 1/608, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/874, BOA 1/910, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/970, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1070, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1142, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1198, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1238, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1285, BOA 1/1295, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/164, BOA 2/167, BOA 2/174, BOA 2/178, BOA 2/184, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/268, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/581, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/713, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/792, BOA 2/816, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/52, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68 kayıtlarında yer alır.**

³⁴ Müracaat eden taraftan, köyde yerleşik yönetilen zümre, **BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/474, BOA 1/475, BOA 1/487, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/608, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/657, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/780, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/874, BOA 1/910, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1088, BOA 1/1114, BOA 1/1129, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1183, BOA 1/1198, BOA 1/1207, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1238, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1285, BOA 1/1295, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/90, BOA 2/119, BOA 2/131, BOA 2/174, BOA 2/184 BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA**

hükümün diğer tarafı olan şikâyet edilenlerin de %86'sı köyde oturan yönetilen zümreden³⁵ müteşekkildir.

Tarafların sosyal konumlarıyla ilgili olarak diğer bir sorumuz; dönemin İstanbul tarımındaki sorunların, hangi taraflar arasında görüldüğü, diğer bir ifadeyle kimin kimi şikâyet ettiğini belirlemektir. Bu amaçla defter kayıtları, her iki tarafın sosyal konumları beraberce göz önüne alınarak tasnif edildi.

Tablo 11. İstanbul Tarım Sisteminde Sorun Yaşayan Tarafların, Sosyal Konumlarına Göre Hüküm Sayıları: Kim, Kimi Şikâyet Etti?

TARAFLARIN SOSYAL KONUMLARI		HÜKÜM SAYISI	ORANSAL DAĞILIM
MÜRACAAT EDEN	ŞİKÂyet EDİLEN		
I. YÖNETEN	YÖNETEN	5	%1,8
II. YÖNETEN	YÖNETİLEN	30	%10,6
III. YÖNETİLEN	YÖNETİLEN	215	%75,7
IV. YÖNETİLEN	YÖNETEN	34	%12,0

2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/268, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/331, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/399, BOA 2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/578, BOA 2/581, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/678, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/712, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/994, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1061, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1103, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 2/1162, BOA 3/19, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68 kararlarında yer alır.

³⁵ Benzer şekilde, şikâyet edilen taraftan köyde oturan yönetilen zümre, BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/474, BOA 1/475, BOA 1/478, BOA 1/487, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/608, BOA 1/613, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/874, BOA 1/910, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1114, BOA 1/1129, BOA 1/1142, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1198, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1285, BOA 1/1295, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/131, BOA 2/164, BOA 2/174, BOA 2/178, BOA 2/184, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/268, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/578, BOA 2/581, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/644, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/792, BOA 2/816, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1162, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/42, BOA 3/52, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68 hükümlerinde bulunur.

Tablo 11'den de görülebileceği gibi, 18. yüzyılda İstanbul'daki tarımsal sorunlar, çoğunlukla yönetilenler arasında yaşanmıştır. Şöyle ki, verilen hükümlerin, %75,7'sinde her iki taraf da yönetilen zümreden oluşurken³⁶, %12'si yönetilen ile yöneten arasında³⁷, %10,6'sı yöneten ile yönetilen arasında³⁸ ve sadece %1,8'i iki yöneten arasında³⁹ yaşanmıştır.

Hükümlerin sosyal konumlarına göre analizinde, son olarak, tarafların hangi dinden oldukları belirlendi. Bu çerçevede, verilen hükümlerden müracaat eden ve şikâyet edilen tarafın, sosyal konumlarına göre dini dağılımları belirlenerek tablolaştırıldı.

Tablo 12. İstanbul'unda Yaşadığı Tarımsal Sorunlarının Çözümü İçin Müracaatta Bulunanların, Sosyal Konumlarına Göre Dini Dağılımları

MÜRACAAT EDENİN SOSYAL KONUMU	MÜRACAAT EDENİN DİNİ					
	I. MÜSLÜMAN	II. GAYRİMÜSLİM	A. Zimmi	B. Yahudi	C. Nasrani	BELİRTİLMEMİŞ
I. YÖNETEN	35	-	-	-	-	-
II. YÖNETİLEN	212	32	27	-	4	7
TOPLAM	247	32	27	-	4	7

³⁶ İstanbul Ahkâm Defteri kayıtlarında, iki yönetilen arasında yaşandığı tespit edilen sorunlar; BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/474, BOA 1/475, BOA 1/487, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/522, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/607, BOA 1/608, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/874, BOA 1/910, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/970, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1070, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1198, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1238, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1285, BOA 1/1295, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/90, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/174, BOA 2/184, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/268, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/312, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/399, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/581, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/713, BOA 2/740, BOA 2/792, BOA 2/816, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/994, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1103, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/52, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68 kayıtlarında yer bulmaktadır.

³⁷ BOA 1/657, BOA 1/888, BOA 1/1068, BOA 1/1088, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1207, BOA 2/119, BOA 2/172, BOA 2/302, BOA 2/414, BOA 2/493, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/678, BOA 2/692, BOA 2/712, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/1159, BOA 3/21 ve BOA 3/46.

³⁸ BOA 1/478, BOA 1/792, BOA 1/863, BOA 1/1142, BOA 1/1215, BOA 1/1244, BOA 2/70, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/164, BOA 2/178, BOA 2/262, BOA 2/318, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/404, BOA 2/459, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/992, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1063, BOA 2/1100, BOA 2/1105 ve BOA 3/20.

³⁹ BOA 1/1195, BOA 1/1284, BOA 2/492, BOA 2/709 ve BOA 2/710.

Tablo 12 ile de takip edileceği gibi, ilgili dönemde, yaşadığı tarımsal sorunlarının çözümü için müracaatta bulunanlardan; 35 yönetenin hepsinin Müslüman olduğu görülürken,⁴⁰ yönetilen zümrenin 212'sinin (%84,5) Müslüman⁴¹ ve 32'sinin Gayrimüslim (ve bunların 27'sinin Zimmi⁴² ve 4'ünün Nasrani⁴³) olduğu belirlenmiştir.

Tablo 13. İstanbul Tarımsal Sisteminde Yaşanan Sorunlarda, Şikâyet Edilen Tarafın Sosyal Konumuna Göre Dini Dağılımları

ŞİKÂYET EDİLENİN SOSYAL KONUMU	ŞİKÂYET EDİLENİN DİNİ					
	I. MÜSLÜMAN	II. GAYRİMÜSLİM	A. Zimmi	B. Yahudi	C. Nasrani	BELİRTİLMEMİŞ
I. YÖNETEN	35	2	2	-	-	-
II. YÖNETİLEN	201	24	22	-	2	27
TOPLAM	236	26	24	-	2	27

Yine şikâyet edilen tarafın sosyal konumuna göre incelenen dini dağılımlarında da benzer sonuçlara ulaşıldı. Tablo 13'ten de görüleceği üzere, şikâyet edilen tarafı oluşturan yöneten ve yönetilen zümre, yine çoğunlukla Müslüman'dır. Şöyle ki, şikâyet edilen; 35 yönetenin tümü

⁴⁰ BOA 1/478, BOA 1/792, BOA 1/863, BOA 1/1142, BOA 1/1195, BOA 1/1215, BOA 1/1244, BOA 1/1284, BOA 2/70, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/164, BOA 2/178, BOA 2/262, BOA 2/318, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/404, BOA 2/459, BOA 2/492, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/992, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1063, BOA 2/1100, BOA 2/1105 ve BOA 3/20.

⁴¹ BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/446, BOA 1/459, BOA 1/475, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/608, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/874, BOA 1/888, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1068, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1198, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1285, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/90, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/174, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/399, BOA 2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/718, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/994, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1103, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58 ve BOA 3/68.

⁴² BOA 1/338, BOA 1/362, BOA 1/441, BOA 1/447, BOA 1/474, BOA 1/522, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/607, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/910, BOA 1/970, BOA 1/1039, BOA 1/1088, BOA 1/1207, BOA 1/1295, BOA 2/268, BOA 2/581, BOA 2/715, BOA 2/832, BOA 2/847, BOA 2/877, BOA 2/939 ve BOA 3/59.

⁴³ BOA 1/1114, BOA 2/184, BOA 2/216 ve BOA 2/227.

Müslüman⁴⁴ iken, yönetilenlerin %79,8 gibi oldukça yüksek bir oranı (201 kişi) Müslüman⁴⁵ (ve sadece 26'sı Gayrimüslim⁴⁶)'dır.

E. 18. Yüzyılda İstanbul Tarım Sisteminde Yaşanan Sorunların, İhtilafın Taraflarının Dinlerine Göre Tasnifi

İstanbul Ahkâm Defterleri'ndeki kayıtlardan, inceleme dönemimiz olan 1743-1750 yılları arasında tarımsal sorun yaşayan kişilerin dini özelliklerine ait verilere de ulaşıldı. Ahkâm defterinin kayıt sistematığına göre; aralarında ihtilaf bulunan iki tarafın dini özellikleri, isimleriyle birlikte zikredilir. Bu noktadan hareketle aralarında tarımsal ihtilaf bulunan tarafların, dinlerine göre sınıflandırılması amaçlanmış ve (i) hükümlerdeki Müslüman ve Gayrimüslim dağılımları, (ii) tarafların karşılıklı dinleri ile (iii) müracaatta bulunan taraftaki kişilerin dinlerine göre başvuruyu yaptıkları İstanbul merkezleri analiz edilmiştir.

İlgili dönemde, aralarında tarımsal sorunun yaşandığı müracaat eden ve şikâyet edilen tarafların dini dağılımları; Müslüman, Gayrimüslim ve ortak müracaat edenler açısından değerlendirildi.

⁴⁴ BOA 1/657, BOA 1/888, BOA 1/1068, BOA 1/1088, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1207, BOA 1/1284, BOA 2/119, BOA 2/172, BOA 2/302, BOA 2/414, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/678, BOA 2/692, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/1159, BOA 3/21 ve BOA 3/46.

⁴⁵ BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/478, BOA 1/494, BOA 1/498, BOA 1/522, BOA 1/523, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/617, BOA 1/638 BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/780, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/874, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1174, BOA 1/1198, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1285, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/713, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/792, BOA 2/816, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/52, BOA 3/58 ve BOA 3/68.

⁴⁶ Bu Gayrimüslimlerin, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/446, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/607, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/1039, BOA 1/1295, BOA 2/97, BOA 2/164, BOA 2/184, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/268, BOA 2/581, BOA 2/847 ve BOA 2/939 kayıtlarında belirtilen 22 tanesi Zimmi iken BOA 1/970 ve BOA 1/1114 kayıtlarıyla lafz edilen 2 tanesi Nasrani'dir.

Tablo 14. İstanbul Tarım Sisteminde, Aralarında Sorun Yaşayan Tarafların Dinlerine Göre Hüküm Sayıları: Müslüman ve Gayrimüslim Dağılımları

DİNİ DAĞILIM	MÜRACAAT EDENİN DİNİ		ŞİKÂyet EDİLENİN DİNİ	
	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım	Hüküm Sayısı	Oransal Dağılım
I. MÜSLÜMAN	249	%87,7	239	%84,2
II. GAYRİMÜSLİM	32	%11,3	26	%9,2
A. Zimmi	28	%87,5	24	%92,3
B. Yahudi	-	-	-	-
C. Nasranî	4	%12,5	2	%7,7
III. ORTAK MÜRACAAT EDENLERİN DİNLERİ	3	%1,1	6	%2,1
A. Müslüman ve Zimmi	3	%100	6	%100
B. Zimmi ve Nasranî	-	-	-	-
C. Zimmi ve Yahudi	-	-	-	-
BELİRTİLMEMİŞ	8	%2,8	27	%9,5

Tablo 14'te sonuçlandırılan bu tasnif incelendiğinde, ilgili dönemde İstanbul tarımında sorun yaşayan her iki tarafta da, Müslüman kişilerin yoğunluklu olduğu görülecektir. Şöyle ki, müracaat edenlerin %87,7'si⁴⁷ ve şikâyet edilenlerin %84,2'si⁴⁸ Müslüman iken; müracaat

⁴⁷ Müracaat eden Müslümanlar, BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/446, BOA 1/459, BOA 1/475, BOA 1/478, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/608, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/874, BOA 1/888, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1068, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1142, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1198, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1284, BOA 1/1285, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/164, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/174, BOA 2/178, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/336, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58 ve BOA 3/68 hükümlerinde yer alır.

⁴⁸ Benzer şekilde, şikâyet edilen Müslümanların, BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/478, BOA 1/494, BOA 1/498, BOA

edenlerin sadece %11,3'ü⁴⁹ ve şikâyet edilenlerin %9,2'si⁵⁰ Gayrimüslim'dir. Yine bu Gayrimüslimlerin, ağırlıklı olarak Zimmi oldukları belirlendi. Bununla birlikte, ortak müracaat eden tarafların da benzer şekilde, Müslüman ve Zimmi oldukları görülebilir.

Klasik dönem Osmanlı ekonomisinde, tarımsal üretim, genellikle Müslüman tebaa tarafından gerçekleştirilirdi. Nitekim 18. yüzyıla ilişkin olarak incelediğimiz İstanbul Ahkâm Defteri Kayıtları'ndan da bu durumu destekleyen sonuçlar elde edildi.

1/522, BOA 1/523, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/780, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/874, BOA 1/888, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1068, BOA 1/1088, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1198, BOA 1/1207, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1284, BOA 1/1285, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/678, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58 ve BOA 3/68 hükümlerinde bulunduğu tespit edildi.

⁴⁹ Müracaatta bulunan Gayrimüslimlerin; BOA 1/338, BOA 1/362, BOA 1/441, BOA 1/447, BOA 1/474, BOA 1/522, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/607, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/910, BOA 1/970, BOA 1/1039, BOA 1/1088, BOA 1/1207, BOA 1/1295, BOA 2/268, BOA 2/581, BOA 2/715, BOA 2/832, BOA 2/847, BOA 2/877, BOA 2/939 ve BOA 3/59 kayıtlarıyla belirtilen %87,5'i Zimmi ve BOA 1/1114, BOA 2/184, BOA 2/216 ve BOA 2/227 kayıtlarıyla belirtilen 4 hükmü Nasrani'dir.

⁵⁰ Yine şikâyet edilen Gayrimüslimlerin, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/446, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/607, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/1039, BOA 1/1295, BOA 2/97, BOA 2/164, BOA 2/184, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/268, BOA 2/581, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/847 ve BOA 2/939 kayıtlarıyla belirtilen %92,3'ü Zimmi ve BOA 1/970 ve BOA 1/1114 kayıtlarıyla belirtilen 2 hükmü Nasrani'dir.

Tablo 15. İstanbul Tarım Sisteminde, Aralarında Sorun Yaşayan Tarafların Karşılıklı Dinleri

TARAFLARIN DİNLERİ		HÜKÜM SAYISI	ORANSAL DAĞILIM
MÜRACAAT EDEN	ŞİKÂyet EDİLEN		
I. MÜSLÜMAN	MÜSLÜMAN	228	%80,3
II. MÜSLÜMAN	GAYRİMÜSLİM	9	%3,2
A. MÜSLÜMAN	ZİMMİ	9	%100
B. MÜSLÜMAN	YAHUDİ	-	-
C. MÜSLÜMAN	NASRANİ	-	-
III. GAYRİMÜSLİM	MÜSLÜMAN	12	%4,2
A. ZİMMİ	MÜSLÜMAN	12	%100
B. YAHUDİ	MÜSLÜMAN	-	-
C. NASRANİ	MÜSLÜMAN	-	-
III. GAYRİMÜSLİM	GAYRİMÜSLİM	20	%7,0
A. ZİMMİ	ZİMMİ	15	%75,0
B. ZİMMİ	YAHUDİ	-	-
C. ZİMMİ	NASRANİ	1	%5,0
D. NASRANİ	ZİMMİ	3	%15,0
E. NASRANİ	NASRANİ	1	%5,0

Tablo 15'te görülebileceği gibi, 18. yüzyılda İstanbul tarım sisteminde yaşanan sorunlar, ağırlıklı olarak iki Müslüman arasında yaşanmıştır.⁵¹ İlgili Ahkâm kayıtlarına göre, tarımsal ihtilaflara ilişkin olarak verilen hükümlerin, %80,3'ü Müslüman tebaaya yöneliktir.

⁵¹ İncelenen Ahkâm defterlerinde, her iki tarafın da Müslüman olduğu hükümler şöyledir: BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/459, BOA 1/478, BOA 1/494, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/780, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/874, BOA 1/888, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1068, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1198, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1284, BOA 1/1285, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/190, BOA 2/212, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58 ve BOA 3/68

Diğer taraftan, ilgili dönemdeki 284 defter kaydının sadece 41 tanesinde, taraflardan en az birinin Gayrimüslim olduğu görülmüştür. Şöyle ki, sorunlara ilişkin olarak verilen hükümlerin; %7'si iki Gayrimüslim⁵² (bunun %75'i iki Zimmi arasında⁵³), %4,2'ü Gayrimüslim ile Müslüman⁵⁴ (bunların tümü Zimmi ile Müslüman arasında) ve %3,2'si Müslüman ile Gayrimüslim⁵⁵ arasında (bunların tamamı Müslüman ile Zimmi arasında) yaşanmıştır.

Tarafların dinlerine ilişkin olarak yapılan son tasnif, müracaat eden tarafın dini durumuna göre, başvuruyu yaptığı yerdir. Bu değerlendirme, İstanbul'da tarımla uğraşan tebaanın, şehrin dört ana bölgesi olan Suriçi, Galata, Üsküdar ve Haslar bölgelerindeki dini dağılımlarını öğrenebilmek açısından önemli görülmüştür.

Tablo 16. İstanbul Tarım Sisteminde Yaşadıkları Sorunlarının Çözümü İçin Müracaatta Bulunanların Dinlerine Göre Başvuru Yerleri

MÜRACAAT EDENİN DİNİ	BAŞVURU YERİ			
	SURİÇİ	GALATA	ÜSKÜDAR	HASLAR
I. MÜSLÜMAN	13	16	148	71
II. GAYRİMÜSLİM	6	7	4	14
A. Zimmi	6	3	4	14
B. Yahudi	-	-	-	-
C. Nasranî	-	4	-	-

Tablo 16'da detaylandırıldığı üzere, 18. yüzyılda İstanbul tarım sistemiyle ilgili olarak yaşadıkları sorunlarının çözümü için merkezi idareye başvuranlar; ağırlıklı olarak Müslüman ve Üsküdar'da yerleşik kişilerdir. Nitekim, müracaatta bulunan Müslüman tebaanın %60,0'ı Üsküdar'da yaşamaktadır.⁵⁶ Bununla birlikte, tarımsal sorunu olan Gayrimüslim tebaa ise yoğunlukla Haslar (%45,2)⁵⁷ ve Galata (%22,6)⁵⁸ bölgelerinde ikamet etmektedir.

⁵² BOA 1/338, BOA 1/362, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/607, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/970, BOA 1/1039, BOA 1/1114, BOA 1/1295, BOA 2/184, BOA 2/216, BOA 2/227, BOA 2/268, BOA 2/581, BOA 2/847 ve BOA 2/939.

⁵³ İki Zimmi arasındaki hükümler BOA 1/338, BOA 1/362, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/607, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/760, BOA 1/778, BOA 1/1039, BOA 1/1295, BOA 2/268, BOA 2/581, BOA 2/847 ve BOA 2/939 kayıtlarıyla belirtilirken; Zimmi ile Nasrani arasında BOA 1/970 kaydı, Nasrani ile Zimmi arasında BOA 2/184, BOA 2/216 ve BOA 2/227 kayıtları ve iki Nasrani arasında BOA 1/1114 kaydı tutulmuştur.

⁵⁴ BOA 1/362, BOA 1/441, BOA 1/447, BOA 1/522, BOA 1/557, BOA 1/617, BOA 1/1088, BOA 1/1207, BOA 2/715, BOA 2/832, BOA 2/847 ve BOA 2/877.

⁵⁵ BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/446, BOA 1/557, BOA 2/97, BOA 2/164, BOA 2/642, BOA 2/643 ve BOA 2/847.

⁵⁶ Üsküdar'da yerleşik Müslüman tebaa, BOA 1/293, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/342, BOA 1/372, BOA 1/409, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/459, BOA 1/478, BOA 1/494, BOA 1/498, BOA 1/523, BOA 1/605, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/984, BOA 1/1014, BOA 1/1065, BOA 1/1068, BOA 1/1129, BOA 1/1167, BOA 1/1172, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1198, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1244, BOA 1/1285, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/57, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/167, BOA 2/174, BOA 2/190, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/287, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/348, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/383, BOA 2/394, BOA 2/404, BOA 2/414, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/606, BOA 2/611, BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/667, BOA 2/673, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/824, BOA 2/855, BOA 2/857, BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/977, BOA 2/1009, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1063, BOA

F. 18. Yüzyılda İstanbul Tarım Sisteminde Yaşanan Sorunların, Yıllara Göre Tasnifi

1743-1750 yılları arasındaki dönemde, İstanbul tarım sisteminde yaşanan sorunların, dönemin Ahkâm Defteri Kayıtları'ndaki son tasnifi, hükümlerin yıllara göre değerlendirilmesine dayanır. Verilen hükümlerin, yıllara göre tasnifini yapmaktaki kastımız; İstanbul'daki tarımsal sorunların yaşanma sıklığının, yıllar itibarıyla nasıl değiştiğini belirlemektir. Bu çerçevede, İstanbul tarım sisteminde yaşanan sorunların, yıllara göre tasnifinin yapılabilmesi için, Ahkâm defterlerindeki karar tarihleri incelendi.

Tablo 17. İstanbul Tarım Sistemindeki Sorunların Yaşandığı Yıllar

BAŞVURU YILI	HÜKÜM SAYISI	ORANSAL DAĞILIM
1743	52	%18,3
1744	36	%12,7
1745	47	%16,5
1746	55	%19,4
1747	41	%14,4
1748	29	%10,2
1749	24	%8,5
TOPLAM	284	%100

İnceleme dönemimiz olan 1743-1750 yılları arasında, İstanbul tarım sisteminde yaşanan sorunların, yıllar bazında yapılan -tablo 17'deki- tasnifleri değerlendirildiğinde; görüldü ki, tarımsal sorunlara yönelik başvurular, 1743-1746 yılları arasında nispeten yüksekken, inceleme dönemimizin sonu olan 1750 yılına doğru giderek azalmıştır. Şöyle ki, 1743-1750 yılları arasındaki dönemde, İstanbul tarım sisteminde yaşanan sorunların; %66,9'u (190 hüküm) 1743-1746 yılları arasındaki dönemde⁵⁹ yaşanırken, yalnızca %33,1'i (94 hüküm) 1747-1750 yılları arasındaki

2/1065, BOA 2/1076, BOA 2/1100, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 3/19, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58 ve BOA 3/68 kayıtlarıyla belirtilmiştir.

⁵⁷ BOA 1/338, BOA 1/441, BOA 1/447, BOA 1/474, BOA 1/522, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/760, BOA 1/970, BOA 1/1088, BOA 2/832, BOA 2/877, BOA 2/939 ve BOA 3/59.

⁵⁸ BOA 1/607, BOA 1/1039, BOA 1/1114, BOA 2/184, BOA 2/216, BOA 2/227 ve BOA 2/847.

⁵⁹ İlgili dönemde, İstanbul tarımsal sorunlarıyla ilgili olarak incelenen defter kayıtlarından; 1743 yılında BOA 1/274, BOA 1/279, BOA 1/286, BOA 1/290, BOA 1/293, BOA 1/314, BOA 1/331, BOA 1/336, BOA 1/338, BOA 1/342, BOA 1/362, BOA 1/370, BOA 1/372, BOA 1/376, BOA 1/405, BOA 1/409, BOA 1/412, BOA 1/432, BOA 1/433, BOA 1/440, BOA 1/441, BOA 1/446, BOA 1/447, BOA 1/459, BOA 1/474, BOA 1/475, BOA 1/478, BOA 1/487, BOA 1/494, BOA 1/495, BOA 1/498, BOA 1/522, BOA 1/523, BOA 1/524, BOA 1/526, BOA 1/557, BOA 1/603, BOA 1/605, BOA 1/607, BOA 1/608, BOA 1/613, BOA 1/617, BOA 1/638, BOA 1/643, BOA 1/648, BOA 1/657, BOA 1/661, BOA 1/688, BOA 1/697, BOA 1/749, BOA 1/755 ve BOA 1/760 hükümlerinin, 1744 yılında BOA 1/778, BOA 1/780, BOA 1/783, BOA 1/792, BOA 1/824, BOA 1/843, BOA 1/848, BOA 1/854, BOA 1/857, BOA 1/859, BOA 1/862, BOA 1/863, BOA 1/874, BOA 1/888, BOA 1/910, BOA 1/951, BOA 1/958, BOA 1/962, BOA 1/970, BOA 1/972, BOA 1/984, BOA 1/1001, BOA 1/1014, BOA 1/1022, BOA 1/1039, BOA 1/1065, BOA 1/1067, BOA 1/1068, BOA 1/1070, BOA 1/1088, BOA 1/1114, BOA 1/1116, BOA 1/1129, BOA 1/1142, BOA 1/1167 ve BOA 1/1172 hükümlerinin, 1745 yılında BOA 1/1174, BOA 1/1177, BOA 1/1183, BOA 1/1195, BOA 1/1198, BOA 1/1207, BOA 1/1215, BOA 1/1220, BOA 1/1223, BOA 1/1229, BOA 1/1230, BOA 1/1238, BOA 1/1244, BOA 1/1249, BOA 1/1267, BOA 1/1275, BOA 1/1284, BOA 1/1285, BOA 1/1295, BOA 2/3, BOA 2/4, BOA 2/7, BOA 2/8, BOA 2/17, BOA 2/18, BOA 2/28, BOA 2/33, BOA 2/35, BOA 2/38, BOA 2/57, BOA 2/65, BOA 2/70, BOA 2/90, BOA 2/97, BOA 2/103, BOA 2/119, BOA 2/122, BOA 2/131, BOA 2/164, BOA 2/167, BOA 2/172, BOA 2/174, BOA 2/178, BOA 2/184, BOA 2/190, BOA 2/212 ve BOA 2/216 hükümlerinin ve 1746 yılında BOA 2/227, BOA 2/245, BOA 2/246, BOA 2/261, BOA 2/262, BOA 2/268, BOA 2/276, BOA 2/287, BOA 2/290, BOA 2/292, BOA 2/299, BOA 2/302, BOA 2/312, BOA 2/318, BOA 2/331, BOA 2/332, BOA 2/335, BOA 2/344, BOA 2/348, BOA 2/349, BOA 2/357, BOA 2/358, BOA 2/372, BOA 2/376, BOA 2/383, BOA 2/386, BOA 2/394, BOA 2/399, BOA 2/404, BOA

dönemde⁶⁰ baş göstermiştir. Yine İstanbul'daki tarımsal sorunların özellikle 1743 ve 1746 yıllarında nispeten yüksek olduğu dikkati çekmektedir.

III. SONUÇ

18. yüzyılda İstanbul tarım sistemde yaşanan sorunları belirlemek amacındaki bu çalışma, dönemin İstanbul Ahkâm Defterleri'nin tasnifine dayanmaktaydı. Bu amaçla İstanbul Ahkâm Defterleri'nin, Ocak 1743-Kasım 1749 yılları arasındaki dönemine ait tarımsal sorunlarını içeren kayıtları incelendi.

İlgili defter kayıtlarında, İstanbul tarımıyla ilgili olarak, 284 tane hüküm tespit edildi. İstanbul'unda yaşanan tarımsal sorunlara ilişkin olarak verilen bu kararlar, 1-3 numaralı Ahkâm Defterleri'nde yer almaktaydı. En fazla karara, 2 numaralı defterde (163 hüküm ve toplam hükümlerin %54,4'ü) rastlandı.

Tespit edilen bu her bir defter hükmü; tarafımızca belirlenen, (i) Ahkâm kayıtlarındaki defter numaraları, (ii) tarımsal ihtilaf konuları, (iii) İstanbul kazalarına göre başvuru yerleri, (iv) taraflarının sosyal konumları, (v) taraflarının dinleri ve (vi) başvuru yılları değişkenlerine göre tasnif edildi.

Ahkâm Kayıtlarına göre, dönemin İstanbul tarımında yaşanan en önemli sorunlar, “miri, tımar ve mülk toprak ihtilafları” (129 hüküm ve toplam hükümlerin %45,4'ü) ve “vergiler” (97 hüküm ve toplam hükümlerin %34,2'si) konularıyla ilgilidir. Bu tarımsal sorunları sırasıyla “miri, tımar ve mülk toprağının tasarrufu, mirasen intikali, tevfiği, satışı ve rehni” ve “tımarlı sipahi ile reaya arasındaki ihtilaflar” izlemektedir.

İstanbul il sınırı, 18. yüzyılda Suriçi ve Bilad-ı Selase (Galata, Üsküdar ve Haslar) bölgeleri olmak üzere iki temel hinterlanda ayrılıyordu. Bu nedenle çalışmanın, yere göre şekillenmesi Suriçi, Galata, Üsküdar ve Haslar (Eyüp) bölgeleri ve bunlara bağlı nahiyeler etrafında oldu.

İstanbul Ahkâm Kayıtları'nda, ilgili çalışma dönemimiz içerisinde, en fazla tarımsal sorunun Üsküdar bölgesinde yaşandığı tespit edildi. Nitekim, Ahkâm kayıtlarının, %52,3'ü Üsküdar bölgesiyle ilgiliyken, %31,3'ü Haslar, %7,7'si Galata ve %6,7'si Suriçi bölgesine aittir. Yine kayıtların, bu bölgelere bağlı nahiyeleri bazında analizinde, tarımsal sorunların; Galata bölgesinde Marmara (%50) ve Kapudağı (%40,9), Üsküdar kazası sınırlarında Gekbuze (%24) ve Yoros (%12,3) ve Haslar kazası içinde Silivri (%29,2) ve Terkos (%15,7) nahiyelerinde yoğunlaştığı belirlendi.

2/414, BOA 2/419, BOA 2/426, BOA 2/432, BOA 2/434, BOA 2/455, BOA 2/459, BOA 2/460, BOA 2/464, BOA 2/470, BOA 2/472, BOA 2/473, BOA 2/474, BOA 2/475, BOA 2/477, BOA 2/482, BOA 2/485, BOA 2/492, BOA 2/493, BOA 2/499, BOA 2/521, BOA 2/527, BOA 2/578, BOA 2/581, BOA 2/606 ve BOA 2/611 hükümlerinin verilmiş olduğu belirlendi.

⁶⁰ Dönemin ahkâm kayıtlarında, 1747 yılında BOA 2/642, BOA 2/643, BOA 2/644, BOA 2/660, BOA 2/665, BOA 2/666, BOA 2/667, BOA 2/670, BOA 2/672, BOA 2/673, BOA 2/678, BOA 2/681, BOA 2/684, BOA 2/692, BOA 2/695, BOA 2/697, BOA 2/701, BOA 2/702, BOA 2/709, BOA 2/710, BOA 2/712, BOA 2/713, BOA 2/715, BOA 2/718, BOA 2/726, BOA 2/737, BOA 2/740, BOA 2/786, BOA 2/788, BOA 2/792, BOA 2/796, BOA 2/806, BOA 2/816, BOA 2/817, BOA 2/824, BOA 2/832, BOA 2/842, BOA 2/847, BOA 2/848, BOA 2/855 ve BOA 2/857 hükümlerinin, 1748 yılında BOA 2/872, BOA 2/873, BOA 2/876, BOA 2/877, BOA 2/899, BOA 2/920, BOA 2/929, BOA 2/939, BOA 2/958, BOA 2/964, BOA 2/977, BOA 2/981, BOA 2/992, BOA 2/994, BOA 2/1009, BOA 2/1010, BOA 2/1012, BOA 2/1013, BOA 2/1023, BOA 2/1037, BOA 2/1042, BOA 2/1047, BOA 2/1050, BOA 2/1054, BOA 2/1058, BOA 2/1061, BOA 2/1063, BOA 2/1065 ve BOA 2/1076 hükümlerinin ve 1749 yılında BOA 2/1100, BOA 2/1103, BOA 2/1105, BOA 2/1119, BOA 2/1134, BOA 2/1150, BOA 2/1154, BOA 2/1158, BOA 2/1159, BOA 2/1162, BOA 3/10, BOA 3/19, BOA 3/20, BOA 3/21, BOA 3/23, BOA 3/37, BOA 3/38, BOA 3/39, BOA 3/42, BOA 3/46, BOA 3/52, BOA 3/58, BOA 3/59 ve BOA 3/68 hükümlerinin verildiği tespit edildi.

İstanbul'un bu dört bölgesinde yaşanan tarımsal sorunların konularına göre dağılımları incelendiğinde; Suriçi kazasında sıklıkla "reayanın başka şehir, köy vb. yerlere göçü", Galata ile Üsküdar kazalarında "tımâr, mülk, çiftlik, tarla ve arazilere müdahale" ve Haslar kazasında çoğunlukla "mera, yaylak, kışlak, otlak vb. yerlere müdahale"ye ilişkin sorunların yaşandığı tespit edildi.

1743-1750 yılları arasındaki dönemde İstanbul tarımsal sistemine ait olarak verilen Ahkâm hükümleri, tarafların sosyal sınıflarına göre "yöneten" ve "yönetilen" olarak ayrıldı. Bu tasnif sonucunda; hem hükmün verilmesi için "müracaat eden" tarafın ve hem de kendi aleyhine hüküm verilen "şikâyet edilen" tarafın, çoğunlukla, şehir merkezinde ikamet etmekte olan yönetilenlerden oluştuğu tespit edildi.

İstanbul Ahkâm Defteri Kayıtları'nda, tarımsal ihtilaf yaşayan taraflar; Müslüman ve Gayrimüslim olarak da tasnif edildi. Bu incelemede, dönemin İstanbul'unda tarımsal sorun yaşayanların çoğunlukla Müslümanlar oldukları belirlendi. İlgili Ahkâm kayıtlarına göre, tarımsal ihtilaflar hakkında verilen hükümlerin, %80,3'ü Müslüman tebaaya yöneliktir. Şöyle ki, müracaat edenlerin %87,7'si ve şikâyet edilenlerin %84,2'si Müslüman iken; müracaat edenlerin sadece %11,3'ü ve şikâyet edilenlerin %9,2'si Gayrimüslim'dir. Yine bu Gayrimüslimlerin, ağırlıklı olarak Zimmi oldukları tespit edildi. Öte yandan, müracaatta bulunan Müslüman tebaanın %60,0'ının Üsküdar'da yaşadığı görüldü.

İstanbul Ahkâm Defterleri'ndeki tarımsal hükümler son olarak, hükümlerin verildiği yıllara göre tasnif edildi. 18. yüzyılın ilk yarısına (1743-1750) ait hükümlerin bu tarihsel analizinde, İstanbul tarımındaki sorunlar, 1743-1746 yılları arasında nispeten yüksek olduğu görülürken, inceleme dönemimizin sonu olan 1750 yılına doğru azaldığı belirlendi. 1743-1750 yılları arasındaki dönemde, İstanbul tarım sisteminde yaşanan sorunların; %66,9'u (190 hüküm) 1743-1746 yılları arasındaki dönemde yaşanırken, yalnızca %33,1'i (94 hüküm) 1747-1750 yılları arasındaki dönemde baş göstermiştir. İstanbul tarımına ait şikâyetler, özellikle 1743 ile 1746 yıllarında artmıştır. Bununla birlikte, tarımsal problemlerin; Suriçi bölgesinde genellikle 1743 yılında, Galata bölgesinde yoğunlukla 1743-1744 döneminde, Üsküdar bölgesinde çoğunlukla 1745-1747 döneminde ve Haslar bölgesinde genellikle 1743 yılında yaşandığı tespit edilmiştir.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), Bab-ı Asafî Divan-ı Hümayun Sicilleri İstanbul Ahkâm Defteri (A. DVNS. AHK. İS. d.) 1, s. 60, h. 274, Ocak 1743 (**BOA 1/274**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 61, h. 279, Ocak 1743 (**BOA 1/279**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 62, h. 286, Ocak 1743 (**BOA 1/286**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 63, h. 290, Ocak 1743 (**BOA 1/290**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 63, h. 293, Ocak 1743 (**BOA 1/293**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 69, h. 314, Şubat 1743 (**BOA 1/314**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 73, h. 331, Mart 1743 (**BOA 1/331**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 74, h. 336, Mart 1743 (**BOA 1/336**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 74, h. 338, Mart 1743 (**BOA 1/338**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 75, h. 342, Mart 1743 (**BOA 1/342**).

BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 79, h. 362, Mart 1743 (**BOA 1/362**).

- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 81, h. 370, Nisan 1743 (**BOA 1/370**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 81, h. 372, Nisan 1743 (**BOA 1/372**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 82, h. 376, Nisan 1743 (**BOA 1/376**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 89, h. 405, Nisan 1743 (**BOA 1/405**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 91, h. 409, Nisan 1743 (**BOA 1/409**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 92, h. 412, Nisan 1743 (**BOA 1/412**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 96, h. 432, Mayıs 1743 (**BOA 1/432**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 97, h. 433, Mayıs 1743 (**BOA 1/433**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 99, h. 440, Mayıs 1743 (**BOA 1/440**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 99, h. 441, Mayıs 1743 (**BOA 1/441**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 100, h. 446, Mayıs 1743 (**BOA 1/446**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 101, h. 447, Mayıs 1743 (**BOA 1/447**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 103, h. 459, Haziran 1743 (**BOA 1/459**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 107, h. 474, Haziran 1743 (**BOA 1/474**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 107, h. 475, Haziran 1743 (**BOA 1/475**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s.108 , h. 478, Haziran 1743 (**BOA 1/478**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 110, h. 487, Haziran 1743 (**BOA 1/487**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 112, h. 494, Haziran 1743 (**BOA 1/494**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 112, h. 495, Haziran 1743 (**BOA 1/495**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 112, h. 498, Haziran 1743 (**BOA 1/498**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 118, h. 522, Haziran 1743 (**BOA 1/522**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 118, h. 523, Haziran 1743 (**BOA 1/523**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 118, h. 524, Haziran 1743 (**BOA 1/524**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 119, h. 526, Haziran 1743 (**BOA 1/526**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 125, h. 557, Temmuz 1743 (**BOA 1/557**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 137, h. 603, Temmuz 1743 (**BOA 1/603**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 137, h. 605, Ağustos 1743 (**BOA 1/605**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 138, h. 607, Ağustos 1743 (**BOA 1/607**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 138, h. 608, Ağustos 1743 (**BOA 1/608**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 139, h. 613, Ağustos 1743 (**BOA 1/613**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 140, h. 617, Ağustos 1743 (**BOA 1/617**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 145, h. 638, Ağustos 1743 (**BOA 1/638**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 146, h. 643, Ağustos 1743 (**BOA 1/643**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 147, h. 648, Ağustos 1743 (**BOA 1/648**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 150, h. 657, Eylül 1743 (**BOA 1/657**).

- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 150, h. 661, Eylül 1743 (**BOA 1/661**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 155, h. 688, Ekim 1743 (**BOA 1/688**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 157, h. 697, Ekim 1743 (**BOA 1/697**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 167, h. 749, Aralık 1743 (**BOA 1/749**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 168, h. 755, Aralık 1743 (**BOA 1/755**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 169, h. 760, Ocak 1744 (**BOA 1/760**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 172, h. 778, Ocak 1744 (**BOA 1/778**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 173, h. 780, Şubat 1744 (**BOA 1/780**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 174, h. 783, Şubat 1744 (**BOA 1/783**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 176, h. 792, Şubat 1744 (**BOA 1/792**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 182, h. 824, Mart 1744 (**BOA 1/824**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 187, h. 843, Nisan 1744 (**BOA 1/843**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 188, h. 848, Nisan 1744 (**BOA 1/848**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 189, h. 854, Nisan 1744 (**BOA 1/854**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 191, h. 857, Nisan 1744 (**BOA 1/857**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 191, h. 859, Nisan 1744 (**BOA 1/859**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 192, h. 862, Mayıs 1744 (**BOA 1/862**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 192, h. 863, Mayıs 1744 (**BOA 1/863**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 195, h. 874, Mayıs 1744 (**BOA 1/874**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 198, h. 888, Mayıs 1744 (**BOA 1/888**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 203, h. 910, Mayıs 1744 (**BOA 1/910**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 211, h. 951, Temmuz 1744 (**BOA 1/951**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 213, h. 958, Temmuz 1744 (**BOA 1/958**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 214, h. 962, Temmuz 1744 (**BOA 1/962**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 216, h. 970, Temmuz 1744 (**BOA 1/970**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 216, h. 972, Temmuz 1744 (**BOA 1/972**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 219, h. 984, Temmuz 1744 (**BOA 1/984**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 223, h. 1001, Temmuz 1744 (**BOA 1/1001**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 227, h. 1014, Ağustos 1744 (**BOA 1/1014**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 229, h. 1022, Ağustos 1744 (**BOA 1/1022**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 232, h. 1039, Ağustos 1744 (**BOA 1/1039**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 238, h. 1065, Eylül 1744 (**BOA 1/1065**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 239, h. 1067, Eylül 1744 (**BOA 1/1067**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 239, h. 1068, Eylül 1744 (**BOA 1/1068**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 239, h. 1070, Eylül 1744 (**BOA 1/1070**).

- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 243, h. 1088, Eylül 1744 (**BOA 1/1088**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 248, h. 1114, Ekim 1744 (**BOA 1/1114**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s.249 , h. 1116, Ekim 1744 (**BOA 1/1116**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 251, h. 1129, Kasım 1744 (**BOA 1/1129**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 255, h. 1142, Aralık 1744 (**BOA 1/1142**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 261, h. 1167, Aralık 1744 (**BOA 1/1167**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 262, h. 1172, Ocak 1745 (**BOA 1/1172**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 263, h. 1174, Ocak 1745 (**BOA 1/1174**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 264, h. 1177, Ocak 1745 (**BOA 1/1177**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 266, h. 1183, Ocak 1745 (**BOA 1/1183**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 268, h. 1195, Şubat 1745 (**BOA 1/1195**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 269, h. 1198, Şubat 1745 (**BOA 1/1198**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 270, h. 1207, Mart 1745 (**BOA 1/1207**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 272, h. 1215, Mart 1745 (**BOA 1/1215**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 273, h. 1220, Mart 1745 (**BOA 1/1220**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 274, h. 1223, Mart 1745 (**BOA 1/1223**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 275, h. 1229, Mart 1745 (**BOA 1/1229**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 275, h. 1230, Nisan 1745 (**BOA 1/1230**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 277, h. 1238, Nisan 1745 (**BOA 1/1238**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 279, h. 1244, Nisan 1745 (**BOA 1/1244**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 280, h. 1249, Nisan 1745 (**BOA 1/1249**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 284, h. 1267, Mayıs 1745 (**BOA 1/1267**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 286, h. 1275, Mayıs 1745 (**BOA 1/1275**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 288, h. 1284, Mayıs 1745 (**BOA 1/1284**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 288, h. 1285, Mayıs 1745 (**BOA 1/1285**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 1, s. 291, h. 1295, Mayıs 1745 (**BOA 1/1295**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 1, h. 3, Mayıs 1745 (**BOA 2/3**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 1, h. 4, Mayıs 1745 (**BOA 2/4**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 2, h. 7, Mayıs 1745 (**BOA 2/7**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 2, h. 8, Haziran 1745 (**BOA 2/8**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 5, h. 17, Haziran 1745 (**BOA 2/17**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 6, h. 18, Haziran 1745 (**BOA 2/18**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 8, h. 28, Haziran 1745 (**BOA 2/28**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 10, h. 33, Haziran 1745 (**BOA 2/33**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 10, h. 35, Haziran 1745 (**BOA 2/35**).

- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 11, h. 38, Haziran 1745 (**BOA 2/38**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 17, h. 57, Haziran 1745 (**BOA 2/57**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 19, h. 65, Temmuz 1745 (**BOA 2/65**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 20, h. 70, Temmuz 1745 (**BOA 2/70**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 25, h. 90, Temmuz 1745 (**BOA 2/90**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 27, h. 97, Ağustos 1745 (**BOA 2/97**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 28, h. 103, Ağustos 1745 (**BOA 2/103**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 33, h. 119, Ağustos 1745 (**BOA 2/119**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 35, h. 122, Ağustos 1745 (**BOA 2/122**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 37, h. 131, Eylül 1745 (**BOA 2/131**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 45, h. 164, Ekim 1745 (**BOA 2/164**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 46, h. 167, Ekim 1745 (**BOA 2/167**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 47, h. 172, Ekim 1745 (**BOA 2/172**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 48, h. 174, Ekim 1745 (**BOA 2/174**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 49, h. 178, Ekim 1745 (**BOA 2/178**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 51, h. 184, Kasım 1745 (**BOA 2/184**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 53, h. 190, Kasım 1745 (**BOA 2/190**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 59, h. 212, Aralık 1745 (**BOA 2/212**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 60, h. 216, Aralık 1745 (**BOA 2/216**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 64, h. 227, Ocak 1746 (**BOA 2/227**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 70, h. 245, Ocak 1746 (**BOA 2/245**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 71, h. 246, Ocak 1746 (**BOA 2/246**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 76, h. 261, Şubat 1746 (**BOA 2/261**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 76, h. 262, Şubat 1746 (**BOA 2/262**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 79, h. 268, Şubat 1746 (**BOA 2/268**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 82, h. 276, Şubat 1746 (**BOA 2/276**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 86, h. 287, Mart 1746 (**BOA 2/287**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 86, h. 290, Mart 1746 (**BOA 2/290**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 87, h. 292, Mart 1746 (**BOA 2/292**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 89, h. 299, Mart 1746 (**BOA 2/299**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 89, h. 302, Mart 1746 (**BOA 2/302**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 93, h. 312, Mart 1746 (**BOA 2/312**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 94, h. 318, Nisan 1746 (**BOA 2/318**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 98, h. 331, Nisan 1746 (**BOA 2/331**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 98, h. 332, Nisan 1746 (**BOA 2/332**).

- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 99, h. 335, Nisan 1746 (**BOA 2/335**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 101, h. 344, Nisan 1746 (**BOA 2/344**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 103, h. 348, Nisan 1746 (**BOA 2/348**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 103, h. 349, Nisan 1746 (**BOA 2/349**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 106, h. 357, Mayıs 1746 (**BOA 2/357**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 106, h. 358, Mayıs 1746 (**BOA 2/358**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 110, h. 372, Mayıs 1746 (**BOA 2/372**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 111, h. 376, Mayıs 1746 (**BOA 2/376**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 114, h. 383, Mayıs 1746 (**BOA 2/383**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 115, h. 386, Mayıs 1746 (**BOA 2/386**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 117, h. 394, Mayıs 1746 (**BOA 2/394**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 118, h. 399, Mayıs 1746 (**BOA 2/399**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 120, h. 404, Haziran 1746 (**BOA 2/404**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 122, h. 414, Haziran 1746 (**BOA 2/414**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 124, h. 419, Haziran 1746 (**BOA 2/419**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 126, h. 426, Haziran 1746 (**BOA 2/426**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 128, h. 432, Haziran 1746 (**BOA 2/432**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 128, h. 434, Temmuz 1746 (**BOA 2/434**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 134, h. 455, Ağustos 1746 (**BOA 2/455**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 135, h. 459, Ağustos 1746 (**BOA 2/459**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 135, h. 460, Ağustos 1746 (**BOA 2/460**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 136, h. 464, Ağustos 1746 (**BOA 2/464**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 138, h. 470, Ağustos 1746 (**BOA 2/470**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 138, h. 472, Ağustos 1746 (**BOA 2/472**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 139, h. 473, Ağustos 1746 (**BOA 2/473**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 139, h. 474, Ağustos 1746 (**BOA 2/474**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 139, h. 475, Ağustos 1746 (**BOA 2/475**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 140, h. 477, Ağustos 1746 (**BOA 2/477**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 141, h. 482, Ağustos 1746 (**BOA 2/482**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 142, h. 485, Eylül 1746 (**BOA 2/485**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 144, h. 492, Eylül 1746 (**BOA 2/492**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 144, h. 493, Eylül 1746 (**BOA 2/493**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 146, h. 499, Eylül 1746 (**BOA 2/499**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 152, h. 521, Ekim 1746 (**BOA 2/521**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 153, h. 524, Kasım 1746 (**BOA 2/524**).

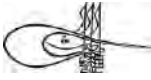
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 154, h. 527, Kasım 1746 (**BOA 2/527**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 168, h. 578, Aralık 1746 (**BOA 2/578**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 169, h. 581, Aralık 1746 (**BOA 2/581**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 176, h. 606, Şubat 1747 (**BOA 2/606**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 177, h. 611, Şubat 1747 (**BOA 2/611**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 186, h. 642, Mart 1747 (**BOA 2/642**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 186, h. 643, Mart 1747 (**BOA 2/643**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 186, h. 644, Mart 1747 (**BOA 2/644**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 192, h. 660, Nisan 1747 (**BOA 2/660**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 194, h. 665, Nisan 1747 (**BOA 2/665**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 194, h. 666, Nisan 1747 (**BOA 2/666**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 194, h. 667, Nisan 1747 (**BOA 2/667**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 195, h. 670, Nisan 1747 (**BOA 2/670**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 196, h. 672, Nisan 1747 (**BOA 2/672**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 196, h. 673, Nisan 1747 (**BOA 2/673**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 197, h. 678, Nisan 1747 (**BOA 2/678**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 198, h. 681, Mayıs 1747 (**BOA 2/681**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 198, h. 684, Mayıs 1747 (**BOA 2/684**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 200, h. 692, Mayıs 1747 (**BOA 2/692**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 201, h. 695, Mayıs 1747 (**BOA 2/695**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 201, h. 697, Mayıs 1747 (**BOA 2/697**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 202, h. 701, Mayıs 1747 (**BOA 2/701**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 203, h. 702, Mayıs 1747 (**BOA 2/702**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 205, h. 709, Mayıs 1747 (**BOA 2/709**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 206, h. 710, Mayıs 1747 (**BOA 2/710**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 207, h. 712, Mayıs 1747 (**BOA 2/712**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 207, h. 713, Mayıs 1747 (**BOA 2/713**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 208, h. 715, Mayıs 1747 (**BOA 2/715**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 209, h. 718, Mayıs 1747 (**BOA 2/718**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 212, h. 726, Haziran 1747 (**BOA 2/726**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 215, h. 737, Haziran 1747 (**BOA 2/737**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 216, h. 740, Haziran 1747 (**BOA 2/740**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 233, h. 786, Ağustos 1747 (**BOA 2/786**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 234, h. 788, Ağustos 1747 (**BOA 2/788**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 236, h. 792, Ağustos 1747 (**BOA 2/792**).

- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 237, h. 796, Ağustos 1747 (**BOA 2/796**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 241, h. 806, Ağustos 1747 (**BOA 2/806**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 245, h. 816, Eylül 1747 (**BOA 2/816**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 245, h. 817, Eylül 1747 (**BOA 2/817**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 246, h. 824, Ekim 1747 (**BOA 2/824**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 248, h. 832, Ekim 1747 (**BOA 2/832**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 252, h. 842, Kasım 1747 (**BOA 2/842**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 253, h. 847, Kasım 1747 (**BOA 2/847**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 254, h. 848, Kasım 1747 (**BOA 2/848**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 255, h. 855, Kasım 1747 (**BOA 2/855**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 256, h. 857, Aralık 1747 (**BOA 2/857**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 260, h. 872, Ocak 1748 (**BOA 2/872**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 261, h. 873, Ocak 1748 (**BOA 2/873**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 261, h. 876, Ocak 1748 (**BOA 2/876**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 262, h. 877, Ocak 1748 (**BOA 2/877**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 268, h. 899, Ocak 1748 (**BOA 2/899**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 274, h. 920, Mart 1748 (**BOA 2/920**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 277, h. 929, Mart 1748 (**BOA 2/929**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 280, h. 939, Nisan 1748 (**BOA 2/939**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 287, h. 958, Mayıs 1748 (**BOA 2/958**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 288, h. 964, Mayıs 1748 (**BOA 2/964**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 292, h. 977, Haziran 1748 (**BOA 2/977**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 293, h. 981, Temmuz 1748 (**BOA 2/981**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 296, h. 992, Temmuz 1748 (**BOA 2/992**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 297, h. 994, Temmuz 1748 (**BOA 2/994**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 303, h. 1009, Ağustos 1748 (**BOA 2/1009**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 303, h. 1010, Ağustos 1748 (**BOA 2/1010**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 304, h. 1012, Ağustos 1748 (**BOA 2/1012**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 304, h. 1013, Ağustos 1748 (**BOA 2/1013**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 307, h. 1023, Ağustos 1748 (**BOA 2/1023**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 311, h. 1037, Eylül 1748 (**BOA 2/1037**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 312, h. 1042, Ekim 1748 (**BOA 2/1042**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 314, h. 1047, Ekim 1748 (**BOA 2/1047**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 314, h. 1050, Ekim 1748 (**BOA 2/1050**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 315, h. 1054, Kasım 1748 (**BOA 2/1054**).

- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 316, h. 1058, Kasım 1748 (**BOA 2/1058**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 317, h. 1061, Kasım 1748 (**BOA 2/1061**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 318, h. 1063, Kasım 1748 (**BOA 2/1063**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 318, h. 1065, Kasım 1748 (**BOA 2/1065**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 321, h. 1076, Aralık 1748 (**BOA 2/1076**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 327, h. 1100, Ocak 1749 (**BOA 2/1100**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 328, h. 1103, Ocak 1749 (**BOA 2/1103**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 329, h. 1105, Ocak 1749 (**BOA 2/1105**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 333, h. 1119, Şubat 1749 (**BOA 2/1119**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 337, h. 1134, Mart 1749 (**BOA 2/1134**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 342, h. 1150, Mart 1749 (**BOA 2/1150**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 344, h. 1154, Nisan 1749 (**BOA 2/1154**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 345, h. 1158, Nisan 1749 (**BOA 2/1158**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 345, h. 1159, Nisan 1749 (**BOA 2/1159**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 2, s. 346, h. 1162, Nisan 1749 (**BOA 2/1162**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 2, h. 10, Haziran 1749 (**BOA 3/10**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 4, h. 19, Mayıs 1749 (**BOA 3/19**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 5, h. 20, Eylül 1749 (**BOA 3/20**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 5, h. 21, Eylül 1749 (**BOA 3/21**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 6, h. 23, Ekim 1749 (**BOA 3/23**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 9, h. 37, Ekim 1749 (**BOA 3/37**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 9, h. 38, Ekim 1749 (**BOA 3/38**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 9, h. 39, Ekim 1749 (**BOA 3/39**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 10, h. 42, Ekim 1749 (**BOA 3/42**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 11, h. 46, Ekim 1749 (**BOA 3/46**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 12, h. 52, Kasım 1749 (**BOA 3/52**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 14, h. 58, Kasım 1749 (**BOA 3/58**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 14, h. 59, Kasım 1749 (**BOA 3/59**).
- BOA, A. DVNS. AHK. İS. d. 3, s. 17, h. 68, Kasım 1749 (**BOA 3/68**).

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

BULUTTEKİN, M. B., 18. Yüzyıl İstanbul Ahkâm Defterlerine Göre İstanbul Tarım Sisteminin Tasnifi (1743 - 1750), *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 195-228, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7601>, ANKARA-TURKEY

THE BYZANTINE CASTLE ON GRANICUS VALLEY: SAPAN HISAR*

*Ayşe ÇAYLAK TÜRKER***

STRUCTURED ABSTRACT

The Granicus (Biga Çayı) Valley makes a connection with the Rhodius (Sarıçay) Valley that reaches the middle section of the strait, thereby forming a natural road which provides access to the front parts of the Cyzicus. This region constituted one of our study areas in the hinterland of the strait. In the present study, it was aimed to evaluate the archaeological data we detected in the Byzantine castle in Kocayayla Village on the Granicus Valley. The castle is located at an altitude of about 520 m on the eastern margin of the ancient Mt. Marceus, at an elevation of approximately 720 m, which extends for about 10 km in the east - west direction and took the name Karadağ in the Ottoman period. The north-east and north-west of the hill where the castle is located slope less. There is a ditch in front of the walls in this part. Nevertheless, the south-eastern and south-western sides of the hill are steeper.

The castle has a two-chamber plan formed according to the topography of the land. The first section shows a nearly round plan. The total length of the walls which constitute this plan is about 435 m. The walls extend at altitudes approximately between 514 and 510 m in the north-east of the hill. There are three towers with a quadrilateral plan on this wall. The second section of the castle is comprised of a wall which covers the space between the tower located at the north-eastern corner and the rocky section in the west and a wall extending to the south-western tower from this rocky area. The entrance of the castle was probably in the section where the rocky areas were located.

The south-eastern and south-western sides of the hill are quite steep and therefore favorable for defense. This feature of the topography was utilized when planning the castle. On the other hand, defense was reinforced by opening a ditch in front of its less sloping north-eastern and north-western walls. The defensive ditches referred to reinforce defense in Byzantine castles were used in the ramparts of İstanbul. It is understood that castle ditches were included in many defensive structures apart from those in the capital city.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Prof. Dr. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü, El-mek: ayseturker@comu.edu.tr

The towers constituting the defensive line of the castle are of two different types. The first one is the towers with a quadrilateral plan. In addition, all towers except for one of them are understood to have been of this type. One of the towers is apsidal. The apsidal towers used in the castles of the Hellenistic and Roman periods can be seen in the ruins of Paĝnik in the Euphrates, dated to the 4th century. In the ramparts of the era of Emperor Theodosius in İstanbul, quadrilateral and apsidal towers are repeated alternately on the outer city wall. Apsidal towers were used in Sergiopolis/Resafa, and Antioch in Syria in the 5th & 6th centuries. They are seen together with quadrilateral towers in the Castle of Lamas and on the city walls of Anavarza, dated to the 7th & 8th centuries, in Cilicia. They were again used with quadrilateral towers in the Castle of Philippi in the 10th century. The towers on both sides of the entrance are apsidal in the Ohrid Castle, dated to the late 10th century. The apsidal towers understood to have been used widely in the Byzantine period have been seen on a wide geographical area from the Balkans and the Dalmatian coasts in the north-west to the Syrian border in the south-east since the early Byzantine period. It is determined that they were regularly used in the castles constructed during the Arab raids particularly in the 7th through 10th centuries.

Unhewn stones in different sizes were used in the masonry. The mortar used in the masonry is the white lime mortar with broken stones and bricks. The sturdiness of the walls was achieved by means of the mortared rubble core. Large unhewn stones and abundant lime mortar were used in this core. Broken brick fragments are also visible from time to time. From the traces on the wall surface opened with the illegal excavations in Tower 1 in the south-west in particular, it is understood that wooden beams were used between the core and the masonry on the surface. The walls built by using unhewn stones are particularly typical of the castles of the 7th & 8th centuries. It is observed that reused block stones or columns were generally used to provide the connection between the rubble core and the masonry in the castles of this period. On the other hand, wooden beams began to be used for this purpose after the 10th century, particularly in the 11th & 12th centuries.

No final dating is possible before carrying out any excavation or cleaning work in the building with substantially shed wall covering that has survived up to the present with its mortared rubble core. Nevertheless, according to the preliminary evaluations, the plan characteristics and construction technique of the castle indicate the late middle Byzantine period, i.e. the 10th - 11th centuries. The pottery and terracotta roof materials that can be detected particularly in the illegal excavation pits in the castle also belong to the middle and late Byzantine periods. The finds include two different types of amphora handle shards and rim, wall and base shards of cooking pots belonging to the 10th through 12th centuries. Especially the glazed pottery items belonging to the late 12th century and the 13th century are numerous. Accordingly, it might be stated that the castle, displaying the architectural characteristics of the 10th & 11th centuries, was used in the middle and late Byzantine periods as of this date.

The castle is located at the intersection of the natural roads which provide access to the Scamander Valley via the Bakacak Tributary in its north, the Kocabaş Tributary in its south, the Umurbey (Practius)

Turkish Studies

Tributary in its north-west, and the Sarıçay (Rhodius) and Kursak (Andirus) Tributaries in its south-west. This geographical location of the castle indicates its significance. Even though some architectural data of building in the castle can be detected, the quality of these buildings cannot be understood before carrying out an excavation. However, archaeological data indicating a big Byzantine settlement were detected during our surveys in the areas around the castle.

The first study area was specified as the southeast of the hill where the castle was located. Some rows of stones likely to indicate the walls of a building were detected in this area. Nevertheless, no plan of the building could be found out as the majority of the walls were under soil. It might be envisaged that a church was probably present in the area called Kiliseyeri by the villagers. Pottery and terracotta building materials scattered over an extensive area were documented on the surface at moderate density. The pottery finds include considerable wall and base shards of unglazed bowls and cooking pots. Few glazed wall shards and mining cinders were detected. According to these data, it might be stated that there used to be a big Byzantine settlement in this area. The second study area is the cemetery area in the southwest of the castle. Tombs are seen in this area. Nevertheless, it was failed to perform a comprehensive study owing to the dense vegetation. Despite this, few terracotta tile and pottery shards indicating the Byzantine period can be detected on the surface.

According to these data, the castle, located at an altitude of about 520 m on the eastern margin of the ancient Mt. Marceus, shows the characteristic features of the Byzantine defensive structures constructed for the sheltering and protection of the people in case of an attack.

Key Words: Hellespont, Granicus Valley, Sapan, Çanakkale, Byzantine Castle

GRANİKOS VADİSİNDE BİR BİZANS KALESİ: SAPAN HİSAR

ÖZET

Granikos (Biga Çayı) Vadisi Çanakkale Boğazı'nın orta bölümüne ulaşan Rhodius (Sarıçay) Vadisi ile bağlantı kurarak Kyzikos (Kapıdağ Yarımadası) önlerine kadar ulaşılmasını sağlayan doğal bir yol oluşturur. Bu çalışmada Granikos Vadisindeki Kocayayla köyünde yeralan Bizans kalesinde tespit ettiğimiz arkeolojik verilerin değerlendirilmesi amaçlanmıştır. Kale, doğu-batı yönünde yaklaşık 10 km uzanan, Osmanlı döneminde Karadağ ismini almış olan yaklaşık 720 m yüksekliğindeki antik Marceus dağlarının doğu ucunda, yaklaşık 520 m kotta yer alır. Kalenin üzerinde yer aldığı tepenin kuzeydoğu ve kuzeybatısı daha az eğime sahiptir.

Kale arazinin topografyasına göre biçimlendirilmiş iki bölümlü bir plana sahiptir. İlk bölüm yaklaşık yuvarlak bir plan gösterir. Bu planı oluşturan duvarların toplam uzunluğu yaklaşık 435m'dir. Duvarlar tepenin kuzeydoğusunda yaklaşık 514-510 m kotlar arasında uzanır.

Turkish Studies

Bu duvarda dörtgen planlı üç kule bulunur. Kalenin ikinci bölümü kuzeydoğu köşede yer alan kule ile batıdaki kayalık bölümün arasını kapatan bir duvar ve bu kayalık alandan güneybatı kuleye uzanan bir duvardan oluşur.

Tepenin güneydoğu ve güneybatı tarafı savunmaya elverişli olarak oldukça diktir. Kale planlanırken topografyanın bu özelliğinden faydalanılmıştır. Daha az eğimli olan kuzeydoğu ve kuzeybatısındaki duvarların önüne ise bir hendek açılarak savunma güçlendirilmiştir. Bizans kalelerinde savunmayı güçlendirmek için başvurulan savunma hendekleri İstanbul surlarında kullanılmıştır. Başkent dışındaki pek çok savunma yapısında da kale hendeğine yer verildiği anlaşılmaktadır.

Kalenin savunma hattını oluşturan kuleler iki farklı tip gösterir. Bunlardan ilki dörtgen planlı kulelerdir. Biri dışında tüm kulelerin bu tipte olduğu anlaşılar. Kulelerden biri ise apsidaldır. Hellenistik ve Roma dönemi kalelerinde kullanılmış olan apsidal kuleler 4.yüzyıla tarihlenen Euphrates'deki Paġnik öreninde görülebilir. İstanbul'da İmparator Theodosius dönemi surlarında dıştaki sur duvarında dörtgen ve apsidal kuleler dönüşümlü olarak tekrarlanır. 5-6. yüzyıllarda Suriye'deki Sergiopolis, Resafa ve Antioch'da apsidal kuleler kullanılmıştır. Kilikya'daki 7-8.yüzyıllara tarihlendirilen Lamas Kalesi ve Anavarza şehir surlarında dörtgen kuleler ile birlikte görülür. 10.yüzyılda Philippi kalesinde, yine dörtgen kulelerle birlikte kullanılmıştır. 10.yüzyıl sonuna tarihlenen Ohri kalesinde girişin iki yanındaki kuleler apsidaldır. Bizans döneminde yaygın biçimde kullanıldığı anlaşılan apsidal kuleler, erken Bizans döneminden itibaren kuzeybatıda Balkanlar ve Dalmaçya kıyılarından, güneydoğuda Suriye sınırına kadar geniş bir coğrafyada görülür. Özellikle 7-10.yüzyıllardaki Arap akınları sırasında inşa edilen kalelerde düzenli bir şekilde kullanılmış olduğu tespit edilir.

Duvar örgüsünde farklı boyutlardaki moloz taşlar kullanılmıştır. Duvar örgüsünde kullanılan harç, taş ve tuğla kırıklı beyaz kireç harcıdır. Duvarların sağlamlığı ise harçlı moloz çekirdek ile sağlanmıştır. Bu çekirdekte iri moloz taşlar ile bol miktarda kireç harcı kullanılmıştır. Zaman zaman kırık tuğla parçaları da görülebilir. Çekirdek ile yüzeydeki örgü arasında ahşap hatılların kullanıldığı, özellikle güneybatıdaki 1 nolu kulede kaçak kazılar ile açılan duvar yüzeyindeki izlerden anlaşılar. Moloz taşlarla örülen duvarlar özellikle 7-8.yüzyıl kaleleri için tipiktir. Bu dönemdeki kalelerde moloz çekirdek ile duvar örgüsü arasındaki bağlantıyı sağlamak için genellikle devşirme blok taşların ya da sütunların kullanıldığı izlenir. 10.yüzyıl sonrasında, özellikle 11-12.yüzyıllarda ise bu amaçla ahşap hatıllar kullanılmaya başlar.

Duvar kaplaması büyük ölçüde dökülmüş ve harçlı moloz çekirdeği ile günümüze ulaşan yapıda bir kazı veya temizlik çalışması yapılmadan kesin bir tarihlendirmeye gidilemez. Ancak ön değerlendirmelere göre kalenin plan özellikleri ve yapım tekniği orta Bizans döneminin sonlarına, 10-11.yüzyıllara işaret eder. Kalenin içerisinde özellikle kaçak kazı çukurlarında tespit edilebilen seramik ve pişmiş toprak çatı malzemeleri de orta ve geç Bizans dönemlerine aittir. Buluntular arasında 10-12. yüzyıllara ait iki farklı tipteki amphora kulp parçaları ile pişirme kaplarına ait ağız, gövde ve kaide parçaları yer alır.

Özellikle 12.yüzyıl sonu 13.yüzyıla ait sırlı seramikler sayıca fazladır. Buna göre 10-11.yüzyıl mimari özellikleri gösteren kalenin bu tarihten itibaren orta ve geç Bizans dönemlerinde kullanılmış olduğu söylenebilir.

Kale, kuzeyindeki Bakacak, güneyindeki Granicus, kuzeybatısındaki Practius (Umurbey), güneybatısındaki Rhodius ve Andirus (Kursak) çayları ile Skamander vadisine ulaşılmasını sağlayan doğal yolların orta noktasında bulunur. Bu coğrafi konumu, kalenin önemine işaret eder. Kalenin içerisindeki yapılaşmaya ait bazı mimari veriler tespit edilebilse de bir kazı çalışması gerçekleştirilmeden bu yapıların niteliği anlaşılamaz. Ancak kalenin çevresindeki alanlarda gerçekleştirdiğimiz yüzey araştırmalarında büyük bir Bizans yerleşimine işaret eden arkeolojik veriler tespit edildi.

Çalışma alanlarından ilki kalenin bulunduğu tepenin güneydoğusu olarak belirlendi. Bu alanda bir yapıya ait duvarlara işaret edebilecek bazı taş sıraları tespit edildi. Ancak duvarların büyük bölümü toprak altında bulunduğundan yapının bir planı çıkarılamadı. Köylüler tarafından Kiliseyeri olarak isimlendirilen bu alanda olasılıkla bir kilisenin bulunduğu öngörülebilir. Yüzeyde ise orta yoğunlukta ve geniş bir alana yayılan seramik ve pişmiş toprak yapı malzemeleri belgelendi. Seramik buluntular arasında sırsız kase ve pişirme kaplarına ait gövde ve kaide parçaları yoğundur. Az sayıda sırlı gövde parçası ve maden curufları tespit edilmiştir. Bu verilere göre bu alanda büyük bir Bizans yerleşiminin bulunduğu söylenebilir. İkinci çalışma alanı kalenin güneybatısındaki mezarlık alanıdır. Ancak bu alanda yoğun bitki örtüsü nedeniyle kapsamlı bir çalışma gerçekleştirilememiştir. Buna rağmen yüzeyde az sayıda ve Bizans dönemine işaret eden pişmiş toprak kiremit ve seramik parçaları tespit edilebilir.

Bu verilere göre antik Marceus dağlarının doğu ucunda, yaklaşık 520 m kotta yeralan kale, yerleşim alanına 2 km mesafededir ve bir saldırı anında halkın sığınması ve korunması amacıyla inşa edilen Bizans savunma yapılarının karakteristik özelliklerini gösterir.

Anahtar kelimeler: Çanakkale Boğazı, Granicus Vadisi, Sapan, Çanakkale, Kale, Bizans

There is a significant gap in the literature with respect to the Byzantine defensive structures in the areas in and around the Hellespont (Türker, 2007, s.55-65; Türker, 2014, s.1-11; Türker, 2001, s.193-206, Türker, 2010, s.359-367; Türker, 2013, s.8-12, Aylward, 2010, s.342-356; Bieg, Belke, Tekkök, 2009, s.163-193; Müller, Weiner, 1989, s.169-174; Böhlendorf, Arslan, 2012, s.277,298). Nevertheless, the Black Sea and the Mediterranean Sea were important economic areas in the Byzantine period. The Hellespont stood out with its geographical location in the production-consumption and shopping relationships between these economic areas. Therefore, it was of great importance to secure the Hellespont. When it is considered how the Hellespont was secured in the early, middle and late phases of the Byzantine period, it is seen that no archaeological data is available despite the historical information we have. This creates a serious problem in understanding the Byzantine and early Ottoman periods. To contribute to the settlement of this problem, we conduct a survey project. The military geography and the defensive structures of the

Thracian Chersonessos that constituted the European coast of the Hellespont and of the Biga Peninsula that constituted the Anatolian coast of the Hellespont are studied within the project¹.

The Granicus (Biga Çayı) Valley makes a connection with the Rhodius (Sarıçay) Valley that reaches the middle section of the strait, thereby forming a natural road which provides access to the front parts of the Cyzicus. This region constituted one of our study areas in the hinterland of the strait (Türker, 2013, s.187). In the present study, it was aimed to evaluate the archaeological data we detected in the Byzantine castle in Kocayayla Village on the Granicus Valley (Fig. 1).

The castle is located at an altitude of about 520 m on the eastern margin of the ancient Mt. Marceus, at an elevation of approximately 720 m, which extends for about 10 km in the east - west direction and took the name Karadağ in the Ottoman period (Fig. 2). The north-east and north-west of the hill where the castle is located slope less. There is a ditch in front of the walls in this part. Nevertheless, the south-eastern and south-western sides of the hill are steeper.

The castle comprises two sections (Fig. 1). The first section shows a nearly round plan. The total length of the walls which constitute this plan is about 435 m. The walls extend at altitudes approximately between 514 and 510 m in the north-east of the hill. There are three towers with a quadrilateral plan on this wall. The covering of the walls belonging to Tower 2 shed substantially (Fig. 3). The masonry built by using unhewn stones in irregular sizes is visible on the preserved parts. The core consists of white lime mortar and large unhewn stones. The holes of the wooden beams used as binders between the core and the masonry can be detected.

The surface of the wall extending from Tower 2 to its eastern Tower 3 is covered with moss (Fig. 4). The stones that fell from the wall poured down the slope in front of the wall. It is understood that unhewn stones in different sizes were used in the masonry. The eastern corner of the northern wall of the tower and the northern corner of its western wall are in ruins. A tree which grew in front of the eastern wall covered the upper section of the tower (Fig. 5). The wall cracked and its masonry fell due to this tree. The partially preserved masonry comprises unhewn stones in different sizes. On the other hand, the mortared rubble core is in good condition.

The wall extending from Tower 3 eastwards joins Tower 4. The front of the wall has been filled up with the stones that fell from this wall and with soil. The mortared rubble core of the wall is visible. Unhewn stones were used again in the partially preserved masonry below. The mortared rubble core of Tower 4 is in good condition (Fig. 6). As in other walls, very few brick fragments are visible in the wall core built with large unhewn stones and abundant lime mortar. The wall covering is preserved in the eastern section of the southern wall. Unhewn stones in different sizes were used in this covering as well. A thick deposit was formed in and around the tower by the stones that had fallen from the walls of the tower.

The walls in the south-east - south-west direction extend at altitudes between 520 and 517 m. The walls in this section have been relatively less preserved as far as the main tower in the south-west (Fig. 7). Some wall fragments indicating the three towers with a quadrilateral plan were detected in this section. Nevertheless, the walls belonging to one of them can be seen in preserved condition. Accordingly, it might be stated that the walls of the castle in its south-east and south-west were fortified with four towers. The mortared rubble core of the walls extending between the towers in this section has been preserved. However, their wall coverings are partially visible. It is understood that wooden beams were used as binders between the core and the wall surface.

¹ Our Project are sponsored by Tübitak (Project nu:111K377). This study has been reported at the 18 th symposium on Mediterranean Archaeology in Wrocław but not sent for publication.

Tower 1 in the south-west is in good condition (Fig. 8). Unlike the others, this tower exhibits an apsidal plan. It is the best preserved tower of the castle. Furthermore, its masonry has become visible as the deposit of soil was partially emptied during the illegal excavations in the tower. The walls were built by using small and irregular-sized unhewn stones. It was intended to achieve smooth masonry by using broken bricks among these stones in different sizes. White lime mortar with broken stones and bricks was used as binder in the masonry. The sturdiness of walls is provided by means of the mortared rubble core. Although the masonry can be preserved in some parts of the tower, the mortared rubble core is in good condition. Large unhewn stones and abundant lime mortar were used in this core. Few broken brick fragments can also be seen. From the traces, it is understood that wooden beams were used between the core and the masonry on the surface.

The wall which connects this tower with Tower 2 in the north-west can be followed in fragments (Fig. 9). The same material and technique were used on this wall as well. From the partially preserved sections on this wall, it is understood that the surface was covered with lime plaster. The mixture prepared with slaked lime, fine sand, and water is known to have been used as the wall rendering on the walls of Byzantine castles. It differs from the lime mortar in that it contains a higher rate of lime. The covering of wall surfaces with mortar is an application which is followed on buildings such as the Fortresses of Lentiana and Katoikia. The recessed and projecting wall surfaces on the walls built with unhewn stones in different sizes were rendered with mortar, thereby making them smooth. This rendering not only was effective on the protection of the wall from the external factors but also must have been preferred to make it hard for enemies to climb up the wall.

The second section of the castle is comprised of a wall which covers the space between the tower located at the north-eastern corner and the rocky section in the west and a wall extending to the south-western tower from this rocky area (Fig. 10). The entrance of the castle was probably in the section where the rocky areas were located. When it is supposed that the entrance of the castle was located in this section, this area must have been reinforced with the towers also by using the rocks. However, no tower or wall trace is visible today. The wall extending from this area to the south-western tower with an apsidal plan remained under soil and can be followed with the elevation it forms on the surface and its partially visible stones. Located on this wall, Tower 10 is understood to have had a quadrilateral plan (Fig. 11); nevertheless, only the mortared rubble core of its south-western wall has been preserved. The core was built by using large unhewn stones and abundant lime mortar.

The wall extending from the rocky area in the west to Tower 2 at the north-eastern corner is about 182 m long and was fortified with two towers. The exterior walls and top of the tower indicated with No. 8 out of them were covered with tree branches (Fig. 12). The masonry composed of unhewn stones in different sizes is visible on the interior surface. The holes of the beams used as binders between the mortared rubble core and the masonry can be detected on the interior surface of the northern wall of the tower. The front and rear faces of the wall between Towers 8 and 9 have been filled up with the stones that fell from the wall, soil, and dry tree branches (Fig. 13). However, it is understood that the wall was again built with unhewn stones and lime mortar. The western part of the wall completely remained under soil. Tower 9 is also understood to have had a quadrilateral plan (Fig. 14). The eastern and western corners of the tower preserved with its mortared rubble core are in ruins. The core which remained in good condition was formed by using large unhewn stones and abundant lime mortar. The wall covering has been preserved at the south-western corner in the tower, and some masonry composed of relatively large unhewn stones is followed in this section. The wall reaching the area where the rocky entrance was

located from Tower 9 remained under soil. This wall could be followed with the elevation it formed on the surface and its partially visible stones.

There is a two-chamber cistern at a distance of about 20 m to the south-western tower with an oval plan in the castle (Fig. 15). Its walls are similar to the castle in material and technique. The front and rear faces of the walls with thick mortared rubble cores were covered with large unhewn stones. With the brick fragments used among the unhewn stones in different sizes, it was intended to achieve some smoother masonry. These bricks were sometimes placed vertically as well. Nevertheless, no regular cloisonné technique is available. The interior faces of the walls were rendered with pink mortar.

Some walls of building in the castle were detected in the south-eastern and south-western sections. Large block stones used as building stones, a broken fragment of a grinding stone and terracotta building and roof covering materials can be detected at moderate density on the surface in these areas.

The castle has a two-chamber plan formed according to the topography of the land. The south-eastern and south-western sides of the hill are quite steep and therefore favorable for defense. This feature of the topography was utilized when planning the castle. On the other hand, defense was reinforced by opening a ditch in front of its less sloping north-eastern and north-western walls. The defensive ditches referred to reinforce defense in Byzantine castles were used in the ramparts of İstanbul. It is understood that castle ditches were included in many defensive structures apart from those in the capital city (Haldon, 1995, s.143-155; Meyer-Plath, Schneider, 1943, s.92-95; Asutay, Efenberger, 2007, s.168-169, Lawrence, 1993, s.171-227, Rossine, 2008, s.1-13; Ivison, 2007, s.25-59).

The towers constituting the defensive line of the castle are of two different types. The first one is the towers with a quadrilateral plan. In addition, all towers except for one of them are understood to have been of this type. One of the towers is apsidal. The apsidal towers used in the castles of the Hellenistic and Roman periods can be seen in the ruins of Paḡnik in the Euphrates, dated to the 4th century (Lawrence, 1983, s.174-175). In the ramparts of the era of Emperor Theodosius in İstanbul, quadrilateral and apsidal towers are repeated alternately on the outer city wall². Apsidal towers were used in Sergiopolis/Resafa, and Antioch in Syria in the 5th & 6th centuries. They are seen together with quadrilateral towers in the Castle of Lamas and on the city walls of Anavarza, dated to the 7th & 8th centuries, in Cilicia (Buyruk, 2013, s.155-169). They were again used with quadrilateral towers in the Castle of Philippi in the 10th century³. The towers on both sides of the entrance are apsidal in the Ohrid Castle, dated to the late 10th century (Deroko, 1950, s.36-40). The apsidal towers understood to have been used widely in the Byzantine period have been seen on a wide geographical area from the Balkans and the Dalmatian coasts in the north-west to the Syrian border in the south-east since the early Byzantine period. It is determined that they were regularly used in the castles constructed during the Arab raids particularly in the 7th through 10th centuries.

Unhewn stones in different sizes were used in the masonry. The mortar used in the masonry is the white lime mortar with broken stones and bricks. The sturdiness of the walls was achieved by means of the mortared rubble core. Large unhewn stones and abundant lime mortar were used in this core. Broken brick fragments are also visible from time to time. From the traces on the wall surface opened with the illegal excavations in Tower 1 in the south-west in particular, it

² Meyer-Plath and Schneider 1943; Asutay-Efenberger 2007; Lawrence 1983, fig. 3.

³ S. Gregory (ed.), *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*, Amsterdam 1995, fig. D8.1; W. Karnapp, *Die Stadtmauer von Resafa in Syrien*, 1976 (Resafa), H. Ducoux and P. Lemerle, "L'acropole et l'enciente haute de Philippos" *Bulletin de Correspondance Hellénique* 62, 1938, 4-19 (Philippi).

is understood that wooden beams were used between the core and the masonry on the surface. The walls built by using unhewn stones are particularly typical of the castles of the 7th & 8th centuries. It is observed that reused block stones or columns were generally used to provide the connection between the rubble core and the masonry in the castles of this period. On the other hand, wooden beams began to be used for this purpose after the 10th century, particularly in the 11th & 12th centuries (Foss, Winfield, 1986, s.28).

No final dating is possible before carrying out any excavation or cleaning work in the building with substantially shed wall covering that has survived up to the present with its mortared rubble core. Nevertheless, according to the preliminary evaluations, the plan characteristics and construction technique of the castle indicate the late middle Byzantine period, i.e. the 10th - 11th centuries. The pottery and terracotta roof materials that can be detected particularly in the illegal excavation pits in the castle also belong to the middle and late Byzantine periods. The finds include two different types of amphora handle shards and rim, wall and base shards of cooking pots belonging to the 10th through 12th centuries. Especially the glazed pottery items belonging to the late 12th century and the 13th century are numerous. Accordingly, it might be stated that the castle, displaying the architectural characteristics of the 10th & 11th centuries, was used in the middle and late Byzantine periods as of this date (Fig. 16-17).

The castle is located at the intersection of the natural roads which provide access to the Scamander Valley via the Bakacak Tributary in its north, the Granicus Tributary in its south, the Practius (Umurbey) Tributary in its north-west, and the Rhodius and Andirus (Kursak) Tributaries in its south-west. This geographical location of the castle indicates its significance. Even though some architectural data of building in the castle can be detected, the quality of these buildings cannot be understood before carrying out an excavation. However, archaeological data indicating a big Byzantine settlement were detected during our surveys in the areas around the castle.

The first study area was specified as the southeast of the hill where the castle was located. Some rows of stones likely to indicate the walls of a building were detected in this area. Nevertheless, no plan of the building could be found out as the majority of the walls were under soil. It might be envisaged that a church was probably present in the area called Kiliseyeri by the villagers. Pottery and terracotta building materials scattered over an extensive area were documented on the surface at moderate density. The pottery finds include considerable wall and base shards of unglazed bowls and cooking pots. Few glazed wall shards and mining cinders were detected. According to these data, it might be stated that there used to be a big Byzantine settlement in this area.

The second study area is the cemetery area in the southwest of the castle. Tombs are seen in this area. Nevertheless, it was failed to perform a comprehensive study owing to the dense vegetation. Despite this, few terracotta tile and pottery shards indicating the Byzantine period can be detected on the surface.

According to these data, the castle, located at an altitude of about 520 m on the eastern margin of the ancient Mt. Marceus, shows the characteristic features of the Byzantine defensive structures constructed for the sheltering and protection of the people in case of an attack.

REFERENCES

- AYLWARD, W. "The Late Byzantine Fortifications at Pegae on the Sea of Marmara", *I. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul 2010, 342-356.

- BIEG, G., K. BELKE and B. TEKKÖK, “Die mittel-bis spätbyzantinische besiedlung innerhalb des nationalparks, Troia und die Troas”, *Studia Troica* 18, 2009, 163-193.
- BÖHLENDORF-ARSLAN, B. “Byzantinisches Leben im Naturraum Troas: Siedlungsverdichtung vs. Einöde”, *BYZAS* 13, 2012, 277, 298;
- BUYRUK, H. “Ovalık Kilikya’da Bir Bizans Sınır Savunma Yapısı: Lamas Kalesi”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/25, 2013, 155-169.
- DEROKO, A. *Srednjevekovni Gradovi u Srbiji, Crnoj Gori i Makedoniji*, 1950.
- DUCOUX, H. and P. LEMERLE, “L’acropole et l’enciente haute de Philippes” *Bulletin de Correspondance Hellénique* 62, 1938, 4-19.
- FOSS C. and D. WINFIELD, *Byzantine Fortifications, An Introduction*, Pretoria 1986.
- GREGORY, S. (ed.), *Roman Military Architecture on the Eastern Frontier*, Amsterdam 1995.
- HALDON, J. F. “Strategies of Defence, Problems of Security: The Garrisons of Constantinople in the Middle Byzantine period”, *Constantinople and Its Hinterland, Papers from the Twenty-seventh Spring Symposium of Byzantine Studies*, Oxford, April 1993 (ed.by. C. Mango and G. Dagron) 1995, 143-155.
- IVISON, Eric A. “Amorium in the Byzantine Dark Ages (Seventh to Ninth Centuries)”, J. Henning (ed.), *Post-Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium*, 2007, 25-59.
- KARNAPP, W. *Die Stadtmauer von Resafa in Syrien*, 1976.
- LAWRENCE, A. W. “A Sketal History of Byzantine Fortification”, *The Annual of The British School at Athens*, 78, 1983, 171-227.
- MEYER-PLATH B. and A. M. SCHNEIDER, *Die Landmauer von Konstantinopel*, Berlin 1943, 92-95; N. Asutay-Efenberger, *Die Landmauer von Konstantinopel-İstanbul: Historisch-topographische und baugeschichtliche Untersuchungen*, Berlin-New York 2007.
- MÜLLER-WEINER, W. “Pegai-Karabiga: Eine Mittelalterliche Stadt”, *Festschrift für Jale İnan*, (Eds. N. Başgelen and M. Lugal) İstanbul 1989, 169-174.
- ROSSINE, K. “Byzantine Fortifications and Defensive System in the West Black Sea Area”, *Εγκυκλοπαίδεια Μείζονος Ελληνισμού, Εύξεινος Πόντος*, 2008, 1-13.
- TÜRKER, A.Ç. “Gallipoli (Kallipolis) Castle in the Byzantine Period”, *The Deltion of the Christian Archaeological Society*, 28, 2007, 55-65.
- TÜRKER, A.Ç. “The Byzantine Castle in Akbaş on Thracian Chersonessos”, *TURKISH STUDIES - International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* ISSN: 1308-2140, Volume 9/Summer 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936>, 1-11.
- TÜRKER, A. Ç. “Atik Hisar Kalesi”, *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü 19-20 Nisan 2001, Ankara 2001, 193-206.
- TÜRKER, A.Ç. “Lampsacus in Byzantine Period”, *Bizans ve Çevre Kültürler Prof. Dr. Yıldız Ötüken’e Armağan*, (Ed. S. Doğan, M. Kadiroğlu), İstanbul 2010, 359-367.
- TÜRKER, A.Ç. “Two Byzantine Cities in the Middle Section of the Dardanelles: Madytos and Koila” (ed. O. Brandt –S. Cresci, J. López Quiroga- C. Pappalardo) *Episcopus, ciuitas*,

territoriumunun, Città del Vaticano 2013, Acta XVth. International Congressus Internationalis Archaeologicae Christianae, Toledo, 8-12.9.2008, 105-119.

TÜRKER, A.Ç. “Archaeological Survey of Early Christian – Byzantine Period on the Valleys That Reached the Hellespont: 2012 Research”, *31. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 27-31 Mayıs 2013, Muğla, 2014, 186-206.

EKLER

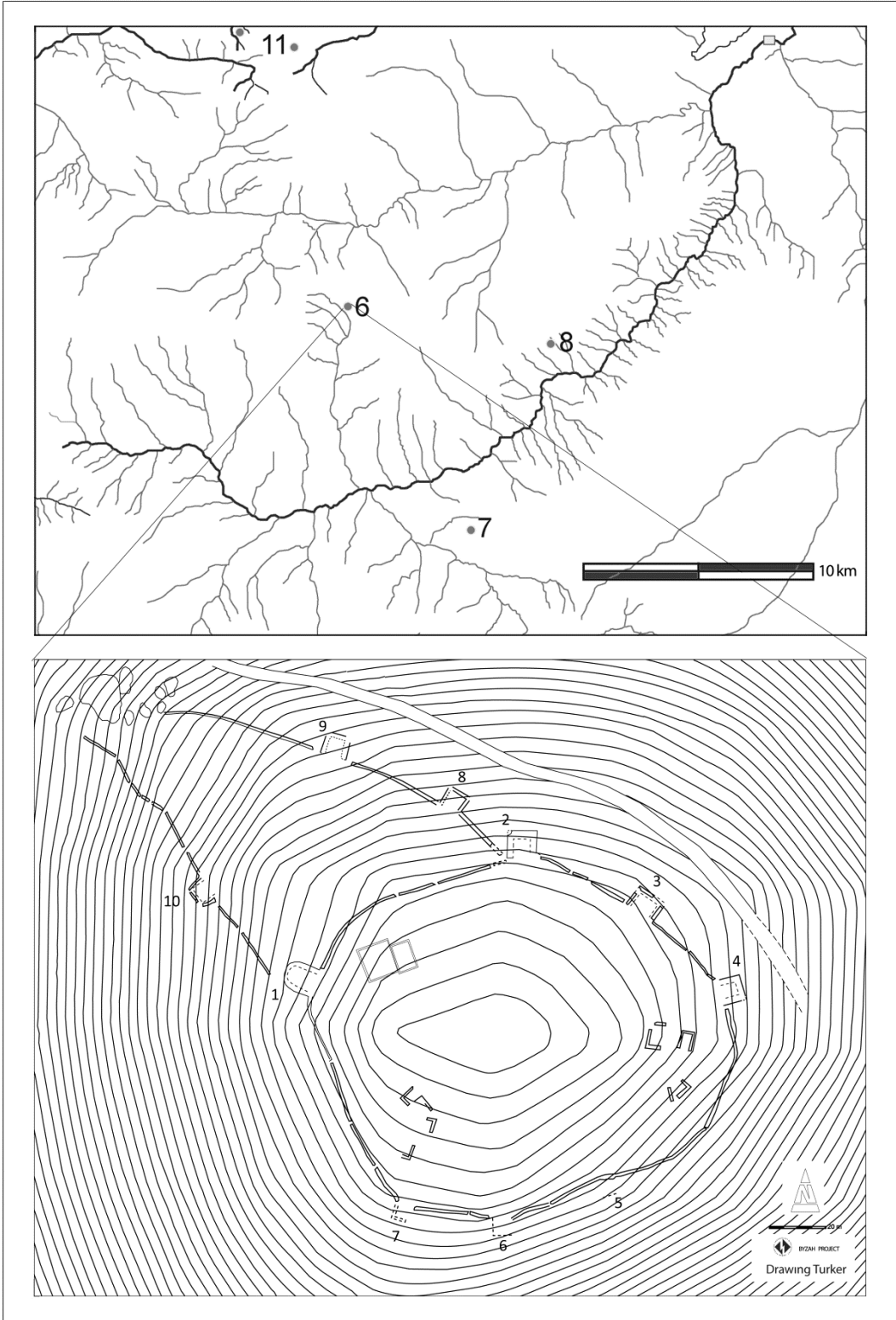

Figure 1 (Drawing by Türker Türker)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
 Volume 10/1 Winter 2015

Figure 2

Figure 3

Figure 4

Figure 5

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Figure 6

Figure 7

Figure 8

Figure 9

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Figure 10

Figure 11

Figure 12

Figure 13

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Figure 14

Figure 15

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

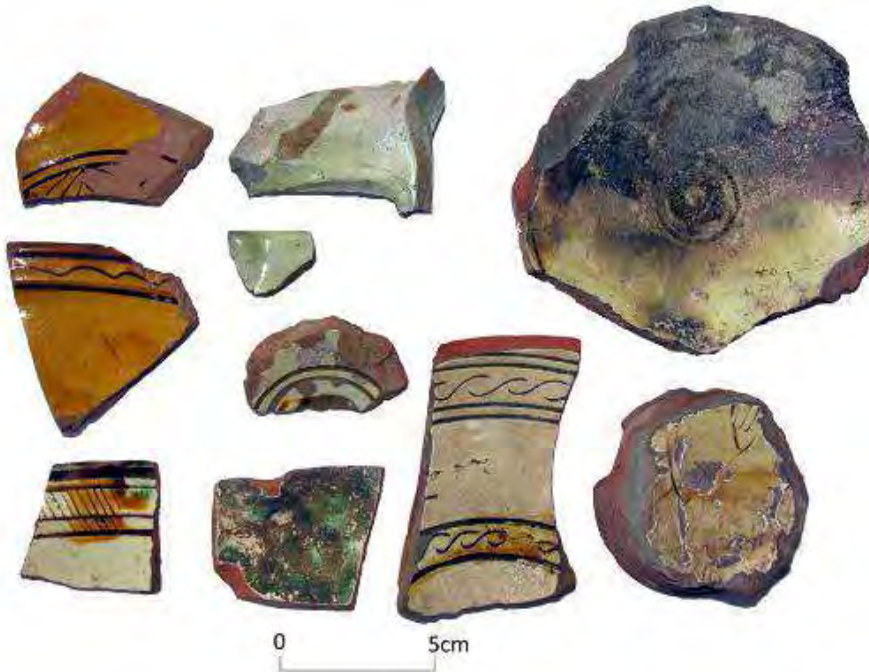

Figure 16

Figure 17

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

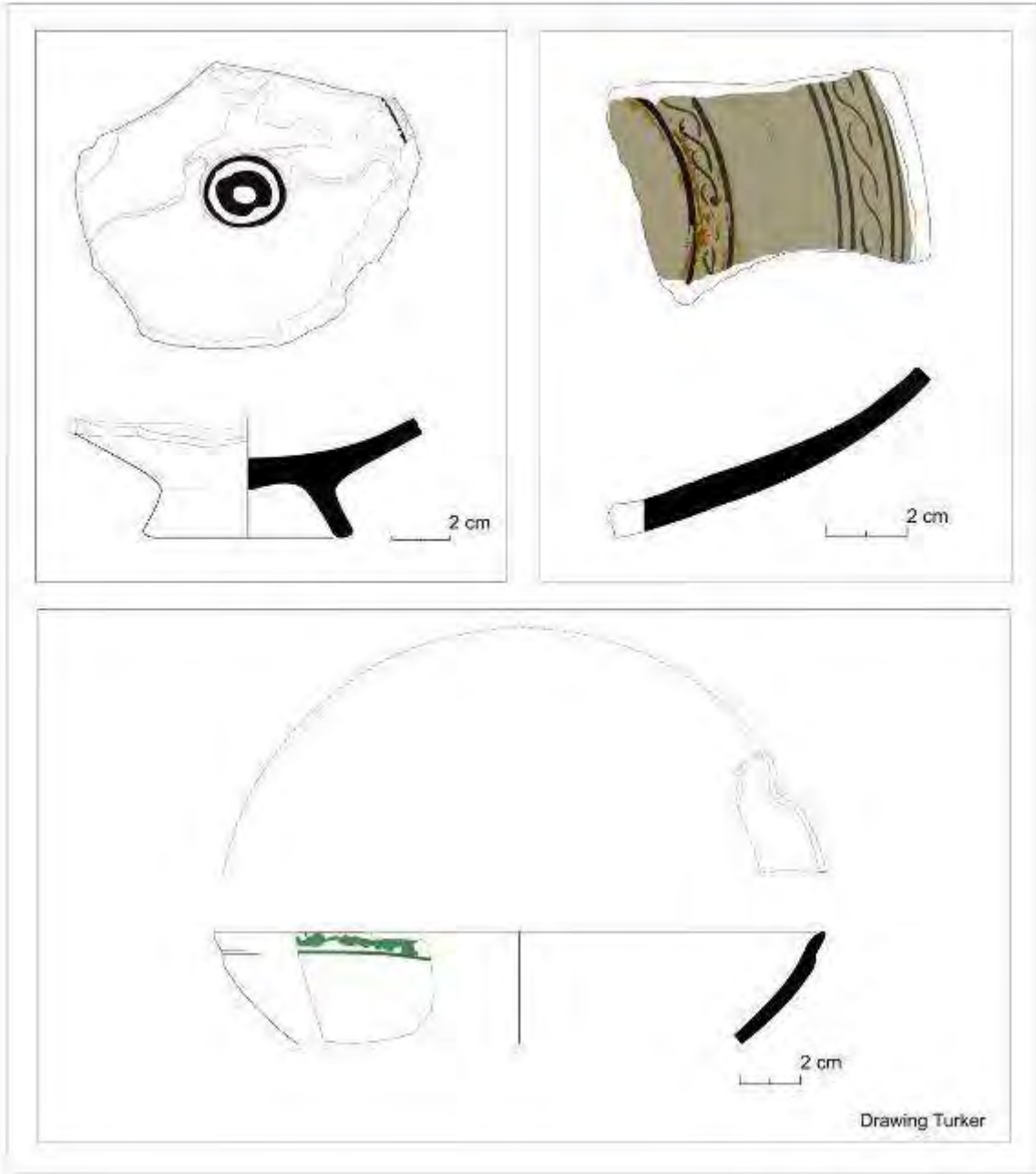

Figure 18

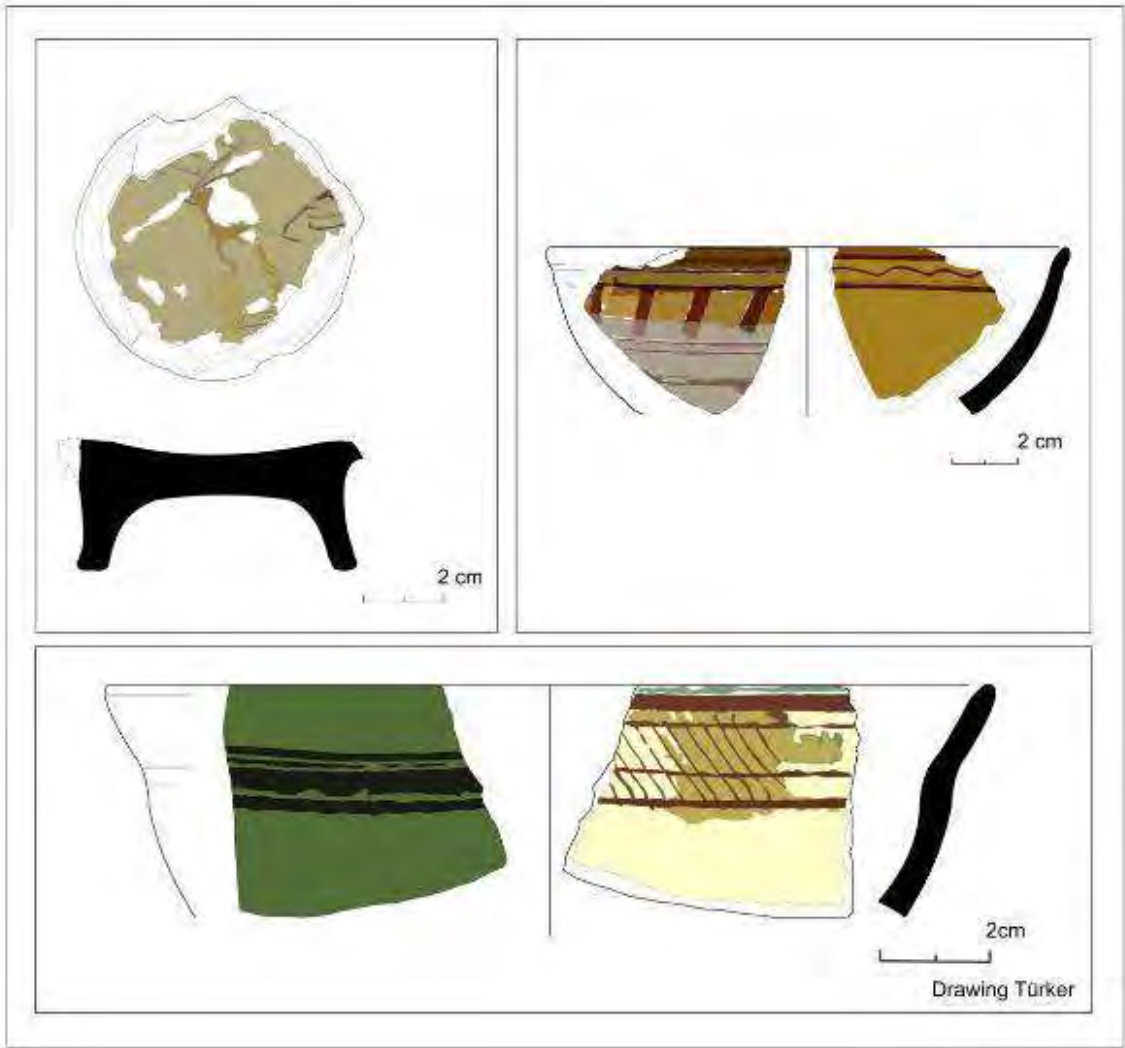
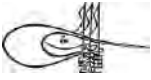

Figure 19

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ÇAYLAK TÜRKER, A., The Byzantine Castle On Granicus Valley: Sapan Hisar, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 229-250, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7827>, ANKARA-TURKEY

TÜRKİYE’DE DEMOKRASİNİN SANCILI DOĞUMU: 1946 SEÇİMLERİ*

*Onur ÇELEBİ***

ÖZET

Türkiye Cumhuriyeti’nde çok partili siyasi hayatın ilk genel seçimi olan 21 Temmuz 1946 seçimleri, dürüst bir şekilde sonuçlanmamış; seçim öncesi, esnası ve sonrasında yaşanan bir takım hile ve baskılar, bu seçimlerin kötü bir ünle anılmasına sebep olmuştur. Daha da önemlisi seçimler esnasında yaşanan baskı ve tanık olunan hileler, yeni yeni filizlenmekte olan Türk demokrasisinin sakatlanmasına sebebiyet vermiş, demokrasinin kendisi bünyesel bir yara almış ve bu yara bir türlü iyileşememiştir.

Buna karşın Temmuz 1946 tarihinde yaşanan siyasi gelişmeler doğrultusunda ilk kez Türk halkı, partiler arasındaki siyasi rekabetin bir çeşit dışı vurumu olan seçim propagandaları sonucunda, “bir tanecik reyî için!” kendisine çeşitli vaatler verildiğini; bu çerçevede kendisinin ikna edilmeye çalışıldığını; hal ve hatırının sorulduğunu görmüştür. Bu doğrultuda artık kendisinin de bu toplum içerisinde yaşayan canlı bir organizma olduğunun farkına varıldığını ve kendisini kucaklamaya hazır farklı bir devlet anlayışının ortaya çıkmaya başladığını anlamış ve tüm bu değişimler için ise o “bir tanecik reyinin” önemini farkına varmıştır.

Bu yüzden de seçim döneminde yaşanan olumsuz gelişmeler karşısında DP’ye gönül vermiş olan bir kısım halk, siyasi iradesine konulmak istenen ipoteğe karşı yani ilk kez verdiği “oy”una sahip çıkmak amacıyla seçim sonuçlarının açıklanmasının hemen ardından yeni meclisin açılma tarihi olan 5 Ağustos 1946 tarihine kadar miting ve gösteriler düzenlemiş ve böylece demokratik ölçüler çerçevesinde tepkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu çalışmada, o dönemin süreli yayınları temel alınarak, bir kısım Türk halkının demokrasinin temel ilkeleri olan serbest eleştiri ve murakabe prensiplerini meclis dışında da olsa benimsemeye başladığı ve bu durumun sisteme nasıl bir dinamiklik kazandırdığı ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: 1946 Seçimleri – Cumhuriyet Halk Partisi – Demokrat Parti – Demokrasi

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Dr. Bozok Üniversitesi, Fen - Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: celebi_sentez@hotmail.com

PAINFUL BIRTH OF DEMOCRACY IN TURKEY: THE 1946 ELECTIONS

STRUCTURED ABSTRACT

The first general elections of the Republic of Turkey that took place on 21 July 1946 was not fairly concluded and was badly reminded because of some collusions and pressures experienced before, during and after the elections. The way the 1924 Constitution was elaborated and the ambiguity in party-state difference during the period between 1923 and 1946 were accompanied by anti-democratic habits resulting from the practices of one-party regime. In this respect, as some bureaucrats in the state service had concerns for their future in case of any change in the political system. Also the members of Republican People's Party and again some bureaucrats used to equate themselves to the state and so they regarded all oppositions to the party as a threat against the state.

On the other hand, for the first time, the Turkish people were given pledges for "their only one vote"; they tried to be persuaded and their situation was asked by the political parties as a part of election campaigns in July 1946. Thus they began to realize their role in the society and to understand the state's new and embracing attitude in order to get their "only one vote".

As a reaction against the negative developments during the elections, some supporters of the Democrat Party wanted to defend their vote that they gave for the first time and they organized meetings and demonstrations from immediately after the announcement of the results of elections to the opening of the Assembly on 5 August 1946. By doing so, they tried to show their reactions in the frame of democratic limits. This proved that a part of Turkish people began to assume such democratic principles as free criticism and competition and the political system was becoming more dynamic. However, pressures and collusions experienced during the 1946 elections gave damage to the newly developing democracy which was hurt and could not recover.

The 1946 elections determined the characteristic of the Turkish democracy and influenced its unfortunate fate. The developments during the elections caused the rise of a deep disappointment among many people and this disappointment became a determinative factor for shaping of relations between parties until 1960. The demonstrations organized by the Democrats after the 1946 elections and the declaration of "the oath of independence or the oath of enmity" by the DP administrators accelerated the process of division between the political parties.

It should be noted that there was no possibility for the RPP to statistically lose the elections. However, if the Democrat Party attended to the elections in all cities by appointing nominees for all posts and if it won the elections there would possibly be some problems in the Turkish political life and in the run of the state's internal and foreign politics. Despite such possible defects, the Turkish democracy would have been stronger and it would have been possible to overcome all problems.

Consequently, emerging antagonism in the Turkish political life later exposed itself in all levels of the state and then this antagonism penetrated into public life and ordinary people. This was so obvious that people in villages and small towns began to separate their coffeehouses and mosques according to political parties they supported. This negative transformation in Turkish political and social life occurred as follows: Antagonism brought suspicion, suspicion brought fear and fear brought mistakes.

Key Words: the 1946 Elections, Republican People’s Party-Democrat Party- Democracy.

Giriş

II. Dünya Harbi sonrasında dünyada ismi sıkça duyulmaya başlamış olan demokrasi kavramı, önce Milli Kalkınma Partisi ve hemen akabinde Demokrat Parti’nin kurulması ile birlikte Türkiye’de de adını duyurmuş ve bir nevi çok partili hayata geçiş demokrasi ile eş tutulmuştu. Buna karşın toplumun büyük bir kısmı demokrasi kelimesinin ne demek olduğu ya da demokrasinin toplumsal yaşama ne kazandıracığı konusunda somut ve ortak bir noktada buluşamamış ve tam bir kavram kargaşası yaşanmıştı.

Bu konuda *Cumhuriyet* gazetesi muhabirleri, Eylül 1945 tarihinde halkın fikrini öğrenmek üzere İstanbul sokaklarına dağılmış ve her meslekten insana “Demokrasi nedir?” sualini sormuşlardı. Sokaktaki halka göre demokrasi: Büyük toplumsal sorunların ve anlaşmazlıkların çözülmesiydi; ekonomik refahın gelmesiydi; karne sistemi ve karaborsanın son bulmasıydı; demokrasi Amerika’ydı; demokrasi batılı devletlerin idare sistemiydi; demokrasi cumhuriyet rejimiydi; hürriyet, eşitlik ve adaletti; birine göre demokrasi hiç kimseden korkmamak ve herkesin her istediğini yapması iken bir diğere göre demokrasi herkesin hür olmasıydı ama başkalarının da hakkını göz önünde bulundurmamak koşuluyla; kimine göre ise demokrasi cahile değil de münevvere verilmesi gereken bir hürriyetti; bir kısım halka göre ise demokrasi kendilerine öğretilmediğinden dolayı bu konuda herhangi bir bilgileri yoktu ya da bazıları bu kelimeyi hayatları boyunca ilk kez duymuşlardı...¹

¹ “Zahire taciri ve değirmenci Kemal Dönertaş’a göre demokrasi: “ *Demokrasi büyük kütle ihtilaflarını hallü hamur etmek ve arzu edilen şekle irca için icad olunmuş bir formül, bizim tabirimizle bir makinedir.*” ; Bölge Sanayi Birliği Mamulât müdürü Mehmed Özcek’e göre demokrasi: “ *Ben demokrasinin tarifini rahat kazanç imkânları elde etmek ve yaşayabilmekte buluyorum. İki arşın kumaş için karaborsacılarla gırtlaklaşmaz, bir litre zeytinyağını üstüm başım yırtılmadan alabilirsem demokrasi tahakkuk ediyor demektir.*” , Mürettib Hikmet Ergün’e göre demokrasi: “*Demokrasi... İşte Amerika!*” ; Tacir Hüsnü Ohçabal’a göre demokrasi: “ *Demokrasiyi biz çok eskiden biliyoruz: Hürriyet, adalet, müsavat, yaşasın millet.*” ; Beyazıt da Küllük kahvesinde garson Nimet uzun müddet düşünmüş, başını kaşımış, fakat bir türlü cevap verememiştir; Şoförler Cemiyeti Reisi Senihi Yürüten’e göre demokrasi: “ *Ben bundan bir sene evveline kadar bu kelimenin manasına bilmezdim. Fakat oradan buradan duyduğuma göre demokrasi herkesin her istediğini yapmasıdır.*” (Yazarın notu: Senihi Yürüten, TBMM’ye Demokrat Parti’nin adayı olarak girecek ve CHP’ye karşı yürütülen yıpratma politikasında, çok önemli bir görevi yerine getirecektir.); Köprü atölyesinde tesviyeci Haydar Utkan’a göre demokrasi: “*Bu Müttefik devletlerin idare sistemidir. Nasıl şey olduğu hakkında fikrim yok.*” ; Beyazıt Üniversite lokantası sahibi Mehmed Sabri Öztürk’e göre demokrasi: “ *Demokrasi herkesin hür olması demektir. Başkalarının hukuku mahfuz kalmak şartıyla tam serbestidir.*” ; Kapalıçarşı’da eskici Ali’ye göre demokrasi: “ *Bize hiç kimse böyle şey öğretmedi. Ne bileyim ben?*” ; İstiklal caddesinde 43 numarada Yüksel berber salonunda çalışan Hasan Tuna’ya göre demokrasi: “ *Demokrasi herkesin fikrini toplayıp bunların içinde en iyisini çıkarmak ve bu suretle dünyaya hürriyet ve müsavat yaymaktır.*” ; Cinci meydanı 139 numarada oturan temizlik amelesi Hasan Karabaş böyle bir kelimeyi hiç duymadığını söylemiştir ; Ankara caddesinde Filibe kebabçısı Hüsnü Yasak’a göre demokrasi: “ *Demokrasi kanun dairesinde hürriyettir.*” ; Galata Kara Mustafa Paşa Caddesi 53 numarada deniz komisyonculuğu yapan Süreyya Bey’e göre demokrasi: “ *Demokrasi, herkesin tam hürriyetine sahip olmasıdır.*” ; Sirkeci’de seyyar fotoğrafçılık yapan Ubeydullah Menderes’e göre demokrasi: “ *Bu kelime serbestiyet, hürriyet demektir. Fakat haddini bilen münevverlerin hürriyeti. Yoksa ilin cahiline serbesti verirsek seyreyle sonra gümbürtüyü*” ; Çağaloğlu yokuşu 24 numarada ayakkabı

Şehirli halka sorulan “demokrasi nedir” sualine herkes kendi bilgi, deneyim ve kültürüne göre bir cevap verirken özellikle dikkat çeken bir nokta bulunmaktaydı. Bu, demokrasinin farklı şekillerdeki tanımından ziyade şehirli halkın demokrasiden ne beklediği idi. Burada en çok göze çarpan nokta ise yoksulluğun ortadan kalkıp ekonomik refahın gelmesi; idareden kaynaklanan korkunun son bulması ve insanların dilediği gibi yaşama arzusu idi.

O dönemde Türkiye’deki nüfusun neredeyse yüzde seksenini oluşturan köylü halkın yaşamında da vergi adaletsizliği başta olmak üzere ekonomik sorunlar önemli bir yer işgal etmekteydi. Yine bunun yanında jandarma baskısından şikâyetçi olan köylü, artık kendisinin de bu toplum içerisinde yaşayan canlı bir organizma olduğunun farkına varılmasını, kısacası kendisini kucaklayan farklı bir devlet anlayışının özlemi içerisindeydi. Ancak unutulmaması gerekir ki bu sadece bir istek ve özlemdi. Örgütlü bir hareket değildi.

Cumhuriyet gazetesi, muhabirleri vasıtasıyla şehirli halka sorduğu “demokrasi nedir” sualinden yaklaşık bir hafta sonra bu seferde ismini vermediği meçhul bir okuyucusunun araştırma ve gözlemlerine dayanarak batılı demokratik bir hükümette olması gereken dokuz vasfı sıralamaktaydı. Buna göre:

- 1- Fikir hürriyetini, muhalefet ve tenkit hürriyetini tanımak;
- 2- Halka, hoşnut olmadığı bir hükümeti düşürmesi hakkını tanımak;
- 3- Halkın, kanun yolu ile iradesini belirtmesine imkân vermek;
- 4- Mahkemeleri her müdahaleden masun tutmak ve her hangi tesir veya tehdit altında hüküm vermesine mani olmak;
- 5- Adaleti sağlayan kanunları tatbik etmek;
- 6- Zengin, fakir her ferde, müsavvat dairesinde muamele etmek ve hükümet memurunu halktan üstün tutmamak;
- 7- Ferdin devlete karşı vazifesini yapması için, ferdi kanun çevresi içinde himaye etmek;
- 8- Tek bir partinin hükmü altındaki bir zabıta teşekkülünün sebep olacağı korkulardan masun yaşamak;
- 9- Her türlü işkence ve fena muameleden korunmak için muhakemeleri aleni yapmak (*Cumhuriyet*, 1945, s.2).

Gazete, Fransız İhtilali ile birlikte bir sembol haline gelen “hürriyet – eşitlik ve adalet” kavramlarına ve tek parti sistemiyle bütünleşmiş idari yapının baskıcı yapısına eleştiri getirerek vurgu yapmakta ve demokrat bir bireyde olması gereken bir takım prensipleri alttan alta halka

tamircisi İstefo Stoyani’ye göre demokrasi: “ *Demokrasi cumhuriyet demektir. Yani müsavvata dayanan iyi bir rejimdir.*” ; Eminönü’ndeki benzinci Süleyman Kırılı’ye göre demokrasi: “ *Demokrasi, halkı düşünerek kurulmuş, halkı koruyan serbest bir idaredir.*” ; Haliç Fabrikası, Havuzlar inşaiye kısmında perçinci Ahmed Dutçu’ya göre demokrasi: “ *Ben perçinciyim. O dediğin şeyle alakamız yok. Belki tesviyeci ustaları bilirler.*” ; Emekli kaptan Ahmed Bey’e göre demokrasi: “ *Bununla uğraşacak halimiz yok. Kim geçim derdimize çare bulursa demokrasi de o, her şey de o...*” ; Divanyolunda Nefaset bakkaliyesinde tezgâhtar olarak çalışan Nuri Akın’a göre demokrasi: “ *Bu kelimeyi ben pek çok yerde duydum. Lakin doğrusunu isterseniz maişet derdinden baş alıp da bir türlü manasını tam olarak öğrenemedim. Eğer hafızam beni yanıltmıyorsa demokrasi bir nevi cumhuriyettir.*” ; Kızıltoprak’ta Çeşid aktariyesi sahibi Fehmi Yarik’a göre demokrasi: “ *Demokrasi demek herkesin gayet rahat yaşaması, hiç kimseden korkmaması, sefaletin ortadan kalkmasıdır.*” ; Sultanhamamı’nda işportada gömlek satan Kerim Kınalı’ya göre demokrasi: “ *Ne bilirim ben demokrasinin manasını! Karne kalkıyor mu sen ondan haber ver...*” ; Emekli kaptanlardan Faik Bey’e göre demokrasi: “ *Bugünkü duruma bakıyorum da demokrasi herkesin ağzına geleni söylemesidir, diyeceğim geliyor.*” demiştir. “Halkın Fikri: Demokrasi Nedir?”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 24.09.1945, no: 7580, s.2.

aşılama çalışmaktaydı. Diğer taraftan, isim vermeden, herhangi bir iktidarın zamanı geldiğinde yerini bir başka iktidara bırakmasının demokrasinin doğal bir sonucu olduğunu belirtmişti.

İktidarda ise tarihi bir kişilik olmanın verdiği saygınlık ve güçle İsmet İnönü bulunmaktaydı. CHP, 1923’ten 1945’e, yani çok partili sistemin somut bir şekilde belirmesine kadar bir nevi tüm halkı ve kesimleri kendi bünyesinde barındıran bir tür koalisyon durumundaydı. Şimdi ise bu koalisyon parçalanıyor ve koalisyonun önemli parçaları karşı tarafta özellikle de DP safında yerini alıyordu. Aslında DP’nin programı, CHP’nin programı ile neredeyse aynıydı. Tabii bunda DP’li liderlerin tek parti kültürü ve onun resmi organı olan CHP’nin içinden çıkmış olmaları en büyük etkendi. Öte yandan bir kısım halk için CHP’ye muhalif ve alternatif olmak DP taraftarı olmak için yeterli bir nedendi².

İlginçtir ki DP’nin en büyük kozu ve söylemi demokrasi vurgusu olmuştur. DP’li liderler iktidarda denenmemiş ve yıpranmamış olmanın verdiği güçle, her kesimle iyi ilişkiler kurmaya çalışıyor ve onlara arzu ettikleri şeyi vaat ediyorlardı. Buna göre basına, üniversiteye, her kesimdeki aydına fikir özgürlüğü sözü verirken diğer kesimlere ise özgürlük ve idare baskısının kaldırılmasına ek olarak genellikle ekonomik ve hatta dinsel içerikli vaatlerde bulunuyorlardı. Böylece Demokrat Parti, demokrasi tilsimini elinde taşıyan bir peri misali, sihirli değneğini dokundurduğu her yerde tüm sorunları çözecek bir güç olarak kafalarda sembolize edilmeye başlamıştı.

CHP, başlangıçta DP’nin kuruluşunu son derece olumlu karşılamıştı³. Halk Partililere göre CHP, Türkiye’yi II. Dünya Harbi gibi bir felakete bulaştırmadan selamete ulaştıran ve tarihi kişiliğe sahip bir lidere yani İnönü’ye sahipti⁴. Bu yüzden de halk, CHP’den başkasını tutmaz yani reyini vermezdi. Diğer taraftan CHP, DP’ye iktidarı elinden alacak ciddi bir siyasi parti gözüyle değil de sadece rekabet ortamı oluşturacak ve hükümeti denetleyecek bir çeşit müstakil grup yani bir denetim organı olarak bakmıştı. Ancak bir süre sonra DP, ülke çapında hızlı bir teşkilatlanma sürecine girince CHP, çok partili bir sisteme geçildiğini ve karşısında ciddi, şakaya gelmeyen bir muhalefet partisinin bulunduğunu fark etmiştir. Bu durumu fark etmesiyle birlikte de Anadolu Ajansı bültenlerinden ve radyodan, DP’nin teşkilatlanmasıyla ilgili haberler ortadan kaybolmuş ve bunun yerine ajans ve radyodan Falih Rıfkı Atay’ın hırçın ve sert hücumlarına yer verilir olmuştur.

² “Halkın büyük bir kısmı CHP’ye, özellikle de onun uygulamış olduğu laiklik ve ekonomi politikalarından dolayı düşmanlık derecesinde bir muhaliflik duygusuna kapılmıştı. Bu duygu o kadar güçlüydü ki feodal beylerin aleyhine topraksız köylünün ise lehine bir durum arz eden toprak reformu konusunda bile halk, toprak ağalarının ve zengin köylülerin gösterdiği yolda hareket etmeğe ve Halk Partisi rejimine karşı baş kaldırmada onları izlemeğe hazır durumdaydılar.” Bernard Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2000, s. 315; Bu dönemde CHP’nin modernleşme anlayışına ve uygulamalarına karşı ortaya çıkan fikri muhalefetin yani cumhuriyetin muhafazakâr aydınlarının temelleri için ayrıca bakınız: Erinc Erdal Yıldırım, “İnönü Dönemi’nin ‘Resmi Olmayan’ Tarihi Muhafazakârların Dün Algısı”, **Turkish Studies Dergisi**, Volume 9/4 Spring 2014, s.1199 – 1216.

³ Celal Bayar DP’nin 7 Ocak 1947 tarihinde toplanacak olan I. Büyük Kongresi’nde bu durumu açıkça belirtecektir: “Partimizin kuruluşu bir emrivaki olunca iktidar partisinin geniş bir müsamahası ve hatta teşviki ile karşılaşmış olduğumuzu itiraf etmek lâzımdır. İki parti âdeta uzun zamandır birbirinin hasretini çekiyormuş gibi idiler. O kadar ki iktidar partisinin gösterdiği bu ruh haleti bir muvazaa karşısında bulundurulduğu kanaatine yer yer yol açtı. Bu kanaatte her iki partiyi de küçülten bir mana olduğundan şüphe edilemez” Metin Tokar, **Tek Partiden Çok Partiye**, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1970, s. 116.

⁴ 1946’da İnönü ve çevresi, Türkiye II. Dünya Harbi felaketine dâhil olmadığından dolayı halkın kendilerine minnettar olduğu düşüncesine kapılıp yanılmışlardır. Bu tür bir yanılgıya, Serbest Fırka tecrübesi esnasında Atatürk ve çevresi de düşmüştür. Bu düşünceye göre Gazi, vatanın ve milletin kurtarıcısı olduğundan dolayı Gazi’ye bu millet karşı koymaz yanılgısı içerisinde bulunmuşlardır. Oysaki 1930’ların havası gerçeğin bu olmadığını göstermiş ve Serbest Fırka tecrübesine bir son verilmiştir. Nitekim Avni Doğan’a göre de “Serbest Cumhuriyet Partisine karşı halkın akımı, dikkati çekecek bir ölçüde idi. Bir seçim devresine kadar yaşayabilseydi, iktidara gelme bile küçümsenemeyecek sayıda milletvekili çıkaracağı tahmin olunabilir” demektedir. Avni Doğan, **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul, 1964, s. 250.

Nitekim 1946'dan 1950'ye kadar iki parti arasındaki ilişki, zaman zaman kısa süreli bir bahar havası görünümüne bürünse de genelde politik propaganda yarışı şeklini almıştır. 1950'den sonra ise bu sefer partilerin bulundukları mevkiler değişmiş ancak 1960'a kadar iki parti arasındaki siyasi çekişme yine değişmemiş, üstelik bu durum halk tabanına da sirayet etmiştir.

Yukarıda belirtildiği üzere iki parti arasındaki ilişkinin sürekli olarak gergin bir atmosferde bulunmasının en önemli nedenlerinden biri, partiler arasında ciddi bir farkın bulunmamasıdır. Bu yüzden de DP'liler sürekli olarak idare amirlerinin baskı yaptıklarını, partinin örgütlenmesini gayri kanuni yollardan engellemeye çalıştıklarını belirtip bir çeşit şikâyet etme, eleştirme ve iktidar partisinden ödün isteme şeklinde bir politikaya yönelmişlerdir.

1946 ile 1950 yılları arasında CHP ile DP arasındaki çekişme ve iki parti arasındaki Türk demokrasisini zenginleştirecek hususlara ilişkin tartışmalar genellikle seçim sistemi (seçimlerde yargı güvencesi, çoğunluk sistemi yerine nispi seçim sistemi isteği...), cumhurbaşkanının tarafsızlığı konusu, idare amirlerinin baskısı yani parti – devlet bütünleşmesi, basın özgürlüğü vs. gibi konularda yoğunlaşmıştır. Yukarıda belirtildiği üzere bu durum sonrasında iki parti arasındaki mevkiler değiştiği zaman da devam etmiştir. Zira muhalefette savunulan fikirlerin iktidara geldikten sonra terk edilmesi anlayışı 1950 – 1960 döneminin de temel özelliklerinden birini oluşturacaktır. Hatta bu demokratik istekler kendilerine hatırlatıldığında DP'li yöneticilerin öfkelenmeleri ve baskı yoluna başvurdıkları görülecektir.

CHP'liler, 1946 ile 1950 döneminde DP'lilerin el altından “yasak konuları” işlediklerini ve muhalefetin hiçbir ciddi konuyu gündeme getirmeyip hükümeti sırf eleştiri olsun diye eleştirdiğini iddia etmişlerdir. İki parti arasındaki gerginliği sürekli olarak canlı tutan “gereksiz muhalefet ve eleştiri” konusu da yine 1950 sonrasında bir diğer karakteristik özelliğini teşkil edecektir. Bu durum ise partiler arasındaki ilişkileri keskinleştirip, demokrasi deneyimine kötü bir başlangıç yapılmasına neden olmuştur. Aslında iki partinin de birbirinden şikâyetle bulundukları konular bir gerçektir. Gerçek olan bir şey daha bulunmaktadır ki o da DP'nin süratle gelişip, güçlenmesidir.

Parti kurucularının belirttikleri gibi DP, tek parti sistemine son vermek isteyen herkesin partisiydi. Toker'in de belirttiği üzere “*Halk yeni partiye CHP'lilerin hiç tahmin etmedikleri bir ilgi gösteriyor. Memlekette, kısa bir tereddüt devresini takiben Serbest Fırka'nın talihli günlerindeki hava esiyordu. Milletten yeni parti kurucularının kimliklerinden fazla bir haberi yoktu. Hatta Bayar bile öyle çok tanınmıyordu. Fakat bunlar eski partiye karşıydılar ya. O vatandaşa yetiyordu. Kökleri gene eski partiyim! Buna aldırın, bunu düşünen yoktu. Bir yerde DP beş adam bulup teşkilâtını resmen kurdu mu, geniş kütlenin sempati izharı derhal başlıyor, bir sevgi halesi teşekkül ediyordu. Bundan dolayıdır ki partizan idare amirleri o beş kişinin bulunamamasının sağlanmasına çalışıyorlar, onlara gözdağı veriyorlardı*”. (Toker, 1970, s.134-135).

Nisan 1946 tarihinde *Tasvir* gazetesinin sahibi Ziyad Ebüzziya, Demokrat Parti Genel Başkanı Celal Bayar ile özel bir mülakat yapmış ve bu mülakat 23 Nisan tarihinde gazetede yayımlanmıştı. Bayar'ın demecinde “*Seçimler önümüzdeki seneden evvel de yapılacak olsa, yukarıda işaret ettiğim şartlar (seçimlerin tek dereceli sistemle yapılması, resmi makamların müdahalesi olmaması...) yerine gelmiş ise derhal iştirak edebilecek vaziyetteyiz*” demesi, CHP'lilere seçimlerin erken bir tarihe alınması için bulunmaz bir fırsat vermişti⁵. Nitekim CHP'nin

⁵ Önce nisan ayının sonlarına doğru Mecliste yapılan görüşmeler de Belediye seçimlerinin eylül ayından mayıs ayına çekilmesi kararı alınmış, ardından da İnönü, çıkmış olduğu yurt turu esnasında mayıs ayının ilk haftası ziyaret ettiği Akşehir ve Niğde'de yaptığı konuşmalarda genel seçimlerden bahsedip seçimlerin neden erken bir tarihe alınması gerektiği hususunu halka anlatmaya çalışmıştır. 10 Mayıs 1946 tarihinde ise CHP 2. Olağanüstü Kurultayı hem seçim meselesini tartışmak hem de iktidar partisinin iç işleyişini liberalleştirmek için toplanmıştır. Kurultayda İnönü'nün önerisi üzerine ‘Değişmez Genel Başkan’ ve ‘Milli Şef’ sıfatları kaldırılmış. Böylece CHP Genel Başkanı'nın da artık her dört yılda bir yapılacak parti kurultayında serbest seçim yolu ile belirlenmesi kararına varılmıştır. Bunun yanında çok –

seçimlerin öne alınması ile ilgili arkasına sığındığı ana tema sürekli olarak DP Genel Başkanı’nın *Tasvir* gazetesine verdiği bu demeç olmuştur. Oysaki CHP, DP’nin gerçekten seçimlere hazır olup olmadığını öğrenmek isteseydi, bunu DP’nin yetkilileri ile görüşüp bir anlaşmaya varabilir ve bu da partiler arasında demokratik bir gelenek haline gelebilirdi. Diğer taraftan Celal Bayar’ın *Tasvir* gazetesi sahibi Ziyad Ebüzziya’ya seçimlerin öne alınması ile ilgili verdiği demecin basında doğrudan yer alması ve bunun yol açtığı gelişmeler, bundan sonra DP liderlerinin basına verdikleri demeçlerde daha dikkatli olmalarını ve hatta muhabirler tarafından not edilen haberlerin kendileri tarafından kontrol edilmesi gerektiği ihtiyacını doğurmuştu.

CHP’nin seçimlerin öne alınması yönündeki isteklerine muhalefet partileri, DP ile MKP, bu kararın muhalefetin gelişmesinin önlenmesi amacı ile alınmış olduğunu belirtmişler ve antidemokratik kanunların henüz kaldırılmadığını ileri sürerek 26 Mayıs’ta yapılan Belediye seçimlerine katılmamışlardı. Bunun üzerine çoğunluk bakımından Meclise egemen olan CHP, bir dizi liberalizasyon hareketine girişmişti: Haziran’da milletvekili genel seçimlerinin tek dereceli olması kabul edilmiş; Cemiyetler Kanunu’nda değişiklik yapılarak sınıf esasına dayanan dernek ve siyasal parti kurma yasağı kaldırılmış; üniversite özerkliğini gerçekleştiren yeni Üniversiteler Kanunu kabul edilmiş; Basın Kanunu’nun hükümete gazete ve dergi kapatma yetkisi veren 50. maddesi kaldırılmış, ayrıca yayın çıkarmak için mülki idare amirinden izin alınması zorunluluğu da kaldırılmıştı. Ancak seçim sistemi çoğunluk sistemi olarak kalmış; gizli oy – açık sayım ilkesi ile seçimin adli teminat altında yapılması gibi muhalefetin bazı talepleri iktidar tarafından yerine getirilmemişti⁶. (

CHP tarafından gerçekleştirilen liberal reform hareketleri önemli ve takdire değer gelişmelerdi. Ancak özellikle seçim sistemi konusunda (seçimlerde yargı güvencesi ve gizli oy – açık sayım ilkesi gibi) çok daha ileri adımlar atılabilirdi.

14 Haziran 1946 tarihindeyse iki dereceli seçimle toplanmış olan 1943 Meclisi, son toplantısını yaparak dağılmış ve böylece seçim kampanyası süreci başlamıştı. Buna karşın muhalefet kanadın da özellikle de DP’li liderlerde bir karamsarlık ve tedirginlik görülmekteydi.

1. DP’deki Korku Psikolojisi

Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi’ne muhalif olan birçok farklı kesimi bünyesinde bulundurmaktaydı. Bunlar arasında yer alan bir grup ise DP’li liderleri sürekli olarak CHP’ye karşı daha sert bir şekilde muhalefet yapılması konusunda uyarmakta ve onları pasiflikle suçlamaktaydı.

Oysaki Celal Bayar’ın başını çektiği kurucular “kontrollü bir muhalefet” ten yanaydılar. Çünkü onlar Terakkiperver ve Serbest Fırka tecrübelerini yaşamakla kalmamış aynı zamanda tek parti iktidarının bizzat içerisinde çeşitli görevler alarak Cumhuriyet Halk Partisi’ndeki devlet düzeni ve rejimini, kişinin önünde tutan ve altı ok’ta kök salan devletin bekası kavramının ne kadar önemli olduğuna da tanıklık etmişlerdi. Kısacası Demokrat Parti kurucularının bu endişelerinde haksız olmadıkları bir gerçektir.

partili sisteme geçilmesi ile birlikte artık herhangi bir işlev ve anlamı kalmayan Müstakil Grup’ta kaldırılmıştır. Diğer taraftan sınıf esasına dayanan parti ve dernek kurulmasına ve tek dereceli seçim sistemine geçilmesi yönünde karar alınmıştır. İnönü bu kurultayda ayrıca seçimler konusuna da değinmiş ve seçimlerin öne alınmasının gerekliliği üzerinde durmuş, muhalif partileri seçimlere katılmaya davet etmiş, aksi bir durumun ise CHP ve Halk tarafından olumsuz karşılanacağını belirtmiştir. Kemal Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, 3. Basım, İmge Kitabevi, Ankara, 2008, s. 258 – 259; Hikmet Bila, **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası**, 2. Basım, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1987, s. 156 – 159; Mete Tunçay, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923 – 1950)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:8, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s.2024; İlhan Turan, **İsmet İnönü ve Tek Dereceli İlk Seçimler (1946 – 1950 – 1954 – 1957) Üzerine Seçmeler**, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara, 2002, s. 20 – 22.

⁶ Cemil Koçak, “Siyasi Tarih: 1923 – 1950”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi: 1908 – 1980**, Milliyet Yayınları, İstanbul ?, s. 182; Karpat, **a.g.e.**, s. 262 – 264.

Demokrat Parti yöneticileri, daha kuruluş aşamasındayken parti programlarını tamamlayıp hükümete sunmadan önce İnönü'nün onayını almak gerektiğini düşünmüşler ve bu amaçla da Celal Bayar parti programıyla birlikte Çankaya'nın yolunu tutmuştu. İnönü ve Bayar arasında geçen görüşmede ise Bayar, İnönü'nün çok partili sisteme geçmek konusunda samimi olduğunu ancak "irticaa, eğitim(köy enstitüleri ve ilkokul) seferberliği ve dış politikada ayrılık" konularında çok titiz olduğunu ve bu konularda kesinlikle bir taviz vermeye tahammül etmeyeceğini anlamıştı. Yani çok partili sistemin bunlara zarar verebileceği inancına eriştiği anda İnönü'nün demokrasiye paydos diyeceği muhakkaktı. Bunların ötesindeki her türlü eleştiri ve siyasi gerginliğe ise İnönü'nün tahammül göstereceği Celâl Bayar tarafından anlaşılmıştı.

Demokrat Parti'nin kurulmasından önce ve sonra İsmet İnönü'ye de yakın çevresinden çok uyarı sesi gelmişti. Çok partili sisteme geçilmesiyle birlikte İnönü'nün şahsının hücumlara maruz kalacağı, otoritesinin sarsılacağı, kendisine yapılmayanın bırakılmayacağı söylenmişti. İnönü ise kendisini bunların hepsiyle başa çıkacak güçte görmüş ancak olası bir vahim tehlikeyle karşılaşıldığı takdirde gereken tedbiri alabileceğini de belli etmekten, belki çevresindekilere güven vermek belki de muhaliflere gözdağı vermek adına, çekinmemişti. Bu konuda, 1946'nın 14 Haziran akşamı, Çankaya'da cereyan etmiş bir konuşma ilgi çekicidir.

Çankaya'nın o akşamki misafirleri Hilmi Uran, Manisa Parti müfettişi Hüseyin Hulki Cura, Nihat Erim ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu'dur. Nihat Erim, D.P. tarafından basın yoluyla ve memlekette yürütülen propagandalardan şikâyetçidir. Nitekim kendisi, belediye seçimlerinin öncesi ve sonrasında yaşananlardan da etkilenerek 30 Mayıs 1946 tarihinde Ulus gazetesinde çıkan "*Demokrasi gaye midir, Vasıta mıdır?*" başlıklı yazısında "... Ama şu noktayı da belirtmeliyiz ki sosyal bünyede derin rahatsızlıklar müşahade edildiğinde bunu gidermenin yolu, bir müddet için hürriyet ilahının üzerine bir şal örtmek ve yukarıdan aşağıya bir otorite tesis eylemektir..." diyerek üstü kapalı bir tehdit savurmuştu. Nihat Erim'e göre Demokratların propagandaları muzır, yayınları ise zararlıydı. Kendisi bu durumun işi anarşiye götüreceğinden endişeliydi ve İnönü'ye 14 Haziran tarihinde, Meclisin yeni seçimlere gitmek üzere dağıldığı günün akşamı bu durumu hatırlattığında,

İnönü :—"Buna imkân vermem. Ben ihtilâlcî ve Kuvayı Milliyeci İsmet'im. Bu devleti yoktan bu hale getirdik. Üç, beş çapulcuya maskara ettirmeyeceğiz. Yaptığımız bir tecrübedir. Muvaffak olursak ne âlâ. Olmazsa vazgeçer, bir kaç sene daha eski usulde gideriz. Sonra yeniden tecrübe ederiz" (Toker, 1970, s.127-128) demişti.

İnönü'nün demokrasiye geçme kararı kesindi, fakat gidişi arzuladığı gibi durdurmak veya sürdürmek de elindeydi. Nitekim 1960 sonrasında Bayar, verdiği bir mülakatta: "*İsmet Paşa iki jandarma eri gönderir, Demokrat Parti'nin merkezini mühürletiverir ve buna Türkiye'de hiç kimsenin sesi çıkmaz. Beni sertleşmeye itmek isteyen arkadaşların bundan haberleri yok. Çünkü Terakkiperver Fırka ve Serbest Fırka tecrübelerini yaşamamışlardır*" (Toker, 1983, s.10) diyecekti.

Buna göre şayet Demokrat Parti'nin başında kurucu olarak Celal Bayar bulunmasaydı, demokrasiye geçişin üçüncü denemesi de ilk ikisi gibi başarısızlıkla sonuçlanabilirdi. Zira başka birinde Bayar'ın tabiatı ve tecrübesi bulunmamaktaydı. Toker bu durumu şu şekilde özetlemekteydi: "*Bayar, neyi göze alıp neyi göze alamayacağını, nereye kadar gidip orayı geçmeyeceğini, hangi adımları ne zaman atacağını harikulade bir sezide biliyordu*" (Toker, 1986, s.8) demektedir.

İlginç olan nokta ise şu ki Demokrat Parti kurucularında, İnönü'nün demokrasiye paydos deyip Demokrat Parti'yi zorla kapatacağı düşüncesi 14 Mayıs 1950'ye kadar yani Demokrat Parti'nin fiilen ve hukuken iktidarı eline almasına kadar sürmüştür. Hatta 1946 seçimlerine şaibe bulaştığı düşüncesiyle hareket edip bunu sürekli olarak seçim malzemesi yapan Demokratlar,

iktidardan sert tepki geldiği zaman ise ortamı yumuşatma amaçlı geri adım atmayı da bilmişlerdir. Demokratlar iktidara geldikten sonraysa 1950’li yılların ikinci yarısından, özellikle de 1957’den itibaren bu sefer de muhalefetteki CHP’nin bir darbe hazırlığında olduğunu ve gayri meşru yollardan iktidarı elde etmek istediğini kamuoyuna duyuracak ve bunu bir seçim malzemesi olarak kullanmaktan da çekinmeyeceklerdir. Neticede tüm endişe ve korkularına rağmen Demokrat Partili Liderler, seçim yarışına dâhil olmuşlardır.

2. 21 Temmuz 1946 Seçimleri

Türkiye’de çok partili sisteme geçildikten sonra normal şartlarda ilk genel seçimin 1947’de yapılması gerekmektedir. Ve bunun birkaç nedeni vardı. Öncelikle tek parti devri de olsa yapılan son genel seçimin tarihi 1943’tü ve buna göre bir sonraki genel seçimin tarihi 1947 olmalıydı. Diğer taraftan Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, 1 Kasım 1945’te Meclis’i açarken söylediği nutukta “*Tek eksiğimiz hükümet partisinin karşısında başka parti bulunmamasıdır...*” dedikten sonra “*Tek dereceli olmasını istediğimiz 1947 seçimleri...*” diye devam etmişti.

Daha önce de belirtildiği üzere acelenin sebebi 7 Ocak 1946’da kurulan DP’nin büyük bir gelişme göstermesi ve yurt çapında yayılmasıydı. CHP’nin bir takım ileri gelenlerine göre şayet seçimler bir yıl önceye alınırsa DP’nin bunları kazanma şansı azalacaktı. Zira hem örgütlenmesi tam olmayacaktı, hem de propaganda için gerekli zamanı bulamayacaktı.

DP liderleri de seçimlerin öne alınmasındaki nedeni anlamışlardı. Bu yüzden de seçimi boykot etmek niyetindeydiler, ancak parti merkezinde yapılan danışma toplantısında mahalli parti örgütlerinin istekleri ağır basınca seçimlere katılma kararı vermişlerdi. Verilen bu kararda, hükümetin seçimlerin tarafsız yapılacağı konusunda muhalefete güvence vermesi, Mecliste temsil edilmemek korkusu ve böylece partiyi halka tanıtmaya fırsatlarından ve hükümetle doğrudan doğruya temas imkânından mahrum kalmak ihtimali ve ayrıca Celal Bayar ve diğer DP’li kurucular da seçimlere katılmamaları durumunda Cumhurbaşkanı İnönü’nün nasıl bir tepki vereceği konusu Demokrat Parti’nin seçimlere katılma kararı vermesinde etkili olmuştu (Karpaz, 2008, s.264). Öte taraftan ülkenin birçok noktasında Demokratlar lehine bir hava esmesi ve basın da büyük bir kısmının DP taraflısı gözükmesi Demokratları cezbeden bir diğer etkendi⁷.

2.1. Seçim Propagandaları

Yukarıda belirtildiği üzere Haziran 1946 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, seçimlerin 21 Temmuz 1946 tarihinde yenilenmesi yönünde karar vermişti. Belediye seçimlerine katılmamış olan Demokrat Parti, bu sefer genel seçimlere katılma kararı alınca parti ileri gelenleri hemen seçim kampanyasına yönelmiş ve parti lideri Bayar da seçim gezisine 29 Haziran’da Adana’dan başlamayı uygun görmüştü. Buna göre Bayar önce Adana’ya gidecek oradan Tarsus ve Mersin’e geçecek sonra tekrar Adana’ya gelerek buradan da Ankara’ya geçecekti.

29 Haziran 1946 tarihinde uçakla Ankara’dan Adana’ya gelen Celal Bayar, büyük bir kalabalık tarafından “*Yaşasın Türk Demokrasisinin babası! Var olsun İstiklal Harbinin Galip Hocası!*” “*Yaşa babamız! Kurtar bizi babamız!*” gibi sloganlarla karşılanmış ve halkın bu büyük

⁷ Özellikle dönemin genç gazetecileri fikir ve siyasi eğilim yönünden Demokratlara sempati ile bakmaktaydılar. Çünkü genç gazetecilere göre Türkiye’de her ne kadar çok partili siyasi hayata geçilmiş olsa da demokrasinin yerleşip gelişmesi için Demokratların iktidar koltuğuna oturmaları şarttı. Onların seçim zaferleri sonucunda Türkiye’de demokratik bir yönetim kurulacak ve basının üzerindeki tüm kısıtlamalar ortadan kalkacaktı. Ayrıca Demokratların basına ve halka olan yaklaşımı da içten ve samimiydi. Bu durumda Demokratlara artı bir puan sağlamaktaydı. Örneğin Toker’e göre: “*Sümer Sokak’ta, bir kaç katlı Genel Merkezde harareti, heyecanlı bir hava esirdi. Ankaralı gazeteciler için Ulus meydanındaki C.H.P. Genel Merkezi bir antipatik, soğuk yerdi. Devlet dairelerinden farksız ve kibirli beyler yeni demokratik gidişe ayak uydurabilmek yeteneğinden çok mahrumdular. Bir gayret gösterdiklerinde ise bunun suniliği üzerinden akardı. Buna karşılık D.P. Genel Merkezine sevrerek, isteyerek gidilirdi ve bilhassa genç muhabirler gönülden D.P.’yi tutarlardı. Çünkü orada daima tatlı yüzler görmek, tatlı sözler duymak kabildi...*” Toker, **a.g.e.**, s. 120 – 121.

coşkusu Bayar'ın seçim gezisi boyunca gittiği her yerde aynı şekilde sürmüştü. Bayar, gazeteciler ve bölgenin ileri gelenleri tarafından kendisine sorulan her soruya sadece kurnazca değil aynı zamanda tam bir kurt politikacı gibi cevap vermiş ve her fırsatta Atatürk'ün son Başbakanı olduğunu hatırlatmak istercesine Atatürk'ten bahsederek ilhamını ondan aldığı fikrini çevresindekilerde oluşturmak istemiştir. Bayar “*Biz, politikayı Büyük Ata'dan öğrendik... Atatürk'ün yolunda ilerliyoruz. Bu yol ise milletin hâkimiyetini esas tutan yoldur. Yani milli irade yoludur. Her şey de son söz milletin olacaktır...*” diyerek nasıl Atatürk her işte yalnız Türk milletin dediğini yapmış ise biz de o yolda gideceğiz demiş; devletçilik ile ilgili sorulan bir soruyu ise Bayar: “*Ata demişti ki: İktisatta esas teşebbüs şahsi ve hususi sermayedir. Biz devletçiliği memlekette boş kalan yerleri bir an önce doldurmak için alıyoruz*” şeklinde cevaplandırmıştı (Akşam, 1946, s.1).

Bayar, Adana'da gazetecilerin sorularını cevaplandırırken onlardan DP'nin duygu ve düşüncelerine tercüman olmalarını istemiştir; zira Bayar DP'nin amacının demokrasi olduğunu ve her konuda son sözün millette olacağını belirtmiştir. İlginç olan nokta ise Bayar'ın iktidarı ele almak için acele etmediklerini söylemesi olmuştur (Akşam, 1946, s.1).

Bayar'ın Adana gezisini ve bu seçim gezisi esnasında söylediklerini değerlendiren Halk Partililere göre Bayar, Cumhuriyet Devrini Atatürk ve sonrası diye ikiye ayırmaya çalışmış ve 1938 sonrasını “Tek Parti Devri” olarak adlandırmıştır. Oysaki CHP'nin içinden çıkan ve hatta o parti bünyesinde başbakanlık görevini yerine getirmiş olan Bayar, Halk Partililere göre, yapmış olduğu eleştiriler de samimi değildir. Zira Bayar'ın kendisi o zamana dek, ne bu tür de eleştiriler gündeme getirmiş ne de var olduğunu iddia ettiği sorunları düzeltme yönünde bir gayret sarf etmiştir⁸.

Türkiye'de çok partili sistemin ilk genel seçimi esnasında DP, seçim propaganda stratejisini CHP'nin her yönden eleştirilmesi şeklinde belirlemişken, CHP'de genel olarak muhalefetten gelen eleştirileri etkisiz kılmaya çalışmış ayrıca kendisini vatanın ve milletin kurtarıcısı, cumhuriyetin ise kurucusu olarak lanse ederek halkı kendi tarafına çekmeye çalışmıştır.

Bu yüzden DP, 1923 – 1946 dönemini iki kısma ayırmaya çalışmış ve 1938 tarihi öncesinde yaşananlara ve ulaşılan başarılarla kendisini de dâhil ederken 1938 sonrasındaki dönemi ise İnönü ya da “Tek Parti Devri” olarak adlandırmaya çalışmıştır. Böylece DP, Atatürk'ün saygınlığının ve başarılarının iktidar partisi tarafından kullanılmaya çalışılmasını etkisiz kılmak istemiştir.

Yukarıda görüldüğü üzere Bayar, Adana gezisinde sürekli olarak Atatürk'e atıfta bulunurken DP'nin dört kurucusundan bir diğeri olan Refik Koraltan'da Konya'da “*Bu memlekette yapılan güzel işlerin tapu senedi Halk Partisi adına tescil ettirilemez. Ne yaptıysa millet yaptı*” (Akşam, 1946, s.1) diyerek CHP'nin propagandalarını etkisiz kılmaya çalışmıştır.

DP'nin seçim beyannamesi genel olarak tatmin edici bulunmamıştı. İktidara yakın çevreler tarafından ise DP'nin seçim beyannamesi“ (DP'nin) *Kendisini mümkün olduğu kadar mazlum göstererek daha çok oy toplamak arzusunun ileri gelme bir seçim programı*” (Atay, 1946, s.1,6) olarak nitelendirilmişti. Daha önce de belirtildiği üzere DP, cumhuriyet tarihini ve Halk Partisi dönemini iki kısma ayırarak eleştiri oklarını 1938 sonrasındaki İnönü CHP'sini temel alarak yöneltmekteydi. Buna göre CHP, II. Dünya Harbi Dönemi'nde uyguladığı yanlış ekonomik politikalar yüzünden tüm halkı sefaletle itmiş, karaborsacıların eline düşürmüştü. Yine DP'ye göre CHP'nin köylerdeki ilköğretim davası (köylerdeki okul binalarının köylülere yaptırılma uygulaması); toprak reformu ve orman davası yanlış politikalar. Öte yandan cumhurbaşkanının aynı zamanda bir parti başkanı olması DP'lilere göre kabul edilemez bir durumdu. Üstelik

⁸ “İstanbul'da Kadın Seçmenler Daha Çok”, **Akşam Gazetesi**, 04.07.1946, no: 9955, s. 1; Necmeddin Sadak, “Biz Ne Bekliyorduk...”, **Akşam Gazetesi**, 17.07.1946, no: 9968, s. 1 – 2.

DP’lilere göre İnönü CHP’si 1938’in sonundan itibaren tüm ülkeyi demokratik temayüller ile asla örtüşemeyecek baskıcı bir metotla idare etmişti (Yalman, 1946, s.1,3; Yalman, 1946, s.1,3; Yalman, 1946, s.1,4; Yalman, 1946, s.1,5).

CHP’lilere göre DP kanadından yapılan eleştiri ve propagandalar sonucunda 1946 seçimleri, sanki mevcut düzeni ve birikimleri korumak ya da onu lağvetmek tarzında bir referandum havasına bürünmüştü (Atay, 1946, s.1,3). Zira Falih Rıfkı Atay’a göre bir takım yerleşim birimlerinde muhalefetin propagandası kontrolden çıkmıştı. Atay, DP’li propagandacılar nitelendirmesini doğrudan kullanmadan bir takım ajanların Bursa, Aydın, Kastamonu ve Sinop köylerinde apaçık eski sistem din kışkırtıcılığı yaptığını; şayet DP iktidara gelirse Arapça dilinin tekrar okullarda kullanılacağını, DP’nin hilafet partisi olduğunu; Burdur köylerinde ise şayet CHP iktidardan düşerse vergi ve asker alımının tamamen kaldırılacağını; tüm CHP’li bürokrat ve idarecilerin hırsız oldukları propagandasını yaptıklarını belirtmekteydi (Atay, 1946, s.1,6; ATAY, 1946, S.1). Bu yüzden de bu tarzdaki zararlı propagandaların önüne geçmek ve halkın yalan – yanlış bilgiler ile donatılmasına engel olmak amacıyla CHP’liler, partilerin köylere gönderecekleri propagandacıların tespit edilerek ellerine bir vesika verilmesini yani seçim döneminde vesikalı parti propagandacılarının faaliyet göstermesini arzu ediyorlardı.

Diğer taraftan DP’nin resmi makamlarından iktidara gelen eleştirileri bizzat İsmet İnönü, yaptığı seçim konuşması ile cevaplandırmıştı. Buna göre İnönü, cumhurbaşkanlığı ile parti başkanlığını birlikte muhafaza etme konusunda “*Bu bir anayasa meselesidir... Cumhurbaşkanlarının parti başkanı olmasına kanunen bir mani yoktur... Zira devletin başı olan cumhurbaşkanının ülke idaresinde yüksek menfaat ve muvazene gerektiği zaman kullanabileceği hiçbir gücü yoktur... Cumhurbaşkanı, çokluk partisinin lideri olacağı tasavvur edildiği için bu sıfatla manevi nüfuzu, muvazene ve ahengi muhafaza edebileceği düşünülmüştür*” demişti. Yani 1924 Anayasası’na göre cumhurbaşkanının görevini yerine getirebilmesi, onun, Mecliste birçokluğa dayanmasına bağlıdır. Bu yüzden de partisiyle seçimlere gittiği vakit onu kazanmaya çalışması, her vatandaş gibi onun da doğal hakkıdır. Bu doğrultuda çözüm cumhurbaşkanının milletvekillerinden ayrı ve başka bir seçimle göreve gelmesidir. Böylece hükümete ve meclise karşı, tayin edilmiş bazı yetkileri olacaktır. Buna ek olarak İnönü 1946 seçimlerinden başarıyla çıkmaları ve yeniden iktidar olmaları durumunda CHP’nin Türk milletinin geleceği için köylerde ilköğretim davasından vazgeçmeyeceğini; Türk köylüsünü serf olmaktan kurtarmak için “Toprak Reformu” nun şart olduğunu ve bunu ana dava olarak gördüklerini; yine orman davasından vazgeçemeyeceklerini; hayat pahalılığı ile mücadele edilerek maaşlı ve dar gelirli vatandaşların sıkıntılarının azaltılmaya çalışılacağını; çiftçinin korunacağını; orman ve keçi politikası yüzünden geçim sıkıntısı çekenlerin bu dertlerine farklı bir şekilde çözüm bulunmaya çalışılacağını; suiistimaller ile mücadele edileceğini; çok partili sisteme uygun bir şekilde adalet mekanizmasında reformlar yapılacağını belirtmiştir.

Ayrıca İnönü “*Davanın esası seçimde milletin serbest iradesinin meydana çıktığına milletin kendisinin inanmasıdır... Milletin rızasıyla tayin olunmayan iktidar mevkiinin hiçbir kıymeti ve hiçbir meşru tarafı yoktur*” diyerek seçimlerin dürüst bir şekilde gerçekleşmesinin önemini belirtmiş ve bu konuda hiçbir idari baskının hoş görülemeyeceğinin altını çizmiştir. İnönü nutkunu “*Kadın ve erkek aziz vatandaşlarım. Bana ve başkanlık ettiğim şerefli partiye oy vermenizi istemek için kendimde cesaret buluyorum. Bize oy verirseniz, memleketin iç ve dış politikasında doğru yolları bulabileceğimize ve memleketin ilerlemesinde ve yükselmesinde sizi memnun edecek başarılar elde edeceğimize güveniyorum. Karar sizindir.*” diyerek tamamlamıştı (Dav’er, 1946, s.1,3; Akşam, 1946, s.1-2).

Seçimlere günler kala iktidar ve muhalefet partileri arasındaki halktan oy istemeye dayalı siyasi mücadele gazete sayfalarına da taşınmıştı. Buna göre *Akşam* gazetesinden Necmeddin Sadak,

DP'nin 1946 seçimlerinde hemen iktidara gelmek için acele etmemesi gerektiğini, zira devleti idare edebilecek kadro ve teşkilatın sadece CHP'de bulunduğunu belirtmişti (Sadak, 1946, s.1-2; Sadak, 1946, s.1-2). İnönü'nün seçim nutkunu da öven Sadak, İnönü'nün sırf II. Dünya Harbi felaketinden Türkiye'yi uzak tutmasını ele alarak "(Bu durum) *İsmet İnönü'nün büyüklüğünün kanıtıdır ve bu durum tek başına milletin minnettarlığı için yeterlidir*" demiş ve "*Türk milleti nankör değildir.*" diyerek yazısını tamamlamıştı (Sadak, 1946, s.1-2). Kazım Karabekir ise *Akşam* gazetesinde yayınlanan bir beyannamesiyle Türkiye'nin içinde bulunduğu dış tehlikelere dikkat çekerek, halkı CHP'ye oy vermeye çağırıyordu (Akşam, 1946, s.1-2). Ahmet Emin Yalman ise *Vatan* gazetesinde iktidara karşı en ağır eleştirileri dile getirmiş (CHP'nin nesilleri birbirinden uzaklaştırıp yabancılaştırdığını; memleketin Halk Partililer tarafından hesapsız ve murakabesiz idare edildiğini; anayasanın çiğnendiğini belirtmiş...) ve ülkenin varlık ve geleceğinin fani şahısların mevcudiyetine bağlı olmaması gerektiği prensibinin altını çizmişti (Yalman, 1946, s.1). Bu süreçte zaman zaman objektifliği elden bırakmayan yazılar da çıkmaktaydı. Örneğin Refik Halid Karay "Seçimde Valiler" başlıklı yazısıyla iktidarın seçimlerde tarafsız kalmasının önemine değiniyor ve bir idari müdahaleye uğrayan seçimlerin meşru kabul edilemeyeceğini üstelik böylesi bir durumun gelecekteki olası tehlikelerine de işaret ediyordu⁹.

Neticede gerek iktidar partisinin gerekse de muhalefet partilerinin seçim propagandaları temmuz ayındaki yasal süre boyunca devam etmiş ve en nihayetinde seçim gününe gelinmişti.

2.2. Seçim Günü Yaşananlar

21 Temmuz 1946 tarihindeki genel seçimin sonuçlarına göre CHP 397 milletvekili, DP ise 61 milletvekili meclise sokmayı başarmıştı. Seçim sonuçlarına göre 7'de bağımsız milletvekili meclise giriyordu. Ancak bu yedi milletvekilinden dört tanesi DP listesinde yer alarak seçimlere girmiş ve milletvekili olmuşlardı. Bu doğrultuda DP'nin görünürdeki milletvekili sayısı 65'e tekabül etmekteydi¹⁰.

Türkiye'de çok partili sistemin ilk genel seçimi olma özelliğini taşıyan 1946 seçimleri, çoğunluk sisteminin de etkisiyle, CHP'nin büyük bir üstünlüğü ile sonuçlanmıştı. Buna karşın seçim öncesi ve esnasında yaşananlar seçimlerin üzerine "toz düşürmüş"tü. Ancak bu tür bir gelişmenin yaşanmaması da ilginç olurdu. Nitekim ilk kez tek dereceli yapılan seçimlerde hukuken olmasa bile fiilen oy açık, tasnif gizliydi ve seçimler adli teminat altına alınmamıştı. Örneğin *Cumhuriyet* gazetesi muhabiri Toker'in 21 Temmuz günü Ankara'da gördükleri şu şekildeydi: "*Birtakım yerlere seçim kulüpleri yetiştirilememiş, oralarından bazılarını çarşaf çekilmiş, bazılarını o da bulunamamış, seçim sandığı bir ağacın arkasına gizlenmişti. Tasnifin yapıldığı kapalı odalara CHP'liler rahat giriyorlar, fakat başkalarına güçlük çıkarılıyordu. Biz bunları o gece Ankara köylerinde gördük. Birtakım idare amirleri kendilerinde CHP'yi kazandırtmak misyonu vehmetmişler, baskı yapmışlar, dayak atmışlar, akıllarınca terör havası estirmişlerdi... Bunlar hep ters tepki yaratmıştır. İşkenceye uğrayanları DP'liler hemen o geceden itibaren merkezlerine getirip basına göstermeye başladılar...¹¹".*

⁹ "Partiler düşer, kalkar. Eğer memurları müdahaleye alıştırırsak yarın düşüp de yeniden hükümeti ele almak ihtimali belirince o kuvvetlerin bu sefer de bizim karşımıza dikileceğini düşünmek müdahaleye meydan vermemenin en makul bir sebebidir." Refik Halid Karay, "Seçimde Valiler", *Akşam Gazetesi*, 03.07.1946, no: 9954, s. 1.

¹⁰ TÜİK, *Milletvekili Genel Seçimleri: 1923 – 2011*, TÜİK Yayınları, Ankara, 2012, s. 8.

¹¹ Metin Toker, "İlk Kez Tek Dereceli Seçim Yapılıyordu... Oy Açık, Tasnif Gizli", *Milliyet Gazetesi*, 02.09.1983, no: 12866, s. 6. Ayrıca Toker'in seçim gecesi Ankara'da Demokrat Parti Genel Merkezi'nde gördükleri şu şekildeydi: "Akşam *Sümer sokakta canlı, neşeli ve ümitli başladı. Çok ilden gelen haberlerde önde bulunduğu, hatta seçimlerin kazanıldığı bildiriliyordu. Her telefona bir kaç kişi birden koşuyor, galibiyet haberi geldiğinde 'Yaşasın! Şurasını da kazandık...' 'Yaşasın! Burasını da kazandık...' sesleri yükseliyordu. Celal Bayar bile meşhur sükunetinin kısmen dışına çıkmıştı... Akşamın belirli bir saatinden sonra Sümer Sokak'ta çalan telefonlar başka haberler getirmeye başladı. Hüzünlü, hatta ağlamaklı sesler seçim sonuçlarının değiştirildiğini, mazbataların yok edildiğini bildiriyordu. Kazanılan*

Bu yaşananlara karşın 1946 seçimlerine asıl toz düşüren gelişme, İstanbul’daki seçim sonuçlarının açıklanmasının gittikçe uzaması olmuştur. Seçimlerin üzerinden birkaç gün geçmesine karşın İstanbul’daki tasnif hala bitmemişti. Bu durum üzerine ise o dönemde taraflı tarafsız herkesin görüşü İstanbul’daki seçimlerin Demokratlar tarafından kazanılmış olduğuydu. Ancak ilan edilen seçim sonuçlarına göre 23 milletvekilliğinden 18’ini Demokrat Parti, geri kalan 5 milletvekilliğini ise CHP kazanmıştı. Bu beş kişi ise CHP’nin ağır topları: Recep Peker, Hüseyin Cahit Yalçın, Cemil Cahit Toydemir, Hamdullah Suphi Tanrıöver ve Kazım Karabekir’di (Toker, 1983, s.6).

Öte yandan 1946 seçimlerine fesat karışsa da karışmasa da CHP’nin iktidarı kaybetmek gibi bir durumu söz konusu değildi. Çünkü “matematiksel” olarak buna imkân yoktu. Gerçekten de 1946 seçimlerinde parti aday listelerine bakıldığında¹² 465 milletvekilliği için yapılan seçimlerde, iktidara gelebilmesi için en az 233 milletvekili kazanması gereken Demokrat Parti’nin toplam 273 milletvekili adayı ile seçimlere katıldığı görülmekteydi. Ayrıca Demokrat Parti Yönetimi, bir takım vekil adaylarının seçilme şansını arttırmak amacıyla onları birkaç şehirden aday göstermişti¹³. Bu suretle her birinin kazanması halinde DP 16 milletvekilliğini daha otomatik olarak kaybetmiş oluyordu. Bu durumda DP, 1946 seçimlerine toplam 257 milletvekili adayı ile katılmıştı. Buna göre Demokrat Parti’nin iktidara gelebilmesi için neredeyse seçimlere katıldığı tüm illerde kazanması gerekirdi ki bu da mantıksal olarak mümkün görünmemekteydi. Hatta bu durum sonrasında bir takım araştırmacı yazarlar tarafından temelde farklı nedenlerin aranmasına da yol açmıştı¹⁴.

Sonuçta bir takım CHP’lilerin iktidarı kaybetme korkusu ağır basmış ve onlara hatalar işletmişti. Bu durum Demokrat Parti’ye 1960’a kadar, ne kadar kullanırsa kullansın, asla tükenmeyecek bir seçim malzemesi sağlamıştı.

galibiyet, el çabukluğuyla mağlubiyet haline sokulmuştu. Yer yer zafer o kadar farklı olmuştu ki oralarda iktidarın alındığı inancı bile esmişti... Teşkilatın Sümer Sokağa gönderdiği haberler hep iki unsur taşıyordu. Ya DP’nin kazandığı sandıklara ait mazbatalar yok edilmiş, yerine CHP çoğunluğunu tespit eden uydurma mazbatalar konulmuştu. Ya da köylerden, bilhassa uzak köylerden gelen oylar dengeyi bir anda alt üst etmişti. Mazbatalar gözlerin önünde değiştirilirken gözlerden uzak yerlerde kim bilir neler yapılmıştı? DP teşkilatı bunun kahrının içindeydi... Celal Bayar gece yarısından sonraya kadar Genel Merkezde kaldı. Neşeli hava artık kaybolmuştu. Yüzler asılmıştı ve mahmurluk sadece uykusuzluğun sonucu değildi. Bir hayal kırıklığına uğramıştı ve bu, belki fazla pembe bir hayalin arkasından gelmişti. Büyük şehirlerin DP’ye oy vermiş olması ne kadar muhtemelse küçük merkezlerdeki bilhassa Doğu’daki halkın türlü sebeplerden dolayı oyunu CHP’nin ve Milli Şef İsmet Paşa’nın lehinde kullanmış bulunması aynı derecede muhtemeldi. Hatta o ihtimal daha bile fazlaydı... Celal Bayar’ın gidişi Sümer Sokak’taki heyecanı da yok etti. Herkes yavaş yavaş ayrılıyordu. Henüz kesin sonuçlar alınmış değildi. Fakat bir ara ümidine düşülen iktidar gerçekleşmemişti.” Tokar, a.g.e. , s. 173 – 176.

¹² DP adayları arasında: 52 avukat, 41 çiftçi, 40 doktor, 39 tüccar ve iş adamı, 15 emekli general, 14 mühendis, 13 öğretmen, 8 gazeteci, 7 bankacı, 6 profesör, 5 eczacı, 2 vali, 31 diğer meslek sahipleri bulunmaktaydı. DP, o tarihte sayısı 63 olan illerin 16’sında aday göstermedi. Dolayısıyla Demokrat Parti: Ağrı, Bingöl, Bitlis, Çorum, Diyarbakır, Gümüşhane, Hakkâri, Kars, Kırşehir Malatya, Mardin, Muş, Niğde, Rize, Siirt ve Van illerinde seçime katılmadı. M. Serhan Yücel, **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul, 2001, s. 55.

¹³ “DP, 16 ilden seçime girmediği gibi girdiği illerde de tam liste, yani her biri milletvekili olabilecek isimler göstererek yarışa katılmıyordu. Partinin bir takım temel taşları vardı ki esas gaye bunları Meclise sokmaktı. Onun için bunlar bir değil, birçok ilden aynı zamanda aday gösterilmişlerdi. Rekor Mareşal’deydi. Dört ilde DP listesinin başını Fevzi Çakmak çekiyordu: Ankara, İstanbul, İzmir, Erzurum. Onu, üçer ille kurucular takip ediyordu. Bayar: Bursa, İstanbul ve İzmir adayydı. Menderes: Aydın, Kütahya, Manisa’dan gösterilmişti. Köprülü: Ankara, İstanbul ve İzmir adayydı. Koralan’a ise İstanbul, Hatay ve İçel listelerinde yer ayrılmıştı. Bir de Yusuf Kemal Tengirşenk aynı muameleye layık bulunmuştu: İstanbul, Kastamonu ve Sinop adayydı. Sazak: Ankara ve Eskişehir, İnce: Kastamonu ve Manisa, Tunca: Afyon ve Manisa listelerindeydiler.” Tokar, a.g.e. , s. 170 – 171; Orhan Birgit, **Evvel Zaman İçinde**, Doğan Kitap, İstanbul, 2006, s. 57; Mahmut Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş (1946 – 1950)**, Türkiye İş Bankası Yay. , İstanbul, 2013, s. 71 – 72.

¹⁴ “Burada akla bazı sorular geliyor: Acaba DP’li yöneticiler bir dönem muhalefette kalmayı kendileri istemiş olabilirler mi? Veya İsmet İnönü ve CHP baskısı, DP’yi zorunlu muhalefete mahkûm mu etmişti? Veyahut daha sonraları Millet Partisi’nin DP için ortaya attığı “Muvazaa Partisi” iddiası doğru muydu?” Yücel, a.g.e. , s. 55.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

2.3. Seçimin Akisleri

Seçim sonuçlarını CHP'nin resmi yayın organı *Ulus* gazetesinde değerlendiren Nihat Erim'e göre CHP, 1946 seçimleri ile yirmi üç yılın hesabını vermiş bulunmaktaydı. Burada öz eleştiri de bulunan Erim'e göre yirmi üç yıldır girilen tüm eylemler ve yapılan tüm işler halk için halkın yararına yapılmaya çalışılmıştı. Ortaya konulan tüm faaliyetler daima halkın kendi arzusu dâhilinde çalışmakla elde edilmemişti (Erim, 1946, s.1,3). Yani 21 Temmuz 1946'ya kadar, CHP idealist inkılâpçıların partisi olarak “halka rağmen de olsa halk için çalışma” prensibiyle hareket etmişti. Erim, cesaret ve samimiyetle bu durumu kabul etmekteydi.

İlginçtir ki 1946 seçimleri öncesinde CHP'lileri ürküten ve düşündüren en önemli konulardan biri buydu. CHP'lilere göre halkın uzun vadede somut bir şekilde kendi menfaatine olacak olan ancak diğer taraftan kısa süre için ona fayda sağlamayacak ya da onu tedirgin edecek durumlar sandığa nasıl yansıtılacaktı. DP'lilerin bu duruma yönelik etkili propagandaları (örneğin köy okulları, toprak ve orman işleri konularındaki tavırları) CHP'lileri çok rahatsız etmişti.

Öte yandan Erim'e göre DP, bir fikir ve program partisi olarak yeteri kadar kökleşmemişti (Erim, 1946, s.1) buna karşın aşırı ve sınır tanımaz ihtilalcı bir propaganda savaşı yürütmüş (Erim, 1946, s.1,3) ancak başarılı olamamıştı.

Tanin gazetesinden Hüseyin Cahid Yalçın'a göre ise Türkiye'de seçimlere gidilen süreçte muhalefet kanadında basın ve fikir hürriyeti yanlış algılanmış ve bu durum adeta iftira ve tahrik hürriyeti olarak ele alınmıştı. Bu yüzden de muhalefet ilk falsoyu yapmış ve kendisinden beklenen iyi niyet ve yüksek ideallere layık olmadığını göstermişti. Tüm bunlar Türkiye'yi ve iktidardaki partiyi Batı dünyası karşısında zor bir durumda bırakmıştı. Muhalefet samimi bir işbirliği ve ciddi tenkitlerle kendini hissettirmemiş ve yanlış bir yol takip etmişti. Yine de Yalçın'a göre Halk Partisi, hürriyet prensiplerinden vazgeçmeyecekti (Yalçın, 1946, s.1).

Akşam gazetesinden Necmeddin Sadak'a göre CHP seçimleri kazanmış olmasına rağmen azımsanamayacak bir kesim de DP'ye oy vermişti. Ancak verilen bu oylar DP'ye bağlılıktan ya da DP'li liderlerin başarılarından ve birer idealist devlet adamı olmalarından kaynaklanan bir durum değildi. Bu, yirmi üç yıldır iktidarda bulunan bir partinin zaman içerisinde doğal yollardan yıpranma durumuydu. CHP yirmi üç yıl tek başına ülkeyi idare etmiş ve bu süre içerisinde herkesi de mutlu edememişti. İşte, DP'nin kazandığı oylar bunlardı. Yani CHP'ye ve hükümetlerine duyulan kızgınlık ve kırgınlıklar kendisine muhalif bir zümre ortaya çıkarmıştı. Bu durumu ya da hakikati DP'ye yakın olan gazetelerde kabul etmekteydi. Örneğin *Tasvir* gazetesine göre “*Halk, Demokrat Partisi'nin listesine rey verirken umumiyetle bu listelerden ilan olunan kimseleri tanıdığı, bildiği için değil, onlar CHP'den olmadıkları için tercih etmişlerdi.*” (Sadak, 1946, s.1-2).

Vatan gazetesinden Ahmet Emin Yalman'da “*Altı ay önce kurulan bir parti her türlü imkânlardan mahrum olmasına rağmen ne yaptı da kendini millete sevdirdi ve itimadını kazandı? İşin doğrusu şudur ki bu seçimi Demokrat Partisi kazanmamıştır. Sadece Halk Partisi kaybetmiştir.*” demekteydi. Yalman'a göre bu durum Halk Partisi'nin mukadderatına hâkim olan küçük bir grubun kendi partilerinin başını zorla ve inatla yemelerinin bir neticesiydi. Bir ülkenin ve milletin kaderinin fani bir insanla yani İnönü ile eş tutulması büyük bir yanlışlıktı. Önemli olan milletin güven ve sevgisine mazhar olan ve bu suretle milli iradeyi temsil eden bir hükümetti. Yalman'a göre 1946 seçimleri sonucunda oluşan TBMM, milli iradeyi yansıtmamaktaydı. Çünkü iktidar mevkiindeki parti: İdari teşkilatı gücü yettiği kadar kendisine alet etmiş; vatandaşları tehdit ederek, bütün millete ait türlü türlü imkânları ve yayın vasıtalarını bir tekel şeklinde kendi lehinde kullanmış; milyonlarca para sarf ederek, milli iradenin tecellisine karşı azami derecede engeller yaratmış ve ancak bu şekilde yurdun bazı kısımlarında neticeler elde etmişti (Yalman, 1946, s.1,3).

Diğer taraftan yine Yalman’a göre şayet CHP: Umumi hayatta dürüst ananeler kurmak yolunu tercih etseydi; propagandalarında memleket ölçülerine sadık kalsaydı; devlet başkanlığı vazifesini tam bir tarafsızlıkla yerine getirseydi; hükümeti ve emniyet teşkilatını baskı vasıtası diye kullanmasaydı; seçimlerde hususi menfaate ve paraya geniş bir yer vermeseydi; muhaliflerine karşı dürüst ve cömert olabilseydi; ajans, radyo gibi memleket vasıtalarından bütün partiler eşit surette istifade edebilseydi; fikir münakaşalarında nezaketi örnek alsaydı büyük bir ekseriyet ve itimat kazanmış olacağını belirtmekteydi (Yalman, 1946, s.1,3).

DP lideri Celal Bayar’a göre ise seçim sürecinde özellikle de oy tasnifinde birçok yolsuzluk yapılmıştı. Şayet bunlar yapılmamış olsaydı, DP seçimleri kazanmış olacaktı. Bayar: “*İşte ben iddia ediyorum, hatta itham ediyorum. Seçim işlerinde fesat karıştırılmıştır. Seçimler milletin hakiki iradesini göstermekten uzaktır. Şayet kanunsuz hareketler ve vatandaşlar üzerinde yapılan türlü tazyikler azami hadde çıkarılmamış olsaydı yurdun her tarafında seçimleri partimizin kazanmasına imkân yoktu... Halk Partisi iktidar mevkiine ancak seçimlerden önce ve seçimler esnasında tatbik ettiği cebir ve zorluklara dayanan usuller ve seçim evrak ve mazbatalarında tahrifat yapmak sayesinde muhafaza etmektedir...*” (Tanin, 1946, s.1-2) demişti. Buna karşın Cumhurbaşkanı ve CHP lideri İsmet İnönü yayınlamış olduğu beyannamesinde “*Seçim zamanının sinirli sözlerini unutarak vatanda huzur ve çalışma devrinin açılması ilk vazifedir...*” demektedir. Sıkıyönetim Komutanlığı da bir bildiri yayımlayarak, seçim sonuçlarıyla ilgili vatandaşı şüpheye düşürecek kışkırtıcı yayınlara izin verilmeyeceğini belirtiyordu¹⁵.

İnönü’nün millete beyannamesini köşesinde değerlendiren Ahmet Emin Yalman, seçim döneminde bir takım memurlar tarafından CHP’ye hoş görünmek adına yapılan usulsüzlüklerin ortaya çıkarılarak, bu kişilerin gerekli cezaya çarptırılması gerektiğini belirtiyor ve toplumda huzurun ancak bu şekilde; haksızlıkların giderilmesiyle sağlanabileceğinin altını çiziyordu (Yalman, 1946, s.1,3). Yani Yalman’a göre vatandaşın hak duygusu tatmin edilmeliydi.

Bu arada DP yönetimi şaibeli olduğunu belirttiği seçimleri protesto etmek amacıyla harekete geçmiş ve ülke çapında bir dizi mitingler düzenlemeye karar vermişti. DP’nin düzenleyeceği bu mitingler vasıtasıyla Cumhuriyet tarihinde Türk halkı ilk kez meydanlara çıkarak siyasi hakları için tenkit ve protesto hakkını kullanacak ve demokrasi adına kendi mücadelesini vermiş olacaktı.

DP tarafından, 1946 genel seçimlerini protesto etmek amacıyla tertip edilen mitinglerden ilki 25 Temmuz 1946 tarihinde saat 19.00’da İzmir – Cumhuriyet meydanında gerçekleştirilmiş ve yaklaşık olarak mitinge 30 – 40 bin kişi¹⁶ ellerinde “*Biz seçmedik, istemiyoruz – Seçimi protesto ediyoruz – Bu seçimi tanımıyoruz...*” yazılı levha ve pankartlar ile katılmıştı. Yaklaşık bir buçuk saat süren mitingden önce DP’li yöneticiler meydanı dolduran halka itidal tavsiyelerinde bulunmuştu. İlginç olan ise mitingde söz alanların çok sert nutuklar söylemelerine karşın herhangi bir hadisenin yaşanmamış olmasıydı.

¹⁵ “*Sıkıyönetim Komutanlığının Tebliği: Millet iradesinin tam bir serbestlikle tecellisini güçleştirir endişesiyle İstanbul gazetelerinde seçime tekaddüm eden günlerde yapılmış olan çeşitli ağır neşriyata karşı hiçbir tedbire başvurulmamıştı. Fakat seçim büyük bir sükunet ve emniyet havası içinde bitmiş olduğundan halkımızın artık karşılıklı sevgi ve saygı hisleri içinde yaşamaları ve her hangi bir tahrike maruz bırakılmamaları icap eder. Bu böyle iken de bazı gazetelerin bilhassa seçim sonuçları hakkında vatandaşları şüpheye düşürücü ve bu yüzden memleketin huzurunu sarsıcı ağır neşriyata devam ettiği görülmektedir. Sıkıyönetim bölgesinde bu gibi tahriklerin devamına müsaade edilmeyeceği ve bu kabil yazılara karşı Sıkıyönetim Komutanlığının harekete geçeceği kabil olunur. Sıkıyönetim Komutanı Korgeneral Asım Tınaztepe.*” “Sıkıyönetim Komutanlığının Tebliği”, **Akşam Gazetesi**, 25.07.1946, no: 9976, s. 1.

¹⁶ Akşam gazetesine göre mitinge 30 – 40 bin kişi, Cumhuriyet gazetesine göre 30 bin kişi, Tanin gazetesine göre 10 bin kişi katılmıştır. “Demokratların İzmir’deki Mitingi”, **Tanin Gazetesi**, 26.07.1946, no: 1046, s. 1 – 2; “DP’nin İzmir’de Dün Yaptığı Miting”, **Cumhuriyet Gazetesi**, 26.07.1946, no: 7882, s. 1, 3.

Miting, Demokrat Parti vilayet müteşebbis heyetinin Atatürk heykeline bir çelenk koymasıyla başlamış, ardından DP İzmir müteşebbis heyet başkanı Dr. Ekrem Hayri Üstündağ kürsüye gelerek nutkunu söylemiş hemen sonra da kürsüye sırasıyla Haydar Dünder, Osman Kapani, Muhittin Artel, Burhan Belge ve Faik Muhittin çıkarak birer konuşma yapmışlardı (Akşam, 1946, s.1).

Konuşmacılar genel olarak seçimlerde yapılan hileleri ayrıntılarıyla anlattıktan sonra bu seçimi tanımadıklarını ve bu yüzden de sonuçları protesto ettiklerini belirtmişler; seçimde idari vazife alan devlet memurları ve CHP mensuplarını vatan hainliği ile itham etmişler; seçimde kanun dışına çıkanları Mussolini'den fazla faşist, Hitler'den fazla Nazi şiddeti uygulamakla suçlayıp, bu kişileri birer ejderhaya benzetmişlerdi. Konuşmacılar arasında en fazla Burhan Belge'ye ilgi gösterilmiş ve mitinge katılanlar onu "Demokrat Aslan"a benzetmişlerdi. Öte yandan konuşmacılar nutuklarının sonunda CHP milletvekillerini istifaya davet etmişler ve bu kişilerin millet tarafından değil de jandarma ve polis tarafından seçildiklerini iddia etmişlerdi (Ulus, 1946, s.1,3).

Dikkat çeken nokta ise gazetelerin, DP'nin seçimleri protesto etmek amacıyla düzenlemiş olduğu mitingleri, sıkıyönetim komutanlığının vermiş olduğu emir yüzünden ayrıntılı bir şekilde halka aksettirememiş olmasıdır. Zira İzmir mitinginde söz alan konuşmacıların nutuklarını ve mitingde cereyan eden gelişmeleri ayrıntılarıyla bir tek CHP'nin yayın organı olan *Ulus* gazetesi vermiş ve sonrasında bu gazete de bir daha mitinglerin ayrıntılarından söz etmemiştir.

Vatan gazetesi ise İzmir mitingi konusundaki haberin hemen altına "NOT: Bu mitingde hatiplerin söylediği sözleri, sıkıyönetim komutanlığının seçimlere ait yazı yazılmaması hakkındaki emirleri çerçevesi içine gireceği ihtimalini düşünerek sütunlarımıza alamadık" *Vatan*, 1946, s.3) şeklinde bir mesaj eklemişti.

27 Temmuz 1946 tarihinde ise Bursa – Tophane Meydanı'nda DP'liler tarafından bir miting düzenlenmişti. Bu mitinge *Cumhuriyet* gazetesine göre yirmi bin, *Vatan* gazetesine göre on bin, *Tanin* gazetesine göreyse iki bin beş yüz kişi katılmıştı. Mikrofonu önce DP vilayet idare heyetinden Ali Ferruh Yücel gelmiş, sonra sırasıyla Sadeddin Karaca, İsmet Bozdağ ve en nihayetinde DP Bursa Vilayet Başkanı Hulusi Köymen gelerek konuşmasını yapmıştı. Ali Ferruh Yücel, Celal Bayar ile Demokrat Parti'nin seçim beyannamelerini ve Bursalıların İsmet İnönü'ye çektikleri telgrafları okumuş; Hulusi Köymen de seçimlerin hukuki bir tahlilini yapmıştı (Cumhuriyet, 1946, s.1,3; *Vatan*, 1946, s.1; *Tanin*, 1946, s.1).

Temmuz ayının önemli bir diğer gelişmesi ise DP listesinden bağımsız İstanbul milletvekili olarak meclise giren Fevzi Çakmak'ın İstanbul'dan Ankara'ya gelişi ve bu sırada Çakmak için yapılan büyük sevgi gösterileri olmuştu.

Seçim sonuçlarının netleşmeye başlaması ile birlikte Fevzi Çakmak'ın İstanbul'da ikamet ettiği ev, kendisine tebrik ve saygılarını sunmak üzere gelen kişiler tarafından dolup taşmaya başlamıştı. Çakmak'ın bu ziyaretçilere "*Hep beraber çalışıp, hürriyete kavuşacağız*" (*Vatan*, 1946, s.1) şeklindeki sözleri ise dikkat çekmişti.

Çakmak'ın seçimler dolayısıyla geçici bir süre için geldiği İstanbul'dan tekrar Ankara'ya dönmesi sırasında ise büyük gösteriler yaşanmıştı. Çakmak'ı uğurlamak için İstanbul – Haydarpaşa Garı'na gelen on bine yakın bir gençlik kütlesi, Mareşali büyük tezahüratlar ile Ankara'ya uğurlamıştı. Bu kalabalık kütle arasından Mareşale yapılan tezahüratlardan en ilginç Fevzi Çakmak'ın bir "*Hak ve hürriyet önderi*" olarak telakki edilmesi idi. Yapılan manevi dozu yüksek tezahüratlar karşısında yaşlı Mareşal "*Yaşayın evlatlarım, milleti siz kurtaracaksınız, sizsiniz bu milleti kurtaracak!*" şeklinde mukabelede bulunmuştu (Cumhuriyet, 1946, s.1,3).

Fevzi Çakmak, İstanbul - Ankara yolu boyunca (Pendik’te üç bin kişi, İzmit’te yirmi bin kişi...) büyük kalabalıklar tarafından karşılanmış ve kendisine sevgi gösterilerinde bulunulmuştu. Çakmak Ankara’ya vardığında ise istasyonda binlerce kişi tarafından “Yaşasın babamız... Yaşasın Mareşalimiz” tezahüratları ile karşılanmış ve Mareşale üniversite öğrencileri ve Şoförler Cemiyeti tarafından kırmızı ve beyaz renkteki çiçeklerden oluşan buketler verilmişti. Çakmak, istasyondan Çankaya’daki evine gidene kadar yine büyük bir kafil ile kendisine eşlik etmişti. Çakmak’ın evine yerleşmesinden kısa bir süre sonra da DP’li yöneticiler kendisini ziyaret ederek uzun bir görüşmede bulunmuşlardı (Vatan, 1946, s.1,3; Akşam, 1946, s.1).

Bu arada DP’nin seçimleri protesto etmek amacıyla yurt çapında düzenlediği mitingler de devam etmekteydi. 31 Temmuz 1946 tarihinde DP, Adana’da İnönü Meydanı’nda yaklaşık on dört bin kişinin katıldığı bir miting tertip etti. Miting Atatürk anıtına çelenk koyma töreniyle başlamış ve mitingde ilk sözü otomobilinden kürsüye kadar eller üzerinde taşınan Refik Koraltan almış ardından *Demokrat* gazetesi yazı işleri müdürü Enver Batum ile avukat Said Nil, avukat Mustafa Nuri Tunç ve tüccar Reşad Güçlü birer konuşma yapmışlardı. En nihayetinde Refik Koraltan asıl konuşmasını yapmak üzere kürsüye gelmiş ancak bu esnada hoparlörlerin arıza yapması üzerine meydana toplanan halk Koraltan’ın konuşmasını anlayamamış ve bir süre sonra da miting hadisesiz son bulmuştu (Cumhuriyet, 1946, s.1,3; Vatan, 1946, s.1,3).

1 Ağustos 1946 tarihinde ise DP, Konya şehrinde de bir miting tertip etti (Cumhuriyet, 1946, s.1). Ancak asıl ses getiren ve dikkatleri üzerine çeken miting başkent Ankara’da yapıldı. Ankara mitingi, 3 Ağustos 1946 tarihinde saat 18.00’da Cebeci’deki Siyasal Bilgiler Fakültesi’nin karşısındaki meydana yapıldı. Mitinge *Cumhuriyet* gazetesine göre kırk bin, *Vatan* gazetesine göre ise elli bin kişi katıldı. Mitinge katılanlar, “*Türk milleti hür doğmuştur, hür yaşayacaktır*”, “*Türk milleti, yalan bilmez*”, “*Söz, milletindir*” yazılı pankart ve levhalar taşıyordu. Okunan İstiklal Marşı’nın ardından ilk sözü avukat Fehmi Yağcı almış ve en nihayetinde Osman Bölükbaşı heyecanlı bir nutuk vermişti. DP’nin Ankara mitingini İngiliz ve Amerikan sefareti basın ataşeleri de takip etmişti (Vatan, 1946, s.1; Cumhuriyet, 1946, s.1,3).

DP, ağustos ayı içerisinde Konya ve Ankara’dan sonra bir de Aydın şehrinde miting düzenlemeye karar vermişti. Ancak DP’nin Aydın merkez idare heyeti tarafından, hükümet konağı önünde tertip edilen mitinge sadece birkaç yüz kişi katılmıştı (Cumhuriyet, 1946, s.1,3).

Yapılan tüm bu mitingler ve Fevzi Çakmak’a gösterilen ilgi ve alaka, halkın ilk kez kullandığı reyine sahip çıktığına ve bu bağlamda CHP’ye karşı ciddi bir öfkenin oluştuğuna ve bu öfkenin ise şiddete dönüşmeden demokratik bir tarzda protesto mitingleriyle ortaya konulduğuna kanıttı.

Ankara’da Sümer Sokak’taki genel merkez binasında, seçimler sonrasında ilk kez DP’li yöneticiler ve yeni seçilen milletvekilleri bir araya gelerek toplantı yapmışlardı. Bu toplantı esnasında DP’li milletvekillerinden bir kısmı seçimlerde yapılan hilelerden söz ederek, meclisin gayri meşru sayılması gerektiğini belirtmişler ve “sine – i millet” kavramını ortaya atmışlardı. Buna göre iktidar ve meclis tanınmayacak, milletin sinesine dönülecek ve muhalefet bir halk hareketine dönüştürülecekti. Ancak Bayar, Menderes ve yakın arkadaşları bu fikre katılmamışlardı. Zira tek parti dönemi tecrübesine sahip olan bu kişiler, ipleri daha fazla germenin tehlikeli sonuçlar doğurabileceğini düşünmüşlerdi. Ne yapılacaksa Meclis kürsüsünde yapılacaktı (Birand, Dündar, Çaplı, 2007, s.35; Öymen, 2009, s.543).

5 Ağustos 1946 tarihindeyse Cumhuriyetin sekizinci dönem meclisi açıldı ve o gün Ankara’da o dönem TBMM’sinin bulunduğu Ulus semti ve çevresi, seçim sonuçlarını protesto eden büyük grupların gösterisine sahne oldu. İstanbul’un aksine sıkıyönetimin bulunmadığı Ankara’ya yeni meclisin açılışı için yeni milletvekilleriyle birlikte ülkenin birçok noktasından

DP'li kabileler de gelmişti. Bu kalabalık grup, sloganlar atarak gördükleri DP'li milletvekillerini alkışlamışlar, CHP'li vekilleri ise yuhalamışlardı. Hatta yeniden cumhurbaşkanı seçilen İsmet İnönü'nün, o gün bu kalabalık grupla karşı karşıya gelmemesi için koruma memurlarının almış oldukları önlem doğrultusunda meclise her zaman gelmek için kullandığı güzergâhın dışında farklı bir yoldan geldiği söylenmekteydi (Öymen, 2009, s.535-537; Toker, 1970, s.177-189). Netice itibarıyla DP, 21 Temmuz 1946 seçimlerinde uğramış olduğu haksızlıklara karşı meclisteki yerini almış ve mücadelesini bu platformda sürdürerek, o dönemde, yeni doğan ve gelişmekte olan demokrasiye katkı sağlamış ve bunun meyvelerini de 1950 seçimlerinde toplamıştır.

SONUÇ

Türkiye Cumhuriyeti'nde çok partili siyasi hayatın ilk genel seçimi olan 21 Temmuz 1946 seçimleri, dürüst bir şekilde sonuçlanmamış; seçim öncesi, esnası ve sonrasında yaşanan bir takım hile ve baskılar, bu seçimin kötü bir ünle anılmasına sebep olmuştur. 1924 Anayasası'nın yorumlanış tarzı; 1923 – 1946 arasındaki dönemde parti – devlet ayrımının net bir şekilde ortaya konulamaması; bunun sonucunda yılların beraberinde getirdiği anti-demokratik alışkanlıklar ve ayrıca bazı maddi unsurlar ile gelecek kaygısı korkusu, devlet kademelerinde görev yapan bir kısım amir ve memurlar ile yine bir takım CHP'lilerin Halk Partisi'ni hem kendileriyle hem de devlet ile eş tutmalarına ve onun karşısında oluşan her türlü muhalif unsuru adeta devlete karşı bir tehdit olarak algılamalarına sebep olmuştur.

Öte yandan Temmuz 1946 tarihinde cereyan eden siyasi gelişmelere paralel olarak ilk kez Türk halkı, partiler arasındaki siyasi rekabetin bir çeşit dışı vurumu olan seçim propagandaları sonucunda, “bir tanecik rey için!” kendisine çeşitli vaatler verildiğini; bu çerçevede kendisinin ikna edilmeye çalışıldığını; hal ve hatırının sorulduğunu görmüştür. Bu doğrultuda artık kendisinin de bu toplum içerisinde yaşayan canlı bir organizma olduğunun farkına varıldığını ve kendisini kucaklamaya hazır farklı bir devlet anlayışının ortaya çıkmaya başladığını anlamış ve tüm bu değişimler için ise o “bir tanecik reyinin” ne kadar önemli olduğunun farkına varmıştır.

Bu yüzden de seçim döneminde yaşanan olumsuz gelişmeler karşısında DP'ye gönül vermiş olan bir kısım halk, siyasi iradesine konulmak istenen ipoteğe karşı yani ilk kez verdiği “oy”una sahip çıkmak amacıyla seçim sonuçlarının açıklanmasının hemen ardından yeni meclisin açılma tarihi olan 5 Ağustos 1946 tarihine kadar miting ve gösteriler düzenlemiş ve böylece demokratik ölçüler çerçevesinde tepkisini ortaya koymaya çalışmıştır. Bu durum ise bir kısım Türk halkının demokrasinin temel ilkeleri olan serbest eleştiri ve murakabe prensiplerini meclis dışında da olsa benimseyip yavaş yavaş sisteme bir dinamiklik kazandırdığının kanıtı olmuştur.

Buna karşın 21 Temmuz 1946 seçimleri esnasında yaşanan baskı ve tanık olunan hileler yeni yeni filizlenmekte olan demokrasinin sakatlanmasına sebebiyet vermiş, demokrasinin kendisi bünyesel bir yara almış ve bu yara bir türlü iyileşememiştir.

Bu seçimler, Türk demokrasisinin karakterini çizmiş ve onun talihsiz kaderinde etken olmuştur. Seçimlerin cereyan tarzının, geniş bir kütlenin yüreğinde bıraktığı hayal kırıklığı özellikle 1960 tarihine kadar partiler arası ilişkilerde temel etkenlerden biri olmuştur. Nitekim seçimler sonrasında Demokratların düzenlediği mitingler ve haklı ya da haksız DP'li yetkililerin “hürriyet misakı ya da husumet andını” ilan etmeleri zihinlerde yeni yeni belirmeye başlayan ayrımın fiili hale gelmesine yardımcı olmuştur.

Oysaki yukarıda belirtildiği üzere matematiksel açıdan CHP'nin seçimi kaybetme ihtimali yoktu. Buna karşın DP her ilde ve tam aday sayısı ile seçimlere girse ve seçimleri de kazanmış olsaydı en fazla Türk siyaset hayatında ve devletin iç ve dış politikalarında, bir ihtimal, bir takım bocalamalar yaşanabilir; bazı temel taşları yanlış konulabilir ama yeni doğmakta olan Türk

demokrasisi hastalanmaz ve hastalanmamış bir demokrasi ile de her problemin üstesinden gelmek mümkün olabilirdi.

Netice itibarıyla 1946 seçimleri sonucunda Türk siyaset hayatında filizlenen düşmanlık, sonrasında devletin bütün kademelerinde ortaya çıkmış, en nihayetinde ise devletin zirvesindeki bu ayrılık halk tabanına kadar intikal ederek kök salmıştır. Hatta köy ve kasabalardaki insanlar, tuttukları partiye göre gittikleri kahve ve camileri değiştirir duruma gelmişlerdir. Türk siyaset ve toplum hayatındaki bu olumsuz dönüşüm ise şu şekilde cereyan etmiştir. Düşmanlık endişeyi, endişe şüpheyi, şüphe korkuyu doğurmuş, korku ise hata işletmiştir. Her hata ise ferah bir gönülle kabul edilmediğinden dolayı yeni bir hatanın sebebini teşkil etmiş ve fasit daire genişledikçe genişlemiştir.

KAYNAKÇA

1. Tetkik Eserler

a. Kitaplar

- BİLA, Hikmet; **Sosyal Demokrat Süreç İçinde CHP ve Sonrası**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1987.
- BİRAND, Mehmet Ali – DÜNDAR, Can – Çaplı, Bülent; **Demirkırat**, Doğan Kitap, İstanbul 2007.
- BİRGİT, Orhan; **Evvel Zaman İçinde**, Doğan Kitap, İstanbul 2006.
- DOĞAN, Avni; **Kurtuluş, Kuruluş ve Sonrası**, Dünya Yayınları, İstanbul 1964.
- GOLOĞLU, Mahmut; **Demokrasiye Geçiş (1946 – 1950)**, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2013.
- KARPAT, Kemal; **Türk Demokrasi Tarihi**, İmge Kitabevi, Ankara 2008.
- LEWIS, Bernard; **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2000.
- ÖYMEN, Altan; **Bir Dönem Bir Çocuk**, Doğan Kitap, İstanbul 2009.
- TOKER, Metin; **Tek Partiden Çok Partiye: 1944 – 1950**, Milliyet Yayınları, İstanbul 1970.
- TURAN, İlhan; **İsmet İnönü ve Tek Dereceli İlk Seçimler (1946 – 1950 – 1954 – 1957) Üzerine Seçmeler**, İnönü Vakfı Yayınları, Ankara 2002.
- TÜİK; **Milletvekili Genel Seçimleri: 1923 – 2011**, TÜİK Yayınları, Ankara 2012.
- YÜCEL, Serhan; **Demokrat Parti**, Ülke Kitapları, İstanbul 2001.

b. Makaleler

- KOÇAK, Cemil, “Siyasi Tarih: 1923 – 1950”, **Yakınçağ Türkiye Tarihi: 1908 - 1980**, Milliyet Yayınları, İstanbul
- TUNÇAY, Mete, “Cumhuriyet Halk Partisi (1923 – 1950)”, **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 8, İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

2. Süreli Yayınlar

a. Gazeteler

- “Adana’da Büyük Bir Miting Yapıldı” , **Vatan Gazetesi**, 01.08.1946, no: 1861, s.1, 3.
- “Ankara Mitingi Çok Muazzam Oldu” , **Vatan Gazetesi**, 04.08.1946, no: 1864, s.1.
- “Aydın’da Dünkü Mitingi” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 07.08.1946, no: 7894, s.1, 3.
- “B. Celal Bayar Dün Adana’da Bir Nutuk Söyledi” , **Akşam Gazetesi**, 30.06.1946, no:9951, s.1.
- “Bursa’da Dün Büyük Bir Miting Yapıldı” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 28.07.1946, no: 7884, s.1, 3.
- “Bursa’da Dün Muazzam Bir Miting Yapıldı” , **Vatan Gazetesi**, 28.07.1946, no: 1857, s.1.
- “Demokrasi Nedir?” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 29.09.1945, no:7585, s.2.
- “Demokrat Parti Liderinin İddiaları” , **Tanin Gazetesi**, 25.07.1946, no: 1045, s.1 – 2.
- “Demokrat Parti’nin Bursa Mitingi” , **Tanin Gazetesi**, 28.07.1946, no: 1048, s.1.
- “Demokratlar Beklenen Mitinglerini Yaptılar” , **Ulus Gazetesi**, 26.07.1946, s.1, 3.
- “Demokratların İzmir’deki Mitingi” , **Tanin Gazetesi**, 26.07.1946, no: 1046, s.1 – 2.
- “DP’nin Adana’da Dünkü Mitingi” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 01.08.1946, no: 7888, s.1, 3.
- “DP’nin Ankara’daki Dünkü Mitingi” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 04.08.1946, no: 7891, s.1, 3.
- “DP’nin İzmir’de Dün Yaptığı Miting” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 26.07.1946, no: 7882, s.1, 3.
- “Dün Konya’da da Büyük Bir Miting Yapıldı” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 02.08.1946, no: 7889, s.1.
- “Gençliğin Mareşali Ziyaretleri” , **Vatan Gazetesi**, 27.07.1946, no:1856, s.1.
- “General Kazım Karabekir Bir Beyanname Neşretti” , **Akşam Gazetesi**, 14.07.1946, no:9965, s.1 – 2.
- “Halkın Fikri: Demokrasi Nedir?” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 24.09.1945, no:7580, s.2.
- “İnönü’nün Mühim Hitabesi” , **Akşam Gazetesi**, 18.07.1946, no:9969, s.1 – 2.
- “İstanbul’da Kadın Seçmenler Daha Çok” , **Akşam Gazetesi**, 04.07.1946, no:9955, s.1.
- “İzmir’de Büyük Bir Miting Yapıldı” , **Akşam Gazetesi**, 26.07.1946, no: 9977, s.1.
- “İzmir’de Muazzam Bir Miting Yapıldı” , **Vatan Gazetesi**, 26.07.1946, no: 1855, s.3.
- “Mareşal Ankara’da” , **Vatan Gazetesi**, 30.07.1946, no: 1859, s.1, 3.
- “Mareşal Fevzi Çakmak Bu Sabah Ankara’ya Vardı” , **Akşam Gazetesi**, 29.07.1946, no: 9980, s.1.
- “Mareşal Fevzi Çakmak’ın Ankara’ya Gelişi” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 29.07.1946, no:7885, s.1, 3.
- “Sıkıyönetim Komutanlığının Tebliği” , **Akşam Gazetesi**, 25.07.1946, no: 9976, s.1.
- ATAY, Falih Rıfkı; “Demokrat Parti’nin Beyannamesi’ne Dair!” , **Ulus Gazetesi**, 12.07.1946, s. 1, 6.
- _____ ; “Hürriyet Yolu, Anarşi Yolu...” , **Ulus Gazetesi**, 05.07.1946, s. 1, 3.
- _____ ; “Halkı Kimler Anlamıyorlar?” , **Ulus Gazetesi**, 15.07.1946, s. 1.
- DAV’ER, Abidin; “Evet, Artık Karar Milletindir!” , **Cumhuriyet Gazetesi**, 19.07.1946, no: 7875, s. 1, 3.

ERİM, Nihat; “23 Yılın Hesabı - I” , **Ulus Gazetesi**, 25.07.1946, s. 1, 3.

_____ ; “23 Yılın Hesabı - II” , **Ulus Gazetesi**, 26.07.1946, s. 1.

_____ ; “Çetin İmtihan, Güzel Netice” , **Ulus Gazetesi**, 22.07.1946, s. 1, 3.

KARAY, Refik Halid; “Seçimde Valiler” , **Akşam Gazetesi**, 03.07.1946, no: 9954, s. 1.

SADAK, Necmeddin; “Biz Ne Bekliyorduk...” , **Akşam Gazetesi**, 17.07.1946, no: 9968, s. 1 – 2.

_____ ; “Açık ve Samimi Bir Konuşma” , **Akşam Gazetesi**, 13.07.1946, no: 9964, s. 1 – 2.

_____ ; “Yarın, Türkiye Tarihinde Ehemmiyetli Dönüm Noktası Olacaktır. Vatandaşlar, Vazife Başına” , **Akşam Gazetesi**, 20.07.1946, no: 9971, s. 1 – 2.

_____ ; “Karanlığı Dağıtan, Gönüllere Ferah Veren Hitabe” , **Akşam Gazetesi**, 19.07.1946, no: 9970, s. 1 – 2.

_____ ; “Millet Karşısında Her İki Tarafın Vazife ve Mesuliyetleri” , **Akşam Gazetesi**, 27.07.1946, no: 9978, s. 1 – 2.

TOKER, Metin; “Seçim Günü İçki Yasağı Yoktu Ama Sarhoş da Yoktu” , **Milliyet Gazetesi**, 01.09.1983, no: 12865, s. 10.

_____ , “Celal Bayar: DP Kurucusu” , **Milliyet Gazetesi**, 24.08.1986, s. 8.

_____ , “İlk Kez Tek Dereceli Seçim Yapılıyordu... Oy Açık, Tasnif Gizli” , **Milliyet Gazetesi**, 02.09.1983, no: 12866, s. 6.

YALÇIN, Hüseyin Cahid; “Ecnebi Bakışıyla Yeni Türkiye” , **Tanin Gazetesi**, 27.07.1946, no: 1047, s. 1.

YALMAN, Ahmet Emin; “Memur Vatandaş” , **Vatan Gazetesi**, 09.07.1946, no: 1838, s. 1, 3.

_____ ; “Milleti Anlamıyorlar” , **Vatan Gazetesi**, 11.07.1946, no: 1840, s. 1, 3.

_____ ; “Yollardan İntibalar” , **Vatan Gazetesi**, 19.07.1946, no: 1848, s. 1, 5.

_____ ; “Millet, Hükmünü Vermiştir” , **Vatan Gazetesi**, 23.07.1946, no: 1852, s. 1, 3.

_____ ; “Hesap Günü” , **Vatan Gazetesi**, 20.07.1946, no: 1849, s. 1.

_____ ; “Hak Duygusu” , **Vatan Gazetesi**, 26.07.1946, no: 1855, s. 1, 3.

_____ ; “Devlet ve Parti” , **Vatan Gazetesi**, 17.07.1946, no: 1846, s. 1, 4.

_____ ; “Nasıl Olmalıydı?” , **Vatan Gazetesi**, 22.07.1946, no: 1851, s. 1, 3.

b. Dergiler

YILDIRIM, Erinç Erdal (2014). “İnönü Dönemi’nin ‘Resmi Olmayan Tarihi Muhafazakârların Dün Algısı / ‘Non Official’ History of the İnönü Era Intellectuals’ Perception of the Past” , **TURKISH STUDİES** – İnternational Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, ISSN: 1308 – 2140, Volume 9/4 Spring 2014, www.turkishstudies.net, p. 1199 – 1216.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ÇELEBİ, O., Türkiye’de Demokrasinin Sancılı Doğumu: 1946 Seçimleri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 251-272, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7912>, ANKARA-TURKEY

OSHKOSH KENTİNİN KURULUŞU VE GELİŞİMİ (1853-1900)*

Ayşe DEĞERLİ**

ÖZET

Oshkosh, Amerika Birleşik Devletleri Wisconsin Eyaleti sınırları içerisinde yer alan bir kenttir. XIX. yüzyıl ortalarında geniş bir ormanlık kırık arazide ve Fox Nehri'nin iki kıyısı boyunca kurulmuştur. İsmi Menominee Şefi Oshkosh'tan almıştır ki kelime manası "pençe"dir. 1650'lerden itibaren Avrupalıların bilhassa İngiliz ve Fransızların ilgi gösterip yerlilerle mücadele etmesine yol açmış bir topraktır. Mesquakie, Sauk, Ho-Chunk, Metis ve Menomineeler XVII. ve XVIII. yüzyıl sakinleridir. Yankeeler 1836'da gelerek büyükçe bir yerleşim kurmuşlardır. 1839'da kasaba sakini erkeklerin katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilmiş ve kasabanın adı Oshkosh olarak belirlenip resmîyet kazanmıştır. 1853'te resmen bir kent olarak tanınmıştır. Protestan din ve partizan politikacılar kısa sürede Oshkosh'a doğu kültürünün bir yansımını vermiştir. Paragöz girişimciler yerli topraklarını sömürüp kereste endüstrisini kurmuştur. İngiltere, İsviçre, Galler, İrlanda, Almanya, Kanada, Polonya ve Rusya'dan gelen göçmenlerle kent ırksal ve kültürel çeşitlilik kazanmıştır. Dinî özgürlüğün garanti altında olması, erkekler için politik özgürlük, oy kullanma ve askerden kaçınma hakları Oshkosh'u göçmenler için cazip kılmıştır. 1850'de nüfus 1.300 civarı olup çoğunluğu Alman kökenlidir. İngilizce konuşan Protestanlar kısa sürede asimile olurken diğerleri XX. yüzyıla kadar kültürlerini büyük ölçüde korumuştur. 1860'da Oshkosh, eyaletin ikinci büyük kenti haline gelmiştir. XIX. yüzyıl sonunda şehrin nüfusu 28.000 civarındadır. Yankee olmayanlar dışında nüfusun büyük çoğunluğu Alman kökenlidir. Kereste endüstrisinin büyümesiyle birlikte bölge kısa sürede sosyal ve ekonomik açıdan gelişme göstermiş; öyle ki yüzyılın sonunda büyük bir greve de sahne olmuştur.

Bu çalışmada dönemin gazeteleri ve kitapları da dikkate alınarak arşiv kaynakları doğrultusunda kentin yaklaşık olarak ilk 50 yılı incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Oshkosh, Wisconsin, ABD, Avrupalı yerleşimciler, Kereste Sanayi.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Artvin Çoruh Üniversitesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı, El-mek: aysedegerli@artvin.edu.tr

ESTABLISHMENT AND DEVELOPMENT OF THE OSHKOSH CITY (1853-1900)

STRUCTURED ABSTRACT

The city of Oshkosh is a city which located within the boundaries of Wisconsin, United States. The city was established at a large forested land in the middle of countryside and along both shores of the Fox River in the mid-nineteenth century. It took its name from Menominee Chief Oshosh, whose name meant "claw". Since 1650's Europeans, especially English and French show interest to the land of the city, which have led to a struggle with natives. Mesquakie, Sauk, Ho-Chunk, Metis and Menominee's were the inhabitants of the city at seventeenth and eighteenth century. Also Yankees have come and established a large settlement in 1836, they embraced their management and legal systems to the natives. At the age of 1839, a meeting is held with the participation of the men inhabitants of city. The goal is to determine the name of the town. Like "Athens, Fairview, Oselo, Stanford", there were lots of different proposals presented and Oshkosh name is accepted by majority vote. After that, Natives, whose name are the origin of the city name left the land and migrated to the west and the town where the dominant culture is Yankee ethos recognized officially as a city in 1853. Protestant religion and partisan politicians gave a reflection of the eastern culture to the Oshkosh in a short term and Stingy entrepreneurs established the timber industry to exploit indigenous lands.

With immigrants from England, Switzerland, Wales, Ireland, Germany, Canada, Poland and Russia, city has gained the racial and cultural diversity. Only to be given the right to vote in elections to white led to not adequately reflect the racial diversity at the documents. Be guaranteed religious freedom, political freedom for men, right to abstain from voting and right to not join the army have made Oshkosh attractive for migrants. In 1850 the population is around 1300 that the majority of German origin. English-speaking Protestants were soon assimilated, while others remained their culture until twentieth century. In 1860, Oshkosh, has become the state's second largest city. At the end nineteenth century the city's population is around 28,000. Beside Yankee's, The majority of the population was German origin. The city was divided into 13 regions. While north of the city inhabited by rich population, areas in the southern part (3, 6, 9 and 13) worker class was dominant. Class and ethnicity based local cultures were predominate.

There were German Catholic communities available at the Oshkosh which were majority in the Sixth District. However, the first German migrants were rather Methodist or Protestant. Beside that Prussian set up Lutheran churches. Most of the families in Oshkosh was renting a land for a acre to plant beets, cabbage, corn and potato at the south of the city. Meals was the ethnic heart of memories especially for Germans. Patriarchal family structure, commitment to church and anti-intellectual conservatism was dominant in German community. Power pressure and migration trauma clearly led to the understanding

and acceptance of fatalism and suffering.

Oshkosh was a Republican city in the last years of nineteenth century and some assimilated German Protestants were supported the ruling party and German Catholic workers in the south of the city were Democrats.

As everywhere else, rich-poor gap was glaring in Oshkosh. Traditionally, the city was divided by the Fox River, but implicitly had separated the northern rich people from southern worker class. We can examine the urban population under three different social classes which were baron, working-class and middle-class. At the end of the 1890s, Timber barons were the richest individuals in Oshkosh and they and their families have created a small town plutocracy. Rather, they were entrepreneurs dealing with industry. They lived in luxury homes. In this social class divorce wouldn't be welcomed. The workers which were struggle with poverty were the tenants of the population. The house owners were able the bought their houses with long-term loans. They couldn't live in prosperity and they live in the neighborhoods which have unpaved streets. In particular, the Sixth District, had a working population whose were non-Anglicized. The population of the thirteenth district have the most of the workers. Even going to work by tram or bike were luxury for workers. They were obliged to walk. Towards the end of the 1800s the main industry in Oshkosh, was on the tree carving. However, workers were paid very low wages considering their exertion. A skilled male worker working ten hours a day and were paid 80 cents. The workers were paid 40 cents for women and children. Trades and Labor Council was established in 1891 in Oshkosh. This council was the beginning of the labor movement in Oshkosh. They started work to raising the minimum age of employment to 14 and reducing the working hours per day to eight. From 1897 Amalgamated Woodworkers Union became interested about worker problems as a labor union. Worsening terms of aggravation gave birth to the big labor strike in 1898. Living standards of the middle class increase and relatively better than workers because of mass production and products from industry. While industrialists were role models for men, women's aim was to find the right husband. Blacksmithing, tailoring, hairdressing, shoemaking, dry gooding, pharmacy, medicine, advocacy, obstetrics, ironmongery, butcher, bakery, grocery, dairy, confectionery, cycling, milling, proprietor of a public bath, painting, hosiery, teaching, journalism, accountancy, shorthand typing, architecture, photography, plumbing and decoration were middle-class professions that exercised by the inhabitants of Oshkosh.

Oshkosh, when compared with the Anatolian cities of that period, has made great progress in a short time, such as 50 years. Population with the waves of immigration from Europe, has increased almost 20-fold in the second half of nineteenth century. Particularly the lumber industry has accelerated the transformation of the burgh to city and they brought along with social and cultural change. With the growth of the timber industry, region has achieved the social and economic developments in a short period of time; At the end of the century it has seen a major strike.

In this study, there will be analyzed the city's approximately the

Turkish Studies

first 50 years considering newspapers and books of the period in the direction of archival sources.

Key Words: Oshkosh, Wisconsin, USA, European settlers, Lumber Industry.

Giriş

Amerika'nın tarihî suyollarından biri olan Fox Nehri¹, Büyük Göller ve Missisipi Nehri'ni birbirine bağlayan ve çok eski zamanlarda kullanılan bir sefer rotasıydı. Bölgeye/bölgeden göç eden insanların yön değiştirmeleri, nehrin akış yönüne entegreydi. 1650'lerden itibaren Fransız, İngiliz ve Amerikan kâşifler, kürk tacirleri, asker ve papazlar Fox Nehri'ni takip ederek Oshkosh'a gelmişlerdi. Bu ilk yerleşiklerin kemikleri ve sanat eseri kalıntıları, modern Oshkosh'ın altında ve nehirle göllerinin kıyısında yayılmıştır².

Makalenin yazarı Mart-Ağustos 2014 tarihleri arasında Oshkosh'ta misafir öğretim üyesi olarak çalışma imkânı bulmuş; kentin kimliğini ortaya koymak için kaleme aldığı bu araştırma XIX. yüzyıl kaynaklarına dayandırılarak meydana getirilmiştir. Kent kimliği uzun bir zaman içinde biçimlenmektedir. Ve bu kimlik, benzerliklerle değil farklılıklarla oluşur. Coğrafyası, kültürel düzeyi, mimarisi, gelenekleri ve yaşam biçimlerinin karışımı kentin kimliğini tanımlar³. Bu bağlamda pek çok verinin değerlendirilmesi gerekmiştir. Öncelikle Oshkosh Halk Kütüphanesi'nde 1850-1900 yılları arasına tarihlenen Wisconsin Eyaleti gazeteleri taranmıştır. Dönemin haritaları için Wisconsin Üniversitesi Dijital Koleksiyonu'na başvurulmuştur. Kentin tarihine ve soy bilgisine ulaşmak için "*Newspaper Archives Academic Library Edition*" adlı akademik sitenin verileri değerlendirilmiştir. Araştırma konusu dönemle ilgili fotoğraflar için Oshkosh Halk Müzesi Arşivi'nden yararlanılmıştır. Wisconsin Tarih Derneği'nin tarihsel koleksiyonu da incelenmiştir. Toplanan veriler fişlenerek bu metin oluşturulmuştur.

Farklı kültürlerin etkisiyle uzun yıllar içinde şekillenen kentler, zengin mirasın yansımaları olmakla birlikte kimliklerini günden güne kaybetmekte ve birbirinin kopyası haline gelmektedir. Bilhassa Türkiye'de bu önemli bir şehircilik problemidir. Bu çalışma ile küçük bir Amerikan kentinin tarihî süreçte edindiği mekânsal, sosyal, kültürel ve ekonomik özellikler ortaya konularak benzeri çalışmaların Türkiye'deki küçük ölçekli şehirler için de yapılması gerektiği ve yapılabileceği vurgulanmak istenmiştir. Zira tarihsel sürekliliğin yakalanması için İstanbul, Bursa gibi büyük kentler dışında küçük taşra kentlerinin kimliklerinin de araştırmaya değer görülmesi elzemdir. Yaklaşık 150 yıllık bir Amerikan kenti, pek çok arşivsel malzeme sunmuş ve ortaya bu çalışma çıkmıştır. Anadolu'daki küçük ölçekli kentlerin çoğunun, Oshkosh'a kıyasla tarihsel olarak daha da eskiye dayandığı unutulmamalıdır. Çalışmanın bir diğer amacı, özellikle endüstriyel gelişmenin hızı açısından bir mukayeseye imkân tanımadır. Pek çok taşra kentinin kuruluşu Osmanlı Devleti veya daha öncesi dönemlere dayanmakla birlikte, bu Anadolu yerleşimlerinin tarımsal niteliklerine ek olarak Sanayi Devrimi sonrası gelişmeleri takip etme ve kent olarak büyüme noktasında hayli yavaş olduğu görülecektir.

¹ Fox Nehri kaynağını Wisconsin merkezinden alır; doğu ve güneye doğru, Wolf Nehri'yle buluştuğu Poygan Gölü'ne yönelir. Poygan Gölü ve diğer iki göl üzerinden çıkan genişlemiş olan bu nehir, Oshkosh üzerinden Butte des Morts ve Winnebago gölleri arasından geçerek Yukarı Fox Nehri'ni oluşturur. Winnebago Gölü'nden itibaren kuzeyden ve bir dizi türbülansın ardından Green Bay'e akar.

² Fransız kürk taciri-kâşif Sieur de Grosseilliers, 1654-56 yılları arasında Fox Nehri civarında zaman geçirdi. Ünlü Fransız kürk tüccarı-kâşif Nicholas Perrot da 1669'da buraya geldi. Oshkosh'taki ilk Katolik topluluğu izleri ise 20 Nisan 1670'e uzanır.

³ Ayrıntı için bk. Kevin Lynch, *The Image of the City*, Cambridge 1960; *Webster's Ninth New Collegiate Dictionary*, (ed. Frederick C. Mish), Merriam 1983.

Aşağıda öncelikle Oshkosh'un bir kent olarak kuruluşuna kadar olan süreçte bölgede hâkimiyet kuran topluluklardan kısaca bahsedilecek, şehre isminin verildiği kurul toplantısına değinilecek, akabinde 1900 yılına kadar kaydedilen gelişmeler incelenecektir.

1. İlk Yerleşimciler: Topluluk ve Yer Adları

Fransız ve İngilizler, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Fox Nehri rotasını ele geçirmek için mücadele etmişler; bu esnada bölgede yaşayan yerlilerle ilk karşılaşmalarını kaydetmişlerdir. Oshkosh ve sularının isimleri aslında bu neredeyse unutulmuş geçmişle bağlantılıdır. Fox, "*les Renards*"ın İngilizcesidir ki bu Fransızların kendilerine Mesquakie diyen yerlilere taktığı isimdir. Mesquakieler, XVII. yüzyıl sonu XVIII. yüzyıl başında Yukarı Fox bölgesini ele geçirmiştir. Dil-benzerlik-akrabalık bakımından, 1680'lerden itibaren Yukarı Fox'ın Winnebago Gölü'ne aktığı kuzey kıyısında yerleşik olan Sauklarla (Sac) bağlantılıdır (Carver, 1989, s. 200). Sauk ve Mesquakieler, kendi topraklarından geçen sefer rotasını kontrol etmeye çalışan Fransızlara karşı mücadele etmiş; soykırımvari savaşların ardından kaybetmişlerdir. Mesquakieler Wisconsin'ın batısına, Sauklar da doğusuna göç etmiştir. Ancak isimleri yaşamaya devam etmiş ve ayrılmalarından sonra, yüz yıl yaşadıkları bölgeye -modern Oshkosh'ın doğusu- yerleşenler "*Saukeer*" diye isimlendirilmiştir (Gallup, 1867, s. 18-25).

Yeni yerleşimciler, Ho-Chunk (*sonradan Winnebago olarak anılmışlardır*) ve Menomineeeler'di. Göller arasındaki Mesquakie-Sauk bölgesine yerleşmişlerdi. Ho-Chunk, Yukarı Fox'ın güneyine yerleşmiş; Winnebago Gölü ve yerel yönetim bölgesine isimlerini vermiş; Oshkosh güneyindeki bir kasaba da şeflerden birinin anısına Black Wolf olarak adlandırılmıştır. Menomineeeler ise nehrin kuzeyine yerleşmiş ve tanınmış XIX. yüzyıl şeflerinden Oshkosh'ın (Resim-1) ismi Saukeer bölgesinde kurulan şehre verilmiştir. Menominee adları, Oshkosh'ın batı ucundaki Algoma'da ve onu kesen Pamachamit'te yaşar: 1830'larda kasabayı kuran öncü beyazların ilk ana caddeye koyduğu isimdir⁴.

Resim-1: Şef Oshkosh (Oshkosh Public Museum Arşivi'nden, kayıt no: p2003.20.270).

⁴ Ayrıntı için bk. Robert Gard-L. G. Sorden, *The Romance of Wisconsin Placenames*, Minocqua 1969.

Modern şehrin batısına Fransızca bir isim verilmiştir: Butte des Morts. Bölgeye ilk yerleşen gruplardan olan “*The Métis*”i çağırıştırır. Kuzeyden Fransızca dilini, Katolikliği ve kürk ticaretini getiren kâşif-misyonerleri takip eden Fransız-yerli melezi bir topluluktur. Metisler, XIX. yüzyıl başlarında Butte des Morts (“ölüler tepesi” ki bu kavram Sauk, Mesquakie, Menominee veya tarih öncesi yerleşimcilere ait pek çok gömü tepesiğine atıftır) adını verdikleri gölün kıyısında ticaret merkezleri ve başka girişimler kurmuşlardır⁵.

2. Yankeeler ve Kente “Oshkosh” İsmi Verilmesi

Yankeeler (Anglo-Amerikan Newyorklular, ataları New England’dan) 1836’da bu çok kültürlü Fox Nehri çevresine gelerek, Metis-yerli topluluğunun ortasına büyükçe bir yerleşim kurdular. Beyaz yerleşimciler dillerini, hukuk ve yönetim sistemlerini bölgedekilere tanıttılar. Toplumu ilgilendiren konularda çözüm bulmak için kasaba toplantıları düzenleyerek oy sistemlerini getirdiler. Kentin isminin belirlenmesi de bu tarz bir toplantı ile oldu.

Oshkosh’ta yerel hükümetin ilk izi, Wisconsin Valisi Henry Dodge tarafından George Wright’ın sulh hâkimi olarak atanmasıyla görülür. Kasım 1839’da Francis le Roy’un Algomalı James Knaggs’a dava açmasıyla ilk duruşma gerçekleşir. Bundan kısa bir süre sonra hâkimin evinde bir seçim yapılır. Nehrin ağzında yaşayan Ohio Yankeeleri, öncelikle, üç yıldır kullandıkları “*Athens*” ismini önerir. Diğer seçenekler ise “*Fairview, Oseloa, Stanford*” olur. Butte des Morts Gölü ve Algoma’da yaşayan Fransız Kanadalılar ise bu toplantıya kendilerine iyilik etmiş olan Menominee şefi Os-kosh’un adını onurlandırmak ümidiyle gelmişlerdir. Bölgede yaşayan her erkek oy hakkına sahiptir. Wisconsin tarihçisi Thwaites’in aktardığına göre; “*Grignonlar bu seçimi Şef Oshkosh adına kazanmak için o kadar gergindi ki pantolon giymiş kadınlar vardı ve toplantıda yerli erkekler gibi rol yapıyorlardı*” (Thwaites, 1890, s. 193). Henry Gallup, gerginlikten tüketilen tütün dumanını “*o kadar yoğundu ki odanın karşısından insanları tanımak mümkün değildi*” diye tanımlar. Oylama sonucu üç Athens, iki Stanford, dört Oseloa ve 15 Os-kosh çıkar. Kayıtlara yanlışlıkla “h” harfi ilavesiyle Oshkosh olarak geçecektir (Gallup, 1867, s. 20; Goff, 1978, s. 1-3).

Kısa süre sonra kent isminin orijini olan insanlar, topraklarını ABD hükümetine bıraktıklarını belirten anlaşmalar imzalayarak batıya göç etmeye başladılar. Şef Oshkosh, ismi verilen şehre periyodik ziyaretler yapmaya devam ediyorsa da bu topraklar artık insanların ait değildi. Yankeeler şehre aktı ve batı sınıra doğulu usullerini yerleştirmeye başladılar. Dil, gıda, demir teknolojisi, özel mülk, temsili hükümet, mahkeme ve şerifler, Protestan din ve partizan politikacılar kısa sürede Oshkosh’a doğu kültürünün bir yansımasını verdi. 1853’te öncü kasaba bir şehir olarak tanındı, nehrin kuzey ve güneyinde oylamalar için korumalı bölgeler oluşturuldu. İlk doğulu göçmenlerin arasındaki paragöz girişimciler, para ve yönetim becerilerini ortaya koyup yerli topraklarını sömürdüler; kereste endüstrisini kurdular. Oshkosh’ta adeta ağaçlarda para yetismeye başladı. Burası Kuzey Wisconsin’in orman zenginliğinden faydalanmak için uygun bir yerd. Gelişmekte olan şehrin imalathaneleri Fox ve Wolf nehirleri kıyısına kuruldu. Anglo-Amerikan öncüler kendilerini, kara ormanlarda rastgele dolaşan vahşilerce kaplanmış bir dünyaya

⁵ 1830’ların başlarında modern Oshkosh’ın bulunduğu alan iki Menominee tarım köyüyle kaplıdır: Biri modern Winnebago Gölü kıyısında bulunan Menominee Parkı, diğeri de Pamachamit yani modern Wisconsin-Ohio köprüsündeki nehir geçişi. Metisler, kuzey ve merkez Wisconsin’daki çam ormanlarındaki kunduz ve sıçan bölgelerine ulaşmak için Wolf Nehri’ni kullanmışlar; Fox da doğudaki noktalar ve büyük göllere erişim için bir rota olmuştur. Bölgedeki ilk beyaz yerleşimci 1818’de Butte des Morts’ta işini ve evini kuran August Grignon’dur. Onun akrabası Metisli bir kürk tüccarı olan Charles Grignon, Pamachamit’te bir ticarethane; yeğeni Robert Grignon 1832’de Sunset Point’te bir ticarethane ve çiftlik; akrabaları James Knaags da 1835 yılında Fox Nehri’nin doğuya aktığı yerde (şimdiki Riverside Mezarlığı) bir feribot ve birahane kurmuştu. Metis tüccarları ve yerli köylülerin nüfusu artarak nehrin ve göllerin kıyılarını kaplamıştı. Bk. *Wisconsin Eyaleti Resmî Tarih Arşivi*’ndeki (State Historical Society of Wisconsin) 1856-1864 arasına tarihlenen koleksiyonlar: “Expedition to the Sacs and Foxes”, no. 15/19-20; “Some Wisconsin Indian Conveyances, 1793-1836”, no. 15/439-447; “Narrative by Louis B. Porlier”, no. 1/92, 3/293, 8/207, 15/106.

uygarlık ve gelişme getirenler olarak görüyordu. Ama buhar gücüne dayanan bu gelişme yerli nüfusu su kirliliği, erozyon, hayvan türlerinin azalması, eski çağlara ait ormanlık alanın kaybolması ve nehir ekolojik yaşamının imhasıyla karşı karşıya getirdi. Kapitalist gereklilikler, beyaz yerleşimcilerin gözlerini yarattıkları insan ve çevre hasarı karşısında kör etmişti Öte yandan girişimci yapı, şehri imkânlı kıldı. Kentin zenginliğini kontrol eden Yankeeeler, cumhuriyetçi politikalarını baskın kıldılar. Irkçı ve etnik kökenciydiler. Bir kural olarak Anti-Katolikler. XIX. yüzyıl sonlarında bu kültürel emperyalizm, onları tek tipçi, kısıtlayıcı ve homojen Amerikanizm tanımlarını yapmaya götürdü. İngiliz kültürü ve Yankee değerleri (*kamu eğitime saygı, kurucu pederlere tapınası övgü, kesin Protestanlık ve orta sınıf muhafazakârlık, çok çalışma ve tutumluluk*) bir norma dönüştü. Yankee olmayanların yoldan çekilmesi veya dil, inanç, özgün tarzlarını bırakarak asimile olmaları bekleniyordu (Hamey, 1880, s. 137-150; Lawson, 1908, s. 220-226; Schafer, 1937, s. 141).

3. Demografik Yapı: Göçler, Etnik Köken, Nüfus ve Kent İçinde Dağılımı

İlk zamanların ırksal ve kültürel çeşitliliği, İngiliz, İrlandalı ve başka Avrupalı göçmenlerle dönüşüme uğradı. İsviçre, Galler, İrlanda, Almanya ve Kanada kökenli insanlar 1840'larda gelen ilk topluluklar gibi görünüyordular. Sonra Danlar, Lehler ve Ruslar geldi. İngilizce konuşan Protestanlar hızlıca Anglo-Amerikan kültüre asimile olurken diğerleri farklı derece ve sürelerle XX. yüzyıla kadar ayırık kaldılar.

Her göçmen grubun yurdunu terk edip Oshkosh'a gelmek için farklı sebebi vardı. Ana yurttaki sorun oldukça ciddi, vaat edilmiş topraklarsa baştan çıkarıcı olmalıydı. Birçok İrlandalı ve Avrupalı, başarısız hasatlar yüzünden gelmişti. Mülkiyet hakları, dinî baskı, zorunlu askerlik, tarımdan sanayiye geçişte yaşanan sıkıntılar ise diğer nedenlerdi. Wisconsin önce bir bölgesel yönetim ve sonra da eyalet olunca nüfusu artırmak amacıyla yeni gelenler için aktif iyileştirmeler oluşturdu; vatandaşlık ve oy hakkı tanındı. Katolik kilisesi, Oshkosh'ta gelişmekte olan endüstri ve ulaşım sistemlerinin ihtiyacı olan işgücünün toplanmasında etkin rol oynadı. Göçmenler, verimli acemilerdi. Bölgeye gelenlerin başarılı dönüşüm hikâyeleri, arkalarından yeni ailelerin de göç etmesine vesile oldu. Dinî özgürlük garanti altındaydı. Erkekler için politik özgürlük, oy hakkı ve askerden kaçınma hakkı vardı. Parası olanlar için Oshkosh'ta arazi çoktu; parasız ama yetenekli, güçlü ve arzulular için ise iş fırsatları. Gelişen şehir el sanatı ve hizmete, kereste endüstrisi de vasıflı-vasıfsız işgücüne ihtiyaç duyuyordu (HNTB, 1981, s. 6, 101; Rippley, 1983, s. 185-195)⁶.

Oshkosh'a gelen göçmenler, XIX. yüzyılın ilk yarısında Kuzey Avrupa ve Kanada kökenliydi. 1850'de nüfus 1301 kişi olup %36'sı yabancıydı. 226 Alman (*ki bu yabancıların %49'una tekabül ediyordu*), 76 İrlandalı ve bir miktar Galli vardı. 1853'te şehir olarak tanındığında nüfus iki katına ulaşmıştı. 1855'ten sonra vatandaşlık için başvuran ilk 800 kişinin 441'i Alman, 216'sı Prusyalı, 177 kişi ise İsviçre, Avusturya, Bohemya ve Lüksemburg kökenli idi. 1860'ta Oshkosh, eyaletin beşinci büyük kenti idi. İkisi yerlilerde, üçü yabancılar (*Alman, İrlandalı, Kanadalı*) olmak üzere beş bölgesi vardı. İç savaş yıllarında (1861-1865) %54'ün üstünde bir nüfus artışı görüldü. 1870'te artış hızı düştü ama nüfus 12.663'tü ve üçte biri yabancı doğumluydu. 1870'lerde yerel gazetenin İngilizce, Almanca ve İskandinav isimlerine sahip ayrı sütunlarda çıkması için göçmenler yeterli orandaydı (Bunn, 1898; ODN, 1872; Schafer, 1937, s. 149-150; Current, 1986, s. 76-82).

⁶ Ayrıntı için ayrıca bk. *Annual Report of the Emigration Commission of the State of Wisconsin, 1853-1854*, Madison 1854, s. 185-196; *Biennial Report of the Board of Immigration of the State of Wisconsin*, Milwaukee 1885, s. 86, 164.

Resim-2: Oshkosh-1858 (Orijinal adı: *Map of the City of Oshkosh, Wisconsin*. George Harrison tarafından çizilmiştir).

ABD’de 1880’lerde ekonomik iyileşmeyle birlikte göçmenlik de değişti. Doğu ve Güney Avrupa’dan artan bir göçmen dalgasıyla, 80’lerin başında Oshkosh’a yoğun bir Dan göçü yaşandı. Galli, İrlandalı ve Pomeranyalı göçü azaldı. Bohemyalı, Prusyalı ve Posenli Polonyalıların oranı arttı (Tablo-1). 1898’de toplam nüfus 28.000’in biraz üzerindeydi (Tablo-2) ve dış ülkede doğmuşların oranı %26’ydı. Bunların içinde Almanların oranı %70’in üzerindeydi. Ancak bu nüfus sayımı yerel halkın etnik çeşitliliğini tam olarak yansıtmamaktadır. O tarihlerde resmîyette kölelik yoktu ancak ayrımcılığın devam ettiği ve 1898 Oshkosh sayımında yerli nüfustan sadece beyazların dikkate alındığı görülmektedir. Bunun yanı sıra yerel doğumlu-dış ülke doğumlu nüfus sayım ayrımı da, gerçek etnik kökeni yansıtmakta başarısızdı. Göçmenlerin Amerika’da doğmuş çocukları kendilerinden önceki Metisler gibi iki dünya arasında sıkışmışlardı. Amerika’da doğmuş Amerikalılarla paylaştıkları ve bu toprakları karakterize eden kültür-gelenekleri de vardı; ebeveynlerinin etnik kimlik ve dilleri de. Dili koruyan bölge okul ve kiliselerine gidiyorlardı.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Amerika doğumlarına rağmen eski memleketlerinin yemek, şarkı ve oyunları ile yaşıyorlardı. Bu çocuklar ailelerinin etnisitesinden sayılırsa Oshkosh'ta Avrupa nüfusu ve kültürü hayli baskındı. Bu yaklaşıma göre yüzyıl sonunda kent %73 oranla Avrupalıydı. 1898'te Oshkosh'ın Yankee olmayan nüfusunun büyük çoğunluğu Alman kökenliydi. Ve Oshkosh etnik olarak bir Alman kentiydi (Blue Book, 1893, s. 397; Casson, 1895, s. 60, 109; Dawes-Dawes, 1938, s. 46-58; Nesbit, 1986, s. 284, 312; Weigert, 1976, s. 377).

Tablo-1: 1880'lerin Başında Oshkosh'a Göç Edenler

	Doğum Yeri	Mevcudu
Alman Etnik Kökenliler	Prusya	1937 (300'ü kendini Alman olarak tanımlamıştır)
	Bavyera	47
	Mecklengburg	32
	Brandenburg	29
	Hanover	15
	Pomeranya	1
	İsviçre	142
Diğerleri	Avusturya-Macaristan İmp.	161
	Danimarka	678

Tablo-2: XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Oshkosh Nüfusu

Yıllar	Kişi Sayısı
1860	6117
1870	12673
1880	15749
1890	22836
1900	28284

Oshkosh'ta XIX. yüzyıl sonunda (1899'da) 13 bölge oluşmuştu. Çoğunluk nehrin kuzeyindeki sekiz bölgede (1, 2, 4, 5, 7, 8, 10, 11) yaşıyordu (Resim-3). Diğer dört bölge (3, 6, 9, 13) güneyde; sadece 12. bölge şehir sınırlarının uç batı noktasında Fox'un her iki yanında uzanmış vaziyeteydi.

Resim-3: 1868 yılı Oshkoshu’nda 1, 2, 3, 4 ve 5 numaralı bölgeler (C. Palmer tarafından çizilmiştir. Haritanın orijinal adı: *Maps of Oshkosh City Wards, 1-5*).

Göçmenler güneydeki üç bölgede (6, 9, 13) ve kuzeyde bir kereste fabrikası bölgesi olan 8’de toplanmıştı. Nehrin kuzey ve güneyindeki işçi mahallelerinde yaşayan İrlandalılar, Oshkosh’ın işgücüyü. Bunlar öncü Katolik cemaatini ve St. Peter Kilisesi’ni kurmuşlardı. Danlar, Luteryen kilise kurdular 8. bölgede yerleştiler. Polonyalılar güneyde yaşamaktaydılar ve 1898’de St. Josephat Katolik Kilisesi’ni kurdular. Almanlar şehre yayılmakla birlikte Fox Nehri’nin güneyindeki dört bölgede yoğunlaşmışlardı. Oshkosh’taki Alman kültürü, çoğu 20. yüzyılda da devam eden bir enstitü yaratımıyla kendini ifade etmekteydi. Vakti ve parası olanlar için Alman dil kulüp-locaları, gazete ve okullar, akademi, koro, orkestra, yardım organizasyonları, çok sayıda Alman dans salonları ve iki Turnverein (*jimnastik ve toplumsal aktivitelere odaklanan organizasyonlar*) vardı (Casson, 1895; Bunn, 1898; Randall, 1895; Sanborn, 1903)⁷.

⁷ Randall’ın haritasına Neenah Halk Kütüphanesi’nde ulaşmak mümkündür: “Adult Local History”, 917.75 IL5w. Sanborn’un haritası ise Oshkosh Halk Kütüphanesi’ndedir. Lokasyonu: “Adult Local History”, 977.565.912.77565 S198i.

Resim-4: Oshkosh-1890 (Renkli alanlar, Fox Nehri'nin iki tarafında yayılmış olan yerleşim bölgeleridir. Sanborn Sigorta Şirketi tarafından olası yangınlara karşı çizilmiştir. Haritanın Orijinal Adı: *Oshkosh, Winnebago Co., Wisconsin, Jany. 1890*)

4. Dinî ve Sosyal Yapılanma

Oshkosh'taki dinî organizasyonlar, göçmenler için merkezi öneme sahipti. Yankee olmayan çocukların çoğuna, dar görüşlü kilise bağlantılı okullar formal eğitim veriyordu. 1890'larda iki büyük Alman Katolik cemaat mevcuttu: St. Mary's ve St. Vincent de Paul. Sekiz adet küçük Protestan Alman cemaati de vardı ki bunlardan dördü Luteryen olup merkezî kiliseye bağlı okullarla bağlantılıydı⁸.

⁸ Oshkosh'ta 1840-1900 yılları arası aktif olan dinî yapılar inşa tarihlerine göre şöyledir: Oshkosh Metodist Kilisesi (1840), Oshkosh Luteryen Kilisesi (1851), Baptist Tapınağı (13 Mayıs 1854), St. Mary Katolik Kilisesi (1855), 10. Cadde Metodist Kilisesi (1856), Peace Luteryen Kilisesi (1861), Temple B'nai Israel (1865), Algoma Bulvarı Metodist Kilisesi (1870), Christ Luteryen Kilisesi (1887), Emmanuel Evangelist Kilisesi (1891), St. John Evangelist Katolik

Oshkosh'taki Almanların dinî farklılıkları eyalet kökenlerinden geliyordu. Almanca konuşan ilk Oshkosh göçmenleri, Metodist veya Reformist Protestan eğilimli İsviçreliydiler. İlk Prusyalılar arasında olan Pomeranyalılar, öncü Alman kilisesini kurmuşlardı: “*Trinity Lutheran*”. Diğer kuzeyli Almanlar sonradan gelen ve şehrin çeşitli bölgelerindeki Prusyalıların etrafını çevreleyen Doğu Prusyalı, Batı Prusyalı ve Posenlilerdi. Yeni yurtlarında eski dil, âdet ve kültürü korumak için kilise, okul ve enstitüler kuruyorlardı. İlk güney Almanlar, Bavyeralıydı. 1870’lerde Bavyera-Bohemya göçmen dalgası başlamış; 1890’larda Bohemyalılar kasabanın en ayırık topluluğu haline gelmişti. Güney Almanlar, Katolik’ti. Oregon Caddesi üzerindeki St. Vincent Katolik Kilisesi’ne bağlıydılar. Bu kilisenin evlilik kayıtları, 1880-1898 arası kuşakta cemaatteki Bohemyalıların egemenliğine işaret etmektedir. Bu kayıtların %53’ü doğum yeri olarak (*en çok Bohemya olmak kaydıyla*) Bohemya, Bavyera ve Avusturya olarak görülür. Bu kayıtlardakilerin %70’ten fazlası yabancı doğumlu olup %20 kadarı doğum yerini Prusya bildiren “*Bohemyalı olmayanlar*”dı⁹.

St. Vincent Katolik Kilisesi’nin bulunduğu Altıncı Bölge, Alman yoğunluğunun en fazla olduğu yerd. XIX. yüzyıl sonunda 506 hane reisinden %82’si Alman veya Almanca konuşan kültürendi. Almanlar, Bohemya Katolikleri ve Prusya Luteryenleri olarak ayrılmıştı. Çoğu da 1880 sonrası yeni göçmenlikle gelenlerdi. Altıncı Bölge Bohemyalıları’nın çoğunluğu, modern Almanya, Avusturya ve Çek Cumhuriyeti’nin dağlık köyleri orijinlidir. Evlilik kayıtları, çoğunun memleketini Moldau Nehri dolayları ve onun Bohemya-Bavyera sınırlarındaki kolları olarak gösterir¹⁰.

Öncü Bohemyalılardan ilk ikisi 1872’de Oshkosh’a gelen Joseph Nigl ve Wenzel Mueller idi. Nigl, 31 yaşındaydı; karısı Caroline Blechl ve yedi çocukları vardı. Altıncı Bölge’deki 9. Cadde’ye yerleşip St. Vincent’s Kilisesi’ne katıldılar. İngilizce okur-yazarlığı olan Joseph vatandaş olup kendi evini almış, bir birahane ve manav dükkânı açmıştı. Oğlu Joseph Jr., 1898’de babasının birahanesinin yanında bir manav dükkânına sahip oldu. Wenzel Mueller ise 1844 Bohemya doğumlu idi. 1872’de Oshkosh’a göç etmişti. İngilizce konuşabiliyor ama yazıp okuyamıyordu. 1898’de bir birahanesi, bir et marketi ve bunlara yakın bir evi vardı. Karısı çocuklarını evde doğuruyor, mahalleden komşusu ona ebelik ediyordu. St. Vincent’s Kilisesi’ne kayıtlıydılar. Kısa süre sonra diğer Moldau göçmenleri de Altıncı Bölge’deki Bohemyalı öncülere katıldı. Aileler taşıyor, taverna¹¹ veya dükkânlar açıyor, kereste fabrikalarında işe giriyorlardı. İç evlenmelerle birlikte komşulukları büyük bir aileye dönüştü¹².

Oshkosh Bohemyalıları, Altıncı Bölge’nin batı kıyısında 5-9. caddeler arasında toplanmıştı. Bu bölge daha sonraları “*Highholder*” olarak anılmaya başlamıştır. Bu kelimenin anlamı

Kilisesi (1893), St. Vincent Katolik Kilisesi (1893), St. Josaphat Katolik Kilisesi (1895), St. Paul Evangelist Kilisesi (1896), The Bethlehem Evangelist Kilisesi (1900).

⁹ Nüfus sayımlarına istinaden Oshkosh’taki Bohemyalıların mevcudunu net olarak belirtmek mümkün değildir. 1895 ve 1905 tarihli iki nüfus sayımı, Bohemyalıların sayısını 100 olarak göstermiştir. Ancak bundan çok daha fazla oldukları bilinmektedir. Sudetenland, XIX. yüzyılda Bohemya’nın bir parçası idi. Bohemya da Avusturya-Macaristan İmparatorluğu’nun. Bohemyalı göçmenlerin büyük kısmı, nüfus sayımı esnasında kendilerini “*Alman*” veya “*Avusturyalı*” olarak kaydettirmişti. Bu, Bohemyalı sayısının olduğundan az görünme sebeplerindendir.

¹⁰ Göçmenlerin çoğunluğu şu altı köydendir: Bischofreut, Kuschwarda, Obermoldau, Salnau, Schoenau ve Sonnberg. Bischofreut köyünden Oshkosh’a 79 aile göç etmiş ve Katolik Kilisesi’ne kaydolmuştur. Moldau Nehri civarından göçenlerin hem akrabalık hem ağaç işçiliğinden dolayı bağları vardı. İlk gelenlerin geliş masraflarını ve ilk etapta ihtiyaçlarını karşılayabilecek kadar kapitali olduğu görünüyor. Kilise kayıtları için bk. Harriet Wanklyn, *Czechoslovakia*, New York 1954, s. 103-111.

¹¹ Bu metinde taverna ile kastedilenin Almanca’da tam karşılığı “*gasthaus*”dur. Bu mekânlarda ağır içkilerden ziyade bira tüketilir, sosyal ve siyasal içerikli sohbetler edilir, yemekli toplantılar düzenlenir, zaman zaman misafirler evde değil de burada ağırlanırdı.

¹² Nüfusla ilgili ayrıntılı kayıtlar için bk. *City Directory 1898*; 1900 yılı ABD Nüfus Sayım Bürosu verileri; St. Vincent’s Kilisesi Bağışçılar Listesi; Winnebago İlçesi doğum kayıtları, no. 4/96.

kaynaklara göre değişkenlik göstermektedir: Belki Almanya'nın yüksek bölgelerinden gelen göçmenler, belki de kendilerini yüksek tutan insanlara referanstır. “*Hauling hay*” yani “*saman çekenler*” de olabilir. Çünkü kadınlar, ineklerini beslemek için kasabanın güneyinden saman toplayarak kafalarında çekmeye alışmışlardı. Almanca konuşan demiryolu mühendislerinin kadınlara “*hi-hollin*” ismini taktığı söylenir, biçim ve çekme tekniklerine referansla. Mahalledeki yerleşimler: önde ev, arkada ahır, domuz ve tavuk alanları, bir bahçe ve arada odunluk.

Birçok aile şehrin güneyinde pancar, lahana, mısır ve patates ekmek için bir acrelik yani 4047 metrekairelik arazi kiraliyordu. Mahalle tavernaları, et ve manav dükkânları ev üretimi olmayan ürünler sunmaya başlamış; Michigan ile 6. Cadde arasındaki yaşam Salnau ve Bischofsreut’la benzeşmişti. Çocuklar 12-14 yaşına kadar kiliseye bağlı okullara gidip sonra bir fabrikada işe giriyordu. İngilizceyi çok az biliyor ve ayırt edilebilir lehçeyle konuşuyorlardı.

Bohemyalı Katoliklerin Prusya Luteryenlerine karşı sert hisleri vardı. Altıncı Bölge’de Michigan Caddesi ile Wisconsin Merkez Demiryolu hattı arasındaki çizgi gözle görünür türdendi. Çizginin batısındaki Highholderlar, doğudaki Almanlarla sürekli anlaşmazlık halindeydi ve onlara verdikleri lakap “*plattdeuschers*¹³” idi yani “*düz Almancacılar*”. St. Vincent’s kabadayıları sıkça şunu söylerdi: “*Katolik, Katolik çanı çal; Luteryen, Luteryen cehenneme git!*”. Zamanla bu husumet çeteleşmeye yol açtı ve her yıl Oregon Caddesi’nde, yol kesilerek yapılan ayinleşmiş bir meydan kavgasına dönüştü. Çizgiden öteye flört ve evlilik tabu idi. Düşman kültürel bölgeye bir partner için geçen taliplerin başı dertte demekti.

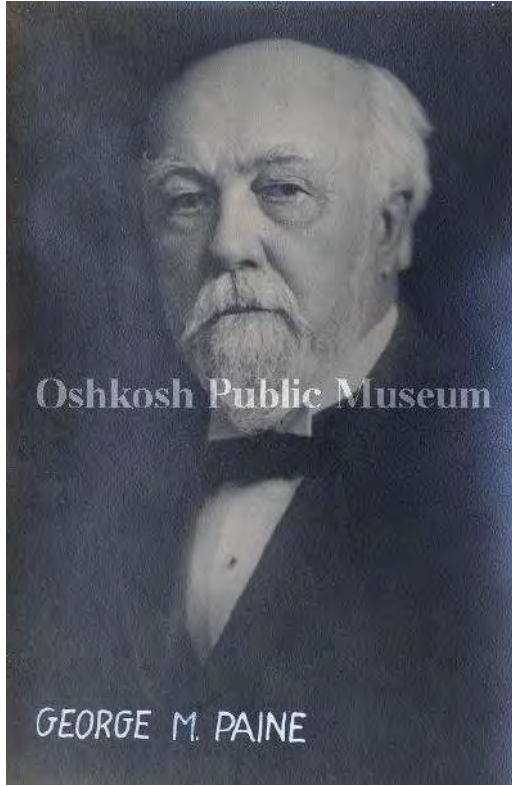
Alman mahallelerinde çocuklar, oyunlarda birbirlerine lakaplar veriyorlar ve bu hayatlarına sirayet ediyordu. İsimler karışıklık yaratıyordu; çünkü mahallede, fabrikada, kilisede aynı isimle pek çok insan vardı. Bunlar ayırt edici olup çocukluktan alınan lakaplar, yetişkinlikte de kullanılıyordu. Geleneksel Oshkosh hikâyeleri bunlarla dolu.

Oshkoshlu Almanlar için etnik hatıranın kalbi, yemeklerdi. Unla kalınlaştırılmış tavuk kanı, kuru üzüm ve yumurta parçaları evde favori bir çorbanın malzemesi idi. Fıçıda yapıp tahta kaşıklarla içilen “*sauerkraut*”. Meyveli böreklerle ilgili iki ekol vardı: “*Bo jetty*” baştan savma yapılan, çok yumuşak, kaygan, öyle ki duvara atsan uhu gibi yapışan türdendi. Aksine patates dumplingi bir tenis topu boyunda ve duvara atsan delip geçecek kadar sağlamdı. İhtiyaçlarını stoklayabilecek kadar büyük bir arka bahçesi olanların kendi domuzları olurdu ve kışın kasaplık zamanında, çiğ eti bozulmadan korumak için üzerine domuz yağı dökerlerdi. Deri içine kan sosisleri saklıyorlardı. Jambon ve pizrolalık etler tütsülenerek arka bahçede saklanırdı. Çavdar ekmeği ve bira yemekle birlikte çokça tüketilirdi (Freda, 1957, s. 32, 74-77; Jungwirth, 1991, s. 17, 29, 38)¹⁴.

Tavernalar sosyal ve politik bir ortam sunuyor; işbulma merkezleri olarak erkeklerle hizmet veriyordu. Sayıları 1898’de 82’ye ulaşmıştı. %67’si Almanlara aitti. Reformist Anglo-Amerikanlar arasında alkol, işçi göçmen sınıfının lanetlerinden biriydi. Yasakçılar zamanla politik bir partiye dönüşmüş ve Cumhuriyetçiler de bu alkol karşıtlarıyla birleşmişti. İşadamı George Paine (Resim-5) (*Oshkosh’taki kereste fabrikalarından birinin sahibi*), atlarla çekilen arabalarını motorizeye çevirmekte gecikme sebebinin her köşedeki taverna salonları olduğunu söylemiştir. Zira ona göre, göçmen işçilerin aksine atlar yolu bilmektedir (HNTB, 1981, s. 93-96, 101-103).

¹³ “*Eski Almanca, sokak Almancası, şiveli Almanca konuşanlar*” gibi bir mana taşımaktadır. Aşağılama olarak kullanılmamıştır. Bizdeki İstanbul Türkçesi ve diğerleri gibi algılanabilir.

¹⁴ Ayrıntı için ayrıca bk. Komisyon, *Oshkosh Of To-Day (A Brief Rewiew of the City)*, Oshkosh 1898. Dönemin gazete yazıları da kayda değerdir. Bk. Joseph Hemmer, “*Reminiscences of a Hi-Holder*”, *ODN*, 20 Mayıs 1891 ve 3 Aralık 1898.

Resim-5: George Paine (Oshkosh Public Museum Arşivi'nden, kayıt no: P2010.73.1, 2010.73).

Güneydeki Almanların çoğunluğu, endüstriyel işçi sınıfı idi. Kuzeydekileri zengin, kendilerini ise fakir göçmenler olarak görüyorlardı. Oshkosh'a kereste baronları tarafından ucuz işgücü olarak getirildiklerinin farkındaydılar. Bu intibaa rağmen, özellikle ikinci kuşaktan olmak üzere kuzey Almanlarının önemli bir kısmı ve güney Almanlarının az bir bölümü esnaf, müteahhit, müzisyen, biracı veya küçük işletme (özellikle *manav ve taverna*) sahibi olarak hayli rahat yaşamışlardır.

Oshkosh, XIX. yüzyıl sonlarında Cumhuriyetçi bir kentti ve bazı asimile Protestan Almanlar egemen partiyi destekliyordu. Güneydeki işçi Katolik Almanlarsa, Demokrat'tı. Cumhuriyetçileri nativist, Anti-Katolik ve yasakçı olarak görüyorlardı. Erkeklerin içkili sohbet ortamlarında ve diğer toplantılarında politika merkezî öneme sahipti. Özellikle seçim yıllarında, güneydeki demokrat işçiler Stecbauers'e ait olan *Sheeny* adlı tavernada buluşurlar; kuzeydeki cumhuriyetçiler ise North Main Caddesi'ndeki *Union Club*'ı tercih ederlerdi¹⁵.

Oshkosh Almanları sayıca çoktu. Dil ve gelenekleri onları kendi aralarında birleştiren ve Yankeelerden ayıran bir güçtü. Bununla birlikte taşra kökenleri ve inançları, meslek ve sınıfları, göç tarihleri, politik ve kentsel-köysel geçmişleri onları birbirinden ayırıyordu. XIX. yüzyıl sonunda Oshkosh'ta "*Kırksekizliler*"in geleneklerinden pek azı vardı. Alman topluluğunda ataerkil aile yapısı, kiliseye bağlılık ve anti-entelektüel yapıyla birlikte tutucu bir muhafazakârlık hâkimdi. Güç baskısı ve göç travması, belirgin şekilde kadercilik ve ızdırabı kabullenme anlayışına yol açmıştı. Yankee önyargısı, etnik kütlüyü yeraltına itti. Din, dil, inanç ve gelenekler ev, okul, kilise

¹⁵ Konuyla ilgili ayrıntıları dönemin gazete yazılarında bumak mümkündür. Bk. Joseph Hemmer, "Recollections", ODN, 5 Kasım 1890; 18 Ekim, 4 ve 9 Kasım 1892; 21 Kasım 1896; 5 Temmuz 1898; *The Blue Book of the State of Wisconsin* (Kısaltma: *Blue Book*), Madison, (1891, 1895, 1897).

gibi alanlarda uygulama şansı buldu. Böylece Oshkosh'ta kendi eski kültürlerine benzeyen, yeniden sakınan bir Alman topluluk meydana geldi.

5. Yıldızlı Dönemde Oshkosh: Sınıf Çatışması ve Toplum

Mark Twain, XIX. yüzyıl sonunda Amerika'yı “Yıldızlı Çağ” olarak tanımlar. Bütün parıltı yüzeyde. Özellikle siyasetten bahsediyordu bu tanımlamada ama sonunda dönemin Amerikan kültürü için kullanılır oldu. İngiltere’de tahtta Kraliçe Victoria vardı; ahlakçılık ve haddinden fazla âdetlere uymacılıkla ünlü bu döneme adını vermişti Bu yıldızlı ve viktoryen biçimlendirmecilik neredeyse kendi aralarında değişebilir şekilde Amerika’da kullanılır olmuştu. Endüstriyel kapitalizme ilerici eleştiri açısından bu terimler, elmaslar, malikâne ve yatlarının görünürde olup sefalet, riya ve adaletsizliğin karartıldığı kuşağa çok uygun görünmektedir.

İç savaşı takip eden sanayi çağında, endüstride savurgan servetler yapılmış ve bu büyük evlere, kıyafet yığınlarına, ayrıntılı eğlencelere (*tamamının karakteristiği aşırı ve bol dekorasyon*) harcanmıştı. Para değeri, her şeyin üstüne konmuş ve zenginliği sergilemek zorunlu bir hal almıştı. Kadınların sandıkta, mahkemede veya ticarete hiçbir gücü yoktu; erkeklerinin aksesuarı ve can yoldaşı rolündeydiler. Viktoryen beylerce inşa edilmiş “*gerçek kadınlık kültü*”, kadına evcil bir rol ve küçük bir beyin veriyordu. Kadınların saf ve aşırı namuslu olması beklenirken, erkeklerin evlilik öncesi her türlü çılgınlığı yapabileceği anlayışı döneme hâkimdi. XIX. yüzyıl sonunda, beyazların emperyalizmin yeni çağında kesin üstünlük kurduğu kabul edilmişti. Yabancılar ve işçi sınıfı doğal olarak “*taban*”dı; azınlığın serveti için pis işleri yapmalıydılar. Viktoryen vahşi ormanında, en sağlamin hayatta kalması fikri baskındı. “*Self-made man*”¹⁶, çağın kahramanıydı. Dünyadaki en iyi halk Amerikalılardı ve Protestanlık tek gerçek dindi. Kapitalist kazanım doğaldı. Kâr ve materyal başarı kovalamak Tanrı tarafından kutsanmıştı.

Zengin-fakir-ortadirek bütün Amerikalı kitleler, bu anlayışların tümüne veya bazılarına inanıyordu. Sadece az sayıda özgür düşünür, radikal, septik, ilerici reformcu, vizyoner, ideolog veya tatminsiz, açıkça statükoyu sorguluyordu. Çeşitli zaman ve mekânlarda farklı strateji ve tercihleri takiben, bu aktivistlerin bazıları nüfusun durağan yığınlarını harekete geçirmeye çalışıyorlardı. Diğer bazıları da sendika, kooperatif veya siyasi partiler organize ediyorlardı. Daha az bir seçkin kısım, cinsel ve etnik eşitlik talep ediyor; etnik merkeziliğe son verilmesini istiyordu. Birçoğu Haklar Bildirgesi (1789)’ne karşı protestolar ve imza kampanyaları düzenledi. Hepsini başına dert aldı. Amerika yıldızlı çağda zengindi ve nüfusun çoğu yaratılan rahatlıktan zevk alıyordu. Anarşist ve aktivistler nadiren şiddete başvurdular ama halinden memnuniyet ve apati topunu patlatmak için gerekli malzemeler yoktu.

Oshkosh'ta 1898’de gerçekleşen büyük işçi grevi, yıldızlı çağ eleştirmeni Henry George’un “*Progress and Poverty*” adlı kitabında bahsettiği nedenlere dayanan bir sınıf çatışmasıydı. İlerleme, endüstriyel gelişme ve ondan akan ürünlerle temsil ediliyordu. Kapitalist kârın ivmelenişinin temelinde endüstri işçilerinin sefaleti yatıyordu ve refah, zengin olmayıp hali vakti yerinde olanların da payına düşüyordu (George, 1879).

Her yer gibi Oshkosh'ta da zengin-fakir farkı apaçık göze batıyordu. Öteden beri geleneksel şekilde şehir, Fox Nehri ile bölünmüştü ama üstü kapalı biçimde kuzeydeki zenginleri güneydeki işçi kesiminden de ayırmıştı. Fox’un kuzeyindeki Main Street ticari bölgeydi. İki elit meskûn mahal, batıda Algoma ve doğuda Washington caddeleri boyunca oluşmuştu. Şehrin en yeşil alanı North Park da yine burada, Winnebago Gölü’nün kıyısındaydı. Hakeza kentin en büyük Protestan kiliseleri, en iyi devlet okulları ve nüfusun en zengin kesimi de kuzeydeydi. Güney ise

¹⁶ Fakir veya dezavantajlı doğmuş kişi demektir. Herhangi bir servet, aile bağlantısı, miras veya diğer ayrıcalıkla değil de kendi çalışkanlığı sayesinde büyük bir ekonomik rahata ve başarıya ulaşandır. Ayrıntı için bk. Irvin G. Wyllie, *The Self-Made Man in America*, New Jersey 1954.

işçi sınıfının bölgesiydi. Birkaç kamu kurumu ve ticari kuruluşu rağmen sınıf ve etnisiteye dayanan mahalle kültürü hâkimdi. XIX. yüzyıl sonuna doğru yerel statükocular Oshkosh'ın iki ayrı şehir olduğu fikrini pekiştirdi. Fakat nehre göre değil, sahip olunan-olunmayanlara göre. Bu iki kutuplu görüntü çok gerçek barındırıyordu. Zengin ile fakir arasındaki uçurum genişti ama aslında çok daha karmaşık bir mozaik vardı. Aslında üstten alta derecelere iki değil üç sınıf vardı. Şehir aynı zamanda dinî, siyasî, etnik ve cinsiyete göre de sosyokültürel bölümlere ayrılmıştı.

5. 1. Soyguncu Baronlar

Amerikalı girişimciler, Andrew Carnegie ve dönemin diğer endüstri devlerinin açtığı yolu izlemişler; büyük servetler biriktirmişlerdi. Az maaş ve vergi ödüyorlardı. Onların yırtıcı gölgesi bir plütokrasi gibi ülkenin üzerindeydi. Çalışanları için totaliter bir çalışma alanı yaratıp siyasette de oligarşik gücü tecrübe etmekteydiler ve toplumda seçkin bir statüye sahiplerdi. XIX. yüzyılın son 10 yılı kanaat önderleri tarafından “*Gay Nineties*¹⁷” olarak adlandırılır. Sebebi bu “*soyguncu baronlar*” denilebilecek zengin kesiminin bariz tüketimi. Maliyetini dolarla ifade etmenin çok zor olduğu yatlar, firavunlarınkine eşdeğer mücevherler, lüks New York otellerinde partiler, serveti azalan İngiliz aristokratlarla karşılıklı evlilikler, bütün bunlar bu aşırılık döneminin işaretleridir. Yaşı ilerlemiş bazı baronlar -altın ve reformcuların eleştirileri çok ağır gelince- hayırseverleştiler ve kendi kamu yararı algılarını güzelleştirmeye, eğitmeye ve genişletme/ilerletmeye harcama yapmaya başladılar.

Kereste baronları (Tablo-3) 1890'ların sonunda Oshkosh'un en zengin bireyleriydi ve aileleriyle birlikte bir küçük kasaba plütokrasisi oluşturdular. Şehir çok gençti ve gerçek bir Amerikan aristokrasisi için gerekli miras pek azdı. Dolayısıyla statünün tek anahtarı paraydı ve sanayici aileler sosyal kümenin en üstündeydi. Doğudaki ve metropollerdeki endüstriyelistlerin seviyesine hiç ulaşmadılar ama yerel olarak saray gibi görünecek evler inşa ettiler. İyi giydirilmiş güzel atları vardı, av alanları da. Paris ve Mackinac'taki Grand Hotel'e geziler düzenlediler. Yerel kralların sporu yatçılıktı. Seçkin hanımlar ayrıcalıklı kulüplerde ve Stoney Sahili'ndeki yazlık mesire evlerinde bir araya geliyorlardı.

Tablo-3: Kereste Fabrikaları ve 1898 Tarihi İtibariyle İşçi Mevcudu

Fabrika Adı	İşçi Sayısı
Paine	700
McMillen	150
Radford	150
Williamson-Libbey	200
Morgan	350
Gould	115
Foster-Hafner	175
Toplam	1840

Paine Ailesi, seçkin Algoma Caddesi'ndeki şirket ofislerine yakın sağlam evlerinde yaşıyor ve atlarını geniş ahırlarında tutuyorlardı. Metodistlerdi ve yaldızlı çağın milyoner standartlarına göre savurgan olmayan bir hayat tarzları vardı. Eğitim, sanat, ipekli giysiler ve Avrupa seyahatleri için para vardı ama George Paine tatilde bile kuruşlarını hesap ederdi. Örneğin bir Paris

¹⁷ 1890-1900 arası 10 yıllık süreç için kullanılan Amerikalı nostaljik bir terimdir. Bu on yıllık dönemde refah seviyesi hayli düşüktür. Enflasyonla birlikte bir ekonomik kriz gelişmiş; bilhassa 1893-1896 arası en sancılı zamanlar yaşanmıştır.

seyahatinde otelden çıkarken odasını aydınlatmak için sağlanan 50 mumun fatura edildiğini gördüğünde sadece beşini kullandığını açıklamış; faturada değişiklik yapılmayınca odaya çıkıp 45 mumu almış ve hizmetlilere dağıtmıştı¹⁸.

Viktoryen camiada boşanma hiç hoş görülüyordu. Bir sosyetik Oshkosh kadını boşanma skandalıyla baş etmektense kendini öldürmeye çalışmıştı. Kocasını kadın peşinde koşan bir adamdı. Evlilikteki tarafların ününden dolayı bu durum ve intihar girişiminin bir sır olarak saklanması için epey uğraş verildi. Ancak *Oshkosh Northwestern* hikâyeyi bastı ve yerel toplumun davayı ciddi bir ilgiyle dört gözle beklediğini yazdı.

Şehirdeki zenginler sıklıkla “*özel ilgi hak eden insanlar*” olarak ayrıcalıklı durumlarını deneyimliyorlardı. Seçkin ve zengin bir adamın eşi olan bir kadın, bir Mayıs günü ziyaret ettiği dükkânda çeşitli ürünlere bakarak tezgâhtarını bir saat oyalayarak kötü bir isim sahibi olmuştu. Uzun uzun düşündükten sonra bir makara iplik almış ve evine bırakılmasını istemişti. Dükkân sahibi bir yük arabası çağırdı, Algoma Caddesi’ne giden arabacı karşılama alanına vardığında merdivenlerle araç arasına bir kalası rampa gibi yerleştirdi ve makarayı aşağıya yuvarlayarak bir un fıçısı gibi bıraktı. Komşular çok eğlenmişti ve *Northwestern* hikâyeyi olduğu gibi yazdı. Belki de gazetenin yayıncısı John Hicks kadının kocasından hoşlanmıyordu; Hicks genelde yalnızca üst sınıfa saygı duyuyordu.

Kendilerini “*400ler*” olarak sayan kesim için Union Club, 20. Century Club, Athearn Hotel ve Grand Opera muhafaza edilmiş özel alanlardı¹⁹.

5. 2. İşçi Kesimi

Yıldızlı Çağ toplumunda en göze batan uçurum sanayicilerle işçiler arasındaki idi ve Oshkosh’ta Morgan House’da yaşayanlarla güneydeki ağaç işçileri arasındaki fark kendini ev mobilyaları, ısınma sistemi ve yeme alışkanlıklarında gösteriyordu.

Frank Mueller’in 5. Cadde’deki evinde süren hayat, Church St.’deki evlerde var olan gösterişli işlevsiz süsler, güzellik ve rahatlıktan yoksundu. Mueller, 1891’den 1898’e kadar Paine kereste fabrikasında çalıştı ve günde 80 sent kazandı. Karısı ve sekiz çocuğuyla beş sandalyesi, üç yatağı ve bir masası olan dört odalı bir evde yaşıyorlardı; halıları yoktu. Dört çocuk bir yatakta, üçü diğerinde, karı koca ve bebekse üçüncü yatakta uyuyorlardı. Mutfak köşesindeki eski moda masanın üzerinde yağ tasarrufu için fitili kısa tutulan bir kerosen lambası vardı. Bir ahşap ısıtıcı ve oyuncak sayılabilecek kadar küçük bir fırın mobleyi tamamlıyordu. 1898 kışında aile reisi o kadar az para kazanıyordu ki odun alamıyorlar ve ısıtıcıyı kullanmıyorlardı. O ve sadece Almanca konuşabilen karısının tek yapabildiği ocağın yanmasına yetecek kadar odun alabilmek için daha fazla “*kazımak*”tı. Birçok ağaç işçisinin çocuğu evde ve yazın okula giderken ayakkabı derisinden tasarruf için pabuç giymiyordu ama Mueller çocukları, yıllar içinde azalan aile gelirinin ardından hiç ayakkabısız kalmıştı²⁰.

¹⁸ Şehirdeki en heybetli evlerden biri Morgan Şirketi’nin sahibi J. Rogers Morgan’ın Church Caddesi’ndeki eviydi. 1884’te Viktoryen mimarların favorilerinden olan *Queen Anne* tarzında inşa edilmişti. Eski zamanların feodal baronlarının hayallerine kulak veren bir kulesi vardı ama içi modern buharlı ısıtmalıydı, sıcak-soğuk su akışı, banyolar, gazlı aydınlatma ve elektrikli ziller. Ahşap zemin, pahalı aynalar, fantezi duvar kâğıtları. Karşılama alanında kayan kapılar, açık kemer, büyük bir merdiven, vitraylı camlar, kiraz jaluziler, mermer, kiremit ve ahşap şömine rafları. Merdivenlerin altında hizmetlilerin çalıştığı bölüme çamaşırhaneler. Bk. *ODN*, 11 Aralık 1884, 19 Ekim 1887, 20 Haziran 1889, 11 Mart 1891.

¹⁹ Dönemin gazetelerinde yer alan köşe yazıları ayrıntılı bilgi sunmaktadır. Bk. *Labor Advocate*, 29 Eylül 1893; *ODN*, 24 Mayıs 1889, 20 Mart 1894.

²⁰ Frank Muller gibi endüstriyel işçiler için 1890’lar pek keyifli değildi. Nehrin diğer yakasındaki sınıfın ayrıcalıkları ve gücünden hiç pay almıyorlardı; değer ve algılarının da pek azından. O ve karısı ya çok az, ya hiç anlamıyordu İngilizceyi. Politikacılar veya 4 Temmuz nutukçularını, “*hırsla çok çalışarak ve tutumlu davranarak kendini yukarı çekebileceği*” yeni Amerika vizyonundan bahsederken dinlediklerinde sözcükler bomboş geliyor olmalıydı. Mueller ve karısı

İşçi sınıfı kuzey ve güneyde birçok bölgede mahallelere sahipti. Etnik olarak kümелendikleri bu bölgeler genelde asfaltsız caddelere sahipti. Evleri işletmeler, dökümhaneler, dükkânlar ve demiryolu boyunca serpilmişti. En yoğunluklu olarak güneyde göçmen bölgelerinde özellikle 6, 9 ve 13. bölgelerde toplanmışlardı (Randall, 1898; Sanborn, 1903; The Chicago Record, 15 Ağustos 1898).

“*Kanlı Altı*” olarak anılmaya başlanan Altıncı Bölge, Oshkosh’un emek geçmişi, etnisitesi, sınıf çatışması, cinsiyet ilişkileri ve etnokültürel politik tarihi bakımından en önemli bölgesiydi. Nüfusun %90’dan fazlası İngilizleştirilememiş insanlardı. Dil Almanca idi. Şehrin Bohemyalı-Bavyeralı nüfusunun çoğu bu bölgenin batısındaki Highholder Mahallesi’nde yaşıyordu ve kan davalıları “*Plattdeutscher*”ler de doğu tarafındaydı. 1898’de bölgede dört Katolik ve Protestan Alman kilisesi, üç adet dar görüşlü kamu okulu ve 17 taverna mevcuttu. Nehrin kenarında Foster-Hafner Kereste Şirketi vardı. Nehre yakın diğer arazileri ise Şikago, Milwaukee ve St. Paul demiryolunun lokomotif depoları ile nakliye alanları kaplıyordu. Bölgenin ana işlek caddesi Ohio Caddesi, bir köprüyle karşı kıyıdaki Radford fabrika bölgesine bağlanıyordu. Dar arazilerdeki küçük evlerden oluşan işçi mahalleleri Ohio ve Knapp arasında, Foster-Hafner’in güneyinde 5 ile 9. caddeler arasındaydı. Ohio Caddesi’nde, kuzeydeki bölgelerin tamamındaki kadar ağaç işçisi evi yoğunluğu vardı. Geleneksel olarak, şu veya bu zamanda Altıncı Bölge’deki her erkek Paine Kereste Fabrikası’nda çalışmıştı.

Altıncı Bölge’nin güneyinde Onüçüncü Bölge yayılıyordu. Kentin nüfus yoğunluğunun en fazla olduğu bölgeydi ve coğrafi olarak en genişlerdendi. 9. Cadde’den güneye 12 blok ve batıya doğru da Minnesota Caddesi’nden şehir sınırlarına uzanıyordu. En fazla göçmen bu bölgede yaşıyordu (1312 kişi yani 3056 olan bölge nüfusunun %43’ü). Altıncı Bölge’de olduğu gibi Onüçüncü Bölge’de de hemen her kereste fabrikasından işçi yaşamaktaydı ancak iş yerleriyle evleri arasındaki mesafe çok daha fazlaydı.

Morgan Kereste Fabrikası’nın bulunduğu Dokuzuncu Bölge, Oregon Caddesi boyunca uzanıyordu ki burası bölgenin ana caddesi ve ticaret bölgesiydi. Fox Nehri üzerindeki köprü yani Light Caddesi ile kuzeye bağlanıyordu. Nüfusun çoğunluğu Prusyalı’ydı. İşçi evleri Oregon Caddesi’nin her iki tarafında kümelenmişti.

Üçüncü Bölge, Winnebago Gölü kıyısı boyunca uzanmakta olup bir bira fabrikası, onun yönetici ve çalışanlarının evleri, işletmeler, dükkânlar ve işçi evlerinden oluşmaktaydı. Ana cadde olan Main, bir köprüyle kuzeye bağlanıyordu. Bölgenin köprüden karşıdaki ucunda güneyde 10. Cadde’yle kesişen South Main Caddesi’nde Turner Hall vardı. Şikago&Northwestern nakliye deposu, Gould kapı-çerçeve ve jaluzi fabrikası, Buckstaff-Edwards mobilya fabrikası ve Conlee kereste fabrikası bölgeyi kaplıyordu. Bunlar arasındaki boşlukları ise Prusya kökenli işçilerin evleri dolduruyordu.

Kuzeydeki Paine, McMillen, Radford veya Williamson-Libbey fabrikalarında çalışan işçiler işe yürüyerek gidiyordu. Bisikletler 25 dolardan başlıyor, tramvaysa her seferde 5 sent alıyordu. Saatte 10 sent veya daha azını kazanan işçiler için bu çok fazlaydı ve dolayısıyla güneydeki birçok işçi yürümek zorundaydı. Şehrin yukarısındaki çimento ve sedir kaplamalı kaldırımların aksine işçi sınıfı bölgelerindeki caddeler tozlu veya çamurlu patikalardı; kenarlarında yükseltilmiş tahta kaldırımlar vardı. Pazartesi cumartesiye her sabah erken ve akşam günbatımında bu geçitlerin tahta döşemelerinde işe gidip gelen binlerce işçinin ayak sesleri

tutumlulardı, çok çalışıyorlardı ama günde 80 sent kazanıyorlardı ve sekiz çocukları vardı. *City Directory*, 1898; *Chicago Dispatch*, 14 Ağustos 1898.

yankılanırdı²¹. Bu örtülü gürültü 1898 Oshkoshu'nda şehri yetenek ve kas gücüyle inşa eden, tarihini ve kültürel çevresini biçimlendiren insanların unutulmaz-can sıkıcı sesiydi.

Oshkosh işçilerinin akrabalık yapıları ve ev düzenlemeleri etnisite, inanç, komşuları ve işleri kadar çeşitliydi. Bazılarının bağımsız küçük konutları varsa da kent yoksullarının içinde bulunduğu durum, yüksek katlı apartmanlarda kalabalık bir yaşamdı. Ki bu 1890'ların Oshkoshu'nun bir karakteristiği değildi; Amerika genelinde durum böyleydi. 1898'de kereste işçilerinin %12'si pansiyonerdi. Bazıları bir pansiyon odasında birkaç kişiyle birlikte kalıyordu. Diğerleri kazanç sağlamak amacıyla istihdam edilmiş dullardı ki hayatlarını devam ettirmek için nakde ihtiyaçları vardı. Bir kısım insanlar da akrabalarının yanındaydı. Pansiyonerler genelde genç, bekâr erkek ve kadın işçilerdi.

Oshkosh işçi sınıfında evli erkekler yaygındı ve pansiyondansa kendi küçük evlerini kiralamayı tercih ediyorlardı. XIX. yüzyıl sonu işçi sınıfı aileleri özellikle de Alman Katolikler ortalama 4,5 kişilik nüfusa sahipti. 10 çocuk alışılmışın dışında değildi ve genç ailelerin ortalaması hane başına yedi idi. Bu nedenle alana ihtiyaçları vardı ve kendi evlerine sahip olmaları bir gereklilikti. XIX. yüzyıl sonu Oshkoshu'nda 6100 aile ve 5800 civarı ev vardı. Ailelerin %36'sı kiradaydı ve genelde sefalet içindeki işçiler, nüfusun kiracı kesimini oluşturuyordu. Kiralık meskenler genelde eski püskü, ışık, ısı ve alan bakımından yetersiz; genellikle de tahtakurularıyla istila edilmişlerdi. Oshkosh ailelerinin çoğunun kendi evi vardı ve ipotekleri yoktu ama işçi sınıfının sahip oldukları böyle değildi. 1880'den önce kapitalleriyle gelen birçok göçmen, arazi ve kereste alarak kendi evlerini yapmış; diğerleri ise uzun vadeli kredilerle ev almışlardı²².

Tutumlu Alman ev hanımları, evlerinin temizliğiyle ünlüydü. Bağımsız evler, fakir metropoliten mahallelerdeki göçmen işçilerin sahip olamadığı mahremiyet ve kontrol imkânı veriyordu. Ama genelde geniş aileler ve pansiyonerler yüzünden rahatsızlık ve aşırı kalabalık vardı. Binalardan ayrı, kokan ve komşu sınırlarına sohbet edebilecek kadar yakın tuvaletleri vardı. Yerel ebeler, evin içinde birbirine 20 yıldır tek söz etmemiş ama her yıl bir bebek yapan aileleri düzenli olarak ziyaret ediyordu. Kilise okullarında ağır dayak yiyen çocukların, hamile karısını tekmeleyen adamların, çocuklarını kafalarını duvara vurarak disipline eden ebeveynlerin hikâyeleri sefalet kültürünün bir parçasıydı. Kerosen lambaları gaz tasarrufu için kısılır, ocak için çok az odun bulunur, bir yatakta beş çocuk yatırılırdı. Bu tarz durumlar yani fakirliğin dehşetli baskısı, ağaç işçileri kültürünün parçasıydı. Kamu alanlarında kavgalar da olurdu. Joseph Nigl'in 9. Cadde'deki tavernası basının da ilgisini çeken bir kavgaya sahne olmuştu. Bir diğer kavga 10. Cadde'de işçi Joseph Draxler ile Eronimus Youngwirth arasında olmuş; Drexler yüzünden yaralanmıştı ve Youngwirth bıçaklanması sonucu neredeyse ölüyordu. Pazarları boş gündü maaşlılar için ve bunu dolu dolu geçirirlerdi. Kadınlar kilise sonrası eve gidip yemek ve bebek bakımı ile ilgilenir; erkeklerse balığa çıkarak veya tavernada içerek değerlendirirdi. Çocuklar da genelde yüzmeye giderdi.

XIX. yüzyıl sonunda 2000 civarı ağaç işçisi arasında ciddi etnokültürel bölünmeler vardı. Bir grup Amerika doğumlu, İngilizce konuşan, kuzeyde yaşayan ve genelde fabrikalardaki daha yüksek maaşlı pozisyonları alan Protestanlardı. Eski ekonominin çoğu çiftçi, zanaatkâr ve işçisi gibi onlar da endüstriyel kapitalist sistemin çarklarına düşmüş ve emekçi olmuştu. Amerika doğumlu yığınların ekonomik bağımsızlığı, fabrikalar ve hacimli göçler sonunda yok olmuştu. XIX. yüzyıl başlarında Oshkosh'ı karakterize eden beyaz erkek demokrasisi, eşitlik ve fırsat

²¹ Ayrıntı için bk. Clarence Jungwirth, *A History of the "Blood Sixth Ward" in the City of Oshkosh*, Oshkosh 1991; *City Directory 1898*; US Census 1900; *Oshkosh Of To-Day*.

²² ABD nüfus sayımları (1900 yılı) dışında ayrıca bk. Thomas Kidd (1861-1941)'in döneminin gazete ve dergi kupürlerini yapıştırmak suretiyle meydana getirdiği defterde 1800'lerin sonunda Oshkosh'a dair bu tarz bilgilere rastlamak mümkündür. Wisconsin Historical Society arşivinde bu deftere ulaşılabilir.

unsurları, XIX. yüzyıl sonlarında zenginliğe odaklanmayla aşınmıştı. Ama her şeye rağmen bunların titrek ışığı, oy sandığında devam ediyordu. İkinci ağaç işçisi grubu ise, belki bir kuşaktır Oshkosh'ta yaşayan ama Amerikan rüyasının gerisinde kalan (*aralarındaki dil ve kültür farklarıyla, Anglo Amerikanların yerlici eğilimi ya da fırsat yaratma konusundaki kendi yetenek, şevk ve azimlerinin yoksunluğundan*) İrlandalı Katolikler, Dan veya Alman Luteryenler ile Evanjeliklerdi. Bunun yanında vatandaşlık kazanmak kolaydı. İngilizce konuşan ve İskandinav-Alman çok sayıda yabancı niyet beyanında bulunup oy vermişti. Üçüncü bir geniş işçi grubu vardı ki bunlar Doğu Almanyalı, Avusturyalı, Bohemyalı ve Polonyalı Katoliklerdi. Yeni gelmişler ve göç travmasının sancılarını çekiyorlardı. Ana akımdan din ve kültürleriyle ayrıklandı. Mesken zorunluluğunu yerine getirerek birçoğu vatandaşlık hakkını aldı ve seçimlere katıldı. Ancak diğer iki gruba göre daha azı oy kullandı²³.

Kendi içlerindeki bunca farklılık ve fabrika işçilerine hiçbir zaman yüksek statü sunmayan kapitalist sınıflar, işçi dayanışmasını sarsmaktaydı. Amerikan kültüründe girişimci olmak göz alıcı iken; çiftçilik "*cumhuriyetin faziletli vatandaşı*" olarak bir geleneksel imaja sahipti. İşçi ise orta sınıftan izole edilmiş, daha başka konumlandırılmıştı. Sendikal örgüt AFL, işçilere daha yüksek maaş ve statü vererek onları rahat orta sınıfa dâhil etme yolları arıyordu. Buna karşın sendika mücadelesi başarısız oldu ve sınıflar ayrımı devam etti. XIX. yüzyıl sonlarında Oshkosh işçilerinin sırtındaki yüklerden biri, işgücünün kapitalle sömürülme hikâyesini de anlatarak orta sınıfı işçi kültürü ve ihtiyaçları konusunda eğitmekti.

Fabrikalarda yönetim ile çalışanlar arasındaki ilişki korkunçtu. Özellikle Paine Kereste Fabrikası'nın sahibi George Paine için işçiler insan değil adeta bir nesneden ibaretti. Günden güne ücretler azaltılıyor ve erkek işçilerin yerini kadın ve çocuklar alıyordu. 1898'e gelindiğinde işçilerin çoğunun Amalgamated Woodworkers Sendikası'na üye olduğu; çalışma koşullarının ve ücretlerin iyileştirilmesi talepleriyle greve hazır bulundukları görülür. Sendika çatısı altında işçilerin beklentisi dört maddede özetlenebilir: Günlük ücretin en az 1,5 dolar olmasıyla genelde %25 artış sağlanması, kadınların istihdamına son verilmesi, sendikanın işverenlerce tanınması, işçi ücretlerinin haftalık olarak düzenli ödenmesi. Nitekim Oshkosh Grevi 16 Mayıs 1898 Pazartesi günü, bir otun betonu çatlatıp dışarı çıkması gibi başlayıvermişti. İlk etapta 1200 civarı işçinin greve destek vermesiyle fabrikalardaki üretim felce uğramıştı. Çoğunluğu ustalar, mühendisler, orta düzey yöneticiler ve bazı işçilerden oluşan küçük bir ekip, ilk hafta çalışmaya devam etmekle birlikte zamanla sayıları azaldı. İşverenler her ne kadar görünümünü korumak için mücadele edip makinelerin çalışmasını sağladıysa da neredeyse hiçbir şey üretilemez hale gelmişti (OE, 17 ve 18 Mayıs 1898; Dayton Daily News, 16, 17, 18 ve 20 Mayıs 1898).

5. 3. Orta Sınıf

Amerikan orta sınıfının büyük kısmı, *Gay Nineties* denilen yıllarda zenginler gibi iyi durumda görünüyordu. Seri üretim ve endüstriden gelen ürünlerle yaşam standartları artmıştı. Boş zamanlarında eğlenmeye fırsatları vardı. Kentin güneyindeki Electric Park'ta danslar, konserler, oyunlar, müzikaller ve Grand Opera'da bazı biletleri 0,35 dolardan satılan gösteriler. Hem zengin hem fakirlerin keyif aldığı farklı yönleri olan Colombia Fuarı için Şikago'ya nehirten veya trenle yapılan geziler. Yerel basının ifadesiyle "*Oshkosh'un favori içeceği olacak gibi görünen*" ve alkol karşıtı ılımlı bir içecek olarak "*milk shake*". Bununla birlikte alkol yüklü tescilli ilaçların basında özgürce reklamları yapılıyor ve bir barda bulunmamış olmakla birlikte evlerinin mahremiyetinde ilaç kisvesiyle içebilmeleri için saygın hanımlara imkân sunuyordu. Gazeteler özellikle kadınlar için terzilik, yemek pişirme, konserler, edebiyat alanında gelişmeler üzerine yazılar yayımlıyor; cinsiyetlere göre ayrılmış kulüpler büyük kitleleri çekiyordu. Kiliseler, dindarlığın sanayileşme ve

²³ Ayrıntı için bk. *Blue Book*, (1891, 1895, 1897).

Viktoryen nosyon ile el ele gittiği çağda merkezî özellikteydi. İlimli orta sınıftaki birçok genç adam için sanayici girişimciler başarı modeliydi. Genç kadınların temel kaygısı ise “doğru koca”yı bulmaktı.

Oshkosh orta sınıfının işi çeşitliydi. Şarap dükkânları, 25 nalbant, 13 bisiklet dükkânı, 10 kiralık at ahır, iki bira fabrikası ve 122 tadım odası vardı. 100 bakkal, 28 kasap ve birkaç fırın, şekerleme, mandıra dükkânı ile un değirmenleri de bulunuyordu. 34 berber dükkânı, sekiz hamam ve ikisi Çinliler tarafından işletilen yedi çamaşırhane. 19 bot-ayakkabı satıcısı, 17 ayakkabı imalatçısı, yedi kıyafet dükkânı, 31 kadın terzi, 16 tüccar terzi, 13 tuhafiyeci, 17 puro/sigara üreticisi, boyacı ve dekorasyoncular, tesisatçı ve baca temizlikçileri. Bunların hepsi şüphesiz erkek ve kadınlar için iş imkânı sağlıyordu. Bowling salonları, restoranlar ve 15 hotel vardı. Genel perakende sektörü dört büyük mağaza, 17 manifaturacı, 13 hırdavatçı ve 12 eczacı içeriyordu. Birkaçı kadın olan 41 doktor, ebe, dişçi, öğretmen, gazeteci, muhasebeci, stenograf, mimar, fotoğrafçı kentte görev yapmaktaydı. Ayrıca 41 avukatlık firması vardı (ODN, 29 Mayıs 1888; Labor Advocate, 10 Haziran, 14 Temmuz ve 8 Eylül 1893; City Directory 1898).

Sonuç

Oshkosh, Amerika Birleşik Devletleri Wisconsin Eyaleti sınırları içerisinde yer alan bir kenttir. Mesquakie, Sauk, Ho-Chunk, Metis ve Menominee bölgenin XVII. ve XVIII. yüzyıl sakinleridir. Yankeeler 1836’da gelerek büyükçe bir yerleşim kurmuşlardır. 1839’da kasaba sakini erkeklerin katılımıyla bir toplantı gerçekleştirilir. Amaç kasabanın ismini belirlemektir. “*Athens, Fairview, Oseloa, Stanford*” gibi farklı önerilerin de sunulduğu bu ortamda Oshkosh adı oy çokluğu ile kabul edilir. Kent isminin orijini olan yerliler bir süre sonra bu toprakları terk edip batıya göç etmiş ve Yankee kültürünün baskın olduğu kasaba 1853’te resmen bir kent olarak tanınmıştır. Protestan din ve partizan politikacılar kısa sürede Oshkosh’a doğu kültürünün bir yansımasını vermiştir. Paragöz girişimciler yerli topraklarını sömürüp kereste endüstrisini kurmuştur.

İngiltere, İsviçre, Galler, İrlanda, Almanya, Kanada, Polonya ve Rusya’dan gelen göçmenlerle kent ırksal ve kültürel çeşitlilik kazanmıştır. Seçimlerde yalnızca beyazlara oy hakkı verilmesi, ırksal çeşitliliğin belgelere yeterince yansımamasına yol açmıştır. Dinî özgürlüğün garanti altında olması, erkekler için politik özgürlük, oy kullanma ve askerden kaçınma hakları Oshkosh’u göçmenler için cazip kılmıştır. 1850’de nüfus 1300 civarı olup çoğunluğu Alman kökenlidir. İngilizce konuşan Protestanlar kısa sürede asimile olurken diğerleri XX. yüzyıla kadar kültürlerini büyük ölçüde korumuştur. 1860’da Oshkosh, eyaletin ikinci büyük kenti haline gelmiştir. XIX. yüzyıl sonunda şehrin nüfusu 28.000 civarındadır. Yankee olmayanlar dışında nüfusun büyük çoğunluğu Alman kökenlidir. Kent 13 bölgeye ayrılmıştır. Kentin kuzeyi zengin kimselerce iskân edilmişken, güney kısmındaki bölgelerde (3, 6, 9 ve 13) işçi nüfus baskındır. Sınıf ve etnisiteye dayanan mahalle kültürü hâkimdir.

Oshkosh’ta Alman Katolik cemaatler mevcuttu ki bunlar Altıncı Bölge’de yoğunlukta idi. Ancak kente ilk gelen Almanlar daha ziyade Metodist veya Protestandı. Prusyalılar ise Luteryen kiliseleri kurdular.

Oshkoshlu ailelerin çoğu şehrin güneyinde pancar, lahana, mısır ve patates ekmek için bir acrelik arazi kiraliyordu. Bilhassa Almanlar için yemekler etnik hatıranın kalbiydi. Alman topluluğunda ataerkil aile yapısı, kiliseye bağlılık ve anti-entelektüel yapıyla birlikte tutucu bir muhafazakârlık hâkimdi. Güç baskısı ve göç travması, belirgin şekilde kadercilik ve ızdırabı kabullenme anlayışına yol açmıştı.

Oshkosh, XIX. yüzyıl sonlarında Cumhuriyetçi bir kentti ve bazı asimile Protestan Almanlar egemen partiyi destekliyordu. Güneydeki işçi Katolik Almanlarsa, Demokrat’tı.

Turkish Studies

Her yer gibi Oshkosh'ta da zengin-fakir farkı apaçık göze çarpıyordu. Öteden beri geleneksel şekilde şehir, Fox Nehri ile bölünmüştü ama üstü kapalı biçimde kuzeydeki zenginleri güneydeki işçi kesiminden de ayırmıştı.

Baronlar, işçi sınıfı ve orta sınıf olmak üzere kent ahalisini üç farklı sosyal sınıf altında ele almak mümkündür. Kereste baronları 1890'ların sonunda Oshkosh'un en zengin bireyleriydi ve aileleriyle birlikte bir küçük kasaba plüktorası oluşturdular. Daha ziyade sanayi ile uğraşan girişimcilerdi. Lüks evlerde yaşıyorlardı. Bu sosyal sınıfta boşanma hoş karşılanmazdı. Sefalet içindeki işçiler ise nüfusun kiracı kesimini oluşturuyordu. Kendi evi olanlar ise uzun vadeli kredilerle satın almış olanlardı. Refah içinde yaşadıkları söylenemezdi. Oturdıkları mahalleler asfalsız caddelerde sahipti. Özellikle Altıncı Bölge, İngilizleştirilememiş bir işçi nüfusuna sahipti. Onüçüncü bölge ise en fazla işçi nüfusu barındırmaktaydı. Evlerinden iş yerine tramvay veya bisikletle gitmek bile işçiler için lükstü. Yürümeye mecburdular. Oshkosh'ta 1800'lerin sonlarına doğru ana sanayi, ağaç işlemeciliği üzerineydi. Ancak işçilerin emeğine karşılık oldukça düşük ücretler ödeniyordu. Vasıflı bir erkek işçi, günde on saat çalışarak karşılığında 80 sent almaktaydı. Kadın ve çocuk işçilere ise 40 sent ödenmekteydi. 1891'de *Oshkosh Trades and Labor Council* kuruldu. Bu konsey Oshkosh emek hareketinin başlangıcı oldu. Asgari istihdam yaşının 14'e yükseltilmesi ve günlük çalışma saatinin sekize düşürülmesi için çalışmaya başladılar. 1897'den itibaren *Amalgamated Woodworkers Union* işçi sorunlarıyla sendika olarak ilgilenmeye başladı. Şartların günden güne ağırlaşması 1898'deki büyük işçi grevini doğurdu. Orta sınıf ise seri üretim ve endüstriden gelen ürünlerle yaşam standartları görece yükselmiş ve işçilere nazaran daha iyi durumda görünen sınıftı. Erkekler için sanayiciler rol modeliydi. Kadınların gayesi ise doğru kocayı bulmaktı. Nalbantlık, terzilik, berberlik, ayakkabıcılık, manifaturacılık, eczacılık, doktorluk, avukatlık, ebelik, hırdavatçılık, kasaplık, fırıncılık, bakkalcılık, mandıracılık, şekerlemecilik, bisikletçilik, değirmencilik, hamamcılık, boyacılık, tuhafiyecilik, öğretmenlik, gazetecilik, muhasebecilik, stenografiklik, mimarlık, fotoğrafçılık, tesisatçılık ve dekorasyonculuk orta sınıf Oshkoshluların icra ettiği mesleklerdi.

Oshkosh, 50 yıl gibi kısa bir zamanda büyük ilerleme kaydetmiş bir yerleşim birimidir. Avrupa'dan gelen göç dalgasıyla nüfusu, XIX. yüzyılın ikinci yarısında neredeyse 20 kat artmış, bilhassa kereste sanayi kasabanın kente dönüşmesini hızlandırmıştır. Bunlar beraberinde sosyal ve kültürel değişimi getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Annual Report of the Emigration Commission of the State of Wisconsin*, 1853-1854, Madison 1854.
- Biennial Report of the Board of Immigration of the State of Wisconsin*, Milwaukee 1885.
- BUNN, John V., *Oshkosh Directory*, Mart 1898.
- CARVER, Jonathan, *Up Country: Voices from the Great Lakes Wilderness*, Minocqua 1989.
- CASSON, Henry, *Tabular Statements of the Census Enumeration and the Agricultural, Mineral, and Manufacturing Interests of the State of Wisconsin*, Madison 1895.
- CURRENT, Richard N., *The Civil War Era, 1848-1873: History of Wisconsin*, II., Madison 1986.
- Dayton Daily News*.
- DAWES, Clara, bk. DAWES, William.
- DAWES, William-Clara Dawes, *History of Oshkosh*, Oshkosh 1938.

- DURGUTER, Hüseyin, “Kent Modelleri ve Sürdürülebilir Kent Yönetimi/Models of the City and the Sustainable Urban Management”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 7/3, Fall 2012, p. 1053-1065.
- FREDA, Edward W., *History-Review-Story Dedicated to the Pioneers of Old West Algoma Oshkosh, Wisconsin*, Los Angeles 1957.
- GALLUP, Henry, “Early Recollections”, *Biographical and Statistical History of the City of Oshkosh*, (ed. C. G. Finney-B. F. Davis), Oshkosh 1867.
- GARD, Robert -L. G. Sorden, *The Romance of Wisconsin Placenames*, Minocqua 1969.
- GEORGE, Henry, *Progress and Poverty: An Inquiry into the Cause of Industrial Depressions and of Increase of Want with Increase of Wealth: The Remedy*, San Francisco 1879.
- GOFF, Charles Davis, *Oshkosh Goverment Before Incorporation As A City*, Oshkosh 1978.
- HARNEY, Richard, *History of Winnebago County, Wisconsin, and Early History of the Northwest*, Oshkosh 1880.
- HEMMER, Joseph, “Recollections”, *ODN*, 5 Kasım 1890, 18 Ekim, 4 ve 9 Kasım 1892, 21 Kasım 1896, 5 Temmuz 1898; “Reminiscences of a Hi-Holder”, *ODN*, 20 Mayıs 1891 ve 3 Aralık 1898.
- HOWARD, Needles, TAMMEN, Bengendorff (HNTB), *Final Report Intensive Historic Resource Survey for the City of Oshkosh, Wisconsin* 1981.
- JUNGWIRTH, Clarence, *A History of the “Blood Sixth Ward” in the City of Oshkosh*, Oshkosh 1991.
- Komisyon, *Oshkosh Of To-Day (A Brief Rewiew of the City)*, Oshkosh 1898.
- KORKMAZ, Murat -Nur DİLBAZ ALACAHAN-Dilek TUNA CESİM- Ali Serdar YÜCEL-Gökşen ARAS, “Türkiye’de Kadın İstihdamının Amerika Birleşik Devletlerindeki Kadın İstihdamı İle Karşılaştırılması/ A Comparative Study On The Employment Of Women In Turkey And The USA”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/9, Summer 2013, p. 1845-1863.
- Labor Advocate*, 29 Eylül 1893.
- LAWSON, Publius Virgilius, *History, Winnebago County, Wisconsin: Its Cities, Towns, Resources, People*, II., Chicago 1908.
- LYNCH, Kevin, *The Image of the City*, Cambridge 1960.
- NESBIT, Robert C., *Urbanization and Industrialization 1873-1893: History of Wisconsin*, III., Madison 1986.
- Oshkosh Daily Northwestern*, (Kısaltma: ODN).
- Randall’s Atlas of Oshkosh*, Wisconsin, 1895.
- RIPPLEY, La Vern J., “Official Action by Wisconsin to Recruit Immigration, 1850-1890”, *Year Book of German-American Studies*, S. 18 (1983), s. 185-195.
- Sanborn Insurance Maps of Oshkosh*, Wisconsin, 1903.
- SCHAFER, Joseph, *The Winnebago-Horicon: A Type Study in Western History*, Madison 1937.

SORDEN, L. G., bk. GARD, Robert.

State Historical Society of Wisconsin, “Expedition to the Sacs and Foxes”, no. 15/19-20; “Some Wisconsin Indian Conveyances, 1793-1836”, no. 15/439-447; “Narrative by Louis B. Porlier”, no. 1/92, 3/293, 8/207, 15/106.

The Blue Book of the State of Wisconsin (Kısaltma: Blue Book), Madison 1893.

The Chicago Record, 15 Ağustos 1898.

THWAITES, Reuben Gold, *The Story of Wisconsin*, Boston 1890.

WANKLYN, Harriet, *Czechoslovakia*, New York 1954.

Webster's Ninth New Collegiate Dictionary, (ed. Frederick C. Mish), Merriam 1983.

WEIGERT, Eileen, “A Coming of Age”, *Prairie, Pines and People*, (ed. James Metz), Oshkosh 1976.

WYLLIE, Irvin G., *The Self-Made Man in America*, New Jersey 1954.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

DEĞERLİ, A., Oshkosh Kentinin Kuruluşu Ve Gelişimi (1853-1900), *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 273-296, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7852>, ANKARA-TURKEY

18. YÜZYILIN İLK YARISINDA OSMANLI DEVLETİ'NİN ŞARK HUDUDUNDAKİ KALELERE GÖNDERDİĞİ DOĞAL VE KİMYASAL İLAÇLAR*

*Uğur DEMLİKOĞLU***

ÖZET

Osmanlı Devleti, kendisinden önce kurulmuş İslam, Bizans ve Selçuklu medeniyetlerinden etkilenecek siyasi, idari, sosyal, ekonomi, eğitim ve sağlık alanlarında pek çok kurum meydana getirmiştir. Meydana getirdiği bu kurumlara zaman içerisinde çeşitli yenilikler ekleyerek dönemin en önemli müesseselerini oluşturmuştur.

Osmanlı Devleti, Bizans ve Anadolu Beyliklerinin tıp alanındaki bilgi birikimini miras edinmiş ve Orta Asya ile farklı İslam coğrafyalarından gelen hekimler sayesinde tıp alanında ilerlemeler göstermiştir. İmparatorluğun önemli merkezlerinde kurduğu hastaneler ve yetiştirdiği hekimlerle dönemin önemli hastalıklarına karşı mücadele etmiştir. Tıp alanında oldukça önemli eserler oluşturulmuş ve bu eserler dönemine göre sade, anlaşılır, yalın Türkçe ile kaleme alınmıştır. Hangi hastalıklara karşı ne tür bitkisel ve kimyasal ilaçların kullanacağı ile kullanım miktarı, uygulaması ve ilerde olabilecek yan etkilere karşı ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır.

18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti ile Safevi Devleti sürekli bir harp içinde kalmıştır. Bu dönemde İmparatorluğun şark bölgesinde bulunan Tebriz, Revan, Ahıska, Tiflis, Kars, Erzurum ve Diyarbakır Kalelerine yüklü miktarlarda mühimmat malzemeleri gönderilmiştir. Gönderilen bu mühimmat malzemeleri içinde bitkisel ilaçlar, kimyasal ve çeşitli yağlar bulunmaktadır. Makalemiz üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde kalelere nakledilen şifalı bitkiler tespit edilmiş ve bu bitkilerin hangi amaçlarla kullanıldığı, hangi hastalıklara karşı faydalı olduğu ve kalelerde ne miktarda bulunduğu mukayeseli bir şekilde bahsedilmiştir. İkinci bölümde ise kalelerde bulunan kimyasallara değinilmiştir. Kimyasalların hangi hastalıklara karşı kullanıldığına ve miktarı ile ilgili bilgiler verilmektedir. Üçüncü bölümde ise zeytin yağı, bezir yağı, susam yağı gibi şifalı yağların kullanımından bahsedilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İlaç, Bitki, Savaş, Kale, Tıp

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Siirt Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: ugurtarih@hotmail.com

NATURAL AND CHEMICAL DRUGS SENT BY THE OTTOMAN EMPIRE TO CASTLES IN EASTERN BORDER IN THE FIRST HALF OF THE 18TH CENTURY

STRUCTURED ABSTRACT

The Ottoman Empire created many institutions in the political, administrative, social, economic, educational and healthcare fields influenced by the Islamic, Byzantine and Seljuk civilizations. It constituted the most important institutions of its era by adding several innovations over time over the previously founded institutions.

The Ottoman Empire also realized the advantages in the medical field offered by the region where it was founded. It received the accumulation of knowledge of Anatolian Beyliks and the Byzantines in the medical field as an heritage and made great advancements thanks to physicians from different Islamic geography and Central Asia in the field of medicine. It struggled against major diseases of that period through hospitals established in major centers of the empire and well-trained physicians. Important works were created in the medical field and these works were written with unsophisticated, comprehensive, simple Turkish over the corresponding periods. There are detailed information on what kind of herbal and chemical drugs against which diseases as well as the amount of use, application and information against future side effects that may be occur in the future.

In the first half of the 18th century, the Ottoman Empire and Safavid Empire had remained in constant warfare. During this period, large quantities of ammunition supplies were sent to Castles of Tebriz, Revan, Ahıska, Tiflis, Kars, Erzurum and Diyarbakır located in the eastern part of the Empire. There are herbal drugs, chemicals and various oils within these sent ammunition supplies. Our article is composed of three chapters. In the first chapter, the medicinal plants which were transported to the castle have been identified and intended use of these herbs, benefits against which diseases and the amounts found in the castles have been mentioned in a comparative manner. The second chapter describes some of the chemicals found in the castle. There are information given about against which diseases were the chemicals used and their quantities. In the third chapter, it has been mentioned the use of medicinal oils such as olive oil, linseed oil and sesame oil.

Continuous ammunition shipments have been carried out from İstanbul to Revan, Tabriz, Tbilisi and Ahıska fortresses located at the border of Safavid Empire, and Erzurum, Kars, Sivas and Diyarbakır Fortresses located relatively inside to the previously mentioned fortresses during first half of the 18th century where Ottoman-Safavid Wars were intensified, and medicinal herbs, chemical drugs and various oils have also been included in such shipments.

Pharmaceuticals delivered in the first half of the 18th century to the fortresses located at the Eastern borders of the Ottoman Empire have been dispatched from Cebhâne-i Âmire (Main Arsenal) in the capital of Ottoman Empire, İstanbul. Medicines prepared in İstanbul

were carried through the Black Sea with ships to Trabzon harbor, and then conveyed to such fortresses as Erzurum, Kars, Van, Tabriz, Revan, Ahiska and Tbilisi by means of such beasts of burden as horses, camels and mules.

In the medical equipment and materials which were delivered, intensity of those materials to be used in such cases with regard to the soldiers as blunt trauma, burns, penetrating stab wounds and inflammations which may happen in the battle fields attract most of the attention as well as those dispatched in order to be used against the contagious diseases some of which are mange, plague, syphilis and pediculosis that soldiers may be subjected to. Existing documents reveal that all herbal, chemical and various oils were made available together in order to be used in such cases as cleaning regions with purulent discharge, stopping the bleeding, kidney ailments, swollen feet, swollen ears that soldiers may be subjected due to long walks, low back pain and gangrene.

Anatolian geography formed a base for the raw material of the most of the herbal medicine provided for the Ottoman army. Availability of different climate types in Anatolia paved the way for Anatolia to be rich in herbal diversity, and, in turn, no problems have been experienced in the provision of the herbs required by the army. Redundancy of herbal medicine such as sarcocol, mastic, pimperl and turpentine are remarkable. These herbs were easily obtained in the Anatolia and made available in many fortresses located at the Ottoman-Iran border.

It is understood that chemical medicines some of which are mercury, sulphur, salammoniac, potash alum and copper vitriol were used in order to stop bleeding, prevent inflammation that may be observed in skin, eyes, teeth and internal organs, and treat skin diseases such as plague and leprosy.

There were also pharmaceuticals made available for the beasts of burden employed in the transportation of military personnel, and foods and ammunitions required for the military personnel to the destinations. Especially, there were also medicines made available to be used for purulence that may occur in the horse eyes, and swelling and fracture they may occur in the pastern.

Key Words: Drug, Herb, War, Castle, Medical

GİRİŞ

Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan imparatorluk haline geldiği döneme kadar tıp alanında sahip olduğu bilgi birikimi Anadolu Türk Beyliklerinin etkisi altında oluşmuştur. Ancak 15. yüzyılın ilk yarısından 18. yüzyılın ilk yarısına kadar Arabistan'dan ve Orta Asya'dan gelen pek çok hekim Osmanlı tıbbının gelişimine katkıda bulunmuştur. Bu dönemde Osmanlı tıbbı, Rönesans hareketiyle gelişen Avrupa tıbbının etkisinde kalmayıp kendi içinde kapalılık arz etmiştir (Ceylan, 2012, s.45).

Osmanlı İmparatorluğu Selçuklular döneminde Anadolu'da kurulmuş pek çok tıp müessesesi korumuş ve gelişmesini sağlamıştır. Yazılmış olan pek çok tıbbi eser dönemine göre oldukça yalın bir

Türkçe ile yazılmış ve medreselerde okutulmuştur(Baylav, 1968, s.16).¹ Tıp ilminin gelişmesi ve hastanelerin korunması maksadıyla devletin pek çok yerinde darü's-şifa, bimarhane, daru's-siha gibi isimler altında sağlık kurumları inşa edilmiştir. Bu kurumların giderleri, personel ücretleri, fakirlere verilecek ilaçların masrafları vakıflarca karşılanmıştır (Işık, 2009, s.4; Yediyıldız, 2013, s.480).

Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesinde; İstanbul'da dükkânı bulunan hekim esnafının 700, çalışan personel sayısının ise 1.000 olduğunu belirtmiştir. Göz hekimleri esnafının 40 dükkân ve 80 personel, macuncular esnafının 40 dükkân 500 personel, cerrahlar esnafının 400 dükkân 700 personel ve deva içecekleri esnafının da 500 dükkân ve personel sayısının da 600 olduğunu ifade etmiştir.²

Yetişen hekimler dârüşşifâlarda usta- çırak ilişkisi içerisinde teorik ve pratik bilgilerini almaktaydılar. Kanuni Sultan Süleyman döneminde açılan Süleymaniye Külliyesi de hekim yetiştirilen ilk kurum olmuştur (Bayat, 2010, s.298). Ancak Osmanlı şehirlerinde hekim sayının yeterli olmaması halkı bitkisel tedavilerle ilaç yapan aktarlara sevk etmiştir (Murphey, 1998, s.273).

Osmanlı klasik döneminde, helvacıbaşının idaresinde bulunan helvacılar ile hekimbaşının nezaretindeki hassa tabipleri tarafından muhtelif türde ilaçlar sarayda yapılmaktaydı. Yapılan ilaçların önemli bir kısmı hekimbaşı kulesi olarak bilinen Baş Lala Kulesi'nde saklanılmaktaydı. Saray hekimleri ve helvacılar ilaç yapımıyla uğraştıkları için bitki toplama işini *aşşâblar* yerine getirmekteydi. Sarayda *Kiler-i Âmire* de çalışan kilerciler tarafından sarayın ilaç yapımında ihtiyaç duyacağı droglar satın alınmaktaydı. Dârüşşifâlarda ise ilaç yapımında hekimler uzmanlaşmışlardı. Bu hekimlere *şerbetçi*, *tabbâh*, *aşşâb/ seydêlânî* ve *edviye-kûb* gibi görevliler yardımcı olmaktadır. Dârüşşifâlarda görev yapan aşşâbların tıbbi bitkilerle ilgili bilgileri oldukça fazlaydı. Şifalı bitkiler ile diğer gerekli malzemeleri temin ederdi. Şerbetçiler ya da *tabbâh-ı eşribe* adı verilen görevliler ise şifalı şurupları hazırlamaktaydı. Tıbbi bitkilerin dövülmesi işini de *edviye-kûblar* yerine getirirdi. *Tâbbâhlar* dârüşşifâda yatan hastaların mizacına göre perhiz yemeklerini hazırlamaktaydı (Bilgin, 2006, s.237).

18. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı- Safevi savaşlarının hüküm sürdüğü dönemlerde İstanbul'dan Anadolu'nun doğusunda bulunan kalelere pek çok mühimmat malzemeleri gönderilmiştir. Özellikle Safevi topraklarına yakın bir yerde bulunan ve savaşlarda sürekli el değiştiren Tiflis, Revan, Tebriz gibi kaleler ile bu kaleleri askeri ve lojistik anlamda besleyici bir özelliğe sahip olan Erzurum, Kars, Van ve Diyarbakır gibi daha iç kısımda bulunan kalelerde tıbbi malzemeler bulunmaktaydı (Demlikoğlu, 2013, s.231-246). Bu tıbbi malzemeler Cebhâne-i Âmire'den gemiler vasıtasıyla Karadeniz üzerinden Trabzon limanına varmakta (Günergun, 2009, s.240) ve Trabzon'dan at, katır, deve gibi binek hayvanlarla ihtiyaç duyulan kalelere nakledilmekteydi. Gönderilen mühimmatlar savaş meydanlarında kullanılması ve ateşli silahların üretilmesini sağlayacak nitelikteki savaş malzemeleridir. Ancak bu mühimmatlar içerisinde askerlerin ihtiyaç duyacağı tıbbi ilaçlarda bulunmaktaydı (Demlikoğlu, 2013, s.231-246).

Çalışmamızda, mevcut arşiv belgelerinden istifade edilerek Osmanlı Devleti'nin 18. yüzyılın ilk yarısında şark kalelerine nakledilen tıbbi malzemeler, bitkisel ilaçlar ve bu ilaçların hangi amaçlarla kullanıldığı tespit edilmeye çalışılmıştır.

¹ Konu ile ilgili şu kaynaklara bakılabilir. Bedii Nuri Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul 1970; İzzet Kumbaracılar, *Eczacılık Tarihi ve İstanbul Eczaneleri*, Çelik Gülersoy Vakfı Yayınevi, İstanbul 1988; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1985; Mehmet Gürlek, "Anadoluda Yazılmış İlk Türkçe Cerrahî Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhîn"-*TURKISH STUDIES*- International Periodical For The Languages, Literatures and History of Turkish or Turkic-Volume 6/3 Summer 2011, Ankara- Turkey, p. 1425; Feyza Tokat-Ceyhan Vedat Uygur, "Hezârîfen Hüseyin Efendi'nin "Tuhfetü'l- Erîbî'n - NâfiâLi'r- Rûhânî Ve't- Tabîb"i", *TURKISH STUDIES*- International Periodical For The Languages, Literatures and History of Turkish or Turkic-Volume 7/3 Summer 2012, Ankara- Turkey, p. 2446.

²Evliyâ Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, C.II, (Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014, s. 486, 487.

1. BİTKİLER

1.1. Anzerût

Anadolu'da geven olarak da bilinen dağlık bölgelerde yetişen, çalı tipinde olan alçak, dikenli bir bitkidir. Bu bitkinin gövde kısmında meydana gelen çatlaklardan ya da gövdeye yapılan kesiklerden beyaz bir zambak elde edilir. Bu zambak eczacılık tekniğinde tablet hazırlanmasında, kumaş ve kâğıt sanayisinde yapıştırıcı ve apre verici olarak kullanılmaktadır (Baytop, 1967, s.165-166).

Anzerût; kulakta çıkan çibana, kulak iltihaplanmasında, kulağın işitilmediği durumlarda, dudağın yarılmasında, basur tedavisinde, deşilmiş çiban yarasında ve iltihabın giderilmesinde kullanılan ilaçlardan biriydi (Yavuz, 2013, s.102-103,111,11,136,148). Beyin kanaması durdurulduktan sonra beyinde herhangi bir kokuşma meydana geldiyse ve önerilen ilaçlar da yetmediği takdirde kullanılacak başka ilaçlar içerisinde anzerût da yer almaktaydı. Bir dirhem³*rûh-ı şarâp*, ikişer dirhem *afsentînşarabı* ve *gûl-engûbîn*, iki buçuk dirhem *mısrî*, bir kıyye⁴ saf şarap, bir dirhem *mürr-i hicâzî* ve bir dirhem *anzarûtun* kaynatılıp süzülükten sonra ağzı kapalı bir şişede saklanılmakta ve hastaya merhem şeklinde uygulanmaktaydı (Acıduman, Er, Belen, 2008, s.10).

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 5 kıyye⁵, 11 Haziran 1734 tarihinde Tiflis Kalesi'nde 5 kıyye⁶, 29 Ocak 1742 tarihinde Erzurum Kalesi'nde ise 15 kıyye *anzerût* bulunmaktaydı.⁷

Diyarbakır naibi Mustafa Efendi'nin 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde yaptığı mühimmat yoklamasında kalede 19 kıyye *anzerûtun* bulunduğu anlaşılmaktadır.⁸ Erzurum kadısı Mustafa Efendi'nin 22 Mayıs 1750 tarihinde kalede yaptığı mühimmat yoklamasında ise 25 kıyye *anzerût* bulunduğu tespit edilmiştir.⁹

1.2. Çam Sakızı

Ülkemizin batı ve güney sahillerinde ormanlık bölgelerinde yetişen dalları kırmızımtırak ve esmer renkli bir bitkidir (Baytop, 1967, s.78).

Çam sakızı, has bezir ve çeşitli bitkilerle karıştırılarak saçkıran bölgeye sürülmekteydi. Bel ağrısı için de çam sakızı ve zift karıştırılarak ağrıyan bölgeye uygulanmakta ve ilaç 3 ile 4 gün arasında kalmaktaydı (Öncül, 2011, s.32,61).

Çam sakızı, atlarda görülen bukağılık felci (inme) tedavisinde göz otu, zift, mum, kına oğlan aşısı sütü ile birlikte merhem şeklinde kullanılmaktaydı. Bu ilaca kına yağının ilave edilmesiyle de soğuk algınlığına karşı insanlar da istifade etmekteydi (Yiğit, İzmirli, Yalşar, 2013, s.10).

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 10 kıyye¹⁰, 11 Haziran 1734 tarihinde Tiflis Kalesi'nde 20 kıyye¹¹ ve 6 Nisan 1741 Ahıska Kalesi'nde 30 kıyye çam sakızı bulunmaktaydı.¹² 29

³ Okkanın (kıyye) dört yüzde biri kadar ağırlığa denk gelmektedir. İsmail Parlatur, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006, s. 352.

⁴ Halil İnalcık 1 okkanın (kıyye) 1.282 gram olduğunu belirtmiştir. Halil İnalcık, "Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979- 1980 Özel Sayısı, Ankara 1980, s. 34

⁵ BOA (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), C. AS. (Muallim Cevdet Tasnifi- Askeriye), Dosya No: 614, Gömlek No: 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁶ BOA, C.AS. (Muallim Cevdet Tasnifi- Askeriye), Dosya No: 730, Gömlek No: 30594, 9 M 1147/ 11 Haziran 1734.

⁷ BOA, C.AS. (Muallim Cevdet Tasnifi- Askeriye), Dosya No:524, Gömlek No: 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

⁸ BOA, D.BŞM.CBH.d. (Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemî Cebehane-i Âmire Defteri), Gömlek No: 18424, s. 10, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁹ BOA, D.BŞM.CBH.d. 1842..s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

¹⁰ BOA, C. AS. 25914,14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

¹¹ BOA, C.AS. 30594, 9 M 1147/ 11 Haziran 1734.

¹² BOA, C.AS. (Muallim Cevdet Tasnifi- Askeriye), Dosya No: 226, Gömlek No: 9579, 19 M 1154/ 6 Nisan 1741.

Ocak 1742 tarihinde Erzurum Kalesi'nde 25 kıyye,¹³ 22 Mayıs 1750 tarihinde ise 20,5 kıyye çam sakızı mevcuttu.¹⁴ 20 Ekim 1762 tarihinde Trabzon Kalesi'nde 20 kıyye çam sakızı bulunduğu belgede kayıtlıdır.¹⁵

1.3. İsfidaç (Üstübec)

Uygur Türklerinin kullandığı ilaçların başında gelmekteydi (Baylav, 1968, s.86). İsfidaç merhemi burundaki yaraya, ateş yanığına, sıcak su ve sıcak yağ yanığına faydalıydı (Acıduman, Er, 2008, s.30). Nitekim cerrâh-nâmede, burnun dış kısmında yara görülüyorsa *isfidaç*, *mürsadenc*, *hubsu'r-rasası* ve *muhrik gül yağı* ile merhem yapıp buruna sürülmesi gerektiği belirtilmiştir. Dudak yarığında, yanık sonucu ciltte oluşan su kabarcıklarında, kanser hastalıklarında kullanılmıştır.¹⁶ *İsfidaç* ile *kafûr* ilacı birlikte kullanılarak özellikle katı cerahatli yerlere sürülmekteydi (Naşidbaylav, 1953, s.21).

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 5 kıyye¹⁷, 11 Haziran 1734 tarihinde Tiflis Kalesi'nde 10 kıyye *isfidaç* bulunmaktaydı.¹⁸ 29 Ocak 1742 tarihinde Erzurum Kalesi'nde 8 kıyye,¹⁹ 22 Mayıs 1750 tarihinde ise 5,5 kıyye *isfidaç* mevcuttu.²⁰

1.4. Kafûr

Bu bitkinin ana vatanı Japonya ve Çin'dir (Baytop, 1967, s.149). Kafûr otu, geçmişte uzun bir süre Ortadoğu coğrafyasında farklı ve geniş bir kullanım alanına sahip değerli bir bitki olmuştur. Çinliler bu otu dolaşım sistemini uyarıcı ve kalbi güçlendirici bir ilaç olarak kullanmışlardır. Avrupalılar ise veba salgının görüldüğü 14. yüzyılda kolera ve çiçek hastalığında olduğu gibi dezenfekte edici bir madde olarak istifade etmişlerdir. Kafûr otunun sahip olduğu biyolojik özelliklere baktığımızda; mikrop ve virüslere karşı etkili, öksürüğü kesen; ancak 50- 500 mg arasında kullanımında ise öldürücü olan bir ilaçtır.²¹

Cerrah-nâmede kafûr otunun kullanımıyla ilgili detaylı bilgiler mevcuttur. Kafûr otunun burun kanamasında, ağız kanserinde, dudak yarıklarında, makatta oluşan çıbana, uyuz hastalıklarında, ciltte meydana gelen karıncalanmalara, ateş düşürmede, iltihap ve yaralara karşı kullanılan etkili bir ilaç olduğu anlaşılmaktadır.²² Kafûr otu kanamayı durdurmak içinde kullanılmaktaydı. Nane ile birlikte dövülüp bir kamaşa konularak burnun içine üflenir ve bir fitille burun kapatılırdı.²³

Kafûr bitkisi hem insan gözüne hem de atların gözünü faydalı bir bitkiydi. Göz otu, keklik ödü, kırmızı çiçekli kırlangıç otu, beyaz biber ve biber tohumuyla karıştırılarak göze sürme şeklinde çekilmekteydi. Kafûr otu atlarda görülen çıbana karşı da kullanılmaktaydı (Yiğit, 2013, s.10).

¹³ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

¹⁴ BOA, D.BŞM.CBH.d. (Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemî Cebehane-i Âmire Defteri), Gömlek No: 18424, s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

¹⁵ BOA, D.BŞM.CBH.d 1842, s. 24, 1 R 1176/20 Ekim 1762.

¹⁶ Cerrâh-nâme, s. 107, 111, 136, 138.

¹⁷ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

¹⁸ BOA, C.AS. 30594, 9 M 1147/ 11 Haziran 1734.

¹⁹ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

²⁰ BOA, D.BŞM.CBH.d 18424, s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

²¹ Weiyang Chen- Ilze Vermaak- Alvaro Viljoen, "Camphor—A Fumigant during the Black Death and a Coveted Fragrant Wood in Ancient Egypt and Babylon—A Review", *MDPI*, 10 May 2013, 18(5), p. 5436.

²² Cerrâh-nâme, s. 108, 110, 111, 121, 128, 135, 146, 149.

²³ Baylav, *Fatih Sultan Mehmed Devrinde Tıbbî Eserleri İle İlaçlar*, s. 12.

Tebriz Seraskeri Abdullah Paşa'ya 16 Mart 1725 tarihinde İstanbul'dan gönderilen mühimmatlar içerisinde 5 kıyye kâfur bulunmaktaydı.²⁴ 7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 0,5 kıyye kâfur ilacı mevcuttu.²⁵

1.5. Kantaron

Avrupa ve Kuzey Asya da yetişen ve ülkemizde de sık sık görülen bir senelik bir tür olup karşılıklı yapraklı bir bitkidir. Bitkinin toprak üstündeki kısmı taşıdığı glikozitlerden dolayı acıdır. İştah açıcı, kuvvet verici ve ateş dürrücü olarak kullanılmaktadır (Baytop, 1967, s.207,216). Kantaron, günümüzde en saldırgan beyin kanserine karşı yeşil çay, üzüm çekirdeği ile birlikte kullanılması tavsiye edilen bir bitkidir (Sezgin, 2010, s.77). 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 3 kıyye kantaron mevcuttu.²⁶

1.6. Kardeşkanı

Kanarya adalarında yetişen ağaç şeklinde bir bitki olup gövdesi kalın tepe kısmı ise dallanmıştır. Yaprakları sert ve kılıç şeklindedir ve dalların ucunda demetler halinde toplanmıştır. Ağacın yaşlı gövdesinden kırmızımtırak bir öz suyu çıkar. Bu reçine kardeşkanını verir ve boyacılıkta kullanılırdı (Baytop, 1967, s.104). Kardeşkanı ilacı ishali önlemede, kanı dindirmede kullanılırdı (Dara, 2006, s.334).

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 2 kıyye²⁷, 11 Haziran 1734 tarihinde Tiflis Kalesi'nde 0,5 kıyye²⁸, 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde ise 2 kıyye kardeşkanı mevcuttu.²⁹

1.7. Mastaki (Sakızağacı)

Batı ve Güney Anadolu'da yetişen yapraklarını dökmeyen çift yaprakçıklara sahip bir bitkidir. Sakız adasında bulunan bir türünün gövdesine yapılan yaralardan akan reçine mastaki adını alır. Çiğnenmek suretiyle kullanıldığı gibi yapıstırıcı olarak da kullanılır (Baytop, 1967, s.179).

Mastaki; diş eti yaralarında, dişin şişmesinde, dişin delinmesinde, yüz, dudak, el ve ayak yaralanmalarında, kış günlerinde yaşanan parmak şişmelerinde kullanılan ilaçlardan biriydi. Özellikle ağız yaralarında zeytinyağı, mersin yağı ve mastaki karıştırılarak yaraya sürülmekteydi.³⁰ Fatih Sultan Mehmed'in Venedikli Yahudi asıllı doktoru Yakup Paşa'nın Sultanı zehirlemek maksadıyla hazırladığı varsayılan ilaç macunlarının içinde mastaki de bulunmaktaydı³¹ (Baylav, 1968, s.59).

15. yüzyılda yaşamış Cerrah Mes'ûd'un Farsça yazdığı *Hülâsa-i Tıb* adlı eserinde bir kişinin savaştan veya düşmekten dolayı kafaya almış olduğu bir darbeden dolayı kafada bir çökme meydana gelmişse yaralıya öncelikle su ile birlikte şeker şerbeti içirilmesi ve daha sonrada atardamarı kesmeden o yerin haç gibi yarılması gerektiğini ifade etmiştir. Ancak atardamarın kesilmesi durumunda kan çıkan yere demirle mastaki (damla sakızı) ile dağlanması ve o derinin uçlarına iğne ile ibrişim geçirilip boğazının altında bağlanması ve kafa kısmının açık kalması gerektiğini belirtmiştir. Cerrah Mes'ûd, kemiğin kazınmasını çıkan kanın pamuk ya da sünger ile alınmasını ve kemiği uygun bir

²⁴ BOA, D.BŞM.CBH.d. (Bâb-ı Defteri, Baş Muhasebe Kalemi Cebehane-i Âmire Defteri), Gömlek No: 18380, s. 2, 1 B 1137/16 Mart 1725

²⁵ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

²⁶ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424. s. 10, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

²⁷ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

²⁸ BOA, C.AS. 30594, 9 M 1147/ 11 Haziran 1734.

²⁹ BOA, D.BŞM. CBH.d. 18424. s. 10, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

³⁰ *Cerrâh-nâme*, s. 112, 115, 132.

³¹ Naşid Baylav eserinde Fatih Sultan Mehmed'in zehirlenmesine etki eden iki temel ilacın bulunduğunu ifade etmiştir. Bu ilaçlardan biri güçlü büken (köpek zehiri) diğeri ise kusturucu ve ishal edici özelliğe sahip olan Asarün ilacıdır. Ancak ilaçlar içerisinde 5 dirhem mastaki de yer almıştır. Bkz. Baylav, *Eczacılık Tarihi*, s. 61.

şekilde kerpeten veya testere ile korkmadan çıkarılmasını istemiştir. Beyin sağlamsa ve beynin içine kan inmişse kanın temizlenmesini ve şeker ilave edilmesini belirtmiştir. Çıkan kemiğin yerine uladı konulması daha sonra anzerût, mastaki, çam sakızının dövülmesi ve un haline getirilen bu ilacın yara yerine sürülmesini, mısırî merhemi ile fitil yapılmasını istemiştir. Çünkü Mısırî merhemi kulaktaki yaraya ve irine karşı iyi gelmekteydi. Çam sakızı, kardeşkanı, anzerûtтан oluşan merhem yaranın etini bitirip kavuşturmaktaydı. Kardeşkanı, mürdesengi, zeytinyağı, çam sakızı, kasnı ve katran, reçineden oluşan diğer bir merhem de irinli yaranın etini temizlemekteydi (Acıduman, Er, 2008, s.29-30).

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 7,5 kıyye³², 29 Ocak 1742 tarihinde Erzurum Kalesi'nde 5 kıyye,³³ 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 10 kıyye mastaki bulunmaktaydı.³⁴

Sivas kadısı Ali Efendi'nin 25 Aralık 1749 tarihinde Sivas Kalesi'nde yaptığı yoklama neticesinde kalede 2 kıyye mastakinin bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁵ 22 Mayıs 1750 tarihinde ise Erzurum Kalesi'nde 20,5 kıyye mastaki mevcuttu.³⁶

1.8. Servi

Akdeniz ikliminin görüldüğü tüm bölgelerde yetişmektedir. Odunu çok dayanıklı ve güzel kokuludur. Servi ağacının yeşil iken toplanan kozakları uçucu yağ içerir. Ateş düşürücü, idrar söktürücü, kan kesici gibi etkileri vardır. Kozalak özünden hazırlanan merhem basur memelerine dışardan sürülürdü.³⁷

Tebriz Seraskeri Abdullah Paşa'ya 16 Mart 1725 tarihinde İstanbul'dan 50 kıyye servi gönderilmiştir.³⁸ 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 60 kıyye servi mevcuttu.³⁹

1.9.Sıçanotu (Fare Kulağı)

Farekulağı çuhaçiçeğigiller familyasından 40 kadar türü bulunan bir bitki cinsi olup eskiden halk hekimliğinde böbrek rahatsızlığında kullanılmaktaydı⁴⁰. İdrar söktürmede ve Karaciğer hastalıklarında istifade edilen bir bitkidir. Sıçanotu yaprağının kaynatılmasından sarı renk elde edilir ve kilim boyamada kullanılırdı (Birinci, 2008, s.16-17).

İbni Sina sıçanotunun cerahatli yaralara iyi geldiğini, cerrahatın yayılmasını durdurduğunu, balgam söktürücü ve diş ağrısını giderici özellikte olduğunu ifade etmiştir (Baydar, 2006,s.174).

Sıçanotu kronik zehirlerin başında da gelmektedir (Baylav, 1968, s.68). Çünkü bu ilaç alındıktan sonra kusmalar, kanlı isaller görülmekte ve hastada sancılar hatta ölümler meydana gelmekteydi (Mat, 1999, s.314). Sıçanotu İnsanlarda ve atlarda çıkan çibana karşı kullanılan etkili ilaçlardan biriydi (Yiğit, 2013, s.10).

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 1 kıyye⁴¹, 29 Ocak 1742 tarihinde Erzurum Kalesi'nde 0,5 kıyye⁴², 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 480 dirhem sıçanotu

³² BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

³³ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

³⁴ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 9, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

³⁵ BOA, D.BŞM.CBH.d 18424, s. 2, 15 M 1163/ 25 Aralık 1749.

³⁶ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

³⁷ *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, "Servi", C. XX, İstanbul, Milliyet Yayınları Hürrem Fila Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 10399, 10400.

³⁸ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18380, s. 2, 1 B 1137/16 Mart 1725

³⁹ BOA, D.BŞM.CBH.d 18424. s. 10, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁴⁰ *Türk Ansiklopedisi*, "Farekulağı", C. XVI, Ankara 1978, s. 111, 112.

⁴¹ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁴² BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

bulunmaktaydı.⁴³ 25 Aralık 1749 tarihinde Sivas Kalesi'nde 0,5 kıyye,⁴⁴ 20 Ekim 1762 tarihinde Trabzon Kalesi'nde 20 kıyye sıçanotu mevcuttu.⁴⁵

1.10.Terementi

Terementi sütle karıştırılarak ülser tedavisinde faydalanılmaktaydı. Ayrıca iltihaplı çiban üzerine sürülmekte ve iltihabın çıkarılmasında etkili olmaktaydı (Tuzlacı, 1985, s.104).

6 Nisan 1741 tarihinde Ahıska Kalesi'nde 25 kıyye⁴⁶, 7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 50 kıyye terementi mevcuttu.⁴⁷ Erzurum Kalesi'nde 29 Ocak 1742 tarihinde 25 kıyye⁴⁸ ve 22 Mayıs 1750 tarihinde ise 100,5 kıyye terementi bulunmaktaydı.⁴⁹

2. KİMYASALLAR

2.1. Civa (Jive)

Tedavi edici özelliği ilk çağlardan beri bilinmektedir. Civa çok küçük damlacıklara bölünerek çeşitli yağlı maddeler içine dağıtılır ve ardından merhem haline getirilerek frengi hastalığına ve bitlenmeye karşı kullanılırdı. Çok zehirli ve yakıcı bir özelliğe sahip olduğu için günümüzde bu hastalıklara karşı kullanımından vazgeçilmiştir. Nemli yollarla elde edilen civa oksit göz hastalıklarına karşı antiseptik merhem bileşimi içerisinde de yer almaktadır. Civa idrar söktürücü ve hafif dozda alındığında safra söktürücü etkisi bulunmaktadır.⁵⁰ 22 Mayıs 1750 tarihinde ise Erzurum Kalesi'nde 1,5 kıyye civa bulunmaktaydı.⁵¹

2.2.Kükürt

Düşük bir dozda ağızdan alındığında balgam söktürücü ve romatizmalara karşı etkili bir ilaçtır. Merhem ve losyon olarak kullanıldığında antiseptik ve uyuz ilacı olarak deriye sürülmektedir.⁵²

20 Kasım 1724 tarihinde Tebriz Kalesi'nde 200 kıyye⁵³, 7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 30 kıyye⁵⁴, 11 Haziran 1734 tarihinde Tiflis Kalesi'nde 90 kıyye kükürt mevcuttu.⁵⁵

5 Haziran 1741 tarihinde Kars Kalesi'nde 50 kıyye,⁵⁶ 29 Ocak 1742 tarihinde Erzurum Kalesi'nde 150 kıyye⁵⁷ ve 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 50 batman⁵⁸ kükürt bulunmaktaydı.⁵⁹

2.3. Nişadır

Nişadır, özellikle deri iltihaplarına karşı kullanılan bir maddedir⁶⁰. Kalaylama ve lehim işlerinde de faydalanılmıştır.⁶¹

⁴³ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 10, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁴⁴ BOA, D.BŞM.CBH.d 18424, s. 2, 15 M 1163/ 25 Aralık 1749.

⁴⁵ BOA, D.BŞM.CBH.d 18424, s. 24, 1 R 1176/20 Ekim 1762.

⁴⁶ BOA, C.AS. 9579, 19 M 1154/ 6 Nisan 1741.

⁴⁷ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁴⁸ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

⁴⁹ BOA, D.BŞM.CBH.d 1842, s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

⁵⁰ *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, "Civa", C. III, Meydan Yayınevi, İstanbul 1980, s. 4.

⁵¹ BOA, D.BŞM.CBH.d 18424, s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

⁵² *Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, "Kükürt", C. VII, s. 718

⁵³ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18380, s. 7, 3 Ra 1137/ 20 Kasım 1724.

⁵⁴ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁵⁵ BOA, C.AS. 30594, 9 M 1147/ 11 Haziran 1734.

⁵⁶ BOA, C.AS. 9578, 20 Ra 1154/ 5 Haziran 1741.

⁵⁷ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

⁵⁸ Batman, iki ile sekiz okka arasında sıvı ve tahıl ürünleri için kullanılan ölçü birimidir. Parlatır, s. 165

⁵⁹ BOA, D.BŞM.CBH.d 18424, s. 10, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁶⁰ *Meydan Larouse Büyük Lûgat Ansiklopedi*, "Amonyum", C. I, s. 468.

Cerrâh-nâmede nişadırın hangi hastalıklara karşı kullanıldığına dair bilgiler mevcuttur. Basur tedavisinde, ağız kanserinde, diş delinmesinde, diş zaafının giderilmesinde, bâduşnâm (insan yüzünde görülen kızılılık) adı verilen hastalıkta, vücutta yer yer lekeler şeklinde görülen alaca hastalığına karşı kullanılan ilaçlar içinde yer almıştır.⁶²

Nişadır her ne kadar zehirli bir madde olsa da zehir panzehiri olarak kullanılmıştır. 18. yüzyılın önemli hekimlerinde Ömer Şifâ'ye göre imbikten geçirilen nişadır öncelikle deniz suyu ile ve daha sonra şarapla karıştırılarak hastaya verilmelidir. Terletici bir özelliğe sahip olan bu ilaç veba, humma ve cüzam gibi hastalıklarda tatbik edilmekteydi. Ömer Şifâ'ye göre bu ilaç midneyi de temizlemekteydi (Kahya, 1999, s.73).

Erzurum Kalesi'nde 29 Ocak 1742 tarihinde 2 kıyye⁶³ ve 22 Mayıs 1750 tarihinde ise 10 kıyye nişadır mevcuttu. 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 7 kıyye nişadır bulunmaktaydı.⁶⁴

2.4. Şap

Alüminyumun boya maddelerini tespit etmede, boyacılıkta, çeşitli hayvansal maddelerin bozulmasına engellemede, kâğıt hamurun zamklaşmasında ve alçının sertleşmesinde istifade edilmekteydi. Tıpta yakıcı ve dokuları sıkıştırıcı bir kullanımı vardır.⁶⁵ Şap kristallerinin suda kolayca çözünerek kanamayı durdurma özelliği de bulunmaktadır.⁶⁶

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 10 kıyye⁶⁷, 11 Haziran 1734 tarihinde Tiflis Kalesi'nde 20 kıyye⁶⁸ 29 Ocak 1742 tarihinde Erzurum Kalesi'nde 10 kıyye şap bulunmaktaydı.⁶⁹ Diyarbakır Kalesi'nde ise 23 Aralık 1749 tarihinde 28 kıyye şap mevcuttu.⁷⁰

2.5. Zac- ı Kıbrıs (Göz taşı)

Göz ve deri hastalıklarında kullanılan koyu mavi renkte zehirli bir bakır sülfattır⁷¹. Dokumacılıkta ve antiseptik olarak tarım da kullanılmaktadır.⁷² Burun kanamasında, ağız kanserinde, dudak yarığına, yaralara, baştaki kepeğe, uyuz ve kaşıntıya, cüzama, sinirdeki iltihap ve yaralara karşı kullanılan ilaçlar içerisinde yer almıştır.⁷³

11 Haziran 1734 tarihinde Tiflis Kalesi'nde 20 kıyye zac-ı Kıbrıs bulunmaktaydı.⁷⁴ Erzurum Kalesi'nde 29 Ocak 1742 tarihinde 15 kıyye,⁷⁵ 22 Mayıs 1750 tarihinde ise 25 kıyye şapın bulunduğu anlaşılmaktadır. 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde ise 20 kıyye şap mevcuttu.⁷⁶

⁶¹ Sönmez, 83.

⁶² Cerrâh-nâme, s. 107, 110, 113, 116, 119, 130, 131.

⁶³ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

⁶⁴ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424. s. 10, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁶⁵ Büyük Lûgat ve Ansiklopedi, "Şap", C. XI, s. 718.

⁶⁶ Temel Britannica, "Şap", C. XVI, Ana Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 235

⁶⁷ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁶⁸ BOA, C.AS. 30594, 9 M 1147/ 11 Haziran 1734.

⁶⁹ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

⁷⁰ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 9, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁷¹ Püsküllüoğlu, s. 681.

⁷² Meydan Larouse Büyük Lûgat Ansiklopedi, "Göztaşı" C. V, s. 452.

⁷³ Cerrâh-nâme, s. 109, 110, 111, 118, 124, 128, 131, 147.

⁷⁴ BOA, C.AS. 30594, 9 M 1147/ 11 Haziran 1734.

⁷⁵ BOA, C.AS. 21867, 22 Za 1154/ 29 Ocak 1742.

⁷⁶ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 9, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

3. YAĞLAR

Osmanlı Devleti 18. yüzyılın ilk yarısında şark kalelerinde çeşitli ve farklı kullanım alanları bulunan yağlar mevcuttu. Bu yağlar zeytinyağı, susam yağı, bezir yağı ve sade yağ olduğu belgelerden anlaşılmaktadır.

3.1. Zeytin Yağı

Tansiyon düşürücü, kan damarlarını dinlendiren, damar sertliğine karşı etkili, ateş düşürücü, kabızlığı giderici, idrar söktürücü, şeker hastalığına karşı faydalı, cerahatli yaraların temizlenmesinde ve pansuman olarak istifade edilmekteydi (Birinci, 2008, s.64).

7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 50 kıyye⁷⁷, 6 Nisan 1741 tarihinde Ahıska Kalesi'nde 30 kıyye⁷⁸, 23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 35 kıyye zeytinyağı mevcuttu.⁷⁹ 22 Mayıs 1750 tarihinde Erzurum Kalesi'nde ise 117 kıyye kıyyezeytin yağı bulunmaktaydı.⁸⁰

3.2. Bezir Yağı

Diş ağrısına ve kangren olan yaraya karşı kullanılmaktaydı. Kırk adet yumurtanın akı iki kilo bezir yağının içine katılarak pişirilir ve kangren olan bölgeye kaynar bir şekilde uygulanırdı. Hasta kangren olan bölgeyi hissederse hasta iyileşmiş olurdu.⁸¹

20 Kasım 1724 tarihinde Tebriz Kalesi'nde 100 kıyye⁸², 7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 50 kıyye⁸³, 6 Nisan 1741 tarihinde Ahıska Kalesi'nde 30 kıyye bezir yağı mevcuttu.⁸⁴

23 Aralık 1749 tarihinde Diyarbakır Kalesi'nde 63 kıyye,⁸⁵ 25 Aralık 1749 tarihinde Sivas Kalesi'nde 20 kıyye⁸⁶ ve 22 Mayıs 1750 tarihinde Erzurum Kalesi'nde 124 kıyye bezir yağı bulunmaktaydı.⁸⁷

3.3. Susam Yağı

Güneş yanıklarında vücutta meydana gelen lekeleri önlemede kullanıldığı gibi kekik, biberiye, hardal ve keten yağı ile birlikte bel ağrısına karşı da uygulanmaktaydı.⁸⁸

20 Kasım 1724 tarihinde Tebriz Kalesi'nde 100 kıyye⁸⁹, 7 Temmuz 1732 tarihinde Revan Kalesi'nde 50 kıyye⁹⁰, 22 Mayıs 1750 tarihinde Erzurum Kalesi'nde ise 106,5 kıyye susam yağı bulunmaktaydı.⁹¹

SONUÇ

Osmanlı- Safevi savaşlarının yoğunluk kazandığı 18. yüzyılın ilk yarısında Safevi Devleti sınırında bulunan Revan, Tebriz, Tiflis, Ahıska kaleleri ile bu kalelere nazaran daha içte bulunan Erzurum, Kars, Sivas ve Diyarbakır kalelerine İstanbul'dan sürekli cephane nakliyatı yapılmış ve bu

⁷⁷ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁷⁸ BOA, C.AS. 9579, 19 M 1154/ 6 Nisan 1741.

⁷⁹ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 9, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁸⁰ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 14, 15 Cemaziye'l-âhir 1163/ 22 Mayıs 1750.

⁸¹ Öncül, s. 16, 98.

⁸² BOA, D.BŞM.CBH.d. 18380, s. 7, 3 Ra 1137/ 20 Kasım 1724.

⁸³ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁸⁴ BOA, C.AS. 9579, 19 M 1154/ 6 Nisan 1741.

⁸⁵ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 9, 13 M 1163/ 23 Aralık 1749.

⁸⁶ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 2, 15 M 1163/ 25 Aralık 1749.

⁸⁷ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

⁸⁸ Öncül, s. 60, 62.

⁸⁹ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18380, s. 7, 3 Ra 1137/ 20 Kasım 1724.

⁹⁰ BOA, C. AS. 25914, 14 M 1145/ 7 Temmuz 1732.

⁹¹ BOA, D.BŞM.CBH.d. 18424, s. 14, 15 C 1163/ 22 Mayıs 1750.

mühimmatlar içinde şifalı bitkiler, kimyasal ilaçlar ve çeşitli yağlar bulundurulmuştur. Gönderilen tıbbi malzemeler savaşın koşullarından dolayı askerlerin maruz kalabileceği uyuz, veba frengi ve bitlenme gibi bulaşıcı hastalıklara karşı kullanılmak üzere gönderildiği gibi savaş meydanlarında askerlerin kafaya alabileceği darbelerde, vücutlarında oluşacak yanıklarda, kesici ve delici aletlerle vücudun yaralanması ve iltihaplanması gibi durumlarda kullanılacak tıbbi malzemelerin yoğunluğu göze çarpmaktadır. Cerahatli bölgelerin temizlenmesi, kanamanın durdurulması, böbrek rahatsızlığı, uzun yürüyüşlerden dolayı askerlerin maruz kalabileceği ayak, kulak şişkinliği, bel ağrısı ve kangren gibi durumlarda bitkisel, kimyasal ve çeşitli yağların bir arada bulunduğu mevcut belgelerden anlaşılmaktadır.

Askeri personelin ve bu personelin yiyecek ve mühimmatını hedeflenen yerlere intikal edilmesinde faydalanılan binek hayvanlar içinde çeşitli tıbbi ilaçlar bulundurulmuştur. Özellikle atların gözlerinde meydana gelebilecek iltihaplara, ayak bileklerinde oluşacak şişme ve kırıklara karşı ilaçlar da bulundurulmuştur.

KAYNAKÇA

1. Başbakanlık Osmanlı Arşiv Kaynakları

Muallim Cevdet Tasnifi- Askeriye

No: 9578, 9579, 21867, 25914, 30594.

Bâb-ı Defteri Baş Muhasebe Kalemi Cebehane-i Âmire Defterleri

No: 18424, 18380.

2. Diğer Kaynaklar

ACIDUMAN Ahmet- ER Uygur, “Cerrah Mes’ud ve Eseri Hulâsa-i Tıbb’da Nöroşirurji İle ilgili Bölümler”, *Türk Nöroşirurji Dergisi*, C. 18, S. 1, Ankara, 2008, s. 26-33.

ACIDUMAN Ahmet- ER Uygur – BELEN Deniz, “Geç Osmanlı Eserlerinden Bursalı Ali Münşî’nin Cerrâhnâmesi’nde Nöroşirurji Bölümleri”, *Türk Nöroşirurji Dergisi*, C.18, S. 1, 2008, s.162-169.

BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, , Merkez Efendi Geleneksel Tıp Derneği, İstanbul, 2010.

BAYDAR, Süleyman Nazif, *Şifalı Bitkiler Ansiklopedisi*, Palme Yayıncılık, Ankara 2006.

BAYLAV, Naşid, *Eczacılık Tarihi*, Yörük Matbaası, İstanbul 1968.

_____, *Fatih Sultan Mehmed Devrinde Tıp Eserleri İle İlaçlar*, Türkiye Tıbbi Müstahzarat Lâboratuarları Derneği Yayınları No:1, İstanbul, 1953.

BAYTOP, Turhan, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayınevi, İstanbul, 1985.

BAYTOP, Asuman, *Farmasötik Botanik*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1967.

BİLGİN, Arif, “Osmanlı Döneminde İlaç Yapımında Kullanılan Tıbbi Bitkiler”, *Osmanlılarda Sağlık*, C. I, (Editör: Coşkun Yılmaz- Necdet Yılmaz), Biofarma Yayınları, İstanbul 2006, s. 237-252.

BİRİNCİ, Seda, *Doğu Karadeniz Bölgesi’nde Doğal Olarak Bulunan Faydalı Bitkiler ve Kullanım Alanlarının Araştırılması*, (Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Adana 2008.

- Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, “Servi”, C. XX, İstanbul, Milliyet Yayınları Hürrem Fila Yayıncılık, İstanbul 1986, s. 10399-10400.
- Büyük Lûgat ve Ansiklopedi*, “Civa”, C. III, Meydan Yayınevi, İstanbul 1980, s. 4.
- _____, “Şap”, C. XI, s. 718.
- CHEN Weiyang- İlze VERMAAK İlze- VILJOEN Alvaro, “Camphor—A Fumigant during the Black Death and a Coveted Fragrant Wood in Ancient Egypt and Babylon—A Review”, *MDPI*, 10 May 2013, 18(5), p. 5434- 5454.
- CERRÂH-NÂME*, İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım, Haz. Serdar Yavuz, Kesit Yayınları, İstanbul 2013.
- CEYLAN, İbrahim, *Türklerde Cerrahinin Gelişimi*, Türk Cerrahi Derneği Yayınları, Ankara, 2012.
- DARA, Ramis, *Vefalı Dostlarım Şifalı Otlarım*, Alfa Yayınları, İstanbul, 2006.
- DEMLİKOĞLU, Uğur, “Teşkilat ve İşleyiş Bakımından 18. Yüzyılda Erzurum Kalesi”, (*Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Basılmamış Doktora Tezi*), Elazığ 2013.
- EVLYÂ ÇELEBİ, *Günümüz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: İstanbul*, C.II, (Haz. Yücel Dağlı- Seyit Ali Kahraman),Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2014.
- GÜNERGUN, Feza, “Osmanlı Donanma Gemilerinin İlaç Sandıkları: Ondokuzuncu Yüzyılın Başına Ait Bir Araştırma”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları*, C. 11, S. 1-2, İstanbul, 2009, s. 235-258.
- GÜRLEK, Mehmet, “Anadoluda Yazılmış İlk Türkçe Cerrahî Yazmalara Bir Örnek: Alâ'im-i Cerrâhîn”- *TURKISH STUDIES*- International Periodical For The Languages, Literatures and History of Turkish or Turkic-Volume 6/3 Summer 2011, Ankara- Turkey, p. 1423-1434.
- İNALCIK, Halil, “Osmanlı Pamuk Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar Rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü”, *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1979- 1980 Özel Sayısı, Ankara 1980, s. 1-65.
- KAHYA, Esin, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İatrokimya Cereyanının Etkileri”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul 1999, s. 69-77.
- MAT, Afife, “Osmanlı Döneminde İstanbul'da Zehirler ve Zehirlenmeler”, *III. Türk Tıp Tarihi Kongresi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, İstanbul 1999, s. 313- 319.
- Meydan Larousse Büyük Lûgat Ansiklopedi*, “Göztaşı” C. V, s. 452.
- MURPHEY, Rhoads, “Osmanlı Tıbbı ve Kùltürler Üstü Karakteri, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*”, Sayı: 2, 1998, s. 263-292.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi, Ankara 2006.
- SEZGİN, Canfeza, “Kanserde Bitkilerle Tedavide Örnek Uygulamalar”, *Bitkilerle Tedavi Sempozyumu*, Zeytinburnu 5- 6 Haziran 2010, s. 73-79.
- Temel Britannica*, “Şap”, C. XVI, Ana Yayıncılık, İstanbul 1993, s. 235.
- TOKAT Feyza- UYGUR Ceyhun Vedat, “Hezârfen Hüseyin Efendi'nin “Tuhfetü'l- Erîbî'n – Nâfi'Li'r-RûhânîVe't- Tabîb”i”, *TURKISH STUDIES*- International Periodical For The Languages, Literatures and History of Turkish or Turkic-Volume 7/3 Summer 2012, Ankara- Turkey, p. 2445-2454.
- TUZLACI, Ertan, “Türkiye'de Bitkilerin Yöresel Kullanışları (I)”, *Marmara Üniversitesi Eczacılık Dergisi*, S. 1-2, 1985, s. 101-106.

Türk Ansiklopedisi, “Farekulağı”, C. XVI, Ankara, 1978, s. 111- 112.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, “Vakıf”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, C. 42, Ankara 2013, s. 479-486.

YİĞİT Ali- İZMİRLİ Serdar- YALŞAR Aşkın, “Haza Kitâbu Baytarnâme ve Tercüme-i Baytarnâme’de Tıp ve Veteriner Hekimliği Alanında Ortak Uygulamalar Üzerine Bir Değerlendirme”, *Mersin üniversitesi Tıp Fakültesi Lokman Hekim Tıp Tarihi ve Folklorik Tıp Dergisi*, Volume. 3, No.1, Ocak- Nisan 2013. s. 7-14.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

DEMLİKOĞLU, U., 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti’nin Şark Hududundaki Kalelere Gönderdiği Doğal Ve Kimyasal İlaçlar, ***Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*** Volume 10/1 Winter 2015, p. 297-310, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7805>, ANKARA-TURKEY

HOMO SOVIETICUS: SSCB'DE SOVYET HALKI İNŞASI ÇABALARI*

*İbrahim HASANOĞLU***

ÖZET

Millet ve milliyetçilik sorunu Sovyet yönetiminin karşı karşıya kaldığı sorunların belki de en keskinidi ve bu durum günümüz Rusya'sında bile fırtınalı anlaşmazlıkları ve farklı görüşleri kışkırtmaktadır. Asırlar boyunca şekillenmiş ve yeni düzene miras kalmış Rus imparatorluğu ve bunu ardıllayan, bir öncekinin yıkıntıları üzerine kurulmuş, pekişmiş ve bir dünya gücüne dönüşmüş Sovyet İmparatorluğu. Bu imparatorluğun kapladığı geniş alan ve halkların çeşitliliği açısından bir benzeri daha yoktu ve böyle bir imparatorluğun doğal sonucu da, ulus ve ulusçuluk sorununun alışılmadık düzeyde karmaşık olmasıdır. Marksist teori açısından, SSCB'deki ulus inşası geçici bir aşamaydı. Fakat Sovyet devleti, Marksist teoriye hiç uymayan bir ulusal yapı yarattı ve bu durum etnik topluluklarının karışımı gerçeğini yansıtamadı. Sovyet devleti “etnik mühendislik” olarak adlandırılabilir ve mevcut materyalden yola çıkarak yeni uluslar yaratmayı amaçlayan bir süreç başlattı. Fakat ulus inşasının geçici olmadığı anlaşıldığı zaman, 1930'lardan itibaren yapılan düzenlemeler ulusların kaderini değiştirecek yeni bir nitelik kazandı. Rejim bu yolla Rus olmayan halkları bilinçli bir biçimde milliyetçiliğin hammaddeleri ile donatmış ve onlar için eski imparatorluk alanı içerisinde bir gün ulus devletlerin yaratılabileceği bir çerçeve çizmişti. Dolayısıyla bu çalışmada SSCB'nin Sovyet Halkı inşası çabalarını ve ilk başlarda “yerlileştirme” olarak adlandırılan bu politikaların zamanla adları değiştirilerek Ruslaştırmaya dönüşme süreci incelenecektir. İlk başlardaki çok kısa süreli yerlileştirme politikasının sonuçları daha sonra yoğun bir şekilde uygulanan Sovyetleştirme (Ruslaştırma) politikasıyla ortadan kaldırılamamıştır. Öyle ki, yeni Sovyet insanının ve ortak komünist kültürün oluştuğunun iddia edildiği Sovyetlerin milliyetler politikası sayesinde ulusal bilinci güçlenen halklar arasında SSCB'nin son dönemlerinde şiddetli etnik çatışmalar bile yaşanmış ve bu da SSCB'nin çöküşünü hızlandırmıştır.

Anahtar Kelimeler: Stalin, SSCB, Milliyetler Politikası, Sovyet İnsanı, Ruslaştırma

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Akdeniz Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Doktora Öğrencisi, El-mek: ibrasu116@yandex.com

HOMO SOVIETICUS: CONSTRUCTION EFFORTS OF SOVIET NATION IN USSR

STRUCTURED ABSTRACT

Homo Sovieticus: Construction Efforts of Soviet Nation in USSR

Since the Soviet Union's each region has its own several characteristics, it is, in general, quite difficult to explain the development of the nations through a single pattern. In terms of Marxist theory, construction of nation in USSR was a temporary phase. On the other hand, the Bolsheviks created a national structure that did not meet any of the Marxist theory and this didn't reflect the intermixture fact of ethnic communities. After the October Revolution, the Bolsheviks pondered for the creation of more international proletarian unity and behaved with the thought of which all the cultural and ethnic boundaries would be meaningless and linguistic and racial dissimilarities would be died out in such an association. When it was recognised that such an association can not be achieved in a short time, the Bolsheviks were obliged to make a series of instantaneous and practical decisions. In this context, at first, all prospective members of rival ideologies had been either executed or sent into exile. Secondly, the policy of which all the nations were granted with their own lands in the form of "autonomous" republic, "region" or "zone" was put into effect. On the basis of the available requisites, the Soviet state had launched a process which were pursued at constructing of the nations and might be termed as "ethnic engineering". This process contained the subjects of which the ethnographers were send to the related regions for gathering information about languages, religions, traditions, economies, tribal loyalties and other factors and thus asked for giving advices about the subject that how the nations could be constructed on the basis of such row requisites. The policy called as nativization (korenizatsiya) was quickly put into effect and encouraged the local cadres, that had education in Moscow but still could speak on behalf of their people, to the all levels of the administrations of the republic. In this way, the regime consciously outfitted the non-Russian nations with the raw materials of nationalism and formed a frame of which the nation state might be created one day within the former imperial area.

However, the positive discrimination oriented to both national minorities and other nations composing USSR didn't last long. The nativization policy applied and the first positive discrimination policies oriented to the nationalities had strengthened, at the least, the national consciousness and the ethnic cadres and those were regarded as an temporary step on the road to proletarian internationalism. When the nativization policy got out of the control and turned into "bourgeois nationalism", Stalin didn't hesitate over implementing terrorism towards his delegates. When World War II approached, there were simultaneous two opposing processes in the USSR. While their own lands, languages, cultures and administrative structures were granted to non-Russian nations, central party, state economic planning and rapid social mobility carried out vertically weakened the national

discriminations and tended to create a more general Soviet Russian image. Legitimately sovietization of Russians and non-Russians equalized the status of public living around USSR and standardized the forms of political culture. On the other hand, sovietization was perceived as russification in Ukrain as much as in the Baltic countries and Moldova. This russification policy emerged especially after World War II when non-Russians took place less and less in the country management positions. Equalization of status was evaluated as an attack on the distinctive features of national identity.

Although commonly referred to as the return from the Stalinism, when considering ethnic policies in this period it is clear that Khrushchev's period was a follow-up of Stalin's nationalities policy but had several conflicting practices as well. Government's ethnic/nationality policy was in general for creating a new Soviet community/human. The opinions expressed on the rapprochement of nations was aimed at the creation of the Soviet People theoretically but in practice it was more like russification policy. Khrushchev considered that the fusion of cultures had to pursue the rapprochement (sblizhenie) of cultures as a whole in Soviet Union. Accordingly, he did not refrain from attacking any kind of localism (mestnichestvo), particularly national regionalism. As one of the principles of rapprochement of nations, it was suggested that these nations should be mutually enriched in terms of cultures and languages. This issue described in detail in the party program, and the providing of the free development of each national language and the USSR's each citizen's educating his/her children in the language in which he/she wants to, was specified as the objective of the party. However, the emphasis on the Russian language in the same program made the objectives, identified in ensuring the development of other languages, meaningless. As the second important element of creating the Soviet human, it was suggested that nations (cultures) have to be coalescenced each other thoroughly. New Soviet culture would arise by coalescence of cultures. Reconciliation and unification of the cultures in the theory would result, in the first phase, in language and cultural unity and in the removal of the de facto boundaries between the republics located within the frontiers of the USSR.

However, the results of carefully studied and implemented policies was far from expected. When the planned nation-constructing policies, which were launched in the 1920s and partially remained in the following periods, combined with the urbanization policies, they created an effect on nations which would proceed for a long-time. National consciousness gradually strengthened by any means in many regions from the Baltic Countries where it was most powerful to the Central Asia where it was weakest, even in the regions where the Soviet regime tried to suppress or prevent. In 1961 Khrushchev argued that the national languages had gradually weakened by losing their supporters. However in fact, it was clear that almost each nations had more than hugged their national languages.

Besides, the further important issue of the Soviet government to be solved about the nationality were the ethnic issue up to conflict. Since the late 1960s, in particular, the tensions in the Armenian-Azerbaijani relations, the problems with the return process of Crimean

Turkish Studies

Tatars, Volga Germans and Ahiska Turks had begun more frequent and sharply to be at the top of the agenda. The government had avoided the solution of these problems, and this attitude had encouraged the awakening of other ethnic groups and the problems among the ethnic communities had grown rapidly day by day. Beyond the problems between ethnic groups, responses against the USSR's russification began to be seen clearly especially in the Brezhnev's period. These responses rised from all corners of the Soviet Union. Perhaps the most important one of these was the Ukrainian writer and critic Ivan Dzyuba's "Internationalism or Russification" (İnternatsionalizm ili Rusifikatsiya) published in 1965. Dzyuba argued that internationalism actually mean Russification in the USSR. For his opinion, Ukrainian language, culture and history were consciously pressed so that it was for the benefit of the Soviet Union dominated by Russians under the name of single-culturalism.

By the 1970s, official ideology on the one hand provided the commitment to the USSR or being under its auspices, a local nationalism emphasising on ethnic feeling and historical achievement was pumped on the other hand. In such an ambience, the outs and even human rights activists were able to embed their demands in ethnicity and language issues which were tolerated and even had become in the fashion. Following the Helsinki Agreements, external visits and cultural exchange programs had been strengthened in many areas from scientific studies to film screenings and children's books. Soviet citizens had been slowly becoming more familiar with the West and the world in general. Accordingly, the people were more courageous to revolt against the center and the responses to the Russification continued increasingly.

Finally, the efforts of the system, which had no any stabilizing counterweight, which was shaped by an ideology that could not be challenged by the memory of the past and which tried to substitute Homo Sovieticus against both the Russian people and all other nations in other words, had yielded indisputable fruits. However, it is clear that during the same period the Homo Sovieticus' supersession to the ordinary human was irrelevant and this success was relative. Soviet human had first passed the homogenizing molds of schools and youth organizations. He was an Oktyabrist when he was a child. Then he proudly carried the red scarfs of the Pioner and there he had learned to behave as a socialist through socialist ethics which he would further strengthen it in every period of his life. And this citizen, who the power had invested so much on him, had found hisself in his father's arms when he had come to teenage. Soviet society was not a society that had a single culture and was tightly knit to each other, as Communist leaders, the press or the ethnographers talked about and many nations, including the Russians, had clearly begun to assert their discontents at the end periods of the USSR despite of all the pressures. The seeds which had been scattered in the early periods of Soviets had developed and brought the results as the nationalism and the ethnic conflict.

Key Words: Stalin, the Soviet Union, Nationalities Policy, Homo Sovieticus, Russification

Giriş

Sovyet devlet inşası pratiğinde Sovyet halklarının ulusal devlet inşasının dört biçimi denenmiştir: Birlik Cumhuriyeti, Özerk Cumhuriyet, Özerk Bölge, Ulusal Bölge (Gürkan, 1964:182). Ulus (*natsiya*) olarak kabul edilenlerin devleti, ülke ve ulus adı, ulusal dil, bayrak ve ulusal marş gibi simgeleri olmuştur. Ulus olmamakla birlikte farklı etnik kökeni olduğu ileri sürülenler gelişmişlik düzeylerine göre özerk cumhuriyet (*avtonomnaya respublika*), özerk bölge (*oblast*)ve ulusal bölge (*okrug*) içinde örgütlenmişlerdir. Özerk cumhuriyet statüsündekiler, ayrı dilleri olmakla birlikte, temelde ulusun parçası haline getirilerek bir Sovyet Cumhuriyetine bağlanmış, özerk bölge ve ulusal bölgelerse daha alt statüdeki halkların idari birimi olmuştur. Sonuçta, SSCB döneminde 100 civarında etnik grup belirlenmişti ki, bunlardan sadece 15 tanesi¹ ulus düzeyindeydi (Kurubaş, 2006: 120).

Ekim Devrimi’nden sonra Bolşevikler daha çok uluslararası proleterler birliğinin oluşturulması için kafa yormuş, böyle bir birliktelikte tüm kültürel ve etnik sınırların anlamsız hale geleceği, dilsel ve ırksal ayrılıkların ortadan kalkacağı düşüncesiyle hareket etmişlerdi. Böyle bir birliğin kısa sürede sağlanamayacağı anlaşıncı, Bolşevikler bir dizi ani ve pratik kararlar vermek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda ilk olarak, birlik içerisindeki milliyetçiler dâhil tüm muhtemel rakip ideoloji mensupları ya idam edilmiş ya da sürgüne gönderilmiştir. Bunun ardınca en küçüğüne kadar her millete “özerk” cumhuriyet, bölge ya da mıntıka biçiminde kendi topraklarının verilmesi politikası uygulanmaya konulmuştur. “Esas” milletin (o bölgenin en eski sakinleri) nüfusu, topraklarında yaşayan diğer etnik grupların nüfusundan az olmasına rağmen, o bölgenin idari birimine esas milletin adı verilmiştir. Örneğin Mordova Özerk Cumhuriyeti’nde Ruslar nüfusun yüzde 60’ını; Karelya ve Buryatya’da yarısından çoğunu oluşturmalarına rağmen, bu bölgelere oradaki esas halkların adı verildi (Hosking, 2011: 591). Son olarak Ruslar da dâhil olmak üzere tüm SSCB halklarının tarihsel kültürleriyle bağlarını koparmaya çalıştılar ki, bunun yapmanın en kolay yolunu da alfabe değişikliği idi.

Sovyetleştirmede dil kilit öneme sahip bir faktördü. Sovyet rejimi, okuma yazma bilmeyen insanları Sovyet propaganda ve politik eğitim ağına çekebilmek amacıyla, bu insanların yazılı bir dile sahip olmalarını sağlamaya çalışmış, onlar için bir yazı dili yaratmak veya mevcut diyalektiklerden birini yazı dili olarak seçmek zorunda kalmıştı. Daha sonra yarattığı ya da seçtiği dilin medyada ve eğitim sisteminde kullanılmasını sağlamaya çaba göstermiştir. Yerel dillerin bu kadar öne çıkarılması bazı Rusların bile kızmasına neden olmuştur.

Bilindiği gibi toprak esaslı birimlerin alternatifi, Avusturya Marksistleri tarafından önerilen bireysel kültürel özerkliği. Bunun, komünistlerin her zaman sahte olduğu gerekçesiyle reddettikleri bireysel sivil haklar kavramını ima ettiğinden, Sovyetler Birliği’nde uygulanması zordu. Bunun yerine Sovyet devleti mevcut malzemelerden yola çıkarak uluslar yaratmayı amaçlayan “etnik mühendislik” olarak da adlandırılacak bir süreç başlattı. Bu süreç, etnografyacıların dil, din, gelenek, ekonomi, kabileye sadakat ve diğer etkenler hakkında bilgi toplamaları için ilgili bölgelere gönderilmesini ve sonra da milletlerin bu ham malzemelerden yola çıkılarak nasıl inşa edilebileceği konusunda tavsiyelerde bulunmalarını içermekteydi. “Yerileştirme” (*korenizatsiya*) olarak adlandırılan bu politika hızla uygulamaya konulmuş, cumhuriyetlerin her düzeydeki yönetimine, Moskova’da eğitim almış fakat hala kendi insanları adına konuşabilen ve Komünist Parti içerisinde onların çıkarlarını temsil edebilen yerli kadroların oluşması teşvik edilmişti. Rejim bu yolla geri kalmış olanlar da dâhil olmak üzere Rus olmayan halkları bilinçli bir biçimde milliyetçiliğin

¹ Bu devletler: Rusya SFSC, Ukrayna SSC, Belarus SSC, Özbekistan SSC, Kazakistan SSC, Gürcistan SSC, Azerbaycan SSC, Litvanya SSC, Moldova SSC, Letonya SSC, Kırgızistan SSC, Tacikistan SSC, Ermenistan SSC, Türkmenistan SSC ve Estonya SSC.

hammadeleri ile donatmış ve onlar için, eski imparatorluk alanı içerisinde bir gün ulus devletlerin yaratılabileceği bir çerçeve çizmişti.

Özenle teşvik edilen yerlileştirme politikası ve bu çerçevede yerel dillerin gelişiminin sağlanması çabaları 1930'ların sonlarından itibaren yerini Rus dilinin ve kültürünü geliştirilmesi ve diğer milletlere Rus dilinin öğretilmesi politikasına bırakacaktı. II. Dünya Savaşı'ndan sonra ve özellikle Hruşev döneminden itibaren kültürlerin gelişimi programı değiştirilerek "kültürlerin erimesi" ve "kaynaşması" programına dönüşecek ve tüm bunların komünist toplum inşasına giden yolda bir zorunluluk olduğu vurgulanacaktı. Sovyet toplumu inşası bir çeşit ulusların kültürel ve dilsel olarak kaynaşmasıyla gerçekleşecekti ve bunun için çeşitli ve bir o kadar da karışık politikalar uygulanmaya çalışıldı. Brejnev dönemine gelindiğindeyse artık bir Sovyet toplumu olduğu ve ortak komünist kültürün varlığından söz edilmeye başlanmıştı. Fakat bu toplum ileride de görüleceği gibi siyasilere iddia ettiği birbirine sıkıca kenetlenmiş toplum olmaktan çok uzak görünüyordu.

A. İdari ve Coğrafi Yapılanma

Lenin ulusallık soruları üzerine Rus Sosyal Demokrat Partisi'nin 1903 formülasyonunu benimsemişti. O sırada benimsenen bu görüş yıllarca parti içindeki bütün fraksiyonlar tarafından onaylandı. Plehanov ve Menşevikler bu görüşü Lenin ve Bolşevikler kadar gayretle savundular. Partinin konumu, kendi kaderini tayin ilkesinin Çarlık Rusya'sındaki uluslara uygulanacak şekilde şartsız desteklenmesini, imparatorluk içindeki bütün ulusların eşitliğini, ulusal azınlıkları haklarının korunması konusunda garanti verilmesini kapsıyordu (Davis, 1994: 191). Ne var ki, Otto Bauer ve Kral Renner'in² fikirleri 1912 yılından itibaren Menşevikler arasında "kültürde ulusal özerklik" görüşünü benimsediklerini ilan etme noktasına gelecek kadar zemin kazanınca, Lenin, 1913 yılından devrime kadar bir dizi makale ve tezde Marx ve Engels'in konumlarını inceleyerek kendi önerilerini formülleştirdi. Lenin (1979: 84) 1913 yılında kaleme aldığı *İşçi Sınıfı ve Ulusal Sorun* başlıklı yazısında, ulusallık sorununun sınıf bilincine varmış bütün işçiler tarafından açıkça düşünülmesi ve bir çözüme bağlanması gerektiğini belirtiyordu. Lenin, işçi sınıfı demokrasisinde herhangi bir ulusa ya da dile ayrıcalık yapılmayacağını, ulusal bir azınlığa karşı en ufak bir baskıya ya da haksızlığa yer olmadığını vurguluyordu.

Lenin'in öğretisinde, kapitalizmde ulusal sorun iki eğilimli bir tez olarak önemli yer tutar. Birinci eğilim, ulusal hayat ve ulusal hareketlerin uyanmasıyla tüm ulusal baskı ve zulümlere karşı mücadele ve ulusal devletin yaratılmasıdır. İkinci eğilim, uluslararası ilişkilerde gelişme ve yoğunlaşma, ulusal engellerin yıkılması, genel olarak ekonomik, politik, bilimsel vs. alanlarda sermayenin uluslararası birliğinin doğmasıdır. Milliyetler sorununda bu iki temel eğilimin karşı karşıya gelmesi, kapitalizm şartlarında bu sorunun çözümünün mümkün olmadığını kanıtlıyor ve kapitalist politikanın tümüyle başarısızlıkla sonuçlanmış olduğunu gösteriyordu (Zevelev, 1978: 18). Lenin'in yolundan giden Bolşeviklerin savunduğu görüş, toprak açısından kendi kaderini tayin etme hakkı, içerikte enternasyonal (sosyalist), biçimde ulusal nitelikli bir kültür gerektiriyordu. Bütün feodal çözümlemelere karşı çıkan Lenin, her şeyden önce, ulusal kurtuluş hareketlerinin devrimci potansiyelinden yararlanmayı düşünüyor ve zorlamaya dayanmayan bir asimilasyona güveniyordu (Weill, 1998: 154).

Stalin'in *Marksizm ve Ulusal Sorun* adıyla bilinen yapıtı her ne kadar 1913 yılında ilk yayınlandığında pek yankı uyandırmadıysa da, zamanla Bolşeviklerin milliyetler politikasının

² İkili Avusturya-Macaristan monarşisindeki çeşitli ulusların son çare olarak ayrılma hakkına başvurmadan kendi haklarını nasıl alabilecekleri sorunu ile ilgilenen Otto Bauer'in ulusallık üzerine yaptığı çalışmalar ulusallık alanında en iddialı Marksist incelemeler olarak kendine yer buluyor. İkili monarşiyi muhafaza etme çabası başarısızlığa uğrasa da Bauer'in ve onunla aynı inancı paylaşan, geleceğin Avusturya devlet başkanı Kral Renner'in çabaları bu konunun kavranmasına önemli katkıda bulunmuştur.

kurucu belgesi oldu. Stalin (1989: 271) en başından beri Lenin’in görüşünü- ulusun kendi kaderine özgürce karar verme hakkına sahip olduğu- savunuyordu ama bu hakka küçük bir farklılık eklemeyi ihmal etmemişti: “Ulus, kendi kaderine özgürce karar verme hakkına sahiptir. Ulus, özerkçe örgütlenme hakkına sahiptir, o hatta ayrılma hakkına sahiptir. Fakat bu, ulusun her durumda böyle davranmasının zorunlu olduğu, özerkliğin veya ayrılmanın ulus için, yani ulusun çoğunluğu için, yani emekçi kesimler için her zaman ve her yerde yararlı olacağı anlamına gelmez.” Lenin’e göreyse, Stalin Rus olmayan milliyetlere “özerklik” vermek istiyordu; bu, söz konusu milliyetlerin Rusya’nın (o dönem adı Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti) parçası olacağı, bir başka deyişle Rusya’ya tabi idari birimlere dönüşeceği anlamına geliyordu (Levin, 2009: 33). Petrograd’da (Petersburg) düzenlenen VII. Parti Konferansı’nda (Nisan 1917) sunduğu raporda ulusların özgürce ayrılma hakkı sorunuyla, bir ulusun şu ya da bu anda mutlaka ayrılıp ayrılmaması gerektiği sorununun birbirine karıştırılamayacağını belirten Stalin, Çarlığın devrilmesinden sonra, milliyetlerin onda dokuzunun ayrılmak istemeyeceklerini ve bu nedenle özellikle Transkafkasya (Ermenistan, Gürcistan ve Azerbaycan), Türkistan ve Ukrayna gibi ülkelere bölgesel özerkliğin gündeme getirilmesini savunuyordu (Stalin, 1989a: 59-60). Konferansta kabul edilen görüş dört belirgin konuyu kapsıyordu: ayrılma hakkı, Rusya’dan ayrılmayan uluslar için geniş bir bölgesel özerklik, azınlık haklarının yasayla teminat altına alınması ve partinin birliği. Öte yandan, ulusların kaderlerini tayin hakkını ne zaman kullanabilecekleri veya hangi ulusların bu haktan yararlanabileceği konuları aydınlığa kavuşturulmamıştı (D’Encausse, 2002: 335).

Lenin, ulusal sorunla ilgili Sovyet politikasını, oluşturulacak birliğin gönüllü bir birlik olması ve Rusya’nın bir parçasını oluşturan bütün uluslara özgürce ayrılma ve bağımsız devlet kurma hakkının verilmesi üzerine kurmuştu. Ayrıca Lenin, ilke olarak ayrılmaya karşı olduğunu da açıkladı: “Birleşmeyi arzu ederiz, ayrılmayı değil.” Fakat onun istediği birleşme gönüllü birleşmeydi, “zor yoluyla değil, aksine sadece gönüllü anlaşma” ile elde edilen birlik (Woddis, 1975: 43). Lenin partinin milliyetler politikasıyla ilgili şöyle diyordu: “Rusya ne kadar çok özgür olursa ve ne kadar gayri-Rus milletlere ayrılma hakkı tanırsa, diğer milletleri o kadar çok bizimle daha kuvvetli bir ittifak içine çeker ve ayrılma durumu daha az olur” (Burmistrova ve Gusakova, 1976:223). Örneğin Azerbaycan’daki Müsavat Partisi “bütün halklara kendi kaderini tayin hakkı” sloganından etkilenmişti. Bu sloganı Bolşeviklerle işbirliğinin temeli olarak görüyordu. Partisinin Ekim kongresinde Müsavat önderi Memmed Emin Resulzade Müslümanların özerkliğine duyduğu ilgiyi tekrar ortaya koydu. Marksist sınıf savaşı kavramıyla bir ulusun bütün sınıflarının ulusal birliği arasındaki çelişki önemsenmiyordu. Müsavat doğu Transkafkasya’da halkların kaderini tayin hakkının Müslüman egemenliği sonucunu vereceğine inanıyordu, çünkü Azeriler halkın büyük çoğunluğunu oluşturuyordu. Dolayısıyla eğer Bolşevikler sözlerini tutarlarsa Bolşeviklere hoşgörülle davranacak olan Müsavat’çılardı, tersi değil (Suny, 1990: 146-147). Transkafkasya’nın geri kalan kesiminde Bolşevik ihtilaline tepki, Bakü’de hâkim olan tutumun tamamen karşıtı olmuştu. Kafkasların ötesinde gerçek güç odağı olan Tiflis’te, Menşeviklerin ağır bastığı Sovyet Bölge Merkezi, Bolşeviklere karşı çıkmış, karşı devrime yardımcı olmuştu. Menşevikler, Taşnaklar ve Sağ Sosyal Demokratlar, Rusya’ya sadık olmakla birlikte, Transkafkasya’lı politikacıların katılımı ve bölge yönetiminde sorumluluk almaları gerektiği tezinden hareketle *Sovnarkom*’un³ meşruiyetini reddediyorlardı (Swietochowski, 1988: 147-148).

Devrim sonrası kurulan yeni hükümetin ilk önemli dokümanlarından biri, Rusya Halklarının Hakları Deklarasyonu oldu. Deklarasyon şu ilkeleri içeriyordu (Lenin, 1979:343):

-Rusya’daki ulusal toplulukların eşitliği ve egemenliği;

³Sovet Narodnıh Komissarov- Halk Komiserleri Konseyi

- Rusya'daki ulusal toplulukların, ayrılma ve bağımsız devletler kurma hakkı dâhil, kendi kaderlerini serbestçe tayin etme hakkına sahip olmaları;
- Ulusal ve ulusal-dinsel her türlü ayrıcalık ve sınırlamanın kaldırılması;
- Rusya sınırları içinde yaşayan ulusal azınlıkların ve etnografik grupların özgür gelişmesi.

Ardından Halk Komiserleri Konseyi tarafından, milliyetler politikasının uygulanmasını gözetmek amacıyla Narkomnats oluşturuldu.⁴ oluşturuldu. Halk Komiserleri Konseyi 3 Aralık 1917'de, Lenin ve Stalin'in imzasını taşıyan *Rusya ve Doğu'nun Tüm Müslüman Emekçilerine* başlıklı bildiri yayınladı:

"... Camileri, minberleri, inanç, örf ve adetleri Rusya Çarları ve zorbaları tarafından hiçe sayılıp ayakaltında ezilen sizler, Rusya Müslümanları, Volga boylarının ve Kırım'ın Tatarları, Sibiry ve Türkistan'ın Kırgızları, Kafkaslar ötesi Türkler ve Tatarları, Kafkasların Çeçenleri ve Dağıstanlılar! Bundan böyle inançlarınız, örf ve adetleriniz, milli kültür yapılarınız dokunulmaz ilan ediliyor. Milli hayatınızı dilediğiniz biçimde, serbestçe kurunuz. Bu, sizin kutsal hakkınızdır. Gerek sizin haklarınızı, gerekse Rusya'da yaşayan tüm milletlerin haklarını devrim ve devrim organları olan İşçi, Asker ve Köylü delegeleri Sovyetleri bütün gücü ile korumaktadır... Biz, bayraklarımızla tüm dünyanın ezilmiş ve köle milletlerine özgürlük götürüyoruz..." (Tellal, 2001:107).

Ocak 1918'de düzenlenen Rusya Sovyetleri III. Kongresi'nde kabul edilen "Çalışan ve Sömürülmüş Halkların Hakları Bildirgesi"nin 2. maddesindeki federal ilke, ulusların kaderlerini tayin hakkının hangi koşullarda kullanılacağını daha açık biçimde ifade eden bir doktrinle birlikte, anlaşılabilir ve genellikle çelişkili metinlerin yerini alıyordu. Bu bildirme Sovyet kongresi içindeki tüm çalışanların bu haktan yararlanabileceğini belirtiyordu. V. Sovyet Kongresi'nin Temmuz 1918'de oybirliğiyle kabul ettiği birinci Rus Anayasası, Lenin'in düşüncesini ve olayların onu kabule zorladığı federalizm yorumunu yansıtıyordu (D'Encausse, 2002: 337).

Batı sınırlarında, kendi kaderini tayin hakkı ilkesinin uygulanması, 1920 yılı sona ermeden Polonya, Finlandiya, Estonya, Letonya ve Litvanya'da Sovyet olmayan bağımsız cumhuriyetlerin tanınması ve Rusya Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'yle sıkı ama henüz belirlenmemiş ilişkiler içinde olan bağımsız Ukrayna ve Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri'nin kurulması sonucunu doğurmuştu. Doğuda sorunun çözümü, kısmen durumun karışık oluşundan, kısmen de iç savaşın değişken etkilerinden dolayı daha az belirgindi. Ama genel görünüm her yerde aynıydı. Devrimin ilk aşamasında milletlerin kendi kaderini tayin hakkı ilkesi ilan edilmişti ve uygulamada tam bağımsızlıktan çok, özerklik talebi biçimini almıştı (Carr, 2002: 289-290). Bolşevikler Ukrayna'da çok daha karmaşık koşullarla uğraşmak zorunda kaldılar. Aralık 1917'de Rusya, Ukrayna'nın Belarus modelini izleyip kusursuz bir örnek oluşturacağını düşünerek meclis (*rada*) tarafından Kasım ayında ilan edilen Ukrayna Halk Cumhuriyeti'ni tanıdı. Fakat Ukrayna Sovyet iktidarına sırt çevirince Rus ordusu 1918 yılı Ocak ayında Kiev'e girdi ve uzun süren çatışmaların ardından ancak 1919 yılında Pyatakov başkanlığında bir Sovyet hükümeti kurulabildi (D'Encausse, 2002: 242-243).

Ekim Devrimi patlak verdiğinde Orta Asya'nın Müslümanları bunu karşılamaya hazır değildi. Layıkıyla onları temsil edecek hiçbir örgütleri yoktu ve en muhafazakâr ideolojiden en devrimci düşüncelere kadar her türlü eğilime açıktılar. Müslümanların çoğu Bolşeviklerin söylemine sıcak bakarak Müslümanların inancına, ulusal geleneklerine ve özgürlüklerine saygı duyulacağına inanmışlardı (Roux, 2001: 416). Bunun yanı sıra bölgede pek az kişi Bolşeviklerin programı konusunda bilgi sahibiydi. Halk arasındaki en etkin grup olan Ulema, yerli halk

⁴ *Narodnyy Komissaryat po Delam Natsionalnostey*- Milliyetlerle İlgili İşler Halk Komiserliği

yığınlarının pasif ve örgütlenmemiş desteğini elinde bulunduruyor fakat hiçbir siyasal yöntem gütmüyordu. Şura-i İslam ve Ceditlerin kültürel reform ve bölgesel özerkliği kapsayan bir programları vardı fakat destekçileri önemli kuvvet olarak ortaya çıkmıyorlardı. Şura-i İslam Başkanı ve 1917 yılı Aralık ayından Hokand Özerk İdaresi’nin Başbakanı olan Çokayef (Mustafa Çokay) şöyle yazıyordu: “Moskova Bolşeviklerine inanmaya hazır olduğumuz, hatta inandığımız zamanlar olmuştur. Fakat daha sonra Sovyetlerin eylemleri, bütün ülkelerin Komünistlerince cömertçe kullanılan ihtilalci sloganlara inancımızı kökünden yıkmıştır” (Zenkovsky, 2000: 225-226).

20-30 Nisan 1918 tarihleri arasında Taşkent’te Olağanüstü Sovyet Kongresi düzenlendi ve bu kongrenin ardından 30 Nisan 1918’de SSCB’ye bağlı Türkistan Sovyet Sosyalist Muhtar Cumhuriyeti resmen ilan edildi. Fakat yönetim şeklinin sadece adı değişiyor, Bolşevik ve sosyalist devrimci Ruslar hâkimiyeti ellerinde tutmaya devam ediyorlardı. Merkez İcra Komitesi Başkanlığı’na Kobezev, Başkan Yardımcılığı’na A. F. Solkin, Halk Komiserliği Konseyi Başkanlığı’na da Fedor Kolosef seçilmişti (Hayit, 2006: 97-98). Konseyde yer alanların tümü ya Rus ya da Avrupa (Yahudi, Alman, Moldovalı ve Polonyalı) asıllıydı. Yapılan oylamada Sovyetler Kongresi doksan yediye karşı yetmiş oyla şu kararı aldı: “Müslümanların bu zamanda ihtilal idaresinin yüksek bölge organlarına katılması, yerli halkın İşçi ve Köylü Milletvekilleri Sovyetleri idaresine karşı tutumu kesin olarak bilinmediğinden ve yerli halk arasında proleter sınıf örgütleri bulunmadığından kabul edilemez” (Zenkovsky, 2000: 226).

RSFSC sınırları içinde bulunan Müslümanlar ise daha çok bölgesel özerklik için mücadele veriyorlardı. Tatar Ulusal Komünist hareketinin lideri Sultan Galiyev ve arkadaşlarının düşüncelerine göre, Müslüman komünistler kendilerine geniş bir toprak parçası verilmeden Doğu’da etkin hareket edemeyeceklerdi:

“Müslüman proleter sınıfını komünizme çekmek için, onun üzerinde mıknatıs etkisi yapacak şekilde ulusal bir eğitim uygulamak gerekir. Eski ulusal burjuvaların siyasal amaçlarını (İdil-Ural Devleti) bu yüzden yeniden ele alıyor ve onları başlıca hedeflerinden yoksun bırakıyoruz. Doğuda devrimi başarıya ulaştırabilmek için, Sovyet Rusya’da Müslüman Doğuya yakın bir toprak parçası edinmek kesinlikle gereklidir. Bu toprak, komünizmin kuruluşu için deney alanı olacak ve Müslüman devrimcilerin en ileri güçleri burada toplanacaklar” (Bennigsen ve Quelquejay, 2005: 132).

1920 yılı Sovyetlerin milliyetler politikasında bir dönüm noktası oldu. Bu tarih, iç savaşın sonu, bir birleştirme ve yeniden kurma döneminin de başlangıcıydı; ayrıca dikkatlerin batıdan doğuya çevrildiği köklü bir değişikliği temsil ediyordu. Lenin’in bir zamanlar kullanmış olduğu “ayrılma hakkı”nın yerini “birleşme hakkı” alıyordu. İlkesel olarak herhangi bir sosyalist milletin, sosyalist milletler topluluğundan ayrılmak istemesi düşünülemezdi bile. Uygulamada da 1920’nin sonunda Sovyet düzenine amansız düşman olmadıkça, sağlanmış olan birliği dağıtmak düşünülemezdi (Carr, 2002: 333).

1921’den itibaren, beklenen Avrupa ihtilalinin başarısızlığı belli olunca, komünistler ihtilalin selametinin eski imparatorluğun çabucak birleştirilmesinde olduğu fikrine vardılar. O andan itibaren Bolşevikler merkezi bir kuruluşa yöneldiler ve ayrılma eğilimi gösteren milliyetçi hareketleri ezmeye ve tasfiyeye koyuldular. Bir yandan milliyetçi hareketler başsız bırakılmakta ve sonra tasfiye edilmekteydiler. Öte yandan Ukrayna ve Belorus gibi kurulmuş devletler, giderek tam bir açıklıkla merkezîyetçilik temeline oturtulmuş Sovyet Federasyonu’na girdiler. Bu birleşme, elbette prensip itibarıyla proleter sınıfın idaresine ve bütün federe halklar arasında mutlak bir eşitliğe dayanmaktaydı (D’Encuasse, 1966: 63). Stalin 1922’de Lenin’e yazdığı bir mektupta, “birleşik ulusal federal ekonominin hayal haline gelmekte” olduğunu bildiriyor ve iki seçenek sunuyordu: Ya tam bağımsızlık yoluna gidilecek, bu durumda merkez, cumhuriyetlerden elini çekecek ve hiçbir işlerine karışmayacaktı. Ya da cumhuriyetler tercihlerini tek bir ekonomik

Turkish Studies

yapılanma içinde gerçek bir birleşmeden yana kullanacak ve Rusya Federasyonu'nun yüksek makamlarının kararlarına tabi olacaklardı (Lewin, 2009: 37).

Aralık 1922'de toplanan X. Tüm-Rusya Sovyet Kongresinde, Sovyet cumhuriyetlerinin birleşmesi üzerine yaptığı konuşmada Stalin (1990: 133-134) Sovyet cumhuriyetlerinin bir federal devlet halinde birleşmesini kaçınılmaz kılan birtakım zorunlu koşulları sıralayarak Tüm-Rusya Merkez Yürütme Komitesi Prezidyumu tarafından onaylanmış karar tasarısını açıkladı. Tasarının ilk maddesi SSCB'nin Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti ve Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin birleşmesi şeklinde öngörüyordu. Horezm ve Buhara Cumhuriyetlerini ise Stalin, henüz sosyalist değil Sovyet Halk Cumhuriyetleri adlandırıyor ve içsel olarak sosyalizme doğru geliştikçe bu cumhuriyetlerin de yeni oluşturulan federal devlete geçebileceklerini söylüyordu. Resmen 30 Aralık 1922'de kurulan Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB) Stalin'in öngördüğü gibi dört devletten müteşekkildi: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti, Ukrayna Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, Belarus Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti ve Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan'ı kapsayan Transkafkasya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti (Vernadsky, 2009: 409). 1924 yılına gelindiğinde, önceden var olan tüm idari varlıklar feshedilip, "bir etni-bir toprak" ilkesiyle Orta Asya haritası yeniden çizildi. SSCB Anayasası, eski Rus İmparatorluğunu RSFSC ile diğer Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri arasında bir birlik haline getirerek bu bölünmeyi onayladı. Böylece bir gecede, bir yanda Türkmenistan ve Özbekistan SSC'leri, diğer yanda her ikisi de Rusya'ya bağlı olan Kırgızistan ve Kara-Kırgızistan Özerk Cumhuriyetleri ve son olarak da Karakalpakistan özerk bölgesi ortaya çıktı. 1929'da Tacikistan Özbekistan'dan ayrılarak bir Sovyet Cumhuriyeti oldu ve yine aynı yıl içinde statüleriyle oynanmaksızın Kırgızistan'ın adı Kazakistan, Kara-Kırgızistan'ın adı ise Kırgızistan olarak değiştirildi (Roy, 2000: 99-100).

26Nisan 1926 tarihli Merkez Yürütme Kurulunun özel kararıyla RSFSC'de ulusal bölge ve köy Sovyetlerinin oluşturulmasına izin verildi. SSCB'nin diğer ülkeleri de RSFSC örneğini takip ettiler. 1932 yılı rakamlarına göre Sovyetler Birliği'nde 19 özerk cumhuriyet, 17 özerk bölge (*oblast*), 10 ulusal bölge (*okrug*), 250 ulusal ilçe (*rayon*) ve 5800 ulusal *selsovet*⁵ bulunuyordu. Bu tarz özerklik kazanan ulusların çoğu Çarlık Rusya'sı döneminde böyle bir özerk yönetim arayışında bulunmamışlardı. Polonya ve Finlandiya hariç İmparatorlukta yaşayan halkların çoğu Rusya'dan ayrılmaya tam olarak hazır değildi (Zubov, 2009: 781).

1936 Anayasası, SSCB'yi eşit haklara sahip 11 Sovyet Sosyalist Cumhuriyetinin (Kazakistan ve Kırgızistan'ın ilâvesi ve Transkafkasya'nın üç cumhuriyete; Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan bölünmesinin sonucu olarak) gönüllü birleşmelerinden meydana gelen, proletarya diktatörlüğüne dayanan, köylü ve işçilerin federal bir devleti olarak ilân ediyordu. Bu devletlerin sayısı II. Dünya Savaşı sırasında Moldova, Letonya, Estonya, Litvanya ve Fin Karelya'sının katılımıyla 16'ya yükselmiştir. Karelo-Fin Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti 1959 yılında Rus Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti'ne katılarak bağımsız bir cumhuriyet olmaktan çıkmıştır (Gürkan, 1964: 182).

B. Korenizatsiya: Kültürel Yapılanma

SSCB'nin 1920'li yıllardaki milli azınlıklara yönelik pozitif eğitim politikası, milli azınlıklara eğitim konusunda kazandırdıkları kadar Ruslara kaybettirmiştir. Bu kayıplar ilk etapta Rus çocuk ve gençlerinin geleneksel milli terbiyesine yansdı, çünkü bu tarihte milli eğitim merkezlerinde "Rus şovenizmi" ile mücadelenin zorunluluğunu kesin bir tez şeklini almıştı (Mchedlov, 2007: 187). Lenin eğitimsiz (cahil) bir ülkede komünist toplumun inşa edilemeyeceğini

⁵ SSCB ve modern Rusya Federasyonu'nda ulusal azınlıklar için idari-bölgesel birimler.

vurguluyor, Komünist Parti’nin VIII. Kongresi’nde (19-23 Mart 1918) kabul edilen Parti Programı’nda, Rusya’da sosyalist inşanın en önemli görevlerinden birinin, genç kuşağın komünizmi kurmaya kesinlikle muktedir şekilde terbiye edilmesi olduğu belirtiyordu: “Rusya Komünist Partisi’nin halkı eğitmedeki (aydınlatma) temel görevi 1917’de başlayan Ekim Devrimi’ni sonuçlandırmaktır ve bunun için de sınıfa dayalı burjuva egemenliğinin aracı olan okullar, sınıfsal bölünmenin (ayrımın) tamamen mahvının ve komünist toplumun doğuşunun aracı haline dönüştürülmelidir” (Ponomaryev, 2010: 32-33). Dolayısıyla komünist toplumun inşası için öğretmenlere büyük görev düşüyordu ve öğretmenler de komünist bilinçte yetiştirilmeliydiler. *Sovnarkom*’un 26 Aralık 1919 tarihli “Rusya’da Cehaletin Lağvedilmesine İlişkin” kararı 8 ile 50 yaş arasında okuma-yazma bilmeyen herkese anadilde veya Rusça (tercihe bağlı olarak) okuma-yazma öğrenmeyi zorunlu kılıyordu. 1920’lerin sonunda müfredatına sosyoloji, politik ekonomi, sosyalizmin tarihi, Sovyet Anayasası ve proleter okulun temel ilkeleri gibi dersler dâhil edilmiş 10 binden fazla öğrencisi olan 57 yükseköğretim kurumu (pedagojik eğitim veren) faaliyet gösteriyordu. Ayrıca 24 bin öğrencisi bulunan 154 adet üç yıllık, 90 adet de bir yıllık eğitim veren öğretmen yetiştirme kursu açılmıştı (Bikova, 2011: 182).

Yukarıda belirtildiği gibi Sovyet yönetiminin ilk yıllarında Rus şovenizminin milliyet ilişkilerinde temel sorun olduğu ilan edilmiş ve Rus olmayan milletlerin kültürlerinin geliştirilmesi için bir program hazırlanmıştı. Bu program çerçevesinde gayri Rus milletlerin temsilcilerinin hükümet ve parti içerisinde mevki elde etmelerine imkân veren, elitlerin işbirliğini sağlamayı amaçlayan “yerleştirme” (*korenizatsiya*) politikası uygulanmaya başladı. Yerel dilleri kullanan okullar kuruldu ve bu dillerin toplumun pek çok kesimi tarafından kullanımı desteklendi (Özcan, 2005: 13-14). Çarlık dönemindeki Ruslaştırmanın kurbanı olan ulusal kültürlerin canlanması Ermenistan’da olduğu gibi yeniden dirilişe, hatta bazı Kafkas halklarında kimliklerin açığa çıkmasına varıyordu. Bu şekilde gerçek ya da gizli kalmış pek çok kolektif mahrumiyete son veriliyordu. Bu anlamda hiçbir rejim, bir yandan onları devletin çıkarlarına göre kullanmış olsa da azınlıklar lehine bu kadar çalışmamıştı (Ferro, 1998: 142). Örneğin Merkez Müslüman Komiserliği, Müslümanlar arasındaki çalışmalarına durmadan devam ediyordu. On ay içinde (Ocak-Kasım 1918) Tatar, Kırgız ve Türk Dilinde dört milyondan fazla gazete yayınlanmıştır. Moskova’da Tatarca iki gazete yayınlanıyordu. Ayrıca her bölgesel Müslüman Komiserliği birer yayın organına sahipti: Kazan’da “İş”, Ufa’da “Kores” (Mücadele), Astrahan’da “Tartys” (Savaş) gibi (Bennigsen ve Quelquejay, 2005: 130). Bunun yanı sıra Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti kurulduktan (1920) sonra Eğitim Halk Komiserliği’ne bağlı Akademik Merkez kurulmuştu. Cumhuriyetin tüm bilim ve kültür kuvvetlerini birleştiren Akademik Merkez Yönetimi’nce okullar için yeni ders kitapları hazırlanıyor, Tatar dili ve edebiyatının gelişimiyle ilgili problemlere pratik tedbirler alınıyordu. Hükümetin ilk yılındaki faaliyet raporunda bildirildiğine göre, bir yıl içinde başka dillerden yapılan tercümelerle birlikte 100’ü aşkın çeşitli ders kitabı ve diğer kılavuzlar derlenmişti (Devletşin, 1981: 402-403).

Genel olarak bakıldığında SSCB’de en alt kademedeki ulusal bölge ve toprakların kendi Sovyetleri vardı ama bakanlıkları yoktu. Dilleri tanındığı için tanınan ama toprakları ve kendi idari makamları olmayan milliyetler de vardı. Burada, bu gruplar arasındaki ayrımı belirleyen kıstas dillerin sınıflandırılma biçimiydi. Dillerin olası üç statüsü vardı: yazılı olmayan diller, yazılı diller ve edebi diller. Yazılı dile sahip olmayan bir “milliyet” toprak sahibi de olamazdı. Fakat yazılı dilden yoksun bir gruba bir toprak bütünlüğü sağlanmak istendiğinde, hemen bir yazılı dil icat ediliyordu; hatta birkaç ikinci sınıf yazara bu dilde şiirler ve sosyalist gerçekçi romanlar yazdırılarak buna edebi dil statüsü bile verilebiliyordu (Roy, 2000:105). Çoğu kez kendilerine has bir yazı dili olmayan ve kısmen de “millet öncesi” bir dönemde bulunan çok küçük kavimler için kademeli bir federalizm tesisi, kendilerine ait milli hislerin başlangıçları için büyük bir taviz teşkil ediyordu. Bu kavimlerin varlıkları ilk defa resmen kabul edildiğinden ve dilleri küçük bir sahada

resmi bir dil olarak sayıldığından dolayı Sovyetlerin başlangıçtaki milliyetler siyasetinin dolaylı olarak küçük etnik grupların “millet haline gelmesinde” büyük katkısı olmuştur (Mühlen, 2006: 19-20).

Leninizm’de ulus ve milliyetler sorunları sınıf mücadelesinden ayrı düşünülüyordu. Amaç sınıfsal çözümlemede milliyetçiliği altyapı üstyapı ilişkisine doğrudan bağlı olmayacak bir unsur haline getirmektir. Bu belirli koşullar altında milliyetçiliğin proletarya devriminin amaçlarına bile hizmet edeceği anlamına geliyordu. Berg Fragner’e göre (2004: 30) Sovyet politikalarının amacı milliyetçiliği söküp atmak değil, tersine milliyetçi bir söylem içinde ona hâkim olmak ve bu egemenliğini hem SSCB içinde hem de bütün Sovyet Bloku içinde tekelleştirmekti. Bununla birlikte milliyetler politikasıyla, personel politikası olarak da yerel çalışma arkadaşlarının seçiminde katı davranmayarak milli ayrıcalığı potansiyel anti-Rus, anti-Sovyet istikametinden çekip, bütün Sovyet halklarının dayanışmasına yönelecek bir ulusal duyguya tahvil etmek denenmiştir. Ulusal komünistlerden faydalanan şüphesiz içerdeki muhtemel tezatlaşmaları önlemiştir. Bu ulusal komünistler ya sabık ulusal partilerin Sovyet iktidarı ile sadıkane işbirliğini kabul etmiş olan sol kanadına mensuptular ya da sosyal ve ulusal bağımsızlık mücadelesinin çok güçlü bir şekilde birbirine bağlı olduğunun şuuruna sahip yerel komünistlerdi (Mühlen, 2006: 20). Üst görevlere atanmış Rus olmayan kişilerin çoğu, sayıca hâkim durumda olan Rusların bakış açısını kolayca ve farkına varmaksızın özümseyordu; bu özümsemeye direnenlerin üst mevkilere yükselme şansı daha azdı. Moskova, idari başkentti, önemli kararların alındığı merkezdi. Yayılmasına Lenin’in karşı çıktığı bürokratik zihniyet, kendiliğinden bir Rus zihniyeti olmaya yöneliyordu (Carr, 2002: 336). 1923’teki XII. Parti Kongresi’nde Stalin’in kendisi bu durumu şöyle açıklıyordu: “NEP’le⁶ bağlantılı olarak ülkenin iç yaşantısında yeni bir güç zuhur ediyor... Federasyonun her noktasında hayalet gibi gezen ve proletarya diktatörlüğünü yıkacak bir bozuşma tehlikesi ile karşı karşıya getirecek olan Rus şovenizmi... Ama NEP sadece Rus şovenizmini beslemekle kalmıyor, özellikle birden fazla milletin yaşadığı cumhuriyetlerde yerel şovenizmi de besliyor... Cumhuriyetlerin yekpare bir birlik halinde birleşmesine ket vuran esas güç, daha önce de söylemiş olduğum gibi, ülkemizde NEP ilişkileri içinde yetişen bir güçtür: Rus şovenizmi...” (Stalin, 1990: 201 ve 205). Stalin’in ardınca söz alan Buharin, aynı delili daha uzaklara götürdü: “Büyük millet vasfıyla biz, bizzat kendimizdeki küçük milliyetçilik ihtiraslarına karşı olalım. Yalnızca tek politika belirleyelim ve diğer milliyetlere karşı daha aşağı konumda olduğumuzu kabul edelim. Böylece ezilmişlerin güvenini kazanma imkânı elde edebiliriz” (Kohn, 1983: 251).

Sovyetler Birliği içinde Sovyet milliyetçiliğinin tek görevi Sovyet halklarınca yaratılmış olan ulusal birimleri desteklemektir. Bu birimler Sovyet politik sisteminin ayrılmaz parçaları olarak algılanıyordu ama birimler kendilerini denetimsiz birer siyasi güç ya da bağımsız ülkeler gibi değil, işlevsel uluslar olarak algılamalı ve öyle davranmalıydılar. Dolayısıyla Sovyetler kendi milliyetçilik anlayışına ters düşen özerk milliyetçiliklerle savaşmıştır (Fragner, 2004: 32). Örneğin Kırım Tatar Muhtar Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti’nin Merkezi İcra Komitesi Başkanı Veli İbrahim (İbragimov)’in nüfuzu altında yurttaşları o zamana kadar hiç görmedikleri iktisadi ve kültürel yükselişi yaşadılar. Bir başka örnek Stalin’in mesai arkadaşı Mirza (Mirsaid) Sultan Galiyev’di (Mühlen, 2006: 20). Galiyev, Müslümanlığı Bolşevizm için kullanmaya çalışmış, sömürgeciliğin karşısına İslam dinini, Marksizm’deki proletaryanın yerine Müslüman halkları koyarak Müslüman ülkelerdeki ulusal hareketlerin sosyalist nitelikte olduğunu ileri sürmüştü. Doğu halklarının sömürge boyunduruğundan kurtulmasında İslam dininin temel rol oynayacağını savunmuştu (Tellal, 2001: 111-112). Fakat 1923 yılında iktidardan düşürülen Galiyev, 1929’da uzun bir hapis cezasına mahkûm edildi. Ondan kısa bir süre önce de Veli İbrahim “milliyetçi sapmacılıkla” suçlanmış ve idam edilmişti (Mühlen, 2006: 21). Bu nedenle Sovyet milliyetçiliğinde ulusal

⁶Novaya Ekonomicheskaya Politika-Yeni Ekonomi Politikası

bağımsızlık kazanmak amacıyla doğrudan siyaset yapmak veya ulusun kendi başına ekonomik büyümesini sağlamak gibi bir şey söz konusu değildi. Ama ulusal liderlere başka bir görev düşüyordu: Ülkenin toprak, dil (düzeltilmiş ya da en azından standartlaştırılmış) ve iç idaresinde kendine özgü ortak kimlik oluşturmak (Fragner, 2004: 32).

1924 yılında SBKP merkez organlarının Orta Asya’yı ulusal bölgelere bölme kararına aktif bir şekilde karşı çıkmaları ile Moskova’daki yöneticiler planlarını ihtiyatla uygulamaya devam ettiler ve tıpkı merkezden planlandığı gibi, Orta Asya’nın beş ayrı cumhuriyete bölünmesi, farklı milletlerin oluşumunu büyük ölçüde hızlandırdı. Esas itibarıyla Türkî çoğunluğun oluşturduğu bölgenin Müslüman nüfusunu parçalayarak, bir bütün olarak bir araya gelmelerini imkânsız kılacak şekilde, “her biri kendi ulusal bilinci, dili, kültürü ve ekonomik bağımsızlığına sahip ayrı ve farklı halklara” dönüştürüldü (Aydın, 2005: 251-251). Sovyet politikası, ekonomi sosyalizme doğru ilerlediği sürece, bütün ulusal kültürleri gelişmeye bırakmıştı. Fakat 58 ulusun, kitap bir yana, alfabeti bile yoktu. Bilim adamları bunlar için yazılı diller geliştirdiler ve Sovyetler Birliği’nde birinci Beş Yıllık Planın (1928-1933) sonunda yayınlanan kitap sayısı, Almanya, Fransa ve İngiltere’de yayınlananların toplamından daha fazla olana dek tam 100 dilde kitap basıldı (Strong, 1988: 72). Ancak Komünist Parti’nin bu topluluklara yönelik pozitif ayrımcılık politikası (eğitim ve kültürde), merkezileşmiş Sovyet Devleti’ni kabullenecek Sovyetik uluslar (içerik olarak değil, görünürde) yaratmaya yönelikti. Bu milliyetlerin desteklenmesi Sovyetlerin milliyetler politikasının temelini oluşturuyordu. Biçimde ulusal içerikte sosyalist olarak özetlenebilecek bu kültür politikaları merkezin belirlediği Rusça yapıtları çeviriden öteye geçmedi (Martin, 2011: 103).

Ne var ki, eğitimde gerek ulusal azınlıklara yönelik gerekse de SSCB’yi oluşturan diğer milletlere yönelik pozitif ayrımcılık politikası pek uzun sürmedi. Uygulanan “yerlileştirme” politikası ve milliyetlere yönelik ilk pozitif ayrımcılık politikaları, ulusal bilinci ve etnik kadroları kısmen de olsa güçlendirmiş, bunların “proleter enternasyonalizme” giden yolda geçici bir adım olduğu düşünülmüştü. “Yerlileştirme” politikası kontrolden çıkıp “burjuva milliyetçiliği”ne dönüşünce, Stalin onun temsilcilerine karşı terör uygulamakta tereddüt etmedi (Hosking, 2011: 771). Bunun yanı sıra ülke içinde çeşitli bölgelerde Alman azınlıklar bulunduğu gibi, kimi Sovyet cumhuriyetlerindeki Rus olmayan muhalifler ülkeden kaçarak Paris ve Berlin’e sığınmakta ve sürgün hayatlarında Batı Avrupalı, özellikle de Alman devlet adamlarınca destek bulmaktaydı. Bunu aktif siyasetinin bir parçası haline getiren Hitler yönetimi, zaten paranoya düzeyi yüksek olan Moskova’nın milliyetler politikasında yeni hamlelerde bulunmasının zeminini hazırladı. Tüm otuzlu yıllar boyunca yürütülen *Büyük Temizlik*⁷ operasyonu ile bir zamanlar en yakın çalışma arkadaşları olan kişileri dahi ortadan kaldırmakta tereddüt etmeyen Stalin’in, Rus olmayan kitlelerin *beşinci kol faaliyetleri*⁸ karşısında yumuşak davranması beklenemezdi (Aksakal, 2009: 25).

Moskova merkezince, milliyetçi- ayrılıkçı ve milli komünizm fikrini taşımakla itham edilen aydınların ortadan kaldırılmasıyla birlikte, kuvvetli bir şekilde Ruslaştırma faaliyetine de geçildi. Gayet tabiidir ki, Sovyetler Birliği gibi çok uluslu bir devlette, milletlerin birbirlerine

⁷ 1921- 1953 yılları arasında esas olarak siyasi nedenlerle tutuklananların (“karşıdevrimci suçlar”la itham edilenlerin) toplam sayısı 4.060.306’dır. Bunların 799.455’i ölüme mahkûm edilmiş, 2.634.397’si kamplara, kolonilere ve hapishanelere gönderilmiş, 423.512’si belli bir yerde ikamet men (*vıslıka*) ya da belli bir yere sürgün (*sıkla*) edilmiştir. 215.942 kişi ise “Diğer” kategorisine girmektedir. 1930-1953 dönemine ait verilere göre ise, 3.777.380 kişi “karşıdevrimci suçlar”dan tutuklanmıştır ve çoğu 1937-38 yıllarındaki temizlik hareketi sırasında olmak üzere, verilen idam kararlarının 700.000 civarındadır (Lewin, 2009: 162-163).

⁸ *Beşinci kol*, fiili müdahale ile ele geçirilemeyen bir kitleyi ya da devleti, propaganda, casusluk, sabotaj ya da terör yoluyla psikolojik etkiye maruz bırakmak suretiyle müdahaleye uygun hale getirmek ya da fiili savaş esnasında savaşı daha kolay kazanmak için yapılan her türlü psikolojik yıkıcı çalışmadır.

girmiş bir durumda olmalarından dolayı, herkesçe anlaşılan ortak bir dile ihtiyaç vardı. İşte bu zaruret, Cumhuriyet sahasında belirli diğer dillerin kabulüne rağmen, Rusçaya üstünlük tanıyordu (Mende, 1966: 113). 13 Mart 1938'den itibaren Rus dili ve edebiyatı gayrı - Rus okullarında zorunlu ders olarak okutulmaya başlandı. Rusça bilgisi, yüksek eğitim almak isteyen gayrı-Ruslar için zorunluymdu. Ancak bu durum SSCB'nin tüm bölgeleri için geçerli değildi. Okulların büyük çoğunluğunda ikinci dil olarak Rusça öğretiliyordu ama bazı bölgelerdeki okullarda milli azınlıkların çocukları o bölgenin milli çoğunluğunu oluşturan milletin dilini ikinci dil olarak öğreniyordu (Blitsteyn, 2011: 310). Mesela Tataristan'daki Çuvaş okullarında ikinci dil olarak Tatarca öğretiliyordu.

Stalin daha 1937 yılında ortak dil konusunu Merkez Komite Plenumu'nda gündeme getirmiş, Rusçanın tüm Sovyet okullarında zorunlu olması gerektiğini, çünkü yakında Kızıl Ordu'ya gayrı-Rusların çağrılacağını bildirmişti. Rus olamayanların oluşturduğu birlikler terhis edildi (Gradoselskiy, 2001: 4) ve yeniden oluşturulan ordunun ortak bir dile ihtiyacı vardı. Stalin'in dediği gibi, "bizim tek bir dilimiz var, tüm SSCB vatandaşlarının aşağı-yukarı anlaşabileceği bu dil Rusçadır" (Blitsteyn, 2011: 312). Bunun yanı sıra 1938'den itibaren Gürcü, Ermeni alfabeleriyle üç Baltık devletince kullanılmakta olan Latin alfabesi hariç, Rus olmayan tüm milletlerin alfabeleri, Rusların Kiril alfabeleriyle değiştirildi. Bunun sebebi Rus dilinin daha kolay öğrenilmesini sağlamaktı. 1920'li yılların sonlarına doğru, kullandıkları Arapça alfabeyi Latinceye çevirmiş olan Türk halkları, bu hareketle, kısa bir müddet zarfında alfabelerini ikinci kere değiştirmiş oldular ve bununla da kültürel gelişmelerinde çifte çöküntüye maruz kaldılar (Mende, 1966: 115). Alfabe değişikliğinin bir başka işlevi daha vardı: Yeni nesillerin daha önceki kaynaklara ulaşmasını engelliyordu. Böylece, transkripsiyonların reddedilmesi veya serbest bırakılması yoluyla, geçmişte verilmiş eserler arasından yeni ulusal edebiyatların öncüsü ya da bir parçası olarak kabul edilebilecek olanlar seçilebiliyordu. Her kültüre yeni bir ata, genellikle bir şair tayin ediliyor, böylece içerik sorunu da azaltılıyordu. Ulusal kimlik gerçek bir kültürün canlandırılması ya da desteklenmesi üzerine değil, zayıf bir içeriğin, bir kodun üzerine kuruluyordu. Gerçek içerik, Sovyet edebiyatı ya da Rus kültürüydü. Bunun amacı gerçekten kendisini yetiştirmek isteyen kişiyi Rus kültürüne döndürebilmektir; ulusal kültür, kültürel talepleri karşılayamamalıydı (Roy, 2000: 120).

II. Dünya Savaşı arifesinde, aynı anda birbirine zıt iki süreç vardı. Rus olmayan milletlere kendi toprakları, dilleri, kültürleri ve idari yapıları verilirken; merkezi parti, devlet ekonomi planlaması ve yukarıya doğru gerçekleşen hızlı bir sosyal hareketlilik, ulusal ayrılıkları zayıflatma ve daha genel bir Sovyet Rus görüntüsü oluşturma eğilimindeydi. Aslında Rus olmayanlara bir kimlik verilmiş; fakat egemenlikleri reddedilmişti. İkisi birlikte patlamaya hazır bir karışımı (Hosking, 2011: 595). Ruslar ve Rus olmayanların yasalar yoluyla Sovyetleştirilmesi SSCB'nin dört bir yanında yaşayanların statülerini eşitledi ve siyasal kültür biçimlerini tek tipleştirdi. Stalinist tavır ve özellikle de II. Dünya Savaşı sırasında Almanlarla teması olmuş uluslara karşı uygulanan şiddetle birlikte Sovyetleştirme Baltık ülkelerinde ve Moldova'da olduğu kadar Ukrayna'da da bir Ruslaştırma olarak algılandı. Bu Ruslaştırma siyaseti özellikle II. Dünya Savaşı'ndan sonra Rus olmayanların ülke yönetim kademelerinde giderek daha az yer almalarıyla ortaya çıktı. Statülerin eşitlenmesi ulusal kimliğin kendine özgü özelliklerine saldırı olarak değerlendirildi. Rusya'nın damgasını taşımasalar bile bütün SSCB'de geçerli ortak yasaların artması da bu şekilde algılandı (Ferro, 1998: 143).

C. *Sblijenije ve Sliyanie: Sovyet Halkı İnşası (mı)?*

Önceki bölümden de anlaşılacağı gibi SSCB döneminde tek bir milliyet politikasının varlığından söz etmek mümkün değildir. Sovyet yetkilileri istikrarlı bir milliyet politikaları bütününe ortaya koysalar da, bu alanda uzun vadeli politikalar uygulamadılar. Sovyetler Birliği'nin

Rus olmayan halklarının ihtilalden sonra hiçbir zaman tamamen ortadan kalkmamış olan milliyetçi emelleri 1946 ile 1952 yılları arasında, Birliğin çözmek zorunda kaldığı büyük meselelerden birini teşkil ediyordu. Stalin’in ölümünden sonra, sınır Müslüman cumhuriyetlerinde ekonomik alanda gerçekleştirilen ilerlemeler, bir dereceye kadar yumuşama sağlamaya yardım ettiğinden bu emellerin yatıştırılması mümkün görülüyordu (D’Encuasse, 1966: 114-115). Hruşev dönemi, genel olarak Stalinizm’den dönüş olarak adlandırılmakla birlikte, bu dönemdeki etnik politikalara baktığımızda Stalin’in milliyetler politikasının devamı niteliğinde fakat aynı zamanda çelişkili uygulamalar olduğunu görüyoruz. Hükümetin etnik/milliyetler politikası genel olarak Rus olmayan toplumları asimile etmeye ve yeni “Sovyet Halkı” oluşturmaya/yaratmaya yönelikti. Milletlerin yakınlaşmasına ilişkin dile getirilen görüşler, teoride “Sovyet Halkı” oluşturulmasını hedefliyordu ama pratikte daha çok Ruslaştırma politikasına benzemektedir. Hruşev, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (SBKP)’in 1961’de yapılan XXII. Kongresi’nde Sovyetler Birliği’ni ulustan daha üstün bir etnik topluluk olarak tanımlıyor ve kongrenin kapanış konuşmasında, kongrenin ana gündem maddesinin yeni parti programı ve bu programın da amacının komünist toplum inşa etmek olduğunu belirtiyordu: “Bizim kongremizin ana gündem maddesi parti programı-komünist toplum inşa programıdır... Kongreye katılan delegeler komünizmin inşası konusunda ülkemizdeki temel sorunlara- köy işleri (tarım) eğitim, sanat, edebiyat- değindiler. Yeni komünist toplum inşası kongrede tüm açılardan değerlendirilmiştir. Artık biz, komünizmin inşasının partinin görevi olduğunu, tüm Sovyet toplumunun temel görevi olduğunu görüyoruz” (XXII SKPSS, 1962a: 565-566).

Hruşev bütün olarak Sovyetler Birliği’nde kültürlerin yakınlaşmasını (*sblijeniye*) kültürlerin kaynaşmasının (*sliyanie*) izlemesi gerektiğini düşünüyordu. Dolayısıyla bu kongrede her türlü yerelliğe (*mestnichestvo*), özellikle ulusal bölgecilığe saldırdı (Davis, 1991: 139). Komünist toplum inşası iki yönlü politika izlenmesini gerektiriyordu. İlk aşama Hruşev’in de belirttiği milletlerin birbirlerine yakınlaşması ve kaynaşması, ikinci aşamaysa ekonomik birleşmeydi: “Komünizmde milletlerin her yönlü yakınlaşması, ekonomik, politik ve manevi olarak tam birliği sağlayacaktır” (XXII SKPSS, 1962b: 275). Bu yakınlaşma, milli ayrılıkların (farkların) ve özellikle de dil farklılığının ortadan kaldırılmasıyla daha hızlı gerçekleşecekti. Bu farklılıkların ortadan kaldırılmasının, sınıfsal farklılıkların ortadan kaldırılmasından daha uzun süreç olduğunu Bolşevikler de kabul ediyordu ve bu konuda parti olarak hedefler belirlemişlerdi (XXII SKPSS, 1962b: 313). Hem ekonomik hem de kültürel olarak tam birliğin sağlanması için önce kültürel ayrılıkların tamamen temizlenmesi (*stiraniye*) gerekmektedir ve Hruşev bu konuda ciddi ve kararlıydı: “Elbette milli ayrılıkların silinmesinden şikâyetle bulunan kimselere de rastlanmaktadır. Onlaracevabımız şudur: Komünistler milli ayrılıkları muhafaza etmeyecek ve ebedileştirmeyeceklerdir. Hatta milli kalıntıların en ufak belirtisinin bile kökü, tam bir Bolşevik uzlaşması ile kurutulmalıdır” (Süleymanlı, 2005: 129).

Milletlerin yakınlaşması esaslarından biri olarak, bu milletlerin kültür ve dil yönünden “karşılıklı zenginleşmeleri” gerektiği öne sürülmüştü. Bu konu parti programında ayrıntılı olarak açıklanmış ve her ulusal dilin özgür şekilde gelişmesinin ve her SSCB vatandaşının kendi çocuğuna istediği dilde eğitim vermesinin temin edilmesi partinin hedefi olarak belirtilmişti. Ne var ki, aynı programda Rus diline yapılan vurgu, diğer dillerin gelişimin sağlanması konusunda belirlenen hedefleri anlamsız kılıyordu: “Kendi ana dillerinin gönüllü öğrenimiyle birlikte Rus dilinin öğrenilmesinin- SSCB’nin tüm uluslarının tecrübelerini karşılıklı paylaşması ve kültürel başarının sağlanması için- pozitif bir değeri vardır. Rus dili fiilen SSCB’nin tüm halklarının milletlerarası münasebet ve işbirliğinin ortak dili olmuştur” (XXII SKPSS, 1962b: 314). Hruşev, gelişmenin önemli bir ölçütü olarak gördüğü Rusçaya geçiş olayını hızlandırmaya çalışıyordu. Bu doğrultuda 1958’de ilan ettiği eğitim reformuna ailelerin çocuklarını istedikleri dillerde eğitebilmeye olanaklarını ima eden bir madde eklenmişti. Oldukça masum bir görünüş taşıyan bu önlem aslında

çok önemli bir noktayı içeriyordu. Öncelikle çocukların geleceğini iyi düşünen aileler onlara ikinci bir dilin kapılarını açmak zorundaydılar (D'Encuasse, 1984: 267) ki, bu dil de doğal olarak Rusça olacaktı.

Rusçanın tek dil olmasını sadece hükümet değil akademik ve entelektüel çevreler de savunuyordu. 1958 Ağustos'unda Gafarov, *Kommunist*'te tek bir dilin gelişmesinden söz ediyordu. Ağustos 1962'de *Voprosy Filosofii* dergisi, Aleksandr Maslin'in⁹ kültürün biçimde ulusal, içerik olarak sosyalist olabileceği düşüncesine saldıran makaleye yer veriyordu. Öteki makaleler Stalin'in bütün dillerin en iyi öğeleriyle oluşacak yeni bir uluslararası dil düşüncesine saldırmaktaydı ve Sovyetler Birliği için tek uluslararası dilin Rusça olduğu söylenmekteydi (Davis, 1991: 140). Bununla birlikte dil eşitliği Sovyet yöneticilerinin gözünde ulaşılacak son nokta değildi. Bu, zorunlu bir "iki dil" rejimine giden yolun ilk basamağıydı. Ulusal diller başlangıçta Rus dili ile ortaklık kuracaklar, daha sonra gittikçe artan ve yayılan bir biçimde, gönüllü olarak tek bir ortak dil konuşacaklardı. Ulusal diller yavaş yavaş değişime uğrayan ve gelişen "*Homo Sovieticus*: Sovyet İnsanı"nın bir aksesuarı olacak, farklılıklar kaybolarak, herkes için tek bir tip ortaya çıkacaktı (D'Encuasse, 1984: 254-255). Böylece milli ayrılıkları ortadan kaldırmak yoluyla oluşturulmaya çalışılan Sovyet toplumu küçük milletlerin büyük Rus milleti etrafında birleşmesi suretiyle meydana getirilecekti. Özbekistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Birinci Sekreteri Reşidov bu hususu şöyle formüle ediyordu: "Sovyetler Birliği'ndeki tüm milletlerin kaderinde Rus milleti, insanlık tarihinde hiçbir milletin işgal edemediği bir yeri işgal etmektedir. Zira çok milletli Sovyet devletinin ileride yaşaması ve refah içinde bulunması için gereken şart, başta büyük Rus milleti olmak üzere, Sovyetler Birliği milletlerinin dostluğu ve kardeşçe işbirliğidir" (Süleymanlı, 2005: 130).

Tablo 1:RSFSC İçerisinde Ulusal Dillerde Yapılan Eğitim Süreleri

RSFSC' inde Yerli Uluslar	1958	1972
Başkırlar	1-10	1-10
Buriyatlar	1-6	1-6
Çeçenler	1-4	Sadece okul öncesi eğitim
Çuvaşlar	1-7	1-4
İnguşlar	1-4	Sadece okul öncesi eğitim
Kabardalar	1-4	Yok
Balkarlar	1-4	---
Kalmuklar	1-4	---
Karelyalılar	Bilinmiyor	Bilinmiyor
Komisler	1-7	1-3
Marisler	1-7	0-3
Mordvlar	1-7	0-3
Kuzey Ossetleri	1-4	Yok
Dağıstan halkları		0-2 (Avarlar Hariç)
Tatarlar	1-4	0-1
Tuvinyenler	1-10	0-10
Udmurlar	1-7	0-3
Yakutlar	1-7	1-8

Kaynak: (D'Encuasse, 1984: 276).

⁹Aleksandr Maslin *Voprosy Filosofii* dergisinde 1958 yılında yayınlanan "Sovyet Sosyalist Kültürün Oluşturulmasıyla İlgili Bazı Sorunlar Hakkında" adlı makalesinde SSCB'yi oluşturan ulusların kültürlerinin biçimde ulusal ama içerik olarak sosyalist olması gerektiğini savunuyordu. Bu düşünce aslında çok daha önce, 1920'lerin sonlarından itibaren kabul edilmiş ve uygulamaya konulmuştu (Maslin, 1958).

Sovyet insanı yaratmanın ikinci önemli unsuru olarak da, milletlerin (kültürlerin) iyice birbirine kaynaşması gösteriliyordu. Kültürlerin kaynaşmasıyla yeni Sovyet kültürü meydana gelecekti. Resmi olarak Sovyet kültürü şöyle tanımlanıyordu: “Kültür küçük bir tabakanın imtiyazı halinden herkesin ortak malı haline geldikten ve yeni bir sosyalist aydın zümre yetiştikten sonra, kültür ihtilalinin neticesi olarak yeni bir sosyalist kültür, yani ‘yeni toplumun hayat ve ülkülerini aksettiren, onun ideolojisiyle dolu ve halka hizmet etmeye, komünizm uğruna mücadelede halka yardım etmeye çalışan bir kültür meydana gelecektir’” (Leonhard, 1980: 332). Buysa büyük, milliyetsiz veya milletler üstü varlığın meydana gelmesi demekti. M.S. Abramzon *Sovetskaya Etnografya* dergisinde çıkan makalesinde milletlerin esaslı bir şekilde yaklaşma ve kaynaşmalarını temin etmek için çare olarak Ruslarla gayri Rusların karışık evlilik yapmalarını tavsiye etmekteydi. Bu hususta belirli milletlerin muhtemel mukavemetleri hissedilecekti ve bu sebeple bunlar mümkün mertebe bertaraf edilmeliydiler (Mende, 1966: 98). SSCB’deki etnik asimilasyon süreçlerinin ana yönteminin, etniler/milletler arası evlilikler olduğu belirtiliyordu. Çocuklar ebeveynlerinden birinin milliyetini seçmek zorunda kaldığı için doğal olarak diğer etnik kimlik kesintiye uğruyordu. 1925 yılında %2.5 olan etniler arası evliliklerin oranı, 1970 yılında %13.6’ya yükselmişti. Karışık evliliklerin en çok yaşandığı cumhuriyetler ise %18-20 oranla Letonya, Kırgızistan ve Ukrayna idi (Bromley, 1983: 10).

Tablo 2: Farlı Etnik Üyelerden Oluşan Ailelerin Birlik Cumhuriyetlerine Göre Dağılımı(1000 ailede)

Ulusal Cumhuriyetler	1959	1979
Rusya SFSC	83	120
Ukrayna SSC	150	219
Belorus SSC	110	201
Özbekistan SSC	82	105
Kazakistan SSC	144	215
Gürcistan SSC	90	104
Azerbaycan SSC	71	76
Litvanya SSC	59	113
Moldova SSC	135	210
Letonya SSC	158	242
Kırgızistan SSC	123	155
Tacikistan SSC	94	130
Ermenistan SSC	32	40
Türkmenistan SSC	85	123
Estonya SSC	100	158

Kaynak: (Umanskiy ve Şkondin, 1985: 20).

Yukarıdaki istatistikler, ülkedeki demografik ve etnik değişiklikleri yansıtmaktadır. Bu değişiklikler, gerek nüfusun doğal artışında gözlenen farklılaşmalara gerekse bazı etnik süreçlere bağlıydı. Bu etnik süreçler esnasında bir ulusa mensup nüfus, diğer ulusa mensup nüfusla devamlı ilişki halinde olması nedeniyle, o ulusun dilini, kültürünü, gelenek ve göreneklerini benimsemekteydi. Bu süreçlerde, farklı uluslar arasında yapılan ve sayıları gittikçe artan evliliklerin rolü büyüktü ve yaklaşık her altı aileden biri, değişik uluslara mensup kimselerden oluşuyordu. Ulusça karışık ailelerin artışı, hemen hemen bütün Birlik cumhuriyetlerinde gözlenmekteydi. Özellikle büyük kentlerde yaygın olan bu durum, aynı zamanda dini duyguların zayıflamasına ve ateizmin gelişmesine katkı sağlıyor, geleneklerden kopuşu da kolaylaştırıyordu. Birbiriyle etkileşime geçen grupların dil ve kültürel benzerlikleri, asimilasyonun ilk aşamasını kolaylaştırıyor ve pekiştirme (konsolidasyon) sürecini geliştirdiyordu (Kozlov, 1969: 70).

Ruslaştırma politikasının veya Sovyet kültürünün Rus kültürüyle özdeşleşmesinin bilimsel temelleri yukarıda belirtildiği gibi akademik çevrelerce atılmıştı ve bu durumun diğer milletler için

hiçbir sakıncası yoktu. Yazarlar Birliği kongresinde A. Mihaylova Rus kültürüyle ilgili şöyle söylüyordu: “Rus kültürü farklı kültürel geleneklerin ‘Rus evrenselliği’ zemininde bir araya gelmesinden oluşur. Rus kültürü bu yüzden heterojen değil iki yönlü olarak ortaya çıkar. Rus kültür tarihi tek bir halka ait değil. Onda, kendi kapalı ve milli kültürlerinden kopan farklı kültürel gelenekler harmanlanmıştır” (Sluçevskaya, 1991: 58). Dolayısıyla diğer milletler Rus kültürünü gönül rahatlığıyla benimseyebilirlerdi.

Kültür ve dil politikalarının belirlenmesinde önemli olan bir başka faktör de SSCB döneminde Slav dillerinden sonra ikinci sırayı (bu dilleri konuşanların sayısına göre) Türk dillerinin almasıdır. 1959'da gerçekleştirilen genel nüfus sayımının sonuçlarına göre SSCB coğrafyasında 23 Türk dilini konuşan 25 milyon kişi yaşamaktaydı. Türk dilini konuşanlar, o dönemde Sovyetlere bağlı Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan Cumhuriyetlerinde yaşayan Azerbaycan, Kazak, Kırgız, Türkmen, Özbek Türklerinden; Başkurdistan, Karakalpakistan, Tataristan, Tuva, Çuvaşistan, Yakutistan (Saha) Özerk Cumhuriyetlerinde yaşayan Başkurt, Karakalpak, Tatar, Tuva, Çuvaş, Yakut Türklerinden; Dağlık Altay, Hakasya Otonom Vilayetlerinde yaşayan Altay, Hakas Türklerinden; Dağıstan Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Balkar, Karaçay, Nogay Türklerinden; Stavropol'da yaşayan Nogay, Truhmen Türklerinden, Moldova Cumhuriyetinde yaşayan Gagavuz Türklerinden, Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinde yaşayan Azerbaycanlı Türklerden; Litvanya ve Ukrayna'da yaşayan Karaim Türklerinden; Donetsk vilayetinde yaşayan Urum Türklerinden; Kırım'da yaşayan Kırımçak Türklerinden oluşmaktaydı (Esen, 2011: 449). Dolayısıyla asimilasyon çalışmalarında Türkdilli topluluklara yönelik faaliyetlere daha fazla ağırlık veriliyordu.

Eğitimde güdülen temel amaç yerel inanış ve kültürlerin bastırılmış, onların yerine Rus motiflerinin baskın olduğu bir modeli oluşturabilmektir. Buna uygun olarak da bütün ülkelerin milli tarihleri örtülmüş, doğal olarak milli kişilikler de ön plana çıkarılmamıştır. Sözelimi Kazakistan tarihinin önemli bağımsızlık önderlerinden Mustafa Çokay'a 12 ciltlik Kazak-Sovyet Ansiklopedisi'nde bir madde bile ayrılmamış, Kazak SSC Tarihi adlı kitaptaysa Çokay hakkında, İngiliz emperyalistlerinin direktifiyle çalışan “halk düşmanı” şeklinde bahsedilmekteydi. Bu doğrultuda toplulukların kendi milli tarihleri yerine sadece cumhuriyetleri ile sınırlı kalmak kaydıyla bölgesel tarihlerini yazmalarına izin verildi (Bacık, 1999: 94). İdeolojik yönden toplumun düşünce yapısını istenilen yöne değiştirmek için kullanılan bir başka önemli araç da edebiyattır. Mesela lise öğrencileri için hazırlanan 1958 tarihli Kazak Sovyet Edebiyatı ders kitabının incelendiği bir çalışmada şu tespitlere yer verilmiştir: “Ders kitabındaki ideolojik yaklaşımı görmek için kitabın sadece içindekiler kısmına bakılması yeterlidir. Zira 208 sayfadan müteşekkil kitabın ilk 19 sayfasında, başka bir ifadeyle %10'unda, sosyalist medeniyetin geliştirilme yolları, edebiyatın Komünist Parti'nin ilkelerine ve yöneticilerinin görüşlerine hizmet etmesinin gerekliliği anlatılmıştır. Kitabın giriş bölümü Komünist Partisi'nin yayın organından farksız bir durumdur. Hatta girişteki bölümlerden biri “Sovyet Edebiyatının Partililiği” başlığını taşımaktadır. Kitabın ikinci bölümünü teşkil eden 20-40. sayfaları arasında ise Proleter edebiyatın kurucusu Maksim Gorki'nin hayatı ve eserleri, çocukluk ve gençlik çağlarından başlanarak, tafsilatlı bir biçimde işlenmiştir. Ders kitabının adı her ne kadar Kazak Sovyet Edebiyatı olsa da ilk 40 sayfada Kazak edebiyatı üzerine herhangi bir bilgi yoktur” (Gücüyeter ve Yılmaz, 2012: 1830). Bunun yanı sıra Kırgızların milli destanları olan Manas ve Er Töştük gibi destanlarda da tahrifatlar yapılmıştır. Manas Destanı 1952 yılında Sovyet sisteminin istediği şartlarda tekrar kaydedilmiş ve destandaki rejime muhalif unsurlar (Türklük, İslamiyet, milliyetçilik gibi) ayıklanmıştır. 1926 yılında yazıya geçirilme işi biten ve rejim tarafından 1940 yılına kadar muhalif olarak nitelendirilip basılmayan Sagımbay'ın Manas Destanı yerine Sayakbay'ın ön plana çıkarılması faaliyeti hızlanmıştır. Pantürkist ve Panislamist fikirleri açık olarak görünen Sagımbay varyantıysa unutturulmaya çalışılmıştır. Er Töştük Destanı da 1952 yılında yapılan bir konferansta alınan kararlara uygun

olarak 1956 yılında yayımlanmıştır. Destanın 1996 baskısının 37. sayfasının altında “1956 yılında yapılan baskıda, destanın başından bu mısraya kadar olan yerler (esas nüshada yazılan) tamamıyla alınmış değildir” dipnotu, destan üzerinde nasıl tahrifat yapıldığının açık delili olarak gözükmektedir. Bukısımlarda 15 defa Allah, Allahü Teala, Kудay, 11 defa Müslüman ve birkaç defa Hızır sözlerinin geçtiği görülmekte ve bu bölümün yayımlanan kısma dâhil edilmeyerek destana yansıyan İslam düşüncesini yok etmenin esas amaç olduğu fark edilmektedir (Çeribaş, 2012: 760).

Öte yandan etnologların ve sosyologların ulusların yaklaşım kaynaşması sahasında gerçekleştirdikleri çalışmalar, iktidarın hafife alarak “kalıntılar” dediği şeylerin aksine, tüm bir toplumu kaynaştıran davranışlar ve bağlılıklar bütünü olduğunu göstermişti. Mesela çıkarılan bilanço, iktidara- gerek siyasi, gerek sivil- Sovyet bayramlarının başarısının sınırlı olduğunu kabul ettiriyordu. Geleneksel bayramlarla etkin olarak savaşmak için iki yol izlemek gerekiyordu: Birincisi Sovyet kutlamalarını daha şatafatlı hale getirmek, ikincisiyse bununla kalmayarak bu kutlamaları geleneksel bayramlara aşılayarak, bunların milli muhtevasını yok edip, Sovyetlere özgü bir renk vermeye çalışmaktı (D’Encuasse, 1992: 79-80). Mesela eski bir geleneğe göre Orta Asya halkı 63. yaş gününe büyük bir önem atfetmekteydi. 63 yaşına ulaşan kadın ya da erkek her Müslüman’ın etrafında büyük bir toplantı ve dini bir tören yapılırdı. Kuran’la başlayan bu tören, ziyafet ve hediyelerle sona ererdi. Sosyal teşkilatların, genellikle emekliye ayrılma ya da terfi etme gibi tamamen dini olmayan olaylarla ilgili kutlamalarını, bu yaş törenine denk düşürmeleri istenmişti. Emeklilik yaşının bu kadar büyük olmaması önemli değildi. Önemli olan, bu töreni dini muhtevasından tamamen uzaklaştırılmış bir törene dönüştürmek ve onu bütün SSCB için aynı önemi taşıyan bayramlar dizisi içine sokmaktı (D’Encuasse, 1992: 81).

Kültürlerin uzlaşması ve birleşmesi ilk aşamada dil ve kültür birliğiyle ve yukarıda belirttiğimiz gibi SSCB sınırları içinde bulunan cumhuriyetlerin arasındaki sınırların ortadan kalkmasıyla sonuçlanacaktı. Her şeyden önce SSCB’nin iktisaden daha çok kalkınması, yeni sanayi merkezlerinin kurulması, işlenmemiş arazi bölgelerinin iskânı ve trafik şebekesinin genişletilmesiyle milletlerin birbiri ile daha sıkı münasebetler kurmaları gerekiyordu. Böylece ulusal cumhuriyetler arasındaki sınırlar da önemini kaybedecekti (Leonhard, 1980: 409). 1936 Anayasası’nın devlet yapısını konu alan ikinci bölümünün 15. maddesi şöyle diyordu: “Birlik cumhuriyetlerinin egemenlikleri, sadece SSCB Anayasası’nın 14. maddesinde gösterilen unsurlarla sınırlıdır. Bunun dışında her birlik cumhuriyeti egemenliğini bağımsızca uygular. SSCB, birlik cumhuriyetlerinin egemenlik haklarını korur” (Konstitutsiya Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik, 1937). Fakat 1961 yılında yürürlüğe giren yeni Parti programında “Sovyetler Birliği sınırları dâhilinde, müttefik cumhuriyetlerin sınırları önemini gittikçe kaybetmektedir” ifadesinin yer almış olması bu maddenin zaten pek fazla olmayan işlevinin son bulması ve milli cumhuriyetlerin artık ayrı bir varlık olma anlamını kaybetmek üzere olduklarının ilk işaretiydi. Bu husus yeni parti programında özellikle kaydedildiğinden, ayrı bir önem kazandı. Zira kongreden sonra “Sovyetler Birliği’nde sınır ayrılmaları milli zıddiyetler doğuruyor” gibi yeni düşünce ve görüşler, parti ideolojik basını tarafından derhal benimsenmiş ve yayılmaya başlanmıştır (Süleymanlı, 2005: 131).

Sovyetlerin milliyetler politikası, en geri kalmış olanı en ileri olanla aynı seviyeye getirme hedefiyle (hem ekonomik hem de kültürel olarak) Rus olmayan cumhuriyetlerin sosyo-ekonomik statüsünü geliştirmeyi birbirleriyle ilişkilendirdi. 1957’de ekonomi yönetimini geliştirmek için bölgesel ekonomik konseyler (*sovnarhoz*) yeniden düzenlendi ve böylece bu bölgelere kısmi bir özerklik sağlanmış oldu (Özcan, 2005: 16). Ancak bunun üzerinden çok geçmeden 1960 yılından itibaren *sovnarhoz*lar yeniden merkezileşmeye başladı ve Şubat 1963’de Yüksek Sovyet, Tacik, Kırgız, Türkmen ve Özbek SSC’lerini Orta Asya Ekonomik bölgesi adı altında birleştiren bir karar kabul etti. Orta Asya’yı ilgilendiren bütün önemli siyasal kararlar Merkez Komite’nin Orta Asya

Bürosu'nca alınacaktı. Bu büro, sekreter ve sekreter yardımcısı da dâhil, yedisi Rus on bir üyeden oluşuyordu. Orta Asyalı olanlar dört cumhuriyetin partilerinin birinci sekreterleriydi (Davis, 1991: 140). Buna benzer birleştirme denemeleri ve milli siyasetleri ortadan kaldırarak doğrudan doğruya Moskova'ya bağlama teşebbüsleri Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan SSC'lerinde de yapıldı. Nisan 1963'te Transkafkasya Merkez Komitesi'nin kurulması bu doğrultuda atılmış önemli bir adımdı (Süleymanlı, 2005: 132). Fakat tüm bu uygulamalar Hruşev iktidarının son bulduğu 1964 yılından sonra durdurulacaktı.

D.İleri Sosyalizm'de Sovyet Halkı

Hruşev kendisinden sonra yerine geçecek olanlara en yakın hedef olarak “erime” sözcüğünü miras bırakmıştı. Üzerinde durduğu tüm projelerine karşı besledikleri soğukluğa rağmen Hruşev'in takipçileri erime tezine sahip çıktılar. 1976'da toplanan SBKP XXV. Kongresi'ne kadar, iktidar ekibi kültürlerin eriyip birleşeceği tezine karşı durmaksızın bağlılıklarını göstermekten geri kalmadılar (D'Encuasse, 1984: 182). Komünist Parti'nin 1966'daki Kongresinde Brejnev, Sovyet kültüründe, kişiler ve gruplar arasındaki yoğun etkileşimin, günlük hayata mal olmuş bir realite haline geldiğini tartışmasız bir olgu olarak ortaya koyuyordu: “SSCB'nin yarım yüzyıllık hayatında ruhu ve içeriğiyle eşsiz bir Sovyet sosyalist kültürü oluşup gelişmiştir. Sovyet milli kültürlerinin her biri, sadece kendi kaynaklarıyla beslenmemekte, diğer kardeş halkların manevi zenginliklerinden de faydalanmakta, buna karşılık kendisi de onlara bir şeyler katmakta, onları zenginleştirmektedir. Halkların yakınlaşması ve birliğin güçlenmesi yönünde büyük bir süreç yaşanmaktadır” (XIII SKPSS, 1966: 103-104).

Ronald Grigor Suny (1993: 117) Bolşeviklerin milliyetler politikasının derinden tutarsız olduğu için ulusal sorunları çözmeye başarısız olduğunu belirtiyor. İkinci bölümde ele aldığımız *korenizatsiya* politikasının milli kültürün gelişmesini teşvik etmenin yanı sıra ideolojik amaç yönünde de teşvik etmesi amaçlanmıştı. Yani *sblijenie* (kültürlerin yakınlaşması) ve *sliyaniye* (kültürlerin kaynaşması veya birleşmesi) politikalarının teşvik edilmesi ve nihayetinde *stiranje* (ulusal ayrılıkları temizlenmesi) ile son bulması söz konusuydu. Genel olarak bakıldığında Brejnev dönemindeki Sovyet ulusal düzeninde ayrılıkçı eğilimlerin, coğrafi olarak Baltık Bölgesi ve Batı Ukrayna'yla sınırlı kaldığı görünüyordu. Sovyet devletinin elindeki zorlayıcı/ezici araçlar, direnişin beyhude olduğu izlenimi veriyor, yapılan ılımlı reformlar, sorunların çözümü için değil, ulusal ayaklanmaların seyrinin belirlenmesi/değiştirilmesi için yapılıyordu (Beissinger, 2002: 54).

Her yerde olduğu gibi SSCB'de de özellikle siyasal iktidarın etnik gruplar arası temasları artırmak ve farklılıkları Sovyet siyasi kültürü potasında eritmek için gösterdiği sürekli çabaya rağmen özellikle halkı Müslüman olan bölgelerde zihniyetleri değiştirme çabasının nüfuz edilmesi zor sosyo-kültürel bir gerçekle karşılaştığı bariz şekilde görülmekteydi (D'Encuasse, 1992: 61-62). SSCB'nin iki ucunda yer alan; Batı kültürünün kıyısında yetişmiş yüksek kültür ve ekonomileriyle Baltık ülkeleri bazı durumlarda dinlerine karşı büyük bir bağlılık gösterirken, onlara çok uzak, İslam dünyasına dönük olarak yaşayan ve daha az kentleşmiş, ekonomik yönden daha az ilerlemiş Müslüman uluslar yeni bir dinsel uyanış sergiliyordu. Mesela 1970'li yılların başında Letonya okullarında yapılan bir araştırma, yetişkin öğrencilerin, genellikle dine karşı ilgisiz olduklarını göstermişti (%56,2). Bunların arasında aktif olmayan Allahsızlar (%17,1) ve militan Allahsızlar (%3,5) da vardı. Bununla birlikte “yobaz” adının takıldığı kişileri (%21,1) unutmamak gerekir. %21,1'e hiçbir dine bağlı olmadıklarını ileri süren, fakat aslında “inanırlar” arasında gösterilmesi gereken “kararsızlar” da eklenecek olursa, dindar kesimin küçümsenmeyecek bir çoğunluğa ulaştığı görülecektir (D'Encuasse, 1984: 347 ve 349). Bunun yanı sıra Müslümanlar arasında, mesela, Özbek halkının modern geleneklerinin incelendiği ve ateizm açısından son derece olumlu bir dille yazılan bir makalede, nüfusu karışık olan büyük şehirlerde İslam'a bağlılığın azaldığını, ancak kırsal kesimde hala İslam'ın eski gücünü koruduğu belirtiliyordu. Düğünlerde milli

geleneksel seremonilerin uygulanmasının gerekli olduğuna inananların sayılarının gerek kentlerde gerekse de kırsal kesimde %80’in üzerinde olduğu, evlilikte aile büyüklerinin onayının alınmasının zorunluluğuna inananların oranının ise (vasıflı ve eğitimli kesim dâhil) %90’ın üzerinde olduğu gözlemleniyordu (Lobacheva ve Tultseva, 1977: 34 ve 39).

Müslümanlar arasında devletin kontrolündeki resmi İslam’ın dışında *paralel* veya *gayrı resmi* adı verilen İslami hayat da gelişmişti. Bu durum karşısında daha çok faydacı bir politika izleyen Brejnev, din ile mücadele metodunu değiştirdi ve dini teşkilatlara ve dindarlara karşı daha çok *böl ve yönet* politikası izledi. Şöyle ki devlet, bir yandan resmi dini kurumlara hoşgörü ile yaklaşip onları desteklerken, gayrı resmi dini kurumların üzerine gitti. Hatta bazı resmi kuruluşlara bazı tavizlerde bulunuldu. Mesela, 1966 yılında Taşkent depreminde yıkılan ve tahrip olan bazı camiler tamir edildi. Buna ek olarak 1968’de Taşkent’teki Diniye Nezareti’nin dergi çıkarmasına ve 1970’ten itibaren de uluslararası toplantılar düzenlemesine izin verildi (Erşahin, 2007: 225-226).

Fakat hiçbir zorluk sosyalist toplum inşasına ve bu çerçevede SSCB’deki gayrı-Rusların Ruslaştırılmasına engel teşkil etmedi. 13 Ekim 1973’te Yüksek ve Orta Teknik Eğitim Bakanlığı’nın kararıyla kabul edilen yeni eğitim programı Ruslaştırmanın yeni basamağını teşkil ediyordu. Bu programa göre, Rus dilini öğretmede yeni uygulamaya geçilmiş ve şimdiye kadar anadilde okutulan dersler de Rusça okutulmaya başlanmıştı. Ayrıca yeni eğitim programına göre, milli okulların 1-4. sınıfları ile şehirlerdeki okulların 4-10. sınıflarında anadilde ayrılan ders saatleri Rus dili dersleri lehine kısaltıldı (Devlet, 1984: 41).

Çocukları Rusça eğitime itmek, anadili iyi bilmemeye hatta zamanla kaybetmeye yol açmaktaydı. Mesela 1970 nüfus sayımına göre nüfusları 5.931.000 olan Kazan Türkünün yüzde 10,8’i, yani yaklaşık olarak 600 bini anadilini bilmezken, 1979 nüfus sayımına göre nüfusları 6.317.000’e yükselen Kazan Türklerinin yüzde 14,1’i, yani yaklaşık 950 bini anadillerini bilmiyordu. 1910 yılında İdil-Ural bölgesinde toplam tirajı 2.586.810 olan 418 kitap ve 13.851.365 değişik basılı kağıt yayınlanmış olup, bunların %70,1’ini Kazan Türkçesinde olan eserler teşkil ediyordu. 1965’te bu rakam 230, 1970’te 179, 1979’da 200’e düşerken, 1980’de baskı adedi 2.156.800 olan 183 kitap ve broşür basılmıştır (Devlet, 1982: 91-92).

Ukrayna SSC’de ise Ukrayna dilini konuşanların sayısı 1959’da %73 iken 1970’de %69’a düşmüştü. Prensip olarak 27.000 okuldan 22.000’i Ukrayna dilinde, 5000 okulsu Rusça eğitim veriyordu. Ancak Ukrayna dilinin açıkça yararına olan bu durum, kesin rakamlara bağlanamayan fakat etkileri ile anlaşılan bazı değişikliklere uğramıştı. Bu sayılar 10 yıllık eğitimleri ve çok sayıda öğrencileriyle şehir okullarını, daha az süreli eğitim devresi ve daha sınırlı öğrenci sayıları ile köy okullarına karıştırmaktadır. Şehir okulları çoğu zaman Rus okullarıdır, köy okulları ise büyük çoğunlukla Ukrayna dilinde eğitim vermektedir. 1955-1956’da %72 öğrenci Ukrayna, %25,9 öğrenci Rusça eğitim görmektedir. 1964’te Ukrayna dili eğitimi %70’e ve 1974’te %60 çevrelerine düşmektedir. Ayrıca tüm Üniversite eğitimi Rusça olarak yürütülmekteydi (D’Encuasse, 1984: 340: 341).

Ruslaştırma faaliyetlerinde eğitimin yanı sıra basın ve diğer iletişim araçları da önemli rol oynuyordu. Bir Sovyet yazarının da belirttiği gibi, 1965-1975 yılları arasında basın, radyo ve televizyon gittikçe artan bir şekilde Sovyet vatandaşlarının ideolojik-politik görüşünü oluşturmak amacıyla kullanılmakta, enternasyonalciliğe büyük bir dikkat gösterilmekteydi. Yazar, SSCB’ye bağlı milliyetler arasındaki ekonomik ve kültürel işbirliği gibi iki konunun içeriğini (makaleleri, mevcut bilgileri, araştırmaları) inceleyerek birçok tespitte bulunmuştu. Önce kelime ve terimlerle ilgili bir tespiti vardı. Mesela ister ekonomiden, ister kültürden söz edilsin *milli* terimi *cumhuriyetle* ilgili terimlere nazaran daha az kullanılmaktaydı. Beş defa ekonomi terimi geçmişse, dördünde *cumhuriyetin ekonomisi* deniyordu. Kültür kelimesini niteleme bakımından *milli* kelimesi

cumhuriyet kelimesine göre iki defa az kullanılmaktaydı. Gazeteler, ekonomi ve kültürü, etnik çerçevede değil de, idari çerçevede birbirleriyle ilişkilendirmeye çalışmışlardır. Milli grupların SSCB'deki diğer milletlerle olan ekonomik ilişkilerine dair okuyucuların haberdar edilmesi konusunda ise şu durum tespit edilmişti: Moldova ve Gürcistan'da, haberlerde öncelikle bu cumhuriyetlerin, kardeş cumhuriyetlerin ekonomilerinde ve cumhuriyetlerin sınırlarını aşan bir ekonominin yaratılmasında oynadıkları rol vurgulanırken, Özbekistan'da haberler, bu cumhuriyetin kalkınması için Sovyetler Birliği'nden aldığı yardımı ve Sovyetler Birliği'ne bağımlılığını vurgulamaya yönelikti (D'Encausse, 1992: 89-90, Malkova'dan 1977).

Bağımlılık konusu ülkenin en üst yönetim organlarınca da sık sık vurgulanıyordu. Brejnev SBKP'nin XXVI. Kongresi'nde (Şubat- Mart 1981) yaptığı konuşmada şöyle söylüyordu: "Sovyet iktidarının ilk gününden beri bizim ekonomik ve sosyal politikamız, Rusya'nın kenar milli bölgelerini ekonomik olarak merkezin düzeyine yükseltmek olmuş ve bu görev başarıyla gerçekleştirilmiştir. Burada tüm ulusal devletlerin yakın işbirliğinin önemli rolü olmuştur ama her şeyden önce Rus halkının koşulsuz yardımının büyük rolü oldu" (XXVI SKPSS, 1981: 74). Gayrı-Rus ulusların Ruslara bağımlılığı veya Rusların kurtarıcı rolünü vurgulama işini en az Ruslar kadar gayrı-Rus ulusların aydınları da yapıyordu. Sözgelimi bir Özbek yazar sadece Özbekistan'ın değil tüm Orta Asya'nın, bir Ermeni veya Gürcü yazar da aynı şekilde sadece kendi ülkesinin değil tüm Kafkasya'nın Ruslara bağımlılığına vurgu yapıyordu. Mesela Ermeni tarihçi M.A. Arakelyan, 1972'de yayınlanan makalesinde Ruslarla ilgili şöyle söylüyordu: "Batılı güçlerden medet ummanın beyhude olduğunu acı bir şekilde anlayan Kafkasya halkları nazarlarını kuzeye çevirdiler. Rusların, onları Türk-Fars tehlikesinden koruyacak, barış içinde yaşamalarını sağlayacak ve ekonomik-kültürel gelişmelerini sağlayacak tek gerçek güç olduğunu anlayınca, onlar güçlü Rus devletinin kendilerini koruma altına alması için çalışmaya başladılar" (Arakelyan, 1972: 50).

Leonid Brejnev döneminin en önemli olayı, Doğu Bloku'nun içeriden sarsılmasına sebep olan ve 1975 yılında 35 ülkenin imzaladığı Helsinki Deklarasyonuydu. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının itici gücü, Gorbaçov'un ortaya attığı *glasnost* ve *perestroyka* olmuş iken, Sosyalist Blok'un temellerini sarsan da Helsinki Deklarasyonu olmuştu. Doğu-Batı münasebetlerine bir yumuşama ve bir yakınlık getirmek isteyen bu belgenin yürürlüğe girmesinden sonra, gerek Doğu Avrupa'daki sosyalist ülkelerde gerekse de SSCB'yi oluşturan cumhuriyetlerde aydınlar ve milliyetçiler arasında, insan hakları ve hürriyet hareketleri başlamış ve bu hareketler zamanla Moskova hegemonyasına karşı mücadeleye dönüşmüştü (Armaoğlu, 2010: 1081). Bununla birlikte Brejnev döneminde cumhuriyetlerdeki komünist partilere, yine sınırlı olmak kaydıyla, daha fazla özgürlük tanınmıştı ki, bu da milliyetçi ifade alanlarının genişlemesine neden oluyordu. Cumhuriyetlerin liderleri, çok büyük hatalardan sakındıkları sürece, Moskova'nın işlerine müdahale etmeyeceğini biliyorlardı. "Kadroların istikrarı" ve "kara ekonomi", etnik ayrımcılığı teşvik etti ve "çokuluslu Sovyet halkı" kavramını yavaş yavaş önemsiz hale getirdi (Hosking, 2011: 754). Liderler etnik simgeleri kullanarak halklarıyla bağlarını geliştirdiler. Cumhuriyetlerdeki parti ileri gelenlerinin kendi milletlerinden olanları himaye etmeleri, kayırmaları ve ekonomik açıdan gözetmeleri halkların milli duygularına hitap ediyordu. Yine de, cumhuriyetlerin çoğunda sömürü veya yarı sömürü hali devam ediyor, bu da, her cumhuriyetin halkının dayanışma duygusunu pekiştiriyordu (Bölükbaşı, 2004: 55-56).

Bu gelişme ve hareketlerin gölgesinde hazırlanan 1977 Anayasası'nın hazırlanış sürecinde milliyetler politikası konusundaki talepler SSCB'de iddia edilenin aksine bir Sovyet Halkı'nın oluşmadığını gösterir nitelikteydi. Anayasanın hazırlanış sürecine tüm milletlerden katılımın yüksek olması ve yeni anayasada yer alması istenen hükümler bu milletlerin tam olarak ortak Sovyet kültürünü benimsemediklerini ve kendi ulusal özelliklerinin Sovyet siyasi kültürü potasında eriyip yok olmasından rahatsızlık duyduklarını, asıl önemlisi de Sovyet Halkı inşa etme politikasının aslında Ruslaştırmaya dönüştüğünün farkına vardıklarının bir göstergesiydi. Bu

talepler ana hatlarıyla aşağıdaki şekildeydi: Tüm ulusal grupların milli ve kültürel gelişimini özgürce gerçekleştirmesi; Milli kültür ve dillerin özenle korunması; Birlik cumhuriyetlerini özgürlük ve sorumluluk alanlarının genişletilmesi ve merkezin münhasır yetki alanları dışındaki tüm sorunları birlik cumhuriyetlerinin kendilerinin çözme hakkı; Birlik ve özerk cumhuriyetlerinin, özerk bölge ve ulusal bölgelerin yasal statülerinin geliştirilerek yükseltilmesi¹⁰ ve böylece cumhuriyetlerin egemenlik haklarının aşınmadığı ve bu aşınmanın halkların haklarının ihlal aracı olmadığını göstermek; Milliyetler Yüksek Sovyeti’nin görevlerinin değiştirilmesi; Merkez ve çevre bölgelerde tüm milletlerin temsilcilerinin yönetim organlarında eşitlikçi biçimde bulunma ilkesinin benimsenmesi; Birlik cumhuriyetlerinin doğrudan birbirleriyle ilişkilerinin geliştirilmesi ve derinleştirilmesi (Mihaylov, 1997: 350-351).

Brejnev yeni anayasayı ilan ederken 40 yıldan beri sağlanmış ekonomik gelişmeleri öne sürmüş, SSCB içinde bir “İleri Sovyet Toplumunun” bulunduğunu belirtmişti. Brejnev’e göre bu toplum “Sovyet Halkı” olarak yeni ve tarihi bir toplumdur (D’Encausse, 1984: 183). Bu doğrultuda Sovyet Halkı’nın da yeni, kendine özgü kültürü oluşmuştu. Bu kültürün karakteri, geçmiş zamanın kültür mirasından değerli olan her şeyi kabul ettiği halde, zararlı ve gerici olan ve sosyalist toplumun mahiyetiyle çelişen her şeyi tecrit etmesiyle belirleniyordu. Bundan başka o, artık küçük ve imtiyazlı seçkin zümreye değil, bütün topluma açıktı ve bu kültür bütün halka hizmet eden gerçek bir halk kültürüydü (Leonhard, 1980: 332). Fakat bu kültür oluşturulurken bir taraftan da SSCB’deki diğer ulusların kültürel miraslarına da ciddi kısıtlamalar getirilmiş ve neredeyse bu kültürel miraslar ortadan kaldırılmıştı. Örneğin tüm Türk halklar arasında çok yaygın olan *Kobılandı Batur*, *Korkut Ata* ve *Alpamış* gibi halk destanları “feodal geçmişi idealleştirmekle” ve “dini fanatizmi temsil etmekle” eleştirilmişler ve halk edebiyatından bir bir kaybolmuşlardı (Kesici, 2003: 218).

Milli taleplerin yeni anayasada karşılık bulmamasından dolayı toplumda yaşanan huzursuzluğun artması sonucu Brejnev bu konuyu Komünist Partinin 1981’deki kongresinde yeniden gündeme getirme zorunluluğu hissetti:

“Bugün Sovyet milletlerinin birliği, hiçbir zaman olmadığı kadar sıkıdır. Ancak bu durum milletlerarası ilişkilerdeki tüm sorunların çözüldüğü anlamına gelmez. Bizim ülkemiz gibi büyük, çok milletli bir ülkede dinamikler az sorun doğurmuyor... Son yıllarda cumhuriyetler arasında yerli olmayan milletlerin taleplerinde dikkate değer bir artış yaşandı. Onların dil, kültür veya yaşam konusunda belirli talepleri vardır. Parti ve bölge yöneticileri bu sorunlara nüfuz etmeli ve çözüm önerilerinde bulunmalıdırlar... Bizim ülkemizde her bireyin milli hislerine ve milli onuruna saygı duyuluyor” (XXVI SKPSS, 1981: 75).

Ne var ki, bu taleplerin gerçekleştirilmesi veya hangi talebin gerçekten milli ve hangisinin ayrılıkçı veya şovenist talep olduğuna Komünist Parti karar verecekti. Gerek Komünist Parti’de gerekse de Mecliste sembolik sayıda Rus olmayan millet mensubu alınarak idareye devam edilmekteydi. Ruslar tüm ülke genelinde daha elit pozisyonlara getirilirken *Politbüro*¹¹ üyeleri de tamamen Ruslar arasından seçiliyordu (Brzezinski, 1997: 118). Hruşev’den farklı olarak, Brejnev konuşmasına kültürel farklılıkların silinmesine karşı olduğunu açıkladı fakat ulusların kültürel ve ekonomik alanda yakınlaşarak birleşmesi sürecinin daha hızlı şekilde devam ettiğini eklemeyi de ihmal etmedi:

“SBKP sosyalizmin doğasına aykırı- milliyetçi veya şovenizm ya da antisemitizm veya Siyonizm gibi- hareketlerle her zaman mücadele etmiştir ve mücadele edecektir de. Milli özgünlüklerin temizlenmesine karşıyız ama biz, aynı şekilde onların yapay şekilde canlandırılmasını

¹⁰ Rusya ile birlikte sadece Ukrayna ve Belarus BM Genel Kurulunda temsil ediliyordu.

¹¹ Politbüro (*Politicheskoe Buro*). Siyasi Büro’nun kısaltılmış biçimi. Komünist Parti’nin, politikaları belirleyen en üst karar organı.

da kabul edilemez buluyoruz. Her bir cumhuriyetimizin ekonomik ve sosyal gelişimi onların her yönlü yaklaşmasını hızlandırıyor. Milli kültürlerin karşılıklı şekilde zenginleşmesi, Sovyet halkının tek bir kültürünü- yeni sosyalist ve enternasyonal toplum kültürü- oluşturuyor. Bu süreç bizde, sosyalizmde olması gerektiği gibi gerçekleşiyor: eşitlikçi, kardeşçe ve gönüllü işbirliğiyle. Bu konudaki (milliyetler politikası konusunda) Leninci prensipleri ödün vermeden ciddi şekilde takip ediyoruz” (XXVI SKPSS, 1981: 75).

1980'lere gelindiğinde Sovyet devleti hala amacına ulaşamamış, hedeflenen *Sovyet İnsanı* ortaya çıkarılamamıştı. Komünist Parti Merkez Komitesi 26 Nisan 1979'da “İdeolojik ve Siyasi Eğitim Çalışmalarını Yeniden İyileştirme Hakkında” başlıklı bir karar aldı. Kararda propaganda faaliyetlerini yeniden hızlandırma kuralları ortaya konuldu. Bu bağlamda bilimsel düzeyin yükseltilmesi, onun sosyal ve ekonomik hayatla bağlantılarının kurulması istendi. Bunları yaparken de, “Sadece sözlü ikna yöntemi ile yetinmeyip kanunun sert gücünden yararlanmak zaruridir” ifadesine yer verildi. Bu, bir bakıma eskiye dönüş anlamına da gelmekteydi (Erşahin, 2007: 228).

Her şeye rağmen özellikle Rusçanın kullanımını yaygınlaştırma çabaları Sovyetler Birliği'nin son dönemlerine kadar devam etti. Mayıs 1983'de Semerkant'ta “Özbekistan Cumhuriyetindeki eğitim kuruluşlarındaki Rus dili öğretimini mükemmelleştirme ve askere alınacak gençlere Rus dilini öğretme işini geliştirme” adlı bir konferans düzenlendi. Aynı yıl Frunze'de (Bişkek) “Kırgız edebi dilini geliştirmede Rus dilinin rolü” adlı bilimsel konferans düzenlendi. Konferansın ardından *Sovetskaya Kirgiziya* (Sovyet Kırgızistan'ı) gazetesinin yazarlarından Tursunov'un bu konudaki makalesi *Pravda* gazetesinde yayınlandı: “Sovyetler Birliği'nde eşitlik ve kardeşlik hüküm sürüyor ve bu ortamda bütün Sovyet milletleri Rus dilini ortak anlaşıma, yardımlaşma ve birbirlerine saygı için anahtar olarak görüyorlar. Rus dili, memleketin ekonomik, politik ve sosyal hayatında çok mühim bir faktör olup, *Sovetksya Kirgiziya* gazetesinin muhabir ve yazarları, parti ve devlet organları ve üniversiteler tarafından Rus dilini öğrenme ve öğretme için yürütülen propaganda kampanyasını ve Kırgızistan halkının hayati ihtiyaçlarını karşılamak üzere Rusçayı daha iyi öğrenmesini sağlamak gayesiyle Rusçayı öğretme gayretlerini güçlü bir şekilde desteklemeyi kendilerinin profesyonel görevleri olarak kabul etmektedirler” (Devlet, 1984: 43-44). Görüldüğü gibi en çok Rusçanın kullanımının yaygınlaştırılmasıyla ilgili politika üretilmiş ve uygulamaya konulmuştu fakat bu konudaki başarı bile beklenenin çok altındaydı. Cumhuriyetlerin ve özerk bölgelerin çoğunda güçlü bir dilsel istikrar gözleniyordu ve bunlarda anadil kullanımı %80'den fazlaydı. 1959-1979 döneminde ulusal dillerini ana dilleri olarak görenlerin oranında sadece Moldovalılarda %2, Ukraynalılarda %5 ve Beloruslarda %10 azalma olmuştu. Rusçanın ikinci dil olarak gelişimi de iç açıcı değildi. Taciklerin %30'undan azı, Özbeklerin ve Kazakların da yarısı Rusçayı bildiğini belirtiyordu. Toplam iki dil konuşanların sayısı, Ruslar dahil %61,5'in altındaydı (Chauvier, 1990: 209).

Sonuç

Sovyetler Birliği'nin her bölgesinin kendine has birtakım özellikleri olduğu için, milletlerin gelişimini genel olarak tek bir modelle açıklamak oldukça güçtür. 1920'lerde başlayan ve daha sonraki dönemlerde kısmen devam ettirilen planlı ulus inşası politikaları, kentleşme politikalarıyla bileşince, milletler üzerinde uzun dönem devam edecek bir etki yarattılar. Ulusal bilinç, öyle ya da böyle en güçlü olduğu Baltık ülkelerinden en zayıf olduğu Orta Asya'ya kadar birçok bölgede, hatta Sovyet rejimin bastırmaya ya da önüne geçmeye çalıştığı yerlerde bile giderek güçlendi. 1961 yılında Hruşev, ulusal dillerin taraftarlarını kaybederek gittikçe zayıfladığını ileri sürüyordu. Hâlbuki hemen hemen her ulusun ulusal dillerine gittikçe daha fazla sarıldığı görülmüyordu. Nihayet dillerine en çok bağlılık gösteren grupların çevre Müslümanları ile Kafkasya halkları arasında bulunduğu anlaşılmıyordu. Bunun yanı sıra Sovyet yönetiminin milliyetler konusunda çözmesi gereken daha önemli sorunsa çatışmaya varan etnik sorunlardı. Özellikle Ermeni-Azerbaycan ilişkilerindeki gerginlikler, Kırım Tatarları, Volga Almanları ve Ahıska Türklerinin geri dönüş

süreçleriyle ilgili sorunlar 1960’ların sonlarından itibaren daha sık ve keskin şekilde gündeme gelmeye başladı. Bir başka ve çözümü daha zor olanıysa Sovyet Yahudilerinin İsrail’e dönmek istemeleriydi. Ancak yönetim, bu sorunların çözümünden kaçınıyor, bu tutum da diğer etnik grupların uyanışını teşvik ediyor ve gün geçtikçe farklı etnik topluluklar arasında sorunlar hızla artıyordu (Bobkov, 2003: 305).

Etnik gruplar arasındaki sorunların ötesinde SSCB’nin Ruslaştırılmasına karşı olan tepkiler de özellikle Brejnev döneminde belirgin şekilde görülmeye başlandı. Bu tepkiler Sovyetler Birliği’nin tüm köşelerinden yükseliyordu. Bunlardan belki de en önemlisi Ukraynalı yazar ve eleştirmen İvan Dzyuba’nın 1965’te yayınlanan “Enternasyonalizm mi, Ruslaştırma mı” (*İnternatsionalizm ili Rusifikatsiya*) adlı eseri idi. Eser gerek entelektüel ve gerekse de siyasi çevrede oldukça büyük ses getirdi. Dzyuba SSCB’de enternasyonalizmin aslında Ruslaştırma anlamına geldiğini ileri sürdü. Ona göre, Ukrayna’nın dili, kültürü ve tarihi tek kültürlülük adı altında bilinçli bir şekilde Rusların hâkimiyetindeki Sovyetler Birliği’nin yararına olacak biçimde bastırılıyordu: “Tek kültür: Sonuçları her yerde aynı olmalıdır. Her halk kendi gelişim yönünde gitse bile en sonunda hepsi aynı sonuca varmalıdır. Eğer varılacak sonuç aynıysa, farklı gelişim yollarından bahsetmenin ne anlamı var? Sadece kendi dilini konuşan halkın entelektüel hayatta ilerlemesi mümkündür. İnsan, kişisel çıkar hissini ve ruhsuz kozmopolitizmi yendikten ve kendi milletinin gücüne inanarak, kendini millete adanmasıyla yaratıcı olabilir, halkına büyük hizmetlerde bulunabilir” (İgrunov, 2005: 258-286).

Litvanya’daki gelişmeler (toplumsal, ekonomik, kültürel) ise diğer ülkelerde olduğu gibi milliyetçiliğin gelişmesi bağlamında çok güçlü bir etki bırakmadı. Fakat Litvanyalılar kendilerine özgü romantik, milliyetçi bir gelenek yarattılar. Bu geleneğin kendisini en güçlü biçimde ifade ettiği kurum, Katolik Kilisesiydi. 1972’de bir öğrenci “Litvanya İçin Özgürlük!” yazan bir pankartın altında kendisini ateşe verdi. Bu ölüm, şehirde birçok gösteriye neden oldu ve kalabalıklar halinde caddelere akan çok sayıda insan, Rusça olan sokak isimlerini sildi, parti ve polis binalarını ateşe verdi (Hosking, 2011: 780-781). 1970’lerde “resmi milliyetçilik” bir yandan SSCB’ye bağlılığı ya da onun himayesi altında olmayı sağlarken, öte yandan da “etnik duygulara” ve “tarihsel başarılar” vurgu yapan yerel bir milliyetçilik pompalanmaktaydı. Böyle bir ortamda muhalifler ve hatta insan hakları savunucuları, taleplerini artık hoşgörülle karşılanan ve hatta moda olmuş etnik köken ve dil konuları üzerine oturtabiliyordu. İnsan hakları mücadelesi veren Helsinki komitelerinde bile etnik ve dilsel konular ön plandaydı. Helsinki Antlaşmalarını takiben, dış ziyaretler ve bilimsel çalışmalardan film gösterimleri ve çocuk kitaplarına kadar birçok alanda “kültürel değişim” programları daha da güçlendirilmişti. Sovyet vatandaşları yavaş yavaş Batı ve dünyanın geneliyle daha da tanışık hale geliyordu. Buna bağlı olarak da insanlar merkeze başkaldırmak için daha cesur davranıyor, Ruslaştırmaya tepkiler artarak devam ediyordu.

Baltık cumhuriyetlerinde çok sayıda Rusça konuşan işçi bulunuyordu. Estonya’nın kuzeydoğusundaki kasabalarda ve Letonya’nın başkenti Riga’da nüfusun çoğunluğunu Ruslar oluşturmaktaydı. Yerel halk ve aydınlar, ulusal dillerinin yukarıdan kontrol edildiğini ve engellendiğini hissettiler. Milli dilin yaygınlaşmasında etkili olan -siyasi, ekonomik, kültürel-etkenler konusunda Letonyalı Şair Knuts Skujenieks yakınlarda şöyle söylüyordu: “Rusça, tüm alanlarda Letoncanın yerine geçti. Bunun bir nedeni de yöneticilerden işçilere kadar herkesin Rusça konuşmasıdır. Yüksek Sovyet toplantılarında sadece Rusça konuşuyorlar. Ne mağazada, ne hastanede ne de karakolda pratik olarak kendi anadilimizde konuşamıyoruz. Böyle devam ederse, çok değil 10-15 yıl içinde sadece kendi ailemizde Letonca konuşabileceğiz” (Novikova ve Sadikov, 1991: 71-72).

1970’li yılların sonlarına doğru yeni anayasa yapım sürecinde Rus dilinin kullanımına bir başka tepki de Gürcistan’dan geldi. Ülkenin resmi dili konusunda anayasada Rusça ve Gürcücenin

eşitliğinin kabul edileceği kararlaştırılmıştı. Gürcistan Yüksek Sovyeti'nin toplantısında bu madde kabul edilir edilmez öğrencilerden oluşan gruplar sokaklara döküldü ve Rusçanın anayasadan çıkarılmasını ve sadece Gürcücenin resmi dil olarak kabul edilmesini talep ettiler. Topluluk karşısında bir konuşma yapan Eduard Şevarnadze¹² taleplerinin karşılanacağını bildirdi ve gerçekten de Rusça anayasadan çıkartılarak Gürcüce ülkenin tek resmi dili ilan edildi.

Görüldüğü gibi NEP gibi, Bolşeviklerin ilk dönemlerdeki dil politikaları da propaganda amaçlı taktiksel manevralardı. SSCB'deki gayrı Rus azınlıkların büyük çoğunluğu Rusçayı ya bilmiyor ya da çok azı biliyordu. Dolayısıyla bu insanlara yönelik sosyalizm propagandası ancak yerel dillerde yapılabilirdi. Yoksa bu halklar, örneğin Yakut veya Kalmıklar gibi Bolşevik ideolojiden uzak, Sovyet iktidarına yabancı ve düşman olabilirlerdi. Bununla birlikte bu dönemde propaganda yazılı basın aracılığıyla yapılıyordu ve dolayısıyla bu azınlıklara okuma ve yazma öğretilmeliydi. Ayrıca Moskova ile uyumlu ulusal Bolşevik entelijensiya da yaratılmalıydı. Bolşevikler geleneksel milli ideolojiyle her türlü bağı koparmak için tüm potansiyel rakiplerini yok etmeye koyuldular ve azınlıkların (Ruslar dâhil) tüm önde gelen aydınlarını ya kurşuna dizdiler ya da sürgüne gönderdiler. Buna ek olarak ulusal alfabeleri değiştirerek toplumların geçmişleriyle bağlarını kopardılar. Uluslararası sosyalist düzen kurma hedefiyle yola çıkan Bolşevikler Kiril alfabesini Latin alfabesine tercih ettiler. Bu çerçevede Sovyet kültürü milli değil sosyalist olmalıydı ve sosyalist toplumun sosyalizm öncesi tarihiyle ilgili hiçbir bağı kalmamalı, Sovyet yönetimine tamamen sadık olmalıydı.

Sonuçta hiçbir dengeleyici karşı ağırlığı olmayan, geçmişe ait hafıza ile karşı çıkılamayan bir ideolojiyle şekillendirilen, bir diğer deyişle hem Rus insanına hem de tüm diğer uluslara karşı *Homo Sovieticus*'u ikame etmeye çalışan sistemin çabası, tartışılmaz meyveler vermişti. Fakat aynı süre zarfında *Homo Sovieticus*'un normal insanın yerine geçmekten çok uzak olduğu ve bu başarının göreceli olduğunu da görülmüştü. Sovyet insanı, önce okulların ve gençlik teşkilatlarının tekbiçimleştirici kalıplarından geçmişti. Küçüklüğünde *Oktyabrist*¹³ olmuştu. Sonra gururla kırmızı *Pioner*¹⁴ fularını taşımış ve orada, yaşamın her döneminde daha da güçlendireceği sosyalist ahlak bilgileriyle, sosyalistçe davranmayı öğrenmişti. Ve iktidarın bunca yatırım yaptığı bu vatandaş, sonunda gençlik çağına gelince kendisini, babasının ve eskilerin öncelikli otoritesinin o ana kadar kötülen geleneklerinin ve üyesi olduğu milli kültür grubunun müstesna dayanışmasının kucağında bulmuştu yeniden. Sovyet toplumu komünist liderlerin, basının veya etnografların bahsettikleri gibi birbirine sıkıca kenetlenmiş tek kültüre sahip bir toplum değildi ve tüm baskılara rağmen Ruslar da dahil bir çok millet SSCB'nin son dönemlerinde hoşnutsuzluklarını açıkça belli etmeye başlamıştı bile. Sovyetlerin ilk dönemlerinde serpiyen milli tohumlar gelişerek meyvesini milliyetçilik ve etnik çatışma olarak vermişti.

KAYNAKÇA

ARMAOĞLU, Fahir (2010). *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, İstanbul: Alkım Yayınevi.

AYDIN, Mustafa (2005). "Geçiş Sürecinde Kimlikler: Orta Asya'da Milliyetçilik, Din ve Bölgesel Güvenlik", *Küresel Politikada Orta Asya: Avrasya Üçlemesi*, (der. Mustafa Aydın), Ankara: Nobel Yayınları, 245-267.

¹² Eduard Shevarnadze 1985'te Politbüro'ya alındı ve 1957'den beri dışişleri bakanı olan Andrey Gromiko'nun yerine dışişleri bakanlığına getirildi. 1985-1990 arasında ve 1991'de SSCB dışişleri bakanı, 1992-2003 arasında Gürcistan devlet başkanlığı görevini yürütmüştür.

¹³ *Oktyabristi* –Ekimciler. 9 yaşın altındaki çocuklardan oluşan grup.

¹⁴ Pionerler – Öncüler. Tüm Leninci Öncüler Örgütü.

- BACIK, Gökhan (1999). “Türk Cumhuriyetleri’nde Kimlik Sorunu”, *Geçiş Sürecinde Orta Asya Türk Cumhuriyetleri*, (ed. Metin Kemal Öke), İstanbul: Alfa Yayınları, 61-127.
- BEISSINGER, Mark R (2002). *Nationalist Mobilization an the Collapse of the Soviet State*, Cambridge: Cambridge University Press,
- BENNIGSEN, Alexandre ve QUELQUEJAY, Chantal (2005). *Sultan Galiyev ve Sovyet Müslümanları*, (tr. Nezih Üzel), İstanbul: Elips Kitap.
- BLITSTEYN, Piter (2011) “Natsionalnoe stroitelstvo ili rusifikatsiya? Obyazatelnoe izuçenie russkogo yazıka v sovetskih nerusskih şkolah, 1938-1953 gg”, *Gosudarstvo natsiy: İmperiya i natsionalnoe stroitelstvo v epohu Lenina i Stalina*, (ed. R.G.Suny-T.Martin), Moskva: ROSSPEN, 310-335.
- BOBKOV, Filipp (2003). *KGB i Vlast*, Moskva: Algoritm-Kniga.
- BÖLÜKBAŞI, Süha (2004). “Azerbaycan’da Ulusun İnşası: Sovyet Mirası ve Karabağ Sorunu’nun Etkileri”, *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, (der. Willem van Schendel ve Erik J.Zürcher, tr. Selda Somuncuoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları, 49-88.
- BRZEZINSKI, Zbigniew (1997). *Büyük Çöküş*, (tr. Gül Keskin-Gülsev Pakkan), İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- BURMİSTROVA, T. Y ve GUSAKOVA, V. S (1976). *Natsionalny vopros v programmah i taktike politicheskikh parti v Rossii: 1905-1917*, Moskva: MYSL.
- CARR, Edward Hallett (2002). *Bolşevik Devrimi: 1917-1923*, C. I, (tr. Orhan Suda), İstanbul: Metis Yayınları.
- CHAUVIER, Jean Marie (1990). *Sovyetler Birliği: Ekonomik ve Siyasi Gelişmeler 1917/1988*, (tr. Temel Keşoğlu), İstanbul: BDS Yayınları.
- DAVIS, Horace B (1994). *İşçiHareketi, Marksizm ve Ulusal Sorun*, (tr. Yavuz Alogan), İstanbul: Belge Yayınları.
- (1991). *Sosyalizm ve Ulusallık*, (tr. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.
- D’ENCAUSSE, Helene Carrere (1966). *Asya’da Marksizm ve Milliyetçilik*, (tr. Sevil Avcıoğlu-Adil Aşçıoğlu), İstanbul: Yön Yayınları.
- (2002). *Lenin*, (tr. Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul: Doğan Kitap.
- (1984). *Parçalanmış İmparatorluk: Sovyetler Birliği’nde Halkların İsyanı*, (tr. Nezih Uzel), İstanbul: Sisav Yayınları.
- (1992). *Sovyetlerde Müslümanlar*, İstanbul: Ağaç Yayıncılık.
- DEVLETŞİN, Tamurbek (1981). *Sovyet Tataristanı*, (tr. Mehmet Emircan), Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERŞAHİN, Seyfettin (2007). *Türkistan’da İslam ve Müslümanlar: Sovyetler Dönemi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- FERRO, Marc (1998). “Sovyet Rejiminin Milliyetler Politikası”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (ed. Jean Leca, tr. Siren İdemen), İstanbul: Metis Yayınları, 141-143.
- FRAGNER, Berg G (2004), “Sovyet Milliyetçiliği: Orta Asya’nın Bağımsız Cumhuriyetlerine Kalan İdeolojik Miras”, *Orta Asya ve İslam Dünyasında Kimlik Politikaları*, (der. Willem van Schendel ve Erik J.Zürcher, tr. Selda Somuncuoğlu), İstanbul: İletişim Yayınları, 23-48.

- HAYİT, Baymirza (2006). *Ruslara Karşı Basmacılar Hareketi: Türkistan Türklüğü'nün Milli Mücadelesi*, (tr. Elif Kiral), İstanbul: Babiali Kültür Yayıncılığı.
- HOSKING, Geoffrey (2011). *Rusya ve Ruslar: Erken Dönemden 21. Yüzyıla*, (tr. Kezban Acar), İstanbul: İletişim Yayınları.
- IGRUNOV, Vyacheslav (2005). *Antologiya Samizdata: Nepodsensurnaya Literatura v SSSR, 1950-1980 godi*, Tom.1, Kniga. 2, Moskva: Poligrafist.
- KESİCİ, Kayyum (2003). *Dün Bugün ve Hedefteki Kazakistan*, İstanbul: İQ Kültürsanat Yayıncılık.
- KOHN, Hans (1983). *Panslavizm ve Rus Milliyetçiliği*, (tr. Agâh Oktay Güner), İstanbul: Kervan Yayınları.
- Konstitutsiya Soyuz Sovetskikh Sotsialisticheskikh Respublik* (1937). Moskva: Tsik SSSR.
- LENIN, Vladimir İliç (1979). *Ulusal Sorun ve Ulusal Kurtuluş Savaşları*, (tr. Yurdakul Fincancı), Ankara: Sol Yayınları.
- LEONHARD, Wolfgang (1980). *Bugünkü Sovyet İdeolojisi*, (tr. Cemil Şanbey), İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- LEWIN, Moshe (2009). *Sovyet Yüzyılı*, (tr. Renan Akman), İstanbul: İletişim Yayınevi.
- NOVIKOVA, O. A ve SASIKOV, A. B (1991). "Sotsiokulturnie Aspekti Dvuyazıchiya", *Mejnatsionalnie Otnosheniya v SSSR: İstoriya i Sovremennost*, (ed. V.A. Chalikova), Moskva: INION AN SSSR, 70-89.
- MARTIN, Terry (2011). "İmperiya polojitelnoy deyatelnosti: Sovetskiy Soyuz kak vıssıaya forma imperializma, *Gosudarstvo natsiy: İmperiya i natsionalnoe stroitelstvo v epohu Lenina i Stalina*, (ed. R.G. Suny-T.Martin), Moskva: Rosspen, 88-116.
- MCHEDLOV, M. P (2007). *Vera, Etnos, Natsiya*, Moskva: Kulturnaya Revolutsiya.
- MENDE, Gerhard von (1966). *Komünist Bloktta Milliyet ve Mefkure*, (tr. Fethi Tevetoğlu-Aziz Alpaut), Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- MIHAYLOV, V.A (1997). *Natsionalnaya Politika Rossii: İstoriya i Sovremennost*, Moskva: Russkiy Mir.
- MÜHLEN, Patrik von zur (2006). *Gamalıhaç ile Kızılyıldız Arasında; İkinci Dünya Harbi'nde Sovyet Doğu Halkları*, İstanbul: Şema Yayınevi.
- ÖZCAN, Sevinç Alkan (2005). *Bir Sovyet Mirası: Rus Azınlıklar*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Ponomaryev, E. G (2010). *Deti Stranı Sovetov: 1917-1941*, Stavrapol: SGPI.
- ROUX, Jean-Paul (2001). *Orta Asya: Tarih ve Uygarlık*, (tr. Lale Arslan), İstanbul: Kabalcı Yayınevi.
- ROY, Oliver (2000). *Yeni Orta Asya ya da Ulusların İmal Edilişi*, (tr. Mehmet Moralı), İstanbul: Metis Yayınları.
- STALİN, Josef (1989). *Eserler*, C. II, (tr. İsmail Yarkın), İstanbul: İnter Yayınları.
- (1989a). *Eserler*, C. III, (tr. İsmail Yarkın), İstanbul: İnter Yayınları.
- (1990). *Eserler*, C. V, (tr. İsmail Yarkın), İstanbul: İnter Yayınları.
- STRONG, Anna Loise (1988). *Stalin Dönemi*, (tr. Alaattin Bilgi), Ankara: Onur Yayınları.

- SLUÇEVSKAYA, İ. V (1991). “Problema Natsionalnogo Soznaniya: Teoroticheskie, Metodologicheskie i Mirovozzrencheskie Aspekti”, *Mejnatsionalnie Otnosheniya v SSSR: İstoriya i Sovremennost*, (ed. V.A. Chalikova), Moskva: INION AN SSSR, 45-69.
- SUNY, Ronald Grigor (1990). *Bakü Komünü: Rus Devriminde Sınıf ve Ulusallık*, (tr. Kudret Emiroğlu), İstanbul: Belge Yayınları.
- (1993). *The Revenge of the Past: Nationalism, Revolution an the Collapse of the Soviet Union*, California: Stanford University Press.
- SWIETOCHOWSKI, Tadeusz (1988). *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı: 1905-1920*, (tr. Nuray Mert), İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- VERNADSKY, George (2009). *Rusya Tarihi*, (tr. Doğukan Mızrak-Egemen Mızrak), İstanbul: Selenge Yayınları.
- UMANSKIY Leonid ve ŞKONDİN Boris (1985). *Sovyet Halkları: Rakamlar ve Gerçekler*, Moskova: APN Yayınevi.
- WEILL, Claudie (1998). “Marksizm ve Ulusal Sorun”, *Uluslar ve Milliyetçilikler*, (ed. Jean Leca, tr. Siren İdemen), İstanbul: Metis Yayınları.
- WODDIS, Jack (1975). *Milliyetçilik ve Enternasyonalizm*, (tr. Ali Koç), Ankara: Ser Yayınları.
- ZENKOVSKY, Serge A (2000). *Rusya'da Türkçülük ve İslam*, (tr. Ali Nejat Ongun), Ankara: Günce Yayıncılık.
- ZEVELEV, A (1978). *Ulusal Sorun SSCB'de Nasıl Çözüldü*, (tr. V. Arslan), İstanbul: Özgürlük Yolu Yayınları.
- ZUBOV, Andrey (2009). *İstoriya Rossii XX vek: 1894-1939*, Moskova: AST Astrel.
- XXII Syezd Kommunistiçeskiy Partii Sovetskogo Soyuza, 17-31 Okryabrya 1961 Goda* (1962a). Tom.2, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politіçeskiy Literaturı.
- XXII Syezd Kommunistiçeskiy Partii Sovetskogo Soyuza, 17-31 Okryabrya 1961 Goda* (1962b). Tom.3, Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politіçeskiy Literaturı.
- XXIII Syezd Kommunistiçeskiy Partii Sovetskogo Soyuza, 29 Marta- 8 Aprely 1966Goda* (1966). Tom 1, Moskva: İzdatelstvo Politіçeskiy Literaturı.
- XXVI Syezd Kommunistiçeskiy Partii Sovetskogo Soyuza, 23 Fevralya-3 Marta 1981 Goda* (1981). Moskva: Gosudarstvennoe İzdatelstvo Politіçeskiy Literaturı.

Sürekli Yayınlar

- AKSAKAL, Hakan (2009). “Stalin ve İkinci Dünya Savaşı Bağlamında Milliyetler Politikası”, *Karadeniz Araştırmaları*, VI (21): 23-30.
- ARAKELIAN, M. A (1972). “Nrodı Zakavkazya v Yedinom Semye Bratskih Narodov SSSR”, *İstoriko-filologicheskiy jurnal*, (4): 48-58.
- BIKOVA, E. Yu (2011), “Reformirovanie Sistemı Şkolnogo Obrazovaniya v SSSR v 1917-1930 gg: Organizatsionnie i İdeologiçeskie Aspektı”, *VESTNIK TGU: Filosıfiya, Sotsiologiya, Politologiya*, 1 (13): 179-189.
- BROMLEY, Yulian (1983). “Etnograficheskoe İzuchenie Sovremennih Natsionalnih Protsessov v SSSR”, *Sovetskaya Etnografiya*, (2): 4-14.

- DEVLET, Nadir (1984). “Sovyetler Birliği’ndeki Türkleri Ruslaştırmada Yeni Adımlar”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (28): 38-47.
- (1982). “Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği”, *Türk Dünyası Araştırmaları*, (21): 87-95.
- ÇERİBAŞ, Mehmet (2012). “Sovyetler Birliği Döneminde Kırgızistan’da Folklor Çalışmalarında İdeolojik Yaklaşımlar: Er Soltonoy Destanı Örneği”, *Turkish Studies- International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Filiz Kılıç Armağanı), Volume 7/1 Winter 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3007> ,p.753-780 .
- ESEN, Aliyeva Minara (2011). “Rus Türkolojisinde Dil Öğretimi ve Eğitimi Meselesi Üzerine (1965-2011)”, *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140,(Prof. Dr. Ramazan Korkmaz Armağanı), Volume 6/3, Summer 2011, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2609> , p. 447-460.
- GÜCÜYETER, Bahadır ve YILMAZ İsa (2012). “Kazakistan Sovyet Cumhuriyeti Örneğinde Edebiyat Eğitimi ve İdeoloji”, *Turkish Studies -International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Mehmet Aydın Armağanı), Volume 7/4, Fall 2012, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4015> , p. 1825-1834.
- GÜRKAN, Ülker (1964). “SSCB Siyasi Rejiminin Ana Hatları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, XXI (1-4): 155-198.
- GRADOSELSKIY, V. V (2001). “Natsionalnie voinskie formirovaniya v Krasnoy Armii 1918-1938”, *Voenna-İstoricheskiy Jurnal*, (10): 2-6.
- KURUBAŞ, Erol (2006). “SSCB Sonrasında Türk Cumhuriyetlerinde Yeni Uluslaşma Süreçleri Üzerine Bir Değerlendirme”, *Uluslararası Hukuk ve Politika*, II (5): 112-133.
- KOZLOV, V. İ (1969). “Sovremennie Etnicheskie Protsessi v SSSR”, *Sovetskaya Etnografiya*, (2): 60-72.
- LOBACHEVA, N. P ve TULTSEVA, L. A (1977). “Traditsii v Sovremennoy Obryadnosti Uzbekov”, *Sovetskaya Etnografiya*, (6): 32-44.
- MALKOVA, B. K (1977). “Primenenie kontent-analiza dlya izucheniya sotrudnchestva sovetskih narodov”, *Sovetskaya Etnografiya*, (5): 71-80.
- MASLIN, Aleksandr (1958). “O nekotorih voprosah sozdaniya sovetskoy sotsialisticheskoy kulturi i ee osobennostyah”, *Voprosi Filosofii*, (3).
- SÜLEYMANLI, Ebülfez (2005). “Sovyetlerin Milli Kimliği Yok Etme Faaliyetleri: ‘Sovyet Halkı’ Denemesi”, *Karadeniz Araştırmaları*, (6): 128-134.
- TELLAL, Erel (2001). “Mirsaid Sultan Galiyev”, *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 56 (1): 105-133.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- HASANOĞLU, İ., Homo Sovieticus: SSCB’de Sovyet Halkı İnşası Çabaları, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 311-340, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7543>, ANKARA-TURKEY

ASKERÎ VE SİYASÎ TARİH ARAŞTIRMALARI İÇİN ÖNEMLİ BİR BELGE MERKEZİ: ATASE ARŞİVİ KURULUŞU, YAYINLARI VE BELGE KOLEKSİYONLARI*

*Hasan KENDİRCİ***

*İbrahim Halil AYTAZ****

ÖZET

Türkiye’de askeri faaliyetlerle ilgili evrakların arşivlenmesi ve bu anlamda özel bir arşiv oluşturulması çalışmaları İkinci Meşrutiyet Dönemine kadar uzanır. Bu dönemden itibaren değişik isimler altında faaliyet gösteren kuruluş 1978’de *Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı* adını almıştır. Bu isim 2004’te *Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı* olarak değiştirilmiştir. Günümüzde halen Genelkurmay Başkanlığı’na bağlı olarak aynı isimle arşiv ve yayın çalışmalarını sürdürmektedir.

Bu kuruluşun bünyesinde bulunan arşiv, Türk askerî ve siyasi tarihinin 1853–1856 Kırım Savaşı’ndan günümüze kadar olan kısmıyla ilgili belgeleri barındırması açısından oldukça önemli ve zengin bir içeriğe sahiptir. İlk başlarda Türk askeri tarihiyle ilgili belgelerin toplanmasıyla gelişen arşiv çalışmaları sonraki dönemlerde bu belgelere dayalı çeşitli kitap ve süreli yayın faaliyetleriyle birlikte genişletilmiştir.

Bünyesinde yaklaşık on milyon belge barındıran ATASE arşivi dinamik bir görüntü çizmektedir. Sürekli ilerleyen teknolojik ortam da dikkate alınarak kuruluşun bünyesinde yer alan arşiv belgelerinin tasnif çalışmalarına devam edilmektedir. Tasnif çalışmaları araştırmacıların belgeleri bilgisayar ortamında görüntüleyebileceği bir düzeye erişmiş görünmektedir. Ancak arşivde yer alan belge koleksiyonlarının tamamı henüz araştırmacılara açılmamıştır.

Türkiye’deki arşivcilik faaliyetleriyle ilgili çeşitli araştırmalar bulunmasına rağmen ATASE arşivinin tanıtımını yapan ve çalışma sistemini anlatan incelemeler oldukça sınırlıdır. Bu incelemede hem ATASE’nin kuruluş serüveni ve bugün arşivinde bulunan malzemelerin nasıl elde edildiği özetlenmiş hem de arşivde bulunan belge koleksiyonları tanıtılmaya çalışılmıştır. Bu çalışmayla Türkiye’deki arşiv faaliyetlerinin tanıtımı bakımından eksik bırakılan kısımlarından birinin az da olsa tamamlanması amaçlanmıştır.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Okt. Mersin Üniversitesi Rektörlük Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, El-mek: h_kendirci@hotmail.com

*** Okt. Mersin Üniversitesi Rektörlük Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bölümü, El-mek: iaytar63@gmail.com

Anahtar Kelimeler: ATASE Arşivi, Türkiye’de Arşivler, Türkiye Tarihi, Türk Askeri Tarihi.

AN IMPORTANT DOCUMENT CENTER FOR MILITARY AND POLITICAL HISTORY RESEARCHES: ATASE ARCHIVE FOUNDATION, PUBLICATIONS AND DOCUMENT COLLECTIONS

STRUCTURED ABSTRACT

Archiving of documents related to military activities in Turkey and studies establishing a special archive in this sense extend to the period of Second Constitutional Monarchy. The organization operating under different names since this period, took the name of *Directorate of Military History and Strategic Studies (ATASE)* in 1978. This name was changed to *General Staff ATASE and Inspection Directorate* in 2004. Depending on the General Staff, today it continues still to the works of archives and publications with the same name.

The archive located within this organization is very important and has a rich content covering many ammunitions and documents related with the portion of Turkish military and political history from the 1853-1856 Crimean War to the present day. At the beginning, growing with the collection of documents relating to the Turkish military history, the archive studies have extended with a variety of books and periodicals activities based on these documents in subsequent periods.

The documents in the archive are grouped under the following headings: Ottoman-Russian (Crimean) War (1853-1856), Ottoman-Serbia Montenegro War (1875-1877), the Ottoman-Russian (93) War (1877-1878), Ottoman - Greek War (1897), the Ottoman- Italian War (1911-1912) , Interior Uprisings in Ottoman Period (1896-1914), the Balkan War (1912-1913), First World War (1914-1918), War of Independence (1919-1922), Republican Period Internal Revolt (1923-1938), Peace Operations, Atatürk Collection, Korean War (1950-1953), the Martial Law Documents, the Cyprus Peace Operation (1974), the Gulf War (1991), Histories, CENTO Collection , Maps – Albums. About three -quarters of the ten million documents taking place in archive are in Ottoman language. There are also documents in English, French, German and Russian languages.

ATASE archive draws a dynamic image. Taking into account the continuously advancing technological medium, the archive of documents within the organization are continued to the classification studies. The classification studies seem to have reached to a level that the researchers can view documents on computer. However, all of the ammunition collections existing in the archive have not been opened yet to researchers.

The prior authorization must be obtained for doing research in the archive of General Staff ATASE. Beside the petition stating clearly the research goals, the contents of the subject to be examined by the researchers, a reference letter received from the requesting institution is

also among the documents required for the granting of permission to study. In addition to these documents, it is also required the addition of some credentials.

To be able to work in the archive, the requirement of prior authorization is a major limitation faced by researchers. Besides, the limited number of documents to be submitted to the researcher is also another problem required to be solved. The number of documents limited to 50 at the graduate level and 100 at the PhD level, which can be given to academic researchers can cause problems for people who want to work in this field. Among the main reasons for the limitations in the number of documents available to researchers, the uncompleted classification studies occupy also an important place. Because of this, the accelerating and completion of classification studies will make it easier for researchers who want to work in the archive.

The high degree of precision in the working conditions of ATASE Archive must have been a situation arising from the featured documents related to military history and the fact that some of them still remain some degree of privacy. Despite all investigations that we have done, no having seen any study that we can obtain satisfactory information on the ATASE Archive is a result of this situation. Albeit, there are encountered in the name of two master's thesis made on ATASE Archive in 1995, as being one directly and other indirectly, these studies do not appear neither in the data base of YOK, nor in the library catalogues of Ankara University where these thesis were made. Despite these difficulties, this study that we have created based on the limited data that can be accessed is in the nature that can eliminate partially the need for information on ATASE. There is introductory need for more detailed and up to date review of ATASE Archive hosting very of important documents on military and political history of Ottoman Empire and the Republic of Turkey.

Key Words: ATASE Archive, Archives in Turkey, Turkish History, Turkish Military History.

Giriş

Türkiye’de askeri tarihle ilgili belgelerin arşivlenmesi çalışmaları İkinci Meşrutiyet Dönemine kadar uzanır. Bu dönemde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Ahmet İzzet Paşa, Erkân-ı Harbiye-i Umumiye’yi dört şubeye ayırmış, *Birinci Şube*’nin alt kısımlarından birini de harp tarihi işleriyle uğraşmakla görevlendirmişti. Enver Paşa’nın Birinci Dünya Savaşı sırasında Erkân-ı Harpte yaptığı düzenlemelerde askeri tarihle ilgilenmek işi yine *Birinci Şube*’nin yan görevlerinden biri sayılmıştı. Askeri tarihle ilgili işleri yürütecek bağımsız bir birimin oluşturulması 11 Nisan 1916’da Enver Paşa’nın emriyle gerçekleşmiş, Harbiye Nezareti Müsteşar Muavinliğine bağlı ve geçici olarak *Tarih-i Harp Şubesi* adıyla kurulmuştur. Bu şube Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra Erkân-ı Harbiye-i Umumiye’ye bağlanmıştır.

Milli Mücadele sırasında Ankara’da İstanbul’dakinden ayrı bir Erkân-ı Harbiye-i Umumiye kurulmuş, o da bünyesinde bir askeri tarih birimi meydana getirmiştir. Osmanlı Devletinin yıkılmasından sonra Ankara’daki Erkân-ı Harbiyenin bünyesinde yer alan *Tarih-i Harp Şubesi* askeri tarih anlamında tek yetkili organ olmuştur.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Ankara’da uygun bina bulunamaması nedeniyle *Tarih-i Harp Şubesi* Şubat 1923’te Konya’ya taşınmaya başlamış üç ay içerisinde tamamen oraya yerleşmiştir. 1925’te adı *Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Tarih-i Harp Dairesi* olarak değiştirilen teşkilat 1926’da tekrar Ankara’ya taşınır ve burada kendisine, Hamamönü semtinde yetersiz bir bina tahsis edilir. 1928’de *Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Harp Tarihi Encümeni* adını alan daire 1931’de yeni yapılan *Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti* binasına (bugünkü Genelkurmay ana binasına) taşınır; arşiv belgeleri de Milli Savunma Bakanlığı sineması ve çevresine depolanır.

1935’te *Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyasetinin* adı *Genelkurmay Başkanlığı* olarak değiştirilince *Harp Tarihi Encümeni*’nin adı da *Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni* şeklini almıştır.

1944’te Genelkurmay teşkilatında değişikliğe gidilerek *Coğrafya Encümeni*, *Harp Tarihi Encümeni* emrine verilmiş ve *Genelkurmay Harp Tarihi Encümeni* adı *Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi ve Coğrafya Encümeni*’ne dönüştürülmüştür. Encümen 1951’de *Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi* adını almıştır. Daire, 1955’te Dikmen Caddesi’ne bakan Deniz Kuvvetleri binası yanında, TBMM karşısında inşa edilen yeni binasına taşınmıştır. Hâlâ aynı binayı kullanmaktadır.

1964’te *Askeri Müze* de *Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı* adıyla Harp Tarihi Dairesi bünyesine alınmıştır. İki yıl sonra *Stratejik Etütler Daire Başkanlığı* da kurulmuştur. 1967’de de *Genelkurmay Başkanlığı Harp Tarihi Dairesi* adı *Harp Tarihi Başkanlığı* adıyla değiştirilmiştir. Bu tarihte bünyesinde; *Sekreterlik*, *Harp Tarihi Dairesi*, *Stratejik Etütler Dairesi* ile *Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığı* bulunmaktadır. 1974’te *Harp Tarihi Başkanlığı* bünyesindeki *Harp Tarihi Dairesi* ile *Stratejik Etütler Dairesi* birleştirilerek *Harp Tarihi ve Stratejik Etütler Dairesi Başkanlığı* kurulmuştur. Bu isim 1978’de *Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı*, 2004’te ise *Genelkurmay ATASE ve Denetleme Başkanlığı* olarak değiştirilmiştir.¹

I. ATASE’nin kuruluşundan önceki ve sonraki arşiv ve yayın faaliyetleri

Birinci Dünya Savaşı sırasında oluşturulan *Tarih-i Harp Şubesi*’nin kuruluş amacı birliklerdeki harp ceridelerini toplayıp Çanakkale Savaşları’ndan başlayarak Birinci Dünya Savaşı’nın tarihini yazmaktır. Daha sonra Birinci Dünya Savaşı’ndan önceki savaşların da tarihini yazmakla görevlendirilmiştir. Öncelikle birliklerden, ilgili kurumlardan Birinci Dünya Savaşı ile ilgili ceride ve dosyaları toplayan daire, belge toplama faaliyetleri sırasında birçok yazışma ve aramalar sonunda 1853 Kırım, 1876–1877 Osmanlı–Sırp–Karadağ, 1877–1878 Osmanlı–Rus, 1897 Osmanlı–Yunan, 1911–1912 Osmanlı–İtalyan, 1912–1913 Balkan Savaşları’na ait rapor defterlerini, ceride ve belge dosyalarının bir kısmını da Şube arşivinde toplamıştır. Ayrıca çeşitli talimatlar yayınlanarak komutanlardan askerlik mesleği ile ilgili kişisel kayıtlarını arşive yollamaları da istenmiştir. Cumhuriyet Döneminde arşivleme faaliyetlerine Kurtuluş Savaşı ile ilgili belgeler de dahil edilmiştir. Cumhuriyet Dönemi boyunca arşiv belgelerinin toplanması, tasnifi vs. Genelkurmay bünyesinde çeşitli adlar altında bulunan askeri tarihle ilgili organın önemli bir görevi olmuştur. 1975’ten sonra belgelerin mikrofilme çekilmesi işlemleri bu çalışmalara eşlik etmeye başlamıştır. Eldeki arşiv malzemesine dayanılarak askeri tarih yazma işlemleri en baştan düşünülen bir konu ise de bu anlamda faaliyetlerin 1960’tan sonra hızlandığı görülmektedir. Yazma işlemleri dışında çeşitli süreli yayınlar da çıkarılmaya başlanmıştır.²

¹ ATASE’nin kuruluş süreci hakkında bkz.: *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998)*, ATASE Yayınları, Ankara, 1999, s. 1-2, 5-9, 13-16; Ahmet Tetik, “Dünden Bugüne Genelkurmay ATASE Arşivi”, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu 17-19 Kasım 2005 Tebliğler – Tartışmalar*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 112-118, s. 112-114.

² *age*, s. 3-4, 9-11.

ATASE Başkanlığının topladığı arşiv malzemelerinden hareketle Türk askeri tarihine dair yazdığı eserler; *Atatürk, Osmanlı Dönemi Türk Silahlı Kuvvetleri tarihi, Balkan Savaşları, Çanakkale Savaşları, Birinci Dünya Savaşı, Kurtuluş Savaşı, İkinci Dünya Savaşı, devletler arası ilişkiler, Türk-Ermeni ilişkileri, strateji* gibi ana başlıklar altında seri halinde yayınlanmıştır. Bunların dışında kalan çeşitli konularda da bildiri ve broşürler basılmıştır.³

Sürelî Yayın Adı	Yayın Aralığı	Yayına Başladığı Yıl	Yayın Durumu
Mecmua-i Fünûn-u Askeriye / Mecmua-i Askeriye / Askeri Mecmua / Ordu Dergisi / Silahlı Kuvvetler Dergisi	-Aylık. -Ordu Dergisi'nden itibaren üç ayda bir.	1878	Devam ediyor.
Harp Tarihi Vesikaları Dergisi / Harp Tarihi Belgeleri Dergisi / Askeri Tarih Belgeleri Dergisi	-Üç ayda bir. -Harp Tarihi Belgeleri Dergisi'nden itibaren altı ayda bir.	1952	Devam ediyor.
Kahramanlık Menkıbeleri Dergisi / Savaş Menkıbeleri Dergisi	Bilinmiyor	1969	1974'te son verildi.
Atatürk Haftası Armağanı	Yılda bir.	1974	Devam ediyor.
Askerî Tarih Bülteni	Altı ayda bir.	1976	2002'de son verildi.
Güncel Konular	Yılda bir.	1980	1989'da son verildi.
Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi	Altı ayda bir.	2003	Devam ediyor.
Stratejik Etütler Enstitüsü Bülteni / Stratejik Etütler Dairesi Bülteni / Stratejik Etütler Bülteni / Stratejik Araştırmalar ve Etüt Bülteni / Stratejik Araştırmalar Dergisi	-İki ayda bir. -Stratejik Etütler Bülteni'nin 58. sayısından 64. sayısına kadar dört ayda bir; 65. sayısından 84. sayısına kadar üç ayda bir; 85. sayısından 94. sayısına kadar yılda bir. -Stratejik Araştırmalar Dergisi'nden itibaren altı ayda bir.	1967	2011'de son verildi.

Tablo-1: ATASE'nin Sürelî Yayınları⁴

II. ATASE arşivindeki belge koleksiyonları

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivinde Başkanlığın kuruluşundan itibaren gerçekleştirilen çalışmalar sonucunda toplanan belge sayısı 1983 yılı itibarıyla 6.597.059'a ulaşmıştır (Kurt, 2007, s.128). 1994'te ve 1995'te ATASE'nin yayınladığı iki ayrı eserde belge adedinin sekiz milyonu bulduğundan bahsedilmektedir.⁵ 1999'da basılan ve ATASE'nin kuruluş öyküsünü ve teşkilatlanmasını anlatan bir eserde yer alan bilgilerden hareketle arşivde bulunan belge sayısının 1990'ların sonunda sekiz milyona yükseldiğini doğrulamak mümkündür.⁶ Arşiv kataloglarıyla ilgili sorumuz üzerine ATASE Başkanlığı'nın verdiği cevapta günümüzde adı geçen

³ Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayın Kataloğu (2009) Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2009, s. III vd.; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), s. 16.

⁴ Tablonun oluşturulmasında yararlanılan kaynaklar: Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayın Kataloğu (2014) Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2014, s. 141-145; Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayın Kataloğu (2009), s. 103-105; Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), s. 11-12, 16-17.

⁵ Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-II), ATASE Yayınları, Ankara, 1994, s. 2; Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-V), ATASE Yayınları, Ankara, 1995, s. III.

⁶ Bkz.: Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), s. 17.

arşivdeki belge sayısının on milyona yaklaştığı belirtilmektedir.⁷ Belgelerin sayısında görülen sürekli artışın iki nedeni vardır. Birincisi tasnif işlemlerinin devam etmesidir. İkincisi ise her takvim yılı sonunda TSK'nın birlik ve kurumlarından, önemli görülen belgelerin ATASE Arşiv Müdürlüğüne gönderilmesi ve bunların da tasnife tabi tutulmasıdır.⁸

Arşiv belgelerinin toplanmaya başlandığı 1916'dan günümüze kadar Tablo-2'de görüleceği üzere ATASE Başkanlığı Arşivi'nde on dokuz koleksiyon meydana getirilmiştir. 1983'ten itibaren belgelerin konu, kronoloji, yer ve birlik esaslarına göre kart kataloglarının yapılmasına başlanmıştır. 1987'den sonra yeni bir tasnif uygulamasına başlanmış, belgeler kart kataloglarında özet olarak verilmiş, belgelerin tanınması ve korunması açısından girilen bu tasnif işleminden beliren yeni ihtiyaçlar nedeniyle vazgeçilmiştir. Belgelerin yıpranmalarını ve kaybolmalarını önlemek amacıyla Eylül 1986'dan sonra mikrofiş sistemine geçilmiştir. 1988'de Anıtkabir'den getirtilen *Atatürk Özel Arşivi* ve Kıbrıs Barış Harekâtı'nda ele geçirilen Rumca belgeler de tasnif ve kayıt işlemlerine dahil edilmiştir.⁹

Sıra No	Koleksiyon Başlığı	Koleksiyondaki Belgelerin Kapsadığı Tarih Aralığı	Belge Sayısı
1	Osmanlı-Rus (Kırım) Harbi (1853-1856)	14 Nisan 1849 – 18 Ağustos 870	18.400
2	Osmanlı-Sırp Karadağ Harbi (1875-1877)	29 Temmuz 1870 - ?	5.877
3	Osmanlı-Rus (93) Harbi (1877-1878)	17 Mayıs 1833 – 24 Mart 1885	37.019
4	Osmanlı-Yunan Harbi (1897)	26 Eylül 1885 – 22 Şubat 1912	48.548
5	Osmanlı-İtalyan Harbi (1911-1912)	1905 – 1 Temmuz 1922	41.591
6	Osmanlı Devri İç Ayaklanmaları (1896-1914)	Bilinmiyor	Bilinmiyor
7	Balkan Harbi (1912-1913)	21 Aralık 1909 – 25 Kasım 1922	902.800
8	Birinci Dünya Harbi (1914-1918)	20 Mart 1913 – 5 Nisan 1923	3.671.470
9	İstiklâl Harbi (1919-1922)	1913 – 1927	1.996.694
10	Cumhuriyet Devri İç Ayaklanmaları (1923-1938)	Bilinmiyor	Bilinmiyor
11	Barış Faaliyetleri	Bilinmiyor	Bilinmiyor
12	Atatürk Koleksiyonu	Bilinmiyor	19.682
13	Kore Harbi (1950-1953)	Bilinmiyor	Bilinmiyor
14	Sıkıyönetim Belgeleri	Bilinmiyor	Bilinmiyor
15	Kıbrıs Barış Harekâtı (1974)	Bilinmiyor	Bilinmiyor
16	Körfez Savaşı (1991)	Bilinmiyor	Bilinmiyor
17	Tarihçeler	Bilinmiyor	Bilinmiyor
18	CENTO Koleksiyonu	Bilinmiyor	Bilinmiyor
19	Haritalar-Albümler	Bilinmiyor	Bilinmiyor

Tablo-2: ATASE Başkanlığı Arşivi Koleksiyonları¹⁰

⁷ Ayrıca Nisan 2009'da Genelkurmay İletişim Daire Başkanı Tuğgeneral Metin Gürak da bir basın bilgilendirme toplantısında ATASE Arşivindeki belge sayısının on milyona yakın olduğu bilgisini vermiştir; bkz.: "Genelkurmay'dan İlk Yorum", *Hürriyet*, 3 Nisan 2009, <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/11356639.asp>. (ET: 01.11.2009).

⁸ Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998), s. 41-42.

⁹ age, s. 18.

¹⁰ Koleksiyon başlıkları ve belge sayılarının tespitinde yararlanılan kaynaklar: Tetik, agm, s. 117-118; Nasır Yüceer, "Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Arşivi (Tasnif, Bakım-Onarım, Yararlanmaya Sunma, Kopyalama)", *I. Milli Arşiv Şûrası (20-21 Nisan 1998): Tebliğler – Tartışmalar*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel

Personel, bilgisayar, kutu ve gömlek gibi alt yapı hazırlıklarının tamamlanmasından sonra 1991'den itibaren bilgisayara dayalı analitik tasnif sistemine geçilerek arşiv belgeleri bilgisayar ortamına aktarılmaya başlanmıştır. Bu çalışmalarda belgenin tarihi, türü, adedi, ait olduğu koleksiyonun adı, belgenin özeti, belgeyi gönderen ve alan makamlar ve indekse girecek anahtar kelimeler (kişi, kurum, yer adı vd.) bilgi veri tabanı esas alınarak belge tasnif formlarına kaydedilmektedir. Bu şekilde hazırlanan belge tasnif formları bilgisayar girişine uygun hale getirilmekte, daha sonra bilgisayara girilmektedir. Bilgisayara aktarılan belge tasnif formlarındaki bilgilerin tashih grubunca son kontrolleri ve düzeltmeleri yapılarak indeks oluşturulmaktadır.¹¹

Bilgisayara dayalı analitik tasnif sistemine göre ilk olarak Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu'nun tasnifine başlanmış, 1993'te katalogu çıkarılmıştır. Bunu takiben 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Koleksiyonu'nun tasnifine geçilmiş ve 1995'te bu koleksiyona ait yedi katalog çıkarılmıştır. Bu iki koleksiyonunun tasnifinin tamamlanmasından sonra İstiklal Harbi Koleksiyonu'nun tasnifine kalındığı yerden devam edilmiş¹² ATASE Başkanlığı ile yaptığımız yazışmalardan elde ettiğimiz bilgiye göre bu koleksiyona ait belgelerin de tasnifi bugün itibarıyla tamamlanmış ve katalogları hazırlanmıştır. Yine ATASE Başkanlığından aldığımız bilgiye göre Arşivde bilgisayara dayalı analitik tasnif sistemi ile belge bazında indeksleme ve katalog hazırlama faaliyetleri devam etmektedir.

Bilgisayara dayalı analitik tasnif sistemi kapsamında belgeler eski düzeninde korunduğu klasörlerden ve dosyalardan çıkarılarak gömlekler içinde muhafaza edilerek kutulara yerleştirilmiştir. 1996'da kapalı dolap sisteminden vazgeçilerek ray üzerinde hareket eden üçlü 15 sıra kompakt dolaplara yerleştirilmiştir. Belgelere kolayca ulaşma ve bunların yıpranmalarını önleme yeni yöntemin ana hedefidir.¹³

Gelişen teknolojiye uyumlu olarak, belgelerin kopyalarının alınmasında mikrofiş yönteminden vazgeçilmiş; 20 Ocak 1997'den itibaren tarama yapılması yoluyla belgelerin kompakt disklerle yüklenmesi işlemine başlanmıştır. Böylece orijinal belgeler yerine disklerle çekilen belgeler bilgisayar aracılığıyla araştırmacılara sunulmaktadır. Araştırmacı araştırdığı konu ile ilgili belgeleri bilgisayara yüklenen kataloglardan belirleyerek bilgisayar ekranına getirmek suretiyle kısa sürede kendisi için gerekli belge üzerinde araştırma yapmaya başlayabilmektedir.¹⁴ ATASE'den edindiğimiz bilgilere göre belgelerin dijital ortama aktarılması işlemleri halen devam etmektedir.

Müdürlüğü Yayınları, Ankara, 1998, ss. 353-361, s. 354; *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998)*, s. 17; *Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK)*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1993, s. III; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-II)*, s. 4; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-V)*, s. V. Kurt, age., s. 128; Murat Bardakçı, "ATASE Konusunda Birkaç Öneri", *Haber Türk*, 21 Mart 2014, <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/931612-atase-konusunda-birkac-oneri>. (ET: 12.04.2014).

Diğer koleksiyonlardaki belge sayıları, ATASE Arşiv Müdürlüğüne yaptığımız başvuruya rağmen tasnif faaliyetlerinin devam etmesinden ötürü öğrenilememiştir.

¹¹ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998)*, s. 19; *Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK)*, s. III.

¹² *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998)*, s. 19. Osmanlı-Sırp-Karadağ Harbi koleksiyonu tek cilt halinde yayınlanmıştır; bkz.: *Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK)*. Osmanlı-Rus (93) Harbi (1877-1878) koleksiyonu katalogu yedi cilt halinde yayınlanmıştır; bkz.: *Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayın Kataloğu (2009)*, s. 9. Örnek olarak bkz.: *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-II)*, ATASE Yayınları, Ankara, 1994; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-V)*, ATASE Yayınları, Ankara, 1995.

¹³ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998)*, s. 20.

¹⁴ age, s. 21.

Genelkurmay Başkanlığının web sitesinde Türkiye tarihini ilgilendiren bazı önemli olaylara ilişkin ATASE Arşivinde bulunan belgelerin tıpkılarının (Osmanlıca olanlarının Latin harflerine çevrilmiş şekliyle beraber), fotoğraflarının verildiği de görülmektedir. Menemen Olayı, Ermeni Meselesi, Çanakkale Savaşları gibi konulara dair arşiv belgelerinden örneklerin Genelkurmay Başkanlığının web sitesinden izlenmesi mümkündür.¹⁵ Ancak bu tip yüzeysel sunumların dışında derinlikli araştırmalar yapmak isteyen araştırmacılar yeterli sayıda belgeye ulaşmakta genellikle sıkıntılar yaşamaktadırlar.¹⁶ Araştırmacılara sağlanacak belge sayılarında üst sınır yüksek lisans çalışmaları için 50, doktora ve üzeri için 100'dür (Küçük, 2013, p.1215-235). Gerçek savaş görüntüleri veya fotoğraf türü görsel malzemelere erişim ise daha güç olabilmektedir.¹⁷

III. ATASE arşiv belgeleri üzerine birkaç not

ATASE Arşivinde bulunan belge, harita, plan vb. materyallerin dörtte üçü Osmanlıca olup¹⁸ 1973'ten sonra bunların Latin harflerine çevrilmesine başlanmıştır.¹⁹ Ancak çok zaman alacağı düşünülerek bu işlemde daha sonra vazgeçilmiştir (Tetik, 2006, s.115). Belgeler arasında Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rusça olanlar da vardır.²⁰

Bilgisayara dayalı analitik tasnifleri tamamlanan ve katalogları yayınlanan belgelerin hepsi Rumî takvime göre tarihlendirilmiştir. Bunun temel nedeni belgelerin çoğu üzerinde bu takvimi esas alan tarihlerin bulunmasıdır. Belgelerin tarihlendirilmesinde bütünlüğü sağlamak amacıyla Hicrî ya da Miladî tarihler de Rumî'ye dönüştürülmüştür.²¹

Aralarında tahrirat, kuvvet cetveli, rapor vb. örnekler de bulunmasına rağmen katalogu yayınlanan belgelerin büyük çoğunluğu telgraf türündedir. Bu, söz konusu arşivdeki materyallerin en eskisinin 19. yüzyılın ortalarına ait olmasından kaynaklanmaktadır.²²

Sonuç

Genelkurmay ATASE Arşivinde araştırma yapmak için ön izin almak gerekmektedir. Araştırmacının inceleyeceği konunun içeriğini, araştırma amacını açıkça belirtir dilekçe dışında kurumundan alacağı bir referans da araştırma izninin verilmesi için gerekli belgeler arasında yer almaktadır. Bu belgelere ayrıca bazı kimlik bilgilerinin de eklenmesi gerekmektedir.²³

Arşivde çalışma yapabilmek için ön izin gerekliliği araştırmacıların karşılaştığı önemli bir sınırlamadır. Ayrıca araştırmacıya sunulacak belge sayısının kısıtlı olması da çözülmesi gereken bir problemidir. Akademik araştırma yapanlara verilebilecek belge sayısının yüksek lisans düzeyinde

¹⁵Bkz.: "Arşiv Belgeleriyle Menemen Olayı", http://www.tsk.tr/8_faydali_bilgiler/tarihtenkesitler.html. (ET: 01.01.2015). "Belgelerle Ermeni Sorunu Salonu", http://www.askerimuze.tsk.tr/askeri_muze_ust_kat/belgelerle_ermen_i_salonu/belgelerle_ermen_i_salonu.htm. (ET: 01.01.2015). "Çanakkale Muharebelerinden Kesitler ve Fotoğraflar", http://www.tsk.tr/8_faydali_bilgiler/tarihtenkesitler.html. (ET: 01.01.2015).

¹⁶ Murat Bardakçı, "Askerî Tarih İşkencesi", *Haber Türk*, 19 Mart 2014, <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/930946-askeri-tarih-iskencesi>, (ET: 12.04.2014).

¹⁷ Bardakçı, "ATASE Konusunda Birkaç Öneri".

¹⁸ *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-II)*, s. 2; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-V)*, s. III.

¹⁹ *Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916-1998)*, s. 10.

²⁰ Nasır, agm, s. 354. Kaynakçada yok

²¹ *Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK)*, s. IV; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-II)*, s. 3; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-V)*, s. IV.

²² Bkz.: *Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK)*; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-II)*; *Osmanlı-Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-V)*.

²³Bkz.: "Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivinden Yararlanacak Araştırmacılar İstenen Belgeler", http://www.tsk.tr/8_faydali_bilgiler/yayinlar.html. (ET: 12.01.2015).

50, doktora düzeyinde 100 ile sınırlanmış olması bu alanda çalışmak isteyen kişiler için sorun doğurabilmektedir. Araştırmacılara sunulan belge sayılarındaki sınırlamanın temel nedenleri arasında tasnif faaliyetlerinin henüz tamamlanmamış olması önemli bir yer tutmaktadır. Bu nedenle tasnif faaliyetlerinin hızlandırılması ve tamamlanması arşivde çalışmak isteyen araştırmacılar için kolaylık sağlayacaktır.

ATASE Arşivinin çalışma koşullarındaki hassasiyet derecesinin yüksekliği barındırdığı belgelerin askerî tarihle ilişkili olmasından ve bazılarının halen gizlilik derecesini koruyor olmasından kaynaklanan bir durum olsa gerekir. Yaptığımız tüm incelemelere rağmen ATASE Arşivi üzerine doyurucu bilgiler edinebileceğimiz bir çalışmaya rastlayamamış olmamız da bu durumun sonucudur. Her ne kadar 1995'te biri doğrudan biri dolaylı olmak üzere ATASE Arşivi üzerine yapılan iki yüksek lisans tezinin ismine rastlanmışsa da bu çalışmalar ne YÖK'ün veri tabanında ne de tezlerin yapıldığı Ankara Üniversitesi'nin kütüphane kataloglarında görünmektedir.²⁴ Bu zorluklara rağmen ulaşılabilen sınırlı verilerden hareketle meydana getirdiğimiz bu çalışma ATASE konusundaki bilgi ihtiyacını kısmen giderebilecek bir mahiyettedir. Osmanlı Devleti ve Türkiye Cumhuriyeti'nin askerî ve siyasî tarihi üzerine önemli belgeler barındıran ATASE Arşivini tanıtıcı daha detaylı ve güncel incelemelere ihtiyaç vardır.

KAYNAKÇA

ATASE ile yapılan yazışmalar

ATASE Arşivinin Kuruluşu, Barındırdığı Belge Sayısı, Türleri vs. ile İlgili Sorularımızı İçeren 13 Ekim 2009 Tarihli E-Mailimize Adı Geçen Kuruluşun Yine E-Mail Yoluyla Verdiği 23 Kasım 2009 Tarihli Cevap Metni.

ATASE Arşivine Dair Çeşitli Sorularımızı İçeren 29 Kasım 2009 Tarihli İkinci E-Mail Başvurumuza Ekli Bilgi Edinme Formu ve ATASE'nin 11 Aralık 2009 Tarihli Cevap Metni.

ATASE Arşivine Dair Çeşitli Sorularımızı İçeren 11 Ocak 2012 Tarihli Üçüncü E-Mail Başvurumuza Ekli Bilgi Edinme Formu ve ATASE'nin 11 Aralık 2009 Tarihli Cevap Metni.

Araştırma-inceleme eserler

BARDAKÇI, Murat, "Askerî Tarih İşkencesi", *Haber Türk*, 19 Mart 2014, <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/930946-askeri-tarih-iskencesi>, (ET: 12.04.2014).

BARDAKÇI, Murat, "ATASE Konusunda Birkaç Öneri", *Haber Türk*, 21 Mart 2014, <http://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/931612-atase-konusunda-birkac-oneri>. (ET: 12.04.2014).

²⁴ Söz konusu tezler Ankara Üniversitesi DTCF Kütüphanecilik Bölümü Arşiv Anabilim Dalı'nda 1995'te tamamlanmıştır. Bunlardan ATASE ile doğrudan ilgili olanı Hasan Hakikatoğlu'nun *Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Kurum Arşivi Araştırması*'dır. ATASE ile dolaylı ilgili olanı ise Ahmet Çivici'nin *Millî Savunma Bakanlığı Arşivi ve Askerî Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Arşivi ile Karşılaştırılması* başlıklı incelemesidir. Tezlerin isimleri için bkz.: <http://www.beyaz.net/tr/arsiv-ve-dys/makaleler/archimedia/sayi-14---15.html>. (ET: 11.02.2014).

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Başkanlığı Tarihi (1916–1998), ATASE Yayınları, Ankara, 1999.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayın Kataloğu (2009), ATASE Yayınları, Ankara, 2009.

Genelkurmay ATASE Başkanlığı Yayın Kataloğu (2014), Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 2014.

KURT, Yılmaz, *Osmanlıca Dersleri–2*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007.

KÜÇÜK, Evren, “Türk Dış Politikası Çalışmalarında Arşivler (Türk – İngiliz – Fin)”, *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 8/13 Fall 2013, p. 1215-1235.

Osmanlı-Rus Harbi (1877–1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-II), ATASE Yayınları, Ankara, 1994.

Osmanlı-Rus Harbi (1877–1878) Koleksiyonu Kataloğu (ORH-V), ATASE Yayınları, Ankara, 1995.

Osmanlı Sırp-Karadağ Harbi Koleksiyonu Kataloğu (OSK), ATASE Yayınları, Ankara, 1993.

TETİK, Ahmet, “Dünden Bugüne Genelkurmay ATASE Arşivi”, *Uluslararası Türk Arşivleri Sempozyumu 17-19 Kasım 2005 Tebliğler – Tartışmalar*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, İstanbul, 2006, ss. 112-118.

Elektronik kaynaklar

“Arşiv Belgeleriyle Menemen Olayı”,
http://www.tsk.tr/8_faydali_bilgiler/tarihtenkesitler.html. (ET: 01.01.2015).

“Belgelerle Ermeni Sorunu Salonu”,
http://www.askerimuze.tsk.tr/askeri_muze_ust_kat/belgelerle_ermen_i_salonu/belgelerle_ermen_i_salonu.htm. (ET: 01.01.2015).

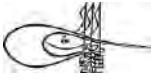
“Çanakkale Muharebelerinden Kesitler”,
http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_3_Canakkale_Muharebelerinden_Kesitler/Canakkale_Muharebelerinden_Kesitler.htm. (ET: 01.11.2009).

“Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivinden Yararlanacak Araştırmacılardan İstenen Belgeler”,
http://www.tsk.tr/8_faydali_bilgiler/yayinlar.html. (ET: 12.01.2015).

“Genelkurmay’dan İlk Yorum”, *Hürriyet*, 3 Nisan 2009,
<http://www.hurriyet.com.tr/gundem/11356639.asp>. (ET: 01.11.2009).

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

KENDİRCİ, H., AYTAZ, İ. H., Askerî ve Siyasî Tarih Araştırmaları İçin Önemli Bir Belge Merkezi: ATASE Arşivi Kuruluşu, Yayınları ve Belge Koleksiyonları, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 341-350, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7954>, ANKARA-TURKEY

TÜRKİYE'DE YEREL YÖNETİM BAKANLIĞI DENEYİMİ VE GÜNÜMÜZDEKİ GEREKLİLİĞİNİN SORGULANMASI*

*Rüveyda KIZILBOĞA ÖZASLAN***

*Orhan Veli ALICI****

ÖZET

Türkiye’de 1978 yılında kurulan ve idari sistem içerisinde kök salması beklenmeden 1979 yılında kapatılan Yerel Yönetim Bakanlığı’nın gerekliliği günümüzde büyükşehir belediyelerinin sayısının ve öneminin artmasına bağlı olarak tekrar sorgulanmaya başlanmıştır. Çalışmada 42. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti zamanında kurulan ve 22 ay sonra kapatılan Yerel Yönetim Bakanlığı’nın kurulmasını gerektiren nedenler, Bakanlığın var olduğu süre zarfında yaptığı faaliyetler ve kapatılma süreci değerlendirilmektedir. Yerel Yönetim Bakanlığı’nın hizmet verdiği süre zarfında devletin yerel yönetimler üzerindeki gözetim ve denetiminin azaltılmaya çalışıldığı ve belediyelerin gelirlerini arttırıcı girişimlerde bulunduğu tespit edilmiştir. Yerel Yönetim Bakanlığı’nın kaldırılması ile beraber yerel yönetimlerle ilgili birçok görev, yetki ve sorumluluk geçmişte olduğu gibi yine 3152 sayılı İçişleri Bakanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile İçişleri Bakanlığına bağlı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü’ne devredilmiştir. Çalışmada ayrıca Norveç, İngiltere, İrlanda, Yeni Zelanda, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Kosova, Uganda, Zambia ve Filistin Yerel Yönetim Bakanlığı uygulamaları örnek verilerek Türkiye’deki gerekliliğine vurgu yapılmak istenmiştir. Sayısı 2014 yılı itibariyle 30 olan büyükşehir belediyelerinin; gerek il mülki sınırında hizmet veriyor gerekse eskiye nazaran birçok hizmetle sorumlu olması dikkate alındığında yerel yönetimlerin idari sistemimiz içerisindeki öneminin ve işlerliğinin artacağı anlaşılmaktadır. Bu kapsamda çalışmada, önemi artan yerel yönetim birimlerini, merkezi yönetimle ilişkilendirecek ve yerel yönetimlere gerekli önemi verecek Yerel Yönetim Bakanlığı’nın oluşturulmasının gerekliliği sorgulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yerel Yönetim Bakanlığı, Yerel Yönetimler, Büyükşehir Belediyeleri, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi/Yerel Yönetimler Bölümü, El-mek: ruveyda.kizilboga@gmail.com

*** Dr., Mersin Büyükşehir Belediyesi/Mersin Su ve Kanalizasyon İdaresi/İç Denetçi, El-mek: orhan_alici@hotmail.com

THE EXPERIENCE OF MINISTRY OF LOCAL GOVERNMENT IN TURKEY AND QUESTIONING OF THE NECESSITY AT THE PRESENT TIME

STRUCTURED ABSTRACT

Local governments have maintained their property especially as a part of political (within the frame of political will) will in the process. Organizational structures, duties, powers and responsibilities of local governments were determined by guardianship approach of central government. However, nowadays the decisiveness and conversion occur with the under-nation state or supra-national approach in the scope of globalization-localization. In this process, it is seen that the relationship between central and local government and guardianship auditing is generally carried out by a ministry. In Turkey, this ministry has been Ministry of Interior except a short period of time. However, when considering the political and international developments and changes in public administration paradigm, it is seen that the local authorities gained importance, the state took a regulatory role and conversion about indigenisation occurred. Necessity of Ministry of Local Government in Turkey, which was founded in 1978 and closed in 1979 without waiting to take root in administrative system, was examined depending on increasing number and importance of metropolitan municipality.

Both metropolitan municipalities and small-scaled municipal organizations have tried to be managed for a long time by Municipality Law No. 1580 came into force in 1930. Even though necessary changes were made, the implementation of the same law for many small and large scaled municipalities both generalized and made different local problems. Thus, lots of service which local government could not offer until that day were provided in the 1950s by central government. After 1960s, many important projects and reports were prepared for solving the problems of public administration and local administration; however, these studies were not implemented due to political instability. During 1970s, many important studies were carried out in specific to local governments to solve the rapidly growing urban population and urban area problems on the basis of big city management. All these studies were made by the Ministry of Development and Housing and the Ministry of Interior. However, as a result of working like a security ministry in the political turmoil, it was impossible for the Ministry of Interior to solve the problems of local in this period.

In the 1978 a different way was chosen to solve the local governments problems which did not support reports and systemic changes, but support a ministry which will do these changes. Thus the ministry of local government was founded at first in due time of the 42 th Government of Turkis Repuclic for the purpose of solving the local goverments' administrative and fiscal problems and bringing efficiency and functionality to these governances. In the first place, the bank of provinces from the Ministry of Development and Housing, general directorate of local administrations from the Ministry of Interior, Planning Departments of City and Local Governments from the state

planning organization included within the ministry of the Local Government. Later, the General Directorate of Local Authorities, Special Provincial Administrations and General Directorate of Villages, General Directorate of Municipalities and the General Directorate of the Fund-Loans and the Tecnical Evaulation were organized in three different general directorate within the Ministry of the Local Governments. Also, General Directorate of Education was established within the Ministry of Local Governments. While the budget of the Ministry of Local Government was 505 million TL in the 1978, it was one billion 550 million TL in the 1979 and the Ministry has grown very fast in a short time. During the 22 months when the ministry worked, it aimed to make the local governments more flexible in terms of administrative and financial aspects. Also, many local government unions that are still active were established in this period. However, the Ministry of Local Governments were criticized because of the short time activities and it was qualified as "the Ministry of Municipality" due to being an organization which taking control on the municipalities. With the disincorporation of the ministry of local governments, many duties and responsibilities were distributed especially to the ministry of interior and the other ministries. Until today, the Local Governments General Directorate of the Ministry of Interior have many duties, powers and responsibilities regarding local governments.

With the provision of "special management regime can be adopted for major settlements" of the constitution of 1982, establishment of the metropolitan municipalities to solve the big city's problems was taken under constitution guarantee. Function and importance of local governments increased with the metropolitan municipalities which have started to have a place in Turkish Administrative System in the 1984. After this process, The European Charter of Local Self Government was accepted by the Council of European. Turkey accepted some articles of The European Charter of Local Self Government and this process positively affected the local government's conversion. After the interventionist and regulatory role of the state and local governments and supra-national organization to become more functional, functions of local governments have changed both in the international arena and in the case of Turkey. Within the scope of these changes, the special provincial administration which was under the custody of governor was important until 2004, but after this period, the importance and functionality of metropolitan municipalities have increased. Metropolitan Municipality Law No. 5216, Municipality Law No. 5393, Special Provincial Administration Law No. 5302 were put into force in 2004 and 2005 and, these laws brought stronger and more democratic local governments than before in the scope of the conversion of the local governments. In this process, many changes were done in these laws and the system based on the metropolitan municipality model has been developed.

It can be inferred that the need for the Ministry of Local Government will increase in the case of taking some possible changes into consideration in terms of development of local government system in further process. Some major changes are these; establishment of new metropolitan municipalities by uniting certain provinces; inactivating the legal entities of special provincial administrations in these cities;

Turkish Studies

closing district governorships which are in district municipalities, but not offering service in an active way. Besides, the Ministry of Interior works as a Ministry of Security and can not meet the demands of local governments. This situation also increases the need for Ministry of Local Government. The fact that the budget of General Directorate of Local governments is only %1,64 within the total budget of Ministry of Interior, also shows that sufficient budget is not provided for local governments by the Ministry of Interior. Considering that relationships between local governments and central government in developed and developing countries are maintained via a ministry unique for local governments, it is seen that establishment of Ministry of Local Government in Turkey became a must. Thus, more autonomous and democratic local government system will be constituted through the Ministry of Local Governments.

Generally in this study, the period before the Ministry of Local Administration, the Ministry of Local Government Period (1978-1979), and post-period of ministry of local government is examined. Causes of occurrence, organizational structure, duties and the reason for closing of the Ministry are explained and on the other hand, the other implementations of ministries of local governments in other countries are assessed. Within the concept of other countries, Norway, United Kingdom, Ireland, New Zealand, Turkish Republic of Northern Cyprus, Kosovo and Uganda, Zambia and Palestine's ministry of local governments are taken as a sample and examined. Also, the matters forming a base for the establishment of the Ministry of Local Government in Turkey are examined in the study. Besides, establishment of the Ministry of the Local Governments which will associate the increasing importance of the local governments with the central government and will give the necessary importance to the local governments is questioned.

Key Words: Ministry of Local Government, Local Governments, Metropolitan Municipality, General Directorate of Local Administrations.

1. Giriş

Yerel yönetimlerin varlıkları ve teşkilatlanma biçimleri siyasal dinamiklerin baskın dönüştürücü gücüyle belirlene gelmiş olup, geçmişte bu düzenleme gücü merkeziyetçi yapının durağan vesayetçi yapısına göre kullanılırken günümüzde bu dönüştürme gücü “küreselleşme-yerelleşme” çerçevesinde ulus-devlet altı ve ulusüstü bir yaklaşımla kullanılmaktadır (Alada, 2008: 269). Bu kapsamda Türkiye’de yerel yönetimler, tarihsel bir evrimden çok siyasi bir konjonktüre bağlı ve süreç içerisinde önemi artan ya da azalan bir yönetim kademesi olarak ele alınmıştır (Ökmen, 2011: 152.). Türkiye’de Bülent Ecevit’in Başbakanlığı sırasında 42. Hükümet¹ politikaları çerçevesinde 4951 sayılı Kanun hükümlerine istinaden 1978 yılında “hızlı değişim sürecindeki toplumumuzda yepyeni bir gerçek olarak gelişen yerel yönetimlerin yönetsel ve mali tikanıklıklarını gidermek, böylece bu yönetimlere etkinlik ve işlerlik kazandıracak düzenlemeleri

¹ 42. Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti; Türk siyasal hayatında 3. Ecevit Hükümeti veya Motel Hükümeti olarak anılmaktadır. Dönemin Cumhuriyet Halk Partisi Genel Başkanı Bülent Ecevit tarafından kurulan hükümet, 5 Ocak 1978 - 12 Kasım 1979 tarihleri arasında görev yapmıştır.

yapmak” amacıyla Yerel Yönetim Bakanlığı kurulmuş, ilk ve son Bakanı da Mahmut Özdemir olmuştur (Urhan, 2008: 88). Söz konusu bakanlık 1979 yılında tarihe karışmış, daha önceki yapı çerçevesinde yerel yönetimlerle ilgili iş ve işlemler İçişleri Bakanlığı’nın uhdesinde bir genel müdürlük pozisyonunda devam ede gelmiştir.

Çalışmada, Türkiye’de Yerel Yönetim Bakanlığı öncesi dönem, Yerel Yönetim Bakanlığı Dönemi (1978-1979) ve Yerel Yönetim Bakanlığı sonrası dönem incelenmekte, Bakanlığın doğuş ve kapanış nedenleri ile teşkilatı, yapısı ve görevleri hakkında bilgi verilmektedir. Yerel Yönetim Bakanlığı’nın diğer ülke uygulamalarındaki örneklerine kısaca değinildikten sonra ise, önemi ve işlerliği artan yerel yönetimlerin bir bakanlık vasıtasıyla merkezi idare ile ilişkilendirilmesi ve yerelin bu teşkilat yapısı vasıtasıyla gelişmesinin gerekliliği üzerinde durulmaktadır.

2. Türkiye’de Yerel Yönetim Bakanlığı Öncesi Dönem

Türkiye’de gerek nüfus ve ölçek bakımından büyük il belediyeleri gerekse de küçük belediye teşkilatları uzunca bir süre 1930 yılında yürürlüğe giren 1580 sayılı Belediye Kanunu ile yönetilmeye çalışılmıştır. Süreç içerisinde ise, ihtiyaca dayalı olarak mezkûr kanunda önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu değişikliklere bağlı olarak özellikle 1950’li yıllarda bazı yerel nitelikli hizmetler, gelir kaynakları törpülenen ve dolayısıyla da yetersiz bir yapı haline getirilen belediyeler tarafından gönüllü olarak merkezi idareye terk edilmiş ya da merkezi idarenin vesayetçi yaklaşımı ile bu hizmetler bizzat belediyelerden alınmıştır (Alada, 2008: 288).

Özellikle planlı dönem olarak adlandırılan 1960’lı yıllardan sonra genelde kamu yönetiminin özelde de yerel yönetimlerin mevcut sorunlarını çözmek amacıyla birçok plan, proje ve tasarı hazırlanmıştır. Dönemin siyasi konjonktürü ve siyasal istikrarsızlıklarının varlığı bu çalışmaların hayata geçirilmesine izin vermemiştir. Yerel yönetimlerin yeniden düzenlenmesini amaçlayan en önemli girişim ise, hazırlanan MEHTAP (Merkezi Hükümet Teşkilatı Araştırma Projesi-1962) Raporu’dur. Yerel yönetimler özelinde 1970’li yıllarla beraber hızla büyüyen kent nüfusu ve beraberinde getirdiği kentsel alandaki sorunların çözümüne yoğunlaşarak büyükşehir kent modellerinin planlanmasına çalışılmıştır. Öte yandan kentleşmenin plansız olması ve çarpık gelişmesi, yerel halkın isteklerinin ve gereksinimlerinin çeşitlenmesi, halkın beklenti düzeyinin artması ve buna bağlı olarak da yerel yönetimlere düşen görev ve sorumlulukların artması sistemsel değişiklikler dışında bu süreci yönetecek bir bakanlığın da kurulmasını gerektirmiştir. Bu bakımdan yerel düzeyde toplumsal bir değişimin olduğu ve bu değişimin toplumsal düzeyde yerel beklentilerin dışında halkın siyasallaşmasını da kayda değer bir şekilde artırdığı söylenebilir. Bu dönemde yaşanan siyasal nitelikli olaylar ise, İçişleri Bakanlığı’nı adeta “Güvenlik Bakanlığı’na” dönüştürmüştür. Bu yapı, yerel yönetimleri rutin bir şekilde idame ettirmeye çalışırken, neredeyse bütün enerjisini de güvenlik perspektifinde kullanmaya devam etmiştir (Keleş: 2000: 417-418).

12 Mart 1970 tarihinde gerçekleşen muhtıra sonrasında 8 yıl içerisinde 9 hükümet kurulmuş, 05.01.1978 tarihinde kurulan ve 12.11.1979 tarihinde düşen Bülent Ecevit Başbakanlığı’ndaki 42. Hükümet döneminde Türkiye’nin idari yapısında ilk defa Yerel Yönetim Bakanlığı kurulmuş ve anılan bakanlık bir süre faaliyette bulunmuştur. Bu döneme kadar yerel yönetimlerle ilgili bütün hususlar diğer bakanlıklarca yerine getirilmekle birlikte baskın gücün ve düzenleyici otoritenin İçişleri Bakanlığı olduğu görülmektedir.

3. Türkiye’de Yerel Yönetim Bakanlığı Dönemi

42. Hükümet ile beraber Türkiye’nin siyasal hayatı içerisinde yerini alan Yerel Yönetim Bakanlığı, hızlı değişim sürecindeki toplumda yepyeni bir gerçek olarak gelişen yerel yönetimlerin yönetsel ve mali tikanıklıklarını gidermek, böylece bu yönetimlere etkinlik ve işlerlik kazandıracak düzenlemeleri yapmak amacıyla Ocak 1978 tarihinde kurulmuştur (Bilgiç ve Gül, 2009: 614). Yerel Yönetim Bakanlığı, faaliyette bulunduğu dönemde yeni teşkilatlar oluşturmaktan öte diğer

bakanlıkların altında örgütlenmiş yerel yönetimlerle ilgili birimleri bünyesine katma eğiliminde olmuştur. Nitekim İmar ve İskân Bakanlığı'ndan İller Bankasını, İçişleri Bakanlığı'ndan Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nü, Devlet Planlama Teşkilatı'ndan İl ve Mahalli İdareler Planlama Şubesi'ni bünyesine katmıştır. Daha sonra Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü; Özel İdareler ve Köyler Genel Müdürlüğü, Belediyeler Genel Müdürlüğü ile Fon-Krediler ve Teknik Değerlendirmeler Genel Müdürlüğü şeklinde üç farklı genel müdürlük olarak örgütlenmiştir. Ayrıca Bakanlık bünyesinde Eğitim Genel Müdürlüğü de kurulmuştur (Keleş, 2000: 418).

1 Haziran 1978 tarihli ve 16303 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan "İçişleri Bakanlığı'nın Yerel Yönetimlere Dönük Hizmet, Görev ve Yetkilerinin Yerel Yönetim Bakanlığı'na Devrine İlişkin Protokol" ile İçişleri Bakanlığı'ndan Yerel Yönetim Bakanlığı'na geçen görev ve sorumluluklar belirlenmiş, idari vesayet yetkisinin de bu kapsamda anılan Bakanlığa geçtiği belirtilmiştir. Öte yandan özel kuruluş kanunları ile kurulan İstanbul Sular İdaresi (İSKİ) ve İstanbul Elektrik, Tramvay, Tünel İdaresi (İETT) gibi kuruluşların üst düzeydeki sorumlu yöneticilerinin atanmalarına veya atanmalarının onanmasına ilişkin görev ve yetkilerin Yerel Yönetim Bakanlığı'na devredilmesi de kararlaştırılmıştır.

Yerel Yönetim Bakanlığı'nın kuruluş amacı, 1979 yılında bütçe görüşmesi sırasında dönemin İstanbul Milletvekili Çağlayan Ege tarafından aşağıdaki şekilde özetlenmiştir (TBMM, 1979: 397):

"Yerel Yönetim Bakanlığı; uzun yıllardan beri amaçlanan ve önemi ile gereksinimi Türk halkınca özlenen merkezi idarenin yükünü hafifletmek üzere belediyelerimize, il özel idarelerimize ve köy muhtarlıklarımıza, ayrıca belediyelerimizin, köylerimizin ve il özel idarelerimizin kurdukları birliklere ve diğer tüzel kişiliğe haiz katma bütçeli idarelere rahatlık sağlamak ve yerel yönetim hudutları içerisinde yaşayan halkımıza hizmet olanakları götürmek amacıyla kurulmuştur."

Söz konusu görüşmeler sırasında söz alan Adalet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi ve Milli Selamet Partisi Milletvekilleri, "*Bakanlığın adının Mahalli İdareler Bakanlığı olması gerektiğini, bu bakanlığın kurulması için ihtiyaç olup olmadığı hususunda bir araştırma yapılmadığını, Bakanlığın idari vesayetten öte mali vesayetle genel seçimleri etkilemek istediğini, Tanzim Satışları (TANSA) projesinin amaca hizmet etmediğini, ayrı bir tüzel kişiliği olmasına rağmen İller Bankası'nın bu bakanlığa bağlanmasının kanunlara aykırı olduğunu ve söz konusu bakanlığın koltuk yaratmak amacıyla kurulduğunu*" ileri sürmüştür. Bu hususlara cevap veren Yerel Yönetim Bakanı Mahmut Özdemir, "*Bakanlığa gerçekten ihtiyaç duyulduğunu, Bakanlığın amacının yerel yönetimlerin güçlendirilmesi esasına dayandığını ve TANSA projesi ile tefeciliğin ortadan kaldırılmasını amaçladıklarını belirterek Bakanlığın 1978 bütçesinin 505 milyon lira olduğunu; 1979 bütçesinin ise, 1 milyar 550 milyon lira olarak komisyondan geçtiğini*" ifade etmiştir (TBMM, 1979: 394-425).

1979 yılı Bütçe Raporu incelendiğinde Bakanlığın amaçları arasında; "*belediyelerin öncülüğünde ekonomik yaşamın düzenlenmesi, araç ve gereçlerin yurt genelinde belediyelerce üretilmesi, belediyelerin kapasitesini aşan üretimlerin bir tesis vasıtasıyla giderilmesi, toplu taşımacılıkta otobüs üretiminin ve raylı sistem taşımacılığı ile belediyelerin öncülüğünde toplu konut projelerinin finanse edilmesi*" sayılmıştır (Keleş, 2000: 420).

Yerel Yönetim Bakanlığı'nın hizmet verdiği 22 aylık süre zarfında devletin yerel yönetimler üzerindeki gözetim ve denetimi azaltılmaya çalışılmış ve belediyelerin gelirlerini arttırıcı girişimlerde bulunulmuştur (Keleş, 2000: 419). Dikkat çeken bir diğer husus ise, Bakanlığın var olduğu süre zarfında özellikle belediye birliklerinin kurulması konusunda önemli mesafeler kat edilmesi, sayıca dikkat çekmese de kapsamlı belediye birlikleri (Marmara ve Boğazları Belediyeler Birliği, Karadeniz Belediyeler Birliği, Ege Belediyeler Birliği, Orta Anadolu

Belediyeler Birliği) kurulmuş olmasıdır. Bölgesel ve çok amaçlı bir belediye birliği olması amaçlanan Türkiye Belediyeler Birliği’nin kurulması için de bu dönemde harekete geçilmiş; ancak kurulma süreci 12 Eylül 1980 müdahalesi ile durdurulmuştur (Sayın, 2010: 104). Bakanlık tarafından yerel yönetimlerin idari ve mali özerkliği çerçevesinde hazırlanan yasal değişiklikler ise, Hükümetçe kabul edilmemiştir. Bu durum Bakanlık özelinde başarısızlık söylemlerinin başlamasına neden olmuştur.

Genel olarak Yerel Yönetim Bakanlığı, yerel yönetimlerin özerkleşmesine katkıda bulunmuştur. İlk defa bakanlık düzeyinde örgütlenmesi nedeniyle merkezi idare nezdinde yerel yönetim algısı özerk bir yapı haline gelmiş ve belediyelerin birlikler vasıtasıyla güçlenmesi sağlanmıştır. Buna rağmen söz konusu bakanlık “Belediyeler Bakanlığı” olarak da nitelendirilmiş, özerklik söylemi altında belediyeleri denetleyen bir yapıya büründüğü gerekçesiyle de eleştirilmiştir (Keleş, 2000: 421).

12.11.1979 tarihinde Süleyman Demirel Başbakanlığı’nda kurulan 43. Hükümet döneminde ise, Yerel Yönetim Bakanlığı’na yer verilmemiştir. Bu dönemde yapılan faaliyetler dikkate alındığında güçlü merkezi yönetim sisteminin önemsendiği görülmüştür (Ökmen, 2011: 154).

4. Türkiye’de Yerel Yönetim Bakanlığı Sonrası Dönem

Yerel Yönetim Bakanlığı’nın kaldırılması ile beraber yerel yönetimlerle ilgili birçok görev, yetki ve sorumluluk geçmişte olduğu gibi yine 3152 sayılı İçişleri Bakanlığı’nın Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun ile İçişleri Bakanlığı’na bağlı Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü’ne verilmiştir. Yine bu süreçte büyük kentlerde ortaya çıkan ve gün geçtikçe etkisi artmakla birlikte çözümü zorlaşan sorunların nedeni olarak bu alanlardaki yönetimin yetersizliği gösterilmiştir. Çözüm olarak ise, 1982 Anayasası’nın 127. maddesinde yer alan “... büyük yerleşim merkezleri için özel yönetim biçimleri getirebilir” hükmü dikkate alınarak 1984 yılında 3030 sayılı “Büyük Şehir Belediyelerinin Yönetimi Hakkında Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulü Hakkında Kanun” çıkarılmıştır. Başlangıçta İstanbul, Ankara ve İzmir için uygulanan büyükşehir belediye sistemi süreç içerisinde yaygınlaştırılarak birçok il için uygulamaya konulmuştur (Alıcı, 2012: 29-30).

Avrupa Konseyi tarafından 1985 yılında imzaya açılan ve 1988 yılında yürürlüğe giren Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’nda (AYYÖŞ) “yerel yönetimlerin, demokrasinin temel dayanağı olduğu belirtilmiş ve vatandaşlara en yakın idare olan ve vatandaşların günlük yaşamlarını etkileyen yerel yönetimlerin haklarının garantiye alınması için ortak Avrupa standartlarını oluşturmak” amaçlanmıştır. Türkiye ise, 3723 sayılı Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun ile YYYYÖŞ’ün bazı maddelerine çekince koyarak 21.11.1988 tarihinde onaylamış ve Şart, 01.04.1993 tarihinde yürürlüğe girmiştir (Zorluoğlu, 2011: 47-48).

Türkiye’de süreç içerisinde yerel yönetimlerin güçlendirilmesini içeren birçok çalışma hazırlanmasına rağmen hiçbir hükümet döneminde bu çalışmalar hayata geçirilememiştir. 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi ile yeni kamu yönetimi ve kamu işletmeciliği ile yönetim paradigmaları çerçevesinde bir yönetim anlayışı ortaya çıkmıştır. Bu anlayış kapsamında merkezi idarenin küçültülmesi ve devletin düzenleyici bir fonksiyon üstlenerek hakem rolüne bürünmesi amaçlanmıştır. 2004 yılında yasalaşan; ancak Cumhurbaşkanı tarafından geri iade edilen Kamu Yönetimi Temel Kanunu’nun felsefesine uygun olarak çıkartılan İl Özel İdaresi Kanunu, Belediye ve Büyükşehir Belediye Kanunu ile yerel yönetimlerin görev, yetki ve sorumlulukları eskiye nazaran artırılmıştır (Çevik, 2010: 88-89). Böylece merkeziyetçi bir yönetim yerine yerelleşme eğilimleri ön plana çıkarılmıştır. Söz konusu değişiklikler yerel yönetimlerin

güçlendirilmesi ve kendi içinde tektipleştirilmesi şeklinde devam etmiştir. Ancak 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu dikkate alındığında, her ne kadar büyükşehir belediyeleri güçlendirilmek istense de, terörle mücadele ve üniter yapının korunması maksadıyla önemli kırsal nitelikli yerel hizmetlerin valinin yönetimindeki il özel idarelerine verildiği görülmektedir (Çevik, 2010: 90). Bu politika da Mart 2014'te yapılan mahalli idareler genel seçimleriyle birlikte yeni büyükşehir belediyelerinin kurulması ve bu büyükşehirlerde var olan il özel idarelerinin tüzel kişiliğinin kaldırılması ile kısmen sona ermiştir.

Dikkat çekilmesi gereken bir diğer husus ise, mevzuatta yer verilen idari ve mali özerklik hususunun yeterince fiiliyata yansıtılamamış olması ve bu sınırlandırıcı politikaların yerel yönetimlerin gelişmesini engelleyici bir durum olarak karşımıza çıkmasıdır (Alici, 2013: 149). Bir başka deyişle, bazı değişiklikler yapılmış olsa da temel dinamikler ve sistemsel varsayımlar aşılamamıştır. Örneğin; geçmişte olduğu gibi (giderek azalsa da) merkezi idare, yerel yönetimleri idari ve mali açıdan kendisine bağımlı hale getirmeyi sürdürmüş, böylece yerel demokrasiye de zarar vermiştir (Eryılmaz, 1997: 13).

Yerel Yönetim Bakanlığı sonrası dönem içerisinde kurulan Büyükşehir Belediyeleri ise, model kurgusu ve mekânsal alanı itibarıyla süreç içerisinde önemli değişikliklere uğramıştır. Büyükşehir belediyeleri için 1960-1984 dönemi “arayış”; 1984-2004 dönemi “kuruluş”; 2004-2008 dönemi “genişletme”; 2008-2012 dönemi “bütünleştirme”; 2012 sonrası dönem ise, “alansal büyükşehir belediyesi” dönemi olarak adlandırılmıştır (Arıkboğa, 2013: 51).

2012 yılında yasalaşan “6360 sayılı On Dört İlde Büyükşehir Belediyesi ve Yirmi Yedi İlçe Kurulması ile Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun” ile 30 Mart 2014 mahalli idareler genel seçiminden itibaren geçerli olmak üzere aşağıdaki değişiklikler meydana gelmiştir (Alici, 2012: 271-280);

- a) Nüfusu 750.000'in üzerinde olan Aydın, Balıkesir, Denizli, Hatay, Malatya, Manisa, Kahramanmaraş, Mardin, Muğla, Ordu, Tekirdağ, Trabzon, Şanlıurfa ve Van il belediyeleri büyükşehir belediyesine dönüştürülmüştür,
- b) İstanbul ve Kocaeli'nde olduğu gibi mülki sınır uygulaması yeni kurulacaklar da dâhil diğer 28 büyükşehir belediyesinde de uygulanmaya başlanmıştır,
- c) Sayısı 30 olan büyükşehir belediyelerinde bulunan il özel idarelerinin tüzel kişilikleri kaldırılmıştır,
- d) Sınırları il mülki sınırı olan tüm büyükşehir belediyeleri içerisindeki köy ve beldeler mahalleye dönüştürülmüş, böylece ilin tamamı büyükşehir belediyesinin sorumluluğu altına girmiştir,
- e) Genel bütçe vergi gelirleri tahsilâtı toplamının yüzde 6'sı büyükşehir belediyelerine, yüzde 1,50'si büyükşehir dışındaki belediyelere, yüzde 4,50'si büyükşehirlerdeki ilçe belediyelerine ve yüzde 0,5'i de il özel idarelerine ayrılmıştır.

Düzenlemeden anlaşılabacağı üzere yerel yönetimler içerisinde merkeziyetçi yapının bir uzantısı gibi görülen ve valinin gözetiminde çalışan il özel idareleri büyükşehirlerde kaldırılmış, buna karşın büyükşehir belediyelerinin önemi ve işlerliği arttırılmıştır. Büyükşehir belediyelerinin il mülki sınırı kapsamında hizmet sunması, kırsal alan belediyciliğini ortaya çıkarmıştır. Bu süreçte hizmet alanı olabildiğince artan büyükşehir belediyelerinin gerek merkezi idareyle gerekse de ilçe belediyeleri ile olan ilişkilerinin sistematik bir şekilde tesis edilmesinin önemi de artmıştır (Kızılboğa ve Alıcı, 2013). Bu çerçevede gerek merkezi idare ile yerel yönetimler arasındaki ilişkilerin gerekse de yerel yönetimlerin kendi aralarındaki ilişkilerin çağın gereklerine ve çağdaş yerel yönetim anlayışına uygun bir şekilde yürütülmesi için Yerel Yönetim Bakanlığı'nın kurulması giderek önem kazanmaktadır.

Özellikle İçişleri Bakanlığı dışında büyükşehir belediyelerinde önemli yetkileri bulunan Çevre ve Şehircilik Bakanlığı’nın yerel yönetimler üzerindeki ağırlığı giderek artmaktadır. Bilhassa 2010 yılında 5393 sayılı Kanun’un 73. maddesinde yapılan değişiklikle kentsel dönüşüm yetkisi ilçe belediyesinden büyükşehir belediyesine verilmiş, daha sonra da bu yetki 6306 sayılı “Afet Riski Altındaki Alanların Dönüştürülmesi Hakkında Kanun” ile daha da merkezileştirilerek Çevre ve Şehircilik Bakanlığı bu süreçte etkin ve belirleyici bir rol üstlenmiştir (Alicı, 2012: 152). Böylece yereldeki bir birime ait olması gereken bir yetki hızla merkezleşmiştir. Bu yüzden yerel yönetimlerin birçok bakanlıkla ilişkili olması yerine sadece tek bir bakanlıkla ilişkili olması ve anılan bakanlığın da yerel yönetimlerin evrensel değerler ve Avrupa Yerel Yönetimler Özerklik Şartı’na göre gelişmesini sağlaması büyük önem taşımaktadır.

5. Diğer Ülke Uygulamalarında Yerel Yönetim Bakanlığı

Diğer ülkeler kapsamında Norveç, İngiltere, İrlanda, Yeni Zelanda, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (KKTC), Kosova, Uganda, Zambia ve Filistin Yerel Yönetim Bakanlığı uygulamaları örnek verilmiştir. Ülkelerin Yerel Yönetim Bakanlıkları misyon, vizyon ve temel görevleri kapsamında kısaca incelenmiştir.

Norveç Yerel Yönetim ve Bölgesel Kalkınma Bakanlığı, 1948 yılında kurulmuştur. Kurulduğunda işgücü piyasası ile yerel yönetimlerin finansmanı ve yönetiminden sorumlu olacak şekilde teşkilatlandırılmıştır. Ancak o dönemden sonra Bakanlığın adı ve sorumluluk alanı toplumsal gelişmelere paralel olarak birkaç kez değiştirilmiştir. Günümüzde bakanlık; konut ve iskân politikaları, kırsal ve bölgesel politikalar ile yerel yönetimlerin mali yapısı ve seçimlerin yürütülmesinden sorumlu kılınmıştır (regjeringen.no, 2013).

İngiltere’de Topluluklar ve Yerel Yönetimler Devlet Bakanlığı bulunmaktadır. Bakanlık; iskân, konut, planlama ve geliştirme, seyahat politikaları ile ilgilenmektedir (<https://www.gov.uk>). Bakanlık yerel yönetimler, kentsel dönüşüm, yerel büyüme, planlama ve afet yönetimi ile ilgili politikaları belirlemektedir. İngiltere’de ırk ve din ayrımcılığının önüne geçilerek toplumsal entegrasyonun sağlanmasında da Bakanlığın sorumlulukları bulunmaktadır. İmar yönetmelikleri ve yangın güvenliği de üzerinde durulan önemli konulardandır. (<https://www.gov.uk/government/uploads/system>).

İrlanda’da Çevre, Topluluk ve Yerel Yönetimler Bakanlığı bulunmaktadır. Bakanlık hazırladığı 2011-2014 yılı stratejik planında misyonunu “kamu hizmeti reformuna katkıda bulunmak, kaliteli konut politikalarının uygulanmasını sağlamak, su kaynaklarını ve içme suyu kalitesini korumak ve geliştirmek, etkin çevre koruma programlarıyla yüksek kalitede yaşanabilir bir çevre oluşturmak, demokratik ve duyarlı yerel yönetimlerin gelişimine destek vermek, toplulukların ve gönüllü kuruluşların gelişimini teşvik etmek ve desteklemek, bölge ve topluluklara yönelik planlama ve uygulamaların sürdürülebilir gelişimi sağlamasını temin etmek” şeklinde belirlemiştir (Department of the Environment, 2012: 5).

Yeni Zelanda Yerel Yönetim Bakanlığı da, yerel yönetimlerin; yasalarının hazırlanması, idari yapıları, sorumlulukları ve finansal durumu ile ilişkili temel konularla ilgilenmektedir. Ayrıca merkezi ve yerel yönetim birimleri arasındaki ilişkilere öncülük etmeyi amaçlamaktadır. Yerel yönetim komisyon üyelerini atayan Bakanlık bazı durumlarda, yerel yetkililerin yerine hareket ederek bakanlıkla ilgili değerlendirmeleri ve komisyonları belirleyebilmektedir. Ayrıca bazı yasal konularda onaylamalar da yapabilmektedir (localcouncil.govt.nz, 2013).

Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti İçişleri Bakanlığı 2009 yılında “İçişleri ve Yerel Yönetim Bakanlığı” olarak isim değiştirmiştir. Bakanlığın temel amacı, Bakanlığın genel siyasetinin yürütülmesini, bağlı kurumların örgütlenmesini ve bunlar arasındaki işbirliğini, koordinasyonu, yasaların uygulanmasını ve yasalarla getirilen görevlerin yerine getirilmesini sağlamak olarak

belirlenmiştir. Bakanlığın görev ve sorumlulukları da kuruluş amacı kapsamında biçimlenmektedir (icisleri.gov.ct.tr, 2013).

Kosova Yerel Yönetim Bakanlığı'nın misyonu, "belediyelerle birlikte çalışarak (belediyelerle koordinasyon kurarak, belediyeleri yetkilendirerek ve belediyelere destek vererek) halka mümkün olduğunca yakın, etkili ve halkın taleplerine uygun hizmetleri sunarak yerel yönetimlerin gelişimini sağlamak" olarak belirlenmiştir (mapl.rks-gov.net, 2013). Bakanlığın temel amacı, Kosova'nın sosyo-ekonomik gelişiminde belediyelerin sorumluluklarının güçlendirilmesidir.

Uganda Yerel Yönetim Bakanlığı'nın misyonu, "devletin adem-i merkeziyetçi sisteminde yerel yönetimlerin sürdürülebilir, etkili ve etkin hizmet sağlayabilmesini koordine etmek ve desteklemektir". Vizyonu ise, "halka etkin ve etkili hizmet sunabilmek ve sürdürülebilir gelişmeyi sağlamak için demokratik, katılımcı ve adem-i merkeziyetçi bir yerel yönetim sistemi" oluşturmaktır. Bakanlığın temel görev ve yetkileri şunlardır (<http://molg.go.ug/2013>):

a) Tüm yerel yönetim birimlerini izlemek ve denetlemek, gerekli durumlarda teknik danışmanlık ve destek sağlamak ile yerel yönetim çalışanlarına yönelik eğitimleri organize etmek.

b) Yerel yönetimlere düzen vermek ve aktif destek sağlamak amacıyla yerel yönetimleri koordine etmek ve bilgilendirmek.

c) Diğer merkezi yönetim bakanlıkları ve birimleri, kamu kurum ve kuruluşları, özel sektör, bölgesel ve uluslararası kuruluşlarla ilişki ve bağlantı kurmak.

d) Yerel yönetimler için vergi, ücret, resim ve harç oranlarına ilişkin ulusal politikaları araştırmak, analiz etmek, geliştirmek, oranları açık ve kesin bir şekilde belirlemek.

Zambia Yerel Yönetim ve Konut Bakanlığı, yerel yönetimler ve yerinden yönetim kapsamında hizmet vermektedir. Bakanlık, yerel yönetim sisteminin idaresinden sorumlu olmakla birlikte Zambia halkının gerekli belediye hizmetlerini aldığını garantiye almakla da yükümlüdür. Çok fonksiyonlu olan Bakanlık, sosyal, ekonomik ve politik alanda devredilmiş yetki ve sorumlulukların yerel düzeyde yürütülmesini denetlemektedir. Bakanlığın temel görevleri şunlardır (mlgh.gov.zm, 2013):

a) Yerel yönetimlerin koordinasyonunu sağlama.

b) Sosyal imkânlarla ilişkin düzenlemelerin yapılması.

c) Kentsel ve bölgesel planlama.

d) Mülkiyet değer ve kıymetlerini belirleme.

e) İdarecilerin sorumluluklarını belirleme.

f) Su kaynağı ve hıfzıssıhha hizmetlerini yerine getirme.

g) Konut temini.

h) Belediyeye ait alt yapı ve destek hizmetlerinin temini.

i) Ulusal yerinden yönetim politikalarının uygulanmasının koordinasyonunu sağlama.

j) Şebeke hattı, bölge ve şehir yollarının yapım ve bakımı.

Filistin Yerel Yönetimler Bakanlığı ise, 1994 yılında kurulmuştur. Bakanlığın misyonu, "yerel halkın refahının artırılmasını sağlamak amacıyla yerel yönetimlerin kapasitelerini ve kaynaklarını geliştirmelerini desteklemek" olarak belirlenmiştir. Vizyonu ise, "etkin toplumsal

katılım ile sürdürülebilir kalkınmaya dayalı iyi bir yerel yönetim sistemi elde etmek” şeklinde kabul edilmiştir. Bakanlığın temel görevleri aşağıda belirtilmektedir (molg.pna.ps, 2013):

- a) Yerel yönetim birimlerinin kurumsal kapasitelerinin oluşturulması ve geliştirilmesi.
- b) Bakanlığın verimliliğini artırma ve yerel yönetim birimlerini destekleme, rehberlik sağlama ve planlama kapasitesini geliştirme.
- c) Yerel yönetim birimlerinde demokrasiyi güçlendirme, şeffaflık ve katılımı sağlama.
- d) Kamu-özel sektör işbirliğini teşvik etme, yerel yönetimleri destekleme ve mali özerklik unsurunu geliştirme.

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülke uygulamalarından anlaşılabacağı üzere yüzölçümü ve nüfusu Türkiye’den daha küçük olan ve daha az sayıda yerel yönetim birimine sahip olan ülkelerde bile Yerel Yönetim Bakanlığı’nın bulunduğu görülmektedir. Özellikle yerelin güçlendirilmesi, kaynaklarının ve kapasitesinin artırılması, yerel refahın artırılması ve belediyeler arası koordinasyonun sağlanması amacıyla Yerel Yönetim Bakanlığı tesis edilmektedir. Bu nedenle yerel demokrasinin güçlendirilmesi, katılımın ve şeffaflığın artırılması, yerelin küresel ve politik değişimler karşısında korunarak geliştirilmesi, özellikle halkın mahalli müşterek nitelikli gereksinimlerinin bu demokratik birimler vasıtasıyla giderilmesi ve yerel ile merkez arasındaki bağın evrensel yönetim ilkeleri ve çeşitli demokratik ilkelere uygun olarak tesis edilmesi açısından Türkiye’de de Yerel Yönetim Bakanlığı’na gereksinim duyulmaktadır.

6. Yerel Yönetim Bakanlığı’nın Gerekliliği

2004 yılında yerel yönetimler alanında yapılan reform çalışmaları yerel yönetimlerin, özellikle il özel idareleri ile büyükşehir belediyelerinin önemini ve işlerliğini arttırmıştır. 2014 yılı ile birlikte sayısı 30’a yükselen büyükşehir belediyelerinin bulunduğu illerde il özel idarelerinin tüzel kişiliğine son verilmiştir. Böylece yerel yönetimler kapsamında büyükşehir belediyeleri, önem kazanmakta ve yerel politikaların en icrai uygulayıcısı haline gelmektedir. Nitekim günümüzde büyük bir teşkilat yapısına sahip olan İçişleri Bakanlığı’nda yerel yönetimlerle ilgili görevler sadece Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü’nce yerine getirilmektedir. Bu nedenle 2014 yılı sonrasında gerek sistemin dönüşümü gerekse de yerel yönetimlerin gereksinimleri dikkate alındığında İçişleri Bakanlığı’nın bu değişime yeterince ayak uyduramadığı ve birçok ülkede örneği olan Yerel Yönetim Bakanlığı’nın 1978 yılındaki Türkiye örneğinde olduğu gibi tekrar kurulmasının gerekliği ön plana çıkmaktadır.

Günümüzde İçişleri Bakanlığı müsteşar yardımcılarına bağlı olarak; İller İdaresi Genel Müdürlüğü, Nüfus ve Vatandaşlık Genel Müdürlüğü, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü, Dernekler Dairesi Başkanlığı, Avrupa Birliği ve Dış İlişkiler Dairesi Başkanlığı gibi ana hizmet birimlerinden; müsteşara bağlı olarak da Jandarma Genel Komutanlığı, Emniyet Genel Müdürlüğü, Sahil Güvenlik Komutanlığı ve Göç İdaresi Genel Müdürlüğü gibi bağlı kuruluşlardan, ayrıca merkez teşkilatı kapsamında birçok birim ile taşra teşkilatından oluşmaktadır (icisleri.gov.tr, 2013). Personel sayısı ve teşkilat yapısı dikkate alındığında İçişleri Bakanlığı’nın oldukça büyük bir yapı haline geldiği ve Bakanlığın “İç Güvenlik Bakanlığı” görünümü arz ettiği anlaşılmaktadır. Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü ise, 1 genel müdür, 3 genel müdür yardımcısı, 10 daire başkanı, 1 kontrolörler başkanlığı ve 24 şube müdürlüğünden oluşmaktadır.

2013 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu İcmali incelendiğinde İçişleri Bakanlığı’nın bütçesinin 2.888.763.000,00 TL; İçişleri Bakanlığına bağlı Jandarma Genel Komutanlığı’nın bütçesi 5.843.453.000,00 TL; Emniyet Genel Müdürlüğü’nün bütçesi 14.777.121.000,00 TL; Sahil Güvenlik Komutanlığı’nın bütçesi ise, 432.035.000,00 TL olarak öngörülmüştür (2013 Yılı Mali Bütçesi). Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü’nün bütçesi ise, İçişleri Bakanlığı bütçesi içerisinde

verilmiş olup 393.818.000,00 TL olarak belirlenmiştir (6363 sayılı 2013 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu). Bu bakımdan İçişleri Bakanlığını bağlı kurum ve kuruluşları ile değerlendirdiğimizde bütçesinin 23.941.372.000,00 TL olduğu, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nün bu bütçe içerisindeki oranının %1,64'e, iç güvenlik birimlerinin bütçelerinin ise, İçişleri Bakanlığı'nın toplam bütçesi içerisindeki oranının %87,9'una tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla İçişleri Bakanlığı'nın bütçesinin büyük oranda iç güvenlik görev ve hizmetlerine dayanarak hazırlandığı anlaşılmaktadır.

2014 yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu İcmali incelendiğinde ise; İçişleri Bakanlığı'nın bütçesinin 3.550.923.000,00 TL; İçişleri Bakanlığına bağlı Jandarma Genel Komutanlığı'nın bütçesi 6.156.691.000,00 TL; Emniyet Genel Müdürlüğü'nün bütçesi 16.557.013.000,00 TL; Sahil Güvenlik Komutanlığı'nın bütçesi ise, 452.488.000,00 TL olarak öngörülmüştür (2014 Yılı Mali Bütçesi). Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nün bütçesi ise, İçişleri Bakanlığı bütçesi içerisinde verilmiş olup 678.115.000,00 TL olarak belirlenmiştir (6512 sayılı 2014 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu). Bu bakımdan İçişleri Bakanlığını bağlı kurum ve kuruluşları ile değerlendirdiğimizde bütçesinin 26.842.749.000,00 TL olduğu, Mahalli İdareler Genel Müdürlüğü'nün bu bütçe içerisindeki oranının %2,52'ye, iç güvenlik birimlerinin bütçelerinin ise, İçişleri Bakanlığı'nın toplam bütçesi içerisindeki oranının %86,3'üne tekabül ettiği anlaşılmaktadır. Dolayısıyla 2013 yılında da olduğu gibi İçişleri Bakanlığı'nın bütçesinin büyük oranda iç güvenlik görev ve hizmetlerine dayanarak hazırlandığı ve bu durumun süreklilik arz ettiği anlaşılmaktadır.

Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) hükümeti 2003 yılında başlattığı yönetsel reform çalışmalarının gerekliliğine ve amaçlarına o dönemde Başbakanlık tarafından hazırlatılan “Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim” adlı rapor ile açıklık getirmeye çalışmıştır. 2003 sonrası ve şu anki süreci de kapsayan yönetsel düzenlemelerin temelinde yatan nedenleri anlamada ilgili Rapor'un esas referans kaynağı niteliği taşıyacağı düşünülmektedir. Rapor'da; bütüncül bir yaklaşımdan hareketle değişime parçalardan değil sistemin bütününden başlanması, değişime temel bir yön verilmesi ve değişim sürecindeki uyumsuzlukların en aza indirilmesi gerektiğinden bahsedilmektedir. Raporda “yeniden yapılanma tek seferde başarılabilir ve gündemden çıkarılabilecek bir konu değildir. Değişim süreci devam ettikçe ve dünya ölçeğinde rekabet ile halkın sürekli değişen talepleri gündemde kaldıkça yeniden yapılanma sürecinin de devam etmesi gerekmektedir” (Dinçer ve Yılmaz, 2003: 124; Arikboğa, 2007: 48-51) vurgusu yapılmakta ve bu anlayış yapılmakta olan yeni düzenlemelerle desteklenmektedir.

Yerel yönetim alanında da reformların devam edeceği sinyalleri yapılan yeni düzenlemelerle verilmektedir. Bütün bu bilgiler ve değerlendirmeler çerçevesinde İçişleri Bakanlığı'nın; Yerel Yönetim Bakanlığı ve İç Güvenlik Bakanlığı olarak ikiye ayrılması önerilmektedir. Öte yandan diğer 51 ilde var olan il özel idareleri merkezi idareden aldıkları genel bütçe vergi gelirleri payının %2,8'den %0,5'e indirilmesi nedeniyle yeterince etkin çalışamayacaktır. Bu nedenle, küçük nitelikli illerin birleştirilerek büyükşehirlerin yaygınlaştırılması ve böylece yerel demokrasinin önem kazanması ilerleyen süreçte karşılaşılabilecek önemli bir değişiklik olabilir. Yeni Anayasa'da yerinden yönetim anlayışının güçlendirilmesi planlanmaktadır. Yerel idarenin mali ve idari özerkliğini artırıcı düzenlemeler yapılması muhtemel gözükmektedir. Bu kapsamda merkezi idarenin yerel idareler üzerindeki idari vesayet yetkisinin azaltılacağı ve hatta kaldırılacağı söylenebilir. Denetimle ilgili yeni birimlerin kurulması gerekmele birlikte merkezi idarenin belediye başkanlarını görevden alma yetkisinin kaldırılması durumunda bu yetkinin mahkemelere devredilmesi önem taşımaktadır. Merkezi idarenin küçülmesinin ilerleyen yıllarda da devam edeceği öngörüldüğünden; eğitim, sağlık ve trafik hizmetleri alanında yerel yönetimlere bir yetki aktarımı olması muhtemel gözükmektedir. Ayrıca büyükşehir belediyelerinde işlerliği kalmayan kaymakamlıkların kaldırılması hususu da gündeme gelebilir.

Dolayısıyla önemi artacak ve faaliyet alanı genişleyecek olan yerel yönetimlerin merkezi idare ile olan ilişkilerinin etkin ve verimli bir şekilde sağlanabilmesi ve yerel çıkarların merkezi idare nezdinde daha iyi bir şekilde savunulabilmesi için Yerel Yönetim Bakanlığı’nın kurulmasına gereksinim duyulmaktadır. Nitekim bu gereksinim ilerleyen süreçte etkisini artırarak devam edecektir. Öte yandan günümüzde birçok yerel yönetim birimi ile iktidar partisi milletvekilleri bu bakanlığın kurulması gerektiği yönündeki düşüncelerini sık sık dile getirmektedir.

Söz konusu Bakanlığın kurulması durumunda sınırlı bir vesayet yetkisi ile yerel yönetimlerin denetlenmesi ve bu denetim sürecinde de rehber olma vasfının ön plana çıkarılması gerekmektedir. Aksi halde İçişleri Bakanlığı özelinde olduğu gibi kurulması önerilen Yerel Yönetim Bakanlığı’nın adı dışında herhangi bir değişimden söz edilemeyecektir. Bu bakımdan merkeziyetçiliği esas alan ve yerel yönetimlerin merkezi idarenin gölgesinde vesayetçi bir anlayışla kontrol edilmesi amacına dayanan bir yönetim anlayışı yerine yerel yönetimlerin gelişmesine ve vatandaşlara daha etkili ve hızlı hizmet sunulmasına imkân tanıyan bir yönetim anlayışı ile Yerel Yönetim Bakanlığı’nın idari sistemimize kazandırılması gerekmektedir.

Bütün bu değerlendirmeler çerçevesinde çağdaş yerel yönetimlerin tesisi için Yerel Yönetim Bakanlığı büyük önem taşımaktadır. Geçmişte olduğu gibi merkezi yönetim karşısında yerel yönetimlerin gücünü/desteğini ve önemini hissettirecek olan bu Bakanlık ile merkezi yönetim, çağdaş yerel yönetimin bir gereği olan idari, mali ve hukuki bakımdan özerkliği yerel yönetimlerle paylaşacak, böylece siyasi ve idari sistemin demokratikleşmesi sağlanacaktır (Ökmen, 2011: 155).

7. Sonuç ve Öneriler

Yerel yönetimlerin temel kuruluş amacının, yerel halkın ihtiyaç ve taleplerini daha doğru bir şekilde saptama, hizmetle halk arasındaki bürokrasiyi azaltma, yani hizmetin halka ulaştırılma sürecini hızlandırma ve yerel kaynakları daha etkin yönetme olduğu söylenebilir. Yerel yönetimlerin hem idari hem de mali anlamda özerkliğinin savunulduğu birçok andlaşma hükümleri dikkate alındığında, Türkiye’deki düzenlemelerin de aslında bunu destekler nitelikte olduğu; ancak merkezin gücü ve yetkiyi elinde bulundurma kaygısının yerel özerkliği uygulamaya dönüştürmede sorunlara neden olduğu görülmektedir. Yeni Anayasa ile yerel yönetimlerin özerkliğinin garantiye alınması ve yerel yönetimlerin görev ve yetki alanların genişletilmesi süreci gündeme gelmektedir. Güçlendirilmesi gerektiği vurgulanan yerel yönetimlerin, merkezle ilişkilerinde koordinasyonu sağlayacak ve bu kurumların çıkarlarını savunacak bir Yerel Yönetim Bakanlığı’nın kurulması da bir ihtiyaç olarak ortaya çıkmaktadır.

1982 Anayasası’nın İdarenin Bütünlüğü ve Kamu Tüzel Kişiliği başlıklı 123. maddesinde “idarenin kuruluş ve görevleri, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esaslarına dayanır” denilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti’nin temel yapı taşlarından biri olan yerel yönetimlerin merkezi idare kapsamındaki İçişleri Bakanlığı bünyesinde değerlendirilmesi, yerel çıkarların gözetilmesi ve desteklenmesi açısından ikinci plana atılmasına neden olmaktadır. Bunun nedeni söz konusu Bakanlığın daha çok güvenlik hizmetlerine yoğunlaşmış ve bütçesinin büyük bir bölümünün de bu hizmetlere ayrılmış olmasından kaynaklanmaktadır. Oysa yerel yönetimler, ülkenin her kesiminde “beşikten mezara kadar” şeklinde tabir edilen hizmetlerle ilgilenen kamu kurumlarıdır. Bu kurumların merkezi idareyle, yurt dışı kurum ve kuruluşlar ile kendi aralarındaki koordinasyonu ve işbirliğini hem idari hem de finansal anlamda destekleyecek ve rehberlik edecek bir Bakanlığa sahip olması etkinliklerinin artmasında destekleyici olacaktır. Geçmişteki uygulamalara bakıldığında örneğin, merkezi idarenin yerel yönetimlerin görev ve yetkilerini üstlenmesi durumu bu kurumların çıkarlarının savunulmasında yetersiz kaldığı gerçeğini ortaya koymaktadır. Yine yerel yönetimlerin sınırlı kaynaklarla kamusal hizmetleri gerçekleştirme durumunda kalmış olması birçok yerel yönetim birimini çalışanının maaşını ödeyemez duruma getirmiştir.

Varolan sorunların çözümü, mahalli müşterek nitelikli hizmetleri daha etkili, ekonomik ve verimli bir şekilde sunmaları ve merkezle olan illiyet bağı açısından bir çok Bakanlığın denetimi altında olmamaları için çağımızın gereklerine uygun bir şekilde tesis edilecek olan ve idari-mali özerklik, yerel demokrasi, şeffaflık, katılım gibi evrensel değerleri vizyon ve misyonunda eritebilmiş, sınırlı bir vesayet yetkisi ile donatılmış bir Yerel Yönetim Bakanlığı'na gereksinim duyulmaktadır. Dünya örneklerine bakıldığında yüzölçümü ve nüfusu bakımından Türkiye'den küçük olan birçok gelişmekte olan ve gelişmiş ülkede Yerel Yönetim Bakanlığı'nın bulunması, Türkiye'de de İçişleri Bakanlığı'nın iç güvenlik konusunda ihtisaslaşması dikkate alındığında 1978 yılında kurulan ve 22 ay faaliyette bulunan Yerel Yönetim Bakanlığı gibi bir bakanlığın kurulması ve diğer bakanlıklarda yerel yönetimlerle ilgili olarak faaliyette bulunan birimleri bünyesine dâhil etmesi çağdaş ve katılımcı yerel yönetimler için bir gereklilik halini almıştır.

KAYNAKÇA

- ALADA, A. B. (2008). “Yerel Yönetim Anlayışındaki Değişimler ve Türkiye’deki Yansımaları,” Devlet ve Sermayenin Yeni Biçimleri, Ed: Ramazan Günlü, Ankara: Dipnot Yayınları, s. 269-302.
- ALICI, O.V. (2012). Büyükşehir Belediyeleri ile İlçe Belediyeleri Arasındaki İlişkiler: İstanbul Örneği, İstanbul: Beta Yayınları.
- ALICI, O.V. (2013). “Büyükşehir İlçe Belediyelerinin İdari ve Mali Özerkliği”, Yerel Politikalar Dergisi, Yıl 1, Sayı 3, Ocak Haziran 2013, s. 127-152.
- ARIKBOĞA, E. (2007). “Türk Yerel Yönetim Sisteminde Reform ve Yeni Kamu Yönetimi”. (Ed.: B. Eryılmaz, M. Eken ve M. Lütfi Şen), Kamu Yönetimi Yazıları. Ankara: Nobel Yayın, 1. Baskı, s: 42-71.
- ARIKBOĞA, E. (2013). “Geçmişten Geleceğe Büyükşehir Belediye Modeli”, Yerel Politikalar Dergisi, Yıl 1, Sayı 3, Ocak Haziran 2013, s. 48-96.
- BİLGİÇ, V. K. ve GÜL, S.K. (2009). “Türkiye’de Yerelleşme Politikaları”, VII Kamu Yönetimi Forumu: Küreselleşme Karşısında Kamu Yönetimi, s. 612-626.
- ÇEVİK, H. H. (2010). Kamu Yönetimi (Kavramlar-Sorunlar-Tartışmalar), Ankara: Seçkin Yayınları.
- Department of the Environment. 2012. Community and Local Government. Statement of Strategy 2011-2014.
<http://www.environ.ie/en/Publications/StatisticsandRegularPublications/StrategyStatements/FileDownload,29675,en.pdf>. erişim tarihi: 14.10.2014.
- DİNÇER, Ö. ve YILMAZ, C. (2003). Kamu Yönetiminde Yeniden Yapılanma:1-Değişimin Yönetimi İçin Yönetimde Değişim. Ankara: T.C. Başbakanlık.
- ERYILMAZ, B. (1997). Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılanması, İstanbul: Birleşik Yayıncılık.
- İçişleri Bakanlığı (2013). Teşkilat Şeması. (Erişim tarihi 30.06.2013)
http://www.icisleri.gov.tr/default.icisleri_2.aspx?id=7222
- KELEŞ, R. (2000). Yerinden Yönetim ve Siyaset, İstanbul: Cem Yayınevi.

- KIZILBOĞA, R. ve ALICI, O.V. (2013). “Türkiye’de Kırsal Alan Belediyeciliği ve Büyükşehir Belediyelerinde İl Mülki Sınır Uygulaması”, Türk İdare Dergisi, Sayı 476, Haziran 2013.
- ÖKMEN, M. (2011). “Yerel Yönetimlerde Yeniden Düzenleme Çabaları ve Büyükşehir Belediyeleri”, Kamu Yönetimi Üzerine İncelemeler, Ed: Nagehan Talat Arslan, Bursa: Alfa Aktüel Yay. s. 151-174.
- SAYIN, D. (2000). “Yerel Yönetim Birlikleri ve Kavramsal, Hukuksal Sorunlar”, Sayıştay Dergisi, Sayı 38 (Yerel Yönetimler Özel Sayısı), Temmuz-Eylül 2000, s. 103-127.
- TBMM. (1979). Yerel Yönetim Bakanlığı 1979 Bütçe Görüşmeleri Tutanakları, 26.02.1979, 5. Dönem 11. Cilt, 64. Birleşim, s. 394-425.
- The Strategic Framework for The Ministry of Local Government, Hazırlayan: The Staff of The Ministry of Local Government, Mart 2010, Ramallah, Palestine, [http://www.molg.pna.ps/studies/Strategic_Framework_\(MoLG\).pdf](http://www.molg.pna.ps/studies/Strategic_Framework_(MoLG).pdf), erişim tarihi: 10.07.2013.
- URHAN, V. FEYZA. (2008). Türkiye’de Yerel Yönetimlerin Yeniden Yapılandırılması, Sayıştay Dergisi, Temmuz-Eylül, Sayı: 70, s. 85-102.
- ZORLUOĞLU, M. (2011). “Yeni Yerel Yönetimler Mevzuatı ve Avrupa Yerel Yönetim Özerklik Şartı”, İdarecinin Sesi Dergisi, Sayı 146, Temmuz- Ağustos 2011, s. 47-49.
- 6363 sayılı 2013 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu, 31 Aralık 2012 tarih ve 28514 sayılı Resmi Gazete.
- 6512 sayılı 2014 Yılı Merkezi Yönetim Bütçe Kanunu 27 Aralık 2013 tarih ve 28864 sayılı Mükerrer Resmi Gazete.
- <http://www.icisleri.gov.tr/tr-tr/yanmenu/bakanl%C4%B1%C4%9F%C4%B1m%C4%B1z/ama%C3%A7ler/C3%B6revler.aspx>, erişim tarihi: 11.07.2013.
- <http://molg.go.ug>, erişim tarihi: 10.07.2013
- <https://www.gov.uk/government/ministers/minister-of-state-for-communities-and-local-government>, erişim tarihi: 14.10.2014
- https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/264918/Final_LMR_Dec_2013.pdf, erişim tarihi: 14.10.2014
- http://www.mlgh.gov.zm/index.php?option=com_content&view=article&id=12&Itemid=26, erişim tarihi: 10.07.2013.
- <http://mapl.rks.gov.net/Main-menu/Ministria/Misioni.aspx>, erişim tarihi: 10.07.2013
- <http://www.regjeringen.no/en/dep/krd/min.html?id=509>, erişim tarihi: 11.07.2013
- <http://www.localcouncils.govt.nz/LGIP.nsf/wpgURL/About-Local-Government-Roles-of-Central-Government-Agencies-Index#TheMinisterOfLocalGovernment>, erişim tarihi: 10.07.2013

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

KIZILBOĞA ÖZASLAN, R., ALICI, O.V., Türkiye’de Yerel Yönetim Bakanlığı Deneyimi ve Günümüzdeki Gerekliliğinin Sorgulanması, ***Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*** Volume 10/1 Winter 2015, p. 351-366, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7627>, ANKARA-TURKEY

ERMENİ TARİH KAYNAKLARINDA TÜRKLER*

*Telli KORKMAZ***

ÖZET

Miladi takvimin ilk yüzyıllarına kadar eskiye dayanan ve zengin kaynaklara sahip olan Ermeni tarihçiliğinin, Türk tarihi açısından değerlendirilmesi gerekmektedir. Ermeni tarih kitaplarının genellikle kilisede din adamları tarafından yazıldığı malumdur. İlk kaynaklarda bunun etkisini, sonra yazılan tarih kitaplarında ise “sözde Ermeni Soykırımı” motifini, Diaspora Ermenilerinin de büyük desteğiyle ulus bilincini uyandırmak ve bu bilinci canlı tutmak amacıyla her alanda olduğu gibi tarih eğitiminde de kullandıklarını görüyoruz. Tarihçiliğin ve tarih eğitiminin ilke edindiği önemli hususlar, Ermeni tarih yazıcılığında kayda alınmamıştır. Bizans döneminde seçtikleri Gregoryan mezhebinden dolayı Ermeni halkının yaşadığı baskı, tehcir ve kıyımlar sathi anlatılırken, Selçuklu ve Osmanlı döneminde yaşanan en ufak eksiklikler abartılarak sunulmaktadır. Bu hususlara dikkat çekerek çalışmamızda, Ermeni tarihçilerin eserlerinden, Bizans, Selçuklu ve Osmanlı dönemini anlatan örnek satırlar sunulmaktadır.

Ayrıca bu çalışmada Ermeni tarih kitaplarında ve Ermenistan Cumhuriyeti'nde ders kitabı olarak okutulan kitaplarda yer alan Türk tarihine ait anlatımların ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu yapılırken de, Ermenilerin tarihini konu alan Ermenice kitaplardan yapılan çevirilerde Türklerle ilgili tarih yazımlarında, değişik tarihlerdeki olayların anlatılış biçimlerinden hareketle bakış açılarının ve ifadelerinin ortaya konulmasına çalışılacaktır. Yine bu çalışmada siyaset, edebiyat, sanat vb. alanlarda şimdiye kadar birçok gelişmeye sebep olmuş “Ermeni Meselesi”nin ana temellerinin Türk-Ermeni münasebetleri bağlamında Ermenistan’da genç öğrencilere aktarılış tarzındaki yanlış ve eksikliklerin tespitine imkân verilecektir. Şöyle ki, Ermeni tarih eğitim politikasında yapılan bu yanlışların, onları ne kadar yanlış yerlere getirdiğini görmek zor olmayacaktır.

Anahtar Kelimeler: Tarih Eğitimi, Türk Tarihi, Ermeni Tarihçiliği, Türk-Ermeni İlişkileri, Ermeni Halkı.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: telli.k@gmail.com

TURKEY'S ARMENIAN HISTORY RESOURCES

STRUCTURED ABSTRACT

The Armenian Historianism which goes back to the first centuries C.E. and rich in resources must be examined in respect of the Turkish history as well. It is commonly known that the Armenian history books are generally written by men of religion in the church. We see that the effect of this can be seen in the initially written books and then in the latter books these books were used to create a national identity and to keep it alive in the historical education as in every other aspect of education by the great support of the Armenian diaspora by also the addition of the "supposed Armenian Genocide". Key issues that the principle of historiography and history education has not taken note of the Armenian historiography. While the description of persecution, deportation of the Armenian people due to his cult Gregorian in the Byzantine period superficially over the Seljuks and Ottomans was displayed the small things too artificially. In our study, noting these matters, the works of Armenian historians, Byzantine, Seljuk and Ottoman period the sample lines are presented.

Based on the recordings of Mateos, Armenian historian, it is not difficult to understand Armenian people's hate against Byzantium due to persecution and slavery imposed to Armenians. According to Armenian historian's statement, after the Seljuk's coming Armenians saw better humanistic behavior and could possess their religious freedom during the Seljuk. While they lived in diffuse manner during Byzantium, they accumulated in known centers during the Seljuk's period. Armenians' situation started to get much better after establishment of Ottoman dominance in Anatolia geography. Armenians experienced the Ottoman government's attention who had never seen this attention during any other government before. Among non-Muslim nations of Ottoman, Armenians benefited the most from the facilities provided for all hardworking, worthy, honest and skillful citizens. They were partially exempted from doing military service and paying the tax, found development opportunities in trade, farming and administrative jobs and for a long time they were accepted as "loyal nation" because of their dependency on government and mixture with people.

As Ottoman government started to lose its power, western countries put forward "eastern question" which was implementation of their political, military and economic aspirations. In order to actualize their imperialistic goals on Ottoman Empire, Big colonialist states such as England, Russia and France supported and used "Armenian question" as an extension of "eastern question" at every opportunity. At the same period of time the results of terroristic movements and provocations of two revolutionary Armenian terrorist organizations namely "Henchak" and "Dashnak" agitated European and Americans by "Turks are cutting Christians" propaganda. By this way almost all the great powers tried to undertake the role of Armenians "protector" without any doubt to reach their goals.

Within the course books in Republic of Armenia the discussion related to "Zeitoun" one of the biggest rebellions, Turkish territory is

discussed as “West Armenia” and furthermore the Armenians’ situation during Russian dominance is praised as follows: “political and economic circumstances of west Armenians kept under Turkish domination was much worse than East Armenians in Russian domination. Sultan Empire, Turkish Pashas and Kurdish Beys violence and irregularity against Armenians was continuing. Armenians were known as Rahay i.e. people who had no right and law; they were not property and land owner”.

This much Falsifying of the realities about Turks in history courses taught at schools in Armenia, will result in next generations being educated with animosity feelings. However, there were Armenian government officials, ministers, Pashas, artists, architects and merchants in every levels of Ottoman government. Ottoman history has recorded 22 ministers, 33 parliamentarians, 29 Pashas, 7 ambassadors, 11 chief consuls, 11 university academic members, 41 top executives from Armenians. And partial and untruthful historiography by stating “they have no property right” will bring no gaining rather than misleading Armenian youth. As a matter of fact, Armenians were the elements with highest level of economic income In the Ottoman Empire.

First World War became an irrecievable point in Turkish-Armenian relations. While Ottoman government was fighting in battlefronts, a community of national subject who was aiding and abetting enemy, rebelling and slaughtering Muslims and now is allied with enemy cannot be imagined as supporter. For this reasons extinction of Armenians from war territory was a vital military measure. Furthermore, rebelling when allies of world war one anchored in Çanakkale, occupying Van in April 1915 and delivering to Russians on 20 May 1915 made Ottomans not postpone this measure any more. This betrayal of Armenians, Ottoman subjects, made the realization of compulsory emigration necessary.

It is clear from the history course book prepared by Barhudaryan for 10th grader students that lots of efforts have been done to bring up the Armenian youth as “Turcophobe”. Causes of question are not addressed. Coming to the conclusion of emigration as a result of cooperation between Armenians and Russians is not questioned.

“First world war conditions gave the opportunity to Turkish government to penalize Ottoman subjects and Armenians. Turkization of Muslims living in the empire who did not belong to Turkish nation and extermination of Christians were planned.” Young Turks leaders were sure about the intervention of Great Britain, Russia and France. The speech of Nazim Bey in one of hidden meetings of party is evident of this: “it is many time that I am telling and now I am repeating that; we should ruin the root of Armenian people , no Armenian will not exist in our country and this name should be forgotten. Now it is war time, such a suitable atmosphere is not attainable. Intervention of great powers and mixed complaints of world media keeps this hidden”.

Is history a device for transferring the governments preplanned ideology to individuals, to continue to conduct completely “genocide”, “slaughter”, “enmity”, “innocence”, “oppression”, “revenge” and “heroism” focused propaganda. Such a politicization of history education is not in accord with social goals. This situation affects the

Turkish Studies

Armenia's international status as much as its national status and has almost brought Armenia to the isolation point. Moreover, it is evident that which side will be affected from the harms of adding more seeds to seeds of hostility between two neighbor nations.

Since history represents the yesterday, today and tomorrow dimension, life is coming from yesterday, living today and at the same time is going to tomorrow. Human being at best lives in today and therefore can understand today better. But the most important curiosity and worry is tomorrow which is future. The only possible way of understanding future is to look to the past. Yesterday i.e. the history is known well, with the help of today can intuit something for future. Tomorrow of human being in other words dimension related to future is related the most to yesterday which is history. By using this logic, if we look at Armenian policy about history course books, there is no need of further underlining of how they are taking themselves to wrong conditions.

In conclusion, the course books taught in Armenia about the historical events are sowing racism and hostility seeds in children's minds which will pass to history as great losses from peace and friendship point of view. Clearly, this type of approach is not in appropriate for education systems and spirit of education.

Key Words: History Education, Turkish History, Armanian Historianism, Turco-Armenian Relations, Armenian People.

Ermeni tarih yazıcılığının temelleri miladi takvimin ilk yüzyıllarına kadar eskiye dayanmaktadır. Zengin tarihi kaynaklara sahip olan Ermeni tarihçiliği Türk tarihi açısından da önemli bilgiler içermektedir. Ermenistan'da Anadolu, Kafkasya, Orta ve Yakın Doğu tarihi açısından araştırılmayı bekleyen pek çok tarihi esere sahip dünyanın en zengin kütüphanelerinden biri olan Matenadaran Kütüphanesi vardır. Bu kütüphane sayısız yazmalar, ilk elden tarihi belgeler, resmi evraklar, mektuplar, dini ve kültürel içerikli metinleri muhafaza etmektedir ve bu özelliği ile çok zengin bir müessesedir, ayrıca tarihî değer taşımaktadır. Bunun yanında Ermeni tarihçiliğinde eski çağlarda yazılmış tarihi eserler de mevcuttur. Bu eserlerin, eski ve ortaçağ Hristiyan toplumlardaki gibi kilise eksenli olduğunu görmekteyiz. Miladi IV. yüzyılda Hristiyanlığı kabul eden Ermeni halkı, Gregoryanlığı milli bir mezhep haline getirmiştir. Ermeni Gregoryan kilisesi hayatın her alanında olduğu gibi, kültürel ve tarihsel anlamda da Ermeni toplumunun hafızasının oluşmasında etkin ve belirleyici unsur olmuştur. Ermeni kaynaklarının büyük çoğunluğunun din adamları tarafından yazıldığını göz önünde bulundurarak, Ermeni tarih anlayışının kilise merkezli, dinsel ve milliyetçi doğmaların etkisiyle geliştiğini söyleyebiliriz. Oysaki "Tarihçilerin gerçeği sevmeleri gerekir. Gerçeği yazmaya çalışmak tarihçinin görevidir" (McCarthy 2006, 11).

Ermeni tarihinin kaynaklarını oluşturan "Ermenistan Tarihi" eserleri, Miladi V. yüzyıldan itibaren silsileler halinde yazılmaya başlanmıştır. Ermeni kültüründe geleneksel bir hal alan bu tür tarih yazma çalışmaları özellikle kilise tarafından büyük destek görmekte ve kilise tarafından topluma tebliğ edilmekteydi. Bunlar içerisinde V. yüzyılın ikinci yarısında Yegişe tarafından yazılmış "Vardan ve Ermeni Savaşları Hakkında" adlı eser Türk tarihi açısından önemi haizdir. Eser, 450-451 yıllarında Ermeni, Gürcü ve Kafkasya Alban toplumları hakkında bilgi vermekte ve onların Sâsânî imparatorluğuna karşı halk ayaklanmalarını anlatmaktadır. Müellif Yegişe burada tarihte ilk *Türk* adını taşıyan bir topluluk olan *Haylanturk* göçebe boyu hakkında bilgiler

vermektedir. Bunun dışında eserde Hunlar ve Zerdüşt inançları hakkında hiçbir yerde rastlanılmayan kıymetli bilgiler bulunmaktadır (Attar 2007, 6).

Türklerin Ermenilerle karşılaşmaları Selçuklu Sultanı Çağrı Bey'in bölgeye yaptığı seferler sırasında olmuştur. Ermeni tarihçi rahip Mateos Selçuklu Sultanlarından Tuğrul Bey'in bölgeye hareketi ile ilgili olarak; *"1055 tarihinde üzerimize öldürücü bir rüzgâr esti. Tuğrul, payitahtından hareket edip deniz kumu kadar çok olan askerlerle Ermenistan'a yürüdü. O, ateş fişkirtan kara bir bulut gibi hareket edip Erciş'e geldi"* (Urfalı Mateos 1962, 8) demektedir. Ancak aynı dönemle alakalı olarak yeni yazılan tarih dersi kitaplarından birinde, *Ermeni kahramanlık tiplemesine örnek olarak şu bilgiler verilmektedir:* "Tatul Ermeni yiğitlerinden biri idi. O mert ve bilgili bir savaşçı idi. O emirin oğlunu yaralamıştı. Tatul'u yakalayıp Tuğrul Bey'in huzuruna getirdiler. Tuğrul Bey onu görünce, "Eğer yaşarsa seni özgür bırakacağım ama eğer ölürse, seni ona kurban etmelerini emredeceğim" der. Korkusuz Tatul'un cevabı: "Benim darbemse yaşamaz, başkasınınsa bilmem" olur. Birkaç gün sonra yaralı ölünce, Tuğrul Bey Tatul'un ölüm fermanını verdi" (Danielyan & Melkonyan 2008, 163).

Türlere Anadolu'yu kazandıran Selçuklu-Bizans Savaşı 26 Ağustos 1071 tarihinde, Doğu Anadolu'da Malazgirt ovasında meydana geldi. Büyük Selçuklu Devleti Hakanı Sultan Alparslan ile Bizans İmparatoru Romen Diyojen kuvvetleri arasındaki muharebe Bizans saflarında yer alan Ermeni kuvvetleri, kızgınlık ve kırgınlıklarından muharebe meydanını terk ettiler. Bizans devletinin resmi mezhep politikaları sergilemesi sebebiyle, Ermenilerle aralarında bir takım ihtilaflar ortaya çıkmış ve Ermeni halkı Bizans yönetiminden soğumuştur (Eser 2014, 187). Bizans yönetimi zamanında Ermeni halkına her türlü katliam ve zulüm yapılmış, ağır vergiler konmuş, dini kurumlarına saldırılmış, Ermeni din adamları yakalanarak hapsedilmiş, bir kısmı da öldürülmüştü (Sarkisyan 1975, 24-26; Arakelyana-İoannisyan 1951; 152-153). Ermeniler şimdi bunun intikamını alıyorlardı.

Ermeni tarihçi Mateos'un kayıtlarından, "Ermenilere zulüm ve esaret uygulaması nedeniyle"(Urfalı Mateos 1962, 111-112) *Ermeni halkının* Bizans'a karşı büyük bir kin ve nefret duyduğunu anlamak zor değildir" (Kürkçüoğlu 2002). Ermeniler, Ermeni tarihçilerin ifadesiyle Selçukluların gelişiyle insanca bir muameleyle tâbi tutulmuşlar, yine dini inançlarını yaşamadaki hürriyetlerine de Selçuklular zamanında kavuşmuşlardır (Kılıç 2000, 752-760).

Oysa Ermenistan ders kitapları, Selçukluların Anadolu'ya gelişlerini "Hilalin Gölgesi" başlığı altında verilen tarihi bilgilerde "istilacı" olarak ifade etmektedirler: "Bizans İmparatorluğu'nun Zayıflaması: Hilalin Gölgesi".

Küçük Asya'ya gelen Selçuk Türkleri 1071 yılında Malazgirt Savaşında Bizans'ı yendiler. Kısa sürede Küçük Asya'nın büyük bir kısmı Selçuklu hâkimiyeti altına geçti. Burada onlar kendi devletleri olan Konya Sultanlığını kurdular. Türklerin Küçük Asya'ya göçü Moğol istilasına kadar sürdü. 1243 tarihinde Selçuklular Moğollar tarafından ağır yenilgiye uğratıldılar" (Ortaçağlar Tarihi, 6. Sınıf, 2000, 114). Selçuklu Devleti himayesindeki Ermenilere birçok serbestlik tanınmış, din ve inançlarına dokunulmamış, refah ve mutluluk içerisinde yaşamışlardır. Şehirlerde ticaret ve sanat erbabı şeklinde çalışarak sosyal hayatta önemli roller üstlenmişlerdir. Daha evvel Bizans devrinde dağınık halde yaşarlarken, Selçuklular devrinde belli merkezlerde yoğunlaşmışlardır.

Anadolu coğrafyasında Osmanlı hâkimiyetinin tesis edilmesinden sonra, Ermenilerin durumu daha da iyileşmeye başlamıştır. Ermeniler tarihlerinde daha evvel hiçbir devletin göstermediği alakayı Osmanlı devletinden görmüşlerdir. Osmanlı tebaaları arasında çalışan, liyakatli, dürüst ve becerikli her vatandaşına sağladığı imkânlardan gayr-i Müslimler içinde en çok yararlananlar Ermeniler olmuştur. Askerlikten ve vergiden kısmen de olsa muaf tutulmuşlar,

ticarete, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatı elde etmişler ve devlete bağlı, milletle kaynaşmış olduklarından dolayı uzun bir süre "millet-i sâdika" olarak kabul edilmişlerdir.

İstanbul Ermeni Patrikliği Fatih Sultan Mehmet tarafından 1461 yılında kurulmuş (Çiçek 2006, 137), bu yüzden çok kısa bir sürede İstanbul'a göçen Ermeniler büyük bir cemaat oluşturabilmişler; bu sayede dünyanın refah seviyesi en yüksek cemaatlerinden biri haline gelmişlerdir. Ortak dil olarak Türkçe'yi kullanmışlardır (Kutalmış 2003,49). Bu güzel ve olumlu gelişmelere rağmen, günümüz Ermenistan Cumhuriyeti ders kitaplarında Osmanlı Devleti'nin kuruluşuna ilişkin olarak yine bütün Türkleri "istilacı" olarak vasıflandırarak şunlar yazılmakta ve genç Ermeni dimağları bu yanlış bilgilerle ve intikam hisleriyle yetiştirilmektedirler:

"Bundan sonra Küçük Asya'nın göçebe soylarının istilalarının ikinci aşaması başladı. Burada Türk sülaleleri kendi hükümdarlıklarını kurdular. Oğuz soyu Küçük Asya'nın kuzey-batısında yerleşti, Konya Sultanlığı'nın zayıflamasından faydalanarak, onlardan I. Osman 1299 tarihinde kendi hükümdarlığını, bağımsızlığını ilan etti. Osman'ın hâkimiyeti altında birleşen Türk soyları kendilerini Osmanlı Türkleri olarak adlandırmaya başladılar. 1302 tarihinde Türk güçleri Nikomedia (İzmit) şehri yakınlarında Bizans'ı darmadağın ettiler ve Bursa şehrini ele geçirdiler. Burası Osmanlı Türk devletinin başkenti oldu. XIV. yüzyılın ikinci yarısına kadar Türkler Küçük Asya'nın Kuzey-Batısından Karadeniz'den Marmara Denizine kadar zapt ettiler" (Ortaçağlar Tarihi, 6. Sınıf, 2000, 114).

Osmanlı'da "millet-i sâdika" olarak kabul edilen Ermeniler, yüzyıllar boyu devletin adaletli gölgesinde huzur ve güven içinde yaşamışlar, Türklüğün insani, hoşgörülü, birleştirici anlayış ve inancından faydalanmışlardır. Himayesine aldığı her dil, din ve ırktan insanı bir arada ve huzurlu bir ortamda asırlarca, barış içerisinde yaşatabilme başarısını göstermiş olan Osmanlı Devleti'nde Ermenilere devletin çeşitli kademesinde üst düzey görevler de verilmiştir (Çark 1953). Osmanlı Devleti'nin yüzyıllarca devam eden hoşgörülü yönetim anlayışı sayesinde dini, milli, sosyal ve kültürel kimliklerini yaşayıp geliştiren Ermeniler arasında milliyetçilik fikirleri, misyonerler, yabancı okullar ve büyük devletlerin desteği ile giderek güçlenmiş ve kilisenin öncülüğünde bağımsızlık hareketine dönüşmüştür (Gürün 1983).

Gücünü kaybetmeye başlayan Osmanlı Devleti üzerinde Batılı Devletler siyasi, askeri ve iktisadi emellerinin hayata geçirilmesi demek olan "Şark Meselesi"ni ortaya atmışlardır. İngiltere, Rusya, Fransa gibi sömürgeci büyük devletler Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki emperyalist amaçlarını gerçekleştirmek için "Ermeni Meselesi"ni "Şark Meselesi"nin bir uzantısı olarak her fırsatta desteklemişler ve kullanmışlardır. "Bir Ermeni sorunu yaratmak ve bunu Osmanlı İmparatorluğu aleyhine kullanmakta en ağırlıklı rolü Rusya'nın oynadığı ileri sürülebilir. Türk-Ermeni anlaşmazlığına yol açan olaylarda ilk ivmeyi, Rusya'nın emperyalist yayılma girişimleri oluşturmuştur (McCarthy 2001, 15). 1774 yılında Osmanlı-Rusya arasında imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşmasının 7. ve 14. Maddeleri ile Rusya Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanları himaye konusunda bir takım haklar elde etmiştir (Akhundova 2006, 156). Bu antlaşmadan sonra Ermeniler üzerinde etki kurmayı devlet politikası haline getiren Rusya nihayet büyük ölçüde amacına ulaşmıştır (Çiçek 2006, 141). Değişik tarihlerde kurulan ihtilalci parti ve dernekler Ermeni ayrılıkçılarını sistemli şekilde silahlandırarak, devlete karşı isyanlara ve masum Müslüman ahaliye katliamlar yapmaya başlamışlardır. "Aynı süreçte Hınçak ve Taşnak adlı ihtilalci Ermeni Terör örgütlerinin Anadolu ve İstanbul'daki terör hareketleri ve kışkırtmaları sonucunda bu örgütler Avrupa ve Amerika'yı "Türkler Hristiyanları kesiyor" propagandasıyla heyecana düşürdüler" (Özel 2007, 9). Böylece büyük devletlerin hemen hemen tamamı, amaçlarına ulaşabilmek için Ermenilerin "hâmisi" rolünü üstlenmek için herhangi bir tereddüt göstermemişlerdir.

Mitoloji ve efsaneye dayalı anlatımlarla temellendirilen Ermenilerde tarih yazımı, Sovyet sonrası dönemde “sözde Ermeni Soykırımı” motifini Diaspora Ermenilerinin de büyük desteğiyle ulus bilincini uyandırmak ve bu bilinci canlı tutmak amacıyla her alanda kullanmaya başlamıştır.

Ermenistan Cumhuriyeti ders kitaplarında büyük Ermeni isyanlarından olan Zeytun ile ilgili bahiste Türk topraklarından söz ederken, bu bölgeden “Batı Ermenistan” diye bahsedilmekte ve ayrıca Rusya hâkimiyetinde yaşayan Ermenilerin durumlarını şu şekilde övmektedir: “Batı Ermenistan Osmanlı İmparatorluğu altında: 1862 Zeytun İsyanı. Türkiye’nin hâkimiyeti altında kalan Batı Ermenilerinin iktisadi ve siyasi durumları Rusya hâkimiyetinde kalan Doğu Ermenilerinden daha kötü idi. Sultan İmparatorluğu, Türk Paşaların ve Kürt Beylerinin Ermenilere karşı zorbalıkları ve başıbozuklukları devam ediyordu. Türkiye’de Ermeniler reaya, yani haksız-hukuksuz tabaka muamelesi görüyorlardı, onlar mülk ve topraklara sahip değillerdi” (Danielyan – Melkonyan 2008, 232). Oysa, Osmanlı tebaası Ermenilerinin yaşam koşulları Rusya Ermenilerine göre daha iyi düzeydeydi. Rusya, Azerbaycan ve Osmanlı arşivlerinde bu konuda gerçeklerin saptırıldığına dair önemli ölçüde rol oynayacak belgeler mevcuttur. Hatta bu arşivlerdeki belgeler, Rus ve Ermeni yetkililerin imzaları ile 1905–1920 yılları arasında Ermenilerin Doğu Anadolu ve Kafkaslar’da Türklere yönelik planlı katliam politikası izlendiğini kanıtlamaktadır (Mustafayev 2014, 810).

Ermenistan okullarında verilen tarih eğitiminde Türklerle ilgili anlatımların gerçeği bu kadar tahrif etmesi, gelecek nesillerin ancak düşmanlık hisleriyle eğitilmesine sebep olacaktır. Oysa Ermenilerden Osmanlı devletinin her kademesinde devlet memuru, bakanlar, paşalar, sanatçılar, mimarlar ve tüccarlar vardı. Osmanlı tarihi Ermenilerden 22 bakan, 33 milletvekili, 29 paşa, 7 büyükelçi, 11 başkonsolos, 11 üniversite öğretim üyesi ve 41 üst kademe yöneticisi memur kaydetmektedir. Ve “mülk edinme hakları yok” diyecek kadar yanlı ve yalan tarih yazıcılığının Ermeni gençlerinin geleceklerini yanıltmaktan başka bir getirisi olmayacaktır. Osmanlı Devletinde zaten ekonomik gelir seviyesi en yüksek olan unsurlar Ermenilerdi.

Yukarıda Zeytun ile ilgili Ermenice kaynaktan çevrilen metinlerin yer aldığı kitabın birkaç sayfa sonrasında ise, kendi ifadeleriyle kendilerini şu şekilde tekzip etmektedirler: “Kilikya’da Davros (Toros) dağlarında Maraş’ın kuzeyi Zeytun veya Uluniya olarak adlandırılıyordu. Zeytun’un merkezinde ve etraf köylerinde yaklaşık 35–40 bin Ermeni yaşıyordu. Şehir merkezinde 17 bin civarında insan yaşamaktaydı. Onlar tarım, hayvancılık ve sanatkârlıkla uğraşıyorlardı. Zeytunlular çoktan beri yarı özgür durumdaydılar ve Sultan hükûmetine yıllık bazı vergiler ödüyorlardı” (Danielyan – Melkonyan 2008, 234).

Tarım hayvancılık ve zanaatkârlıkla iştigal eden Zeytun ahalisinin, aynı zamanda yarı özgür yaşadıklarının belirtilmesinin anlamı, fazla yoruma gerek kalmaksızın açıktır. Ayrıca verilen nüfus bilgilerinin de çok abartılı olduğu, hem Osmanlı hem de İngiliz belgeleriyle ortaya konmaktadır: “Vilayet salnamelerine göre Zeytun kazasının 1900 tarihi itibarıyla azınlık nüfusu 9.352 iken, Müslüman nüfus 8.356 idi. İngiliz konsolosu Barnham’ın memorandumuna göre ise, Zeytun’daki Ermenilerin 1895 ayaklanmasından önce nüfusları 7.500 idi. Bu rakam resmî istatistiklerden daha az bir sayıyı göstermektedir” (Demirel 2002, 158).

Tarih Kitapları eğitim amaçlı, doğru bilgilerin ve tarafsız yaklaşımların yer verildiği yayınlar olmalıdır. Lee’ye göre: “Toplumu tarih öğretimi vasıtasıyla değiştirmek arzusunda olanların düşüncelerinin temelinde siyasi kaygılar yatmaktadır. Bu kaygılar tarih öğretiminin dışında tutulmalıdır. Sosyalleşme, kendine güvenen vatansever insanların veya iyi vatandaşların yetiştirilmesi, kimseye geçmişin bilgisini kullanma veya geçmişin nasıl şekillendirildiğine dair sınırlar koyma hakkını vermez. Çünkü bu hedefler şüphe uyandıran sloganlardır ve tarihsel kriterler ile desteklenemezler” (Dilek 2007, 36).

Ermeni meselesinde bir dönüm noktası sayılabilecek 1877-1878 Türk- Rus savaşından sonrası hakkında, Ermeni tarih ders kitaplarında şu yanlı ve nefret dolu ifadeler yer verilmektedir: “1877-1878 Rus-Türk savaşı, onu takip eden San Stefano Antlaşması ve müttefiklerin Berlin toplantısı, Ermeni meselesi tarihinde köklü değişiklikler ortaya koydu. Ermeni meselesi uluslararası diplomatik yolla çözülmedi. Yeni durumda; bir tarafta Türk gaddarlığı, diğer tarafta kendi probleminin doğru ve doğal adaletli çözümünü bekleyen Ermeni halkı durmaktadır. Ermeni meselesinin doğal çözümünü engellemeye çalıştılar. Ermeni devletini Sultan hükümeti evlatlığa alıyor ve kendine özgü Türk tarzı çözüm taktiği uyguluyordu. Berlin toplantısını takip eden birinci on yılda Batı Ermenistan’ı gerçek sahiplerinden mahrum bırakma siyasetini gerçekleştirme maksadıyla bölge yöneticileri ve vergi memurları daha çok demografik yapı ile ilgili eylemler gerçekleştiriyorlardı. 1890 yılının başlarından itibaren Ermeni özgürlük güçlerinin ve gelişen doğal olaylara karşı Abdülhamit rejimi Ermeni problemini daha radikal usullerle çözme ve yok etmek için açıklamalar yapmıştır” (Simonyan 2000, 201).

Yapılan birçok ıslahatlara rağmen tarih kitaplarında hala çözümün olmadığını iddia ederek, Osmanlı Sultanının olmayan Ermeni devletini “evlatlık” olarak alıkoyduğundan bahsetmeleri dikkate şayan bir ifadedir. “1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı’nın sonunda Yeşilköy’de imzalanan San Stefano Antlaşması’nda, Osmanlı topraklarındaki Ermeniler için 'reform' yapılması öngörülüyordu. Yeşilköy’e gelmiş olan Grandük Nikola’yı ziyaret eden Ermeni patriği Narses’in talebi üzerine, reforma ilişkin bir madde antlaşmaya ilave edildi. Ermeniler böylece Rusya’nın himayesine girdiler” (Ortaylı 2003, 60). Bu durum Türk-Ermeni ilişkilerini daha da gerginleştirmişti. Osmanlılar bu tarihten sonra haklı olarak Ermenilere şüphe ile bakmaya başlamışlardı. “Berlin Antlaşması ile Büyük devletlerin desteğini alan Ermeni milliyetçileri Osmanlı sınırları içinde ve dışında ihtilalci-silahlı terörizmi mücadele metodu olarak seçen parti ve dernekler kurarak 1890 yılından itibaren silahlı eylemlerini yoğunlaştırmışlardı” (Uras 1987, 421-457). Osmanlı Devleti bulunduğu jeopolitik ve jeostratejik konumu dolayısıyla, bu tarihten sonra çeşitli entrikaların çevrildiği büyük bir coğrafi alan olmuştur. Osmanlı Devletini parçalamak isteyen sömürgeci devletler “şark meselesi”ni icraata geçirmek için yüzlerce yıldır Türklerle iç içe ve dostça yaşayan Ermenileri kullanmışlardır.

Nitekim Ermeniler bu durumu ders kitaplarında: “Balkan isyanlarının ve Rus-Türk savaşının getirdiği sonuçlardan biri de Osmanlı Türklerinin Avrupa’dan kovulması”(Simonyan 2000, 243) olarak ifade etmektedirler. Ermenistan’da okutulan tarih kitaplarında Osmanlı Devleti’nin son yıllarında hâkimiyeti ele geçiren İttihat ve Terakki Partisi’nin yönetimiyle alakalı bilgilere geniş yer verilmiştir: “Genç Türkler (Jön Türkler)in (İttihat ve Terakki) İhtilali ve Batı Ermenileri İttihat ve Terakki idaresi yıllarında özgürlük hareketleri: Sultana muhalif güçler, Genç Türk ve Taşnak partileri, Arap, Yahudi, Makedon komiteleri Şubat 1907’de Paris’te yönetimi devirmek için güçlü mücadele edecekleri ve Türkiye’deki baskıcı düzenin kurallarını bozma konusunda anlaşma yaptılar. XIX. yüzyılın sonu XX. yüzyılın başlarında Türkiye’ye tabi halkların milli özgürlük hareketleri arttı. İmparatorlukta Türk burjuvazisi önderliğinde Sultana karşı hareketler başlamıştı, onlar kendilerini Genç Türkler olarak adlandırıyorlardı. Onlar “İttihat ve Terakki” partisini kurdular. Haziran 1908 tarihinde Makedonya’da subay olan Enver ve Niyazi Beylerin önderliğinde askerler isyan ettiler. Kısa zamanda Türkiye’de devletin köklü değişimi gerçekleşmeye başladı. Genç Türklerin belirleyici rol oynadıkları yerlerde monarşi kanunları kabul edildi. Ermenilerin de içlerinde bulunduğu imparatorluğun bütün halkları, önce Hamit firavunluğunu devirmeye can atıyorlardı. Ermenilerin büyük kısmı Genç Türklerin vaatlerine inanıyordu, sonundaysa kendi azaplarıyla kesildiler. Ama yeni hükümet kendi vaatlerini çabucak reddetti. Onlar Osmanlılık politikasını esas aldılar, yani Türk imparatorluğunda Türk halkı dışında hiçbir yerleşik halk kalmayacaktı. Bu halkların mukavemetiyle karşılaşan İttihat ve Terakki bu ihanet planlarında başarısız oldu. Aynı zamanda onlar Panislamizm ve Pantürkizm planları

yapıyorlardı. Birinci maksat Türkiye'nin etrafına Müslümanları yerleştirerek Müslüman ülkelerle mesafeleri birleştirmek, ikinci ise Türk dilli halkları birleştirmektir. Genç Türklerin imparatorluğun Türk olmayan sakinlerini zorla Türkleştirme siyasetine karşı tepkiler artıyordu. Diğer taraftan İkinci Abdülhamit'in gaddarlığına karşı gizli isyan hazırlıkları yapıyordu. 31 Mart 1909 tarihinde değişim (Meşrutiyet) gerçekleşti. Ama Genç Türklerin yönetimi hükümetin sadık askerlerini yeniden yapılandırdı. Abdülhamit tahttan indirildi. Genç Türkler onun kardeşi 5. Mehmet'i tahta çıkardılar" (Barhudaryan, 7. Sınıf, 2000, 126-127).

Ermeni ders kitaplarında Osmanlı Padişahı Abdülhamit için kullanılan hakaret dolu haksız ithamlar genelde bütünüyle Türk Devlet adamları için de kullanılmaktadır. İkinci Meşrutiyetin ilanı Ermenileri hem sevindirmiş hem de cesaretlendirmişti (Özel 2007, 11). Ermeni Komiteleri, Genç Türkler'in İttihat ve Terakki İhtilalinde ortak olarak yer almışlardır. Ermeni cesaretinin en belirgin yansıması 1909 Adana olayları oldu (Gürün 1973, 173). Ermenistan tarih dersi kitaplarında Adana ve çevresinde cereyan eden olaylar "kırım" olarak verilirken, her zaman olduğu gibi Ermeni isyancıları ve çeteleri kahraman ve masum olarak şu şekilde takdim edilmektedirler:

"Adana Kırımı/Katliamı: Genç Türklerin idarecileri zulümlerini şiddetlendiriyordu. Çok geçmeden bu siyaset Türk olmayan (ki, Ermeniler de buraya dâhildi) halklar üzerinde acı meyvelerini veriyordu. Yönetimde güçlenen Genç Türkler Kilikya Ermeni kırımlarını planlayıp gerçekleştiriyorlardı. Bununla onlar Ermenilerin mülklerini ve özellikle milli servetlerini almayı istiyorlardı. 1 Nisan 1909 tarihinde Adana idarecilerinin telkini ile Türkler şehrin Ermenilerin yaşadığı kısımlarına sokulmuşlar ve kırımlara başlamışlardı. Kırımlarda kadınlar, çocuklar ve yaşlılar helak oldular.

Adana katliamının hemen birinci günü şehrin üç Ermeni mahallesinin sakinleri kendilerini savunma işini örgütlediler. Bu örgütlenmeye çok iyi silahlanmış 173 Ermeni kahramanı müracaat etti. Birinci katliamın bitiminden sonra, hükümet adamları halkı kandırarak şehir Ermenilerinin silahlarını topladılar. Ermenilere onları koruma güvencesi veren Türkler ikinci defa Nisan'ın 12'sinde Ermenileri kırıma uğrattılar. Adana'da 18.000'den fazla Ermeni bu şekilde kurban edildi".

"Genç Türkler gördükleri Ermenileri özgürce cezalandırmayı her zaman olmasa da başarıyorlardı. Şiddetli kırımlara Dörtüöl köyünün Ermenileri silahsız mukavemet gösteriyorlardı. Şeyh Murat köyünün Genç Türklerle beş günlük mukavemeti sebebiyle sakinler Adana'dan uzağa sığınmayı başarabildiler. Kilikya'nın kahraman Ermeni savunucuları arasında Haçin'in 12 günlük mukavemeti önemli yer tutmaktadır. Şehrin Ermenileri Rahip Nerses önderliğinde sayı üstünlüğü çok olan Türk güçlerine mukavemet ettiler. Düşman Ermeni mukavemetini hiçbir şekilde kıramıyordu. Sonunda Mersin şehrinin İngiliz konsolosunun gayretiyle olaylara ara verildi. Ermenilerin mukavemetini kıramayan düşman, eli boş bir şekilde uzaklaşmaya mecbur kaldı. Maraş şehrinin Türk yönetimi Ermenilere her hangi bir zorluk tatbik etmeye cesaret edememişti. Zeytunluların karşı hücumlarından korkuyorlardı; mağaralarda ve dağlarda Ermeni muhafızları vardı. 1909 yılında Kilikya Ermeni kırımlarında 30.000'den fazla Ermeni kurban edildi. Ermeni yerleşim bölgelerinde durum daha da ağırlaşmıştı. Sadece Adana vilayetinde Ermenilerin maddi kaybı yaklaşık 20 milyon Türk lirası idi" (Barhudaryan, 7. Sınıf, 2000, 127)

Görüldüğü gibi bu tarih ders kitabında da baştan sona tamamen ayaklanma hareketleri anlatılmakta ve olaylar 7. sınıf öğrencilerine çok basit bir şekilde ancak düşmanlık hislerini uyandırıcı şekilde aktarılmaktadır. Öyle ki Kiliseler öncülüğünde yürütüldüğü ifade edilen Ermeni ayaklanmalarına karşı devleti, "Ermenilerin mukavemetini kıramayan düşman" olarak gördüklerini itiraf etmektedirler. Yine isyanların karşısında Osmanlı askerlerinin "eli boş bir şekilde uzaklaşmaya mecbur kaldıklarını" ve "Maraş-Zeytun'da da Türk yönetiminin Ermenilere her hangi bir zorluk tatbik etmeye cesaret edemediği vurgulanmaktadır. Osmanlı devleti güya Zeytunluların karşı hücumlarından korkuyordu. Mağaralarda ve dağlarda savunucuları (çeteler) olduğunu

belirterek, esasında ihtilalci faaliyetlere çok öncesinden hazırlandıklarını da itiraf etmektedirler. “Ermeni milliyetçiliği ve ayrımcılığının oluşmasının geçmişi, XVII. yüzyılın son çeyreğine kadar uzanır. Ermeniler, Papa ve Avrupalı devletlerin, daha sonraki dönemlerde de Rusya’nın yardımıyla devlet kurabilmek için faaliyetlere girişmişlerdir” (Sertçelik 2009, 301).

Anadolu’nun her bölgesinde Ermeni silahlı çetelerinin sürdürdüğü isyanlar ve katliamlar batılı devletler ile Rusya tarafından desteklenmektedir. Adana ve Çukurova bölgesinde tertiplenen olayların daha sonra yaşanacak vahim gelişmelerin, katliamların ve işgal girişimlerinin birer provası olarak planlandığı anlaşılmaktadır. 1909 yılında İstanbul’daki “31 Mart Olayı”nın akabinde, devletin geçici olarak hükümsüz kalması, Ermenilere de aradıkları fırsatı vermiştir. Adana’da Ermeni Piskoposu Muşeg’in teşvikleri ile 14 Nisan 1909 tarihinde meydana gelen Ermeni isyanı, Avrupa devletlerinin dikkatlerini çekerek müdahalelerini sağlamak ve Adana, Maraş, Mersin ve İskenderun’da Hınçakların da yardımları ile bir Ermeni Devleti kurmak amacı ile yapılmıştır (Cemal Paşa 2001). Adana olayları Türk ve Ermenilerin birbirlerinden fikrî olarak tamamen kopmalarının başlangıcı sayılmaktadır.

Tarih dersine disiplinin dışında bir takım misyonlar yükleyerek hazırlanan bir program, bir takım tehlikeleri de beraberinde getirmektedir. Tarihçilikte olgu, olay ve görüşlerin/yorumların birbirinden ayırt edilmesi gerekmektedir. Tarihin fazlasıyla önemsendiği bir dünyada yaşıyoruz. Uluslar tarihi farklı amaçlarla kullanma gayreti içindeler. Günümüzde düşman toplum ve devletlerin tarih ve tarihe ait değerler üzerinden büyük ve etkili propagandalar yapmaları kin ve düşmanlıkların büyümesinden başka bir işe yaramayacaktır. Ermenilerce yapılan isyanlar ve katliamlardan önce Osmanlı devleti ve Müslüman halk tarafından Ermenilere yapılan bir hareket söz konusu değildi.

Kafesoğlu, “Tarih’in insanların zaman ve mekân içinde geçirdikleri ve bu insanların psiko-fizik hareketlerini, bu hareketlerin sebep-netice münasebetlerine dayanan ortak değerlerini araştırıp tasvir ettiği”ni belirtir. Baykara’ya göre de, Tarih İlmi; “İnsanların üyesi bulundukları toplumu etkileyen eylemlerinden doğan olayları zaman ve yer göstererek anlatan, bu olaylar arasındaki nedensel ilişkileri, daha önceki ve sonraki olaylarla bağlantılarını, karşılıklı etkilenmeleri araştırıp gösteren bilimdir” (Baykara 1996, 4).

Ermenistan okullarında okutulan ders kitaplarında Türkiye’nin doğu topraklarından günümüzde ısrarla “Batı Ermenistan” diye yazıp çizmelerinin zihni ve siyasi arka planında hala teskin edilememiş mütecaviz duygular ve bir türlü vazgeçilemeyen haksız taleplerin yattığı aşikârdır. “Ermeni meselesi”, farklı aşamalardan geçerek, Osmanlı İmparatorluğu’nun son dönemlerinde ve özellikle İttihad ve Terakki’nin hükümet olduğu Birinci Dünya Savaşı’nın başlangıç yıllarında Ermeni halkının, Türk hükümeti tarafından Ruslarla işbirliği ve ihanet içinde oldukları gerekçesiyle bir soykırıma tabii tutulduğunun ileri sürülmesi temeline oturmaktadır.

Birinci Dünya Savaşı Türk-Ermeni ilişkileri için artık geri dönülemez tam bir dönüm noktası oldu. Osmanlı Devleti cephelerde savaş halindeyken, düşmana yardım ve yataklık eden, isyanlar çıkaran, Müslüman halka katliamlar yapan kendi tebaası olan bir topluluğu şimdi de düşmanın müttefikini arkasında bırakması düşünülemezdi. Bu sebeplerle savaş bölgelerinden Ermenilerin çıkarılması çok gerekli bir askeri tedbirdi. Üstelik bu tedbirin daha fazla geciktirilmemesi gerektiği, Ermenilerin Çanakkale’ye İtilaf devletlerinin demir attığı tarihlerde çıkardıkları isyanlar ve 1915 Nisan ayında Van’ı işgal etmeleri ve 20 Mayıs 1915 günü Ruslara teslim etmeleri bardağı taşıran son damla oldu. Osmanlı tebaası Ermenilerin bu “ihanet”i, Osmanlı yazışma diliyle zorunlu göçün “bir dakika fevt” edilmeden gerçekleştirilmesini gerektirdi (Çiçek 2006, 152). Ermenilerin göç ettirilmesini ilk defa Enver Paşa İç İşleri Bakanı Talat Paşa’ya yazdığı raporda ifade etmiştir. Çünkü Rusların 20 Nisan’da Müslümanları Osmanlı topraklarına göç ettirecekleri haberini almıştı.(Rus Ordusu Van’ı işgal ettiği için burası Rusya’ya ait hesap

ediliyordu). Osmanlı yönetimi, Rusya'nın yaptıklarına karşılık Ermenilere aynı siyaseti uygulamak zorunda olduklarını dile getiriyordu. Yani Enver Paşa Ermenilerin göç ettirilmesi fikrini Rusları örnek almışa benzemektedir (Uslu 2014, 616).

Osmanlı Devletinin mecburi bir kararla meşru bir güvenlik tedbiri olarak tehciri uygulamaktan başka bir yolu kalmamıştı. Tehcir ile alakalı olarak Ermenistan ders kitaplarında konu Osmanlıcılık, Türkçülük ve Turancılık ideolojisine bağlanmaktadır. Barhudaryan'ın 10. Sınıf Ermeni gençleri için hazırlamış olduğu tarih ders kitabında, özellikle Ermeni gençlerinin “Türk düşmanı” olarak yetiştirilmesi konusunda hayli gayret sarf etmekte olduğu anlaşılmaktadır. Meselenin sebepleri üzerinde asla durulmamaktadır. Tehcirin, Ermenilerin Ruslarla işbirliğinin neticesinde alınan bir karar olduğu hiç sorgulanmamaktadır. Söz konusu kitabın tehcirin gerekçeleriyle ilgili kısmı şu şekildedir:

“Ermeni Felaketi: Ermeni ahalinin yerinden çıkarılması ve kırımları (katliamları): I. Dünya Savaşı şartları Türk hükümetine, Osmanlı tebaalarını ve Ermenileri cezalandırma fırsatı veriyordu. İmparatorluk topraklarında yaşayan Türk milletine ait olmayan Müslümanların Türkleşmesi, Hristiyanların ise yok edilmesi planlanıyordu. Haziran 1914 tarihinde şimdilik Genç Türkler hükümeti Trakya'da ve Küçük Asya'da yaşayan 90.000 Rum'u sürgün etmeye başlamıştı. Batı Ermenistan'da ve Küçük Asya'nın Ermeni bölgelerinde yaşayan Ermeni halkı, Genç Türklerin sürgün siyasetinin kurbanlarındandı. Talat Paşa (İçişleri Bakanı, 1917-1918 yılları, Enver Paşa (Savunma Bakanı), Cemal Paşa (Donanma Bakanı, Filistin cephesi komutanı), Bahaeddin Şakir Bey (Genç Türkler Partisi merkezi komitesinin üyesi), Nazım Bey (Genç Türkler Partisi merkezi komitesinin üyesi, Eğitim Bakanı) ve başkaları bu işlerin düzenleyicisidirler.

“Ermenileri yok etmeyi düşünen Genç Türkler böylece Ermeni problemini ortadan kaldırmaya çalışıyorlardı. Sonunda, Türkiye'nin iç işlerine müdahale etmek için Avrupa devletleri Ermeni problemini kullandılar. Osmanlı idarecilerinin Pantürkist planlarını gerçekleştirme yolunda Ermeniler ve Ermenistan özel bir bahane gibiydi. Pantürkizm o yıllar Türkiye'nin önemli ideolojilerindendi. “Büyük Turan” Türk devletinin kurulmasına çalışılıyordu. Genç Türkler bu devlete bütün Türk dilli halkları çekmek istiyordu ve kendi hâkimiyetlerini İstanbul'dan Altaylara kadar genişletmek istiyorlardı. Ermenileri yok etmenin diğer bir sebebi, Ermeni burjuvazisinin ülkenin bütün ekonomi sahalarında güçlü ve öncü tutumları idi. Yeni Türk burjuvazisi güçlenmek zorundaydı, bu yüzden ekonomik yarıştan hoşlanmıyordu. Ermeni soykırımını gerçekleştirmenin böyle siyasi ve ekonomik sebepleri mevcuttu.

“Genç Türk liderleri, başlamış savaşa Büyük Britanya'nın, Rusya'nın ve Fransa'nın müdahalesini müstesna hesap ediyorlardı. Buna Nazım Bey'in verdiği bir beyanat şahitlik ediyor ki, partinin gizli toplantılarından birinde, “Ben defalarla söylüyorum ve şimdi de tekrar ediyorum; Ermeni halkının kökünü mahvetmek lazımdır, hiçbir Ermeni kalmasın ülkemizde ve bu isim de unutulsun. Şimdi savaştır, böyle uygun ortam bir daha ele geçmez. Büyük devletlerin müdahalesi ve dünya medyasının karışık şikâyetlerinde ise bu iş görünmez kalır” (Barhudaryan, 10. Sınıf, 2001, 146-153).

Yukarıda iktibas edilen ifadeler tarihe ait yanlı ve düşmanlık hislerinin gelecek nesillere aktarılmasını hedefleyen birer propagandadan öteye bir değer taşımamaktadır. Hiçbir esaslı kaynağa ve bilgiye dayanmayan “Ermeni halkının kökünü mahvetmek lazımdır” ifadelerini okuyan bir Ermeni gencinin, Türklere karşı iyi niyet göstermesi veya en azından tarafsız olması beklenebilir mi? Tabii ki hayır. Oysa Türkler, tarihin hiçbir devrinde Ermenileri veya başka bir insan topluluğunu yok etme, katletme, kırma gibi düşüncelere sahip olmamışlardır. Ermeni meselesinde başlangıcından itibaren isyan ve katliamlarla Osmanlı devlet düzenini bozan ve ona saldıran Ermeniler olmuştur. Modern Türk tarihçiliğinin kurucusu kabul edilen Fuat Köprülü, kâinatta münferit hiçbir olayın olmadığını ve her bir olayı birçok sebep ve amillerin birlikte

meydana getirdiğini ifade eder. Yalnız bir sebep ve amili göz önünde bulundurarak diğerlerini hiç saymak suretiyle olayı anlamaya veya anlatmaya çalışmanın, daima yanlış neticeler vereceğini eserlerinde vurgulamıştır (Cihan 2014, 244).

Bazı insanlar ve toplumlar, gelecekteki oluşumları şu veya bu şekilde etkileme arzusunu gösterirler. Böyle olunca, tarihe müdahale etmek isterler ki, gelecek kendi beklentilerine göre oluşabilsin. Oysa büyük milletlerin hayatında tarih, çok daha önemli bir yere sahiptir. Çünkü tarih sayesinde geleceklerini planlayıp, bunu çok başarılı şekilde gerçekleştirebilirler.

Ermeni diasporası ve teşkilatlarının ana gayesi Avrupa kamuoyunu, Hıristiyanlığı da kullanarak, Osmanlı Devleti aleyhine harekete geçirmektir. 1894-1896 olayları ve 1909 Adana olaylarında bu propaganda metodu çok iyi kullanılmış, Avrupa ve Amerika’da yüzlerce kitap-afiş bastırılmış, Avrupa ve ABD gazetelerinde ölen Ermenilerle ilgili haberler abartılarak verilmiştir. Bu suretle kamuoyu, “zalim Türk”ler aleyhine ve “mazlum Ermeniler” lehine etkilenmiştir.

Anlaşılabileceği üzere tarih, belge ve geçmişin yorumları ile ilgilenir. Tarihsel araştırmaya dayanan bir tarih öğretimi anlayışı, öğrencilerin bilişsel yeteneklerini geliştirmek ve onlara tarih duyarlılığı kazandırmak ile sınırlıdır. En iyimser bir tahminle tarih dersi öğrencilerin kendi toplumlarını anlamasına ve bu toplumda kendi kimliklerini bulmalarına yardımcı olmaktadır. Fakat unutulmaması gerekir ki tarih öğretiminden ahlak ve vatandaşlık eğitime katkıda bulunmayı garanti eden kesin sonuçlar çıkarılamaz.

Bu bağlamda Ermenilerin yaptığı gibi, sözde Ermeni soykırımını bir okul programı olarak seçmek yeterince problemlidir. Çünkü tarihçiler arasında bile bu konuda bir uzlaşma yoktur. Bu okul programına bakıldığında kanıt olarak ileri sürülen belgelerin birçoğu Ermenilerin kişisel hatıralarına ve yorumlarına dayandırılmaktadır. Olay hakkında Osmanlı kaynakları ve bilimsel ölçülerde yazılan diğer tarih kitaplarından faydalanılmamıştır.

Bize göre geçmişi bu belirsizlik ve önyargılarla okul programlarına yansıtmak, öğrencilerin bazı milletler hakkında yanlış düşüncelere sahip olmasına sebep olacaktır ki, bunun pedagojik açıdan eğitim politikalarında arzulanan hedefler arasında olmaması gerekir. Bridges’in de dediği gibi; bir kanıt veya bir fikre referans vermeksizin hiçbir şekilde doğruluğu kanıtlanmamış bir şeyi doğru imiş gibi sunmak basit bir sahtekârlıktan öteye gitmez (Dilek 2007, 36-37). Ermenistan’da okutulan ders kitaplarında tarihte cereyan etmiş olaylarla alakalı çocukların beyinlerine ırkçılık ve düşmanlık tohumları ekilmeye devam edilmektedir. Bridges’in ifadesiyle, sahtekârlık sürdürülmektedir. Geçmişten gelen, halen devam eden ve gelecekte oluşacak meseleleri daha da içinden çıkılmaz hale sokacak yanlış eğitim, iki toplumun komşu olarak dostluklarına ziyan getirmeye devam edecektir. Ermeni tarihçiler hiçbir delile sahip olmadıkları halde bütün olayları, baskınları, Ermeni kayıplarını, Osmanlı idarecilerinin planlı imha operasyonları saymaktadırlar.

Ermeni tarihçileri, aşağıdaki bölümlerde çok yanlış olaylar ve abartılı sayılar vererek tarihi yanlışlarının vahametini daha da büyütmektedirler:

“Soykırım siyasetini gerçekleştirmek maksadıyla Türk idarecileri Ermenileri mukavemet gösterme imkânlarından mahrum etmişlerdi. Savaşın başlarında Osmanlı ordusu 60.000’den fazla Ermeni’yi askere çağırmıştı. Onları 1915 yılının baharında silahsızlandırarak; mecburi olarak yerlerini değiştirerek ve geri hizmetlerde işçi olarak çalıştırarak etkisiz hale getirmişlerdi.” “Batı Ermenilerinin kitlesel kırımı ve sürgün işinin kontrolü üç kişiden oluşan bir komisyona havale edildi. Bunlar; Doktor Nazım, Bahaddin Şakir ve Maarif Bakanı Şükrü. Genç Türkler Partisi üyelerinden Mevlanzade Rıfat kendi kitabında soykırımı devletin önceden planladığını teferruatıyla açıklayarak şunları söylüyor: Üçlü komisyon devletten müstakil icra organıydı. Devlet içinde

devletti. Talimatları takip eden bürolara sahipti. Komisyon hapishanelerden canileri toplayıp “çete” denilen yırtıcı-vahşi gruplar oluşturma kararı verdi.

Üçlü grup üyelerinden her biri Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilerin yaşadıkları bölgeleri üç bölgeye ayırarak Batı Anadolu, Doğu Anadolu- Batı Ermenistan ve Kilikya-Kuzey Suriye’de karargahlar kurdular. Üçlü komisyonun icraatlarını İçişleri bakanı Talat Paşa denetlemekteydi. Böylece büyük felaket Genç Türkler hükümeti tarafından önceden düşünülmüş ve planlanmıştı. 15 Nisan 1915 tarihinde Batı Ermenilerinin ölüm emri Talat, Enver ve Nazım tarafından imzalanarak onaylanıp yerel hakimiyetlere gönderildi” (Simonyan 2000, 246).

“Osmanlı ordusunda hizmet eden Yunanlılar da Ermenilerle birlikte silahsızlandırıldılar. Silahsız Ermeniler yükler, yollar, köprülerin inşaatı ve yüklerin yer değişimi gibi daha ağır işlerle görevlendirildiler. İşte o zaman Ermeni askerler 50 veya 100’er kişilik gruplar oluşturularak kaba bir şekilde yerinden götürülüyor, asker ve polis kontrolünde yok ediliyordu. Arçes (Erciş) şehrinde 3000 Ermeni askerini hapis ettiler, kışlada onlara yemek de vermediler. Ondan sonra 100 kişiyi götürüp kurşunladılar, kalan askerler bekçilerin üzerine hücum etti ve silahlarını alıp kurtuldular. Polis o zaman Ermeni sakinlerin mülklerini az da olsa silah ve cephanelerinin büyük bir kısmına el koydu.

Daha ağır darbe ise İstanbul’da oldu. 24 Nisan 1915 yılında 600’den fazla Ermeni âlimi, yazarlar, sanatkârlar, doktorlar, öğretmenler orada hapsedildi veya sürgüne gönderildi” (Barhudaryan 1999, 146). “Planın ikinci aşaması Ermeni halkının ileri gelen aydınlarının başının kesilmesi idi. 24 Nisan’da İstanbul’da polisler 235 ünlü Ermeni aydınını hapsedti. 29 Nisan’a kadar hapsedilen aydınların sayısı 800 oldu, bir takım eziyetlerden sonra barbarca yok edildiler. Batı Ermenilerinin kolunu ve başını kesmekle, onları dış ülkelerden tecrit etmekle Türk hükümetinin üçüncü adımı başladı. Kimsesiz kadınlar, yaşlılar, çocuklar kitlevi şekilde kırıldı ve sürgün edildi. 1.5 milyon insan feda edildi. Bu beşeriyet tarihinde görülmemiş soykırım idi”. (Simonyan 2000, 242). “Besteciler komitesi, şairler Daniel Varujan, yazar Grigor Zöhrab, ressam Hrant Astvatsatryan ve başka önemli şahsiyetler hapis edilenler arasındaydı. Ermeni düşünürlerin büyük kısmı kırımcılar tarafından öldürüldü. Hınçak Partisi’nin önemli üyelerinden Paramazı (Matyevos Sargsyan) ve onun 19 parti arkadaşı İstanbul’da 1915 yılı Haziran ayında sahte iftiralarla hapsedildi ve ölüm cezasıyla cezalandırıldılar. Genç Türkler Hükümeti 18-45 yaş arası Ermeni erkeklerini sürgün ederek yok etmeye başladı ve daha sonra, savunmasız kalan Ermeni kadınlar, çocuklar ve yaşlılar zorla sürgün edildi ve kırıldı. Valilere münasip talimatlar veriliyordu.

“1914 yılının son baharından özellikle 1915 yılının baharına kadar Ermeni ahali sürgün edilmeye ve kırılmaya devam etti. Türk Hükümeti Ermenileri sahra bölgelerine sürgün ediyordu. Sürgünden önce veya sürgün arifesinde muhacir kervanları, onlara refakat eden askerler, polisler ve Kürt eşkıyalar tarafından talan ediliyordu. Güzel kızlar ve kadınlar zorla Müslümanların haremlerine götürülüyordu. Talan ve öldürme, muhacirlerin yoldaşı oluyordu. Zorla sürgün edilenlerin önemsiz bir kısmı sürgün yerine ancak varabiliyordu. Bu şekilde yola çıkarılan 18.000 Ermeni muhacirinden yalnız 150 kişi Halep’e yetişebildi. Kalanlar öldürüldü, açlıktan, susuzluktan ve çeşitli hastalıklardan öldüler veya kaçırıldılar.

“1914-1918 yılları arasında Genç Türklerin Ermeniler hakkında gerçekleştirdikleri siyaset soykırım olarak uygulandı. Çünkü maksat tüm Ermeni halkını yok etmektir. Osmanlı imparatorluğunda yaklaşık 3 milyon Ermeni nüfusundan 1 buçuk milyonu öldürüldü veya açlıktan, susuzluktan, çeşitli hastalıklardan, mahrumiyetlerden öldüler. Kalanlar ise varlıklarından ve vatanlarından mahrum edilerek devşirildiler” (Barhudaryan 2001, 146-153).

İşte 10. sınıfta bulunan ve artık üniversiteye gitme arifesinde yer alan Ermeni gençleri bu tarihî bilgilerle (!) yetiştirilmektedir. Bu suretle, esasında eğitimin amacına da aykırı davranılmaktadır. Dahası birbirine yakın iki komşu millet durumunda olan Türkler ve Ermeniler,

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

birbirinden sürekli ayırıştırmaya itilmektedir. Bu milletler bazında Türkler ve Ermeniler iken, ülkeler bazında Türkiye ve Azerbaycan ile Ermeniler arasındaki ayırıştırmaya işaret etmektedir. Ermenistan eğitim sisteminin temel tarih ve bilgi yanlışları çok büyük boyuttadır. Bu yanlışlıklar tabiidir ki eğitim kitaplarına ve özellikle tarih ders kitaplarına geniş ölçüde yansıtılmıştır ve buna devam edilmektedir. Verilen bütün bilgiler, hep Ermeni bakış açısıyla verilmiş, yanlış davranılmıştır; özellikle öldürüldüğü veya sürgüne gönderildiği belirtilen Ermeni sayısı hakkındaki rakamlar oldukça abartılı ve yanlıştır. Ermenilerin mazlumluklarına özellikle vurgu yapılmaktadır.

Tarih devletin toplum için öngördüğü ideolojinin bireylere aktarıldığı araç mı ki, bütünüyle “soykırım”, “katliam”, “düşmanlık”, “masumiyet” “ezilmişlik” ile “intikam” ve “kahramanlık” merkezli propaganda yürütmeye devam edilsin. Tarih eğitiminin bu denli siyasallaşması eğitim ve öğretimin sosyal amaçlarıyla uyusmamaktadır. Bu durum Ermenistan devletinin ulusal olduğu kadar, uluslararası durumunu da etkilemekte, Ermenistan’ı adeta dünyadan tecrit edilme noktasına getirmektedir. Kaldı ki, komşu iki millet arasındaki düşmanlık tohumlarına her geçen gün yenisi eklemenin zararının daha çok hangi tarafı etkilediği de ortadadır.

“Tarihin sosyal amaçlarının (demokratik/eleştirel yaklaşım) kişisel düşünceyi geliştirmek, öğrencileri demokratik topluma hazırlamak ve onları aktif yurttaşlar haline getirmek için gerekli olduğu iddia edilir. Bununla birlikte geleneksel tarih öğretiminin amacı öğrencileri yetişkin hayatına hazırlamaktır. Böyle bir anlayış çağdaş dünyayı ve sorunlarını kavrayabilmek için tarihten dersler çıkarmak amacıyla seçilen bir ders içeriğiyle sağlanmaktadır. Ferro’ya göre, “bizim diğer insanları ve kendimizi tasvirimiz, biz çocukken öğretilen tarih bilgimizi yansıtır. Her birimiz için dünyanın ve geçmiş toplumların keşfi olan tarihin öğretilmesi, yorumlanması ve sunulması değişen veya sabit fikirlerimizi kucaklar, bu yüzden geçmiş hakkında bizim ilk sorgulamamızın izleri ve ilk heyecanlarımız silinmez bir şekilde aklımızda kalır” (Dilek 2007, 33).

Yukarıdaki ifadeler tarih dersinin disiplin dışı amaçlar dâhilinde kullanılmasına örnek teşkil etmektedir. Eğer biz tarih dersine disiplinin dışında bir takım misyonlar yüklersek, geçmişte yaşanan olayları tarihsel bir disiplin olarak öğretme hedefinden uzaklaştırırız. Tarihçilerin düşünceleri de öteki insanlarınkiler gibi zaman ve yer ortamıyla kalıplaşmıştır. Bu gerçeği tamamiyle teslim eden Acton, bundan tarihin kendi içinde bir sıyrılma yolu aramıştır: “Tarih, bizi yalnız başka zamanların uygunsuz etkisinden değil, kendi zamanımızın uygunsuz tesirlerinden, çevrenin zorbalığından ve soluk aldığımız havanın basıncından da kurtaran şey olmalıdır (Acton 1906, 33).

Tarih dün, bugün ve yarın boyutunu temsil ettiğine göre, hayat dünden gelmekte, bugünü yaşamakta, fakat aynı zamanda yarına da gitmektedir. İnsan en iyi bugünde yaşar ve dolayısıyla günü çok iyi bilebilir. Fakat onun en önemli merakı, yarın, yani gelecektir. Gelecek için, yarınlar için biricik bilme imkânı düne bakmaktır. Dün, yani tarih çok iyi bilinirse, bugünün de yardımı ile yarın için bir şeyler sezilebilir. İşte insanlığın yarını, geleceği ile ilgili boyutu, en çok dün, yani tarih ile ilgilidir (Baykara 1996, 7). Bu mantıkla bakıldığında Ermeni tarafının tarih ders kitaplarındaki politikasının, kendilerini ne kadar yanlış yerlere getirdiğini ayrıca vurgulamaya gerek yoktur.

“Bu tür bir yaklaşımda zaman, tarihsel gerçekler tarafından doldurulmuş bir kap gibidir. Gerçeğin kendisi değildir, bu gerçeğin sadece bir boyutudur (Mutahhari 1989, 59). Bir tarihi olayda hâkim unsur, ekonomik olabilir; ancak bir başkasında psikolojik etkenler üstün gelebilir. Tarihçi aynı anda birkaç etkenin olabileceğini hiçbir zaman unutmamalıdır. Tarih kabul edildiği gibi toplumsal bir bilimdir. Çünkü tarihsel olaylarda etken bir varlık olarak insanı görüyoruz. İnsanlar da yaşayışları itibarıyla toplumsal varlıklardır (Mutahhari 1989, 12).

Bloch, tarihçinin temel görevlerinden birinin, diğer bütün bilimlerde de olduğu gibi, anlamak olduğunu bildirmektedir. Bugünün değer yargılarını evrensel geçerliklerle yüklü

aksiyonlar derecesine yükselterek geçmiş yargılamak tarihçinin işi değildir. İyi bilmedikleri bir geçmiş iyice sahip olmadıkları araçlarla yargılamaya kalkışan insanların tarihçi sıfatını taşımalarını görmek insanda hüzünden de öte bir duygu uyandırmaktadır (Bloch 1994, 114).

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse, Ermenistan’da okutulan ders kitaplarında tarihte cereyan etmiş olaylarla alakalı çocukların beyinlerine ırkçılık ve düşmanlık tohumlarının ekilmesi barış ve dostluk adına büyük kayıplar olarak tarihe geçecektir. Bu tür bir yaklaşımın, eğitim sistemlerinin ve eğitimin ruhuna uygun olmadığı da açıktır.

KAYNAKÇA

- ACTON, John, 1906. *Lectures on Modern History*. London.
- AKHUNDOVA, Telli, 2006. *Osmanlı Devlet Adamı Ahmet Resmi Efendi ve Onun “Hülasatül-İtibar” Eseri*. Bakü.
- ATTAR, Aygün, 2007. “Ermeni Tarih Yazıcılığı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*.
- ARAKELIAN, B. I. & A. R. IOVANNISYAN, 1951. *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Erevan; Б. И. Аракелян и А. Р. Иованнисян, История Армянского Народа, Ереван, 1951.
- BARHUDARYAN, Vladimir Bahşi, Ermeni Tarihi, 2000. 7. *Sınıf Tarih Kitabı*. Erivan; Վ. Դարխուդարյան, Հայոց պատմություն, Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք Երեվան, 2000.
- BARHUDARYAN, Vladimir Bahşi, Ermeni Tarihi, 1999. 7. *Sınıf Tarih Kitabı*. Erivan; Վ. Դարխուդարյան, Հայոց պատմություն, Հանրակրթական դպրոցի 7-րդ դասարանի դասագիրք Երեվան, 1999.
- BARHUDARYAN, Vladimir Bahşi, 2001. 10. *Sınıf Tarih Ders Kitabı*. Erivan; Վ. Դարխուդարյան, Հայոց պատմություն, Հանրակրթական դպրոցի 10-րդ դասարանի դասագիրք Երեվան, 2001.
- BAYKARA, Tuncer, 1996. *Tarih Araştırma ve Yazma Metodu*. İzmir.
- BLOCH, Marc, 1994. *Tarihin Savunusu ya da Tarihçilik Mesleği*, (Türkçesi Mehmet Ali Kılıçbay). Ankara.
- Cemal Paşa, 2001. *Hatıralar*. İstanbul.
- CİHAN, Cihad, 2014. “Fuad Köprülü ve Türk Tarihinde Kökenler; Süreklilik, Dış Tesir ve Hususi Tekamül/Fuad Köprülü and Turkish History Origins; Continuity, External Effect and Special Evolution”, *TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/ 1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, p.233-259.
- ÇARK, Rahip Y. G., 1953. *Osmanlı Devleti Hizmetinde Ermeniler*. İstanbul.
- ÇİÇEK, Kemal, 2006. *Ermeni Soykırımı İddiaları, Cedit Neşriyat*. Ankara.
- DANİELIAN, E. L. & MELKONYAN, A. A., 2008. *Ermeni Tarihi* (Eskiçağlardan günümüze). Erivan; Է. Լ. Դանիելյան, Ա. Ա. Մելքոնյան, Հայոց պատմություն, (Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը) Երեվան, 2008.
- DEMİREL, Muammer (ed.), 2002. *British Documents on Armenians, 1896-1918*. Ankara.
- DİLEK, Dursun, 2007. *Tarih Derslerinde Öğrenme ve Düşünce Gelişimi*. Ankara.
- ESER, Mithat, 2014. “Selçuklular Döneminde Muş ve Çevresi/Muş and its Arounds in the Period of Seljuks”, *TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature*

- and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 9/ 1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, p.185-207.
- GÜRÜN, Kamuran, 1983. *Ermeni Dosyası*. Ankara.
- KILIÇ, Davut, 2000. "Selçuklulara Kadar Anadolu'da Gregoryen Ermeni Kilisesi (M. 451-1100)", *Türk Kültürü*, 452, s. 752-760.
- KUTALMIŞ, Mehmet, 2003. "On Turkish in Armenian Script", *Journal of Economic and Social Research*, C. 5, No. 2, Jul. 2003, s. 47-57.
- KÜRKÇÜOĞLU, Erol, 2000. "Ermeni, Bizans ve Türk Hâkimiyetinde Anı", *Ermeni Araştırmaları*, 4 (Aralık 2001 - Ocak-Şubat 2002).
- MCCARTHY, Justin, 2006. "Kim Başlattı", çev: Sedat İşçi, *Ermeni Soykırımı İddiaları*, Ankara.
- MCCARTHY, Justin, 2001. "Türk-Ermeni İlişkilerinin Dünyü Bugünü ve Yarını", İstanbul.
- MUTAHHARİ, Murtaza, 1989. *Tarih ve Toplum*, (Farsça'dan Türkçe'ye çeviren: Cengiz Şişman). İstanbul.
- MUSTAFAYEV, Beşir, 2014. "Arşiv Belgelerine Göre 31 Mart Bakü Soykırımı/ 31 March Genocide in Baku According to Archive Documentation", *TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/ 1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, p. 797-815.
- ORTAÇAĞLAR Tarihi, 2000. 6. Sınıf, Erivan; Միջին դարերը պատմություն, 6-րդ դասարանի համար, Երեվան, 2000.
- ORTAYLI, İlber, 2003. "Soykırım' İddialarının Arkasındaki Gerçek", *Popüler Tarih* 35 (Temmuz 2003).
- ÖZEL, Sabahattin, 2007. *Batılıların Gözüyle, Türk Ermeni İhtilafı Makaleler*. Ankara.
- SARKİSYAN, Manuel, 1975. *A Modern History of Transcaucasian Armenia*. Ketch.
- SERTÇELİK, Seyit, 2009. *Rus ve Ermeni Kaynakları Işığında Ermeni Sorunun Ortaya Çıkış Süreci 1678-1914*. Ankara.
- SİMONYAN, R., 2000. *Ermeni Tarihi*. (Eskiçağlardan günümüze), Erivan; Հր. Ռ. Միմոնյան Հայոց պատմություն, (Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը), Երեվան, 2000.
- TOGAN, Zeki Velidi, 1981. *Tarihte Usûl*. İstanbul.
- URAS, Esat, 1987. *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*. İstanbul.
- Urfalı Mateos, 1962. *Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, (Ermenice aslından Türkçeye çeviren. H. D. Andreasyan). Ankara.
- USLU Ramazan, 2014. "Taşnasütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-1920 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar/ Massacres of Daschnakzoutioun Terrorist Organization in the Years of 1914-1920", *TURKISH STUDIES-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/ 1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, p. 611-622.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

KORKMAZ, T., Ermeni Tarih Kaynaklarında Türkler, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 367-382, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7778>, ANKARA-TURKEY

OSMANLI İDARESİNDE BİR BALKAN ŞEHİRİ: VARNA (1774-1878)*

*Miyase KOYUNCU KAYA***

ÖZET

Bu çalışmada, Karadeniz'in Osmanlı kapalı denizi olmaktan çıktığı 1774 tarihinden Bulgar Prenslığı'nın kurulmasına kadarki zaman diliminde Balkan topraklarında önemli bir Osmanlı liman şehri olan Varna, iktisadi, siyasi ve sosyal gelişmeler çerçevesinde incelenmiştir. Osmanlı tarihinde Varna, 1444 yılında Osmanlı ordusunun Haçlılara karşı kazandığı zaferle zihinlerde yer almıştır. Osmanlı zaferi sonrası hızla bir Osmanlı şehri karakteri kazanan Varna'nın Müslüman nüfusu Balkan şehirleri arasında dikkati çekecek düzeydedir. İstanbul'a yakınlığı tarihi boyunca Varna'nın uluslar arası ticaret açısından canlı bir merkez olmasına katkı sağlamıştır. Ortaçağdan itibaren gezginler ve tüccarların dikkatini celbeden bu liman şehri, Balkanlar'dan İstanbul'a doğru mal götüren tacirler için transit rolü oynamıştır. Çalışmamızın kapsadığı yaklaşık yüzyıllık dönem Varna tarihi için dönüm noktasıdır. Şehir bu dönemde Osmanlı-Rus savaşlarının gölgesinde ticari ürünler ve insan göçlerinin geçiş noktasıdır. Bir taraftan şehrin hâkimiyeti el değiştirirken diğer taraftan da, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumun etkisiyle şehrin nüfus yapısında köklü değişiklikler yaşanmıştır. 19. yüzyıla kadar Varna'nın kısa geçmişi, şehrin Osmanlı hakimiyeti altındaki idari yapısı, nüfusu, şehre karakter kazandıran mimarisi ve maddi kültürünün yanında yakınçağda şehri etkileyen 1828-9 Osmanlı-Rus Savaşı, akabinde Sultan II. Mahmut (1808-1839) ve Sultan Abdülmecit'in (1839-1861) ziyaretleri, Varna- Rusçuk demiryolunun inşası, Kırım savaşı sırasında yapılan telgraf hattı gibi konular çalışmanın başlıkları arasında yer almıştır. Şehrin sosyo-ekonomik hayatının en önemli ana damarı olan Varna limanındaki faaliyetler ile şehrin ticari karakteri de ayrıca konu edilmiştir.

Bulgaristan'ın "Deniz başkenti" Varna, ülkenin kuzeydoğusunda Karadeniz kıyısında, Şumla'dan gelen ve Varna adını taşıyan derenin ağzında körfezde Devna Gölü yakınlarındadır. 19. yüzyılda Varna şehrinin tarihi, şehirle bütünleşen iki yapı üzerinden akmaktadır: liman ve kale. Bu iki yapı dışında Varna şehri, Osmanlı fethiyle birlikte vakıf binalarıyla gelişmiştir. Osmanlı döneminde şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten,

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Tarih- Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi, El-mek: miyasekoyuncukaya@gmail.com

kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiştir. Kale, yüzyılın başlarında Osmanlı-Rus savaşının odak noktası olmuştur.

19. yüzyıl başlarında şehir, çeşitli etnik kimlikleri bünyesinde barındırmaktadır. 1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı'nda savaş muhabiri olarak Varna'da bulunan Rus şair Viktor Grigoreviç Teplyakov, caddelerdeki kalabalık ve şehrin oryantal görünümüne dikkat çekerken Müslümanların yanı sıra Yahudi, Rus, Fransız, İtalyan, Alman ve İngilizlerin varlığından da bahseder ancak nüfusa dair herhangi bir sayı belirtmemiştir. 1866 sayımında Tuna vilayetindeki şehirler arasında vergilendirilen nüfus açısından Rusçuk, Şumnu, Plevne ve Vidin'in ardından Varna, 5. sırada yer alır. Tuna vilayetine dair ilk yıllık olan 1868 salnâmesine göre nüfus büyüklüğüne göre şehirler büyükten küçüğe şöyle sıralanır: Rusçuk, Tırnova, Sofya, Niş, Vidin, Varna ve Tulça. Rusçuk, Varna ve Tulça'da Müslüman nüfus, gayri müslim nüfusa göre daha fazladır ve bu sancaklar arasında Varna, nüfusunun yaklaşık %74'ü Müslüman olarak ilk sırada yer alır. Varna, Tuna vilayetinin toplam nüfusunun % 7.76; Müslüman nüfusun % 14,23'ünü ve gayrimüslim nüfusun da % 3,4'ünü barındırmaktadır. 1877-8 sayımında Varna sancağı'nın nüfusu 85.500; hane sayısı da 9.849'dur. 1874 verileri dikkate alındığında 1877-8 rakamları, Varna sancağında hem hane hem de nüfus bazında artışa işaret etmektedir.

Varna şehrinin Yakınçağda tanık olduğu en önemli olayların başında 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı gelir. 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanlarının Osmanlı idaresince bastırılma şeklini bahane eden Rusya'nın başını çektiği müttefik devletler (İngiltere ve Fransa), bağımsız Yunanistan'ın kurulması yönünde hükümler içeren Londra Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemiş ancak Osmanlı Devleti, bunu içişlerine müdahale saymıştır. Olaylar müttefik donanmasının Navarin'de Osmanlı gemisini batırmasıyla savaşa doğru sürüklenmiş ve nihayetinde Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. Kalenin vire yoluyla tesliminden kısa bir süre sonra Eylül 1829'da Varna, Edirne Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir. 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, Rusların Bulgarlarla yakın temas kurmaları ve onları tanımaları açısından bir dönüm noktasıdır. Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce, onları daha iyi tanımayı ve aralarındaki ilişkileri geliştirmeyi düşünmüşlerdir. Şark meselesinin bir parçası olarak Osmanlıları Balkanlar'dan atabilmek ve akabinde sıcak denizlere inebilmek için dinî, sosyal ve kültürel yapıları gereği Bulgarlar, bu yıllarda Ruslar için tarihi emellerini gerçekleştirebilecek önemli bir vasıta niteliğindedir.

Yüzyılın ortalarında patlak veren Kırım Savaşında (1853-55), Varna, müttefik ordularına üs vazifesi görmüştür. Şehir, Kırım Savaşı esnasında müttefiklerin ihtiyacını karşılamak üzere kurulan telgraf hattı ile de Osmanlı topraklarında bir ilke şahitlik etmiştir. Ancak Kırım savaşı Varna için yine bir yıkım meydana getirmiştir. Varna'daki müttefik birlikler koleranın ağına düşerken Ruslar adına çalışan Rumlar tarafından çıkarıldığı düşünülen yangında (10 Ağustos 1854) müttefik birliklerin yiyecek-giyecek tedarikleri büyük zarar görmüş,

şehir de bir çok yapısını kaybetmiştir. Kırım savaşı, Varna için ayrıca Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenler demektir. Şehrin Müslüman nüfusu günden güne artmış, şehirde göçmenler için ayrı köyler kurulmuştur.

Varna limanının yoğun bir şekilde yabancı tacirlerin de uğrak yeri haline gelmesi, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması sonrasındadır. O tarihe kadar bir Türk gölü halindeki Karadeniz'in antlaşma ile yabancı ticarete açık hale gelmesi, çeşitli Batı güçleri ile yapılan ticari antlaşmalar -özellikle 1838'de İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması- Boğazlar yoluyla Karadeniz'de yabancı tacirlerin faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır. Varna-Rusçuk demiryolunun yapımıyla da bölge uluslar arası ticarete pay sahibi olmaya başlamıştır. Yeni ulaşım sistemiyle yoğunlaşan ticari faaliyetler, uluslararası ticaret bürokrasisinin teşekkülü sonucunu getirmiştir. Ticaret yapmak üzere bölgeye gelen tüccarların iş ve sorunlarıyla ilgilenmek üzere Avrupa devletleri Rusçuk ve Varna'da konsolosluklar açmaya başlamışlardır. İlk konsolosluk Avusturya tarafından açılmıştır ve söz konusu ülke, Varna ticaretinde giderek önem kazanan bir paya sahip olmaya başlamıştır. Görülen o ki batılı ülkeler için Varna, Balkanlardan ucuz ham madde alımı karşılığında -belki de gemilerin boş gelmemesi adına- mamul sanayi ürünlerin pazarlandığı bir giriş noktası durumundadır. İhracat rakamları ile ithalat rakamları arasındaki farklılıklar da bu yorumu desteklemektedir.

1860'lı yıllar Varna'nın ekonomik açıdan parlak yıllardır. Osmanlı payitahtına yakınlığı, Varna'yı, imparatorluğun midesi olan bu şehri doyuran kaynaklardan biri yapmıştır. Varna şehri kaynak olmanın yanında art bölgesindeki ürünleri payitahta aktarma vazifesi de ifa etmiştir. Tahıl, yağ, deri gibi hayvansal ürünler, odun ve kereste başlıca ticari ürünlerdir. İstanbul'un ihtiyaçlarının ivedilikle karşılanması, provizyonist bir iktisadi yaklaşım benimseyen Osmanlı Devleti'nin önceliklerindendir. Bu bağlamda Varna, Osmanlı Devleti'nin önemli bir ihtiyacına cevap vermektedir. Demiryolunun yapımı, Varna limanını daha işlek hale getirmiş, yabancı tacirlerin ilgilerini daha fazla bu limana çekmeye yardımcı olmuştur. Şehir bu yıllarda Avrupalı devletlerin konsoloslukları, yabancı tacirler, yerli tacirler, modern depolar şeklinde dizayn edilmiş mağazalar, dolup boşalan gemilerle faal bir ticaret şehri görüntüsündedir. Osmanlı Devleti, Varna- Rusçuk demiryolu sayesinde İstanbul ve Avrupa arasındaki ticaretin büyüyeceğini inancındadır. 224 km uzunluğundaki 36 saatlik Varna-Rusçuk hattı, 7 Kasım 1866 tarihinde işletmeye açılmıştır.

1877/8'deki Osmanlı-Rus savaşında hareket sahasından uzak olan Varna, Ayestafanos Antlaşması ile Ruslara verilmiştir. 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu barış antlaşması, Osmanlı'yı Avrupa'daki büyük topraklarından yoksun bırakmıştır. Eski Tuna vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar prensliği (Rusçuk, Vidin, Trnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan oluşturulmuştu) ve Romanya (Tulça'yı almıştı) arasında bölüştürülmüştür. Bundan sonra vatanlarında zulme maruz kalan Müslüman ahali göç etmeye zorlanmıştır. Örneğin, Varna'daki Fransız konsolosu Muttet'in raporuna göre, sadece Varna limanından Haziran 1879-Eylül 1880 tarihleri arasında 18.033 Türk, anavatan Türkiye'ye göç etmiştir. Bulgaristan'dan göç hareketi geneldi ve Bulgaristan

Turkish Studies

Emareti limanlarından İngiliz, Fransız, Rus ve Türk vapurları ile muhacirler İstanbul'a getirilmekteydi. Şehrin hinterlandında kalan bir kısım Müslüman ise ölüm-kalım savaşı vermiştir. 1878'e kadar çoğunluğu Müslüman olan Varna'ya, günden güne Bulgar nüfus yerleştirilmiştir.

Günümüzde bir Bulgar şehri olan Varna'da 1960 yılına kadar Müslüman nüfusu temsilen müftülük vazifesini ifâ etmiştir. Şehirde kalan Müslümanlar, devlet ve yerel resmi organlarda kısmen temsil edilmişlerdir ve Müslüman topluluk, yerel yetkililerce hiç de olumlu yaklaşılmayan Müslüman mimari eserlerinin korunması adına önemli çaba ve inisiyatif göstermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Varna, Osmanlı Devleti, şehir, Balkanlar, ekonomi, 19. yüzyıl, Osmanlı-Rus savaşları

A BALKAN CITY UNDER THE OTTOMAN RULE:

VARNA (1774-1878)

STRUCTURED ABSTRACT

In this study, the phenomena and events affecting the political, social and economic life of Varna have been examined from the date of 1774 in which the Black Sea lost its characteristics of being closed sea of Ottomans to the establishment of The Principality of Bulgaria in 1878. Varna in Ottoman history is well known because of the Ottoman victory against the Crusaders in 1444. After victory of Ottomans, Varna became an Ottoman city quickly and the number of its Muslim population was remarkable among other Balkan cities. Throughout its history, the closeness of Varna to Istanbul gave it an opportunity to become a vibrant commercial city. From the medieval period, Varna as a port city attracted many tradesmen and travelers who had carried materials from Balkans to Istanbul. The time of our concern, nearly a century was a turning point in history of Varna. In this term, the city under the shadow of Ottoman-Russian wars was a transit point of commodities and human beings. While the governance of the city was being changed, the city also faced with radical change in its population. This study covers brief history of Varna until 19th century, the administrative structure of the city under Ottoman rule, its population, architecture and material culture of the city, the Ottoman- Russo War of 1828-29, visits of Ottoman Sultans Mahmud II (1808-1839) and Abdulmecid (1839-1861), building of railway between Varna and Ruse, telegraph line during the Crimean War. Besides, economic life of the city, especially the commercial activities in the port has been taken into consideration as a crucial part of social and economic life of Varna.

As the "sea capital" of Bugaria, Varna on the Black Sea coast in the northeast of the country lies on the bay of Varna river coming from Şumla, near Devna Lake. The history of Varna in 19th century depends on activities and mobility around two main structures of the city: port and castle. Besides these two important locations, the city of Varna was indebted its development to the construction activities in the form of

pious foundations after conquest of Ottoman state as a well known policy of Ottomans. During the Ottoman era, religious buildings such as mosques, masjids, zaviyes, dervish lodges, shrines; commercial buildings like caravanserais, khans, covered bazars; social constructions like kitchens for poor, bridges, baths, aquaducts, clock towers; education centers like primary schools, madrasas and libraries; building for military activities like castle, bastions, citadels and so on were built in the city center.

In early years of 19th century, the city incorporates variety of ethnic identities. Russian poet Viktor Grigoreviç Teplyakov who participated in Ottoman-Russo War in 1828-9 as war correspondent, mentions about crowds in the streets, oriental view of the city and existence of Jewish, Russian, French, English, Italian, German men alongside Muslim subjects. But he does not give any clues on the number of population of Varna. In census of 1866 Varna was the fifth crowded city in terms of taxed population among Tuna province. The year book of 1868 is the first year book of Tuna province. The cities of Tuna province according to the population size can be listed as Russe, Tirnova, Sofia, Nis, Vidin, Varna and Tulcea. Among these cities Varna had the greatest number of Muslim population since the number of Muslims constituted 74% of its whole population. 7.76 % of whole population, 14.23 % of Muslim population and 3.4 % of non Muslim population of Tuna province was living in Varna. According to census of 1877-8, the number of population was 85,500; and the number of households was 9,849 in Varna. It is clear that the population of Varna was increasing in those days.

The most significant event Varna had witnessed in 19th century was Ottoman- Russo war of 1828-9. Russia and its alliances (England and France) wanted Ottoman state sign the Treaty of London which included provisions for the establishment of independent Greece, by excusing style of Ottoman suppression of Greek revolts which led to great chaos in all Balkan lands. However, the Ottoman state rejected to sign up treaty since it was an intervention to Ottoman interior affairs. The allies caused to sink of Ottoman navy ship and events developed through an inevitable war. At the end, Russia declared war against Ottoman state on April 1828. Shortly after delivery of the castle, Varna was returned to the Ottoman State with the Treaty of Edirne in September 1829. The war of 1828-9 was a turning point for Russians who acquainted with Bulgarians since this war was an opportunity for Russians intending to recognize Bulgarians who spoke a close language. Bulgarians were important resources for Russians, due to their religious, social and cultural structures, who wanted to realize their historical desires like giving an end to the Ottoman rule in Balkans and reaching the warm seas.

During the The Crimean War (1853-55) Varna became a base for allied troops. The telgraph line to meet the needs of allies during Crimean war was not the first only for Varna but also for all Ottoman lands. However, Crimean war meant a new demolition for the city and population of Varna. The soldiers of allies were caught cholera and the fire which was thought to be set by Greeks working on behalf of Russians made damage to the supplies of allies and the most of the buildings in city center. Besides, Crimean war meant immigrants

Turkish Studies

coming from Crimea and Caucasus. Therefore, the number of Muslim population increased day by day and new villages were established for new dwellers.

Varna became an intensive haunt of foreign merchants after Treaty of Küçük Kaynarca in 1774. With this treaty, The Black Sea was opened to foreign trade, new commercial treaties with European countries - especially The Anglo-Turkish Commercial Treaty of Baltalimani - led to rise in European commercial activities in Black Sea region. By the construction of Varna- Ruse railway the region began to be a shareholder in international trade. Intensive commercial activities as a conclusion of new transportation system caused in creation of international commercial bureaucracy. European countries began to establish consulates in Varna and Ruse in order to meet needs of their citizens coming in these lands for trade. The first consulate was opened by Austria which gained great share in trade of Varna in this period. It is clear that Varna was an entry point to Balkan lands for the European countries in desire of getting cheap raw materials. They also marketed their finished industrial products but their import figures were higher than export figures.

1860s were bright years for Varna's economic life. The closeness of Varna to the capital city of Ottoman state made it one of the sources to feed the stomach of the empire. Varna was not only source itself but also transit point carrying commodities of its hinterlands. Grain and animal products like fat, leather, wood and timber were main commercial products. To meet needs of its capital urgently was one of the important priorities of Ottoman state which adopted provisionist economic approach. Therefore, Varna met one of the crucial needs of the Ottoman State. The Ottoman State believed in growth in trade between its capital city, İstanbul and Europe thanks to railway between Varna and Ruse. The works began in two ways from Varna and Ruse. The concerned railway which was opened on 7th November, 1866 was 224 km and the journey from Ruse to Varna took 36 hours. The construction of railways made Varna port busier and much more foreign tradesmen began to be interested in Varna's position due to its economic opportunities. In those years the city was a very busy trade center hosting European consuls, foreign tradesmen, local tradesmen, modern stores, frequently charging and discharging ships.

Varna was not at the center of Ottoman-Russian wars of 1877-8 and it was given to Russia by the treaty of San Stefano which deprived Ottoman State of its European lands. Ex-Tuna province was partitioned between Serbia (Nis), Principality of Bulgaria (Ruse, Vidin, Tirnova, Varna and Sofia) and Romania (Tulchea). After this treaty, Muslim population was forced to leave their homeland. For instance, according to report of French consul Muttet, in the period between June 1879 and September 1880, 18,033 Turks left from port of Varna and migrated to Turkey. The migration from Bulgaria was very great event in those years. Every day English, French, Russian, Turkish ship were carrying migrants to İstanbul. In the hinterland of the city some Muslims faced with very hard life. Until 1878 the population of Varna was mostly Muslim but after that date, Bulgarians were densely settled.

Today, Varna is a Bulgarian city. Until 1960 there was a mufti who was responsible from religious activities of Muslim population. The Muslims in Varna were partly represented in city, state and local government bodies. The Muslim community showed great initiative and effort to protect Muslim architectural and cultural heritage which were ignored by local authorities.

Keywords: Varna, Ottoman State, city, Balkans, economy, 19th century, Ottoman- Russian wars

Giriş

Bulgaristan'ın "Deniz başkenti"¹ Varna, ülkenin kuzeydoğusunda Karadeniz kıyısında, Şumla'dan gelen ve Varna adını taşıyan derenin ağzında körfezde Devna Gölü yakınlarındadır (İnciciyan, Andreasyan, 1975-76, s.116-117). Varna sancağı, Bulgaristan'ın kuzeydoğusunda olup, batıdan Silistre ve Şumnu, güneyden Doğu Rumeli'nin Burgaz sancaklarıyla, doğudan Karadeniz, kuzeyden ise Romanya ile çevrilidir. Karadeniz'in batı sahilinde bir koyun içinde yer alan şehir, Silistre'nin 115 kilometre güney doğusunda ve Pravadi nehrinin mansıbındadır (Sami, 1888-1889, s.4657). Varna, günümüzde 400 bini aşkın nüfusa sahip olup Bulgaristan'ın üçüncü büyük şehri; ve aynı zamanda demiryolu, karayolu ve feribot bağlantılarıyla en büyük limanıdır.²

Şehir, M. Ö. VI. yüzyılda Odesos (deniz şehri veya su şehri) adıyla bir Yunan (Milet) kolonisi olarak kurulmuştur. Balkanlar'daki Slav ilerlemesi karşısında Odesos yıkılmış ve 681 yılında ilk Bulgar devleti kurulduğunda Varna³ adı ortaya çıkmıştır (Ivanova, 2002, s.148). Şehir ismini, VII. yüzyılın sonlarına kadar Varna diye anılan Devna nehrinden almıştır (Gökbilgin, 1986, s.210). Evliya Çelebi, Varna'nın II. Murat (1421-1451) tarafından Cenevizlilerin elinden nasıl alındığını anlatır. Anlatısında şehrin adına da atıfta bulunur; ona göre, fetih sırasında halkın kaleye sığınması üzerine Sultan, askerlerine "şu kalaya varana timar u zeametler ihsan ederim" demiş ve kala-yı varana'dan galat kale-i varna olmuştur.⁴

10. yüzyılda Bizans imparatorluğunun bir parçası olan şehir, Bizans ve Bulgaristan tarafından idare edilmiştir (Ivanova, 2002, s.148). Varna, 1201'den itibaren İtalyan denizcilerinin sık sık geldikleri bir Bulgar limanıdır (Gökbilgin, 1986, s.210). Dobruca'dan Akkerman'a kadar step bölgesinde yerleşmiş ve Hristiyanlığı kabul eden Kıpçak Kumanlardan bir grup, XIV. yüzyıl ikinci yarısında Dobruca-Varna bölgesinde merkezi Kalliakra olan bir beylik kurmuştur; bu, Dobrotiç ve bir Kuman adı taşıyan kardeşi Çolpan'ın Dobruca beyliğidir. İnalçık'a göre böylece, Deli-Orman ve Varna'dan Tuna'ya kadar giden bölge Osmanlılardan önce gerçek bir Türk yerleşim alanı olmuştur (İnalçık, 2005, s.20-21).

Karadeniz kıyısında stratejik öneme haiz bu liman şehri, 1388-9 yılında Osmanlı hâkimiyetine girmiştir (Neşri, 1995, s.249). Ancak şehir, I. Beyazıt (1389-1402) döneminde Bulgaristan'ın ilhakıyla bir Türk şehir ve kalesi olmuştur (Hammer, s.279). Şehrin 1403'te kısa bir

¹ Bkz. W. Kokot, European Port Cities: Disadvantaged Urban Areas in Transition: A Collaborative Project of the Community Action Programme to Combat Social Exclusion 2002-2006. Final Report – Phase II/Year 2, Institut für Ethnologie Hamburg, Hamburg (www.europeanportcities.de), erişim 12.08.2012.

² Liman çevresinde günümüzde gemi yapımı (tersane), makine yapımı, kimya endüstrisi, gıda endüstrisi gibi gelişmiş sanayi tesisleri mevcuttur. Bölge sanayi tesislerinin çokluğu ve uygun nakliyat imkanları ile yabancı yatırımcıların da ilgisini çekmektedir. Yabancı yatırımların başında turizm, teknoloji, gıda sanayii, komunikasyon, inşaat, tarım ve ağaç işleme sektörleri gelmektedir.

³ N. Kurt'a göre, Varna'da önceden Hint kökenlilerin yaşamış olduğu sanılmaktadır. Hindu dilinde de Varna, renk demektir. Daha sonra bu kelime, sınıf ve toplum anlamlarında kullanılmaya başlanmıştır. N. Kurt, *Bulgaristan'da Osmanlı Şehirleri*, Bursa, 2011, s. 345.

⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 5. Kitap, haz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, YKY, İstanbul, 2005, s.51.

süre için Yıldırım Beyazıt'ın oğlu Süleyman tarafından Bizans'a bırakılmış olma ihtimali de vardır (Ivanova, 2002, s.148). Osmanlı tarihinde Varna'nın ismi, 1444'te şehrin batısındaki bir ovada yapılan Osmanlı-Haçlı savaşı neticesinde kazanılan zaferle zihinlere kazınmıştır.⁵ Osmanlı zaferinin ardından Sultan II. Murat'a atfedilen ve döneme dair önemli eserlerden olan bir gazavatname⁶ de kaleme alınmıştır. XVII. yüzyılda Kazak akınlarına Silistre Valisi Melek Ahmet Paşa mukabele etmiş,⁷ şehir ciddi şekilde talan edilmiş ve adeta yok olmuştur (İnciciyan, Andreasyan, 1975-76, s117). 19. yüzyıl başları ise Varna için, Rus istilası anlamına gelmektedir. Şehrin tarihinde -bizim de inceleme alanımıza giren- Osmanlı-Rus çatışmalarına sahne olduğu 1828-9 savaşları önemli bir yer tutar. Rus güçlerince kuşatma sonrası ele geçirilen şehir, iki yıl boyunca Rus işgali altında kalmıştır. Kırım Savaşları (1853-55) sırasında da stratejik önemi ve coğrafi konumuna binaen İngiliz ve Fransız müttefik birliklerine üs hizmeti görmüştür. Şehir bu yıllarda Kırım taraflarından gelen göçler, müttefik güçlerin askerleriyle yoğunlaşan nüfusun yanında kolera ve yangınla boğuşmaktadır. 1878'de ateş açılmaksızın kuşatılan Varna kalesi, Rus kuvvetlerinin eline geçmiş ve böylece de Bulgar Prenslığı hâkimiyetine girmiştir.

Şehrin İdari Yapısı ve Nüfusu

16. yüzyılda Osmanlı idaresi altındaki Varna şehri, Rumeli Eyaletine bağlı Silistre Sancağı içinde bir kale ve iskeleden ibaret olup geniş Dobruca bölgesinin bir nahiyesi konumundadır (Ivanova, 2002, s.148). Varna merkez dışında, Balçık, Kavarna, Kaliakra ve Bazarcık (Hacıoğlu Bazarcığı) da Varna'ya bağlıdır (İlhan, 2003, s.51-74). Varna, 1529 tarihli "Rumeli'de vâki olan şehirler ve kasabalar" başlıklı belgede Silistre livasına bağlı ve İstanbul'daki Sultan Selim vakfı olarak gösterilmektedir. O tarihlere ait bir tahrir defterine⁸ göre, şehirde bu evkafa bağlı 29 hane Müslüman cemaati, 27 hane Varna gebran müselleme cemaati (kaleye hizmet ettikleri için müselleme olmuşlardır) ve 24 hane de reaya cemaati (hepsi de işe yarar usta olduklarından ispençe, öşür ve diğer avâz-ı divanîden muaf olduklarına dair ellerinde hüküm bulunduğu belirtilmektedir) vardır. Bu tarihte Varna nahiyesi 232 köy, 97 mezraa ve 15 baştinaya sahiptir ve Müslüman nüfus, gayri müslim nüfustan fazladır (Gökbilgin, 1986, s.213). Varna nahiyesi tüm köy ve kasabalarıyla birlikte 53.655 nüfusa sahiptir. Nüfusun %74'ü Müslüman, %26'sı ise gayri Müslimdir. Nüfusun %28'si kasaba, kale ve büyük köylerde yaşarken kalan %72'si köylerde ikamet etmektedir (İlhan, 2003, s.58). Evliya Çelebi'nin kayıtlarına göre şehirde dört bin kadar ayan ve kibar evleri ve toplam yedi Müslüman, beş de Rum, Yahudi ve Ermeni mahallesi mevcuttur.⁹ Şehrin idarecileri arasında liman gümrük vergilerinden sorumlu bir idareci, kale muhafızı, Yeniçeri serdarı, sipahi kethüdası, Yeniçeri odabaşı, bir muhtesip ve bir subaşı vardır.¹⁰

19. yüzyıl başlarında şehir, çeşitli etnik kimlikleri bünyesinde barındırmaktadır. 1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı'nda savaş muhabiri olarak Varna'da bulunan Rus şair Viktor Grigoreviç Teplyakov, caddelerdeki kalabalık ve şehrin oryantal görünümünün yanında, "*Bu Asyalı kalabalık arasında birçok İsrailoğlu'na ve birçok Avrupalıya- Ruslara, Fransızlara, İtalyanlara, Almanlara,*

⁵ Varna Savaşı hakkında bkz. Colin Imber, *Varna Savaşı*, (çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul 2007; F. Emecen, "Varna Muharebesi", *DİA*, c. 42, İstanbul, 2012, s. 527-530; Şevket Rado, "Varna Meydan Muharebesi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.4, Nisan 1950, s.121-123.

⁶ *Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehmed Han*, nşr. H. İnalçık, M. Oğuz, TTK, Ankara, 1978. Söz konusu Gazavatnâme'nin değerlendirmesi için bkz. G. Pehlivan, "Varna Savaşı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Gazavatnâmeler (Varna Savaşı ile İlgili yeni Bir Yayın Münasebetiyle)", *Turkish Studies*, v. 3/4, Summer 2008, s. 598-617; G. Pehlivan, "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri, Sultan II. Murat", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.24, Ocak 1999, s. 48-56; G. Pehlivan, "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri: Sultan II. Murat, (II)" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.25, Şubat 1999, s. 57-68.

⁷ Evliya Çelebi, *age*, s.49

⁸ BOA, Tapu Defteri, n.370, s.418 vd., nakleden M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s.213.

⁹ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

¹⁰ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.52.

İngilizlere- rastlayabiliyorsunuz" sözleriyle şehrin gürültüsünün ve bu renkliliğinin ilgi çekiciliğini notları arasına kaydetmiş¹¹ ancak nüfusa dair herhangi bir sayı belirtmemiştir.

Osmanlı topraklarında bir ilk olan 1831 nüfus sayımı¹² kayıtlarında Varna'ya dair veri yoktur.¹³ Varna'nın bağlı olduğu Silistre eyaletindeki nüfusun dağılımı ise şöyledir: Müslüman 273.936; Hristiyanlar 251.579; Çingeneler 8151; Yahudiler 2353; Ermeniler 1755. Toplam nüfus 537.774'tür.¹⁴ Tuna vilayetinde yaşayan Ortodoks Hristiyanların çoğunluğunu Bulgarların oluşturduğuna kuşku yoktur. Ancak siyasi amaçlarla özellikle Avupalı ve Rus seyyahlar Bulgar nüfusu fazla gösterme çabasına girmiştir. 1833'te Osmanlı Devleti'nin Avrupa topraklarını gezen şair Lamartine de bunlardandır. Lamartine göre Osmanlı'nın Avrupa topraklarında çok az sayıda Müslüman vardır ve bunlar da idarecilerdir. Büyük köylerde ve küçük kasabalarda yaşayan Bulgarların ise nüfusu günden güne artmaktadır.¹⁵

1840'da Varna sancak ve kazası, Silistre eyaletine bağlıdır ve bir müdür ve aralarında yerli Ortodoks üyenin de olduğu meclis tarafından idare edilmektedir (Ivanova, 2002, s.149). 1845 yılında Silistre eyaletinde bir sancak olup kaymakamlık olarak kaydedilen ¹⁶ Varna'ya aynı yıl kaymakam atanmıştır. Bu tarihten üç yıl önce de Varna'nın askeri teşkilatı yeniden düzenlenmiştir. Varna muhafızlığına bağlı kazaların (Kozluca, Pazarcık, Mangalya, Balçık, Köstence, Pravadi, Yenipazar, Aydos, Rus kasrı, Karinabad) süvari ve piyade subay ve er kadroları tespit edilmiştir (Gökbilgin, 2003, s.213).

1848 yılında Varna'da 11 Müslüman mahallesinde (Alaaddin, Abdurrahman Efendi, Hacı Hasan, Hayriye, Tombay, Kalender Hoca, Akbayır, Çavuşzade, Babazade Şaban Efendi, Derun-ı kale) 811 hane, 5 gayri müslim mahallesinde (Ermeni mahallesi, Kalcooğlu, Varoğlu, Matiu, Metropolit) 101¹⁷ hane vergi mükellefi olarak kayıtlıdır. Müslüman, zimmi ve karışık tüm köyler ayrı ayrı ve mükellef adları ile tespit edilmiştir. Kayıtlar, şehrin idarecileri olan muhafız-ı Varna, naib, müftü, mal müdürü, Kocabaşı Rum ve Kocabaşı Ermeni tarafından tasdik olunmuştur.¹⁸ 1850 yılında Misivri, Pravadi, Yenipazar, Kozluca, Hacıoğlu Pazarcığı, Mankalya ve Köstence kazaları Varna'ya, bağlıdır.¹⁹ 1854 yılında ise Varna livasını Pravadi ve Yenipazar dışında 1850 yılındaki

¹¹ Teplyakov, aynı zamanda antik eserler uzmanıdır ve Varna ve civarından mermerden otuz altı alçak kabartma ve yazıt, iki heykel, seksen üç sikke vb.'den oluşan bir koleksiyon toplayarak Rusya'ya göndermiştir. M. Todorova, *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. D. Şendil, İletişim yay., 3. baskı, İstanbul, 2010, s.177. Teplyakov, Balkan topraklarına seyahat ya da başka amaçlarla gelen Avrupalılara sadece bir örnektir. Bu kimselerin hemen hepsi gezdikleri yerlerin maddi kültür unsurlarını da ülkelerine taşımışlardır.

¹² Osmanlı Devleti, nüfusunu sayma konusunda Amerika, Büyük Britanya ve Fransa'dan sadece çeyrek asır sonra etkin bir sistem geliştirdi. Sultan II. Mahmut (1808-1839), 1826'da yeniçeri ordusunun lağvedilmesini takiben yeni ordu ve bürokrasiyi kurma çabalarının bir parçası olarak sayım başlattı. Orduda hizmet ettikleri ve vergi verdikleri için sadece erkekler sayıma dahil edildi. Sayım, Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle uzun süre ertelendi ve 1831'de tamamlandı. S. J. Shaw, "The Ottoman Census System And Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978), 325-338.

¹³ Sayımın Osmanlı-Rus savaşı sebebiyle sekteye uğradığı göz önünde bulundurulursa 1928-9 yıllarında Rus kuşatması altındaki Varna'dan veri toplanamadığı söylenebilir.

¹⁴ Fazıla Akbal, "1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus, *Belleten* 15, no:60 (1951), s. 628 (617-28).

¹⁵ Lamartine'e göre "Bulgarlar kalabalık ve sağlıklı bir nüfusa sahiptir ve Türklerden daha iyi organize olma yetenekleri vardır, bağımsızlıklarını kazanacaklardır." nakleden Elissaveta Todorova, *The Bulgarians in the Ottoman Empire*, Sofia Press, 1987, s.34-5.

¹⁶ Maliye Nezareti, Temettüat Defteri No 12 122 Varna sancağı kaymakamlığı, nakleden H. Doğru, "XIX. yüzyılda Kuzeydoğu Bulgaristan'da Bir Kaza: Kozluca" *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya , Nisan 21-23 , 2000, IRCICA, İstanbul, 2002, s.237.

¹⁷ Sayı alınan kaynaktan çok net değildir, yanlış olma ihtimali vardır.

¹⁸ BOA, Kamil Kepeci, 5990 numaralı defterden M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s.214.

¹⁹ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 1266/1850, s.63.

kazalar oluşturmaktadır.²⁰ Kanitz'in verilerine göre, 1855'te Varna'nın nüfusu yaklaşık 16 bin (8300 Türk, 6100 Ortodoks, 1000 Ermeni, 30 Yahudi ve 130 Rum)'dir (Kanitz, 1879, s.198).

Kırım Savaşı (1853-55) sonrası Osmanlı idaresi, Bulgaristan'a 70 ya da 90 bin Çerkezle yaklaşık 100 bin Tatar yerleştirmiştir.²¹ Kırım taraflarından Osmanlı topraklarına yapılan göçlerde bazı göçmenler önce İstanbul'a getirilmiş, sonra Karadeniz limanlarına gönderilmiştir. Bazı göçmenler ise doğrudan Varna ya da Köstence gibi Tuna vilayeti şehirlerine yerleştirilmiştir. Mayıs 1860 başlarında çok sayıda Tatarın Varna'ya ulaştığı bilinmektedir ancak bunların tamamının şehre yerleşip yerleşmediği kesin değildir. Varna'nın bu durumda çoğu göçmen için geçici bir konaklama mekânı olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır, zira 1859 yılı sonlarına ait bir belgede Varna kaymakamı, payitahttan, Varna'daki 12 bin göçmenin ihtiyaçlarının kış bastırmadan karşılanmasını talep etmektedir. Ancak on beş ay sonra aynı minvalde yapılan istekler, göçmenlerle ilgili Varna'daki durumun hiç de iç açıcı olmadığını ve değişmediğini göstermektedir.²² Bu yıllarda Varna'nın net nüfusunu tespit etmek oldukça güç görünmektedir.

1858 yılında Osmanlı Devleti Eyalet nizamnamesinde bazı değişiklikler yapılmıştır. Valiler, merkezi hükümetin tek temsilcisi haline gelmiştir. 1860'ta valilikler mutasarrıflıklara yükseltilmiştir. 1864'te Mithat Paşa'nın danışmanlığında Eyalet Reform Yasası ilan edilmiştir (Shaw, Shaw, 2006, s.122-124). Buna göre eyalet sınırları yeniden çizilmiş ve vilayetlerin liva (sancak), kaza, nahiye ve köylerden oluştuğu bir idari yapı meydana getirilmiştir. Yeni idari yapılanma çerçevesinde örnek uygulamaların yapılacağı bir vilayet olarak ise Tuna vilayeti kurulmuştur. 1864'te Tuna vilayetine vali olarak atanan Mithat Paşa döneminde vilayet genelinde yeni yöntemlere göre şoselerin ve köprülerin inşası (üç yıl içinde üç bin kilometrelik yol ve 1400'den fazla köprü), yeni esaslara bağlanarak düzene sokulan zaptiye teşkilatı ile genel güvenliğin sağlanması, çiftçilerin ihtiyaç duydukları parayı düşük faiz karşılığında sağlayan menâfi sandıkları, Tuna üzerinde ticaret vapurlarının işletilmesi, posta arabaları teşkilatı, Müslüman ve hristiyan yetim çocuklar için bakımevleri, Kırım ve Çerkez göçmenlerin yerleştirilmesi gibi meselelerde devlet dairelerinde iyileştirici tedbirler alınmıştır.²³

1866 sayımında Tuna vilayetindeki şehirler arasında vergilendirilen nüfus açısından Rusçuk, Şumnu, Plevne ve Vidin'in ardından Varna, 5. sırada yer alır. Toplamda 7537 vergi vermekle yükümlü kişiyi Todorov etnik olarak sınıflandırır. Bu durumda nüfusun; 3732'si (%49.5) Bulgar, 2169'u (%28.8) Müslüman, 885'i (%11.8) Müslüman göçmen, 101'i (%1.3) Müslüman çingene, 596'sı (%7.9) Ermeni ve 54'ü ise (%0.7) Yahudidir.²⁴ 1866 sayımına dair kayıtlarda Varna'da 3532 Rum ve 662 Bulgar olduğuna dair not düşülmüştür. Todorov, bunun Varna'daki Rum nüfusun daha toplu olmasından kaynaklanabileceğini ve bunun da şehri değil, sancağı kapsayabileceğini söyler. Nottaki bu verileri eski kayıttakilerle karşılaştırır. Eski kayda göre Varna'nın hristiyan nüfusu 2.032 Bulgar ve 596 Ermeni'den mürekkeptir ve sayı, nottakinden oldukça farklıdır (Todorov, 1983, s.354).

²⁰ *Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye*, 127/1854-5, s.78.

²¹ Bunlarla yerli Bulgarlar arasındaki anlaşmazlık, daha sonra 1869'da Bükreş'te merkezi İhtilal komitesi etrafında örgütlenen Bulgar ihtilalciler tarafından kıskırtılmıştır. H. İnalcık, Bulgaria, *Encyclopedia of Islam*, Leiden, E.J. Brill, 1960, c. I, s.1304.

²² Konuyla ilgili olarak bkz. M. Pinson, "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", VII. *Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül 1970, c.II, TTK, Ankara, 1973, s.1040-1058.

²³ *Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri*, Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara, 1976, s.66-7.

²⁴ Veriler, Sofya'da bulunan Ulusal Kiril ve Methodius Kütphanesi Doğu Bölümü'nde (NBKM, Oo), yer alan Cetvel-i mizan-ı vergi ve nüfus, Rs 98/8; N. Todorov, *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle and London, 1983, s.345'te Tuna vilayetinde 45 şehir kapsayan tablodan derlenmiştir.

1868 salnâmesi²⁵ Tuna vilayetinde söz konusu ilk yıllıktır. Tuna vilayetinde nüfus büyüklüğüne göre şehirler büyükten küçüğe şöyle sıralanabilir: Rusçuk, Tırnova, Sofya, Niş, Vidin, Varna ve Tulça. Rusçuk, Varna ve Tulça'da Müslüman nüfus, gayri müslim nüfusa göre daha fazladır ve bu sancaklar arasında Varna, nüfusunun yaklaşık %74'ü Müslüman olarak ilk sırada yer alır. Varna, Tuna vilayetinin toplam nüfusunun % 7.76; Müslüman nüfusun % 14,23'ünü ve gayrimüslim nüfusun da % 3,4'ünü barındırmaktadır. Köy sayısı bakımından da Tuna vilayetinin % 10,8'ini kapsar (Karpas, 2010, s.247). (Bkz. Tablo 1)

	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Varna	391	58689	20769	79458
Tuna vilayeti toplam	3623	412417	610892	1023309

Tablo 1: 1868 yılında Tuna Vilayeti ve Varna'daki Köy sayısı ve Nüfus

1868 salnâmesinde Tuna vilayetinde Hristiyan erkeklerin toplam sayısı 610.892 ve Müslümanlarınki de 412.417 olarak kaydedilmiştir. Niş (nüfusunun önemli bir bölümü Sırp'tı) ve Varna'daki 21 bin Rum hariç tutulursa bu salnâmeden yararlanılarak Tuna eyaletindeki Bulgar erkeklerin toplam sayısının 359.907 Müslümana karşılık, 490.467 olduğu hesaplanabilir. Aslında Müslümanların sayısı, 1862-1878 yılları arasında Tuna boyuna yerleşmiş olan 200-300 bin Çerkez ve Kırımli göçmen sayıma dahil edilmediği için noksan tahmin edilmiştir (Karpas, 2010, s.136).

Tuna vilayetindeki Rum sayısı, Bulgar-Türk arasındaki oranda bir değişime yol açmaz çünkü Rum nüfus yoğunlukla Karadeniz kıyılarındadır. Vilayetin yarısından fazla şehrinde Yahudi nüfus vardır. Yahudiler Sofya başta olmak üzere daha batıdaki şehirlerde yoğunlaşmış görünmektedir. Rusçuk, Şumnu ve Varna gibi büyük şehirlerde ise nispeten toplu bir Yahudi nüfusunun bahsedilebilir. Yahudilerin aksine Ermeniler, vilayetin doğusunu tercih etmişlerdir. Varna da bu yerleşim yerleri arasındadır. Varna'daki Ermeni nüfusu, İstanbul-Varna arası doğrudan ekonomik bağlantının sonucudur. Bu bölgenin ekonomik yükselişi ve birçok daimi panayırın kurulması dikkate değer sayıda Ermeni nüfusu celbetmiştir. Çingeneler hemen her şehirde vardır. Müslüman çingene sayısı, gayri Müslim olanlardan biraz daha fazladır (Todorov, 1983, s.354-355).

1869 verilerine göre Tuna vilayet nüfusu toplamda artmışken hem Müslüman hem de gayrimüslim Varna nüfusunda düşüş görülmektedir. Köy sayısı ise 76 adet artmıştır. Varna, Tuna vilayetinin toplam nüfusunun % 5,8; Müslüman nüfusun % 11,5 ve gayrimüslim nüfusun % 2,5'ini barındırmaktadır ki bir önceki yıla göre verilerin her biriminde azalma görülmektedir.²⁶ Bkz. Tablo 2

Sancak	Haneler(aileler)	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Varna	6342	467	43431	16727	60158
Tuna vilayeti toplam	71712	4438	378826	654914	1033740

Tablo 2: 1869 yılında Tuna Vilayeti ve Varna'daki köy sayısı ve nüfus

1872 yılında Rusçuk, Vidin, Sofya, Tulça ve Tırnova'nın yanında Tuna vilayeti sancaklarından biri olan Varna'nın kaza merkezleri Varna, Pazarcık, Balçık, Pravadi ve Mankalya'dır; Kozluca da nahiye olarak bu idari yapıya dahildir.²⁷ 1874 sayımında Tuna vilayeti

²⁵ 1868 yılından başlayarak vilayetle ilgili her türlü konunun işlendiği Tuna Vilayeti Salnâmesi yayınlanmaya başlandı. Son Tuna Vilayeti Salnâmesi 1292/1876 yılında yayımlandı. 1877-78 Osmanlı-Rus savaşından sonra Osmanlı Devleti kuzey Bulgaristan'ı kaybettiği için Tuna vilayeti de ortadan kalkmış oldu.

²⁶ 1286/1869 Tuna Vilayet Salnâmesi, K. Karpas, age, s. 248.

²⁷ Salnâme-i Tuna 1289/1872 , Def'a 5, Tuna Vilayet Matbaası.

toplamında Müslüman nüfusun artış gösterdiği gözlemlenmektedir. Bu salnâmeye gayri Müslim nüfusun yoğun olarak bulunduğu Niş, dahil edilmemiştir. İdari bölge merkezi olarak Varna'nın bu sayımdaki verileri 1869 yılına yakındır. Varna'da hane sayısı 383, köy sayısı ise 60 birim azalmış görülmektedir. Ancak Müslüman nüfusta az sayıda bir artış görülürken, gayrimüslim nüfus, tam tersi az da olsa azalma göstermiştir.²⁸ (Bkz. Tablo 3)

	Haneler (aileler)	Köyler	Müslümanlar	Gayrimüslimler	Toplam
Varna	5959	407	44878	16701	61579
Tuna vilayeti toplam	304932	3103	504297	491742	996039

Tablo 3: 1874 yılında Varna ve Tuna vilayetinde Nüfus

1874'te Varna merkezin nüfusu 1891 hane Müslüman (3844 nüfus) ve 999 hane gayri müslim (1359 nüfus)'dir. Varna'da tamamen Müslüman ve tamamen gayri Müslim nüfusun ikamet ettiği köylerin yanında karışık nüfusa sahip köyler de vardır. Varna şehri bazında köylerin %63'ü Müslüman, %20'si Müslüman ve gayri Müslim karışık; %17'si gayri Müslim köylerdir. Varna'ya dair bu salnâmede köylerin hangi yönde olduğu maalesef kaydedilmemiştir. Ancak köylerin merkeze uzaklıkları tespit edilebilmektedir. Merkeze en yakın köy, bir saat uzaklıktaki tamamen Müslüman bir nüfusa sahip Feranga-i kebir karyesidir. En uzak köyler ise yedi saat uzaklıktaki Çerkez muhacirler için kurulmuş iki köydür. Ortalama olarak köyler merkeze 3-4 saat uzaklıktadır. Yakınlık-uzaklık durumunda köylerin Müslüman-gayri Müslim yapısının bir etkisi görünmemektedir. Örneğin, bir buçuk saatlik uzaklıktaki Galata karyesi tamamen Müslüman bir nüfusa sahipken aynı uzaklıktaki Kösteriç karyesi homojen bir gayri müslim köydür. Varna merkez ve Kozluca dışında göçmen köyler de dahil toplam 62 köyde 1555 Müslüman hane ile 1145 gayri Müslim hane vardır. Köy bazında ortalama hane sayısı yuvarlak hesapla 44'tür. Köylerdeki hane sayılarında Müslüman hane sayısı ortalamanın altında iken gayri müslim hane sayısı ortalamanın üstündedir. Müslümanlar az sayıda haneyle daha fazla köye dağılmışken; gayri Müslimler, daha az köyde daha çok sayıda hane ile ikameti tercih etmişlerdir. Burada tamamen Müslüman nüfusa sahip göçmen köyleri istisnadır çünkü bu köylerde hane sayısı diğer Müslüman köylere oranla daha fazladır.

Müslim-gayri müslim karışık köyler nüfus açısından diğer köylere oranla daha kalabalıktır. En kalabalık nüfusa sahip köy, 25 hane/67 Müslüman nüfus ve 87 hane/239 gayri Müslim nüfus ile Hızırca karyesidir. En kalabalık gayri müslim köy, 86 hane/315 nüfusla Çavuş karyesidir ve onu, 82 hane/220 nüfusla Kapaklı karyesi takip eder. Bu iki köyün nüfus yapısı ödedikleri bedel-i askeriye ile tahmin edilebilir. Nüfusu daha az olan Kapaklı karyesi, Çavuş karyesinin hemen hemen iki katından biraz daha az bedel-i askeriye ödemesiyle yükümlüdür. Çavuş karyesi sakinleri arasında askerlik yapamayacak durumda olanların dolayısıyla vergi yükümlüsü olmayanların sayısının daha fazla olduğu tahmin edilebilir. Çerkez göçmen köyleri hariç tutulduğunda en kalabalık Müslüman köy, 57 hane/102 nüfusla Ruuslar²⁹ karyesidir. Hane ve nüfusu en az olan köy ise 11 hane/23 nüfusla Alaaddin mahalle karyesidir. Bu köyün tamamen ayrı ya da yeni bir yerleşim merkezi olduğu düşünülebileceği gibi mevcut Alaaddin karyesinden bir saat uzaklıkta olması da göz önünde bulundurulduğunda ilgili köyün mezraa ya da yaylasında oluşan bir ikamet alanı olma ihtimali de vardır.

²⁸ *Salnâme 1290/1874*, defa 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

²⁹ O. Nuri Peremeci, "Ruslar köyü" şeklinde ifade eder.. O. Nuri Peremeci, *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul, 1942, s.183.

Karışık nüfus barındıran köylerde Müslim- gayri müslim dengesi, ortalama göz önünde bulundurulduğunda üç aşağı- beş yukarı mevcuttur. Ancak ilginç istisnalara da rastlanmaktadır. 31 hane gayri Müslimin yaşadığı Cedit-i müslim karyesinde, sadece bir hanelik 4 Müslüman nüfus vardır. Köye bu hanenin yeni taşındığı ve dolayısıyla adının da yeni verildiği ya da değiştirildiği düşünülebilir. Varna merkeze eşit uzaklıktaki Derviş-i Müslim karyesi ve Derviş-i lain karyesi adı altında iki farklı yerleşim kaydedilmiştir. Aslında iki farklı ad altında tek bir köy mevcuttur, zira kayıt tutan görevli Müslüman ve gayri Müslim nüfusu ayrı ayrı yazma tercih etmiş görünmektedir.

Müslüman köyler kategorisine dahil ettiğimiz yerleşim birimleri arasında göçmen yerleşimleri dikkat çekicidir. Bunlar; Tatar mahallesi ile birlikte mukimleri Çerkez göçmenler olan İskan karyesi muhacirin-i çerakise, Aziziye karyesi, Mustafa Beyler karyesi, Ulahlar karyesi, Abdi karyesi muhacirin-i çerakise köyleridir.³⁰ Göçmen nüfusu barındıran yerleşim birimleri tamamen Müslüman nüfusa sahiptir. Göçmenlerin ikamet ettiği yerleşim yerleri arasında Tatar mahallesi eski bir yerleşimdir, vergi yükümlülükleri vardır. Çerkez göçmenleri barındıran köylerden İskan karyesi muhacirin-i çerakise ve Abdi karyesi muhacirin-i çerakise merkezden 7'şer saat uzaklıkta henüz yeni kurulmuş izlenimi vermektedir. İlki, 59 haneli olup 157 nüfusa sahiptir, ikincisi ise 32 hane olup 104 nüfusa ev sahipliği yapmaktadır. Osmanlı devleti, Balkanlarda -en azından bizim örneğimiz Varna'da- göçmenleri; birlikte toplu olarak yaşayabilecekleri, yerli nüfustan ayrı yeni yerleşim birimlerine yerleştirmiştir. Devlet, göçmenlere hayvan vererek kendi geçimlerini sağlamaları için destek sağlamış ve onları hemen vergiye tabi tutmayarak belli bir ekonomik düzeye ulaşmalarına imkan tanımıştır. Örneğin, devlet; 59 hanelik İskan karyesine 80 koyun, 142 keçi, 27 binek hergele, 38 kısarak hergele, 4 sağmal manda, 25 sağmal kara sığır, 112 koşu kara sığır olmak üzere toplam 462 baş hayvan vererek hem hayvansal ürünler elde etme hem de arazide kullanmak üzere fiziki sermaye sağlamıştır.³¹

1877-8 (1294) sayımında Varna sancağı'nın nüfusu 85.500; hane sayısı da 9.849'dur. Tuna vilayetinin toplam nüfusu ise 907.774, hane toplam sayısı ise 160.251'dir (Karpas, 2010, s.251). 1874 verileri dikkate alındığında 1877-8 rakamları, Varna sancağında hem hane hem de nüfus bazında artışa işaret etmektedir. İlginçtir ki Tuna vilayeti genelinde rakamlar oldukça düşüktür ve muhtemelen bazı sancaklar bu sayıma dahil edilmemiştir. 1881 sayımına göre ise 24.561 kişi Varna şehrinde yaşamaktadır: 8.903 Türk, 6.721 Bulgar, 5.367 Rum, 837 Tatar, 541 Yahudi, 338 Çingene, 186 Alman. 1901'de sayı 34.922'ye ulaşmıştır (Ivanova, 2002, s.149). Varna'nın nüfusu, onu oluşturan etnik ve dini yapıda değişikliklerin yanında giderek artış göstermektedir.

Şehrin Mimari Yapıları

Bir kale ve iskeleye sahip Varna'nın asıl yerleşim yeri kale dışındadır. Evliya Çelebi'nin Varna varoş diyerek bahsettiği şehrin, batı tarafında bağlarla kaplı kırmızı topraklı dağlar yer alır.³² Şehir, yabancı elma ağaçları ve üzüm bağlarıyla geniş bir vadide Devna gölünün denize döküldüğü yerdedir. Bir tarafı deniz, bir tarafı göller ve vadi ile çevrilidir. Nehir vadisinin kuzey tarafı 1000 kademe yüksekliğindedir ve tamamen Şumnu dağlarına benzer. Düz Bulgaristan ovasından dik ve uçurumlu kenarlara, aşağı doğru inen bu coğrafya yavaş yavaş düz bir arazi olur. Bu tepelerden

³⁰ Varna Kaymakamı'na gönderilen kayıttan Varna'ya üç yüz kadar Çerkes muhaciri geldiğini öğreniyoruz. Gelenler Nemçe (Avusturya) posta vapuruyla gelmişlerdi. Bunlar Rum ili canibinde iskan ve ikamet etmek istediklerinden bu konuda gerekli tahkik yapılması ve tayinat ve araba verilip verilmeyeceği konusunda ellerinde bir belge olmadığı bildirilmektedir. J. Akyüz, "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Yolları", *Bilig, Yaz / 2008*, sayı 46, s.50.

³¹ *Salnâme* 1290/1874, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.

³² Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

Varna'ya kadar olan uzaklık yaklaşık üç mildir. Güney tarafı daha yakın olan vadi, hızla dikleşip üzerleri Balkan ormanlarını ve sivri tepelerini gösterir.³³

Şehrin ana yapılarından olan kale, denize doğru uzanmış iki burnun teşkil ettiği körfezin kuzey kıyısındadır. Şehrin kuzeyindeki burnun üzerinde bir kasaba ve güneyde de Varna'dan 4-5 km. uzaklıkta Galata (Kalliacré) denilen yine meskun bir yer vardır. Varna ile Galata arası bataklıktır (Gökbilgin, 1986, s.211). Evliya Çelebi'ye göre kalenin çevresi üç bin adım olup dört tarafı hendeklerle çevrilidir ve batı tarafından şehre açılan demir kapısı önünden köprüden geçilir. Dört köşede sağlam kuleler mevcuttur, araste ve limana nazır şahane topraklarla teçhiz edilmiş hisar vardır. Evliya Çelebi'nin kayıtlarında hisarın içinde mustahfiz evleri, zahire ambarları ve bir cami olduğu ancak çarşı ve hamamı olmadığı yazılıdır.³⁴

Bizans zamanından kalma kale, çift duvarları, kuleleri ve kışlaya siper olacak kadar geniş bir iç kale, bir Müslüman mahallesi, bir cami, bir hisar ve barudhaneden müteşekkildir ve 1829'da Rus istilasına kadar şehri ve limanı korumuştur. Kazak saldırıları ve Ruslarla savaşlar sonucunda şehir, 18. yüzyılda topraktan yapılmış kale duvarı ile çevrilmiş, kara tarafında korunaklı yol, kule ve kapılarla bir hendek inşa edilmiştir. Rusların iç kaleyi yıkmasının ardından Osmanlılar 1851'de büyük ölçüde tamamlanan merkezi bir kale ve çevresinde tabyalarla Yeni kaleyi inşa etmişler ve bu yapıya 1877'de bir de hendek eklenmiştir (Ivanova, 2002, s.149). Ruslarla savaşlar ve 1854'teki yangın, çoğu Müslüman kamu binasının kaybına yol açmış ve çoğu yapı 19. yüzyılda yer değiştirmiştir.

Kale dışında Varna şehri, Osmanlı fethiyle birlikte vakıf binalarıyla gelişmiştir. Aslında sadece Varna'da değil, Osmanlı, hakimiyetini kurduğu tüm şehirlerde özellikle vakıflar eliyle medeniyetini inşa etmiştir. Osmanlı döneminde şehir merkezlerine cami-mescit, tekke-zaviye ve türbe gibi dini yapılar; han, bedesten, kervansaray, arasta ve çarşı gibi ticari yapılar; imaret, hamam, köprü, su kemeri, çeşme ve saat kulesi gibi sosyal yapılar; mektep, medrese ve kütüphane gibi eğitim merkezleri; kale, kule-ocak, burç ve tabyalar gibi askeri yapılar inşa edilmiştir.³⁵ Ekrem Hakkı Ayverdi, Avrupa'da Osmanlı Mimarisi adlı eserinde, Osmanlı'nın Balkanlar'da 15.787 adet mimari yapı inşa ettiğini ortaya koymuştur (Ayverdi, 2000). Sadece Bulgaristan'daki mimari eserlerin sayısı 3.399 adettir; bu sayı, 2.356 adet cami-mescit, 142 medrese, 273 mektep, 174 tekke-zaviye, 42 imaret, 116 han, 113 hamam-ılıca-kaplıca, 27 türbe, 24 köprü, 16 kervansaray, 74 çeşme, saat kuleleri, hastaneler, bedestenler, kütüphaneler ve çeşitli sanat eserlerinden meydana gelmiştir.³⁶

16. yüzyıl ortalarında Varna'daki vakıflar arasında Davud Paşa vakfı ve Piri Mehmet Paşa'nın İstanbul ve Silivri'deki cami ve tesislerine ait vakfı (Varna'da serdhane ve buzhane ile dükkanlar) da görülmektedir (Gökbilgin, 1986, s.212). 17. yüzyılda şehirde iskele başında Emir Efendi cami, Yeni cami, Debbağhane cami, Müstecib Efendi cami, Şebşah Kadın cami gibi büyük camiler ve Piri Paşa hamamı, iskele başında Boğdan beyi çeşmesi ve Devna nehri kıyısında mesirelik alanda bir namazgâh vardır.³⁷

E. Hakkı Ayverdi'nin kayıtlarına göre; Varna şehrinde; zaviyesiyle birlikte Abdurrahman Efendi Cami, Akbayır mahallesinde Ahmet Paşa Camii, Alaaddin Cündi cami, Atık Cami (eski

³³ Tabyalara en yakın tepeler 3000 hatve (adım) uzaklıktadır. Burası hiç bir uzak mesafeden tehdit edilemediği gibi çevresine de hakimdir. H. von Moltke, 1828 *Seferi (Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar)*, çev. A. Rasim ve Muammer, İstanbul, Askeri matbaa, 1932, s.68.

³⁴ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

³⁵ *Balkan Türkleri*, Asam Yayınları, Ankara 2003, s.193

³⁶ *Balkanlar'daki Türk Kültürünün dünü-bugünü-yarını*, Uluslararası sempozyum (26-28 Ekim 2001), Hazırlayan: Hasan Basri Öcalan, Uludağ Üniversitesi yayınları, Bursa, 2002, s.220.

³⁷ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51-52.

camii) Mehmet Çavuş Camii, Bedreddin Efendi- Debbağhane Camii, Çarşı Camii, Çavuşzade Camii, çarşı içinde Eyyubzade Mehmet Çavuş Camii, Hacı Ali Camii, Hayriye Camii, Kale Camii, Kavaklı Camii, Karamanizâde Hacı Ali Mescidi, Kalender Hoca mescidi, Kazancılar mescidi, Kürd Ali Efendi- Teşvikiye Camii³⁸, Küçük Hoca mescidi, Mehmet Ağa mescidi, Osman Paşa camii, Piri Paşa camii³⁹, Subh-şah Hatun binti Kurd Efendi Camii, Seyyid Mehmet Efendi camii, Siyami Efendi mescidi, Şaban Efendi Camii ve Tekye Camii olmak üzere 24 cami ve mescit vardır (Ayverdi, 2000, s.122-123).

1869 yılı itibariyle ise Varna'da 19 cami, 2714 ev, 730 dükkan, 246 mağaza, 14 han, 3 hamam, 4 değirmen, 53 fırın, 13 debbağhane, 53 meyhane, 3 karakol, 12 tophane ve tabya, 1 cepخانه, 1 telgrafخانه, 1 fabrika, 1 kışla, 5 ambar, 1 hükümet konağı, 1 mahkeme, 1 gümrük, 1 saat kulesi⁴⁰, 11 medrese, 12 sıbyan mektebi, 1 tekke ve türbe, 12 kilise ve havra kaydedilmiştir.⁴¹ 1872 Tuna salnâmesi'nde ise Varna şehrinde 16 olmak üzere Varna sancağında isimleri belirtilmeyen toplam 54 cami tespit edilmiştir.⁴² Ayverdi'nin isimlerini zikrettiği 5 medrese (Kürt Ali Medresesi, Piri Paşa Medresesi, Abdurrahman Efendi mahallesinde Alaca Hasan bin Mustafa Efendi Medresesi, Hacı Şaban Efendi Medresesi, Seyyid Ahmet Efendi Medresesi) ile birlikte Varna merkezde 13 medrese vardır.⁴³ Aynı yılda Varna'da bir tekkenin varlığı tespit edilirken Ayverdi, sancak genelini dikkate alarak Pir Can Baba Zaviyesi, Hacı Ahim Nakşibendi Tekyesi ve Hacı Yazıcı Zaviyesi ile birlikte beş tekke ve zaviyenin şehirde mevcut olduğundan bahseder (Ayverdi, 2000, s.123). Vakıf kayıtlarında da tekkelerle ilgili meselelere ait belgelere rastlamak mümkündür. Örneğin, Debbağhane mahallesindeki Mahmud Efendi tekkesi camisinin hitabetine Varnalı Osman bin İbrahim kahvehane kirasını vakfetmiştir.⁴⁴

Piri Paşa Hamamı⁴⁵ yanında isimlerini bilmediğimiz toplam üç hamam daha Varna'da faaliyettedir. Todorov, Askeri bey bin Hasan Bey'in 200 bin kuruş değerinde hamamı olduğunu ve bunu da 20 bin kuruşa kiraya verdiğini tespit etmiştir (Todorov, 1985, s.446). Varna'da sadece bir tane salhane⁴⁶ vardır.⁴⁷ ve değeri de 80 bin kuruştur (Todorov, 1985, s.446). Piri Paşa Mektebi ve Alaca Hasan Efendi mektepleriyle birlikte şehirde bir rüşdiye, on iki de sıbyan mektebi mevcuttur.⁴⁸ Vakıf kayıtlarında ise şehrin varlıklı isimlerinden Çavuşzade Mehmet Ağa'nın şehir merkezinde yaptırdığı mektep, sıbyan muallimi meselesiyle gündeme gelmiştir.⁴⁹ Piri Paşa mektebi, Evliya Çelebi'nin de saydığı meşhur iki mektepten birisidir. Diğeri de Şeyh Müstecib

³⁸ A. Hikmet Bey'in açıklamasına göre bu cami 1829-1830 Rus akınında yanmış, Sultan Mahmud'un Tuna boyu ziyaret ve teftişi sırasında ihya edilmiştir. Caminin ihya kitabesi Ayıntâbi Aynî kaleminden "Arşa yazılsa sezâ aynî bu tarih-i tâm// Eydi Hân-ı Mahmud Varna'ya cami bina" şeklindedir. E. H. Ayverdi, *age*, IV (4,5,6., kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), 2. baskı, İstanbul Fetih Cemiyeti, İstanbul, 2000, s.122-123.

³⁹ O. Nuri Peremeci caminin 1829'da Rus güllerleriyle yıkıldığını yazar. O. Nuri Peremeci, *age*, s.139.

⁴⁰ 1872'de memleket saati olarak kaydedilen saat kulesinin ne zaman yapıldığına dair net bilgi yoktur. Evliya Çelebi'nin, seyahati sırasında saat kuleleri nazar-ı dikkatini celbetmiştir ancak Varna'da saat kulesine dair bir kayıt düşmemiştir. 1775'te Varna'yı ziyaret eden Fransız Chavalier, "yaklaşık yirmi yıl önce inşa edilmiş üzerinde zili görünen ve yangın kulesi olarak kullanılan bir saat kulesinden bahseder. Ancak bu kulenin 1828 Rus işgalinde ya da 1854 Kırım savaşı esnasında çıkan yangında yıkıldığı sanılmaktadır. Yeni saat kulesinin ise 1888'de yapıldığı iddia edilmektedir (http://varna.info.bg/english/clock_tower_en.htm) ki Osmanlı salnâmelerinde saat kulesi kayıtları daha eski tarihlidir.

⁴¹ *Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286, defa 2, Tuna vilayet matbaası, s.114.

⁴² *Salnâme-i Tuna* 1289, s. 113 salnâmede toplama işleminde yanlışlık yapılmış ve toplam 58 olarak yazılmıştır.

⁴³ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁴⁴ VGMA, Defter No:1175, s.10; 4 S 1222/13.04.1807

⁴⁵ O. Nuri Peremeci, hamamın 1935'lere kadar mevcut olduğunu, Balkan bankasının yıktırarak yerine bina yaptırdığını söyler.

⁴⁶ 1850 tarihli bir belgeye göre Varna salhanesinden özel olarak istenilen ilik yağı talebi, hayvan kesimi bittiği için yeterince karşılanamamıştır. (BOA, C. ML., 2596; 15 Z 1266/ 22.10.1850)

⁴⁷ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁴⁸ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁴⁹ VGMA, Defter Nu: 1175, s.10; 17 M 1221/06.04.1807.

Efendi Mektebidir.⁵⁰ 1874 yılında Varna'da Müslüman çocukların okul sayısı 63; kız öğrenci sayısı 337; erkek öğrenci sayısı 11120; gayrimüslim okul sayısı 25, kız öğrenci sayısı 395 ve erkek öğrenci sayısı ise 889'dur. Okul sayısı dikkate alındığında gayri Müslim nüfusun okullaşma oranının, Müslüman nüfusa oranla daha yüksek olduğu görülmektedir (Karpas, 2010, s.448).

Salnâme kayıtlarında yer almayan ancak Ayverdi'nin adını zikrettiği Husrev Kethüda İmaret'i de Varnalılar'ın hizmetindedir. Varna'nın silüetine askerî bir unsur olarak katılan kışla, şehri ziyareti sırasında Sultan II. Mahmud tarafından yaptırılmıştır.⁵¹ Osmanlı şehirlerinin mamur görüntüsüne katkıda bulunan köprü, çeşme gibi yapılar Varna'yı ihya etmektedir. Ayverdi, kagir Naib Ahmet Efendi Köprüleri, su yolu ve çeşmeleri, Piri Paşa çeşmeleriyle birlikte 5 adet çeşmenin varlığına işaret eder (Ayverdi, 2000, s.123). 18. yüzyıl başlarında şehrin en önemli çeşmelerinden olan iskele yakınlarındaki çeşme harap durumdadır ve şehrin ileri gelenlerinden Eyüpzade Mehmet Çavuş Ağa çeşmenin tamirini üstlenmiştir.⁵²

Şehrin cami ve çarşıyla oluşan merkezindeki yapılar dışında şehir sakinlerinin ikametgâhları da seyyahların kayıtlarına girmiştir. Evliya Çelebi'nin anlatısında Varna'nın evleri "*serapa kârgir divarlı ve kırmızı kiremitli dört bin adet tahtâni ve fevkâni ve ayân-ı kibar u sigar evlerdir.*"⁵³ Şehrin yapı yoğunluk ve çeşitliliği onun karakterini ortaya koyar niteliktedir. Ticari yapı olarak sayabileceğimiz dükkân (733), kahvehaneyle birlikte han (14), mağaza (253), hamam(3), ambar (5), su değirmeni (5), salhane (5), fırın(53), debbağhane (15) ve koltuk meyhanesi (52) gibi yapıların toplam sayısı 1134'tür.⁵⁴ Aynı kayıtlarda hane sayısının 3764 olduğu ve yoğun tarımsal faaliyetlerin yanında Varna'nın bir ticaret şehri de olduğu ortaya çıkar.

Varna, Rus Kuşatması Altında

Varna şehrinin Yakınçağda tanık olduğu en önemli olayların başında 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı gelir.⁵⁵ 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanlarının Osmanlı idaresince bastırılma şeklini bahane eden Rusya'nın başını çektiği müttefik devletler (İngiltere ve Fransa), bağımsız Yunanistan'ın kurulması yönünde hükümler içeren Londra Antlaşmasını Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek istemiş ancak Osmanlı Devleti, bunu içişlerine müdahale saymıştır. Olaylar müttefik donanmasının Navarin'de Osmanlı gemisini batırmasıyla savaşa doğru sürüklenmiş ve nihayetinde Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır.⁵⁶

⁵⁰ Evliya Çelebi, *age*, 5. kitap, s.51.

⁵¹ Yine Aynı Efendi tarih beyti: Aynı cunûd-ı müslimîn yâd eylesin tarihini/Nev kışla yaptı Varna'da Sultan Mahmud el makam 1249, E. H. Ayverdi, *age*, s.123; *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁵² VGMA, Defter No: 623, s.152-162; 25.04.1125/21.05.1713.

⁵³ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

⁵⁴ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁵⁵ Savaşın sosyal ve ekonomik etkileri için bkz. Tuğrul Özcan, *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara, 2014.

⁵⁶ 19. yüzyıl başlarında Balkan topraklarını karmaşa ortamına sürükleyen Yunan isyanları, Ortodoksların hamisi tavrını takınan Rusya'nın ve her biri kendi özel çıkarlarını koruma peşindeki Avrupalı devletlerin Osmanlı Devleti'ne müdahalesine zemin hazırlamıştır. Osmanlıları Balkanlardan atmak ve sıcak denizlere ulaşmak gibi tarihi emelleriyle Rusya'nın başını çektiği devletlerden İngiltere, aslında Osmanlı devletinin toprak bütünlüğü taraftarı bir politika izlemiştir. Ancak Mehmet Ali Paşa'nın Mora seferi İngiltere'yi rahatsız etmiştir. Zira Doğu Akdeniz'de Mora ve Girit valiliği verilen Mehmet Ali Paşa gibi güçlü bir paşa ya da kuvvetli bir Rusya yerine zayıf bir Osmanlı Devleti ve küçük bir Yunanistan İngiltere'nin işine gelmektedir. Bu düşünce ile İngiltere, Rusların Yunan asileri lehinde yapılmasını teklif ettikleri tedbirleri incelemeyi kabul etmiştir. Ruslar ve İngilizler Osmanlıların Yunan isyanını bastırma yönündeki faaliyetlerine son vermek için Sen Petersburg'da görüşmeler yapmışlardır. Sen Petersburg'da Rusya ve İngiltere'nin imzaladıkları protokolde (4 Nisan 1827) Yunanistan'ın Osmanlı devletine vergi ile bağlı muhtar bir devlet haline getirilmesi ve bütün Türklerin de Yunanistan'dan çıkarılması hükümlerine yer verilmiştir ki bu protokol, bağımsız bir Yunanistan kurulması yönünde atılan ilk adımdır. Fransa da 1815'te kendisine karşı kurulmuş kutsal ittifakı bozmak niyetiyle Rusya ve İngiltere'ye destek vermiştir. Bu üç devlet imzaladıkları Londra Muahedesiyle Osmanlı Devleti Sen

Osmanlı Devleti, Rusların Balkan topraklarına saldırısı karşısında ağır hareket etmiş, Rusların İbrail muhasarasından on dört gün geçtikten sonra ancak ordu karargahı Şumnu'ya asker göndermeye başlamıştır. Temmuz ayı başında da Kaptan-ı derya İzzet Mehmet Paşa Varna'ya karadan gitmiş, Sadrazam ise Ağustos'un sonunda İstanbul'dan Şumnu'ya hareket edebilmiştir (Moltke, 1932, s.11). Osmanlı ordusunun İstanbul'dan geç ayrılması ve ağır hareket etmesi Ruslara karşı savunmada kalınacağına bir göstergesidir (Moltke, 1932, s.18). Osmanlı Devleti savaşın ilerleyen safhalarında donanma hazırlıkları yapma girişiminde bulunmuş ancak donanmanın Rus donanması mukabilinde levazımatı mükemmel olmadığı, donanma askerinin bir kısmının Varna'ya götürülmüş olduğundan gemilerin hepsinde yeterli asker olmadığı, yenilerin de "*hazariyete alışmış şehri takımının yorgan yasdık ile donanmaya dolmaları bî-hûde kalabalığı mucib olacağı*" (Slade, 1832, s.500) ve savaşta bir işe yaramayacakları dolayısıyla eksik bir donanmanın ihraç edilemeyeceğine karar verilmiştir. Cezayir korsanları, Fransa ablukası, Tunus ise Rusya'nın Malta sularında gezinmesini sebep göstererek Babiali'nin donanma için gemi tedariki talebini reddetmiştir.

Rus kuvvetlerinin Kozluca'ya doğru hareketi 1828 muharebesinde bir dönüm noktasıdır. Rusların muhasara planına göre Balkanları aşmak için üç yol, yani Şumnu, Pravadi ve Varna olup en önemlisi sonuncu yoldur. Çünkü bu yol Rus sınırında Osmanlı payitahtına en kısa yol olmakla beraber muhasara ordusunun bir tarafını denizle takviye imkanı sağlamaktadır. Varna, bu yolun anahtarı mesabesinde (Moltke, 1932, s.47).

Şehrin en aşağı noktasında evler ve Bizans mimari tarzında yapılmış, barut deposu olarak kullanılan küçük bir kale vardır. Uçurumun kenarında bulunan asıl istihkam, kalede son bulup denizden 40 kadem yüksekliktedir. Sonra Varna etrafında Devna nehrine kadar ve batıya doğru uzar. Surun her cephesi 6 top içine alacak 10 adet tabya ile muhafaza edilen alçak bir topraktan ibarettir. Varna kalesi 162 topla donatılmıştır. Çevresi 2.5 mil olan kalenin duvarları arasında kalan batı kısmı 1828'de inşa edilmemiş olup mezarlık vardır (Moltke, 1932, s.67). Mekana bakıldığında Varna savunması inanılmaz bir olaydır. Çift alçak duvarlardan ve yaklaşık altmış top alan dar bir hendekten müteşekkil kalenin bir yanı deniz, diğer tarafı da geniş botların demir atabileceği küçük bir koy ile çevrilidir. Kuzey tarafı tepelik, batısı son kuşatma karşısında en önemli savunma alanı olan büyük bataklık bir göldür ki kuşatma buradan yapılamamıştır (Slade, 1832, s.500).

Moltke'ye göre, Pravadi'den gelen dar yoldan dış istihkamdan 500 hatve mesafe içinde bulunan Devna gölüne farkına varılmadan yaklaşmak mümkündü ve bu arada bir küme tepeler mevcuttu. Bazı tabyalar Balçık'tan gelen yol üzerindeki tepelerden kolaylıkla yan ateşe alınabilirdi. Türkler buradan gelebilecek saldırının farkında olarak gerekli tedbirleri almıştı. Ruslar destek alma düşüncesiyle şehre denizden kuzey doğu yönünden saldırdılar. Kendi kuvvetlerini az zannettikleri için bu tarafı güvence altına alma gayesi gütmüşlerdi. Rus kuşatması sırasında 3 Temmuzda İstanbul'dan ayrılan Kaptanıderya İzzet Mehmet Paşa 17 Temmuzda 5000 kişilik bir birlikle güneyden kaleye girmiştir (Moltke, 1932, s.69-70).

Ruslar, karadan on sekiz bin asker denizden de yirmi dört kıt'a savaş gemisini Varna'ya sevk etmiştir. Karadan ve denizden ağır Rus tazyiki altındaki Varna'ya Kaptan İzzet Mehmet

Petersburg protokolünü kabul ettiği takdirde asilerle Babiali arasında bir mütareke imzalanacağı ve bu mütarekenin ardından Yunanistan devletinin kurulacağını; kabul etmediği takdirde de üç devletin Yunan asilere yardım edeceği ve Osmanlı hükümetini de yola getirmek için baskı altında tutacaklarını belirtmişlerdir. (E. Ziya Karal, *Büyük Osmanlı Tarihi*, c.1, s.116-118, TTK, Ankara) Osmanlı Devleti Londra Antlaşmasının hükümlerini içişlerine müdahale sayarak kabul etmemiştir. Bunun üzerine müttefik donanması Navarin'de Osmanlı donanmasını batırmıştır. Ortada savaş hali olmadığı halde gemileri batırılan Osmanlı hükümeti ittifak devletlerinden tazminat talep etmiştir. Üç devlet de sorumluluğu Türk kaptanlara yükler nitelikte açıklamalar yapınca Osmanlı Devleti ile diplomatik ilişkiler kesilmiştir. İngilizlerle Fransızlar Osmanlı devletine karşı savaş açmak niyetinde değildir ancak Rusya, Nisan 1828'de Osmanlı Devleti'ne savaş açmıştır. (E. Ziya Karal, *age*, c.1, s.118-9)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Paşa'ya destek mahiyetinde Varna muhafazası için askeri kuvvetle Sirozî Yusuf Paşa⁵⁷ da görevlendirilmiştir. Varna civarında 21 Temmuz 1828 tarihinde büyük bir çatışma yaşanmış ve her iki taraftan da -Rus baş kumandanı dahil- çok sayıda yaralı ve kayıp verilmiştir. Bölgeden takviye dört bin asker istenmiştir. Osmanlı yönetimi, Rusların Balkanlarda ilerlemesi üzerine sadrazamın başında olduğu tâlî olmak üzere ikinci bir ordunun da Şumnu'ya gönderilmesine karar vermiştir. Ordu Konaklı'ya geldiğinde talep üzerine bin beş yüz asker daha Varna'ya gönderilmiştir.⁵⁸

Varna'da hem Osmanlı hem de Rus kuvvetleri sürekli takviyelerle savaşı sürdürmüştür. Rus askerinin Tuna'yı geçerek İsakçı taraflarına tecavüzü sebebiyle Varna kalesinde ne kadar asker ve mühimmat olduğu kontrol edilmiştir. Yusuf Paşa'nın tespitlerine göre Varna'da bin yüz elli Müslüman erkek ve civar kazalardan üç yüz ve kapısı halkından dört yüz ki toplamda bin sekiz yüz kişi vardır. Bu sayıyla kalenin muhafazası mümkün değildir ve beş bin askere ihtiyaç vardır. Bunun üzerine Varna'ya ek kuvvetler gönderilmiştir.⁵⁹ (Moltke, 1932, s.340). Eylül 1828'de teftiş için Varna'ya gelen Küçük Mirâhûr Mehmet Ağa Varna'dan dönüşünde sadrazamla görüşmesinde şehrin durumu hakkında gözlemlerini aktarır: *"İzzet Mehmet Paşa hastadır. A'dâ karadan ve denizden Varna'yı muhasara ile ahaliyi telef etmektedir. Mevcut zahire var ise de dakik etmek mümkün olmadığından ve arpa bulunmadığından müzayakadadırlar. Dakik ile yeniden asker yetiştirilmez ise Varna tehlikededir. Kapıcıbaşı Yahya Ağa ile Samakolu Yusuf Paşa ve Serficali Mehmet Ağa'dan başka çabalayan kimesne yoktur."*⁶⁰

Ruslarla Osmanlı birlikleri arasında Varna'nın Sinanlar Köyü yakınlarında şiddetli çatışmalar olmuştur. Osmanlı askerinin sayıca eksiklikleri esir vermelerine ve geri çekilmelerine neden olmuştur. Tabyaların Ruslar tarafından harap edilmesine rağmen Osmanlı askeri, Palaslı İsmail Paşa ve Ömer Melon/Virion⁶¹ Paşa kumandasında çok sayıda mühimmat ve Rus askerini ele geçirmiştir. Şiddetli çatışmalar neticesinde bir Rus general de öldürülmüştür. Osmanlı galibiyeti, Rusların Varna'yı karadan ve denizden daha şiddetli tazyikini de beraberinde getirmiştir. Rus imparatorunun bizzat katıldığı çarpışmalarda her iki taraf da çok sayıda kayıp vermiştir. Varna sahilleri tamamen Rus savaş gemileriyle kuşatılırken şehrin kara bağlantısı da kesilmiştir. 9 Ekim 1828 tarihinde *"Sirozi Yusuf Paşa ile İzzet Mehmet Paşa'nın dairelerinde telef olmadık pek az âdem kalmış olduğundan sibyan ve nisvanın gırv ü feryad ve bizi çıkarın deyu hücumla başladıkları beyanıyla iki güne kadar yetişilmez ise vire ile Varna'nın teslimine mecbur oldukları"*⁶² haberleri ek kuvvetlerin Varna'ya gönderilmesini sağlamıştır.

Rus çarının bizzat idare ettiği ve sürekli takviye olunan Rus ordusu, Eylül ortalarına kadar kaleyi ele geçirmeye çalışmış, şiddetli çatışmalar karşılıklı kayıplarla neticelenmiştir. Rus askeri yorgundur, çok da zayıf vermiştir. Veba dahil salgın hastalıklar asker arasında yayılmıştır. Türk ordusu da Varna'ya doğru ilerlemektedir. Bu şartlar altında Ruslar için Varna'yı zapt etmek hayati önemdedir. Rusların saldırıya geçip kaleyi tamamen alamamalarının sebebi hendekdeki gediklerin cephesinde olan derenin derinliğini bilmemelerinin yanında, aslında Rus askerinin, tüm saldırılarına rağmen Türk savunmasının yeniden yeniden canlanmasıyla cesaretlerinin kırılmasıdır. Sarf ettikleri çabaya nispeten elde edecekleri zaferin küçük olduğu inancındadırlar ve Şumnu'da

⁵⁷ Yusuf Paşa'nın orduya katılımı, Ruslara teslimi, mallarının müsaderesi için bkz. A. Slade, *age*, 501-3.

⁵⁸ *Vakanüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi*, c.II, s.335-8.

⁵⁹ *Age*, s.340.

⁶⁰ Bu haber üzerine sadrazam mevcut idarecilerle görüşerek Varna'nın imdadına yetişmek üzere iki paşa idaresinde beş yüz asker ve otuz bin kuruş atıyye gönderilmesine karar verilmiştir. Varna işi kötüleşmeye başladığından Şumnu'dan Varna'ya çok sayıda asker sevkıyatı da emredilmiştir. Ayrıca Balkanlardan göç edenlere de çağrı yaparak bin kadar nüfus toplanmıştır. İstanbul'dan da piyade ve süvari birlikleri Varna'ya sevk edilmiştir. Şumnu'dan Ömer Paşa maiyetiyle dört tabur Mansure ve beş bin kadar çeşitli sınıflarda asker ve Balıkesirli Silahşor Mehmet Ağa ve başka kazaların ayanları askerleriyle Varna'ya gitmişlerdir. *Age*, s.340.

⁶¹ *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi* "Melon"; H. Moltke, *age*'de "Virion".

⁶² *Vakanüvis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, s.345.

başarı haberlerini aldıkları Ömer Melon/Viryon'un birlikleri Varna'ya ulaşmak üzeredir. Moltke'ye göre Ruslar karşısında iyi beslenen ve mebzul mühimmata sahip Türk askeri karısını, çoluğunu, çocuğunu, vatanını hendekte kaldığı sürece korumaya kat'î karar vermişti (Moltke, 1932, s.79-82).

Varna önünde bulunan yirmi dört kıt'a Rus gemilerinin generali Varna muhafızı İzzet Mehmet Paşa'ya mektup göndererek Varna kalesinin vire yoluyla teslimini teklif etti.⁶³ Varna kalesinin neden ve nasıl elden gittiği sorgulanırken Ahmed Lütfi Efendi, Esad Efendi'nin kayıtlarını aktarmaya devam eder ve kalenin gitmesinde komutanların salahiyyetsizlikleri, asker eksikliğini dile getirir. İzzet Paşa, savunmasında Yusuf Paşa'ya yüklenir, kendisinin dört aydır kaleyi teslim etmediğini, direndiğini, istediği yardımların gelmediğini, Yusuf Paşa'nın kaleye gelmesiyle de kalenin teslim edilmek zorunda kalındığını ifade eder. İzzet Paşa'nın savunmasında dikkat çeken ifadelerden biri de kale içinde kadınların -Yusuf Paşa'nın doldurmasıyla- kendisine saldırdıkları ve esir olmak istemediklerini vire ile kalenin teslim edilmesine onu zorladıklarıdır.⁶⁴ Anlaşılan Varna ahalisi kale içinde aylardır güç şartlar altında yaşam mücadelesi vermektedir ve şehirlerini terk etmek zorunda kalsalar dahi bu esareten kurtulma çareleri aramaktadırlar.

Varna kalesinin Ruslara teslimine ve Yusuf Paşa'nın rolüne dair kaynaklar da farklı ifadeler yer alır. Ahmet Lütfi Efendi, kaynak olarak kullandığı Esad Efendi'nin Varna kalesine düşmesine sebep olarak bilgi eksikliği (adem-i vukûf), İzzet Paşa'nın ahmaklığı/anlayışsızlığı, ve Yusuf Paşa'nın hıyanetini gösterdiğini ifade eder ancak kendisi ihtiyatlı davranıp Yusuf Paşa'nın ihanetine dair bir delil olmadığını dile getirir.⁶⁵ Moltke'ye göre Yusuf Paşa kendisine yapılan teslim olma teklifini reddetmemiştir, konuşmalarla geçen zamanda mazgal tamirleriyle uğraşmıştır. Ancak 15 Eylülde Ruslar kesin teslim çağrısı yapmıştır.⁶⁶ Nicola Jorga'ya ise göre Ruslarla gizli ilişki içinde bulunan ve Odessa'da yapılacak bir barış müzakeresi öneren Yusuf Paşa şehri teslim etmeye meyilli idi ama kaptan-ı derya son ana kadar direnmekte ısrarlıdır. Bir kaç gün sonra 11 Ekim'de kaleye sıkışıp kalan kaptan-ı derya da askerleriyle birlikte kılıcını bırakarak teslim olmuştur (Yorga, 2009, s.287-8).

Varna kalesi, ilk gün kuşatmadan sonra 89 gün ve düzenli kuşatmadan sonra 70 gün ve ilk gediğin geçilmesinden sonra 27 gün direnmiştir. Varna müdafaası en muhteşem müdafaalar arasındadır ve kale surları dışındaki savaş sahasını teslim etmemeleri de dikkate değerdir. Ruslar da tüm olumsuz şartlara rağmen mücadele etmiştir (Moltke, 1932, s.110-111). Rus donanmasına karşılık verecek bir donanma temin edilemeyince 13 Ekim 1828 tarihinde Ruslar Varna kalesini savaşımsızın istila etmiştir. Askerler ve mühimmatın ordu tarafına nakli ve Varna'dan çıkacak ev göçleri için bin kadar arabanın hazırlanması istenmiştir.⁶⁷

⁶³ *Vakanivis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, s.346.

⁶⁴ *Age*, s. 349

⁶⁵ Yusuf Paşa ile ilgili rivayetleri de tarihine yazmaktan geri durmaz. Bir rivayete göre Rus gemileri Varna'yı şiddetli tazyike başlayınca müzakere için İzzet Mehmet Paşa Yusuf Paşa'yı Rusya amiraline göndermiştir. Yusuf Paşa gemide iken kaleden atılan topu amiral kendisine sormuştur. Yusuf Paşa bu top atışının sebebini anlamak için kaleye gitmek isteyince Rus amiral hilaf-ı muhabere davranıldığı gerekçesiyle Yusuf Paşa'yı tevkif ettirmiştir. Bir başka rivayete ise Yusuf Paşa, İzzet Paşa'ya güvenmediğinden canını kurtarmak için firar etmiştir. İki rivayete göre de Yusuf Paşa'nın gidişi çirkin olduğundan miri ve başka yerlere olan borçlarının ödenmesi için Siroz ve başka yerlerdeki mallarına el konulmuştur. *Age*, s.350.

⁶⁶ H. Moltke, *age*, s.79; 10 Ekim'de Yusuf Paşa bir kısım muhafızla Rus karargahına giderek teslim olmuştur. Ancak orada ne konuşulduğu namalumdur. İzzet Mehmet Paşa kalenin teslimine razı olmadı ve iç kaleye çekildi. Moltke, Yusuf Paşa'nın Rus karargahına girmesini müteakip Yusuf Paşa'nın Rusları tahrikle Varna üzerine açılan ağır ateş sonucu ahalinin Varna'yı terk etmek zorunda olduğunu ifade eder. Ertesi gün Kaptanıderya ve 300 kişilik maiyeti kaleden ayrılarak kale Ruslara teslim edilmiştir. Moltke, Yusuf Paşa'nın ihanetini kabul eder ama haklı bir davranış gibi açıklama getirir. Ona göre Yusuf Paşa'nın ihaneti saray entrikaları sonucudur. Cesur bir şekilde Varna'yı müdafa ettiği sırada azli vaki olmuş, Rumeli'deki malları mirice zabt edilip müsadere olunması kendisine reva görülmüştü. H. Moltke, *age*, s.110.

⁶⁷ *Vakanivis Ahmet Lütfi Efendi Tarihi*, s.347.

Varna'nın düşmesiyle birlikte tüm doğu Bulgaristan Rusların eline geçmiştir. Moltke'ye göre, Osmanlı askeri bu kaleyi elinde tutabilse idi Ruslar Tuna'nın diğer tarafına dönmeye mecbur kalacaktı. Ordunun bir kısmı buraya yerleşmiş, bazı istihkamlar tamir edilmiştir (Moltke, 1932, s.128). Varna limanı donanmaya elverişli olduğu için civarı da orduya iyi bir karargah olmuştur. Aynı zamanda ordunun kışla yeri olduğundan meydana gelebilecek taarruzlar için de iyi bir çıkış mevkiidir (Moltke, 1932, s.143). Kuşatma sonrası Varna'da hasar görmeyen ev kalmamış, hepsi harabe yığını haline gelmiştir. Balkanların İstanbul'a gönderdiği ürünlerin de çıkış noktası ve Balkanların anahtarı olan Varna'nın tüm olanaklarını, Rus saldırıları silip süpürmüştür. Sayısız cami ve kilise harap olmuştur. Üç bin evden geriye orada burada dağınık şekilde bir kaç yüzü sağlam kalmıştır.⁶⁸

Müslüman ahalinin hepsi göçe mecbur olup gücü yetenler ordu tarafına (Şumnu) ve bir kısmı tüccar gemileriyle İstanbul'a gitmişlerdir. Örneğin, Ruslar, bu ahalinin bir bölümünü öküz arabalarıyla Kamçı'ya götürmüşler, geri kalan 848 kişi ise üç Nemçe bandıralı gemiye bindirilerek Ahyolu'na gönderilmiştir. Ancak Osmanlı idaresi, muhtemelen askeri sebeplerle muhacirleri Ahyolu'nda karaya çıkarmamış, gemiler İstanbul'a çevrilmiştir. Muhacirler 19 Kasım 1828'de Galata limanına inmişlerdir (Gülsoy, 1992, s.250). Balçıklı, Benderli, Akkermanlı, Kavartalı olup Varna yerleşmiş olanlar dışında aslen Varnalı olanlar çoğunluktadır.⁶⁹ Müslüman ahalinin yanısıra Bulgarlar da Varna'dan göç etme yolunu seçmişlerdir. Ancak onların istikameti Rusya'ya doğrudur. 1829'da 70-80 bin Bulgar Rus ordusunu takip ederek Beserabya'ya yerleşmişlerdir.⁷⁰

O. Nuri Peremeci, Ruslar'ın bu savaştan sonra kuzey ve hatta güney Trakya'dan birçok Bulgar ve Gagavuzları alıp Beserabyaya götürüp, oraya yerleştirdiklerini ve bugün hala Beserabya'da yaşamakta olan Bulgarlar ve Gagavuzlar o zaman oraya götürülen muhacirlerin soyları olduğunu söyler. Ancak Rusların Balkanlardan alıp götördükleri bu Bulgarların çoğu oralarda yaşayamamışlar ve dönmüşlerdir. Sultan II. Mahmut zamanında bu kişiler, Varna ve Pravadi kazasında boş kalmış, ahalisi kırılmış bir takım köylere yerleştirilmişlerdir. Varna kazasında Hızırca, Paşayığit, Kozluca, Karahüseyin, Emreler, Dizdar, Acemler, Ruslar, Derbend köylerindeki Bulgarlar ve Pravadi kazasındaki Avren, Devne, Kutlubey, Ahırköyü, Yeniceköy, Vençen, Nevçe ve sair köyler Bulgarları gibi (Peremeci, 1947, s.183).

Rusların Varna'yı işgal edip şehri harap ettikleri ve ahalinin de şehri terk etmek zorunda kaldığı 1828-9 yıllarında şehirde veba salgını da başlamıştır. 1829 yılı Mayıs ortalarında ortaya çıkan veba, önce Çırnavada, Babadağ, Köstence ve Mangalya'da ve en nihayet Varna'da görülmüştür. Moltke, Varna'daki manzarayı şöyle anlatır: "*Varna'da gerek ambarlarda ve gerekse ordu imalathanelerinde ve depolarda yatırılan hasta sayısı 4000 kişi idi. Bu hastalık, ordu askerine ait olan ve bir mağazada saklı eşyalardan bulaşmıştır. Bu eşya deposunun memurları hastalıktan kaybedilen ilk kişilerdir. Askerin bir arada bulunmasından, gıdaların kötülüğünden, ceset kokularından iskorpit gibi hastalıklar da yayıldı. Haziran ortalarında Varna hastanesine günlük 50-80 hasta geliyordu. Bu esnada 8 doktora hayatını kaybedince hastalar iyice bakımsız kaldı. Bir kaç tabur şehrin dışında ikamete mecbur kaldı. Asker deniz banyosu yapmaya zorlandı. Çadırlar sirke ile temizlendi. Askerin eşyası sürekli havalandırıldı. Ölümlerin eşyaları yakıldı. Vebaya tutulan askerler tecrit edildi. Veba hastaneleri bütün manasıyla korkunç birer ölüm evi idiler. Hastalar,*

⁶⁸ A. Slade, *age*, s.500. Fransa, İtalya ve bazı adalardan geçerek 1829 Mayıs'ında İstanbul'a gelen Adolphus Slade, Osmanlı Kaptan Paşa'sının gemisine binerek Karadeniz'de seyahate başlar. Yazar, Edirne barış antlaşması öncesi İstanbul'daki siyasi gelişmeleri yakından takip etmiştir ve Blonde gemisi ile Sivastopol, Odessa, Varna ve Burgaz'ı ziyaret etmiştir. Daha sonra Edirne ve civarını da gezmiştir. Özellikle Bulgarlarla Rusların ilişkileri hakkında da bilgiler vermiştir.

⁶⁹ Varnalı muhacirlerin büyük çoğunluğu tüccar ve esnaftır. Aileleri ile göç eden Varnalıların tamamı tek eşlidir, dokuz ailede hizmetçi vardır, bir kaç ailede de cariye bulunmaktadır. U. Gülsoy, *agm*, s.258-70.

⁷⁰ H. İnalıcık, "Bulgaria", *El*, s.1304; 1861'de de on bin Bulgar, Kırım'a gitmiştir.

ölülerle ölecekler arasında sendeleye sendeleye dolaşıyorlar ve güneşin kavurucu harareti altında muzdarip oluyorlardı. Haziran içinde hastalık o kadar yayıldı ki hemen hemen haftada 1000 kişi hastaneye sevk olundu. 26 Ağustos'a kadar 5509 hastadan 3959 tanesi öldü. Haziranın 25. Günü bir anda 300 kişi öldü. 41 sıhhiye memurundan 28'i hastalanıp 20'si hayatını kaybetti. 7 eczacı, 30 hasta bakıcı öldü. Ölen sağlık çalışanları yerine gelenler tecrübesiz gençler ve yabancılardı. Yalnız hastanelerde değil şehrin bütün sokaklarında, tarlalarda, hasılı her çitin arkasında ya bir ceset veya ölümlü pençelesen bir kişiye rastlamak mümkündü.⁷¹ Slade'e göre ilk on ayda sadece Varna'da 15 bin Rus askeri ölmüştür. Askerler kar altında çadırlarda yatmak zorunda kalmıştır. Yazar, zafer kazanmış medeni bir ordunun bu şartlar altında 1829-30 yıllarında Varna'da kalmalarını inanılmaz bulmaktadır, ölmelerine de şaşırmmamak gerektiğini ifade eder (Slade, 1832, s.502-4).

Kalenin vire yoluyla tesliminden kısa bir süre sonra Eylül 1829'da Varna, Edirne Antlaşmasıyla Osmanlı Devleti'ne iade edilmiştir.⁷² 1828-29 Osmanlı-Rus savaşı, Rusların Bulgarlarla yakın temas kurmaları ve onları tanımları (İnalçık, 1992, s.26) açısından bir dönüm noktasıdır. Ruslar, Balkanlar'da kendilerine yakın bir dil konuşan Bulgar topluluğunu görünce, onları daha iyi tanımayı ve aralarındaki ilişkileri geliştirmeyi düşündüler. Şark meselesinin bir parçası olarak Osmanlıları Balkanlar'dan atabilmek ve akabinde sıcak denizlere inebilmek için dinî, sosyal ve kültürel yapıları gereği Bulgarlar, bu yıllarda Ruslar için tarihi emellerini gerçekleştirebilecek önemli bir vasıta niteliğindedir (Köse, 2006, s.240).

Sultan II. Mahmut ve Sultan Abdülmecit'in Ziyaretleri

1828-9 Osmanlı-Rus Savaşının ardından harap mekânların tamiri ve yenilenmesi için çalışmalar başlatılmıştır. Rusya'ya ödemeye mecbur kalınan yüklü meblağa rağmen Sultan II. Mahmut 1834-6'ya kadar Osmanlı topraklarındaki en mühim kalelerden biri olan Varna'yı yeni baştan tamir ettirmiştir. Bu kale, Varna mevkiine uygun tarzda olmak üzere ayrı bir planla yapılmıştır (Moltke, 1932, s.235). II. Mahmut, yapılan çalışmaları yerinde tetkik etmek, halkla temasa geçmek ve yaptığı yeniliklere kamuoyu oluşturmak gayesiyle yurt gezilerine çıkmıştır. Gezilerin bir ayağı da Rumeli⁷³ taraflarına gerçekleşmiştir. 1839 yılı 27 Nisan'da Nusretiye gemisi ile Beşiktaş sarayından ayrılarak denizden Varna'ya doğru yola çıkmıştır. II. Mahmut'un maiyetinde Moltke de bulunmaktadır.⁷⁴ II. Mahmut'un Rumeli gezisi için tercih ettiği Nusretiye gemisi 68 top taşımakta ve belki de mevcut fırkateynin en büyüğü ve en güzeldir. İki Avusturya vapuru da maiyete eşlik etmektedir. İstanbul'dan Varna'ya giderken yolculuk güzel bir havada başlamış ancak yolu yarıladiklarında kuzeyden esen küçük bir bora gemide karmaşa ve tedirginliğe yol açmıştır. Avusturya vapurları iki koldan yanaşarak Nusretiye'yi Varna limanına yanaştırmıştır (Moltke, 1932, s.99).Üç gün kaldığı Varna'da Sultan, yoğun bir inceleme gezisi yapmıştır. İlk etapta Varna'da yeni yaptırılan kışla, hastane ve demirhanenin açılışını yapmıştır. Teşrifiye Cami, 200 bin İstanbul keyli hububat alacak büyüklükte zahire ambarı ve mühimmat ambarlarını tetkik etmiş; inşa olunan kale ve tabyaların her yerini detaylı incelemiştir.⁷⁵ Mevcut barut mahzenlerinin bulundukları yer rutubetli olduğundan daha uygun bir yere baruthane yaptırılmasını emretmiştir. Varna halkının zaruri ihtiyacına cevap olarak şehir içinde bir hamam, eski kalede bir iki cami yaptırılması emrini vermiştir.

⁷¹ İlginçtir ki vebayla boğuşan Rus askerleri bir taraftan da kantinlerde iş ve işret, zevk ve eğlence vur patlasın devam etmektedir. H. Moltke, *age*, s.242-3.

⁷² M. Tayyip Gökbilgin, *agm*, s.213

⁷³ II. Mahmut'un Rumeli gezisi, maiyetinde bulunan Sahaflar Şeyhizade Mehmed Esad Efendi tarafından kaleme alınmıştır: Ayâtü'l-hayr, Süleymaniye Kütüphanesi, Hüsrev Paşa, n.319. Geziden kısa not ve haberler de Takvim-i Vakayi gazetesinde yayınlanmıştır.

⁷⁴ Padişahın seyahati için 21 Nisan öğleden önce 10.15, Moltke'ye göre eşref saati dikkatlice belirlenmiştir. Moltke, maiyette bir frenk olarak dikkat çekmemek için padişahın gönderdiği Türk kıyafetlerini giymiştir. H. Moltke, *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, çev. H. Örs, TTK, Ankara, 1960, s.97.

⁷⁵ *Takvim-i Vakayi*, defa 149, 25 RA 1253/29.06.1839.

Sultan II. Mahmut, 3 Mayıs'ta köprü, gümrük ve yeni kale palangalarında deneme top atışlarını seyretmek üzere Galata Burnu'nda Muhafız Paşa'nın kendisi için yaptırdığı köşke gitmiştir. Paşa'ya hizmetlerinden ötürü mirahurluk payesi, nişanı ve çeşitli hediyeler vermiştir. Varna naibi, belde ileri gelenleri, azınlık metropolidi, kocabaşı ve çorbacılar da padişahın huzuruna kabul edilmişler ve hediyelerle taltif edilmişlerdir. Memleketin her yerinde bulunan Müslüman olsun gayri müslim olsun herkesin zulümden korunması ve asayişin sağlanmasının en büyük arzusu olduğunu ve seyahatinin amacının bunun doğrultusunda ahalinin durumunu görmek, kaleleri incelemek, memleketi imar etmek, ahali ve reayayı korumak olduğunu belirtmiştir. Tüm fukaraya ve mektep çocuklarına dağıtılmak üzere sıla-i vâfire verilmesini emretmiştir. Daha sonra Devna gölü karşısındaki Peynirli Çiftliğinde dinlenmiş (Özcan, 1991, s.372) ve Moltke'den de şehrin bir haritasını istemiştir. Haritadan maksat şehrin bir perspektif resmi ve Moltke bu tarz bir resmi siyah beyaz çizmiş, bir resim meydana getirmesi için -söylediğine göre- İstanbul'da iyi bir ressamı göndermiştir (Moltke, 1932, s.99).

1846 yılında, II. Mahmud'u takiben Sultan Abdülmecit de bir dizi seyahate çıkarak tebasıyla yakın temas kurmuştur. 40 gün süren ve çok kalabalık bir maiyetle hareket eden Sultan Abdülmecit, İstanbul'dan Büyükçekmece üzerinden Silivri, Çorlu ve Burgaz'ı takiben Edirne'ye varmıştır. Ardından Habipçe, Karapınar, Zağra-i Atik ve Kızanlık'a gelmiştir. Edirne gibi Kızanlık'ta da bir müddet kalmış, Tırnova, Rusçuk, Silistre ve Şumnu'nun ardından Varna'ya gelmiştir. ⁷⁶ Varna'da kışlayı incelemiş, şehrin ileri gelenlerine taltiflerde bulunmuş ve Varna iskelesinden İstanbul'a doğru ayrılmıştır. ⁷⁷ Varna, Sultan II. Mahmut'un Rumeli gezisinin ilk durağı iken Sultan Abdülmecit'in son durağıdır. Sultan II. Mahmut, şehre gemiyle limandan giriş yapmış, Abdülmecit'in maiyeti ise döneminin bir yeniliği olan demiryolu ile Varna'ya taşınmıştır. Varna açısından düşünüldüğünde II. Mahmut'un gezisi daha kapsamlıdır, zira savaş sonrası şehrin gelişimine yöneliktir.

İlk Osmanlı Telgraf Hattı Varna'da

Varna, ilk Osmanlı telgraf hattının çekildiği ve tesislerin kurulduğu yer olarak da tarihte yerini almıştır. 22 Haziran 1853'te Rusların Eflak ve Boğdan'a girmesiyle aynı senenin Ekim ayında başlayan savaşta, bir süre sonra İngiliz ve Fransızlar da Osmanlı Devleti'nin yanında yer almışlardır. ⁷⁸ Müttefikler ordularının hızlı haberleşmesini istemişler, bunun sonucunda ilk askerî hatlar İngilizler ve Fransızlar tarafından savaşın daha sonra intikal ettiği Kırım bölgesiyle İstanbul ve Avrupa bağlantısını temin edecek tarzda kurulmuştur (Yazıcı, 2002, s.111). Müttefiklerin üssü konumundaki Varna ⁷⁹ telgraf hatlarının da merkezi olmuştur. İngiltere'nin İstanbul'daki büyükelçisi Varna-Kırım hattına başlanacağı sırada Varna'da uygun bir mekanın telgrafhane olarak kendilerine tahsis edilmesini istemiş ve 9 Ocak 1855 tarihli irade ile bu talep kabul edilmiştir. ⁸⁰ Neticede, Osmanlı topraklarında İngilizler tarafından askerî amaçlarla kurulan ilk telgraf hatları Varna'nın

⁷⁶ Seyahatin detayları için bkz. M. Mercan, "Sultan Abdülmecit'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, sayı 1, Temmuz 2009, s.81-100.

⁷⁷ *Seyahatname-i Hümayun*, 1262/1845-6, s.22-23.

⁷⁸ Ruslar, 1853'te kutsal yerler sorununu ortaya atmış ve Osmanlı-Rus gerginliği neticesinde de Eflak ve Boğdan'ı işgali etmişlerdir. Osmanlı Devleti'nin Rusların işgal ettikleri toprakları boşaltması isteği gerçekleşmeyince fiilen savaş başlamıştır. Rusların karadeniz'deki üstünlükleri İngiltere ve Fransa'yı endişelendirmiş ve savaş Rus- Müttefik savaşına doğru gitmiştir. Osmanlı, İngiltere, Fransa ittifakına Avusturya ve Sardinya da destek vermiştir. Savaş, Tuna, Kafkas ve Karadeniz'de yoğunluk kazanmıştır. E. Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, V. cilt, 3. baskı, s.238-240.

⁷⁹ Temmuz sonlarına doğru Varna'da toplanmış bulunan Müttefik kuvvetleri, Rusların Silistre'yi bırakarak Tuna'nın kuzeyine çekilmesi üzerine taarruz hareketine karar vermiştir. Ancak Varna'daki müttefik ordularında daha önce Tolun'da başlayan kolera ve sıtma hastalıkları o kadar yayılmıştı ki Fransızlar günde 80-100 zayıat vermeye başlamışlardı. Bu yüzden taarruz hareketi gecikmiştir. A. Tevfik Gürel, *1853-55 Türk-Rus ve müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul, 1935, s.79; Fevzi, *1853-55 Türk-Rus Harbi, Kırım Seferi*, Devlet Matbaası, İstanbul, 1927, s.46.

⁸⁰ BOA, İrade, Hariciye, 5709.

Kalikarya burnundan Kırım sahilinde Balıklova yakınındaki Sen Jorj (Aya Yorgi)'a kadar yaklaşık 600 km.lik deniz hattıdır ve 13 Nisan 1855'te tamamlanmıştır. Varna-Şumnu-Ruşçuk-Bükreş arasında Fransızların kurdukları hatlar, aynı yılın 15 Mayısından itibaren müttefik ordularının kendi başkentleri ile haberleşmelerine imkan sağlamıştır (Yazıcı, 2002, s.111).

Bir süre sonra Avrupa ile haberleşme günden güne arttığından yalnızca Edirne hattının fazla yükü kaldıramadığı, sık sık kesildiği ve tamirinin masraflı olduğu vb şikayetler üzerine Varna ile İstanbul arasına doğrudan bir hat çekilmesine karar verilmiştir. Eylül 1855'te İngilizler Varna limanından Karadeniz'den Kilyos kıyısına kadar deniz altından bir kablo çekmişlerdir. 24 Eylül 1855'te Beyoğlu-Tepebaşında bir evi telgraf merkezi yaparak buradan Kilyos'a kadar da bir havai hat uzatılmıştır. İngiliz ordusu emrinde olan memurlar 27 Eylül 1855'te her taraftan telgraf alıp vermeye başlamışlardır. Kırım savaşı sonrası, önce sadece tüccar ve yabancıların haberleşmesinde kullanılan hat, 1864 yılına kadar faaliyetine devam etmiştir. Daha sonra Varna'ya havadan yeni bir hat çekilmiştir (Hacısalıhoğlu, 2007, s.129). Böylece Kırım savaşı sırasında Varna merkezli Varna-Kırım, Varna-İstanbul ve Varna-Bükreş hatları yapılmıştır.

Telgraf hatlarının yapımında gerek teknik donanım gerekse masrafların bir kısmı bizzat Batılı devletler tarafından sağlanırken Osmanlı Devletinden izin alınmıştır. Osmanlı hükümeti ayrıca yapım masraflarını üstlenmiş, görevlendirilen yabancı telgraf memurlarına pusula vermiş ayrıca telgraf hatlarının geçtiği kaza kaymakamlarına emir göndererek memurların gerekli tüm ihtiyaçlarının sağlanması temin edilmiştir (Hacısalıhoğlu, 2007, s.130).

Telgraf hatlarındaki memurlar yabancı olduğundan Varna ayağındaki tesisin çalışmalarında şehir ahalisinin ne derece işin içinde olduğu tespit edilememekle birlikte işlerin kurulma aşamasında lojistik anlamda şehir ahalisinden işçilerin çalıştırılmış olma ihtimali yüksektir. 1872 Tuna yıllığında Varna merkez, Hacıoğlu pazarcığı ve Balçık'da birer adet, toplamda Varna sancağında üç adet telgrafhane kayıtlıdır.⁸¹ Telgrafhanede 1872 yılında ecnebi memurların yanında Türkler de vardır. Telgrafhanenin müdürü Hüsnü Efendi, ser muharebe memuru Şemsi Efendi, muhabere memurlar Emir Efendi, İzzet Efendi, Cevdet efendi; posta katibi Hamdi Hilmi, mukayyid Serkiz Efendi; Fransızca baş muhabere memuru Mösyö Papasyan, muhabere memuru Mösyö Martir Efendi ve Mösyö Serkiz'dir.⁸²

Varna- Rusçuk Demiryolu Hattı

Ruşçuk ile Varna'yı bir demiryolu ile birbirine bağlama fikri ilk olarak, Osmanlı Devleti hizmetinde bulunan ve bir iş için Varna ve Köstence civarına giden mühendis Bongarti'den gelmiştir. Bongarti, böyle bir demiryolu inşasının ve Devna gölüne açılacak bir kanalla Varna limanının genişletilmesinin yararlı olacağı kanaatindeydi (Akyıldız, 2002, s.123). Köstence-Çernova'da hattından sonra Karadeniz kıyısındaki Varna limanı ile Tuna üzerindeki Rusçuk şehri arasında bir demiryolunun imtiyazı yine İngilizlere verilmiştir. İngiltere'nin gerek Ege, gerekse balkanların bu bölgesindeki demiryolu yatırımlarına ağırlık vermesi buralardaki tarımsal potansiyeli değerlendirmek amacı taşımaktadır. Bu yollar sayesinde İngiltere'ye yapılacak hububat sevkiyatı daha ucuza gelecektir (Kurmuş, 1971, s.261). Bugünkü Bulgaristan'ın ilk demiryolu olan Varna- Rusçuk hattının yapımına 1 Eylül 1861'de yapımına karar verilmiştir; Demiryolu yapımını üstlenen şirket (The Ruscuk and Varna Railway Company), Varna merkezli olarak 31 Aralık 1863 (20 Receb 1280) de kuruldu. Amacı gerek Rusçuk-Varna demiryolunu gerekse daha sonra alabileceği benzer imtiyazları hayata geçirmek ve işletmek, karadan ve denizden demiryollarıyla bağlantı sağlayan yollar yapmak, arazi, maden, orman vesaireye tasarruf edip işletmektir (Akyıldız, 2002, s.126). 21 Mayıs 1864 'te de yapım çalışmaları başlamıştır. Bu proje ile İstanbul-Viyana

⁸¹ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.103.

⁸² *Age*, s.95.

arasının günün şartlarına göre yaklaşık yüz saat kısalması ve gemi trafiğine pek müsait olmayan Tuna boğazlarında çekilen güçlüklerin de ortadan kaldırılması planlanmıştır (Akyıldız, 2002, s.123).

Osmanlı Devleti, Varna- Rusçuk demiryolu sayesinde İstanbul ve Avrupa arasındaki ticaretin büyüyeceğini (Engin, 1993, s.40) inancındadır. Çalışmalara Rusçuk ve Varna'dan iki koldan başlanmış, çeşitli gecikmeler ve eksikliklerle 8 Kasım 1862'de trafiğe açılmıştır (Akyıldız, 2002, s.131). Demiryolu üzerindeki istasyonlar; Rusçuk, Çernovada, Vetova, İnebekçi, Aşıklar, Şeytancık, Kaspiçan, Pravadi, Kebece ve Varna'dır.⁸³ 224 km uzunluğundaki 36 saatlik⁸⁴ Varna-Rusçuk hattı, inşaatının bitiminden sonra 7 Kasım 1866 tarihinde işletmeye açılmıştır (Engin, 1993, s.40).

Sultan Abdülaziz niyetlenilmesine rağmen demiryolunu trafiğe açma merasimine katılmamış ama açılıştan sekiz ay sonra çıktığı Avrupa seyahatinin bir bölümünü ülkesinde inşa edilen yeni ulaşım aracıyla yapmıştır. Rusçuk'ta iki gün kaldıktan sonra 6 Ağustos 1867'de dokuz vagonlu özel hazırlanmış bir trenle buradan ayrılmıştır. Üzeri kırmızı ay yıldızla süslü, beyaz boyalı vagonlarla yapılan trenle Varna'ya taşınmıştır. Söz konusu seyahat ve taşıma işlemleri esnasında herhangi bir olumsuzluk meydana gelmemiştir. (27 Ağustos 1867) demiryolu ile seyahat eden bir diğer özel yolcu da Rusçuk'tan Varna'ya trenle giden Prens Napolyon'dur (18 Temmuz 1868) (Akyıldız, 2002, s.142-3).

1871-72 tarihlerinde şirketin gelir- gider dengesi iyice bozulmuştur. Gelirlerin düşmesinde bu sırada bölgede zuhur eden kolera yüzünden Varna ve Rusçuk'un karantina altına alınmasının da büyük etkisi vardır. Karantina yolcu ve zahire taşımacılığını olumsuz etkiledi ve ticaret alternatif güzergahlara kaymıştır (Akyıldız, 2002, s.137). İnşaatı yapan şirket tarafından işletilmeye başlanan hat, 1873 yılında Rumeli demiryolları kumpanyasına kiraya verilmiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşı sırasında demiryolu Ruslar, Bulgarlar ve Osmanlılarca tahrip edildi. Rusların demiryolundan yararlanmamaları için Osmanlılar tüm lokomotif ve vagonları Varna'ya çekmiştir. Savaş başlayınca Osmanlı, Bulgar ve Slav memurlara el çektirip yerlerine Edirne ve İzmit demiryollarından eleman atamıştır (Akyıldız, 2002, s.144). Berlin antlaşması uyarınca Bulgaristan arazisinde kalmış ve Osmanlı Devletinin bu hattan dolayı olan borçlarını Bulgaristan üstlenmiştir. Rusçuk-Varna demiryolu genellikle Avrupa'dan İstanbul'a gelip de Akdeniz yolunu tercih etmeyen yolcular tarafından kullanılmıştır. Varna'ya kadar trenle gelenler buradan vapurla İstanbul'a geçerlerdi. 1888 yılında Avrupa hatları ile Osmanlı hatları arasında İstanbul-Edirne- Belgrad istikametinde irtibat sağlandıktan sonra Varna-Rusçuk hattının önemi azalmıştır (Engin, 1993, s.40).

Demiryolu ile birlikte şehirlerin fiziki yapısı ve görüntüsü de değişmiştir. Rusçuk'ta yapılmasından yaklaşık iki sene sonra Varna'da da yeni bir hapishanenin yapılmasına karar verilmiştir.⁸⁵ Varna'da bir hapishane olduğu 1289 salnâme kayıtlarında görülmektedir.⁸⁶ Bölgedeki canlanmayla doğru orantılı olarak Varna'ya gelip gidenler de günden güne artmaktadır. Talebi karşılayacak ve gelen yolcu ve misafirleri barındıracak bir yer yoktu. Bunun üzerine Tuna valisi Midhat Paşa'nın da çabalarıyla hisse senetlerinden teşekkül eden bir şirket kurularak Varna'da bir otel yapılmasına karar verilmiştir. Otel yapacak şirketin hisse sayısı dört yüz ve sermayesi de 4000 liradır.⁸⁷ Böyle bir otelin varlığı 1289/1872 Tuna Salnâmesi'nde tespit edilememiştir.⁸⁸ Ancak

⁸³ *Salnâme-i Tuna*, sene 1288, defa 4, Matbaa-i Vilayet-i Tuna, s.37.

⁸⁴ *Salnâme 1290*, s.310.

⁸⁵ Hapishanenin 81.500 kuruşa tamamlanması planlanmakta idi. BOA, İ.ŞD, nr.663; 9 RA 1286/ 19.06. 1869.

⁸⁶ *Salnâme-i Tuna 1289*, s.113

⁸⁷ "Varna kasabası günden güne kesb-i ma'muriyet etmekte olduğu halde gelip geçen misafirinin ikamesine mahsus mahal olmadığı." BOA İ. MV, 26134; 14.02.1284/ 10 Aralık 1867. Otel demiryolu istasyonu ile İskele caddesi civarına yapılacaktı. A. Akyıldız, *agm*, s.137.

Kanitz seyahati sırasında konakladığı mekânları kaydederken Varna'da Hotel d'Angleterre'yi kaydeder (Kanitz, 1879, s.350).

Demiryolunun bölgeye bir etkisi de iskân mahallerini değiştirmesidir. Hattın trafiğe açılmasıyla beraber özellikle geçiş ve kesişme noktalarında bulunan istasyonlar çevresinde hemen derme çatma da olsa iskan hareketleri başlamıştır. Mithat Paşa rastgele binalar yapılmasının fena ve intizamsız kasabalara yol açacağından hareketle mülk arazilerin belli bir vergi karşılığında devlete ait arazilerin de şahıslarca el konulmadan müzayede ücreti mukabilinde iskana açılmasını teklif etmiştir. Söz konusu arazileri müzayede ile satma yetkisi Rusçuk ve Varna meclislerine verilmiştir.⁸⁹

Varna'da İktisadi Hayat

Evliya Çelebi, Varna'da çarşıda her çeşit esnafın iş yaptığı bin kadar dükkan ve hepsi, mücerred tüccar hanı olan hanların varlığından bahseder.⁹⁰ 1866 sayımına göre Varna'nın vergi verebilen toplam nüfusu 7537'dir (Todorov, 1983, s.389). Ancak Todorov'un 1868-70 için kullandığı tezkerelerde yer alan vergilendirilen kişi sayısı Varna için sadece 531 olup bu da toplam vergi verebilir nüfusun yalnızca %7'sini oluşturmaktadır. Bu verilerle şehrin genel iş gücü vs. hakkında sağlıklı ve net çıkarımlarda bulunmak oldukça güçtür. Ancak eldeki veriler değerlendirilecek olursak Varna nüfusunun büyük çoğunluğu zanaatkardır (handicraft) (%41.5), bunu ziraatla uğraşanlar (%19.2), ticaret ehli (%13), ameleler (11.1), devlet görevlileri (3.1) takip eder, %12.1'lik kesimin ise meslekleri tam tespit edilememiştir. 1828-9 Savaşı sonrasında Rus işgali altındaki şehirlerinden göç etmek zorunda kalan ve İstanbul'a gönderilen 848 kişiden oluşan Varna'lı aile reislerinin büyük çoğunluğu tüccar ve esnafıdır. Varnalı göçmenler arasında; 29 tüccar, 13 rençber, 12 reis, 11 din adamı, 7 asker, 5 tavukçu, 5 berber, 5 kahveci, 5 çiftçi, 4 iskele yazıcısı, 3 tüfekçi, ayakkabıcı, bakkal, 2 mağazacı, 2 serraç, 2 fişekçi, 2 kasap, 2 bekçi, 2 terzi, 2 attar, 2 mektep hocası, 2 kapan-ı dakik yazıcısı, 1 tüccar yazıcısı, birer mektep katibi, gümrük katibi, kayıkçı, saatçi, menzilci, fıçı, balıkçı, maunacı, reyinci, uncu, çıkırıkçı, ekmekçi, manav, dükkancı, tahmişçi⁹¹ vardır. Bu tablodaki tüccarların kiminin ne ticareti yaptığı bir iskele tüccarı ve bir de dakik tüccarının belli ise de çoğunluk kendisini sadece tüccar olarak tanıtmıştır. Kişilerin mesleklerini "tavukçu" olarak zikretmesi, bu iş kolunun daha önce zikredildiği gibi şehirdeki payına işaret etmesi açısından önemlidir.

Varna'da iktisadi hayatı anlamada ölçüt olarak kullanılacak verilerden biri de gayri menkul değerleridir. Evlerin, ticari yapılarla değer karşılaştırması Varna'nın karakteristiğini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Tablo 4

	Evler	Zirai mülkler (bağ, bahçe, tarla)	Ticari mülkler (dükkanlar, fırın, meyhane, han, değirmenler)	Diğerleri (avlu, hamam, zemlik, oda)	Toplam
Varna	2598780 (%29.5)	754545 (%8.6)	4934972 (%56)	519725 (%5.9)	8808022
11 şehir ⁹²	20846050 (%50.5)	3246805 (%7.9)	15729497(%38.2)	1388625 (%3.4)	41210977

Tablo 4: Varna'da 19. yüzyıl ortalarında gayri mülklerin değer (kuruş) olarak dağılımı (Todorov, 1983, s.433).

⁸⁸ *Salnâme-i Tuna* 1289, Varna sancağı kasabalarının miktar-ı hane ve dükkan ve ebniye-i sairesi, s.113.

⁸⁹ BOA İ. MV, 25814; 17 Haziran 1867, nakleden A. Akyıldız, *agm*, s.141.

⁹⁰ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

⁹¹ Liste için bkz. U. Gülsoy, *agm*, s.252-3.

⁹² Varna, Şumnu, Silistre, Pazarçık, Lom, Köstence, Provadi, Tulça, Maçin, Babadağ ve Mecidiye.

Şumnu, Silistre, Pazarcık, Lom, Köstence, Provadi, Tulça, Maçın, Babadağ ve Mecidiye gibi komşu ve civar şehirlerle birlikte değerlendirildiğinde, Varna'nın ticari çehresinin genelden farklı olduğu ve daha değerli ve çok sayıda ticari yapıya ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Ticari hayatı Varna'yı varlıklı kimselerin de sayıca çok olduğu bir şehir yapmıştır. Varna'da hem sayıca hem de değerce fazla ev sahibi olanlar dikkat çekicidir. Tuna vilayeti genelinde on şehirde iki ya da daha fazla ev sahibi olan 29 kişiden 13'ü Varna'lıdır. (Bkz. Tablo 5):

Kişiler	Toplam mülk değeri (kuruş)	Evlerin değeri (kuruş)
Katibin-i evvel Mustafa bin Mehmet	29450	10 bin; 8 bin
Temistokli	20000	10 bin; 10 bin
Kozma oğlu Trakoğlu Dimitro	40000	35 bin; 5 bin
Burgaslı Mustafa oğlu Hacı Mehmet	58550	25 bin; 13 bin
Abdullah oğlu Mehmet ağa	60175	30 bin; 14 bin
Latif Efendi bin Yakup	79600	30 bin; 7 bin
Toparlakoğlu Mehmet Efendi	81475	25 bin; 2500
Hafız Eyyüp bin İsmail	86750	35 bin; 21 bin; 5 bin
Süleyman Ağa bin Mustafa	89825	15 bin; 4 bin; 3 bin
Osmanlı Bankası 2. Direktörü Dimitri Paspali	93000	15 bin; 6 bin; 5 bin; 5 bin
Mustafa Efendi bin Sivaslı Ali	135750	30 bin; 23.5 bin
Tütün Tüccarı Todor Efendi	170750	60 bin; 3 bin
Askeri Bey bin Hasan bey	674525	60 bin; 30 bin

Tablo 5: 1866 yılı tezkere ve vergi cetveline göre Varna'da birden fazla ev sahibi olanlar ve ev değerleri (kuruş) (Todorov, 1983, s.489-490)

Bir adet evleri olduğu halde değerleri oldukça yüksek mülk sahiplerinden ikisi de kadındır. Birisi Rum bir tebeanın karısıdır ve sahibesi olduğu evin değeri 22 bin kuruştur. Tütün tüccarı Todorin'in zenginliğinden evladı iyali de nasiplenmiş görülmektedir: Todorin'in kızının evi 40 bin kuruş civarındadır.⁹³ Gayrimenkul değerleri açısından toplamda Varna (44.985.762), Rusçuk'tan (48.345.540) sonra ikinci sırada yer alır. Kiralar bakımından ise ilk sıra Varna (1.472.791)'nındır. Vergilendirilen mukim başına değer 5968,6; kira 195,4 bu durumda değer açısından Varna birinci kira açısından Balçık (277)'tan sonra ikinci. Ortalama gayrimenkul değerlerinin incelenen on şehirde 3087,8; kiralardan ise 51,2 kuruş olduğu göz önünde bulundurulduğunda Varna ortalamanın çok üstünde gayrimenkul satış ve kira fiyatlarına sahip bir şehir olduğu açıkça görülmektedir.⁹⁴ Todorov'a (Todorov, 1983, s.431) göre Varna ve Balçık'taki kiralardan yüksekliği, lüks ticari mekânların, mağazaların kurulmaya başladığı gelişen liman şehirleri olmalarından kaynaklanmaktadır. Şumnu dışında kişi başına kira değeri 50 kuruş üzerindeki tüm şehirler liman şehirleridir. Varna, mimari yapılarıyla mamur bir şehirdir, ticaretgah bir mekan olarak da çevresindeki yerleşim yerlerine nispeten daha pahalıdır.

Varna, daha önce de bahsedildiği üzere ticari yapıları değer bakımından oldukça yüksek bir liman şehridir. 1872 yılında Varna şehrinde dükkan sayısı (733) ve mağaza sayısı (253)'dür⁹⁵ Bu rakamlarla Varna şehri, sancağın diğer kazalardan kayda değer şekilde üstündür. 1866 yılında Varna'da bir çeşit depo, toptan satış yerleri olan mağaza sayısının 85 (Todorov, 1983, s.443) olduğu göz önünde bulundurulduğunda şehirde ekonomik faaliyetlerin nasıl bir ivme kazandığı

⁹³ Değerler için bkz. N. Todorov, *age*, s.438.

⁹⁴ 1866 sayımına göre (NBKM Oo, cetvel-i mizan-ı vergi ve nüfus, Rs 98/8), *Age*, s.430.

⁹⁵ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113

görülebilir. Kısa denilebilecek bir sürede mağaza sayısının 85'ten 253'e çıkması şehirdeki ekonomik faaliyetlerin toptancılığa yoğunlaştığının bir göstergesi olması yanında han yerine "mağaza"ların açılması şehrin mukimi olan ya da olmayan ama şehirde uzun ya da kısa süreli ikamet eden tacirlerin zenginliklerine de işaret eder. Zira Todorov'un da vurguladığı mağazalar 19. yyda Balkan şehirlerinin iktisadi gelişme ve refahının en iyi işaretlerindendir. 18.yy sonuna kadar tüccarlar mallarını han veya bezistanlarda depolarken 19. yyda çağdaş çizgilerle inşa edilmiş özel depolar inşa edilmeye başlanmıştır. Mağazalar, tek ya da çok katlı mağazalar taş ve tuğla ile inşa edilen demir kapılı, pencereleri kepenkli, zemin katlı, geniş çatı arası olan yapılarıdır. Pratik amaçlar dışında mağazanın dış yüzü de tüccarın ekonomik gücünü gösteriyordu. Mimari olarak da farklı bir estetiğe sahiptiler ve şehrin ticari yüzüne katkı sağlıyorlardı (Todorov, 1983, s.443). Modern depo yapısındaki mağazalar kimi zamanlar ihtikara yol açan faaliyetlerin de merkezi durumuna geliyordu. Bazı tüccarlar, iskeleye gelen zahireleri yolda karşılayıp fiyatını kesip malları mağazalarına nakletmekte ve ziraatçilere kendi biçtikleri fiyatla sattıklarından karmaşaya neden olmaktadır. Devletin bulduğu çözüm yollarda zahire satılmasının men edilmesi ve hastane civarındaki yerlerin zahire pazarı olmasına karar verilmiştir.⁹⁶ Böylelikle şehirde zahire alış veriş yapılabilecek tarafların bir araya toplanacakları bir mekan tespit ve tayin edilerek mevcut bölgenin belirli dönemlerde canlı bir faaliyet merkezi olması temin edilmiştir.

Haklarında veri olup Todorov'un üzerinde çalıştığı mağazaların 1/4'ü Varna'dadır. Toplamda 347'yi bulan bu mağazalardan Varna'dakilerin sayısı 85'tir. Mağaza sahiplerinin toplamda sayısı 181 olup bunların 49'u Varnalı'dır. Bu durum, bir tacirin birden fazla mağazasının olduğu anlamına gelmektedir. Mağazaların toplam değeri Varna için 2670497, toplamda ise 4838472 kuruştur; ortalama mağaza başı değer Varna'da 31417, toplamda ise 13944 kuruştur (Todorov, 1983, s.443). Todorov'un verilerine bakıldığında Varna ve Köstence gibi liman şehirlerinde mağaza değerlerinin çok yüksek olduğu görülmektedir. Liman şehirleriyle içlerde yer alan şehirler arasında mağaza sahipleri arasında da farklılıklar vardır.

1866-70 tezkeresinde değeri 50 bin kuruşa kadar olan 26 mağaza sahibinden 16'sı Varna sakinlerindendir. Bu kişiler, mağaza sayıları ve mağazalarının toplam değerleri içinbkz. Tablo 6. şu şekildedir:

Kişiler	Mağaza sayısı	Toplam değer (kuruş)
Rum Todorı kızı Alexandra	6	350 bin
Salil Paşa bin Mehmet Paşa	3	300 bin
Askeri bey bin Hasan Bey	7	274.5 bin
Nikolaidi Bezirgan	4	190 bin
Adı okunamayan bir Türk	3	120 bin
Bingazi mutasarrıfı Tahsin Paşa	1	100 bin
Mustafa Efendi bin Sivaslı Ali	3	65 bin
Tütüncü Todor Efendi	3	65 bin
Osmanlı bankası ikinci direktörü Dimitri Paspali	2	62 bin
Hüseyin bin Mehmet Emin	3	60 bin
Todor kızı Alexandra	1	60 bin
Süleyman Efendi Şumnulu Hasan Ağa	1	55 bin
Kristo oğlu Veliko ve Atanasoğlu Kosta	2	55 bin
Strati oğlu Pandeli	2	52 bin

Tablo 6: 1866-70 tezkeresinde Varna'lı mağaza sahipleri ve mağaza değerleri(kuruş)⁹⁷

Varna'da mağaza sahiplerinin çoğunluğu yüksek değerde mağazaya sahipken diğer şehirlerde tam tersi durum söz konusudur. Etnik bir değerlendirme yapıldığında ortaya çıkan tablo

⁹⁶ BOA, C. İKTS, 1769; 29 RA 1263/17.03.1847.

⁹⁷ 1866-70 NMKB,Oo tezkere ve vergilerden, nakleden N. Todorov, *age*, s.491-2.

ise; Varna'daki 49 mağaza sahibinden 38'inin Türk, 4'ünün Bulgar, 5'inin Rum ve 2'sinin Ermeni olduğu tespit edilmiştir. Etnik kimlik ve mağaza değerleri birlikte değerlendirildiğinde de Rumların sahip olduğu mağazaların değerlerinin Bulgar ve Ermenilerinkinden daha yüksek olduğu sonucuna ulaşılmaktadır (Todorov, 1983, s.443).

Mağazaların kısa süredeki hızlı artışı karşısında hanlar aynı ivmeyi göstermemiştir. 1866'da Varna'da üç tane han var (Todorov, 1983, s.443) iken bu sayı 1287'de 14'e yükselmiştir⁹⁸ ve han sayısı bakımından Varna şehrinin, sancak içinde herhangi bir üstünlüğü söz konusu değildir. Ancak değer bakımından Varna yine yüksektir ve Varna'daki üç hanın değerleri toplam 57667 kuruştur (Todorov, 1983, s.443). Mağaza-han kıyaslamasıyla görülen o ki, yüzyılın ortalarında yeni ticari mekanlarla Varna şehrinin çehresi değişmeye, modernleşmeye başlamıştır. Hanlar da özellikle demiryolunun etkisiyle şehirde artan yolcu sayısının konaklama ihtiyacına hizmet ediyor görünmektedir.

Mağazaların bir çeşit depo oldukları dikkate alındığında şehrin mal transit merkezi konumunda olduğu anlaşılır. Yüzyılın ortalarında şehrin limanının da bu bağlamda işlek bir ithalat-ihracat limanı olarak faaliyet gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Varna şehrinin ticari açıdan daha aktif hale gelmesinde, limanının ticari potansiyelinin artması ve 1861-67 arasında inşa edilen Varna- Rusçuk demiryolunun rolü büyüktür.

Mağaza ve çeşitli dükkanlar dışında değirmenler de şehrin ticari yapıları arasındadır. Varna, sancağın bir diğer kazası Balçık kazasının (28 adet) çok gerisinde olmasına rağmen Varna'da da su değirmenleri (5 adet) vardır.⁹⁹ Su değirmeni dışında varlıklarını Todorov'un bulgularından öğrendiğimiz ateş değirmenleri de şehrin önemli ve kıymetli yapılarındandır. Ateş değirmenlerinin değerleri 100 bin-200 bin kuruş arasındadır. Varna'daki iki değirmenden birinin sahibi İngiliz Sherno, diğeri de Çavuş Hacı Ali Ağa'nın karısıdır ve değerleri 200 bin kuruştur. 100 bin kuruş değerindeki diğer iki değirmenin sahipleri ise Hasan bin Arif ve Hasan, Rıza ve kız kardeşleri. Her biri 9 bin kuruş karşılığında değirmenlerini kiraya vermişlerdir (Todorov, 1983, s.445-6). Ciddi meblağlara ulaşan fiyattaki bu fiziki sermaye sahipleri arasında kadınların bulunması, Varna iktisadi hayatında kadınların da geri planda olmadığına işaret eder. Değirmenler, gelirlerinin vakfedilmesi ile de vakıf kayıtları arasında yerlerini almışlardır. şehir merkezindeki Eski camii'nin giderleri için bir değirmenin¹⁰⁰ geliri vakfedilmiştir.

Varna Limanı ve Ticaret

Varna limanı güney-güney doğu ve doğu- kuzeydoğu istikametleri dışında tüm rüzgarlardan korunaklı bir limandır (Slade, 1832, s.499). Karadeniz kıyısında dar bir uzantı şeklinde uzanan Varna'nın limanı geçmişte gemilerin girişini kolaylaştıracak yapılar olmaksızın kullanımı zor bir limandır. Osmanlılar döneminde ise özellikle Dobruca'dan sağlanan ürünleri İstanbul'a aktaran işlek bir liman haline gelmiştir. Evliya Çelebi'nin ziyareti sırasında şehrin oldukça işlek iskelesinden demir çubuklar, tuz kayaları, bal fiçileri, pastırma çuvaları ve keresteler gemilere yüklenmektedir. Yüz binlerce arabanın getirdiği mallar her sene bin beş yüz parça gemiyle taşınmaktadır.¹⁰¹

Osmanlı payitahtına yakınlığı, Varna'yı, imparatorluğun midesi olan bu şehri doyuran kaynaklardan biri yapmıştır. Varna şehri kaynak olmanın yanında art bölgesindeki ürünleri¹⁰²

⁹⁸ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

⁹⁹ *Salnâme-i Tuna* 1289, s.113.

¹⁰⁰ VGMA, Defter nu.1175, s.11; 13 R 1233/20.02.1818.

¹⁰¹ Evliya Çelebi, *age*, 5. Kitap, s.51.

¹⁰² Örneğin Dobruca, zahire açısından önemli bir bölgedir ve Dobruca'dan İstanbul'a gönderilecek zahire, Varna iskelesinden gemilere yüklenmektedir. BOA, C.ML. 6112; 17 R 1250/23.08.1834.

payitahta aktarma vazifesi de ifâ etmiştir. 18. yüzyıl sonu 19. yüzyıl başlarında Varna'dan ticaretin en büyük alıcısı yine İstanbul'dur. Tahıl, yağ, deri gibi hayvansal ürünler, odun¹⁰³ ve kereste¹⁰⁴ başlıca ticari ürünlerdir. İstanbul'un ihtiyaçlarının ivedilikle karşılanması Osmanlı Devleti'nin başlıca iktisadi önceliklerindendir. Hem İstanbul'dan gelen gemilerden hem de Varnalı yerli tüccarlardan mutad vergiler dışında alınan ruhsatiye, liman kirası, palamar akçesi gibi yeni vergilerin talep edilerek payitahtın un ihtiyacının kolaylıkla karşılanamaması örneğindeki¹⁰⁵ gibi ortaya çıkabilecek sıkıntılı durumlar, provizyonist bir iktisadi yaklaşım benimseyen devletin ciddi uyarılar yapmasına neden olmuştur. Askeri ihtiyaçların karşılanması da öncelikli meselelerdendir ve Dikimhane için gerekli gök deri ve kösele Vidin, Niğbolu, Lofça, Plevne, Rusçuk, Varna, Dopriçe ve Şumnu kazalarından mübayaacı vasıtasıyla satın alınarak İstanbul'a gönderilmektedir.¹⁰⁶ Varna-İstanbul arası çalışan kayık ve gemiler sadece mal taşımamakta aynı zamanda bu iki şehir arasında yolcu taşımacılığı da yapılmaktadır.¹⁰⁷

Elverişsiz hava koşullarında zaman zaman Karadeniz, Varna limanından kalkıp İstanbul'a doğru yola çıkan gemilere geçit vermez. Gemileri İstanbul yakınlarında batan ve mallarının yağmalanması ya da kaybolması durumunda şikayetler üzerine ilgili kadılıklara gönderilen hükümler, bize gemilerin yükleri, kaptanların kimlikleri açısından önemli bilgiler verir. Örneğin, Süleyman Reis'in çekevelesine¹⁰⁸ tüccarlar, İstanbul'a gitmek üzere Varna'dan revgan-ı sade, revgan-ı don, peynir, bal, pastırma ve gön yüklemiş ancak Terkos yakınlarında karaya oturan gemideki tüm mallara Terkos subaşı el koymuştur.¹⁰⁹ Varna'dan İstanbul'a gelen ürünler genelde yağ çeşitleri, peynir, mum, pastırma, bal, piyaz, peynir çeşitleri ve deridir. Tüccar mallarını çekevele denilen gemilerle taşımayı tercih etmektedir.¹¹⁰ Şehrin limanında hem Varnalı hem de farklı şehirlerden gemiciler çalışmaktadır. 1805 tarihli bir belgeden anladığımıza göre, Varna'dan yağ, mum ve işkembe yüklü 21 gemi İstanbul'a sağ salim ulaşmış ve yüklerini ilgili çukadara teslim etmiştir. Hepsi de Müslüman olan gemicilerin ikisi dışında diğerleri Varnalıdır. Lakaplarından anlaşıldığı kadarıyla gemi reisleri arasında berber İbrahim reis gibi ikinci bir meşguliyeti olan da, babası azatlı köle olan da vardır.¹¹¹ 1839 tarihli bir başka belgeden de İstanbul'un ihtiyacı olan buğdayın belirlenen fiyat üzerinden yine belirlenen miktarda donanma-yı hümayun kalyonlarına yüklenerek gönderilmesi emredilmektedir. Belgede İstanbul ile Varna arasındaki ölçü farklılığı da dillendirilerek alım-satımda ölçüt belirlenerek karmaşaya mahal bırakılmadığı görülmektedir.¹¹² Varna, sadece yiyecek değil ard bölgesinden gelen odun ve kömürün de taşındığı önemli bir iskeledir.¹¹³

1786 yılından İstanbul'dan Varna'ya ve oradan da Tuna nehri üzerinden memleketi Avusturya'ya dönen diplomat V. Bronyar, günlüğünde Varna ile ilgili izlenimlerini aktarmıştır. Aralarında söz konusu yıla ait Varna şehri ve kalesinin planı bulunan notlarda Bronyar, Boğdan,

¹⁰³ BOA, CB 4743, 29 CA 1233/ 06.04.1818.

¹⁰⁴ Varna, donanma için kerestenin hem kesildiği hem de nakledildiği bir yerdir. BOA, C.BH, 10271; 29 CA 1264/ 03.05.1848.

¹⁰⁵ BOA, C.BLD, 5097; 23 Z 1254/ 09.03.1839.

¹⁰⁶ BOA, C. AS, 9748; 12 S 1248/11.07.1832.

¹⁰⁷ BOA, C. ML., 1473; 17 C 1230/ 27.05.1815.

¹⁰⁸ Çekevele, Osmanlı donanmasında kullanılmış kıç tarafı yüksek, iki kısa kürekli, yelkenli ve hızlı gemidir.

¹⁰⁹ İstanbul Ahkâm Defterleri (İAD), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, belge nu: 2/250/836, fi evâhir-i Za zane 1163 (24.11.-3.12. 1747)

¹¹⁰ Örnekler için bkz. İstanbul Ahkâm Defterleri (İAD), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, belge nu: 2/314/1049;3/64/248;3/81/314;3/263/976;4/287/850;6/79/220;6/220/613; 8/188/608;8/351/1151;8/359/1178; 8/388/1261;9/75/274; 9/200/741.

¹¹¹ BOA, C. BLD., 4132, 1220/1805-6.

¹¹² BOA, C. BLD., 8885; 29 Z 1255/04.03.1840.

¹¹³ Örnekler için bkz. İstanbul Ahkam Defterleri (İAD), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, belge nu:4/160/495; 5/220/671.

Sırbistan ve diğer kuzey ülkelerinden, Rusçuk ve Silistre üzerinden Varna'ya kadar arabalarla getirilen malların bu şehirde gemilere yüklendiğini kaydetmiştir. Varna'da denizciliğin çok gelişmiş olduğunun altını çizen Bronyar, günde 10-12 küçük geminin limana geldiğini ve malların gemilere yüklenmesi sırasında da bir düzenin hakim olduğunu dillendirmiştir.¹¹⁴

Varna limanının yoğun bir şekilde yabancı tacirlerin de uğrak yeri haline gelmesi, 1774 Küçük Kaynarca antlaşması sonrasında. O tarihe kadar bir Türk gölü halindeki Karadeniz'in antlaşma ile yabancı ticarete açık hâle gelmesi, çeşitli Batı güçleri ile yapılan ticari antlaşmalar - özellikle 1838'de İngiltere ile imzalanan Baltalimanı Anlaşması- Boğazlar yoluyla Karadeniz'de yabancı tacirlerin faaliyetlerini artırmalarına yol açmıştır (Ivanova, 2002, s.149). Varna-Rusçuk demiryolunun yapımıyla da bölge uluslar arası ticarete pay sahibi olmaya başlamıştır. Yeni ulaşım sistemiyle yoğunlaşan ticari faaliyetler, uluslararası ticaret bürokrasisinin teşekkülü sonucunu getirmiştir. Ticaret yapmak üzere bölgeye gelen tüccarların iş ve sorunlarıyla ilgilenmek üzere Avrupa devletleri Rusçuk ve Varna'da konsolosluklar açmaya başlamışlardır. Demiryolu henüz yapılmadan önce Varna'ya konsolosluk açan ve bir konsolos vekili atayan ilk ülke Avusturya'dır. Demiryolunun açılmasından sonra ise ilk olarak Fransa Rusçuk'a konsolos atamıştır. Ardından Belçika ve Yunanistan konsolosluk, yaklaşık üç buçuk yıl sonra ABD konsolos vekilliği açmıştır. Varna'da demiryolundan önce mevcut Avusturya konsolos vekiline, hattın inşasından sonra Rusya¹¹⁵, İngiltere, Avusturya, Fransa, İspanya, Hollanda, İtalya, İsveç ve Norveç de konsolos vekilleriyle katılmıştır. Portekiz de 1871'de konsolos vekilliği ile temsil edilmeye başlanmıştır.¹¹⁶ Bu bağlamda 1841 yılı itibarıyla Varna'da 14 Avrupa ülkesi konsolosluğu mevcuttur, buharlı gemiler limana demir atmaya başlamıştır.¹¹⁷

19. yüzyıl ortalarında Batılı devletlerin Balkanlardaki ticari faaliyetlerinde artış görülmektedir. Başlı çeken ülke de coğrafi yakınlığı sebebiyle Avusturya'dır. 1849 yılında İstanbul-Burgaz-Varna limanlarına sadece dokuz Avusturya gemisi gelmekte iken üç yıl sonra bu sayı Varna limanında 54'e beş yıl sonra ise 81'e yükselmiştir (Ersoy, Hacısalihoğlu, 2011, s.107). Avusturya'nın Varna üzerinden Balkanlarla yaptığı ticaret günden güne gelişme göstermiştir. 1878'de Avusturya konsolosluk raporuna göre varna iskelesine gelen vapur ve yelkenli sayıları şöyledir: Avusturya: 129 vapur, bir yelkenli; İngiliz 20 Vapur, 3 yelkenli; Rum 7 vapur, 43 yelkenli; İtalyan 2 vapur, 3 yelkenli; Fransız 1 vapur; İsveç 2 vapur; Türk 419 yelkenli; Rus 3 yelkenli, 5 başka bir ülkeye ait yelkenli ile toplam 161 vapur ve 477 yelkenlidir (Kanitz, 1872, s.214).

Ayrıca Varna, yüzyılın ortalarında Avrupa'dan gelen kumaş, kahve, şeker ve ispiroto gibi ürünlerin Balkanlar'a giriş kapısı olmuştur. Bu gemiler Balkanlar'dan da buğday ve yağ gibi

¹¹⁴ Aktaran N. Ersoy-Hacısalihoğlu, "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevki Nezih Aykut Armağanı*, ed.G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul, 2011, s.110.

¹¹⁵ Rusya'nın Varna'da konsolosluk açmasının diğer devletlere göre farklı amaçları da vardır. Rusların Balkanlarda çeşitli şehirlerdeki konsolosları halkı Osmanlı Devleti'ne karşı kıskırtmaktadır ve sık sık bu konsolosların faaliyetleriyle ilgili şikayetler İstanbul'a iletilmektedir. Varna'nın Karadeniz kıyısında stratejik bir noktada yer alması, Osmanlı devleti açısından tüm balkanları etkileyebilecek Rus kışkırtma faaliyetlerine zemin hazırlayabilirdi. İki ülke arasındaki mevcut ihtilaflar Rusya'nın Varna'da konsolosluk açma talebi ile iyice pekişmiştir. Ayrıca Rusya ile savaş ihtimalinin olduğu bu sıralarda sefere çıkacak Osmanlı ordusunun askerî sevkıyat yapacağı iki önemli güzergahtan biriydi. Rusya Varna'ya konsolosluk açma ile şu amaçları güdüyordu: Reyanın askerî gücünden yararlanmak; Bölgeden Rusya'ya göçe tabi tutacağı reyanın iş gücünden istifade etmek. Böylece boş alanların dışarıdan gelecek yeni iş gücüyle işlenmesiyle Rus ekonomisine katkıda bulunmak ve Osmanlı Devleti'ne iktisaden darbe vurmak ve Savaş durumunda isyana teşvik edeceği reaya ile, Osmanlı ordusuna engeller çıkartmak. İsyan edecek reyanın yardımıyla boğaza kadar olan Osmanlı topraklarını ele geçirmek. O. Köse, "Balkanlarda Rus Konsolosluklarının Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Turkish Studies/Türkoloji Dergisi*, 2006, sayı:2, s.152-3.

¹¹⁶ Bölgenin ve demiryolunun elinden çıkmasından sonra Osmanlı devleti de Varna ve Rusçuk'a tüccar vekili atadı.(1880); A. Akyıldız, *agm*, s.138.

¹¹⁷ Kanitz, 1872 itibarıyla 13 konsolosluk olduğunu ifade eder. F. Kanitz, *age*, s.189.

ürünleri Avrupa'ya taşımıştır. Avusturya'nın ihraç ettiği ürün kalemlerine bakıldığında Varna ve art bölgesinin ne tür tarımsal ve hayvansal faaliyetlerde bulunduğu da ortaya çıkmaktadır. Bu ürünler arasında deri, yün, gül yağı ve suyu ve buğday en fazla yekun tutanlardır (Ersoy, Hacısalıhoğlu, 2011, s.107). Tavuk ve yumurta da Varna'dan ihraç edilen önemli ürünler arasındadır (Sami, 1888-1889, s.4657). İstanbul'a büyük ölçüde tavuk ve yumurta gönderen Varna'da dikkate değer sayıda kümes hayvanları satıcısının (18) (Todorov, 1983, s.396) varlığı bu ürüne ilgilenen ithalatçılara işaret eder.

İngiltere, Varna'nın ticari potansiyelinin farkındadır ama iskelenin mal yükleme ve boşaltmaya çok elverişli olmaması sebebiyle mevcut durumun öncelikle geliştirilmesi için çeşitli teşebbüslerde bulunmuştur. Varna'da artan gemi trafiğini hafifletmek ve limanı daha kolay kullanılır kılmak adına liman ve dalga kıran yapımı istekleri II. Mahmut ve Abdülmecit'in şehri ziyaretleri sırasında dillendirilmiş, 1843-4 yıllarında liman yapımı için rapor hazırlanmış ancak maliyetin yüksekliği devleti bu teşebbüsten vazgeçirmiştir. İlerleyen yıllarda da limanla ilgili yapım çalışmaları gündeme gelmiş ancak hem mali hem de siyasi konjonktür, yapımı mümkün kılammıştır.¹¹⁸

İngiltere limana destek olacak ve içbölgelerdeki ürünlerin hızla aktarılmasını sağlayacak Varna- Rusçuk demiryolunun yapımında aktif rol oynamıştır. İngiltere de Varna'da konsolosluk açma ihtiyacı hisseden Batılı devletlerdendir. Varna iskelesine gidip gelen İngiliz tüccar gemilerinin ihtiyaçlarına binaen 1846'da Varna konsolosluğuna Mr. Sancon Nile tayin edilmiştir.¹¹⁹ Varna'dan İngiltere'ye buğday, arpa gibi zirai ürünler ve yün, deri gibi İngiliz tekstil sektörüne ham madde olacak ürünlerin ticareti 19. yüzyılın ortalarında yoğunlaşmıştır. Ersoy-Hacısalıhoğlu'unun dönemin İngiltere Varna konsolosunun 1865'te yazdığı ticaret raporuna dayanarak verdiği bilgilere göre; 1859-64 arasında Varna'dan İngiltere'ye yapılan tahıl ürünleri ihracatı iki kattan daha fazla artmıştır. Batılı devletlerin tahıl ürünlerine talebinin artmasıyla Varna'nın iç kesimlerinde ve bölgede tarım ekim alanları genişletilmiş, bir yanda ihracat artarken diğer yandan fiyatlar 1/3 oranında düşmüştür. İngiltere'den ithal edilen ürünler ise genellikle demir, çivi gibi sanayi ürünleri ile şeker ve kahvenin yanısıra yünlül ve pamuklu kumaşlardır (Ersoy, Hacısalıhoğlu, 2011, s.108).

Fransa'nın Avusturya ve İngiltere yanında Varna üzerinden ticari faaliyetleri daha geç yoğunlaşmıştır. Rusçuk- Varna- Tulça demiryolu hattının yapımından sonra bu üçgen, Braila ve Gala ile birlikte büyük Avusturya ve kısmen İngiliz rekabetine rağmen Fransız tüccarları için buğday ve yapağı kaynağına dönüşmüştür ve Fransızlar, bu bölgeye kendi mallarını da sürmeyi başardı. Bölgenin ticari imkanlarına ilgi gösteren Belçika konsolosları da ihraç edilen muz-azzam miktarlara dair ayrıntılı istatistik bulunduruyordu. Hububat mahsulleri, yapağı, yumurta, peynir ve canlı hayvanın Varna ve Rusçuk limanlarından ihracatı söz konusudur. Tuna vilayetinden 1864, 1865, 1866 ve 1867 yıllarında hazineye girdiler 113, 117, 131, 141 milyon kuruş piastra olarak artış göstermiştir (Draganova, 2006, s.9).

Rusya ile ticari faaliyetler ise Osmanlı-Rus çalkantılı ilişkilerinin neticesi olarak parlak değildir. Yüzyılın henüz başında, Rusyalı Tatos adında bir tacir Rusya'dan balmumu ve gönü Varna'ya getirdiğinde gümrük memuruyla gümrük vergisi konusunda ihtilafa düşmüş ancak ahidnameye atıfta bulunularak durumun düzeltilmesi istenmiştir.¹²⁰ Dikkate değer bir durum Rus gemilerinin, Rusya vatandaşlığını kabul eden Osmanlı Rumları tarafından kullanılmasıdır (Ersoy, Hacısalıhoğlu, 2007, s.109).

¹¹⁸ Ayrıntılar için bkz. N. Ersoy-Hacısalıhoğlu, *agm*, s.102.

¹¹⁹ BOA, C. HR., 2687; 29 B 1263/13.07.1843.

¹²⁰ BOA, C.HR., 141/7045; 29 L 1215/1801

Görülen o ki batılı ülkeler için Varna, Balkanlardan ucuz ham madde alımı karşılığında – belki de gemilerin boş gelmemesi adına- mamul sanayi ürünlerin pazarlandığı bir giriş noktası durumundadır. İhracat rakamları ile ithalat rakamları arasındaki farklılıklar da bu yorumu desteklemektedir.¹²¹ Varna üzerinden yapılan uluslar arası ticaret, 1869 Süveyş kanalının açılmasıyla düşüşe geçtiği şeklindeki yorum (Ersoy, Hacısalıhoğlu, 2007, s.106) daha fazla veriyle desteklenmelidir. Süveyş kanalının açılması ticaretteki düşüşün bir sebeplerinden biri olsa da Varna'nın ticari kayıplar yaşamasında savaşlar ve sonuçta ortaya çıkan göçlerle boğuşmasının da payı olsa gerektir.

Sonuç

Varna, araştırmamıza konu olan dönemde emtia ve insan göçlerinin geçiş noktalarındandır. Limanı ve kalesiyle bütünleşen Varna şehrinin tarihi de 19. yüzyılda bu iki yapı üzerinden akmaktadır. Kale, yüzyılın başlarında Osmanlı-Rus savaşının odak noktası olmuştur. Kalenin Rusların eline geçmesi ve tamamen harabe hale dönmesiyle Varnalılar şehri terk etmek zorunda kalmışlardır. Şehir bu yıllarda yıkıntılar ve veba salgınıyla boğuşmaktadır. Savaş sonrası, Osmanlı Devleti'nin imar faaliyetleriyle yeniden canlanmıştır.

Yüzyılın ortalarında patlak veren Kırım Savaşında (1853-55), Varna, müttefik ordularına üs vazifesi görmüştür. Şehir Kırım savaşı esnasında müttefiklerin ihtiyacını karşılamak üzere kurulan telgraf hattı ile de Osmanlı topraklarında bir ilke şahitlik etmiştir. Ancak Kırım savaşı Varna için yine bir yıkım meydana getirmiştir. Varna'daki müttefik birlikler koleranın ağına düşerken Ruslar adına çalışan Rumlar tarafından çıkarıldığı düşünülen yangında (10 Ağustos 1854)¹²² müttefik birliklerin yiyecek-giyecek tedarikleri büyük zarar görmüş, şehirde bir çok yapısını kaybetmiştir. Kırım savaşı, Varna için ayrıca Kırım ve Kafkaslardan gelen göçmenler demektir. Şehrin Müslüman nüfusu günden güne artmış, şehirde göçmenler için ayrı köyler kurulmuştur.

1860'lı yıllar Varna'nın ekonomik açıdan parlak yıllarıdır. Demiryolunun yapımı, Varna limanını daha işlek hale getirmiş, yabancı tacirlerin ilgilerini daha fazla bu limana çekmeye yardımcı olmuştur. Şehir bu yıllarda Avrupalı devletlerin konsoloslukları, yabancı tacirler, yerli tacirler, modern depolar şeklinde dizayn edilmiş mağazalar, dolup boşalan gemilerle faal bir ticaret şehri görüntüsündedir.

1877/8'deki Osmanlı-Rus savaşında hareket sahasından uzak olan Varna, Ayestafanos antlaşması ile Ruslara verilmiştir. 1878 Berlin Antlaşması, Osmanlı devleti için bir dönüm noktası olmuştur. Bu barış antlaşması, Osmanlı'yı Avrupa'daki büyük topraklarından yoksun bırakmıştır. Eski Tuna vilayeti, Sırbistan (Niş'i almıştı), Bulgar prensliği (Ruşuk, Vidin, Tırnova, Varna ve Sofya gibi beş sancaktan oluşturulmuştu) ve Romanya (Tulça'yı almıştı) arasında bölüştürülmüştür (Karpas, 2010, s.90). Bundan sonra vatanlarında zulme maruz kalan Müslüman ahali göç etmeye zorlanmıştır. Örneğin, Varna'daki Fransız konsolosu Muttet'in raporuna göre, sadece Varna limanından Haziran 1879-Eylül 1880 tarihleri arasında 18.033 Türk, anavatan Türkiye'ye göç etmiştir¹²³ Bulgaristan'dan göç hareketi geneldi ve Bulgaristan Eمارeti limanlarından İngiliz, Fransız, Rus ve Türk vapurları ile muhacirler İstanbul'a getirilmekteydi (Köse, 2006, s.268). Şehrin hinterlandında kalan bir kısım Müslüman ise ölüm-kalım savaşı vermiştir. 1878'e kadar çoğunluğu Müslüman olan Varna'ya, günden güne Bulgar nüfus yerleştirilmiştir.

¹²¹ Değerler için Bkz. N. Ersoy-Hacısalıhoğlu, *agm*, s.106-109.

¹²² www.victorianweb.org/history/crimea/blunderland.html, erişim 15.06.2012.

¹²³ Göçler ve yapılan zulümlerle ilgili olarak B. Şimşir, *Rumeliden Türk Göçleri, Belgeler*, c. 1, Doksanüç Muhacereti 1877-1878, TTK, Ankara, 1989, s.50.

Varna, Bulgar hâkimiyetine girip Müslüman nüfus peyderpey şehri terke zorlanıp nüfus Bulgarlaştırılmaya ve Müslüman maddi kültürü yok edilmeye çalışılsa da paylaşılan değer ve kültürel öğeler belleklerde varlığını korumuştur. Ahmet Rasim'in Romanya mektuplarındaki bir anısı dikkat çekicidir. I. Dünya Savaşı sırasında Romanya cephesine giderken Ahmet Rasim, trende bir subayın dilinden "Osman Ağa" türküsünü işitir, türkünün ardından subay bir de "Dam üstünde kediler/Mırnav mırnav dediler/İki güzel bir olup/Sakallıyı yediler" şeklinde bir mani okuyunca A. Rasim dayanamaz "Müslüman mısınız? diye sorar. Subayın cevabı: "Hayır, ama Varna'lıyım" olur (Rasim, 1988, s.58).

Günümüzde bir Bulgar şehri olan Varna'da 1960 yılına kadar müftülük, vazifesini ifa etmiştir. Şehirde kalan Müslümanlar, devlet ve yerel resmi organlarda kısmen temsil edilmişlerdir ve Müslüman topluluk, yerel yetkililerce hiç de olumlu yaklaşılmayan Müslüman mimari eserlerinin korunması adına önemli çaba ve inisiyatif göstermişlerdir.¹²⁴

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

İrade, Şura-yı Devlet, 663.

İrade, Hariciye, 5709.

İrade, Meclis-i Vâlâ, 26134; 25814.

Cevdet, Askerî, 9748.

Cevdet, Bahriye, 10271.

Cevdet, Belediye, 4743; 5097; 4132; 8885.

Cevdet, Hariciye, 7045; 2687.

Cevdet, İktisat, 1769.

Cevdet, Maliye, 2596; 6112; 1473.

Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi

Defter No:1175.

Ahmet Rasim (1988). *Romanya Mektupları*, haz. Rıdvan Yakın, Arba yay, İstanbul.

AKBAL, F. (1951). "1831 tarihinde Osmanlı İmparatorluğu'nda İdari Taksimat ve Nüfus, *Belleten* 15, no:60, s. 617-28.

AKYILDIZ, A. (2002). "Balkanlar'da Osmanlılardan Miras Bir Çağdaş Medeniyet Ürünü: Rusçuk-Varna Demiryolu", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya , Nisan 21-23 , 2000, IRCICA, İstanbul, s.123-145.

AKYÜZ, J. (2008). "Göç Yollarında; Kafkaslardan Anadolu'ya Göç Yolları", *Bilig*, Yaz, sayı 46, s. 37-56.

AYVERDİ, E. Hakkı (2000). *Avrupa'da Osmanlı Mimari Eserleri, IV* (4,5,6,. kitap, Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk), 2. baskı, İstanbul Fetih cemiyeti, İstanbul.

Balkan Türkleri (2003). Asam Yayınları, Ankara.

Balkanlar'daki Türk Kültürünün dünü-bugünü-yarını, (2002). Uluslararası sempozyum (26-28 Ekim 2001), Haz. Hasan Basri Öcalan, Uludağ Üniversitesi yayınları, Bursa.

¹²⁴ 1920'lerde Varna rüşdiyesinin müdürü olan Osman Nuri Peremeci ve Fransızca öğretmeni Halil bey yazıtları tercüme etmiştir. 19. yüzyılda Aşir Bey tarafından kurulan Varna rüşdiyesinde 20. yüzyıl başlarında 110 öğrenciye iki öğretmen eğitim vermiştir. S. Ivanova, *agm*, s.150.

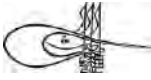
- DOĞRU, H. (2002). "XIX. yüzyılda Kuzeydoğu Bulgaristan'da Bir Kaza: Kozluca" *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya , Nisan 21-23 , 2000, IRCICA, İstanbul, s.231-251.
- DRAGANOVA S. (2006). *Tuna Vilayeti'nin Köy Nüfusu*, TTK, Ankara.
- EMECEN, F. (2012). "Varna Muharebesi", *DİA*, c. 42, s. 527-530.
- ENGİN, V. (1993). *Rumeli Demiryolları*, Eren yay, İstanbul.
- ERSOY-HACISALİHOĞLU, N. (2007). "Kırım Savaşında Haberleşme: Varna Telgraf Hattı Şebekesi", *Savaşın Barışa: 150. yıl dönümünde Kırım Savaşı ve Paris Antlaşması (1853-1856)*, 22-23 Mayıs 2006, *Bildiriler*, İ.Ü. E.F. Tarih Araştırmaları Merkezi, İstanbul , s.119-130.
- ERSOY-HACISALİHOĞLU, N. (2011). "XIX. Yüzyılda Liman Şehri Varna'da Nüfus Yapısı ve Ticaret", *Prof. Dr. Şevki Nezihi Aykut Armağanı*, ed.G. Sarıyıldız, N. Çiçek, İ. Keskin, S. Pamuk, İstanbul, s.97-114.
- Evliya Çelebi, *Seyahatname*, (2005). hz. Y. Dağlı, S.A. Kahraman, İ.Sezgin, 5. Kitap, Yapı Kredi Yay., İstanbul.
- Fevzi (1927). *1853-55 Türk-Rus Harbi, Kırım Seferi*, Devlet Matbaası, İstanbul.
- Gazavât-ı Sultan Murad b. Mehmed Han* (1978)., nşr. H. İnalcık, M. Oğuz, TTK, Ankara.
- GÖKBİLGİN, M. Tayyip (1986). "Varna", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, c. 13, MEB, İstanbul, s. 210-4.
- GÜLSOY, U. (1992). "1828 Yılında İstanbul'a Getirilen Varnalı Muhacirler", *Tarih İncelemeleri Dergisi* VI, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir, s.243-270.
- GÜREL, A. Tevfik (1935). *1853-55 Türk-Rus ve Müttefiklerin Kırım Savaşı*, Askeri Matbaa, İstanbul.
- HAMMER, J. *Devlet-i Aliyye-i Osmaniye Tarihi*, çev. M. Ata, c. I, İstanbul.
- http://varna.info.bg/english/clock_tower_en.htm, erişim 07.07.2012.
- <http://www.victorianweb.org/history/crimea/blunderland.html>, erişim 15.06.2012.
- Imber, Colin (2007). *Varna Savaşı*, (çev. Ayda Arel), Kitap Yayınevi, İstanbul.
- IVANOVA , S. (2002). "Warna", *Encyclopaedia of Islam (EI)*, new ed., c.XI, Leiden Brill, s. 148-50.
- İLHAN, M. (2003). "Varna at the end of the Sixteenth Century: Tımar Holdings and Population", *Romano- Turcica I*, ISIS, İstanbul, s.51-74.
- İNALCIK, H. (1960). "Bulgaria", *Encyclopaedia of Islam*, c. I, E.J. Brill, Leiden.
- İNALCIK, H. (1992). *Tanzimat ve Bulgar Meselesi*, Eren yay., İstanbul.
- İNALCIK, H. (2005). "Türkler ve Balkanlar", *BAL-TAM Türklük Bilgisi 3*, Balkan Türkoloji Araştırmaları Merkezi, Prizren.
- İNCİCİYAN, G., H. D. ANDREASYAN (1975-6), *Osmanlı Rumeli'si Tarih ve Coğrafyası* devam, Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi, s.4-5, s.116-7.
- İstanbul Ahkam Defterleri (İAD)*(1997), İstanbul Ticaret Tarihi I, İstanbul Külliyyatı III, yay. ynt. A. Kal'a, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür İşleri Daire Başkanlığı, İstanbul Araştırma merkezi, İstanbul.
- KANİTZ, F. (1879). *Donau-Bulgarien und der Balkan Historisch- Geographisch-Ethnographische reisestudien aus den Jahren (1860-78)*, Hermann Fries, Leipzig.

- KARAL, E. Ziya (1970). *Osmanlı Tarihi*, V. cilt, 3. baskı, TTK, Ankara.
- KARPAT, K. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş yay., İstanbul.
- KOKOT, W. (2006). European Port Cities: Disadvantaged Urban Areas in Transition: A Collaborative Project of the Community Action Programme to Combat Social Exclusion 2002-2006. Final Report – Phase II/Year 2, Institut für Ethnologie Hamburg, Hamburg (www.europeanportcities.de).
- KÖSE, O. (2006). "Bulgaristan Eمارeti ve Türkler, 1878-1908", *TURKISH STUDIES- International periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, ISSN:1308-2140, v.1/2, Fall 2006, s.238-272, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies26>
- KÖSE, O. (2006). "Balkanlarda Rus Konsoloslukların Kuruluşu ve Faaliyetleri", *TURKISH STUDIES- International periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic*, ISSN:1308-2140, v.1/2, Fall 2006, s.151-173, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies20>
- KURMUŞ, O. (1971). "Britain's Dependence on Foreign Food and some railway project in the Balkans", *ODTÜ Gelişim Dergisi*, no.2.
- KURT, N. (2011). *Bulgaristan'da Osmanlı Şehirleri*, Bursa.
- Mehmed Neşri, *Kitab-ı Cihannüma* (1995). c.I, yay. F.R. Unat, M.A. Köymen, TTK, Ankara.
- MERCAN, M.(2009). "Sultan Abdülmecit'in Rumeli Gezisi Hakkında Bazı Tespitler", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXIV, sayı 1, Temmuz, s.81-100.
- MOLTKE, H. (1932). *1828 Seferi (Bulgarya ve Rumeli'de Ruslar)*, çev. A. Rasim ve Muammer, Askeri matbaa, İstanbul.
- MOLTKE, H. (1960). *Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)*, çev. H. Örs, TTK, Ankara.
- ÖZCAN, A. (1991). "II. Mahmut'un Memleket Gezileri", *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu'na Armağan*, İstanbul, s.361-79.
- ÖZCAN, Tuğrul (2014). *Sosyal ve Ekonomik Etkileri Açısından 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı*, Gece Kitaplığı Yayınları, Ankara.
- PEHLİVAN, G. (1999). "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri, Sultan II. Murat", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.24, Ocak 1999, s. 48-56.
- PEHLİVAN, G. (1999). "Varna-II. Kosova Meydan Muharebeleri: Sultan II. Murat, (II)", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, S.25, Şubat 1999, s. 57-68
- PEHLİVAN, G. (2008). "Varna Savaşı ve Bir Tarih Kaynağı Olarak Gazavâtnâmeler (Varna Savaşı ile İlgili yeni Bir Yayın Münasebetiyle)", *TURKISH STUDIES, International Periodical For the languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, ISSN:1308-2140, v. 3/4, Summer 2008, s. 598-617. www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.382>
- PEREMECİ, O. Nuri (1942). *Tuna Boyu Tarihi*, Resimli Ay Matbaası, İstanbul.
- PINSON, M. (1973). "Ottoman Colonization of Crimean Tatars in Bulgaria, 1854-62", *VII. Türk Tarih Kongresi*, 25-29 Eylül 1970, c.II, TTK, Ankara, s.1040-1058.
- Salnâme-i Vilayet-i Tuna*, sene 1286/1869, defa 2, Tuna Vilayet Matbaası.
- Salnâme-i Tuna*, sene 1288/1871, defa 4, Matbaa-i Vilayet-i Tuna.
- Salnâme-i Tuna* 1289/1872 , Defa 5, Tuna Vilayet Matbaası.

- Salnâme* 1290/1874, def'a 6, Tuna Vilayet Matbaası, Rusçuk.
- Seyahatnâme-i Hümayun*, 1262/1845-6.
- SHAW, S. J. (1978). "The Ottoman Census System And Population, 1831-1914", *International Journal of Middle East Studies* 9, s. 325-338.
- SHAW, S. J., E. K. Shaw (2006). *Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye*, c.2, e yay., İstanbul.
- SLADE, A. (1832). *Records of Travels in Turkey, Greece and of A cruise in The Black Sea*, with the captain Pasha, in the years 1829, 1830 and 1831, c. 1. Saunders and Otley, London.
- Şemseddin Sami, *Kâmus-ı Alâm*, c.6. İstanbul, 1306/1888-9.
- ŞEVKET Rado (1950). "Varna Meydan Muharebesi", *Resimli Tarih Mecmuası*, S.4, Nisan 1950, s.121-123.
- ŞİMŞİR, B. (1989). *Rumeliden Türk Göçleri, Belgeler*, c. 1, Doksanüç Muhacereti 1877-1878, TTK, Ankara.
- Takvim-i Vakâyi*, def'a 149, 25 RA 1253/29.06.1839.
- Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri* (1976). Genel Kurmay Başkanlığı, Ankara.
- TODOROVA, Elissaveta (1987). *The Bulgarians in the Ottoman Empire*, Sofia Press, Sofya.
- TODOROVA, M. (2010). *Balkanları Tahayyül Etmek*, çev. D. Şendil, 3. baskı, İletişim yay., İstanbul.
- TODOROV, N. (1983). *The Balkan City, 1400-1900*, University of Washington Press, Seattle and London.
- Vakanüvis Ahmed Lütî Efendi Tarihi* (2000), c.II, YKY, İstanbul.
- YAZICI, Nesimi (2000). "Balkanlarda İlk Osmanlı Telgrafları", *Balkanlarda İslam Medeniyeti Milletlerarası Sempozyumu Tebliğler*, Sofya, Nisan 21-23, 2000, IRCICA, İstanbul, s. 107-117.
- YORGA, N. (2009). *Osmanlı İmparatorluğu Tarihi*, çev. N. Epçeli, c.5, Yeditepe yay., İstanbul.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- KOYUNCU KAYA, M., Osmanlı İdaresinde Bir Balkan Şehri: Varna (1774- 1878), **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 10/1 Winter 2015, p. 383-418, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7623>, ANKARA-TURKEY

ADNAN MENDERES'İN AFGANİSTAN ZİYARETİ VE BU ZİYARETİN TÜRK BASININDA YANSIMALARI*

*Mehmet KÖÇER***

ÖZET

Adnan Menderes iktidarının daha ilk yıllarında Türkiye, batının özellikle de ABD'nin desteğini temin etmek amacıyla dış politikasını belirlemiştir. Bu politikaların bir sonucu olarak, bir anlamda Türkiye'ye yüklenen görev üzerine Başbakan Menderes, İslam ülkeleri ile özellikle de Pakistan ve Afganistan ile yakın ilişkiler içerisine girmiştir. Bu doğrultuda hükümet Afganistan ile temasları yoğunlaştırmış, devamında bizzat Menderes'in iştirak edeceği Kâbil ziyareti gündeme gelmiştir.

Menderes'in bu ziyareti aslında bir sene önceden planlanmıştı. Temmuz 1955'te Afgan Başbakan Yardımcısı ve Dışişleri Bakanı Serdar Naim Han, Ankara ziyareti sırasında Peştunistan meselesinden doğan Pakistan-Afganistan anlaşmazlığı hakkında temaslarda bulunmuş hatta Menderes ile de konuyu görüşmüştü. Bu görüşmelerin ardından yapılan açıklamada Başbakan Menderes'in iki dost memleket arasında arabuluculuk yapmayı kabul ettiği açıklanmıştı. Daha sonra bu arabuluculuk konusu Pakistan ve Afgan hükümetlerince de kabul edilmiştir. Ancak o tarihten sonra çıkan bazı güçlükler bu teşebbüsü geciktirmiştir.

Menderes'in Kâbil ziyaretinde görüşülecek meselelerden biri de Afganistan'ın Bağdat Paketi'ne katılması olacaktı. Afgan Dışişleri Bakanı Serdar Naim Han, bir önceki yıl (1955) Türkiye'yi ziyareti esnasında "İçinde bulunduğumuz zorluklar bizi o kadar meşgul ediyor ki bu mevzuda hiçbir şey düşünemedik" demişti. Sonuç olarak Pakistan ile Afganistan arasındaki bu anlaşmazlık devam ettiği müddetçe Afganistan'ın, Bağdat Paketi'ne girmesi mümkün olamayacaktı. Bu nedenle Adnan Menderes'in Kâbil ziyareti büyük önem arz etmiştir. Şayet mevcut anlaşmazlık çözümlenirse Afganistan'ın, Bağdat Paketi'nin dışında kalması için ortada hiçbir sebep kalmayacaktı. Pakistan, İran ve Sovyet Rusya ile müşterek sınırları olan Afganistan'ın Bağdat Paketi teşkilatına katılması büyük bir önem arz etmekteydi. Çünkü bu katılım sağlandığı takdirde Kalküta'dan Trakya hudutlarına kadar bir barış alanı kurulmuş olacaktı.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, El-mek: mehmet.kocer@omu.edu.tr

Menderes'in Afganistan ziyareti tam bir bayram havasında başlamış, Kâbil'de hava meydanından itibaren Menderes'in ikametine tahsis edilen Gülhane Köşkü'ne kadar bütün yollar iki taraflı hınca hınç halkla dolmuş bulunuyordu. Şehir baştanbaşa Türk ve Afgan bayraklarıyla donatılmıştı. On binlerce Kâbilli Menderes'i durmadan alkışlıyor, "zindabat" diye haykırıyor ve ellerindeki Türk bayraklarını sallıyordu. Kâbilliler, Afganistan hükümet merkezinde bu derece parlak bir karşılamının ve geniş halk katılımının olduğu başka karşılamının olmadığını söylenmekteydiler.

Gülhane kasrında, 27 Temmuz 1956'da saat 10.00'da başlayan görüşmelerde şu kişiler hazır bulunmuştur: Başbakan Adnan Menderes, Dâhiliye Vekili ve Hariciye Vekâleti Vekili Ethem Menderes, Hariciye Vekâleti Kâtibi Umumisi M. Birgi, Türkiye Cumhuriyeti Kâbil Büyükelçisi General Zekai Okan, Hariciye Vekili İkinci Daire Umum Müdürü Orhan Eralp katılmıştır. Afganistan adına ise Başbakan Serdar Davut Han, Başbakan Yardımcısı ve Hariciye Bakanı Serdar Naim, Başbakan Yardımcısı Ali Muhammed, Hariciye Siyasi Umum Müdürü Abdurrahman Pejvak ve Afganistan'ın Ankara Büyükelçisi Esadullah Seraj hazır bulunmuşlardır.

Afganistan'ı bu dönemde en çok rahatsız eden durum Pakistan'la Afganistan arasında devam eden Peştunistan meselesinde ABD ve bazı batılı devletlerin izlemiş oldukları siyaset olmuştur. Naim Han, "Türkiye'yi ziyaretimden evvel Amerika Hariciye Nazırı ile yaptığım görüşmeden Amerika'nın hiç değilse Pakistan ile münasebetlerimizin daha fenaya gitmesini önlemek için elinden geleni yapacağı fikrine varmışım. Bu hususta kendisiyle ortak bir anlayışa vardığımız ümidini hissetmişim. Fakat hadiseler aksine çıktı. Yalnız Amerika bunu yapmakla kalmadı, Pakistan ile Afganistan arasındaki münasebetlerin fenalaşmasına neden olan şeyler de yaptı. Güneydoğu Asya Antlaşması Teşkilatı'nda (South East Asia Treaty Organization) Amerika açıkça Peştunistan meselesinde Pakistan tarafını tuttuğunu ilan etti." Afgan heyeti Pakistan'ın ABD politikalarından güç alıp Afganistan'a karşı siyasetinde sertleşmelere neden olduğunu düşünmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Afganistan, Pakistan, Peştunistan, Bağdat Paktı, Adnan Menderes

THE AFGHANİSTAN VISIT OF ADNAN MENDERES AND THE REFLECTIONS OF THIS VISIT IN THE TURKISH PRESS

STRUCTURED ABSTRACT

Türkiye has determined its foreign policy especially in order to get the support of America in the first years of Adnan Menderes When he was in power. As a result of these policies, Adnan Menderes got into close relations with the Islamic countries such as Afghanistan and Pakistan. In line with this, the government made its realtions with Afghanistan much more intense and following this, the visit by Adnan Mendere to Kabil came to the fore.

The visit that would made by Menderes had actually been planned the year before. The vice President of Afghanistan and the Minister of Foreign Affairs Serdar Naim Han made some negotiations relating to Pakistan-Afghanistan issuse that emerged from Peştunistan and he even talked to Menderes about this issue. In the press speech made after these negotiations, it was revealed that Menderes accepted to be a mediator between these two fraternal countries. Then the subject of this mediation was accepted by Afghanistan and Pakistan governments. However, some problems that emerged delayed it. One ofthe issues that would be negotiated during Menderes's visit to Kabil would be the participation of Afghanistan in the Baghdad Pact. The year before (1955), "The problems that we have make us so busy that we can't focus on this subject." said the Minister of Foreign Affairs, Serdar Naim Han. Briefly, as long as the problem between Afghanistan and Pakistan continued, it would not be possible for Afghanistan to participate in the Baghdad Pact. That's why the visit of Adnan Menderes to Kabil was so important. If the present issue was solved there would be no reason left to exclude Afghanistan from the Baghdad pact. It was crucial for Afghanistan to be the member of Baghdad Pact in that it has common borders with Pakistan, Iran and the Soviet Union because if this was realized a peace zone would be formed from Calcuta to Trakya.

The visit ofMenderes to Kabil started as if it was a festival, the streets from the Kabil airport to theGülhane Mansion were completely filled with poeple. The city was decorated with Turkish and Afghanistan flags form top to bottom. Thousands of people were applauding and waving the flags in their hands crying "zindabat". The people in Kabil were saying that they had never seen a meeting ceremony in the center of government in which so many people took part. In the Gülhane Mansion those would participate in the negotiations that would start on 27 July 1956 at 10:00: The Prime Minister Adnan Menderes, the substitute of Interior and the substitute of Foreign Affairs Ethem Menderes, the General Secretary of Foreign Affairs M. Birgi, the ambasssador of the Turkish Republic in Kabil Zekai Okan, the General Manager in second of the Foreign Affairs Orhan Eralp. On behalf of Afghanistan, the Prime Minister Serdar Davut Han, the Vice Prime Minister and the Minister of Foreign Affairs, then Vice Prime Minister Ali Muhammed, the General Manager of Foreign Politics Abdurrahman Pejvak and the ambassador of Afghanistan in Ankara, Esadullah Seraj. The most irritating problem that Afghanistan complained about was the policy folllowed by America and some Western countries towards the Peştunistan issue. "I formed an idea durin the negotiations with the Minister of Foreign Affairs Of America before my visit to Türkiye that at least America would do its best to help us so that our relations wlth Pakistan could not go worse. I hoped that we reached an agreement on this issue. But it did not prove to be like that. Not only America did this but also it adopted a policy that led to the relations between Pakistan and Afganistan to go worse. America openly declared that it took side with Pakistan relating to Peştunistan in the Sout East Asia Treaty Organisation." said Naim Han. The Afghan Committee thought that Pakistan followed a strict policy towards Afghanistan through the support and power it obtained from America. The current governments started to try to keep up with the changes due to the recent changes soon after the

Turkish Studies

Second World War. While this new World order leads to new power blocks, it has also led to a new process called “ Cold War”. One of the most important characteristics of the period is that it caused most of the nations to rebel against the imperialist countries. Afghanistan which was in the developmental efforts faced with some serious economic problems in this period. It needed a support on a large scale in order to cope with the problems it had. In addition, Afghanistan was only to be able to open the world by means of Pakistan ports due to the fact that it is a land country. Provided that it could establish a peace with Pakistan it could make use of the ports of Pakistan.

It was expected that Türkiye could manage to solve this problem because not only friendly relations are important for Türkiye and these two fraternal countries but also it was essential for the world politics. If the the visit of Menderes to Kabil proved to be successful, Türkiye would be able to gain a victory which produce results not only for Afghanistan and Pakistan but also for for a much more independent world. According to the executives of the Foreign Affairs in this period, it would be more advantageous for Afghanistan not to resent Pakistan and have an impartial attitude due to the problem between the two countries but to reach an agreement with its friends and the free world.

However, when the events taken from the point of Pakistan, it is seen that the process sounds more complicated because the problems that Afghanistan had with Pakistan had political, military and economic dimensions:

Political Dimension: According to Afghan statesmen, the country got into the current situation gradually because America and western countries became indifferent to its political dialogue demands despite its great efforts. Thus the only thing to be done was to follow a way that was to be remain impartial.

Military Dimension: Afghanistan seriously worried about Pakistan’s rapid developments with the help of America and western allied forces. As result of these developments, Afghanistan needed to arm itself. In order to realize this, it made some attempt and sought help from the western countries but it couldn’t manage to get any support it had hoped. It was able to get this support from its northern neighbour, the Soviet Union.

Economic Dimension: The closing of the trade corridor in Pakistan by the government to disconnect the connection between Afghanistan and Peshistan deeply affected Afghanistan. According to Afghanistan their purpose was to blockade Afghanistan in this way. Afghanistan had to find another way in order to transfer its goods and the Soviet Union took place of Pakistan. Moreover, it could find the financial support it needed from the Soviet Union. According to Afghan statesmen, Afghanistan has always adopted a policy with good intention and friendship. That’s why the responsibility that might result from its closing strategy would belong to the countries such as America, some western countries and Pakistan that forced Afghanistan to act like that.

The sincere expectation of the Turkish Republic is the solution of the problem between the two fraternal countries. Adnan Menderes stated

that the ones which attempted to abolish the Bagdad Pact puts their security and independence into risk. The Prime Minister also said that Bagdad Pact not only connect the most imortanr four countries in the Middle- East along with England but also it provided America with an active membership. To sum up, the mutual demands to develop the close relations on an extensive scale were stated as a result of Türkish-Afghan negotiatons. It was revealed that the two countries could determine their own political policy on their own and live with the hope within the framework of United Nations in the common proclamation prepared after the negotiations.

Key Words: Türkiye, Afghanistan, Pakistan, Peştunistan, Bagdad Pact, Adnan Menderes.

1. Giriş:

Devletlerin rejimleri ne olursa olsun, siyasal gelişmelerinin birbirine benzerlik göstermesi mümkün değildir. Bu durum, sadece dış politikalar için değil, aynı zamanda iç politikalar için de geçerlidir. Çünkü devletler kendilerini çevreleyen ortamdan aynı oranda etkilenmezler (Sümer, 2008). Nitekim her devletin kendine özgü bir dış politika gerçeği vardır. II. Dünya savaşından sonra, Türkiye’de tek parti iktidarının sona ermesi, ülkede liberal ve parlamenter demokrasi sürecine giden hızlı bir değişikliğe yol açtı (Lewis, 2000). Daha Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) döneminde başlayan Batı’nın, özellikle de Amerika Birleşik Devletleri’nin (ABD) desteğini almaya dayalı dış politika, Demokrat Parti’nin (DP) iktidara gelmesi ile hız kazanmıştır (Öztürk, 2010). Dönemin dışişleri bakanı Fuat Köprülü, Haziran 1950’de Brüksel’de yaptığı konuşmada “*İkinci Dünya Savaşı’ndan bu yana batıya dönük olan dış politikamız daha aktif bir halde aynı istikamette devam edecektir*” diyordu (Cumhuriyet, 1950).

Adnan Menderes iktidarında, Türkiye’nin, Batı’nın özellikle de ABD’nin desteğini temin etmek amacıyla izlemiş olduğu dış politika, hem ülke içerisinde muhalefetin hem de dışarıda İslam dünyasının bir kesiminin tepkisini üzerine çekmiştir. Bir anlamda Türkiye’ye yüklenen görev üzerine başbakan Menderes İslam ülkeleri ile özellikle de Pakistan ve Afganistan ile yakın ilişkiler içerisine girmiştir (BCA, 030-01-00-00-62-380-28). Bu doğrultuda hükümet Afganistan’la temasları yoğunlaştırmış, devamında bizzat Menderesin iştirak edeceği Kabil ziyareti gündeme gelmiştir. Menderes’in bu ziyareti aslında bir sene önceden planlanmıştı. Temmuz 1955’te Afgan Başbakan yardımcısı ve dışişleri bakanı Serdar Naim Han, Ankara ziyareti sırasında Peştunistan meselesinden doğan Pakistan-Afganistan anlaşmazlığı hakkında temaslarda bulunmuştu. Bu görüşmelerin sonucu yapılan açıklamada başbakan Menderes’in iki dost memleket arasında arabuluculuk yapmayı kabul ettiği açıklanmıştı. Daha sonra bu arabuluculuk konusu Pakistan ve Afgan hükümetlerince de kabul edilmiştir. Ancak o tarihten sonra çıkan bazı güçlükler bu teşebbüsü geciktirdi. Daha önce bazı Arap devletleri iki kardeş ve Müslüman memleket arasında doğan ihtilafı halletmek için arabuluculuk yapmış, fakat bir netice elde edememişlerdi. Atatürk döneminde de Türkiye’nin çabaları ile Afganistan ve İran arasında benzer konulardaki ciddi bir ihtilafın barışçıl yollarla çözülmesi mümkün olmuştu. Bu meselede, Afganistan ve İran sınırlarında bulunan çölün aralarında paylaşılabilmesi yüzünden neredeyse silahlı çatışma noktasına gelinmişti. Atatürk’ün gayreti ile mesele halledildiği gibi akabinde Afganistan ve İran arasında sonrasında dostluk kurulmuştu. Atatürk’ün çözmüş olduğu bu meseleye benzer diğer bir sorun da Menderes döneminde ortaya çıkmıştı. Bu dönemde Pakistan-Afganistan arasında bir bayrak hadisesi yaşanmış, mesele umulmadık bir noktaya geldiğinde Türkiye’nin devreye girmesiyle sorunun barışçıl yollarla çözülmesi mümkün olmuştur (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-1; Hürriyet, 1956).

Menderes'in Kâbil ziyaretinde görüşülecek meselelerden biri de Afganistan'ın Bağdat Paktı'na katılması sorunuydu. Afgan dışişleri bakanı Serdar Naim Han, bir önceki yıl (1955) Türkiye'yi ziyareti esnasında *"içinde bulunduğumuz zorluklar bizi o kadar meşgul ediyor ki bu mevzuda hiçbir şey düşünemedik"* demişti. Sonuç olarak Pakistan ile Afganistan arasındaki bu anlaşmazlık devam ettiği müddetçe Afganistan'ın, Bağdat Paktı'na girmesi mümkün olamayacaktı. Bu nedenle Adnan Menderes'in Kâbil ziyareti büyük önem arz ediyordu. Şayet mevcut anlaşmazlık çözümlenirse Afganistan'ın, Bağdat Paktı'nın dışında kalması için hiçbir sebep kalmayacaktı. Pakistan, İran ve Sovyet Rusya ile müşterek sınırları olan Afganistan'ın Bağdat Paktı teşkilatına katılması önemliydi. Çünkü bu katılım sağlandığı takdirde Kalküta'dan Trakya hudutlarına kadar bir barış alanı kurulmuş olacaktı (Hürriyet, 1956).

Afgan hükümetinin daveti üzerine Kâbil'i resmen ziyaret etmekte olan başbakan Menderes'e; dâhiliye vekili ve hariciye vekâleti vekili Ethem Menderes, Ankara mebusu Atıf Benderlioğlu, Aydın mebusları Namık Gedik ve Baki Öktem, Erzurum mebusu Bahadır Dülger, Kayseri mebusu Kamil Gündeş, başbakanlık müsteşarı Ahmet Salih Korur, hariciye vekaleti umumi katibi büyük elçi Nuri Birgi, ikinci daire umum müdürü Orhan Eralp, başbakanlık hususi kalem müdürü Muzaffer Ersü, hariciye vekaleti hususi kalem müdürü Ziya Tepedelen, Anadolu Ajansı umum müdürü Şerif Arzik, başbakanlık yaveri Yüzbaşı Hayrettin Sümer ve hariciye vekaleti ikinci dairede üçüncü katip Güner Türkmen refakat etmişlerdir (BCA, 030-18-01-02-143-63-14).

Menderes, beraberindeki heyetle 24 Temmuz 1956 günü dört motorlu bir özel uçakla gece 20.45'de Kâbil'e hareket etmiş, ancak uçağı kötü hava şartları yüzünden inişini gerçekleştirememiş ve Pakistan'ın Karaçi şehrine inmek zorunda kalmıştır. Bu beklenmedik durum karşısında Menderes, zorunlu olarak Pakistan hükümetinin misafiri olmuştur. Başbakan, Karaçi havaalanında verdiği beyanatta zorunlu da olsa Pakistan'ı ziyaretten sevinç duyduğunu söylemiştir. Adnan Menderes'in bu plansız ziyaretine rağmen kendisini birçok gazeteci karşılamıştır. Menderes, *"kardeş Pakistan'a bir kere daha gelmiş olmaktan dolayı çok bahtıyırım. Esasen beş günlük Kâbil ziyaretinden sonra buraya gelecektik fakat kader bunu daha evvel nasip etti"* demiştir (Hürriyet, 1956).

Afganistan'daki kötü hava şartları yüzünden Türkiye'den ayrıldıktan sonra Karaçi havaalanına inmek zorunda kalmış olan Menderes başkanlığındaki Türk heyeti havanın açılması üzerine 27 Temmuz günü sabah 08.30'da Karaçi'den hareket ederek saat 12.30'da Kâbil'e varmıştır. Türkiye başbakanı Adnan Menderes, havaalanında Afganistan başbakanı Davut Han, hariciye vekili Naim Han, eski başbakanlardan Mareşal Şah Mahmut Han, Türkiye Büyükelçisi orgeneral Zekai Okan, Afganistan Ankara büyükelçisi General Esadullah Seraj Han ve askeri heyet tarafından merasimle karşılanmıştır. Menderes'in Afganistan ziyareti tam bir bayram havasında başlamış, Kâbil'de hava meydanından itibaren Menderes'in ikametine tahsis edilen Gülhane Köşkü'ne kadar bütün yollar iki taraflı hınca hınç halkla dolmuş bulunuyordu. Şehir baştanbaşa Türk ve Afgan bayraklarıyla donatılmıştı. On binlerce Kâbilli Menderes'i durmadan alkışlıyor, *"zindabat"*¹ diye haykırıyor ve ellerindeki Türk bayraklarını sallıyordu. Kâbilliler, Afganistan hükümet merkezinde bu derece parlak bir karşılamının ve geniş halk katılımının olduğu başka karşılamının olmadığını söylemekteydiler. Başbakan Menderes, temaslarına başlamadan önce hariciye vekili Ethem Menderes ve Türk heyetinin diğer üyeleriyle birlikte saraya giderek buradaki defteri imzalamış, Nadir Şah'ın mezarına bir çelenk koymuştur. Menderes daha sonra, saat 17.00'de başbakanlığa giderek Davut Han'ı makamında ziyaret etmiştir. Akşam Davut Han, Menderes ve Türk heyeti şerefine resmi bir ziyafet vermiş, bunu bir kabul resmi takip etmiştir. Ziyafet sırasında karşılıklı, Türk-Afgan dostluk ve kardeşliğini öven samimi cümleler sarf edilmiştir.

¹ Urduçada *"Yaşasın!"* manasında kullanılan nidadır.

2. Türk ve Afgan Heyetlerinin Görüşmelerinin İçeriği:

Gülhane kasrında, 27 Temmuz 1956'da saat 10.00'da başlayan görüşmede, Başbakan Adnan Menderes, dâhiliye vekili ve hariciye vekâleti vekili Ethem Menderes, hariciye vekâleti kâtibi umumisi M. Birgi, Türkiye Cumhuriyeti Kâbil büyükelçisi general Zekai Okan, hariciye vekili ikinci daire umum müdürü Orhan Eralp katılmıştır. Afganistan adına ise başbakan Serdar Davut Han, başbakan yardımcısı ve hariciye bakanı Serdar Naim, başbakan yardımcısı Ali Muhammed, hariciye siyasi umum müdürü Abdurrahman Pejvak ve Afganistan'ın Ankara büyükelçisi Esadullah Seraj hazır bulunmuşlardır. Görüşmelerde ilk sözü alan Menderes, görüşmenin amaçlarıyla ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Bizim maksadımız muayyen bir mevzu üzerinde müzakere yapmak değildir. Dost ve kardeş memlekette bu ziyaretimizden istifade müsterek meselelerimiz ve dünyanın vaziyeti hakkında etraflı surette fikir teatisinde bulunmayı arzu ediyoruz. (...) Her şeyden evvel şunu bilmek isteriz: Afganlı kardeşlerimize herhangi bir hususta faydalı olabilir miyiz? Herhangi bir yardımımız dokunabilir mi? Mesela bundan bir müddet evvel bize itimat edip muayyen bir mesele hakkında yardımımızı istediniz. Pakistan'la vuku bulan bayrak hadisesini bahsediyorum. Elimizden geleni memnuniyetle yaptık. Bizden ne isterseniz emrinize amadeyiz. Elimizden gelenin azami ölçüsünde yapacaklarımız dostluğumuz gibi tamamen hasbi olacaktır. Mukabilinde bir şey beklemeyeceğiz. Ne gibi arzularınız ve meseleleriniz varsa en büyük memnuniyetle ve bize açmak istediğiniz nispette dinler müzakere ederiz”. Davut Han verdiği cevapta Menderes'e teşekkür ettikten sonra “Afganistan'la Türkiye münasebetleri bakımından her şey o derece iyi ve yolundadır ki münakaşa edilecek bir cihet bulamıyorum” demiştir (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-1). Konuşmasının devamında diğer devletlerle olan münasebetlere değinerek şunları dile getirmiştir:

“Pakistan'la aramızda Peştunistan meselesi vardır. Bu mesele hakkında Türk kardeşlerimizce bir cihet bulunmadığından eminim. Hariciye nazırımız Ankara'yı ziyaret ettiği zaman Afgan görüşlerini izah etti. Buradaki sabık sefirinize de uzun izahat verdiğimiz gibi Ankara'daki büyükelçimiz de orada meseleyi birçok kez anlattı. Mamañih, arzu buyurursanız tekrar burada anlatmaya amadeyiz” (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-2).

Menderes, Davud Han'a cevaben, Serdar Naim Han'ın Ankara'ya teşrif ettiklerinde kendileriyle çeşitli görüşmelerinin olduğunu ve meseleyi kendilerinden dinlediğini; meselenin muhtelif cepheleri hakkında muhtelif görüşlere sahip olduğunu belirtmiş; Afganistan ve Pakistan'ın samimi dostu sıfatıyla bu iki kardeş memleketin aralarının açık olmasından çok müteessir olduğunu beyan etmiştir. Ardından, görüşme suretiyle meseleler daha iyi anlaşılabilir ve hiç değilse hal olunabilir olduğunu, meseleyi memnuniyetle tekrar dinleyebileceklerini ve faydalı olabilecekleri hususlarla ehemmiyetle meşgul olmayı bir vazife bileceklerini söylemiştir” (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-2).

Davud Han meselenin daha ayrıntılı anlatımı için sözü dışişleri bakanı Naim Han'a vermiştir. Naim Han, meselenin iç yüzüyle ilgili olarak şunları söylemiştir:

“Peştunistan meselesi bizim için bu gün milletlerarası meselelerde müessir olduğu gibi atide de yine müessir olacaktır. Bize yardım edeceğinizi buyurdunuz. Çok teşekkür ederiz. En çok yardım edebileceğiniz husus Peştunistan meselesinde Afganistan'la Pakistan arasında bir şey yapmanızdır. Beynelmîlel münasebetler bakımından bir memleketin durumu onu alakadar eden mühim meselenin tesiri altında kalır, hele o memleket bizimki gibi az gelişmiş bir memleket olursa. Böyle meseleler

muhtelif zaviyelerden tesir icra eder. Mesela Peştunistan meselesi gibi bir meselede iki memleket arasındaki münasebet bakımından yalnız komşuluk keyfiyeti değil bunlardan hangisini askeri yardım görmekte, hangisinin yardıma ve destek vermeye muhtaç olduğu keyfiyetleri de mühim amiller teşkil eder. İçinde bulunduğumuz müşkülât bizi meseleyi dostlarımıza açmakta bırakmıştır. Ankara'ya gittiğim zaman bunları anlattım. Ben Ankara'dan döndükten sonra maalesef Pakistan tarafından öyle hadiselerle karşılaştık ki münasebetlerimiz daha da kötüye doğru gitti" (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-3).

Naim Han konuşmasının devamında, Afganistan'ın Pakistan'la yaşadığı sorunların sadece iki ülke açısından değil uluslararası ilişkiler bakımından da önem arz ettiğini ifade etmiştir. Naim Han Peştunistan meselesinin seyri üzerine, Afgan hükümetinin meseleyi olağan dışı bir usulle ele almak zorunda kaldığını ifade etmiştir. Buna göre Peştunistan sorunu Afgan Yüksek Meclisinde görüşülmüş ve şu iki sonuca varılmıştır:

a) Afganistan Peştunistan meselesiyle alakasını kesmeyecek ve Peştunların geleceği ile daima alakadar olacaktır.

b) Afganistan maddeten tehlikededir. Çünkü Pakistan'a yardımlar yapılmaktadır.

Bu iki müşahedeye ithafen yüksek meclis şu kararı almıştır: "Afganistan hükümeti Peştunlarla alakalı siyasetine devam ettirmelidir ve Afganistan'ın müdafaası imkânları sağlanmalıdır. Bunun için lazım olan her imkânâ müracaat lazımdır" (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-3). Naim Han Afgan meclisinin aldığı karar üzerine, "Afgan halkının iradesi dairesinde politikamız yürütülmektedir" demiştir.

Afganistan'ı bu dönemde en çok rahatsız eden durum Pakistan'la Afganistan arasında devam eden Peştunistan meselesinde ABD ve bazı batılı devletlerin izlemiş oldukları siyaset olmuştur. Naim Han, "Türkiye'yi ziyaretimden evvel Amerika hariciye nazırıyla yaptığım görüşmeden Amerika'nın hiç değilse Pakistan'la münasebetlerimizin daha fenaya gitmesini önlemek için elinden geleni yapacağı fikrine varmışım. Bu hususta kendisiyle ortak bir anlayışa vardığımız ümidini hissetmişim. Fakat hadiseler aksine çıktı. Yalnız Amerika bunu yapmakla kalmadı, Pakistan ile Afganistan arasındaki münasebetlerin fenalaşmasına neden olan şeyler de yaptı. Güneydoğu Asya Antlaşması Teşkilatı'nda (South East Asia Treaty Organization) Amerika açıkça Peştunistan meselesinde Pakistan tarafını tuttuğunu ilan etti." Afgan heyeti Pakistan'ın ABD politikalarından güç alıp Afganistan'a karşı siyasetinde sertleşmelere neden olduğunu düşünmektedir. Nitekim bu durumu Naim Han şöyle ifade etmiştir:

"Ne zaman garplı dostlarımızdan yardım istediysen onlar bize karşı alakasız durdular. Pakistanlılarda bizi yardımsız görerek daha çok sıkıştırdılar" (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-4).

Davud Han, Pakistan'ın izlediği siyasetle iki memleket arasındaki münasebetlerin kesilmesinde bir sakınca görmediği halde, Afganistan'ın her şeye rağmen bu dönemde iki ülke ilişkilerinde hüsnüniyet gösterdiğini ifade etmiştir (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-4).

3. Türk Basınında Menderes'in Afganistan Ziyareti:

Menderes'in Afganistan ziyareti, Türkiye basınında önemli bir yankı uyandırmış, olay dönemin basını tarafından dikkatle takip edilmiştir. Basındaki yansımaları yakından görmek için gazetelerdeki haberlere ve haber akışına yakından bakmak yararlı olacaktır.

a) Akşam Gazetesi:

Akşam Gazetesi, Menderes ve heyetinin Afganistan ziyaretini, gidişinden dönüşüne değin takip ettiği, yaptığı temasları yorumsuz bir biçimde haberleştirdiği anlaşılmaktadır. Akşam Gazetesinin büyük ziyaret olarak nitelediği olaya ilişkin haber akışı ve haber içerikleri şu şekildedir:

Akşam, 25 Temmuz 1956: Menderes, dün 20.45'te özel bir uçakla, Kâbil'e gitti. Başbakan Afganistan'da bulunduğu süre zarfında, başbakanlığa Samed Ağaoğlu vekâlet edecektir (Akşam, 25.07.1956).

Akşam, 26 Temmuz 1956: Bu sabah erken saatlerde başbakan Adnan Menderes ile beraberindekiler bir KLM havayollarının uçağı ile Peşaver yoluyla Kâbil'e hareket etmişlerdir. Kâbil radyosunun dün geceki neşriyatına göre, Kâbil'deki hava şartları henüz tatminkâr değil ve yağmurlar feyezanlar ve fırtınalar Kâbil şehri civarında geniş zararlara sebep olmuştur. Hatta Zahir Şah'ın iki sarayı ciddi şekilde hasar görmüştür. Başbakan Adnan Menderes'i Afganistan'a götüren uçak hava şartları elverişli olmadığından Kâbil'e inememiş ve Karaçi'ye gelmiş ve başbakan geceyi Karaçi'de geçirmiştir (Akşam, 26.06.1956).

Akşam, 28 Temmuz 1956: Menderes'in Afganistan'a yapmakta olduğu ziyaret büyük bir samimiyet havası içinde devam etmektedir. Dün öğleden evvel Gülhane köşkünde başbakan ve hariciye vekilleri arasında uzun süren görüşmeler yapılmıştır. Adnan Menderes ve Ethem Menderes, öğle yemeğini Afgan hariciye vekilinin davetlisi olarak yemişlerdir. Geceleyin de sarayda başbakan şerefine bir ziyafet verilmiştir. Diğer taraftan Menderes, Afgan Bahter Ajansı'na verdiği beyanatta Türk-Afgan dostluğunun ehemmiyetini belirtmiş ve iki memleket arasındaki anlaşmanın kardeş milletler arasında görülebileceğini söylemiştir. Afgan gazeteleri de Menderes'in ziyaretine ait haberleri büyük başlıklarla vermişlerdir (Akşam, 28.07.1956).

Akşam, 29 Temmuz 1956: Menderes ile Davut Han arasındaki görüşmeler dün üç saat sürmüştür. Bu görüşmede beynelmilel durum ile karşılıklı ilgi çeken meselelerin gözden geçirildiği anlaşılmaktadır. Görüşmelere bugün de devam edilecektir. Menderes ve beraberindekiler ayın 30'unda Kâbil'den Karaçi'ye hareket edeceklerdir (Akşam, 29.07.1956).

Akşam, 1 Ağustos 1956: Menderes bugün geliyor. Afganistan ve Bağdat Paktı basın haberlerine göre, Afganistan Bağdat Paktı'na katılmayı prensip olarak kabul etmiştir. Kâbil'den bu hususta gelen haberlere göre, Afganistan pakta muhalif değildir. Ancak pakta resmen katılması için bir müddetin daha geçmesi gerekecektir (Akşam, 01.08.1956).

b) Milliyet Gazetesi:

Menderes'in Afganistan ziyaretine Milliyet gazetesinin de önem verdiği ve konuyu adım adım takip ederek haberleştirdiği anlaşılmaktadır. Milliyet Gazetesinin, Türk-Afgan ilişkilerinin pozitif yönünü vurgulaması, Menderes'in Keşmir konusunda Pakistan'dan yana tavır alacağını açıklamasını, Bağdat Paktı'nının önemini ve menderesin Afgan halkı tarafından görülmemiş bir kalabalık tarafından karşılanmasını ön plana çıkarttığı görülmektedir. Milliyet'teki haber akışı şu şekildedir:

Milliyet 26 Temmuz 1956: Başbakan Adnan Menderes, Kâbil ziyareti öncesi uçağı zorunlu olarak Karaçi'ye inince Kâbil ziyaretinden sonra Karaçi'ye gelmeyi arzu ettiğini, fakat kaderin bunu daha evvel nasip ettiğini söylemiştir. Menderes, Türk Milletinin Pakistan reisicumhuruna ve Pakistan milletine karşı sonsuz muhabbetini bir kere daha belirtmek fırsatını bulmuş olduğunu ifade etmiştir. Diğer taraftan bir tesadüf sonucunda Pakistan'da bulunan Menderes'in Afganistan'a hareketinden önce İstanbul'da Pakistan radyolarına vermiş olduğu beyanat da yayınlanmıştır. "*Keşmir meselesinde Türkiye her zaman Pakistan tarafını tutacaktır*" diye beyanatına başlayan Menderes, iki

memleket arasındaki dostluk ve işbirliğini övmüş ve bunun daha da genişletilmesi gerektiğini söylemiştir. Bağdat Paketi'nin da gayelerini ifade eden Menderes, bu paketi ortadan kaldırmaya teşebbüs edenlerin, kendi güvenlik ve bağımsızlıklarını tehlikeye attıklarını belirtmiştir. Hiçbir tecavüzi emeller beslemeyen bu paktlara hücum etmenin kötü niyet olarak tefsir edileceğini belirten başbakan, Bağdat Paketi'nin Orta-Doğu bölgesinin dört mühim devletinden başka İngiltere'yi birbirine bağladığını ve Amerika'nın da faal azalığını temin ettiğini ilave etmiştir (Milliyet, 26.07.1956).

Milliyet 27 Temmuz 1956: Başbakan Kâbil'de. Başbakan Adnan Menderes ile heyetini taşıyan özel uçak sabah saat 08.30'da Karaçi'den hareket etmiş ve 12.30'da Kâbil Havaalanı'na inmiştir. Menderes, dost ve kardeş Afganistan'ın hükümet merkezinde büyük törenle ve halkın muazzam tezahüratıyla karşılanmıştır. Menderes uçaktan inerken, Afganistan başbakanı, hariciye vekili Naim Han, Mareşal Şah Mahmut Han, büyükelçimiz ve kalabalık halk kitlesi tarafından selamlandı. Hava meydanından Menderes'in ikametine tahsis olunan Gülhane köşküne kadar, yolların iki tarafına dizilmiş olan Afganistanlılar, Menderes'e ve Türk heyetine büyük tezahürat yapmışlardır. Saat 17.00'de sadarete giden Menderes, Davut Han'la görüşmelere başlamıştır. Gece, Davut Han, tarafından Türk heyeti şerefine resmi bir ziyafet verilmiş, bunu da kabul resmi takip etmiştir (Milliyet, 27.07.1956).

Milliyet 28 Temmuz 1956: Türk-Afgan görüşmeleri başladı. Kâbil halkı Menderes'e samimi tezahüratta bulunuyor. Menderes'in Afganistan'a yapmakta olduğu ziyaret büyük bir samimiyet havası içinde devam etmektedir. Halkın şimdiye kadar hiçbir yabancı devlet adamına göstermediği yakın alaka iki memleket arasındaki dostluk hislerinin ne kadar kuvvetli olduğunu ortaya koymaktadır. Afgan halkının bu sıcak ve içten tezahüratı resmi ziyaret ve görüşmelere havasını vermiştir. Heyetlerin yapmakta oldukları müzakereler de büyük bir anlayış ve samimiyet içerisinde devam etmektedir. Bugün öğleden evvel Gülhane köşkünde başbakan ve hariciye vekilleri arasında uzun süren görüşmeler yapılmıştır. Adnan Menderes ve Ethem Menderes öğle yemeğini Afgan hariciye vekilinin davetlisi olarak yemişlerdir. Geceleyin de sarayda başbakan şerefine bir ziyafet verilmiştir. Diğer taraftan başbakan Adnan Menderes bugün Afgan haber ajansına verdiği beyanatta, Türk-Afgan dostluğunun ehemmiyetini belirtmiş ve iki memleket arasındaki anlaşmanın kardeş milletler arasında görülebileceğini söylemiştir. Afgan gazeteleri de başbakan Adnan Menderes'in ziyaretine ait haberleri büyük başlıklarla vermişlerdir. Menderes Afgan başbakanına nutkuna cevaben verdiği nutukta bilhassa milletlerin refah ve emniyet içerisinde yaşayabilmeleri için sulh içerisinde bulunmaları gerektiğini bildirmiş ve Türkiye'nin cihan sulhu için elinden gelen her gayreti sarf ettiğini belirtmiştir (Milliyet, 28.07.1956).

Milliyet 30 Temmuz 1956: Menderes bugün Karaçi'ye gidiyor. Başbakan dün Kâbil'de Afgan ordusunun yaptığı geçit resminde bulundu. Afganistan'ı ziyaret etmekte olan Menderes ve heyetimiz bugün şereflerine tertip edilen askeri tatbikatta hazır bulunmuştur. Bu münasebetle söz alan Afgan harp okulu kumandanı tümgeneral Muhammed İshak, Menderes'i tatbikat sahasında görmekten duyduğu memnuniyeti şöyle ifade etmiştir: “*Bu tatbikatın tarafınızdan seyredilmesinin ayrı bir kıymeti vardır. Çünkü bu kardeş Türk ordusu subaylarının senelerce bizim ordumuzda hassaten Harp Okulumuzda sarf ettikleri mesainin bir neticesidir*” demiştir. Muvaffakiyetle sona eren harekât sonunda Başbakan, Genelkurmay Başkanı ve askeri erkânı tebrik etmiştir (Milliyet, 30.07.1956).

Milliyet 31 Temmuz 1956: Kâbil'de dün bir tebliğ yayınlandı. Menderes yarın Tahran yoluyla İstanbul'a geliyor. Başbakan Menderes'in Afganistan'a yaptığı ziyaretin sonunda müşterek bir tebliğ yayınlanmıştır. Tebliğde, Afganistan başbakanı Davud Han'la Adnan Menderes arasında 27-28 Temmuz tarihlerinde toplantılar yapıldı ve karşılıklı fikir teatilerinde bulunuldu, bu görüşmelerin tam bir dostluk havası içinde cereyan ettiği ve her iki memleket devlet adamının

mevcut müşterek dostluk münasebetlerini devam ettirmek azimlerini teyit ettikleri belirtilmektedir. Ayrıca tebliğde; yapılan görüşmelerde, yakın işbirliğini daha geniş bir şekilde ve daha da ileriye getirmek hususunda her iki devlet adamının karşılıklı olarak arzularını belirttikleri, Türk ve Afgan milletlerinin birbirlerinin inkişafı için kardeşçe münasebetlerin ışığı altında gayretlerin sarf edilmesi hususunda mutabık kaldıkları kaydedilmektedir. Tebliğde her iki milletin siyasetlerinin tespitinde serbesti ve karar alma hürriyetlerini teslim ettikleri, sulh ve refah içinde kalma hareketlerini takip ederek Birleşmiş Milletler çerçevesi dahilinde yaşama dilekleri de açıklanmaktadır. Tebliğde ayrıca Menderes'in Afganistan kralını ve başbakanını Türkiye'ye davet ettiği ve bu davetlerinde kabul edildiği bildirilmiştir. Afganistan'a yaptığı resmi ziyareti tamamlayan Menderes ve Türk Heyeti büyük bir merasimle Kâbil'den uğurlanmıştır. Menderes ayrılmadan evvel Afganistan Kızılay Teşkilatı'na 1000 dolar teberruda bulunmuştur (Milliyet, 31.07.1956).

c-) Hürriyet Gazetesi:

Menderes'in Afganistan ziyaretine, adım adım takip eden bir diğer Gazetenin Hürriyet Gazetesi olduğu görülmektedir. Gazete, Başbakanla birlikte Afganistan'a giden heyet üyelerini ve oradaki temasları ayrıntılı olarak haberleştirmiştir. Hürriyetin konuya yönelik haber akışı şu şekildedir:

Hürriyet 24 Temmuz 1956: Başbakan bu gece Kâbil'e gidiyor. Menderes Afgan Hükümetinin davetlisi olarak bu gece 20.30'da bir haftalık bir ziyarette bulunmak üzere uçakla bu dost memleketin başkenti Kâbil'e hareket edecektir. Başbakana bu seyahatinde dâhiliye vekili ve hariciye vekaleti vekili Ethem Menderes, Demokrat Parti meclis grubu reisi Aydın Mebusu Dr. Namık Gedik, Ankara mebusu Atıf Benderlioğlu, Kayseri mebusu Kamil Gündüş, Aydın mebusu Baki Öktem, Erzurum mebusu Bahadır Dülger, başbakanlık müsteşarı Ahmet Salih Korur, hariciye vekâleti umumi kâtibi büyükelçi M. Nuri Birgi, ikinci daire umum müdürü Orhan Eralp ve hususi kalem müdürü yaveri refakat edeceklerdir. Afganistan'ın Ankara büyükelçisi Assasullah Seraj Han da aynı uçakla Kâbil'e gideceklerdir (Hürriyet, 24.07.1956).

Hürriyet 25 Temmuz 1956: Menderes dün Kâbil'e gitti. Başbakan ve beraberindekiler Afganistan'da bir hafta kalacaklar. Başbakan Adnan Menderes ve beraberindekiler dün gece 20.45'da dört motorlu hususi bir yolcu uçağı ile Kâbil'e gitmiştir (Hürriyet, 25.07.1956).

Hürriyet 26 Temmuz 1956: Menderes'in uçağı kötü hava yüzünden dün Kâbil'e inemedi. Karaçi'ye giden Menderes, Pakistan Hükümeti'nin misafiri oldu. Bugün Kâbil'e hareket etmesi muhtemeldir. Başbakan, Karaçi havaalanında verdiği beyanatta Pakistan'ı ziyaretten sevinç duyduğunu söyledi. Menderes'i Kâbil'e götürmekte olan Hollanda uçağı Kâbil'deki hava şartlarının uçağın inmesine müsait olmaması üzerine yolunu değiştirerek Karaçi havaalanına inmiştir. Menderes ve Türk heyeti üyeleri geceyi Pakistan hükümetinin misafirleri olarak burada geçirecekler ve muhtemelen yarın sabah (bu sabah) Kâbil'den gelecek hava raporuna göre oraya hareket edeceklerdir.

Menderes'in bu beklenmedik ziyaretine rağmen birçok gazeteci karşılaşmıştır. Menderes gazetecilere bir beyanat vererek şöyle demiştir: "*Kardeş Pakistan'a bir kere daha gelmiş olmaktan dolayı çok bahtiyarım. Esasen beş günlük Kâbil ziyaretinden sonra buraya gelecektik fakat kader bunu daha evvel nasip etti*". Menderes evvelki gece İstanbul'dan hareketinden önce Pakistan radyosu temsilcisine bir mülakat vermiş ve bu mülakat Karaçi radyosu tarafından aynen yayınlanmıştır. Soru-cevap şeklinde cereyan etmiş olan bu mülakatta evvela Hindistan ile Pakistan arasındaki Keşmir ihtilafına temas edilmiş, Türkiye Başbakanı, Türkiye'nin bu meselede her zaman Pakistan'ın tarafını tutacağını söylemiştir (Hürriyet, 26.07.1956).

Hürriyet 27 Temmuz 1956: Menderes Kâbil'e dün öğleyin vardı. Fena hava şartları yüzünden Türkiye'den buraya gelirken Karaçi Havaalanına inmek zorunda kalmış olan Menderes'in başkanlığındaki Türk heyeti havanın tamamen açılması üzerine bu sabah 08.30'da Karaçi'den hareket ederek saat 12.30'da buraya varmıştır. Türkiye başbakanı havaalanında, Afganistan başbakanı Davut Han, hariciye vekili Naim Han, eski başbakanlardan mareşal Şah Mahmut Han, Türkiye büyükelçisi orgeneral Zekai Okan, Afganistan Ankara büyükelçisi general Esadullah Seraj Han ve askeri heyet tarafından merasimle karşılanmıştır.

Kâbil'de bayram havası; hava meydanından itibaren Menderes'in ikametine tahsis edilen Gülhane köşküne kadar bütün yollar iki taraflı hınca hınç halkla dolmuş bulunuyordu. Şehir baştanbaşa Türk ve Afgan bayraklarıyla donatılmıştı. On binlerce Kâbilli Menderes'i durmadan alkışlıyor, "zindabat" diye haykırıyor, ellerindeki Türk bayraklarını sallıyordu. Kâbilliler, Afganistan hükümet merkezinde bu derece parlak bir karşılamının ve geniş halk tabakaları tezahürünün şimdiye kadar misli görülmediğini söylemektedirler.

Menderes'in ilk temasları; başbakan Menderes, hariciye Vekili Ethem Menderes ve Türk heyetinin diğer üyeleriyle birlikte öğleden sonra saraya giderek defteri imzalamış daha sonra Nadir Şah'ın mezarına bir çelenk koymuştur. Menderes saat 17.00'de başbakanlığa giderek Davut Han'ı makamında ziyaret etmiştir. Akşam Davut Han, Menderes ve Türk heyeti şerefine resmi bir ziyafet vermiş, bunu bir kabul resmi takip etmiştir. Ziyafet sırasında Türk- Afgan dostluk ve kardeşliğini öven samimi nutuklar teati edilmiştir (Hürriyet, 27.07.1956).

Hürriyet 29 Temmuz 1956: Menderes Salı günü dönüyor. Kâbil'de dün görüşmeler yapıldı. Menderes'in Afganistan devlet adamlarıyla dün başladığı siyasi görüşmelere bugün de devam edilmiştir. Bugünkü görüşmeler de dünkü görüşmeler gibi çok samimi hava içinde cereyan etmiştir. Afganistan kralı Zahir Han, Adnan Menderes ile Türkiye hariciye vekili Ethem Menderes ve Türk heyetinin diğer üyelerini Dilküşah Sarayı'nda bu akşam kabul etmiş, şereflerine bir ziyafet vermiştir. Ziyafetten sonra görüşmelere devam edilmiştir (Hürriyet, 29.07.1956).

Hürriyet 30 Temmuz 1956: Menderes, Kâbil'den ayrılıyor. Bu sabah Karaçi'den hareket edecek olan Başbakan Salı günü İstanbul'a dönecek. Menderes Türk heyetinin diğer üyeleriyle birlikte Afgan ordusunun bugün şerefine tertiple ettiği askeri tatbikatta hazır bulunmuştur. Afgan Harp Okulu Kumandanı Tümgeneral Mahmut İshak, tatbikattan önce yaptığı konuşmada, kardeş Türkiye'nin başbakanını tatbikat sahasında selamlamaktan duyduğu büyük şerefi belirtmiştir (Hürriyet, 30.07.1956).

Hürriyet 1 Ağustos 1956: Menderes, Kâbil dönüşü Tahran'a uğradı. Afganistan Bağdat Paktı'na katılacak. Afganistan devlet merkezi Kâbil'den dün Karaçi'ye gelen Menderes bu sabah cumhurbaşkanlığı sarayında Pakistan başbakanı ve Hariciye vekili ile görüşmeler yapmış, Pakistan başbakanı Muhammed Ali, Menderes'in şerefine bir öğle yemeği vermiştir. Menderes bugün öğleden sonra saat 18.00'da Pakistan cumhurbaşkanının hususi uçağıyla Tahran'a gitmiştir. Tahran'da bir gece kalacak olan Menderes yarın (bugün) öğleye doğru İstanbul'a hareket edecektir.

Afganistan ve Bağdat Paktı; basın haberlerine göre Afganistan Bağdat Paktı'na katılmayı prensip itibarıyla kabul etmiştir. Kâbil'den bu hususta gelen haberlere göre Afganistan pakta muhalif değildir. Ancak pakta resmen katılması için bir müddetin daha geçmesi gerekmektedir.

Pakistan cumhur reisi Afganistan'a gidecek; Pakistan cumhur reisi general İskender Mirza 7 ağustosta Kâbil'e gidecektir. Afgan hükümdarı Zahir Şah'ın daveti üzerine yapılacak olan bu ziyaret dört gün sürecektir (Hürriyet, 01.08.1956).

d)Tercüman Gazetesi:

Tercüman Gazetesi, Menderes'in ziyaretlerini adım adım takip etmekle kalmamış, vermiş olduğu tüm beyanatları haber sütunlarına taşımıştır. Ayrıca gazetenin haberlerinden anlaşıldığına göre, Menderes, içinde bulunulan dönemi soğuk savaş dönemi olarak nitelemiştir. Tercüman Gazetesinin konuya ilişkin haber akışı şu şekildedir:

Tercüman 25 Temmuz 1956: Başbakan dün Afganistan'a hareket etti. Başbakan Menderes ile dahiliye vekili ve hariciye vekaleti vekili Ethem Menderes, heyetimize dahil diğer zevatla birlikte bu akşam saat 20.45'de hususi bir K.L.M uçağı ile Kâbil'e hareket etmiştir (Tercüman, 25.07.1956).

Tercüman 26 Temmuz 1956: Başbakanı Kâbil'e götüren uçak Karaçi'ye inmeye mecbur oldu. Hava müsait olursa Menderes ve beraberindekiler bugün Pakistan'dan yollarına devam edecekler.

Menderes ile beraberindeki heyeti Afganistan'a götürmekte olan hususi K.L.M uçağı bu sabah saat 05.00'de Basra'ya uğrayarak benzin ikmalini yapmış ve Basra hareketinden birkaç saat sonra, Kâbil hava şartlarının uçakların inmesine müsait olmadığı hakkında Kâbil hava meydanından gelen meteoroloji raporu üzerine, yolunu değiştirmiş ve bugün saat 14.30'da Karaçi'ye gelmiştir.

Menderes gazetecilere taptığı konuşmada şunları söylemiştir: *"Kardeş Pakistan'a bir kere daha gelmiş olmaktan dolayı çok bahtiyarım. Esasen beş günlük Kâbil ziyaretinden sonra buraya gelecektik. Fakat kader bunu daha evvel nasip etti. Muhterem Reisi cumhurunuz İskender Mirza'nın memleketimize yaptığı ziyaret, Pakistan-Türk kardeşliğinin yeni ve çok parlak bir tezahürü olarak devam etmektedir. Halkımız, kardeş milletin büyük temsilcisine misli görülmemiş sevgi tezahürü göstermiştir. Bu ziyaretin heyecanını kalbimde taptaze taşıyarak bugün Pakistan'a gelmiş bulunuyorum"*.

Menderes'in Keşmir İhtilafına dair verdiği beyanat: Menderes Afganistan'a hareketinden önce Pakistan radyosu temsilcisi ile şu mülakatta bulunmuştur: *"Keşmir meselesinde Türkiye her zaman Pakistan tarafını tutacaktır. Buna sebep sadece Pakistan'ın Türkiye'nin kardeşi ve müttefiki olması değil aynı zamanda Pakistanlıların davalarında haklı olduklarına inanmamızdır. Bu ihtilafın süratli bir şekilde halli dünya sulhu davasına büyük yardımında bulunacaktır"*.

Başbakan, iki memleket arasındaki mevcut dostluğun muhtelif işbirliği sahalarında ifade bulacağını bilhassa kültürel ve sosyal sahalarda imkânların muazzam olduğunu ve şimdiye kadar bu imkânların tekâmülünün araştırıldığını ve araştırmaya devam etmemiz gerektiğini söylemiştir.

Sorulan diğer sorulara cevaben Menderes, ağırlık merkezi dünyanın hemen hemen her tarafında bulunan soğuk harbe şahit olmakta bulunduğumuzu bazı anlarda muayyen bir noktanın diğerlerine nazaran daha tehlikeli gibi göründüğünü fakat bu görünüşün bizlere umumi vaziyeti gözden kaçırmamıza mani olmaması icap ettiğini söylemiştir (Tercüman, 26.07.1956).

Tercüman 27 Temmuz 1956: Afganistan'da havanın düzelmesi üzerine başbakan Menderes ile heyetimizi taşıyan uçak bu sabah saat 08.30'da Karaçi'den hareket etti ve saat 12.30'da Kâbil havaalanına indi. Menderes dost ve kardeş Afganistan'ın hükümet merkezinde büyük törenle ve halkın muazzam tezahüratıyla karşılandı (Tercüman, 27.07.1956).

4.Değerlendirme ve Sonuç:

İkinci Dünya Savaşı'nın sonrasında mevcut yönetimler yeni şartların gereği olarak değişime ayak uydurmaya çalışmışlardır. Bu yenedünya düzeni, blokların oluşmasına neden olurken, adına "soğuk savaş" dönemi denilen yeni bir sürece de sebep olmuştur. Dönemin bir başka önemli özelliği de emperyalizmin pençesinde yıllarca sömürge durumunda kalmak zorunda kalan toplumların

başkaldırdıklarına sahne olmasıdır. Bu dönemde bir gelişme gayreti içerisinde olan Afganistan ciddi iktisadi güçlüklerle karşı karşıya kalmıştır. Afganistan'ın mevcut güçlüklerden kurtulması için daha geniş ölçüde yardıma ihtiyacı vardı. Ayrıca Afganistan bir kara devleti olduğundan ancak Pakistan limanları aracılığı ile dünyaya açılabilirdi. Ancak Pakistan'la arasında dostluk kurulması halinde bu ülkenin limanlarından yararlanması imkan dahilinde olabilirdi.

Türk heyetinin bu meselede başarılı olacağı umut edilmekteydi. Nitekim Pakistan ve Afganistan'ın dost olmaları sadece Türkiye ve iki kardeş millet için değil, dünya siyaseti için gerekliydi. Öyle ki Menderes'in Kâbil ziyareti ümit edilen neticeleri verirse Türkiye, sadece Afganistan ve Pakistan'a değil bütün hür dünya için önemli sonuçlar doğuran bir başarı elde etmiş olacaktı. Bu dönem Türk Dış politikasını yürütenlere göre; Afganistan'ın menfaati aralarındaki sorundan ötürü, Pakistan'a gücenerek kendisini tehlikeli bir tarafsızlığa kaptırmak değil, dostları ve hür dünya ile anlaşmaya varmasıdır.

Ancak Afganistan açısından olayları ele aldığımızda sürecin çok farklı ve karmaşık olduğu görülmektedir. Çünkü Afganistan için Pakistan'la mevcut olan sorunların siyasi, askeri ve ekonomik olmak üzere üç farklı boyutu vardı:

Siyasi Boyut: Afgan devlet adamlarına göre Afganistan mevcut duruma adım adım sürüklenmiştir. Çünkü ABD ve batılı devletler, bütün çabasına rağmen Afganistan'ın siyasi diyalog taleplerine duyarsız kalmışlardı (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-5). Böylece Afganistan için takip edilecek tek bir yol kalıyordu. O da mutlak bîtaraflık siyaseti olmuştur.

Askeri Boyut: Afganistan, Pakistan'ın, ABD ve batılı müttefiklerinin desteği ile askeri alanda sağlamış olduğu gelişmelerden ciddi derecede endişe duymuştur. Bu gelişmeler üzerine Afganistan da silahlanma ihtiyacı duymuştur (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-5). Bu ihtiyacın gereği olarak çeşitli girişimlerde bulunmuşsa da yine batılı devletlerden arzu ettiği desteği bulamamıştır. Bu desteği kuzey komşusu Sovyet Rusya'dan bulmuştur.

Ticari Boyut: Pakistan hükümetinin Afganistan ile Peştunistan arasındaki bağı koparmak amacı ile Pakistan içindeki ticari koridoru kapatması Afganistan'ı derinden etkilemiştir (BCA, 030-01-00-00-20-114-10-5). Afganistan'a göre maksatları Afganistan'ı abluka altına alıp onu dize getirmektir. Afganistan mallarını geçirmek için başka yol aramak mecburiyetinde kalmıştır. Pakistan olmayınca bu yol doğal olarak Sovyetler olmuştur. Ayrıca Afganistan ihtiyaç duyduğu iktisadi yardıma da Sovyetlerden bulmuştur.

Afgan devlet adamlarına göre, Afganistan, Pakistan'a karşı sürekli iyi niyetle ve dostluğun gerektirdiği politikalar takip etmiştir. Ancak bunun karşılığını alamamıştır. Dolayısıyla zorunlu olarak Sovyet Rusya'ya yakınlaşmış olmasından doğabilecek, sorunların mesuliyeti Afganistan'ı bu politikaları izlemeye mecbur bırakan ABD, bazı batılı devletler ve Pakistan'dır.

Türkiye ise Ortadoğu bölgesinde huzur ve barış istemekteydi. Türkiye Afganistan ve Pakistan arasında devam eden problemlerin bölgenin barışı açısından yaratabileceği tehlikeden endişe duyduğu görülmektedir. Nitekim Türkiye Cumhuriyeti'nin samimi beklentisi iki kardeş millet arasındaki anlaşmazlığın çözülmesidir. Özellikle bölgenin barışı için gerekli gördüğü Bağdat Paktının bozulmadan devamını arzulamaktadır. Hatta Türkiye Afganistan'ı da bu oluşuma dahil etmek istemiştir. Menderes, bu paktı ortadan kaldırmaya teşebbüs edenlerin, kendi güvenlik ve bağımsızlıklarını tehlikeye attıklarını düşünmektedir. Hiçbir tecavüzi emeller beslemeyen bu paktlara hücum etmenin kötü niyet olarak tefsir edileceğini belirten Menderes, Bağdat Paktı'nın Ortadoğu bölgesinin dört mühim devletinden başka İngiltere'yi birbirine bağladığını ve Amerika'nın da faal üyeliğini temin edildiğini ilave etmiştir. Ancak bu dönemde Amerika'nın Bağdat Paktı'na

katılması ihtimali konuşulurken Washington hükümetinin ve hür dünyanın menfaatleri gereği gözlerini Kâbil'e çevirmesi bekleniyordu.

Sonuç olarak, Türk-Afgan görüşmelerinin neticesinde yakın işbirliğinin daha geniş bir şekilde ve daha da ileriye götürme hususunda karşılıklı arzular belirtilmiştir. Görüşmelerin sonucunda hazırlanan ortak tebliğde her iki milletin siyasetlerinin tespitinde serbesti ve karar alma hürriyetlerini teslim ettikleri, sulh ve refah içinde kalma hareketlerini takip ederek Birleşmiş Milletler çerçevesi dahilinde yaşama dilekleri de açıklanmıştır.

KAYNAKÇA

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-01-00-00-20-114-10-1
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-01-00-00-20-114-10-2
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-01-00-00-20-114-10-3
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-01-00-00-20-114-10-4
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-01-00-00-20-114-10-5
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-01-00-00-20-114-10-6
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-18-01-02-143-63-14
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (B.C.A), 030-01-00-00-62-380-28
Akşam 1 Ağustos 1956.
Akşam 25 Temmuz 1956.
Akşam 26 Temmuz 1956.
Akşam 28 Temmuz 1956.
Akşam 29 Temmuz 1956.
Cumhuriyet, 01.06.1950.
Hürriyet 1 Ağustos 1956.
Hürriyet 24 Temmuz 1956.
Hürriyet 25 Temmuz 1956.
Hürriyet 26 Temmuz 1956.
Hürriyet 27 Temmuz 1956.
Hürriyet 27 Temmuz 1956.
Hürriyet 29 Temmuz 1956.
Hürriyet 30 Temmuz 1956.
Hürriyet 30 Temmuz 1956.
Hürriyet 30 Temmuz 1956.
Milliyet 26 Temmuz 1956.
Milliyet 27 Temmuz 1956.

Milliyet 28 Temmuz 1956.

Milliyet 30 Temmuz 1956.

Milliyet 31 Temmuz 1956.

Tercüman 25 Temmuz 1956.

Tercüman 26 Temmuz 1956.

Tercüman 27 Temmuz 1956.

LEWİS, B. (2000). Modern Türkiye'nin Doğuşu, Ankara.

ÖZTÜRK, O.(2010) 1950'li Yıllarda Türk Dış Politikası, <http://www.sde.org.tr/tr/newsdetail/dis-politika-acisindan-27-mayis-oncesi-ve-sonrasi/2204>. 16.03.2015'te erişim sağlandı.

SÜMER, G. (Güz 2008). Amerikan Dış Politikasının Kökenleri ve Amerikan Dış Politik Kültürü, **Uluslararası İlişkiler**,5(19).

Ankara Suriye Elçiliği
Sayı : 316(701)
Tarih: 24/7/1956

Konu: Adnan Menderes'in Afganistanı ziyareti .

EMLET ARŞİVENİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ
CUMHURİYET ARŞİVİ

Suriye Hariciye Vekâletine

Türk Devlet adamları ,Pakistan'la yakınlaştıktan sonra şimdi de Afganistan'la bir yakınlaşma teminine büyük gayretler sarfetmektedirler. Afganistan sefaretileri bir ay devam eden temaslardan sonra Türkiye Başvekili Adnan Menderes kalabalık bir hey'etle birlikte bugün Afganistan'a hareket etmiştir.

Pakistan Reisi Cumhurbaşnun Türkiye'yi ziyaret ettiği bu günlerde Başvekilin bu şekilde seyahatı Türkiye'deki diplomatların dikkatini çekmiştir. Bunlardan bazıları iki memleket arasında bir dostluk maddesinin imzalanması ve Türkiye'nin Afganistan'la Pakistan ihtilâflarına aracılık yapmasını mah' temel görmektedirler.

Halk Partisi ileri gelenlerinden biri , bu ziyaretin İngilizler tarafından istendiğini bana söyledi. İngilizler , Türkiye'nin Afganistan'da süzülendiğini , orada askeri ve kültür heyetleri bulunduğunu bildikleri için Kâbil hükûmetini Bagdat paktına sokmasını Türkiye hükûmetinden istemiş , karşılık olarak Kıbrıs davasını Türkiye'nin arzusuna göre halletmeği vadetmiştir.

Türkler, bu adından sonra Libya, Tunus ve Fas'la anlaşmalar hazırlamak suretille Mısır'ı ve onunla birlik olan diğer Arap memleketlerini çember içine almaya çalışmaktadırlar.

Afganistan ziyaretinden çıkan neticeleri ayrı bir raparla arzedeceğim.

Elçi
Üser El-Addâs

030	04			62	380	25

Fon No: 30 1 0 0 - Kutu No: 62 - Dosya No: 380 - Sıra No: 28

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI DÖNEMİNDE YAŞANAN RUM GÖÇÜ VE KADÜK BİR MÜBADELE GİRİŞİMİ*

*Yüksel KÜÇÜKER***

ÖZET

II. Abdülhamid yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu, 93 Harbi haricinde, savaştan uzak bir dış politika izleme gayretinde olmuştur. Bu süreçte daha ziyade diplomasi ön plana çıkmış ve başarılı bir denge siyaseti takip edilmiştir. II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden sene, Abdülhamid'in hal edilmesiyle beraber, kırk seneyi aşkın bir süre savaş tecrübesi yaşamayan imparatorluk, yeniden bir savaşlar silsilesi ile karşı karşıya kalmıştır. 1911'de patlak veren Trablusgarp Savaşı, takip eden senelerde yaşanan Balkan Savaşları ve nihayet 1914'deki Büyük Savaş Osmanlı İmparatorluğu'nun âdeta kâbus dolu bir dönem yaşamasına vesile olmuştur. Balkan Savaşları, Balkanlarda yaşayan halklar açısından yıkıcı sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlardan biri de büyük çaplı nüfus hareketlilikleridir. Balkan Savaşlarında Yunanistan'a kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman nüfus, Yunan hükümetinin baskılarına maruz kalmış ve maddî ve manevî tüm varlıklarını terk ederek Osmanlı topraklarına sığınmak mecburiyetinde kalmıştır. Savaşın başlarından itibaren yaşanan toplu göçler, diğer Balkan devletlerine kıyasla, savaştan ağır bir yenilgiyle ayrılan Osmanlı İmparatorluğu için daha külfetli ve sıkıntılı olmuştur. Zira Osmanlı coğrafyası Balkanlardan ayrılmak zorunda kalan Müslümanlar için biricik güvenli liman olarak öne çıkmış ve Anadolu'nun demografik yapısı bundan önemli oranda etkilenmiştir.

Osmanlı hükümeti Balkan Savaşları sonrasında, bu bölgede yaşanan olayların ardından Balkan devletleri ile nüfus mübadelesi anlaşmaları yapma yolunu gitmiştir. Bu doğrultuda atılan ilk nüfus değişimi adımı 1913 sonunda Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan arasında olmuştur. İttihat Terakki yönetimi Yunanistan devletiyle anlaşmak suretiyle, Trakya'da yaşayan Müslümanlarla Anadolu'daki Rumları mübadeleye tabi tutma politikasına yöneldi. İki ülke arasında yapılan görüşmelerde belli bir yol kat edilmişse de Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, görüşmelerin kesilmesine ve bu yöndeki girişimlerin Lozan Barış Anlaşmasına kadar rafa kaldırılmasına sebep olmuştur. Bu çalışmada Yunanistan ile Osmanlı hükümeti arasında sonuca ulaşamayan bu mübadele anlaşması girişimi süreci ele alınmıştır.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Karadeniz Teknik Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, El-mek: ykucuker@gmail.com

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İmparatorluğu, Rumlar, Göç, Birinci Dünya Savaşı

THE GREEK MIGRATION DURING THE FIRST WORLD WAR PERIOD AND A NULL AND VOID AGREEMENT INITIATIVE

STRUCTURED ABSTRACT

Ottoman Empire had followed a policy away from the war in the period of Abdulhamid II except the 93 War. Diplomacy had come to the fore and the empire had followed a balance policy successfully in this process. In the years following the declaration of the second constitutional monarchy, after the dethroned of Abdulhamid II, the Empire was again faced with a series of wars after a period of more than forty years without war. Ottoman Empire had experienced serious crisis during the periods of the Tripoli War erupted in 1911, the Balkan Wars and the Great War in the following years. After these wars the Empire was collapsed in a short time. The aim of this study is to examine the migration of the Greeks and Turks one of the measures taken to prevent the collapse of the Empire and a failed exchange agreement initiative between Ottoman Empire and Greece.

Mass emigration or forced emigration cause serious socio-economic problems, turmoil and even major traumas on people. But some state of emergency cases may make them essential as a measure. These measures had been taken from time to time in the past. The Ottoman Empire and Greece had also resorted to such measures during the Balkan Wars and the First World War periods.

The Ottoman Empire had experienced a significant event in the early twentieth century. Abdulhamid II holding power thirty-three year, dethroned the following year of the re-Constitution and the power passed into the hands of the Committee of Union and Progress Party. This government changeover led to changes in government policies. Unlike the previous governance approach, CUP adopting a Turkic conception on the state administration had tried controlled approach to the non-Muslim elements who want to leave the state.

Balkan Wars of the early 20th century, were very critical battles for the Balkan states, Ottoman Empire and also European states. Balkan Wars as the practice of the First World War, had yielded significant results in terms of people living in the Balkans. One of these results was the population exchange. Muslim population living in the territories lost to Greece during the Balkan Wars, had been exposed to oppressions by the Greek government and they obliged to take refuge in the Ottoman lands by leaving all their assets behind. Compared to the other Balkan states, mass emigrations experienced since the beginning of the war was more burdensome and troubled for the Ottoman Empire sustaining a heavy defeat in the war. As a matter of fact, the Balkan Muslims, who have a demographic advantage in the Balkan region were the most important community subjected to the forced migration. Ottoman territories emerged as the only safe port for these Muslims and

so the demographic structure of Anatolia had been affected from this emigration significantly.

Ottoman government tried to make population exchange agreements with the Balkan states after the Balkan Wars. The first step in this direction was taken in 1913 between the Ottoman and Bulgarian governments. The CUP government wanted to make a similar agreement with the Greek state regarding to exchange the Greeks living in Anatolia and Muslims in Thrace in the eve of the First World War. Although the progress of negotiations between the two governments, the outbreak of the First World War led to the interruption of the negotiations and postponed the exchange until the Lausanne Peace Treaty.

Despite the Great War made the exchange agreement obsolete, many Greeks and Armenians were subjected to migration because of different reasons in this period. Ottoman government took decisions of deportation as a precaution against to the Armenian and Greek threats during the Great War. There were various reasons for these decisions. First of all, the strategic vulnerability of the regions inhabited by Greeks and Armenians should be considered at a time of war atmosphere. Eastern Anatolia, inhabited by Armenians, had been a strategic region for Russian expansion policy. Hence, a state of war appeared against Armenians in the eastern provinces while the Great War continued. There was a similar danger from the Greeks living in the western coast of Anatolia because of its close to Greece's domain. From this perspective, subjecting to deportation of these two nations have a critical importance for Ottoman military objectives. Thus, the deportation of Greeks should be evaluated in light of these facts.

The government changeover after the defeat of the World War, opened a new page for Armenians and Greeks to return back. The new Ottoman government sent encrypted texts and instructions to the provinces and Sanjaks to take essential measures for relocation and removal of obstacles to return back of these elements. Thus, the government also aimed to strengthen its hand against possible pressure in the international arena.

Key Words: Ottoman Empire, Greeks, Migration, The First World War

Giriş

II. Meşrutiyetin ilan edilmesinin ardından yaşanan göreceli hürriyet ortamında, imparatorluğun tüm unsurları, esasında geçici ve samimiyetsiz¹ bir sevinç ve heyecan yaşadı. Bu hürriyet ortamının sosyal yansımalarının başında farklı unsurların cemiyet teşkili serbestisi gelmekteydi. Hal böyle olunca, bu ortamı kendileri açısından fırsata çevirme niyetinde olan çevrelerin de istismar edeceği bir imkân doğmuş oldu.² Böylelikle, başlarda tüm unsurların birlikte

¹ İstanbul'dan seçilen Boşo isimli Rum milletvekili, meşrutiyete ve Osmanlı vatandaşlığına olan bakışını şu sözleriyle belli etmişti: "Evet, ben Osmanlıyım, fakat Osmanlı Bankası kadar Osmanlıyım." Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1888-1922**, Cilt: 1, (Haz. Erol Şadi Erdinç), İstanbul, 1997, s.107.

² Meşrutiyet'in ilanının ardından diğer unsurlar gibi Osmanlı Rumları da çok sayıda dernek kurup kültürel ve sosyal faaliyete girişmiştir. Bu derneklerin icraatlarında yanlış yollara tevessül etmeleri, bir kısmının idarî makamlarca takibine sebep olmuştu. Meşrutiyetin henüz ilan edildiği 1909 senesinde Trakya'da ortaya çıkan ve Yunanistan tarafından yönlendirildiği anlaşılan Adelfiya isimli Rum ihtilal cemiyeti, Rum Uhuvvet-i İlimperverane Agayı, Rum Uhuvvet-i

yaşayabileceği bir imparatorluk hayali ile yola çıkan meşrutiyet taraftarlarının hevesleri kursaklarında kalmış oldu. Çok geçmeden, dönemin basın yayın organlarının da büyük destek verdiği bu düşüncenin bir ütopyadan ibaret olduğu görülmüş ve meşrutiyet taraftarları arasında derin yol ayrımları belirmiştir.³ Osmanlı sınırları içinde yaşayan bütün unsurların, “Osmanlı” üst kimliği ile tek çatı altında beraber yaşayabilecekleri düşüncesini benimseyenler arasında yer alan İttihat Terakki Cemiyeti içinde de, sonraki süreçte milliyetçi söylemler öne çıkmaya başlayacaktı. İttihat Terakki, imparatorluğun yönetimini tam anlamıyla ele geçirmesinin ardından, dinî kurumlar da dâhil olmak üzere, Osmanlı toplumundaki farklı unsurların elde ettikleri ayrıcalıkları eleştirici tonda bir siyaset izlemeye yöneldi. Bu politikanın hedefindeki kurumların başında ise, uzun bir zamandan beri, sergilediği rahatsız edici duruşu ile Fener Rum Patrikhanesi gelmekteydi (Bilge, 2012, s.65). Patrikhane’nin, tâbi ve sorumlu olduğu Osmanlı İmparatorluğu’nu yok sayıp, Yunanistan’a biat etmesi, Osmanlı yönetimini rahatsız ettiği kadar, özellikle Osmanlı Müslüman tebaası arasında da nefret birikimine yol açmıştır.⁴

Toplu göç etme ya da tehcir, toplumlar üzerinde büyük sosyo-ekonomik sıkıntılara, çalkantılara hatta büyük travmalara yol açabilen olgulardır. Zira insanoğlu, doğası gereği, çok önemli bir durum olmadıkça kurulu düzenini bozmak istemez. Ancak, olağandışı bazı gelişmeler bu olguları birer tedbir aracı olarak zarurî kılabılır. Tarih, zaman zaman bu aracın kullanıldığına şahitlik etmiştir. Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan da Balkan Savaşları ve Dünya Savaşı gibi, geniş kitleleri etkileyen, farklı milletlerden insanları karşı karşıya getiren bu savaşlar sırasında siyasî, askeri ve içtimâî gerekçelerle göç ve tehcir tedbirlerine başvurmışlardır. Bu göçler sırasında, birtakım olumsuz olaylar yaşanmış olabilir. Bu anlaşılabilir bir durumdur. Zira çok geniş bir coğrafi sahaya yayılmış ve yüzbinlerce insanı çemberi içine almış olan bu nüfus hareketliliği esnasında, çeşitli âdi vakaların yaşanmış olması doğal karşılanmalıdır. Bunun üzerinden bir genellemeye gitmek kesinlikle doğruya götürmeyecektir. Önemli olan bunun bir devlet politikasına kayıp kaymadığıdır. Tartışmalar da burada düğümlenmektedir.⁵ Yunan iddialarının savunucularının da mebus olarak yer aldığı Mebusan Meclisi’nde, konuyla ilgili yaşanan tartışmalarda, siyasî otoritelere yönelik karşılıklı ithamlarda bulunulması, bu bakımdan dikkat çekicidir.

Ermeni tehciri konusunda olduğu gibi, Rum göçü konusunda da mesele siyasî sahaya çekilmekte ve -adeta tek taraflı bir göç yaşanmış varsayılarak- Türkiye ağır suçlamalara maruz

İlimperverane İrini, Rum Maarifperver Cemiyeti ve Keskin Rum Cemiyeti bu cemiyetler arasındadır. Bülent Bakar, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Ayrılmış bir Rum Cemiyeti: Adelfiya”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 7, Ankara, 2008; T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Batı Trakya**, Yayın No: 107, İstanbul, 2009, s.40, 41; Fethi Gedikli, “1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasası”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Cilt: 1, Sayı: 8, İstanbul, 2009, ss.23-46.

³ Osmanlı yönetiminin aldığı bazı kararlar, “meşrutiyet kardeşliğinin” çatırdağını ve aralarında bir güven bunalımının yaşandığını göstermesi açısından dikkate muciptir. Örneğin, Anadolu’da satılmasına izin verilen “Akropolis”, “Krotos”, “Scrip”, “Embros” ve “Chronos” adlı Atina menşeli gazetelerin ülkeye girişi, meşrutiyetin ilandan yalnızca birkaç ay sonra imparatorluğun çıkarları açısından ön yargılar barındırabileceği gerekçesiyle yasaklanmıştı. **The Times**, 19 Kasım 1909, s.4.

Osmanlı Mebusan Meclisi vekillerinden Emanuelidi Efendi bu konuyu 1914 senesindeki bir meclis oturumunda gündeme getirmişse de aldığı sert tepki üzerine sözü daha fazla uzatmayarak konuyu kapatmıştır. **MMZC** (Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi), İnikad: 26, Celse: 2, 23 Haziran 1330 (1914), s.610, 611.

⁴ Osmanlı toplumunun temsil edildiği Meclis-i Mebusan’da, Rum vekillerle Müslüman ve hatta Yahudi olan Emanuel Karasu gibi diğer dinlere mensup vekiller arasında, Rumların tâbi oldukları Osmanlı İmparatorluğu’na karşı giriştikleri faaliyetler konusunda ciddi tartışmalar yaşanmıştır. Bu tartışmalar üzerinden toplumda biriken tepkiyi okumak mümkündür. Mecliste yaşanan tartışmalara örnek için bkz. **MMZC**, İnikad: 26, Celse: 2, 23 Haziran 1330 (1914), s.607-614.

⁵ Nakledilecek Rumların sevk işlemlerinin yapıldığı bölgelerdeki idarî yetkililere, Dâhiliye Nezareti tarafından tebliğ gönderilmek suretiyle, sevk işlemleri boyunca muhtemel saldırı ve gasp olaylarına fırsat verilmemesinin ve buna kalkışanların da şiddetle cezalandırılmasının istenmesi, Osmanlı yöneticilerinin bu konudaki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir. **BOA** (Başbakanlık Osmanlı Arşivi), **Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Belgeleri**, 74, Belge No: 299.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

bırakılmaktadır. Üzücü olan taraf ise birtakım araştırmacıların, meseleyi siyasî bağlamda ele almakta ısrarcı olmalarıdır. Her şeyden evvel, Müslüman ve Rum göç olaylarının insanî ve içtimaî yönlerini yok sayarak, yalnızca rakamlar üzerinden bir kıyaslama yapmanın doğru olmadığını belirtmek gerekir. Bununla birlikte, istatistikler üzerinden konunun çarpıtılması ve bu bağlamda yaşanan üzücü olaylara maruz kalan insanların acılarının bir siyasî getiri malzemesi haline dönüştürülmesi çabalarını da iyi görmek gerekir. Öyle ki, konunun bir propaganda aracı dönüştürülmesi gayretleri, mevcut düşünce yapısını da ele vermektedir. Bu nedenle, göç olayları ile ilgili olarak, aşağıda bazı detaylarına değinilen bölümün bu gözlemlerle okunması doğru olacaktır.

8 Ekim 1912 tarihinde Karadağ'da kıvılcımı atılan ve akabinde iki hafta içinde Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'ın da dâhil olmasıyla gelişen Balkan Savaşları (Zürcher, 2003, s.1),⁶ savaşa katılan Balkan devletlerinin yanı sıra Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupalı devletler açısından da oldukça önemli savaşlardır. Birinci Dünya Savaşı'nın provası niteliğindeki Balkan Savaşları, Balkanlarda yaşayan halklar açısından önemli sonuçlar doğurmuştur. Bu sonuçlardan biri de nüfus mübadelesidir. Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinden beri Yunanistan'dan Türkiye'ye yönelik en geniş çaplı göç dalgası Balkan Savaşları boyunca olmuştur. Balkan Savaşlarında Yunanistan'a kaybedilen topraklarda yaşayan Müslüman nüfus, Yunan hükümetinin baskılarına maruz kalmış ve maddî ve manevî tüm varlıklarını terk ederek Osmanlı topraklarına sığınmak mecburiyetinde kalmıştır (Halaçoğlu, 1994, s.133). Haliyle, bu büyük göç hareketleri Osmanlı İmparatorluğu ve Yunanistan için ciddi ekonomik sıkıntılar doğurmuştur (The Times, 1914, s.7).⁷ Savaşın başlarından itibaren yaşanan toplu göçler, diğer Balkan devletlerine kıyasla, savaştan ağır bir yenilgiyle ayrılan Osmanlı İmparatorluğu için daha külfetli ve sıkıntılı olmuştur. Nitekim Balkan coğrafyasında güçlü bir demografik üstünlüğe sahip olan Müslümanlar, zorunlu göçe maruz bırakılan toplulukların başında gelmişti. Osmanlı coğrafyası da bu Müslümanlar için biricik güvenli liman olarak öne çıkmış ve Anadolu'nun demografik yapısı bundan önemli oranda etkilenmiştir.

Balkan Savaşları, Balkanlarda büyük nüfus hareketliliklerinin yaşanmasına sebep olmuştu. Yaşanan bu göç dalgasından etkilenenler yalnızca Müslümanlar olmamıştır. Gerek bir kısım gayrimüslim tebaanın II. Meşrutiyet'in ilanının ardından oluşan hürriyet ortamını fırsat bilerek, imparatorluğa karşı yıkıcı faaliyetler içine girmeleri, gerekse Balkan Savaşlarının Osmanlı'ya yüklediği maddî ve manevî ağır faturanın yol açtığı şok etkisi,⁸ İttihat Terakki yöneticilerinin Anadolu ve Trakya'da yaşayan gayrimüslim tebaaya yönelik daha ihtiyatlı politikalar geliştirmesine vesile olmuştur. Güçlü bir ulusal bilincine sahip oldukları için, sadık Osmanlı vatandaşlığına dönüşmelerinin imkânsızlığı ortaya çıkan gayrimüslim unsurların (Ülker, 2005, s.625) Anadolu ve Trakya'dan gönderilmeleri, bu ihtiyatlı politikalardan biridir.

Osmanlı hükümeti Balkan Savaşları sonrasında, bu bölgede yaşanan olayların ardından Balkan devletleri ile nüfus mübadelesi anlaşmaları yapma yolunu gitmiştir. Bu doğrultuda atılan ilk nüfus değişimi adımı 1913 sonunda Osmanlı İmparatorluğu ve Bulgaristan arasında olmuştur.

⁶<http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz18.pdf> (17.10.2014).

⁷The Times gazetesi, yaşanan göç olaylarının maliyeti üzerine bir haber yapmıştı. Haberde yer alan bilgilere göre, Makedonya'daki 120 bin göçmenin arkalarında bıraktıkları mülkler yaklaşık 12 milyon pound değerindeydi. Makedonya'da bulunan bir kampın aylık maliyeti yaklaşık kırk bin pound olarak belirtilirken, tüm Yunanistan'daki kampların bu ülkeye olan maliyetinin, aylık en az yüz bin pound olduğu bilgisi verilmişti. Haberde, Yunan hükümetinin bu yüksek maliyet sebebiyle mültecileri iç bölgelere yerleştirmek istediği bilgisi de yer almaktaydı. **The Times**, 10 Eylül 1915, s.7.

⁸ Balkan Savaşlarının ardından Balkanlar'da yaşayan Müslümanların yaşadıkları sıkıntılar Osmanlı kamuoyu tarafından yakından takip edilmiştir. İstanbul basını ve gazeteleri, Makedonya'da yaşayan Müslümanların başta Rumlar olmak üzere, Hristiyanlar tarafından maruz bırakıldıkları işkenceleri köşelerine taşımıştır. **AMAE** (Archives du Ministère des Affaires Étrangères), **CADN** (Centre des Archives Diplomatiques de Nantes), **Ambassade, Constantinople, Série E, Tome 128, Mission de Ledoulx**, İstanbul, 15 Temmuz 1914.

Mübadele şartları iki ülkenin İkinci Balkan Savaşı'ndan sonra, 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'nda formüle edilmiştir. Buna göre; Bulgar topraklarından 48.570 Müslüman ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Trakya'daki topraklarından 46.764 Bulgar mübadeleye tâbi tutulmuştur (Ladas, 1932, s.20).

Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan Arasındaki Mübadele Görüşmeleri ve Bu Süreçte Yaşanan Göçler

Bulgaristan ile yapılan mübadele anlaşması başarıyla sonuçlanınca, İttihat Terakki yönetimi benzer bir anlaşmayı Yunanistan hükümetiyle de yapmak istedi. O tarihlerde Atina sefirliği görevinde bulunan Galip Kemalî Bey tarafından aktarılan ve bir görüşme esnasında Venizelos'a iletilen bu fikre göre; Makedonya'da yaşayan Müslümanlar⁹ ile Aydın Vilayeti'ndeki Rumların karşılıklı olarak mübadele edilmesi dillendirilmişti (Söylemezoğlu, 1946, s.101-102). Osmanlı İmparatorluğu açısından öncelikli amaç Anadolu'nun Ege kıyılarında yaşayan Rum nüfusun mübadele edilmesi idi. Osmanlı tarafı bu amaca yönelik olarak Yunanistan nezdinde konuyu daha da detaylandırarak, karşı tarafı mübadele anlaşmasına çekme çabasında olmuştur. Bu çabaya Yunan hükümeti başlarda dirense de daha sonra olumlu karşılık vermiştir.¹⁰ Galip Kemalî Bey ile Yunan Dışişleri Bakanı, yaptıkları müzakereler neticesinde, gerekli işlemlerin tamamlanmasını müteakip, iki ülke arasında mübadele işlemlerine geçilmesi konusunda görüş birliğine vardılar. Süreç başladıktan sonra mutabakata varılamayan konuların uluslararası tahkim heyetine götürülmesi konusunda da anlaşmaya varıldı (Söylemezoğlu, 1946, s.123-125).

İttihat Terakki'nin İzmir yönetimi sekreteri Mahmut Celâl (Bayar) Bey, Talât Paşa tarafından mübadele işi için özel olarak görevlendirilmişti (Zürcher, 2003, s.2). İttihat Terakki hükümeti bu doğrultuda, Yunanistan'a Mayıs 1914'te Bulgaristan ile varılan anlaşmadakine benzer bir nüfus değişimi önerisinde bulundu.¹¹ Yunan hükümetini bu öneriye onay vermeye zorlamak amacıyla, Ege kıyılarında ve Trakya'da yaşayan Rumlar Anadolu'nun iç bölgelerine gönderilmeye başlandılar.¹² Yunan hükümeti öneriden dört gün sonra, gönüllülük ve eşzamanlılık esasına bağlı olmak üzere, nüfus değişimine rızasını açıkladı.¹³ Gerekli ön hazırlıkların yapılmasını müteakip, kurulacak bir komisyonun mübadele işlemlerini sürdürmesi önerisinde bulunarak Osmanlı

⁹ Balkanlar'dan Anadolu'ya doğru yaşanan Müslüman göçünün büyük bir kısmı Yunanistan işgali altında bulunan Makedonya'dan yaşanmıştı. Bu göçmenler başta Batı Anadolu olmak üzere Anadolu'nun çeşitli bölgelerine sevk edilmişlerdir. Samsun'daki Fransız konsolostan İstanbul'da bulunan Fransız Büyükelçisi Bompard'a gönderilen 5 Haziran 1914 tarihli bir raporda, Makedonya'dan Samsun'a gelen Müslüman göçmenlerle ilgili bazı bilgilere yer verilmiştir. Raporda, Makedonya'dan Samsun'a gelen göçmenlerin sayısının dört bin civarında olduğunun tahmin edildiği ve 12 bin ila 25 bin arasında bir göçmen grubunun daha Canik'e gelmesinin beklendiği ifade edilmiştir. **AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série E, Tome 128, Samsun'daki Fransız konsolosundan İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Bompard'a**, Samsun, 5 Haziran 1914.

¹⁰ Mübadele anlaşmasının sağlanmaya çalışıldığı sürecin perde arkasında birtakım olaylar yaşanmıştı. Şöyle ki; Yunanistan'da kalan Türklerin gördükleri zulüm Anadolu'da büyük tepkilere sebebiyet vermişti. Bu tepkilere tercüman olan Babiâli, 10 Nisan 1914 tarihinde Avrupalı büyük devletlere bir nota vererek, Anadolu'da yaşayan Rumlara yönelik bazı tedbirler alınacağı yönünde uyarılarda bulundu. İki ülke arasında savaş rüzgârlarının esmesine yol açan bu uyarı karşısında, Yunan hükümeti, Osmanlı'nın İngilizler sipariş ettiği iki zırhlıya karşılık Amerika'dan Idaho ve Mississippi adlı iki zırhlı satın aldı. Gitgide ciddi bir hal alan durumu yatıştırma görevi Almanya'ya düştü ve onun teşebbüsleriyle gerginlik sonlandı. İki ülkeyi savaşın eşiğine getiren bu elektriklenmenin ardından Venizelos, düşmanca tavrını gözden geçirmiş ve Osmanlı hükümetiyle bir nüfus mübadelesi yapılması önerisine sıcak bakmaya başlamıştır. Nihayet, Yunanistan'ın 28 Haziran 1914 tarihli notasıyla nüfus mübadelesi önerisi resmen kabul edilmiş oldu. Yalman, a.g.e., s.233.

¹¹ Yannis G. Mourellos, "The 1914 Persecutions and the first Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey", **Balkan Studies**, Cilt: 26, Sayı: 2, Atina, 1985, s.393, 394; Çağlar Keyder, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, İstanbul, 2005, s.103.

¹² Harry J. Psomiades, **The Eastern Question: The Last Phase: A Study in Greek-Turkish Diplomacy**, Selanik, 1968, s.61.

¹³ Ladas, a.g.e., s.21, 22.

yönetiminin mübadele teklifine sıcak baktığını ortaya koymuştur.¹⁴ Yunan Büyükelçi Panas, Osmanlı ve Yunan yetkilileri arasında, İzmir ve Trakya'daki Rumlar ile Makedonya ve Epir'deki Müslümanların mübadele edilmesine ilişkin yapılan görüşmelerden memnun olduğunu belirtti (The Times, 1914, s.7). Fakat iki ülke arasındaki mübadele fikri, araya giren Dünya Savaşı nedeniyle kadük kalmış, teşebbüsten öteye geçememiştir (Ülker, 2005, s.625). Böylece, Türkiye ile Yunanistan arasında Lozan'da imzalanacak olan "Türk-Yunan Ahali Mübadelesi Sözleşmesi"nin imzalanmasına kadar bu konu rafa kalkmış oldu (Dündar, 2008, s.67). Her ne kadar mübadeleye ilişkin bir anlaşma yapılamamış olsa da Rumların bir kısmı Anadolu'nun iç bölgelerine transfer edildiler.¹⁵

Balkan Savaşları ve ardından Büyük Savaş süresince Müslüman ve Rumlardan kaç kişinin yer değiştirmiş olduğu konusunda muhtelif rakamlar bulunmaktadır. Stephen Ladas, 1914 senesinde Doğu Trakya'da yaşayan 115 bin civarında Rum'un Yunanistan'a sığındığı ve bu bölgeden 85 bin kadar Rum'un ise Anadolu'nun içlerine gönderildiği bilgisini vermektedir. Ladas ayrıca, 150 bin civarında bir Rum nüfusun da Batı Anadolu'nun kıyı bölgelerinden Yunanistan topraklarına geçtiğini ileri sürmektedir (Ladas, 1932, s.16). Celal Bayar'a göre Osmanlı topraklarından ayrılarak Yunanistan'a yerleşen Rumların sayısı 130 bin kadardır (Bayar, 1997, s.100-101). Justin McCarthy ise yalnızca Balkan Savaşları sürecinde, mülteci durumuna düşen Müslüman sayısını yaklaşık 198 bin olarak tespit etmektedir (McCarthy, 2012, s.179).

1918 senesinde Meclis-i Mebusan'da yapılan görüşmelerde, bu dönemde yaşanan Rum göçü, Rum mebuslar tarafından meclis gündemine getirilmişti. Aydın mebusu Emanuel Emanuelidi, Çatalca mebusu Tokinidis ve İzmir mebusu Vangel'in, *Hükümeti Sabıkanın İcraatı Hakkında Hükümeti Cedideden Sual Takriri* başlıklı önergesinde, 250 bin Rum'un sınır dışı edilerek mallarının müsadere edildiği, Karadeniz, Çanakkale, Marmara ve Adalar denizi civarlarında meskün 550 bin Rum'un katledilip mallarının gasp edildiği, gayrimüslimlerin ticaretten men edildiği gibi iddialar dile getirilmiştir.¹⁶ Başka bir oturumda bu kez Tekfurdağı mebusu Dimistoklis ve Çatalca mebusu Tokinidis'in, *Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağı'ndaki Rumların Tehciri* hakkında verdikleri soru önergesinde, çetelerin baskıları sonucu, 300 bin Rum'un mallarının yağmalandığı ve buradaki Rumların da Yunanistan'a göç etmeye zorlandığı iddia edilmiştir. Önerge hakkındaki söz alan Dimistokli Efkalidis, 500 bin Rum'un yabancı memleketlere gönderildiğini söylerken, Trabzon mebusu Yorgi Yuvanidis ise Canik Sancağı ve etrafında yaşayan 150 binden fazla Rum'un tehcir edilip mallarının yağmalandığını önergedeki iddialara eklemiştir.¹⁷

Düşüncelerini oldukça hür bir şekilde açıklama imkânı buldukları mecliste, zaman zaman hakaretamiz sözler söylemekten çekinmeyen Rum mebuslardan Emanuelidi Efendi öncülüğünde

¹⁴ BOA, HR-SYS (Hâriciye Nezâreti Siyasî Kısım Evrakı), 2035/2.

¹⁵ Rumların Trakya'yı toplu olarak terk ederek Yunanistan'a gitmeleri üzerine Patrikhane, başlangıçta Avrupalı devletlere nota vermek suretiyle olaya müdahale etmek istemiş, ancak neden sonra bundan vazgeçerek durumu Rusya'ya bildirme yoluna gitmiştir. Bunun üzerine, kendisini Ortodoksların hamisi olarak gösterme çabasındaki Rus elçisi, Babiâli'den bir randevu talep ederek konu hakkında Dâhiliye Nazırı Talat Bey'le görüşmüştür. Görüşme neticesinde, Patrikhane tarafından oluşturulacak bir heyetin göç etmek isteyen Rumlara nasihat etmesi hususunda anlaşılmıştır. Fakat bu heyetin çabaları Rum göçünü durdurmaya yetmemiştir. BOA, DH-KMS (Dâhiliye Nezâreti Kalem-i Mahsus Müdüriyeti), 19/45, Belge No: 9; BOA, DH-KMS, 19/45, Belge No: 22. Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in Batı Anadolu gezisi hakkında bkz: Ahmet Efilöğlu, *Osmanlı Rumları, Göç ve Tehcir*, İstanbul, 2011, s.209, 210.

Rumların ekserisi, ileride doğabilecek hukukî sorunlar düşünülerek, kendi istek ve rızaları ile göç ettiklerini gösterir bir senet vererek bulundukları yerleri terk edebilmekteydi. BOA, DH-KMS, 19-68, Belge No: 3.

¹⁶ Önerge ve Fethi Bey'in verdiği cevap etrafında mecliste yaşanan tartışmalar için bkz. MMZC, İnikad: 11, Celse: 3, 4 Teşrinisani 1334 (1918), s.109-112.

¹⁷ İlgili soru önergesi ve önerge hakkında yapılan uzun tartışmalar için bkz. MMZC, İnikad: 24, Celse: 1, 11 Kânunuevvel 1334 (1918), s.285-302.

verilen ilk önergede, göç eden Rum sayısı 250 bin olarak verilirken, diğer önergede bu sayının 300 bin olarak telaffuz edilmesi, Rum mebusların iddialarındaki tutarsızlığı ortaya koymaktadır. Öte yandan, Edirne mebusu Mehmet Faik Bey'in, Trabzon mebusu Yuvanidis'in iddialarına verdiği cevapta, Edirne Vilayeti'nden göç eden ve ettirilen Rum miktarının toplamda 82 bin kişi civarında olduğunu ifade etmesi¹⁸ de Rum mebusların bu konu hakkında ortaya attıkları rakamların ciddi olarak sorgulanması gerektiğini göstermektedir.

Yunanistan'a giden mültecilerin yerleştirilmesi ve idaresi konuları Yunanistan için önemli bir soruna yol açmıştır. Esasında Yunanistan'ın bu göçü öngörmesi ve gerekli tedbirleri alması gerekirdi. Oysa göçmenlerin karşılanması konusunda hiçbir hazırlık yapmamıştı. Bu hazırlıksız ortamda, Selanik'e sığınan Rum mülteciler başlarda kiliselerde kalmaktaydılar. Ailelerin bir kısmı ise terkedilmiş Türk ve Bulgar köylerine yerleştirildiler (Kitsikis, 1996, s.209). Göçmenlerin yerleştirilmesi için, başında da Cambridge ve Eton'da eğitim almış İngilizlerin bulunduğu bir komisyon kuruldu.¹⁹ Komisyon, ülkeyi belli bölgelere ayırarak, göç eden aileleri rahatlıkla bulunabilecekleri şekilde buralara dağıttı. Göçmenlerin 70-80 bin kadarı Makedonya'da boşaltılmış köy ve çiftliklere, yaklaşık 30 bin kadarı da Kavala bölgesine yerleştirildi. Kurulan kampların en önemlilerinden biri olan Selanik kampındaki sağlık durumu sıtma salgını dışında genel olarak iyiydi. Selanik civarı geniş bataklıklar bulundurduğundan sıtma doğal olsa da yine kampta yaşayanların önemli bir kısmı bu hastalığın kurbanı oluyorlardı (The Times, 1915, s.7).

Batı Anadolu'da yaşanan nüfus hareketliliği, Balkanlardan gelen Müslüman göçmenler için barınma ve iş konularında birçok sorunu da beraberinde getirmiştir. Rumların Batı Anadolu'da yaşadıkları yerlerden ayrılmalarıyla birlikte, Aydın Vilayeti ve Çanakkale Sancağı'nda, Rumların terk ettiği şehir ve köylerdeki yaklaşık yüz bin ev ve iş imkânları, Osmanlı hükümeti tarafından göç eden Müslüman göçmenlere tahsis edilmeye başlandı.²⁰ Doğu Trakya'dan başlangıçta göç eden Müslüman sayısı yaklaşık 2500 civarındaydı.²¹ Gelen Müslümanlara devlet eliyle barınma ve iş imkânı sunulması, bölgede yaşayan diğer Yunanların zaman içinde tedirgin olmalarına ve bu politikaya karşı tepki vermelerine neden olmuştur. Örneğin, Rumeli'den gelen 150 ila 250 kadar Müslüman göçmenin Çeşme taraflarına yerleştirilmesi sırasında, Çeşme ve Bergama'da yaşayan dört bin kadar Rum bu durumu protesto ederek toparlanıp Sakız Adası'na gitmişlerdi (The Times, 1914, s.7). Bunlardan bir kısmı İzmir'e uğramak istemişse de, İzmir'de yaşayan Rumların da göç etmelerine vesile olabilecekleri endişesiyle buna izin verilmemiştir.²²

Bir kısım Rumların, Çeşme'den apar topar ayrılarak Yunanistan topraklarına gitmeleri, Çeşme'de kalan diğer Rumlar arasında korkuya sebep oldu. Fitili ateşlenen Rum göçü, kısa bir süre içinde yayılarak önü alınamaz bir hal almaya başladı (Uran, 1959, s.69). Çeşme ve Bergama'dan başka, Nazilli, Aydın, Söke ve Tire civarında yaşayan Rumlar da göç etmek için hazırlıklara giriştiler. Fakat beraberindeki nasihat heyetiyle bizzat Nazilli'ye kadar giden Talat Bey, buradaki Rumları kararlarından vazgeçirmiştir.²³ Osmanlı Mebusan Meclisi'nde bulunan Rum vekiller, Batı Anadolu'ya çıktığı geziden dönen Talat Bey'den, konuyla ilgili meclise açıklamada bulunmasını isteyerek meclise şu takriri sundular:²⁴

¹⁸ MMZC, İnikad: 24, Celse: 1, 11 Kânunuevvel 1334 (1918), s.296-297.

¹⁹ "Mültecileri Karşılama ve Yerleştirme Komitesi" adıyla oluşturulan bu komisyon temel alınarak, ileriki dönemlerde, Yunanistan'da farklı isimler altında kurumlar oluşturuldu. 1922'de kurulan "Mültecilere Yardım Bakanlığı" ve Türk-Yunan nüfus mübadelesiyle gelenlerin intibakını sağlamak üzere 1924 senesinde teşkil edilen "Mültecilerin Yeniden Entegrasyonu Komitesi" bu kurumlardandı. Kitsikis, a.g.e., s.209.

²⁰ AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série E, Tome 128, Mission de Ledoulx, İstanbul, 15 Temmuz 1914.

²¹ BOA, HR-SYS, 2033/1, Belge No: 36.

²² BOA, DH-KMS, 19/62, Belge No: 5/2; BOA, DH-KMS, 19/73, Belge No: 2.

²³ BOA, DH-KMS, 19/68, Belge No: 11.

²⁴ MMZC, İnikad: 26, Celse: 2, 23 Haziran 1330 (1914), s.606.

Riyaset-i Celile'ye

Memalik-i Osmaniyyenin sekseni kadimesinden olan Rum unsurunun muhacceretini men ve memleketin hali tabiisine ırcamı temin için Aydın Vilayetine ve diğer bazı mevakie azimet eden Dahiliye Nazın Talât Beyefendi Hazretleri, ahiren avdet buyurmuş olduklarından, hali hazırın ıslahı ve atının temini için ittihaz olunan tedabirin ve esbabı muhaceretin Hükümetten sual olunmasını teklif ederiz. 18

Haziran Sene 1330

Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in cevaplaması istemiyle verilen taktirin ardından söz alan Emanuelidi Efendi, taktir ile ilgili açıklamalarda bulundu. Açıklamalarında hükümete yönelik sert eleştirilere yer veren vekilin hükümete yönelik tahkir edici konuşması, meclisin gerilmesine ve laf atışmalarına neden oldu.²⁵ Yaşanan gerginliğin ardından taktir hakkında konuşmak üzere söz alan Talat Bey, yapılan suçlamaları kabul etmeyerek, bunlara cevap verdi. Talat Bey Balkan Savaşlarını hatırlatarak, savaş esnasında Müslümanlara yönelik yapılan zulüm ve işkencelere rağmen Rumlara karşı hiçbir saldırının yaşanmadığını, bu süreçte hükümetin asayiş sağladığını aktardı. Rumlara yönelik saldırıların, savaşın ardından Balkanlardan yüzbinlerce muhacirin gelmesiyle başladığını ifade eden Talat Bey, Rum göçlerinin sebebinin bu bölgeden göç ettirilen muhacirlerin intikam amaçlı saldırıları olduğunu belirtti.²⁶ Çıkan olayların önüne geçilmesi noktasında hükümetin bazı eksikleri olduğunu kabul eden Talat Bey, bunun yaşanan göçte hükümetin parmağının olduğu anlamına gelmediğini iddia etti. Emanuelidi Efendi'nin Müslüman muhacirlerin iskân edilmesi ile ilgili eleştirilerine karşılık olarak da; muhacirlerin neredeyse tamamının Batı Anadolu ve Trakya'ya iskân edilmelerini ekonomik gerekçelere bağlayan Talat Bey, buna rağmen gelen muhacirlerin Rum köylerine değil, İslâm köylerine tevzi ve taksim edildiğini ancak sayının çokluğu nedeniyle, ancak çok az miktarda muhacirin Rum köylerine iskân edildiğini ifade etmiş, hükümetin bu tasarrufuna yönelik Rumlardan gelen şikâyetler nedeniyle de bu iskânların durdurulduğunu belirtmiştir.²⁷ Mecliste yaşanan tartışmalarda da dillendirilen Rum mallarına yönelik yağmalama olayları, bölgede ciddi tedirginliklere sebep olmaktadır. Bölge halkı arasında korkuya yol açan bu tür olaylar karşısında, güvenlik görevlileri gerekli önlemleri almışlardır. Örneğin, Bergama'ya bağlı bir köyde böyle bir duyum alınması üzerine köye giden askerler, yağmacılara müdahalede bulunarak, bunlardan kırk kadarını yakalamışlardı. Bölgedeki Rum mülklerini korumak için de askerlerin bir kısmı bölgede bırakıldılar (The Times, 1914, s.7).

²⁵ MMZC, İnikad: 26, Celse: 2, 23 Haziran 1330 (1914), s.607-611.

²⁶ Talat Bey Trakya'da yaşanan Rum göçünün ardında, iddia edildiği gibi Türklerin yaptığı baskılardan ziyade, bölgede yaşayan Rumların, Balkan Savaşları esnasında Türklere yaptıkları eziyetler nedeniyle Türklerde oluşan intikam duygusu düşüncesinin yattığını şu şekilde ifade etmiştir:

"Edirne Vilayeti uzun müddet Bulgar istilasında kaldı. Bulgar istilası esnasına orada bulunan Rumlardan bazıları, komşularına, eski vatandaşlarına karşı hakikaten zikri burada layık olmayacak derecede çirkin, feci tecavüzatta bulundular. Hatta bunlardan birtakımları derdest edildi, muhakeme edildi, cezalarını gördüler. Bir kısmı firar etti. Fakat tasavvur ediniz, iki komşu arasında böyle bir hal cereyan etmiş, sonra da eski Hükümet yine gelmiş orada teessüs etmiş, artık bunların aralarında eski hoşluk kalır mı? Bunlar birlikte yaşayabilir mi? Bittabi yaşayamazlar. İşte onlar da utandıklarından, korktuklarından hicret ettiler. Sonra, bittabi, gelen muhacirler Rumların hicretinden müteessir değildi, bilakis memnun, onlar da bir takım işaata tehdidama başladılar. Buna dair de bir çok şikâyetler aldım ve indettahhik bazıları da doğru çıktı. Sadrazam Paşa hazretleri Trakya kıt'asına gidip mahallinde tahkikat icra etmeğimi münasib gördü; icra ettiğim tahkikatta o sıralarda fiilen hiçbir yerde, hiç bir köylüye tecavüz vuku bulmadığını anladım. Yalnız etrafi dehşetli bir korku istila etmişti. Kendilerini mümkün olduğu kadar tatmin ettim, fakat verdiğim teminat ve tazminattan lazım geldiği kadar fayda hâsıl olmadığımı gördüğüm için hicreti men'ettim. Çünkü işin içinden çıkmak kabil olmuyordu. Rum köyleri umumiyetle gördükleri tazyikten hicret etmekte olduklarını söylüyorlar. Diğer taraftan Hükümet memurları hiçbir tazyik olmadığım ve bir havfı sâri etrafi istilâ ettiğini ve bundan dolayı hicret ettiklerini söylüyorlar. Bunun için sureti mutlakada hicreti men'etmek lazım geldi." MMZC, İnikad: 26, Celse: 2, 23 Haziran 1330 (1914), s.612.

²⁷ MMZC, İnikad: 26, Celse: 2, 23 Haziran 1330 (1914), s.611, 612.

Rum Göçüne Karşı Gösterilen Tepkiler

Yaşanan göç olayları Avrupalı devletler tarafından mercek altına alınmıştı. Batı basınında sık sık haber konusu olan bu konu, Avrupalı devletlerin diplomatik temsilcileri aracılığıyla da ülkelere rapor edilmekteydi. Bu bağlamda, İstanbul'daki Fransız konsolosu, Osmanlı hükümetinin konuya ilişkin yaklaşımını, kendi hükümetiyle paylaştığı gizli ibareli şu raporla değerlendirmiştir:²⁸

"...Osmanlı Hariciye Nazırının ifadesiyle bu göç, Balkan Harplerinden sonra yapılan anlaşmalarla Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan devletlerin ama özellikle de Yunanların dayattığı anlaşmalarla cezalandırılan ve yurtlarını terk etmek zorunda kalan Makedonyalı Müslümanların maruz kaldıkları duruma karşılık olarak yapılmıştır.

...Osmanlı Devleti'nin İtalya ve Balkan Harpleri esnasında, -doğru ya da yanlış- Rumlar (geçerli bir neden olmadan) Ege denizi kıyılarındaki Yunan filolarını destekleyecek hareketlere girişmişlerdi. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin askerî açıdan güvenliğini sağlamak için bu (Rum) nüfusun bölgeden çıkarılması gerekiyordu.

...Siyasî açıdan bakıldığında; Osmanlı hükümeti imparatorluğun en güzel eyaletinde yer alan ve Osmanlı Devleti'nin çıkarlarına düşman olarak görülen ve bu eyaletin nüfus çoğunluğunu elinde bulunduran etnik bir grubu dışarıda bırakmanın gerekliliğini anlamıştı.

...Rumları ülke dışına çıkarmayı daha önceden kararlaştıran Osmanlı hükümetinin, bu göç sırasında Rumları katledeceği söylene de ben buna inanmamaktayım.

...Fakat İttihat Terakki Cemiyeti'nin Müslüman nüfus üzerindeki etkisiyle aylardan beri Rumlara karşı büyüyen kin tohumları fanatizme dönüşmek zorunda kalacaktır.

...Rumlara karşı girişilen boykotun zamanla katliamlara dönüşeceği hissi uyanmaktadır. Müslüman köylüler silahlanarak özellikle geceleri Hristiyanların yaşadıkları bölgelerde silahlarını ateşlemektedirler. Hristiyan dostu bazı Müslümanlar onları uyarak hayatlarının tehlikede olduklarını onlara söylemektedirler. Bu şartlar altında panikleyen Rumlar göçe başladılar.

...Bütün iyi niyeti ve enerjisine rağmen Talat Bey (Paşa) zor bir görev ile yüz yüze gelmiş durumdadır. Çünkü bir hükümetin dizginleri cahil, geri kalmış bir halkın eline vermesi cezasız kalamayacaktır. Zira hükümetin kendisi genç ve tecrübesiz yöneticilerden oluşmakta ve hala tam olarak hükümeti ellerine almış değildir. Dâhiliye Nazırı (Talat Paşa) şiddet olayları devam etmesine rağmen, bu görevin kamu düzenini yeniden inşa edeceğini düşünüyordu."

Fransız konsolosun raporunda yer verdiği bilgiler, yaşanan göçlere ilişkin bazı noktalara ışık tutmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun, Balkan Savaşları sonrasında Makedonya'daki Müslümanlara yönelik uygulanan zulümlere bir tepki olarak, göç kartını oynadığına yönelik edindiği malumatı paylaşan konsolos, Batı Anadolu'da yaşanan göçlerin Osmanlı İmparatorluğu açısından haklı gerekçelere dayandırıldığı yönündeki inancını dile getirmiştir. Öte yandan bu göçler yaşanırken, ileri sürülen katliam iddialarını inandırıcı bulmadığını belirten konsolos, bu ifadeyle propagandist söylemlerin peşinen kabul edilmemesi gerektiğini de ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, Müslümanlar arasında Rumlara yönelik gittikçe büyüyen tepkiye dikkat çeken Fransız konsolos, bu durum karşısında Osmanlı hükümetinin omuzlarında büyük bir sorumluk taşıdığını da raporunda belirtmiştir.

Anadolu'da yaşanan göç dalgası, doğal olarak Yunanistan basınında yer bulmuş, haber ajansları Yunan hükümetine Batı Anadolu'daki Rumların içinde bulundukları zor duruma

²⁸ AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série E, Tome 128, Mission de Ledoux, İstanbul, 15 Temmuz 1914.

müdahale etme çağrısı yapmışlardır.²⁹ Ortaya çıkan durumu fırsata dönüştürme çabası içine giren Yunan hükümeti, bunu propaganda malzemesi yapmak için harekete geçmiştir. İstanbul'daki Yunan Büyükelçi Panas, 12 Haziran 1914 tarihinde Sadrazam Said Halim Paşa'ya gönderdiği notada, nüfusunun tamamı Rumlardan oluşan Ayvalık'ın etrafının çeteler tarafından sarıldığını ve bunların yaptığı saldırılar karşısında güvenlik güçlerinin herhangi bir girişimde bulunmadığını ifade ederek bunun iki ülke ilişkileri için ciddi bir durum olduğunu belirtmiştir.³⁰ Verilen bu notanın ardından Yunanistan Dışişleri Bakanı ile görüşen Galip Kemalî Bey'e, Anadolu'da Rumların durumlarına ilişkin gerekli önlemlerin alınması isteği iletilmiştir (The Times, 1914, s.7). Galip Bey ise yaşanan olayların Makedonya'da Müslümanlara yönelik baskı ve zulümlere bir tepki olduğunu ifade etmiştir (Söylemezoğlu, 1946, s.113-114).

1914 senesinden itibaren yoğunlukla yaşanan Rum göçü, başta Avrupa olmak üzere Hristiyan ülkelerin basın yayın organlarında da haber değeri görmüştür. Ermenilere yönelik 1915 senesinde uygulanan tehcir kararı karşısında, -basının da büyük oranda etkisiyle- Anadolu'da yaşanan gelişmeleri daha yakından takip eden Hristiyan kamuoyuna, Rum göçü de aynı pencereden sunulmuştur. *The Times* gazetesi, Atina'daki muhabirine dayandırarak yaptığı haberde; Türklerin Trakya ve İzmir'de yaşayan Rumları göçe zorlamak için, onlara sistematik bir şekilde zulmettiğine dair çok sayıda delil olduğu iddiasını satırlarına taşımıştı (The Times, 1914, s.7). Gazete, ilerleyen aylarda bahsettiği bu “zulmün” detaylarını da okurlarıyla paylaşmıştır. Yapılan haberde, “katledilen anneler”den, “yollarda yatıp kalkan insanlar”dan ve “açlıktan ölmek üzere olan çocuklar”dan bahsedilmiştir. Göçmenlerin ifadelerinin de yer aldığı haberde “Türk askerinin herkesi öldürdüğü, çocuk yaştaki kızları kaçıracak tecavüz ettiği” gibi ağır ithamlar, sorgusuzca ve sorumsuzca kullanılmıştır (The Times, 1914, s.7).

Büyük oranda İngiliz basınının etki sahasında bulunan Avustralya basınında da Rum göçüne ilişkin haberler yapılmıştır. “*Rum Yerliler Tartaklandı; Selanik'te 90 bin Mülteci*” başlığı ile çıkan 11 Haziran 1914 tarihli bir haberde, telgraflara çok sıkı bir sansür uygulandığı ifade edilerek, Türklerin Çanakkale ve Batı Anadolu kıyılarında yaşayan Rum yerliyi rahatsız edici hareketler içine girdikleri yazılmıştır. Binlerce Rum'un mallarını yok pahasına ellerinde çıkararak ya da imha ederek kaçtığına iddia edildiği haberde, bu şekilde Trakya üzerinden Selanik'e doksan bin göçmenin ulaştığı bilgisine yer verilmiştir (The Advertiser, 1914, s.9). Aynı gazete, bu haberden yaklaşık bir ay sonra, iddialarını bir adım daha öteye taşıyarak Anadolu'da katliamların yaşandığını haberleştirmiştir. Atina kaynaklı haberin detayında; Anadolu'dan gelen göçmenlerden alınan bilgilere göre, silahlı çetelerin Foça'yı yakıp yıktıkları, aralarında papaz ve çocukların da bulunduğu yüzlerce Rum'u katlettikleri bilgisine yer verilmiştir. Bölgeden kaçan birçok insanın vücutlarında süngü ve kurşun yaraları bulunduğu ve açlık sıkıntısı yaşadıkları da haberde yer alan bir başka detaydır (The Advertiser, 1914, s.16). Amerikan basınının ileri gelen gazetelerinden *The New York Times* gazetesinde “Yunanistan Türkiye ile Savaşa Yakın” (The New York Times, 1914, s.1) başlığı ile verilen haberde, Rumların Osmanlı resmî görevlilerince zulüm görmeleri ve kovulmalarının, Yunanistan kamuoyunda tepki ile karşılandığı ve bunun da Türkiye ile Yunanistan arasında bir savaşı kaçınılmaz kıldığı yorumu yapılmıştır.

Dünya Savaşı'nın devam ettiği ve Ermeni tehcir olayının gündeme düştüğü bir dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun topraklarında yaşayan birtakım Rumlara yönelik olumsuz bir tavır takındığına dair haberler yapılmaya devam edilmiştir. Ermenilerle ilgili iddialara gönderme yapılarak verilen, “Sıradakiler Rumlar” (The Argus, 1915, s.5) başlığıyla kaleme alınan bir haber bu noktada dikkate muciptir. Yüksek kademedeki Türk yetkililere atfedilerek detaylandırılan haberde Ermeni katliamlarının ardından sıranın Rumlara ve ardından Yahudi ve İtalyanlara

²⁹ BOA, HR-SYS, 2034/5, Belge No: 89.

³⁰ BOA, HR-SYS, 2033/1, Belge No: 133.

geleceği iddia edilmiştir. *The New York Times* gazetesinde “Türkiye ile Yunanistan Kırılma Noktasının Eşiğinde” (*The New York Times*, 1915, s.13) başlığıyla, Atina’dan alınan uzun bir resmî telgrafa dayandırılarak verilen haberde ise çok sayıda Rum’un Türk çeteler tarafından öldürüldüğü, geri kalanların da mallarının kamulaştırıldığı ifade edilmiştir. Çeteleri yakalamak için Türk yetkililerin herhangi bir çaba sarf etmediğine de değinilen haberde, konuyla ilişkilendirilen başka özel bir telgraftan elde edilen iddialara da yer verilmiştir. Hristiyanların Türkler tarafından zulme maruz bırakıldıkları, mallarına karşılıksız olarak el konulduğu iddiası, haberin çarpıcı bir başka bölümü olarak öne çıkmıştır. Aynı gazete, altı ay sonra yaptığı bir başka haberde (*The New York Times*, 1915, s.4), Türklerin sistemli bir şekilde Rumları ve Ermenileri kovdukları, dinlerini değiştirmeye zorladıkları iddialarını satırlarına taşımıştır. Bir önceki sene Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte Trakya ve İzmir’den 180 bin civarında Rum’un evlerinden edildiği iddiasına yer verilen haberde, Müslümanlara yönelik daha birçok suçlamalarda bulunulmuştur.

Türklerin Bulgarlarla beraber Edirne çevresinde 400, İzmir’de 200 (*The Mercury*, 1916, s.7) ve diğer bölgelerde de çok sayıda Rum’u katlettiği (*The New York Times*, 1916, s.6; *The Washington Post*, 1916, s.A12), çok sayıda Rum’u sınır dışı ettiği (*The New York Times*, 1917, s.4; *The Sun*, 1917, s.2; *The Washington Post*, 1917, s.9) ve tanınmış bazı Rumları tutuklattığı (*The Mercury*, 1916, s.6) haberlerini, bir milyon Rum’un Türk-Alman güçleri tarafından çocuk, yaşlı demeden ölüme terk edildikleri iddiasının başlıklandırıldığı bir başka haber (*The Washington Post*, 1918, s.2; *The Sun*, 1918, s.3; *The New York Times*, 1918, s.15; *Los Angeles Times*, 1918, s.12) takip etmiştir. Oldukça ciddî olan böylesi iddialı bir haberin içeriği de oldukça dramatik ifadelerle bezenmiştir. Trabzon’un önemli tüccarlarından birinin oğlu olduğu belirtilen Lazarus George Macrides isimli bir kişinin verdiği bilgilere dayandırılan haberde, en iyi ihtimalle bir milyon Rum’un kadın, erkek, çocuk demeden, Türk-Alman işbirliği ile katledildikleri iddia edilerek, geleceğe yönelik tek umutlarının Amerika olduğu sözleri aktarılmıştır.

Batı’da çıkan gazetelerde Osmanlı İmparatorluğu’nun bu politikasının altında siyasi birtakım niyetlerin yattığına dair yorumlar da yapılmıştır. Osmanlı ordusunun Almanların etkisi altına girdiğine işaret edilen ve mübadele ve boykot kararlarının stratejik bir planın parçası olduğu iddiasını barındıran şu ifadeler oldukça dikkat çekicidir: *Trakya Bölgesi Türk ordusu ve onun Alman danışmanları için müstahkem bir mevkiye yer alıyor. Dolayısıyla bu bölgenin tüm potansiyel tehditlerden arındırılması gerekiyor. Bu nedenle Rum yerliler peyderpey ve kararlı bir şekilde bölgeden gönderilmelidir.* (*The Mail*, 1914, s.1). Haber Büyük Savaş’ın başlamasından bir buçuk ay evvel çıkmış olmasına rağmen, yaşanması muhtemel bir savaşın stratejik hesaplarını irdeleyen bir içeriğe sahiptir. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa dâhil olduğu 29 Ekim 1914 (Sander, 2003, s.373) tarihinden dört aydan fazla bir süre evvel böyle bir haberin yapılmış olması, Osmanlı-Alman yakınlaşmasının batı medyası tarafından işlendiğini ve bu bağlamda safların belirginleşmeye başladığını göstermesi açısından ilginçtir.

Osmanlı İmparatorluğu, Dünya Savaşı esnasında, doğuda Ermeni tehdidine karşı tedbir olarak tehcir kararı alırken, benzer tedbiri Rumlara yönelik olarak da almıştı. Bu tedbir kararlarının altında yatan temel gerekçeler, araştırmacılar arasında bitmeyen tartışmalara konu olmuştur. Bu noktada, genel itibarıyla iki temel tez ileri sürülmektedir. Bunlardan ilki; Anadolu’nun homojenleştirilmesi temeline oturan milliyetçi reflekslerin bir sonucu olarak bu yönde bir karar alındığı yönündeyken, diğer görüş bu inisiyatifin tamamen askerî amaçlarla üstlenildiği yönündedir. Her şeyden önce, 1914 senesinden itibaren yaşanan Rum göçü ve akabinde uygulamaya konulan Ermeni tehciri uygulaması ile ortaya atılan, Anadolu topraklarında meskün nüfusun homojenleşmesi meselesinin bu döneme has bir mevzu olmadığını ifade etmek gerekir. Nitekim 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 Osmanlı Rus Harbi başta olmak üzere, on dokuzuncu asırda yaşanan savaşlar neticesinde, yitirilen topraklarda yaşayan Müslümanlar, kitleler halinde

Osmanlı topraklarına göç etmek durumunda kalmışlardı.³¹ Anadolu'nun nüfus yapısı, büyük çaplı bu toplumsal hareketliliklerden önemli oranda etkilenmiştir. Bu bağlamda, etnik homojenleşme sürecinin daha önce başladığını ifade etmek yanlış olmaz. On dokuzuncu asırdan itibaren Anadolu yönüne doğru yaşanan nüfus hareketliliği, Balkan Savaşları ile birlikte çok yönlü bir hal almıştır.

Tartışma konusuna ilişkin, milliyetçi refleksleri öne çıkaran iddialara paralel olarak, The Times gazetesi sayfalarında ilginç bir yoruma yer vermiştir. Trakya'dan gelen Müslüman göçmenlerin yerleştirilmeleri amacıyla seçilen bölgeleri değerlendiren gazeteye göre, bu göçmenlerin Yunanistan'a ait olan Sakız ve Midilli adalarının karşısındaki sahil bandına yerleştirilmeleri, aslında Osmanlı hükümeti tarafından belirlenen bir planın gereği idi. İttihat Terakki yöneticileri, bu şekilde Yunan adaları ile iç bölgeler arasında bariyer oluşturarak, Yunan propagandasının da önüne geçileceğine inanıyorlardı (The Times, 1914, s.7). Göç esnasında, Rumların büyük oranda katliamlara maruz kaldıkları ve bu katliamların İttihat Terakki yönetimindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun, Anadolu'da tek millete yaşama hakkı tanıdığının ispatı olduğu yönündeki söylemler de mütemadiyen dillendirilmektedir. Bu söylemleri sorgulamadan kabul etmek doğru ve mümkün değildir. Konuyla ilgili her geçen gün ortaya çıkan yeni bilgi ve belgeler, bu yöndeki önyargıların bir kenara bırakılıp, konunun siyasî boyuttan ayrılarak ilmî bir sorumlulukla tartışılması gerektiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda, dönemin Fransız konsolosunun konuya dair bakış açısını yansıtan ve yukarıda yer verilen raporu yerinde bir örnektir.³² Rapor, Rumların katledildiği iddialarının yeknesaklığına çomak sokması sebebiyle farklı bir hüviyet taşımaktadır. Gelişmelere yakından tanıklık etmiş bir diplomatın, konuya dair verdiği malumat ve kişisel düşünceleri titizlikle dikkate alınmayı hak etmektedir.

Ermeni ve Rum göçlerinin temel sebebinin askerî hedefli olduğu yönünde ileri sürülen argümanlar oldukça güçlüdür. Öncelikle, Osmanlı hükümetinin tehcir edilenlerin yerine iskân ettiği insanlar Trakya bölgesinden gelen Müslümanlardı. Aralarında çok sayıda Türk bulunmasına rağmen, bunlar göçmenlerin bir kısmına tekabül etmekteydi. Gelenlerin ortak özelliği Müslüman olmalarıydı. Buradan hareketle, Trakya'dan gelenlerin iskânı politikasının, Anadolu'nun Türkleştirilmesinden ziyade İslâmlaştırılmasına hizmet ettiği söylenebilir. Bununla birlikte, dünyanın, ağırlık merkezi Osmanlı coğrafyası olan büyük bir savaşın atmosferinde olduğu bir dönemde, göç ettirilen Rumların ve Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin stratejik hassasiyeti göz önünde bulundurulmalıdır. Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı Anadolu'nun doğusu, savaş sırasında Rus genişleme siyaseti açısından çok önemli bir bölgeydi. Nitekim Büyük Savaş devam ederken, Ermenilerle de Doğu vilayetlerinde bir savaş durumu baş göstermiştir. 1915 senesi Nisan'ında, Vanlı Ermenilerin Rusya'dan gelen ırkdaşlarıyla el ele vererek geçici bir Ermeni hükümeti kurmaları, olayların kontrolden çıkacağına bir işaretti. Yine, Rusya ile savaş durumunda olan Türk birlikleri açısından, bölgede 500-600 bin silahlı Ermeni'nin varlığı önemli bir sorundu ve buna tedbir almak gerekmekteydi.³³ Bunun üzerine, alınan karar gereği Ermenilerin ordunun arkasına ve ikmal hatlarına düşen bölgelerden uzaklaştırılması için emir çıkarılarak, sorunun aşılması için çözüm yoluna gidilmişti (Yalman, 1997, s.399). Aynı tehlike, Anadolu'nun batı kıyılarında yaşayan ve bu sebeple Yunanistan'ın etki alanına yakın olan Rumlar için de

³¹ 1877-1878 Rus Harbi'ni müteakip Anadolu topraklarına sığınan mültecilerin oranları için bkz. McCarthy, a.g.e., s.105-110.

³² AMAE, CADN, Ambassade, Constantinople, Série E, Tome 128, Mission de Ledoux, İstanbul, 15 Temmuz 1914.

³³ 1915 senesi öncesinde Rusların Ağrı Dağı'nı geçerek İran sınırına inmeleri doğudaki Ermenileri cesaretlendirmiş ve isyan etmelerini tetiklemiştir. Böylece uzun bir süredir sürdürülen Ermenileri tahrik siyaseti nihai aşamaya gelmiş oldu. Bu süreçte çok sayıda Ermeni Osmanlı ordusundan firar ederek Rus ordusuna katılmış, bir kısmı da kurdukları gönüllü birliklerle bölgedeki Türkleri katletmeye başlamışlardı. Ramazan Uslu, "Tasnaksütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-1920 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar", *Turkish Studies*, Cilt: 9, Sayı: 1, Ankara, 2014, s.614; Hüseyin Vehbi İmamoğlu, Önder Deniz, "Şark Meselesinin Sultan Abdülhamid Döneminde Gay-i Müslim Osmanlı Tebaası Üzerindeki İdari Açidan Sonuçları", *Turkish Studies*, Cilt: 9, Sayı: 4, Ankara, 2014, s.586.

mevzubahisti. Bu açıdan bakıldığında, Osmanlı askerî hedefleri için bu iki milletin tehciye tabi tutulmalarının kritik bir önemi olduğu ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, Batı Anadolu ve Karadeniz bölgelerinde yaşayan Rumların tehcirini bu pencereden de ele almak gerekmektedir.

Dünya Savaşı'nı Osmanlı İmparatorluğu açısından sonlandıran Mondros Mütarekesi, Talat Paşa'nın ardından sadrazamlık gömleğini giyen Ahmet İzzet Paşa hükümeti tarafından imzalanmıştı. *Mütareke hükümetinin* çok kısa süren iktidarı döneminde, Mondros Mütarekesi'nin imzalanması haricindeki bir diğer önemli icraatı da tehciye tâbi tutulanların geri dönüşlerini sağlama kararı almak olmuştur. Esasında devleti barışa götürmek için kurulmuş olan hükümetin bu kararı almaktaki asıl gayesi, mütareke sırasında ve sonrasında galip devletlere bu konuda malzeme bırakmamaktır. Ön alma refleksiyle düşünülen bu çözüm için ilk müşahhas adım 18 Ekim 1918 tarihinde vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifreli yazı ile atılmıştır. Memleketin yüksek menfaatleri düşünülerek alınmış bir karar olması hasebiyle herhangi bir bahane ve gecikmenin yaşanmaması yönünde bir uyarı ile gönderilen yazıda; savaş döneminde askerî gerekçelerle başka yerlere sevk edilmiş olanların dönmesine karar verilmiş olması nedeniyle dönüş yapmak isteyenlere müsaade edilmesi, Erzurum, Trabzon, Van, Bitlis, Diyarbakir ve Ma'mûretü'l-azîz vilayetleri ile Erzincan Mutasarrıflığı'ndaki vasıta ve iase yetersizliğinden dolayı buralara dönmek isteyenlerin yol güvenliklerinin ve iase ve barınma ihtiyaçlarının karşılanmasını müteakip dönüşlerine izin verilmesi belirtilmiştir.³⁴ Osmanlı hükümetinin beklenmedik bu planı Avrupa ve azınlık basınında hemen karşılık buldu (Atnur, 1996, s.1098). Bu yazıdan iki gün sonra vilayetlere bir yazı daha gönderilmiştir. Evvelki yazıda yapılan uyarılar tekrarlanarak, bu defa *emvâl-i metrûke*den olan boş yerlere kimsenin yerleştirilmemesi ve böyle yerlerde oturanların buraları hemen terk etmeleri, bu şekilde boşalan yerlere gelenlerin yerleştirilmesi ve konu hakkında merkeze geri dönüş yapılması talimatı verilmiştir.³⁵ Vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen 1918 tarihli bir başka yazıda ise Ermeni ve Rumlardan ancak gönüllü olanların memleketlerine iade edilmeleri, gitmek istemeyenlerin günlük hayatlarına devam etmelerinin sağlanması yönünde uyarılarda bulunulmuştur.³⁶ Dâhiliye Nezareti de 18 Aralık 1918'de Rumların ve Ermenilerin geri dönüşleri ve emlak ve arazilerinin iadesi sürecinde karşılaşılabilecek sıkıntılar hakkında bir kararname yayımlamıştır.³⁷ Osmanlı hükümetinin attığı bu stratejik ama samimi adımlar sonucunda evlerini terk eden bir kısım Rum ve Ermeniler terk ettikleri yerlere geri dönüş yapmışlardır (Keyder, 2005, s.103). İngiliz raporları geri dönenlerin birtakım zorluklarla karşılaştığını yazmaktadır. Buna göre, dönüş yapanların evlerini onarmaları pek kolay olmadığını, bunların Müslüman komşularının boykotun maruz kalmaktan sızlandıklarını, yardım organizasyonlarından daha fazla bağış aldıkları için sahil bölgelerine yerleşme niyetinde olduklarını yazmaktadır.³⁸

Osmanlı İmparatorluğu'nda Hâriciye Nazırlığı ve Meclis-i Mebusan başkanlığı yapmış, İttihat Terakki'nin önemli isimlerinden olan Halil (Menteşe)'nin, Balkan Savaşlarının ardından Anadolu'dan Yunanistan'a yönelik yaşanan Rum göçü hakkında hatıratına düştüğü şu notlar, Osmanlı hükümetinin meseleyi nasıl okuduğunu özetlemesi açısından dikkatle okunmalıdır (Menteşe, 1986, s.165-166):

“...Talât Bey, Balkan Harbi'ndeki hıyanetleri tebarüz eden anâsırdan memleketi temizlemeyi ön safa almıştı. İstanbul Muahedesile Edirne, Kırkkilise ve civarındaki Bulgarlar, Bulgaristan'a sevk edilmişlerdi. Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyecek, Cemiyet'in teşkilâtı işi idare

³⁴ BOA, DH ŞFR, 92/187.

³⁵ BOA, DH ŞFR, 92/199.

³⁶ BOA, DH ŞFR, 93/26.

³⁷ BOA, Bâbîâli Evrak Odası, 341055.

³⁸ Foreign Office, 608/113, Dosya No: 385/1/16, Belge No: 1422/5057/1, 30 Temmuz 1919, s.292-295.

edecek. Bir vak'a ihdas edilmeyerek, yalnız Rumlar ürkütülecek. Bu talimat dâhilinde hareket başladı. Balkan Harbi'ndeki hıyanetlerinin tepkisiyle maneviyatı bozulmuş olan Rum halkı gitmek üzere ayaklandı. 100.000'e yakın Rum, kimsenin burnu kanamaksızın Yunanistan'a çekilip gittiler. Bundan sonra aynı tarzda İzmir civarında teşebbüs ele alındı. Urla ve Çeşme'de hicret başladı. Bergama, Dikili ve Menemen Rumları da ayaklandılar. Bu defa Venizelos protestoda bulundu. Harp tedarikatı başladı. Babıâli bu işte hükümetin bir müdahalesi olmadığı, Balkan Harbi'nin tepkisi olarak halkın maneviyatının bozulduğu ve kendi arzuları ile hicret etmekte olduklarını ileri sürerek, mahallinde Dâhiliye Nâzırı ile birlikte tetkikat yapmak üzere birer murahhas tâyin edilmesi için süferaya notalar gönderildi. Sefirler, Babıâli'nin teklifini kabul ettiler. Baştercümanlarını Dâhiliye Nâzırı'nın maiyetinde bera-yı tetkik İzmir'e gitmek üzere murahhas tâyin ettiler. Vaziyeti mahallinde gördüler. Kimsenin burnu kanamamış, Dâhiliye Nâzırı ile İzmir Valisi halkı durdurmak için çabaladıkları halde halk durmuyor ve vagonların üzerine ve aralarına atlıyor ve gidiyor. Hâl ve vaziyeti sefirler hükümetlerine, onlar da sefirleri vasıtası ile Yunan Hükûmeti'ne bildirdiler. Harp önlendi. İzmir civarından da 200.000'e yakın Rum Yunanistan'a gitti."

Sonuç

Birinci Dünya Savaşı Batı'nın hasta adam olarak nitelediği ve II. Abdülhamid döneminde denge politikalarıyla ayakta kalmayı başaran Osmanlı İmparatorluğu'na tam anlamıyla bir yıkım getirmiştir. İmparatorluğun bu son büyük savaş dönemi başka önemli gelişmelere de sahne olmuştur. Asırlar boyunca Osmanlı tebaası olarak varlıklarını sürdüren gayrimüslim unsurların on dokuzuncu asırdan itibaren kopuş sürecine girmeleri, bu savaşla birlikte nihai kerteye ulaşmıştır. Bunlar arasındaki en önemli unsurlardan biri de Rumlardı. Yunanistan'ın bağımsızlığını elde etmesinin ardından takip ettiği Osmanlı karşıtı siyasette yanına çekmek istediği Osmanlı Rum tebaası, gerek Osmanlı İmparatorluğu içindeki niceliksel değerleri ve gerekse siyasî ve ekonomik etki alanları itibarıyla çok önemli bir konuma sahiplerdi. Öte yandan, Osmanlı İmparatorluğu yirminci asrın başında önemli bir gelişmeyi de tecrübe etmişti. Otuz üç sene iktidarı elinde bulunduran II. Abdülhamid'in, Meşrutiyet'i yeniden ilan etmesini müteakip hal edilmesiyle birlikte yönetim İttihat ve Terakki Fırkasının eline geçti. Osmanlı İmparatorluğu'na iktidar eden gücün el değiştirmesi, devlet politikalarında da birtakım değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Önceki idare anlayışından farklı olarak, devlet yönetiminde Türkçü bir anlayışı benimseyen İttihat Terakki iktidarı, devletten ayrılmak isteyen gayrimüslim unsurlara kontrollü bir şekilde yaklaşmayı denemişti. Bu bağlamda, Bulgaristan'la karşılıklı bir mübadele anlaşması yapan İttihat Terakki iktidarı, Birinci Dünya Savaşı'na gebe olunan dönemde, imparatorluğun Türk ve Müslüman unsurlarıyla Rum unsuru arasında baş gösteren anlaşmazlık ve yer yer çatışma ortamına son vermek için birtakım tedbirler alma yoluna gitti. Ancak bu tedbirlerin çözüm getirmeyeceği kısa süre sonra ortaya çıkınca, İttihat Terakki yönetimi Yunanistan devletiyle anlaşmak suretiyle, Trakya'da yaşayan Müslümanlarla, başta Ege Bölgesi olmak üzere Anadolu'daki Rumları mübadeleye tabi tutma politikasına yöneldi. İki ülke arasında yapılan görüşmelerde belli bir yol kat edilmişse de Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi, görüşmelerin kesilmesine ve bu yöndeki girişimlerin Lozan Barış Anlaşmasına kadar rafa kaldırılmasına sebep olmuştur.

Osmanlı İmparatorluğu ile Yunanistan arasında yapılmak istenen mübadele anlaşması kadük kalmasına rağmen, bu dönemde çok sayıda Rum ve Ermeni farklı gerekçelerle zorunlu göç uygulamasına tâbi tutulmuşlardı. İmparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup ayrılmasıyla birlikte yaşanan iktidar değişikliği, tehcirde olan bu unsurların yeniden geriye dönüşlerinin kapısını açmış ve yeni hükümet tarafından vilayet ve mutasarrıflıklara gönderilen şifreli yazılarla geriye dönüşlere engel çıkarılmaması ve bu süreçte karşılaşılabilecek her türlü sıkıntının aşılması için gerekli tedbirlerin alınması talimatları verilmiştir. Bu şekilde uluslararası sahada devletin olası baskılara karşı elinin güçlendirilmesi amaçlanmıştır.

KAYNAKÇA

a. Arşiv Vesikaları ve Resmî Yayınlar

BOA, Bâbîâlî Evrak Odası, 341055.

BOA, DH ŞFR, 92/187.

BOA, DH ŞFR, 92/199.

BOA, DH ŞFR, 93/26.

BOA, DH-KMS, 19/45.

BOA, DH-KMS, 19/62.

BOA, DH-KMS, 19/68.

BOA, DH-KMS, 19/73.

BOA, DH-ŞFR, 74.

BOA, HR-SYS, 2033/1.

BOA, HR-SYS, 2034/5.

BOA, HR-SYS, 2035/2.

Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade, Constantinople, Série E, Tome 128, *Mission de Ledoulx*, İstanbul, 15 Temmuz 1914.

Archives du Ministère des Affaires Étrangères, Centre des Archives Diplomatiques de Nantes, Ambassade, Constantinople, Série E, Tome 128, *Samsun'daki Fransız konsolosundan İstanbul'daki Fransız Büyükelçisi Bompard'a*, Samsun, 5 Haziran 1914.

Foreign Office, 608/113, Dosya No: 385/1/16, Belge No: 1422/5057/1, 30 Temmuz 1919, ss.292-295.

MMZC, İnikad: 11, Celse: 3, 4 Teşrinisani 1334 (1918).

MMZC, İnikad: 24, Celse: 1, 11 Kânunuevvel 1334 (1918).

MMZC, İnikad: 26, Celse: 2, 23 Haziran 1330 (1914).

b. Gazeteler

Los Angeles Times, 1 Ocak 1918, s.12.

The Advertiser, 11 Haziran 1914, s.9.

The Advertiser, 16 Temmuz 1914, s.16.

The Argus, 22 Ekim 1915, s.5.

The Mail, 13 Haziran 1914, s.1.

The Mercury, 22 Nisan 1916, s.7.

The Mercury, 2 Ekim 1916, s.6.

The New York Times, 14 Temmuz 1914, s.1.

The New York Times, 9 Ocak 1915, s.13.

The New York Times, 12 Temmuz 1915, s.4.

The New York Times, 20 Nisan 1916, s.6.

The New York Times, 8 Temmuz 1917, s.4.

The New York Times, 1 Ocak 1918, s.15.

The Sun, 8 Temmuz 1917, s.2.

The Sun, 1 Ocak 1918, s.3.

The Times, 19 Kasım 1909, s.4.

The Times, 18 Nisan 1914, s.7.

The Times, 18 Haziran 1914, s.7.

The Times, 9 Temmuz 1914, s.7.

The Times, 10 Eylül 1915, s.7.

The Washington Post, 7 Mayıs 1916, s.A12.

The Washington Post, 8 Temmuz 1917, s.9.

The Washington Post, 1 Ocak 1918, s.2.

c. Tetkik Eserler

ATNUR, İbrahim Ethem, “Tehcirden Dönen Rum ve Ermenilerin İskânı”, **Uluslararası İkinci Atatürk Sempozyumu**, Cilt: II, Ankara: 1996, ss.1097-1110.

BAKAR, Bülent, “İkinci Meşrutiyet Döneminde Ayrılıkçı bir Rum Cemiyeti: Adelfiya”, **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 7, Ankara: Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2008, ss.23-47.

BAYAR, Celal, **Ben de Yazdım**, Cilt: V, İstanbul: Sabah Kitapları, 1997.

BİLGE, Ayşe Aslı, **The Greek Orthodox Patriarchate of Istanbul: Its Current Status and International Claim with Reference to Turkey's EU Membership Process**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi, Avrupa Birliği Enstitüsü, 2012.

DÜNDAR, Fuat, **Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

EFİLOĞLU, Ahmet, **Osmanlı Rumları, Göç ve Tehcir**, İstanbul: Bayrak Yayınları, 2011.

GEDİKLİ, Fethi, “1910 Tarihli Keskin Rum Cemiyeti ve Cinsiyet ve Kavmiyet Esas ve Unvanlarıyla Dernek Kurma Yasağı”, **Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları**, Cilt: 1, Sayı: 8, İstanbul: 2009, ss.23-46.

HALAÇOĞLU, Ahmet, **Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)**, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

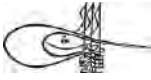
İMAMOĞLU, Hüseyin Vehbi, Önder Deniz, “Şark Meselesinin Sultan Abdülhamid Döneminde Gayr-i Müslim Osmanlı Tebaası Üzerindeki İdari Açidan Sonuçları”, **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 9/4 Spring 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6938>, p. 577-595.

KEYDER, Çağlar, **Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliği'ne**, 3. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2005.

- KİTSİKİS, Dimitri, **Türk-Yunan İmparatorluğu: Arabölge Gerçeği Işığında Osmanlı Tarihine Bakış L'Empire Ottoman**, (Çev. Volkan Aytar), İstanbul: İletişim Yayınları, 1996.
- LADAS, Stephen Pericles, **The Balkan Exchanges of Minorities: Bulgaria, Greece and Turkey**, New York: Macmillan, 1932.
- MCCARTHY, Justin, **Sürgün ve Göç**, (Çev. Fatma Sarıkaya), Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- MENTEŞE, Halil, **Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları**, (Haz. İsmail Arar), İstanbul: Hürriyet Vakfı Yayınları, 1986.
- MOURELOS, Yannis G., "The 1914 Persecutions and the first Attempt at an Exchange of Minorities between Greece and Turkey", **Balkan Studies**, Cilt: 26, Sayı: 2, Atina: 1985, ss.389-413.
- PSOMIADES, Harry J., **The Eastern Question: The Last Phase: A Study in Greek-Turkish Diplomacy**, Selanik: Institute for Balkan Studies, 1968.
- SANDER, Oral, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, 12. Baskı, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları, 2003.
- SÖYLEMEZOĞLU, Galip Kemalî, **Canlı Tarihler, Hatıralar, Atina Sefareti (1913-1916)**, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1946.
- T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, **Osmanlı Belgelerinde Batı Trakya**, Yayın No: 107, İstanbul: Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 2009.
- URAN, Hilmi, **Hatıralarım**, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1959.
- USLU, Ramazan, "Taşnaksütyun Ermeni Terör Örgütü'nün 1914-1920 Yılları Arası Doğu Anadolu ve Kafkasya'da Yaptığı Katliamlar", **Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, Volume 9/1 Winter 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6343>, p. 611-622.
- ÜLKER, Erol, "Contextualising 'Turkification': Nation-Building in the late Ottoman Empire 1908-18", **Nations and Nationalism**, Cilt: 11, Sayı: 4, 2005, ss. 613-636.
- YALMAN, Ahmet Emin, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, 1888-1922**, Cilt: 1, (Haz. Erol Şadi Erdiç), 2. Baskı, İstanbul: Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., 1997.
- ZURCHER, Erik Jan, "Greek and Turkish Refugees and Deportees 1912-1924", **Turkology Update Leiden Project Working Papers Archive**, Department of Turkish Studies, Universiteit Leiden: 2003; <http://www.transanatolie.com/english/turkey/turks/ottomans/ejz18.pdf> (15.01.2014)

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- KÜÇÜKER, Y., Birinci Dünya Savaşı Döneminde Yaşanan Rum Göçü ve Kadük Bir Mübadele Girişimi, **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 10/1 Winter 2015, p. 437-454, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7952>, ANKARA-TURKEY

SOSYAL HİZMETLER BAĞLAMINDA MEKKE'DE OSMANLI İZLERİ*

*İsmail METİN***

ÖZET

Osmanlı Devleti, İslam'ın doğup büyüdüğü, Hz. Peygamber'in hayatını geçirdiği yer olan Mekke ve Medine'ye ayrı bir önem vermiştir. Osmanlı padişahları Yavuz Sultan Selim'den itibaren İslam âleminin manevi olarak liderliğini üstlenmişlerdir. Mekke ve Medine'ye hürmetlerinden dolayı kendilerine "*Hâdimü'l-Harameyni's-Şerîfeyn*" yani "*Mekke ve Medine'nin Hizmetçisi*" unvanı verilmiştir. Osmanlılar bu bölgelere, sadece dini anlamda değil, aynı zamanda sosyal hizmetler götürme anlamında da çok büyük değer vermişlerdir.

Osmanlılar, Harameyn ahalisine maddi yardım ve mürettebat gibi birçok tahsisat göndermenin yanı sıra; Hac yollarının güvenliği, su havuzlarının yapımı, bakımı ve korunması, Kâbe'nin imarı, Mescid-i Haram'ın yeniden düzenlenmesi ve daha pek çok mesele ile meşgul olmuş, bu yolda pek çok fedakârlığa katlanmışlardır. Ayrıca, çeşmeler, han ve hamamların inşası, demiryolları projesi gibi başta bayındırlık faaliyetleri olmak üzere, kurmuş oldukları vakıflar yoluyla da Hac için gelen kimselere ve bölge halkına birçok yardımda bulunmuşlardır. Bunun yanında, Hicaz suyolları projesi gibi, temizlik ve sağlık kurumları oluşturarak hacıların ve Mekke halkının sağlığını koruma hedeflenmiş ve birtakım bulaşıcı ve salgın hastalıklara karşı karantina teşkilatı kurulmuştur. Bunun yanında birtakım medreseler inşa ederek eğitim faaliyetlerini de ihmal etmemişlerdir.

Sosyal yardımlar bağlamında Osmanlılar, fakir hacılar ve kimsesizler için misafirhaneler kurarak, burada bölge insanının ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır. Yavuz Sultan Selim, Yıldırım Bayezid ve Çelebi Mehmed dönemlerinden itibaren Osmanlılar, Mekke ve Medine'ye adına "*Surre*" denilen bir yardım paketini her yıl düzenli olarak göndermişlerdir.

Anahtar Kelimeler: Mekke, Vakıf, Surre, Hicaz, Mescid-i Haram ve Osmanlı.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Vaiz - Ankara (DİB), Ankara Üniversitesi Doktora Öğrencisi, El-mek: imetin76@hotmail.com

TRACES OF THE OTTOMAN EMPIRE IN MECCA IN THE CONTEXT OF SOCIAL SERVICES

STRUCTURED ABSTRACT

Hajj in Islam as known is visiting the holy places, at certain times, in certain places, the Kaaba is doing specific tasks. Every Muslim is obliged to Hajj, which is the financial and physical strength, thousands of Muslims that are by various races, language, and color come to the Hijaz in every season of pilgrimage. The Ottoman Empire, has a special importance Mecca and Medina where Islam born and grow up, The Prophet Muhammed (pbuh) spent his life. The Ottoman Sultans has undertake the spiritual leadership of the Islamic world from Yavuz Sultan Selim. They are called "*Hâdimü'l-Harameyni's-Şerifeyn*" which means "*servant of Mecca and Medina*" because of their respect to Mecca and Medina. Ottomans gave great value to these regions not only religious but also in terms of bringing social services.

Ottomans, have sent to Harameyn many allowances as financial aid and crew. Also, Ottomans has been involved with the construction of the Kaaba, the reorganization of Masjid al-Haram and many more issues; they have endured many sacrifices for sevices to Harameyn. In addition, they built mainly such as the inn and bath-fountains, railways and public works projects. Also, they have aid to the people coming for Hajj through their foundation. In addition, by establishing institution of cleaning and health such as the Hijaz waterways, targeted to protect the health of pilgrims and people of Mecca and quarantine agency has been established against some contagious and infectious diseases. Building a number of madrasas were not also neglect training activities.

Mecca is located, the revelation begins to descend, The Prophet Hz. Muhammed (pbuh) spent in his life, he struggled to place the unity faith and finally mortal life as a place where migration and buried, *Harameyn* (Mecca and Medina) has always been an area of interest to Muslims. Felicity many Islamic State of established after the current century and need a different behavior against both local people and entered into understanding. However, any state did not show a similar to the reverence and the respect which the Ottoman Empire shown. Ottomans are hesitate no sacrifice in helping matters the Kaaba, God in the Holy Quran "*couplet*" that "*home*" as well, in other words "*beytullah*", and the residents.

The aim of this study is to address the social services of the Ottoman Empire to Mecca, the holy town. Services of Masjid al-Haram Ottomans are historically described as articles, when Caliphate passed to Ottomans. In our research, in the context of social services, we have seen how the Ottomans gave importance in Mecca and around. Because of Hajj, while the Ottoman patronage, we tried to express that Mecca be protected with great care throughout history.

In this article, it is benefit from work previously done similar. Especially, Ziya Kazıcı's article named "*Overview of the Ottomans Harameyn*", Nihal-Bülent Uluengin's article named "*Mimar Sinan's Works in Mecca and Medina*", Gülden Sarıyıldız's article named "*Hijaz Quarantine Organization*", Orhan Koloğlu's and Ufuk Gülsoy's article named "*Hijaz Railway*", Münir Atalar's article named "*Surra Regiments*"

and Suraiya Faruqi’s article named “*Pilgrims and Sultans: The Hajj under the Ottomans (1517-1683)*” have to offer a perspective to us. Besides these, of course, Evliya Çelebi’s “*Seyahatnâme*” and sources of Ottoman History are examined.

Both in the works of Ottoman History and researchs as well as in articles written on this subject, because of the importance of spiritual values Hameyn are privileged compared to other regions. We also see it in social assistance that area. The Our work is important to become a whole of the information discussed previously in the different sources.

Ottomans, in the context of social assistance, establishing inns for poor pilgrims and forlorn, tried to resolve the needs of people. Since the period of Yavuz Sultan Selim, Yıldırım Bayezid and Çelebi Mehmed, Ottomans have regularly sent an aid package called “*Surra*” to Mecca and Medina every year.

In our article, we consider the issue in five parts. In the first part, Public Services of Ottomans in Mecca are studied under some of the sub-headings, highlighting the importance Muslims have given to Mecca. These issues are subjects as fountains, inns and baths, Hijaz Railway. In the second part of our article, we used the title of Masjid al-Haram’s Foundations. In the main headings, it is given the services of Ottoman Sultans to Masjid al-Haram’s foundations. In the third part of our article, we used the title of cleanliness and health institutions in Mecca. These issues are subjects as Hijaz Waterways Project, Hijaz Quarantine Organization and made for poor pilgrims guest house in Mecca. In the fourth part of our article, we used the title of education in Mecca. In the last part of our article, we used the title of Surra Regiments. These issues are subjects as Surra, Mahmil, Surra Regiments and Surra Books.

Sultans of the Ottoman have themselves accepted Halifa and the spiritual leader of the Islamic World. Also, they were took as an expression the title “*Hâdimü’l Hameyni’s-Şerifeyn*” for the reverence held in Mecca and Medina. Ottomans, with this spiritual task, have an important function in services the Kaaba and Masjid al-Haram in history. Ottomans, this history took over, gave the importance the places The Prophet born and raised, have shown respect with worship love to Kaaba and the Masjid al-Haram.

In our study, we reached the conclusion that Kaaba and the environment is very important in eyes of Ottomans and the people. Ottomans serviced to the Kaaba and Masjid al-Haram they take care of and characterize themselves as servants with worship thought. Nations, respecting the history, showed intense effort for the survival of the historic monuments. In our study, we understand the magnitude of a nation has established a well-established state and civilization as Ottomans once again.

We should’ve had our glorious history, Ottoman Empire which of heritage and culture. The Ottoman Empire, which was founded 716 years ago, services in Mecca is certainly not so. We have a responsibility imposed by history research and put forward that our glorious provides services to these sacred lands.

Key Words: Mecca, Fondation, Surra, Hicaz, Masjid al-Haram and Ottoman.

Giriş

Tarihimizde Osmanlıların Mekke'ye ve diğer mukaddes yerlere yaptıkları hizmetler elbette bizim ele aldıklarımızla sınırlı değildir. Mekke'de sosyal hizmetler denilince akla sadece Osmanlıların yaptıkları çeşmeler, hanlar, hamamlar, medreseler gibi somut birtakım hizmetler değil aynı zamanda fakirlere ve hacılara yapılan sosyal yardımlar da gelmektedir. Bunlar konularına göre ileride ele alınacaktır. Konuya, Mekke'nin sosyal hayatı üzerine Evliya Çelebi'nin "*Seyahatnâme*"sinde anlattığı şu bölümle başlamak istiyoruz:

"Arefe ve bayramda geceleri fişekler atılır, Mekke'nin durgun ve berrak seması rengârenk kesilir. Gökyüzünde devler, kelebekler, köpekler, koçlar, laleler ve buna benzer şekiller renk renk tecessüm eder. Fişekler Şam'da ve Kahire'de yapıp Mekke'ye sevk edilir. Fişekler yükseldikçe parçalara ayrılır, her parça bir tarafa gider ve her parçadan ayrı şekiller hâsıl olur. Fişek Sanatının bu derecesi Osmanlı'ya mahsustur, ne Almanya'da ne başka bir Avrupa ülkesinde yoktur. Oralarda gördüğü fişekler basit şeylerdir." (Evliya Çelebi, 1935, IX, 715-716).

Yukarıdaki bilgileri bize aktaran Evliya Çelebi Anadolu'nun birçok yerini gezmekle kalmamış (Şakacı, 2014, s. 517-528), aynı zamanda Mekke gibi kutsal yerleri de ziyaret etmiştir. 1672 yılında hacca gitmiştir ve gözlemlerini eserlerinde paylaşmıştır. Hac için dünyanın dört bir yanından gelen hacılar hep birlikte Mina'da toplanırlardı. Kendilerince eğlenirler, hoşça vakit geçirirlerdi. Özellikle Kadir geceleri kandiller ve meşaleler yakılırdı. Bu güzel sosyal ilişkiler içerisinde mutlu bir şekilde hac görevlerini yerine getiriyorlardı. Bu kısa girişten sonra, Osmanlıların Mekke'ye bayındırlık, vakıflar, temizlik, sağlık ve eğitim alanlarında ne gibi hizmetler yaptıklarını ele almaya çalışalım.

1. Bayındırlık Hizmetleri

Osmanlılar döneminde şehrin gelişimini etkileyen en önemli faktörler, coğrafi durumu, demografik yapısı, ulaşımı ve imar faaliyetleridir. Bunlar şehir oluşumu için gerekli, vazgeçilmez unsurlardır (İbrahimgil, 2014, s. 657-666). Osmanlılar zamanında, Mekke'de pek çok dini ve sivil bayındırlık eseri yapılmıştır. Kanuni Sultan Süleyman, Mekke şehrini Kâbe dâhil, şehirdeki eski mescid ve abidelerin hepsini tamir ettirerek yenilemiştir. Yepyeni binalar ve Türk usulü şaheserler inşa edilmesine vesile olmuştur. Diğer Osmanlı Padişahlarının büyük bir kısmı bu mukaddes şehirde mutlaka bir eser bırakmayı kendilerine yüklenen dînî bir vazife olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Osmanlılar da devlet adamlarından halkına hemen herkes Mekke'de çeşitli hizmetler vermişlerdir. Çeşmeler, hamamlar, medreseler ve misafirhaneler yaptırmışlardır. Bu çeşmeler ve hamamları, daha sonra sadece bir demiryolu olmaktan ziyade özel bir görev yüklenen "*Hicaz Demiryolu*" konusunu bayındırlık hizmetleri çerçevesinde ele alacağız.

1.1. Çeşmeler, Han ve Hamamlar

Mekke'deki meşhur çeşme, Çeşme-i Arafat-ı Feyzu'l-Bereket yanında Ribâtü'l-Hayl ve Çeşmesi'dir (Köprülü, 1942, s. 267-278; Marçais, 1964, IX, 734-738). 1938 yılında rölöve edilmiş olan Ribatu'l-Hayl, bugün yarısı yol genişlemesi nedeniyle yıkılmış, kalan kısmı ise halen ribât¹ olarak kullanılmaktadır. Halk arasındaki ismi Ribatu'l-Hudûd'tur. Giriş kapısının yanında bir çeşmesi vardır. İki katlı olup, merkezi bir avlu ve iki uzantı kol etrafında sıralanmış odalardan oluşmaktadır. Zemin katta caddeye bakan odalar, dükkân olarak değerlendirilmektedir (Uluengin, 1988).

¹ Sözlükte "*düşman saldırılarını önlemek için sınır boylarında nöbet tutmak*" anlamında masdar olan "*Ribât*" kelimesi Kur'an-ı Kerim'de "*Ribâtü'l-Hayl*" (cihad için bağlanıp beslenen atlar) şeklinde geçmektedir (Enfâl, 8/60). Geniş bilgi için bkz: İsmail Yiğit, "*Ribât*" mad., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul 2008, XXXV, 76-79.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında, Mekke şehrinin suyunu Arafat dağının bir konak uzağında bir bölgeden çok büyük masraflarla getirilmiştir. Ondan önce Mekke susuzluktan çok büyük mağduriyetler yaşamış bir şehir görüntüsü vermekte idi. Bütün çeşme, han, hamam, camii ve mescitlerden Süleyman Han suyu akardı. Gerek bu padişah gerekse zevcesi Hürrem Sultan başta olmak üzere Sokullu Mehmet Paşa ve Koca Sinan Paşa şehirde çok çeşme yaptırmışlardır. Cebel-i Ömer yakınında Süleyman Han Çeşmesi, 30 ayak taş merdivenle çıkılan çok güzel bir yapıdır. Mekke’de 70 kadar büyük konak ve saraya da Süleyman Han suyu verilir. 700 evde kuyu vardı. O dönemde Mekke’de derelerin var olduğunu fakat sularının içilemez ve lezzetsiz olduğunu biliyoruz. Evliya Çelebi’nin belirttiği gibi Allah’ın takdiri olarak Zemzem suyu, bunun istisnasıdır. Zemzem, fevkalâde lezzetli bir sudur (Evliya Çelebi, 1935, IX, 774). Yine şehirde 1300 dükkân ve 2 bedesten vardır. Zamanında Babu’s-Selâm çevresindeki 50 dükkânlı bedestende, dünyanın en değerli mallarını bulmak mümkündü. Mekke, İslam’dan önceki cahiliye devrinde olduğu gibi bugün de ticaret şehridir (Öztuna, 1979, s. 39).

Mekke’de iki umumî hamam bulunduğu, şehri ziyaret etmiş olan seyyahların hatıratlarında belirtilmiştir. 1672 yılında hac yapmış olan Evliya Çelebi, *Seyahatnâme* adlı eserinde, bu hamamları Sokullu Mehmet Paşa Hamamı ve Yemen Fâtîhi Sinan Paşa Hamamı olarak anlatmıştır. Ancak hangisinin şehrin neresinde olduğunu belirtmez. Sadece hamamların pak, güzel, temiz ve estetik olduğunu yazmıştır (Evliya Çelebi, 1935, IX, 778). Sokullu Mehmet Paşa Hamamı, Mescid’in Umre kapısına yakın olduğu için halk arasında “*Umre Hamamı*” ismiyle bilinmektedir. 1975 yılında Mescid’in genişletilme çalışmaları sırasında yıkıldığı tespit edilmiştir. Diğer hamam ise, Mimar Sinan’ın anılarından derlenen *Tezkiretü’l-Ebniye*’de “Sultan Süleyman Han Hamamı”, Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme* adlı eserinde “*Yemen Fâtîhi Sinan Paşa Hamamı*” olarak geçmektedir.

Halk arasında “*Hamamu’n-Nebi*” (Peygamber hamamı) veya mahallenin ismiyle anılarak “*Hamamu’l-Gışasiye*” diye bilinen hamam, 1984 yılında rölöve edilmiştir. Hamamın kitabesi mevcut değildir. Bugün Mescid’e yakın çok işlek bir ticaret bölgesinde kalmış olduğundan ötürü artık hamam olarak kullanılmamaktadır. Giriş holü bir duvar ile ikiye bölünmüş ve üzerine beton bir döşeme yapılmış durumda olup, kubbe içeriden görünmemektedir. Büyük kısım ise banka şubesi, küçük kısım ise dükkân olarak kullanılmaktadır. Arkadaki soğukluk ve halvet bölümleri ise bu küçük dükkânın deposunu oluşturmaktadır. Giriş holü zemini diğer bölümlerden 110 cm kadar yükselmiş ve basamaklar ilave edilmiştir. Hamam müstemilatı itibarıyla tipik bir Türk hamamıdır. Ancak arsanın küçüklüğünden dolayı, geleneksel aksiyal düzen gözetilmemiştir (Uluengin, 1988). Haseki Sultan imareti olarak bilinen ve Evliya Çelebi’nin *Seyahatnâme*’sinde geçen bir eserin Mekke’nin neresinde bulunduğu ve ne zaman yıkıldığı hakkında bir bilgimiz yoktur (Evliya Çelebi, 1935, IX, 774).

Simdi de son dönemlerde yapılan ve II. Abdülhamid’in yoğun gayretleri neticesinde başarılan Hicaz Demiryolu Projesinden ve öneminden bahsedeceğiz. Çünkü demiryolu, yapılan pek çok istasyon binasının sosyal hizmet gayesinin yanında, hatta sınırlı zaman için bile olsa, yeterli su sarnıçlarının bulunmasından dolayı bunun bir bayındırlık hizmeti olduğunu göstermektedir.

1.2. Hicaz Demiryolu Projesi

Günümüzde artan trafik kazaları ve bunun meydana getirdiği maddi ve manevi kayıplar, demiryollarını tekrar gündeme getirmiştir. 21. yüzyılın eşiğinde hala karayolu ulaşımının bize verdiği zararları tartışırken gelişmiş ülkelerin hemen hemen hepsinde en önemli ulaşım vasıtası olarak demiryollarına ne kadar önem verildiği ortadadır. Benzer bir şekilde, ülkemizde de bir asır önce demiryoluna ne kadar ehemmiyet verildiği ve bugün mevcut olan hatların yaklaşık yarısının inşa edildiği göz önüne alınırsa, bu hatların inşasında çok büyük katkısı olan II. Abdülhamid’in nasıl bir hizmet şuuruna sahip bir devlet adamı olduğu ortaya çıkacaktır.

Hicaz bölgesine bir demiryolu yapılması fikri ilk defa 1864 yılında Amerikalı mühendis Charles F. Zimpel'in Kızıldeniz ile Şam'ı birleştirecek bir demiryolu hattının inşası için Osmanlı Devleti'ne teklifte bulunmasıyla ortaya çıkmıştır (Gülsoy, 1994, s. 31). 1891'de Hicaz Komutanı Osman Nuri Paşa da Devlet-i Aliyye'de Cidde'den Mekke'ye kadar döşenecek bir şimendifer hattının bölge için önemini vurgulayan bir mektup göndermişti. Cidde Evkâf Müdürü Arap İzzet Paşa diye ünlü Ahmed İzzet Efendi, 1891 yılında Padişah'a sunduğu bir lâyhada (rapor), Şam'dan Mekke'ye kadar bir demiryolunun Hicaz'a yönelik dış saldırılara olduğu kadar iç saldırılara karşı da önemli bir savunma vasıtası olacağını, Hac ibadetinin büyük bir ölçüde kolaylaşacağını ifade etmişti (Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü, 1999, s. 9-10). Sultan Abdülhamid, 1876'da Padişah olduğunda devletin 300 milyon altın liraya yakın dış borcu vardı ve çeşitli iç sorunlarla karşı karşıya idi. Bütün bu olumsuz şartlara rağmen içerideki problemleri ve mâlî sıkıntıları halletmeye çalışan Sultan, bu arada demiryollarının ekonomik ve siyasî önemini çok iyi kavramış ve Osmanlı topraklarında demiryollarını yaygınlaştırmak için yabancı devletlere çeşitli imtiyazlar tanıyarak demiryolu yapımını teşvik etmiştir (Demirbilek, 1998).

Avrupalılar, demiryolunun geçeceği imtiyazlı bölgeleri kendi aralarında paylaşma planları yaparken II. Abdülhamid, Yıldız Sarayı'nda 1898'de gizlice konunun hükümetçe tetkikini istedi. 1900'ün ilk aylarına isabet eden hac döneminde tecrübeli bir kurmay subay kervanla Hac yolunu aşarak bilgiler getirdi. Ray yerleştirilmesinin sağlıklı yürütülebilmesi için ilk şart olan Suriye-Mekke telgraf hattının çekilmesine hemen başlanacak şekilde malzeme, kadro ve planların hazır edilmiş olması, ön hazırlığın muhtevisiyatını göstermektedir (Koloğlu, 1995, s. 293).

10 Nisan 1900 günü Kurban Bayramı'nda, hacın olaysız ve hastalıksız geçtiği hakkında Hicaz Valiliği'nden mesajlar alındıktan sonra açıklamalar birbirini izlemeye başlamıştı (Koloğlu, 1995, s. 294). Gerek resmî tebliğler gerekse yazılmış raporlar, hattın inşasındaki birinci amacın hacıların rahat, kolay, çabuk taşınması olduğunda birleşiyorlardı. Bu suretle deve ayağıyla 30-45 gün süren Şam-Mekke yolunun birkaç güne inmesi sağlanacak, mâlî açıdan yüzde seksen tasarruf edilmiş olacaktı. Bununla, imkânı sınırlı Müslümanlara hac imkânı sağlanması, böylece hacı sayısının artması bekleniyordu. Bu metinlerde öncelikle hac üzerinde durulması ve eserin "*Bütün Cihan-ı İslam'a bir inayet olduğu*" temasının sıkça işlenmesi özellikle belli çevrelerde bir dini nitelik verme eğilimini doğurmuştur (Koloğlu, 1995, s. 295).

Aynı zamanda bütün Müslümanların halifesi II. Abdülhamid; İslam'ın şartlarından olan Hac farızasını yerine getirmek için her yıl Hicaz'a gelen binlerce hacının devaleriyle 60°C'ye varan sıcaklık altında, çöl yollarında susuzluk, bulaşıcı hastalıklar, eşkiyalar vb. zorluklarla karşı karşıya olduğunu, bu yolların emniyetini sağlamak için ise devletin büyük mâlî ve askerî fedakârlıklarda bulunduğunu biliyordu (Demirbilek, 1998).

Hicaz demiryolunun yapılmasındaki sebeplerin başında askerî ve dînî amaçlar gelmekteydi. Her şeyden önce demiryolu bölgeye asker sevkini hızlandıracığından muhtemel ayaklanmalara ve dışarıdan vuku bulacak saldırılara karşı savunma rolü üstlenecekti. Şüphesiz Osmanlı Devleti'nin askerî etkinliğinin artması siyasî otoritenin de bölge güçlenmesine yardım edecekti. Yalnız savaş ve isyan durumlarda değil normal zamanlarda da Hicaz ile Yemen'e asker ve mühimmat sevkıyatı demiryoluyla yapılacaktı. Ancak kamuoyunda yapılan açıklamalarda projenin askerî ve siyasî yönünden ziyade dînî amacı ön plana çıkarılıyordu (Gülsoy, 1998, s. 441-445).

Hicaz hattı, büyük zahmet ve meşakkatlerle yapılan hac yolculuğunu yukarıda da bahsetmiş olduğumuz gibi büyük ölçüde kolaylaştıracak, büyük bir dînî hizmete vesile olacaktı. Çünkü Suriye'den Medine'ye yaklaşık kırk gün, Mekke'ye ise elli gün süren ve bedevilerin saldırıları sebebiyle tehlikeli olan yolculuk 4-5 güne inecekti. Üstelik demiryolu, hacıların gidiş-geliş masraflarını öncekisiyle kıyaslanamayacak derecede azaltacak ve bu durum yakın gelecekte hacıların sayısını da artıracaktı. Proje aynı zamanda, II. Abdülhamid'in İslam âlemindeki nüfuzunu

da kuvvetlendirecek Müslümanların ortak bir eser ve amaç etrafında dayanışmasını sağlayacaktı. Bunların yanı sıra demiryolunun işletmeye açılmasıyla birlikte ticarî faaliyetlerin gelişeceği, canlılıkla birlikte şehirleşmenin de hızlanacağı tahmin ediliyordu (Gülsoy, 1998, s. 441).

Demiryolu güzergâhının Hz. Peygamber’in Şam’a gitmek için kullandığı yol olduğu, Hz. İbrahim’in oğlu İsmail’i bu yoldan Mekke’ye götürdüğü ileri sürülürken dînî çerçeveden çıkılmak istenmediği ispata çalışılmaktadır. Yine demiryolları, insan vücudundaki damarlar gibidir, ulaştıkları yere hayat verirler. Mal nakli kolaylaşır, ticaret artar, fabrikalar yapılır, köylünün malı değerlendirir ve dışarıdan mal alınması önlenir. Ayrıca, demiryolu bir okul vazifesi görüp sanayinin halk arasında yayılmasına ve sanayi erbabı yetişmesine hizmet edecektir (Koloğlu, 1995, s. 297).

Ayrıca, o dönemde toplumun bakış açısıyla Hicaz Demiryolu’nun bir de manevi üstünlüğü vardır ki, buna “*Fevâid-i Ruhâniye*” denir. Nitekim bu ruhânî özelliğinden dolayı Hicaz Demiryolu, geçmişin meşhur eserleri, Nil Kanalları, Ehramlar, Babil Bağları, El-Hamra Sarayı ve Avrupa’daki yollardan üstündür. Zira onların bir “*Fevâid-i Ruhâniye*”si yoktur. Sultanın dine bağlılığının aşırı şekilde vurgulanması gibi, demiryoluna mukaddes bir nitelik tanınması, tepkileri bertaraf etmenin bir yoluydu. İslam’ın en üst makamı olan Hilafet, İslam’ın dokunulmaz, değiştirilemez denilen en mukaddes bölgesine en son tekniği getirmişti (Koloğlu, 1995, s. 298-299).

Hicaz Demiryolu’nun tahmini maliyeti 4 milyon lira olarak hesaplanmıştı. 1901 yılı devlet bütçesindeki harcamaların %18’ini aşan bu miktar o dönem Osmanlı maliyesi için çok büyük bir meblağdı ve projenin finansmanı konusu önemli bir problem teşkil etmişti. Devlet gelirlerinin tamamı belirli giderlere tahsis edildiğinden hazineden ek ödenek ayrılması da imkânsızdı. Finansman meselesinin Müslümanlardan toplanacak bağışlarla çözümlenmesine, inşaatın başlangıcında ortaya çıkacak acil parayı karşılamak üzere de Ziraat Bankası’ndan kredi alınmasına karar verilmişti. Bağış işlerinin organizasyonu ise, İstanbul’da Maliye Nâzırı’nın başkanlığında kurulan İâne Komisyonu’na havale edilmişti (Gülsoy, 1998, s. 442).

İnşaatın ucuza mal edilmesi için gerekli önlemlerin alındığı, komisyonun başında bizzat sultanın bulunduğu açıklandıktan sonra, İslam dünyasından maddi yardım istendi: “*Bütün İslam dünyası için tam bir hayır hususiyeti taşıyan ihtiyacını böyle bir teşebbüste bilumum Ehl-i İslam’ın ve ehl-i imanın maddi yardımını dindarâne bir cömertlik hasleti muktezasındandır.*” Hacca bedel göndermenin, başkalarının masrafını deruhte etmenin Kâbe temizliği, su taşıyıcılığı için vekil tayininde masraf ödenmesi bazı hacıların da atıye dağıtıp dua almaya çalıştıkları belirtilip, demiryolu için verilecek yardımların çok daha üstün niteliği bulunduğu belirtiliyor; her fırsatta bu tema tekrarlanmaktadır: “*Bir ibadet-i mahsûsa derecesinde mücib-i sevaptır.*” “*Ehl-i iman için ferâiz-i mukaddesdendir.*” (Koloğlu, 1995, s. 303-304).

1 Mayıs 1900’de çıkarılan proje için başta halifenin kendisi 2,5 milyon altın olmak üzere, devletin sivil ve askeri memurları, aylıklarının %10’unu vermişlerdir. Bu iş için halktan kurban derileri toplanmış, posta pulları, damga kâğıtları, ilmühaberler ve madalyalar bastırılmıştır. Müslümanlar arasında örnek bir dayanışma örneği olarak, Mısır Hidivi, İran Şahı, Haydarabat Nizamı, Okyanus adalarındaki Müslümanlar, Afganistan, Fas ve Muskat olmak üzere bütün dünya Müslümanları büyük maddi bağışlarda bulunmuşlardır. Sadece İslam dünyasınca yapılan bu yardımlar “*Hicaz Şimendifer Hattı İânesi*”nde toplanmıştır (Demirbilek, 1998).

Devrin rayiçlerinin çok altında, kilometre başına 2800 Osmanlı lirası gibi bir maliyetle, tamamı 1414 km. olacak bu hat için başvuru kaynaklar gerçek bir dayanışma sergileyecek karakterdedir. 4.000.000 Osmanlı lirasını aşan bu meblağın kısmen temininde, Batı için belki de emsali görülmemiş addedilen, fakat Türk’ün çoğu zaman olmazı oldurmak için denediği usûllerden birine bağış toplama cihetine gidilmişti. Hindistan gibi ülkelerdeki Müslümanların hatta Gayr-ı Müslimlerin de katılmasıyla toplanan bir milyonu aşan hatır sayılır bir meblağ bütçeye bir hayli

ferahlık sağlamıştır. Bu kadar büyük rakamlara ulaşan kampanya sırasında sadece bir-iki suiistimal hadisesinin görülmesi de meseleye gösterilen hassasiyeti ifade etmektedir (Numan, 1990, s. 26-34).

Türk-İslam geleneğinde Harameyn'e hizmetin ne kadar makbul sayıldığı dikkate alınırsa, bunun mâlî kaynak sağlamakta olduğu kadar inanç gücü temininde de ehemmiyetli bir husus olduğu ortaya çıkar. Bilhassa ordunun kendi imkânlarıyla günde 5 km'lik bir kısmının yapılmasını taahhüt etmesi belki de bu konuda bariz bir şevk kaynağı olmuştur (Koloğlu, 1995, s.312). Hicaz projelerinde; 1904'de Hvyran, 1905'de Beyrut ve Hayfa, 1908'de Medine Garajına ulaşıldı. II. Abdülhamid Han, demiryolu hattı mukaddes belde Medine'ye ulaşınca, Hz. Peygamber'in ruhaniyetini rahatsız etmemek için rayların altına keçe döşenmesini istemiş, hatta 5-6 km'lik bir güzergâhta sessiz lokomotifler çalıştırılmasını emretmiştir. Hicaz hattı 27 Ağustos 1908 tarihinde ilk trenin Şamdan hareketiyle açıldı. Özel olarak hazırlanan bu trende devlet erkânı, davetliler, yerli-yabancı gazeteciler bulunuyordu. Trenin hızı o döneme göre mükemmel sayılan 40-60 km/s arasında idi (Demirbilek, 1998). Hicaz Demiryolu inşası sırasında sadece ray döşenmemiştir. Demiryolu ile doğrudan ya da dolaylı bağlantılı imar faaliyetleri de gerçekleştirilmiştir. Çok sayıda köprü, istasyon, tünel, menfez, gölet, çeşme, fabrika, hastane, dökümhane, okul, mescit, tamirhane gibi yapısal faaliyetlere yer verilmiştir (Öztürk, 2000, s. 139-162).

Mühendis Auler Paşa ve İngiliz raporları, Hicaz hattının diğer Osmanlı demiryollarında en az üçte bir oranında ucuza mal olduğunu belirtmişlerdir. Yine bu raporlara göre Hicaz Demiryolu; kaliteden fedakârlık etmeden, özel olarak inşa edilen büyük Osmanlı demiryollarından daha hızlı yapılmıştır. Dünya tarihinde ilk biletini satmadan önce masrafını karşılamış ilk demiryolu örneğidir. Bu proje için *"Hicaz Demiryolu inşası, Arabistan'ın en önde bölgesinde 400 yıllık Türk Saltanat Tarihinin uzunluk olarak en iddialı, en orijinal, en kapsamlı, en emek yoğunluklu, en masraflı ve yenilikçe zengin modernleşme projesidir"* değerlendirmesi yapılmıştır. Önemli bir husus da Hicaz hattı sayesinde Osmanlı Devleti'nin kendi topraklarında ilk kez kendisine ait demiryoluna sahip olmasıdır (Koloğlu, 1995, s. 312).

Sultan II. Abdülhamid; İslam Birliği siyasetini gerçekleştirmek için bilhassa siyasî yönden büyük bir önem arz eden Hac müessesesinden yararlanmak ve Mekke'ye toplanan binlerce Müslüman hacı vasıtasıyla kendi fikirlerini dünya Müslümanlarına ulaştırmak gayesiyle İstanbul-Hicaz ulaşımına büyük önem vermiş ve Hicaz Demiryolunu Medine'ye kadar ulaştırmıştır. Kaynaklar bu dönemde Abdülhamid'in senede 100 km. demiryolu yaptırdığını kaydetmiştir (Sırma, 1985, s. 41-42).

Hattın bir an evvel bitmesi için II. Abdülhamid büyük bir çaba ve gayret göstermiş, inşaatın hızlanması emrini sık sık tekrarlamıştır. Başmühendis Meissner'in tahminine göre Medain Salih'e ancak 1907 Eylül'ünde ve Mekke'ye 1912 ya da 1913'te varılacaktı. Oysa Abdülhamid 1909 Eylül'ünde Mekke'ye ulaşmayı tasarlamıştı. İttihatçılar, hattı Mekke'ye uzatma kararından vazgeçmemişlerdir. Ama Sultan'ın rastladığından daha çok iç –Hicaz içi- muhalefetlerle karşılaşmışlardır. Bedeviler; *"Sultanın Katırı"* adını verdikleri hattın Mekke'ye doğru ilerlemesine silahla karşı çıkmışlardır (Koloğlu, 1995, s.315).

Hicaz Demiryolu'nun inşaatı sırasında birçok köprü, tünel, istasyon, menfez, gölet, çeşme, fabrika, hastane, dökümhane, okul, mescit, tamir atölyesi vs. yapılmıştır. Bazı istasyonlarda posta haneler, telgraf merkezleri kurulmuştur. Bilhassa Hicaz telgraf hattı resmî ve sivil haberleşmede çok büyük kolaylıklar sağlanmıştır (*Hicaz Demiryolu Fotoğraf Albümü*, s. 15).

1916 Haziran'ında Şerif Hüseyin'in İngilizlerle gizlice anlaşarak isyan etmesi Hicaz Demiryolu'nun sonunu hazırladı. İngiliz subaylarının yönlendirdiği bedevilerin arkası kesilmeyen saldırılarına rağmen hattın büyük bir bölümü Osmanlı kuvvetlerince denetim altında tutuldu. 10 Ocak 1919'da Medine'nin teslim olmasıyla birlikte Hicaz Demiryolu üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti de sona erdi. Özet olarak ifade edersek; Hicaz Demiryolu, kısa ömrüne rağmen önemli

askerî, siyasî, ekonomik ve toplumsal sonuçlar meydana getirmiştir. Yılda ortalama 16.000 hacı hicaz hattını kullanıyordu. 1908’den 1913’e kadarki dönemde toplam yolcu sayısı yaklaşık 970.000 idi. Ayrıca demiryolu sebze, meyve, tuz, pirinç, meşrubat, tütün, un, kömür, gibi ticari eşya ile hayvan nakliyatı içinde bir taşınma vasıtasıydı (Gülsoy, 1998, s. 444).

Hicaz Demiryolu’nun bilhassa istasyon binalarının, aradan geçen 80 seneyi aşkın zamana ve tarihli tahribata rağmen hala dün yapılmış gibi ayakta durmaları, inşaatın mükemmelliği hususunu dile getirmektedir. Çelik konstrüksiyona pek fazla alışık olmayan Osmanlı yapı geleneği bir taraftan bölgede bol miktarda bulunan taş malzemeye, köprü ve benzeri sanat yapılarında en güzel biçimiyle yer verirken; istasyon binalarında beton ve taşı, çelik ile beraber kullanarak, zamana göre modern diyebileceğimiz bir inkişaf kaydetmiştir. Yapılan pek çok istasyon binasının sosyal hizmet gayesi yanında birer müstahkem mevkiî şeklinde düşünülmesi, hatta mahdud zaman için bile olsa yeterli su sarnıçlarının bulunmasındaki isabet, daha demiryolu tamamlanmadan kendini göstermiştir. Hicaz Demiryolu, İngilizlerin elindeki Süveyş kanalına mukabil kara taşımacılığında yükselme olabilecek bir hareket getirmiştir. Osmanlı; İmparatorluk sınırlarına katılan her toprağı müstemleke değil; Anavatanın bir parçası kabul edip ona göre muamele etmiştir. Buna mukabil emperyalist Batı oyunları ve şahsî ihtiraslar, kurulmak istenen İslam Birliği istikametindeki halka ve hakka hizmet yolunda Arapların ayaklarına kadar götürülen bu imkânı tahrip etmiş, petrol kaynaklarından gelen paraya rağmen, Hicaz Demiryolu gibi bir kitle taşımacılığı hala kurulamamıştır (Numan, 1990, s. 26-34).

Böylesine muazzam bir medeniyete imza atan Osmanlı Devleti, çöküş döneminde öyle bir proje gerçekleştirdi ki, aradan yüzyıllar geçse de önemini hala korumaktadır. Hicaz Demiryolu’nun Osmanlı’nın kuruluşunun 700. yılı münasebeti ile tekrar açılması için ülkeler girişimde bulunmuşlardır. Sultan II. Abdülhamid’in büyük bir özveri ile yaptırdığı Hicaz Demiryolu şimdi ikinci kez barışı sağlamak için görev bekliyor. Barışı sağlamak ve kutsal beldelere ulaşımı kolaylaştırmak amacıyla büyük fedakârlıklara katlanılarak İstanbul’dan Mekke’ye kadar yapılan demiryolunun büyük bir kısmı aradan bir asır geçmesine rağmen hala kullanılabilir vaziyettedir. Bu yolun tekrar açılması için yolun geçtiği ülke yetkilileri bir araya gelip görüşmeler yapması gerekmektedir. Hicaz Demiryolu, parça parça açılarak tarihsel görevini yeniden yerine getirmesi sağlanacaktır (Söylemez, 1999). Şu anda Suudi Arabistan toprakları dışındaki yerleri ayakta olan Hicaz Demiryolu’nun tamamen ulaşımına açılması için Türkiye-Suriye ve Suriye-İsrail’in birbirleriyle anlaşması gerekmektedir.

2. Vakıflar

Osmanlı Devleti’nde vakıflar çok önemli bir yer tutmuş ve çok önemli işlevler görmüştür. 15. yüzyıla gelindiğinde, Hameyn yararına kurulan vakıfların çoğunluğu Mısır’daydı. O çağın seyrek yerleşimli ve siyasal olarak parçalanmış Anadolu bozkırındaki Ereğli kasabası çevresinde, bir dönem Osmanlılara karşı Venedik’le ittifak da yapmış olan Konya’daki Karamanlı hanedanı bu tür vakıflar kurmuştur. 16. yüzyıla gelindiğinde, Hameyn yararına kurulan vakıflar, hızla genişleyen imparatorluğun Balkan sınırlarında yer almaktaydı (Faroqi, 1995, s.83).

Bu vakıfların mâlî kaynağı, vakıf kurucusunun sahip olduğu ve daimi gelir olarak bağışladığı köylerdeki çiftçilerin vergileriydi. Hameyn bundan başka, Osmanlı Padişahlarından yıllık bütçelerde de yer alan ve mutat gelirlerden karşılanan ödemeleri alıyorlardı; fakat her yıl kaç para gönderileceğine Padişah karar veriyordu. Elimizde II. Bayezid’in Hicaz’daki çeşitli kişilere gönderdiği armağanların bir listesi var.

Bunu tablo halinde inceleyelim:

ALICILAR	AKÇE	OSMANLI ALTINI
Hacılar, Genel	21.500	_____
Mekke ve Medine Sakinleri	3.300	_____
Mekke'deki Bedeviler	10.400	_____
Harameyn'e Armağan Getiren		
Elçiler	25.500	_____
Mekke Sakinleri	_____	735
Medine Sakinleri	_____	1.210
Mekke Yoksulları	_____	831
Medine Yoksulları	_____	14.422
Muhtelif	5.000	_____
TOPLAM	65.700	17.198

Yukarıdaki tablo kimi vakanüvislerin, Padişahın 1503-1504'te Mekke ve Medine'ye gönderdiği bağışları sıralamaktadır. Alıcılar arasında, Mekke ile Medine'nin Hanefi kadılarını, Yanbu Emiri'nin oğullarından birini, bir medrese hocasını ve tanınmış bazı derviş şeyhlerinin torunlarını görmektediriz. Medine'deki Mescid-i Nebevi, Padişahın özel ilgisine mazhar olmaktadır, çalışanları Mekke'deki meslektaşlarından çok daha cömert bağışlar almışlardır (Faroqhi, 1995, s. 83-85).

1503-1504 yılının bu ihsanları muhtemelen benzersiz bir örnek oluşturmuyor, yıldan yıla küçük değişikliklerde yineleniyordu. Kurumsallaşmanın bir işareti olarak, Medine halkı elçisinin hemşehrileri adına armağanları toplamak üzere İstanbul'a gitmesini aktarabiliriz. Padişahın sürekli ihsan alanlar öldüğü zaman, hükümdar Mekke kadısının yolladığı bir mektupla durumdan haberdar ediliyordu. Ölenin yerini de genellikle yeni biri alıyordu (Faroqhi, 1995, s. 85).

Birçok tarihçinin bütçe olarak adlandırmak istediği Osmanlı mâlî kayıtlarında Hac ve Harameyn için yapılan harcamalara ilişkin bilgilere rastlamak hiç de zor değildir. Şimdi de başka bir tabloyu inceleyelim:

Yıl	HARCAMALAR AKÇE (A)	TOPLAM BÜTÇE (B)	YÜZDE OLARAK ORANI (A/B)
1527-1528	4.286.475	403.388.322	1.1-1.2
1653	7.142.298	676.106.387	1.1
1660-1661	10.898.778	593.604.361	1.8
1690-1691	16.567.320	812.838.345	2

Bu tablodan da anlaşılabileceği gibi Hac ve Hicaz bağlantılı harcamalarda, 17. yüzyılın sonuna doğru yüzde değeri olarak dikkat çekici bir artış vardır. Bu artış, Memluklerin Mısır gelir kaynaklarının gittikçe daha büyük bir bölümünü kendilerine ayırmalarının ortaya çıkardığı açığı, merkezî yönetimin kapamak zorunda kalmasından kaynaklanmış olabilir (Faroqhi, 1995, s. 85-86).

2.1. Haremeyn Hayrına Kurulan Mısır Vakıfları

Yavuz Sultan Selim 1517’de Hicaz’ı fethettiği sırada, Memluk Sultanları ve Emirlerince kurulmuş, Hicaz’a tahıl sağlayan çok sayıda vakıf işlerliğini sürdürmüştü. Bunlar ıslah edilerek, çekirdeğini Sultan Kayıtbay tarafından kurulmuş vakıfların oluşturduğu Büyük Deşişe* vakfı adı altında toplanmışlardı. Kanuni Sultan Süleyman ve halefi II. Selim; yaptıkları eklemelerle bu vakıfları daha da genişlettiler. Dahası III. Murad genellikle para veren Küçük Deşişe vakfını kurdu. Ayrıca Mekke ve Medine’de Kanuni’nin hanımı Hürrem Sultan adına kurdurduğu iki imaret vardı; bunlardan tümünün giderleri Mısır vergi gelirlerinden karşılanmıştır (Faroqhi, 1995, s. 88).

O döneme ait belgeler, vakıfların üstlendiği tahıl teslimatının azalmasına yol açan bazı usulsüzlüklerden söz etmektedir. Yakın köylerin mültezimleri, gelirleri vakıflara ait köylerin vergilerine sık sık el koyuyorlardı. Memurların, dönemin metinlerinde sık sık dile getirilen yozlaşmada bir rolü vardı. Ancak, Osmanlının vakıf yöneticilerini sık sık değiştirerek, yozlaşmayla mücadele etme siyasetinin tam ters etki ediyordu. Sık sık memur değişikliğinin doğurduğu karışıklık, tahıl ve arpa teslimatında daha da fazla düşüşe yol açmıştı (Faroqhi, 1995, s. 89).

2.2. Haremeyn Hayrına Kurulan Anadolu Vakıfları

Osmanlı başkentinde Haremeyn, özellikle de Medine yararına kurulan vakıflar, son derece yaygın olmakla birlikte; bu, İstanbul sakinlerinin yaptıkları hayır işlerinde birinci sırayı, Hicaz’ın yoksullarına verdikleri anlamına gelmemektedir. Vakıflar genellikle belirli insanların, örneğin vakfı kuranın ailesi ya da eski köleleri yararına kuruluyordu. Bu vakıftan yararlanan kişilerin ölümleri durumunda, vakıf gelirleri daha sonra Mekke ya da Medine yoksullarına aktarılıyordu. Padişah ailesinin mensuplarının kurdukları vakıflarda, genellikle bir miktar para daha başından itibaren Hicaz yoksullarına ayrılıyordu. Nitekim Yavuz Sultan Selim’in annesi Medine yoksullarına yılda 1000 altının dağıtılmasını emretmişti. Bu para, İstanbul’da Sultan II. Bayezid halk hamamı müşterilerinin ödedikleri ücretten alınmıştı (Faroqhi, 1995, s. 90-91).

İstanbul’un dışındaki Balkan yarımadasında, Haremeyn hayrına kurulmuş vakıflar eski başkent Edirne ve çevresinde yoğunlaşmıştı. Selanik, Yenice Vardar bölgesinde, 14. yüzyılda Balkanlardaki Osmanlı fetihlerinde önemli bir rol oynamış olan Gazi Evrenos’un torunları Medine yoksulları için bir vakıf kurmuşlardı. Ancak bu tür vakıflar Batı ve Orta Anadolu’da çok daha yaygındı. Osmanlı Padişahlarının bir diğer başkenti olan Bursa, değerleri İstanbul’daki benzerlerinden çok düşük olmakla birlikte, bu türden çok vakıf barındırıyordu. Amasya, Tokat, Sivas ve Kayseri bölgesinde, ayrıca kuzey ve orta Anadolu’da bir dizi zengin vakıf, Mekke ve Medine yoksullarına hizmet ediyordu. Önemli ticaret merkezleri olmalarına rağmen, Amasya hariç, hiçbir şehzâde ve padişahların belirli bir süre yaşadığı yerler olmadığından bu durum son derece dikkate değerdir (Faroqhi, 1995, s. 91).

Ticaret merkezi Diyarbakır dışında, Doğu Anadolu’nun seyrek yerleşimli sınır bölgelerinde Haremeyn yararına kurulan vakıflar son derece azdı. Daha yeni Venediklilerden alınmış olan Kıbrıs Adası’nda Osmanlı valileri bu türden vakıflar kurmuşlardır (Faroqhi, 1995, s. 92).

Genellikle büyük servetlere sahip olan valide sultanlar bu imkânı başta İstanbul olmak üzere Haremeyn ve Kudüs’te tesis ettikleri çeşitli vakıflarına harcarlardı. Bunlar içerisinde, III. Murad’ın annesi Nurbanu Sultan, III. Mehmed’in annesi Safiye Sultan, V. Murad ve Sultan İbrahim’in annesi Kösem Sultan, IV. Mehmed’in annesi Hatice Sultan, II. Mustafa ve III. Ahmed’in annesi Gülnur Emetullah Sultan, Abdülmecid’in annesi Bezmiâlem Sultan ve

Abdülaziz'in annesi Pertevniyal Sultan'ın bol gelirli büyük vakıfları olduğu bilinmektedir (İpşirli, 1999, s. 147).

Arabistan'ın Osmanlı idaresine girmesinden sonra, Mekke ve Medine şehirlerindeki hayır müesseseleri ile orada oturanlar lehinde imparatorluğun muhtelif bölgelerinde yapılmış binlerce vakfın, yani Hameyn vakıflarının nâzırlığına Dârüssaade Ağaları tayin edilmişti. Bu vakıfların teftiş ve kontrol işlerini yürütmek maksadıyla da Dârüssaade Ağalığına bağlı, Evkâf-ı Hameyn Müfettişliği, Evkâf-ı Hameyn Muhasebeciliği, Evkâf-ı Hameyn Mukataacılığı ve Dârüssaade Yazıcılığı adlarıyla dört daire kurulmuştu (Halaçoğlu, 1993, s. 438).

3. Temizlik ve Sağlık Kurumları

Çözümü güç bir problem de Mekke sokaklarının temizlenmesiydi. Pisliğin zamanında kaldırılmadığı takdirde kentin en alçak kesiminde yer alan Mescid-i Haram'a dolması nedeniyle bu önemli bir sorundu. 1577'de cami avlusu büyük bir temizlikten geçirilmişti. Ancak insanlar çöplerini sokağa atarlarsa, bir su baskınında yeni temizlenen yerler yeniden dolacak böylece tekrar temizlik gerekecektir. Bu nedenle Divan-ı Hümayûn, Kadı ve Şerife Mekke halkının çöplerini kent sınırları dışında sadece bu iş için ayrılmış bir yerde toplanmalarının sağlanmasını emretti. Ne yazık ki bunun pratikte nasıl yürüdüğünü bilmiyoruz. Demek oluyor ki Osmanlılar, hem estetik açıdan hem de sağlık ve temizlik açısından meseleye büyük bir önem veriyorlardı. Osmanlı yetkilileri haccın, vakur bir atmosferde gerçekleşmesini sağlamaya çalışıyorlardı. Pis ve kötü kokular dışında, ibadethaneye nazır yüksek binaların ve özellikle de cami avlusunun ibadetle doğrudan bağlantılı olmayan amaçlarla kullanılması gibi birçok ölçünün de haccın ciddiyetiyle ters düştüğü düşünülüyordu. Anlaşıyor ki Osmanlılar, cami avlusunun özensiz ya da yarı ev gibi kullanılmasını, ibadethaneye saygısızlık işareti olarak kabul ediyorlardı (Faroqi, 1995, s. 122).

Kaynaklar, Osmanlı merkezi hükümetinin iyi düzenlenmiş bir hac kentinin nasıl olması gerektiğine ilişkin belirgin bir düşüncesi olduğu ve bu düşüncüyü bir bütün olarak hayata geçirmeye çalıştığı izlenimini vermektedir. Hacılara dini görevlerini ağır başlılıkla yerine getirme olanağı veren koşullar oluşturmak için, kentin alt yapısına azımsanamayacak miktarda yatırımlar yapıldı (Faroqi, 1995, s. 122).

Biz bu kısımda işte bu yatırımlardan kurumlaşmaları ve bu kurumlaşma ile Mekke halkına, hacılara ne gibi hizmetler verildiğini ispat etmek için Hicaz Su Yolları Projesi, Hicaz Karantina Teşkilatı ve fakir hacılar için yapılan misafirhaneyi kısaca açıklamaya çalışacağız.

3.1. Hicaz Su Yolları Projesi

Osmanlılar Mescid-i Haram'ı sadece etkileyici değil, aynı zamanda temiz ve hoş olmayan kokulardan uzak bir çevre sağlanması için çalışmışlardır. Suyun kıt olduğu, sıcak, dönemsel olarak aşırı kalabalıklaşan bir kent için bunların gerçekleştirilmesi oldukça güçlü. Bunun için en başta su sisteminin, hem kente gelen suyun hacminin artmasını hem de mevcut suyun Mekke'nin çeşitli kesimlerine dağıtılmasını sağlayacak şekilde ıslah edilmesi gerekiyordu. Arafat'tan Mescid-i Haram'a uzanan su boruları 1564-1565'te onarılmıştır (Faroqi, 1995, s. 118-119).

Hayır işlerinden ayrı Kanuni Sultan Süleyman tarafından inşa edilen Kâbe'nin su yolu büyük bir önem taşımaktadır. Eskiden Arafat Çeşmesi, harap vaziyette hacıların ihtiyacını karşılamaktan aciz durumda idi ve hac mevsimin de büyük bir kıtlık hissediliyordu. 1532'den sonra Kanuni, Bedr-u Hümayûn ile Arafat Çeşmelerinin tamirini emretmiş, daha sonra hacılar için büyük masraflarla Mekke'ye kadar su yolu inşa ettirmişti (Asrar, 1972, s. 218).

Yine Kanuni, Bedir, Huneyn ve Cebel-i Arafat suollarının tekrar inşasını emretmiştir. Kanuninin kızı Mihrimah Sultan diğer bir su yolu inşa ettirerek bununla Cebel-i Arafat sularını Harem-i Şerif yanında bir havuzu akıttı. Cebel-i Merve yamacı üzerinde bir çeşme yaptırdı. Safa ile Şürefâ kabristanı arasındaki iki havuzu genişletti. Bu havuzlardan biri Suriye'den diğeri ise

Mısır’dan gelen hacıların ihtiyaçlarının giderdiğinden “*Suriye ve Mısır Havuzları*” denmiştir (Hammer, 1992, s. 503). Mihrimah Sultan Ayn-ı Zübeyde ve Hameyn için 500.000 altın sarf etmiştir (İpşirli, 1978, s. 417-478).

Yine bir diğer Osmanlı padişahlarından III. Mustafa, Mekke sakinlerinin ve hacıların rahat etmelerine çok önem vermiştir. Emiru’l-Ahir Mustafa Ağa’ya Yenbu’dan Mekke’ye su getiren kanal ve kemerin tamir ve temizlenmesi görevini vermiştir (Hammer, 1992, s. 313). Yine III. Mustafa döneminde meydana gelen depremde, harap olan Mekke su kemerlerinin tamiri işi Feyzullah Efendi’ye verilmişti. Bu kemerler Huneyn suyunu Arafat Dağı’na getiriyordu. Tamir için gereken masraf 8000 kuruştı ve para Mısır’dan alınan vergilerden düşülmek suretiyle temin edildi. Bu vesileyle hacılar “*Devletin işleri su gibi yürüsün*” şeklinde dua etmişlerdir (Hammer, 1992, s. 380).

Su her semte özel düzeneklerle dağıtılıyordu 1568’de bunlar inşa halindeydi. 1566-1567’de Vezir-i Azam Sokullu Mehmed Paşa’nın hamam yaptırdığını ve Mekke Kadısına bu işte Paşaya yardımcı olmasının söylendiğini görüyoruz. Bundan önce de Kanuni Sultan Süleyman Mekke halkına içme suyu sağlamayı amaçlayan bir vakıf kurmuştu. 1580 yılına ait bir fermada su kanalının gerektiği kadar düzgün yapılmamış olduğunu belirtmişti. Bunun sonucunda su düzenli bir biçimde akmayıp havuzlarda toplanıyor ve ancak küçük bir kısmı Mekke’ye ulaşabiliyordu. Bu hatayı düzeltmek için önemli bir meblağ ayrılmıştı. Ancak hiçbir teknik hata yapılmamış olsa bile borular genellikle su ile taşınan kum ve çakılla tıkanmıştı (Faroqhi, 1995, s. 119).

Mekkelilerin su ihtiyacına cevap veren Osmanlı vakıflarının kurulmasına ek olarak, Memluk döneminden kalanlar da onarılmıştı. Bu amaç için talep edilen 15.000 altınlık tutar, merkezi yönetime ağır bir yük getirmişti. Sonunda bu iş için ne kadar para ayrıldığını bilmiyoruz. Bundan başka Osmanlı merkezi vilayetlerinde olduğu gibi burada da her zaman ortaya çıkan kentin varlıklı kişilerinin suyu kendi bahçelerine ve evlerine çevirmelerini önleme meselesi vardır (Faroqhi, 1995, s. 120). Kanuni Sultan Süleyman, Sokullu Mehmed Paşa ve Sinan Paşa, Haseki Sultan ve diğerlerinin yaptırmış olduğu çeşme sularının hepsi Arafat suyundan alınmıştır (Evliya Çelebi, IX, 774).

3.2. Hicaz Karantina Teşkilatı

19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren, bu yüzyılın karakteristik hastalığı olarak sürekli artarak ortaya çıkan kolera salgınları, Hicaz’ı da etkilemiş, hacıların sıhhi işlerinin tanzimi hacın en önemli meselelerinden birisini oluşturmuştu. 1865’te Mekke’de kolera salgınından sonra Osmanlı Hükümeti hacın sıhhiye işleriyle daha yakından ve titizlikle ilgilenerek, Kızıldeniz sahillerinde bazı sıhhiye tesisleri inşa etmiştir. Kolera salgınlarının dünyanın diğer bölgeleriyle beraber Hicaz’da da devam etmesi ve hacı sayısının gittikçe artması daha fazla hizmet vermeyi gerektirmiştir (Sarıyıldız, 1994, s. 121-145).

Osmanlı Devleti, hem hacılara daha iyi hizmet vermek ve umumî sağlığı korumak ve hem de Hicaz’ın sıhhi durumunu gerekçe göstererek bu yolla Hicaz’a müdahale etmek için daha etkili tedbirler almıştır. Hicaz’ın sağlık durumunu ıslah amacıyla Hicaz sıhhiye lâhiyasını yürürlüğe koyarak 1895 yılında Mekke Sıhhiye Müdüriyeti’ni; II. Meşrutiyetin ilanından sonra da daha kapsamlı hizmet maksadıyla Hicaz Sıhhiye İdaresi’ni kurmuştur (Sarıyıldız, 1994, s. 121-145). Batılılar, bölge üzerinde nüfuz kazanmak amacıyla Hicaz Karantina ile yakından ilgilenmişler ve dünyanın çeşitli yerlerinde görülen kolera gibi salgın hastalıkların çıkış noktası olarak Hicaz’ı göstermeye çalışarak Hicaz üzerinde yoğun bir nüfuz mücadelesine girmişlerdir. Bu maksatla meseleyi sürekli olarak uluslararası platformlarda gündeme getirmek isteyen birtakım güçlerle, Osmanlı Devleti, elinden geldiğince mücadele ederek kutsal yerleri korumaya çalışmıştır (Sarıyıldız, 1996, s. 8).

1893 yılında, kolera salgını, Hicaz'da Hac mevsiminde ortaya çıkmıştı. Hacıların olağanüstü kalabalık olmaları nedeniyle ölüm oranı korkunç derecede yüksek olmuştur. Bu salgında Mekke Şerifi'nin ölü sayısını yaklaşık olarak 50.000 tahmin ettiği ileri sürülmüştür (Sarıyıldız, 1996, s.4). Büyük sıkıntılara yol açan bu hastalık daha ziyade Hindistan kanalı ile diğer bölgelere yayılmıştır. Hacı adayları ile Osmanlı sularına giren her gemide Osmanlı Devleti bir doktor bulundurma şartı koşmuştur (Sarıyıldız, 1996, s. 14).

Mekke'de koleranın şiddetlendiği ajanslarda yer alınca Padişah II. Abdülhamid hastalığın izalesi için her türlü sıhhi tedbirin acilen alınmasını özellikle istemiştir. Hicaz'dan gelen telgrafta her türlü önlemin alındığı ve 1000 hastayı alabilecek büyüklükte geçici bir hastanenin hazırlandığı bildirilmiştir (Sarıyıldız, 1996, s. 62). Hicaz'ın sıhhi durumuna dair menfi propaganda ve neşriyat üzerine II. Abdülhamit, Haydarpaşa Hastanesi doktorlarından Kaymakam Şakir Efendi'yi Hicaz'ın ahvalini teftiş ederek dönüşte kendisine takdim olunmak üzere yapılması gerekenleri de ihtiva eden bir lâyiha hazırlanması göreviyle hac mevsiminde Hicaz'a göndermiştir. Kaymakam Şakir Efendi, Hicaz'ın sıhhi durumunu ve yapılması gerekenleri fezleke halinde tertip etmiştir (Sarıyıldız, 1996, s. 79-80).

Osmanlı Devleti; 1866 yılından başlayarak her yıl hac mevsimi olarak belirlenen Ramazan, Şevval, Zilkade ve Zilhicce aylarında görev yapmak üzere Hicaz'a birkaç yıl arka arkaya sıhhiye komisyonları göndermiştir. Ardından da İstanbul Sıhhiye Konferansları kararları doğrultusunda Hicaz sahillerinde karantina noktaları teşkil etmiştir. 1882 yılında ve daha sonraki yıllarda Kızıldeniz karantinalarının merkezi haline gelecek olan Kameran Karantinasını tesis etmişlerdir (Sarıyıldız, 1996, s. 145).

Kısaca özetlemek gerekirse, Osmanlı Devleti önce Mekke Sıhhiye İdaresi'ni daha sonra Hicaz Sıhhiye Meclisi'ni kurmuştur. Osmanlı Devleti'nin Hicaz Sıhhiye Teşkilatı'nı kurarak Hicaz'ın sıhhi durumunu tümüyle ıslah ettiğini ve hacıların sağlık sorunlarına kalıcı çözümler getirdiğini söylemek pek mümkün değildir. Zira Osmanlı Devleti'nin Hicaz'daki nüfuzunun çok zayıf olması, şerifler ve valiler arasındaki siyasi mücadele ve rekabet, maddi imkânsızlıklar, hacılar ve yerli halkın zaman zaman yerel yöneticilerinin bunları benimsememeleri gibi sebeplerden ideal olan gerçekleşmemiştir. Bütün bunlara rağmen, imkânlar dâhilinde Hicaz'a hastaneler, eczaneler, fakir hacılar için misafirhaneler açılmış, su arıtma ve buz makineleri tesis edilerek hacıların su sıkıntısı önemli ölçüde çözülmüş oldu. Hicaz Sıhhiye Meclisi, Hicaz'da bir türlü gerçekleşmeyen kanalizasyon sisteminin inşası, içme suyunun demir borularla yerleşim birimlerine getirilmesi, şehirlerin harita ve planlarının yapılması, caddelerin genişletilmesi gibi önemli konular hakkında projeler hazırlamaya girişmiştir. İhtiyaç duyulan büyük miktardaki paranın temini için İslam âleminde iane (yardım) toplanması için bir beyanname neşredilirken Hicaz Sıhhiye Islahatı ve Tenfiyaz Resimleri adıyla geçici bir kanun çıkarılmıştır. Ancak I. Dünya Savaşı ile bu durum fiilen son bulmuştur (Sarıyıldız, 1996, s. 146).

3.3. Fakir Hacılar İçin Mekke'de Yapılan Misafirhane

Hacı sayısındaki büyük artış ekonomisi tamamen hac ibadetine dayalı olan, geçimlerini hacılara verdikleri hizmetlerle ve evlerini hacılara kiralayarak temin eden Hicaz halkı ayrıca açık bir pazar konumunda olan Hicaz bölgesine önemli miktarda ihracat yapan İngiltere gibi devletler için memnuniyet vericiydi. Buna karşılık, sayıları yüz binleri bulan hacılar arasında fakir ve muhtaç olanlarla, dilenciliği kendilerine meslek edinen ve sürekli hareket halinde bulunan riskli grupların yüksek bir oran teşkil etmesi genel sağlığın muhafazası bakımından son derece tehlikeli durumlar doğurmuştu (Sarıyıldız, 1994, s. 121-145).

II. Abdülhamid Hicaz'ın sıhhi durumu ve tahaffuzhanelerin ıslahına büyük gayret sarf ederken, hacıların sağlık ve güvenlikleriyle de yakından ilgilenmiştir. İane ve ihsanlarla fakir hacıların ihtiyaçlarını karşılamaya çalışmış, yol parası olmayanları hayrına memleketlerine geri

göndermiştir. Hac esnasında Mekke’de bulunan muhtaç hacıların barınmaları maksadıyla da masrafını “*Ceb-i Hümayûn*”dan (örtülü ödenek) karşılayarak bir misafirhane inşa ettirmiştir (Sarıyıldız, 1994, s. 121-145).

II. Abdülhamid; misafirhanenin Mekke ile Cidde arasında havası hoş, suları bol olan ve şimdiye kadar hiçbir hastalığın zuhur etmediği ez-Zehrâ, eş-Şühedâ veya Şeyh Mahmud mevkilerinden birinde ilgili heyetçe belirlenecek yerde kurulmasını istemiştir. Ayrıca bu misafirhanenin, mahalle şeklinde ayrı ayrı ve birçok binadan oluşacak biçimde, içerisinde bir hastane ve bir eczane bulunmasını, imkân olursa bir çit ya da duvar ile çevrenmesini, sağlık kurallarına uygun olarak hanelerden birinde hastalık zuhurunda diğerine sirayete imkân vermeden söndürülmeye müsait olacak şekilde tesisini emretmiştir. Mekke’de hacılar için misafirhane inşa edileceği, iç ve dış basında ilan edilmiştir. Misafirhane için çeşitli keşif defterleri ve planlar hazırlanmıştır. Uzunluğu 500 metre, genişliği ise 250 metredir. Her biri 250 kişi alabilen 24 koğuş, koğuşlar arasında gezinti yerleri mevcuttur. Dikdörtgen şeklindeki planda köşelere 50’şer ve geniş kenarın birisinin ortasına 100, toplam 300 tuvalet yapılmış, diğer geniş kenarın ortasında büyük kapı ve zabıta dairesi yer almaktadır. Binanın iç meydanında şadırvan bulunmaktadır (Sarıyıldız, 1994, s. 121-140).

Kâbe’ye yaklaşık yarım saat mesafede misafirhanenin inşaatına 1894 Ocak’ında başlanmıştır. Malzemesi İstanbul ve Avrupa’dan getirilerek inşa edilen misafirhanenin yapımına hac mevsiminde, amelenin işi bırakması ve şiddetli sıcaklar dolayısıyla ara verilmiştir. II. Abdülhamid; inşası sona ermekte olan misafirhanenin sıhhiye işlerine bakmak, hac zamanından evvel Mekke’de bulunmak üzere bir sıhhiye heyetinin seçilmesini, ecza ve diğer gerekli malzemenin de tedarik edilerek bir an önce gönderilmesini arzu etmiştir. Bütün noksanlığı giderilmeye çalışan misafirhanenin birinci katı, 1896 yılı başında tamamlanmıştır. 25.000 metreküp büyüklüğünde olan misafirhane, 1897 Haziran’ında tamamlanmıştır. 500.000 liradan fazla bir sarfiyatla tamamlanan ve yıllık masrafı 15.000 lira olan misafirhane II. Meşrutiyetin ilanından sonra II. Abdülhamid’in diğer mülkleri ile beraber hazineye devredilmiş, ardından da kışla olarak kullanılmak üzere Harbiye Nezareti’ne verilmiştir. Kışla olarak kullanılmak için uygun bir tarzda yapılmamış olan misafirhane, kışlaya çevirilince, bir bahçe ve birçok müstemilatı bulunan Harem-i Şerif’e iki dakika mesafedeki Ciyad Kışlası, Harbiye Nezâreti’nin emriyle misafirhane olarak kullanılmak üzere Hicaz Sıhhiye İdaresi’ne bırakılmıştır. Hicaz Sıhhiye İdaresi Cidde şehrinde de fakir hacılara bir mesken tedariki ile uğramış, vaktiyle Behram Ağa tarafından değirmen olarak inşa edilen binanın Maliye Nezareti’nce fakir hacılara misafirhane için tahsis edilmesini sağlamıştır (Sarıyıldız, 1994, s. 121-141).

4. Eğitim

Eğitim alanında akla ilk gelen medreselerdir. Medreseler kurum olarak eğitimi yönlendirmiştir. Evliya Çelebi’nin anlattığına göre; Mekke’de 40 medrese vardır. Bab-ı Selam, Sultan Kayıtbay, Selim Han (Selimiye), Murad Han (Muradiyye), Mehmed Han (Mehmediyye), Hürrem Haseki (Hasekiyye), Sultan Berkuk (Berkukiyye), Bab-ı Ziyad, Davudiyye, İbrahimiyye, Sultan Ferec (Fereciyye), Sultan Kansu (Guriyye), Bastiyye, Ömeriyye, Ümmü Haniyye, Emir-i Hac, Surre Emîni, Şeyhu’l-Harem, Sokullu Mehmed Paşa, Koca Sinan Paşa medreselerinin çoğu Osmanlı eseri olmakla beraber, bunlardan bir kısmı Mimar Sinan’ın eseridir. Müslümanlar hac için geldiklerinde bu medreselerde kalırlar ve dinlenirlerdi (Evliya Çelebi, IX, 772). Medreseler, sadece konaklama ve dinlenme mekânı değil asıl fonksiyonları olan eğitim ve öğretim faaliyetlerine de devam ederlerdi. Bunlardan biri olan, Mekke’de Topbaşı Gülnuş Vâlide Sultan dârüşşifâlarında uygulamalı olarak tıp eğitimi verilmekteydi (Alkan, 2014, s. 19-31)

Fakat bu medreselerden en büyüğü 4 fakülteli Süleymaniye Medresesi veya Medrese-i Erbaa (dört medrese) isimli medresedir. Kanuni Sultan Süleyman tarafından yaptırılmıştır. Büyük

bir vakıftır (Evliya Çelebi, IX, 791). Mescid'in 19 kapısından birine ve 7 minaresinden birine isim verilmiş olan medrese, hemen mescide bitişik bulunmakta idi. Bugün ayakta değildir. Mescid-i Haram'ın genişletilmesi sırasında yıkılmıştır (Uluengin, 1981).

Yine medreselerin yanında 150 kadar Mekteb-i Sıbyan (ilkokul) bulunmaktaydı. Çocuklara yılda bir elbise ve çeşitli hediyeler verilirdi. 40 kadar da Kur'an öğretilen Dâru'l-Kurra mevcuttur. 40 kadar Dâru'l-Hadis'i buna ilave etmek gerekir. Mekke medreselerine, dünyanın her yerinden Müslüman talebe gelirdi. Onun için okuyan Mekkeliler azınlıkta kalır, çoğu ise yabancılardan oluşmaktaydı (Evliya Çelebi, IX, 778). Aynı zamanda eğitim alanındaki büyük atılımları ile tanınan II. Abdülhamid 1891 yılında Arabistan bölgesindeki aşiret reislerinin ve şeyhlerinin çocuklarına mahsus olmak ve onların yetiştirilmesini sağlamak üzere "*Mekteb-i Mülkiye*" içinde bir yıllık özel bir sınıf açılmıştır. Bu özel sınıf dört yıl mezun vermiştir. Bu uygulamaya II. Abdülhamit'in Pan-İslamist politikasının gereği olarak bakmak gerekir (Kodaman, 1993, s. 479).

5. Surre ve Mahmil

Sözlükte "*içine altın ve para gibi kıymetli eşyaların konulduğu kese*" anlamına gelen Surre kelimesi terim olarak her yıl hac döneminden önce genellikle Mekke ve Medine halkına dağıtılmak için yollanan para, altın ve diğer eşyaları ifade eder (Buzpınar, 2009, s. 559-567). Öteden beri İslam ülkelerinin hükümdarlarıyla Müslümanlar tarafından Mekke ve Medine'ye Mahmil, Surre ve hediyelerin gönderildiği bilinen bir gerçektir. Mekke ve Medine'nin kutsallığına inanan Halifeler, bu kutsal yerlerde oturan fakirlerle Haremeyni'-ş-Şerifeyn'de hizmet eden imam, müezzin, kayyum, ferraş vb. din görevlilerine Mekke ve Medine emirleri ile diğer görevlilere ve delilere her sene hac mevsimi yaklaşınca çeşitli hediyelerin yanı sıra paralar göndermişlerdi. Bu davranışları, bu yerlere olan sevgi ve saygılarından kaynaklanmaktaydı. Bu hediye ve paralar önceleri deve yükleri ile başka iki yerden gönderilmiştir. Bunlardan önemli olanını "*Hâdimü'l-Haremeyni'-ş-Şerifeyn*" sıfatını haiz Osmanlı Padişahı, diğerlerini de Mısır Hidiv'i gönderirdi. Osmanlı Padişahının gönderdiğine "*Mahmil-i Hümayûn*", Mısır Hidiv'i'nin gönderdiğine ise "*Mahmil-i Mısırî*" denilmiştir (Ateş, 1981, s. 113-114).

İlk olarak Haremeyn halkına keseler içinde para (Surre) gönderen Abbâsî döneminin üçüncü halifesi el-Mehdî (158-168/775-785) olmuştur. Yine Abbâsî halifelerinden el-Muktedir (295-320/908-932), her yıl hacılara "Surre" gönderilmesini bir gelenek halinde başlatmış; daha sonra Fâtımîler, Eyyûbîler ve Memlûkler devrinde aynı uygulama devam etmiştir (Atalar, 1991, s. 3-5). Osmanlılar zamanında saray ve halk bu konuya büyük önem vermişlerdir. Saraydakilerin Mekke'de birer dostu olur, ona deri torba içerisinde para ve hediyeler gönderirdi (Osmanoğlu, 1984, s. 67). Zira mahmil, mübarek yerlere yalnız padişahın ve saray erkânının değil, Müminlerden her kim dilerse onların armağanlarını iletirdi. Bunun için armağan ve para göndermek isteyen herkesin gönderecekleri armağan ve paralar o günkü deyimiyle Evkâf Nezâreti yani Vakıflar Bakanlığı vasıtasıyla alınır, verilirdi. Bir tarafında gönderenin, diğer tarafında da alacak olanın adresleri işlenmiş, meşinden yapılmış çantalar olurdu. Bu çantanın içine sahibi, kudretine göre bir miktar para koyar gönderirdi. Dönüşte de yine aynı çanta ile zemzem suyu, kına, öd ağacı, akik, yüzük, gümüş, basur halkası vs. ufak tefek hediyeler alırdı (Ateş, 1981, s. 113-114).

XIII. asırdan itibaren Müslüman hükümdarların istiklallerini kabul ettirmek ve hac merasiminde kendilerine bir şeref mevkii temin etmek maksadıyla Mekke'ye gönderdikleri içi boş ve süslü bir Mahfe'ye "*Mahmil*" denilirdi. Mahmil'i taşıyan deveye binilmezdi. Onun sadece yularından çekilirdi. Bu deve kervanın başında giderdi. Mahmil'i gönderenler onu süslemekte bir birleri ile âdeta yarış ederlerdi (Buhl, 1970, s. 150-151). Mahmil, Mekke'ye ulaşınca sevinç çığlıkları ile selamlanır ve muhteşem bir merasimle, halkın kalabalık olduğu sokaklarda gezdirilir, sonra da onlara tahsis edilen bir yeri işgal etmek üzere hacılar ile birlikte Arafat'a götürülürdü (Ateş, 1981, s. 113-170). Hicaz'a gidecek Mahmil'i taşıyan devenin törenle gönderilmesi

Kahire’de genel ve dînî günlerden biridir. Yavuz’un Mahmil’i gönderirken gösterdiği ihtişam ve “*Emîru’l-Hac*” unvanıyla kervanın sevkine bir memur tayin etmesi dikkate değerdir. Hususiyle bir sene bu dînî vazife ifa edilememiştir. Pek az görülen bu durumu, Arap vakânüvisleri veba, kıtlık, zelzele gibi büyük musibetlerden biri olarak zikretmişlerdir (Hammer, 1992, s. 520).

5.1. Yavuz’dan önceki Osmanlı Padişahlarının Mekke ve Medine’ye Surre yollamaları

Osmanlı Padişahları içerisinde Mekke ve Medine’ye ilk defa Surre denilen yardım gönderen Yıldırım Bayezid’in oğlu Çelebi Mehmet’tir. Çelebi Sultan Mehmet iki defa Surre göndermiştir. Bundan sonra II. Murad her yıl Mekke, Medine, Kudüs ve Halilü’r-Rahman’a 500’er florinden² mürekkep Surre yollardı (Uzunçarşılı, 1972, s. 13; Hammer, 1992, s. 520). Yine aynı hükümdar Ankara’nın nâhiyelerinden Balıkhisarı mıntıkasındaki köylerin hasılatını Mekke’ye vakfettiği gibi tertip ettirdiği 1446 Eylül sonu tarihli vasiyetnâmesinde Mekke ve Medine fukarasından her birine 3500’er flori tahsis edilmişti (Uzunçarşılı, 1972, s. 13). Fatih Sultan Mehmed’in İstanbul’un fethini müteakip göndermiş olduğu surreden başka diğer senelerde ne kadar surre gönderdiğini bilmiyoruz. 1481 senesinde oğlu II. Bayezid’in sürresinin yarısı Mekke halkına diğer yarısı ise Medine halkına mahsus olmak üzere yıllık 14.000 altın Surre gönderilmesi gelenek haline gelmiş ve ondan sonra da gönderilen surrenin miktarı da artmıştır. Her sene kurban bayramında bu surre Mekke’ye gönderilmiş olurdu (Sabri Paşa, s. 670-671). 1440 tarihinde Timur’un oğullarından Şahruh dahi bir miktar Surre göndermiştir.

5.2. Yavuz’la Birlikte Osmanlı Padişahlarının Surre Yollamaları

II. Bayezid’e kadar Osmanlı padişahlarının gönderdikleri Surreler teberru ve teberrukât kabilindendi. Fakat Yavuz’la birlikte iş değişmiş, Haremeyn’e Surre gönderilmesi siyasi vazifeler arasına alınmıştır (Ateş, 1981, s. 118; Hoca Sa’düddin Efendi, 1280, II, 372). Yavuz Sultan Selim, babasının sürresini iki katına çıkarmıştır. Bundan başka Yavuz Mısır’ı aldıktan sonra şeriflere beşer yüz dinar yollamış ve ayrıca meşâyih, altışar sikke ve Medine ayanına üçer duka ve Mekke’nin dışına çıkarılıp birer birer sayılan fakirlerden her birine de birer dinar vermişti. Toplamı iki yüz bin dinar altını olan bu para ile ayrıca yollanan zahire Mekke’ye yollanarak her iki şehir halkına dağıtılmıştı. Bundan sonra her sene Osmanlıların Surre yollamaları gelenek haline geldi. Haremeyn ahalisi bu Surrenden pek memnun kaldığı için “*Surre-i Rûmiyye*” veya “*Sadakât-ı Rûmiyye*” adını vermiştir (Uzunçarşılı, 1972, s. 13).

Daha sonraki Osmanlı padişahlarının gönderdikleri zahirelerin miktarı, II. Mahmud zamanında 17 bin erdeb, paranın yekûnu, II. Ahmed zamanında 3 milyon 513 bin 615 kuruşa ulaşmıştır. Bütçeye konulup da gönderilemeyen 1918 yılı Surre-i Hümayûn tahsilâtı ise 3 milyon 640 bin 272 kuruşa yükselmişti. Surre, I. Dünya Savaşı sırasında Haremeyn yolunun kapatılmasına kadar gönderilmiştir (Ateş, 1981, s. 118).

5.3. Surre Alayı ve Surre-i Hümayûn

Osmanlılarda Surre-i Hümayûn’un her yıl düzenli olarak gönderilmesi geleneği Yavuz Sultan Selim zamanında başlamıştır. Surre Alayı, zaman zaman değişmiştir. 1864’e kadar karadan katır ve develerle gönderilirken, o tarihten itibaren denizden vapurla gönderilmeye başlanmış ve Hicaz Demiryolu’nun yapılması üzerine de trenle toplanmıştır. İstanbul’da, Dolmabahçe Sarayı’ndan çıkan Surre Alayı’nın Beyrut’a kadar uğradığı yollar ve adlar şöyledir: Üsküdar-Harem-Gelibolu-Çanakkale-Bozcaada-Midilli-Sakız-Sisam-Ridis-Kıbrıs-Beyrut (deniz yolu ile). Surre-i Hümayûn karada gönderildiği sıralarda Recep’in 12. günü yola çıkarken, denizden gittiği

² Florin, Venedik Dükaliği tarafından çıkarılan altındır. 993 ayar ve 1 dirhem 1/4 kırat ağırlığındadır. Osmanlı İmparatorluğu’nda, 1468’de ilk altın para olan Yıldızlı Altın’ın tedavüle çıkmasına kadar en çok aranan yabancı altın para olmuştur. Taklitleri çıktığı için hükümet üzerlerine “*sağ*” damgası vurmak zorunda kalmıştır. Bazen “*Düka Altını*” adıyla da anılmıştır.

zamanlarda Şaban'ın on beşinde yola çıkarılmıştır (Atalar, 1992, s. 121-127; Uzunçarşılı, 1972, s. 36-44; Ateş, 1981, s. 113-170).

Teşrifat kurallarına büyük önem veren Osmanlılarda, Surre Alayı için bizzat padişahın da katıldığı büyük bir tören düzenlenirdi. Surrelerin gelir kaynağı, dönemin sultanlarının göndermiş oldukları özel hediyelerden ve Hameyn'e tahsis edilen vakıf gelirlerinin şartlarına uygun olarak toplandığı vakıf tahsisatından oluşmaktaydı (Güler, 2002, s. 182). Surre Mekke'ye ulaştığında ise burada gerekli ziyaretler yapılır. Hacıların durumuna değinilir, resmi heyet Mekke Şerifi ile Vali Paşa'yı ziyaret ederlerdi (Atalar, 1992, s. 121-127). Mübarek makamlara, Mekke Emiri'ne ve diğer ileri gelenlere gönderilen hediyeler de büyük bir yekûn tutardı. Nadir ve kıymetli halılar murassa avizeler, şamdanlar, paha biçilmez Mushaflar, levhalar, puşideler (sanduka örtüleri), gümüş perde halkaları, Mekke Emiri'ne mahsus sırmalı, elmas ve inci işlemeli kaftan, yine mücevherli kılıç, inci teşbih yollanırdı. Bu hediyeler Mekke ve Medine'de büyük bir tezahürat ve sevinçle karşılanırdı (Ateş, 1981, s. 122). Hameyn'e surre gönderilmesi Abbasiler (750-1258) zamanında başlamış; Fatımiler, Eyyubiler ve Osmanlılar bu görevi devam ettirmişlerdir. 1917'lerde, Surre gönderilmesine son verilmiştir.

5.4. Surre Emîni ve Surre Defterleri

Hac için Mekke'ye giden kafilenin başkanına "*Emiru'l-Hac*" denilmektedir (Bu terim için bkz: Pakalın, 1971, IX, 527). Mısır'ın Yavuz (1512-1520) tarafından Osmanlı ülkesine katılmasına kadar, Mısır Memlûklü sultanlarıyla Osmanlı Padişahları ayrı ayrı Emiru'l-Haccı İstanbul hacılarını Şam yoluyla Mekke'ye götürürlerdi. Osmanlı hilafetinde bu memuriyet sonraları "*Surre Emirliği*" ne dönüştürülmüştür (Pakalın, 1993, s. 527; Wensinck, 1970, s. 263). Her sene Recep ayı ve on dokuzuncu asır sonlarında Şaban ayı içerisinde İstanbul'dan Mekke ve Medine'ye yollanan ve Surre adı verilen paraları muhafaza için devlet tarafından biri memur edilir ve buna "*Surre Emîni*" denilirdi (Uzunçarşılı, 1992, s. 35). Surre Emîni, doğruluk ve dindarlıkla tanınmış yüksek rütbeli sivil, asker veya ilmiye sınıfından birisi olurdu. Surre Alayı ile İstanbul'dan yola çıkar, hac kervanını güven içinde götürüp getirir, Mekke ve Medine'de para ve hediye emanetlerini ilgililere dağıtır, hac süresince güvenliği sağlar ve İstanbul'a dönerdi (Atalar, 1992, s. 121)

Surre Emînliği şerefli bir vazife olmakla beraber tahsisatın azlığından dolayı eminler ceplerinden bir hayli şey eklemek mecburiyetinde kalırlardı. Bu sebeple Surre Emînliği Osmanlı'nın parlak zamanlarında zengin olanlara verilirdi. Daha sonraları mesela III. Selim zamanında Surre Emînliğinin tahsisatına 50 bin kuruş ilave olunmak suretiyle diğer mensuplar gibi herkesin talip olacağı bir meslek haline geldi. I. Dünya Savaşı dolayısıyla yollar kapandığı için ancak Şam'a kadar gidilip oradan da geri döndüğünden Surre-i Hümayûn gibi Surre Emînliği de tarihe karışmıştır (Ateş, 1981, s. 122).

Yukarıda da ifade edildiği üzere Osmanlılar mukaddes beldelere sahip çıkmıştır. Surre Alayları ile mukaddes beldelere dağıtılmak üzere binlerce altın gönderilerek Allah'ın rızasını kazanma arzusu hedeflenmiştir. Hatta Osmanlı, bin bir güçlük ve darlık içinde bulunduğu dönemlerde dahi, bu güzel geleneği terk etmemiş ve bir ibadet havası içerisinde yardımlar göndermişlerdir (Atalar, 1993, s. 124). Osmanlı Sultanlarının daha önceki İslam Devletlerinden beri devam eden bir gelenek olarak kutsal yerler olan Mekke, Medine, Kudüs halkına her yıl gönderdikleri yardımlarının temin edildiği yerleri, miktarlarını ve nerelere sarf edileceğinin müfredatını veren *Surre Defterleri* vardır (İpşirli, 1999, s. 196).

Gerek Surre Defterleri, gerekse Surre ile ilgili diğer arşiv belgelerine bakıldığı zaman Osmanlı devlet ricali ile halkın Hameyn ve bu münasebetle bölge insanlarına ne denli sevgi ile muamele ettiklerini ve yardımlarda bulunduklarını görmek mümkün olacaktır. Anadolu'nun pek çok şehrinin geliri Hameyn bölgesi insanına yardım olarak gönderilmiştir (Kazıcı, 1999, s. 237-240). Bütün bu hizmetleri Osmanlı büyük bir aşk ve şevk içerisinde yerine getirmiştir.

Kronoloji (Osmanlı – Mekke İlişkisi)

1453 — Osmanlı Padişahı Fatih Sultan Mehmet’in İstanbul’u fethi.

1481-1512 — Sultan II. Bâyezid’in saltanatı. Mekke ve Medine’ye resmî armağanların gönderilmesi.

1517 — Yavuz Sultan Selim’in Mısır’ı fethi, Hicaz’ın Osmanlı idaresine girmesi.

1520-1566 — Kanuni Sultan Süleyman’ın saltanatı. Mekke ve Medine’de Haseki Hürrem Sultan adına imaret kurulması, Mekke su borularının onarılması.

1566-1574 — Sultan II. Selim’in saltanatı, Mescid-i Haram’daki galerinin kimi yerlerinde temelden inşa etmeye varacak şekilde yeniden biçimlendirilmesi ve galeri üzerindeki kubbelerin inşası.

1574- 1595 — II. Murad’ın saltanatı, camiye bitişik evlerin yapılması.

1582 — Mimar Sinan’ın hacca gidişi.

1611-1612 — Kâbe’nin demir payandalarla desteklenmesi.

1630-1631 — Ayaklanan Osmanlı birliklerinin Mekke’yi işgali, Sultan IV. Murad adına Memluk Emirleri Kasım ve Rıdvan tarafından yenilgiye uğratılmaları, Kâbe’nin âni bir sel baskısıyla tahrip olması.

1672 — Evliya Çelebi’nin hacca gidişi.

1900-1908 — Hicaz Demiryolu Projesi

1916 — Mekke’nin elden çıkışı.

Sonuç

Yukarıda anlattığımız gibi, Osmanlı Devleti, Mekke ve Medine’ye büyük önem vermiştir. Hatta Osmanlılar, idaresi altındaki Mekke Emirliği’nin imtiyazlı statüsünü daima korumuştur. Bırakın bölgenin Osmanlı’ya vergi vermesini, bu bölge daima vergiden muaf tutulmuştur. Bu imtiyazlı statü, Osmanlıların hiç müdahale etmemesinde şüphesiz mukaddes yerlere ve peygamber sülalesinden gelen Emir ailesine duyulan hürmetin büyük rolü olmuştur. Zaman zaman müdahaleye açık hale gelmesine rağmen Mekke Şerifi’nin statüsünü bozmaya yönelik herhangi bir faaliyette teşebbüs edilmemişti.

Sosyal hizmetler çerçevesinde Haremeyn yararına kurulan bir dizi vakfın bulunduğu Osmanlı kentinin sakinlerine gelince, vakıfların varlığıyla daha geniş coğrafi alana yerleşmişlerdi. Osmanlı Padişahlarının yanı sıra hanım sultanlar da sık sık Mekke, Medine ve hac güzergâhları üzerindeki menzillere ihsanlarda bulunuyorlardı. Bunlar arasında Hürrem Sultan’dan başka kızı Mihrimah Sultan da vardır. Kanuni Sultan Süleyman’ın kız kardeşlerinden biri de Mekke’ye su götüren boruların onarımına katkıda bulunmuştur. Hacca giden hanım sultanlarının sayısı da zannedildiği gibi hiç de az değildir. Cem Sultan dışında hiçbir padişah ve şehzâde hacca gitmediği için hanedan kadınlarının zaman zaman Hicaz’da görülmeleri kuvvetli bir simgesel çağrışım görevi görmüştür. Osmanlı Devrinde şehirde pek çok dinî ve sivil bayındırlık eseri yaptırılmıştı. Kanuni, bütünüyle Mekke şehrini, Kâbe dâhil şehirdeki eski mescit ve abidelerin hepsini tamir ve ihya ettirerek yenilemiştir. Yepyeni binalar ve Türk usulünde yapılar inşa edildi. Ebu Kubeys ve Hira dağındaki mescitler, Hz. Hatice’nin türbesi, dört Sünni mezhebe tahsis edilen dört kubbeli Süleymaniye Medresesi bunlar arasındadır.

Mekke'ye dînî bir şuur ve hassasiyet içinde yapılan hizmetler, devirler boyunca devam etmiştir. 1884'te Mekke'de 6 büyük, 67 küçük cami-mescit, pek çok türbe, 6 medrese, 2 kütüphane, 1 orta, 43 ilkokul, 19 ribât (muhtaçlar yurdu), 1 hastane, 4 umumi çeşme bulunuyordu. Şehrin girişindeki büyük Hamidiye Kışlası ayakta kalan Osmanlı eserlerindendir. İstanbul'dan gelen Demiryolu hattı, 1908'de Medine'ye ulaşmış, Medine-Mekke rayının döşeme hazırlıkları başlamıştır. İttihatçılar hattı önce Mekke, oradan da Yemen'e uzatmak kararında iken bu proje devamlı savaşlar yüzünden uygulanamamıştır. Osmanlılar İslam'ın teşvik ettiği ihtiyacı olana ve fakirlere yardımı en güzel şekilde devam ettirmişlerdir. Bu nedenle kutsal topraklara gönderdikleri surrelerle Hac esnasında birçok kimsenin hayır dualarını almışlardır.

Maalesef bugün, tarihi geçmişe saygısı olmayan bir zihniyet tarafından başta Osmanlılar tarafından yapılan tarihi şaheserlerin, kalelerin, mezar ve türbelerin artık olmaması ve son olarak Osmanlılar tarafından inşa edilen revakların sökülmesiyle tarihin izleri yok edilmektedir. 716. yıl önce kurulmuş olan Osmanlı Devleti'nin Mekke'ye hizmetleri elbette bu kadar değildir. Şanlı geçmişimizin bu mukaddes beldelere daha ne gibi hizmetler sunduğunu araştırmak ve ortaya koymak, biz araştırmacılara tarihin yüklediği bir sorumluluktur.

KAYNAKÇA

KUR'AN-I KERİM

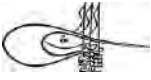
- ALKAN, M., (2014), Manisa'da Hafsa Sultan Darüşşifası (Bîmarhanesi)/Hafsa Sultan Hospital (Darush Shifa) In Manisa, *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/10 Fall 2014, p. 19-31, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7695>.
- ASRAR, A., (1972), *Osmanlı Devleti'nin Dini Siyaseti ve İslam Alemi*, Büyük Kitaplık, İstanbul.
- ATALAR, Münir (1991), *Osmanlı Devleti'nde Surre-i Hümayûn ve Surre Alayları*, Ankara.
- (1992), "Haremeyn'e Denizden Surre Gönderilmesi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, sayı:32, Ankara, ss. 121-127.
-(1993), "Surre Alayları", *Osmanlı Ansiklopedisi*, Ağaç Yayınları, İstanbul.
- ATEŞ, İ., (1981), "Osmanlı Zamanında Mekke ve Medine'ye gönderilen Para ve Hediyeler", *Vakıflar Dergisi*, sayı: 13, ss. 113-179.
- BUHL, F. R., (1970), "Mahmil" mad., *İslam Ansiklopedisi*, M.E. B. Yay., İstanbul.
- BUZPINAR, Ş. T., (2009), "Surre" mad., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, XXXVII, 567-559.
- DEMİRBİLEK, A., (1998), Hicaz Demiryolu ve Sultan II. Abdülhamid, *Sızıntı Dergisi*, sayı: 228, İzmir.
- EYÜP SABRİ PAŞA, *Mir'at-ı Mekke*, yy., trz.
- FAROQHI, S., (1995), *Hacılar ve Sultanlar (1517-1638)*, (Çev. Gül Çağalı Güven), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- HOCA SA'DÜDDİN EFENDİ (1280), *Tacü't-Tevârih*, İstanbul 1280.
- GÜLER, M., (2002), *Osmanlı Devleti'nde Haremeyn Vakıfları (XVI. – XVII. Yüzyıllar)*, İstanbul.
- GÜLSOY, U., (1994), *Hicaz Demiryolu*, Eren Yay., İstanbul.

- (1998), “Hicaz Demiryolu” mad., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul.
- HALAÇOĞLU, Y., (1993), “Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul.
- HAMMER, J. P., (1992), *Büyük Osmanlı Tarihi*, (çev. Vecdi Bürün), Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- HİCAZ DEMİRYOLU FOTOĞRAF ALBÜMÜ (1999), *(Bir komisyon tarafından hazırlanmıştır)* Albaraka Türk Yayınları, İstanbul.
- İBRAHİMGİL, M. Z., (2014), Sırbistan’da Osmanlı Mimarisi Üzerine Genel Bir Değerlendirme/General Overview of the Ottoman Architecture in Serbia, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume: 9/10 Fall 2014, p. 657-666, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7405>
- İPŞİRLİ, M., (1999), “Klasik Dönem Osmanlı Devlet Teşkilatı”, *Osmanlı Devleti Tarihi*, İstanbul.
-(1978), Mustafa Selanikî and His History, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı: 9, İstanbul, ss. 417-472.
- KAZICI, Z., (1999), “Osmanlıların Haremeyn’e Bakışları”, *İslamî Araştırmalar Dergisi*, cilt: XII, sayı: 3-4, Ankara.
- KODAMAN, B., (1993), “II. Abdülhamit Devrinde Eğitim ve Öğretim”, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, İstanbul.
- KOLOĞLU, O., (1995), “Hicaz Demiryolu (1900-1908) Amacı, Finansmanı, Sonucu”, *Çağını Yakalayan Osmanlı, IRCICA*, İstanbul.
- KÖPRÜLÜ, M. F., (1942), “Vakfa Ait Tarihi İstilahlar”, *Vakıflar Dergisi*, II, Ankara, ss. 267-278.
- MARÇAIS, G., (1964), “Ribat” mad., *İslam Ansiklopedisi*, MEB Yay., İstanbul.
- NUMAN, İ., (1990), “Hamidiye Hicaz Demiryolu”, *Lale Dergisi*, sayı: 7, İstanbul.
- OSMANOĞLU, Ayşe (1984), *Babam Sultan Abdülhamid*, Selçuk Yay., Ankara.
- ÖZTUNA, Y., (1979), *Başlangıcından Günümüze Büyük Türkiye Tarihi*, Ötüken Yayınevi, İstanbul.
- PAKALIN, M. Z., (1993), *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B Yay., İstanbul.
- SARIYILDIZ, G., (1994), II. Abdülhamit’in Fakir Hacılar İçin Mekke’de İnşa Ettirdiği Misafirhane, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, sayı:14, İstanbul.
-(1996), *Hicaz Karantina Teşkilatı* (1865-1914), Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- SÖYLEMEZ, H., (1999), Ortadoğu’ya Barış Treni, *Aksiyon Dergisi*, sayı: 254, İstanbul.
- SIRMA, İ. S., (1985), *II. Abdülhamit’in İslam Birliği Siyaseti*, Beyan Yayınları, İstanbul.
- ŞAKACI, B. K., (2014), Evliya Çelebi ve Kütahya: Geçmişe Yolculuk/ Evliya Çelebi and Kütahya: Travel to the Past, *Turkish Studies-International Periodical for The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume:9/11,Fall:2014,p.517-528,www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7405>.
- ULUENGİN, N.-B., (1981), “Mimar Sinan’ın Mekke ve Medine’deki Eserleri”, (Mimar Sinan’ın 400. Anma Yılı), *Mimar Sinan Dönemi Türk Mimarlığı ve Sanatı Sempozyumu*, İstanbul.

- UZUNÇARŞILI, İ. H., (1972), *Mekke-i Mükerrerme Emirleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.
- WENSINCK, A.T., (1970), “Emîrû’l-Hac” mad., *İslam Ansiklopedisi*, M.E.B. Yay., İstanbul.
- YİĞİT, İ., (2008), “Ribât” mad., *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, İstanbul, XXXV, 76-79.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

METİN, İ., Sosyal Hizmetler Bağlamında Mekke’de Osmanlı İzleri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 455-476, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7946>, ANKARA-TURKEY

1844 TARİHLİ NÜFUS SAYIMINA GÖRE BEYŞEHİR KAZASI*

*Hüseyin MUŞMAL***

*Müjgan ŞAHİNKAYA****

ÖZET

1844 tarihli Beyşehir Kazası Nüfus Defteri, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığında BOA, NFS.d katalogunda 3315 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Tasnif sırasında verildiğini düşündüğümüz sayfa usulüne göre numaralandırılmış olan nüfus defteri 252 sayfadan oluşmaktadır. Defterle ilgili bilgi formunda verilen bilgilere göre, defterin başlangıç tarihi 7 Kasım 1844'tür. Her sayfada 8-10 satır ve her satırda da 3-4 isim bulunan defterin sayfa düzeni ve yazı bakımından itinalı tutulmuş olduğu söylenebilir. 1844 yılı Beyşehir Kazası nüfus kayıtları, hane esasına göre tutulmuştur. Kayıtlarda hane reisi esas alınmış, önce hane reisi yazıldıktan sonra sırayla o hanede yaşayan erkek nüfus kaydedilmiştir. Kadın nüfusa dair herhangi bir kayıt, bu defterde bulunmamaktadır. Deftere Beyşehir kaza merkezinde Hacı Armağan, Orta, Cami ve Dalyan olmak üzere 4 mahalle ve 34 köy kaydedilmiştir.

Defterdeki kayıtlara göre, Beyşehir Kazası'nda 1844 yılında 2457 hane, 6480 erkek nüfus ve yaklaşık 13.000 kişi yaşamaktadır. 1844 yılı nüfus defteri verilerine göre, kaza merkezinde yaklaşık 400 hane yaşamakta olup, kentte 911 erkek ve 1822 kişi ikamet etmektedir. Beyşehir Kazası'ndaki yerleşimlerden yaşayan ailelerin yoğun olarak çekirdek aile özelliğini taşıdığı söylenebilir. Nüfus defterindeki kayıtlar Beyşehir Kazası'nda yaşayanların 3/2'sinin tarımla meşgul olduğunu ortaya koymaktadır. Beyşehir kaza merkezinde ise tarımla meşgul olanların oranı %30 civarındadır. Bu oranda bir ilişki bile şehirlerin hala büyük bir köy görünümünde olduğunu göstermektedir. Defterlerde düşülen notlara göre Beyşehir Kazası'nda kaydedilmiş 6480 erkekten 622'si İzmir, 63'ü İstanbul, 46'sı da başka yerlerde olmak üzere toplam 731 kişi, yani erkek nüfusunun %11,3 çalışmak amacıyla Beyşehir Kazası'ndan büyük şehirlere göç etmişlerdir. Bütün bunlara göre Beyşehir Kazası XIX. yüzyılın ortalarında tahmini 13.000 kişilik nüfusuyla orta seviyede bir yerleşim halinde kırsal nüfusunu büyük

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir. Bu çalışma, Doç. Dr. Hüseyin MUŞMAL'ın danışmanlığında, S.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Yakınçağ Tarihi Anabilimdalında Müjgan ŞAHİNKAYA tarafından 2014 yılında tamamlanmış olan "1844 Tarihli Nüfus Defterlerine Göre Beyşehir Kazası" isimli Yüksek Lisans tezinden faydalanarak oluşturulmuştur. Çalışma S.Ü. BAP koordinatörlüğü tarafından 13203010 nolu YL tez projesi olarak desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: hmusmal@hotmail.com

*** Selçuk Üniversitesi SBE Yakınçağ Tarihi Anabilimdalı Doktora Öğrencisi El-mek: mujgan_sahin_kaya@hotmail.com

şehirlere göç veren ve bu nedenle demografik gelişim hızı düşük seyreden bir kazadır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi olarak Beyşehir’de yaşayan her 10 kişiden 1’inin İzmir’e göç ettiği düşünülürse bugün İzmir’de yaşayan insanların bir bölümünün Beyşehir kökenli olduğu net olarak söylenebilir.

Osmanlı dönemi XIX. yüzyılında nüfus defterlerinde yer alan veriler, herhangi bir bölgede yaşayan erkeklerin isim, meslek, eşkâl ve yaş bilgilerinden ibarettir. Defterler incelendiğinde hane esasına göre erkeklerin sıra numarası verilmek suretiyle peşpeşe sıralandığı görülür. Bu açıdan bakıldığında ilk anda defterdeki veriler sıradan, alelaide ve değersiz birer istatistik gibi görünebilirler. Bundan 150-200 yıl önce herhangi bir bölgede yaşayan insanların isim ve yaşlarının bilinmesinin, mesleklerinin arka arkaya sıralanmasının ne anlamı vardır? Söz konusu veriler kendisinden önceki dönemlere ait verilerden ne ölçüde ayrılmaktadır? Bütün bu veriler bir araya getirildiğinde bir bütün olarak ne ifade etmektedir? Defterlerdeki verilerden ne tür sonuçlar elde edilebilir? Bu çalışmanın ilk ve en önemli sorunu/sonucu nüfus defterleri kullanılarak XIX. yüzyılın ortalarında bir Osmanlı kazası olan Beyşehir hakkında nasıl bir tablo resmedildiğidir.

Bütün bu sorgulamaların sonunda bu çalışmanın belirgin sonucu olarak Beyşehir ve çevresinde yaşayan insanların arasında çekirdek aile yapısının hâkim olduğu, kadının doğum yapma sayısı ortalama çocuk sayısından şüphesiz yüksek olmakla birlikte ortalama çocuk sayısının 3 civarında olduğu tespit edilmiştir. Bu durum daha önce yapılan çalışmalarda Klasik dönem Osmanlı toplumu da dâhil olmak üzere sürekli tekrarlanagelen Osmanlı ailesinin 3 çocuk ve 1 anne-babadan oluşan çekirdek aileye sahip olduğu tespitinden ve onu tekrarlamaktan öteye geçememiştir. Bu yönüyle elde edilen veriler bir tekrar ve teyitten ibarettir. Ancak en azından Beyşehir ölçeği için nüfusun yaş dağılımına göre oldukça genç bir nüfus olduğu yeni bir tespit olarak söylenebilir. Beyşehir Kazası’nda yaşayan erkeklerin ortalama yaşı 21,3’tür. Yani aslında Osmanlı Devleti’nin bu sayımdan beklediklerine büyük oranda Beyşehir Kazası pozitif bir cevap vermektedir. Kazadaki erkeklerin %7,2’si sayım sırasında hala askerdir ve askerde olmayan gençlerin önemli bir yekûn tuttuğu da bu defter vasıtasıyla kayıt altına alınmış olmalıdır.

Günümüz Türkiye toplumuyla önemli ölçüde benzerlik gösteren kimi tespitler ise, bazı şahıs isimlerinin kullanım sıklığı ve yaygınlığıyla alakalı olanıdır. Beyşehir’de yaşayan her altı kişiden birinin ismi Mehmet’tir. Her 5 erkekten birinin ismi Mustafa ya da Ali’dir. Her 5 erkekten birinin ismi Hasan ya da Hüseyin’dir. İnsanlar kendi babalarının isimlerini, kendi çocuklarına verme eğilimde oldukları net olarak anlaşılmakla birlikte Beyşehir ve çevresinde ortaya çıkan bu oran Ehl-i Beyt sevgisinin oldukça yaygın ve güçlü olduğunu kanaatini de uyandırmaktadır.

Osmanlı şehirleri, günümüz şehirleri kadar tarımdan kopuk değildir. Temettuat defterleri bu konuda oldukça nitelikli bilgiler sunmasına rağmen, nüfus defterleri de Osmanlı toplumunun, şehirlerinin tarımsal faaliyetlerden uzak olmadığını teyit etmektedir. Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde Beyşehir Kazası’nda yaşayanların 3/2’sinin tarımla meşgul olduğunu ele vermektedir. Beyşehir kaza

merkezinde, yani Beyşehir kentinde tarımla meşgul olanların oranı %30 civarındadır. Bu oranda bir ilişki bile şehirlerin hala büyük bir köy görünümünde olduğunu göstermektedir. Beyşehir kaza merkezinde tüccar, manav, kasap, oduncu, kömürcü, saraç, terzi, leblebici, ekmekçi, gözlemeci, kahveci, tahmisçi (kuru kahveci), duhancı (tütüncü), attar, bezzaz (kumaş alıp satan kimse), bakkal, eskici, hamal, nakkaş, yapıcı, kayıkçı, kalaycı, dellal, aşçı, katırcı, hizmetkâr, çömlekçi, debbağ (derici), değirmenci, semerci, palancı, dülgere, çeşmeci, kilerci, çenberci, demirci ve nalbant adıyla anılan sınaî ve ticaretle ilgili 40'a yakın mesleğin Beyşehir'de icra edilmesi elbette ki buranın şehri özelliğiyle alakalıdır. Bazı meslekler tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi için kırsalda da icra edilirken, kırsalın ürettiği artı ürünü kullanabilen şehirli bu oranda sanayi ve ticaretle ilgilenmişlerdir. Ancak şurası açıktır ki, sanki Beyşehir nüfus defterleri bize Beyşehir ve çevresindeki arazinin sınaî ve ticarî faaliyetlerin orada yaşayan insanların geçimine yeterli büyüklükte olmadığını ifade etmektedir. Şüphesiz yeterli olsaydı, insanlar Beyşehir ve çevresinden büyük şehirlere göç etmeye kalkışmazlardı. Tahsilde ve askerde olan gençler istisna tutulursa, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlere çalışmaya giden %11,3'lük nüfusun bariz bir gerekçesi olmalıdır. Nüfus defterleri ise, bu gerekçeyi küçük notlarla açık bir şekilde bize ifade etmektedir. Bu gerekçenin adı ise "kısmet tariki"dir. Yani Beyşehirli Beyşehir ve çevresinde maişetlerini temin edecek ve hayatlarını sürdürecektir bir işten yoksun kalmışlardır. Bu nedenle kısmet tarikiyle veya kısmet aramak arzusuyla memleketlerinden ayrılarak büyük şehirlerde "ne iş olursa yaparım" yahut "elimden her iş gelir" anlayışına ortak olmuşlardır. Defterlerde büyük şehirlere giden Beyşehirlilerin yekûnu hamallık yapmaktadır. Bu durum göstermektedir ki, bu insanların çoğu niteliksiz işçidir ve hizmet sektörüne hamallık yaparak boyun eğmişlerdir. Aralarında 5,10 hatta 15 yıldır büyük şehirlerde olan insanların hala aynı mesleği sürdürüyor olmaları sadece bu meslekte kazanılan paranın tatminkâr olmasıyla izah edilemez. Şüphesiz kişinin sahip olduğu tarımsal tecrübe onun büyük şehirde hamallıktan başka mesleği icra edebilecek yeterlilikte değildir.

Bazı insanlar nüfus defterlerinde göre, sağır, âmâ (kör), çolak, topal, meczup (deli), alil (sakat), mariz (hastalıklı), yekçeşm (tekgöz), ucceme (dil tutukluğu), ahraz (sağır ve dilsiz) olarak tanımlanmışlardır. Bunların oranı Beyşehir Kazası'nda %1,3'tür. Günümüz Türkiye toplumuna özürü oranının %9-10 civarında olduğu düşünülürse bu orandaki bir seviye oldukça düşük görünmektedir. Ancak günümüz toplumundaki özürü anlayışının XIX. yüzyılın ortalarında geçerli olmadığı düşünülürse, insanların hayatta kalma oranının daha düşük olduğu da göz önüne alınırsa bu oran daha az şaşırtıcı olacaktır. Osmanlı toplumunda kölelik XIX. yüzyıla kadar tedricen azalmakta ise de bu tarihlerde Beyşehir ve çevresinde sosyal ve ekonomik durumu iyi olanlar arasında az da olsa devam etmektedir. Gulam olduğu belirtilen erkek sayısı %0,5'tir.

Anahtar Kelimeler: Beyşehir, Nüfus Defteri, 1844, Osmanlı, XIX. Yüzyıl

BEYŞEHİR DISTRICT ACCORDING TO THE CENSUS IN 1844

STRUCTURED ABSTRACT

Beyşehir District Civil Registry Book of 1844 is registered to number 3315 in BOA, NFS.d (Prime Minister's Ottoman Archives, Civil Registry Book Catalogue) in the Department of Ottoman Archives in the Republic of Turkey Prime Minister's General Directorate of State Archives. Having been numbered in accordance with the paging method which might have been chosen during classification, the civil registry book consists of 252 pages. According to the information given on the information form concerning the book, the starting date of the book was November 7, 1844. Containing 8-10 lines on each page, and 3-4 names on each line, the book was obviously kept with due diligence in terms of page layout and scripture. The civil registry of Beyşehir District in 1844 was kept based on household records. The head of the household was to be recorded first in the registry, respectively followed by the other male residents of that household. The book does not include any kind of registries concerning female population. The book specifies 4 neighborhoods called Hacı Armağan, Orta, Cami and Dalyan as well as 34 villages in the Beyşehir district center.

According to the book entries, there were 2457 households, 6480 males and approximately 13,000 residents in Beyşehir District in 1844. According to the data on the civil registry book of 1844, there were 400 households in the district center, and 1822 residents of which 911 were males. It could be said that the majority of the families resident within Beyşehir District were nuclear families. The entries in the civil registry book show that 3/2 of the Beyşehir District residents were engaged in agriculture. The number of those engaged in agriculture in the Beyşehir district center was around 30%. Such a relation at even this rate indicates that the cities are still big villages. According to the notes taken on the books, of 6480 males registered in Beyşehir District, 622 emigrated to İzmir, 63 to İstanbul, and 46 to other places. In other words, 731 people, 11.3% of the male population emigrated from Beyşehir District to big cities to work there. Considering all, Beyşehir District in the mid-19th century was a medium level settlement of 13,000 people. Its demographic development pace was low due to the emigration of the rural population to big cities. One of the most important indicators of this situation is that a part of İzmir residents today are clearly of Beyşehir origin, regarding that 1 in 10 people living in Beyşehir immigrated to İzmir.

The data given in the civil registry books of the 19th century of Ottoman empire are composed of the names, professions, appearance and age of the male residents of any region. The analysis of the registry books shows that the males were given a serial number according to which they were filed. Thus, at the first glance, the data in the registry books might seem as ordinary, simple and valueless statistics. What does it mean to know the names and ages of the people resident in a region 150-120 years ago or to see their professions were filed in sequence? To what extent do the subject data differs from the data from previous periods? What do all these data when put together? What kind

of results can we infer from the data in the registry books? The primary question/conclusion of this study is to find out what kind of a picture is represented about Beyşehir, an Ottoman city, in the mid-19th century using the civil registry books.

After all the inquiries, the study explicitly found out that the nuclear family structure was common among the people of Beyşehir and its surroundings and that the average number of children was 3, although the number of births were undoubtedly higher. This conclusion has resulted in repeating the cliché finding based on previous studies about even the Classical period Ottoman society that specifies the Ottoman family was a nuclear one containing 3 children and parents. Thus, the obtained data can be used only for repetition and approval. However, we can say that the Beyşehir distribution of population was a relatively young one, which is a new finding. The median age of men resident in Beyşehir was 21.3, which means that Beyşehir responded well to expectations of Ottoman State from this population census. 7.2% of the male residents in the city were still doing their military service; the large number of those who were not must have been recorded in this civil registry book. Some of the findings related the frequency and prevalence of some of the names display similarity with today's Turkey. One out of six people in Beyşehir was named Mehmet. One out of five was named either Ali or Mustafa. One out of five was named either Hasan or Hüseyin. It is obvious that the people tended to name their children after their own fathers. It can be inferred that the love for the Family of the Prophet was quite common and strong.

The Ottoman cities were not detached from agriculture as much as today's cities are. Although the Books of Income offer quality information on this subject, the civil registry books confirm that Ottoman society and cities were not far from agricultural activities. The registry book of Beyşehir specify that 3/2 of the residents there were engaged in agriculture. Those who are engaged with agriculture in the Beyşehir city center amounted up to 30%. Such a large rate shows us that the cities still looked like large villages. The urban qualities of the city were displayed in practice of almost 40 industrial or commercial professions such as merchants, greengrocers, butchers, lumberjacks, coal dealers, saddlers, tailors, roasted chickpea sellers, bakers, pancake sellers, coffeehouse keepers, coffee stores, tobacco shops, oil sellers, draper, grocers, junk dealer, porters, painters, constructors, boatmen, whitesmiths, middlemen, cooks, muleteers, servants, potters, tanners, miller, saddle makers, carpenters, plumber, steward, hoopers, ironsmiths and blacksmiths. While some of the professions were practiced in the countryside to carry out agricultural activities, the urban population that could use the product of the countryside was involved more in industry and commerce. However, it is obvious that the Beyşehir registry books tell us that the land in Beyşehir and its surrounding and the industrial and commercial activities there were not large enough for the sustenance of the residents. If they had been, the residents would not have attempted to migrate to big cities. When the students and those at the military service are considered exceptional, the migrating population of 11.3% to big cities such as İzmir and İstanbul must have had a reason for such a movement. The civil

Turkish Studies

registry books contain small notes of these motives, which are mostly called “destiny path”. In other words, the residents of Beyşehir were deprived of jobs that could provide them with their livelihood and sustenance in Beyşehir and around. Therefore, they left their homelands for the bigger cities looking for ‘the path of their destiny’. They applied for the jobs although they were not qualified. The registry books show that the total migrants from Beyşehir in big cities worked as porters, which means that they had to adjust to the services sector as porters without any qualifications. The fact that some of them continued in this job for 5,10 and even 15 years in the big cities does not guarantee that the income was satisfactory, but that their agricultural experience was not enough for any other job other portage.

Some people were registered as deaf, blind, one-armed, crippled, insane, disabled, sick, one-eyed, tongue-tied, deaf-mute in the civil registry books, which amount to 1.3% of the population. Considering that this rate is around 9-10% in Turkey today, such a level appears to be quite low. However, regarding that the perception of the disabled was different back in the mid-19th century, the rate becomes less surprising due to the low rate of survival. Although slavery was gradually fading away in the 19th century Ottoman society, it continued to a little extent among the socio-economically well-to-do families of Beyşehir and its surrounding. The number of the males specified as male guards was 0.5%.

Key Words: Beyşehir, Civil Registry Book, 1844, Ottoman, 19th Century

GİRİŞ

Arapça "nefs" kelimesinin çoğulu olan "Nüfus" kelimesi, mana olarak “nefis, hayat, canlar, ruhlar” anlamına gelmektedir (Develioğlu, 2003, s.84; Parlatır, s.1308). Bununla birlikte günümüzde taşıdığı anlama göre nüfus, bir ülkede veya bir bölgede, belirli bir dönemde yaşayanların oluşturduğu toplam sayımlardır. Nüfus sayımları bir toplumu meydana getiren fertlerin sayı, cinsiyet, yaş, meslek, dil, din ve öğrenim durumlarını ortaya koyduğundan toplumların sosyolojik, ekonomik ve tarihî yönlerini araştırmak isteyenler açısından oldukça önemli verilerdir (Aköz, 2012, s.17).

Tarihte ilk kez hane kayıtlarının tutulmasıyla birlikte başlayan nüfus hizmetleri, M.Ö. II. yüzyıla gidecek kadar çok eski bir geçmişe sahiptir. Yüzyıllar boyunca ülkeler doğum, ölüm ve evlenme gibi nüfus olaylarını ve nüfus hareketlerini, genel olarak askerlik ve vergi toplama gayesi ile kayıt altına almaya çalışmışlardır. Önemli bir kamu hizmeti olarak sürekli var olan ve mahiyeti gelişen nüfus hizmetleri, günümüzde toplumun tanınması, kamu hizmetlerinin etkin ve verimli olarak sunulması, eğitimden sağlığa kadar birçok sektöre veri sağlanması, nüfus hareketlerinin izlenmesi ve kimlik kartı benzeri uygulamalarla kişilerin gerçek kimliklerinin doğrulanması gibi birçok alana yayılmış bulunmaktadır (Çimen, 2012, s.185).

Türkiye’de nüfus hizmetleri, Osmanlı döneminde tasarlanan güçlü ve köklü geleneklere dayanmaktadır. Osmanlılar, hazineye gelir sağlama, savunma ve fetih için asker toplama gayesi ile arazi ve nüfus sayımı yapılmasına ve bunlarla ilgili kayıtların tutulmasına özel bir önem vermişlerdir. Genel olarak belirli olay ve dönemlere göre yürütülen bu sayımların başlangıcı

Osmanlının kuruluş yıllarına kadar gitmektedir¹. Bu sayım ve yazım (tahrir) geleneği, Cumhuriyet döneminde yeteri kadar takdir edilip devralınan nüfus kayıtları tam olarak korunamasa bile, temel ilkeleri itibarıyla aynen devam etmiştir (Çimen, 2012, s.185).

Modern anlamda Osmanlı'daki nüfus hizmetleriyle ilgili köklü çalışmalar, 1790 yılında Amerika Birleşik Devletleri, 1801 yılında Fransa ve Britanya'da yapılan nüfus sayımlarından 30-40 yıl sonra, 1831 yılında başlamıştır. Bu yüzden 1829 yılında İstanbul'da yapılan yerel nüfus sayımı bir tarafa bırakılacak olursa, 1831 nüfus sayımı nüfus hizmetleri tarihi bakımından milat sayılmaktadır (Çimen, 2012, s.193-194).

Günümüzde yürütülen nüfus hizmetlerinin kayıt düzeni, teşkilatlanması ve dayandığı temel prensipleri bakımından 1831 nüfus sayımı önemli bir yere sahiptir (Karal, 1997, s.10). Osmanlı Devleti, bu sayımda Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılıp (15-16 Haziran 1826) yerine yeni bir ordunun kurulması için askere alınabilecek Müslüman erkek nüfusun ve cizye alınabilecek gayrimüslim nüfusunun tespitini yapma gereğini duymuştur. Zira Yeniçeri Ocağı'nın yerine kurulan "Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye" ordusunun sağlam temellere oturtulması, sürekli geliştirilmesi hem de insan gücü yönünden yeni kaynaklara sahip olması gerekiyordu. Yani ülke dâhilinde askerlik yapabilecek ahalinin sayısı ile vergi verecek olanların sayılarının bilinmesi, yeni ordunun aktif gücünün tespit edilmesi ve vergi sisteminin yeniden düzene sokulması gerekiyordu. Bunları gerçekleştirebilmek için erkek nüfusun sayılması elzemdi (Aköz, Karaca, 2012, s.17-18).

Sultan II. Mahmut bu gerekçelerle hemen ve öncelikle İstanbul'da bir nüfus sayımı başlatmıştır. Ancak 1828-29 Osmanlı- Rus Savaşı nedeniyle bu sırada sayım ülke geneline yayılamamıştır. Nihayet nüfus sayımı tam olarak 1831 yılında gerçekleştirilebilmiştir (Aydın, 1990, s.91). 1831 sayımının temel amacı; vergi ve asker toplamak olduğundan, ülkedeki kadın nüfus sayılmamıştır (Yılmaz, 2012, s.316). Esas amacına uygun olarak da bu sayımda Osmanlı'nın sadece erkek nüfusu kaydedilmiştir. Fiilen askere alınabilecek olan sadece Müslüman nüfustur. Bunun yanı sıra cizye ve bedel-i askeriye'ye tabi olunması nedeniyle gayrimüslim nüfus da çoklukla "reaya", Ermeni, Yahudi, Kıptî olarak sayıma dâhil edilmiştir (Behar, 2000, s.68). Erkek nüfusunun sayımı böylece din bölümüne göre yapılmış bulunmaktadır. Bu bakımdan Rumeli ve Anadolu'nun İslam ve Hristiyan olarak nüfusları tespit edilmiştir. İslam nüfus, Türk olan İslamlar, Türk olmayan İslamlar diye bölünmemiştir (Karal, 1997, s.21). Yukarıda ifade edilen gerekçelerle 1831 nüfus sayımında Anadolu ve Rumeli'de yaşayan erkek nüfus yaşına bakılmadan istisnasız sayılmış, fakat orduya asker vermeyen bölgeler sayımın dışında tutulmuştur. Lahsa, Basra, Yemen, Mısır, Tunus, Cezayir, Trablusgarp ve Habeş gibi orduya asker vermeyen eyaletler sayım dışında tutulmuşlardır (Şahin, 2013, s.1).

Osmanlı'da yapılan genel nüfus sayımı sadece 1831 sayımlarıyla sınırlı kalmamıştır. 1831 kayıtlarını adeta bir veri tabanı olarak kullanan Osmanlı Devleti, üç-beş yılda bir nüfus güncellemesi yaptırmıştır (Yılmaz, 2012, s.90). Zamanla değişen koşullar, yeni getirilen düzenlemeler, yapılan bu ilk sayımın daha sonra ortaya çıkan eksik yönleri, ayrıca tam anlamıyla imparatorluktaki bireylerin tamamının sayıma tabi tutulmamış olması sonraki dönemlerde yeni nüfus sayımlarının yapılmasını zorunlu kılmıştır. İlk nüfus sayımının ardından 1844'te ikinci bir nüfus sayımı yapılmıştır. Fakat bu nüfus sayımı da öncekinden farklı olmamıştır. 1844 nüfus sayımı uzun yıllar sürmüş, 1851'de alınan yeni kararlar bazı bölgelere sayım memurları atanmış ve 1857 yılında Kıbrıs'taki Müslüman nüfusun sayımı genişletilerek göçebelerin de sayılması kararlaştırılmış ve bu sayım 1861'de tamamlanmıştır (Karpas, 2010, s.62).

¹ Tahrirlerden hareketle yapılan bir nüfus tahlili için bkz. Abdülkadir Gül, "XVI. Yüzyılda Antakya Kazası'nın Demografik Yapısı", Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 4/3, Spring 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.715, p. 1024-1066.

Osmanlı döneminin en kapsamlı sayımları 1885 ve 1907 yıllarında yapılan sayımlardır. Nüfusun yaşa, cinsiyete, doğum yerine, mesleğe, medenî duruma, etnik kökene ve cemaate göre dağılımlarını verebilen ilk ve son sayımlar bunlardır. Yapılan bu sayımlarda sadece bir nüfus sicili ve kütüğü oluşturmak için yapıldığından demografik kaygılar ağır basmıştır. Sonuç olarak Osmanlı'da yapılan nüfus sayımları, gerek savaşlar, gerek sayımların tüm imparatorluk sınırlarını kapsamayışı, sayımlarda cinsiyetin esas alınması gibi etkenler sayımların niteliğini etkileyen temel faktör olmuştur (Behar, 2011, s.70).

1844 NÜFUS SAYIMINA GÖRE BEYŞEHİR KAZASI

Daha önce ifade edildiği gibi, Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. Ancak bu sayımlarda amaç vergi ve asker tespitini yapmak olduğundan, yalnızca erkekler sayılmış ve bu nedenle sayıma kadınlar dâhil edilmemiştir². Osmanlı Devleti'nde ikinci genel nüfus sayımı ise 1844 yılında yapılmıştır. Bu genel nüfus sayımlarının haricinde 1831 ve 1844 yılları arasında da bazı yıllarda çeşitli nüfus sayımları yapılarak asker ve vergi hesaplamaları yapılmıştır³. 1844 yılındaki sayımlar, 1843 yılında kura sisteminin yürürlüğe girmesinden sonra orduyu yeniden düzenlemek, askere alma usulünü değiştirmek ve daha da önemlisi bu sırada yürürlüğe giren temettuat vergisini daha sağlıklı bir şekilde toplamak amaçlarıyla yapılmıştır. Bu nedenle 1844 sayımlarında da kadın nüfus sayılmamıştır. Bazı araştırmacılara göre, 1844 sayımları modern esaslara dayanan ilk nüfus sayımıdır (Yılmaz, 2012, s.92). 2011 yılı Eylül ayına kadar araştırmacıların hizmetine sunulmayan bu sayımlar bu tarihten itibaren araştırmacıların hizmetine açılmış, nüfus defterleri kullanılarak çeşitli lisansüstü tezleri ve bilimsel yayınlar yapılmaya başlanmıştır⁴.

1844 tarihli Beyşehir Kazası Nüfus Defteri, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivleri Daire Başkanlığında BOA, NFS.d katalogunda 3315 numarada kayıtlı bulunmaktadır. Tasnif sırasında verildiğini düşündüğümüz sayfa usulüne göre numaralandırılmış olan nüfus defteri 252 sayfadan oluşmaktadır. Ciltli olarak düzenlenmiş olan defter 20X50 cm ebadında olup ebrusuz olarak hazırlanmıştır. Defterle ilgili bilgi formunda verilen bilgilere göre, defterin başlangıç tarihi 25 Şevval 1260/ 7 Kasım 1844'tür. Her sayfada 8-10 satır ve her satırda da 3-4 isim bulunan defterin sayfa düzeni ve yazı bakımından itinalı tutulmuş olduğu söylenebilir.

Defterin kapak sayfasında “ Konya Sancağı Defter Nazırı idaresinde bulunan Beyşehri Kazası'nın nüfus-ı zükûrunun İslam defteridir. Sene 260” yazmaktadır. Defterin 1, 2, 4, 29, 31, 32, 59, 123, 151, 152, 179, 211, 212, 251 ve 252. sayfalarında herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

² Bu konuda geniş bilgi için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk Nüfus Sayımı*, Ankara 1997.

³ Bu konuda yapılmış bazı çalışmalar için bkz. Abdülkadir Gül, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Erzincan ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre)”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 11-2 Yıl: 2009, Erzincan 2009, s. 163-182; Yunus Özger, “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* Sayı 29, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı Erzurum 2006, s. 239-266; Yunus Özger, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tercan ve Köylerinin Demografik Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre), *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi* Cilt-Sayı: 10-2 Yıl: 2008, Erzincan 2008, s. 59-75; Osmanlı dönemi yanında, Cumhuriyet döneminde de şehirlerin ve ülkemizin nüfus gelişimi ile ilgili çalışmalar yapılmaktadır. Bazı örnekler için bkz. Ahmet Atasoy, M Dursun Çitçi, “Elazığ Şehri'nin Nüfus Özellikleri Ve Çevrenin Toplum Sağlığı Üzerindeki Etkisi” *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 4/3, Spring 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.677>, p. 197-226.

⁴ Örnek bir çalışma için bakınız: Hacı Haldun Şahin, *Osmanlı Dönemi Nüfus Defterlerinde Çorum Bölgesi Aşiretleri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2013; Mehmet Yılmaz, “Tanzimat'tan Cumhuriyete Hatunsaray Nahiyesinde Nüfus ve Nüfus Hareketleri”, *I. Uluslararası Hatunsaray ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2012, s.307-333; Mehmet Yılmaz, “Tanzimat Döneminde Yapılan Nüfus Sayımlarına Göre Kulu Köyü”, *Kulu Sempozyumu Bildirileri*, Kulu 2012, s.81-132.

Defterde Beyşehir Kazası'na bağlı 34 ayrı yerleşim yeri ile kaza merkezinde yer alan 4 ayrı mahallenin kayıtları yer almaktadır. Defterde yer alan ilk kayıt Beyşehir Kazası'na bağlı Davgana Köyü, Yenice Mahallesi'ne ait kayıtlardır. En son kayıt ise, Beyşehir Kazası Huğlu Köyü'ne ait kayıtlardır.

Beyşehir Kazası nüfus defterinin 250. sayfasında nüfus sayımının ne zaman, kim tarafından ve nasıl gerçekleştirildiğine dair bilgi verilmektedir. Bu bilgilere göre, Beyşehir Kazası'nda nüfus sayımı Asakir-i Hassa-i Şahane miralaylarından Hacı Ahmet Bey tarafından gerçekleştirilmiştir. Hacı Ahmet Bey 1844 yılında Beyşehir Kazası'na bizzat gelerek kazaya tabi köyleri tek tek dolaşmıştır. Ahmet Bey elinde mevcut olan talimat-ı seniyyeye uygun bir şekilde herkesi bizzat görmek ve hiç kimseyi geride bırakmamak koşuluyla kazada yaşayan erkeklerin isim ve şöhretlerini, yaş ve eşkâllerini deftere kaydetmiştir. Kaza müdürü ve muhtarları birbirlerine kefil olarak sayıma nezaret ve refakat etmişler, nüfus defterini damgalarıyla mühürlemişlerdir.

1844 yılı Beyşehir Kazası nüfus kayıtları, hane esasına göre tutulmuştur. Kayıtlarda hane reisi esas alınmış, önce hane reisi yazıldıktan sonra sırayla o hanede yaşayan erkek nüfus kaydedilmiştir. Kadın nüfusa dair herhangi bir kayıt bu defterlerde bulunmamaktadır. Defterin düzenleniş tarzı incelendiğinde aşağıdaki tespitler yapılabilmektedir. Defterin başında öncelikle nüfus kaydının ait olduğu yerleşimin adı verilmiştir. Yerleşimde bulunan bütün haneler, hane numarası 1'den başlatılmak suretiyle deftere kaydedilmiştir. Hane reisinin adı satır başına yazıldıktan sonra hemen altına büyükten küçüğe olmak üzere hanedeki diğer erkekler kaydedilmiştir. Bununla birlikte aynı hanede yaşayan hane reisinin kardeşi, yeğeni, kayınbiraderi, amcası, üvey oğlu gibi erkek yakınları varsa onların adları da çocukların isimlerinin arkasından kaydedilmiştir. Diğer taraftan hane reisinin kölesi, çırağı, tebaası, kalfası, hademesi gibi aile üyesi kabul edilen bireylerin de defterlere yazıldığı görülmektedir. Defterdeki kayıtların hane ve numara vermek suretiyle düzenlendiği anlaşılmakla birlikte bazı kişilerin numara verilmeden kaydedildiği görülmektedir. Numara verilmeden kaydedilen kişilerin genellikle askerde olan kişiler olduğu anlaşılmaktadır.

Defterdeki kayıtlar her yerleşim birimine ait son kaydın bitimiyle birlikte toplam hane ve toplam erkek sayısı verilerek mühürlenmiştir. Ancak nüfus kaydını yapan kişi tarafından yapılan hesaplamalarda zaman zaman tutarsızlıklar olduğu, kayıtların eksik ya da fazla çıktığı, bazı numaraların iki kere yazıldığı, bazı numaralarının atlandığı gibi nedenlerle hatalı toplamlara ulaşıldığı anlaşılmaktadır. Biz çalışmamızda defterdeki kayıtları esas almakla birlikte kendi hesaplamalarımız ışığında değerlendirme yapacağız.

Nüfus defterlerinde kayıt altına alınan erkekler hane reisine olan yakınlıkları derecesinde isimleri kaydedildikten sonra bunlara ait eşkâl bilgileri de kayıtlarda yer almıştır. Eşkâl bilgileri genel olarak kişinin boy özelliği (kısa, kısaca, orta, uzunca, uzun) ve bıyık, sakal türleri (ak, kara, kır, köse, ter, taze, kumral, kırca, az, müzellef, şabemred) açısından ifade edilmiştir. Kayıtlarda eşkâl bilgilerinin dışında kişilerin yaşı da net olarak ifade edilmektedir. Ayrıca meslek sahibi olan erkeklerin meşgul oldukları mesleklerin isimlerine de yer verilmiştir.

Nüfus defterlerinde isim, yaş, eşkâl ve meslek bilgilerinin dışında kişiye ait kayıtların üzerinde notlar halinde bazı bilgilere de rastlanmaktadır. Bu bilgiler kör, topal, yaralı, çolak, alil (sakat), yekçeşm (tekgöz), vs. gibi kişinin fiziki özelliklerini ifade ettiği gibi askerde, İzmir'de, Der-Aliyye'de gibi başka memlekette bulunduğu dair bilgileri de içermektedir. Bu bilgilerin içerisinde bazı kişilerin eğitim amacıyla gittikleri bölgelerin isimlerine de rastlanmaktadır. Defterlerdeki kayıtlar çok kısa ve özet bilgileri ihtiva ettiği için hanenin büyüklüğüne göre değişse de bir sayfada yaklaşık olarak 5-6 hane ve 20-25 erkek kaydı yer almaktadır. Bu yönüyle ortalama 30-40 hanelik bir köye ait bir nüfus kaydının 8-10 sayfadan oluştuğu görülmektedir. Aşağıda 252

sayfadan oluşan, 34 köy ve bir kaza merkezinin kayıtlarının yer aldığı Beyşehir Kazası nüfus defterine göre kazanın demografik yapısı incelenecektir.

1.BEYŞEHİR KAZASI'NIN DEMOGRAFİK YAPI

A-KENT VE KIRSAL NÜFUS

1844 tarihli Beyşehir Kazası nüfus defterinde Beyşehir kaza merkezinde Hacı Armağan, Orta, Cami ve Dalyan olmak üzere 4 mahalle ve 34 köy kaydedilmiştir. Kaza nüfus defterinde merkez haricinde Akburun, Avdancık, Avşar, Bademli, Başlamış, Bayat, Bayındır, Bektemir, Candar, Çiftlik-i Kebir, Çivril, Çonya, Çukurağıl, Doğancık, Eğirler, Emen, Eylikler, Göçü, Gönen, Gurgurum, Huğlu, İsa, Karaali, Karadiken, Kırıklı, Kıstıfan, Kurdular, Manastır, Mesudlar, Sarı, Sevindik, Şamlar, Üskerles isimlerini taşıyan 33 köye ait kayıtlar ile Davgana Köyü'nde Aşağı Mahalle, Cami-i Kebir, Sokakbaşı ve Yenice isimli mahallelere ait kayıtlar bulunmaktadır.

Defterdeki kayıtlara göre, Beyşehir Kazası'nda 1844 yılında 2457 hane, 6480 erkek nüfus ve yaklaşık 13.000 kişi yaşamaktadır. 1844 yılı nüfus defteri verilerine göre, kaza merkezinde yaklaşık 400 hane yaşamakta olup, kentte 911 erkek ve 1822 kişi ikamet etmektedir. 1830-1831 yılında yapılan nüfus sayımına göre ise, kent merkezinde 831 erkek bulunmaktadır (Kartal, 1997, s.203). 1840 yılında, şehrin nüfusu 353 haneye, 790 erkeğe ulaşmış bulunuyordu (Muşmal, 2005, s.87). Bizim tespitlerimize göre ise, kent merkezinde 1844 yılında 911 erkek ve 395 hane bulunmaktadır.

1844 tarihli Beyşehir Kazası nüfus defterlerine göre, kaza genelinde 2457 hane ve 6480 erkek nüfus bulunmaktadır. 1840 yılına ait temettuat defterleri kullanılarak yapılan bir çalışmada bu tarihte Beyşehir Kazası'nda 2289 hane ve 5811 erkek nüfus tespit edilmiştir (Muşmal, 2005, s.347). Arada 4 yıllık bir fark bulunmasına rağmen nüfusun 4 yıl içinde yaklaşık 670 kişi arttığı görülmektedir. Temettuat defterlerinin hane esasına göre düzenlenmekle beraber nüfus tespiti yapma amacını taşımadığı için nüfus tahminleri açısından nüfus defterlerindeki veriler kadar isabetli değildir⁵. Bu nedenle 1844 yılında Beyşehir Kazası'nın toplam nüfusunun yaklaşık 13.000 civarında olduğu yönündeki tahmin daha tutarlı olacaktır.

Defterdeki kayıtlara göre, Beyşehir Kazası'nda hane sayısı açısından en küçük yerleşim birimi Çiftlik-i Kebir isimli köydür. Bu köyde 1844 yılında 8 hane ve 14 erkek kaydedilmiştir. Beyşehir Kazası'nda hane sayısı açısından en büyük yerleşim yeri ise 457 hane ve 1145 erkek kaydı ile Davgana Köyü'dür. Davgana Köyü, 395 hane ve 878 erkeğin kaydedildiği Beyşehir Kaza merkezinden dahi büyük olan bir yerleşim olarak dikkat çekmektedir⁶. Ekler bölümünde yer alan Tablo 1'de Beyşehir Kazası'na bağlı yerleşim birimlerinin hane sayısı, hanelerde bulunan erkek sayısı ve tahmini nüfusu verilmektedir.

Tahmini nüfus iki metotla hesaplanabilir. Bunlardan ilki hane sayısının kabaca 5 ile çarpılmasıyla elde edilebilir. Bir diğer hesaplama metodu ise erkek nüfus kadar kadın nüfus bulunduğu kabul edilerek erkek nüfusun 2 ile çarpılmasıyla elde edilebilir. Her iki model de nüfusun kesin olarak tespiti imkân vermemekle birlikte gerçeğe en yakın tahmine bu modellerle ulaşmak mümkündür. Biz çalışmamızda yaptığımız nüfus hesaplamalarında erkek nüfus kadar kadın nüfus bulunduğunu kabul ederek yapılan ikinci metodu esas aldık. Her iki hesaplamanın da birbirine yakın sonuçlar verdiği görülmektedir. Nitekim 2457 hane ve 6480 erkek nüfusun bulunduğu Beyşehir Kazası'nda hane sayısı 5 ile çarpıldığında 12.285; erkek nüfus kadar kadın

⁵ Bkz. Ahmet Geçer, "Temettuat Defterine Göre Mu'tun Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı (1844-1845)", *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 7 Issue 4-II, 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3920>, 1749-1777.

⁶ Beyşehir Kazası'nda yerleşim birimlerine göre hane sayısı ve tahmini nüfus için ekler bölümünde Tablo 1'e bakılabilir.

nüfus olduğu düşünüldüğünde ise 12.960 sayısına ulaşılmaktadır. Buna göre, 1844 yılında Beyşehir kaza nüfusunun yaklaşık 13.000 kadar olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Tablo 1'e göre, 1844 yılında Beyşehir kaza merkezinde bulunan dört mahallede toplam 395 hane, 911 erkek nüfus ve tahmini olarak toplam 1822 kişi yaşamaktadır. Beyşehir kaza merkezi toplam kaza nüfusunun %14,06'sını oluşturmaktadır. Beyşehir kaza merkezindeki en büyük mahallenin Cami Mahallesi olduğu görülmektedir. Cami Mahallesi'nde 846, Hacı Armağan Mahallesi'nde 530, Orta Mahalle'de 270, Dalyan Mahallesi'nde 176 kişi yaşamaktadır.

Kazadaki nüfus açısından en büyük yerleşim birimi olan Davgana Köyü 2386 kişilik nüfusuyla Beyşehir kaza merkezinden dahi büyük olduğu gibi toplam nüfusun %18,41'i yani kaza nüfusunun neredeyse 1/5'i bu köyde yaşamaktadır. Bu sonuçlara göre kaza nüfusunun 1/3'ünün Beyşehir ve Davgana Köyü'nde yaşadığı görülmektedir. Beyşehir Kazası'nda Davgana Köyü ve kaza merkezi dışındaki bazı yerleşimlerin de nüfusunun 1000'den fazla olduğu anlaşılmaktadır. Bunlar arasında 1242 kişilik nüfusuyla Üskerles, 1346 kişilik nüfusuyla Manastır köyleri de kazanın büyük yerleşimleri arasında yer almaktadır. Kazadaki bazı yerleşimler ise, diğer yerleşimlere nazaran nüfus açısından oldukça küçük yerleşimlerdir. Kazadaki bu yerleşimlerin nüfusu 50'den az olup bu köyler kaza toplam nüfusunun çok az bir kısmını oluşturmaktadır. Bunlar arasında Avşar 44, Çiftlik-i Kebir 28, Çivril 36 kişilik nüfuslarıyla kaza nüfusunun ancak %1'ine sahip durumdadırlar. Kazadaki bazı yerleşimler nüfusun %1'ine bile sahip değildirler. % 0,34 ile Avşar, %1,00 ile Başlamış, %0,66 ile Bayat, %0,22 ile Çiftlik-i Kebir, %0,28 ile Çivril, %0,49 ile Doğançık, %0,93 ile Sevindik, %0,79 ile Kısıtfan, %0,62 ile Kırıklı kazanın en küçük köyleridir.

Beyşehir Kazası'nda hane başına düşen nüfusa bakıldığında bazı yerleşimlerin dikkat çekici olduğu görülmektedir. Kazada hane başına düşen kişi sayısı açısından en yüksek sayı Karaali Köyü'ndedir. Bu köyde hane başına düşen kişi sayı 7,85 iken, Çukurağıl'da 7,31, Kurdular'da ise 6,76'dır. Hane başına düşen kişi sayısı bakımından en küçük sayı ise 3 ile Çivril Köyü'nde görülmektedir. Ayrıca Çiftlik-i Kebir Köyü'nde bu sayı 3,50, Avşar Köyü'nde ise 3,67 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre hane başına düşen kişi sayısı kaza merkezinde 4,61, kaza genelinde ise 5,27 olarak ortaya çıkmaktadır⁷. Bununla birlikte bu oran kazanın en büyük köyleri olan Davgana'da 5,22, Üskerles'te 5,42, Manastır'da 6,29'a ulaşmaktadır. Bu yönüyle kazanın büyük köylerinde hane başına düşen kişi sayısı yüksek oranda seyrederken, bu oranın kazanın küçük köylerinde ve kaza merkezinde düşük olduğu görülmektedir.

B.NÜFUS HAREKETLERİ

1844 tarihli Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde erkeklerin isim, eşkâl ve meslek bilgileri belirtildikten sonra bu bilgilerin hemen üstüne o kişilerin şehir dışında ya da bölge dışında olmaları halinde not düşülerek nerede olduğu ve/veya neyle meşgul oldukları hakkında bazı bilgiler verilmektedir.

1844 yılında düzenlenmiş olan nüfus defterine göre, Beyşehir köy ve merkezinde kayıtlı olan bazı kişilerin İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlere çalışmak amacıyla göç ettikleri anlaşılmaktadır. Zira bu kişilerle ilgili notlarda gitmiş oldukları bölgelerde kaç yıldır bulundukları ve neyle meşgul olduklarına dair de bilgiler bulunmaktadır. Defterlerde düşülen notlara göre Beyşehir Kazası'nda kaydedilmiş 6480 erkekte 622'si İzmir, 63'ü İstanbul, 46'sı da başka yerlerde olmak üzere toplam 731 kişi, yani erkek nüfusunun %11,3 çalışmak amacıyla Beyşehir

⁷ 1833-34 Nüfus sayımına göre Doğanhisar'da hane başına düşen ortalama nüfus 5,4 olarak tespit edilmiştir. Orhan Çelikten, "1833-34 Nüfus Sayımına Göre Doğanhisar Kazası Nüfus Özellikleri", *I. Ulusal Doğanhisar ve Çevresi Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu*, 5-7 Ekim 2012, Konya, s. 130; Benzer şekilde 1831 nüfus sayımında 4962 kişi nüfusa sahip olan Hatunsaray Nahiyesi'nde hane başına düşen kişi sayısı 5,3'tür. 1844 sayımlarına göre ise, hane başına düşen kişi sayısı 5,2'dir. Yılmaz,"Hatunsaray", s.317-319.

Kazası'ndan büyük şehirlere göç etmişlerdir⁸. Konya Vilayeti'nin başka bölgelerinde de kısmen görülen ve Hatunsaray çevresinde İzmir'e gitmek, Beyşehir bölgesinde ise Aydın'a gitmek olarak adlandırılan bu âdetin tam olarak ne zaman ortaya çıktığını tespit etmek oldukça zordur. Anlaşılan Tımar sisteminin bozulmasından itibaren başlangıçta mevsimsel bir göç hareketi olarak güz aylarında tarlasını eken çiftçilerin hasat mevsimine kadar geçecek olan 6-7 aylık boş zamanlarında ek gelir temin etmek amacıyla İzmir, Aydın ve Manisa taraflarına gitmeleri Tanzimat'ın ilan edildiği dönemlerde yoğunlaşmıştır (Yılmaz, 2012, s.327).

Büyükşehirlere göç eden Beyşehirliilerin %85'i İzmir'e, %8,7'si İstanbul'a, %6,3'ü ise diğer şehirlere göç etmişlerdir. İzmir'e göç veren yerleşimler incelendiğinde bazı yerleşimlerin dikkat çektiği görülmektedir. Nitekim bunlardan Davgana Köyü'nde nüfus defterinde kayıtlı kişilerin yaklaşık %20'si İzmir'e göç etmişlerdir. Yani Davgana Köyü'nde her beş erkekten biri İzmir'e göç etmiştir. Bu alanda dikkat çeken bir diğer yerleşim ise, Gönen Köyü'dür. Gönen Köyü'nde kayıtlı olan erkeklerin %23,7'si İzmir'e göç etmiştir. Diğer taraftan Eğirler Köyü'nde 55 kişi, Üskerles Köyü'nde 33 kişi, Emen Köyü'nde 32 kişi ve Beyşehir merkezinden 36 kişi İzmir'e göç etmişlerdir. Burada üzerinde yer alan bilgi notunda İzmir'de bulunduğu belirtilenler ele alınmış ve tablolar oluştururken bu bilgi notundaki veriler kullanılmıştır. Ancak bunların dışında bilgi notunda askere gittiği halde askerlik sırasında firar ederek İzmir ve çevresine kaçan ve oarya yerleşen başka Beyşehirliiler de vardır. Bunların sayısı tablolara ilave edilmemekle beraber 66 civarındadır.

Nüfus defterlerinde üzerlerine başka yerde olduğu hakkında bilgi notu düşülen kişilerin bir kısmının gittikleri bölgelerde ne işle meşgul olduklarına dair bilgiler de verilmiştir. Bunlar arasında İzmir'e giden 622 kişiden 267'sinin İzmir'de ne işle meşgul oldukları ifade edilmiştir. Defterlere göre İzmir'e giden Beyşehirliilerin 160'ı hamal, 38'i imam, 15'i tüccar, 4'ü manav, 2'si esnaf, 2'si debbağ, 2'si sandıkçı, 2'si kahveci, 2'si çerççi, 1'i deveci, 1'i kalaycı, 1'i kiracı, 1'i aşçı, 1'i berberdir. İzmir'e gidenlerden 30 kişi kısmet tarikiyle yani iş arama maksadıyla, 5 kişi de tahsil görme amacıyla İzmir'e gitmiştir. Hamallık, İzmir'e gidenlerin meşgul oldukları mesleklerin başında gelmektedir. İzmir'e gidenlerin %60'ı hamallık, yaklaşık %15'i de imamlık yapmaktadır. Defterlere göre İzmir'e gidenlerin çoğunluğu son birkaç yıldır İzmir'de iken, az da olsa bazılarının 5, 10, hatta 20 yıldır İzmir'de olduğu ifade edilmektedir. İzmir'e gidenlerin %17,5'u 1 yıl önce, %33,2'si 2 yıl önce, %19,1'i 3 yıl önce, %11,7'si 4 yıl öce, %5,5'i ise 5 yıl önce İzmir'e gitmişlerdir. Son 5 yılda İzmir'e gidenlerin oranı İzmir'e gidenler arasında %87,1'dir.

Buradan anlaşılmaktadır ki, tımar sisteminin bozulmasıyla birlikte başlayan süreç 1838 İngiliz Ticaret Anlaşması'yla İzmir Limanı'nın önem kazanması ve Tanzimat'ın İlanı'yla birlikte meydana gelen gelişmeler Beyşehir ve çevresinden büyük şehirlere ve özellikle İzmir'e yapılan göç hareketini tetiklemiştir. Nitekim İzmir'e giden erkeklerin büyük çoğunluğunun nitelsiz işçiler halinde olması İzmir Limanı'nda bu insanların hamallık yaptığını da teyit etmektedir. Diğer taraftan İstanbul'a giden erkeklerin daha nitelikli meslek sahibi oldukları görülmektedir. Beyşehir ve çevresinden İstanbul'a gidenlerin oranı İzmir'e göre hayli düşük olmakla birlikte başkente gidenlerin %32,7'si manav, %19,2'si hamal, %13,4'ü leblebicidir. Üstelik İstanbul'a gidenlerin göç hikâyesinin de İzmir kadar eski olmadığı görülmektedir. İstanbul'a gidenlerin %95'i son 5 yıldır İstanbul'a göç etmişlerdir.

Beyşehir ve çevresinden İzmir ve İstanbul dışında başka bazı şehirlere de göçenler olmuştur. Bunların oranı büyük şehirlere göçenler arasında % 6,3 (46 kişi)'tür. Beyşehir ve

⁸ 1841 nüfus sayımlarına göre Doğanhisar Kazasından 1841 yılında nüfusun %2'lik bölümü Edirne'ye göç etmiştir. Ancak bu göçlerin nedenleri ile ilgili herhangi bir bilgi verilmemektedir. Fuat Uçar, "1841 Sayımlarına Göre Doğanhisar Kazasında Nüfus ve Nüfus Yapısı", *I. Ulusal Doğanhisar ve Çevresi Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu*, 5-7 Ekim 2012, Konya, s.320.

çevresinden İzmir ve İstanbul dışında bulunan kişilerden 6'sı hac vazifesini yerine getirmek amacıyla 9 aylığına Beyşehir'den ayrılmıştır. Beyşehir ve çevresinde 6000 erkeğin deftere kayıtlı olduğu düşünüldüğünde hacca gidenlerin oranının binde bir olduğu görülmektedir. Devrin şartlar düşünüldüğünde insanların maddi gücü ve ulaşım zorlukları dikkate alındığında bu durumun çok da şaşırtıcı olmadığı söylenebilir. Beyşehir Kazası'ndan 1844 tarihinde hacca giden 6 kişiden 4'ü Davgana Köyü'nden, 1'i Manastır'dan, 1'i de Beyşehir merkez Cami Mahallesi'ndendir. Hacca gidenler arasında Davgana Aşağı Mahalle'den Kara Mehmed oğlu Mehmed taze sakallı olup henüz 20 yaşındadır. Yine aynı köyden İsmail oğlu Ali de taze sakallı bir genç olarak daha 22 yaşındadır. Cami Mahalle'sinden 1844 yılında hacca giden Ahmet oğlu Hafız İbrahim ise 55 yaşına ulaşmış aksakallıdır. Hacca gidenlerin yaş ortalamasının 33 civarında olması ve gidenlerin genellikle hafız, efendi gibi unvanlara sahip bulunması ekonomik durumu iyi olan genç insanların bu dönemde hacca gittiklerini göstermektedir. Beyşehir ve çevresinden başka yerlere göç edenlerin 5'i Alanya, 4'ü Bursa, 4'ü Konya, 3'ü Isparta, 3'ü Edremit, 3'ü Rumeli, 2'si Mısır, 1'i Hersek, 1'i Adalı, 1'i Sivas, 1'i de Afyon'a gitmiş durumdadır.

C-YAŞ DAĞILIMI

Nüfus defterlerinde erkeklerin, bebek, çocuk, genç, orta yaşlı ya da yaşlı olmasına bakılmaksızın isim, eşkâl, meslek bilgilerinin altında rakamlar halinde yaşları da kaydedilmiştir. Hatta çocukların kaç aylık olduklarına kadar detaylı bilgiler verilmiştir. Biz bu bilgilerden hareketle Beyşehir Kazası'nda yaşayan erkeklerin yaşları hakkında net bilgilere ulaşabilmekteyiz. Böylece nüfus defterlerinden hareketle nüfusun ortalama yaşı hakkında tespitler yapabilmekte, ortalama ömür hakkında tahminler yürütebilmekteyiz.

Beyşehir Kazası'nda yaşayan bütün erkekler göz önüne alındığında 6480 kişinin ortalama yaşı 21,3 olarak ortaya çıkmaktadır⁹. Bu ortalama kaza merkezi olan Beyşehir'de 21,73 iken, kazanın en büyük yerleşimi olan Davgana'da 22,08'dir. Bazı yerleşim birimlerinde ortalama yaş, kaza ortalamasının oldukça üzerinde gerçekleşmiştir. Nitekim Çivril Köyü'nde bu oran 27,17 iken, Doğançık Köyü'nde 24,13'tür. Bazı yerleşimlerde ise ortalama yaşın genel ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Nitekim bu oran Kurdular Köyü'nde 17,49, Başlamış Köyü'nde 17,49, Kırıklı Köyü'nde ise 17,60 olarak gerçekleşmiştir. Bu sonuçlara göre, 1844 yılında Beyşehir Kazası'nın nüfus özelliklerine bakıldığında bölgenin oldukça genç bir nüfus yapısına sahip olduğu anlaşılmaktadır. Genç nüfusun fazla olması nedeniyle de Beyşehir ve çevresi önemli oranda asker yetiştirmiş ve Osmanlı ordusuna bir ocak gibi asker yatağı haline gelmiştir. Bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde "Osmanlı Ordusuna Katkı: Askerde Olanlar" başlığı altında Beyşehir ve çevresinden askere gidenlerle ilgili değerlendirme yapılmıştır.

Elimizdeki verilerden hareketle Beyşehir'de yaşayan erkeklerin hangi yaş aralıklarında yoğunlaştıkları ve hangi yaş grubunun hâkim unsur olduğunu da tespit etmek mümkündür. Çocuk olarak kabul edilecek olan 0-10 yaş grubu 1970 kişi, 11-20 yaş grubunda 1846, 21-30 yaş grubunda 1156, 31-40 yaş grubunda 672, 41-50 yaş grubunda 445, 51-60 yaş grubunda 242, 61-70 yaş grubunda 100, 71-80 yaş grubunda 40, 81-90 yaş grubunda 7, 91-100 yaş grubunda ise 2 kişi bulunmaktadır. Çocuk olarak kabul edilecek olan 0-10 yaş grubu hesaba dâhil edilmediğinde 4510 kişinin ortalama yaşı 28,82'dir. 0-20 yaş grubu hesaba dâhil edilmediğinde kalan 2665 kişinin ortalama yaşı 37,7'dir¹⁰. Günümüz değerleri üzerinden düşünüldüğünde yaşlı olarak nitelendirilebilecek insanların 60-65 yaş ve üzeri olduğu düşünülebilir. Ancak XIX. yüzyıl şartlarında ortalama ömrün günümüzden oldukça düşük olduğu hesaba katılırsa 50 yaş ve üzerinde

⁹ 1844 yılında Hatunsaray Nahiye'sinde erkeklerin yaş ortalaması 22,6 olarak tespit edilmiştir. Yılmaz, "Hatunsaray", s.320.

¹⁰ 1844 tarihinde Beyşehir'de yaşayan erkeklerin yaş aralıkları ve bunların dağılım oranı için ekler bölümündeki Tablo 2'ye bakılabilir.

olan insanların yaşlı olarak değerlendirilmesi daha uygundur. Bunun için 0-10 yaş grubu çocuk, 11-30 yaş grubu genç, 30-50 yaş grubu orta yaşlı, 50 ve üzerindeki ise yaşlı olarak kabul edilmiştir. Buna göre yapılan değerlendirmelerde 50 yaşın üzerinde olanların sayısı 391 iken onların ortalama yaşları 63 olarak gerçekleşmiştir. Buna göre, çocukların (0-10) oranı %30,40¹¹, gençlerin (11-30) oranı %46,33, orta yaşlıların (31-50) oranı %17,54, yaşlıların (50-100) oranı %6,03¹² olarak ortaya çıkmaktadır. Buradan hareketle ortalama yaşın da 21,30 olduğu düşünülerek Beyşehir Kazası'nda yaşayan insanların önemli bir kısmının genç nüfus olduğu, 50 yaşın üzerinde olanların oranının oldukça düşük olması nedeniyle de ortalama ömrün günümüz değerlerinden hayli düşük olduğu söylenebilir. Buna rağmen 1844 yılında hayatta olanlar üzerinde bir değerlendirme yapıldığında 80 ve üzerinde yaşa sahip olan yaklaşık 10 civarında kişi bulunmakta, 100 yaşına ulaşan sadece 1 kişinin varlığı bilinmektedir. 100 yaşındaki kişi Beyşehir Kazası, Çonya Köyü'nde 6 numaralı hanenin reisi Abdi Mustafa oğlu Halil'dir. Mesleği çiftçi olan Halil kısa boylu, aksakallı birisi olarak tanımlanmış olup, 53 yaşında Mustafa isimli bir oğlu, 24 yaşında İbrahim isimli bir torunu, 2 yaşında Mehmet isimli bir de torun çocuğu sahibidir¹³.

II. AİLE YAPISI VE ÇOCUK SAYISI

Nüfus defterlerinde, defterin ait olduğu yerleşimde 1 numaralı haneden başlamak üzere, hane reisinin çatısı altında her erkeğe sırayla numara verilmek suretiyle hanedeki bütün erkeklerin kaydedildiğini söyleyebiliriz. Defterlerde her hane bir aile olarak düşünülmüş ve buna göre kayıt gerçekleştirilmiştir.. Bu nedenle geniş aile içerisinde bulunan evli veya bekâr erkekler de aynı hane içerisinde gösterilmiştir. Böylece defterlerdeki hane kayıtlarından hareketle yerleşimlerdeki yaşayan ailelerin çekirdek veya geniş aile olup olmadığı gibi özellikler ve bunların yerleşim birimlerindeki oranlarına ulaşılabilmektedir.

Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde hane reisinin çatısı altında oğlu, kardeşi, kardeşi oğlu, hafidi (torunu), hafidinin oğlu (torununun oğlu), emmisi, emmisi oğlu, pederi, üvey oğlu, eniştesi, üvey kardeşi, üvey babası, üvey hafidi (üvey torunu), kayını, kayın pederi, damadı ve damadı oğlu gibi akrabalık ilişkileri bulunan kişilerin de kaydedildiği görülmektedir. Buna göre Beyşehir Kazası nüfus defterinde kayıtlı 2457 hane reisinin çatısı altında 3073 kişi oğlu, 458 kişi kardeşi, 35 kişi kardeşi oğlu, 262 kişi hafidi, 1 kişi hafidi oğlu, 2 kişi emmisi, 2 kişi emmisi oğlu, 4 kişi pederi, 2 kişi eniştesi, 5 kişi kayını, 70 kişi üvey oğlu, 9 kişi üvey kardeşi, 18 kişi üvey babası, 1 kişi üvey hafidi, 5 kişi yeğeni, 9 kişi damadı, 2 kişi damadı oğlu olarak kaydedilmiştir. Hane reisinin oğlu olarak kaydedilenlerin evli olup olmadıkları bilinmemektedir. Yaşları belirtilmesine rağmen hane reisinin oğlu olarak kaydedilenleri çekirdek ailenin bir üyesi olarak görmek mümkündür. Ancak hane reisinin kardeşi, kardeşi oğlu, torunu, torunu oğlu, emmisi, emmisi oğlu, eniştesi, kayını, damadı, damadı oğlu, yeğeni, üvey hafidi, üvey babası, üvey kardeşi ve üvey oğlu olarak kaydedilenlerin çekirdek aile üyesi değil geniş aile üyeleri olarak değerlendirmek daha doğrudur.

Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde yer alan 2547 haneden 340 hane reisi kendi hanesi altında erkek kardeşlerini de kaydettirmiştir. Yani Beyşehir'deki hanelerin en azından %13,4'ünün geniş aile özelliği taşıdığı söylenebilir. Bu kanaatimizi teyit edecek bir başka husus da hane reisinin oğlu olarak kaydedilen 3073 kişiden %82,5'unun 18 yaşından küçük, %17, 2'sinin 18 yaşından büyük olduğudur. Bu yönüyle Beyşehir Kazası'ndaki yerleşimlerden yaşayan ailelerin yoğun olarak çekirdek aile özelliğini taşıdığı söylenebilir. Nitekim yukarıda yapmış olduğumuz tespitlerde

¹¹ Doğanhisar Kazası'nda 1833-34 Sayımına göre 0-10 yaş arası nüfusun oranı 37,7'dir. Çelikten, "Doğanhisar", s.131; 1844 sayımlarına göre Hatunsaray Nahiyesinde 0-10 yaş arasındaki erkeklerin oranı %30,5'tir. Yılmaz, "Hatunsaray", s.320.

¹² Doğanhisar Kazası'nda 1833-34 Sayımına göre çocuk ve gençlerin oranı %52,5, orta yaşlıların oranı %40,05, yaşlı nüfusun oranı ise %7,5 olarak tespit edilmiştir. Çelikten, "Doğanhisar", s.131; 1844 sayımlarına göre Hatunsaray Nahiyesinde 50 yaş ve üzerindeki toplam nüfusa oranı %11 civarındadır. Yılmaz, "Hatunsaray", s.320.

¹³ BOA, NFS.d, Nr 3315, s.97.

hane başına düşen kişi sayısının ortalama %5,27 olduğu ortaya çıkarılmıştı. Bu oranda bir rakam da Beyşehir ve çevresinde çekirdek ailelerin bir baba, bir anne ve üç çocuktan oluştuğu gerçeğiyle örtüşmektedir.

Beyşehir kaza genelinde hane reisi ve oğlu dışındaki aile üyeleri olan erkeklerin çekirdek aileyi oluşturan bireyler olduğu düşünülerek bunların bütün hane üyeleri içerisindeki yerine bakıldığında hane reisi ve oğlu dışındaki aile erkeklerinin %13,8 oranında olduğu görülmektedir. Bu yönüyle Beyşehir kaza genelinde geniş aile oranının yaklaşık %14 civarında olduğu söylenebilir¹⁴.

Kazaya bağlı bazı yerleşimlerden geniş aile oranının kaza genelinden oldukça yüksek olduğu görülmektedir. Nitekim bu oran Çonya Köyü'nde %28,16'ya, Gönen Köyü'nde %23,8'e, Avşar Köyü'nde %27,27'ye, Emen Köyü'nde %22,22'ye ulaşmaktadır. Kazanın bazı yerleşimlerinde ise, bu oran oldukça düşük seyretmektedir. Geniş aile oranının en düşük olduğu yerleşim yeri %2,50 ile Kırıklı'dır. Onu %5,36 ile Mesudlar, %5,56 ile Çivril takip etmektedir. Beyşehir kaza merkezinde de geniş aile oranının düşük olduğu görülmektedir. Özellikle esnaf ailelerinin yaşadığı Orta Mahalle'de bu oran %9,16, Hacı Armağan Mahallesi'nde %10,89 iken tarım ve hayvancılıkla meşgul olan Beyşehir'in en eski mahalleleri olan Cami Mahallesi'nde %17,66, Dalyan Mahallesi'nde %17,07'dir. Beyşehir'in nüfus açısından en büyük köylerinde de geniş ailenin kaza ortalamasının altında olduğu görülmektedir. Nitekim kazanın nüfus açısından en büyük yerleşimi olan Davgana Köyü'nde bu oran %11 civarında iken, Manastır Köyü'nde %12, Üskerles Köyü'nde %15 olarak ortaya çıkmaktadır.

1844 yılına ait nüfus defterlerinde hane reisinin çatısı altında o hanede yaşayan erkek çocuklar da kaydedilmiştir. Bunlar arasında oğul olarak kaydedilen 3073 kişi bulunmaktadır. Bunların bir kısmının ailenin evli çocukları olduğu görülmektedir. Söz konusu sayı kazadaki hane sayısına bölündüğünde bir hane içerisindeki yaklaşık erkek çocuk sayısına ulaşmak mümkündür. Buna göre, Beyşehir kaza genelinde ortalama erkek sayısı 1,25, hane başına düşen ortalama çocuk sayısı ise 2,50 olarak ortaya çıkmaktadır. Bu rakam Beyşehir kaza merkezinde 1,72'ye düşmektedir. Bazı yerleşim yerlerinde çocuk sayısının ortalamadan yüksek olduğu görülmektedir. Ortalama çocuk sayısının en yüksek olduğu Karaali'de bu oran yaklaşık 5 iken, Şamlar'da 4, Kurdular'da 3,9'dur. Kazanın nüfus açısından en büyük köyleri olan yerleşimlerde çocuk sayısının ortalamanın üzerinde olduğu görülmektedir. Bu oran Davgana'da 2,6, Manastır'da 3,50, Üskerles'te 2,55'tir. Kaza genelinde bazı yerleşim birimlerinde çocuk sayıları ortalamanın oldukça altındadır. Kazanın en küçük köyleri olan Avşar'da 0,67, Çivril'de 0,83 olan bu ortalama Çiftlik Köyü'nde 1,25 olarak gerçekleşmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki kazaya bağlı köy yerleşimlerinde hane başına düşen çocuk sayısı kaza merkezinde yaşayanlara göre fazladır. Bu durum Osmanlı Devleti'nde kırsal alanlarda temel geçim kaynağı tarım ve hayvancılık olan ailelerde çocuğa duyulan ihtiyacın fazla olmasıyla izah edilebilir. Ancak buna rağmen Beyşehir ve çevresinde kırsal alanda yaşayan ailelerin ortalama 3 çocuk ve 1'er anne- babadan oluşan çekirdek aile tipine uygun olduğu görülmektedir¹⁵. Bu durum da Osmanlı ailesinin hâkim tipi olan çekirdek aile yapısına uygun görünmektedir.

¹⁴ 1831 nüfus defterlerine göre Doğanhisar'la ilgili yapılan bir çalışmada geniş aile oranının toplam nüfusun ¼'ü olarak tespit edilmiştir. Aköz, Karaca, "Doğanhisar", s.25; 1844 sayımlarına göre, Hatunsaray Nahiyesinde çekirdek ailenin oranı %94,5 olarak tespit edilmiştir. Yılmaz, "Hatunsaray", s.319; 1844 sayımlarına göre Kulu'da geniş aile oranı %18 civarındadır. Yılmaz, "Kulu", s.96.

¹⁵ Doğanhisar Kazası'nda 1831 Nüfus defterlerine göre yapılan bir çalışmada Doğanhisar ahalisinin büyük oranda çekirdek aile şeklinde olduğu, ortalama çocuk sayısının 2 erkek çocuk olarak tespit edildiği görülmüştür. Aköz, Karaca, "Doğanhisar", s.25.

III. ŞAHISLARIN TİPOLOJİSİ, İSİM VE LAKAPLARI

A-TİPOLOJİ

XIX. yüzyıl arşiv kaynakları arasında son yıllarda tasnifi tamamlanarak kullanıma açılan ve bu araştırmanın da önemli kaynağı olan nüfus defterlerinde, insanların bazı fizikî özellikleri ile ilgili bilgiler de yer almaktadır. Bu fizikî tanımlamalar, bugün de sıkça yapıldığı gibi, birisinin diğer bir insana anlatılmaya çalışılmasında kullanılan benzer ifadeleri içermektedir. Bu noktada kişileri diğer insanlardan ayırt etmeye ya da tanımlamaya yarayan ifadeler kullanılmıştır. Defterlerde ilk olarak insanların boyuyla ilgili unsurlar tanımlanırken, daha sonra yüzdeki sakal, bıyık gibi temel bazı unsurlar dile getirilmiştir.

İncelenen dönemde yaşamış olan insanların nasıl bir görünüme sahip olduğu pratikte çok fazla bir öneme sahip değilse de bu tanımlamalar neredeyse tüm hane reislerini kapsamı nedeniyle ayrıntılı bir tahlile imkân vermektedir. Bu imkân dağlık, ovalık yerleşim birimlerinde ikamet eden insanların fiziksel tabiatlarının mukayesesini de sağlamaktadır. Her ne kadar bütün yerleşim birimlerine dair ayrıntılı bilgiler bulunuyorsa da bu yerler hakkında ayrıntılı değerlendirmeler yapılmamıştır. Bu açıdan ayrı ayrı yerleşim birimlerinde ikamet eden hane reislerinin fiziksel görünümüne dair bilgiler tablolar halinde düzenlenmiş ise de şimdilik sadece kaza düzeyinde ve genel ifadelerle birtakım değerlendirmelerin yapılmasıyla yetinilmiştir (Muşmal, 2005, s.106).

Beyşehir Kazası nüfus defterlerindeki bilgiler kişilerin boy, sakal ve bıyık gibi özelliklerini kabaca tanımlar şekilde oluşturulmuşlardır. Buna göre bir kişinin boyunun kısa, orta veya uzun ölçülerinden hangisine uyduğu ifade edildikten sonra sakalının ak, kır, az kır, kara, kumral, az kumral, sarı, az sarı, köse, taze ya da şâb emred tanımlamalarından hangisine uygun olduğu belirtilmektedir. Kişi sakalsız ise, bıyığının az ya da ter olduğu ifade edilmektedir. Nüfus defterlerinde boy ile ilgili tanımlamalar dikkate alındığında Beyşehir kaza genelinin %88,5'inin orta boylu olduğu anlaşılmaktadır. Kaza genelinde uzun ya da uzunca boylu olanların oranı %7,6, kısa boyluların oranı ise %3,9'dur¹⁶. Uzun boylular arasında en yüksek oran %24 ile Sevindik Köyü'nde gerçekleşmiştir. Kısa boylular arasında ise en yüksek oran %10,71 ile Başlamış Köyü'nde görülmektedir. Kısa boylu olarak tarif edilen erkeklerin genellikle yaşlı insanlar olduğu anlaşılmaktadır.

Beyşehir Kazası'nda yaşayan insanların sakal ve bıyık tanımlamalarından hareketle halkın eşkâli hakkında da değerlendirmeler yapmak mümkündür. Defterde 0-10 yaş arasındaki çocukların sakal ve bıyık durumları hakkında doğal olarak herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. 10-20 yaş arasındaki gençlerin genel olarak sakal ve bıyık durumları hakkında “şâb emred¹⁷” veya “müzellef¹⁸” ifadeleri kullanılmıştır. Defterlerde genellikle 20 yaş üzerindeki erkeklerin sakal ve bıyık görünümeleri hakkında bilgi verilmiştir. Burada yapılacak olan değerlendirmeler 20 yaş üzerindeki erkeklerin bilgilerinden hareketle gerçekleştirilecektir. Deftere kaydedilmiş olan erkeklerin sakal ve bıyık özellikleri incelendiğinde sakalı belirtilenlerin %26,12'si kır, %13,26'sı ak, %20,63'ü kara, %31,74'ü kumral, %3,51'i sarı, %3,42'si köse, %1,32'si ise taze sakallıdır. Bıyık görünümeleri belirtilen erkeklerin %28,71'i kara, %17,66'sı kumral, %5,10'u sarı, %46,84'ü ter, %1,70'i de az bıyıklı olarak nitelendirilmiştir.

¹⁶ 1844 yılında Beyşehir Kazası yerleşim birimlerinde yaşayan insanların boy tanımlamaları için ekler bölümündeki Tablo 3'e bakılabilir.

¹⁷ Henüz sakalı, bıyığı çıkmamış genç. Şahin, *Nüfus Defterleri*, s.922.

¹⁸ Yüzünde yeni tüyler çıkan. Şahin, *Nüfus Defterleri*, s.921.

B-LAKAPLAR ve UNVANLAR

Soyadı kanunun kabul edildiği dönemden önce, ailelerin veya insanların pek çoğu çeşitli lakaplarla anılırlardı. Bu lakapların bir kısmı nesilden nesile devam eden sülale adları idi. Yine bir kısmı da kişilerin çeşitli özelliklerinden (hastalık, sakatlık, özür, tip, hal-hareket, meslek veya memleket) ileri gelirdi. İkinci türden lakapların da nesilden nesile aktarıldığı görülmekle beraber, çoğunlukla kişinin ölümüyle son bulur veya zamanla unutulurdu (Yılmaz, 2012, s.97).

1844 yılına ait Beyşehir Kazası nüfus defteri incelendiğinde Beyşehir merkez ve köylerinde yaşayan erkeklerin büyük çoğunluğunun çeşitli lakaplarla anıldığı anlaşılmaktadır. Kişiler deftere kaydedilirken eğer lakabı sadece kendisi kullanıyor ise, kendi isminden önce lakabı belirtilerek (Kara Mehmet, Deli Hasan, Topal Ali, Allame Mustafa, Badak Hamza gibi) kaydedilmiştir. Eğer kaydedilen erkeğin ailesinin bir lakabı mevcut ise, aile veya sülale adı kişinin babasının adıyla birlikte (Dellaloğlu İbrahimoglu, Akkuşoglu Mustafaoğlu, Ayvacioğlu Mehmed, Aynalıoğlu Mustafa gibi) yazılarak deftere kaydedilmiştir. Buradan hareketle aile veya sülale ismi olmayan lakapların Beyşehir’de yoğun olarak kullanılmadığı görülmektedir. Ancak defterlerde yer alan kayıtlara göre, XIX. yüzyılın ortalarında Beyşehir Kazası’nda geniş sülale adlarına yoğun olarak rastlanmaktadır¹⁹.

Nüfus defterlerinde kişilerin aile veya sülale isimlerinin dışında memleketlerine göre de bazı lakaplar aldıkları görülmektedir. Kişilerin, Ağılı (2 kişi), Ağırslı (3), Candarlı (3), Burusalı (1), Bozkırlı (3), Cezayirli (1), Çetmili (3), Gökrekli (1), Harputlu (1), Honazlı (1), İzmirli (2), Kaşaklılı (6), Kırılılı (2), Kütahyalı (1), Mannastırlı (1), Sivaslı (1), Şamlarılı (1), Suyollu (1), Tekeli (1), Yenişarlı (1) gibi lakaplarla anılmaları Beyşehir Kazası içinde hem köyler arasında, hem de vilayet içi ve vilayet dışında nüfus hareketlerinin gerçekleştiğine örnek teşkil etmektedir. Ayrıca bazı insanlar Acem, Arab, Macar, Mısırlı, Tatar, Yörük ve Zenci lakaplarla anılmakta, bu durum bu kişilerin köken veya görünüm itibarıyla bahsi geçen coğrafyalarla ilişkilendirildiğini göstermektedir. Bunların dışında deli, alil, carcar, çakal, çapan, çatlı, çürük, güzel, kara, kara bela, kel, kısa, koca, küçük, lafçı, mecnun, öküz, sarı, siyah, topal, yancı, ala, gök, gömleksiz, sail gibi şahısların karakterleri, özellikleri veya fiziki görünümünü yansıtan lakaplara da rastlanmaktadır.

Nüfus defterlerinde kaydedilen erkeklerin bir kısmı isimlerinin yanında çeşitli unvanlarla anılmaktadır. Bunlar arasında ağa, bey, efendi, hoca, hacı, hafız ve molla gibi unvanlar kişilerin sosyal statülerini yansıtmaktadır. Bu nedenle bahsi geçen unvanlar tespit edilerek tekrarlanma sayıları açısından bir veri haline dönüştürülmüştür. Buna göre Beyşehir Kazası’nda kayıtlı erkeklerden ağa (3 kişi), bey (8), efendi (30), hoca (14), hacı (60), hafız (23) ve molla (47) unvanını kullananların sayısı 185’tir. Buna göre, Beyşehir’de yukarda bahsi geçen unvanları kullananların oranı, yani sosyal statüleri açısından diğerlerine göre daha nitelikli olan kişilerin oranı yaklaşık %3’tür.

C-ŞAHIS İSİMLERİ

Beyşehir Kazası nüfus defterinde kayıtlı erkeklerin isimlerinin de defterlere kaydedildiği bilinmektedir. Defterde yaptığımız incelemede 6480 erkeğin isminin kaydedildiği tespit ettik.

¹⁹ Burada defterlerde geçen bütün sülale adlarını vermek mümkün değilse de çok kullanılan bazı örnekleri zikretmek mümkündür: Abazoğlu, Abbasoğlu, Abdioğlu, Aceoğlu, Akkulak, Araboğlu, Ayanoğlu, Ayvaz, Bayındırlı, Bayındırhoğlu, Bekiroğlu, Berberoğlu, Beyoğlu, Candarlı, Cenanoğlu, Çakaloğlu, Çavuşoğlu, Çelebiloğlu, Çobanoğlu, Davudoğlu, Deli Ahmedoğlu, Deli Alioğlu, Dellaloğlu, Dumanoglu, Emiroğlu, Fettahoğlu, Hacı Alioğlu, Hacioğlu Hamaloğlu, Hatiboğlu, Hekimoğlu, Hocaoglu, İbişoğlu, İmamoğlu, Kalaycioğlu, Kara Ahmedoğlu, Kara Alioğlu, Kara İmamoğlu, Kocaoglu, Köseoğlu, Kurdoğlu, Küçük Ömeroğlu, Kükürtlüoğlu, Manavoğlu, Maşaoğlu, Mısırlı, Mollaoğlu, Müderrisoğlu, Müminoğlu, Nasreddinoğlu, Oğuzoğlu, Osmanoglu, Paşaoğlu, Pir Alioğlu, Piroğlu, Saraçoğlu, Satioğlu, Seferoğlu, Serdaroğlu, Seyidoğlu, Sipahioğlu, Tekelioğlu, Temircioğlu, Topaloğlu, Türkmenoğlu, Velioğlu, Yayıcioğlu Toğurtcuoğlu, Yüncüoğlu gibi lakaplar yaygın olarak kullanılan lakaplardır.

Kişilerin baba adları değerlendirmeye alınmayıp, yalnızca hayatta olduğu bilinen 6480 erkeğin ismi değerlendirmeye alınmıştır. Bu şekilde isimler üzerinde yaptığımız incelemelerde 120 ayrı erkek ismi kullanıldığı tespit edilmiştir.

İsimler üzerinde yaptığımız istatistikî değerlendirmelerde erkek isimlerinden bazıları yoğun olarak kullanılırken bazı isimlerin ise istisnâ veya seyrek kullanıldığı görülmüştür. Buradan hareketle 20 ve üzerinde kişi tarafından kullanılmış olan erkek isimlerini tespit ederek sık kullanılan erkek isimlerini ve kullanım sıklığını bir tablo haline getirdik²⁰. Buna göre, Beyşehir’de yaşayan erkeklerin %17,15’inin ismi Mehmed’dir. Bu da demektir ki her 6 erkekten birinin adı Mehmed’dir. Diğer taraftan Beyşehir’de kayıtlı erkeklerin %10,28’inin ismi ise Ali’dir. Ayrıca %9,9’unun ismi ise Mustafa’dır. Bu durumda her 5 erkekten birinin ismi Mustafa ya da Ali’dir. Sık kullanılan isimlere bakıldığında Mehmed, Ali ve Mustafa’nın dışında Ahmed ismi %7,44, Hüseyin ismi %7,25, Hasan ismi de %7,04’lük bir yüzdeye sahip bulunmaktadır. Yani Beyşehir’deki erkek isimlerinin %60’ı Peygamberimiz (sav), O’nun damadı Hz. Ali ve torunları Hasan ya da Hüseyin’in isimleridir. Bu gruba %5,28 ile İbrahim, %4,46 ile İsmail, %4,83 ile Osman %3,90’la Süleyman da dâhil edildiğinde Beyşehir Kazası’ndaki erkeklerin %77,5’inin bahsi geçen bu 10 ismi kullandıkları görülecektir. Buradan hareketle her 5 kişinin 1’inin isminin Mehmed, 1’inin isminin Mustafa ya da Ali, 1’inin isminin Hasan ya da Hüseyin olması Beyşehir ve çevresinde yaşayan insanlar arasında Ehl-i Beyt sevgisinin ne kadar yüksek ve ne kadar yaygın olduğu söylenebilir.

IV. BEYŞEHİR KAZASI’NDA MESLEKİ YAPI

Fertlerin geçimlerini temin etmek amacıyla meşgul oldukları uğraşların isimleri kişilerin mesleği olarak kabul edilebilir. Kişiler bu uğraşları vasıtasıyla maiyetlerini temin etmekte ve hayatlarını sürdürmektedir. Fertlerin hayattaki fonksiyonları itibariyle durumları da birbirinden farklı olmaktadır. Bazıları meslek sahibidir, mesleğini icra eder, bazıları gelir sahibidir, çalışmaya lüzum görmez, bazıları hastalık ya da maluliyet sebebiyle hiç çalışamayacak durumdadır (Muşmal, 2005, s.112).

Nüfus defterlerinde kayıtlı kişilerin isim, yaş, eşkâl ve lakap bilgilerinin yanında meşgul oldukları mesleklere dair kayıtlar da düşülmüştür. Defterlerde bebeklerden yaşlılara kadar bütün erkekler kaydedilmesine rağmen meslek bilgileri doğal olarak yetişkinlerin kayıtlarında ifade edilmiştir. Ancak yetişkin oldukları halde bazı erkeklerin meslek hanelerinde herhangi bir kayda yer verilmemiştir. Bu durum bahsi geçen kişilerin herhangi bir meslekle meşgul olmadıklarını göstermektedir. Defterlerde genç yaşta sayılabilecek bazı kişilerin tahsilde veya askerde oldukları, hatta tahsil veya askerliğini nerede sürdürdüklerine dair bilgiler de verilmiştir.

Beyşehir nüfus defterlerinde kayıtlı 6480 erkekten meslek kaydı tespit edilenlerin sayısı, 2518’dir. 3962 kişinin ise, mesleği ile ilgili bir kayıt yer almamaktadır. Bunlar arasında önemli bir yekûnu çocuk ve gençler teşkil etmektedir. Defterlerde kayıtlı erkeklerin yaklaşık 3800’ü 0-20 yaş arasındadır. Bazı erkeklerin ise, özürlü oldukları için meslek yapamaz durumda oldukları anlaşılmaktadır. Bazılarında ise, kişinin mesleğine dair herhangi bir bilgi verilmemiştir. Mesleği belirtilen yaklaşık 2500 kişinin meslekleri tek tek tespit edilmek suretiyle mesleğin niteliğine göre tasnife tabi tutulmuş ve bu meslekler çeşitli gruplar altında toplanmıştır²¹.

Mesleklerin gruplanması sırasında üretim, tüketim ilişkisi ölçü olarak alınmıştır. Buna göre Beyşehir Kazası’nda ele alınacak olan mesleklerden ilki tarımla ilgili mesleklerdir. Bir tarım toplumu olan Osmanlı Devleti için bu grup en yaygın ve en önemli meslek grubudur. İkinci olarak

²⁰ 1844 tarihinde Beyşehir Kazası’nda erkeklerin kullandıkları şahıs isimleri için ekler bölümündeki Tablo 4’e bakılabilir.

²¹ 1844 yılında Beyşehir Kazası’nda yerleşim birimlerine göre nitelikleri açısından meslek kategorisi için ekler bölümünde yer alan Tablo 5’e bakılabilir.

yaygın meslek grubu yönetici veya görevlilerin ele alındığı meslek üretimle ilgili doğrudan ilgisi olmayan meslekler grubudur. Üçüncü ve son olarak sınaî ve ticaretle ilgili meslekler ele alınacaktır. Ancak sınaî ve ticaretle ilgili meslek grubu alım-satım yapanlar, mal ve hizmet üretenler ve sadece hizmet üretenler olmak üzere üç ayrı sınıf halinde incelenecektir.

A-TARIMLA İLGİLİ MESLEKLER

Nüfus defterlerinde kayıtlı kişilerin meslek hanesinde belirtilen bazı meslekler nitelikleri açısından tarımla ilgili meslekler kategorisinde değerlendirilebilir. Bunlar arasında çiftçilik doğrudan tarımla ilgili meslek kategorisi içerisinde yer alır. Ancak bazı hane reislerinin çiftçi olarak kaydedilmediği, onların meslek kayıtlarında ırgat, rençber, çoban veya kiracı şeklinde kayıtlar bulunduğu görülmektedir. Buradan hareketle denilebilir ki, bazı kişiler çiftçi olarak tanımlanabilecek düzeyde araziye sahip olup bağımsız küçük üretici olarak tarımla meşguldürler. Bununla birlikte insanların çiftçilikten sağladıkları gelirler geçimlik düzeyin altında kaldığı zamanlarda veya kendi başına ekip dikeceği arazisi yetersiz olduğu durumlarda başkalarına ait arazilerde yine tarımla meşgul oldukları anlaşılmaktadır. İşte bu kişiler çiftçilerin dışında rençber, ırgat, çoban veya kiracı adıyla nüfus defterlerine kaydedilmişlerdir.

Beyşehir Kazası nüfus defterlerindeki kayıtlara göre mesleği belirtilen erkekler arasında tarımla meşgul olan kişilerin oranı %66,32'dir²². Bu oran kaza genelinde bu şekilde gerçekleşmekle birlikte bazı yerleşimlerde oldukça yüksek seyretmektedir. Nitekim Beyşehir Kazası'na bağlı Mesudlar Köyü'nde bu oran %89'a, Candar Köyü'nde %85'e, Akburun ve Kırıklı köylerinde %84'e ulaşmıştır. Beyşehir kaza merkezinde ise, bu oranın doğal olarak oldukça düşük gerçekleştiği görülmektedir. Kaza merkezinde yer alan ticarî faaliyetlerin gerçekleştiği alan olarak bilinen Dalyan, Orta ve Hacı Armağan mahallelerinde bu oran %30 civarında iken, Beyşehir'in en eski mahallesi olan Cami Mahallesi'nde ise %50 civarında gerçekleşmiştir. Kazanın büyük köyleri olan Manastır'da tarımla meşgul olanların oranı %73, Üskerles'te %76, Davgana'da %77 olarak ortaya çıkmaktadır. Bu haliyle bir kasaba özelliği taşıyan bu yerleşimlerde sınaî ve ticarî faaliyetlerin de kısmen mevcut olduğunu düşünülebilir..

Tarımla meşgul olan haneler içerisinde bağımsız küçük üretici olarak değerlendirebileceğimiz çiftçilerin oranı %61,8 iken, tarım işçisi olarak değerlendirebileceğimiz rençber, çoban, ırgat ve kiracıların oranı ise %38,2'dir. Bu oran bazı yerleşim birimlerinde ciddi ölçekte değişime uğramaktadır. Nitekim kazanın en büyük köyleri olan Davgana'da bu oran %20'ye %80, Beyşehir kaza merkezinde ise, %30'a %70 olarak gerçekleşmiştir. Bu durum belli bir büyüklükte araziye sahip olan insanların bizzat kendi topraklarında üretim yapmaları halinde çiftçi olarak değerlendirildiklerini; ancak arazinin küçük olması veya başkalarının arazilerinde tarımla meşgul olunması yahut kiralınması gibi durumlarda ise tarımla uğraşanların rençber olarak değerlendirildiğini düşündürmektedir²³. Zira hem Beyşehir merkezde hem de Davgana'da nüfusun oldukça yüksek oluşu arazinin de yetersizliği böyle bir durumu açıkça teyit etmektedir.

B-SINAÎ VE TİCARETLE İLGİLİ MESLEKLER

Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde kayıtlı bazı erkeklerin meslekleri de nitelikleri itibariyle sınaî ve ticarî alanlarla ilgili mesleklerdir. Bu meslekler birbirinden kesin çizgilerle ayrılmamakla beraber üç başlık altında gruplandırılabilir. Bunlardan ilki alım-satımla uğraşan satıcı

²² 1841 sayımlarına göre Doğanhisar'da tarımla meşgul olan erkeklerin oranı %76'dır. Uçar, "Doğanhisar", s.319; bu oran Konya Vilayeti Hatunsaray Nahiyesi'nde %88'dir. Mehmet Yılmaz "Hatunsaray", s.311.

²³ Nitekim Cahit Telci, rençberlik ile ilgili çalışmasında çiftçinin kendi toprağını ekip biçen bir üretici, rençberin ise yeterli toprağı olmadığı için ortakçılık, yarıcılık ve icarcılık yaparak geçimlerini sağlayan kişiler olarak nitelendirmektedir. Cahit Telci, "Osmanlı İktisat Literatüründe Bulunan ve Günümüzde Hala Yaşayan Bir Kavram: Rençber", *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.715.

esnaflardır. Nüfus defterlerinde yer alan tüccar, manav, kasap, oduncu, kömürcü, saraç, terzi, leblebici, ekmekçi, gözlemeci, kahveci, tahmişçi (kuru kahveci), duhancı (tütüncü), attar, bezzaz (kumaş alıp satan kimse), bakkal ve eskici kaydıyla belirtilenler bu grup içerisinde değerlendirilmiştir.

Beyşehir Kazası'nda alım satımla meşgul olan kişilerin oranı %5 civarındadır. Bunların önemli bir kısmı Beyşehir kaza merkezinde Dalyan, Hacı Armağan, Orta ve Cami Mahallesi ile Beyşehir'in büyük köylerinden Davgana'da kümelenmektedir. Bununla birlikte Eğirler, Göçü, Eylıklar, Manastır ve Karadiken gibi köylerde alım satımla meşgul kişileri görmek mümkündür. Alım satımla meşgul olan erkekler arasında meslek açısından en sık rastlanan grup tüccarlardır. Yine terzilik ve manavlık da özellikle yüksek oranda temsil edilmektedir.

Beyşehir Kazası'nda meslek kaydında çömlekçi, debbağ, değirmenci, dülger, çeşmeci, kilerci, çenberci, nalbant gibi meslek kaydı bulunanlar sınaî üretimle meşgul olanlar kategorisinde bir araya getirilmiştir. Nitekim az da olsa Beyşehir Kazası'nda %2 civarında sınaî üretimle meşgul olanlara rastlanmaktadır. Bunlar ise yine yoğun olarak Beyşehir merkezi ile Beyşehir'in büyük köyleri olan Davgana, Manastır ve Üskerles'te temsil edilmektedir.

Sınaî ve ticaretle ilgili mesleklere dâhil edilebilecek olan bir grup da mal ve hizmet üreten gruptur. Bu kişiler eli veya bedeni ile hizmet üreten zanaatkarlar veya hizmetkarlar olarak değerlendirilecek olan hamal, nakkaş, yapıcı, kayıkcı, kalaycı, berber, dellal, aşçı, katırcı ve hizmetkâr adıyla meslek kaydı bulunanlardır. Beyşehir Kazası'nda bu grupta yer alanların oranı yaklaşık %6 civarındadır. Benzer şekilde bunların yoğunluğu Beyşehir kaza merkezi ve Beyşehir'in büyük yerleşimleri olan Davgana, Manastır, Üskerles gibi köylerde. Burada dikkat çekici bir husus ise, bazı köylerde hamal olarak kaydedilenlerin önemli bir yekûn tuttuğudur. Nitekim Beyşehir, Eğirler, Emen, Bayındır ve Bektemir köylerinde mesleği hamal olarak kaydedilenlerin oranı hiç de az değildir. Beyşehir ve çevresinde hamal olarak kaydedilen insanların dışında ve hatta kat kat daha fazla şekilde özellikle İzmir başta olmak üzere büyük şehirlerde hamal olarak çalışmaya giden erkeklerin varlığına yukarıda dikkat çekilmişti. Hamallığın tecrübe veya beceri gerektiren bir meslek olmadığı bilinmekle beraber güç ve kuvvet gerektiren bir meslek olarak genellikle Davgana, Eğirler, Bayındır ve Bektemir gibi köylerin ahalisi arasında rastlanması tesadüf olmamalıdır. Bahsi geçen yerleşimlerin nüfus yoğunluğunun fazla olması ve arazinin yetersizliği insanların toprağa bağlı yaşamaktan ayrılarak başka yerlerde veya büyük şehirlerde kismet aramak veya para kazanmak gibi yollara sürüklenmiş olmalıdır.

C-ÜRETİM İLE İLGİLİ OLMAYAN MESLEKLER

Buraya kadar yaptığımız meslek sınıflandırmalarında genel olarak üretim faaliyetinin ölçü alındığını söyleyebiliriz. Ancak Beyşehir Kazası'nda yaşayan erkeklerin bir kısmı üretim ile doğrudan alakalı olmayan mesleklerle meşguldürler. Üretimle ilgili olmayan meslekler grubunda görevliler ve yöneticiler bir araya getirilmiştir. Bunlar arasında dinî, idarî ve ilmi görevliler bulunduğu gibi askerlik görevini yerine getirenler de bu grupta değerlendirilmiştir. Böylece meslek kaydında imam, hatip, kadı, muallim, kâtip, mukayyid, kızır, müderris, müdür ve müezzin kaydı bulunanlar ile talebeler de bu grupta ele alınmıştır. Buna göre, Beyşehir Kazası'nda mesleği belirtilen erkeklerin %22'si görevli kategorisine dâhil edilebilir. Bunlar arasında en önemli yekûn ise, %86 ile askerde olanlara aittir. Askerde olanlar hakkında ayrı başlık altında geniş bir değerlendirme yapılacağından burada herhangi bir bilgi verilmeyecektir.

34 köyden ve 1 kaza merkezinden oluşan Beyşehir Kazası'nda idari, adli, dini ve ilmi alanlarda halkın ihtiyaçlarını görmek ve kazayı yönetmek amacıyla çeşitli görevli ve yönetici sınıfa rastlamaktayız. Bunlar arasında en önemli sınıfın dini görevliler olduğu anlaşılmaktadır. Zira kaza merkezindeki ve köylerde bulunan cami ve mescitlerde görev yapan imamlar, hatipler ve

müezzinler sayısal olarak diğer görevlilere oranla fazla olacaktır. Defterde meslek hanesinde imam olarak kayıtlı olanların (yaklaşık 40 kişi) tamamı Beyşehir’de görev yapmakta iken, Beyşehir defterinde kayıtlı olduğu halde 38 kişi İzmir’de, 1 kişi Isparta’da, 1 kişi İstanbul’da imamlık yapmak üzere Beyşehir’den ayrılmıştır. İzmir’e imamlık yapmaya gidenlerin 18 tanesi Davgana’dan, 6 tanesi Eğirler’den, bir kısmı da Beyşehir merkez ile sair köylerdendir. Beyşehir ve çevresinden imamlık yapmak üzere İzmir’e giden kişi sayısının 1844 yılında bu kadar fazla olması oldukça dikkat çekicidir. Bu insanların almış oldukları dini eğitimlerin sonucunda Beyşehir ve çevresinde mesleklerini icra edebilecek bir alan bulamadıklarını ve iş bulmak amacıyla nüfusu yoğun olarak artış gösteren ve bazı mevsimlerde çok yoğun bir kent haline dönüşen İzmir’de imamlığa ihtiyaç hisseden bölgelere giderek geçimlerini temin ettikleri söylenebilir.

Defterlerde ilk sırada imamların kaydedildiği görülmektedir. Aslında 1826 yılında İstanbul’da muhtarlık örgütü kurulmuş, Karaman Eyaleti’nde bu örgüt 1835 yılında kuruluşunu tamamlayabilmiş olmasına rağmen muhtarların henüz imamların gölgesinde kaldığı anlaşılmaktadır. 1844 nüfus defterlerinde ilk önce köyün imamlarının yazılması; ancak daha sonrasında 1. ve 2. muhtarların dâhil edilmesi Tanzimat’tan önce köylerin en yetkili kişileri olan imam ve hatiplerin muhtarlık teşkilatının kurulmasından sonra da güçlerini koruduklarını göstermektedir (Yılmaz, 2012, s.310).

Nüfus defterlerindeki meslek kayıtlarından anlaşıldığına göre, 1844 yılında muhtarlık bir meslek sınıfı olarak değerlendirilmemiştir. Meslek hanelerinde kişilerin çiftçi, rençber, imam, müderris, tüccar oldukları belirtilirken, muhtarlık görevi yapanların muhtar olduklarına dair bilgi kişinin meslek bilgisi dışında ayrı bir not olarak verilmiştir. Yani çiftçi olan bir kişi aynı zamanda da muhtarlık görevini yürütmektedir. Bu haliyle muhtarlığın ayrı bir meslek olarak değerlendirilmediği söylenebilir. Ancak idari görevliler olarak muhtarların nicelik ve nitelikleri hakkında ayrı bir tablo oluşturarak bu başlık altında bir değerlendirme yapılabilir. Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde muhtar-ı evvel ve sani olmak üzere 65 kişi muhtar olarak kaydedilmiştir. Muhtarların mesleklerine bakıldığında 3 tanesi imam, 4 tanesi rençber, 2 tanesi tüccar, 1’i terzi, 1’i ekmekçi, 1’i duhancı olup geriye kalan hâkim kısmı ise çiftçidir. Muhtarların ortalama yaşına bakıldığında 45,3 olduğu görülmektedir. Buradan anlaşılmaktadır ki, herhangi bir yerleşimde muhtar olarak toplumda önde gelen hali vakti yerinde olan ve yaşı itibarıyla de olgun olan kişiler tercih edilmiştir.

Beyşehir Kazası’nda nüfus defterlerinde kayıtlı olan bilgilere göre kadı, müftü, nüfus mukayyidi ve evkaf-ı hümayun nazırı gibi yönetici ve görevliler de bulunmaktadır. Bunlardan Halil oğlu Hasan Efendi belde müftüsü olarak görev yapmaktadır. Dalyan Mahallesi 40. hanede ikamet eden uzun boylu, kumral sakallı olan Halil Efendi 35 yaşındadır. Diğer taraftan Davgana Köyü’nde meslek hanesinde kadı olarak kayıtlı bulunan Mehmet Efendi oğlu Kadir Efendi’nin Aydın Vilayeti’nde bulunduğu ifade edilmektedir.

Orta boylu, kır sakallı ve 45 yaşında olan Kadir Efendi dışında 1844 yılı Beyşehir nüfus defterinde kayıtlı başka bir kadıdan bahsedilmemiştir. Kazanın nüfus mukayyidi olarak kaydedilen kişi ise, Hacı Armağan Mahallesi’nden 19. hanede kayıtlı Süleyman Efendi oğlu Süleyman Bey’dır. Orta boylu, kumral sakallı olan Süleyman Bey 39 yaşındadır. Kazanın ziraat müdürü Hacı Armağan Mahallesi 10 numaralı hanede kayıtlı orta boylu, kumral sakallı 35 yaşlarındaki Kasım oğlu Ramazan’dır. Hacı Armağan 54 numaralı hanede kayıtlı orta boylu, kır kumral sakallı 45 yaşındaki Süleyman oğlu Hüseyin Efendi ise evkaf-ı hümayun nazırı olarak görev yapmaktadır. Bunlardan başka Hacı Armağan Mahallesi 55. hanede kayıtlı olan Hüseyin Efendi oğlu Süleyman orta boylu, kumral sakallı olup 21 yaşında Beyşehir mahkemesinin kâtipliğini yürütmektedir.

V. BEYŞEHİR KAZASI'NDA SOSYAL YAPI

A-OSMANLI ORDUSUNA KATKI: ASKERDE OLANLAR

Daha önce ifade edildiği gibi Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde bazı erkeklerin kayıtlarının hemen üzerinde çeşitli notlar düşülmek suretiyle o kişinin nerede olduğu ile ilgili bilgiler verilmiştir. Defterlerde kaydedilen kişinin isim, eşkâl ve yaş bilgileri verildikten sonra o kişinin asker ya da redif olduğu veya askerden bilatezkere ya da firar ederek ayrıldığına dair kayıtlar da düşülmüştür. Bu kayıtların bazıları kısaca askerde gibi detaysız ifadeler halinde olduğu gibi, bazı kayıtlarda nerede askerde olduğu, hangi orduda görev yaptığı, hangi tarihten itibaren gittiği veya kaç yıldır askerde olduğu gibi bilgilere de yer verilmiştir. Bu bilgiler bütün askerler açısından eşit detaylara sahip olmadığından askerde olanların nerede, ne zaman ve kaç yıldır askerde olduğu gibi bilgiler bütünü yansıtacak düzeyde olmayacaktır. Ancak elimizdeki mevcut bilgilerden hareketle Beyşehir Kazası'ndan Osmanlı ordusuna dahil olanların geneli ile ilgili bazı bilgiler vermek mümkündür.

1826 yılında Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılmasından hemen sonra Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye isimli bir ordu kurulmuştur. Osmanlı ülkesinin belli başlı gelir kaynakları bu ordu için kurulmuş olan Mansure Hazinesi'ne devredilmiştir. Ancak mevcut hazinenin gelirleri ordunun masraflarına yeterli gelmediğinden askere alınan erlerin sayısının daha fazla artırılması mümkün olmamaktadır. Bunun üzerine başka bir çözüm yolu aranarak redif askeri teşkilatı kurulmuştur (Çadırcı, 1963, s.66-67). İlk yıllarda asker alımları düzensiz ve rastgele yapılmıştır. Ancak 1843 yılında kura sistemine geçilmiş, askere alma ve askerlik süresi kısmen düzene girmiştir. 1846 yılında kura sistemi güncellenmiş, askerlik çağındaki gençler kura çekmek suretiyle askere alınmışlardır (Çadırcı, 2008, s.82). Ayrıca redif askeri olacak olanlar 23 ila 32 yaşları arasındaki gençlerden kura usulüyle tespit edilecektir. Neticede bu tarihten itibaren fiili olarak askerde olanların yanında gerektiğinde silâh altına alınan bir redif sınıfı da ortaya çıkmıştır (Çadırcı, 1963, s.82).

1844 yılında Beyşehir Kazası'nda nüfus defterine kaydedilen 6480 erkeğin 468'i, yani kazadaki erkeklerin %7,2'si askerlikle ilişkilidir²⁴. Bunlardan 340'ı (%72,6) fiilen askerde 110'u (%23,5) firar etmiş olup, 18'i (%3,85) de redife ayrılmıştır. Fiilen askerde olduğu belirtilen 340 kişinin, 269'ünün nerede asker olduğu belirtilmiştir. Buna göre, nerede askerde olduğu belirtilenlerin %75'i yani yaklaşık 200 kişi Osmanlı Devleti'nin Rumili ordusunda askerlik yapmaktadır. Bunlardan 29'u, yani yaklaşık %11'i ise Osmanlı Devleti'nin Şam ordusunda, 13'ü yani yaklaşık %5'i de Arabistan ordusunda askerlik yapmaktadır. Bunların dışında kalan %8'lik kesim ise, Anadolu (7 kişi), Dersaadet (6 kişi), bahriye (5 kişi), Erzurum (1 kişi), Alanya Sancağı (1 kişi) ile Sırp ordusunda (1 kişi) askerlik yapmaktadır. Beyşehir ve çevresinden askere gidenlerin %75'inin Rumili ordusunda görevlendirilmiş olması dikkat çekicidir. Bu durumun bölgenin özelliğinden mi kaynaklandığı, yoksa bu tarihlerde Rumili ordusuna asker alımlarının yoğun olarak gerçekleştirilmiş olmasından mı kaynaklandığı bilinmemektedir. Ancak ikinci ihtimal daha akla yatkın görünmektedir.

Beyşehir Kazası nüfus defterlerine göre, askerde bulunan kişilerin 242'sinin, yani yaklaşık %52'sinin kaç yılında askere gittiği, ne zamandır askerde olduğu bilinmemektedir. Askere ne zaman gittiği bilinenlerin %51,6'sı Hicrî 1259, Miladî 1843 yılında nüfus kaydının yapıldığı tarihten bir sene önce askere gitmiştir. Askerde olanların yaklaşık %12'si de 10 yıldır askeredir. Askerde bulunduğu süre en fazla olanlar göz önüne alındığında 8 kişinin 12 yıldır, 3 kişinin 13 yıldır, 6 kişinin de 15 yıldır, yani yaklaşık %20'sinin 10 yıldan fazla süredir askerde olduğu söylenebilir. Bu

²⁴ 1841 sayımlarına göre Doğanhisar Kazası'nda nüfusun %18'i asker ve redif olarak kaydedilmiştir. Fuat Uçar, “Doğanhisar”, s. 319.

yıllarda askerlik süresi 20 yaşından 40 yaşına kadar 20 yıldır. Bunun ilk 6 yılı nizamî, ikinci 6 yılı redif ve son 8 yılı da mustahfızdır (Çadırcı, 2008, s.69). Anlaşılan odur ki, bu yıllarda Beyşehir ve çevresinden kura usulüyle askere alınanların ne zaman geri dönecekleri meçhuldür.

Beyşehir nüfus defterlerinde askerde veya redif olduğu belirtilenlerin dışında askere gitmeden firar edenler veya askerden firar edenlerle ilgili bilgiler de mevcuttur. Askerlik korkusuyla köylerinden veya kışlalarından firar edenler genellikle İzmir veya Aydın'a gitmişleridir. Defterlerde askerden firar ettiği belirtilen kişi sayısı 110'dur. Bunlardan 63'u İzmir'e, 3'si Aydın'a, 1'i Selanik'e, 1'i Kahire'ye, 1 kişi Bergama'ya, 1 kişi Nazilli'ye firar etmiştir. 40 kişinin ise nereye firar ettiği belirtilmemiştir.

B. ÖZÜR DURUMU OLANLAR

Nüfus sayımlarında temel amaç vergi ve asker toplamak olduğundan defterlere bu duruma uygun olmayan kişilerin özürleriyle veya bazı kronik hastalıklarıyla ilgili kayıtlar düşülmüştür (Yılmaz, 2012, s.98). Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde bazı erkeklerin isim ve yaş bilgilerinden sonra üzerine düşülen notlarda kişinin fiziki durumuyla ilgili bilgiler de verilmiştir. Bu bilgilerde bazı kişilerin kayıtlarına sağır, âmâ çolak, topal, meczup, alil, mariz, yekçeşm/biçeşm, ucceme, ahraz gibi kayıtlar düşülmek suretiyle kişinin özür durumu hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bilgilerin bir araya getirilmesi neticesinde toplam 83 erkeğin, yani Beyşehir Kazası'nda yaşayan erkeklerin %1,3'ünün özürlü olduğu anlaşılmaktadır. Özürlü olduğu belirtilen kişilerin pek çoğunun meslek hanesi boş bırakılmıştır. Çok az olmakla birlikte bazılarının çiftçi, tüccar veya rençber olduğu belirtilmektedir. Ancak büyük oranda özürleri nedeniyle iş göremez nitelikte bulundukları ve bu nedenle pek çoğunun herhangi bir meslekle meşgul olmadığı anlaşılmaktadır. Özürlü kişilerin ortalama yaşı incelendiğinde bunların yaşlı insanlar olmadığı ve yaşlıların bu kategori dışında tutulduğu anlaşılmaktadır. Zira özürlü olduğu belirtilenlerin ortalama yaşı 23,8 olarak ortaya çıkmaktadır.

C- TAHSİLDE OLANLAR

Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde bazı erkeklerin kaza dışında tahsilde olduklarına dair notlar düşülmüştür. Tahsilde olanların bazılarının nerede ve hatta hangi okulda tahsilde oldukları belirtilirken, bazılarının sadece kaza dışında tahsilde olduğu ifade edilmektedir.

Beyşehir kazası nüfus defterlerinde toplam 20 erkek kaza dışında tahsildedir. Bunlardan 5 kişi İzmir'de, 5 kişi İstanbul'da, 2 kişi Konya'da, 2 kişi Bursa'da, 1'i Manisa, 1'i Nazilli, 1'i Urla, 1'i Karaağaç'tadır. İstanbul'da olanların biri Süleymaniye Medresesi'nde tahsilde iken, bir diğeri Hediye Medresesi'nde talebedir. Tahsil için kaza dışına çıkanların önemli bir kısmı Davgana Köyü'nden iken, bir kısmı da Beyşehir merkez ile Başlamış, Gönen, Manastır ve Göçü köylerindendir.

D. KÖLELER VE HİZMETÇİLER

Nüfus defterlerinde hane reisinin kaydı yapıldıktan sonra bazı hanelerde aile üyelerinin sonunda, aynı hane içerisinde erkek kölelerin, hizmetçilerin, çırakların ve kalfaların da kaydedildiği görülmektedir. Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde 6480 kişi arasında 31 kişi defterlere gulam olarak kaydedilmiştir. Bunlardan 8 kişi hane reisidir ve 4 tanesi erkek çocuğa sahip değilken, 4 tanesinin 1'er erkek çocuğu mevcuttur. Gulamlardan 15 kişi zenci olarak defterlere kaydedilmiştir. Bunlardan 13 kişi Beyşehir merkezde, 5 kişi Bademli, 4 kişi Üskerles, 4 kişi Gurgurum, 2 kişi Davgana, 1'er kişi de Gönen, Göçü ve Manastır'da ikamet etmektedir. Ancak gulamlardan 4 tanesi hamallık yapmak amacıyla İzmir'e gitmişlerdir. Beyşehir Kazası nüfus defterinde kayıtlı gulamların ortalama yaşı ise, 20 olarak tespit edilebilmektedir.

Beyşehir Kazası nüfus defterlerine göre, Beyşehir kaza merkezinde 7 hane reisinin hizmetkârlarını kendi hanelerine kaydettirdiği görülmektedir. Bunlardan birisi Hacı Armağan Mahallesi 19. haneden Beyşehir Kazası nüfus mukayyidi Süleyman Efendi oğlu Süleyman Bey'dir. Süleyman Bey, Osman oğlu Mehmed isimli 17 yaşındaki hizmetkârını kendi hanesine kaydettirmiştir. Yine Hacı Armağan Mahallesi'nden Dumanoglu Mustafa oğlu Hüseyin, Süleyman isimli 14 yaşındaki hizmetkârını, Hacı Armağan 52. haneden Mehmet oğlu Hacı Mustafa 22 yaşındaki Mustafa isimli hizmetkârını kendi hanelerine kaydettirmişlerdir. Diğer taraftan Dalyan Mahallesi 13. hanede ikamet eden tüccarlar medarı Hacı Mehmet oğlu Hacı Musa Bey 3 gulamıyla birlikte Bozkırlı Mehmet oğlu İbrahim isimli 19 yaşındaki hademesini de kendi hanesine kaydettirmiştir. Yine Beyşehir müftüsü Halil oğlu Hasan Efendi, Halil Hoca İsimli 35 yaşındaki hizmetkârını kendi hanesine kaydettirmiştir. Burada görülmektedir ki, hizmetkâr sahibi olan kişiler toplumda önde gelen, maddi açıdan hali vakti yerinde olan kişilerdir.

Defterlerde 5 kişi de çırak olarak kaydedilmiştir. Hacı Armağan Mahallesi 107 numaralı haneden demirci ustası olan Ömeroğlu Abdullah oğlu Abdulkadir 13 yaşındaki Hasan oğlu Musa isimli çırağını kendi hanesine kaydettirmiştir. Yine Orta Mahalle'de 23 numaralı haneden terzi Abdullah oğlu Hüseyin 13 yaşındaki Katırcı Süleyman oğlu Mehmet isimli çırağını kendi hanesine kaydettirmiştir. Cami Mahallesi'nden 138 numaralı haneden Kalaycı Hasan oğlu Hasan 18 yaşındaki çırağı Ali oğlu Osman'ı kendi hanesine kaydettirmiştir.

E- YETİM HANE REİSLERİ

Nüfus defterlerinde bazı hane reislerinin isim bilgileri kaydedildikten sonra bu kişilerin yetim oldukları ifade edilmektedir. Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde yaşları ortalaması 7 civarında olan 10 hane reisi yetim olarak kaydedilmişlerdir. Bu kişilerin babalarının ölümü ile yetim kalmış, evdeki en büyük erkek çocuk olmaları hasebiyle hane reisi olarak kabul edilmiş kişiler oldukları anlaşılmaktadır. Anneleri başka bir erkekle evlenmiş olsalardı eytam olarak kaydedilmeyip hane üyesi olarak kaydedilmeleri gerekirdi. Şu haliyle yaşları oldukça küçük olan bu yetimlerin henüz evlenmemiş dul anneleriyle birlikte yaşadıkları düşünülebilir.

Bunların dışında ilk eşini kaybetmiş olan erkek çocuk annelerinin bazılarının başka bir erkekle evlenmeleri halinde hane reisinin hala evin büyük oğlunun kabul edildiği örnekler de mevcuttur. Böyle bir durumda hane reisi olarak erkek çocuk kaydedilirken, annesinin kocası, yani üvey babası kendi hanesi altında üvey babası olarak kaydedilmektedir. Bu duruma dair, yani hane reisinin erkek çocuk olduğu ve üvey babanın da hane üyesi olarak kaydedildiği örnek sayısı 18'dir. Bu örneklerde kocasını kaybeden kadının erkek çocuğuyla birlikte evini değiştirmeden yeni bir evlilik yaptığı ve kocanın bu eve dâhil olduğu anlaşılmaktadır. Zira 70'e yakın örnekte ise üvey oğlu kaydının bulunması durumunun, kadının çocuğuyla birlikte yeni kocasının yanına taşınması durumunda ortaya çıktığı görülmektedir. Şu halde nüfus defterlerinde dul kalan kadınların yeni bir evlilik yapmamaları halinde hane reisleri yetim erkek çocukları olmakta, yeni evlilik yaptıklarında kocayı kendi evine kabul etmesi durumunda yetim çocuk hane reisliğini sürdürmekte, kadın yeni kocasının evine taşındığında ise hane reisi yeni kocası olmakta ve yetim çocuklar ise bu durumda üvey evlat olarak kaydedilmektedir.

Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde hane üyesi olarak üvey oğlu, üvey kardeşi, üvey babası, gibi akrabalık ilişkileri kaydedilen yaklaşık 100 kişi bulunmaktadır. Yetim hane reisi olan çocukların sayısı ise sadece 10 civarındadır. Bu durum dul kalan kadınların genellikle yeni bir evlilik kurduklarını göstermektedir.

SONUÇ

Osmanlı dönemi XIX. yüzyılında nüfus defterlerinde yer alan veriler, herhangi bir bölgede yaşayan erkeklerin isim, meslek, eşkâl ve yaş bilgilerinden ibarettir. Defterler incelendiğinde hane

esasına göre erkeklerin sıra numarası verilmek suretiyle peşpeşe sıralandığı görülür. Bu açıdan bakıldığında ilk anda defterdeki veriler sıradan, alalede ve değersiz birer istatistik gibi görünebilirler. Bundan 150-200 yıl önce herhangi bir bölgede yaşayan insanların isim ve yaşlarının bilinmesinin, mesleklerinin arka arkaya sıralanmasının ne anlamı vardır? Söz konusu veriler kendisinden önceki dönemlere ait verilerden ne ölçüde ayrılmaktadır? Bütün bu veriler bir araya getirildiğinde bir bütün olarak ne ifade etmektedir? Defterlerdeki verilerden ne tür sonuçlar elde edilebilir? Bu çalışmanın ilk ve en önemli sorunu/sonucu nüfus defterleri kullanılarak XIX. yüzyılın ortalarında bir Osmanlı kazası olan Beyşehir hakkında nasıl bir tablo resmedildiğidir.

Bu çalışmadan önceki ve bu çalışmadan sonra yapılacak olan çalışmalar bir araya getirildiğinde elde edilecek olan sonuçlar daha sağlam, teyit edilebilir veya yanlışlanabilir bir hale dönüşecektir. Ancak nüfus defterleri üzerinde yapılan çalışmalar daha başlangıç aşamasında olduğu için şimdilik ileride güncellenmeye açık olmak üzere bazı sonuçlar paylaşılacaktır. Bu çalışmanın önemli tespitlerinden birisi bir kaza merkezi ve 34 köyden oluşan Beyşehir Kazası'nda 1844 yılında 13000 civarında bir nüfus bulunduğudur. Böylece daha önce başka kaynaklarla yapılan nüfus tespitlerine bir ilave ve tashih olarak nüfusun nüfus defterleri kullanılarak güncellenmesi sağlanmıştır. Ancak şüphesiz ki, kullandığımız kayıtlar Osmanlı Devleti'nin bizzatı kendisinin düzenlediği resmi devlet kayıtlarıdır. Diğer arşiv vesikaları açısından olduğu gibi nüfus defterleri açısından da geçerli olan bir husus, bu defterlerin resmi devlet bakış açısını yansıttığıdır.

Osmanlı Devleti vergi ve asker toplamak gayesiyle oluşturduğu bu kayıtlarda bizim şu anda elde ettiğimiz sonuçları tespit etmek gayesiyle hazırlamamıştır. Devletin bu kayıtlardan beklentisi, vergi alabileceği ve askere gönderebileceği nüfusu tespit edebilmektir. Nüfus memurları bizzat sayım yapacakları bölgelere gitmek suretiyle, köy köy dolaşarak yerleşimde yaşayan erkekleri bizzat görmek suretiyle, bütün erkek nüfusu kayıt altına alınması talimatıyla hareket etmişlerse de, defterler tutulduktan sonra da bu talimata uygun olarak hareket ettiklerini belirtip mühürlemiş olsalar da, bu defterler incelenirken defterlerdeki hata payları göz ardı edilmemelidir. Nüfus defterlerinde bazı sayfalarda yapılan hesaplamalarda yanlışlar yapıldığı hane numaralarının bazen hatalı verildiği, tekrar edildiği, atıldığı gibi örnekler tarafımızdan da tespit edilmiştir. Bununla birlikte nüfus memurları bizzat görmek suretiyle kayıt yaptıklarını ifade etseler de, kayıtlarda askerde olduğu belirtilenler, nüfus kaydının tutulduğu yerleşimin dışında olduğu ifade edilenler başta olmak üzere önemli bir yekûnun beyan esaslı defterlere kaydedildiği görülmektedir. Bu oran en azından Beyşehir Kazası için %7,2'si askerde, %11,3'ü Beyşehir dışında İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlerde olduğu belirtilen kişiler olmak üzere nüfusun yaklaşık %20'si bu kişileri tanıyanlar tarafından beyan edilerek nüfus defterine kaydedilmişlerdir. Dolayısıyla erkek nüfusun en azından %20'si nüfus memuru tarafından görülmeden kaydedilmiştir.

Askere gidenler arasında askerden firar edenlerin %23,5 olduğu düşünüldüğünde vergi vermek istemeyen veya askere gitmekten kaçan insanların nüfus sayım memurlarından kaçarak kayıt altına girmek istemedikleri de düşünülmelidir. Bu yönüyle 1844 tarihli nüfus defterlerindeki veriler, daha önceki kayıtlara göre daha detaylı ve sağlam kayıtlar olmalarına rağmen bu özellikleri nedeniyle de ihtiyatla yaklaşılması gereken kayıtlardır. Üstelik başka yerlerde oldukları belirtilen kişilerin gittikleri bölgelerde kayıt altına alınıp alınmadıkları da meçhuldür. Şu halde bazı bölgelerde mükerrer kayıtlardan da şüphelenmek gerekmektedir.

Bütün bu özelliklerine rağmen nüfus defterleri nüfusun tespitinde, geniş aile- çekirdek aile yayılışının ortaya çıkartılmasında, ortalama çocuk sayısı ve yaş aralıklarının tespitinde çok önemli veriler sunmaktadır. Bu yönüyle aynı dönemde tutulmuş temettuat defterlerinin bu noktadaki eksikliğini ortadan kaldırmaktadır. Diğer taraftan temettuat defterlerinde yer alan mesleklerin teyidinde imkân tanımakta, sadece hane reislerinin değil o sırada hayatta olan bütün erkeklerin var ise mesleklerine yer vermektedir.

Beyşehir nüfus defterlerini nitelikli kılan özelliklerden birisi de kayıt altına alınan hane reisi veya üyesi hakkında kaydın hemen üzerinde küçük notlarla bilgiler verilmiş olmasıdır. Bu bilgilerden hareketle nüfus hareketleri hakkında da değerlendirmeler yapmak mümkün olmaktadır. Nüfus defterlerindeki veriler ele alınırken soru/sorun bu defterlerin tarihçiler açısından ne ifade ettiğidir. Bu soru özellikle kişilerin eşkâl bilgileri verilirken öne çıkmaktadır. 1844 yılında Beyşehir’de yaşayan bir kişinin adının Ahmet ya da Mehmet olmasının, yaşının 20 ya da 30 olmasının, mesleğinin tüccar ya da rençber olmasının bizi çeşitli sonuçlara götüreceği muhakkaktır. Ancak eşkâlleri tanımlanan bu insanların orta ya da uzun boylu, kara ya da kumral sakallı olarak tanımlanmaları dönemin Osmanlı toplumunun ayırt edici bir özelliği olsa da günümüz tarihçileri için ne anlam ifade etmektedir? Şüphesiz bu çalışma bizi bu yönde bir sorgulama yapmaya da sürüklemiştir.

Bütün bu sorgulamaların sonunda bu çalışmanın belirgin sonucu olarak Beyşehir ve çevresinde yaşayan insanların arasında çekirdek aile yapısının hâkim olduğu, kadının doğum yapma sayısı ortalama çocuk sayısından şüphesiz yüksek olmakla birlikte ortalama çocuk sayısının 3 civarında olduğu tespit edilmiştir. Bu durum daha önce yapılan çalışmalarda Klasik dönem Osmanlı toplumu da dâhil olmak üzere sürekli tekrarlanagelen Osmanlı ailesinin 3 çocuk ve 1 anne-babadan oluşan çekirdek aileye sahip olduğu tespitinden ve onu tekrarlamaktan öteye geçememiştir. Bu yönüyle elde edilen veriler bir tekrar ve teyitten ibarettir. Ancak en azından Beyşehir ölçeği için nüfusun yaş dağılımına göre oldukça genç bir nüfus olduğu yeni bir tespit olarak söylenebilir. Beyşehir Kazası’nda yaşayan erkeklerin ortalama yaşı 21,3’tür. Yani aslında Osmanlı Devleti’nin bu sayımdan beklediklerine büyük oranda Beyşehir Kazası pozitif bir cevap vermektedir. Kazadaki erkeklerin %7,2’si sayım sırasında hala askeredir ve askerde olmayan gençlerin önemli bir yekûn tuttuğu da bu defter vasıtasıyla kayıt altına alınmış olmalıdır.

Günümüz Türkiye toplumuyla önemli ölçüde benzerlik gösteren kimi tespitler ise, bazı şahıs isimlerinin kullanım sıklığı ve yaygınlığıyla alakalı olanıdır. Beyşehir’de yaşayan her altı kişiden birinin ismi Mehmet’tir. Her 5 erkekten birinin ismi Mustafa ya da Ali’dır. Her 5 erkekten birinin ismi Hasan ya da Hüseyin’dır. İnsanlar kendi babalarının isimlerini, kendi çocuklarına verme eğilimde oldukları net olarak anlaşılmakla birlikte Beyşehir ve çevresinde ortaya çıkan bu oran Ehl-i Beyt sevgisinin oldukça yaygın ve güçlü olduğunu kanaatini de uyandırmaktadır.

Kişilerin boy tanımlamalarının sayım memurları tarafından hangi ölçeğe göre yapılmış olduğu şimdilik tarafımızca malum değildir. Eğer günümüz toplumundaki değerler o dönemde de geçerli ise göz kararı ya da genel fiziki görünümün altında ya da üstünde oluşa göre kişiler orta, uzun veya kısa boylu olarak tanımlanmışlardır. Beyşehir Kazası genelinde her on kişiden dokuzu orta boyludur. Kısa boyluların oranı %4 civarında olmasına rağmen, bu grubu genellikle yaşlıların oluşturduğu dikkat çekicidir. Şaşırtıcı olmamakla birlikte uzun boyluların oranı %7,6 civarındadır. Bu haliyle Beyşehir’de yaşayanlar arasında Türk toplumunun karakteristik niteliğine uygun bir profilin hakim olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Osmanlı şehirleri, günümüz şehirleri kadar tarımdan kopuk değildir. Temettuat defterleri bu konuda oldukça nitelikli bilgiler sunmasına rağmen, nüfus defterleri de Osmanlı toplumunun, şehirlerinin tarımsal faaliyetlerden uzak olmadığını teyit etmektedir. Beyşehir Kazası nüfus defterlerinde Beyşehir Kazası’nda yaşayanların 3/2’sinin tarımla meşgul olduğunu ele vermektedir. Beyşehir kaza merkezinde, yani Beyşehir kentinde tarımla meşgul olanların oranı %30 civarındadır. Bu oranda bir ilişki bile şehirlerin hala büyük bir köy görünümünde olduğunu göstermektedir. Beyşehir kaza merkezinde tüccar, manav, kasap, oduncu, kömürcü, saraç, terzi, leblebici, ekmekçi, gözlemeci, kahveci, tahmişçi (kuru kahveci), duhancı (tütüncü), attar, bezzaz (kumaş alıp satan kimse), bakkal, eskici, hamal, nakkaş, yapıcı, kayıkçı, kalaycı, dellal, aşçı, katırcı, hizmetkâr, çömlekçi, debbağ (derici), değirmenci, semerci, palancı, dülger, çeşmeci, kilerci,

çenberci, demirci ve nalbant adıyla anılan sınaî ve ticaretle ilgili 40’a yakın mesleğin Beyşehir’de icra edilmesi elbette ki buranın şehri özelliğiyle alakalıdır. Bazı meslekler tarımsal faaliyetlerin yürütülmesi için kırsalda da icra edilirken, kırsalın ürettiği artı ürünü kullanabilen şehirliler bu oranda sanayi ve ticaretle ilgilenmişlerdir. Ancak şurası açıktır ki, sanki Beyşehir nüfus defterleri bize Beyşehir ve çevresindeki arazinin sınaî ve ticarî faaliyetlerin orada yaşayan insanların geçimine yeterli büyüklükte olmadığını ifade etmektedir. Şüphesiz yeterli olsaydı, insanlar Beyşehir ve çevresinden büyük şehirlere göç etmeye kalkışmazlardı. Tahsilde ve askerde olan gençler istisna tutulursa, İzmir ve İstanbul gibi büyük şehirlere çalışmaya giden %11,3’lük nüfusun bariz bir gerekçesi olmalıdır. Nüfus defterleri ise, bu gerekçeyi küçük notlarla açık bir şekilde bize ifade etmektedir. Bu gerekçenin adı ise “kısmet tariki”dir. Yani Beyşehirli Beyşehir ve çevresinde maişetlerini temin edecek ve hayatlarını sürdürecektir bir işten yoksun kalmışlardır. Bu nedenle kısmet tarikiyle veya kısmet aramak arzusuyla memleketlerinden ayrılarak büyük şehirlerde “ne iş olursa yaparım” yahut “elimden her iş gelir” anlayışına ortak olmuşlardır. Defterlerde büyük şehirlere giden Beyşehirlilerin yekûnu hamallık yapmaktadır. Bu durum göstermektedir ki, bu insanların çoğu niteliksiz işçidir ve hizmet sektörüne hamallık yaparak boyun eğmişlerdir. Aralarında 5,10 hatta 15 yıldır büyük şehirlerde olan insanların hala aynı mesleği sürdürüyor olmaları sadece bu meslekte kazanılan paranın tatminkâr olmasıyla izah edilemez. Şüphesiz kişinin sahip olduğu tarımsal tecrübe onun büyük şehirde hamallıktan başka mesleği icra edebilecek yeterlilikte değildir.

Bazı insanlar nüfus defterlerinde göre, sağır, âmâ (kör), çolak, topal, meczup (deli), alil (sakat), mariz (hastalıklı), yekçeşm (tekgöz), ucceme (dil tutukluğu), ahraz (sağır ve dilsiz) olarak tanımlanmışlardır. Bunların oranı Beyşehir Kazası’nda %1,3’tür. Günümüz Türkiye toplumuna özürlü oranının %9-10 civarında olduğu düşünülürse bu orandaki bir seviye oldukça düşük görünmektedir. Ancak günümüz toplumundaki özürlü anlayışının XIX. yüzyılın ortalarında geçerli olmadığı düşünülürse, insanların hayatta kalma oranının daha düşük olduğu da göz önüne alınırsa bu oran daha az şaşırtıcı olacaktır. Osmanlı toplumunda kölelik XIX. yüzyıla kadar tedricen azalmakta ise de bu tarihlerde Beyşehir ve çevresinde sosyal ve ekonomik durumu iyi olanlar arasında az da olsa devam etmektedir. Gulam olduğu belirtilen erkek sayısı %0,5’tir.

Sonuç olarak denilebilir ki, Beyşehir Kazası XIX. yüzyılın ortalarında tahminî 13 000 kişilik nüfusuyla orta seviyede bir yerleşim halinde kırsal nüfusunu büyük şehirlere göç veren ve bu nedenle demografik gelişim hızı düşük seyreden bir kazadır. Bunun en önemli sebeplerinden birisi olarak Beyşehir’de yaşayan her 10 kişiden 1’inin İzmir’e göç ettiği düşünülürse bugün İzmir’de yaşayan insanların bir bölümünün Beyşehir kökenli olduğu net olarak söylenebilir.

KAYNAKÇA

I-Arşiv Belgeleri

TC. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, (BOA), NFS. d nr. 3315. (1844 Tarihli Beyşehir Kazası Nüfus Defteri)

II- Yayımlanmış Kaynaklar

AKÖZ, Alaattin, Şeyda Karaca, “1831 Nüfus Sayımına Göre Doğanhisar’ın Demografik Yapısı”, *I. Ulusal Doğanhisar ve Çevresi Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu*, 5-7 Ekim 2012, Konya, s.17-30.

ATASOY, Ahmet, M Dursun Çitçi, “Elazığ Şehri’nin Nüfus Özellikleri Ve Çevrenin Toplum Sağlığı Üzerindeki Etkisi” *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 4/3, Spring 2009,

www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.677>, p. 197-226.

- AYDIN, Mahir, “Sultan II. Mahmud Döneminde Yapılan Nüfus Tahrirleri”, *Sultan II. Mahmud ve Reformları Semineri (28-30 Haziran 1989)*, İstanbul 1990.
- BEHAR, Cem, “Osmanlı Nüfus İstatistikleri ve 1831 Sonrası Modernleşmesi”, *Osmanlı Devleti’nde Bilgi ve İstatistik*, T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, Ankara 2000, s.63-72.
- BEHAR, Cem “Osmanlı İmparatorluğu’nun ve Türkiye’nin Nüfusu 1500-1927”, *Tarihi İstatistikler Dizisi*, C.2, Ankara 2011.
- ÇADIRCI, Musa, “Anadolu’da Redif Askerî Teşkilatının Kuruluşu”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C.VIII, S.14, Ankara 1963.
- ÇADIRCI, Musa, *Tanzimat Sürecinde Türkiye: Askerlik*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.
- ÇELİKTEN, Orhan "1833-34 Nüfus Sayımına Göre Doğanhisar Kazası Nüfus Özellikleri", *I. Ulusal Doğanhisar ve Çevresi Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2013, s.129-134.
- ÇİMEN, Adnan, “Sayım, Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 14/3 (2012), S.183,216.
- DEVELİOĞLU Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 2003.
- GEÇER, Ahmet, “Temettuat Defterine Göre Mut'un Sosyo-Ekonomik ve Demografik Yapısı (1844-1845)”, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 7 Issue 4-II, 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3920>, 1749-1777.
- GÜL, Abdülkadir, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Erzincan ve Köylerinin Demografik ve İskân Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre)”, *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 11-2 Yıl: 2009, Erzincan 2009, s. 163-182.
- GÜL, Abdülkadir, “XVI. Yüzyılda Antakya Kazası’nın Demografik Yapısı”, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 4/3, Spring 2009, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.715>, p. 1024-1066.
- KARAL, E. Ziya, *Osmanlı İmparatorluğunun İlk Nüfus Sayımı 1831*, DİE Matbaası, Ankara 1997.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- MUŞMAL, Hüseyin, *XIX. yüzyılın İlk Yarısında Beyşehir ve Çevresinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı (1790-1864)*, S.Ü. SBE Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2005.
- ÖZGER, Yunus, “Tanzimat Öncesi Erzurum Şehrinin Demografik Yapısı (1251/1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre), *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 29, Prof. Dr. Zeki Başar Özel Sayısı, Erzurum 2006, s. 239-266.
- ÖZGER, Yunus, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Tercan ve Köylerinin Demografik Yapısı (1835 Tarihli Nüfus Defterine Göre), *Erzincan Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt-Sayı: 10-2 Yıl: 2008, Erzincan 2008, s. 59-75.
- PARLATIR, İsmail, *Osmanlı Türkçesi Sözlüğü*, Yargı Yayınevi.

ŞAHİN, Hacı Haldun, *Osmanlı Dönemi Nüfus Defterlerinde Çorum Bölgesi Aşiretleri*, Çorum Belediyesi Kültür Yayınları, Çorum 2013.

TELCİ, Cahit, “Osmanlı İktisat Literatüründe Bulunan ve Günümüzde Hala Yaşayan Bir Kavram: Rençber”, *Türkler*, C.X, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.

UÇAR, Fuat, "1841 Sayımlarına Göre Doğanhisar Kazasında Nüfus ve Nüfus Yapısı", *I. Ulusal Doğanhisar ve Çevresi Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2013, s. 315-324.

YILMAZ, Mehmet “Tanzimat’tan Cumhuriyete Hatunsaray Nahiyesinde Nüfus ve Nüfus Hareketleri”, *I. Uluslararası Hatunsaray ve Çevresi, Tarih, Kültür ve Turizm Sempozyumu Bildirileri*, Konya 2012, s.307-333.

YILMAZ, Mehmet ”Tanzimat Döneminde Yapılan Nüfus Sayımlarına Göre Kulu Köyü”, *Kulu Sempozyumu Bildirileri*, Kulu 2012, s.81-132.

EKLER

Tablo 1: Beyşehir Kazası’nda Yerleşimlere Göre Hane Sayısı ve Tahmini Nüfus. 1844.

Y. B.	H.S	E.S	T. N	%	Y. B.	H.S	E.S	T. N	%
Hacı Armağan	123	265	530	4,09	Göçü	69	176	352	2,72
Orta	61	135	270	2,08	Gönen	50	135	270	2,08
Cami	167	423	846	6,53	Gurgurum	81	225	450	3,47
Dalyan	43	88	176	1,36	Huğlu	40	130	260	2,01
Kaza Merkezi	395	911	1822	14,06	İsa	43	112	224	1,73
Akburun	24	73	146	1,13	Karaali	26	102	204	1,57
Avdancık	53	140	280	2,16	Karadiken	64	139	278	2,15
Avşar	12	22	44	0,34	Kırıklı	19	40	80	0,62
Bademli	42	101	202	1,56	Kıstıfan	22	51	102	0,79
Başlamış	21	65	130	1	Kurdular	21	71	142	1,1
Bayat	17	43	86	0,66	Manastır	214	673	1346	10,39
Bayındır	69	156	312	2,41	Mesudlar	21	56	112	0,86
Bektemir	32	87	174	1,34	Sarı	28	80	160	1,23
Candar	26	75	150	1,16	Sevindik	22	60	120	0,93
Çiftlik-i Kebir	8	14	28	0,22	Şamlar	30	101	202	1,56
Çivril	12	18	36	0,28	Üskerles	229	621	1242	9,58
Çonya	35	105	210	1,62	D. - Aşağı Mahalle	93	255	510	3,94
Çukurağıl	29	106	212	1,64	D. - Sokakbaşı	98	236	472	3,64
Doğancık	11	32	64	0,49	D. - Cami-i Kebir	134	315	630	4,86
Eğirler	119	287	574	4,43	D. - Yenice	132	387	774	5,97
Emen	63	166	332	2,56	D. Genel	457	1193	2386	18,41
Eylıklar	54	114	228	1,76	Genel Toplam	2457	6480	12960	100

Y.B: Yerleşim Birimi, H.S: Hane Sayısı, E. S: Erkek Sayısı, T N: Tahmini Nüfus, %: Yüzde

Tablo 2: Beyşehir’de Yaşayan Erkeklerin Yaş Aralıkları ve Dağılım Oranı. 1844.

Yaş Aralığı	Kişi Sayısı	%
0-10	1970	30,4
10-21	1846	28,49
21-30	1156	17,84
31-40	672	10,37
41-50	445	6,87
51-60	242	3,73
61-70	100	1,54
71-80	40	0,62
81-90	7	0,11
91-100	2	0,03
0-100	6480	100

Tablo 3: Beyşehir Kazası’nda Yaşayan Erkeklerin Boy Tanımlamaları. 1844

Yerleşim Yeri	Uzun	%	Uzunca	%	Orta	%	Kısa	%	Toplam
D. –Yenice	31	16,23	1	0,52	140	73,3	19	9,95	191
D. -Sokakbaşı	21	17,95	2	1,71	89	76,07	5	4,27	117
D. - Aşağı Mahalle	10	8	0	0	111	88,8	4	3,2	125
D. - Cami-i Kebir	31	19,5	1	0,63	120	75,47	7	4,4	159
Doğancık	3	16,67	1	5,56	13	72,22	1	5,56	18
Akburun	5	16,13	0	0	24	77,42	2	6,45	31
Çukurağıl	6	11,76	0	0	42	82,35	3	5,88	51
Karaali	5	10,64	1	2,13	37	78,72	4	8,51	47
Kırıklı	2	10,53	0	0	16	84,21	1	5,26	19
Başlamış	3	10,71	0	0	22	78,57	3	10,71	28
Sevindik	6	24	2	8	17	68	0	0	25
Emen	11	12,09	0	0	78	85,71	2	2,2	91
Candar	3	10,34	1	3,45	25	86,21	0	0	29
Sarı	2	5	2	5	35	87,5	1	2,5	40
Gönen	11	16,67	2	3,03	53	80,3	0	0	66
Çonya	8	13,79	3	5,17	44	75,86	3	5,17	58
Mesudlar	1	3,45	1	3,45	27	93,1	0	0	29
Eğirler	5	3,47	0	0	132	91,67	7	4,86	144
Bayındır	1	1,45	0	0	64	92,75	4	5,8	69
Göçü	5	5,81	0	0	78	90,7	3	3,49	86
İsa	0	0	0	0	49	92,45	4	7,55	53
Çiftlik-i Kebir	1	16,67	0	0	5	83,33	0	0	6
Kıstıfan	0	0	0	0	30	100	0	0	30
Eylıklar	1	1,56	0	0	60	93,75	3	4,69	64
Avşar	0	0	0	0	14	100	0	0	14
Avdancık	0	0	0	0	67	95,71	3	4,29	70
Bayat	0	0	0	0	21	100	0	0	21
Çivril	0	0	0	0	12	100	0	0	12
Bektemür	0	0	0	0	44	100	0	0	44
Gurgurum	3	2,65	1	0,88	104	92,04	5	4,42	113
Manastır	5	1,52	2	0,61	316	96,34	5	1,52	328
Hacı Armağan	10	6,85	1	0,68	131	89,73	4	2,74	146
Orta	2	2,9	0	0	66	95,65	1	1,45	69
Dalyan	5	9,8	0	0	46	90,2	0	0	51
Cam'i	7	3,11	0	0	212	94,22	6	2,67	225
Bademli	2	3,64	0	0	53	96,36	0	0	55
Karadiken	3	4,35	0	0	65	94,2	1	1,45	69
Üskerles	11	3,53	0	0	284	91,03	17	5,45	312
Şamlar	0	0	0	0	43	95,56	2	4,44	45
Kurdular	2	7,69	0	0	24	92,31	0	0	26
Huğlu	2	3,77	0	0	47	88,68	4	7,55	53
Genel Toplam	224	6,94	21	0,65	2860	88,57	124	3,84	3229

Tablo 4: Beyşehir Kazası'ndaki Erkeklerin Kullandıkları Şahıs İsimleri. 1844.

İsim	Kişi Sayısı	%	İsim	Kişi Sayısı	%
Mehmed	1111	17,15	Memiş	90	1,39
Ali	666	10,28	Musa	80	1,23
Mustafa	637	9,83	Ebubekir	61	0,94
Ahmed	482	7,44	Yusuf	55	0,85
Hüseyin	470	7,25	Mahmut	50	0,77
Hasan	456	7,04	Abdülkadir	43	0,66
İbrahim	342	5,28	Veli	42	0,65
Osman	313	4,83	İbiş	33	0,51
İsmail	289	4,46	Salih	27	0,42
Süleyman	253	3,9	Abdülbaki	21	0,32
Abdullah	180	2,78	Abdülkerim	20	0,31
Halil	173	2,67	Abdülümün	20	0,31
Ömer	161	2,48	Diğer	299	4,61
Abdurrahman	106	1,64	Genel Toplam	6480	100

Tablo 6: Beyşehir Kazası'nda Askerde Olanların Askerlik Sürelerine Göre Dağılımı. 1844.

Askerlik Süresi/Yıl	Askere Gittiği Sene	Kaç Kişi	%
15	1245	6	2,48
14	1246	0	0
13	1247	3	1,24
12	1248	8	3,31
10	1250	28	11,57
9	1251	1	0,41
8	1252	13	5,37
7	1253	6	2,48
6	1254	2	0,83
5	1255	10	4,13
4	1256	10	4,13
3	1257	11	4,55
2	1258	9	3,72
1	1259	125	51,65
0	1260	10	4,13

Tablo 5: Beyşehir Kazası’nda Nitelikleri Açısından Meslek Kategorisi. 1844

	Tarım	%	Görevli	%	Ahm- Satım	%	Sınai Üretim	%	Hizmet	%	Toplam Meslek
D. Yenice	102	75	27	19,85	3	2,21	4	2,94	0	0	136
D. Sokakbaşı	87	84,47	15	14,56	0	0	1	0,97	0	0	103
D. Aşağı Mahalle	78	82,11	10	10,53	5	5,26	2	2,11	0	0	95
D. Cami-i Kebir	91	68,94	23	17,42	8	6,06	3	2,27	7	5,3	132
Doğancık	9	60	6	40	0	0	0	0	0	0	15
Akburun	22	84,62	4	15,38	0	0	0	0	0	0	26
Çukurağıl	22	59,46	13	35,14	1	2,7	0	0	1	2,7	37
Karaali	25	71,43	10	28,57	0	0	0	0	0	0	35
Kırıklı	16	84,21	3	15,79	0	0	0	0	0	0	19
Başlamış	20	83,33	4	16,67	0	0	0	0	0	0	24
Sevindik	17	70,83	7	29,17	0	0	0	0	0	0	24
Emen	43	60,56	14	19,72	0	0	1	1,41	13	18,31	71
Candar	23	85,19	4	14,81	0	0	0	0	0	0	27
Sarı	25	73,53	6	17,65	0	0	0	0	3	8,82	34
Gönen	34	65,38	11	21,15	0	0	0	0	7	13,46	52
Çonya	31	70,45	11	25	0	0	0	0	2	4,55	44
Mesudlar	16	88,89	2	11,11	0	0	0	0	0	0	18
Eğirler	49	41,18	27	22,69	5	4,2	0	0	38	31,93	119
Bayındır	30	53,57	18	32,14	1	1,79	0	0	7	12,5	56
Göçü	41	56,94	22	30,56	8	11,11	0	0	1	1,39	72
İsa	34	72,34	11	23,4	0	0	0	0	2	4,26	47
Çiftlik-i Kebir	2	40	1	20	1	20	0	0	1	20	5
Kıstıfan	15	68,18	6	27,27	1	4,55	0	0	0	0	22
Eylıklar	27	51,92	13	25	9	17,31	0	0	3	5,77	52
Avşar	5	50	5	50	0	0	0	0	0	0	10
Avdancık	35	74,47	11	23,4	0	0	0	0	1	2,13	47
Bayat	13	65	5	25	0	0	0	0	2	10	20
Çivril	7	70	1	10	0	0	1	10	1	10	10
Bektemür	21	56,76	7	18,92	0	0	1	2,7	8	21,62	37
Gurgurum	75	82,42	15	16,48	0	0	1	1,1	0	0	91
Manastır	198	73,61	64	23,79	1	0,37	5	1,86	1	0,37	269
Hacı Armağan	29	30,85	13	13,83	34	36,17	5	5,32	13	13,83	94
Orta	17	36,96	6	13,04	18	39,13	2	4,35	3	6,52	46
Dalyan	6	25	6	25	7	29,17	4	16,67	1	4,17	24
Cam'i	74	49,33	37	24,67	15	10	7	4,67	17	11,33	150
Bademli	28	63,64	14	31,82	0	0	0	0	2	4,55	44
Karadiken	42	67,74	13	20,97	2	3,23	0	0	5	8,06	62
Üskerles	187	76,02	53	21,54	1	0,41	2	0,81	3	1,22	246
Şamlar	22	66,67	10	30,3	0	0	0	0	1	3,03	33
Kurdular	17	73,91	6	26,09	0	0	0	0	0	0	23
Huğlu	35	79,55	9	20,45	0	0	0	0	0	0	44
Genel Toplam	1670	66,32	546	21,68	120	4,77	39	1,55	143	5,68	2518

Tablo 7: Beyşehir Kazası'nda Yaşayanlar Arasında Özur Çeşidi ve Sayısı. 1844.

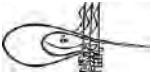
Özur Çeşidi	Sayısı
Çolak	5
Meczub	9
Sağır	2
Alil	11
Mariz	4
Yekçeşm	30
Ucceme	1
Topal	15
Ama	5
Ahraz	1
Toplam	83

Tablo 8: Beyşehir Kazası'nda Yerleşim Yerlerine Göre Özürlü Sayısı ve Oranı. 1844.

Yerleşim Yeri	Sayısı	%
Akburun	2	2,41
Avdancık	1	1,2
Başlamış	1	1,2
Bayat	1	1,2
Bayındır	3	3,61
Bektemür	2	2,41
Beyşehir merkez	20	24,1
Candar	1	1,2
Çonya	2	2,41
Çukurağıl	2	2,41
Davgana	15	18,07
Eğirler	2	2,41
Emen	1	1,2
Eylükler	2	2,41
Gurgurum	2	2,41
Huğlu	1	1,2
İsa	1	1,2
Karadiken	1	1,2
Kıstfan	2	2,41
Kurdular	1	1,2
Manastır	10	12,05
Sevindik	2	2,41
Üskerles	8	9,64
Toplam	83/6480	1,28

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

MUŞMAL, H., ŞAHİNKAYA, M., 1844 Tarihli Nüfus Sayımına Göre Beyşehir Kazası, **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 10/1 Winter 2015, p. 477-510, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7712>, ANKARA-TURKEY

ASKERİ VESAYET SİSTEMİNİN İLK HALKASI: 27 MAYIS SÜRECİ VE SONRASI*

*Tekin ÖNAL***

ÖZET

Türkiye’de on yıllık Demokrat Parti iktidarını sona erdiren ve uzun yıllar askeri vesayetın siyaset üzerinde baskı kurmasına neden olan 27 Mayıs 1960 darbesi, gerek sebepleri gerekse de sonuçları açısından dikkatle incelenmesi gereken bir tarihi olaydır. 27 Mayıs’a nasıl gelindiği ve darbe sonrası ülkenin içine düştüğü durum, aradan geçen bunca zamana rağmen hala tartışılırken, olaylar ideolojik bakış açısının etkisiyle maalesef tam olarak aydınlatılamamıştır. Bu bağlamda geçmişte de günümüzde de döneme ilişkin birçok spesifik çalışma yapılmıştır ve bundan sonra da yapılmaya devam edecektir. Ancak şurası muhakkaktır ki darbe tek taraflı bir eylem olarak gerçekleşmemiş, DP’nin özellikle 1957 seçimlerinden sonraki uygulamaları ve iktidara muhalif olan tüm kesimlerin tutumları askeri ister istemez siyasetin içerisine çekmiştir. Asker ise darbe sonrası uygulamalarla, özellikle de Başbakan Adnan Menderes, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan’ın idamına hükmederek, halkın önemli bir kesiminin düşmanlığını kazanmış ve bundan sonraki askeri müdahalelere örnek teşkil etmesinin yanında, intikam duygusunun her dönemde, 1972’deki idamlar sırasında olduğu gibi, canlı kalmasına sebep olmuştur. Bu makalede 27 Mayıs darbesinin belli sebepleri ve sonuçları ile siyaset üzerinde bıraktığı izler arşiv belgeleri, dönemin basını ve diğer kaynaklar çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Demokrat Parti, Tahkikat Komisyonu, 27 Mayıs Darbesi, Vesayet Rejimi, Koalisyon Hükümetleri

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Arş. Gör. Dr. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İnsan Ve Toplum Bilimleri Fakültesi, El-mek: tekin_onal@hotmail.com

THE FIRST STAGE OF MILITARY TUTELAGE SYSTEM: THE PERIOD OF MAY 27TH AND THERE AFTER

STRUCTURED ABSTRACT

In parallel with examples of many countries in the World, the army has been involved in politics in almost every era and become one of the policy makers in Turkey. In the last period of the Ottoman Empire, during the First World War and the War of Independence and in the establishment of the new Turkish State, the army has always been at the forefront, served as savior and undertaker of the country. Although this sense of duty was for the benefit of state and people in some certain periods, it has caused emergence of some events put country's democratization back as experienced on May 27th 1960, March 12th 1971, September 12th 1980 and February 28th 1997, respectively. The coup of May 27th has led up to a total change and revolution; on the other hand, it resulted in establishment of a political tutelage on politics on legal grounds by guardianship of the Constitution. In this context, the coup of May 27th has become an example for other interventions and paved the way for the formation of consciousness to have revenge from Democratic Party by post-coup constitution. However, it has also established a ground to have revenge of the coup of May 27th in the subsequent military interventions.

In May 1950, while the ruling power of Republican Party was over after 27 years and transferred to Democratic Party (DP), the pluralistic democracy was also being tested. In 1950 and 1954, DP won the elections overwhelmingly against its opponents. Although DP lost some votes in 1957, they have succeeded in getting hold of the power over Turkey. However, the idea of losing power from that date began to predominate among party members and an executive group not tolerating opposition has emerged in the party. Especially political parties, universities, the press and activities of some associations were restricted and their radius of action was limited by some constitutions such as Investigation Commission. Reactions against this pressure have not delayed; and the protests started at universities have taken the form of a full-scale rebellion by spreading into the country and even army in a short time. After this point, the Army was involved in politics and they have given ultimatums to the ruling party by memorandums in a way not seen before. The idea of seizing control of the country has emerged when the Army couldn't achieve what they wanted. However, although this idea was not accepted by all members of the Army starting from top-to-bottom, it was developed as a junta among Colonels.

During the DP period, the country has achieved a serious transformation process and especially country's foreign policy and economic practices have increased the respectability of Turkey. However, 10-year rule has been weakened the party as well as opposition parties. The ruling party has punished those who haven't vote for them and caused separations between people by using some concepts such as "Homeland Front". In addition, they did not hesitate to use religion as a tool for their own interests. Thus, the Army has warned the ruling party with a memo by taking a stance over politics

and political parties; then, overthrew the ruling party and paved the way for a new non-democratic era.

After the coup, the General Cemal Gursel was convinced and put in charge of the movement and he has taken the tasks of being the President of National Unity Committee (NUC) in addition to the be President, Prime Minister, Minister of Defence and Commander-in-Chief. Meanwhile, preparations for a new constitution were started through the Constituent Assembly and the new constitution was adopted on July 9th 1961. On the other hand, the Supreme Court of Justice established in Yassıada has conducted the hearing of DP members and sentenced 15 people to death penalty. Although some influent people such as İsmet İnönü attempted to stop executions, NUC approved the execution of 3 party members; the Prime Minister Adnan Menderes, Foreign Minister Fatin Rustu Zorlu and Finance Minister Hasan Polatkan. Shortly after the executions, elections took place as promised; however, the DP's heirs got higher votes than expected. Therefore, new coup attempts emerged. However, these attempts were not successful and Turkey has entered into an unusual period with coalition governments. However, since the ideologies of left and right are quite dominant in Turkey, it has been understood that the logic of coalition couldn't work in the country.

The Army has left two major legacies (military and political) over Turkish political history along with May 27th. While the legacy of military could be summarized as tradition of coup and establishment of political tutelage over politics, political legacy has made itself felt in the post-coup constitutions prepared. The army has considered itself as charged with the patronage of politicians with a constitutional basis. It is possible to see this consideration in the relationship between the army and politics in the later period.

Although the military coup in Turkey was interpreted as a return to the traditional governance style from unreal democracy and parliamentarism that took place in an important part of Middle Eastern countries for many years, on the other hand, it led people to consider Army as the new middle class and only organized power that can reactivate the communities, ensure the development of countries and put up a fight against corrupt governments of the Middle Eastern countries. In addition, it has been emphasized that any change occurring in the position of the Army in the social and political structure may result in reverberations throughout the whole community. It has been also believed that Turkish military officers have a duty of planning political actions and this image profoundly affected political attitudes of these soldiers. On the other hand, the emergence of Turkish political elites and their fight against all segments of society including the Army is considered as one of the factors accelerated the development of 1960 coup. It should be also noted that constitutional order and parliamentary democracy established after the coup are used as settlement agents.

As a result, the actions Of Democratic Party caused rise to discontent in a major part of the country and these actions appeared to be the basis of the coup staged by the Army; therefore, a certain part of the community thought that the military coup took place for right and legitimate reasons. However, the unfair trials and executions led some people to believe that people who were responsible for these victimizations will be brought to justice.

Key Words: Democratic Party, the Investigation Commission, the Coup of May 27th, the Political Tutelage, Coalition Governments

Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın bitimiyle birlikte Amerika Birleşik Devletleri ve İngiltere, çok partili demokratik rejime geçmeyi BM'ye girmenin koşulu olarak Türkiye'nin önüne koymuşlardır. Bu, tek parti rejiminden vazgeçilip, çok partili demokrasiye geçileceği ve ulusal ekonomi yerine liberal ekonominin tercih edileceği anlamına gelmektedir. Böylece Avrupa'daki Liberal Muhafazakâr partilere paralel olarak Türkiye'de de Liberal Muhafazakâr bir oluşuma gidilecektir (Çulcu, 2006, s.308-309).

Savaş sonunda demokratik bir dünya düzeni öngören San Francisco Konferansı'na (Karpat, 2010, s. 205) katılabilmek için Türkiye, Almanya'ya savaşın son günlerinde savaş ilan etmiş ve müttefik güçlerin yanında olduğunu göstermiştir. Konferans, dört davetçi devlet¹ adına Amerika Birleşik Devletleri tarafından yapılan davet üzerine, 46 devlet ve bunların 1200 temsilcisinin katılımıyla 25 Nisan 1945 tarihinde toplanmıştır. Konferansa, savaş sırasında tarafsız kalmış devletlerle² Birleşmiş Milletlere üye devletlerden herhangi birisiyle savaş halinde bulunan devletler katılmamış, bundan dolayı da Konferans, galip devletler Konferansı niteliği taşımıştır (Uçarol, 2008, s.772). Konferansta demokratik sisteme geçiş üzerinde durulurken, çok partili rejimlerin oluşturulması fikri yaygınlık kazanmıştır.

Bu bağlamda Türkiye'de de önemli demokratik gelişmeler cereyan etmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Atatürk'ün de yıllarca özlemini duyduğu, Türkiye'de çok partili parlamenter sisteme geçerek, Türkiye'nin demokrasi ailesi içerisindeki yerini almasını amaçlamıştır. Bu amaçla girdiği her ortamda bu zorunluluğu dile getirmiş ve Türkiye'nin bir muhalefet partisine ihtiyacı olduğunu duyurmuştur. İlk olarak ise işadamları Nuri Demirağ'ın kurduğu Milli Kalkınma Partisi, iktidar alternatifi olarak ortaya çıkmıştır (Lewis, 2008, s. 407). MKP'yi Sosyal Adalet Partisi, Liberal Demokrat Partisi, Çiftçi ve Köylü Partisi, Türk Sosyal Demokrat Partisi, Türkiye Sosyalist Partisi, Türkiye Sosyalist İşçi Partisi, Türkiye İşçi ve Çiftçi Partisi, Türkiye Sosyalist Emekçi ve Köylü Partisi, Yalnız Vatan İçin Partisi, Ergenekon Köylü ve İşçi Partisi, Arıtma Koruma Partisi, İslam Koruma Partisi, Yurt Görev Partisi ve Demokrat Parti izlemiştir.³

1- Sistematik Muhalefetin Kurumsallaşması

Savaş sonrası İsmet İnönü'nün Türkiye'yi köklü bir reform sürecine sokması birtakım nedenlere bağlanmıştır. Bunlar; uluslararası sistem, Türk toplumunun sosyo-ekonomik dönüşümü ve otoriter rejimin doğası olarak sıralanmıştır. Kuşkusuz burada en dikkat çeken neden, uluslararası ortamın Türkiye'de birtakım ihtiyaçlar doğurmasıdır. Bu bağlamda Batı'yla yakınlaşma çabası içerisinde olan Türkiye'de Batı tarzı bir demokratik düzen öngörülmüştür (Özbudun, 2007, s.25).

¹ Bu devletler: ABD, İngiltere, Sovyet Rusya ve Çin.

² Bu devletler: İsveç, İrlanda, İspanya, Portekiz, İsviçre, İzlanda ve Afganistan.

³ Web: http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html adresinden 9 Aralık 2014 tarihinde alınmıştır.

12 Haziran 1945 tarihinde Meclis'te Toprak Reformu Kanunu görüşülürken, Celal Bayar, Refik Koraltan, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü 4'lü takrir⁴ olarak adlandırılan bir önerge vermişlerdir. CHP yönetimi bu önergeye karşı çıkarak Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Fuat Köprülü'yü partiden ihraç etmiştir. Celal Bayar ise hem milletvekilliğinden hem de CHP'den istifa ettiğini duyurmuştur. Partiden ihraçlarla ilgili olarak, "C.H.P. Genel Başkanlığından" başlıklı bildiride şunlar dile getirilmiştir:

"C.H.P. Genel Başkanlık Divanı 21 Eylül Cuma günü saat 17'de Genel Başkan Vekili Başbakan Şükrü Saraçoğlu başkanlığında toplanarak bütün belgeleri gözden geçirdikten sonra Aydın Milletvekili Adnan menderes ile Kars Milletvekili Fuat Köprülü'nün karakter ve faaliyetini, C.H.P.'nin hareket ve faaliyetlerine zıt gördüğünden bu iki milletvekilinin C.H.P. ile ilgilerinin kesilmesine oy birliği ile karar verilmiş ve bu karar onanmıştır." (Kısakürek, 2002, s.49-50).

Görüldüğü üzere, bildiride Refik Koraltan ismi geçmemektedir. Koraltan, nedeni belli olmayan bir şekilde 27 Kasım 1945 tarihinde, diğer iki isme dâhil edilerek, partiden ihraç edilmiştir.

Bayar'ın bu istifası, birtakım çevrelerce olumlu ve ileriye dönük olarak gelecek vadeden bir hamle olarak karşılanırken, bazıları da bu hareketin devamının gelmeyeceğine inanmıştır. Atatürk'ün İçişleri Bakanı Şükrü Kaya da olaya olumsuz bakanlardandır. Ona göre, Celal Bayar yavaş yavaş siyasetten uzaklaşacak ve İsmet İnönü hayatı boyunca onun karşısına geçip mücadele etmesi mümkün olmayacaktır. Bu fikre Tasvir Gazetesi yazarı Peyami Safa da katılmış ve Bayar'ı daha da sert bir dille eleştirmiştir. Ona göre, Bayar devrini tamamlamış, İktisat Bakanlığı ve İş Bankası Genel Müdürlüğü sırasında çevresindekileri zengin etme telaşıyla kendisini hırpalamış bir insandır (Baban, 2009, s.15-16). Ancak CHP ile yolları ayrılan bu dört isim, Ocak 1946'da Demokrat Parti'yi kurarak, 1930'dan sonra ilk defa sistemli muhalefetin kapılarını aralamışlardır. Ancak Necip Fazıl'ın *"Demokrat Parti'nin doğumuna tekaddüm edici ilk safhası, ana rahmindeki ilk kıvılcığı ve sancıları çerçeveleyen 1945 yılıdır"* (Kısakürek, 2002, s.49-50) dediği gibi, Demokrat Parti'nin, daha doğrusu muhalefet partilerinin ortaya çıkmaya başlaması 1945'teki gelişmelerin sonucu olarak gerçekleşmiştir.

Bu sırada yerel seçimler erken bir tarihe alınmış ve Demokrat Parti'ye seçime hazırlanması için yalnızca 3 gün süre verilmiştir. Bu durum karşısında bu yeni parti seçime girmeme kararı almıştır. CHP, güçlü bir muhalefet istemediği için genel seçimlerin de 1 yıl geriye çekilmesine karar vermiş ve 3 Temmuz'da ilan edilen seçimlerin, 21 Temmuz günü yapılması kararlaştırılmıştır. Böylece Demokrat Parti'ye de seçime hazırlanması için 18 günlük zaman bırakılmıştır (Kısakürek, 2002, s.78).

5 Haziran 1946'da Seçim Kanunu'nda yapılan değişikliklerle ilk defa tek dereceli seçim esasıyla, 21 Temmuz 1946'da gerçekleştirilen genel seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi %85 oy oranıyla 397, Demokrat Parti %13 oy oranıyla 61 ve Bağımsızlar %2 oy oranıyla 7 milletvekilliği kazanmışlardır (TÜİK, 2011, s.120). Cumhuriyet tarihinin ilk çok partili seçimi olan bu seçimler, adli denetim olmadan, açık oy, gizli sayım ve çoğunluk sistemi esas alınarak yapılmıştır. Bu yüzden de 1946 seçimleri, "şaiBELİ seçim" olarak tarihe geçmiştir. Bayar'a göre, *"Bu rakamlar, o günlerin Millet Meclisi Başkanı Kazım Karabekir'in seçimler arifesinde verdiği bir özel demeçte (Meclis'te 60-70 muhalif milletvekilinin bulunması yeter bir ölçüdür) sözüne uyuyordu."* O,

⁴ Celal Bayar, Refik Koraltan, Fuat köprülü ve Adnan Menderes'in parti grubuna verdikleri ve şiddetli tepkilere yol açan ve 4'lü takrir olarak anılan önergenin metni için Bkz. Cihad Baban, Politika Galerisi: Bir Devrin Hükümranları, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s. 131-133. ; Dönemin ayrıntılı bir incelemesi için Bkz. Antonello Biagini, Çağdaş Türkiye Tarihi, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, s. 91-99.

Demokrat Parti için kabul edilmiş olan kontenjanın, Halk Partili valiler vasıtasıyla tahakkuk ettirildiğine inanıyordu (Kısakürek, 2002, s.78-79).

Bu sırada Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Recep Peker ve DP Lideri Celal Bayar arasında cereyan eden tartışmalardan sonra, 12 Temmuz 1947’de bir beyanname yayınlarak, iktidar ve muhalefet partilerine karşı aynı mesafede yer alacağını, partiler arasında diyalog kurarak uzlaşa sağlamaya çalışacağını bildirmiştir.⁵ Böylece İnönü, Cumhurbaşkanlığı sıfatını partiler üstü bir makama taşımış, ancak beyanname her iki partide de çatırdamalara sebep olmuştur. CHP’de Başbakan Recep Peker görevinden istifa ederken, DP’de ise önce Müstakil Demokratlar Grubu’nun, ardından da kurucuları arasında Yusuf Hikmet Bayur, Fevzi Çakmak, Enis Akaygen, Fuat Arlı, Osman Nuri Köni, Mustafa Kentli, Kenan Ömer, Osman Bölükbaşı ve Sadık Aldoğan’ın bulunduğu Millet Partisi’nin kurulması gerçekleşmiştir.⁶

Öte yandan Türkiye’de demokrasiye geçiş, CHP otoriter rejiminin doğasında aranmış ve CHP’nin ideolojik özelliklerinin demokrasiye geçişi, Kemalist reformların beklenen bir neticesi yaptığı vurgulanmıştır. Ayrıca Türkiye’deki tek parti rejiminin liberal demokratik geleneğe, komünist ve faşist rejimlerden daha yakın olduğu belirtilmiştir. Böylece Kemalist reformların başarısının tek partili sistemin meşruluğunu zayıflattığı sonucuna varılmıştır. CHP doktrininin otoriter tek parti sistemine sürekli bir meşruluk kazandırmadığı Maurice Duverger tarafından da şu şekilde açıklanmıştır: *“Türkiye’deki tek partili sistem hiçbir zaman tek parti doktrinine dayanmamıştır. O tekele resmî bir tanıma sağlamamıştır, sınıfsız bir toplumun var oluşu ya da parlamenter mücadelede ve liberal demokrasiden kurtulma arzusuyla tek parti sistemini meşrulaştırma yolunda herhangi bir girişimde bulunmamıştır. O her zaman tekelci olmaktan utanmış ve sıkılmıştır. Türkiye’deki tek parti vicdan azabı duymuştur.”* (Özbudun, 2007, s.26-27).

2- DP İktidarı ve 27 Mayıs Süreci

Toplumsal muhalefetin patlamaya hazır olduğu 1950 yılına gelindiğinde Türkiye, yeni bir seçim dönemine girmiştir. Demokrasi ve demokrat kavramlarının halk tarafından özümselemeyerek “Demirkırat” şeklinde kullanılması ve “Yeter Söz Milletindir”⁷ afişleriyle halkın karşısına çıkan DP, seçimi kazanacağından emindir, ancak en az DP kadar CHP de seçimi kazanacağından enimdir. Katılım oranının %89,3 olduğu 14 Mayıs 1950 seçimlerinde, Demokrat Parti %55,2’lik oy oranıyla 416, Cumhuriyet Halk Partisi %39,6’lık oy oranıyla 69, yeni kurulan Millet Partisi %4,6’lık oy oranıyla 1 ve Bağımsızlar da %0,6’lık oy oranıyla 1 milletvekili çıkarmayı başarmışlardır. Burada 7.953.085 kişiden 4.391.694’ü Demokrat Parti’ye, 3. 148.626 kişi ise Cumhuriyet halk Partisi’ne oy vermişlerdir (TÜİK, 2011, s.115-120).

İki partinin milletvekili sayıları arasında büyük bir uçurum olmasına karşın, aldıkları oy miktarında bu uçurumdan söz edilemez. Bu da seçim sisteminin Türkiye’ye bir armağanıdır. Seçimde nispi temsil sistemi uygulanmış olsaydı, DP 250, CHP ise 190 civarında milletvekilliği kazanacaktı. Bu sonucun ardından Celal Bayar DP Genel Başkanlığı’ndan ayrılarak Cumhurbaşkanı olmuş, Adnan Menderes ise Başbakan tayin edilmiştir. Menderes, Meclis’te Başbakan olarak yaptığı ilk konuşmasında şu ifadeleri kullanmıştır: *“Dokuzuncu Büyük Millet Meclisinin millî tarihimizde alacağı yer her bakımdan çok mühim olacaktır. Tarihimizde ilk defadır*

⁵ 12 Temmuz Beyannamesi metni için Bkz. Ulus Gazetesi, 13 Temmuz 1947. ; Ayrıca Bkz. Ayın Tarihi, Temmuz 1947.

⁶ Partinin kuruluş süreci ile ilgili Bkz. Mete Tunçay vd., Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 2/1941-1960,5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005, s. 132-133.

⁷ Bu dönemdeki seçim kampanyaları ve propagandaları hakkında ayrıntılı bir çalışma için Bkz. Doğan Duman ve Serçin Sun İpekşen, “Türkiye’de Genel Seçim Kampanyaları (1950-2002)/Political Elections in Turkey (1950-2002)”, TURKISH STUDIES-İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, Summer 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936 , p. 117-135.

ki yüksek heyetiniz milli iradenin tam ve serbest tecellisi neticesinde millet mukadderatına hâkim olmak mevkiine gelmiş bulunuyor.”⁸

14 Mayıs 1950 seçimlerini Şevket Süreyya Aydemir, “*Zaman olur, toplum denizlerinde sular çalkalanır. Toplumun derinliklerinde uyuyan nice insanlar ve nice davalar su yüzüne çıkarlar. Bu denizlerin yüzünde yüzen nice şöretler, nice davalar da suların dibine çökerler. 14 Mayıs 1950 seçimleri ile Türkiye, böyle bir suların çalkalanışı devrine girdi*” (Aydemir, 2006, s.12) şeklinde özetlerj-ken, Bernard Lewis ise Kemalist dönem sonrasında Türkiye’deki en önemli demokratik gelişmenin 14 Mayıs 1950 seçimleri olduğunu vurgulamış, CHP’nin serbest ve barış içinde bir seçim süreci yürüterek, bir bakıma kendi yenilgisine sebep olduğunu anlatmıştır. Eşi benzeri görülmemiş olarak nitelendirdiği bu tarihi anı Lewis, rejimin yapıcılığına ve Türk halkının olgunlaşmasına bağlamıştır. CHP’nin seçim yenilgisini onun en büyük siyasi başarısı olarak değerlendiren Lewis, bu durumu, devrimi bütünleyen ve tamamlayan ikinci bir devrim olarak tanımlamıştır (Lewis, 2008, s. 405-406). Diğer taraftan 1950 seçimleri, Cumhuriyet tarihinde tamamlanan ilk serbest ve özgür seçim denemesi olması ve 1923’ten beri sürmekte olan CHP iktidarını sona erdirmesi açısından önemli bulunmuştur. Ayrıca bu seçimler hakça yapılmış olan ilk çok partili seçim olarak değerlendirilmiştir.⁹

Andrew Mango ise 1950 seçimlerini bir devrim değil, yalnızca bir rahatlama olarak yorumlamıştır. O, yorumunu Demokratlar döneminde Atatürk’ün reformlarına dokunulmazken, İnönü’nün demokrasi yolunda attığı birtakım adımları geri çevirdiği, özellikle ezanın Türkçe okunurken, yeniden Arapça okutulmaya başlandığı, Anayasa’nın arı Türkçe terminolojisinden eski Türkçe terminolojisine çevrildiği, Demokratların ekonomik açıdan liberal, kültürel açıdan ise tutucu bir kimliğe sahip oldukları şeklinde devam ettirmiştir (Mango, 2006, s.57).

DP iktidarının birinci evresinde Türkiye’de görülen en önemli gelişmelerden birisi kuşkusuz Kore Savaşı ve Türkiye’nin savaşa bir tugay asker göndererek müdahil olmasıdır.¹⁰ Savaş bittiğinde 38. Paralelin yine Kuzey ve Güney Kore arasında sınır olarak kabul edilmesi, aslında 3 yıl süren savaşın çok da gerekli olmadığını ortaya koymuştur. Savaşın Türkiye açısından tek olumlu yanı ise 13 Ekim 1951’de NATO’ya davet edilmesidir. Daha önce Türkiye, ilki 1949’da olmak üzere üç kez üyelik için başvuru yapmış, ancak üçü de reddedilmiştir. Ama bu defa Türkiye’nin arkasında son derece sağlam duran bir Amerika Birleşik Devletleri vardır. Türkiye NATO’ya üye olarak Soğuk Savaş’taki safını belli etmiş ve ABD’nin güvenilir bir müttefiki olarak kalmıştır (Çavdar, 2008, s.34).¹¹ Buna karşılık Sovyetler Birliği ise verdiği bir nota ile Türkiye’ye

⁸ T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1, Yasama Yılı: 1, Tarih: 29.V.1950, s. 24-32.

⁹ Ersin Kalaycıoğlu da tıpkı Lewis gibi, seçimleri CHP’nin barışçıl olarak iktidarı DP’ye bırakmış olması açısından Türk demokrasisinin gelişimi için önemli bir adım olarak görmektedir. Ersin Kalaycıoğlu, “27 Mayıs 1960 İhtilaline Giden Yol: Nedenler ve Açıklamalar” (Ed.) Suna Kili, 27 Mayıs 1960 Devrimi: Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s. 35.

¹⁰ Kore Savaşı ile ilgili detaylı bilgi için Bkz. Çağrı Erhan, “Kore Savaş” (Ed.) Baskın Oran, Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 547. ; Türkiye’nin Kore Savaşı’na katılma sürecindeki yazışmalar ve ayrıntılı bilgi için Bkz. Fahir Armaoğlu, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, AKDITYK, TTK Yayınevi, Ankara, 1991, s. 181-183.

¹¹ Demokrat Parti’nin NATO üyeliği konusundaki ısrarı şu dış politika amaçlarından kaynaklanmıştır:

1- Sovyet saldırısına karşı ülkeyi korumak.

2- Ordu’yu modernleştirerek, ABD askeri ve ekonomik yardımlarını garantiye almak.

3- Türkiye’nin Batılı bir devlet olduğu imajını vurgulamak.

Yücel Bozdağlıoğlu, “Türkiye-ABD İlişkileri”, Türk Dış Politikası..., s. 466. ; Kuzey Atlantik Antlaşması ve Türkiye’nin NATO’ya katılması ile ilgili geniş bilgi için Bkz. Armaoğlu, Belgelerle..., s. 188-230. ; Faruk Sönmezoğlu, II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası, DER Yayınları, İstanbul, 2006, s. , 44-47. ; Ayrıca Bkz. Uçarol, a.g.e., s. 938-941. ; Mustafa Balcıoğlu, “Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası” Durmuş Yalçın vd., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, AKDITYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 467-475. ; Ali L. Karaosmanoğlu, “Türkiye’nin NATO’ya Girişi”, (Ed.) Haydar Çakmak, Türk Dış Politikası: 1919-2008, Platin Yayınları, Ankara, 2009, s. 503-504. ;

tepkisini göstermiştir. Sovyetler bu nota ile Türkiye'yi, topraklarını SSCB'ye karşı saldırgan amaçlar besleyenlere açmakla suçlamıştır (Erkin, 1992, s.225-229).

Birinci evrenin sonunda katılım oranının %88,6 olduğu 2 Mayıs 1954 tarihli seçimde ise Demokrat Parti %58,4 oy oranıyla 503, Cumhuriyet Halk Partisi %35,1 oy oranıyla 31, Cumhuriyetçi Millet Partisi 5,3 oy oranıyla 5 ve Bağımsızlar ise %0,6 oy oranıyla 2 milletvekilliği kazanmışlardır (TÜİK, 2011, s.115-120). Daha önce, 27 Ocak 1954'te, Ankara 3. Sulh Ceza Mahkemesi tarafından "Millet Partisi dini esasa dayanan ve gayesini saklayan bir cemiyet" olduğu gerekçesiyle kapatılmış (Ahmad, 1976, s.118), ardından ise 10 Şubat 1954'te Osman Bölükbaşı tarafından Cumhuriyetçi Millet Partisi (CMP) kurulmuştur. 1954 seçimlerinde CHP ile işbirliğine gireceği konuşulan CMP, birçok tepki toplamıştır. Bu durum DP'nin de gözünden kaçmamıştır. Seçimlerin hemen ardından yeni bir kanunla CHP'ye oy veren Malatya ikiye (Malatya ve Adıyaman) bölünürken, CMP'nin kazandığı 5 milletvekilliğini de çıkardığı il olan Kırşehir, ilçeye çevrilmiştir (Bulut, 2009, s.127).

1954 yılının sonlarına doğru ise Hüseyin Cahit Yalçın, Bedii Faik, Cemal Sağlam, Fuat Arna gibi önemli isimler tutuklanmış, Nihat Erim ise para cezasına çarptırılmıştır. Bununla birlikte parti içinde de muhalefet hız kazanmış ve "İspat Hakkı" meselesi tartışılırken DP'den birçok ihraç ve istifa haberi ardı ardına gelmiştir. "19"lar olarak anılan bu muhalif grup, Aralık 1955'te Fevzi Lütfü Karaosmanoğlu liderliğinde Hürriyet Partisi'ni kurmuşlardır.¹²

DP'nin daha da güçlenerek çıktığı 1954 seçimlerinden sonra, Türkiye'yi Kıbrıs sorunu meşgul etmeye başlamıştır. Öyle ki artık Kıbrıs hem iç, hem de dış siyaseti yönlendirir hale gelmiştir. Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü'nün "Türkiye'nin Kıbrıs'a ilişkin bir sorunu yoktur" açıklamasından sonra, basın Kıbrıs'ta yaşanan olayların üzerine gitmiş ve halkın bu konuda bilinçlenmesine vesile olmuştur. Üniversite gençlerinin kurduğu ve örgütlediği Türk Talebe Federasyonu ve Milli Türk Talebe Birliği gibi dernekler, olayın üzerine giderek mitingler düzenlemiş ve halkın bu coşkuya katılmasını sağlamıştır. Mitingler sırasında atılan "Kıbrıs Türktür, Türk kalacaktır" sloganı, 1955'ten sonra yerini "Ya Taksim, Ya ölüm" söylemine bırakmış ve hem Türkiye'de, hem de Yunanistan'da sorun büyüyerek devam etmiştir.¹³

Sokakların muhalefete kapandığı bu dönemde CHP'li Kasım Gülek, Karadeniz gezisi sırasında, "Bazı dükkân sahiplerinin ellerini sıkma sureti ile bir gösteri yürüyüşü yaratmak" suçu isnat edilerek, altı ay hapis cezasına çarptırılırken, CHP'nin İnönü şerefine vereceği ziyafet de yasaklanmıştır. Ayrıca CMP'nin Giresun Kongresi'nde Osman Bölükbaşı'nı alkışladıkları için delegeler karakola götürülürken, HP İl Başkanlarının Ankara toplantısı yasaklanmıştır. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dekanı Turhan Feyzioğlu'nun Fakültenin dönem açılışında

Türkiye'nin NATO üyeliği ve siyasi sonuçları hakkında ayrıntılı bir çalışma için Bkz. İlder Turan ve Dilek Barlas, "Batı İttifakına Üye Olmanın Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri" (Der.) Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, 3. Baskı, Der yayınları, İstanbul, s. 163-166.; Türkiye'nin Batı ile işbirliği çabaları hakkında ayrıntılı bir çalışma için Bkz. Osman Yalçın, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi Karşısında Kalan Türkiye'nin Batı İle İşbirliği Yapma Süreci/After the Second World War Against the Soviet Threat in Western Turkey to Cooperate With the Remaining Process", TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5 Spring 2013, www.turkishstudies.net , DOI Number : http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936 , p. 919-958.

¹² Cem Eroğlu, Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 167. ; Biagini, a.g.e., s. 110. ; "İspat Hakkı" ve Hürriyet Partisi'nin kuruluş süreci ile ilgili Bkz. Tunçay vd., Cumhuriyet..., C. 2, s. 273.

¹³ Tunçay vd., Cumhuriyet..., C. 2, s. 268-271. ; Kıbrıs meselesinin tarihi gelişimi ve bu dönemdeki gelişmeler hakkında ayrıntılı bir çalışma için Bkz. Erdal Açıkse ve Ayhan Cankut, "Kıbrıs Meselesinin Tarihsel Gelişimi ve Uluslararası Hale Gelme Sebepleri/Historical Development of Cyprus Problem on Becoming an International Issue", TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, Volume 9/4, Spring 2014, www.turkishstudies.net , DOI Number : http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936 , p. 1241-1259.

yaptığı konuşma ise siyasi bulunmuş ve Feyzioğlu, Bakanlık emrine alınmıştır. Bunun üzerine istifasını sunan öğretim üyeleri olmuş ve öğrenciler de dersleri boykot etmişlerdir (Eroğul, 2003, s.193-196).

Diğer taraftan 1950'lerin ortasında başlayan ekonomik yavaşlama, durgunluk ve giderek artan kriz belirtileri DP iktidarını sarmaya başlamıştır. Özellikle kentlerin sabit gelirli çalışanları için enflasyon ciddi bir sorun oluşturmıştır. Gerçek ücretlerin düşmesiyle işçi, memur, subay, öğretim üyesi gibi sabit gelirli meslek grupları bu gelişmeden olumsuz etkilenmiştir. Sanayiciler de tarıma çok fazla kaynak aktarıldığını ileri sürerek, plansız ve programsız ekonomiden şikâyet etmişlerdir. Örnek olarak İstanbul'da 333 temel maddenin fiyatı 1955'de 174,6 lira iken 1956'da 228,7 lira olmuştur.¹⁴

Ekonominin kötü gidişi siyasette de kendisini hissettirmiş ve 1954 seçiminden yenik çıkan partiler, 1956'dan itibaren kendi aralarında nasıl bir güç birliği yapabileceklerinin hesabını yapmaya başlamışlardır. Partiler arasında bazı hususlarda görüş ayrılıkları olurken, bazen de birlik olarak İktidara karşı seslerini yükseltmişlerdir. Bu durum karşısında DP ise daha sert tedbirlere başvurma yolunu seçmiştir. Öncelikle siyasi partilere baskı artarken, ardından basından da birtakım kimseler tutuklanarak cezaevlerine konulmuştur. İstanbul Gazeteciler Sendikası'nın kapatılmasının ardından, bazı işçi sendikaları da Sendikalar Yasası bahane gösterilerek kapatılmıştır. Birçok yüksek yargıcın emekliye sevk edilmesi ise Demokrat Parti'nin yargı üzerindeki baskısını artırdığı şeklinde yorumlanmıştır (İnönü, 2008, s.723-725).

5 Eylül 1957'de bir araya gelen muhalifler yayımladıkları bir bildiriyle güç birliği yapacaklarını ilan etmişlerdir. Önce İsmet İnönü'nün Heybeliada'daki evinde on gün içinde yedi toplantı gerçekleştirilerek strateji belirleyen muhalefet partileri (Eroğul, 2003, s.198), ardından ise CMP Genel Merkezi'nde buluşmuşlardır. CHP adına İsmet İnönü, Kasım Gülek ve Turgut Göle, CMP adına Fuat Arna, Ahmet Bilgin ve Nurettin Ardıçoğlu, HP adına ise Fevzi Lütfi Karaosmanoğlu, Enver Güreli ve İbrahim Öktem, CMP Genel Merkezi'nde gerçekleştirilen toplantıya katılmışlar ve 2 saat süren toplantının sonunda neşredilen tebliği kamuoyuna ilan etmişlerdir. Muhalefetin seçimlerde iktidara geldiği takdirde, mahkeme istiklali, hâkim teminatı, sendika hürriyeti, grev hakkı gibi temel hak ve hürriyetlerin anayasal güvence altına alınarak, vatandaşlar arasında fark gözetmeyen, tarafsız bir idare gerçekleştirecekleri sözleriyle başlayan bildiride güç birliğinin lüzumu izah edilmiş ve Anayasa'nın değiştirilmesi konusunda anlaştıkları noktalar açıklanmıştır.¹⁵

Bildirinin yayınlanmasından bir gün sonra, 6 Eylül 1957'de DP kurucularından Fuat Köprülü partisinden istifa ederek, basına *"Programdan ayrılmış, eski hüviyetini tamamen değiştirmiş olan bugünkü DP zihniyeti ile uyumak benim için imkânsız olduğu cihetle DP'den çekiliyorum. Demokrasi nizamına iman etmiş bütün Türk vatandaşlarının, aralarındaki her türlü ihtilafları bir tarafa atarak bu gaye (Menderes'i devirme gayesi) uğrunda işbirliği yapmaları bir vatan borcudur"* demecini vermiştir.¹⁶

Demokrat Parti, muhalefetin birleşerek seçimlere girmesini önlemek amacıyla çıkardığı bir yasayla seçim kanununa güç birliğini engelleyici ve karma listeyi ortadan kaldıran yeni hükümler eklemiştir.¹⁷ Ayrıca, yasayla tüm çiftçilerin Ziraat Bankası'na olan borçlarının on yıl süreyle

¹⁴ Cumhuriyet Gazetesi, 2 Mayıs 1956, s. 1.

¹⁵ Milliyet Gazetesi, 5 Eylül 1957.

¹⁶ Fuat Köprülü'nün basına verdiği beyanatın tamamı için Bkz. Ahmad, Türkiye'de..., s. 166. ; Milliyet Gazetesi, 8 Eylül 1957.

¹⁷ Cumhuriyet Gazetesi, 5-6 Eylül 1957.

ertelenmesi de öngörülmüştür. Böylece DP, kırsal kesimin de desteğini sağlamayı amaçlamıştır¹⁸ (Ahmad, 2007, s.86; Karpat, 2007, s.116). Bunun üzerine İsmet İnönü, 19 Eylül'de resmen işbirliği yapılmasına imkân kalmadığı, ancak muhaliflerin fiilen birbirlerine yardım edebileceklerini bildirmiştir (Eroğul, 2003, s.200).¹⁹ İnönü, bunu yaparken, 1954'ten beri büyük oranda artan saygınlığının, kendisine ve partisine 1957 seçimlerinde zaferi getireceği inancını da içinde taşımıştır. Zira 1954 seçimleri sırasında İnönü, bazı yerlerde yaralanma tehlikesi geçirmiş, hatta Mersin'de duvardan atlayarak kaçmak zorunda kalmıştır. Oysa 1957 seçimleri öncesinde gittiği her yerde büyük kalabalıklar tarafından coşkuyla karşılanmıştır. Diğer taraftan CHP, adaylarına ekonomik sorunlarını çözecekleri ve 1958'den önce nispi temsil sistemiyle yapılacak yeni bir seçime katılacaklarına ilişkin belge imzalatmıştır. Bu da DP'liler tarafından CHP'nin kendi adaylarına güvenmediği şeklinde bir siyasi malzeme haline getirilmiştir. Ancak CHP de boş durmamış ve DP'yi baskıcı olmakla ve seçim yasasında yaptığı anti demokratik değişikliklerle suçlamıştır (Karpat, 2007, s.118).

DP'nin birtakım sözcülerinin "Dinsiz CHP'ye oy vermeyin" şeklindeki uyarıları eşliğinde,²⁰ 27 Ekim 1957 tarihinde yapılan seçimlerde katılım oranı %76,6'ya düşerken, Demokrat Parti %48,6 oy oranıyla 424, Cumhuriyet Halk Partisi %41,1 oy oranıyla 178, Cumhuriyetçi Millet Partisi %6,5 oy oranıyla 4 ve Hürriyet Partisi %3,5 oy oranıyla 4 milletvekili kazanmışlardır (TÜİK, 2011, s.115-120).

Muhalefetin güçlenerek çıktığı seçimlerde, Demokrat Parti oylarının ilk defa %50'nin altına düşmüş olması partilileri ve parti yöneticileri telaşlandırmıştır. Bazı illerde CHP ve DP'li seçmenler arasında bitmek bilmeyen çatışmalar baş göstermiştir. Nitekim Adnan Menderes, yeni Hükûmeti ancak yirmi beş gün sonra kurabilmiştir. Bu defa muhalefetle birlikte basın ve üniversiteler de DP iktidarının hedefi haline gelmiş, Meclis'te kurulan "Şiddet Tedbirleri Komisyonu" ile yıkıcı faaliyetlerin önüne geçilmek istenmiştir. Bununla birlikte seçimlerden sonra Metin Toker, Ülkü Arman, Beyhan Cenkçi gibi gazeteciler hapse girmiş, büyük gazete sahipleri ise sindirilerek, DP'ye biat edecek duruma getirilmiştir. 4 Ağustos 1958 tarihli istikrar kararları ile de ülke ekonomisini dışa bağımlı hale getiren DP iktidarı, iyice köşeye sıkışmıştır (Çavdar, 2008, s.70-71; Eroğul, 2003, s.221-222). Buna göre Türk Lirasının değeri, Amerikan Doları karşısında 2,80 Liradan 9,02 Liraya düşürülmüştür. Diğer taraftan ithalat ve ihracat rejimlerinde serbestleşmeye gidilmiş, özel sektörün ürettiği mal ve hizmetler üzerindeki denetim kaldırılmış, Merkez Bankası'nın kamu kesimine açtığı kredilerde ciddi kısıtlamalara gidilmiştir.

Bunun yanında Başbakan Adnan Menderes, 12 Ekim 1958 günü Manisa'da yaptığı konuşma sırasında ilk defa "Vatan Cephesi" ifadesini kullanmıştır.²¹ CHP'nin kendilerine karşı bir kin cephesi oluşturduğunu öne sürerek, bu cepheye karşı vatandaşların ortak bir cephe kurmasını

¹⁸ Burada Kırşehirli bir köylünün "Bize refah ve hürriyet getirenin gökte yeri var" ifadeleri, yasanın kırsal kesimdeki yankılarını göstermesi bakımından dikkate şayandır. Cumhuriyet Gazetesi, 26 Eylül 1957.

¹⁹ Seçim yasası seçimlere iki ay ya da daha az bir süre önce partisinden istifa eden milletvekillerinin yeniden aday olmasını da engelliyordu. Buna göre, yasadaki birkaç gün önce DP'den istifa eden ve partinin kurucuları arasında yer alan Fuat Köprülü'nün hedef alındığı söylenebilir. Karpat, Türkiye'de..., s. 116. ; Muhallif kanadın tüm toplantılarına katılan Millet Partisi'nden Fuat Arna, muhalefet partilerinin aralarında yaptıkları anlaşmaya göre, seçimden sonra kazanılacak milletvekillerinin %47,5'i CHP'ye, %27,7'si Hürriyet Partisi'ne ve %24,8'i de Millet Partisi'ne verilecekti. Zafer Gazetesi, 22 Ekim 1957.

²⁰ Cumhuriyet Gazetesi, 20 Ekim 1957. ; Zafer Gazetesi, 23 Ekim 1957. ; Bu dönemde dinin siyasete alet edilmesi açık bir şekilde görülmüyordu. Hükûmet yanlısı bazı din adamlarının Hz. Muhammed'in Başbakan Menderes'in rüyasına girerek ona devletin mührünü verdiği, böylece onu ülkenin yöneticisi olarak seçtiği propagandası yapılıyordu. Buna karşılık CHP'li Kasım Gülek ise Adana'da yaptığı konuşmada, "Türkiye'de kilise çanlarının çalmasına CHP'nin son verdiğini" dile getiriyordu. Karpat, Türkiye'de..., s. 125. ; Aynı konu için Bkz. Ahmad, Demokrasi..., s. 93.

²¹ Türk Basını, 13 Ekim 1958. ; Vatan Cephesi ile ilgili ayrıntılı bilgi için Bkz. Tunçay vd., Cumhuriyet..., C. 2, s. 334-335.

önermiştir. Vatan Cephesi fikrinin ortaya atılmasından hemen sonra, “*partiyle bağlantısı olsun ya da olmasın herkes, milli güvenliğimizi tehlikeye düşüren, hemşerileri kardeş kavgasına sürükleyen ve milletin iyiliği için gösterilen çabaları kötüleyen bozguncu ve yıkıcı politikaya karşı durmaya*” teşvik edilirken, Vatan Cephesi’ni destekleyenlerin ödüllendirileceği, desteklemeyenlerin ise cezalandırılacağı duyurulmuştur (Ahmad, 2007, s.92-93). Ayrıca CHP’ye oy verdiği anlaşılan bir köyün de elektriği kesilerek, köy cezalandırılmıştır.²²

1960 yılına girerken toplumsal gerginlik belirgin olarak artmaya başlamıştır. Adana’da CHP ve DP üyelerinin kavgasında 10 kişinin yaralanması, 1959 sonlarında Uşak’ta İnönü’nün başına taş atılarak yaralanmasıyla başlayan sürecin yoğunlaşması anlamına gelmiştir. Bu dönemde gazetecilerin seri halde hapsedilmesi de hızlanmıştır. Öte yandan üniversitelerde öğrencilerin iktidara karşı başlattıkları eylemlere, iktidarın tepkisi çok sert olmuştur. Şubat ayında İnönü’nün Konya mitinginde olaylar çıkmış ve arbeye sırasında çok sayıda kişi yaralanmıştır. Kayseri’de yaşanan DP-CHP çatışmasının nedenlerini yerinde görmek isteyen İnönü Kayseri’ye sokulmak istenmemiş, bu nedenle Kayseri’de sıkıyönetim ilan edilerek engellenmeye çalışılmıştır. Ancak tüm çabalara rağmen İnönü Kayseri’ye girmiştir. Menderes yönetimi İnönü’nün Kayseri’ye girmesinden Kara Kuvvetleri Komutanı Cemal Gürsel’i sorumlu tutarak emekliliğine altı ay kala izinli olarak, Gürsel’i İzmir’e göndermiştir.

18 Nisan 1960’ta iktidar partisi DP tarafından Meclis gündemine getirilen ve CHP’nin halkı silahlandırarak, iktidara karşı kışkırttığı, bunun için de Meclis’ten seçilecek bir Tahkikat Komisyonu’nun kurularak bu olayları araştırması gerektiğini savunan önerge, İsmet İnönü’nün tüm çabalarına karşın, büyük çoğunlukla kabul edilmiştir. Komisyonun Başkanlığına Ahmet Hamdi Sancar getirilirken, diğer üyeler ise şu isimlerden oluşmuştur: Ekrem Anıt, Vacit Asena, Turan Bahadır, Sait Bilgiç, Kemal Biberoğlu, Selami Dinçer, Hilmi Dura, Bahadır Dülger, Osman Kavuncu, Nusret Kirişçiöğlu, Himmet Ölçmen, Necmettin Önder, Kemal Özer ve Nüzhet Ulusoy.²³

Önerge sadece siyasi partiler tarafından değil, başta öğrenciler olmak üzere, halkın büyük kesimi tarafından protesto edilmiştir. Üniversitelerde başlayan protestolar silahlı çatışmalara dönerken, olaylar güçlülük bastırılmış ve Ordu içerisinde 10 yıllık DP iktidarına karşı çıkmalar daha da belirgin hale gelmiştir. Ordu’yu, Demokrat Parti iktidarına darbe yapmaya sevk eden en önemli gelişmelerden birisi, şüphesiz Tahkikat Komisyonunun kuruluş ve faaliyetleri olmuştur.²⁴

27 Nisan’da DP’li Sefer Eronat, Reşat Akşemseddinoğlu, Muzaffer Ünal ve Hüseyin Ortakçioğlu’nun Tahkikat Komisyonu’nun yetkilerinin genişletilmesine yönelik verdikleri önerge,²⁵ DP’li milletvekillerinin oylarıyla kabul edilirken, CHP Genel Başkanı İsmet İnönü, “... *Bu baskı rejimine, bu tedbirlere teşebbüs eden baskı takipçileri zannediyorlar ki Türk milleti Kore milleti kadar haysiyetli değildir... Artık sizi ben bile kurtaramam*” ifadelerini kullanmıştır. Daha sonrasında ise İsmet İnönü’nün on iki oturum Meclis’ten uzaklaştırılması için oylama yapılmış ve kabul edilmiştir.²⁶

²² Cumhuriyet Gazetesi, 12 Şubat 1959.

²³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13, İçtima: 3, Tarih: 18.IV.1960, s. 189-213.

²⁴ Komisyon faaliyetleri hakkında bilgi için Bkz. İnönü, Defterler..., C. II, s. 782-784.

²⁵ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13, İçtima: 3, Tarih: 27.IV.1960, s. 305-306.

²⁶ T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13, İçtima: 3, Tarih: 27.IV.1960, s. 301-302. ; Burada İnönü’nün “halkı isyana ve kanunlara karşı gelmeye teşvik eden sözler sarf ettiği ve Türk milletine, Ordu’ya ve Büyük Millet Meclisi’nin birliğine açıkça saldırdığı” belirtilmiş ve 12 oturum cezaya mahkûm edilmiştir. Ahmad, Demokrasi..., s. 98. ; Ayrıca Bkz. Sina Akşin, “Siyasal Tarih (1950-1960)”, Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980), 10. Baskı, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 222. ; Sina Akşin, Kısa Türkiye Tarihi, 8. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009, s. 258. ; Tahkikat Komisyonu’na verilen yetkiler için Bkz. TC Resmî Gazete, 28 Nisan 1960, S. 10491. ; Ayrıca İsmet İnönü’nün, önerge görüşmeleri sırasında Meclis’te yaptığı konuşma için Bkz. T.B.M.M. Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13, İçtima: 3, Tarih: 27.IV.1960, s. 298-302.

Ülkenin çıkmaza girdiğini gören Türk Silahlı Kuvvetleri, Cumhuriyet tarihinde daha önce benzeri olmayan bir uygulamaya imza atarak, Hükûmete bir mektup (muhtıra) yazmış ve bu mektup, bizzat yazan kişi, Alparslan Türkeş tarafından Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes'e ulaştırılmak üzere, Bakanlığa götürülmüştür. Orgeneral Cemal Gürsel tarafından iki nüsha olarak yazılması istenen mektup, Ethem Menderes'e bir türlü ulaştırılamamış ve Müsteşar Salih Coşkun'a iletilmiştir.²⁷

Mektup, gerçek bir muhtıra özelliği taşımakla birlikte, Cumhurbaşkanından, Başbakan'a ve parti mekanizmalarına kadar, hemen her şeye çeki düzen verilmesi ve bu düzenin kendi istedikleri şekilde yeniden tesis edilmesi gerektiği üzerinde durmaktadır. Mektup, hiçbir şekilde basına açıklanmazken, 9 Mayıs günü Orgeneral Cemal Gürsel'in Alparslan Türkeş'ten mektubun ikinci nüshasını istemesi ile birlikte, mektuptan haberdar olanların sayısı artmış ve basına mektubun değiştirilmiş bir nüshası verilmiştir. Bu nüshada, ilk nüshada olduğu gibi, yine Cumhurbaşkanının istifa etmesi gerektiği belirtilirken, bu defa Adnan Menderes'in Cumhurbaşkanı olması ile ilgili bir ibareye yer verilmemiştir.²⁸

3- 27 Mayıs Darbesi

27 Mayıs darbesine doğru DP Hükümetinin ve Menderes'in hataları birçok kez tekrarlanmasına rağmen, İnönü'nün muhalefet anlayışı basın tarafından eleştiri konusu yapılmamıştır. Basın, DP İktidarına ve tutuklamalara karşı CHP'yi destekçisi olarak görmüştür. DP iktidarına karşı yaptığı yayından dolayı cezaevine giren ve İnönü'nün kendisini ziyaret ettiği gazetecilerden Cüneyt Arcayürek yıllar sonra şunları yazmıştır: “*Evet, Menderes, rejimi çıkışından çıkaran çeşitli yöntemler uygulamıştı. Ama Menderes'in bu çılgınlıklarına karşı, genelde İsmet Paşa muhalefetine de kıskartıcı bir rolü zaman zaman üstlendiği de gerçektir. Muhalefetin içinde - küçük de olsa- görev yapmış olanlar, biz, çılgınlıklara karşı kıskırtmaların da tezgâhlandığını görmüştük*” (Arcayürek, 1984, s.241).

28-29 Nisan 1960'ta meydana gelen öğrenci olaylarında öğrencilere müdahale için gönderilen subay ve askerlerin de öğrencilere katılması artık üniversite ve Ordu'nun hükümetten açıkça koptuğunu göstermiştir (Mazıcı, 1989, s.200). 21 Mayıs'ta Harp Okulu öğrencilerinin de protestolara katılmasıyla birlikte ok yaydan çıkmıştır. Genelkurmay Başkanı'nın, Başbakan'a Ordu'yu elinde tuttuğunu söylediği sıralarda, Birleşik Komite 23 Mayıs'ta bir toplantı yaparak 25-26 Mayıs gecesi müdahalenin yapılmasını kararlaştırmıştır. Toplantıda Orgeneral Cemal Madanoğlu müdahalenin silsile-i meratiple, yani hiyerarşik düzen içinde yapılmasını teklif etmiş fakat kabul görmemiştir (Akyaz, 2002, s.129). Toplantıda 1. ve 2. Ordu'dan müdahaleye itiraz gelmeyeceği, fakat Orgeneral Ragıp Gümüşpala'nın komutasındaki 3. Ordu'dan itiraz geleceği tahmini üstünde durulmuş, Cemal Madanoğlu'nun Ragıp Gümüşpala'ya müdahale sonrası edeceği telefonun Gümüşpala'yı kendi taraflarına çekeceği düşünülerek İstanbul ve Ankara içinde birlik tasnifine geçilmiştir (İpekçi, Coşkun, 1962, s.179).

26 Mayıs'ı 27 Mayıs'a bağlayan gece saat 03.00'da İstanbul'da başlayan ihtilal bir saat içinde önemli ve kilit mevkielele ele geçirilmesi ile tamamlanmış ve Ankara'dan gelecek olan radyo yayını beklenmeye başlanmıştır. Fakat İstanbul ve Ankara ekipleri arasındaki saat

²⁷ Basına sızdırılmayan mektubun orijinal metni için Bkz. Erol Maraşlı, Balans Ayarları: Cumhuriyet Döneminde Askeri Muhtıralar, Metropol Yayınları, İstanbul, 2008, s. 148-153. ; Hulûsi Turgut, Türkeş'in Anıları: Şahinlerin Dansı, ABC Yayınları, İstanbul, 1995, s. 105-107. ; Zaman Gazetesi, 9 Eylül 2006.

²⁸ Sadece bir madde dışında basına verilen mektup, Milli Müdafaa Vekili Ethem Menderes'e gönderilen mektupla aynıdır. Buna göre, basına verilen mektubun birinci maddesi şu şekildedir: “Cumhurbaşkanı istifa etmelidir. Çünkü bütün fenalıkların bu zattan geldiği hakkında memlekette umumi bir kanaat vardır.” Maraşlı, a.g.e., s. 153. ; Turgut, a.g.e., s. 108. ; H. Bayram Kaçmazoğlu, 27 Mayıs'tan 12 Mart'a Türkiye'de Siyasal Fikir Hareketleri, 3. Baskı, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 37-38.

anlaşmazlığı nedeniyle İstanbul ekibi operasyonu Ankara'dan 2,5 saat önce tamamlamıştır. Ankara'da yapılmayan radyo yayını nedeniyle Orhan Erkanlı'nın darbeyi İstanbul'dan duyurma önerisi makul bulunmuş ve saat 4.36'da Binbaşı Kenan Ersoy'un sesinden darbe duyurulmuştur (İpekeçi, Coşkun, 1962, s.215).

Türk Silahlı Kuvvetleri emir-komuta zinciri dışında 38 subay tarafından yayınlanan, *"Bugün demokrasimizin içine düştüğü buhran ve son müessif hadiseler dolayısıyla ve kardeş kavgasına meydan vermemek maksadıyla Türk Silahlı Kuvvetleri memleketin idaresini eline almıştır"*²⁹ bildirisiyle, Demokrat Parti iktidarına son verilirken, Türk demokrasisi için tam bir kara gün olmuştur. Ardından kurulan Milli Birlik Komitesi, öncelikle *"ikinci bir tebliğ yapılınca kadar kordiplomatik dâhil bütün vatandaşların Milli Birlik Komitesinin koyduğu, sokağa çıkma yasağına harfiyen riayetleri rica olunur"*, ardından *"Memleketin selâmet ve asayişini temin bakımından ikinci bir tebliğe kadar her türlü siyasi parti neşriyat ve faaliyetleri, gösteri yürüyüşleri ve her türlü toplantılar men edilmiştir. Sayın vatandaşların hassasiyetle riayetleri rica olunur"*³⁰ tebliğleri ile halkı askeri yönetime alıştırmaya çalışmıştır.³¹

Milli Birlik Komitesi, 8 yüzbaşı, 10 binbaşı, 7 yarbay, 8 albay ve 5 generalden oluşmuştur. Ülke yönetimi konusunda tüm yetkileri eline alan MBK içerisinde iki eğilim ağırlık kazanmıştır; bunlardan ilki makul bir süre içerisinde iktidarı CHP'ye devrederek, askerin kışlasına dönmesini sağlamak, diğeri ise Türkiye gibi ülkelerde örnekleri görüldüğü üzere, bir askeri rejim oluşturarak, Ordu'nun uzun süre iktidarda kalmasını sağlamaktır. Ancak bu ikinci görüş Soğuk Savaş'ın egemen olduğu bir dönemde Batı tarafından kabul görebilecek bir anlayış değildir. Dolayısıyla MBK içerisinde bir çatışma kaçınılmazdır ve bu çatışmanın ortaya çıkması da uzun sürmeyecektir. 13 Kasım 1960'a gelindiğinde, askeri rejimin kalıcılığını savunan 14 MBK üyesi, bir iç darbe ile sürgün niteliğinde görevlere gönderilerek tasfiye edilmiştir (Kaçmazoğlu, 1995, s.43). Böyle bir ortamda Cemal Gürsel tüm vasıfları yerine getirerek, gerçek bir lider tablosu çizmiştir. Ta ki doktor raporuyla 28 Mart 1966 tarihinde TBMM tarafından görevine son verilene kadar.

27 Mayıs sabahı saat 4:00 civarında Başbakan Menderes'le birlikte Eskişehir'de bir şeker fabrikasında kalan Başbakanlık Özel Kalem MüdürüERCÜMENT YAVUZALP, çalan telefonu açtığında karşısında Özel Kalem nöbetçi memurunu bulmuştur. Memur, her taraftan silah seslerinin geldiğini, Başbakanlığın işgal edildiğini bildirmiştir. Yavuzalp, derhal Başbakanı uyandırarak durumu izah etmiştir. Herhangi bir telaş belirtisi göstermeyen Menderes, hemen İçişleri, Milli Savunma Bakanları ve Genelkurmay Başkanı ile Sıkıyönetim Komutanını bağlamalarını istediysede maalesef hiçbirisine ulaşamamıştır. Bu sırada da radyodan Silahlı Kuvvetler'in ihtilal bildirisi yayınlanmıştır. Menderes, durum üzerine Kütahya'ya gitmeye karar vermiştir. Kütahya'da kendilerini tüm askeri ve idari ilgililer karşılamıştır. Onlar da tam olarak ne olduğunu anlamadıkları

²⁹ Milliyet Gazetesi, 28 Mayıs 1960.

³⁰ Milli Birlik Komitesi (1) ve (3) Numaralı Tebliğleri, TC Resmî Gazete, 30 Mayıs 1960, S. 10515.

³¹ İçişleri Bakanlığı'na bağlı Emniyet Genel Müdürlüğü İkinci Daire Reisi Ali Çankaya ve Milli Eğitim Bakanlığı Talim ve Terbiye Üyesi Tarık Asal imzalarıyla hazırlanan ve "27 Mayıs İnkılâp Hareketi Niçin Yapıldı?" başlığını taşıyan bildiride İnkılâp idaresinin şunları amaçladığı açıklanmıştır:

- Memlekette demokrasiyi bütün müesseseleriyle yeniden kurmak.

-Keyfi ve partizan idarenin yerine kanunlar karşısında vatandaşa eşit muamele tatbik eden bir Hukuk Devleti nizamı tesis etmek.

-Suiistimalleri tamamen ortadan kaldırıp Milletin tek bir kuruşun bile müsaade ve müsamaha etmemek.

-Her vatandaş, kabiliyeti ve say-ü gayreti nispetinde para kazanarak refaha erişmeyi mümkün kılan bir çalışma ve kazanma serbestisine sahip kılmak.

-Türk parasının dâhilde ve hariçte kıymetini yükselterek vatandaşın satın alma gücünü artıran bir mali politikanın tedbirlerini bulmak. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Fon Kodu: 030.01.1, Yer Numarası:10.2. (Bu dipnottan itibaren "Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi" kısaltılarak "BCA" şeklinde kullanılacaktır. Eğik çizginin (/); sol tarafı fon kodunu, sağ tarafı ise yer numarasını ifade edecektir.)

için olsa gerek, Menderes ve yanındakileri gayet samimi karşılamışlardır. Ancak kısa bir süre sonra bulundukları bina askerlerce abluka altına alınmış ve gelen bir uçakla orada bulunanlar Ankara'ya, Harp Okulu'na getirilmişlerdir (Yavuzalp, 1996, s.88-89). Bu sabahı daha sonra 147'ler listesine de girecek olan Ali Fuat Başgil şu şekilde anlatmıştır:

“26/27 Mayıs gecesi her türlü tertibat yerli yerinde alınmıştı. Plan gereğince önce PTT ve Ankara Radyosu'nu ve sonra da tespit edilen diğer yerleri ele geçirmek için sabah saat 04.00'da tam teçhizatlı ve elleri silahlı Harp Okulu talebeleri, uykuya dalmış şehre indiler... Bilinçli patlayan silah sesleri durumu halka bildirmenin bir yöntemi idi. Çok kısa bir süre içinde (1,5 saat) bütün kilit noktaları işgal edilmişti. Önce Hükümet üyeleri, sonra bütün milletvekilleri derhal Harp Okulu'na sevk edildiler. Bu arada Ankara Radyosu iktidarın Silahlı Kuvvetler tarafından ele geçirildiğini bildiriyordu.

Cumhurbaşkanı kendisine silah doğrultanlarca Köşk'ten sürüklenircesine çıkarılarak tutuklandı.”³²

4- Darbe Sonrası Süreç ve Darbenin Siyaset Üzerindeki Etkileri

Bu kara güne, yani 27 Mayıs 1960'a nasıl gelindiği ve sonrasında yaşananlara cevap aranırken, suçu tamamen iktidarda ya da darbeyi gerçekleştirenlerde aramak son derece yanlış olur. Asıl sorun, tek partili rejimden, çok partili demokrasiye geçerken çekilen intibak sancılarıdır. Darbeyi tek bir nedene bağlamak ve bu bağlamda olayın sorumlularını saptamak, olayın sağlıklı ve objektif olarak değerlendirilmesi sırasında bizi yanlış sonuçlara götürür. İktidarın olayları yumuşatmak için harekete geçmek şöyle dursun, olayların üzerine daha katı bir şekilde gittiği aşikârdır.

Ayrıca 1950'de iktidarı devralan Demokrat Parti ve onun lideri Adnan Menderes, bu dönemde ne kadar mütevazı ve nazik ise ilerleyen zamanda birçok kimsenin itiraz edemeyeceği şekilde bir “ilahlaştırma” sürecine tabi tutulmuş ve ilk zamanki tavırlar yerini daha hırçın ve despotik tavırlara bırakmıştır. Çıktığı Anadolu gezilerinde “fatih”, “büyük mimar” sıfatlarıyla karşılanan Menderes ve yanındakiler, gördükleri alaka karşısında önce bocalamışlar, sonra ise memnuniyet duymuşlardır (Yavuzalp, 1996, s.30).

10 yıllık iktidarın getirdiği aşırı güven duygusu, eleştirilere tahammülsüzlük ve hoşgörüsüzlük, tabi en önemlisi de parti tabanı ile yönetici elitler arasındaki uçurum DP'yi hataya sürükleyen nedenlerdir. Ancak, İktidar bunu yaparken basın, üniversiteler, sendikalar, memurlar gibi birtakım muhalif gruplar da iktidarı kışkırtmış ve askeri siyasetin içine çekebilmek için ellerinden geleni yapmışlardır. Asker de gördüğü yoğun ilgi karşısında yanlış değerlendirmelerde bulunarak, açtığı kapıdan çıkıp gitmek yerine, ülke yönetimini eline almayı ve kapatılması zor yaralar açmayı uygun bulmuştur (Yavuzalp, 1991, s.130-134). Özellikle 1954-1957 döneminde DP politikaları gittikçe sertleşirken, bu güç zamanla zaaf halini almıştır. Parti içinde anlaşmazlıkların da baş gösterdiği sıralarda DP'ye yöneltilen en önemli suçlama demokrasiden uzaklaşmak olmuş ve Fuat Köprülü gibi parti için ağırlığı yadsınamayacak isimlerin istifası iktidara en büyük darbe olmuşur³³ (Bulut, 2009, s.78).

Burada önemle üzerinde durulması gereken bir nokta da askerin darbe için düşündükleridir. Bu bağlamda, devrimci subaylardan birinin şu açıklamaları ciddi ilgi çekici ve manidardır:

³²Cemile Bayraktar, “Kendi Ülkesini İşgal Eden Ordu” http://www.derindusunce.org/wp-content/uploads/2010/10/kendi_ulkisini_isgal_eden_ordu.pdf

³³ İktidar-muhalefet ve ordu ilişkileri hakkında Bkz. Abdülvahap Akıncı, “Türkiye'nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, Nisan 2014, 9 (1), s. 55-72. ; Ayrıca Bkz. Begüm Burak, “Osmanlı'dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri”, History Studies, Volume 3/1 2011, s. 45-67.

“Darbenin nedenlerini kavramak istiyorsanız Ordu’nun içinde bulunduğu özel psikolojik durumu anlamak zorundasınız. Biz askerler, güçlü bir onur duygusuyla, etik ilkelerimize ve üstünlüğümüze mutlak bir inançla yetiştiriliriz. Siz siviller açısından bir general, üst düzey bir subaydır; oysa bizim için o bir tür yarı-tanrı, değerlerimizin simgesi ve her genç subayın ulaşmak için çabaladığı ideal bir rütbedir. Eğer genç subaylarımız generallerinin kapıyı açıp sivil bir bakanın önünde eğildiğini görürlerse bu değer sistemi ne hale gelir.” (Karpaz, 2007, s.173).

Burada askerin kendisini darbeye nasıl hazırladığı ve hangi psikolojide olduğu görülmektedir. Ancak onlara göre bunu gerçekleştiren bizzat Demokrat Parti İktidarıdır. Çünkü Demokratlar ülkeyi polis devletine çevirmişler, çoğu zaman polisin yanında asker hiçbir şey yapamaz hale gelmiştir. Hatta askerleri tutuklayan polisler bile vardır. Onun içindir ki darbeden hemen sonra belli bir süreliğine polisin elinden silahı alınmıştır. Darbe sonrası oluşturulan MBK, kamu kurum ve kuruluşlarına emekli subayları atayarak, yönetimin kilit noktalarında mutlak güç elde etmek istemiştir. Bunun için de şu açıklama uygun görülmüştür:

“Türkiye’nin kurtuluşu ve ileriye atılımı, devlet yönetiminin ve kamu kurumlarının partizan, ahlâk yoksunu, tembel kişilerden arındırılmasıyla mümkün olacaktır. Bu kurumları güçlendirmeye karar verdik. Devlet kurumlarına yeni bir ruh, yeni bir inanç egemen olacak ve böylece 27 Mayıs Hareketi kısa sürede amaçlarına ulaşacak... Devletin yönetimi ancak iyi bir yönetim sayesinde güvence altına alınabilir. İyi bir yönetim ise nitelikli, ahlâklı ve idealist bir personelle gerçekleştirilebilir.”³⁴

27 Mayıs Devrimi’nin nedenlerini Demokrat Parti’nin iç politika tutumu ve ekonomik huzursuzlukta aramak gerektiğini vurgulayan Mehmet Gönübol, DP’nin 10 yıllık iktidarı zamanındaki dış politik kararlarının darbeye herhangi bir payının olmadığını dile getirmiştir. Gönübol, iddiasını ise darbeyi gerçekleştirenlerin şu açıklamasıyla desteklemiştir: *“Müttefiklerimize, komşularımıza ve bütün dünyaya hitap ediyoruz. Gayemiz Birleşmiş Milletler Anayasası’na ve İnsan Hakları prensiplerine tamamiyle riayettir. Büyük Atatürk’ün yurttta sulh ve cihanda sulh prensibi bayrağımızdır. Bütün ittifaklarımıza ve taahhütlerimize sadıqız. NATO’ya inanıyoruz ve bağlıyız. CENTO’ya bağlıyız. Tekrar ediyoruz, düşüncelerimiz yurttta sulh, cihanda sulhtur.”³⁵* (Gönübol, 1996, s.323).

Öte yandan 27 Mayıs’a giden süreçte bürokrasinin, siyasetin merkezinden giderek uzaklaşmaya başladığını söylemek mümkündür. Seçilmişlerle atanmışlar arasındaki çatışma, atanmışlar sathında yer alan bürokrasinin, bir şekilde geleneksel nüfuzunu muhafaza etme gayretleri içine girmesine neden olurken, 1924 Anayasasının meclis egemenliğine dayalı ruhu, çok partili hayata geçişle birlikte bürokratik tasallutu kırmaya el verir nitelikte görülmüştür (Bayar, 1986, s.16).

27 Mayıs İhtilali, Türkiye’de birçok olumsuzluğun yaşanmasına sebep olmuş ve Türk Demokrasi Tarihi ilk darbesiyle sarsılırken, bundan sonraki darbe ya da darbe girişimlerinin de sinyalinin vermiştir. 27 Mayıs’ın sadece Demokrat Parti iktidarını devirmeye yönelik bir hareket olarak algılanması, CHP’yi Ordu ile el ele vermiş bir parti gibi göstermiş, bu durum Cumhuriyet Halk Partisi’ne olduğu kadar Ordu’ya da zarar vermiştir. Elit tabakanın desteğine rağmen Cumhuriyet Halk Partisi, seçim şansını yitirmiş ve yıllarca sürecek olan seçim mağlubiyetlerinin

³⁴ Ulus Gazetesi, 12 Ağustos 1960.

³⁵ CENTO, Sovyet tehdidine karşı bölgesel güvenliği sağlamak amacıyla oluşturulmuş, 1979 İran Devrimi’ne kadar da varlığını sürdürmüştür. Devrimin ardından İran ve Pakistan’ın pakttan çekilmesiyle CENTO dağılmıştır. William Hale, Türk Dış Politikası (1774-2000), (Çev. Petek Demir). Mart Matbaası, İstanbul, 2003, s. 27.

başlangıcı bu şekilde ortaya çıkmıştır. 27 Mayıs, Demokrat Parti için kısa, Cumhuriyet Halk Partisi için ise uzun süreli bir darbe olmuştur. Demokrat Parti, Adalet Partisi adı altında da olsa 1965 yılında yeniden iktidara gelirken, Cumhuriyet Halk Partisi çok uzun süre iktidardan uzak kalmıştır (Boğuşoğlu, 1995, s.16).

Türkiye’de Ordu’nun iktidarı ele alışı bazı uzmanlar, Ortadoğu ülkelerinin bir kısmında uzun yıllar süren gerçek dışı demokrasi ve parlamentarizm uygulamalarından, geleneksel yönetim tarzına bir dönüş olarak nitelendirirken, bazıları ise Ortadoğu ülkelerinin yozlaşmış yönetimleriyle mücadele edebilecek ve toplumu yeniden hareketlendirerek, ülke kalkınmasını sağlayacak yegâne ve örgütlü gücün Ordu olduğunu ve Ordu’nun yeni orta sınıf olduğunu iddia etmişlerdir. Kemal Karpat da Ordu’nun toplumsal ve siyasi yapıdaki konumunda meydana gelen herhangi bir değişimin, tüm toplumda yankılanmalara sebep olabileceğini vurgulamıştır. Ona göre, Türk subayının siyasi eylemlerin planlanmasında, halk tarafından kendisine yüklenen bir imajı vardır ve bu imaj, o subayın politik tavırlarını derinden etkilemiştir. Öte yandan Karpat, Türk siyasal seçkinlerinin doğuşu ve Ordu dâhil tüm kesimlerle kavga etmesini 1960 darbesini hızlandıran gelişmelerden saymakla birlikte, darbenin ardından kurulan Anayasal düzen ve parlamenter demokrasinin uzlaştırma aracı olarak kullanıldığını vurgulamıştır.³⁶

27 Mayıs İhtilali’nin ardından Türk Silahlı Kuvvetleri adına yönetime el koyan Milli Birlik Komitesi ilk iş olarak, TBMM ve Hükûmeti feshetmiş ve her türlü siyasal faaliyeti yasaklamıştır. Hareketin hiçbir şahıs ya da zümreye yapılmadığı açıklansa da Cumhurbaşkanı Celal Bayar, TBMM Başkanı Refik Koraltan, Başbakan Adnan Menderes, Bakanlar Kurulu üyeleri ve Demokrat Partili milletvekilleri tutuklanarak, Yassıada’ya gönderilmişlerdir.³⁷

Askerlerin yönetime el koyuşu ise Ankara ve İstanbul gibi büyük kentlerdeki öğrenci kitlesi ve aydınlar arasında büyük sevinçle karşılanmıştır. Kırsal kesim müdahaleye sessiz kalmış, daha önce yaşanan karışıklıklar sadece Ankara ve İstanbul’la sınırlı kalmıştır. Halkın Adnan Menderes’e olan sevgisinde bir düşüş olduğunu doğrulayacak bir gösterge de yoktur (Zürcher, 2009, s.351).

Hükûmetin ve Anayasa’nın feshedilmesinin ardından Cemal Gürsel Başkanlığında ilk askeri Hükûmet teşkil edilmiş ve bu Hükûmet, 5 Ocak 1961 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. 5 Ocak 1961’de Cemal Gürsel’e kabineyi teşkilde serbesti sağlamak³⁸ amacıyla bütün Bakanlar istifa etmiş, hemen ertesi gün de Gürsel, altı yeni Bakanıyla birlikte yeni Hükûmeti kurmuştur.³⁹ Kurulan bu askeri yönetim dönemini üç aşamada değerlendirmek mümkündür:

1. Fiili bir Anayasa’nın olmadığı, çoğu sivillerden oluşan bir kabinenin kurulduğu ve akademisyenlerden oluşan bilim kurulundan geçici Anayasa hazırlamalarının istendiği 27 Mayıs-12 Haziran 1960 arası dönem;

2. Geçici Anayasa’nın kabul edilerek, askeri rejimin hukuki temele oturtulduğu 12 Haziran 1960- 6 Ocak 1961 arası dönem;

³⁶ Karpat, Ordu’nun Türkiye tarihinin en eski kurumu olduğunu belirtirken, Ordu’yu, Cumhuriyet’in Gelenekçi Osmanlı İmparatorluğu’ndan aldığı tek kurum olarak nitelendirmektedir. Ona göre Ordu, Orta Asya Türk mirası, İslam, Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet deneyimlerinin ortak ürünüdür. Karpat, Türkiye’de..., s. 155-159.

³⁷ 28 Mayıs’ta Milli Birlik Komitesi, Orgeneral Cemal Gürsel’i MBK Başkanlığı, Başbakanlık, Milli Savunma Bakanlığı ve Başkomutan olarak görevlendirdi. Komite, aynı zamanda Ragıp Gümüşpala’yı Genelkurmay Başkanı, Cevdet Sunay’ı da Kara Kuvvetleri Komutanı olarak atadı. Aynı gün İstanbul Üniversitesi Rektörü Prof. Sıddık Sami Onar başkanlığında bir heyeti de yeni Anayasayı hazırlamakla görevlendirdi. İnönü, Defterler..., C. II, s. 785.

³⁸ Hürriyet Gazetesi, 5 Ocak 1961.

³⁹ Hürriyet Gazetesi, 6 Ocak 1961.

3. Kurucu Meclis'in açılışından sivil Hükûmetin teşkiline kadar geçen 6 Ocak 1961-25 Ekim 1961 arası dönem.⁴⁰

Devlet ve Hükûmet Reisliğinin ayrılmasının da gündeme geldiği bu dönemde yasama ve yürütme yetkileri MBK'da toplanırken, MBK içindeki tasfiyeler, Yassıada yargılamaları, 147'ler meselesi, Kurucu Meclis'in yapısındaki değişiklikler, yeni Anayasa çalışmaları, yeni partilerin kurulması ve seçim sonuçlarının değerlendirilmesi başlıca faaliyetler arasında gösterilebilir (Göktepe, 2009, s.395).

Yeni Anayasa'nın hazırlanması için oluşturulan Kurucu Meclis, 7 Ocak 1961 tarihinde çalışmalarına başlamıştır. Kurucu Meclis hazırladığı taslağı 9 Mart 1961 tarihinde Meclis'e göndermiş, taslak üzerindeki tartışmaların ardından, Meclis'in hazırladığı yasa 27 Mayıs 1961'de, halkoyuna sunulmak üzere kabul edilmiştir. 9 Temmuz 1961'de yapılan halk oylamasında kullanılan 10.282.561 geçerli oydan, 6.348.191'i evet, 3.934.370'i de hayırdır. Buna göre yeni Anayasa, %61,7 oranıyla kabul edilmiştir.⁴¹ Böylece 1959 yılında iktidar ortaklığından çıkarılan Ordu, 27 Mayıs İhtilali'nden sonra hazırlanan Anayasa'nın 111. Maddesi ile siyasal iktidarla olan görünmez ortaklığını güvence altına almıştır.⁴²

Anayasa'nın dikkat çeken başlangıç metninde: "*Tarihi boyunca bağımsız yaşamış ve hak ve hürriyetleri için savaşmış olan ve Anayasa ve hukuk dışı tutum ve davranışlarıyla meşruluğunu kaybetmiş bir iktidara karşı direnme hakkını kullanarak 27 Mayıs 1960 devrimini yapan Türk Milleti...*"⁴³ ifadelerine yer verilirken, 27 Mayıs Anayasası bir anlamda bürokrasinin rövanşı şeklinde değerlendirilmiştir. Buna göre Meclis en yüce karar mercii olmaktan çıkarılmış ve Türk milletinin egemenliği yetkili organlar eliyle kullanacağı düsturu çerçevesinde, Anayasa Mahkemesi kanalıyla yasaların anayasaya uygunluğunun denetlenmesi sağlanmıştır. Radyo ve üniversite özerk hale getirilmiş, askeri bürokrasinin sistem içindeki etkinliği Milli Güvenlik Kurulu ile Anayasal bir kaide haline getirilmiştir. Yasama ve yargı hem görev, hem de yetki olarak kabul edilirken, yürütme sadece görev olarak tanımlanmıştır⁴⁴ (Özbudun, 2012, s.69-97). Sonuç olarak bürokrasi, 27 Mayıs'la birlikte eski etkinliğini yeniden kazanmıştır.

Öte yandan 27 Mayıs Hareketi, genç subaylar hareketi olarak değerlendirilirken, emir ve komuta zinciri dışında cereyan etmesi, müdahalenin diğer askeri müdahalelerden ayrılan en önemli özelliği olarak göze çarpmaktadır. Kuşkusuz emir ve komuta zincirini denetim altına almak sanıldığı kadar kolay olmamış ve 21 Mayıs 1963 tarihindeki Albay Talat Aydemir Ayaklanmasına kadar genç subaylar hareketi devam etmiştir. Bu tarihten sonra ise yapılan tüm müdahaleler özellikle emir ve komuta zinciri çerçevesinde yapılmıştır. Aksi bir durumda, Orta Doğu ve Latin Amerika'da örneklerine sıkça rastlanan biçimde, Türkiye'nin de bir darbeler örüntüsüyle karşı karşıya kalması içten bile değildi (Kalaycıoğlu, 1998, s.43).

Ordu içindeki Cunta, 27 Mayıs'ta yönetime el koyarak, Türk siyasal tarihinde yeni bir dönem başlatmış ve biri askeri diğeri siyasi olmak üzere iki önemli miras bırakmıştır. Askeri mirası, darbe geleneği ve vesayet rejiminin siyaset üzerindeki etkisi şeklinde özetlemek mümkünken, siyasi miras ise Anayasa aracılığıyla kendisini hissettirmiştir. Böylece Türkiye, 27 Mayıs'tan sonra da hem askeri darbeler, hem de darbecilerin hazırladığı Anayasalara tanıklık etmiştir. Bu bağlamda 12 Eylül darbesi de yeni bir siyasi tablo ve Anayasa ile sonlandırılmış, ancak

⁴⁰ Hikmet Özdemir, "Siyasal Tarih (1960-1980)", Türkiye Tarihi 4..., s. 232-233.

⁴¹ Çavdar, Türkiye'nin..., s. 97-100.

⁴² Ümit Özdağ, Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu-Siyaset İlişkisi, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 168.

⁴³ Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, Cilt: 3, Tarih: 26.5.1961, s. 89.

⁴⁴ Anayasal vesayet hakkında Bkz. H. Bahadır Eser-Cemal Baltacı ve Mustafa Arslan, "Türk Siyasal Sisteminde 1960 Müdahalesi ve Vesayetin Kurumsallaşması Üzerine Bir Analiz Denemesi", SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2012, Sayı 25, s. 69-97.

12 Eylül yapılanması, 27 Mayıs rejiminin getirdiği siyasal denklemin, çağın koşullarına göre güncellenmesi şeklinde yorumlanmıştır. Buna göre günümüzdeki vesayet tartışmaları 12 Eylül'e değil, 27 Mayıs'a bağlanmıştır (Ete, 2010, s.136).

Darbeyle ve darbeyi gerçekleştirenlerle ilgili tartışmalar sürerken, Yassıada'da özel olarak kurulan Yüksek Adalet Divanı, yargılamaların ardından 15 Eylül 1961 tarihinde kararını açıklamıştır. Sanıklardan birçoğunun idamla yargılandığı davada 15 kişiye idam cezası verilmiştir. Yassıada davaları, 1926'da Terakkiperver ve İttihatçıların yargılandığı İstiklal Mahkemeleri'nden sonra, Cumhuriyet Tarihi'nin ikinci büyük siyasi soykırımı olarak nitelendirilirken, siyasi içerikli idam kararlarının Türkiye'de yeni bir yol açtığı ve üç DP'linin idamının günümüze kadar uzanan bir kan davasına dönüştüğü yorumu yapılmıştır (Çavdar, 2008, s.97).

Fakat başında Fahri Özdilek'in bulunduğu dönemin Hükûmeti, 22 Ağustos 1961 tarihinde Milli Birlik Komitesi Başkanı Cemal Gürsel'e yazdığı ve muhtıra niteliği taşıyan mektupta, idam kararlarının memleketi sonu gelmeyecek bir kin fırtınası içine sürükleyebileceği ve bir oldubittiye mahal vermemek gerektiği vurgulanırken, MBK'nin konu hakkındaki düşüncelerinin önemsendiği ve kendilerine bu fikirlerin iletilmesini istemişlerdir.⁴⁵

15 Eylül 1961 tarihinde toplanan Milli Birlik Komitesi, Yüksek Adalet Divanı'nca verilen ölüm cezalarını içeren dosyayı incelemiş ve şu karara varmıştır:

*“Yüksek Adalet Divanınca ve ittifakla ölüm cezasına çarptırılan sâkit Reisicumhur Celal Bayar, sâkit Başbakan Adnan Menderes, sâkit Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve sâkit Maliye Bakanı Hasan Polatkan'ın ölüm cezalarını tasdik etmiş ve ancak bunlardan Celal Bayar'ın 65 yaşını bitirmiş olması dolayısıyla ölüm cezasını müebbet ağır hapse tahvil eylemiştir. Keza diğer ekseriyetle ölüm cezasına çarptırılan Refik Koraltan, Ağâh Erozan, İbrahim Kirazoğlu, Ahmet Hamdi Sancar, Nusret Kirişçioğlu, Bahadır Dülger, Emin Kalafat, Baha Akşit, Osman Kavrakoğlu, Zeki Erataman ve Rüştü Erdelhün'ün cezalarını da müebbet ağır hapse çevirmiştir.”*⁴⁶

Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Maliye Bakanı Hasan Polatkan'a ait idam cezalarının infazı 16 Eylül 1961'de gerçekleşmiştir. Fatin Rüştü Zorlu, idamını bir çingenenin eline bırakmamak için çıktığı sehpaye tekmeyle kendisi atmıştır (Kısakürek, 2002, s.507). 10 yıl 2 gün Başbakanlık yapan ve 16 ay boyunca Yassıada'da yargılanan Adnan Menderes'in cezasının infazı ise kararın Milli Birlik Komitesi'nce onaylamasından 36 saat sonra, 17 Eylül 1961 tarihinde gerçekleştirilmiştir (Arcayürek, 1985, s.17). Menderes'in idamından önce İmrâlı'ya bir imam getirilmiştir. Menderes, imamla yalnız kalmak istediye de buna izin verilmemiştir. Nihayet son sözleri sorulan Menderes, şunları söylemiştir: *“Hayata veda etmek üzere olduğum şu anda, devletim ve milletime ebedi saadetler dilerim. Bu arada karımı ve çocuklarımı şefkatle anıyorum.”* İdam sehпасına götürülürken, son kez gök yüzüne bakan Menderes, *“Hiç küskün değilim... Hiçbir dargınlık duymuyorum”* (Birand, Dündar, Çaplı, 2008, s.11) demiş ve sehpaye çıkarılmıştır. Menderes'in idamı sırasında hücrelerinde bekleyen arkadaşları, o an ağzından sadece “Allah” sözcüğünün çıktığını ifade etmişlerdir (Arcayürek, 1985, s.17).

Menderes, idamından önce intihara kalkışmış, ancak amacına ulaşmadan kurtarılmıştır. Bunun üzerine Yassıada'da bulunan herkese suçlu gözüyle bakılarak, çoğu hakkında tutuklama kararı alınmıştır. Durumu Menderes'e, Necip Fazıl'ın “Menderes yaşaması”, “Menderes nimetdidesi”, “ilikleri Menderes ekmeğiyle dolu” ve “hain” olarak nitelendirdiği (Kısakürek, 2002,

⁴⁵ Muhtıra niteliği taşıyan mektubun tam metni için Bkz. Baban, a.g.e., s. 235-241.

⁴⁶ Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı Tutanak Dergisi, Cilt: 6, Tarih: 15.9.1961, s. 2-3. ; Yargılama kararları için Bkz. BCA, 010.09/93.288.3.

s.507) Ethem Menderes açıklamış ve Adnan Menderes de kimsenin suçu olmadığını, gerekirse bunun ispat edebileceğini söylemiştir. Bunu fırsat olarak değerlendiren Yassıada Komutanı Tarık Güray, yanına Ethem Menderes'i de alarak, Adnan Menderes'ten imtihan ettiğine dair bir ses kaydı almıştır.⁴⁷ Ses kaydı yetmemiş olacak ki Menderes'ten bir de yazılı itirafname almışlardır. Menderes burada uzun zamandır yanında bulundurduğu ilaçlarından çok miktarda alarak imtihara kalkıştığını beyan etmiştir. Menderes ayrıca Ada'da görevli bir subaya oğlu Yüksel Menderes'e verilmek üzere bir vasiyetname bırakmıştır.⁴⁸

17 Eylül 1961 tarihinde, Adnan Menderes'in idam edildiği gün, Ankara sokakları hiçbir şey yokmuş gibi sessizdir. Hiçbir gösteri yürüyüşü, protesto, halk hareketi yoktur. Sadece askerler ve siyasilere huzursuzdur. Durumun ne getireceğini kestiremiyorlardır. Toplantı halinde bulunan Milli Birlik Komitesi'ne Eski Genel Kurmay Başkanı ve Adalet Partisi Genel Başkanı Ragıp Gümüşpala'dan beklenmedik bir talep gelmiştir. Gümüşpala ve arkadaşları Menderes'i kurtarma girişimlerinin sonuçsuz kalması üzerine, onu asmaktansa herhangi bir şekilde imtihan süsü verilerek, mesela yastıkla boğarak öldürmenin daha mantıklı olduğunu söylemişlerdir. Ancak iş işten geçmiştir. Saat 14.30'da idamın gerçekleştiği haberi gelmiştir (Birand, Dündar, Çaplı, 2008, s.14-15).

İdam edilen üç kişinin cenazesi İmralı Adası'na defnedilmiş ve cenazelerin İstanbul'a nakledilmesi meselesi 1980'li yılların en çok tartışılan konularından olmuştur. Uzun tartışmalardan sonra, 22 Mayıs 1987 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi, cenazelerin İstanbul'a nakledilmesine ilişkin yasayı onaylamıştır. Ancak nakil hemen gerçekleşmemiş, 17 Eylül 1990'a kadar beklenmiştir. Bu tarihte Adnan Menderes, Hasan Polatkan ve Fatin Rüştü Zorlu'nun cenazeleri Cumhurbaşkanı Turgut Özal'ın da katıldığı bir devlet töreniyle Topkapı'da yaptırılan anıtmazara defnedilmiştir (Tunçay, 2005, s.20).

İdamlardan çok değil, bir hafta sonra Türkiye yeni bir seçim maratonuna girmiştir. Ekim'de seçimler yapılacak ve demokratik parlamenter sistem yeniden işler hale getirilecekti. Ancak ortada işin başında Ordu'nun bulunması ve Ordu içerisinde tek bir kuvvet bulunmadığı gerçeği vardır. Ordu, Milli Birlik Komitesi, Silahlı Kuvvetler Birliği ve Albaylar Cuntası olarak üçe bölünmüştür. Siyasi partiler ise CHP ve Demokrat Parti'nin mirasçıları olarak ikiye ayrılmıştır. Ordu'nun büyük kesimi yeni düzenin İsmet İnönü etrafında şekillenmesini savunurken, belli bir kesim ise ona güvenmiyordur. Yine belli bir kesim ise DP mirasçılarının beklenenin üstünde bir oy almaları karşısında daha şimdiden darbe hazırlıklarına başlamışlardır.

Nitekim Ordu içerisindeki belli kesimin korktuğu olmuş ve katılım oranının %96,3'le rekor bir düzeyde olduğu 15 Ekim 1961'de yapılan seçimlerde Cumhuriyet Halk Partisi %36,7, Adalet Partisi %34,8, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi %14,0 ve Yeni Türkiye Partisi %13,7 oy almışlardır. Bu sonuçlara göre CHP 173, AP 158, YTP 65 ve CKMP 54 milletvekilliği kazanmışlardır (TÜİK, 2011, s.117-120).

Seçim sonuçları, süngüyle gidenler sandıkla geri döndü şeklinde yorumlanırken, Ordu tedirgindir. Yapılan toplantılar sonucunda, Meclis açılmadan evvel yeni bir müdahale yapılması kararlaştırılmış ve 21 Ekim Protokolü adıyla bir belge imzalanmıştır. Buna göre, seçimler geçersiz sayılacak, siyasi partilerin faaliyetleri askıya alınacak ve Meclis açılmadan kapanacaktır. Talat Aydemir liderliğindeki Albaylar Cuntası, Protokolün Ordu içinde ilgi görmesine sevinmişlerdir. Onlara göre bütün paşalar arkalarındadır. Ancak unuttukları ve hesaba katmadıkları bir paşa daha vardır: İsmet Paşa. İsmet İnönü, açıktan vaziyet almış ve Protokole imza atanları tek tek uyarmıştır.

⁴⁷ Menderes'in ses kaydı için Bkz. Arcayürek, Yeni Demokrasi..., s. 18-21.

⁴⁸ Vasiyetname için Bkz. Arcayürek, Yeni Demokrasi..., s. 47. ; "İdama mahkûm edilen Menderes'in vasiyetnamesi", Hürriyet Gazetesi, 1 Haziran 1967.

İnönü'nün devreye girmesi askerleri yumuşatmış ve yeni bir formül arayışına girilmiştir. Böylece Cemal Gürsel'in Cumhurbaşkanı seçilmesi ve Başbakan'ın da İnönü olması üzerinde anlaşmaya varılmıştır. Buna göre Demokrat Parti mirasçısı partilerin kendi aralarında Hükûmet kurmaları önlenmiş olacaktır. AP'liler 27 Mayıs'ı gerçekleştiren ekibin başındaki isme, Cemal Gürsel'e oy vermek istememiştir. Bunun için de boş oy kullanmışlardır. Ancak Gürsel, 434 oy alarak Türkiye Cumhuriyeti'nin 4. Cumhurbaşkanı seçilmiştir. İki hafta sonra da İsmet İnönü'ye Hükûmeti kurması için görev vermiştir. Üç haftalık pazarlıkların ardından İnönü, AP ile kuracakları ve Türkiye Cumhuriyeti tarihinin ilk Koalisyon Hükûmeti olma özelliği gösteren Hükûmetini açıklamıştır. Bu Hükûmeti İnönü, şu şekilde anlatmıştır: *"Başkanı bulunduğum karma hükûmet, siyasi hayatımızda geçmiş misali olmayan bir yeni teşekküldür. Uzun bir ayrılık devri içinde bir araya gelmeleri ve bir dilden konuşmaları imkânsız sayılan siyasi partiler anlaşarak bir hükûmet kurabilmişlerdir."* (Cihan, Tekin, 1989, s.172-173)

İsmet İnönü, 1961-1965 yılları arasında üç ayrı Koalisyon Hükûmeti kurarak, hem Türkiye'nin ilk ortak Hükûmetlerinin Başkanlığını, hem de kendisinin son Başbakanlık görevlerini icra etmiştir.

Sonuç

Dünyanın birçok ülkesindeki örneklerine paralel olarak Türkiye'de de asker, hemen her dönemde siyasetin içinde yer almış ve politika şekillendiricilerin başında gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin son dönemlerinde, I. Dünya Savaşı yıllarında, Kurtuluş Savaşı zamanında ve yeni Türk devletinin kuruluşu aşamasında asker hep ön planda olmuş, milletin koruyucu ve kollayıcısı olma özelliklerini sürekli üzerinde görev addetmiştir. Bu görev bilinci belli dönemlerde devletin ve milletin menfaatine olurken, bazı zamanlarda da, tıpkı 27 Mayıs 1960, 12 Mart 1971, 12 Eylül 1980 ya da 28 Şubat 1997'de olduğu gibi, ülkenin demokratikleşmesinin önüne geçen birtakım olayların yaşanmasına sebebiyet vermiştir. 27 Mayıs darbesi daha önce benzerine rastlanmamış olmasından, topyekûn bir değişimin, bir devrimin kapılarını aralarken, diğer taraftan da siyaset üzerinde vesayet rejiminin kurulması ve Anayasa ile bu vesayetin hukuki bir zemine oturtulması sonucunu doğurmuştur. Bu bağlamda 27 Mayıs müdahalesi diğer müdahalelere örnek teşkil etmiş ve darbe sonrası hazırlanan Anayasa ile Demokrat Parti iktidarından, ancak sonraki askeri müdahalelerde de 27 Mayıs'tan intikam alma bilincinin oluşumuna zemin hazırlamıştır.

1950 Mayıs'ında Türkiye'de 27 yıllık Cumhuriyet Halk Partisi iktidarı Demokrat Parti'ye devredilirken, çoğulcu demokrasinin de ilk sınavı verilmeye başlanmıştır. 1950 ve 1954 seçimlerini ezici üstünlükle kazanan DP, 1957'de oy kaybına uğrasa da iktidarını korumasını bilmiştir. Ancak bu tarihten itibaren iktidarı kaybetme düşüncesi partililer arasında hâkim olmaya başlamış ve muhalefete tahammülü olmayan bir yönetici kadro ortaya çıkmıştır. Özellikle siyasi partiler, üniversiteler, basın ve türlü derneklerin faaliyetleri iktidar tarafından kısıtlanmaya çalışılmış, Tahkikat Komisyonu gibi oluşumlarla hareket alanları sınırlandırılmıştır. Bu baskıya tepki de gecikmemiş, üniversitelerde başlayan eylemler, kısa zamanda ülkenin geneline, hatta Ordu'nun da içerisine yayılarak topyekûn bir başkaldırı halini almıştır. Bundan sonra ise Ordu siyasete dâhil olarak, daha önce eşine rastlanmayan bir biçimde ve yazılan mektuplarla (muhtıralarla) iktidar partisine ultimatolar verilmiştir. İstenen sonuç elde edilemeyince de ülke yönetimine el koyma fikri gündeme gelmiştir. Ancak bu fikir en üst rütbeden başlayarak alta doğru inen bir oluşum şeklinde değil, Albaylar arasında bir Cunta halini alarak gelişmiştir.

Darbe sonrasında Orgeneral Cemal Gürsel ikna edilerek hareketin başına geçirilmiş ve kurulan Milli Birlik Komitesi'nin Başkanlığı yanında, Başbakan, Milli Savunma Bakanı ve Başkomutanlık görevlerini de üstlenmiştir. Bu sırada yeni Anayasa hazırlıkları da Kurucu Meclis vasıtasıyla başlatılmış ve hazırlanan Anayasa 9 Temmuz 1961'de kabul edilmiştir. Diğer taraftan Yassıada'da kurulan Yüksek Adalet Divanı tutuklanan DP'lilerin duruşmasını gerçekleştirmiş ve

15 kişinin idamına hükmetmiştir. Özellikle İsmet İnönü gibi sözü hala dinlenen isimlerin araya girmesine rağmen, 15 kişiden 3'ünün infazı MBK tarafından onaylanmıştır. İnfazlardan kısa bir süre sonra ise, söz verildiği üzere genel seçimler yapılmış, ancak DP'nin mirasçısı partilerin beklenenden daha yüksek bir oy almaları Ordu içerisinde huzursuzluklara sebep olurken, yeni darbe girişimleri de baş göstermiştir. Ancak bu girişimler sonuçsuz kalmış ve Türkiye, yine daha önce benzerine rastlanmayan Koalisyon Hükümetleri dönemine girmiştir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri ve Resmi Yayınlar

BCA, 030.01.1/10.2.

BCA, 010.09/93.288.3.

TC Resmî Gazete, 28 Nisan 1960, S. 10491.

TC Resmî Gazete, 30 Mayıs 1960, S. 10515.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi, Dönem: IX, Cilt: 1, Yasama Yılı: 1, Tarih: 29.V.1950.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13, İçtima: 8, Tarih: 18.IV.1960.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: XI, Cilt: 13, İçtima: 8, Tarih: 27.IV.1960.

Kurucu Meclis Tutanak Dergisi, Cilt: 3, Tarih: 26.5.1961.

Milli Birlik Komitesi Genel Kurul Toplantısı Tutanak Dergisi, Cilt: 6, Tarih: 15.9.1961.

Ayın Tarihi, Temmuz 1947.

Gazeteler⁴⁹

Cumhuriyet

Hürriyet

Milliyet

Sabah

Ulus

Zafer

Zaman

Telif-Tetkik Eserler ve Makaleler

AÇIKSES, Erdal ve Ayhan Cankut (2014). “Kıbrıs Meselesinin Tarihsel Gelişimi ve Uluslararası Hale Gelme Sebepleri/Historical Development of Cyprus Problem on Becoming an International Issue”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/4, Spring 2014, www.turkishstudies.net, DOI : <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936>, p. 1241-1259.

AHMAD, Feroz ve Bedia Turgay, Türkiye’de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi (1945-1971), Bilgi Basımevi, Ankara, 1976.

⁴⁹ Haber niteliğindeki yazıların tarihleri metin içerisinde verilmiştir.

- AHMAD, Feroz, Demokrasi Sürecinde Türkiye (1945-1980), 3. Baskı, Hil Yayınları, İstanbul, 2007.
- AKINCI, Abdülvahap, “Türkiye’nin Darbe Geleneği: 1960 ve 1971 Müdahaleleri”, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi, Nisan 2014, 9 (1), s. 55-72.
- AKŞİN, Sina, “Siyasal Tarih (1950-1960)”, Türkiye Tarihi 4: Çağdaş Türkiye (1908-1980), 10. Baskı, (Yay. Yön. Sina Akşin), Cem Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 215-224.
- AKŞİN, Sina, Kısa Türkiye Tarihi, 8. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2009.
- AKYAZ, Doğan, Askeri Müdahalenin Orduya Etkisi: Hiyerarşi Dışı Örgütlenmeden Emir Komuta Zincirine, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.
- ARCAYÜREK, Cüneyt, Bir İktidar Bir İhtilal 1955-1960 (Cüneyt Arcayürek Açıklıyor-3), Bilgi Yayınevi, Ankara, 1984.
- ARCAYÜREK, Cüneyt, Yeni Demokrasi Yeni Arayışlar 1960-1965, 2. Baskı, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1985.
- ARMAOĞLU, Fahir, Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri, AKDTYK, TTK Yayınevi, Ankara, 1991.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, İkinci Adam (1950-1964), C. III, 7. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- BABAN, Cihad, Politika Galerisi: Bir Devrin Hükümlerleri, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.
- BALCIOĞLU, Mustafa, “Cumhuriyet Dönemi Türk Dış Politikası” Durmuş Yalçın vd., Türkiye Cumhuriyeti Tarihi II, AKDTYK, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2002, s. 411-420.
- BAYAR, Celâl (Anlatan), Başvekilim Menderes, Der. İsmet Bozdağ, Tercüman Yayınları, İstanbul, 1986.
- BAYRAKTAR Cemile, “Kendi Ülkesini İşgal Eden Ordu” http://www.derindusunce.org/wp-content/uploads/2010/10/kendi_ulkisini_isgal_eden_ordu.pdf
- BIAGİNİ, Antonello, Çağdaş Türkiye Tarihi, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.
- BİRAND, M. Ali, Can Dündar ve Bülent Çaplı, 12 Mart: İhtilalin Pençesinde Demokrasi, 9. Baskı, İmge Kitabevi, İstanbul, 2008.
- BOĞUŞLU, Mahmut, 1968-1978 Olayları Anılar Yorumlar, Kastaş Yayınları, İstanbul, 1995.
- BULUT, Sedef, “Üçüncü Dönem Demokrat Parti İktidarı (1957-1960); Siyasi Baskılar ve Tahkikat Komisyonu”, Akademik Bakış Dergisi, Ankara, Cilt 2, Sayı 4, Yıl 2009, s. 125-145.
- BULUT, Sedef, “27 Mayıs’ta Günümüze Paylaşılmalı Demokrat Parti Mirası”, SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, Mayıs 2009, Sayı 19, s. 73-90.
- BURAK, Begüm, “Osmanlı’dan Günümüze Ordu-Siyaset İlişkileri”, History Studies, Volume 3/1 2011, s. 45-67.
- CIHAN, Ali Rıza ve Tekin, Abdullah, Çağdaş Devlet Adamı İsmet İnönü, Tekin Yayınevi, Ankara, 1989.
- ÇAVDAR, Tevfik, Türkiye’nin Demokrasi Tarihi: 1950’den Günümüze, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2008.
- ÇULCU, Murat, Marjinal Tarih Tezleri, 9. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 2006.

- DUMAN, Doğan ve Serçin Sun İpekşen (2013). “Türkiye’de Genel Seçim Kampanyaları (1950-2002)/Political Elektions in Turkey (1950-2002)”, *TURKISH STADIES-İnternational Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, Summer 2013, [www.turkishstudies.net](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936), DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936>, p. 117-135.
- ERKİN, Feridun Cemal, *Dışişlerinde 34 Yıl, II. Cilt, I. Kısım: Vaşington Büyükelçiliği*, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1992.
- EROĞUL, Cem, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- ESER, H. Bahadır -Cemal Baltacı ve Mustafa Arslan, “ Türk Siyasal Sisteminde 1960 Müdahalesi ve Vesayet Kurumsallaşması Üzerine Bir Analiz Denemesi”, *SDÜ Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Mayıs 2012, Sayı 25, s. 69-97.
- ETE, Hatem, “27 Mayıs’ın Hayaleti”, *Diyalog*, Mayıs-Haziran 2010, s. 136-139.
- GÖKTEPE, Cihat, “Türkiye’de 27 Mayıs Darbesi Sonrası İç ve Dış Siyasal Gelişmeler (1961-1964)”, *Osmanlı’dan İkibinli Yıllara Türkiye’nin Politik Tarihi*, (Ed.) Adem Çaylak vd., Savaş Yayınevi, Ankara, 2009, s. 395-419.
- GÖNLÜBOL, Mehmet vd., *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1996.
- HALE, William, *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, (Çev. Petek Demir). Mart Matbaası, İstanbul, 2003.
- İNÖNÜ, İsmet, *Defterler (1919-1973)*, 2. Cilt, 3. Baskı, (Yay. Haz. Ahmet Demirel), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2008.
- İPEKÇİ, Abdi ve Coşkun, Ömer Sami, *İhtilalin İcyüzü*, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1962.
- KAÇMAZOĞLU, H. Bayram, *27 Mayıs’tan 12 Mart’a Türkiye’de Siyasal Fikir Hareketleri*, 3. Baskı, Birey Yayıncılık, İstanbul, 1995.
- KALAYCIOĞLU, Ersin, “27 Mayıs 1960 İhtilaline Giden Yol: Nedenler ve Açıklamalar” (Ed.) Suna Kili, *27 Mayıs 1960 Devrimi: Kurucu Meclis ve 1961 Anayasası*, Boyut Kitapları, İstanbul, 1998, s. 33-48.
- KARAOSMANOĞLU, Ali L., “Türkiye’nin NATO’ya Girişi”, (Ed.) Haydar Çakmak, *Türk Dış Politikası: 1919-2008*, Platin Yayınları, Ankara, 2009, s. 503-504.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2010.
- KARPAT, Kemal H., *Türkiye’de Siyasal Sistemin Evrimi (1876-1980)*, (Çev. Esin Soğancılar) İmge Kitabevi, Ankara, 2007.
- KISAKÜREK, Necip Fazıl, *Benim Gözümde Menderes*, 5. Baskı, Büyük Doğu Yayınları, İstanbul, 2002.
- LEWIS, Bernard, *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Üçüncü Edisyon, (Çev. Boğaç Babür Turna), Arkadaş Yayınevi, Ankara, 2008.
- MANGO, Andrew, *Türkiye ve Türkler (1938’den Günümüze)*, 3. Baskı, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2006.
- MARAŞLI, Erol, *Balans Ayarları: Cumhuriyet Döneminde Askeri Muhtıralar*, Metropolis Yayınları, İstanbul, 2008.

- MAZICI, Nurşen, Türkiye’de Askeri Darbeler ve Sivil Rejime Etkileri, Gür Yayınları, İstanbul, 1989.
- ORAN, Baskın (Ed.), Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, Cilt I: 1919-1980, 15. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.
- ÖZBUDUN, Ergun, Çağdaş Türk Politikası: Demokratik Pekişmenin Önündeki Engeller, 2. Baskı, (Çev. Ali Resul Usul), Doğan Kitap, İstanbul, 2007.
- ÖZBUDUN, Ergun, Türk Anayasa Hukuku, Yetkin Yayınları, Ankara, 2000.
- ÖZDAĞ, Ümit, Atatürk ve İnönü Dönemlerinde Ordu-Siyaset İlişkisi, Bilgeoğuz Yayınevi, İstanbul, 2006.
- SÖNMEZOĞLU, Faruk, II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası, DER Yayınları, İstanbul, 2006.
- TUNÇAY, Mete vd., Cumhuriyet Ansiklopedisi 1923-2000, Cilt 2/1941-1960, 5. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2005.
- TURAN, İlter ve Barlas, Dilek, “Batı İttifakına Üye Olmanın Türk Dış Politikası Üzerindeki Etkileri” (Der.) Faruk Sönmezoğlu, Türk Dış Politikasının Analizi, 3. Baskı, Der yayınları, İstanbul, 2004, s. 151-167.
- TURGUT, Hulûsi, Türkeş’in Anıları: Şahinlerin Dansı, ABC Yayınları, İstanbul, 1995.
- TÜİK, İstatistik Göstergeler 1923-2011, Türkiye İstatistik Kurumu Matbaası, Ankara, 2011.
- UÇAROL, Rifat, Siyasi Tarih (1789-2001), 7. Baskı, DER Yayınları, İstanbul, 2008.
- YALÇIN, Osman (2013). “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi Karşısında Kalan Türkiye’nin Batı İle İşbirliği Yapma Süreci/After the Second World War Against the Soviet Threat in Western Turkey to Cooperate With the Remaining Process”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5, Spring 2013, www.turkishstudies.net ,DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.936> , p. 919-958.
- YAVUZALP, Ercüment, Liderlerimiz ve Dış Politika, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1996.
- YAVUZALP, Ercüment, Menderes’le Anılar, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1991.
- ZÜRCHER, Erik Jan, Modernleşen Türkiye’nin Tarihi, 23. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Elektronik Kaynaklar

Web: http://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/siyasi_partiler.html adresinden 9 Aralık 2014 tarihinde alınmıştır.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ÖNAL, T., Askeri Vesayet Sisteminin İlk Halkası: 27 Mayıs Süreci ve Sonrası, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 511-534, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7683>, ANKARA-TURKEY

KURAN-I KERİM'DE KOZMİK TARİH VE BİYOLOJİK GELİŞİM*

*Hasan ÖZALP***

ÖZET

Evrenin nasıl meydana geldiği felsefenin, dinin ve mitolojinin önemli konularından biridir. Evrenin orijini nedir? Evren nasıl yaratılmıştır? İnsan hangi maddeden ne tür süreçlerden geçerek meydana gelmiştir? Kuran-ı Kerim'in de insanların en çok merak ettiği ve ciddi sorular yönelttiği bu konuya ilgisiz kalması düşünülemezdi. Bu sebeple Kuran-ı Kerim'de evrenin oluşumu ve insanın biyolojik gelişimi önemli bir konudur. Ayetlerde kozmik tarih ve insanın biyolojik gelişimine sıkça yer verilir. Ancak Kuran-ı Kerim'de konu sistematik bir biçimde ele alınmaz. Kuran-ı Kerim'in bu konu ile ilgili ayetlerini ele alan araştırmacılar da çok fazla sistematik görünmemektedirler. Bir kısım düşünürler sadece kozmik başlangıcı ele alırken diğerleri sadece biyolojik gelişime odaklanmaktadır. Bazı düşünürler yaratılışın yoktan meydana geldiğini ele alırken diğer bazı düşünürler evrimci yaratılış teorisini ispatlamaya çalışmaktadırlar ve sadece kendi görüşlerini destekleyen ayetleri referans olarak kullanmaktadırlar. Biz bu çalışmada bu ve benzeri tartışmalara girmeksizin Kuran-ı Kerim'e göre evrenin oluşumundan başlayarak insanın biyolojik gelişimiyle tamamlanan kozmik tarihi incelemeye çalışacağız. Bu sebeple sadece yeri geldiğinde çağdaş bilimin ispatladığı kozmik yasalara göndermeler yapacağız. Amacımız Kuran-ı Kerim ve bilim arasındaki uyumu ispatlamak olmadığı gibi ayetlerin bir kısım bilimsel yasalara öncülük ettiği savını desteklemek de değildir.

Anahtar Kelimeler: Kuran-ı Kerim, kozmik tarih, biyolojik gelişim, yoktan yaratma, evrimci yaratılış.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Din Felsefesi, El-mek: ozalphan66@gmail.com

COSMIC HISTORY AND BIOLOGICAL DEVELOPMENT IN THE HOLY QURAN

STRUCTURED ABSTRACT

Questions related more to existence and origin which attempt to explain how the universe came into existence such as “What is the origin of the universe? How was the universe created? From which material and through which processes was the human being created?” have been important subjects of philosophy, religion and mythology since antiquity. It is unthinkable that the Quran, which is the sacred source of the religion of Islam, would be indifferent to this subject about which humans are most curious and about which they raise serious questions. Therefore, the existence of the universe and biological development of the human being are important subjects in the Quran. In verses, cosmic history and biological development of the human being are frequently handled. However, the subject is not systematically dealt with in the Quran. Researchers studying the Quran’s verses related to this subject do not seem to be very systematic, either. While some thinkers deal only with cosmic start, others focus only on biological development. While some thinkers deal with creation as existence out of nothing, some other thinkers try to prove the evolutionary creation theory and use as reference only the verses that provide evidence for their own views. In this study, without entering these and such discussions, we will try to analyze the cosmic history according to the Quran starting from the first existence of the universe and completed with the human being’s biological development.

For this reason, we will make references to cosmic laws proven by modern science only when necessary. However, our aim is neither to prove the consistence between the Quran and science nor to support the argument that the verses precede certain scientific laws. Our main aim is to explain how cosmology is built in the Quran.

The reason leading us to such a study is to examine how the Quran, which is the sacred source of the Islamic belief, bases the subject matter from the perspective of the fact that philosophy, science and religion place importance on the issue. Although there is much literature regarding the subject, it is observed that these studies act largely on the basis of proving or rejecting creation from nothing (or ex nihilo) or the evolutionary creation theory and thus overlook systematic integrity and a comprehensive and consistent approach. Therefore, in our study, we will focus on the Quran as the primary and original source.

While providing grounds for our study, we will first conduct a conceptual analysis; in addition, we will include analysis of important concepts when necessary. The literature which we refer to while grounding our subject matter is the following: The Holy QURAN, YARAN, Cafer Sadık (2007), *Understanding Islam*, Pentagon Pres., Edinburg; TASLAMAN Caner (2011), *Big Bang ve Tanrı*, Print, İstanbul Yayınevi, İstanbul; YAZIR, Elmalılı Hamdi (trs), *Hak Dini Kuran Dili*, Simplified by: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boleli, Abdullah Yücel, V. 2, Azim Dağıtım, İstanbul; BAŞ, Erdoğan (2009), “Sema”

article *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA), Volume: 36; RAZİ, Fahrettin (1991), *Tefsir-i Kebir (Mefâtihu'l Gayb)*, trans. S. Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç, S. Doğru, Akçağ yay., Volume: 10, Ankara; LEIBNIZE, G. W. (1998), “Principles of Nature and Grace, Based on Reason”, *Philosophical Texts*, trans. Richard Francks and R. S. Woolhouse, Oxford University Press; WOLFSON, Harry A. Wolfson (1976) *The Philosophy of the Kalam*, Harvard University Pres, London; YAKIT, İsmail (2003), “Kuran’da İnsan’ın Yaratılışı ve Evrimi”, *Kur’an’ı Anlamak*, Ötüken yay., İstanbul. KURAN-I KERİM; BÂR, M. Ali (2010), *Kuran-ı Kerim ve Modern Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı*, Trans. Abdülvehhab Öztürk, Diyanet Vakfı yay., Ankara; BUCAILLE, Maurice (1987), *Müşpet İlim Yönünden Tevrat, İncil ve Kuran*, trans. M. Ali Sönmez, DİB yay., İstanbul; BAYRAKTAR, Mehmet (2011), *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitabiyat, Ankara, 2001; ÇAĞRICI, Mustafa (2013), “Yer” article DİA, Volume: 43; ERDEM, Mustafa (1999), *Hız. Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara; ÖZTÜRK, Mustafa (2004), “Âdem, Cennet ve Düşüş”, *Milel ve Nihal*, Year 1, Number 2, June; ATEŞ, Süleyman (1975), “Kuran-ı Kerim’e Göre Evrimi Teorisi”, *AÜİFD*, Volume: XX; ATEŞ, Süleyman (trsş), *Yüce Kuran’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr. Volume: 8, Trsz; ULUDAĞ, Süleyman (1994), “Dünya” article, Volume: 10; EFİL, Şahin (2002), *İslam ve Batı Düşüncesinde Yaratılış Modelleri*, Pınar yay., İstanbul, 2002; ULUKÜTÜK, Veli, (1995), *Kuran-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*, İnsan yay. İstanbul.

As a consequence, like scientific theories, philosophic doctrines and original mythologies, the Islamic belief, too, has an acceptance regarding how the existence occurred. This acceptance is primarily expressed in the Quran. The Quran handles both cosmic existence and biological development of the human being. Even though there are certain points the contents of which we are not able to clarify completely, the verses deal with the issue within a systematical integrity. The reason why we cannot clarify certain subjects or verses is the inadequacy of the current science and poverty of our cosmic viewpoint. Therefore, it is not possible to consider these points that we cannot clarify as irrational. The progressing intellectual and scientific process will probably lead us to understand these subjects better.

It is frequently emphasized in the Quran that creation occurred in phases. This is contrary to the idea that existence was created completely all of a sudden as proposed by the view of creation from nothing. Even though occurrence of creation in phases evokes the idea of evolutionary creation theory, this is not compatible with the approaches of coincidence and natural selection of the Darwinist evolution. This is because it is seen that God is effective in all phases of creation with his infinite knowledge and power. Besides, it does not seem possible, either, to interpret existence in phases similar to Neo-Darwinist transition across species. This is because there is no literal expression in the Quran in this regard.

There is water in all phases of life. Creation starts from the heavens and consummates with the creation of the human being. The purpose in all deeds of creation is test of the human being. If the human being is to be tested, this cosmic order must be suitable for the human being’s life. This, in turn, brings us to the human-centered

Turkish Studies

anthropic principle which states that the universe is created for the human being.

Although none of the theories that attempt to explain how creation occurred according to the Quran are not mentioned in the Quran conceptually, in theological circles it is attempted to base arguments regarding which creation thesis the Quran prescribes more from the perspective of interpretations of the verses. In our opinion, it is possible that any one of these theories or any other theory that may be proposed in the future is correct. However, regardless of how theories are, what is important is not which theory is valid. What is important from the perspective of the Quran is that in all these theories, Allah is the initiator and maintainer of the cosmic and biological development processes.

Key Words: The Quran, cosmic history, biological development, creation out of nothing, evolutionary creation.

Evrenin yaratılışı ve insanın biyolojik gelişimi bilimin, felsefenin ve teolojinin önemli bir konusudur. Modern bilimin konuya dair görüşleri astronominin, astrofiziğin ve biyolojinin açıklamalarıyla temellendirilmektedir. Bu konu dinlerinde müstağni kalmadıkları bir sorundur. Problem, Kuran-ı Kerim'in genelini dikkate aldığımızda önemli bir yer tutmaktadır. Din felsefesinin konuya ilgisi ayetlerde geçen açıklamaları rasyonel tutarlılık ve sistematik bütünlük içerisinde ele almaktır. Bilimsel gelişmeleri dikkate aldığımızda dinin kendisini nerede konumlandığını doğru tespit etmek teoloji açısından önemli bir sorundur. Bu sebeple biz bu çalışmada ayetlerde ki kodlardan hareketle Kuran-ı Kerim'in kozmik varoluş konusundan kendisini nerede konumlandığını sistematik bütünlük ve rasyonel tutarlılık içerisinde ifade etmeye çalışacağız.

Kuran-ı Kerim'de kozmik tarihi ve biyolojik gelişimi ifade eden bazı temel kavramlar vardır. Semâ, arz, dünya, cennet, toprak ve insan gibi kavramlar bunların belli başlılarıdır. Bu sebeple bu kavramları ve tazammumlarını sistematik ve tutarlı bir şekilde ele almak gerekir. Bu kavramların temeli olması bağlamında sema ve yer kelimelerini açıklamamız gerekmektedir. Yeri geldiğinde diğer kavramları da açıklayacağız. Bu kavramlardan ilki olan semâ (gök), Kur'an-ı Kerim'de fizik ve fizik ötesi boyutu ifade etmek için kullanılan bir kelimedir. Genel olarak yeryüzünün herhangi bir noktasından yukarıya doğru bakıldığında atmosferde dâhil olmak üzere uzaydaki gök cisimleri ve bütün uzaklıkları ifade eder. Bu anlamda Kuran-ı Kerim'de ki sema kelimesi astronomi, kozmoloji ve astrofizik gibi bilimlerin konusudur. Semâ kelimesi, Kuran-ı Kerim'de tekil olarak 120, çoğul olarak 190 yerde geçmektedir (Baş, 2009, s. 453).

Kuran-ı Kerim'de insanın üzerinde yaşadığı mekân, dünya ve arz kelimeleriyle ifade edilmektedir. Ayetlerde bizim yerküre için kullandığımız dünya kelimesi insanın ölümden önceki hayatını ve bu hayat boyunca yararlandığı nimetleri ifade eder. Bizim yerküre olarak ifade ettiğimiz kavram Kuran-ı Kerim'de "el-arz" kelimesi ile karşılanmaktadır (Uludağ, 1994, s. 22-25; Çağrı, 2013, s. 476-478). Bu nedenle kozmik tarih açısından bizim araştırmamıza konu olan kavram *el-arz* 'dır.

Göklerin mi (uzay boşluğu) yoksa yerin mi önce yaratıldığı ya da oluştuğu konusu İslam düşünürleri arasında tartışmalı bir konudur. Kuran-ı Kerim'in geneline yaygın olan düşünce bizim de kanaatimize göre göklerin önce yaratıldığıdır. Ancak Bakara suresi 29. ayet konuyu farklı bir şekilde ele almaktadır.

“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı; sonra göğe yöneldi, onları yedi gök olarak düzenledi. O, her şeyi bilir”(2/Bakara, 29).

Ayetin literal anlamından anlaşıldığı kadarıyla önce yer küre var edilmiş arkasından gökler oluşturulmuştur. Fakat gerek Kuran-ı Kerim’in anlam bütünlüğünü gerekse modern bilimin verilerini dikkate aldığımızda ilk olarak yaratılanın gökler olduğu anlaşılmaktadır. Bu ayette ise göklerden (uzay) sonra yerin oluştuğunu arkasından yer kürenin kendi atmosferini meydana getirdiğini anlayabiliriz. Yani göğe yöneldi ifadesi atmosferi ifade ediyor görünmektedir. Aksi takdirde önce atmosferin sonra yer kürenin oluştuğunu söylemek mantığa ve mevcut bilimsel yasalara aykırı bir yorumlamadır.

1. Kozmik Sistemin Yaratılışı

Kuran-ı Kerim’e göre yer ve gök altı günde yaratılmıştır. Bu durum *“Arşı su üzerinde iken, hanginiz daha güzel işler yapacaksınız diye sizi sınamak için gökleri ve yeri altı günde yaratan Odur.”*(11/Hud, 7) ayeti ile ifade edilir. Altı gün ifadesinde geçen “gün” kelimesi bizim anladığımız 24 saatlik bir zaman dilimi değildir. Kuran-ı Kerimin anlam bütünlüğü içerisinde (Bkz. 32/Secde 4; 10/Yunus 3; 11/Hud 7; 57/Hadîd 4; 50/Kaf 38; 7/Araf 54) gün kelimesi çağ, devir, an ve müddet gibi anlamlarda da kullanılarak, daha çok kategorik ve aşamalı bir yaratılışı ifade etmektedir. Çünkü zaman izafî bir kavramdır. Örneğin güneş sisteminde Merkür kendi eksenî etrafındaki dönüşünü 176 günde, Venüs 243 günde, Mars ise 24 saat 37 dakikada tamalarken Dünya 24 saatte tamamlamaktadır (Ateş, trsz. s. 126-127). Buradan hareketle Kuran-ı Kerim’deki zaman kavramı insanoğlunun güneşin hareketlerine göre belirlediği zaman dilimlerinden çok farklıdır. Kuran-ı Kerim’e göre bir gün bazen bin yıla tekabül ederken bazen elli bin yıl olarak geçmektedir.

“Rabbinin yanında bir gün, sizin saydıklarınızdan bin yıl gibidir.”(22/Hac, 47)

“(Allah) Emri gökten yere tedbir eder (buyruğunu indirir). Sonra emir, sizin hesabınızca bin yıl süren bir gün içinde O’na çıkar.” (32/Secde, 5)

“Melekler ve Ruh, miktarı elli bin yıl süren bir gün içinde O’na çıkar.”(70/Meâric, 4)

Şu halde altı günde yaratma mahiyetini ve müddetini bilmediğimiz bir zaman dilimine işaret edeceği gibi varlığın yaratılış aşamalarına da delâlet edebilir. Gerçi Fahrettin Razi, “altı gün yerine bir defada yaratmanın kudret için daha uygun” olacağı şeklindeki itiraza teolojik bir cevap verir. Raziye’ye göre bu ifade Allah’ın varlığının bir göstergesidir. Şayet Allah evreni altı günde değil de bir anda yaratmış olsaydı belki insanlar evrenin tesadüfen meydana geldiğini düşüneceklerdi. Ancak art arda gelme bir bilgiye, kudrete ve hikmete işaret eder (Razi, 1991, s. 401). Fakat genel kabul Kuran-ı Kerim’de ki gün (yevm) ifadesinin dönemler şekline anlaşılmaması yönündedir (Bucaille, 1987, s. 221-222.). Tevrat’ta geçtiğinin (Tevrat; Tekvin 1/1) aksine Kuran’ı Kerim *Andolsun biz, gökleri, yeri ve ikisi arasında bulunanları altı günde yarattık. Bize hiçbir yorgunluk çekmedi.”* (50/Kaf, 38) ayeti ile Allah’ın evreni altı günde yarattıktan sonra yorulup yedinci gün dinlenme ihtiyacı hissetmediğinden bahseder. Kuran-ı Kerim’in bu yaklaşımı teizmin her şeye gücü yeten mutlak Tanrı tasavvuruna daha uygundur.

Yukarıda geçen ayette (11/Hud, 7) gökler ve yer birlikte zikredilmekte ve bir ayırım yapılmamaktadır. Her ikisi de beraber kullanılarak altı günde bir yaratmadan bahsedilmektedir. Oysa gökler ve yer ayrı varlıklar ve sistemlerdir. Enbiya suresi 3. ayet bu konuda bir ayırım yapmaktadır. Buna göre:

“Peki, hakkı inkara şartlanmış olan bu insanlar, göklerin ve yerin (başlangıçta) birleşik (kânetâ ratkan) ve Bizim sonradan onu ikiye ayırdığımızı (fetaknâhuma) ve yaşayan her şeyi sudan yarattığımızı görmüyorlar mı? Hala inanmayacaklar mı?” (6/Enbiya, 30).

Görüldüğü üzere ayette göklerin ve yerin başlangıçta bitişik olduğu ve daha sonra birbirinden ayrıldıkları geçmektedir. Şu halde bir bilimsel teoriyi yanlışlama ve doğrulama gibi bir kaygımız bulunmamakla birlikte, Big Bang teorisinin öngördüğü gibi kozmik sistemin, başlangıçta tek parçadan oluştuğunu ve daha sonra maddelerin birbirinden ayrılarak göklerin ve yerin oluştuğunu söyleyebiliriz.¹

Bu durumda aklımıza gelebilecek diğer bir soru orijinde yer alan ilk maddenin olduğudur. Kuran-ı Kerim tam da bu noktada başka bir bütünlük ve tutarlılık örneği sergilemektedir. İlgili ayetlerden yaptığımız çıkarımlardan anlaşıldığı kadarıyla ilk varlık enerjiye benzemekte veya onu çağrıştırmaktadır.

“Sonra duman (duhan) halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve arza: “İsteyerek veya istemeyerek gelin” dedi. “İsteyerek geldik.” dediler.” (41/Fussilet, 11).

Ayette duhan kelimesinin geçmesi hayli ilginç görünmektedir. Bu anlamda orijin tayin edilirken yerin ve göklerin bu enerji içerisinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Başka bir ifadeyle gökler ve yer bu enerjiden var edilmişlerdir. Duhan kelimesi Kuran-ı Kerimde iki yerde kullanılmaktadır ve bu ayetler adeta birbirinin tamamlayıcısıdır. Aynı konseptte iki defa kullanılan bu kelime ilginç bir şekilde kozmik başlangıç ve bitiş noktalarını ifade etmek için kullanılmıştır. İlki yukarıda ki *Fussilet 11.* ayetinde geçmektedir. Bu ayette geçen duhan kelimesi kozmik başlangıcı ifade ederken ikinci defa ki kullanımında evrenin sonunun nasıl olacağını ifade etmektedir.

“Artık sen göğün açıkça izlenen bir duman (duhan) getireceği günü gözle.”(44/Duhan, 11-12).

Bu ayet, görüldüğü gibi Kuran-ı Kerim’de kıyamet olarak bilinen kozmik eskatolojiyi ifade etmektedir. Bu dumanın ne olduğuna dair sadece spekülatif şeyler söyleyebiliriz. Şöyle ki şayet evrenin başlangıcında ki dumanı enerji olması bağlamında gaz olarak yorumlarsak, ayette geçen ve kıyametin nasıl olacağını gösteren dumanı tıpkı evrenin başlangıcında olduğu gibi nükleer bir infilak sonucu ortaya çıkan radyoaktif veya biyolojik serpintiyi ifade eden bir gaz olarak anlayabiliriz (Ateş, s. 306). Nitekim ayetin yorumuyla ilgili hadislerde de buna benzer şeyler geçmektedir.² Şüphesiz bu çıkarımlar, sadece dünyanın mevcut durumu okuyarak ileri sürdüğümüz bir öngörüdür.

Yukarıda bahsettiğimiz Fussilet 11 ayetine tekrar dönecek olursak ayette gökler ve yer ifadesi kullanılmaktadır. Çünkü ayet estetik bir şekilde “duman halinde ki göğe yöneldi” ifadesinden sonra “göğe ve yere” ifadesini kullanmaktadır. Açıktır ki duman (duhan) doğası gereği gökte olacaktır. Bu anlamda “göğe yönelmesi” gayet tutarlı bir yaklaşımdır. Ayetin devamında “göğe ve yere emretmesi” ise bizim enerji olarak ifade ettiğimiz dumanın içerisinde bu ikisinin de bulunduğunu göstermektedir. *“İsteyerek veya istemeyerek gelin”* ifadesi bir hareket ve eylem durumudur. Buradan hem göklerin ve hem de yerin hareketli olduğu şeklinde bir yorum yapabiliriz.

¹ Konuyla ilgili olarak bkz. Caner Taslaman, *Big Bang ve Tanrı*, 5. Baskı, İstanbul Yayınevi, İstanbul, 2011.

² “Bu (duman) Doğu ve Batı arasını dolduracak olan bir dumandır ki kırk gün ve gece kalacaktır. Müslümana nezle gibi tesir edecek kâfiri ise sarhoş gibi yapacaktır. Onun burun deliklerinden, kulaklarından ve arkasından çıkacaktır.” (İbn Kesir, 1991, s. 7186).

Gerek uzayın gerekse atmosferin ve yer kürenin hareket halinde olduğu bugün modern bilimin ortaya koymuş olduğu bir gerçektir. Fakat ayeti bu haliyle salt uzayın hareketine delil olarak görmek yeterli olmadığı gibi bu hareketin nasıl ve ne yöne doğru olduğuna dair bir argüman olarak da kullanamayız. Ancak yine de Kuran-ı Kerim bu noktada ki mantıksal ve bilgisel boşluğu doldurmaktadır. Bir başka ayetten hareketle Kuran-ı Kerim’e göre uzay gerçekten hareketlidir ve merkezkaç bir harekette bulunmaktadır. Şöyle ki,

“Göğü elimizle Biz bina ettik ve Biz genişleticiyiz (mûsiûn).” (51/Zariyat, 47.)

Ayetten anlaşıldığı kadarıyla artık gök yerden ayrı ve bağımsız bir yapıdadır ve tamamen inşa edilmiş ve hareket verilmiştir. Allah’ın bahsettiği bu hareket genişleme hareketidir.³ Allah’ın evreni sünnetullah olarak ifade edilen bir kısım temel yasalar ile yarattığı ve idare ettiği İslam düşünürleri tarafından da ifade edilmektedir. Bu durumda gökler (uzay) niçin hareket etmektedir? Anlaşılan o ki bu bir yaratma yöntemidir. Rasyonel olarak bakıldığında bu sorunun muhtemel cevapları olabilir. Birincisi, yine ayetin de ifade ettiği gibi bu emr-i ilahinin bir neticesidir. İkincisi ise, ilk madde olarak ifade edilen duhan’ın yapısıdır. Çünkü akışkan bir doğaya sahiptir. Dolayısıyla hareket halindedir. Üçüncüsü ise, başlangıçta (sıfır zamanda) ani bir infilak meydana gelmiştir ve bu infilak neticesinde merkezkaç bir genişleme hareketi oluşmuştur. Bu üç alternatif de mümkün olabilir. Aksini iddia edecek herhangi bir delil şimdilik görünmemektedir. Ayetin literal anlamından hareketle itiraz edilemeyecek tek şey, evrenin genişleme hareketinde bulunduğudur.

2. Tüm Varlıkların Orijini Olarak Su

Şüphesiz canlılar ve yaşam için su en temel yapıtaşıdır. Suyun önemine dair çok şey söylenebilir. Kuran-ı Kerim’de ise su, birçok ayette üzerine dikkat çekilen bir moleküldür.⁴ Daha da önemlisi Kuran-ı Kerim, suyu hem varlığın hem de yaşamın orijininde zikretmektedir. Öncelikle suyun canlılığın oluşumunda önemli bir yapıtaşı olduğu hem bilimsel hem de felsefî bir gerçektir. Bunun yanında Kuran-ı Kerim evrenin oluşumunda da suya gönderme yapmaktadır.

“Arşı su üzerinde iken, hanginiz daha güzel işler yapacaksınız diye sizi sınamak için gökleri ve yeri altı günde yaratan Odur.” (11/Hud, 7) ayetinde varoluşun doğrudan sudan meydana geldiğini söylemek zordur. Ancak varlığın ilk defa meydana gelişinde su faktörünü kullanması hayli ilginç görünmektedir. Yine de Kuran-ı Kerim tereddütsüz olarak canlılığın oluşumunda suyu temel yapıtaşı olarak görür.

“Hayatı olan (canlı) her şeyi sudan varettik. Hâlâ inanmayacaklar mı?” (21/Enbiya, 30).

“Allah her canlıyı sudan yarattı. Kimi karnı üstünde sürünür, kimi iki ayaküstünde yürür, kimi dört ayaküstünde yürür. Allah dilediğini yaratır. Şüphesiz Allah her şeye kadirdir.” (24/Nur, 45).

³ Ayeti Kerime’de güneşinde hareketli olduğundan söz edilir. “Güneş de kendisi için belirlenmiş bir kanunla, yörüngesinde akar, gider. Bu ise kudreti her şeye üstün olan, ilmi her şeyi kuşatan Allah’ın çizdiği kaderdir.” (36/Yasin 38).

⁴ “De ki: “Haber verin; eğer suyunuz yerin dibine göçüverecek olsa, bu durumda kim size bir akarsu kaynağı getirebilir? (67/Mülk, 30); Şimdi siz, içmekte olduğunuz suyu gördünüz mü? Onu sizler mi buluttan indiriyorsunuz, yoksa indiren Biz miyiz? Eğer dilemiş olsaydık onu tuzlu kılardık; şükretmeniz gerekmez mi? (56/Vakıa, 68-70). Ayetlerde suya kaynak olarak hem yer hem de gök zikredilmektedir. Bu durum hem su döngüsüne hem de atmosfer sistemini ifade etmektedir. Aksi takdirde su başka şekilde yaşamsal olarak gökten inmezdi. Aynı zamanda suyun tuzsuz olması yaşama etkisini ve yerde ki suyun tuzdan ayrılarak buharlaştığını göstermektedir.

3. Yer Kürenin Yaratılışı

Evrenin oluşumundan sonra gök ve yer bitişik bir halde iken Allah yeri gökten ayırmıştır. Fakat yerin gökten ayrılması onun bugünkü anlamda insanın yaşamına uygun bir kıvamda olduğu anlamına gelmemektedir. Ayetlerden de böyle bir anlam çıkmaktadır. Oysa ayette yerin varlığı, canlıların yaşamasına elverişlilik ile ifade edilir ve böyle anlam kazanır.

“O (taptığımız) nesneler mi üstün, yoksa yeri oturmaya elverişli (karar) kılan ...Allah mı?” (27/Neml, 61)

“O, yeri, bütün canlı varlıklar için genişletip yaymıştır, Orada meyveler, salkım salkım hurmalar... Yapraklı taneler ve güzel kokulu bitkiler (55/Rahman, 10-12).

“Yeri de yaydık/ genişlettik (mededna)” (49/Hicr, 15/19).

“Allah o yüce Zattır ki sizin için yeryüzünü yerleşme yeri (karar) kıldı.” (40/Mü’min, 64).

“Allah yeryüzünü de canlı yaratıklar için alçaltıp döşedi (vadaa’).” (55/Rahman, 10).

“O’dur ki yeri size beşik (mehd) yaptı.” (20/Ta-Ha, 53).

“O Rabbinize ki yeryüzünü size bir döşek (fıraş), göğü de bir kubbe yaptı.” (2/Bakara, 22).

“Hem O’dur ki yeri yaydı (medde)” (13/Rad, 3).

“Biz yeri bir döşek (mihad) yapmadık mı?” (78/Nebe, 6).

“Sonra da yeri döşeyip yerleşmeye hazırladı (deha).” (79/Naziât, 30).

“Allah yeri size bir yaygı yaptı (bisat)” (71/Nuh, 19).

“Yeri de döşedik (mededna)” (109/Kaf, 7).

“Yeryüzünü de Biz döşedik (fereşna)” (51/Zariyat, 48).

Yukarıda ki ayetler yer kürenin insan yaşamına uygun hale getirildiğini ifade etmektedir. Ancak bu ayelerde yer ile ilgili olarak “yaydık”, “döşedik”, “uzattık” gibi ifadeler geçmektedir. Klasik dönem müfessirleri dönemlerindeki hâkim düşünce olan Batlamyus kozmolojisinin etkisiyle bu ayetleri jeosentik evren anlayışına uygun olarak “dünya düzdür” şeklinde yorumlamışlardır. Oysa bu ayetlerde dünyanın düz ya da yuvarlak olmasından ziyade yaşanılabilir bir nitelikte olduğuna vurgu yapılmaktadır.

Yerin daha önce gök ile bitişik olduğunu, oluşumunun gökten ayrılmak şeklinde meydana geldiğini ifade ettik. Kuran-ı Kerim’de yer kürenin yukarıdaki ayetlerde geçtiği şekliyle insanın yaşamına ne kadar zamanda uygun hale geldiği de belirtilmektedir. Burada cevaplanması gereken soru yer kürenin kaç günde yaratıldığıdır. Kuran-ı Kerim’e göre yer küre iki günde yaratılmıştır. *“De ki: “Siz, yeri iki günde yaratana inkâr edip Ona ortaklar mı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir.”* (41/Fussilet 9) ayeti buna dikkat çekmektedir. Fakat Kuran-ı Kerim’in bu konuda ki ifadeleri üzerinde dikkatli düşünmeyi gerektirmektedir. Aksi takdirde sathi bir okuyuş insanı çelişkiye götürebilir.

“Siz, yeri iki günde yaratana inkâr edip Ona ortaklar mı koşuyorsunuz? O, âlemlerin Rabbidir. Arza, üstünden ağır baskılar (sağlam dağlar) yaptı. Onda bereketler yarattı ve onda arayıp soranlar için gıdalarını (bitkilerini ve ağaçlarını) tam dört günde takdir etti (düzene koydu). Sonra duman (gaz) halinde bulunan göğe yöneldi, ona ve arza: “İsteyerek

veya istemeyerek gelin" dedi. "İsteyerek geldik." dediler. Böylece onları, iki günde yedi gök yaptı ve her göğe emrini (kanunlarını) vahyetti. Biz, en yakın göğü lambalarla ve koruma ile (koruyucu güçlerle) donattık. İşte bu, o güçlü, bilen (Allâh)ın takdiridir." (41/Fussilet, 9-12).

Ayette geçen toplam yaratılış süresi sekiz gün gibi görünmektedir. Oysa Kuran-ı Kerim’in geneline yayılan yaratma süresi altı gündür. Bu durumda dikkat edilmesi gereken nokta ayetin “Yer kürede bereketler yarattı ve onda arayıp soranlar için gıdalarını (bitkilerini ve ağaçlarını) tam dört günde takdir etti.” şeklinde ki kısmında geçen dört güne ilk iki günün dâhil edilmesidir. Buna göre yer kürenin yukarıdaki ayetlerde geçtiği şekliyle insan yaşamının oluşumuna imkân tanıyacak koşulların meydana gelmesi ve yaşamın istikrarlı bir şekilde devam etmesini sağlayacak imkanların oluşmasını ayrı ayrı ele almak gerekmektedir. Son tahlilde insan yaşamının oluşumuna imkan tanıyan yer kürenin oluşumu iki gün sürmüştür. Yaşamın devamını sağlayacak bitkilerin, hayvanların ve gıdaların oluşumu da iki gün sürmüştür. Bu da toplam dört etmektedir. Ayrıca göklerin oluşumu da iki gün sürmüştür (Razi, Cilt: 19, s. 355). Sonuç olarak Kuran-ı Kerim’in genel kontekstine uygun olarak kozmik sistem toplamda altı günde yaratılmıştır. Dolayısıyla ayette bir çelişki yoktur. Kuran-ı Kerim’in yer küre ile verdiği diğer bir mesaj onun da tıpkı gök gibi katmanlar halinde yaratıldığıdır.

“Allah, yedi göğü ve ‘aynı şekilde yeri’ yaratandır. O’nun (yaratıcı) iradesi, bütün bu (yarattık)ları aracılığıyla kesintisiz tecelli eder ki Allah’ın her şeye kadir olduğunu ve her şeyi bilgisiyle kuşattığını göresiniz.” (65/Talak, 12).

Göğün yedi kat, keza yerin benzer şekilde katmanlardan yaratıldığını bahseden ayetten ne anlaşılması gerektiği açık değildir. Aslında göğün katmanları da açık olmamakla birlikte araştırmacılar modern bilimin bu konuda ki verilerinden istifade etmektedirler. Yerin yedi kat olması konusu ise hayli ilginç bir durumdur. Burada yedi ifadesini Arap dilindeki kesretten kinaye olarak mı anlamalıyız yoksa yer kabuğundan merkeze doğru katmanlar şeklinde mi veya kıtalar ve iklimler şeklinde mi anlaşılması gerektiği tartışmalı bir durumdur.

Kuran-ı Kerim’in yer küre ile ilgili olarak dikkat çektiği diğer bir konu yönlerdir. Birçok ayette doğu, batı ve dolayısıyla kuzey ve güney gibi yönlere dikkat çekilmektedir. “Doğu da, batı da Allah’ındır.” (2/Bakara, 115.) ayeti açık bir şekilde yön tarifi yapmaktadır. Ancak Kuran-ı Kerim’in bu bahiste dikkat çektiği diğer bir konu güneşin farklı noktalardan doğup batmasıdır.

“... Doğuların (meşârik) ve batıların (meğarib) Rabb’ine yemin ederim ki, Biz onların yerine kendilerinden daha hayırlı insanlar getirmeye kâdiriz. Bizim elimizden kurtulan, gücümüzü yetmediği hiçbir şey yoktur.” (70/Meâric, 40-41).

Görüldüğü üzere ayette sadece doğu ve batı olarak tekil şekilde değil de doğular ve batılar şeklinde çoğul bir kullanım vardır. Bu da Güneş’in, yılın farklı zamanlarında değişik noktalardan doğması sebebiyle birçok doğu ve batının var olduğu şeklinde anlaşılabilir. Bu ayetleri kutupların varlığına yorumlamak tartışmalı olabilir ancak güneşin yıl içerisinde değişen konumları bizi mevsimlerin varlığına götürebilir. Fakat yine de yerin kutuplardan basıklığına dikkat çektiğini düşündüğümüz ayetler de vardır.

“Bizim yeryüzüne gelip de onu kenarlarından eksiltmekte olduğumuzu onlar görmediler mi?” (13/Ra’d, 41).

“Biz onları ve atalarını yaşattık, nihâyet kendilerine ömür uzun geldi,. Bizim, yere gelip, onu uçlarından eksilttiğimizi görmüyorlar mı? Üstün gelen onlar mı (yoksa biz miyiz)?” (21/Enbiya, 44).

Bazı düşünüler ayetlerde geçen daralmayı teolojik bir konu olarak ele alıp yer kürenin gittikçe İslamlaşması şeklinde yorumlamışlardır. Oysa yer kürenin gittikçe İslamlaşması ‘genişleme’ veya ‘yayılma’ kelimeleri ile ifade edilebilirdi. Ayrıca ayette ‘arz’ geçmektedir. İslamlaşmanın olduğu yer toprak parçasını ifade eden ‘arz’ kelimesi ile değil de ‘dünya’ kelimesi kullanılabilirdi. Bu ayetler birçok şekilde yorumlanabilir ancak bizce muhtemel en güçlü anlam ayetin yerin basıklığına, dolayısıyla küre olduğuna ve kutuplara dikkat çekiyor olmasıdır. Süleyman Ateş, bir kısım ayetlerde geçen kelimelerin etimolojik yapılarından hareketle dünyanın yuvarlak olduğuna açıkça işaret ettiğini düşündürmektedir.

“Bundan sonra da yeri yayıp yuvarlattı (dehaha).” (79/Naziat, 30).

Ateş’e göre “yayıp yuvarlama” anlamında çevrilen kelimenin Arapça kökü “dahv”dır ve yuvarlama anlamına gelmektedir. Çocukların, topu yere kazılan bir çukura düşürmeleri de bu kelime ile ifade edilir. Aynı şekilde Ateş, döşemek anlamını verdiği bu ayetten yerin yuvarlak yaratıldığı düşüncesini çıkarır. Arapça devekuşunun yumurtladığı yere ve yumurtasına aynı kökten türeyen dhiyy denilmektedir (Ateş, Cilt 10, s. 308). Devekuşu yumurtası ise düz değil dünyamızın şeklinde olduğu gibi geoittir.

Ateş’in dikkat çektiği diğer bir ayet ise, *“Gökleri ve yeri hak ile yarattı. Geceyi gündüzün üzerine dolar, gündüzü de gecenin üzerine dolar. Güneşi ve ayı buyruğu altına almıştır. Her biri belli bir süreye kadar akıp gitmektedir. İyi bil ki O, aziz ve çok bağışlayandır.” (39/Zümer, 5)* ayetidir. Ateş’in dolamak anlamında kullanarak “dolar” olarak çevirdiği kelime “tekvir”dir. Ateş’e göre tekvir, ip yumağı gibi bir şeyi diğerinin üzerine dolamaktır. Buna göre dolama işi yumak gibi top gibi şeylerin üzerine olur (Ateş, C. 17, s. 308). Bu da bizi dünyanın yuvarlaklığına götürür.

4. Yedi Kat Gök Kozmolojisi

Kozmik sistem altı günde yaratılmıştır. Bu yaratılışın iki günü göklere ayrılmıştır. Fakat daha önce tanımladığımız şekliyle gök kavramı insanın yer küreden yukarı doğru bakıp gördüğüdür. Bu anlamda gök kelimesi Kuran-ı Kerim’de hem atmosferi hem de uzay boşluğunu ifade edebilir. Dolayısıyla Kuran-ı Kerim, göğü yakınlık ve uzaklık mesafeleri içinde ele alarak bahsettiğimiz bu tasnife dikkat çekiyor gibidir.

‘En yakın göğü’(semâ’e d dünya) korumalı halde, kandillerle (yıldızlarla) donattık.” (41/Fussilet, 12).

“(Çeşitli) yolları (yörüngeleri) bulunan göğe andolsun.” (51/Zariyat, 7).

“Üzerinize sapaşlaam Yedi Gök bina eyledik. Oraya parlak bir kandil yerleştirdik” (78/Nebe, 12-13).

Yakın gök ifadesi dünyaya en yakın olan boşluğu yani atmosferi ifade etmek için kullanılmış olabilir. Nitekim ayette dünya seması olarak geçmektedir. Ayette yakın gök şeklinde ifade edilen bu boşluğun diğer özelliği ise tıpkı atmosferin yapısında olduğu gibi korumalı olmasıdır. Bu anlamda atmosfer yer küreyi korumaktadır. Bu durum modern bilimin de ortaya koyduğu bilinen bir gerçektir.

Kuran-ı Kerim’in şüphesiz çok defa dikkat çektiği diğer bir konu ise göğün katmanlarıdır.

“O ki, yeryüzünde ne varsa hepsini sizin için yarattı; sonra göğe yöneldi, onları yedi gök olarak düzenledi. O, her şeyi bilir.” (2/Bakara, 29).

“Yedi Göğü ve bir o kadar da Yer’i yaratan, Allah’tır” (65/Talak, 12).

“O, Göklerin, Yer’in, onların aralarında bulunanların ve Doğu’ların Rabbidir” (37/Saffat, 5-6).

Bu katmanların gerçekten atmosfere mi yoksa kozmik başka katmanlara mı işaret ettiği hakkında bir şey söylemek iddialı olur. Çünkü her ikisi de mümkün görünmektedir. Geçmiş dönemlerde müfessirlerin bu katmanları Aristoteles ve Batlamyus kozmolojisine paralel olarak semavi cisimlerin katmanları yorumlamaları doğru bir yöntem değildir.⁵ Bu durum hem Kuran-ı Kerim metnini tarihselleştirir hem de yorumu mutlaklaştırır. O dönem düşünürleri ayetleri hakim bilimin etkisiyle kendilerince yorumlamışlardır ve yanılmışlardır. Bu normal bir durumdur. Ancak Kuran-ı Kerim’in dikkat çektiği tek bir husus vardır o da göğün her birinin ayrı bir rolü olan katmanlardan oluştuğudur.

“Göğü iki günde yedi (kat) kıldı. Her bir Göğe kendi işini (gerekli hususları) vahiy etti.” (41/Fussilet, 12).

Buna göre gök sadece öylesine katmanlardan oluşmamakta aynı zamanda bu katmanların her birinin birer görevi vardır. Bu da bahsi geçen katmanların uzak göğü değil de yakın gök olan atmosferin katmanlarını ifade ettiğine yönelik güçlü bir izlenim sunmaktadır. Dahası ayette geçtiği üzere (Nebe 13) yer kürenin güneş sisteminde olduğudur.

5. İnsanın Yaratılışı ve Biyolojik Gelişimi

Tüm kozmik sistemin varoluşunun anlamı nedir? sorusu felsefenin ve doğa bilimlerinin önemli bir problemidir. Leibniz’in ifadesi ile “Niçin hiçbir şey yok değil de bir şeyler var”, “tüm bu var olanlar niçin var olmuşlardır? (Leibnize, 1998, s. 262.). Kuran-ı Kerim bu soruya ironik bir cevap verir:

“Biz göğü, yeri ve bunlar arasında bulunanları, oyun ve eğlence için yaratmadık” (21/Enbiya, 16).

Bu bağlamda tüm Kuran-ı Kerim ayetlerini dikkate aldığımızda kozmik sistem bir amaçsalılık taşımakta ve bir mesaj içermektedir. Bu mesaj Kuran’ın farklı ayetleri referans alınarak değişik şekillerde temellendirilebilir. Ancak tüm bu kozmik sistemin yaratılmasında ki en önemli amaçlardan birisi insandır. Daha da önemlisi Allah’ın göndermiş olduğu mesajı anlaması beklenen varlık da yine insandır. Bu konu doğrudan araştırmamızın kapsamı dâhilinde değildir. Biz sadece biyolojik bir varlık olarak insanın yaratılış evrelerini inceleyerek, Kuran-ı Kerim’e göre biyolojik tarih ve aşamalarını tespit etmeye çalışacağız.

Kuran-ı Kerim’e göre insan ırkı yaratılmadan önce yer kürenin yaratıldığını daha önceki birçok ayette belirtmiştik. Öyle olmalıdır çünkü insan dünyada yaratılmadan önce dünyanın insan yaşamına uygun bir konumda olması gerekir ve olmuşturda. Bu aşamadan sora insanın yaratılış gelmektedir. Buradan hareketle Kuran-ı Kerim’e göre insanlığın babası kabul edilen kişi Hz. Âdem’dir. Âdem kelimesi Kuran’da 25 yerde geçmektedir (Erdem, 1999, s. 114). İslam düşünürlerinin tartıştıkları konu Âdem’in nerede yaratıldığıdır. Bizim de aynı kanaatte olduğumuz bir kısım düşünürlere göre Âdem dünya da yaratılmış olmalıdır (Erdem, s. 150). Birçok düşünürün

⁵ Örneğin Abdülkadir Bağdadi ve Fahrettin Razi böyle bir yöntem izlemiştir. (Bkz. Demir, 2005, s. 81-82)

de ifade ettiği gibi Hz. Âdem'in yaratıldığı cennet ölüm sonrası yaşamda insanın gideceği mükâfat yurdu değil dünya da yüksek bir mekânda bulunan bir bahçedir (Öztürk, 2004, s. 184-185). Aksi takdirde Hz. Âdem'in yaratılışı sonrası gelişen olayları açıklamak Kuran'ın anlam bütünlüğüne terstir. Çünkü Hz. Âdem yaratılmadan önce O'nun yer kürede yaratılacağı *Bir zamanlar Rabbin meleklerle: "Ben yeryüzünde (fil ard) bir halife yapacağım," demişti.* ayeti ile başta belirtilmişti (2/Bakara 30). Bu sebeple Hz. Âdem dünyada yaratılmıştır. Aksi takdirde şeytan, Hz. Âdem'i kandırmış ve Âdem günah işlemiştir. Şu halde şeytan cennette ne yapıyordu ve Âdem cennette nasıl günah işledi? (Erdem, s. 124) gibi sorular problem oluşturmaktadır.

Kuran-ı Kerim'e göre, yer kürede canlılar vardır ve bu canlılık gök ve yer bütünlüğü içerisinde ele alınmaktadır. Bu canlılığın gelişimi açısından olağan bir durumdur.

"Gökleri, yeri ve bunların içine yaydığı canlıları yaratması da O'nun âyetlerindendir. O, dilediği zaman onları toplamaya da kâdirdir." (42/Şura, 29).

Fakat cevaplanması gereken soru yeryüzündeki canlılığın kaynağının ne olduğu ve nasıl oluştuğudur. Kuran-ı Kerim bu soruya birçok yerde cevap verir. Kuran-ı Kerim'e göre canlılığın oluşum kaynağı 'su'dur.

"Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır. Kimi karnı üzerinde sürünür, kimi iki ayakla yürür, kimi de dört ayakla yürür. Allah dilediğini yaratır. Allah şüphesiz her şeye Kâdir'dir" (24/Nur, 45).

"İnkâr edenler, gökler ve yer yapışırken onları ayırdığımızı ve bütün canlıları sudan meydana getirdiğimizi görmüyorlar mı?" (21/Enbiya, 30).

"Sizin için yeryüzünü döşeyen, yollar açan, gökten su indiren O'dur. Biz bu su ile türlü türlü, çift çift bitkiler yetiştiririz." (20/Ta-ha, 53).

Yakıt'ın da ifade ettiği gibi su ifadesi, gökten inen su, denizlerin suyu veya her hangi bir sıvı anlamlarına gelmektedir (Yakıt, 2003, s. 50). Bahsi geçen su, bitkiler, hayvanlar ve insanların yaşam kaynağı ve canlılıkta ki çeşitliliğin nedenidir. Ancak ifade etmek gerekir ki canlılığın son aşaması insandır. Kuran-ı Kerim bu durumu şöyle ifade eder:

"İnsanın üzerinden, kendisinin anılmaya değer bir şey olmadığı bir zaman periyodu geçmemiş midir?" (76/İnsan, 1).

Anlaşılan o dur ki insan çok uzun süren bir zaman periyodu içerisinde yaratılmıştır. Kuran-ı Kerim'in bahsettiği bu aşama modern bilimin verilerine göre milyonlarca yıl alan bir süreçtir. Kaldı ki sadece insanın yaratılmaya başlaması değil aynı zamanda süreç başladıktan sonra devam eden zaman dilimi de antropolojik çağları ifade eder görünmektedir. Bu aşamalar *"Size ne oluyor ki, Allâh için saygı duymuyorsunuz?" Oysa O, sizi aşama, aşama yarattı.*" (71/Nuh, 13-14) ayetiyle ifade edilmektedir. Bahsi geçen bu iki ayet aynı zaman da insanın bir anda tamamen değil de aşamalar halinde yaratıldığının da bir göstergesidir. Bizim bu ayette "aşama aşama" olarak çevirdiğimiz kelime "atvaran" kelimesi tahavvül ve dönüşüm anlamına gelmektedir. Yakıt bunu "ilahi bir kanun olarak evrim" şeklinde ifade etmektedir (Yakıt, s. 52). Ateş ve Yakıt'a göre insanın yaratılışı inorganik, organik ve ruhi olmak üzere üç aşamadan oluşmaktadır (Ateş, 1975, s. 127-146; Yakıt, a.y.). Her iki araştırmacının da konuyla ilgili argümanları makul ve tutarlı görünmektedir. Fakat bahsi geçen bu aşamaların, Neo-Darwinci tesadüf ve doğal eleme yoluyla oluşan ve türlerin değişimiyle gelişen bir süreç olduğu tartışmalı bir konudur.

Bu aşamalardan ilki olan inorganik seviyede insan topraktan başlayan bir sürecin içerisinde. Toprak insanın moleküler inorganik ilk seviyesidir. Ayetler insanın oluşumu için toprağın yedi farklı formundan bahsetmektedir. Bunlar sırasıyla i) turab (toprak), ii) tîn (çamur), iii) hamein mesnûn (değişken cıvık kokulu çamur), iv) yapışkan çamur (tîn-i lazib), v) pişmemiş çamur (salsâl), vi) pişmiş çamur (salsâlin kel fehhâr) ve vii) çamurdan süzülen bir öz (sülâle min tîn)’dir (Erdem, s. 115).

"Sizi topraktan (turab) yaratmış olması onun ayetlerindendir. Sonra siz (her tarafa) yayılır bir beşer oldunuz" (30/Rum, 20).

"Seni önce topraktan (turab) sonra nutfeden yaratan sonra da seni insan şekline koyanı mı inkar ediyorsun?" (18/Kehf, 37).

"O'dur ki, yarattığı her şeyi güzel yaptı ve insanı yaratmağa çamurdan (tîn) başladı" (32/Secde, 7).

"Biz kendilerini yapışkan bir çamurdan (tîn-i lazib) yarattık." (37/Saffat, 11).

"Biz insanı pişmemiş çamur (salsâl) ve şekillenmiş bir balçıktan (hamein mesnun) yarattık." (15/Hicr, 26).

"İnsanı kiremit gibi pişmiş çamurdan (salsâlin kelfehhâr) yarattı" (55/Rahman, 14).

"And olsun, Biz insanı çamurun özünden (sülaletin min tîn) yarattık. (23/Mü'minin, 12).

Kuran-ı Kerim’de insanın topraktan veya toprağın farklı formlarından yaratıldığı sürekli olarak geçmektedir. Ayetlerde geçen toprağı basit bir toprak olmaktan ziyade insanı oluşturan elementlerin tamamını sembolize eden total bir kavram olarak anlamak daha makul görünmektedir. Çünkü bilindiği üzere insan da demir, bakır, çinko, magnezyum gibi farklı elementler bulunmaktadır. Kuran-ı Kerim’in ilk muhataplarının bilim noktasında henüz emekleme aşamasında olduğu bir çağda bu elementlerden bahsetmesi şüphesiz doğru olmazdı. Bu sebeple bu elementleri ifade etmek için tümel bir kavram olarak toprak kullanılmış olabilir.

Pişmiş çamur (salsâlin kel fehhâr) ile inorganik seviye bitip ikinci aşama olan organik seviye başlamıştır. Bu aşama da bir anlamda yaratılışın başlangıcı diğer bir ifadeyle somut maddenin canlılığı almaya elverişli konumu olan *sülâle min tîn* aşamasına geçilmektedir. Organik seviyede insan artık bir canlıdır.

"Sudan bir beşer yaratıp ona nesep ve akrabalık veren de O'dur. Zira Rabbinin kudreti her şeye yeter." (25/Furkan, 54).

"Allah sizi yerden bir bitki olarak bitirdi." (71/Nuh, 17).

Bu aşamadan sonra insanın basit canlılık aşaması gelmektedir. Kuran-ı Kerim’de bu durum bitkisel bir aşama olarak ele alınmaktadır. Bu aşamada insan sadece canlı bir varlıktır. Fakat ayette insanın başlangıçtaki bu gelişim bitkisel bir büyüme ile ifade edilmektedir. İnsanın bitkisel büyümesi ile ilgili diğer bir ayette Hz. Meryem ile ilgilidir.⁶ Bazı düşünürler gerek ilk yaratılışta gerekse Hz. Meryem’in yetişmesinde “nebete”(bitki gibi yetiştirmek) fiilinin kullanılmasını bunların bazı bitkilerde olduğu gibi eşeysiz ürediklerine işaret ettiğini ifade etmektedirler (Yakıt, s. 55-56). Biz de bu kanaatteyiz. Bize göre de ilk insan (türü) eşeysiz olarak çoğalmıştır.

⁶ “Rabbi onu güzel bir şekilde kabul buyurdu; onu güzel bir bitki gibi yetiştirdi...” (7/Al-i İmran, 37)

Tüm bu aşamalardan sonra biyolojik ve fiziksel olarak insan türü meydana gelmiştir. Kuran ayetlerini bir bütün olarak ele aldığımızda ilk defa yaratılan sadece tek bir birey değildir.

“Ey insanlar! Sizi bir tek nefisten (nefsi vahide) ve ondan da eşini yaratan ve her ikisinden de çok sayıda erkek ve kadınlar çıkaran Rabbiniz’den çekinin” (4/Nisa, 1).

“Sizi yarattık, sonra size biçim verdik, sonra da meleklerle: “Âdem’e secde edin!” dedik; hepsi secde ettiler, yalnız İblis etmedi, o secde edenlerden olmadı. “(7/Araf, 11).

Birinci ayette “nefs-i vahide” gibi spesifik bir ifade geçmektedir. Ayetin devamında ise erkek ve kadınların (Âdem ve Havva değil) bu tek nefisten yaratıldığından bahsedilmektedir. Bu da tüm insanların ortak bir türden yaratıldığını göstermektedir. İkinci ayette ise durum daha da özelleştirilerek anlatılmaktadır. Buna göre Allah-u Teala “sizi (insanı) yarattık, size (insana) şekil verdik” denilmekte ve sonunda meleklerden Âdem’e saygı duyulması istenmektedir. Yani ayetin başlangıcında genel olarak insan türünden bahsederken sonunda özel bir isim olan Âdem’de durmaktadır. Bu iki ayetten anlaşılıyor ki ilk defa yaratılan tek bir kişi değil bir türdür (Yakıt, 2003, s. 70-73; Ateş, Cilt: 27, trsz. s. 134-135). Yani Hz. Âdem ilk defa tek başına yaratılmış değildir. İlk defa olarak birçok insan yaratılmıştır. Âdem ise hem bu insanları ifade eden sembolik bir ifade hem de bu insanların kendi aralarından onlara rehberlik (peygamberlik) etmesi için görevlendirilmiş münferit, müşahhas bir bireydir. Dolayısıyla ilk yaratılan sadece bir insan değil pek çok erkek ve kadından oluşan bir türdür. Kuran-ı Kerim’de Adem’in bireysel bir varlık olduğunu gösteren ayet (örneğin şeytan ile diyalogunda olduğu gibi) bulunmaktadır. Bu da haklı olarak “Adem salt bir birey olarak yaratıldı” şeklinde anlaşılabilir. Ancak ifade ettiğimiz gibi bizce Adem aynı zamanda türün içerisinde bir bireyi de ifade ettiği için bahsi geçen ayetlerle çelişmemektedir.

Bu aşamadan sonra Kuran-ı Kerim’in dikkat çektiği diğer nokta insanın anatomisidir. Çünkü insanın bitkiler ve hayvanlar gibi canlı varlık olması onun insan olduğu anlamına gelmemektedir. Anatomik olarak da tamamlanması gerekmektedir. Ayetler bu konuyu özel olarak ele alır ve insana şu anki sanatsal ve estetik anatomik şeklinin verilmesini Allah’ın inayeti ve imanının nedeni olarak görür.

“O Rabbin ki seni yarattı, güzel ve düzgün şekilde biçimlendirdi, dengeli ve ölçülü yaptı. “(82/İnfitar, 7-8).

“Sizi yaratan, size işitme (duyusu), gözler ve gönüller veren O’dur. Ne kadar az şükrediyorsunuz? (67/Mülk, 23).

Bu aşamadan sonra Kuran-ı Kerim üçüncü evre olan ruh verme aşmasına geçmektedir.

“Onu düzenle(yip insan şekline koydu)ğum ve ona ruhumdan üflediğim zaman hemen ona secdeye kapanın!” (15/Hicr, 29).

“Sonra ona (insana) biçim verdi, ona kendi ruhundan üfledi. Ve sizin için kulak(lar), gözler ve gönüller yarattı. Ne kadar az şükrediyorsunuz!” (32/Secde, 9).

6. İnsanlığın Çoğalması Ve Türeme

İlk insan türünün yaratılmasından sonra bunlar zaten çok fazla bireyler şeklinde yaratıldığı için daha fazla çoğalmaları meşru evlilik ilişkisi ile olması daha mantıklı ve muhtemel görünmektedir. Nitekim *“Ey insanlar! Sizi bir erkek ve bir dişiden yarattık.” (49/Hucurat, 13)* ayeti de buna dikkat çekmektedir. Ayette türemenin bir erkek ve kadından değil de bir erkek ve dişiden meydana geldiği ifade edilmektedir. Yakıt, buradan hareketle erkek ve dişinin sperm ve yumurtaya

işaret ettiğini düşünmektedir (Yakıt, s. 58). Şüphesiz ayet birçok şekilde yorumlanabilir. Ancak Yakıt’ın yorumu yerinde gözükmemektedir. Kuran-ı Kerim ise, bugünkü bilimin verilerine paralel açıklamalar da bulunmaktadır. Buna göre yaşayan insanın türemesi şu şekilde olmuştur: İnsan rahime bırakılan spermin yumurtayı döllemesi (zigot) ile oluşmaya başlamaktadır.

“O, bel ile göğüs nahiyesinden çıkan, atılan bir sudan yaratıldı.” (86/Tarık, 6-7).

“Sonra onun neslini, önemsiz bir suyun özünden, meniden üretti.” (32/Secde, 8).

Allah-u Teala erkeğe ait spermin döllediği yumurtayı rahime yerleştirilmiştir. Ayete göre rahim hem karanlık hem korunaklıdır. Bunların ne anlam ifade ettiği konunun uzmanlarının takdiridir. Daha sonra bu yumurta, rahime tutunmuş bir vaziyette bir et parçasıdır. Bu et parçası karanlık ve korunaklı rahimde üç karanlık aşamadan geçerek erkek ya da dişi olarak dünyaya gelmektedir.

“...Sonra onu bir su damlası olarak savunması sağlam bir karar yerine yerleştirdik. Sonra o su damlasını bir alak (hücre topluluğu) bir çiğnem et parçası olarak yarattık; daha sonra o çiğnem et parçasını kemik olarak yarattık; böylece kemiklere de et giydirdik; sonra bir başka yaratışla onu inşa ettik. Yaratıcıların en güzeli olan Allah, ne yücedir.” (23/Müminun, 12-14).

“İnsan, ‘kendi başına ve sorumsuz’ bırakılacağını mı sanıyor? Kendisi, akıtılan meniden bir damla su değil miydi? Sonra bir alak (embriyo) oldu, derken (Allah, onu) yarattı ve bir ‘düzen içinde biçim verdi.’ Böylece ondan, erkek ve dişi olmak üzere çift kıldı. (Öyleyse Allah,) Ölüleri diriltmeye güç yetiren değil midir?” (75/Kıyamet, 36-40).

“Sizi bir tek candan (nefsin vahidetin) yarattı, sonra ondan eşini meydana getirdi ve sizin için davarlardan sekiz çift indirdi. Sizi annelerinizin karınlarında üç karanlık içinde yaratmadan yaratmaya (aşamadan aşamaya) geçirerek yaratmaktadır. İşte Rabbiniz Allâh budur. Mülk O'nundur. O'ndan başka tanrı yoktur. Nasıl (O'na kulluktan şirke) çevriliyorsunuz?” (39/Zümer, 6).

Farklı ayetlerde “sağlam bir karar yeri” ve “üç karanlık” ifadeleri dikkat çekicidir. Ayetler arası uyum metnin tutarlılığı açısından zorunludur. Bu sebeple karar yeri genel olarak anne rahmi olarak anlaşılmaktadır. Üç karanlık ise tutarlılık açısından yine rahim içi şeklinde yorumlanmalıdır. Nitekim modern araştırmalar rahmi, amniyon zarı, koriyon zarı ve düşen eş olmak üzere üç katmanlı olarak değerlendirmektedir (Bâr, 2010, s.159-165).

7. Varoluş Teorileri: Yoktan Yaratılış, Evrim ve Taşma

Varoluşun nasıl meydana geldiği felsefenin ve bilimin önemli bir problemidir. Bu başlık altında konuyla ilgili tartışmalara girmek çalışmamızın sınırlarını aşacaktır. Burada sadece ana hatlarıyla sorunu ele alacağız. İslam düşünce geleneğinde varlığın nasıl meydana geldiğine dair üç teori ya da yaklaşım vardır. Bunlardan ilki yoktan yaratmadır. İkincisi evrimci yaratmadır. Üçüncüsü ise Südür (taşma) teorisidir (Efil, 2002, s. 47-73). Kuran-ı Kerim’de açık şekilde bu kavramların hiçbir geçmemektedir.

Yoktan yaratma, Allah’ın hiçbir şey yokken düşünerek yaratmasıdır. Kuran-ı Kerim’de varlığın ya da göklerin yoktan mı var edildiğini yoksa bir özden veya cevherden mi oluşturulduğunu gösteren doğrudan bir ifadeye rastlamamaktayız (Baş, s. 453-455). Bu teori daha çok kelimcilerin ürettiği bir argümandır (Wolfson, 1976, s. 355). Kuran-ı Kerimde yaratmayı ifade eden kavramlar “haleka” (yarattı), (6/En’âm 1) “fetara” (yok iken var etti) (6/En’âm 79) ve “bedea”

(eşsiz olarak yarattı) (6/En‘âm 101) gibi fiillerdir (Bkz. Ulutürk, 1995). Genelde bu fillerin yoktan yaratmayı ifade ettiği düşünülmektedir. Buna göre Allah, alete, maddeye, zamana ve mekana bağlı kalmaksızın yaratır. Yoktan yaratma düşüncesini savunan düşünürlerin çoğunlukla müracaat ettiği ayet “*Ol der o da olur*” (Bkz. 40/Mümin 68; 36/Yasin 82; 3/Al-i İmran 47) ayetidir. Çünkü Allah bir şeyi yaratmışsa onu yoktan ve bir anda var etmiştir. Sorun hem mutlaklaştırılmış Tanrı tasavvurundan hem de ayetin çevirisinden kaynaklanmaktadır. Oysa örneğin Elmalılı, ayeti “yoktan bir anda meydana geldi” anlamına gelen “ol dedi, ve oldu” şeklinde değil de “ol” dedi, oldu ve olur” şeklinde çevirmektedir (Yazır, trsz., s. 377). Gramatik açıdan bu çeviri doğru görünmektedir. Kuran-ı Kerim’de yoktan yaratmanın karşılığı olan bir ifade yoktur (Çağrıci, Cilt: 43, 2013, s. 324-326).

Evrimci yaratılışı savunan düşünürler ise evrenin bir anda tam olarak yaratıldığı düşüncesini savunmaktadırlar. Buna göre evren evrimsel bir süreç ile yaratılmıştır. Evrimci yaratılışı savunan düşünürleri Darwinci ve Neo-Darwinci evrimci anlayıştan bazı noktalardan ayırmak gerekir. Çünkü Darwinci evrim, evrenin bir yaratıcıya ihtiyaç duymaksızın tesadüfen ve doğal eleme yoluyla meydana geldiğini iddia etmektedir. Oysa evrimci yaratılışı savunan düşünürlere göre evren her ne kadar evrimsel bir süreç ile meydana gelmişse de bu süreci başlatan ve işleten Allah’dır (Bayraktar, 2001, s. 18-19). Evrimci yaratılışı savunan düşünürler Kuran-ı Kerim’de ki bazı ayetleri referans gösterirler. Bu düşünürlere göre öncelikle Kuran’daki evreler halinde ki aşamalı varoluş, evrimci yaratılışı ifade etmektedir. Örneğin yukarıda ele aldığımız “*Ol der o da olur*” (*Kün fe yekûn*) ayetinde ki ‘olur’ (yekun) ifadesi şimdiki ve geniş zamanı ifade eden muzârî fiildir. Yani ayetin anlamı “ol der o da olur ve olmaya devam eder” şeklindedir (Yaran, 2007, s. 73-78). Bize göre de evren ve insan tedrici ve kategorik olarak yaratılmıştır. Fakat bu tekâmül çağdaş evrim düşüncesi ile birçok yönden örtüşmemektedir. Ancak örtüşmeyen bir yanı vardır ki o da türler arası geçiş düşüncesinin Kuran-ı Kerim’de olmadığıdır. Kuran-ı Kerim’e göre her tür kendi biyolojik bütünlüğü içerisinde tedricen yaratılmıştır.

Südur teorisi ise İslam Meşşâî filozoflarının Yeni Platoncu düşüncenin etkisiyle geliştirdiği bir düşüncedir. Plotinus’un *Enneadlar* adlı kitabında geçtiği üzere varlıklar Tanrı’dan taşarak meydana gelmişlerdir. Bu düşüncüyü Kuran-ı Kerim’deki ayetlerle yorumlamak hayli zor görünmekle birlikte spesifik bir araştırma gerektirmektedir.

Sonuç

Bilimsel teoriler, felsefi doktrinler ve orijin mitolojiler gibi İslam inancının da varlığın nasıl meydana geldiğine dair bir kabulü vardır. Bu kabul temel olarak Kuran-ı Kerim’de ortaya konulmaktadır. Kuran-ı Kerim hem kozmik oluşum hem de insanın biyolojik gelişimine yer vermektedir. Her ne kadar bizim içeriğini tam olarak netleştiremediğimiz bazı noktalar olsa da ayetler konuyu sistematik bir bütünlük içerisinde ele almaktadır. Bizim bir kısım konuları ya da ayetleri tam olarak netleştiremememizin nedeni mevcut bilimin yetersizliği ve kozmik bakış açımızın darlığıdır. Bu sebeple netleştiremediğimiz bu noktaları irrasyonel görmek mümkün değildir. İlerleyen akli ve bilimsel süreç muhtemelen bizim bu konuları daha iyi anlamamızı sağlayacaktır.

Kuran-ı Kerim’de yaratılışın evreler halinde meydana geldiği sıklıkla vurgulanır. Bu durum yoktan yaratılış düşüncesinin öngördüğü şekliyle varlığın bir anda tam olarak yaratıldığı düşüncesine aykırıdır. Yaratılışın evreler halinde meydana gelmesi evrimci yaratılış düşüncesini çağırırsa da bu bizim Darwinci evrimin tesadüf ve doğal ayıklama yöntemiyle örtüşmez. Çünkü yaratılışın her aşamasında Tanrı’nın sonsuz bilgi ve kudretiyle etkin olduğu görülmektedir. Ayrıca aşamalar halinde ki var oluşu Neo-Darwinci türler arası geçişe yorumlamak da mümkün görünmemektedir. Çünkü Kuran-ı Kerim’de bu bağlamda hiçbir literal ifade yoktur.

Yaratılışın her aşamasında su vardır. Yaratılış göklerden başlamakta ve insanın yaratılışıyla tamamlanmaktadır. Tüm yaratma faaliyetlerinde ki amaç insanın imtihanıdır. Şayet insan imtihan edilecekse bu kozmik düzen insanın yaşamına uygun olmalıdır. Bu da bizi, evrenin insan için yaratıldığını ifade eden insan merkezci antropik ilkeye götürmektedir.

Kuran-ı Kerim’de var oluşun nasıl meydana geldiğini açıklamaya çalışan teorilerin hiçbiri kavramsal olarak Kuran-ı Kerim’de geçmemesine rağmen teolojik çevrelerde Kuran’ın hangi varoluş tezini öngördüğü daha çok ayetlerin yorumlamalarından hareketle temellendirilmeye çalışılmaktadır.

Bizce bu teorilerden herhangi biri doğru olabileceği gibi gelecekte ileri sürülecek başka bir teorinin doğru olması da mümkündür. Ancak teoriler nasıl olurlarsa olsunlar önemli olan hangi teorinin geçerli olduğu değildir. Kuran-ı Kerim açısından önemli olan, tüm bu teorilerde kozmik oluşum ve biyolojik gelişim süreçlerinin başlatıcısı ve devam ettiricisinin Allah olmasıdır.

KAYNAKÇA

- ATEŞ, Süleyman (1975), “Kuran-ı Kerim’e Göre Evrimi Teorisi”, *AÜİFD*, Cilt: XX.
- ATEŞ, Süleyman (trsz), *Kuran Ansiklopedisi*, Kuran Bilimleri Araştırma Vakfı (KUBA) yay. Cilt: 27, İstanbul.
- ATEŞ, Süleyman (trsz), *Yüce Kuran’ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşr. Cilt: 8, Trsz.
- BÂR, M. Ali (2010), *Kuran-ı Kerim ve Modern Tıbbı Göre İnsanın Yaratılışı*, Çev. Abdülvehhab Öztürk, Diyanet Vakfı yay., Ankara.
- BAŞ, Erdoğan (2009), “Sema” md. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (DİA), Cilt: 36.
- BAYRAKTAR, Mehmet (2011), *İslam’da Evrimci Yaratılış Teorisi*, Kitabiyat, Ankara, 2001.
- BUCAILLE, Maurice (1987), *Müspet İlim Yönünden Tevrat, İncil ve Kuran*, çev. M. Ali Sönmez, DİB yay., İstanbul.
- ÇAĞRICI, Mustafa (2013), “Yer” mad. DİA, Cilt: 43.
- DEMİR, Şehmus (2005), Demir, *Kur’an’ın Yeniden Yorumlanması (Batı’yla Münasebetlerin Kur’an Yorumuna Yansımaları)*, İstanbul, İnsan yay.
- EFİL, Şahin (2002), *İslam ve Batı Düşüncesinde Yaratılış Modelleri*, Pınar yay., İstanbul, 2002.
- ERDEM, Mustafa (1999), *Hız. Adem (İlk İnsan)*, Türkiye Diyanet Vakfı yay., Ankara.
- İBN KESİR (1991), *Hadislerle Kuran-ı Kerim Tefsiri*, Çev. Bekir Karlığa-Bedrettin Çetiner, Çağrı yay., Cilt: 13, İstanbul.
- KURAN-I KERİM
- LEIBNİZE, G. W. (1998), “Principles of Nature and Grace, Based on Reason”, *Philosophical Texts*, trans. Richard Francks and R. S. Woolhouse, Oxford University Press.
- ÖZTÜRK, Mustafa (2004), “Âdem, Cennet ve Düşüş”, *Milel ve Nihal*, Yıl 1, Sayı 2, Haziran.
- RAZİ, Fahrettin (1991), *Tefsir-i Kebir (Mefâtihu’l Gayb)*, terc. S. Yıldırım, L. Cebeci, S. Kılıç, S. Doğru, Akçağ yay., Cilt: 10, Ankara.
- TASLAMAN Caner (2011), *Big Bang ve Tanrı*, 5. Baskı, İstanbul Yayınevi, İstanbul.
- Tevrat

ULUDAĞ, Süleyman (1994), “Dünya” mad. Cilt: 10.

ULUKÜTÜK, Veli, (1995), *Kuran-ı Kerim’de Yaratma Kavramı*, İnsan yay. İstanbul.

WOLFSON, Harry A. (1962) *Philo: Foundation of Religious Philosophy in Judaism Christinity and Islam*, Vol: I-II, Harvard University Press, Cambridge-Masachusett; WOLFSON, Harry A. Wolfson (1976) *The Philosophy of the Kalam*, Harvard University Pres, London.

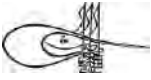
YAKIT, İsmail (2003), “Kuran’da İnsanın Yaratılışı ve Evrimi”, *Kur’an’ı Anlamak*, Ötüken yay., İstanbul.

YARAN, Cafer Sadık (2007), *Understanding Islam*, Pentagon Pres., Edinburg.

YAZIR, Elmalılı Hamdi (trs), *Hak Dini Kuran Dili*, Sadeleştiren: İsmail Karaçam, Emin Işık, Nusrettin Boleli, Abdullah Yücel, C. 2, Azim Dağıtım, İstanbul.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ÖZALP, H., Kuran-ı Kerim’de Kozmik Tarih ve Biyolojik Gelişim, **Turkish Studies** - *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 535-552, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7810>, ANKARA-TURKEY

ÇANAKKALE CEPHESİNDE MUSTAFA KEMAL*

*İlbeyi ÖZER***

ÖZET

Birinci Dünya Savaşı'nın tarihi seyri içinde Çanakkale Cephesi, askerî ve siyasî sonuçları itibarıyla Türk ve Dünya tarihinde önemli bir yer tutar. Çanakkale harekâtı Boğazlara ve İstanbul'a egemen olma savaşlarıdır. İtilaf Devletleri'nin Osmanlı'yı tarih sahnesinden silip, önem kazanan topraklarına sahip olmak ve sömürgelerinin selameti için Hilafet gücünü ortadan kaldırmaya yönelik bir hamlesidir. Buna karşı Çanakkale'deki mücadele aynı zamanda bir milletin var olma mücadelesidir. Bu savaşlar Osmanlı'nın daha tükenmediğini ve var olduğunu ispatlayıcı niteliktedir. Sonraki yıllarda gerçekleşecek olan Milli mücadelenin dayanak noktasıdır. Ayrıca Çanakkale zaferi Türk milletinin emperyalizm karşısında duruşuyla dünya sömürge tarihinin değişiminde önem bir yere sahiptir. Bu mücadeleler içerisinde bu savaşın isimsiz binlerce kahraman asker ve komutanları olmuştur. Çalışmamızın ana konusu olan onlardan sadece biri, bu savaş süresince önce Yarbay sonrasında Albay olan Mustafa Kemal isimli bu genç subay, Çanakkale Savaşlarıyla bütünleşmiş ve "Anafartalar Kahramanı" adıyla üne kavuşmuş, ayrıca "İstanbul'u Kurtaran Komutan" unvanlarıyla bütün yurttan tanınmıştır. Çanakkale Kara Savaşlarındaki başarılarıyla ile İstanbul basınında yer bulmuş, başta askeri çevreler olmak üzere kamuoyunun dikkatini çekmiştir. Mustafa Kemal bu süreçte sadece Osmanlı İstanbul'unda yerel çevreler tarafından değil, aynı zamanda başta İngilizler olmak üzere İtilaf Kuvvetleri tarafından göstermiş olduğu askeri başarılarından dolayı yakından takip edildiği görülmüştür. Bu çalışmada, Mustafa Kemal'in Gelibolu'nun muhtelif yerlerinde üstlendiği önemli görevler başta olmak üzere, Kara Savaşları'nda gösterdiği başarılar ve bu savaşlar içerisindeki üstlendiği rol, önemli olaylar çerçevesinde ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Mustafa Kemal, Çanakkale Zaferi, Arıburnu, Conkbayırı, Anafartalar Muharebeleri.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Fatih Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, El-mek: ilbeyi@fatih.edu.tr

MUSTAFA KEMAL IN GALLIPOLI FRONT

STRUCTURED ABSTRACT

In respect of its military and political results, Dardanelles Wars have an important role in Turkish and World History within the historical process of the World War I. Gallipoli campaign was a matter of dominating Straits and Istanbul. It was a move made by the Allies for erasing the Ottoman Empire from the stage of history, conquering its soils that were gaining importance within that period and abolishing the power of caliphate for the safety of their colonies. On the contrary, the fight in Dardanelles was also a struggle to survive of a nation. This war also proved that the Ottomans did not give out yet and they were still there. And it would be the mainstay for the war of independence to be realized in the ensuing years. Besides, Çanakkale victory has an important place in the change of the history colonialism with the stance of Turkish nation against the imperialism. Within these struggles, there have been thousands of nameless soldier and commander heroes of this war. The main subject of our work is only one of them; the young army officer, Mustafa Kemal, who was a lieutenant colonel before this war and colonel after that. He communed with Dardanelles Wars, gained fame with the name “Anafartalar Hero” and was known throughout the nation with the title of “the Commander who saved Istanbul”. He appeared in Istanbul press with his success in dardanelles ground war, and called public's attention notably the military circles. It was seen that Mustafa Kemal was followed closely by not only by the local circles in the Ottoman Istanbul, but also by the Allied Powers, particularly by the English, due to his military successes.

Besides being a decisive trashing for the Entente Forces, Dardanelles Wars became a great loss of prestige for England and France, the countries with colonies all around the world. And for the Ottoman Empire, bringing self-confidence to Ottoman people after the Balkan defeat, this victory ensured the society reawaken despite the inadequacy of technological opportunities. With the Dardanelles victory, it was seen that the Ottoman Empire still kept its power and dynamism, which was thought to collapse by the Western Countries. This was a substantial source of motivation for the new Turkish state to be founded further on. The Dardanelles Wars involve many known and unknown heroic sagas of gallant soldiers. And one of the most important ones among them is certainly Mustafa Kemal. He was historic with his victories in Dardanelles Wars. His military genius and leadership rose to prominence in the Dardanelles battles and he earned reputation as a known commander at home and abroad. Mustafa Kemal's role in Dardanelles battles, which is an important event to affect the future of a nation and the duration of a great war, is unarguably major and significant. Mustafa Kemal to determine rightly the place where enemies would land in the Dardanelles Wars, keep the land in the middle of the Gallipoli peninsula with strategic importance under control constantly, affect the course of events during the war with his well-directed and brave decisions and set his soldiers an example by taking part before them in times of attack brought him into prominence. While all these happenings did not escape from the notice

Turkish Studies

of domestic and foreign observers, the soldiers witnessing the said events mentioned what they saw when they went back to their homelands. Mustafa Kemal Pasha was known by people as the Anafartalar hero when he arrived to Anatolia as the leader of the National Struggle. He had defeated the English, so he could do it once again. This thought was accepted by the hopeless people of the National Struggle period as a source of hope. The same thing enabled him to be accepted as a political leader in the opening of the Grand National Assembly as well. He became the undisputed leader of the National Struggle. Today, the victory gained in Dardanelles involves important messages for our nation to be in unity. Martyrs lie in Dardanelles from throughout the country and today this is important for new generations to have the conscious of being a nation.

In this work, the important tasks that Mustafa Kemal took on in various places of Gallipoli being in the first place, his achievements in ground wars and the role he played in these wars are evaluated within the frame of important events.

Key Words: Mustafa Kemal, Çanakkale Victory, Arıburnu, Conkbayırı, Anafartalar Battles.

Giriş

Çanakkale Cephesi Birinci Dünya Savaşı içinde, en önemli cephelerin başında gelmektedir. Savaşın kısa bir süre önce, 1911’de Osmanlı Devleti’nin Afrika’daki son toprak parçası Trablusgarp, İtalyanlar tarafından işgal edilmiş, 1912-1913 Balkan hezimetini ile Rumeli Osmanlı hâkimiyetinden çıkmıştır. Avrupa’da başlayan savaş bütün şiddetiyle sürerken, İtilaf güçleri Avrupa cephesinin yükünü hafifletip, boğazlar üzerinden Rusya’ya yardım ulaştırmayı planlayarak savaşı bir an önce bitirmeyi hedeflemişlerdir. Ayrıca başarılı oldukları takdirde Balkan devletleri ve İtalya’nın kendi yanlarında savaşa katılabileceklerini düşünmüşlerdir. Birinci Dünya Savaşı’nın gidişatını değiştirmede önemli rol oynayan Çanakkale ‘Gelibolu’¹ muharebeleri, 3 Kasım 1914’te başlayan, 9 Ocak 1916’ya kadar aralıklarla yaklaşık 14 ay devam etmiştir.²

İtilaf güçleri açısından Harekâtın başarılı olacağına başta İngilizler olmak üzere İtilaf güçleri kesin olarak inanmışlardır. Fakat 18 Mart 1915’te; zaman zaman bombalanan boğazın her iki tarafındaki Osmanlı tabyalarının zayıfladığını düşünen 16 adet zırhlı gemi başta olmak üzere çeşitli nakliye destek gemileri ve uçak gemilerinden meydana gelen Birinci Dünya Savaşı’nın en büyük ve en modern donanması, boğazı geçmek ve bir an önce İstanbul’a ulaşmak için tüm gücüyle saldırıya da ağır kayıplar verince geri çekilmek durumunda kalmış ve başarılı olamamıştır.³ Bu esnada Osmanlı donanmasına gelince; içerisinde Yavuz zırhlısı başta olmak üzere büyük gemiler İtilaf donanmasının karşısına çıkmayıp Osmanlı’nın savaşa girişine sebep olan Rus limanlarının bombalanması hadisesinden sonra Karadeniz’den gelebilecek saldırıları engellemek için İstanbul’u korumakla görevlendirilmişlerdi (Bedirhan, Atabey, 2013, p.136). Sonuçta Boğazı geçemeyen İngiliz ve Fransız birlikleri yeni planlama gereği Gelibolu Yarımadası’na asker çıkarmaya karar vermişlerdir. Böylelikle 25 Nisan’dan sonra başlayan Kara Savaşları, tarihin kaydettiği en büyük ve en kanlı muharebelerden biri olmuştur.

¹ Bu cepheler genellikle Batı kaynaklarında “Gelibolu”, Türk kaynaklarında “Çanakkale” diye adlandırılmıştır.

² *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, C. I, Ankara, 2005, s. 9.

³ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII Cilt, Deniz Harekâtı, Gnkur. Basımevi, Ankara 1976, s. 172-173.

Mustafa Kemal'in Çanakkale'ye Gelişi

Çanakkale Savaşları öncesinde Mustafa Kemal,⁴ bir Osmanlı subayı olarak Suriye, Rumeli ve Trablusgarp'ta bulunmuş muharebe tecrübeleri edinmişti. Derne ve Tomruk komutanlıkları yaptığı Trablusgarp'tan 24 Ekim 1912'de ayrılmıştı. Müteakiben İstanbul'a gelmiş, Osmanlı'nın önemli oranda prestij kaybettiği Balkan Savaşı başlayınca Çanakkale Kuva-yı Mürettebesi Harekat Şubesi Müdürlüğü'ne atanmıştır. Mustafa Kemal verilen bu yeni görev üzerine 1 Aralık 1912'de İstanbul'dan Bolayır'a hareket etmiştir. Kolordunun merkezinin Eceabat'ta olduğu Bolayır'daki birliklerle savaşa dâhil olmuştur. Balkan Savaşlarında etkin bir rol üstlenemeyen Mustafa Kemal yaklaşık 1 yıl bu kolorduda görev yaptıktan sonra Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasından bir süre önce, 27 Ekim 1913 yılında Sofya Askeri ataşesi olarak tayin edilmiştir. Bu görevdeyken 1914 yılında yarbaylığa yükselmiş, Ateşemiliterlik görevi 18 Ocak 1915'te sona ermiştir. Birinci Dünya Savaşı patlak verdiğinde Sofya'da bulunan ve bir süre gelişmeleri buradan izleyen Mustafa Kemal, daha sonra Harbiye Nezareti'ne başvurarak orduda aktif görev almak istediğini belirtmiştir. Harbiye Nezareti'nin cevabı olumsuz olmuştur. Mustafa Kemal'in tepkisi ve aktif görev almadaki ısrarı netice vermiştir. 1915 başlarında Sarıkamış faciasının sonrasında Erzurum'dan İstanbul'a geri dönmekte olan Enver Paşa'nın isteği üzerine Talat Paşa'nın imzalı onayı ile Mustafa Kemal 33 yaşında Yarbay rütbesiyle 20 Ocak 1915'de 3. Kolorduya bağlı 19. Tümen komutanlığına atanmış ve cephede aktif görev verilmiştir.⁵

Bu Tümen bölgeden gönderilen 8. Tümen yerine kurulmuştur. 19'uncu Tümen'in komutasını alan Yarbay Mustafa Kemal'in emrinde: Bigalı'da bulunan 57. Alay, Eceabat (Maydos) da bulunan 72. Alay ile Maltepe'de konuşlanan 77. piyade alayları mevcuttu.⁶ 18 Mart Deniz harekâtı sonrasında başarılı olamayan İtilaf Güçleri 25 Nisan günü Kara Savaşlarıyla Çanakkale'yi geçmeyi hedeflemişlerdi. Mustafa Kemal ise bu süreçte Mayos (Eceabat) bölgesinde 19. Tümen ihtiyat birliklerinin komutanı olarak takviye güç olarak bulunmaktaydı (Arı, 1987, s.102-103). Kara savaşlarının başladığı 25 Nisan saldırısında Arıburnu'nda ve daha sonra Anafartalar'da Mustafa Kemal askerleriyle beraber düşmana karşı önemli başarılarla imza attığı ve önemli roller üstlendiği görülmüştür.

18 Mart 1915 Deniz Muharebeleri Esnasında Mustafa Kemal

18 Mart 1915 öncesi İtilaf donanması Osmanlı tabyalarına top mermisi yağdırmanın yanında Kumkale, Seddülbahir gibi mevkilere müfrezeler çıkarmakta ulaşabildikleri sahil bataryalarını tahrip etmekteydiler. İtilaf donanmasının boğazları kolay geçemeyeceğinin bilinmesinin yanında İstanbul'da olası bir işgalden payitahtın nasıl savunulacağı planları yapılmaktaydı. İşte tüm bu tartışmalar yapılırken 18 Mart 1915 günü sabahın erken saatlerinden itibaren Boğaz'a girerek Türk istihkâmlarını bombardımana başlayan ve içlerinde Irresistible, Ocean, Queen Elizabeth, Inflexible, Agememnon, Lord Nelson, Triumph, Prince George, Bouvet,

⁴ Mustafa Kemal'in Milli Mücadele öncesinde üstlendiği görevler kronolojik olarak şöyledir: 1905'de Suriye bölgesinde 5. Ordu emrinde Yüzbaşı, 1907 Selanik'de 3. Ordu'ya bağlı Kıdemli Yüzbaşı, 1909'da Hareket Ordusu kurmay başkanı olarak İstanbul'da, 1909 Fransa'da gerçekleşen manevralarda askeri gözlemci, 1911'de Binbaşı rütbesiyle Trablusgarp Savaşlarında, 1913 Balkan Savaşlarında Kurmay Başkanı, 1914 Sofya'da Askeri ateşe, 1915 Çanakkale'de Yarbay rütbesinde 19. Tümen Komutanı, sonrasında Albay rütbesinde Anafartalar Gurup Komutanı, 1916 yılında Tuğgeneral rütbesinde 16. Kolordu Komutanı, sonra 2. Ordu Komutanı, 1917 Suriye bölgesinde 7. Ordu Komutanı, 1917'de Filistin bölgesinde tekrar 7. Ordu Komutanı, 1918'de Suriye Cephesinde Yıldırım Orduları Komutanı, 1919 yılında 9. Ordu Müfettişi. (Bkz. Nusret Baycan, *Atatürk ve Askerlik Sanatı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı. Yay, Ankara, 1985, s. 20 vd.)

⁵ BOA, İ. HB, 1333. Ra/3, 20 Ocak 1915; *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, C. I, s. 15. "Üçüncü Kolordu'da yeniden teşkil olunan 19. Fırka Kumandanlığı'na Sofya Ataşemiliteri Erkân-ı Harbiye Kaymakamı Mustafa Kemal Bey memur edilmiştir. İşbu irâde-i seniyyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur."

⁶ *Askeri Yönüyle Atatürk*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yay, Ankara, 1981, s. 29-30.

Suffren, Gaulois, Charlemagne, Vengeance, Albion, Swiftsure ve Majestic gibi İngiliz ve Fransız filolarının büyük ateş gücüne sahip olan savaş gemileri, Çanakkale Boğazı'nın her iki yakasındaki mevzilerden açılan yoğun eteş ve Erenköy⁷ dökülen mayıların etkisiyle, mevcutlarının %35'ini kaybedip çekilmek zorunda kaldılar. Manevralar sırasında mayıblara çarpan İtilaf Donanmasından Bouvet, Ocean, Irresistible savaş gemileriyle iki muhrip ve yedi mayın arama gemisi battı. Gaulois, Suffren ve Inflexible da dâhil olmak üzere yedi zırhlı görev yapamayacak duruma geldi. Marmara'da olma hayalleri suya düşen ve daha ileri gidilirse Donanmanın yarısını kaybedeceği korkusuna kapılan Amiral De Robeck mecburi çekilme emrini verdi. Oysa bu büyük harekât sırasında, İtilaf Güçlerinin top sayısı 274 iken, Türk tarafının elinde sadece 78 adet top mevcuttu. 18 Mart 1915'de Amiral de Robeck komutasındaki birleşik İngiliz-Fransız donanması boğazı terk etmesiyle tarihin en büyük boğaz harplerinden birisi olan Çanakkale Deniz Savaşı Türklerin kesin zaferiyle sonuçlandı.⁸(Mühlman, 2006, s. 64-65.)

18 Mart Deniz Savaşı'nın başladığı anda bölgenin komutanı Cevat Paşa komuta merkezinde değildi. Duruma daha sonra komuta edecekti. Bu sure zarfında yerine vekâlet eden Selahaddin Adil Bey önemli bir iş başarmıştı. Gelişen bu olayları ve Cevat Paşa'nın Gelibolu'ya gittiğini orada 19. Tümen Kumandanı Yarbay Mustafa Kemal ile birlikte bölgeyi teftiş ettiklerini ve saldırının başlamasıyla döndüğünü anılarında ayrıntılarıyla bahseder (Adil Paşa, 2005, s.130-131). Cevat Paşa'nın erkânı harp subaylarını alarak Eceabat'a geçerek Maydos'ta bulunan 19.Tümen komutanı Mustafa Kemal'i karargâhında ziyaret ettiği ve sonrasında Alçıtepe-Seddülbahir bölgesindeki birlikleri beraber teftiş ettiklerini Mustafa Kemal de savaş sonrasında verdiği mülakatta yer vererek kendi ifadeleriyle şöyle anlatmıştır (İğdemir, 1990, s. 11-12).

“...Sahil müdafaası Cevad Paşa Hazretleri'nin tahtı emrinde bulunuyordu. Yalnız 5 Mart (18 Mart) gününün sabahı Cevad Paşa Hazretleri Maydos'ta bulunan karargâhına gelmişti. Kendisine Seddülbahir sahil mıntikasındaki tertibatı göstermek üzere beraber Kırte'ye gittik. Oraya vardığımız zaman, düşman donanmasının Kırte ve Alçıtepe istikametlerine açtığı ateşin altında kaldık. ... Mezkûr mıntikanın muhafazasına memur 26'ncı Alay Kumandanlığına icap eden talimat-ı şifahiyemi verdim. Ve Cevad Paşa ile birlikte vazife başında bulunabilmek için Maydos'a döndük... O gün, düşmanın bazı gemileriyle sahili ateş altında bulundurmuş olmasından başka zikre şayan hiç bir şey vuku bulmamıştır. O gün sahil bataryalarımızda bulunan askerler, zabitler ve kumandanlar cidden şayanı hayret bir fedakârlıkla, toplanmışlar, vazifelerini ifa etmişlerdir...”

Mustafa Kemal, 18 Mart saldırısıyla ilgili olarak ayrıca şu ifadelere de yer verdiği görülmüştür (İğdemir, 1986, s. 8-9).

“Düşmanın mağlubiyetiyle neticelenen bugünkü muharebe yalnız bahren cereyan etmiş, kara mıntikasında düşmanın bazı gemileriyle sahili ateş altında bulundurmuş olduğundan başka şayan-ı tezkar bir hadise olmamıştır. Bu hadise-i bahriyeden sonra düşmanın boğazı yalnız donanmasıyla zorlayarak istihsal-ı Maksat etmekten naiümit kaldığına hükmediyor ve sahile asker ihracı suretiyle devam-ı teşebbüsatta bulunacağına ihtimal veriyordum.”

Böylece o güne ait Çanakkale de ki genel durumu özetlemiş ve İtilaf güçlerinin saldırısının deniz harekâtıyla sınırlı kalmayacağı ve bir Kara harekâtının kaçınılmaz olduğunun işaretini vermiştir. Boğazı donanma ile geçemeyen İtilâf Kuvvetleri'nin, Kara harekâtına girişeceği tahmin edilmekteydi. Bunun üzerine 18 Mart'tan sonra Gelibolu'da 5. Ordu oluşturulmuş, başına da Alman Generali Liman Von Sanders getirilmiştir.

⁷ Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII Cilt, Deniz Harekâtı, Gnkur. Basımevi, Ankara 1976, s.169.

⁸ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, C. I, s. 44-45.

Çanakkale Deniz Savaşları denilince akla gelen efsanevi isim Seyyid Onbaşıdır. Rumeli Mecidiye tabyasında gösterdiği başarılar neticesinde dönemin Harp Mecmuasının Aralık 1915 nüshasının kapağına konu olmuştur. Mustafa Kemal, Seyyid onbaşıyla daha sonraları irtibatı kesmediği ona iltifatlar ettiği de bilinmektedir (Erdemir, 2009, s.82).

Kara Savaşlarında Mustafa Kemal

Mustafa Kemal 25 Nisan 1915’de başlayan Çanakkale Kara Savaşlarında 10 Aralık 1915’e kadar bilfiil Gelibolu’da görev yapmıştır. Bu süre zarfında 19. Tümen Komutanlığı ve Anafartalar Grup Komutanlığı görevlerinde bulunmuştur. Mustafa Kemal, Kara Savaşları esnasında yapılan toplantılarda düşmanın nerelere çıkartma yapabileceği ile ilgili görüşlerini komutanlara aktarmaktan çekinmediği görülmüştür (İğdemir, 1986, s. 9). Sonrasında düşman askerlerinin yaptığı çıkartmalar konusunda Mustafa Kemal’in tahminlerinin isabet ettiği gözlenmiştir. İtilaf Devletleri komutanı General Hamilton, askerlerine, 21 Nisan 1915’de Çanakkale açıklarında harekât emri verirken şöyle bir tebliğ yayınlamıştır (Hamilton, 2005, s.95).

“Fransa’nın ve İngiltere Kralı’nın Askerleri! Modern savaşta benzeri görülmemiş bir serüvene atılmanızdan önce, donanmadaki bütün silah arkadaşlarınızla birlikte, karşımızda yer alan bir açık sahile çıkarma yapmak üzereyiz. Bu yerler, düşmanımızın “İstila edilemez” diye övündüğü kıyılardır. Çıkartma, Tanrı’nın ve donanmanın yardımıyla başarıyla yapılacaktır; müstahkem mevkiiler, fırtınamızla dağılacak ve savaş biz gittikçe yaklaşan zafere bir adım daha götürecektir... Bütün dünya, harekâtımızın gelişmesini izleyecek. Bize verilen kahramanca göreve layık olduğumuzu kanıtlayalım.”

25 Nisan 1915 günü ise, İtilaf güçleri Seddubahir bölgesini asıl çıkartma yeri olarak seçmiş olmalarının yanında Mustafa Kemal’in önemle vurguladığı başta Arıburnu olmak üzere Alçıtepe civarı, ilk çıkartma yapılan yerler arasında yer almış, iki koldan yapılan saldırılarla boğaz ele geçirilmeye çalışılmıştır. Özellikle Saros başta olmak üzere Kumkale bölgeleri ise yanıltma için bazı çıkarmalara sahne olmuştur.⁹ Böylelikle Çanakkale cephesinde kara savaşları da bütün hızıyla başlamış oldu.

Kara Savaşlarının en stratejik bölgelerinden biri Gelibolu Yarımadasının en yüksek bölgesi olan Conkbayırı Anafartalar hattıdır. Buradan kuzey bölgesi tamamen görülebilmektedir. Yarımadanın kuzeyinde (Arıburnu-Conkbayırı¹⁰-Anafartalar’da) cereyan eden muharebelerin tümü, bu kritik bölgenin elde tutulması veya ele geçirilmesi için yapılmıştır. Cephede yapılan toplantılarda, Mustafa Kemal düşmanın çıkartma yapabileceği bölgelerin başında Seddülbahir, Arıburnu ve Kabatepe civarı olacağı bu sahilleri düşmanın çıkamayacağı şekilde bir tertibat alınması, asıl muharebe hattının kıyıdan geçmesi gerektiğini ve kıyının kuvvetli tutulması tezini savunmuştur.¹¹ (Kabasakal, 1990, s. 85-86.). Çanakkale’de Mustafa Kemal’in yığınakları kıyıda tutup düşmanı karaya çıkmadan durdurmayı hedefleyen fikirleri karşısında, Liman Paşa, bu durumu sakıncalı bulup askeri topçu ateşinden uzak iç bölgede tutmayı planlamıştır. Fakat Liman Paşa’nın beklide savaşın uzun sürmesini sağlayacak bu planı, işgal birliklerinin iç bölgelerde karşılanma stratejisi ile Almanları diğer cephelerde rahatlatmak isteyebileceği fikri bir komplo teorisi olarak dile getirilebilir. Mustafa Kemal’in 3 Mayıs 1915’de Enver Paşa’ya gönderdiği mektupta bu stratejilerle ilgili endişelerini dile getirdiği görülmüştür (Aydemir, 1999, s. 240-241). Mektubunda Liman Paşa’nın sahilde bulunan çıkartma noktalarında yeterli tertibatın alınmaması üzerine düşman birliklerinin karaya çıkmasının kolaylaştığı ve Liman Paşa ve Alman fikirlerine

⁹ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, C I, s. 86; Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s.19.

¹⁰ Conk bayırı olarak geçen yer aslında Çanak bayırı olarak adlandırılırken, İngilizlerin kullandığı bu ifade zamanla Conkbayırı olarak adlandırılır olmuştur.

¹¹ Ayrıntılı bilgi için bkz; Mustafa Kemal, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s. 6.

çok itimat edilmemesi gerektiğine ve bizzat buraya gelerek yerinde durumu görmesinin daha munasip olacağını bildirmiştir (Görgülü, 2003, s.178).

Mustafa Kemal'in çıkarma öncesinde, önerdiği kuvvet dağılımı ve savunma tertibinin ne derecede doğru ve yerinde olduğu zaman içinde daha net anlaşılmıştır. Ayrıntılarını vereceğimiz Kara muharebelerinde Mustafa Kemal risk taşıyan insiyatifler kullanarak önemli başarılarla imza atmıştır. Bu başarıları İşgalciler tarafından da yakından takip edilmiştir. Yarbay Mustafa Kemal 1 Haziran 1915 tarihinde Albaylığa (Miralay) terfi etmenin yanında Çanakkale Savaşları esnasında ve sonrasında çeşitli takdimnamelerle de ödüllendirilmiştir.¹² Mustafa Kemal Çanakkale Muharebelerinde ilk defa tanınmış ve savaşın ilerleyen dönemlerinde başarılarıyla kendinden söz ettirdiği görülmüştür.

Arıburnu Muharebesi

25 Nisan sabahı "Anzak" kısaltılmış adıyla bilinen Avustralya ve Yeni Zelandalılardan oluşan birlikler, ilk çıkarmayı Kabatepe-Arıburnu arasındaki kumsallık bölgeye yapmayı planlamışlardı (Oglander, 2005, s.202). İlk aşamada Conkbayırı- Kocaçimentepe çizgisi denetim altına alınıp, oradan Maltepe bölgesi ele geçirilecek, böylece, Kuzeydeki Türk kuvvetlerinin Güneyde, Seddülbahir bölgesindeki Türk birliklerine yardımı engellenmiş olacaktı. Ancak çıkarma Kabatepe bölgesi yerine Büyük ve Küçük Arıburnu bölgesine yapılmıştır.¹³

Çıkartma öncesinde Mustafa Kemal başta olmak üzere bazı Türk subayları çıkartma harekâtının Kabatepe Arıburnu hattında gerçekleşeceğini dile getirmişlerdi. Hatta stratejiyi düşmanın karaya ayak basar basmaz kıyıda karşılanması gerektiği üzerine planlamanın daha iyi olacağı kanaatindelerdi. Gelişen olaylar Onları haklı çıkarmıştı. Düşman tahmin edilen yerden çıkartma yapmıştı. 19. Tümen ordu ihtiyatı olarak Bigalıda bulunmaktaydı. Çıkartma haberi Mustafa Kemal'e gelmişti. Durum oldukça vahimdi. Kıyı bölgesinde çıkartma karşısında oldukça yetersiz kalan ve geniş bir sahile yayılmış olan 27. Alay'a bağlı askerler ağır ateş altında kaldığı ve kayıplar verdiği haberleri gelmekteydi. Düşman birliklerinin Conkbayırı-Kocaçimentepe çizgisi ve arkasındaki bölgeyi ele geçirmesi durumunda, telafisi mümkün olmayan durumlarla karşılaşılacağı muhakkaktı. Öteden beri bu bölgeden bir çıkartma bekleyen Mustafa Kemal tümenini hazır bulunduruyordu. Alay Komutanı Şefik Bey'in saat 08.00 civarında raporu üzerine 9. Tümen Komutanı Albay Sami Bey, Yarbay Mustafa Kemal'den Arıburnu sırtlarına çıkan düşmana karşı bir taburun harekete geçirilmesini ister. (İğdemir, 1986, s.20). Bigalı'da bulunan yedek ordu 19. Tümen, 24-25 Nisan gecesi gün ağarırken, Arıburnu yönünden top seslerinin duyulmasıyla, 19. Tümen Komutanı Yarbay Mustafa Kemal, gelen emir üzerine Kemalyeri¹⁴(Aydemir, C I, 1999, s. 220 vd); (Altay, C II, 2002, s.22.) üzerinden askerlerini ileri sürmüş, Anzak çıkartmasının önemini görerek, ondan istenen bir taburun yetmeyeceğine kanaat getiren Mustafa Kemal hayati önem taşıyan bu durumda insiyatifi ve tüm sorumluluğu üzerine alarak 3. Kolordu Komutanlığı'na

¹² (30 Nisan 1915'de Gümüş İmtiyaz Madalyası, 1 Eylül 1915'de Gümüş Liyakat Madalyası, 1 Şubat 1915'de Üçüncü Dereceden Osmanlı Nişanı, Anafartalar Muharebelerinde gösterdiği başarılarından dolayı iki yıl sefer kıdemi verilmiştir.) Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları, Haz. Nusret Baycan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1986, s. 40 vd.

¹³ Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, C I., s. 86.

¹⁴Conkbayırı'nın güneyinde, Kanlısirt ve Kabatepe dâhil geniş bir bölgeyi gözetleme ve kontrol altında tutabilen Kemalyeri, Mustafa Kemal'in çıkarma başlayıncaya kadar araziyi tetkik ve harita çalışması yaptığı yer olmuştur. 26 Nisan-17 Mayıs 1915 tarihleri arasında 19. Tümen Komuta yeri olarak kullanılmış, Arıburnu muharebelerini buradan idare etmiştir. Bu bölgeye Kemalyeri adı verilmesi ise şu şekilde anlatılır: 10 Mayıs 1915 günü burada bir çukurda harita ve arazi incelemesi yapan Mustafa Kemal'e o zamanki 3. Kolordu'dan Kur. Yb. Fahrettin Bey (Altay) orada ne yaptığını sorar. Mustafa Kemal cevaben: Bölgeyi incelediğini ve bulunduğu yerin ismini araştırdığını söyler. Bunun üzerine Fahrettin (Altay) da, mademki bir isim bulamadın, o halde buranın adı "Kemal Yeri" olsun demek suretiyle buraya tarihi ismi vermiştir.

durumu rapor ederek, en yakın yerde bekleyen Hüseyin Avni Bey komutasındaki 57. Alay, bir dağ bataryası ve diğer birliklerle cevabi emri beklemeksizin çıkartma bölgesine hareket etmiştir.¹⁵ (Çalışlar, 1997, s. 113.). Mustafa Kemal verdiği emirlerin birinde aynen şöyle ifade etmiştir.¹⁶ (Ünaydın, 2001, s. 28.).

“Benimle burada muharebe eden bilcümle askerler katiyen bilmelidir ki, uhdemize tevdi edilen namus vazifesini tamamen ifa etmek için bir adım bile geri gitmek yoktur. İstirahat aramanın, bu istirahattan yalnız bizim değil, bütün milletimizin ebediyen mahrum kalmasına sebebiyet verebileceğini cümlenize hatırlatırım. Bütün arkadaşlarımların hemfikir olduklarına ve düşmanı tamamen denize dökmedikçe yorgunluk belirtisi göstermeyeceklerine şüphe yoktur.”

Böylelikle askerinin durumunun vahametini anlayıp bölgeye intikalini hızlandırmayı hedeflemiştir. Düşman çıkartmaları karşısında bu muharebenin en kritik anında Mustafa Kemal’in askerleriyle olan münasebetleri ve onları yönlendirmesi savaşın kaderinin değişiminde oldukça etkili olmuştur. Mustafa Kemal, sahil şeridini ve düşman hareketlerini daha iyi görebilmek için, askerinin dinlendiği bir sırada birlikten ayrı ve önde olarak keşif amaçlı Conkbayırı’na çıkması savaşın kaderinde önemli bir dönüm noktasını teşkil eder. Mustafa Kemal Conkbayırı sırtlarından durumu gözetlerken, Arıburnu kesiminden bazı askerlerin çekilmekte olduklarını ve düşman birliklerinin de bunları izlediklerini görür. O anı Mustafa Kemal savaş bittikten yıllar sonra, Ruşen Eşref Ünaydın ile yapılan mülakatta kendi gördükleri açısından şöyle anlatmaktadır. (Ünaydın, 1978, s.109-110). (Yiğitgüden, Saral, 1978, s. 109-110.)

“...Bu esnada Conkbayırı’nın güneyindeki 261 rakımlı tepeden sahilin gözetleme ve korunmasıyla görevli olarak orada bulunan bir müfreze askerinin Conkbayırına doğru koşmakta, kaçmakta olduğunu gördüm... Bu askerlerin önüne kendim çıkarak:

- Niçin kaçıyorsunuz? Dedim.*
- Efendim düşman dediler!*
- Nerede?*
- İşte! diye 261 rakımlı tepeyi gösterdiler.*

Gerçekten de düşmanın bir avcı kuvveti 261 rakımlı tepeye yaklaşmış ve tam bir serbestlik içinde ileriye doğru yürüyordu. Şimdi vaziyeti düşünün. Ben kuvvetleri (geride) bırakmışım, askerler on dakika istirahat etsin diye... Düşman da bu tepeye gelmiş... Demek ki düşman bana benim askerlerimden daha yakın! ve düşman benim yere gelse kuvvetlerim çok kötü bir duruma düşecekti. O zaman artık bilemiyorum, bilinçli bir düşünme ile midir, yoksa önsezi ile midir, bilmiyorum. Kaçan askerlere:

- Düşmandan kaçılmaz, dedim.*
- Cephanemiz kalmadı, dediler.*
- Cephaneniz yoksa süngünüz var, dedim.*

...Ve bağırarak bunlara süngü taktırdım. Yere yatırdım. Aynı zamanda Conkbayırı’na doğru ilerlemekte olan piyade alayı ile dağ bataryasının yetişebilen askerlerinin benim bulunduğum yere gelmeleri için, yanımdaki emir subayını geriye yolladım. Bu askerler süngü takıp yere yatınca, düşman askerleri de yere yattı. Bu durum karşısında düşman tereddüt geçirmiş ve geçen zaman içinde meşhur 57. Alaya mensup askerler Conkbayırı’na yetişerek muharebeye katılmıştır....”

¹⁵Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi, 2’nci Kitap, Ankara, 2002, s. 106.

¹⁶Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt Çanakkale Cephesi Harekatı, 1’inci, 2’inci, 3’üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi, Ankara, 2002, s. 78-80.

Böylece, 57. Alay Öncü Bölüğü'nün Conkbayırı'na yerleşmesi için gereken süre kazanılmış olur. İşte bu an, Çanakkale Savaşları Kara Harekâtı'nın kaderini belirleyen önemli anlardan birisidir. Mustafa Kemal'e göre o an, savaşın kazanıldığı andır. Böylesine önemli anda kilit rolü oynayan kişi ise, tartışmasız Mustafa Kemal'dir. Bu husus, Çanakkale Savaşları tarihiyle uğraşan Türk ve yabancı bütün uzmanlar tarafından doğrulanıp vurgulanmaktadır.¹⁷ Sonrasında, Kolordu Komutanı Esat Paşa'nın izniyle, 27. Alay'dan geri kalan birlikleri de emrine alan Tümen Komutanı Mustafa Kemal, karşı saldırıya geçmek üzere 57. Alay'a şu emri verir.¹⁸ (Ünaydın, 1978, s.106): *“Ben size taarruz emretmiyorum, ölmeyi emrediyorum. Biz ölünceye kadar geçecek zaman zarfında, yerimize başka kuvvetler ve komutanlar kaim olabilir...”*

Böylece Osmanlı birliklerinin yaptığı karşı saldırı ile süngü hücumları sonucu Anzaklar çok sayıda kayıp vermiş ve sahile çekilmişlerdir. Anzak Kolordusu'nun sahile çıkan Tümeni, Arıburnu'nun sarp yamaç ve tepelerinde zor da olsa yerleşme olanağı bulmuştur. Bu tarihten başlayarak harekât, 1915'in Ağustos ayına kadar dört ay boyunca, Conkbayırı- Kocaçimentepe-kabatepe bölgelerinde, tarafların karşılıklı saldırı ve özellikle gece yapılan süngü hücumlarıyla, yakın boğuşmalar şeklinde geçecektir. Bu çarpışmalar sırasında Türkler de, Anzaklar da ağır kayıplar vermişlerdir.

Ağustos ile birlikte ise savaş şiddetini artırır ve ağır çarpışmalara dönüşür. Tıpkı Seddülbahir'de olduğu gibi, Anzak ordusu da taarruz hedeflerine varamamış, çıktıkları yerlerde 3-4 km.lik bir mesafe ilerleyip, boşaltmaya kadar da o noktada kalmışlardır.

Bu cephedeki gelişmelerin hızlanması Enver Paşa'nın 11 Mayıs'ta cepheyi ziyareti sonrası Anzaklar üzerine taarruz edilmesini emretmesiyle başlamıştı. Liman Paşa böyle bir taarruzu Kolordu komutanı Esat Paşa'ya bildirir, fakat harekâtın başarılı olup olmaması konusunda tatminkâr bir cevap alamaz. Bunun üzerine 19.Tümen Komutanı Mustafa Kemal'e, taze bir tümen verilmesi durumunda düşmanın denize dökülmesi konusunda fikrini sorar. Mustafa Kemal kesin bir harekâta gerek olduğunu fakat başarı için tüm Kuzey Gurubu askerlerinin katılmasının gerektiğini beyan etmiştir. Bu arada kararın daha yüksek komuta kademesine ait olduğunu bildirerek kolordu komutanını adres olarak göstermiştir.¹⁹ Alt komuta kademesini dinlemeyen Liman Paşa 19 Mayıs gecesi taarruz emir verir. Fakat harekât başarısız olur ve büyük zayıat verilir. 5. Ordu Kumandanı Liman Paşa bu durumu *“Bununla beraber bu taarruzun benim tarafımdan yapılmış bir hata olduğunu kabul ederim. Bu hata, düşmanın kuvvetini iyi takdir edememekten gelmişti. Sayı olarak az olmakla beraber, bir de cephaneyi idareli kullanmaya mecbur olan topçumuzla bu taarruzun başarılı olamayacağını hesaplayamamıştım”* (Sanders, 2006, s.102) diyecektir.

Daha sonrasında ise, 28 Haziran da İngilizler Zığındere'de taarruza başladılar. Arıburnun'da ve Osmanlı birliklerinin kaydırılmasını engellemek amacıyla da Yüksekirt taraflarında Anzak birlikleri küçük çaplı yanıtta taarruzları yapmaya başlamışlardı. Bunun üzerine M. Kemal taarruz fikrini bir gün sonraya tehir etmek durumunda kalmıştı. 29 Haziran

¹⁷ Alen Morehead o dönemi şöyle anlatır: “İtilaf Devletleri adına harekâtın belki de en kötü rastlantılarından biri, bu deha sahibi küçük rütbeli Türk komutanın tam o noktada bulunmasıydı. Çünkü aksi takdirde, Avusturalyalı ve Yeni Zelandalılar, pekâlâ o sabah Conkbayırı'nı ele geçirebilirler ve savaşın kaderi orada, o anda belli olurdu.” Alan Moorehead, Gallipoli- Çanakkale Geçilmez, İstanbul, 1972, s. 178. ; Albay Michael Hickey ise Mustafa Kemal'den “O zamana kadar adı duyulmamış bu genç Türk Albayı, kendisi o anda bunun farkında değilse de yakın tarihin dönüm noktası olan muharebelerden birini kazanmıştı” şeklinde bahseder. Michael Hickey, Gallipoli, London, 1995, s.119.; Nakl; Seçil Karal Akgün, *Çanakkale Muharebelerinde Anzaklardan Esintiler, Çanakkale Savaşları Tarihi*, C IV, Değişim Yay, İstanbul, 2008, s. 1916-1923.

¹⁸ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (25 Nisan 1915 Mayıs 1915), s.106.

¹⁹ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Çanakkale Cephesi Harekâtı (25 Nisan 1915 Mayıs 1915), s.186

gecesi 18. Alay'a düşman siperlerine karşı hücum emri vermiştir. Aynı gün Başkomutan Vekili Enver Paşa cepheleri teftiş edip bölgeden ayrılmıştı. 18. Alay'ın gerçekleştirdiği harekât başarılı olmamıştı. Bu saldırı harekâtlarına katılan askerlerin günlüklerine yansıyan anlatışlar ile taarruzun hangi şartlarda gerçekleştirildiği şöyle nakledilmiştir.

“O ne geceydi, ne uzun gece idi... Her taraf birden fırladı. “Allah Allah...” Fakat ayağa kalkarak koşmamızla tekrar yere yatmamız bir oldu. Ancak 20-30 adım koşabildik ki; o zaman bir kıyamet koptu, yer gök sarsılmaya başladı. Arkasına yattığım bir cenaze yığını arasından ileriye baktım. Piyade ve makineli tüfekler durmadan işliyor, göz açmak başkaldırmak imkânı yok. Sağa sola baktım erat yere yapışmış, geriye baktım; sanki müthiş ve sağanak halinde yağın dolu gibi top mermileri yerin altına üstüne getiriyor.” (Erdemir, 2014, p.434).

3 Temmuzda harekâtın ağır kayıplarla neticelenmesini öğrenen Enver Paşa, Liman Paşa'ya çektiği telgrafta büyük zayıflatlara mal olan taarruzların maksatsız yapılmaması konusunda uyarılmıştır. Telgraf aynı zamanda Kuzey Gurubu Komutanı Esat Paşaya da gönderilmiş, 14 Temmuz'da Esat Paşa tarafından Mustafa Kemal'e uyarı biçiminde tebliğ olunmuştur.²⁰ Mustafa Kemal Aralık 1915 yılında yazdığı 18. Alayın taarruzuna ilişkin durumu şu şekilde özetlemiştir.

“Sonuç olarak muharebenin başarısızlığa uğraması ve çok miktarda zayıflatın verilmesi bu muharebenin amaçsız yapıldığı izlenimi uyandırmıştı. Hakikaten Kuzey Gurubu Komutanlığı uyarıda bulundu. Bu uyarının olay tarihinden 14 gün sonra yapılmış olması, Başkomutanlık Vekâleti'nin sorumluluğu benim omuzlarıma yüklemek tedbirine yönelmesinden başka bir anlam taşımamaktadır. Ben bu hususta savunmaya geçmektense gerçekten çok ağır olan bu sorumluluğu üzerime almaktan son derece mutlu oldum ve uygulandım... Bir hareketin yapılması için zamanın seçiminde ve karar verilmesinde düşmanın durumundaki değişiklikler ve tecrübenin de etkisi olduğundan, hareketin yapılmasına bu sebeplere dayanarak 29/30 gecesine karar verildi. Yüksekirt'ta düşmanın önemli bir mevziinin birinci ve ikinci hat siperlerine kadar girmek bir başarıydı. Maalesef başarının devamı ya da muhafazası hususunda alay ve tabur kumandanlarının idaresi yeterli gelmedi.”²¹

Sonuçta Anzak Kolordusu'nun sahile çıkan Tümeni, Arıburnu'nun sarp yamaç ve tepelerine yerleşir ama daha ötelere gitme imkânı bulamaz. Tıpkı Seddülbahir'de olduğu gibi, Anzak ordusu da hedeflerine varamamış, çıkartma yapıp işgal ettikleri yerlerde çok ilerleyememiş, boşaltmaya kadar da o noktada kalmışlardır (Seçer, 2005, s.173-175). Bu mücadeleler sonucunda düşmana Çanakkale Boğazı'nı ele geçirip kontrol edebilecek imkânlar verilmemiştir. Böylelikle Çanakkale savunması sağlam temellere oturtulmuştur. Savaşın galibi Osmanlı Ordusu olmuştur. Fakat bu savaşın isimsiz kahramanlarından 57. Alaya mensup askerler büyük oranda şehit düşmüştür.

Anafartalar Zaferi

1 Haziran 1915'te Albaylığa terfi eden Mustafa Kemal²², ertesi gün görev alanına Arıburnu ve Ağıldere mevkiileri de dâhil edilmişti (İğdemir, 1990, s.3). Cepheye birliklerin düzeni hususunda 5. Ordu Kumandanı Liman Paşa'dan ayrı düşünen çok sayıda komutan vardı. 19. Tümen komutanı Mustafa Kemal'de farklı düşünenler arasındaydı. Mustafa Kemal çıkartma yapılması muhtemel

²⁰ Genelkurmay, Arıburnu Muharebeleri Raporu, Ankara, 2011, s.123.

²¹ Genelkurmay, Arıburnu Muharebeleri Raporu, s.124-127.

²² Mustafa Kemal 25 Nisan ve sonrasında gösterdiği askeri başarılarının neticesinde Albaylığa terfi etmiştir. Esad Paşa terfi edişini hemen bildirmiştir: “Rütbenizin miralaylığa (albay) terfi buyrulduğu Harbiye Nezareti'nin emr-i telgrafına atfen 5. Ordu Kumandanlığı'ndan tebliğ edilmiştir. Tebrik, temadi-i muvaffakiyetinize dua ederim.” (2 Haziran 1915).

bölgelerin başında Sazlıdere-Azmağ alanının olduğu buranın zayıf birlikler tarafından tutulduğunu belirtmiştir. Buradan yapılacak bir hücum harekâtının, Arıburnu birliklerini zor durumda bırakabileceğini ifade etmiştir. Hatta Conkbayırı-Besimtepe-Kocaçimentepe hattının ele geçirilmesi ile tüm cephenin çökebileceği tehlikesini Esad Paşa'ya şu ifadelerle iletmıştır (Martı, 2005, s.42).

“...Gerçi mesele bir tabura kumanda etmek derecesinde basit olsa bunun hiçbir mahzuru olmayacağı doğaldır. Sazlıdere ile Azmağ arasındaki muntikanın bendenizce görülen ehemmiyeti ve buna göre gizlenmesi ve ehemmiyetinin sağlanması hakkında 26 Mayıs 1331(8 Haziran 1915)tarih ve 1914 numaralı yazıda tamamen arz ve izahı maksat edememiş olduğuma hükmederek tekrar ederim ki, düşman ilk sahip olacağı fazla kuvvetlerini buraya çıkaracak ve Kocaçimen silsilesini tutmaya teşebbüs edecektir.”

Mustafa Kemal'in uyarıları neticesinde Düztepe'ye gelen ve beraberce bölgeyi inceleyen Esad Paşa Suvla Limanı, Tuz Gölü ve Kocaçimen tepe'yi izledikten sonra aralarında şöyle bir diyalog geçer (Martı, 2005, s.48):

“Bu manzara karşısında, Kolordu Erkan-ı Harbiye reisi: ‘Bu arazide ancak çeteler yürüyebilir’ dedi. Kolordu kumandanı bana dönerek dedi ki, ‘Düşman nereden gelecek?’ (Elimle Arıburnu yönünü ve Suvla'ya kadar bütün sahili göstererek) Buradan dedim. ‘Peki, farz edelim ki, oralardan gelsin. Nereden hareket edecekler?’ (Tekrar elimle Arıburnu yönünden başlayarak Kocaçimentepesi'ne doğru bir yarım daire işaret ettim.) ‘Buradan hareket edecek! Dedim. Kolordu komutanı gülererek omzumu okşadı ve: ‘Merak etme beyefendi gelemez!’ dedi.”

Bu durum karşısında Mustafa Kemal konuyu uzatmaz. Fakat daha sonra düşman birliklerinin Sarıbayır harekâtının önemli bir bölümünü Sazlıdere vadisinden ilerlemek suretiyle Conkbayırı'nı tehdit ettiği görülmüştür. 28 Temmuz'a gelindiğinde Albay Mustafa Kemal, Gelibolu cephesinde bulunan 15. Kolordu Kumandanlığı görevine atanmıştı.²³ Ordu komutanı Liman Von Sanders Paşa, Bolayır'da bulunan iki tümenlik kolordunun komutanı Albay Ahmet Feyzi Bey'in Anafartalar bölgesine intikal etmesini ve müteakiben bölgede bulunan düşman birliklerine taarruza geçilmesini emretmişti. Fakat bölgeye nakil olan komutan, askerin yorgunluğunu öne sürerek Ordu Komutanı'nın emrini yerine getirmemiş ve gereken müdahaleyi yapmamıştır. Bunun üzerine Liman Paşa Albay Ahmet Feyzi yerine Albaylığa yeni yükselen Mustafa Kemal'i atamıştır (İğdemir, 1988, s.45). Feyzi Bey yerine Anafartalar Grup komutanlığına atanan Mustafa Kemal kendini gösterebileceği bir pozisyon elde etmiştir. Mustafa Kemal'in Anafartalar Grup komutanlığına getirilmesi Enver Paşa'nın onayı alındıktan sonra gerçekleşir. Böylece 8 Ağustos akşamı Anafartalar Gurup Komutanlığı'na getirilen Mustafa Kemal'in sorumluluk alanına Conkbayırı da dâhil edilmiştir.

Conkbayırı'na birçok yeni birlik intikal ettirilmiş olmasına rağmen kumanda meselesi çözülememiş ve toplanan birlikler uygun şekilde sevk ve idare ettirilemeyince istenilen neticeler alınamamıştır. Bu durum neticesinde Mustafa Kemal 8 Ağustos günü yaptığı görüşmeyle 5. Ordu Komutanlığının dikkatinin Conkbayırı'ndaki durumun izahı neticesinde konuya ciddi bir şekilde yaklaşılmasını istirham ederek verdiği raporlarla bölgedeki birliklerin komutasının kendisine verilmesini talep etmiştir (Martı, 2005, s.60).

“Vaziyetin önem ve nezaketi büyük olduğundan Conkbayırı'nın emir ve kumandası için üst karargâhların dikkatini çekmekten geri kalmıyordum. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi, ordu kumandanı Liman Von Sanders Paşa hazretleri beni telefon başına çağırdı. Adı geçen durumu nasıl gördüğümü ve görüşlerimi sordu. Kendisine Conkbayırı vaziyetinin nezaketini

²³Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genel Kurmay Başkanlığı Yay, Ankara, 1989, s. 2.

izah ettim ve vaziyeti düzeltmek için tek bir fırsat kaldığını; bu fırsatın kaçırılması halinde, felaketin pek muhtemel olduğunu söyledim... Vaziyet umumileşmiş, Anafartalar'a çıkmış ve çıkmakta olan büyük düşman kuvvetlerini nazarı dikkate almak ve ona göre genel tedbirler alarak sevk ve idareyi birleştirmek ve temin etmek lazımdı. Bu sebeple erkân-ı harbiye reisinin 'Çare kalmadı mı?' sualine verdiğim cevapta, mevcut bütün kuvvetlerin kumandam altına verilmesinden başka çare kalmadığını söyledim. 'Çok gelmez mi?' dedi. 'Az bile.' dedim."

8 Ağustos tarihinde İtilaf Devletlerinin Kocaçimen'e yönelik hareketleri Conkbayırı istikametinde ağırlık kazanmaya başlamıştı. 8-9 Ağustos tarihlerinde Arıburnu-Anafartalar cephesindeki bütün Türk kuvvetlerinin kumandasını elinde bulunduran Anafartalar Grubu Komutanı Mustafa Kemal'e 5. Ordu Kumandanlığı'ndan kendisine verilen emirle, sabahla birlikte taarruz etmesi istendi. Bunun üzerine Gumbürdek Bayırı'na gelen Mustafa Kemal, yeni atandığı birliğin kumandasını devr aldı (İlgar, 1982, s.204-205; Uğurlu, İlgar, 2003, s.241-242). 9 Ağustos'ta emrindeki kuvvetleri o bölgede Anzaklardan oluşan İtilaf kuvvetlerine karşı taarruza geçirdi. Birinci Anafartalar Muharebesi adı verilen bu mücadelede, süngü hücumuna geçen Türk askeri mevcut kuşatmayı yararak, düşman saldırılarını durdurdu (İğdemir, 1986, s.36-40). Ardından Kireçtepe ile Azmak arasında İngilizleri yenerek, Tuzla gölüne kadar ilerleme sağlamıştır. Böylelikle, Anafartalar bölgesi üzerinden boğaza ulaşmayı hedefleyen Anzak saldırısı başarısızlığa uğramıştır (Oglander, 2005, s.162-164).

Mustafa Kemal 10 Ağustos sabah 4.30'da baskın şeklinde bir taarruza karar vermiştir. Diğer komutanlar yeni takviye birliklerinin beklenmesini önerirken, Mustafa Kemal taarruzun başlatılması konusunda kararlıydı. Kararından vazgeçmeyen Mustafa Kemal, düşman birliklerini şiddetli ve seri bir taarruzla mağlup edilebileceğini düşünüyordu. Conkbayırı'nda taarruz planlanan şekilde hızlı başlamış ve düşman geri çekilmek zorunda kalmıştı. Mustafa Kemal yapılan hücumun başlangıcında askeri teftiş eder, askerlerine düşmanın mağlup edileceğine olan inancını belirttikten sonra önce kendisinin ileri gideceğini ve kılıcıyla işaret verdiğinde taarruza başlanılmasını istemiştir. Taarruz anını Mustafa Kemal şöyle anlatır (Martı, 2005, s.89):

"Bütün askerler, subaylar artık her şeyi unutmuşlar, nazarlarını, kalplerini verilecek işaretlere bağlı bulunduyorlardı. Süngüleri ve bir ayakları ileri uzatılmış olan askerlerimiz ve onların önünde tabancaları, kılıçları ellerinde kılıcımın aşağı inmesiyle demirden bir kitle halinde aslan gibi bir saldırı ile ileri atıldılar. Bir saniye sonra düşman siperleri içinde ilahi bir haykırıştan başka bir şey işitilmiyordu: Allah, Allah, Allah!..."

10 Ağustos'ta Conkbayırı'nda, devam eden İtilaf saldırılarına yönelik olarak Albay Mustafa Kemal tarafından idare edilen süngü hücumu başarılı oldu ve bölge tamamen Türk askeri birliklerinin kontrolüne geçmiş oldu. (İğdemir, 1990, s.54-57; Tunçoku, 2007, s.72). Conkbayırı'nda eşine az rastlanır bir kahramanlık gösteren askerler düşmana geçit vermemiş, ilk hattaki düşman birlikleri tamamen imha edilmiş, Conkbayırı ve Şahintepe'de kontrol sağlanmış ve Osmanlı birlikleri yeni saldırılar için hazırlanma fırsatı elde etmişlerdir. Savaş tüm hızıyla devam ederken Anafartalar bölgesinde aynı zamanda düşman birlikleri uçaklardan propaganda amaçlı bildiriler atarak, hava gücünün psikolojik harpte kullanılmasına örnek teşkil etmişlerdir.²⁴ Fakat savaşın seyrinin değişiminde pek etkili olmadığı görülmüştür. İlerleyemeyen İtilaf güçleri sahile kadar geri çekilmek durumunda kalmışlardı. Böylece Mustafa Kemal Conkbayırı'nda önemli bir başarı kazanmıştı (Oglander, 2005, s.348-349). Bu harekât esnasında Albay Mustafa Kemal Conkbayırı'nda bulunduğu ve çatışmaların yoğun bir şekilde sürdüğü bir sırada göğsüne doğru

²⁴Birinci Dünya Harbi İçerisinde Çanakkale Harekâtı, Genelkurmay Başkanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2000, s. 45.

gelen bir şarapnel parçası cebinde bulunan saati parçalamıştı. Böylelikle kıl payı ölümden kurtulmuştu (Aydemir, 1999, s.233; Arı, 1987, s.170).

Mustafa Kemal, Conkbayırı'na yerleşmek isteyen düşmanı geri atmış ve düşmanı büyük hizmete uğratarak Çanakkale Muharebelerinin kaderinin yazılmasında çok önemli rol oynamıştır. Düşmanın bu bölgeye yaptığı taarruzları durdurulmuş ve sonuçta Anafartalar Zaferi'ni kazanmış oldu. Mustafa Kemal'in askeri bilgi ve becerisi askerlerinin kahramanlığı düşman birliklerinin ilerlemesini engellemiştir. Birwood'a bağlı olarak Anafartalar cephesinde görevli General Aspinall-Oglander, İngiltere resmi tarihi kitabında Mustafa Kemal'in Anafartalar'daki etkisini "*Tek bir alay komutanının ayrı ayrı üç kez sergilediği kişisel gayretlerle sadece belli bir muharebenin değil, tüm savaşın, bütün harekâtın, hatta ulusun kaderini değiştirebilmesine tarihte çok ender tanık olunmuştur.*" sözleriyle ifade etmiştir (Akgün, 2008, s.1926).

10 Ağustos Anafartalar Zaferi, Çanakkale Kara Savaşları'nın en önemli dönüm noktası olmuştu. Arıburnu ve Seddülbahir'de tıkanıp kalan İtilaf güçleri için son çare Anafartalar bölgesinde yapılacak olan askeri harekâta elde edecekleri başarı onlar için çok önem arz etmekteydi. Fakat Anafartalar'da başarısız olmaları İtilaf devletlerinin son umutlarının kaybolmasına neden olmuştu (Sayılır, 2009, s.5). 10 Ağustos muharebelerinde kazanılan zafer, 13 Ağustos'ta İkinci Anafartalar zaferi ile daha pekiştirilmişti. 15-17 Ağustos'ta Kanlı Tepe, Aslan Tepe, Kireç Tepe'de Üçüncü Anafartalar mücadelesi düşman kuvvetlerini bu bölgede tutunamaz hale getirmişti. Anafartalar gurup kumandanı Albay Mustafa Kemal'in emrindeki kuvvetler, Kireçtepeden İngilizleri çekilmeye zorlamıştı. Bu süreçte Mustafa Kemal Anafartalar Grup Kumandanlığı üzerinde kalmak kaydıyla, 16. Kolordu Komutanlığına atanmıştı.²⁵ 22 Ağustos'ta Anafartalar'da düşman saldırıları denizdeki gemilerden açılan top ateşi desteğiyle sürmesine rağmen düşman hiçbir şekilde ilerleyememiştir. (Tanin, 12 Ağustos 1915.)

22 Ağustos 1915 tarihi ile birlikte İtilaf güçlerinin hareket kabiliyeti sona ermiş, Anafartalar'da Osmanlı askeri başarılı olmuştur. Daha öncekilerde olduğu gibi bu muharebelerin kazanılmasında da, Albay Mustafa Kemal'in askeri beceri ve yönlendirmelerinin büyük etkisi olmuştu. 27 Ağustos 1915 Anafartalar cephesindeki son İngiliz saldırıları gerçekleşse de herhangi bir başarı elde edememişlerdi. İlerleyen günlerde Çanakkale'de muharebeler olanca şiddetiyle siper savaşları olarak devam etmesine rağmen iki tarafta kesin bir sonuç alamamışlardı (Mühlman, 2003, s.110-112).

İngilizlerin bu başarısızlıkları dünya basını tarafından yakından izlenmektedir. Dünya basınına yansıyan haberler Osmanlı elçilerince İstanbul'a belirli aralıklarla rapor edildiği gözlenmiştir.²⁶ İngilizlerin Çanakkale'deki durumları Amerikan basınında zaman zaman konu olmaktadır. 15 Aralık 1915 tarihli Amerikan gazetesinde "*Türkler Müttefiklerimizi sürekli saldırılarla taciz ediyorlar*" ve "*Gelibolu'daki İngiliz kuvvetlerinin başı derste*" şeklinde başlıklarla son gelişmeleri okuyucularına aktardıkları gözlenmektedir.²⁷ Buradan da anlaşılıyor ki İngilizlerin Çanakkale'den çekilmekten başka çareleri kalmamıştı. Mustafa Kemal ve askerlerinin bu cephede gösterdiği başarılar neticesinde İngiltere'nin önde gelen isimlerinden ve Çanakkale harekâtını hazırlayan ve idare edenlerin başında gelen W. Churchill hatıralarında, Mustafa Kemal için; "...Bir

²⁵ BOA,İHB,1333.L/19 (Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi Tahrirat Kalemi (1006) yayınlanan İrade-i Seniye) *Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri*, C I., s.228.; Arı, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, s, 174. (Yeni görevine başlamadan hava değişimi alarak görevinden ayrılacaktır.)

²⁶ BOA.HR.SYS, 2323/36,25 Aralık 1915, Nakl; Ahmet AltınTaş, *Belgelerle Çanakkale Savaşları*, 1997, s.63-64. (Stokholm ve Kopenhag Sefir-i Vekili Cevad Bey'in Hariciye Vekaletine gönderdiği yazıda; Anafartalar ve Arıburnu Zaferlerinin İsveç Kralı ve diğer yetkililerce memnuniyet verici bulunduğu ve bu yönde İsveç gazetelerinde çıkan yazılar rapor edilmiştir.)

²⁷ The watchman and southron. (Sumter, S.C.) 1881-1930, December 15, 1915.

Miralay'ın karşımıza çıkışı bütün talihimizi değiştirdi" diye onu tarif ettiği görülmüştür. Genaral Hamilton ise durumu Londra'ya şu şekilde rapor ediyordu. "*İyi komuta edilen ve yürekle savaşan bir Türk ordusunun karşısındayız*" (Uğurlu-İlgar, 2003, s.265-268) şeklinde durumu özetlemekteydi. 1 Eylül 1915'de Albay Mustafa Kemal Bey, Gelibolu yarımadasındaki başarılarından dolayı gümüş liyakat madalyası ile ödüllendirilmiştir (Baycan, 1985, s.99-100).

Mustafa Kemal Çanakkale Savaşları'nı tarihin en çetin savaşları olarak nitelemiştir. Savaşın ağır şartlarının yanında ağır bir sıtma hastalığına yakalanan Mustafa Kemal oldukça bitkin düşmüştü. Her şeye rağmen kesin bir sonuca ulaşmadan cephenin çözülmemesi gerekiyordu. Düşman bu süreçte oldukça yıpranmış ve moralsizdi. Karşılıklı siper muharebeleri ve cephenin olumsuz iklim ve sağlık şartları mevcut durumu daha da zorlaştırıyordu. Bu durumu bir fırsata çevirip düşmanın geri çekilmesine müsaade edilmeden yok edilmesi ve taarruzun bir an önce gerçekleştirilmesi fikrini üstlerine bildirmesine rağmen olumlu ve destekleyici bir karşılık bulamayınca grup komutanlığından istifa etti. İstifası kabul edilmedi ve hava değişimine çevrildi.²⁸ (Sayılır, Mart 2009, sayı 2, s. 5.). Üzüntü içinde ve hasta olarak döndüğü İstanbul'da İngilizlerin 9 Ocak 1916'da sessizce ve savaş tarihinin en başarılı geri çekilme harekâtlarından birini yaparak Gelibolu yarımadasını boşaltıp Osmanlı topraklarından çekildikleri haberini almıştı.²⁹ Dönemin basını 1915 Aralık'tan itibaren ilk sayfalarından yayınladıkları fotoğraflar eşliğinde zafer ilan etmeye başlamışlardı. "*Çanakkale'den Zafer Sesleri*" (İkdam, 21 Kanûn-u evvel (Aralık) 1915). manşeti altında düşmana vurulan darbe anlatılmaktadır. İlerleyen günlerde ise, Gelibolu'dan düşmanın uzaklaştırıldığı etraflıca anlatılır (İkdam, 10 Kanûn-u sanî (Ocak)1916). ve Gelibolu'da hezimete uğrayarak firar eden İtilaf Devletlerinin durumu tüm dünyaya duyurulduğu dönemin basınında görülmektedir.(İkdam, 15 Kanûn-u sani (Ocak)1916.)

Çanakkale Savaşı sona ermiş, düşman kuvvetleri yarımadadan çekilmişti. "Anafartalar kahramanı" Albay Mustafa Kemal Bey ise, paşalığa terfi ettirilerek kolordu komutanı olarak doğuya gönderilmiştir. İtilaf Devletleri başarılı olamadıkları bu savaşta, 9 Ocak 1916'da Çanakkale'yi tamamen terk etmek durumunda kalmışlardır. Osmanlı başkenti düşman işgalinden korunmuştu. Her ne kadar 2-3 yıl sonra Çanakkale'den rahatça geçen İtilaf donanması İstanbul'u işgal etmiş olsa da her şeyden önce İstanbul'a bir anlaşma ile değil kazanılmış bir zafer neticesinde girmiş olacaktı. Bu durum istenmeyen sonuçların doğmasına sebep olabilirdi. Çanakkale zaferi bunu önlese de uzun vadede İstanbul yeniden Mustafa Kemal ve askerleri tarafından kurtarıncaya kadar İtilaf güçlerinin işgali altında kalmıştı.

Mustafa Kemal'in Yıldızı Çanakkale'de Neden Parladı?

Çanakkale Savaşlarında görev alan yüzlerce rütbeli subay farklı cephelerde çok büyük başarılar imza atmışlardı. Bunların içerisinde Mustafa Kemal ise Çanakkale Savaşlarında önemli stratejik adımlarla öne çıktığı görülmektedir. Bunlardan ilki, Arıburnu'ndan büyük bir çıkartma harekâtı beklemeyen üst rütbeli komutanlara rağmen bu bölgeye büyük bir çıkartma yapılacağı ve yapılan çıkartma harekâtının bir aldatmaca olmadığını beyan etmiş ve haklı olduğu kısa sürede anlaşılmıştır. Diğeri ise, çok hızlı bir manevra ile elindeki birlikleri Anafartalar-Conkbayırına sevk

²⁸ Mustafa Kemal 10 Aralık tarihinde hastalığından dolayı komutayı 5. Kolordu Komutanı Fevzi Paşa'ya (Çakmak) bırakarak İstanbul'a gitmiştir. Bu süreci şöyle anlatmıştır. "27 Teşrinisanide (10 Aralık) Ahval-i sıhhiyeme binaen grubun emir ve kumandasını 5. Kolordu kumandanı Mirliya Fevzi Paşa'ya tevdi ederek infikak eyledim." Mustafa Kemal Atatürk, Anafartalar Hatıraları, Çanakkale Hatıraları, s. 108. Görevi devrettiği Fevzi Paşa'ya kısa bir süre önce Anafartalar Grup Kumandanı adıyla gönderdiği mektubunda kardeşinin şehit haberini vermişti. "...Şehid-i mağfur biraderiniz 8 Ağustos 1915'te millet ve memleketin hayat ve memat noktası olan Conkbayırı'nda düşmana atılan sufufun ilerisinde idi. Tessüratınıza bütün safvet ve samimiyet-i kalbiyemle iştirak eder ve Cenab-ı Hakkan zat-ı âlilerine, aile-i keder didenize sabr-ı cemil buyurmasını tazarru ile arz-ı meveddet ve arz muhaleset ederim efendim."

²⁹Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; V. Cilt, Çanakkale Cephesi, III. Kitap, Genel Kurmay Yay, Ankara, 1980, s. 227.

etmesi ve çok az korunan bu bölgeye İngilizlerin eline geçmesini engellemesinde ve bölgedeki düşman birliklerinin etkisiz kılınmasında önemli bir rol üstlendiği görülmüştür.

Mustafa Kemal yapılan toplantılarda muharebe stratejileri ile ilgili eleştirilerini sakınmadan yapan bir komutandı. Rütbesine oranla büyük birliklere komuta etmesine rağmen, eleştiri ve fikirleri, yüksek rütbede olmadığı için bir yere kadar etkili olabiliyordu. Çanakkale Muharebeleri ile Mustafa Kemal'in askerî alanda verdiği kararlar yerli yabancı herkes tarafından dikkatle incelenmiş ve takdir edildiği görülmüştür. Mustafa Kemal'in, soğukkanlılığı, aldığı çabuk ve doğru kararlar, verdiği kararları büyük bir enerji ve cesaretle bizzat tatbik etmesi, yeri geldiğinde inisiyatifi alabilmesi gibi komutanlık vasıfları göstermiş ve muharebelerde önemli başarılar elde ederken aynı zamanda gidişatta birinci dereceden etkili olmuştur. Esat Paşa bu durumu “*Düşman donanmasını Çanakkale Boğazı'na yaklaşmak ve Boğaz'ı zorlayıp İstanbul'a gelmek fırsatını vermeyenlerin birincisi Cevat Paşa, ikincisi ben, kesin sonucu sağlayanı da Anafartalar Komutanı Mustafa Kemal Paşa'dır*”³⁰ diye özetleyecektir. Mustafa Kemal'in Çanakkale Savaşlarında özellikle Anafartalar ve Conkbayırı'nda zaferler kazanarak kendini göstermesi ve isim yapması daha sonraları Türk Kurtuluş Savaşı'nın özellikle başlangıcında, ona büyük yarar sağlamıştır. Çanakkale'deki bu başarıları o'nu ileride kuracağı yeni Türk devletinin liderliğine ulaşmada en etkili sebeplerin başında yer almıştır.

Dönemin Basınında Mustafa Kemal

Çanakkale'de şüphesiz birçok kahraman vardır. O günün gazeteleri şahısların yerine kazanılan başarıları Mehmetçik'e izafe etmeye özen göstermiş, genel ifadeler kullanılmıştır. Kişilerin ön plana çıkarılmasından ziyade orduların başarısına vurgu yapılmıştır. Bütün bu genel anlayışa rağmen savaşların kaderinin değişiminde etkili olan şahıslar göz ardı edilmemiştir. Bunların başında şüphesiz yüksek rütbeli bir subay olmamasına rağmen Mustafa Kemal gelmektedir. Mustafa Kemal'in Çanakkale'de bulunduğu sürece gösterdiği mücadele ve elde edilen zaferler onun şöhretini sadece İstanbul'da değil tüm Anadolu'ya yayılmasını sağlamıştı. Çanakkale Savaşları, Mustafa Kemal'in zaman içerisinde ülke içinde ve dışında tanındığı, yıldızının parladığı yer olmuştur.

Mustafa Kemal'in Çanakkale'de gösterdiği başarılar İstanbul'da büyük yankı bulmuş ve adı “İstanbul'u kurtaran kumandan” şeklinde anılır olmuştur. Mustafa Kemal'in bu başarısı önce istihbarat bültenleriyle halka açıklanmış hatta o zaman yayınlanmakta olan askeri “Harp Mecmuası” onun resmini renkli bir kapak halinde basarak yayına hazırlamış ancak Enver Paşa'nın “Zafer kimsenin değil ordundur!” emri üzerine değiştirilerek kapağa Irak'ta başarı kazanan Halil Paşa'nın resmi konulmuştur (Aydemir, 1999, s.247).

Dönemin “Donanma Mecmuası'nın” 27 Ekim 1915 tarihli sayısında, cephede Anafartalar Komutanı olduktan sonra kendisine tahsis edilen bir otomobilin içinde görülen Mustafa Kemal, Çanakkale Cephesi ile ilgili basına yansıyan ilk fotoğrafıdır. Ancak bu fotoğrafta da alt kısımda ismine yer verilmemiştir. 29 Ekim 1915 tarihli dönemin saygın gazetelerinden “Tasvir-i Efkâr'da” ise Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girişinin birinci yıldönümü nedeniyle yayınlanan sayısının ilk sayfasında, 18 Mart Deniz Zaferi'nin “muzaffer komutanı” başlığıyla yer verdiği Cevat Paşa'nın yanı sıra kara muharebelerinin komutanlarından Albay Mustafa Kemal'in de fotoğrafını yayınlamıştır. Mustafa Kemal ile ilgili olarak:

“Çanakkale muharebat-ı beriyesinde (Kara Muharebelerinde) fevkalade yararlılıkları görülen ve emri müdafaadaki (savunmadaki) iktidar ve mahareti ile (kudret ve becerisiyle) bihakkin (hakıyla) ihrazı şan-u şeref eyleyerek (şan ve şeref kazanarak)

³⁰Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi; C.V., 3. Kitap, Çanakkale Cephesi Harekâtı, Gnkur. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1980, s. 99, 474, 479.

boğazları ve makamı hilafeti (hilâfet makamını) kurtaran kumandanlarımızdan celadeti fitriyye (yaradılışındaki yiğitlik) ve havârîkî hamaset ile (olağanüstü cesaretiyle) mümtaz (seçkin) Miralay (Albay) Mustafa Kemal Bey Efendi.” altyazısı ile fotoğrafı yayınlanmıştır. (Tasvir-i Efkâr, (16 Teşrin-evvel 1331) 29 Ekim1915.)

Bu ifadelere ve Mustafa Kemal ile ilgili fotoğraf ve haberlere Enver Paşa’nın çok sıcak bakmadığı bir tevâtür olarak her zaman dillendirilmiştir. Ayrıca Mustafa Kemal’in Çanakkale Savaşları esnasında çekilip yayınlandığı tespit edilmiş fotoğraflardan ikisi ise “Harp Mecmuası’nda” yer almaktadır. Propaganda amaçlı ve Enver Paşa’nın kontrolünde çıkarılan Harp Mecmuası’nın 1915 yılı aralık ayı sayısında “Anafartalar Kumandanı Miralay Mustafa Kemal” altyazılı bir fotoğraf yayınlanmıştır. Fotoğraf derginin ikinci sayısında, sayfayı üçte bir oranında kapsayacak şekilde verilmiştir. (Harp Mecmuası, Kanuni Evvel (Aralık) 1331 (1915), sayı, 2.) Aynı derginin 4’ncü sayısının kapağında, Gelibolu Yarımadası’ndaki Kireçtepe’de gazi askerlerin mermilerle yaptığı anıtın önünde çekilmiş Mustafa Kemal’in yer aldığı fotoğrafın altında ise “Çanakkale’de Kireçtepe’de büyüklüğüne söz bulunmayan, her an canlarını feda eden o mübarek şehitler yatar” diye bir ibarenin yer aldığını, Mustafa Kemal’in isminin yazının devamında eklenmediği görülmüştür. (Harp Mecmuası, Kanuni Sani (Ocak) 1332 (1916), sayı, 4. ‘Kapak’) Ayrıca dönemin basınında önemli bir yeri olan “Servet-i Fünun” dergisinin kapağında “Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal Bey ve Maiyeti” alt yazısı ile altı kişilik grup fotoğrafına yer verildiği görülmüştür. (Servet-i Fünun, (24 Kanuni Evvel) 6 Ocak 1916.)

“Donanma Dergisi’nin” “Şen Satırlar” adlı 9 Aralık 1915 tarihli sayısında İstanbul’dan Gelibolu Yarımadası’na gelen milletvekilleri heyetinin Mustafa Kemal ile birlikte çekilmiş 4 fotoğrafı kullanılmış, ancak Mustafa Kemal’in adından hiç bahsedilmemiştir. Belki de bunda en büyük etken o kadar çok başarılı subay Çanakkale’de görev almıştır ki önceden de bahsettiğimiz gibi bu başarılar tüm ordunun şahsı manevisine verildiğinden dolayı kişiler ön plana çıkartılmaması şeklinde yorumlayabiliriz. Bu arada orduya Hâkim unsurların yeni ve kontrolsüz kahramanlar yaratmama politikasını da göz ardı etmemek gerekir.

Mustafa Kemal dönemin basınında belli oranlarda yer almış ama ondan önemlisi Çanakkale’de yakaladığı şöhret daha sonra yapacağı işlerde çok önemli bir referans kaynağı olduğu muhakkaktır. Son olarak, Eylül 1915’te, Mehmet Emin Yurdakul’un “Tan Sesleri” isimli bir şiir kitabında, “Ordunun Destanı” isimli uzun bir şiirin ilk dördlüğü Mustafa Kemal ile ilgili olması oldukça önemlidir. Şiirde şöyle ifade edilmektedir:

“Ey bugüne şahit olan sarp hisarlar,
Ey kahraman Mehmet Çavuş siperleri,
Ey Mustafa Kemallerin aziz yeri,
Ey toprağı kanlı dağlar, yanık yerler ”

Mustafa Kemal’in dönemin basınında belki de çeşitli sebeplerden dolayı hak ettiği kadar yer bulamamasına rağmen onun şöhreti ağızdan ağza, kulaktan kulağa dolaşarak hatta efsaneleşerek tarihteki yerini aldığı görülmüştür.

İlerleyen Yıllarda Mustafa Kemal Atatürk İçin Çanakkale

Mustafa Kemal Paşa Çanakkale hatıralarını 1918 yılında Ruşen Eşref Bey ile yaptığı mülakatta anlatmıştır. Bu mülakat 1918’in başlarında Yeni Mecmua’nın fevkalade nüshasında neşredilmiştir. Ayrıca Ruşen Eşref Bey bu mülakatı 1930 yılında “Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal ile Mülakat” adıyla kitap haline getirip yayınlamıştır. (İğdemir, 1990, s. 11.) Bu mülakat Çanakkale Savaşları ile ilgili birçok bilinmeyen olay ve anıların öğrenilmesine vesile olmuştur. Gazi’nin Çanakkale savaşlarına olan ilgisini her daim sürdürdüğünü görmekteyiz. 1930’lu yıllarda Florya köşkünde okumak üzere İstanbul Üniversitesinden tedarik ettiği 130 kitap içerisinde yer

alan John Masefield'e ait "Gallipoli" adlı eserin 6 yerinde Mustafa Kemal Paşa çeşitli işaretlemeler yaptığı görülmüştür. Bir yerde ise iki kelimenin üzerine çizmiştir. 1 Mayıs 1915 gecesinde Çanakkale'deki 5. Ordu'nun yaptığı taarruzun anlatıldığı 68. Sayfada; "Türk askerleri, top ve tüfek gümbürtüsü arasında Allah'ın ve Enver Paşa'nın isimlerini haykırarak ilerledi." Cümlesinde "ve" ile "Paşa" kelimelerinin üzeri çizilmiş "Enver" ismini parantez içerisine aldığı görülmüştür. Burada Mustafa Kemal Paşa'nın bu müdahaleyi ne maksatla yaptığını tahmin etmek oldukça zordur. Ama öncelikle Osmanlı askerlerinin savaş esnasında bu şekilde bağırmadığını vurgulamış olabilir. Hatta Enver Paşa'nın adının geçmesi belki de Gazi'yi rahatsız etmiş olabilir. Ama muhtemelen var olan bir yanlışı düzeltmek gibi bir niyetinin olduğu aşîkârdır. Bilebildiğimiz kadarıyla okuduğu Çanakkale Savaşları ile ilgili diğer üç kitap ise; Aspinall-Oglander, İngilizlerin Gelibolu Seferinin Resmi Tarihi, Çev. Muharrem Feyzi, İstanbul 1932., C.B. Brereton –Tales of Tree Campaingns, Selwyn-Blount Ltd. London,1934., Les Dardanelles, Paris, 1932. (Vanthoft, 2009, s.53) dir.

Atatürk döneminde savaşlardan yeni çıkmış olmasından dolayı Çanakkale yeteri kadar ilgi görmese de Çanakkale hiçbir zaman unutulmamıştır. Çanakkale şehitleri anısına okutulan mevlitler ve törenler 1932 yılına kadar dayanır. Mart ayında bizzat Gazi tarafından görevlendirilen Hafız Yaşar İstanbul'dan Çanakkale'ye Mevlit okumak için gelir. Galata'dan kalkan Gülcemal vapuru kalabalık bir yolcu gurubuyla yola çıkmıştır. Çanakkale'ye kadar hatim duaları edilmiş salavatlar okunmuştur. Çanakkale'de okunan mevlit ve dualar esnasında yağın yağmur töreni engellemiştir. Gazi hafızları tebrik etmiştir. (20. Asır Mecmuası, 5 Ocak 1956.)

Çanakkale Savaşlarıyla ilgili zaman içerisinde, yıldönümlerinde küçük çaplı programlar yapılmış olsa da savaştan yeni çıkan ve kurulma aşamasındaki yeni Türk devletinin daha uzun yıllar boyunca sürecek olan yakın dönemde kazanılmış zaferlere yeteri kadar önem verilmediği bir gerçektir. Atatürk 14 Nisan 1934'te Çanakkale'ye oradaki birlikleri teftiş etmek maksadıyla gittiğini görüyoruz. (Cumhuriyet, 15 Nisan 1934.) Bütün bu genel anlayışın yanında 1934 yılı Çanakkale Savaşlarının yıl dönümünde Atatürk içişleri bakanı Şükrü Kaya'ya tüm dünyaya karşı bir mesaj verme amacıyla altta bir kısmını verdiğimiz konuşma metnini törenlerde okuttuğu görülmüştür. Metin, ezber bozar nitelikte ve oldukça samimi bir dille kaleme alınmıştır.³¹ Atatürk Çanakkale'de savaşmış yabancılar için şöyle seslenir:³²

"Bu memleketin toprakları üzerinde kanlarını döken kahramanlar, burada dost bir vatanın toprağındasınız. Huzur ve sükûn içinde uyuyunuz. Sizler Mehmetçiklerle yan yana, koyun koyunasınız... Uzak diyarlardan evlatlarını harbe gönderen analar; gözyaşlarınıza dindiriniz. Evlatlarınız bizim bağrımızdadır. Huzur içindedirler ve huzur içinde rahat uyuyacaklardır. Bu topraklarda canlarını verdikten sonra artık bizim evlatlarımız olmuşlardır."

Bu konuşmanın Avustralya'da duyulması üzerine çok olumlu bir hava oluşturur ve çok sayıda tebrik mektubu ve telgraf gönderilir. Yine 18 Nisan 1934 tarihinde Melbourne'da yayınlanan bir gazete, Atatürk'e gönderdiği telgrafta "25 Nisan'da Çanakkale'ye yapılan çıkarmanın yıldönümü münasebetiyle Avustralyalılara bir mesaj gönderilmesinden memnuniyet duyulacaktır..." şeklindeki talep üzerine Atatürk "25 Nisan 1915 Gelibolu ihraç hareketi ve bu Yarımada'da cereyan eden bütün muharebeler, dünyaya orada kanlarını dökenlerin kahramanlığı ile beraber, bu mücadelenin sebep olduğu zayıatın milletleri için ne kadar elemli olduğunu göstermiştir..." şeklindeki mesajı o zamanın resmi yazışma dili Fransızca olarak gönderilmiştir.

³¹ 10 Kasım 1953 yılında Dünya gazetesinin özel sayısında gazeteci Yekta Ragıp Önen bahsi geçen dönemin içişleri bakanı Şükrü Kaya ile yaptığı röportajdan aktarmıştır. Nakli; Sevilan Nihan, *Çanakkale 1915*, Sayı 8, Mart 2011, s. 8.

³² Bu anlamlı sözler, Gelibolu Tarihi Millî Parkı Anzak Koyu ile Avustralya'da 1986 yılında açılışı yapılan temsili Anzak Koyu'na dikilen anıta yazılıdır.

Gazete 25 Nisan 1934 tarihli sayısında “Digger Salute Their Fallen Comrades” (Çanakkale’de Savaşanlar Ölen Arkadaşlarını Selamlıyor) başlığıyla metne yer vermiştir. Atatürk’ün mesajını, anma törenlerine ayrılan sayfanın içinde “Turkey, Old Foe, Remembers” (Türkiye, Eski Düşman, Hatırlıyor) manşetinin altında duyurulmuştur. Metinde Atatürk’ten Anzak’ları durduran kişi olarak tarihe geçen “Kemal Paşa” şeklinde bahsedilmiştir. Ayrıca haberde Atatürk’ün biri Çanakkale yıllarına ait iki fotoğrafı yayınlanmıştır (Nihan, 2011, s.8).

Çanakkale Savaşları Avustralyalılar için tarih bilinçlerini geliştirmeleri açısından çok önemli bir yere sahiptir. Avustralyalılar 25 Nisan Anzak askerlerinin çıkarma gününü ilk defa 25 Nisan 1916 yılında çıkartmanın yıldönümünde üst düzey devlet erkânı ve savaş gazilerinin katılımıyla Londra, Sydney ve Melbourne’da düzenlenen programlarla anmışlardır. Avustralya basınında Çanakkale konusu her zaman güncelliğini korumuştur. 1920 yılında gazetelerin “Avustralya’nın doğum günü” başlıklı haberlerin çıkmasından sonra 25 Nisan Anzak Günü (Anzac Day) olarak anma geleneği yerleşmiştir. Çanakkale Savaşını anımsatan mekânlar oluşturmaya özen gösterdikleri de görülmüştür. Avustralya’nın başkenti yakınlarında Canberra’da Burley Griffin Gölü ve Albany Limanı’nın birer kısmına Atatürk ismi verilmiştir. Ayrıca burada Savaş Anıtı (War Memorial) adı verilen, Avustralya’nın tüm savaşlarının tarihini içeren, müze-arşiv-araştırma ünitesinden oluşan görkemli yapılara giden yolun girişinde ve Yeni Zelanda’nın başkenti Wellington’nun yamaçlarında yer alan Atatürk Mili Parkı (Atatürk National Park)’nın tepesinde Atatürk’ün 1934’de ifade ettiği sözlerini içeren metinlerin olduğu anıtlar bulunmaktadır. Ayrıca Atatürk Anıtında yer alan yıldızın altında Çanakkale’den getirilen toprak bulunmaktadır (Akgün, 2008, s.1953-1954). Atatürk’ün başka ülkelerden gelerek Çanakkale’de hayatını kaybeden binlerce genci sahiplenmesi ülkeler arasında yakın diyalogların oluşmasına sebep vermiştir. Günümüze kadar devam eden süreçte özellikle Avustralyalıların Çanakkale’ye olan ilgisi her geçen yıl artarak devam ettiği gözden kaçmamaktadır. Ayrıca Çanakkale savaşlarında çok kayıp veren İngilizler de bu coğrafyayı ortak bir değer olarak görmüşlerdir. 1936 yılında İngiltere Kralı VIII. Edward’ın tatil için bulunduğu Akdeniz’den İstanbul’a yatıyla gelirken 3 Eylül’de Çanakkale şehitliğini ziyaret etmesi bu duruma verilecek örneklerdendir (Değerli, 2008, p.649).

Mustafa Kemal’in Çanakkale’de Kazandığı Şöhretin Yansımaları

Mustafa Kemal’in Çanakkale Savaşları’nda gösterdiği başarılar İngiliz ve Avustralyalıların oldukça ilgisini çekmişti. Çanakkale Savaşları için İtilaf güçlerinin komutanları çeşitli vesilelerle yorumlarda bulunmuşlardır. Bu savaşta Mustafa Kemal’in oynadığı rol ise, İngiliz yazar Alan Moorehead’in Gelibolu adlı kitabında şöyle anlatılır: “*O genç ve dahi Türk şefinin, o esnada orada olması müttefikler bakımından en acı darbelerden biridir*” der. Zamanın Bahriye Nazırı II. Dünya Savaşı’nın İngiliz Başbakanı Churchill, Atatürk’ün rolünü şöyle ifade eder: “*M. Kemal 9 Ağustos’ta Anafartalar’daki başarılı harekâtından sonra geceyi, bu paha biçilmez sırtı alma hazırlığı içinde büyük çaba harcayarak geçirdi. Bizzat yönettiği şiddetli baskın hücumu ile bu dar bölgede yerleşmiş olan bin kişilik İngiliz kuvvetini yok etti. Türkler Conkbayırını aştılar ve zaferin sonuna kadar da orada kaldılar. Bu başarı perdeyi kapatan olaydır.*” Churchill ayrıca Atatürk için “*Kaderin adamı çıktı karşımıza ve bizi mağlup etti*” şeklinde ifade eder (Atacanlı, 2006, s.396-397). Nitekim İngiliz resmî tarihi bu durumu şöyle özetler: “*Tarihte bir tümen komutanının üç muhtelif yerde vaziyete nüfuz ederek yalnız bir muharebenin gidişine değil, aynı zamanda bir zaferin akıbetini celbi bir milletin mukadderatına tesir yapacak vaziyete nadiren rastlanır.*” der. Çanakkale, Churchill’in siyasi yaşamını uzun bir süre sarsmıştır. Ancak II. Dünya Savaşı’nda İngiltere başbakanı olarak Almanlar karşısında kazandığı üstünlükle yeniden başarılı bir lider olma imkânı elde etmiştir (Yılmaz, 2006, s.231).

General Sir Jhon Smyth’de Mustafa Kemal’in yürekli ve etkin önderliğinin Conkbayırı’nda Anzak saldırılarını atmakla kalmayıp Gelibolu seferinin kaderini tayin ettiğini yazar. İngiliz

kuvvetleri komutanı Hamilton 9-10 Ağustos günleri için “... Conkbayırı’nda Türkler en etkili savaşıyorlar. Kayıpları bizden fazla, ama maneviyatlarının yüksekliği açıkça görülüyor. Çok mükemmel komuta edilen ve cesaretle dövuşen Türk ordusuna karşı savaşıyoruz” “Conkbayırı’nda Türkler çok iyi bir komutana sahipler...” kaydını düştüştür (Hamilton, 2005, s.261).

Mustafa Kemal, daha muharebeler devam ederken Anafartalar Komutanı olarak ün yapmıştı. Zaferden sonra, Mustafa Kemal ismi, “ İstanbul’u Kurtaran Kahraman” unvanıyla özdeşleşmişti (Görgülü, 2014, s.31). 1916 yılının Ocak ayında, 16. Kolordu Komutanı olarak Edirne’ye girişinde, sokaklara zafer takları kuruldu, halk onu sokaklarda sevgi gösterileriyle karşılamışlardı. Bu durumu, Atatürk’ün Çanakkale’de ve sonrasında Kurmay Başkanlığı’nı yapmış olan Orgeneral izzettin Çalışlar şu şekilde anlatır (Görgülü, 2014, s.82-83):

“Edirne’ye girişinde halk sokaklara dökülür.... Yollar hıncahınç ahaliyle dolmuş, bütün mektepler karşılama için yerlerini almıştı. Şehir saray gibi donanmış, peş peşe zafer takları yapılmıştı. ‘Yaşasın Arıburnu ve Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Bey’ yazılı levhalar asılmıştı... Edirne eşrafi, vilayet erkânı, konsoloslar hep oradaydılar... Bütün şehir, heyecan ve coşkulu sevinçle karşıladı. Çiçekler, buketler takdim ettiler. Alkışlar, her türlü nümayişler, tezahürat, her türlü tasavvurun üstündeydi...”

Halkın Mustafa Kemal’i böyle bir coşkuyla karşılaması Çanakkale’de kazandığı başarılarından başka bir şeye bağlanamaz. 1 Nisan 1916’da Mirliya (Tuğgeneral)’lığa yükselen Mustafa Kemal, 1917 yılının Aralık ayında Veliht Vahideddin ile Almanya’ya gitmişti. Saray Başmabeyincisi Lütfü Simavi, bu yolculuğun başlangıcını 1924 yılında yayımlanan hatıralarında şöyle anlatmıştı (Özakman, 1997, s.113):

“...Mustafa Kemal Paşa’yı ilk defa olarak, 1917 yılı Aralık ayında, Sirkeci Garı’nda, o vakit ki Veliht Vahideddin Efendi’nin beraberinde Almanya’ya gideceğimiz gün gördüm. Trene bineceğimiz sırada, orada bulunan bir zat, ‘Tanışmıyor musunuz?’ diye sorarak bizi birbirimize takdim etti. Çanakkale’deki övünç ve gurur verici hizmetleriyle, herkes gibi ben de kendisini giyaben tanıyordum, fakat şahsen görüşmemiştik. Hizmetlerinden ve başarılarından dolayı kendisini orada tebrik ettim. Tanışmaktan duyduğum şeref ve iftihar duygularımı bildirdim.”

Sultan Vahideddin’in damadı İsmail Hakkı Okday da, bu yolculuk hakkında şunları yazar (Özakman, 1997, s.114): “...Vahideddin Efendi, bu seyahate çıkarken, kendisine refakat etmek üzere, o zaman ‘Anafartalar Kahramanı’ diye anılan Mustafa Kemal Paşa’yı yanına almıştı.”

Mustafa Kemal I. Dünya Savaşı’nın ilerleyen yıllarında artık Anafartalar kahramanı olarak anılacaktı. O günlerle ilgili Minber Gazetesi’nde çıkan yazı da şu ifadelerle yer verilmiştir. “16 Kasım 1918’de resmide eklenmiş bir şekilde Anafartalar Kahramanı olarak ün yapmış olan Mustafa Kemal Paşa, önceki gün İstanbul’a geldi.” Aynı zamanda Yenigün gazetesinde bu haber ilk sayfada yer bulmuş Mustafa Kemal Paşa başlıklı haberin üstünde Paşa’nın üniformalı bir resmi konulmuş resmin altında “Anafartalar Kahramanı Sabık Yedinci Ordu Komutanı Mirliya Mustafa Kemal Paşa” açıklamasına yer verilmiştir. Haberin devamında “Anafartalar Kahramanı Mustafa Kemal Paşa’nın mühim bir vazifeye tayin edileceği müstahbardır.” şeklinde ifadelerle yer verildiği görülmüştür. (Yenigün, (14 Teşrin Sani 1334) 14 Kasım 1918.)

Mustafa Kemal, Çanakkale Muharebeleri’ndeki başarısı nedeniyle sadece Türkiye’de değil, dünyada da tanındı. Gotthard Jaeschke Mustafa Kemal’in Veliht Vahdettin ile birlikte Almanya seyahatine çıkmasını Çanakkale’deki başarılarıyla ilişkilendirerek durumu şöyle anlatır; “...Mustafa Kemal’in Veliht Vahdettin’in refakatinde Almanya’ya seyahati (15 Aralık 1917- 4

Ocak 1918) kaderin kendisine bir ihsanı olmuştu. Bu vesile ile onu şahsen tanıyan Padişah, Kemal'in Gelibolu'daki başarılarını hayranlıkla duyduktan sonra, şahsî kıymetini takdir etmişti.”

Birinci Dünya Savaşı'nda, müttefik devletlerin arasında karşılıklı olarak yapılan nazik jestlerden biri de, son derece lüks ve şık, ama az sayıda basılmış eserler yayınlama âdetiydi. Avusturya- Macaristan İmparatoru Franz Joseph de bu âdete uymuş ve müttefiki olan Osmanlı hükümdarı Sultan Mehmed Reşad için “Die Türkei im Weltkrieg” (Birinci Dünya Savaşı'nda Türkiye) isimli bir “Osmanlı Devlet Büyükleri Albümü” hazırlatmıştı. Albümde, imparatorluk ressamı Wilhelm Victor Krausz'un çizdiği portreler arasında, askeri başarıları ile gündemde olan Çanakkale ile ünlenen, “Anafartalar Grup Komutanı Mustafa Kemal Bey”in portresi de bulunuyordu.

İtalya Yüksek Komiseri Kont Sforza'nın, 1919 yılı Ocak-Mart aylarındaki tespitleri şu şekildedir: “...Kemal'in şöhreti halk arasında yaygındı... İstanbul'daki bazı Britanya ajanları ilk işgal günlerinde (onu) Malta'ya göndermeyi tasavvur etmişlerdi... Ben, İtalya'nın, eski kahraman bu hasmı korumayı şüphesiz reddetmeyeceği cevabını verdim.”

İngiltere'nin İstanbul'daki Yüksek Komiseri Amiral Sir Arthur Calthorpe, 23 Haziran 1919'da, Londra'ya Dışişleri bakanı Lord Curzon'a çektiği mesajda, “...Çanakkale Savaşı'nda ün yapmış bulunan Mustafa Kemal Paşa...” diyordu. Yüksek Komiser Vekili Amiral Richard Webb de, 28 Haziran 1919'da, Sir R. Graham'a “...Çanakkale Savaşı'nda bir hayli ün yapan Mustafa Kemal, Sadrazam tarafından Samsun'a müfettiş olarak gönderildi” diye mesaj çekmişti. Mustafa Kemal Paşa'nın, 16 Mayıs 1919'da, Samsun'a gönderilişi sırasında, Müttefik Pasaport Kontrol Bürosu'nda görevli olan İngiliz Yüzbaşı John Godolphin Bennett, hatıralarında der ki: “...Sultan, başında Gelibolu Kahramanı Mustafa Kemal Paşa'nın bulunduğu bir heyetin... gönderilmesi konusunda... anlaşmaya varmıştı.” Tüm bu ifadeler Mustafa Kemal'in Çanakkale'de gösterdiği başarı üzerine oluşan şöhretinden kaynaklandığını ispatlar niteliktedir.

Mustafa Kemal'in, Çanakkale Muharebeleri'ndeki başarılarından dolayı çeşitli madalya ve nişan ile ödüllendirilmesi, devlet yönetenlerin ve devlet adamlarının, onun hakkındaki bakış açısını göstermesi bakımından önemlidir. 30 Nisan 1915'te, yani Çanakkale kara muharebelerinin 25 Nisan'da başlamasından sadece beş gün sonra, cepheye göğsüne Gümüş İmtiyaz Madalyası takıldı. 15 Temmuz 1915'te Harp Madalyası, 1 Eylül 1915'te Muharebe Gümüş Liyakat Madalyası ile taltif edildi. 28 Aralık 1915'te Alman Demir Salip Nişanı, 17 Ocak 1916'da Muharebe Altın Liyakat Madalyası, 1 Şubat 1916'da Üçüncü Rütbeden Osmanî Nişanı³³, 27 Temmuz 1916'da Avusturya- Macaristan İmparatorluğu Üçüncü Rütbeden Muharebe Liyakat Madalyası, 23 Eylül 1917'de Altın İmtiyaz Madalyası ile ödüllendirildi. Böylelikle Çanakkale'de kazandığı başarılar ve ün Atatürk'ün ileri yıllarda üstlendiği tüm sorumluluk ve görevlerde bir referans niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Mustafa Kemal'in Adana'dan İstanbul'a gelişini Yeni Gün Gazetesi manşetten, “Çanakkale kahramanı Mustafa Kemal bir gün önce İstanbul'a geldi” biçiminde duyurmuştur. (Yeniğün, 14 Kasım 1918.) İllustrasyon dergisi ise Mustafa Kemal'i “Kararlı, sert ama iman etmiş olan Mustafa Kemal Paşa, dünyaya başkaldırmıştır. Meslekten askerdir. Çanakkale'de İngilizler karşısında kazandığı büyük zafer anılmaya değer...” şeklinde okuyucularına tanıtmıştır. (İllustrasyon, 26 Şubat 1921, sayı, 4069.) Tevhid-i Efkâr ise, “Çanakkale'de iki defa İstanbul'u kurtarmış olan Mustafa Kemal Paşa, bu defa da vatani kurtaracaktır” (Tevhid-i Efkâr, 31 Ağustos 1921.) başlıklı haberiyle dönemin insanlarına Çanakkale'de geçmişte kazanılan başarılar üzerinden ümit verildiği görülmüştür.

³³ BOA, İ. TAL, 1334. Ra/39, 1 Şubat 1916 “Onaltıncı Kolordu kumandanı Miralay Mustafa Kemal Bey'in hidemat-ı Hasenesine binaen üçüncü rütbeden Osmanî Nişan-ı Alisiyle... Muharebe Gümüş Liyakat Madalyalarıyla taltifleri icra kılınmıştır. İşbu irade-i seniyenin icrâsına Harbiye Nâzırı memurdur.” Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay, C. II, Ankara 2005, s.289.

Çanakkale’de Mustafa Kemal’i Ziyaret Edenler

Mustafa Kemal’in, İtilaf güçlerine karşı Arıburnu çıkartması sonrasında yaşanan muharebelerde gösterdiği başarılar, yerli yabancı birçok kişinin dikkatini çekmiştir. Bu itibarla Çanakkale Cephesine gelen gazetecisinden şairine kadar geniş yelpazedeki insanlar Mustafa Kemal’i ziyaret etmeden cepheden ayrılmamışlardır. 3 Mayıs 1915 günü, Edirne Valisi Hacı Adil Bey ve maiyeti, Kemalyeri’nde Mustafa Kemal’i bizzat ziyaret etmiş ve göstermiş olduğu fedakârlık ve kahramanlıklardan dolayı tebrik etmişlerdir (İlgar, Uğurlu, 2003, s.108). Ayrıca 29 Haziran 1915’de Şehzade Faruk Efendi ile İstanbul Milletvekili Hüseyin Cahit (Yalçın), Kemalyeri’nde Mustafa Kemal’i ziyaret edenler arasındaydılar. (Hayat Dergisi, sayı 35, 1959, s.11.) Mustafa Kemal gazetecilerinde dikkatini çekmekteydi. 10 Temmuz 1915’de Tasvir-i Efkâr gazetesi muhabirlerinden Ferit Bey, 19. Tümen Komutanı Albay Mustafa Kemal’i ziyaret etti. Dönemin mecmualarında fotoğraflarının basılması bu ilginin neticesiydi. 16 Temmuz 1915’de gazeteci, şair ve yazarlardan bir heyet, Çanakkale cephesine geldi. Mustafa Kemal’den bilgi almak görüşmek isteyen Heyet üyeleri, savaş şartları ve top atışları nedeniyle 19. Tümen Komuta Yeri’ne gidemeyince telefonla konuşarak bilgi almakla iktifa ettiler. Bölge idarecileri de Mustafa Kemal’le sık sık görüşmekteydiler. Bu görüşmelerin en güzel örneği 17 Temmuz 1915’de Gelibolu Mutasarrıfı Süreyya Bey’le Maydos (Eceabat) Kaymakamı Rahmi Bey, Albay Mustafa Kemal’i ziyaret ederek, geceyi Kemalyeri’nde geçirmiş bilgi alışverişinde bulunmuşlardır. Dış basınında ilgisinden bahsetmek mümkündür. 21 Ağustos 1915’de Polonyalı bir gazeteci, II. Anafartalar zaferinin coşkusuyla Kemalyeri’nde bizzat Mustafa Kemal yanında gözlemlemişti. 2 Eylül 1915 tarihinde ise bir Alman gazeteci, Mustafa Kemal’i Kemalyeri’nde ziyaret etmişti. Kemal yerinde Mustafa Kemal’i ziyaret edenler arasında Mehmet Emin(Yurdakul) ve Azerbaycanlı Ağaoğlu Ahmed Bey’de bulunmaktaydı (Altay, 2002, s.22-23). Dış dünyada da Anafartalar kahramanı olarak ünlenmeye başlamıştı. 8 Eylül 1915’de Türkiye’nin tanınmış filmcilerinden Necati Bey, Mustafa Kemal’i ziyaret ederek, 3 gün boyunca cephelerde çekim yapmış cephe ile ilgili tarihi arşiv oluşturulmuştu. 10 Eylül 1915’de yazar Ekrem Bey, 25 Eylül 1915’de Almanya’nın İstanbul elçiliği görevlilerinden Dr. Ernest Jachk ve 21 Ekim 1915’de, Suriyeli yazar ve şairler Albay Mustafa Kemal’i komuta yerinde ziyaret etmişlerdir. Bunun yanında o dönemin tanınmış yazar, ressam ve şairleri Mustafa Kemal ile tanışıp, görüşmek için cepheye geldiler, (Hayat Dergisi, sayı 36, 1959, s.15.) onu ziyaret ettikten sonra intibalarını kamuoyuna yansıttıkları görülmüştür. Kısa sürede Mustafa Kemal efsane komutanlar arasında yerini almıştı.

Sonuç

Çanakkale Savaşları İtilaf Güçleri için kesin bir hezimet olmanın yanında dünya çapında sömürge sahibi olan İngiltere ve Fransa için büyük bir prestij kaybı olmuştur. Osmanlı Devleti açısından ise, Balkan mağlubiyetinin ardından millete özgüven sağlayan bu zafer teknolojik imkânların yetersiz olmasına rağmen elde edilmesi toplumun yeniden uyanışını sağlamıştır. Çanakkale zaferi ile Batılı ülkeler tarafından çökmekte olduğu düşünülen Osmanlı İmparatorluğu’nun hala gücünü ve dinamizmini koruduğu görülmüştür. Bu durum ileride kurulan yeni Türk devleti için önemli bir motivasyon kaynağı olmuştur. Çanakkale Savaşları bilinen veya bilinmeyen çok sayıda kahraman askerin kahramanlık destanlarını bünyesinde barındırmaktadır. Bunlardan en önemlilerinden biride şüphesiz Mustafa Kemaldir. Çanakkale Savaşlarındaki başarıları ile tarihe mal olmuştur. Çanakkale muharebelerinde askerî dehası ve liderlik özellikleriyle ön plana çıkmış, içeride ve dışarıda tanınan bir komutan olarak ün kazanmıştır. Mustafa Kemal’in, bir ulusun geleceğine ve bir büyük savaşın süresine etki edecek derecede önemli bir olay olan Çanakkale Muharebeleri’ndeki rolü, hiç şüphesiz tartışılmayacak kadar büyük ve önemlidir. Mustafa Kemal’in Çanakkale Savaşlarında ilk önce düşmanın karaya asker çıkaracağı yeri doğru olarak tespit etmiş olması, stratejik önemi olan Gelibolu yarımadasının ortasından geçen stratejik araziye daima elde ve kontrolde tutmayı esas alan ve daha sonra verdiği isabetli ve cesur

kararlarla savaşın gidişatı üzerinde ekili olması, saldırı anında askerinin önünde yer alarak örnek bir komutan oluşu onu haklı bir şöhrete kavuşturmuştur. Tüm olanlar yerli ve yabancı gözlemcilerin dikkatinden kaçmadığı gibi, bu olaylara tanık olan askerler memleketlerine döndüklerinde gördüklerini anlatmışlardı. Milli Mücadele'nin başında Mustafa Kemal Paşa, Anadolu'ya çıktığında artık herkes tarafından Anafartalar kahramanı olarak tanınıyordu. O, İngilizleri bir kez yenmişti, dolayısıyla yine yenebilirdi. Bu düşünce Milli mücadelede döneminin ümitsiz insanlarına bir ümit kaynağı olmuş halk tarafından kabul görmüştü. Aynı durum Büyük Millet Meclisi'nin açılışında da siyasi bir lider olarak kabul edilmesini sağlamıştır. Milli Mücadele'nin tartışmasız önderi olmuştur. Çanakkale'de kazanılan zafer bugün milletimizin birlik ve beraberlik içinde bulunmasına dair önemli mesajlar içermektedir. Çanakkale'de ülkenin her bölgesinden verilen şehitler ve bugün onları ziyaret eden yeni nesiller için millet olma şuurunu yakalamaları adına önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

- “Atatürk ve Türk Musikisine Ait Bilinmeyen Hatıralar”, *20. Asır Mecmuası*, 5 Ocak 1956.
- AKGÜN, Seçil Karal, *Çanakkale Muharebelerinde Anzaklardan Esintiler, Çanakkale Savaşları Tarihi*, C IV, Değişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- ALTAY, Fahrettin, *Çanakkale Hatıraları*, C II, Yay Haz: Metin Martı, Arma Yayınları, İstanbul, 2002.
- ALTINTAŞ, Ahmet, *Belgelerle Çanakkale Savaşları*, 1997.
- ARI, Kemal, *Birinci Dünya Savaşı Kronolojisi*, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1987.
- Askeri Yönüyle Atatürk*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1981.
- ATACANLI, Sermet, *Atatürk ve Çanakkale'nin Komutanları*, MB Yayınevi, İstanbul, 2007.
- Atatürk'ün Nişan ve Madalyaları*, Haz. Nusret Baycan, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Ankara 1986.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, C.III, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1999.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya, *Tek Adam*, C I, Remzi Yayınevi, 1999.
- BAYCAN, Nusret, *Atatürk ve Askerlik Sanatı*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1985.
- BEDİRHAN, Yaşar- ATABEY, Figen, “Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Danışmanlar (1808-1908)”, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5, Spring 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number:<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4634>, p.127-139.

Birinci Dünya Harbi İçerisinde Çanakkale Harekâtı, Genelkurmay Başkanlığı, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı, Ankara, 2000.

Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi; C.V., 3. Kitap, *Çanakkale Cephesi Harekâtı*, Gnkur. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1980.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi V. Cilt *Çanakkale Cephesi Harekâtı*, 1'inci, 2'inci, 3'üncü Kitapların Özetlenmiş Tarihi, Ankara, 2002.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi, VIII. Cilt, *Deniz Harekâtı*, Gnkur. Basımevi, Ankara 1976,

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi; V. Cilt, *Çanakkale Cephesi*, III. Kitap, Genel Kurmay Yayınları, Ankara, 1980.

Cumhuriyet

ÇALIŞLAR, İzzettin, *On Yıllık Savaşın Günlüğü: Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, Haz: İsmet Görgülü, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1997.

DEĞERLİ, Esra Karakoyuncu, “Bir İngiliz Diplomatın Gözüyle Atatürk ve Türkiye (1933-1939)”, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 3/4, Summer 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.384>, p.554-663.

ERDEMİR, Lokman, “Çanakkale Cephesi'nden Milli Mücadele'ye Bir Zabit (Hasan Remzi Fertan ve Hatıratı)”, *Turkish Studies -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/4, Spring 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6838>, p.429-444.

ERDEMİR, Lokman, *Çanakkale Savaşı Siyasi Askeri ve Sosyal Yönleri*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2009.

Esat Paşa'nın Çanakkale Hatıraları”, *Hayat Dergisi*, sayı 35, 1959.

Esat Paşa'nın Çanakkale Hatıraları”, *Hayat Dergisi*, sayı 36, 1959.

Genelkurmay, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, Ankara, 2011.

GÖRGÜLÜ, İsmet, “Çanakkale'de Almanların Niyeti”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı 1, Mart 2003, s.178.

GÖRGÜLÜ, İsmet, *Kurtarıcının Doğduğu Yer Çanakkale*, Türkiye Barolar Birliği Yay, Ankara, 2014.

HAMILTON, Ian, *Gelibolu Hatıraları 1915*, Çev; M. Ali Yalman-Nurer Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005.

Harp Mecmuası

ILGAR, İhsan – Uğurlu, Nurer, *Esat Paşa Çanakkale Savaşı Hatıraları*, Örgün Yay, 2003.

ILGAR, İhsan, *Çanakkale Savaşları 1915*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1982.

İĞDEMİR, Uluğ, *Atatürk'ün Yaşamı*, C, I, 1881-1918, Ankara, 1988.

İĞDEMİR, Uluğ, (Yay.) Mustafa Kemal, *Anafartalar Muharebatına Ait Tarihçe*, TTK, Ankara, 1990.

İĞDEMİR, Uluğ, (Yay. Haz) Mustafa Kemal, *Arıburnu Muharebeleri Raporu*, TTK, Ankara, 1986.

İkdam

İllustrasyon

İNÖNÜ, İsmet, *Hatıralar*, 1. Kitap, Bilgi Yay, 1985.

KABASAKAL, Hüseyin, “Birinci Dünya Savaşı Çanakkale Muharebeleri’nde Türk ve Alman Savunma Planları Konusunda Yorumlar”, *Çanakkale Muharebeleri 75. Yıl Armağanı*, Ankara, 1990.

MARTI, Metin, (Yay Haz), Mustafa Kemal Atatürk, *Anafartalar Hatıraları*, Çanakkale Hatıraları, C I, Arma Yayınları, İstanbul, 2005.

MOOREHEAD, Alan, Gallipoli- *Çanakkale Geçilmez*, İstanbul, 1972.

MÜHLMAN, Carl, *Çanakkale Savaşı*, Bir Alman subayının Anıları, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006

MÜHLMAN, Carl, *Çanakkale Savaşı*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2003.

OGLANDER, C. F. Aspinaldi, *Büyük Harbin Tarihi Çanakkale Gelibolu Askeri Harekâtı*, Cilt I-II, Yay. Haz; Metin Martı, ArmaYayınları, İstanbul, 2005.

Osmanlı Belgelerinde Çanakkale Muharebeleri, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayınları, C. I, Ankara, 2005.

ÖZAKMAN, Turgut, *Vahidettin, M. Kemal ve Milli Mücadele*, Bilgi Yayınevi, 1997.

SANDERS, Liman Von, *Türkiye’de Beş Sene*, Çev: Muzaffer Albayrak, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2006.

SAYILIR, Burhan, “10 Ağustos Anafartalar Zaferi”, *Çanakkale 1915*, Sayı 3, Ağustos 2009, s. 5.

SEÇER, Turhan, *Destanlaşan Çanakkale, Deniz-Kara-Hava Savaşları, Bütün Yönleriyle Anılar ve Yorumlar*, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2005.

Selahaddin Adil Paşa, *Çanakkale Hatıraları*, Yay Haz, Metin Martı, C.I, Arma Yayınları, İstanbul, 2005.

Servet-i Fünun

SEVİLAN, Nihan, *Çanakkale 1915*, Sayı 8, Mart 2011, s. 8.

Tanin

Tasvir-i Efkâr

Tevhid-i Efkâr

The watchman and southron. (Sumter, S.C.) 1881-1930, December 15, 1915.

TUNÇOKU, Mete, *Anzakların Kaleminden Mehmetçik*, İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2007.

Türk İstiklal Harbi'ne Katılan Tümen ve Daha Üst Kademelerdeki Komutanların Biyografileri, Genel Kurmay Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1989.

UĞURLU, Nurer – ILGAR, İhsan, Esat Paşa Çanakkale Savaşı Hatıraları, Örgün Yayınları, İstanbul, 2003.

ÜNAYDIN, Ruşen Eşref, Anafartalar Kumandanı Mustafa Kemal İle Mülakat, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001.

VANTHOFT, Uğural, “Atatürk Hangi Çanakkale Kitabını Okudu, Hangisine işaret koydu”, *Çanakkale 1915*, sayı 3, Ağustos, 2009, s. 53.

Yenigün

YILMAZER, Tuncer, Alçıtepe'den Anafartalara Çanakkale Kara Muharebeleri, Yeditepe Yay, İstanbul, 2006.

YİĞİTGÜDEN, Remzi, SARAL, Muhterem,(Hazırlayan) Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi: Osmanlı Devri: Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: *Çanakkale Cephesi Harekâtı* (25 Nisan 1915-Mayıs 1915), C V, II. Kitap (Çanakkale Harekâtı II), Ankara, 1978.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ÖZER, İ., Çanakkale Cephesinde Mustafa Kemal, ***Turkish Studies*** - *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 553-578, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7607>, ANKARA-TURKEY

TEKİRDAĞ'DA KENTSEL GELİŞİM VE JEOMORFOLOJİK BİRİMLER ARASINDAKİ İLİŞKİNİN ZAMANSAL DEĞİŞİMİ*

*Emre ÖZŞAHİN***

ÖZET

Bu çalışmada, Tekirdağ şehrinin tarihsel süreçte geçirdiği değişim ve gelişim ile şehrsel alanın yayıldığı jeomorfolojik birimler arasındaki ilişkinin incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmanın hipotezi, “jeomorfolojik birimler, şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde önemli rol oynamaktadır”. Çalışmanın metodolojik önemi ise “Şehir ve jeomorfoloji arasındaki ilişkinin incelenmesinde zamansal değişimin rolünü vurgulamaktır”. Çalışma, yoğun nüfuslu yerleşim alanlarının kurulması ve büyüüp gelişmesinde jeomorfolojik özelliklerin önemine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Yöntem olarak Yer Değiştirme analizinin kullanıldığı çalışma, 1:25.000 ölçek detayında gerçekleştirilmiştir. Şehrsel alanın zamansal süreçte gösterdiği değişim farklı yıllara ait topografya haritaları, hava fotoğrafları ve uydu görüntüleri üzerinden tespit edilmiştir. Çalışmanın haritalama aşamasında CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) tekniklerinden yararlanılmış ve yazılım olarak ArcGIS/ArcMap 10.3 paket programından istifade edilmiştir. Çalışma sonunda Tekirdağ şehrinin ilk kurulma aşamasından günümüze kadar yoğun olarak yamaç arazilerde yayılış gösterdiği belirlenmiştir. Ancak bu durum bir takım jeomorfolojik risklere de kapı aralamıştır. Tekirdağ şehrinin günümüzdeki gelişim ivmesi kuzeyindeki plato alanlarına kaymıştır. Özellikle son dönemde belirginleşen bu yönelişin, yakın gelecekte de aynı istikamette devam edeceği anlaşılmıştır. Şehrsel alanın plato sahalarına doğru yaptığı bu yönelme eğilimi, çeşitli jeomorfolojik risklere karşı ilgili jeomorfolojik birimlerin güvenilir mekânlar olmaları bakımından daha doğru bir gelişmedir. Bundan sonra yapılacak planlamalarda jeomorfolojik riskleri önlemek veya etkilerini asgari düzeye indirmek adına jeomorfolojik birimlerinde etkisi önemsenmelidir. Ayrıca daha detaylı çalışmaları mümkün kılmak adına planlamaların mahalle kapsamlı olmasına dikkat edilmelidir.

Anahtar Kelimeler: Jeomorfoloji, Şehir, Zamansal değişim, Jeomorfolojik birimler, Tekirdağ şehri.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Namık Kemal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, E-mail: eozsahin@nku.edu.tr

THE TEMPORAL CHANGE OF THE RELATIONSHIP BETWEEN URBAN DEVELOPMENT AND GEOMORPHOLOGICAL UNITS TEKİRDAĞ

STRUCTURED ABSTRACT

In recent years, rapid increase in world population has caused cities to expand to outskirts in an unplanned and uncontrolled way. In addition, underdeveloped infrastructure problems have been experienced in cities. As this urban growth is out of harmony with geomorphological units (landforms), which are one of the basic components of urban development process, many problems emerge. This is because; geomorphological units are the primary geomorphological features playing an important role in selecting sites where cities are to settle and grow. From this perspective, geomorphological works that are conducted during and after the development of cities are essential to minimize the emerging environmental impacts and predict the future situations. For these reasons, it is quite important for ordered urban development and management that historical changes in urban areas are spatially measured and determined by geomorphological unit.

This study aims to examine the relationship between the change and development undergone by Tekirdağ city in the course of time and the geomorphological units on which the urban area extends. The research hypothesis is as follows: "Geomorphological units play an important role in the establishment and development of cities". The methodological significance of the study is that it "highlights the role of temporal change in examining the relationship between urban and geomorphology". In accordance with the purpose and hypothesis of the study, an attempt was made to answer the following research questions: How has Tekirdağ city developed temporally and spatially in the historical process starting from its establishment? What is the relationship between this development process and geomorphological units? What may the urban area look like in the near future? Is future urban development process harmonious with geomorphological units? The study is important because it features the importance of geomorphological features in the establishment, growth, and development of densely populated settlements.

Tekirdağ city is located in the northwest of Turkey and is the administrative center of Tekirdağ province. Özyavuz (2011) outlined the development of the central settlement of Tekirdağ city, which is situated in Süleymanpaşa district center, in the period between 2000 and 2010. However, the change occurring in the settlement in the historical process has not been investigated enough, and no mention has been made of the relationship between urban development and geomorphological units. The present study aimed to fill these gaps. The study yielded some findings that may be a reference for research focusing on the relationship of the study area or the urban space with geomorphology. It is thought that findings and results obtained in this study may contribute to theoretical research and formulation of hypotheses on the subject in the future.

1:25.000 scale topographical maps numbered KIRKLARELİ F18-c3, F19-d3, F19-d4 and BANDIRMA G18-b2 and G19-a1 were used as basic materials. The 1:12,000 scale engineering geology map commissioned by Süleymanpaşa Municipality (Kayran, 2006) was utilized, too. The geomorphology map was created based on the detailed analyses of both topographic and geological maps, topographic profiles, and field works. At this stage, DEM (Digital Elevation Model) data obtained by use of topographic maps and Google Earth (KMZ) formatted Cnes/Spot Image satellite imagery were used, too. The changes occurring in Tekirdağ city in the course of time were determined through topographic maps, aerial photos, and satellite images belonging to different years. The obtained data were checked through literature review and the analysis of old photos. Displacement analysis was employed in the study, which took 1:25.000 as the map scale. The change undergone by the urban area in the course of time was determined via topographic maps of different years, aerial photographs, and satellite pictures. GIS (Geographical Information Systems) techniques were used for mapping. ArcGIS/ArcMap 10.3 was used as software.

The examination of the relationship between geomorphological units and the development of the settlement of Tekirdağ city since its establishment and especially in the last 75 years (from 1939 to 2014) showed that Tekirdağ city has mostly settled and developed on sloping lands. On the other hand, displacement analysis indicated that urban area increased by 0.95 % in average in the last 75 years. Initially established as a castle-port type city, Tekirdağ city was located between slopes and the port until the Republican period and started to grow as a result of population increase as of the Republican period. This growth which firstly took place along the shore continued with the settlement of people on slopes. However, that opened the door to certain geomorphological risks that are observed on sloping lands in particular. In Tekirdağ city, urban area has mostly grown along the shore in the last century. Such settlement along the shore brings substantial damage to especially coastal ecosystem. In addition, settlements along the shore have mostly been constructed on marine terraces and plain bases in the area. However, these landforms are very susceptible to geomorphological risks such as earthquake (most particularly), flood, overflow, and landslide. Therefore, these settlements along the shore must be stopped urgently and moved to more appropriate areas. The current growth of Tekirdağ city is in the direction of Istanbul in particular, but it has reached its final borders in this direction, too. From now on, the city will grow towards plateau areas in the north of the city. This trend which has started to be visible recently can be considered positive in that plateaus are safe areas in terms of geomorphological risks (landslide in particular). Geomorphological units should be taken into consideration in plans to be made from now on in order to prevent geomorphological risks or minimize their effects. In this regard, geomorphological units within the borders of Tekirdağ province (firstly those in the neighborhoods of Tekirdağ city, then those in the neighborhoods of other districts, and then those in all other neighborhoods of the metropolis) should be mapped through 1:25.000

or larger scale works. These plans should be made on the basis of neighborhoods so that more detailed works are possible.

Key Words: Geomorphology, Urban settlement, Temporal change, Geomorphological units, Tekirdag city.

1. GİRİŞ

Son yıllarda dünya nüfusunun hızla artması şehirlerin çevresine doğru plansız ve kontrolsüz bir biçimde büyümesine (Cürebal vd., 2008: 328; Değerliuyurt, 2014: 656) ve şehirlerin gelişmemiş altyapı sorunları ile karşı karşıya kalmasına neden olmuştur (Mikaeili ve Memlük, 2013: 37). Nitekim şehrsel alanlardaki büyümenin, arazi kullanım biçimlerinin dönüşmesinde önemli rol oynadığı, doğal ekosistemleri de öncelikli olarak ve olumsuz bir şekilde etkilediği bildirilmiştir (Doygun ve Erdem, 2013: 17; Gülersoy vd., 2014: 743). Aynı zamanda şehrsel büyüme, şehrsel gelişim sürecinin temel bileşenlerinden birisi olan jeomorfolojik birimlerle (yerçekilleri) uyumsuz gerçekleştiği için çok sayıda problemin de ortaya çıkmasına yol açmaktadır (Özşahin, 2010a: 1391; Özşahin ve Özder, 2011: 660). Zira şehirlerin yer seçimi ve daha sonraki büyümelerinde önemli derecede rol oynayan jeomorfolojik özelliklerin başında jeomorfolojik birimler gelmektedir (Yalçınlar, 1967: 53, Koçman ve Karadağ, 2007: 3; Aliagaoglu ve Uğur, 2010: 99; Erkal ve Taş, 2013: 272). Bu bakımdan değerlendirildiğinde şehrin gelişimi sırasında ve sonrasında yapılan jeomorfolojik kapsamlı çalışmalar, ortaya çıkan çevresel etkilerin minimize edilmesinde ve gelecekteki durumlarının tahmin edilmesinde son derece elzemdir (Verstappen, 1983: 151; Guha vd., 2009: 1760). İlgili sebeplerden ötürü şehrsel alanlarının jeomorfolojik birimlere göre gerçekleşen tarihsel değişimin zamansal ve konumsal olarak ölçülerek belirlenmesi düzenli şehrsel gelişim ve yönetim için oldukça mühimdir. Bu sayede elde edilen veriler, canlı bir sistem olan şehirlerin sürdürülebilir şekilde planlanmasına yardımcı olacaktır (Tunçdilek, 1986: 1; Akdemir ve İncili, 2014: 225).

Son yıllarda şehir yerleşmelerinin zamansal değişimini konu olan çalışmalar CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) ve UA (Uzaktan Algılama) teknikleriyle kolayca gerçekleştirilebilmektedir (Kızılelma vd., 2013: 204; Sönmez ve Akgül, 2013: 46; Mohapatra vd., 2014: 3). Bu tür uygulamalar sayesinde coğrafi veriler, geleneksel yöntemlerden ziyade bilgisayar destekli olarak işlenerek daha hızlı ve doğru kararların verilebilmesi mümkün olabilmektedir (Yavuz Özalp vd., 2013: 292). Son dönemde benzer uygulamalar Dünya'dan ziyade Türkiye'de de yapılmaya başlanmıştır. Afyonkarahisar (Yıldırım ve Kılıç, 2006), Aksaray (Yılmaz vd., 2007), Antakya (Özşahin, 2010b), Balıkesir (Tolun Denker, 1970; Koç, 2003; Birol, 2004), Bolvadin (Özdemir ve Günay, 2005), Bornova (Doygun ve Erdem, 2013), Çanakkale (Erginal ve Erginal, 2002; Tezcan, 2003; Erginal ve Ertek, 2004; Ekrem, 2004; Koç, 2006; Çavuş, 2007), İzmir (Karadağ, 2000), İstanbul (Karakuyu, 2006), Kahramanmaraş (Karabulut vd., 2006), Niğde (Kızılelma vd., 2013), Sivas (Akbulut, 2009), Şanlıurfa (Sönmez ve Akgül, 2013), Malatya (Karadoğan, 2007) ve Yalova (Tunay ve Ateşoğlu, 2004) gibi şehir örneklerinde şehrsel alanların gelişim süreçlerini belirlemeye yönelik çalışmalar yapılmıştır. Buna mukabil şehrsel alanların zamansal değişiminin yanında bu değişimin jeomorfolojik birimler üzerindeki gelişimini ortaya koymak da mühim bir husustur. Böylece jeomorfolojik kökenli problemlerin tespiti ile etki alanlarının saptanmasına ve sağlıklı bir şehrsel gelişimin planlanmasına destek olunabilmektedir. Türkiye'de ilgili amaca yönelik çalışmalarda da günden güne artmaktadır. Cürebal vd. (2008; 2014) Balıkesir, Özşahin ve Özder (2011) ise Antakya şehir merkezi yerleşim alanı ile jeomorfolojik birimler arasındaki ilişkinin zamansal değişimini irdelemişlerdir.

Tekirdağ şehir merkezi yerleşim alanının 2000-2010 yılları arasını kapsayan gelişimi ana çizgileriyle Özyavuz (2011) tarafından değerlendirilmiş olmasına rağmen, yerleşmenin tarihi süreç

içerisindeki değişimi yeterince irdelenmemiş ve şehrsel gelişiminin jeomorfolojik birimlerle olan ilişkisine ise hiç değinilmemiştir. Bu çalışma ilgili eksikliklerin tamamlanması amacıyla gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonucunda, hem saha hem de şehrsel mekânın jeomorfolojiyle ilişkisini konu alan çalışmalar için başvuru niteliğinde olabilecek bazı bulgular üretilmiştir. Bu çalışmada elde edilen bulguların ve sonuçların konu hakkında ileride oluşturulabilecek kuramsal çalışmalara ve hipotezlerin geliştirilmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

2. AMAÇ VE ÖNEM

Türkiye, uygun coğrafi konumu, doğal çevre özellikleri, zengin doğal kaynakları ile insanlık tarihinin ilk evrelerinden günümüze kadar birçok yerleşmeleri bünyesinde barındırmıştır (Sevin, 2003: 1). Bu durum tarih öncesi dönemlerden beri çeşitli kültürlerin ve değişik özellikler sergileyen komşu devletçiklerin yaşadığı mozaik tablo görünümüne kavuşmasına imkân sağlamıştır (Akurgal, 1986: 23). İşte ilgili sebepten dolayı günümüz Türkiye'sinin kültürel ve sosyal özelliklerini tam anlamıyla kavrayabilmek için bir yandan ülkenin fiziki coğrafya şartlarını, bir yandan da uzun iskân tarihinin ve bu tarihi tekâmülün tesirlerini göz önünde bulundurmak, yani bugünün insanını yaşadığı fiziki ortam içinde ve bu ortamın tarihi tekâmülünü dikkate alarak tahlil etmek gerekmektedir (Erinç, 1972: 167).

Bu çalışmada da Tekirdağ şehrinin tarihsel süreçte geçirdiği değişim ve gelişim ile şehrsel alanın yayıldığı jeomorfolojik birimler arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla kaleme alınmıştır. Zira yeryüzündeki insan hayatı ve faaliyetlerinin dayanak noktaları olan yerleşmeler aynı zamanda yerleşme ve tarihi coğrafya araştırmalarına konu teşkil eden olaylar dizisidir (Karaboran, 1996: 31). Çalışmanın hipotezi, "jeomorfolojik birimler, şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde önemli rol oynamaktadır". Çalışmanın metodolojik önemi ise "Şehir ve jeomorfoloji arasındaki ilişkinin incelenmesinde tarihsel değişimin rolünü vurgulamaktır". Çalışma, yoğun nüfuslu yerleşim alanlarının kurulması ve büyüüp gelişmesinde jeomorfolojik özelliklerin önemine dikkat çekmesi bakımından önemlidir. Çalışmanın amacı ve hipotezi kapsamında; "*Kuruluşundan günümüze kadar olan tarihsel süreçte Tekirdağ şehrinin zamansal ve mekânsal gelişimi nasıl gerçekleşmiştir? Bu gelişim sürecinin jeomorfolojik birimlerle olan ilişkisi nasıldır? Yakın gelecekte şehrsel alan nasıl bir şekil alabilir? Gelecekteki şehrsel gelişim süreci jeomorfolojik birimlerle uyumlu mudur?*" şeklindeki araştırma sorularına yanıtlar aranmıştır.

Şehrsel alanların jeomorfolojik birimlere göre zamansal süreç içerisinde gösterdiği gelişimin incelenmesi, şehrsel çevrelere yönelik planlama ve faydalanma çalışmalarının yürütülmesine destek olması ve doğa olaylarının afet olarak yaşanmaması gibi nedenlerden dolayı dikkate alınması gereken önemli konulardandır (Ahmadi vd., 2013: 80). Bunun yanında hızlı büyüyen şehir merkezlerinde özellikle şehirlerin ilk yerleşim alanlarında terkedilmiş ya da verimli kullanılmayan şehrsel mekânlara çok sık bir şekilde rastlanılmaktadır (Bekci vd., 2013: 114). Bu tür sahalarında potansiyeline uygun bir şekilde değerlendirilmesi bakımından benzer içerikli çalışmalara acil ihtiyaç vardır. Bu çalışmanın özellikle kronolojik olarak şehrsel alanda görülen değişimleri göstermesi bakımından önemli olduğunu düşünülmektedir. Buna mukabil çalışmanın, 2014 yılında büyükşehir statüsüne gelen Tekirdağ'da yapılacak planlama çalışmalarına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışma, TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu)'ın 2013 Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) verilerine göre 179.239 kişinin yaşadığı şehrsel alanda kilometre kareye ~8962 kişi gibi yoğunluk değerinin düştüğü bir sahada gerçekleştirildiği için önemlidir. Nihai aşamada elde edilen bulguların ve sonuçların konu hakkında ileride oluşturulabilecek kuramsal çalışmalara ve hipotezlerin geliştirilmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Bu çalışmada temel materyal olarak 1:25.000 ölçekli KIRKLARELİ F18-c3 ve F19-d3; F19-d4 ile BANDIRMA G18-b2 ve G19-a1 numaralı topografya haritaları kullanılmıştır. Ayrıca Süleymanpaşa Belediyesi tarafından yaptırılan (Kayran, 2006) 1:12.000 ölçekli mühendislik jeolojisi haritasından faydalanılmıştır. Jeomorfoloji haritası, hem topografya ve jeoloji haritalarının detaylı analizleri, hem topografik profiller, hem de arazi çalışmalarına dayanılarak oluşturulmuştur. Ayrıca bu aşamada topografya haritaları kullanılarak oluşturulan SYM (Sayısal Yükseklik Modeli) verisinden ve Google Earth (KMZ) formatında Cnes/Spot Image uydu görüntüsünden de istifade edilmiştir. Tekirdağ şehrinin zamansal süreç içerisinde gösterdiği değişiklikler ise farklı yıllara ait topografya haritaları, hava fotoğrafları ve uydu görüntüleri kullanılarak tespit edilmiştir (Tablo 1). Elde edilen veriler gerek literatür odaklı gerekse eski fotoğrafların analiziyle kontrol edilmiştir.

Çalışmanın haritalama aşamasında CBS (Coğrafi Bilgi Sistemleri) tekniklerinden faydalanılmıştır. Yazılım olarak ArcGIS/ArcMap 10.3 paket programı kullanılmıştır. Ayrıca Tekirdağ şehrinin tarihsel süreçte yaşadığı bu değişim sürecinin jeomorfolojik birimlerle olan ilişkisini daha anlamlı kılmak ve şehrsel büyümede veri bütünlüğünü bozmamak adına Özyavuz (2011) tarafından bildirilen şehrsel değişim alanlarının belirlenmesinde kullanılan “Yer Değiştirme Analizi” denklemi (1) kullanılmıştır (Özyavuz, 2011: 72). Bu denklem sayesinde şehrsel gelişimin ilgili zaman dilimindeki artış oranı hesaplanmıştır. Böylece şehrsel gelişimin geçmişteki ve günümüzdeki durumunun izlenmesinin dışında geleceğe yönelik büyümenin tahmini yapılmıştır.

Tablo 1. Çalışmada kullanılan veriler, türleri ve tedarik edildiği kaynaklar

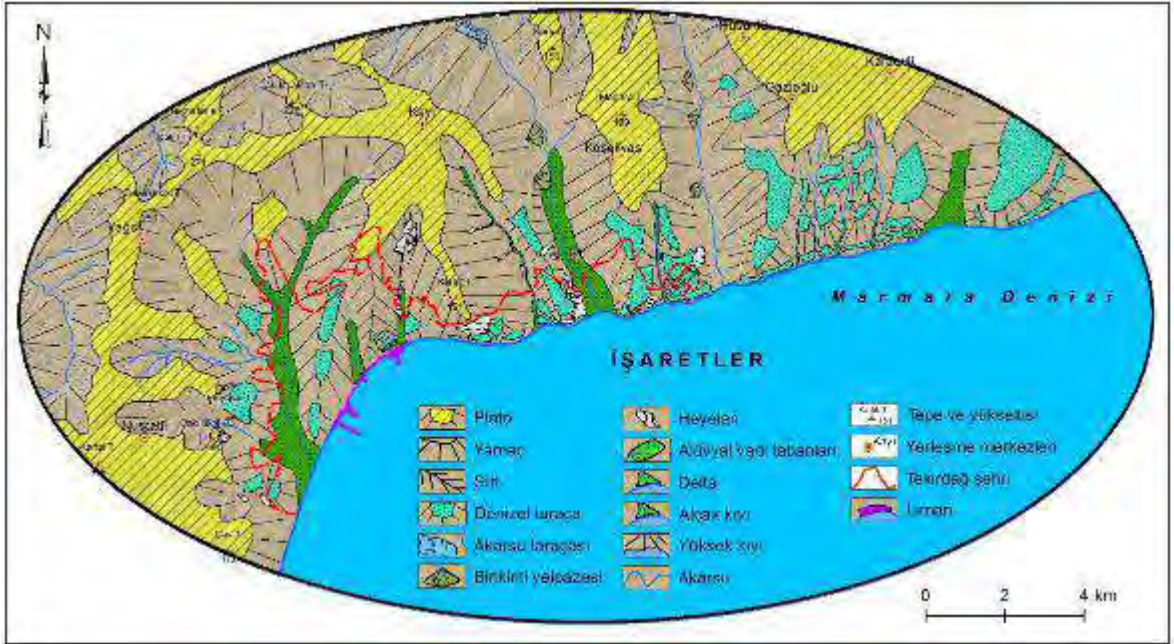
Veri Türü	Veri Kaynağı	Veri Özellikleri						
Topografya haritaları	Harita Genel Komutanlığı	Ölçek ve Tarih	1:25.000 - 1973-1997					
		Pafta Adı	KIRKLARELİ F18-c3 ve F19-d3; F19-d4			BANDIRMA G18-b2 ve G19-a1		
Yıllar		1939	1954	1968	1970	1986		
Rulo Numarası		6	R-221	1965	2282	3798		
Fotoğraf Numarası		416	65	277	2194	2315		
Ölçek		1 / 35.000	1 / 40.000	1 / 35.000	1 / 32.000	1 / 40.000		
Uçuş Yılı		1939	1954	1968	1970	1986		
Pafta Adı		F19-d4	G18-b2	G18-b2	G18-b2	G18-b2		
Hava Fotoğrafı								
Uydu Görüntüsü	Özyavuz (2011)	Tarih ve Path/Row	Tayfsal Çözünürlük (µm)			Mekânsal Çözünürlük (m)		
		25/07/2000 (181/032)	Band 1 0.45-0.52			30		
			Band 2 0.52-0.60			30		
		11/06/2010 (181/032)	Band 3 0.63-0.69			30		
			Band 4 0.76-0.90			30		
			Band 5 1.55-0.75			30		
			Band 6 10.4-12.5			120		
			Band 7 2.08-2.35			30		
	Google Earth	Tarih	Cnes/Spot Image Uydu Görüntüsü					
		8/29/2013						
Süleymanpaşa Belediyesi	Tarih	IKONOS Uydu Görüntüsü						
	2014							

Foto 1. Tekirdağ şehrinin genel görünümü

Tekirdağ şehri, jeolojik olarak Paleojen'den günümüze kadar çeşitli yaş ve türde kayaçlar üzerinde bulunmaktadır. Sahada yer alan en yaşlı ve en geniş alan kaplayan istif, Orta-Üst Oligosen'e ait kilitaşı, kumtaşı ve siltaşı ardalanmasında meydana gelen Danişmen Formasyonu, en genç birimler ise Kuvaterner'e ait alüvyonlardır. İnceleme alanı tektonik olarak, Kuzey Anadolu Fay Zonunun batı uzantısında bulunan Ganos (Saroz-Gaziköy) Fayı'nın kuzeyinde konumlanmaktadır.

Tekirdağ şehri ana yerçekli olarak plato, elemanter yerçekilleri olarak da yamaç, heyelan, denizel taraça, alüvyal vadi tabanı ve delta gibi jeomorfolojik birimler üzerinde bulunur (Özşahin, 2014: 102). İnceleme alanındaki plato sahası bazı yerlerde şehrin içinde bazı yerlerde ise şehrin dışında bir yayılışa sahiptir. Pliyosen yaşında olduğu bildirilen bu aşınım yüzeyi (Ardel, 1956: 6; Altın, 2000: 64) 100 m'den itibaren gözlenebilmektedir (Şekil 3). İnceleme alanındaki elemanter yerçekillerinden ilki yamaçlardır. Eğim değerlerinin % 10'nun üzerinde olduğu bu araziler, platolar ve denizel taraçalar ile alüvyal vadi tabanları ve deltalar arasında geçişi sağlamaktadır. Ayrıca bu arazilerin Marmara Denizi'ne doğru olan kesimlerinde falezli yüksek kıyılar hâkimdir (Şekil 3).

Şekil 3. İnceleme alanının jeomorfoloji haritası

İnceleme alanında çeşitli yükselti basamaklarında denizel taraçalar bulunur (Ardel ve İnandık, 1957: 5; Ardel, 1956: 4-6; 1957: 158; 1960: 6; Şekil 3). Bu taraçalar, Marmara Denizi

çanağında meydana gelen seviye değişimlerinin etkisiyle ortaya çıkmışlardır. Ayrıca bu süreçte Kuzey Anadolu Fayının da büyük etkisi olmuştur (Altın, 2000: 64). Bu nedenle inceleme alanındaki denizel taraçalar, Marmara Denizi'ne doğru eğimlenmişler ve akarsular tarafından yarılarak parçalı bir görünüm kazanmışlardır. İnceleme alanındaki diğer bir yerşekli ise alüvyal vadi tabanlarıdır (Şekil 3). Bu araziler ana akarsu yataklarında, kıydan 1-8 km kadar içeriye sokulmuş bir şekilde yayılış göstermektedir. İnceleme alanındaki alüvyal vadi tabanlarının denize ulaştığı kesimde tipik görüntüsünden uzak olmasına rağmen küt şekilli küçük deltalar gelişmiş olup, bu oluşumların görüldüğü kıyılar, alçak kıyı karakterindedir (Şekil 3).

Tekirdağ Meteoroloji İstasyonu'nun 1975-2010 yılları arasını kapsayan ölçüm sonuçlarına göre inceleme alanında yıllık ortalama sıcaklık 13.79 °C, yıllık toplam yağış ise 582.9 mm'dir. Buna göre Akdeniz iklimi etki alanında yer almasına rağmen yaz kuraklığının Akdeniz iklimindeki kadar hissedilmediği inceleme alanında, Yarı Nemli Marmara (Geçiş) iklimi egemendir (Koçman, 1993: 78). Toprak Taksonomisine göre inceleme alanında Entisol, Alfisol, İnceptisol ve Mollisol olmak üzere 4 toprak ordosu bulunmaktadır (Ekinci, 1990: 43). Türkiye bitki coğrafyası ve flora bölgelerine göre Holarktik Flora Âleminin Akdeniz Bölgesi sınırları içerisinde kalan (Atalay, 2011: 155) inceleme sahasında insan etkisinin yoğun olarak hissedildiği sahalarda antropojen step sahası karakteri kazanmıştır (Dönmez, 1990: 202).

5. BULGULAR VE TARTIŞMA

Tarihi şehirler, tüm insanlığın koruması, yaşatması, yaşaması ve gelecek nesillere aktarması gereken kültürel miraslardandır (Turgut vd., 2010: 31). Bu tür tarihi şehirlerin en klasik örneklerinin başında Türkiye'nin en eski yerleşim merkezlerinden biri olan Tekirdağ şehri gelmektedir (Artun, 1998: 85). Tarihin ilk yıllarından itibaren bereketli toprakları ile birçok milletin dikkatini çeken ve dolayısıyla birçok akınlara ve medeniyetlere de sahne olan Tekirdağ (Cengiz, 2008: 19) şehir tarihi Tunç Çağı'na kadar uzanmaktadır. Bu köklü tarihi ile Tekirdağ, zaman içerisinde "Bisanthé, Rehaedestus, Rodosto, Tekürtağı, Rodosçuk, Tekfurtağı, Cebel-i Tekfur ve Tekirağ" gibi isimlerle anılmıştır (Satkın, 2012: 11; Akın, 2014: 18). Tarihi süreçte Traklar, Bizanslılar, Osmanlılar ve nihayet Türkiye Cumhuriyeti Devleti sınırları dahilinde kalan şehir, İstanbul gibi önemli bir merkezin Balkanlara açılan kapısı, Balkanlar içinse İstanbul'dan önceki son durağı olarak görülmüştür. Coğrafi konumun sağladığı bu avantaj şehrsel alanın gerek kara gerekse deniz ticareti açısından tarihi süreç boyunca canlılığını sürdürmesini de beraberinde getirmiştir. Bütün bu gelişmelerin sonucu olarak Tekirdağ şehri önemli bir siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel merkez haline dönüşmüştür.

Tekirdağ şehrinin kuruluşundan günümüze kadar yaşadığı şehrsel büyümenin jeomorfolojik birimlerle olan ilişkisi oldukça sıkıdır. Ateş (2009) Tekirdağ şehrinin kuruluş ve gelişmesinde bulunduğu coğrafya ile sıkı bir ilişkisinin bulunduğunu ileri sürmüştür (Ateş, 2009: 6). Tuncel (2011) şehrin yayılış gösterdiği mekânın özel topografya şartlarının mahallelerinin yayılış biçiminde, bazı resmî binaların ve meydanların yerlerinin seçiminde, şehir içindeki önemli ulaşım eksenlerinin uzanış doğrultularında etkili olduğunu vurgulamıştır. Buna mukabil denizin doldurulmasıyla kazanılan kıyı boyundaki geniş alanların ise zamanla modern binalar yapılarak yerleşime açılmış olduğunun altını çizmiştir (Tuncel, 2011: 363).

5. 1. 1939 Yılına Kadar Olan Gelişme

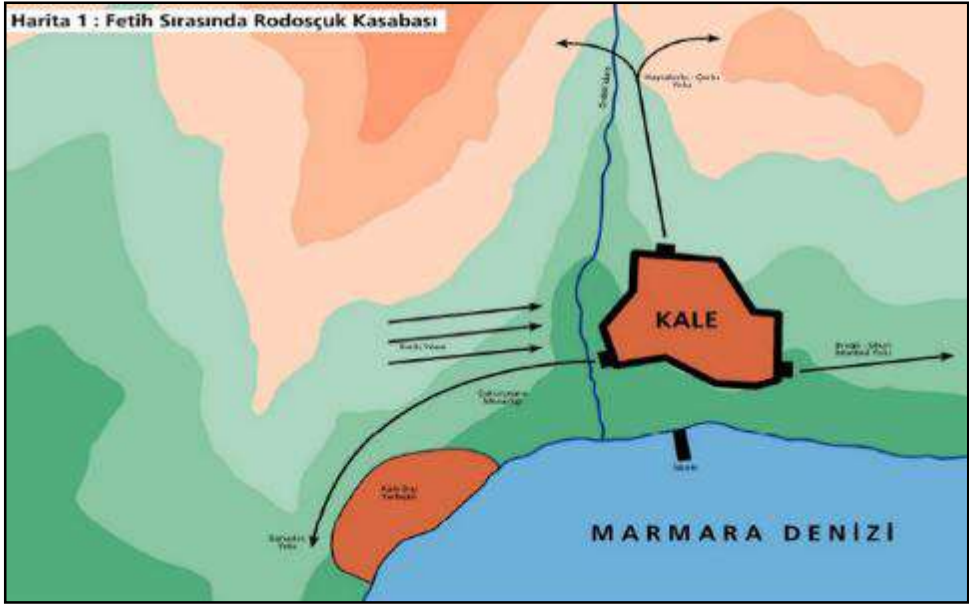
Tekirdağ şehri, M.Ö. 3000 yılından itibaren bir yerleşme yeri olarak bilinmekte olup (Tolun, 1973: 151), yapılan çalışmalardan elde edilen verilere dayanılarak muhtemelen Ördekli dere vadisinin yamaçlarında kurulmuş olduğu kaydedilmiştir (Ateş, 2009: 8; Şekil 4). Nitekim Tuncel (2011) şehrin ilk nüvesinin bulunduğu yamaç arazide kıyı yoluna paralel uzanan Hükümet Caddesinin şehrin geleneksel ekseni olduğunu ileri sürmüştür (Tuncel, 2011: 363). Şehrin Marmara

Denizi kıyılarındaki elverişli konumu ve limanı çok eski dönemlerden beri yerleşme yeri seçilmesindeki temel etkenlerden olmuştur (Tolun, 1973: 151). Gerçekten de Tekirdağ şehrinin ilk kurulduğu dönemdeki yerleşim modelinin kıyıdaki liman ve hemen arkasında başlayan yamaç arazilerde konumlanan yerleşim alanı şeklinde olan kale-liman tipinde olması tesadüf değildir. Nitekim kale-liman tipindeki yerleşmelere bu sahada sadece Tekirdağ ve Ereğli gibi liman şehirlerinde rastlanması da yerleşme modelinin rastgele olmadığını göstermektedir (Ateş, 2009: 8).

Şekil 4. Osmanlı fethi öncesinde Tekirdağ şehrinin yerleşme plânı (Ateş, 2009: 60)

Yerleşme tarihi Antikçağlara inen şehrin bilinen ilk ismi Bisanthe'dir (Visanthe). Roma ve Bizans döneminde Rhaidestos veya Resisthon, daha sonraları Resisto diye bilinirken Venedik idaresinde Rodosto, Osmanlı fethinin ardından Rodosçuk adıyla anılmaya başlanmıştır. Osmanlı resmî kayıtlarında ise şehrin ismi, Bizans Tekfurlarının bağlarının burada bulunması ve şehrin kuzeyini çevreleyen dağlardan dolayı Tekfurdağı şeklindedir. Şehrin bulunduğu yer ilk defa Traklar tarafından iskân edilmiş ve daha sonra da diğer Ege kavimleri gelip mevcut yerleşmeleri geliştirmişlerdir (Ateş, 2011: 360). M.Ö. IV. yüzyılda bir süre Odrys Krallığı'nın hâkimiyetinde kalan bu saha, daha sonra Grekler tarafından ele geçirilmiştir. M.Ö. 168-M.S. 395 arasında Tekirdağ şehri Romalılar tarafından istila edilmesine rağmen, Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölünmesiyle birlikte şehir, Bizans hâkimiyetine geçmiştir. Daha sonraki yıllarda Hun, Avar, Bulgar ve Peçenekler'in saldırılarına maruz kalan Tekirdağ şehri, 1204 yılında Latin işgaline uğramasına rağmen, 1275'te tekrar Bizans idaresine girmiştir. Tekirdağ şehri, 1357-1358 yılları arasında Osmanlı Devleti tarafından fethedilmiştir (Şekil 5). Fethin ardından bir kaza merkezi yapılan şehir, Rumeli'deki ilk sancaklardan biri olan Çirmen'e bağlanmıştır. XV. yüzyılda Çirmen sancağına bağlı bir kaza olarak gelişen Tekirdağ şehri, XVII. yüzyıl sonlarında çok kısa bir zaman Gelibolu sancağına bağlandıysa da, Tanzimat'ın ardından Edirne vilâyetine bağlı bir sancak haline gelmiştir (Ateş, 2011: 359-362). Gerek Eskiçağ'da gerekse Osmanlı döneminde Tekirdağ şehrinin gelişmesi ve popüler olmasındaki en büyük neden, oldukça aktif bir ticari transfer güzergâhında yer almasından dolayıdır. Bu durum şehrin gerek ticaret gerekse lojistik ve ulaşım sektörlerinde ön plana çıkmasına zemin hazırlamıştır.

Şekil 5. Osmanlı fethi sırasında Tekirdağ şehrinin yerleşme plânı (Ateş, 2009: 17)

Millî Mücadelenin ardından yapılan Mudanya Anlaşmasıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne katılan (13 Kasım 1922) Tekirdağ şehri, aynı zamanda il merkezi durumuna gelmiştir. İlk nüfus sayımında (1927) şehir nüfusu 15.000'den (14.387 kişi) azdır (Tablo 2). Bu dönemden sonra şehrin nüfusunda dalgalanmalar yaşanmasına rağmen, II. Dünya Savaşı'na kadar hemen hemen nüfus seyri aynı seviyede kalmıştır (Tuncel, 2011: 362). 1939 yılında 143 ha olan şehrsel alanın büyük bir kısmı (% 62.2) yamaçlar üzerinde yer almaktadır (Tablo 3; Şekil 6; 7). Bu durum şehrin kurulduğu alan çevresindeki yamaçların yerleşim yeri olarak daha fazla rağbet gördüğüne işaret etmektedir. Şehrsel alan yamaçlardan sonra en fazla akarsu vadi tabaları ile temsil edilen ovalara doğru gelişim göstermiştir. Yine şehrin kurulduğu alan çevresindeki denizel taraçalarda şehrsel alanın istila ettiği bir başka jeomorfolojik birimdir (Foto 2).

Tablo 2. 1939-2014 yılları arasındaki zaman diliminde Tekirdağ şehrinin nüfus ve yerleşim alanında meydana gelen zamansal değişim

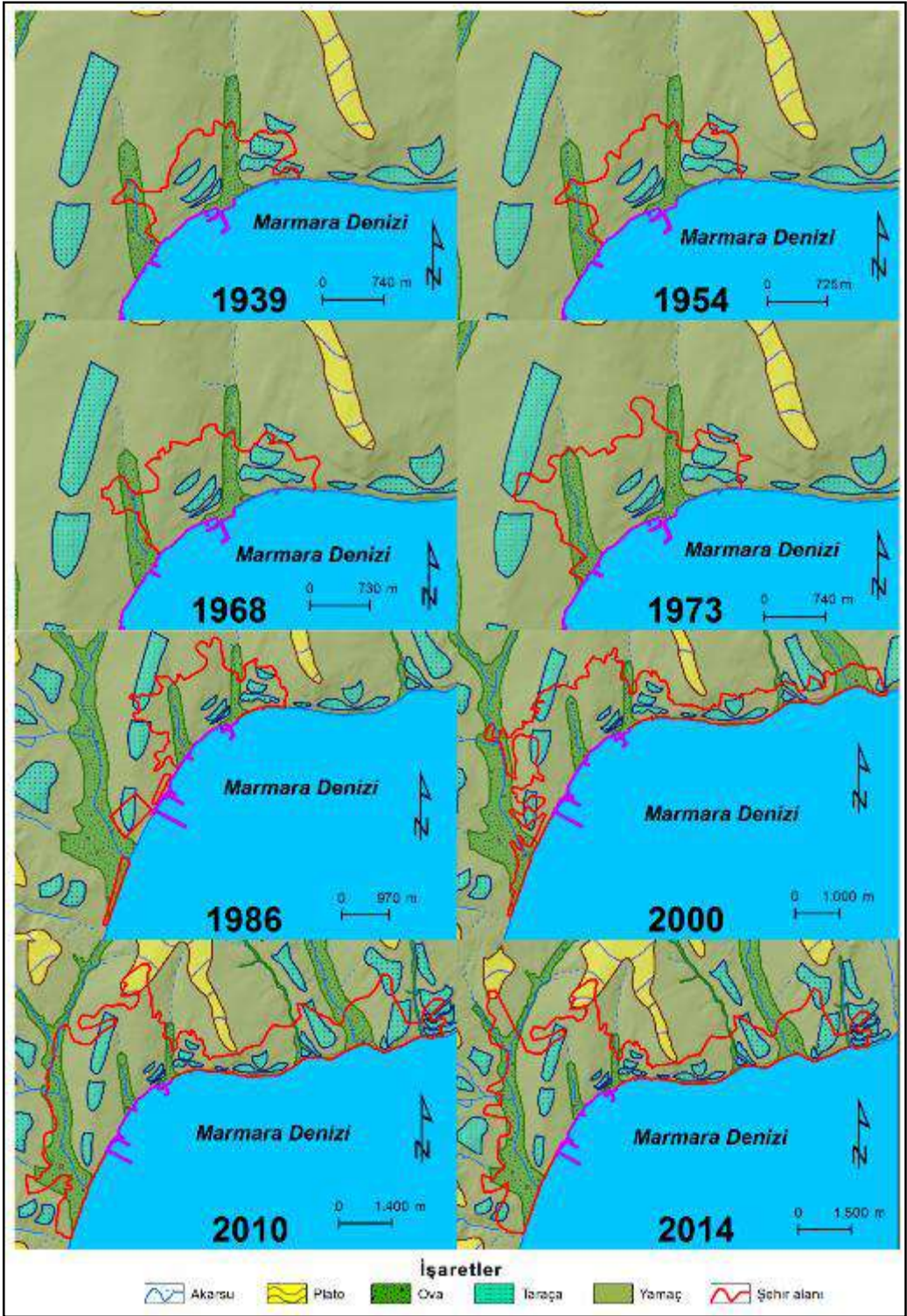
Şehir Nüfusu				Şehir Alanı			Yer Değiştirme Analizine Göre Artış Oranı
Yıl	Fark (Yıl)	Nüfus (Kişi)	Fark (Nüfus)	Yıl	Fark (Yıl)	Alan (ha)	
1940		17.081		1939		143	
	10		-1.385		15		0.09
1950		15.696		1954		159	
	15		11.373		14		0.11
1965		27.069		1968		213	
	10		14.188		5		0.42
1975		41.257		1973		272	
	5		10.836		13		0.21
1980		52.093		1986		415	
	20		55.098		14		0.29
2000		107.191		2000		866	
	10		34.248		10		0.86
2010		141.439		2010		1865	
	3		37.800		4		4.66
2013		179.239		2014		2028	

Tablo 3. 1939-2014 yılları arasındaki zaman diliminde Tekirdağ şehri yerleşim alanı ve jeomorfolojik birimler arasındaki ilişkinin zamansal değişimi

Jeomorfolojik Birimler	1939		1954		1968		1973	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Plato	-	-	-	-	-	-	-	-
Yamaç	89	62	102	64	144	68	167	61
Ova	28	20	29	18	32	15	74	27
Taraça	26	18	28	18	36	17	32	12
TOPLAM	143	100	159	100	213	100	272	100
Jeomorfolojik Birimler	1986		2000		2010		2014	
	ha	%	ha	%	ha	%	ha	%
Plato	-	-	-	-	38	2	43	2
Yamaç	283	68	567	65	1141	61	1244	61
Ova	78	19	164	19	397	21	441	22
Taraça	54	13	135	16	289	16	301	15
TOPLAM	415	100	866	100	1865	100	2028	100

Şekil 6. Tekirdağ şehrinin 1939 yılına ait hava fotoğrafı

Şekil 7. 1939-2014 yılları arasında Tekirdağ şehri yerleşim alanı ve jeomorfolojik birimler arasındaki ilişki

Foto 2. 1900'lü yılların başlarında Tekirdağ şehrinden bir görünüm (A. Dimitrios Mavridis arşivinden)

5. 2. 1939-1954 Yılları Arasındaki Gelişme

1939 yılından 1954 yılına kadar geçen 15 yıllık süre zarfından Tekirdağ'ın şehrsel alanı 159 ha'a ulaşmıştır (Tablo 2; 3; Şekil 7). Şehir alanında görülen bu 16 ha'lık büyümenin Yer Değiştirme Analizine göre 15 yıllık (1939-1954) artış oranı % 0.09'dur. Ancak II. Dünya Savaşı dönemine rastlayan bu yıllarda nüfusta önemli bir azalma görülmüştür (Tablo 2). Bu durum bütün Trakya şehirlerinde olduğu gibi Tekirdağ'da da savaş nedeniyle yaşanan sıkıntılı süreçten ve nüfusunun bir kesiminin ülkenin başka bölgelerine gitmesinden kaynaklanmıştır. Şehir nüfusunda görülen bu duraklama ve azalış mekânsal gelişimi de etkilemiştir. Şehrsel alan, doğuda Çiftlikönü mevkiinden batıda Malkara caddesinin şehir içini terk ettiği yere kadar doğu-batı ve kuzey-güney doğrultusunda (o dönemdeki Kız Enstitüsü binası ile iskele arasındaki küçük bir alanda) yayılmıştır (Tuncel, 2011: 362).

Yine bu dönemde Tekirdağ şehri Yavuz, Aydoğdu, Gündoğdu, Eskicami, Ortacami, Ertuğrul, Turgut, Hürriyet ve Zafer olmak üzere 9 mahalleden oluşmaktadır (Belediyeler Yıllığı, 1950: 524). Bu mahallelerden bazılarının sınırları günümüzdekine oranla daha dardır. Doğan vd. (2010) Tekirdağ'ın eski semtlerinden birisi olan Hürriyet mahallesinin 1960'lardan önce bugünkü sınırlarından daha dar bir alanda yer aldığını ileri sürmüşlerdir (Doğan vd., 2010: 134).

5. 3. 1954-1968 Yılları Arasındaki Gelişme

1954 yılına gelindiğinde şehrsel alanın jeomorfolojik birimler üzerindeki gelişimi 1939 yılındaki gibi devam etmiştir. Bu yılda yine öncelikli olarak yamaç arazilerde gelişimini sürdürmeye devam eden şehrin yarısından fazlası (% 64.1) ilgili üniteler üzerindedir (Tablo 3;

Şekil 7). Diğer jeomorfolojik birimlerde ise şehrsel gelişim birbirine yakın seviyelerde eğilim göstermiştir (Tablo 3; Şekil 7).

1960 yılında nüfusu 25.000'e yaklaşan (1960 sayımında 23.967 kişi) Tekirdağ şehrinin mekân üzerindeki gelişimi ise eski yerleşme alanı etrafında ortak merkezli daire yayları şeklinde genişlemelerle gerçekleşmiştir. Bu genişlemeler daha çok batı (Malkara-Çanakkale doğrultusunda), kuzey (Muratlı doğrultusunda) ve doğu (İstanbul) istikametindeki yollar boyunca inşa edilen yapılar sayesinde olmuştur. Bunlardan doğudaki İstanbul yolu ile batıdaki Çanakkale yolunun daha çok kuzeyinde yeni inşaatlar yükseldiği halde kuzeye yönelen Muratlı yolunun her iki tarafında (hem doğuda hem de batıda) yayılma özellikle dikkat çekicidir (Tuncel, 2011: 363). Gerçekten de 1968 yılında şehrsel alan 1954 yılına göre 54 ha daha fazla genişlemiştir. Şehir alanında görülen bu alansal büyümenin Yer Değiştirme Analizine göre 14 yıllık (1954-1968) artış oranı, % 0.11'dir (Tablo 2).

Şehrsel alanda görülen bu büyüme hamlesi jeomorfolojik birimler üzerinde daha önceki yıllara benzer gibi görünse de oldukça farklılık arz etmektedir. Diğer yıllarda benzer olarak yamaçlara yayılmanın daha yüksek (% 67.7) olduğu bu dönemde, ikinci olarak diğer yılların aksine taraça yüzeylerine konumlanma ovalara oranla daha fazladır (Tablo 3). Bu fazlalık şehrin genel olarak doğu-batı istikamette büyümesinden kaynaklanmıştır (Şekil 7).

5. 4. 1968-1973 Yılları Arasındaki Gelişme

1970'lerden sonra Tekirdağ'ın nüfusu dikkat çekici bir şekilde artmıştır. Bu nüfus artışı şehrsel büyümeyi de tetiklemiş ve şehrin mahallelerinde yeni bir düzenlenmeyi de beraberinde getirmiştir. İlgili düzenlemeler sonucunda mahalle sayısı beşe düşmüştür (Tolun, 1973: 155). Şehrin alansal olarak genişlemesine rağmen mahalle sayısında gerçekleşen bu düşüş, eskiden küçük olan mahalle birimlerinden bazılarının birleştirilmesinin neticesinde ortaya çıkmıştır. Gerçekten de o yıllarda Ortacami ile Eskicami mahalleleriyle Hürriyet ve Gündoğdu ile Turgut mahalleleri birleştirilmiştir (Tuncel, 2011: 363). Buna karşın ilgili yıllarda şehre yeni mahalleler de eklenmiştir. Mesela 211 sokağı ile Tekirdağ'ın günümüzde en geniş mahallesi konumunda olan Çınarlı mahallesi bu dönemde kurulmuştur (Doğan vd., 2010: 132). Keza 1960'lı yılların ortalarından itibaren Trabzon ve çevresi başta olmak üzere Karadeniz Bölgesi'nden göç eden kişilerin oluşturduğu Karadeniz Mahallesi de bu zamanda ortaya çıkmıştır. Yine 1960'lardan sonra şehrin seçkinlerinden bazılarının Barbaros'a doğru yazlık evler yaptırmaları sonucu yerleşmeye açılan bu sahada, 1970'lerden sonra Altınova ve 100. Yıl mahalleleri kurulmuştur (Doğan vd., 2010: 134). Gerçekten de 1960 öncesinde (1954) herhangi bir yerleşimin olmadığı Altınova mahallesinde, 1960'tan sonra (1968-1973) tek tük binalar görülmeye başlanmış ve 1970'lerden sonra (1986) da yerleşmeler daha belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştır (Şekil 7).

Şehrsel alanda 1970'lerde (1968-1973) yaşanan bu değişim trendi sonucunda, 59 ha'lık büyüme ve % 0.42 oranında bir artış kaydedilmiştir (Tablo 2). Bu durum şehrin jeomorfolojik birimlere göre konumunda da önemli değişiklikleri beraberinde getirmiştir. Eskiye benzer bir şekilde yamaç arazilerin geniş bir yer (% 61.3) kapladığı şehrsel alanda, 1968 yılına oranla ova sahalarına daha fazla (% 27.2) yönelmiştir (Tablo 2). Taraçalar ise bu yılda en az rağbet gören sahalardır. Bu nedenle şehrin çok küçük bir kısmı (% 11.6) buralardadır (Tablo 3; Şekil 7; 8).

Şekil 8. Tekirdağ şehrinin 1968 yılına ait hava fotoğrafı

1980 öncesi Tekirdağ şehrinin doğusunda bulunan bağ ve bahçeler (Meşhur Tekirdağ Bağları) ilgili yıllardan itibaren hızlı şehirleşmeyle birlikte çok katlı yapılar tarafından istila edilmiş ve nüfus, şehrin bu yakasına konumlanmaya başlamıştır (Doğan vd., 2010: 134). Gerçekten de ilgili yıllar ve daha öncesi dilimine ait hava fotoğrafları karşılaştırıldığında, şehrsel genişlemenin tarım arazilerini istilasını şeklinde olduğu açık bir şekilde görülmektedir (Şekil 8). Mohapatra vd. (2014) artan talepler sonucunda yaşanan şehrsel gelişimle birlikte yerleşim amaçlı olarak kullanılmaması gereken verimli tarım arazilerinin konutlar tarafından istila edildiğini belirtmişlerdir (Mohapatra vd., 2014: 6).

5. 5. 1973-1986 Yılları Arasındaki Gelişme

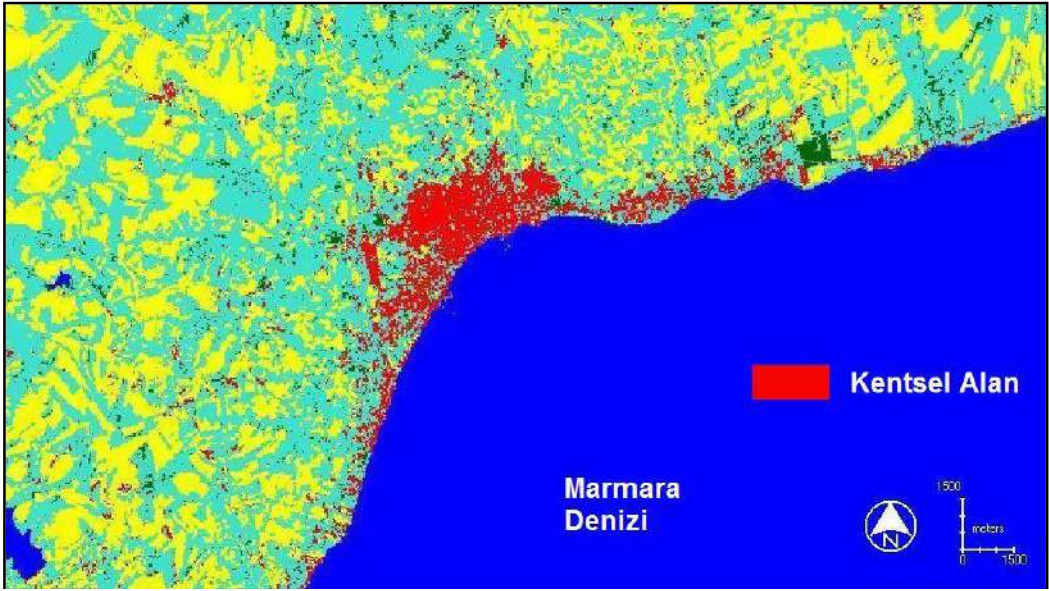
1980'lerde ekonomik, sosyal ve güvenlik sorunları nedeniyle Türkiye genelinde tüm kentlere yoğun göçler yaşanmıştır (Yüceşahin vd., 2004: 38). Bu durum Tekirdağ şehrinde de büyük oranda kendini hissettirmiş ve ilgili yıllardan itibaren şehrsel alan daha da genişlemiş ve yeni mahalleler ortaya çıkmıştır. Sönmez ve Akgül (2013) 1980'li yıllarda Türkiye'de şehirlere yaşanan göçlerin konut ihtiyacını arttırdığını ve bu durumun ise büyük oranda çarpık kentleşmeye yol açtığını ifade ederek, ilgili problemin şehirlerin çekirdeği çevresinde, düzensiz, altyapı sorunları fazla olan öbek öbek yeni mahalleler ortaya çıkardığını zikretmişlerdir (Sönmez ve Akgül, 2013: 58).

Nitekim 1973-1986 yılları arasındaki 13 yıllık dönemde şehrsel alanda 143 ha ve % 0.21 artış oranı tespit edilmesi ilgili nedenden kaynaklanmaktadır (Tablo 2). Ayrıca 1986 yılında kurulan 100. Yıl mahallesi de şehrsel alanın genişlemesinde etkili olmuştur. Şehir alanı 1986 yılında daha yoğun olarak yamaç arazilerde konumlanmıştır. Çünkü ilgili yıllardaki şehrsel

genişleme daha çok kuzey istikametindeki yamaçlara doğrudur. Bu nedenle ilgili yıllarda gerek ova gerekse taraça yüzeylerindeki alansal genişlik % 20'leri aşmaz (Tablo 3; Şekil 7).

5. 6. 1986-2000 Yılları Arasındaki Gelişme

2000 yılında nüfusu 100.000 (107.191 kişi) aşan şehrsel alan daha önceki döneme (1986) göre 451 ha daha genişlemiştir (Şekil 7). Özyavuz (2011) 2000 yılında şehir alanının 914.6 ha olduğunu tespit etmiştir (Özyavuz, 2011: 69). Ancak tespitin bu çalışmadaki değerle örtüşmemesi, Özyavuz tarafından yapılan kontrollü sınıflandırma sonuçlarında şehir çevresindeki yerleşmelerinde dikkate alınmasından kaynaklanmış olmalıdır. Nitekim Özyavuz'un "Şekil 2" başlığı ile vermiş olduğu "2000 yılı sınıflandırılmış uydu görüntüsü" bu duruma işaret etmektedir (Şekil 9).

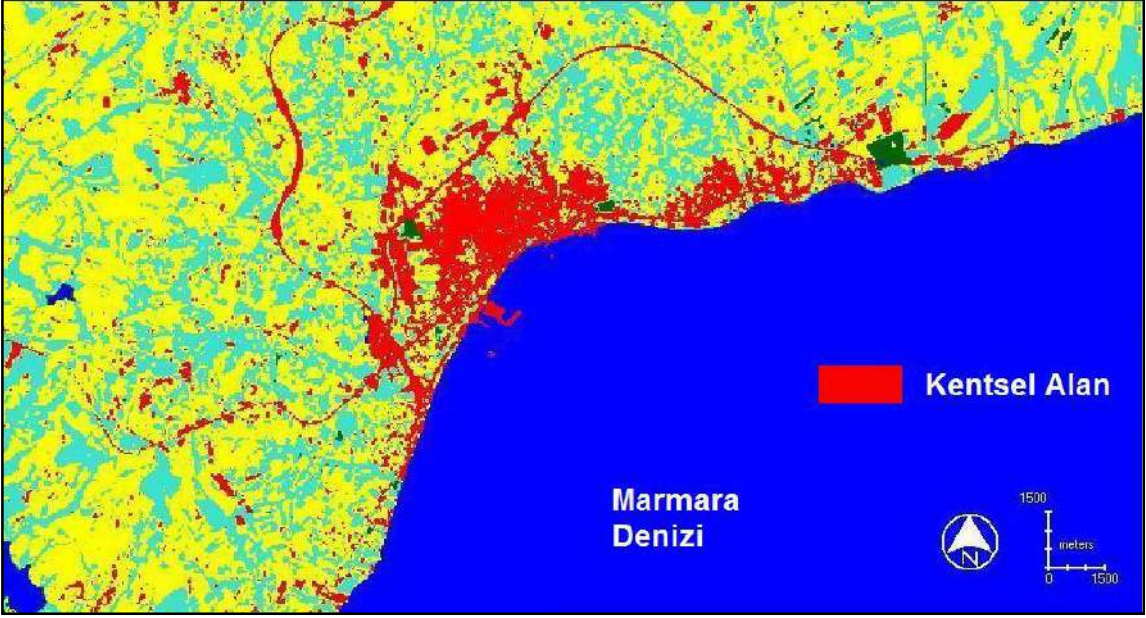
Şekil 9. Tekirdağ şehri ve yakın çevresinin 2000 yılına ait sınıflandırılmış uydu görüntüsü (Özyavuz, 2011: 69)

1986-2000 yılları arasındaki 14 yıllık zaman diliminde şehrsel alan % 0.29 artış oranı göstermiştir (Tablo 2). İlgili durum şehrin daha çok doğu yönünde büyümesinden kaynaklanmaktadır. Zira Özyavuz (2011: 69) bu yılda şehir merkezinde yoğun yapılaşmanın görüldüğünü ve Çanakkale ile İstanbul yönlerine doğru toplu konut veya site anlayışının başlamasıyla bir yayılmanın olduğunu ifade etmiştir. Ancak bu büyüme özellikle 1999 Marmara depremlerinin (17 Ağustos ve 12 Kasım 1999) ardından duraksamıştır. Nitekim 1999 yılının Mart ayında Değirmenaltı mahallesinin kurulmasının (Doğan vd., 2010: 134) ardından yaşanan bu depremlerden sonra, özellikle yapılmakta olan inşaatların durduğu ve deprem yönetmeliği beklentisi sebebiyle yeni yapıların yapılmadığı gözlenmiştir (Özyavuz, 2011: 69). 2000 yılında şehrsel alanın jeomorfolojik birimlere yayılışı bundan önceki yıllarda olduğu gibi daha çok (% 65.5) yamaç arazilerde gerçekleşmiştir. Diğer yandan ova ve taraçalardaki durum 1986 yılındaki gibidir (Tablo 3; Şekil 7; 9).

5. 7. 2000-2010 Yılları Arasındaki Gelişme

Şehrsel alan 2000 yılından 2010 yılına kadar olan sürede daha çok doğu yönünde ilerlemekle birlikte kuzeybatı yönünde de bir gelişim sergilemiştir (Şekil 7). 2000 yılında 866 ha olan şehir alanı, 2010 yılında 1865 ha olmak üzere 999 ha büyümüştür. Şehrsel alanda tespit edilen

büyüme oranı tıpkı 2000 yılında olduğu gibi Özyavuz (2011) tarafından bildirilen değerle örtüşmemektedir. İlgili uyumsuzluk 2000 yılı için bildirilen nedenden dolayıdır. Zira Özyavuz tarafından “Şekil 3” başlığı ile verilmiş olan “2010 yılı sınıflandırılmış uydu görüntüsü” bu durumu kanıtlamaktadır (Şekil 10). Tekirdağ şehrinde ilgili yıllar arasında nüfus 34.248 kişi artarak, 141.439 kişiye ulaşmıştır. Yine bu 10 yıllık zaman diliminde şehrsel alanda % 0.86 artış oranı yaşanmıştır.

Şekil 10. Tekirdağ şehri ve yakın çevresinin 2010 yılına ait sınıflandırılmış uydu görüntüsü (Özyavuz, 2011: 70)

Özyavuz (2011)’a göre şehrsel alanda 2010 yılında görülen bu büyüme ivmesi, Tekirdağ’da yoğun yapılaşmanın artması, toplu konut veya site anlayışının gelişmesi ve halkın şehir dışına yerleşim isteğinden kaynaklanmıştır. Ayrıca 2006 yılında Namık Kemal Üniversitesi’nin kurulmasıyla artış gösteren öğrenci ve öğretim elemanı sayısı da konut ihtiyacını tetikleyerek şehrsel büyümeye etki etmiştir (Özyavuz, 2011: 69).

Hakikaten 2000’li yıllardan sonra şehrsel alanın gösterdiği bu genişleme temposu jeomorfolojik birimler üzerindeki alansal genişlemeye de sirayet etmiştir. Bu nedenle 2010 yılında şehrin % 50’den fazlası (% 61.2) yamaç araziler üzerinde bulunmasına rağmen, çok küçük bir kısmı artık plato alanına ulaşmıştır (Tablo 3; Şekil 7). Yine bu dönemde yerleşim ova üzerinde % 20’nin (% 21.3), taraçalarda ise % 15 (% 15.5) üzerine çıkmıştır (Tablo 3; Şekil 7). Şehrin plato alanlarına doğru bu şekilde genişlemesi jeomorfolojik risklere karşı (bilhassa heyelan) daha duyarlı zeminlerde gerçekleştiği için uygundur.

5. 8. 2010-2014 Yılları Arasındaki Gelişme

2010 yılından itibaren şehrsel alanın doğu sınırındaki yerleşim alanlarında nüfusun hızlı bir şekilde artması, yeni mahallelerin ortaya çıkmasına da imkân sağlamıştır. Bu bağlamda Tekirdağ Belediye Meclisi’nin 20.06.2010 tarih ve 324 sayılı kararı ile Köseilyas ve Gazioğlu yerleşmelerinin Tekirdağ Belediyesi mücavir alanı içinde kalan tüm bölümlerinin Tekirdağ Belediyesine dahil edilmesi ve ilgili alanlarda da iki yeni mahallenin (Namık Kemal ve Bahçelievler) kurulması sağlanmıştır (Doğan vd., 2010: 134). Böylece şehrin doğu sınırları yeniden belirlenmiştir.

2014 yılında şehrsel alanın genişliği 2028 ha'a ulaşmıştır. 2010 yılından itibaren 4 yıllık süreçte yaşanan 163 ha büyümenin Yer Değiştirme Analizine göre artış oranı % 4.66'dır. Tekirdağ şehri, 6/12/2012 tarih ve 28489 resmi gazetede yayınlanan kanun hükmüne göre 30 Mart 2014'te yapılan yerel seçimlerin ardından resmen büyükşehir statüsüne yükselmiş ve şehrsel alan Süleymanpaşa ilçesine bağlanmıştır. Büyükşehir sınırlarının il genelini kapsadığı bu yasanın uygulanmaya başlamasından itibaren şehrsel alanda yaşanan bu idari statü değişikliği, şehrsel gelişmenin de tetikleyicisi olmuştur.

2014 yılında şehrsel alanın jeomorfolojik birimlere göre konumlanması 2010 yılındakine benzer bir şekildedir. Şehrin kapladığı alanın yarısından fazlası yamaçlar üzerinde (% 61.3) yer alırken, % 20'den fazlası (% 21.7) ovalar, % 10'dan fazlası (% 14.8) taraçalar ve % 1'den fazlası da (% 2.1) platolarda yayılış göstermektedir (Şekil 7).

Şehrsel alan yakın gelecekte gelişimini daha çok Muratlı istikametindeki kuzey yönde sürdürecektir. Aslında Tekirdağ şehrinin bu yönde ilerlemesi doğu-batı yönlerden idari, güney yönden de doğal olarak nihai sınırlarına ulaşmış olmasından dolayıdır. Bu durum jeomorfolojik birimler açısından plato alanlarının istilasına neden olacaktır. Ancak plato sahalarının bu şekilde istilası uygun yerleşim alanı açısından doğru bir yaklaşımdır. Nitekim bu sahalar yamaç ile kıyı bölgesindeki ova veya taraçalara göre daha uygun yerleşim alanlarıdır. Zira yamaç ile kıyı bölgesi jeomorfolojik riskler bakımından plato sahalarına oranda daha tehlikeli mekânlardır.

6. SONUÇ

Tekirdağ şehri yerleşim alanının kuruluşundan günümüze ve bilhassa son 75 (1939-2014) yıllık tarihsel süreçte gelişiminin jeomorfolojik birimlerle ilişkisinin incelenmesi sonucunda, Tekirdağ şehrinin daha çok yamaç araziler üzerinde kurulduğu ve geliştiği anlaşılmıştır. Buna mukabil Yer Değiştirme Analizine göre şehrsel alan son 75 yıllık süreçte ortalama olarak % 0.95 artış göstermiştir. İlk aşamada kale-liman tipinde kurulan Tekirdağ şehri Cumhuriyet Dönemine kadar yamaçlarla liman arasında konumlanırken, Cumhuriyet Dönemiyle birlikte nüfus artışına bağlı olarak büyümeye başlamıştır. Kıyı boyunca gerçekleşen bu büyüme daha çok yamaçların iskânı şeklinde devam etmiştir. Ancak bu durum özellikle yamaç arazilerde görülen bir takım jeomorfolojik risklere kapı aralamıştır. Tekirdağ şehrinde son asırda şehrsel alanın daha çok kıyı boyunca arttığı görülmüştür. Kıyı boyunda görülen bu yapılaşma bilhassa kıyı ekosistemine büyük zarar vermektedir. Ayrıca kıyıdaki yerleşmeler daha çok ilgili alanda bulunan denizel taraça ve ova tabanlarına inşa edilmişlerdir. Ancak ilgili yerşekilleri başta deprem olmak üzere diğer jeomorfolojik risklere (sel ve taşkın, heyelan vs. gibi) karşı çok duyarlıdır. Bu bakımdan kıyı boyunca kurulan bu yapılaşmanın acilen durdurulması ve zaman içerisinde daha uygun alanlara taşınması gerekmektedir. Tekirdağ şehrinin günümüzdeki gelişimi bilhassa İstanbul yönünde ilerlemektedir. Ancak Tekirdağ şehri bu yönde de nihai sınırlarına dayanmış bir şekildedir. Bundan sonraki süreçte gelişim şehrin kuzeyindeki plato alanlarına yönelecektir. Özellikle son dönemde beliren bu yönelişin, plato alanlarına doğru kayması, jeomorfolojik risklere karşı (bilhassa heyelan) güvenilir alanlar olmaları bakımından daha doğru bir gelişme olduğu söylenebilir. Bundan sonra yapılacak planlamalarda jeomorfolojik riskleri önlemek veya etkilerini asgari düzeye indirmek adına jeomorfolojik birimler de önemsenmelidir. Bunun için öncelikle Tekirdağ şehri mahalleleri, daha sonra ise aşamalı olarak ilçe ve bütün büyükşehir belediye sınırları dâhilindeki jeomorfolojik birimler 1/25.000 veya daha büyük ölçekli çalışmalarla haritalandırılmalıdır. Ayrıca daha detaylı çalışmaları mümkün kılmak adına planlamaların mahalle kapsamlı olmasına dikkat edilmelidir.

KAYNAKÇA

- AHMADİ, Abdolmajid (2013). “An Assessment of the Role of Geomorphologic knowledge in urban planning and sustainable development (Case Study: Qom city)”, *World of Sciences Journal*, 3: 79-92.
- AKBULUT, Gürpınar (2009). “CBS Kullanılarak Şehir ve Jeomorfoloji Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Tekirdağ Şehri Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35 (2): 212-222.
- AKDEMİR, İlhan Oğuz, İNCİLİ, Ömer Faruk (2014). “Coğrafi Ortam ve Kent Fizyolojisi İlişkileri: XIX. Yüzyıl Kilis Şehri Örneği”, *Marmara Coğrafya Dergisi*, 29: 220-247.
- AKURGAL, Ekrem (1986). “Anadolu Tarihinin Oluşmasında Jeomorfolojik Özelliklerin Rolü”, *Anadolu Araştırmaları*, 10: 21-30.
- ALİAĞAOĞLU, Alpaslan, UĞUR, Abdullah (2010). *Şehir Coğrafyası*. Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.
- ALTIN, Bekir Necati (2000). “Trakya’da Yerçekillerinin Neotektonik Dönem Jeomorfolojik Gelişimleri”, 28. Coğrafya Meslek Haftası (Edirne) Bildiriler, Geçmişte, Günümüzde ve Gelecekte Trakya (10-12 Haziran 1998), Editör: Prof. Dr. Suna Doğaner, s.: 53-71, Türk Coğrafya Kurumu Coğrafya Meslek Haftaları Serisi: 2, İstanbul.
- ARDEL, Ahmet (1956). “Marmara Bölgesinde Coğrafi Müşahedeler”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 7: 1-16.
- ARDEL, Ahmet (1957). “Trakya’nın Jeomorfolojisi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 17: 152-158.
- ARDEL, Ahmet (1960). “Marmara Bölgesinin Yapı ve Reliefi”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 20: 1-22.
- ARDEL, Ahmet, İNANDIK, Hamit (1957). “Marmara Denzinin Teşekkülü ve Tekamülü”, *Türk Coğrafya Dergisi*, 17: 1-19.
- ARTUN, Erman (1998). “Tekirdağ Halk Kültüründe Geçiş Dönemleri Doğum-Evlenme-Ölüm”, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 9-10: 85-107.
- ATALAY, İbrahim (2011). *Toprak Oluşumu, Sınıflandırması ve Coğrafyası*. İzmir: Meta Yayınları.
- ATEŞ, Hacer (2009). *Kuzey Marmara Sahilleri ve Ard Alanında Şehirleşmenin Tarihi Süreci: XVI.-XVII. Yüzyıllarda Tekirdağ ve Yöresi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ATEŞ, Hacer (2011). “Tekirdağ”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 40: 359-362.
- BEKÇİ, Banu, VAR, Mustafa, TAŞKAN, Gaye (2013). “Bitkilendirme Tasarım Kriterleri Bağlamında Doğal Türlerin Kentsel Boşluk Alanlarında Değerlendirilmesi: Bartın, Türkiye”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 14 (1): 113-125.
- BİROL, Gaye (2004). “Bir Batı Anadolu Kasabasının Modern Bir Kente Dönüşümünün Hikâyesi: 1940-1960 Yılları Arasında Balıkesir’de İmar Etkinliklerine Genel Bir Bakış”, *Ege Mimarlık Dergisi*, 51: 10-16.
- CENGİZ, Emine (2008). *1751 No’lu Rodoscuk (Tekirdağ) Seriyi Sicili Transkripsiyon ve Tahlili*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

- CÜREBAL, İsa, EFE, Recep, SOYKAN, Abdullah, SÖNMEZ, Süleyman (2008). Balıkesir kent merkezi yerleşim alanı ile jeomorfolojik birimler arasındaki ilişkinin CBS ve UA yöntemleriyle belirlenmesi, s.: 328-339, Çanakkale: *Ulusal Jeomorfoloji Sempozyumu Bildiriler Kitapçığı*, 20-23 Ekim 2008.
- CÜREBAL, İsa, EFE, Recep, SOYKAN, Abdullah, SÖNMEZ, Süleyman (2014). *Population and Settlement Features Of Balıkesir Between 1940 and 2010*. Urban and Urbanization, p.: 48-56, Bulgaria: St. Kliment Ohridski University Press.
- ÇAVUŞ, Canan Zehra (2004). *Çanakkale'de Şehirleşmenin Fiziki Potansiyeli Kullanımı ve Alternatif Alanların Belirlenmesi*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ÇAVUŞ, Canan Zehra (2007). "Çanakkale'de Kentsel Gelişimin Uzaktan Algılama ve GPS Ölçümleri İle İzlenmesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü Coğrafya Dergisi*, 15: 44-58.
- DEĞERLİYURT, Mehmet (2014). "İskenderun-Arsuz İlçelerinin (Hatay) CBS Tabanlı Zemin Hareketleri Duyarlılık Analizi", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (İsmail Yıldırım Armağanı), Volume 9/5, Spring 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6765>, p. 655-678.
- DOĞAN, Duygu, ADİLOĞLU, Sevinç, SAYGILI, Gaye (2010). Tekirdağ'ın Kentsel Gelişiminin Mahalle ve Sokak Adlarına Yansımaları. *Tekirdağ İli Değerleri Sempozyumu*-21 Ekim 2010 (Editörler: Yrd. Doç. Dr. Aytekin ERDEM, Öğr. Gör. Dr. H. Murat VELİOĞLU, Okt. Dr. Fikret YIKILMAZ, Okt. Fahriye KULOĞLU AKPINAR), s.: 127 – 135, İstanbul: Ege Basım.
- DOYGUN, Neslihan, ERDEM, Ümit (2013). "Kentsel Gelişim Sürecinin Alan Kullanım Yapısı Üzerine Etkilerinin İncelenmesi: Bornova, İzmir Örneği", *Türk Bilimsel Derlemeler Dergisi*, 6 (1): 17-22.
- DÖNMEZ, Yusuf (1990). *Trakya'nın Bitki Coğrafyası*. Genişletilmiş İkinci Baskı, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları No: 3601, Coğrafya Enstitüsü Yayınları No: 51.
- EKİNCİ, Deniz (2011). *Safranbolu ve Çevresinin Jeomorfoloji Özellikleri*, II. Baskı, Titiz Yayınevi, İstanbul.
- EKİNCİ, Hüseyin (1990). *Türkiye Genel Toprak Haritasının Toprak Taksonomisine Göre Düzenlenebilme Olanaklarının Tekirdağ Bölgesi Örneğinde Araştırılması*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Adana: Çukurova Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Toprak Anabilim Dalı.
- ERGİNAL, Ahmet Evren, ERGİNAL, Gülsen (2003). "Çanakkale Şehrinde Yer Seçiminin Jeomorfolojik Açından Değerlendirilmesi", *Doğu Coğrafya Dergisi*, 9: 94-116.
- ERGİNAL, Ahmet Evren, ERTEK, Topçu Ahmet (2004). Çanakkale'de Kentsel Gelişimi Etkileyen Doğal Faktörler. *Türkiye Kıyıları 2004 Türkiye'nin Kıyı ve Deniz Alanları V. Ulusal Konferansı Bildiriler Kitabı*, s.: 333-343, Ankara: Ortadoğu Teknik Üniversitesi.
- ERİNÇ, Sırrı (1972). "Türkiye: İnsan ve Ortam", *Güney-Doğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, 1: 165-194.
- ERKAL, Tevfik, TAŞ, Barış (2013). *Jeomorfoloji ve İnsan-Uygulamalı Jeomorfoloji*. İstanbul: Yeditepe Yayınevi.

- GUHA, Arindam, VINOD KUMAR, K., LESSLIE, A. (2009). "Satellite-based geomorphological mapping for urban planning and development - a case study for Korba city, Chhattisgarh", *Current Science*, 97 (12): 1760-1765.
- GÜLERSOY, Ali Ekber, ÇELİK, Mehmet Ali, SÖNMEZ, Mehmet Emin (2014). "Tarsus Şehrini Alansal Gelişimine (1985-2011) Ekolojik Bakış", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (İsmail Yıldırım Armağanı), Volume 9/2, Winter 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6217>, p. 741-759.
- KARABORAN, H. Hilmi (1996). "Osmaniye'nin Kuruluş ve Gelişmesi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8 (1): 5-46.
- KARABULUT, Murat, KÜÇÜKÖNDER, Muhterem, GÜRBÜZ, Mehmet, SANDAL, Ersin Kaya (2006). Kahramanmaraş Şehri ve Çevresinin Zamansal Değişiminin Uzaktan Algılama ve CBS Kullanılarak İncelenmesi. *IV. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri*, 13-16 Eylül 2006, İstanbul: Fatih Üniversitesi.
- KARADAĞ, Arife (2000). *Kentsel Gelişim Süreci, Çevresel Etkileri ve Sorunları ile İzmir*. İzmir: Titizler Grafik Baskı.
- KARADAĞ, Arife, KOÇMAN, Asaf (2007). "Coğrafi Çevre Bileşenlerinin Kentsel Gelişim Süreci Üzerine Etkileri: Ödemiş (İzmir) Örneği", *Ege Coğrafya Dergisi*, 16: 3-16.
- KARADOĞAN, Sabri (2007). Malatya Kenti ve Yakın Çevresi İçin Olası Doğal Riskler ve Afet Yönetimi (GIS Ortamında Örnek Bir Uygulama). *TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası Ulusal Coğrafi Bilgi Sistemleri Kongresi*, 30 Ekim-2 Kasım 2007, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- KARAKUYU, Mehmet (2006). İstanbul'un Mekânsal Gelişiminin Analizi. *IV. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri*, 13-16 Eylül 2006, İstanbul: Fatih Üniversitesi.
- KAYRAN, Hikmet (2006). *Tekirdağ Belediyesi Kent ve Mücavir Alanının Revizyon İmar Planı Yerleşime Uygunluk Amaçlı Etüt Raporu*, Tekirdağ: Çağıl Mühendislik Müşavirlik Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti., Tekirdağ Belediyesi.
- KIZILELMA, Yakup, KARABULUT, Murat, GÜRBÜZ, Mehmet, TOPUZ, Muhammet, CEYLAN, Emrah (2013). "Niğde Şehri ve Yakın Çevresinin Zamansal Değişiminin Uzaktan Algılama ve CBS Kullanılarak İncelenmesi", *Zeitschrift für die Welt der Türken-Journal of World of Turks*, 5 (3): 21-34.
- KOÇ, Telat (2003). Urbanization and Landuse in Balıkesir Plain. p.: 14-20, Çanakkale: *International Conference on Sustainable Land Use and Management*, 10-13 June 2002.
- KOÇ, Telat (2006). *Çanakkale'nin Kentsel Gelişimi (1462-2006) ile Fiziki Coğrafya İlişkisi*. Çanakkale: Çanakkale Kent Konseyi Yayınları, Kitap Dizisi, Yayın No: 2.
- KOÇMAN, Asaf (1993). *Türkiye İklimi*. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Coğrafya Bölümü.
- MIKAEILI, Mahşid, MEMLÜK, Yalçın (2013). "Ekoloji ve Çevre Açısından Kompakt Kent Kavramı ve Uygulama Örnekleri", *Anadolu Doğa Bilimleri Dergisi*, 4 (2): 37-50.
- MOHAPATRA, Surya Narayan, PANI, Padmini, SHARMA, Monika (2014). "Rapid Urban Expansion and Its Implications on Geomorphology: A Remote Sensing and GIS Based Study", *Hindawi Publishing Corporation Geography Journal*, Volume: 2014, Article ID 361459: 1-10.

- ÖZDEMİR, Mehmet Ali, GÜNAY, Mustafa (2005). "Bolvadin Kentinin Gelişiminde Coğrafi Koşulların Rolü", *A.K.Ü. Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (2): 129-156.
- ÖZŞAHİN, Emre (2010a). "Hatay Havaalanının Jeomorfolojik Özellikler ve Doğal Risk Açısından Değerlendirilmesi", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 5/4, Fall 2010, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.1750>, p. 1390-1411.
- ÖZŞAHİN, Emre (2010b). "Antakya'da (Hatay) Yer Seçiminin Jeomorfolojik Özellikler ve Doğal Risk Açısından Değerlendirilmesi", *Bahkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13 (23): 1-16.
- ÖZŞAHİN, Emre, ÖZDER, Adem (2011). *Antakya Şehri ve Jeomorfolojik Birimler Arasındaki İlişkinin Zamansal Değişimi (HATAY)*. Fiziki Coğrafya Araştırmaları; Sistematik ve Bölgesel (Editör: Deniz EKİNCİ), s.: 657-680, İstanbul: Türk Coğrafya Kurumu Yayınları No: 6.
- ÖZŞAHİN, Emre (2014). "CBS Kullanılarak Şehir ve Jeomorfoloji Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: Tekirdağ Şehri Örneği", *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 6: 93-122.
- ÖZYAVUZ, Murat (2011). "Tekirdağ Kent Merkezinin Zamansal Değişiminin Uzaktan Algılama İle İncelenmesi", *Tekirdağ Ziraat Fakültesi Dergisi*, 8 (1): 65-74.
- SATKIN, Münir (2012). *Osmanlı Dönemi Tekirdağ Evleri*. Tekirdağ: T.C. Tekirdağ Valiliği Yayınları.
- SEVİN, Veli (2003). *Anadolu Arkeolojisi (Başlangıçtan Persler'e Kadar)*. Genişletilmiş Dördüncü Basım, İstanbul: DER Yayınları.
- SÖNMEZ, Mehmet Emin, AKGÜL, Veysel (2013). "Şanlıurfa Şehrinin Alansal Gelişiminin Tarihi Yapıların Konumları ve Uydu Görüntüleri ile Belirlenmesi", *Türk Coğrafya Dergisi*, 61: 45-62: 45-62.
- TEZCAN, Şaban (2003). *Çanakkale'de Şehrsel Gelişme ve Mekânsal Değişim*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- TOLUN DENKER, Bedriye (1970). *Balıkesir Ovasında Yerleşme ve İktisadi Faaliyetler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 1530.
- TOLUN, Bedriye (1973). "Tekirdağ Şehir Nüfusu", *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 18-19: 151-166.
- TUNAY, Metin, ATEŞOĞLU, Ayhan (2004). Uzaktan Algılama Teknikleri ve CBS Kullanılarak Bartın Çevresinde Doğal Olmayan Değişikliklerin Belirlenmesi. 3. *Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri Bildiriler Kitabı*, s.: 435-444, İstanbul: Fatih Üniversitesi.
- TUNCCEL, Metin (2011). "Tekirdağ (Bugünkü Tekirdağ)", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 40: 362-364.
- TUNÇDİLEK, Necdet (1986). *Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- TURGUT, Hilal, YEŞİL, Pervin, ATABEYOĞLU, Ömer, YILMAZ, Hasan (2010). "Evaluation of the Current State of Historical City Center of Erzurum and Production of Related Maps", *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 11 (2): 30-42.

- VERSTAPPEN, Herman Theodoor (1983). *Applied Geomorphology*. The Netherlands: International Institute for Aerial Survey and Earth Science.
- YALÇINLAR, İsmail (1967). “Türkiye’de bazı şehirlerin kuruluş ve gelişmesinde jeomorfolojik temeller”, *İstanbul Üniversitesi Coğrafya Enstitüsü Dergisi*, 16: 53-66.
- YAVUZ ÖZALP, Ayşe, AKINCI, Halil, TEMUÇİN, Sebahat (2013). “Artvin İli Arazisinin Topografik ve Bazı Fiziksel Özelliklerinin Tespiti ve Bu Özelliklerin Arazi Örtüsü ile İlişkisinin İncelenmesi”, *Artvin Çoruh Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 14 (2): 292-309.
- YILDIRIM, Ünal, KILIÇ, Ferhat (2006). Uzaktan Algılama Yöntemleri ile Afyonkarahisar’ın Şehirselleşmesinin İzlenmesi. *IV. Coğrafi Bilgi Sistemleri Bilişim Günleri*, 13-16 Eylül 2006, İstanbul: Fatih Üniversitesi.
- YILMAZ, Hacı Murat, REİS, Selçuk, ATASOY, Mustafa (2007). Türkiye’de Yeni İllerin Kentsel Gelişim Sürecinin Coğrafi Bilgi Sistemleri ile Belirlenmesi: Aksaray Örneği. TMMOB Harita ve Kadastro Mühendisleri Odası, *Ulusal Coğrafi Bilgi Sistemleri Kongresi*, 30 Ekim-2 Kasım 2007, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi.
- YÜCEŞAHİN, M. Murat, BAYAR, Rüya, ÖZGÜR, E. Murat (2004). “Türkiye’de Şehirleşmenin Mekânsal Dağılışı ve Değişimi”, *Coğrafi Bilimler Dergisi*, 2 (1): 23-39.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

ÖZŞAHİN, E., Tekirdağ’da Kentsel Gelişim ve Jeomorfolojik Birimler Arasındaki İlişkinin Zamansal Değişimi, **Turkish Studies** - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 10/1 Winter 2015, p. 579-602, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7811>, ANKARA-TURKEY

KUMKAPI AYA KİRYAKİ (HAGIA KYRIAKE) KİLİSESİ VAKFINA AİT YAPININ TARİHSEL GEÇMİŞİNİN AYDINLATILMASI*

Sevgi PARLAK**

ÖZET

Bu makalede, İstanbul Eminönü ilçesi Kumkapı semtinde yer alan Aya Kiryaki Kilisesi'nin hemen karşısındaki yapının tarihsel geçmişi harita ve tapu kayıtları ile aydınlatılmaya çalışılmıştır. Rum okullarının büyük bir kısmı, 1923 tarihli nüfus mübadelesi sonrası kullanılmayarak yok olmaya terk edilmiştir. 23.02.1951 ve 6277 yevmiye numarasına sahip yapıyla ilgili tapu senedinde, yapının vasfı “*Aya Kiryaki Kilisesi Vakfına ait Rum Okulu*” ibaresinin dışında “*kâgir dokuma atölyesi*” şeklinde geçmektedir. Okul binası büyük olasılıkla nüfus mübadelesi sonrası ama tespit edemediğimiz bir tarihte (23.02.1951'den önce) eğitim yapısı olmaktan çıkmış ve bir dokuma atölyesine dönüşmüş ve mimarisi bu tarihten sonra özgünlüğünden uzaklaşmıştır.

Vakfına ait olduğu Aya Kiryaki Kilisesi'nin mimarı Periklis D. Fotiadis'tir. Fakat okulun mimarının adı ve kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Kumkapı'da mevcut 1888 tarihli bir Rum okulundan bahsedilmektedir. Mimar Fotiadis bu tarihlerde oldukça etkin ve aktif bir mimardır. Kapının giriş alınlığının altında yer alan “*ἀνιδρύσατο (anidrysato)*” diktirdi anlamına gelen kelime ile yazıtın ilk kelimesinde geçen Φ yani “F” harfi kilisenin de mimarı olan Periklis D. Fotiadis'in (ΠΕΡΙΚΛΙΗΣ Δ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ) soyadının baş harfi olup olamayacağına dair şüpheleri çekse de bu soru net olarak yanıtlanamamaktadır.

Rumokulu olduğu anlaşılan yapı çağdaşı diğer örneklerle karşılaştırmalı bir yöntemle mimari ve plan özellikleri açısından detaylıca incelenmiş ve yıkılan bölümleri dahil olmak üzere plan kurgusu aydınlatılmaya çalışılmıştır. İç sofalı bir plan şemasına sahip olduğu anlaşılan yapının özellikle de sergilediği Neo-Klasik üslup özellikleri nedeniyle XIX. yüzyıl sonuna veya en geç XX. yüzyılın ilk yıllarına ait olduğu anlaşılmaktadır. Yapı gerek cephe tasarımı gerekse çok azı günümüze gelebilmiş kalem işi bezemeleriyle korunması gereken bir mimarlık eseridir.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü, Türk ve İslam Sanatları Anabilim Dalı, El-mek: sevgiparlak@yahoo.com

Sonuç olarak, Batılılaşma dönemi Osmanlı ve İstanbul mimarisi için önem arz eden, ayrıca azınlık okulları içerisinde de değerlendirilerek yerini alması gereken okul binası, bu araştırmamızla bilim dünyasına tanıtılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Rum Okulları, Kumkapı, Aya Kırıyaki Kilisesi.

ENLIGHTENING THE HISTORICAL PAST OF THE STRUCTURE BELONGING TO KUMKAPI HAGIA KYRIAKE CHURCH FOUNDATION

STRUCTURED ABSTRACT

In this article, it is aimed that the historical background of the structure, which is right across the Aya Kırıyaki Church located in Kumkapı, Eminönü (İstanbul), is enlightened by means of map and land registers. A major part of the Greek schools were not used and left to disappear after the population exchange in 1923. The qualification of the structure is registered as “masonry weaving workshop” different from the phrase “Greek School which belongs to the foundation of Aya Kırıyaki Church” in title deed with respect to the structure of 23.02.1951 under the roll no. 6277. The school building ceased to be a school building on a date, which we cannot determine, which was probably after the population exchange (before 23.02.1951) and it was turned into a weaving workshop and its architecture moved away from its originality.

The architect of Aya Kırıyaki Church, which belongs to its foundation, was Periklis D. Fotiadis. Furthermore, Periklis D. Fotiadis was also an architect who constructed Zografyon High School in Beyoğlu, Heybeliada Theological School, Balıklı Greek Hospital and Ekselsior Apartment in Ayaspaşa. The name of the architect and the construction date of the school, which belongs to the church’s foundation, are not known. However, a Greek school located in Kumkapı and dating since 1888 is mentioned. Fotiadis was a very effective and active architect in those years. There are suspicions whether the letter Φ, which means “F”, in the first word of the inscription and the word “ἀνιδρύσατο (anidrysato)” below the entrance pediment of the door, which means ‘erected’, is the first letter of the surname of Periklis D. Fotiadis (ΠΕΡΙΚΛΗΣ Δ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ), who was the architect of the church. However, it is not possible to understand the architect of this school from this severely damaged inscription.

The most similar school to be compared to this school belonging to the foundation of Aya Kırıyaki Church in terms of plan scheme, dimension and facade decorations is Ioakimion Greek High School for Girls. The building was constructed as a house firstly and it was even used as Patrick’s home and registered as a dwelling house in the deed of real estate. The school building which has a symmetrical plan scheme covers a rectangular space. The internal and external appearances of the building are plain. Column layout, which is on the northeast facade of the building and which rises along two storeys, is an outstanding decorative feature in the building. This layout also

Turkish Studies

repeats itself in the basement floor in smaller dimensions. The most important difference between these two buildings in terms of plan scheme is the fact that the school building belonging to the foundation of Aya Kiryaki Church has a planning scheme with an inner hall. The staircase is not linked to the inner hall. The Stair well is placed on the left side of the hall which is reached after the entrance. The staircase in Ioakimion Greek High School for Girls is placed in the entrance hall, which is as wide as the hall. However, this division is a central hall which is a passageway connecting other venues rather than an independent internal hall. The two school buildings are modest structures especially in respect of their dimensions. Triangle pediment in the roof alignment, plasters embedded into the facades, ionic column capitals are observed in both structures, and these two examples resemble each other in terms of facade decoration.

Urban formation, which survives until today in Kumkapı district of the historical peninsula and other districts after extreme disasters such as fires particularly which broke out in HocaPaşa in 1865 and on historical peninsula on various dates, fires of Pera which broke out in 1831 and 1871, developed in compliance with western norms which consist of multi-storey, attached and masonry buildings built around the grid road system. The structuring on Kadirga Liman Street, on which the school building belonging to the foundation of Aya Kiryaki Church is located, is full of the examples of these types of constructions. When we examine all Greek schools built in this period, we see that 'Neo-Classical' style is mainly dominant. In this article, the structure, which appears to be a Greek school, is examined in detail together with its other contemporary examples by using a comparative method in terms of their architectural and planning characteristics, and its planning including the destroyed sections is tried to be enlightened. It is understood that the structure, which appears to have a planning scheme with an interior sofa, belongs to the late 19th century or the early 20th century at the latest due to the stylistic characteristics it shows. Although the Neo-Classical style is widely used in many Western style buildings in Istanbul, it is understood that the Greek community attributes a 'sharper and more conscious' meaning to the style choice. Strong references are made to the Greek architecture and art especially in Greek schools with the preferred Neo-Classical style and in this way, the formation of the identity of the Greek community is supported.

As a result, the existence of a Greek school, which belongs to the late 19th or the early 20th century at the latest on account of its architectural characteristics, is determined whilst looking for the answers to the questions about the function of this structure which is passed by in Istanbul but the question about its function is unanswered. The school building; which has importance for the Ottoman and Istanbul architecture in the era of Westernization, which should be protected due to its facade decoration and ornaments and which should be evaluated and take its place within other minority schools will be introduced to the science world and take its place in inventory of the art and architectural history thanks to our study.

Key Words: Rum Schools, Kumkapı, Hagia Kyriake Church.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Makalemize konu olan yapı, İstanbul Eminönü ilçesi, Kumkapı semtinde, 178 ada ve 5 nolu parseldedir. Yapının vakfına bağlı olduğu Aya Kiryaki Kilisesi, Kumkapı semtinde ve Kadirga Limanı Caddesi üzerinde yer almaktadır. İncelediğimiz yapı ise kiliseye oldukça yakın bir konumda ve kilisenin tam karşısında konumlanmaktadır.

Yapının Bulunduğu Semtin Tarihçesi

Kumkapı, İstanbul'un tarihi yarımadasının güneydoğu ucuna yakın, Marmara Denizi kıyısında, doğuda Kadirga, batıda Yenikapı ve kuzeyde Gedikpaşa semtleri arasında yer almaktadır. Semt, doğal limanın yetersiz kalması sonucu kurulan "*Kontoskalion*" adı ile anılan bir liman yerleşkesidir (Akın, 1994, s.120-121). Yerleşim yeri Osmanlı tarafından fethedilip Kumkapı ismini alana kadar bu adla anılmaya devam etmiştir (Konuk, 2009, s.50). Semtin yapısı açısından önem arz eden limanın yanı sıra surların da önemi büyüktür. Marmara deniz surlarının V. yüzyılda İmparator II. Teodosius tarafından yaptırıldığı ve XIV. yüzyıla kadar çeşitli aralıklarla onarım gördüğü bilinmektedir. Limanla bağlantılı Kontoskalion Kapısı da Marmara Surları'nın başlıca kapılarından biridir. Surların bakımsızlıktan tahrip olması, yaşanan şiddetli depremler, lodos dalgaları ve Marmara kıyısındaki doğal dolgu zeminin sağlam olmaması, bu surların günümüze bir bütün olarak ulaşmasını engellemiştir (Üner, 2006, s.17).

Kentin Osmanlı tarafından fethedilmesinden sonra, fetih öncesinde olduğu gibi Rumlar bölgede yaşamaya devam etmiştir. Sultan II. Mehmed bu dönemde nüfus dağılımını dengelemek amacıyla fetihten sonra çoğu Rum olan nüfusa karşılık, Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden Ermenileri İstanbul'da Samatya, Yenikapı ve Kumkapı bölgelerine yerleştirmiştir. Semtte Ermenilerin varlığının öneminin artması, 1641 yılında Samatya'daki Surp Kevork Kilisesi'nde bulunan Ermeni Patriklik Makamı'nın, Kumkapı'da Ermenilere verilmiş eski bir Bizans Kilisesi'ne taşınması ile gerçekleşmiştir (Akın, 1994, s.120). Yine fetih sonrasında kentin gelişimi amacı ile kente getirilen Rumlar ise Ayakapı, Petro Kapısı, Fener, Kumkapı, Cibali, Samatya ve Topkapı mahallelerine, yoğun olarak da ilgili semtlerde yer alan kiliselerin etrafına yerleştirilmişlerdir. Hristiyanların cami yakınlarına yerleşmelerini yasaklayan emir-nâmelerin, gayri müslimlerin kiliseler etrafına yerleşmelerinde etkili bir yöntem olduğunu söylemek mümkündür (Akın, 1994, s.59).

Kumkapı semti Osmanlı döneminde ancak XVI. yüzyılda gelişmeye başlamıştır. Fakat Osmanlı döneminde Kumkapı Limanı artık eskisi gibi işlek bir liman değildir. Liman yarattığı kokular ve bunun sonucunda çevreye verdiği rahatsızlıklardan dolayı, XVI. yüzyılda Sokullu Mehmed Paşa tarafından doldurulmuş, bölge böylece yerleşime açılmış ve semtin denizle olan bağlantısı iskelelerle sağlanır hale gelmiştir (Akın, 1994, s.52). Akabinde özellikle XVII. yüzyılda, Kumkapı, kentin en yoğun nüfuslu yerleşimlerinden biri olmuştur (Akın, 1994, s.50). XIX. yüzyılın ikinci yarısına kadar semt, güneyde Marmara surları ve hemen bitişiğinden başlayan denizle sınırlanmaktaydı. XIX. ve XX. yüzyıllardaki Marmara sahil şeridi imar çalışmalarından sonra, bugün, semtin güney sınırını demiryolu ve hemen güneyinde, gidiş ve geliş yönleri ayrı olmak üzere, toplam altı şeritli Kennedy Caddesi (veya Sirkeci-Yeşilköy sahil yolu) belirlemektedir. Karayolu ile Marmara Denizi arasında ise yaklaşık 70 m. genişliğinde bir dolgu yeşil alan bulunmaktadır (Üner, 2006, s.14). Kumkapı XIX. yüzyılın ortalarına ve XX. yüzyıla kadar tarih boyunca, tarihi yarımada içindeki merkezi konumu ve kıyı şeridinde gösterdiği doğal coğrafi yapısı nedeniyle liman ve tersane faaliyetleri için uygun bulunmuştur. XIX. yüzyıl ortalarında demiryolu inşaatı, XX. yüzyılın ortalarında denizin doldurulması ve sahil karayolunun inşaatı, semtin denizle kurduğu doğrudan ilişkiyi kesintiye uğratmıştır.

XIX. yüzyılda Kumkapı'da yerleşmiş olan nüfusun Ermenice, Rumca ve Osmanlıca konuşmakta olduğunu belirtmek mümkündür. Yine aynı dönemde, tanınmış bir takım haklar

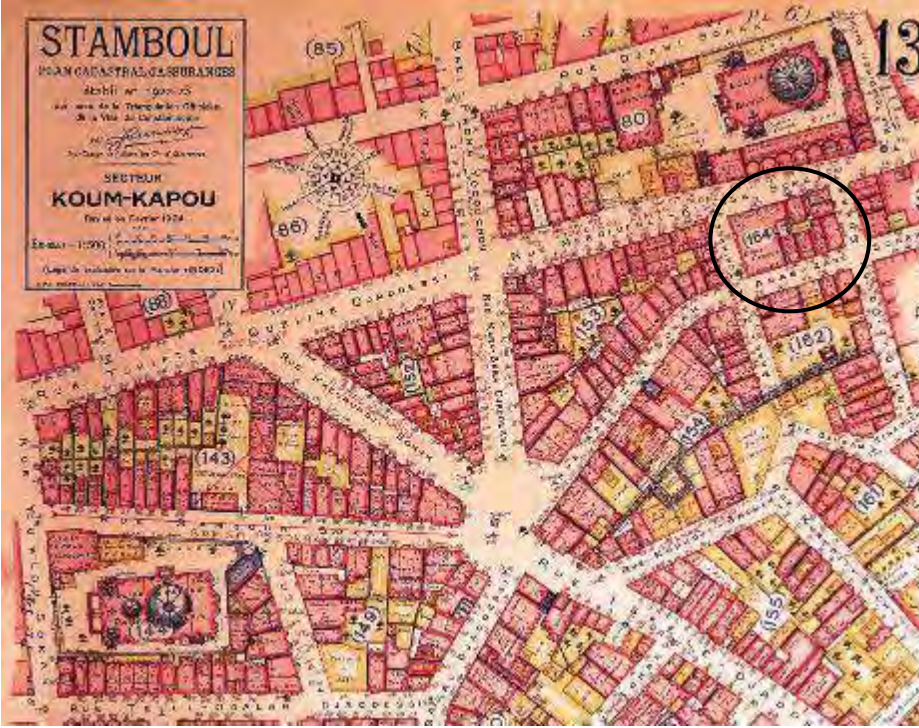
çerçevesinde azınlıklara kendi okullarını açma imkânı verilmiştir (Birol, 2008, s.246). Bu izin ile bölgedeki kiliselerin yanına okulların açıldıkları tespit olunmaktadır (Konuk, 2009, s.60).

Kumkapı'nın Osmanlı Dönemindeki Fiziksel Gelişimini Etkileyen En Önemli Faktörler

Kumkapı'da süreç içerisinde liman ve surların geçirmiş olduğu değişimlere ilave olarak, tarihi çevrenin geçirdiği değişimlerin en önemli sebebi, İstanbul genelinde büyük hasarlara ve değişimlere yol açan yangınlardır. Farklı boyutlarda, farklı derecelerde etkiler yaratmış olan birçok yangın, yapılaşma biçimlerinde önemli değişimlerin yaşanmasını beraberinde getirmiş ve yerleşimin görünümünün değişmesine sebep olmuştur. Yangınların en büyüklerinden birinin 1645 yılında yaşanmış olduğu ve bu yangın sonucunda dört Rum Kilisesi ile Ermenilerin Surp Asdvadzadzin Kilisesi'nin ortadan kalktığı bilinmektedir. Bu yangın dışında 1652, 1660 ve 1715 yangınları semtin büyük hasarlar görmesine sebep olmuştur. Ayrıca XVIII. ve XIX. yüzyıllarda devam eden yangınlar yine önemli hasarları beraberinde getirmiştir (Konuk, 2009, s.54). XIX. yüzyılda (1865), Sirkeci'de başlayıp Sultanahmet'e uzanan, Eminönü ilçesinin neredeyse tamamen ortadan kalkmasına sebep olan en önemli yangınlardan biri Hocapaşa yangınıdır. Bu dönemden sonra yeniden yapılaşma çalışmaları çerçevesinde cadde düzenleme çalışmaları yapılmış fakat bu çalışmalar esnasında çoğu zaman tarihsel değerlere önem verilmemiştir (Konuk, 2009, s.54). Hocapaşa yangınında önemli derecede yok olan Kumkapı Nişanca Mahallesi ve Çifte Gelinler Bölgesi yangından sonra ızgara plan sokak dokusuna uygun olarak yeniden düzenlenmiştir (Üner, 2006, s.22). Bu sistem, Osmanlı'nın geleneksel organik sokak dokusundan oldukça farklı bir yapı sergiler. Yeni ızgara plan sistemi çerçevesinde, büyük bahçeler içinde yer alan ahşap evlerin yerini, kuralları önceden belirlenmiş sokak genişlikleri, çıkma boyutları ve gabarilerle inşa edilen bitişik düzendeki kâgir yapılar almıştır (Üner, 2006, s.22). Kâgir yapılaşma bu dönemde kent genelinde sık görülen yangınlarla başa çıkabilmek adına ortaya konan etkili bir çözüm olmuştur.

Tanzimat'ın ilanından II. Meşrutiyet'e kadar uzanan süre zarfında, kentin gelişmesi, büyük yangın alanları ve yeniden yerleşmeye açılacak alanlar için yapılan mevzii planlar ve Ebniye Nizamnameleri'nin uygulanmasıyla yönlendirilmeye çalışılmıştır (Akın, 1994, s.120). Daha önceleri yabancı mühendisler tarafından yapılan planlar, kısa bir süre sonra mühendishaneden yetişen harita subaylarınca yapılmaya başlanmıştır. Bu açıdan, 1865 yılında çıkan, Sirkeci'den Kumkapı'ya kadar uzanan alanda 3500 binayı yakan Hocapaşa yangını bir dönüm noktası olarak değerlendirilebilir. Üst kademe bürokratlar tarafından bir Islah-ı Turuk Komisyonu kurulmuştur. Komisyon, Erkân-ı Harp subaylarına yangın alanının haritasını aldırılmış ve planlamasını yaptırmıştır. Yangın sonrası yapılan planlama çalışması çerçevesinde geniş yollar açılmış, yollar taş kaplanmış, kanalizasyon sistemi kurulmuş ve en önemlisi, yapılan yapıların kâgir olmasının sağlanabilmesi adına yapı malzemeleri üzerindeki vergiler kaldırılmıştır (Konuk, 2009, s.55). XX. yüzyıla gelindiğinde, 1920'lerde tamamlanan Pervititch haritalarında Kumkapı yerleşimi ve çevresi incelendiğinde ızgara planı şeklindeki yapılaşma ile organik dokuyu (yani geleneksel yapıyı) bir arada görmek mümkün olabilmektedir (Konuk, 2009, s.56). **(Resim 1).**

Bu bağlamda, Kumkapı'yı sokak dokusu özelinde incelediğimizde, büyük yangınlar sonucu kent genelinde olduğu gibi Kumkapı'da da kâgir yapılaşmanın yangından sonra yoğunlaşmaya başlamış olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Batılı etkiler nedeniyle aynı tarihlerde kentin başka bazı semtlerinde olduğu gibi Kumkapı'da da sıra evler ve apartmanlaşmalar gözlenmektedir. Bizans dönemi yerleşmeleri şehir dokusundan kalan meydan etrafında ınsal sistemle gelişmiş konut dokusu ve benimsenmiş cumbalı kat yapısı, yerleşmenin geçmişten gelen ve bugünün dokusu ile bütünleşmiş en karakteristik özelliğini meydana getirmiştir. Bundan hareketle de Kumkapı'yı birçok dönemi yansıtan ve farklı yapılaşma biçimlerini bünyesinde barındıran özel bir yerleşim yeri olarak tanımlamak yerinde olacaktır.

Resim 1. J. Pervititch sigorta haritalarında Kumkapı yerleşimi [sağ üst köşede Aya Kırıyaki Kilisesi ile karşısındaki 164 nolu adada gösterilen kilise vakfına ait yapı (Ecole Grecque)] (PERvititch, 2003, s.13).

Aya Kırıyaki (Hagia Kyriake) Rum Ortodoks Kilisesi

Makalemize konu olan yapının vakfına bağlı olduğu kilise, Kumkapı semtinin kuzeydoğu tarafında, Kadirga Limanı Caddesi'nde ve 21 numarada yer almaktadır (**Resim 2**). Bu caddenin dışında, kilisenin avlusuna Çadırcı Camii Sokağı'ndan da giriş bulunmaktadır. Kilise, Fener Rum Ortodoks Patrikhanesi'ne bağlı, günümüzde ibadete açık ve iyi durumdadır.

Aya Kırıyaki Kilise'nin adı 1583 tarihli "Tryphon" ve 1604 tarihli "Paterakis" listelerinde geçmektedir (Karaca, 1996, s.191). Kilisenin Kumkapı mahallesine yerleşmiş olan Karamanlılar tarafından kurulduğu düşünülmektedir (Üner, 2006, s.20). Kömürçian, XVI. yüzyılın son yıllarında Kumkapı'daki mevcut kiliselerden bahsederken, bu kilisenin de adına değinmiştir (Kömürçian, 1988, s.80). Petrides'e göre, 1659 yılındaki yangında harap olan kilise 1730'da onarılmış, 1865 yılında ise tekrar tamamen yanmıştır. 1776 yılına ait Kauffer Haritası'nda kilise "Aia Kiriaki" adıyla, 1875 Şehremaneti haritasında ise avlusuna kuzeyden ve güneyden açılan merdivenlerden dolayı "Merdivenli Kilise" ismiyle gösterilmiştir (Karaca, 1996, s.192). XVIII. yüzyılın İstanbul'undan bahseden İnciciyan da kaleme aldığı eserinde kilisenin adına değinmiştir (İnciciyan, 1956, s.134). Bugünkü kilise, 1894 depreminde yıkıldıktan sonra mimar Periklis Fotiadis'in tasarımı ile yeniden inşa edilerek, 1901'de ibadete açılmıştır (Karaca, 1996, s.192). Tüm bunların dışında kilise 1936 ve 1955'te tekrar onarım geçirmiştir (Üner, 2006, s.32).

Resim 2. Aya Kiryaki Rum Ortodoks Kilisesi'nin batı cephesi (giriş cephesi), (S.Parlak, 2011)

Kilise, kesme taştan inşa edilmiş, tuğla kemer örgülü, merkezi plan tipinde ve kare planlı naosu yüksek kasnağa oturan kubbe ile örtülü bir yapıdır. Doğu-batı aksında dikdörtgen planlı kilisenin kuzey ve güney cephelerinde yükselen kare planlı, baldaken tipte ve kubbeli çan kuleleri, yapının ana kitlesinden dışarı doğru çıkmaktadır. Doğu cephesinde, ortadaki daha yüksek ve yarıçapı fazla olmak üzere yarım kubbe örtülü üç apsis, kitleden dışa doğru çıkıntı yapmaktadır. Kilise mimari üslup özellikleri itibarıyla Neo-Bizans üslubunu yansıtmaktadır.

Aya Kiryaki Kilisesi'nin avlusunda Rum cemaate ait bir okul binası bulunmaktadır (**Resim 3**). Kumkapı'daki en eski Rum okulu 1762'de kurulmuştur. 1906'da Kumkapı bölgesinde yedi sınıflı bir erkek ve yedi sınıflı bir kız okulu ile üç sınıflı bir anaokulunun faaliyette olduğu aktarılmaktadır. Tüm bu okullar 1980'de kapatılmıştır¹. Güzel Sanatlar Akademisi mezunu Y. Mimar Aristidis Pasadeos, Rum cemaatine ait bazı binaların projelerini hazırlamış ve inşaatlarını kontrol etmiştir. Bunlar arasında 1954'te Kumkapı'da inşa edilmiş olan bir Rum ilkokulundan bahsedilmektedir. Bahsi geçen bu ilkokul, kilisenin bahçesindeki okul binası olmalıdır (**Resim 3**). Pervititch haritasında okul binası 80 parsel numarasıyla ve "*Ecole Grecque*" adıyla gösterilmiştir (Stilyanos, 2011, s.160). (**Resim 1**).

Aya Kiryaki Kilisesi'nin dışında kilisenin avlusunun güneyinde kalan sıra evlerin üst katları kilise görevlileri için yapılmış lojmanlardır. Sokağa açılan alt mekânları da dükkân olarak kullanılmıştır.

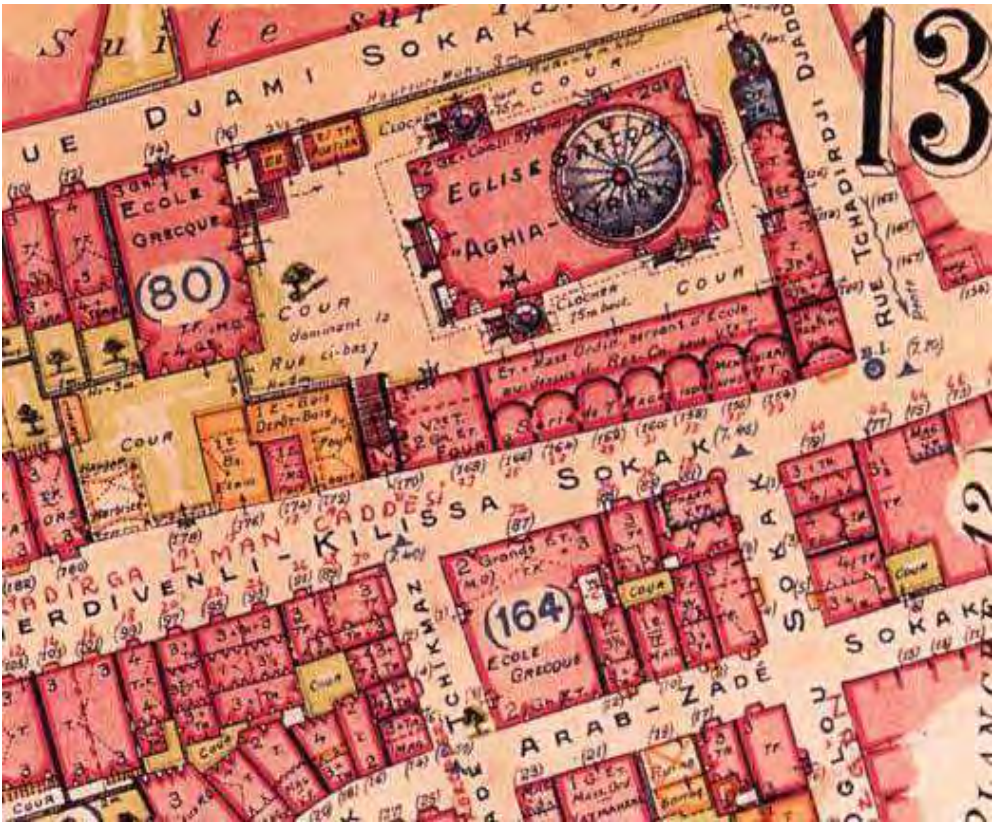
¹ <http://www.istanbulrumazinligi.com/index.php?m=art&c=832&n=1070>.

Resim 3. Aya Kiriaki Kilisesi'nin avlusundaki Rum okulu (S.Parlak, 2012)

Aya Kiriaki (Hagia Kyriake) Vakfına Ait Yapının Gerçek İşlevi Hakkında

Araştırmamıza konu olan yapının işlevine dair hiç bir bilgi bulunmadığından öncelikle dönem haritalarını incelemenin faydalı olabileceği düşünülmüştür. İncelenen haritalar arasında Jacques Pervititch tarafından XX. yüzyılın başında yangın riskini öngörmek için hazırlanmış haritalar, İstanbul kenti için önemli bir kaynak ve veritabanı oluşturmaktadır. Pervititch Sigorta Haritası dikkatlice incelendiğinde, işlevi bilinmeyen yapının haritada Rum Okulu (*Ecole Grecque*) olarak gösterildiği tespit edilmektedir (**Resim 4**). Buna ilaveten yapıya ait vakıf kayıtlarına ulaşıldığında, yapının tapu senedinde, “*Kumkapı Rum Cemaati Aya Kiriaki Kilisesi Vakfına ait Rum Mektebi*” şeklinde kaydedildiği görülmüştür. Rum okullarının büyük bir kısmı, 1923 tarihli nüfus mübadelesi sonrası kullanılmayarak yok olmaya terk edilmişlerdir. 23.02.1951 ve 6277 yevmiye numarasına sahip yapıyla ilgili tapu senedinde, yapının vasfı kısmına ayrıca “*kâgir dokuma atölyesi*” notu düşürülmüştür. Okul binası Pervititch haritasında “*Ecole Grecque*” olarak 1920’li yıllarda gösterildiğine göre daha sonra büyük olasılıkla da nüfus mübadelesi sonrasında ama tespit edemediğimiz bir tarihte (23.02.1951’den önce) artık bir eğitim yapısı olmaktan çıkmıştır. 23.02.1951 tarihli senede göre de artık bir okul değil, dokuma atölyesidir. Nitekim okulun hemen güneyinden geçen Arapzâde Sokağı’nda, Rum ve Ermeni dokuma ve yazma dükkânlarının yoğun olduğu anlaşılmaktadır. Tüm bu kayıtlar, günümüzde önünden geçildiğinde, gördüğü tahribattan dolayı hakkında yorum yapmanın imkansız olduğu yapının işlevine dair açıklık getirmesi açısından önemli belgelerdir.

Resim 4. J.Pervititch haritasına göre sağ üst köşede Aya Kiryaki Kilisesi ile sokağın tam karşısında 164 nolu parselde “*Ecole Grecque*” olarak kayıtlı olan yapı (Pervititch, 2003, s.13).

Aya Kiryaki Kilisesi Vakfına Ait Yapının Girişindeki Yazıt Parçası Hakkında

Yapıya girişi sağlayan demir doğrama kapı, iyonik başlıklara sahip ve kaideli plasterlerle iki yandan sınırlandırılarak çerçeve içine alınmış ve üçgen bir alınlıkla taçlandırılmıştır (**Resim 5-7**). Alınlığın hemen altındaki bölümde yer alan yazının sadece bir bölümü günümüze ulaşabilmiş büyük kısmı ise zamanla tahribattan yok olmuştur. Burada “ἀνιδρύσατο (*anidrysato*)” yazılıdır² (**Resim 8**). Bu ifade, “dikmek” ve “yapmak” anlamındaki “anidryô” fiilinin orta çatı 3. şahıs haber kipi çekimi, yani “diktirdi” anlamına gelmektedir. Burada muhtemelen mimarın adına veya yaptıran kişiye atıfta bulunuluyor olması gerekir. Fakat yazıtın orta bölümü günümüze ulaşamadığından kesin bir şey söylemek oldukça güçtür. Ayrıca yazıtın ilk kelimesinin ilk harfi Φ yani “F” dir. Bu harfin aynı zamanda kilisenin de mimarı olan Periklis D. Fotiadis’in (ΠΕΡΙΚΛΙΗΣ Δ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ) soyadının baş harfi olup olamayacağı sorusu akla gelmektedir. Fakat yazıtın tahrip olmadan önceki halini gösteren yakından çekilmiş eski bir fotoğrafı bulamadığımız sürece ne yazık ki bu soru kesin olarak cevaplanamayacak ve olasılık olarak kalacaktır.

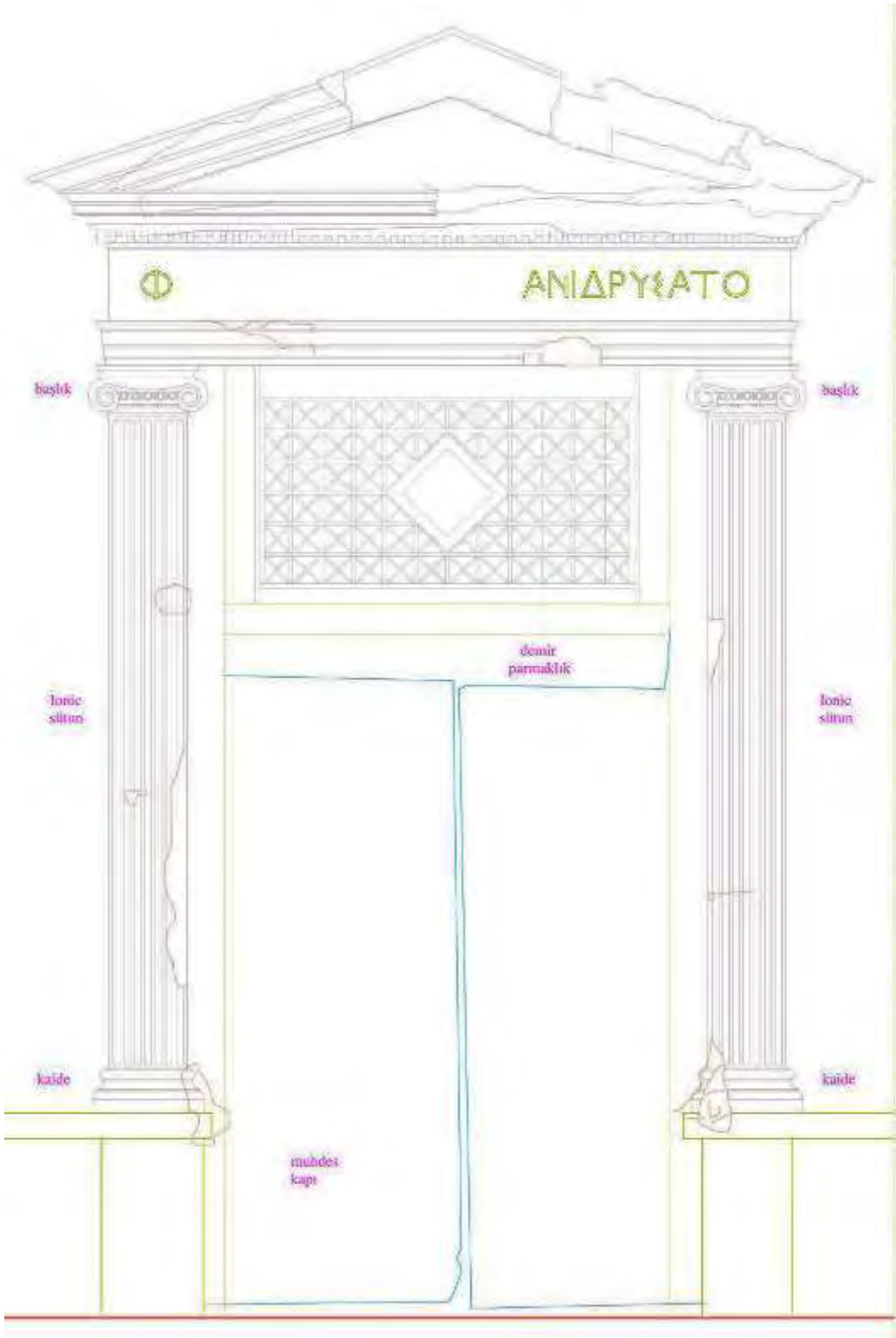
² Yunanca bu yazıtı okuyan sevgili arkadaşım İstanbul Üniversitesi, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı öğretim üyesi Yrd. Doç. Dr. Erman Gören'e teşekkürlerimi sunarım.

Resim 5. Aya Kiryaki Vakfı'na ait yapı (Sami Yıldırım'ın arşivinden, tarihsiz)

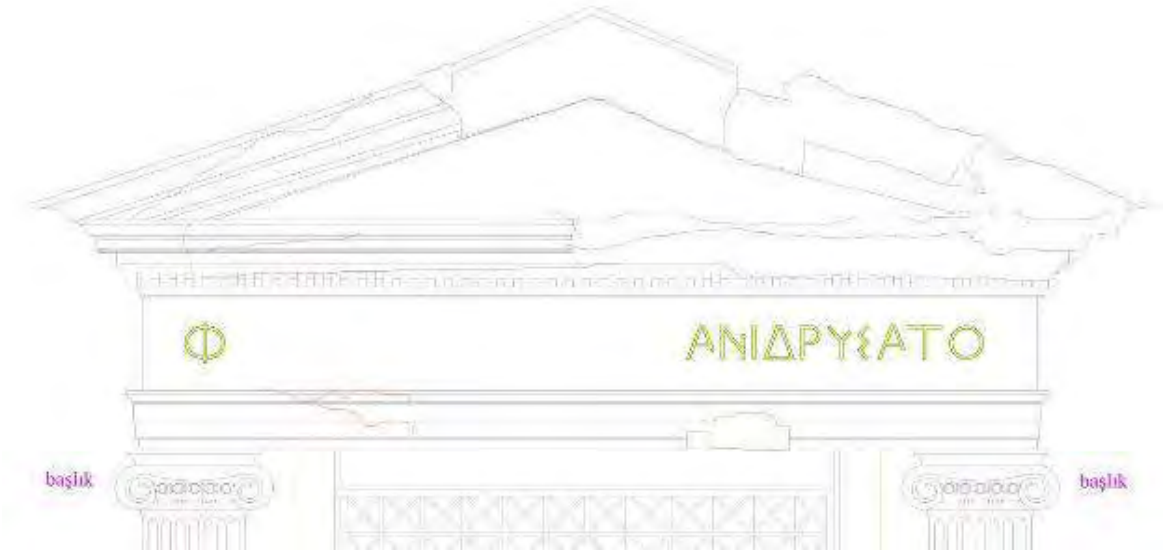
Resim 6. Kuzey cephe (ön cephe) (MİMSA Mimarlık, 2012)

Resim 7. Okula girişi sağlayan kuzey cephede yer alan Neo-Klasik üsluptaki kapı ve kapıdan bazı detaylar (MIMSA Mimarlık, 2012)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Resim 8. Kapının üzerindeki üçgen alınlık ve yazıttan günümüze gelen parça (MİMSA Mimarlık, 2012)

Aya Kiryaki Kilisesi Vakfına Ait Yapının (Rum Okulu) Mimari Özellikleri

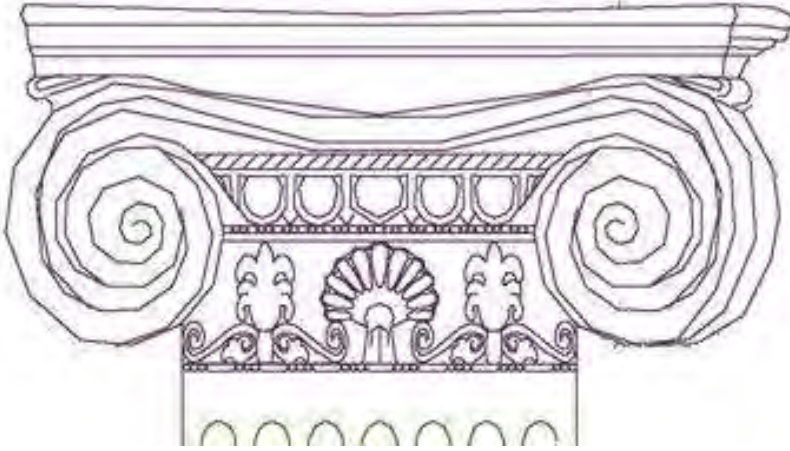
Gerek haritalardan gerekse vakıf kaydından okul olduğu anlaşılan, Aya Kiryaki Kilisesi vakfına ait yapının kuzey cephesi okulun giriş ve ön cephesidir (**Resim 6**). Giriş aksına göre simetrik kurgulanmış, Kadırğa Limanı Caddesi'ne (Merdivenli Kilise Sokak) açılan bu cephe, Neo-Klasik mimari üslup özellikleri sergilemektedir.

Okula girişi sağlayan demir doğrama kapı, iyonik başlıklara sahip ve kaideli plasterlerle iki yandan sınırlandırılarak çerçeve içine alınmış ve üçgen bir alınlıkla taçlandırılmıştır (**Resim 6-8**). Plasterlerin gövdeleri iyonik sütunlarda karşılaştığı gibi yivlidir. Üçgen alınlığın altındaki bölümde okulun yazıtı yer almaktadır. Giriş kapısı çift kanatlıdır. Hemen üzerinde, merkezinde eşkenar bir dörtgenin çapraz olarak yerleştirildiği çarpı işaretini hatırlatan bir kompozisyon kuruluşuna sahip demir bir şebeke bulunmaktadır. Zemin katın kuzey cephesini Kadırğa Limanı Caddesi (Merdivenli Kilise Sokak) yönünden aydınlatan aynı ölçülerdeki simetrik iki pencere kapının her iki yanına yerleştirilmiştir. Pencereler dikdörtgen formlu ve yivli sövelere sahiptir. Gerek kapıyla pencereler arasında gerekse zemin katın köşelerinde kesme taş örgüyle cephe dikey olarak bölümlenmiş ve yatay cephe kurgusuna dikeylik katılarak hem cephe hareket kazanmış hem de böylelikle vurgulanmıştır. Bu yöntem birinci normal katta da cepheye gömülü plasterlerle devam ettirilerek cepheye akıcılık kazandırılmıştır. Zemin kat ile birinci normal katı, taştan yatay bir silme ayırmaktadır.

Birinci normal katın cephesi duvara gömülü iyonik başlıklara ve altta kaideye sahip ikisi köşede ikisi cephenin ortasında olmak üzere dört adet yivli plasterlerle dikey olarak vurgulanmıştır (**Resim 9**). Bunların aralarında aynı ölçülerde üçer adet pencere yer almaktadır. Pencereler çift kanatlıdır ve ahşap doğramadır. Pencerelerin hemen üzerindeyse taş bir silme yer alır. Birinci normal katın sona erdiği noktada tekrar yatay bir taş silme cepheyi + 12.60 m. civarında sonlandırmaktadır. Cephenin en üstünde ise tıpkı zemin kata yani okula girişi sağlayan üçgen

alınlık gibi fakat daha büyük ölçekli üçgen bir alınlık binanın tüm cephesini taçlandırmakta ve sonlandırmaktadır.

Batı cephe (sağ yan cephe), okula girişi sağlayan ikinci girişin yer aldığı cephedir (**Resim 10**). Bu cephedeki giriş, Kadirga Limanı Caddesi'ne (Merdivenli Kilise Sokak) açılan girişten farklı olarak bir giriş holüne değil, doğrudan okulun zemin katındaki sofaya geçişe olanak sağlamaktadır. Kuzey cepheye (ön cephe) benzer özellikler sergileyen Neo-Klasik özellikteki batı cephesi, eksende, iyonik sütun başlıklı, yivli gövdeli ve kaidelere oturan plasterlerle taşınıyor izlenimi veren üçgen alınlıklı bir girişe sahiptir. Gerek kapıyla pencereler arasında gerekse zemin katın köşelerinde, kesme taş örgüyle cephe dikey olarak bölümlenmiş ve yatay cephe kurgusuna düşey bir izlenim kazandırılmıştır. Bu yöntem birinci normal katta da cepheye gömülü plasterlerle devam ettirilerek üçgen alınlıkla cephe sonlandırılır. Ortadaki daha geniş olmak üzere düşey olarak üçe bölünmüş cephenin, orta bölümünde eksende yer alan giriş düzenlemesinin her iki yanında iki pencere yer almaktadır. Pencereler dikdörtgen açıklıklı, demir parmaklıklıdır. Söveleri yivli olan pencerelerin tepe bölümünde Yunan tapınak mimarisine özgü akroterleri hatırlatan dekoratif bezeme öğeleri kullanılmıştır (**Resim 11-12**). Bunlardan ortadaki tam, uçlardakiler yarım olarak uygulanmıştır. Bu pencerelerin dışında cephenin iki ucunda da birer pencere daha bulunmaktadır. Pencereler, kapının yanındaki pencerelere göre geniş ve yüksektir. Okulun kullanılmadığı bir tarihte her ikisi de örülerek kapatılmıştır.

Resim 9. Kuzey cephenin birinci normal katının yivli plasterlerine ait iyonik başlıklardan detay (MİMSA Mimarlık, 2012)

Resim 10. Okulunun batı cephesi (MİMSA Mimarlık, 2012)

Resim 11. Pencere üzerindeki dekoratif öğelerden detay (S.Parlak, 2012)

Resim 12. Okulun batı cephesindeki girişin hemen yanlarındaki pencerelerin tepe alınlığında yer alan dekoratif öğelerden detay (MİMSA Mimarlık, 2012).

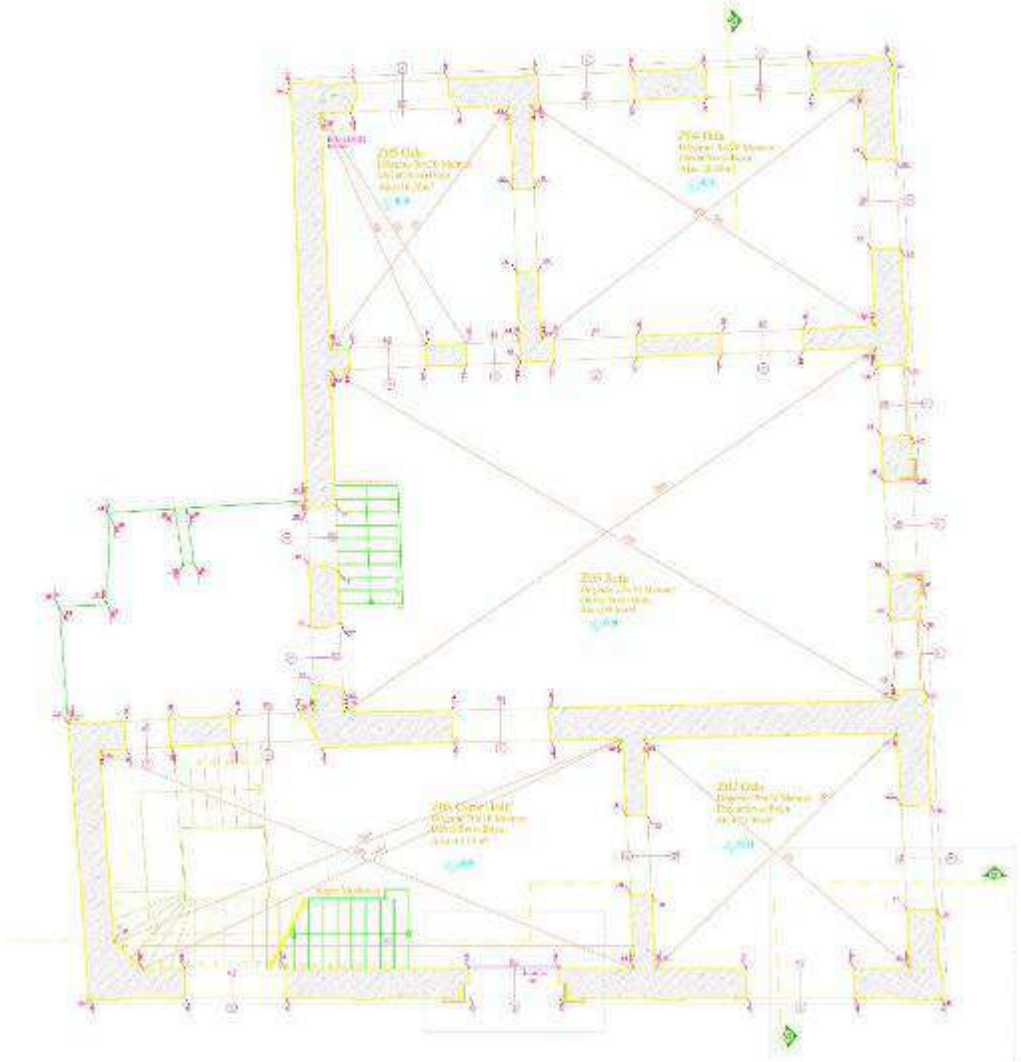
Okulun arka cephesini teşkil eden ve Arapzade Ahmed Sokağı'na açılan güney cephe, 11.64 cm. enindedir ve diğer cephelere göre daha dardır (**Resim 13**). Ayrıca okulun arka cephesi olması sebebiyle dekoratif öğelerden yoksun ve diğer cephelere göre sadedir. Bu cephede gerek zemin katta gerekse birinci normal katta, alttaki demir parmaklıklı olmak üzere ahşap çerçeveli üçer pencere olmak üzere toplam altı adet pencere yer almaktadır. Katlar birbirinden taş bir silmeyle ayrılmıştır ve benzer şekilde çatı altında da taş bir silme cephenin üst hizasında dolanır.

Resim 13. Güney cephe (arka cephe), (MİMSA Mimarlık, 2012)

Plan Özellikleri

Okulun zemin kat planında Z03 koduyla gösterdiğimiz ve sofa olarak tanımladığımız orta alandan bodrum kata on beş adet kâgir basamakla iniş sağlanmaktadır (**Resim 14**). Merdivenlerle inildikten sonra ulaşılan mekân, zemin kattaki sofayla aynı ölçülere sahip bir mekândır. Bu katta sofa mekânına benzer mekânın dışında, biri hol, üç adedi depo olarak tanımlanmak üzere dört oda daha bulunmaktadır. Bu katta duvarlar sıva üzerine boyalıdır. Zemin kat dahil olmak üzere tüm mekânlarda zemin 70 x 70 cm. ölçülerinde mermer levhalarla kaplıdır.

Resim 14. Zemin kat planı (MİMSA Mimarlık, 2012)

Okulun girişi (kuzey cephe) planda Z01 koduyla gösterilen giriş holündendir (**Resim 14**). Giriş holü 42.13 m².lik bir alanı kaplamaktadır. Giriş holüne sağdaki, planda Z02 koduyla işaret edilen mekanın kapısı ile Z03 kodlu sofa mekânının kapıları açılmaktadır. Bu iki kapının dışında, giriş holünün kuzey duvarındaki pencerenin hemen bitişiğinde yer alan kapı, okulun küçük bahçesine geçişi sağlamaktadır. Mekânın aydınlanmasını sağlayan pencereler ise giriş holünün kuzey ve güney duvarlarında yer alır. Mekânda ayrıca üst katlara ulaşımı sağlayan kâgir bir merdiven

bulunur. Planda Z02 koduyla işaret edilen mekanın işlevine dair bir bilgimiz bulunmamaktadır. Fakat okullarda giriş holüne yakın veya giriş holüyle bağlantılı odaların genellikle idari birimlere ayrılmış olduğu benzer örneklerden anlaşılmaktadır. Mekan 21.54 m². lik bir alanı kaplamaktadır. Aydınlanma odanın kuzey ve batı duvarlarındaki pencerelerle sağlanır. Mekanın tavanı günümüze ulaşmamıştır ve duvarda ahşap zeminin giriş izleri mevcuttur.

Giriş holünden bir kapıyla ulaşılan sofa (Z03) enine yatık dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Toplam 69.67 m².dir. Sofanın batı duvarının ekseninde doğrudan okulun dışına yani Yeni Sokak'a çıkışı sağlayan kapı, kapının her iki yanında ise simetrik yerleştirilmiş birer pencere yer alır (**Resim 15**). Sofanın güneyinde planda Z04 ve Z05 kodlarıyla gösterdiğimiz iki mekan daha bulunur. Bu mekanlardan Z04 kodlu mekan sağdakidir ve planda güneybatı köşeye denk gelmektedir. Bu mekan iki pencere ile sofaya açılırken; soldaki Z05 kodlu mekan bir pencere ve bir kapıyla sofa ile bağlantı kurmaktadır. Tüm bu açıklıkların dışında sofanın doğu duvarında birbirine yakın noktada iki pencere bulunur. Sofadan ayrıca arka bahçeye de çıkılmaktadır. Arka bahçede bir W.C. yer alır. Aynı duvara bodrum kata inışı sağlayan kâgir merdiven de bitştirilmiştir. Mekanın ahşap tavanına dair giriş izlerinin yuvaları sofanın dört duvarında, tavan hizasında rahatlıkla görülebilmektedir.

Resim 15. Sofanın batı duvarına içeriden bakış (S.Parlak, 2012)

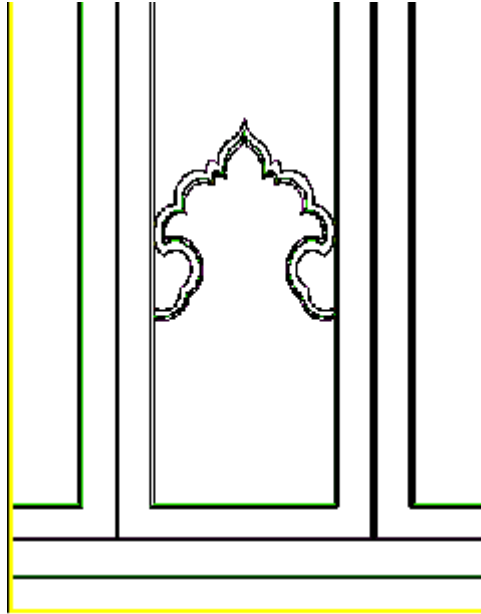
Z04 koduyla planda işaret ettiğimiz mekan yaklaşık 28.68 m².lik bir alanı kaplamaktadır. Mekan güney duvarındaki iki pencereden ışık almaktadır. Mekanın batı duvarında bir kapı bulunur. Pervititch haritası dikkatlice incelendiğinde, yapının batı duvarında ve tam bu odanın bulunduğu noktaya geçit verecek yerde ikinci bir kapının yerinin daha belirtildiği dikkati çekmektedir (**Resim 4**). Kuzeye (sofaya) bakan duvarında ise iki dikdörtgen açıklık bulunmaktadır. Bu odaya içeriden geçişin, doğusunda kalan Z05 kodlu oda vasıtasıyla olduğu anlaşılmaktadır. Mekanın güney duvarında kalem işi bezemeye dair çok az da olsa bazı izler tespit edilmektedir.

Sofaya bir kapı ve pencereyle açılan Z05 koduyla planda işaret ettiğimiz bu oda, 16.78 m². lik bir alanı kaplamaktadır. Mekanın güneye ve dışa açılan tek penceresinin yan duvarlarında, tıpkı sofanın doğu duvarındaki iki pencerede olduğu gibi içe doğru genişleyen şevli bir sistem

uygulanmıştır. Bu odanın en önemli özelliği, odanın güneydoğu köşesinde gözlenen kalem işi bezemeye dair izlerdir (**Resim 16-17**).

Resim 16. Z05 nolu mekanda görülen kalem işi bezemeye ait izlerden detay (S.Parlak, 2012)

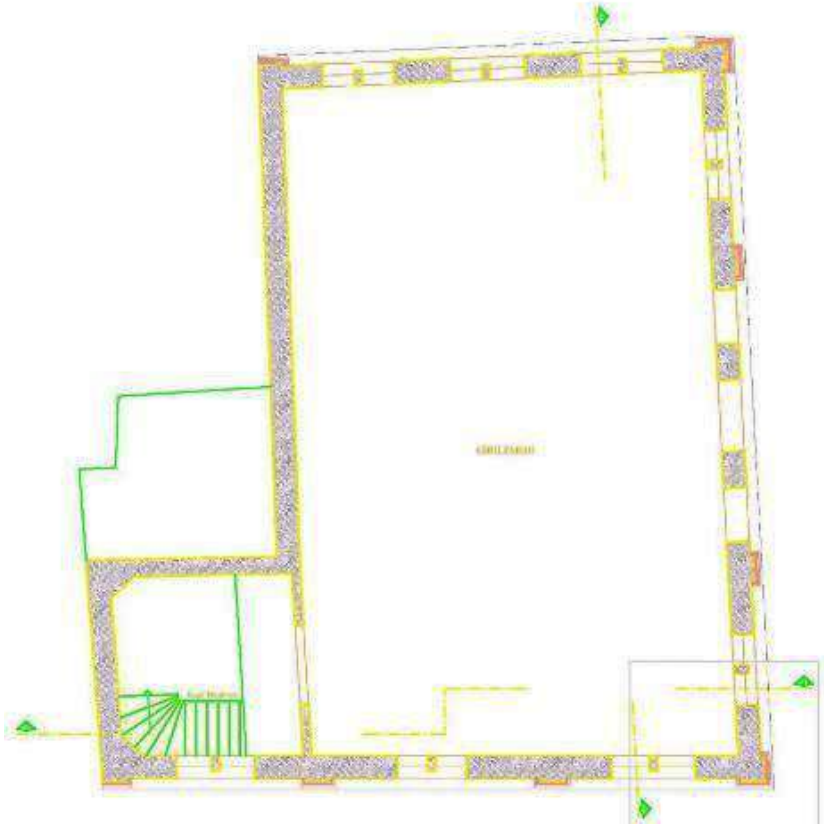
Resim 17. Z05 nolu mekanda görülen kalem işi bezemeye ait izlerden yola çıkarak yapılan restitüsyon (MİMSA Mimarlık, 2012)

Okulun birinci normal katının zemin döşemesi çökmüştür (**Resim 18**). Ayrıca yapının birinci kat iç duvarları büyük oranda yok olmuştur. Bu nedenle özgün mekân bölümlenmesi okunamamaktadır. Mekânın cephelerine bakıldığında kuzey (giriş) cephesinde simetrik yerleştirilmiş üç pencere, batı cephesinde üçü sofa duvarları sınırları hizasında kalan simetrik yerleştirilmiş toplam beş pencere bulunmaktadır. Ahşap doğrama çerçevelere sahip olduğu anlaşılan pencereler oldukça kötü durumdadır. Mekânın güney duvarında aynı özelliklere sahip simetrik yerleştirilmiş üç adet pencere daha bulunmaktadır. Bahçe tarafına bakan doğu duvarında ise zemin kat pencerelerinin üstte simetriği durumunda olan iki adet pencere daha yer alır. Üst kata geçişi sağlayan merdiveni barındıran merdiven kovası, zemin kattaki giriş holü biriminden farklı olarak duvarlarla birinci normal katın mekânından ayrılmıştır.

Resim 18. Birinci normal kat planı (MİMSA Mimarlık, 2012)

İkinci normal kata çıkış, birinci normal kattan yirmi iki adet kâgir basamakla sağlanır. Mekanın tabanı ile mekan bölümlenmelerini sağlayan duvarlar ortadan kalktığı için özgün mekan bölümlenmesini tanımlamak imkansızdır (**Resim 19**).

Resim 19. İkinci normal kat planı (MİMSA Mimarlık, 2012)

Strüktür ve malzeme özellikleri açısından okul binası gözden geçirildiğinde, yapının kâgir taş temelli ve kâgir tuğla üzeri sıva kaplı bir yapı olduğu anlaşılmaktadır. Sıvalar, kat ve saçak silmeleri büyük ölçüde tahrip olmuştur. Okulun zemin kat döşemesi ise volta temeldir. Birinci ve ikinci normal katın döşemesi ise ahşaptandır. Binanın mevcut izlerden anlaşıldığı üzere ahşap bir kırma çatıyla örtülü olduğu anlaşılmaktadır (**Resim 20**).

Resim 20. Binanın çökmüş olan üst örtüsü (S.Parlak, 2012)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Rum Okullarının Genel Mimari Özellikleri

Yapının günümüze ulaşamamış mekânlarına dair sorulara cevap aranırken, binanın ilk inşa edildiği dönemde, yapının ihtiyaç programına ve mekanlarının işlevlerine dair bir belge ya da veriye ulaşılamamıştır. Bu sebeple de araştırmamızda çağdaşı denilebilecek diğer Rum okulları gözden geçirilmiş ve plan şemaları detaylıca incelenmiştir.

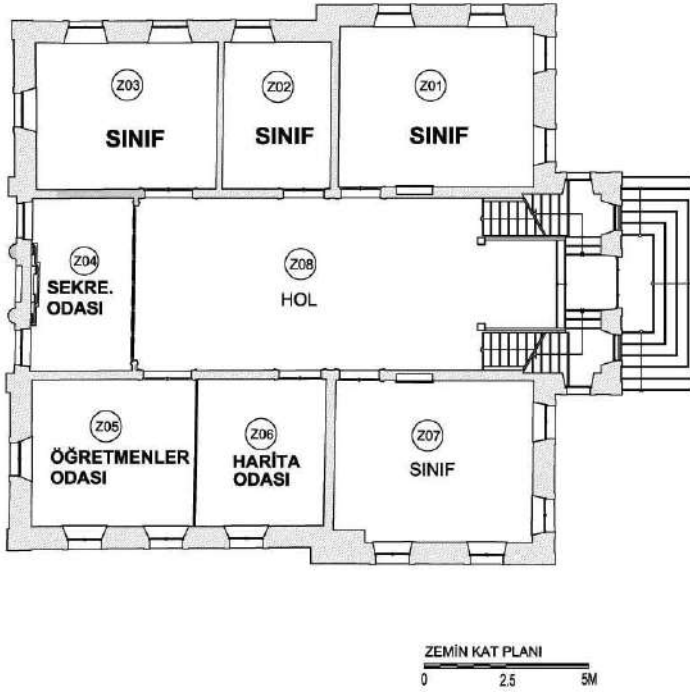
Rum okullarının inşasının özellikle XIX. ve XX. yüzyıllarda arttığı gözlenmektedir. Okullar, plan ve mimari özellikleri yönünden birbiriyle benzer özellikler sergilerler. Bu bakımdan bu okullara dair bazı ortak noktalardan bahsetmemiz mümkündür. Yalın ve simetrik bir görünüm oluşturmak ana fikrini yansıtan bu okulların orta aksta denk gelen giriş bölümlerinde genellikle sütun, alınlık (üçgen alınlık), silme, plaster ve korniş gibi çoğunlukla Antik mimariye özgü mimari öğelere sıklıkla rastlanılmakta, bu öğelerle cepheler görünüm açısından yeknesaklıktan ve durağanlıktan kurtararak hareket kazanmaktadır. Bazen orta aksta yer alan giriş bölümünün binanın cephesinden öne doğru taşırıldığı veya geri çekildiği uygulamalar da bulunmaktadır. Cephe tasarımları dışında okulların planlarında da genellikle simetrik bir anlayış söz konusudur. Bir çoğunda merdivenlerle yükseltilen ana girişten, ya doğrudan ya da bir koridordan geçilerek bir iç sofaya ulaşılır. Koridor yoksa tüm derslikler bu merkezi iç sofa etrafında simetrik düzende, koridor varsa, koridorun iki yanında ve yine iç sofa etrafında simetrik olarak dizilirler.

Bu yapılar, dönemin yapı teknolojisinin gerektirdiği üzere, taş ve tuğla kullanılarak kâgir teknikte inşa edilmişlerdir. Döşemeler, merdivenler ve doğramalar genelde ahşaptır. Kıрма çatı olan çatılarda genellikle ahşaptır ve alaturka kiremit ile örtülüdür.

Tanzimat'a kadar açılmış olan Rum okullarından belli başlıları ve en önemlileri Fener Rum Okulu, Heybeliada Ruhban Okulu ve Kuruçeşme Rum Okulu'dur. Tanzimat'tan sonra bu okulların inşasında artış olmuştur. Bu tarihten sonra inşa edilen okulların bir çoğu Neo-Klasik üslup özellikleri sergilemektedir. Bu okullardan bir kısmını gözden geçirmek hem Rum okullarının plan ve tasarım özelliklerini tanımak hem de bu okullarda tercih edilmiş üslup özelliklerini anlamak açısından faydalı olacaktır.

Fener semtindeki Ioakimion Rum Kız Lisesi, 1879–1882 yılları arasında inşa edilmiştir (Bozis, 1994, s.532). Bina ilk yapıldığında ev olarak inşa edilmiş, hatta Patrik'in evi olarak kullanılmış, tapuya da konut olarak işlenmiştir (**Resim 21-24**). Daha sonra; 1881 yılında padişahın izniyle, tapu kaydı okul olarak değiştirilmiş ve bir bölüm eklenerek 1882 yılında okul eğitim hayatına başlamıştır (Karşlı, 2006, s.26-27). Simetrik bir plan şemasına sahip okul binası dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Bina bodrum, zemin, birinci ve ikinci normal kattan oluşmaktadır.

Binanın içi ve genel olarak dış görünümü yalın bir görünüme sahiptir. Kuzeydoğu cephesinde yer alan ve iki kat boyunca yükselen sütunlu düzen, binada göze çarpan dekoratif özelliklerdir. Bu düzen, zemin katta da kendini daha küçük boyutlarda tekrar etmektedir. Dış cephedeki sütunlu düzen, zemin katta dor, birinci katta iyon düzenindedir. İç mekândaki sütunlu düzen ise korint düzeni sergiler.

Resim 21. Ioakimion Rum Kız Lisesi'nin zemin kat planı (Karşlı, 2006, 69)

Resim 22. Ioakimion Rum Kız Lisesi'nin kuzeydoğu cephesi (Karşlı, 2006, 117, şek. 6.106)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Resim 23. Kuzeydoğu (deniz) cephesi (Karşlı, 2006, 31, şek.4.27)

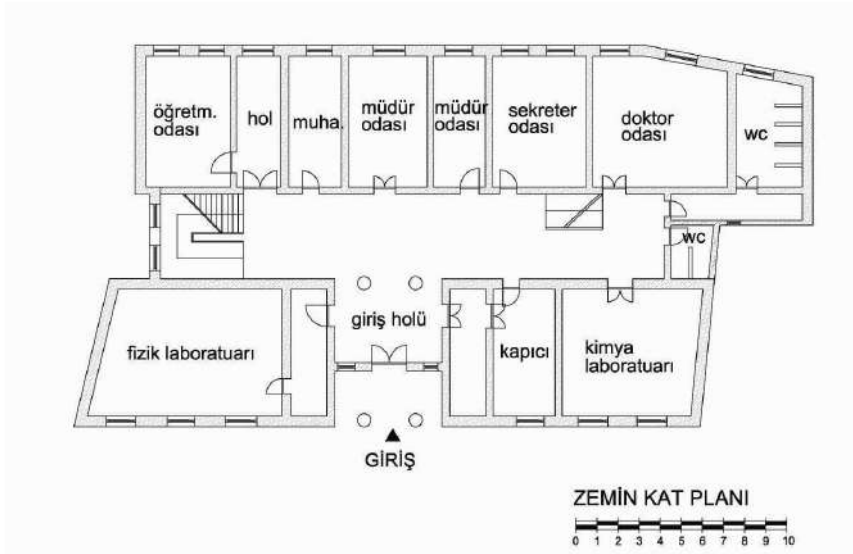

Resim 24. Üçgen alınlık üzerinde yer alan kartal figüründen detay (Karşlı, 2006, 31, şek.4.27)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Beyoğlu'ndaki Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi, 1893 yılında inşa edilmiştir. İnşaat, Mühendis Periklis Fotiadis'in yönetiminde başlamıştır. Okul, bodrum, zemin, birinci, ikinci, üçüncü kat ve asma kattan meydana gelmektedir (Erdoğan, 1994, s.564-565) (**Resim 25-26**).

Resim 25. Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi'nin zemin kat planı (Karlı, 2006, 41)

Resim 26. Zoğrafyon Rum Erkek Lisesi'nin giriş cephesi (Karlı, 2006, 45, şek. 4.45)

Zapion Rum Kız Lisesi'ndeki gibi bu okulun görünüşüne sıva ile taş etkisi verilmeye çalışılmıştır. Binanın giriş bölümünde sütunlarla taşınan üçgen bir alınlık bulunur. Zemin ve birinci kat pencerelerinin yanlarında gömülü sütunlar, ikinci kat sövelerinde plasterler ve üzerlerinde

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

konsollarla taşınan kornişler göze çarpar. Binada kullanılan elemanların bütününe bakıldığında Neo-Klasik üslup özelliği görülmektedir.

Maraşlı Rum İlköğretim Okulu, Sadrazam Ali Paşa Caddesi üzerinde ve Fener Rum Patrikhanesi'nin doğu köşesinde bulunmaktadır (**Resim 27**). 1901 yılında inşa edilmiştir. Okul, Rumlar arasında; Patriarhiki Astiki Sholi Marasli (Patrikhane himayesindeki Maraşlı İlkokulu) adıyla da bilinmektedir (Karşlı, 2006, s.54). Sütunlu ve üçgen alınlıklı yüksek girişi ile üslupsal açıdan Neo-Klasik özellikler sergilemektedir.

Resim 27. Maraşlı Rum İlköğretim Okulu (Karşlı, 2006, 54, şek. 5.4)

Özel Karaköy Rum Anaokulu ve İlköğretim Okulu, 1885'te kurulmuştur. Şimdiki binası 1903'te inşa edilmiş, okul 1906'da faaliyete geçmiştir. Okul binasının orta aksına gelen giriş cephesi sütunlarla ve üçgen alınlıklarla dekore edilmiştir. Oldukça yalın bir tasarım sergileyen bina, genel özellikleriyle Neo-Klasik mimarinin temsilcisidir.

Özel Kadıköy Rum İlköğretim Okulu, 1861'de Caferağa semtinde, kızların ve erkeklerin ayrı binalarda öğretim görmesi için açılmıştır. 1898'de iki okul, yeni kurulan anaokuluyla birlikte yeni binalarına taşınmıştır. Yapının sütunlarla dekore edilmiş bir giriş cephesi bulunmaktadır.

Aya Triada Rum İlkokulu, Taksim Hagia Triada Kilisesi'nin avlusunda 1895'te kurulmuş ve 1980'de kapatılmıştır. Yatay olarak enine gelişmiş olan okul binasının orta aksa denk gelen ve aynı zamanda giriş bölümünü barındıran bölümü üçgen alınlıkla nihayetlenmektedir (**Resim 28**).

Resim 28. Aya Triada Rum İlkokulu³

1894'te Sarıyer'de kurulan Rum İlkokulu üçgen alınlıkları, bu alınlıkları dekore eden akroterleri, duvara gömülü plasterleri ve iyonik sütun başlıkları ile Yunan tapınak mimarisinden izler taşımakta ve Neo-Klasik üslup özellikleri sergilemekte ve bir konutu hatırlatmaktadır.

İstanbul dışına baktığımızda da benzer üslup özelliklerini görmek mümkündür. Kırklareli merkez ilçesine bağlı, Yayla mahallesinde yer alan 1905 tarihli Rum okulu binası (Astiki Skoli) çağdaşı pek çok Rum okulunda olduğu gibi Neo-Klasik özellikler göstermektedir (Demirli, 2010, s.1). **(Resim 29)**. Zemin kat üzerine iki kattan meydana gelen yapı, taş ve tuğla malzemeyle yığma inşaat tekniğiyle inşa edilmiştir **(Resim 30)**. Yapının ön cephesi olan kuzeybatı cephesi Neo-Klasik mimari unsurlarıyla anıtsallaştırılmıştır. Giriş revağını taşıyan dört adet yivli sütun, bu sütunları duvar yönünde karşılayan plasterler, gösterişli kat silmeleri, ikinci katta giriş revağının üzerindeki balkon kapısını vurgulayan ve yapının köşelerinde de bulunan plasterler ve yapının giriş cephesini anıtsallaştıran üçgen alınlık ve bu alınlığın altındaki rozet dizisi, Rum okullarında sıklıkla karşılaşılan Neo-Klasik üslubu yansıtan en önemli mimari elemanlardır. Profilli bir silme ile biten üçgen alınlığın, cephenin yatay üst sınırıyla birleştiği yerde, her iki yönde de simetrik olarak, Antik mimarideki triglif elemanını andıran bir bezeme daha mevcuttur.

³ [http://www.istanbulrumazainligi.com/index.php?m=art&c=832&n=1070] Erişim Tarihi (23.02.2015)

Resim 29. Kırklareli Rum Okulu (Demirli, 2010, s. 99, şek. C.44)

Resim 30. Kırklareli Rum okulunun içi ve yıkılmış üst örtüsü
(Demirli, 2010, s. 97, şek. C.41)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Değerlendirme

Osmanlı İmparatorluğu'nda azınlık haklarının iyileştirilmesiyle Batılılaşma hareketlerinin (Kacıroğlu,2009, s.2129-2130). yoğunlaştığı XIX. ve XX. yüzyıllarda, imparatorluk sınırları içinde çok sayıda Rum ve diğer azınlıklara ait okul binaları inşa edilmiştir. Tanzimat'tan sonra dinsel önyargılardan bağımsız eğitimin yaygınlaşması temelinde laikleşen eğitimin Rumlar için taşıyıcı kolu İstanbul Helen Filoloji Derneği olmuştur. 1861 yılında kurulan İstanbul Helen Filoloji Cemiyeti (Ellinikos Filologikos Sillogos Constantinupoleos) çok çeşitli kültürel çalışmalarının yanı sıra birçok okulun açılmasında öncü rol oynamış bir cemiyettir (Erkan, Ödekan, 2010, s.45).

Bu dönemle birlikte okullar, kendi başlarına birer kurumsal yapı olarak, hatta tüm cemaatin gelişen, belirginleşen ve olgunlaşan milli ideolojisini, kimliğini, varlığını, çağdaş fikirlerini simgeleyen anıtsal sözcüler olarak ortaya konmuştur. Bunun en temel somut örneği olarak Pera'da Rumlar için başta gelen eğitim kurumu olan Zoğrafyon Erkek Lisesi gösterilmektedir (**Resim 26**). Açılan proje yarışması için Atina Teknik Üniversitesi profesörlerinden seçici bir kurul oluşturulmuş, kurul Perikles Fotiadis'in kazanan proje önerisini "*bilimde uzman bir adamın yaratısı*" ve "*okul binasına uygun gerçek bir Yunan stili*" olarak nitelendirmiştir (Erkan, Ödekan, 2010, s.48). Colonas, makalesinde İstanbul'daki okul binaları için,

".. mimarilerinde yaygın olarak kullanılan Neo-Klasizm, çağdaş Helenistik devlet mimarlığının etkilerinin yanı sıra, Rum toplumuun Metropolisle olan ideolojik bağını da yansıtmaktadır..." yorumunu yapmıştır (Colonas, 1999, s.85).

1865 tarihinde Hocapaşa'da ve çeşitli tarihlerde tarihi yarımada da çıkan yangınlar başta olmak üzere 1831 ve 1871 Pera yangınları gibi büyük felaketlerin arkasından gerek tarihi yarımada'nın Kumkapı bölgesinde gerekse başka semtlerde günümüze ulaşan kentsel biçimlenme, ızgara yol sistemi etrafında kurgulanmış çok katlı, sıkışık/bitişik nizam kâgir binalardan meydana gelen Batılı normlara uygun yapılaşma şeklinde gelişmiştir. Aya Kiryaki Kilisesi vakfına ait okul binasının bulunduğu Kadırga Limanı Caddesi üzerindeki yapılaşma da buna dair örneklerle doludur. Bu dönemde yapılan okullarda incelediğimiz tüm Rum okullarından da anlaşıldığı üzere Batılı bir üslup olan "*Neo-Klasik*" üslup büyük çoğunlukla egemendir. Aynı zaman diliminde İstanbul'da yapılan birçok Batılı yapı örneğinde de yaygın biçimde Neo-Klasik üslup kullanılmakla birlikte, Rum cemaatinin üslup tercihinine "*daha keskin ve bilinçli*" bir anlam yüklediği anlaşılmaktadır⁴. Tercih edilen Neo-Klasik üslupla, özellikle Rum okullarında klasik Yunan mimarisi ve sanatına güçlü göndermeler yapılmakta ve böylece Rum cemaatinin kimlik oluşumu desteklenmektedir (Erkan, Ödekan, 2010, s.49).

Plan şeması, boyut ve cephe tasarımı açısından Aya Kiryaki Kilisesi vakfına ait bu okulla karşılaştırılabilecek en benzer okul, Fener semtindeki Ioakimion Rum Kız Lisesi'dir. Bina ilk yapıldığında ev olarak inşa edilmiş hatta Patrik'in evi olarak kullanılmış, tapuya da konut olarak işlenmiştir (**Resim 21-24**). Simetrik bir plan şemasına sahip okul binası dikdörtgen bir alanı kaplamaktadır. Binanın içi ve genel olarak dış görünümü yalın bir görünüme sahiptir. Kuzeydoğu cephesinde yer alan ve iki kat boyunca yükselen sütunlu düzen binada göze çarpan dekoratif özelliklerdir. Bu düzen, zemin katta da kendini daha küçük boyutlarda tekrar etmektedir. Plan şeması bakımında iki binanın en önemli farkı, Aya Kiryaki Kilisesi vakfına ait okul binasında iç sofalı bir plan şemasının görülmesidir. Merdiven iç sofayla bağlantılı değildir. Merdiven kovası girişten sonra ulaşılan holün soluna yerleştirilmiştir. Ioakimion Rum Kız Lisesi'nde ise merdiven

⁴ Sanâ-i Nefise Mektebi'ne ilaveten inşa olunan Dâire-i Mahsûsa (Güzel Sanatlar Akademisi'nin ek binası) II. Abdülhamid Han döneminde inşa olunmuş, cephe tasarımı nedeniyle Neo-Klasik üslup özellikler sergileyen bir okul binasıdır. Dolayısıyla Rum okulları dışında Osmanlı dönemi Türk mekteplerinde de benzer üslup özellikleri dönemsel bir anlayış olarak sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bkz. Ö. F.Yılmaz, **Sultan II. Abdülhamid Han Devri Osmanlı Mektepleri**, Haz. Osman Doğan, İstanbul 2007, s. 88.

sofa kadar geniş olan giriş holüne yerleştirilmiştir. Fakat bu bölüm bağımsız bir iç sofa durumundan ziyade mekânlara geçişi sağlayan merkezi bir dağılım holü durumundadır. İki okul binası özellikle de boyutları itibariyle mütevazı yapılardır. Her iki yapıda da çatı hizasında üçgen alınlık, cepheye gömülü plasterler, iyonik sütun başlıkları görülmekte ve cephe tasarımı açısından bu iki örnek birbirine daha yakın bir görünüm sergilemektedir.

İncelediğimiz diğer Rum okulları, plan şeması ve ölçek açısından Aya Kiryaki Kilisesi vakfına ait okul binasıyla birebir benzerlik göstermeseler de, Rum okulları mimarisini tanımak ve temel ortak özellikleri algılamamıza yardımcı olmaktadır. Bu bağlamda, Rum okullarında derslikler, atölyeler, çok amaçlı salon, yemekhane, mutfak, spor salonu, kütüphane, öğretmen odası ya da odaları, tesisat odası ve büyük ölçekli olanlarda yatakhane gibi mekanlar bulunmaktadır. Bu mekanlara, yapının inşa edildiği dönemdeki eğitim uygulamaları göz önünde bulundurulduğunda, okulun karma veya sadece kız ya da erkeklere dönük eğitim veren bir kurum olması durumuna göre tek ya da iki bölümlü olmak üzere, yatakhane mekanı ya da mekanları da eklenmiştir. Tuvalet mekânları yapının dışında değil, genelde içeride çözümlenmiştir. Aya Kiryaki Kilisesi Vakfı'na ait bu okulda ise yapının içinde değil doğusunda, binanın dışındadır. Bu mekansal gereksinimlerden, yemekhane, mutfak, spor salonu, tesisat odası gibi çoklu kullanıma dönük işlevler, daha çok bu yapıların zemin ya da bodrum katlarında çözülmüşken, derslikler, atölyeler ve idari odalar üst katlara yerleştirilmiştir. Zemin kattaki kimi mekanların birden çok girişe sahip olması çoklu kullanıma dönük mekanların bu katta toplandığını, derslik mekanlarının daha çok birinci katta toplanmış olabileceğini ve ikinci katın ise çok amaçlı salon olarak kullanıldığı fikrini destekleyebilir. Aya Kiryaki Rum Okulu'nun boyutunun küçük olması sebebiyle yatılı okul olabileceği düşünülmemektedir. Çok derslikli bir okul olmadığı da ortadadır. Yemekhane-mutfak, atölyeler gibi çoklu kullanıma dönük mekanlar genellikle zemin katta, derslikler, idari mekanlar ve çok amaçlı salon ise üst katlarda çözülmüştür. Aya Kiryaki Kilisesi vakfına ait bu okulun günümüze ulaşamamış katlarındaki mekanların da yaklaşık bu şemaya uygun bir tasarıma sahip olduğu düşünülebilir.

Jacques Pervititch tarafından XX. yüzyılın başında hazırlanmış olan haritada yapının "Ecole Grecque" olarak kayıtlı olduğu ve ayrıca vakıf kayıtlarına da "Kumkapı Rum Cemaati Aya Kiryaki Kilisesi vakfına ait Rum Mektebi" şeklinde geçtiği tespit olunmaktadır. Kumkapı'daki en eski Rum okulunun 1762'de kurulduğundan ve Kumkapı'daki 1888 tarihli bir Rum okulundan bahsedilmektedir. Buna ilaveten 1906'da Kumkapı bölgesinde yedi sınıflı bir erkek ve yedi sınıflı bir kız okulu ile üç sınıflı küçük bir anaokulunun faaliyette olduğundan bahsedilmektedir⁵. Güzel Sanatlar Akademisi mezunu Y. Mimar Aristidis Pasadeos Rum cemaatine ait bazı binaların projelerini hazırlamış ve inşaatlarını kontrol etmiştir. Bunlar arasında 1954'te Kumkapı'da inşa edilmiş olan bir Rum İlkokulu'ndan bahsedilmektedir. Bahsi geçen bu ilkokul, üzerinde inceleme yaptığımız okul binası değil, Aya Kiryaki Kilisesi'nin bahçesindeki okul binası olmalıdır. Rum okullarının büyük bir kısmı, 1923 tarihli nüfus mübadelesi sonrası kullanılmayarak yok olmaya terk edilmiştir. 23.02.1951 ve 6277 yevmiye numarasına sahip yapıyla ilgili tapu senedinde, yapının vasfı "kâgir dokuma atölyesi" olarak geçmektedir. Okul binası büyük olasılıkla nüfus mübadelesi sonrası ama tespit edemediğimiz bir tarihte (23.02.1951'den önce) eğitim yapısı olmaktan çıkmış ve bir dokuma atölyesine dönüşmüştür.

Aya Kiryaki Kilisesi'nin mimarı Periklis D. Fotiadis'tir. Periklis D. Fotiadis ayrıca Beyoğlu Zografyon Lisesi, Heybeliada Ruhban Okulu, Balıklı Rum Hastanesi ve Ayaspaşa'daki Ekselsior Apartmanı'nı da inşa eden mimardır (Stilyanos, 2011, s.58). Kilise vakfına ait bu okulun mimar adı ve ayrıca inşa tarihi bilinmemektedir. Fakat Kumkapı'da mevcut 1888 tarihli bir Rum

⁵ <http://www.istanbulrumazinligi.com/index.php?m=art&c=832&n=1070>. Bu konu hakkında Fener Rum Patrikhanesi'ne gidilmiş, Kütüphane personeli Yorgo Benlisoy ile görüşülmüş fakat herhangi bir bilgiye veya dokümana ulaşamamıştır.

okulundan bahsedilmektedir. Mimar Fotiadis bu tarihlerde oldukça etkin ve aktif bir mimardır⁶. Kapının giriş alınlığının altında yer alan “*ἀνιδρύσατο (anidrysato)*” diktirdi anlamına gelen kelime ile yazıtın ilk kelimesinde geçen Φ yani “F” harfi kilisenin de mimarı olan Periklis D. Fotiadis’in (ΠΕΡΙΚΛΙΗΣ Δ. ΦΩΤΙΑΔΗΣ) soyadının baş harfi olup olamayacağına dair şüpheleri çekmektedir. Fakat okulunun mimarının kim olabileceği sorusuna oldukça tahrip olmuş bu yazıt yanıt vermekten uzaktır.

Sonuç

İç sofalı bir plan şemasına sahip Neo-Klasik üslubun temsilcisi bu yapı gerek ortadan kalkan kat ve oda bölümlenmeleriyle, alt kat duvarlarında neredeyse tamamen ortadan kalkmış kalem işi bezemeleriyle korunması gereken bir yapıdır. Özellikle cephe tasarımının özgün halini muhafaza ederek yenilenmesi önemlidir.

Sonuç olarak, İstanbul’da önünden geçilen fakat işlevi nedir sorusu yanıtsız olan bu yapının fonksiyonuna dair sorulara yanıt aranırken, mimari özellikleri itibarıyla XIX. yüzyıl sonuna veya en geç XX. yüzyılın ilk yıllarına ait olabilecek bir Rum okulunun varlığı tespit olunmuştur. Batılılaşma dönemi Osmanlı ve İstanbul mimarisi için önem arz eden, ayrıca azınlık okulları içerisinde de değerlendirilerek yerini alması gereken bu okul binası, araştırmamızla bilim dünyasına tanıtılmış ve sanat ve mimarlık tarihi envanterindeki yerini almış olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKIN, N., “Kumkapı”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.5, Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s.120-121.
- BOZİS, S., “Ioakimion Rum Kız Lisesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C.7, Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 532.
- COLONAS, Vassilis, “19. Yüzyıl Dönüm Noktasında İstanbul’daki Rum Mimarlar ve Yönlendirici Öğeler”, **Yapı**, çev. Derya Nüket Özer, 217, Aralık 1999, s. 84-88.
- DEMİRLİ, M., **Kırklareli Rum Okulu Restorasyon Projesi**, ITU. Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2010.
- ERDOĞAN, K., “Zografyon Rum Erkek Lisesi”, **Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi**, C. 7, Tarih Vakfı ve Kültür Bakanlığı Yayınları, 1994, s. 564-565.
- ERKAN, P., ve ÖDEKAN, A., “İstanbul’da Tanzimat Sonrası Galata-Şişli Hattında Rum Cemaati ve Eğitim Yapılarının Arka Planı”, **İTÜ Dergisi**, 9 (2), Eylül 2010, s. 41-50.
- İNCİCIYAN, P. Ğ., **XVIII. Asırda İstanbul**, İstanbul Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1956.
- KACIROĞLU, Murat, “ Bir Bunalımın Anatomisi: Tanzimat Şiirinde İnanç Krizleri/ Anatomy of a Crisis: Belief Crises in Tanzimat Poetry”, **Turkish Studies –International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, (The Serial of Special Volumes-Yeni Türk Edebiyatının Kaynakları-The Sources of Modern Turkish Literature-), Volume 4/I-II, Winter 2009, http://www.turkishstudies.net/Makaleler/723008808_3.%20Murat%Kaziroğlu.pdf 2129-2130, p. 2127-2156.

⁶ Bkz. Dipnot 42’taki ilgili web adresi.

- KARACA, Z., **İstanbul'da Osmanlı Dönemi Rum Kiliseleri**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996.
- KARSLI, Ö., **İstanbul'da Rum Liseleri ve Ioakimion Rum Kız Lisesi Restorasyon Projesi**, YTU. Fen Bilimleri Enstitüsü, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2006.
- KONUK, Sinem, **Bir Planlama Yaklaşım Biçimi Olarak Kültürel Sürdürülebilirlik Kumkapı Örneği**, ITU. Şehir ve Bölge Planlama Anabilim Dalı, Şehir Planlama Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2009.
- KÖMÜRCİYAN, Eramya Çelebi, **İstanbul Tarihi: XVII. Asırda İstanbul**, Eren Yayınları, İstanbul 1998.
- NURETTİN, Birol, “19. Yüzyıl Sonlarında Sivas Vilayetinde Azınlık ve Yabancı Eğitim-Öğretim Kurumları ve Faaliyetleri/ Minority and Foreign Education-Teaching Institutions and their Activities in the Province of Sivas at the End of the 19th Century”, **Turkish Studies-International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-**, ISSN: 1308-2140, (M. Fahrettin Kırzioğlu Armağanı), Volume: 3/4, Summer 2008, www.turkishstudies.net, DOI Number: http://www.turkishstudies.net/Makaleler/445685516_birolnurettin.pdf, p. 241-278.
- PERVITITCH, Jacques, **Sigorta Haritalarında İstanbul**, (Prj. S.Ersoy ve Ç. Anadol), Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul 2003.
- STILYANOS, Roidis, “20. Yüzyılda da Süren Bir Gelenek: İstanbullu Rum Mimarlar ve Şehre Katkıları”, **Batılılaşan İstanbul'un Rum Mimarları**, Yay. Haz. Hasan Kuruyazıcı-Eva Şarlak, İstanbul 2011, s. 58-164.
- ÜNER, Göze, **Kumkapı'da Kentsel Değişimin Belgelenmesi: Pervititch Haritalarıyla Karşılaştırmalı Bir Analiz**, ITU. Mimarlık Anabilim Dalı Restorasyon Programı, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, İstanbul 2006.
- YILMAZ, Ö. F., **Sultan II. Abdülhamid Han Devri Osmanlı Mektepleri**, Haz. Osman Doğan, İstanbul 2007.

TEŞEKKÜR

Bu çalışma herhangi bir yüksek lisans veya doktora araştırmasına dayanmamaktadır. Araştırmamızda kullanılan çizimler MİMSA mimarlığın (İstanbul) sahibi Sami Yıldırım'a aittir. Fotoğrafların altında parantez içinde tarafıma ait olanlar ile başka kişi veya kuruluşlara ait olan fotoğraflar açık bir şekilde belirtilmiştir. Okulun girişindeki Yunanca yazıt, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Eski Yunan Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı'nda Yrd. Doç. Dr. Erman Gören tarafından okunmuştur. Sami Yıldırım ile Erman Gören'e katkılarından dolayı çok teşekkür ederim.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- PARLAK, S., Kumkapı Aya Kırıyaki (Hagia Kyriake) Kilisesi Vakfına Ait Yapının Tarihsel Geçmişinin Aydınlatılması, **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 10/1 Winter 2015, p. 603-634, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7959>, ANKARA-TURKEY

HZ. PEYGAMBER DÖNEMİNDE EĞLENCE HAYATI*

*İsmail PIRLANTA***

ÖZET

İnsan tabiatının en önemli gereksinimlerinden birisi de eğlenme ve rahatlama ihtiyacıdır. Zira insanın hem beden hem de ruhen tam bir doyuma ulaşmasında eğlenme ve rahatlama aktiviteleri mühim bir yer kaplamakta bu ihtiyaçlar giderilmediğinde insan kendisini eksik hissetmekte bu durum da ona rahatsızlık vermektedir. Bu bağlamda, İnsan psikolojisini analiz hususunda en mahir kişilerden birisi olan Hz. Peygamber insanın beden ve ruh dünyasında önemli mevki işgal eden eğlenme ve rahatlama ihtiyacını görmezden gelmemiş, meşru yani İslam Dini'nin çizmiş olduğu sınırlar dâhilindeki eğlenme ve rahatlama aktivitelerine onay vermiştir. Ancak bu konuda günümüz Müslümanlarının Hz. peygamberin vermiş olduğu bu onayın mahiyet ve içeriğinden tam manasıyla haberdar olmadıklarını görmekteyiz. İslam toplumunda, eğlenme adı altında icra edilen fakat Allah resulünün tasvip etmediği uygulama ve faaliyetlerin yanı sıra İslam adı altında ortaya konan ancak Hz. peygamber dönemi eğlence biçimi ile hiçbir surette ilişkisi olmayan aktivitelerin de görülüyor olması yukarıda dile getirdiğimiz gerçeği teyit eder mahiyettedir. Günümüz Müslümanlarının içerisinde bulundukları bu durumun akademik seviyede çözüm bulunması gereken bir problem olduğu kanaatindeyiz. Söz konusu problemin çözümü bağlamında, bir İslam tarihçisi olarak çalışmamızda Hz. Peygamber dönemi eğlence hayatını cahiliye dönemi ile de bağlantılı bir şekilde İslam tarihinin ana kaynaklarına müracaat etmek suretiyle tespit etmeyi amaçlamaktayız. Böylelikle Hz. Peygamber döneminde eğlence hayatı ile ilgili yapılanlar, onun eğlence adı altında tasvip edip etmediği hususlar ve eğlenme noktasında tavsiye ettiği şeyler tarihî süreç bağlamında en sağlıklı bir şekilde günümüz insanının istifadesine sunulmuş olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hz. Peygamber, eğlence, spor, asrısaadet, dinlenme, oyun

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi, El-mek: ip-66@hotmail.com

NIGHTLIFE DURING THE PERIOD OF PROPHET MUHAMMAD (PBUH)

STRUCTURED ABSTRACT

Introduction

With the arrival of Islam religion the nature of the entertainment phenomenon which is inherent and spiritual needs of the people had changed; its content had gained a new dimension and its the unique structure of the previous period had arisen the need to revise with the Prophet hand. Thus The Prophet (pbuh) sought to establish understanding to understanding according to the essence and spirit of Islam. Islamic scholars have also put forward different interpretations about the entertainment concept in Islamic period by taking into account the changing needs and expectations of society. In this context, In this context, some scholars the influence of the entertainment have evaluating as a mental disorder and a roughness in some nature but also have evaluating it close to haram, the detestable. Quintessentially in this subject which is open to abuse of people, added that the different reinterpretations of scholars applications which can be considered extremeness understatement in society has come to light. To be contented with only juridical interpretations On entertainment matter and to neglect historical consequence of the event make it a prosaic understanding of the Islamic entertainment phenomenon. Therefore given certain provisions don't satisfy people. As a matter of fact discussing people still entertainment phenomenon supports our argument.

we need to look with a new perspective on this phenomenon as we eliminate the issues listed above, and determine better understanding of Islamic entertainment. This perspective, historic adventure of fun concept in the period of prophet Muhammad (pbuh) is to unroll. In this way,we prepared our article under two main headings. The first of these: "In Pre-Islamic (Ignorance) Period Entertainment Life", the second: "Nightlife During the period of prophet Muhammad (pbuh)".

Nightlife During The Period of Prophet Muhammad (Pbuh)

The prophet (pbuh) was aware of that companions of prophet muhammad (pbuh) couldn't throw over their old life and tradition. Because these were customs which generating, holding together, distinguishing them from other tribes. The prophet (pbuh) had made no pretensions to remove from completely companions of prophet muhammad (pbuh) their old values, traditions and routine living. The prophet (pbuh) had also made no pretensions to establish rules which never seen before and have not been put into the implementation phase in Arab society. The prophet (pbuh) was aware of living Islam with this community. In this context, he had both preached Islam and lived it as leader and evaluated and weeded out old values, traditions and routine living of Arab society. In this process, his indispensable criterion had been the general principles of Islam and clear limits of halal haram field. If old values, traditions and routine living of Arab society had gotten this criterion's to agree, they could have been continued their

existence. Some had managed to enter the scope of the criteria by a number of corrections but they have completely abandoned somehow incompatible with the general principles of Islam. In the light of this digression The Prophet (pbuh) made the necessary recommendations and has taken necessary arrangements and measures about entertainment subject.

Conclusion

It is necessary to determinate the life of Prophet Muhammad (pbuh) in terms of his applications about the issue of entertainment. In fact, in the Islamic community, there are some types of entertainments which are exercised in the name of fun, yet are not considered as appropriate ways for having fun by the God's messenger. There are some types of entertainments which are also practiced in the name of Islam, yet do not have any relationship/authenticity in the Sunnah of the Prophet (pbuh). In order to eliminate these contrasts within the Islamic society is only possible by setting forth the entertainment life in the era of the Prophet (pbuh).

The Prophet (pbuh), who is the most important role model and the leader of the Muslim society in every respect, is also model for appropriate way of entertainment, which Muslims can easily practice, when we examine his sixty three years of life. First of all, he was assessing entertainment as among the basic needs and recreation tools of the people. According to him, similar to the fact that one needs food and water when he/she is hungry, it is also necessary to practice things that let person to relax and have rest when that person needs to relax in terms of body and mind. The Prophet of Islam brought some arrangements and limitations to the issue of entertainment in the life of his companions as he re-organized their pre-Islamic lives. When he was making the changes he was taking account of the social and cultural conditions and limitations of the community that he lived. He made his decisions and applications in accordance with the requirements and expectations of his community. The Prophet (pbuh) gave importance to the continuity of the customs that are compatibility to Islam, which keep individuals together in their happy or painful moments. Therefore, he did not prohibited the customs regarding the weddings, which are indispensable parts of having fun, the celebration of religious festivals, and the ceremonies for army which were returning from the military campaign. In contrast, he welcomed and encouraged such activities. In this context, it is seen from the incidents that we examined in this study the Prophet (pbuh) gave permission to music, musical instruments and the singer. Even, from the resources it can be understood that the prophet permitted people to choose to become singer as a professional occupation in order to entertain people during wedding, religious festivals and circumcision ceremonies.

When he was prohibiting instruments, the Prophet (pbuh) was concerned with compatibility of music from the instruments with the essence of Islam instead of the way they were made by people. According to the hadith literature which records everyday life of Muslims in the early days of Islam, several musical instruments, including stringed, pulsatile and the wind instruments were used and people were having fun in their special occasions accompanied by the

songs played through the instruments. Besides, the Prophet (pbuh) allowed people to exhibit their skills in several plays in order to entertain people. He even encouraged them in this regard. He also did not allow some of his companions who want to stop such entertainment. By watching the plays with his wife Aisha, he gave the message that women also are allowed to join such entertainments. Also the Prophet (pbuh) allowed players to exhibit their shows in his masjid on special days of his companions, which indicates that he let Muslims to use such places for having home for every activities which involves Muslim community.

The Prophet (pbuh) did not allow any time his companions to practice the attitudes and behaviors which contrast to human dignity in the name of fun. In this context, he made necessary warnings and showed his companions the legitimate ways for having fun. Furthermore he never allowed singers or songs which attach and assault him and the religion of Islam under the name of entertainment. He severely punished the people involved in such acts. On the other hand, the Prophet (pbuh) never approach positively to the taverns, which were among the most important places for entertainment industry, one of the extensions of ignorance period and also were centers for immorality. He made his best to deactivate such places. Moreover the Prophet (pbuh) were strictly against any attempts to revive the industry of prostitution whether in a form of private places for practicing it or trafficking female slaves by their owners.

The Prophet (pbuh) supported sport activities, which are another type of activity in order to have fun. He wanted to ensure his companions to have both fun and good time and also become healthier and have dynamic body. The Prophet (pbuh) has identified issues that his companions should pay attention in terms of sports entertainment and so in a sense he outlined the sports ethics which are very popular in the contemporary world. Accordingly, players should not mean to the lives of the opponents or the living being that are used in the sport activities and players must not be allowed to injure the opponent. Moreover, it is important not to violated religious rules before and during the practice of the sports. It is essential to let sports to be practiced on equal grounds and to not conduct any action which may affect the results. Lastly, sports activities should not be subject to gambling and betting.

Key Words: Prophet (pbuh), Entertainment, sport, golden age, relaxing, game

Giriş

İslam Dini'nin gelmesi ile birlikte insanın fitrî-ruhî ihtiyaçlarında olan eğlence olgusunun¹ mahiyeti değişmiş; muhtevası yeni bir boyut kazanmış ve önceki dönemdeki kendine has yapısının Hz. Peygamber eliyle revize edilme ihtiyacı doğmuştur.² Böylelikle Hz. Peygamber İslam'ın özüne ve ruhuna uygun olan bir anlayışı tesis etmeye çalışmıştır. İslam âlimleri de toplumun ihtiyaç ve

¹ Erol, Güngör, "Eğlencenin Sosyal ve Psikolojik Yönü", *Türk Edebiyatı*, Ağustos 1981, sayı 94, s. 14.

² Akif, Köten, "Asrı Saadette Eğlence ve Düğün", *Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam*, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, IV, s. 409, 411.

beklentilerinin değişmesini de dikkate almak suretiyle temel kriterlerini Asr-ı Saadet devrinden alan İslamî dönem eğlence anlayışı hakkında farklı yorumlar ortaya koymuşlardır. Bu bağlamda, eğlenceden etkilenmemeyi ruhsal bir bozukluk olarak ve bazılarının tabiatında bulunan bir kabalık olarak değerlendiren âlimlerin yanında, onu harama yakın mekruh olarak değerlendiren âlimler de olmuştur.³ Mahiyeti gereği insanların suüstimallerine açık olan bu mevzuda âlimlerin böyle farklı yorumlarda bulunmaları da eklenince toplumda ifrat ve tefrit aralığında gidip gelen uygulamalar gün yüzüne çıkmıştır.

Eğlence hususunda sadece fikhî yorumlarla hareket edilip olgunun tarihi serencamının ihmal edilmesi İslamî bir eğlence mefhumunun anlaşılmasını yavan bir hale getirdiği gibi insanların zihin dünyasında konunun tam manasıyla anlaşılmasını bundan dolayı verilen bazı hükümlerin insanlar tarafından tatmin edici bulunmamasını da beraberinde getirmektedir. Nitekim eğlence mefhumunun, insanların ihtiyaçlarına en güzel şekilde cevap verdiği düşünülen İslam âlimlerinin vermiş olduğu hükümlere rağmen halen tartışma konusu olması ve maalesef içeriği itibari ile kesin bir yargıya varılamamış olması savımızı destekler mahiyettedir.

Yukarıda sıraladığımız hususları ortadan kaldırmak ve İslamî bir eğlence anlayışının nasıllığını daha iyi tespit etmek için bu olguya yeni bir bakış açısı ile bakmamız gerekmektedir. Bu bakış açısı da herhangi bir hüküm boyutuna gitmeden eğlence mefhumunun Hz. Peygamber dönemindeki tarihi serüvenini gözler önüne sermektir. Bu minval üzere hazırladığımız makalemizi iki temel başlık altında incelemeyi uygun gördük. Bunlardan ilki Hz. Peygamber dönemi Arap toplumunun geçmişten getirmiş oldukları eğlence temelli mirasın ortaya konması sadedinde “İslam Öncesi (Cahiliye) Dönemde Eğlence Hayatı”, ikincisi ise “Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı” dır. İkinci başlığımızın daha iyi anlaşılması için önce Hz. Peygamber’in eğlence mefhumuna bakış açısı ve zihnindeki eğlenme olgusunun ipuçları tespit edilmeye çalışılmış daha sonra da Hz. Peygamber dönemindeki eğlence hayatı tarihî vakalar ve vesikalar eşliğinde işlenmeye ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1. İslam Öncesi (Cahiliye) Dönemde Eğlence Hayatı

Cahiliye dönemi Araplarında kültürel hayat dendiğinde eğlenme aktivitelerine ayrı bir parantez açılması gerekmektedir. Zira onlar beşerî istek ve ihtiyaçların önemli bir parçası olan bu alanı çok farklı ve renkli aktivitelerle doldurmaktaydılar. Bu bağlamda onlar, sünnet, bayram, düğün gibi sevincin paylaşıldığı törenlerde, zenginlerin konaklarında düzenlenen ziyafetlerde ve umurun eğlenmesine açık olan meyhanelerde şarkılar dinlemekte çalınan müzik eşliğinde dans eden rakkasları seyretmekteydiler.⁴ Arapların musikiyi sevmesinin arkasında onların şiire olan düşkünlüklerinin yattığı şüphesizdir. Zira şarkı ve türkü sözleri ekseriyetle şiirlerden oluşmaktadır ve şiir söylemeyi ve dinlemeyi seven bir millet olan Araplar onun melodili halini de sevmekteydiler. Öte yandan şarkı ve türkü vasıtasıyla onlar çok beğendikleri şiirlerin unutulmayıp nesilden nesile geçmesini sevmekte ve bundan dolayı musiki dinlemekten zevk almaktaydılar.

Arapların musikiye olan tutkusu o derecedeydi ki, musiki sosyal hayatın eğlence dışı faaliyetlerinde de önemli bir kültürel motif olarak belirlemekte ve yine insanların rahatlamalarına yardım etmekteydi. Bu duruma en güzel örnek ordu ile birlikte sefere giden müzisyenlerin söylemiş olduğu şarkılardır. Bu şarkılar askerlere moral olarak söylendiği gibi elde edilen zaferin kutlamasına yönelik de olabilmekte hatta ölen askerin acılarının paylaşılması bağlamında ağıt

³Sümeýra, Güvendi, *Fıkıhda Lehv (Oyun ve Eğlence)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008, s. 2.

⁴Elnure, Azizova, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007, s. 425.

unsurları da ihtiva edebilmekteydi.⁵ Öte yandan hem deve kervanlarının daha intizamlı bir halde yolculuk etmelerini sağlayan hem de uzun süren kervan yolculuklarını sefere iştirak edenler açısından neşeli ve eğlenceli bir hale getiren hüdâ isminde bir nağme türünü de zikretmemiz gerekmektedir. Bu tür, cahiliye dönemi Araplarınca yaygın olarak kullanılmakta ve bu alanda meşhur olan icracıların söylemiş olduğu nağmeler dilden dile dolanmaktaydı.⁶

Cahiliye döneminde eğlence hayatının en canlı örneklerinin sunulduğu yerlerin başında Gassânî, Hire ve Yemen hükümdarlarının sarayları, kabile reisi veya eşrafın konakları gelmektedir. Buralarda birinci vazifeleri efendilerini ve onların misafirlerini eğlendirmek olan müzisyenler, şarkıcılar ve rakkaslar bulunmaktaydı. Örneğin; Gassânî emiri Cebele b. Eyhem'in sarayında beşi Bizans menşeli, beşi Hireli olan on şarkıcının şarkılar söylediği, Bizanslı şarkıcıların kendilerine özgü müzik aleti olan bariton çaldıkları, Hireli ve Bizanslı şarkıcıların ayrıca kendi yörelerine özgü şarkılar da söyledikleri rivayet edilmektedir.⁷ Hükümdar saraylarında görülen musikinin bir benzerini birçok yerde de görmemiz mümkündür. Nüfus itibarıyla kalabalık olan şehirler ve nüfuzlu bedevî çadırları bunlardan bazılarıdır. Örneğin Mekke bu şehirlerden birisidir. Burada birçok zatın kendilerine mahsus köle şarkıcıları bulunmaktaydı. Bunlar hem efendilerini hem de onların misafirlerini söylemiş oldukları kaliteli şarkılarla eğlendirmektedirler. Kendilerine mahsus şarkıcı köleleri olan kişiler arasında Abdullah b. Cüd'ân⁸, Mikyas b. Kays b. Adî⁹, Abdullah b. Hatal¹⁰ gibi şahsiyetler vardır. Medine'de Hassân b. Sâbit'in de misafirlerine müzik aleti eşliğinde şarkılar söyleyen Sîrin isimli şarkıcı bir cariyesinin olduğu kaynakların zikrettiği hususlardandır.¹¹ Nüfuzlu bedevî kabilelerin eğlencelerine örnek ise Âmir b. Sa'sa'a kabilesi eşrafından Ebû Berâ Âmir b. Mâlik'in çadırı verilebilir. Nitekim onun, kendisini ve misafirlerini eğlendiren şarkıcı ve müzisyen cariyelere sahip olduğunu kaynaklar zikretmektedirler.¹² Eğlenme sadece hükümdarların ve nüfuzlu kimselerin hakkı olmayıp sıradan halkın da hakkı olduğu için onlar da özellikle bayram, düğün ve sünnet gibi özel günlerde, önceden tayin edilmiş ücret veya bahşiş karşılığı profesyonel şarkıcı ve çalgıcılar kiralayıp eğlenmekteydiler¹³.

⁵ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ ve dğr., Dimaşk-Beyrut 1424/2003, s. 521-522; Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, I-III, Beyrut 1984, I, s. 39; İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsân Abbas, I-IX, Beyrut 1968, II, s. 13; Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Târihü't-Taberi: Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut trz., II, s. 438; İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî târihi'l-mülûk ve'l-ümem*, I-XVIII, Beyrut trz., III, s. 100.

⁶ Mufaddal b. Seleme, Ebû Talib Mufaddal b. Seleme b. Âsım, *el-Melâhî va esmâ'uhâ min kûbeli'l-mûsikâ*, thk. Gattâş Abdülmelik Habeşe, Kahire 1984, s. 29; İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Lehv ve'l-melâhî*, thk. Gattâş Abdülmelik Habeşe, Kahire 1984, s. 40-41; Mesûdî, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcû'z-zeheb ve ma'âdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I-IV, y.y. 1964, IV, s. 221.

⁷ İsfahânî, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebû'l-Ferec, *el-Eğânî*, şrh. Abdülemir Ali Mihenna - Semîr Cabir, I-XXIV, Beyrut 1986, XVII, s. 170; İbn Hamdûn, Ebû'l-Me'âli Bahâeddîn Muhammed b. Hasan, *et-Tezkiretül-Hamdüniyye*, thk. Bekr Abbas - İhsan Abbas, I-X, Beyrut 1996, VIII, s. 361; Azizova, s. 428.

⁸ Câhiz, "el-Kıyân", *Resâilü Câhiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, I-IV, Kahire 1979, II, s. 158; İsfahânî, *el-Eğânî*, VIII, s. 2-5; İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Hâşimî, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter, Beyrut trz., s. 138.

⁹ İbn Habîb, *el-Münemmak fî ahhârî Kureys*, thk. Hurşîd Ahmed Fârûk, Beyrut 1985, s. 59-62; İbnü'l-Kelbî, Ebû'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Naci Hasan, Beyrut 1986, s. 101; Askerî, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl, *el-Evâil*, Beyrut 1407/1987, s. 34-35.

¹⁰ İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, s. 935-936; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, II, 825; Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, I, Kahire 1959, I, s. 357, 361; Taberî, *Târihü't-Taberi*, III, s. 59-60.

¹¹ Mufaddal b. Seleme, *el-Melâhî*, s. 10; İsfahânî, *el-Eğânî*, XII, s. 84; İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *el-'İkdü'l-ferîd*, I-VII, Kahire 1969, VI, s. 8.

¹² İbn Habîb, *Muhabber*, s. 472-473; Se'âlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Simârü'l-kulûb fî muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, Kahire trz. s. 101-102; Azizova, s. 431.

¹³ İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, II, 120.

İslâm öncesi Arapların eğlence hayatında vazgeçilmez unsurlardan birisi de meyhanelerdi. Bu mekânlar şarabın sınırsızca tüketildiği, bunun yanında müziğin her çeşidinin sunulduğu, rakkasların bütün hünerlerini sergiledikleri mekânlardı. Kültürel yaşamın önemli bir kesitini oluşturan meyhaneler sıradan halkın çok rahat gittiği mekânlar olmaları hasebiyle eğlence sektöründe en fazla tercih edilen mekânların başında gelmekteydi. Eğlence sektörü için vazgeçilmez olmalarına rağmen yapıları, işlevi ve içeriği gereği o dönem toplumu için bile fazla ahlak bozucu ve muzur yerler olarak görülen meyhanelerin belli olması için üzerlerine bayrak asılmaktaydı.¹⁴ Buralar genelde şarap ticareti yapan kişilerce işletilmekteydiler. Zira meyhaneler şarabın en çok tüketildiği yer olmaları hasebiyle onun tüccarları için arayıp da bulamadıkları pazarlar konumundaydılar. Mekke'de Ukbe b. Ebû Mu'ayt, Medîne'de ise Ruveysid es-Sekaffî dönemin hem önemli şarap tüccarlarından hem de meyhanecilerindendir.¹⁵ Ahlak bozucu ve muzur yerler olarak nitelediğimiz meyhanelerin bu özelliklerle anılmalarının tek sebebi şarabın sınırsızca tüketilmesi sonucunda oluşan sarhoşluğun getirmiş olduğu pislikler değildir. Bunun yanında gerek burada şarkıcılık yapan bazı kadınların gerekse de diğer başka cariyelerin fuhuş yapmaları da meyhanelerin olumsuz şekilde tavsif edilmelerinin diğer sebebini oluşturmaktadır.¹⁶ Cahiliye dönemi Arapların eğlenme adına yaşadıkları bu sefih yaşantı örneklerine sadece meyhanelerde rastlanmaz. O dönemde özel fuhuş evi olarak adlandırılan evlerde de bu ahlaksız davranış sergilenmekteydi. Bu evlerde efendileri tarafından pazarlanan cariyelerin yanında bazı hür kadınlar da fuhuş ameliyesi içinde bulunmaktaydılar. Bu evler de tıpkı meyhaneler gibi toplum tarafından tanınmaları için kapılarına bayrak asmaktaydılar.¹⁷

Arapların eğlence hayatında çok önemli bir yer işgal eden musikinın nasb, hezic ve sinâd isminde üç türünden bahsedilmektedir. Bunlardan nasb, müzik aletleri olmaksızın söylenen musiki çeşidi idi ve genellikle hüdâ ve mersiye türü nağmeleri ihtiva etmekteydi. Hezic ise vurmali ve üflemeli müzik aletleri ile icra edilen bir çeşit dans müziği hüviyetindeydi. Daha çok ud gibi telli aletler ve şarkıcılar eşliğinde icra edilen türün adı ise sinâd idi.¹⁸ Devrin eğlence sektörünün can damarı olan ünlü şarkıcı ve dansçıların sanatlarını icra ederken kullandıkları temel müzik çeşitleri özellikle hezic ve sinâd idi.¹⁹ Bunun yanında Nasb binicilerin müziği olarak adlandırılmaktaydı.²⁰ Bu çeşit müziğin böyle şöhret bulmasının nedeni kuşkusuz deve sırtında sürekli göçebe hayatı süren bedeviler arasında daha fazla yaygın olmasından kaynaklanmaktadır. Şarkıcılar şarkılarında ciddiyet ve vakar, medih ve övünme gibi duygular ifade eden nağmelere yer verirlerse bu tarza

¹⁴ İmruülkays, v.dğr., *Yedi Aski: el-Mu'allaktü's-seb'a*, nşr.ve trc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1985, s. 34; Tebrîzî, Ebû Zekeriyâ el-Hatîb Yahyâ b. Ali b. Muhammed, *Şerhü'l-muallakati'l-asri'l-müzehhebat*, haz. Ömer Faruk et-Tabba, Beyrut trz., s. 150; Mufaddal b. Seleme, *el-Melâhî*, s. 17; Nâsiruddîn el-Esed, *el-Kıyân ve'l-ğınâ' fi'l-asri'l-Câhilî*, Beyrut 1988, s. 63; Nebi, Bozkurt, *Hadiste Folklor-Eğlence*, İstanbul 1997, s. 42-43.

¹⁵ İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981, s. 575; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, III, s. 282; V, s. 55; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Ali Muhammed Dümdül - Yâsîn Saduddîn Beyân, I-II, Beyrut 1996, I, s. 153; Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Amâre, Kahire 1989, s. 185-186; İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-VIII, Beyrut 1992, II, s. 500; Azizova, s. 438.

¹⁶ Taberânî, Ebû'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefî, I-XXV, Beyrut trz., VIII, s. 51; İbnü'l-Esir, Ebû'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim *Üsdü'l-gâbe fi ma'rifeti's-sahâbe*, thk. Halil Me'mun Şiha, I-V, Beyrut 1418/1997, III, s. 396; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, IV, s. 672.

¹⁷ İbn Habîb, *Muhabber*, s. 340; Azizova, s. 440-441.

¹⁸ Mufaddal b. Seleme, *el-Melâhî*, s. 29-30; İbn Hurdazbih, *el-Lehv ve'l-melâhî*, s. 42; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, VI, s. 27; Mesûdî, *Mürücü'z-zeheb*, IV, s. 221-222; Âlûsî, Ebû'l-Me'âlî Cemâleddin Mahmûd Şukrî b. Abdullah b. Mahmûd, *Büluğü'l-ereb fi ma'rifeti ahvali'l-'Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eserî, I-III, Beyrut trz. I, s. 369; Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1980, V, s. 111-112.

¹⁹ Nâsiruddîn el-Esed, *el-Kıyân ve'l-ğınâ*, s. 125.

²⁰ Mufaddal b. Seleme, *el-Melâhî*, s. 29; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferîd*, VI, s. 8, 27; Âlûsî, *Büluğü'l-ereb*, I, s. 369; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, s. 111.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

uygun melodi ve vezinler barındıran sinâdı tercih etmekteydiler. Zevk, işret ve şehvete davet olan nağmeler ile şarkı söylemek istediklerinde ise, hafif ve oynak melodi ve vezinlere sahip hezeci kullanmaktaydılar.²¹

Cahiliye dönemi Araplarının eğlenme hususunda başvurdukları diğer bir vasıta da şiirdir. Onlar şiiri kabilelerinin şöhretini devam ettiren en büyük araç olarak görmekteydiler. Bu bağlamda Araplar kendi kabilelerinden yetenekli bir şairin çıkmasını arzu etmekteydiler. Bu arzularının gerçekleşmesi onlar için bir düğün bir bayram olarak algılanmaktaydı.²² Böyle bir şey gerçekleştiği zaman diğer kabilelerden tebrik ziyaretleri gerçekleşir, herkesin iştirak ettiği ziyafetler verilir, çalgılar eşliğinde şarkılar söylenip danslar edilirdi.²³ Öte yandan şiir az önce de değindiğimiz gibi eğlence sahasının değişmez bir aktörüydü. Bu bağlamda Ukaz ve Zü'l-mecâz gibi panayırlarda şiir yarışmaları düzenlenmekteydi. Bu yarışmalar halka açık bir şekilde cereyan etmekte ve müsabakalara herkesin katılımı sağlanmaktaydı. Otantik bir çadır ve atmosferde birbirinden ünlü ve yetenekli şairleri dinleyen insanlar hem eğlenmekte hem de belleklerine birçok yeni şiir kazıyordu. Bu yarışmalar birçok yeni ve genç şairlerin de kendilerini göstermesine ve bu vesile ile halk tarafından tanınmasına vesile olmaktadır. Bu panayırlarda öyle ünlü şairler boy gösterirdi ki onlar için özel mekânlar tertiplenirdi. Şair Nâbîga ez-Zübyânî için Ukaz panayırında deri bir çadır kurulmasını bu duruma örnek olarak verebiliriz.²⁴

Şairlerin söylemiş oldukları şiirler müzisyenlerin yapmış oldukları bestelerde hayat bulmaktaydılar. Bu besteler daha sonra çoğunluğunu kadın şarkıcıların oluşturduğu ses sanatçıları tarafından seslendirilmekteydi.²⁵ Bu durum şiirlerin ezberlenip, melodi yoluyla akılda kalmasına ve böylelikle nesilden nesle aktarılmasına yardımcı olduğu gibi eğlence sektörünün bir numaralı argümanı olan müzik sektörüne de kaynak teşkil etmekteydi. Zira en güzel şarkılar bu şiirlerden bestelenmekteydi.

Bayram, düğün, sünnet gibi özel günlerde icra ettikleri görsel sanatlarla izleyicileri eğlendiren dansçı veya oyuncular da cahiliye dönemi Arap toplumu için eğlence hayatının önemli bir parçasını oluşturmaktaydılar. Daha çok genç erkeklerin oynamış olduğu oyunlar ve yapmış oldukları danslar ilgiyle izlenmekteydi. Bu oyunların birkaçı şu şekilde sıralanabilir: Dirkele, gençlerin harbe ve kalkanla sergiledikleri bir oyun çeşidiydi.²⁶ Oyuncuların def ve müziğin ritmine uygun olarak vücutlarını hareket ettirerek ve kılıç kullanarak icra ettikleri raks çeşidine ise taklîs denmekteydi. Bu oyunu oynayan kişilere muklis ismi verilmekteydi.²⁷

²¹ Nâsiruddîn el-Esed, *el-Kıyân ve'l-gınâ*, s. 125. Konu ile alakalı geniş bilgi için bkz: Azizova, s. 428, 429, 432, 433, 434.

²² Azizova, s. 443.

²³ Nâsiruddîn el-Esed, *el-Kıyân ve'l-gınâ*, s. 61.

²⁴ Sa'îd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab fi'l-câhiliyye ve'l-İslâm*, Dimaşk 1960, s. 315-316; Hakkı İsmâil İbrâhîm, *Esvâkü'l-'Arabî t-ticâriyye fi Şibhi'l-Cezîreti'l-'Arabîyye*, Amman 1423/2002, s. 165-168; İsfahânî, *el-Eğânî*, IX, s. 383; XI, s. 8, 125; Azizova, s. 444.

²⁵ Nâsiruddîn el-Esed, *el-Kıyân ve'l-gınâ*, s. 59; İsfahânî, *el-Eğânî*, XI, s. 127, XVII, s. 166; Şevki Dayf, *eş-Şi'r ve'l-gınâ fi'l-Medîne ve Mekke li-asrı benî Ümeyye*, Kahire 1976, s. 40-41.

²⁶ Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1992, "İdeyn", 2; Müslim, Ebu'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V, İstanbul 1981, "İdeyn", 19; Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, thk. Muhammed Abdu'l-Mu'îd Hân, I-IV, Beyrut 1396, II, s. 219-220; Râzî, Ebû Bekr Muhammed b. Zekerîyyâ, *Muhtârü's-sihâh*, thk. Mahmûd Hâtır, Beyrut 1995, s. 85; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fi garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zâvî, Mahmûd Muhammed Tenâhî, I-V, Beyrut 1399, II, s. 114; İbnü'l-Cevzî, *Garîbü'l-hadîs*, nşr. Abdulmutî Emîn el-Kal'acî, I-II, Beyrut 1985, I, s. 334; İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut trz., XI, s. 244.

²⁷ İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-IV, Riyad 1984, "İkâme", 163; Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, Kahire 1313, III, 422; İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, VI, s. 180.

Cahiliye devri Arapları çeşitli vesilelerle gerek kapalı gerekse açık alanlarda eğlence maksadıyla kumar oyunları da oynamaktaydılar. Hz. Peygamber'in hadislerinde yasaklanan ve bir çeşit tavra olan "nerd" veya "nerdeşîr" isimli oyun Araplar arasında yaygın bir oyun türüydü. Ayrıca satranç ve dama oyunları da sıklıkla olmasa da oynanan oyunlar arasındaydı.²⁸

Cahiliye döneminde sportif faaliyetler de bir başka eğlence türünü oluşturmaktaydı. Fizik kondisyonun kuvvetliliğine, yapılan spor dalındaki mahirliğe ve mücadele gücüne dayanan bu faaliyetler genelde müsabaka ve bayram, düğün, sünnet gibi özel günlerde tertip edilen kutlamalarda icra edilirdi. Bu dönem Arapları arasında yaygın olarak bilinen spor dalları güreş, halter, yüzme, binicilik, atıcılık, avcılık, koşuculuk ve futbol benzeri bir spor dalıydı.²⁹ İnsanların günlük hayatında savaşıma önemli bir yer tuttuğundan dolayı sportif aktivite çeşitliliği savaşa hazırlanma faaliyetleriyle paralellik arz etmektedir. Örneğin; atıcılık, binicilik, avcılık gibi spor faaliyetleri bu hazırlanma faaliyetleri için hem güzel bir egzersiz olmakta hem de müsabaka ve özel günlerde kutlama şeklinde yapıldığında halkın izlemekten zevk duyduğu bir eğlence vasıtasına dönüşmekteydi.

2. Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı

Hz. Peygamber kendisine inanan ve tebliğ ettiği dinin gereklerini yerine getirme gayreti içinde olan ashabının alışmış oldukları eski yaşantı ve anelerini çok kolay terk edemeyeceklerinin farkındaydı. Zira bir insan topluluğunu var eden, bir arada tutan, onları diğer kavimlerden ayıran bu örf ve ananeliydi.³⁰ Zaten Hz. Peygamber'in, nübüvvet görevini yerine getirirken insanları eski değer yargıları, örfleri ve alışmış oldukları yaşantılarından tamamen uzaklaştırma, Arap toplumu için daha önce hiç görülmemiş ve uygulama safhasına konmamış kurallar getirme gibi bir iddiası ve kaygısı olmamıştır. Hz. Peygamber kuralları anlaşılır ve yaşanması kolay bir dinin kurucusu olarak İslam Dini'ni kendisinin de kırk yıl içerisinde yaşadığı bu toplum bireyleri ile birlikte yaşayacağını bilincindeydi. Bu bağlamda o bir yandan önder olarak İslam'ı tebliğ edip yaşarken, bir yandan da kendisine inanan fertlerin eski değer yargıları, örfleri ve alışmış oldukları yaşantılarını bir değerlendirme ve ayıklama süreci içerisine girmiştir. Bu süreçte onun vazgeçilmez kıstası İslam Dini'nin genel prensipleri ve çizmiş olduğu helal haram dairesinin belirgin olan sınırları olmuştur. Arap toplumunun söz konusu değer yargıları, örfleri ve alışmış oldukları yaşantıları eğer bu kıstasın onayını almışlar ise varlıklarını devam ettirmişlerdir. Alamayanlardan bazıları bir takım düzeltmeler ile kıstasın kapsamına girmeyi başarmışlar ancak İslam Dini'nin genel prensipleri ile bir türlü uyuşmayanlar ise tamamen terk edilmişlerdir. Bu anlatılanlar ışığında Hz. Peygamber, her insan için olduğu gibi Arap toplumunun bireylerinin beden ve ruh dünyasında da önemli bir mevki işgal eden eğlenme ve rahatlama ihtiyacını da görmezden gelmemiş, insanı ilgilendiren her konuda olduğu gibi bu konuda da gerekli tavsiyeleri yapmaktan, lüzumlu düzenleme ve tedbirleri almaktan geri durmamıştır.

Hz. Peygamberin yapmış olduğu tavsiyeler ve düzenlemeler ışığında şekillenmiş döneminin eğlence hayatını tam olarak kavrayabilmek için onun eğlence denilen mefhuma bakış açısını ve zihnindeki eğlenme olgusunun ipuçlarını tespit etmemiz gerekmektedir.

²⁸ Müslim, "Şi'r", 10; Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992, "Edeb", 56; Nebi, Bozkurt, "Eğlence", *DİA*, X, s. 483.

²⁹ Vecdi Akyüz, "Asrı Saadette Spor", *Din ve Hayat TDV – İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sa. 17, yıl. 2012, s. 10-11.

³⁰ Eldeniz, Abbaslı, "Çocuk Eğitiminde Bayramların Rolü / The Role of Holiday in Children Education", *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140 Volume 3/2 Spring 2008, www.turkishstudies.net, [Doi Number :http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.285](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.285) p. 1-11.

2.1) Hz. Peygamber'in Eğlence Mefhumuna Bakış Açısı ve Zihnindeki Eğlenme Olgusunun İpuçları

Hız. Peygamber eğlenme ve dinlenmeyi insan için temel ihtiyaç kabilinden değerdendir. Ona göre bir insan nasıl ki, acıktığı ve susadığı zaman yemek ve su ile bu ihtiyacı gideriyorsa beden ve zihnen yorgunluk hissettiğinde de rahatlatma ihtiyacı giderme sadedinde eğlenme ve dinlenme aracını kullanmalıdır. Ayrıca o, vücudun ibadet ve çalışmak için yeni güç kazanmak üzere bu aktivitelerin dışında kalan vakti, faydalı bir işle meşgul olarak geçirmekle, gönlü dinlendirmekle, hoş vakit geçirmekle doldurmakta bir beis görmemektedir. Hz. Peygamber insan için iki büyük nimetten bahsetmektedir. Sıhhat ve boş vakit olan bu nimetler adeta birbirini tamamlar mahiyettedir. İnsanoğlu ömrünü tamamlarken sağlığını koruma ve onun değerini bilme kabilinde elinden gelen her şeyi yapmalıdır. Zira bir kimsenin dünyada kaliteli bir yaşam sürmesinin, dünya zenginliklerine sahip olmasının ve bunların yanında yaratana kulluk vazifesini layıkıyla yerine getirmesinin yegâne şartı sağlıklı olmaktır. İnsan sağlıklı bir ömür geçirirken elbette devamlı dünya için çalışmakla vaktini tüketmez. O dinlenmeye ve gerek beden gerekse ruhen rahatlamaya da ihtiyaç duyar. İşte insanoğlunun bu ihtiyacı karşılamada ona sunulmuş olan nimet boş vakittir. Kişi bu nimetin bilinci ile hareket etmeli boş vaktini faydalı bir işle meşgul olarak geçirmeli, sağlığının devamı sadedinde gönlünü ve bedenini dinlendirmeli ve hoş vakit geçirmelidir.

Her şeyde olduğu gibi eğlenme ve dinlenme ihtiyacının giderilmesinde de Hz. Peygamber mutlak uyulması gereken çerçeveyi İslam Dini'nin çizmiş olduğu sınırlar ile çizmektedir. Ona göre meşru olan eğlenme şekli, içerisinde Allah'a isyanı çağrıştıracak figürler barındırmayan, ona ibadet ve zikirden alıkoymayan, haramı ve günahı teşvik edici olmayan, kişiyi mâlâyânî ile çok fazla meşgul edip onu asıl vazifelerini yapmaktan engellemeyen, her yönü ile insan sağlığını tehdit eder unsurlar barındırmayan, Müslümanların birlik, beraberlik ve kardeşlik ruhuna zarar getirmeyen eğlenmedir. Bu ölçüler çerçevesinde her türlü eğlenme biçimlerine Hz. Peygamber onay vermiştir. Nitekim onun: "Eğlenin ve oynayın. Çünkü ben dininizde ağırlık ve baskı görmekten hoşlanmıyorum"³¹ sözü bu onayı teyit eder mahiyettedir.

Ana çerçevesini zikrettiğimiz şekilde çizebileceğimiz Hz. Peygamber'in eğlence mefhumuna bakışını onun hayatından kesitler ışığında daha detaylı olarak incelersek şu sonuçlara varmamız mümkündür:

1. Hz. Peygamber içerisinde yaşadığı toplumun sosyokültürel durumunu çok iyi bilmekteydi. O, toplumun gereksinimlerinin, beklentilerinin, olmazsa olmazlarının ne olduğunun farkındaydı. Bireyleri gerek mutlu gerekse acılı anlarında bir arada tutan İslam'a uygun adetlerin devamına son derece önem vermekteydi. Eğlence mefhumunun önemli bir argümanı olan düğünlerle ilgili adetleri bu bağlamda değerlendirebiliriz. Nitekim Hz. Peygamber, Hz. Aişe'nin Ensâr'dan bir genç kızın düğününü üstlenme isteğini kabul etmiş, ayrıca ona Ensâr'ın musikiyi sevdiğini hatırlatarak gelinle birlikte damadın evine şarkıcı göndermesini tavsiye etmiştir.³² O, bu tavsiyesiyle eğlenceye yer verilmediği takdirde düğün merasiminin eksik kalacağına ve toplumun bu bağlamdaki alışa gelen ananesinin yaşatılmasının önemine işaret etmiştir.

Toplumun birlik ve beraberliğini perçinleyen önemli günlerden biri de bayram günleridir. Bu günlerde insanlar bir araya gelmekte, eğlenmekte ve birlikte sevinci paylaşmaktaydılar.

³¹Abdu'l-Hay el-Kettânî, *et-Terâtîbu'l-idâriyye (Nizâmu'l-hükûmeti'n-nebeviyye)*, I-II, Beyrut, trz., II, s. 157; Bu konu ile alakalı olarak ayrıca bkz. Bayram Akdoğan, "Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda, İslam Açısından Musiki Sanatının Değerlendirilmesi", *AÜİFD*, XXXIX, 1999, s. 379-392; Pehlül, Düzenli, "Klasik İslâm Kaynaklarında Müzik Tartışmaları", *Marife*, I/2, Konya 2001, s. 27-58; H. Yunus, Apaydın, "Müsiki/Fıkıh", *DİA*, XXXI, 261-263.

³² Ahmed b. Hanbel, III, 391; İbn Mâce, "Nikâh", 20; Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâhîr Atâ, I-X, Mekke 1994, VII, s. 289; İbn Abdürabbih, *el-'İkdü'l-ferid*, VI, s. 7.

Eğlencenin vazgeçilmezleri olan şarkıcılar bu günlerde sahne almakta ve insanların mutluluklarına katkıda bulunmaktaydılar. Hz. Peygamber insanların bayram günlerinde şarkıcılar eşliğinde eğlenmelerine müsaade etmiştir. Kurban bayramında Minâ'da Hz. Âişe'nin yanında def çalıp Eyyâmü'l-Arap'tan Buâs gününe dair şarkılar söyleyen iki şarkıcı kıza müsaade etmiştir. Hatta onları azarlayan Hz. Ebû Bekir'i uyarmış ve ona: "Bırak ey Ebû Bekir! Her kavmin bayramı var, bu da bizim bayramımızdır"³³ demiştir.

2. Yukarıdaki rivayetler incelendiğinde Hz. Peygamber'in insanların eğlenme esnasında çalgı aletlerine, musikiye ve şarkıcılara yer vermelerine izin vermiş olduğu görülmektedir. Düğün ile ilgili rivayet bize Hz. Peygamber'in düğün merasimlerini bu merasimlerin özüne uygun bir şekilde yapılmasını istediğini göstermektedir. Düğün musiki, şarkı, oyun ile bir nevi özdeşleşmiş bir olgudur. Bunu çok iyi analiz etmiş olan Hz. Peygamber düğün evinin cenaze evine dönüştürülme işlemine hiçbir zaman cevaz vermemiştir. O, bu tavrıyla günümüzde İslam adına ortaya konan ve düğün evlerini ilahilerle, mevlitlerle, marşlarla bir nevi ölü evine, askeri kışlaya dönüştüren anlayışa da gerekli mesajı vermektedir. Aynı durum dini bayramlar için de geçerlidir. Hz. Peygamber söz konusu rivayetle bu günlerin, dua, zikir ve ibadet ile Allah'a yaklaşma günleri olduğu gibi aynı zamanda eğlence günleri de olduğunu bize hatırlatmakta ve söz konusu zaman dilimlerinde çalgı aletleri, musiki ve şarkıcılarla eğlencelerin desteklenebileceğini ortaya koymaktadır.

3. Hz. Peygamber musikiye ordudaki askerlerin moral motivasyonlarının artması ve onların sefer dönüşü şanlı bir şekilde karşılanmaları maksadıyla da onay vermiştir.³⁴

4. Hz. Peygamber eğlenme adı altında ashabının insan onuruna yakışmayacak tavır ve tutumlar içerisinde bulunmalarına hiçbir zaman izin vermemiştir. Gerekli olan uyarıları yapmış ve meşru eğlenme şeklinin ne olduğunu ashabına göstermiştir. Bu bağlamda en güzel örneklerden birisi şu hadisedir: Hz. Ali ile Fâtıma'nın düğünü arifesinde (Zilkade 2/Mayıs 624) Hamza b. Abdulmuttalib Medîneli sahabîlerden birisinin konağında şarap içerek ve müzisyen kızın şarkılarını dinleyerek eğlenmekteydi. Bir süre sonra sarhoşluğun etkisiyle taşkınlıklar yapmaya başlayınca olaydan haberdar olan Hz. Peygamber amcasını ikaz etmiş bu halinden dolayı onu kınamıştır.³⁵

5. Hz. Peygamber'in düğün, bayram, sünnet gibi özel günlerde insanları eğlendirmek amacıyla bazı kişilerin (ki bunların geneli cariyelerden oluşmaktaydı) şarkıcılığı profesyonel meslek olarak seçmelerine müsaade ettiği kaynakların rivayetlerinden çıkarılabilmektedir. Hz. Peygamber'in Medîne'deki bir düğünde gelinle birlikte damadın evine gönderilmek üzere şehirdeki muganniyelerden birisinin davet edilmesini istediği rivayet³⁶ ile Kurban bayramında Minâ'dayken Hz. Âişe'nin yanında def çalıp Buâs gününe dair şarkılar söyleyen şarkıcı kızlardan birisinin Ensâr'a ait Hamâme isimli profesyonel bir şarkıcı cariyeye olduğuna dair rivayet³⁷ savımızı destekler mahiyettedir.

6. Müslümanların gündelik hayatını bize aksettiren değerli kayıtların mevcut olduğu hadis literatürüne göre İslam'ın ilk dönemlerinde telli, vurmali ve üflemeli olmak üzere çeşitli musiki aletleri mevcuttu ve insanlar onlar vasıtasıyla çalınan şarkılar eşliğinde özel günlerinde

³³ Buhârî, "İdeyn", 3; İbn Mâce, "Nikâh", 21; Ahmed b. Hanbel, VI, 187.

³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, III, 64; İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmâdüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1981, III, s. 199-200; Tirmizî, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992, "Menâkib", 17; Dârimî, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl, *Sünenü'd-Dârimî*, I-II, İstanbul 1992, "İman", 22; Ahmed b. Hanbel, V, 353, 356.

³⁵ Buhârî, "Musâkât", 13; "Talâk", 11; "Meğâzî", 12; Müslim, "Eşribe", 1; Ahmed b. Hanbel, I, 142.

³⁶ Ahmed b. Hanbel, III, 391; İbn Mâce, "Nikâh", 20; Beyhakî, VII, 289; İbn Abdürabbih, *el-Ikdü'l-ferîd*, VI, s. 7.

³⁷ İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, VII, s. 585.

eğlenmekteydiler.³⁸ Bu durum İslâmî eğlence anlayışında sadece vurmalı çalgıların yer aldığı diğer çalgı türlerine ise cevaz verilmediği şeklindeki anlayışın yanlışlığını ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber çalgı aletlerini onların yapıldığı tarzlardan ötürü yasaklamaktan ziyade onlardan çıkan nağmelerin İslâm'ın özüne aykırı olup olmamasıyla ilgilenmekteydi. Bu ölçüler dâhilinde insanları eğlendiren ve neşelendiren her türlü müzik aleti kullanılabilmektedir.

7. Hz. Peygamber eğlenme adı altında İslâm'a ve kendisine dil uzatan, hakaret eden şarkıcılara ve bu tip unsurlar içeren şarkılara asla taviz vermemiştir. Böyle bir fiilin içerisinde yer alan kişileri en ağır şekilde cezalandırmıştır. Hz. Peygamber'in böyle bir uygulama içerisinde olmasının sebebi musikiye ve onun icracılarına düşmanlığı değildir. O, bu tip şahsiyetlerin söylemiş oldukları şarkılarla İslâm'a ve Müslümanlara yaşam hakkı tanımayan müşriklerin görüşlerinin yayıcıları olmalarının, insanların kafalarını karıştırmalarının, insanları harama teşvik etmelerinin önüne geçmek istemiştir. Hz. Peygamberin Abdullah b. Hatal'ın şarkıcı cariyeleri Fertenâ ve Kerîbe'nin, ve Abdumuttalib oğullarına ait Sâre ve 'Azze isimli şarkıcıların Mekke'nin fethi günü bulundukları yerde öldürülmelerini istemesinin temelinde söylediğimiz sebepler yer almaktadır.³⁹

8. Hz. Peygamber eğlence sektörünün en önemli mekânı olan ve cahiliye döneminin uzantıları arasında yer alan meyhanelere buraların içki tüketim ve fuhşiyata yönelik faaliyetlerin merkezleri olmaları hasebiyle hiçbir zaman sıcak bakmamış ve böyle yerlerin kendi döneminde çalışmamaları hususunda elinden geleni yapmıştır. Kaynaklarda Hz. Peygamber döneminde ondan izinsiz olarak kaçak bir şekilde işleme açılmış meyhanelerin varlığına dair rivayetler bulunmasa da Amr b. Kurre isimli bir şahsın Hz. Peygamber'e gelerek ailesinin geçimini sağlamak için def çalıp şarkı söylediğini anlattığı, fuhşa yol açmayacak şekilde bu mesleği sürdürmesine müsaade edilmesini istediğine dair rivayet⁴⁰ bu tip yerlerin Hz. Peygamber döneminde de varlıklarını devam ettirdiklerine delil olabilir.

9. İslam öncesi Arapların eğlence hayatında vazgeçilmez unsurlardan biri olan içkinin, müzikle birlikte halka ikram edildiği başlıca mekânlar olan meyhanelerde, fuhşun meşrû kazanç yollarından sayıldığı cahiliye Araplarında özel olarak faaliyette bulunan fuhuş evlerinde ve bazı kişilerin şahsi evlerinde efendileri tarafından cariyeler veya bazı hür kadınlar eğlenmeye gelen erkeklere pazarlanmaktaydılar. Bu uygulamanın Hz. Peygamber döneminde de devam ettirilmek istendiğini görmekteyiz. İslam Dini'nin kesinkes reddettiği böyle bir uygulamanın önünü kesmek için Hz. Peygamber çok kararlı bir tutum sergilemiştir. Hatta bu konuda Allahu Teâlâ resulüne indirmiş olduğu ayet-i kerime ile destek olmuştur. Nitekim bu konu ile ilgili hadise şöyle cereyan etmiştir: Medine'de Abdullah b. Übeyy b. Selûl'un işletmiş olduğu fuhuş evindeki cariyeler bu durumdan rahatsızdı. Nitekim onlardan birisi olan Mu'âze Hz. Peygamber'e gelerek efendisi tarafından fuhşa zorlandığı konusunda şikâyetinde bulundu. Onun bu şikâyeti üzerine “*dünya hayatının geçici menfaati için, namuslu kalmak isteyen cariyelerinizi fuhşa zorlamayın*”⁴¹ ayeti nazil olmuştur.⁴² Bu konu ile ilgili bir başka rivayete göre ise, Medine'ye hicretten sonra mal-

³⁸ Mufaddal b. Seleme, *el-Melâhî*, s. 14 vd.; İbn Hurdazbih, *el-Lehv ve'l-melâhî*, s. 35-36; Mesûdî, *Mürûcü'z-zeheb*, IV, s. 220-221; Farmer, *A History of Arabian Music*, London 1929, s. 104-107; Cevad Ali, *el-Mufasssal*, V, s. 108-111; Bozkurt, *Hadiste Folklor-Eğlence*, s. 44-46; Azizova, s. 435.

³⁹ İbn Hişâm, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, s. 935-936; Vâkıdî, *el-Meğâzî*, I, s. 39; II, s. 825; Belâzürî, *Ensâb*, I (Hamidullah), s. 290, 361; Taberî, *Târih*, III, s. 59-60; Zübeyrî, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah, *Nesebu Kureyş*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1982, s. 442-443.

⁴⁰ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, VIII, s. 51; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, III, s. 396; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, IV, s. 672.

⁴¹ En-Nûr, 24/33.

⁴² İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I, s. 212-213; Taberî, *Tefsîrü't-Taberî*, I-XXX, Beyrut 1405, XVIII, s. 132; İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el- Kurtubî en-Nemerî, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-*

mülkü bulunmayan kimi fakir muhacirler Medîne’de fuhuş yapmaları ile toplumda adları çıkmış kadınlarla evlenmek istediklerini Hz. Peygamber’e iletmışlerdi. O, bu istekleri “...zinâ eden kadınlı da ancak zinâ eden veya müşrik olan erkek evlenir...”⁴³ ayeti gereğince reddetmiştir.⁴⁴

10. Cahiliye döneminde düğün, bayram, sünnet gibi özel günlerde, panayırlarda ve eğlence meclislerinde çok önemli vazifeler icra eden şairler Hz. Peygamber döneminde dilleriyle cihad etmelerinden ötürü değer görmüşlerdir. Hassân b. Sabit, Abdullah b. Revâha ve Ka’b. b. Mâlik gibi şair sahabiler bu dönemde söylemiş olduğu şiirlerle hem Hz. Peygamber’in övgüsüne nail olmuşlar hem de mü’minleri coşturmuşlardır.⁴⁵

11. Hz. Peygamber insanları eğlendirmek için farklı oyunlar sergileyen insanların hünerlerini sergilemelerine izin vermiştir. Hatta onları bu konuda teşvik edip cesaretlendirmiştir. Oyunların sergilenmesine izin vermek istemeyen ashabına engel olmuştur. Söz konusu oyunları Hz. Aişe ile birlikte izleyerek kadınların da bu tip eğlencelere seyirci olarak iştirak edebileceklerinin mesajını vermiştir.

12. Hz. Peygamber ashabının özel günlerde eğlenmelerini sağlayan oyuncuların oyunlarını sergilemeleri için mescidi kullanmalarına izin vererek günümüz Müslümanlarına bu mekânların toplumu ilgilendiren her türlü aktivite için kullanılabileceği mesajını vermektedir.

13. Toplumun eğlenerek vakit geçirdiği diğer bir aktivite olan sportif faaliyetler noktasında da Hz. Peygamber daima teşvik edici olmuştur. O bu teşviki ile ashabının hem vücut olarak daha sağlıklı ve dinç olmasını sağlamak hem de onların eğlenmelerini ve hoşça vakit geçirmelerini temin etmek istemiştir.

14. Hz. Peygamber sportif eğlencelerde ashabının dikkat etmesi gereken hususları da belirlemiştir. Buna göre gerek rakip kişinin gerekse bu faaliyette kullanılan canlı varlıkların hayatlarına kastedilmemesi, yaralanmalarına izin verilmemesi gerekmektedir. Bununla birlikte hem sporun yapılışında hem de seyrinde dini kurallara aykırı davranılmaması önemlidir. Spor müsabakasının yapılmasında şartların eşit olması, sonuca tesir eden hiçbir şeye tevessül edilmemesi elzemdır. Bu müsabakalar kumara, müşterek bahse konu olmamalıdır.⁴⁶

2.2) Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı

Hz. Peygamber dönemi toplumunda eğlence İslam öncesi kadar olmasa da önemli bir olguydu ve kendi şartları içerisinde renkli bir şekilde yaşanmaktaydı. Cahiliye döneminin sınır tanımaz bir halde ve fütursuzca yaşanan eğlence hayatı Hz. Peygamber’in çizmiş olduğu sınırlar çerçevesinde daha insanî bir özellik kazanmıştı. Düğün, bayram, sünnet gibi özel günler Hz. Peygamber döneminde de önemsenen zaman dilimleriydi. Bu zaman dilimlerinde çalgılı, şarkılı, danslı eğlencelerin yanında sportif yarışmalar da tertip edilmekte, meşhur şairlerin okumuş oldukları şiirler zevkle dinlenmekteydi. Bunun yanında ordunun sefere gidiş ve zafer kazanıldıktan sonraki dönüş anları da halkın eğlenceli vakit geçirdiği zamanlardı. İnsanlar günlük yaşamlarını kendileri için daha eğlenceli hale getirmek noktasında çaba sarf etmekteydi. Kervan yolculukları esnasında yolcuların sıkıntılarını hafifletmek, yolculuğa neşe katmak, kervanının düzenli

ashâb, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Beyrut 1412, IV, s. 1913; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*, VIII, s. 119-120.

⁴³ En-Nûr, 24/3.

⁴⁴ Fâkihî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs, *Ahbârü Mekke fî kadîmî’d-dehr ve hadîsîh*, thk. Abdülmelik Abdullâh Düheyy, I-VI, Beyrut 1984, V, s. 199-200; Taberî, *Tefsîrû’t-Taberî*, XVIII, s. 71-73; İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *Tefsîrû’l-Kur’ânî’l-‘Azîm*, thk. Es’ad Muhammed et-Tayyib, IX, Mekke 1417/1997, VIII, s. 2523.

⁴⁵ İsfâhânî, *el-Egânî*, IV, s. 152; İbn Reşîk, Ebû Ali Hasan el-Ezdî el-Kayrevânî, *el-‘Umde fî mehâsini’ş-şî’r ve âdâbih*, thk. Muhammed Karkazân, I-II, Beyrut 1988, I, s. 92.

⁴⁶ Akyüz, “Asrı Saadette Spor”, s. 10-11.

yürümesini sağlamak amacıyla söylenen şarkıları bu bağlamda değerlendirebiliriz. Ekonomik durumu iyi olan kimselerin kendi evlerinde de eğlenme maksadıyla cariyeye edindiklerini de görmekteyiz. İsfahânî'nin aktardığı rivayete göre, Medîneli Uhayha b. Cülâh'ın müzik aleti çalarak şarkı söyleyen Müleyke isimli cariyesi vardı.⁴⁷

İnsanlar özel günlerinde müzisyenliği ve dansçılığı meslek olarak edinen profesyonel oyuncu, şarkıcı ve çalgıcılar kiralayabilmekteydiler. Örneğin; Abdullah b. Abbâs, oğlunun sünnet merasimine iki oyuncu davet etmiş ve gösteri karşılığı her birisine dört dirhem vermiştir.⁴⁸ Hz. Peygamber düğün gibi özel günlerde insanların neşe ve eğlenmelerine katkıda bulunacakları cihetinden eğlence sektörünün vazgeçilmez unsurları şarkıcı ve çalgıcıların kiralanması konusunda tavsiyelerde de bulunmuştur. Profesyonel şarkıcı ve çalgıcılar eşliğinde yapılan umuma açık eğlence gösterilerine ahali teklifsizce katılabilmekte ve eğlenebilmekteydi. Bu dönemde sadece umuma yönelik eğlenceler tertip edilmemekte şahısların ev ve konaklarında özel misafirlere yönelik eğlenceler de yapılmaktaydı. Medîneli şair sahâbi Hassân b. Sâbit'in Fârî' diye bilinen köşkünde misafirlerine müzik aleti eşliğinde şarkı söyleyen Sîrin isimli şarkıcı cariyesinin olduğu rivayet olunmaktadır.⁴⁹

Hz. Peygamber'in ister umumi ister hususi olsun toplumun eğlenme kültürüne müdahalesi onların alışageldikleri eğlenme usullerindeki aşırılığı ve İslam dışılığı törpülemek ile sınırlı kalmıştır. Hz. Peygamberin İslam dışı bulup anında müdahale ettiği şeylerin başında söylenen bazı şarkı ve nağmelerin içerikleri gelmektedir. Bu duruma örnek olarak şu hadiseyi verebiliriz: Hz. Peygamber Medîneli Benî Neccâr kabilesinden Rübeyyi' bint Mu'avviz'i düğününde ziyaret etmişti. Bu sırada gelin odasındaki iki şarkıcı kız Rübeyyi'in Bedir savaşında katledilen yakınlarının menkıbelerini anlatan şarkılar okumaktaydılar. Hz. Peygamberi görünce “yanımızda yarın ne olacağını bilen bir peygamber var” diyerek onu bir insanda olamayacak özellikler ile aşırı övücü şarkılar söylemeye başladılar. Bunu duyan Allah resulü onları anında bu tip şarkılar söylemekten men etmiş ve az önce söylemiş oldukları şarkıları söylemelerini istemiştir.⁵⁰ Eğlence konusunda Hz. Peygamber'in dönemindeki insanları uyardığı bir başka unsur içki idi.⁵¹ Nitekim içkinin haram kılınmasının akabinde bu uyarı, yapılmaması hususunda kesinlik kazanan bir emir halini almıştır. Bu bağlamda o, cahiliye döneminin önemli bir eğlence mekânı olan meyhanelere içki ve fuhşıyata davet çıkardığı için cephe almış bu yerlerin kendi zamanında faaliyet göstermelerine kesinlikle izin vermemiştir. Buna rağmen kaçak bir şekilde meyhane işletenlerin olduğuna dair, rivayetlerde ipuçları bulabilmekteyiz. Amr b. Kurre isimli bir şahsın Hz. Peygamber'e gelerek ailesinin geçimini sağlamak için eğlence mekânlarında def çalıp şarkı söylediğini anlattığı ve ondan fuhşa yol açmayacak şekilde bu mesleği sürdürmesi konusunda kendisine müsaade etmesini istediği şeklindeki rivayet bu bağlamda değerlendirilebilir.⁵² Hz. Ömer'in Tâifli Ruveysid es-Sekafi'nin meyhaneye çevirdiği Medine'deki evinde bulduğu şarap kırbalarını yaktığına dair rivayetler⁵³ Hz. Ömer döneminde meyhane işleten bu tip insanların Hz. Peygamber döneminde de var olabileceğinin başka bir kanıtı olabilir. İnsanların eğlenme ve hoşça vakit geçirme adı altında gayri meşru bir şekilde cariyelerle birlikte olmalarına ve efendilerin cariyelerini insanları eğlendirme maksadıyla fuhşa zorlamalarına da Hz. Peygamber şiddetle karşı çıkmıştır. Hz. Peygamberin bu tasvip ve reddetmeleri ile birlikte Müslümanlar yeni kabul ettikleri

⁴⁷ İsfahânî, *el-Eğânî*, XV, s. 39.

⁴⁸ Fâkihî, *Ahbârü Mekke fî kadîmî'd-dehr ve hadîsîh*, III, s. 23; İbn Kuteybe, *'Uyûnü'l-ahbâr*, I-IV, Beyrut trz., I, s. 322.

⁴⁹ Mufaddal b. Seleme, *el-Melâhî*, s. 10; İsfahânî, *el-Eğânî*, XII, s. 84; İbn Abdürabbîh, *el-Ikdü'l-ferîd*, VI, s. 8.

⁵⁰ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, s. 447; Buhârî, “Nikâh”, 49; İbn Mâce, “Nikâh”, 21; Ahmed b. Hanbel, VI, 359-360.

⁵¹ Buhârî, “Musâkât”, 13; “Talâk”, 11; “Megâzî”, 12; Müslim, “Eşribe”, 1; Ahmed b. Hanbel, I, 142.

⁵² Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebir*, VIII, s. 51; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*, III, s. 396; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, IV, s. 672.

⁵³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, III, s. 282; V, s. 55; İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, I, s. 153; Ebû Ubeyd, *Kitâbu'l-Emvâl*, s. 185-186; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, II, s. 500.

inanç sisteminin kendilerine, birlik ve beraberliklerinin en büyük pekiştiricilerinden birisi olan eğlenme aktivitelerini en az eski günlerdeki kadar renkli bir biçimde kutlama imkânı tanıdığını görmüşlerdir. Hz. Peygamberin Kurban bayramında Minâ'da Hz. Âişe'nin yanında def çalıp Eyyâmü'l-Arap'tan Buâs gününe dair şarkılar söyleyen iki şarkıcı kızı azarlayan sadık dostu Hz. Ebu Bekir'i: "Bırak ey Ebû Bekir, her kavmin bayramı var, bu da bizim bayramımızdır" diye ikaz etmesi toplumun bu konudaki hassasiyetini bildiğinin ve onların rahat hareket etmelerini sağlamak istediğinin bir kanıtını teşkil etmektedir.

Hz. Peygamber'in teşekkür ettirmiş olduğu İslam toplumunda eğlence hayatının önemli bir figürü olan musiki sadece bayram, düğün ve sünnet gibi özel merasimlerde icra edilmemekteydi. Aksine sosyal hayatın eğlence dışı faaliyetlerinde de musiki önemli bir kültürel unsur olarak yer almaktaydı. Örneğin; seferden dönen ordunun karşılanma törenlerinde hem askerlerin hem de halkın moral motivasyonunu yükseltmek, onların neşe ve sevinçlerini arttırmak, halkın birlik ve beraberliğini kuvvetlendirmek amacıyla musikiye çok sık başvurulmaktaydı. Siyahî bir cariyenin Hz. Peygamber'in ve ordusunun savaştan sağ-salim Medine'ye döndüğü takdirde def çalıp şarkı söyleyeceğini adadığını ve daha sonra bu adağını yerine getirdiğini böylece insanların moral motivasyonunu yükselttiğine dair rivayeti bu bağlamda değerlendirebiliriz.⁵⁴ Öte yandan cahiliye döneminde hem deve kervanlarının daha intizamlı bir halde yolculuk etmelerini sağlayan hem de uzun süren kervan yolculuklarını sefere iştirak edenler açısından neşeli ve eğlenceli bir hale getiren hüdâ ismindeki nağme türü bu dönemde de kervan yolculuklarının vazgeçilmezleri arasındaydı. Güzel sesiyle meşhur olan sahâbeden Berâ b. Mâlik⁵⁵ ve Habeş menşeli siyâhi köle Enşece⁵⁶ yolculuk sırasında hüdâ söyleyerek develeri coşturmasıyla meşhur hâdîler arasındaydı.

Eğlence sektörünün aktörlerine baktığımızda cahiliye döneminden gelen uygulamanın devam ettiğini görmekteyiz. Hz. Peygamber döneminde de şeref ve haysiyetlerine düşkün Araplar, kendi ailelerinden ve akrabalarından herhangi bir hür kadının, izleyicilerini etkilemek için süslenmesini ve böylelikle şehvetin odak noktasını oluşturmasını istememelerinden dolayı onların, bünyesinde bu tip hususiyetleri barındıran müzisyenlikle uğraşmasını kabul etmemekteydiler. Bundan dolayı vurmalı, üflemleri ve telli müzik aletleri eşliğinde gerçekleştirilen musikinin *sinâd* ve *hezic* gibi türlerinin icracıları bu dönemde de çoğunlukla cariyeler müzisyenlerdi. Bu müzisyen cariyelerin büyük bir kısmı toplumun ileri gelenlerine ait cariyelerdi.⁵⁷ Bu dönemde erkek müzisyenlere nadir rastlanılmaktaydı. 10/631 yılında Zeyd el-Hayl'ın başkanlığında Medine'ye gelen Tay kabilesi heyetindeki Mâlik b. Cübeyr et-Tâî'yi onlara örnek olarak verebiliriz.⁵⁸ Erkekler, icra ettikleri görsel sanatlarıyla izleyicileri eğlendiren dansçı veya oyuncular olarak Hz. Peygamber dönemi eğlence hayatında görev almaktaydılar. Müzik sektörünün bayanlardan üstelik cariyelerden oluşması ister istemez gayri ahlaki ve nahoş durumların yaşanmasına da zemin hazırlamaktaydı. Nitekim bazı efendiler şarkıcı cariyelerini veya diğer cariyelerini kendilerini beğenen erkeklerle fuhuş yapmaya zorlamaktaydılar.

Hz. Peygamber döneminde insanları eğlendirme maksadıyla sahne alan oyuncu ve dansçıların kökenlerine baktığımızda onların da tıpkı şarkıcılar gibi toplumun genellikle köle kesimlerinden oluştuğunu görürüz. Afrika menşeli siyahî insanların çok mahir oldukları bu alanda

⁵⁴ Tirmizî, "Menâkib", 17; Dârimî, "İman", 22; Ahmed b. Hanbel, V, 353, 356.

⁵⁵ Ahmed b. Hanbel, III, 254; Beyhakî, X, s. 227; İbn Abdülber, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, I, s. 140; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, I, s. 119.

⁵⁶ Buhârî, "Edeb", 116; Müslim, "Fadâil", 70-72; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, s. 430-431; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, I, s. 119; Azizova, s. 427.

⁵⁷ Ahmed Muhammed Havfî, *el-Mer'e fi's-şi'ri'l-Câhilî*, Kahire trz., s. 564; Azizova, s. 433.

⁵⁸ İsfahânî, *el-Eğânî*, XVII, s. 250; İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe*, V, s. 721.

piyasanın hâkimi genellikle Habeşliler idi.⁵⁹ Onların aktif olarak rol aldıkları birçok oyun kaynaklarda yer almaktadır. Bilgilere göre Habeşli dansçılar Hz. Peygamber'in ve muhacirlerin Medine'ye girişini kutlama maksadıyla sahne aldıkları gibi özel günlerde de sahne almışlardır.⁶⁰ Konu ile ilgili rivayetlerde ilgi çeken şeylerden birisi oyunların sergilendikleri yer ile seyirci profilidir. Hz. Peygamber Habeşli dansçılar için oyun yeri olarak Mescid-i Nebvî'yi belirlemiştir. Bu tavır İslami değerleri yaşama noktasında onun engin hoş görüşünü gözler önüne serdiği gibi mescidin fonksiyonuna bakış tarzını da ortaya koymaktadır. Hz. Peygamber'in oyuncularını mescitten çıkarmaya çalışan Hz. Ömer'i "Erfede oğullarını engelleme"⁶¹ sözleriyle uyarmasını Hz. Ömer'in şahsında ümmetine bir mesajı olarak algılamak gerekmektedir. Mesaj gayet açıktır: Mescitler ibadet yerleri olmasının yanında ümmetin bir ve beraber olma hissini üzüntüde ve sevinçte iliklerine kadar hissedecekleri mekânlardır. Mescitleri bu bağlamda değerlendirmek onları günümüz insanı ile daha barışık hale getirecek ve onların doluluk seviyelerinin daha şuurlu bir şekilde artmasına yardımcı olacaktır. Mescid-i Nebvî'de icra edilen söz konusu oyunların seyirci potansiyeli sadece erkeklerden oluşmamaktaydı. Bayanlar da bu oyunları kendi şartları içerisinde rahatlıkla izleyebilmekteydiler. Nitekim Hz. Peygamber'in "Eğlenceye düşkün genç kızların durumunu takdir edin, anlayış gösterin"⁶² hadisini bu duruma Allah resulünün vermiş olduğu bir onay şeklinde anlamamız gerekmektedir. Bu konuda bayanların örnek aldığı kişi Hz. Aişe idi. Zira o, Hz. Peygamber'in izin vermesiyle bir bayram günü onun omuzları üzerinden Habeşlilerin harbe ve kalkan aracılığıyla sergiledikleri oyunu doyasıya izlemiştir.⁶³ Bunu destekler mahiyetteki bir başka rivayette ise, bir bayram günü milli oyunlarını icra eden bir Habeşli kadını gören Hz. Peygamber, Hz. Aişe'yi onu seyretmeye çağırıştır.⁶⁴

Hz. Peygamber dönemi eğlence hayatının bir diğer boyutunu sportif faaliyetler oluşturmaktaydı. Fizik kondisyonun kuvvetliliğine, yapılan spor dalındaki mahirliğe ve mücadele gücüne dayanan bu faaliyetler özel günlerde düzenlendiği gibi normal zaman dilimlerinde de düzenlenebilmekteydi. Spor faaliyetlerinde Hz. Peygamber'in İslam toplumuna yerleştirmeye çalıştığı bir takım düsturlar bulunmaktaydı ki, bunlar günümüz spor etiğinin oluşmasına ışık tutar mahiyettedir.⁶⁵ Bu düsturları şöyle özetlemek mümkündür: Spor müsabakalarında rakibe saygı duyma, ona değer verme, oyunu kurallara göre oynama, hırslarına yenik düşmeden centilmence mücadele etme, rakibine bilinçli ve kasıtlı olarak fizyolojik ve psikolojik zarar verecek her türlü eylemden kaçınma, gereksiz yere hiçbir canlı varlığa zarar vermeme, sevgi, kardeşlik, hoşgörü, saygı, dürüstlük ve özveri gibi kavramları toplum hayatına kazandırma, birlik ve beraberliği perçinleme, müsabakaları eşit şartlarda yapma, sonuca tesir eden hiçbir şeye tevessül etmeme, müsabakaları kumara ve müsterek bahse konu yapmama vb.

Hz. Peygamber dönemi İslam toplumunun hem bizzat yapmaktan hem de izlemekten zevk aldığı sportif eğlencelerin başında güreş gelmektedir. Kaynaklar bizzat Hz. Peygamber'in Rukane isminde dönemin en ünlü pehlivanı ile güreştiğinden, onun sırtını üç kez yere getirdiğinden

⁵⁹ Ahmed b. Hanbel, III, 152; İbn Hibbân, Ebû'l-Hasan Alâeddin Ali b. Balaban b. Abdullah, *Sahihu İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, I-XVIII, Beyrut 1414/1993, XIII, s. 179.

⁶⁰ Ebû Ubeyd, *Garibu'l-hadis*, IV, s. 331; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye fî garibi'l-hadis ve'l-eser*, II, s. 305. Buhârî, "İdeyn", 2; "Cihâd", 81; Müslim, "İdeyn", 19; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XXIII, s. 179; Buhârî, "İdeyn", 2.

⁶¹ Buhârî, "İdeyn", 25; Ahmed b. Hanbel, II, 540; Nesâî, "İdeyn", 35.

⁶² Kettânî, *et-Teratibul-İdariyye*, s. 144.

⁶³ Buhârî, "İdeyn", 2; "Cihâd", 81; Müslim, "İdeyn", 19; Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, XXIII, s. 179.

⁶⁴ Bedreddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed el -Aynî, *Umdetu'l-kari şerhi Sahihi'l Buhari*, Daru İhyâi't-Terâsîl Arabî, Beyrut, trz., III, s. 358

⁶⁵ Sporda etik kavramı için bkz: Hasan Tanrıverdi, "Spor Ahlakı ve Şiddet", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, volume 5 issue 8, p. 1071-1093, December 2012, s. 1080-1083.

bahsetmektedirler.⁶⁶ Ayrıca Hz. Hamza, Hz. Ömer ve Hz. Ali pehlivanlıkları ile ün yapmış sahabilerdi. Bu dönemde güreş sadece eğlence amacıyla yapılan bir sportif faaliyet değildi. O ayrıca delikanlılık çağındaki sahabilerin orduya katılabilmek için kendilerini ispatlama aktivitesi olarak da yapılmaktaydı. Gençlerin seferlere katılmak için kendilerinden büyük kişilerle cansiperane yapmış oldukları bu güreş müsabakaları diğer kişiler tarafından zevkle izlenmekteydi.⁶⁷

At ve deve gibi hayvanların yarış müsabakaları da İslam toplumunun hoşça vakit geçirdikleri sportif faaliyetler olarak ortaya çıkmaktadır. Bu müsabakalar için özel alanlar bile belirlenmiştir. Kaynakların ifadelerine göre yarış atı sınıfına girmeyen atlar genellikle bir mil uzunluğundaki Seniyyetu'l-Veda ile Beni Zureyk mescidi arasında yarışmaktaydılar. Yarış atları ise 6–7 mil uzunluğundaki Hafya ile Seniyyetu'l-Veda arasında yarışmaktaydılar.⁶⁸ Bu yerlerin dışında diğer başka geniş alanlar da bu iş için kullanılabilmekteydi. At yarışları Hz. Peygamber'in bizzat önemseydiği ve izlemekten hoşlandığı müsabakalardı. O, bu yarışları dikkatle takip eder, hakemlik yapar, kazananları belirler ve ödüllendirirdi.⁶⁹ Söz konusu yarışlar o kadar iddialı geçmektedir ki bir seferinde varış çizgisini birden fazla at aynı anda geçmiş günümüzde uygulanan fotofiniş uygulaması o dönemde tabiatıyla olmadığından dolayı her biri galip ilan edilip aynı düzeyde ve miktarlarda ödüllendirilmişlerdir.⁷⁰ At yarışı müsabakalarında zaman zaman tatsız kazalar da yaşanabilmekteydi. Bu kazalardan birisi Abdullah b. Ömer'in başına gelmiştir. O katılmış olduğu bir müsabakada atından düşmüştü.⁷¹ Deve yarışları da en az at yarışları kadar heyecanla takip edilmekteydi. Bu yarışlara Hz. Peygamber, devesi Abdâ'yı da dâhil ederdi.⁷² At ve deve yarışlarını bu kadar ilgiyle takip eden Hz. Peygamber hayvanların birebir zarar gördükleri dövüş müsabakalarına kesinlikle cevaz vermemiştir.⁷³

Hayvanların birbiriyle yarış müsabakaları ahalinin hoşça vakit geçirdikleri tek faaliyetler değildi. Bunun yanında şahıslar arasındaki yarışlar da bir o kadar eğlenceli geçmekteydi. Seleme b. Ekvâ ile Ensar'dan bir başka sahibinin yapmış oldukları yarışı bu bağlamda zikretmemiz mümkündür. Öte yandan Hz. Ali gibi hızlı koşmasıyla meşhur birçok sahabe ismi rivayet olunmaktadır.⁷⁴ Kaynakların vermiş oldukları bir başka bilgiye göre Hz. Peygamber ile hanımı Hz. Aişe'nin hoşça vakit geçirmelerine neden olan aktiviteler arasında birbirleriyle yapmış oldukları koşu faaliyetleri de vardır.⁷⁵ Ayrıca Hz. Peygamber'in seferlerde askerler arasındaki monotonluğu gidermek, ortama neşe ve heyecan katmak amacıyla gençler arasında yarışlar düzenlediği de anlatılan hadiseler arasındadır.⁷⁶

Hem bir savaş hazırlığı, hem de spor ve eğlence faaliyeti olarak düşünülen okçuluk da önemli bir aktivite idi. Bu durumu Hz. Peygamber'in "Çocuklarınıza ok atmayı, ata binmeyi ve yüzmeyi öğretiniz"⁷⁷ hadisi gayet iyi açıklamaktadır. Ayrıca kaynaklarda geçen şu hadise Hz. Peygamberin okçuluğa verdiği önemi gösterdiği kadar ashab arasında bu spor dalının ne kadar

⁶⁶ Belazurî, *Ensâb*, s. 337–338; Serahsî, *Şerhu's-siyerü'l-kebir*, s. 179–180; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1990, s. 103–104; Kettânî, *et-Teratibul-idariyye*, s. 157

⁶⁷ İbn Hişam, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, s. 560 Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 1076; Akyüz, "Asr-ı Saadet'te Spor" *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, IV, s. 376.

⁶⁸ Buhârî, "Cihâd" 56, 83, 84, 85; Akyüz, "Asrı Saadette Spor", s. 9.

⁶⁹ Ebû Dâvûd, "Cihâd" 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/5, 55, 91

⁷⁰ Ebû Dâvûd, "Cihâd" 60; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 11/5, 55, 91

⁷¹ Buhârî, "Cihâd", 56/56, 57, 83, 84; Tirmîzî, "Cihâd", 22; Nesâî, "Bey", 12–13

⁷² Buhârî, "Cihâd" 56/59; Nesâî, "Hayl" 4;87

⁷³ Ebû Dâvûd, "Cihâd" 51; Tirmîzî, "Cihâd" 30

⁷⁴ Akyüz, "Asr-ı Saadette Spor", IV, s. 379.

⁷⁵ Ebû Dâvûd, "Cihâd" 61; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, VI/264; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 1076

⁷⁶ İbn Hacer. *el-İsâbe fi temyizi's-sahâbe*, III, s. 311.

⁷⁷ Ebû Dâvûd et-Tayalisi, *Müsned*, 2096

yaygın bir şekilde yapıldığını da göstermektedir: “Eslem kabilesinden bir grup ok atışırken, Hz. Peygamber, yanlarından geçti ve: “Ey İsmailoğulları! Haydi, ok atınız. Sizin babanız da mahir bir ok atıcısıydı. Bu yarışta ben de Seleme b. Ekva tarafındayım” buyurdu. Hz. Peygamber’in bu sözü üzerine, karşı takımın okçuları duraksadılar. Allah resulü onlara: “Ne oldu ki ok atmıyorsunuz?” diye sordu. Onlar: “Ya Rasûlullah siz, karşı takımdayken, biz nasıl ok atarız?” cevabını verdiler. Bunun üzerine Hz. Peygamber: “Haydi atın! Ben hepinizle beraberim” buyurdu.”⁷⁸ Bu dönemde zevkle izlenen mızrak oyunları da bir başka spor aktivitesi olarak karşımıza çıkmaktadır.⁷⁹

Hz. Peygamber dönemi İslam toplumunda insanların yapmaktan zevk aldıkları bir faaliyet de ağırlık kaldırmadır. Bu şekilde onlar güçlerini birbirlerine göstermeye çalışmaktaydılar. Onların bu aktivitelerine Hz. Peygamber de zaman zaman tanıklık etmekteydi. Konuyla ilgili bir rivayete göre bir gün büyük bir taşı yerden kaldırma yarışına giren bir insan topluluğuna rast gelen Hz. Peygamber bir müddet onları seyretmiş, yaptıklarının kötü bir şey olmadığını söyleyerek yaptıklarına cevaz vermiştir.⁸⁰

Avcılık bir başka spor aktivitesi olarak dikkat çekmektedir. Bu aktivite Hz. Peygamber’in bazı düzenleme ve yasaklarının ardından canlı bir şekilde yapılmaktaydı. Konu ile ilgili onun koymuş olduğu yasaklar arasında ihramlı iken avlanmama, ehli eşek etinin yasaklanması, av kastı olmaksızın canlı hedefler üzerinde yarışılmaması, bitkilere zarar verilmemesi gibi hususlar vardır.⁸¹ Bu hususların dışında av köpeği, doğan, ok, mızrak vb. av hayvan ve aletleriyle avlana bilinmekteydi. Su ürünlerinin avlanması da bu dönemde yapılan önemli av aktiviteleri arasındaydı. Bu bağlamda Medine civarında bulunan göl ve su birikintilerinde bol miktarda iyi cins balık avlanmaktaydı. Konuyla ilgili, kaynaklarda birçok rivayet vardır. Örneğin; Hz. Peygamber Akabe körfezinde bir bölgede yaşayan Maknâ halkına, avladıkları balıkların dörtte birini vergi olarak yüklemiştir.⁸² Bir başka rivayete göre bir sefer esnasında yiyecek sıkıntısı baş gösterince, okyanus balıklarından olan anber (balina) balığının etinden yenilmiş, hatta Medine’ye dönülünce Hz. Peygamber’e de ikram edilmiştir.⁸³

Yukarıda zikrettiğimiz sportif faaliyetlerin yanında bu dönemde halkın rağbet gösterdiği, hatta bu konuda Hz. Peygamber’in bizzat teşvik ettiği bir aktivite daha vardır ki o da yüzmektir. Allah resulü bu konuda şöyle demektedir: “Çocuklarınıza ok atmayı, ata binmeyi ve yüzmeyi öğretiniz.”⁸⁴ Günümüzdeki futbol karşılığına gelebilecek bir oyun türü olan ve cahiliye döneminde bayağı yaygın olan kurrek de insanların eğlendiği bir spor aktivitesi idi.⁸⁵ Hz. Peygamber dönemi ile ilgili kaynaklarda bu oyunun şekli ve yöntemiyle ilgili ayrıntılı bir malumat bulunmamaktadır.⁸⁶ Ancak Hz. Peygamber’in yasaklamadığı cahiliye döneminin bu popüler oyununun İslamî dönemde de oynandığını düşünmekteyiz.

Hz. Peygamber dönemi eğlence hayatında çocuklar arasında oynanan oyunların ayrı bir yeri vardır. Örneğin; çelik çomak oyunu yetişkinler arasında da oynanan bir oyundu.⁸⁷ Çocukların ve bazen de büyüklerin hem eğlendikleri hem de toplu halde yaşamanın kurallarını öğrenip

⁷⁸ Zebidî, *Tecrid-i Sarih*, IX, s. 133–134, no: 1386; Akyüz, “Asrı Saadette Spor”, s. 9.

⁷⁹ Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 1075

⁸⁰ İbnü'l-Kayyım el-Cevziyye, *el-Furûsiyye*, s. 5; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, 1/1075–1076

⁸¹ Maide, 5/1; Zebidî, *Tecrid-i Sarih*, XII/3–4; Müslim, “Sayd” 60; Tirmizî, “Sayd”, 9

⁸² Hamidullah, *İslam Peygamberi*, I, s. 604–605

⁸³ Buhârî “Megâzî”, 64/65, 72/12; Müslim, “Sayd” 34/11–18; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 1061–1062; Akyüz, “Asrı Saadette Spor”, s. 10.

⁸⁴ Ebû Dâvûd et-Tayalisi, *Müsned*, 2096.

⁸⁵ Fakihî, s. 9-10; Hamidullah, *İslam Peygamberi*, II, s. 844.

⁸⁶ Akyüz, “Asrı Saadette Spor”, IV, s. 380.

⁸⁷ Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakât*, Beyrut 1853, s. 89; Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâ'idil-aşr*, Beyrut 1985, s. 287.

sosyalleştikleri bu oyunları şu şekilde sıralamak mümkündür: "Azm-i vaddah": Bir çeşit kemik bulma oyunudur. İki grup oluşturan çocukların oynadığı bu oyunda belirlenen bir yerden fırlatılan kemik her bir gruptaki çocuklar tarafından bulunmaya çalışılmaktaydı. Bu oyunda kemiğin olabildiğince uzağa atılması esastı zira onu bulan grup bulamayan grubun elemanları tarafından kemiğin bulunma noktasından atılma yerine kadar sırtta taşınmaktaydı. Oyunun oynanma zamanı, gündüzlerin çok sıcak olmasında dolayı genellikle akşam saatleriydi. Kaynakların ifadelerinden Hz. Peygamber'in de çocukluğunda bu oyunu oynadığını anlamaktayız.⁸⁸ "Fiyâl": Bu oyun kumluk bir arazide oynanmaktaydı. Önce küçük bir kum yığını oluşturulmakta bu yığının içerisine bir nesne saklanmaktaydı. Daha sonra kum yığını ikiye bölünmekte ve saklanan nesnenin hangi bölümde olduğu bulunmaya çalışılmaktaydı.⁸⁹ "Lu'betü'd-dab": Kumluk arazide oynanan bir diğer oyun çeşidi de lu'betü'd-dab ismi verilen oyundu. Bu oyunda araziye bir hayvan resmi çizilirdi. Çizilen hayvan genellikle keler olurdu. Çizilen hayvanın herhangi bir organı işaretlenip ebe olan çocuk sırtı dönük bir şekilde bu organın hangi organ olduğunu bulmaya çalışırdı.⁹⁰ "Celahik": Günümüzde oynanan bilye oyununa benzer bir oyun idi. "Aşık": Bir çok bölgemizde günümüzde dahi oynanan bu oyun aşık ismi verilen bir kemik parçası ile oynanmaktaydı. "Küve": çelik çomak oyunu gibi sopa ile oynanan bir oyun çeşidiydi. Bu oyunların yanında çocukların oynamaktan zevk aldığı saklambaç, salıncağa binme, kovalamaca gibi oyunlar, kızların çok sevdiği çaput ve tahtadan yapılmış olan bebeklerle oynanan oyunlar da burada zikredilmesi gereken oyunlardandı.⁹¹

Sonuç

Siyer-i Nebi içerisinde eğlence konusu ile ilgili uygulamaların tespitin yapılması elzemdir. Zira İslam toplumunda, eğlenme adı altında icra edilen fakat Allah resulünün tasvip etmediği uygulama ve faaliyetlerin yanı sıra İslam adı altında ortaya konan ancak Hz. peygamber dönemi eğlence biçimi ile hiçbir surette ilişkisi olmayan aktiviteler de görülmektedir. İslam toplumundaki bu tezaadın giderilmesi ancak Hz. Peygamber dönemi eğlence hayatının her şeyi ile ortaya konulması ile mümkün olabilir.

Her konuda olduğu gibi eğlence konusunda da ümmetin en önemli örnek ve önderi olan Hz. Peygamber'in atmış üç yıllık hayat serüveni incelendiğinde onun, bütün Müslümanların kolayca hayatlarında tatbik edecekleri bir tutum ve yaşantı içerisinde olduğu görülmektedir. Her şeyden önce o, eğlenme ve dinlenmeyi insan için temel ihtiyaç kabilinden değerlendirmektedir. Ona göre bir insan nasıl ki, acıktığı ve susadığı zaman yemek ve su ile bu ihtiyacını gideriyorsa beden ve zihnen yorgunluk hissettiğinde de rahatlatma ihtiyacını giderme sadedinde meşru ölçüler dairesinde eğlenme ve dinlenme aracını kullanmalıdır. Hz. Peygamber İslam Dini'ne yakışan bir yaşantı bağlamında ashabının önceki yaşamını yeniden düzenlediği için elbette eğlence mevzunda da birtakım düzenleme ve sınırlamalar yapmıştır. O, yapmış olduğu düzenleme ve sınırlamalarında içerisinde yaşadığı toplumun sosyokültürel durumunu dikkate almıştır. Toplumun gereksinimleri ve beklentileri doğrultusunda kararlar almış, uygulamalar yapmıştır. Hz. Peygamber bireyleri gerek mutlu gerekse acılı anlarında bir arada tutan İslam'a uygun adetlerin devamına son derece önem verdiğinden dolayı eğlence mefhumunun vazgeçilmezleri olan düğünlerle ilgili adetleri, dini bayramlardaki kutlamaları, orduyu sefer dönüşü karşılama merasimlerini yasaklamamış bilakis teşvik etmiştir. Bu bağlamda Hz. Peygamberin, insanların eğlenme esnasında çalgı aletlerine, musikiye ve şarkıcılara yer vermelerine izin vermiş olduğu incelemiş olduğumuz rivayetlerin ışığında görülmektedir. Hatta Hz. Peygamberin düğün, bayram, sünnet gibi özel günlerde insanları

⁸⁸ Cahiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, (thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn), VI, Kahire 1356/1937, s. 145.

⁸⁹ İmruülkays, v.dğr., *Yedi Aski: el-Mu'allaktü's-seb'a*, nşr.ve trc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1985, s. 35; Zevzeni, *Şerhu'l-Mu'allakât*, s. 57 ; Hatib et-Tebrizi, *Şerhu'l-Kasâ'idil-aşr*, s. 76- 77.

⁹⁰ Cahiz, *Kitâbü'l-Hayevân*, VI, s. 146

⁹¹ Buhârî, "Edeb", 81; Müslim, "Fezâ'ilü' s-sahâbe" 81 ; İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kübrâ*, VIII, s. 59, 61, 66; Bozkurt, "Eğlence", *DİA*, X, s. 484.

eğlendirmek amacıyla bazı kişilerin (ki bunların geneli cariyelerden oluşmaktaydı) şarkıcılığı profesyonel meslek olarak seçmelerine müsaade ettiği de kaynakların rivayetlerinden çıkarılabilmektedir. Hz. Peygamber çalgı aletlerini onların yapıldığı tarzlardan ötürü yasalamaktan ziyade onlardan çıkan musikinin İslam'ın özüne aykırı olup olmamasıyla ilgilenmekteydi. Nitekim Müslümanların gündelik hayatını bize aksettiren değerli kayıtların mevcut olduğu hadis literatürüne göre İslam'ın ilk dönemlerinde telli, vurmali ve üflemleri olmak üzere çeşitli musiki aletleri mevcuttu ve insanlar onlar vasıtasıyla çalınan şarkılar eşliğinde özel günlerinde eğlenmekteydiler. Bunun yanında Hz. Peygamber insanları eğlendirmek için farklı oyunlar sergileyen insanların hünerlerini sergilemelerine de izin vermiştir. Hatta onları bu konuda teşvik edip cesaretlendirmiştir. Oyunların sergilenmesine izin vermek istemeyen ashabına engel olmuştur. Hz. Aişe ile birlikte izleyerek, kadınların da bu tip eğlencelere iştirak edebileceklerinin mesajını vermiştir. Ayrıca Hz. Peygamber ashabının özel günlerde eğlenmelerini sağlayan oyuncuların oyunlarını sergilemeleri için mescidi kullanmalarına izin vererek bu mekânların toplumu ilgilendiren her türlü aktivite için kullanılabileceğini günümüz Müslümanlarına göstermiştir.

Hz. Peygamber eğlenme adı altında ashabının insan onuruna yakışmayacak tavır ve tutumlar içerisinde bulunmalarına hiçbir zaman izin vermemiştir. Bu bağlamda gerekli olan uyarıları yapmış ve meşru eğlenme şeklinin ne olduğunu ashabına göstermiştir. Yine o, eğlence adı altında İslâm'a ve kendisine dil uzatan, hakaret eden şarkıcılara ve bu tip unsurlar içeren şarkıların söylenmesine de asla müsaade etmemiştir. Böyle bir fiilin içerisinde yer alan kişileri en ağır şekilde cezalandırmıştır. Öte yandan Hz. Peygamber eğlence sektörünün en önemli mekânı olan ve cahiliye döneminin uzantıları arasında yer alan meyhanelere de, buraların içki tüketiminin ve fuhşiyata yönelik faaliyetlerin merkezleri olmaları hasebiyle hiçbir zaman sıcak bakmamış ve böyle yerlerin kendi döneminde çalışmamaları hususunda elinden geleni yapmıştır. Ayrıca Hz. Peygamber, cahiliye döneminde özel olarak faaliyette bulunan fuhuş evlerinde ve bazı kişilerin şahsi evlerinde efendileri tarafından cariyelerin eğlenmeye gelen erkeklere pazarlanma faaliyetlerinin kendi döneminde de devam ettirilmek istenmesine de şiddetle karşı çıkmıştır.

Toplunun eğlenerek vakit geçirdiği diğer bir aktivite olan sportif faaliyetler noktasında da Hz. Peygamber daima teşvik edici olmuştur. O bu teşviki ile ashabının hem vücut olarak daha sağlıklı ve dinç olmasını sağlamak hem de onların eğlenmelerini ve hoşça vakit geçirmelerini temin etmek istemiştir. Hz. Peygamber sportif eğlencelerde ashabının dikkat etmesi gereken hususları da belirlemiş ve bir anlamda günümüzde çok popüler olan spor ahlakının çerçevesini çizmiştir. Buna göre gerek rakip kişinin gerekse bu faaliyette kullanılan canlı varlıkların hayatlarına kastedilmemesi, yaralanmalarına izin verilmemesi gerekmektedir. Bununla birlikte hem sporun yapılışında hem de seyrinde dini kurallara aykırı davranılmaması önemlidir. Spor müsabakasının yapılmasında şartların eşit olması, sonuca tesir eden hiçbir şeye tevessül edilmemesi elzemdir. Bu müsabakalar kumara ve müşterek bahse konu olmamalıdır.

KAYNAKÇA

ABBASLI, Eldeniz, “Çocuk Eğitiminde Bayramların Rolü / The Role of Holiday in Children Education”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140 Volume 3/2 Spring 2008, www.turkishstudies.net, Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.285> p. 1-11.

Abdu'l-Hay el-Kettânî, *et-Terâtibu'l-idâriyye (Nizâmu'l-hükûmeti'n-nebeviyye)*, I-II, Beyrut, trz.

Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, I-VI, Kahire 1313.

Ahmed Muhammed Havlî, *el-Mer'e fi'ş-ş'i 'ri'l-câhilî*, Kahire trz.

AKDOĞAN, Bayram, “Bazı Ayet ve Hadisler Doğrultusunda, İslam Açısından Musiki Sanatının Değerlendirilmesi”, *AÜİFD*, XXXIX, 1999, s. 379-392.

AKYÜZ, Vecdi, “Asrı Saadette Spor”, *Din ve Hayat TDV – İstanbul Müftülüğü Dergisi*, sa. 17, yıl. 2012, s. 7-11.

-----, -----, “Asrı Saadette Spor”, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslam*, ed. Vecdi Akyüz, Ensar Neşriyat, I-IV, İstanbul 2007.

Âlûsî, Ebû'l-Me'âlî Cemâleddîn Mahmûd Şükrî b. Abdullah b. Mahmûd, *Bülüğü'l-ereb fî ma'rifeti ahvali'l-'Arab*, thk. Muhammed Behcet el-Eseri, I-III. Beyrut trz.

APAYDIN, H. Yunus, “Mûsiki/Fıkıh”, *DİA*, XXXI, 261-263.

ASKERÎ, Ebû Hilâl Hasan b. Abdullah b. Sehl, *el-Evâil*, Beyrut 1407/1987.

AZİZOVA, Elnure, *Hz. Peygamber Döneminde Çalışma Hayatı ve Meslekler*, Basılmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 2007.

Bedreddin Ebu Muhammed Mahmud b. Ahmed el -Aynî, *Umdetu'l-kâri şerhi Sahihi'l Buharî*, Daru İhyâi't-Terâsil Arabî, Beyrut, trz.

BELÂZURÎ, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbu'l-eşrâf*, thk. Muhammed Hamidullah, I, Kahire 1959.

BEYHAKÎ, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali, *es-Sünenü'l-kübrâ*, thk. Muhammed Abdulkâhir Atâ, I-X, Mekke 1994.

BOZKURT, Nebi, “Eğlence”, *DİA*, X, s. 483-488.

-----, -----, *Hadiste Folklor-Eğlence*, İstanbul 1997.

BUHÂRÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâil, *el-Câmi 'u's-Sahîh*, I-VIII, İstanbul 1992.

CÂHİZ, *Kitâbü'l-Hayevân*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn, IV, Kahire 1356/1937

-----, “el-Kıyân”, *Resâilu Câhiz*, thk. Abdüsselam Muhammed Hârûn, I-IV, Kahire 1979.

Cevad Ali, *el-Mufasssal fî tarihi'l-'Arab kable'l-İslâm*, I-X, Beyrut 1980.

DÂRİMÎ, Ebû Muhammed Abdullah b. Abdurrahmân b. Fazl, *Sünenü'd-Dârimî*, I-II, İstanbul 1992.

DÜZENLİ, Pehlül, “Klasik İslâm Kaynaklarında Müzik Tartışmaları”, *Marife*, I/2, Konya 2001, s. 27-58.

Ebû Dâvûd et-Tayâlisî, *Müsned*, thk. Muhammed b. Abdul Muhsin et-Türk, I-IV, Hicr li't-Tıba'a ve'n-Neşr, Cizre 1999.

Ebû Dâvûd, Süleyman b. Eş'as es-Sicistânî, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992.

Ebû Ubeyd, *Garîbu'l-hadîs*, thk. Muhammed Abdu'l-Mu'îd Hân, I-IV, Beyrut 1396.

Ebû Ubeyd, Kâsım b. Sellâm el-Herevî el-Ezdî, *Kitâbü'l-Emvâl*, thk. Muhammed Amâre, Kahire 1989.

FÂKİHÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk b. el-Abbâs, *Ahbâru Mekke fî kadîmi'd-dehr ve hadîsih*, thk. Abdulmelik Abdullâh Düheyş, I-VI, Beyrut 1984.

Farmer, *A History of Arabian Music*, London 1929.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

- GÜNGÖR, Erol, “ Eğlencenin Sosyal ve Psikolojik Yönü”, *Türk Edebiyatı*, Ağustos 1981, sayı 94, s. 14.
- GÜVENDİ, Sümeyra, *Fıkıhda Lehv (Oyun ve Eğlence)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2008.
- HAKKI İsmâil İbrâhim, *Esvâkü'l-'Arabi't-ticâriyye fî Şibhi'l-Cezîreti'l-'Arabiyye*, Amman 1423/2002.
- Hamidullah, *İslam Peygamberi*, Çev. Salih Tuğ, I-II, İstanbul 1990.
- Hatîb et-Tebrîzî, *Şerhu'l-Kasâ'idil-'aşr*, Beyrut 1985.
- İbn Abdilber, Ebû Ömer Cemaleddin Yusuf b. Abdullah b. Muhammed el- Kurtubî en-Nemerî, *el-İsti'âb fî ma'rifeti'l-ashâb*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Beyrut 1412.
- İbn Abdürabbih, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Kurtubî, *el-'İkdü'l-ferîd*, I-VII, Kahire 1969.
- İbn Ebû Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed b. İdrîs, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, IX, Mekke 1417/1997.
- İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb b. Ümeyye el-Bağdâdî el-Hâşimî, *el-Muhabber*, thk. Ilse Lichtenstadter, Beyrut trz.
- İbn Habîb, *el-Münemmak fî ahhâri Kureyş*, thk. Hurşîd Ahmed Fârûk, Beyrut 1985.
- İbn Hacer, Ebû'l-Fazl Şehabeddin Ahmed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. Ali Muhammed Bicâvî, I-VIII, Beyrut 1992.
- İbn Hamdûn, Ebû'l-Me'âlî Bahâeddîn Muhammed b. Hasan, *et-Tezkiretü'l-Hamdûniyye*, thk. Bekr Abbas - İhsan Abbas, I-X, Beyrut 1996.
- İbn Hibbân, Ebû'l-Hasan Alâeddin Ali b. Balaban b. Abdullah, *Sahîhu İbn Hibbân*, thk. Şu'ayb el-Arnaût, I-XVIII, Beyrut 1414/1993.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâleddîn Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ ve dğr., Dimaşk-Beyrut 1424/2003.
- İbn Hurdazbih, Ebû'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Lehv ve'l-melâhi*, thk. Gattâş Abdülmelik Habeşe, Kahire 1984.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fida İmâdüddin İsmâil b. Ömer, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, I-XIV, Beyrut 1981.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim, *el-Ma'ârif*, thk. Servet Ukkâşe, Kahire 1981.
- , *'Uyûnü'l-ahbâr*, I-IV, Beyrut trz.
- İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezid er-Rebeî el-Kazvînî, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Mustafa el-A'zamî, I-IV, Riyad 1984.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrrem b. Ali el-Ensârî, *Lisânu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut trz.
- İbn Reşîk, Ebû Ali Hasan el-Ezdî el-Kayrevânî, *el-'Umde fî mehâsini's-şi'r ve âdâbih*, thk. Muhammed Karkazân, I-II, Beyrut 1988.
- İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî, *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, nşr. İhsan Abbas, I-IX, Beyrut 1968.
- İbn Şebbe, *Târihu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. Ali Muhammed Dündül - Yâsîn Saduddîn Beyân, I-II, Beyrut 1996.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemaleddin Abdurrahman b. Ali, *el-Muntazam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, I-XVIII, Beyrut trz.

-----, *Garîbü'l-hadîs*, nşr. Abdulmutî Emîn el-Kal'acî, I-II, Beyrut 1985.

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasan İzzeddin Ali b. Muhammed b. Abdülkerim Üsdü'l-gâbe fî ma'rifeti's-sahâbe, thk. Halil Me'mun Şiha, I-V, Beyrut 1418/1997.

-----, *en-Nihâye fî garîbi'l-hadîs ve'l-eser*, thk. Tâhir Ahmed Zâvî, Mahmûd Muhammed Tenâhî, I-V, Beyrut 1399.

İbnü'l-Kelbî, Ebü'l-Münzir İbnü's-Sâib Hişâm b. Muhammed b. Sâib el-Kelbî, *Cemheretü'n-Neseb*, thk. Naci Hasan, Beyrut 1986.

İmruülkays, v.dğr., *Yedi Askı: el-Mu'allaktü's-seb'a*, nşr.ve trc. Şerafeddin Yaltkaya, İstanbul 1985.

İSFAHÂNÎ, Ali b. Hüseyin b. Muhammed Ebü'l-Ferec, *el-Eğânî*, şrh. Abdülemir Ali Mihenna - Semîr Cabir, I-XXIV, Beyrut 1986.

KÖTEN, Akif, "Asrı Saadette Eğlence ve Düğün", *Bütün Yönleriyle Asrı Saadette İslam*, I-IV, Ensar Neşriyat, İstanbul 2007, IV, s. 409, 411.

MESÛDÎ, Ebü'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Mürûcû'z-zeheb ve ma'âdinü'l-cevher*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, I-IV, y.y. 1964.

Mufaddal b. Seleme, Ebû Talib Mufaddal b. Seleme b. Âsım, *el-Melâhî va esmâ'uhâ min kabeli'l-mûsîkâ*, thk. Gattâş Abdülmelik Habeşe, Kahire 1984.

MÜSLİM, Ebu'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nisabûrî, *el-Câmi'u's-Sahîh*, I-V, İstanbul 1981.

Nâsiruddîn el-Esed, *el-Kıyân ve'l-ğînâ' fî'l-asrı'l-Câhilî*, Beyrut 1988.

RÂZÎ, Ebû Bekr Muhammed b. Zekeriyâ, *Muhtârü's-sihâh*, thk. Mahmûd Hâtır, Beyrut 1995.

Sa'îd el-Efgânî, *Esvâku'l-'Arab fî'l-câhiliyye ve'l-İslâm*, Dimaşk 1960.

Se'âlibî, Ebû Mansur Abdülmelik b. Muhammed b. İsmail, *Simârü'l-kulûb fî muzâf ve'l-mensûb*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire trz.

Şevki Dayf, *eş-Şi'r ve'l-ğînâ fî'l-Medîne ve Mekke li-asri benî Ümeyye*, Kahire 1976.

TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Süleyman b. Ahmed b. Eyyûb el-Lahmî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, thk. Hamdi Abdülmecid Selefi, I-XXV, Beyrut trz.

TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezid, *Târihü't-Taberi: Târihü'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Ebu'l-Fazl İbrahim, I-XI, Beyrut trz.

-----, *Tefsîrü't-Taberî*, I-XXX, Beyrut 1405.

TANRIVERDÎ, Hasan, "Spor Ahlakı ve Şiddet", *The Journal of Academic Social Science Studies (JASSS)*, volume 5 issue 8, p. 1071-1093, December 2012, s. 1080-1083.

TEBRÎZÎ, Ebû Zekeriyâ el-Hatîb Yahyâ b. Ali b. Muhammed, *Şerhü'l-muallakati'l-aşri'l-müzehhebat*, haz. Ömer Faruk et-Tabba, Beyrut trz.

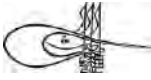
TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *es-Sünen*, I-V, İstanbul 1992.

VÂKIDÎ, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Vâkıd el-Eslemî, *el-Meğâzî*, thk. Marsden Jones, I-III, Beyrut 1984.

- ZEBÎDÎ, *Sahîh-i Buhârî, Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, çev. Kamil Miras, Ankara 1988.
- Zevzenî, *Şerhu'l-Mu'allakât*, Beyrut 1853.
- ZÜBEYRÎ, Ebû Abdullah Mus'ab b. Abdullah, *Nesebu Kureys*, thk. E. Levi Provençal, Kahire 1982.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

PIRLANTA, İ., Hz. Peygamber Döneminde Eğlence Hayatı, **Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic** Volume 10/1 Winter 2015, p. 635-658, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7919>, ANKARA-TURKEY

ARŞİV BELGELERİNE GÖRE KAYSERİ (1940-1950)*

*Serdar SAKİN***

ÖZET

Şehir tarihçiliği, ihmal edilmiş bir alan olmakla birlikte şehrin renklerini ve ruhunu besleyen dinamikleri tanımaya yardım eden bir alandır. Şehre vefa borcunu ödeme adına çalışılması gereken bir alandır.

1940-1950 yılları arasında Kayseri'nin durumu, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgelerine siyasi, ekonomik, sosyal ve Tayyare Fabrikası konularıyla yansımıştır.

Siyasi bakımdan belediye başkanlarının atama yazıları vardır. İkinci siyasi husus da Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Kayseri il başkanlığı tarafından yazılan cemiyet yapılanmasına ait yazılardır. Ekonomik ve sosyal açıdan şehirde kurulan ev, dokumacılık, değirmencilik veya zirai amaçlı kooperatifler dikkat çekmiştir. Yine özel bankalardan Garanti Bankası, Akbank ve Yapı-Kredi Bankası'nın şube açmaları, hafriyat çalışmaları sırasında keşfedilen Roma mezarı, yasaklanan ve toplattırılan bir roman ve daha birkaç konu şehrin ekonomik ve sosyal yönlerini yansıtmaları bakımından kayda değer görülmektedir. Belgelerdeki bir konu da Kayseri şehri imar planı doğrultusunda gerçekleştirilen istimlak hadisesidir. Ancak bu daha çok hazine arazilerinin belediyeye devredilmesi şeklinde yapılmıştır. Başka bir konu Talas'ta bulunan Amerikan Koleji'ne ait 5 binanın, 1000 yataklı askeri hastane yapılmak üzere askeri işgal altına alınacağı meselesidir. Sivas ile Ankara arasında seyrüsefer halinde bulunan ve ulaşım aracı olarak bütün trenlere oranla üstün tren sayılan özel trenlerin hareket saatleri de kayıtlardan öğrenilmektedir. Volkan Gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla ilgili yazılar bulunmuştur. Dönemin en büyük partisi sayılabilecek CHP Kayseri İl teşkilatının destekleriyle çıkacak olması nedeniyle arşivlerde Volkan Gazetesi'ne ait belgeler tespit edilebilmiştir. Muhtelif belgeler içinde en dikkati çeken konu, Şakir Sungar'ın kaleme aldığı ve 1944 yılında Sümer Matbaası tarafından yayınlanan "Filiğin Emin Balta ile Nasıl Öldürüldü" başlıklı kitabın Bakanlar kurulu tarafından 7 Temmuz 1944 tarihli toplantıda sakıncalı görülerek mevcutlarının toplattırılması ve dağıtılmasının yasaklanmasıdır.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Erciyes Ü. Edebiyat F. Tarih B. El-mek: serdar.sakin@gmail.com

Kayseri ile özdeşleşen Tayyare Fabrikası da önemi haiz bir diğer konudur. Fabrikada çalışan İngiliz vatandaşları, istimlâk edilen arsalar gibi konular belgelerde geçmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kayseri, Tayyare Fabrikası, Şakir Sungar, Roma Mezarı, Talas Amerikan Koleji.

THE PERIOD OF 1940-1950 IN KAYSERİ ACCORDING TO ARCHIVE DOCUMENTS

STRUCTURED ABSTRACT

A city is the form in which not only law and ethics but also technical and managerial skills have been reflected on a location. History of a city is a phenomenon which contributes to our identification of the colours and dynamics that foster the soul of our city by means of our specific cultural tastes. Writing the history of a city is, essentially, another way of writing the history of a nation. Meanwhile, history of a city is, in terms of its results, a fine opportunity for historical and social science studies.

Along with being abundantly informed of big cities; secondary cities, which are Bursa, Ankara and Kayseri in the context of Anatolia, are places about which there are scarcer data, and which are in the condition of unknown territories. In this connection, it can be stated that in Turkey, in studies regarding history of cities, Ottoman cities have been focused on. Meanwhile, studies on cities of Republican period are relatively few. Instead of studies on histories of Republican cities individually, studies generally carried out regarding urbanisation and its results by various departments of social sciences and urban planning, and local administrations stand out more.

History constitutes a nation's memory. Those who forget the past are, in this regards, like people who lose their memory. From this perspective, along with the history of your country and nation in general, the history of the city you live in is significant. Hence, despite being a neglected field, urban historiography, which is currently emerging as a new field of occupation and discipline, is a field that helps identify the dynamics that foster the colours and the soul of the city. Urban historiography is a field that needs to be supported and studied in order to show your fidelity to your city. In line with this idea, the present study aims to reveal Kayseri in the period of 1940-1950 in the framework of Prime Ministry Republican Archives. The aim is to contribute primarily to the local history of Kayseri. It has been noticed that previous studies regarding the aforementioned period were attempted to be dealt with the popular approach, without a scientific method, full of information based on hearsay, and for this reason full of mistakes. Considering this problem, it has been attempted to enlighten a period in accordance with the archives.

The condition of Kayseri between the years of 1940-1950 was reflected to documents of the Prime Ministry Republican Archives

regarding its political, economical and social life, and the Aircrafts Factory.

Politically, there are documents concerning the appointment of the mayors. In line with this, mayors and acting mayors between the years of 1940-1950 and the dates of their duties are as follows: Lawyer Necmettin Feyzioğlu (10th August, 1939-4th August, 1942), Nuri Güven (Acting Mayor, 1942), Dr. Hasan Abdulhalim Ergun (1942), Faik Seler (Acting Mayor, 2nd November, 1942-4th March, 1943), Rafet Bingöl (4th March, 1943), Tacettin Tacettinoğlu (Acting Mayor, 19th April, 1943-4th November, 1943), Lawyer Mehmet Emin Molu (5th November, 1943-12th June, 1944), Ahmet Hüsamettin Karakimseli (Officer in Attendance, 1944, 1 month, appointment), İbrahim Kirazoğlu [(Özkiraz) 10th July, 1944-12th February, 1945, resignation], Dr. Mehmet Edip Tarım (Acting Mayor, 1945), Sait Koçak (26th June, 1945-28th December, 1946), Necmi Kalaçlar-Halaçoğlu (Acting Mayor, 28th December, 1946-1st February, 1947), Lawyer İbrahim Ergüven (1st February, 1947-31st March, 1950), Ekrem Mehmet Gönen (1950), Tacettin Tacettinoğlu (Acting Mayor, 17th April, 1950-8th September, 1950), Osman Kavuncu (9th September, 1950-17th September, 1957).

Another political point is the documents written by Kayseri provincial leaders of Republican People's Party (RPP) regarding the structuring of the associations. In the quite detailed reports attached together and presented to the RPP General Secretariat by Hayrullah Ürkün, who was the Provincial Leader of RPP, regarding the structuring of provincial associations on 24th January, 1944, and the associations of the districts of the province on 8th April, 1944, the names, aims and foundation dates of the associations in the province and branches in the districts, data considering as to whether it was a head office or a branch, number of members, and the names of the president and the members are listed. Generally, while top institutions, associations and managers are known, the lower level associations, the data about them, along with the names of the members do not come to the forefront much. For this reason, the data, names and dates that the aforementioned reports possess have importance with regards to revealing new names and data.

Cooperatives for housing, weaving, milling or agricultural purposes stand out in terms of economical and social aspects. The examples of cooperatives in Kayseri are as follows: Örnek Houses Construction Cooperative, Bahçelievler Construction Cooperative, Housing Construction Cooperative for Teachers, Beneficial Housing Construction Cooperative for Members of the Aircrafts Factory, Sümer Construction Cooperative, Beneficial Housing Construction Cooperative for Railroad Personnel, Demirkavak Agricultural Cooperative, Erciyes Agricultural Poplar Cooperative, Hacılar District Number 2 Hand Knitting Craft Cooperative, and Kayseri Weavers Craft Cooperative. Moreover, the opening of branches by Garanti Bank, Akbank and Yapı-Kredi Bank, which are private banks, the Roman tomb discovered during excavations, a novel which was banned and withdrawn, and several other issues are considered significant with regards to reflecting the economical and social aspects of the city. An issue which is in the documents is the confiscation incidents which were carried out in accordance with the master plan of Kayseri city. However, this was

Turkish Studies

mainly carried out by transferring public property to the municipality. Another issue is the military occupation of five buildings that belonged to the American College in Talas in order to build a military hospital with 1000 beds. The departure times of special trains, which travelled between Sivas and Ankara, and were assumed to be superior trains as transportation vehicles compared to all other trains are also found from the documents. Documents about the launch of the Volkan Newspaper were found. They could be located in the archives due to the fact that the newspaper was going to be launched by the support of Kayseri Province Organisation of RPP which could be assumed as the biggest party of the period. The most prominent issue within various documents is the withdrawal and banning the distribution of the book "How was Filîğin Emir Murdered with An Axe?", which was written by Şakir Sungar, and published by Sömer Printing Press, by the Cabinet in the meeting dated 7th July, 1944 because it was deemed objectionable.

The Aircrafts Factory which was identified with Kayseri is another issue which possesses significance. Issues such as English citizens working in the factory and confiscated lands are mentioned in the documents.

In the present study, descriptive survey method, which aims to describe a past or present situation in its natural setting, is employed. In this framework, the situations concerning the issue were attempted to be described in their natural settings and without manipulation. In compliance with the research approach of the descriptive survey method, data about the issues were collected by written documents, and the disorganised data were evaluated by integrating them in a system considering the time and place they were examined. Accordingly, the theme of the present study was composed by means of examining 54 different documents that are located in the Prime Ministry Republican Archives. The theme was settled by combining the data from the aforementioned documents with other studies written about the examined period.

Archives fulfil significant duties in terms of gaining knowledge of a nation's history; and the documents we obtained from the Prime Ministry Republican Archives reveal the historical process of Kayseri between the years 1940-1950 within a basic framework. It is important not to be limited to the data obtained from books in the process of researching the history of cities. However, it is incorrect to examine the political and socio-economical aspects of a city only with the data obtained from books without presenting the documents from archives in terms of primary resources. In this respect, the present study was carried out by noting down the correct data in terms of presenting the primary resources, in other words by taking into consideration the context of the quality of the data. From this perspective, this aspect will constitute a basis for future research.

After examining the documents, it can be mentioned that certain issues that could concern the city were also directed to the senior management. In this respect, interesting and noteworthy data can be presented. The withdrawn novel by Şakir Sungar and housing cooperatives can be given as examples.

By means of the present study, significant data on Kayseri between the years 1940-1950 were identified and listed. Accordingly, repetition caused especially by quotations cited from each other was avoided. The members of the associations in Kayseri and its districts, the owners and parcels of the lands that were confiscated for the Aircrafts Factory and the discovered Roman tomb are some of these. Hence, a contribution has been made to different aspects of the history of Kayseri.

Key Words: Kayseri, Aircraft Factory, Şakir Sungur, Roman Tomb, Talas American College.

Giriş

Şehir, hukukun ve ahlâkın ama aynı zamanda teknik ve idari becerilerin mekâna yansımış biçimidir. Şehir tarihi de kendimize has kültür tadımızla, şehrimizin renklerini, şehrimizin ruhunu besleyen dinamiklerini tanımamıza katkı sağlayan bir olgudur. Esasen bir şehrin tarihini yazmak, bir milletin tarihini yazmanın başka şeklidir¹. Yine şehir tarihi, sonuçları itibarıyla tarih ve sosyal bilim araştırmaları için iyi bir imkândır (Uğur, 2005, s.9).

Büyük şehirler hakkında fazlaca bilgi sahibi olabilmekle birlikte ikinci derecede kentler -ki Anadolu bağlamında bunlar; Bursa, Ankara, Kayseri gibi şehirlerdir- hakkında daha kıt bilgilere sahip bulunulan ve meçhul topraklar durumunda olan yerlerdir (Öz, 2005, s.57). Bu cümleden olmak üzere denilebilir ki Türkiye’de şehir tarihi bakımından yapılan çalışmalarda ağırlık Osmanlı kentlerine verilmiştir. Bununla birlikte Cumhuriyet dönemi şehirleri hakkında yapılan çalışmalar nispeten azdır. Cumhuriyet dönemi şehirleri ile ilgili ise tek tek şehirlerin tarihi yerine çeşitli sosyal bilim dallarında, mahalli idarelerde ve şehircilik planlama bölümlerinde yapılan genel olarak şehirleşme ve sonuçları eksenli çalışmalar daha çok göze çarpmaktadır (Uğur, 2005, s.16).

Tarih bir milletin hafızasıdır. Geçmişini unutan bir kişi bu bakımdan hafızasını kaybeden bir insana benzer. Böyle bir bakış açısıyla yaklaştığımızda genel olarak ülkenizin ve milletinizin tarihi ile birlikte yaşadığınız şehrin de tarihi önem arz etmektedir. İşte günümüzde yeni bir uğraş alanı, bilim dalı olarak ortaya çıkmaya başlayan bir alan olan şehir tarihçiliği, ihmal edilmiş bir alan olmakla birlikte o şehre vefa borcu olanların destek vermesi gereken bir alandır. Bu fikir doğrultusunda ele alınan makalede Kayseri’nin 1940-1950 yılları arasındaki on yıllık süreci, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri’ne yansıyan şekliyle ortaya konulmaya çalışılacaktır. Amaç öncelikle Kayseri yerel tarihine katkıda bulunmaya çalışmaktır. Ele alınan dönemle ilgili mevcut çalışmaların genelde popüler yaklaşımla ele alınmaya çalışıldığı, bilimsel bir üsluptan uzak olduğu, bazı bilgilerin kulaktan duyma şeklinde kaleme alındığı ve bu nedenle yanlışlığı fark edilmiştir. Bu probleminden yola çıkarak makalede arşivler ışığında bir dönemin aydınlatılmaya çalışılması hedeflenmiştir.

Arşiv Belgelerinin tasnifinden önce Cumhuriyet öncesi ve Cumhuriyet sonrası (makale konusu olan 1940’a kadar) Kayseri’nin genel görünümü, imar plan ve uygulamaları ile geleneksel dokusu incelenecek olursa denilebilir ki 19. Yüzyılda toplumsal olarak Kayseri’nin % 25’i esnaf ve ticaret erbabı, nüfusun çoğunluğu çiftçidir. Şehrin kenar mahallelerinin neredeyse tamamı çiftçilikle uğraşmakta ve geçimini bu yolla sürdürmüştür. Bu durum 1950’li yılların sonlarına kadar devam etmiştir. Kalan küçük kesim de yönetici sınıfını oluşturmuştur (Cömert, 2007, s.34-36).

¹ Bekir Şahin, “Şehir Tarihi’nin Kaynakları: Hangi Belge Nasıl Kullanılır?”, *Konya Araştırmaları (blogspot)*, 5 Ekim 2012, <http://konyaaraştırmaları.blogspot.com.tr/2012/10/sehir-tarihinin-kaynaklari-hangi-belge.html> (IGT: 04.06.2014)

20. Yüzyıl başlarında Kayseri şehri, kale ve surlarıyla Bizans, ibadethane, han hamam, medrese, kervansaray, kümbet vb dini, sosyal ve kültürel yapılarıyla Selçuklu, sebze bahçeleri ya da yollarla sınırlı, bir bakkal, bir çeşme, bir küçük mescit ve bir ya da birkaç çıkmaz sokak etrafında sıralanan evleriyle Osmanlı kenti olarak tanımlanabilir. Özellikle Cumhuriyet öncesinde sokaklar ve çıkmazlar dardır. Sokaklar ancak birkaç ev boyunca düz gitmektedir. Çoğunlukla girintili, çıkıntılıdır. Birbirlerine dar veya geniş açılarla birleşmekte, kimi yerlerde ise meydancıklar oluşturmaktadırlar (Asiliskender, 2008, s.77). Toplam 108 mahalleden oluşan geleneksel Kayseri, bir ortaçağ şehri görünümündeydi. Mahalleler bu görünümünü 1950'li yıllara kadar korumuştur. 1909'da Belediye başkanı olan İmamzade Mehmet Bey zamanında Vali Muammer Bey'in destekleriyle ilk olarak Sivas Caddesi, Meydan ve İstanbul (Osman Kavuncu) caddeleri genişletilmiştir. Birinci Dünya Savaşı yıllarında Rifat Çalık'a'nın belediye başkanlığı zamanında Hunat Külliyesi ile Orduevi arasındaki bölgede bulunan mezarlıklar kaldırılarak Kağı Pazarı genişletilmiştir. 1928'de Muhittin Gürbaz belediye başkanı olunca İstasyon Caddesi'nin açılması için istimlaklere başlamıştır. 1939'da Necmettin Fevzioğlu, Talas Caddesi, Meydan, İstasyon Caddesi ve çevresini içine alan bölgede hazırlattığı mevzii imar planını uygulamaya koymuştur (Karatepe, 1999, s.90-92).

Devlet merkezli yapılanmanın başlatıldığı ilk kent olan Kayseri, 1927 yılında tren yolu ağına bağlanmış, 1926'da ülkenin ilk ağır yatırımları olarak Uçak (Tayyare) ve Tank Fabrikaları kurulmuştur. Aynı yıl Bünyan ilçesinde bir Hidro-Elektrik Santrali'nin de kurulduğu bilinmektedir. 1935'te ise dönemin kalkınma hedeflerine bağlı olarak ülkenin ilk sanayi yatırımı Sümerbank Kayseri Bez Fabrikası kurulmuştur. Bu yatırımların amacı yeni bir kent modeli örneği olmalarıdır. Bununla birlikte Kayseri kent merkezinin ilk planlama denemeleri 1930'lu yılların sonunda başlamıştır. Kent merkezini doğu-batı ve kuzey-güney akslarında kesen yollar, 1939 yılında kısmi planlar ile düzenlenerek genişletilmiştir. Dönemin belediyesi tarafından hazırlatılan mevzii imar planı ile günümüzde İstasyon ve Talas caddeleri olarak bilinen yollar yeniden düzenlenmiştir. Ancak kentin ilk köklü planlama çalışmaları 1945'te başlamıştır. Kentin imar planı dönemin yerel yönetiminin daveti ile Alman şehir plancısı Gustav Oelsner önderliğinde Kemal Ahmet Aru tarafından hazırlanmıştır. Şehrin eski merkezinin korunarak doğuda yeni yerleşimler açma önerisi belediye meclisi tarafından pahalı olduğu gerekçesiyle reddedilmiş ve imar planı değiştirilmiştir. Buna göre eski kent merkezinin yerine ızgara planlı bir yerleşim önerilmiştir. Netice olarak 1945 imar planının etkisiyle bir anlamda Kayseri'nin geçmişiyle arasındaki mekânsal ve kültürel bağ koparılmıştır (Asiliskender, 2008, s.80,83,85).

1. Siyasî Boyutlu Yazılar

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden edindiğimiz belgeler doğrultusunda siyasî olarak iki husus göze çarpmaktadır. Bunlardan birincisi belediye başkanlıkları, ikincisi de Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Kayseri il başkanlığı tarafından yazılan cemiyet yapılanmasına ait yazılardır.

Belediye başkanlıklarını ele aldığımızda 1940-1950 yılları arasında Kayseri'de başkanlık ve başkan vekilliği yapan kişiler ile görev tarihleri şu şekilde sıralanabilir: Avukat Necmettin Feyzioğlu (10.08.1939-04.08.1942), Nuri Güven (Vekil, 1942), Dr. Hasan Abdulhalim Ergun (1942), Faik Seler (Vekil, 02.11.1942-04.03.1943), Rafet Bingöl (4 Mart 1943), Tacettin Tacettinoğlu (Vekil, 19.04.1943-04.11.1943), Avukat Mehmet Emin Molu (05.11.1943-12.06.1944), Ahmet Hüsametdin Karakimseli (Maiyet Memuru, 1944, 1 ay, tayin), İbrahim Kirazoğlu [(Özkiraz) 10.07.1944-12.02.1945, istifâ], Dr. Mehmet Edip Tarım (Vekil, 1945), Sait Koçak (26.06.1945-28.12.1946), Necmi Kalaçlar-Halaçoğlu (Vekil, 28.12.1946-01.02.1947), Av.

İbrahim Ergüven (01.02.1947-31.03.1950), Ekrem Mehmet Gönen 1950, Tacettin Tacettinoğlu (Vekil, 17.04.1950-08.09.1950), Osman Kavuncu (09.09.1950-17.09.1957)².

Arşiv belgelerine bakıldığında Necmettin Feyzioğlu'nun başkanlığı 13 Eylül 1939 tarihli kararname ile Cumhurbaşkanı, Başbakan ve İç İşleri Bakanının imzalarıyla onanmıştır³. Feyzioğlu, istifa edip görevinden ayrılınca yerine İl Emniyet Müdürü Nuri Güven vekâleten getirilmiştir. Yaklaşık 40 gün vekillik yapmıştır. Güven'in tayini çıkınca onun yerine 3 aylık vekillik yapan İl Sağlık Müdürü Abdulhalim Ergun atanmıştır (Çalışkan, 1995, s.126).

Ergun da tayin nedeniyle başkan vekilliğini bırakınca yerine gelen Faik Seler'in başkanlığı, 13 Kasım 1942 tarihli kararname ile Cumhurbaşkanı, Başbakan ve İç İşleri Bakanının imzalarıyla onanmıştır. Onama yazısı da 4 Kasım 1942 tarih ve 621-303/16650 sayılı tezkereye cevap olarak gönderilmiştir⁴.

Faik Seler'in milletvekili seçilmesi ile Belediye başkanlığını yürütmek üzere Rafet Bingöl atanmıştır. Yaklaşık 45 gün vekillikten sonra ekmek kıtlığının üst noktaya ulaşması nedeniyle halkın gösterdiği tepki ve baskılar karşısında görevinden istifa etmiştir. Bingöl'ün yerine vekâleten atanan Tacettin Tacettinoğlu, 6,5 aydan sonra Belediye Meclis üyelerinin yaptığı seçimle görevi Emin Molu'ya devretmiştir (Çalışkan, 1995, s.126).

Avukat ve hukuk doktoru Emin Molu'nun başkanlığı, 14 Kasım 1943 tarihli kararname ile Cumhurbaşkanı, Başbakan ve İç İşleri Bakanının imzalarıyla onanmıştır. Yazı İç İşleri Bakanlığı'ndan 7 Ekim 1943 tarih ve 11990 sayılı tezkere ile Cumhurbaşkanlığı Yüce Katına onay için sunulmuştur⁵.

Bu arada Anayasa Mahkemesi eski üyelerinden Sait Koçak hakkında iki onama yazısı tespit edilmiştir. Birinde Koçak'ın başkanlığı, 12 Mart 1945 tarihli kararname ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan ve İç İşleri Bakanı Hilmi Uran'ın imzalarıyla onanmıştır. İç İşleri Bakanlığı'ndan 7 Mart 1945 tarihli ve 621-303/3255 sayılı tezkere ile Cumhurbaşkanlığı Yüce Katına onay için sunulmuştur⁶. Diğer yazıda ise Koçak'ın başkanlığı, 25 Haziran 1946 tarihli kararname ile Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan ve İç İşleri Bakanı Hilmi Uran'ın imzalarıyla onanmıştır. İç İşleri Bakanlığı'ndan 20 Haziran 1946 tarihli ve 621-303/8192 sayılı tezkere ile Cumhurbaşkanlığı Yüce Katına onay için sunulmuştur⁷. Koçak'a ait iki yazı bulunmasının nedeni 1946 seçimleridir. Bu seçimlerde çok partili hayata geçişin bir yansıması olarak Demokrat Partili üyeler de Belediye Meclisi'ne girmiştir. Dolayısıyla başkanlık seçimi yenilenmiştir. Seçim yenilense de Sait Koçak yine başkan seçilmiştir. Bu nedenle Koçak'ın başkanlığına dair iki farklı tarihe ait belge vardır.

İbrahim Ergüven'in başkanlığı, Belediye Meclisince verilen seçilme kararı ile 1580 sayılı Belediye Kanununun 89. Maddesine göre Cumhurbaşkanı, Başbakan ve İç İşleri Bakanının imzalarıyla 22 Mart 1947 tarihinde onanmıştır. Ardından onanan karar İç İşleri Bakanlığı ile Mahalli İdarelere Genel Müdürlüğüne 11 Mart 1947 tarih ve 621-303-5/3377 sayılı tezkereye karşılık olarak gönderilmiştir⁸.

² *Geçmişten Geleceğe Kayseri ve KCETAŞ*, Kayseri ve Civarı Elektrik T.A.Ş. Yayınları, Kayseri 2010, s. 102, Muhsin İlyas Subaşı, *Dünden Bugüne Kayseri*, Selçuklu Yayın Dağıtım, Kayseri 1991, s. 57.

³ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 134.36.2.

⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 57.34.11.

⁵ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 163.23.16.

⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 174.6.20.

⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 184.21.17.

⁸ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 190.8.4.

Son olarak Osman Kavuncu'nun başkanlığı, 2 Ocak 1951 tarihli kararname ile Cumhurbaşkanlığı, Başbakan ve İç İşleri Bakanının imzalarıyla onanmıştır. Onama yazısı da 6 Ekim 1950 tarih ve 621-303/12261 sayılı tezkereye cevap olarak gönderilmiştir⁹.

Belediye başkanları, 1580 sayılı Belediye Kanunu'nun 89. Maddesine göre 4 yıllığına Belediye Meclisi tarafından seçilmektedir. İç İşleri Bakanlığının önerisi ve Cumhurbaşkanının onayı ile de kesinleşmektedir (Resmi Gazete, 1930, s.8832). Kanun maddesinde de açıkça belirtildiği gibi başkanlar 4 yıllığına seçimle işbaşına gelmektedirler. Ancak konu başında verilen listede görüleceği üzere 1940 ile 1950 yılları arasında seçim dönemleri esas alındığında 3 veya 4 başkanın olması gerekirken vekillerle birlikte bu sayının çok üzerinde başkan olduğu dikkat çekmektedir. Belediye başkanlarının istifa, tayin, milletvekili seçilme vb nedenlerle görevlerinden ayrılmasıyla meydana gelen idari boşluğu kapatmak gerekçesiyle zamanın Sağlık Müdürü, Emniyet Müdürü ve Meclis Üyeleri vekâleten belediye başkanı olarak görev yapmışlardır. Dolayısıyla 10 yıllık bir süre için 3 Belediye Başkanı olması gerekirken bu sayı vekillerle birlikte 16'yı bulmuştur.

Belediye Başkanlarına ait yazıların dışında dikkati çeken bir belge CHP İl Başkanı Hayrullah Ürkün'ün, 24 Ocak 1944'te il cemiyet yapılanmasına, 8 Nisan 1944 tarihinde de ile bağlı kazaların cemiyet yapılanmasına dair CHP Genel Sekreterliği'ne sunduğu oldukça ayrıntılı birbirine ek iki rapordur¹⁰. Raporlarda merkez ve kaza şubelerindeki cemiyetlerin isimleri, hangi amaçla kuruldukları, kuruluş tarihleri, merkez veya şube mi oldukları, üye sayıları, başkan ve üye isimleri yer almaktadır. Genelde üst kurumlar, cemiyetler, yöneticiler bilinirken alt kademelerdeki kuruluşların ve bunlara ait bilgiler ve üyelerinin isimleri çok ön plana gelmez. İşte bu bakımdan söz konusu raporların ihtiva ettiği bilgiler, isimler, tarihler yeni isim ve bilgi ortaya koyması açısından önem arz etmektedir.

Rapora göre il merkezinde kurulan cemiyetler şöyle tablolastırılabilir¹¹:

Kulübün Adı	Amacı	Mahiyet	Kuruluş	Üye sayısı
Gençlik D. Spor	Spor	Şube	1932	Belli değil
Sümer Spor Gençlik	Gençliği canlandırmak	Merkez	1935	2500
Şehir Kulübü	Aydın kişilerin toplanma yeri	Merkez	1940	180
Avcılık ve Atıcılık	Hayvanları korumak	Merkez	1941	440
Dağcılık ve Kış Sporları	Yurtta kış ve dağ sporları yaptırmak	Merkez	1943	80
Kızılay	Felaketzedelere yardım	Şube	1938	1149
Türk Hava Kurumu	Havacılık teşkilatına yardım	Şube	1925	3384
Yardım Sevenler	Yoksullara yardım	Şube	1942	500
Çocuk Esirgeme	Yoksul çocuklara yardım	Şube	1915	120

Yukarıdaki cemiyetlerin idare heyetlerine bakıldığında hepsi CHP'ye kayıtlı olup şu isimleri görmek mümkündür: Gençlik D. Spor Kulübünün başkanı Ferit Araç, Genel Sekreteri Abdullah Özkan, Muhasibi Şeref İ. M. Coşkun'dur. Sümer Spor Gençlik Kulübünün başkanı Fabrika müdürü Fazıl Turga, Başkan vekili Selahattin Soysallıoğlu, Genel Sekreteri Bekir Barolay, Başkaptanı İbrahim Aytürk, Muhasibi Şaban Okut'tur. Şehir Kulübünün başkanı Ziya Oruçoğlu, Muhasibi Ahmet Kedici, Veznedarı Mehmet Gazioğlu, kâtibi Mehmet Bürüngüzlü'dür. Avcılık ve Atıcılık Kulübünün başkanı Mustafa Nihat Yahyabeyoğlu, muhasibi Alaattin Çılsal, mutemedi Mehmet Saçcıoğlu, idare amiri Hacı Ak, kâtibi Cafer Bahçeci'dir. Dağcılık ve Kış Sporları Kulübünün başkanı Belediye Başkan yardımcısı İbrahim Özkiraz, Başkan Vekili Sanat Okulu Müdürü Nazmi Akyurt, Muhasibi Mustafa Erla, Teknik Şefi Lise müdür yardımcısı Galip Güneri, Genel Sekreteri Cihat Sarıabdullahoğlu'dur. Kızılay Cemiyetinin başkanı Ali Simitçi, üyeleri

⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 218.38.9.

¹⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

¹¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

Nuhmet Narinoğlu, Bekir Özhalıcı, Hamdi Sürmeli ve Mehmet Gölgeli'dir. Türk Hava Kurumunun başkanı Defterdar Remzi Korokluoğlu, üyeleri Maarif Müdürü Muvaffak Uyanık, Tacettin Tacettinoğlu, Osman Bakır, Askerlik Şubesi Başkanı Rasim Soyak, Emniyet Müdürü Ekrem Rollas, Jandarma Bölük Komutanı Nazmi, Beden terbiyesinden Nevzat Yücel, Ticaret odasından Mustafa Çalık, Ziraat odasından Osman Feyzioğlu, İlkokul Başöğretmeni Fahri Tümer'dir. Yardım Sevenler Cemiyeti başkanı Kız Enstitüsü Müdürü Nuriye Hekimoğlu, veznedarı Makule Savcı, muhasibi Nezihe Tarakçıoğlu, kâtipi Nilüfer ve üyeleri Fazilet Feyzioğlu, Naciye Özsan, Bayan Zehra'dır. Son olarak Çocuk Esirgeme Kurumu'nun merkez heyeti şu isimlerden oluşmaktadır: Doktor Halit Karakaya, Nuriye Hekimoğlu, Mamurhan Özsan, Naciye Özsan, İbrahim Özkiraz, Fahri Tümer, Mustafa Has, Haydar Gaspralı, Halit Doral (Müze memuru), Hükümet doktoru Hayrettin, Mehmet Gazioğlu, Mehmet Bürüngüzlü, Avukat Bekir Rıza Alpay, Tüccar Mehmet Narinoğlu, Bayan Binnaz Kurtoglu¹².

CHP Bünyan ilçesinde yardım maksadıyla 1929'da Kızılay, 1920'de Çocuk Esirgeme Kurumu, kurulduğu tarih belirtilmeyen Hava Kurumu şube olarak bulunmaktadır. Bunlardan Kızılay'ın 86, Çocuk Esirgeme Kurumu'nun 50 üyesi vardır. Bu kurumların başkanları ve idare heyetleri de şöyle belirtilmiştir.

Kızılay İdare Heyeti¹³

Başkan	Galip Yalvaç	Partili değildir
Veznedar	Hamdi Üçok	Partili değildir
Kâtip	Musa Özyigen	Partili değildir
Üye	Bakkal Ahmet Altunbaş	Partilidir
Üye	Arzuhalci Sait Çam	Partilidir
Üye	Bakkal H. Osman Ünal	Partilidir
Üye	Tüccar Hacı Çetin	Partilidir
Üye	Kahraman	Partilidir

Hava Kurumu İdare Heyeti¹⁴

Başkan	Maarif memuru Ömer Yağan	Partili değildir
Üye	Malmüdürü Akif Ongün	Partili değildir
Üye	Askerlik Şb. Reisi Ragıp Erkan	Partili değildir
Üye	Jan. Bl. Kom. V. Durmuş Aytekin	Partili değildir
Üye	Bakkal Ahmet Altunbaş	Partilidir
Üye	Tüccar Hacı Çetin	Partilidir
Üye	Bakkal Ali Öztürk	Partilidir

Çocuk Esirgeme Kurumu İdare Heyeti¹⁵

Başkan	Öğretmen Hamdi Yazarbaş	Partili değildir
Üye	Manifaturacı Abdullah Uslu	Partilidir
Üye	Tüccar Hacı Çetin	Partilidir
Üye	Bakkal Osman Özen	Partilidir

Develi'de Hava Kurumu 1925'te, 1938'de Çocuk Esirgeme Kurumu, 1921'de de Kızılay şubeleri açılmıştır. Şubelerin idare heyetleri şöyle tablolastırılabilir:

¹² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

¹³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

¹⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

¹⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

Hava Kurumu İdare Heyeti¹⁶

Başkan	Askerlik Şb. Reisi Adil Odak	Partili değildir
Üye	As. Şb. Muamelat memuru YZ	Partili değildir
Üye	Jandarma Bl. Kom. V. Hıfzı Farsakoğlu	Partili değildir
Üye	Emekli Tapu memuru Süleyman Doğan	Partilidir
Üye	Öğretmen Yakup Arıkan	Partilidir
Üye	Tüccar Enis Ertem	Partilidir
Üye	Tahsil memuru Kenan Karrül	Partilidir
Üye	Belediye Muhasibi Köksal	Partilidir
Üye	Ömer Gürleyen	Partilidir

Çocuk Esirgeme Kurumu İdare Heyeti¹⁷

Başkan	Başöğretmen Cevat Yurtay	Partilidir
Üye	Öğretmen Nuri Başaran	Partilidir
Üye	Öğretmen Şaziye Akalın	Partilidir
Üye	Öğretmen Mustafa Aksoy	Partilidir
Üye	Esnaf Turan Köylüoğlu	Partilidir
Üye	Tüccar Enis Ertem	Partilidir

Kızılay İdare Heyeti¹⁸

Başkan	Dr. Selahattin Yılmazsoy	Partilidir
Üye	Hükümet Dr. Kazım Topaloğlu	Partilidir
Üye	Esnaf Turan Köylüoğlu	Partilidir
Üye	Hakkı Güzeldemir	Partilidir
Üye	Tüccar Mustafa Türkoğlu	Partilidir
Üye	Tüccar Mehmet Kalemdar	Partilidir
Üye	Lütfü Güngör	Partilidir
Üye	Yakup Arıkan	Partilidir

Pınarbaşı'nda yardım maksadıyla 1927'de Türk Hava Kurumu şubesi, 1930'da Çocuk Esirgeme Kurumu şubesi, 1922'de Kızılay şubesi açılmıştır. Hava Kurumu 2654, Esirgeme Kurumu 57, Kızılay da 122 üyeye sahiptir. Kurumların idare heyetleri şöyledir:

Hava Kurumu İdare Heyeti¹⁹

Başkan	Askerlik Şb. Reisi Cevdet Türker	Partili değildir
Başkan V.	Malmüdürü Şevki Yılmaz	Partili değildir
Üye	Maarif memuru Hami Kandemir	Partilidir
Üye	Mustafa Uğurlu	Partilidir
Üye	Ahmet Çelik	Partilidir
Üye	Arif Dinçarslan	Partilidir
Üye	Muhasep Osman Nuri Atay	Partilidir

¹⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

¹⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

¹⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

Çocuk Esirgeme Kurumu İdare Heyeti²⁰

Başkan	Tüccar Necip Koçak	Partilidir
Üye	Emin Eşsiz	Partilidir
Üye	Şevket Pınar	Partilidir
Üye	Hamdi Eror	Partilidir
Üye	Mustafa Uğurlu	Partilidir

Kızılay İdare Heyeti²¹

Başkan	Münhaldir	Partilidir
Muhasip	Şevket Pınar	Partilidir
Üye	Kenan Kaya	Partilidir
Üye	Rifat Postacı	Partilidir
Üye	Arif Şen	Partilidir
Üye	Mehmet Koç	Partilidir

İncesu'da yardım maksadıyla 1926'da Türk Hava Kurumu şubesi, 1925'te Çocuk Esirgeme Kurumu şubesi, 1928'de Kızılay şubesi açılmıştır. Hava Kurumu 1395, Esirgeme Kurumu 130, Kızılay da 80 üyeye sahiptir. Kurumların idare heyetleri şöyledir:

Hava Kurumu İdare Heyeti²²

Başkan	Halil Bozkoyunlu	Partilidir
Üye	Mustafa Akyol	Partilidir
Üye	Musa Şik	Partilidir
Üye	Mustafa Orçan	Partilidir
Üye	Sabih Üçker	Partilidir
Üye	Hüseyin Peker	Partilidir
Üye	J. Başçavuşu Bekir Tekin	Partilidir

Kızılay İdare Heyeti²³

Başkan	Mustafa Orçan	Partilidir
Üye	Ömer Ünal	Partilidir
Üye	Şefik Kalaycı	Partilidir
Üye	Sabih Üçker	Partilidir
Üye	Şevket Kansu	Partilidir
Üye	Hüseyin Diker	Partilidir

Çocuk Esirgeme Kurumu İdare Heyeti²⁴

Başkan	Şefik Kalaycı	Partilidir
Üye	Mustafa Akyol	Partilidir
Üye	Cemal Yüksel	Partilidir
Üye	İbrahim Ulusoy	Partilidir
Üye	Cevat Demirel	Partilidir

²⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

²¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

²² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

²³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

²⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.

2. Ekonomik ve Sosyal Hayata Yönelik Yazılar

İncelediğimiz döneme ait belgeler, bazı banka şubeleri, ev, dokumacılık, değirmencilik veya zirai amaçlı kurulan kooperatifler, Kayseri ve Cıvırı Elektrik Şirketi, Amerikan Koleji, Belediyeye devredilen hazine arsaları, tren seferleri, Roma mezarları, Volkan Gazetesi ve daha birkaç muhtelif konu başlıkları şeklinde tasnif edilebilir.

İç ve dış ticaretin genişlediği modern zamanlarda bankacılık ekonominin vazgeçilmez unsurlarından biri haline gelmiştir (Özdemir, 2013, s.560). Bu doğrultuda Kayseri’de 1940-1950 yılları arasında Garanti Bankası, Akbank ve Yapı-Kredi Bankası birer şube açmaya karar vermişlerdir. Bu cümleden olmak üzere Bakanlar Kurulu, 21 Eylül 1950 tarihinde yaptığı toplantıda Maliye Bakanlığı’nın uygun görüşüne dayanarak Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı’nın, 18 Eylül 1950 tarihli ve 4/7567/37969 sayılı yazısı üzerine Türkiye Garanti Bankası’nın Kayseri’de bir şube açmasını 3/11860 karar sayısı ile kararlaştırmıştır²⁵. Yine Maliye Bakanlığının onayı, Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı’nın 26 Kasım 1951 tarihli ve 4/10681/56336 sayılı yazılı teklifi ile Bakanlar Kurulu, 2999 sayılı kanunun 4. Maddesine dayanarak 30 Kasım 1951 tarihli toplantısında Akbank’ın Kayseri’de bir şube açmasını onaylamıştır²⁶. Aynı şekilde 10 Haziran 1950 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla Yapı ve Kredi Bankası Türk Anonim Ortaklığı’nın Kayseri’de bir şube açmasına izin verilmiştir²⁷. Dolayısıyla özelleşmeye giden süreçte yeni bankalar vesilesiyle Kayseri’de de bir adım atılmış olmaktadır.

1940’lı yıllarda Kayseri’de sık karşılaşılan bir olgu da kooperatiflerdir. Kooperatifler ortak ekonomik, sosyal ve kültürel ihtiyaç ve istekleri müşterek sahip olunan ve demokratik olarak kontrol edilen bir işletme yoluyla karşılamak üzere gönüllü olarak bir araya gelen insanların oluşturduğu özerk bir teşkilattır. Kooperatifler, toplumsal kalkınmayı geliştiren ve ticari işletmeler için temel sağlayan özgün bir modele dayanmaktadır²⁸. Başka bir deyişle kooperatifler, toplumumuzda bilinen bir kavram olan imece usulünün/yardımlaşmanın belli bir plan-program dâhilinde uygulanmasını sağlayan kuruluşlardır.

1927 yılında 40.000 olan kent merkezinin nüfusu 1935’te 46.000’e, 1945’te 58.000’e, 1955 yılında da 83.000’e yükselmiştir. Kayseri’deki sanayileşmeye bağlı olarak artan nüfus, barınma ihtiyacını ve konut sorununu ortaya çıkarmıştır. Kent merkezindeki kamu yatırımları çevresinde kooperatifler ile gelişmeye başlayan konut üretimi, bu ihtiyacın karşılanmasında oldukça etkili olmuştur (Asiliskender, 2008, s.81).

Kayseri’de kurulan kooperatifler Örnek Evler Yapı Kooperatifi, Bahçelievler Yapı Kooperatifi, Öğretmen Evleri Yapı Kooperatifi, Tayyare Fabrikası Mensubini Yardımlaşma Evleri Kooperatifi, Sümer Yapı Kooperatifi, Demiryol Personeli Yardımlaşma Evler Yapı Kooperatifi, Demirkavak Tarım Kooperatifi, Erciyes Tarım Kavak Kooperatifi, Hacılar Bucağı 2 Numaralı Eldokuma Küçük Sanat Kooperatifi, Kayseri Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatifi şeklinde sıralanabilir.

Kooperatiflerin kuruluş tarihleri, sermaye ve maksatları ifade edilmek istenirse ev sahibi yapma amaçlı olarak Kayseri Örnek Evler Yapı Kooperatifi, Bakanlar Kurulu’nun izniyle 20 Nisan 1946 tarihinde kurulmuştur. Ticaret Kanunu’nun 480. Maddesine göre Örnek Evler Kooperatifi, satın alacağı yer üzerinde ortaklarına birer ev yaptırmak ve bu işin gerçekleşmesi için lüzumlu göreceği başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Kayseri olmak üzere 15 yıl süre ve en az

²⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 123.73.17.

²⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 127.87.6.

²⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 122.48.5.

²⁸ <http://koop.gtb.gov.tr/kooperatifler-hakkinda/kooperatif-nedir> (IGT: 05.06.2014)

3500 Türk Lirası sermaye ile kurulmuştur²⁹. Çandır Mahallesi ile İstasyon Binası arasında, bahçeli, tek katlı o zamana göre modern evlerden meydana gelen kooperatife 67 civarında şehrin ileri gelenleri üye olmuştur. Bu nedenle kooperatifin ismi “67 Evler” olarak anılmıştır (Erkiletoğlu, 2006, s.712).

Bahçelievler Yapı Kooperatifi, 22 Temmuz 1949 tarihli Bakanlar Kurulu izniyle kurulmuştur. 15 yıl süre ve en az 3500 Türk lirası sermaye ile kurulan kooperatif, satın alacağı arazi üzerinde ortaklarına birer ev yapmak ve bu işin tahakkuku için sair teşebbüslerde bulunmayı amaçlamıştır³⁰.

Sümer Yapı Kooperatifi 18 Mart 1950’de kurulmuştur. Bakanlar Kurulu, Ticaret Kanununun 480. Maddesi gereğince Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı’nın 11 Mart 1950 tarihli ve 1261-6/10648 sayılı teklifi ile kooperatifin ana sözleşmesini inceleyerek uygun bulmuştur. Bu sözleşme gereğince Sümer Yapı Kooperatifinin, satın alacağı arsalar üzerinde ortaklarına sıhhi ve ucuz birer ev yaptırmak ve bu işin tahakkuku için başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Kayseri olmak üzere 20 yıl süre ve en az 1750 Türk Lirası sermaye ile kurulmasına başlanmıştır³¹. İşçi evlerini yapacak olan bu kooperatif ile on beş sene sonra evlerin tapusu işçiye verilmiş olacaktır. Ev yapılacak saha 500 evliktir. Noter huzurunda kura çekilecek, ancak kurada isabet edenler ev sahibi olabilecektir. Evlerin bir dönüm de bahçesi olacaktır. Fabrika müdürü İsmet Erdem’in başkanlığını yaptığı kooperatif büyük oranda amacı gerçekleştirecek birçok dar gelirliyi ev sahibi yapacaktır (Erkiletoğlu, 2006, s.715).

Tayyare Fabrikası Mensubini Yardımlaşma Evleri Kooperatifinin, 6 Nisan 1950 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kurulması kararlaştırılmıştır. 30 yıl süre ve en az 2000 Türk lirası sermaye ile kurulan kooperatif, ortaklarını ev sahibi yapmak ve bu işle ilgili başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Kayseri olmak üzere kurulmuştur³².

Demiryol Personeli Yardımlaşma Evler Yapı Kooperatifi, Bakanlar Kurulu’nun izniyle 9 Ağustos 1951 tarihinde kurulmuştur. Demiryol Yapı Kooperatifi, satın alacağı arazi üzerinde ortaklarına birer ev yaptırmak ve bu işin gerçekleşmesi için lüzumlu göreceği başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Kayseri olmak üzere 20 yıl süre ve en az 3500 Türk Lirası sermaye ile çalışmalarına başlamıştır³³.

Öğretmen Evleri Yapı Kooperatifi Şirketi, Bakanlar Kurulu’nun izniyle 17 Ağustos 1951 tarihinde kurulmuştur. Öğretmen Evleri Yapı Kooperatifi, satın alacağı arazi üzerinde ortaklarına birer ev yaptırmak ve bu işin gerçekleşmesi için lüzumlu göreceği başka teşebbüslerde bulunmak amacıyla merkezi Kayseri olmak üzere 15 yıl süre ve en az 3500 Türk Lirası sermaye ile çalışmalarına başlamıştır³⁴.

Ağaçlandırma, gıda ve zirai amaçlı olarak kurulan kooperatiflere bakıldığında şunlar sıralanabilir: Demirkavak Tarım Kooperatifi, mülk edineceği topraklarda ağaçlandırmalar yapmak ve iklim şartlarına uygun her nevi zirai teşebbüsler ve istihşallerde bulunmak amacıyla merkezi Kayseri olmak üzere 30 yıl süre ve en az 3500 Türk Lirası sermaye ile hudutlu sorumlu olarak

²⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 110.29.12.

³⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 120.55.9.

³¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 199.27.8. Ek bir bilgi olarak şu söylenebilir ki Bakanlar Kurulu, 5 Kasım 1951 tarihli toplantısında Kayseri Sümer Yapı Kooperatifinin ana sözleşmesinin 2. Maddesinde bir değişiklik yapılmasını, 6. Maddesine de 2 fıkra ilavesini onaylamıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 127.79.12.

³² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 122.34.5.

³³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 126.62.5.

³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 126.63.14.

kurulmasına başlanmıştır. Kooperatifin sözleşmesi 11 Şubat 1948 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmış ve faaliyetlerine izin verilmiştir³⁵.

Değirmencilik İşletmesi Türk Anonim Ortaklığı, 5 Mayıs 1948 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla dört yıl süreyle ve 100.000 Türk lirası sermaye ile kurulmuştur. Amacı Kayseri'deki un fabrikasını kira ile tutarak işletmek ve buğday kırmak işiyle uğraşmaktır. Sermayenin dörtte birini yatırmak suretiyle kuruluşu onaylanmıştır³⁶.

Erciyes Tarım Kavak Kooperatifi, 22 Kasım 1948 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kurulmuştur. 30 yıl süre ve 3500 Türk lirası sermaye ile kurulan kooperatifin amacı elde edeceği arazi üzerinde ağaçlandırmalar yapmak ve her türlü zirai teşebbüslerde bulunmaktır³⁷.

Kurulan yeni kooperatiflere ek olarak mevcut bir kooperatifin karşılaştığı problem ve bunun çözümüne dair bir belgede şu bilgiler yer almaktadır: 1949 yılında meydana gelen kuraklık üzerine Kayseri'de mahsuller hasara uğramıştır. Bundan Kayseri Tarım Kredi Kooperatifi etkilenecek kooperatifçe dağıtılan paraları ödeyemeyecek duruma düşmüştür. Sıkıntılı bir duruma düşen kooperatifin daha da vahim duruma düşmemesi adına önceden Türkiye Cumhuriyeti Ziraat Bankası tarafından verilen 219.828 Liralık borcun vade bitiminden itibaren 1 yıl süre ile ertelenmesi Bankanın isteği ve Ticaret Bakanlığı'nın yazısı ile 31 Aralık 1949'da teklif edilmiştir. Söz konusu teklifi görüşen Bakanlar Kurulu, 12 Ocak 1950 tarihinde teklifi onaylamıştır³⁸.

El sanatları bakımından mıntıkasındaki dokumacılığın inkişafına hizmet etmek, iplik vesaire iptidai maddeleri toptan ucuza tedarik ederek ortaklara dağıtmak ve bilmukabele mamul mallarını satmak maksadıyla merkezi Kayseri olmak üzere 31 sene süre ve en az 5500 Türk lirası sermaye ile Kayseri Dokumacılar Küçük Sanat Kooperatif Şirketi'nin kurulmasına izin verilmesi Ticaret Bakanlığı'nın 27 Ocak 1942 tarihli tezkeresine binaen 9 Şubat 1942 tarihli Bakanlar Kurulu'nca kararlaştırılmıştır³⁹.

30 Mayıs 1945 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla da merkezi Kayseri olmak üzere Hacılar Bucağı 2 Numaralı El Dokuma Küçük Sanat Kooperatifi kurulmuştur. Kooperatifin amacı bölgesindeki dokumacılığın gelişmesine hizmet etmek, hammaddelerini toptan ve ucuza alarak ortaklarına dağıtmak ve yapılmış mallarını değer kıymetiyle satmaktır. Kooperatifin, 30 yıl süre ve en az 6200 Türk lirası sermaye ile kurulmasına başlanmıştır⁴⁰.

Belgelerdeki bir konu da Kayseri şehri imar planı doğrultusunda gerçekleştirilen istimplâk hadisesidir. Ancak bu daha çok hazine arazilerinin belediyeye devredilmesi şeklinde yapılmıştır. Bu doğrultuda Maliye Bakanlığı'nın onayı ve İç İşleri Bakanlığı'nın 27 Kasım 1947 tarihli yazısı üzerine Bakanlar Kurulu, 14 Aralık 1948 tarihli toplantısında 2290 sayılı kanunun 8. Maddesine gereğince Kayseri şehri imar planına göre meydan, yol ve yeşillığe ayrılan Hükümet meydanı, Otpazarı, Nişancılar çarşısı ve Kicıkapı mevkilerinde bulunan hazineye ait arsaların parasız olarak Kayseri Belediyesi'ne bırakılmasını kararlaştırmıştır⁴¹. Aynı şekilde İç İşleri Bakanlığı'nın 18 Temmuz 1949 tarihli yazısı üzerine Bakanlar Kurulu, 22 Temmuz 1949 tarihli toplantısında yine şehir imar planına göre meydan, yol ve yeşillığe ayrılan Hükümet meydanı, Otpazarı, Kaşacılar çarşısı ve Kicıkapı mevkilerinde bulunan hazineye ait arsaların parasız olarak Kayseri Belediyesi'ne bırakılmasını onaylamıştır⁴².

³⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 115.93.6.

³⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 116.30.16.

³⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 117.72.2.

³⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 121.97.9.

³⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 97.115.13.

⁴⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 108.31.7.

⁴¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 118.80.16.

⁴² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 120.58.16.

Başka bir konu Talas'ta bulunan ve Talas Amerikan Kız Koleji adıyla 1871 yılında orta dereceli okul olarak eğitime başlayan (Demir, 2012, s.1407). Amerikan Koleji'ne ait 5 binanın, 1000 yataklı askeri hastane yapılmak üzere askeri işgal altına alınacağı meselesidir. Mesele kararlaştırılmış ve binaların tahliyeleri istenmiştir. Bu durum karşısında Amerika Büyük Elçiliği, Hariciye Vekâleti'ne (Dışişleri Bakanlığı) başvurarak mümkünse bu talepten vazgeçilmesini ve kesin bir zorunluluk yoksa eğitim-öğretime devam edebilmek için iki binanın Koleje terk olunarak hastane için üç bina ile iktifa edilmesini arz etmiştir. Söz konusu müracaat üzerine Hariciye Vekâleti durumu 28 Temmuz 1941 tarihli yazısı ile Başbakanlığa bildirmiştir. Konu görüşülmüş ve Kolej binası ile Doktor Nuta'ya ait iki binadan şimdilik sarfı nazar edildiği ve geriye kalan üç binanın tahliye edilerek askeriye teslim edilmesi gerektiği 27 Ağustos 1941 tarihli yazı ile kararlaştırılmıştır⁴³.

Dikkati çeken belgelerden biri de yapılan bir kazı sırasında keşfedilen Roma mezarıdır. Romalılara ait mezar sabit tayyare defî bataryasının bulunduğu Eskişehir beş tepeler mevkiindeki tepede tesviye hafriyatı esnasında bulunmuştur. Mezarın içinde bir adet altın çerçeve üzerinde altı adet yeşil taşlı gerdanlık, iki Burma altın bilezik, bir gümüş sürahi, bir gümüş tencere, bir altın yüzük, bir altın kupa, bir gümüş kupa, bir gümüş zarf, dokuz maden parçası, bir şerit maden parçası, bir toprak kap parçası bulunmuştur. Bu eşyalar İl Defterdarlık memuru, eğitim, müze ve kolordudan birer memurdan oluşan bir heyet marifetiyle tespit edilmiş ve Müzeye teslim edilmiştir. Ardından durum 30 Nisan 1940 tarihli yazı ile Başbakanlık makamına sunulmuştur⁴⁴. Denilebilir ki tarihe saygının gereği yapılmıştır.

Sivas ile Ankara arasında seyrüsefer halinde bulunan ve ulaşım aracı olarak bütün trenlere oranla üstün tren sayılan özel trenlerin hareket saatleri de kayıtlardan öğrenilmektedir. Bayındırlık Bakanlığı Devlet Demiryolları ve Limanları İşletme Genel Müdürlüğü kayıtlarına göre 4/5 Mayıs 1940 tarihindeki seferler şöyle belirtilmiştir: Sivas'tan hareket eden Özel Tren Kayseri'ye 17.15'te gelmektedir. 15 dakika bekledikten sonra 17.30'da yola devam ederek Boğazköprü, Beydeğirmeni, Himmetdede istikametinde ilerleyişini sürdürmektedir⁴⁵.

Konu tren seferleri olunca karşılaşılan bir belgeyi daha burada belirtmek bilgi verme adına faydalı olacaktır. Nitekim Devlet Demiryolları idaresince görülen lüzum ve ihtiyaca binaen Beydeğirmeni-Himmetdede istasyonları arasında kilometre 339+494'te bulunan askeri makasa istasyon mahiyeti verilerek bir isim konulması düşünülmüştür. Askeri makasın Kalkancık adıyla istasyon olarak işletmeye açılmasının düşünüldüğü Ulaştırma Bakanlığı'nın 10 Aralık 1947 tarih ve Devlet Demiryolları Genel Müdürlüğü 5254-3/37219 sayılı yazısıyla bildirilmiştir. Yapılan haberleşme sonunda söz konusu istasyonun Kalkancık adıyla adlandırılmasının uygun olacağı idare kurulu ve daimi komisyon kararlarına dayanılarak Kayseri Valiliğince teklif edilmiştir. İç İşleri Bakanlığı, yaptığı inceleme sonunda teklifi yerinde görmüş ve işlemi de 4025 sayılı İller İdaresi Kanunu hükümlerine uygun bularak 28 Şubat 1948'de Cumhurbaşkanının onamasına sunmuştur⁴⁶. Bu arada 1 Mart 1948 tarihli bir notta konuyla ilgili şu bilgi verilmiştir: Muaddel 4025 sayılı Vilayetler İdaresi Kanununun 1. Maddesinin D fıkrasındaki (...mühim mevki ve tabii arıza adlarının değiştirilmesi...) hakkındaki hükme dayanılarak bu kararın hazırlandığı, bundan başka sarıh bir hüküm olmadığı, bir mevkiin adlandırılması için herhangi bir yerden yapılan teklif üzerine şimdiye kadar D fıkrası hükmüne dayanılarak karar alındığı, İller idaresi İkinci Şube Müdürlüğü'nden telefonla bildirilmiştir⁴⁷. Bu konudaki nihai karar da şöyle çıkmıştır: Kayseri ili içinde Beydeğirmeni-Himmetdede istasyonları arasındaki 339+494 kilometrede kurulmuş ve

⁴³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030. 10, Yer No: 139.998.13.

⁴⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030. 10, Yer No: 213.448.6.

⁴⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.1, Yer No: 2.12.1.

⁴⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 197.7.15.

⁴⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 197.7.15.

nakliyata açılacak olan istasyona Kalkancık adı verilmiştir. Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Başbakan Hasan Saka ve İç İşleri Bakanının 9 Mart 1948 tarihinde üçlü imzasıyla onanan kararı yürütmeye İç İşleri Bakanı görevlendirilmiştir⁴⁸.

1940-1950 yılları arasında Kayseri’de neşredilen gazeteler, Doğru Yol (1945, haftada 2 sayı), Halkın Sesi (1946, haftada 2 sayı), Erciyes Postası (1947, haftada 2 sayı, daha sonra da günlük) ve Volkan (1949, günlük) olarak sayılabilir (Subaşı, 1991, s.146).

Sayılan gazetelerden Cumhuriyet Arşivlerinde özellikle Volkan Gazetesinin yayın hayatına başlamasıyla ilgili yazılar bulunmuştur. Dönemin en büyük partisi sayılabilecek CHP Kayseri İl teşkilatının destekleriyle çıkacak olması nedeniyle arşivlerde Volkan Gazetesi’ne ait belgeler tespit edilebilmiştir. Bu doğrultuda belgelere göre kuruluş sürecindeki gelişmelere bakıldığında CHP Kayseri İl idare kurulunun parti organı olarak Kayseri’de Volkan ismiyle bir gazete çıkarmayı düşündüğü söylenebilir. Yine İl İdare Kurulu Başkanı İbrahim Ergüven imzasıyla 31 Ocak 1949 tarihinde CHP Genel Sekreterliği’ne yazılan yazıda daha önce yapılan sözlü başvuruya dayanılarak gazetenin ihtiyacı olan kâğıdın Genel Sekreterlik tarafından bedelsiz olarak verileceği vaadi hatırlatılmıştır. Ardından gazetenin 15 Şubat 1949’da çıkmaya başlayacağı belirtilerek günlük 2 top hesabıyla ilk ihtiyaç olarak 60 top kâğıdın acele gönderilmesi, ayrıca Ankara’da bir muhabir sağlanarak adının bildirilmesi arz edilmiştir⁴⁹. Kayseri’nin yazısına 5 Şubat 1949 tarihinde CHP Genel Sekreteri adına Erzurum milletvekili Cevat Dursunoğlu cevap vermiştir. Cevapta parti organının yalnız Ulus Gazetesi olduğu, bundan başka parti organı olarak gazete çıkarılmasına imkân olmadığı belirtilmiştir. Ancak partili arkadaşların partinin manevi şahsiyetine dayanmadan çıkaracakları gazetelerin genel merkez tarafından destekleneceği söylenerek Volkan Gazetesi’nin partili bir gazete şeklinde telakki edileceği vurgulanmıştır. Kâğıt yardımı konusunda ise daha önceki özel konuşmada yardımın sürekliliği konusunda teminat verilmediği bildirilerek, yurdun çeşitli yerlerinde çıkan gazetelere belirsiz zamanlarda yapılan yardım şeklinde Volkan Gazetesi’ne de yapılacağı ifade edilmiştir⁵⁰. Anlaşıldığı kadarıyla bundan sonra gazete İl İdare Kurulu tarafından kendi imkânlarıyla çıkmaya başlamıştır. Ancak sözü edilen yardım bir süre sonra tekrar hatırlatılarak Genel Sekreterlikten istenmiştir. Zira İbrahim Ergüven imzalı 4 Haziran 1949 tarihli yazıda Volkan Gazetesi’nin neşrine yardım maksadıyla bir ton kâğıdın acele gönderilmesi arz edilmiştir. Fakat Genel Sekreterlik 9 Haziran’da aldığı karar ile gazeteye yarım ton kâğıt yardımı yapılmasını kararlaştırmış ve kâğıdın CHP İl İdare Kurulu Başkanlığına postalanmasını ve tutarının bildirilmesini Ulus müessesesine yazmıştır. Karşılıklı yazılan yazılardan söz konusu kâğıt yardımının 417 Lira 69 kuruş masraf tuttuğu anlaşılmaktadır. Nihayet Kayseri, 15 Temmuz tarihli yazısıyla kâğıdın alındığını bildirmiştir⁵¹.

İncelenen dönemde 24 Haziran 1928 tarihinde kurulmasına izin verilmiş olan Kayseri ve Civarı Elektrik Türk Anonim Ortaklığı’nın sermaye artırımına gittiği konusu göze çarpmaktadır. Zira söz konusu ortaklık 11 Kasım 1947’de Ticaret Bakanlığı’nın yazısından anlaşıldığına göre ortaklık sermayesini 400.000 Türk Lirası değerinde artırmıştır. Bu artışın dörtte biri de yatırılarak sermaye artırımı için Bakanlar Kurulu’ndan izin istenmiştir. Paranın yatırıldığına dair banka mektubunu inceleyen Kurul, 5 Aralık 1947 tarihinde konuyu onaylamıştır⁵². Bu arada 1940-1950 yılları arasında şirketi yönetenlerin isimleri şu şekilde sıralanabilir: Ahmet Göncüoğlu/Büyükgöncü (1937-1 Nisan 1940), Osman Arbay (1940-28 Mart 1944), Emin Molu (1944-31 Ekim 1944), Salih

⁴⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 197.7.15.

⁴⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 1372.548.4.

⁵⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 1372.548.4.

⁵¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 1372.548.4.

⁵² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 115.73.20.

Avgun (1944-31 Ekim 1944), Mehmet Göbülük (1944-2 Nisan 1947), Osman Büyükgöncü (1947-22 Ekim 1948), İbrahim Ergüven (1948-19 Haziran 1950)⁵³.

Genel konu başlıklarının dışında kalan muhtelif belgelere bakıldığında 25 yıl süre ve 100.000 Türk lirası sermaye ile ithalat, ihracat ve taahhüt işleriyle uğraşmak üzere Emel İthalat ve İhracat Türk Anonim Ortaklığı, sermayesinin dörtte birini bankaya yatırarak kurulma izni istediği görülmektedir. Bakanlar Kurulu da 30 Mart 1945 tarihinde söz konusu ortaklığın kurulmasına izin verilmesini kararlaştırmıştır⁵⁴.

Yine Kayseri Belediyesi'nde Yüksek Mühendislik kadrosunda bulunan bir kişilik münhal kadroya atanacak kişinin tayini meselesi vardır. Esasen 400 lira aylık ücretli olan bu ihtisas mevkiine belediye idaresinde terfi edilerek yükseltilebilecek kimse bulunmadığı için başka bir çare düşünülmüştür. Çözüm yolu olarak da Mühendis Okulu 1936 yılı İnşaat ve Mimari şubesi mezunlarından olup o ana kadar herhangi bir devlet memuriyetinde bulunmamış olan Sabih Arıkan'ın tayini düşünülmüştür. Arıkan, Bayındırlık Bakanlığı'nın teklifi üzerine 19 Kasım 1940 tarihli Bakanlar Kurulu kararı ile söz konusu göreve atanmıştır⁵⁵.

Ayrıca İktisat Bakanlığı, Dâhiliye Vekâleti'nin (İçişleri Bakanlığı) onayına atfen Polonya vatandaşı Witold Lukaszewicz'in uzman olarak Sümerbank İplik ve Dokuma Fabrikaları müessesesi Kayseri Bez Fabrikası'nda bir yıl süreyle çalıştırılmasına izin verilmesini istemiştir. Teklif, 11 Ekim 1943 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştır⁵⁶.

Bakanlar Kurulu, 25 Mayıs 1946 tarihli toplantısında merkezi Kayseri'de bulunan Kayseri Veremle Savaş Derneği'nin genel menfaatlere yarar derneklerden sayılmasını kararlaştırmıştır. Kararını 3512 sayılı kanunun 37. Maddesine dayanarak almıştır⁵⁷.

Muhtelif belgeler içinde en dikkati çeken konu, Şakir Sungar'ın kaleme aldığı ve 1944 yılında Sümer Matbaası tarafından yayınlanan "Filiğin Emin Balta ile Nasıl Öldürüldü" başlıklı kitabın Bakanlar kurulu tarafından 7 Temmuz 1944 tarihli toplantıda sakıncalı görülerek mevcutlarının toplatılması ve dağıtılmasının yasaklanmasıdır⁵⁸. Zira roman Kayseri'de Ermenilerin Taşnak ve Hınçak örgütlerinin işlediği bir cinayeti anlatmaktadır. Basıldığında Kayserili gençler romanı kapış kapış almışlardır. Kısa sürede büyük bölümü tükenmiştir. Şakir Sungar'ın oğlu Ömer Sungar'ın ifadesine göre o vakit Kayseri'de bulunan az sayıdaki Ermeni'nin yaşadığı mahallerde gençler gösteri yapmışlar ve tarihi olayın bu romanla yeniden hafızalarda canlanması şehri bir anda alt üst etmiştir. Bunun üzerine zamanın Ermeni Patriği Kayseri'ye gelerek Kayseri Valisi ve Emniyet Müdürü ile görüşüp romanın toplatılmasını talep etmiştir. Bu talebinde başarılı olamayacağını anlayan Patrik, yazar Şakir Sungar ile görüşmüş ve kendisine külliyetli miktarda para teklif ederek bu romandan vazgeçmesini ve basılan ancak dağıtılmayan kitapları kendisine vermesini istemiştir. Şakir Bey, vatansever bir insandı. Ömrünce paraya fazla bir değer vermediği gibi Patrik'in teklifini de reddetmişti. Patrik bu meseleyi sonuçlandırmadan Kayseri'den ayrılmayı düşünmemiş ve ısrarlı davranarak Kayseri emniyetinin bu kitabın dağıtımını durdurmasını sağlamıştır. Aslında kitabın dağıtımının durdurulmasının gerçek sebebi Kayserili

⁵³ *Geçmişten Geleceğe Kayseri ve...*, s. 104.

⁵⁴ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 107.108.18.

⁵⁵ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 53.111.4.

⁵⁶ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 103.74.18.

⁵⁷ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 111.37.8.

⁵⁸ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 105.48.14.

gençlerin her gün gösteri yapıp Ermeni Hınçak örgütünü lanetlemeleriydi⁵⁹. Nihayet yukarıda ifade edildiği üzere kitabın Bakanlar Kurulu kararıyla yasaklanmasıyla gençlerin gösterileri önlenmiştir.

3. Tayyare Fabrikası'na Dair Yazılar

Kayseri Tayyare Fabrikası, Alman Junkers firması ile Türk Tayyare Cemiyeti'nin ortaklığıyla Uçak ve Motor Fabrikası olarak 6 Ekim 1926 tarihinde açılmıştır. Alman ve Türk işçiler arasındaki maaş farkları, firmanın taahhütlerini yerine getirmemesi, fabrika yönetiminde görevli olan Türk idarecilerin gayretsizliği ve isteksizliği gibi nedenlerle Junkers firması ortaklıktan çekilmiştir. Bu olayın ardından tesis 1931'de Kayseri Tayyare Fabrikası adıyla Milli Savunma Bakanlığı'na bağlı olarak yeniden açılmıştır. 1931-1939 arasında muhtelif tipte 200 civarında uçak üretimi yapılmıştır (Yalçın, 2011, s.1051-1052). Uçak üretimi 1939'da sona ermiş ve bu tarihten itibaren fabrika hava kuvvetlerine ait uçakların bakım, onarım ve revizyon işleri fabrika kapasitesinin büyük bir kısmını işgal ettiğinden ve Amerikan yardımı sebebiyle uçak üretiminin tamamen durmuş olması nedeniyle fabrika, Hava İkmal ve Bakım Merkezi haline getirilmiştir (Bıyıklıoğlu, 1991, s.12-13). Ele aldığımız dönem fabrikanın hava ikmal ve bakım merkezi haline getirildiği dönemdir. Bu dönemde bazı eksik ihale ilanı, fabrikada çalıştırılacak İngiliz vatandaşları, fabrika için istisnâ edilen bazı araziler, yer altı atölyeleri inşaatı ve daha birkaç belge görülmüştür.

Eksik ihale ilanı konusunda üç belge vardır. Bunlardan biri fabrika hangarlarına gidecek olan yolun inşaatı, diğeri garaj inşaatıdır. Bu iki inşaatı ait ihale muamelelerinin eksik ilana dayandığı tespit edilince feshedilmesi, feshi halinde de inşaatın yeniden ve başka bir müteahhide ihalesi söz konusu olmuştur. Ancak hangar inşaatının büyük bir kısmının tamamlanmış olması ve askeri bakımdan işin ehemmiyeti dolayısıyla bir an önce bitirilmesi zorunluluğu görüldüğü için söz konusu ihalenin muteber sayılması Milli Savunma Bakanlığı'na teklif edilmiştir. Her iki teklif, 26 Mayıs 1941 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştır⁶⁰.

Üçüncü belgeye göre Kayseri Motorlu Taşıtlar A tamirhanesinin yapılması için Askeri Bölge Komutanlığı ile müteahhit artırım inşaat limitet ortaklığı ve yüksek mühendis Vehbi Becit arasında 20 Kasım 1943 tarihinde bir sözleşme imzalanmıştır. Sözleşme üzerine yüklenici kişi 22 Kasım 1943 tarihinde işe başlamıştır. Bu andan itibaren 14 Aralık'a kadar Pazar günleri ve yağmurlu günler hariç olmak üzere toplam 18 gün çalışmıştır. 15 Aralık 1943'ten 1 Nisan 1944'e kadar toplam 109 gün don tatili nedeniyle fenni bakımdan imkân olmaması nedeniyle çalışmamıştır⁶¹.

Bu sırada sözleşmede ihale bedeli üzerinde bir yanlışlık olduğu tespit edilmiş ve yanlışlığın nasıl düzeltileceği 14 Nisan 1944 tarihinde Sayıştay'a sorulmuştur. Yazışma 1 Ekim 1944'te neticelenerek Bakanlıkça ek sözleşme tasarısı hazırlanmış ve müteahhide 17 Kasım'da tekrar işbaşı yapması tebliğ edilmiştir. Bu durumda Danıştay'a müracaat edilerek süre uzatımı istenmiştir. Danıştay da 27 Ekim 1945'te verdiği kararda müteahhidin bu konuda bir hatasının bulunmadığını, ancak sürenin uzatılması dolayısıyla müteahhitlerin hiçbir hak istememesini, sözleşme süresinin de daha önce çalışılan 18 gün çıkarıldıktan sonra kalan 202 iş günü uzatılmasını ve bunun 17 Kasım 1944 tarihinden itibaren başlamasını kararlaştırmıştır. Kararla birlikte değişiklik yapılan ek sözleşmedeki ihale maddesi şu şekilde düzeltilmiştir: Kayseri'de yaptırılacak Motorlu vasıtalar A Tamirhanesi için ana mukavelede her ne kadar 356252 lira 10 kuruş gösterilmiş ise de imalat

⁵⁹ S. Burhanettin Akbaş, "Filiğin Emin Balta ile Nasıl Öldürüldü Romanı Üzerine", <http://bindallli.wordpress.com/2008/06/09/filigin-emin-balta-ile-nasil-olduruldu-romani-uzerine/> (IGT: 06.06.2014)

⁶⁰ Yol İnşaatı için bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 95.43.11. Garaj inşaatı için bkz. *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 95.43.13.

⁶¹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.0.011.001, Yer No: 178.30.16.

değeri olan 295344 lira 40 kuruştan Bakanlıkça bedeli karşılığı verilecek malzeme tutarı olan 68875 lira tenzil edildikten sonra neticeye % 25 müteahhit kârı ilave edilmek suretiyle elde olunan 263086 lira 75 kuruş keşif bedelinden % 21,75 ihale tenzilatı yapılarak hakiki taahhüt bedelinin 221515 lira 38 kuruş olduğunu ve ana mukavelede hakiki yazılı bedelin bu şekilde tashihiyi iki taraf kabul eder. 17 Kasım 1944 tarihinde Kayseri Noteri Rifat Yasa huzurunda tasdik edilen bu sözleşmeyi Yüksek Mühendis Vehbi Becit, Artırım İnşaat Limited Şirketi adına Kazım Tiridoğlu, Askeri Bölge Komutanlığı adına Tümgeneral Seyfettin Aykuter ve Albay Süleyman Savcı imzalamışlardır⁶².

Tayyare Fabrikası, Türkiye için ilk defa girişilecek yeni bir sanayi dalı olduğu için yetişmiş teknik eleman sıkıntısı yaşanmıştır. Bu sıkıntı nedeniyle zaman zaman uzman kişiler getirtilerek fabrikada çalıştırılmışlardır. Uzmanların çalışma izinleri ise Milli Savunma Bakanlığı'nın teklifi ile Bakanlar Kurulu'nun onayından sonra kabul edilmiştir. tespit ettiğimiz belgelere göre çalışanlar İngiliz vatandaşıdır. Bu düzlemde, Gedikli J. Rees'in malzeme işlerinde çalışması 8 Ocak 1944⁶³, gedikli başçavuşlardan Alexander Smith ile Colin Kirkride'nin 9 Ekim 1944⁶⁴, gedikli erbaşlardan J. H. Roberts'in 16 Ekim 1944⁶⁵, D. W. L. Heal'in 2 Temmuz 1945⁶⁶, Knibbs'in malzeme işlerinde çalıştırılması 9 Ağustos 1945 tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında kararlaştırılmıştır⁶⁷.

Yine İngiliz ırk ve tebaasından tayyare makinisti Strw ile motor uzmanı mühendis James Wy-brow, kendi fabrikaları hesabına gelerek Kayseri Tayyare fabrikalarında Lysander ve Rolls-Royce tayyareleri ve motorları üzerinde çalışmışlardır. Ancak fabrikalarıyla yaptıkları sözleşmelere göre çalışma süreleri bitmiştir. Bununla birlikte bu kişilerin Tayyare Fabrikasında çalışmaya devam etmeleri lüzumu görülmüştür. Dolayısıyla bu durum kabul edilerek adı geçen kişilerin 1 Ağustos 1940 – 31 Mayıs 1941 tarihleri arasında çalışmaya devam etmeleri ve maaşlarının da 1940 mali yılı Milli Savunma Bakanlığı hava kısmı bütçesinin E cetveline dâhil edilmesi 10 Eylül 1940 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştır⁶⁸.

Tayyare Fabrikasının barış zamanındaki faaliyetinin sefer halinde de devam ettirilmesi maksadıyla hava taarruzlarından korunabilmesi için yer altı tesisleri inşa edilmesi planlanmıştır. Bu plan doğrultusunda harekete geçilmiş ve tesis işlerinin 547.088 lira muhammen keşif bedeliyle 2490 sayılı kanunun 46. Maddesinin K fıkrasına uygun olarak pazarlıkla yaptırılmasına karar verilmiştir. Bakanlar Kurulu 25 Nisan 1942 tarihli toplantısıyla bu durumu onaylamıştır⁶⁹.

Başka bir konu istimlâk meselesidir. Özellikle yaptırılacak tayyare yer altı atölyeleri için gerekli gayri menkullerin istimlâki, 16 Ekim 1944 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştır⁷⁰. Buna göre vekâlet yedek tayyarelerinin bulunduğu gizli hangar civarındaki sırtlara yapılacak olan yer altı atölyeleri için istimlâk edilecek gayri menkul sahipleri Güpgüp oğlu Mustafa, Topçu Hasan oğlu Mehmet ve Ömer, Ekmekçioğlu Şihoğlu Şih Mehmet, Hacı Kasım Vakfı Molla İbat oğlu Mustafa, Sarraç Ömer oğulları Hacı ve Ahmet, Hamza oğlu Şaban ve Kurdun oğlu Hacı Mustafa'dır⁷¹. 16 Ekim 1944 tarihli ve 3/1676 sayılı karara ek olarak yer altı atölyeleri için Şeyh oğlu Galib'in 107-744 tahrir numaralı 8000 metre kare arazisinin de

⁶² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.0.011.001, Yer No: 178.30.16.

⁶³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 104.6.23.

⁶⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.69.15.

⁶⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.74.3.

⁶⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 108.41.8.

⁶⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 108.48.20.

⁶⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 92.86.9.

⁶⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 98.34.5.

⁷⁰ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.73.20.

⁷¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.73.20. İstimlâk edilen arsaların mevkisi, miktarı, parsel no ve istimlâk bedelini gösteren tablo için eklere bakınız.

kamulaştırılması 6 Şubat 1945 tarihli Bakanlar Kurulu'nda onaylanmıştır⁷². Bu karara ek olarak bazı yerler daha 23 Ağustos 1945 tarihli kararla kamulaştırılmıştır⁷³. Ancak kararnameye ilişik olması gereken liste bulunamamıştır. Bu nedenle kimlerin arazilerinin kamulaştırıldığını ve miktarlarını burada yazamıyoruz.

Kayseri Uçak Fabrikası uçuş alanının genişletilmesi için yapılan kamulaştırma çalışmaları kapsamında 11 Mart 1942 tarihinde kamulaştırılan Karakürkçü mahallesinden Hamza oğullarından Şaban oğlu Ahmet adına gösterilen 3 hektar 3648 metre kare araziden adı geçen tarafından ifraz edilerek Abdülkadir oğlu Nurullah Gözübüyük'e ferağ ve tescil edilmiş olan 2039 metrekairelik yerin de kamulaştırılması 24 Temmuz 1947 tarihli Bakanlar Kurulu'nda kararlaştırılmıştır⁷⁴.

Uçuş alanı için kamulaştırılacak tarlalar konusunda 6 Aralık 1944 tarihinde Mumcu oğlu Şaban karısı Vesile ve Nazmiye'ye ait olarak gösterilen tarlaların içinde İsa kızı Hayriye'ye ait 1 hektarlık yerin de bulunduğu görülmüştür. Bunun üzerinde söz konusu 1 hektarlık alan 2 Temmuz 1945 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla kamulaştırılmıştır⁷⁵.

Konuyu Tayyare Fabrikası'nda yaptırılması düşünülen iki adet er pavyonu ile sonlandırabiliriz. Planlanan ancak 78.811 lira 28 kuruş keşifli pavyonların eksiltmesine istekli çıkmamıştır. Bu durumda Milli Savunma Bakanlığı, acele olarak inşa edilmesi gereken bu pavyonların gerekli malzemesi 2490 sayılı kanun hükümleri dairesinde temin edilmek şartıyla aynı kanunun 50. Maddesinin E fıkrasına uygun olarak emaneten yaptırılmasını teklif etmiştir. Maliye Bakanlığı'nın mütalaası da olumlu olunca Bakanlar Kurulu, 19 Şubat 1942 tarihinde inşaatın yapılması iznini onaylamıştır⁷⁶.

Sonuç

Arşivler, bir milletin tarihini öğrenmek açısından çok önemli görevler ifa ederler. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'nden temin ettiğimiz belgeler de Kayseri'nin 1940-1950 yılları arasındaki sürecini temel çerçevede ortaya koymaktadır. Şehir tarihlerinin araştırılmasında sadece kitabî bilgilerle sınırlı kalınmaması önemlidir. Ancak temel kaynak bakımından Arşivlerin ortaya konulmadan sadece kitabî bilgilerle bir şehrin siyasi ve sosyo-ekonomik durumunun incelenmesi yanlıştır. Bu bakımdan makalemiz temel kaynakları gösterme bakımından doğru verilerin kaleme alınması ile başka bir deyişle verilerin niteliği bağlamı göz önünde bulundurularak yapılmıştır. Bu yönüyle de bundan sonraki araştırmalara dayanak teşkil edecektir.

Belgelere bakıldığında sadece şehri ilgilendirebilecek bazı konuların üst yönetime de yansdığı söylenebilir. Bu bakımdan ilginç ve kayda değer veriler ortaya konulabilmektedir. Şakir Sungar'ın toplattırılan romanı, ev kooperatifleri örnek olarak verilebilir.

Makale ile 1940-1950 yılları arasında Kayseri'ye ait önemli veriler tespit edilmiş ve sıralanmıştır. Bu doğrultuda özellikle birbirinden alınarak yapılan alıntılardaki tekrara düşülmemiştir. Kayseri ve ilçelerindeki cemiyetlerin üyeleri, Tayyare Fabrikası için istimlak edilen arazilerin sahipleri ve miktarları, keşfedilen Roma mezarı bunlardan bazılarıdır. Dolayısıyla Kayseri tarihinin değişik veçheleri üzerinde oluşan birikime bir katkı sağlanmıştır.

⁷² Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 107. 97.10.

⁷³ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 109. 53.12.

⁷⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01, Yer No: 114.52.8.

⁷⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 108.41.6. Köşkdag mevkiinde kadastronun 417 ada 23 sayılı parseleni teşkil eden hazineye ait 757462 metrekaire arazi içinde bulunan Ali oğlu Ahmet Aksoy adına tapulanan 43192 metrekaire arazinin Milli Savunma ihtiyacı için kamulaştırılması 16 Mart 1951 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla onaylanmıştır. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 125. 20.13.

⁷⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 97.118.17.

KAYNAKÇA

1.Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 134.36.2.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 57.34.11.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 163.23.16.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 174.6.20.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 184.21.17.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 190.8.4.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 218.38.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490.01, Yer No: 595.58.10.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 123.73.17.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 127.87.6.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 122.48.5.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 110.29.12.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 120.55.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 199.27.8.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 127.79.12.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 122.34.5.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 126.62.5.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 126.63.14.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 115.93.6.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 116.30.16.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 117.72.2.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 121.97.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 97.115.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 108.31.7.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 118.80.16.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 120.58.16.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030. 10, Yer No: 139.998.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030. 10, Yer No: 213.448.6.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.1, Yer No: 2.12.1.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.11.1, Yer No: 197.7.15.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 490.1.0.0, Yer No: 1372.548.4.

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1, Yer No: 115.73.20.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 107.108.18.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 53.111.4.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 95.43.11.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 95.43.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.0.011.001, Yer No: 178.30.16.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 104.6.23.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.69.15.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.74.3.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 108.41.8.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 108.48.20.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 92.86.9.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 98.34.5.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.73.20.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 107. 97.10.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 109. 53.12.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01, Yer No: 114.52.8.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 108.41.6.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 125. 20.13.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 97.118.17.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 103.74.18.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.1.2, Yer No: 111.37.8.
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA)*, Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 105.48.14.

2. Resmî Yayınlar

Resmî Gazete, S. 1471, Tarih: 14 Nisan 1930, s. 8832.

3. Tetkik Eserler

- ASİLİSKENDER, Burak, *Modernleşme ve Konut; Cumhuriyetin Sanayi Yatırımları İle Kayseri’de Mekânsal ve Toplumsal Değişim*, İstanbul Teknik Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Ahsen Özsoy, İstanbul, Ekim 2008.
- BIYIKLIOĞLU, Nadir, *Türk Havacılık Sanayi*, Milli Savunma Bakanlığı Yayınları, Ankara 1991.
- CÖMERT, Hüseyin, *19. Yüzyılda Kayseri*, Mazaka Yayınları, Kayseri 2007.
- ÇALIŞKAN, Necmettin, *Kuruluşundan Günümüze Kayseri Belediyesi*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayınları, Kayseri 1995.

- DEMİR, Cenk, “Amerikan Board Belgelerine Göre Talas Amerikan Kız ve Erkek Kolejleri”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Mehmet Aydın Armağanı), Volume 7/4, Fall 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3837>, ss. 1405-1420.
- ERKİLETLİOĞLU, Halit, *Geniş Kayseri Tarihi*, Can Matbaası, Kayseri, 2006.
- Geçmişten Geleceğe Kayseri ve KCETAŞ*, Kayseri ve Civarı Elektrik T.A.Ş. Yayınları, Kayseri 2010.
- KARATEPE, Şükrü, *Kendini Kuran Şehir*, Kayseri Büyükşehir Belediyesi Yayınları, Kayseri 1999.
- ÖZ, Mehmet, “Osmanlı Klasik Döneminde Anadolu Kentleri”, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, ss. 57-88.
- ÖZDEMİR, Emin, Ali Çakırbaş, “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Nevşehir’de Bankacılık Faaliyetleri; Nevşehir Bankası TAŞ ve Ürgüp Zürra ve Tüccar Bankası TAŞ”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Tarih Sayısı), Volume 8/5, Spring 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4672>, s. 559-575.
- SUBAŞI, Muhsin İlyas, *Dünden Bugüne Kayseri*, Selçuklu Yayın Dağıtım, Kayseri 1991.
- UĞUR, Yunus, “Şehir Tarihi ve Türkiye’de Şehir Tarihçiliği: Yaklaşımlar, Konular ve Kaynaklar”, *Araştırmaları Literatür Dergisi*, C. 3, S. 6, 2005, ss. 9-26.
- YALÇIN, Osman, “Türk Tarihi Bakımından 20. Yüzyılda İki Önemli Gelişme: Havacılığın ve Bir Liderin Doğuşu”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Halil Erdoğan Cengiz adına), Volume 6/2, Spring 2011, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2303>, ss. 1033-1062.

4.İnternet Kaynakları

- <http://konyaaramastirmalari.blogspot.com.tr/2012/10/sehir-tarihinin-kaynaklari-hangi-belge.html> (IGT: 04.06.2014)
- <http://koop.gtb.gov.tr/kooperatifler-hakkinda/kooperatif-nedir> (IGT: 05.06.2014)
- <http://bindalli.wordpress.com/2008/06/09/filigin-emin-baltayla-nasil-olduruldu-romani-uzerine/> (IGT: 06.06.2014)

Ek-1⁷⁷

Vekalet yedek tazyarelerinin bulunduğu gizli hangar civarındaki
sırtlara yapılacak olan yeraltı atölyeleri için istimlak edi-
lecek gayri menkul setvelinden.

Parçel: No:	Tahrir: No:	Cinsi	İstimlak edilen miktar M2:	Sahibinin elinde kalan miktar M2:	Mevkii	Sahibi	İstimlak bedeli Lİ. K.
3	2-7704	Müfrez tarla	5000	5000	Karakaya	Güpgüp oğlu Mustafa	100 00
4	130-768	Tamam tarla	4000		Meteria Kahve İçmeler	Topçu Hasan oğlu Mehmet ve Ömer	40 00
6	107-744	Müfrez tarla	1000	1000	" "	Ekmeççi oğlu Şihoglu Şih Mehmet	15 00
10	117-754	Tamamtarla	2000		" "	Hacı Kasım vakfı Molla İbat oğlu Mustafa	20 00
11	116-757	" "	2000		" "	Sarraç Ömer Oğulları Hacı ve Ahmet	20 00
12	115-752	" "	2000		" "	Hacı Kasım vakfı-Molla İbat oğlu Mustafa	20 00
14	112-749	" "	7500		" "	Hama oğlu Şaban ve Kurdun oğlu Hacı Mustafa	75 00

Aslı gibidir.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

SAKİN, S., Arşiv Belgelerine Göre Kayseri (1940-1950), *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 659-682, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7672>, ANKARA-TURKEY

⁷⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Fon Kodu: 030.18.01.02, Yer No: 106.73.20.

OSMANLI DEVLETİ'NDE GİYÂBÎ YARGILAMA VE DAVALIYA YEMİN TEKLİFİ*

*Mehmet Esat SARICAOĞLU***

ÖZET

Osmanlı hukuk sisteminde yargılama, davayı açan (müdde'î), hakkında dava açılan (müdde'â-aleyh) yargıcın (hâkim/kadı) huzurunda bir araya gelmesi ile başlatılırdı. Davacı davasını davalının yüzüne karşı ifade eder; o da kabul veya ret ederdi. Ret ederse davacıdan iddiasını bir kanıtla (beyyine) özellikle de şahitlerle ispat etmesi istenirdi. Davacının savını ispat edememesi durumunda davalıya yemin teklif etme hakkı bulunmaktaydı. Yeminin edilirse dava düşerdi. Davalı duruşmaya katılmaz ve yerine vekil de göndermezse bu defa davacının hakkını korumak için hâkim talep üzerine davalı için vekil atar ve dava böylece sonuçlandırılırdı. Böyle bir durumda davacı savını kanıtlamazsa, davalının atanmış vekiline yemin teklif edemeyeceğinden mahkemenin sonuçlandırılmaması gibi bir durum ortaya çıkmaktaydı. İşte böyle zamanlarda yargıç, davacının, davalı süresinde gelip yemin edinceye kadar haklı olduğuna hükmeder ve temyiz hakkını da tanıyarak davayı sonuçlandırır.

Bu çalışmayla şu amaçlanmıştır: Osmanlı hukuk sisteminde yargılamanın hem en doğru hem de en kısa zamanda gerçekleşebilmesi için özel önem gösterilmiştir. Bu çerçevede hukukun ortaya çıkmasında tarafların hâkimlerin huzurunda hazır bulundurulması, bu mümkün olamıyorsa vekil tayin etmeleri gerekmektedir. Böylece davaların meşruiyeti sağlanıyor, iddia-inkâr-ispat aşamalarıyla sağlıklı hükümlerin oluşturulması amaçlanıyordu. Davalarda en temel husus olan kişinin suçsuzluğu ilkesi (masumiyet karinesi), iddia edenin ispat ile yükümlülüğünü gerektirir. İddialar ispat edilmediği sürece kişiler masumdur. Davacının kanıtla iddiasını ispat edemediği durumlarda da davalıya yemin teklif etmesi imkânı sağlanıyor, böylece hükme varılmaya çalışılıyordu. Çalışma süresince ve bu amaçla teorik ve uygulamalı olarak yargı sistematığı değerlendirilmiş; okuyucuların konu hakkında fikir sahibi olmaları sağlanmıştır.

Yargılama sürecinin hem en doğru hem de en hızlı bir şekilde gerçekleşebilmesi, tarafların iddia ve ispatlarını usulüne uygun olarak ve her türlü endişe ve şüpheden uzak bir şekilde gerçekleşmesi ile mümkündür. Bunun için tarafların veya vekillerinin hazır bulunduğu duruşma sürecinde iddianın ve ispatın sağlıklı bir şekilde gerçekleşmesi

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Yakınçağ Tarihi, El-mek: msaricaoglu@yahoo.com

olmazsa olmaz şarttır. İspat için en temel unsur ise şahitlerdir. Şahitlerin doğru ve sözüne güvenilir olması hükmün sağlıklı olması açısından çok gereklidir. Bu amaçla güvenilir olma şartı ciddi araştırma ve soruşturmalar sonunda şüpheye yer bırakmayacak şekilde belli olmalıdır.

Davalıların gerek meşru gerekse art niyetli olarak duruşmalara katılmaması, vekil de göndermemesi adli gecikmelere sebep oluyordu. Bu olmanın diye hâkim tarafından duruşmalara katılmayan davalı yerine bir vekilin atanması cihetine gidiliyordu. Bunun ardından davacının iddiası için gerekli kanıtları gösterememesi durumunda ise atanan vekilin onun yerine yemin edemeyeceği bir ortam ortaya çıkıyordu. İşte bu makalede hâkimin böyle durumlarda davacı lehine karar verdiği uygulamalar anlatılmaktadır. Çünkü davalının muhâkemededen kaçması art niyet olarak kabul ediliyor ve mahkeme zabıtlarında bu kanı açıkça ifade ediliyordu.

Bu çalışmada özellikle iki husus öne çıkmaktadır.

Dava sürecinde gerek yemin teklifi ve gerekse atanmış vekil (vekil-i musahhar) tayini, davacının talebi halinde gerçekleştirilmekteydi.

Mahkeme tarafından atanan vekil ve duruşmaya katılmayan davalıya yemin teklifi halinde ortaya konan çözüm ise davacının geçici haklılığı ilkesidir. Davalı itiraz eder ve süresinde yemin ederse davacının iddiasının geçersizliğine hükmedilmiştir.

Her iki durumda da talebin davacı tarafından gelmesi gerekmekte olduğu anlaşılmaktadır. Talebin gelmesi halinde ise hükmün hızlı bir şekilde tesisi mümkün olmaktadır. Hükmün ve dolayısıyla adaletin gecikmesine sebep olacak sürüncemeler engellenmeye çalışılmaktadır. Bu yapılırken de haksızlığa düşmekten olabildiğince kaçınıldığı görülmektedir.

Halen gerek hukuk ve gerekse ceza mahkemelerinde yargılamaların çok uzun sürmesi ciddi anlamda hak kayıplarına ve toplumsal reaksiyonlara sebep olmaktadır. Bu araştırmayla muhâkeme usullerindeki yöntemleri art niyetli olarak kullanarak davacının hakkına ulaşmasını engelleyen davalı ve vekillerinin elini zayıflatacak bir uygulamayı tarihin sayfalarından çıkarmayı hedefledik. Bu yönetime bakarak günümüzde ahlaki ve kültürel değişimin etkisizleştirdiği yemin uygulamasının, İslam inancı ve Türk kültürü açısından da ne kadar hassas bir kavram olduğu da ayrıca ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kadı, Müdde'î, Müdde'a-aleyh, İddi'a, Beyyine, Yemin, Hüküm

DEFAULTING TRIAL AND PROMISSORY OATH TENDER TO THE DEFENDANT IN OTTOMAN EMPIRE

STRUCTURED ABSTRACT

Judgment in Ottoman judicial system, was started when both plaintiff (müdde'i) and defendant (müdde'a-aleyh) come together in front of the adjudicator (hakim/kadı). Plaintiff would read the case right to defendant's face; then the defendant would accept or deny it. If he denied, the plaintiff would be asked to prove his allegation with a proof (beyyine) or especially with witnesses. In the case of not being able to prove his allegation, the plaintiff had the right to tender promissory oath to the defendant. If the defendant took oath the case would be closed. If the defendant didn't attend to the hearing and didn't send an attorney, then the judge -if requested- would assign an attorney for the defendant and the case was resulted this way. In a situation like this, if the plaintiff could not prove his allegation he would not be able to tender an oath to the assigned attorney and the trial would become unfinalised. At such times the adjudicator would adjudge rightfulness of the plaintiff until the defendant came on time to take oath and giving right to appeal, he would close the case.

The aim of this study is: For judgment to be able to occur both most rightly and swiftly in Ottoman judicial system a special importance was attached. Within this scope -for the justice to be done-making both of the sides appear before the judge -if not possible-assigning attorneys was required. By this way lawfulness of the trials was ensured and with "claim-denial-proving" stages, passing sound judgments was aimed. The principle of 'presumption of innocence' which is the most basic matter in trials imposed an obligation to prove to assessor. As long as the claims are not proven, people (defendants) are innocent. In cases when the plaintiff cannot prove his claim with a proof he is given a right to tender a promissory oath to the defendant, by this way the cases was tried to be resolved. During this study and with this aim, theoretical and applied judicial systematic was reviewed; the chance for the readers to have an idea about the topic is provided.

The judgment process to be able to occur both most rightly and swiftly was possible only when the sides did their claims and proving in due form and away from any doubt and worry. Because of this, claiming and proving in a sound way was a sine qua non in the course of trial to which the sides and attorneys attend. The primary element of the proving was the witnesses. For the judgment to be sound, witnesses had to be honest and trustworthy. With this aim the requirement of honesty had to be doubtlessly clear after serious investigations.

Defendants' not attending to the trials and also not sending an attorney either legally or malevolently was causing arrearages. To prevent this, instead of the defendant who did not attend to the trials the judge was assigning an attorney. After this, the situation in which the attorney was not able to take an oath when the plaintiff could not show sufficient proofs for his allegation was outcropping. So in this article the situations in which the judge adjudicates in behalf of the plaintiff are reported because the escaping of the defendant from the

Turkish Studies

trial was accepted as malevolent and this was clearly stated in the records of the court.

In this study, two points are especially prominent.

In the course of trial, tender of oath as well as appointment of assigned attorney was implemented upon request of the plaintiff.

In case of tendering an oath to the attorney and to the non-attending defendant, the produced solution was the principle of interlocutory rightfulness of the plaintiff. If the defendant objected and took the oath, invalidity of allegation of the plaintiff would be ruled on.

In both of the cases, it can be assumed that the request has to come from the plaintiff. And it was possible to make the judgment swiftly, only after the request was made. Abeyances that could cause delays in judgment and consequently in justice was tried to be prevented. And while doing this, it can be seen that all wrongdoings was avoided as much as possible.

Lasting of judgments in civil courts as well as criminal courts still can cause serious loss of rights and public reactions. With this study we aimed to retrieve an implementation that can cut the claws of the defendants and attorneys who use the methods in judicial proceedings malevolently to restrain plaintiff from getting a fair shot. By looking into this method, it can be assumed that from the perspective of Islamic belief and Turkish culture how delicate the practice of oath which is made ineffective by today's moral and cultural changes was.

Key Words: (Cadi/Muslim judge, Plaintiff, defendant, allegation, evidence/proof, oath, judgment)

Giriş

Hak, bireylerin en temel ve vazgeçilmez kazanımlarındandır ve tartışmalı durumlarda tecelli mekânı şüphesiz mahkemelerdir. Mahkemelerde hâkimler davacının iddiasını ve davalının savunmasını dinledikten sonra dava ile ilgili kararını verir ve böylece hakkı ortaya çıkarmış olur. Ama her şey bu kadar kolay olup bitmez kuşkusuz. Bazen davacı iddiasını ispat edemez bazen de davalı duruşma için mahkemeye gelmez veya getirilemez. Böyle durumlarda hakkın gecikmesinin bile bi-zâtihî haksızlık olduğu durumlarla karşılaşılır. “*Geciken adalet en büyük adaletsizliktir*” özdeyişi bu durumun güzel bir özetidir¹. Fakat Osmanlı Devleti’nde hukukun uygulanabilirliği, meşruiyetini aldığı dinî kurallara uygunluğuyla doğrudan alakalıdır. Halkın yargıya dolayısıyla devlete itaati, devletin dine karşı takip ettiği tutumlarla doğrudan alakalıdır. Devlet dinle barışık olursa meşrudur; itaat edilmeyi hak eder. Aksi takdirde devletin meşruiyeti kaybolur (Çiftçi, 2013, s. 606). Hatta bu örfî hukuk olarak karşımıza çıkan uygulamalar için de geçerlidir. Bu bağlamda Osmanlı sultanlarının başka bir otoritenin varlığını kabullenmemelerine karşın İslam dininin de bir otoriteye sahip olması ve bu otoritenin sultan otoritesiyle çatışmama durumu dikkate değerdir. Bunun için sultanların Allah’ın gölgesi (Zıllu’llâh) olarak tanınması ve yine İslam hukuk normları arasında yer alan örf-i sultânî kavramı bu çatışma durumunu ortadan kaldırmıştır (Uğurlu ve Yılmaz, 2011, s. 967-969).

¹ Yargılamanın gecikmemesi için neler yapıldığı hakkında, tarafımızdan hazırlanan ve Uluslararası I. Orta Doğu Sempozyumu’nda tebliğ olarak sunulan “*Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargılamanın Gecikmesini Önleyen Yöntemler*” (c. 2, s. 289-293) adlı makalemiz bu makaleyle birlikte değerlendirilirse konu bütünlüğü açısından yararlı olacaktır.

Osmanlı yargılamasının temelini İslam hukuku oluşturduğuna göre muhâkeme usulü de fıkıh kuralları çerçevesinde ele alınmalı ve incelenmelidir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci döneminde Dîvân-ı Ahkâm-ı Adliye'nin kurulması ve yargılamalarda referans kabul edilen Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin tedviniyle yürürlüğe konması bu açıdan çok önemlidir.

Yargılama Süreci

Kıyas, diyet, hırsızlık ve kazf (zina iftirası) davaları ile hakaret, sövme, dövme, adam öldürme ve tazminatı gerektiren ta'zir suçlarına bakılabilmesi için, mağdurun mahkemeye müracaat edip dava açması gerekir. Hırsızlık ve kazf dışındaki had davaları ile bazı ta'zir suçlarına bakmak için dava şartı aranmaz. Çünkü bu gibi hususlarda dava açılmış sayılır (Bayındır, 1999, s. 429).

Bu usuller çerçevesinde bir davanın açılmış ve dinlenilmeye (istima'a) şâyân sayılabilmesi için öncelikle davacı/lar ve davalı/ların kadının huzurunda (huzûr-ı şer'-i şerîfde) mevcut bulunması gerekirdi. Bu şartın yerine getirilmesinden sonra iddianın davacı tarafında davalının yüzüne karşı (mahzar-ı hasm-ı câhitde) dillendirilmesi gerekirdi. Eğer daha önceden bir dilekçe ile müracaat edilmiş ise söz konusu dilekçe hâkim/kadı tarafından davalıya okunarak açıklanırdı. Bu sürecin ardından kadı, davalıya bu iddia hakkında ne diyeceğini sorar ve ondan kabul veya ret yönünde cevap beklerdi. Cevabın iddianın kabulü yönünde olması, hükmün tesisi için yeterliydi ve davalının ikrarına binaen hüküm davacının talebi doğrultusunda verilir ve dava sonlandırılmış olurdu.

Davalının iddiayı ret etmesi veya ret sadedinde yeni bir iddia dile getirmesi halindeyse yargılama sürecinde ispat aşamasına geçilmiş olurdu. Eğer davalı iddiayı yalnızca ret ederse, davacının iddiasını (iddi'asına mukarin/mutâbık beyyine izhârıyla) genel olarak da şahit göstererek ispat etmesi gerekirdi. Bu ispat şahitlerin, duruşmada aynı sözler ve anlamlarla ifadelerde bulunmasıyla gerçekleşirdi. Birbirinden çok farklı sözler ve anlamlar içeren ifadeler ortaya çıkarsa veya şahitler kabul görmezse iddia ispat edilmemiş olurdu.

Şahit olarak ise, en az iki erkek veya bir erkek iki kadının mahkemede aynı mana ve lafızlarla “*şahitlik ederim*” ifadesiyle beyanda bulunması gerekmekteydi² (Mecelle, 1293, madde³ 1706). Şartlarına uygun olarak gerçekleşen şahitlik beyanlarından sonra kadı davalının ifadesine başvururdu. Eğer o, şahitleri ve şahitlerin bu ifadelerini kabul ederse iddiayı itiraf etmiş sayılır ve hüküm tesis ederdi. Şahitleri yalancılıkla veya unutkanlıkla, olayı eksik veya yanlış hatırlamakla ve benzer ifadelerle ret ederse (Mecelle, 1293, m. 1716) bu takdirde şahitlerin doğru sözlü ve güvenilir (adl ve makbulü'-ş-şehâde) olduklarının tespiti için gizli ve açık soruşturma (tezkiye) yapılması icap ederdi. Ancak çoğu zaman davalı tarafından itiraz edilmese de tezkiye işlemi gerçekleştirilirdi. Böylece beyyine konusunda tereddütlerin oluşması engellenmiş olurdu (1031 Nolu Ankara Şeriye Sicili, s. 14,16). Eğer bir şahidin daha önce bir dava dolayısı ile gizli ve açık tezkiyesi yapılmış ve şahitliği kabul edilebilir bulunmuş ise tekrar tezkiyeye havalesi gerekmezdi (Bilmen, 1970, s. 156 ve 1031 Nolu Ankara Şeriye Sicili, s. 50)⁴.

² Bazı durumlarda bu farklılık aranmaz, hatta kadınlara özel hallerde kadın şahit tercih edilirdi. Çok önemli ve hassas bir konu olan şahitlik için bkz. Ömer Nasuhi Bilmen, Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu, c.8, s.121-174, Bilmen Yayınevi, İstanbul, 1970. Bu uygulamadan yola çıkarak Osmanlı Devleti'nde kadının evlere kapatılmış ve sosyal hayatla ilişkisi olmayan sili bir şahsiyet olduğu düşünülmemelidir. Binlerce yıllık siyasi, ekonomik ve sosyal değişimlerde kadın oldukça etkili pozisyonlarda bulunmuştur. Özellikle hak arama konusunda hukuk kurallarının kendisine belirlediği sınırlar içerisinde, en az erkekler kadar etkili olmuşlardır. Krş. M. Emin Şen ve Faruk Saltekin (2012). “Osmanlı Toplumunda Kadınların Mahkeme Önündeki Hukuk Mücadelesi”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*. 7 (4-II), s. 2793-2807.

³ Bundan sonra m. olarak belirtilecektir.

⁴ Kaynak sicil kaydında şahit gösterilen iki dava vekili, mesleği itibarıyla mahkemece bilinen kişiler oldukları için tezkiye sürecine gidilmemiştir.

Gizli tezkiye ise hâkim, bir kâğıda davacının, davalının ve dava konusunu, şahitlerin isim karışıklığına meydan vermemek için- şöret, sıfat ve diğer eşkâlleriyle bulundukları mahalleri, baba ve dedelerinin adlarını yazarak bir zarfa koyar ve üzerini mühürleyerek müzekkî olarak seçilen kişilere gönderirdi. Onlar da bu kapalı zarfı açarak ilgili kişiler hakkında isimlerinin alt tarafına olumlu (adl ve makbûlû's-şehâdedir) veya olumsuz (adl ve makbûlû's-şehâde değildir) şeklinde kanaatlerini yazıp imzalar ve yine kapalı bir şekilde getiren görevliye vererek hâkime iadesini sağlardı (Mecelle, 1293, m. 1718). Gizli tezkiye işlemi tamamlandıktan sonra kadı, müzekkîleri duruşmanın yapıldığı mekâna davet eder veya naibini taraflar ve şahitlerle birlikte onların bulunduğu yere gönderip tezkiye ettikleri kişilerin bu kişiler olup olmadığı yönünde açık teziyelerini sağlayarak, şahitliklerinin âdil ve şahitliklerinin kabul edilebilir olduğunu bir kez daha te'yid ederdi (Bilmen, 1970, s. 155). Böylece şahitlik etmeleri kabul olunurdu. Tezkiyeler tamamlandıktan sonra davalı, şahitler hakkında suçlama veya benzer ifadelerde bulunursa bu defa şahitliğe aykırı isnatlarda bulunan kişiden iddiasının ispatı istenerek hakkın tecellisinde hiçbir şüpheye meydan bırakılmamaya çalışılırdı (Mecelle, 1293, m. 1724).

Tezkiyelerde müzekkîlerin tespiti için şahidin bulunduğu mahalle, muhit, medrese, tabur, ticaret çevresi, çalıştığı kurum vs.den kendisini tanıyan (mahalle imamı, kurum amiri, ticaret teşkilatının reisleri vb.) kişiler tercih edilirdi (Mecelle, 1293, m. 1717).

Duruşma sırasında davalı, şahitlerin doğru söyleyeceklerine dair yemin etmelerini hâkimden talep edebilir (Mecelle, 1293, m. 1727) ; bu durumda kadı da şahitlere yemin ettirirdi.

Bu sürecin sonunda davacı iddiasını beyyineyle (şâhitle) ispat ederse hâkim hükmünü talep doğrultusunda tesis ederdi.

Davanın seyri, davalının iddiaya karşı bir iddia ile cevap vermesi durumunda değişirdi. Kadı, iddialardan hangisinin dinlenmeye (istimâ'a) daha uygun olduğuna karar vererek ispat yükümlülüğünü ona yüklerdi (1031 Nolu Ankara Şeriye Sicili, s. 15-17). Hangi iddianın dinlenmeye daha layık olduğu ise def'-i da'va adı altında ayrı bir bahsi içermekte olduğundan burada ele alınmayacaktır⁵. Bu durum davanın def'i olarak adlandırılır. Hatta def'in def'i de söz konusu olabilmekteydi. Mesela bir mal konusunda mülkiyet iddiasında bulunsan, o da bu malı babasından satın aldığını iddia etse bu durum bir def'-i dava olur. Eğer davacı bu iddiaya karşılık, "mesela: öyle ama daha sonra da bu satış işlemi iptal ettiniz", dese bu defa da de'in def'i ortaya çıkmış olur. Birinci halde davalı karşı iddia (def) dolayısıyla ispatla yükümlü olurken ikinci halde davacı yeniden ispatla yükümlü olur (Bilmen, 1970, s. 98).

Davacı eğer davasını ispat edemezse (ityân-ı beyyineden acz) bu defa hâkim ona davalıya yemin teklif edip etmeyeceğini sorardı. Davacı şayet yemin teklif etmezse davadan (mu'arazadan) men edilirdi. Yemin teklif etme sürecine geçilmeden genellikle muslihûn tavassutu dediğimiz hakem heyetinin uzlaştırmasıyla orta yol bulunup yemin talebinde bulunulmaması sağlanmaya çalışılırdı (Sarıcaoğlu, 2014, s. 291-292). Çünkü davalarda başvuru bu uygulama yemin kavramının esnetilmesine ve belki de hakkın tecellisinin önlenmesine sebep olabileceği endişesini ortaya koymaktaydı.

Beyyineyle ispatın gerçekleşmemesi ve davalının yemin etmesinin gerekmesi halinde, yemin edecek olanın dini inancının farklılık göstermediği kaynaklardan anlaşılmaktadır (1031 Nolu Ankara Şeriye Sicili, s. 11⁶, 17, 23, 52). Çünkü erdemli ve güvenilir bir kişi hangi dine inanırsa

⁵ Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye'nin 14. ve 15. kitaplarında bu konuda geniş bilgi bulunmaktadır.

⁶ Bu kayıttaki davacı Agob davalı ise Ohannes'tir ve dava Ohannes'in yemini ile sonuçlandırılmıştır.

inansın yalan söylemeyeceği kabul edilir ve aksi ispat edilmedikçe sözü delil olarak kabul edilirdi⁷ (Bilmen, 1970, s. 154).

Davalarda Hüküm Tesisi İçin Yemin Uygulaması

Kelime anlamı kuvvet olan yemin ant içmek, yani bir haberin iki tarafından birini Allah'ın adını anarak veya bir şeye bağlamak suretiyle güçlendirmektir. Allah adına yapılan yemine ayrıca kase de denir (Bilmen, 1970, s. 121)⁸.

Bir hakkın ortaya çıkması için mahkemelerde müdde'inin beyyineyle onu ispat etmesi gerekir. Çünkü beyine, müdde'inin yani davacının ortaya getirmesi gereken bir şeydir⁹ (Mecelle, 1293, m. 76). O zaman beyyine nedir? Beyyine, zahir olan, ortada bulunan, ilk bakışta algılanan şeyin zıttını (hilâfını) ispat etmektir¹⁰ (Mecelle, 1293, m. 77). Sözde asıl olan ise, doğru olmasıdır¹¹ (Mecelle, 1293, m. 12). Bu üç kuralı birlikte düşündüğümüz zaman beyyine yani kanıt ispat için; ispat ise hakkın tecellisi içindir. Hakkı tecelli ettirmek ise iddia edene düşer ve bu da aslında iddia ile görünüşe/söze bakarak yanılmış olan beyinlerin kanıt ile gerçeğe ve doğruya ulaşmasının sağlanmasıdır. Çünkü sözün karakteristiği doğru olmak ise ispat, doğru olduğu düşünülen şeyin aslında doğru olmadığı kanıtlamak ve asıl gerçeğin ortaya çıkmasını tartışmasız bir şekilde sağlamaktır. Bu durumda ispattan aciz olmakla, işin aslı olan doğruluğun devamının sağlanması gerekir ki bu görev de davalıya yani iddiayı inkâr edene düşmektedir. Toparlayacak olursak, öncelikle insanların doğru konuştukları kabul edilmelidir. Bu durumda aykırı olanı iddia ispatı, bu olmazsa doğruluğunu veri olarak düşündüğümüz halin devamını sağlamak için yemini hal çaresi olarak görmek icap eder.

Hüküm tesisi sürecine geri dönülecek olursa, iddiasını ispat edemeyip *ityân-ı beyyineden izhâr-ı acz* eden müdde'î, müdde'â-aleyhe yemin teklif etme ve *asl olanın varlığının* sürdürülmesini isteme hakkına sahiptir. Böyle bir durumda davalı, davacının hâkim/kadı aracılığıyla talebi doğrultusunda yeminin yapması gerekir; tekliften önce yapılan yemine itibar edilmezdi (Bilmen, 1970, s. 123-130). Yemin ederse davacı dava açmaktan (mu'arazadan) men edilir; etmezse davacı davayı kazanmış olurdu.

Fakat günümüz algılamalarıyla yemin ile hakkın tecellisi nasıl mümkün olur denecek olursa cevap olarak: Yemin kavramının İslam-Osmanlı sosyolojisindeki karşılığına bakılması gerekeceği söylenebilir. Çünkü yalan yere yemin edildiğinin ortaya çıkması "yalan yere yemin etme (yemîn-i ğâmus)" suçunu işlemek demekti ki bu da "*Allah'a olan ahitlerine ve yeminlerine bedel (küçük bir menfaat) satın alanlar için ahirette hiçbir nasip yoktur. Allah kıyamet günü onlara itibar etmez*" (Kur'ân, a. 77) ayetiyle Müslüman bir toplumda hem utanılacak hem de itibarsızlaştıracak bir eylem yapmış demek olurdu. Yalancılık ve yalandan bu sakınma, toplumsal etkiyle oto-kontrol olarak tanımlanabilir. (Bu eylemle ilgili öngörülen ceza ve yaptırımlar da başka bir inceleme konusudur. Mesela hatt-i kazf yani iftira cezası gibi). Kaldı ki Türk kültüründe yemin çok eski uygulamalar arasında yer almaktadır. Özellikle yeminle ilişkilendirilen kılıç en önem materyaller arasında yer almıştır. Kırgız, Kazak ve Yakutlar'da diğer silahların yanı sıra kılıcı öpme ve yalama suretiyle yemin edilirdi. Kılıç üzerine yemin Başkurtlar'da en büyük antlardan kabul edilirdi (Sevinç, 2013, s. 626).¹²

⁷ "Kendi dini, lisanı ve yedi (eli) hakkında emin seçiyye sahibi olan bir kitabî, mesele bir nasrânî de zâhiren âdil sayılır. Çünkü yalan söylemek her dinde haramdır. Bu vasıfları hâiz olan bir gayr-i müslim de zâhir-i hâle nazaran yalanı ihtiyar etmez."

⁸ Yemin çeşitleri hakkında (istizhar, merdûde, lağv, gamus, sabr, mün'akıde gibi) bu kaynaktan yararlanılabilir.

⁹ "El-Beyyinetü li'l-müdde'î ve'l-yemînu 'alâ men- enkere"

¹⁰ "El-Beyyinetü li-isbâti hilâfî'z-zâhir ve'l-yemînu li-ibkâi'l-asl"

¹¹ "El-Aslu fi'l-kelâm el-hakîka"

¹² Abdülkadir İnan'dan naklen.

Davacı davalı hakkında mahkemeye başvurduktan sonra hâkim davalıyı mahkemeye davet eder. Bu davet ile iddianın mahiyetinin ve duruşma gününün yazılı olduğu davetiye evrakı ile ayrı ayrı günlerde üç kez davalıya gönderilmiş ve o da gelmemiş ise; ve meşru bir mazereti olduğu mahkemeye bildirilmemiş ve vekil de gönderilmemiş ise bu defa zorla mahkemeye getirilmesi cihetine gidilirdi. Davalı mahkemeye gelmekten ve vekil de göndermekten ısrarla sakınır ve mevcutlu olarak getirilmesi de mümkün olmazsa, davacının talebiyle kendisi için kadı tarafından atanacak bir vekil ve bu vekil aracılığıyla davanın başlayacağı, davalıya bildirilmelidir. Bu işleme rağmen davalı yine de gelmez ve vekil de göndermezse onun hukukunu korumak için bir vekil atanır (vekil-i musahhar) ve dava görülmeye başlanırdı. Usulüne uygun olarak iddianın ispat edilmesi halinde, hüküm tesis edilirdi ve yerine getirilirdi. Bu yargılamaya hükm-i giyâbî adı verilirdi¹³.

Mahkemeye Gelmeyen Davalının Yemin Etmesi Hali ve Vekili

Bu çalışmanın esas amacı, hüküm tesisinde vekilin müvekkili adına yemin teklifiyle karşılaşması durumunda ne yapacağını ortaya koymaktır.

Davalı vekili, müvekkili adına yemin teklif etme hakkına sahip iken onun yerine yemin edemezdi. Asıl mesele de burada ortaya çıkmaktadır. Bu durumda davacı davasını ispat edemez, davalı da mahkemeye gelmezse davacının yemin teklif etme hakkını kullanamayacağından hakkının zayı olması veya gecikmesi ile karşı-karşıya kalması kaçınılmaz olacaktır. İşte böyle durumlarda mahkeme, mahkeme masraflarının davalıya rucû etmek üzere davacıdan tahsiline; davalının mahkemeye gelip yemin edinceye kadar davacının iddiasının kabulü yönünde ilamda bulunulmasına ve gerekli hususların yerine getirilmesine hükmederdi. Davalı, hüküm tesisinden sonra mahkemeye gelir ve yemin edecek olursa bu defa da hâkim, davacının dava açmaktan men edilmesine (mu'arazadan men'ine) ve davalının haklı olduğuna karar vererek davacıyı mu'arazadan men ederek davayı sonuçlandırır. Çünkü davacı bu süreçte iddiasını ispattan aciz olmuştur. Hâkimin bu şekildeki kararı, duruşmalara katılmaktan kaçınan, böylece yargılamayı sürüncemede bırakmak istediği düşünülen davalıyı yargı önüne çıkarabilmek içindir. 1031 Nolu Ankara Şer'iye Sicilinin 9 Numaralı belgesinde davalı ve vekilin duruşmaya katılmayışları bu şekilde değerlendirilerek, davalı adına vekil atanması yönünde uygulama gerçekleştirilmiştir.

Buna karşılık davacı davasını beyyine ile ispat edebilecek durumda iken duruşmaya katılmaz ve vekil de göndermezse ve bu durum için de geçerli bir özrünün bulunduğunu mahkemeye bildirmezse geçici olarak davanın düşmesine karar verilirdi.

Sonuç

Buraya kadar anlatılan hususlardan iki husus öne çıkmaktadır.

1. Dava sürecinde gerek yemin teklifi ve gerekse atanmış vekil (vekil-i musahhar) tayini davacının talebi halinde icra edilmektedir.

2. Mahkeme tarafından atanan vekil ve duruşmaya katılmayan davalıya yemin teklifi halinde ortaya konan çözüm.

Her iki durumda da talebin davacı tarafından gelmesi gerekmekte olduğu anlaşılmaktadır. Talebin gelmesi halinde ise hükmün hızlı bir şekilde tesisi mümkün olmaktadır. Hükmün ve dolayısıyla adaletin gecikmesine sebep olacak sürüncemeler engellenmeye çalışılmıştır. Bu yapılırken de haksızlığa düşmekten olabildiğince kaçınıldığı görülmektedir.

¹³ Geniş bilgi için bakınız: Ahmet Akgündüz (1986) “İslam ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Yargılama Müessesesi”, Belleten 50 (196), 169-199.

Halen gerek hukuk ve gerekse ceza mahkemelerinde yargılamaların çok uzun sürmesi ciddi anlamda hak kayıplarına ve toplumsal reaksiyonlara neden olmaktadır. Bu araştırmayla muhakeme usullerini art niyetli olarak kullanarak davacının hakkına ulaşmasını engelleyen davalı ve vekillerinin elini zayıflatacak bir uygulamayı tarihin sayfalarından çıkarmayı hedefledik. Bu yöneme bakarak, günümüzde ahlakî ve kültürel değişimin etkisizleştirdiği yemin uygulamasının İslam inancı ve Türk kültürü açısından ne kadar hassas bir kavram olduğu da ayrıca ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Kuran-ı Kerim; Al-i İmrân Suresi

1031 Nolu Ankara Şeriye Sicili

AKGÜNDÜZ, A. (1986). İslam ve Osmanlı Hukukunda Gıyapta Yargılama Müessesesi. *Belleten*, 50 (196), 169-199.

BAYINDIR, A. (1999). Osmanlıda Yargının İşleyişi. Güler Eren, Kemal Çiçek, Cem Oğuz (Ed.), *Osmanlı (Teşkilat)* içinde (s. 429-446). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları. <http://www.suleymaniyevakfi.org/tarih-arastirmalari/osmanlida-yarginin-isleyisi.html>

BİLMEN, Ö. N. (1970). Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahat-ı Fıkhiyye Kamusu: Cilt 8. İstanbul: Bilmen Yayınevi.

ÇİFTÇİ, O. Z. (2014). Devlete İtaatin Sınırlarını Dine Göre Belirleyen Farklı Kültürlerden İki Eserin Karşılaştırması. *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic*, 9 (5), 591-606. Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6708>.

Mecelle-i Ahkâm-ı Adliye; 15. Kitap. (1293). İstanbul: Matbaa-i Amire

SARICAOĞLU, M. E. (2014). Osmanlı Hukuk Sisteminde Yargılamanın Gecikmesini Önleyen Yöntemler. Uluslararası I. Orta Doğu Sempozyumu (Kırıkkale, 7-10 Mayıs 2014) Bildiriler Kitabı. Şamil Öçal (Ed.), cilt 2, s. 289-293.

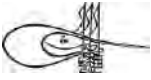
SEVİNÇ, Bayram. (2013). Yiğit ve Silahlı Adam Diyalektiğinde Kılıç İmgesi. *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic* 8 (6), 619-639. Doi Number :<http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4971>

ŞEN, M. Emin ve SALTEKİN, Faruk. (2012). Osmanlı Toplumunda Kadınların Mahkeme Önündeki Hukuk Mücadelesi: 235 No'lu Seydişehir Şer'iyye Sicil Defterine Göre. *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic* 7 (4-II), 2793-2807. Doi number [10.7827/TurkishStudies.3932](http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3932)

UĞURLU, Serdar ve YILMAZ, Kaan; (2011) Türk Devlet Yönetme Geleneğinde Töre'den Örf'e Değişim. *Turkish Studies-İnternational Periodical For The Languages, Literature, and History of Turkish or Turkic* 6 (2) 949-972. Doi Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.2172>

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

SARICAOĞLU, M. E., Osmanlı Devleti'nde Gıyâbî Yargılama ve Davalıya Yemin Teklifi, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 683-692, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7981>, ANKARA-TURKEY

DEMOKRAT PARTİ DÖNEMİNDE TÜRKİYE-BELÇİKA İLİŞKİLERİ*

*Savaş SERTEL***

ÖZET

Belçika Avrupa'nın en küçük ve en yoğun nüfuslu ülkelerinden biridir. Kurulduktan çok kısa bir süre sonra dünyanın en büyük sanayilerinden biri haline gelmiştir. Zengin kömür ve çelik madenlerine sahip olmuştur. Ayrıca sömürgelerinden getirdiği kauçuğu da dünya piyasalarına satarak zenginleşmeye başlamıştır. Tarafsızlık politikası ve gelişmiş sanayisi ile Osmanlı Devleti'nin en fazla ticaret yaptığı ülkelerden biri olmuştur. Osmanlı Devleti ihtiyaç duyduğu silahların büyük bir kısmını Belçika'dan almıştır. Belçika, ABD ile birlikte Osmanlı'nın tüfek ihtiyacının en önemli sağlayıcısı olmuştur. İlerleyen süreçte Osmanlı Devleti'nin elektrik, tramvay, doğalgaz ihalelerinin büyük bir kısmını da Belçikalı firmalar almıştır. Lozan'ı ve dolayısıyla Türkiye'yi tanıdıktan sonra cumhuriyet yönetimi de Belçika ile ticari ilişkilerini geliştirmiştir. Bu ilişkilerden karlı çıkan Belçika olmuştur. Güçlü bir sanayiye sahip olan ülke ürettiği malları Avrupa piyasalarına satamadığından Türkiye pazarı Belçika'ya çok cazip gelmiştir. Atatürk ve İsmet İnönü dönemlerinde de Türkiye silah ihtiyacının önemli bir kısmını Belçika firmalarından almıştır. Demokrat Parti döneminde iki ülke ilişkileri daha da zenginleşmiştir. İki ülke arasındaki sosyal ve kültürel ilişkiler de artmıştır. 6224 Sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanununun kabulünden sonra pek çok Belçika firması Türkiye'de yatırım yapmaya başlamıştır. Bu yatırımların en önemli avantajı yabancı firmaların teşvik almak amacıyla teknolojilerini Türkiye'ye transfer etmeleri olmuştur. Demokrat Parti döneminde Türkiye-Belçika ilişkileri altı başlık olarak ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Belçika, Demokrat Parti, İkili ilişkiler.

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Tunceli Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, El-mek: savassertel@mynet.com

DEMOCRAT PARTY DURING TURKEY-BELGIUM RELATIONS

STRUCTURED ABSTRACT

The aim of our study was small and powerful country in Europe to reveal the relations between Belgium and Turkey. This archive documents the Prime Minister of the Republic is the main source of work. Apart from that national newspapers have also been followed. In this study, we hoped the two countries have seen an improved relationship. Our study is discussed that the one-dimensional perspective of Turkey. During this period, he worked many Belgian expert in Turkey. Belgium has transferred its experience in mining, especially in Turkey. To this end, significant mining experts served in the mines in Turkey. In addition, many of Belgium 6224 after the adoption of the Foreign Investment Promotion Law firms have started to invest in Turkey. This investment is the most important advantage of the technology in order to promote the Belgian company has been to transfer to Turkey. So during those years, technology has a very big step back on the floor with industrial manufacturing Turkey.

Introduction and Objectives of the study:

This article timely trade relations between Turkey and Belgium followed the Democratic Party began to investigate how a cruise with curiosity and sought to answer this question. However, it was observed that only remain in the commercial dimension of the relationship in the coming period. Transfer of technology and expertise between the two countries, diplomatic relations, in terms of sporting events has been observed that there are significant developments. In this study, the Republican Era Turkish-Belgian relations will make a very important contribution to the literature in terms of the very rare. I've already identified this deficiency before starting to work and I've written this article to resolve.

Subject of Study Related Conceptual Framework:

Related to the Ottoman Period Belgian relations in Turkey are relatively adequate studies. For example Officer Acar "Duke De Brabant Istanbul Journey (1860)," Murat Arisal the "XIX. Century Ottoman Belgian Economic Relations. "Mehmet Basic's" XIX. Century Ottoman-Belgium Trade Relations ", published by the Consulate General of Belgium in 2001," Belgium in the Ottoman Capital: First Steps to Beautiful Age Up. "As studies. Belgium's trade and diplomatic relations with the Ottoman these studies were examined. But the Republican Era Turkey-Belgium relations on Selcuk smoke alone, "written by Atatürk era Turkey-Belgium Relations" There is a single report. No attempt is made out of it. This is a major shortcoming. First look at a document that scientific researchers who want to work on bilateral relations in the aftermath of Ataturk in Turkey will be our article. 92-Year history of the Republic of Turkey and Belgium have written about the relationship will be very much in the second study, we believe that it will fill a big gap. Political, diplomatic, commercial, cultural and sporting activities alongside our study includes information about Belgian companies

investing in Turkey. Bilateral relations are multidimensional work has been examined from every angle.

Methods:

The main source of our articles archive documents consist of the Prime Minister of the Republic. In addition, national newspapers were screened. International agreements between the two countries as well as scanned journal Proceedings of the Parliament. In addition, previously written on the subject of scientific study has also been exploited. This data has been reached using the inductive method in the light of the general from the specific. This method could be carried out by looking at some idea of the overall development of relations between the two countries. Therefore it is used.

Results And Discussions:

Belgian firms in Turkey adopted on 18 January 1954 and published in the Official Gazette dated January 23, 1954 6224 Foreign Investment has begun to establish a factory in Turkey to be able to benefit from the Incentive Law. These factories hours, reed wire, cement, glass and mirror manufacturing, sugar, welding electrodes and transformer welding machines, linoleum, oil paints and varnishes, canvas, tarpaulin, canvas and sleeves are made of plants. Other than that, the two countries also signed bilateral trade agreements.

Conclusions and Recommendations:

Belgium is one of the North West European countries are managed by a kingdom. The official name of the state is the Kingdom of Belgium. Belgium consists of three communities and three regions. Kingdom of Belgium, is hosting the headquarters of several international organizations such as the European Union and NATO members and the union. Belgium and Luxembourg and the Netherlands in 1947, formed the Benelux economic union. Founded in 1949 as a founding member of NATO, and in 1957 joined the European Economic Community. There are also several countries in coal and mineral deposits. Industrialized countries have. Glass manufacturing, iron making, steel manufacturing, weaving, soft, plastic, cement, paper, leather, ceramics, zinc metallurgy, oil refining, chemical and electrical industry has developed.

Belgium Sultan II. Mahmud was recognized by the Ottoman Empire in 1837. The same year, Belgium Baron Sullivan Middle appointed Ambassador in Istanbul between the two countries after 1838, 1840 and signed the treaty of amity and commerce in 1862. The desire to meet the needs of the Ottoman Empire has been instrumental in the signing of weapons treaty of amity and commerce between the two countries. The Ottoman Empire had left in the lurch by the imperialist states, XIX. century, non-imperialist objectives in their territories such as the UK and France, impartial, has chosen to do business with a small but very powerful industry Belgium. Belgian trade with many experts have started working in various state institutions in the Ottoman Empire. This trade relations of the steam engine, railway concessions to the geological map to the first coal mine in Anatolia, the electricity distribution, natural gas project covers many areas such as infrastructure and facilities. Belgium In order to improve

Turkish Studies

the commercial interests between the years 1886-1911 was opened 15 consulates in the Ottoman territories in 43 different places. Belgium, usually sugar to the Ottoman Empire, matches, porcelain, stationery, pottery, window glass, mirrors, tiles, cement, beams, pipes, profiles, galvanized steel, nails, screws, iron goods, enamel, kitchenware, copper, zinc, lead, weapons, cotton fabrics, knitwear, wool, leather, has sold products such as varnishes and playing paper. Atatürk and İnönü period was also one of the countries in which most trade of Belgium Turkey. This period was the most important commodities in weapons from Belgium. If the period is set by the Democratic Party machinery and equipment and technology transfer. Is made of a variety of sports competitions between the two countries. In addition, some Belgian technology companies wishing to benefit from the law by transferring to encourage foreign capital in this period Turkey has started to produce in Turkey. This is also an increase in industrial production of the country scarce. Turkey has sent the student to study in Belgium. Imports and exports between the two countries took in an unbalanced way. Turkey, Belgium nuts, amber, sell food and raw materials such as pepper, Belgium to Turkey and the cement, glass, mirrors, clocks, machinery, spare parts, has sold products and industrial materials such as steel.

Key Words: Turkey, Belgium, Democrat Party, Bilateral relations.

Giriş

Kuzey Batı Avrupa ülkelerinden biri olan Belçika, krallıkla yönetilmektedir. Devletin resmi adı Belçika Krallığı'dır. Belçika, üç toplum ve üç bölgeden oluşmaktadır.¹ (Yaylacı, 2012, s.66). Belçika Krallığı, Avrupa Birliği'ne üye ve birliğin ve NATO gibi bazı uluslararası organizasyonların merkezlerini barındırır. Belçika 1947 yılında Lüksemburg ve Hollanda ile Benelüks ekonomik birliğini oluşturmuştur. 1949'da NATO²'ya ve 1957'de kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu'na kurucu üye olarak katılmıştır. 30,528 km²'lik bir alanı kaplayan ülkenin nüfusu yaklaşık 10,8 milyon kişidir.³ Ülkenin başlıca tarım ürünleri şeker kamışı, yulaf, buğday, çavdar, keten, patates, pamuk, yabanihindiba, şerbetçiotu ve kendirdir. Ülkede kömür ve çeşitli maden yatakları da bulunmaktadır. Ülke endüstrilemiştir. Cam imalatı, demir üretimi, çelik imalatı, dokuma, meşrubat, plastik, çimento, kâğıt, deri, seramik, çinko metalurjisi, petrol arıtma,

¹ Hollandaca konuşan Flamanlar, Fransızca konuşan Valonlar ve Almanca konuşan bir topluluktan oluşur. Bölgesel olarak ise Flaman Bölgesi, Valon Bölgesi ve Brüksel-Başkent Bölgesi olarak üçe ayrılır.

² Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin Doğu Avrupa'da yayılması ve yoğun baskısı Avrupalı devletleri de tesir altına almıştır. Batı devletler bu gelişmeler üzerine önce kendi aralarında güç birliği yapmaya başlamışlar, Brüksel Antlaşması imzalanmıştır. Bölgesel ve evrensel bir çatışmada güç birliği için 4 Nisan 1949 yılında Washington'da; Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, İngiltere, İzlanda, İtalya, Lüksemburg, Hollanda, Norveç, Portekiz ve ABD tarafından Kuzey Atlantik Antlaşması Teşkilatı (North Atlantic Treaty Organization-NATO)'sı imzalanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den toprak talepleri ve boğazları istemesi Türkiye'yi batıya yaklaştırmıştır. Türkiye'nin 1950 yılında yaptığı iki başvuru da reddedilmiştir. Ancak Kore Savaşı'na asker gönderilmesi batı ülkelerini yumuşatmış ve 1952 yılında Türkiye Nato'ya üye yapılmıştır. Kore Savaşı'na asker gönderilmesi Belçika'nın da Türkiye'ye karşı olan politikalarında daha sıcak bir ortam oluşturmuştur. Ayrıntı için bkz. Osman Yalçın, "İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi Karşısında Kalan Türkiye'nin Batı İle İşbirliği Yapma Süreci", *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/5 Spring 2013, s. 922.

³<http://tr.wikipedia.org/wiki/Bel%C3%A7ika> Belçika Avrupa'nın en küçük ve en yoğun nüfuslu ülkelerinden biridir.

kimya ve elektrik sanayisi gelişmiştir. Ülkede kömür, çelik, elektrik ve demir dışı metal üretimi 1882’de kurulmuş olan “Societe Generale’in denetimi altındadır.⁴ (Britannica, 1994, s.78-79).

Roma istilasları döneminde bölgede Kelt ve Cermenler yer almıştır. Roma yönetimini, Merovenj ve Karolenjler izlemiştir. Daha sonra bölge Fransız kontrolüne girmiştir. 1579’da Belçika’nın güneyi İspanya hâkimiyetine girmiştir. Kuzeyinde ise Felemenk Cumhuriyeti kurulmuştur. Belçika toprakları orta ve yeniçağda isyanların, istilaların ve savaşların merkezi olmuştur. Zaman zaman Habsburglar, zaman zaman Felemenkler ve zaman zaman da Fransızlar hâkimiyet sahasına katmıştır (Britannica, 1994, s.80). Belçika Bölgesi 18. yüzyılın sonlarına kadar Fransız hâkimiyeti altında kalmıştır. Fransız yayılmasına karşı bir engel olarak kurulan ve Belçika ile Felemenk Cumhuriyeti’ni içine alan Felemenk Krallığı 1815’teki Viyana Anlaşması ile Avrupa ülkeleri tarafından resmen tanınmıştır (Britannica, 1994, s.81).1815 Viyana Kongresinden sonra Belçika (Güney Hollanda) ve Kuzey Hollanda (günümüzdeki Hollanda) Hollanda Krallığı bünyesinde yer almıştır (Geleği, 2011, s.126). 1830 yılında gerçekleşen ayaklanmanın ardından Hollanda’dan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Belçika, 1831 yılında dokuz eyaletli meşruti bir krallık olarak kurulmuştur.⁵ (Acer, 2014, s.83). Belçika I. Dünya Savaşında Almanlar tarafından işgal edilmiştir. Versay Anlaşmasıyla (1919) bir kısım topraklarını geri almıştır. 1934’de III. Leopold, I. Dünya Savaşı sırasında Kral olan Albert’in yerine geçmiştir. II. Dünya Savaşında Alman Nazileri Belçika’yı tekrar ele geçirmiş ve Leopold III’ü hapse atmışlardır. Kral 1950’de geri dönmeye kalkınca sosyalist ve liberaller buna karşı çıkmış ve isyan etmişlerdir. 1951’de Krallıktan vazgeçmiş ve oğlu Baudouin Kral olmuştur (Bilgin, 2012, s.29).

Belçika Sultan II. Mahmud döneminde Osmanlı Devleti tarafından 1837 yılında tanınmıştır. Aynı yıl Belçika Baron Sullivan’ı İstanbul’a Orta Elçi atadıktan sonra iki ülke arasında 1838, 1840 ve 1862 yıllarında dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalanmıştır.⁶ İki ülke arasındaki dostluk ve ticaret antlaşmalarının imzalanmasında Osmanlı Devleti’nin silah ihtiyacını karşılama isteği etkili olmuştur (Acer, 2014, s.83,88). Daha sonraları Belçika Kralı I. Leopold’un oğullarından Dük de Cambridge 1854 yılında diğer oğlu Veliht Dük de Brabant da 1855 yılında Kudüs’ü ziyaret etmek üzere Osmanlı Devleti’ne gelmiştir (Temel, 2012, s.254). Dük Brabant için Yafa’da tören düzenlenmiştir (Özcan, 1998, s.295-296). Bu seyahatten duyulan memnuniyeti göstermek için Belçika Kralı I. Leopold, Osmanlı Devleti’ndeki bazı devlet adamlarına çeşitli rütbelerden nişanlar göndermiştir (Acer, 2014, s.90). Dük De Breban 8 Nisan 1860’ta İstanbul’a gelmiştir. Bu ziyarette iki ülke adına çeşitli temaslarda bulunulmuştur. Sultan Abdülmecit dükü bizzat karşılamıştır.⁷ (Acer, 2014, s.94). Bu ziyaretler iki ülke arasındaki diplomatik ilişkileri geliştirmiştir. Emperyalist devletlerin zor durumda bıraktığı Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda İngiltere ve Fransa gibi kendi topraklarında emperyalist amaçları olmayan, tarafsız, küçük ama sanayisi çok güçlü olan Belçika ile ticaret yapmayı tercih etmiştir. Ticaretle birlikte pek Belçikalı uzman Osmanlı Devleti’ndeki çeşitli devlet kuruluşlarında görev yapmaya başlamıştır.⁸ Bu ticari

⁴ Belçika kobalt, germanyum ve radyum gibi madenlerin işlenmesinde dünyada önemli bir yer tutar.

⁵ 1831’de kabul edilen anayasa uyarınca yasama yetkisi, 212 üyeli temsilciler meclisi ile 184 üyeli senatodan oluşan parlamentoya ve krala aittir.

⁶ Osmanlı Devleti, ilk defa 1793 yılında açılan Mühendishane-i Berr-i Hümayun’da Fransızca’yı okutmaya başlamıştır. Selim Hilmi Özkan, “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Dil Eğitimi”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/3 Summer 2010, s. 1788. İlerleyen yıllarda Fransızcanın Osmanlı Devleti’nde yaygınlaşması Fransızca konuşan Belçika ile olan ilişkilerin daha hızlı gelişmesini sağlayacaktır.

⁷ Dük De Braban 1865 yılında II. Leopold adıyla Belçika Kralı olacaktır.

⁸ Marc Van den Reeck ve Diğerleri, *Osmanlı Başkentinde Belçika: İlk Adımlardan Güzel Çağa Kadar*, Belçika Başkonsolosluğu, İstanbul 2001, s. 21-22, 57. İstanbul’daki çeşitli fabrikalarda ve feshanede Belçikalı uzmanlar çalışmaya başlamıştır. Mesela maden mühendisi Desire Hariga madencilik bölümü yöneticiliği yaparken, Liege kanalizasyon mühendisi Edmond Dickmann ve demiryolu mühendisi Alberic May İstanbul’da Sivil Mühendisler Okulu’nda öğretmenlik yapmıştır. 1856’da tamamlanmış olan Feshanenin tasarımı Belçika’da hazırlanmış ve inşaatında

ilişkiler buharlı makinelerden, demiryolu imtiyazlarına, Anadolu'daki ilk kömür madenlerinin jeolojik haritalarına, elektrik dağıtımından, doğalgaz projelerine ve alt yapı tesisleri gibi pek çok alanı kapsamaktadır.⁹ Belçika ticari menfaatlerini geliştirebilmek amacıyla 1886-1911 yılları arasında Osmanlı topraklarında 15 değişik yerde¹⁰ 43 konsolosluk açılmıştır.¹¹ (Arısal, 2011, s.97-98). Belçika, Osmanlı Devleti'ne genellikle şeker, kibrit, porselen, kırtasiye, çanak, çömlek, pencere camı, ayna, ayna camı, kiremit, çimento, putrel, boru, profil, galvanizli çelik profiller, çivi, vida, demir eşyalar, emaye, mutfak eşyası, bakır, çinko, kurşun, silah, pamuklu kumaşlar, trikolar, yünüler, deri, vernik ve iskambil kağıdı gibi ürünler satmıştır (Arısal, 2011, s.100).

Belçika, birçok Avrupa ülkesi ile birlikte II. Dünya Savaşı'ndan hemen sonra yabancı işgücü ithal eden bir ülke haline gelmiştir. 1946'da İtalya, 1956'da İspanya, 1957'de Yunanistan, 1964'te Fas ve Türkiye, 1969'da Tunus, 1970'de Cezayir ve Yugoslavya ile imzalanan anlaşmalarla işgücü gereksinimi bu ülkelere gelen işçilerle karşılamaya başlamıştır (Gelekçi, 2011, s.128). 1964 yılında imzalanan işgücü anlaşmasının ardında Türkiye'den Belçika'ya yoğun bir işgücü akışı gerçekleşmiştir (Yaylacı, 2012, s.66-67; Bilir, 2001, s.16). Ülkenin en gelişmiş bölgesi konumundaki Valonya 1950'lerde geleneksel ağır sanayinin çöküşüne tanık olurken, Flander'de öncü sanayi sektörlerinde büyük bir gelişme gözlenmiştir. Limanlarının modernizasyonu, yabancı yatırımların artışı, orta ölçekli işletmelerin ve hizmet endüstrisinin gelişimi sayesinde Flander 1960'lı yılların başında ekonomik üstünlüğü ele geçirmiştir. Flander ile Valonya arasındaki ekonomik güç dengesinin tersine dönmesi Belçika'nın federal dönüşümü üzerinde belirleyici bir etken olmuştur.

1. Ticari İlişkiler

Osmanlı'dan cumhuriyete Türklere çok düşük vergilerle mal ihraç eden ve zenginleşen Belçika konu ithalat olunca farklı bir tavır izlemiştir. Kendi ülkesine yapılacak olan ithalatı çeşitli kanun ve yönetmeliklerle zorlaştırmıştır.¹² (Çelenoğlu, 1956, s.27-29). Atatürk ve İnönü dönemlerinde iki ülke ilişkileri genelde ticari boyuttadır. Demokrat parti döneminde de ilişkiler ticari özelliğini korumuştur. Osmanlı'dan Demokrat Parti dönemi sonuna kadarki Türkiye-Belçika ilişkilerinde Belçika ticari açıdan çok karlı çıkmıştır.

Mayıs 1950'de Ekonomi ve Ticaret Bakanlığı gazoz üreticilerinin Belçika ve Hollanda'dan kapsül ithal etmesine izin vermiştir.¹³

1951 yılının Kasım ayının ilk on gününde Belçika'ya 40 ton küspe ihraç edilmiştir.¹⁴

Bu dönemde Türkiye Belçika'ya bütün ürünleri de ihraç etmektedir. Bu amaçla Tekel Belçika'da acentelik kurmaya karar vermiştir.¹⁵ Tekel, acentelik için yetkililerle müzakere

Belçika malı çelik döküm malzemeler kullanılmıştır. Bu tesiste Belçika'dan ithal edilmiş olan buhar gücüyle çalışan tekstil makineleri kullanılmıştır.

⁹Osmanlı Başkentinde Belçika, s. 37, 40, 44-45.

¹⁰Osmanlı Başkentinde Belçika, s. 39.

¹¹Konsolosluk açılan şehirler şunlardır: Prot Sait(Mısır), Dimyat(Mısır), Tunus, Memlekeyetn(Eflak-Boğdan), Selanik, Bulgaristan Emareti, Galatz(Romanya), Atina, Bükreş, Konya, İskenderiye, Sofya, Trabzon, Filibe, Kudüs, Rodos, Beyrut, Cidde, Trablusgarp, Halep, Loksor(Mısır), Mersin, Sakız Adası, Bursa, Edirne, Trablusşam, Varna, Belgrat, İskenderun, Siyam Adası, Hayfa, Bağdat, Şam, Eflak, Ahyolu, İbrali(Romanya), Rusçuk, Yafa, Kahire, Hudeyde, Samsun.

¹²Bu esere göre ihalelere kabul için Belçika vatandaşı olmak şarttır. İhaleye katılanını bir şirket olması durumunda ise şirket sermayesinin 2/3'ünün Belçika sermayesi olması gerekmektedir. Ayrıca Ekonomi ve Orta Sınıf İşleri Bakanlığı'na bağlı bir Mukaveleler ve İhaleler Daimi Komisyonu vardır. Bu komisyonun görevi mümkün olduğu oranda milli sanayiye korumaktır. 1950'li yıllarda Yabancı malzeme kullanılması gereken her durumda bu komisyona müracaat edilmesi zorunludur.

¹³Milliyet, 25 Mayıs 1950.

¹⁴Milliyet, 7 Aralık 1951.

yapmaya karar vermiştir. İngiltere’de temaslarda bulunan ve dönüşünde Almanya, İsviçre ve Belçika’da açılacak olan acentelikler için temas ve müzakerelerde bulunacak olan Tekel Genel Müdür Yardımcısı Kenan Yalter’e harcırah verilmesi 10 Nisan 1953 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.¹⁶ Bu çabalar sonucu 1954 yılında Türkiye tütün ihracının %9’u Belçika’ya yapılmıştır.¹⁷

Türk yetkililer Belçika’da düzenlenen uluslararası etkinlikleri yakından takip etmiştir. İstanbul Gümrükleri Başmüdürü Basri Boray Brüksel’deki İkinci Gümrük İşbirliği Konseyi toplantısından sonra Belçika ve İngiltere gümrüklerinde tetkiklerde bulunmak üzere görevlendirilmesi ve yolluk verilmesi 29 Nisan 1953 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.¹⁸

25 Haziran 1953 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Belçika Hükümeti ve firmaları ile bazı ticari anlaşmalar imzalamak hususunda Dışişleri Bakanlığı’na yetki verilmiştir.¹⁹

Ticari faaliyetlerde Türkiye genelde tarım ürünleri ihraç etmiştir. Mesela Ağustos 1953’te Türkiye Belçika’ya 50 ton kırmızı mercimek ihraç etmiştir.²⁰ Fındık, tütün ve pamuk ta Türkiye’nin önemli ihraç ürünlerindendir. Belçika 1953 yılında fındık ithalatının yarısını Türkiye’den karşılamıştır. Türkiye 1953 yılında Belçika’ya 64 ton, 1952 yılında 32 ton fındık ihraç etmiştir.²¹ Ayrıca 1954 yılında Antep’te imal edilmiş olan şarapların Belçika’ya ihracı konusunda yabancı firmalarla anlaşmaya varılmıştır.²² 13 Mayıs 1954’te İstanbul Limanı’ndan Almanya ve Belçika’ya 250.880 lira tutarında 6.400 kg ham afyon ihraç edilmiştir.²³

Türkiye 1954 yılında Belçika’ya 2.000 ton da pamuk satmıştır.²⁴ Türkiye’nin Belçika’dan ithalatı ise mamul maddelerden oluşmaktadır. 1953 yılında Türkiye’nin en fazla ithalat yaptığı ülkeler Batı Almanya, İngiltere, ABD, Fransa ve Belçika’dır.²⁵ Türkiye ile yaptıkları ticaretten karlı çıkan Belçika ve Avusturya Türkiye ile ticari ilişkilerini artırmak için 1954 yılında ticaret heyetleri göndermiştir.²⁶ Aralık 1954’te Belçika Ticaret Bakanlığı’nı temsilen bir heyet Türkiye’nin Belçika’ya olan 30 milyon lira transfer borcunun ödenmesi için ilgililerle temasa geçmiştir.²⁷ Belçika ile ticari ilişkileri gelişen Türkiye bu ülkedeki bu ülkeye ait ticari kanun ve kararnameleri öğrenmek amacıyla tercüme yaptırmıştır. 1954 yılında Belçika Damga Vergisi mevzuatına ait kanun ve kararname metinleri Fransızcadan Türkçeye çevrilmiştir.²⁸ İki ülke arasındaki ticaret hacmi düzenli olarak artmıştır. 1955 yılının ilk beş ayında Türkiye Belçika’ya 9.200.000 liralık mal satmıştır.²⁹ Ticaret hacminin artması Belçikalı yetkililerin ve heyetlerin de zaman zaman Türkiye’ye gelmesine vesile olmuştur. Türkiye’ye gelen Belçika Dış Ticaret Dairesi Başkanı Olivier Gerard Ekim 1955’te İstanbul’da bir basın toplantısı düzenlemiştir. Gerard, 15 Nisan

¹⁵Milliyet, 30 Nisan 1952.

¹⁶BCA, 030.18.1.2.131.28.14.

¹⁷Milliyet, 24 Haziran 1954.

¹⁸BCA, 030.18.1.2.132.36.4.

¹⁹BCA, 030.18.1.2.132.51.15.

²⁰Milliyet, 3 Eylül 1953.

²¹Milliyet, 30 Mayıs 1954.

²²Milliyet, 25 Nisan 1954.

²³Milliyet, 14 Mayıs 1954. Bu ihracat önemlidir. Afyon ilaç sanayisinin ham maddelerinden biridir. Bu ürünleri fabrikalarında işleyerek ilaç haline getiren sanayileşmiş Belçika, o dönemi gelişmemiş ülkelere satarak büyük paralar kazanmıştır.

²⁴Milliyet, 25 Haziran 1954.

²⁵Milliyet, 26 Ağustos 1953.

²⁶Milliyet, 10 Temmuz 1954.

²⁷Milliyet, 12 Aralık 1954.

²⁸BCA, 030.18.1.2.134.120.9.

²⁹Milliyet, 23 Haziran 1955.

1955'te imzalanan ticari anlaşmanın iki ülke arasındaki ticari ilişkilerin hızla gelişmesini sağladığını beyan etmiştir. Gerard, anlaşılması halinde Belçika'nın Türkiye'den önemli miktarda pamuk, fındık, zahire ile krom ve manganez maden cevheri alabileceğini, 15 Nisan tarihli kirling anlaşmasına gör Belçika 200 milyon Belçika Frangı bir kredi plafonunu Türkiye'nin istifadesine açık tuttuğunu söylemiştir.³⁰ Belçika ticaret heyeti Dışişleri Bakanlığı İktisadi İşler Genel Müdürlüğü Sözcüsü Melih Esenbel'i ziyaret etmiştir. Görüşmede Türkiye'nin 200 milyon Franklık borcunu ödediği takdirde 400 milyon Franklık yeni bir kredi açılacağı belirtilmiştir.³¹ Bu gelişmeler bize Osmanlı'nın ağır kapitülasyonlu son dönemlerini hatırlattı. Aradan yıllar geçmiş olmasına ve Belçika'dan daha çok büyük bir yüzölçümü ve çok fazla nüfusu olmasına rağmen hammadde satan ve mamul madde alan, el açan, muhtaç olan üretmeyen Türkiye, hammadde alan, mamul madde satan, el açtıran, muhtaç eden, üreten, şartları belirleyen ve kazanan Belçika. Türkiye'nin ihraç malları maden cevheri ve tarım ürünleri olmuştur. 1956 yılında Türkiye'den Belçika'ya 10 bin ton arpa, 10 bin ton buğday satışı konusunda anlaşmaya varılmıştır.³² Mayıs 1956'da Türkiye'den Belçika'ya 5 bin ton pik demir satışı ve karşılığında demir-çelik fabrikaları için malzeme ve makine ithali için anlaşılmıştır.³³ Enver Bakioglu adlı girişimci 15 Mart 1957'de Belçika'dan 131.250 Belçika Frangı tutarında mal ithal etmiştir.³⁴ Belçika Hava Yolları(Sabena) 14 Ekim 1957'den başlamak üzere İstanbul'dan Atina, Fankfurt ve Brüksel uçuşlarına başlayacağını duyurmuştur.³⁵ 21 Ekim'de Sabena'nın açılışı için aralarında Belçika Ulaştırma Bakanı Kont Carton de Viari'nin de olduğu bir heyet İstanbul'a gelmiştir. Sabena Belçika-İstanbul arasındaki ilk uçuşunu 21 Ekim'de gerçekleştirmiştir.³⁶ 1957 yılında Et ve Balık Kurumu ile Bursa Koza Satış Kooperatifleri Birliği İtalya ve Belçika'dan bir milyon dolarlık suni ipek ithaline karar vermiştir.³⁷ 1960 yılında Türkiye ilk kez reçine ihracına başlamıştır.³⁸ 1960 yılında Belçika ile yapılan anlaşma gereği bir milyon kilo kolofon satışına karar verilmiştir. Bu malın 25 bin kiloluk ilk partisi İzmir'den ihraç edilmiştir.³⁹ 1958 yılında Avrupa ülkeleri ile yapılan kredi anlaşması⁴⁰ ile Türkiye 70 milyon dolarlık kredi alınmıştır. Bu kredinin 1.5 milyon dolarlık kısmını Belçika vermiştir.⁴¹ Türkiye aldığı kredileri 1964 yılından itibaren geri ödemeye başlayacaktır. Krediler Avrupa Birliği ülkelerinden yapılacak olan ithalat için kullanılacaktır. 1958 yılında Türkiye'nin içinde bulunduğu durum Osmanlı Devleti'nin 1838 yılında imzaladığı Balta Limanı Anlaşması ile Avrupa ülkelerinin sömürgesi olmasını anımsatıyor. Kredinin Avrupa Birliği ülkelerinden ithalat yapımına harcatılacak olması da bir nevi sömürüdür. Ayrıca ülkenin kendi teknolojisini ve alt yapısını üretmesine engel olacak faktörlerden biridir.

2. Siyasi ve Diplomatik İlişkiler

Belçika ile diplomatik ilişkiler 1837 yılında Osmanlı Devleti'nin Belçika'yı tanınmasıyla başlamıştır. Cumhuriyet dönemindeki diplomatik ilişkileri ise 1925 yılında başlamıştır. 1925 yılında Belçika Lozan Antlaşması'nı onaylayarak Türkiye Cumhuriyeti'ni resmen tanımıştır. Atatürk ve İnönü dönemlerinde mesafeli ve sorunsuz giden siyasi ve diplomatik ilişkiler Demokrat Parti döneminde daha fazla gelişmiştir. Bu kısımda ayrıca siyasi ve diplomatlarca onaylanan ve

³⁰Gayret, 7 Ekim 1955.

³¹Milliyet, 6 Ekim 1955.

³²Milliyet, 15 Ocak 1956

³³Milliyet, 8 Mayıs 1956.

³⁴Milliyet, 2 Aralık 1958.

³⁵Milliyet, 10 Ekim 1957.

³⁶Milliyet, 22 Ekim 1957.

³⁷Milliyet, 27 Ekim 1957.

³⁸ Reçine ve afyon gibi stratejik ürünlerin ihracı Türkiye'de üreten ve sağlıklı bir ekonomik yapının olmadığını göstermektedir.

³⁹Milliyet, 1 Nisan 1960.

⁴⁰Milliyet, 9 Ocak 1959.

⁴¹Milliyet, 3 Aralık 1958.

Türk ve Belçikalı yetkililer tarafından defalarca uzatılmasına karar verilen 1948 tarihli ticaret anlaşmasına da değinilmiştir.

21 Temmuz 1950 tarihinde İstanbul'daki Belçika Konsolosluğu'nda Belçika'nın milli günü dolayısıyla bir kabul töreni yapılmıştır.⁴²

Türkiye ile Belçika-Lüksemburg Ekonomik Birliği arasında 2 Aralık 1948'de Roma'da imzalanan ticaret ve ödeme anlaşmalarında değişiklik yapılması için Ankara'daki Belçika Elçiliği ile mektup teatisi ve mektupların imzalanması hususunda Dışişleri Bakanlığı Umumi Kâtip İktisadi İşler Muavini Fatin Rüştü Zorlu'ya 13 Eylül 1950 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile yetki verilmiştir.⁴³ 30 Haziran 1953'te süresi dolacak olan 2 Aralık 1948 tarihli Ödeme Anlaşmasının bir yıl daha uzatılması hususunda Ankara'daki Belçika Elçiliği ile mektup teatisi için Dışişleri Bakanlığı Genel Kâtip Muavini Haydar Görk'e 19 Haziran 1953 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile yetki verilmiştir.⁴⁴ Anlaşma bu yetkiye dayanılarak 30 Haziran 1953'ten itibaren bir yıl uzatılmıştır.⁴⁵ 2 Aralık 1948 tarihli Ödeme Anlaşmasının bir yıl daha uzatılması hususunda Ankara'daki Belçika Elçiliği ile mektup teatisi için Dışişleri Bakanlığı Genel Kâtip Muavini Ortaelçi Melih Esenbel'e 21 Ağustos 1954 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile yetki verilmiştir.⁴⁶ 21 Ağustos tarihli kararname ile verilen salahiyyete istinaden Belçika Elçiliği ile teati olunan mektuplar 4 Şubat 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁴⁷ 30 Haziran 1955'te süresi dolacak olan 2 Aralık 1948 tarihli Ödeme Anlaşmasının bir yıl daha uzatılması hususunda Ankara'daki Belçika Elçiliği ile mektup teatisi için Dışişleri Bakanlığı'na 10 Haziran 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile yetki verilmiştir.⁴⁸ Verilen salahiyyete istinaden Belçika Elçiliği ile teati olunan mektuplar 11 Haziran 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁴⁹ 30 Haziran 1956'da süresi dolan olan 2 Aralık 1948 tarihli Ödeme Anlaşmasının bir yıl daha uzatılması hususunda Ankara'daki Belçika Elçiliği ile teati olunan mektuplar 3 Eylül 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁵⁰ Türkiye ile Belçika-Lüksemburg Ekonomik Birliği arasında imzalanan ve 30 Haziran 1957'de süresi dolan olan 2 Aralık 1948 tarihli Ödeme Anlaşmasının bir yıl daha uzatılması hususunda Ankara'daki Belçika Elçiliği ile teati olunan mektuplar 24 Eylül 1957 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁵¹ 2 Aralık 1948 ve 15 Nisan 1955 tarihli ticaret anlaşmalarının uzatılması amacıyla Ankara'daki Belçika Elçiliği ile mektup teatisi için 20 Haziran 1958 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Dışişleri Bakanlığı'na yetki verilmiştir.⁵² Bu yetkiye dayanılarak 15 Nisan 1955 tarihli anlaşma 20 Haziran 1958'den itibaren 6 ay, 2 Aralık 1948 tarihli anlaşma ise 30 Haziran 1958'den itibaren bir yıl uzatılmıştır. Bu süre uzatımları 3 Kasım 1958 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁵³

⁴²Milliyet, 22 Temmuz 1950

⁴³BCA, 030.18.1.2.123.70.11; Bu konuda değişiklik yapılması 17 Kasım 1950 tarihinde TBMM'de kabul edilmiştir. TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt II, s. 159.

⁴⁴BCA, 030.18.1.2.132.51.17.

⁴⁵Milliyet, 18 Eylül 1953; Resmi Gazete, 11 Mart 1954, Sayı: 8664; TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt XXIV, s. 845.

⁴⁶BCA, 030.18.1.2.136.75.18.

⁴⁷BCA, 030.18.1.2.138.113.19.

⁴⁸BCA, 030.18.1.2.140.64.16.

⁴⁹BCA, 030.18.1.2.140.64.17; Bu konuda yapılacak mektuplaşmaların onaylanması TBMM'de 11 Mart 1954'de yapılan oylama ile kabul edilmiştir. TBMM Zabut Ceridesi, Devre IX, Cilt XXIX, s. 833.

⁵⁰BCA, 030.18.1.2.144.73.7.

⁵¹BCA, 030.18.1.2.147.49.18.

⁵²BCA, 030.18.1.2.149.34.2.

⁵³BCA, 030.18.1.2.150.56.12.

19 Şubat 1932 tarihli Anlaşma gereğince Türkiye-İsveç arasında kurulmuş olan Daimi Uzlaştırma Komisyonu'nda boşalan üyeliğe Belçikalı Senatör M. Henri Rolin'in seçilmesi 20 Eylül 1950 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁵⁴

Avrupalılararası Tediye Birliği Anlaşması hükümlerinin Türkiye ve Belçika uygulanması amacıyla Paris'te parafe edilip Ankara'da Türk delegasyonu başkanı ve Belçika Elçiliği arasında imzalanan protokol 29 Mart 1951 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁵⁵

Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü 1951 yılı Ağustos ayında Fransa, İngiltere, Hollanda ve Belçika'yı kapsan bir dış gezi planlamıştır.⁵⁶ Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü 14 Ağustos 1951'de İstanbul'da Belçika Büyükelçisi Halot'u kabul etmiştir.⁵⁷ Cumhurbaşkanı Celal Bayar 22 Nisan 1952 tarihinde yabancı ülke temsilciliklerine Çankaya Köşkü'nde bir ziyafet vermiştir. Geceye Belçika Elçiliği mensupları da davet edilmiştir.⁵⁸

Belçika donanmasına mensup Billiet adlı firkateynin 10-14 Temmuz tarihleri arasında İstanbul limanına gelmesine ve Türk suları ile telsizleriyle haberleşmesine 10 Temmuz 1953 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.⁵⁹ Billiet Belçika Kralı'nın kardeşi Prens Albert De Liege'yi de getirmiştir. Prens Türkiye'de çeşitli temaslarda bulunmuştur.⁶⁰

Başka bir göreve tayin edilen Belçika'nın İstanbul Başkonsolosu 7 Ağustos 1953 tarihinde İstanbul'dan ayrılmıştır. Başkonsolos vali, belediye başkanı, konsolosluk mensupları ve dostları tarafından uğurlanmıştır.⁶¹

Belçika Kralı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı dolayısıyla Cumhurbaşkanı Celal Bayar'a Ekim 1953'te bir kutlama telgrafi çekmiştir.⁶²

Belçika Hükümeti ile Brüksel'de iktisadi, ticari ve mali müzakerelerde bulunmak üzere Dışişleri Bakanlığı Ticaret ve Ticari Anlaşmalar Dairesi Genel Müdür Hasan Fikret Işık başkanlığında bir heyet oluşturulması ve yapılacak olan görüşmeler sonucu hazırlanacak metni hükümet adına imzalamak için heyet başkanı Hasan Fikret Işık'a yetki verilmesi 11 Şubat 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁶³ Heyet 9 Şubat'ta müzakerelerde bulunmak üzere Belçika'ya hareket etmiştir.⁶⁴

4 Mart 1955 tarihinde Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü Başbakanlığa bir yazı yazarak 2 Mart'ta Belçika elçiliğinden nota alındığını, notada Belçika Hükümetinin M. Gerard Walraevens'i Ankara elçisi olarak tayini için agreman(Uygunluk) talebinde bulunduğunu, durumun Cumhurbaşkanına iletilmesi ve Cumhurbaşkanı onayının bildirmesini istemiştir.⁶⁵ 25 Temmuz 1955 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Başbakanlığa bir yazı yazarak iki hükümet arasında varılan mutabakata göre Brüksel ve Ankara'daki elçiliklerin karşılıklı olarak büyükelçiliğe yükseltilmesi için her iki hükümetin de gerekli girişimlerde bulunduğu belirtilmiştir. Yazıda Belçika Hükümeti'nin halen görevde olan Gerard Walraevens'in büyükelçi sıfatıyla tayini için agreman

⁵⁴BCA, 030.18.1.2.123.76.13.

⁵⁵BCA, 030.18.1.2.125.24.3; Protokol Bakanlar Kurulundan önce 20 Haziran 1951 tarihinde TBMM'de yapılan oylamada kabul edilmiştir. *TBMM Tutanak Dergisi*, Dönem IX, Cilt VIII, s. 296.

⁵⁶Milliyet, 19 Temmuz 1951.

⁵⁷Milliyet, 15 Ağustos 1951.

⁵⁸Milliyet, 23 Nisan 1952.

⁵⁹BCA, 030.18.1.2.132.58.19.

⁶⁰Milliyet, 11 Temmuz 1953.

⁶¹Milliyet, 8 Ağustos 1953.

⁶²Milliyet, 31 Ekim 1953.

⁶³BCA, 030.18.1.2.138.121.13.

⁶⁴Milliyet, 10 Şubat 1955. Gazete heyet başkanının ismini Hasan Aşık yazmıştır.

⁶⁵BCA, 030.01.0.0.61.378.5.

talep ettiğini, Brüksel elçiliğinin büyükelçiliğe bakanlar kurulu kararı alınması gerektiği, durumun Cumhurbaşkanına iletilmesi ve Cumhurbaşkanı onayının bildirmesi istenmiştir.⁶⁶ Belçika donanmasına mensup Van Haverbeek adlı savaş gemisinin 13-17 Şubat tarihleri arasında İstanbul limanına gelmesine ve Türk sularıya telsizleriyle haberleşmesine 5 Mart 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.⁶⁷ Belçika Büyükelçisi olarak atanan ve İktisat Bakanlığı Müsteşarı olan Munis Faik Ozansoy 18 Haziran 1955'te Belçika'ya hareket etmiştir.⁶⁸ Yeni büyükelçi olarak İktisat Bakanlığı Müsteşarı Ozansay'ın seçilmesi Türkiye-Belçika ilişkilerinin ekonomik ilişkilerden ibaret olduğunu göstermektedir. Bu görev için müsteşarın seçilmesi ise Türkiye'nin Belçika'ya ve Belçika ile olan ekonomik ilişkilerine çok önem verdiğini gösterir. Belçika Elçisi Gerard Walraevens 15 Temmuz 1955'te İstanbul valisine nezaket ziyaretinde bulunmuştur.⁶⁹ Walraevens Türkiye ve Belçika Hükümetleri arasındaki mutabakat gereği elçiliklerin karşılıklı olarak büyükelçiliğe çevrilmesi ile büyükelçi olmuştur.⁷⁰

Hükümetin davetlisi olarak Türkiye'de bulunan ve Anadolu'ya bir ziyaret yapacak olan Belçika Ayan Meclisi Başkanı Robert Gillion Türkiye'yi kalkınma hareketi içinde gördüğüne sevindiğini söylemiştir.⁷¹

6 Ocak 1956 tarihi itibarıyla Türkiye ile Belçika arasında vize uygulaması kaldırmıştır.⁷² Vizenin kaldırılması İki ülke arasındaki ticaretin artmasını sağlayacak olumlu bir gelişme olmuştur.

27 Ocak 1956'da Belçika Başkonsolosu İstanbul Valisine nezaket ziyaretinde bulunmuştur.⁷³

Fransız bandıralı La Marseillaise gemisi 29 Ağustos 1956 tarihinde İstanbul Limanı'na 587 Fransız ve Belçikalı turist getirmiştir. Tur gemisi olan Marsiellaise 30 Ağustos'ta İstanbul'dan ayrılacaktır.⁷⁴

Türkiye ile Belçika-Lüksemburg Ekonomik Birliği arasında 15 Nisan 1955 tarihli Ticaret ve Tediye Protokolünün uygulanmasına göre Belçika Büyükelçisi başkanlığındaki Belçika heyeti ile müzakerelerde bulunmak üzere Dışişleri Bakanlığı Ticaret ve Ticari Anlaşmalar Dairesi Genel Müdürü Oğuz Gökmen başkanlığında bir heyet oluşturulmasına, yapılacak görüşmelerde hükümet adına belgelerin imzalanması konusunda Dışişleri Bakanlığı'na yetki verilmesi 18 Haziran 1957 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile kararlaştırılmıştır.⁷⁵

5 Ağustos 1957'de Belçika Konsolosu İstanbul vali ve belediye başkan vekilini ziyaret etmiştir.⁷⁶ 7 Ağustos 1957'de ise Belçika Büyükelçisi İstanbul vali ve belediye başkan vekili Kemal Hadımlı'yı ziyaret etmiştir.⁷⁷

Belçikalı Milletvekili ve Senato Başkanı Robert Gilbon Ortadoğu'ya yaptığı seyahat dönüşünde 31 Ekim 1957'de İstanbul'a uğramıştır.⁷⁸

⁶⁶BCA, 030.01.0.0.61.378.15.

⁶⁷BCA, 030.18.1.2.138.125.16.

⁶⁸Milliyet, 19 Haziran 1955.

⁶⁹Milliyet, 16 Temmuz 1955.

⁷⁰Milliyet, 17 Temmuz 1955.

⁷¹Milliyet, 28 Ağustos 1955. 1953 yılında kurulan Güney Kore günümüzün süper gücü olurken, 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti Gillion'un deyimiyle kalkınma hareketinin içinden bir türlü çıkamamış, bir türlü kalkınamamıştır.

⁷²Milliyet, 7 Ocak 1956.

⁷³Milliyet, 28 Ocak 1956.

⁷⁴Milliyet, 30 Ağustos 1956.

⁷⁵BCA, 030.18.1.2.146.31.5.

⁷⁶Milliyet, 6 Ağustos 1957.

⁷⁷Milliyet, 8 Ağustos 1957.

⁷⁸Milliyet, 1 Kasım 1957.

Belçika'nın Anvers şehrinde yayınlanan Le Metropole gazetesi 11 Aralık 1957'de yayınlanan 28 sayfalık özel sayısında Türkiye-Belçika ilişkilerine değinmiş, büyükelçilerin ve Başbakan Menderes'in görüşlerine yer verilmiştir.⁷⁹

27 Haziran-3 Temmuz 1958 tarihleri arasında Belçika'nın Liege şehrinde yapılacak olan Uluslararası İdari İlimler Enstitüsü toplantısına hükümeti temsilen Antalya Valisi Niyazi Akı 'nın katılması 10 Mayıs 1958 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁸⁰

Görev süresi sona erdiğinden Türkiye'den ayrılacak olan Belçika Büyükelçisi Gerard Walrewens tarafından 25 Şubat 1958 tarihinde muafien yurda sokulan 1958 model Chevrolet marka otomobilin Türk Parası Kıymetini Kuruma Hakkındaki 14 Sayılı Karar hükümlerinden isitisnai olarak satışına 14 Ocak 1959 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile izin verilmiştir.⁸¹

ABD Dışişleri Bakanı M. Herter, Fransa Dışişleri Bakanı M. Couve de Murville ve Belçika Dışişleri Bakanı M. De Wigny ile temaslardan bulunmak ve 4 Eylül 1959 tarihinde Fransa'daki NATO Konseyi toplantısında hükümeti temsilen Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'nun temsil etmesine, Özel Kalem Müdürü Alaatin Tanuy'un kendisine eşlik etmesine ve yapılacak masrafların kabulüne 2 Eylül 1959 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onay verilmiştir.⁸²

11 Mayıs 1959'da Paris'te imzalanan Türkiye'de Mukim Şahısların Ticari Borçları Hakkındaki Anlaşma'nın uygulanmasına yönelik teknik hususları tespit için 12 Ağustos 1959'da Belçika ve Hollanda ile imzalanan ikili anlaşmalar 2 Ekim 1959 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.⁸³

3. Kültürel ve Sosyal İlişkiler

Birbirine olan dini ve kültürel uzaklıktan dolayı Türkiye ile Belçika arasındaki kültürel faaliyetler Atatürk ve İnönü dönemlerinde olduğu gibi meafeli yürümüştür.

Merkezi Ankara'da olmak üzere Türk-Belçika Dostluk ve Kültür Cemiyeti'nin kurulmasına 10 Aralık 1959 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.⁸⁴ 29 Aralık 1958'de Brüksel'de imzalanan Türkiye-Belçika Kültür Anlaşması 17 Mart 1960 tarihinden itibaren yürürlüğe girmiştir. Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu ve Belçika Büyükelçisi Charles Vierset arasında anlaşmanın tasdiknameleri teati edilmiştir. Anlaşmaya göre taraflar ülkelerindeki üniversitelerde diğer ülkelerin dili, tarihi ve edebiyatı hakkında kürsüler kuracaklar, gençlik ve halk kuruluşları arasında işbirliği yapacaklardır.⁸⁵

28 Eylül 1950 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile İtalya ve Belçika Hükümetleri ile birer kültür anlaşması akdi ve hazırlanacak metinleri imza etmek üzere Dışişleri Bakanlığı'na yetki verilmiştir.⁸⁶

28 Eylül 1951 tarihinde Belçika'nın Hoeillaart(Brabant) şehrinde toplanacak olan Uluslararası Üzüm Kongresi'nde Türkiye'yi Brüksel Ticaret Ataşesinin temsil etmesi 14 Ağustos 1951 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.⁸⁷

⁷⁹Milliyet, 12 Aralık 1957.

⁸⁰BCA, 030.18.1.2.149.25.6.

⁸¹BCA, 030.18.1.2.151.68.18.

⁸²BCA, 030.18.1.2.153.50.20.

⁸³BCA, 030.18.1.2.153.55.13.

⁸⁴BCA, 030.18.1.2.154.68.18.

⁸⁵Milliyet, 18 Mart 1960.

⁸⁶BCA, 030.18.1.2.123.75.20.

⁸⁷BCA, 030.18.1.2.126.63.3.

Bursa, Çanakkale, İzmir ve Kayseri’de çalışma yapacak olan 9 kişilik bir Belçika arkeoloji heyeti Ekim 1953’te İstanbul’a gelmiştir.⁸⁸

25 Ağustos 1954’te Belçikalı General Doktor Jules Voncken Türkiye’ye gelmeye karar vermiştir. General Savunma ve Dışişleri bakanları ile Genel Kurmay Başkanı’nı ziyaret ettikten sonra Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi konferans salonunda uluslararası tıp hukuku konusunda bir konferans verilecektir.⁸⁹

İstanbul doğumlu Belçika vatandaşı olan Cemil Devrim(Moris Boel) 5 Ağustos 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile Türk vatandaşlığına alınmıştır.⁹⁰

Belçikalı Pierre Paul ve üç yardımcısı Nisan 1956’da Türkiye Turizm Kurumu’nun davetlisi olarak Türkiye’ye çağırılmıştır. Paul, turistik bölgelerin renkli fotoğraflarını çekerek Türkiye’yi tanıtacaktır.⁹¹ Belçika’da yayınlanan Journal des Voyages dergisinin sahibi Lucien Offenbergl tarafından turizm, küçük sanatlar, el sanatları, folklor ve ekonomik ilişkiler konularında çeşitli illerde çekilen renkli foto filmlerinin banyo edilmek üzere yurt dışına çıkarılmasına 24 Kasım 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.⁹² Bu filmler Belçika’da yayınlanacak olan gezi ve turizm dergisinde Türkiye’nin tanıtımına katkıda bulunacaktır.

1956-1957 öğretim yılında Etibank Genel Müdürlüğü hesabına yabancı ülkelere tahsil amacıyla 20 öğrenci gönderilecektir. Master yapacak olan öğrencilerden üç maden mühendisi, iki elektrik mühendisi ve bir makine mühendisi Belçika’ya gönderilecektir.⁹³

27 Mayıs 1960 ihtilali ile başa geçen hükümetin Belçika ile ilgili aldığı ilk Bakanlar Kurulu Kararı 1 Aralık 1960 tarihli dir. Buna göre Belçika Kralı’nın 12-15 Aralık tarihleri arasında yapılacak düğününe Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti adına katılacak olan heyet tespit edilmiştir.⁹⁴

4. Türkiye’de Görev Yapan Belçikalılar

Osmanlı’dan beri Belçika’dan kalifiye uzmanlar getirilmesi bir gelenek olmuştur. Bu gelenek Atatürk ve İnönü dönemlerinde devam etmiştir. Demokrat Parti döneminde de çeşitli uzmanlar getirtilmiştir. Özellikle madencilik alanında ihtiyaç duyulan Belçikalı uzmanlar Türkiye’de uzun yıllar görev yapmıştır.⁹⁵

PTT idaresi tarafından davet edilen Belçikalı telefon teknisyenleri Dencunynak ve Harsaert 16 Mayıs 1950’de incelemelerde bulunmak üzere Bursa’ya gelmiştir.⁹⁶

Belçikalı Guy de Rassenfosse’nin İstanbul Konservatuarı Şehir Orkestrasında iki yıl müddetle çalıştırılmasına 23 Mart 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.⁹⁷ Belçikalı Edouard Van Remoortel’in bir ay müddetle Cumhurbaşkanlığı Filarmoni Orkestrasında çalıştırılmasına 29 Kasım 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onay verilmiştir.⁹⁸ Belçikalı Renier Higny’nin Ankara Devlet Konservatuarı Solfej öğretmenliğinde çalıştırılması 27

⁸⁸Milliyet, 15 Ekim 1953.

⁸⁹Milliyet, 25 Ağustos 1954.

⁹⁰BCA, 030.18.1.2.140.71.15.

⁹¹Milliyet, 23 Nisan 1956.

⁹²BCA, 030.18.1.2.144.95.9.

⁹³Milliyet, 28 Haziran 1956.

⁹⁴BCA, 030.18.1.2.157.30.2.

⁹⁵ Belçika madencilik ve kömür işletmeciliği konusunda çok deneyimli bir ülkedir. Bu ülkeden gelen maden mühendisleri özellikle kömür madenleri konusunda Türkiye’ye yardımcı olmuştur.

⁹⁶Milliyet, 18 Mayıs 1950.

⁹⁷BCA, 030.18.1.2.138.129.16.

⁹⁸BCA, 030.18.1.2.141.102.10.

Şubat 1960 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile uygun bulunmuştur.⁹⁹ Yine Belçikalı olan Marcel Debot'un Ankara Devlet Konservatuvarı keman öğretmenliğinde çalıştırılması 2 Mart 1960 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile uygun bulunmuştur.¹⁰⁰

Belçikalı keten, kendir ve jüt uzmanı De Dapper Robert Luis'in 1832 lira aylıkla ve üç ay müddetle Taşköprü Kendir Sanayi Müessesesinde çalıştırılmasına 29 Kasım 1955 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.¹⁰¹

Belçikalı Yüksek Maden Mühendisi Raoul Lefevre'nin Türkiye Kömür İşletmeleri Genel Müdürlüğü'nde 3 bin lira aylıkla işe başladığı tarihten itibaren bir yıl süreyle çalıştırılmasına 27 Ekim 1959 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.¹⁰² Zonguldak Kömür Havzası'nda mühendis ve uzman olarak 30 yıl hizmet emiş olan Raoul Lefevre 2 Kasım 1959'da yakalandığı meslek hastalığı sonucu Belçika'da vefat etmiştir. Lefevre'nin Türkiye'deki 132.188 lira olan parasından 65 bin lirasının Türk Parası Kıymetini Kuruma Hakkındaki 14 Sayılı Karar hükümlerinden istisnai olarak yurt dışına çıkarılmasına 6 Mayıs 1960 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile izin verilmiştir.¹⁰³

5. Türkiye'de Faaliyet Gösteren Belçika Firmaları

Türkiye'de 18 Ocak 1954 tarihinde kabul edilen ve 23 Ocak 1954 tarihli Resmi Gazete'de yayınlanarak yürürlüğe giren 6224 Sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu¹⁰⁴'ndan sonra pek çok Belçika Firması yatırım yapmıştır. Bu kanundan sonra Türkiye'de yatırım yapmak yabancı firmalara çok cazip gelmiştir. Bu da Belçika firmalarının yatırım yapmasında etkili olmuştur. Bu kanunun Türkiye açısından önemi ise yabancı firmaların Türkiye'ye teknoloji transferi yapmasıdır. Teknolojisi çok geri olan Türkiye böylece üretimi teşvik etmiştir.

Belçikalı bir firma 1953 yılında İzmir'de radyo fabrikası açmak için girişimlerde bulunmuştur.¹⁰⁵

Bir Belçika firması Bandırma'da cam fabrikası kurmak için temaslarda bulunmuş ve bu istek yetkililerce olumlu karşılanmıştır.¹⁰⁶

İbrahim Duşi firmasının Belçikalı Etablissement Duesberg de la Morinerie firması Türkiye'de kuracakları şirket aracılığıyla dokuma sanayine mahsus tarak telleri imali için kuracakları fabrika için Belçika firmasına ait olan ve 6224 sayılı kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesi tarafından karara bağlan olan 336 bin lira tutarındaki aynı sermayenin ekspertiz sonucu gerçek değerinin saptanması şartı ile ilgili kanundan faydalanması 20 Kasım 1954 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile uygun görülmüştür.¹⁰⁷

25 Aralık 1954'te 8 milyon lira sermaye ile Bandırma'da bir şeker fabrikası kurulmasına karar verilmiştir. Fabrika sermayesinin %25'i bir Belçika firmasından temin edilecektir.¹⁰⁸ Belçikalı Sound-Bel-S.P.R.L. firmasının Türk Mühendisler Ltd. Ortaklığı ile birlikte Türkiye'de kuracakları şirket aracılığıyla kaynak elektrotları, transformatörlü kaynak makineleri, kaynak işinde kullanılan

⁹⁹BCA, 030.18.1.2.154.80.7.

¹⁰⁰BCA, 030.18.1.2.154.85.7.

¹⁰¹BCA, 030.18.1.2.141.105.15.

¹⁰²BCA, 030.18.1.2.154.61.5.

¹⁰³BCA, 030.18.1.2.154.93.11.

¹⁰⁴ Resmi Gazete, 23 Ocak 1954, Sayı: 8615. Bu kanunla Türkiye'ye teknoloji transferi amacıyla getirilecek yabancı sermaye, makine, teçhizat, patent, makine yedek parça vs. şeyler için yabancı firmaya teşvik amaçlı ödeme yapılmıştır.

¹⁰⁵Milliyet, 4 Aralık 1953.

¹⁰⁶Milliyet, 27 Şubat 1954.

¹⁰⁷BCA, 030.18.1.2.137.96.5.

¹⁰⁸Milliyet, 26 Aralık 1954.

teçhizat ve malzeme imal etmek için Belçika firmasına ait olan ve 6224 sayılı kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesi tarafından karara bağlan olan 535.714 Belçika Frangı tutarındaki aynı sermaye 11 Şubat 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile uygun görülmüştür.¹⁰⁹

1957 yılında yerli ve yabancı sermaye ortaklığıyla Karabiga'da cam fabrikası kurulması kararlaştırılmıştır. Makineleri Belçika'dan getirilecek olan fabrika yılda 35 bin ton cam imal edecektir. Türkiye'nin yıllık ihtiyacı ise 50 bin tondur.¹¹⁰

6224 Sayılı Kanunun 1. Maddesinde yazılı vasıfları haiz ve bu kanunun amacına hizmet eden bir teşebbüs olduğu Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesince karara bağlanmış bulunan Kartal'daki çimento fabrikasının üretimin artırmak amacıyla İstanbul'da bulunan Anadolu Çimentoları Türk A.Ş.'nin hissedarlarından Belçikalı Cimfina Societe Financiere des Ciments Societe Anonyme tarafından üç sene müddetle ve bu vade 31 Aralık 1960 tarihini aşmamak üzere yılda %7 faiz yürütülmesi ve bu faizin her yılın 31 Aralık günü Belçika'ya transfer edilmesi şartı ile makine ve teçhizat şeklinde 193.515 dolarlık aynı istikrazın resülmal ve faizlerine Maliye Bakanlığı tarafından kefalet verilmesi 19 Haziran 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.¹¹¹

Anadolu Çimentoları Türk A.Ş.'nin hissedarlarından Belçikalı Cimfina Societe Financiere des Ciments Societe Anonyme firmasının 193.514 dolar tutarındaki aynı ikrazın tediye vadesinin 31 Aralık 1962 tarihine kadar uzatılması 21 Kasım 1959 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile uygun görülmüştür.¹¹² 25 Ekim 1956 tarihinde Belçika firması Kofina S.A. Türkiye ile 10 milyon dolarlık ithalat ve ihracat yapmak için başbakanlığa müracaat etmiştir. Başbakanlık konuyu incelemesi için ticaret bakanlığına bildirmiştir. Bakanlık incelemesinde firmaya 7 Kasım 1956'da bir yazı yazarak, müracaatın incelenebilmesi için teklifin Belçika resmi makamlarınca yapılması gerektiğini bildirmiştir.¹¹³

Sitel Sinaî Tesisler Türk Ltd. Şirketi ile Belçikalı Papeterie Genvel firması Türkiye'de kuracakları 3.000.000 Lira sermayeli şirket vasıtasıyla rüberoid tipinde tecrit malzemesi ve balatum tipi tefriş malzemesi(Yer muşambası) imal etmek amacıyla oluşturacakları teşebbüs için yabancı şirkete ait olan ve Türkiye'ye getirilmesi istenen ve 6224 Sayılı Kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesince karara bağlanmış bulunan 1.530.000 Lira mukabili Belçika Frangı tutarındaki aynı sermaye ile satış tutarı üzerinden yabancı hissedara patent karşılığı olarak ödenecek %5 royalty'e kanun hükümlerini uygulanması, sözü geçen kanunun 1. Maddesine göre 16 Kasım 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylanmıştır.¹¹⁴

Belçikalı P. Rousseau kuruluşu ile Murat Dilber, Avni Okçu ve Kenan Taşpınar'dan oluşan Türk grubu Türkiye'de Cam Sanayii Anonim Şirketi pencere, vitrin, arme vs. cam üretimi için yabancı şirkete ait olan ve Türkiye'ye getirilmesi istenen ve 6224 Sayılı Kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesince karara bağlanmış bulunan ve makine teçhizat şeklinde olan 72.050.660 Belçika Frangı tutarındaki aynı sermaye ile üç yıl süreyle yıllık %5 faiz yürütülmesi, üç taksitte ödenmek şeklinde ve ilk taksiti fabrika kurulduktan bir yıl sonra verilmek şartıyla 54.037.995 Belçika Frangı tutarındaki aynı ikraz hakkında ilgili kanunun uygulanması 29 Kasım 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.¹¹⁵ 54.037.995

¹⁰⁹BCA, 030.18.1.2.142.12.13.

¹¹⁰Milliyet, 19 Ocak 1957.

¹¹¹BCA, 030.18.1.2.143.53.13.

¹¹²BCA, 030.18.1.2.154.64.4.

¹¹³BCA, 030.01.0.0.85.534.11.

¹¹⁴BCA, 030.18.1.2.144.92.17.

¹¹⁵BCA, 030.18.1.2.145.98.19.

Belçika Frangı tutarındaki aynı ikrazın 6224 Sayılı Kanundan faydalanması için 17 Ocak 1957 tarihli ayrı bir Bakanlar Kurulu Kararnamesi hazırlanmıştır.¹¹⁶

Musa Akçaylı firması ile Belçikalı Moris Scharf müessesesinin Türkiye’de kuracakları şirket aracılığıyla masa ve duvar saati üretecektir. İhtiyaç fazlası ürünler ihraç edilecektir. Saat üretimi için yabancı şirkete ait olan ve Türkiye’ye getirilmesi istenen ve 6224 Sayılı Kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesince karara bağlanmış bulunan ve makine tesisat şeklinde olan 75.000 dolar tutarındaki aynı sermayenin ilgili kanundan faydalanması 29 Kasım 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.¹¹⁷

Boya ve Vernik Sanayii Türk Anonim Şirketi ile Belçikalı Vernis Cleassens S.A. müessesesinin Türkiye’de kuracakları şirket 480.010.000 lira 77 kuruluş sermayeli şirket aracılığıyla yağlı boya, vernik, bezir yağı, kolofan, terebentin ve bazı pigmentler üretecektir. Bunun için yabancı şirkete ait olan ve Türkiye’ye getirilmesi istenen ve 6224 Sayılı Kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesince karara bağlanmış bulunan ve makine tesisat şeklinde olan 9.810 dolar tutarındaki aynı sermaye ve her türlü lisans, patent, fabrika hak ve hizmetler, fabrika makinelerinin planlanması, teknik personel eğitimi vs. karşılığında kıymeti yerli oranını %5’inin geçmemek üzere tespit olunacaktır. Bu sermayelerin ilgili kanundan faydalanması 22 Aralık 1956 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.¹¹⁸

Belçikalı Arthur M. Seynaeve et Fills, Wittcock Van Landeghem ve Marck Wittcock’tan oluşan yabancı grup ile Cabir Selek, Afif Tektaş, Tefvik Taşçı, Tahir Kefkep, Ferzan Aras ve Birtaş Anonim Şirketi’nden oluşan Türk grubu Türkiye’de kuracakları Türk Obel Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi aracılığıyla vagon ve ambar örtüleri, deniz araçlarında kullanılan branda ve yelken bezleri, çadır bezleri, suya rutubete ve ateşe dayanıklı her türlü örtü makine kolanları, ve yüksek tazyike dayanıklı hortum imal edecektir. Bu amaçla yabancı şirkete ait olan ve Türkiye’ye getirilmesi istenen ve 6224 Sayılı Kanundan faydalandırılması Yabancı Sermayeyi Teşvik Komitesince karara bağlanmış bulunan ve 175 bini makine tesisat şeklinde, 50 bini teknik yardım ve imal usulleri olmak üzere patent hakkı ekinde toplamda 225 bin dolar tutarındaki aynı sermayenin ilgili kanundan faydalanması 19 Ekim 1957 tarihli Bakanlar Kurulu Kararnamesi ile onaylanmıştır.¹¹⁹ 1959 yılında Türk iş adamlarından biri yabancı sermayeyi teşvik fonundan faydalanmak için bir Belçika firması ile ortak olarak İstanbul ve İzmir’de onar milyon lira sermaye ile bira fabrikası kurmak için teşebbüse geçmiştir.¹²⁰

6. Spor Müsabakaları

Aynı kıtada yer adlıklarından dolayı iki ülke incelenen dönemde uluslararası spor müsabakalarında sıkı sık karşı karşıya gelmiştir.

Türkiye Atletizm Federasyonu’nun davetlisi olarak gelen Belçika takımı 7 Ekim 1950’de müsabakalara başlamıştır.¹²¹

Avrupa Ordulararası Basketbol Şampiyonası’nda Türkiye, Belçika ile Ocak 1951’de karşılaşmış ve karşılaşmadan 50-33 mağlup ayrılmıştır.¹²² 10 Ocak 1953 tarihinde Brüksel’de yapılacak olan Dünya Ordulararası Cross Country Şampiyonası’na katılacak olan Türk ekibi 8

¹¹⁶BCA, 030.18.1.2.145.107.16.

¹¹⁷ BCA, 030.18.1.2.145.98.20.

¹¹⁸BCA, 030.18.1.2.154.103.11.

¹¹⁹BCA, 030.18.1.2.147.52.13.

¹²⁰Milliyet, 7 Haziran 1959.

¹²¹Milliyet, 7 Ekim 1950.

¹²²Milliyet, 13 Ocak 1951.

Ocak 1953'de Belçika'ya hareket etmiştir.¹²³ Türk ordu takımı 1952 yılında Belçika'da yapılan Kara Pentatlon turnuvasına da katılmıştır.¹²⁴ 10-27 Mart 1953 tarihleri arasında Türkiye'de yapılacak olan Ordulararası Futbol Turnuvası'na Belçika takımı da katılmıştır. Belçika, Türkiye ile de bir maç yapmış ve maçı 3-2 kazanmıştır.¹²⁵ Turnuvada Belçika şampiyon olmuştur.¹²⁶ 6-19 Mart 1954 tarihleri arasında Brüksel'de yapılacak olan Ordulararası Dünya Futbol Şampiyonasında Türkiye final maçında Belçika ile karşılaşmıştır. Türkiye finalde Belçika'ya yenilerek ikinci olmuştur.¹²⁷ Belçika'da düzenlenen VIII. Ordulararası Dünya Basketbol Şampiyonası'nda 18 Mart 1959'da oynanan Türkiye-Belçika maçını Belçika açık ara farkla kazanmıştır.¹²⁸ Türkiye müsabakada beşinci olmuştur.¹²⁹ 22 Mayıs 1960 tarihinde Dünya Ordu Milli Futbol Kupası'nda Belçika ile final maçında Belçika'ya 1-0 yenilen Türkiye ikinci olmuştur.¹³⁰

23 Mayıs 1951'de Belçika'da yapılacak olan Uluslararası Demiryolları Futbol Turnuvasına katılacak sekiz takımdan biri olan Türkiye turnuvaya katıma kararı almıştır.¹³¹ Ancak tüm masrafları Belçika tarafından karşılanacak olmasına rağmen turnuvaya katılmaktan vazgeçilmiştir.¹³²

Almanya'da yapılan Genç Milli Takımlar Dünya Şampiyonasında Türkiye Belçika'yı 4-0 yenmiştir.¹³³ Belçika futbol takımı Charleroi 24 Haziran 1956 tarihinde Bursa'da Merinos ile karşılaşmıştır. Dostluk maçını Merinos 5-3 kazanmıştır.¹³⁴

7 Eylül 1956'da Belçika'nın İseghen şehrinde İseghen ve Eskişehir Demirspor futbol kulüpleri arasında yapılan maçı İseghen 5-3 kazanmıştır.¹³⁵

1957 yılında Belçika Futbol Federasyonu, Türkiye Futbol Federasyonu'na müracaat ederek 1958 yılında Türkiye ile Belçika arasında iki futbol maçı yapılması teklifinde bulunmuştur.¹³⁶ 8 Aralık 1957'de Ankara 19 Mayıs Stadı'nda yapılan ilk maç 1-1 berabere sonuçlanmıştır.¹³⁷

Fenerbahçe futbol kulübünden yapılan açıklamaya göre kulüp 15 Haziran 1957'de başlamak üzere Belçika'yı da kapsayan bazı Avrupa ülkelerinde futbol turnesine çıkacaktır.¹³⁸

Fenerbahçe kulübünün itirazı üzerine Merkez Hakem Kurulu 18 Ocak 1959'da oynanacak olan Fenerbahçe-Galatasaray maçı için İtalya'dan hakem getirmekten vazgeçmiş, 13 Ocak 1959'da Belçika Futbol Federasyonu'na telgraf çekerek Belçika'dan hakem istemiştir.¹³⁹ 18 Ocak 1959'da oynanan ve 0-0 biten maçı Belçikalı Alsteen, Grandin ve Versyp üçlüsü yönetmiştir.¹⁴⁰ Günümüz Türk futbolunda hakem hataları yine gündemdedir. Zaman zaman yabancı hakem getirilmesi de tartışma konusudur.

¹²³Milliyet, 9 Ocak 1953.

¹²⁴Milliyet, 27 Şubat 1953.

¹²⁵Milliyet, 20 Mart 1953.

¹²⁶Milliyet, 24 Mart 1953.

¹²⁷Milliyet, 26 Nisan 1954.

¹²⁸Milliyet, 19 Mart 1959.

¹²⁹Milliyet, 28 Mart 1959.

¹³⁰Milliyet, 23 Mayıs 1960.

¹³¹Milliyet, 25 Mart 1951.

¹³²Milliyet, 3 Nisan 1951.

¹³³Milliyet, 12 Nisan 1954.

¹³⁴Milliyet, 25 Haziran 1956.

¹³⁵Milliyet, 7 Eylül 1956.

¹³⁶Milliyet, 1 Şubat 1957.

¹³⁷Milliyet, 9 Aralık 1957.

¹³⁸Milliyet, 22 Mayıs 1957.

¹³⁹Milliyet, 14 Ocak 1959. Yabancı hakem getirilmesi konusu günümüz Türk futbolunda zaman zaman gündeme gelmektedir. Kulüplerimizdeki Türk hakemlerine olan güvensizlik geçmişten bir miras olarak kalmıştır.

¹⁴⁰Milliyet, 19 Ocak 1959.

Voleybol Milli Takımı İtalya, Fransa ve Belçika'da maç yapmak üzere 18 Ocak 1960 tarihinde trenle yola çıkmıştır.¹⁴¹ Voleybol takımı Brüksel'de Belçika ile yaptığı maçı 3-0 kaybetmiştir.¹⁴²

Darüşşafaka basketbol takımı 18 Nisan 1960 tarihinde Avrupa'da basketbol turnesine karar vermiştir. Turnede Belçika'nın Anden şehrinde de müsabaka yapılması kararlaştırılmıştır.¹⁴³

Galatasaray futbol takımı 25 Nisan 1960 tarihinde Avrupa'da futbol turnesine çıkmıştır. Avrupa'da 6 maç yapacak olan Galatasaray 28 Nisan 1960'ta Brüksel'de Anderlecht takımı ile maç yapacaktır.¹⁴⁴ 28 Nisan'da yapılması planlanan maç 27 Nisan'da yapılmış ve maçı Anderlecht 3-0 kazanmıştır.¹⁴⁵

Sonuç

Kuzey Batı Avrupa ülkelerinden biri olan Belçika, krallıkla yönetilmektedir. Devletin resmi adı Belçika Krallığı'dır. Belçika, üç toplum ve üç bölgeden oluşmaktadır. Belçika Krallığı, Avrupa Birliği'ne üye ve birliğin ve NATO gibi bazı uluslararası organizasyonların merkezlerini barındırır. Belçika 1947 yılında Lüksemburg ve Hollanda ile Benelüks ekonomik birliğini oluşturmuştur. 1949'da NATO'ya ve 1957'de kurulan Avrupa Ekonomik Topluluğu'na kurucu üye olarak katılmıştır. Ülkede kömür ve çeşitli maden yatakları da bulunmaktadır. Ülke endüstrilemiştir. Cam imalatı, demir üretimi, çelik imalatı, dokuma, meşrubat, plastik, çimento, kağıt, deri, seramik, çinko metalurjisi, petrol arıtma, kimya ve elektrik sanayisi gelişmiştir.

Belçika Sultan II. Mahmud döneminde Osmanlı Devleti tarafından 1837 yılında tanınmıştır. Aynı yıl Belçika Baron Sullivan'ı İstanbul'a Orta Elçi atadıktan sonra iki ülke arasında 1838, 1840 ve 1862 yıllarında dostluk ve ticaret antlaşmaları imzalanmıştır. İki ülke arasındaki dostluk ve ticaret antlaşmalarının imzalanmasında Osmanlı Devleti'nin silah ihtiyacını karşılama isteği etkili olmuştur. Emperyalist devletlerin zor durumda bıraktığı Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda İngiltere ve Fransa gibi kendi topraklarında emperyalist amaçları olmayan, tarafsız, küçük ama sanayisi çok güçlü olan Belçika ile ticaret yapmayı tercih etmiştir. Ticaretle birlikte pek Belçikalı uzman Osmanlı Devleti'ndeki çeşitli devlet kuruluşlarında görev yapmaya başlamıştır. Bu ticari ilişkiler buharlı makinelerden, demiryolu imtiyazlarına, Anadolu'daki ilk kömür madenilerinin jeolojik haritalarına, elektrik dağıtımından, doğalgaz projelerine ve alt yapı tesisleri gibi pek çok alanı kapsamaktadır. Belçika ticari menfaatlerini geliştirebilmek amacıyla 1886-1911 yılları arasında Osmanlı topraklarında 15 değişik yerde 43 konsolosluk açılmıştır. Belçika, Osmanlı Devleti'ne genellikle şeker, kibrit, porselen, kırtasiye, çanak, çömlek, pencere camı, ayna, ayna camı, kiremit, çimento, putrel, boru, profil, galvanizli çelik profiller, çivi, vida, demir eşyalar, emaye, mutfak eşyası, bakır, çinko, kurşun, silah, pamuklu kumaşlar, trikolar, yünlüler, deri, vernik ve iskambil kağıdı gibi ürünler satmıştır. Atatürk ve İnönü dönemlerinde de Belçika Türkiye'nin en fazla ticaret yaptığı ülkelerden biri olmuştur. Bu dönemlerde Belçika'dan alınan en önemli mallar silahlar olmuştur. Demokrat Parti döneminde ise makine ve teçhizat ve teknoloji transferine önem verilmiştir. İki ülke arasında çeşitli spor müsabakaları da yapılmıştır. Ayrıca bu dönemde yabancı sermayeyi teşvik yasasından faydalanmak isteyen bazı Belçika firmaları teknolojilerini Türkiye'ye transfer ederek Türkiye'de üretim yapmaya başlamıştır. Bu da ülkenin kıt olan endüstriyel üretiminde artış sağlamıştır. Türkiye Belçika'ya öğrenim görmesi için öğrenci de göndermiştir. İki ülke arasındaki ithalat ve ihracat dengesiz bir şekilde sürmüştür. Türkiye, Belçika'ya fındık,

¹⁴¹Milliyet, 19 Ocak 1960.

¹⁴²Milliyet, 4 Şubat 1960.

¹⁴³Milliyet, 9 Nisan 1960.

¹⁴⁴Milliyet, 26 Nisan 1960.

¹⁴⁵Milliyet, 28 Nisan 1960.

kehribar, biber gibi yiyecek ve hammadde satarken, Belçika ise Türkiye'ye çimento, cam, ayna, saat, makine, yedek parça, çelik gibi mamul ve sanayi maddeleri satmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

BCA, 030.01.0.0.61.378.5.

BCA, 030.01.0.0.61.378.15.

BCA, 030.01.0.0.85.534.11.

BCA, 030.18.1.2.131.28.14.

BCA, 030.18.1.2.132.36.4.

BCA, 030.18.1.2.132.51.15.

BCA, 030.18.1.2.134.120.9.

BCA, 030.18.1.2.123.70.11.

BCA, 030.18.1.2.123.76.13.

BCA, 030.18.1.2.125.24.3.

BCA, 030.18.1.2.132.51.17.

BCA, 030.18.1.2.136.75.18.

BCA, 030.18.1.2.138.113.19.

BCA, 030.18.1.2.140.64.16.

BCA, 030.18.1.2.140.64.17.

BCA, 030.18.1.2.144.73.7.

BCA, 030.18.1.2.147.49.18.

BCA, 030.18.1.2.149.34.2.

BCA, 030.18.1.2.150.56.12.

BCA, 030.18.1.2.132.58.19.

BCA, 030.18.1.2.138.121.13.

BCA, 030.18.1.2.138.125.16.

BCA, 030.18.1.2.146.31.5.

BCA, 030.18.1.2.149.25.6.

BCA, 030.18.1.2.151.68.18.

BCA, 030.18.1.2.153.50.20.

BCA, 030.18.1.2.153.55.13.

BCA, 030.18.1.2.123.75.20.

BCA, 030.18.1.2.126.63.3.

BCA, 030.18.1.2.154.68.18.

BCA, 030.18.1.2.157.30.2.

BCA, 030.18.1.2.140.71.15.

BCA, 030.18.1.2.144.95.9.

BCA, 030.18.1.2.138.129.16.

BCA, 030.18.1.2.141.102.10.

BCA, 030.18.1.2.141.105.15.

BCA, 030.18.1.2.154.61.5.

BCA, 030.18.1.2.154.93.11.

BCA, 030.18.1.2.154.80.7.

BCA, 030.18.1.2.154.85.7.

BCA, 030.18.1.2.137.96.5.

BCA, 030.18.1.2.142.12.13.

BCA, 030.18.1.2.143.53.13.

BCA, 030.18.1.2.154.64.4.

BCA, 030.18.1.2.144.92.17.

BCA, 030.18.1.2.145.98.19.

BCA, 030.18.1.2.145.107.16.

BCA, 030.18.1.2.145.98.20.

BCA, 030.18.1.2.154.103.11.

BCA, 030.18.1.2.147.52.13.

1. Resmi Yayınlar

Resmi Gazete, 23 Ocak 1954.

Resmi Gazete, 11 Mart 1954.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt II.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt VIII.

TBMM Tutanak Dergisi, Dönem IX, Cilt XXIV.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IX, Cilt XXIX.

2. Gazeteler

Gayret.

Milliyet.

3. Kitap ve Makaleler

- ACER, Zabit; “Dük De Braban’ın İstanbul Yolculuğu(1860)”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 9/7 Summer 2014, s. 83-116.
- Ana Britannica, Belçika Maddesi, C. V, İstanbul 1994, s. 75-83.
- ARISAL, Murat; *XIX. Yüzyılda Osmanlı Belçika Ekonomik İlişkileri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2001.
- BİLGİN, Fehmi Kerem; “Belçika’da Ulusal Kimlikler ve Federalizmin Gelişimi”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 67, No 1, 2012, s.1-47.
- BİLİR, Sabahattin; *Belçika’da Türklerin 40 Yılı(1960-2000)*, Avrupa İlişkiler Merkezi Yayınları, Brüksel 2001.
- ÇELENOĞLU, Nail; *Belçika’da Devlet İhaleleri*, Maliye Bakanlığı Maliye Tetkik Kurulu Neşriyatı, Karınca Matbaası, Ankara 1956.
- GELEKÇİ, Cahit; “Avrupa’da Yaşayan Türklere Yönelik Çifte Vatandaşlık Uygulamaları: Belçika Örneği”, *Bilig*, S. 59, Güz 2011, s. 123-146.
- ÖZCAN, Besim; “Kırım Harbi Sırasında Bazı Avrupalı Devlet Adamlarının Osmanlı Ülkesini Ziyaretleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, (OTAM), S. 9, 1998, s. 287-321.
- ÖZKAN, Selim Hilmi; “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Dil Eğitimi”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/3 Summer 2010, s. 1783-1800.
- TEMEL, Mehmet; “XIX. Yüzyılda Osmanlı-Belçika Ticari İlişkileri”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. XV, S. XXVII, Haziran 2012, s. 247-263.
- VAN den REECK, Marc ve Diğerleri, *Osmanlı Başkentinde Belçika: İlk Adımlardan Güzel Çağa Kadar*, Belçika Başkonsolosluğu, İstanbul 2001.
- YALÇIN, Osman; “İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyet Tehdidi Karşısında Kalan Türkiye’nin Batı İle İşbirliği Yapma Süreci”, *Turkish Studies International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 8/5 Spring 2013, s. 919-958.
- GÖKTUNA YAYLACI, Filiz; “Belçika’daki Türklerin Dil Kullanımları”, *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. 5, S. 2, 2012, s. 63-88.

4. İnternet Siteleri

<http://tr.wikipedia.org/wiki/Bel%C3%A7ika> 28. 03. 2014

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

SERTEL, S., Demokrat Parti Döneminde Türkiye-Belçika İlişkileri, ***Turkish Studies*** - *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 693-714, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7706>, ANKARA-TURKEY

BM GENEL SEKRETERİ'NİN KIBRIS'A YÖNELİK İYİ NİYET MİSYONU VE BUNUNLA İLGİLİ BAZI KARARLARIN DEĞERLENDİRMESİ (1954-1992) *

*Soyalp TAMÇELİK***

ÖZET

Bu araştırmada, BM Genel Sekreteri'nin Kıbrıs'a ilişkin iyi niyet misyonu ve bununla ilgili birtakım kararlar ele alınmıştır. Bundan hareketle araştırmada, BM Genel Sekreteri'nin iyi niyet misyonunun ne olduğu, uygulamadaki değişiklikleri ve buna dair alınan birtakım kararların analizleri yapılarak incelenmesi amaçlanmıştır.

Aslında Kıbrıs sorununun BM çerçevesinde barışçı, hakça ve kalıcı bir çözüme kavuşturulmasıyla ilgili çabalar, her iki tarafa da geniş manevra sahası sağlamıştır. Her şeyden önce 1974'ten sonra konuya doğrudan müdahil olan taraflar daha rahat hareket etme şansını elde etmişlerdir. Bu rahatlık, çatışma alanını ve şiddetini daha da artırmıştır. Bu tehlikeli durum, sadece adadaki Kıbrıs Türk ve Rum halklarını etkilemiş, Türkiye ve Yunanistan'ın da bu meseleye katılmasına neden olmuştur.

Özellikle BM'nin Kıbrıs'ta '*barışçı çözümsüzlükten*', '*barışçı çözüme*' ulaşmadaki başarısızlığı bu yönü ile dikkat çekicidir. Zira taraflar, BM platformunu kalıcı bir çözüme ulaşmak yerine, karşı tarafı yenilgiye uğratmak için kullanmışlardır. Bu koşullar sürdükçe, Gali ve Annan gibi iddialı Genel Sekreterlerin bu sorunu kolayca çözemeyeceği ortadadır.

Bundan hareketle Genel Sekreter'in belirlenen yetkileri, iki yönden incelenmesi gerekmiştir. Bunlardan birincisi, Genel Sekreter'in Güvenlik Konseyi'nden aldığı yetkileri, Kıbrıs'ta iki ayrı egemen toplumun mevcudiyetinin tanınmasına yönelik bir zemin üzerinde kullanılıp kullanılamadığı, diğeri de Genel Sekreter'in '*iyi niyet*' misyonunun '*arabuluculuğa*', daha sonra '*hakemliğe*' dönüşüp dönüşmediği ve dönüşmüş ise bunun nasıl icra edilip edilemeyeceğinin belirlenmesidir.

Bu gerçekten hareketle araştırma, üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde BM'nin anlaşmazlıkların çözümü için uyguladığı barışçı yöntemler ele alınmış, ikinci bölümde Genel Sekreteri'nin iyi niyet misyonunun temel özellikleri ve bununla ilgili

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. Gazi Üniversitesi Uluslararası İlişkiler, Tarih (Diplomasi ve Siyasi Tarih) Sosyoloji ve Siyaset Bilimi, El-mek: soyalp@hotmail.com

alınan birtakım kararların analitik değerlendirmesi yapılmış, üçüncü ve son bölümde ise BM Genel Sekreterliği'nin Kıbrıs meselesindeki tavrının nedenleri ve sonuçları değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Kıbrıs, Birleşmiş Milletler, Güvenlik Konseyi, İyi niyet misyonu, Arabuluculuk, Sessiz diplomasi.

THE UN SECRETARY-GENERAL'S GOODWILL MISSION TOWARDS CYPRUS AND AN ASSESSMENT OF SOME OF THE RESOLUTIONS CONCERNING THIS (1954-1992)

STRUCTURED ABSTRACT

The purpose of this research is to determine whether the content and the function of the Goodwill Mission of the UN Secretary General in Cyprus have changed in time.

The complexity and the stalemate of the Cyprus issue led third parties to be involved in this process in order to overcome the disagreements. From this perspective, it turned out to be obligatory issue to identify the borders of the Goodwill Mission of the UN Secretary General through a close look to conceptual foundations of third parties' initiatives. Within this line, it is considered that demonstration of the beginning and the final points of these borders, their formation process in time, gains and losses of parties during negotiations are necessary.

Regarding the methodology of this research, the method of process analysis is mainly applied. Therefore, analytic history has been preferred; rather than traditional method of telling events chronologically. With this method, the features of UN Secretary General's Mission, analysis of gains and losses from the perspective of parties and the content of UN Resolutions have been examined.

The efforts to achieve a peaceful, just and permanent solution in Cyprus within the framework of UN provided a large place for maneuver for both sides. Above all, parties which had directly involved in the Cyprus issue after 1974 had the opportunity to behave more freely. This freedom has raised the violence and the conflicting spaces. This dangerous situation did not only affect Turkish and Greek Cypriots but also led Turkey and Greece to intervene into this issue.

The failure of UN to reach "a peaceful solution" from "peaceful deadlock" in Cyprus is especially noteworthy because parties used UN platforms to overwhelm the other party rather than using it to reach a permanent peace in the island. As long as the same situation continues, it is obvious that Secretary Generals like Boutros Ghali and Kofi Annan cannot solve this problem easily.

From this point, the authority of the Secretary General should be examined from two perspectives. The first one is the question of whether the Secretary General has used his power originated from Security Council for the recognition of the existence of two separate and sovereign communities. The second one is the question of whether the 'goodwill' mission of Secretary General has been transformed into

'mediation', then into 'arbitration'; and if it is so, how this role has been performed.

Indeed, there are many methods to be used in order to solve the matter in Cyprus. However, the political will of both parties' leaders is the most necessary thing in each and every method because it is not possible to solve the Cyprus issue without a political decision.

From this perspective, although arguments that are defended by Turkish side are strong in legal terms, it is difficult to solve through diplomatic means such as mediation and arbitration. However, this method can be sufficient for the solution of the problems in Transitional Government or implementation period when parties reach an agreement politically. When this method is going to be applied, some potential problematic areas are the followings:

1. How will be the interpretation made about the executive power according to the Overall Framework Agreement on Cyprus;
2. Will there be a problem of the agreements in accordance with the international law;
3. Will there be a violation of legal framework in the period of the implementation and what kind of precautions have been taken by the parties;
4. How will be necessary operations done for the continuity of the system in Cyprus, which is going to be established.

It is a reality that it is not very functional to solve the disputes like in Cyprus through arbitration or legal procedures because the nature of state system and characteristics of the disputes between parties may generate obstacles for the solution.

States do not prefer to accept decisions about its problems by other states. In addition, in the process of solution of a problem, they do not approach positively to the legal procedures and frameworks alone since these issues, generally, have political dimensions. For this reason, it is not suitable to compare disagreements between states with those among individuals. The legal solution for individuals means the implementation of law and other legal frameworks, which is a very normal issue in a nation state. On the other hand, it is also possible to defend individuals' situations and assertions with legal argumentations. However, the current international system does not provide an environment in which interests and values of states are being structured in a hierarchical order and monitored from a central power. For this reason, law can only play a very marginal role in the settlement of inter-states disputes.

For this reason, states established international organizations in order to solve their common problems. Although international organizations are weaker than states in many ways, they can manage to achieve certain aims and successes in spite of their limited capacities and authority. In other words, they have become imperious entities in the current international system. For this reason, international organizations have brought new methods and provided certain institutions and negotiation platforms to inter-state relations.

International organizations with political dimension like UN have been accepted by the majority of their member states since they behave according to the principle of sovereignty of the member states. On the other hand decisions, taken by certain organs or the majority of members in supra-national organizations such as EU, are binding for all members. For this reason, the number of states in such organizations is limited. However, the common characteristic of all types of international organizations is their ability to prepare a necessary ground for negotiations and bargains through cooperation with related parties to solve problems.

The Cyprus issue is one of these because it is recorded as a political problem in addition to its ethnic, social and legal dimensions. From this perspective, the Cyprus issue is the second biggest unresolved problem in the Eastern Mediterranean after Palestinian issue. However, this issue has some special dimensions when compared to other problems including the Palestinian issue. In other words, the Cyprus issue is not a threat to international peace and security. Cyprus issue, which is just a threat for regional stability and a potential problem in NATO because relevant parties are also members of this international organization, has changed its nature when the EU process has started. Although it is expected from Cyprus, as an EU member, to ensure regional security and stability, it turned out to be a new instability island with the emergence of new controversial subjects such as exploration of new hydrocarbon resources, extraction, sharing and marketing of hydrocarbon.

Indeed, all methods implemented by UN and EU are for the settlement of the problem in Cyprus immediately. According to this, the political and diplomatic methods implemented by UN Secretary General for the solution in Cyprus so far can be categorized as the following: The Secretary General have involved into the issue through direct talks with parties in Cyprus, friendly initiatives, being negotiator, investigating and finally being conciliator. However, a new phase has started with Boutros Ghali. This new phase has two main aspects: 'Arbitration' and 'negotiator'.

Later, Kofi Annan also applied this method and gained a new mission in the plan by taking an active role through the acquisition of the authority of taking the last decision and 'writing the necessary provisions' when the parties cannot agree. However, all the methods implemented until now could not solve the Cyprus problem; on the contrary, they have made the issue more complicated.

Key Words: Cyprus, United Nations, Security Council, Good offices, Mediation, Quiet diplomacy.

Giriş:

Birleşmiş Milletler (BM) teşkilâtının en yüksek memuru sayılan Genel Sekreterlik makamı,¹ Güvenlik Konseyi'nin telkinleri üzerine Genel Kurul'ca atanmaktadır. Bir yönüyle Genel Sekreterlik makamı, BM teşkilâtının yönetim organı gibi çalışmaktadır.

¹ BM Şartı'nın XV. bölümündeki 97. ile 101. maddeleri arasına bakılabilir.

BM Güvenlik Konseyi ise barışın korunması için dünyanın birçok yerinde cereyan eden bölgesel çatışmalara, yerel savaşımlara, ciddi siyasal gerginliklere vb. anlaşmazlıklara barışçı çözüm yolları arayan bir müessese olarak dikkati çekmektedir. Bunu, 'arabuluculuk'² ve 'dostça girişim'³ tekniğiyle, şayet olmaz ise 'askerî gözlemciler yerleştirmek'⁴ veya en ileri önlem olarak 'barışı koruma için güç'⁵ kullanmak gibi yöntemlerle yapmaktadır.

Bunun dışında Genel Kurul ise BM'nin en üst organıdır ve bütün üye ülkeler burada temsil edilmektedirler. Bu organ, dünya barışının korunması için telkin niteliğinde kararlar almaktaysa da yaptırım gücü hemen hemen hiç yoktur (Soysal, 1991:14).

Aslında BM'nin bu durumu, uluslararası ilişkilerde ortaya çıkan anlaşmazlıkların çözümlenememesine yol açmaktadır. Zira bazı meseleler, dünya barışını tehdit eder hale gelmiştir. Bu yüzden ilgili ülkeler, anlaşmazlığı ortadan kaldırmak veya uluslararası barışı ve güvenliği korumak amacıyla, uluslararası bir kurula veya mahkemeye başvurma ihtiyacı hissetmektedirler (Bilge, 1966:18; Dadaşova, 2014:643). İşte uluslararası bir mesele olarak Kıbrıs meselesi de bunlardan birisidir.

Örneğin bazı durumlarda, Kıbrıs meselesinin içinde bulunduğu durgunluk, üçüncü tarafları, Kıbrıs'taki toplumların görüş ayrılıklarını gidermek için girişimlerde bulunmaya sevk etmiştir.⁶ Bu yönüyle girişimlerin kavramsal temellerine bakılarak, BM Genel Sekreteri'nin üstlendiği iyi niyet misyonunun sınırlarını tanımlamak şart olmuştur. Dolayısıyla bu sınırların nerede başladığı ve nerede bittiği, zaman içinde nasıl şekillendiği ve müzakere sürecinde tarafların kazanımlarının veya kayıplarının neler olduğu göstermek elzem bir hal almıştır.

Bu araştırmada uygulanan yöntem konusuna gelince, konu esas itibarıyla *süreç analizine* dair bir yöntem uygulanmıştır. Dolayısıyla geleneksel hadise naklinin yerine, daha çok analitik tarih ikame edilmeye çalışılmıştır. Bu yöntemle, Kıbrıs'ta süregelen müzakere sürecinde BM Genel Sekreteri'nin misyonuna ve özelliklerine, taraflar açısından kâr-zarar analizine ve BM'nin buna dair kararlarının içeriğine bakılmıştır.

1. BM'nin Anlaşmazlıkların Çözümü İçin Uyguladığı Barışçı Yöntemler:

Uluslararası ilişkilerde barış ve güvenliğin tehlikeye girdiği, hatta ve hatta şiddetli anlaşmazlıkların yaşandığı bir sırada uygulanan en iyi yol, hiç kuşku yok ki tarafların doğrudan görüşme yöntemini benimsemeleridir. Bir diğer yol ise üçüncü bir tarafın, yani devlet veya devletlerarası bir kurumun araya girmesidir (Tamçelik, 2008:149). Örneğin üçüncü bir taraf olarak ilgili unsur, arabulucu düzeyinde bir rol oynayabilir ya da daha ölçülü ve dikkatli bir biçimde sorunun çözümüne yardımcı olabilir (Deliceirmak, 1997:232). Böylece üçüncü bir tarafın araya girmesiyle tarafların doğrudan görüşmeleri sağlamış olabilecektir.

Uluslararası kuruluşlarda, özellikle de BM teşkilâtında cereyan eden diplomasi tekniklerinden biri türü de 'sessiz diplomasi'dir'⁷ (Gönlübol, 1993:127). Özellikle BM Genel Sekreteri'nin birtakım meselelerde *sessiz diplomasi* tekniğini tercih etmesinin temel nedenleri şu şekilde sıralanabilir:

1. Genel Sekreter'in günümüzdeki dünya barışını korumak için görev ve sorumlulukları giderek arttığı görülmüştür. Özellikle bu görevde bulunan kişilerin neredeyse bütün dünya

² Mediation.

³ Good offices.

⁴ Stationing of military observers.

⁵ Peace-keeping forces.

⁶ "Kıbrıs Sorunun İçinde Bulunduğu Aşama", TC Dışişleri Bakanlığı Akademisi Bilgi Notu, Ekim 1997, s. 1.

⁷ Quiet diplomacy.

sorunlarıyla ilgilenmesi zorunlu bir hal almıştır. Bu yüzden İsveçli diplomat *Dag Hdmarskjöld*'ün öne çıkardığı *sessiz diplomasi* yöntemiyle uluslararası düzeydeki sorunlar halledilmeye çalışılmıştır. Özellikle ilgili devletlerin başkentlerini ziyaret ederek meseleleri sessizce halletmeye çalışan *Hdmarskjöld*'ün halefleri de bu yöntemi benimsemişlerdir. Böylece dünya sorunları ile sessizce ilgilenen ve onların nesnel biçimde halledilmesine çalışan yeni bir *usulün* (Gönlübol, 1993:127) ortaya çıktığı görülmüştür.

2. Aynı zamanda BM sistematigi içinde sürekli iş gören yeni bir misyon ve algılayış ortaya çıkmıştır. Özellikle günümüzde her devletin üyesi olduğu bu teşkilatta bulundurduğu temsilcileri vasıtasıyla ilgili devletlerle temas kurulmakta ve muhtelif konularda görüş alış-verişinde bulunmaktadır. O kadar ki, temsilcilerin hemen hepsi birbirleriyle temas halindedirler. Ancak uygulanan yöntemin *gizli* olması nedeniyle kamuoyunun bilgisi dışında geliştiği de unutulmamalıdır.

3. BM'de cereyan eden diplomasiyi sessiz kılan üçüncü bir özellik de ilgili devletlerin, BM sistematigi içerisinde sürekli olarak temas hâlinde bulunmasıdır. Özellikle uluslararası sistemde çatışan bloklar veya devletler, BM merkezinde sorunlarını sergilemek ve sürekli temaslara bunları halletmek için çalıştıkları görülmektedir (Hovet, 1963:29-41). Dolayısıyla bu yöntemin başarıya ulaşabilmesi için ilgili devletler, görüşlerini kamuoyunun önünde değil, perde gerisinde ve diplomasinin sessiz unsurlarıyla gerçekleştirmeyi tercih etmektedirler.

Bunun örneğini Kıbrıs'ta da görmek mümkündür. Özellikle bu yöntem, Kıbrıs sorununun temel konuları üzerindeki görüş ayrılıklarının azaltılmasına imkân sağlayıp sağlamadığının ve gizli diplomasinin hangi usullerle yürütüleceğinin saptanmasında kullanılmıştır.

Aslında Kıbrıs meselesinde uygulanan *gizli diplomasi* unsuru, taraflar açısından enine boyuna tartışılması gereken bir konudur. Zira Kıbrıs meselesinde uygulanan *gizli diplomasi*, görüşmeler sonunda elde edilecek sonuçların açıklanmaması anlamında kullanılmaktadır.⁸ Bundaki amaç, alınan sonuçların Genel Sekreter'e bildirilmesi ve *iyi niyet misyonu* çerçevesinde Kıbrıs sorununun çözüm yolunun açılması konusunda kullanılmasıdır (Deliceirmak, 1997:134).

Kıbrıs meselesinde kullanılan bir diğer diplomasi türü ise *doruk diplomasisidir*.⁹ Aslında doruk diplomasisi, ilgili devletlerin devlet ya da hükümet başkanlarının katılımıyla yapılan toplantılardır. Bir görüşme tekniği olarak başvuru doruk diplomasisine, ya tüm uluslararası kamuoyunun dikkatini çekmek ya da ilgili devletler adına son sözü söylemek için başvurulmaktadır (Gönlübol, 1993:128). Özellikle bu yöntemle sonuçlar, diğer diplomasi yöntemlerine oranla çok daha kısa bir süre içinde alınabilmektedir. Çünkü bu toplantılara katılan kişiler, bir talimat beklemeye ya da uzun süre muhakemede bulunmaya gerek görmemektedirler. Zira katılanların devlet veya hükümet başkaları düzeyinde olması, *son sözü* söyleme yetkisine sahip olmasını sağlamaktadır.

Öte yandan başarısızlığa uğraması hâlinde, doruk diplomasisinin kamuoyunda yarattığı düş kırıklığı da o nispette büyük olabilmektedir. Buna Kıbrıs ölçeğinde bakıldığında zaman 1977'de *Makarios-Denktaş* ve 1979'da *Kiprianu-Denktaş* zirve toplantıları ve bu toplantılarda alınan kararlar gösterilebilir (Tamçelik, 2008:151). Ne var ki Kıbrıs meselesi için 1979'dan bugüne kadar yapılan doruk diplomasislerinin herhangi birinde kalıcı bir sonuç elde edilememiştir.

Dolayısıyla Kıbrıs'ta 1968'den beri başlayan toplumlararası görüşlerde BM tarafından ortaya atılan barışçı çözüm önerileri, biri *siyasal/diplomatik*, ötekisi ise *hukukî* olmak üzere ikiye ayrılabilir.

⁸ "Türk Malları Kapış Kapış", Fileleftheros Gazetesi, 1 Temmuz 1995, No:856, s. 1.

⁹ Bir diğer adı zirve diplomasisidir.

1.1. Kıbrıs'ta Kalıcı Barışı Sağlamak İçin Yapılan Diplomatik ve Siyasal Girişimler:

Kıbrıs'ta anlaşmazlığı gidermek için ortaya atılan siyasal ve diplomatik girişimler, genel olarak BM çatısı altında gerçekleştirilmiştir. Ancak BM tarafından ortaya atılan birtakım kriterler, Kıbrıs'taki anlaşmazlığa taraf olanlarca kabul edildiğini veya uygulandığını söylemek mümkün değildir. Dolayısıyla bu kriterler, taraflar için zorunlu olmaktan uzaktır. Aslında bu kriterlerin izafi olmasından dolayı bağlayıcı olduğunu ifade etmek gerçekçi değildir.

Gerçek şu ki, Kıbrıs gibi anlaşmazlıklarda yapılan şey, tarafların karşılıklı olarak önemli tavizler vererek uzlaşmadır. Zaten ulusal ve uluslararası çevrenin etkisi altında bulunan bu tür meseleler, diplomatik çözüme uygun olduğu düşünülmektedir (Gönlübol, 1993:368).

Kıbrıs'ta uygulanan siyasal ve diplomatik barışçı çözüm yöntemleri, genel itibarıyla karşı tarafın sıkıştırılmasının imkânsız olduğu ve çekişmenin zararlı, hatta çıkmaz yol olduğu sonucuna varıldığında tercih edildiği görülmüştür. Aslında Kıbrıs'ta bu yöntemin tercih edilmesinin ana nedeni, tarafların bulunacak çözümün kendi beklentilerini karşılayacak nitelikte olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yüzden Kıbrıs'ta çözüm yollarının arandığı dönemlerde, siyasal ve diplomatik yöntemler, hukukî yöntemlere göre hep önde olmuş ve temel uygulama alanı olarak hep uygulanagelmışlerdir.

Esasında bu yöntemin seçilmesinde bir diğer neden ise Kıbrıs'taki tarafların herhangi biri istediği an diyalogu kesebilecek ya da görüşmelerde sağlanan gelişmeleri kabul etmeyerek geri çekilebilecek olmasındandır. Böylece Kıbrıs müzakerelerinde karşı tarafı kötü niyetle ve barışçı çözüm aranması yolunda samimi olmamakla suçlanması mümkün olabilecek, hatta arabulucunun uzlaştırıcı önerilerini reddetmesi meşru sayılabilecektir. Görüleceği gibi Kıbrıs'taki taraflardan herhangi biri, anlaşmanın kendi çıkarlarına zararlı olduğu değerlendirilmesine varırsa, nihai anlaşmanın imzalanmamasına ya da halk oylamasına sunulmamasına meşruiyet kazandıracağı açıktır (Heraclides, 2002:232).

Buna, ABD'nin Milletler Cemiyeti'ne kurucu devlet olarak katılmasına ve anlaşmada Başkan Wilson'un imzası bulunmasına karşın, Amerikan Kongresi'nin onaylamaması örnek gösterilebilir (Doğanay, 2014:371). Kıbrıs ölçeğinde ise BM'nin siyasal ve diplomatik çözüm önerilerini ifade eden 1981, 1985, 1986, 1992 ve 2002-2004'teki Kapsamlı Çerçeve Antlaşmalarını tarafların çeşitli sebeplerle reddetmesi gösterilebilir.

Ancak bilinen bir gerçek var ki, Kıbrıs'ta her iki taraf için de belli şartlar gerçekleşirse, siyasal ve diplomatik prosedürün mutlu bir sona ulaşması mümkün olabilecektir (Mitchell, 1981:197-206; Merrills, 1984:11-18; Heraclides, 2002:232). Bunun için de aşağıda ifade edilen şartların gerçekleşmesi gerekecektir. Buna göre:

1. Eğer Kıbrıs'taki her iki taraf için de anlaşmadan ortaya çıkacak kâr-zarar hesabının, var olan çatışma durumunun ve anlaşmazlığın yarattığı kâr-zarar hesabından açıkça üstünse;
2. Eğer Kıbrıs'ta varılacak nihai karardaki sonuçlar, müzakerelerin ilk başlangıç anında görüldüğü gibi tamamen zıt değilse; bir başka deyişle Kıbrıs'taki her iki taraf da böyle bir şey için zamanın gelmiş olduğuna inanarak bir uzlaşmaya ve maksimalist hedeflerini sınırlamaya sıcak bakıyorsa;
3. Eğer Kıbrıs'taki her iki taraf da isteğini karşı tarafa zorla kabul ettirme yöntemlerinin başarılı olmadığı ve bundan sonra da bunun semere vermeyeceği sonucuna ulaşmışsa siyasal ve diplomasi teknikleri olumlu sonuç verebilecektir.

Aslında uygulanan bu yöntemlerin hemen hepsi Kıbrıs'taki sorunun bir an önce çözülmesine yönelik olduğu söylenebilir. Buna göre BM Genel Sekreteri'nin Kıbrıs'ta sorunun

halli için bugüne kadar uyguladığı siyasal ve diplomatik yöntemleri şu şekilde sıralamak mümkündür:

Taraflarla doğrudan görüşme, dostça girişimde bulunma,¹⁰ arabuluculuk yapma,¹¹ soruşturmada bulunma¹² ve uzlaştırmaya¹³ çalışmadır (Tamçelik, 2008:152).

Zaten Kıbrıs'ta soruna taraf olan aktörler, ortaya çıkan sorunları müzakere ederek halletmeye çalışmaları halinde, doğrudan görüşmelere başlamaları veya üçüncü bir tarafın *dostça girişiminden* veya *arabuluculuğundan* istifade etmek zorunda olacağı ortadadır. Örneğin bunun için taraflar, Kıbrıs'taki uyuşmazlığı çözmek için ilk yol olarak *görüşme* tekniğini seçmişlerdir. Bunun için de önce formal diplomatik yolu kullanılarak görüş alış-verişinde bulunmuşlardır (Tamçelik, 2008:152). Hal böyle olunca taraflardan birisinin veya her ikisinin dışişleri yetkilileri, danışmalarda bulunmak için öteki tarafın yetkililerini davet etmişlerdir.

Ancak Kıbrıs'ta daha önemli uyuşmazlıklarda tarafların toplum liderleri, doğrudan görüşmelere girecekleri gibi görüşmeleri yürütmek üzere açık veya gizli olarak temsilciler de tayin etmişlerdir. Amaç bu görüşmeler sonunda, eğer anlaşmaya varılabilirse, sonuçlar karşılıklı olarak verilecek bir notayla veya daha resmî biçimde yapılacak bir anlaşmayla belgelenecektirler. Özellikle bu usul, 1977 ve 1979 Doruk Antlaşmaları'nda uygulanmış ve başarıya ulaştığı görülmüştür. Ne var ki Kıbrıs'a yönelik başarısızlıkla sonuçlanan birçok görüşme de vardır. Bu yüzden daha farklı çözüm yollarına da başvurulmuştur. Ancak Kıbrıs Türk ve Rum liderleri arasından uygulanan diğer yöntemler de maalesef olumlu bir sonuç vermemiştir.

Kıbrıs'taki görüşmeler, esas itibariyle *pazarlık* biçiminde oluşmuştur. Özellikle bu yöntemle Kıbrıs'taki uyuşmazlığın çözülmesi, ancak karşılıklı tavizler vermek ve özverilerde bulunmakla mümkün olabileceği düşünülmüştür. Taraflar, hemen hemen her toplantıda kendilerine yönelik hukukî iddialarını ileri sürmüşlerdir. Fakat sonunda, tarafların gücü, haklılık derecesi ve siyasî fırsatlardan yararlanma yeteneği, sonucun tayininde en önemli rolü oynadığından istenilene amaca ulaşılamamıştır. Kıbrıs'ta görüşmeler resmî olarak devam ettiği sürece, taraflardan her birinin iddiaları veya bu iddialara karşı tezler, mütemadiyen devam edecektir.

Özellikle Kıbrıs'taki görüşmeler boyunca uyuşmazlığa taraf olan aktörler, kendi sorunlarının yargıcı durumunda bulunmuşlardır. Bu durumu daha da güçlendirmek için görüşmeler sırasında ilgili kamuoyuna yönelik haber de *sızdırılmıştır*. Böylece ilgili kamuoyunun gösterdiği tepkilerin, anlaşmazlıkta taraf olan aktörlerin tutumu üzerinde ne derece etkili olduğu test edilmeye çalışılmıştır.

Aslında Kıbrıs'ta olduğu gibi ilgili tarafların anlaşmazlığı, uzunca bir süre çözüme kavuşturulamamışsa ve bu uyuşmazlık nedeniyle aralarındaki ilişkiler iyice gerginleşmişse, anlaşmazlığın çözümünü kolaylaştırmak için üçüncü bir tarafın meseleye müdahil olması, olağan bir davranış olarak görülmektedir. Ancak bu müdahale, belli bir görüşün veya çözüm yolunun taraflardan birine veya her ikisine *zorla* kabul ettirilmesi biçiminde tezahür ediyorsa, bu durum, dostça olmayan bir davranış sayılabilir. Ne var ki Kıbrıs'ta çoğu zaman olduğu gibi müdahale bir *tavsiye etme* biçimindeyse, bunun *dostça olmayan* veya *düşmanca* bir davranış olduğunu ifade etmek mümkün değildir. Zira tavsiyenin, anlaşmazlığa taraf olan aktörlerce kabul edilmemesi veya reddedilmesi gibi bir durum söz konusu olabilmektedir. Dolayısıyla ilgili tarafın, tavsiye eden konumundaki Genel Sekreter'in dostça olmayan bir davranış sergilediğini ifade pek gerçekçi değildir.

¹⁰ Good offices.

¹¹ Mediation.

¹² Inquiry.

¹³ Conciliation.

Bunun yanı sıra Kıbrıs'ta *dostça girişim* veya *iyi niyet misyonu* da kullanıldığı görülmüştür. Genellikle Kıbrıs'ta barışın korunması ve yeniden kurulması için nazikçe yapılan bir soruşturmadan başka bir şey olmayan bu yöntemin etki bir şekilde kullanıldığı ortadadır. Aslında bu yöntemin, Kıbrıs'taki tarafların isteği üzerine gerçekleştirildiğini söylemek hiç de zor değildir. Zira ilgili taraflar arasında diplomatik ilişkilerin sekteye uğraması yüzünde kopan ilişkilerin yeniden tesis edilebilmesi veya diyalogun yeniden kurulabilmesi için bundan daha iyi bir yöntemin seçilmesi pek güçtür. Bu nevi '*yumuşak*' (Gönlübol, 1993:369) bir girişim, üçüncü bir taraf olarak Genel Sekreterlik makamını öne çıkarmış ve uyuşmazlığın çözümü için tarafların görüşlerini birbirine iletmesine veya bizzat kendisi çözüm önerilerinde bulunmasına yardımcı olmuştur. Dolayısıyla Kıbrıs meselesinin hâlli için bugün bile en etkili yolun bu olduğu düşünülmektedir.

Esasında şunu söylemek mümkündür ki, Kıbrıs sorunu hariç, benzer etnik çatışmaların büyük bir çoğunluğu, uluslararası arabuluculuk girişimlerine (Heraclides, 1991:112), Barış Gücü gönderme durumlarına ya da BM Genel Kurulu'nda, Güvenlik Konseyi'nde ve başka devletlerarası kurumlarda görüşmelere neden olmamıştır (Esman ve Telhami, 1995:56). Aksine 1955 yılından bu yana Kıbrıs konusunda, devlet ya da devletlerarası arabuluculuk girişimleri rekor düzeye ulaştığı söylenebilir (Polyviou, 1980:46; McDonald, 1989:51; Mandell, 1992:209-219; Kyle, 1997:39-40; Mirbagheri, 1998:96; Joseph, 1997:46-47). Bunun bir nedeni, Kıbrıs'ta anlaşmazlığın etnik karakterine karşın, 1954'ten beri, bölgede uluslararası barış ve güvenliği tehdit eden uluslararası bir sorun niteliğinde olmasıdır. Yine de Kıbrıs meselesinin, Filistin ya da Keşmir gibi uluslararası düzeyde ele alınmış devletlerarası veya etnik diğer çatışmalarla kıyaslandığında, çok daha fazla arabuluculuk girişimlerine hedef olduğu görülmüştür. Buna göre uluslararası arabuluculuk müessesesi açısından son elli beş yıllık dönemde daha bunaltıcı bir çatışma bulunmadığını söylemek abartılı olmayacaktır (Haass, 1990:70; Ryan, 1995:98-99). Bundan hareketle uluslararası toplumun Kıbrıs sorunuyla uğraşmaktan bıkmış olması, hayret edilmemelidir (Bahcheli ve Rizopoulos, 1996/1997:30; Heraclides, 2002:246).

Kaldı ki arabuluculuğun ve uluslararası ilginin eksikliği nedeniyle etnik ve ayrılıkçı çatışmalara çözüm bulunması oldukça güçtür. Bir başka neden ise egemen görüşlere sahip yönetimlerin, karşı yönetimleri kendilerine denk görüşmeci statüsünde görmemeleridir. Bu yüzden meseleye taraf olan yönetimler, doğrudan görüşmelere başlayamamaktadırlar. Buna tipik örnek, hiç kuşku yok ki *Filistin* meselesidir. Özellikle Oslo prosedürüne kadar İsrail'le Filistin Kurtuluş Örgütü (FKÖ) arasında doğrudan görüşmelere geçilememiştir. Ancak karşı tarafların isteğiyle doğrudan görüşmelerin gerçekleşmesi durumunda, Güney Afrika, Kuzey İrlanda ya da Filistin gibi en girift çatışmalara bile çözüm yolu bulunabilmiştir.

Aslında bu durumda bile diğer meselelere göre Kıbrıs meselesi, özgün bir mesele olarak karşımıza çıkmaktadır. Gerçek şu ki Kıbrıs meselesinde yapılan başlıca hata, sorunun özüne yönelik değil, yani etnik veya toplumlararası çözüm aranacağı yerde, devletlerarası düzeyde çözüm aranmasıdır.

Özellikle 1968 yılından bu yana, Kıbrıslı Rumlarla Türkler arasında doğrudan veya dolaylı görüşmeler eksik olmamışsa da elle tutulur bir sonuca ulaşamadığı ortadadır. Bu yönü ile tek başarılı girişim, Zürih-Londra Antlaşmalarında yaşanan süreçtir. Bildiği gibi bu sürece sadece iki toplumun temsilciler katılmamışlardır. Kaldı ki bu sürece sadece iki toplum lideri katılmış olsaydı, dıştan gelen önerilerle çözüme ulaşılması pek mümkün olacaktır. Hattı zatında başarılı olsa bile 1959 yılında Kıbrıs'ta olduğu gibi bir an için başarılı gibi görünse de kalıcı bir çözüme ulaşılması kabil olacaktır (Heraclides, 1991:102-103; Silva ve Samarasinghe, 1993:139-141; Heraclides, 2002:247).

Dolayısıyla Kıbrıs'ta bir diğer yöntemin seçilmesine ihtiyaç duyulmuştur. Buna göre ikinci yolun seçilmesi hâlinde, artık gerçek anlamda bir '*arabuluculuk*' müessesesinin kurulmasına

Turkish Studies

çalışılmıştır. Özellikle Kıbrıs'ta normal olarak *dostça girişimin* kabul edilmesi üzerine başlayan arabuluculuk müessesesi, aslında tarafların önerilerinin iletilmesinden başka bir şey değildir (Tamçelik, 2008:154). Bundan hareketle Genel Sekreterlik makamı, *arabuluculuk* yaparak taraflara belli görüşler veya çözüm yolları kabul ettirmeye çalışmadan; anlaşmazlığın çözülmesini sağlamak için gerekli araçları ve ortamı yaratmaya çalışmasıdır.

Yakın tarihte en iyi bilinen arabuluculuk çabalarından biri de ABD Dışişleri Bakanları H. Kissinger ve Cyrus Vance'in, 1974 yılında bir yanda, Türkiye ile öte yandan Yunanistan arasında yeni bir savaşın çıkmasını önlemek için sürdürdükleri girişimlerdir (Tamçelik, 2008:154).

Gönlübol'un (1993:370) da ifade ettiği gibi 1907 Sözleşmesi'nde, '*arabuluculuk*' eyleminde bulunan tarafın uyuşmazlıkta taraf olan taraflardan birinin ya da ötekinin düşmanca bir davranış olarak kabul etmeyeceği esasına dayanmasıdır. Bu yüzden arabuluculuk görevi, "uyuşmazlık hâlindeki tarafların çatışan iddialarının bağdaştırmak ve kızgınlıklarını yatıştırmak" (Gönlübol, 1993:370) şeklinde tanımlanmıştır. Dolayısıyla arabuluculuk görevinin tamamen *danışmanlık* niteliğinde olduğu ve taraflardan herhangi birinin yapılan önerileri reddedilmesi halinde arabuluculuk görevinin sonra ereceğinin hükmü açıkça ifade edilmiştir. Fakat BM Genel Sekreteri'nin 1975'ten beri Kıbrıs meselesine dair bu görevi sona ermiş değildir.

Öte yandan, '*uzlaştırma*' deyiimi genellikle yapılan başarılı arabuluculuk girişimlerini anlatmak için kullanılmaktadır. Bir başka deyişle üçüncü bir tarafın, genel itibarıyla uzlaşmayı sağlamak için gösterdiği faaliyet sürecine '*uzlaşma*' dendiği ortadadır (Gönlübol, 1993:371). Böylece uzlaşma yöntemi, siyasal ve diplomatik yöntemler içinde en fazla başvurulan yöntem olarak kayda geçmiştir. Aslında Genel Sekreterlik makamına Kıbrıs konusunda verilen uzlaştırma görevi, uyuşmazlıkların hakemlik veya yargı yoluyla çözülmesinden daha esnek olması ve çeşitli anlaşmazlıklara uygulanabilmesi açısından dikkat çekicidir. Bu yönü ile Kıbrıs'ta uyuşmazlığa yönelik olarak bağlayıcı kararlar alan *hakemlik* veya *yargı* yöntemlerine başvurulmadan, uzlaştırma tekniğinin uygulanması en iyi yöntem olarak ortaya çıkmaktadır. Her şeyden önce Genel Sekreter'in Kıbrıs'ta uzlaştırmak adına verdiği kararlar, hakemlik ve yargı yollarından farklı olarak uyulması zorunlu veya bağlayıcı kararlar değildirler. Genel Sekreter'in uzlaştırmacı fonksiyonu, sadece farklı görüşlerin bağdaştırılması yoluyla uyuşmazlığın çözümüne yardımcı olmaktan başka bir şey değildir. Yoksa Genel Sekreter'in misyonu, Kıbrıs'ta tarafların hukukî haklarını savunmak veya tezlerini gerçekleştirmek değildir (Tamçelik, 2008:155). Zaten Genel Sekreter'in uzlaştırmaya yönelik teklifleri, ilgili tarafları tatmin etmedikçe ve tarafların bu teklifleri kabul etmedikçe uyuşmazlığın çözüme ulaşması pek mümkün değildir.

Kıbrıs'ta özellikle uyuşmazlıkların çözümünde uzlaştırma ile birlikte veya ondan ayrı olarak öteki bazı yöntemlere de başvurulmuştur. Bunların arasında ihtisas komisyonları veya alt komisyonlar şeklinde tezahür ettiği görülmüştür. İhtisas komisyonları, uyuşmazlığa yol açan konuların çözümünü kolaylaştırıcı çalışmalar yapmak ve önerilerde bulunmak üzere kurulan kurumlardır. Bu komisyonlarda, taraflar genellikle *eşit* biçimde temsil edilmektedirler. Böylece komisyon üyelerinin kesin bir çözüme vurmaları veya varamamaları gibi seçenekler, ucu açık bir konumda bırakılmışlardır. Aslında bu türdeki komisyonlar, genellikle uyuşmazlıkla ilgili olayları saptayacak yeteneklere sahip, teknik uzmanlardan oluştuğu görülmektedir (Gönlübol, 1993:372). Buna karşın nihaiyi karar verici olmamalarından ötürü siyasî inisiyatif alma gibi bir durumla karşı karşıya kalmamaktadırlar.

Görülebileceği gibi bu yöntem, Kıbrıs şartlarında siyasal ve diplomatik tekniklerle nihaî bir barışa ulaştıktan sonra siyasî liderlerin teyidi ile kurulan ihtisas komisyonlarıyla uygulanabileceği ortadadır. Bu durum, Kıbrıs meselesinde her iki tarafın siyasî liderlerince kabul edilip imzalanan Kapsamlı Çerçeve Anlaşması'nın hemen öncesinde veya sonrasında ortaya çıkması pek muhtemeldir.

1.2. Kıbrıs Gibi Uluslararası Uyuşmazlıkların Hukukî Yollardan Çözümü:

Uluslararası uyuşmazlıkların hukukî olarak iki çözüm yolu bulunmaktadır. Bunlardan biri 'hakemlik' müessesesi, diğeri ise 'yargı' yoludur (Gönlübol, 1993:374). Bir başka deyişle uluslararası nitelikli bir anlaşmazlığın yargı yoluyla çözümü, önce hakemlikle, ardından da yargı yoluyla olmaktadır.

Aslında 'hakemlik'¹⁴ müessesesi, uluslararası uyuşmazlıkların çözümünde en eski yöntemlerden biridir. Ancak bu yöntem, 1899 yılında *La Haye Barış Konferansı*'nda hazırlanan sözleşmeyle genel bir kurala bağlanmıştır. 'Anlaşmazlıkların Barış Yollardan Çözülmesi Hakkındaki La Haye Sözleşmesi'nin 37'inci maddesi, uluslararası hakemliğin amacını, "devletler arasındaki uyuşmazlıkların, tarafların seçecekleri yargı ve hukuk yoluyla çözülmesi" (Gönlübol, 1993:374) şeklinde tanımlanmıştır. Buna göre tanımlamada, hakemliğin dört¹⁵ yönü ortaya çıkmaktadır:

1. Tarafların anlaşmazlıklarını kendi serbest rızaları ile çözüme bağlamayı kabul etmeleri;
2. Meseleye taraftar aktörlerce, yargıçların seçilmesi;
3. Nihaî kararın hukuka saygılı bir biçimde verilmesi;
4. Alınan kararın ilgili taraflarca bağlayıcı olmasının kabul edilmesidir.

Görünen odur ki dördüncü öge, uluslararası anlaşmazlıkların çözümünde hakemlik müessesesinin siyasal ve diplomatik yöntemlere göre en önemli farkı burada yatmaktadır. Buna göre birinci hususta kararlar *bağlayıcı olmadığı* hâlde, ikinci hususta *bağlayıcılık* özelliği önemli unsur olarak ortaya çıkmaktadır.

Bunun dışında kararların, hukuka saygılı bir biçimde alınacak olması, dikkat çekici bir diğer unsur olarak kayda geçmiştir. Zira anlaşmazlığın çözülebilmek için uluslararası hukuka göre alınacak kararların, hukukun dar kalıplarına gömülmeden yapılacağını işaretidir. Bir başka deyişle alınacak kararların, tarafların ulusal çıkarlarının dengelenmesi ve uluslararası hukukun gözetilmesi prensibine dayanacağını göstermektedir.

Gerçi uygulamada hakemlik mahkemelerinin büyük bir çoğunluğu, uluslararası hukuk kurallarına göre hareket ettiği bilinse de yargı yönteminden farklı olarak çoğu kez tarafların rızasına başvurulmakta, hatta "*hak ve nasfete*" (ex aequo et bono) ve siyasal duruma göre karar verildiği görülmektedir.¹⁶

Bu yönüyle hakemlikte, anlaşmazlık hâlinde olan taraflar, iki taraflı bir anlaşma yapmayı tercih etmektedirler. Bu durumda *Hakemlik Sözleşmesi* (tahkimname)¹⁷ devreye girmektedir. Özellikle bu anlaşmada taraflar, hakemliğe sunulan sorunun niteliğini, hakemlerin isimlerini, bunların seçilme biçimlerini ve uygulanacak hukukun şeklini ve yöntemlerini belirlemeye çalışmaktadırlar. Esasında bu yöntem bugün itibarıyla halen daha uygulanmaktadır (Gönlübol, 1993:3). Ancak bu yöntem BM Genel Sekreteriliğince Kıbrıs konusunda pek uygulanmış değildir. Ne var ki Genel Sekreterlik makamı, Kıbrıs anlaşmazlığında bunu hukukî uygulamaya da fiilen uyguladığı görülmüştür. Özellikle 2002-2004 yılları arasında Annan Planı'ndaki uygulamalar, bu konuda ciddi işaretler vermektedir.

Annan Planı'nın müzakere sürecinde yaşanan bu durum, Genel Sekreter Kofi Annan'ı adeta hakemlik sürecine itmiştir. Örneğin ilgili taraflarla görüşme yapsa da Annan, müzakerelerin

¹⁴ Arbitration.

¹⁵ Daha geniş bilgi için bkz... Gönlübol, 1993:374.

¹⁶ Daha geniş bilgi için bkz... Gönlübol, 1993:374.

¹⁷ Buna *compromis* da denilmektedir.

nerede yapılacağını, toplantıların şeklini, içeriğini, unsurlarını, gündemini ve yöntemini saptamaya çalışmıştır. Ardından da tarafları müstakilen dinlemeye başlamıştır. Bu sırada Türk ve Rum yetkililer kendi görüşlerini bu temsilcileri veya heyetleri aracılığı ile bildirmişlerdir. Bu süreç zarfından Türk ve Rum heyetleri birbirinden bağımsız ve bağlantısız bir şekilde tezlerini, iddialarını ve görüşlerini savunmuş, buna karşın karşı tezleri, iddiaları ve görüşleri dinleyip öğrenmişlerdir. Sözlü ifadelerden sonra taraflar, *kendi ve karşıt* görüşlerini yazılı olarak bildirilmişlerdir. Aslında buraya kadar olan durum, Genel Sekreterlik makamının *arabuluculuk* özelliğinden başka bir şey değildir.

Hakemlik süreci ise bundan sonra başlamıştır. Özellikle tarafların anlaşılamadığı durumlarda Genel Sekreteri ilgili maddeleri belirleme hakkını tanıması ciddi bir husus olarak kayda geçmiştir. Zira bugüne kadar Kıbrıs meselesinde böyle bir yöntem belirlenmemiştir. Tarafların pozisyonlarını ciddi bir şekilde savunmalarına rağmen uzlaşamadıkları durumlarda Genel Sekreterin alacağı hükmü baştan kabul etmelerinin ciddi riskler doğuracağı bilindiği halde bu yöntemi kabul etmelerinin altında birçok sebep vardır. Birincisi Genel Sekreterin hakemliği çerçevesinde oluşacak metnin en son ve bağlayıcı olmayacağı, bundan sonra referanduma sunulacağı için nihai metin olmama gibi rahatlık içindedirler. İkinci bir neden de uluslararası kamuoyunun baskısından mümkün olduğunca kurtulmaktır. Zira hiçbir taraf olumlu atmosferi bozan taraf olarak görülmek istenmemektedir. Ancak taraflar, hakemlik rolünü üstlenen Genel Sekreterin, sonucu değiştirebilecek nitelikte önemli bulguları ortaya koyması hâlinde, pozisyonlarını yeniden gözden geçirilmesini isteyebilecekleri yönünde telkinde bulunmak istemişlerdir. Ancak Genel Sekreter, buna pek rıza göstermemiş ve gerektiğinde müzakereleri kesebileceğini belirtmiştir.

Doğaldır ki tarafların, Genel Sekreterin Burgenstock'taki hakemlik yetkisini aşması hâlinde, kararlarının bağlayıcı olmasından çekinmişlerdir. Özellikle Denktaş'ın belirsiz ve ilgili maddelerin uzlaşmadan Genel Sekreter'ce doldurulmasına şiddetle karşı çıkmıştır. Çünkü böyle bir yetkinin sınırlarını çizmek oldukça zor olacağını iddia etmiştir. Bundan dolayı Türk ve Rum kamuoyundaki sağ görüşlü partiler bu usule tepki koymuşlardır. Esasında Kıbrıs meselesinde yakın zamanlara kadar bu türden bir usulün uygulanmadığı ve hakemlik sürecinin yaşanmadığı göz önüne alınırsa, tarafların ulusal onuru, hayatî çıkarları ve uluslararası itibarı zedelenebileceği korkusu vardır.

Bu korku formülüne edildiği zaman, Genel Sekreter'ce doldurulacak anlaşma maddelerinin neler olacağı veya hangi sözcüklerle ifade edileceği belirsizliğini korurken, pek de haksız değillerdir. Zira tarafların *ulusal çıkarları* ve *onuru* yara alabilecektir (Tamçelik, 2008:157). Ancak şunu da ifade etmek gerekir ki, tarafların bu konudaki korkusunu haklı çıkartacak herhangi bir ölçütü veya ölçütler manzumesi de yoktur. Çünkü tarafların ulusal çıkarları, ne zaman 'hayatî' nitelik taşıdığı veya vazgeçilmez olduğu belirsizdir. Bu husus, ilgili tarafın algılayışına, yüklediği anlama ve konjonktüre bağlı olarak değişebilmektedir (Gönlübol, 1993:376). Dolayısıyla Kıbrıs meselesiyle ilgilenenler tarafların çoğu zaman tarafsız, adil ve uzlaşma niyetinde olduğunu söylemek mümkün değildir. Hal böylece olunca bu meseleyi çözebilmek için Genel Sekreter'in yeni bir misyon yüklenmesi gerekmiştir. Ancak bu misyonun, adadaki halkların isteği doğrultusunda değil, anavatanların inisiyatifi ile gerçekleştiğini söylemek mümkündür. Özellikle Türkiye'nin bu konuda takındığı ısrarcı tutum, Yunan hükümetini ister istemez bu yola sevk etmiştir.

2. BM Genel Sekreteri'nin İyi Niyet Misyonunun Temel Özellikleri ve Alınan Birtakım Kararların Değerlendirmesi:

BM, uzun bir süreden beri adadaki halkların birbirinden uzaklaşmasını engellemek ve kronikleşen anlaşmazlığın çözüme kavuşturulması sağlamak için çalışmaktadır.

Aslında uluslararası boyuttaki bazı anlaşmazlıklar, belli bir süre kontrol edilirse, önemini yitirir ve ya çözüm için gereken olgunluğa ulaşabilir (Claude, 1971:236-237). Ancak bazı anlaşmazlıklarda uzun soğuma süreci yaşanır, taraflar daha da sertleşebilir veya uzlaşmaz bir tutum takınarak, makul uzlaşma şansını tedricen azaltabilir (Groom, 1993:2).

İşte Kıbrıs'ta yaşanan uzun soğuma süreci, tarafları daha da sert bir hal ve uzlaşmaz bir tutum takınmasına neden olmuştur. Aralık 1963 çatışmalarından beri Kıbrıslı Türk ve Rum liderliği, birbirlerini 'anlaşmayı istememekle' veya 'anlaşmayı zorlamakla' suçlamıştır (Tamçelik, 2008:159). Dolayısıyla o günden beri BM, Mart 1964'te Barış Gücü'nün adaya yerleştirilmesi de dahil olmak üzere tüm barışçı çözüm çabaları ve çeşitli *arabuluculuk* girişimleri, taraflar arasındaki fikir ve pozisyon farklılığını maalesef kapatamamıştır.

Aslında Kıbrıs meselesinin halli için harcanan çabaların büyük bir kısmı, BM sistemi içinde büyük tartışmalara neden olmuştur (Bölükbaşı, 2001:304). Özellikle bu durum, taraflar için uzlaşmaktan çok çatışmak için BM'yi kullandıkları görülmüştür.

Buna rağmen BM, Kıbrıs meselesiyle çok öncelerden beri ilgilenmek zorunda kalmıştır. Esasında BM'nin ada sorunlarıyla ilgileniyor olması, 1959 anlaşmalarına dayanmaktadır. Çünkü bu anlaşmalar, Kıbrıs'ı bağımsız bir devlet yapmıştır. Bu yüzden BM, Kıbrıs'ın 16 Ağustos 1960'taki bağımsızlık ilânından sonra toplumlararası çatışmanın yaşandığı hemen hemen her bölümünde müdahil olmak durumunda kalmıştır.

2.1. 186 (1964) Sayılı ve 4 Mart 1964 Tarihli BM Güvenlik Konseyi Kararı:

Her şeyden önce 1963-1964 olayları, Kıbrıs sorununun yeniden siyasal yönü ağır basan bir sorun niteliğini kazanmasına yol açmıştır. Bunun için de Kıbrıs'a yönelik birtakım hukukî statü belirleme ihtiyacı hissedilmiştir. Bu çabalar kısa sürede meyvesini vermiş ve 4 Mart 1964 tarihli Güvenlik Konseyi kararının 7. maddesi uyarınca arabulucu atanması ile nihai şeklini almıştır. Esasında bu madde, Genel Sekreter'in, Kıbrıs ve Yunanistan'ın, Türkiye ve Birleşik Krallık hükümetleriyle anlaşarak bir '*arabulucu*' (Sönmezoğlu, 2000:17) tayin etmesini tavsiye etmesinden başka bir şey değildir.

Güvenlik Konseyi uzun görüşmelerden ve Genel Sekreter U'Thant'ın arabuluculuk teşebbüsünden sonra beş geçici üyenin, Türkiye ve Kıbrıs temsilcileri ile istişare ederek hazırladıkları tasarıyı 4 Mart 1964 tarihinde kabul etmesine neden olmuştur (Tamçelik, 2008:159).

Kabul edilen bu kararın başlangıç kısmında, tarafların anlaşmalar hakkındaki görüşleri ve düşünceleri belirtilmemiştir. Sekiz paragraftan meydana gelen bu karar metninin ilk üç paragrafında, ilgili devlet ve toplumlardan uyuşmazlığı vahimleştirecek hareketlerden kaçınmaları istendikten sonra 4.-6. paragraflarda bir barış gücü kurulması öngörülmüş ve 7. ve 8. paragraflarda ise bir arabulucunun görevlendirilmesi kararlaştırılmıştır (Gönlübol, 1996:380).

Barış gücüyle ilgili 4. paragrafta '*Kıbrıs Hükümeti*'nin muvafakati ile BM'ye ait bir barış gücü kurulmasını tavsiye etmiştir. Bu askerî birliğin kuruluşu ve önemi, Genel Sekreter tarafından Kıbrıs, Yunanistan, Türkiye ve Birleşik Krallık hükümetleri ile istişare hâlinde kararlaştırılacağı belirtilmiştir. Gücün kumandanı ise Genel Sekreter tarafından atanacağı ve sadece ona rapor vereceği kararlaştırılmıştır. Genel Sekreter ise bu güce katılan ülkelerin hükümetlerine bilgi vereceği ve adada oluşturulan gücün yapacağı harekâtla ilgili olarak Güvenlik Konseyi'ne muntazaman rapor sunacağı belirtilmiştir.

Malum belgede arabuluculukla ilgi 7. paragrafta Genel Sekreter'in, *Kıbrıs Hükümeti* ve Yunanistan, Türkiye ve Birleşik Krallık hükümetleri ile mutabık olarak BM Şartı uyarınca ve Kıbrıs'taki halkların tümünün refahı ve uluslararası barış ve güvenliği muhafazası endişesiyle hareket ederek, Kıbrıs meselesine barışçı ve müzakere yolu ile sağlanan çözüm şeklini benimsemek

amacı ile bir *arabulucu* tayin etmesini ve bu arabulucunun, amaca uygun olarak sözü edilen dört hükümet temsilcisi nezdinde mümkün olan çabayı göstermesi istenmiştir. Aynı zamanda tayin edilecek arabulucunun, Genel Sekreter'e düzenli aralıklarla rapor sunacağı da kararlaştırılmıştır (Gönlübol, 1996:381). Bu suretle Kıbrıs'taki Türk ve Rum toplumları arasındaki çarpışmaları önleyecek bir barış gücü kurulacak ve anlaşmazlığın çözümlenebilmesi için arabulucu, aktif bir rol alabilecektir. Böylece Kıbrıs'ta, karşılıklı kabul edilebilir bir çözüme varmak için Genel Sekreter'in *iyi niyet misyonuyla* ilgili olarak ortaya atılan '*yol gösterici ilkelere*' (Denктаş, 1996:42) dem vurulmuş ve bu ilkelere saygı gösterilmesi gerektiği belirtilmiştir.

Dolayısıyla BM, gerek barışı koruma, gerekse barışı tesis etme amacıyla 1964 yılından bu yana Kıbrıs'ta aktif bir rol üstlendiği söylenebilir. Esasında o günden bu yana Kıbrıs görüşmeleri, 'BM'nin patronajı' (Kohen, 1997, s.18) altında yapıldığı gerçeğini örtbas etmez. Zira her iki toplum lideri arasında yapılan doğrudan ve dolay görüşmelerin hemen hepsi, BM girişiminden başka bir şey değildir. Bu inisiyatif, ABD başta olmak üzere,¹⁸ Kıbrıs'la ilgilenen bütün ülkelerin tam desteğini alacak şekilde gelişmiştir. Fakat hemen şu da belirtilmelidir ki, Genel Sekreter, Kıbrıs meselesinde mutlak '*patron*' olarak değerlendirilmemelidir. Zira Genel Sekreter, Güvenlik Konseyi'nin karar ve talimatı çerçevesinde hareket eden "*bir numaralı yöneticidir*" (Kohen, 1998, s.12).

Aslında Kıbrıs anlaşmazlığının bu evresi, Türkiye'de BM'ye karşı duyulan itimadı sarsması açısından önemlidir. Özellikle Başbakan İsmet İnönü'nün Kıbrıs hakkında TBMM'de 5 ve 6 Mayıs 1964 tarihlerinde yaptığı konuşmada Türkiye'nin hayal kırıklığına uğradığını ifade etmiş (Gönlübol, 1996:382) ve bu hususla ilgili olarak "*arabulucunun çalışmasının nasıl bir ameli neticeye varacağını kestirmek mümkün değildir. Temaslarından arabulucunun henüz teklif hâline gelecek bir kanaat sahibi olmadığını gördük. Bu vesile ile şunu belirtiyim ki, Kıbrıs'taki Rum tedhişçilerin kendi zihinlerinde planladıkları şiddet usullerinin arabulucunun çalışmasına ne kadar elverişli olacağını tahmin etmek müşküldür*"¹⁹ demiştir.

Arabulucu olarak tayin edilen ilk diplomat, Finli Sakari Tuomioja'dur. Ancak Tuomioja, görevini tamamlayamadan 9 Eylül 1964 tarihinde ölmüştür (Necatigil, 1986:69). Onun yerine, Ekvator Devlet Başkanı Dr. Galo Plaza arabulucu olarak tayin edilmiştir.

Plaza, Türkiye, Yunanistan ve iki toplum liderinin görüşlerini aldıktan sonra arabulucu sorunun esasına ilişkin kişisel önerilerini de ifade eden bir rapor hazırlamış ve 26 Mart 1965 tarihinde Genel Sekreter'e sunmuştur. Plaza, raporunda 1960 Kıbrıs Cumhuriyeti Anayasası'nı sert bir biçimde eleştirmiş ve bu anayasayı, "*ucube bir anayasa*" (Tamçelik, 2008:161) olarak nitelendirmiştir. Böylece Plaza, adadaki Cumhuriyete varlık kazandıran Zürih ve Londra Antlaşmaları'nın geçerliliğine bir ölçüde gölge düşürmüştür.

Arabulucuya göre adadaki tüm halkların güvenliği ve toplumsal haklarının güvence altına alındığı bir *bağımsız Kıbrıs Devleti* kurulmalıdır. Özellikle bağımsız bir devlet olarak Kıbrıs Devleti'nin '*self-determination*' hakkının olduğuna ve herkesin buna saygı göstermesi gerektiğine vurgu yapan arabulucu, bu hakkın kullanılması sırasında adadaki halkların, uluslararası barışın ve güvenliğin gözetilmesi gerektiğine de işaret yapmıştır. Bu nedenle arabulucu, Kıbrıslı Rumlara Enosis isteklerini ertelemeleri yönünde telkinlerde bulunmuştur (Tamçelik, 2008:161).

Arabulucuya göre Türkiye ve Kıbrıslı Türklerin savundukları federasyon tezi, uygulanabilir bir çözüm biçimi olmaktan çok uzaktır. Çünkü adada, bunun dayandırılacağı coğrafi temel yoktur (Necatigil, 1986:69). Ayrıca federal devlet biçiminin uygulanması halinde, zorunlu nüfus

¹⁸ Turkey, Greece and NATO, A Staff Report to The Committee on Foreign Relations United States Senate, March 1980, US Government Printing Office, Washington, 1980, s. 52.

¹⁹ "İsmet İnönü: Kıbrıs Bizim Millî Davamızdır", Bayrak Gazetesi, 9 Mayıs 1964, No:579, s. 4.

değişiminin yapılmasının şart olacağı ve *meşru Kıbrıs Devleti*'ni ikiye böleceği için uygulanmasının mümkün olmayacağı belirtilmiştir. Arabulucuya göre amaç, mevcut Kıbrıs Devleti'ni ortadan kaldırmak değil, varlığını devam ettirmek olmalıdır. Ona göre Türk toplumunun hakları, başka yollarla güvence altına alınabilirdi. Bunun için de her şeyden önce, insan haklarını ve özellikle ayırım yapılmamasını sağlayacak güçlü uluslararası garantilerin kabul edilmeliyle mümkündür (Tamçelik, 2008:161). Ancak bu garantilerin, Zürih ve Londra Antlaşmaları'nda öngörülen çerçevede olmasını beklemek, gerçekçi bir durum değildir. Ona göre Kıbrıslı Türklerin haklarının korunması amacıyla bir *BM Komiseri*'nin tayin edilmesi yeterlidir. Ancak Türklerin bu garantileri yeterli bulmaması halinde Türkiye'ye yerleştirilmesi ve bunun için gerekli yardım yapılması da öngörülmüştür.

Türk hükümetinin görüşüne göre bu türden önerilerde bulunan Plaza'nın, arabulucu yetkilerinin dışına çıktığını, taraflara kabul edilebilir bir çözüm sunmak yerine, bir '*hakem*' gibi davranarak kendi görüşlerini empoze etmeye çalıştığını belirtmiştir. Böylece BM'nin ilk arabuluculuk faaliyeti, Türkiye'nin itirazı üzerine başarısızlığa uğramıştır.

2 Aralık 1971 tarihinde Güvenlik Konseyi'nde yaptığı açıklamada Genel Sekreter U'Thant, çıkmaza giren görüşmelerin devam etmesini sağlamak amacıyla, özel temsilcisinin görüşmelere katılması ve Türkiye ile Yunanistan'ın '*müşavir*' olarak toplantılara katılarak, birer anayasa uzmanı görevlendirmeleri önerisini sunmuştur (Necatigil, 1986:71).

Türkiye'nin çekinceleri üzerine Genel Sekreter'in görüşmelerdeki fonksiyonu, *iyi niyet misyonundan* öteye geçmeyecek ve bir '*arabulucu*' gibi sorunun esasına ilişkin önerilerde bulunmayacaktır. 18 Mayıs 1972 tarihinde Güvenlik Konseyi'nde yaptığı açıklamada U'Thant, genişletilmiş biçimde toplumlararası görüşmelerin başlaması konusunda anlaşmaya varıldığını, önceki görüşmelerde olduğu gibi iki toplum temsilcilerinin *eşitlik* ilkesi içinde bu toplantılara katılacağını ve görüşmelerde, mevcut Kıbrıs Devleti'nin anayasal sorunlarını '*araştırmakla*' (Necatigil, 1986:71) sınırlı kalacağını belirtmiştir.

Aslında Genel Sekreter U'Thant döneminde (1961-1971), BM'nin yetersiz ve kararsız bir liderlik tarafından yönlendirildiği görülmüştür. Bu yüzden de profesyonel bir kurum olan Sekreteryaya, Kıbrıs meselesiyle birlikte oldukça itibar kaybetmiştir (Bitsios, 1975:134-135). Kaldı ki Genel Sekreter, bazı politik çıkarlara uygun davrandığı gerekçesiyle ciddi sıkıntılarla karşılaşmıştır (Hazard, 1991:74; Moran, 1998:30).

Hâlbuki Kıbrıs meselesi, BM Genel Sekreteri'nin inisiyatifli altında çözümlenecek bir meseledir. Bu mesele, uluslararası *parlamentar diplomasi* esasları içinde, yani siyasal ve diplomatik esaslara dayalı olarak yapılabilecek uygulamalarla çözülebilirdi (Adams ve Cottrell, 1968:48). Bütün bunlara rağmen Denктаş, Kıbrıs Türk toplumunun lideri olarak 1964'ten beri BM gözetiminde yapılan barış görüşmelerinde Türk tarafını temsilen katılmıştır. Ancak 1964'ten beri soruna çözüm bulmak için çalışan BM Genel Sekreterleri, U'Thant, Kurt Waldheim, Javier Perez De Cuellar, Butros Gali ve Kofi Annan'nın görev süreleri, nihai sonuca ulaşmadan sona ermiştir. Böylece Denктаş gibi şahsiyetler, beş Genel Sekreter'le²⁰ çalışma fırsatına erişmiş ender devlet adamlarında birisi olarak tarihe geçtir.

2.2. 367 (1975) Sayılı ve 12 Mart 1975 Tarihli BM Güvenlik Konseyi Kararı:

Kıbrıs Türk Federe Devleti'nin ilânından sonra BM Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu 367 sayılı ve 12 Mart 1975 tarihli karar uyarınca toplumlararası görüşmeler, Genel Sekreter'in iyi

²⁰ Kıbrıs Rum basınında konu ile ilgili değerlendirmeler bulmak mümkündür. Bununla ilgili olarak: "*Denктаş'ın 'yediği' özel temsilciler ise çok daha fazladır. Rum tarafının lideri Klerides ise Denктаş'ın karşısına çıkan dördüncü liderdir. Klerides'den önce Makarios, Kiprianu, Vasiliu gelip geçmişlerdir*". Bunun için bkz... "4 Genel Sekreter Eskitti", HaberTürk Gazetesi, 12 Mart 2003, No:56684, s. 14.

niyet misyonu²¹ çerçevesinde yeni bir hâl almıştır (Necatigil, 1986:71; Acar, 1993: 34). Böylece Genel Sekreter'in 'iyi niyet' görevinin yeni bir aşaması, bu karar ile başlamış oldu (Tamçelik, 2008:162). Bu durumla ilgili olarak 367 (1975) sayılı kararın 6. paragrafında şöyle denilmektedir:

*“Genel Kurul, Kıbrıs'ta karşılıklı anlayış ve ılımlı bir zihniyeti içinde, şahsî himayesinde, uygun düşen hâllerde ve yönetiminde yürüteceği anlamlı görüşmelerin yeniden başlatılması, yoğunlaştırılması ve bu görüşmelerde ilerleme kaydedilmesi için yeni bir dostane teşebbüs görevini başlatmasını ve bu amaçla tarafları mutabık kalınmış esaslar çerçevesinde görüşmelere davet etmesini ve kendini tarafların hizmetine amade kılmasını Genel Sekreter'den rica etmektedir”.*²²

Görüleceği gibi Genel Sekreter'in 'iyi niyet misyonu' ile ilgili görevinin hudutları, söz konusu kararın 6. paragrafında açık bir şekilde belirtilmiştir (SİSAV, 1993:31). Buna göre Genel Sekreter, şahsî himayesinde ve kendi yönetiminde yürüteceği toplumlararası görüşmeleri kolaylaştırmakla yükümlüdür. Buna karşın kendisinin, resmî olarak öneride bulunma hakkı yoktur. Bu yüzden denebilir ki, Genel Sekreter'in görevi, sadece tarafların önerilerini birbirine yaklaştırmakla sınırlıdır.

Aynı kararın 7. paragrafında ise iki toplum temsilcileri, bu yeni dostane teşebbüs görevinin ifasında Genel Sekreter ile yakın işbirliği yapmaya ve görüşmelere şahsen önem ve öncelik vermeye davet edilmektedirler (Denktaş, 1996:44; SİSAV, 1993:22).

Aslında Atina eski Büyükelçisi Fahir Alaçam'ın da ifade ettiği gibi Güvenlik Konseyi'nin 367 sayılı kararı, Genel Sekreter'e verilen yetki ve görevi tarif etmekten başka bir şey yapmamıştır (Tavşanoğlu, 1998:57). Ancak bu husustaki esas amaç, Genel Sekreter'in tarafları müzakereye ikna etmesi ve müzakereler sırasında onların emir altında olmasıdır. Kendisinin onun ötesinde herhangi bir yetkisi de yoktur.

Dolayısıyla iyi niyet görevi, 'arabuluculuktan' ve 'hakemlikten'²³ çok daha sınırlı bir çerçeve oluşturmakta, tarafların müzakere etmelerini sağlamayı ve görüşmelerini kolaylaştırmayı amaçlamaktadır. Bütün bunların gayesi 1975 yılından beri Genel Sekreter, 'iyi niyet misyonu' çerçevesinde her iki tarafa da eşit adımlar atarak (Özeçelik, 2001:13), görüşmelerde belli bir başarının elde edilmesini sağlamaktır (Bolukbasi, 1998:411-434; Acar, 1993:13). Böylece Genel Sekreter'in iyi niyet misyonu, 1975 yılında beri iki tarafın ortak rızası²⁴ ile yoğunluk kazandığını söylemek mümkündür.

Taraflar arasındaki görüşmelerin kesildiği 22 Haziran 1979 tarihinden, yeniden başladığı 9 Ağustos 1980 tarihine kadar Genel Sekreter ve yardımcısı Perez De Cuellar ile Genel Sekreter'in Kıbrıs Özel Temsilcisi Hugo Gobi, tarafları masaya oturtabilmenin şartlarını oluşturmaya yönelik yoğun bir çaba sarfetmişlerdir.²⁵ Özellikle Genel Sekreter tarafından görüşmelere temel oluşturması amacıyla hazırlanan 'Açış Bildirisi'nin²⁶ (Opening Statement) hazırlanışı sırasında, yaşanan yoğun bir diplomatik trafik sonucunda (Ertekün, 1981:112-115) 9 Ağustos 1980 tarihinde toplumlararası görüşmeler, BM Kıbrıs Özel Temsilcisi Hugo Gobi'nin önderliğinde Lefkoşa'da yeniden başlamıştır.

²¹ “Kıbrıs Sorunun Dünyü ve Bugünü”, TC Dışişleri Bakanlığı Akademisi, 15 Mart 1995, s. 4.

²² Bunun için bkz. ... UN Documents, S / 367 and 1975.

²³ “Kıbrıs Sorunun Dünyü ve Bugünü”, TC Dışişleri Bakanlığı Akademisi, 15 Mart 1995, s. 4.

²⁴ Background on The Cyprus Problem, Directorate General of Press and Information, Ünal Ofset Matbaacılık, Ankara, 1991, s. 9.

²⁵ UN Documents, S / 13672, 1 December 1979; UN Documents, A / 35 / 161, 2 April 1980.

²⁶ Metin için bkz. ... UN Documents, A / 35 / 385; S / 14100, 11 August 1980.

Tarafların görüşlerini ortaya koyduğu karşılıklı görüşmeler, çeşitli aralıklarla 1981 yılına kadar sürmüştür. Bu dönemdeki ilginç gelişme, Genel Sekreter Kurt Waldheim'in klasik 'iyi niyet girişimleri' gerçekleştirme konumundan 'arabuluculuğa', hatta 'uzlaştırıcılığa' yönelmesi olmuştur (Sönmezoğlu, 2000:158). Bir başka deyişle Waldheim, görev süresinin sonlarında, toplumlararası görüşmelere yeni bir çıkış yolu sağlamak amacıyla, sorunun çözümüne ilişkin bazı uzlaştırıcı önerilerde bulunmuştur.²⁷ Fakat Kıbrıs meselesinde somut bir sonuca ulaşılması mümkün olmamıştır.

Ancak Mayıs 1979 ile Nisan 1983 arasında, iki tarafın temsilcilerinin de katıldığı yaklaşık 250 oturum yapılmıştır (McDonald, 1988/1989:25). Özellikle Genel Sekreter'in iyi niyet girişimleriyle iki toplumun gerek liderleri, gerekse toplumları adına müzakereleri yürüten temsilcilerinin 1983 yılına kadar yaptıkları görüşmelerden olumlu bir sonuç çıkmadığı da tespit edilmiştir (Bölükbaşı, 2001:34).

21 Ekim 1981 tarihinde Waldheim, iki toplumun liderleri ile üçüncü ve son buluşmasını gerçekleştirmiş ve onlara, tarafların konumları arasındaki ortak ve farklı noktaları belirten bir 'değerlendirme raporu' sunmuştur. Aslında BM şartlarında hazırlanan değerlendirme raporu, Kıbrıs diplomasisinde ilk kez başvurulmuş bir diplomasi tekniği olsa da sonuç itibarıyla taraflar arasındaki farklılıkları azaltmayı amaçlayan bir girişim olarak kayda geçmiştir (Keashly ve Fisher, 1990:450). Ama rapor, umut verici karakterine rağmen, çatışan taraflar arasındaki mesafeyi kapatmada yeterli olmamıştır. Öyle ki Waldheim, Kıbrıs'taki aracılık misyonunu, daha sonraları "kadri bilinmeyen ve heves kırıcı" (Geophrey, 1991:99) olarak nitelendirmiştir.

Kıbrıs Rum lideri Kiprianu ise Cuellar'ın icra ettiği görevinin 'aracılık'²⁸ olarak nitelendirmiş, dolayısıyla Genel Sekreter'in, tarafların önceden onayını almadan, prosedürel ve müstakil konularda bir çerçeve çizemeyeceğini söylemiştir. Ancak işin ilginç yanı Türk tarafının da Genel Sekreter'in sunduğu raporların "arzu edilenden uzak" (Bölükbaşı, 2001:328) olduğunu ve ortaya atılan taslak metinlerin sonuca götürmediğini belirtmesidir.

Cuellar, yüklendiği misyonu 'aracıdan' 'arabulucuya' çıkartması, Güvenlik Konseyi üyeleri tarafından zımnen onaylanmıştır. Zira Genel Sekreter'in bu durumunu ne daimi, ne de geçici üyeler karşı çıkmışlardır. Ancak Konsey, Genel Sekreteri istekli bir şekilde desteklemesine rağmen tarafları hayati önemde saydıkları konularda taviz vermeye ikna edememiştir.²⁹ Özellikle Kiprianu'nun, bazı konularda varılan uzlaşmanın yanıltıcı olabileceğini belirtmesi bir yönüyle gerçekçidir. Çünkü yüz yüze görüşme olmadan, Genel Sekreter'in aracılığıyla yapılan öneriler, taraflarca farklı anlaşılabilir. Dolayısıyla Cuellar'ın sunduğu anlaşma taslakları, düşünüldüğünde pek de gerçekçi değildir. Ama Cuellar bu durumda bile yılmamış ve Güvenlik Konseyi'ni bilgilendirirken, "bir anlaşmanın uzak olmadığı"³⁰ fikrini savunmuştur. Güvenlik Konseyi, Denktaş'ın sert tutumu üzerine Genel Sekreter'in hazırladığı önerilerin kendi şahsî görüşleri olduğunu ve tarafları bağlayıcı hiçbir yönü bulunmadığını açıklanmak zorunda kalmıştır. Böylece "belge olmayan belge" olarak vasıflandırılan "non-paper",³¹ KKTC tarafından reddedilmiştir. Bu belgeye karşı KKTC'nin itirazları, esas itibarı ile şekli olmuştur. Zira bu öneriler, adadaki liderler tarafından hazırlanmadığı için bu belgenin Genel Sekreter tarafından

²⁷ UN Documents, A / 36 / 702, 20 November 1981.

²⁸ "Spiros Kiprianu'nun Önemli Konuşması", Eleftherotipia Gazetesi, 22 Temmuz 1987, No:912, s. 7; "Rum Basın Özetleri", Türk Ajansı Kıbrıs Arşivi (TAKA), Özel Sayı, 22 Temmuz 1987, s. 7.

²⁹ "Spiros Kiprianu'nun Önemli Konuşması", Eleftherotipia Gazetesi, 22 Temmuz 1987, No:912, s. 7; "Rum Basın Özetleri", TAKA, Özel Sayı, 22 Temmuz 1987, s. 8.

³⁰ UN Security Council, June 1985, Report by The Secretary-General on The United Nations Operation in Cyprus: 13 December 1984 to 11 June 1985 (S / 17227 / Add. I), s. 3.

³¹ Kıbrıs Sorunu Gelişmeler ve Görüşmeler, SİSAV Yayınları, Rey Matbaacılık, İstanbul, 1990, s. 54.

masaya getirilmesinin mümkün olmadığı noktasından toplanmaktadır. Dolayısıyla bu belge, şekil yönünden reddedildiği için esasa yönelik itirazların belirtilmesine gerek görülmemiştir.

Nisan 1989 başlarında görüşmelerin kesilmesinden sonra Genel Sekreter, ilginç bir yola daha başvurmuştur. 28 ve 29 Haziran 1989 tarihinde New York'ta Türk ve Rum liderleri ile yaptığı görüşmelere başlarken, 10 sayfalık bir 'açış konuşması' (Armaoğlu, 1991:292) yapmıştır. Aslında Genel Sekreter, burada çözüme yönelik birtakım esasları ortaya koymuştur. Daha sonra Genel Sekreter, bu esasları, "Cuellar Plânı" olarak bir belge hâline getirmiş ve bu belgeyi, 25 Temmuzda taraflara sunmuştur. Dolayısıyla Genel Sekreter, görüşmeleri bir tarafa bırakarak ve tarafların hangi noktalarda uzlaşıp uzlaşmadıklarına bakmaksızın, re'sen bir anlaşma ve çözüm tasarısı ortaya atmıştır. Aslında bu durum, Güvenlik Konseyi'nin kendisine verdiği yetki ve görevi aşması manasına gelmektedir. Bu sebeple, taraflara zorla kabul ettirilmek istenen bu belge, Türkiye ve KKTC tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bunun üzerine Denktaş, 27 Temmuz günü yaptığı bir basın toplantısında "ortada müzakereyi gerektiren bir belge yoktur ve böyle bir şey söz konusu da olamaz" (Armaoğlu, 1991:293) diyerek tepkisini dile getirmiştir.

Aslında Genel Sekreter'in yetkisini aşarak yaptığı bu teşebbüs, diyalogu başlatmamış, aksine diyalog yolunu tıkamıştır. Lakin Genel Sekreter'in bu tutumu, Kıbrıs Türk tarafında endişe uyandırmış olmalı ki, KKTC Cumhuriyet Meclisi, 18 saatlik bir toplantıdan sonra 23 Ağustos tarihinde 13 maddelik bir karar yayınlamıştır. Bu kararın en önemli unsuru, görüşmeler süresince dışardan yapılacak her türlü çözüm önerisinin kabul edilemeyeceğinin belirtilmesidir.

2.3. 649 (1990) Sayılı ve 12 Mart 1990 Tarihli BM Güvenlik Konseyi Kararı:

Haziran 1989 toplantısından sonra Kıbrıs'ta liderler arasında herhangi görüşme yapılmamıştır. Genel Sekreter'in 29 Kasım'da Vasiliu ve 4 Aralık'ta Denktaş ile yaptığı toplantılardan da bir sonuç çıkmamış ve görüşmelere yeniden başlanması hususunda bir mutabakat sağlanamamıştır. Genel Sekreter, Kıbrıs Barış Gücü'nün görev süresinin uzatılması münasebeti ile Güvenlik Konseyi'ne sunduğu 7 Aralık 1989 tarihli raporda ise yukarıda sözü edilen 29 Kasım ve 4 Aralık tarihli görüşmeler hakkında bilgi vermiştir. Rapora göre Genel Sekreter, iki tarafın rızası olduğu takdirde, liderleri Şubat ayında iki haftalık bir süre için New York'a davet etmeyi düşündüğüne ilişkin önerisini, ilk defa bu toplantıda ortaya çıkmıştır.

Genel Sekreter'in bu önerisi Vasiliu tarafından desteklenmiştir. Denktaş ise belirli konularda mutabık kalmak kaydıyla, çerçeve anlaşmasının başlıklarını müzakere etmenin doğru ve gerçekçi bir yaklaşım olacağını belirtmiştir. Ayrıca raporda, Denktaş'ın müşterek niyet beyanının hazırlanmasına ilişkin önerisini Vasiliu'nun reddetmediği, ancak bu tür bir belgenin kapsamlı bir anlaşmanın çerçevesinde mutabık kalma yolundaki müşterek hedefin, ikinci plana atılmaması gerektiği sonucuna varılmıştır.

Bunun üzerine Genel Sekreter, 15 Ocak 1990 tarihinde, iki toplum liderini 12 Şubat 1990'da başlayan ve 15 gün sürecek toplantıya davet etmiştir. Denktaş, Türk tarafının görüşleri alınmadan müzakere tarihinin, yönteminin ve süresinin belirlendiğini, bu tür davranışların Kıbrıs sorununun çözümünü daha da güçleştireceğini ve böyle bir yaklaşımının Kıbrıs Türk halkına karşı saygısızlık teşkil ettiğini ileri sürerek Genel Sekreter'in önerisini reddetmiştir. Ayrıca Denktaş, 12 Şubat'ta New York'a gitmeyeceğini, Rum lideri ile New York'ta haftalarca buluşmasının bir anlamı olmadığını, New York'ta yapılacak 2-3 günlük toplantı dizisinin prensiplerde anlaşmaya varılmasının imkân dahilinde olduğunu tespit açısından kafi gelmeyeceğini, eğer mutabakata varılacaksa görüşmelere Kıbrıs'ta devam edilmesinin daha uygun olacağını, aksi hâlde toplantılara devam etmenin gereksiz olduğunu belirtmiştir.

26 Şubat 1990 günü, Genel Sekreter Cuellar 9 sayfalık bir açış konuşması yapmıştır. Cuellar konuşmasında, Kıbrıs'ta çoğunluk ve azınlık toplumlarının bulunmadığını ifade ederek,

Güvenlik Konseyi'nin kendisine verdiği görevin, her iki toplum arasında 'iyi niyet' işlevi olduğuna ve görevi süresince adadaki iki toplumun eşitlik esasına dayalı olarak görüşmelere katıldığına dikkat çekmiştir (Cerrahoğlu, 1998:267). Dolayısıyla bulunacak çözümün, iki toplum tarafından kabul edilmesi gerçeği³² bir kez daha teyit edilmiştir. Böylece Cuellar, Genel Sekreter'in Kıbrıs'taki iyi niyet görevi, iki toplumdan oluşan bir devletin varlığı formülü üzerine kurulduğu görülmüştür (Cerrahoğlu, 1998:166-161). Cuellar, misyonunu Güvenlik Konseyi'nden kendisine tevdi edilen iyi niyet girişiminin bir sonucu olduğunu ve bu girişime dair amacın, Kıbrıs'ta iki toplum arasında federal, iki toplumlu ve iki bölgeyi ilişkileri tanzim ederek yeni bir anayasanın kurulması şeklinde tanımlanacağını belirtmiştir.

Bundan da anlaşılıyor ki, Güvenlik Konseyi'nin Genel Sekreter'e verdiği vekâlet, 1977 ve 1979 Doruk Antlaşmaları gereğince 'iyi niyet' görevi, iki toplum arasındaki ilişkileri yeniden tanzim etme yönündedir. Bunun üzerine Genel Sekreter, raporunu 8 Mart 1990 tarihinde Konsey'e sunmuştur. Dengeli olduğu anlaşılan bu rapor üzerine Güvenlik Konseyi, 12 Mart 1990 günü kabul ettiği 649 (1990) sayılı kararda, görüşmelerin başarısızlıkla sonuçlanmasının sorumluluğunu taraflardan biri üzerine yıkmamıştır (SİSAV, 1993:18). Aslında Güvenlik Konseyi, bu tutumu ile ortada bir vaziyet almış ve Genel Sekreter'e de ilerideki görüşmeler sırasında 'telkinde' (Armaoğlu, 1991:295; İsmail, 1998:225) bulunma yetkisini vermiştir.

Bununla ilgili olarak 649 (1990) sayılı kararda, Genel Kurul, Genel Sekreter'den, Kıbrıs'a ilişkin dostane teşebbüs görevinin ifası sırasında gösterdiği gayrete tam olarak destek verdiğini belirttikten sonra 4. paragrafta "*mümkün olacak en yakın zamanda sonuç almak için dostane teşebbüs görevini sürdürmesini ve görüşmeleri kolaylaştırmak amacıyla telkinlerde bulunarak*"³³ her iki topluma yardımcı olmasını istemiştir (SİSAV, 1993:22; Denктаş, 1996:44; Cerrahoğlu, 1998:167).

649 (1990) sayılı Güvenlik Konseyi kararının bir diğer özelliği de ilk kez bir kararda Genel Sekreter'in 'iyi niyet misyonu', tartışmaları kolaylaştırmak amacıyla taraflara 'önerilerde' bulunarak yardımcı olma ifadesiyle tanımlanmıştır (Cerrahoğlu, 1998:168). Dolayısıyla Genel Sekreter'in 'dostane teşebbüs' görevi, taraflar arasında yol açtığı tehlikeli *aşındırma* (SİSAV, 1993:18) sürecinin başlangıç tarihi olarak da değerlendirilebilir.

Bir başka deyişle Genel Sekreter'e 367 (1975) tarihli Güvenlik Konseyi kararı ile verilmiş bulunan 'iyi niyet' görevine dair kapsamın genişlediği ve Güvenlik Konseyi'nin 1990 yılından bu yana attığı adımların, bu görevin niteliğini değiştirecek boyuta ulaştığı ortadadır. Buna mukabil, Güvenlik Konseyi'nin Genel Sekreter'in görevi konusunda, şimdiye kadar Türk tarafında ön plana çıkartılmayan tehlikeli bir gidiş söz konusu olduğu görülmüştür. Zira 'iyi niyet' görevi, zamanla 'arabuluculuğa', daha sonra da 'hakemliğe' dönüşmüştür.

Rum tarafı ise meselenin uluslararası arenaya taşınmasının Genel Sekreter'e verilen iyi niyet görevine müdahale etme anlamına geleceğini göz ardı ederek, meseleye taraf olmayanların dahil edilmesinin beraberinde başka problemleri de getirebileceğine dikkat etmeden, toplumlararası görüşmelerdeki tüm taahhütlerini çiğneyerek meseleyi Avrupa Topluluğu'nun (AT) bünyesine taşımıştır (Cerrahoğlu, 1998:60). Kıbrıslı Rumların bu girişimleri sonucunda, toplumlararası görüşmelerin süresiz ertelenmesini beraberinde getirmiştir.

Kıbrıslı Rumlar ve BM'nin uyguladığı politika, Türk tarafı için artık 'özendirici' değil, 'itici' (Kohen, 1997, s.15) bir unsura dönüşmüştür. Özellikle Rumların AT'ye yaptığı başvuru,

³² Milliyet Gazetesi, 1 Mart 1990.

³³ "KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denктаş'ın Avrupa Konseyi Siyasî İşler Komitesi Raportörü Lord Finsberg'e Sunulan Görüşme Notları", KKTC Cumhurbaşkanı Arşivi, Dosya: Görüşme Notları, Tarih: 8 Şubat 1996.

Genel Sekreter'in iyi niyet misyonunu tamamen yaralamıştır.³⁴ Kaldı ki Rum yönetiminin Kıbrıs sorununu, özellikle de AT şemsiyesi altına olma gayretlerinin, Genel Sekreter'in iyi niyet girişimine çok menfi tesirleri olacağı başından beri bilinmektedir (Bozkurt, 1998:15). Nitekim öyle de olmuştur.

Özellikle daha sonraki zamanlarda AB'nin müdahalesi, Genel Sekreter'in iyi niyet girişimini çıkmaza sokmuştur. Bu durumu değerlendiren Ecevit, BM'nin Kıbrıs konusundaki tesirinin çok azaldığını belirterek, "...BM Genel Sekreterliği, genelde yapıcı bir yaklaşımla Kıbrıs konusuna eğildiğini... fakat AB'nin Rum yönetimine kapısını açması ve Türkiye'ye o kapıyı kapatması üzerine, artık BM'nin etkisi çok azaldığını" (Kırca, 1997, s.17) belirtmiştir.

Esasında uluslararası ilişkilerde meseleye taraftar olanların sayısı artıkça, çözüme yönelik girişimler de o nispette belirsizleşmektedir. Özellikle bir ara birçok ülke, Kıbrıs meselesi için özel temsilci atar duruma gelmiştir. Bunun üzerine Avrupa ülkelerinin büyük bir çoğunluğu birer koordinatör atarlarken, ABD'nin (Laipson, 1990:1) ve İngiltere'nin de birer koordinatörü (Bozkurt, 1998:15) bulunmaktadır.

Ancak BM görevlileri, Amerikalı ve İngiliz diplomatlar ile AB temsilcilerinin müşterek çalışmaları sonucunda, Kıbrıs'ta zaman zaman ciddi diskriminasyon örneği göstermişlerdir. Örneğin 'Güven Yaratici Önlemler' paketi hazırlanırken, Türk liderliğinin haberi olmadan ve ilgili temsilciler tarafından tanzim edilmiştir.³⁵ Dolayısıyla Türk tarafı, Genel Sekreter'in iyi niyet misyonunu tartışmaya açmış ve 'karşılıklı iyi niyetin'³⁶ 'tek yanlı bir iyi niyetten' (Işık, 1988:14-18) daha iyi olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca Kıbrıs sorununun, toplum liderleri arasında yapılacak direkt görüşmelerle çözümlenebileceğine (Öksüzöğlu, 1988:44) ve BM Genel Sekreteri'nin bu yolda başarılı ve kalıcı bir sonuca ulaşılabileceğine vurgu yapılmıştır.

2.4. BM Güvenlik Konseyi Başkanının 28 Mart 1991 Tarihli Açıklaması:

Güvenlik Konseyi'nin dönem başkanı, 28 Mart 1991 tarihli açıklamasının 3. ve 6. paragraflarında Genel Sekreter'in görüşmeleri kolaylaştırmak için telkinlerde bulunması hususunda teşvik edilmesi gerektiğine değinmiş ve "Genel Sekreter'in Temmuz 1991'de vereceği raporun ışığında, usule ilişkin gerekli görebileceği diğer önlemleri de karara bağlayabileceğini" (SİSAV, 1993:23) açıklamıştır.

2.5. 716 (1991) Sayılı ve 11 Ekim 1991 Tarihli BM Güvenlik Konseyi Kararı:

Güvenlik Konseyi, 716 (1991) sayılı kararının 10. paragrafında, yüksek seviyeli uluslararası toplantının yapılması için gerekli ilerlemelerin sağlanıp sağlanmadığı hususunda Genel Sekreter'i Kasım 1991 tarihine kadar Konsey'e rapor vermeye davet ettikten sonra şartların olgunlaşmamış olması hâlinde (SİSAV, 1993:23), Fikirler Dizisi'nin o tarihe kadar oluşacak hâlini duruma ilişkin değerlendirmesiyle birlikte, Konsey'e göndermesini rica etmiştir.³⁷

2.6. 750 (1992) Sayılı ve 10 Nisan 1992 Tarihli BM Güvenlik Konseyi Kararı:

Genel Kurul'un 750 (1992) sayılı kararının 6. paragrafında, Genel Sekreter'in iyi niyet görevinin her iki toplumda olduğu ve her iki toplumun refahı ve güvenliğinin sağlanması amacına yönelik bu sürece toplumların eşit düzeyde katıldıkları ifade edildikten sonra 10. paragrafta, Genel Sekreter'in gayretleri sonucunda en geç Temmuz 1992 tarihine kadar Konsey'e rapor vermesini ve

³⁴ "KKTC Cumhurbaşkanı R.R. Denktaş'ın, BM Genel Sekreteri Diego Cordovez'i Kabul Ederek Yaptıkları Görüşmenin Tutanağıdır", KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya: Görüşme Tutanağı, Tarih: 21 Mart 1998.

³⁵ Bosna Hersek ve Kıbrıs, Kıbrıs Türk Kadınlar Birliği Yayınları, Lefkoşa, 1995, s. 3.

³⁶ KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Raif Denktaş ile 18.07.1999 tarihinde yapılan mülakat.

³⁷ UN Security Council, "Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus", S / 716, 11 October 1991.

“mevcut olabilecek herhangi bir güçlüğü aşmak amacı ile belirli tavsiyelerde bulunmasını”³⁸ istemiştir. Bundan dolayı raporun içeriği, özlü ve bundan sonra ne yapılması gerektiğine dair açıklayıcı düşünceler vardır.

Her şeyden önce raporun en önemli paragrafı, 34. paragraftır.³⁹ 34. paragraftan da anlaşılacağı gibi Genel Sekreter, Kıbrıs sorununun çözümü için “kararlı bir girişim” daha yapacağı belirtilmiştir. Bundan hareketle Genel Sekreter'in bu yeni girişimi, iki yeni unsur içermektedir.

1. İlk kez Güvenlik Konseyi'nin devreye girmesi istenmiştir. Özellikle Genel Sekreter'in bizzat kendisi veya temsilcileri, ilgili bütün taraflarla temasa geçerek, yeni girişimi aktif bir şekilde desteklemek için Güvenlik Konseyi'ne çağrıda bulunmuştur.

2. Genel Sekreter'in belirttiği görüş çerçevesinde, yeni girişimin başarısızlığa uğraması hâlinde alternatif bir hareket yolunun aranması gerekeceği de belirtilmiştir.

Şurası kayda değer ki, Genel Sekreter, askıda bulunan konular üzerinde ilerleme kaydedilmesine özel bir önem atfetmiş ve Türk tarafının şimdiye kadar görüş belirtmekte kaçındığı toprak ayarlamaları ve göçmenler konusunda daha çok yoğunlaşılması gerektiğine dikkat çekmiştir (SİSAV, 1993:23).

Bunun üzerine KKTC Cumhuriyet Meclisi, 30 Temmuz 1992 tarihinde Genel Sekreter Gali'nin kendisine verilen iyi niyet misyonunu aşarak, BM Güvenlik Konseyi'nin, Kıbrıs sorununa “görüşmeler yolu ile ve tarafların özgür iradeleri ile varılabileceği” esasına aykırı olarak öneri empoze etme yaklaşımının adaletsiz, dengesiz ve haksız bir yöntem olduğunu, bu yöntemle Kıbrıs'ta bir anlaşmanın yapılmasının ve yaşatılmasının imkânsız olduğunu, böyle bir yaklaşım doğrultusunda dayatılacak bir çözümün Kıbrıs Türk halkının özgür iradesinin ürünü olmayacağını ve reddedileceğini belirtmiştir (İsmail, 1998:250).

Cumhuriyet Meclisi, özellikle New York'ta KKTC heyeti üzerinde baskı egzersizine dönüşen tutumun, kabul edilmeyeceği görüşü ile uluslararası toplum tarafından haksız yere ‘*Kıbrıs Cumhuriyeti*’ olarak tanınan Rum yönetiminin, sunî yaşam sürecinin uzatılması değil, uzlaşabilecek yeni bir anlaşma düzleminin yaratılması ve mevcut ‘Kıbrıs Cumhuriyeti’nin yaşamının gecikmiş de olsa sona erdiğinin tescili olması gerektiği inancıyla (İsmail, 1998:250), Genel Sekreter'in KKTC Cumhurbaşkanı'nın şahsında, Kıbrıs Türk halkı üzerindeki baskıcı tutumunu, Rum-Yunan isteklerinin bir tezahürü olarak gördüğünü açıklamıştır (Tamçelik, 2008:169).

KKTC Başbakanı ve Ulusal Birlik Partisi (UBP) Genel Başkanı Derviş Eroğlu, görev gereği *tarafsız* (Kepoğlu, 1995:55) olması gereken BM Genel Sekreteri'nin uygulamak istediği müzakere yöntemiyle,⁴⁰ Rum tarafının çıkarlarını ön planda tuttuğunu ifade etmiştir.

Eroğlu, 12 Mart 1975 tarihli ve 367 sayılı Güvenlik Konseyi kararıyla, Kıbrıs'taki iki eşit tarafa yönelik iyi niyet misyonunu üstlenmiş olan Genel Sekreter'in, bu görevi hâlen devam ettiğini, ancak, Gali'nin New York'ta uyguladığı müzakere yönteminin, üstlenmiş olduğu iyi niyet misyonunun sınırlarını çoktan aştığını, Kıbrıs Türk tarafını baskı ve tehditle karşı karşıya bırakarak, Kıbrıslı Türklerin güvenliğini tehlikeye attığını ve geleceğini belirsizliğe itecek tavizleri istemekle ısrar ettiğini ve bunun hiçbir iyi niyet ve müzakere yöntemiyle bağdaşmadığını belirtmiştir (Kepoğlu, 1995:56).

³⁸ UN Security Council, “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, S / 750, 10 April 1992.

³⁹ “Rum Sözcüsü'nün Değerlendirmesi”, Simerini Gazetesi, 8 Nisan 1992, No:335, s. 2; “Rum Basın Özetleri”, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarih: 8 Nisan 1992, s. 2.

⁴⁰ Milliyet Gazetesi, 5 Ağustos 1992.

Bunun yanı sıra sekiz başlık altında toplanan Fikirler Dizisi'nin bir bütün olduğunu vurgulayan Eroğlu, bu bütünün içerisinde bir veya iki unsuru ön plana çıkararak, adeta ön şart olarak ileri sürmek ve anlaşmanın bütününe görüşmeye yanaşmadan, New York egzersizini, çözüm yolunda gerçekleştirilen bir görüşme süreci olarak tanımlamak gibi yöntemlerin gerçekçi olamayacağını ifade etmiştir (Kepoğlu, 1995:56).

Aslında Eroğlu'nun böyle bir açıklamaya sevk eden şey, Genel Sekreter'in, New York'taki Ağustos görüşmelerinde Denktaş'a yaptığı baskıdır. Ayrıca Gali, hazırladığı haritayı (Atun, 1992, s.6; Şenyener, 1992, s.9) Denktaş'ın kabul etmemesi hâlinde, kendisini Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesine '*şikâyet*' (Deliceirmek, 1993:47) edeceğini ve onların, zorlayıcı önlemler alacağını ima etmesindendir.

Aslında Güvenlik Konseyi, Genel Sekreter'den yaşananlar hakkında bir rapor hazırlanmasını isteyebilmektedir. Ancak bunu isterken mevcut uluslararası güvenliği ve barışı tehlikeye sokacak şekilde veya durumu vahimleştirecek bir tavır takınmamaya özen göstermek zorundadır. Kaldı ki BM Şartı'nın 40. maddesi, durumu vahimleştirmekten çekinmesi gerektiğini de belirtmektedir. Ancak Genel Sekreter, Kıbrıs'ta toprak tavizini belirleyen haritaları ortaya çıkarmakla, hâlihazırdaki sükûn durumunu çatışmaya dönüştürebilecektir. Bu yüzden BM, barışı ve güvenliği korurken, önce koruyucu önlemleri almak zorundadır. Oysa Genel Sekreter, Kıbrıs'ta zorlayıcı önlemlere başvurarak durumu giderek zorlaştırmış konumdadır (Tamçelik:169).

Bugün dünyanın birçok yerinde sıcak çatışmalar sürerken BM, saldırgan unsurlara karşı zorlayıcı hiçbir önlem alamadığı hâlde, yıllardır sükûnet içinde bulunan Kıbrıs'ta zorlayıcı tedbirler almasını anlamak oldukça güçtür. Zira Kıbrıs'ta barışa karşı tehdit, barışın bozulması veya bir tecavüz hâli mevcut değildir (Tamçelik:169). Buna rağmen Genel Sekreter'in takındığı tutumun iyi niyet misyonundan öte bir şey olduğunu söylemek mümkündür.

Aslında Güvenlik Konseyi, BM sistematığı içinde icra kuvvetine sahip olsa da BM Şartı'nın prensiplerine uymak zorundadır. Özellikle bu konudaki 24. madde, Güvenlik Konseyi'nin görev ve yetkilerini sayarken, "BM amaç ve prensiplerine uygun olarak hareket eder"⁴¹ denilmektedir.

Teşkilâta her yıl rapor vermekle görevlendirilen Genel Sekreter ise meseleye taraftar olanları uzlaştırmak ve ilgili taraflar arasında yansız olmak kaydı ile iş görmesi düşünülmektedir. Şart'ın 100. maddesindeyse Genel Sekreter'in icra ettiği görevleri sırasında hiçbir hükümetten veya otoriteden emir veya talimat almayacağını belirtilmiştir. Dolayısıyla tarafsız olması gereken Genel Sekreter'in, halihazırda Kıbrıs'taki durumu vahimleştirecek herhangi bir '*zorlayıcı önlem*' (coercive measure) almaya yetkisi yoktur (Akant, 1992:12). Ancak Genel Sekreter, Kıbrıs'ta taraflar arasında süren müzakereleri sekteye uğratmış ve sıkıntılı bir duruma neden olmuştur. Bundan hareketle "*Kıbrıs sorununu çözen kişi*" (Birand, 1992, s.17) olarak tarihe geçmek istediğinden, yaklaşık yarım asırlık bir konuyu, daha da karmakarışık bir hale getirmiştir.

2.7. 774 (1992) Sayılı ve 26 Ağustos 1992 Tarihli BM Güvenlik Konseyi Kararı:

Genel Sekreter'in hazırladığı ve Güvenlik Konseyi'ne sunduğu rapor, 'iyi niyet misyonu' çerçevesinde oluşturulmuştur. 101 maddeden oluşan ve 21 Ağustos 1992 tarihinde Güvenlik Konseyi'ne sunulan belge, 774 sayılı kararın çıkmasına neden olmuştur. Fakat bu raporu diğerlerinden ayıran bir özellik vardır. Zira bugüne kadar hazırlanan 'Kapsamlı Çerçeve Anlaşmalarının' hiçbiri, Güvenlik Konseyi'nin ilân edilen kararına ek olarak hazırlanıp sunulmuş değildir. Dahası toprak düzenlemeleri ile ilgili harita ve '*Fikirler Dizisi*'nin ekinde sunulan rapor, 26 Ağustos 1992 tarihinde kabul edilmiştir (Sözen, 1998:59). Bundan böyle Kapsamlı Çerçeve

⁴¹ Bunun için bkz... UN Charter No:24.

Anlaşması taslak olmaktan çıkmış, uzlaşılması gereken bir metin olarak tarafların önüne getirilmiştir. Bugüne kadar böyle bir yöntem takip etmeyen Genel Sekreterlik, böylece iyi niyet misyonunu aşarak, ‘müzakereci’ (Tamçelik, 2008:170) bir rol üstlenir duruma gelmişti.

774 (1992) sayılı kararla Güvenlik Konseyi, daha önceki kararlarının bir sonucu⁴² olarak mevcut durumun devamının kabul edilemez olduğunu teyit ettikten sonra Ekim 1992 görüşmelerinden bir uzlaşmanın ortaya çıkmaması hâlinde, Genel Sekreter'in “başarısızlığın nedenlerini belirtmesini ve Kıbrıs sorununun çözümlemek amacıyla ‘alternatif hareket tarzlarını’⁴³ tavsiye etmesini” (SİSAV, 1993:23; Tavşanoğlu, 1998:57) istemiştir. Bu yönü ile 10. madde ilginç bir maddedir.

Esasında bu konuyu, Genel Sekreter'in yetkisini aşması veya aşmaması yönünden mütalaa etmemek gerekmektedir. Çünkü Güvenlik Konseyi, 774 sayılı kararın 10. maddesiyle, 367 sayılı kararın ruhunu tamamen değiştirmiştir (Tavşanoğlu, 1998:58). Dolayısıyla Genel Sekreter'in misyonu bir yönü ile değiştirilmiş oldu. Artık Genel Sekreter'in görevi, *dostane teşebbüs* misyonundan çıkmıştır.⁴⁴ Hâlbuki bu misyon değişikliği, BM Şartı'na göre iki tarafın rızası olmadan yapılamazdı. BM Şartı'nın 38. maddesi bu yönü ile çok açıktır. O hâlde neden Türk tarafının buna itiraz etmediği belirlenememiştir.

BM'nin bütün eski Genel Sekreterleri, daha önce çıkan kararlarda genellikle *dengeli* bir yaklaşım sergilemişlerdir. Fakat Genel Sekreterliğe Butros Gali gelince, yöntem tamamen değişmiştir. New York görüşmelerinde, Rum Ulusal Konseyi'nin aldığı kararla aynı doğrultuda olduğu görülen raporu ve harita olmayan haritayı “müzakere edilebilir, fakat değiştirilemez” (Alasya, 1993:538) sözleri ile taraflara sunmuştur. Aslında bir tutum ve davranış, ne Waldheim, ne Cuellar döneminde görülmüştür. Kaldı ki diplomasi tekniğinde buna benzer uygulamalara rastlamak pek mümkün değildir.

Kıbrıs'ta mevcut statükonun yaşayabilir bir durum olmadığı hususunu değerlendiren Genel Sekreter, 26 Ekim'de başlayacak yeni görüşmelerde ilerleme kaydedilememesi hâlinde, Güvenlik Konseyi'nin “alternatif bir hareket tarzı bulmak”⁴⁵ için sorunun Konsey'e havale edileceği hakkında yapılan uyarı çok önemlidir. Bugünkü statükonun yaşayabilir bir çözüm olmadığı hususunda Genel Sekreter'in benimsediği görüş, Kıbrıslı Rumların evvelden beri benimsediği görüşten farklı bir şey değildir. Bu arada Kıbrıs Rum basını, Genel Sekreter'in, Kıbrıs sorununu “ya çözümlmeye ya da tamamıyla bırakmaya kararlı olduğunu”⁴⁶ bildirmiştir. Genel Sekreter'in 750 Sayılı Güvenlik Konseyi kararıyla, kendisine tam yetki verildiğini ve bu yetkinin içinde, harita sunmanın da bulunduğunu belirtmiştir. Bu yüzdendir ki New York görüşmelerinde, özellikle *toprak* konusunda Denktaş'a baskı yapılmıştır.⁴⁷

Aslında Rum tarafı, Denktaş'a yapılmakta olan ‘dayanılmaz’⁴⁸ baskıların bir sonuç vereceğine inanmış olmasından dolayıdır ki, Türk tarafının baskılara boyun eğmesi ve Gali Haritası'nı kabul etmesi beklenmektedir (Deliceirmak, 1997:61). Böylece Rum görüşüne göre Gali önerilerinin hayata geçmesi mümkün olabilecektir.

⁴² “Gali'nin Raporu ve Rum Yönetimi”, Fileleftheros Gazetesi, 26 Ağustos 1992, No:7521, s. 3; “Rum Basın Bülteni”, TAKA, 26 Ağustos 1992, s. 3.

⁴³ Alternative courses of action.

⁴⁴ “Barış Umutları”, Sabah Gazetesi, 26 Haziran 1992, No:41148, s. 7.

⁴⁵ “Gali'nin Raporu ve Rum Yönetimi”, Fileleftheros Gazetesi, 26 Ağustos 1992, No:7521, s. 3; “Rum Basın Bülteni”, TAKA, 26 Ağustos 1992, s. 3.

⁴⁶ “Denktaş ve Gali”, Alithia Gazetesi, 5 Temmuz 1992, No:785, s. 3; “Rum Basın Bülteni”, TAKA, 5 Temmuz 1992, s. 3.

⁴⁷ “Klerides'in Demeci”, Agon Gazetesi, 29 Temmuz 1992, No:5214, s. 6.

⁴⁸ “Rum Tarafı Oyunu, Rakibin Yarı Sahasında Oynuyor”, Agon Gazetesi, 24 Temmuz 1992, No:2034, s. 13.

Buna karşın Türk heyetinin bir mensubu, New York'ta toplananlarla sorunun çözümlenemeyeceğini, toprak sorununun ikinci dereceden olduğunu, önemli olanın Kıbrıslı Türklerin güvenliği olduğunu dile getirmiştir.⁴⁹

Yapılan baskıları ve son gelişmeleri görüşmek üzere 20-23 Ağustos tarihlerinde toplanan KKTC Cumhuriyet Meclisi, 13 maddelik bir karar tasarısını onaylamıştır. Kararda, yaşanan bu durumu “görüşme sürecinin tümünden kopmasına yol açtığı” (İsmail, 1998:201) şeklinde değerlendirilmiştir. Türk tarafı, BM Genel Sekreteri'nin iyi niyet misyonu çevresinde girişimlerde bulunduğunu ve her iki tarafın da onayı olmadan belge sunma yetkisinin olmadığını dile getirmiştir. Bu durum üzerine Rum liderliğini destekleyen ülkeler tarafından, KKTC'ye yönelik bir baskı kampanyası başlatılmıştır. Böylece müzakere süreci başlamadan sıkıntılı bir duruma girmiş oldu. Bunun üzerine Gali ve onun tavrını onaylayan Güvenlik Konseyi, Denktaş'a şu mesajı vermiştir: “*Bu belgelere itiraz olunmaz. Yeterince müzakere edilmiştir. İtirazlarımız konu dışıdır. Bize ya ‘evet’, ya da ‘hayır’ yanıtı vereceksiniz. Müzakere yapamazsın*”⁵⁰ denmiştir.

Bunun üzerine Denktaş, TBMM'de yaptığı bir konuşmada bu dayatma karşısında eğer müzakere yapılamayacaksa, New York'a gitmeyeceğini açıklamış ve müzakere yapılabilecekse, KKTC'deki Meclis toplantısının ardından New York'a gitmeye hazır olduğunu belirtmiştir. Denktaş'a göre bu işin doğrusu, “*sizden ‘evet’ veya ‘hayır’ yanıtı istemiyoruz. New York'a gelin, endişelerinizi ve sorularınızı ortaya koyun, müzakerelere devam edelim*”⁵¹ şeklinde olmalıdır.

Oysa Gali, görüşme kapısını açık bırakmak yerine tehditkâr tavırlarla, Denktaş'ın “*müzakereleri başlatma*” isteğini reddetmiş ve görüşmeleri süresiz olarak ertelemiştir (Tamçelik, 2008:172). Bunun üzerine de Türk tarafını suçlayıcı bir rapor sunacağını açıklamıştır. Gali'nin istediği, Güvenlik Konseyi'nin ağır bir karar alarak BM önerilerine “*evet*” demeyen Denktaş'ı kınamaktır.⁵² Hâlbuki müzakerelerin tıkanmasına neden olan süreç Genel Sekreter'in bizzat tavrıdır. Dolayısıyla bu koşullarda Türk tarafı için “*Denktaş, müzakerelerden kaçmasın; New York'a gitsin ve itirazlarını ortaya koysun*”⁵³ demek, gerçekçi bir yaklaşım değildir.

Aslında Genel Sekreter, kendisinden beklenmeyecek bir biçimde davranarak şimdiye kadar üstlenmiş olduğu rolün sınırları dışına çıkmış (İsmail, 1998c:298) ve farklı yöntemlerle müzakere yapmaya ve rapor yazmaya başlamıştır.

Buna göre Gali, raporunun sonlarına doğru birtakım açıklamalarda bulunmuştur. Raporunda, adadaki durumu huzursuz edici olarak nitelendirmiş ve bu durumun sona erdirilmesi gerektiğini vurgulamıştır. Özellikle Kıbrıs'ta *belirsizlik* ve *güvensizlik* gibi terimlerin kullanılması, bilinçli bir tercihin sonucu olarak görülmüştür. Bu ifadeye göre dünya barışını tehdit eden bir unsur olarak resmedilmiştir.

Aslında Genel Sekreter'in bu durumu vurgulamasındaki gayesi, işin içine biraz da Güvenlik Konseyi'ni çekmek içindir. Bundan da anlaşılıyor ki Gali'nin amacı, Kıbrıs'ta bugünkü durumun dünya için bir tehdit oluşturduğunu göstermek ve konuyu, Genel Sekreterliğin iyi niyet işlevinden çıkartıp (Soysal, 1992:32), doğrudan dünya barışını tehdit eden bir unsur olarak Güvenlik Konseyi'nin yaptırımlarıyla karşı karşıya bırakmaktır.

⁴⁹ “Denktaş'ın Önerisi Kabul Edilmedi”, Filelefttheros Gazetesi, 25 Temmuz 1992, No:987, s. 1; “Rum Basın Bülteni”, TAKA, 25 Temmuz 1992, s. 1.

⁵⁰ “Nasıl Anlatsak?”, Kıbrıs Gazetesi, 18 Haziran 1993, No:2585, s. 3.

⁵¹ “Nasıl Anlatsak?”, Kıbrıs Gazetesi, 18 Haziran 1993, No:2585, s. 3.

⁵² Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 60.

⁵³ “Nasıl Anlatsak?”, Kıbrıs Gazetesi, 18 Haziran 1993, No:2585, s. 3.

2.8. 789 (1992) Sayılı ve 25 Kasım 1992 Tarihli BM Güvenlik Konseyi Kararı:

Diğer Genel Sekreterlerden farklı olarak Butros Gali, küçük detaylar üzerinde bile pazarlık yaparak ve Türk tarafını sıkıştırma yoluna gitmiştir. Gali, özellikle Denktaş'ı işbirliği yapmaması halinde Güvenlik Konseyi'nin adada kendi çözümünü uygulayacak olmasıyla tehdit etmiştir.⁵⁴ Ancak büyük umutlarla başlayan görüşmeler, hiçbir ilerleme kaydedilemediğinden Kasım 1992'de sona ermiştir.

Ne var ki Gali, Denktaş'ı uzlaşmaz taraf olarak gördüğünden, Güvenlik Konseyi'ne sunduğu raporda genellikle Denktaş'ı suçlamıştır. Gali, özellikle Denktaş'ı çok önceden üzerinde uzlaşmış konuları yeniden görüşmeye açmakla ve pratik sorunları öne çıkararak Rum göçmenlerin geri dönüşüne ve mülkiyet haklarına karşı çıkmakla itham etmiştir (Bölükbaşı, 2001:335). Ayrıca Gali, raporda adanın %28.5'ini Türklere veren plânının, Denktaş'ın üzerinde konuşulabilecek bir metin olarak dahi kabul etmemesinden yakınmıştır.

Raporun son kısmında ise “iki taraf arasında derin güven bunalımı”⁵⁵ olduğunu ve “bu durumun sürmesi halinde görüşmelerin başarılı olmasının hayal olacağını”⁵⁶ söyleyerek, durumu daha tarafsız sayılabilecek bir bakış açısıyla yorumlamıştır. Sonuç bölümünde Gali, toplumlararası ilişkilerin geliştirilmesi için güven artırıcı önlemlerin⁵⁷ artırılması için önerilerde de bulunmuştur.

Genel Sekreter, raporunda toplantıya katılan tarafların aldığı pozisyonları da açıkça ifade etmiştir. Genel Sekreter'in hazırladığı ‘belge olmayan belge’ ile her iki toplumun ‘*Fikirler Dizisi*’ne olan ilgisini, pozisyonlarını ve önem verdikleri konuları dile getirmiştir. Daha sonraki durumda, tarafların ‘belge olmayan belgedeki’ resmi pozisyonlarını açıklamış ve bu hallerini onaylamıştır. Dolayısıyla Genel Sekreter, hazırladığı belgede her iki tarafın resmi pozisyonunu ele almış ve gerçekçi bir şekilde yansıtmıştır. Böylece Genel Sekreter, 23 Kasım 1992 tarihinde Güvenlik Konseyi'ne iyi niyet misyonu çerçevesinde hazırladığı en son raporu sunmuştur (Necatigil, 1998:399).

Güvenlik Konseyi, ‘iyi niyet misyonu’ (S/24830) hazırlanmış ve Genel Sekreter'in 19 Kasım 1992 tarihindeki sunduğu raporu dikkate almış ve Butros Gali'yi tüm gayretinden dolayı takdirlerini açıklamıştır. Ne var ki Gali'nin, Türk tarafı üzerinde yaptığı baskının, ‘*iyi niyet misyonu*’ bağdaşmadığı ortadadır (Tamçelik, 2000:397). Zira Genel Sekreter, New York görüşmelerinde ‘*iyi niyet misyonu*’ değil, ‘*arabuluculuk*’ misyonu ile yaklaşmış ve mevzuda ‘*müzakerecilik*’ rolünü üstlenmiştir (Tamçelik, 2000:397). Bununla birlikte Güvenlik Konseyi, 21 Aralık 1992 tarihinde Genel Sekreter'in sunduğu rapora (S/24472) ekte haritada gösterilen toprak ayarlamaları da dahil, her şeyi onayladığını açıklamıştır.

Özellikle yapılan müşterek toplantılarda, amaçlanan hedeflerin elde edilemediğini, buna da Türk tarafının takındığı tutumun, Fikirler Dizisi'yle temelden farklı olmasından ileri geldiğini kaydederek, Kıbrıslı Türklerin suçlanmasına, Rum tarafının ise aklanmasına neden olmuştur.

Bütün bunları değerlendirildiği zaman sürecin Kıbrıslı Türkler için zor olduğu ve müzakere şansının azaldığı görülecektir. Çünkü Güvenlik Konseyi'nin 789 (1992) sayılı kararı ile ‘*iyi niyet*’

⁵⁴ “Secretary-General, Set of Ideas on an Overall Framework Agreement on Cyprus”, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşiv, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 1992, s. 7.

⁵⁵ UN Security Council, “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, S / 24830, 19 November 1992, s. 4-5.

⁵⁶ UN Security Council, “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, S / 24830, 19 November 1992, s. 12.

⁵⁷ UN Security Council, “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, S / 24830, 19 November 1992, s. 14-15.

misyonu, bundan böyle ‘*hakemliğe*’⁵⁸ (arbitration) dönüştürmüştür. Ne var ki Türk tarafının buna karşı çıkması beklenirken, gerekli tepkiyi verdiği söylemek mümkün değildir.

Aslında çözüme yönelik görüşmelerin ana konusu, *toprak paylaşımı* ve *üç özgürlüğe* dayanmıştır. Dolayısıyla ana konulardan tali konulara indirgenen bir yöntemin seçilmesi ile Türk tarafının anayasaya yönelik hassasiyeti göz ardı edilmiştir (Bölükbaşı, 2001:335). Hatta Genel Sekreter, Denktaş’ın ‘*Fikirler Dizisi*’ndeki önerilerine uygun hareket etmediği takdirde,⁵⁹ sorunu Güvenlik Konseyi’ne götüreceğini belirtmiş ve Türk tarafına gizliden gizliye tehdit etme yolunu seçmiştir. Zira Gali’nin anlayışına göre Türk tarafının istekleri kabul edilebilecek hüviyette değildir. Özellikle Türk tarafının bası istekleri mevcut Kıbrıs Cumhuriyeti’ni parçalayacak niteliktedir. Buna göre Türklerin talepleri ne kadar meşru olursa olsun mevcut devletin parçalanmasına yol açabilecek ‘*aşırı*’ (Theophylactou, 1995:42) taleplere gem vurmak gerekecektir.

Genel Kurul ise kabul ettiği 789 (1992) sayılı kararda, biri Mart 1993’teki görüşmelerden önce, diğeri de görüşmeler sırasında uygulanması gereken iki hususa dikkat çekmiştir. Birincisinde, Mart 1993’de yapılacak ortak toplantılardan önce Gali’den, uygun göreceği şekilde hazırlık yapmasını ve görüşmeleri daha etkili bir şekilde yürütülmesini istemiştir (SİSAV, 1993:23). İkincisinde ise ne gibi ek yaklaşımlara ihtiyaç duyulacağını belirterek, Konsey’le birlikte toplantı sırasında gelişen olayların muntazam bir şekilde değerlendirilmesini talep etmiştir.

Bundan hareketle Genel Sekreter’in belirlenen yeni yetkileri, iki yönden incelenmesi gerekecektir. Bunlardan birincisi, Genel Sekreter’in Genel Kurulu’ndan aldığı yetkileri, Kıbrıs’ta iki ayrı egemen toplumun mevcudiyetinin tanınmasına yönelik bir zemin üzerinde kullanılıp kullanılamayacağı, diğeri de Genel Sekreter’in ‘*iyi niyet*’ görevinin içeriği ve bu görevin zaman içinde kabul edilen Genel Kurul kararları ile ‘*arabuluculuğa*’ ve hatta ‘*hakemliğe*’ dönüşüp dönüşmediği ve dönüşmüş ise bunun eski hâliyle icra edilip edilemeyeceğinin belirlenmesidir.

Her şeyden önce Genel Kurul kararlarıyla Genel Sekreter’e verilen ‘*iyi niyet*’ misyonu, Kıbrıs’ta iki egemen toplumun oluşturulmasına ve bu iki egemen toplumun, kendi özgür iradeleriyle bir *federasyonun* oluşturulmasına imkân sağlayıp sağlamadığı hususları hukukî ve siyasî olarak incelenmelidir.

Buna göre Genel Sekreter, *self-determinasyon* ve onun gereği olan *egemenlik* kavramının 1989-1990 döneminde ortaya atıldığını ve bu durumun kendine verilen görevin dışında kaldığı gerekçesiyle bir şey yapamayacağını belirtmiştir. Dolayısıyla Genel Sekreter, bu durumu hemen hemen her raporunda dile getirmiştir.

Genel Kurul da Genel Sekreter’in bu yaklaşımını kabul etmiş ve Kıbrıs Türk halkının *egemenlik* kavramındaki ısrarını göz önünde bulundurarak, ‘*tek egemenlik*’, ‘*tek uluslararası kimlik*’ ve ‘*tek vatandaşlık*’ (SİSAV, 1993:30) deyimlerini geliştirmiştir. Buna mukabil Türk tarafı, Genel Kurul’un ve Genel Sekreter’in bu yaklaşımına etkili bir şekilde itiraz etmediği için Genel Sekreter’in mevcut yetkisiyle, yeni kurulacak federasyonun iki egemen devletten oluşması fikrinin bağdaştırılamayacağını bile bile Genel Sekreter’in himayesindeki toplumlararası görüşmelere devam etme yolunu tercih etmiştir.

Genel Sekreter’in Türk tarafına karşı sert bir tutum içine girmesinin ardından, Güvenlik Konseyi de 789 sayılı karar ile bu tutumunu pekiştirmiştir (Alasya, 1993, s.9). Böylece Türk tarafı, Gali tarafından ‘*Fikirler Dizisi*’ çerçevesinde görüşmelere devam etmeye zorlanmıştır.

⁵⁸ 1997 Yılı Sonu itibarıyla Kıbrıs Sorunu, Hazırlayan: Dış Politika ve Savunma Grubu, Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (SİSAV), İstanbul, 1998, s. 4.

⁵⁹ “Secretary-General, Set of Ideas on an Overall Framework Agreement on Cyprus”, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşiv, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 1992, s. 7.

Kıbrıs'ta kalıcı bir barışın sağlanması için TBMM, yapılan müzakerelerin her türlü baskı denemelerinden uzak bir ortamda geçmesini, kalıcı bir uzlaşmanın vazgeçilmez bir koşulu olarak gördüğünü açıklamıştır.⁶⁰ Oysa uluslararası sorunlarda barışçı çözüm bulunması için böyle zorlaştırıcı tedbirlere gerek yoktur.

Öte yandan Genel Sekreter'e tanınan yetki, 'arabuluculuk' yetkisiyle de bağdaşmamaktadır. Zira Genel Sekreter, tarafların uzlaşmasını kolaylaştırmak için 'iyi niyet girişi' yapmakla görevlendirilmiştir (Gürel, 1993:115). Dolayısıyla Genel Sekreter'in görüşmeleri sınırlandırma veya yönlendirme yetkisi yoktur. Ne var ki New York'taki görüşmeler, Butros Gali'nin ve Güvenlik Konseyi'nin daimi üyelerinin, Türk tarafına uygulatmak istedikleri bir oldu-bittiyle başlamıştır.⁶¹

Buna göre Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinin temsilcileri, New York'taki görüşmelere, Türk tarafına haber verme gereği duymadan katılmışlardır (İlhan, 1992, s.11). Beşlerin toplantıya katılmaları, Türk tarafınca tepkiyle karşılanmış ve kendilerine söz hakkı verilmediği için şikâyetle bulunmuştur. Bunun üzerine Genel Sekreter'in tutumu ile Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesinin görüşme sürecine zorla katılarak yöntemi değiştirmeye çalışmalarının kabul edilemeyeceğini kaydeden KKTC Meclis Başkanı Atun, "diplomasi ayıbı denebilecek azarlamalara kadar yönelmeleri ise hiç kabul edilemez ve kimseye yarar da sağlamaz"⁶² demek zorunda kalmıştır. Ancak Gali ve Beşler, Kıbrıs görüşmelerinde yeni bir yöntem değişikliğine gitmişlerdir. Bu durumu, Mümtaz Soysal şöyle değerlendirmiştir.

Görünüşte, Güvenlik Konseyi'nin beş daimi üyesi, görüşmelerin ilk günkü açılış toplantısına "bilgi almak ve ilgilerini göstermek" (Gürel, 1993:120) için katılmışlardır. Ama asıl maksat, Kıbrıs görüşmelerini Genel Sekreter'in gözetiminde iki toplumun eşit olarak sürdürdükleri bir süreç olmaktan çıkartıp, uluslararası konferansa dönüştürmektir (Soysal, 1993, s.12). Beş daimi üye, açılış toplantısının başlangıcında bulunup çekilmiş olsalar bile bunun anlamı, daha sonraki aşamalarda da istedikleri zaman, görüşmelere katılma imkânını kendilerinde gördüklerini göstermektedir.

Böylece Türkiye ve Yunanistan itiraz ederlerse, 'ikili' görüşmeler, önce 'yedili' sonra da 'dokuzlu' bir uluslararası konferansa dönüşmüş olacaktır. Özal'ın gayretkeşliği ve Amerika'nın isteği, 'Dörtlü Konferans' düşüncesi giderek hayata geçmeye başlamıştır (Gürel, 1993:121). Zaten BM'nin başlangıçtan beri, 'Dörtlü Konferans' yerine, "Türkiye ile Yunanistan'ın da katılacağı uluslararası konferans" (Gürel, 1993:121) deyiminin kullanması boşuna değildir. Soysal'ın ifadesiyle Türk diplomasisi, kendi iyimserliğinin ve saflığının bedelini ödemektedir (Gürel, 1993:121).

789 sayılı karardan da anlaşılacağı üzere Kıbrıs sorunun çözülmesi yönünde yapılan çalışmalarda, varılacak çözümün kalıcılığından çok, sorunun bir an önce çözmesine ağırlık verildiği görülmüştür. Bu aceleciliğin vardığı sonuçlar o derece büyümüştür ki, Genel Sekreter, mevcut görev talimatının dışına çıkmakta beis görmemiştir. Aslında Kıbrıs, bugün itibarıyla dünya barışını tehdit eden sıcak anlaşmazlıklardan biri değildir. Doğaldır ki, sorunun mümkün olan en kısa sürede çözülmesinde yarar vardır. Ancak çözüme bir an evvel varılmasından çok, çözümün sürekli, yaşayabilir, adil ve kalıcı olması, gelecekte çok daha ciddi çatışmalara yol açabilecek unsurları içermemesi açısından öncelik taşınmalıdır. Oysa çözüm diye Türk halkına biraz da aba altından sopa gösterilerek sunulan formül, hem dünyada etnik sorunları bulunan ülkelere

⁶⁰ "TBMM'nin 10 Haziran 1993 Tarihinde 'Kıbrıs Sorunu' ile İlgili Olarak Oy Birliğiyle Onayladığı Tarihi Bildiri", Tutanak Dergisi, 10 Haziran 1993, s. 303.

⁶¹ "BM Genel Sekreteri Özel Temsilcisi Jeo Clark'ın, Genel Sekreter'in Kıbrıs'taki İki Toplumun Lideriyle Yaptığı Ortak Görüşmelere İlişkin Açıklaması", Kıbrıs Gazetesi, 18 Haziran 1993, No:568, s. 15.

⁶² "Atun: Hükümet Sorumluluk Altındadır", Kıbrıs Gazetesi, 18 Haziran 1993, No:235, s. 2.

yapılmış zorlamaların ne tür patlamalara yol açabileceğini kanıtlayan son kanlı gelişmeleri, hem de Kıbrıs'ta daha önce yaşanan trajedinin nedenlerini yeterince göz önünde tutmadığı ve hiçbir yeterli gerekçe yokken sadece “bu iş bir an evvel bitsin” (SİSAV, 1993:36) mülâhazasından kaynaklandığı izlenimini vermektedir.

Aslında bu yöntem, tehlikeli bir yoldur. Zira bu çerçevede sağlanan bir çözüm, bugünkü fiilî durumu aratacak ölçüde tehlikeli bir nitelik taşıyabilecektir. Bundan dolayı Kıbrıs'ta kalıcı bir çözüme ulaşmak, arzu edilen bir gelişme olmakla beraber, şu anda bu çözümü akşamdan sabaha ve her ne pahasına olursa olsun bulmayı gerektirecek patlamaya hazır ve tehlikeli bir durum yoktur. Kaldı ki Kıbrıs'ta acil bir çözümün bulunmasını gerektirecek bir durum da söz konusu değildir. Bu durumda Türkiye'ye, adadaki Türk liderliğine baskı yapmadı diye yaptırımlar uygulanması veya Türkiye'nin uluslararası camiadan dışlanması, mantığın kabul edebileceği bir davranış değildir. Aslında böyle bir şeyi yapabilecek güce sahip ülkeler için özellikle Türkiye ile iyi ilişkiler sürdürmenin önemi büyüktür. Gerçi Türk tarafını karşıya almanın faturası, Rumlara adada hegemonya kurmayı mümkün kılacak koşulları yaratmanın veya bu suretle Yunanistan'ı memnun etmenin kendilerine sağlayacağı marjinal yararlar ölçülmesi mümkün değildir. Bir an için böyle bir hesap hatası yapabileceği varsayılabilir, sorunun ortaya çıkmasından bu yana, gerek Türk halkı, gerekse Türkiye tarafından yapılan fedakârlıklardan ve çekilen sıkıntılardan sonra bütün emeklerini silip süpürecek ve Türkleri yeniden Rumların merhametine terkedecek koşullara Türkiye'nin razı olması düşünülemez. Bu bakımdan çözüm çalışmalarının olduğu bu aşamada, konuya, sağduyu ile yaklaşmakta yarar vardır.

3. BM Genel Sekreterliğinin Kıbrıs Meselesindeki Tavrının Analizi:

Özellikle Kıbrıs konusunda tehlikeli bir başka yaklaşım daha vardır. O da mevcut meselede *soğukkanlılığı* ve *sağduyuyu* devre dışı bırakmak ve *infiale* kapılmaktır. Günümüzde hiçbir devletin gücü, ne olursa olsun kendisini uluslararası camiadan soyutlaması veya belirli kuralların dışına çıkabilecek davranışları benimsemesi doğru ve sonuç verici bir yaklaşım değildir. Bu bakımdan haksız davranışlara kızıp, başlamış ve devam eden müzakereleri kesmek pek tercih edilmemiştir. Dolayısıyla BM nezaretinde yapılan müzakereleri, Türk tarafının boykot etmesi pek düşünülecek bir yaklaşım değildir.

Bu yönü ile haksızlıkları kanıtlamak için mücadelenin verileceği yer, bizzat müzakere sürecinin kendisidir. Ancak Türk tarafını, kabul edilmesi mümkün olmayan gerekçelerle de zorlanmamalıdır. Buna mukabil müzakere sürecinin kesilmesinin sorumluluğunu Türk tarafına yüklemek, Türkiye ve KKTC tezlerine büyük zarar vereceği açıktır (Deliceirmak, 1993:119).

Ancak yukarıda çizilen tabloya göre Türk tarafının paniğe kapılıp, Kıbrıslı Türklerin zararına olacak birtakım talepleri kabul etmek de doğru değildir. İkinci bir yanlışlık ise haksız taleplere muhatap olundu diye *infiale* kapılarak, yıllardır süren ve epeyce mesafe alınan sürecin kesilmesi ve bunun sorumluluğunun Türk tarafına yüklenmesi olacaktır (Günver, 1992, s.18).

Aslında yıllardır süren çözüm çalışmalarının temel amacı, yeni esaslar üzerine oturtulacak bir Kıbrıs Devleti'nin kurulmasıdır (Tamçelik, 2008:177). Başlangıçta da değinildiği gibi kurulacak devletin dayandığı esaslar ne olursa olsun, daha önce belirtilen nedenlerle, mevcut gerekçelerin icap ettirdiği nihaî bir çözüm değil, koşulların zorladığı yeni bir geçici çözüm olacaktır. Denilebilir ki, “*madem nihaî çözümün bu olmaması gerekir, o takdirde boşuna zaman kaybetmeyelim. Bu süreci burada kesip, fiilî koşullara ve dünyadaki yeni akımların ortaya çıkardığı durumun icaplarına cevap verecek bir çözümde başka bir çözüm kabul etmeyeceğimizi ilân edelim*” (SİSAV, 1993:37) şeklinde olmalıdır. Bu görüşte, ciddi bir mantık algısı vardır. Ayrıca bu görüş, gönüllere hitap eden bir nitelik de taşımaktadır. Ancak mevcut ortam, henüz bunu kaldıracabilecek nitelikte değildir.

Örneğin Kıbrıs sorununda Genel Sekreter'in mevcut görev talimatı 649 sayılı kararla başlayıp, 789 sayılı kararla devam eden ve mevcut olan bazı ibarelerle, daha belirgin bir şekilde değişikliğe uğradığını ve bu değişikliklerle, Genel Sekreter'in görev boyutu bir tür '*hakemliğe*' dönüştüğü görülmüştür (SİSAV, 1993:6). Oysa Genel Sekreter'e başlangıçtan beri verilmiş görev, '*iyi niyet*' misyonudur. Aslında bu gelişmeye, Türkiye'nin ciddi bir şekilde karşı koyması gerekmektedir. Her ne kadar daha önceden alınan kararların değiştirilmesi beklenmese de 789 sayılı karar ve bu yolla Genel Sekreter'in adı geçen raporunun tartışılmaya açılması önemli bir nokta olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu yüzden Türkiye'nin, Genel Sekreter'in görev algısını değiştirmiş olması ve önerilen unsurların, Kıbrıs'ın geçmişinde yaşanan trajediyi engellemekten uzak olacağını anlatması gerekecektir. Her şeyden önce Genel Sekreter'in, etnik sorunları bulunan ülkelerindeki yanlış uygulamaların nasıl patlamalara neden olduğunu ve son gelişmeler ışığında bunun ne kadar önem taşıdığını algılaması elzemdir. Zira Kıbrıs'ta bu yaklaşımın ileride doğuracağı vahim tehlikeleri, 789 (1992) sayılı kararla gidermek ve raporun asıl mimarları olan, başta ABD olmak üzere İngiltere gibi devletlerin anlaması veya algılaması gerekecektir.

Özellikle 789 sayılı kararda Kıbrıs'ta iki eşit toplumun iki ayrı bölgeden hareketle tam bir siyasî eşitlik içinde ve ortak yönetim tarzında birleştirilmesi hedeflenirken, Genel Sekreter'in nezaretinde yapılan görüşmelerde 649 sayılı karar göz ardı edilmiştir (Deliceirmak, 1993:117). Dolayısıyla Genel Sekreter'in taşıdığı misyonun sadece *gözetim* ile sınırlandığı hükümleri meskût sayılmıştır (Alasya, 1993, s.535). Ayrıca bu karar, iki toplumun siyasî bakımdan tam bir eşitlik içinde olduğu ve ayrı bölgelerde yaşayacakları da bu metinde tasrih edilmiştir. Hal böyle olunca Genel Sekreter, bunu da saklamış ve görevinin sınırlarını nerede ise '*hakem*'⁶³ düzeyine çıkararak misyonunun sınırlarını ihlal etmiştir.⁶⁴

Diğer bir husus da sorunun çözüm yöntemiyle ilgilidir. Hâlen bugün dahi çözüm çalışmaları, Genel Sekreter'e verilmiş olan '*iyi niyet görevi*'⁶⁵ çerçevesinde yürütülmektedir. Ancak bu görüşmelerden fazla başarı sağlanamadığı da bilinmektedir. Ayrıca şimdiye kadar alınan kararlar ve taraflardan birinin meşru hükümet olarak tanınması, BM'nin çözüm çalışmalarında iki taraf arasında eşit mesafede olmasını en azından güçleştirmektedir. Buna mukabil BM'nin etkili bir baskı ve yaptırım gücünün olmadığı da bir gerçektir. Bu durum, belirli bir çözümün empoze edilmesi riskini azalttığı gibi (SİSAV, 1998:6), gerçeklerin anlaşılması için ihtiyaç duyulan

⁶³ Daha sonraki yıllarda Rum basınında yer alan haberlere göre Rum lideri Glafkos Klerides, Rum tarafının taleplerini bildiren bir mektubu BM Genel Sekreteri'ne gönderecek, '*üst hakem*' rolü üstlenmek yerine, '*iyi niyet*' misyonuyla müzakerelere yardımcı olmasını talep etmiştir. Bunun için bkz... "Rum Tarafının İtirazları Belli Oldu", Kıbrıs Gazetesi, 5 Aralık 2002, No:562, s. 1.

⁶⁴ Oğuz Gökmen, "789 Sayılı Karar", Türkiye Gazetesi 17 Aralık 1992, No:95224, s. 12; "Mesut Yılmaz: Karar, Müzakereye İmkân Tanımıyor", Hürriyet Gazetesi, 9 Aralık 1992, No:45117, s. 21.

⁶⁵ İslâm Konferansı Teşkilâtı da BM Genel Sekreteri'nin "*iyi niyet misyonu*" ile ilgili çalışmalarına tam destek verdiğini açıklamıştır. Bunun için bkz... Resolution No:9/6 – P (IS) on The Situation in Cyprus Adopted by The Islamic Summit 9-11 December 1991 – Dakar Summit; Resolution No:14/7 – P (IS) on The Situation in Cyprus Adopted by The Islamic Summit 13-15 December 1994 – Morocco Summit; Resolution No:16/8 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Cyprus Question and The Turkish Muslim Community of Cyprus 16-22 May 1977 – Libyan Arab Jamahiriyah; Resolution No:14/14 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Bangladesh, 6-11 December 1983; Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Egypt, 31 July-5 August 1990; Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Istanbul, 4-5 August 1991; Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Morocco, 10 –12 December 1994; Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Guinea, 9-12 December 1995; Resolutions on Cyprus – Adopted The Organization of The Islamic Conference (OIC), Published by The President's Office - TRNC, Nicosia, 1996.

zamanın sağlanmasına da fırsat tanımıştır. Hâlbuki ABD ve AB patentli bir çözüm yöntemi,⁶⁶ Genel Sekreter'inkinden daha geniş bir hareket serbestisine sahip olunması, çözüm şeklinin federasyon olmaya devam etmesi ve sonucu çabuklaştırmak için ellerindeki tüm baskı imkânlarını sonuna kadar kullanacak olması açısından, Türk tarafının avantajına olmayabilecektir. Sonuç olarak çözüm çalışmalarının Genel Sekreter'in 'iyi niyet misyonu' çerçevesinde sürmesi, Türk tezi bakımımızdan daha az sakıncalı⁶⁷ olacağı ortadadır.

Buna rağmen Türk tarafı, Gali'nin Türkiye'nin bölgedeki millî çıkarlarını⁶⁸ ve Kıbrıs Türk halkının uluslararası anlaşmalardan doğan haklarını hiçe saydığını (Atun, 1993, s.21) iddia etmek pek de yanlış değildir. Türk tarafı, bu iddiasının temelini Gali'nin Kıbrıs sorununu iyi bilmemesine⁶⁹ ve Kıbrıslı Türklerin müktesep haklarından bihaber olmasına dayandırmaktadır.

Ancak Genel Sekreter Butros Gali, kendine has kuralları ve gücü olan bir Genel Sekreterdir. Aynı zamanda Kıbrıs'ta kalıcı çözüme ulaşabilmek için her iki tarafa da baskı yapabilecek bir kişiliğe sahiptir. Hatta yetkisini aşarak, emredici bir hüviyet⁷⁰ de kazanmıştır.

Gali, özellikle daha da ileri giderek, Türk tarafına ihtarda bulunarak, mevcut pozisyonunu değiştirmesi gerektiğini ifade etmiş (Deliceirmak, 1993:241) ve bunu Fikirler Dizisi'nin 45. paragrafının (f.) maddesinde (Moran, 1992:11; Moran, 1998:72) ifade etmiştir. Bu yönü ile Genel Sekreter'in takındığı tavır, hiçbir siyaset bilimcinin, uluslararası hukukçunun veya diplomatın kabul edebileceği açıktır (Erteğün, 1984:72-74; Moran, 1998:87).

Gerçekten de Gali, daha önceki anlaşmaların hiç birinde bu denli geniş bir çözüm plânı önermediği için her iki tarafa da zorla kabul ettirebileceğine inanmıştır. Bu yüzden Genel Sekreter'in 'iyi niyet misyonu' çerçevesinde hazırladığı "öneri paketi" (Necatigil, 1998:399), Güvenlik Konseyi'nde aynen desteklenip onaylanmıştır (SİSAV, 1993:6-7). Böylece Genel Sekreter, hazırladığı çözüm plânını uygulamaya koymuştur. Hâlbuki Genel Sekreter'in Kıbrıs'taki misyonu sınırlıdır (İsmail, 1998c:225) ve çözüm plânı hazırlamaya veya çözüm empoze etmeye yetkisi yoktur.

Gerçi BM Şartı'nın 99. maddesi Genel Sekreter'e siyasî bir rol oynama imkânı sağlamaktadır (Köni, 1995:52). Genel Sekreter, diplomatik çözüm yollarını açarak, arabuluculuk görevinde bulunarak ve barış gücü operasyonları düzenleyerek, bazı buhranların çözümüne katkıda bulunabilmektedir. Ayrıca Genel Sekreter'in otoritesi, bu olaylara katkısını arttırabilecektir. Ne var ki Kıbrıs'ta, Genel Sekreter'in bu yöntemi uygulayabilecek ne bir buhran, ne de bir sıcak çatışma vardır.

Hâl böyleyken Gali'nin göreve başladığı 1992 yılının başından itibaren, Kıbrıs'taki toplumlararası görüşmeler, önemli ölçüde hız ve yoğunluk kazanmıştır. Kaldı ki bu dönemde Genel Sekreter, iyi niyet görevini terk ederek zorlayıcı ve tehditkâr yöntemlerle toplumlararası görüşmeleri yürütme yöntemini seçmiştir (Deliceirmak, 1997:186). Özellikle bu dönemdeki

⁶⁶ "Denктаş'ın Tutumu ve Demeçler", Fileleftheros Gazetesi, 2 Eylül 1992, No:8541, s. 1; "Rum Basın Özetleri", KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarihi: 2 Eylül 1992, s. 1; "KKTC Cumhurbaşkanı R.R. Denктаş'ın, BM Genel Sekreteri Diego Cordovez'i Kabul Ederek Yaptıkları Görüşmenin Tutanağıdır", KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya: Görüşme Tutanağı, Tarih: 21 Mart 1998.

⁶⁷ Pek tabii ki bu görüşün tersini savunanlar da vardır. ANAP Bitlis eski Milletvekili Kâmrân İnan, 10 Haziran 1992 tarihinde TBMM'de yaptığı bir konuşmada "BM'ye bu işte rolünün bittiğinin bildirilmesi ve BM'nin devre dışı bırakılması gerektiğini" söylemiştir. Bunun için bkz... "TBMM'de Ortak Görüş", Kıbrıs Gazetesi, 18 Haziran 1993, No:524, s. 3.

⁶⁸ Türkiye'nin Dışişleri Bakanlığı Sözcü eski Yardımcısı Sermet Atacanlı "Genel Sekreter'in iyi niyet görevinde ne kadar başarı sağlayabileceği sual konusudur" şeklinde bir açıklama yapmıştır. Bunun için bkz... "BM Bildiğini Okuyor", Sabah Gazetesi, 1 Temmuz 1998, No:85461, s. 9.

⁶⁹ "Butros Gali ve Türkler", Fileleftheros Gazetesi, 1 Kasım 1992, No:2365, s. 1; "Rum Basın Bülteni", TAKA, 1 Kasım 1992, s. 1.

⁷⁰ "Klerides'in Konuşması", Simerini Gazetesi, 3 Temmuz 1996, No:7541, s. 11; Moran, 1998:72; Deliceirmak, 1997:186.

önerilere “evet” veya “hayır”⁷¹ şeklinde cevapların verilmesi istendiği veya “bu sorunu sınırlandırılmış bir sürede sonuçlandıracaksınız”⁷² şeklindeki uygulamaların önem kazandığı bir süreçtir. Bu durum, devletler hukukuna ters düştüğü gibi ABD yetkililerinin her vesileyle “baskı yoktur”⁷³ sözlerini de boşla çıkarmaktadır.

Gerçekten de 1990 yılına kadar bu çerçevede yürütülen Genel Sekreter'in yetkileri, 649 (1990) sayılı Güvenlik Konseyi kararının 4. maddesiyle yozlaştırılmaya başlanmıştır. Bu yozlaşma, 649 (1990) sayılı kararı izleyen kararlarla gittikçe belirginleşmiştir. Genel Sekreter'in ‘iyi niyet’ görevi, evvela ‘arabuluculuğa’, daha sonra da ‘hakemliğe’ dönüştürülme istidadı göstermiştir. Gerçek şu ki, 649 (1990) sayılı kararda “telkinlerde bulunmaktan” (SİSAV, 1993:31), 750 (1992) sayılı kararda “belirli tavsiye yapmaktan” (SİSAV, 1993:31), 774 (1992) sayılı kararda “sorunu çözümllemek amacıyla alternatif hareket tarzları tavsiye etmekten” (Tamçelik, 2008:179) ve nihayet 789 (1992) sayılı kararda Mart 1993 görüşmelerinin başlamasından önce “görüşmelerin biçiminde yapılabilecek değişiklikleri incelemek amacıyla önerilerde bulunmaktan” (SİSAV, 1993:31) söz edilmiştir.

Bu değişikliklerin sonucu olarak genel Sekreterlik makamı, ‘iyi niyet’ görevinin hudutlarını aşan davranışlarda bulunmaya başlamış, tarafların önerilerini yaklaştıracak noktaları bulunacağı yerde, kendi başına öneriler hazırlamış ve nasıl ortaya çıktığı bilinmeyen haritalı yeni bir ‘Fikirler Dizisi’ üretmeye çalışılmıştır. Hatta misyonunda daha da ileri giden Genel Sekreter, kendi belirlediği çerçevenin dışına çıkan tarafları ise eleştirilerek, belirlenen çerçeve içinde kalmaya zorlamıştır (Tamçelik, 2008:179).

Dolayısıyla BM gibi bir teşkilât, demokratik ilkelerin öne çıkarılıp uygulanması sağlanacağı yerde, ilgili ülke çıkarlarının ve baskılarının kanallı edıldığı bir araç hâline gelmiştir. Bu kapsamda Gali Fikirler Dizisi’nde, azınlıkta olan Kıbrıslı Türklerin çoğunluktaki Rum halkının hâkimiyetinde girip erimesi önleneyeği yerde başka başka konulara değinilmiştir.⁷⁴ Hâlbuki Gali’den, iyi niyet girişimlerini, BM gücünü istismar etmeden kollektif insan hakları (Özkan, 2012:2056-2057), demokratik esaslar ve çağımızda etnik ihtilafların çözümü için öngörülen ilkeler üzerine inşa etmesi beklenmektedir (Olgun, 1993, s.9). Böylece Genel Sekreter’in iyi niyet misyonu başarıyla tamamlanmış olacaktır.⁷⁵ Zira Kıbrıs meselesinde kalıcı çözüm, ancak böyle olabilecektir. Eğer BM’nin tutumu değışmez, “dediğim dedik” (Birand, 1992, s.21) yaklaşımıyla devam ederse, Kıbrıs’ta adil bir barışa ulaşmak oldukça zordur. Çünkü günümüzde BM’nin, kimi zaman çıkar hesapları, kimi zaman rekabet duyguları, kimi zaman ittifakların etkisiyle taraf tutmaları, kimi zaman da bilgisiz, gerçeklerle bağdaşmayan (Sirmen, 1997, s.16) ve kendi iradesiyle çözüm üretebileceğine inanan, uluslararası bir teşkilât olduğu bilinmektedir. Ancak kuşku yok ki, BM gibi bir kurum, bütün eksiklerine ve yanlışlarına karşın gerekli ve yararlı bir kurumdur. Ne var ki BM, işlevini yerine getirmeye çalışırken, dünyanın çeşitli bölgelerindeki toplumların iradesi yerine, onları hiçe sayarak kendi iradesini ikame etmeye çalıştığı da olmuştur.

Dünyanın Kıbrıs meselesi diye adlandırdığı uluslararası bir meseleye, hukuk dışı siyasî dayatmalarla ve neredeyse meseleye taraf olanlar dışında herkesin söz sahibi olduğu ve “adadaki her iki toplum için” veya “bu toplumların yerine” (Ulus, 2003:46) gibi çözümler empoze ettiği görülmüştür.

Bu nedenle Kıbrıs meselesi, BM’nin ‘arabuluculuğu’ çerçevesinden çıkartılması (Moran, 1997:6) ve adadaki iki halkın kendi arasındaki görüşmelerle çözümlenebilecek bir sorun haline

⁷¹ Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 60.

⁷² Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1995, s. 60.

⁷³ İsmail Soysal, “Kıbrıs’ta Tek Çare Konfederasyon”, Cumhuriyet Gazetesi, 9 Aralık 1992, No:85421, s. 14.

⁷⁴ “KKTC ve AB Üyeliği”, Zaman Gazetesi, 24 Mart 1998, No:45261, s. 17.

⁷⁵ “1990 Yılında Sunulan 27 Sayfalık Türk Önerileri”, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya: Türk Önerileri, Tarih: 1990.

getirilmelidir. Çünkü BM'nin aracılığı, sorunu daha fazla karıştırmaktan başka bir iş yaramamaktadır (İsmail,1998c:298). Hatta bununla ilgili olarak BM Genel Sekreteri'nin Kıbrıs'ta Özel Temsilciğini yapmış olan Hugo Gobi, Genel Sekreterliğin 20 yıldır çıkışı olmayan bir yolda olduğunu⁷⁶ ve bu yolu, BM'nin tüm organlarının tasvip ettiğini⁷⁷ belirtse de bu yoldan geri dönüşün zor (Denktaş, 1996:4) olduğunu da ifade etmiştir.

Aslında Kıbrıs sorununun BM çerçevesinde barışçı, hakça ve kalıcı bir çözüme kavuşturulması ile ilgili çabalar,⁷⁸ her iki tarafa da geniş bir manevra sahası sağlamıştır.

Her şeyden önce 1974'ten sonra konuya doğrudan müdahil olan taraflar daha rahat hareket etme şansını elde etmişlerdir. Bu rahatlık, tahmin edilebileceği gibi, çatışma alanını ve şiddetini daha da artırmıştır. Bu tehlikeli durum, sadece adadaki Kıbrıs Türk ve Rum toplumlarını etkilemiş, aksine çatışma alanı genişleyerek, anavatanların, yani Türkiye ve Yunanistan'ın da bu meseleye doğrudan katılmasına neden olmuştur.

Hâl böyle olunca çeşitli zamanlarda Türkiye ve Yunanistan arasındaki çatışmayı BM, NATO ve AET/AT/AB gibi uluslararası güçler dengelemeye veya engellemeye çalışmışlardır. Bunda da kısmen başarılı oldukları söylenebilir. Bundan dolayı uluslararası organizasyonların bundan sonraki çalışmalarının temeli, Kıbrıs'ta çatışmayı önlemek değil (Sözen, 1998:2), barışa dayalı kalıcı bir çözümün bulunmasına yönelik olacağı düşünülmektedir.

Özellikle BM'nin “barışçı çözümsüzlükten”, “barışçı çözüme” (Bölükbaşı, 2001:337) ulaşmadaki başarısızlığı, Kıbrıs'taki tarafların arzu ettiklerinden daha kötü bir çözümü kabul etmede gösterdiği isteksizlik kadar anavatanların ilgisiz seyirciler gibi davranmasıyla da ilgilidir. Çünkü taraflar, BM platformlarını, kalıcı bir çözüme ulaşmak yerine, karşı tarafı yenilgiye uğratmak amacıyla kullanmayı tercih etmişlerdir. Bu koşullar sürdükçe, Gali gibi iddialı bir Genel Sekreter'in bile uzun zamandır süregelen bu sorunu kolayca çözemeyeceği ortadadır.

1972 yılında Genel Sekreter olan Kurt Waldheim'a “görev sürenizde Kıbrıs sorunu çözüme ulaşacak mı?” diye sorulduğu zaman “tabii...” (Tuğ, 2000:281) yanıtını vermiştir. Ardından BM Genel Sekreteri olan Perez De Cuellar, Butros Gali, Kofi Annan'a da aynı sorularla muhatap olmuş ve onlar da aynı cevabı vermişlerdir. Hâl böyleyken dört Genel Sekreter de Akdeniz'in doğusundaki bu küçük adanın ne denli çetin bir ceviz olduğunu, ancak işin içine girince anlayabilmişlerdir.

Sonuç

Kıbrıs meselesinin hâlli için kullanılabilecek birçok yöntem vardır. Ancak hangi yöntem kullanılırsa kullanılsın tarafların uzlaşması için gerekli olan tek şey siyasi karar alma iradesine sahip olmasıdır. Zira siyasi karar almadan Kıbrıs meselesinin çözülmesi mümkün değildir.

⁷⁶ “Gobi Temmuzda İlerleme Bekliyor”, Fileleftheros Gazetesi, 29 Nisan 1981, No:98, s. 1-2; “Rum Basın Bülteni”, TAKA, 29 Nisan 1981, s. 1-2; “Kıbrıs Rum Basınından Özetler”, KKTC Milli Eğitim Spor ve Kültür Bakanlığı Milli Arşivi, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarih: 1981; “Kıbrıs Rum Basınından Özetler”, TC Lefkoşa Büyükelçiliği Basın Müşavirliği Arşivi, Dosya: Kıbrıs Rum Basınından Özetler, Tarih: 29 Nisan 1981, s. 1-2.

⁷⁷ “The Office of The British High Commissioner Nicosia-Cyprus, 17 December 1966 - Secretary of The State for Commonwealth Affairs, London – Dispatch No:17”, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşiv, Dosya: The Office of The British High Commissioner Nicosia, Tarih: 1966, s. 4; “798 Sayılı Karar Taslağı”, KKTC Başbakanlık Enformasyon Dairesi Başkanlığı Arşivi, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 25 Kasım 1992; United Nation-Security Council “789 Resolution”, 25 November 1992; “United Nation-Security Council ‘789 Resolution’”, KKTC Dışişleri ve Savunma Bakanlığı Arşivi, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 25 November 1992; “Avrupa Yunanistan'ın Oyunağı Oldu”, Cumhuriyet Gazetesi, 28 Aralık 1997, No:12254, s. 8.

⁷⁸ “Strateji ve Koordinasyon”, Haravgi Gazetesi, 14 Eylül 1992, No:9874, s. 2; “Rum Basın Özetleri”, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarih: 14 Eylül 1992, s. 2.

Türk tarafının her ne kadar savunduğu tezler hukukî yanı güçlü ise de 'arabuluculuk' ve 'hakemlik' müessesesi ile çözülmesi oldukça zordur. Bu yöntem, tarafların siyasî olarak anlaşmışları, fakat geçici yönetimde veya uygulama döneminde ortaya çıkan fiilî sorunların hâlli için yeterli olabilecektir. Bu yöntemin, uygulanması halinde çıkabilecek sorunlar aşağıdaki gibi olacağı düşünülmektedir:

1. Kapsamlı Çerçeve Antlaşması'nın icraî yorumunun nasıl yapılacağı;
2. Yapılan anlaşmanın uluslararası hukuk ile ilgili herhangi bir sorununun olup olmadığı;
3. Taraflar yükümlülüklerini yerine getirirken ihlâl söz konusu ise nasıl bir önlem alınacağının tartışılacağı;
4. Kıbrıs'ta kurulacak sistemin devam etmesi için gerekli çalışmaların nasıl yapılacağına ilişkin sorunların belirlenmesidir.

Şu bir gerçek ki, Kıbrıs'ta olduğu gibi anlaşmazlıkların hakemlik veya yargı yoluyla çözümlenmesi pek işlevsel değildir. Zira devlet sisteminin doğası veya taraflar arasındaki uyuşmazlıkların niteliği, çözüme giden yolun genişletilmesine engel olmaktadır.

Devletler, kendileri ile ilgili sorunların başkaları tarafından karara bağlanmasını istemedikleri gibi çatışan taraflar arasında uyuşmazlığın siyasî nitelik taşıması nedeniyle bunların salt hukukî açıdan ele alınması veya çözüme kavuşturulması sanıldığı gibi kolay işlem değildir. Bu yüzden devletler arasındaki anlaşmazlıkların, bireyler arasındaki anlaşmazlıklarla karşılaştırılmaması gerekmektedir. Özellikle bireyler bakımından hukukî çözüm, yasaların ve öteki hukuk normlarının kişisel olmayan bir uygulama biçimini ifade eder ki, bireylerin üyesi olduğu ulus-toplumlarda bu tür uygulamalar olağandır.⁷⁹ Bununla birlikte kişilerin iddialarını hukukî formüllerle anlatmak, bunları hukukî bakımdan savunmak da imkân dahilindedir. Ancak bugünkü uluslararası sistem, devletin çıkarlarının ve savundukları değerlerin hiyerarşik bir düzen içinde toplanmasına ve merkezî bir elden denetlenmesine uygun düşmemektedir. Bu nedenle hukuk, bugün için devletlerarası uyuşmazlıkların çözümünde sadece marjinal bir rol oynayabilmektedir.

Bu nedenle devletler, uluslararası alanda ortak sorunlarını çözebilmek için teşkilâtlanma yoluna gitmişler ve uluslararası kuruluşların doğmasına neden olmuşlardır. Bugün uluslararası kuruluşlar birçok bakımdan ulus-devletlerden çok daha zayıf olmakla birlikte kendilerine sağlanan imkânlar ve tanınan yetkilerle karşılaştırıldığında, önemli işler başarmakta ve varlıklarını haklı çıkaracak çalışmalar yapmaktadırlar. Böylece bugünkü uluslararası kuruluşlar, uluslararası yaşantının kaçınılmaz bir ögesi durumuna gelmişlerdir. Bunun içindir ki, uluslararası kuruluşlar, devletler arasındaki ilişkilere yeni yöntemler getirmekte, devletlerin politikalarını ahenkleştirecek kurumlar ve görüşme zemini sağlamaktadırlar.⁸⁰

BM gibi siyasal nitelikteki uluslararası kuruluşlar, üye devletlerin 'egemenliği' ilkesine göre hareket ettiklerinden, bunların çerçevesinde yapılan işbirliği girişimlerinin üye devletlerin büyük bir çoğunluğunca kabul edilmeleri gerekmektedir. Öte yandan AB gibi kimi 'devletler üstü' teşkilâtlarda, kurulların ya da kurumlardaki çoğunluğun verdiği kararlar, bu karara katılan ve katılmayan tüm devletleri bağlamaktadır. Bu yüzden bu tür teşkilâtların çerçevesi içinde işbirliğine giren devletlerin sayısı sınırlı olmaktadır. Ama bütün uluslararası teşkilâtların ortak özelliği, tarafları işbirliğine girmelerini ve sorunlarının hâlli için *görüşmeler* ve *pazarlıklar* yapacak gerekli zemini hazırlamaktadır.

⁷⁹ Daha geniş bilgi için bkz... Gönübol, 1993:383.

⁸⁰ Bu konuda geniş bilgi için bkz... Gönübol, 1993:522.

İşte Kıbrıs meselesi de bunlardan birisidir. Zira Kıbrıs meselesi, bir yandan etnik, bir yandan toplumsal, bir yandan da hukukî, ancak bir yandan da siyasî bir mesele olarak kayda geçmiştir. Özellikle bu yönü ile Kıbrıs meselesi, Doğu Akdeniz’de Filistin meselesinden sonra çözilemeyen ikinci en büyük meseledir. Ancak bu mesele, başta Filistin meselesi olmak üzere diğer meselelerden farkı bir boyutu vardır. Bu yönü ile Kıbrıs meselesi, uluslararası barışı ve güvenliği tehdit edecek bir konumda değildir. Sadece bölgesel istikrarı bozması ve ilgili tarafların NATO gibi savunma ittifakı içinde sıkıntı yaratmasından öteye geçmeyen Kıbrıs meselesi, AB sürecinin başlamasıyla boyut değiştirmiştir. Zira AB üyesi olan Kıbrıs’ın bölgesel barışı ve istikrarı temin etmesi beklenirken hidrokarbon kaynaklarının çıkartılması, bölüşülmesi ve pazarlanması nedeniyle yeni bir istikrarsızlık adası olarak dikkatleri çekmiştir.

Aslında gerek BM’nin, gerekse AB’nin uyguladığı yöntemlerin hemen hepsi Kıbrıs’taki sorunun bir an önce çözülmesine yönelik olduğu söylenebilir. Buna göre BM Genel Sekreteri’nin Kıbrıs’ta sorunun halli için bugüne kadar uyguladığı siyasal ve diplomatik yöntemleri sınıflandırmak gerekirse şu şekilde olduğu ifade edilebilir. Özellikle Genel Sekreter, Kıbrıs’taki taraflarla doğrudan görüşmeye, dostça girişimde bulunmaya, arabuluculuk yapmaya, soruşturmada bulunmaya ve nihayetinde uzlaştırıcı rolüyle devreye girdiği görülmüştür. Ancak ilk kez Butros Gali’yle birlikte yeni bir süreç başlamıştır. Bu sürecin iki ana unsuru ‘hakemlik’ ile ‘müzakereciliktir’.

Ardından Kofi Annan da bu yöntemi uygulamış ve oluşturulan planda aktif rol alarak, tarafların anlaşamadıkları konularda en son karar alma ve gerekli hükümleri yazma yetkisine kavuşmuştur. Ancak bugüne kadar uygulanan bütün yöntemler, Kıbrıs meselesinin çözümünü sağlamamış, aksine içinden çıkılmaz bir hal almasına neden olmuştur.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynaklar:

- “1990 Yılında Sunulan 27 Sayfalık Türk Önerileri”, *KKTC Cumhurbaşkanı Arşivi*, Dosya: Türk Önerileri, Tarih: 1990.
- “798 Sayılı Karar Taslağı”, *KKTC Başbakanlık Enformasyon Dairesi Başkanlığı Arşivi*, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 25 Kasım 1992.
- “Kıbrıs Rum Basınından Özetler”, *KKTC Milli Eğitim Spor ve Kültür Bakanlığı Milli Arşivi*, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarih: 1981.
- “Kıbrıs Rum Basınından Özetler”, *TC Lefkoşa Büyükelçiliği Basın Müşavirliği Arşivi*, Dosya: Kıbrıs Rum Basınından Özetler, Tarih: 29 Nisan 1981.
- “KKTC Cumhurbaşkanı R.R. Denktaş’ın, BM Genel Sekreteri Diego Cordovez’i Kabul Ederek Yaptıkları Görüşmenin Tutanağıdır”, *KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Dosya: Görüşme Tutanağı, Tarih: 21 Mart 1998.
- “KKTC Cumhurbaşkanı Rauf R. Denktaş’ın Avrupa Konseyi Siyasî İşler Komitesi Raportörü Lord Finsberg’e Sunulan Görüşme Notları”, *KKTC Cumhurbaşkanı Arşivi*, Dosya: Görüşme Notları, Tarih: 8 Şubat 1996.
- “Rum Basın Bülteni”, *Türk Ajansı Kıbrıs Arşivi (TAKA)*, 25 Temmuz 1992, s. 1.
- “Rum Basın Bülteni”, *TAKA*, 26 Ağustos 1992, s. 3.
- “Rum Basın Bülteni”, *TAKA*, 29 Nisan 1981, No:98, s. 1-2.
- “Rum Basın Bülteni”, *TAKA*, 5 Temmuz 1992, s. 3.
- “Rum Basın Bülteni”, *TAKA*, 1 Kasım 1992, s. 1.

- “Rum Basın Özetleri”, *KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarih: 8 Nisan 1992, s. 2.
- “Rum Basın Özetleri”, *KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarihi: 2 Eylül 1992, s. 1.
- “Rum Basın Özetleri”, *KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi*, Dosya: Rum Basın Özetleri, Tarih: 14 Eylül 1992, s. 2.
- “Rum Basın Özetleri”, *Türk Ajansı Kıbrıs Arşivi (TAKA)*, Özel Sayı, 22 Temmuz 1987, s. 7-8.
- “Secretary-General, Set of Ideas on an Overall Framework Agreement on Cyprus”, *KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşiv*, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 1992.
- “The Office of The British High Commissioner Nicosia-Cyprus, 17 December 1966 - Secretary of The State for Commonwealth Affairs, London – Dispatch No:17”, *KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşiv*, Dosya: The Office of The British High Commissioner Nicosia, Tarih: 1966.
- “United Nation-Security Council ‘789 Resolution’”, *KKTC Dışişleri ve Savunma Bakanlığı Arşivi*, Dosya: BM Önerileri, Tarih: 25 November 1992.

Resmi Yayınlar:

- “Kıbrıs Sorunun Dünü ve Bugünü”, *TC Dışişleri Bakanlığı Akademisi*, 15 Mart 1995.
- “Kıbrıs Sorunun İçinde Bulunduğu Aşama”, *TC Dışişleri Bakanlığı Akademisi Bilgi Notu*, Ekim 1997.
- Resolution No:14/14 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Bangladesh, 6-11 December 1983.
- Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Egypt, 31 July-5 August 1990.
- Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Istanbul, 4-5 August 1991.
- Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Morocco, 10 –12 December 1994.
- Resolution No:41/19 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Question of Cyprus, Guinea, 9-12 December 1995.
- Resolutions on Cyprus – Adopted The Organization of The Islamic Conference (OIC), Published by The President’s Office - TRNC, Nicosia, 1996.
- Resolution No:9/6 – P (IS) on The Situation in Cyprus Adopted by The Islamic Summit 9-11 December 1991 – Dakar Summit.
- Resolution No:14/7 – P (IS) on The Situation in Cyprus Adopted by The Islamic Summit 13-15 December 1994 – Morocco Summit.
- Resolution No:16/8 – P (IS) Adopted by The Islamic Conference of Foreign Ministers The Cyprus Question and The Turkish Muslim Community of Cyprus 16-22 May 1977 – Libyan Arab Jamahiriya.
- “TBMM’nin 10 Haziran 1993 Tarihinde ‘Kıbrıs Sorunu’ ile İlgili Olarak Oy Birliğiyle Onayladığı Tarihi Bildiri”, *Tutanak Dergisi*, 10 Haziran 1993, s. 303.
- UN Documents, A / 35 / 161, 2 April 1980.

- UN Documents, A / 35 / 385
- UN Documents, A / 36 / 702, 20 November 1981.
- UN Documents, S / 13672, 1 December 1979.
- UN Documents, S / 14100, 11 August 1980.
- UN Documents, S / 367 and 1975.
- UN Security Council, “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, S / 716, 11 October 1991.
- UN Security Council, “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, S / 750, 10 April 1992.
- UN Security Council, “Report of The Secretary-General on His Mission of Good Offices in Cyprus”, S / 24830, 19 November 1992.
- UN Security Council, June 1985, Report by The Secretary-General on The United Nations Operation in Cyprus: 13 December 1984 to 11 June 1985 (S / 17227 / Add. I).
- United Nation-Security Council “789 Resolution”, 25 November 1992.

Basılı Eserler:

- 1997 Yılı Sonu itibarıyla Kıbrıs Sorunu, Hazırlayan: Dış Politika ve Savunma Grubu, Siyasî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı (SİSAV), İstanbul, 1998.
- Background on The Cyprus Problem, Directorate General of Press and Information, Ünal Ofset Matbaacılık, Ankara, 1991.
- Bosna Hersek ve Kıbrıs, Kıbrıs Türk Kadınlar Birliği Yayınları, Lefkoşa, 1995.
- DADAŞOVA, Ramile (2014) “Ermenistan'ın Azerbaycan'a Silahlı Saldırı: Uluslararası Humanitar Hakların Pozulması Meseleleri / Armed Aggression of The Armenia to Azerbaijan: Problems of Being Disturbed of The International Humanitarian Right”, TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Yrd. Doç. Dr. İsmail YILDIRIM Armağanı), Volume 9/5, Spring 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6822>, p. 643-653.
- DELİCEİRMAK, Orbay. Toprak Konusu ve Rum Tutarsızlıkları 1964-1996, KKTC Cumhurbaşkanlığı Arşivi – Yayınlanmamış Özel Rapor, Lefkoşa, 1997.
- DOĞANAY, Rahmi (2014) “Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk-Amerikan İlişkileri (1918-1927) / Turk and American Relations at The First Years of National Struggle and Republic (1918-1927)”, TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-, ISSN: 1308-2140, (Yrd. Doç. Dr. İsmail YILDIRIM Armağanı), Volume 9/4, Spring 2014, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6841>, p. 371-388.
- GÖNLÜBOL, Mehmet. Uluslararası Politika İlkeler – Kavramlar – Kurumlar, 4. Baskı, Atilla Kitabevi, Ankara, 1993.
- Kıbrıs Sorunu Gelişmeler ve Görüşmeler, SİSAV Yayınları, Reyo Matbaacılık, İstanbul, 1990.
- Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü-Yarını, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, İstanbul, 1995.
- MORAN, Michael. Sovereignty Divided Essays on The International Dimensions of The Cyprus Problem, CYREP, Nicosia, 1998.

ÖZKAN, Ali (2012) “Arnavutluk’ta Enver Hoca Dönemi İnsan Hakları ve Özgürlükler (1945-1985) / Human Rights and Freedom in Albania under Enver Hoxha Period (1945-1985)”, *TURKISH STUDIES -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, (Prof. Dr. Sabahattin KÜÇÜK Armağanı), Volume 7/3, Summer 2012, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.3401>, p. 2055-2077.

TAMÇELİK, Soyalp. *Kıbrıs Meselesinin Çözüm Plânları (BM’nin 789 Sayılı Kararına Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2008.

Turkey, Greece and NATO, A Staff Report to The Committee on Foreign Relations United States Senate, March 1980, US Government Printing Office, Washington, 1980.

Gazeteler:

“4 Genel Sekreter Eskitti”, *HaberTürk Gazetesi*, 12 Mart 2003, No:56684, s. 14.

ALASYA, Halil Fikret. “Bir Denктаş Var!”, *Tercüman Gazetesi*, 10 Eylül 1993, No:23654, s. 9.

..... “Suçlu Kim?”, *Türk Kültürü Dergisi*, XXXI (1993) 365, s. 535.

ATUN, Ali. “Türk Askeri Kıbrıs’ta - 6”, *Kıbrıs Gazetesi*, 15 Mart 1993, No:984, s. 21.

“Atun: Hükümet Sorumluluk Altındadır”, *Kıbrıs Gazetesi*, 18 Haziran 1993, No:235, s. 2.

“Avrupa Yunanistan’ın Oyuncağı Oldu”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 28 Aralık 1997, No:12254, s. 8.

“Barış Umutları”, *Sabah Gazetesi*, 26 Haziran 1992, No:41148, s. 7.

BİRAND, Mehmet Ali. “Çözüm Güçleştirdi”, *Sabah Gazetesi*, 9 Aralık 1992, No:95421, s. 21.

..... “Denктаş’ın Müzakere Taktiği Doğruydı...”, *Sabah Gazetesi*, 17 Ağustos 1992, No:56987, s. 17.

“BM Bildiğini Okuyor”, *Sabah Gazetesi*, 1 Temmuz 1998, No:85461, s. 9.

“BM Genel Sekreteri Özel Temsilcisi Jeo Clark’ın, Genel Sekreter’in Kıbrıs’taki İki Toplumun Lideriyle Yaptığı Ortak Görüşmelere İlişkin Açıklaması”, *Kıbrıs Gazetesi*, 18 Haziran 1993, No:568, s. 15.

“Butros Gali ve Türkler”, *Fileleftheros Gazetesi*, 1 Kasım 1992, No:2365, s. 1.

“Denктаş ve Gali”, *Alithia Gazetesi*, 5 Temmuz 1992, No:785, s. 3.

“Denктаş’ın Önerisi Kabul Edilmedi”, *Fileleftheros Gazetesi*, 25 Temmuz 1992, No:987, s. 1.

“Denктаş’ın Tutumu ve Demeçler”, *Fileleftheros Gazetesi*, 2 Eylül 1992, No:8541, s. 1.

“Gali’nin Raporu ve Rum Yönetimi”, *Fileleftheros Gazetesi*, 26 Ağustos 1992, No:7521, s. 3.

“Gobi Temmuzda İlerleme Bekliyor”, *Fileleftheros Gazetesi*, 29 Nisan 1981, No:98, s. 1-2.

GÖKMEN, Oğuz. “789 Sayılı Karar”, *Türkiye Gazetesi*, 17 Aralık 1992, No:95224, s. 12.

GÜNVER, Semih. “Batılıların Hesabı”, *Milliyet Gazetesi*, 19 Temmuz 1992, No:785524, s. 18.

“Hakkı Atun: Ortak Görev”, *Tercüman Gazetesi*, 3 Mart 1992, No:12985, s. 6.

İLHAN, Suat. “Birleşmiş Milletler ve Yeni Genel Sekreteri”, *Tercüman Gazetesi*, 21 Eylül 1992, No:8564, s. 11.

“İsmet İnönü: Kıbrıs Bizim Millî Davamızdır”, *Bayrak Gazetesi*, 9 Mayıs 1964, No:579, s. 4.

KIRCA, Coşkun. “Hem Acı Hem Tatlı”, *Yeni Yüzyıl Gazetesi*, 18 Kasım 1997, No:85624, s. 17.

“KKTC ve AB Üyeliği”, *Zaman Gazetesi*, 24 Mart 1998, No:45261, s. 17.

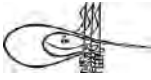
- “Klerides’in Demeci”, *Agon Gazetesi*, 29 Temmuz 1992, No:5214, s. 6.
- “Klerides’in Konuşması”, *Simerini Gazetesi*, 3 Temmuz 1996, No:7541, s. 11.
- KOHEN, Sami. “AB Silahı Geri Tepebilir”, *Milliyet Gazetesi*, 13 Ağustos 1997, No:52147, s. 18.
- “Bu Gidişle Federasyon Da Olmaz”, *Milliyet Gazetesi*, 16 Ağustos 1997, No:85421, s. 15.
- “Denктаş’ın Tercihi: TC-KKTC Federasyonu”, *Milliyet Gazetesi*, 28 Mart 1998, No:78569, s. 12.
- “Mesut Yılmaz: Karar, Müzakereye İmkân Tanımıyor”, *Hürriyet Gazetesi*, 9 Aralık 1992, No:45117, s. 21.
- Milliyet Gazetesi*, 1 Mart 1990.
- Milliyet Gazetesi*, 5 Ağustos 1992.
- “Nasıl Anlatsak?”, *Kıbrıs Gazetesi*, 18 Haziran 1993, No:2585, s. 3.
- OLGUN, Ergün. “Butros Gali’nin Fikirlerine Ciddi Eleştiri”, *Kıbrıs Gazetesi*, 28 Ocak 1993, No:857, s. 9.
- “Rum Sözcüsü’nün Değerlendirmesi”, *Simerini Gazetesi*, 8 Nisan 1992, No:335, s. 2.
- “Rum Tarafı Oyunu, Rakibin Yarı Sahasında Oynuyor”, *Agon Gazetesi*, 24 Temmuz 1992, No:2034, s. 13.
- “Rum Tarafının İtirazları Belli Oldu”, *Kıbrıs Gazetesi*, 5 Aralık 2002, No:562, s. 1.
- SİRMEN, Ali. “Anlayamadıkları”, *Milliyet Gazetesi*, 17 Temmuz 1997, No:52466, s. 16.
- SOYSAL, İsmail. “Kıbrıs’ta Tek Çare Konfederasyon”, *Cumhuriyet Gazetesi*, 9 Aralık 1992, No:85421, s. 14.
- SOYSAL, Mümtaz. “Mengene”, *Hürriyet Gazetesi*, 25 Mayıs 1993, No:41257, s. 12.
- “Spiros Kiprianu’nun Önemli Konuşması”, *Eleftherotipia Gazetesi*, 22 Temmuz 1987, No:912, s. 7.
- “Strateji ve Koordinasyon”, *Haravgi Gazetesi*, 14 Eylül 1992, No:9874, s. 2.
- ŞENYENER, Şebnem. “Güzelyurt Türk Tarafında Kalsın”, *Sabah Gazetesi*, 19 Haziran 1992, No:75841, s. 9.
- “TBMM’de Ortak Görüş”, *Kıbrıs Gazetesi*, 18 Haziran 1993, No:524, s. 3.
- “Türk Malları Kıpış Kıpış”, *Fileleftheros Gazetesi*, 1 Temmuz 1995, No:856, s. 1.

Mülakat:

KKTC Cumhurbaşkanı Rauf Raif Denктаş ile 18.07.1999 tarihinde yapılan mülakat.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

TAMÇELİK, S., BM Genel Sekreteri’nin Kıbrıs’a Yönelik İyi Niyet Misyonu ve Bununla İlgili Bazı Kararların Değerlendirmesi (1954-1992), *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 715-752, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7731>, ANKARA-TURKEY

TÜRKİYE’NİN GÜNEY KAFKASYA POLİTİKASI VE GÜRCİSTAN*

*Coşkun TOPAL***

ÖZET

Tarih boyunca birçok istilâlara uğramış, kavimlerin geçiş güzergâhı olmuş, çetin ve geçit vermez dağların coğrafyası Kafkasya; stratejik rolü ve jeopolitik konumu nedeniyle üzerinde sürekli mücadele verilen bir rekabet alanı olmuştur. Kafkasya; sırasıyla Selçuklular, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye’nin; Rus İmparatorluğu, SSCB ve Rusya Federasyonu’nun; Şahlık dönemi İran’ın ve daha sonra İran İslâm Cumhuriyeti’nin güç mücadelesi verdiği bir bölgedir. Ancak bölge, zaman zaman kesintilerle birlikte, yaklaşık iki yüzyıl boyunca önce Rus İmparatorluğu’nun, sonra da SSCB’nin egemenliği altında kalmıştır. Gorbacov’un, “açıklık” ve “yeniden yapılanma” politikaları gereğince, 1991 yılında, bir biri ardına bağımsızlıklarını ilân eden, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) zamanla da Rusya Federasyonu’nun (RF) egemenliği altından çıkmaya başlamışlardır. 11 Eylül 2001 tarihinden itibaren, bölge dışı aktörlerin - başta ABD ve AB olmak üzere Batılı ülkeler- oyuna fiilen katılımlarıyla Kafkasya, paylaşılamayan bir pasta olmuştur. Günümüzde Rusya Federasyonu, güvenliği açısından bölgeye ayrı bir önem vermektedir. Rusya açısından Kafkasya, Orta Doğu’ya inerek bölgede nüfuzunu arttırmasını ve Karadeniz’e çıkış noktasında sıcak denizlere ulaşmasını sağlayacak stratejik bir üs olma niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte Türkiye için Orta Asya’ya ulaşma, Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerini sıkılaştırma ve enerji ve demir yolu taşımacılığında transit geçiş noktası haline gelme; Batı için Rusya üzerinde yeni bir baskı alanı oluşturma fırsatını yakalama ve Avrupa’nın enerji ithalatı alanında Rusya’ya olan bağlılığını bölge de yeni enerji hatları oluşturarak azaltma; Orta Asya’ da enerji üreten devletler için enerji ihracatında boru hattı çeşitliliği yakalayarak Rusya’ya olan bağlılığı azaltma açısından büyük önem arz etmektedir

Türkiye, Kafkasya’da yaşayan ve oradan sürgün edilen akrabalarının varlığı ve bölgenin Avrupa ile Asya’nın buluşma noktası olması ve Türkiye’nin Orta Asya’ ya açılan kapısı olması sebebiyle stratejik olarak bölge ile ilgilenmek zorundadır. Türkiye bölge ülkelerinin bağımsızlığına, toprak bütünlüklerine ve içişlerine saygılı bir şekilde karşılıklı saygı ve iyi komşuluk ilkelerine bağlı kalarak bölge

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Doç. Dr. KTU IIBF Uluslararası İlişkiler Bölümü, El-mek: coskuntopal@gmail.com

ölkeleriyle iyi ilişkiler kurmaya ve ortak çıkarları gözetererek işbirliği ortamı geliştirmeye çalışmaktadır. “Güney Kafkasya’daki çözümlenememiş ihtilafları oluşturan Yukarı Karabağ, Güney Osetya ve Abhazya ihtilafları, hem bu bölgenin hem de Avrasya’nın güvenliği açısından önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Türkiye, Kafkasya ölkelerindeki tüm ihtilafların barışçı yollardan çözümünün bu ölkelerdeki siyasi istikrara ve ekonomik refaha katkıda bulunacağına, ayrıca ikili ve bölgesel işbirliği için yeni ufuklar açacağına inanmaktadır”. Ayrıca Türkiye, bölge ölkelerinin uluslararası örgütlere katılarak uluslararası arenada aktif rol almalarını sağlamaya çalışmaktadır. Türkiye, Güney Kafkasya’da Rusya ile arasında tampon bölge oluşturma, bölge ölkeleriyle ilişkilerini iyileştirme ve bu sayede bölgeden geçen enerji hatlarının güzergahında kendisinin de yer almasını sağlama, kendi enerji ihtiyacının bir bölümünün bu bölgeden sağlanması ve kendi sanayi ürünlerinin bu ölkelere satılmasına yönelik stratejiler gütmektedir. Güney Kafkasya'daki jeopolitik, jeoekonomik ve askeri jeostratejik çıkarlarının gerçekleştirilmesi noktasında Türkiye bölgede Rusya ve İran ile rekabet içindedir. Türkiye, kendine ait enerji kaynaklarının olmaması, ayrıca Rusya'nın aksine Güney Kafkasya'daki askeri jeostratejik etki mekanizmalarının zayıflığı dolayısıyla bazen bu rekabette dezavantajlı duruma düşmektedir. Bununla birlikte bölgede Azerbaycan ve Gürcistan ile kurduğu iyi ilişkiler ve “yumuşak gücü” ile Türkiye, Avrasya'daki jeopolitik, jeoekonomik ve askeri-jeostratejik konumunun güçlendirmektedir.

Türkiye'nin Güney Kafkasya' ya yönelik politikaları açısından Gürcistan'ın istikrarı ve ölkesel bütünlüğü büyük önem arz etmektedir. “Ayrıca bölgede çatışma potansiyeli taşıyan donmuş sorunların canlanması, başta ekonomi ve güvenlik olmak üzere birçok alanda istikrarsızlaştırıcı etkiler taşımaktadır. Kafkasya bölgesinde, güvenlik ve istikrarın sağlanması, Kafkasya ve Orta Asya petrol ve doğalgazının uluslararası pazarlara çıkmasını amaçlayan çalışmaları kolaylaştıracaktır. Bu açıdan Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüklerinin güvence altına alınması büyük önem taşımaktadır. Kafkasya'da sorunların ancak bölge ölkeleri arasında diyalog ortamının sağlanması ile çözülebileceği açıktır. Bölgede ortaya çıkan sorunlar başta Karadeniz'in güvenliği olmak üzere küresel ölçekte yansımaları olabilecek bir potansiyel taşımaktadır. Bu çerçevede, Güney Osetya krizi sonrası Türkiye'nin ortaya koyduğu Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu düşüncesinin ve yine 1992'de Türkiye'nin öncülüğünde kurulan Karadeniz İşbirliği Örgütü'nün Kafkasya'da ortaya çıkan sorunların çözümünde daha işlevsel bir rol üstlenmesi beklenebilir.

SSCB'nin dağılmasıyla Gürcü ekonomisi çökmüş olsa da 1995 yılında Türkiye ile yürüttüğü ekonomik istikrar programları sayesinde ve 2003 Gül Devrimi'nin ardından yapılan liberal ve dışa açık reformlar sayesinde Gürcü ekonomisinde gözle görülür iyileşmeler kaydedildi. Serbest Pazar ekonomisinin tesis edilme çabaları ve enerji ve demir yolu ulaşımı üzerine geliştirilen projeler sayesinde ekonomi iyi yönlü bir seyr izledi. Ülke enerji transitinde adından söz ettirse de petrol ve doğalgaz kaynakları açısından kısıtlı imkânlarla sahip bulunmaktadır. Sanayi altyapısı yetersiz olan ülke tarım, turizm ve enerji sektörüne ağırlık vererek bu açığını kapatmayı hedeflemektedir. Ülkeye başta Türk

yatırımcılar olmak üzere yabancı sermaye girişi ile özellikle enerji alanında hidroelektrik santrallerine önemli yatırımlar yapılmakta ve turizm alanında Batum, bölgesel bir turizm merkezi haline getirilmeye çalışılmaktadır.

Türkiye-Gürcistan işbirliği yalnız ikili düzeyde değil, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu gibi bölgesel işbirliği projeleriyle de başarıyla sürdürülmektedir. Ortak enerji, ulaşım ve haberleşme projeleri bölge ülkelerinin istikrarına ve refah artışına büyük katkı sağlamaktadır. Nitekim Gürcistan'ın da içinde yer aldığı Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC) ve Bakü-Tiflis-Erzurum Gaz Boru Hattı (BTE) ekonomik zenginlik yanında bölgesel istikrar açısından da önemli enerji projeleridir. BTC 2006 yılında, BTE ise Temmuz 2007'de faaliyete geçmiştir. Diğer yandan Gürcistan bölümünün temeli 21 Kasım 2007'de atılan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı (BTK) ile bölgenin stratejik konumu daha da gelişmiş ve bölge tüm Avrasya'da istikrar ve refahın tesisi açısından giderek artan bir öneme sahip olmuştur. BTC Hattı ile birlikte Türkiye, hem Kafkasya hem de Orta Doğu petroleri açısından "yakınlık", "elverişli yükleme", "olumlu iklim koşulları" ve "terminal işletme tecrübesi" gibi çok kritik bazı nedenlerle dünyanın en önemli petrol terminal tesislerinden biri haline gelmiştir. Böylece Türkiye, Güney Kafkasya ve Orta Asya'yı, Türkiye ve Akdeniz'e bağlayarak "Doğu-Batı Enerji Koridoru" olarak adlandırılan sağlam bir güvenlik koridoru oluşturmayı başarmış ve bu sayede Avrupa "enerji arz güvenliği" açısından da önem kazanmıştır. Diğer yandan Türk Boğazları'ndaki aşırı trafik yükünden kaynaklanan geçiş riskleri azalmıştır. BTC, bölge ülkelerinden dünya pazarlarına ham petrol ve doğalgaz nakledecek diğer boru hattı projeleri açısından da örnek olmuştur.

Gürcistan, Karadeniz'e kıyısı olan tek Güney Kafkasya ülkesi olması hasebiyle bölge ve Orta Asya ülkelerinin denize açılan kapısı konumundadır. Bölge ülkeleri ve Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayan transit geçiş konumunda bulunmaktadır ve enerji hatlarının Rusya'nın tekeline kurtarılması için en önemli ülkedir. Ermenistan-Rusya ve Türkiye-Azerbaycan gibi stratejik ortaklıklara sahip ülkeleri birbirine bağlayan bir konumdur. Özellikle Batı dünyası için bölgede Ermenistan gibi bir müttefike sahip Rusya'ya karşı denge politikası uygulayabilmek için jeopolitik ve jeostratejik öneme sahiptir ve Hazar kaynaklarının dünyaya taşınması için geçiş noktasına bulunmaktadır. Diğer yandan Türkiye, Kafkasya'da yaşayan ve oradan sürgün edilen akrabalarının varlığı ve bölgenin Avrupa ile Asya'nın buluşma noktası olması ve Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısı olması sebebiyle stratejik olarak bölge ile ilgilenmek zorundadır.

Sonuç olarak Türkiye, Gürcistan ile derin tarihi bağlara sahiptir. Türkiye, Güney Kafkasya'da yer alan bu ülke ile I. Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren iyi ilişkiler kurmuş ve bu ilişkileri geliştirmiştir. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği (SSCB)'nin çöküşü sonrası 8 Nisan 1991'de bağımsızlığını ilan eden Gürcistan'ı, Türkiye 16 Aralık 1991'de tanımıştır. İki ülke 21 Mayıs 1992 tarihinde imzalanan protokol çerçevesinde diplomatik ilişkiler kurmuştur. Türkiye ve Gürcistan ticaret, enerji, ekonomi, iletişim ve kültür sahalarında çok yakın ilişki ve işbirliği içerisinde. Türkiye, Gürcistan'ın başlıca ticari partneri

Turkish Studies

konumundadır. Nitekim Türkiye'den Gürcistan'a yönelik aylık ihracatın değeri 119 milyon ABD dolarının üzerindedir. Yine Türkiye, Gürcistan'daki ikinci büyük yatırımcı ülkedir. Türk şirketleri, inşaat, taşımacılık, haberleşme, bankacılık, enerji sektörleri başta olmak üzere Gürcistan'da birçok projelere yatırım yapmaktadır. Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) Petrol Boru Hattı ve Bakü- Tiflis-Erzurum Doğal Gaz Boru Hattı ile iki ülke stratejik açıdan Azerbaycan ile de önemli bağlar kurmuştur. 2006 yılından itibaren serbest vize rejimi çerçevesinde iki ülke vatandaşları, pasaport kullanmaksızın karşılıklı olarak seyahat edebilmektedir. Diğer yandan iki ülke arasında gününbirlik hava ve kara yolu taşımacılığı son derece gelişmiştir. Bakü-Tiflis-Kars demiryolu hattının faaliyete geçmesi ile iki ülke arasındaki iyi ilişkiler daha çok güçlenecektir. İki ülke aynı zamanda birçok uluslararası organizasyonda birbirlerini desteklemektedir. Türkiye ve Gürcistan, ortak çıkarları doğrultusunda birçok sektörde işbirliğini güçlendirmeye devam edecektir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Gürcistan, Güney Kafkasya, Dış Politika, Enerji

TURKEY'S SOUTH CAUCASUS POLICY AND GEORGIA

STRUCTURED ABSTRACT

The Caucasia which has been occupied throughout the history with many times, has been a route for tribes, has been a geography of impassable mountains; has been a place of competition of continuous struggles because of its strategic role and geopolitic position. Caucasia has been a region for struggle of powers respectively Seljuks, Ottomans and Turkey; Russian Empire, USSR, Russia Federation; Safavid's Iran and later Iran Islamic Republic. However the region in spite of occasional cuttings has been under domination of firstly Russian Empire and later USSR for almost two hundred years. Because of Gorbachev's glasnost and prerestroika policies, the South Caucasia republics (Azerbaijan, Georgia, Armenia) which continuously declared their independencies in 1991, later by time became independent from Russian Federation's domination. Since September 2011, the region has turned to an unsharable cake through joining of the actors to the game, that are out of the region, the western states especially US and EU. In contemporary times, the Russian Federation gives a special attendance to the region related with its security. From the view of Russia, the Caucasia is a strategic point which would enable Russia to pass to the Middle East and increase its power of influence; and to reach to the warm seas in the opening point to the Black Sea. In addition, the region has a great importance for Turkey to reach to the Central Asia, to intense the relations with the Central Asian Turkic republics, to be a transit passage point in energy transportation and railways; for the West to be an opportunity constituting a new pressure realm over Russia, in Europe's energy importation to reduce dependency on Russia constructing new energy lines in the region, for the energy producing states in the Central Asia in energy exportation gaining pipeline diversity to reduce the dependency on Russia.

Turkish Studies

Turkey strategically has to attend to the region, because of the existance of the relatives which live in Caucasia and exiled from there; because the region is the meeting point for Europe and Asia; and the gate to open to the Central Asia. Turkey, now maintains to establish good relations with the states of the region and to constitute cooperational platforms attending the same interests through respecting the independency, territorial integrity and the internal affairs of the states of the region; and through being loyal to the mutual respect and good neighbourhood principles. Nagorno-Karabakh, South Osetia and Abhasia conflicts which are the unresolved conflicts of the South Caucasia, constitute serious threats against the security of both this region and the Euroasia. Turkey believes that the resolution of all of the conflicts in the region through peaceful ways would contribute to the political stability and economic welfare of the states in the region, would also open new horizons for the reciprocal and regional cooperation. Turkey also strives to make the states of the region to take active role in the international arena through joining them to the international organizations. Turkey pursues strategies such as: to constitute a buffer zone between Russia and itself, to improve relations with the states of the region and thus ensuring its existancy in the routes of the energy pipelines which pass over the region, to meet some parts of its energy needs from this region, and to sell its own industrial products to these states. Turkey is in the rivalry with Russia and Iran in gaining its geopolitic, geoeconomic, martial and geostrategic interests in the South Caucasia. Turkey sometimes, stays in disadvantageous positions in this rivalry because of the nonexistence of energy resources of Turkey, and the weakness of its geostrategic and martial mechanisms of influence in the South Caucasia unlike Russia. However, Turkey has strengthened its geopolitic, geoeconomic, martial and geostrategic position in Euroasia, because of the good relations with Azerbaijan and Georgia it constituted and its soft power. Regarding Turkey's policies towards the South Caucasia, the stability of Georgia and its territorial integrity mean a great importance. In addition, the activation of the frozen conflicts which have the potential towards a war in the region, causes unstabilizing affects over numerous realms primarily economy and security. Ensuring the security and the stability in the Caucasia region, would ease the activities which aim to supply the Caucasian and Central Asian oil and natural gas to the international markets. Therefore, securing the independencies and the territorial integrities of the South Caucasian states indicates a great importance. It's clear that the the disputes in the Caucasia would be resolved only through constituting an environment for dialogue among the states of the region. The problems which have occured in the region primarily the security of the Black Sea, have potential to cause to reflections in the global level. In this context, the Caucasia Stability and Cooperation Platform concept which Turkey put forward after the South Osetia crisis and the Organisation of Black Sea Economic Cooperation which was established in 1992 with Turkey's leadership were considered to take an operational role in the resolution of the disputes which occured in the Caucasia.

Although the Georgian economy has collapsed by the dissolution of the USSR, because of the economical stability program which it implemented in 1995 with Turkey; and the liberal and open reforms after the Rose Revolution in 2003, noticable enhancements have been

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

recorded in the Georgian economy. Due to the efforts to establish a liberal market economy; and the produced projects over energy supply and the railway transportation the economy has drawn a positive trend. Although the state has been spoken much in the energy transition, has a limited capacity related with oil and natural gas resources. While the state has an unsufficient infrastructure for industry, aims to recover this efficit through intensing agriculture, turism and energy sectors. Significant investments with foreign capital primarily Turkish investors have been taken for especially the energy realm the hydroelectric dams; in turism sector, Batumi has been striven to make a regional turism center. The cooperation between Turkey and Georgia has been implemented successfully not only by reciprocal level but also with the projects of regional cooperation such as Baku-Tiblisi-Ceyhan Pipeline Project, Baku-Tiblisi-Erzurum natural gas Pipeline Project, Baku-Tiblisi-Kars railway Project. The common energy, transportation and communication projects have brought a great contribution to the stability and the increasing of welfare of the states of the region. Thus Baku-Tiblisi-Ceyhan Pipeline Project (BTC) and Baku-Tiblisi-Erzurum natural gas Pipeline Project (BTE) which also include Georgia, are the important projects for regional stability, besides the economic welfare. BTC has become active since 2006 and BTE since July of 2007. In addition, the Baku-Tiblisi-Kars railway Project of which the part in Georgia was started to construct in October 21 of 2007, led to increase its strategic importance, and regarding constituting the stability and the welfare of all Euroasia led to an increasing importance. With the BTC pipeline, due to the several critical reasons such as: closeness, suitable loading, suitable climate conditions and terminal operation experience Turkey became one of the most important oil terminal both for the Caucasian and the Middle Eastern oil. Thus Turkey, through linking the South Caucasia and the Central Asia to Turkey and the Mediterranean Sea, has achieved to constitute a strong security corridor which is called as the East-West Energy Corridor, thus has gained importance regarding the European energy supply security. In addition, the risks of the passages through the Turkish straits, which were caused by intensive traffic, have reduced. Moreover the BTC becomes an example for the other pipeline projects which would carry crude oil and natural gas from the states of the region to the markets of the world. Since Georgia is the only South Caucasian state which has a coast to the Black Sea, is also a opening gate for the region and the Central Asian states to the sea. It is on the transit way to link the region and the Central Asia to Europe; and it is most important state which could rescue from Russian monopoly over energy pipelines. It has an geopolitic and geostrategic importance in the region especially for the Western world, which enables to implement a balance policy towards Russia which has an ally like Armenia, and it is on the transit point regarding supplying the Caspian resources to the world. In addition, Turkey strategically has to attend to the region, because of the existance of the relatives which live in Caucasia and exiled from there; because the region is the meeting point for Europe and Asia; and the gate to open to the Central Asia.

As a result, Turkey has deep-rooted historical ties with Georgia. Turkey has established and develeoped good relations with this South Caucasus country since the end of the World War I. After the collage of

the USSR, Georgia was declared its independence on 8 April 1991 and Turkey has recognized it on 16 December 1991. The two countries was signed a Protocol on 21 May 1992, for establishment of diplomatic relations. Turkey and Georgia have established very close relations and cooperation in trade, energy, economy, communication and culture. Turkey is the main trade partner of Georgia. Turkey's monthly average exported amount to Georgia is more than 119 million USD. Turkey is now the second largest investor in Georgia. Turkish companies have invested in the construction, transport, telecommunications, banking, energy and other projects in Georgia. These two countries are strategically connected with Azerbaijan by Baku-Tbilisi-Ceyhan (BTC) oil pipeline and Baku-Tbilisi-Erzurum (BTE) natural gas pipeline. Turkey and Georgia has adopted visa-free travel in 2006 and now the citizens of the two countries can travel without passport. On the other hand They have established strong air and highway transportation system as daily basis. Baku-Tbilisi-Kars (BTK) transnational railway Project also the output of good relations between the two countries. They also support each other in various international organizations. Turkey and Georgia are strongly committed to continue multi sectoral cooperation for their common interest.

Key Words: Turkey, Georgia, South Caucasus, Foreign Policy, Energy

Giriş

Kafkasya, kuzeyde Don nehri, Maniç çukurluğu ve Kuma ağzını; güneyde Aras ve Kars platosunu; doğuda Hazar Denizi' ni ve batıda da Karadeniz' i sınır olarak alan ve Kafkas Dağları'nın bölgeyi ortasından bölerek Kuzey ve Güney Kafkasya olarak ikiye ayırdığı bölgeye verilen isimdir. Kafkasya, geçit vermez dağlardan ve derin vadilerden oluştuğu için birbirleriyle iletişim kuramayan topluluklar oldukça homojen yapılara sahip olmuşlar ve bu sayede bölge din, dil ve kültür açısından dünyanın en zengin coğrafi alanlarından biri haline gelmiştir. Bölge jeopolitik açıdan büyük önem taşıdığı için tarih boyunca büyük güçlerin ilgisini çekmiştir. Kafkasya genellikle dağlık ve engebeli arazilerden meydana geldiği ve pek çok noktada geçişin imkânsız olması hasebiyle Daryal ve Derbent geçitleri gibi geçiş noktaları stratejik önem teşkil etmekte ve bölgenin yüksek ve geçişleri zorlaştıran özellikleri bölgeyi doğal sınır haline getirmekte ve önemini jeopolitik konumuyla beraber oldukça arttırmaktadır. Bölge Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarını birbirine bağlamakta ve bu nedenle ulaştırma ve petrol-doğalgaz hatları için transit geçiş alanı teşkil etmekte ve bu sayede de hem komşularının hem de büyük devletlerin ilgisine mahzar olmaktadır. Bölge kara, demir ve enerji hatları için ulaşım yolu olma özelliği taşımasının yanı sıra Hazar Denizi kıyılarında sahip olduğu petrol ve doğalgaz kaynakları ile de bir çekim merkezi olma özelliği taşımaktadır. Asya, Avrupa ve Ortadoğu üzerinden Afrika kıtaları ile Karadeniz, Hazar Denizi ve Basra Körfezi ile Hint denizine giden yolların kesiştiği yerde bulunması dolayısıyla bölge tarih boyunca büyük güçlerin rekabet alanı olmuştur. Dolayısıyla Kafkasya bölgesi, yakın çevremiz içinde bulunması nedeniyle, ülkemizin güvenliğine yönelik tehdit unsurları bakımından da önem taşımaktadır (Öztürk, 2003, s.10-11).

Tarih boyunca birçok istilâlara uğramış, kavimlerin geçiş güzergâhı olmuş, çetin ve geçit vermez dağların coğrafyası Kafkasya; stratejik rolü ve jeopolitik konumu nedeniyle üzerinde sürekli mücadele verilen bir rekabet alanı olmuştur. Kafkasya; sırasıyla Selçuklular, Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye'nin; Rus İmparatorluğu, SSCB ve Rusya Federasyonu'nun; Şahlık

dönemi İran'ın ve daha sonra İran İslâm Cumhuriyeti'nin güç mücadelesi verdiği bir bölgedir. Ancak bölge, zaman zaman kesintilerle birlikte, yaklaşık iki yüzyıl boyunca önce Rus İmparatorluğu'nun, sonra da SSCB'nin egemenliği altında kalmıştır. Gorbaçov'un, "açıklık" ve "yeniden yapılanma" politikaları gereğince, 1991 yılında, bir biri ardına bağımsızlıklarını ilân eden, Güney Kafkasya Cumhuriyetleri (Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan) zamanla da Rusya Federasyonu'nun (RF) egemenliği altından çıkmaya başlamışlardır. 11 Eylül 2001 tarihinden itibaren, bölge dışı aktörlerin -başta ABD ve AB olmak üzere Batılı ülkeler- oyuna fiilen katılımlarıyla Kafkasya, paylaşılamayan bir pasta olmuştur. Günümüzde Rusya Federasyonu, güvenliği açısından bölgeye ayrı bir önem vermektedir. Rusya açısından Kafkasya, Orta Doğu'ya inerek bölgede nüfuzunu arttırmasını ve Karadeniz'e çıkış noktasında sıcak denizlere ulaşmasını sağlayacak stratejik bir üs olma niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte Türkiye için Orta Asya'ya ulaşma, Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerini sıkılaştırma ve enerji ve demir yolu taşımacılığında transit geçiş noktası haline gelme; Batı için Rusya üzerinde yeni bir baskı alanı oluşturma fırsatını yakalama ve Avrupa'nın enerji ithalatı alanında Rusya'ya olan bağıllığını bölge de yeni enerji hatları oluşturarak azaltma; Orta Asya' da enerji üreten devletler için enerji ihracatında boru hattı çeşitliliği yakalayarak Rusya'ya olan bağıllığı azaltma açısından büyük önem arz etmektedir (Ağacan, 2006, s.23; Kantarcı, 2005; Karabayram, 2007, s.1; Canar, 2005, s.92).

Türkiye ve Gürcistan İlişkileri

Türkiye'nin Kafkasya Politikası içerisinde Gürcistan önemli bir yer tutmaktadır. Başkenti Tiflis, nüfusu 4.497.400, yüzölçümü 69.700 kilometrekare olan ülkenin yönetim şekli cumhuriyettir¹. Gürcistan, nüfus yapısı itibarıyla Güney Kafkasya cumhuriyetleri arasında en heterojen ülkedir. Etnik yapı olarak Gürcistan pek çok kimliği içinde barındırmaktadır. Gürcüler, Acaralar, Megreller, Lazlar, Svanlar, Azerbaycan Türkleri, Ermeniler, Ruslar, Abhazlar ve Osetler gibi büyük grupların yanında pek çok küçük grupta vardır. Güneydoğuda Azerbaycan, güneybatıda Türkiye, kuzeyde Rusya Federasyonu ve güneyde Ermenistan ile komşu olan Gürcistan'da resmi kayıtlar üzerinden yapılan tahminlere göre nüfusun yaklaşık %84'ünü Gürcü, %6.5'i Azeri, %5.7 si Ermeni ve %1.5 nispetini ise Ruslar oluşturmaktadır. Başkent Tiflis'in nüfusu yaklaşık 1.1 milyondur. Ülkenin diğer önemli şehirleri Kutais, Rustavi ve Batum'dur. Gürcistan'ın resmi dili Gürcüce, milli para birimi ise Lari'dir.

1891 yılında bütünüyle Rusya İmparatorluğu tarafından ilhak edilen Gürcistan, Rusya'da Şubat 1917 sonrası ortaya çıkan ihtilal ve iç savaş ortamında 26 Mayıs 1918'de bağımsızlığını ilan etmişti. Sovyet Rusya 1921 başında imzaladığı Riga anlaşması ile Batı'da savaşı sonlandırmış ve nihayet Gürcistan, Şubat 1921'de Kızıldorunun Tiflis'e girmesi sonucu Sovyetler Birliği'nin bir parçası haline gelmiştir (Kochan, 1962, s.265; Sürmeli, 2001, s.694-703).

Gürcistan, SSCB' nin dağılma sürecine girmesiyle 9 Nisan 1991'de yeniden bağımsızlığını kazanmıştır. 26 Mayıs 1991 tarihinde yapılan ilk cumhurbaşkanlığı seçimini % 87 oy nispeti ile Zviad Gamsakhurdia kazanmıştır. Aralık 1991'de başlayan içsavaş sonucu Gamsakhurdia ve taraftarları 6 Ocak 1992'de ülkeden çıkarılmışlardır. Mart 1992'de Edward Şevardnadze, ülkeye geldiğinde Abhazya ve Güney Osetya'da ortaya çıkan çatışmalar, Rusya'nın desteği ile bağımsızlık ilanına kadar gitmişti. Böyle bir ortamda Şevardnadze 10 Mart 1992'de Devlet Konseyi başkanlığına getirildi. Şevardnadze, 1995 ve 2000 yıllarında yapılan seçimleri de kazandı. Bununla birlikte, Rusya'nın desteğiyle Abhazya, Güney Osetya ve Acara'nın Tiflis yönetiminin kontrolü dışında kalması ülkedeki siyasi krizi tırmandırmıştır. 2 Kasım 2003 tarihinde yapılan parlamento seçimlerine Şevardnadze'nin siyasal ittifakı "Yeni Gürcistan İçin", Aslan Abaşidze'nin "Gürcistan Demokratik Uyanış Birliği", Mihail Saakaşvili'nin "Birleşik Ulusal Hareket"i, parlamento başkanı

¹ <http://www.mfa.gov.tr/gurcistan-kunyesi.tr.mfa>.

Nino Burcanadze ile eski parlamento başkanı Zurab Jvania'nın "Burcanadze-Demokratla" partisi girdi. Şevardnadze, 2 Kasım 2003 tarihli parlamento seçimlerine hile karıştırıldığı iddiasıyla başlayan toplu gösteriler sonucu Mihail Saakaşvili ve diğer muhalefet liderlerinin çağrısına uyarak görevinden çekildi. "Gül Devrimi" olarak adlandırılan bu süreç, Gürcistan'da 2003-2013 yılları arasında 10 yıl süren Saakaşvili iktidarını hazırladı

2012-2013 Gürcistan Seçimleri ve Saakaşvili Sonrası

Anayasada güçler ayrılığını ilke olarak kabul eden Gürcistan' da parlamento ve devlet başkanı daha önce bahsettiğimiz temsili demokrasi sistemine uygun olarak seçimle göreve gelmektedir. 5 yıllık süre için tek seçimle göreve getirilen ve en fazla iki müteakip dönem görevde kalabilen devlet başkanı gücünü anayasadan alan tek yetkili görevli iken 15 Eylül 2010 tarihinde parlamentoda kabul edilen anayasa değişikliği ile devlet başkanının yetkileri başbakanın lehine ciddi derecede kısıtlanmış, güçler ayrılığı ve yargı bağımsızlığı kuvvetlendirilmiş; hükümet, ülkenin iç ve dış siyasetini yürüten ve yönlendiren temel yürütme organı kanadı haline getirilmiştir².

2003 yılında ABD destekli olduğu iddia edilen sivil toplum örgütlerinin muhalefeti harekete geçirmesiyle Kadife Devrim(Gül Devrimi) diye adlandırılan ve demokrasi vaatleri veren bu hareket nedeniyle Devlet Başkanı Sevardnadze istifa etti ve ardından yapılan seçimlerle Saakaşvili ezici bir çoğunlukla iktidarı ele geçirdi.

Gürcistan'da 2003-2013 yılları arasında 10 yıl süren Saakaşvili iktidarını hazırladı. Ancak, Aralık 2011'de Bidzina İvanişvili liderliğinde kurulan Gürcü Rüyası siyasi hareketi, Şaakaşvili dönemini serbest seçimler sonucu sona erdirdi. Seçimler boyunca Bidzina İvanişvili' nin seçimlerde pek çok usulsüzlük yapıldığına ilişkin itirazlarına karşılık Devlet Başkanı Saakaşvili ise Rusya ile yakın ilişkileri olduğu iddia edilen İvanişvili' nin Gürcistan'ı Rus güdümüne sokacağını iddia etmişti³. İvanişvili, Moskova' da ortağı ile ticari alanda pek çok başarılar imza atmış ve dünyanın en zengin 153. Milyarder ünvanını kazanmıştı. Sovyetler sonrası dönemde bölgede muhalefetteki bir partinin iktidarı demokratik ve sivil yöntemlerle kazanması ilk kez meydana geldiği için bu hadise bölgede ayrı bir önem teşkil etmişti⁴. Gürcü Rüyası, 1 Ekim 2012'de yapılan parlamento seçimlerinde, devlet başkanı Mihail Saakaşvili'nin Birleşik Ulusal Hareket'i karşısında %53 oy ile zafer kazandı ve İvanişvili 25 Ekim 2012 tarihinde Gürcistan Başbakanı olarak göreve başladı. Gürcistan'da ki seçimler bölgede olduğu kadar dünyada da ilgiyle takip edilmiş ve hatta NATO, AGİT ve Avrupa Parlamentosu'ndan pek çok temsilci seçimleri takip etmişti. Seçim sonrasında açıklanan pek çok farklı kurumun raporlarına göre seçim demokratik bir ortamda cereyan etmişti. Bunun yanında AB ve ABD' de demokratik seçimlerin başarılı bir şekilde uygulanmasından duydukları memnuniyeti dile getirmişlerdi. Batı' dan gelen olumlu tepkilere paralel olarak Rusya' da seçim sonrası ortaya çıkan sonuçların ardından Gürcistan ile diyalog kurmaya hazır olduğunu açıklayarak olumlu görüşlerini belirtmişti⁵. 2012 seçimlerinin Gürcistan dış politikasında yol açacağı yansımalarla geldiğimizde ise ilk söylememiz gereken Dışişleri Bakanlığı görevine atanan Maia Panjikidze' nin Avrupa ve Avro-Atlantik kurumlarla entegrasyona önem vereceklerini duyurmasıdır⁶.

² <http://www.mfa.gov.tr/gurcistan-siyasi-gorunumu.tr.mfa>.

³ "Gürcistan'da seçimler sona erdi", BBC Türkçe, 1 EKİM 2012, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/10/121001_georgia_update.shtml, s. 1.

⁴ Ahmet Turan Esen, "Gürcistan Seçimleri ve Gürcistan' da Değişim", 05 EKİM 2012, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/gurcistan/2012/10/05/6755/gurcistan-secimleri-ve-gurcistanda-degisim>.

⁵ "Gürcistan seçimlerine ABD ve Rusya'dan övgü", BBC Türkçe, 3 EKİM 2012, http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/10/121003_georgia_elections.shtml.

⁶ "Gürcistan Dışişleri Bakanı Maya Panjikidze Açıklaması", haberler.com, 27 Aralık 2012, <http://www.haberler.com/gurcistan-disisleri-bakani-maya-panjikidze-4205328-haberi/>.

27 Ekim 2013 tarihinde yapılan cumhurbaşkanlığı seçimini de Gürcistan Rüyası'nın adayı eski Milli Eğitim Bakanı Giorgi Margvelaşvili'nin %62 oy oranıyla kazanması ile Gürcistan'da 10 yıl süren Saakaşvili dönemi sona ermiş oldu. Cumhurbaşkanlığı seçimleri sonrası istifa eden Başbakan İvanişvili yerine ise 20 Kasım 2013'te Irakli Garibaşvili atandı⁷.

Gürcistan Dış Politikası

Dış politika, devletlerin dış ortama ilişkin olarak ürettiği karar, davranış ve hedeflerin tamamı olarak tanımlanmakta ve temelini “milli çıkar” kavramı oluşturmaktadır (Plano, Olton, 1988, s.6; Hill, 2003, s.3). Bu bağlamda Gürcistan'ın milli çıkarları; egemenliğini ve ülke bütünlüğünü sağlamak, devlet kurumlarını ve demokrasiyi güçlendirmek, etkili bir milli güvenlik sistemi kurmak, milli birlik ve beraberliğini güçlendirmek, Avrupa ve Avro Atlantik kurumlarla bütünleşmek, uzun dönemde istikrarlı büyüme, enerji, çevre ve nüfus güvenliği ile bölgesel istikrarı sağlamak, ülkenin transit rolünü güçlendirmek olarak tanımlanmaktadır⁸.

Bağımsızlık sonrası dönemde Şevardnadze'ye karşı gerçekleştirilen “Gül Devrimi”, halkın demokrasi talepleri, yolsuzluğa karşı isyanı ve Gürcistan'ın Rusya'nın güdümünden bir türlü kurtulamamasına koyduğu tepki sebebiyle ortaya çıkmış ve başarılı olmuştur. Gül Devrimi ile iktidara gelen Saakaşvili, Batı eksenli politikalar izledi⁹. Saakaşvili, 8 Ağustos 2008 tarihinde Güney Osetya'ya girerek Rusya'ya bir nevi savaş ilan etmiştir. Güney Osetya, Gürcistan'a bağlı özerk bir cumhuriyet olmasına rağmen uzun süredir Rusya topraklarında bulunan Kuzey Osetya ile birleşmek istemekte ve bu isteğini açıkça ifade etmekteydi. Gürcistan ise Güney Osetya'yı daha önce Acaristan özerk idaresine yaptığı gibi tamamen kontrol altına almak istedi ve tam da Pekin olimpiyatları başlamış ve dünyanın ilgisi olimpiyatlara odaklanmışken olayı oldu- bitti ile çözmek istemişti. Fakat evdeki hesap çarşıya uymamış, daha önce Müslüman Acaristan özerk idaresini yıkarken kullandığı bu taktik bu sefer Rusya'nın sert tepkisiyle karşılaşmış, Gürcistan Batı dünyasından beklediği miktarda destek bulamamış ve Gürcistan için bu hamle büyük bir yıkıma sebebiyet vermişti¹⁰. Tabii ki savaşın sonunda Rusya, Gürcistan'ı ağır bir yenilgiye uğrattı ve Güney Osetya ile Abhazya'nın bağımsızlığını tanıdı¹¹. Batı dünyası, Rusya'nın bu tutumuna sert tepki göstermişti. Rusya, Beyaz Rusya hariç, uluslararası arenada bu konuda yalnız kalmış fakat kararlılığından taviz vermemiştir. Olaylara Gürcistan tarafından baktığımızda ise Devlet Başkanı Saakaşvili Rusya'ya kafa tutarak büyük bir hata yapmış ancak, Batı yönlü dış ve güvenlik politikalarını savaş öncesi olduğu gibi sonrasında da kararlılıkla devam ettirmiştir.

7 Mart 2013 tarihinde Gürcü Meclisi dış politikayla ilgili somut kararlar alarak Tiflis'in dış politika konusunda duruşunu net bir şekilde ortaya koydu. Kabul edilen dış politika tasarısı Gürcü politikasını görüntüde netleştirse de aslında Gürcistan hala Batı ile Rusya arasında bir denge oluşturmaya çalışmaktadır. Burada asıl amaç, AB ve NATO'ya üye olma yolunda çabalarken Rusya ile de iş birliği zemini geliştirmek ve ABD ile ilişkileri çok yönlü geliştirmektir. Bunun yanında uluslararası ve bölgesel örgütlerle kurulacak ilişkiler, Avrupa, Hazar havzası, Karadeniz,

⁷ http://www.government.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=202..

⁸ http://www.government.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=202..

⁹ Güner ÖZKAN, “Gürcistan Seçimleri: Şaakaşvili Kaybetti, Kazanan ‘Gül Devrimi’”, 28 Ekim 2013, http://www.usak.org.tr/kose_yazilari_det.php?id=2154&cat=325#.UntWOuL4LdI.

¹⁰ İlyas DOĞAN, “Güney Osetya Savaşı ve Ahıska Türklerinin Vatana Dönüşü”, 31 Ağustos 2010, <http://www.turansam.org/makale.php?id=1834>.

¹¹ Rusya'nın Kafkasya bölgesine yönelik dış politikası için bkz. Taşkın Deniz, “SSCB'nin Küllerinden Doğan Gücün Lideri: Vladimir Putin Ve Rusya Politikası”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/2 Winter 2014, p.559-575.

Orta Doğu, Asya gibi kıtalarda yer alan ülkelerle ilişkiler ve özellikle Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan ile siyasi ve ekonomik ilişkilerin düzeltilmesi gibi hususlara da dikkat çekilmiştir¹².

Gürcistan, Avro-Atlantik bölgesinin bir parçası olarak özellikle ülke güvenliği açısından Avrupa ile bütünleşme sürecine büyük önem vermektedir. Bu bağlamda NATO ve AB'nin doğuya doğru genişlemesi ülke açısından önemlidir. Gürcistan, Gül Devrimi'nin ardından izlemeye başladığı Batı dünyasıyla yakın ilişkiler kurma politikası kapsamında NATO ile iyi ilişkiler geliştirmiş ve Rusya'ya karşı kendini güvene almak ve Batılı bir devlet olduğunu ispatlamak amacıyla bu örgüte üye olmak için uğraş vermeye başlamıştır. NATO ise Avrupa'nın enerji ihtiyacı konusunda Rusya'nın tek transit ülke olma ayrıcalığını ortadan kaldırmak ve Kafkasya' da etkisini hissettirmek maksadıyla Gürcistan ile samimi ilişkiler geliştirmektedir. 2008 Nisan ayında Bükreş Zirvesi' nde NATO üyesi devletler Gürcistan' ın gelecekte NATO' ya üye olacağını taahhüt etmiş ve 2009, 2010 ve 2012 zirvelerinde de bu taahhüdü tekrarlamışlardır. Bu amaç doğrultusunda 2008 Eylül ayında "NATO-Gürcistan Komisyonu" kurulmuş ve Gürcistan ile Rusya arasında süregelen savaş döneminde Gürcistan'a danışmanlık edilip yardımda bulunulmuştur. Gürcistan halihazırda ISAF kapsamında Afganistan' da en çok asker bulunduran NATO' ya üye olmayan devlet statüsündedir ve ISAF'ın malzeme ve personel taşıma güzergahında bulunmaktadır. Gürcistan'ın zaten NATO ile pek çok ortaklık geliştirmiş bir ülke olarak gerçekleştirmesi gereken reformları da layıkıyla yerine getirdiği takdirde NATO ile olan ilişkilerini daha da sıkılaştırmaması içten bile değildir¹³.

AB de NATO ile olan pozitif ilişkilere paralel olarak ve aynı sebeplerle Gürcistan ile ilişkilerine önem vermektedir. Eski Devlet Başkanı Saakaşvili döneminde başlatılan Ortaklık Anlaşması müzakereleri, serbest ticaret ve vize diyalogu konularında kaydedilen ilerlemelere paralel olarak günümüzde iktidarı elinde bulunduran Başbakan İvanişvili döneminde de ilişkiler olumlu yönde ilerlemiştir. Yeni iktidarın Rusya' ya yakın olduğu için ilişkilerde soğuma olabileceği öngörülerinin aksine Başbakan İvanişvili ilk resmi ziyaretini Brüksel' e yaparak rengini belli etmiş ve AB' ye olan sempatisini göstermiştir¹⁴. Mart 2013 tarihli Gürcistan Dış Politikasının Temel Prensipleri başlıklı belgede Avrupa'yla entegrasyon süreci, AB-Gürcistan Ortaklık Anlaşması'na önem verilmesi, Derin ve Kapsamlı Serbest Ticaret Bölgesi için sorumlulukların yerine getirilmesiyle ilgili görüşmelerin başarılı bir şekilde devam ettirilmesi, parlamentonun kabul ettiği en önemli dış politika hedefleri arasında sıralanmıştır¹⁵. Diğer yandan AB ile Doğu Ortaklığı çerçevesinde yaklaşık 3 senedir devam eden müzakereler başarılı bir şekilde tamamlanmış, İvanişvili iktidarı Temmuz 2013'te AB ile Serbest Ticaret Anlaşması'nı imzalamıştır. Siyasi ve ekonomik işbirliğini öngören bu anlaşma ile Gürcistan-AB arasındaki ticari ilişkilerin artması hedeflenmekte, Gürcistan'ın AB'ye entegrasyonunda mesafe kaydedilmesi beklenmektedir. Seçim sonrası süreçte Cumhurbaşkanı Margvelaşvili'nin, Gürcistan'ın Avrupa'ya yönelik mevcut politikasını sürdüreceğini belirtmesi, Rusya'nın rahatsızlığına rağmen Batıyla entegrasyon sürecinin devam edeceğini göstermektedir¹⁶.

¹²"Gürcistan'da Hükümet Yeni Dış Politika Konsepti Oluşturdu", 12 Şubat 2013, <http://www.1news.com.tr/guneykafkasya/gurcistan/20130212065626554.html>.

¹³"Gürcistan, NATO ile yakın temasta", 1News, 01 Ekim 2010, <http://www.haber7.com/dunya/haber/614331-gurcistan-nato-ile-yakin-temasta>.

¹⁴"AB'den AB-Gürcistan İlişkileri ve Yaklaşan Seçimler Konusunda Açıklama", 04 Eylül 2012, <http://www.ab-ilan.com/son-haber/haber/son-haber/abden-ab-gurcistan-iliskileri-ve-yaklasan-secimler-konusunda-aciklama-000971>.

¹⁵Elnur İsmayilov, "Gürcistan'da Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Dış Politikada Beklentiler", 05 Kasım 2013, http://www.bilgesam.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=2487:2013-11-05-14-02-48&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148.

¹⁶Elnur İsmayilov, "Gürcistan'da Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Dış Politikada Beklentiler", 05 Kasım 2013, http://www.bilgesam.org.tr/index.php?option=com_content&view=article&id=2487:2013-11-05-14-02-48&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148.

Gürcistan, Avrupa'ya entegrasyon, ekonomik gelişme, bölgede istikrar ve güvenlik endişelerini gidermek amacıyla kurulan GUAM'a üye devlet statüsüne sahiptir. Egemenlik, toprak bütünlüğü, sınırların dokunulmazlığı, demokrasi, hukukun üstünlüğü ve insan haklarına saygı ilkeleri temelinde Avrupa'da istikrarın ve güvenliğin güçlendirilmesi amacıyla her türlü işbirliğinin gelişimi ve önemi bu örgütün endişeleri dahilindedir. Gürcistan, bu örgüte üye olarak, bölgede statükonun devamı ve güvenlik endişelerinin ortadan kaldırılması için çaba göstermekte ve uluslararası arenada çözüm üreten ülke konumuna gelmeye çalışmaktadır¹⁷.

Gürcistan'ın dünya ekonomisine tam entegrasyonu bu ülke için ekonomik açıdan en önemli amaçtır. Bu amaç uğruna uluslararası standartlara ulaşmak ve uluslararası pazara dahil olmak çok büyük önem arz etmektedir. Bu yolda Gürcistan'ın yaptığı en önemli atılım Dünya Ticaret Örgütü'ne katılmak olmuştur. Bu örgüt aracılığıyla Gürcistan dünya çapında ekonomik prestijini attırması ve küresel çapta, her üye devlet gibi, ticari ayrıcalıklara kavuşmuştur¹⁸.

Gürcistan, uzun vadeli ekonomik büyüme, yeni iş imkânları yaratma, sosyal hizmetleri geliştirme gibi amaçlarla Dünya Bankası'na da dâhil olmuştur. Gürcistan'ın bu amaçlar doğrultusunda yol almasını kolaylaştırmak ve ülkenin bu hedefler doğrultusunda ki arzusunun kamçılama maksadıyla finansal destek, analiz ve tavsiye yöntemleriyle ülkeye destek sağlamıştır. Gürcistan özelinde Dünya Bankası'nın özellikle önem atfettiği alanlar; altyapı, eğitim ve ekonomik reformlar olmuştur¹⁹. Gürcistan; Avrupa Konseyi, AGİT, Birleşmiş Milletler, KEİ, Dünya Bankası ve DTÖ gibi uluslararası kuruluşlara üyedir ve NATO ile AB'ye de dahil olma isteklidir²⁰.

Gürcistan'ın milli değerleri arasında; egemenlik ve ülke bütünlüğü, özgürlük, demokrasi ve hukuk düzeni, güvenlik, refah ve barış sayılmaktadır. Bu bağlamda özgür, bağımsız, birleşik, gelişmiş ve barışçı bir Gürcistan bölgesel ve uluslararası güvenlik ve istikrarı güçlendirecektir. Gürcistan "Milli Güvenlik Konsepti" içerisinde yer alan "Tehditler, Riskler ve Meydan Okumalar" arasında, ülke bütünlüğünün Rusya tarafından ihlal edilmesi en önemli ve öncelikli dış politika ve güvenlik sorunu olarak değerlendirilmektedir. Gürcistan, Rusya Federasyonu'nun Abhazya ve Şıval bölgelerindeki nüfus yapısını da yasa dışı olarak değiştirmekte olduğunu da iddia etmektedir. Nitekim Gürcistan, Ağustos 2008 Savaşı ile ülke bütünlüğünün zarar görmesi ve işgalini, Rusya Federasyonu'nun saldırgan tutumuna ve egemenliğini ihlal etmesine bağlamaktadır. Bu durumun sonucu olarak "Gürcistan'ın Milli Güvenlik Konsepti", son yıllarda ortaya çıkan uluslararası ve bölgesel gelişmelerin etkisi altında kalan ülkenin güvenlik ortamının önemli ölçüde kötüleştiği kaydetmektedir²¹.

Türkiye'nin Kafkasya Politikası ve Gürcistan'ın Önemi

Gürcistan, Güney Kafkasya'da bulunduğu konum sebebiyle jeopolitik ve jeostratejik öneme sahip bir ülkedir. Gürcistan, Karadeniz'e kıyısı olan tek Güney Kafkasya ülkesi olması hasebiyle bölge ve Orta Asya ülkelerinin denize açılan kapısı konumundadır²². Bölge ülkeleri ve Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayan transit geçiş konumunda bulunmaktadır ve enerji hatlarının Rusya'nın tekelinden kurtarılması için en önemli ülkedir. Ermenistan-Rusya ve Türkiye-

¹⁷ "Gürcistan Dışişleri Bakanı: GUAM'ın genişletilmesine yönelik planlarımız var", 1News, 12 Ocak 2013, <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20130112120916259.html>.

¹⁸ "Georgia and WTO", Ministry of Foreign Affairs of Georgia, http://mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=548, ss. 1.

¹⁹ World Bank, Ministry of Foreign Affairs of Georgia, http://mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=571.

²⁰ <http://www.tlg.gov.ge/content.php?id=126&lang=eng>.

²¹ http://www.mfa.gov.ge/index.php?sec_id=8&lang_id=ENG.

²² Türkiye ve Gürcistan arasındaki Sarp Sınır Kapısı'ndan yapılan ticaretin hacmi için bkz. Ahmet Deniz, "Türkiye Gürcistan Ekonomik ve Siyasi İlişkiler Kapsamında Sarp Sınır Kapısının Analizi", *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 9/2 Winter 2014, p.539-558.

Azerbaycan gibi stratejik ortaklıklara sahip ülkeleri birbirine bağlayan bir konumdadır. Özellikle Batı dünyası için bölgede Ermenistan gibi bir müttefike sahip Rusya'ya karşı denge politikası uygulayabilmek için hayati öneme sahiptir ve Hazar kaynaklarının dünyaya taşınması için geçiş noktasına bulunmaktadır²³.

Türkiye, Kafkasya'da yaşayan ve oradan sürgün edilen akrabalarının varlığı ve bölgenin Avrupa ile Asya'nın buluşma noktası olması ve Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısı olması sebebiyle stratejik olarak bölge ile ilgilenmek zorundadır. Nitekim SSCB lideri Stalin'in kararı ile 15 Kasım 1944 tarihinde sürgüne gönderilen Ahıska Türkleri, yurtlarına dönmek için yarım yüzyılı aşkın süre mücadele etmişlerdir²⁴. Türkiye bölge ülkelerinin bağımsızlığına, toprak bütünlüklerine ve içişlerine saygılı bir şekilde karşılıklı saygı ve iyi komşuluk ilkelerine bağlı kalarak bölge ülkeleriyle iyi ilişkiler kurmaya ve ortak çıkarları gözeterek işbirliği ortamı geliştirmeye çalışmaktadır²⁵. “Güney Kafkasya'daki çözülmemiş ihtilafları oluşturan Yukarı Karabağ, Güney Osetya ve Abhazya ihtilafları, hem bu bölgenin hem de Avrasya'nın güvenliği açısından önemli bir tehdit oluşturmaktadır. Türkiye, Kafkasya ülkelerindeki tüm ihtilafların barışçı yollardan çözümünün bu ülkelerdeki siyasi istikrara ve ekonomik refaha katkıda bulunacağına, ayrıca ikili ve bölgesel işbirliği için yeni ufuklar açacağına inanmaktadır”²⁶. Ayrıca Türkiye, bölge ülkelerinin uluslararası örgütlere katılarak uluslararası arenada aktif rol almalarını sağlamaya çalışmaktadır. Türkiye, Güney Kafkasya'da Rusya ile arasında tampon bölge oluşturma, bölge ülkeleriyle ilişkilerini iyileştirme ve bu sayede bölgeden geçen enerji hatlarının güzergâhında kendisinin de yer almasını sağlama, kendi enerji ihtiyacının bir bölümünün bu bölgeden sağlanması ve kendi sanayi ürünlerinin bu ülkelere satılmasına yönelik stratejiler gütmektedir. Güney Kafkasya'daki jeopolitik, jeoekonomik ve askeri jeostratejik çıkarlarının gerçekleştirilmesi noktasında Türkiye bölgede Rusya ve İran ile rekabet içindedir. Türkiye, kendine ait enerji kaynaklarının olmaması, ayrıca Rusya'nın aksine Güney Kafkasya'daki askeri jeostratejik etki mekanizmalarının zayıflığı dolayısıyla bazen bu rekabette dezavantajlı duruma düşmektedir. Bununla birlikte bölgede Azerbaycan ve Gürcistan ile kurduğu iyi ilişkiler ve “yumuşak gücü” ile Türkiye, Avrasya'daki jeopolitik, jeoekonomik ve askeri-jeostratejik konumunun güçlendirmektedir²⁷.

Türkiye'nin Güney Kafkasya'ya yönelik politikaları açısından Gürcistan'ın istikrarı ve ülkesel bütünlüğü büyük önem arz etmektedir. “Ayrıca bölgede çatışma potansiyeli taşıyan donmuş sorunların canlanması, başta ekonomi ve güvenlik olmak üzere birçok alanda istikrarsızlaştırıcı etkiler taşımaktadır. Kafkasya bölgesinde, güvenlik ve istikrarın sağlanması, Kafkasya ve Orta Asya petrol ve doğalgazının uluslararası pazarlara çıkmasını amaçlayan çalışmaları kolaylaştıracaktır. Bu açıdan Güney Kafkasya cumhuriyetlerinin bağımsızlık ve toprak bütünlüklerinin güvence altına alınması büyük önem taşımaktadır. Kafkasya'da sorunların ancak bölge ülkeleri arasında diyalog ortamının sağlanması ile çözülebileceği açıktır. Bölgede ortaya çıkan sorunlar başta Karadeniz'in güvenliği olmak üzere küresel ölçekte yansımaları olabilecek bir

²³Buket Önal, Gürcistan ve Önemi, “Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, Temmuz 2012, <http://www.bilgesam.org.tr/images/stories/makaleler/35-turkiyegurcistaniliskileri.pdf>, ss. 499.

²⁴ Ahıska Türklerinin sürgünü ve vatana dönüş mücadelesi için bkz. Coşkun Topal, “Güney Kafkasya'da İstikrar ve Ahıska Türklerinin Vatana Dönüş Sorunu”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 3/7 Fall 2008, p.619-631; Erdiç Demirbay, “Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağıtılmış Bir Halk: Ahıska Türkleri”, *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/3 Summer 2012, p.877-885.

²⁵ Atilla Sandıklı, Kafkasya'nın Jeopolitiği, “Kafkasya Jeopolitiği ve Türkiye'nin Kafkasya Politikası”, Temmuz 2012, <http://www.bilgesam.org.tr/images/stories/makaleler/13-kafkasyajeopolitigiveturkiyeninkafkasyapolitikasi.pdf>.

²⁶ http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa.

²⁷ Ali Hasanov, “Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Azerbaycan'ın Jeostratejik Çıkarları”, 06 Haziran 2012, <http://strategiya.az/?m=xeber&id=1033>.

potansiyel taşımaktadır. Bu çerçevede, Güney Osetya krizi sonrası Türkiye'nin ortaya koyduğu Kafkasya İstikrar ve İşbirliği Platformu düşüncesinin ve yine 1992'de Türkiye'nin öncülüğünde kurulan Karadeniz İşbirliği Örgütü'nün Kafkasya'da ortaya çıkan sorunların çözümünde daha işlevsel bir rol üstlenmesi beklenebilir"²⁸.

SSCB'nin dağılmasıyla Gürcü ekonomisi çökmüş olsa da 1995 yılında Türkiye ile yürüttüğü ekonomik istikrar programları sayesinde ve 2003 Gül Devrimi'nin ardından yapılan liberal ve dışa açık reformlar sayesinde Gürcü ekonomisinde gözle görülür iyileşmeler kaydedildi. Serbest Pazar ekonomisinin tesis edilme çabaları ve enerji ve demir yolu ulaşımı üzerine geliştirilen projeler sayesinde ekonomi iyi yönlü bir seyir izledi. Ülke enerji transitinde adından söz ettirse de petrol ve doğalgaz kaynakları açısından kısıtlı imkânlarla sahip bulunmaktadır. Sanayi altyapısı yetersiz olan ülke tarım, turizm ve enerji sektörüne ağırlık vererek bu açığını kapatmayı hedeflemektedir. Ülkeye başta Türk yatırımcılar olmak üzere yabancı sermaye girişi ile özellikle enerji alanında hidroelektrik santrallerine önemli yatırımlar yapılmakta ve turizm alanında Batum, bölgesel bir turizm merkezi haline getirilmeye çalışılmaktadır (Tavkul, 1992, s.418-427).

Türkiye-Gürcistan Arasındaki Petrol, Doğalgaz ve Demiryolu Projelerinin Türkiye'ye Faydaları

Türkiye-Gürcistan işbirliği yalnız ikili düzeyde değil, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Bakü-Tiflis-Erzurum Doğalgaz Boru Hattı ve Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu gibi bölgesel işbirliği projeleriyle de başarıyla sürdürülmektedir²⁹. Ortak enerji, ulaşım ve haberleşme projeleri bölge ülkelerinin istikrarına ve refah artışına büyük katkı sağlamaktadır. Nitekim Gürcistan'ın da içinde yer aldığı Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı (BTC) ve Bakü-Tiflis-Erzurum Gaz Boru Hattı (BTE) ekonomik zenginlik yanında bölgesel istikrar açısından da önemli enerji projeleridir. BTC 2006 yılında, BTE ise Temmuz 2007'de faaliyete geçmiştir. Diğer yandan Gürcistan bölümünün temeli 21 Kasım 2007'de atılan Bakü-Tiflis-Kars Demiryolu Hattı (BTK) ile bölgenin stratejik konumu daha da gelişmiş ve bölge tüm Avrasya'da istikrar ve refahın tesisi açısından giderek artan bir öneme sahip olmuştur³⁰. BTC Hattı ile birlikte Türkiye, hem Kafkasya hem de Orta Doğu petroleri açısından "yakınlık", "elverişli yükleme", "olumlu iklim koşulları" ve "terminal işletme tecrübesi" gibi çok kritik bazı nedenlerle dünyanın en önemli petrol terminal tesislerinden biri haline gelmiştir. Böylece Türkiye, Güney Kafkasya ve Orta Asya'yı, Türkiye ve Akdeniz'e bağlayarak "Doğu-Batı Enerji Koridoru" olarak adlandırılan sağlam bir güvenlik koridoru oluşturmayı başarmış ve bu sayede Avrupa "enerji arz güvenliği" açısından da önem kazanmıştır. Diğer yandan Türk Boğazları'ndaki aşırı trafik yükünden kaynaklanan geçiş riskleri azalmıştır. BTC, bölge ülkelerinden dünya pazarlarına ham petrol ve doğalgaz nakledecek diğer boru hattı projeleri açısından da örnek olmuştur (Topal, 2013, s.318-323).

SSCB'nin çöküşü ve dağılmasından sonra eski sovyet ülkeleri arasında artan ticaret, ve bölge dünya ile bütünleşmenin bir aracı olarak taşımacılıkta yeni güzergah ve stratejiler geliştirilmesi zemininde ülkeleri işbirliğine yöneltti. Kara ve demir yolu bağlantıları, iletişim ve işbirliğini kolaylaştırdığı gibi üretim faktörlerinin hareketliliğine de hizmet etmektedir. Bu bağlamda Türkiye, Gürcistan ve Azerbaycan cumhurbaşkanları tarafından Güney Gürcistan'daki Marabda kentinde 21 Kasım 2007'de temeli atılan Bakü-Tiflis-Kars demiryolu projesi (BTK) Bakü'yü Tiflis üzerinden Kars'a bağlamaktadır.

²⁸ Coşkun TOPAL, "Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası'nda Gürcistan'ın Önemi", 13 Ocak 2010, <http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=14610>.

²⁹ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>.

³⁰ <http://www.mfa.gov.tr/turkiye-nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa>.

BTK, Türkiye ile Gürcistan arasında doğrudan demir yolu bağlantısı kurmak ve mevcut demir yolu hattıyla Gürcistan üzerinden Türkiye ile Azerbaycan, Orta Asya, Çin ve Moğolistan arasında demir yolu bağlantısı oluşturmak amacını taşımaktadır. Kars ve Ahılkelek arasında inşa edilecek demiryolu ile halen Tiflis'ten Ahılkelek'e kadar uzanan faal durumdaki demiryolu birleştiğinde Türkiye, Tiflis'e oradan da Bakü'ye bağlanma olanağına kavuşacaktır. Kars-Ahılkelek demir yolunun hizmete girmesi ile Kars-Gümrü demiryolu işlevini yitirmiş olacaktır. Kars-Tiflis-Bakü demir yolu ile İran üzerinden geçen mevcut doğu-batı koridoruna alternatif bir güzergahın geliştirilmesi; Orta Asya'nın Hazar üzerinden Türkiye'ye bağlanması; Avrupa ile Orta Asya arasında daha kısa ve daha güvenli bir yol üzerinden ulaşımın sağlanması; Türkiye-Gürcistan-Azerbaycan-Türkmenistan üzerinden geçen "Demiryolu-Denizyolu Kombine Taşımacılığı" ile Orta Asya'nın Akdeniz'e bağlanması ve Orta Asya ile yapılan transit taşımacılıkta Türkiye'nin önemli bir konuma getirilmesi planlanmıştır.³¹

Türkiye'de 73 km., Gürcistan tarafında 28 km. uzunluğu bulunan Kars-Ahılkelek arasındaki demiryolu hattının yapımı ile hizmete girecek olan BTK, bölge ülkelerini uluslararası demiryolu ağına bağlamanın yanısıra transit rollerini de güçlendirecektir. Petrol, yolcu ve eşya taşımacılığında hizmete girmesi planlanan demir yolu, 29 Ekim 2013'te hizmete açılan Marmaray'a entegrasyonu tamamlandığında Avrupa'ya kadar uzanacaktır. Demir İpek Yolu olarak adlandırılan BTK, 21. Yüzyılın başında yeniden canlanan tarihi İpekyolu'nun Avrasya kavşağındaki önemli aşamalarından birini oluşturmaktadır.

Sonuç

Kafkasya, özelde Güney Kafkasya Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan doğal kapısı konumundadır. Ayrıca, Kafkasya bölgesindeki halklarla siyasi, ekonomik, sosyal ve kültürel bağları bulunan Türkiye için bölgede barış, istikrar ve işbirliğinin korunması son derece önemlidir. Türkiye, Orta Asya'ya ulaşma, Orta Asya Türk cumhuriyetleri ile ilişkilerini sıkılaştırma ve enerji ve demir yolu taşımacılığında transit geçiş noktası özelliğini güçlendirmek için bölgeye yönelik aktif bir dış politikası sürdürmelidir. Bu bağlamda bölge ülkelerinin uluslararası örgütlere katılarak uluslararası arenada aktif rol almalarını sağlamaya devam etmelidir.

Gürcistan, Karadeniz'e kıyısı olan tek Güney Kafkasya ülkesi olması hasebiyle bölge ve Orta Asya ülkelerinin denize açılan kapısı konumundadır. Bölge ülkeleri ve Orta Asya'yı Avrupa'ya bağlayan transit geçiş konumunda bulunmaktadır ve enerji hatlarının Rusya'nın tekelinden kurtarılması için en önemli ülkedir. Ermenistan-Rusya ve Türkiye-Azerbaycan gibi stratejik ortaklıklara sahip ülkeleri birbirine bağlayan bir konumdur. Özellikle Batı dünyası için bölgede Ermenistan gibi bir müttefike sahip Rusya'ya karşı denge politikası uygulayabilmek için jeopolitik ve jeostratejik öneme sahiptir ve Hazar kaynaklarının dünyaya taşınması için geçiş noktasına bulunmaktadır. Diğer yandan Türkiye, Kafkasya'da yaşayan ve oradan sürgün edilen akrabalarının varlığı ve bölgenin Avrupa ile Asya'nın buluşma noktası olması ve Türkiye'nin Orta Asya'ya açılan kapısı olması sebebiyle stratejik olarak bölge ile ilgilenmek zorundadır.

³¹Coşkun Topal, "Azerbaycan ve Türkiye İlişkileri", ... s. 318-323.

KAYNAKÇA

- AĞACAN, Kamil , “*Güney Kafkasya*” , **Stratejik Öngörü 2023**, Asam yayınları, Ekim 2006.
- CANAR, Burçin, **Soğuk Savaş sonrasında Amerika Birleşik Devletleri ve Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya politikaları (1991-2005) , Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s.92, <http://acikarsiv.ankara.edu.tr/fulltext/4130.pdf>. 10.01.2009.**
- DEMİRBAY, Erdiñç, “*Anavatanlarından Sekiz Ülkeye Dağıtılmış Bir Halk: Ahıska Türkleri*”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 7/3 Summer 2012**, p.877-885.
- DENİZ, Ahmet, “*Türkiye Gürcistan Ekonomik ve Siyasi İlişkiler Kapsamında Sarp Sınır Kapısının Analizi*”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/2 Winter 2014**, p.539-558.
- DENİZ, Taşkın, “*SSCB'nin Küllerinden Doğan Gücün Lideri: Vladimir Putin Ve Rusya Politikası*”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 9/2 Winter 2014**, p.559-575
- DOĞAN, İlyas, “Güney Osetya Savaşı ve Ahıska Türklerinin Vatana Dönüşü”, 31 Ağustos 2010, <http://www.turansam.org/makale.php?id=1834>.
- ESEN, Ahmet Turan, “*Gürcistan Seçimleri ve Gürcistan'da Değişim*”, 05 EKİM 2012, <http://www.21yyte.org/tr/arastirma/gurcistan/2012/10/05/6755/gurcistan-secimleri-ve-gurcistanda-degisim>.
- HASANOV, Ali “*Türkiye' nin Güney Kafkasya Politikası ve Azerbaycan' ın Jeostratejik Çıkarları*”, 06 Haziran 2012, <http://strategiya.az/?m=xeber&id=1033>.
- http://mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=548.
- <http://www.1news.com.tr/azerbaycan/siyaset/20130112120916259.html>.
- <http://www.1news.com.tr/guneykafkasya/gurcistan/20130212065626554.html>.
- <http://www.ab-ilan.com/son-haber/haber/son-haber/abden-ab-gurcistan-iliskileri-ve-yaklasan-secimler-konusunda-aciklama-000971>.
- http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/10/121001_georgia_update.shtml, s. 1.
- http://www.bbc.co.uk/turkce/haberler/2012/10/121003_georgia_elections.shtml.
- http://www.government.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=202.
- <http://www.haber7.com/dunya/haber/614331-gurcistan-nato-ile-yakin-temasta>.
- <http://www.haberler.com/gurcistan-disisleri-bakani-maya-panjikidze-4205328-haberi/>.
- http://www.mfa.gov.ge/index.php?sec_id=8&lang_id=ENG
- <http://www.mfa.gov.tr/gurcistan-kunyesi.tr.mfa>
- http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa
- http://www.mfa.gov.tr/turkiye_nin-guney-kafkasya-ulkeleriyle-iliskileri.tr.mfa

<http://www.mfa.gov.tr/turkiye-gurcistan-siyasi-iliskileri.tr.mfa>

<http://www.tlg.gov.ge/content.php?id=126&lang=eng>.

İSMAİLOV, Elnur, “Gürcistan’da Cumhurbaşkanlığı Seçimleri ve Dış Politikada Beklentiler”, 05 Kasım 2013,

http://www.bilgesam.org/tr/index.php?option=com_content&view=article&id=2487:2013-11-05-14-02-48&catid=86:analizler-kafkaslar&Itemid=148.

KANTARCI, Hakan, “Kafkasya Jeopolitiğinde Kriz Alanları ve Güç Mücadelelerinin Türkiye’ye Etkileri”, 2023 Dergisi Eylül 2005, <http://www.2023.gen.tr/eylul05/4.htm>.

KARABAYRAM, Fırat, **Rusya Federasyonu'nun Güney Kafkasya Politikası**, Ankara: Lalezar Kitabevi, 2007.

LIONEL, Kochan, **The Making of Modern Russia**, Pelican Books, 1962, s.265; Serpil Sürmeli, **Türk-Gürcü İlişkileri (1918-1921)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2001, s.694-703

ÖNAL, Buket, Gürcistan ve Önemi, “Türkiye-Gürcistan İlişkileri”, Temmuz 2012, <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/makaleler/35-turkiyegurcistaniliskileri.pdf>.

ÖZKAN, Güner, “Gürcistan Seçimleri: Şaakaşvili Kaybetti, Kazanan ‘Gül Devrimi’”, 28 Ekim 2013, http://www.usak.org.tr/kose_yazilari_det.php?id=2154&cat=325#.UntWOuL4Ldl

ÖZTÜRK, Mustafa, “Kafkasya’nın Tarihi Coğrafyası ve Stratejik Önemi”, **Sekizinci Askerî Tarih Semineri Bildirileri I XIX. ve XX. Yüzyıllarda Türkiye ve Kafkaslar (24-26 Ekim 2001-İstanbul)**, Genelkurmay ATASE yay., Ankara 2003.

PLANO, Jack C. , OLTON Roy, **The International Relations Dictionary**, Essex: Longman, 1988. Christopher Hill, **The Changing Politics of Foreign Policy**, New York, Palgrave MacMillan, 2003.

SANDIKLI, Atilla, Kafkasya’nın Jeopolitiği, “Kafkasya Jeopolitiği ve Türkiye’nin Kafkasya Politikası”, Temmuz 2012, <http://www.bilgesam.org/tr/images/stories/makaleler/13-kafkasyajeopolitigiveturkiyeninkafkasyapolitikasi.pdf>

TAVKUL, Ufuk, “Sosyo-Ekonomik Ve Kültürel Yönleriyle Gürcistan”, Türk Kültürü, 1992.

TOPAL, Coşkun Topal, “Azerbaycan ve Türkiye İlişkileri”, **Türkiye ve Komşuları**, Edit: Mohammad Arafat, 2. Baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara 2013.

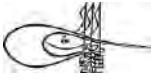
TOPAL, Coşkun, “Türkiye’nin Güney Kafkasya Politikası’nda Gürcistan’ın Önemi”, 13 Ocak 2010, <http://www.avim.org.tr/bultentekli.php?haberid=14610>.

World Bank, Ministry of Foreign Affairs of Georgia, http://mfa.gov.ge/index.php?lang_id=ENG&sec_id=571.

TOPAL, Coşkun, “Güney Kafkasya’da İstikrar ve Ahıskalıların Vatana Dönüş Sorunu”, **Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 3/7 Fall 2008**, p.619-631.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

TOPAL, C., Türkiye'nin Güney Kafkasya Politikası ve Gürcistan, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 753-770, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7878>, ANKARA-TURKEY

TARİHİN SON DRETNOTU: YAVUZ (GOEBEN)*

*İskender TUNABOYLU***

ÖZET

19. yüzyıl sonlarında başlayan silahlanma yarışı, deniz alanlarında kendisini yeni gemi inşa programlarının hayata geçirilmesi ile göstermiştir. Denizde üstün hale gelebilmek için daha süratli ve uzun menzilli toplara sahip gemilerin inşası öngörülmüş ve bu yarış dretnot sınıfı gemilerin inşası ile sonuçlanmıştır. Almanya'nın bu yarışta inşa ettiği ikinci dretnot olan Goeben (Yavuz) kızaktan indirildiğinde, bu geminin dünyada imparatorluklar döneminin sona ermesine sebep olacağını, özellikle de Türk tarihinde çok önemli bir rol üstleneceğini hiç kimse tahmin dahi edememişti. Döneminin en üstün gemisi olarak kabul edilen Goeben (Yavuz) savaş süresince girdiği tüm muharebelerden başarı ile çıkmış, Karadeniz'de Ruslara karşı Osmanlı Devleti'nin sigortası olmuştur.

Bu güne kadar Goeben (Yavuz) muhabere kruvazörü ile ilgili birçok çalışma yapılmış, yapılan çalışmalarda daha ziyade geminin Osmanlı Devleti sancağı altına girmesi ile savaş sonuna kadar yaptığı faaliyetler incelenmiştir. Bu çalışmada aldığı mayın yaralarına rağmen batmayan Yavuz (Goeben)'un teknik özellikleri, Osmanlı ve Türk sancağı ile görev yaptığı dönemde yapılan onarımlar ile hizmet dışına ayrılması süreci incelenecektir. Ayrıca parçalanmak üzere MKEK'na satıldığı dönemde yaşayan son dretnot olarak ifade edebileceğimiz Yavuz (Goeben)'un müze olarak kalması için Türk ve Alman basını tarafından yapılan gayretlere değinilecektir.

Konunun hazırlanmasında milli arşiv belgelerinin yanı sıra Amerikan Ulusal Arşivi belgelerinden istifade edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Yavuz, Goeben, I. Dünya Savaşı, Yavuz ve havuz, Müze gemi Yavuz

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Dr. El-mek: iskendertunaboylu@yahoo.com

THE LAST DREADNOUGHT IN HISTORY: YAVUZ (GOEBEN)

STRUCTURED ABSTRACT

The armament race which had begun in the late 19th century came into prominence in the maritime with the realization of the programs considering the construction of new ships. The construction of faster ships with long-range cannons had been stipulated in order to become superior on the sea and this race had been concluded with the construction of dreadnought class ships. When Goeben (Yavuz), which was the second dreadnought constructed in Germany, had been launched nobody could have estimated that the ship would bring the end of the age of empires in the world and that it would held a significant role in Turkish History. Being considered as the most superior ship of the period, Goeben (Yavuz) succeeded in all the battles during the war and served as the insurance of the Ottoman State at the Black Sea against the Russians.

Various studies have been made on the battle cruiser Goeben (Yavuz) up to the present and in most of the studies evaluated the process through which the dreadnought passed under the Ottoman flag and the activities performed by the cruiser until the end of the war. In this study the technical specifications of Yavuz (Goeben) which did not sink despite the mine wounds it had, the repairs made on the ship during the period it sailed under the Ottoman and Turkish flags, and the process of its discarding will be evaluated. Besides, the study will also focus on the efforts made to keep Yavuz (Goeben), which can be considered as the last dreadnought alive when it was sold to MKEK to be dismantled, as a museum.

Throughout the study national archival documents and documents from US National Archives has been used.

Purpose of the Study

The balance policy followed by Bismarck was replaced by the colonial policy after the German Emperor II. Wilhelm acceded to the throne in 1888. This situation destabilized mainly the way of sharing the African continent among England, France and Russia and Germany began its quest to get a share of the cake. This could only be realized by creating a powerful navy against England and France.

Industrial and technological developments starting from the second half of the 19th century reflected also in the shipbuilding sector and speed tonnage and weapon ranges of ships improved. The first ship built with deck and boards covered by steel armor in a protected way from mines and torpedoes, named as HMS Dreadnought joined British navy in 1906. The construction of Dreadnought has changed the course of the maritime history.

Introduction

Germany started to construct dreadnought class ships within the navy construction program prepared by the Navy Minister Admiral Tirpitz in order to make the navy more persuader as an indispensable element of Germany's changing foreign policy. Goeben, one of this class

of ships being much more superior compared to British dreadnoughts regarding especially the armor protection joined German navy in 1912.

Sparks of War ignited by the murder of Archduke Ferdinand in 1914 surrounded Europe in a very short time, Goeben and Breslau, which bombed France's colonial Algerian ports entered the Dardanelles on 10 August 1914 after escaping from the British and French navy in the Mediterranean. Entry of two German ships from Dardanelles by approval of the Minister of the Navy Enver Pasha accelerated involvement process of the Ottoman Empire to the I. World War. Goeben and Breslau were named as Yavuz Sultan Selim and Midilli with Turkish flag taken on board and served under Admiral Souchon's command during the war. As a result of a planning under the leadership of the Minister of the Navy Enver Pasha, German ambassador Wangenheim and navy commander Admiral Souchon, Ottoman navy bombed Russian ports on 29 October 1914 and then Ottoman Empire was involved in the war on the same side as Germany.

Yavuz Sultan Selim became the main factor which deterred Russians from a military action in Black Sea similar to the landing action made by England and France combined navy to Gallipoli coasts. Repair activities of the battleship which maintained its float and combat capability in spite of being exposed to mine hits could be made limitedly due to technical deficiencies in Ottoman shipyards. Two mine crashes were closed and shaft bearings were replaced without docking the ship by workers and materials brought from Germany during the war despite limited possibilities.

The war ended in the Black Sea following the Russia's withdrawal from the war in the end of 1917 Bolshevik Revolution. Midilli sank and Yavuz Sultan Selim was hit by three mines during the İmroz Action, realized in Aegean under the command of Admiral Paschwitz, assigned as Ottoman Navy Commander to replace Admiral Souchon. Machinery and weapon systems of the battleship subdued by British after Mondros Armistice became un-operational and it served as Apprentice School until the proclamation of the Republic.

Docking and repair of Yavuz Sultan Selim, which passed to the Republic navy in a wounded condition was finished after removal of the Ministry of Marine on 5 January 1928 due to political wrangling, which was established on 30 December 1924. New dock construction and docking was done by German company Filander, machinery and boiler repair was done by French company St. Nazaire Penohed. The battleship of which boilers and fire control systems were renovated was carried up to a construction speed of 28 mph.

Minister of Marine İhsan Eryavuz and accompanying delegation being accused of corruption with respect to transactions in the tender process stood trial at Divan-ı Ali and were punished. This trial was the first Supreme Court trial and punishment of a minister in the Republican period.

Yavuz Sultan Selim, which joined Turkish navy after being completely repaired in 1930, was firstly renamed as Yavuz Selim and then as Yavuz in the Republican period. Yavuz, which actively served until 1950, did the driving force in the formation of the Turkish navy and the navy establishment programs were created as Yavuz oriented.

Turkish Studies

The ship kept in the spare status was taken out of service in 1957, then sold to Mechanical and Chemical Industry as scrap in 1969.

Although both Turkish and German press tried to mold public opinion during the sales and fragmentation process to make Yavuz a museum, based on its important role in the world history and since it was the last existing dreadnought, this could not be realized due to economical reasons. The decision of the politicians of that era therefore eliminated the opportunity to transfer the living history to future generations.

Churchill described Yavuz (Goeben) as a ship which carried so many deaths, poverties and disasters in 1914 to the people living in East and Middle East which was never seen in the compass of a ship before and Yavuz (Goeben) served for 62 years under Turkish and German flags and has not only left a reputation in the world history, but also large imprints. During its service, the glorious Yavuz battleship was attacked 17 times by seaforce, 60 times by airforce, wounded 6 times by 30,5 cm artillery, 5 times by mine and 2 times by bomb and continues to remain in Turkish Nation's memories as a legend worthy of its giant body and its power.

Conclusion

Ottoman Empire which had the second largest navy in the world with France in Sultan Abdulaziz era was unable to achieve the era since technological developments had not been followed up and could provide limited support during the war to Yavuz Sultan Selim, one of the most modern ships of its era. Imprisonment of the navy in the Golden Horn by Sultan Abdulhamid had also direct impact in loss of war capability of the navy.

If Sultan Osman and Reşadiye dreadnoughts captured by England were delivered back, these ships would also need a dock. This is an indication that Ottoman administrators and mariners did not act with sufficient foresight. Although relevant preparations had been made in Gölçük, they were not completed also due to economic reasons.

Despite all these problems, Yavuz managed to permanently maintain the marine superiority against Russians in the Black Sea during the war thanks to both its perfect design and tenacious struggle of Turkish and German workers.

The navy was established as Yavuz oriented in the Republic period and took its place among reputable navies around the world in accordance with Atatürk's directives. If attempts to make a museum ship were successful, we would have the opportunity to live and to better evaluate the history.

Key Words: Yavuz, Goeben, World War I, Yavuz and dock, Yavuz as a Museum Cruiser

Giriş

Prusya egemenliğinde güçlü bir Almanya kurma düşünüşü Sedan Muharebesi'nde Fransa'yı yenerek gerçeğe dönüştüren Almanya Şansölyesi (Başbakan) Otto von Bismarck, 19. yüzyılda

gevşek bir konfederasyon olan Almanya'nın güçlü bir imparatorluğa dönüşmesine öncülük etmiştir. Kılıç ve kan politikası ile İmparatorluk hedefine ulaşan Bismarck, yeni Almanya'yı güçlendirmek ve zenginleştirmek için barış yanlısı bir siyaset izlemeye başladı. Almanya, Avusturya ve Rusya arasında "Üç İmparator Birliği" olarak bilinen antlaşmayla hem Avusturya ve Rusya arasında barışı korumaya, hem de Fransa'yı Almanya'ya saldırmaktan caydırmaya çalıştı (Sander, 2005, s.220).

İmparator II. Wilhelm'in 1888 yılında tahta geçmesi sonrasında Bismarck'ın dış politikada uyguladığı denge siyaseti terkedilmiş, yerini diğer büyük devletler gibi sömürgeci bir politika ile Almanya'nın Avrupa devletinden dünya devletine dönüşmesini sağlayacak Dünya Politikası (Weltpolitik) uygulanmaya başlanmıştır (Uçarol, 1985, s.242-243). Fransa ile Rusya arasında 1892 yılında, İngiltere ile Japonya arasında 1902 yılında yapılan anlaşmalar ve bildirgeler ile başta Afrika olmak üzere dünyanın çeşitli bölgelerinde uygulanacak sömürge paylaşım politikaları tespit edilmiştir (Armaoğlu, 1983, s.30).

Dretnot inşasına giden süreç

Bu anlaşmaların dışında kalan ve dünya politikasını (Weltpolitik) uygulamak isteyen Almanya hedeflerini ancak kara ve denizde güçlü bir silahlı kuvvet ile yerine getirebilirdi. Sanayi Devrimi ile birlikte 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ahşap gemilerin yerini tonaj ve boyut itibarıyla daha büyük demir gemiler almaya başlamıştır. Gemilerin büyümesi paralelinde üzerindeki top sayısı, buhar gücü ile çalışan gemi makinelerinin geliştirilmesiyle de süratleri artmıştır. Yaklaşık 50 yıllık sürede teknoloji ve gemi sanayiindeki gelişime bağlı olarak, kruvazör ve destroyerlerin yerini daha donanımlı bir gemi sınıfı olan drednotlar almıştır. Dretnot sınıfı; savaş gemileri, torpido ve mayın silahından en az etkilenecek şekilde çelik zırh ile kaplanmış, güvertelerindeki gerek sayı, gerekse menzil bakımından artan topları ile birer yüzer kale haline gelmişlerdir. İngilizler tarafından inşa edilen bu özelliklere sahip dünya tarihinin ilk drednotu, Drednaught¹ adı ile 1906 yılında İngiliz donanmasına katılmıştır. Bu tarihten itibaren inşa edilen benzer özellikteki gemi tipi tüm dünyada dretnot olarak tanımlanmıştır.

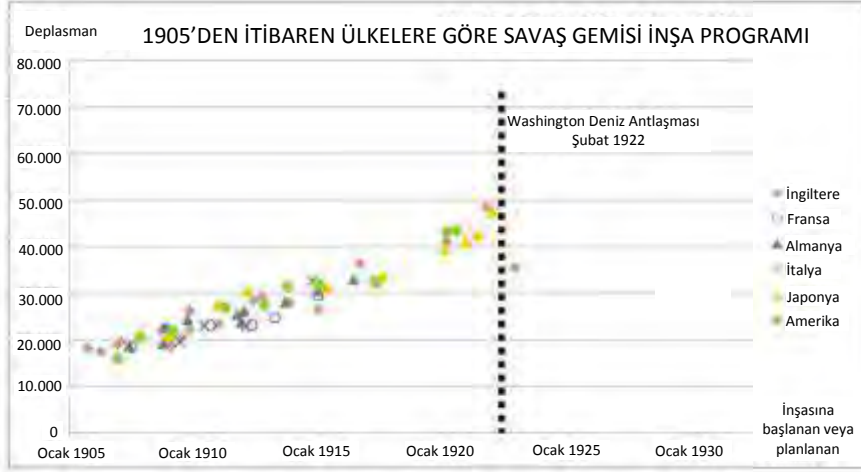
İngiltere'nin öncülüğünde savaş gemisi inşasında gelişen bu değişim karşısında, dünyada küresel bir güç haline gelmek isteyen Almanya'nın bu hedefini gerçekleştirebilmesi ancak açık denizlerde İngiltere ve Fransa ile mücadele edebilecek bir donanmaya sahip olması ile mümkündür. Bu dönemde Alman donanması sadece kendi karasuları içinde hareket yapabilecek nitelikte hafif tonajlı gemilerden oluşmaktaydı. II. Wilhelm tarafından 1897 yılında Donanma Bakanlığı'na getirilen Amiral Von Tirpitz, hükümetin de onayı ile İngiltere'nin Avrupa üzerinde uyguladığı ablukayı kırmak ve bu ablukayı tersine çevirerek İngiltere'yi dize getirmek için caydırıcılığı yüksek ve küresel boyuttaki İngiliz ticaretine kritik darbeyi indirebilecek büyük bir donanma inşa programını hayata geçirdi (Güvenç, 2008, s.5-16).

Donanmayı Alman dış politikasının vazgeçilmez bir unsuru olarak gören Amiral Tirpitz, tamamlandığında dünyanın en büyük ikinci donanması olacak bir donanma programı hazırladı. Amiral Tirpitz, 1900 yılında yaptığı öngöründe 1904-1905 yıllarına kadar Alman donanmasının caydırıcı bir güce ulaşacağını düşünüyordu. Ancak İngiltere'nin gemi yapımında tahmininden daha hızlı reaksiyon göstermesi nedeniyle, 1909 yılında caydırıcı bir donanma oluşturma hedefinin 1915 yılına kadar gerçekleşemeyeceğini kabul etmek zorunda kalmıştır (Baş, 2008, s.58-59). 1912 yılı sonuna gelindiğinde; İngiltere donanmasında 22, Alman donanmasında 13 dretnot görevde idi.

¹ Drednaught, İngilizcede korkusuz anlamına gelmektedir. 18.110 ton olan Drednaught, bütün toplarını aynı anda ateşleyebilecek şekilde yerleştirilmiş beş adet çift namlulu 12 inçlik topu olan, 160,6 m. boyunda, 4 pervaneli, buhar türbinli, 23.000 HP güce sahip, 21 knot sürat yapabilen, 76 mm. ile 305 mm. arasında değişen kalınlıkta zırha sahip adeta yüzer bir kaleydi. (Baş, 2008, s.55)

Avrupalı devletlerin emperyalist politikalarını devam ettirebilmek için hayata geçirdikleri donanma inşa programlarının 20. yüzyılın ve dünya tarihinin en kanlı yüzyılı olmasına katkısı olmuştur.

Hizmete girdikten birkaç ay sonra teşkil edilen Alman Akdeniz Filosu'nda SMS Breslau ile birlikte göreve başlayan SMS Goeben, Balkan Savaşı süresince Akdeniz'de devriye yaparak balkan ülkelerine liman ziyaretlerinde bulunmuştur. İkinci Balkan Savaşı başladıktan sonra filonun komutasını 23 Eylül 1913'den itibaren Tümamiral Souchon almıştır.

Tablo-1: Washington Deniz Silahsızlanma Anlaşmasına (1922) kadar tonajları itibarıyla savaş gemisi inşasındaki büyüme tablosu (Breyer, 1983, s.85)

Osmanlı Sancağı Altında

Padişah V. Mehmet Reşat'a saygılarını sunmak üzere Mayıs 1914'de Dolmabahçe'ye gelen SMS Goeben, ziyareti sonrasında Durrazzo'daki bölgesel huzursuzluğun giderilmesi için Arnavutluk'a gönderilmiştir (Avcı, 2000, s.106).

Akdeniz'de dretnot sınıfında en hızlı gemi olma özelliğini koruyan SMS Goeben kazan borularının dayanıksızlığı nedeniyle stim devrelerinde çatlama oluyor, bu durum da gemi süratini olumsuz yönde etkiliyordu. Arnavutluk ziyareti sırasında geminin sürati 12 knota² kadar düşmüştür. Avusturya-Macaristan veliahdı Arşidük Ferdinand'ın 28 Haziran 1914'de öldürülmesi savaşın çok yakında başlayacağını bir işareti idi. Souchon, Goeben'in kazanlarının onarımının yapılması için Alman donanmasından işçi ve malzeme talebinde bulundu. Arnavutluk'un Pola Limanı'na gönderilen kazancı ve borucu işçiler beraberlerinde getirdikleri 9600 yeni kazan borusu ile onarıma 10 Temmuz 1914'de başlamışlar, geceli-gündüzlü çalışma ile Temmuz ayı sonuna kadar 4460 arızalı kazan borusunu değiştirmişlerdir (Staff, 2006, s.18). Amiral Souchon, Temmuz ayı sonunda Pola'yı terk etmesini bildiren emri aldığı³ SMS Goeben'in tüm onarım işlemleri tamamlanmamıştı. Buna rağmen gemi kısa süreli 22,5 knot, devamlı 18 knot sürat yapabilecek duruma getirilmişti (Lorey, 1946, s.3).

SMS Goeben ve SMS Breslau'nun 3 Ağustos 1914'de Cezayir'in Philippeville ve Bone limanlarını bombalaması sonrasında Çanakkale Boğazı'ndan girişi için izin verilmesi yönündeki

² Su üstünde yere göre bir saatte kat edilen mesafenin deniz mili cinsinden ifadesidir. (1 knot= 1852 m/sa)

³ Donanma Komutanlığı Deniz Tarihi Arşivi (DTA), Turhan Özer Arşivi, 2, 2/12.

Alman hükümetinin talebi⁴ hükümetin bilgisi dışında Enver Paşa tarafından uygun görülmüştür⁵. Alman Akdeniz Filosu Enver Paşa'nın bu izniyle İngiliz ve Fransız gemilerine yakalanmadan, 10 Ağustos günü Çanakkale Boğazı'ndan SMS Breslau ile birlikte girmiştir⁶. Hemen ertesi gün 80 milyon marka satın alındığı gazetelere (Çulcu, 2004, s.55-56; Noyan, 1997, s.49) ve Avrupa ülke konsolosluklarına tarafsızlığın devam etmekte olduğuna dikkat çekilerek bildirildi. Alman Akdeniz Filosu gemilerinden Goben'e "Yavuz Sultan Selim", Breslau'a da "Midilli" adı verildi⁷.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde başta İngiltere ve Fransa olmak üzere çeşitli Avrupa devletleri ile ittifak çabasında bulunan Osmanlı Devleti, çabalarından olumlu sonuç alamayınca Almanya ile ittifak anlaşması imzalamıştır (Doğanay, 2014, s.372). Alman gemilerinin Osmanlı donanmasına katılması ile birlikte donanmanın ıslah edilmesi maksadıyla görevde bulunan Amiral Limpus başkanlığındaki yaklaşık 60 kişilik İngiliz heyetinin de görevi sona ermiştir (Bedirhan ve Atabey, 2013, s.136).

3 Eylül 1914 tarihinde Donanma Komutanlığı'na atanan Amiral Souchon, Osmanlı donanma gemilerinin savaşa hazır hale getirilmesi çalışmaları ile birlikte savaş gemilerinde kullanılmak üzere mevcut tüm kömür ve yağ ile akaryakıtı kontrol altına aldırdı. 8 bin ton Galler kömürü kontrol altına alınırken Zonguldak kömürünün tedarik, ulaştırma ve dağıtım işlemleri için de Alman subaylar görevlendirildi (Yavuz, 2001, s.247).

29 Ekim 1914'de Rus limanlarının bombalanması sonrasında Osmanlı Devleti, Almanya'nın yanında savaşa girmiş, donanma ikiye bölünerek Yavuz ve muharebe yeteneği iyi durumda olan gemiler Souchon emrinde Karadeniz'de Turgutreis, Barbaros ve Hamidiye Yarbay Arif emrinde Çanakkale'de görevlendirilmiştir. Yavuz'un Karadeniz'de Ruslara karşı görevlendirilmesinin ana gerekçesi, Karadeniz'de Ruslara karşı deniz üstünlüğünü elde etmek ve Rusların müttefik filonun Çanakkale harekatı ile eş zamanlı benzer bir çıkarma hareketinin İstanbul kıyılarına gerçekleşmesini engellemektir. Souchon tarafından yapılan tertiplenme Ruslara karşı başarılı olmuştur.

Müttefik filo, Gelibolu yarımadasına bir çıkarma harekatı planlama aşamasında iken, Ruslardan gerektiğinde Karadeniz Boğazı'na yapılacak bir çıkarma hareketinde kullanılmak üzere bir kolorduyu hazır bulundurmaları ve Boğaz'a yapılacak harekatta Rus Karadeniz filosunun, Müttefik İngiliz-Fransız Filosu Başkomutanlığının isteğine göre hareket etmesini talep etmiştir. Yavuz gibi süratli bir muharebe kruvazörünün etkin bulunduğu sürece çıkarmanın güvenli biçimde yapılamayacağını ve Doğu Avrupa cephesindeki durumları nedeniyle bu kolorduya ihtiyaçları olduğunu ileri süren Rusya, müttefiklerin bu isteklerini yerine getirmemiştir (Tunaboylu, 2015, s.27).

I. Dünya Savaşı süresince Karadeniz'de görev yapan Yavuz, Bolşevik İhtilali'ne kadar kapsamlı bir onarım görmemiştir. Savaş süresince çıkan küçük çaplı arızaların gemi personeli ile Yavuz gibi buhar türbinli makinelere sahip gemiler hakkında kısıtlı bilgi birikimine sahip tersane personeline yapıldığı değerlendirilmektedir. Ancak büyük çaplı onarımlarda Almanya'dan destek alınmıştır. Bu nedenle Yavuz 26 Aralık 1914'de İstanbul Boğazı çıkışında aldığı iki mayın isabeti neticesinde sancak baş omuzluğunda 50 ve iskele bordasında 64 m²'lik iki büyük yara açılmıştır. Çift cidar (Double bottom)⁸ tekne yapısı sayesinde yaklaşık 2000 m³ su almasına ve gemi bir metre batmasına rağmen savaş yeteneğini kabul edilebilir sürat kısıtlamaları ile devam ettirmiştir

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BAO), İradeler, Hariciye Kısım Evrakı, (İ.HR.), 434/1332, 10/C/1332 (Hicri).

⁵ BAO, Bab-ı Ali Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri, (BEO), 4283/321156, 10/C/1332 (Hicri).

⁶ BAO, Dahiliye Nezareti Şifre Kalem, (DH.ŞFR.), 436/45, 28/Te/1330 (Hicri); ayrıca bkz.; Geoffrey Bennett, Naval Battles of the First World WarT, Pen & Sword Military Classics, London, 2005, s.33.

⁷ BAO, DH.ŞFR., 43/222, 19/N/1332 (Hicri), ayrıca bkz.; Bennett, age, s.57-58.

⁸ Çift cidar, gemilerde dış duvar (borda) ile yaşam mahalleri, makine daireleri gibi iç kısım arasında boşluk oluşturulup çift katman meydana getirilmesidir. (<http://tr.wikipedia.org/wiki/Cidar>, ET: 12 Aralık 2014)

(Halpern, 1995, s.227). Olay sonrasında hazırlanan hasar raporundan alınan bazı bilgiler aşağıdadır⁹.

İsabetin nedeni : Rus mayını 100 kg trotyl¹⁰

İsabet noktası : 113 nolu posta civarı

Giren su: 113. Postaya kadar kömürlük tam imha olmuş sancak II. çift karina dolu 105-109 postalar arası dolu; toplam 2000 ton su girmiştir.

Gövdedeki hasar: Dalgıç tespiti; Borda kaplaması 108-113 ½ postalar arası yırtılmış, 107-114 postalar arası çökmüş, kuşak zırhı alt kenarından IV. boylaması arası yırtık aşağıya doğru II. boylamasına postaya kadar uzuyor.

108-114 postalar arasındaki koruma perdesi muhtemelen tahrip olmuş. Patlayan perçinler nedeni ile torpido savunma perdesi 113 posta civarında su sızdırıyor.

Karadeniz’de Ruslara karşı devam eden mücadelede Yavuz’un göreve devam etmesi Osmanlı için hayati öneme haiz olduğundan, bir an önce yaralarının onarımı gerekiyordu. Yavuz ve Midilli büyüklüğü nedeniyle Haliç’e giremediğinden, İstinye Tersanesi’ne ait rıhtımı kullanmaktaydı. İstinye Tersanesi Fransız-İtalyan şirketinin malı iken 3 Kasım 1914’te şirkete el konulmuştur. Haliç Tersanesi’ne göre küçük ama modern bir tesis olan İstinye Tersanesi’nde mevcut bir adet 8.000 tonluk yüzer havuz, Yavuz dışında bütün donanma gemilerini havuzlayabilecek kapasitedeydi. 26 Aralık 1914’teki mayın yaraları gemi havuzlanmadan onarılmıştır. Yaraların kapatılması için ihtiyaç duyulan malzeme ve işçiler Almanya’nın Wilhelmshaven ve Kiel’deki İmparatorluk tersanelerinden getirilmiş, bu işçiler savaş sonuna kadar bölgede kalmıştır. Gemiye havuzlamadan deniz üzerindeyken onarımının yapılabilmesi için yara onarım sandığı olarak ifade edilen 75 ton ağırlığında, çalışma mahalli ve hava sandığı bölmelerinden oluşan demirden bir onarım ünitesi inşa edilmiştir. Yara onarım sandığı, hava sandığına basılan sıkıştırılmış hava ile onarım yapılacak yaralı alana tutturuluyor ve içerde kalan su, tulumbalar vasıtasıyla basılarak işçiler için çalışabilecek ortam hazırlanmıştı. 64 m²’lik mayın yarasının onarılması geceli-gündüzlü çalışma ile 10 haftada bitirilmiştir. Geminin sancak baş omuzluğundaki 50 m²’lik yara ise aynı onarım yöntemiyle Nisan 1915’te tamamlanmıştır (*Birinci Dünya...*, 1976, s.424).

Yavuz’un onarım ihtiyacı olan bir diğer problemi de pervane şaftlarındaki boşluklardı. Şaftlarda oluşan boşluklar şaft yataklarının değiştirilmesini ve geminin havuzlanmasını gerektiren bir ameliye idi. Şaft yataklarındaki boşluklar makinelerde hararete neden olmakta, bu durum da geminin sürat artırmasını engellemekteydi. Yavuz’a uygun havuz olmadığından bu onarım da gemi denizde iken yapılmıştır. Şaftlar çıkarıldığında oluşacak boşluklardan su girmesini önlemek için karina dışındaki şaft uzantısına su altında çalışmayı sağlayacak şekilde özel sandıklar yapıldı. İskele dış şaft yatakları 26 Mart – 25 Nisan, sancak dış şaft yatakları 26 Nisan – 25 Mayıs tarihleri arasında geceli-gündüzlü çalışarak yapıldı (Makela, 2006, s.68).

Rusya’nın 7 Kasım 1917 Bolşevik İhtilali sonrasında savaştan çekilmesi ve Brest-Litovsk Barış Antlaşması ile Karadeniz’de savaş sona ermişti. Yavuz dört yıl süresince havuzlanamadığından Sivastopol’ün 1 Mayıs 1918’de Almanlar tarafından işgalinden sonra buradaki yüzer havuzdan yararlanmak suretiyle 7-14 Mayıs 1918 tarihlerinde havuzlanmıştır. Havuzda karina temizliği ve boyası ile birlikte karinasındaki küçük onarımları da yapılmıştır (Campbell, 1978, s.26).

⁹ DTA, Turhan Özer Arşivi, 2, 2/12

¹⁰ Trinitrotoluen (TNT), askeri ve diğer uygulamalarda kullanılan patlayıcı madde.

Amiral Souchon'un yerine 4 Eylül 1917 tarihinde Osmanlı Donanma Komutanlığı'na getirilen Amiral von Paschwitz, Karadeniz'de savaşın sona ermesi nedeniyle İmroz (Gökçeada) ve Limni'de konuşlu müttefik donanmasına karşı taarruzi bir hareket planlamıştır (Tunaboğlu, 2013a, s.40). 19 Ocak 1918 tarihinde yapılan harekatta Midilli batmış¹¹, Yavuz üç mayın yarası ile Çanakkale'ye dönmüştür. Almanlar tarafından 1 Mayıs'ta işgal edilen Sivastopol Limanı'na 2 Mayıs tarihinde intikal eden Yavuz, 7-14 Mayıs 1918 tarihleri arasında havuzlanmıştır. Karinası temizlenerek boyanan gemi 28 Haziran 1918'de İstanbul'a dönmüştür. Bu yaraların onarımı cumhuriyet sonrasında Atatürk'ün direktifleri ile kurulan Bahriye Vekaleti'nin öncelikli görevleri arasında yer almış, onarım 1927-1930 tarihleri arasında gerçekleşmiştir. Onarım için yapılan ihale sürecinde devam eden siyasi çekişmeler, Bahriye Vekaleti'nin kapatılmasına ve Yavuz-Havuz Davası olarak bilinen cumhuriyet tarihinin ilk Yüce Divan yargılaması ile sonuçlanmıştır (Tunaboğlu, 2006, s.78-87).

Milli Mücadele Döneminde Yavuz'dan Diğer Birliklere Sevk Edilen Toplar

Yavuz'un inşasından hizmet dışına ayrıldığı süre içinde topaların cinsleri ve mevcutlarında değişiklikler olmuştur. Özellikle I. Dünya Savaşı döneminde Yavuz'dan boğazlardaki bataryaların desteklenmesi ile Marmara'da denizaltı tehdidi altında devam eden ve devamlılığı vatan savunması için hayati önemi olan lojistik nakliyat görevinde bulunan vapurlara top, makineli tüfek ve cephane desteği sağlanmıştır. Osmanlı Donanması'na katıldığı 1914 yılında 4 olan 500 mm. Schwarzkopf torpido kovanı 1930 yılı öncesinde ikiye düşürülmüştür (Langensiepen ve Güleriyüz, 2000, s.27).

Topun Cinsi	1914	1916	1930	1941
280 mm. Krupp L/50	10	10	10	10
150 mm. Krupp L/45	12	10	10	12
88 mm. Krupp L/45	12 ¹²	16 ¹³	6	8
400 mm.	-	-	-	10

Tablo-2 Yıllara göre top cins ve miktarları

Müttefik donanma tarafından Çanakkale Boğazı'na 3 Kasım 1914 günü yapılan¹⁴ taarruz gösterisi şeklindeki bombardıman sırasında boğaz tabyalarının takviye edilmesine ve yeni tabyalar oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu maksatla donanma gemilerinden sökülerek Anadolu yakasında oluşturulan İtepe-Çataltepe kara bataryası, Yavuz'un bir adet 15 cm.lik topundan istifade edilerek kurulmuştur. İlave olarak Dardanos tabyalarına da bir adet 8,8 cm.lik top verilmiştir. 1915 yılında hareketin gelişmesine bağlı olarak Çanakkale cephesine 2 Mayıs 1915 tarihinde iki adet 6 pusluk top ve makineli tüfekli personel verilmiştir (Avcı, 2000, s.110; Bargut, 2000, s.12).

İngiliz HMS E-11 denizaltısının 24 Mayıs 1915'te Tekirdağ açıklarında Nara adlı 300 tonluk vapuru batırması neticesinde, Çanakkale'ye nakledilmekte olan Yavuz'un bir adet 15 cm.lik topu ile 250 mermi ve 8,8 cm.lik top cephanesi Marmara sularına gömülmüştür (*Birinci Dünya...*, 1976, s.609).

Karadeniz'de kömür nakliyatının merkezi olan Zonguldak ve çevresine yönelik artan Rus bombardımanlarına karşı Marmara'da lojistik nakliyat görevinde olan Giresun ve Ingrad vapurlarına Yavuz'dan verilen seri atımlı top, Kefken Limanı'nın korunması için Birinci

¹¹ İstanbul Deniz Müzesi Arşivi (İDMA), Mülga Bahriye-X, 339/1, Kanunisani 1918.

¹² Langensiepen ve Güleriyüz'ün age'de 1914 yılında 88 mm.lik top olmadığını belirtmesine rağmen Matti E. Makela'nın age'de 1914 yılında 12 adet 88 mm.lik top yer almaktadır.

¹³ Langensiepen & Güleriyüz'ün age'de 16 adet 88 mm.lik top yer almasına rağmen diğer basılı kaynaklarda bu bilgiye ulaşılamamıştır.

¹⁴ BOA, DH.EUM. 3.Şb., 2/48; Baş, 2008, s.116.

Ordu'ya verilmesi planlanmışsa da Marmara'daki denizaltı tehdidi nedeniyle bu topların verilmesinden vazgeçilmiştir¹⁵. Bunun yerine Kefken Limanı'nın korunması için Kefken Batarya Tarassut İstasyonu'na Yavuz'dan çıkarılan iki adet top ile nişancı, işaretçi telefoncu ve topçu personel¹⁶ görevlendirilmiştir. Topların karaya bağlama tertibatı olarak ifade edilen top kürsülerinin yapılması sonrasında ihtiyaç duyulan mühimmat Harbiye Ambarı görevlilerince bölgeye sevk edilmiştir¹⁷.

Mondros Mütarekesi hükümleri süratle uygulanmaya başlamış, 22 Kasım 1918 tarihinde İngiliz ve Fransız Komisyonu, İngilizlerin kontrolündeki Yavuz'daki bütün mermilerin süratle çıkarılması için donanmaya emir vermiştir. Bahriye Nezareti'ne sunulan raporda Yavuz zırhlısının akümülatör, bataryalarının bakımlarının yapılarak ömrünün uzatılmasının mümkün olmayacağı¹⁸ ve makinelerinin her 10 günde bir çalıştırılması için yeterli miktarda kömür alınması gerektiği¹⁹ bildirilmiştir.

Çırak Okulu olarak kullanılan Yavuz ve öğrenim gören öğrencilerin komisyon tarafından sıkı bir şekilde kontrol edildiği arşiv kayıtlarından görülmektedir²⁰. Bu durumun Yavuz'un tekrar kullanılabilir hale gelmesi için herhangi bir faaliyette bulunulmasından duyulan endişeden kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Ayrıca arşiv kayıtlarında Fransız ve İtalyan amirallerden oluşan heyetler²¹ ile eğitim, top atışı ve benzeri sebeplerle bölgeye gelen gemi komutanlarının²² Yavuz'u ziyaret ettikleri görülmektedir. Bu ziyaretlerin de sadece kontrol maksatlı olmadığı, harbin kaderini değiştiren gemiye olan meraklarından kaynaklandığını ifade etmek mümkündür.

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması ile Osmanlı Devleti için I. Dünya Savaşı fiilen sona ermiştir. Mütarekenin 6. maddesi ile sahil güvenlik ve zabıta hizmetleri için kullanılacak küçük gemiler dışındaki bütün harp gemilerinin müttefiklere teslimi ve gösterilecek limanlarda kontrol altında tutulması gerektiğinden (*Birinci Dünya...*, 1976, s.421) Yavuz Sultan Selim zırhlısında 2 Kasım 1918'de Amiral Paschwitz'in forsu arya edilerek yerine Amiral Arif'in forsu toka edilmiştir²³.

Yavuz büyüklüğü nedeniyle Haliç'e giremediğinden iki İngiliz savaş gemisi refakatinde İzmit'e gönderilmiştir. Torpidoları, cephanesi, hidrolik sistemi boşaltılan, top nişangah ve kamaları ile kazan kapakları sökülen Yavuz, mütareke hükümleri gereğince oluşturulan kontrol komisyonunun isteği doğrultusunda bir İngiliz muhribinin kontrolüne verilmiştir. Milli mücadele dönemini İngilizlerin kontrolünde tamamlayan Yavuz, milli mücadelenin kazanılmasıyla birlikte Moda koyuna çekilmiş, geminin temizlenip boyanması sağlanmıştır. Cumhuriyetin ilanını selamlayan 101 pare selamlık atışı da genel görünümü iyi hale getirilen Yavuz tarafından yapılmıştır²⁴.

Cumhuriyet Döneminde Yavuz

1 Mart 1921 tarihinde kurulan Bahriye Dairesi Reisliği döneminde Kasımpaşa ile Azapkapı arasındaki kuru havuzlardan bir tanesinin büyütülerek geminin bu havuzda onarılması planlanmış ve gerekli projenin hazırlanması için İstanbul Bahriye Tersanesi Fen Heyetine emir verilmiştir. Fen

¹⁵ İDMA, Mülga Bahriye-X, 484/294, 10 Aralık 1916.

¹⁶ Aga, 484/303, 26 Ocak 1917.

¹⁷ Aga, 484/301, 7 Şubat 1917.

¹⁸ Aga, 484/278, 11 Aralık 1918.

¹⁹ Aga, 484/197, 16 Aralık 1918.

²⁰ Aga, 484/535, 536, 537, 21 Temmuz 1920; 482/552, 2 Eylül 1920.

²¹ Aga, 484/65, 9 Kasım 1921.

²² Aga, 484/66, 4 Aralık 1921.

²³ DTA, Raşit Metel Arşivi, 3, 3/85.

²⁴ DTA, Coşkun Güngen Arşivi, 3, 62/3.

Heyeti havuzlardan bir tanesinin 40 metre uzatılması ve İstanbul Bahriye Kumandanlığı ile havuzlar arasındaki denizi daha derinleştirmek suretiyle projenin uygulanabileceğini belirtmiştir. Haliç ile Sarayburnu arasındaki iki köprüden Yavuz'un geçmesi mümkün olmadığından projeden vazgeçilmiştir²⁵. Gazi Mustafa Kemal'in 21 Eylül 1925 tarihinde Yavuz'a yaptığı ziyarette 'bu gemiyi büyük Türk Milleti'nin ihtiyacı olan sağlam ve kudretli bir zırhlı şekline sokacağız' şeklinde verdiği direktif ile hızlanan onarım sürecinde öncelikle hazır havuz alınması için girişimlerde bulunuldu ise de siyasi ve mali gerekçeler nedeniyle hazır havuz satın alma projesi gerçekleşmemiştir. 22 Aralık 1924 günü tarihinde kurulan Bahriye Vekaleti çalışma programında Yavuz'un onarımı Vekalet'in en öncelikli görevi olmuştur. Havuz ihalesi Alman Filander şirketince, onarım ihalesi Fransız Saint Nazar (Nazaire) şehrinde bulunan Penohed şirketine verilmiştir (Tunaboylu, 2013b, s. 90, 89-108).

Yavuz'un havuzlanması için yeni havuz inşası için 225.000 TL bedelle anlaşılan Alman Filander şirketi 5 Aralık 1926 tarihinde imzalanan anlaşma hükümleri gereğince Gölcük'te 15 ay içinde teslim edilecek bir havuz ve mayın fabrikası yapacaktı (*Deniz Kuvvetleri ...*, 2000, s.65). Gölcük'te deniz üssü kurulmasının temelini teşkil eden havuzun inşası ve tecrübeleri Aralık 1926'da tamamlandı. Altı pontonun bir araya getirilmesi ile oluşturulan havuzun pontonları birbirinden ayrılması ile üç ayrı havuz haline gelebiliyordu. Bu sayede de üç gemi aynı anda havuzlanabildiği gibi havuzlar da birbirini havuzlayabiliyordu.

Havuzun dalış-çıkış tecrübelerinde işlemin dengeli bir şekilde yapılmasında problemlerle karşılaşılması üzerine, Bahriye Vekaleti'nce Almanya'dan Müller adında bir havuzlama mühendisi getirildi. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra yapılan havuzlama işleminde havuz dengeli bir şekilde çıkış yapmadığından, kızaklarını yıkarak havuzun içine düştü. Yavuz-Havuz Davası'nın temelini oluşturan bu kaza sonrasında havuzun onarımı 11 Eylül 1927 tarihinde tamamlandı. Yavuz 20 Eylül'de İsveçli havuzlama mühendisi Ebalmilad nezaretinde tekrar havuza alındı.

Yavuz'un mayın yaralarının onarımı, makine ve kazanlarının bakımlarının yapılma işini alan Penohed (Saint Nazar) şirketi bu işlemleri 25 Şubat 1930'da tamamlamıştır (Işın, 2006, s.27). Onarımda Yavuz'un kazanları yenilenmiş ve ana batarya toplarına Fransız atış kontrol sistemi tadilatı uygulanmıştır. Ayrıca iki adet 150 mm.lik topu çıkarılmıştır. Toplam 7.000.000 TL'ye tamamlanan overol onarımı sonunda 28 mil süratle 11 Ağustos 1930'da donanmaya katılan Yavuz, görevde kaldığı sürece donanmanın temel direği olmuştur (*Gölcük Tersanesi...*, 1999, s.12).

Yavuz'un tekrar donanmaya katılması Ruslar ve Yunanlıları telaşlandırmış, Rusya Baltık Filosundan 24.800 tonluk Parizhskaya Kommuna muharebe kruvazörü ile Profintern hafif kruvazörünü 1929 sonunda Karadeniz'de konuşlandırmış, Yunanistan iki muhrip alımı için harekete geçmiştir. Ayrıca Bahriye Dairesi Reisliği döneminde yeni gemi alımları için diğer ülkelerde araştırma yapan heyete İngilizler beş denizaltı inşa teklifi, Yavuz kruvazörünün beş yılda hizmet dışına ayrılması şartına bağlamıştı (Güvenç ve Barlas, 2003, s.7).

1930 yılında alınan bir kararla zırhlının Yavuz Sultan Selim olan adı Yavuz Selim, 1936 yılında alınan bir diğer karar ile de Yavuz olarak değiştirilmiştir (*TCG YAVUZ'un...*, 1973, s. 15). Donanmanın, Hava Kuvvetleri ile ilk müşterek eğitimi, İzmir'de 1938 yılında yapılmıştır. Uçakların donanma gemilerine taarruzunu ve gemilerin bu taarruzlara karşı alacağı tedbirlerin denenmesi amacıyla yapılan tatbikat sırasında Yavuz muharebe kruvazörü İzmir liman çıkışı sırasında Sancakkale Geçidi'nden geçerken I. Dünya Savaşı sırasında geçidi kapatmak üzere batırılan ve haritada işaretlenmemiş bir gemi batığına çarparak yaralanmış ve karinasında yırtılma olmuştur. Yavuz bu kapsamda Gölcük'te havuzlanarak karina onarımı yapılmıştır (Baş, 2008, s.207).

²⁵ ATASE, Tarihçe Koleksiyonu I, Dz. K.K.Tarihçesi, (1923-1935), 1, 1-3263, 1-67.

II. Dünya Savaşı'nın başlaması üzerine 1 Eylül 1939'dan itibaren Erdek'te konuşlandırılan Yavuz'un kış direği, düşman tarafından gemi rotasının tespit edilmesinin güçleştirilmesi maksadıyla sökülüştür.

Teknolojideki gelişmeler neticesinde uçak sanayindeki gelişmelere karşı tedbir alınması maksadıyla 1941 yılında Yavuz uçaksavar sistemi, 4 adet 7,6 cm.lik, 26 adet 40 mm.lik ve 24 adet 20 mm.lik otomatik uçaksavar topu ile takviye edilmiştir.

1950 yılına kadar donanmada görev yapan Yavuz 1950 tatbikatından sonra yedek statüsüne alınmış, 1957 yılında da hizmet dışına ayrılmıştır. Hurda olarak Makine Kimya Endüstrisi Kurumuna (MKEK) satıldığı 1969 yılına kadar Donanma Komutanlığı ve Harp Filosu Komutanlığının karargahı olarak kullanılmıştır (Kayarlar, 1976, s.34).

Kullanım ömrünü tamamlamış olan Yavuz'un hizmet dışına ayrılmasında, Türkiye'nin NATO'ya giriş sürecinde Amerika'nın da etkili olduğu arşiv kayıtlarından görülebilmektedir. NATO'ya giriş sürecinde Türk ordusunun imkan ve kabiliyetleri ile sınırlandırmalarının değerlendirildiği Amerikan Yardım Kurulu'nun, Trakya'nın Savunması konulu raporunda '*Karadeniz'de özellikle gece yapılacak deniz hareketlerinde teknolojik olarak yetersiz ve savunmasız olarak nitelenen Yavuz'un, uzun menzilli topları ile Trakya'nın savunması kapsamında kara kuvvetlerinin desteklenmek üzere hareket yapabileceği*' ifade edilmektedir²⁶.

Amerikan Yardım Kurulu'nun 1953 yılında Türk Silahlı Kuvvetleri'nin genel değerlendirmesinin yapıldığı raporda, TCG YAVUZ'un herşeyden önce ulusal gururun bir parçası ve Yunan kruvazörü ELLİ'ye karşı koyabilecek en önemli kuvvet olması nedeniyle, Türk tarafının Yavuz'u görevde tutmaya devam ettiği, ancak daha etkin bir personel ve kaynak kullanımı yapılabilmesi için hizmet dışına ayrılması konusunda ısrar edilmesi gerektiği yer almaktadır²⁷.

Türkiye'yi ziyaret eden Atlantik Paketi Kuzey Atlantik Kuvvetleri Başkomutanı Amiral McCormick, '*Türk Silahlı Kuvvetleri kaya gibidir. Türkler NATO kuruluşu içerisinde bir sütun, bir abidedir. Amerika Türk donanmasının küçük gemilerden teşekkül edilmesine ve Yavuz'un hizmet dışına ayrılmasına taraftardır*' demiştir (Cumhuriyet, 6 Ekim 1952).

31 Aralık 1953 tarihli etkinlik raporunda küçük bir organizasyon olarak tanımlanan donanma unsurlarından sadece denizaltıların taarruzi harekatta kullanılabileceği, diğer donanma unsurları ile savunma hareketi yapılabileceği belirtilmiştir. Yavuz kullanım ömrünü tamamlamış ve etkisiz olarak tanımlanarak askeri yardım programı kapsamına alınmamıştır²⁸.

Müze Gemi Yapma Girişimleri

Roma döneminde başlayan geçmişe ait eserleri toplama ve koleksiyon yaparak sergileme geleneği 19. yüzyılda temel bir endüstri halini alan turizmin bir parçası haline gelmiştir. Günümüzde giderek önem kazanan kültür turizminin bir parçası olan müzelerde insanların bilgilenmesine katkı sağlayacak farklı nesneler sergilenmektedir. Ülkeler sahip olduğu tarihi değerleri koruyup bu değerleri dünya insanlığına sunabildiği ölçüde çekim merkezi haline gelmektedir (Kervankıran, 2014, s.349).

Binlerce yıllık denizcilik tarihinde inşa edilen gemilerin neredeyse tamamı malzemelerin ömrünü tamamlaması, bakımsızlık, batma veya hurdaya ayrılıp sökülme gibi süreçler sonucu yok olmuştur. Eski dönemlerden gelen ve günümüzde ayakta kalan çok az sayıda gemi çoğunlukla

²⁶ National Archives and Records Administration/ABD (NARA), Defence of Turkey, NND 964322, 13 Ekim 1950, s.9,13.

²⁷ NARA, US Regional Military Guidance on Turkish Forces Proposed of 1953 Annual Review, 843001, 2 Ekim 1953, ANNEX B, s.2.

²⁸ NARA, Report on Effectiveness of Forces Turkey, NND 816034, 31 Aralık 1953, s.13, 80-81.

tarihsel önemleri nedeniyle yaşatılsa da bazıları şans ve çevresel etkiler sonucunda bozulmadan günümüze gelebilmiştir. Eski dönemlerden kalan gemilerin limana bağlanıp bakılmaması durumunda çürüyüp yok olacağından dolayı günümüzde bu tür gemilerin yaşatılabilmesi için dernekler kurulmakta, bağışlar toplanmakta ve gönüllülerin çabalarıyla sürdürülen süreç geminin müze olarak ücretli ziyaretlere açılmasıyla devam etmektedir. Günümüzde Uluslararası Müze Gemiler Derneği'ne kayıtlı 13 ülkeye ait 200'e yakın müze gemi bulunmaktadır. Bu gemilerden yaklaşık 150'si uçak gemisinden çıkarma gemisine kadar bir kısmı çeşitli savaşlara katılmış savaş gemilerinden oluşmaktadır²⁹.

Yavuz'un hizmet dışına ayrıldıktan sonra müze gemi olarak muhafaza edilmesi gündeme gelmiştir. Basında 30 Ağustos 1965 tarihinde Yavuz'un kilosunun 1 liradan satılacağı ve geminin Alman ve İtalyanlardan başka Amerika, İngiltere, Fransa, Japonya, Hollanda ve Kanada şirketlerinin almak istediğine ilişkin haberlerin (Tercüman, 9 Eylül 1965) yer alması üzerine, Yavuz'un müze yapılması konusunda kamuoyunda seferberlik başlamıştır.

Türk Hükümeti gemiyi müze yapamaz ise gemiyi halkın satın alarak müze yapması konusunda yayınlanan kampanya haberleri³⁰ üzerine Turizm ve Tanıtma Bakanlığı, Tanıtma Genel Müdürlüğü'nde Milli Eğitim, Maliye, Turizm ve Tanıtma Bakanları ile Deniz Kuvvetleri Komutanlığı yetkililerinin katılımı ile bir toplantı yapılmış ancak Yavuz'un satış kararı değişmemiştir.

Yavuz'un satışına ilişkin 1965 yılında yapılan hurda ihalesine altı yabancı şirket katılmış, verdikleri fiyatlar Maliye Bakanlığı'nın istediği fiyatın çok altında olmasından dolayı gemi satılamamıştır³¹. Yavuz'un satılmasının gündemde olduğu günlerde Alman Akdeniz Filosu komutanı ve Osmanlı Donanma Komutanı olarak 1913-1917 tarihleri arasında Goeben/Yavuz Sultan Selim'de bulunan Amiral Souchon'un eşi Margeret Souchon, İzmit'te Yavuz'u ziyaret etmiştir (Makela, 2006, s.74).

Yurt içinde olduğu gibi başta Almanya olmak üzere yurt dışında da Yavuz'u müze gemi haline getirerek gelecek kuşaklara aktarmak üzere girişimlerin olduğu görülmektedir. Almanya'nın Frankfurter allgemeine Zeitung gazetesinde 28 Haziran 1972 tarihinde "Goeben Yüzen Müze?" başlığı ile yayınladığı haberde özetle '1911'de Hamburg Blohm&Voss Tersanesi'nde kızaktan indirilen tek zırhlı kruvazör olan Yavuz MKEK'na satıldı.... Federal Almanya hükümeti ile 1962-1965 yılları arasında bu geminin geri alınması için görüşüldü ancak görüşmeler sonuçsuz kaldı. Türkiye finansal nedenlerle bu gemiyi kamuoyuna açık bir müze haline getirebilecek gibi görünmüyor.... Goeben'i Alman limanlarına getirme gayretleri 1970'den beri Alman müzelerinin idaresinde devam ediyor. Meclisteki milletvekilleri de bu projeyi takip ediyor. Dretnot döneminden elde kalan tek savaş gemisi Goeben'dir. Bu geminin muhafaza edilmesi tarih açısından önemlidir. Tıpkı Kiel'de sergilenen eski denizaltı U-995'i 77.000'den fazla insanın ziyareti gibi.

Bu zırhlıyı geri getirme umutları olumlu sonuçlanırsa gelecek yaz Alman limanlarının birinde büyük bir hareketlilik olabilir. Goeben de Portsmouth'daki Victory, Londra'daki Belfast, ya da Stockholm'deki Vessa gibi ziyaretçilerin ilgisini uyandıracaktır şeklinde haber yer aldı.

Alman Hamburg gazetesinde 22 Ekim 1972 tarihinde "Dünya'nın en Eski Kruvazörü Hurda Oluyor", "Alman Müzeleri İçin Son Şans" başlığı ile yayınlanan haberde Yavuz'un tarihsel sürecine değinildikten sonra, Türkiye'nin 1963'te gemiyi hurda fiyatına (2,5 milyon sterlin)

²⁹ <http://www.hnsa.org/> (ET 20 Aralık 2014)

³⁰ "İşte Aradaki Fark Yavuzun Bombalandığı Rus Gemisini Müze Yapmışlar", Tercüman, 14 Eylül 1965; "Hamidiye ... Mecidiye ... ve Yavuz ... Artık Tarih Satıyoruz", Tercüman, 17 Eylül 1965; "Madalyalarımı Veriyorum Onları da Jilet Yapsınlar", Tercüman, 28 Eylül 1965; "Millet Alır Kampanyası", Tercüman, 27 Eylül 1965; "Trabzonlular: 1'er lira verip Yavuz'u devletten alalım diyor", Tercüman, 11 Eylül 1965; "İzmit'te İnfiial Başladı", Tercüman, 13 Eylül 1965.

³¹ En yüksek fiyatı 13.961.250 TL ile Alman Eisen und Metail A.G. şirketi vermiştir. Hürriyet, 1 Ekim 1965.

Almanya'ya müze gemi olarak kullanılmak üzere satmayı teklif ettiğini, ancak Alman ve Japonların bu fiyatın yarısından azını kabul ettiği belirtilmektedir. Haberin devamında 'Türk Hükümeti'nin gemiyi Türk Makine Kimya Endüstrisi Kurumuna sattığı ve halen Gölcük'te hiçbir el sürülmediği üzerinde durularak, en azından Goeben'den bir parçanın Almanya'daki müzeye alınması için son şansın devam ettiğini' duyurmuştur³². Arşiv belgelerinden bu gazete haberi sonrasında geminin müze gemi olarak muhafazası için Türkiye'nin Almanya Deniz Ataşeliği'ne, Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na ve MKEK'na gerek kurumsal, gerekse bireysel olarak başvurularda bulunulduğu görülmektedir.

Bu konuda en büyük gayreti de Berlin Deniz Müzesi'nden G. Jachmann göstermiştir. Jachmann 21 Ocak 1973 tarihinde Türkiye'nin Bonn Deniz Ataşeliği'ne ve Almanya'daki marina işletmelerine yazdığı yazı ile 'Goeben'in 3 milyon marka satışa çıkarıldığını belirterek Goeben müze gemi yapıldığı takdirde iyi bir kazanç sağlanabileceği, bu kapsamda da hep birlikte bu gemiyi almaları gerektiğini' bildirmiştir³³.

Alman donanma tersanelerinde inşa edilen ve en uzun süre hizmette kalan muharebe kruvazörü olma özelliğini koruyan Yavuz'u müze yapmak için Hamburger Rundbrief editörü R.K. Lochner 21 Aralık 1972 tarihli yazısı ile Deniz Kuvvetleri Komutanı Oramiral Kemal Kayacan'dan Yavuz/Goeben'in gururunu gelecek kuşaklara aktarabilmek için müze gemi girişiminde bulunacaklarını belirterek bilgi talebinde bulunmaktadır. Lochner MKEK'na aynı tarihte yazdığı ikinci bir mektupla da Yavuz/Goeben'in müze gemi yapılması için gayret ettiklerini, bu kapsamda geminin durumu ve müteakip plan için bilgi talebinde bulunmuştur³⁴.

Deniz Kuvvetleri Komutanlığı'na yapılan müracaata, 24 Ocak 1973 tarihinde Oramiral Kemal Kayacan imzası ile verilen cevapta geminin 26 Mayıs 1969 tarihinde MKEK'na satıldığı, ve gemi üzerindeki her türlü tasarrufun anılan kuruma ait olduğu bildirilmiştir³⁵.

Lochner 21 Aralık 1972 tarihinde MKEK'na yazdığı yazı ile 'söküm işlemlerinin hangi aşamada olduğu, geminin satışı ile ilgili bir fiyatın belirlenip belirlenmediği vb.bilgiler talep etmiş ve yazısını Yavuz/Goeben'i dünyadaki gemi severler ile Türk ve Alman gelecek kuşakları için koruyunuz' isteği ile son bulmuştur³⁶. Arşiv kayıtlarında MKEK'ca Lochner'e cevap verilip verilmediğine ilişkin bir belgeye rastlanmamıştır.

Yavuz'un Söküm İşlemleri

26 Mayıs 1969 tarihinde MKEK'na satılan Yavuz'un söküm işlemlerinin yapılması için MKEK'ca ihale yapılmıştır. İhaleyi alan KİSKA-SAM firmasının Seymen'deki tesislerini tamamlanması sonrasında başlanan söküm işlemlerine bu firma tarafından Temmuz 1974 tarihinde son verilmiştir. Söküm işlemlerine son verilmesinin gerekçesi yüksek enflasyon nedeniyle yapılan enflasyon farkına ilişkin talebin kabul edilmemesidir. Yeniden yapılan ihale sonrasında Mahmut Doğan Şirketi'nce yapılan söküm işlemleri Şubat 1976'da tamamlanmıştır.

Yavuz gemisinin 20 Şubat 1976 tarihinde tamamlanan söküm ve parçalama işlemleri sonucunda 5.479.310 kg. zırh çeliği, 11.913.940 kg. demir çelik, 178.340 kg. bakır, 503.630 kg. pirinç, 135.410 kg. kablo, 177.520 kg. ahşap malzeme, 640.070 kg., çeşitli cinsten diğer metal, 1.567.788 kg. çöp elde edilmiştir³⁷.

³² DTA, Celalettin Yavuz Arşivi, 19/38, s.12.

³³ Aga, 19/38, s.13.

³⁴ Aga, 19/38, s.14-15.

³⁵ Aga, 40, 19/40.

³⁶ Aga, 19/38, s.16

³⁷ DTA, Raşit Metel Arşivi, 3, 3/85.

Kırk yıl Türk Donanması'na hizmet ettikten sonra söküm işlemleri yapılan Yavuz'dan hatıra olarak kalan çeşitli parçalar çeşitli yerlerde sergilenmektedir. Yavuz'un 11.5 ton ağırlığındaki dört pervanesinden iki tanesi Gölcük Donanma Komutanlığı'nda, bir tanesi İstanbul Deniz Müzesi'nde, dördüncü pervanesi de Gölcük Amiral Sağlam Caddesi'nin girişinde yapılan bir anıtta sergilenmektedir. Ayrıca İstanbul Deniz Müzesi'nde Yavuz'a ait namlu, atış kontrol sistemi gibi objelerinin yer aldığı Yavuz odası oluşturulmuştur.

Tarih	Faaliyet
26 Mayıs 1969	MKEK Hurda İşletmesi'nin Yavuz'u 20 milyon TL'ye satın alması..
1971-1973	MKEK'nun söküm işlerini 15 milyon TL'ye KİSKA-SAM İnşaat ve Ltd. Şirketine vermesi. (Metallerin kilosu 0,50 TL). KİSKA-SAM firmasının Seymen/İzmit yakınlarında söküm işlemleri için tersane inşasını tamamlaması.
7 Haziran 1973	Yavuz'un donanmadan ayrılış töreni.
6 Ağustos 1973	KİSKA-SAM firmasının söküm işlemlerine başlaması.
10 Eylül 1973	28 cm.lik kulelerin sökümü.
11 Aralık 1973	Batarya güvertesinin ve baş kısmından başlanarak sökümü.
1 Ocak 1974	Ara güvertenin sökümünün tamamlanması.
3 Nisan 1974	Dinamoların çıkarılması, kazanlardan başlayarak yangın boruları, tesisatlar ve dümen motorlarının alınması.
5 Haziran 1974	Torpedo kovanları, orta türbin ve ikinci kazan bölmelerinin sökümü.
Temmuz 1974	Yüksek enflasyon nedeniyle KİSKA-SAM firmasının ilave ödeme yapılmasına ilişkin talebin MKEK'ca kabul edilmemesi ve firmanın işe son vermesi.
Ocak 1975	Söküm işlemleri Mahmut Doğan Firmasına ihale edildi. (Metallerin kilosu 0,55 TL)
2 Temmuz 1975	Obüs kamaralarından söküm işlemlerine devam edilmesi.
Mayıs 1975- Ocak 1976	Gemi ön kısmından başlayarak kademe kademe karaya oturtularak söküm işlemlerine devam edilmesi.
Şubat 1976	Pervane ve dümenlerinin sökülmesi ile söküm işlemlerinin tamamlanması.

Tablo-3 TCG YAVUZ'un Söküm ve Parçalanma Süreci (Martin, Wanner, 1976, s.563-564)

Sonuç

Sultan Abdülaziz döneminde Fransa ile birlikte dünyanın en büyük ikinci donanmasına sahip olan Osmanlı Devleti, teknolojik gelişmeleri takip etmediğinden çağı yakalayamamış ve döneminin en modern gemilerinden biri olan Yavuz Sultan Selim'e savaş süresince sınırlı destek sağlayabilmiştir. Sultan Abdülhamit'in donanmayı Haliç'e hapsedmesi de donanmanın savaş yeteneğini kaybetmesinde direk etkili olmuştur.

İngiltere'nin el koyduğu Sultan Osman ve Reşadiye dretnotları teslim edilmiş olsaydı havuz ihtiyacı bu gemiler için de geçerli olacaktı. Bu durum Osmanlı idarecilerinin ve denizcilerinin yeterli öngörü ile hareket etmediklerinin bir göstergesidir. Her ne kadar Gölcük'te konu ile ilgili hazırlık yapılmış olsa da ekonomik gerekçelerin de etkisi ile sonuçlanmamıştır.

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Yavuz'un gerek mükemmel dizaynı, gerekse Alman ve Türk işçilerin azimli mücadelesi ile savaş süresince Karadeniz'de Ruslara karşı deniz üstünlüğünün daimi olarak muhafaza edilmesi sağlanmıştır.

Cumhuriyet döneminde donanma, Yavuz ekseninde kurulmuş ve Atatürk'ün direktifleri doğrultusunda dünyanın sayılı donanmaları arasında yerini almıştır. Müze gemi yapma girişimleri başarı ile sonuçlanmış olsa, bu gün tarihi yaşama ve çok daha iyi değerlendirme imkanına sahip olabilirdik.

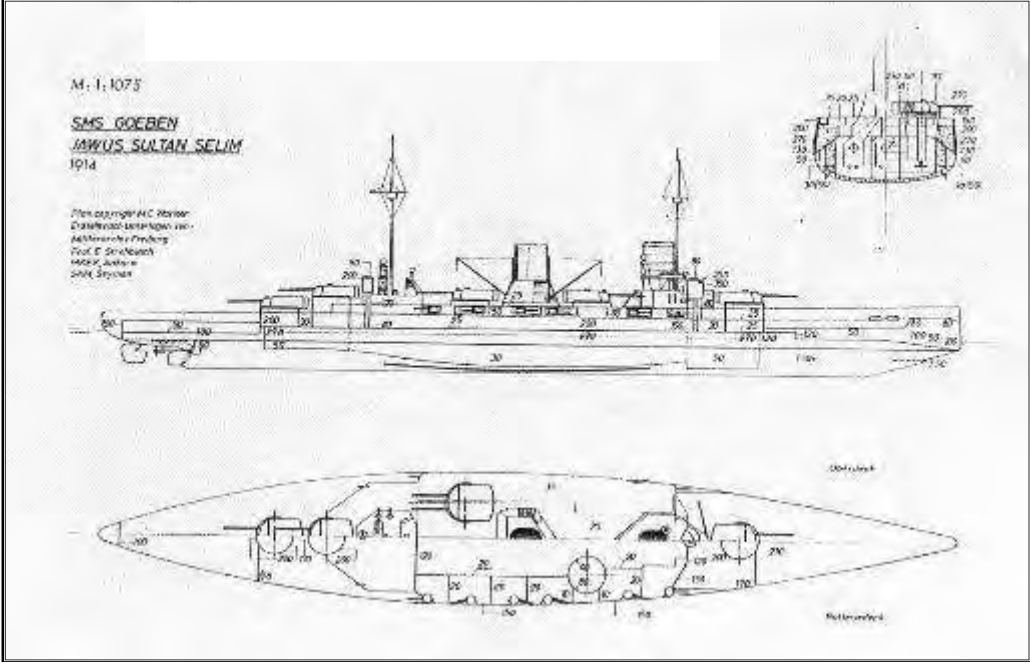
YAVUZ (GOEBEN)'UN TEKNİK ÖZELLİKLERİ³⁸

Sınıfı	: Moltke
Tipi	: Birinci Sınıf Muharebe Kruvazörü
Denize İndirme Tarihi	: 28 Mart 1911
Donanmaya Katılışı	: 2 Temmuz 1912
Osmanlı Donanmasına Katılışı	: 16 Ağustos 1914
Tekne	: Zırh kaplı, sac
İnşa Yeri	: Blohm & Voss A.G, Hamburg
Uzunluğu	: 186.6 Metre
Eni	: 29.5 Metre
Draftı	: 8.1 m. (22.979 t.), 9.19 m. (25.380 t.)
Tonajı :	
Tam Yük Tonajı	: 25.380 Ton
Normal Tonajı	: 22.979 Ton
Makine Gücü	: 85.782 Beygir (iki adet Parsons Buhar Türbini)
Sürati	: İktisadi sürati 25,5 knot (47,2 km/sa) Maksimum sürati 28,4 knot (52,6 km/sa)
Adedi	: 10-6'sı ileri 86.000 B.K.; 4'ü geri 38.324 B.K.
Azami Sürati	: 27.8 Mil
Pervane	: 4 Adet (3 kanatlı bronz)
Şaft Kutru	: 374 mm.
Bacası	: 2 Adet
Kazanları	
Tipi	: Schults-Thornycroft
Adedi	: 24 adet
Tazyik	: 16 kg/cm ²
Zolli Türbin	: 6 adet
Beygir Gücü	: 385 HP
Devir	: 2.000 devir
Dinamosu	
Adedi	: 6'sı dahili, 6'sı harici 12
Tipi	: AGM 282; AGM 262; SMS mütemadi
Volt	: 225/250-225/230
Zırh Kalınlığı	
Güverte	: 25,4-76,2 mm.
Kemere hattı	: 100-280 mm.
Top Taretleri	: 230 mm.
Zırhlı Kule	: 350 mm.
Seyir Siası	: 1.300 mil (azami süratte) 3.600 mil (iktisadi süratte)
Bölme Adedi	: 15 sızdırmaz bölme

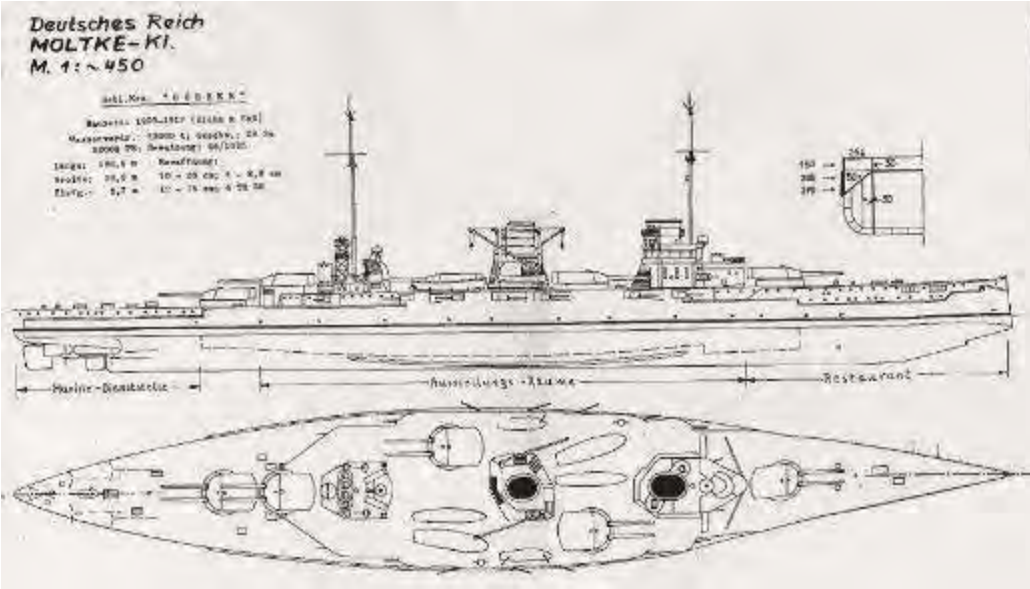
³⁸ Gary Staff, *German Battlecruisers: 1914–1918*, Osprey Books, Oxford, 2006, s.12.

Güverte Adedi	: 7 Adet
Sarnıç Ambar Kapasiteleri	
Yakıt Kapasitesi	: 3018 Ton Kömür, 200 Ton Mazot, 7.5 Ton Benzin
Yağlama Yağı	: 16.500 türbin kg.; 7.100 makina kg.; 400 silindir kg.
Su Kapasitesi	: Kazan Suyu 552 ton, kullanma Suyu 365 ton, içme suyu 87 ton (Ayrıca deniz suyunu içme suyuna çeviren evoprayter sistemi mevcuttur.)
Vasıtaları	
Amiral Motoru	: 1 Adet, 4.5 ton
Komutan Motoru	: 1 Adet, 1.5 ton
İşkampavya	: 2 Adet, 5.5 ton ve 100'er kişi kapasiteli
Stimbot	: 3 Adet, 8.5 ton ve 25'er kişi kapasiteli
7 Çifte Bot	: 2 Adet, 1.950 ton, 50'er kişi kapasiteli
Patalya	: 2 Adet, 100'er kg.lık.
Silahlar ve Cephane	
Ana Batarya	: Çift namlulu 5 adet 280 mm SK/L-50 top Harp Atımı Mermi ağırlığı 302 kg. Talim Mermisi ağırlığı 230 kg.
Menzilleri:	
	Harp atımı menzil mermisi 23.700 m.
	Harp atımı zırh delici mermi 19.200 m.
	Harp atımı küçük hartuçla 10.700 m.
	Büyük talim atımı 14.700 m.
	Küçük talim atımı 10900 m.
	Azami yükseliş açısı 16°.
Cephane Mevcudu	: Menzil mermisi 100 adet, zırh delici mermi 721 adet
İkincil Batarya	: 12 Adet 150 mm. SK/ L-45 Krupp top (1915'den sonra 10 adet) Harp mermisi 45 kg. Talim mermisi 45 kg.
Menzilleri:	
	Harp atımı ile 13.500 m.
	Talim atımı ile 8.700 m.
	Azami yükseliş açısı 20° 2/16'lık
Cephane Mevcudu	: Harp atımı 1.500 adet, namlu başına 150 mermi
Yakın Savunma ve Hava Savunma Bataryaları:	12 adet 88 mm.SK/ L-45 top
Denizaltı Savunma Harbi Silahları	
	2 Adet 50 cm. torpido kovani (boyu 7 metre, ağırlığı 1.300 kg., patlayıcı miktarı 160 kg.)
Kompresörler	
	8'inci bölmede elektrikle çalışan 17 atmosferlik bir kompresör ile 5'nci bölmede stimle çalışan 120'şer atmosferlik iki kompresör vardır.
Sis Cihazları	
	Kıçta 2 adet İsveç tipi sis cihazı olup sis müddeti 6 dakikadır. Ayrıca nobel ve Türk tipi sis cihazları da vardır.
Personel:	1031 (barışta), 1350 (savaşta)

YAVUZ (GOEBEN)'A AİT TEKNİK ÇİZİMLER

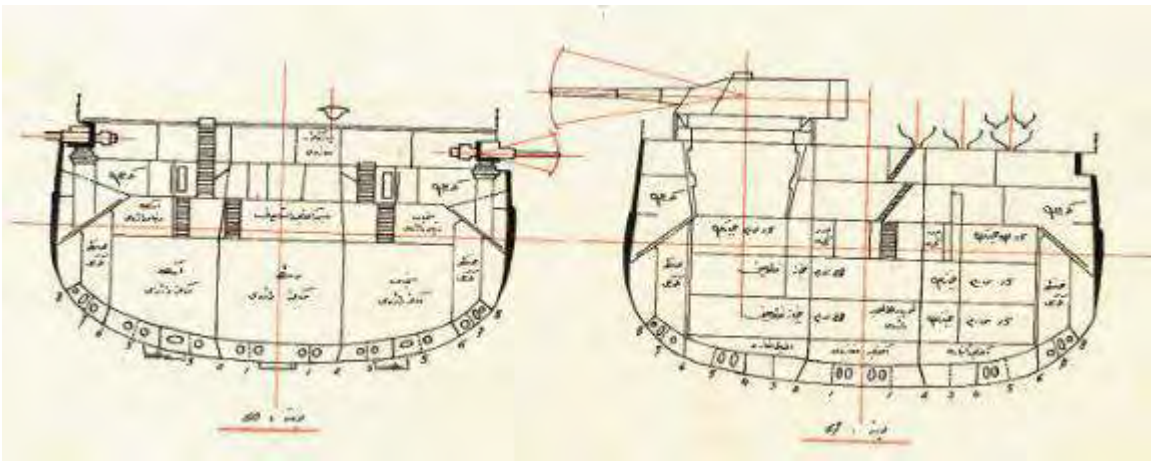
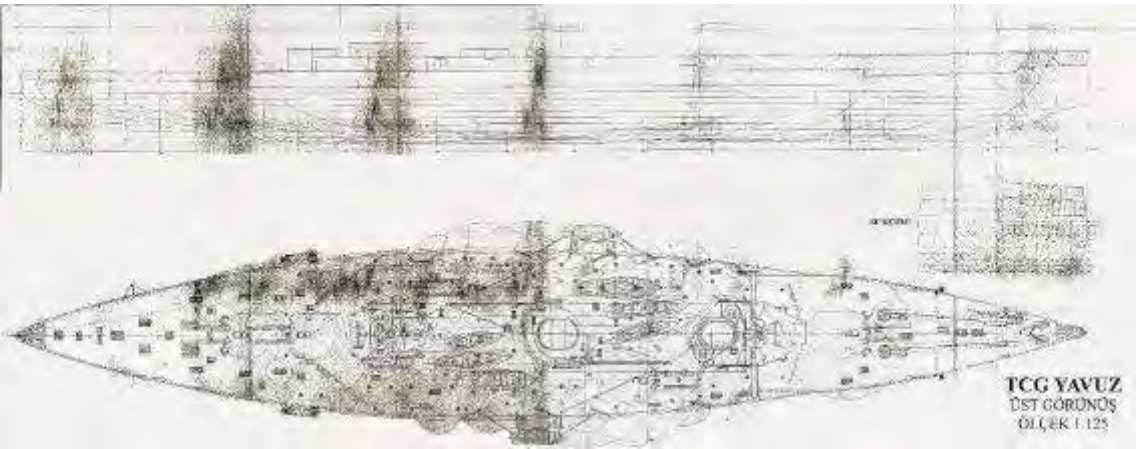
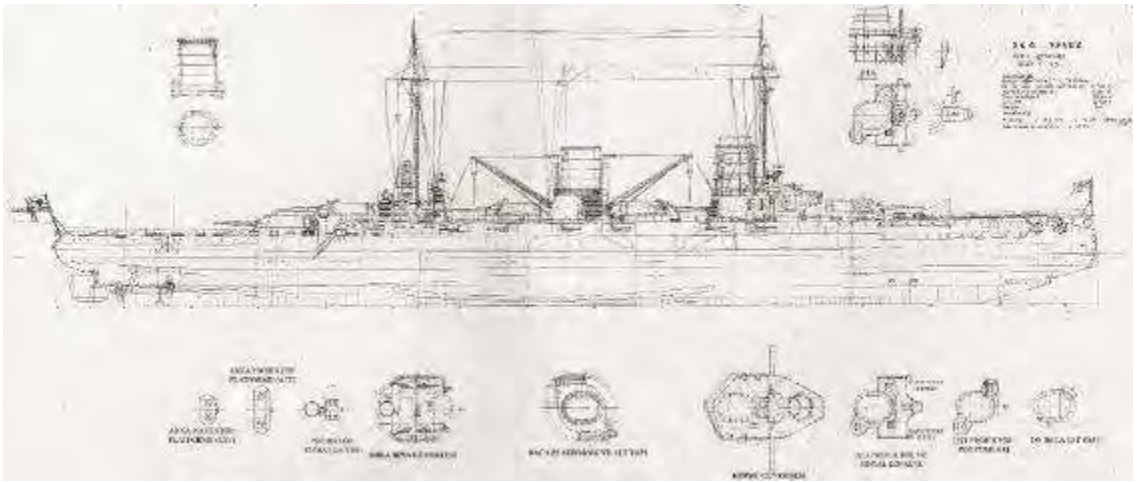
Hamburg Minyatür Gemi Model koleksiyoncuları Bülteni (Kasım 1972 Sayı XIV/72)

Blohm&Voss Tersanesinde inşa edilen SMS Moltke'nin Plan

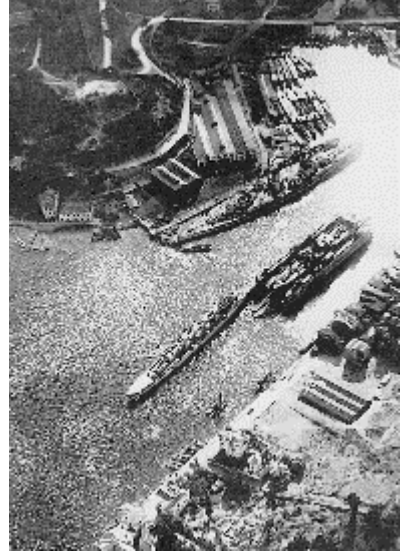
Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Yavuz'a ait çeşitli teknik resimler (Baş, 2008, s.285)

YAVUZ (GOEBEN)'E AİT ÇEŞİTLİ GÖRÜNTÜLER

Yavuz İstinye Tersanesi'nde

İmroz Harekatı sonrasında Nara Burnu'nda sığılğa oturduğu hali.

Onarımı beklerken

1936 Malta Liman Ziyareti

NATO'ya üyelik sonrasında B-70 borda numarası ile

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

HAVUZ İNŞASI VE HAVUZLAMA İLE İLGİLİ GÖRÜNTÜLER³⁹

Gölçük Deniz Üssü'nün kuruluşundan bir görünüm
(1925-1926)

Havuz inşa aşamasında

Havuzun inşasından görüntüler

³⁹ Baş, 2008, s.185-192; Gölçük Tersanesi Komutanlığı, Fotoğraf Arşivi.

Havuzun İkinci Bloğu denize indirilirken
(30 Ekim 1920)

Havuzun teslimi (21 Eylül 1927)

Havuz dalmış durumda

Yavuz Havuza girerken

Yavuz Zırhlısı havuzda kaldırılmadan önce
sonrasında havuzun hasar gören bir bölümü

Yavuz'un havuz içine düşmesi

Yavuz Zırhlısı tekrar Havuza alındığı

Turkish Studies

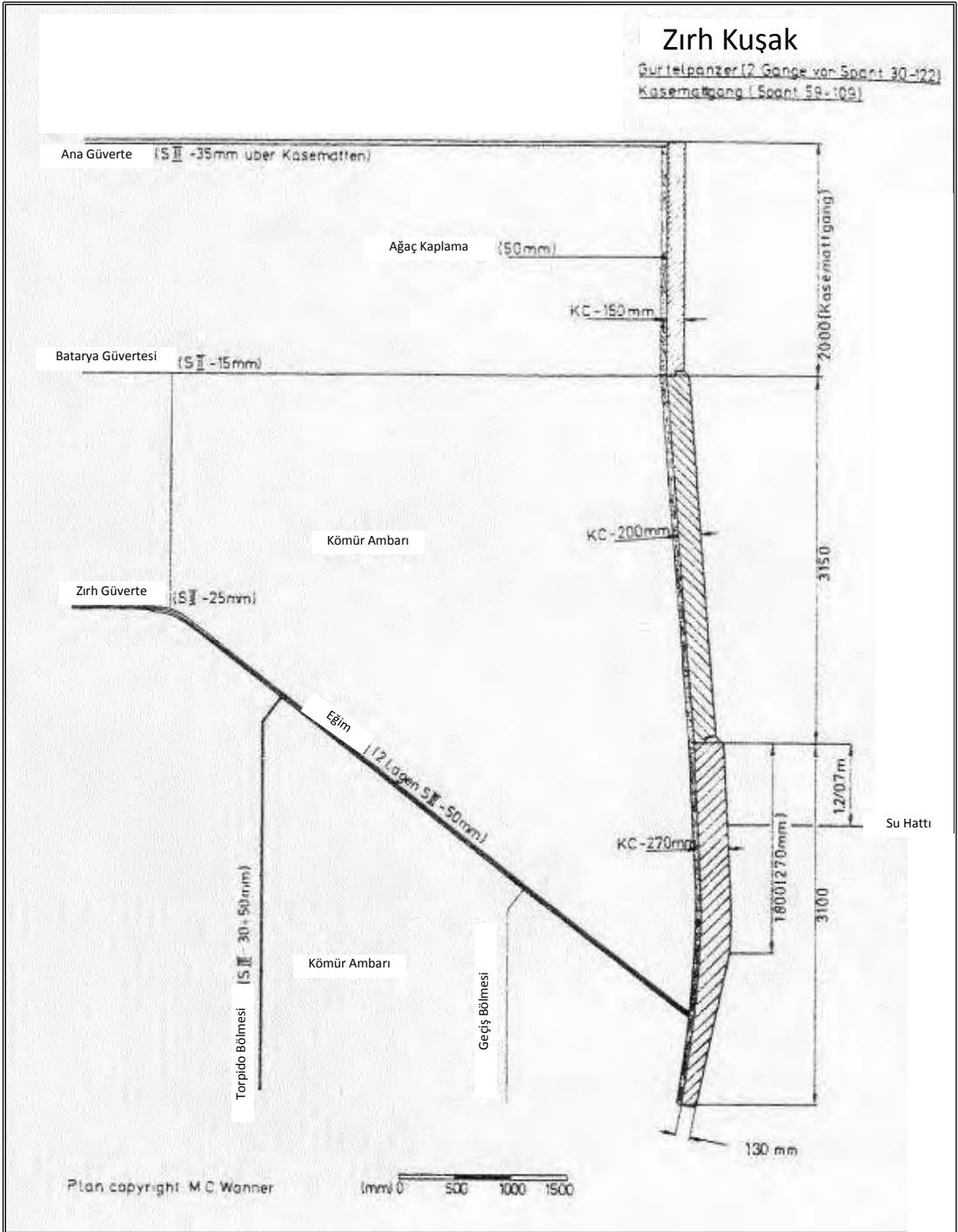
Yavuz Zırhlısının onarımı devam ederken

Yavuz'un donanmadan Ayrılış Töreni (7 Haziran 1973)

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

YAVUZ (GOEBEN)'İN 1974 YILINDA ÇİZİLEN ZIRH ŞEMASI⁴⁰

ALMAN BASININDA YAYINLANAN HABERLER

⁴⁰ Şema Yavuz söküm aşamasında iken MKEK ilgililerinin talebi üzerine Prof. Erwin Strobuschve Dr. Gert Sandhofer tarafından 1974 yılında çizilmiştir. (von Martin-Cristhop Wanner, "Die letzten Monate der Goeben", Marine Rundschau, 9/1976, s.326.)

Turkish Studies

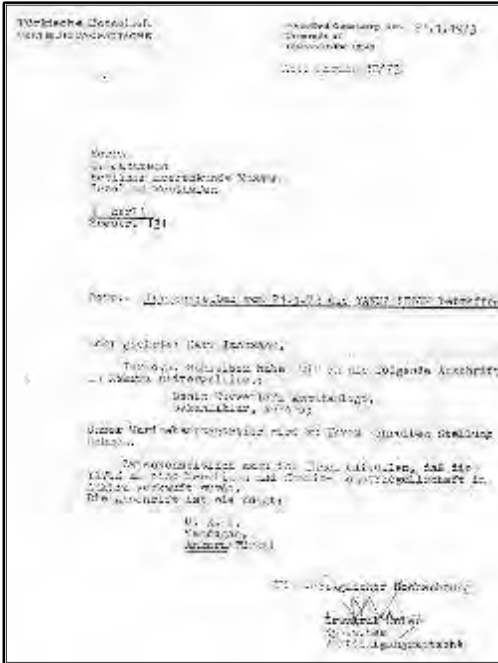
International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 10/1 Winter 2015

Allester Kreuzer der Welt Verschrottet'in Dünyanın En Eski Krüvazörü Hurda Oluyor Alman Müzeleri için Son Şans başlıklı haberi

Frankfurter Allgemeine Zeitung gazetesinin “Goeben” Yüzen Müze? başlıklı haberi.

YAVUZ (GOEBEN)'UN MÜZE YAPILMASINA İLİŞKİN RESMİ YAZIŞMALAR⁴¹⁴¹ DTA, Celalettin Yavuz Arşivi, 19/38, s.12-16.

Berliner Meereskunde Museum
Insel am Westhafen
Seestr.131

21.I.1973

Sehr geehrte Herren:

Vor einiger Zeit las ich in dem Mitteilungsblatt der Bundesvereinigung "Seefahrt ist not", das die alte "Yavuz Selim" ex "Goeben" für 3 Millionen DM zum Verkauf steht. Wäre es nicht möglich, falls die Summe nicht aufgetrieben werden kann, Sie als Geschenk für den deutschen Marinebund zu bekommen? Der Sie dann in den Stichkanal bei dem Ehrenmal in Kiel-Laboe auflegen könnte.

Die Bundesmarine müsste das Schleppen nach dorthin durchführen. Es könnten dann Törns von 100 und mehr Urlaubern, das Schiff farblich in Schuss bringen und dann vielen Besuchern die Möglichkeit geben es zu besichtigen. Von den Urlaubern und Besuchern könnte dann Geld für die Bezahlung oder ein Gegengeschenk aufgebracht werden.

Wenn die alte "Sultan Yavuz Selim" auch ausgedient hat, so ist Sie es doch wert, erhalten zu bleiben.

In Leningrad liegt die "Aurora" und England hat unter grossen Kosten, die "Great Britain" sogar huckepack mit deutscher Hilfe von den Falklands heimgeholt.

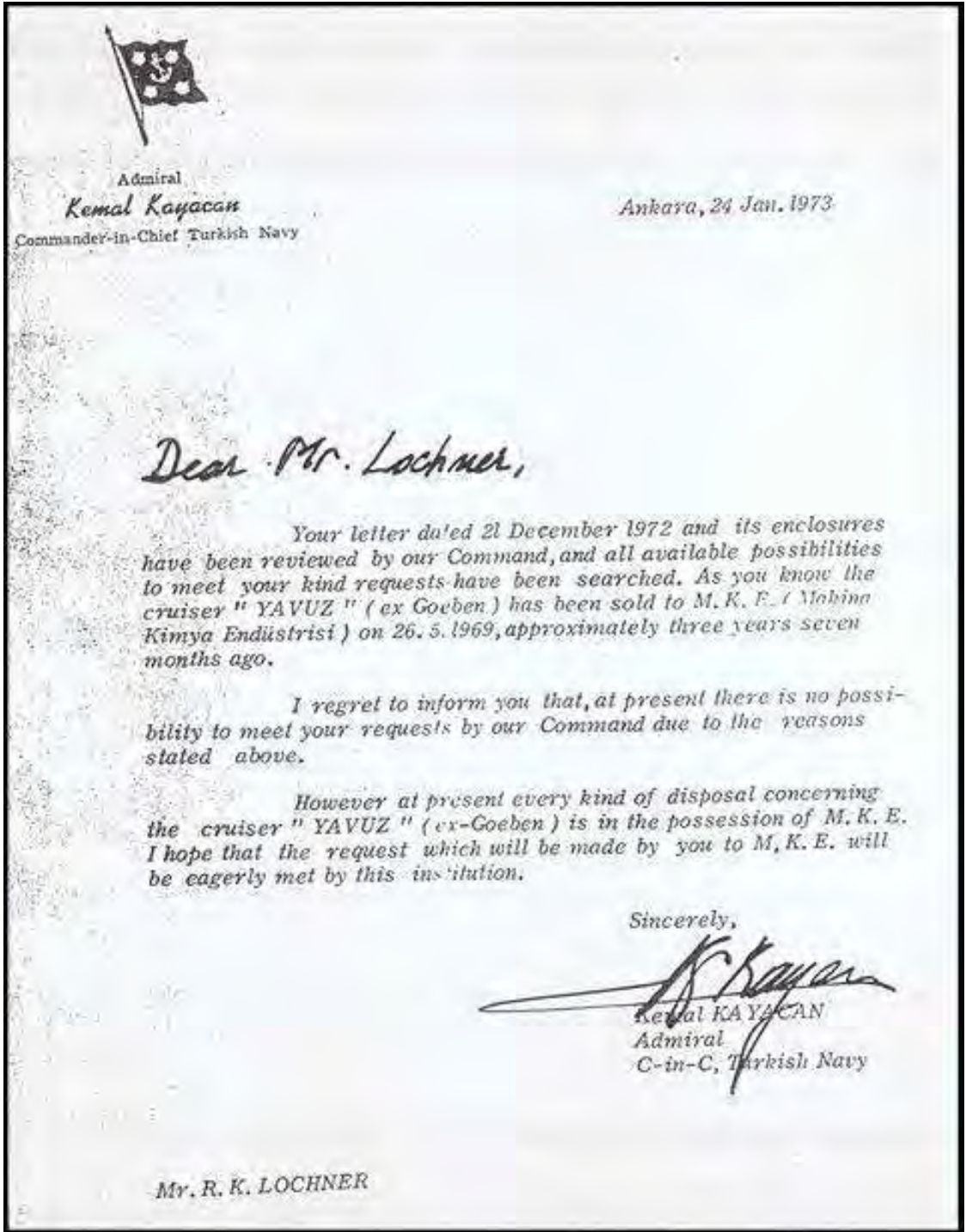
G. Jachmann

Abschriften gehen an die Adressen:

Marineattaché der Türkischen Botschaft in Bonn
Bundeswehramt (Marine) in Bonn
Deutscher Marinebund e.V. Wilhelmshaven
Herrn Reimers Marine Ehrenmal Kiel-Laboe
Die Zeitschriften "Marine" und "Schiffahrt International-Seehistorie"

**DENİZ KUVVETLERİ KOMUTANI ORAMİRAL KEMAL KAYACAN İMZALI
MEKTUP⁴²**

⁴² DTA, Celalettin Yavuz Arşivi, 40, 19/40.

KAYNAKÇA

I. Arşiv Belgeleri

A. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

İradeler, Hariciye Kısım Evrakı, (BOA.İ.HR.)

434/1332, 10/C/1332 (Hicri).

Bab-ı Ali Evrak Odası (Arşivi) Belgeleri (BEO)

4283/321156, 10/C/1332 (Hicri).

Dahiliye Nezareti Şifre Kalemi, (DH.ŞFR.)

436/45, 28/Te/1330 (Hicri), 43/222, 19/N/1332 (Hicri)

Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye 3.Şube Müdüriyeti (DH.EUM.)

B. İstanbul Deniz Müzesi Arşivi (İDMA)

Belge Katalogları, Mülga-i Bahriye 10 Numaralı Belge Kataloğu (MB-X)

339/1, Kanuni Sani 1918; 484/65, 9 Kasım 1921; 484/66, 4 Aralık 1921; 484/197, 16 Aralık 1918; 484/278, 11 Aralık 1918; 484/294, 10 Aralık 1916; 484/301, 7 Şubat 1917; 484/303, 26 Ocak 1917; 484/535, 536, 537, 21 Temmuz 1920; 482/552, 2 Eylül 1920.

C. Donanma Komutanlığı Deniz Tarihi Arşivi (DTA)

Raşit Metel Arşivi

Coşkun Güngen Arşivi

Turhan Özer Arşivi

Celalettin Yavuz Arşivi

D. Genelkurmay ATASE Başkanlığı Arşivi (ATASE)

Tarihçe Koleksiyonu I, Dz.K.K.Tarihçesi, (1923-1935)

E. Gölçük Tersanesi Komutanlığı Fotoğraf Arşivi

F. National Archives and Records Administration/ABD (NARA)

Defence of Turkey, 13 Ekim 1950.

US Regional Military Guidance on Turkish Forces Proposed for 1953 Annual Review,

Report on Effectiveness of Forces Turkey, 31 Aralık 1953.

II. Süreli Yayınlar

Cumhuriyet

Hürriyet

Tercüman

III. Basılı Eserler

- ARMAOĞLU, F.** (1983), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, 1914-1918*, İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara.
- BARGUT, Ş.** (2000), *Birinci Dünya Harbi'nde ve Kurtuluş Savaşında Türk Deniz Harekatı*, Deniz Basımevi, Ankara.
- BAŞ, E.** (2008), *Türk Tarihinde YAVUZ Zırhlısının Rolü*, Deniz Basımevi Müdürlüğü, İstanbul.
- BENNETT, G.** (2005), *Naval Battles of the First World War*, Pen & Sword Military Classics, London.
- BREYER, S.** (1973), *Battleships and Battlecruisers of the World, 1905-1970*, Macdonald and Jane's, London.
- CAMPBELL, N.J.M.** (1978), *Battle Cruisers*, Conway Maritime Press, Greenwich.
- ÇULCU, M.** (2004), *İkdam Gazetesi'nde Çanakkale Cephesi*, Denizler Kitabevi, İstanbul.
- GÜVENÇ, S.** (2008), *Osmanlıların Dretnot Düşleri*, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- HALPERN, P. G.** (1995), *A Naval History of World War I*, Naval Institute Press, Annapolis.
- IŞIN İ., B.** (2006), *Cumhuriyet Bahriyesi Kronolojisi 1923'ten 2005'e*, Deniz Basımevi, İstanbul.
- LANGENSIEPEN B. & GÜLERYÜZ A.** (2000), *Osmanlı Donanması 1828-1923*, Denizler Kitabevi, İstanbul.
- LOREY Amiral** (1946), *Türk Sularında Deniz Hareketleri*, çev.: Tekirdağlı H.Sami, Genelkurmay Başkanlığı
- MAKELA, M. E.** (2006), *Yavuz (Goeben)'un İzinde*, çev.: Namık Kemal Ebiz, Deniz Basımevi, İstanbul.
- SANDER, O.** (2005), *Siyasi Tarih (İlkçağlardan 1918'e)*, İmge Kitabevi, İstanbul.
- STAFF, G.** (2006), *German Battlecruisers: 1914-1918*, Osprey Books, Oxford.
- TUNABOYLU, İ.** (2006), *Yavuz (Goeben) Zırhlısı*, Deniz Basımevi, İstanbul.
- YAVUZ, C.** (2001), *Osmanlı Bahriyesinde Yabancı Misyonlar*, Deniz İkmal Grup K.lığı Basımevi, İstanbul.
- UÇAROL, R.** (1985), *Siyasi Tarih*, Filiz Kitabevi, İstanbul.
- , *Deniz Kuvvetleri Komutanlığı Tarihçesi* (2000), Dz.K.K.lığı Kh. Basımevi, Ankara.
- , *Gölcük Tersanesi Komutanlığı Tarihçesi* (1999), Gölcük.
- , *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi* (1976), C.8, Gnkur Basımevi, Ankara.

IV. Makaleler

- AVCI, S.** (2000), Goeben (Yavuz), *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, S.579, Kasım, ss.104-113.
- BEDİRHAN, Y. – ATABEY, F.** (2013), "Osmanlı Bahriyesi'nde Yabancı Danışmanlar (1808-1918)/ Foreign Advisors In The Ottoman Navy (1808-1918)", *TURKISH STUDIES-International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/5, Spring, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.4634>, p. 127-139.

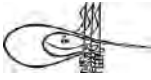
- DOĞANAY, R.** (2014), “Milli Mücadele ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türk-Amerikan İlişkileri (1918-1927)/ Türk and American Relations At The First Years of National Struggle And Republic (1918-1927)”, *TURKISH STUDIES- International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/4, Spring, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.6854>, p. 371-388.
- GÜVENÇ, S., BARLAS, D.** (2003), “Atatürk’s Navy Determinants of Turkish Naval Policy, 1923-1938”, *International Journal of Stratejik Studies*, 26/1 (March), ss 1-35.
- KAYARLAR, F.** (1976), Yavuz’dan Anılar, *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, 493 (Nisan), ss.33-38.
- KERVANKIRAN, İ.** (2014), “Dünyada Değişen Müze Algısı Ekseninde Türkiye’deki Müze Turizmine Bakış/Perspective Of Museum Tourism In Turkey In Termes Of Changing Museum Perception In The World”, *TURKISH STUDIES- International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish or Turkic-*, ISSN: 1308-2140, Volume 9/11, Fall, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7522>, p. 345-369.
- TUNABOYLU, İ.** (2013a), “ABD Türkiye Askeri Ataşesi Albay Elliot’un Raporları Işığında Cumhuriyet Donanmasının İtalya’dan Aldığı Harp Gemileri”, *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22, ss. 89-107.
- TUNABOYLU, İ.** (2013b), Midilli’nin Sonunu Hazırlayan İmroz Harekâtı, *Studies of The Ottoman Domain*, C.3, S.4, ss. 34-46.
- TUNABOYLU, İ.** (2015), Çanakkale Cephesinde Donanma Desteği, *Studies of The Ottoman Domain*, C.5, S.8, ss. 21-47.
- WANNER, V. M.-C.** (1976), “Die letzten Monate der Goeben”, *Marine Rundschau*, Lehmanns, München, S. 9, ss.562-568.
- NOYAN, B.** (1997), Birinci Dünya Harbi’ne Nasıl Girdik?, *Hayat Tarih Mecmuası*, S.8 (Ağustos), ss.47-55.
- , “TCG YAVUZ’un Donanma’dan Ayrılma Töreni” (1973), *Deniz Kuvvetleri Dergisi*, s.36.

V. İnternet Siteleri

- <http://www.hnsa.org/> (ET: 20 Aralık 2014).
- <http://tr.wikipedia.org/wiki/Cidar> (ET: 12 Aralık 2014).

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- TUNABOYLU, İ., Tarihin Son Drenotu: Yavuz (Goeben), *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 771-802, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7814>, ANKARA-TURKEY

HERAT MESELESİ VE İRAN-İNGİLİZ SAVAŞININ (1856-1857) OSMANLI DEVLETİ'NE ETKİLERİ*

*Sıtkı ULUERLER***

ÖZET

XIX. yüzyılın ikinci yarısı, dünya üzerindeki büyük güçlerin rekabetine sahne olmuştur. Bu rekabette başta İngiltere olmak üzere, Rusya ve Fransa etkili diğer güç odakları olarak belirli bölgelerde nüfuz alanları oluşturma ve buraları koruma noktasında hareket etmişlerdir. Osmanlı ve İran ise mevcut zayıf durumları itibarıyla bu büyük güçler arasında kalmış devletler görüntüsü vermişlerdir.

Bu bağlamda İran'ın, tarihi evveliyatı ile etki alanı olarak gördüğü Afganistan'daki Herat şehrini 1856 tarihinde işgal etmesiyle başlayan süreç, 1856-1857 yılları arasında uluslararası bir meseleye dönüşmüştür. İngiltere, İran'ın bu hareketini kendi sömürge toprağı olan Hindistan'a yönelik bir tehdit olarak algılamış ve Herat'tan çıkması hususunda İran'ı uyarıp tehdit etmeye başlamıştır. İran ise, 1853 senesinde İngiltere ile imzaladığı kontrat çerçevesinde Herat'a ilişkin ihlalcı yaklaşımda bulunan devletin İngiltere olduğunu vurgulayarak, İngiltere'ye karşı Osmanlı ve Fransa desteğini almaya çalışmıştır.

Bu mesele sürecinde Osmanlı Devleti, önemli çatışma alanlarından biri olan Basra Körfezi dolayısıyla, sorunla yakından ilgilenmek zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti, mevcut şartları dolayısıyla İngiltere'nin gücünü ve kendi üzerindeki etkisini de hesap ederek, Herat meselesinde tarafsız kalmayı uygun görmüştür. İsteddiği desteği bulamayan ve İngiltere karşısında zor durumda kalan İran ise, 1857 tarihinde Fransa'nın arabuluculuğuyla Paris Antlaşması'nı imzalayarak Herat'ı terk etmiştir. Meydana gelen gelişmeler sonucunda istediğini elde eden ve gücünü kabul ettiren devlet İngiltere olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Herat, Basra, İran, Osmanlı, İngiltere

THE HERAT ISSUE AND THE IMPACTS OF IRAN-ENGLISH WAR (1856-1857) ON OTTOMAN EMPIRE

STRUCTURED ABSTRACT

The second period of the 19th century witnessed the rivalry of the great powers over the world. In this rivalry especially England, Russia

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü El-mek: s_ulierler@hotmail.com

and France together with other effective power groups created zone of influence in some regions and protected them. Ottoman and Iran appeared like governments torn between these power groups because of their weak condition.

Another significant detail was the fact that especially England and Russia had different intentions on their territory of sovereignty and could not agree with each other. Thus, starting with 19th Century, England tried to resist Russia's expansionist intentions. English government, aware of the fact that Russian expansionist policies were a threat against England, realized that if Russia would not be halted at the Danube, she should be stopped at the shores of Indus River. After losing the Crimean War, Russia began the policy of expansion from the north of Caspian Sea Region to the south, to weaken the hand of and to avenge England.

In the initial phase, Russia attempted to use Iran against England to expand her influence in Asia and to create tensions in Indian Region, primarily in Afghanistan and tried to disenfranchise England in the light of her own political priorities. However, historical developments proved that it was not a simple task and England, a world power during that period, had her own agenda to rebut these plans of Russia. In this context, a strategic door of entry into India, Herat became the center of the conflict due to its strategic importance.

To clarify the issue, a review of Herat's geographical location and historical course would show that it is an ancient town dating back to prehistoric period, located in northeastern Afghanistan. The city's strategic location always attracted the interest of powers to be. It was always in the top of the list to defend for the states that held it in history, such as Ghaznevids, Seljuks, Ghurids, Mongolians, Ilkhanids, and Timurids. Herat Region became the center of conflict between Safavid Iran and Transoxania Uzbeks in the 16th Century on. The fact that Herat was one of the significant centers of Sunni-Shi'ite conflict resulted in its destruction several times in history. The era of conflict continued even with the conquest of the city by Ismail I in 1510 because of the Uzbeks' continued resistance against Shi'ite Safavids. Concurrently, Shamlu Turkmens were influential in the administration of Herat until 1717. However, Afghan Abdalis took over the administration of Herat after that date. Iran conquered Herat during the reign of Nader Shah, however after his death in 1749 Abdalis solidified their influence in the city.

Durrani dynasty became sovereign in Herat under the administration of Abdali Ahmad Shah Durrani. In the later periods, even though Durrani lost the control of several areas in Afghanistan, they were able to keep Herat under their sovereignty. Beginning with the 19th Century, Herat witnessed the fierce rivalry of local Afghans and Iranians because of its strategic location in one hand, and in the other it became the arena of conflict for England and Russia to include the region in their respective zones of influence. Herat's strategic importance derived from the fact that it provided an effective getaway for India facilitating a move towards India from the region through the west and the north.

At that point in time, Herat issue became a significant front of England's Asian policy in that era. While the developments shaped in the axis of England, Iran, Russia, France and Ottoman, the general course of history demonstrated that Iran experienced problems based on Herat issue, and especially the passive outlook of the Ottoman Empire in internal and foreign affairs became prominent due to these developments.

Russia tried to extend its influence to Afghanistan and India under the premise of supporting Iran to paint England into a corner. Iran organized several military operations into Herat during the dynasty of Qajar (1837-1838, 1842-1843, 1856-1857). Iranians failed to succeed in these operations and faced with English opposition and resistance against all. England managed to use local powers in the region instead of sending her own troops, and also used her diplomatic efficiency to maintain England's supremacy in India and Afghanistan.

In this regard, the process that begun with Iran's occupation of Herat province in Afghanistan, as its historical bygone with impact area in 1856 turned into international issue between the years of 1856-1857. England perceived this action of Iran as a threat oriented to India, which is their colonial land and began to warn and threat Iran to withdraw from Herat. Emphasizing that the government which was found in abusive approach regarding the Herat was England, Iran tried to get support from Ottoman and France against England. In the frame of contract signed with England in 1853.

Herat conflict of 1856-1857 had not only affected the two sides of the conflict, namely Iran and England, but it had substantial effects on Ottoman Empire, Russia and France. Thus, the resulting picture of the conflict demonstrated the current states, areas of conflict and zones of influence of the states accepted as world powers in the second half of the 19th Century. In this context, the scale of the conflict between England and Iran as personified in the events pertaining to the city of Herat in Afghanistan became obvious. In the process, Iran entered and conquered Herat for her own reasons; England refused to accept these reasons and considered these efforts as a threat against her existence in India and Afghanistan. England finally deployed a military campaign to inhibit Iran's aspirations and to end Iranian occupation of Herat.

The process of this conflict revealed the fact that Iran did not possess the strength to resist England even in her own region during the time. The effectiveness of the colonialist power of England in Iran, Afghanistan and India region, the prominent power in Asia region for an extended period of time, has been demonstrated. The reason for Iran's pursuit of support from Ottoman Empire and France after she suffered tremendously against England became obvious.

The importance of the events in the region fell over the shoulders of the Ottoman Empire in the sense that the future of Ottoman lands in the Persian Gulf, which became a center of international conflict, was in danger. Ottoman administration had to act paying attention to her condition, strength and relations with the English Empire within the framework of Herat conflict. Ottoman Empire displayed her discomfort about the possibility of the conflict to enflame the whole Persian Gulf region and England to gain total control over it. Historical findings

Turkish Studies

demonstrate that, also within the context of Anglo-Iranian conflict, several potential problems such as public order and security issues in Ottoman-Iran border regions that could be flamed by local clans were additional causes of discomfort in Ottoman Empire.

In the process of this issue, Ottoman Empire was obliged to take a close interest in this issue because of Persian Gulf which was one of the important conflict areas. Ottoman Empire remained to be neutral in Herat issue by estimating the power of England and its impact on itself because of current conditions. Unable to receive support and being stuck in a difficult situation, Iran left the Herat by signing the Treaty of Paris through the mediation of France in 1857. Eventually, the government which got what it wanted and made accepted its power was the England.

Key Words: Herat, Basrah, Iran, Ottoman, England

GİRİŞ

XIX. yüzyıl, o devrin büyük güç odaklarından olan İngiltere, Fransa ve Rusya'nın birbirleriyle kıyasıya rekabet etmelerine sahne olduğu gibi, aynı zamanda bu asır, emperyalist nitelikli ekonomik öncelikler bağlamında belirli bölgeler üzerinde nüfuz alanları oluşturma yarışı şeklinde de tezahür etmiştir. Bu devirde İngiltere ile Rusya'nın hâkimiyet alanları bağlamında birbirleriyle farklı niyetler taşıdıkları ve anlaşılmadıkları da önemli bir ayrıntıyı oluşturmıştır. Nitekim XIX. Asrın başlarından itibaren İngiltere, Rusya'nın yayılmacı niyetlerine karşı durmaya çalışmıştır. Örnek olması açısından 1848 senesinde yaşanan ve tüm Avrupa'yı etkileyen Macar mültecileri meselesinde Rusya'nın Macar ve Lehlerle karşı baskıcı bir tutum içerisinde bulunması, İngiltere'de Rusya'ya karşı hoşnutsuzluğu arttırmıştır. Rus genişleme siyasetinin İngiltere için tehdit edici bir durum olduğunu fark eden İngiliz yönetimi, Rusya'nın Tuna'da durdurulamaması halinde İndus kıyılarında durdurulması zorunluluğunu doğuracağını da kavramıştır (Kartal, 1991, s.221).

Yine İngiltere ile Rusya arasındaki çekişmenin boyutunun anlaşılması açısından Osmanlı ile Rusya arasında yaşanan Kırım Savaşı (1853-1856) ve bu savaşta İngiltere ile Fransa'nın, Osmanlı Devleti yanında yer almasının anlamı, o zamanki stratejik mevkiiler ve belirli güzergâhlardaki kontrolü elde tutma düşüncesinin bir yansıması şeklinde olmuştur. Nitekim Kırım Savaşı sonrasında imzalanan Paris Antlaşması'nın (1856) içeriğine baktığımızda, antlaşma maddelerinin temel özelliklerinin İngiltere'nin çıkarlarına hizmet ettiği ve en kazançlı çıkan devletin İngiltere olduğu da açıkça kendini göstermiştir. Yine bu antlaşma sonrasında hedeflenen amacın tehlike olarak görülen Rusya'yı etkisizleştirmek olduğu da belirgin bir şekilde ortaya konulmuştur (Kartal, 1991, s.241-246).

Kırım Savaşı sonrasına bakıldığında menfaatleri açısından zararlı çıkan devletin Rusya olduğu da aşîkârdır. Nitekim Rusya'nın Tuna'dan uzaklaştırılması, Karadeniz'deki etkisinin kırılması, bu devletin Balkanlardaki gücüne darbe vuran belli başlı hususlar olmuştur. Bilhassa Karadeniz'deki gücünün bertaraf edilmesine sebep olan Paris Antlaşması sonrasında Rusya'nın temel politikası, bu antlaşmanın Karadeniz ile ilgili kendisini kısıtlayan hükümlerini ortadan kaldırmaya yönelik politikalar üretmekle birlikte, bunu temin edinceye kadar ki süreçte de, dış politikada yönünü Balkanlar'dan Asya'ya doğru yönelteceğini de belli etmiştir. Bu devirde Rusya, Hazar Denizi'nin kuzeyinden güneyine doğru genişleme siyasetini izlemeye başlamıştır (Armaoğlu, 1997, s.255).

Rusya, ilk etapta İngiltere'ye karşı Asya'da etkili olabilme adına İran'ı kullanma ve bu devlet üzerinden Afganistan başta olmak üzere Hindistan havalisinde problemler çıkmasını sağlayarak bir çeşit kendi politik öncelikleri noktasında İngiltere'yi güç duruma düşürmeye çalışmıştır. Ancak bu işin o kadar da kolay olmadığı ve zamanın en muazzam devleti mesabesinde görülen İngiltere'nin, bu hesapları boşa çıkarma adına kendi hesaplarının da bulunduğu tarihi gelişmelerden anlaşılmıştır.

İngiltere, Rusya'nın bu niyetine karşı tedbirler alma ve Asya'da stratejik yönden kendisi için önemli olan mevkiiler üzerindeki nüfuz alanını yaygınlaştırma politikalarından da vaz geçmemiştir (Driault, 2010, s.374-379). Bu noktada özellikle Herat meselesi İngiltere'nin bu devirdeki Asya politikasının bir başka cephesini oluşturmuştur. Meydana gelen gelişmeler İngiltere, İran, Rusya, Fransa ve Osmanlı ekseninde şekillenirken, olayların genel tarihi akışı içerisinde Herat meselesi temelinde İran'ın sıkıntılar yaşadığı, aynı şekilde Osmanlı Devleti'nin de o zamanki şartlara göre iç ve dış problemler noktasında pasif bir devlet görüntüsündeki vaziyeti açıkça belli olmuştur.

Mevzunun anlaşılması açısından Herat'ın mevkiini ve tarihi evveliyatını kısaca ele alacak olursak; burası konum itibarıyla Afganistan'ın kuzeybatısında bulunan ve tarihi geçmişi eskiçağlara kadar giden kadim bir şehirdir. Zira buranın stratejik açıdan mevki, her zaman için dikkatleri üzerine çekmesine sebep olmuştur. Burası İslam devrinde gelişmeye başlamıştır. Herat, tarih boyunca gerek ticari açıdan ve gerekse ilmi yönden yetiştirdiği ilim adamlarıyla adından söz ettirmiştir. Kısacası Gazneli, Selçuklu, Gurlu, Moğol, İlhanlı, Timur devirlerinde Herat, bu haveliye hâkim olan devletlerin ellerinde tutmak istedikleri yerlerin başında gelmiştir. XV. yüzyılda da Herat; Çin ve Uygur tesiri altında kalıp, zamanla gelişerek büyüyen ilim, sanat, Türk-İslam mimarisi ve Çağatay edebiyatının en belirgin merkezlerinden biri olmuştur. Öyle ki, burası İranlıları bile Türkçe konuşturacak kadar bir Türk şehri halini almıştır. Bazı İranlı âlim ve sanatkârlar Türk dili ve edebiyatı ile ilgilenmeye başlamışlardır (Togan 1997, s.429-440).

XVI. asırdan itibaren Herat havalisi, Safevî İran ile Maverâünnehr Özbekleri arasında çatışmanın merkezi durumuna gelmiştir. Herat'ın Sünnî-Şii çatışmasının yaşandığı en belirgin mevkiilerden biri olması, buranın zaman içerisinde büyük yıkımlara uğramasına da sebebiyet vermiştir. Şah İsmail'in 1510 senesinde Herat'ı almasıyla devam eden çatışma devri, Özbeklerin Şii Safevîlere gösterdikleri mukavemet sebebiyle süreklilik göstermiştir. Bu arada Herat'ın yönetiminde 1717 senesine kadar Şamlu Türkmenleri etkili olmuştur. Ancak daha sonra Afganlı Abdallılar, Herat'ın yönetimini ele geçirmişlerdir. Nadir Şah zamanında Herat, İran tarafından alınmış ancak Nadir Şah'ın ölümünden sonra 1749 tarihinden itibaren Abdallılar burada tekrar etkinliklerini sağlamışlardır (Togan 1997, s.440-441).

Abdallı Ahmed Şah Dürrani idaresinde Dürrani ailesi Herat'ın hâkimi olmuştur. Hatta Dürraniler sonraki devirlerde, Afganistan'da pek çok yeri kaybetmiş olmalarına rağmen Herat'ı ellerinde tutmayı başarmışlardır. Bölgenin stratejik konumu dolayısıyla XIX. yüzyıldan itibaren bir yandan yerel güçler mesabesinde olan Afganlılar ile İranlıların kıyasıya rekabeti Herat'ta söz konusu olurken, bir yandan da devrin dünya güçlerinden olan İngiltere ve Rusya, Asya'nın bu muntakasında nüfuz alanı oluşturma mücadelesine girmişlerdir. Herat'ın, Hindistan'ın kapısı mevkiinde olması, Herat üzerinden Hindistan'a doğru batıdan ve kuzeyden harekete geçilmesinin mümkün olması, buraya atfedilen önemin büyüklüğünü de göstermiştir (Markhom, 1874, s.466-468).

Bu meyanda Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda İngiltere'yi zor duruma düşürme adına İran'ı destekler görünerek Afganistan ve Hindistan'da etkinlik kurmaya çalışmıştır. İran'da hâkimiyeti elinde tutan Kaçar Hanedanı zamanında, çeşitli kereler Herat'a yönelik askeri harekâtlar da (1837-1838, 1842-1843, 1856-1857) söz konusu olmuştur. İranlılar, Herat'a yönelik bu

girişimlerinden kesin sonuç alamadığı gibi, her defasında İngiltere'yi karşısında bulmuştur. İngiltere, çoğu zaman bu bölgeye asker göndermek yerine, bölgedeki yerel güç unsurlarını İran'a karşı harekete geçirerek ve diplomatik yünden etkinliğini kullanarak Hindistan ile Afganistan'daki üstünlüğünü ortaya koymaya çalışmıştır (Togan 1997, s.441-442).

1856 Senesine Kadar Herat'ta İran, İngiliz ve Rus Rekabeti

Kırım Savaşı sonrasında İngiltere, Rusya'nın, Balkanlar'da ve Karadeniz'deki etkisini kırdığının bilincinde olmakla birlikte, Rusya'nın, İngiltere'nin bu hareketine cevap niteliğinde Asya'daki tasavvurlarına karşı tedbirler alma zorunluluğunu da hissetmiştir. Herat mevzusu, esasında, bu yönüyle İngiltere'nin Asya'daki politikasının önemli bir cephesini oluşturmuştur (Markhom, 1874, s.465-470).

İngiltere'nin böyle bir hareket planı içinde bulunmasının da belli başlı sebepleri, tarihi süreçte kendini göstermiştir. Zira Rusya'nın İran üzerinde oluşturduğu nüfuz ve dış politikada İran'ı etkileme gücü, Feth Ali Şah zamanında (1797-1834) Rusya ile yapılan Gülistan Antlaşması (1813) ve Türkmençay Antlaşması (1828) ile belirginleşmiştir. Rusya'nın İran üzerindeki bu nüfuzu, Muhammed Şah (1834-1848) zamanında da etkisini sürdürmüştür (Bala, 1997, s.36-37). Bu devirde Rusya, İran'ı, Afganistan üzerine doğru harekete geçirme ve bu noktada İran için öteden beri önemli bir mevki olan Herat'ı alması için tahrik etmekten de geri durmamıştır (Driault, 2010, s.379). Şehzadeliği zamanından beri Herat'ı almak isteyen Muhammed Şah ise, arkasında olduğunu zannettiği Rusya desteğine de güvenerek 1837 senesinde Herat'a sefer açmıştır.¹ İran bu sefere gerekçe olarak da Horasan'daki isyanları göstermiştir. Gelişmelerden oldukça rahatsız olan İngiltere, ilk etapta Sir John McNeill'i İran'a göndererek ve diplomatik üslup kullanarak Muhammed Şah'ı Herat seferinden döndürmek için uğraşmışsa da bundan bir sonuç elde edememiştir. Muhammed Şah, Yar Muhammed Han yönetimindeki Herat'ı hemen alamamakla birlikte, burayı on aya yakın bir süre kuşatmıştır (Sykes, 1915, s.431-432; Uluerler, 2009, s.392-393).

İran'ın bu seferinden iyice rahatsız olan ve arka planda Rusya destekli bu girişimin nihai hedefinin Hindistan olduğunu gören İngiltere, hemen harekete geçmiştir. İngiltere, İran'ı tehdit ederek, Basra Körfezi'nden² başlamak üzere bütün İran'ı işgal edeceğini dile getirmiş, akabinde savaş gemilerini Basra Körfezi'ne göndermiştir (Sykes, 1915, 433). Bununla da yetinmeyen İngiltere, bir yandan da İran'ı zor duruma sokmak ve Şah'ı Herat seferinden döndürmek için bu coğrafyada Safevî Devleti'nin kuruluşundan beri Şiî İran'a karşı var olan muhalif aşiretleri harekete geçirmiştir. Aynı zamanda Bender Buşehr'e de asker çıkaran İngilizler, Muhammed Şah'ı Herat'tan çıkmaya zorlamak istemişlerdir (Driault, 2010, s.379). İngiltere'nin bu tavrı etkili olmuş ve İran'a karşı bu havalide başlayan isyanlar Muhammed Şah'ı bayağı zor duruma sokmuştur. Durumun ciddiyetini anlayan ve Rusya'dan beklediği desteği alamayan Muhammed Şah, zorunlu olarak Herat kuşatmasını kaldırmıştır (1838) (Karadeniz, 2006, s.184-185; Sykes, 1915, s.433-434; Markhom, 1874, s.478-479).

Bu dönemde cereyan eden hadiselerde ve İran'ın Herat seferinin perde arkasında Rusya'nın olduğu aşîkârdır. Zira İran'ın mevcut gücü düşünüldüğünde ve bu seferde karşısına İngiltere'nin

¹ Muhammed Şah, Herat seferinde iken yanında Rus zabıtlarının bulunması ve o sıralar Gürcistan'da bulunan Rus Çarı I. Nikola'nın Muhammed Şah ile görüşmek istemesi önemli ayrıntılardır. Şah'ın Afganistan seferini gerekçe gösterip, yerine 7 yaşındaki veliaht şehzadesi Nasireddin Şah'ı Çar ile görüşmeye göndermesi ve O'nun da Çar I. Nikola ile yaptığı görüşmede Çar'a, *İmparator Amca* demesi Rusya'nın İran üzerindeki tesiri açısından dikkat çekici bir husustur. M. Bala, *a.g.md.*, s. 37.

² XIX. Yüzyılda Basra körfezindeki güç mücadelesi için bkz. Oktay Kızılkaya, "XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi'nde Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi", *Turkish Studies*, ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, Summer 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5296>, s. 295-296.

çıkacağı açıkça belli iken böyle bir hareketten geri durmamasının başka bir anlamı bulunmamaktadır. Hal böyle iken Muhammed Şah'ın Herat'ı alamamış olması bir yana, İngiltere destekli bu havalide İran'a karşı isyanlarla uğraşmak zorunda kalması dikkate değer bir başka husustur. İran'ın, kendi coğrafyasında zayıf noktaların nereler olduğunu çok iyi bilen İngiltere'nin bunu ustaca kullanması o devrin güçleri arasında İngiltere'nin konumunu ve İran'ı zor durumunu gösteren ayrıntılardır.

Açıkçası İran, bu dönemde Rusya ve İngiltere gibi iki büyük gücün arasında kalmış aciz bir devlet görüntüsü çizmiştir. Öyle ki, başarısız Herat seferi sürecinde ve sonrasında çıkan isyanlarla uğraşmak zorunda kalan İran'ın, bu durumundan istifade eden devlet Rusya olmuştur. Rusya'nın İran'ın bu güçsüz halinden yararlanıp Hazar Denizi sahil kesimlerinde topraklar elde etmeye çalışması, esasından bu devletin niyetini göstermiştir.³

Zaten gelişmeler incelendiği zaman anlaşılacağı üzere Rusya'nın temel amacı zayıf ve kendisine bağlı bir İran'ın bu havalide bulunmasını sağlamaktır. Böylece hem İran'ı istediği zaman İngiltere'ye karşı kullanabilecek hem de kendi çıkarları doğrultusunda hedefinde olan bazı yerleri ele geçirebilecekti. İngiltere'nin bu vaziyete karşılık politikası ise, kendi ekonomik ve stratejik çıkarları bağlamında, hayati öneme sahip olan Hindistan'ın herhangi bir tehdiye maruz kalmasını önlemektir. Bu dönemde İngiltere için en belirgin tehdidin Rusya olduğu da ortadaydı. Bunu engelleme adına da İngiltere'nin, Afganistan'ı bir tampon bölge gibi kullanma niyeti taşıdığını Herat meselesinde açıkça göstererek, buraya yönelik bir tehdidi görmezlikten gelmeyeceğini de belli etmişti.

Muhammed Şah idaresindeki İran'ın bu süreçteki rahatsızlığı ve yeni bir destekçi batılı güç olarak Fransa'ya yanaşması da boşuna değildir (Karadeniz, 2006, s.166-172). Böylece İran için Rusya dışında Batılı bir gücün devreye girmesi, devletin ayakta durabilmesi adına bir nevi mecburiyet olarak algılanmalıdır. Zira Nasıl ki, Osmanlı Devleti'nin XIX. yüzyılda varlığını sürdürebilme adına bir Batılı güç desteğine muhtaçtıysa, İran da aynı şekilde Batılı bir müttefik bulma zorundaydı.

Muhammed Şah saltanatının son zamanlarında İran'ın iç işleriyle uğraşmak zorunda kalması, Afganistan ile ilgilenememesine sebebiyet vermiştir. İran'ın bu süreçte Afganistan'daki etkisi azalmakla birlikte, İngiltere destekli Şah Şuca, Kandahar'ı almış ve güney Afganistan'ı ele geçirmiştir. Şah Şuca'ya mağlup olan eski Kandahar Hâkimi Dost Muhammed Han, ilk zamanlarda bazı girişimlerde bulunup elde edeceği güçlerle Kandahar'ı geri almayı planlamışsa da bundan bir sonuç elde edememiştir. Şah Şuca, İngiliz desteği ile Kâbil'de Afganistan tahtına çıkmıştır. Onun buradaki hâkimiyeti de uzun sürmemiştir (Markhom, 1874, s.480-482). Bu süreçte Afganistan içindeki çatışmalar devam etmekle birlikte, İngiltere'nin 1842 senesinde Afganistan'dan çıkmasından sonra Şah Şuca bayağı zor duruma düşmüş ve öldürülmüştür (Driault, 2010, s.380). Afganistan'da en etkili gücün o zamanlar için Dost Muhammed Han olduğu da anlaşılmıştır. Gerçi Dost Muhammed Han da 1849 tarihine kadar oğlu Ekber Han ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Sonuçta Dost Muhammed Han İngiltere desteği ile ve bu devletle iyi geçinme adına Afganistan'da idareyi ele almıştır (Dames, 1997, s.165; Saray, 1997, s.74-76).

İngiltere, Afganistan içindeki hesaplarını Dost Muhammed Han vasıtasıyla yürütmeye çalışırken bir yandan da İran'ın Herat'a yönelik olası bir hareketini engellemek istemiştir. Bu arada İran'da 1842 sonrası dönemde İngiltere nüfuzunun azalmaya başladığı da görülmüştür (Driault, 2010, s.380-381). Bunda da İran Sadrazamı Mirza Taki Han Emir-i Kebir'in büyük etkisi olmuştur (Sykes, 1915, s.441). Bu durum İngiltere'yi rahatsız etmekle birlikte, Mirza Taki Han'ın öldürülmesinden sonra İran'da Sadrazamlık makamına çıkan Mirza Ağa Han, İngiliz siyasetine

³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, Dosya No: 381, Gömlek No: 20570.

uygun hareket etmeye başlamıştır. Nitekim Mirza Ağa Han aracılığıyla İngilizler 25 Ocak 1853 tarihinde İran Şah'ı Nasıreddin Şah'a, İran'ın Herat'a müdahale etmeyeceğine dair bir mukavele imzalatmışlardır (Markhom, 1874, s.499; Nasırî, 1977, s.111).

İngiltere'nin böyle bir mukaveleyi İran'a imzalatmasının anlamı ise, 1851 tarihinde Herat Hâkimi Yar Muhammed Han'ın ölümünden sonra yerine geçen oğlu Sayd Muhammed Han'ın, İran'a olan bağlılığı ve Nasıreddin Şah'ın kendisine hilat gönderip tebrik etmesiyle başlayan yakınlaşmadan İngiltere'nin duyduğu memnuniyetsizlik olduğu da anlaşılmıştır. İngiltere bu gelişmelerden rahatsız olmakla birlikte, Tahran'daki elçisi aracılığıyla İran'ın Herat'ı alma gibi bir niyet taşımadığına dair taahhüdü niteliğinde olan 1853 tarihli mukaveleyi imzalatmıştır (Sykes, 1915, s.449; Karadeniz, 2006, s.221).

Bu mukaveleye göre, başka devletler Herat'a müdahale edecek olurlarsa İran burayı savunacak ve asker gönderebilecekti. Ancak buranın tehditten kurtulması sonrasında İran buradaki askerini çekecekti. Yine bu mukaveleye göre İngiltere, Herat'a yönelik herhangi bir müdahalede bulunmayacaktı. Şayet İngiltere böyle bir müdahalede bulunursa bu mukavele geçersiz olacaktı.⁴

Esasında İngiltere, 1850-1855 yılları arasında Afganistan'daki varlığını güçlendirmek için arayışlar içerisini girmiştir (Saray, 1997, s.76-77). Bu noktada İngiltere'nin bu havalide İran'a karşı çıkan bazı isyan hadiselerini desteklemesi de söz konusu olmuştur. Bunlar İsfahan, Belucistan ve Şiraz mevkilerindeki ahalinin İran'a karşı çıkarmış olduğu isyanlar şeklinde tezahür etmiştir. Yine İngiltere, Hindistan'ın anahtarı⁵ mevkiinde olan Herat'a girme ve burayı bütünüyle elde etme noktasında sürekli olarak kendi kontrolünde olan Dost Muhammed Han'ı teşvik etmiştir. Bu açıdan 1855 tarihinden itibaren Dost Muhammed Han'ın Afganistan'daki faaliyetleri ve İngiliz yetkili Sir John Lavwance ile Dost Muhammed Han arasındaki görüşmelerden ortaya çıkan anlaşma göz önünde tutulduğunda, İngiltere'nin bu coğrafyadaki taktiği açıkça belli olmuştur (Markhom, 1874, s.500-501).

İngiltere esas amacını, Afganistan'daki gücünü ve etkinliğini İran'a kabul ettirerek, buraya yönelik tehditleri bertaraf etmek şeklinde biçimlendirmiştir. Bu bağlamda 1855 tarihinde Dost Muhammed Han İngiltere'nin yönlendirmesi ile Herat üzerine doğru harekete geçmiştir (Markhom, 1874, s.500-501). Dost Muhammed Han, Herat Hâkimi olan Sayd Muhammed Han'ı katledince de Herat meselesi tekrar İran ile İngiltere arasında gerginlik konusu olmuştur. Sayd Muhammed Han'ın ölümü sonrasında Herat'ta etkili olan Muhammed Yusuf Han, İngiltere'nin niyeti ve Dost Muhammed Han'ın hareketinden duyduğu endişe sonrasında İran'dan yardım talep etmiştir (Sykes, 1915, s.452; Markhom, 1874, s.500-501). Gelişmelerden oldukça rahatsız olduğu anlaşılan İran Şah'ı Nasıreddin Şah, bu durum karşısında Herat konusunda İran'ın önceden İngiltere'ye verdiği sözün ve imzaladığı mukavelenin geçersiz olduğunu açıklamıştır (Nasırî, 1977, s.112; Karadeniz, 2006, s.185).

Herat'taki İngiliz etkisini ortadan kaldırmak isteyen İran, Mart 1856 tarihinde hemen harekete geçmiştir. Bu amaçla da Hüsamı's-Saltana komutasında bir orduyu Herat'a göndermiştir. İran'ın Herat'ı ele geçirmesi süreci kuşatmaya dayalı olarak Eylül 1856 tarihine kadar sürmüş ve 26 Eylül 1856 tarihinde İran, Herat'taki hâkimiyetini ilân etmiştir (Sykes, 1915, s.452; Markhom, 1874, s.501-503). İngiltere, İran'ın bu hareketine yönelik ilk etapta diplomatik yönden karşılık vermeyi uygun görmüş ve İran'daki elçisini geri çekmiştir. Akabinde de İngiltere, İran'ın Herat'ı terk etmesi adına askerî ve siyasî manevralara girişmiştir (Sykes, 1915, s.452; Nasırî, 1977, s.112).

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *İrade-i Hariciye*, D. No: 127, Gömlek No: 6432; M. Rıza Nasırî, a.g.t., s. 111.

⁵ C. R. Markhom eserinde Herat için, "the key of India" tabirini kullanarak buranın İngiltere için ne kadar önemli bir stratejik mevki olduğunu vurgulamıştır. C. R. Markhom, a.g.e., s. 505.

Sykes'in eserinde belirttiği üzere; İngiltere, İran'ın bu hareketine yönelik ne yapabileceği hususunda iki plan yapmıştır. Bunlardan ilki ve İngiltere'nin hemen devreye sokmak istediği seçenek, Dost Muhammed Han'ı İran ile savaşmaya hazır hale getirip onu harekete geçirmektir. Ancak Dost Muhammed Han'ın mevcut askeri gücü ve alacağı destekle İran ile savaşa tutuşmasının mümkün olmadığı da anlaşılmıştır. Bu plandan vazgeçen İngiltere, ikinci plana bağlı olarak meseleye kendisi doğrudan müdahil olma ve askeri-siyasi her seçenekle işe girişmeyi kararlaştırmıştır (Sykes, 1915, s.452-453).

İngiltere'nin, önceden de olduğu gibi Herat mevzusu dolayısıyla temel hedefi, Afganistan'daki yerel aşiretleri elinin altında tutup İran'ın bu havalideki gücünü kırmak ve kendi himayesinde oluşacak Afganistan yönetimi ile İran ve Rusya'ya karşı bir tampon bölge oluşturmaktır.

Nasıreddin Şah, Herat mevzusunda karşısındaki esas gücün İngiltere olduğunu ve bu büyük güce karşı önemli bir destek bulmadan başarılı olamayacağını bildiğinden, hemen diplomatik açıdan arayışlara girişmiştir. O zamanki İran siyaseti açısından bir yandan Osmanlı'dan yardım talebi söz konusu olurken, bir yandan da Fransa'dan destek sağlanması öncelikli konular haline gelmiştir. Zira önceki dönemlerde Rusya'nın İran'ı yalnız bırakmış olması ve kendi menfaatleri doğrultusunda İran'ı güçsüzleştirip toprak elde etme niyetini belli etmesi, İran'ın Batılı bir güç olarak Fransa'ya yanaşmasındaki en önemli etken olmuştur (Karadeniz, 2006, s.186).

1856 Yılında Yaşanan Herat Gerginliğinin Osmanlı'daki Yansımaları

Osmanlı Devleti'nin Tahran Maslahatgüzarı Haydar Efendi'nin 6 Recep 1272/ 13 Mart 1856 tarihli gönderdiği yazısında⁶ Afganistan'daki gelişmeler açık bir şekilde anlatılmıştır. Buna göre Kâbil Hâkimi olan Dost Muhammed Han, Kandahar Hâkiminin vefatından sonra, on iki bin asker ve on iki topla o havalideki bazı kabilelerin de desteğini alarak epeyce bir asker tedarik ettikten sonra bütün Afganistan'ı ele geçirmek üzere 1855 tarihinde harekete geçmiştir. 13 Kasım 1855 tarihinde Kandahar'ı alan Dost Muhammed Han, akabinde de Herat üzerine yürümüştür.⁷

Aslında bu noktada en çarpıcı gerçeklik arşiv belgesinde de ifade edildiği üzere; "*İngiltere Devleti'nin ahvâl-i hazırâdan bi'l-istifade bütün Afgan'ı zamime-i Hindistan itmek üzere akçe kuvvetiyle Dost Muhammed Han'ı bi'l-tahrik Herat'ı dahi kabze-i tasarrufa getürmeğe çalışması*" şeklinde ifade edilmiştir. Bu ifadelerin anlamı; o dönemde herkesin de malumu olduğu üzere İngiltere'nin, mevcut vaziyetten istifade ile bütün Afganistan'ı alıp burayı Hindistan'a dâhil etme niyeti taşıdığı, bunu yapmak için de Dost Muhammed Han'ı araç olarak kullandığı şeklindedir. İran, o zamana kadar olan bitenlerden rahatsız olmakla birlikte, ilk etapta Afganistan meselesine müdahale etmemeye çalışmıştır. Ancak iş Herat'a gelince bu noktada kendisi için stratejik önemi olan bu yerin elden çıkmasına ve buradaki İran etkinliğinin son bulmasına sebep olacak gelişmelere seyirci kalamayacağını belli etmiş ve asker göndermiştir.⁸

Bu arada İran'da evvelki İngiliz Maslahatgüzarı Thomson'ın, Heratlıları tahrik etme maksadında olduğu ve buna ilişkin olarak buraya yazılar yazdığı iddiaları da ortaya atılmıştır. Böylece Herat sorununun arka planında İngiltere'nin bulunduğu tekrar vurgulanmak istenmiştir. Yine katledilmiş olan önceki Herat Hâkimi Sayd Muhammed Han'ın katili mevkiinde olan ve gasp yoluyla Herat yönetimini elinde bulunduran Afgan Şahları sülalesinden olan Muhammed Yusuf Han'ın İran'a göndermiş olduğu iki mektuptan bahsedilerek, gidişatın kendisi açısından da sorun

⁶ BOA, *İrade-i Hariciye (İ. HR.)*, Dosya No: 127, Gömlek No: 6432. Bu belge konuyla alakalı çok önemli ve ayrıntılı bilgiler vermektedir.

⁷ BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432.

⁸ BOA, *İ. HR.*, D. No: 132, G. No: 6765; BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432; BOA, *İ. HR.*, D. No: 132, G. No: 6765.

oluşturacağını anlayan Muhammed Yusuf Han'ın destek arayışı içerisinde olduğu belirtilmiştir.⁹ Ayrıca İran'ın Herat seferine çıkmadan önce durumla ilgili olarak gerek Fransa'ya ve gerekse de Rusya'ya haberdar ettiği Osmanlı'ya ulaştırılan bilgiler arasında yer almıştır.¹⁰

4 Ramazan 1272 / 9 Mayıs 1856 tarihli bir başka arşiv belgesinde de İran'ın Herat'a yönelik hareketine ilişkin olarak, burayı Dost Muhammed Han *teshir ve tasallutundan* kurtarmak amacıyla buradaki bazı aşiret liderlerinin İran'dan yardım istemelerine dayandırıldığı ifade edilmiştir. Hatta Osmanlı'nın aldığı istihbarat bilgilerine göre, ilk etapta İran'ın Herat'a gönderdiği askerle ilgili olarak, *bir miktar başıbozuk askerin gönderilmesi* şeklinde belirtilmiştir. Yine bu sırada olan bitenden kendisini sorumlu tuttuğu anlaşılan ve İngiltere ile İran münasebetlerindeki rolü dolayısıyla rahatsızlık yaşadığı anlaşılan İran Sadrazamı Mirza Ağa Han'ın, istifa ettiği söylentilerinin yayıldığı bilgisi de verilmiştir.¹¹

Kısacası Afganistan'daki gelişmelerden son derece rahatsız olan İran yönetimi, 1853 senesinde İngiltere ile yapmış olduğu mukaveleye istinaden Herat'a asker gönderdiğini belli etmiştir. Nitekim bu mukavelede; Herat'a yönelik bir saldırı olması halinde ve Herat'taki yöneticinin İran'dan yardım istemesi durumunda, yine İran topraklarından olan Serahs, Hive ve kısacası Horasan'da bir fitne çıkması halinde, İran'ın buraya müdahale etmesine izin verilmiştir. Yani İran'ın Herat'a doğru harekete geçmesinin ana sebebi, önceden yapılmış olan mukavele çerçevesinde şartların oluşması ve İran'ın buna dayalı meşru bir hareketi olarak görülmüştür. Hatta Osmanlı maslahatgüzarının belirttiği üzere, İran Şahı Nasıreddin Şah'ın bu askeri harekât sürecinde yanında yer alanlar içerisinde İngiliz memurlarından birisinin de bulunduğu ve bu süreçte İngiltere'nin sessiz kaldığı da belirtilmiştir.¹²

Ağustos-Eylül 1856 tarihinde İran'ın Herat'a yönelik askeri seferine ilişkin Osmanlı'daki istihbarat bilgilerinde, otuz bine yakın İran askerinin Herat kuşatmasında bulunduğu, İran askerinin Herat seferine çıkmasında Dost Muhammed Han'ın buradaki faaliyetlerine karşılık bazı *Sergerdân-ı Afganiyan'ın* mektuplar yazarak İran'dan yardım talebinde bulundukları zikredilmiştir. Bu kuşatma esnasında Herat'ın büyük bir sıkıntı içerisinde bulunduğu belirtilmiştir. Hatta Herat'ın alınmasının an meselesi olduğuna ilişkin bilgiler 2 Eylül 1856 tarihinde Nasıreddin Şah'a ulaştığında Şah'ın İran vükelası ile toplantı halinde bulunduğu ve aldığı haber sonrasında *kemâl-i sünûr ve şetaretinden yerinde oturmadığı* ifade edilmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla bu haberden son derece memnun olan ve sevincini gösteren İran Şahı'nın Herat'ın alınmasından duyduğu memnuniyet de anlatılmıştır.¹³

Hadiseler bu merkez de cereyan ederken Tahran'daki Fransız Sefiri Osmanlı'nın Tahran'daki Maslahatgüzarı Haydar Efendi'nin yanına giderek ondan Osmanlı Devleti'nin bu konuya ilişkin görüşlerini sormuştur. Esasında Fransız Sefiri'nin amacı, İran'ın mevcut askeri gücü ve Afganistan'daki gelişmelere yönelik Osmanlı'nın tavrını öğrenmek olduğu da anlaşılmıştır. Fransız Sefiri, devlet olarak kendilerinin İran'ın böyle bir işe girişmesini istemediklerini, hatta

⁹ Diğer kaynaklarda Sayd Muhammed Han'ın ölümünden Dost Muhammed Han sorumlu tutulurken, Sykes, *a.g.e.*, s. 452. Osmanlı kayıtlarında bu işin sorumluluğu noktasında Sayd Muhammed Han sonrası Herat'a hâkim olan Muhammed Yusuf Han'ın olduğu belirtilmektedir. Hatta İran yönetiminin Muhammed Yusuf Han'dan duyduğu rahatsızlıkla ilgili olarak; "*Herat Hâkimi Sayd Muhammed Han'ın katili olup halen gasb-ı hükümdârân-ı Herat olan ve kadim Afganiyan Şahları sülalesinden bulunan Şehzade Yusufun hükümet-i İraniyeye yazmış olduğu iki kıt'a mektub...*" ifadeleri dikkate değerdir. BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432. Nitekim İran, Herat'ı aldıktan sonra Muhammed Yusuf Han'ı esir alıp öldürmüştür. Y. Karadeniz, *a.g.e.*, s. 186.

¹⁰ BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432.

¹¹ BOA, *İ. HR.*, D. No: 132, G. No: 6475.

¹² BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432.

¹³ BOA, *İ. HR.*, D. No: 137, G. No: 7101.

İran'ı bu zamana kadar Afganistan'daki gelişmeler dolayısıyla zorlukla tarafsız tutmaya çalıştıklarını, Rusya'nın ise hiçbir şekilde bu meselede yer almaması gerektiğini ifade etmiştir.¹⁴

Bütün bu gelişmeler bağlamında Tahran'daki İngiliz elçiliği ile İranlı yetkililerin gerginlik yaşadığı da belli olmuştur. Nitekim gerek İran Şahı'nın ve gerekse İran Sadrazamının henüz İran'ı terk etmemiş olan İngiliz elçisi Murray ile yapmak istedikleri görüşmenin elçi tarafından reddedilmesi, önemli bir sorun yaşandığını ortaya koymuştur. Yine Tahran'da İngiliz sefaretine sığınmış olan Mirza Haşim Han¹⁵ meselesi de mevcut İran-İngiliz gerginliklerinin eskiye dayalı başka bir mevzusunun oluşturmıştır. İran, bu kişinin kendilerine teslim edilmesini isterken İngiltere bu talebi reddetmeye devam etmiştir. Tüm bu hadiseler göz önünde bulundurulduğunda İran'ın başkenti Tahran'da çok yönlü ve yoğun diplomasinin yaşanması bir yana, İranlı üst düzey yöneticilerin, İngiltere'nin sertleşen tavrından endişe ederek Tahran'daki Fransız elçisinden bu meselenin halli noktasında aracı olmasını istemesi de dikkat çekici bir ayrıntıyı oluşturmıştır.¹⁶

Osmanlı yönetimine, İran'daki Tahran maslahatgüzarı Haydar Efendi tarafından iletilmiş bu bilgiler dikkatle ele alındığında, gelişmelerin bir anda olmadığı ve işin içerisinde pek çok yönün bulunduğu ortaya çıkmaktadır. Zira İngiltere'nin Afganistan'a yönelik niyetlerini açıkça belli etmesi ve bu noktada Dost Muhammed Han'ı kullanması, İran'ın Herat seferine çıkma sebebi gibi görülmektedir. Ancak İran'ın Herat seferi sürecinde ilk etapta İngiltere'nin tepki vermemesi de dikkat çekici bir konudur. Zaten 1853 tarihli İran'ın İngiltere'ye verdiği mukavelenin içerisinde, Herat'a yönelik bir hareket olması durumunda ve Herat'tan da bir yardım talebi gelmesi halinde İran'ın buraya asker göndermesi söz konusu idi. İşte İran, Herat seferini İngiltere'nin bu anlaşmayı ihlal etmesine bağlarken, İngiltere ise meseleyi, İran'ın zaten Herat'ı işgal etme niyeti vardı ve bir bahane arıyordu gerekçesine dayandırmaktadır. Olup bitenlere baktığımızda da bütün gelişmelerden İngiltere, Fransa, Osmanlı ve Rusya'nın haberdar olduğu da açıkça ortaya çıkmaktadır.

İngiltere ile İran arasında Herat konusundaki gerginlik her geçen gün artarak devam etmiştir. Bu arada İngiltere'nin Tahran'daki elçisi Murray, İran yönetiminden gelen görüşme taleplerini reddetmekle birlikte, İran'a yönelik tehditkâr bir üslup da takınmıştır. Murray tavrından taviz vermemiş -İran'ın Herat seferine çıktığı tarihlere denk gelen bir zamanda- Mart 1856 tarihinde Tahran'ı terk ederek İngiltere'nin diplomatik yönden İran ile ilişkilerini kestiğini de açıkça belli etmiştir. İran'ı terk eden İngiliz elçilik heyetinin İngiltere'ye dönüş güzergâhının da Osmanlı toprakları üzerinden geçerek Tebriz, Urumi, Musul, Bağdat yolunu takip ettikleri görülmüştür. Tahran'da sadece İngiliz Konsolosu Astiyons kalmıştır. Hatta bahsi geçen bu İngiliz Konsolosu, Osmanlı Maslahatgüzarı Haydar Efendi'ye önemli bazı bilgiler de vermiştir. Bu bilgilere göre, Bender Buşehr, Bender Abbas ve Muhammere taraflarında İngiliz savaş gemilerinin bulunduğunu, şayet Tahran'daki İngiliz tebaasına yönelik bir hareket veya hıyanet olması durumunda kendisinin bahsi geçen yerlerdeki İngiliz savaş gemilerine haber gönderip bu yerlerin ablukaya alınıp vurulmasını isteyeceğini de belirtmiştir.¹⁷

Böyle bir süreçte İranlı yetkililerin bayağı sıkıntılı oldukları ve açıkçası İngiliz tehdidinden çekindikleri de anlaşılmaktadır. Nitekim Tahran'daki Osmanlı maslahatgüzarı ile görüşen İranlı yetkililer, devam eden bu gerginlik hali ve İran-İngiliz savaşı çıkması durumunda Osmanlı Devleti'nin nasıl bir tavır alacağını öğrenmek istemişlerdir. Osmanlı Maslahatgüzarı Haydar Efendi

¹⁴ BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432.

¹⁵ Mirza Haşim Han, Nasıreddin Şah'ın bacanağıdır. Muhalif duruşu sebebiyle olsa gerek, devletin takibine ve gazabına uğramıştır. Kendisi de İngiltere'nin Tahran elçiliğine sığınmıştır. Mirza Haşim Han, burada himaye edilmekle birlikte, İngiltere'nin onu siyasi bir koz olarak kullanması ve teslim etmemesi İran'daki rahatsızlıklardan biri olmuştur. M. Rıza Nasırî, *a.g.t.* s. 112, dipnot 3.

¹⁶ BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432.

¹⁷ BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432.

de, bu tip sorular karşısında diplomatik bir üslup kullanıp durumu Osmanlı yönetimine bildireceğini ve oradan alacağı emirler doğrultusunda cevap vereceğini belirtince de, İranlı yetkililer bu cevabı bir çeşit oyalama taktiği olarak algılayıp bayağı rahatsız olmuşlardır. Zira İran üst düzeyinin Osmanlı'dan, İran'ı destekler bir söz bekledikleri de belli olmaktadır.¹⁸

Bu meyanda İran'ın Basra'ya yakın mahallerde bazı girişimlerde bulunması da Osmanlı açısından rahatsız edici bir durum olarak algılanmış ve buradaki gelişmeler ilişkin olarak Irak-Hicaz Ordu-yı Hümâyûn-ı Müşîri, Bağdat Valisi Mehmed Reşid Paşa'nın hazırlıklı olması istenmiştir. Ancak İranlılar, Osmanlı'nın Tahran maslahatgüzarına verdikleri teminat doğrultusunda, Osmanlı topraklarına yönelik olumsuz bir tutumlarının olmayacağını, sadece İngiliz saldırısına karşı ihtiyaten İran'ın o bölgede tedbirler aldığını belirtmişlerdir. Osmanlı Devleti, İran'daki bu faaliyetlerin İngiltere ile yaşanan problemden kaynaklandığını bilmekle birlikte, yine de İran'ın hareketlerine dikkat etmesi gerektiğini diplomatik yollardan iletmıştır.¹⁹

Osmanlı Devleti'nin Herat Meselesinde Tarafsız Kalmasının Sebepleri

Osmanlı yönetimi, başta Bağdat olmak üzere İran'a sınır olan bölgelerdeki yöneticileri uyarak, Herat meselesi dolayısıyla yaşanan İran-İngiliz gerginliğinde Osmanlı'nın İran'a yakın duruyormuş gibi bir görüntü vermemeleri gerektiğini belirtmiştir. Zira o sıralar Osmanlı için en önemli Batılı müttefik olarak görülen devlet İngiltere idi ve bu Kırım Savaşı sürecinde açıkça belli olmuştu. Dolayısıyla Herat meselesi çerçevesinde İran-İngiliz gerginliğinde Osmanlı yönetimi, tarafsız kalmayı siyasetine uygun görmüştür.²⁰

Esasında Osmanlı'daki bu tavrın sebeplerini, o zamanki askerî ve siyâsî hadiselerle bakarak iyi analiz etmek gerekmektedir. Nitekim öteden beri pek çok konuda ortak bir anlaşma zemininde buluşamayan Osmanlı ve İran'ın, tarih boyunca yaşadıkları çekişmeler düşünüldüğünde Osmanlı'nın, İran yanında yer almak istemeyişi daha da iyi anlaşılmaktadır. İki devlet arasındaki ilişkilerin tarihi arka planı böyle iken, Osmanlı'nın o zamanki dünya gücü mesabesinde olan İngiltere'ye karşı bir tutum içinde bulunması da reel politikte pek mümkün görünmemektedir. Yine XIX. asrın başından itibaren Osmanlı Devleti'ndeki gelişmelere bakıldığında; II. Mahmud'un saltanata çıkmasındaki ayanlar meselesi, Mısır Sorunu, Abdülmecid'in sıkıntılı padişahlığı, Tanzimat Fermanı'nın ilanı ve Batılılaşma çabaları, Rusya ile yaşanan problemler, Kırım Savaşı ve bu savaşta alınan İngiliz-Fransız yardımı, ilk dış borçlanmaya gidilmesi, Islahat Fermanı ve Paris Antlaşması gibi, daha da arttıracakımız hususlar göz önünde tutulduğunda Osmanlı'nın durumu daha net ortaya çıkmaktadır.

Bunun yanında Osmanlı-İran ilişkileri ve Osmanlı'nın İran'a ilişkin tutumunun anlaşılmasında, 28 Aralık 1856 tarihli bir arşiv belgesinde üzerinde durulan önemli noktalar vardır. Buna göre İngiltere'nin tekrar gündeme getirerek Osmanlı yönetimini etki altına almak istediği husus, Kırım Savaşı'nın başladığı ilk zamanlarda İran'ın, Rus entrikaları etkisi altında kaldığı ve tam Osmanlı'ya karşı Rusya yanında bir cephe açacakken bundan vaz geçtiği konusudur. Tabi İran'ın bu vaz geçişinde daha ziyade İngiltere'den çekinme durumunun söz konusu olduğu da belirtilmektedir. Osmanlı Devleti, Rusya ile savaş halinde iken İran'ın *husumetkârane* bir yaklaşım sergilemesi halinde bundan İngiltere'nin rahatsızlık duyacağı, İngiliz elçiliği vasıtasıyla *vükelâ-yı İraniyeye tabirat-ı şedide ile beyân olunması zımında* hareket edildiği vurgulanmaktadır. Bundan sonra İran'ın Rusya ile ittifaktan vaz geçtiği ve Osmanlı'ya yönelik daha dostane bir dil kullandığı ifade edilmektedir.²¹

¹⁸ BOA, *İ. HR.*, D. No: 127, G. No: 6432.

¹⁹ BOA, *İ. HR.*, D. No: 130, G. No: 6640.

²⁰ BOA, *İ. HR.*, D. No: 130, G. No: 6640.

²¹ BOA, *İ. HR.*, D. No: 114, G. No: 5554.

Yine bu durumu teyit edici mahiyette Kırım Savaşı müddeti içerisinde cereyan eden ve Şubat 1854 tarihinde Osmanlı'nın Tahran Sefiri olan Ahmed Vefik Efendi'den gelen yazının içeriğindeki bilgiler de aynı yöndedir. Belgede geçen hususlara bakıldığında, o dönemde Rusya ile İran arasında yoğun bir diplomasiinin yürütüldüğü anlaşılmaktadır. Belgede geçtiği üzere; *"İranlının Rusya ittifakına meyil ile Devlet-i Aliyye aleyhinde hareketi takdirinde İranı sıkıştırmak üzere İngiltere Devleti'nin bazı tedâbîr-i musammemesi evvelden anlaşılmış olmakla"* denilerek, İran'ın böyle bir niyetten vaz geçmesinde İngiliz tehdidinin, etkili olduğu belirtilmektedir.²²

Sykes da eserinde, İran-Rus yakınlaşmasına dair detaylı bilgiler vererek, 1853 sonbaharında Rus Prens Dolgoruki'nin Kırım Savaşı başlangıcı sürecinde İran'ı Rusya yanına çekmek için girişimlerde bulunduğunu vurgulamaktadır. Buna göre Rusya tarafından İran'a yapılan ittifak teklifi içerisinde, İran'ın öteden beri elde etmeye çalıştığı Osmanlı elindeki Bağdat ve Azerbaycan havalisinin İran'a bırakılmasından bahsedilmektedir. Hatta bundan memnun olan Nasıreddin Şah'ın, Rus teklifine evet dediği ancak durumdan haberdar olan İngiltere'nin elçisi Murray vasıtasıyla devreye girip, İran Sadrazamı Mirza Haşim Han'a böyle bir ittifakın olmasına karşı olduklarını söylemesiyle, İran'ın Rusya ile ittifaktan vazgeçtiği bilgisi verilmektedir (Sykes, 1915, s.449-451). Kısacası Kırım Savaşı'nın başlangıcı müddeti içerisinde İran'ın ilk zamanlarda Rus tesiri ile hareket ettiğine dair kayıtların çokluğu ve bu hususun bir gerçeklik oluşturması, Osmanlı açısından İran'a yönelik algının olumlu olmadığını ortaya koymaktadır.²³

Bu bilgiler dikkatli bir şekilde incelendiğinde, Osmanlı'nın İran'a yönelik güvenme noktasında olumsuz bir bakışının olduğu ve İngiltere'ye minnettarlık duyduğu da sezinlenmektedir. Zira Kırım Savaşı gibi bir savaşta eğer İngiltere Osmanlı yanında yer almamış olsaydı, İran muhtemelen Rusya ile birlikte hareket edip zor durumdaki Osmanlı'ya savaş açmış olacaktı. Bu tasavvur çerçevesinde Osmanlı yönetiminde, İran'ı böyle bir niyetten caydıran devletin İngiltere olduğuna dair kanaat oluştuğuna da şüphe yoktur.

İran ise, Herat meselesi sürecinde Osmanlı'ya yanaşmaya çalışırken hep Kırım Savaşı'nda Osmanlı'yı zora sokacak bir tutumda bulunmadığını dile getirerek, bir şekilde yukarıdaki iddiaları reddetme yoluna gittiği de anlaşılmaktadır. İran, sürekli olarak Osmanlı Devleti'nin Kırım harbi müddeti içerisinde Osmanlı'yı sıkıntıya sokacak bir tutum sergilemediğini, Osmanlı'nın Rusya ile serbestçe mücadele edebilmesi için herhangi bir talepte bulunmadığını vurgulamaktadır (Nasırî, 1977, s.113; Türk, 2013, s.62-63).

Osmanlı'nın İran'a yönelik tutumu bu merkezde iken ve İran'da kendini Osmanlı'dan yardım alma konusunda mecbur hissederken, yeni bir diplomatik girişim söz konusu olmuştur. Bu girişimde İran, Ferruh Han'ı özel elçilik ile yetkilendirerek İstanbul ve Paris'te müzakereler yürütmesini, buna bağlı olarak da Herat meselesinin İngiltere ile arasında bir savaşa dönüşmeden çözümlenmesini ümit etmiştir.

Ferruh Han'ın Herat Meselesi Dolayısıyla Yürüttüğü Özel Elçilik

Nasıreddin Şah, Ferruh Han'ı özel bir yetki ile ve büyükelçilik statüsünde, önce İstanbul'a akabinde de Paris'e göndermeye karar vermiştir. Şah'ın bu hareketinden ortaya çıkan sonuç, İran'ın gerek Osmanlı ve gerekse Fransa'yı yanında görmek istemesi şeklinde anlaşılmıştır.²⁴ Zira Ferruh Han'ın yanındaki heyetle yapacağı diplomatik görüşmelerden İran Şahı'nın maksadının, Osmanlı

²² Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Komisyon, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara, 2006, s. 80-82.

²³ Bu konuda geniş bilgi için bkz. İbrahim Caner Türk, *Kırım Harbi Esnasında Osmanlı-İran Münasebetleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2013, s. 35-49.

²⁴ BOA, *İ.HR.*, D. No: 130, G. No: 6870.

ve Fransa'nın Herat meselesinde İran'a yönelik tutumunun ne olacağını öğrenmek ve bu devletlerin desteğini almak şeklinde tezahür edeceği de belli olmuştur (Nasırî, 1977, s.112).²⁵

Ferruh Han'ın İstanbul'a gönderiliş amaçlarından biri de Osmanlı ile İran arasında askeri bir anlaşma yapma niyetidir. Çünkü İran'ın Herat'ı ele geçirmesi dolayısıyla İngiltere ile bir savaşa tutuşması öncesinde, en azından sınır güvenliği açısından Osmanlı ile bir anlaşma yapması ve dolaylı da olsa İngiltere'ye karşı Osmanlı'nın desteğini alması şarttı. Ayrıca Şattü'l-Arab'daki Osmanlı-İran sınır bölgesinde bulunan Muhammère'nin İngilizler tarafından işgal edilmesi de söz konusuydu. İran, bu durumu da göz önünde bulundurarak Osmanlı'nın kendisine destek vermesini ümit etmekteydi. Kısacası Ferruh Han'a İran'dan hareket etmeden önce Haziran 1856 tarihinde İran yönetiminin verilen tafsilatlı talimatta, yürüteceği diplomasinin unsurları, Osmanlı yönetimi ve Fransız elçiliği ile yapacağı müzakere konuları netleştirilmişti (Nasırî, 1977, s.112).

Buna göre Ferruh Han ve heyeti, Osmanlı yönetimi ile yapacağı görüşmelerde öncelikle İran'ın, Kırım Savaşı müddeti içerisinde Osmanlı'ya yönelik olumsuz bir tutumunun bulunmadığı vurgusunu yapacaktı. Her ne kadar İran'ın, Kırım Savaşı'nda silah yönünden Osmanlı'ya yardımı söz konusu olmamışsa da manevi yönden Osmanlı yanında yer aldığı üzerinde durulacaktı. Bu bağlamda Herat meselesi çerçevesinde iki devlet arasında kurulacak ittifakın iki devletin lehine olacağı, eğer bu olmazsa da en azından Osmanlı'nın bu mesele dolayısıyla İran-İngiliz anlaşmazlığında tarafsız kalmasının temini sağlanacaktı. Ferruh Han ve heyetinin yapacağı görüşmelerde üzerinde duracağı bu hususların yanında, öteden beri İran ile Osmanlı arasında anlaşmazlık konuları arasında yer alan Osmanlı ülkesindeki İranlı ziyaretçilerin durumuna ilişkin meseleler, Osmanlı idarecileri ile yürütülecek görüşmelerdeki diğer müzakere mevzularını oluşturacaktı (Nasırî, 1977, s.113-114).

Eylül 1856 tarihinde -yani İran'ın fiilen Herat'ı ele geçirdiği sıralarda- Ferruh Han ve yanındaki heyet Erzurum üzerinden Osmanlı topraklarına giriş yapmıştır. Bu esnada Osmanlı'nın Bayezid Kaymakamı Âkif Efendi'nin Yarım Kaya, Dombad ve Abaka nahiyelerini işgal ettiği haberinin alınması İran'da rahatsızlık oluşturmuştur. Bu gelişmeden duyulan memnuniyetsizlik ve bazı Osmanlı yerel idarecilerinin bir çeşit fırsattan istifade şeklinde değerlendirilecek harekette bulundukları da ifade edilmiştir. Ekim'de İstanbul'a varan Ferruh Han ve yanındaki heyet, Osmanlı Sadrazamı ve Hariciye Nazırı ile görüşmüştür (Nasırî, 1977, s.114-115).

Daha sonra Ferruh Han, Padişah Abdülmecid'in huzuruna çıkmış ve getirdiği İran Şahı'nın mektubunu sunmuştur. Ferruh Han'ın Osmanlı'da yürüttüğü müzakerelerde esas konular, Herat meselesi başta olmak üzere İngiltere'nin Şattü'l-Arab yolu ile Muhammère'ye saldırması durumu ve Osmanlı'nın, İran-İngiliz gerginliğinde genel olarak nasıl bir tavır takınacağı hususları olmuştur. Sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Ferruh Han'a açıkça, Osmanlı'nın o sıralar İngiltere ile dostane ilişkilerinin bulunduğunu, bunun da Kırım Savaşı'nda belli olduğunu söylemiştir. Bu bağlamda Osmanlı yönetiminin, İngiltere'nin Şattü'l-Arab'a girip girmeyeceğini bilmemekle birlikte, devlet olarak Osmanlı'nın bu mevzuda tarafsız kalacağını ipuçlarını vermiştir. Aynı Şekilde Hariciye Nazırı Fuad Paşa da benzer ifadeler kullanıp Osmanlı'nın tarafsız kalacağını belli etmiştir (Nasırî, 1977, s.115-116).

Kısacası İran özel elçilik heyetinin Osmanlı üst düzey yöneticileri ile yaptıkları görüşmelerden edindikleri sonuç ümit verici olmamıştır. Durumdan haberdar olan İran yönetimi, özellikle de Nasireddin Şah, Osmanlı Devleti'nin bu tutumundan son derece rahatsız olmuştur.

²⁵ Yılmaz Karadeniz, eserinde, Ferruh Han'ın elçilik ile gönderilmesindeki esas maksadın, o zamanki İran Sadrazamı Mirza Ağa Han Nuri'nin gerginleşen İngiliz-İran ilişkilerini yumuşatma ve bu bağlamda da İstanbul'daki İngiliz elçisi ile görüşmek üzere olduğunu belirtmektedir. Ancak İngiliz elçisinin bu talebi reddettiği ve İngiltere için öncelikli konunun İran'daki sadrazamın görevinden alınmasının şart olduğunu belirtmesi üzerine İran, Fransa'ya yanaşmak zorunda kalmıştır. Y. Karadeniz, *a.g.e.*, s. 186.

Hatta Nasıreddin Şah, Ferruh Han'a gönderdiği ve Osmanlı yönetimine iletmesini istediği yeni emrinde, biraz da tehdit edici bir üslupla, Osmanlı'nın Herat meselesinde dolaylı da olsa İngiltere yanında yer alması halinde İran'ın bundan sonra hiçbir şekilde Osmanlı'nın yanında olmayacağını ve Osmanlı düşmanlarına muhalefet etmeyeceğini vurgulamıştır. O sıralar İngiltere'nin Şattü'l-Arab'tan İran topraklarına girmesi ve Basra-Bağdat taraflarından lojistik destek alması, İran'ın Osmanlı'dan bütünüyle ümidini kesmesine sebep olmuştur. Kasım 1856 tarihinde Ferruh Han, Osmanlı Hariciye Nazırı ile bir araya gelerek İran-İngiliz anlaşmazlığının büyük bir savaşa dönüşmesini engellemek için Osmanlı'nın aracı olmasını istemiştir. Bu istek Sadrazam Mustafa Reşid Paşa'ya da yapılan görüşmede iletilmiştir. Mustafa Reşid Paşa, İran-İngiliz anlaşmasının olabilmesi için öncelikle İran'ın Herat'ı boşaltması gerektiğini Ferruh Han'a bildirmiştir (Nasrî, 1977, s.116-117).

Yapılan görüşmeler sonrasında Ferruh Han, Osmanlı'dan umduğu desteği bulamamıştır. Bu meydana İngiltere'nin Basra Körfezi havalisinde İran'a karşı askeri hareket başlatması üzerine İstanbul'da kalmanın anlamsızlığını da kavrayan İran heyeti buradan ayrılmıştır. Aralık 1856 tarihinde Paris'e gidip burada diplomatik girişimlerde bulunan Ferruh Han ve heyeti, Fransa'nın desteğini veya arabuluculuğunu sağlama noktasında çaba sarf etmiştir. Hatta Paris'te bulunduğu süre içerisinde buradaki İngiliz elçiliği ile de görüşmeler yapan Ferruh Han, -İngiliz elçiliğini ikna etme açısından- bu görüşmelerden bir sonuç elde edememiştir. Netice itibarıyla 1857 senesi başında Herat meselesinin İran ve İngiltere arasında çözüme ulaşması noktasında, ağırlıklı olarak Fransa'nın etkili devlet olacağı anlaşılmıştır.²⁶

İngiltere-İran Müzakereleri ve İngiltere'nin Askeri Harekâtının Osmanlı'ya Yansımaları

1857 senesine gelindiğinde Herat meselesinin İran ve İngiltere arasında büyük bir savaşa dönüşmemesi için bazı girişimlerin olduğu ve anlaşmaya varılması açısından bilhassa İngiltere'nin İran'a bazı şartlar ileri sürdüğü görülmektedir. Bu gelişmenin Osmanlı açısından dikkatli bir şekilde takip edilmesi söz konusu iken, bir yandan da İran'ın, İngiltere tekliflerine yanaşmamasının oluşturduğu gerginlik ortamının Osmanlı yönetimini rahatsız ettiği bellidir. Hatta bu kapsamda Osmanlı'nın dikkatli hareket edip, Basra Körfezi'nde tedbirler alması da önemli bir gelişmedir. Basra Körfezi'nde en kritik mevki olan Şattü'l Arab'a üç bin ihtiyat askerinin gönderilmesinin kararlaştırıldığı da Osmanlı resmi kayıtlarında geçmektedir.²⁷

Yine Bağdat Valisi'nin konuya ilişkin olarak İstanbul'a gelen yazısında; İngiltere'nin ciddi anlamda İran'a yönelik askeri harekâtını başlattığını ve İran'la büyük bir harp hazırlığı içerisinde bulunduğunu, buna karşılık kendisinin ne yapması gerektiğine dair talimat istemesi de söz konusu olmaktadır.²⁸ Buna bağlı olarak bu konuların Osmanlı yönetimi açısından nasıl değerlendirildiğini ele alacak olursak.

Osmanlı yönetimi, bölgedeki en son gelişmelere ilişkin olarak Bağdat Valisi Mehmed Reşid Paşa ile Osmanlı'nın Tahran Maslahatgüzarı Haydar Efendi'den gelen raporlar ışığında değerlendirmeler yaparak, konuyu etraflı bir şekilde *Meclis-i Mahsûsa-i Meşveret*'te ele almıştır. Ele alınan konular içerisinde temel husus, İngiltere'nin, Herat meselesinin büyük bir savaşa dönüşmesinden önce İran'a sunduğu teklifler olmuştur. İngiltere, Herat mevzusunun sorumlusu olarak İran'ı görmüş ve öncelikle İran'ın buradaki askerini geri çekmesini ön şart olarak ortaya koyduktan sonra,

²⁶ BOA, *İrade-i Hariciye Mektûbi Kalemi (İ. HR. MKT.)*, D. No: 170, G. No: 94.

²⁷ BOA, *İrade-i Mesail-i Mühimme (İ. MMS.)*, D. No: 8, G. No: 332, Belge No: 1. 28 Receb 1273 / 24 Mart 1857 tarihli bu arşiv vesikası ve içindeki konuya ilişkin belgeler çok önemli bilgiler ihtiva etmektedir.

²⁸ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 2.

- 1- Heratlılar'ın uğradığı zararın İran tarafından tazmin edilmesi
- 2- İran sadrazamının azledilmesi
- 3- İngiltere elçisinin tekrar Tahran'a dönmesi ve İran'ın belirli merasimlerle bunu kutlaması
- 4- İngiltere ve İran arasında yeni bir ticaret antlaşmasının yapılması
- 5- İran coğrafyasında belirli yerlerde İngiliz konsolosluklarının açılmasına müsaade edilmesi
- 6- Tahran'da İngiliz Sefaretine sığınmış olarak yaşayan Mirza Haşim'in, yine İran'da ve İngiliz himayesinde yaşamasına İran'ın göz yumması şeklinde belirlemiştir.²⁹

Esasında yukarıda maddeler halinde sıraladığımız hususları İngiltere aracısız olarak İran'a iletmiş ve başka bir devletin arabulucu rolünde bulunmasını da istememiştir.³⁰ Osmanlı yönetimi, yaptığı görüşmelerde bu konuları ele aldıktan sonra, devlet olarak bu meseleyle ilgilenmesini; *“saltanat-ı seniyye ile İran Devleti beyninde derkâr olan cihet-i cami'a-ı İslâmiyye iktizasınca ve her tarafta emr-i sulh ve selâhın devamı hakkında arzu-yu tabî'i için”* hareket ettiğini belirtmiştir. Osmanlı yönetiminde böyle bir düşüncenin oluşmasında, İstanbul'a gelip burada yaptığı görüşmeler sonrasında Fransa'ya gitmiş olan Ferruh Han'ın etkili olduğu anlaşılmıştır. Bu bağlamda Osmanlı yönetimi, İstanbul'daki İngiltere elçiliği ile -gayr-ı resmi olarak- İran meselesine ilişkin bazı görüşmelerde bulunmuştur. Osmanlı yönetimi, önceden Ferruh Han ile yapılan müzakereler bağlamında, İngiltere'nin Herat meselesinin halli noktasında İran'a sunduğu teklifler içerisinde yer alan tazminat maddesinin en önemli sorun olduğunun altını çizmiştir. Nitekim Ferruh Han, bu şartlar içerisinde tazminat meselesini duyduğu zaman bundan rahatsızlığını dile getirmekle birlikte, konuyu İran yönetimine bildireceğini ancak kendi devletinin de bu hususu kesinlikle kabul etmeyeceğini beyan etmiştir.³¹

Osmanlı Devleti, İngiltere ve İran arasındaki mevcut çatışmaları da göz önünde bulundurarak meselenin büyük bir savaşa dönüşmesini engellemek istemiştir. Hatta İran tarafına dostane bir üslûpla, işin içine Fransa ve Rusya'nın da girmesini engellemek adına, İngiltere ile ortak bir noktada buluşmasının önemini ifade etmiştir.³²

Bu arada İran ve İngiltere arasındaki müzakerelerde yaşanan anlaşmazlıklar sebebiyle genel görüntünün pek de barışa dönüşmeyeceğini göstermiştir. Hatta Osmanlı yönetimi, İngiliz askeri kuvvetlerinin 1857 senesi başından itibaren Bender Buşehr, Şattü'l-Arab ve Muhammere'deki hareketlerini göz önünde tutarak büyük bir savaşın yakın zamanda çıkma ihtimalini yüksek görmüştür. İşte bu olası duruma ilişkin Osmanlı'nın tedbirler alma yoluna gittiği, bu kapsamda Bağdat Valisi'nin görüşleri neticesinde bilhassa Şattü'l-Arab sahilinin korunması ve burada gerekli önlemlerin alınması söz konusu olmuştur. Genel çerçevede bu hususlar Osmanlı yönetim kademesinde tartışılan konular olmakla birlikte, bir yandan da Osmanlı'nın alacağı tedbirlerin İngiltere tarafından yanlış bir anlaşılmaya sebebiyet vermemesine dikkat edildiği görülmüştür.³³

Zira Şattü'l-Arab'a gönderilecek Osmanlı askerinin maksadının İngiltere veya İran'a destek verme ya da onlara karşı durma anlamı taşımadığının altı çizilmiştir. Bu noktada Osmanlı yönetiminin duruşu; *“Devlet-i Aliyyece şu vakit mar-rûz-zikr iltizâm olunacak hareket tarafeyn-i*

²⁹ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

³⁰ Bu konuya ilişkin İngiltere'den İran'a yazılan mektuptan bahsedilmektedir. BOA, *İ.HR.*, D. No: 137, G. No: 7101.

³¹ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

³² BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

³³ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

mu'arizinin hiçbirisine ümid veyahut endişe verecek şeylerden tebâ'ud etmek kaziyyesi olduğundan" şeklinde açıklanmıştır.³⁴

Osmanlı yönetimi, o devirde İran için düşman devlet mesabesinde olan İngiltere'nin Osmanlı için dost devlet mertebesinde olduğunu da belli etmiştir. Çünkü daha yeni bitmiş olan Kırım Savaşı müddeti içerisinde İngiltere'nin fiilen asker, silah vs. ile Osmanlı yanında yer alması unutulmamıştır. Gerçi İran Devleti'nin de -bir ara Rusya ile ittifak görüşmeleri yapmış olmasına rağmen bu düşüncesinden vaz geçerek- Kırım Savaşı müddeti içerisinde Osmanlı'ya karşı fiilen bir girişimde bulunma noktasında olmadığı Osmanlı yönetimince teyit edilmiştir. Bu hususlara dikkat çeken Osmanlı yönetimi, Herat meselesi dolayısıyla atacağı adımlarda bu iki devleti şüphelendirecek bir davranışta bulunmak istemeyişinin nedenlerini açıklamıştır.³⁵

Meclis-i Meşverette yapılan görüşmelerden ortaya çıkan bir diğer sonuç da, İngiltere Devleti'nin İran topraklarına yönelik yapacağı askeri harekâta, Osmanlı ile barış içinde bulunması ve müttefik olması dolayısıyla, Osmanlı sınırlarına yönelik bir tecavüzün olmayacağını dair kanaattir. Yine Osmanlı yönetimi, İran'ın Herat dolayısıyla İngiltere ile yaşayacağı savaş halinde, Osmanlı-İran sınır bölgelerine yönelik bir saldırı olması ihtimalini de mümkün görmemektedir. Bunlar alt alta konulduğu zaman Osmanlı'nın aşırı bir refleks göstererek Basra Körfezi civarında, Şattü'l-Arab'da ciddi tedbirler alma yoluna gitmesinin gereksizliği de vurgulanmaktadır.

Sadece Bağdat mıntıkasında bazı aşiretlerin olası bir savaş durumunu fırsat bilip etrafa sarkıntılık etmelerinin söz konusu olabileceği üzerinde durulmaktadır. Bunlara yönelik olarak da, Bağdat Valisi'nin, İran ve İngiltere'yi tedirgin etmeden sadece *serkeş tavırlı* bu tip aşiretleri zapturapt altına alması ve Bağdat Eyaleti'nin asayişini temin etmesi ile iktifa etmesinin mümkün olacağı belirtilmektedir. Bunu sağlamak için de Bağdat havalisindeki mevcut askeri gücün yeterli olduğu, ayrıca buraya bir askeri birliğin gönderilmesinin lüzumlu olmadığı görüşü ağırlık kazanmaktadır.³⁶

Esasında Herat meselesi dolayısıyla İngiltere-İran gerginliği bağlamında Osmanlı'yı en çok rahatsız eden hususlardan biri de Muhammere konusuydu. Muhammere, stratejik yönden Basra Körfezi'nin en önemli mevkielelerinden biriydi. Burası konumu itibariyle Basra'nın güneydoğusunda bulunan Şattü'l-Arab ile Karun Nehri'ni birleştiren su yolu üzerindeydi. Muhammere, Osmanlı ile İran arasında 2 Haziran 1847 tarihinde imzalanan Erzurum Antlaşması'nda, konumu ve sınırları açısından en çok tartışılan yerlerden biri olmuştu. Zira iki devlet arasında sınırlar belirlenirken anlaşmazlık konusu olan ve hangi devletin elinde nerelerin kalacağına dair tartışmaların olduğu bir soruna dönüşmüştü. Bu tartışmalar sonraki yıllarda bir hudut komisyonunun kurulup, bu yerleri tespit etmesine bırakılmıştı.³⁷ (Uluerler, 2009, s.455-456, 462-464).

İşte Herat gerginliği kapsamında İngiltere'nin Bender Buşehr taraflarına asker sevk etmesi üzerine, Muhammere'nin risk altında olduğu da anlaşılmıştır. Muhammere'deki bazı mevkielelerin İran elinde bulunması dolayısıyla, İngiltere'nin harp gereğince sahil ve toprak olarak İran'da stratejik açıdan uygun gördüğü yerleri ele geçirmesinin *umûr-ı tabi'iyeden* olması bağlamında buraları işgal etmesi, Osmanlı yönetimince kuvvetli bir ihtimal olarak görülmüştür. Osmanlı Devleti, Muhammere de dâhil olmak üzere Şattü'l-Arab'da bir kısım yerin Osmanlı diğer bir kısım yerin İran elinde bulunduğunu göz önünde tutarak, İngiltere'nin buraya yapacağı harekette dikkatli olması gerektiğini, en azından uluslararası hukuk çerçevesinde hareket etmesi lazım geldiğini

³⁴ BOA, İ. MMS., D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

³⁵ BOA, İ. MMS., D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

³⁶ BOA, İ. MMS., D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

³⁷ Ayrıca konu ile ilgili ve hudut meselelerine ilişkin geniş bilgi için bkz. İbrahim Aykun, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995, s. 242-245, 249-259.

vurgulamıştır. Buradaki gelişmelere ilişkin olarak Bağdat Valisi'nin dikkatli olması ve her gelişmeyi Osmanlı'ya bildirmesi de istenmiştir. Osmanlı Hariciye Nezareti'nin aldığı bilgiler doğrultusunda meseleleri yakından takip etmesinin gerekliliği de ifade edilmiştir.³⁸

Kısacası bu süreçte Osmanlı Devleti, Muhammere konusundaki hassasiyetini ortaya koyarak, devletin hukukunu gözetmek ve bu hususta gerek İranlı ve gerekse İngiliz yetkililerden bilgi alınmasının gerekliliğinin altını çizmiştir.³⁹

Bunun ötesinde Osmanlı yönetimi, olasılık olarak Basra Körfezinde bulunan İngiliz askeri komutanı General Outram'ın buradaki Osmanlı'ya bağlı aşiretlerden asker yazmak veya Şattü'l-Arab'ın Osmanlı'ya ait kısmında mühimmat ambarı yapmak gibi niyet taşıyabileceğini, böyle bir durumun vuku bulması halinde de, Osmanlı idaresinin bilgilendirilmesini Bağdat Valisi'nden istemiştir. Hatta İngiltere'nin böyle bir niyetini ifade etmesi durumunda da *gayet nazikâne* cevap verilmesi de dile getirilmiştir. Yine Basra taraflarında Kuttu'l-Fareng (?) denilen yerin önceden bir İngiliz'in eline geçtiği ve buna bağlı olarak da bu yere İngilizlerin zahire, eşya vs koymalarına müdahale edilemeyeceği de vurgulanmıştır.⁴⁰

Bu hususların dışında Osmanlı yönetimi, başta Bağdat olmak üzere Osmanlı-İran sınırı üzerindeki görevlilerinden her bakımdan dikkatli olmalarını istemiştir. Bilhassa İran'ı telaşa düşürecek veya Osmanlı'dan İran'a yardım yapılacaktı gibi bir algının oluşmamasına da dikkat çekmiştir. Yine Osmanlı-İran sınır bölgelerindeki aşiretlerin taşkınlıkta bulunmalarının engellenmesi ve kim olduğu belli olmayan İran tebaasından kimselerin Osmanlı tarafına geçişlerine izin verilmemesi de tembih edilen hususlardan bazıları olmuştur. Sadece can güvenliği gerekçesiyle ve gerçekten de böyle bir sıkıntının oluşması durumunda İran tarafından zor durumda kalanların Osmanlı toprağına geçişine izin verileceği de belirtilmiştir.⁴¹

Herat Gerginliğinde Aşiretler Meselesi ve Bunun Osmanlı'ya Yansımaları

Herat meselesinin Osmanlı açısından sadece Basra Körfezi havalisiyle ilgili sıkıntılı bir durum doğurmasının yanında, başta Hakkâri olmak üzere Osmanlı-İran sınır bölgelerindeki aşiretleri etkilediği de tarihi bir vakıadır. Nitekim 21 Ekim 1856 tarihinde Hakkâri Valisi'nden gelen bilgilere göre, İran'dan gelip Osmanlı'ya sığınan aşiretler hakkında bilgi verilmekte ve Osmanlı yönetiminden gelecek emirler beklenmektedir.⁴²

Buna göre İran-İngiltere çekişmesi sürecinde Hakkâri'ye sığınmış olan bazı İran aşiretlerinin durumu, bunların emniyetlerinin sağlanması ve o yörede asayişin temin edilmesi hususlarının Osmanlı açısından Herat meselesinin bir başka cephesini oluşturmuştur. Hatta Hakkâri Valisi bölgeye bir miktar asker sevk edilmesini istemekle birlikte, Osmanlı yönetimi, mevcut İran-İngiliz gerginliğinin fiilen büyük bir savaşa dönüşmemiş olmasını gerekçe göstererek Hakkâri'ye asker gönderilmesine olumlu bakmamıştır. Bununla birlikte Hakkâri Valisinin bu gelen aşiretleri *hüsn-i sûretle iskân ve ikâmelerine dikkat etmesi* istenmiştir.⁴³

Bu belgedeki bilgilerden de anlaşılacağı üzere Osmanlı'nın, İran-İngiliz gerginliğinin büyük bir harbe dönüşmesi durumunda bile tarafsızlık durumunu devam ettireceği belirtilmekle birlikte, İran'dan can güvenliği dolayısıyla bu tarafa gelenlerin muhafazası hususuna da dikkat çekilmiştir. Bu bağlamda iki bine yakın haneden oluşan dört İran aşiretinin (Şekfeti, Milli, Fakuri, Makari) Osmanlı toprağına geçtiği haberi de alınmıştır. Ancak bu durumdan Osmanlı'nın

³⁸ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

³⁹ BOA, *Hariciye Mektubi Kalemî. (HR. MKT.)*, D. No: 190, G. No: 47.

⁴⁰ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

⁴¹ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 1.

⁴² BOA, *HR. MKT.*, D. No: 190, G. No: 12.

⁴³ BOA, *HR. MKT.*, D. No: 190, G. No: 12.

rahatsızlık duyduğu hususlar; iskân, iâşe ve asayiş noktasında bu aşiretlerin olası bir huzursuzluğa sebebiyet vermesinin doğuracağı sıkıntılar olarak ifade edilmiştir.⁴⁴

Bilhassa asayişsizlik noktasında hırsızlık, tahribat vb. benzer hadiselerin yaşanma ihtimalinin yüksek olduğu, bunun da sadece İran'dan gelen aşiretlerden değil Osmanlı aşiretlerinden de kaynaklanmasının söz konusu olabileceği vurgulanmıştır. Bu noktada yerel idarecilerin dikkatli olmaları ve sertlikten uzak hareket etmeleri istenmiştir. Özellikle 1853 senesinde Haydaranlı aşireti ile ilgili yaşanan sıkıntı dile getirilerek, örnek bir hadise üzerinden Osmanlı'nın hassasiyetinin gerekçesi de gösterilmiştir. Nitekim 1853 senesinde beş-altı yüz hanesiyle birlikte Osmanlı tarafına gelen Haydaranlı aşireti mensuplarının iyi niyet göstergesi olarak belirli köylere yerleştirildikleri ancak bu aşiret mensuplarının 1856 senesinde tekrar İran'a gittikleri belirtildikten sonra, bu aşiretin 1856 yılı itibarıyla tekrar gelme niyetinde olduğu ifade edilerek bundan duyulan rahatsızlık açıkça belli edilmiştir.⁴⁵

Açıkçası Osmanlı Devleti, öteden beri yaylak ve kışlak gidiş gelişleri dolayısıyla pek çok probleme sebep olan bu aşiretler meselesinin İran-İngiliz gerginliği ve olası savaş gerekçesiyle Osmanlı tarafına geçip buralarda problem çıkarmalarından rahatsızlık duymuştur. Zira o sıralar Osmanlı tarafına geçme niyetinde olan Haydaranlı aşireti mensuplarıyla ilgili olarak şu tespitler yapılmıştır. Haydaranlı aşiretinin lideri durumundaki Ali Ağa'nın, bu gelenlerle ilgili olarak, bunlar benim akrabam diyerek yaklaşık bin kader haneyi yanına çekeceği, bunun yanında kimi zaman da bu aşiretin; *öte taraf reâyâ ve fukarasına sarkıntılıktan hâli kalmayacaklarından* bahsedilmiştir. Osmanlı yönetimi böyle bir huzursuzluğun yaşanmaması adına, İran ile iletişim içiresinde bulunmayı, bilhassa Hakkâri Sancağına tabi Kotur ve Kûr kazalarında belirli bir miktar asker (Kotur'da 250 piyade, Kûr'da 200 piyade) bulundurulmasının lüzumunu vurgulamıştır.⁴⁶

Osmanlı Devleti'nin İngiltere-İran Savaşındaki Tutumunun Anlamı ve Herat Meselesinin Son Bulması

Bu süreç içerisinde gelişmeler bir bütün olarak ele alındığında, Osmanlı yönetiminin gelişmeleri Bağdat ve Tahran merkezli aldığı bilgiler ile takip ettiği ve bir yandan da İstanbul'da ilgili devletlerin elçileri ile yürütülen müzakerelerden mevzunun takipçisi olduğu anlaşılmaktadır. Esasında Osmanlı Devleti'nin bahsi geçen Herat meselesi dolayısıyla iki devlet arasında böyle bir gerginliğin yaşanmasından duyduğu memnuniyetsizlik ortadadır. Osmanlı yönetimi, ne İngiltere ne de İran yanında yer alma niyetinde olmadığını açıkça belli etmekle birlikte, olası büyük bir savaş halinde en çok hırpalanacak yerin Basra havalisi olması ve burada da Osmanlı toprakları bulunması dolayısıyla meselenin Osmanlı için sorun oluşturacağını bilmektedir.

Nitekim İngiltere'nin Hindistan Valisi'nin 1 Kasım 1856 tarihinde yaptığı açıklamada İran'a karşı sefer açıldığı belirtilmektedir (Markhom, 1874, s.505). İngiltere'nin İran'a misilleme olarak başlattığı askeri harekette Hindistan'daki mevcut gücünü ve Afganistan'daki İngiltere yandaşı aşiretleri kullandığı da ortadadır. Bu kapsamda İngiltere'nin İran'a karşı yürüttüğü seferde Basra Körfezi'nin ana merkez olacağı ve öncelikle de Bender Abbas, Bender Buşehr, Muhammère ve Şattü'l-Arab'ın belli başlı hareket alanları olduğu, askeri gelişmelerden ortaya çıkmaktadır. Fiilen 4 Aralık 1856 tarihinde Bender Buşehr'de başlayan İngiliz askeri hareketliliği Ocak 1857'de Sir James Outram'ın İngiliz güçlerinin komutanı olarak atanmasıyla daha sistemli hale geldiği de bellidir (Sykes, 1915, s.453).

Osmanlı yönetimi, bir taraftan Basra Körfezi'ndeki toprakları dolayısıyla huzursuzluğunu belli ederken, bir yandan da mevcut Osmanlı-İran sınırları ve bu sınırların uzunluğunu göz önünde

⁴⁴ BOA, HR. MKT., D. No: 190, G. No: 12.

⁴⁵ BOA, HR. MKT., D. No: 190, G. No: 12.

⁴⁶ BOA, HR. MKT., D. No: 190, G. No: 12.

bulundurarak, tarih boyunca iki devlet arasında yaşanmış olan sorunları hesap etmektedir. Bu son hadiseye dayalı olarak ortaya çıkacak yeni durumu da kavrayan Osmanlı devlet adamları, her ne şekilde olursa olsun bu işten Osmanlı'nın da zararlı bir devlet olarak çıkacağını tahmin etmektedirler.

Bu tespitler doğrultusunda, Osmanlı'nın, İran-İngiliz savaşında kesin olarak tarafsız kalacağı da yönetimin kararlı tutumundan anlaşılmaktadır. En çok Muhammere tarafının bütünüyle İngiltere eline geçmesinin Osmanlı'nın arzulamadığı bir durum olduğu da ortadadır.⁴⁷ Osmanlı yönetiminde, 1857 senesi bahar aylarına kadar İran-İngiliz gerginliğinin büyük bir savaşa dönüşmediği sadece İngiltere'nin belli yerlerde asker ve mühimmat yığınağı yaptığı bilgisi vardır. Ancak o sıralar İngiltere'nin Bağdat Konsolosunun verdiği bilgiler doğrultusunda, İngiltere'nin Hindistan'dan otuz bin kişilik bir asker tedarik ettiği ve bunların da gemiler vasıtasıyla Bender-Buşehr taraflarına taşınacağı yolundaki haberlerin Osmanlı'da, savaşın başladığına yönelik yargının ortaya çıkmasına sebep olduğu da aşîkârdır.⁴⁸

Bağdat'tan gelen bu bilgiler doğrultusunda savaşın çıktığı vehmine kapılan Osmanlı yönetimi, savaşın bir iki yıl süreceği tahmininde bulunmaktadır. Muhammere'nin İngilizler tarafından işgal edileceği ve burayı mühimmat ambarına dönüştürecekleri de Osmanlı'nın diğer tahminleri arasındadır. Bu duruma karşılık olarak, tedbir amaçlı ve sınır güvenliğinin sağlanması açısından üç bin kadar Osmanlı askerinin Şattü'l-Arab'a gönderilmesinin uygun olacağı, bu askerin de Bağdat Eyaletinden tedarik edilmesinin uygunluğu dile getirilmektedir.⁴⁹

Basra Körfezinde başlayan İngiliz askeri harekâtı ve General James Outram komutasındaki İngiliz askeri birliklerinin faaliyetleri Karun, Muhammere ve Ahvaz taraflarında söz konusu olurken (Sykes, 1915, s.454) bir yandan da gelişmelerden son derece rahatsız olduğu anlaşılan Rusya ve Fransa'nın arabuluculuk teklifleri gündeme gelmiştir. Zor durumdaki İran Şah'ı da Fransa'nın devreye girmesiyle İngiltere ile barış müzakerelerinin yapılmasını uygun görmüştür. Buna bağlı olarak da Fransa arabuluculuğu ile Paris'te İran-İngiltere barış müzakereleri başlamıştır.⁵⁰ Sonuçta da 1 Mart 1857 tarihinde Paris Barış Antlaşması imzalanmıştır (Karadeniz, 2006, s.222-223; Nasırî, 1977, s.117).

Yapılan antlaşma gereğince de; İran'ın Herat dâhil Afganistan'ı terk edeceği, bundan sonra Afganistan iç işlerine karışmayacağı ve buranın bağımsız bir devlet olarak tanınacağı beyan edilirken, olası bir İran-Afganistan anlaşmazlığında da İngiltere'nin devreye girmesi kararlaştırılmıştır. Bu meyanda İngiliz askerinin girdiği Huzistan, Muhammere ve Ahvaz gibi İran topraklarından İngiltere'nin askerini çekmesi ve esirlerin serbest bırakılması da taahhüt edilmiştir (Karadeniz, s.2006, s.223).

Esasında yapılan antlaşma maddeleri incelendiğinde yukarıda da ifade ettiğimiz üzere Herat meselesinin ortaya çıktığı süreçte ve İran'ın Herat'ı işgal etmesi sonrasında, İngiltere'nin İran'a sunduğu şartların, İran tarafından kabulünden başka bir şey olmadığı da anlaşılmıştır. Bu hususlar göz önünde tutulduğunda artık sadece Afganistan ve Hindistan taraflarında değil, İran'da da İngiltere etkinliğinin artacağı belli olmuştur.

⁴⁷ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 3.

⁴⁸ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 4. Zira Mart 1857 tarihli bir arşiv vesikasında, Bender Buşehr'deki İngiliz askeri varlığına ilişkin bilgilerde; içi mühimmat dolu 19 yelkenli gemi, üst rütbeli İngiliz generaller, otuzdan fazla savaş gemisi ve altı bin askerden oluşan birliğin buraya geldiği belirtilmektedir. BOA, *HR. MKT.*, D. No: 190, G. No: 47.

⁴⁹ BOA, *İ. MMS.*, D. No: 8, G. No: 332, B. No: 4.

⁵⁰ BOA, *İ. HR. MKT.* D. No: 170, G. No: 94.

9 Recep 1273/ 5 Mart 1857 tarihli arşiv belgesinde, Osmanlı yönetimi, aldığı haber doğrultusunda İngiltere ile İran Devletleri arasında var olan harp durumunun antlaşmayla sonuçlanmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.⁵¹

Sonuç

1856-1857 yılların arasında yaşanan Herat meselesi, sadece çatışmanın iki tarafı olan İran ve İngiltere'yi ilgilendiren bir konu olmasının ötesinde Osmanlı, Rusya ve Fransa'yı da etkileyen hususiyetler taşımaktadır. Nitekim yaşanan gelişmeler sonucunda ortaya çıkan tablo, XIX. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla dünyanın büyük güçleri kabul edilen devletlerin mevcut durumları, çekişme noktaları ve nüfuz alanlarının mahiyetini de göstermektedir. Bu bağlamda Afganistan'ın Herat kenti dolayısıyla yaşanan ve merkezinde İngiltere ile İran'ın olduğu meselenin çapının büyüklüğü de belli olmaktadır. Bu süreçte İran kendisine göre bazı gerekçelerle Herat'a girip burayı ele geçirirken, İngiltere İran'ın gerekçelerini kabul etmeyerek bu girişimi, kendisinin Hindistan ve Afganistan'daki varlığına yönelik bir tehdit olarak görmektedir.

Yaşanan gerginlikler sürecinde İran'ın o zamanki şartlar içerisinde kendi coğrafyasında bile İngiltere'ye karşı koyabilecek gücünün bulunmadığı ortaya çıkmakla birlikte, uzun zamandan beri Asya havalisinin en önemli sömürgeci gücü mesabesindeki İngiltere'nin; İran, Afganistan ve Hindistan havalisindeki etkinliğinin boyutu da kendini göstermektedir. İngiltere karşısında bayağı zor duruma düşen İran'ın, Osmanlı ve Fransa'dan destek bulma arayışının sebebi de bellidir.

Meselenin Osmanlı ile olan ilgisi ise, ağırlıklı olarak çekişme alanına dönmüş olan Basra Körfezi ve buradaki Osmanlı topraklarının geleceği meselesidir. Osmanlı yönetimi, Herat sorunu çerçevesinde mevcut durumunu, gücünü ve İngiltere ile olan münasebetlerini göz önünde bulundurarak hareket etmek zorundadır. İngiltere'nin üstünlüğünü bilen Osmanlı Devleti, gidişatın bütün Basra havalisini kapsamasından ve buraların İngiltere eline geçmesinden duyduğu rahatsızlığı da belli etmektedir. Yine İran-İngiliz gerginliği kapsamında, Osmanlı-İran sınırı üzerinde bulunan aşiretlerin çıkaracağı başta asayiş ve güvenlik sorunları olmak üzere pek çok problemin Osmanlı'daki bir diğer rahatsızlık sebebi olduğu da açıktır.

Sonuç itibarıyla Osmanlı Devleti, Herat meselesi müddeti içerisinde tarafsız kalacağını deklare ederek, dolaylı da olsa İngiltere'den yana bir tutum sergilediğini olayların seyrinden ve Osmanlı yönetim kademesindeki yetkililerin ifadelerinden anlamaktayız. Meselenin sonuçlanmasında Fransa'nın arabuluculuğuyla 1857 senesinde imzalanan Paris Antlaşması, esasında İngiltere çıkarlarına hizmet eden ve İngiltere'nin dayattığı hususların İran tarafından kabullenilmesidir. Böylece Herat meselesi, gerek İran'ın ve gerekse Osmanlı'nın Batılı güçler karşısındaki zayıflığının anlaşılması açısından bu devirdeki çarpıcı bir örneği oluşturmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Vesikaları, Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA, *Hatt-ı Hümayun Tasnifi*, Dosya No: 381, Gömlek No: 20570.

BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 127, Gömlek No: 6432.

BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 132, G. No: 6475.

BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 137, G. No: 7101.

BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 132, G. No: 6765.

BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 130, G. No: 6640.

BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 114, G. No: 5554.

BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 130, G. No: 6870.

⁵¹ BOA, *İ. HR.*, D. No: 140, B. No: 7361.

- BOA, *İrade-i Hariciye*, D. No: 140, G. No: 7361.
 BOA, *İrade-i Hariciye Mektûbi Kalemî*, D. No: 170, G. No: 94.
 BOA, *İrade-i Mesail-i Mühimme*, D. No: 8, G. No: 332.
 BOA, *Hariciye Mektûbi Kalemî*, D. No: 190, G. No: 47.
 BOA, *Hariciye Mektûbi Kalemî*, D. No: 190, G. No: 12.

Tetkik Eserler

- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasî Tarihi (1789-1914)*, TTK, Ankara 1997.
 AYKUN, İbrahim, *Erzurum Konferansı (1843-1847) ve Osmanlı-İran Hudut Antlaşması*, Basılmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum 1995.
 BALA, Mirza, “Kaçar” maddesi, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, C. VI, Eskişehir 1997, s. 36-37.
 Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Komisyon, *Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)*, Ankara, 2006.
 DAMES, M. Longworth, “Efganistan” maddesi, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, C. IV, Eskişehir 1997, s. 165.
 DRIAULT, Edouard, *Şark Mese’lesi*, Çeviren Nâfiz, Yayına Haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınları, Ankara, 2010
 KARADENİZ, Yılmaz, *İran’da Sömürgecilik Mücadelesi Kaçar Hanedanı (1795-1925)*, Bakış Yayınları, İst., 2006.
 KARAL, Enver Ziya, *Osmanlı Tarihi C. V*, TTK, Ankara 1991.
 KIZILKAYA, Oktay (2013), “XIX. Yüzyılın Sonu XX. Yüzyılın Başlarında Basra Körfezi’nde Uluslararası Hâkimiyet Mücadelesi/International Struggle of Sovereignty in Persian Gulf at the End of the Nineteenth Century and the Beginning of the Twentieth Century”, *TURKISH STUDİES*, -International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic- ISSN: 1308-2140, Volume 8/7, Summer 2013, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.5296> p. 293-306.
 MARKHOM, Clement R., *A General Sketch Of The History of Persia*, Longman. Green, London 1874.
 NASIRÎ, Muhammed Rıza, *Nâsireddin Şah Zamanında Osmanlı-İran Münasebetleri (1848-1896)*, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul 1977
 SARAY, Mehmet, *Afganistan ve Türkler*, Kitabevi Yay., İstanbul, 1997.
 SYKES, Percy M., *A History of Persia*, Volume, II, London, 1915.
 TOGAN, Zeki Velidi, “Herat” maddesi, *İslam Ansiklopedisi (MEB)*, C. V-I, Eskişehir 1997, s. 429-440.
 TÜRK, İbrahim Caner, *Kırım Harbi Esnasında Osmanlı-İran Münasebetleri*, Arı Sanat Yayınları, İstanbul, 2013,
 ULUERLER, Sıtkı, *XIX. Yüzyıl İlk Yarısında Osmanlı-İran Siyasi İlişkileri (1747-1848)*, Basılmamış Doktora Tezi, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2009.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- ULUERLER, S., Herat Meselesi ve İran-İngiliz Savaşının (1856-1857) Osmanlı Devleti’ne Etkileri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 803-824, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7546>, ANKARA-TURKEY

II. BALKAN SAVAŞI'NA YENİ YAKLAŞIMLAR: TEŞKİLAT-I MAHSUSA'NIN KÖKENLERİ*

*Yücel YİĞİT***

ÖZET

Başbakanlık Osmanlı ve Genelkurmay Başkanlığı Atase Arşivleri ile bazı ikinci dereceden kaynaklardan hazırlanan bu çalışma, Teşkilat-ı Mahsusa'nın II. Balkan Savaşı sırasında Batı Trakya'daki faaliyetlerini ve yerel düzeydeki katkılarını ortaya koymaktadır. Ayrıca gönüllü birlikler ve çeteler vasıtasıyla kurulan Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin kuruluş ve örgütlenme şekli de ele alınmaktadır. En nitelikli Osmanlı subaylarının, Trablusgarp Savaşı sırasındaki uyguladıkları direniş modeli bir takım farklılıklarla Batı Trakya'da da uygulanmıştır. Osmanlı Ordusu, Meriç Nehri'ni sınır kabul ederse kayet nehrin doğu kıyısına kadar resmi görevlileriyle; batı kıyısından itibaren Süleyman Askeri ve Kuşçubaşı Eşref Beyler gibi gönüllüler ve çeteler birlikte mücadele etmiştir. 1913'te resmen kurulan Teşkilat-ı Mahsusa, her ne kadar Balkan Savaşı sonucunda Batı Trakya kaybedilmiş olsa dahi I. Dünya Savaşı sonuna kadar bölgedeki faaliyetlerini yerel partnerleri aracılığıyla devam ettirmiştir. Balkan Savaşları sırasında Teşkilat-ı Mahsusa ismi resmi olarak var olmamasına rağmen bazı hatıralarda değişik adlarla varlığını delillendirmektedir. Bu yapının II. Balkan Savaşı sırasındaki göreceli başarısı Teşkilatın I. Dünya Savaşı öncesi resmen kurulmasına kapı aralamıştır. Zira İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidara taşınmasında aktif rol almış birçok cemiyet üyesi, 1913'te kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın kuruluşunda ve faaliyetlerinde rol almıştır. Örneğin II. Balkan Savaşı'nda görev alan Süleyman Askeri Bey, Teşkilat-ı Mahsusa'nın kurucu ilk başkanıdır. Yine Kuşçubaşı Eşref de I. Dünya Savaşı'nda ve sonrasında teşkilat adına birçok vazife almıştır. Esasında İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle Teşkilat-ı Mahsusa, üye ve iş düzeyinde iç içe geçmiş bir bütünün iki parçasıdır.

Anahtar Kelimeler: Balkan Savaşları, İttihat ve Terakki Cemiyeti, Teşkilat-ı Mahsusa, Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi, Süleyman Askeri Bey

*Bu makale Crosscheck sistemi tarafından taranmış ve bu sistem sonuçlarına göre orijinal bir makale olduğu tespit edilmiştir.

** Yrd. Doç. Dr. Polis Akademisi Güvenlik Bilimleri Enstitüsü, El-mek: yigit21@gmail.com

NEW APPROACHES TO THE SECOND BALKAN WAR: THE ORIGINS OF THE TEŞKİLATI MAHSUSA (THE SPECIAL ORGANIZATION)

STRUCTURED ABSTRACT

The Balkan Wars are undoubtedly one of the latest examples of the series of defeats of the Ottoman Army starting from the XVII century to XVIII century. The Ottoman Empire defeated by the four small Balkan states at a very short time has been put into very serious trouble. After the outbreak of the war, the Bulgarian Army reached nearby Istanbul in a very short time. Thus the Ottoman Army on the West side has been forced to retreat without being able to manage to defend the land. It can be quite strange to find out that the Ottoman Army Chief of Staff Ahmet Izzet Pasha has been in Yemen, and the most intelligent and active Ottoman Army officers such as Enver Bey, Mustafa Kemal, Fethi Okyar, Süleyman Askeri Bey and Nuri Conker have also been in Tripoli during the First Balkan War. The said people returned home and subsequently participated in the war only prior to the Second Balkan War. The Ottoman Empire soon suffered a major defeat and was forced to withdraw back to Chatalca. With the four Balkan States' declaration of war against the Ottoman Empire at the first anniversary of the Italy's occupation of Tripoli, the Ottoman Empire had to concentrate its power and attention on the Balkan War by signing hastily the Treaty of Ouchy 1912 with Italy. Thus weakened resistance in Tripoli therefore Enver Bey initially returned to Istanbul then including some other officers. The First Balkan War ended by 30 May 1913 with the Treaty of London by agreeing on Midye-Enez line as frontiers. The Ottoman Empire has lost its entire lands in the Balkans including its second capital city of Edirne. So the first round of the Balkan War had been finalised.

The paper prepared by studying some secondary sources in addition to the primary documents from the Prime Ministry Ottoman Archives and the archives of the Army Command, presents operations of the Special Organization in Western Thrace during the second Balkan Wars and its contributions at the local level. The study also examines the type of establishment and organisation of the Provisional Government of Western Thrace founded by the voluntary troops and gangs. The model for resistance practiced by the qualified Ottoman army officers during the Trablusgarb war has also been applied with some differences in the Western Thrace. The Ottoman Army, provided the Maritsa River is accepted as border, fought with its military officers towards the east of the river and, together with the volunteers and gangs such as Süleyman Askeri, Kuşcubaşı Eşref and so on, from the West shore of the river. The Ottoman Special Organization founded officially in 1913, has kept operating through its local partners in the region until the end of the first World War though the Western Thrace was lost. The name of the Special Organization has not officially existed during the Balkan Wars, however, it is evident that its name has continued with different names in some memoirs. The relative success of this organization during the second Balkan Wars, has paved the way to the establishment of the Organization before the first World War.

Turkish Studies

The Ottoman Empire which suffered a major defeat during the first Balkan war as a result of discord among the Ottoman officers like the Unionist and the Entente supporters, has made up for its failure during the Gallipoli and the Second Balkan war. The Ottoman Army which took a good advantage of the disagreement of the Balkan States arising out of benefits gained during the First Balkan war has operated at a formal level by crossing over Midye-Enez line to the Maritsa River. But it has continued to re-establish its control with the militia and volunteer corps in the Western Thrace towards the west of the Maritsa River. The militia which have apparently broken its connection with the Ottoman Capital established a short-lived government. The experience of resistance in Tripoli against the desire of Italian occupation has been successfully put into practice through voluntary associations also in the Second Balkan war. Therefore the Unionist personnel have formally established the Private Organization on 30 November 1913 basing upon these two relative success before the First World War. A large part of the Balkan War militia is made up of volunteers. The war pattern applied during the Tripoli and the Second Balkan wars has emerged as similar patterns in the Caucasus Front, Iraq and Iran during the First World War. The great amount of militia has been composed of volunteers. The basic human resources of these volunteers have often been from prisoners and criminals. The term "Establishing Gang" already used in a variety of sources before the name "the Special Organization" known, describes this process. In addition, the action of the gang leaders of the Special Organization on their own without taking orders from their superiors of the command in line have been one of the main problems of the Organization. However this problem has not occurred during the Second Balkan War because Süleyman Askeri, Kuşçubaşı Eşref, Fuat Balkan and İskeçeli Arif Bey have not acted without instructions given.

The interest of the Special Organization in the The Western Thrace has continued though the existence of the Temporary Government of Western Thrace ended. Fuat Balkan, Halim and Dramalı Cemal have been in close contact with the Organisation in order to guarantee the fundamental rights of the Muslims in the region. They tried to shape the Ottoman policies regarding Western Thrace as a result of direct instructions from the Organization. To this end, they tried to get some seats in the Bulgarian parliament by developing their relations with the parties in the Bulgarian Parliament. After the Treaty of Istanbul, the Bulgarian Army again attacked the local Muslims from time to time by harrasing the militia. Thereupon, the Ministry of Home Affairs, has ordered Süleyman Askeri who was stil in the region, to take necessary measures. In addition, a complaint has been made to the Bulgarian General Savof. The Special Organization has continued to design the local policies even after the region was left in the control of the Greeks after the First World War.

Key Words: Balkan Wars, Comittee of Union and Progress, Special Organization, Temporary Western Trace Government, Süleyman Askeri Bey

Giriş

İttihat ve Terakki Cemiyeti ve Teşkilat-ı Mahsusa'da yönetici düzeyinde görev yapan elit zümrenin büyük bir kısmı şüphesiz Balkanlar'daki savaşlarda ve silahlı eylemlerde aktif rol almışlardır. Osmanlı Devleti'nin son çeyreğindeki dalgalı olaylar içinde iyice pişmiş olan Enver, Talat, Süleyman Askeri, Kuşçubaşı Eşref, Sapançalı Hakkı, Kara Kemal, İzmitli Mümtaz, Yakup Cemil ve Ömer Naci Beyler en önemli simalardandır. Bu İttihatçı kadro, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin doğrudan iktidarı ele alması öncesi ve sonrasında II. Meşrutiyet'in ilanı, 31 Mart Vakası, Trablusgarp ve Balkan Savaşları, Bâb-ı Âli Baskını, Edirne'nin Bulgarlar'dan geri alınması ile Batı Trakya'da Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin kurulmasında ve I. Dünya Savaşı'nda fiilen görev yapmışlardır. Esasında son dönemde Osmanlı Devleti'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin, Teşkilat-ı Mahsusa'ya da Enver Paşa'nın yeni bir renk ve form verdiğini söyleyebiliriz.

Sultan II. Abdülhamit'in tahtan indirilmesinden sonra iktidarı dolaylı olarak kontrol eden İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1913 Bâb-ı Âli Baskını'ndan sonra iktidara doğrudan hakim olarak siyasi anlamda legalize olmuştur. Uzaktan, denetleyici ve kabineye üye veren siyasi bir parti kimliğini bir kenara bırakarak iktidarın kontrolünü bizzat ele almışlardır. Zaten İttihatçılar gizlilikten kurtulup bir siyasi parti olduklarında dahi komitacı ve darbeci özellikleri silinmemiştir. Dolayısıyla insan kaynağı İttihatçıların fedai grubuna dayanan Teşkilat-ı Mahsusa, resmi bir organ olarak 1913'ten tarihten itibaren karşımıza çıkmaktadır. Balkan Savaşları öncesi resmi varlığı ve ismi henüz tescillenmeyen Teşkilat-ı Mahsusa'nın, elbette 1913'ten önce var olmadığı anlamına gelmez. Zira istihbarat dışında daha çok operasyonel işlerde mahir olan Teşkilat-ı Mahsusa, gayr-i nizami harbi, Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda değişik isim ve yapı altında mensupları tarafından başarıyla uygulamışlardır.

Bu çalışmanın temel amacı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın II. Balkan Savaşı'ndaki faaliyetlerini ortaya koymaktır. Ayrıca Batı Trakya'daki yerel halkla olan münasebetleri de konumuz içerisinde yer alacaktır. Yine konuyla ilgili literatür bilgileri de gözler önüne serilmeye çalışılacaktır. Araştırmamızın kronolojik çerçevesi 1912-1913 yıllarını kapsamaktadır. Çalışmada kullanılan belgeler, Başbakanlık Osmanlı ve Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivleri'nden yayınlardan elde edilmiştir. Ancak ikinci dereceden bazı kaynaklar da kullanılmıştır.

1- I. Balkan Savaşı ve Bâb-ı Âli Baskını

İtalya'nın Trablusgarp'ı işgali ile senkronize olan Balkan Savaşı¹ başladığında Küçük Sait Paşa, sadaret görevini yürütüyordu. Geniş bir yelpazeye yayılan muhalefet cephesinin girişimleri sonucu Küçük Sait Paşa Kabinesi istifa ederek yerine 12 Temmuz 1912'de Büyük Kabine olarak bilinen Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesi kurulmuştur.² Bir anlamda iktidar el değiştirmiş İttihatçılar yerlerini Hürriyet ve İtilafçılar'a bırakmışlardır. Lakin Balkan Savaşı'na iştirak eden bu hükümet, Ekim 1912'de Bulgarlar'a karşı Lüleburgaz ve Kırkkilise (Kırklareli) hezimetleri üzerine istifa etmiş ve iktidarı 29 Ekim 1912'de Kıbrıslı Kamil Paşa'ya terk etmiştir.

Osmanlı Ordusu, Balkan Savaşları öncesinde ve sonrasında tefrika diyebileceğimiz kötü bir hastalığa tutulmuştur. Ordunun üst kademesi ile genç zabıtlar partililik yüzünden bir türlü

¹ Balkan Savaşları'yla ilgili en derli toplu çalışma Utah Press yayınları arasından 2014 yılında çıkan "War&Nationalism" isimli kitaptır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Hakan Yavuz- İsa Blumi, *War &Nationalism (The Balkan Wars, 1912-1913, And Their Sociopolitical Implications*, Salt Lake City: Utah Press, 2014.

²Bu kabineye daha önce Sadaret makamında bulunmuş Kamil, Hüseyin Hilmi ve Avlonyalı Ferit Paşalar yer almıştı. Ayrıca Noradonkiyan Efendi Hariciye Nazırı, Mahmut Muhtar Paşa Bahriye, Nazım Paşa'da Harbiye Nazırı olmuşlardır. Çoğu Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne mensuptular. Dolayısıyla iktidar İttihat ve Terakki Partisi'nden Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne geçmişti.

birbirleriyle anlaşamıyorlardı. Genellikle yaşlı subaylardan oluşan ordunun üst kademesi Hürriyet ve İtilaf Partisi'ne; genç subaylar ise İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne mensuptular. İki grup hişbir şekilde birbirini dinlemiyor, emirler tatbik edilmiyor, karşı tarafı zor duruma dūřürmek için herkes elinden geleni yapıyordu. Dolayısıyla partilikten mülhem bu ikircikli yapısal sorun, Osmanlı Ordusu'nun Balkan Savaşları'nı kaybetmesinin en büyük sebebi olmuştur. Elbette levazım ve istihkâm yetersizliği, iletişim zafiyeti, sevk ve idaredeki kurmay hataları, istihbarat eksiklikleri de Osmanlı Ordusu'nun mağlubiyetine ciddi katkıda bulunmuştur.

Panik halindeki Osmanlı Ordusu, birkaç ay içerisinde devletin kalbi durumundaki Balkanları, Edirne dahil olmak üzere kaybetmiş ve Çatalca İstihkâmları'na çekilmek zorunda kalmıştır. Bulgar Ordusu'nun taarruzu ile Yunan Donanması'nın Ege Denizi'nden, Bulgar Donanması'nın Karadeniz'den makas ateşi altında Çatalca İstihkâmları bir türlü çökertilememiştir. Neticede Osmanlı şark Ordusu, Çatalca'da savunmaya zorlanmıştır. Osmanlı Garp Ordusu da Yunan-Sırp ve Karadağ Orduları karşısında mağlubiyete uğrayarak Makedonya, Batı Trakya, Kosova ve İtalyan işgali dışındaki tüm Ege Adaları'nı kaybetmiştir. Devlet vücut bulduğu Balkanlar'da kalbinden vurulmuştur.

Balkan Savaşları'nın ilk raundu 30 Mayıs 1913 tarihli Londra Antlaşması ile sona ermiştir. Bu antlaşmayla Osmanlı Ordusu'nun Midye-Enez Hattı'nın doğusuna çekilmek zorunda kalmıştır. Bu hattın batısındaki tüm Balkan coğrafyası yitirilmiştir. Ayrıca Girit hukuken Yunanistan'a bırakılmış ikinci başkent Edirne'de Bulgar yönetimine devredilmiştir. Yine Arnavutluk da müstakil olmuştur.

İki Balkan Savaşı arasındaki en önemli olay kuşkusuz 23 Ocak 1913'teki Bâb-ı Âli Baskı'nıdır. Baskının temel argümanlarından biri de Edirne'nin kaybediliyor olmasıydı. Bunun için bir şeyler yapılmalıydı. İktidar ya denetim altında tutulacak ya da doğrudan hükmedilecekti. İttihatçılar bu tercihlerden ikincisini kullanarak Bâb-ı Âli Baskını'yla Kamil Paşa Hükümeti'ni devireceklerdir. İttihatçı kadro, I. Balkan Savaşı'nın kaybedilmesi sonucu ikinci başkent Edirne'nin yitirilişi nedeniyle hükümet üzerinde oluşan kamuoyu baskısını çok iyi değerlendirmişlerdir. Ayrıca Kamil Paşa Hükümeti, Balkanlar'ın kaybedilişin faturasını İttihatçılara kesmiş ve o dönemde bir İttihatçı avı başlamıştır. Hatta birçok önemli İttihatçı sima ya saklanmak ya da yurtdışına kaçmak zorunda kalmıştır. Bu ortamda Hükümetin Bulgarlar ile gizli bir antlaşmayla imza atacağı dedikoduları ağızdan ağza yayılmıştır. "Hükümet Edirne'yi Bulgarlar'a terk ediyor, bütün Rumeli'den vazgeçiyor!.." (Ertürk, 1957, s.94) şayıası herkesin dilinde ve dalgalar halinde tüm kamuoyuna aksetmiştir. Bu dedikodunun temelini o sıralarda Londra'da toplanan Sefirler Konferansı oluşturuyordu.

Zira Bâb-ı Âli Baskını sırasında halkı galeyana getirmek ve kalabalığı toplamak amacıyla İttihatçıların ünlü hatibi Ömer Naci: "Hükümet şu anda Edirne'nin terki için antlaşmaları imzaya hazırlanıyor..." (Çavdar, 1999, s.128-129) mealinde ateşli konuşmalar yapmıştır. Çünkü İttihatçı kadro ile Balkan coğrafyası dolayısıyla Edirne arasında temelini tarihten alan duygusal bir bağ mevcuttur. Ayrıca o sıralarda İttihatçıların en önemli simalarından Talat Paşa'nın Edirne'de doğduğunu, orada görev yaptığını ve oradan mebus seçildiğini de göz ardı etmemek gerekir. Yine Edirne başkentinin savunulması açısından müstahkem bir mevkidir. İstanbul'un doğal savunma sınırı Balkanlar'dan başladığı unutulmamalıdır. Bu bakımdan Edirne'nin kaybedilişi başkent için ciddi bir güvenlik zafiyeti doğurduğu apaçık ortadadır.

Bâb-ı Âli Baskını sonrası kurulan Mahmut şevket Paşa Hükümeti'nin ajandasındaki en önemli gündem maddesi Edirne'nin geri alınmasıdır. Balkan Devletleri ile Osmanlı Devleti arasında 3 Aralık 1912'de imzalanan mütareke bir barışa tahvil edilememişti. Neticede 3 şubat 1913'te mütarekenin süresi dolunca Balkan Devletleri ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş yeniden

başladı. Mahmut Şevket Paşa tarafından kurulan yeni Osmanlı Hükümeti de başarısız olmuş başta 26 Mart'ta Edirne, 28 Nisan'da İşkodra olmak üzere Balkanlar'da kalan son yerlerde kaybedilmiştir. Ortaya çıkan bu yeni durum Osmanlı kamuoyunda şok etkisi yaratmıştır. Çünkü yeni hükümet Edirne'yi almak konusunda oldukça iddialıydı. Hatta bunun için İttihatçı genç subayların biraz da gönlü olsun diye Şarköy ve Bolayır çıkartmaları yapılmış ancak başarısız olunmuştur. Ayrıca mağlubiyet 30 Mayıs 1913 Londra Antlaşması ile tescillenmiş ve İttihatçıların duygusal bağı olan Balkanlar Edirne dahil tamamen kaybedilmiştir.

Londra Antlaşması üzerinden henüz iki hafta bile geçmeden 11 Haziran 1913'te Sadrazam ve Harbiye Nazırı Mahmut Şevket Paşa, Beyazıt Meydanı'nda uğradığı bir suikast sonucunda öldürüldü. Bu suikast teşebbüsünün perde arkasında Hükümetin başarısızlıkları ve Balkanların kaybedilmesinin ne kadar rol oynadığı şüphelidir? Ancak suikastın, iç muhalefetten kaynaklandığı aşikârdır. İttihatçıların önde gelenlerinin anılarına ve mektuplarına baktığımızda kendisi tamamen İttihatçı sayılmayan Mahmut Şevket Paşa'nın ölümünden pek de etkilendikleri söylenemez (Hanioglu, 1989, s.246). Onların asıl amacı düştükleri yerden kalkıp yürüyebilmektir. Suikast, I. Dünya Savaşı Sonrası'na kadar sürecek olan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin diktatörlüğünü kurmasına kapı aralayacaktır. Çünkü Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesi İttihatçıların elini güçlendirmiş ve muhalefet neredeyse tamamen tasfiye edilmiştir.

2. II. Balkan Savaşı

Makedonya'yı aralarında paylaşamayan Balkan Devletleri, Londra Antlaşması'ndan bir ay sonra yeniden savaşa tutuşmuşlardır. Dolayısıyla Balkan Savaşları'nın ikinci raunttu başlayacaktır. Literatürde II. Balkan Savaşı olarak nitelendirilen bu savaş, aslında Bulgarlarla diğer Balkan Devletleri arasındaydı. II. Balkan Savaşı sırasında dörtlü kısıkaç altında kalan Bulgarlar bir yandan Yunanlılarla bir yandan Sırplarla bir yandan da Osmanlılarla harp ediyordu. Romanya'nın da kuzeyden saldırması Bulgarlar'ı iyice müşkül duruma sokmuştur. Londra Antlaşması gereğince Osmanlı Ordusu'nun Midye-Enez Hattını geçmeyeceğine kanaat getiren Bulgarlar, Çatalca ve Doğu Trakya'daki askeri birliklerini batıya sevk ederek seyreltmışlerdir. Dolayısıyla abluka altındaki Bulgarlar, Doğu Trakya'yı çete savaşlarıyla savunmaya karar vermişlerdir.

II. Balkan Savaşı'yla, Bâb-ı Âli Baskını sonrası Edirne'yi kaybederek prestiji sarsılan İttihatçılar için kaçırılmayacak bir fırsat doğmuştur. Zira İttihatçı subayların birçoğu, yetişip büyüdüğü ve görev yaptığı Balkanların kaybedilmesini bir türlü gururlarına yedirememişlerdir. Hatta Osmanlı subayları arasındaki İttihatçı ve İtilafçı tefrikası son bulmuştur. Artık İttihat ve Terakki Cemiyeti, Bâb-ı Âli Baskını sonrası iktidardaki tek güçtür. Şartların olgunlaşmış olmasına rağmen Ahmet İzzet Paşa ve bazı kabine üyeleri Londra Antlaşması'nın çizdiği sınırın geçilmesinin tehlikeli olabileceğini düşünüyorlardı. Buna karşılık Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa 4 Temmuz tarihli telgrafında Bulgarlarla savaşılması tavsiyesinde bulunmuş, 13 Temmuz 1913'te Yunanlıların Dedeağaç'ı aldıklarını ve Edirne'ye ilerleme ihtimallerine karşı Osmanlı Devleti'nin daha önce davranarak Edirne'yi geri almasını tavsiye ediyordu. İttihat ve Terakki liderleri Enver, Talat ve Cemal Beyler de bir an önce harekete geçilip Edirne'nin geri alınması taraftarıydılar (Yıldırım, 2014, s.195).

Bu gelişmeler üzerine Ahmet İzzet Paşa'nın komuta ettiği 200 bin kişilik Osmanlı Ordusu ve Teşkilat-ı Mahsusa mensupları, 19 Temmuz 1913'te Londra Antlaşması'nı çiğneyerek Midye-Enez Hattı'nın batısına geçmişlerdir. Bir nevi çift yönlü bir kurtarma harekâtı vardır. 21 Temmuz 1913'te Osmanlı Ordusu, Edirne'yi Vulko Velchev komutasındaki 4 bin kişilik Bulgar Ordusu karşısında neredeyse tek bir kurşun dahi atmadan ciddi çatışmalara girmeden Bulgarlardan geri almıştır (Hall, 2003, s.158). Zaten Bulgar Ordu'sunun esas kısmı batıya kaydırılmıştır. II. Balkan Savaşı sırasında oldukça zor durumda kalan Bulgarlar ilk önce Osmanlılarla antlaşmak zorunda

kaldılar. Balkan Savaşları'nın bu ikinci raundunda İttihatçılar, Bâb-ı Âli Baskını sonrası en azından Edirne'yi kurtarabilmişler ve Batı Trakya'da geçici bir hükümet kurmuşlardır. İşin ilginç tarafı bu iki rakip güç, I. Dünya Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'nın oluşturduğu milis kuvvetler ile Bulgar çeteleri el birliğiyle Sırplarla mücadele edecektir.

Bulgaristan savaş halinde olduğu diğer Balkan Devletleri karşısında yenilerek barış istemiş ve 10 Ağustos 1913'te Bükreş Antlaşması'na imza atmak zorunda kalmıştır. Osmanlı Devleti'nin katılmadığı bu antlaşmayla Bulgar topraklarının bir kısmı Karadağ, Sırbistan, Romanya ve Yunanistan'a bırakılmıştır. Bulgarlar elde ettikleri üstünlüğü kaybetmişlerdir. 29 Eylül 1913'te Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında iki ülke arasında sınırın Meriç Nehri olduğu kabul edilen İstanbul Antlaşması imzalanmıştır.

İktidarın dizginlerini doğrudan elinde tutan İttihat ve Terakki Hükümeti Edirne'nin geri alınışıyla iktidarını berkitmiştir. Said Halim Paşa tarafından kurulan yeni hükümetin mensuplarının çoğu İttihatçılardan oluşmaktaydı. Özellikle Edirne'nin geri alınışı, İttihatçıların iktidardayken kök salmasına ve iyi bir propaganda aracı olmuştur. Hatta Edirne'ye ilk giren Enver Paşa için Edirne'nin ikinci fatihi, kahramanı yaftası kullanılmıştır (Edirne'nin birinci fatihi şehri 1361'de Bulgarlar'dan alan I. Murat Hüdavendigar'dır). Hâlbuki 200 bin kişilik Osmanlı Ordusu'nun 4 bin kişilik zayıf bir Bulgar kuvveti karşısında üç ay sonra Edirne'yi geri almasının pohpohlanmasında kamuoyunda oluşan tepki ile hükümet üzerinde meydana gelen basınçtan ileri geliyor olmasından kaynaklanmaktadır. Aslında İttihatçı iktidarlar, tekellerindeki ulusal basını çok iyi kullanarak en ufak başarılarını dahi abartmışlardır. Her ne olursa olsun Edirne'nin geri alınışı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne ve Hükümeti'ne bir oksijen sağlamıştır.

3-II. Balkan Savaşı'nda Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rolü

Çalışmamız kapsamında Başbakanlık Osmanlı ile Genelkurmay Başkanlığı Atase Arşivleri'nde yaptığımız incelemelerde Teşkilat-ı Mahsusa ile vesikaların yetersiz olduğu ortaya çıkmıştır. Özellikle Atase Arşivi'nin kaba bir tasnife tabi olması ve araştırma zorlukları belge temininde sıkıntılar yaratmıştır. Birinci el kaynakların yetersizliği bizi mecburen ikinci el kaynaklara ve hatıratlara mahkum kılmıştır. Yine Teşkilat-ı Mahsusa konusunun netameli olması da problemleri daha da artırmıştır. Ayrıca konunun gizemli bir tarafının da olması sıkıntıyı büsbütün artırmaktadır. Bu bağlamda konuya ikinci el kaynaktan ve bir takım hatıralar üzerinden giderek yaklaşmaya çalıştık. Bu manada da birçok eserde sadece bilgi kırıntılarının mevcudiyetini gördük.

Doğrudan Balkan Savaşları'nı konu edinen kitap ve tezlerde ise Balkan Savaşları sırasında Teşkilat-ı Mahsusa, rolü ve faaliyetleri pek ele alınmamıştır. Özellikle II. Balkan Savaşları, serhat şehri Edirne'nin kurtarılması Enver Paşa kapsamında işlenerek İttihatçılar nezdinde bir kahramanlık temeli oluşturulmuştur. Elbette bu savaş sırasında su yüzüne çıkan particilik bağlamında İtilafçıların omuzlarına basarak yükselmektedir.

Osmanlı Ordusu'nun yabancı topraklardaki hareketlerini kolaylaştırmak, bilgi toplamak, çete oluşturarak gerilla hareketinde bulunmak ve rakip ordular hakkında her türlü istihbaratı derleme görevi olan Teşkilat-ı Mahsusa, Genelkurmay Başkanlığı Atase Arşivi'ndeki bir belgede resmi kuruluş tarihi 30 Kasım 1913 olduğu açıkça görülmektedir.³ Bu belgenin tarihi bize bazı ipuçları sağlamaktadır. Çünkü hem II. Balkan Savaşı hem de Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin⁴ kuruluşu ve ortadan kaldırılışı 1913 yılının Yaz ve Sonbahar mevsimlerine denk

³ ATASE Arşivi, BDH Kol., K.1846, D.43, F.79.

⁴ Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin kurulması ve faaliyetleri için ayrıntılı bilgi için bkz.: Nurettin Şimşek, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey (Hayatı, Siyasi ve Askerî Faaliyetleri)*, İstanbul: IQ Yayınları, 2008;

gelmektedir. Dolayısıyla Teşkilat-ı Mahsusa'nın resmi kuruluş tarihi, İstanbul Antlaşması'ndan iki ay, Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin varlığına son vermesinden yaklaşık bir ay sonraya tekabül etmektedir.

Elbette Teşkilat-ı Mahsusa resmen kurulmadan evvel değişik isimler altında faaliyet gösterdiği bilinmektedir. Her ne kadar arşiv kaynaklarından tam olarak tespit edilemese de Teşkilat-ı Mahsusa hem Trablusgarp hem de Balkan Savaşları sırasında olaylar içerisinde aktif bir rol oynamış hatta fena olmayan bir profil de sergilemiştir. Çünkü Teşkilat-ı Mahsusa, Trablusgarp Savaşı sonrası I. Dünya Savaşı öncesi kurumsal düzeyde en ciddi sınavını II. Balkan Savaşı sırasında vermiştir.⁵ Göreceli başarılı bu iki olayın akabinde teşkilatın resmen kurulmuş olması herhalde tesadüf olamaz. Yine Atase Arşivi'nde yer alan Teşkilat-ı Mahsusa'nın organizasyon şemasında birçok şubenin yanında bir de Rumeli ve Afrika Şubeleri mevcuttur.⁶ Bahsi geçen iki şubenin varlığı tarihi iki tecrübenin organizasyon şemasına yansımadır.

Ne yazık ki Teşkilat-ı Mahsusa görevlilerinin II. Balkan Savaşı sırasındaki faaliyetlerini arşiv vesikalarından takip etmek mümkün değildir. Onlarla ilgili Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki bilgiler, I. Dünya Savaşı yıllarına ait belgelerde satır aralarında yer almaktadır. Pasaport, seyahat tezkeresi, emeklilik, rütbe tevcihi, maaş artımı ve adli bir olayla ilgili belgelerde rastlanmaktadır. Bu belgelerin satır aralarında daha çok şu: “*Balkan Harbi'nde Teşkilat-ı Mahsusa adına görev yapmış falanca*” bilgiler yer almaktadır ve ayrıca bir bilgi vermemektedir.⁷ Örneğin Dahiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Seyrüsefain Şubesi tarafından 3 Ağustos 1918 tarihinde İstanbul Askeri Pasaport Merkezine gönderilen bir yazıda: Balkan Savaşı'nda Rumeli'de Teşkilat-ı Mahsusa adına hizmette bulunan Hasan ile İbrahim Beylerin, Teşkilat-ı Mahsusa ile irtibatlarının kalmadığından bahsetmektedir.⁸ Yine aynı birimin 10 Ağustos 1918 tarihli bir raporunda: Cihangirzâde İbrahim ve biraderi İbrahim ile Mustafa Beyzade Sadık'ın daha önce Gümülüne'de görev yaptıklarını şimdilerde ise Kafkasya'ya sevk edildikleri bildirilmektedir.⁹ Dolayısıyla belgelerin yetersizliği bizleri II. Balkan Savaşı'na aktif rol alan kişilerin hatıralarına yönlendirmektedir. Bu manada da birçok eserde sadece bilgi kırıntılarının mevcudiyetini gördük.

Bu bağlamda en esaslı bilgilerin Teşkilat-ı Mahsusa'nın son başkanı Hüsametdin Ertürk'ün hatıratını derleyen Samih Nafiz Tansu'nun “İki Devrin Perde Arkası” ve Tevfik Bıyıklıoğlu'nun “Trakya'da Milli Mücadele” ile Metin Martı tarafından yayına hazırlanan “Cemal Paşa -Hatırat” isimli eserlerde yer aldığını gördük. Ayrıca Atase Arşivi'nde idarecilik yapmış olan Ahmet Tetik'in, 2014 yılında baskısı yapılan “Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi 1914-1916” adlı eserinde Teşkilat-ı Mahsusa'yla ilgili evsafli bilgiler bulunmasına rağmen, kurumun Balkan Savaşları'ndaki faaliyetleri hakkında kısıtlı bilgiler mevcuttur. Talat Paşa'nın yaverliğini yapan Arif Cemil Denker, A.Mill müstear ismiyle değişik süreli yayınlarda hatıralarını kaleme almıştır. Yine Arif Cemil tarafından kaleme alınan “Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa” adlı eserde hiçbir şekilde Balkan Savaşları'ndan bahsedilmemektedir. Bunun yanında en derli toplu bilgi bu konuda ilk çalışmayı başlatan Philip H. Stoddard'ın “Teşkilat-ı Mahsusa” adlı eserinde

Kemal Şevket Batıbey, *Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1979; Bülent Demirbaş, *Batı Trakya Sorunu*, İstanbul: Arba Yayınları, 1996; Baskın Oran, *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayını, 1986; Adil Özgüç, *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1974.

⁵ I. Balkan Savaşı sırasında Serez ve civarını Bulgarlar'a karşı savunmak amacıyla vatanperver İttihatçı Serezliler tarafından 3 Kasım 1912'de Mustahfiz Teşkilatı namıyla maruf bir milis teşkilatı kurulmuştur. Bu milis teşkilatın reisi de Mehmet Esat Serezli'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Mehmet Esat Serezli, *Memleket Hatıraları*, Yayına Hazırlayanlar: Aynur Koçak- İbrahim Şirin- Faruk Yavuz, c.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s.233-239.

⁶ ATASE Arşivi, BDH Kol., K.1870, D.14, F.180.

⁷ BOA DH. EUM. 1. ŞB., Dos. No: 4, Kls. No:25; BOA DH.EUM.SSM., Dos. No: 29, Kls. No:64/10.

⁸ BOA DH.EUM.SSM., Dos. No: 29, Kls. No:64/3.

⁹ BOA DH.EUM.SSM., Dos. No: 29, Kls. No:64/5.

görmek mümkündür. Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi için "oyuncak devlet ve küçük İslam devletçisi" gibi tabirler kullanan İsmail Hami Danişment, bu hükümetin Teşkilat-ı Mahsusa tarafından kurulduğunu belirtmiştir (Danişment, 1961, s.407).

Eserler yakından incelendiğinde T. Bıyıklıoğlu ile Cemal Paşa'nın konuyla ilgili verdiği bilgilerin kimi zaman birbirlerini tutmadığına şahit olduk. Metin Martı, tarafından yayına hazırlanan Cemal Paşa'nın Hatıratı, Teşkilat-ı Mahsusa'nın II. Balkan savaşı sırasındaki faaliyetleri hakkında en kapsamlı bilgiyi sunmaktadır. Hatıratta şu ifadelere yer verilmektedir: "*Ordumuzun Meriç Nehri'ni katiyen geçmeyeceğini açıkça taahhüd edilmişse de, o zaman ordu zihniyetinin ruhu olan bazı kimseler bu taahhüdün isabetsizliğini nazar-ı dikkate alarak hükümete bağı olmayan yarı resmi bir "Teşkilat-ı Mahsusa"nın Meriç Nehri'nin öte tarafında kendi istediği gibi hareket etmesine yummak esasını başkumandanlığa ve hükümete kabul ettirdiler ve bu Teşkilat-ı Mahsusa akıllı ve süratli bir hareketle Mesta Kara Suyu vadisine kadar bütün Batı Trakya'yı işgale muvaffak oldu... Bu kıtayı işgal eden Teşkilat-ı Mahsusa'nın başınsa şehit Süleyman Askeri Bey bulunuyor ve Çerkez Yüzbaşı Reşit ve İzmirli Eşref ve kardeşi Sami ve yine Yüzbaşı Fehmi Beyler'le daha bazı zevat asil erkânını teşkil ediyordu... Süleyman Askeri Bey İslam halkının ileri gelenlerini umumi bir kongreye davet ederek merkezi Gümilcine olmak üzere "Batı Trakya Muvakkat İslam hükümeti" ismi altında bir hükümet kurulduğunu ilan ettirdi.*" (Cemal Paşa, 1996, s.53-54).

Hâlbuki Osmanlı Ordusu, II. Balkan Savaşı'ndan istifade ederek ileri harekete geçtiğinde Düvel-i Muazzama'ya Meriç Nehri'nde duracağını beyan etmiştir. Rusya, olayların gidişatı karşısında sessiz kalırken en şiddetli tepki İngiltere'den gelmiştir. İngiliz Dışışleri Bakanı Sir Edward Grey parlamentoda yaptığı konuşmada: "Türkler, Bulgarların uğradığı felaketten faydalanarak, Londra Antlaşması'nın yok saymaya ve Edirne'yi almaya kalkıştırlarsa, sonradan uğrayacakları ceza pek şiddetli olacaktır. Değil yalnız Avrupa'daki topraklarından mahrum kalmak, belki İstanbul'u bile kaybedeceklerdir." (Cemal Paşa, 1996, s.52; Akşın, 2001, s.382; Çiçek, 2007, s.108) tehdidinde bulunmasına rağmen Osmanlı yöneticileri bu sözlere pek kulak asmamışlardır. I. Balkan Savaşı'nda Bulgaristan'a tam destek veren Rusya'nın gelişmeleri görmezden gelmesi ve tarafsız kalması gerçekten çok ilginçtir. Muhtemelen Edirne'yi İstanbul ile bir bütün olarak algılayan Rusya, buranın zayıf bir Osmanlı yönetiminde kalmasını tercih etmiş olmalıdır.

II. Balkan Savaşı'nda askeri harekâtın Meriç Nehrine kadar olan kısmı formel bir şekilde cereyan etmişken nehrin öte yakasındaki hareket daha çok Teşkilat-ı Mahsusa'nın asker kökenli sivil kimliğe bürünmüş mensupları tarafından yürütülmüştür.¹⁰ Tam bu noktada Teşkilat-ı Mahsusa'nın Batı Trakya'da faal bir görev üstlendiği açıkça ortadadır. Çünkü o sıralarda Edirne Fatihî ünvanına sahip Enver Bey, askeri birliklere çektiği bir telgrafta şu emri vermiştir: "*Eşref ve Sami Beyler kumandasında bulunan çeteler hangi kıt'aya müracaat edecek olurlar ise kendilerine erzak ve cephane verilmesi tavsiye olunur.*" (Bıyıklıoğlu, 1992, s.23).

Osmanlı Ordusu tarafından teçhiz edilen ve eleman takviyesi yapılan gönüllü milis kuvvetler Doğu Trakya'nın denetim altına alınmasından sonra Meriç'i atlayarak Batı Trakya'ya geçmişlerdir. Örneğin Süleyman Askeri Bey, 5 Ağustos 1913'te geniş bir subay ve nefer kadrosuyla Batı Trakya'ya geçmiştir. Gümülcine'de teşkilatlanma faaliyetlerine hız veren Süleyman Askeri Bey, beklediği silah ve cephanelerin gelmesinden sonra bölgede bulunan 10 bin Türk'ü silahaltına çağırmıştır (Balkan, 2008, s.18-22). Kuşçubaşı Eşref ve kardeşi Hacı Sami idaresinde İstanbul'da kurulan gönüllü akıncı müfrezesi de, Edirne'yi almak için ilk harekete geçen milis kuvvetlerdendir. Bu müfreme, Çatalca'da bulunun Hurşit Paşa'nın Kolordusu'nun emrine verilmiştir. Dolayısıyla ordu ile milis kuvvetler arasında matruşka tarzı bir iç içe geçmişlik söz

¹⁰ Edirne'yi geri almak için Çatalca'daki Hurşit ve Süleyman Şefik Paşalar, kumandasındaki kolordular Edirne'ye ilerlerken, Bolayır'daki Fahri Paşa kolordusu da Keşan-Uzunköprü üzerinden Edirne'ye ilerlemiştir.

konusudur. Kuşçubaşı müfrezesi Ege Bölgesi'nden toplanan efe, zeybek, Kafkasyalı ve az miktarda İranlı ve Afganlı gönüllülerden oluşuyordu (Şirin, 2014, s.164-165). Umum Çeteler Kumandanı Kuşçubaşı Eşref, ekibiyle Koşukavak, Mestanlı ve Kırcaali'yi denetim altına almıştır. Fakat Enver Bey, bu müfrezeye verdiği bir emirde şunu: "*Koşukavak'tan daha ileri gitmenize muvafakat edilmiyor. Vaziyeti hazıra icabı, belki çekilmek icab edeceğinden harekete amade bulunmanız lazımdır.*" belirtmiştir (Bıyıklıoğlu, 1992, s.74).

Bunların dışında tespit edebildiğimiz kadarıyla Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu ileri harekâtına şu kimseler katılmıştır: Çerkez Ethem'in biraderleri Tevfik ve Reşid Beyler, Sapancalı Hakkı, Eski Bahriye Vekili Topçu Zabiti İhsan, Manastırlı Hüsrev Sami, İskeçeli Mülazım Arif, Süvari Zabiti Deli İbrahim, Kısıklı Cemil, İlyas Seçkin, Akkalı Kasım, Beşiktaşlı Ekrem, İhsan Eryavuz, Çolak İbrahim, Kısıklı Ali Rıza, Manastırlı Halim, Şehreminli Sadık, Ömer Lütfü Suman, Beykozlu Reşat vesair asker ve sivil kökenli kişiler katılmışlardır (Türköl, 2012, s.68-69). Trablusgarp'ta İtalyan işgaline karşı yerli halkı örgütlemeye gösterilen maharetin taze tecrübesi Batı Trakya'da da tatbik edilmiştir. Elbette bu örgütlenme şablonunda form farklılığı mevcuttur. Çünkü Trablusgarp'ta savunma ve direniş, Batı Trakya'da hücum ve yeni bir hükümet tesisi esastır.

Süleyman Askeri Bey, Kuşçubaşı Eşref özel eğitimli 116 arkadaşı ile beraber nüfusunun % 85'i Müslüman olan Batı Trakya'ya burada Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'ni kurmuşlardır (Bıyıklıoğlu, 1992, s.73-74; Akyol, 2012, s.183-184). Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin Başkanlığı'na *Müderriş Hafız Salih Efendi*, İkinci Başkanlığı'na *Yüzbaşı Çerkez Reşit*, Genelkurmay Başkanlığı'na *Süleyman Askeri Bey*, Milli Kuvvetler Kumandanlığı'na *Kuşçubaşı Eşref*, Umum Müfettişliği'ne *Kuşçubaşı Hacı Sami Beyler*, İskeçe Kumandanlığı'na da *Fuat Balkan* getirilmiştir. Her ne kadar resmi olarak ortada Teşkilat-ı Mahsusa adında bir yapı yoksa bile Batı Trakya'da kısa süreli kurulan bu geçici hükümetin temellendirilmesi ve idamesinde Teşkilat-ı Mahsusa, esas rolü oynamıştır.

Bu görevlilerden sadece Müderriş Salih Efendi, o bölgenin yerlisidir. Diğerleri I. Dünya Savaşı'nda belirgin bir şekilde Teşkilat-ı Mahsusa içerisinde yer aldığını görmekteyiz. Örneğin Cihangiroğlu İbrahim ve gönüllüleri Trakya'da mücadele ettikten sonra bu seferde Anadolu'nun doğusunda 1919 yılının Ocak ayında Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-i Milliyesi'nin kuruluşunda sahneye çıkmaktadırlar. Cihangiroğlu İbrahim bu hükümetin kurucusu ve ilk reis-i cumhurudur (Şirin, 2014, s.166). Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk başkanı Süleyman Askeri Bey'in Batı Trakya'da değişik görevler alması şekillenmekte olan ve adı henüz konmamış bir istihbarat teşkilatının, II. Balkan Savaşı öncesi ve sonrasında Trakya'daki varlığını göstermektedir.

Kısa ömürlü Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin sorumluluğundaki yerler 29 Eylül 1913'te imzalanan İstanbul Antlaşması'yla Bulgaristan'a bırakılmıştı. 25 Ekim 1913'e kadar görev yapan Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi varlığına son vermiştir ve Batı Trakya'nın Bulgaristan'a ait olduğu hukuken kabul edilmiştir.¹¹ Zaten İttihatçıların önceliği Edirne'yi geri almak ve kısa vadede bunu da gerçekleştirerek Osmanlı kamuoyu nezdinde sözlerini tutmuşlardır. Batı Trakya'da daha fazla kalmanın risklerini kavrayan Osmanlı Hükümeti, teşebbüs ettiği planının ikinci kısmından çabuk vazgeçmek zorunda kalmıştır. İstanbul Antlaşması sonrasında Batı Trakya'da kalan Teşkilat-ı Mahsusa elemanlarının yeni misyonları: Bulgar iç siyasetine müdahil olmak, Bulgar lider Radoslavof'un Protokerof Partisi'yle yakın ilişkiler tesis ederek Türk uyruklu mebusların bu parti içerisinde yer almasını sağlamak¹², Türkler'e yakın bir partinin Bulgaristan'da

¹¹ Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nin Başkanlığı'na Müderriş Hafız Salih Efendi, İkinci Başkanlığı'na Yüzbaşı Çerkez Reşit, Genelkurmay Başkanlığı'na Süleyman Askeri Bey, Milli Kuvvetler Kumandanlığı'na Kuşçubaşı Eşref, Umum Müfettişliği'ne Kuşçubaşı Hacı Sami Beyler, İskeçe Kumandanlığı'na da Fuat Balkan getirilmiştir.

¹² Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi kurulduktan sonra İskeçe Kumandanlığı'na getirilen Fuat Balkan'ın Umûr-ı Şarkıyye Müdüriyeti'ne yazdığı bir raporda şunları ifade etmektedir: "Hükümet-i Osmaniye'ye olan dostluğuna istinaden

iktidara gelmesi gayretinde olmak ve I. Dünya Savaşı arifesinde Osmanlı-Bulgar İttifakını tesis etmektir. Hatta bu amaçla Nevrekoplu Celal Perin, 17. Dönem Bulgar Parlamentosu'na mebus olarak seçilmiştir (Perin, 2000, s.5). I. Dünya Savaşı'yla beraber Batı Trakya, Yunanistan'ın kontrolüne geçmiştir.

Zira Düvel-i Muazzama, Osmanlı Ordusu'nun batı cihetinde daha fazla ilerlemesine müsaade etmemiş ve bu ilerleyiş Meriç Nehri'nde durdurulmuştur. Teşkilat mensupları bir plan dairesinde Balkanlar'da kaybedilen topraklarda faaliyette bulunmuşlardır. Bu amaçla İskeçeli Arif Batı Trakya'da; İzmitli Mümtaz Topçu Yüzbaşı İhsan, Sapançalı Hakkı ve Binbaşı Hüsametdin Bey (Ertürk) Makedonya'ya; Ohrili Eyüp Sabri ve Jandarma Alay Komutanlığı'ndan emekli Hayrettin Bey Arnavutluk'a görevlendirilmiştir (Ertürk, 1957, s.103). Bu subaylar zahiren ticaretle, batını olarak Teşkilat-ı Mahsusa adına görev yapacaklardı. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa'nın Merkez Heyeti'nden Bahaattin Şakir, Dr. Nazım ile İttihat ve Terakki Partisi'nin Umumi Merkezi'nden İsmail Canbolat bu işle görevlendirilmişlerdi.

Sonuç

Fırkacılık ile bazı Osmanlı subaylarının becerisizlikleri neticesinde I. Balkan Savaşı'nda büyük bir mağlubiyete uğrayan Osmanlı Devleti, bu başarısızlarını ancak II. Balkan ve Çanakkale Savaşları'yla telafi edebilmiştir. Balkan Devletleri'nin, I. Balkan Savaşı sonrası kazanç paylaşımından doğan antlaşmazlıktan iyi istifade eden Osmanlı Ordusu, Midye-Enez Hattını geçerek Meriç Nehrine kadar formel düzeyde faaliyette bulunmuştur. Fakat Batı Trakya'da yeniden denetim kurmak için Meriç Nehri'nin batısına milis ve gönüllü birliklerle devam etmiştir. Görünüşte başkentle bağlantısını koparan milis kuvvetler burada kısa ömürlü bir hükümet de kurmuşlardır.

Genişleme arzusundaki İtalya işgaline karşı Trablusgarp direniş tecrübesi gönüllü birlikler vasıtasıyla II. Balkan Savaşı'nda başarıyla uygulanmıştır. Dolayısıyla İttihatçı kadro, göreceli bu iki başarıyı temellendirerek I. Dünya Savaşı öncesi 30 Kasım 1913'te Teşkilat-ı Mahsusa'yı resmen kurmuşlardır. Trablusgarp ve II. Balkan Savaşları'nda uygulanan savaş şablonu I. Dünya Savaşı sırasında Kafkasya Cephesi'nde, İran ve Irak'ta benzer bir model olarak karşımıza çıkar. Yeterince eğitilmemiş gönüllülerden oluşan Teşkilat-ı Mahsusa çeteleri, ordu komutanlarıyla ciddi antlaşmazlıklara düşmüşlerdir. Alt-üst ve sivil-gayr-i sivil çatışması I. Dünya Savaşı yıllarında hararetle devam etmiştir. Ciddi disiplin problemleri yaratmışlardır. Normalde bir istihbarat teşkilatı, topladığı bilgileri analiz ederek devlet politikalarına yön verir. Lakin Teşkilat-ı Mahsusa bu manada modern bir yapıya kavuşamamıştır. Özellikle II. Balkan Savaşı'nda gördüğümüz üzere üyelerinin büyük bir kısmı gönüllülerden oluşmaktadır. Bu gönüllülerin temel insan kaynağı da çoğu zaman tutuklular ve suçlulardan oluşmaktadır. Zaten Teşkilat-ı Mahsusa ismi kullanılmadan önce birçok kaynakta "çete yapmak" deyimini süreci tanımlamaktadır. Ayrıca Teşkilat-ı Mahsusa çete liderlerinin bir kısmı sıralı amirlerinden emir almadan başına buyruk hareket etmeleri de teşkilatın ana problemlerindendir. Bu problem II. Balkan Savaşı sırasında su yüzüne çıkmamıştır. Çünkü Süleyman Askeri, Kuşçubaşı Eşref, Fuat Balkan ve İskeçeli Arif Beyler, verilen talimatların sınırları dışına çıkmamışlardır.

Garb-i Trakya Hükümet-i Muvakkatesi varlığı son bulmuş ise de Teşkilat-ı Mahsusa'nın Batı Trakya'ya ilgisi devam etmiştir. Bölgedeki Müslümanların temel haklarını garanti altına

yeni işgal ettiği Trakya'dan. Bizim komitenin halk üzerinde yapacağı tesirle çıkacak mebusların, kendi tarafına iltizamı sayesinde mevkiini temin çaresi düşünüldükçe, reisimiz olacak Süleyman Askeri Beyle icra ettikleri müzakerede olunan muvafakat üzerine, on altısı Türk olmak üzere otuz iki mebusun Radoslavof'un partisine iltihakıyla Sobranya'da mevcudiyetini muhafaza edebildi." Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ahmet Tetik, *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt I:1914-1916*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.

alabilmek amacıyla Fuat Balkan, Halim ve Dramalı Cemal Beyler Teşkilat-ı Mahsusa'yla yakın temasta olmuşlardır. Teşkilattan gelen direktifler neticesinde Osmanlı Devleti'nin Batı Trakya politikasını şekillendirmeye çalışmışlardır. Bu amaçla da Bulgar Parlamentosu'ndaki partilerle ilişkilerini geliştirerek parlamentodan koltuk kapmaya bakmışlardır. I. Dünya Savaşı sonrası bölge Yunanlıların kontrolüne geçtikten sonra da Teşkilat-ı Mahsusa, bölge politikalarını dizayn etmeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

1-ARŞİV KAYNAKLARI

Genelkurmay Başkanlığı ATASE Arşivi Birinci Dünya Harbi Koleksiyonu

K.1846, D.43, F.79; K.1844, D.78, F.72; K.1846, D.43, F.79.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dâhiliye Nezareti Evrakı

BOA DH. EUM. 1. ŞB., Dos. No: 4, Kls. No:25; BOA DH.EUM.SSM., Dos. No: 29, Kls. No:64/10; BOA DH.EUM.SSM., Dos. No: 29, Kls. No:64/3; BOA DH.EUM.SSM., Dos. No: 29, Kls. No:64/5.

2-YAYINLANMIŞ ESERLER

AKŞİN, Sina, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İstanbul: İmge Kitabevi, 2001.

AKYOL, Taha. *Rumeli'ye Elveda*, İstanbul: Doğan Yayınları, 2013.

BALCIOĞLU, Mustafa. *Teşkilat-i Mahsusa Yahut Umur-i Şarkiye Dairesi*, İstanbul: Dinamik Akademi Yayınları, 2011.

_____. "Kendi Belgeleriyle Teşkilat-ı Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, İstanbul, Sayı: 67,1992, s.24-28.

BALKAN, Fuat. *Komitacı BJK'nin Kurucusu Fuat Balkan'ın Anıları*, Yay. Haz.: Turgut Güner, İstanbul: Güner Yayınları, 2008.

BALKAN, Fuat. *İlk Türk Komitacısı Fuat Balkan'ın Hatıraları*, Yay. Haz.: Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 1998.

BATIBEY, Kemal Şevket. *Batı Trakya Türk Devleti (1919-1920)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1979.

BIYIKLIOĞLU, Tefik. *Trakya'da Milli Mücadele*, C. I-II, Ankara: TTK Yayınları, 1992.

CEMAL PAŞA. *Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa -Hatırat*, Yay. Haz.: Metin Martı, İstanbul: Arma Yayınları, 1996.

ÇAVDAR, Tefik. *Türk Demokrasi Tarihi 1839-1950*, İstanbul: İmge Kitabevi, 1999.

ÇİÇEK, Hikmet. *Dr. Bahattin Şakir İttihat ve Terakki'den Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakoben*, İstanbul: Kaynak Yayınları, 2007.

ERTÜRK, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası*, Yay. Haz.: Samih Nafiz Tansu, İstanbul:Hilmi Kitabevi, 1957.

DANIŞMENT, İsmail Hami. *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul: Türkiye Yayınları, 1961.

- DEMİRBAŞ, Bülent. *Batı Trakya Sorunu*, İstanbul: Arba Yayınları, 1996.
- DENKER, Arif Cemil. *Birinci Dünya Savaşında Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 1997.
- HALL, Richard C. *Balkan Savaşları 1912-1913 I. Dünya Savaşı'nın Provası*, Çev.: M. Tanju Akad, İstanbul: Homer Kitabevi, 2003.
- HANIOĞLU, Şükrü. *Kendi Mektuplarında Enver Paşa*, İstanbul: Der Yayınları, 1989.
- HEİNZELMANN, Tobias. *Osmanlı Karikatüründe Balkan Sorunu 1908-1914*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2004.
- ORAN, Baskın. *Türk-Yunan İlişkilerinde Batı Trakya Sorunu*, Ankara: Mülkiyeliler Birliği Yayını, 1986.
- ÖZGÜÇ, Adil. *Batı Trakya Türkleri*, İstanbul: Kutluğ Yayınları, 1974.
- PERİN, Celal. *Batı Trakya'nın Bitmeyen Çilesi*, İstanbul: Arma Yayınları, 2000.
- SEREZLİ, Mehmet Esat. *Memleket Hatıraları*, Yayına Hazırlayanlar: Aynur Koçak- İbrahim Şirin-Faruk Yavuz, C.I, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- STODDARD, Philip H. *Teşkilat-ı Mahsusa*, İstanbul: Arba Yayınları, 2003.
- ŞİMŞEK, Nurettin. *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Reisi Süleyman Askerî Bey (Hayatı, Siyasi ve Askerî Faaliyetleri)*, İstanbul: IQ Yayınları, 2008.
- ŞİRİN, İbrahim. "İki Hükümet Bir Teşkilat: Garbî Trakya Hükümet-i Muvakkatesi'nden Cenub-î Garbî Kafkas Hükümeti Muvakkate-î Milliyesi'ne", *History Studies*, Volume 6/2, Samsun, 2014, s.162-175.
- TETİK, Ahmet. *Teşkilat-ı Mahsusa (Umûr-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi, Cilt I:1914-1916*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- TUNAYA, Tarık Zafer. *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. III, İstanbul: İletişim Yayınları, 1989.
- TÜRKOL, Berkay Sadi. *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kurduğu Kahramanlar Grubu Emirber Fedaileri*, İstanbul: Kariyer Yayıncılık, 2012.
- YAVUZ, Hakan- Isa BLUMİ, *War & Nationalism (The Balkan Wars, 1912-1913, And Their Sociopolitical Implications*, Salt Lake City: Utah Press, 2014.
- YILDIRIM, Bülent. "Balkan Savaşları'nda Bulgar Ordusu ve Komitacıların Batı Trakya'daki Faaliyetleri," *History Studies*, Volume 6/2, Samsun, 2014, s.184-200.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

- YİĞİT, Y., II. Balkan Savaşı'na Yeni Yaklaşımlar: Teşkilat-ı Mahsusa'nın Kökenleri, *Turkish Studies - International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 10/1 Winter 2015, p. 825-837, ISSN: 1308-2140, www.turkishstudies.net, DOI Number: <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.7891>, ANKARA-TURKEY